УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 — А - ВОРОНА

ТОМ 2 — ВОРОНІВАННЯ - ГЕРТЕЛІ

ТОМ 3 — ГЕРЦІАН - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ТОМ 4 — ЕЛЕКТРОД - КАНТАРИДИН

ТОМ 5 — КАНТАТА - КУЛИКИ

ТОМ 6 — КУЛИКІВ - МІКРОКЛІМАТ

ТОМ 7 — МІКРОКЛІН - ОЛЕУМ

ТОМ 8 — ОЛЕФІНИ - ТОПЛІН

ТОМ 9 — ТОПЛЯНЕ - СЛУЖІННЯ

ТОМ 10 — СЛУГ - СТОВІВ

ТОМ 11 КН.1 — СТОДОЛА - ФІТОГЕОГРАФІЯ

YPE

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.
БАЖАН М. П.
(головний редактор, голова редколегії)
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар, заступник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора, заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
НЕСЕН К. І.
(заступник головного редактора)
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
11

КНИГА ПЕРША

СТОДОЛА — ФІТОГЕОГРАФІЯ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1984

92
У45

Е $\frac{00101-003}{М222(04)84}$ 001—84 5 000 000 000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1984 р.

С

СТОДО́ЛА — старовинна господарська споруда. Див. *Клуня*.

СТО́ДОЛА (Stodola) Аурель (10.V 1859, Ліптовський Мікулаш, тепер ЧССР — 25.XII 1942, Цюріх) — словацький інженер і вчений-теплотехнік. Закінчив Будапештський політех. ін-т (1878) і Вищу тех. школу (1881) у Цюріху. У 1883—84 слухав лекції у Берлінському й Паризькому ун-тах, Вищій тех. школі у Берліні. У 1884—92 працював на машинобуд. з-дах, 1892—1929 — професор Вищої тех. школи у Цюріху. Осн. праці — з термодинамічної й аерогідродинамічної теорії та розрахунку парових і газових турбін, а також теорій автом. регулювання та циркуляції у відцентрових компресорах.

СТО́ДОЛА (Stodola) Іван (10.III 1888, Ліптовський Мікулаш, тепер ЧССР — 26.III 1977, П'єштяні) — словацький драматург, народний письменник ЧССР (з 1968). Закінчив Будапештський ун-т. За фахом лікар. Зробив значний внесок у розвиток охорони здоров'я Словаччини. Літературну діяльність почав 1925. Популярність здобув п'єсою «Наш пан міністр» (1927), у якій критикував тогочасне суспільство. Автор соціально-побутових комедій «Остання симфонія» (1930), «Йожко Пучік та його кар'єра» (1931) та ін., багатьох істор. п'єс, з яких найвідоміша — трагедія «Король Сватоплук» (1931), де проголошувалися ідеї єдності й братерства трудящих. У п'єсі «Банкірський дім Кувіч і компанія» (1936), створеній після подорожі С. до США, змальовано тяжке життя словаків-емігрантів. П'єси «Коли ювіляр плаче» (1940), «Мурашня і цвіркуни» (1943) — соціально-критичного спрямування. Темі Словац. нац. повстання 1944 присвятив драми «Поет і смерть» (1946), «Де було, там було» (1948), «Загули гори» (1974). Книги «Наш дядечко Аурел» (1963), «Було, як було» (1965), «Похмурі часи, похмурий дім» (1969), «З кожного ріжка потрошку» (1972) — автобіограф. характеру. Деякі з п'єс екранізовано.

Тв.: Рос. перекл.— Чай у пана сенатора. М., 1958. *Г. М. Сиваченко.*

СТОЖА́РИ — рос. нар. назва сузір'я *Плеяди*.

СТОЇЦИ́ЗМ [від грец. στοά — портик (зокрема в Афінах, де була школа т. з. стоїків)] — філос. напрям епохи *еллінізму*. В історії С. розрізняють три періоди: Давня Стоя (4—3 ст. до н. е.; *Зенон* з Кітіона, Клеанф Ассоський, Хрісіпп Солський), Середня Стоя (2—1 ст. до н. е.; Боет Сідонський, Панецій Родоський та Посідоній), Нова Стоя (1—2 ст. н. е.; Л. А. *Сенека*, *Епіктет*, Марк *Аврелій* та ін.). Ранньому С. були властиві елементи матеріалізму та діалектики. Пізніше С. еволюціонував у напрямі *неоплатонізму*. Стоїки вперше здійснили поділ філософії на *логіку*, фізику й *етику*. Логіка, яку стоїки поділяли на *риторику* й *діалектику*, мала вчити правильно будувати і вживати «слова» і «речення», тобто *поняття* і *судження*. Фізика С. бере початок від матеріалістичної космології *Геракліта* Ефеського. Першоосновою всього існуючого С. вбачав у творчому вогні, який ототожнювався з *субстанцією, матерією* взагалі. В гносеології стоїки обстоювали *сенсуалізм*, причинну зумовленість подій розуміли в дусі *фаталізму* й *телеології*, що великою мірою позначилося на їхньому етичному вченні. В етиці стоїки висунули на перший план поняття обов'язку і вважали найвищим благом доброчесність — життя, згідне з природою. Консервативна етика С., що вимагала примирення з дійсністю, відіграла значну роль у виникненні ідеології *християнства*.

СТОЙКО́ВИЧ Опанас Іванович (1764—1832) — вітчизняний природознавець. Н. у м. Рума (Сербія). Навчався в Едінбурзі, Сегедській і Пресбурзькій академіях вищих наук, Геттінгенському та Тюбінгенському ун-тах. У 1804 приїхав до Росії. Член Рос. АН. Був професором фізики Харків. ун-ту, 1807, 1811—13 обирався його ректором. Популяризатор природничих знань. На формування світогляду С. певний вплив мав І. *Кант*. Прихильник *деїзму*, проте в поглядах С. на природу переважав *стихійний матеріалізм* з елементами діалектики. Осн. праці: «Про повітряне каміння та його походження» (1807), «Система фізики» (1813) та ін.

СТОКГО́ЛЬМ — столиця Швеції, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на берегах та островах прот. Норстрем, що сполучає оз. Меларен з зат. Сальтшен Балтійського м. Значний мор. порт, вузол з-ць і автошляхів, два аеропорти — Арланда (міжнародний) та Бромма (внутр. лінії), автопоромом сполучений з м. Турку (Фінляндія). 640 тис. ж. (1982, в адм. межах). Разом з невеликими містами-супутниками (Сульна, Сундбюберг, Накка та ін.) утворює агломерацію Великого С. з нас. 1350 тис. ж. (1982). С. засн. 1252, в серед. 13 ст. дістав права міста. В кін. 14 ст. С. захопила Данія. В 15 — на поч. 16 ст. С.— центр визвольної боротьби шведів проти дат. панування. Після остаточного визволення Швеції (1523) С. став основним політ. і екон. центром країни. В С. не раз бував В. І. Ленін. В 1906 тут проходив *Четвертий* (*Об'єднавчий*) *з'їзд РСДРП*. У 1950 і 1975 в С. прийнято *Стокгольмські відозви*, спрямовані на заборону атомної зброї і припинення гонки озброєнь. У 1958 в місті відбувся *Стокгольмський всесвітній конгрес за роззброєння і міжнародне співробітництво*, 1967 — Всесвітня конференція миролюбних сил по В'єтнаму, 1969 — Конференція з надзвичайних дій на захист В'єтнаму та ін. В липні 1982 в С. стартував Марш миру-82 миролюбних сил Європи. Провідні галузі економіки — машинобудування та металообробка (електронне, точне і трансп., виробн. устаткування для гірничої, харч. і хім. пром-сті, компресорів, конторських машин, холодильників тощо). Значна поліграф. пром-сть. Хім., фарм., текст., швейні, шкіряно-взут., харч. підприємства. У С. розташовані правління найбільших банків Швеції, гол. пром. концернів і торг. компаній. Тут працюють ун-т (засн. 1877), Королівська вища тех. школа, Каролінський мед.-хірургіч-

Стокгольм. Ратуша. Архітектор Р. Естберг. 1911—23.

Стокгольм. Лицарський дім. Архітектори С. де ла Валле, Ж. де ла Валле, Ю. Вінкбонс. 1641—74. Фрагмент фасаду.

ний ін-т, вищі лісова, комерційна, вет. і муз. школи, школа мистецтв, Драм. ін-т, Держ. драм. школа та школа танцю, Швед. академія цирку та ін. Серед наук. установ — Королівська швед. АН, Інженерна академія, Королівські академії — лісова і с.-г., літератури, історії і старожитностей, красних мистецтв, муз. та ін. Найбільші б-ки: Королівська (читачем її був В. І. Ленін), Стокгольмська міська, Стокгольмського ун-ту. Музеї:

Стокгольм. Королівський палац. Архітектор Н. Тессін Молодший та ін. 1697—1760. Північний фасад.

Нац., сучас. мистецтва, етногр., Північний, міста С., істор., природничої історії, Нац. мор. та ін. Численні театри, у т. ч. Швед. королівська опера, Королівський драматичний театр. Обсерваторія. Метрополітен (1973).

Істор. центром С. є о. Стаден (Старе місто з Королівським палацом), сполучений мостами з ін. районами міста. Серед пам'яток середньовічної архітектури — романо-готичні церкви Сторчюрка і Ріддаргольмсчюрка (обидві — 13 ст.). Серед пам'яток, яким властиві елементи пізнього ренесансу і *барокко*, — церква Тюскачюрка (бл. 1640, арх. Х. Я. Крістлер). Зразками зрілого швед. барокко є палац Дротнінггольм, поблизу С. (1662—70-і рр., арх. Н. Тессін Старший) і Королівський палац (1697—1760, арх. Н. Тессін Молодший та ін.). Ін. споруди — біржа в стилі класицизму (1767—76, арх. К. Ю. Крунстедт, Е. Пальмстедт), ратуша в стилі нац. романтизму (1911—23, арх. Р. Естберг). З 50-х рр. 20 ст. здійснюється ген. план забудови С., в основі якого лежить принцип напівавтономних районів, розділених зеленими зонами (Веллінгбю, Фарста). Під час реконструкції центр. частини С. споруджено висотні адміністративні будинки (1956—62, арх. С. Бакстрем, Л. Рейніус), науковий дослідний центр «Веннер-Грен» (1959 — 61, арх. С. Ліндстрем) та ін.

Стокгольм. Вид частини міста.

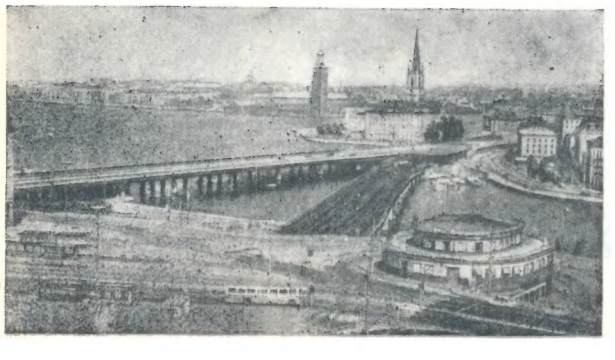

СТОКГО́ЛЬМСЬКИЙ ВСЕСВІ́ТНІЙ КОНГРЕ́С ЗА РОЗЗБРО́ЄННЯ І МІЖНАРО́ДНЕ СПІВРОБІ́ТНИЦТВО — міжнар. форум представників миролюбних сил, скликаний з ініціативи *Всесвітньої Ради Миру*. Відбувався 16—22. VII 1958 у Стокгольмі. В ньому взяло участь понад 1200 делегатів з 78 країн, а також представники міжнар. демократичних орг-цій. Гол. метою Конгресу було зміцнення міжнар. довір'я і міжнар. співробітництва, зміцнення миру між народами. Конгрес прийняв Декларацію про роззброєння, спрямовану проти випробувань атомної і ядерної зброї і загрози атомної війни; Звернення до народів про становище на Бл. і Серед. Сході, що засудило агресію США і Великобританії проти араб. д-в; Резолюцію проти амер. агресії в Лівані; Відозву до народів і урядів за роззброєння і міжнар. співробітництво та ряд ін. документів. Конгрес сприяв об'єднанню миролюбних сил у боротьбі проти загрози війни, накреслив шляхи дальшого зміцнення міжнар. співробітництва. *Г. С. Ігошкін.*

СТОКГО́ЛЬМСЬКІ ВІДО́ЗВИ. 1) Відозва Постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру, прийнята на 3-й сесії к-ту 19.III 1950 в Стокгольмі. Вимагала безумовної заборони атомної зброї, встановлення міжнар. контролю за виконанням цього рішення і оголошення воєнним злочинцем того уряду, який першим застосує її проти будь-якої д-ви. На підтримку С. в. виступили *Всесвітня федерація профспілок, Всесвітня федерація демократичної молоді, Міжнародна демократична федерація жінок* та ін. міжнар. демократичні організації. С. в. підписало бл. 600 млн. чол. з 80 країн (у т. ч. в СРСР — все доросле населення). 2) Відозва до всіх миролюбних сил світу, прийнята 31.V—2.VI 1975 в Стокгольмі на сесії Президії *Всесвітньої Ради Миру*, що відзначила 25-річчя С. в. 1950. Відозва містить звернення до всіх урядів, громадських рухів і міжнар. організацій, що виступають за мир і прогрес, об'єднати зусилля у боротьбі за заг. і повне *роззброєння*. Це звернення, відоме як нова С. в., дістало широку підтримку миролюбних прогресивних сил, його підтримало понад 700 млн. чол. *Г. С. Ігошкін.*

СТОКО́ВСЬКИЙ (Stokowski) Леопольд Станіслав Антонін (18.IV 1882, Лондон — 13.IX 1977, Гемпшір, Англія) — амер. диригент. За походженням поляк. Муз. освіту здобув у Королівському муз. коледжі в Лондоні, вдосконалював майстерність у Парижі, Мюнхені й Берліні. З 1905 оселився у США (до 1908 — церк. органіст, 1909—12 — керівник симф. оркестру в Цінціннаті). У 1912—36 очолював Філадельфійський симф. оркестр. Керував багатьма ін. оркестрами США, зокрема Всеамериканським молодіжним (1940—42; був його засновником), Нью-Йоркським філармонічним (1949—50). В 1962 створив Американський симф. оркестр (Нью-Йорк; керував до 1973), 1970—77 — диригент Лондонського симф. оркестру. В репертуарі С. переважали твори композиторів 20 ст., зокрема І. Стравінського, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича, М. Мясковського, А. Хачатуряна. Гастролював у СРСР (1958, Москва, Ленінград, Київ). Знімався в кіно («Велика радіопередача», 1937; «Сто чоловіків і одна дівчина», 1939; «Карнегі-холл» 1948). Автор симф. та органних творів.

Тв.: Рос. перекл.— Музыка для всех. М., 1963. *І. Д. Гамкало.*

СТО́КОЛОС (Bromus) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Понад 100 видів, пошир. переважно в помірних зонах земної кулі (в тропіках — у горах). В СРСР 44 види, в т. ч. на Україні — бл. 20. Деякі С.— цінні *кормові трави*; з них найбільше значення має С. безостий (B. inermis) — багаторічний кореневищний злак до 150 см заввишки, з добре облисненими пагонами. Листки широкі, довгі. Насіння сплющене, завдовжки 1 — 1,2 см. С. впроваджено в культуру; добре росте на чорноземах, некислих опідзолених легких грунтах і на заплавах. Посіви С. безостого використовують 4—7 років. Урожай сіна — 22—135 ц/га, зеленої маси — 120—650 ц/га. С. покрівельний (B. tectorum), С. неплідний (B. sterilis) і С. мадрідський (B. madritensis)— бур'яни полів, садів. Заходи боротьби: лущення стерні, глибока зяблева оранка, обробка посівів *гербіцидами*.

СТОК-ОН-ТРЕНТ — місто в центр. частині Великобританії, в графстві Стаффордшір. Порт на р. Трент, залізнична станція, вузол автошляхів. 256 тис. ж. (1976). Гол. центр старовинного «гончарського району» країни з розвинутим сучас. фарфоро-фаянсовим і керамічним виробництвом. Підприємства металург., маш.-буд., хім. промисловості. Видобування вугілля. Поблизу міста, у містечку Кіл — університет.

СТОКРО́ТКИ, маргаритка (Bellis) — рід трав'янистих багаторічних або однорічних рослин род. *складноцвітих*. 10 (за ін. джерелами, 15) видів, пошир. в Європі, Малій Азії, Сірії і Пн. Америці. В СРСР—2 види, в т. ч. на Україні — 1: С. багаторічна (B. perennis)— рослина заввишки 5—15 см з прикореневою розеткою листків. Суцвіття—кошик на невисокому квітконосі. В кошиках крайові квітки — язичкові, маточкові, білі, рожеві або червонуваті; серединні — трубчасті, двостатеві, жовті. Росте на вологих луках, в лісах, культивують по всій Україні як декоративну рослину.

СТОКС (Stokes) Джордж Габріель (13.VIII 1819, Скрін, графство Сліго, Ірландія — 1.II 1903, Кембридж) — англ. фізик і математик, член Лондон. королівського т-ва (з 1851) та його президент (1885—90). Закінчив Кембриджський ун-т (1841), з 1849 — професор цього ж ун-ту. Наук. праці — з оптики, гідродинаміки та матем. фізики. Досліджував хвильові процеси в різних середовищах. В оптиці вивчав *Ньютона кільця*, аберацію, інтерференцію й поляризацію світ-

да, люмінесценцію. Зокрема, встановив (1852), що довжина хвилі фотолюмінесценції більша довжини хвилі збуджуючого світла (правило Стокса). В гідродинаміці розробив теорію руху в'язкої рідини (рівняння Нав'є — Стокса, закон Стокса). На його честь названо одиницю кінематичної в'язкості. У математиці С. встановив зв'язок між інтегралами по поверхні й по кривій (Див. *Стокса формула*).

СТОКС, Ст, St—одиниця кінематичної *в'язкості* в *СГС системі одиниць*. Дорівнює кінематичній в'язкості, при якій динамічна в'язкість середовища з густиною 1 г/см³ дорівнює 1 пз (див. *Пуаз*). С. пов'язаний з одиницею кінематичної в'язкості в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) м²/с співвідношенням 1 Ст = 10^{-4} м²/с. Названо ім'ям Дж. Г. *Стокса*.

СТО́КСА ФО́РМУЛА — формула зв'язку між *криволінійним інтегралом* вздовж замкнутого контура C і *поверхневим інтегралом* по поверхні S, обмеженій цим контуром. Має вигляд:

$$\int_C P dx + Q dy + R dz =$$

$$= \iint_S \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y}\right) dx dy +$$

$$+ \left(\frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z}\right) dy dz +$$

$$+ \left(\frac{\partial P}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x}\right) dz dx,$$

або (у векторній формі)

$$\int_C \vec{V} \cdot d\vec{r} = \iint_S \vec{n} \cdot \operatorname{rot} \vec{V} ds,$$

де $\vec{V} = P\vec{i} + Q\vec{j} + R\vec{k}$, $d\vec{r}$ — елемент контура C, ds — елемент поверхні S, $\vec{r}$ — одиничний вектор зовн. *нормалі* до цієї поверхні. Запровадив цю формулу 1854 Дж. Г. *Стокс*. Про фіз. зміст С. ф. див. *Поля теорія*.

СТОЛБО́ВСЬКИЙ МИР 1617 — мирний договір між Росією і Швецією, укладений 27.II (9.III) в с. Столбово поблизу Тіхвіна. За умовами С. м. Швеція повернула Рос. д-ві шн.-зх. рос. землі з Новгородом, Старою Руссою та ін. містами, захоплені під час *польської і шведської інтервенції початку 17 століття*. За Швецією залишалася Іжора з містами Івангород, Ям, Копор'є, Орешек і м. Корела (Кексгольм) з повітом; Росія виявилася відрізаною від Балтійського м. Рос. уряд зобов'язався виплатити Швеції 20 тис. крб. В екон. статтях визначалися умови ведення торгівлі між обома країнами. Кордони, встановлені за С. м., було змінено внаслідок *Північної війни 1700—21* після укладення *Ніштадтського мирного договору 1721*.

СТО́ЛЕРМАН Самуїл Олександрович [9 (21).XII 1874, м. Кяхта, тепер Бурят. АРСР — 22.XII 1949, Київ] — рад. диригент, засл. арт. Груз. РСР (з 1924), нар. арт. УРСР (з 1937). Муз. діяльність почав у Іркутську. В 1905 вивчав диригування під керівництвом В. Сафонова в Москві і працював у оперній трупі Моск. нар. будинку, пізніше — у Красноярську, Пермі, Владивостоці та ін. У 1919—27 — диригент оперних театрів Тбілісі та Баку; 1927—44 — гол. диригент Одеського, 1944—49 — Київ. театрів опери та балету. Під керівництвом С. вперше прозвучали опери «Оповідь про Шота Руставелі» Д. Аракішвілі (1919), «Кето і Коте» (1919) та «Лейла» (1922) В. Долідзе, «Підступна Дареджан» М. Баланчивадзе (1926), всі — у Тбілісі; «Аршин мал алан» У. Гаджибекова (1926, Баку); «Розлом» В. Фемеліді (1929), «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1930), «Алмаст» О. Спендіарова (1930, укр. мовою), «Яблуневий полон» О. Чишка (1931), «Трагедійна ніч» К. Данькевича (1935), всі — в Одесі. *І. Д. Гамкало.*

СТОЛЄ́ТОВ Всеволод Миколайович [н. 20.XII 1906 (2.I 1907), с. Леоново, тепер Пєтушинського р-ну Влад. обл.] — рос. рад. педагог і державний діяч, акад. АПН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. Закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1931). З 1940 — вчений секретар, а пізніше — заст. директора Ін-ту генетики АН СРСР. У 1948—50 — директор Моск. с.-г. академії імені К. А. Тімірязєва; 1951—52 — міністр вищої освіти СРСР, 1959—72 — міністр вищої і серед. спец. освіти РРФСР. С.— доктор біол. наук, професор (з 1948); у 1959—81 — зав. кафедрою генетики Моск. ун-ту; в 1971—81 — президент АПН СРСР. Автор багатьох праць з питань генетики й селекції, педагогіки й орг-ції середньої й вищої школи. С.— голова Президії Рад. т-ва по культур. зв'язках з співвітчизниками за кордоном, член Рад. к-ту захисту миру та ін. громад. орг-цій. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *М. Д. Ярмаченко.*

СТОЛЄ́ТОВ Олександр Григорович [29.VII (10.VIII) 1839, Владимир — 15 (27).V 1896, Москва] — рос. фізик. Закінчив Моск. ун-т (1860) і був залишений у ньому для підготовки до професорського звання. У 1862—66 удосконалював свої знання в Берліні, Гейдельберзі (у Г. Р. *Кірхгофа*) та Геттінгені. З 1866 викладав у Моск. ун-ті (з 1873 — професор). Осн. наук. праці С. присвячені проблемам електрики й магнетизму. Вивчаючи магн. властивості заліза (1872), С. показав, що крива залежності магн. сприйнятливості від напруженості магн. поля має максимум, що було важливо для *електротехніки*. Досліджуючи (1888—89) явище зовн. *фотоефекту*, відкрив закон залежності сили фотоструму від інтенсивності світла (закон Столєтова). Розроблена ним електр. схема стала прообразом сучас. *фотоелемента*. Зробив значний внесок у теорію газового розряду, досліджував критичний стан речовин та ін. Заснував фіз. лабораторію у Моск. ун-ті. Автор філос. нарисів, в яких виступав як матеріаліст.

СТОЛИ́ПІН Петро Аркадійович [2 (14).IV 1862, Дрезден, тепер НДР — 5 (18).IX 1911, Київ] — держ. діяч царської Росії. Син генерала. Після закінчення Петерб. ун-ту з 1884 — на держ. службі. В 1902 — губернатор Гродненської, 1903—06 — Саратовської губерній. З 1906 — міністр внутр. справ і голова Ради міністрів. Керував придушенням *революції 1905—07 в Росії*, організатор *третьочервневого перевороту 1907*. Політика С. визначала урядовий курс у період реакції 1907—10 («столипінська реакція»). Посилив політику нац. гніту, зокрема щодо укр. народу. З метою зміцнення куркульства як соціальної опори царського самодержавства на селі провів агр. реформу (див. *Столипінська аграрна реформа*). Вбитий есером, агентом охранки.

СТОЛИ́ПІНСЬКА АГРА́РНА РЕФО́РМА — бурж. реформа селянського надільного землеволодіння в Росії, спрямована на зміцнення *куркульства* як соціальної підпори царизму на селі. Названа за прізвищем тодішнього глави царського уряду П. А. *Столипіна*, який був ініціатором реформи і керував проведенням її. Поразка *революції 1905—07 в Росії* дала можливість царизму і поміщикам приступити до ліквідації деяких пережитків кріпосництва шляхом реформ при збереженні поміщицького землеволодіння. Гол. змістом С. а. р. було руйнування сел. *общини* і насадження приватної зем. власності. Реформа почалася з царського указу від 9 (22).XI 1906, за яким селянам надавалося право закріпити зем. наділ в особисту власність, вийти з общини, об'єднати свої зем. ділянки в одну — *хутір* чи відруб, або продати цю землю. 14 (27).VI 1910 зем. указ набув чинності закону. 29.V (11.VI) 1911 було прийнято закон про землеустрій, що встановлював порядок роботи землевпорядних комісій, створених ще за указом 1906. Проведення С. а. р. припинено постановою *Тимчасового уряду* від 28.VI (11.VII) 1917.

Від часу виходу указу і до поч. 1915 по всій Росії з общини виділилося понад 2 млн. дворів, що становило 22,1% всіх общинників. На Україні (крім Лівобережної, де цей процент становив 20,5) процес виділення з общини йшов швидше, бо тут був вищий рівень розвитку капіталізму в с. г. Так, у Херсон., Катеринославській і Таврійській губерніях двори, виділені з общини, становили 45,6%, на Правобережжі — 48,6%. Протягом 1907—11 на Україні вийшло на хутори й відруби понад 226 тис. г-в, які мали 1800 тис. дес. землі. Сел. біднота, одержавши наділ у власність, продавала його за безцінь куркулям і остаточно пролетаризувалася. По всій Росії продали свої наділи 1260 тис. власників найбідніших г-в, у т. ч. в укр. губерніях — 263 тис. (24%). Цей процес поглибив класове розшарування на селі. Проведенню С. а. р. сприяв *Селянський поземельний банк*, що допомагав насамперед поміщикам продавати на вигідних для них умовах землю заможній верхівці села.

Складовою частиною С. а. р. була переселенська політика. Царизм, переселяючи селян-бідняків з внутрішніх районів Росії до Сибіру, Серед. Азії тощо, сподівався створити в центр. районах міцні кур-

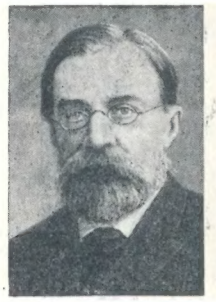

О. Г. Столєтов.

Стоколос безостий. Загальний вигляд рослини і колосок.

Стокротка багаторічна.

О. В. Столипін.

кульські г-ва, ліквідувати тут загрозу сел. виступів. Кількість переселенців за 1906—16 становила 3 млн. чол. Особливо багато їх вирушило з України: до Сибіру 1906—12 переселилося бл. 1 млн. чол., з них понад третина — вихідці з Полтавщини й Чернігівщини. Найчастіше вони осідали в Томській губ. і Акмолінській обл. Освоєння нових земель виявилося не під силу розореному селянству. Понад 548 тис. переселенців (18%) повернулося назад. На 1911 бл. 70% їх повернулося на Україну. Реформа сприяла розвиткові капіталізму в с. г., однак цей розвиток гальмувався пережитками кріпосництва: великим поміщицьким землеволодінням, сел. малоземеллям і безземеллям, орендою, відробітками. С. а. р. ще більше загострила класові суперечності на селі, в результаті чого посилилася боротьба селян проти поміщиків і куркулів. Протягом 1908—10 відбулося 11 293 сел. виступи. Рішучий опір чинили селяни виходу на хутори й відруби (див., зокрема, *Чорнокам'янське селянське заворушення 1910*). С. а. р. не привела до корінних соціально-екон. зрушень і не змогла відвернути назрівання нової бурж.-демократичної революції в Росії. Внаслідок С. а. р. куркульство економічно, а після Лютн. революції 1917 і політично відшарувалося від *селянства* і стало складовою частиною класу рос. *буржуазії*.

Літ.: Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. М., 1963; Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина. М., 1973; Барабой А. З. Аграрний капіталізм у Росії і столипінська реформа. «Український історичний журнал», 1980, № 11.

А. З. Барабой.

СТОЛИ́ЦЯ — головне місто держави, її адм.-політ. центр. Як правило, С. є й провідним екон., торг., фінанс. і культур. центром країни. В С. перебувають найвищі органи держ. влади і держ. управління, найвищі судові, військ., адм., наук. та ін. установи.

СТОЛІ́ТНИК — народна назва кількох довголітніх рослин, що цвітуть один раз у житті (*агава*) або з перервою в кілька років (*алое, опунція* тощо) в оранжерейних та кімнатних умовах.

СТОЛІ́ТНЯ ВІЙНА 1337—1453 — війна між Англією і Францією за Гієнь (з 1259 — англ. володіння), Нормандію, Анжу (втрачені англійцями в 13 ст.), Фландрію. Приводом до війни стали претензії англ. короля Едуарда III (онука франц. короля *Філіппа IV*) на франц. престол після смерті 1328 Карла IV (останнього представника *Капетінгів*) та коронування Філіппа VI (з роду *Валуа*). Англія здобула перемоги в битвах біля Слейса (1340), Кресі (1346), Пуатьє (1356). Франц. король Іоанн II Добрий потрапив у полон. Поразка франц. військ, екон. розруха, збільшення податків викликали у Франції нар. повстання (див. *Паризьке повстання 1357—58, Жакерія*). Франц. уряд змушений був укласти договір 1360, який закріпив за Англією значну частину франц. території. В 70-х рр. 14 ст. англ. війська майже повністю було вигнано з Фландрії. Проте після перемоги біля *Азенкура* (1415) англійці в союзі з Бургундією захопили Пн. Францію. В 1428 англ. війська обложили Орлеан. На війну проти загарбників піднявся весь франц. народ. Нар. опір очолила *Жанна д'Арк*. Із закінченням облоги Орлеана (1429) почався перелом у ході війни. Франц. армія здобула ряд перемог. В 1429 в Реймсі було короновано франц. короля Карла VII (проголосив себе королем 1422). В 1436 англійців вигнали з Парижа, 1441 — з Шампані, 1450— з Мена та Нормандії, 1453 — з Гієні. 19.X 1453 англ. військо капітулювало біля Бордо. Англія утримала на тер. Франції лише Кале (до 1558).

СТОЛМАКО́ВА Ганна Іванівна [н. 28.VIII (10.IX) 1912, станція Гришине, тепер м. Красноармійськ Донецької обл.] — укр. рад. гігієніст, засл. діяч. науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. Закінчила (1933) Дніпропетр. мед. ін-т. В 1944—63 С. працювала у Львів. мед. ін-ті. Доктор мед. наук (з 1954), професор (з 1955). В 1961—71 — директор Львів. н.-д. ін-ту епідеміології та мікробіології. З 1971 — зав. кафедрою гігієни харчування Львів. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені вивченню питань етіології, патогенезу, епідеміології і профілактики стафілококових харчових інтоксикацій та захворювань ендемічним зобом, харчування сільського населення та промислових робітників; дослідженню ролі вітамінів, мікроелементів у раціональному і профілактичному харчуванні. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

СТОЛО́ВІ ГО́РИ — гори з плескатими платоподібними вершинами і стрімкими, урвистими, іноді східчастими схилами. Верхні частини С. г. складаються звичайно з стійких до процесів руйнування гірських порід. Ділянки суходолу, рельєф яких визначається переважанням С. г., наз. столовими країнами (напр., *Тургайське плато, Устюрт*). С. г. утворюються внаслідок тектонічних порушень та ерозійної (див. *Ерозія* в геології) діяльності в столових країнах та в областях поширення лавових покривів (див. *Лава*).

СТОЛО́Н [від лат. stolo (stolonis) — кореневий паросток] — 1) Бічний тонкий *пагін* з довгими *міжвузлями* і недорозвиненими *листками*. Служить для *вегетативного розмноження*. 2) Виріст тіла у багатоклітинних *колоніальних організмів* (напр., у деяких кишковопорожнинних, моховаток, покривників тощо), що служить для розмноження шляхом *пупкування*.

СТО́ЛПЕР Олександр Борисович [30.VII (12.VIII) 1907, Двінськ, тепер Даугавпілс — 15.I 1979, Москва] — рос. рад. кінорежисер і кінодраматург, нар. арт. СРСР (з 1977). В 1923—27 навчався в кіномайстерні Л. *Кулешова* у Москві. З 1927 працював у сценарній майстерні, брав участь у написанні сценарію фільму «Путівка в життя» (1931). В 1938 закінчив ВДІК. Поставив фільми за однойменними творами К. Симонова: «Хлопець з нашого міста» (1942), «Жди мене» (1943), обидва — спільно з Б. Івановим, «Дні і ночі» (1945), «Живі і мертві» (1964); за романом К. Симонова «Солдатами не народжуються»—«Відплата» (1969). Серед ін. фільмів — «Повість про справжню людину» (1948, за однойменним романом Б. Полевого), «Важке щастя» (1958, за однойменним твором Ю. Нагібіна). Автор сценаріїв ряду своїх фільмів. З 1965 викладав у ВДІКу. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951.

СТОЛЯРЕ́НКО Петро Кузьмич (н. 13.VII 1925, Керч) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). Навчався в студії образотворчого мистецтва при Феодосійській картинній галереї ім. І. К. Айвазовського у М. Барсамова. Твори: «Туманний ранок» (1955), «Весняне вікно» (1960), «За владу Рад» (1966—67), «Рядові революції» (1967—70), «Минуле й майбутнє» (1970), «Сніданок» (1971), «Вода прийшла» (1972), «Мітрідат-гора. Реквієм» (1977), «Йшли солдати» (1979), «Іван та Мар'я» (1980—81), «Таврія» (1982).

П. К. Столяренко. Рядові революції. 1967—70.

СТОЛЯ́РНІ ВИ́РОБИ — вироби, виготовлені повністю або переважно з *деревини* та ін. *деревинних матеріалів*. До С. в. належать віконні блоки, двері, столярні перегородки та ін. буд. вироби, меблі, шлюпки, яхти, деталі автомоб. кузовів, вагонів, машин тощо. Осн. елементами С. в. є бруски (суцільні, клеєні), дошки і плити, що їх складають за допомогою столярних з'єднань (в'язок, болтів, цвяхів тощо) у складальні одиниці — щити, рамки або коробки (див. також *Столярні роботи*). За конструктивною ознакою розрізняють С. в. однобрускові, каркасні (багатобрускові), каркасно-обшивні (каркасно-панельні) та безкаркасні (панельно-щитові). С. в. просочують *антипіренами, антисептичними засобами*, облицьовують *шпоном*. Якість С. в. значною мірою залежить від *текстури деревини* і технології *обробки деревини*. Крім деревинних матеріалів, для виготовлення С. в. застосовують метали, полімерні матеріали, скло, гуму тощо.

СТОЛЯ́РНІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані з виготовленням і встановленням *столярних виробів*. Від *теслярських робіт* відрізняються точнішою і ретельнішою *обробкою деревини* та ін. деревинних матеріалів, кращим опорядженн-

ням виробів. Розрізняють С. р. білодеревні (з використанням деревини хвойних і м'яких листяних порід) і червонодеревні (з застосуванням деревини твердих листяних декоративних порід або облицюванням деталей *шпоном*). Ручні С. р. (напр., в індивідуальному буд-ві, при ремонті) виконують на столярних верстаках, користуючись *столярно-теслярським інструментом*. Ці роботи полягають у розмічуванні деталей, випилюванні й струганні заготовок, створенні в них пазів, шпунтів, шипів і гнізд, довбанні й свердлінні отворів, циклюванні, шліфуванні, поліруванні та лакуванні деталей, склеюванні, облицьовуванні їх, складанні й опоряджуванні виробів. У столярно-механічному виробн. застосовують *деревообробні верстати*, об'єднувані в автоматизовані *потокові лінії*. У масовому буд-ві за умов розвинутого централізованого виготовлення столярних виробів на деревообробних комбінатах С. р. зводяться в основному до *монтажу* конструктивних елементів, остаточної обробки їх, врізування й навішування замків та ін. деталей різного призначення, встановлення погонажних виробів (напр., поручнів). У *повнозбірному будівництві* практично всі С. р. виконуються на домобудівних комбінатах.

СТОЛЯ́РНО-ТЕСЛЯ́РСЬКИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — ручний або *механізований інструмент* для обробки деревини та ін. деревинних матеріалів при *столярних роботах* і *теслярських роботах*. Буває вимірювально-розмічальний, різальний і допоміжний. До вимірювально-розмічального С.-т. і. належать *лінійки, нутроміри, шаблони,* рулетки, ватерпаси, вийки, косинці, скоби, рейсмуси та ін. (див. також *Міри довжини, Міри кутові, Розмічальний інструмент*). Для точніших вимірювань застосовують *глибиноміри, калібри, мікрометри, штангенциркулі*. Різальним С.-т. і. є *долота, пилки, свердла,* сокири, стамески, бурави, коловороти, дрелі, рубанки, напилки тощо. Допоміжним С.-т. і. служать *мітчики,* молотки, кліщі, плоскогубці, викрутки, рашпілі, точила та ін. Див. також *Будівельний інструмент*.

СТОЛЯ́РОВ Микола Георгійович (н. 22.V 1922, Казань) — рад. військ. льотчик-штурмовик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був льотчиком штурмового авіаполку, потім командиром ланки, заст. командира і командиром авіаескадрильї, штурманом гвард. авіаполку. Учасник боїв на Калінін., Ворон., Степовому, 2-му і 1-му Укр. фронтах. Відзначився в битві за Дніпро 1943 і Корсунь-Шевченківській операції 1944. Всього здійснив понад 180 бойових вильотів. У 1954 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1956 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СТОЛЯРО́В Яків Васильович [28.X (9.XI) 1878, Москва — 3.XII 1945, Харків) — укр. рад. вчений у галузі прикладної механіки та залізобетонних конструкцій, доктор тех. наук (з 1938). Закінчив (1902) Харківський технологічний (тепер політехнічний) інститут. З 1904 викладав у цьому ж вузі, потім у Харків. інженерно-будівельному ін-ті та Ін-ті інженерів народного господарства (тепер Харків. інженерно-економічний ін-т), з 1912 — професор. Осн. праці — в галузі буд. механіки, опору матеріалів, теорії машин, теорії залізобетону. С.— один з творців теорії розрахунку залізобетону за руйнуючими зусиллями.

СТОЛЯ́РСЬКИЙ Петро Соломонович [18 (30).XI 1871, Липовець, тепер селище міськ. типу Вінн. обл.— 29.IV 1944, Свердловськ] — укр. рад. скрипаль і педагог, нар. арт. УРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1939. Грі на скрипці навчався спочатку під керівництвом батька, потім у С. Барцевича (Варшава). В 1900 закінчив Одес. муз. уч-ще Рос. муз. т-ва. У 1898—1919 — скрипаль в оркестрі Одес. оперного театру. В 1911 відкрив власну муз. школу. З 1920 викладав у Одес. консерваторії (з 1923 — професор). Один з основоположників рад. скрипкової школи. У 1933 за його ініціативою в Одесі було відкрито першу в СРСР муз. школу-десятирічку (згодом їй присвоєно ім'я С.). Серед учнів С.— Д. *Ойстрах*.

СТО́ЛЬНИК — двірський, згодом придворний чин-посада в Рос. державі 13—17 ст. Спочатку прислуговував князям (царям) під час урочистих трапез, супроводив їх у поїздках. Згодом С. призначали на воєводські, посольські та ін. посади.

СТОМАТИ́Т [від грец. στόμα (στόματος) — рот] — запалення слизової оболонки ротової порожнини. С. у л ю д и н и може виникати як самостійне захворювання, а може бути *симптомом* ін. захворювань (кору, скарлатини, грипу, *кандидамікозу* та ін.). В тих випадках, коли захворювання уражає лише язик, воно зветься глосит, ясна — гінгівіт, піднебіння — палатиніт, губи — хейліт. Розвиткові С. сприяють загострення хронічних захворювань внутр. органів, нервової системи, порушення *обміну речовин*, недостатність *вітамінів* в їжі, порушення функцій залоз внутр. секреції. Куріння, вживання міцних спиртних напоїв, гарячої або дуже холодної їжі тощо може спричинювати С. Іноді С. виникає при підвищеній чутливості до деяких лікарських речовин. Існують різні форми С., однак всі вони мають заг. ознаки: почервоніння і набряк слизової оболонки ротової порожнини, біль, збільшення підщелепних лімфатичних вузлів. Перебіг С. може бути гострим, коли запалення розвивається раптово, відрізняється сильною болісністю, і хронічним — в'ялий, тривалий, з невеликою болісністю. Розрізняють катаральний С. (запальний процес без порушення цілості слизової оболонки), афтозний (на фоні катарального запалення спостерігаються поверхневі дефекти слизової оболонки), виразковий (запальний процес з ділянками порушення глибоких шарів слизової оболонки). Крім того, С. поділяються на травматичні (спричинюються механічними, фіз. або хім. ушкодженнями ротової порожнини), симптоматичні (як результат різних захворювань), інфекційні (внаслідок інфекційних захворювань), специфічні (внаслідок *туберкульозу, сифілісу*, лепри). П р о ф і л а к т и к а і л і к у в а н н я С.: періодичне оздоровлення ротової порожнини, усунення чинників, що викликають С.; полоскання содовим розчином або борною к-тою (залежно від pH ротового середовища), кератопластичні препарати, зокрема обліпихова олія та ін., фізіотерапія.

У т в о р и н С. виникає внаслідок мех., терміч. і хім. діяння (первинний С.) та при деяких інфекційних хворобах — ящурі, стахіботріотоксикозі та ін. (вторинний С.). Хвора на С. тварина відмовляється від корму, у неї слинотеча, ушкоджена слизова оболонка та неприємний запах з рота. Л і к у в а н н я: зрошення слизової оболонки рота дезинфікуючими та в'яжучими засобами. При вторинному С.— специфічне лікування залежно від хвороби.

С. І. Дорошенко (С. у людини).

М. Г. Столяров.

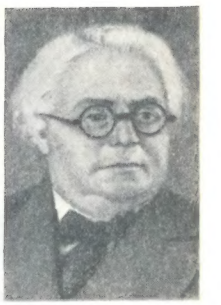

П. С. Столярський.

СТОМАТОЛО́ГІЇ ОДЕ́СЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. в Одесі 1928. Складається (1982) з 6 відділів і 5 лабораторій, стаціонара і консультативної поліклініки. Ін-т розробляє проблеми стоматологічної допомоги в республіці і форми її організації; нових засобів профілактики й лікування пародонтозу; рецептів зубних паст, еліксирів; зуботехнічних матеріалів; природжених незарощувань обличчя; вдосконалення виготовлення зубних протезів. Ін-т видає міжвідомчий збірник «Хирургическая и ортопедическая стоматология» (з 1978). *Г. Н. Варава.*

СТОМАТОЛО́ГІЯ [від грец. στόμα (στόματος) — рот і λόγος — вчення] — галузь *медицини*, що вивчає хвороби зубів та ін. органів порожнини рота і суміжних з нею ділянок обличчя і шиї. Осн. завданнями С. є вивчення *етіології* і *патогенезу* стоматологічних захворювань, розробка діагностичних методів, лікування і профілактики. Зуболікування виникло ще у далекому минулому, про це свідчать пам'ятки культури старод. Індії, Вавілона, Китаю, а також праці *Гіппократа*, Цельса, *Галена* та ін. Формування зуболікування на науковій основі почалося лише у 18 ст. і пов'язане з першими працями франц. хірурга П. Фошара. Перші стоматологічні школи було створено в Америці (1839), Англії (1857), Франції та Швейцарії (1881). В Росії зуболікування як науково-медична спеціальність починає розвиватися на поч. 19 ст. (в 1809 було уєього 18 зубних лікарів). Першою працею з зуболікування була книга А. Соболєва «Дантистика, або зубне мистецтво лікування зубних хвороб в застосуванні до дитячої гігієни» (1829). В Росії школу для вивчення «зуболікарського мистец-

З. Ф. Стомма.

ґва» було відкрито вперше в Петербурзі (1881), згодом у Москві, Одесі, Києві. В 1885 вийшов перший рос. журн. «Зубоврачебный вестник», а 1899 — «Одонтологическое обозрение». Як важлива галузь медицини, вітчизн. С. почала своє становлення лише у роки Рад. влади. При Народному комісаріаті охорони здоров'я РРФСР було створено (1917) зуболікувальну підсекцію, яку очолював відомий громадський діяч, зубний лікар П. Г. Дауге. В 1921 у Москві було відкрито Держ. ін-т зуболікування, 1927 — аналогічний ін-т у Ленінграді, потім у 30-х рр. 20 ст. було створено зуболікарські школи і стоматологічні ін-ти в ін. містах. Наприкінці 30-х рр. 20 ст. було організовано кафедри терапевтичної, хірургічної і ортопедичної стоматології, що послужило поштовхом до диференціації С. на три галузі. Терапевтична С. розробляє питання лікування зубів і тканин, що містяться навколо зубів (див. *Пародонтоз*), слизової оболонки порожнини рота і губ, захворювання язика. Ортопедична С.— питання усунення деформацій і ліквідації дефектів зубних рядів, щелеп і обличчя за допомогою протетичних заходів (виготовлення зубних *протезів*, ортодонтичних апаратів, ектопротезів тощо). Хірургічна С. розробляє питання лікування запальних і пухлинних процесів, деформацій і дефектів щелепно-лицьової ділянки, які потребують хірургічного втручання. У зв'язку з специфікою порожнини рота і жувального апарату дітей згодом в самостійний розділ відокремилася дитяча С. Значних успіхів досягла С. в роки Великої Вітчизн. війни— 85,1% поранених у щелепно-лицьову ділянку були повернені у лави Радянської Армії. Велике значення для розвитку С. в Радянському Союзі мали дальші заходи щодо поліпшення стоматологічної допомоги населенню, зокрема створення 1962 у Москві Центрального науково-дослідного інституту стоматології. В СРСР діють (1983) два н.-д. стоматологічні інститути (Москва, Одеса), два стоматологічні ін-ти (Полтава, Ленінград), 34 стомат. факультети мед. вузів. Значний внесок у розвиток рад. С. зробили вітчизн. вчені П. Г. Дауге, О. О. Лімберг, І. Г. Лукомський, М. О. Астахов, Д. А. Ентін, І. М. Оксман, В. Ю. Курляндський, О. І. Євдокимов, Д. А. Калвеліс, О. І. Рибаков та ін., зокрема укр. вчені — Ю. М. *Гофунг*, М. Б. Фабрикант, І. О. Новик, Ю. І. Бернадський, А. І. Бетельман, М. Ф. Данилевський, С. І. Криштаб, О. І. Марченко, В. С. Коваленко, В. І. Кулаженко, З. С. Василенко та ін. В СРСР створено чітку систему подання населенню кваліфікованої стоматологічної допомоги, систему підготовки спеціалістів різного стоматологіч. профілю, систему планування, організації і проведення наукових досліджень в галузі С. Характерною рисою вітчизн. С., як і всієї рад. охорони здоров'я, є її профілактична спрямованість.

Літ.: Троянский Г. Н. История развития советской ортопедической стоматологии. М., 1975; Марченко О. І., Філіпчик Й. С. Стоматологічна допомога сільському населенню. К., 1981.

С. І. Дорошенко, А. М. Заверна.

СТО́ММА Здислав Францович [н. 4(17).VIII 1907, Мінськ] — білорус. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1963. З 1929 після закінчення драм. студії працював у театрах Мінська і Києва. З 1940 — актор Білорус. театру ім. Я. Купали (Мінськ). Ролі: Биковський («Павлинка» Купали), Левон Чмих («Лявониха на орбіті» Макайонка), Каравкін («Ворота безсмертя» Крапиви), Белогуров («Тепленьке місце» О. Островського), Довгоносик («В степах України» Корнійчука), Глап'є («Тисяча франків винагороди» за Гюго) та ін. З 1949 знімається в кіно («Костянтин Заслонов», «Я, Франциск Скорина» та ін.). Нагороджений 2 орденами, медалями.

СТО́НГЕНДЖ — одна з найбільших *мегалітичних споруд*; міститься у Великобританії біля м. Солсбері. Складається з трьох збудованих на одному й тому самому місці споруд, що датуються: перша — 1900—1700 до н. е., друга — 1700—1550 до н. е., третя — 1500—1400 до н. е. Перша споруда складається з круглого земляного валу і рову діаметром 97,5 м. Друга — з двох концентричних кіл каменів (38 пар), вертикально поставлених всередині давнього валу. До нього веде земляна дорога. Третя споруда складається з вертикально вкопаних у землю тесаних каменів заввишки бл. 8,5 м, масою бл. 28 т і кам'яних плит, які лежать на них, що створює замкнуте коло діаметром 30 м. Всередині цього кола містяться 5 трилітів (2 камені, вкриті зверху кам'яною плитою), що оточують т. з. олтарний камінь, який лежить горизонтально. С.— давній храм, що, можливо, пов'язаний з культом сонця і символізує небесне коло. Деякі дослідники (Дж. Хокінс, Дж. Уайт) вважають, що С. був також давньою астрономічною обсерваторією. Іл. див. т. 5, с. 537.

Літ.: Хокинс Дж., Уайт Дж. Разгадка тайны Стоунхенджа. Пер. с англ. М., 1973.

СТОНО́ГИ, мокриці (Oniscoidea) — підряд *рівноногих ракоподібних*. Довж. 1—50 мм. Органи дихання (зябра, у деяких видів — псевдотрахеї) розміщені в черевних ніжках. За допомогою зябер С. дихають киснем, розчиненим у тонкому шарі вологи, що збирається на зябрових пелюстках; за допомогою псевдотрахей С. використовують атмосферне повітря. Живуть С. у вологих місцях: під камінням, мохом, в лісовій підстилці тощо. Живляться рослинними рештками. Роздільностатеві, розвиток без перетворення. 7 родин, бл. 1000 видів, поширених на всіх материках; на Україні — 17 видів, з них найпоширеніші стонога звичайна (Oniscus asellus), мокриця льохова (Porcellio scaber). Деякі види беруть участь у *грунтоутворювальному процесі*. У ставковому рибництві С. використовують як корм для риб. Окремі види пошкоджують с.-г. рослини.

СТОПА́ в анатомії — частина нижньої *кінцівки*. Скелет С. складається з передплесна, плесна і кісток пальців. Точками опори С. є п'ятковий бугор і головки кісток плесна. Кістки С. сполучаються між собою *суглобами*. У людини С. виконує функції органа опори та ресорного апарату, що пом'якшує навантаження на кістково-суглобний апарат кінцівок, *таза*, *хребта* і охороняє *головний мозок*, а також усі порожнинні органи від різких поштовхів. Кровопостачання С. здійснюється тильною артерією С. Іннервується С. найдовшими гілками поперекового і крижового сплетень (див. *Сплетення нервові*). Аномалії С.: скостеніння, додаткові кістки, відсутність С., справжній гігантизм. Деформації С.: *плоскостопість*, *клишоногість*, кінська стопа тощо. Ушкодження С.: вивихи, переломи тощо.

СТОПА́ у віршуванні — умовна одиниця, за допомогою якої вимірюється віршовий розмір античного і силабо-тонічного віршування. В античному віршуванні — це група складів, один із яких довгий, у силабо-тонічному — поєднання одного наголошеного і одного, двох або трьох ненаголошених складів. Залежно від кількості складів розрізняють С. двоскладові (*ямб* і *хорей*), трискладові (*дактиль*, *амфібрахій* і *анапест*) та чотирискладові — *пеони*.

СТОПА́НІ Олександр Митрофанович [парт. псевдонім — Ланге; 9 (21).X 1871, с. Усолье, тепер м. Усольє-Сибірське Ірк. обл. — 23.X 1932, Москва] — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1893. Н. в сім'ї лікаря. Навчався в Казан. ун-ті. Учасник проведеної В. І. Леніним Псков. наради 1900 по створенню газ. «*Искра*», агент цієї газети. Один з організаторів II з'їзду РСДРП (1903), його делегат. Після з'їзду — більшовик. Вів парт. роботу в Казані, Ярославлі, Пскові, Баку, Костромі. Не раз зазнавав арештів. Учасник революції 1905—07 і Великої Жовтн. соціалістич. революції. З 1918 — член Колегії Наркомпраці, в Червоній Армії. З 1922 — член Верховного Суду РРФСР, 1924—29 — прокурор РРФСР. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

«СТОРІ́НКИ З ЩОДЕ́ННИКА» — стаття В. І. Леніна, в якій він продовжив розробку теорії соціалістичної *культурної революції* як складової частини *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. Продиктована В. І. Леніним на поч. січня, надрукована в газ. «Правда» 4.I 1923. Укр. мовою вперше опублікована 1924 (журн. «Нова Громада», № 22). У статті накреслено програму і намічено конкретні заходи щодо підвищення освітнього і культур. рівня трудящих на основі завоювань пролет. революції, ліквідації неписьменності, комуністичного виховання вчителів і залучення їх до розв'язання цих завдань, піднесення ролі нар. вчителя «на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві» (Пов-

не зібр. тв., т. 45, с. 348). В статті В. І. Ленін розкрив якісно новий зміст відносин між містом і селом в умовах Рад. влади, роль робітників як провідників комуністичних ідей на селі, вказав на необхідність здійснення ними культурно-шефської роботи серед селян. Стаття зробила великий вплив на становлення нар. освіти і соціалістичної культури в країні. Сформульовані в ній ідеї є важливим внеском у теорію наук. комунізму.

А. Ф. Денисов.

СТО́РНО (італ. storno — переведення рахунку) — спосіб виправлення помилок у *бухгалтерському обліку*, допущених при записах госп. операцій. С. грунтується на правилі, за яким суми, записані в рахунку червоним чорнилом, вираховують з підсумків обороту. Виходячи з цього правила, операцію, оформлену неправильною проводкою, записують другий раз такою самою проводкою, але червоним чорнилом («червоне С.»), що є погашенням помилково записаних сум. Потім складають третю, правильну, проводку, яку записують звичайним чорнилом.

СТОРОЖЕ́НКО Микола Ілліч [10 (22).V 1836, с. Іржавець, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— 12(25).I 1906, Москва] — рос. історик л-ри, член-кор. Петерб. АН (з 1899). Навчався в 1-й чоловічій гімназії у Києві. Закінчив Моск. ун-т (1860). Друкуватися почав 1859. Належав до *культурно-історичної школи* в літературознавстві. Дослідник історії зх.-європ. л-р, знавець творчості У. Шекспіра («Спроби вивчення Шекспіра», 1902, та ін.). Автор праці про життя і творчість Т. Шевченка — «Нові матеріали для біографії Шевченка» (1893—1900), нарису «Геніальний бідолаха» (1897), статей «Перші чотири роки заслання Шевченка. 1847—1851» (1888), «Дві записні книжки Шевченка» (1908) та ін., розвідок з історії України.

Тв.: Новые материалы для биографии Шевченко. «Киевская старина», 1893, № 3; 1898, № 3; 1900, № 9; Из области литературы. М., 1902; У к р. п е р е к л.— Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку. Львів, 1905.

СТОРОЖЕ́НКО Олекса Петрович [12 (24).XI 1805, с. Лисогори, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл. — 6(18).XI 1874, хутір Горішин побл. Бреста] — укр. письменник. Походив з давнього козацько-старшинського роду. Навчався в Харків. пансіоні для дворянських дітей (1821—23). Служив у війську (1824—50), згодом (до 1868) — чиновником при різних генерал-губернаторствах. Писати почав рос. мовою. У 50-х рр. друкувався в «Северной пчеле» і «Библиотеке для чтения», де були опублікові його «Оповідання з селянського побуту малоросіян» і роман-хроніка «Брати-близнята». З появою журн. «*Основа*» почав писати укр. мовою. В 1863 опублікував у Петербурзі «Українські оповідання» в 2-х томах. У 1879 в Одесі вийшла незакінчена повість «Марко Проклятий». С. відтворював переважно етнограф. прикмети селян. побуту, розробляв казкові, анекдотичні й легендарні мотиви. Окремі твори на істор. теми позначені ідеалізацією патріархальної давнини. В деяких оповіданнях висміював бюрократизм і сваволю панства («Вуси», «Голка»).

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1957.

В. Я. Герасименко.

СТОРОЖИНЕ́ЦЬ — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр, на р. Серет (прит. Дунаю). Залізнич. станція. Вперше згадується в документах 1448. У 15 ст. перебував у складі *Молдавського князівства*, на поч. 16 ст. потрапив під владу Туреччини. В 1774 в складі Пн. Буковини загарбаний Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина). Трудящі С. на поч. 19 ст. брали участь у русі *опришків*, у 40-х рр. 19 ст.— в сел. русі під проводом Л. *Кобилиці*. В 1918 С. окупувала королівська Румунія. В 1926 в С. створено підпільний повітовий к-т Компартії Румунії. В 1940 С. при возз'єднанні Пн. Буковини ввійшов до складу УРСР. З того самого року С.— місто. У місті — лісокомбінат, сироробний, винобродний, хлібний і цегельний з-ди, лукомеліоративна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Лісовий технікум, 5 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, лікарня. Палац культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки. Пам'ятка природи — Сторожинецький дендропарк (закладено 1912, пл. 8,3 га). В С. народилася укр. лікар С. Д. *Окуневська-Морачевська*, деякий час жив польс. і укр. рад. хімік В. Д. *Морачевський*. Тут бували письменниці Н. І. *Кобринська*, О. Ю. *Кобилянська*, письменники В. С. *Стефаник*, Ю. А. *Федькович*.

СТОРОЖИНЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,2 тис. км². Нас. 87,6 тис. чол. (1983). У районі — 38 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сторожинець*. Східна частина району лежить у Передкарпатті, зх.— в межах *Карпат Українських*. Корисні копалини: глини, вапняки, гравій, пісок, мармур. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Сірет* з прит. Малий Серет та ін. Грунти дерново-підзолисті та бурі лісові. Ліси (бук, граб, дуб, сосна) займають 54 тис. га. У межах району — Лунківський держ. заказник. Найбільші пром. підприємства — сторожинецькі лісокомбінат, сироробний, винобродний та хлібний з-ди, Красноїльський деревообр. комбінат, Буденецький з-д мінеральної води. Комбінат побутового обслуговування (Сторожинець, Красноїльськ, Великий Кучурів та Чудей. Автомоб. шляхів — 367 км (усі з твердим покриттям). У С. р.— лісовий технікум, 65 заг.-осв., 2 муз., 2 спорт. та художня школи; 76 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень; 3 санаторії (в смт Красноїльську, в с. Старій Жадові та в с. Клинівці). 19 будинків культури, 31 клуб, кінотеатр, 54 кіноустановки, 56 б-к. Пам'ятки архітектури — церква у с. Костинцях (1785), Михайлівська церква у с. Старій Жадові (1806), обидві — дерев'яні. У С. р. видається газ. «Радянське село» (з 1945).

В. О. Яценко.

СТОРО́НА в п р а в і — у цивільному праві громадянин чи *юридична особа*, у якої виник матеріально-правовий спір з ін. особою, що його повинен розв'язати суд (арбітраж). *Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 10 ЦПК УРСР) визначають, що С. є *позивач* і *відповідач*, які користуються рівними процесуальними правами і можливостями здійснення їх. Принцип рівноправності С. у процесі є виявом конституційного принципу рівності громадян перед законом. Права С. розвиваються і конкретно визначаються стосовно до кожної *процесуальної стадії*. Зокрема, позивач вправі протягом усього часу розгляду справи по суті змінити підставу або предмет позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову. С. можуть закінчити справу *мировою угодою*, доручити ведення справи своїм представникам тощо.

СТО́РОНИ ГОРИЗО́НТУ — чотири головні точки горизонту: *північ*, *південь*, *схід* і *захід*. Іноді С. г. наз. також відповідні чверті горизонту.

СТО́РТИНГ (норв. storting, від stor — великий і ting — народні збори) — парламент Норвегії. Складається з двох палат — *лагтингу* (*верхня палата*) й *одельстингу* (*нижня палата*). Обира-

О. М. Стопані.

О. П. Стороженко.

В. М. Сторчак.

ється населенням у складі 155 депутатів на 4 роки.

СТОРЧА́К Віталій Михайлович (н. 15.VII 1931, с. Радивонівка, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1958. Вчений-агроном. У 1955 закінчив Херсонський с.-г. ін-т ім. О. Д. Цюрупи. З 1960 — голова колгоспу «Степовий» Новотроїцького р-ну Херсон. обл. Очолюваний С. колгосп перетворився на зразкове високорентабельне г-во. Делегат XXV—XXVI з'їздів Компартії України, член її ЦК з 1976. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 11.

М. С. Авраменко.

Людмил Стоянов.

СТОТИ́НКА — розмінна монета Народної Республіки Болгарії, дорівнює $^1/_{100}$ *лева*.

СТОХАСТИ́ЧНИЙ ПРОЦЕ́С (від грец. στοχαστικός — здогадливий, проникливий) — те саме, що й *випадковий процес*.

СТОХІ́Д — річка у Волин. обл. УРСР, права прит. *Прип'яті* (бас. Дніпра). Довж. 188 км, площа басейну 3125 км². Тече Поліською низовиною. Живлення мішане, переважно снігове. Замерзає в кінці листопада — на початку грудня, скресає на початку березня. Частково використовують як водоприймач осушувальних систем.

СТОШ (Ствош; Stosz, Stwocz) Віт (бл. 1455—1533) — польс. та нім. скульптор і живописець. Див. Ф. *Штос*.

І. Ф. Стравінський.

СТОЮ́НІН Володимир Якович [16(28).XII 1826, Петербург — 4 (16).XI 1888, там же] — рос. педагог, методист-словесник, історик літератури. Закінчив Петерб. ун-т (1850), викладав словесність у гімназії. Виступав проти станової системи виховання, за єдність навчання й виховання. Був активним прихильником жіночої освіти. Одним з перших висунув принцип критичного вивчення л-ри в школі й принцип історизму в методиці літ. аналізу. Склав новий тип навч. посібника для вчителів, що включав методику, теорію та конкретний аналіз худож. творів. Свої погляди з питань педагогіки й методики викладання л-ри відобразив у працях «Розвиток педагогічних ідей у Росії в XVIII столітті» (1857—58), «Наша сім'я і її історичні долі» (1884), «Про викладання російської літератури» (1864), «Посібник для історичного вивчення кращих творів російської літератури» (1869). С.— автор ряду праць з історії рос. літератури.

СТОЯ́Н Юрій Григорович (н. 19.X 1935, м. Ромни, тепер Сум. обл.) — укр. рад. математик, доктор тех. наук (з 1971). Член КПРС з 1978. Закінчив Харків. авіаційний ін-т (1958). Працював у наук. закладах і вузах Харкова (з 1972 — професор). З 1972 — в Ін-ті проблем машинобудування АН УРСР (Харків). Осн. наук. напрями присвячено розробці матем. методів геом. проектування, зокрема теорії розміщення геом. об'єктів довільної форми і фізичної природи. Ці дослідження пов'язані з геометрією, обчислювальною математикою і математичним програмуванням. Державна премія УРСР, 1980.

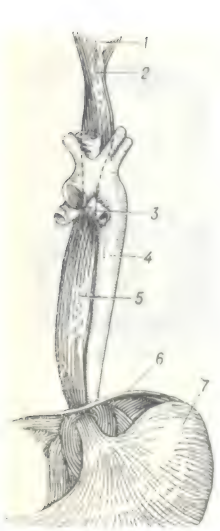

Стравохід:
1 — глотка; *2* — звуження стравоходу в його початковій частині; *3* — розгалуження трахеї на бронхи; *4* — аорта; *5* — стравохід; *6* — діафрагма; *7* — шлунок.

СТОЯ́НКА в археології — поселення людей часів *кам'яної доби*. На місці С. до нашого часу лишився т. з. *культурний шар*. Палеолітичні С. розташовані здебільшого в балках або на високих берегах річок, придатних для полювання. За часів *мезоліту* і *неоліту* С. містилися на низьких берегах річок, дюнах і островах, зручних для рибальства. Місцем розташування деяких палеолітичних і мезолітичних С. були природні печери. Археол. матеріали з С. становлять важливе джерело для вивчення історії первісного суспільства.

СТОЯ́НОВ Андрій Миколайович (1830—1907) — укр. історик права, фахівець з історії іноземних законодавств. У 1853 закінчив Харків. ун-т. З 1863 — доцент, з 1869 — професор, 1876—86 — декан юрид. ф-ту цього ун-ту. Автор ряду праць, зокрема «Нарисів історії і догматики міжнародного права» (1875).

СТОЯ́НОВ Веселин (7.IV 1902, Шумен — 29.VI 1969, Софія) — болг. композитор, піаніст, педагог, нар. арт. НРБ (з 1962), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1969). Член Болг. комуністичної партії. Закінчив Держ. муз. академію в Софії (1926), Академію музики і сценічного мистецтва у Відні (1930). З 1937 — викладач (з 1945 — професор) Держ. муз. академії (з 1954 — Болг. консерваторія; 1943—45 та 1956—62 — її ректор) у Софії. Твори: опери — «Жіноче царство» (1935), «Саламбо» (1940), «Хитрий Петро» (1952); симфонічна, вокально-симф. (у т. ч. «Балада про наречену», 1968; присвячено боротьбі проти фашизму), камерно-інструментальна музика, масові пісні.

СТОЯ́НОВ Захарій [Захарій Стоянов Джедев; 1850 (за іншими даними, 1851), с. Медвен, тепер Сливенського округу — 2.IX 1889, Париж, похований в Русе, тепер НРБ] — болгарський політичний діяч і письменник. Один з організаторів Старозагорського 1875 і Квітневого 1876 повстань у Болгарії. Брав участь у заснуванні прогресивних газет «Работник» (1881) і «Борба» (1885). Літ. діяльність почав 1880. Писав гострополемічні фейлетони, нариси, статті, пов'язані з політ. боротьбою. Поділяв погляди болг. революціонерів Х. Ботева, В. Левського, Л. Каравелова. Після 1885 перейшов на позиції ліберальної буржуазії. Автор худож. біографій В. Левського, Л. Каравелова, Х. Ботева, Хаджі Димитра, Стефана Караджі та ін. Найвизначніший твір С.— «Записки про болгарські повстання» (т. 1—3, 1884—92) — історичний документ про Старозагорське і Квітневе повстання.

Тв.: Рос. перекл.— Записки о болгарских восстаниях, т. 1—2. М., 1978.

О. *Д. Кетков.*

СТОЯ́НОВ Людмил [справж. ім'я та прізв.— Георгій Стоянов Златарев; 6.II 1888 (за ін. даними — 1886), с. Ковачевиця, тепер Благоєвград. округу — 11.IV 1973, Софія] — болг. письменник і громад. діяч, академік Болг. АН (з 1946), Герой Соц. Праці НРБ (1963), нар. діяч культури Болгарії (з 1963). Член Болг. компартії з 1944. На ранніх творах позначився вплив символізму. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції й піднесення революц. руху в Болгарії поступово переходить до соціальних тем (збірки віршів «Праматір», 1925; «Свята святих», 1926; повість «Срібне весілля полковника Матова», 1933). В повісті «Холера» (1935) реалістично змалював жахи 2-ї балканської війни 1913 й пробудження революц. свідомості мас. Істор. повість «Мехмед Сінап» (1936) — про повстання селян проти Османської імперії у 18 ст. Був головою Спілки письменників (1946—49), директором Ін-ту л-ри Болг. АН (1949—59), обирався депутатом Нар. зборів. У романі «Світанок» (1945) зображено боротьбу народу проти фашизму. Зб. віршів «За залізною завісою» (1953) присвячена темі захисту миру. В багатьох поезіях оспівав болг.-рад. дружбу (цикл віршів «Великий день», 1944—50, тощо). Був активним борцем за мир, учасником міжнар. конгресів на захист миру і культури (Париж, 1935; Мадрід, 1937). Не раз бував у Рад. Союзі, на Україні. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, Л. Толстого, І. Тургенєва, В. Маяковського, Т. Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського та ін. За пропаганду рос. та укр. класичних і рад. л-р нагороджений рад. орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1952; Світанок. К., 1953; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл.— Избранное. М., 1953; Избранная проза. М., 1970.

Літ.: Павлов Т. Людмил Стоянов. В кн.: Павлов Т. Питання теорії та історії літератури. К., 1959; Марков Д. Людмил Стоянов. В кн.: Сучасні болгарські письменники. К., 1962; Захаржевская В. А. Людмил Стоянов. От символизма к социалистическому реализму. К., 1982; Лихачёва Л. П. Людмил Стоянов. Биобиблиографический указатель. М., 1964.

О. Д. Кетков.

СТОЯНО́ВСЬКИЙ Степан Васильович (н. 6.I 1922, с. Кобиловолоки, тепер с. Жовтневе Теребовлянського району Тернопільської обл.) — укр. рад. вчений в галузі фізіології с.-г. тварин, доктор біол. наук (з 1965), професор (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1961. В 1950 закінчив Львів. зооветеринарний ін-т (вет. ф-т), де почав працювати асистентом, з 1968 завідує кафедрою фізіології с.-г. тварин. З 1965 — ректор ін-ту. Наукові праці присвячені особливостям обміну речовин і енергії у різних вікових і продуктивних груп с.-г. тварин та фізіологічним основам технології виробництва молока і м'яса. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

СТОЯ́ЧІ ХВИ́ЛІ — вільні *гармонічні коливання*, що виникають в системі з розподіленими параметрами внаслідок *інтерференції хвиль*, які поширюються в протилежних напрямах. Для довільної обмеженої області середовища

існує необмежений дискретний набір С. х., що відрізняються власними частотами і характерним розташуванням в у з л і в (точок, ліній або поверхонь, в яких *амплітуда* коливань, *звуковий тиск* та ін. величини, що характеризують С. х., дорівнюють нулю) та п у ч н о с т е й (точок, ліній або поверхонь, в яких значення цих величин є максимальними; мал.). В необмеженій області С. х. виникає на довільній частоті і характеризується зміщенням площин вузлів і пучностей із зміною частоти хвилі. Різні ділянки С. х. коливаються синфазно або протифазно (див. *Фаза*). На відміну від *біжучих хвиль* С. х. не переносять *енергію*.

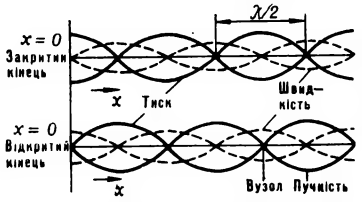

Розподіл звукового тиску і швидкостей у стоячій хвилі при відкритому і закритому кінці труби (λ — довжина хвилі).

СТРАБО́Н (Στράβων; 64 або 63 до н. е., м. Амасія, тепер м. Амасья, Туреччина — 23 або 24 н. е.) — давньогрец. географ та історик. На основі вивчення грец. джерел і власних спостережень під час мандрувань по Греції, Малій Азії, Італії та Єгипту написав працю «Географія» (бл. 7 до н. е., 17 книг). У праці С. зібрано геогр. відомості того часу про країни Зх. і Центр. Європи, Малої Азії, Пн. і Сх. Причорномор'я. Поряд з геогр. відомостями подано багато істор., етногр. і побутових фактів, зокрема (книги 11—14) про розселення племен на Кримському п-ові та в пониззі Дніпра, про г-во і побут *скіфів, роксоланів*, про будівництво, побут, г-во, історію античних міст Пн. і Сх. Причорномор'я, про історію і г-во *Боспорської держави*. С. є також автором «Історичних записок», які не дійшли до нашого часу.

Тв.: Рос. перекл.— География. Л., 1964.

СТРАВІ́НСЬКИЙ Ігор Федорович [5 (17).VI 1882, Ораніенбаум, тепер м. Ломоносов Ленінгр. обл.— 6.IV 1971, Нью-Йорк, похований у Венеції] — рос. композитор і диригент. Син Ф. Г. *Стравінського*. Муз. освіту здобував під керівництвом М. Римського-Корсакова. З 1914 жив за кордоном — у Швейцарії (1914—20), Франції (1920—40), США (1940—71). Творчість С. суперечлива. Вона відбиває складність особистості композитора, змінність його естетичних і громадянських позицій, пошуки нових форм і жанрів музики, а також нових засобів муз. виразності. С. цікавився рос. фольклором, використовував засоби архаїчної пісенності. Вдавався до колористичних прийомів імпресіоністів, джазових ритмів та інтонацій. Створив новий тип вистави: в балет ввів спів, музичну дію пояснював декламацією. Широта фантазії, новаторство оркестровки, винахідливість звукового колориту притаманні балетам «Жар-птиця» (1910), «Петрушка» (1911), «Весна священна» (1914), хореографічній кантаті «Весіллячко» (1914—23), опері «Соловей» (1913). Для творів неокласичного періоду (тривав понад 30 років) характерне використання прийомів і засобів музики *барокко*, старовинної контрапунктичної техніки, мелодики італ. *бельканто* і водночас оригінальне і сучасне звучання. Балети — «Пульчинелла» (1920), «Поцілунок феї», «Аполлон Мусагет» (обидва — 1928), «Орфей» (1947); опера-буфа «Мавра» (1922), опера-оратоpія «Цар Едіп» (1927), мелодрама «Персефона» (1934), опера «Пригоди гульвіси» (1951); концерти — для фортепіано і духових інструментів (1924), для скрипки з оркестром (1931), для 2 фортепіано (1935), камерний концерт «Дамбартон-Окс» (1938), «Симфонія псалмів» (1930), «Симфонія у трьох рухах» (1945). У 50—60-х рр. С. застосовував *додекафонію*. Автор балету «Агон» (1957), творів для солістів, хору й оркестру — «Священний спів» (1956), «Плач пророка Єремії» (1958), «Заупокійний спів» (1966); хореографічних пантомім та ін. творів. У 1962 гастролював як диригент в СРСР (концерти в Москві та Ленінграді).

Тв.: Хроника моей жизни. Л., 1963; Диалоги. Воспоминания. Размышления. Комментарии. Л., 1971; Статьи и материалы. М., 1973.

Літ.: Друскин М. Игорь Стравинский. Личность. Творчество. Взгляды. Л., 1982.

В. С. Мурза.

СТРАВІ́НСЬКИЙ Федір Гнатович [8 (20).VI 1843, с. Новий Двір, тепер Воложин. р-ну Мін. обл. — 21.XI (4.XII) 1902, Петербург] — рос. співак (бас). У 1869 закінчив Ніжинський юрид. ліцей, 1873 — Петерб. консерваторію. В 1873—76 співав у Київ. рос. опері, з 1876 — соліст Маріїнського театру (Петербург). Перший виконавець партій Світлійшого («Черевички» Чайковського), Голови, Панаса («Майська ніч», «Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова), Скули («Князь Ігор» Бородіна) та ін. Кращі образи, створені С.: Фарлаф («Руслан і Людмила» Глинки), Мефістофель («Мефістофель» Бойто), Генріх Птахолов («Лоенгрін» Вагнера). Відомий і як камерний співак. Брав участь у концертах М. Лисенка в Петербурзі.

Тв.: Статьи, письма, воспоминания. Л., 1972.

Літ.: Богданов-Березовский В. Федор Стравинский. М.—Л., 1951.

В. С. Мурза.

СТРАВОХІ́Д — орган *травної системи*, що виконує функцію механічного проведення твердої або рідкої їжі з *ротової порожнини* в *шлунок*. У *безхребетних* С. починається від ротового отвору (у багатоніжок і ракоподібних) або глотки (у павукоподібних і комах) і тягнеться у одних тварин до початку середньої кишки (у голкошкірих) або залозистого шлунка, у інших — до жуйного шлунка (у мечохвостів, ракоподібних, комах). У деяких плоских і кільчастих червів С. являє собою розширену трубку, з'єднану з середньою кишкою. Серед молюсків С. добре розвинений у черевоногих і головоногих (у багатьох з них утворює *зоб*). У земноводних і вищих *хребетних* С. з'єднується із шлунком. У птахів С. досягає значної довжини і перед входом у шлунок утворює зоб. Довжина С. залежить від протяжності шийного і грудного відділів *тулуба*, у зв'язку з чим С. ссавців поділяють на шийний, грудний (найбільший) і черевний (найменший) відділи. У л ю д и н и С.— злегка сплюснута спереду назад циліндрична трубка (див. мал.) завдовжки 25—30 і завширшки бл. 3 см. Стінка С. складається з слизової (з підслизовою основою), м'язової і сполучнотканинної оболонок. Природні звуження С.: при переході порожнини глотки в С.; на місці перехрещення С. з лівим бронхом та дугою грудної аорти; над стравохідним отвором в діафрагмі. Фізіологічні звуження С., які виявляються рентгеноскопічно: в частині перехрещення С. з грудною аортою і в місці його переходу в шлунок. Пересування їжі по С. іде в результаті хвилеподібних рухів м'язів С. і в силу тяжіння харчової грудки. Іннервується С. симпатичними, блукаючими, спинномозковими нервами. Розрізняють захворювання С.: *атрезії, кісти, грижі* тощо.

Ф. Г. Стравінський.

СТРАДІВА́РІ (Страдіваріус; Stradivari, Stradivarius) Антоніо [ймовірно, 1643 (або 1648, 1649), Кремона — 18.XII 1737, там же]— італ. скрипковий майстер. Учень Н. *Аматі*. Бл. 1667 відкрив у Кремоні свою скрипкову майстерню, 1704 створив скрипку власної моделі. Найкращі інструменти (скрипки, альти, віолончелі — їх збереглося понад 1 тис.), які відзначалися досконалістю форм, силою і красою звучання, виготовив 1704—25. У Держ. колекції унікальних муз. інструментів у Москві є скрипки, альт і віолончель роботи С. (їх видають для концертних виступів видатним рад. виконавцям). Учнями С. були його сини Франческо (1671—1743) і Омобоно (1679—1742), а також К. Бергонці.

М. Д. Стражеско.

СТРАДОНІ́ЦЕ — городище (82 га) біля с. Страдоніце поблизу м. Бероун у Чехословаччині. В кін. 1-го тис. до н. е.— на поч. н. е. С.— значний племінний і торг.-ремісничий центр *кельтів*. Зберігся мур, що оточував давне поселення. Після того, як 1877 тут було знайдено скарб з 200 золотих монет, провадилися неодноразові розкопки городища. Знайдено залишки ливарного, ковальського, гончарного, ювелірного та ін. виробництв, рим. і кельтські монети. Населення, крім ремесла й торгівлі, займалося також землеробством і скотарством.

СТРАЖЕ́СКО Микола Дмитрович [17(29).XII 1876, Одеса — 27.VI 1952, Київ] — укр. рад. терапевт, академік АН УРСР (з 1934), академік АН СРСР (з 1943), дійсний член АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1934), Герой Соціалістичної Праці (1947). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1899) і залишився працювати на кафедрі спеціальної патології і терапії під керівництвом В. П. *Образцова*. В 1901 С. працював в клініках Парижа, Берліна, Мюнхе-

Пам'ятник М. Д. Стражеску в Києві. Скульптор І. П. Шаповал, архітектор І. Г. Шемсединов. Бронза, граніт. 1977.

Страсбур. Собор Нотр-Дам. 11—16 ст.

на; в 1902—04 — в лабораторії І. П. *Павлова* в Петербурзі, де захистив докторську дисертацію «До фізіології кишок». У 1905 повернувся до Києва. У 1907 — професор Київ. жіночого мед. ін-ту; з 1919 — Новоросійського ун-ту в Одесі; з 1922 — Київ. мед. ін-ту. З 1936 С. очолював Укр. н.-д. ін-т клінічної медицини, який він заснував 1936 (1952 ін-ту присвоєно його ім'я, тепер *Кардіології український науково-дослідний інститут* імені акад. М. Д. Стражеска). С. описав (1906) «гарматний тон» (т. з. феномен С.) при порушенні діяльності серця. Разом з Образцовим уперше в світі (1909) описав клініч. ознаки тромбозу вінцевих артерій серця, що зробило діагностику інфаркту міокарда доступною практичним лікарям. З 1917 почала формуватися наукова школа С., для якої стало характерним творче поєднання клінічних та експериментальних досліджень. Розробив (1924) метод фізичної діагностики захворювань органів черевної порожнини. Довів (1934) гіпотезу стрептококової етіології ревматизму. Найзначніші праці С. і його учнів присвячені вивченню проблем грудної жаби, інфаркту міокарда, ревматизму, сепсису, серцевої недостатності, гіпертонічної хвороби, захворювань шлунково-кишкового тракту, печінки, крові тощо. С. багато зробив для формування функціонального напряму вітчизн. *кардіології*. Брав участь у роботі наук. т-в терапевтів і керівних органів охорони здоров'я. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. У Києві С. споруджено пам'ятник (1977).

Тв.: Избранные труды, т. 1—2. К., 1957.

М. К. Фуркало.

СТРА́ЗДАС Антанас [27.II (9.III) 1760, с. Астравас, тепер с. Маргенай Рокішкського р-ну Лит. РСР — 11(23).IV 1833, Камаяй, тепер Рокішкського району] — литовський поет. Опублікував збірку віршів «Пісні світські та духовні» (1814), в яких засуджував соціальну несправедливість, проголошував ідею рівності людей, оспівував працю селян і природу. Багато віршів С. стали нар. піснями.

В. Ванагас.

СТРАЙК (англ. strike) — одна з основних форм *класової боротьби* пролетаріату капіталістичних країн. Полягає в колективній відмові продовжувати роботу до задоволення висунутих страйкуючими вимог. За метою розрізняють екон. і політ. С. (останні є найвищою формою страйкового руху). Форми С.: повне або часткове припинення роботи на різний період часу на підприємстві, в місті, регіоні або в усій країні, уповільнення темпу роботи підприємства, відмова від роботи з присутністю на робочих місцях (*італійський страйк*) та ін. Буржуазія бореться із С., використовуючи *антиробітниче законодавство, локаути, штрейкбрехерство,* збройну силу тощо.

Перші С. у 16—18 ст. мали екон. характер, відзначалися стихійністю й неорганізованістю. З розвитком класової боротьби пролетаріату в ході С. усе частіше висувалися й політ. вимоги. Політ. С. нерідко переростали в *збройні повстання*. С. сприяли розвиткові класової свідомості пролетаріату, широкому розповсюдженню ідей соціалізму, виникненню профспілок і політ. партій робітн. класу, що почали керувати страйковою боротьбою. В 19 ст. робітн. клас ряду країн добився легалізації права на С. З утворенням міжнар. пролет. орг-цій розвинулися різноманітні форми інтернац. солідарності робітників різних країн зі страйкуючими. Масового характеру страйковий рух набув в епоху імперіалізму.

Перші С. в Росії 18 — поч. 19 ст. мали характер бунтів. Після *селянської реформи 1861* й зміцнення капіталістичних відносин кількість С. у Росії зросла, змінився їхній зміст. С. стали організованішими, екон. вимоги доповнювалися й замінювалися політичними. Найзначнішими були *Морозовський страйк 1885,* «*Обуховська оборона*» *1901, Ростовський страйк 1902, Загальний страйк на Півдні Росії 1903, Іваново-Вознесенські страйки* 1898, 1905, 1915 та ін. Під час *революції 1905—07 в Росії* пролетаріат уперше в історії вдався до заг. політ. С. в масштабі всієї країни (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). Хвиля С. прокотилася по країні на знак протесту проти *Ленського розстрілу* 1912. Під антивоєн. лозунгами пройшли масові *липневі політичні страйки 1914*. Активну участь у загальнорос. страйк. русі брав робітн. клас України. В 1861—94 тут відбулося 149 С. (*Юзівські страйки 1875 і 1887* та ін.), 1895—1900—96 С. У 1905 на Україні С. було охоплено 500 тис. чол. (див. *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905, Миколаївський лютнево-березневий страйк 1905* та ін.). Значного розмаху С. набули в період нового революц. піднесення й 1-ї світ. війни (див. *Квітневотравневі політичні страйки 1912, Харківський страйк робітників паровозобудівного заводу 1912 — 13, Горлівсько-Щербинівський страйк 1916* та ін.). Велику роль у боротьбі укр. народу проти австро-нім. окупантів відіграв *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*.

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції широкого розмаху і масовості набули виступи робітн. класу в капіталістичних країнах. У 1919—39 там відбулося 177,4 тис. С., у яких брало участь 80,8 млн. чол. Після 2-ї світ. війни у зв'язку з поглибленням заг. кризи капіталізму зросли масовість і політ. спрямованість С. проти держ.-монополістичного капіталізму, реакц. політики бурж. урядів, *мілітаризму,* расової дискримінації. Поряд з робітниками до С. стали часто вдаватися й ін. верстви трудящих — селяни, ремісники, службовці, інтелігенція. В 1946—60 у капіталістичних країнах відбулося 2744 тис. С. за участю бл. 228 млн. чол. Великого поширення набули С. в масштабах пром. р-нів або всієї країни за участю мільйонів трудящих. У 1960—71 у С. брало участь 494 млн. чол. Зростання екон. труднощів у капіталістичних країнах, збільшення кількості безробітних, посилення наступу правлячих кіл на права трудящих викликали у 70-х рр. дальше загострення класових суперечностей. Лише в США, Великобританії, Франції, ФРН, Канаді та Японії 1971—75 страйкувало 82 млн. чол., 1976—80 — близько 90 млн. чол. Характерними рисами С. 70 — поч. 80-х рр. були висування страйкуючими соціально-екон. вимог, зростаюча масовість на основі єдності дій широких верств трудящих у нац. і навіть міжнар. масштабах, злиття виступів трудящих з загальнодемократичними рухами на захист миру, проти тероризму, за права молоді й жінок та ін. Зростання страйкового руху, революц. практика свідчать, що С. залишаються могутньою зброєю робітн. класу і всіх трудящих у боротьбі за свої права, демократію і соціальний прогрес. Див. також *Загальний страйк.*

Літ.: Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Про страйки; т. 19. Про статистику страйків у Росії; т. 21. Економічний і політичний страйк; Краткая история рабочего движения в России (1861—1917 годы). М., 1962; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967; Международное рабочее движение, в. 1—6. Справочник. М., 1971—80; Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории, т. 1 — 6. М., 1976—81.

А. Ф. Вовчик.

СТРАЙК СОЛІДАРНОСТІ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 1937— масові виступи робітників і селян під керівництвом зх.-укр. і польс. комуністів 15—25.VIII на знак солідарності з боротьбою трудящих Польщі за повалення реакційного уряду Ридз-Смігли. Страйкарі вимагали зміни конституції і виборчого закону, розпуску реакційного сейму і сенату, повної демократизації Польщі, зміни зовн. політики, справедливого розподілу суспільного добра, права на хліб і працю для всіх, повернення політ. емігрантів, знищення концтабору *Берези-Картузької* тощо. Страйк охопив всю Зх. Україну. В ряді сіл сталися збройні сутички селян з поліцією і жандармами. В Бродівському, Чортківському, Дрогобицькому, Яворівському, Ярославському, Дубнівському та ін. повітах ці сутички 18—25.VIII перейшли в справжні бої, внаслідок яких були вбиті й поранені. По всій Волині відбулися сидячі страйки. Після придушення страйку польський уряд провів масові арешти.

СТРАСБУ́Р, Страсбург — місто на Сх. Франції, адм. ц. департаменту Нижній Рейн, істор. столиця Ельзасу. Розташований на р. Ілль та каналах Рейн — Рона, Рейн — Марна. Вузол з-ць і автошляхів, великий річковий порт, аеропорт. 257,3 тис. ж. (1975). Значний торг.-пром. центр країни. Найрозвинутіше машинобудування (зокрема, автомобіле- і верстатобудування, електротех., річкове суднобудування, виробн. залізнич. устаткування). Нафтопереробна, хім. (зокрема, гумова), деревообр., шкіряна, бавовняна, швейна, харч. (борошномельна, м'ясна, консервна, пивоварна) пром-сть. Центр

с.-г. району, ринок вина, хмелю, тютюну. Ун-т (з 17 ст.; в ньому, зокрема, вчилися К. Г. *Розумовський*, О. Ф. *Шафонський*, Н. М. *Амбодик-Максимович*, М. М. *Тереховський*). Консерваторія. Музеї: археол., декоративного та красних мистецтв, «Євр Нотр-Дам» (ельзаська скульптура і живопис). Архіт. пам'ятки 11 — 20 ст. Серед них собор Нотр-Дам (11—16 ст.), єпископський палац (1722—28, арх. А. Лагардель), ратуша (1730—36, арх. Ж. Массоль), палац Роанов (1730—42, арх. Ж. Массоль), житл. забудова (14—17 ст.) та ін. Виник на місці кельтського поселення до н. е.

СТРА́СБУРГЕР (Strasburger) Едвард (1.II 1844, Варшава — 19.V 1912, Бонн) — нім. ботанік, за походженням поляк, член Польської АН у Кракові (з 1888). Навчався у Варшаві, Бонні, Ієні. Доцент Варшавського (1867—69), професор Ієнського (1869—80) і Боннського (1880—1911) ун-тів. Осн. праці з питань цитології, анатомії і ембріології рослин. Вперше описав розвиток типового *зародкового мішка*. Вивчав процеси *запліднення*, *мітоз* тощо. Підтвердив генетичний зв'язок між папоротеподібними і насінними рослинами. Співавтор підручника з ботаніки, що витримав багато видань (останнє в 1971) та був перекладений різними мовами, у т. ч. і російською (Учебник ботаники, 1894).

СТРАТЕ́Г (грец. στρατηγός, від στρατός — військо та ἄγω— веду) — в давньогрец. *полісах* з кін. 6 до серед. 1 ст. до н. е. воєначальник, наділений широкими воєнними і політ. повноваженнями. С. очолювали воєнно-політ. союзи (Фессалійський, Епірський, Етолійський, Акарнанський, Ахейський, Аркадський). У Пн. Причорномор'ї колегії С. відомі в *Ольвії* та *Херсонесі*. В сучас. значенні С.— полководець, керівник великих воєнних операцій.

СТРАТЕ́ГІЯ воєнна (грец. στρατηγία) — складова частина *воєнного мистецтва*, його найвища галузь, яка охоплює теорію і практику підготовки країни та *збройних сил* до *війни*, планування і ведення війни та стратегічних операцій. Теорія С. вивчає закономірності і стратегічний характер війни, способи її ведення. Як галузь практичної діяльності С. з'ясовує питання, пов'язані з визначенням у конкретних умовах війни стратегічних завдань збройних сил і необхідних для їхнього виконання сил і засобів; розробляє та здійснює заходи щодо підготовки збройних сил, *театрів воєнних дій*, економіки і населення країни до війни; планує війни та стратегічні операції; організовує розгортання збройних сил і керівництво ними при веденні операцій стратегічного масштабу, а також вивчає можливості ймовірного противника по веденню війни і стратегічних операцій. С. тісно пов'язана з *політикою*, випливає з неї і обслуговує її. В свою чергу, вона здійснює зворотний вплив на політику. Теоретичні висновки С. використовує політичне керівництво при визначенні мети війни і способів її досягнення, а також у практичному розв'язанні завдань військ. будівництва, підготовки та ведення війни. С. прямо залежить від рівня розвитку продуктивних сил і характеру виробничих відносин. Вона тісно пов'язана з воєнною доктриною д-ви (див. *Доктрина воєнна*), керується її положеннями у розв'язанні практичних завдань. Разом з тим при формуванні воєнної доктрини використовуються висновки С., як і *воєнної науки* в цілому. С. єдина для всіх видів збройних сил даної країни. Вона відіграє провідну роль щодо ін. складових частин воєнного мистецтва — оперативного мистецтва і *тактики*; водночас вона спирається на них і використовує їхні досягнення для розв'язання стратегічних завдань. Рад. С. відображає політику КПРС і Рад. уряду в питаннях оборони країни, вона докорінно відрізняється від бурж. С., що є виразом агресивної політики імперіалістичних держав. Див. також *Операція військова*.

Літ.: Енгельс Ф. Стратегія війни. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; Устинов Д. Ф. Избранные речи и статьи. М., 1979; Военная стратегия. М., 1968.

М. М. Кир'ян.

СТРАТЕ́ГІЯ І ТА́КТИКА марксистсько-ленінських партій — наука і мистецтво політ. керівництва робітн. класом і всіма трудящими в їхній боротьбі за соціальне і нац. визволення, побудову соціалізму і комунізму; складова частина *наукового комунізму*. Теор. основою С. і т. братніх компартій є *марксизм-ленінізм*. Підвалини С. і т. революц. пролетарської партії заклали К. Маркс і Ф. Енгельс уже в *«Маніфесті Комуністичної партії»*. Струнке вчення про С. і т. пролет. партії нового типу створив В. І. Ленін, який вимагав будувати С. і т. з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних факторів, розстановки класових сил як усередині країни, так і на міжнар. арені. Стратегія партії виходить з наявності усталених, стабільних факторів сусп. розвитку, властивих певному істор. етапові. Вона визначає основну політ. лінію партії, гол. мету на даному етапі, осн. засоби її досягнення. Тактика підпорядкована стратегії, спрямована на розв'язання поточних завдань порівняно короткого періоду. Вона вимагає від партії володіння всіма формами *класової боротьби* і сторонами сусп. діяльності, різноманітними формами роботи в масах. Єдність С. і т.— необхідна умова ефективності політики партії. Заг. завдання С. і т. комуністів усього світу — побудова соціалізму і комунізму. Проте С. і т. марксистсько-ленінських партій залежать від конкретно-істор. умов тієї чи ін. країни. На сучас. етапі С. і т. КПРС, визначена XXVI з'їздом партії, Листопадовим (1982) і Червневим (1983) пленумами ЦК КПРС, спрямована на вдосконалення розвинутого соціалізму і дальше просування до комунізму; С. і т. марксистсько-ленінських партій ін. країн *соціалістичної співдружності* — на будівництво *розвинутого соціалістичного суспільства*. С. і т. правлячих партій країн соціалістичної співдружності підпорядкована завданням зміцнення *світової системи соціалізму*, підтримки антиімперіалістичної боротьби народів світу, відвернення нової світ. війни. С. і т. комуністичних і робітн. партій розвинутих капіталістичних країн визначається завданнями ліквідації монополістичного капіталізму, здійснення глибоких демократичних перетворень, що мають підвести робітн. клас і всіх трудящих до *соціалістичної революції*; компартій країн, що розвиваються,—завданнями завершення нац.-визвольних революцій, ліквідації *неоколоніалізму*, залишків феодалізму і підведення трудящих у кінцевому підсумку до соціалістич. революції. С. і т. *міжнародного комуністичного руху* вироблена на нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Вона спрямована на злиття в єдиний потік боротьби проти імперіалізму, за мир зусиль народів соціалістичних країн, революц. руху пролетаріату в капіталістичному світі, нац.-визвольних і загальнодемократичних рухів сучасності.

О. О. Валуйський.

СТРАТИГРАФІ́ЧНА ШКАЛА́ — шкала, яка показує послідовність утворення і супідрядність стратиграфічних підрозділів осадочних, вулканогенних і метаморфічних гірських порід *земної кори*, що відбивають етапи геол. розвитку Землі. Виділяють заг. (міжнародну), єдині, регіональні та місцеві С. ш. Загальна (міжнародна) С. ш. включає стратиграфічні підрозділи глобального поширення, встановлені на біостратиграфічній (див. *Біостратиграфія*) основі: еонотеми, *групи*, *системи геологічні*, *відділи*, *яруси*, *зони*. Єдині С. ш. включають ці ж підрозділи, що можуть мати як глобальне, так і обмежене поширення на досить великих ділянках земної кулі (Пн. Америка, Зх. Європа, окрема країна). Регіональні С. ш. об'єднують стратиграфічні підрозділи — *горизонти* і лони (провінціальні зони), виділені в межах окремих палеобіогеогр. областей чи провінцій. Місцеві С. ш. відбивають послідовність, ранг і підпорядкування місц. стратиграфічних підрозділів — комплексів, *серій* і *світ*, виділених на підставі літолого-стратиграфічного розчленування гірських порід у межах структурно-фаціального (див. *Фація*) району або його частини. Див. також *Стратиграфія*, *Геохронологія*.

Ю. В. Тесленко.

СТРАТИГРА́ФІЯ (від лат. stratum — настил, верства і грец. γράφω — пишу) — галузь геології, що вивчає послідовність утворення і залягання верств гірських порід, їхній геол. вік, взаємозв'язок та поширення у *земній корі*. Гол. завдання С.— розчленування товщ гірських порід певних ділянок земної кулі на еонотеми, *групи*, *системи геологічні*, *відділи*, *серії*, *яруси*, *світи*, *горизонти*, *зони* та зіставлення їх з породами ін. ділянок; створення для всієї земної кулі заг. (міжнародної) *стратигра-*

І. Я. Страутманіс.

фічної шкали. Детальне розчленування гірських порід і зіставлення стратиграфічних підрозділів дає змогу робити висновки про геол. історію та геол. будову досліджуваних ділянок, складати геол. карти, проводити розшуки і розвідку *корисних копалин.* Відносний геол. вік фанерозойських (див. *Фанерозой*) та протерозойських (див. *Протерозойська ера і група*) порід, які містять палеонтологічні рештки (див. *Палеонтологія*), визначають на підставі біостратиграфічного методу (див. *Біостратиграфія*) та методу *спорово-пилкового аналізу.* В давніших за геол. віком породах органічні рештки трапляються дуже рідко, тому провідне значення при стратиграфічному розчленуванні цих порід належить методові ізотопного аналізу (див. *Геохронологія*). При зіставленні *осадочних гірських порід,* які не містять палеонтологічних решток, і вулканогенних товщ, а також при стратиграфічному розчленуванні *керну* користуються літологічним (див. *Літологія*) і геохім. (див. *Геохімія*) методами, *геофізичними методами розвідки* й *геофізичними методами дослідження свердловин,* враховують також дані палеомагн. (див. *Палеомагнетизм*) досліджень. Окремі питання С. розробив у серед. 17 ст. дат. природодослідник Н. Стено (1638—86), який встановив закон послідовності наверстування гірських порід. Основи її заклали в серед. 18 ст. нім. учені І. Леман і Г. Фюксель та рос. учений М. В. Ломоносов. Подальший розвиток С. пов'язаний з працями англ. геологів Р. *Мурчісона* і А. Седжвіка (1785—1873), франц. геолога А. Броньяра (1770—1847) і палеонтологів Ж. *Кюв'є* та А. д'Орбіньї (1802—57), і рос. геологів Д. І. *Соколова,* П. М. Язикова (1798—1851) та ін. Великий внесок у розроблення заг. стратиграфічної шкали зробили рад. геологи М. І. *Андрусов,* А. Д. *Архангельський,* О. П. *Карпінський,* Д. В. *Наливкін,* В. В. *Меннер,* палеоботанік А. М. *Криштофович* та ін. Розвиток С. на Україні пов'язаний з працями М. О. *Соколова,* Д. М. *Соболєва,* Б. С. *Чернишова,* М. М. *Клюшникова* та ін. У республіці стратиграфічні дослідження проводять *Геологічних наук інститут* АН УРСР, *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР, Міністерство геології УРСР, відповідні кафедри ун-тів та ін. установи. У Рад. Союзі всі стратиграфічні роботи координує Міжвідомчий стратиграфічний к-т (створений 1954), на Україні — Укр. регіональна міжвідомча стратиграфічна комісія.

Літ.: Леонов Г. П. Основы стратиграфии, т. 1—2. М., 1973—74; Веселов А. А. Методы стратиграфических исследований. Днепропетровск, 1975; Стратиграфическая классификация. Л., 1980; Халфин Л. Л. Теоретические вопросы стратиграфии. Новосибирск, 1980; Жинью М. Стратиграфическая геология. Пер. с франц. М., 1952.

А. М. Муліка.

Страус.

СТРАТИГРА́ФІЯ АРХЕОЛО́ГІЧНА — порядок залягання *культурних шарів* і поховань щодо геологічних відкладів та один до одного. Встановлення С. має важливе значення для визначення відносної та абсолютної хронології археол. пам'яток. С. встановлюється за часом геологічних відкладів, в яких залягає пам'ятка, за точно датованими предметами в культур. шарі (монети тощо), на підставі ботанічних, хім. та ін. аналізів, зіставлення фауністичних решток, знарядь праці й побутових виробів тощо. Особливо важливе значення має С. при дослідженні місць поселень з потужним культур. шаром, що відкладався протягом тривалого часу. Правильне визначення С. залишків давніх комплексів у культур. шарі дає можливість повно й достовірно відтворити історію досліджуваного об'єкта на різних етапах його існування.

СТРАТИФІКА́ЦІЯ НАСІ́ННЯ (від лат. stratum — настил, шар і facio — роблю) — прийом передпосівної підготовки насіння, переважно деревних і кущових рослин, для підвищення його схожості (див. *Схожість насіння*) і прискорення проростання. Насіння перемішують з вологим піском чи подрібненим торфом і протягом певного часу витримують при знижених т-рі (для більшості деревних порід від 1 до 5°) і вільному доступі повітря. В процесі стратифікації, яка триває один або кілька місяців, насіння періодично зволожують.

І. Б. Чорний.

СТРАТОНА́ВТ [від *страто(сфера)* і грец. ναύτης — мореплавець] — спеціально підготовлена людина, яка на *стратостаті* здійснює політ у стратосферу. Першими С. були бельг. дослідники О. *Піккар* і П. Кіпфер, які досягли (1931) висоти 15781 м (час польоту — 16 год). В СРСР вперше піднялись (1933) у стратосферу (на висоту 19 тис. м) стратонавти Г. О. Прокоф'єв, К. Д. Годунов і Е. К. Бірнбаум. Вони перебували в польоті 8 год 20 хв. В наступні роки польоти С. відбулись в СРСР, США, Бельгії.

СТРАТОПА́УЗА (від лат. stratum — настил, шар і грец. παῦσις — припинення) — перехідний шар атмосфери між *стратосферою* і *мезосферою* на вис. бл. 50 км. Т-ра досягає бл. 273 К. Підвищення т-ри у верхній частині стратосфери і в С. зумовлене поглинанням ультрафіолетової радіації озоном.

СТРАТОСТА́Т — *аеростат* великого об'єму (до 105 тис. м³), яким *стратонавти* піднімаються у *стратосферу*; один із засобів *повітроплавання.* На відміну від звичайного аеростата має герметичну *гондолу* регенераційного типу (для екіпажу, устаткування, що забезпечує його життєдіяльність, *балласту*) і кулясту оболонку більших (до 60 м) розмірів. В разі потреби С. обладнують апаратурою для наук. або ін. цілей. Об'єм перших С., на яких піднімались бельг. дослідники О. *Піккар* і П. Кіпфер (27.V 1931) та О. Піккар і М. Козінс (12.VIII 1932), становив по 14,3 тис. м³. В СРСР першими були стратостати об'ємом 25 тис. м³ — «СССР-1» (екіпаж Г. О. Прокоф'єв, К. Д. Годунов, Е. К. Бірнбаум), що піднявся в повітря (на висоту 19 тис. м) 30.IX 1933, і «Осоавиахим-1» (екіпаж П. Ф. Федосєєнко, А. Б. Васенко, І. Д. Усискін), що досяг нижніх шарів стратосфери (22 тис. м) 30.I 1934. З С. вивчають повітряні течії, космічну радіацію, виконують тренувальні стрибки з парашутом тощо.

СТРАТОСФЕ́РА (від лат. stratum — настил, шар і грец. σφαῖρα — куля) — шар *атмосфери* між *тропосферою* і *мезосферою.* Лежить на вис. від 8—18 км до 50 км. У перехідному шарі — *тропопаузі* й нижній С. т-ра залишається сталою (як правило, над помірними широтами), з вис. 25 км починає зростати (переважно над низькими широтами), досягаючи у *стратопаузі* 273 К. Зростання температури зумовлене поглинанням ультрафіолетової радіації у шарі озоносфери, що має підвищену концентрацію озону (на вис. 23—25 км). У С. зосереджено до 20% маси атмосфери. Відносний склад осн. газів (азоту, кисню, аргону) практично не змінюється. Вміст водяної пари незначний. *Хмарність* майже відсутня, інколи на вис. 22—27 км утворюються перламутрові *хмари.* У межах С. тиск, густина і тертя з висотою зменшуються, тому тут спостерігаються постійні вітри (переважно сх. напряму), швидкість яких у верх. С. досягає 100—150 м/с і більше, а також *струминні течії.* Дослідження процесів, що відбуваються у С., мають велике наук. і практичне значення, зокрема для розвитку висотної авіації й ракетної техніки.

Г. П. Дубинський.

СТРАТОСФЕ́РНА АСТРОНОМІ́ЧНА СТА́НЦІЯ (САС) — піднята у *стратосферу* за допомогою *стратостата* станція, устаткована науковими інструментами. Дає змогу значно послабити шкідливий вплив *тропосфери* на астр. спостереження. Астр. апаратура САС звичайно має 1 або 2 спарених *телескопи,* устаткованих фотокамерами, спектрографами, спектрофотометрами, *болометрами,* лічильниками рентгенівського та γ-випромінювання (див. *Лічильники ядерного випромінювання*). Керують її польотом за допомогою радіосигналів, що їх передають з наземних командних пунктів та з самої САС. Є 4 типи САС: для спостерігання в інфрачервоному промінні; для спостерігання в ультрафіолетовому промінні; для спостерігання сонячної корони; для вивчення тонкої структури Сонця, планет, квазарів та ін. небесних об'єктів.

Перші польоти САС здійснено 1951 — 59 під керівництвом франц. астронома А. Дольфюса (н. 1924). Спостерігалась сонячна грануляція з розділенням (див. *Роздільна здатність*), близьким до 0,6″. Значно ефективнішими були польоти САС «Стратоскоп 1», виконані 1959 групою Прінстонської обсерваторії. Уперше вдалось одержати знімки Сонця з розділенням бл. 0,35″. При польотах 1970—73 рад. САС досягнуто розділення 0,24″. Ці польоти істотно змінили уявлення про структуру фотосфери Сонця. Пізніше було одержано важливі результати, що стосуються

інфрачервоних спектрів зір та структури галактик.
Великі САС піднімаються на висоту 20—30 км; малі САС, призначені для спостерігання жорсткого рентгенівського та γ-випромінювання,— до 40 км. *В. О. Крат.*

СТРАТОТИ́П (від лат. stratum — настил, верства і грец. τύπος — форма, зразок, тип) — конкретний геол. розріз, який є типовим для певного стратиграфічного підрозділу і прийнятий за еталон при стратиграфічних співставленнях (див. *Стратиграфія*). Характеризує повний обсяг підрозділу, його найтиповіші особливості, межі та взаємозв'язок з підрозділами, між якими він залягає. Кожний стратиграфічний підрозділ може мати лише один С. Його обов'язково виділяють для *ярусів* і *зон* заг. *стратиграфічної шкали, горизонтів* і лон (провінціальних зон) регіональних шкал та *світ* місцевих шкал. *Ю. В. Тесленко.*

СТРА́УС (Struthio) — рід птахів ряду страусоподібних надряду *безкільових птахів* (за ін. систематикою — надряду новопіднебінних). Єдиний сучасний представник роду — С. африканський (S. camelus) — найбільший сучасний птах: вис. тіла до 2,75 м, маса — до 100 кг. Оперення самця яскраво-чорне з білими маховими та рульовими перами, що виконують роль прикрашувальних пер, самки — коричнювато-буре. Поширений в степах і напівпустелях Африки й Аравійського п-ова. Тримаються С. невеликими групами. Живляться рослинами. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Яйця відкладають у спільне гніздо 2—5 самок (кожна до 10 шт.); насиджують самець і самки протягом 6—7 тижнів. *Виводкові птахи.* Статевозрілими стають у 3—4 роки. Полювання на С. заради м'яса та красивого пір'я призвело до різкого зменшення їх чисельності. На Пд. Африки С. розводять на спец. фермах. В УРСР акліматизований в Асканії-Новій. Викопні С. відомі на Україні (міоцен, пліоцен), в Забайкаллі, Казахстані, Монголії, Китаї, Індії.

СТРА́УТМАН (Страутманіс) Івар Арвідович (н. 19.VII 1932, Рига) — латис. радянський архітектор. У 1950—56 навчався в Латвійському університеті в Ризі. В 1965—67 — головний художник Риги. Роботи: тенісні стадіони в Ризі та Лієлупі, кемпінг (усі — 1961), кафе в м. Юрмалі (1969), меморіальний ансамбль пам'яті жертв фашист. терору в Саласпілсі (1961—67, у співавторстві), планування і забудова житл. району Кенгарагс у Ризі (1961—71, у співавт.). З 1966 викладає в Ризькому політех. ін-ті та Латв. АМ. Ленінська премія, 1970.

СТРАУТМА́НІС Петро Якубович (н. 24.IV 1919, тепер Басська сільрада Кулдигського р-ну Латв. РСР) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1944. Н. в сел. сім'ї. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1954). З 1937 працював по найму у куркулів. У 1940 вступив до КСМ Латвії. Після відновлення Рад. влади в Латвії (липень 1940) — зав. відділом Талсенського повіткому комсомолу. Учасник Великої Вітчизн. війни (1941—43 — в Червоній Армії, 1943—44 — командир партизан. загону на окупованій території Латв. РСР). З 1944 — інструктор Валкського повіткому партії, редактор повіт. газети. В 1950—60 — перший секретар Апського райкому партії, зав. відділом ЦК КП Латвії, міністр радгоспів Латв. РСР. У 1960—65 — секретар ЦК КП Латвії. В 1965—74 — перший заст. Голови Ради Міністрів Латв. РСР. З 1974 — Голова Президії Верховної Ради Латв. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Член Центр. ревізійної комісії КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами і медалями.

СТРА́ХОВ Адольф Йосипович [справж. прізв.— Браславський; 6 (18).X 1896, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 3.I 1979, Харків] — укр. рад. скульптор і графік, нар. художник УРСР (з 1943). В 1915 закінчив Одеське художнє уч-ще, де навчався у Й. Мормоне. В перші пожовтневі роки виконав сатиричні малюнки для газет «Звезда», «Донецкий коммунист», «Селянська правда»; автор обеліска на братській могилі Героїв революції з панно-діорамою «Один боєць упав — мільйон іде на зміну» (1919), тріумфальної арки на честь 1-ї Кінної армії з панно «Червона кіннота не знає перепон» (1920), створив серію плакатів «Абетка революції» (1921). У 1922—25 працював переважно у галузі книжкової графіки: малюнки обкладинок до «Ленінської бібліотеки» (1922), книги Дж. Ріда «Десять днів, що потрясли світ» (1923), збірника «Ленін» (1926), творів Т. Шевченка, Ф. Достоєвського, Л. Толстого та ін. Автор плакатів: «В. Ульянов (Ленін)» (1924), «Паризька комуна — славний передвісник Жовтня», «Назустріч світовому Жовтню» (1925), «8 Березня — день розкріпачення жінки» (1926), «Батьківщина моя— комсомол» (1928), «Не здамо справи Леніна» (1929), «Перетворимо старий Донбас на новий, механізований» (1930), «Виконаймо вугільну п'ятирічку за три роки» (1931), «Дніпрельстан збудовано» (1932), «Реальність наших планів — це ми з вами» (1933), «Смерть фашизму!» (1941). Автор погруддя Т. Шевченка (1933), пам'ятників М. Глинці в Запоріжжі (1955), С. М. Кірову в Макіївці (1959), В. І. Леніну в Анжеро-Судженську (Кемер. обл., 1960), Новочеркаську (1961), Приморську (Запоріз. обл., 1976), смт Новоархангельську (Кіровогр. обл., 1977), Джанкої (Крим. обл., 1978), Амвросіївці (Донец. обл., 1980). Іл. див. на окремому аркуші, т. 10, с. 256 — 257 та до ст. *Плакат*, т. 8, с. 384—385.

Літ.: Раєвський С. Плакат А. Страхова. К., 1936; Раєвський С. Комплект плакатів «Азбука революции» А. Страхова. К., 1967. *Л. В. Владич.*

СТРА́ХОВ Микола Михайлович [2 (15).IV 1900, м. Болхов, тепер Орлов. обл. РРФСР — 13.VII 1978, Москва] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив Моск. ун-т (1928). З 1934 працював у Геол. ін-ті АН СРСР. У 1954—66— голова Комісії по осадочних породах при АН СРСР, 1963—69 — гол. редактор журн. «Литология и полезные ископаемые». С.— один з основоположників *літології*. На підставі порівняльно-літологічного методу реконструював давні умови осадконагромадження; встановив особливості еволюції осадочного породоутворення, обгрунтував закономірності рудоутворення в геол. історії Землі. Розробив основи теорії *літогенезу*. Золота медаль ім. О. П. Карпінського АН СРСР, 1967. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Ленінська премія, 1961.

Ю. Я. Соловйов.

А. Й. Страхов.

СТРА́ХОВ Тимофій Данилович [23.I (4.II) 1890, с. Лучки, тепер Прохоровського р-ну Бєлг. обл.— 11.X 1960, Харків] — укр. рад. міколог і фітопатолог. Чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1955), почесний член ВАСГНІЛ (з 1956). В 1916 закінчив Харків. ун-т. З 1913 працював на Харків. с.-г. дослідній станції; 1930—32 — в Укр. н.-д. ін-ті захисту рослин; 1949—56 — в Ін-ті генетики і селекції АН УРСР. Одночасно викладав у Харків. с.-г. ін-ті та з 1921 — в Харків. ун-ті (з 1928 — професор). С. запропонував (1923) теорію патологіч. процесу в рослин, за якою хвороба — складна взаємодія хворої рослини, збудника хвороби та умов існування; розробляв агротехнічні і хімічні заходи, спрямовані на підвищення імунітету рослин проти захворювань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

М. М. Страхов.

«СТРАХОВА́ КАМПА́НІЯ» — політична кампанія в Росії 1912—14 по створенню кас для хворих і виборах представників від робітників до губерн. страхових органів і Всеросійської страхової ради на основі страхових законів від 23.VI (6.VII) 1912. *Шоста* (*Празька*) *Всеросійська конференція РСДРП* викрила антинародну суть цих законів (фактично вони поширювалися лише на 20% робітників Росії), висунула вимоги про введення держ. страхування на всі випадки втрати працездатності і безробіття та визначила завдання партії в «С. к.». Більшовики використали «С. к.» для розгортання революц. пропаганди в масах і згуртування їх навколо РСДРП. Вони добивалися перетворення кас для хворих на опорні легальні пункти партії. Велику роль у «С. к.» відіграли газ. «*Правда*» і журн. «*Вопросы страхования*». Більшовики перемогли на виборах робітн. груп Всерос. страхової ради і ряду губернських страхових установ (зокрема, Катеринослава, Харкова). «С. к.» стала важливим етапом у боротьбі більшовиків за згуртування пролетаріату навколо РСДРП.

Б. А. Шарафутдінов.

СТРАХОВИ́Й ФОНД — грошовий фонд, кошти якого йдуть на заміщення збитків і виплату інших грошових сум під час стихійного лиха, нещасних випадків тощо. В СРСР — резерв матері-

А. Й. Страхов. Плакат «8 Березня — день розкріпачення жінки». 1926.

Г. М. Стрекалов.

В. О. Стрельцов.

А. П. Страшнов. Готель «Україна» в Донецьку. 1961.

альних і грош. ресурсів, що його утворюють у плановому порядку для забезпечення безперервності процесу розширеного відтворення, для планомірного пропорційного розвитку всіх галузей нар. господарства, на випадок стихійного лиха та для подання матеріальної допомоги трудящим при втраті працездатності, їхнім сім'ям тощо. С. ф. перебуває у віданні респ. органів держ. *страхування*.

«СТРАХОПУ́Д» — ілюстрований сатирично-гумористичний журнал «москвофільського» напряму (див. «*Москвофіли*»). Виходив 1863—1905 з перервами. В 1863—68 «С.» видавався у Відні двічі на місяць (редагував Й. *Лівчак*). І. Франко позитивно оцінював журнал цього періоду. З 1872 «С.» виходив у Львові. В 1886—1905 видавав і редагував його один з ідеологів галицького реакц. «москвофільства» О. Мончаловський. Друкувався журнал «язичієм».

СТРАХУВА́ННЯ державне — система заходів, що здійснюється державою з метою створення грошового (страхового) фонду, призначеного для покриття збитків від стихійного лиха, нещасних випадків тощо. Страховий фонд складається з внесків окремих орг-цій і громадян — страхувальників. Він витрачається на відшкодування збитків, завданих застрахованому *майну*, а також на матеріальне забезпечення громадян у разі настання страхового випадку — обумовленої законом або договором події страхування (напр., втрати застрахованим працездатності). Страхування К. Маркс вважав екон. необхідністю суспільства, оскільки реальне сусп. виробництво потребує коштів для усунення наслідків надзвичайних збитків, спричинених випадковостями і силами природи (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 24, с. 184). Держ. С. в СРСР є одним із засобів охорони *соціалістичної власності* та майнових і особистих інтересів населення. Його основи закладено *націоналізацією* страхової справи. Вперше в історії С. стало державною монополією. Страхові операції в СРСР здійснюють тільки спеціально уповноважені на те держ. органи: Гол. управління держ. страхування СРСР (Держстрах СРСР) і Гол. управління держ. С. в союзних республіках. Страхові орг-ції союзних республік складаються з крайових, обл., міських управлінь і страхових районних (міських) інспекцій. Здійснення страхових операцій у зовнішньоторг. обігу, в галузі мор. страхування тощо покладено на Індержстрах (Управління іноземного страхування СРСР), яке є рад. акціонерним т-вом. Держстрах і Індержстрах входять у систему М-ва фінансів СРСР. Учасниками держ. С. є страхова орг-ція — страхувач (орган Держстраху СРСР або Індержстрах) і страхувальник. У страхуванні може брати участь і *третя особа*. За *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* держ. С. здійснюється у формі обов'язкового страхування і добровільного страхування. Обов'язкове і добровільне держ. С. залежно від об'єкта страхування може бути майновим (напр., хатнього майна) і особистим (життя, працездатності). В особистому держ. С. може бути ще один учасник — застрахована особа, якій (або її спадкоємцям) при певній події Держстрах має виплатити страхову суму. Обов'язковому особистому держ. С. підлягають пасажири всіх видів транспорту, крім залізничного, приміського сполучення, внутріобл. маршрутів автомобільного транспорту. Осн. видами обов'язкового майнового державного С. є державне обов'язкове страхування майна колгоспів, радгоспів та ін. держ. с.-г. підприємств, будівель і худоби, що перебувають в особистій власності громадян. Додатково до обов'язкового держ. С. громадяни можуть страхувати належні їм будівлі і худобу за добровільним майновим страхуванням. Видами добровільного особистого страхування є: мішане страхування життя (на випадок втрати працездатності, смерті страхувальника); страхування дітей, при якому правом на одержання страхової суми користується особа при досягненні нею 18 років; шлюбне (весільне) держ. С., де Держстрах зобов'язується виплатити страхову суму, сплачену раніше батьками та ін. особами юнакові або дівчині при вступі у *шлюб*. Страхові суми по всіх видах держ. С. виплачуються страхувальникам незалежно від сум, що належать їм по держ. *соціальному страхуванню*.

Літ.: Государственное страхование в СССР. М., 1980; Гражданский кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1981.

Н. П. Лещенко.

«СТРАШНИЙ СУД» — за релігійними уявленнями, «божий суд» над людьми, що нібито відбудеться після «кінця світу». В результаті «С. с.» «праведники» дістануть блаженство в раю, а «грішники» будуть засуджені на муки в *пеклі*. Догмати про «С. с.» набули поширення в монотеїстичних релігіях (*християнстві*, *ісламі*, *іудаїзмі*), а також у ряді ін. реліг. систем і сект. Психологічний вплив міфа про «С. с.» на віруючих використовується духівництвом для зміцнення позицій релігії.

СТРАШНО́В Альвіан Платонович (н. 13.VIII 1914, Ярославль) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). У 1938 закінчив Ленінгр. ін-т комунального будівництва. Працював у Москві, з 1946 — в Донецьку. Осн. споруди в Донецьку: телецентр (1954—55, у співавт.), планування й забудова Калінінського житлового масиву (1959—65, у співавт. з С. Кузнецовим), готель «Україна», планетарій (обидва — 1961), навч. корпус Донец. політехн. ін-ту, комплекс будівель н.-д. ін-ту чорної металургії (обидва — 1966—68, у співавт.), навч. корпус центральних курсів підвищення кваліфікації М-ва вугільної пром-сті (1970), проектний ін-т «Дондіпрооргшахтобуд» (1977) та ін.

СТРЕ́ВЕЛС (Streuvels) Стейн (справж. ім'я та прізв. — Франк Латер; 3.X 1871, Хеле, поблизу м. Кортрейка — 15.VIII 1969, Інгойгем, поблизу м. Кортрейка) — бельг. письменник. Писав фламанд. мовою. Походив з селян. родини. Почав друкуватися 1895. Відіграв важливу роль у піднесенні бельг. л-ри. Розробляв головним чином селян. тему. В романах «По дорогах» (1902), «Любовні грища» (1903), «Лляне поле» (1907), зб. оповідань «Наймити» (1926) реалістично показав тяжке життя селян Фландрії. В автобіогр. повісті «Хеле» (1942) відтворив картини свого дитинства.

Тв.: Рос. перекл.— Батрак. Л., 1929; Обездоленные. М., 1929.

Д. С. Наливайко.

СТРЕЙТС-СЕ́ТЛМЕНТС — у 1826—1946 колонія Великобританії в Пд.-Сх. Азії. Спочатку включала о. Пінанг, пров. Уелслі на п-ові Малакка, о. Сінгапур і м. Малакку. Пізніше до складу С.-с. ввійшли тер. князівств Нанінг (п-ів Малакка), о. Лабуан, Кокосові о-ви і о. Крістмас (Різдва). Адм. ц. колонії спочатку був Джорджтаун (на о. Пінанг), а з 1832 — Сінгапур. До 1867 С.-с. входив до складу Брит. Індії, 1867 став колонією брит. корони. Тепер о. Пінанг, п-ів Малакка, о. Лабуан входять до д-ви Малайзії, Сінгапур — республіка, а Кокосові о-ви і о. Різдва перебувають під управлінням Австралії.

СТРЕ́ЙЧІ (Strachey) Джон (21.X 1901, Гілфорд — 15.VII 1963, Лондон) — англ. економіст і держ. діяч; один з теоретиків лейборизму й концепції «*демократичного соціалізму*». Освіту здобув в Оксфордському ун-ті. В 1946—50 — міністр продовольства, 1950—51 — військ. міністр Великобританії. Доводив, що в умовах сучас. капіталізму закон додаткової вартості та заг. закон капіталістичного нагромадження нібито втратив силу. Висував проекти ряду реформ, спрямованих на трансформацію капіталізму, перетворення його на «*загального добробуту державу*». Прихильник поглядів Дж. М. *Кейнса*. С. виступав проти екон. вчення К. Маркса.

СТРЕКА́ЛОВ Геннадій Михайлович (н. 28.X 1940, м. Митищі Моск. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1980). Член КПРС з 1972. Після закінчення Моск. вищого тех. училища ім. Баумана (1965) працював у конструкторському бюро. В загоні космонавтів — з 1973. Разом з Л. Д. *Кизимом* (див. т. 12, Додаток) і О. Г. *Макаровим* здійснив політ (27.XI—10.XII 1980) на космічному трансп. кораблі «Союз Т-3». Під час польоту проведено випробування бортових систем і елементів конструкції корабля в різних режимах автономного польоту і в складі орбітального комплексу «Салют-6» — «Союз Т-3» — «Прогресс-11», перевірено бортові системи станції «Салют-6», виконано ряд складних ремонтно-профілактичних робіт, а також проведено експерименти з космічного матеріалознавства, мед.-біол. дослідження і тех. експерименти. Разом з В. Г. *Титовим* і О. О. *Серебровим* як борт-інженер 20 — 22.IV 1983 здійснив політ на кораблі «Союз Т-8». Нагороджений двома орденами Леніна.

СТРЕ́ЛЕР (Strehler) Джорджо (н. 14.VIII 1921, Трієст) — італ. режисер. В 1940 закінчив у Мілані Академію аматорів драм. мистецтва. Був актором у різних драм. трупах. У 1941 почав режисерську діяльність. У 1947 організував і очолив разом з П. Грассі перший в Італії стаціонарний драм. театр «Пікколо-театро» (Мілан). У 1968—72 керував власною трупою, 1972 повернувся в «Пікколо-театро». Серед драм. вистав — «Сьогодні ми імпровізуємо» Л. Піранделло, «Слуга двом панам» К. Гольдоні, «Вишневий сад» А. Чехова, «На дні» М. Горького, «Швейк у другій світовій війні» Б. Брехта, «Коріолан» У. Шекспіра. Поставив опери «Травіата» Дж. Верді, «Таємний шлюб» Д. Чімарози (обидві — в театрі «*Ла Скала*», Мілан).

СТРЕЛЬБИ́ЦЬКА Олександра Іванівна [6.XI (19.XI) 1905, Одеса — 2.III 1980, Київ] — укр. рад. вчений у галузі будівельної механіки, доктор тех. наук (з 1959), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчила (1932) Київ. інженерно-будівельний ін-т, 1934—41 викладала у ньому. У 1933—80 працювала в Ін-ті механіки АН УРСР. Осн. праці стосуються розрахунку металевих конструкцій при пластичних деформаціях, теоретичних і експериментальних досліджень тонкостінних стрижнів і рам за границею пружності, вивчення пружно-пластичного стану пластин і пологих оболонок при поперечному навантаженні.

СТРЕЛЬБИ́ЦЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер на міді кін. 17 — поч. 18 ст. Працював у Києві та Чернігові. Виконав гравюри з портретами гетьмана П. Дорошенка, М. Лаговського, митрополита Варлаама Ясинського (1707), оформив видання «Алфавіт зібраний, рифмами складений» І. Максимовича (1705).

І. Стрельбицький. Животворне джерело. Гравюра на міді. 18 ст.

СТРЕЛЬБИ́ЦЬКИЙ Самсон Іванович (рр. н. і см. невід.) — укр. золотар кін. 18 — 1-ї третини 19 ст. Працював у Києві. Твори: два великі свічники для ікон (1801), срібні царські врата у Миколаївській церкві Києво-Печерської лаври (1802), свічник (1803), срібна шата для ікони Успенського собору (1823), срібний німб для «чудотворної» ікони Києво-Печерської лаври (1829, разом із своїм сином Олександром, майстром брильянтових справ). З творів С. збереглися лише потир (келих; Київ. істор. музей) і велике срібне блюдо.

СТРЕЛЬБИ́ЦЬКИЙ Федір (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер на міді 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. Працював у Почаєві. Автор гравюр «Апостоли Петро і Павло несуть модель Почаївської церкви», «Йов Почаївський», великої титульної сторінки до Почаївської біблії (1798).

СТРЕЛЬЦО́В Василь Омелянович (н. 27.XII 1921, с. Мар'ївка, тепер Синельниківського р-ну Дніпроп. обл.) — організатор с.-г. виробництва, агроном-економіст, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1946—64 — на відповідальній роботі в Синельниківському та Павлоградському (Дніпроп. обл.) районах, в Дніпропетровському обкомі Компартії України. З січня 1965 — перший секретар Верхньодніпровського райкому Компартії України на Дніпропетровщині. Делегат XXIV — XXV з'їздів КПРС, а також XXII, XXIII і XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7 — 10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

А. А. Сороколіт.

СТРЕ́ЛЬЧЕНКО Іван Іванович (н. 26.XII 1932, с. Рибальче, тепер Голопристанського р-ну Херсон. обл.) — новатор виробництва у вугільній пром-сті, шахтар, двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1978). Член КПРС з 1959. У вуг. пром-сті почав працювати з 1955 на шахті «Трудівська» виробничого об'єднання «Донецьквугілля» прохідником, робітником очисного вибою, машиністом та механікомашиністом вуг. комбайна, машиністом гірничих виймальних машин; з 1976 — нач. дільниці по видобуванню вугілля. В 1977 без відриву від виробництва закінчив Донецький політех. ін-т. У 1969 бригада, очолювана С., встановила респ. рекорд по видобутку вугілля, видавши за місяць 60,7 тис. т вугілля, 1971 — світовий рекорд, видобувши за 31 робочий день 170 тис. т. У 1977—78, 1980—82 колектив дільниці на чолі з С. видавав понад 1 млн. т вугілля щорічно з однієї лави. Делегат XXIII—XXVI з'їздів КПРС, делегат XXII—XXVI з'їздів Компартії України. З 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

О. Г. Кандала.

СТРЕ́ПЕТ (Otis tetrax) — птах ряду *дрофоподібних*. Довж. до 50 см, маса до 1 кг. Оперення на спині сірувате з пісочно-вохристим малюнком, черево — біле, у самців в шлюбний період на шиї з'являються поперечні чорні та білі смуги («ошийник»). Живе на відкритих ландшафтах перелогів з невеликим травостоєм. Гніздиться окремими парами. Кладка з 3—4 яєць у квітні. Насиджує самка протягом 3 тижнів. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Живиться переважно комахами. Поширений в степах і напівпустелях Євразії, Пн.-Зх. Африки. В СРСР — в степах Європ. частини і Зх. Сибіру; на Україні — спорадично (невеликими ділянками) біля узбережжя Чорного і Азовського морів, у деяких місцях заповідних степів. Взятий під охорону; включений до *Червоних книг* СРСР і Української РСР. Викопні рештки відомі з антропогену.

СТРЕ́ПЕТОВА Поліна (Пелагея) Антипівна [4(?).X 1850, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 4 (17).X 1903, Петербург] — рос. актриса. Сценічну діяльність почала 1865 в Рибінську. Грала в театрах багатьох міст Росії. В 1873 — актриса Загальнодоступного театру в Москві, не раз виступала в керованому О. Островським Артистичному гуртку, 1880 грала в Пушкінському театрі (Москва), 1881—90 і 1899—1900 — актриса петерб. Олександринського театру. в 1890—99 — гастролювала в провінц. театрах. Серед ролей — Катерина, Марія Андріївна, Кручиніна («Гроза», «Бідна наречена», «Без вини винуваті» О. Островського), Лизавета («Гірка доля» Писемського), Анна Петрівна («Іванов» Чехова), Донька Мельника («Русалка» Пушкіна), Беатріче («Багато галасу даремно» Шекспіра). В 1878 брала участь у виставах Київського міського театру (другого). Творчість С. мала громадян. спрямування, розкривала трагізм становища жінки в тогочасному суспільстві.

Тв.: Воспоминания и письма. М.—Л., 1934.

Літ.: Беньяш Р. М. Пелагея Стрепетова. Л., 1967.

І. І. Стрельченко.

П. А. Стрепетова.

СТРЕПТОКО́К (Streptococcus) — рід *бактерій* з родини Streptococcaceae (за міжнародною класифікацією, 1974). Клітини С. мають кулясту форму 0,6—1 мкм в діаметрі, не утворюють *спор*, нерухомі, грампозитивні (див. *Грама метод*), клітини деяких видів мають слизові капсули. Розмножуються шляхом *поділу* паралельними перетинками, внаслідок чого утворюються ланцюжки (звідси й назва, від грец. στρεπτός — ланцюжок та *коки*). Іноді розміщені попарно. Факультативні *анаероби*. На твердих *поживних середовищах* утворюють невеликі, округлі, з рівним краєм, гладенькі, матові *колонії мікроорганізмів*, на рідких — пластівчастий осад. Серед С. є непатогенні і патогенні (див. *Патогенність*) види. До непатогенних належать S. lactis, S. cremoris (див. *Молочнокислі бактерії*), що є збудниками типового *молочнокислого бродіння*. Патогенні С. були вперше виявлені Т. *Більротом* (1874), виділені з гною та описані ним. вченим Ф. Розенбахом (1884). Патогенні С., зокрема S. pyogenes, виділяють ендотоксини (див. *Токсини*), спричинюють *сепсис*, гнійні *запалення* (менінгіт, остеомієліт, отит та ін.), ангіни, ендокардит, скарлатину; S. pneumoniae — пневмонію та ін. *Ентерокок* (S. faecalis), що живе в кишечнику людини та теп-

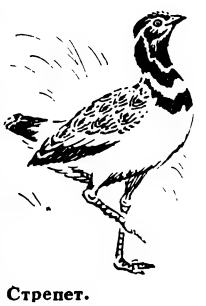

Стрепет.

В. Г. Стржельчик.

Стрибог. Скульптура роботи С. Т. Коненкова. Дерево з інкрустацією. 1910. ДТГ у Москві.

локровних тварин, поряд з кишковою паличкою є показником фекального забруднення води.

А. П. Дем'яненко.

СТРЕПТОМІЦИ́Н — *антибіотик* широкого спектра дії, що утворюється деякими видами *актиноміцетів* (стрептоміцетів), зокрема Streptomyces griseus. Вперше С. виділив 1944 амер. вчений С. Я. Ваксман. С. являє собою гігроскопічний порошок білого кольору, гіркий на смак, легко розчинний у воді. В мед. практиці застосовують С. сульфат і С. хлоркальцієвий комплекс, гол. чин. у вигляді внутрішньом'язових ін'єкцій, для лікування туберкульозу, пневмонії, плевриту, ендокардиту, гонореї, бруцельозу тощо. Вживається лише за призначенням лікаря.

СТРЕС (англ. stress, букв.— тиск, напруження) — неспецифічна реакція організму на дію подразників. Термін С. вперше запропонував канад. вчений Г. Сельє (1936) для позначення однотипної реакції, що виникає в організмі при дії на нього різноманітних подразників. При сильних подразненнях (холод, дія патогенних мікробів тощо) ця реакція проявляється рядом змін в організмі, що є однаковими незалежно від фіз., хім. та ін. характеристик подразників, тобто неспецифічними для того чи ін. подразника. Найтиповіші з цих змін: посилена секреція гормонів кори надниркових залоз — *кортикостероїдів*, зменшення органів лімфатичної системи та утворення виразок шлунково-кишкового тракту. Сукупність цих реакцій є проявом загального *адаптаційного синдрому*. Організм спочатку пристосовується (адаптується) до діїбудь-якого подразника «взагалі», а на фоні заг. стресорної реакції виникають специфічні, притаманні лише для даного подразника зміни в організмі, що можуть проявлятися пізніше, ніж неспецифічні. Особливе значення для перебігу С. мають кортикостероїди, секреція яких посилюється вже через кілька хвилин після подразнення. Впливаючи на *обмін речовин*, вони підвищують життєздатність організму. Розвиток стресорної реакції залежить від сили і тривалості дії подразника. При сильних і довготіючих подразненнях може настати виснаження надниркових залоз, тоді організм гине. Тварини з видаленими надниркovими залозами не здатні пристосовуватися до стресових умов. Оскільки вперше закономірності С. були виявлені і вивчені на прикладах С., викликаного сильними подразненнями, концепція С. була сприйнята як теорія, що вивчає явища «напруження» в організмі, тобто його реакцію на сильні, надзвичайні подразники. Пізніше Сельє та ін. вчені встановили, що С.— це більш загальне явище, головною характеристикою якого є неспецифічна реакція. Як правило, вона виникає у відповідь на незвичні для організму подразнення. Проте С. не обов'язково супроводжується негативними для організму явищами, як, напр., утворення виразок. Більше того, розрізняють еустрес (корисний С.) та дистрес (поганий, шкідливий С.). Стимулювання загальних захисних сил організму корисне тоді, коли воно не пов'язане з подразненнями, що перевищують захисні можливості організму. В стресових ситуаціях для людини особливе значення має не лише фізична чи психологічна характеристика подразника, але й стан самого організму, в т. ч. психологічна настроєність людини. Відомо, що переживання складних стресових ситуацій закінчується сприятливо у людей цілеспрямованих, активно настроєних на досягнення певної мети.

Біологічне значення С. полягає в тому, щоб заздалегідь підготувати організм для пристосування його до незвичних умов. Ця реакція забезпечується значною мірою гормонами кори надниркових залоз, секреція яких регулюється нервово-гуморальними механізмами (див. *Нейроендокринологія*, *Нейро-гуморальна регуляція*).

Літ.: Селье Г. Концепция стресса как мы её представляем в 1976 году. В кн.: Новое о гормонах и механизме их действия. К., 1977. *К. І. Несен.*

СТРЕС у геології — орієнтований у певному напрямі однобічний тиск у верхніх шарах *земної кори*, зумовлений тектонічними рухами. Під дією С. відбуваються деформації гірських порід (див. *Складчастість гірських порід*) з виникнення *кліважу* й *сланцюватості* та *динамометаморфізм*, утворюються т. з. стресмінерали (мусковіт, хлорит, альбіт, глаукофан, жадеїт, дистен та ін.). За орієнтуванням осей складок і кристалічних форм мінералів визначають напрям стресу.

СТРЄЛЄ́ЦЬКИЙ Микола Станіславович [2 (14).IX 1885, фортеця Осовець Бєлостоцького воєводства, тепер ПНР — 15.II 1967, Москва] — рад. вчений у галузі буд. конструкцій і мостобудування, чл.-кор. АН СРСР (з 1931), Герой Соціалістичної Праці (1966). Закінчив (1911) Петерб. ін-т інженерів шляхів. З 1915 викладав (з 1918 — професор) і вів наук. роботу в Моск. вищому тех. училищі (тепер МВТУ ім. М. Е. Баумана), з 1933 — у Моск. інженерно-буд. ін-ті ім. В. В. Куйбишева. Осн. праці — з теорії міцності споруд і конструкцій. Під керівництвом С. розроблено теор. основи розрахунку конструкцій за граничними станами. С. розробив основи типізації трансп. і пром. споруд, автор проектів металевих залізнич. мостів через Волгу, Дніпро, канал ім. Москви та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СТРЄ́ЛКО Володимир Васильович (23.IX 1937, Любеч, тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1974). Після закінчення (1959) Київ. ун-ту працював в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР, з 1979—зав. відділом в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. напрям наук. досліджень — розробка нових селективних (вибіркових) неорганічних та вуглецевих сорбентів, нових технологій виділення, розділення та очищення речовин з використанням сорбційних методів. Створив високоякісні некапсульовані вуглецеві гемосорбенти та ентеросорбенти, які широко використовуються для очищення крові і лімфи людей з тяжкими захворюваннями та отруєннями. Держ. премія СРСР, 1979.

СТРЄЛКО́В Ілля Іванович [28. VII (9.VIII) 1898, станиця Архангельська, тепер Тихорєцького р-ну Краснодар. краю — 23.II 1954, Харків] — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1917. Закінчив (1925) Харків. технологічний ін-т. У 1921—24 — секретар Раднаркому УРСР, 1924—30 — вчений секретар голови Раднаркому УРСР; 1928—38 — вчений секретар, заступник голови Комітету хімізації при Раднаркомі УРСР. Одночасно 1925—41 викладав в ін-тах Харкова. У 1933—39 — директор Харків. хім.-технологічного ін-ту (з 1949 — політехнічний ін-т). У 1941—44 перебував у лавах Радянської Армії. З 1944 до 1954 — директор Харків. технологічного ін-ту буд. матеріалів і зав. кафедрою. Осн. наук. праці присвячені термохімії, хім. термодинаміці органічних сполук й історії вітчизн. хімії. Запропонував простий спосіб наближеного розрахунку ентропії органічних сполук у твердому й рідкому станах. Нагороджений орденом Леніна.

СТРЄЛЬЦО́В Олег Анатолійович (н. 21.I 1921, Кисловодськ) — укр. рад. фізикохімік, доктор хім. наук (з 1968), професор (з 1972). Член КПРС з 1947. Закінчив Свердловський ун-т (1942). У 1945—71 працював в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР ім. Л. В. Писаржевського, з 1971 завідує кафедрою в Укр. с.-г. академії (Київ). Дослідження присвячені кінетиці гетерогенних каталітичних процесів, з'ясуванню природи й механізму формування активної поверхні каталізаторів. Держ. премія УРСР, 1979.

СТРЖЄ́ЛЬЧИК Владислав Гнатович (н. 31.I 1921, Петроград) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (1974). В 1940 почав творчу діяльність у ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького, 1947 при цьому театрі закінчив школу-студію (педагог—Б. *Бабочкін*). Серед ролей: в театрі — Ганя («Ідіот» за Достоєвським), Циганов («Варвари» М. Горького), Він («Четвертий» Симонова), Князь («Ханума» Цагарелі), Грегорі Соломон («Ціна» Міллера); в кіно (знімається з 1941) — Наполеон («Війна і мир», 1966), Микола Рубінштейн («Чайковський», 1972), Валецький («Блокада», 1977), Туполєв («Поема про крила», 1979) та ін. В 1959 — 66 викладав у Ленінгр. ін-ті театру, музики і кінематографії ім. О. Островського. В 1966 — 69 — в Ін-ті культури, з 1970 — 73 на ф-ті муз. режисури Ленінгр. консерваторії. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

Літ.: Забозлаева Т. Б. Владислав Стржельчик. Л., 1979.

СТРИБКИ́ У ВО́ДУ — вид спорту, що включає стрибки з *трампліна* (1 і 3 м) та вишки (5; 7,5 і 10 м) з різними обертаннями тіла й закінчується вертикальним входом у воду головою чи ногами. Розрізняють С. у в.: за вихідним положенням — з передньої і задньої сто-

йок, стойки на руках; за напрямом обертань — вперед і назад, з гвинтами; за складністю, тобто коефіцієнтом складності (кількістю та складністю обертань). Як вид спорту С. у в. виникли в серед. 19 ст. в Німеччині. В 1890 відбулися перші міжнар. змагання. Перший чемпіонат Європи проведено 1926, світу — 1973. У програму Олімпійських ігор С. у в. включені 1904 (для жінок — 1912). В Росії вперше змагання з С. у в. відбулися 1913 (Київ), перший чемпіонат СРСР — 1923. В 1952 засновано всесоюзну Федерацію С. у в. (раніше секція у складі Федерації плавання).

СТРИБО́Г — один із головних поганських богів у східнослов'ян. міфології, бог вітру, бурі й негоди. Найдавніша згадка про С. є в «*Повісті временних літ*». Київ. літописець *Нестор* записав, що великий князь Володимир Святославич поставив поза своїм теремним двором кумири Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла й Мокоші. У «*Слові о полку Ігоревім*» вітри поетично наз. «стрибожими внуками». Ім'я С. відбилося в топоніміці України.

СТРИБО́К — див. *Поступовість і стрибок*.

СТРИБУНИ́, мулові стрибуни (Periophthalmidae) — родина риб ряду окунеподібних. Довж. тіла до 27 см, забарвлення сіро-буре або пістяне з темними плямочками. Поширені в тропічних широтах Атлантичного, Індійського і Тихого ок. Живуть у прибережних солонуватих водах або в гирлах річок. Дихання зяброве. Можуть також засвоювати кисень з атмосфери за допомогою спец. надзябрового органа та через шкіру, тому С. здатні кілька годин залишатися без води на осушеній літоралі або в мангрових лісах, вилазити на виступаючі з води частини дерев, утримуючись на них за допомогою черевної присоски. Пересуваються стрибками або плазуючи. Живляться тваринною їжею. Ікру відкладають в нірки у грунті, де й ховаються від небезпеки. З роди з 10—12 видами, з яких найбільш відомий стрибун муловий звичайний (Periophthalmus koelreuteri). М'ясо С. їстівне.

СТРИВІ́ГОР, Стрв'яж — ліва притока Дністра. Бере початок у *Бескидах*, у межах Польщі, далі тече тер. Львів. обл. УРСР. Довж. 94 км, площа бас. 926 км². Має гірський характер. Частково використовують для тех. водопостачання.

СТРИГА́ЛЬНИЙ АГРЕГА́Т — комплект стригальних машинок для *стриження сільськогосподарських тварин*, зокрема овець, яким обладнують стригальні пункти. Пром-сть СРСР випускає електричні і механічні С. а. марок ЭСА-12Г, ЭСА-1Д, КТО-24, АСТ-36 та ін., що розраховані на ферми з різним поголів'ям овець, а тому мають неоднакову кількість стригальних машинок і обладнаних місць для стригалів. До складу С. а. входять стригальні машинки, двигуни для їх приводу в рух та ін. технологічне обладнання. Агрегати розміщують на пересувних або стаціонарних стригальних пунктах. С. а. ЭСА-12Г (мал.) призначений для г-ва з поголів'ям до 10 000 овець. Цей агрегат пересувний, його можна використовувати як на постійних, так і на тимчасових стригальних пунктах або безпосередньо на пасовищах.

СТРИГУ́Н Федір Миколайович (н. 1.XI 1939, с. Томашівка, тепер Уманського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1968. Після закінчення 1961 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І.К. Карпенка-Карого (педагог В. *Неллі*) працював у Запоріз. укр. музично-драм. театрі ім. М. Щорса, з 1965 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Серед ролей — Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), Іван Барильченко («Суєта» І. Карпенка-Карого), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Богдан Хмельницький (однойменна п'єса Корнійчука), Микола Садовський («Марія Заньковецька» Рябокляча), Гаврюша («Гаряче серце» О. Островського), Річард III («Річард III» Шекспіра). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

СТРИГУ́ЧИЙ ЛИША́Й — інфекційне захворювання шкіри та її придатків (волосся, нігтів), яке спричинюється грибами роду Microsporum. Те саме, що й *мікроспорія*.

СТРИЖ, серпокрилець (Apus) — рід птахів род. стрижових ряду стрижоподібних, або довгокрилих. С.— невеликі за розміром темного забарвлення птахи (довж. тіла до 22 см, маса 40—110 г) з дуже довгими крилами і короткими ногами. Цівка оперена, усі 4 пальці спрямовані вперед. Голова злегка плеската, дзьоб короткий, розріз рота широкий. Гніздяться у високих будівлях, щілинах скель, в дуплах, печерах тощо. Кладку з 2—3 яєць насиджують самець і самка протягом 18—21 діб. Живляться комахами, яких ловлять у повітрі. 10 видів, поширених в Євразії, Африці, Америці. В СРСР 5 видів, з них в УРСР — 2: С. чорний (A. apus) — по всій території, С. білочеревий (A. melba) — в Криму. Викопні рештки відомі починаючи з верхнього олігоцену.

СТРИ́ЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — зрізування волосяного покриву тварин з метою одержання *вовни* (з овець, кіз, верблюдів), догляду за шкірою, лікування, посилення тепловіддачі, з декоративною метою (собак) тощо.

В сільському господарстві найбільш поширене стриження овець. Напівтонкорунних і *тонкорунних овець* стрижуть раз на рік (весною, як потепліє), *грубововнних овець* і напівгрубововних — двічі на рік (у травні і вересні), а в гірськокарпатських районах — раз на рік (травень). Ягнят вперше стрижуть у віці 5—6 міс. (в червні — липні). На період стриження овець організують спец. стригальні пункти, обладнані *стригальними агрегатами* з електричними машинками. Вручну стригаль за робочий день обстригає 20—25 овець, а при механізованому стриженні — до 150 овець і тоді вовна зрізується рівніше й ближче до шкіри, що збільшує настриг. В негоду обстрижених овець тримають перші 10—12 днів у приміщеннях, а в спеку — у затінку.

СТРИЖНЕ́ВА МАШИ́НА — машина, на якій виготовляють ливарні стрижні (складові частини *ливарних форм*) ущільненням *стрижневої суміші* в стрижневій скриньці; засіб *ливарного виробництва*. За способом ущільнення суміші розрізняють *піскодувні машини, піскострільні машини, піскомети*, машини пресові (вібропресові, пресово-струсні), струсні та мундштукові. Конструкція піскометів, пресових і струсних С. м. майже не відрізняється від конструкції відповідних *формувальних машин*. Осн. частиною пресових С. м. є пресовий механізм з пневмо- або гідроприводом. На таких машинах виготовляють дрібні і середні розміром стрижні у відкритих або рознімних скриньках. На струсних С. м. суміш ущільнюється при струшуванні: робочий стіл з скринькою, заповненою сумішшю, піддіймається поршнем пневмодвигуна, після чого падає, вдаряючись об станину. За допомогою таких машин виготовляють середні і великі за розміром стрижні у відкритих скриньках. На мундштукових С. м. (робочий орган—мундштук) одержують стрижні нескладного профілю і сталого перерізу. При виході з мундштука стрижні розрізають на частини потрібної довжини. С. м. використовують у серійному і масовому виробництві.

СТРИЖНЕ́ВА СИСТЕ́МА в будівельній механіці — геометрично незмінювана несуча конструкція (*рама, ферма* тощо), складена з прямих або криволінійних стрижнів, з'єднаних між собою у вузли жорсткими, шарнірними або мішаними в'язями. Розрізняють С. с.: плоскі (див. *Плоска система* в будівельній механіці) і просторові (див. *Просторова система* в будівельній механіці); статично визначувані і статично невизначувані (див. *Будівельна механіка*). Створення ефективних і економічних С. с. пов'язане з вдосконаленням методів їхнього розрахунку, зокрема з використанням методів, що враховують особливості матеріалу конструкцій поза границею *пружності*. При роз-

Ф. М. Стригун.

Стрибун муловий звичайний.

Стриж чорний.

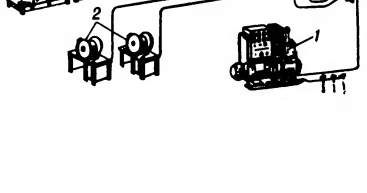

Стригальний агрегат на 36 машинок: *1* — електростанція; *2* — точильний апарат; *3* — стіл стригаля; *4* — електродвигун підвісного типу; *5* — брус для підвішування електродвигунів; *6* — силова й освітлювальна електромережі; *7* — гнучкий вал; *8* — стригальна машинка.

СТРИЖНЕВІ СУМІШІ

Річка **Стрий**.

рахунках за ускладненими схемами використовують ЕОМ.

Г. В. Ісаханов.

СТРИЖНЄВІ СУ́МІШІ — суміші, з яких вручну або на *стрижневих машинах* виготовляють ливарні стрижні — частини *ливарних форм*. С. с. складаються звичайно з кварцового піску, зв'язуючих речовин (напр., карбамідно-фуранової смоли) і різних добавок (хромомагнезиту, графіту тощо). Відзначаються пластичністю, міцністю, газопроникністю, вогнетривкістю, гігроскопічністю. У рідких самотвердних С. с. висока текучість (досягається введенням поверхнево-активних речовин), що дає змогу заливати їх у стрижневу скриньку, де суміші тверднуть на повітрі без додаткового ущільнення.

СТРИЙ — річка у Львів. обл. УРСР, права прит. *Дністра*. Довж. 232 км, площа бас. 3055 км². Бере початок на пн.-зх. схилах *Верховинського Вододільного хребта*, у нижній течії перетинає Передкарпаття. Живлення дощове і снігове. Влітку бувають паводки. Використовують для тех. і побутового водопостачання. ГЕС. З метою регулювання водного режиму на С. споруджують (1983) водосховище об'ємом 200 млн. м³. На С.— міста *Стрий, Жидачів*.

СТРИЙ — місто обл. підпорядкування Львів. обл. УРСР, райцентр. Розташований у Передкарпатті, на р. Стрий (притока Дністра). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 58 тис. ж. (1983).

Уперше згадується 1385, коли тер. Галичини була під владою польс. феодалів. У 1460 С. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1891 в С. відбулося перше віче жінок Галичини, яким керували письменниці Н. І. *Кобринська* і Є. І. *Ярошинська*. В 1919 С. окупувала бурж.-поміщицька Польща. З 1923 в С. почав діяти підпільний к-т, з 1924 — окружком КПЗУ. В 1923, 1926, 1927, 1936 в місті відбулися страйки і демонстрації (див. *Стрийський розстріл 1926*). У 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті розвинута маш.-буд. і металообр., легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. Машинобудування і металообробка представлені виробничим об'єднанням по випуску ковальсько-пресового устаткування; з-дами: вагонорем., «Металіст», авторем., «Темара» львів. виробничого об'єднання «Кінескоп» та ін. Підприємства легкої пром-сті: з-д хромових шкір львів. шкіряного об'єднання «Світанок», ф-ки — суконна, взут. львів. виробничого об'єднання «Прогрес» та швейна дрогобицького швейного об'єднання «Зоря»; харчової — макаронна ф-ка, хлібний та хлібопродуктів комбінати. З-ди: металевих і залізобетонних конструкцій та склоробний; меблевий комбінат, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. Комбінати побутового обслуговування і комунальних підприємств. Технікум механізації та електрифікації с. г., 4 профес.-тех. уч-ща, 10 заг.-осв., музична та спорт. школи, 7 мед. установ, 25 будинків культури і клубів, 2 кінотеатри; музеї: краєзнавчий та В. І. Леніна. У С. народився і похований укр. композитор О. Й. *Нижанківський*. У місті жили і поховані укр. письменник О. Х. *Бобикевич*, укр. актор В. А. *Коссак*. У С. не раз бували укр. письменники І. Я. Франко, М. Л. *Устиянович*.

СТРИЙКО́ВСЬКИЙ (Stryjkowski) Мацей (бл. 1547, Стрийков, тепер ПНР — 1582) — польс. історик і поет. У 1570 закінчив Краків. академію. Служив у війську, пізніше перебував на дипломатичній службі. Автор «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» (доведена до 1572, надрукована вперше 1582 в Кенігсбергу). На «Хроніку» С. як на істор. джерело посилалися С. *Величко* і Г. *Грабянка*.

СТРИ́ЙСЬКИЙ ПАРК у Львові — пам'ятка *садово-паркового мистецтва*. Закладено 1887 (садівник А. Рерінг). Пл. понад 60 га. Більша частина території С. п. розпланована в пейзажному стилі, є елементи регулярної забудови. Складається з трьох частин: нижньої, верхньої і дитячого сектора. Нижній партер — найстаріша паркова частина. У ній містяться просторі газони з екзотичними декоративними деревами і чагарниками. Верхня частина парку — густий лісовий масив, що межує з широкою липовою алеєю. Тер. дит. сектора засаджено 1950 — 53. Тут діє дит. залізниця. У С. п. більше 200 видів і форм дерев та чагарників. Кольорова гама паркових пейзажів збагачується квітниками, які утворюють самостійні архіт.-худож. комплекси — жоржинарій, розарій, альпінарій. На тер. С. п. розташовані будинок садівника (19 ст.), пам'ятник Я. Килінському — соратнику Т. Косцюшка (19 ст., скульптори Ю. Марковський, Г. Кузневич); арка гол. входу (1952, арх. Т. Швецько-Вінецький).

Літ.: Кучерявий В. П. Стрийський парк. Львів, 1976. *О. В. Замостьян.*

СТРИ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,8 тис. км². Нас. 61,0 тис. чол. (1983). У районі — 74 населені пункти, підпорядковані селищній і 21 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Стрий*. С. р. розташований у Передкарпатті. Корисні копалини: щебінь, пісковики, горючі сланці, природний газ. Річки — *Стрий*, Колодниця, Свіча (притоки Дністра).

Ґрунти дерново-підзолисті, дернові й лучні глеюваті та глейові. Ліси (бук, граб, ялина, смерека, дуб) займають 7,7 тис. га. Найбільші пром. підприємства у районі: заводи технічного вуглецю (смт Дашава), металевих і залізобетонних конструкцій (с. Дуліби), молочний (с. Слобідка), спиртовий (с. Яблунівка); Стрийський лісгоспзаг. Районний комбінат побутового обслуговування (Стрий) та 18 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— тваринництво м'ясо-мол., землеробство льонарського напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 43,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 28,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 15,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, льон-довгунець, цукр. буряки, картопля, овочеві та кормові. Скотарство, вівчарство, птахівництво. В С. р.— 14 колгоспів, радгосп, птахофабрика, міжгосп. теплично-овочевий комбінат (с. Станків), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія.

Залізнич. вузол Стрий, залізничні станції — Ходовичі та Любинці. Автомоб. шляхів — 383 км, у т. ч. з твердим покриттям — 363 км. У районі — 44 загальноосвітні та музична школи; 58 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторій «Нива» (с. Лисовичі). Палац культури, 14 будинків культури, 50 клубів, 59 кіноустановок, 66 б-к, меморіальний музей укр. рад. фольклориста-музикознавця Ф. М. *Колесси* на його батьківщині в с. Піщанах С. р. (кол. с. Татарське). Пам'ятки архітектури: Миколаївська церква та дзвіниця у с. Стрілкові (17 ст.), Святодухівська церква та дзвіниця (поч. 19 ст.) — всі дерев'яні. Парк (1892) у с. Підгірцях. У с. Ходовичах народився укр. літературознавець О. М. *Колесса*. У С. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1939).

С. В. Павлів.

СТРИ́ЙСЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ 1926, «Кривава середа» — розправа польс. буржуазного уряду з безробітними м. Стрия. 31.III бл. 2 тис. безробітних під проводом комуністів вийшли на демонстрацію із співом «Інтернаціоналу», під лозунгами «Хочемо хліба і праці!», «Хай живе робітничо-селянський уряд!». До демонстрантів приєдналася частина інтелігенції. Поліція відкрила вогонь. Було вбито 13, тяжко поранено кілька десятків чоловік. Багатьох демонстрантів заарештовано. С. р. викликав масове обурення трудящих Зх. України і Польщі. В ряді міст пройшли страйки протесту. 2.IV відбувся похорон жертв С. р., який перетворився на могутню політ. демонстрацію за участю 5 тис. чоловік. На похорон прибули робітн. делегації зі Львова, Борислава, Дрогобича, Калуша, Стебника та ін. міст, а також представники польс. гірників. Демонстрація проходила під лозунгами боротьби за робітн.-сел. уряд у Польщі, за возз'єднання Зх. України з УРСР. С. р. викликав дальше пожвавлення революц. руху на Зх. Україні.

СТРИЙСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Діяв як пересувний 1944—59, база була у м. Стрий Львів.

обл. Основу трупи становили актори київ. театрів під худож. керівництвом І. *Сагатовського* та К. *Лучицької*. В 1948 вона поповнилася акторами кол. Самбірського пересувного театру. В складі трупи працювали: режисери К. Лучицька, М. Хороманський; художник В. *Борисовець*; хореограф В. Швець; хормейстер І. Покос; актори — С. *Коваль*, Є. Хорошун та ін. Серед вистав — «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Украдене щастя» І. Франка, «Лісова пісня» Лесі Українки, «В степах України» О. Корнійчука, «Російські люди» К. Симонова. Театр гастролював у Молд. РСР і РРФСР.

П. К. Медведик.

СТРИ́ЙСЬКО-САНСЬКА ВЕРХОВИ́НА — низькогірна область у *Карпатах Українських*, на Пд. Львів. області. Лежить між *Верховинським Вододільним хребтом* і *Бескидами*, у верхів'ї річок Стрию та Сану. Для рельєфу С.-С. в. характерне чергування низькогірних хребтів (вис. 700—1200 м) з м'якими обрисами й пологими схилами та широких поздовжніх долин (Боринська, Турківська та ін.). Бл. 35% території займають ліси, переважно хвойно-широколистяні (ялина, ялиця, бук, явір, дуб). Нижні схили гір і долини розорані. С.-С. в. густо заселена.

М. М. Койнов.

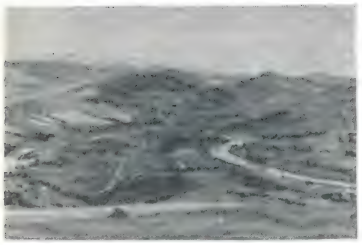

Стрийсько-Санська верховина.

СТРИ́МБА — гора у пд. частині *Привододільних Горган*, у межах Закарп. обл. УРСР. Вис. до 1719 м. Складена з пісковиків і сланців. На схилах — хвойні ліси та гірські луки, у привершинній частині їх — кам'яні осипища та ділянки *полонин*. Трапляються поодинокі осередки снігових лавин.

М. М. Койнов.

СТРИ́НГЕР (англ. stringer, від string — прив'язувати, закріплювати) — поздовжній елемент конструкції корпуса (каркаса) судна чи вагона, крила або корпуса (фюзеляжа) літального апарата тощо. Являє собою звичайно металевий або дерев'яний плоский брус. Надає конструкції жорсткості й міцності. До стрингерів, з'єднаних з *нервюрами*, *шпангоутами* або ін. поперечними елементами конструкції, кріплять (зварюванням, клепанням, склеюванням) обшивку.

СТРИ́ПА — річка у Терноп. обл. УРСР, ліва прит. Дністра. Довж. 147 км, площа бас. 1610 км². Тече Подільською височиною у вузькій глибокій долині, русло звивисте. С. використовують для тех. водопостачання і зрошування. Споруджено водосховище, є ставки. На С.— міста *Зборів* і *Бучач*.

СТРИ́ПСЬКИЙ Гіядор Миколайович (псевдоніми — Я. Біленький, Ядор; 7.III 1875, с. Шелестове, тепер у складі смт Кольчиного Мукачівського району Закарпатської області — 9.III 1946, Будапешт) — угор. та укр. філолог, поет і перекладач. Член Рум. АН з 1913. Писав угор., словац., рум., укр. мовами. З 1910 — працівник Нац. музею у Будапешті. В 1916 видавав угор. мовою двотижневик «Україна». Осн. праці: «Православно-грецькі культурні сліди поміж мадярами Арпадової доби» (1913), «Етнографічний опис Угорської Русі», «Найстаріший румунський друк латинкою» (1911, у співавт.), «Чим ми завдячуємо російській літературі» (вид. 1949). Переклав угор. мовою «Слово о полку Ігоревім», окремі твори Т. Шевченка (в т. ч. вперше — «Заповіт»), І. Франка, М. Коцюбинського, вивчав давнє письменство Закарпаття («Старша руська письменність на Угорщині», 1907; «З старшої письменності Угорської Русі», 1914, та ін.). Зібрав значний топонімічний матеріал («Межові назви Підкарпатської Русі», 1924), видавав «Пам'ятки руського-української мови і літератури» (1919). Писав також вірші укр. мовою. Автор кількох статей про Т. Шевченка.

О. В. Мишанич.

СТРИХНІ́Н — лікарський препарат, який збуджує *центральну нервову систему*, зокрема посилює рефлекторні функції *спинного мозку*. С.— *алкалоїд* насіння *чилібухи*. В мед. практиці застосовують всередину (в пілюлях) або підшкірно (в розчинах) азотнокислу сіль: С. нітрат — безбарвну кристалічну речовину дуже гірку на смак, погано розчинну у холодній (1 : 90) і добре у гарячій (1 : 5) воді. Вживають також екстракт та настойку блювотного горіха. Терапевтичні дози С. стимулюють органи чуттів (загострюють зір, смак, слух, тактильне чуття), збуджують дихальний та судиноруховий центри, тонізують м'язи серця та скелетні тощо. Великі дози С. викликають тетанічні судороги.

СТРІЙ — встановлене статутом шикування військовослужбовців, підрозділів і частин для їхніх сумісних дій. С. має фланги, фронт, тильний бік, ширину та глибину. Основу С. становлять шеренги — військовослужбовці шикуються один біля одного на одній лінії, колони — стають один за одним. Військовослужбовці, частини, машини шикуються в С. на встановлених інтервалах і дистанціях. С. бувають розгорнуті — підрозділи розміщуються на одній лінії по фронту, похідні — підрозділи шикуються в колони, розчленовані (розсипні) — підрозділи розміщуються по фронту і в глибину. Існують також С. кораблів — кільватер, пеленг, фронт, уступ, клин та ін.; С. літаків — клин, колона, ромб, пеленг, змійка, фронт.

СТРІЙ у музиці — 1) Співвідношення *ступенів* звукової системи за висотою, виражене в математичних величинах. Найдавніший С. піфагорів (приписуваний піфагорійцям; див. *Піфагореїзм*); за переказами, вперше застосований при настроюванні ліри *Орфея*. В 16 ст. італійські теоретики запропонували т. з. чистий С. Обидва ці С. були незамкненими, тобто не мали енгармонійно рівних звуків, що ускладнювало настроювання муз. інструментів з фіксованим звукорядом (*орган* тощо). Розвиток ладотональної системи зумовив застосування нерівномірно-темперованого 12-звукового С. (16 ст.), згодом — рівномірно-темперованого (17 ст.), який з 18 ст. утвердився в європ. музиці. В цьому С. *октава* складається з 12 однакових *півтонів*, чим досягається замкненість С., тим самим і енгармонізм, який відкриває необмежені можливості для модулювання (див. *Модуляція* в музиці) і транспонування (див *Транспозиція* в музиці). У нар.-пісенній творчості використовується т. з. вільний мелодичний С. Він включає значно більше ніж 12 *інтервалів* і не піддається рівномірній *темперації*. 2) Частота настроювання еталона висоти — *камертона* і відповідно висота звучання співочого голосу, муз. інструмента, хору, оркестру. 3) *Звукоряд* будь-якого муз. інструмента.

Літ.: Барановский П. П., Юценич Е. Е. Звуковысотный анализ свободного мелодического строя. К., 1956; Шерман Н. С. Формирование равномерно-темперированного строя. М., 1964.

М. К. Боровик.

СТРІЛЕ́ЦЬ — одне з 12 сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі 1,8 і 2,0 візуальної *зоряної величини*. В С. міститься точка зимового *сонцестояння* і центр *Галактики*. В ньому розташовано багато кульових *зоряних скупчень*, одне з яких видиме неозброєним оком. С. видно повністю в пд. і частково в центр. районах СРСР наприкінці весни та влітку (найкраще — в червні й липні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

СТРІЛЕ́ЦЬКА ЗБРО́Я — ствольна *зброя* для стрільби кулями або іншими уражаючими елементами. Розрізняють С. з. малого (до 6,5 мм), нормального (6,5—9 мм) та великого (від 9 до 14,5 мм) калібру. За призначенням поділяється на бойову, пристрілювальну, навчальну, спортивну, мисливську, а за способом утримання та управління — на *револьвери*, *пістолети*, пістолети-кулемети, автомати, *гвинтівки*, снайперські гвинтівки, *карабіни*, *кулемети* (ручні, станкові, єдині). За ступенем автоматизації розрізняють неавтоматичну, самозарядну, автоматичну, залежно від джерела енергії метання — вогнепальну, пневматичну, механічну та електричну; за конструкцією ствола — нарізну, гладкоствольну; за кількістю стволів — одноствольну, двоствольну і багатоствольну.

Літ.: Болотин Д. Н. Советское стрелковое оружие за 50 лет. Л., 1967.

СТРІЛЕ́ЦЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1698 — повстання 4 московських стрілецьких полків (бл. 4 тис. чол.), викликане посиленням кріпосницького гніту, тяжкою службою, утисками і зловживаннями місцевої адміністрації і стрілецького на-

Стрийський парк у Львові.

СТРІЛЕЦЬКИЙ СПОРТ

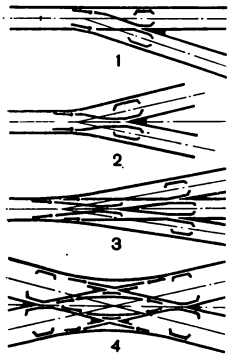

Стрілкові переводи:
1 — одиночний звичайний;
2 — одиночний симетричний;
3 — трійниковий симетричний;
4 — подвійний перехресний.

чальства. Моск. стрільці після *Азовських походів 1695—96* були залишені як залога в Азові. В 1697 замість повернення до столиці їх направили до Великих Лук. Тяжкий перехід і голод викликали серед стрільців заворушення. 175 з них залишили свої полки й прибули до Москви, щоб подати скаргу центральній владі. Вони таємно встановили зв'язок з царівною *Софією Олексіївною*, ув'язненою в *Новодівичому монастирі*, розраховуючи на її підтримку. Стрільців, незважаючи на опір, було відправлено назад у полки. 6 (16).VI 1698 ці полки повстали, скинули своїх начальників, обрали по 4 виборних від кожного полку і вирушили до Москви, щоб розправитися з боярами й іноземцями, яких стрільці звинувачували в своїх знегодах. Проти повстанців уряд направив значні військ. сили. 18 (28).VI повстанці зазнали поразки. Терміново повернувшись з-за кордону, *Петро I* очолив слідство. Протягом 1698—99 було страчено 1182 стрільців, 601 заслано (слідство і страти тривали до 1707). Полки, що брали участь у повстанні, було розформовано, Софію пострижено в черниці.

Літ.: Буганов В. И. Московские восстания конца XVII века. М., 1969.

А. А. Вовк.

СТРІЛЕ́ЦЬКИЙ СПОРТ — спорт. стрільба з вогнепальної та пневматичної зброї (нарізної — кульова і гладкоствольної — *стендова стрільба*), а також *стрільба з лука*. Кульова стрільба ведеться по нерухомих і рухомих мішенях з нарізної зброї — гвинтівки, пістолета або револьвера кулями. Сучасні змагання з стрілецького спорту включають вправи: 3 × × 40 пострілів з гвинтівки (лежачи, стоячи і з коліна) по мішені діаметром 162,4 мм з дистанції 50 м протягом 5 год 15 хв; 60 пострілів (лежачи) з гвинтівки (така сама мішень) з дистанції 50 м протягом 2 год; 30+30 пострілів (стоячи, навскидку) по рухомій мішені «кабан, що біжить» розміром 1320 × 740 мм з дистанції 50 м протягом 2 днів; 2 × 30 пострілів (стоячи) з самозарядного пістолета по 5 фігурних мішенях розміром 1600 × 450 мм з дистанції 25 м протягом 2 днів; 60 пострілів (стоячи) з однозарядного пістолета по мішені діаметром 500 мм з дистанції 50 м протягом 2 год 30 хв. Перші змагання з кульової стрільби відбулися 1824 в Швейцарії, чемпіонати світу проводяться з 1897 (з 1954 — 1 раз на 4 роки). В 1921 засн. Міжнар. союз С. с. (УІТ). Кульова стрільба входила до програми всіх *Олімпійських ігор* (крім 1904, 1928). В Росії перші змагання відбулися в 1898; в СРСР з 1923 щорічно проводяться всесоюзні змагання. З 1952 рад. стрільці беруть участь в Олімпійських іграх. чемпіонатах світу і Європи (проводяться один раз на два роки). Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени А. Богданов (1952, 1956), В. Борисов (1956), О. Гушин (1960), В. Шамбуркін (1960), Г. Косих (1968), в т. ч. укр.— В. *Романенко*, Я. *Желєзняк*. В 1924 засн. секцію С. с. СРСР (з 1959 — федерація), яка входить до УІТ з 1952. Стрільбу з гвинтівок включено до *біатлону*, з пістолета — до сучас. п'ятиборства.

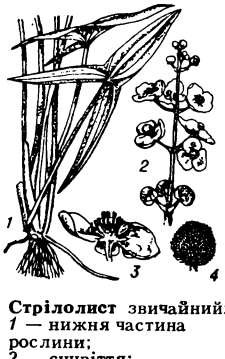

Стрілолист звичайний:
1 — нижня частина рослини;
2 — суцвіття;
3 — частина квітки;
4 — збірний плід.

СТРІЛЕ́ЦЬКІ ВІЙСЬКА́ — загальна назва ряду підрозділів, частин і з'єднань *піхоти* у збройних силах більшості європейських країн у 18 — 1-й пол. 20 ст.; у *Сухопутних військах* Рад. Збройних Сил — найменування піхоти з кін. 1918 до поч. 60-х рр. С. в. виникли спочатку як легка піхота й призначалися для підготовки влучним вогнем атаки важкої (лінійної) піхоти. Широко застосовувались у війнах 19 ст. У кін. 19 — на поч. 20 ст. різниця між легкою і важкою піхотою стерлась, і всі піші частини почали називати піхотними. Рад. С. в. становили основу сухопутних військ. У 1956—67 створено єдині *мотострілецькі війська*.

СТРІ́ЛИ — метальні снаряди для стрільби з *лука* (в давні часи — під час полювання, у військ. справі; тепер — у спорт. змаганнях), *арбалета*, самостріла, духової рушниці і деяких *метальних машин*. Найпоширеніші С. для стрільби з лука складалися з древка, наконечника (з кременю, кістки, бронзи, заліза), оперення (з пір'я птахів, листя та ін.), вішка (пристрій для тятиви на кінці древка виготовляли з кістки, рогу).

СТРІЛКО́ВЕ РОДОВИ́ЩЕ ГА́ЗУ — поблизу с. Стрілкового Геніческого р-ну Херсон. обл. УРСР. Пов'язане з брахіантикліналь ною складкою (див. *Брахіантикліналь*) завдовжки 15 км і завширшки 6 км. Поклади газу в алевритах і пісках палеогенового віку (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*) на глиб. 420—550 м. Потужність їх до 40 м. Газ метановий (містить 98 % метану, 0,2 % етану, 1,3 % азоту, 0,5 % вуглекислого газу). Родовище відкрито 1973, експлуатується з 1976. Газ використовують для пром. і побутового газопостачання в межах Крим. обл. *І. В. Леськів.*

СТРІ́ЛКОВИЙ ПЕРЕВІ́Д — пристрій, що розгалужує рейкову колію на дві або більше колій, даючи змогу переводити *рухомий склад* з однієї колії на другу; частина верхньої будови *залізничної колії*. С. п. (мал.) складається з стрілки (двох рамних рейок, двох рухомих гостряків, що спрямовують колісні пари рухомого складу, перевідного механізму та ін. деталей), хрестовини (вона утворюється перетином рейок) і контррейок. Осн. тех. характеристика С. п.— марка хрестовини, що чисельно дорівнює тангенсу кута відхилення колії. В СРСР прийнято марки хрестовини: $^1/_6$, $^1/_9$ і $^1/_{11}$ (для *гірок сортувальних* станцій і дільниць із звичайними швидкостями руху), $^1/_{18}$ і $^1/_{22}$ (на дільницях з високошвидкісним рухом). Керують стрілковими переводами дистанційно (з поста централізації стрілок і сигналів) або вручну.

СТРІЛОЛИ́СТ, стрілиця (Sagittaria) — рід трав'янистих багаторічних водяних або болотяних рослин родини частухових. Кореневище часто з бульбоносними пагонами. Листки різні: занурені у воду — стрічкоподібні, плаваючі й повітряні — здебільшого стріловидні. Квітки переважно одностатеві, зібрані в китицевидне суцвіття. Плід збірний з крилатих сім'янок. Бл. 35 видів, поширених в Америці (більшість), Європі, Азії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР один вид — С. звичайний (S. sagittifolia); росте в стоячих і повільно текучих водах, по заболочених луках тощо; бульбовидні потовщення кореневища С. є поживою для водоплавних птахів. В Китаї та Японії С. культивують для одержання крохмалю з кореневищ.

СТРІЛЬБА́ З ЛУ́КА — вид *стрілецького спорту*. Сучас. спорт. лук складається з древка (двох дерев'яних плечей, армованих склопластиком, дерев'яної або металевої рукоятки з рухомим прицілом і панівкою для опори стріли), тятиви з міцних синтетичних ниток діаметром 3 мм (мал.). Стріли виготовляють із спец. сплавів і пластичних мас. Довжина лука 1580—1770 мм, стріли, діаметр якої 6,4—8 мм,— 600—800 мм. Маса лука 1,5—1,6 кг, стріли — 15—32,5 г. С. з л. виникла в Швейцарії у 15 ст. Особливого розвитку набула наприкінці 19 — на поч. 20 ст. В 1931 створено Міжнар. федерацію С. з л. (ФІТА). В СРСР С. з л. набула поширення з 1957. З 1931 проводяться чемпіонати світу (рад. спортсмени беруть участь з 1969); з 1968 — Європи. В 1959 при Федерації стрілецького спорту СРСР створено Комітет лучного спорту (в 1970 реорганізований у федерацію), який в 1967 увійшов до складу ФІТА. С. з л. входила до програми Олімпійських ігор 1900—1908, 1920; знову — з 1972. Змагання із С. з л. включають вправи: «коло ФІТА» (М-1) — складається зі стрільби по мішенях з кольоровими колами заг. діаметром 1220 мм з дистанцій 90 і 70 м (для чоловіків), 70 і 60 м (для жінок); по мішенях заг. діаметром 800 мм з дистанцій 50 і 30 м (для чоловіків і жінок); спортсмен випускає 144 стріли — по 36 на кожній дистанції. «Коло ФІТА» (М-1) виконується протягом 2 днів. «2 кола ФІТА» (М-2) — вправи М-1 виконуються двічі протягом 4 днів. Чемпіон визначається тільки у багатоборстві. Існують також нац. види С. з л. (в Бурятії, Якутії, республіках Серед. Азії, на Кавказі).

СТРІЛЬЦІ́ — воїни постійного пішого війська в Російській державі 16 — поч. 18 ст., озброєні вогнепальною зброєю, *служилі люди*. Спочатку С. набирали з вільного сільс. і міськ. населення, згодом їхня служба стала довічною і спадковою. С. одержували жалування грішми, хлібом, інколи землею. Підпорядковувалися Стрілецькому приказу. Жили С. окремими *слободами*, мали сім'ї, могли займатися ремеслами і торгівлею. Після возз'єднання України з Росією (1654) стрілецькі залоги було розміщено також в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, Ромнах та ін. укр. містах. Разом з укр. козаками С. брали участь у війнах проти польс.-шляхет. і тур.-тат. загарбників. Рядові

С. були учасниками ряду антикріпосницьких виступів 17 — поч. 18 ст., зокрема *стрілецького повстання 1698*. Полки С. було розформовано у зв'язку зі створенням рос. регулярної армії.

СТРІЛЬЦО́В Зосим Іванович [17 (29).IV 1831, кол. Катеринославська губ.— 15 (27).V 1885, Харків] — укр. ембріолог. Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1854), після чого працював лікарем на Катеринославщині, а 1857—74 — у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), одночасно вивчав проблеми теор. медицини. З 1874 — співробітник кафедри ембріології, гістології та порівняльної анатомії Харків. ун-ту. Праці С. присвячені вивченню діяння ефіру на тваринний організм, дослідженню кровообігу і проблемі зародкового розвитку кісткової тканини.

СТРІ́НДБЕРГ (Strindberg) Юхан Август (22.I 1849, Стокгольм — 14.V 1912, там же) — швед. письменник. Літ. діяльність почав 1870. В драмі «Местер Улуф» (1-а редакція 1872) відтворив драматизм нац. історії початку *Реформації*. В теор. працях поч. 70-х рр. обстоював думку про те, що справжнє мистецтво повинно орієнтуватися на життєву реальність. У романі «Червона кімната» (1879) подав гострокритичну панораму швед. суспільства. У зв'язку з переслідуваннями за радикально-демократичні настрої 1883 емігрував. Важливі соціальні проблеми порушив у п'єсах «Батько» (1887), «Фрекен Юлія», «Товариші» (обидві — 1888), «Кредитори» (1889), романі «Жителі острова Хемсе» (1887), у перших книгах багатотомного автобіографічного роману «Син служниці» (1886—87). На романах «Сповідь божевільного» (1888), «Чандала» (1889), «На шхерах» (1890) позначився вплив Ф. *Ніцше*, автобіогр. книгах «Пекло» (1897) та «Легенди» (1898) — містицизму. В 1898 повернувся на батьківщину. В істор. драмах «Ерік XIV» (1899), «Енгельбрект» (1901), «Королева Крістіна» (1903) та ін. стверджував принципи народовладдя. Романи «Самотній» (1903), «Готичні кімнати» (1904), «Чорні знамена» (1905) мають викривальний характер. Публіцистичні книги «Нова доля шведів» (1906), «Синя книга» (т. 1—3, 1907—08), «Промови до шведської нації» (1910) та ін. викликали нападки на С. з боку реакції.

Автор «ліричних», або «камерних», драм «Танок смерті» (1901), «Соната привидів» (1907).

Тв.: Укр. перекл.— Гей же до сонця! «Літературно-науковий вістник», 1906, кн. 12; Червона кімната. К., 1983; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений, т. 1—12. М., 1908—11.

Літ.: Неустроев В. П. А. Стриндберг. В кн. Неустроев В. П. Литература скандинавских стран (1870—1970). М., 1980; Ерхов Б. А. Август Стриндберг. Библиографический указатель. М., 1981. *Е. А. Жежерун.*

СТРІ́ХА Віталій Іларіонович (н. 30.V 1931, Київ) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1970). Член КПРС з 1972. Після закінчення Київ. ун-ту (1955) працює в ньому (з 1973 — професор). Осн. наук. праці, присвячені вивченню фіз. явищ у контактах метал — напівпровідник та ін. Дослідив параметри проміжного шару і поверхневі електронні стани в контакті. Держ. премія УРСР, 1970.

СТРІ́ХА — 1) Солом'яна або очеретяна покрівля хати чи господарської будівлі. В більшості районів України були поширені чотирисхилі С. Висота С., нахил покрівлі та характер її обробки значною мірою залежать від кліматичних умов. На Пд. і Пд.-Сх. України, де переважають сильні вітри та незначні опади, С. низькі, начебто обтічні, без виступів. На Правобережжі та в зх. районах, де слабкі вітри та інтенсивні опади, С. високі, з віялоподібними уступами на кутах та з укрупненою верхньою частиною. 2) Край солом'яної або очеретяної покрівлі, що виступає за стіну будови.

СТРІ́ЧКА Іван (бл. 1800, с. Березівка, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.— бл. 1833) — укр. кобзар. Н. у родині кобзаря. В репертуарі С. були укр. нар. пісні та думи «Самійло Кішка», «Івась Коновченко, Удовиченко» та ін. Думи від С. 1832 записав П. *Лукашевич* і опублікував у книзі «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (СПБ, 1836).

Літ.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980. *М. П. Полотай.*

СТРІ́ЧКОВА́ МАШИ́НА — машина для розпрямляння і паралелізації волокон у стрічці (напівфабрикаті *прядіння*) з одночасним вирівнюванням її за товщиною. Осн. робочий орган С. м.— *витяжний прилад*. Вирівнювання за товщиною відбувається внаслідок поздовжнього складання і витягування стрічок. Сучасні С. м. при помірних витягуваннях (видовженні виробу в 6—8 разів) відзначаються високою швидкістю: до 500 м/хв у бавовнопрядінні і до 200 м/хв у прядінні вовни, шовку і льону.

СТРІ́ЧКОВА́ СІ́ВБА́ — один із способів *широкорядної сівби* с.-г. культур (переважно овочевих, а також гречки, проса тощо). При С. с. кожну стрічку, що її становлять 2—5, іноді 10 рядків рослин (з віддаллю між ними 150, 200, 300 мм), відокремлюють від іншої такої ж стрічки широким міжряддям (450—1100 мм). С. с. потребує застосовування *міжрядного обробітку ґрунту*.

Н. А. Федорова.

СТРОБОСКО́П (від грец. στρόβος — кружляння і σκοπέω — розглядаю) — демонстраційний або контрольно-вимірювальний прилад, дія якого ґрунтується на *стробоскопічному ефекті*. З демонстраційних найпоширеніші дискові С. (мал.). При швидкому обертанні їхнього диска, на якому зображено послідовні *фази* руху об'єкта, у спостерігача, який дивиться на диск через вузькі щілини, створюється враження, що об'єкт безперервно рухається. Вдосконалені демонстраційні С. були попередниками кінематографа. Контрольно-вимірювальні С. обладнують джерелами переривчастого освітлення з регульованою частотою. За допомогою таких С. об'єкт, що швидко і періодично рухається, освітлюється і стає видимим в окремі короткі (порівняно з періодом руху) проміжки часу. Якщо частота імпульсів світла збігається з частотою періоду руху об'єкта, виникає враження, що об'єкт нерухомий. В разі невеликої різниці частот здається, що об'єкт рухається повільно. С. такого типу дають змогу вимірювати частоту швидких періодичних процесів, вивчати вібрацію різних тіл тощо.

СТРОБОСКОПІ́ЧНИЙ ЕФЕ́КТ — 1) Зорова ілюзія безперервного руху об'єкта (зображення об'єкта) при спостереженні послідовних *фаз* його руху, на кожній з яких положення об'єкта дещо зміщене відносно попередньої (С. е. першого типу). Зумовлюється інерцією *зору* людини — збереженням у її свідомості на короткий час (прибл. 0,05 с) сприйнятого зорового образу. Цю особливість зору використано, напр., при демонструванні кінофільму: зафіксовані на кіноплівці зображення (кадри) послідовних фаз руху об'єкта глядач сприймає як зображення його безперервного руху. 2) Зорова ілюзія нерухомості або повільного руху об'єкта, що в дійсності швидко обертається чи коливається з деякою частотою (С. е. другого типу). Такий С. е. виникає, напр., при кінопроекції, якщо кінознімання провадилось з частотою, що дорівнювала частоті обертання об'єкта або була близька до неї. За таких умов об'єкт (напр., колесо автомобіля) здається нерухомим або таким, що обертається повільно (навіть у протилежний бік). С. е. використовують у *стробоскопах*.

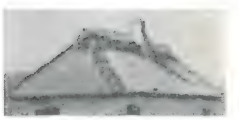

Стріха.

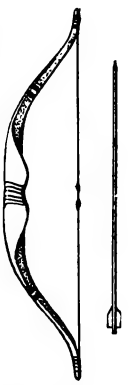

Стрільба з лука. Спортивний лук і стріла.

СТРО́ГАНОВ Василь Андрійович (24.XII 1888—22.IV 1938) — професіональний революціонер, рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Дубровому Єнісейської губ. В 1905—17 вів революц. роботу в Красноярську, Іркутську, Канську. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції — на відповідальній парт. і рад. роботі в Сибіру. В 1925—27 — секретар Яросл. губкому ВКП(б), 1927—30 — Сталінського, 1930 — Харків. окружних к-тів партії. В 1930—32 — другий секретар ЦК КП(б)У, 1932—33 — секретар Дніпроп. обкому КП(б)У, з 1933 — на парт. і рад. роботі в Свердловську, Архангельську. На XV і XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК партії. На X і XI з'їздах КП(б)У обирався членом її ЦК. В 1930—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК.

СТРО́ГАНОВИ, Строгонови — рос. купці та промисловці 16—17 ст., згодом графи, великі землевласники і заводчики 18 — поч. 20 ст., держ. діячі.

Вихідці з розбагатілих поморських селян. Користуючись підтримкою царського уряду, в 16—17 ст. значно розширили свої зем. володіння. В 1581 взяли участь в організації походу загону *Єрмака*. Обіймали важливі посади в царській Росії. Олександр Гри-

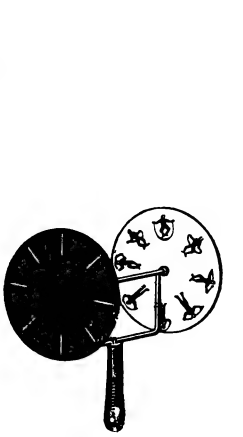

Дисковий стробоскоп.

СТРОГАНОВСЬКА ШКОЛА ЖИВОПИСУ

Строфант Комбе:
1 — гілка з квітками;
2 — плід;
3 — насінина.

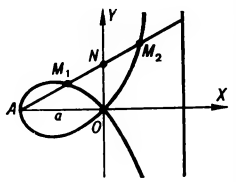

Строфоїда.

Строчок звичайний.

горович С. (1795—1891) — міністр внутр. справ (1839—41), черніг., полтав. і харків. (1836—38), а також новорос. і бессарабський (1855—64) генерал-губернатор. С. мали багаті б-ки, колекції картин, медалей, монет тощо.

СТРО́ГАНОВСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПИСУ — умовна назва стилістичного напряму в російському іконописі кін. 16 — початку 17 ст. Пов'язана з моск. іконописцями Прокопієм Чиріним, Істомом, Никифором та Назарієм Савіними, О. Москвітіним, С. Пахирею, які виконували ікони на замовлення купців *Строганових*. Твори С. ш. ж. невеликі за розміром, відзначаються графічно чітким малюнком, вишуканістю форми, багатством кольорової гами та орнаментального оздоблення.

Літ.: Дмитриев Ю. Н. «Строгановская школа» живописи. В кн.: История русского искусства, т. 3. М., 1955.

СТРО́ЄВ Павло Михайлович [27.VII (7.VIII) 1796, Москва — 5 (17). I 1876, там же] — рос. історик, археограф, член Петерб. АН (з 1849). Навчався в Моск. ун-ті (1813—16). З 1815 працював у Комісії друкування держ. грамот і договорів. З 1817 — учасник, 1828—34 — керівник *археографічних експедицій*, які виявили в б-ках і архівах монастирів бл. 3 тис. актів 14—18 ст. і значну кількість ін. джерел, зокрема один з *Ізборників Святослава* (1073), *Судебник 1497*. Опублікував ряд давньорус. текстів, брав участь у виданні «*Полного собрания русских летописей*». Автор «Бібліологічного словника» (вид. 1882).

«СТРОЙТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИА́ЛЫ И КОНСТРУ́КЦИИ» — щоквартальний науково-технічний збірник журнального типу. Орган Держбуду УРСР, М-ва пром-сті будів. матеріалів УРСР, Укр. респ. правління НТТ будіндустрії та Укр. респ. правління Всесоюзного хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва. Засн. 1959 у Києві. Видається рос. мовою (до 1977— укр. мовою) вид-вом «*Будівельник*». Висвітлює питання, пов'язані з удосконаленням технології виробництва буд. матеріалів і конструкцій, інтенсифікацією виробництва, підвищенням продуктивності праці у галузі та якості продукції, економією сировинних матеріалів, поліпшенням умов праці та побуту на підприємствах тощо.

М. Й. Бурка.

«СТРОЙТЕЛЬСТВО И АРХИТЕКТУ́РА» — щомісячний журнал, орган Держ. комітету УРСР у справах будівництва і Спілки архітекторів України. Виходив у Києві з 1953 у вид-ві «Будівельник», спочатку під назвою «Архітектура і будівництво» (раз на 2 місяці); з 1957 має сучас. назву і виходить щомісяця. До 1959 видавався укр. та рос. мовами. Журнал висвітлює питання рад. містобудування, житл., пром. та сільс. буд-ва, типового проектування, теорії та історії архітектури тощо.

СТРОКА́ТА МІ́ДНА РУ́ДА — те саме, що й *борніт*.

СТРОКА́ТКОВІ, пістрянкові (Zygaenidae, синонім Anthroceridae) — родина *метеликів*. Розмах крил 20—40 мм; малюнок складається переважно з яскравих червоних або жовтуватих плям на чорному фоні з синім або зеленуватим металічним відблиском. Вусики веретеновидні або гребінчасті. Гусениця з 8 парами ніжок, тіло її товсте, сильно звужується на кінцях; живиться листям рослин; заляльковується в щільному білому або жовтуватому коконі, відкрито прикріпленому до стебла. Відомо бл. 1100 видів С., із них у Палеоарктиці понад 150; в СРСР бл. 50, у т. ч. в УРСР — 27 видів, серед яких строкатка виноградна (Theresimima ampelophaga), строкатка конюшинова (Zygaena trifolii) і строкатка горошкова (Z. viciae) завдають деякої шкоди с.-г. культурам.

Ю. П. Некрутенко.

СТРО́КАЧ Тимофій Амвросійович [19.II (4.III) 1903, с. Бєлоцерковка, тепер с. Астраханка Ханкайського р-ну Примор. краю — 15.VIII 1963, Київ] — рад. військ. і держ. діяч, один з організаторів і керівників партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, генерал-лейтенант (1944). Член КПРС з 1927. В 1919—22 брав участь у партизан. боротьбі на Далекому Сході проти білогвардійців та япон. інтервентів. У Рад. Армії з 1923. До 1940 служив у прикордонних військах. З березня 1941 — заст. наркома внутр. справ УРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни за дорученням ЦК КП(б)У керував формуванням *винищувальних батальйонів* і партизан. загонів. З червня 1942 по 1945 — нач. *Українського штабу партизанського руху*. В 1945—46 С.— заст. наркома внутр. справ УРСР, 1946—56 — міністр внутр. справ УРСР, 1956—57 — заст. міністра внутр. справ СРСР — нач. Гол. управління прикордонних і внутр. військ МВС СРСР. Автор спогадів «Наш позивний — Свобода» (вид. 1975). На XIV—XIX з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—4-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—4-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СТРОКО́ВСЬКИЙ Микола Михайлович [3 (16).VII 1900, Мінськ — 31.V 1973, Київ] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1933. У романах «Ванадій» (1935), «Тайгобуд» (1948), «Лівий берег» (1952), «Травою не поросте» (1958), «Долі» (1969) та ін. показав працю рад. робітників на металург. заводах України й Сибіру в роки мирного будівництва та Великої Вітчизн. війни. Автор істор. повістей «Місто на рубежі» (1947). «Сап'яновий зошит» (1969), документальних повістей та оповідань про П. Грабовського, О. Бойченка, Г. Сєдова, Ф. Сергєєва (Артема) та ін. Повість «Історія однієї ночі» (1963) — про молодих будівельників Київської ГЕС.

Тв.: Тайгастрой. К., 1957; Левый берег. К., 1952; Травой не порастет. К., 1958; Человек на рассвете. К., 1969; Жизнь во втором чтении. К., 1972; Судьбы. К., 1974.

М. Ф. Гетьманець.

СТРО́МА (грец. στρῶμα — підстилка) — 1) Основа органів в організмі тварин і людини, що складається з неоформленої *сполучної тканини* (напр., С. печінки, серця, легень, нирок та ін.). 2) Білкова основа *еритроцитів*. 3) Щільне сплетення *гіф* у сумчастих і незавершених грибів, на якому утворюється спороношення грибів — *плодові тіла* або конідієносці (див. *Конідії*). 4) Безбарвна білкова основа *пластид* у водоростей і вищих рослин.

СТРОМАТОПО́РИ (Stromatoporoidea) — викопні морські *колоніальні організми*. Достовірно відомі з серед. ордовику, хоч існували, певне, ще в кембрії. С. розглядаються як самостійна група організмів неясного систематичного положення в складі типу *кишковопорожнинних* або як окремий ряд класу гідроїдних *поліпів*. Поділяються на кілька родин. У викопному стані зберігається тільки ценостеум — вапняковий, рідше окремнілий, *скелет* колонії різної форми (кіркоподібної, сфероїдальної, конусоподібної та ін.). Осн. елементи ценостеума — концентричні пластинки (ламіни і табули) та стовпчики, часто радіальні, що з'єднують ці пластинки; на поверхні ценостеума є астроризи — канали, які зіркоподібно розходяться. Деякі представники С. мають особливі зооїдні трубки. Припускається, що зооїди (особини) колонії містилися в комірках, створюваних ламінами та стовпчиками, в зооїдних трубках і астроризах. С. жили у відкритому морі на невеликій глибині і вели прикріплений спосіб життя. Разом з коралами та водоростями С. утворювали рифи; були найважливішими породоутворювачами. На Україні широко відомі у відкладах силуру і девону.

В. В. Кир'янов.

СТРО́МБОЛІ — діючий вулкан у Тірренському м., утворює острів тієї самої назви у групі Ліпарських о-вів. Тер. Італії. Вис. 926 м над р. м. (над дном моря — 2700 м). Характерні періодичні (через 10—20 хв.) виверження газів і вулканічних бомб, інколи виливаються потоки базальтової лави. Останнє сильне виверження було 1971.

СТРО́НІН Олександр Іванович [20.II (4.III) 1826, слобода Ракитина, тепер с-ще Ракитне Ракитянського р-ну Бєлг. обл.— 29.I (10.II) 1889, Ялта] — укр. і рос. громадський діяч демократично-просвітительського напряму, історик-соціолог. Н. в сім'ї кріпака. В 1837 С. відпущено на волю. В 1848 закінчив філософський ф-т Київ. ун-ту. В 1848—62 — викладач Кам'янець-Подільської, Новгород-Сіверської та Полтав. гімназій. Брав участь в організації і роботі полтав. *недільних шкіл*, полтав. громади. В 1862 С. заарештовано за антиурядову діяльність і на поч. 1863 заслано до Арханг. губ. В 1869 повернувся до Петербурга, перебував на держ. службі. В своїх історико-соціологічних працях «Історія і метод» (1869), «Політика як наука» (1872), «Історія громадськості» (1885) механічно переносив закони й висновки матем. і природничих наук на історію суспільства.

СТРОНЦІАНІ́Т (від назви м. Стронціан у Шотландії) — мінерал класу *карбонатів*. Sr $[CO_3]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,76. Твердість 3,75. Безбарвний, жовтий, зелений або сірий. У Рад. Союзі С. є в РРФСР (Поволжя), Грузії, на Україні (в Криму); за рубежем — у ФРН, НДР, Мексиці. С. одержують і штучно. Використовують при рафінуванні цукру, в хім. пром-сті, піротехніці, для одержання *стронцію*.

СТРО́НЦІЙ (Strontium), Sr — хім. елемент II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 38, ат. м. 87, 62; належить до *лужноземельних металів*. Природний С.— суміш чотирьох стабільних ізотопів, з яких найпоширеніший ^{88}Sr (82,56 %). Відкрив С. 1790 шотл. лікар А. Кроуфорд поблизу населеного пункту Стронціана (звідки й назва), металевий С. виділив 1808 Г. *Деві*. Вміст С. у земній корі $4 \cdot 10^{-2}$ % за масою. У природі у вільному стані не зустрічається. С.— сріблясто-білий, м'який, ковкий, пластичний метал; густ. 2630 кг/м³; $t_{пл}$ 770 °С; $t_{кип}$ 1380 °С. Хімічно активний. На повітрі при кімнатній т-рі швидко окислюється, покриваючись жовтою плівкою оксиду SrO і пероксиду SrO_2, а при нагріванні займається. З киснем, азотом, воднем, фтором, водою, к-тами утворює відповідні сполуки при звичайній т-рі; з багатьма металами (Mg, Al, Pb, Sn та ін.) — сплави. Сировиною для добування С. служать концентрати *целестину* і *стронціаніту*. Металевий С. одержують термічним відновленням SrO або електролізом відповідних сполук. Застосовують С. як розкислювач міді та бронзи, *гетер* у вакуумній техніці, а деякі його сполуки — у піротехніці, медицині, у виробн. керамічних матеріалів, електронних трубок та ін. Сплави С. використовують у виробн. акумуляторів, *люмінофорів, фотоелементів* тощо.

С. в о р г а н і з м і — входить до складу рослинних і тваринних організмів, тканини яких в середньому містять 0,002 % С. (за О. П. Виноградовим). У морських радіолярій скелет цілком складається з сульфату С.— целестину. В організм рослин С. надходить з грунту, тварин і людини — переважно з їжею і водою. Кумулюється С. в організмі тварин у кістковій тканині як аналог *кальцію*. Підвищений вміст С. спричинює ламкість кісток, рахіт тощо. Серед штучних ізотопів С., які викликають *радіоактивне забруднення біосфери*, найтоксичнішим є ^{90}Sr. Потрапляючи в організм, він здатний включатися в процеси *обміну речовин*, створювати постійне джерело радіоактивності, що діє на кісткову тканину і кістковий мозок, і викликати захворювання — рак крові (*лейкоз*) та кісток. В той же час ^{90}Sr застосовують у *променевій терапії*. *А. Ф. Тищенко*

(С. як хім. елемент).

СТРОФА́ (грец. στροφή, букв.— повертання) — у віршуванні поєднання двох або кількох віршованих рядків, пов'язаних між собою системою рим та інтонацією. За кількістю рядків розрізняють двовірш (дистих), тривірш (*терцет*), чотиривірш (катрен), п'ятивірш, шестивірш (*секстину*), *октаву* та ін. Складнопобудовані С., закріплені поетичною традицією,— т. з. тверді форми С.— можуть охоплювати і цілий невеликий віршований твір (*сонет, рондо, рондель, тріолет* тощо).

СТРОФА́НТ (Strophanthus) — рід рослин родини барвінкових. Дерев'янисті ліани, рідше — кущі з супротивними листками. Квітки правильні, лійковидні, здебільшого жовті. Плід — подвійна листянка. До 60 видів, поширений у тропіках Африки та в Пд. і Пд.-Сх. Азії. В медицині використовують насіння С. щетинистого (S. hispidus), С. Комбе (S. kombe), С. приємного (S. gratus), які містять глікозиди (строфантини). Настойку насіння С., а також препарати, виготовлені з нього, використовують при гострій серцевій недостатності, порушенні компенсації при пороках серця, серцевій слабкості тощо.

СТРОФАНТИ́Н, строфантин К — лікарський препарат, що належить до *серцево-судинних засобів*. Білий кристалічний порошок. Виділюють С. з насіння тропічної багаторічної рослини *строфанта* Комбе, а також з ін. рослин. С. являє собою суміш серцевих *глікозидів*, гол. чин. К-строфантину-β і К-строфантозиду, і характеризується високою серцево-тонізуючою ефективністю, швидкою, нетривалою дією. При прийманні всередину С. малоефективний. Застосовують розчин С для внутрішньовенного або внутрішньом'язового введення при гострій та хронічній серцевій недостатності, пароксизмальній тахікардії (див. *Аритмія серця*) тощо.

СТРО́ФІКА — 1) Розділ поетики, який вивчає поєднання віршованих рядків у ритмічно і композиційно завершені групи — *строфи*, їх будову, класифікацію, історію. 2) Сукупність видів строф у творчості якогось поета або в усій поезії даною мовою (напр., С. італ. поезії).

СТРОФО́ЇДА (від грец. στρόφος — перев'яз, вірьовка та εἶδος — вигляд) — плоска *лінія* третього порядку. Рівняння С. в прямокутних декартових *координатах* має вигляд $y^2 = x^2 (a + x)/(a - x)$; у полярних: $\rho = -a \cos 2\varphi/\cos \varphi$. С. симетрична відносно осі абсцис, вітки її перетинаються під прямим кутом; *асимптота* С. — пряма $x = a$ (мал.). С.— *геометричне місце* точок M_1 і M_2 (розташованих на променях, що проходять через точку A), для яких $NM_1 = NM_2 = ON$.

СТРОЧКИ́ (Gyromitra) — рід грибів родини гельвелових класу *сумчастих грибів*. Шапинка куляста, кутасто-куляста, каштаново-коричнева, хвилясто-звивиста, не має правильної форми, з проростими до ніжки краями. Ніжка коротка, 3—5 см завдовжки, білувата, суха, з порожниною. М'якуш білуватий. Відомо два види, більш поширеними є С. з в и ч а й н і (G. esculenta). С. ростуть здебільшого групами в соснових та мішаних лісах (переважно на піщаному грунті). *Плодові тіла* утворюють у квітні — травні. Смертельно отруйні (містять гельвелову кислоту).

СТРУ́ВЕ Василь Васильович [21.I (2.II) 1889, Петербург — 15.IX 1965, Ленінград] — рад. сходознавець, акад. АН СРСР (з 1935). В 1911 закінчив Петерб. ун-т. З 1916 викладав у Петроградському (з 1924 — Ленінградському) ун-ті. В 1918—33 — зав. Єгип. відділом Ермітажу, 1937—40 — директор Ін-ту етнографії АН СРСР, 1941—50 — директор Ін-ту сходознавства АН СРСР, з 1959 завідував відділом Старод. Сходу цього ін-ту. Праці С. присвячені історії Старод. Сходу, вивченню давніх пам'яток, особливо єгип. *папірусів* і шумерських документів, дослідженню історії *античних держав Північного Причорномор'я*, історії *скіфів* тощо. Автор узагальнюючої праці «Історія Стародавнього Сходу» (1941). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Т. А. Строкач.

СТРУ́ВЕ Василь Якович [4(15). IV 1793, Альтона (Німеччина) — 11 (23).XI 1864, Петербург] — рос. астроном і геодезист, акад. Петерб. АН (з 1832). Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1810). У 1818—39 — директор Дерптської астр. обсерваторії. Брав діяльну участь у створенні Пулковської обсерваторії і був її першим директором (1839—62). С. провів широкі дослідження подвійних і кратних зір, перший надійно визначив зоряний *паралакс* (зорі α Ліри). Під керівництвом С. була визначена система т. з. астрономічних сталих. С. та його учні створили зоряні каталоги, що не мали собі рівних за точністю. С. встановив існування міжзоряного поглинання світла, збільшення концентрації зір з наближенням до площини Молочного Шляху. Значний вклад вніс С. у розвиток геодезії й практичної астрономії. У 1823—27 він провів у Прибалтиці градусне вимірювання дуги меридіана довжиною 3°35′.

В. В. Струве.

СТРУ́ВЕ Людвіг Оттович [20.X (1.XI) 1858, Пулково — 4.XI 1920, Сімферополь] — вітчизн. астроном. Син О. В. *Струве*. Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1880). У 1886—94 — астрономспостерігач Дерптської обсерваторії. З 1897 — професор Харків. ун-ту і директор обсерваторії при ньому (з 1898). Осн. праці С. стосуються дослідження подвійних зір, обробки спостережень покрить зір Місяцем з метою визначення його радіуса.

В. Я. Струве.

СТРУ́ВЕ Отто (12.VIII 1897, Харків — 6.IV 1963, Берклі, Каліфорнія) — амер. астроном, член Лондон. королівського т-ва (з 1952). Син Л. О. *Струве*. Закінчив Харків. ун-т (1919). В 1920 емігрував у США. З 1921 працював у Чікагському ун-ті. У 1932— 47 — директор обсерваторій Йєркської (штат Вісконсін) та Мак-Дональд (штат Техас), 1959—62— директор Нац. радіоастр. обсерваторії США у Грін-Бенке. Віце-президент (1948—52) і президент (1952—55) Міжнар. астр. союзу. Осн. наук. праці присвячені теор. і практичній зоряній спектроскопії. Автор гіпотези про еволюцію зір.

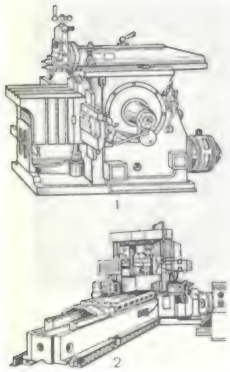

Металорізальні **стругальні верстати:** 1 — поперечно-стругальний; 2 — поздовжньо-стругальний.

СТРУ́ВЕ Отто Васильович [25.IV (7.V) 1819, Дерпт, тепер Тарту — 1(14).IV 1905, Карлсруе] — рос. астроном, акад. Петерб. АН (з 1852). Син В. Я. *Струве*. Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1839). З 1839 — помічник директора, а 1862—89 — директор Пулковської обсерваторії. У 1895 переїхав до Німеччини. Осн. праці стосуються спостережної астрономії. Відкрив понад 500 подвійних зір, спостерігав планети та їхні супутники, комети і туманності. У 1841 визначив сталу прецесії.

СТРУ́ВЕ Петро Бернгардович (26.I 1870, Перм — 26.II 1944, Париж) — рос. бурж. економіст, філософ, представник *«легального марксизму»*. Онук В. Я. *Струве*. Закінчив юридичний ф-т Петерб. університету (1895). В 90-х рр. редагував журнали «легальних марксистів» «Новое слово» і «Начало». В 1896 був учасником 4-го конгресу 2-го Інтернаціоналу. Згодом став противником революц. марксизму, особливо вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. В ряді питань примикав до *вульгарної політичної економії*, заперечуючи існування об'єктивних екон. законів. Один з теоретиків і організаторів бурж. «Союзу визволення» (1903—05). Із створенням партії кадетів (1905) С.— член її ЦК, пізніше — лідер правого крила. В роки громад. війни 1918—20 — член «Особливої наради» при ген. Денікіні, член уряду при ген. Врангелі, згодом — білоемігрант. В. І. Ленін піддав різкій критиці політико-екон. погляди С., його реакційні ідеї (див. Повне зібр. тв., т. 1, с. 323).

СТРУГ — 1) Землерийно-транспортна машина безперервної дії, що зрізує, переміщує на невелику віддаль та навантажує (у транспортні засоби) чи укладає (у відвал) грунт. Складається з закріпленого на тяговій рамі ножа, поздовжнього і поперечного транспортерів, кидального пристрою або відвального моста. С. (мал.) бувають самохідні й причіпні (до тракторів). Їх застосовують у гідротех., дорожньому, гідромеліоративному буд-ві тощо. 2) Колійна машина, якою нарізують і очищують кювети, зрізують обочини, очищують колії від снігу. Робочий орган С.— два крила і два снігоочисні пристрої, закріплені на рамі, що спирається на візки. 3) Виконавчий механізм деяких екскаваторів у вигляді *ковша*, що переміщується канатами вздовж горизонтальної (або з малим похилом) стріли. Застосовується гол. чин. при планувальних роботах. 4) Пристрій з різальним інструментом для руйнування масиву корисної копалини і навантажування її на конвейєр; виконавчий орган стругової установки, стругового агрегату або стругового комплексу. Розрізняють С. динамічної та статичної дії (найпоширеніші, для різання породи слабкої і середньої міцності). 5) Інструмент для грубої обробки деревини *струганням*. Найпростіший С.— т. з. скобель (плескатий або дугоподібний ніж з рукоятками на кінцях). 6) Плоскодонне парусно-веслове річкове судно. Використовувалося в 11—18 ст. гол. чин. як вантажне. Довж. С. 20—45, шир. 4—9 м.

Причіпний струг-кидальник.

СТРУГА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — 1) *Металорізальний верстат* для обробки (*стругання*) *різцями* плоских і фасонних лінійчатих поверхонь. Розрізняють поперечно- і поздовжньо-стругальні верстати (мал.). На поперечно-стругальних верстатах різець рухається відносно закріпленого на столі виробу, на поздовжньо-стругальних — стіл з виробом переміщується відносно нерухомого різця. Поперечно-стругальні верстати призначені для обробки дрібних і середніх виробів, поздовжньо-стругальні — для обробки виробів великих або одночасно кількох середніх, а також з вузькими довгими поверхнями. За принципом обробки на С. в. схожі *довбальні верстати*. С. в. застосовують гол. чин. в індивідуальному і дрібносерійному виробництві. 2) *Деревообробний верстат* для обробки різцями або *фрезами* плоских поверхонь. До С. в. належать *рейсмусові верстати, фугувальні верстати,* верстати довбальні та ін.

В. М. Шишкін.

СТРУГА́ННЯ — обробка матеріалів різанням, яка полягає у знімані стружки при відносному зворотно-поступальному русі інструмента і заготовки. У металообробці С. провадять на *стругальних верстатах*, у деревообробці — ручним (напр., *стругами,* рубанками) і механічним (на стругальних, фанеростругальних та ін. верстатах) способами. Осн. вади С.— удар різального інструмента на початку кожного робочого ходу, а також наявність холостого ходу, що знижує стійкість інструмента і продуктивність обробки.

СТРУ́КОВ Анатолій Іванович [н. 24.III (6.IV) 1901, с. Спаське, тепер Тул. обл.] — рад. патологоанатом, акад. АМН СРСР (з 1966), Герой Соціалістич. Праці (1971). Член КПРС з 1942. Закінчив мед. ф-т Воронез. ун-ту (1925). В 1938—45 — зав. кафедрою патологіч. анатомії 1-го Харків. мед. ін-ту, 1945—48 — зав. лабораторією легеневої патології Ін-ту нормальної і патологіч. анатомії АМН СРСР. З 1948 — професор, з 1953 — завідуючий, з 1973 — консультант кафедри патологіч. анатомії 1-го Моск. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені створенню морфологічної класифікації форм туберкульозу хребта у дітей та дорослих, легеневого та позалегеневого туберкульозу, опрацюванню вчення про параспецифічні реакції та масковані форми цієї хвороби, а також анатомо-клінічної та рентгенологічної класифікації раку легень та класифікації колагенових хвороб. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1974.

С. М. Старченко.

СТРУКТУ́РА (лат. structura — будова, розміщення, порядок) — спосіб закономірного зв'язку предметів і явищ *природи й суспільства, мислення й пізнання*; сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність; внутрішня будова чого-небудь. С. властива об'єктам, що являють собою *системи,* і виділяється шляхом встановлення істотних, відносно стійких зв'язків між їхніми елементами при частковому або повному абстрагуванні від якісних характеристик цих елементів. С. є *законом* існування й функціонування систем, забезпечує збереження осн. властивостей при різноманітних змінах їх, становить основу подібності різних, часто якісно відмінних предметів і явищ. За властивостями С. поділяються: за сферою існування — на матеріальні (фіз., біол., хімічні) та ідеальні (психічні, пізнавальні, логічні); за характером зв'язку — на порядкові, композиційні, топологічні; за спрямованістю — на субстанціональні та функціональні; за багатоманітністю зв'язків — на прості і складні тощо. Особливим типом складної С. є соціальна структура, яка виражає властивий даному суспільству *спосіб виробництва, поділ праці,* взаємовідносини *класів суспільних* та ін. *груп соціальних,* форми політ. організації суспільства, явища духовної культури тощо. Розрізняють соціальну С. суспільства (класи, соціальні групи і верстви), соціальну С. класу (внутрікласові прошарки), соціальну С. *колективу,* соціальну С. *особи*. Кожна *суспільно-економічна формація* має свою соціальну С. Вищим ступенем розвитку є соціальна С. соціалістичного суспільства, яка характеризується наявністю дружніх трудящих класів і соціальних груп, єдністю їхніх екон., політ. та ідейних інтересів (див. *Соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*). Якісні прояви С. вивчаються природничими і сусп. науками, абстрактні С., що охоплюють найзагальніші риси об'єктів,— *математикою, логікою, кібернетикою*. У зв'язку з широким застосуванням поняття «структура» набуло важливого методологічного значення. Воно, зокрема, є основою методу *моделювання,* умовою поширення способів розв'язання пізнавальних задач з одних галузей науки на інші, одним із центр. понять у системному і структурно-функціональному аналізах. В сучас. бурж. філософії існує тенденція до перебільшення ролі С. в науці. Перекручуючи поняття «структура», ідеалізм намагається надати йому статус основи методології сучас. наук. пізнання, особливо пізнання сусп. явищ (див. *Структуралізм*). Об'єктивно наукове розуміння С. дає лише *діалектичний матеріалізм.*

П. Ф. Йолон.

СТРУКТУ́РА ГІРСЬКИХ ПОРІД — особливості будови гірських порід, зумовлені розмірами, формою і способом поєднання їхніх складових частин. Залежить від умов кристалізації, ступеня кристалічності, відносної кількос-

ті *вулканічного скла* та ін. особливостей, які нерідко можна визначити лише під мікроскопом. Розрізняють структури: зернисту, порфірову, склувату, лускувату та ін. С. г. п.— важлива діагностична і класифікаційна ознака гірських порід.

СТРУКТУ́РА ГРУ́НТУ — стан, що його набуває *ґрунт* внаслідок з'єднання дрібних частинок у грудочки (агрегати) різних величин, форми, властивостей і який є характерним для даного ґрунту та його окремих шарів і генетичних горизонтів. Властивість ґрунту утворювати агрегати (структурні елементи) і розпадатися на них під впливом незначного зусилля наз. структурністю ґрунту. В агрономічному відношенні найцінніші є водостійкі кулясті структурні окремості розміром від 1 до 10 мм. Якщо вміст таких окремостей у верхньому шарі ґрунту переважає, ґрунт наз. структурним. Якщо ж мех. елементи (див. *Механічний склад ґрунту*), з яких складається ґрунт, не зв'язані між собою в більші агрегати, ґрунт наз. безструктурним. У ґрунті, що має агрономічно цінну структуру, створюється достатній запас доступної для рослин вологи і сприятливий поживний режим. Структурні ґрунти добре провітрюються, прогріваються і швидше, ніж безструктурні, набувають навесні стану спілості (див. *Спілість ґрунту*), що забезпечує високу якість обробітку ґрунту при найменшій витраті тягових зусиль, підвищення ефективності всіх агротех. заходів; в результаті створюється сприятливий *водний режим ґрунту*, а також повітряний і поживний режими. Факторами утворення агрономічно цінної С. г. є: наявність у ґрунті достатньої кількості (мінімум 15 %) дрібних глинистих часточок (*мулу*), свіжого активного *перегною*, насиченість цих складових частин ґрунту основами (Ca і Mg); добрий розвиток кореневої системи рослин, що сприяє розподілу ґрунтової маси на грудочки; періодичне підсихання і проморожування маси ґрунту; активна діяльність ґрунтових організмів, зокрема *дощових червів*. Структурного стану можуть набувати глинисті і суглинкові ґрунти. У піщаних та ін. малозв'язаних ґрунтах, що містять невелику кількість глинистих часточок, структурні агрегати не утворюються або утворюються їх дуже мало. Створенню, збереженню і поліпшенню С. г. сприяють раціональний *обробіток ґрунту*, внесення органічних добрив, *вапнування ґрунтів*, *гіпсування ґрунтів*, посіви багаторічних трав у сівозмінах, застосування *сидерації* тощо. Починаючи з 1950 в ряді країн (СРСР, Великобританія, Угорщина, НДР, США) для прискорення і посилення процесів структуроутворення стали застосовувати штучні структуроутворювачі — синтетичні *полімери*, виготовлені на основі *акрилової кислоти*, — т. з. криліуми. Основні питання структуроутворення та агровиробничого значення С. г. розроблені в працях вітчизняних вчених П. А. *Костичева*, В. Р. *Вільямса*, К. К. *Гедройца*, О. Н. *Соколовського*. Значний вклад у науку про С. г. внесли також зарубіжні вчені, зокрема Т. Шлезвінг, Є. Вольні, Є. Мітчерліх (Німеччина) і Е. Рассел (Англія).

М. М. Годлін.

СТРУКТУ́РА МЕТА́ЛУ — внутрішня будова металу (сплаву). Розрізняють макро- і мікроструктуру. Макроструктуру спостерігають неозброєним оком або через *лупу* при невеликому збільшенні. Вона дає змогу виявляти *дефекти металів* ливарного походження, а також дефекти, зумовлені специфічними умовами *кристалізації*, термічної обробки, пластичного деформування. Мікроструктуру вивчають за допомогою оптичних або електронних *мікроскопів*, по ній судять про розміри, форму і взаємне розміщення зерен різних *фаз*, про відносну кількість фаз у металі. Внутр. будову окремих зерен металу (субструктуру) досліджують методами *електронографії* і *рентгеноструктурного аналізу*. С. м. буває гомогенна (з рівномірним розподілом однакових структурних елементів в однорідному металі) і гетерогенна (з нерівномірним розподілом таких елементів у неоднорідному металі). Є структури, що виникають внаслідок фазових перетворень. У назвах таких структур відбито осн. тип перетворень, що спричинив їхню появу,— *евтектика*, *аустеніт*, *бейніт*, *мартенсит*, *перліт* тощо.

СТРУКТУ́РА СУСПІ́ЛЬНОГО ВИРОБНИ́ЦТВА — сукупність економічних пропорцій, співвідношення між галузями *народного господарства*, що складаються на основі досягнутого рівня суспільного *поділу праці*. Визначальною умовою розвитку С. с. в. є система виробничих відносин. У широкому розумінні С. с. в.— всі нар.-госп. пропорції, включаючи структуру галузей *невиробничої сфери*. Гол. роль відіграє співвідношення галузей сфери матеріального виробн., де відтворюється сусп. продукт. Наук. аналіз С. с. в. базується на марксистсько-ленінській теорії *відтворення*, яка чітко визначила склад осн. елементів структури, фактори, що зумовлюють внутр. зміни, спец. (для певних *способів виробництва*) та заг. закономірності розвитку. С. с. в. вимірюється натуральними й вартісними показниками, які визначають абс. розміри та відносну частку окремих галузей у заг. обсязі виробн. За допомогою цих показників оцінюють затрати матеріальних і трудових ресурсів у різних галузях народного господарства, розміри виробленої валової продукції. Осн. екон. пропорціями, що характеризують С. с. в. є відтворювальні — між I и II підрозділами сусп. виробн., між фондами заміщення, споживання і нагромадження; галузеві — між галузями нар. г-ва та між їхніми спеціалізованими підрозділами (галузі пром-сті, с. г. тощо); територіальні — між окремими *економічними районами* та регіонами; зовнішньоекономічні — співвідношення імпорту та експорту продукції різних галузей (див. *Пропорції суспільного виробництва*). За капіталізму розвиток *продуктивних сил*, широке впровадження машинного виробн. сприяють ускладненню С. с. в., але цей процес має суперечливий, стихійний характер. Він зумовлений антагоністичною природою капіталістичних виробничих відносин, де рушійною силою розвитку С. с. в. є гонитва капіталістів за якомога більшими прибутками. Існуюче держ.-монополістичне регулювання економіки не може істотно вплинути на формування галузевих структур і усунути притаманний капіталістичному г-ву диспропорційний характер розвитку. Соціалістичне суспільство має змогу планомірно вдосконалювати С. с. в. на основі пізнання та свідомого використання системи екон. законів. Розвиток С. с. в. підпорядкований реалізації інтересів усього суспільства, задоволенню потреб безпосередніх учасників виробничого процесу, екон. основою якого є сусп. власність на засоби виробн. Соціалістична д-ва шляхом *планування народного господарства* проводить єдину *економічну політику*, завдяки чому стає можливим постійне підтримання оптимальних пропорцій виробн. в *єдиному народногосподарському комплексі СРСР*. Масштаби *усуспільнення виробництва* на етапі розвинутого соціалізму, планомірне використання досягнень *науково-технічного прогресу* створюють сприятливі умови для постійного динамічного вдосконалення структури сусп. виробництва. *В. О. Єгоров.*

СТРУКТУ́РА ТЕКТОНІ́ЧНА — 1) Відособлені ділянки *тектоносфери*, які відрізняються від суміж. ділянок певним поєднанням наверстування й умов залягання гірських порід. С. т. розрізняють за походженням, формою і розмірами. До С. т. планетарного порядку належать материки і океани (див. *Світовий океан*), які відрізняються наявністю *земної кори* відповідно материкового і океанічного типу. В межах материків найбільшими С. т. є *платформи* і *складчасті геосинклінальні пояси*, у межах океанів — *таласократони* і рухомі серединноокеанічні пояси. С. т. нижчого порядку — складки (див. *Складчастість гірських порід*), *скиди*, *насуви*, *покриви тектонічні*, *глибинні розломи*, *розриви тектонічні* тощо. Деякі рад. вчені (О. М. *Заварицький*, В. Ю. Хаїн та ін.) вказані С. т. наз. структурними елементами або формами тектонічних структур. Елементарні С. т. вивчає *структурна геологія*. 2) Тектонічна будова певного регіону, товщі гірських порід або земної кори в цілому. У такому розумінні термін вживається лише в однині.

Ю. М. Довгаль.

СТРУКТУ́РА УПРАВЛІ́ННЯ — упорядкована сукупність функціональних і організаційних елементів (органів), які становлять *систему управління* суспільним виробництвом. Поняття «структура управління» тісно пов'язане з організацією управління і залежить від соціально-екон. основи управління (характеру *виробничих відносин* сус-

А. І. Струков.

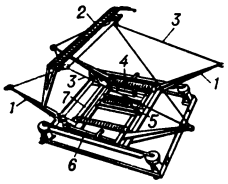

Пантографний **струмознімач** електровоза:
1 — нижня рама;
2 — полоз;
3 — верхня рама;
4 — циліндр;
5 — пружина;
6 — тяга;
7 — вал.

пільства) та мети виробництва. За соціалізму С. у. підпорядкована реалізації цільової функції планового *оптимального управління*, ленінських принципів *демократичного централізму* в управлінні народним господарством. Включає елементи апарату управління (осередок, підрозділи, органи управління, системи органів управління) та зв'язки між ними (службові, функціональні, технічні, інформаційні). Залежно від характеру цих зв'язків С. у. може бути лінійною, функціональною або комбінованою. Для складеної вже системи планового управління типовими є комбіновані (лінійно-функціональні) структури, за яких принцип єдиноначальності доповнюється субординацією однотипних функціональних підрозділів управлінського апарату (напр., фінанс. органи заводоуправління, перебуваючи у підпорядкуванні директора підприємства, одночасно мають виконувати інструкції фінанс. органів м-ва). Сучас. наук.-тех. прогрес вимагає модифікації традиційних лінійно-функціональних структур шляхом введення нових елементів — матричних структур, структур управління за проектами, функціонально-координаційних структур. Особливо важливе значення має створення структури для орг. забезпечення програмно-цільових методів управління. Створення *автоматизованих систем управління* сприяє скороченню зайвих ланок (підрозділів, органів) адм.-управлінського апарату, поліпшенню взаємодій між ними. В рішеннях XXVI з'їзду КПРС наголошено на послідовному вдосконаленні *управління народним господарством* з урахуванням зростаючих масштабів виробн., дедалі складніших екон. зв'язків, вимог *науково-технічної революції* з метою макс. використання можливостей та переваг економіки зрілого соціалізму.

В. Г. Гулеватий.

СТРУКТУРАЛІ́ЗМ — ідеалістична філос. течія, що зводить мову, літературу, культуру взагалі до системи формальних відношень між *знаками*. Гол. представники — К. *Леві-Строс*, М. *Фуко*, Ж. Лакан, Л. Себаг, Р Барт та ін. С. склався в 60-х рр. 20 ст. у Франції і був реакцією на ірраціоналістичне (гол. чин. в *екзистенціалізмі*) заперечення ефективності раціонального пізнання «світу людини» (сусп. явищ у цілому). Центральним у С. є поняття «структура» (звідси й назва), яке глумачиться як *субстанція* й розглядається як абстрактна ідеальна модель. Перетворюючи структурний аналіз на заг. метод, С. при розгляді соціальних явищ виключає істор. підхід до суспільства, ігнорує суб'єктивний фактор, знецінює людську особистість, заперечує внутр. суперечності як джерело розвитку і зміни структур об'єктів, що призводить до антигуманістичних висновків про безглуздість боротьби за людину, її свободу тощо. Деякі представники С., зокрема Л. Себаг, Ж. М. Озіас, протиставляють С. матеріалістичній *діалектиці*. На відміну від філос. С. структуралізм як конкретно-наук. метод в лінгвістиці, літературознавстві, етнографії та психології, дає плідні результати (див. *Структуралізм* у літературознавстві, *Структурна лінгвістика*).

І. В. Бичко.

СТРУКТУРАЛІ́ЗМ у літературознавстві — науковий напрям, що розглядає словесний художній твір як систему, складові частини якої функціонально пов'язані і піддаються інтерпретації на різних рівнях. С. у літературознавстві виник під впливом суміжних наук (лінгвістики, семіотики, логіки, кібернетики) і як переосмислення традицій рос. ОПОЯЗу («Общество изучения поэтического языка»), *Празького лінгвістичного гуртка*, феноменологічної естетики та ін. Структуралісти намагаються перетворити літературознавство в точну науку, запроваджуючи матем. і кібернетичні методи, статистику. Худож. текст вони розглядають як реалізацію можливостей л-ри, притаманних їй іманентно. За кордоном С. має різні течії — від формалістичного трактування твору винятково як мовної структури до визначення місця структурного аналізу серед традиційних методів літературознавства. В СРСР розвиток С. історично склався як переакцентація уваги з функціональної точки зору (20-і рр. 20 ст.) на вивчення худож. твору як комунікативного акту (30—50-і рр.) і, нарешті, до засвоєння понять і методів *структурної лінгвістики*, матем. логіки, теорії інформації (з 60-х рр.). Він розвивається як один серед ін. методів вивчення літератури. Результати структуралістських досліджень нерідко викликають дискусії.

Літ.: Структурно-типологические исследования. М., 1962; Синицький А. М. Мистецтво та моделювання. К., 1973; Ласло-Куцюк М. Питання української поетики. Бухарест, 1974; Структурализм: «за» и «против». Сборник статей. М., 1975; Барабаш Ю. Я. Алгебра и гармония. О методологии литературоведческого анализа. М., 1977

В. С Брюховецький.

СТРУКТУ́РНА ГЕОЛО́ГІЯ — розділ *тектоніки*, що вивчає форми залягання і види деформацій *гірських порід*. Осн. завдання С. г.— вивчення морфології елементарних *структур тектонічних* (складок, *скидів*, *насувів*, *покривів тектонічних*, геол. тіл магматичного походження тощо) та процесів, що зумовлюють утворення їх, класифікація структур, виявлення закономірностей їхнього розміщення С. г. користується геол., геофіз., фіз. (вивчення деформацій порід) методами досліджень, а також тектонофіз. (див. *Тектонофізика*) моделюванням. На підставі якісних і кількісних характеристик структур складають структурно-геол. карти, які відображають глибинну геол. будову досліджуваних ділянок *земної кори*. С. г. тісно пов'язана з *стратиграфією*, *літологією*, *петрографією*, *інженерною геологією*, *гірничою справою*, *геоморфологією*, *гідрогеологією*. С. г. зародилася в серед. 19 ст. в США і Канаді. Основи її заклали амер. геологи Ч. Ван Хайз (1857—1918) і Б. Уілліс (1857—1949) та рос. геологи М. О. *Головкінський*, О. П. *Карпінський*, В. О. *Обручев*. Значний внесок у С. г. зробили рад. геологи М. С. *Шатський*, І. М. *Губкін*, В. В. Білоусов, М. П. *Семененко*, В. Г. *Бондарчук* та ін. Структурно-геол. дослідження сприяють з'ясуванню теор. питань тектоніки. Даними С. г. користуються при розшуках і розвідці корисних копалин.

Літ.: Ажгирей Г. Д. Структурная геология. М., 1966; Белоусов В. В. Структурная геология. М., 1971; Михайлов А. Е. Структурная геология и геологическое картирование. М., 1973.

І. І. Чебаненко.

СТРУКТУ́РНА ЛІНГВІ́СТИКА — напрям у мовознавстві, що об'єднує різні школи на основі розуміння *мови* як структурно організованої знакової системи (див. *Знак мовний*) і використання структурних методів, *моделювання*, формального опису й математизації. Структурна організація мови полягає в ієрархічних відношеннях окремих її підсистем — *рівнів мови*, а також у тому, що кожна мовна величина як структурний елемент набуває значимості завдяки її парадигматичним (асоціативним) і синтагматичним (лінійним) відношенням та зв'язкам, зокрема протиставленням (опозиціям) до ін. величин, з якими вона внутрішньо й послідовно взаємопов'язана і взаємозумовлена. Осн. увага С. л. концентрується на відношеннях мовних величин, а не на їхніх реальних властивостях. С. л. ставить завдання передусім у синхронічному (див. *Синхронія*) описі виділити узагальнені інваріантні величини (*фонеми*, *морфеми*, схеми *речень*), що розглядаються як набори диференційних ознак і співвідносяться з сегментами *мовлення* на базі строго обмежених правил реалізації. С. л. виникла на основі критичного ставлення до *молодограматизму*. Безпосереднім її попередником вважають Ф. де *Соссюра*. Концепції й методи С. л. розроблялись окремими її школами (див. *Празький лінгвістичний гурток*, *Глосематика*, *Дескриптивна лінгвістика*, *Женевська школа* в лінгвістиці), а також ученими, що не належали до цих шкіл (Е. Бенвеніст, А. *Мартіне*, Є. *Курилович*, Л. Теньєр, Є. Д. Поливанов, О. О. Реформатський, П. С. Кузнецов та ін.). Певних успіхів С. л. досягла в *фонології* та *морфології*. Окремі аспекти С. л. (орієнтація зарубіжних її представників на певні різновиди філос. ідеалізму, особливо неопозитивізму, однобічне перебільшення ролі структурності мови, спроби перетворити С. л. на універсальну теорію мови й універсальний метод її пізнання, ігнорування змістової сторони мови та її позаструктурних зв'язків, а також мовної еволюції, надмірна увага до формального опису, уявлення про мову як про математично точну ідеальну систему) викликали її обґрунтовану критику. На базі С. л. в США виникла *породжувальна граматика* Н. Хомського, в якій поняття мовної структури трактувалося як механізм породження мовлення, а згодом було підмінене абстрактно-

ідеалістичним поняттям мовної «компетенції», що суперечить розумінню мови як об'єктивно існуючого сусп. явища. Рад. мовознавство не заперечує можливості застосування структурних методів у різних лінгвістичних дисциплінах, але водночас підкреслює обмеженість абстрактних трактувань структури мови. В СРСР С. л. розвивається в контактах з *математичною лінгвістикою* та інженерною лінгвістикою. На Україні 1974—81 виходив щорічник «Структурная и математическая лингвистика».

Літ.: Проблеми та методи структурної лінгвістики. К., 1965; Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М., 1966; Засорина Л. Н. Введение в структурную лингвистику. М., 1974; Ревзин И. И. Современная структурная лингвистика. М., 1977; Перебийніс В. С. Теоретичні та прикладні проблеми структурно-математичної лінгвістики. «Мовознавство», 1981, № 4.

С. В. Семчинський.

СТРУКТУ́РНА ПСИХОЛО́ГІЯ — термін, запроваджений лейпцігською школою психологів на поч. 20 ст. для найменування одного з напрямів психологічного дослідження. Термін «структурна психологія» тепер вживається лише в історії психології. Сама ж ідея структурності психіки в сучас. науці використовується. Виділення структурних компонентів відкриває шлях до поглибленого вивчення психічного життя, наприклад встановлення його рівнів (професійної майстерності робітника, талановитості митця, зрілості оператора, важковиховуваності індивіда тощо). Див. *Цілісна психологія.*

СТРУКТУ́РНО-ФУНКЦІОНА́ЛЬНИЙ АНА́ЛІЗ — метод дослідження складних соціальних *систем*, що передбачає вичленення в об'єкті стабільних елементів, їхніх структурних взаємозв'язків і функціональних залежностей. Осн. завдання С.-ф. а.— вивчення механізмів взаємодії елементів структури певного явища, що впливають на стійкість системи в цілому. С.-ф. а. в поєднанні з істор. (генетичним) аналізом (див. *Історизм*) становить ядро системного підходу до вивчення соціальних явищ. Системну теорію сусп. розвитку створили К. Маркс і Ф. Енгельс, які, виходячи з матеріалістичного розуміння історії (див. *Історичний матеріалізм*), здійснили С.-ф. а. суспільства на основі таких категорій, як *суспільно-економічна формація, спосіб виробництва, базис і надбудова,* соціально-класова структура (див. *Суспільство, Класи суспільні*) та ін. Структурно-функціональна школа в бурж. соціології (Т. *Парсонс,* Р. *Мертон* та ін.), абсолютизуючи сталість і незмінність структури і функцій соціальних систем, виходить з того, що нормальним, природним станом суспільства є рівновага (див. *«Рівноваги» теорія*) і розглядає будь-яке порушення її (напр., *революцію соціальну*) як дестабілізуючий, негативний фактор. Джерелами С.-ф. а. в бурж. соціології є позитивістська соціологія О. *Конта,* концепція «соціального організму» Г. *Спенсера,* а також соціально-антропологічні теорії Б. *Малиновського* й А. Радкліфф-Брауна. *Ідеалізм,* антиісторизм і тенденційна апологетичність осн. положень бурж. школи С.-ф. а. викризаються марксист. соціологами, які розглядають його як один із системних методів дослідження сусп. явищ у межах діалектико-матеріалістичної теорії соціального пізнання.

Н. В. Паніна.

СТРУМ ЗМІ́ЩЕННЯ — фіз. величина, що характеризує магнітну дію змінного *електричного поля.* Ця дія полягає в тому, що електр. поле зумовлює виникнення відповідного йому вихрового *магнітного поля* (див. *Максвелла рівняння*). Повний С. з. складається з двох фізично відмінних частин: а) вакуумного С. з., що пов'язаний з швидкістю зміни *напруженості поля* електричного у *вакуумі* і не зумовлений рухом *електричних зарядів* (цей С. з. не супроводиться виділенням джоулевої теплоти); б) поляризаційного С. з. в *діелектриках,* що зумовлений зміщенням пов'язаних електр. зарядів у речовині (він супроводиться виділенням джоулевої теплоти). Поняття «струм зміщення» запровадив Дж. К. *Максвелл.*

СТРУМИ́ЛІН (справж. прізв.— Струмилло-Петрашкевич) Станіслав Густавович [17 (29).I 1877, с. Дашківці, тепер Літинського р-ну Вінн. обл.— 25.I 1974, Москва] — рад. економіст, статистик, історик, соціолог, акад. АН СРСР (з 1931), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1923. З 1897— учасник революц. робітн. руху. Закінчив (1914) екон. відділення Петерб. політех. ін-ту. Після Лютн. революції 1917 — член Петроградської районної та загальноміськ. дум, член екон. відділення Петроградської Ради робітн. депутатів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції С.— зав. відділом статистики Петроградського обл. комісаріату праці, зав. відділом статистики Наркомату праці і ВЦРПС. За особистою рекомендацією В. І. Леніна С. був залучений до роботи в Держплан СРСР, де працював 1921—37 і 1943—51. Вів наук. і пед. роботу в Моск. ун-ті (1921—23), Ін-ті нар. г-ва ім. Г. В. Плеханова (1929—30), Моск. держ. екон. ін-ті (1931—50). В 1948—52 — зав. сектором історії нар. г-ва Ін-ту економіки АН СРСР, 1948—74 — на наук.-пед. роботі в Академії сусп. наук при ЦК КПРС. Праці з питань економіки, статистики, управління нар. г-вом, планування, демографічного прогнозування, політ. економії соціалізму, наук. комунізму, соціології, філософії. Під його керівництвом розроблено першу в світі систему матеріальних балансів, наук. методологію широкого практичного використання бюджетних досліджень та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР. 1942. Ленінська премія. 1958.

СТРУМИ́ННІ ТЕ́ЧІЇ — повітряні течії, які утворюються у верхній *тропосфері* та нижній *стратосфері.* Пов'язані з планетарними фронтальними зонами (див. *Фронт атмосферний*), що характеризуються великими значеннями градієнтів т-ри і тиску повітря. Довж. С. т. досягає тисяч кілометрів, шир.— сотень, товщина по вертикалі — кількох кілометрів. Швидкість вітру в осьовій частині С. т.— 50—100 м/с, вертикальний градієнт швидкості вітру (здвиг вітру)—бл. 10 м/с на 1 км. Осн. напрям переносу повітря — з Зх. на Сх. У Пн. півкулі спостерігаються між 20—50° пн. ш., найчастіше — у субтропічних широтах. Виявлено також С. т., що поширюються до вис. 60 км. С. т. — складова частина заг. *циркуляції атмосфери.* Вивчення їх має велике наук. і практичне значення, зокрема для повітр. транспорту.

М. Б. Барабаш.

СТРУМИ́НСЬКИЙ Володимир Васильович [н. 16 (29).IV 1914, Оренбург] — рад. вчений у галузі аеродинаміки, літальних апаратів і теоретичних основ літакобудування, академік АН СРСР (з 1966). Закінчив (1938) Моск. університет. Працював (1941—66) у Центр. аерогідродинамічному ін-ті ім. М. Є. Жуковського. У 1966—71 — директор Ін-ту теоретичної і прикладної механіки Сиб. відділення АН СРСР, з 1971 — зав. відділом фіз. аеромеханіки Ін-ту проблем механіки АН СРСР. Розробив теорію тривимірного пограничного шару і вихрову теорію крила, що значною мірою сприяло подоланню звукового бар'єра й досягненню літальними апаратами надзвукових швидкостей польоту. Виконав важливі дослідження з нелінійної теорії стійкості, динамічної теорії турбулентності, кінетичної теорії газів тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1947, 1948. Ленінська премія, 1961. Перша премія і Золота медаль ім. М. Є. Жуковського, 1947.

С. Г. Струмилін.

В. В. Струминський.

СТРУМОВИХРОВА́ ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — одна з назв *електроіндуктивної дефектоскопії.*

СТРУМОЗНІМА́Ч — пристрій, за допомогою якого електричний струм від контактного проводу або контактної рейки надходить до тягових двигунів електричного рухомого складу, підйомних кранів тощо. Розрізняють С. (мал.) штангові, або роликові (напр., у тролейбусів), пантографні (див. *Пантограф*), кільцеві (в суднових установках) та ін.

СТРУМФ ВОЙТКЕ́ВИЧ (Strumph Wojtkiewicz) Станіслав Алойзій (н. 21.VI 1898, Варшава) — польс. письменник, журналіст, перекладач. Навчався на мед. ф ті Донськ го (Ростов-на-Дону) ун-ту 1916—17. У 1921—39 працював у редакціях газет. Брав участь у 2-й світовій війні. Перші поетичні збірки — «Палаю і блідну» (1921), «Розповіді» (1922). Новела «Генерал Май» (1926), повісті «Пасинок Європи» (1936), «Лавина» (1939) — на військ. тематику. Автор документальних історико-біогр. повістей про визначних польс. революц. діячів В. А. *Врублевського* («Генерал Комуни», 1950), Б. Шварце («Розповідь про Броніслава Шварце», 1953), Р. *Траугутта* («Траугутт», т. 1—2. 1957), Я. *Домбровського* («Генерал Ярослав Домбров-

Р. С. Стручкова.

К. Й. Студинський.

Я. М. Струхманчук. Артистка В. М. Чистякова в ролі Оксани з вистави «Гайдамаки» за Т. Г. Шевченком. Зарисовка. Олівець. 1920. ДМТМК у Києві.

ський», 1967). У повістях-хроніках про 2-у світову війну «Агент № 1» (1959), «Тіргартен» (1966) змалював боротьбу за визволення Польщі, Рух Опору в Греції. У кн. спогадів «Всупереч наказові» (1959), книзі літ. нарисів «Книжка йшла за емігрантом» (1963), зб. новел «Патруль у Біскайській затоці» (1959) показав закулісні дії польс. емігрантського «уряду» в Лондоні, життя й боротьбу польс. емігрантів на Заході проти гітлерівських загарбників. У повісті «Сераковський» (1954) значну увагу приділив дружбі З. *Сераковського* з Т. Шевченком. У кн. нарисів «Бурхлива історія Т. Т. Єжа» (1961) висвітлив зв'язки польс. письменника Т. Т. *Єжа* з Україною та укр. тематику в його творах. Написав кілька статей про Т. Шевченка. Переклав деякі твори О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Некрасова, М. Горького, І. Еренбурга та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Агент № 1. М., 1969. *І. М. Лозинський.*

СТРУНА́ — джерело звуку (вібратор) струнних муз. інструментів. Для добування звуку С. повинна бути натягнутою. Коливання всієї С. дає осн. тон, її частини — часткові тони (*обертони*). Звучання С. визначається частотою, амплітудою та формою коливань, від яких залежать висота, сила і тембр звуку. С. виготовляють з різних матеріалів. Найпоширеніші сталеві, рідше — жильні, шовкові і струни з синтетичних волокон.

СТРУС МО́ЗКУ — закрите механічне ушкодження *головного мозку*. Від струсу страждає вся маса головного мозку, мозкова тканина не руйнується, але тимчасово втрачаються функціон. взаємозв'язки між клітинами мозку і різними його відділами. С. м. звичайно виявляється втратою притомності (здебільшого короткочасною), нерідко виникає блювання, потерпілий блідне, пульс уповільнюється, дихання неглибоке; коли потерпілий опритомнює, виникають головний біль, запаморочення, відчуття шуму у вухах тощо; про події, що передували травмі, та про обставини самої травми потерпілий звичайно не пам'ятає (т. з. ретроградна *амнезія*). Всі симптоми поступово зникають, звичайно за 1—2 тижні, а у деяких хворих надовго залишаються безсоння, тупий головний біль, млявість, дратливість. Тривала втрата притомності (1—2 години) вказує на ушиб або стиснення мозку. Лікування: постільний режим, призначення медикаментів, що нормалізують діяльність *центральної нервової системи*.

СТРУТИ́НСЬКИЙ Вілен Митрофанович (н. 16.X 1929, с. Данилова Балка, тепер Ульяновського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС с 1965. Закінчив Харків. ун-т (1952). У 1953—70 працював в Ін-ті атомної енергії ім. І. В. Курчатова. З 1970 — зав. відділом Ін-ту ядерних досліджень АН УРСР. Осн. наук. праці — в галузі теорії структури і взаємодії складних атомних ядер, гол. чин. оболонкової структури деформованих ядер і ділення ядер.

СТРУХМАНЧУ́К Яків Михайлович (10.VIII 1884, с. Росохуватець, тепер Козівського району Тернопільської області — 1938) — укр. рад. графік. Навчався в Краківській академії красних мистецтв у Т. Аксентовича (1906 — 10), пізніше — в паризькій АМ у Р. Дезіре. В 1920 приїхав на Радянську Україну. Автор портретів («Портрет дівчини», «Бретонець», «М. Кічура», «Художник І. Северин», «Д. Загул», «В. Атаманюк», «А. Турчинська», «Жіночий портрет»), іл. до творів О. Маковея, П. Козланюка; карикатур у журналах «Жало», «Західна Україна», «*Зеркало*», «Дзвін»; зарисовок із зображенням театральних діячів «*Кийдрамте*», зокрема В. Чистякової в ролі Оксани, Д. Антоновича в ролі Залізняка («Гайдамаки» за Т. Шевченком) та ін.

П. К. Медведик.

СТРУЧКО́ВА Раїса Степанівна (н. 5.X 1925, Москва) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1962. В 1944 закінчила Моск. хореогр. уч-ще, відтоді — у Великому театрі СРСР. З 1967 — викладач (з 1978— професор) Держ. ін-ту театрального мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва). З 1981—гол. редактор журн. «Советский балет». Партії: Одетта — Оділлія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Жізель («Жізель» Адана), Попелюшка, Джульєтта («Попелюшка», «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Гаяне («Гаяне», А. Хачатуряна). Концертна діяльність. Знімалась у фільмі-балеті «Кришталевий черевичок», у телефільмах-балетах «Підпоручик Кіже», «Ім'я твоє», «Шопеніана». Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

СТРУЧО́К — сухий розкривний *плід* рослин, утворений двома зрослими між собою *плодолистками*. Між плодолистками є несправжня перетинка. Вздовж лінії зростання плодолистків утворюється добре помітне ребро. Насінини прикріплюються до ребра, яке рамкою оточує несправжню перетинку. При дозріванні С. розкривається від основи до вершини двома опадаючими стулками. Характерний для більшості хрестоцвітих.

СТРЯ́ПЧИЙ — у Рос. державі 16—17 ст. двірцевий слуга; як придворний чин був нижчий за *стольника*. Посаду С. ліквідував *Петро І*. Відновлена суд. реформою 1775, після якої С. почали називати помічника прокурора в кримінальних справах (посада існувала до 1864). З поч. 19 ст. С. здійснював нагляд за місцями ув'язнення. З 1832 присяжний С.— повірений у справах при комерційних судах.

СТРЯ́ТИНСЬКА ДРУКА́РНЯ — друкарня в с. Стрятині (тепер Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.). Заснована на поч. 17 ст. львівським єпископом Г. *Балабаном* і його племінником Ф. Балабаном. У друкарні працювали С. Будзина, П. *Беринда*, Веніамин. Тут надруковано Хіротонію (бл. 1602), Служебник (1604), Требник (1606). Орнаменти стрятинських видань — зразки ренесансної книжкової графіки. Обладнання С. д., придбане Є. *Плетенецьким*, стало базою для заснування 1615 *Києво-Печерської друкарні*.

Літ.: Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва, кн. 1. Львів, 1981. *Я. Д. Ісаєвич.*

СТУБЕ́ЛКА, Стубла, Стубазка — річка у Ровен. обл. УРСР, ліва прит. *Горині* (бас. Прип'яті). Довж. 86 км, площа бас. 1350 км². Тече переважно Водинською височиною. Живлення дощове і снігове. Використовують для тех. водопостачання та як водоприймач осушувальних систем. У долині С.— давньоруське місто *Пересопниця*.

СТУ́БЛА — річки в Ровен. обл. УРСР. 1) Права прит. р. *Стиру* (бас. Прип'яті). Довж. 64 км, площа бас. 722 км². Тече Поліською низовиною. Живлення снігове і дощове. Стік річки зарегульовано шлюзами-регуляторами. С.— водоприймач осушувальних систем (зокрема, системи «Стубла»). 2) Ліва прит. *Горині* (бас. Прип'яті). Див. *Стубелка*.

СТУ́ГНА — річка у Київ. обл. УРСР, права прит. Дніпра (впадає у *Канівське водосховище*). Довж. 68 км, площа бас. 809 км². Має рівнинний характер. Живлення снігове і дощове. Використовують для пром. водопостачання та зрошування. На С.— м. *Васильків*. На берегах С. виявлено поселення *трипільської культури* (4—3-є тис. до н. е.) та поселення і городище часів Київської Русі.

СТУДЕ́НИЦЯ — річка у Хмельн. обл. УРСР, ліва прит. *Дністра*. Довж. 84 км, площа бас. 477 км². Тече Подільською височиною у каньйоноподібній долині; русло звивисте. Живлення дощове і снігове. Рибництво.

СТУДЕ́НТ [лат. studens (studentis), від studeo — навчаюсь] — учень вищого навч. закладу. У Старод. Римі та в середні віки С. називали кожного зайнятого процесом пізнання. З організацією в 12 ст. *університетів* термін «студент» застосовували до тих, хто навчався (спочатку і до тих, хто викладав) в ун-тах. Після введення в ун-тах вчених звань для викладачів (магістра, професора та ін.) С. називають лише тих, хто в них учиться. В СРСР для всіх С. навчання у вузах безплатне, більшість з них одержує *стипендію*. Залученню С. до н.-д. роботи сприяють *наукові студентські товариства*. С., що закінчили вузи, присвоюється відповідна кваліфікація і надається робота за спеціальністю.

СТУДИ́НСЬКИЙ Кирило Йосипович (4.X 1868, с. Кип'ячка, тепер Тернопільського р-ну Тернопільської обл.— 1941) — укр. літературознавець, акад. АН УРСР (з 1929). Закінчив Віденський ун-т (1894). В 1897—99 викладав укр. мову й л-ру в Краківському (Ягеллонському) ун-ті, 1900—18 — доцент, потім професор Львів. ун-ту. В 1939—41 — декан, проректор цього ун-ту. Вивчав давню, зокрема, полемічну, укр. л-ру («Перестороґа», 1895; «Пам'ятки полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст.», 1906), літ. рух у Гали-

чині («Генеза поетичних творів М. Шашкевича», 1896; «Кореспонденція Я. Головацького», 1905; «Іван Франко в соціалістичному процесі 1878 р.», 1926), історію єднання прогрес. діячів Зх. і Наддніпрянської України, укр.-польські й укр.-чеські літ. зв'язки. Виступав і як фольклорист та мовознавець. Депутат Нар. Зборів Зх. України 1939. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання.

О. І. Дей.

СТУДІЙНИХ ПОСТАНО́ВОК ТЕА́ТР. Засн. 1922 у Києві як театр-студія Клубу рад. службовців. З 1923 — Київ. перший театр-студія, з 1926 — Театр студійних постановок. Виступав у Києві, виїздив на Донбас. Худож. керівник — І. *Чужой* (справж. прізв. — Кожич), режисер — В. Кожич, художники — О. Константиновський, Д. Крейн, М. Тряскін, композитор — І. *Віленський*. В репертуарі: «Кренкебіль» А. Франса, «Загибель „Надії"» Г. Гейєрманса, «Витівки Скапена» Ж. Б. Мольєра, «Амба» З. Чалої, «Одруження Бальзамінова» О. Островського, «Смерть Пазухіна» М. Салтикова-Щедріна (виставу високо оцінив А. Луначарський). Припинив діяльність 1929.

І. М. Давидова.

СТУ́ДІЯ (італ. studio, букв.— вивчення) — 1) Майстерня живописця або скульптора. 2) Школа, що готує художників або акторів. 3) Театральний колектив (або колектив художників), переважно молодіжний, який поряд із творчою роботою вивчає основи сценічного (або образотворчого) мистецтва. С. буває професійна або самодіяльна. 4) Колектив творчих і технічних працівників кіно, що створює художні та інші фільми (див. *Кіностудія*). 5) Приміщення, з якого ведуться радіо- і телепередачі.

«СТУ́ДІЯ» («Studio») — польс. експериментальний театр у Києві. Створений 1916 С. *Висоцькою*. Серед акторів — Я. *Івашкевич*, Ю. *Остерва*. В репертуарі: «Баладина» Ю. Словацького, «Сестра Беатріса» М. Метерлінка, «Примари» Г. Ібсена, «Сід» П. Корнеля. Театр діяв до 1918.

Літ.: Ивашкевич Я. Театр «Студия» Станиславы Высоцкой в Киеве. В кн.: Вопросы театра. М., 1965.

П. І. Тернюк.

СТУ́ДІЯ ВІЙСЬКО́ВИХ ХУДО́ЖНИКІВ імені М. Б. Грекова — художнє об'єднання, до якого входять митці, що працюють над творами на військово-патріотичні теми. Засн. 1934 в Червоній Армії. В той час завданням студії було сприяння розвиткові червоноармійської самодіяльності. З цією метою студія влаштовувала виставки творів митців-аматорів, виконувала функції методичного центру. В її художню раду входили О. Герасимов, Г. Савицький, П. Соколов-Скаля, М. Авілов та ін. Художники студії виїжджали на місця воєнних дій: 1939—40 під час рад.-фінл. війни та Великої Вітчизн. війни в діючу армію, де випускали листівки, плакати, робили замальовки, які стали осн. матеріалом для створення полотен, *діорам* і *панорам*, що відтворюють подвиги рад. воїнів, їхній героїзм. Члени студії безпосередньо брали активну участь у багатьох операціях на фронті. В 60 — на поч. 80-х рр. художники студії виконали більш як 50 діорам і панорам, зокрема панорами «Штурм Сапун-гори» поблизу Севастополя (1959), «Штурм фортеці Очаків російськими військами в 1788 році» (1970, Військово-істор. музей ім. О. В. Суворова в Очакові), «Битва за Дніпро» (1975, Дніпроп. істор. музей ім. академіка Д. І. Яворницького), «Плевенська епопея 1877 року» (1977) в м. Плевені у НРБ, «Сталінградська битва» у м. Волгограді (1982). У студії працювали М. Жуков, І. Лукомський, К. Китайка, П. Кривоногов, Є. Вучетич, Г. Прокопинський та ін. Їхні традиції продовжили П. Мальцев, М. Самсонов, М. Бут, М. Овечкін, Ф. Усипенко, П. Жигимонт, В. Щербаков та ін. Нагороджена орденом Червоної Зірки (1965). Іл. див. до ст. *Діорама*, т. 3, с. 387.

І. М. Блюміна.

СТУКОВЕ́НКОВ Михайло Іванович [5 (17).IX 1842, Петербург — 2 (14).III 1897, Київ] — вітчизн. дерматовенеролог. Закінчив Медико-хірургічну академію в Петербурзі (1866). Учасник рос.-тур. війни 1877—78, під час якої завідував, зокрема, санітарною справою м. Плевни (Болгарія). З 1883 — доцент кафедри дерматовенерології Київ. ун-ту (з 1887 — професор). Праці С. присвячені лікуванню шкірних хвороб. Він розробив нову методику лікування сифілісу ртуттю. Засновник і голова Київ. фізико-медичного товариства.

М. К. Бородій.

СТУО́КА-ГУЦЯ́ВІЧЮС Лаурінас [5.VIII 1753, с. Мігоніс, тепер Купішкського р-ну — 29.XI (10.XII) 1798, Вільнюс] — лит. архітектор, представник *класицизму*. Н. в сім'ї кріпака. Навчався у Вільнюському ун-ті (з 1773) у М. Кнакфуса, в Римі (1776—77) і в Парижі (1778—80). В 1793—94 і 1797—98— професор архітектури Гол. школи у Вільнюсі. Учасник повстання під керівництвом Т. *Косцюшка*. Основні споруди С.-Г.: палац Массальських поблизу Вільнюса (1780—82, не зберігся), кафедральний собор (1777—1801, тепер Картинна галерея) і ратуша (1786—99, тепер Худож. музей Лит. РСР) у Вільнюсі.

СТУ́ПА (санскр., осн. значення — верхівка, купа землі, каміння; первісне значення — споруда на могилі царя або вождя) в будівельній архітектурі — монументальна споруда для зберігання реліквій. С. складається зі ступінчастої основи, масивного осн. об'єму і частини у вигляді багатоярусного зонта, яка увінчує споруду. Бувають напівсферичні, квадратні, ступінчасті, баштоподібні, пляшкоподібні. Були поширені в Індії, а також (з певними змінами) в Непалі, В'єтнамі, Бірмі, Таїланді, Індонезії, Шрі-Ланці, Монголії, Китаї та ін. країнах, де мали різні назви. Див. також *Пагода*.

Л. Стуока-Гуцявічюс. Кафедральний собор (тепер Картинна галерея) у Вільнюсі. 1777—1801.

СТУПЕНЕ́ВИЙ МАЛОРОСІ́ЙСЬКОГО ВІЙСЬКО́ВОГО ЗВАННЯ́ ПОРЯ́ДОК ПРИ ГЕ́ТЬМАНІ — документ, який визначав порядок і права рангових осіб у військ. адміністрації Лівобережної України з 60-х рр. 17 до 80-х рр. 18 ст. На чолі адміністрації стояв гетьман з *генеральною старшиною*, яка, за цим документом, складалася з генерального обозного (начальника військ. артилерії), генерального писаря (відав гетьманською канцелярією і зовн. зносинами), генерального підскарбія (відав фінанс. справами), двох генеральних осавулів (військ. інспекторів, які одночасно виконували обов'язки гетьманських ад'ютантів), генерального хорунжого і генерального бунчужного, які, крім виконання обов'язків, подібних до обов'язків осавула, в урочистих випадках виступали: перший з військовою *корогвою*, другий з *бунчуком*. Лівобережна Україна поділялася на десять *полків*, на чолі кожного з яких стояв *полковник* з полковою старшиною: *обозним, писарем*, суддею, *осавулом*, хорунжим. Полкова старшина виконувала ті самі функції, що й генеральна старшина, але в межах полку. Полки поділялися на *сотні*, кількість яких залежала від кількості населення полку. Сотню очолював *сотник* з сотенною старшиною: писарем, осавулом і хорунжим. Обов'язки судді виконував сотник.

Документ був за наказом імп. *Єлизавети Петрівни* 1743 перекладений з польської і латинської мов на російську і доданий до збірника законів «*Права, за якими судиться малоросійський народ*».

В. О. Голобуцький.

СТУ́ПЕНІ ВІ́ЛЬНОСТІ — 1) В механіці — незалежні можливі переміщення механічної системи. Число С. в. мех. системи визначається кількістю незалежних координат, що описують її положення і можливий рух. Напр., число С. в. матеріальної точки, що рухається в просторі, дорівнює трьом, точки, що рухається по поверхні,— двом, а твердого тіла — шести. 2) В термодинаміці — незалежні параметри *термодинамічної системи*, які можна довільно змінювати, не порушуючи *термодинамічної рівноваги* цієї системи. Число С. в. визначається кількістю *фаз* і компонент системи згідно з *фаз правилом*.

СТУ́ПЕНІ ПОРІВНЯ́ННЯ — граматичні форми якісних прикметників та прислівників, які виражають співвідносну міру вияву якості. Розрізняють два С. п.—

Ступа Сваямбхунатх поблизу Катманду. 3 ст. до н. е., перебудовано у 8—9 ст. Непал.

Стручок капусти (схема будови).

Б. С. Ступка.

Л. Стурдза-Буландра.

Р. Р. Струя.

П. І. Стучка.

перший, або вищий, і другий, або найвищий (деякі мовознавці виділяють ще й нульовий, або звичайний, С. п.). Перший С. п. вказує на те, що в предметі чи дії якості більше (чи менше), ніж звичайно. Синтетична форма цього С. п. утворюється за допомогою суфікса -іш- (-ш-), а аналітична — додаванням до звичайної прикметникової форми слів «більш» або «менш» (дешевший, менш стійкий). Другий С. п. вказує на найбільшу (або найменшу) міру якості. Утворюється додаванням префікса най- до форми першого ступеня або слів «найбільш» («найменш») до звичайної прикметникової форми (найдешевший, найменш стійкий). Деякі прикметники і прислівники утворюють С. п. супплетивно, тобто від різних коренів (великий — більший, погано — гірше).

СТУ́ПІНО — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 72 тис. ж. (1983). Металург. комбінат, маш.-буд. виробниче об'єднання, з-ди склопластиків, ніздрюватого бетону та хім.; картонна ф-ка. Філіал Моск. авіац. технологічного ін-ту, металург. технікум, мед. уч-ще. Місто утворене 1938.

СТУ́ПІНЬ у музиці — будь-який звук муз. *звукоряду, гами, ладу*. Вся звукова шкала ділиться на *октави*, що включають 7 основних С. (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі) та 5 похідних (альтерованих, тобто підвищених або понижених, напр., до-діез, мі-бемоль; див. *Альтерація*). С. позначаються також літерами (c, d, e, f, g, a, *h*); для позначення альтерованих С. до літери додається відповідна умовна назва знака альтерації (des — ре-бемоль, cis — до-діез; dicis — ре-дубль-діез тощо). Кожен із С. мажоро-мінорної системи ладів позначається порядковим числом (римською цифрою), має певну назву залежно від положення в ладі: I — *тоніка*; II — верхній ввідний тон, III — верхня *медіанта*, IV — субдоміната, V — *домінанта*, VI — нижня медіанта, VII — нижній ввідний тон, VIII — верхня тоніка. Головні С. ладу — I, IV, V, побічні — II, III, VI, VII.

В. Д. Кирейко.

СТУ́ПІНЬ РАКЕ́ТИ — див. *Ракетний ступінь*.

СТУ́ПІНЬ СТИ́СКУ — відношення об'єму *робочого тіла* на початку стиску в циліндрах *двигунів внутрішнього згоряння* до об'єму його в кінці стиску. У *дизелях* С. с. становить 12—22, у двигунах з примусовим займанням — 6—10. Підвищення С. с. супроводиться збільшенням ккд двигуна, але до певної межі, що пов'язано з погіршенням робочого процесу двигуна, надмірним зростанням навантаження на деталі циліндропоршневої групи і кривошипно-шатунного механізму або з виникненням *детонації*.

СТУ́ПКА Богдан Сильвестрович (н. 27.VIII 1941, с. Куликів, тепер смт Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1974. В 1961 закінчив драм. студію при Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (педагог Б. *Тягно*); працював у цьому театрі до 1978. В 1967—73 навчався на театрознавчому ф-ті Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1978 — актор Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Маляр («Дикий Ангел» Коломійця), Войницький («Дядя Ваня» Чехова), Річард III, Едмунд («Річард III», «Король Лір» Шекспіра), а також ролі у виставах за творами М. Куліша, Я. Галана, О. Корнійчука, М. Погодіна та ін. Знімається у кіно (фільми «Білий птах з чорною ознакою», «Найостанніший день», «Солдати свободи», «Від Бугу до Вісли», «Дударики», «Червоні дзвони»). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1976. Держ. премія СРСР, 1980.

Б. С. Ступка в ролі Войницького («Дядя Ваня» А. П. Чехова).

Літ.: Бориско Н. Богдан Ступка. «Театр», 1977, № 9; Забозлаєва Т. Згадуючи минуле,— з надією на майбутнє. «Український театр», 1982, № 6.

Н. М. Шудря.

СТУПНИ́ЦЬКИЙ Іван Степанович (н. 7.VII 1928, с. Балабанівка, тепер Оратівського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. економіст, доктор екон. наук (з 1965), професор (з 1966), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1978). Член КПРС з 1948. Закінчив Київ. ун-т (1953). З 1956 — на викладацькій роботі, з 1967 — декан екон. ф-ту Київ. ун-ту, з 1971 одночасно — зав. кафедрою політ. економії цього ф-ту. Праці з проблем політ. економії соціалізму — закономірності розвитку соціалістичного розширеного відтворення, створення матеріально-тех. бази комунізму. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани», медалями.

СТУ́ПОР (лат. stupor — заціпеніння, нерухомість) — *симптом* психічного або нервового захворювання, який виявляється в значній загальмованості рухів або повній нерухомості хворого. Нерідко при С. хворі не відповідають на запитання (мовчазність, мутизм), у них підвищується тонус м'язів, вони застигають в одній позі (піднятої кінцівки, голови) і протидіють при спробі змінити цю позу (негативізм). Спостерігається С. при *шизофренії*, депресіях, симптоматичних психозах, *енцефалітах* та ін.

В. С. Шапошников.

СТУ́РДЗА-БУЛА́НДРА (Sturdza-Bulandra) Люція (25.VIII 1873, Бухарест — 19.IX 1961, там же) — рум. актриса, театр. діяч, нар. арт. СРР (з 1951). В 1898 дебютувала на сцені Нац. театру (Бухарест). В 1914 разом з Т. Буландрою організувала трупу, яка згодом стала провідним театр. колективом (працювала в ньому актрисою, директором і режисером). З 1941 — актриса Муніципального театру в Бухаресті (з 1947 — його директор; 1961 театрові присвоєно ім'я С.-Б.). Ролі: професор Дінеску («Зруйнована цитадель» Ловінеску), Анна Кареніна (п'єса за однойменним романом Л. Толстого), Васса Желєзнова («Васса Желєзнова» М. Горького), Марія Стюарт («Марія Стюарт» Шіллера) та ін. В 1930—61 — професор Бухарестської консерваторії; 1957—61 — голова Асоціації рум. діячів театру і музики.

СТУ́РУА Роберт Робертович (н. 31.VII 1938, Тбілісі) — груз. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. У 1956—61 навчався в Тбіліському театр. ін-ті ім. Ш. Руставелі (викладачі М. *Туманішвілі*, Д. *Алексідзе*). З 1962 — режисер, з 1979 — гол. режисер Театру ім. Ш. Руставелі (Тбілісі). Серед вистав: «Я, бабуся, Іліко та Іларіон» Н. Думбадзе, «Ханума» А. Цагарелі, «Мачуха Саманішвілі» Д. Клдіашвілі, «Кварквареві Тутабері» П. Какабадзе, «Шалені гроші» О. Островського, «Де тонко, там і рветься» І. Тургенєва, «Премія» О. Гельмана, «Річард III» У. Шекспіра, «Кавказьке крейдяне коло» Б. Брехта. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1979.

СТУ́ЧКА Петро Іванович [14.(26).VII 1865, Кокнеська волость, тепер Стучкинський р-н Латв. РСР — 25.I 1932, Москва] — рад. держ. і парт. діяч, один із засновників Комуністичної партії Латвії. Член Комуністичної партії з 1895. Н. в сел. сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1888). У революц. русі з кін. 80-х рр. В 1917—18 — нарком юстиції РРФСР, 1918—20 — голова Рад. уряду Латвії; одночасно в 1919—21 — заст. наркома юстиції РРФСР. У 1923—32 — Голова Верховного Суду РРФСР. У 1920—32 — Голова Закордонного бюро ЦК КП Латвії, представник КП Латвії в Комінтерні, член ВККІ, 1924—32 — голова Інтернац. контрольної комісії Комінтерну. На VII і IX з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК РКП(б), на VIII з'їзді — членом ЦК. Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Автор праць з питань теорії д-ви і права та цивільного права. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Літ.: Дрибин Л. Г. Знаменосец ленинизма в Латвии. М., 1981.

СТЮА́РТ (Steuart, Stewart) Джеймс (21.X 1712, Едінбург — 26.XI 1780, там же) — шотл. економіст, представник *меркантилізму*. Виходячи з цього вчення, С. вважав джерелом сусп. багатства активний баланс зовн. торгівлі, але разом з тим він не пов'язував прибуток лише з нееквівалентним обміном. С. наблизився до проблеми джерела додаткової вартості,

але не дав наук. пояснення її. Виступав з критикою кількісної теорії *грошей*, правильно трактував процес *первісного нагромадження капіталу*. Осн. праця — «Дослідження принципів політичної економії» (1767).

СТЮА́РТИ (шотл. Stuart, англ. Stewart) — королівська династія в Шотландії (з 1371) та Англії (1603—49, 1660—1714). Назва династії походить від посади стюарта (*майордома*), яку обіймали з 12 ст. представники роду С. За правління С. відбулася *Англійська буржуазна революція 17 століття*, під час якої Англія була проголошена республікою. Після реставрації монархії (1660) С. намагалися проводити політику *абсолютизму*. Найвідоміші представники С.: *Марія Стюарт*, Яків I (в Шотландії — Яків VI), *Карл I*. Останньою англ. королевою з дин. С. була Анна (королева в 1702—14).

СТЬОЖА́К ШИРО́КИЙ (Diphyllobothrium latum) — безхребетна тварина класу *стьожкових червів*. Паразитує в тонкому кишечнику людини та рибоїдних ссавців, спричинюючи тяжке захворювання — дифілоботріоз. Поширений у Європі, Азії та Пн. Америці. Тіло С. ш. (довж. до 12 м, іноді до 20 м, шир. 1,5 см) пласке, складається з великої кількості члеників (до 4 тис.). Цикл розвитку складний, із зміною двох проміжних хазяїв (веслоногі ракоподібні, хижі риби). Остаточним хазяїном є людина або свійські і дикі ссавці; зараження відбувається при вживанні в їжу сирої або напівсирої риби. Заходи боротьби — див. *Дифілоботріоз*.

СТЬОЖКОВІ ЧЕ́РВИ, цестоди (Cestoidea) — клас *плоских червів*. Дорослі С. ч. паразитують у кишечнику хребетних тварин і людини (виняток становлять деякі цестодоподібні — паразити порожнини тіла риб). Тіло (довж. від 1 мм до 20 м) сплющене, стрічковидне, складається з головки (сколекса), шийки (що являє собою зону росту) і різної кількості (від одного до кількох тисяч) члеників — проглотид. На голові містяться органи прикріплення: присоски, гачки, присисні щілини та ін. Травної, кровоносної та дихальної систем С. ч. не мають. Гермафродити (див. *Гермафродитизм*), статеві залози є в кожному членику тулуба. Цикл розвитку із складним перетворенням і зміною хазяїв. Проміжними хазяями можуть бути ссавці, комахи, ракоподібні та ін. тварини. Із запліднюваного яйця у тілі черв'яка або у зовнішньому середовищі розвивається личинка — *онкосфера*, корацидій або лікофора. Дальший розвиток личинки відбувається в порожнині тіла або у тканинах різних органів проміжного хазяїна (одного — у ціп'яків або двох — у *стьожака широкого*), де вона перетворюється на *фінку*. Зараження остаточного хазяїна, у т. ч. людини, відбувається через воду, грунт, продукти харчування (сирі та напівсирі риба і м'ясо). Відомо бл. 3500 видів С. ч., поширених у всіх частинах світу. Клас поділяють на 2 підкласи: справжні цестоди (Cestoda) та цестодоподібні, або непочленовані С. ч. (Cestodaria); за ін. класифікацією їх вважають окремими класами. В класі С. ч. об'єднано 11 рядів. В СРСР відомі представники 9 рядів, бл. 800 видів, у т. ч. в УРСР — понад 500. Найвідоміші представники С. ч.— *ехінокок*, стьожак широкий, ціп'як неозброєний (Taeniarhynchus saginatus), ціп'як озброєний (Taenia solium) та ін. спричинюють тяжкі захворювання людини та с.-г. тварин — *цестодози*.

Літ.: Маркевич О. П. Основи паразитології. К., 1950; Шульц Р. С., Гвоздев Е. В. Основы общей гельминтологии, т. 1. М., 1970; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981.

В. П. Коваль.

СУ (франц. sou) — 1) Старовинна франц. грошова й лічильна одиниця. Франц. монета в 5 *сантимів*. 2) Розмінна монета Демократичної Республіки В'єтнам, дорівнює 1/100 *донга*.

СУА́Д ДЕРВІ́Ш (Suat Derviş; літ. псевдоніми — Хатідже Хатіб, Сувейда Хатіб, Суад Сюзан; 1903, Стамбул — 23.VII 1972, там же) — тур. письменниця і громад. діячка. Перша зб. оповідань — «Чорна книжка» (1920). У 2-й пол. 30 — 40-х рр. співробітничала в прогресивних періодичних виданнях, була засновницею і головою (1939—47) першої в Туреччині профспілки працівників преси. Довгий час перебувала в еміграції. В 1937, 1961, 1970 відвідала СРСР. За кн. «Чому я друг Радянського Союзу» (1944) зазнала судових переслідувань. Автор романів «Ні голосу, ні зітхання», «Шукачі при Бехіре» (обидва — 1923), «Гріх Фатьми» (1924), «Еміне» (1931), «Фосфорична Джевріє» (1948), «Анкарський в'язень» (1968), «Тіні від вілли» (1969) та ін. Кращі твори С. Д. реалістично розкривають жіночу проблему в Туреччині, змальовують тур. «дно» і спрямовані на захист людської гідності, демократії, проти фашизму та війни.

Тв.: Укр. перекл.— Чому я друг Радянського Союзу [Уривок]. В кн.: Оповідання турецьких письменників. К., 1955; Фосфорична Джевріє. К., 1982; Рос. перекл.— Фосфорическая Джеврие. М., 1957; Анкарский узник. М., 1960; Любовные романы. М., 1969.

О. І. Ганусець.

СУАХІ́ЛІ, васуахілі — народ у Сх. Африці, який населяє в основному узбережжя Кенії, Танзанії, частково Мозамбіку, а також сусідні острови. Заг. чисельність С.— 1,9 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *суахілі мовою*. За релігією більшість С. — мусульмани. С. сформувалися внаслідок змішання місц. населення узбережжя Сх. Африки, яке належало до мовної сім'ї *банту*, з вихідцями з Індії, арабами, персами, а також рабами, вивезеними арабами з Центр. Африки. Назва «суахілі» відома з 12 ст. С. запозичили від арабів *іслам*, деякі риси духовної та матеріальної культури. Осн. заняття С.— землеробство, рибальство, ремесла; частина С. працює в промисловості.

СУАХІ́ЛІ МО́ВА, кісуахілі— спочатку мова народу *суахілі*. Належить до мов *банту*. Є засобом спілкування в Танзанії, Кенії, Уганді, а також у деяких районах Заїру, Сомалі, Мозамбіку й Малаві. С. м. почала формуватися приблизно з 7 — 8 ст. у процесі соціально-економічного розвитку народів східноафриканського узбережжя, зумовленого їхніми торг. зв'язками з внутр. районами Африки і країнами Сходу. В різні періоди провідну роль відігравали в С. м. діалекти кіаму, кімвіта й кіунгуджа. С. м. — єдина з мов банту, що має давню писемну традицію (з 10—11 ст. на арабській, а з поч. 20 ст.— на лат. графічній основі). Про л-ру С. м. див. *Танзанія*, розділ Література.

Літ.: Мячина Е. Н. Язык суахили. М., 1960; Жуков А. А. Культура, язык и литература суахили. Л., 1983.

А. О. Жуков.

СУБАЛЬПІ́ЙСЬКА РОСЛИ́ННІСТЬ (від лат. sub — під) — *рослинність* високогірних областей, поширена звичайно нижче *альпійської рослинності*, в *субальпійському висотному поясі*. Висотне положення С. р. визначається геогр. широтою, *експозицією схилів* і ступенем континентальності клімату. Найбільш типова С. р. виражена в горах помірних і субтропічних широт. В Укр. Карпатах С. р. розташована на висоті 1200 (в пн.-зх. частині) — 1800 м (в пд.-сх. частині, г. Говерла), в Альпах — на висоті 1800—2300 м, на Кавказі— 1700—2300 м, в горах Таджикистану — 2700—3500 м, на пд. схилах Гімалаїв — 3200—4000 м над р. м. С. р. представлена яскравими субальпійськими *луками*, високотрав'ям, криволіссям та *рідколіссям*, заростями *чагарників* і *чагарничків*. В С. р. Карпат переважають криволісся з вільхи зеленої (душекії), сосни жереп, ялівцю сибірського, чагарнички —рододендрон Коча, чорниця, брусниця тощо; в трав'янистому покриві — біловус, види костриці, куничника, щучника, багате видами різнотрав'я. С. р. використовується як гірські літні пасовища для великої рогатої худоби, коней та овець.

В. І. Чопик.

СУБАЛЬПІ́ЙСЬКИЙ ВИСО́ТНИЙ ПО́ЯС — природний пояс у добре та рівномірно зволожених горах помірних і субтропічних широт з переважанням *субальпійської рослинності*. Розташований нижче альпійського висотного поясу. Висотне положення С. в. п. визначається в основному геогр. широтою місцевості, експозицією схилів і ступенем континентальності клімату. В Альпах і на Зх. Кавказі С. в. п. лежить на вис. 1700—2300 м, на пд. схилах Гімалаїв — на вис. 3200—4000 м; у більш високих широтах він знижується до р. м. Характерний гірсько-лучний тип ландшафтів, потужний сніговий покрив протягом 6—8 місяців. Луки С. в. п. використовують як літні пасовища.

СУБАНТАРКТИ́ЧНИЙ ПО́ЯС — природний пояс Пд. півкулі, між помірним і антарктичним поясами. Охоплює акваторію та острови пд. частин Тихого, Атлантичного й Індійського океанів. Характерна сезонна зміна повітр. мас: взимку антарктичне повітря, влітку — повітря помірних широт. Пересічна т-ра повітря взимку від —5° на Пн. до —15° на Пд., влітку 0, +2°. Опадів бл. 500 мм на рік.

Суад Дервіш.

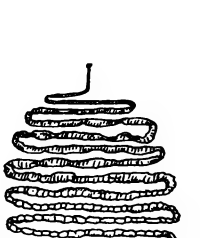

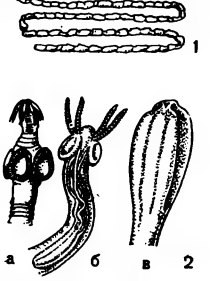

а б в 2

Стьожкові черви:
1 — загальний вигляд ціп'яка неозброєного, або бичачого солітера;
2 — головки стьожкових червів: *а* — з присосками і гачками; *б* — з хоботками, озброєними гачками; *в* — з присмоктувальними щілинами.

СУБАРКТИЧНИЙ ПОЯС

Часті сильні вітри, завірюхи, снігові бурі, тумани. Океани взимку зайняті плавучою кригою; численні *айсберги*. Води мають знижену солоність, багаті на планктон, рибу; водяться китоподібні. На островах — лишайники, мохи, трави, чагарники. Карту див. т. 4, с. 304—305.

СУБАРКТИ́ЧНИЙ ПО́ЯС — природний пояс Пн. півкулі, розташований між помірним та арктичним поясами. Охоплює пн. частини Євразії та Пн. Америки. Клімат холодний, визначається впливом *арктичного повітря* взимку та повітря помірних широт влітку. Пересічна т-ра січня від —5° на зх. окраїнах до —30, —40° у центр. частині, липня — від +5 до +10°. Опадів 300—500 мм на рік, що перевищує випаровування. Сніговий покрив лежить більше 8 місяців. Характерна *багаторічна мерзлота*. В С. п. виділяють *тундрову зону* та *лісотундрову зону*. Карту див. т. 4, с. 304—305.

С. І. Субботін

СУББО́ТІН Віктор Андрійович [1 (13).III 1844, м. Прилуки, тепер Чернігів. обл. — 17 (29).IX 1898, Київ] — укр. лікар-гігієніст. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1867). Доктор медицини і приват-доцент (з 1869). В 1870—72 спеціалізувався за кордоном. В 1872 — професор кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії і статистики, а в 1884 — декан мед. ф-ту Київ. ун-ту. Праці С. присвячені питанням фізіології, гігієни праці, комунальної гігієни, епідеміології та викладання гігієни. В 1887 брав участь у роботі журналу «Здоровье» Російського т-ва охорони народного здоров'я.

С. М. Старченко.

СУББО́ТІН Серафим Іванович [20.IV (3.V) 1906, Казань — 16.I 1976, Київ] — укр. рад. геофізик, акад. АН УРСР (з 1961). Засл. діяч науки УРСР з 1966. Член КПРС з 1950. Закінчив Казанський ун-т (1931), працював в Укр. геологічному управлінні, з 1940 — в Укр. відділенні Державного союзного геофізичного тресту. В 1938—41 та 1944—50 — науковий співробітник Інституту геологічних наук АН УРСР, 1951—60 — Ін-ту геології корисних копалин АН УРСР (у Львові). Наук. роботу поєднував з пед. діяльністю (викладав у Дніпроп. гірничому ін-ті, Львів. ун-ті та Львів. політех. ін-ті). В 1960—76 — директор Ін-ту геофізики АН УРСР, 1963—76 — голова Відділення наук про Землю і Космос АН УРСР. Осн. праці присвячені гравіметрії, вивченню глибинної будови *земної кори* і *верхньої мантії*, розробці нової теорії глибинних процесів і *тектогенезу*. Ім'я С. присвоєно Ін-ту геофізики АН УРСР. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1972. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1976. *А. В. Чекунов.*

СУБЕКВАТОРІА́ЛЬНІ ПОЯСИ́ — природні пояси Землі, розташовані в Пн. і Пд. півкулях між *тропічними поясами* й *екваторіальним поясом*. Кліматичні умови визначаються впливом екваторіальних *мусонів*. Зима суха, літо вологе при постійно високих т-рах (пересічні місячні т-ри від +15 до +32°). Опадів від 250 до 2000 мм на рік. У межах С. п. виділяють зони лісів і саван. Ландшафти С. п. значною мірою змінені людиною, освоєні під плантаційні культури та пасовища. Карту див. т. 4, с. 304—305.

СУБ'Є́КТ (від лат. subjectum — підкладене; те, що лежить в основі) у л о г і ц і — поняття, що відображає предмет думки і є складовою частиною *судження*. Напр., у судженні: «Мозок є орган мислення» суб'єктом є «мозок». Судження може мати не один, а два, три і більше суб'єктів. У *математичній логіці* аналогами С. можуть бути предметні змінні.

СУБ'Є́КТ у м о в о з н а в с т в і — термін, який об'єднує поняття граматичного, логічного (комунікативного, психологічного) й семантичного С., що в багатьох випадках бувають тотожні *підметові* (напр., у реченні «Дитина сміється» слово «дитина» є одночасно і С., і підметом).

СУБ'Є́КТ І ОБ'Є́КТ у ф і л о с о ф і ї — категорії, що відображають взаємопов'язані сторони діяльного відношення людини до світу. Суб'єкт — носій діяльності, об'єкт — те, на що спрямована діяльність. У *пізнанні теорії* ці категорії вживаються для характеристики сторін пізнавального відношення — пізнаючого і пізнаваного. Проблема взаємовідношення С. і о. була послідовно, науково-матеріалістично розв'язана в марксистсько-ленінській філософії на базі відкриття соціально-практичної сутності *людини*, матеріально-предметної зумовленості всіх форм її життєдіяльності. З цих позицій було подолано ідеалістичне зведення пізнавального відношення С. і о. до ідеальної активності *свідомості* (індивідуального чи «світового» розуму), та метафіз. розуміння цього відношення як споглядання ізольованим природним індивідом існуючої поза ним реальності. Вихід за сферу аналізу самої свідомості в сферу реальної практичної і теор. діяльності сусп. людини дав змогу матеріалістично пояснити творчу активність суб'єкта в практичному й теор. освоєнні дійсності. Суб'єкт пізнання — не ізольований індивід, якому притаманна природна здатність пізнання або який наділений нею «світовим» розумом, а сусп. людина з суспільно сформованою свідомістю на базі матеріально-предметної діяльності й спілкування, що активно діє, матеріально й ідеально перетворює природну й соціальну реальність. Об'єкт — не сама по собі об'єктивна реальність, «річ у собі», а предмет перетворювальної діяльності. В сфері сусп.-істор. практики суб'єктом виступають *суспільство, класи суспільні, групи соціальні*, об'єктом перетворювальної діяльності яких є як природа, так і сфера самих *суспільних відносин*. С. і о. мають суспільно-істор. характер: в міру соціального прогресу, вершиною якого є соціалістична революція і становлення комуністичної формації, зростає роль суб'єктивного фактора, збільшується чисельність людей, які втягуються в активну соціально-творчу і науково-пізнавальну діяльність, розширюється коло природних і соціальних явищ, що стають об'єктом практики і пізнання.

М. Л. Злотіна.

СУБ'Є́КТ ПРА́ВА — особа, організація чи інше суспільне утворення, наділені законом здатністю мати *суб'єктивні права* та юридичні обов'язки. Здатність бути С. п. (т. з. правосуб'єктність) є соціально-юрид. властивістю осіб, якою їх наділяє д-ва. Відповідно до інтересів пануючих у суспільстві класів д-ва встановлює як коло С. п., так і обсяг їхніх прав і обов'язків.

Буржуазна держава формально проголосила всіх громадян вільними й рівноправними С. п., але фактично в бурж. суспільстві тільки буржуазія одержала гарантовану можливість реалізувати свої права і свободи у правовідносинах. Лише в соціалістичному суспільстві закон закріплює справжню рівноправність усіх громадян і гарантує реальність її здійснення екон. і політ. ладом суспільства, а також ефективними юрид. засобами. За рад. правом С. п. є: *громадяни СРСР*, іноземні громадяни, особи без громадянства в межах наданих їм прав; колективні суб'єкти (держ. і громад. орг-ції, *трудові колективи*); сусп. утворення (Рад. д-ва в цілому, союзні та авт. республіки, адм.-тер. утворення).

Рад. громадяни — рівноправні С. п. Їхній правовий статус закріплено в *Конституції СРСР*, конституціях союзних і автономних республік. Радянське *законодавство* чітко регулює і правовий статус колективних суб'єктів права — держ. і громад. орг-цій та трудових колективів, забезпечує їхню діяльність в інтересах комуністичного будівництва. Більшість з них одержують статус *юридичної особи*. Див. *Рівноправність громадян СРСР, Гарантії правові*.

Є. В. Назаренко.

СУБ'ЄКТИВІ́ЗМ — пов'язані з *ідеалізмом* світоглядні оцінки ролі суб'єкта, в яких його діяльність абсолютизується і розглядається поза зв'язком з об'єктивними закономірностями розвитку природи, суспільства і мислення. Гносеологічними коренями С. є відрив суб'єкта від об'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт* у філософії), протиставлення об'єктивного знанню і сприйняттю суб'єктом самого себе як неповторної індивідуальності. Класові корені С. виявляються в світоглядній позиції класу, інтереси якого не збігаються з об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, і тому заінтересованого в спотвореному відображенні дійсності. С. має певні істор. форми і сфери прояву. Осн. формами С. є абсолютизація активності суб'єкта в концепціях *суб'єктивного ідеалізму* і перетворення суб'єкта чи його окремих рис на першооснову розвитку дійсності в системах *об'єктивного ідеалізму*. С. проявляється в науці як ілюзорне, відірване від дійсності відображення суб'єктом сутності пізнаваного об'єкта, в ідеології —

в пропаганді інтересів буржуазії як «загальнонародних» і «загальнолюдських», у політиці — як *волюнтаризм* тощо. В *діалектичному матеріалізмі* С. долається в процесі сусп. *практики* на основі *монізму* суб'єкта і об'єкта, єдності суб'єктивних факторів діяльності і об'єктивних умов, органічного злиття об'єктивної істини з *партійністю* світоглядних оцінок з позицій робітничого класу.

В широкому розумінні — оцінка чого-небудь залежно від особистих симпатій чи антипатій.

СУБ'ЄКТИ́ВНА ШКО́ЛА в політичній економії — напрям *вульгарної політичної економії*, що включає ряд шкіл, методологія яких базується на ідеалістичній точці зору, визнанні примату споживання над виробництвом, примату індивідуума. Виникла в 70-х рр. 19 ст. Див. *Австрійська школа, Неокласична школа.*

СУБ'ЄКТИ́ВНЕ — те, що властиве суб'єктові, визначається його *діяльністю*. 1) Психічна, духовна діяльність людини, за допомогою якої об'єктивна реальність відображується й перетворюється в свідомості людини. *Діалектичний матеріалізм* розглядає питання про відношення С. до об'єктивного як похідне від проблеми *суб'єкта і об'єкта*, а самі категорії суб'єктивного та об'єктивного — як співвідносні, що переходять одна в одну. Будь-яка пізнавальна діяльність виступає як діяльність людини, суб'єкта і в цьому розумінні суб'єктивна. Вона суб'єктивна і за формою свого існування, оскільки наслідком її є ідеальне — *образ* зовн. світу. Образ не тотожний предметові відображення, бо ніколи не вичерпує всієї повноти змісту предмета. В цьому розумінні всяке знання є неповним, відносним і суб'єктивним, а процес *пізнання* є рухом від суб'єктивного до об'єктивного. Однак С. не існує у відриві від об'єктивної реальності. Воно є об'єктивним за предметним змістом, за джерелом і за наслідком (див. *Об'єктивна істина*). Суперечність між С. і об'єктивним розв'язується в практичній діяльності людей. 2) Неадекватне, невідповідне об'єктові пізнання. 3) Знання і переживання суб'єктом самого себе. 4) Індивідуальність пізнання різних людей.

В. Г. Яценко.

СУБ'ЄКТИ́ВНЕ ПРА́ВО — закріплена законом і забезпечена державним захистом можливість *суб'єктів права* діяти (утримуватися від дій) певним чином і вимагати певних дій (утримання від них) від ін. зобов'язаних осіб. С. п. реалізується в *правовідносинах*. Зміст С. п. полягає в можливості суб'єкта права здійснювати дозволені законом позитивні дії (володіти, користуватися і розпоряджатися власним майном тощо); в можливості вимагати від зобов'язаних осіб — учасників правовідносин певних дій (відшкодування шкоди, заподіяної майну власника, виплати вартості проданого майна, виплати сум за *майнового найму договором* тощо); в можливості звернутися до компетентних держ. органів (суд, адміністрація) за захистом порушеного права. С. п. встановлюється законодавством в інтересах пануючих класів. У різних *суспільно-економічних формаціях* суб'єкти права мають різні С. п., різні можливості реалізації їх у правовідносинах. Для соціалістичного суспільства характерне закріплення широкого кола суб'єктивних прав громадян та *гарантій правових*.

Є. В. Назаренко.

СУБ'ЄКТИ́ВНИЙ ІДЕАЛІ́ЗМ — один з осн. різновидів *ідеалізму*, який, на відміну від *об'єктивного ідеалізму*, в розв'язанні *основного питання філософії* за первинне, визначальне вважає людську *свідомість* або її окремі елементи (*відчуття, волю* тощо).

Виділяють емпіричний С. і., за яким первинними і реально існуючими є тільки відчуття, а все, що нас оточує,— наслідок психічної діяльності, комплекс відчуттів (Дж. *Берклі*, Дж. *Юм*, Е. *Мах*, *неопозитивізм*), і раціоналістичний, який виходить з того, що первинними і реально існуючими є свідомість і самосвідомість індивідів (Б. *Паскаль*, І. *Кант*, Й. Г. *Фіхте*, *«філософія життя»*, *екзистенціалізм*). Гносеологічні корені С. і. криються в абсолютизації активності людської свідомості. Особливо поширився С. і. у буржуазній філософії 20 ст. (*неокантіанство, емпіріокритицизм, прагматизм* та ін.). У сучас. прихильників С. і., особливо представників *неопозитивізму*, помітна тенденція до усунення відвертого *суб'єктивізму*, психологізму й *релятивізму*, до стирання різкої межі між суб'єктивним і об'єктивним ідеалізмом (напр., *неореалізм*). Всебічну критику С. і. дав В. І. Ленін у праці *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»*. Див. також *Соліпсизм*.

СУ́БІР — природний сосновий ліс із домішками берези, дуба, осики, ялини тощо. В складних С. у *підліску* зустрічаються лящина, бузина, проскурина та ін. кущові рослини. Грунти С.— глибокі супіски або піски. С. широко розповсюджені в СРСР та ін. країнах помірного поясу; в УРСР — на Поліссі і на піщаних терасах річок лісостепової та степової зон.

СУБЛІМА́ЦІЯ (від лат. sublimo — підношу), узгін — перехід речовини з кристалічного стану безпосередньо (без плавлення) у газоподібний; відбувається з поглинанням теплоти (фазовий перехід I роду). Необхідна для С. енергія наз. теплотою С. (див. *Теплота фазового переходу*). С. можлива у всьому інтервалі т-р і тиску, при яких співіснують тверда і газоподібна фази. Застосовують С. для очищення твердих речовин від домішок тощо.

СУБЛІМА́ЦІЯ у психології — у *фрейдизмі* процес перетворення нижчих, інстинктивних, особливо сексуальних потягів на вищі форми психічного життя людини. Термін у 1900 запровадив З. *Фрейд*. С. — одне з центр. понять концепції *психоаналізу*, за якою соціально заборонені підсвідомі потяги сублімуються, тобто трансформуються в різні морально дозволені, легалізовані суспільством форми діяльності — праця, мистецтво. С. приділяється багато уваги також у *дитячій психології*, у *психології творчості*. В *соціальній психології* її пов'язують з процесом *соціалізації* особистості. Хибність позицій фрейдистів полягає в тому, що, розглядаючи діяльність і поведінку людини як С. інстинктивного, соціалізацію біологічного, вони ігнорують соціальну природу свідомості і діяльності особистості.

Д. Ф. Ніколенко.

СУБЛІТОРА́ЛЬ (від лат. sub — під і *літораль*) — зона морського дна, розташована нижче літоралі та обмежена з боку океану зоною *батіалі*. Характерні висока освітленість води та її прогрівання. С.— район зосередження осн. пром. запасів придонної флори і фауни.

СУБМАРИ́НА (англ. submarine, від лат. sub — під і marina — морська) — див. *Підводний човен*.

СУБОРЕ́НДА (від лат. sub— під і *оренда*) — угода, договір, за яким орендар передає орендоване ним майно або його частину в тимчасове користування іншій особі (суборендареві) за певну винагороду.

СУБО́ТИЦЯ — місто на Пн. Югославії, в Сербії, у складі автономного краю *Воєводина*. Вузол з-ць і автошляхів. 90 тис. ж. (1973). Розвинута харч. пром-сть (гол. чин. переробка сировини з навколишніх с.-г. районів). Окремі маш.-буд. (електротех., по виробн. велосипедів), металообробні, хім., шкіряно-взут. підприємства. Великі друкарні. С.— центр одного з осн. зернових районів країни. Вищі технічна та архітектурна школи. Театр.

СУ́БОТІВ — село Чигиринського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташований на р. Тясмині (прит. Дніпра), за 28 км від залізничної ст. Фундукліївка. Засновано 1616 на землі, яку один з польс. магнатів подарував чигиринському підстарості М. Хмельницькому (батькові Б. *Хмельницького*). З С. пов'язано багато років життя Б. Хмельницького. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* С. був одним з осередків гетьманської влади і дипломатії. Після смерті Б. Хмельницького С. втратив своє значення. В 1664 С. було зруйновано польс.-шляхет. військом С. *Чарнецького*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* С. залишився за Польщею. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Трудящі С. брали активну участь у *Чигиринській змові 1877*. Рад. владу проголошено в кінці січня 1918. В С. — стародавнє *Суботівське*

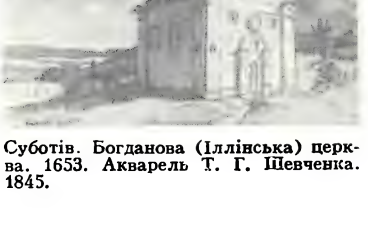

Суботів. Богданова (Іллінська) церква. 1653. Акварель Т. Г. Шевченка. 1845.

городище; *Іллінська церква* (1653) — родинна усипальниця, де було поховано Б. Хмельницького і його сина Тимоша; іл. див. т. 4, с. 355. У 1843, 1845 С. відвідав Т. Г. Шевченко.

СУ́БОТІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — багатошарове *городище* кінця *бронзового віку* і раннього *залізного віку* в с. Суботові Чигиринського р-ну Черкас. обл. Досліджували його 1951 і 1955. Складається С. г. з Малого городка — круглого укріплення площею бл. 0,5 га — та прилеглого до нього поселення площею понад 1,5 га. Поселення виникло в 9 ст. до н. е. за часів *чорноліської культури*. В *культурному шарі* того часу відкрито залишки великих прямокутних землянок з вогнищами і дерев'яними стінами. В пізнішому культур. шарі цієї самої культури виявлено залишки напівземлянок, знайдено численні предмети з бронзи, кістки та каменю (браслети, проколки, *псалії*, наконечники стріл, зернотерки тощо), а також перші на цій території вироби із заліза. На С. г. розкопано культур. шар *зарубинецької культури*, де виявлено залишки жител і госп. ям, знайдено залізні серпи, ножі та шила, античний і місц. посуд тощо.

СУБРАХУ́НКИ — проміжна ланка між синтетичними й аналітичними рахунками. С. використовують для об'єктів обліку з різною номенклатурою. Так, синтетичний рахунок «сировина і матеріали» поділяється на п'ять С., кожний з яких, в свою чергу, може деталізуватися в аналітичному обліку за місцем зберігання матеріалів і видами або групами матеріальних цінностей. С. передбачають у *планах рахунків* бухгалтерського обліку і використовують для складання звітності й аналізу показників рахунків. У системі установ Держбанку СРСР і Будбанку СРСР застосовують розрахункові, поточні, позичкові, кореспондентські С., що їх відкривають госп. орг-ціям, які мають негоспрозрахункові підприємства й орг-ції в ін. населених пунктах, що не входять у район діяльності установи банку, де відкрито осн. рахунки.

СУБРЕГІОНА́ЛЬНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ МІЖНАРО́ДНІ [від лат. sub — під і regio (regionis) — край, область] — у міжнар. праві організації з відносно невеликою кількістю держав-членів, які мають специфічні політико-екон. інтереси, що випливають з особливостей їхнього географічного розташування. Створюються на основі багатосторонніх угод. До таких організацій належать *Бенілюкс* (3 країни), *Рада Згоди* (5 африканських країн), *Дунайська комісія* (8 придунайських країн), Організація держав басейну ріки Сенегал (5 країн) та ін. Статути і діяльність С. о. м. повинні відповідати вимогам Статуту ООН, принципові суверенної рівності держав-членів та ін. основним принципам міжнар. права. Від С. о. м. слід відрізняти субрегіональні угруповання, що існують у межах регіональних угод чи організацій, але не мають постійних органів [напр., у рамках регіональної Латиноамериканської асоціації інтеграції існують три субрегіональні угруповання — Договір про співробітництво країн Амазонської зони, Договір про субрегіональну інтеграцію (Андський пакт) та Договір басейну ріки Ла-Плата].

О. О. Шишко.

СУБСЕРЕДЗЕМНОМО́Р'Я — природна область, ландшафти якої характеризуються перехідними рисами між *середземномор'ям* і природними зонами *помірного поясу*. Ландшафти С. в СРСР поширені на пд. схилі *Головного пасма Кримських гір* та у пн. частині чорноморського узбережжя Кавказу (від Новоросійська до Туапсе). Пересічні т-ри січня 0, +4°, липня +19, +25°. Опадів 300—700 мм на рік, зимовий максимум їх, на відміну від субтропічного клімату, виражений слабо. Для рослинного світу С. характерне значне флористичне багатство за участю середземноморських видів; багато *ендеміків*. Реліктові фітоценози вічнозелених і листопадних дерев і чагарників; поширені *шибляк* і *фригана* на коричневих і бурих грунтах.

О. В. Єна.

СУБСИДІА́РНА ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ (від лат. subsidiarius — допоміжний, додатковий) — додаткова цивільно-правова відповідальність іншої особи за *зобов'язанням* осн. боржника при неможливості задоволення ним повністю або частково вимог *кредитора*. Відповідно до рад. законодавства С. в. існує тільки поряд з осн. *відповідальністю цивільною* і виникає, якщо вона передбачена законом або договором. Зокрема, на підставі ст. 447 ЦивК УРСР С. в. несуть батьки (усиновителі) або піклувальники за шкоду, заподіяну їхніми неповнолітніми дітьми або підопічними віком від 15 до 18 років при відсутності у неповнолітніх майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної шкоди. С. в. вказаних осіб встановлено законом поряд з осн. відповідальністю самих *неповнолітніх*. Підставою для С. в. батьків (піклувальників) є їхня власна вина в неналежному здійсненні своїх обов'язків (виховання, догляду). Тому закон не надає в даному випадку права *регресного позову* (зворотної вимоги) до неповнолітнього. В порядку С. в. відповідає й вищестояща госп. орг-ція, що видала Держбанкові *гарантію* для забезпечення виконання підвідомчою орг-цією зобов'язання на підставі договору банківської позики.

С. П. Коломацька.

СУБСИ́ДІЯ (лат. subcidium — допомога, підтримка) — в капіталістичних країнах допомога в грошовій або натуральній формах, яка надається державою за рахунок коштів *бюджету державного* місцевим органам влади, *юридичним особам*, громадянам, іншим державам. За капіталізму С. спочатку надавалися буржуазною державою для заохочення розвитку нац. пром-сті, здійснення різних екон. програм, які були не під силу приватним капіталістам. За імперіалізму надання С. стало знаряддям підтримки приватного підприємництва і втручання буржуазних держав у процес відтворення всього суспільного капіталу, проведення *мілітаризації капіталістичної економіки*.

Бувають п р я м і й н е п р я м і С. За допомогою прямих С. д-ва стимулює *нагромадження капіталу*, фундаментальні наук. дослідження, розвиток економіки капіталізму в цілому (див. *Санація*). Поряд з прямими С. застосовують різні форми непрямих С., які переплітаються і доповнюють одна одну. Так, існує система диференційованих податкових ставок, пільгове кредитування приватномонополістичних об'єднань, субсидування під виглядом «допомоги» іноз. д-в — маріонеткових політ. режимів, проведення *неоколоніалізму*. Всі ці виплати С. лягають важким тягарем на трудящих капіталістичних д-в. У соціалістичних країнах С. не існує (див. *Дотація*).

СУБСТА́НЦІЯ (лат. substantia — сутність) — філософська категорія, якою позначається загальна основа всіх змін явищ та предметів. У домарксистській і сучас. бурж. ідеалістичній філософії під С. розуміють першооснову всього існуючого, яка зумовлює виникнення і зникнення конкретних речей та явищ, а сама ні від чого не залежить, будучи причиною самої себе. З погляду ідеалістичного *монізму* такою С. є дух, ідея, бог, світовий розум. *Дуалізм* виходив з визнання двох субстанцій: матеріальної і духовної. З позицій *плюралізму* все існуюче складається з множини самостійних рівнозначних духовних С. *Пантеїзм* вважав С. бога, який ототожнювався з природою. *Метафізичний матеріалізм* розумів під С. матерію, яку ототожнював з вічними, незмінними, непроникними і неподільними атомами. Діалектико-матеріалістична філософія подолала метафіз. тлумачення С., розуміючи її як матерію, яка є суб'єктом усіх своїх змін. Взірець діалектико-матеріалістичного вживання категорії С. дав К. Маркс у «*Капіталі*». Аналізуючи поняття вартості, він показав, що С. вартості, яка не залежить від усіх окремих форм її прояву, є людська праця. В. І. Ленін вважав за необхідне «поглибити пізнання матерії до пізнання (до поняття) субстанції, щоб знайти причини явищ» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 133).

В. С. Горський.

СУБСТРА́Т (від лат. substratum — підстилка) — 1) В б і о л о г і ї — предмет або речовина, до якої прикріплені «сидячі» тваринні та рослинні організми, в т. ч. мікроорганізми. 2) В м і к р о б і о л о г і ї — *поживні середовища* для розвитку мікроорганізмів. 3) В б і о х і м і ї — речовина, на яку діє *фермент*. Структура молекули С. комплементарна (див. *Комплементарність*) структурі активного центра молекули ферменту, з яким утворює в процесі реакції нестабільний проміжний фермент-субстратний комплекс, що після закінчення реакції розпадається на кінцевий продукт та вільний фермент. С. впливає на формування активного центра ферменту і таким чином зумовлює його субстратну специфіч-

вість. Від назви С. утворюють робочі назви багатьох ферментів додаванням суфікса -аз до її кореня (напр., целюлоза є С. ферменту целюлази).

СУБСТРА́Т у мовознавстві — сукупність фактів і явищ усіх *рівнів мови* в поширеній на якійсь території мові, що за походженням пов'язані зі зниклою мовою, яка раніше існувала на цій території (напр., дакійський С. рум. мови — сліди зниклої мови даків, кельтський С. франц. мови та ін.). Субстратні сліди виникають внаслідок тривалої *двомовності* й етнічних контактів населення. Див. також *Мовні контакти, Суперстрат* у мовознавстві, *Схрещування мов*.

С. В. Семчинський.

СУБТРОПІ́ЧНІ ПОЯСИ́, субтропіки — природні пояси Землі, розташовані в Пн. і Пд. півкулях між *тропічними поясами* та *помірними поясами*. Від помірних поясів С. п. відрізняються вегетацією протягом усього року, від тропічних — кращою вираженістю сезонних відмінностей термічного режиму. Для С. п. характерна чітка зміна пір року. Влітку переважає тропічне повітря; пересічна т-ра найтеплішого місяця від +20 до +30°. Взимку в С. п. спостерігається циклонічна діяльність, переважає повітря помірних широт. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця від +4 до +12°, можливі морози та періодичне випадання снігу. Опадів на окраїнних частинах материків 500—1000 мм і більше, у внутр. районах — менше 200 мм на рік. У межах С. п. спостерігається секторіальна відмінність ландшафтів. На зх. окраїнах материків формуються напівсухі субтропіки середземноморського типу (див. *Середземноморські природні зони*), внутр. райони материків зайняті сухими субтропіками, сх. сектори — вологими субтропіками. В межах С. п. виділяють такі зони: субтропічних вічнозелених лісів і чагарників, субтропічних мусонних мішаних лісів, лісостепові, субтропічних степів та субтропічних напівпустель і пустель. С. п.— важливий район вирощування цитрусових, чаю, олив, інжиру, винограду, ефіроносних і волокнистих рослин, бавовнику (в сухих субтропіках). Океани в межах С. п. характеризуються високими т-рами (+15, +16°) і солоністю води. На Україні риси субтропічної природи характерні для *Південного берега Криму*. Карту див. т. 4, с. 304—305.

В. Г. Єна.

СУБФЕБРИЛІТЕ́Т (від лат. sub — під і febris — гарячка) — стан, що характеризується невеликим (не вище за 38°С), але більш-менш тривалим підвищенням т-ри тіла людини. С. є проявом певної інфекції в організмі (*туберкульозу,* хронічного *тонзиліту* тощо), іноді виникає через порушення регуляції теплового обміну (утворення і віддавання організмом тепла) *центральною нервовою системою*.

СУБХІ́ (Subhi) Мустафа (7.II 1882, м. Гіресун — 28.I 1921, поблизу м. Трабзон) — діяч тур. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї чиновника. В 1906 закінчив юрид. ф-т Стамбульського ун-ту, пізніше — ф-т соціальних наук Паризького ун-ту. Повернувшись до Туреччини, працював викладачем. У 1910 вступив до Османської соціалістичної партії.

В 1913 заарештований і засуджений до 15-річного заслання, 1914 втік до Росії. У тому ж році в зв'язку зі вступом Туреччини у 1-у світ. війну 1914—18 інтернований і засланий на Урал. У 1915 вступив до РСДРП. Проводив революц. роботу серед тур. військовополонених. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції працював у Нар. комісаріаті в справах національностей, Центр. бюро комуністичних орг-цій народів Сходу. Ініціатор створення тур. комуністичної орг-ції в Москві (1918), обраний головою її Центр. бюро. В 1918 заснував газ. «Єні дюнья» («Новий світ»), що пропагувала ідеї Жовтн. революції серед трудящих-мусульман Росії і Сходу. Учасник І конгресу Комінтерну (1919) і з'їзду народів Сходу (1920, Баку). В 1919 брав участь у боях проти денікінців і петлюрівців на Україні. Один із засновників КП Туреччини (КПТ; 1920, Баку), голова ЦК КПТ з часу заснування. За ініціативою й участю С. перекладено тур. мовою ряд праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Після повернення 1921 на батьківщину С. та 14 ін. керівних діячів КПТ були заарештовані і по-звірячому вбиті реакціонерами.

СУ́ВА — столиця д-ви Фіджі. Головний політ., екон. і культур. центр країни. Розташована на Пд. Сх. о. Віті-Леву. Мор. порт, аеропорт. Бл. 75 тис. ж. (1980). Окремі підприємства будівельних матеріалів, миловарної та харч. пром-сті. В районі С.— цукр. з-ди. Ун-т. Туризм.

СУВЕРЕНІТЕ́Т (франц. souveraineté — найвища влада) — повнота влади в *державі*. Поняття «найвища влада» склалося з появою класового суспільства та д-ви. Ідея С. виникла в умовах становлення капіталізму в боротьбі проти феод. роздробленості, яка гальмувала його розвиток у період, коли починалося утворення нац. абсолютистських д-в. В ході боротьби проти *абсолютизму* буржуазія, що йшла до влади, висунула ідею С. народу. Під цим гаслом відбувалися революції в США, Франції, Латинській Америці. Але владою, що її завоювали нар. маси, скористалася буржуазія, яка висунула на перший план С. д-ви, що забезпечувала класове панування, диктатуру великої буржуазії.

Соціалістична революція встановлює С. народу і для народу. Вже в ході її утверджується верховенство трудящої більшості над експлуататорською меншістю. Тому в соціалістичних д-вах поняття «народний суверенітет» і «державний суверенітет» стали ідентичними. *Національно-визвольний рух*, що розгорнувся під впливом Великої Жовтн. соціалістичної революції і спрямований проти імперіалізму й колоніалізму, має своєю метою визволення поневолених народів і визнання їхнього С. Принцип дотримання С. є панівним у взаємовідносинах соціалістичних країн, у їхніх взаєминах з країнами, які розвиваються, а також з усіма ін. країнами. Визнання С. кожної д-ви — один із принципів *мирного співіснування*. Його закріплено в *Статуті ООН,* у багатьох *договорах міжнародних* і деклараціях. Дотримання С. — осн. завдання сучас. *міжнародного права*.

Політиці визнання С. за всіма д-вами протистоїть політика імперіалістичних д-в, які порушують С. народів, створюючи агресивні блоки, воєнні бази на чужих територіях. С. д-в передбачає їхню незалежність у відносинах з ін. д-вами. Ця незалежність є зовнішнім С., що не допускає втручання у справи даної д-ви з боку ін. д-ви. С. означає не лише політичну, а й екон. незалежність д-в. В умовах успішної антиколоніальної боротьби (в т. ч. проти *неоколоніалізму,* проти панування іноз. монополій), коли багато д-в здобули політ. С., посилюється їхня боротьба за екон. незалежність — «економічний суверенітет». С. д-ви поширюється на її *територію*. Звідси — поняття «територіальний суверенітет». У найзагальнішій формі це поняття виражає С. народів над матеріальними засобами їхнього життя. Як наслідок цього в умовах антиімперіалістичної боротьби висувається поняття «суверенітет над природними багатствами». Всі ці поняття, що випливають із заг. поняття «суверенітет», являють собою по суті комплекс суверенних прав д-ви.

М. Субхі.

Суверенітет СРСР, УРСР, як і ін. рад. союзних республік, — справжній С. народу. Внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції, яка проголосила суверенність народів Росії, С. у рад. республіках втілився в диктатурі робітн. класу в союзі з трудящим селянством, а згодом, після ліквідації експлуататорських класів, — у повновладді всього народу, яке послідовно здійснюється в загальнонар. д-ві. За всіма націями, які пригноблювались царизмом і великоруською буржуазією, було визнано *право націй на самовизначення* (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 35, с. 137).

Укр. Рад. республіка утворена 12 (25). XII 1917 як самостійна держава. Трудящим Рад. України довелося вести боротьбу за С. робітничо-сел. влади як єдиної суверенної влади, що виключала будь-яку ін. владу на території України. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад,* проголосивши Україну Республікою Рад, заявив, що влада на території республіки належить виключно Радам робітн., солдат. і селянських депутатів. Утворений 1922 Союз РСР не послабив, не обмежив, не поглинув національної державності і С. *союзних радянських соціалістичних республік*. Утворений на основі принципу соціалістичного *федералізму,* в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. республік, Союз РСР є єдиною союзною багатонац. д-вою.

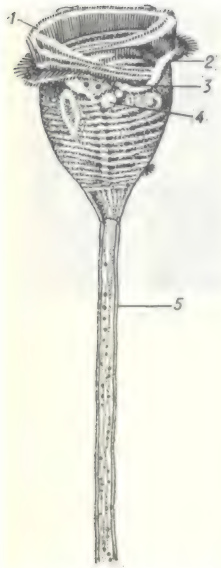

Сувійка (схема будови):
1 — мембранели;
2 — перистомальний (навколоротовий) валик;
3 — заглиблення ротової лійки;
4 — скоротлива вакуоля;
5 — стебельце.

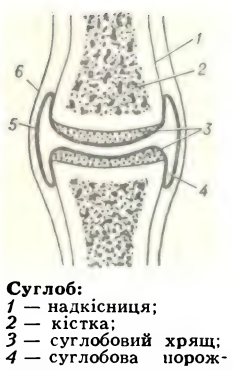

Суглоб:
1 — надкісниця;
2 — кістка;
3 — суглобовий хрящ;
4 — суглобова порожнина;
5 —синовіальна оболонка суглобової сумки;
6 —волокниста оболонка суглобової сумки.

Союзні радянські республіки об'єднані спільною метою побудови комунізму, братерською взаємодопомогою і взаємодією, послідовним нар. характером *влади державної* в Союзі і республіках. В народності влади в СРСР і союзних республіках — суть С. Суверенними є не тільки Союз РСР у цілому, а й кожна з 15 союзних республік, що входять до його складу. При цьому суверенітет СРСР гармонійно поєднується з С. союзних республік. Таке поєднання зумовлене формою державного устрою СРСР. Тільки в результаті об'єднання цих республік в єдину федеративну д-ву на основі ленінських принципів і можливе було збереження С. республік, суверенні права яких охороняються Союзом РСР. Це стосується здійснення завдань як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Єднання, яке зумовлювало схожість, а найчастіше і однаковість постанов і *декретів*, що приймались у галузі внутр. політики, вело до єдності зовн. політики, договірних і дипломатичних актів. З утворенням СРСР здійснення зовн. політики було віднесено до відання Союзу, але [відповідно до резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання] при цьому забезпечувалася реальна участь в органах зовн. зносин представників республік. У ході Великої Вітчизн. війни дедалі наочнішою ставала необхідність безпосередньої участі союзних республік у здійсненні зовн. політики СРСР, розширені в післявоєнний час міжнар. зв'язків СРСР і союзних республік з ін. д-вами, зокрема шляхом участі в міжнар. орг-ціях, що ставили своїм завданням зміцнення миру та безпеки, розвиток міжнар. співробітництва з екон., соціальних і культур. проблем, участі союзних республік у міжнар. конференціях та міжнар. договорах. Тому 1.III 1944 було прийнято закон, яким передбачалося право союзних республік вступати в безпосередні зносини з іноз. д-вами, що було закріплено внесенням у Конституцію СРСР 1936 (ст. 18-б) та в конституції союзних республік (у Конституції УРСР 1937 в ст. 15-б) відповідних доповнень. У ст. 80 діючої Конституції СРСР зазначено: «Союзна республіка має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій». Конституційне закріплення суверенних прав союзних республік у галузі зовн. політики знайшло своє відображення і в конституціях союзних республік (ст. 74 Конституції УРСР).

В. М. Корецький.

СУВЕРЕ́ННОЇ РІ́ВНОСТІ ПРИ́НЦИП — один з основних принципів *міжнародного права*, який полягає в тому, що всі держави юридично рівні; кожна держава є суб'єктом міжнар. права з моменту свого виникнення (незалежно від визнання її ін. державами) і має право брати участь у міжнар. відносинах, зокрема в конференціях і організаціях, у розв'язанні питань, що зачіпають її інтереси. Одним з найважливіших проявів цього принципу є те, що норми міжнар. права створюються самими д-вами (рівноправними суб'єктами міжнар. права) шляхом узгодження. С. р. п. закріплено в *Статуті ООН*, у *Заключному акті* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 в Хельсінкі. Основу змісту С. р. п. становить нерозривний зв'язок принципу поважання держ. *суверенітету* і принципу рівноправності д-в. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції, яка поклала початок докорінній перебудові системи міжнар. відносин та формуванню нового міжнар. права, С. р. п. утвердився у повному обсязі. Внаслідок активної боротьби Рад. д-ви, а після 2-ї світової війни і ін. соціалістичних країн та молодих незалежних д-в у міжнар. праві ліквідовано інститути, які суперечили С. р. п., утвердився ряд нових осн. принципів та прогресивних норм, що сприяло його зміцненню та розвиткові. Нормативний зміст С. р. п. зафіксовано в Декларації про принципи міжнар. права 1970 (див. *Декларації ООН*), у якій підкреслено, що всі д-ви користуються суверенною рівністю, мають однакові права і обов'язки, є рівноправними членами міжнар. співдружності незалежно від відмінностей екон., соціального, політ. або ін. характеру. Декларація перелічує складові елементи поняття «суверенної рівності принцип», серед яких — обов'язок кожної д-ви поважати правосуб'єктність ін. д-в; право вільно обирати і розвивати свої політ., соціальні, екон. та культур. системи. В Конституції СРСР (ст. 29) законодавчо закріплено, що С. р. п. є одним із конституційних принципів, на основі яких будуються відносини СРСР з ін. д-вами.

Н. М. Ульянова.

СУВІ́Й — 1) Найдавніша рукописна книга у вигляді згорнутого в трубку аркуша (папірусу, пергаменту, м'якої шкіри, паперу). С. були поширені у стародавніх Єгипті, Греції, Римі до перших століть н. е. У Київській Русі С. відомі з 9 ст. і наз. «столбці». 2) Картини в Китаї, Японії, Кореї у вигляді вертикальних С., які вішають на стіни, а також своєрідні книги та альбоми у вигляді горизонтальних С. 3) Шматок полотна або іншої тканини, який зберігають згорнутим у трубку.

СУВІ́ЙКА (Vorticella) — рід одноклітинних тварин ряду *круговійчастих інфузорій*. Тіло С. (розмір до 150 мкм) за формою схоже на дзвін, що прикріплюється до субстрату за допомогою скоротливого стебельця. На розширеному кінці тіла є подвійний ряд війок, закручених уліво, що зливаються в суцільні утвори — мембранели. Розмноження нестатеве — поділом, в результаті якого утворюється тимчасово вільноплаваюча дочірня особина; відомий статевий процес — *кон'югація*. В роді понад 150 видів, поширених у прісних і морських водах усіх частин світу, з них в СРСР — понад 100 видів, у т. ч. в УРСР — 36. С. є індикаторами забрудненості води (вказують на незначний ступінь її забрудненості). Деякі С.— зовн. симбіонти (див. *Симбіоз*) риб та водних безхребетних.

В. П. Коваль.

СУВО́РОВ Георгій Дмитрович (н. 17. V 1919, Саратов) — рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1943. Закінчив Томський ун-т (1941). Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1946—65 працював у Томському ун-ті. З 1965 — зав. відділом Ін-ту прикладної математики і механіки АН УРСР. Осн. праці С. стосуються теорії функцій, зокрема метричної й топологічної теорії відображень плоских і просторових областей. С. розробив теорію відображень зі скінченним інтегралом Діріхле, а також одержав важливі результати в теорії квазіконформних і конформних відображень.

СУВО́РОВ Олександр Васильович [13 (24).XI 1729 чи 1730, Москва — 6 (18). V 1800, Петербург, похований в *Олександро-Невській лаврі*] — рос. полководець і військ. теоретик, генерал-фельдмаршал (з 1794), генералісимус (з 1799), граф Римніцький (1789), князь Італійський (1799). Почав військ. службу капралом (1748). Учасник *Семилітньої війни 1756—63*. У 1768—72 командував рос. військами, які вели боротьбу проти загонів *Барської конфедерації 1768*. Під час рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91 очолені С. війська здобули перемоги під Козлуджею (1774), *Кінбурном* (1787), *Фокшанами* (1789), на р. Римніку (див. *Римніцький бій 1789*), взяли штурмом *Ізмаїл* (1790). В 1796—97 командував рос. військами на тер. України. В Тульчині написав працю «Наука перемагати» (укр. переклад — К., 1945). В серпні 1774 за наказом *Катерини II* направлений з військами для придушення *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. Придушував *польське повстання 1794*. За імп. Павла I — в опалі, був висланий у с. Кончанське Новгород. губ. (до 1799). Під час *Італійського походу Суворова 1799* і *Швейцарського походу Суворова 1799* рос. війська завдали серйозних поразок франц. армії. Полководницька діяльність С., його праці, виховані ним у рос. армії бойові традиції мали значний вплив на розвиток рос. воєнного мистецтва. В СРСР 29.VII 1942 встановлено *Суворова орден*, 1943 створено *суворовські училища*. На честь С. названо ряд населених пунктів, у т. ч. на Україні. Відкрито ряд музеїв С. (зокрема, у с. Тиманівці Тульчинського р-ну Вінн. обл.), встановлено пам'ятники — в Москві, Ленінграді, Очакові, Ізмаїлі, Тульчині, Києві, Сімферополі, Тирасполі, Херсоні та ін.

Літ.: Александр Васильевич Суворов. Сборник статей. М., 1980.

В. П. Ващенко.

СУВО́РОВА О́РДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29.VII 1942 на честь рос. полководця О. В. *Суворова*. С. о. нагороджують командирів Рад. Армії за видатні успіхи в справі управління військами, відмінну організацію бойових операцій і

проявлені при цьому рішучість і наполегливість, внаслідок чого досягнуто перемоги в боях за Батьківщину. С. о. має три ступені. Найвищим ступенем є 1-й. Знак ордена 1-го ступеня виготовляють із платини, 2-го — із золота, 3-го — зі срібла. Всього за роки Великої Вітчизн. війни С. о. усіх ступенів нагороджено понад 7 тис. чол. та більш як 1520 частин і з'єднань Радянської Армії і Радянського ВМФ.

СУВО́РОВЕ (до 1941 — Шикирлікитай) — селище міського типу Ізмаїльського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташоване на березі оз. Катлабух. 6,4 тис. ж. (1983). У с-щі — з-ди: залізобетонних конструкцій, асфальтовий, цегельний, виноробний, комбікормовий, маслоробний; консервний та харч. комбінати, міжгосп. буд. орг-ція, виробниче відділення Ізмаїльської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, середня школа, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1819, с-ще міськ. типу — з 1961.

СУВО́РОВСЬКІ УЧИ́ЛИЩА — спеціалізовані середні військ.-навчальні заклади в СРСР для підготовки юнаків до навчання у вищих військ. училищах і наступної служби в Збройних Силах. Засновані згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21. VIII 1943 для дітей, батьки яких загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Названі на честь О. В. *Суворова*. З 1956 в С. у. почали приймати синів військовослужбовців, які перебувають у запасі, відставці, а також синів робітників, колгоспників і службовців. Строки навчання, вік прийому змінювалися; до 1969 С. у. перейшли на дворічний строк навчання (9—10-і класи). На поч. 80-х рр. було 8 С. у.: Казанське, Калінінське, Київське, Ленінградське, Мінське, Московське, Свердловське й Уссурійське.

СУГЕСТОЛО́ГІЯ (від лат. suggestio — навіювання і грец. λόγος — вчення) — галузь науки, що вивчає психологічні явища *навіювання* та *самонавіювання*. Бере початок від *гіпнології*. Досліджує не тільки сугестивні феномени, що спостерігаються в стані гіпнотичного сну, а й навіювання в несплячому стані, що характеризується загальним розслабленням, розкутістю (див. *Релаксація, Автогенне тренування*). Найширші сфери застосування С.— медицина (сугестотерапія) і педагогіка (сугестопедія). Окремим видом сугестопедії є *гіпнопедія*. Основи С. заклали вітчизняні вчені (В. М. Бехтерєв, І. П. Павлов, К. І. Платонов, Л. А. Близниченко, А. М. Свядощ та ін.). В 60-х рр. 20 ст. С. обгрунтував болг. учений Г. Лозанов, директор першого в світі н.-д. ін-ту сугестології (засн. 1966). З 1975 в Болгарії видається журн. «Суггестология и суггестопедия» (болг., рос. та англ. мовами).

Літ.: Лозанов Г. Сугестология. София, 1971; Шварц И. Е. Внушение в педагогическом процессе. Пермь, 1971; Близниченко Л. А. Ввод и закрепление информации в памяти человека во время естественного сна. К., 1966.

О. Т. Губко.

СУ́ГЛИНОК — тонкозерниста осадочна гірська порода. Складається на 10—30 % (за масою) з глинистих частинок (розміром менше як 0,005 мм), а також пилуватих і піщанистих частинок. Звичайно С. містить глинисті мінерали (*каолініт, монтморилоніт* тощо). За походженням С. поділяють на морські, озерні, річкові, еолові, делювіальні (див. *Делювій*), водно-льодовикові тощо. С. є важливою складовою частиною суглинистих *ґрунтів*. Використовують як сировину для виробн. цегли.

СУГЛО́Б — рухоме перервне з'єднання кісток *скелета* хребетних тварин і людини. Має три неодмінні елементи: суглобові поверхні двох або більше кісток (одна поверхня, як правило, є головкою, друга — ямкою), суглобову порожнину, заповнену *синовіальною рідиною*, і суглобову сумку, вистелену синовіальною оболонкою. Крім того, існують структури (суглобовий диск, суглобовий меніск, суглобова губа, внутр. і позакапсульні зв'язки, сесамоподібні кістки), які в повному поєднанні зустрічаються лише в окремих С. Рух С. визначається переважно формою суглобових поверхонь, яку порівнюють з геометричними фігурами. Звідси й назви С. за формою: кулясті (напр., плечовий), еліпсоїдні (напр., променевозап'ястний), циліндричні (напр., променеволіктьовий) та ін. За рухами зчленованих ланок, що здійснюються навколо однієї осі, двох або багатьох осей, С. поділяють на багатоосьові (напр., кулясті, плоскі), двоосьові (напр., еліпсоїдні, сідлоподібні) та одноосьові (напр., циліндричні). Залежно від кількості кісток, що беруть участь в утворенні С., і того, як поєднуються рухи цих кісток між собою, С. класифікуються на прості (напр., міжфалангові), комбіновані (напр., скроневонижньощелеповий) і комплексні (напр., грудинно-ключичний). В укріпленні С. велике значення мають оточуючі їх *м'язи*. Ураження С. бувають наслідком травм (*вивих*), природженими, а також обмінно-деструктивної (*артроз*) або запальної (артрит) природи. В результаті різних патологіч. процесів в С. можливий розвиток обмеження рухомості (*контрактура*) або повного знерухомлення (*анкілоз*).

Ю. Я. Полулях.

СУГОКЛІ́Я, Сухоклія — річка в Кіровогр. обл. УРСР, права прит. *Інгулу* (бас. Пд. Бугу). Довж. 58 км, площа бас. 983 км². Має рівнинний характер, широку долину. Стік зарегульовано водосховищами, багато ставків. Воду річки використовують для побутового водопостачання і зрошування.

СУГРУ́ДОК — перехідний між *суборами* і *діброво*ю природний *ліс*. Від діброви С. відрізняється наявністю сосни, папороті-орляка, рокитника та ін. суборових видів, а від суборів — наявністю у деревних ярусах і трав'яному покриві дібровних видів.

СУД — орган *держави*, що в інтересах пануючого класу, а в розвинутому соціалістич. суспільстві — в інтересах всього народу здійснює *правосуддя*. Завдання С. визначаються класовою суттю д-ви, яка його створила. В експлуататорських, зокрема бурж., д-вах С. завжди був і залишається захисником пануючого класу, «сліпим, тонким знаряддям нещадного придушення експлуатованих, обстоюючим інтереси грошового мішка» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 35, с. 259—260). У Країні Рад ліквідація бурж. судової системи і створення судів нового типу почалися зразу ж після перемоги Великого Жовтня за ініціативою нар. мас, керованих партією більшовиків. Завданням нових судів, за визначенням В. І. Леніна, була боротьба проти спроб повалених класів відновит своє панування або відстояти свої привілеї чи потай протягти, обманом дістати ту чи іншу частину цих привілеїв (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 36, с. 154). Перший законодавчий акт про створення нової *судової системи* в країні — *Декрет про суд* (1917) закріпив найважливіші демократичні принципи організації і діяльності проле т. С. щодо здійснення правосуддя, які відповідали природі і духові нового соціального ладу. Відтоді форми і принципи діяльності рад. С. весь час удосконалювались, їхні завдання визначалися відповідно до нових функцій *Радянської соціалістичної держави* щодо побудови соціалізму в країні. Осн. принципи організації й діяльності рад. судових органів у *розвинутому соціалістичному суспільстві* визначаються *Конституцією СРСР*, конституціями союзних (див., зокрема, *Конституція УРСР*) і авт. республік, *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР*. Діяльність С. при здійсненні ним своїх функцій спрямована на всемірне зміцнення *соціалістичної законності* і *правопорядку*, запобігання злочинам та ін. правопорушенням і має завданням охорону закріплених у Конституції СРСР суспільного ладу, його політ. та екон. систем; соціально-екон., політ. та особистих прав і свобод громадян, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, рад. законами; прав і законних інтересів держ. підприємств, установ, орг-цій, колгоспів та ін. кооп. орг-цій, їхніх об'єднань, ін. *громадських організацій*. Усією своєю діяльністю С. виховує рад. громадян у дусі відданості Батьківщині і справі ко-

О. В. Суворов.

Орден Суворова 1-го ступеня.

Київське суворовське училище. Архітектор М. О. Шехонін. 1915—16.

Судак. Залишки фортеці. 14—15 ст.

Судак звичайний.

мунізму, точного і неухильного виконання Конституції СРСР і рад. законів, бережного ставлення до *соціалістичної власності*, додержання дисципліни праці, чесного ставлення до держ. і громад. обов'язку, до правил соціалістичного співжиття. Застосовуючи заходи кримінального *покарання*, С. не тільки карає злочинців, а й має на меті виправлення й перевиховання їх. Правосуддя здійснюється шляхом розгляду С. цивільних і кримінальних справ відповідно до *конституційних принципів судочинства*, в строго визначених процесуальних формах, передбачених Основами процесуального законодавства СРСР, цивільним процесуальним і кримінально-процесуальним законодавством союзних республік. Громадяни СРСР мають *право на судовий захист* від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу і майно. Правосуддя здійснюється на засадах рівності громадян перед законом незалежно від їхнього походження, характеру занять, місця проживання та ін. обставин. Усі суди утворюються на засадах виборності *суддів* і *народних засідателів*, які є відповідальними перед виборцями або органами, що їх обрали, і звітують перед ними. В Союзі РСР діють *Верховний Суд СРСР*, Верховні Суди союзних і автономних республік, обласні (крайові) суди, районні (міські) нар. суди. У Збройних Силах діють військ. трибунали.

О. Н. Якименко.

«СУД І РОЗПРА́ВА», «Суд і розправа в правах Малоросійських широко на різних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний ексцерпт для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіянам списана» — пам'ятка феод. права України 18 ст. Складена в результаті приватної кодифікації, що її провів Ф. О. *Чуйкевич* 1750—58. Являє собою витяг (ексцерпт) з польс.-лит. та рос. законодавства і звичаєвих норм права, що діяли на Лівобережній і Правобережній Україні в 15—18 ст. Найпослідовніше, з класових позицій укр. дворянства, в «С. і р.» систематизовано ті норми права, які закріплювали *право власності* поміщиків на землю, маєтки та покріпачення селян. У «С. і р.» доводилася необхідність відновити на Україні станові шляхетські суди, захищалися інтереси пануючих верств. «С. і р.» не мала офіц. характеру, але в судах посилалися на неї. Вона справила певний вплив на розвиток правової думки на Україні. Зокрема. *судову реформу на Україні 1760—63* було проведено з урахуванням рекомендацій «С. і р.». Рукописна копія «С. і р.», датована 1791, зберігається у відділі рукописів Держ. публічної б-ки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

СУД ПРИСЯ́ЖНИХ — у ряді бурж. країн форма здійснення судового розгляду, що полягає в участі в суді виборних представників здебільшого із заможних верств населення — п р и с я ж н и х з а с і д а т е л і в. Вони утворюють т. з. колегію в складі держ. суду, яка має розв'язувати питання лише про винність або невинність підсудного, а коронні судді (один чи колегія) виносять *вирок* відповідно до рішення присяжних — вердикту. В Росії С. п. було утворено *судовою реформою 1864*; колегія присяжних засідателів діяла в складі окружного суду. Вибори засідателів обмежувалися рядом цензів. Однак царизм, боячись навіть обмеженого демократизму С. п., *судово-адміністративною реформою 1889* значно обмежив їх діяльність.

І. П. Сафронова.

СУДА́К (Lucioperca) — рід риб род. окуневих ряду *окунеподібних*. Довж. до 130 см, маса до 20 кг. Тіло видовжене, стиснене з боків, вкрите досить дрібною лускою. Рот великий. Крім дрібних зубів, має міцні ікла. Забарвлення спини і боків зеленувато-сіре з темними поперечними смугами, черева — світле. 5 видів, поширених у прісних і солонуватих водах Європи й Пн. Америки. У водоймах УРСР (бас. Чорного і Азовського морів) — 3 види: С. з в и ч а й н и й (L. lucioperca), б е р ш (L. volgensis) і С. м о р с ь к и й (L. marina). С.— промисл. риби, з них найбільше значення має С. звичайний. Статева зрілість — на 3—5-му році життя. Нерест у квітні — травні. Плодючість 200—500 тис. ікринок. Живиться гол. чин. рибою. С. є також об'єктом риборозведення і розселення в різні природні та штучні водойми.

СУДА́К — місто Кримської області УРСР, райцентр. Розташований на березі Чорного м., за 55 км від Феодосії. У 212 на місці сучасного С. збудовано фортецю під назвою Сугдея. В кін. 8 — на поч. 9 ст. населений пункт став значним мор. портом. Населення міста підтримувало торг. зв'язки з *Київською Руссю*, Візантією. В давньорус. джерелах згадується під назвою Сурож. З 13 ст. С.— під владою *Кримського ханства*. З 1365 — *генуезька колонія Північного Причорномор'я* (італійці називали її Солдайєю). В 1475 підпала під владу Туреччини. В 1783 С. разом з усім Крим. п-овом приєднано до Росії. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1982 С. — місто. У С.— виноробний радгосп-завод, що входить до *кримського виробничо-аграрного об'єднання виноробної промисловості «Масандра»*, ефіроолійний завод-радгосп, комбінати комунальних підприємств та побутового обслуговування, райсільгосптехніка. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. В С. — філіал архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» — «Судацька фортеця» (Генуезька фортеця, 14—15 ст.), до якого входять: 16 башт, передмостове укріплення, церква Дванадцяти апостолів та ін. споруди. С.— кліматичний приморський курорт середземноморського типу. Клімат С. м'який (пересічна т-ра липня +23°, лютого +2 °С), сухий (опадів 310 мм на рік). Лікувальні фактори — *кліматотерапія*, морські купання. П о к а з а н н я: хвороби органів дихання нетуберкульозного характеру, функціональні захворювання нервової системи тощо. Функціонує цілий рік. В 1825 С. відвідав О. С. *Грибоєдов*. У С. бували вітчизн. учений в галузі статистики, етнографії П. І. *Кеппен*, рос. ботанік Х. Х. *Стевен*, рос. живописці І. К. *Айвазовський*, О. М. *Бенуа*, К. Ф. *Богаєвський*, рос. рад. поет і живописець М. О. *Волошин*, жив вірм. рад. композитор О. О. *Спендіаров*.

Судак. Будинок відпочинку львівських залізничників.

СУДА́Н, Демократична Республіка Судан — держава на Пн. Сх. Африки. На Пн. Сх. омивається водами Червоного м. В адм. відношенні поділяється на 18 провінцій.

Державний лад. С.— республіка. Діюча конституція прийнята 1973. Глава д-ви, уряду і верховний головнокомандуючий — президент, що обирається населенням на 6 років. Законодавчу владу здійснюють президент і однопалатні Нац. нар. збори (ННЗ; 151 депутат, що обирається населенням або призначається президентом на 4 роки), виконавчу — уряд.

Краєвид у Нубійській пустелі.

Природа. Більша частина країни — плато заввишки 300—1000 м, на Пн. якого простягаються Лівійська та Нубійська пустелі. На крайньому Пд. підносяться відроги Центральноафриканського нагір'я (вис. до 3187 м, г. Кіньєті — найвища точка країни), на Зх.— плато Дарфур і Кордофан, на Сх.— відроги Ефіопського нагір'я. Вздовж узбережжя простягається нешрока примор. низовина. Поклади міді, золота, хрому, заліза, марганцю, нафти, мармуру гіпсу. Клімат на Пн. тропічний, пустельний, дуже жаркий і посушливий, на Пд.— екваторіальний, мусонний. У Хартумі пересічна т-ра січня +22°, липня +33°. Опадів на Пн. до 20 мм, в серед. частині країни — 100—300 мм, на крайньому Пд.— понад 1000 мм на рік. Гол. ріка — *Ніл* та її витоки Білий Ніл і Го-

лубий Ніл. На Пн. поширена злаково-чагарникова і чагарникова пустельна рослинність на пустельних тропічних грунтах, на Пд.— *савана* на червоно-бурих грунтах, в гірських районах на крайньому Пд. та Сх.— гірські ліси. По долинах річок ростуть галерейні вічнозелені ліси. В країні створено національні парки Діндер, Німуле, Південний та заповідник Ерковіт.

Населення. Майже половину населення С. становлять араби; живуть також народи *беджа, нубійці, динка, азанде,* нуер, шилук та ін. Держ. мова — арабська. Пересічна густота нас.— бл. 8 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення становить 20,4% (1976). Найбільше місто *Хартум.*

Історія. Тер. сучас. С. була заселена з часів *кам'яної доби.* Значну частину цієї території (в давнину— країна Куш, з 10 ст. до н. е.— *Нубія*) населяли семіто-хамітські та кушитські племена, до яких з 2-го тис. до н. е. примішувалися негроїдні елементи, які проникали з Пд. В 3-му тис. до н. е. єгип. фараони здійснювали грабіжницькі походи на Куш, вивозячи звідти рабів та золото і слонову кістку. В 16—12 ст. до н. е. тер. сучас. С. перебувала під владою Starод. Єгипту. Бл. 8 ст. до н. е. на ній виникла рабовласн. д-ва — Нільська Ефіопія (з 6 ст. до н. е. — Мероїтське царство). На поч. 4 ст. н. е. значну частину тер. С. захопило Аксумське царство. До 7 ст. н. е. на його території виникли християнські д-ви Алоа, Мукурра, Нобатія. З серед. 7 ст. на тер. сучас. С. почали проникати *араби,* що супроводилося поширенням *ісламу.* В кін. 14 — на поч. 16 ст. тут виникли мусульм. феод. д-ви (Дарфурський султанат, Сеннар та ін.). В 1820—22 більшу частину тер. сучас. С. завоював правитель Єгипту *Мухаммед Алі.* С. був формально включений до *Османської імперії,* владу якої визнавав Єгипет. У кін. 60 — на поч. 70-х рр. 19 ст. в С. посилився вплив

Хартум. У центрі міста.

Великобританії. Жорстока експлуатація місц. населення тур.-єгип. владою та англ. колонізаторами викликала 1881 антиколоніальне повстання, яке очолив *Магді Суданський.* У ході повстання на тер. С. було створено незалежну феод.-теократичну д-ву. В 1898 англо-єгип. війська розгромили повстанців. У 1899 Великобританія змусила Єгипет укласти угоду, за якою С. було оголошено спільним володінням (кондомініумом) Великобританії та Єгипту. В умовах заг. піднесення нац.-визвольного руху на Сх., що розгорнувся під впливом Великого Жовтня, в С. виникли перші політ. орг-ції. Під час 2-ї світової війни 1939—45 суданські військ. частини брали участь у бойових діях проти військ фашист. д-в у Еритреї, Єгипті, Лівії, Тунісі. Після війни в країні посилився нац.-визвольний рух. У 1946 засновано Суданську компартію. В листопаді 1955 англ. і єгип. війська виведено з С. В грудні 1955 суданський парламент ухвалив рішення про проголошення з 1. I 1956 С. незалежною д-вою. В 1956 С. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Між СРСР і С. було укладено довгострокові угоди про торг. (1959, 1961), екон. і тех. (1961, 1969) співробітництво. 17.XI 1958 в С. внаслідок військ. перевороту до влади прийшла Верх. рада збройних сил, яка розпустила парламент, заборонила діяльність політ. орг-цій, всіляко заохочувала іноз. капіталовкладення в економіку країни. Реакційна внутр. політика уряду С. викликала 1964 широкий нар. рух, який привів до влади уряд Об'єднаного нац. фронту, до складу якого ввійшли комуністи. В грудні 1965 в С. до влади прийшов реакційний блок бурж.-поміщицьких і феод.-племінних верств. 25.V 1969 армійські кола здійснили держ. переворот. Країна стала офіційно називатися Демократичною Республікою С. В С. було здійснено прогресивні перетворення. Проте згодом у рядах демократичних сил С. виникли розбіжності, які посилилися в результаті підступів імперіалістичної агентури і діяльності правих сил. 19.

Цукровий завод у місті Сеннар.

VII 1971 група лівонастроєних офіцерів спробувала зі зброєю в руках захопити владу. Репресії проти учасників цієї змови поширились і на компартію, яка змушена була перейти в підпілля. До влади прийшли прозахідні правонаціоналістичні сили, які взяли курс на альянс з силами імперіалізму, гол. чин. США. Антинар. політика уряду С. поставила країну на грань екон. краху. Невдоволення існуючим у С. режимом охопило всі верстви суспільства. В С. активізувалася діяльність нац.-патріотичних сил. В кін. 1981 — на поч. 1982 в багатьох містах С. відбулися виступи, спрямовані проти внутр. політики і прозахідного зовнішньополіт. курсу уряду. З 1956 С.— член ООН. С.— член *Організації африканської єдності.*

І. Д. Шевченко.

Політичні партії, профспілки. Суданський соціалістичний союз (ССС), засн. 1972. Єдина легальна партія в країні. *Суданська комуністична партія,* засн. 1946. Діє нелегально. Загальна федерація робітничих проф-

Герб Судану.

СУДАН.

Площа — 2,5 млн. км²
Населення — бл. 20 млн. чол. (1982, оцінка)
Столиця — м. Хартум

Голова статуї царя Аспельти біля одного із скельних храмів Гебель-Баркал. 6 ст. до н. е. Музей красних мистецтв. Бостон.

Бог з головою яструба. Рельєф з храму Левового бога Апедемака в Мусавварат-ес-Суфрі. Між 235 та 211 до н. е. Суданський національний музей. Хартум.

Глиняний горщик з рельєфними ліпними оздобами з Мероє. 1 ст. до н. е. Суданський національний музей. Хартум.

Мохо Куа. Водоноска. Тонований гіпс. 1958.

спілок Судану (засн. 1950) і Федерація профспілок службовців Судану діють під контролем ССС.

Господарство. С.— економічно слаборозвинута агр. країна з експортною орієнтацією г-ва, гол. чин. на виробн. бавовни. В економіці значні позиції посідає іноз. капітал (зокрема, Великобританії). Орієнтація країни на капіталістичний шлях розвитку, антинар. політика уряду в останні роки призводять до загострення внутр. соціально-екон. проблем. Швидкими темпами зростають податки та ціни, безробіття, дефіцит платіжного балансу; рівень інфляції 1981 становив 50%. У с. г. зайнято бл. 80% самодіяльного населення і створюється понад 38% валового внутр. продукту, воно дає бл. 90% сировини для пром-сті. С.-г. виробн. не задовольняє потреб країни у продовольстві. В обробітку — лише 3% тер. країни. Характерна багатоукладність, поряд з невеликими сел. г-вами існують великі товарні приватні та держ. ферми. Збереглися феод. пережитки, поширена оренда землі. Гол. експортні культури — бавовник (довговолокнисті сорти), кунжут (до 20 % світового збору), арахіс. Для власного споживання вирощують пшеницю, сорго, просо; з технічних — цукр. тростину та ін. За виробн. гуміарабіку (клейка речовина, що виділяється деякими видами акацій) країна посідає провідне місце в світі. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, верблюдів, мулів, коней та ін. Пром-сть розвинута слабо. В ній створюється понад 8% валового внутр. продукту. В невеликій кількості видобувають залізну, хромову і марганцеву руди, нафту (в м. Порт-Судані діє нафтопереробний з-д). З галузей обробної пром-сті найрозвинутіші харчосмакова (олійницька, овочефруктоконсервна, цукр., тютюнова та ін.) та бавовноочисна. Окремі підприємства металообр., хім., цем., текст., шкіряно-взут., деревообр. галузей. Ряд підприємств споруджено з допомогою СРСР, у т. ч. 4 з-ди по переробці с.-г. продукції, 2 зернові елеватори та ін. У 1981 вироблено 1,18 млрд. кВт · год електроенергії, переважно на ТЕС. Гол. пром. центри: Хартум, Порт-Судан, Вад-Медані. Транспорт розвинутий слабо. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — бл. 4,8, автошляхів — 21,2 (у т. ч. 3,3 з твердим покриттям). У Хартумі — міжнар. аеропорт. Найбільший мор. порт — Порт-Судан. З С. вивозять бавовну (близько 18 % вартості експорту), гуміарабік, кунжут, арахіс, шкури тощо; довозять нафтопродукти, продовольство, пром. товари, машини і устаткування. Осн. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства, США, Японія, Саудівська Аравія. Грош. одиниця — суданський фунт. За курсом Держбанку СРСР 1 суданський фунт = 0,59 крб. (грудень 1983). *В. І. Гусаров.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, на 1975 налічувалося 16,02 тис. лікарняних ліжок (9 ліжок на 10 тис. ж.), більшість яких належить д-ві. Жителів С. 1975 обслуговували 1,4 тис. лікарів (0,8 лікаря на 10 тис. ж.), 66 зубних лікарів. Підготовка лікарів здійснюється на мед. ф-ті Хартумського ун-ту.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 80% населення було неписьменним. У країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 12 років, але воно не виконується, значна кількість дітей не відвідує школу. Навчання в держ. школах безплатне, є приватні школи. Строк навчання у поч. школі 6 років, у середній — 6 (3 + 3). Викладання араб. мовою. В 1979/80 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 1,4 млн. учнів, у серед. навчальних закладах — 445,8 тис. У С.— 15 вузів, у т. ч. 5 ун-тів (ун-т у Хартумі, засн. 1956; філіал Каїрського ун-ту в Хартумі, засн. 1955; Ісламський ун-т в Омдурмані, засн. 1912; два ун-ти, засн. 1975, перебувають у процесі становлення), ряд ін-тів і коледжів (Політех. ін-т у Хартумі, засн. 1967; 1981/82 навч. р.— бл. 30 тис. студентів). Координацію наук. діяльності в С. здійснює Нац. рада досліджень (засн. 1970). Працюють н.-д. ін-ти дослідження сонячної енергії, промислових досліджень, наук. робота проводиться в Хартумському ун-ті, в Ін-ті Африки й Азії та ін. Б-ки: Публічна в Хартумі, Хартумського ун-ту, Ісламського ун-ту та Публічна, обидві — в Омдурмані. Нац. музей природничої історії (засн. 1920), Етногр. музей (засн. 1956), Нац. музей С. (засн. 1971), усі — в Хартумі.

В. З. Клепиков.

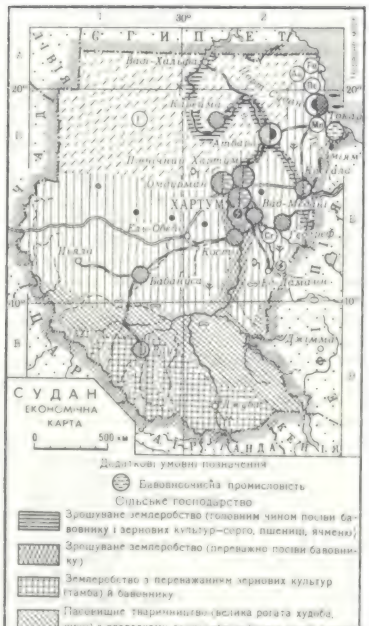

Зрошувальний канал. Обробіток плантацій бавовнику.

Преса, радіомовлення. телебачення. В 1981 в С. виходили 3 газети і 2 журнали заг. тиражем бл. 160 тис. прим. Осн. газети: щоденні — «Аль-Айям» («Дні», з 1954), «Ас-Сахафа» («Преса», з 1962); щотижнева — «Аль-Кувват аль-Мусалляха» («Збройні сили», з 1969), всі — араб. мовою. Щомісячні журнали «Судан нау» («Судан сьогодні», з 1976, англ. мовою) та «Хартум» («Хартум», араб. мовою) — урядові. Суданська компартія видає підпільно щомісячну газ. «Аль-Майдан» («Арена»). Урядове інформ. агентство — Судан Ньюс Ейдженсі (СУНА) засн. в грудні 1970, офіційно відкрито в травні 1971. Радіомовлення з 1940. Служба радіомовлення С. є державною, перебуває в Омдурмані. Передачі ведуться амхарською, араб., англ., сомалійською та тигре мовами. Телевізійна служба С. державна, засн. 1962, перебуває в Омдурмані.

Література. С.— країна давньої цивілізації, пов'язаної з давніми егип. та елліністичною культурами. З приходом у 7 ст. арабів панівною стала араб. мова, нею писали твори традиційних жанрів (класичною мовою і на діалектах). Визначні письменники 17—18 ст.: Хаммад ібн Мухаммед ібн Алі аль-Мумайух і Мухаммед ібн Алі аль-Джаалі. В нар. поезії 19 ст. (Х. Абу Сінна, поетеси Умм Мусеймас, Бінт аль-Маккаві та ін.) звучали мотиви боротьби проти іноз. поневолювачів. Серед поетів класичного напряму — Мухаммед Саїд аль-Аббасі, Абдаллах Абдаррахман, Хусейн аз-Захра. В 20-х рр. 20 ст. вірші, спрямовані проти англ. колонізаторів, створили Абу Джуккуда, Алі Ахмадані. В цей період на перше місце виходить романтична поезія, представниками якої були Хамза аль-Малік Тунбуль, ат-Тіджані Юсеф Башір, Юсеф Мустафа ат-Тінні, Абдаллах ат-Тайіб. Прозові твори в л-рі С. з'явилися тільки перед 2-ю світовою війною. В післявоєнний час головне місце посіла реалістична л-ра. З соціальними й антиімперіалістичними творами виступили поети Тадж ас-Сірр Хасан, Джілі Абдаррахман, Джафар Хамід аль-Башір, Мухаммед Міфтах аль-Фейтурі, прозаїки Осман Алі Нур,

Абу Бакр Халід, ат-Тайіб Заррук та ін. Широке визнання за межами С. набула творчість романіста ат-Тайіба Саліха.

Рос. мовою перекладено твори прозаїків ат-Тайіба Саліха, Алі аз-Зубейра, ат-Тайіба Заррука та ін., поетів Мухаммеда Міфтаха аль-Фейтурі, Тадж ас-Сірра Хасана, Джілі Абдаррахмана та ін. Укр. мовою перекладалися оповідання Алі аз-Зубейра, вірші Джілі Абдаррахмана, Мухіедділа Фареса, Камаля аль-Гізулі, роман ат-Тайіба Саліха «Зейнове одруження». *Ю. М. Кочубей.*

Архітектура і мистецтво. У 2-му тис. до н. е. архітектура С. розвивалася в руслі давньоєгип. культури, на кінець 1-го тис. до н. е. проявилися риси місц. своєрідності (приземкуваті й масивні пропорції). З утвердженням християнства зводилися церкви, за архітектурою й розписами близькі до мист. *коптів*. Архітектура 3х. С. 15—16 ст. має багато спільного з середньовічним кам. буд-вом Сх. Африки. Найхарактерніші типи нар. житла 19—20 ст.— прямокутні в плані хатини з цегли-сирцю, на узбережжі Червоного м.— будинки з коралового вапняку, у племен півдня С.— круглі глиняні або плетені хатини з трав'яними покрівлями. Після 1956 розгорнулося промислове і житлове буд-во європ. типу.

На тер. С. збереглися пам'ятки мист. від часів неоліту (статуетки тварин з глини, кераміка, наскельні зображення). В 2-му тис. до н. е. в мист. С. були поширені давньоєгип. традиції, однак з кін. 1-го тис. до н. е. з'явилися місц. риси (монументальні рельєфи). З 2-ї пол. 6 ст. церкви оздоблювали настінними розписами. В сучас. С. розвинуті різні види образотворчого й декор.-ужиткового мист. (дерев'яна скульптура, дрібна скульптура з глини, вироби з міді, срібла і шкіри, плетіння). З серед. 20 ст. склалася нац. школа станкового живопису (Х. Аббас, М. О. Бешір), графіки (А. А. Борхан) і скульптури (М. Куа, А. Хамід). У С. поширені масові танці, що супроводяться піснями під акомпанемент барабана (тамтама). Існують професійні ансамблі народного танцю.

Театр. мистецтво С. тяжіє до араб. культури. В 1936 організовано Театр. т-во, яке спочатку обслуговувало школи, а з 1940 почало давати публічні вистави. В 1950 на базі т-ва почали роботу драм. трупи С. (вистави араб. мовою). У республіці відкрито Сучасний суданський театр, Трупу Хартума і кілька ансамблів нар. танцю. В 1968 створено кіноуправління, яке випускає навч. та хронікальні фільми. Серед худож. фільмів — «Надії та мрії» (1969, реж. ар-Рашід-Махді), «Боротьба поколінь» (1972), «Конфлікт братів» (1973, обидва — реж. А. Хашем), «Африка, барабани революції» (1978, реж. Сулейман).

Літ.: Вобликов Д. Р. Республика Судан. М., 1978; Сорокин А. А. Аграрный вопрос в Судане. М., 1979; Гусаров В. И. Социально-экономическое развитие Судана. М., 1983; Демидчик В. П. Суданская поэзия XX в. Душанбе, 1972.

Шайгі. Залізничники. 1957.

СУДА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (СКП). Створена нелегально 18.VIII 1946 в м. Хартум на зборах членів марксист. гуртків як орг-ція Судан. рух за нац. визволення (СРНВ). І з'їзд СРНВ (1950) прийняв його статут. За ініціативою й участю комуністів 1950 створено Заг. федерацію робітн. профспілок. III з'їзд (1956) перейменував СРНВ на СКП і прийняв її програму. В 1964 внаслідок повалення військ. диктатури СКП вийшла з підпілля, її представники ввійшли до уряду, а 1965 — і парламенту. В 1965 заборонена. IV з'їзд СКП (1967) прийняв нові статут і програму, що визначила дальші завдання партії в боротьбі за соціально-екон. прогрес країни, проведення агр. реформи, зміцнення антиімперіалістичної солідарності прогрес. сил Судану. Після створення в країні 1969 нового режиму діяла напівлегально, комуністи входили до уряду і вищих держ. органів. У 1971, звинувачена в причетності до спроби групи офіцерів здійснити держ. переворот, СКП зазнала репресій, внаслідок яких загинуло багато комуністів, у т. ч. ген. секретар її ЦК А. Х. *Махджуб*. СКП пішла в підпілля. Бореться за поновлення в країні демократичних свобод, здійснення прогрес. реформ в інтересах нар. мас. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — Мухаммед Ібрагім Нугуд (з 1971). Друк. орган — щоміс. газ. «Аль-Майдан» («Арена», з 1954). Видається нелегально. *І. Д. Шевченко.*

СУДА́НСЬКА ТРАВА́ (Sorghum sudanense) — однорічна кормова рослина роду *сорго* родини *злакових*. Стебло прямостояче, заввишки 2—3,5 м, добре облиснене. Листки широколінійні. Суцвіття— багатоколоскова волоть. Плід — *зернівка*. Коренева система мичкувата, добре розвинена, проникає в грунт на глибину 2—2,5 м. С. т. походить з Африки. В Росію завезена 1912. С. т.— цінна кормова культура. На Україні її вирощують на сіно, зелений корм і силос. 100 кг сіна містить в середньому 52 корм. од. і 6,5 кг перетравного протеїну, а 100 кг зеленої маси — 17 корм. од. і 1,3 кг перетравного протеїну. Після скошування С. т. швидко відростає, що забезпечує протягом вегетац. періоду 2—3 укоси. Урожай зеленої маси 200—300 ц/га, насіння—10—12 ц/га і більше. На Україні районовано (1983) сорти: Крупнонасінна 3, Миронівська 10, Миронівська 36, Одеська 25, Чорноморка; сорго-суданкові гібриди: Новатор 151, Одеський 55, Ростовський 54.

В. І. Мойсеєнко.

СУДА́НСЬКІ МО́ВИ — мови, поширені на території геогр. області *Судан*. Раніше їх об'єднували в одну сім'ю. В 50—70-і рр. 20 ст. доведено, що С. м. не становлять єдиної генетично спорідненої спільності. Майже всі мови зх. частини Судану мають риси, споріднені з мовами *банту*, трохи осторонь стоять, очевидно, мови манде. Окремими генетично єдиними групами є, мабуть, мови Сх. Сахари — канурі й теда, а також група нілотських мов. Класифікація мовних груп центр. частини Нігерії та Камеруну ще неясна. Найпошир. С. м.— малінке та бамбара; фула, або фуль; акан; йоруба, ігбо, едо. *Хауса мова* належить до афразійських (семіто-хамітських) мов, але значною мірою зазнала впливу навколишніх мов ін. мовних груп. *Д. О. Ольдерогге.*

СУДА́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Крим. обл. УРСР. Утворений 1979. Площа 0,7 тис. км². Нас. 31,7 тис. чол. (1983). У районі — 23 насел. пункти, підпорядковані міській, 2 селищним і 7 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Судак*. На Пд. та Сх. омивається Чорним м.

Поверхня гориста, в межах району — окремі масиви і хребти *Кримських гір*, відокремлені між собою долинами (Судацька, Воронська, Отузька та ін.). На Сх. підноситься давньовулканічний масив *Карадаг*. Корисні копалини: вапняк, глина, гравій. Грунти бурі лісові, переважно щебенюваті. Ліси (дуб, граб, клен, сосна) займають 32 тис. га. В межах району — *Карадагський заповідник* та держ. заказник Новий Світ. Осн. галузь пром-сті — виноробна (з-ди в Судаку, Веселому, Морському, Привітному, які входять до *кримського виробничо-аграрного об'єднання виноробної промисловості «Масандра»*; з-д шампанських вин у Новому Світі тощо). В Судаку — ефіроолійний завод-радгосп. Комбінат побутового обслуговування (Судак) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— виноградарство. Площа с.-г. угідь 1982 становила 19,2 тис. га, у т. ч. багаторічні насадження — 6,1 тис. га, орні землі — 2,1 тис. га. Вирощують також пшеницю, ячмінь, овочеві; садівництво. Вівчарство, скотарство. В С. р.— 8 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Ав-

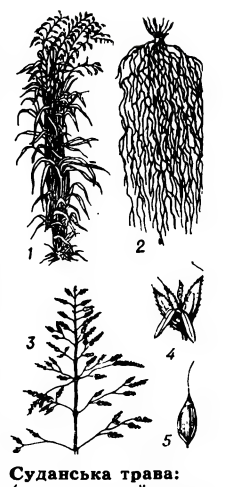

Суданська трава:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — коріння;
3 — волоть;
4 — колосок;
5 — насінина.

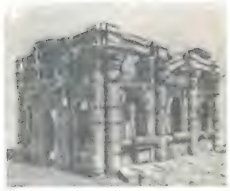

Судак. Єгипетсько-римський так званий Малий храм у Назі. 1 ст.

томоб. шляхів — 216 км (усі — з твердим покриттям). У районі — 10 заг.-осв. та 2 музичні школи; 25 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; 40 санаторно-курортних установ. Карадагське відділення *Біології південних морів інституту* імені О. О. Ковалевського АН УРСР. 24 будинки культури та клуби, 2 кінотеатри, 35 кіноустановок, 19 б-к, філіал архіт.-істор. заповідника «Софійський музей» — «Судацька фортеця», будинок-музей М. О. *Волошина* (смт Планерське). В с. Отузах (тепер смт Щебетовка С. р.) народилася новатор с.-г. виробн. М. О. *Бринцева*. У С. р. видається газ. «Путь Ильича» (з 1980). *Г. Г. Савченко.*

СУДДЯ — в СРСР обрана у встановленому законом порядку особа, що здійснює в *суді* від імені Рад. д-ви *правосуддя*. Згідно з *Конституцією СРСР*, конституціями союзних (див. *Конституція УРСР*) і авт. республік, *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР* суддею може бути обраний кожен громадянин СРСР, який досяг на день виборів 25 років (див. *Виборність суддів*). С. відповідальні перед виборцями або органами, що їх обрали, і звітують перед ними. С. може бути достроково позбавлений своїх повноважень не інакше як за відкликанням виборців чи органу, що його обрав, або в силу винесеного щодо нього вироку суду.

СУДЕ́БНИК 1468 — збірник норм феод. права *Великого князівства Литовського,* до складу якого входила значна частина території України. Складався з 25 статей, присвячених гол. чин. кримінальному та суд. праву. Осн. джерелом С. була «*Руська правда*». Захищав феод. власність на землю, на селян тощо.

СУДЕ́БНИК 1497 — перший кодекс Рос. централізованої держави. Поклав початок законодавчому оформленню *кріпосного права* в Росії. Його джерелами були «*Руська правда*», князівські укази, *звичаєве право* тощо. Складався з 68 статей, у яких визначалася система центр. і місц. судів, містилися норми цивільного і кримінального права. Судебник встановлював порядок захисту феод. власності на землю, обмежував право переходу («виходу») селян єдиним строком — за тиждень до т. з. *Юр'євого дня* і протягом тижня після нього тощо. Діяв і на *Чернігово-Сіверській землі,* яка в 16 ст. входила до складу Рос. держави.

СУДЕ́БНИК 1550 (Царський) — основний законодавчий акт Рос. держави періоду формування станово-представницької монархії. Складався зі 100 статей. До нього ввійшли норми *Судебника 1497,* а також норми адм., цивільного, кримінального та суд. права, прийняті в наступні роки, які сприяли ще більшому закабаленню селян. Діяв до прийняття *Соборного уложення 1649.* Мав чинність і на *Чернігово-Сіверській землі,* яка в 16 ст. входила до складу Рос. держави.

СУДЕ́ТИ — гори у Зх. Європі, на кордоні між Чехословаччиною, Польщею і НДР. Довж. понад 300 км, вис. до 1602 м (г. Снєжка). Являють собою окремі гірські хребти і брилові масиви, розчленовані міжгірними улоговинами. Складені з гнейсів, базальтів, порфірів. Є льодовикові форми рельєфу. Родовища кам. вугілля, заліз. і мідної руд, буд. матеріалів. Багато мінеральних джерел. Схили гір вкриті дубовими, буковими і хвойними лісами; вище 1200 м — чагарники та гірські луки. Бальнеологічні курорти; район туризму.

СУДЄЦЬ Володимир Олександрович [10(23).X 1904, м. Нижньодніпровськ, тепер у складі Дніпропетровська — 6.V 1981, Москва] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1955), Герой Рад. Союзу (1945), Нар. Герой Югославії (1964), Герой МНР (1971). Член КПРС з 1924. В Рад. Армії з 1925. В 1933 закінчив курси вдосконалення командного складу при Військ. академії ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни — команд. ВПС 51-ї армії, командир бомбардувального авіакорпусу, з березня 1943 і до кінця війни — команд. 17-ю повітр. армією. Керовані С. війська брали участь у боях на Пд., Пн.-Зх., Брян., Ворон., Зх., Волховському, Ленінгр., Калінін., Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Після війни — нач. гол. штабу і заст. головнокоманд. ВПС, команд. далекосяжною авіацією, головнокоманд. військами ППО країни і заст. міністра оборони СРСР. У 1950 закінчив Академію Генштабу. З 1966 — військ. інспектор-радник Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. У 1961—66 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СУ́ДЖЕННЯ — в широкому розумінні будь-яке висловлювання, думка про певний предмет чи явище. В *логіці* під С. розуміють таку форму думки, в якій стверджується або заперечується щось відносно предметів чи явищ. Всі наші знання можна виразити у формі С. або їхньої системи. Тому С.— одна з осн. логічних форм пізнання дійсності. С. істинні, якщо вони правильно відображають об'єктивну реальність, і хибні, якщо спотворюють її. Поки істинність С. не доведена, воно проблематичне. Елементами С. є *суб'єкт* (S), *предикат* (P), зв'язка («є»,«не є»; див. *Зв'язки логічні*). Суб'єкт і предикат наз. термінами С. Терміни С. є *поняттями*. С. буває простим (якщо до його складу входить не більше як два терміни) і складним (коли хоч один із його термінів складається з кількох понять). Мовною формою виразу С. є *речення*. Прості С. поділяють на такі види: за якістю (характером зв'язку) — на стверджувальні та заперечні; за кількістю відображуваних предметів — часткові (коли щось стверджується або заперечується щодо частини класу предметів) і загальні (коли йдеться про цілий клас предметів); за типом зв'язку — на атрибутивні, або категоричні, якщо вони відображають зв'язок між предметом і його властивістю; на С. відношення, коли вони відображають відношення між двома або більше предметами; модальні, які відображають можливість, дійсність, необхідність зв'язку. Складні С. поділяють на сполучні, якщо їх утворено з простих за допомогою логічної зв'язки «і» (див. *Кон'юнкція*); умовні, коли їх утворено за допомогою логічної зв'язки «якщо..., то...» (див. *Імплікація*); розділювальні, коли їх утворено за допомогою логічних зв'язків «...або...» (див. *Диз'юнкція*).

СУ́ДЗА — рід трав'янистих рослин родини губоцвітих. Те саме, що й *перила*.

СУДЗИЛО́ВСЬКИЙ Микола Костянтинович [ін. ім'я та прізв.— Джон Руссель; 3 (15).XII 1850, Могильов — 30.IV 1930, Тяньцзінь, Китай] — революц. народник, діяч міжнар. революц. руху, вчений-природознавець. З дворян. Навчався в Петерб. (з 1868) і Київ. (з 1869) ун-тах. Один з організаторів народницького гуртка «*Київська комуна*», брав участь у «*ході в народ*». У 1875 емігрував за кордон; 1877 закінчив ун-т у Бухаресті, здобувши диплом лікаря на ім'я Дж. Русселя. Під цим прізвищем брав участь у соціалістичному русі Болгарії і Румунії. В 1887 виїхав до Америки. В 1892, перебуваючи на Гавайських о-вах, заснував і очолив місц. партію гомрулерів (незалежних), яка боролася проти колоніального гніту амер. плантаторів. Під час рос.-япон. війни 1904—05 С. вів в Японії революц. пропаганду серед рос. військовополонених. Останні роки жив на Філіппінах і в Китаї (з 20-х рр.). З 1906 листувався з *Сунь Ятсеном*. Співробітничав у журн. «*Каторга и ссылка*». С.— автор праць з медицини, природознавства, соціології.

СУДИ́МІСТЬ — правові наслідки, які виникають у зв'язку з засудженням особи за вчинений нею *злочин*. Починається з моменту вступу *вироку* в законну силу і закінчується з погашенням чи зняттям С. Наявність С. пов'язана з певними юрид. наслідками. За рад. кримінальним законодавством вчинення злочину особою, що має С., є обставиною, що обтяжує відповідальність (п. 1 ст. 41 КК УРСР), або підставою для визнання цієї особи особливо небезпечним рецидивістом (крім осіб, які до вчинення злочину не досягли 18-річного віку або С. з яких знято чи погашено). До особи, яка має С., можуть бути застосовані деякі обмеження, зокрема заборона займати певні посади. При цьому не допускається довільне, не передбачене законом обмеження у правах осіб, що мають С. Ст. 47 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 55 КК УРСР) передбачає підстави для погашення С. Строки погашення С. залежать від міри *покарання*. Такими, що не мають С., зокрема визнаються: особи, які відбули покарання в дисциплінарному батальйоні; умовно засуджені, якщо протягом іспитового строку вони не вчинять нового *злочину*; особи, засуджені до громадської догани, штрафу, ви-

правних робіт тощо, якщо протягом одного року з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину. С. погашається протягом 3 років для осіб, засуджених до заслання, вислання і позбавлення волі на 3 роки; протягом 5 років — засуджених на строк понад 3 роки; протягом 8 років — на строк понад 6 років, але не більше 10 років; протягом 8 років — на строк, більший за 10 років, й особливо небезпечних рецидивістів, якщо судом встановлено, що засуджений виправився і немає потреби вважати його таким, що має судимість. Зняття С. здійснюється в порядку, передбаченому законом, *ухвалою судовою* (ст. 414 КПК УРСР) без витребування суд. справи. Клопотання осіб, які відбули покарання, про погашення С. і клопотання громад. орг-цій про дострокове зняття С. розглядаються *районними* (*міськими*) *народними судами* за місцем постійного проживання осіб, щодо яких порушено клопотання. С. може бути знята й у зв'язку з *амністією* або *помилуванням*. *Ф. К. Глух.*

СУДИ́НИ — 1) У р о с л и н — провідні елементи *ксилеми* (деревини); те саме, що й *трахеї*. 2) С. у л ю д и н и і т в а р и н — див. *Артерії, Вени, Кровоносна система, Лімфатична система.*

СУДИ́ННА ОБОЛО́НКА — середня сполучнотканинна оболонка *ока* хребетних тварин і людини; багата на кровоносні судини (з чим пов'язана її назва) й пігментні клітини, які запобігають розсіюванню світла всередині очного яблука. Розміщена між *сітківкою* й *склерою*. В С. о. розрізняють три частини: передню — *райдужну оболонку*, середню, потовщену,— *циліарне тіло*, до якого підвішений *кришталик*, та задню, найбільшу,— власне судинну оболонку, або хоріоїдею, що прилягає до внутр. сторони склери. Про запалення С. о. див. *Хоріоїдит*.

СУДИ́ННІ ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н — хвороби, що характеризуються ураженням судинно-провідної системи рослин. Збудниками С. х. р. можуть бути гриби, бактерії, віруси. Розвиткові хвороби сприяє беззмінне вирощування культури на одному й тому самому місці, ослаблення рослин внаслідок несприятливих умов вирощування. З грунту збудники С. х. р. проникають у внутрішні *провідні тканини рослини* через місця поранень, мех. пошкоджень або через в'ялі корінці. С. х. р. можуть передаватись і насінням. Характерним симптомом С. х. р. є втрата *тургору* всією рослиною або ураженою частиною її внаслідок закупорки судин мікроорганізмами, а також під впливом ферментів і токсинів, що їх виділяють збудники захворювання. При С. х. р. на листках часто з'являються жовті плями, листки всихають, обпадають, коренева система буріє і відмирає. С. х. р. призводять до щуплості насіння, а часто й до загибелі рослин.

З а х о д и б о р о т ь б и. Дотримуються сівозмін, знезаражують грунт, очищають, сортують і протруюють насіння, дотримуються високої агротехніки й запроваджують стійкі проти хвороб сорти. *Літ.:* Пересыпкин В. Ф. Сельскохозяйственная фитопатология. М., 1982.

В. М. Підоплічко.

СУДИ́ННО-ВОЛОКНИ́СТИЙ ПУЧО́К — група з'єднаних між собою поздовжніх клітин *провідних тканин рослин* та певної кількості склеренхімних (див. *Склеренхіма*) елементів опорно-механічного призначення. С.-в. п. у вигляді *жилок* постійно знаходяться в *листках* та їх черешках; у вигляді тяжів — у *стеблах* і *коренях* багатьох трав'янистих рослин, особливо однодольних, а на ранніх етапах *онтогенезу* — в стеблах багатьох дводольних. По провідних елементах С.-в. п. переміщується вода з розчиненими мінеральними та органічними речовинами. Волокнисті елементи пучка, що належать до *механічних тканин рослин*, надають йому міцності, еластичності, захищають від деформацій. Утворюються С.-в. п. в меристематичних (див. *Меристема*) зонах із *прокамбію*. Залежно від здатності до розростання С.-в. п. поділяються на відкриті та закриті. У відкритому пучку між *лубом* і *ксилемою* зберігається і функціонує прошарок *камбію*, новоутворювані клітини якого диференціюються і забезпечують розростання провідної і механічної зони. У закритих С.-в. п. камбію немає, бо прокамбіальний тяж повністю перетворився на елементи С.-в. п. без збереження меристематичних властивостей. Товщина закритих С.-в. п. протягом онтогенезу залишається незмінною. Залежно від взаєморозміщення ксилеми та флоеми в С.-в. п. розрізняють колатеральний, біколатеральний, концентричний та радіальний типи пучків. У стебловій частині більшості деревних рослин С.-в. п. перетворилися на циліндричні масиви ксилеми і флоеми, розділені камбіальним прошарком. *О. В. Брайон.*

СУДІЄ́НКО Михайло Йосипович [бл. 1803—8 (20).IX 1874] — укр. археограф ліберально-бурж. напряму. Закінчив пажеський корпус. У 1824—29 — на військ. службі. Після відставки був новгород-сіверським повітовим предводителем дворянства, попечителем новгород-сіверської, черніг., білоцерківської гімназій. У 1848—57 — голова *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві. Опублікував «Матеріали для вітчизняної історії» (в 2 т., 1853—55), «Чернігівського намісництва топографічний опис» О. Ф. Шафонського (1851), брав участь у виданні літопису С. *Величка*.

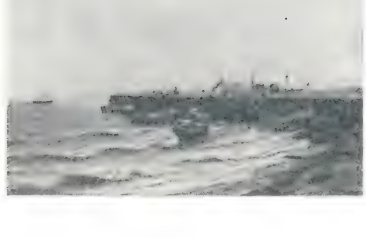

Р. Г. Судковський. Очаківська пристань. 1881. ДТГ у Москві.

В документальних публікаціях С. переважають матеріали, що стосуються діяльності окремих осіб, зокрема, гетьманів.

СУДКО́ВСЬКИЙ Руфін Гаврилович (7.IV 1850, м. Очаків — 4.II 1885) — рос. та укр. живописець. Навчався в Одес. рисувальній школі, 1868—73 — в петерб. АМ, академіком якої став 1882. Автор пейзажів: «Очаківська пристань» (1881), «Тиша на морі», «Дар'яльська ущелина» (обидва — 1883), «Штиль» (1884), «Прозора вода» (1879—84). Картини С. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва.

Літ.: Лагута Н. Д. Забытый художник. Руфин Гаврилович Судковский. Николаев, 1928.

СУДНО́ — плавуча споруда для перевезення пасажирів і вантажів, виконання госп. і військових завдань, наукових досліджень тощо. До 19 ст. були гребні і *парусні судна*. В 19 ст. створено парові С.— з гребним колесом, потім з *гребним гвинтом*. На початку 20 ст. почалась експлуатація С. з двигунами внутр. згоряння, з серед. 20 ст. стали до ладу С. з *ядерною силовою установкою* (див. *Атомний криголам*). Найбільшу групу становлять С. транспортні, промислові, промислово-добувні та обслуговуючі. Трансп. С. бувають вантажні (напр., *ролкери, рефрижератори, танкери*), пасажирські і вантажопасажирські. До промислових С. належать *китобійні судна, рибопромислові судна*, до промислово-добувних — *драги*, нафтобурові судна тощо. Обслуговуючі С.— *буксирні судна, брандвахти, днопоглиблювальні судна, кабельні судна, криголами*, плавучі *маяки* і *доки* та ін. Крім С. цих типів, є *дослідні судна*, військові (див. *Корабель*) та *спортивні судна*. С. бувають: морські, внутр. і мішаного плавання; самохідні й несамохідні (див. *Баржа, Ліхтер*). Самохідні С. за типом енерг. установки (*суднового двигуна*) поділяють на *пароплави, теплоходи, електроходи* й *атомоходи*; за особливостями руху — на плаваючі, глісуючі (див. *Глісер*), на підводних крилах (див. *Судно на підводних крилах*) та на повітряній подушці (див. *Судно на повітряній подушці*). Осн. частини С.: *корпус судна*, суднові пристрої (рульові, якірні, шлюпкові тощо) і системи (напр., протипожежна, побутового водопостачання, вентиляції, кондиціювання повітря), енерг. установка з *судновими рушіями*. С. обладнують *навігаційними приладами*, засобами зв'язку (див. *Морська сигналізація*). Експлуатаційно-тех. характеристиками С. є швидкість руху, район і далекість плавання, автономність, надійність, *водотоннажність, вантажопідйомність*, пасажиромісткість тощо. Важливе значення мають його *морехідні якості*. Див. також *Суднобудування, Судноводіння, Судноплавство*.

СУДНО́ НА ПІДВО́ДНИХ КРИ́ЛАХ — судно, на днищі якого є поперечні пластини (кри́ла). При певній швидкості руху С. на п. к. на нижній поверхні крил, зану-

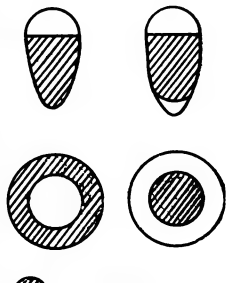

Типи **судинно-волокнистих пучків.**

СУДНО НА ПОВІТРЯНІЙ ПОДУШЦІ

рених у воду, виникає *підйомна сила*, корпус судна виходить з води, опір рухові судна зменшується, а швидкість його руху (при тій же потужності двигунів) зростає. С. на п. к. (мал.) бувають з нерухомими і керованими крилами. Корпус їх виготовляють з легких сплавів, крила — з нержавіючої сталі; енерг. установка — двигуни внутр. згоряння, рушій — *гребний гвинт*. Водотоннажність С. на п. к.— до 250 т, пасажиромісткість — до 300 чол., швидкість руху — 80—100 км/год і більше. На С. на п. к. перевозять пасажирів або невеликі вантажі по річках, озерах, морях. С. на п. к. використовують з військовою (торпедні і ракетні *катери*) і службовою метою (охоронні або посильні судна).

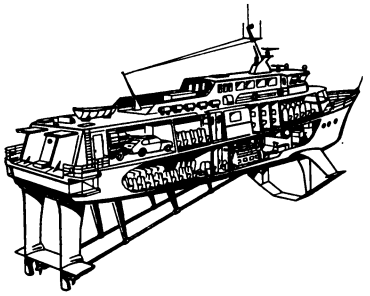

Ідея створення С. на п. к. виникла наприкінці 19 ст. Патент на підводні крила одержав (1891) рос. піддан. Ламберт, який збудував та випробував перший моторний човен з підводними крилами. У 2-й пол. 20 ст. почалось широке використання С. на п. к. Теоретичні основи їхнього руху розробили радвчені М. В. *Келдиш*, М. Є. *Кочин*, М. О. *Лаврентьєв* та ін. У 1957 сормовські суднобудівники (гол. конструктор Р. Є. Алексєєв) створили перший рейсовий пасажирський озерно-річковий 66-місний теплохід на підводних крилах «Ракета», пізніше в СРСР було створено С. на п. к. інших типів — «Метеор», «Супутник», «Комета», «Вихор» та ін.

В. Г. Матвєєв.

СУДНО́ НА ПОВІТРЯ́НІЙ ПОДУ́ШЦІ — судно, що рухається над поверхнею води на стиснутому повітряному прошарку (подушці), створюваному під його днищем нагнітачами. Корпус С. на п. п. не стикається з водою, що значно зменшує опір рухові судна, підвищує його швидкість, послаблює удари об хвилю. Розрізняють С. на п. п. (мал.) з надходженням повітря через отвори, розміщені по *периметру* днища (соплова схема), і з безпосереднім нагнітанням повітря під куполоподібне днище (камерна схема). Під час руху вони повністю або неповністю відриваються від поверхні води. У С. на п. п. з повним відривом від водної поверхні повітр. подушка захищена розміщеним по периметру гнучким огородженням (напр., полотнищами). Рушіями на таких суднах служать *повітряні гвинти* або *повітряно-реактивні двигуни*. Ці судна можуть виходити на берег, переміщуватися над мілинами або льодовою поверхнею, по заболоченій місцевості. Їхня водотоннажність — понад 200 т, пасажиромісткість — 400—600 чол., швидкість руху — 130 км/год. У С. на п. п. з неповним відривом від водної поверхні огородження повітр. подушки по боках — жорстке, по краях — гнучке або жорстке. При русі судна бічне огородження занурено у воду. Рушіями є *гребні гвинти* або водомети. Водотоннажність таких суден — до 200 т, пасажиромісткість — 300—400 чол., швидкість руху — 90 км/год. На С. на п. п. перевозять пасажирів, вантажі, їх застосовують як десантні судна. Принцип руху на повітр. подушці теоретично обґрунтував (1927) К. Е. Ціолковський. В СРСР перше С. на п. п., розроблене під керівництвом В. І. Левкова, випробувано 1934—35. У 1962 створено перше пасажирське 38-місне судно на повітряній подушці «Нева». Практичне використання таких суден почалося з середини 60-х рр.

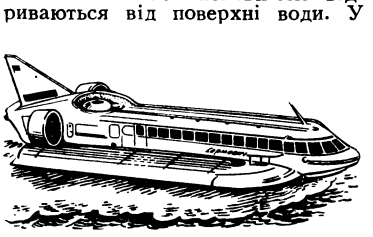

В. Г. Матвєєв.

СУДНОБУДУВА́ННЯ — галузь важкого машинобудування, підприємства якої будують і ремонтують судна всіх типів та інші плавучі споруди (плавучі доки, крани, плавучі причали, земснаряди тощо). С. було відоме ще в стародав. Єгипті, Китаї, Римі, Греції, Індії, а також Київ. Русі. В Росії як галузь пром-сті зародилося на рубежі 17 і 18 ст.; перше парове судно збудовано 1815. Споруджували й ремонтували в основному військ. судна. На рос. верфях були створені перші криголами («Пайлот», 1864), судна з гол. двигунами внутр. згоряння (річкове — «Вандал», 1903; морське — «Дело», 1908). На Україні першу суднобудівну верф спорудило Адміралтейство 1788 в Миколаєві (тепер *Миколаївський суднобудівний завод* імені 61 комунара). В 1897 тут закінчено буд-во великого суднобудівного і судномеханічного заводу. Всього на Україні діяло 7 таких підприємств.

За роки Радянської влади С. перетворилося на високорозвинуту потужну галузь машинобудування, яка виробляє найновіші типи суден з високими тех. та експлуатаційними якостями. Серед них великотоннажні наливні судна (вантажопідйомність від 5 тис. т до 150 тис. т), суховантажні судна й контейнеровози (вантажопідйомністю від 4 тис. т до швидкісних газотурбоходів з горизонтальним способом вантажопереробки місткістю 55 тис. м³), ліхтеровози, рефрижератори, лісовози-пакетовози, нафторудовози (вантажопідйомністю 100 тис. т), атомні криголами «Ленін», «Леонід Брежнєв», «Сибір», плавучі бурові установки типу «Каспій» та «Баку», океанські рятувальні буксири типу «Ягуар», унікальні плавучі крани, автоматичні підводні апарати.

За виробництвом продукції С. Радянський Союз посідає одне з провідних місць у світі. Деякі судна в СРСР купують зарубіжні судноплавні компанії та судновласники. В УРСР найбільші підприємства С.: *Чорноморський суднобудівний завод*, Херсонське суднобудівне об'єднання ім. 60-річчя Ленінського комсомолу України, *київський суднобудівний завод «Ленінська кузня»*. На підприємствах С. республіки будуються супертраулери типу «Пулковський меридіан» та «Горизонт», малі й середні риболовні траулери для добування й переробки нових об'єктів промислу (риб глибоководних порід, креветок тощо), судна з дизельними силовими установками для перевезення руди і концентратів вантажопідйомністю 53 тис. т, ліхтеровози-контейнеровози (40 тис. т), ліхтеровози-контейнеровози криголамно-транспортного типу з атомною енерг. установкою, універсальні судна, судна для навалочних вантажів (14,5 тис. т), танкери-навалочники (25,0; 65,0; 100,0 тис. т), геофізичні, бурові судна, приймально-транспортні рефрижератори. Будуються пасажирські судна, судна на підводних крилах, сучасні озерно-річкові судна, землечерпалки, плавучі крани. Крім суднобудівних, у республіці діють судноремонтні підприємства, які ремонтують транспортний, пасажирський і риболовний флот. Усі судна, що їх будують в СРСР, оснащують досконалими енерг. установками, засобами механізації трудомістких процесів, автом. керуванням судновими механізмами і пристроями, найновішими засобами радіонавігації. В ін. соціалістичних країнах транспортне й пром. С. розвинуте у ПНР, НДР, СФРЮ. Між соціалістичними країнами в галузі С. існує тісне співробітництво, принципи якого втілено в діяльності *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Серед капіталістичних країн трансп. С. розвинуте в Японії, Швеції, ФРН, Іспанії, Франції, Великобританії, промислове — в Японії. Річкове С. найбільш розвинуте серед соціалістичних країн у ЧССР та НДР; серед капіталістичних — у США. Див. також *Морський транспорт, Річковий транспорт*.

П. Т. Гришин, Ю. Сібгатулін.

СУДНОВИ́Й ДВИГУ́Н — двигун, що забезпечує рух судна (головний двигун) або дію його електрогенераторів, вентиляторів, насосів тощо (допоміжний двигун). Першим С. д. була *парова машина*. Нині ним є *дизелі, парові турбіни* і *газові турбіни*. Найчастіше на суднах різних типів використовують дизелі (головні та допоміжні двигуни) — найекономічніші з усіх типів С. д. Парові турбіни (головні двигуни) встановлюють на великих *танкерах*, газо- і контейнеровозах, на суднах з *ядерною силовою установкою* та ін. Газові турбіни (в основному як головні двигуни) застосовують на військ. кораблях, *судна на підводних крилах, суднах на повітряній подушці*. Щоб привести у дію *судно-*

1
2

До ст. **Тіціан.**

1. Любов земна і небесна. Близько 1515—16. Галерея Боргезе. Рим.

2. Чоловічий портрет. Львівська картинна галерея.

3. Марія Магдалина кається. 60-і роки 16 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

4. Динарій кесаря. 1518. Дрезденська картинна галерея.

5. Венера Урбінська. 1538. Галерея Уффіці. Флоренція.

6. Портрет папи Павла III з Алессандро й Оттавіо Фарнезе. 1545—46. Національний музей і галерея Каподімонте. Неаполь.

3
4

5
6

До ст. **Тарасевич О.**
1. Титульна сторінка до видання «Rosarium». 1672. 2. Портрет К. Клокоцького. 1685. Обидві — гравюри на міді.

До ст. **Тарасевич Л.**
1. Портрет Ю. Землі. 2. Еремія Прозорливий. 3. Спиридон і Никодим. 2 і 3 — з «Києво-Печерського патерика». Всі гравюри на міді. 1702.

вий рушій, головний С. д. з'єднують з гребним валом безпосередньо або через *редуктор*. Вдаються й до електр. з'єднання (С. д. з гол. генератором й електродвигуном гребного вала). На невеликих суднах С. д. водночас обертає *гребний гвинт* і приводить у дію електрогенератор.

СУДНОВИЙ РУШІЙ — пристрій, що створює необхідну для руху судна силу тяги (рушійну силу). Найпоширенішими є реактивні С. р., в яких сила тяги зумовлюється реакцією мас води, повітря або продуктів згоряння палива, відкинутих у напрямі, протилежному напрямові руху судна. Такі С. р. бувають непрямої реакції (весла, гребні колеса, *гребні гвинти, повітряні гвинти,* крильчасті пристрої) і реакції прямої (напр., водомети — профільовані труби, *повітряно-реактивні двигуни*). Є й активні С. р. (вітрила, ротори тощо), де для створення сили тяги використовується енергія вітру або течії води. С. р. приводять у дію *судновими двигунами,* мускульною енергією людини (весла), енергією повітря (вітрила). Ефективність С. р. (у поєднанні з корпусом судна і рулем) характеризується пропульсивним коефіцієнтом — відношенням корисної потужності (добутку сили тяги на швидкість руху судна) до потужності, споживаної рушієм.

СУДНОВОДІ'ННЯ — 1) Сукупність наук і наукових дисциплін, необхідних для керування рухом *судна.* До С. належать *навігація, лоція, мореплавна астрономія, гідрографія,* а також гідрометеорологія (див. *Гідрометеорологічна служба*), теорія *девіації* магн. компаса, морська практика. Великий вклад у розвиток С. внесли М. В. *Ломоносов,* М. П. *Лазарєв,* Ф. П. *Літке,* О. С. *Попов,* О. М. *Крилов* та ін. вчені. 2) Керування рухом судна на основі безперервного інструментального або візуального контролю за умовами плавання, *курсом судна,* його швидкістю, місцеположенням і станом. Відоме з давніх часів. Понад 3 тис. років тому фінікійці, плаваючи у відкритому морі, орієнтувались на Полярну зірку. В 3—2 ст. до н. е. китайці вже користувались магніт. компасом. Сучасними засобами інструментального контролю є *навігаційні прилади, інерціальні навігаційні системи, радіонавігаційні системи.* Судноводінню сприяє *морська сигналізація, обстава судноплавна.* Порядок С. визначається міжнар. і місцевими правилами. Див. також *Судноплавство.*

Літ.: Сазонов А. Е. Автоматизация судовождения. М., 1977; Гаращенко Г. М., Сапожников Е. Н. Безопасность судовождения. К., 1979; Кожухов В. П., Григорьев В. В., Лукин С. М. Математические основы судовождения. М., 1980.

СУДНОПІДІЙМА'Ч — споруда, якою переміщують судно з одного рівня на інший. Є транспортні суднопідіймачі, призначені для подолання перепаду рівнів води на внутр. *водних шляхах,* і суднопідйомні споруди, якими піднімають (спускають) судна на судноремонтних і суднобуд. підприємствах. У трансп. С. (похилих, вертикальних) судно переміщується, як правило, на плаву — у наповненій водою камері (з вхідними і вихідними затворами), яка рухається по рейковій колії звичайно за допомогою мех. або електр. тяги. Похилі С. бувають: поздовжні й поперечні; одно- і двоскатні (з поворотним пристроєм для переведення судна через вододіл або гребінь греблі). Вертикальні С. поділяють на механічні (з противагами), плунжерні (з гідравлічними пресами) і поплавкові. До найпоширеніших суднопідйомних споруд належать плавучі *доки* і *слипи.* Для вертикального підйому суден використовують також стрілові і мостові підйомні крани, гідравлічні підйомники.

СУДНОПЛА'ВСТВО — плавання суден по *водних шляхах.* За районами плавання С. буває морське, внутрішнє й мішане; за функціональною ознакою — комерційне, промислове тощо; за організацією та регулярністю сполучень — лінійне (забезпечує регулярні перевезення пасажирів і невеликих партій вантажів за встановленим розкладом) та трампове (робота вантажних суден не пов'язана з постійними районами плавання, портами навантаження й розвантаження і не обмежена певним видом вантажів). С. відоме з давніх часів (по річках, озерах, а також по морях вздовж узбереж. Розвиток *мореплавної астрономії,* застосування *компаса* та вдосконалення конструкції суден дали можливість здійснювати С. у відкритих океанах і морях. Базою сучас. С. є розвинуті тех. засоби, призначені для його здійснення (судна та їхнє устаткування), та забезпечуючі служби (портові, гідрометеорологічні, гідрографічні, аварійно-рятувальні тощо). Режим С. регламентують нац. закони й міжнар. угоди. Див. також *Морський транспорт, Річковий транспорт.*

СУДО'ВА ВИШНЯ (до 1545 — Вишня) — місто Мостиського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташована на р. Вишні (прит. Сану), поблизу залізнич. ст. Судова Вишня. Вперше згадується під назвою Вишня в *Галицько-Волинському літописі* під 1230. В 1349 загарбана шляхет. Польщею. В 1368 Вишні надано *магдебурзьке право.* З 1443 у Вишні відбувалися сеймики (з'їзди) шляхти ряду земель *Руського воєводства,* від яких місто дістало назву С. В. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. В.— під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 С. В. захопила бурж.-поміщицька Польща. З 1927 в С. В. діяла підпільна орг-ція КПЗУ. В 1939 С. В. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 С. В. — місто. У місті — заводоуправління буд. матеріалів, комбікормовий з-д, ф-ка львів. виробничого об'єднання «Галантерея», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Зоовет. технікум, середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей. Археол. пам'ятка — городище 9—11 ст. в урочищах Замчисько та Чвораки. В С. В. народився укр. письменник-полеміст І. *Вишенський,* де йому встановлено пам'ятник (1979, скульптор Д. Крвавич). У 1897 С. В. відвідав І. Я. Франко.

СУДОВА́ ЕКСПЕРТИ́ЗА — в СРСР регламентована процесуальним законом діяльність *експертів* по дослідженню конкретних обставин кримінальної чи цивільної справи з метою встановлення фактів, що мають істотне значення для досягнення об'єктивної істини в справі. Розрізняють *криміналістичну експертизу, судовомедичну експертизу, судовопсихіатричну експертизу,* судовобіологічну, судовоавтотех., судовобухгалтерську експертизи тощо. С. е. призначається особою, яка проводить *дізнання,* слідчим, прокурором, *судом* (суддею). С. е. переважно провадяться в спеціалізованих експертних установах системи М-ва юстиції та М-ва охорони здоров'я, а також в експертно-криміналістичних підрозділах МВС. Наслідки С. е. викладають у письмовій формі — висновку, який є одним із доказів у справі. При необхідності дослідження складних обставин судової справи призначаються т. з. комісійні чи комплексні експертизи, які провадяться комісією фахівців відповідно з однієї чи різних галузей знань.

М. Я. Сегай.

СУДОВА́ МЕДИЦИ́НА — галузь *медицини,* яка вивчає медико-біологічні проблеми, що виникають у судово-слідчій практиці. Завдання С. м. визначаються потребами правової практики і включають вивчення осн. об'єктів *судовомедичної експертизи* — дослідження мертвих тіл, потерпілих, обвинувачених та ін. осіб, а також речових доказів. Систематичне залучення лікарів з метою розв'язання питань в галузі правосуддя виникло ще в стародавні часи. Значення мед. висновків при розгляді судових справ підтверджується рядом законодавчих актів, які були видані в різні часи в країнах Європи. В *Кодексі Юстініана* вказано, що висновки лікаря як судовий доказ важливіші доказів свідків. С. м. почала свій розвиток у 16 ст.— в карному кодексі *Каролінa* чітко були перелічені випадки залучення лікарів для розв'язання питань у справах, які потребували розтину трупа. В 16—17 ст. з'явився ряд посібників (франц. хірурга А. *Паре,* італ. лікаря П. Закхіаса), які створили основу для наступного розвитку С. м. В Росії першим законодавчим актом, який ввів обов'язкове залучення лікарів до розв'язання правових питань, був Військовий статут Петра I (1714), що передбачав необхідність розтину трупа вбитого і подавання лікарем в суд свідоцтва про причину смерті. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. при медичних ф-тах університетів (Москва, Петербург, Казань, Томськ, Київ, Харків та ін.) було створено кафедри С. м. Першим вітчизн. посібником в цій галузі був «Короткий виклад судової медицини» С. О. Громова (Петербург, 1832). З 1863 почали видаватися спеціальні журнали з питань С. м. В СРСР з 1946 функціонує Всесоюзне наукове т-во судових медиків, друкованим орга-

Судова Вишня. Пам'ятник Івану Вишенському. Скульптор Д. П. Крвавич. Бронза, граніт. 1979.

ном якого з 1958 є журн. «Судебно-медицинская экспертиза». Великий внесок у розвиток вітчизн. С. м. зробили проф. П. О. Мінаков, Я. О. Чистович, І. М. Гвоздев, О. С. Ігнатовський, Н. О. Оболонський, О. М. Шибков, М. І. Райський, В. Ф. Черваков, І. Ф. Огарков, В. М. Смолянінов, Л. М. Ейдлін, М. В. Попов, М. І. Авдєєв та ін. Розвиток С. м. на Україні пов'язаний з діяльністю М. С. *Бокаріуса*, що в 1910—31 очолював кафедру С. м. у Харкові і брав активну участь у створенні Ін-ту судової експертизи в Харкові, якому (1931) було присвоєно його ім'я. Значний внесок у розвиток С. м. на Україні зробив Ю. С. Сапожников, який в 1936—70 очолював кафедру при Київ. мед. ін-ті, протягом 17 років керував судовомедичною службою в республіці. Судовомедичну експертизу в СРСР включено до системи органів *охорони здоров'я*. Адміністративно-організаційним і науково-методичним центром, який очолює і координує всю наукову і практичну судовомедичну діяльність в СРСР, є організований у Москві 1931 Державний н.-д. ін-т С. м. Найактуальніші проблеми сучасної С. м.: розробка експертних критеріїв механізму виникнення ушкоджень та ідентифікація зброї, якою було спричинено травму; встановлення диференціально-діагностичних показників прижиттєвості й давності походження ушкоджень; розробка критеріїв визначення давності настання смерті; вивчення різних аспектів гіпоксичних (див. *Гіпоксія*) станів; розробка судовомедичних критеріїв експертизи живих осіб; подальше вдосконалення науково-організаційних і методичних питань у розвитку судовомедичної служби; вивчення різних аспектів, пов'язаних з дослідженнями речових доказів тощо. Практична робота з судовомедичного дослідження трупів, огляд потерпілих, обвинувачених та ін. осіб, а також дослідження речових доказів здійснюються судовомедичними експертами (районних, міжрайонних, обл. і республіканських бюро судовомедичної експертизи), а також співробітниками кафедр судової медицини.

Літ.: Громов А. П. Курс лекций по судебной медицине. М., 1970; Сапожников Ю. С., Гамбург А. М. Судебная медицина. К., 1980. *І. А. Концевич.*

СУДОВА́ ПСИХІА́ТРІЯ — галузь *психіатрії*, що вивчає різні психічні розлади відносно деяких норм кримінального і цивільного права, кримінального і цивільного процесу. С. п. сформувалася на стику медичних, правових і філософських наук. В Росії розвиток С. п. пов'язаний з діяльністю психіатрів кінця 19 — початку 20 ст.: І. М. Балинського, В. Х. Кандинського, М. М. Баженова, С. С. Корсакова, В. П. Сербського та ін. Розвиток рад. С. п. відбувався у боротьбі з реакційними течіями в кримінальному праві — *ломброзіанством* і неоломброзіанством, котрі розглядали поведінку людини як щось фатально визначене спадковими біологічними факторами. Радянська С. п. підходить матеріалістично до розуміння психічних процесів, використовуючи ідеї І. М. *Сєченова*, І. П. *Павлова* та ін. рос. фізіологів. Коло питань, що вивчає С. п., визначається в основному практичними завданнями, які стоять перед *судовопсихіатричною експертизою*. До цих питань відносять висновки про стан психіки осіб, яких притягають до кримінальної відповідальності, висновки про дієздатність позивачів і відповідачів у цивільному процесі, психіатричний огляд свідків та потерпілих, коли ці особи викликають у суду сумнів у їх психічній повноцінності, визначення психічного стану осіб, у яких виявили ознаки психічного розладу в період відбування покарання та ін. Відповідно до цих завдань С. п. як наукова дисципліна розробляє методи судовопсихіатричної оцінки окремих психічних захворювань і критерії, на основі яких робляться експертні висновки про психічний стан і дієздатність, вибираються медичні заходи по відношенню до хворих, що вчинили суспільно небезпечні дії. Провадиться судовопсихіатрична експертиза судовими експертами — лікарями-психіатрами, які не лише ставлять діагноз, а й розв'язують питання про необхідність примусового лікування психічно хворого, що чинить суспільно небезпечні дії. В СРСР С. п. сприяє зміцненню соціалістичного правосуддя і законності. Науково-методичним центром С. п. є Всесоюзний н.-д. ін-т загальної та судової психіатрії ім. В. П. Сербського (Москва).

Літ.: Руководство по судебной психиатрии. М., 1977.

В. С. Шапошников.

СУДОВА́ РЕФО́РМА 1864 — ліберально-бурж. реформа *судової системи*, кримінального та цивільного *судочинства*, яку здійснив царський уряд відповідно до потреб капіталістичного розвитку Росії. С. р. була оформлена суд. статутами, проекти яких затвердив цар у листопаді 1864.

За С. р. було утворено формально рівну для всіх судову систему: суди загальної юстиції (окружний суд — судова палата — Сенат) та мирової юстиції (одноособовий дільничний мировий суддя — повітовий з'їзд мирових суддів — Сенат). Було запроваджено інститут *присяжних засідателів*, проголошено ряд формальних принципів: рівність усіх перед законом, гласність, усність судочинства тощо, засновано *адвокатуру*. Водночас збережено ряд установ і принципів феодально-станового судочинства (станові суди — церковні, військові, волосні; адм. юстиція, дворянський склад суддів тощо). *Судово-адміністративною реформою 1889* царизм значно обмежив дійовість суд. реформи 1864.

СУДОВА́ РЕФО́РМА НА УКРАЇ́НІ 1760—63 — реорганізація судових установ на Україні для вдосконалення їхньої діяльності відповідно до класових інтересів *козацької старшини* та шляхти. Проведена гетьманом К. Г. *Розумовським* за взірцем системи, передбаченої *Литовськими статутами*, зокрема станових місц. судів. За універсалом гетьмана 17 (28).II 1763 *Генеральну військову канцелярію* було позбавлено суд. функцій. Це призвело до перетворення *Генерального суду* на найвищий апеляційний орган, а також на суд у справах ген. старшин, полковників, бунчукових і військ. товаришів та осіб, узятих під особисту опіку гетьмана. Реформа завершилася в кін. 1763, коли на тер. кожного полку було створено замість полкових судів два земські, два підкоморські і один гродський суди (лише в Ніжинському полку було три *земські суди*). В компетенції сотенних управлінь і *магістратів* залишився розгляд дрібних спорів рядових козаків і міського населення. Справи селян перебували в панській *юрисдикції*. Реформа не змінила експлуататорської суті всіх судів як апарату феодально-кріпосницького поневолення сел. мас і міської бідноти.

Літ.: Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

СУДОВА́ СИСТЕ́МА — сукупність судів, заснована на єдиних принципах організації й діяльності, цілях і завданнях, які визначаються класовою суттю *держави*, де вони діють. С. с. невіддільна від *суду*, який в історії розвитку суспільства завжди був у центрі політ. боротьби як один із важелів зміцнення політ. влади пануючого класу. В основу першої С. с. Рад. д-ви було покладено визначені *Декретом про суд* принципи організації нових судів, у т. ч. *революційних трибуналів*. *Конституція СРСР* 1977 відобразила процес дальшого вдосконалення суду, *правосуддя* і відповідно С. с. Згідно з ст. 151 Конституції СРСР, а також ст. 1 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР* у країні діють *Верховний Суд СРСР*, Верховні Суди союзних і автономних республік, крайові, обл., міські суди, суди авт. областей, суди авт. округів, *районні* (*міські*) *народні суди*, а також *військові трибунали* у Збройних Силах. Осн. ланкою С. с. є народні суди, які вирішують 96—98 % кримінальних і цивільних справ. Найвищим суд. органом СРСР є Верховний Суд СРСР, який здійснює нагляд за суд. діяльністю судів СРСР, а також судів союзних республік у межах, встановлених законом (ст. 153 Конституції СРСР). Організацію і діяльність рад. С. с. визначають *конституційні принципи судочинства*. В основу побудови С. с. покладено принципи її єдності, залежності структури С. с. від *державного устрою* СРСР і союзних республік, двохінстанційність. Усі суди в СРСР поділяються на суди Союзу РСР, до яких належать Верховний Суд СРСР і військ. трибунали, та суди союзних республік — усі ін. суди. Вони організаційно об'єднані між собою наявністю спільного для них Верховного Суду СРСР. В УРСР С. с.

відповідно до ст. 149 *Конституції УРСР* складається з 3 ланок: *Верховного Суду УРСР*, обл. і районних (міських) нар. судів. На правах обл. суду діє Київський міський суд (про С. с. УРСР див. також т. 11, Українська Радянська Соціалістична Республіка, розділ Судова система УРСР). За компетенцією всі суди СРСР поділяються на суди 1-ї інстанції та суди 2-ї і наглядової інстанції. С. с. інших соціалістичних країн складається з трьох ланок. У бурж. д-вах С. с., як правило, не має єдиної орг. єдності.

Р. І. Гричук.

СУДОВА́ СТАТИ́СТИКА — в СРСР галузь державної *статистики*, предметом якої є вивчення кількісного боку *злочинності* та цивільно-правових спорів, що стали об'єктом розгляду в суді, нотаріаті чи арбітражі. С. с. поділяється на кримінально-правову та цивільно-правову, показники яких характеризують діяльність *правоохоронних органів* на всіх стадіях кримінального та цивільного процесів (див. *Процесуальні стадії*). С. с. керується наук. основами і методологічними принципами заг. теорії статистики. Показники С. с. відображають хід боротьби з *правопорушеннями*, зокрема вони враховують кількість *злочинів*, кількість злочинців та міри *покарання*, які було застосовано судом. Облік правопорушень здійснюється відповідно до їхньої структури, динаміки, причин, характеристик осіб злочинців і суб'єктів цивільних правовідносин тощо. Систему С. с. побудовано за відомчим принципом. Так, С. с. обліковує діяльність прокуратури відповідно до завдань, визначених Законом СРСР про Прокуратуру СРСР; вона має значення і для керівництва, контролю та спрямування діяльності органів юстиції.

А. А. Фокіна.

СУДОВЕ́ РІ́ШЕННЯ — в СРСР постанова суду 1-ї інстанції по суті розглянутої цивільної справи. В ній суд розв'язує правовий спір між сторонами — задовольняє *позов* (зустрічний позов) повністю або частково чи відмовляє в позові. С. р. постановляється і в справах *окремого провадження*. С. р. є актом соціалістичного *правосуддя*, воно проголошується прилюдно іменем республіки і після вступу в законну силу стає загальнообов'язковим, а його виконання забезпечується примусовою силою д-ви. Закон (в УРСР — ст. 202 ЦПК УРСР) встановлює, що С. р. повинно бути законним і грунтуватися на досліджених судом *доказах*. С. р. складається зі вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин. Приймається в нарадчій кімнаті більшістю голосів суддів, які входять до складу суду в даній справі, і підписується всім складом суду. За заг. правилом С. р. оголошується негайно після розгляду справи. Якщо в С. р. не розв'язано будь-якої з позовних вимог або не зазначено точного розміру присуджених стягнень тощо, суд постановляє додаткове рішення після розгляду цього питання в судовому засіданні з викликом сторін. С. р., а також додаткове рішення можуть бути оскаржені сторонами і третіми особами (див. *Оскарження* у праві) або опротестовані прокурором у касаційному порядку в 10-денний строк від дня постановлення С. р. (див. *Касаційний розгляд справ*).

А. М. Фельдман.

СУДОВЕ́ УПРАВЛІ́ННЯ — в СРСР одна з галузей держ. діяльності, що полягає у розв'язанні питань адм.-організаційного, фінанс. та госп. порядку щодо судів. Здійснюється відповідно до закону *Радами народних депутатів*, М-вом юстиції СРСР, м-вами юстиції союзних і авт. республік, відділами юстиції обл. (крайових) Рад нар. депутатів. Органи С. у. чітко відмежовані від органів, що здійснюють *правосуддя*. Процесуальне керівництво судами належить вищестоящим судам. Нагляд за судовою діяльністю судів здійснюється *Верховним Судом СРСР*, а С. у.— Міністерством юстиції СРСР. Відповідно до Положення про М-во юстиції СРСР, затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 21.III 1972, воно здійснює орг. керівництво судами союзних республік і *військовими трибуналами*. М-во юстиції СРСР розробляє пропозиції з питань організації судів союзних республік і військ. трибуналів (дислокація, структура, штати), проведення виборів суддів і нар. засідателів; керує організацією їхніх звітів перед виборцями; перевіряє організацію роботи суд. органів союзних республік і військ. трибуналів і вживає заходів до її поліпшення; вивчає і поширює позитивний досвід; забезпечує створення належних умов для здійснення правосуддя; з метою дальшого вдосконалення діяльності судів вивчає і узагальнює суд. практику, координуючи цю роботу з Верховним Судом СРСР (результати узагальнення використовує для усунення виявлених недоліків в організації роботи судів); організує роботу по веденню *судової статистики* тощо. М-во юстиції здійснює керівництво і контроль за роботою по виконанню рішень, ухвал і постанов судів по цивільних справах, вироків, ухвал і постанов судів по кримінальних справах, де йдеться про майнове стягнення. До С. у. належить і керівництво роботою з кадрами суд. органів, зокрема розробка проектів держ. планів розподілу молодих спеціалістів, які закінчили юрид. навч. заклади. С. у. в союзних і автономних республіках здійснюється відповідними держ. органами.

В УРСР вони діють відповідно до Закону УРСР про судоустрій УРСР 1981, Положення про Міністерство юстиції УРСР 1972.

О. Г. Павшукова.

СУДОВИ́Й ВИКОНА́ВЕЦЬ — *службова особа* суду, яка відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР* здійснює примусове виконання рішень, ухвал судових і постанов у цивільних справах, *вироків*, ухвал і постанов щодо майнових стягнень у кримінальних справах, а також ін. рішень і постанов у передбачених законом випадках. Вимоги, що їх пред'являють С. в. по виконанню *судових рішень*, вироків тощо, є обов'язковими для всіх держ. підприємств, установ, орг-цій, колгоспів, ін. кооп. орг-цій, їхніх об'єднань, ін. *громадських організацій*, службових осіб і громадян на всій території СРСР.

СУДОВИ́Й РО́ЗГЛЯД СПРАВ — центральна стадія кримінального та цивільного *судочинства*, на якій суд розглядає і розв'язує справи по суті, постановляє по них *вироки* чи *судові рішення*. Осн. положення С. р. с. визначено Конституцією СРСР, конституціями союз. і авт. республік (див. *Конституційні принципи судочинства*), а також Основами кримінального судочинства (розд. IV) і цивільного судочинства (розд. III) СРСР і союзних республік. Процесуальний порядок С. р. с. докладно регулюється кримінально-процесуальними і цивільними процесуальними кодексами союзних республік (в УРСР — гл. 1, 24—28 КПК УРСР, гл. 1, 20, 22 ЦПК УРСР). На цій стадії, де здійснюються завдання *правосуддя*, суд безпосередньо досліджує *докази*, зібрані під час *попереднього розслідування* (по кримінальних справах) або подані сторонами чи витребувані судом (по цивільних справах). Розглядаючи справу, суд у встановленій законом формі повно і всебічно з'ясовує всі обставини справи для встановлення об'єктивної істини. Принципами С. р. с. є колегіальність суду, безпосередність, усність, безперервність, а також *диспозитивність* (див. *Гласність судового розгляду, Усність судового розгляду*). Справи розглядаються за участю сторін, свідків, заінтересованих осіб тощо, представників захисту, громадськості, а в ряді випадків і прокурора. С. р. с. складається з окремих взаємопов'язаних частин. У кримінальних справах ними є: підготовча частина суд. засідання, судове слідство, судові дебати і останнє слово підсудного, постановлення й оголошення вироку; у цивільних справах — підготовча частина, розгляд справи по суті (дослідження доказів, додаткові пояснення сторін), судові дебати, постановлення та оголошення судового рішення. При С. р. с. закон передбачає неухильне додержання послідовності його провадження, процесуальної форми, всіх *гарантій правових*, так само як і вимог комуністичної моралі, зокрема судової етики. Хід С. р. с. обов'язково фіксується в протоколі судового засідання.

Я. П. Нагнойний.

СУДОВИ́Х ЕКСПЕРТИ́З КИ́ЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа, де проводять експертизи по кримінальних і цивільних справах і ведуть н.-д. роботу в галузі судової експертизи і криміналістики (див. *Криміналістична експертиза*). Засн. 1923 на базі кабінету науково-суд. експертизи. Завданнями ін-ту є провадження криміналістичних, фізико-хім., біол. та автотех. досліджень у кримінальних і цивільних справах, наук. розробка заг. питань теорії суд. експертизи, нових методів дослідження речо-

О. І. Судомора. Обкладинка до книжки «Кирило Кожом'яка». Початок 20 ст.

вих доказів, орг. і тех. пропозицій, спрямованих на запобігання злочинам, а також надання методичної допомоги судовослідчим працівникам. За дорученням судовослідчих органів ін-т проводить відповідні експертизи. У складі ін-ту є лабораторії (на 1983): судовопочеркознавчих досліджень, судовотех. досліджень документів, судовотрасологічних і балістичних досліджень, судовофіз. і хім. досліджень, судовоавтотех. досліджень, судовобіол. досліджень, а також відділ узагальнення експертної практики і науково-тех. інформації. Ін-т має відділення у Львові, організоване 1968.

В. К. Стринжа.

СУДОВИ́Х ЕКСПЕРТИ́З ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. С. Бокаріуса — установа, що здійснює *судові експертизи* в кримінальних і цивільних справах і веде н.-д. роботу з суд. експертизи і *криміналістики*. Засн. 1923 проф. М. С. Бокаріусом і 1931 названий його ім'ям. Н.-д. робота спрямована на дальше розширення можливостей суд. експертиз, використання досягнень природничих і тех. наук для криміналістичних, судовохім., судовобіол., судовоавтотех. та ін. досліджень. Ін-т також надає допомогу органам прокуратури і внутр. справ та судам у підготовці, призначенні і використанні суд. експертиз, у розробці пропозицій щодо запобігання злочинам та ін. правопорушенням. У складі ін-ту є лабораторії (на 1983): судовопочеркознавчих досліджень, судовотех. досліджень документів, судовотрасологічних і балістичних досліджень, судовофіз. і хім. досліджень, судовоавтотех. досліджень, судовобіол. досліджень, а також відділ узагальнення експертної практики і науково-тех. інформації.

М. В. Скорик.

СУДОВІ́ ПРОЦЕ́СИ У СПРА́ВАХ ПРО ЗЛОДІЯ́ННЯ НІМЕ́ЦЬКО-ФАШИ́СТСЬКИХ ОКУПА́НТІВ НА УКРАЇ́НІ — судові процеси над гітлерівськими загарбниками, винними в учиненні страхітливих злодіянь на тимчасово окупованій території СРСР, зокрема УРСР. Глави урядів Великобританії, СРСР і США 2.XI 1943 прийняли Декларацію «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства». Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19.IV 1943 встановив, що справи про злодіяння фашист. загарбників, вчинені на тер. СРСР, розглядаються рад. судами. Суд. процеси на Україні над нім.-фашист. злочинцями та їхніми співучасниками, зокрема укр. бурж. націоналістами, були проведені в Харкові, Миколаєві, Києві, Донбасі, Севастополі, Чернігові, Полтаві. Перший такий суд. процес було проведено 15—18.XII 1943 в Харкові. Було засуджено до страти через повішення 3 нім. службовців поліції та їхнього посібника — зрадника Батьківщини, винних у винищенні тільки в Харкові 30 тис. рад. людей, замордованих, розстріляних і спалених живцем. 10—17.I 1946 в Миколаєві відбувся суд. процес, на якому 6 підсудних есесівців, у т. ч. кол. коменданта Миколаєва, було засуджено до страти через повішення. Під їхнім керівництвом у Миколаєві і Микол. обл. було розстріляно 105 тис. рад. громадян і вигнано в рабство до Німеччини 60 тис. чол. 17—29.I 1946 у Києві до суду було віддано 15 кол. чинів нім.-фашист. армії, поліції та жандармерії, винних у масових убивствах, насильствах, знущаннях над людьми. Тільки в Києві і Київ. обл. під їхнім керівництвом або ними особисто було знищено понад 200 тис. рад. громадян (лише в *Бабиному Яру* — понад 100 тис. чол.), у Львові та Львів. обл.— понад 550 тис. чол., у Донбасі в шахту № 4-біс скинуто 75 тис. чол. Підсудні організували руйнування багатьох істор. пам'яток (зокрема, Успенського собору Києво-Печерської лаври, Київ. ун-ту). До смертної кари через повішення було засуджено кол. нач. поліції, коменданта тилу 6-ї армії та 10 ін. злочинців. 25—30.X 1947 на процесі в Донбасі 12 фашист. злочинців визнано винними у знищенні 170 тис. рад. громадян, у вигнанні на каторгу до Німеччини понад 250 тис. чол. У зв'язку із скасуванням смертної кари в СРСР (травень 1947) більшість злочинців було засуджено до 25 років ув'язнення В Севастополі 12—24.XI 1947 відбувся суд. процес над 12 воєнними злочинцями, в т. ч. командуючим окупаційними військами в Криму, який віддав наказ про масове винищення населення Керчі, Кубані та ін. місцевостей, нач. жандармерії Севастополя, який особисто керував знищенням 27 тис. чол., та ін. гітлерівцями. Всіх їх було засуджено до ув'язнення на строк від 20 до 25 років. У Чернігові 17—25.XI 1947 відбувся процес у справі про звірства нім.-угорських фашист. загарбників. Судили 16 злочинців, з вини яких лише у Черніг. обл. було знищено понад 103 тис. мирних рад. громадян. Усіх злочинців засуджено до 25 років ув'язнення. До суду, що відбувся в Полтаві 22—29.XI 1947, було віддано 22 військовослужбовців нім.-фашист. армії, які знищували мирне населення у Дніпроп., Кіровогр., Харків., Полтав. та ін. областях України. Лише в Полтав. обл. вони знищили бл. 222 тис. рад. громадян, 159 тис. вигнали у фашист. рабство. Цих злочинців було засуджено до тривалих строків ув'язнення. Ряд фашист. злочинців було засуджено за звірства на тер. УРСР суд. органами рад. військ. адміністрації в Німеччині. Суд. процеси у справах про звірства нім.-фашист. злочинців на тер. СРСР відбулися у Краснодарі (1943), Брянську і Смоленську (1945), Ленінграді (1945—46), Великих Луках (1946) та інших містах.

Літ.: Документы обвиняют. Сборник документов..., в. 1—2. М., 1943—45; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963.

М. Б. Погребінський.

СУДОВО́-АДМІНІСТРАТИ́ВНА РЕФО́РМА 1889 — реакційний захід рос. царизму, здійснений з метою посилення влади *самодержавства*. Реформа фактично ліквідувала систему мирової юстиції, запроваджену *судовою реформою 1864*. Виборних мирових суддів заступили: в повітах — земські начальники, яких призначали з дворян, у містах — призначувані міські судді. Волосні суди було підпорядковано земським начальникам. Компетенція суду присяжних зводилася до мінімуму. Було порушено принцип гласності, насамперед у справах про т. з. держ. злочини. За цією реформою селяни та всі органи сел. самоврядування цілком підпорядковувалися владі дворян-поміщиків, у руках яких було зосереджено судову й адм. владу.

І. П. Сафронова.

СУДОВОМЕДИ́ЧНА ЕКСПЕРТИ́ЗА — один із видів *судової експертизи*, що полягає в дослідженні фахівцями питань медичного характеру, які виникають під час проведення кримінального чи цивільного *судочинства*. Призначення і порядок проведення С. е. в СРСР регулюється кримінально-процесуальними і цивільними процесуальними кодексами союзних республік. *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР* передбачає обов'язкове проведення С. е. для: встановлення причин смерті, визначення тяжкості і характеру тілесних ушкоджень, встановлення віку (див. *Вік* у праві) обвинуваченого або підозрюваного, потерпілого, а також для встановлення статевої зрілості потерпілих. Обов'язкове проведення С. е. передбачено законом при *ексгумації* (ст. 192 КПК УРСР). С. е. проводять бюро судовомед. експертизи М-ва охорони здоров'я СРСР або відповідні бюро м-в охорони здоров'я союзних республік. Після проведення необхідних досліджень експерт складає висновок, який оформляється у вигляді акта. Цей висновок є одним із *доказів* при розгляді справи по суті.

СУДОВОПСИХІАТРИ́ЧНА ЕКСПЕРТИ́ЗА— один із видів *судової експертизи*, що полягає в дослідженні фахівцями питань психічного стану особи, які виникають під час проведення кримінального чи цивільного *судочинства*. Порядок проведення і призначення С. е. в СРСР регулюється кримінально-процесуальними і цивільними процесуальними кодексами союзних республік. С. е. застосовують до осіб, притягнених до кримінальної відповідальності, якщо виникає сумнів у їхній *осудності*, в нормальному стані їхньої психіки. С. е. дає висновки про дієздатність осіб, які беруть участь у цивільному процесі (позивач і відповідач) тощо. Висновок експерта оформляється актом, що є одним з *доказів* по справі. Стаціонарну С. е. проводять у судово-психіатричних відділеннях психоневрологічних лікарень, амбулаторну — спец. амбулаторні судовопсихіатричні комісії, що складаються з лікарів-психіатрів. Закон особливі умови передбачає при з'ясуванні питань, пов'язаних з розумовою відсталістю *неповнолітніх*. В цьому випадку по

справі повинна бути призначена експертиза за участю спеціалістів з дитячої чи юнацької психології (психолог, педагог), а в необхідних випадках — експерта-психіатра. Див. також *Примусові заходи медичного характеру*.

СУДОВЩИКО́ВА Олександра Євгенівна (1867—1924) — укр. письменниця, яка виступала під псевдонімом Грицько *Григоренко*.

СУДОМО́РА Охрім Іванович (19.III 1889, Бориспіль, тепер місто Київ. обл.— 13.X 1968, Київ) — укр. рад. графік. У 1904—07 навчався в *Лаврській іконописній майстерні* у І. *Їжакевича*, 1907—13 — в Київ. худож. уч-щі. Оформляв журнали («Сяйво», 1913—14), книжки («Сам собі пан» Б. Грінченка, 1924; «Сійся, родися, жито, пшениця» Остапа Вишні, 1929; «Кобзар» Т. Шевченка, 1927). Автор ілюстрацій до творів О. Пушкіна, К. Гордієнка, Н. Забіли, до укр. нар. казок («Кирило Кожум'яка»).

СУ́ДОРОГИ — раптові мимовільні скорочення м'язів. Спричинюються С. захворюваннями нервової системи (*епілепсія, правець*, неврози), виникають при *отруєннях*, порушеннях *обміну речовин* і діяльності залоз внутрішньої секреції. Залежно від причини С. можуть бути епізодичними, випадковими або повторюватися з певною частотою протягом тижня, місяця, року. У деяких хворих С. з'являються або посилюються при зовнішніх подразниках (раптовий голосний звук, поколювання тіла голкою), при глибокому диханні, в задушливому приміщенні, при зловживанні алкоголем. Розрізняють С. т о н і ч н і (тривале напруження м'язів, найчастіше безболісне) і к л о н і ч н і (швидкі скорочення м'язів, що змінюють одне одне через короткі, але різні за тривалістю відрізки часу). Л і к у в а н н я залежно від причини, що викликає С. Див. також *Тетанія, Спазми, Тик* у медицині.

СУ́ДОУ́СТРІЙ — 1) В СРСР сукупність норм права, що встановлюють завдання, організаційну структуру й основні принципи діяльності судів, а також ін. органів, що сприяють здійсненню *правосуддя* (*прокуратура*, органи *попереднього розслідування, адвокатура, нотаріат*). Ці норми визначено *Конституцією СРСР*, конституціями союзних і авт. республік, *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР*, законами про судоустрій союзних республік (в УРСР — Законом про судоустрій УРСР 1981) та ін. законодавчими актами, виданими відповідно до Основ. 2) Система судових установ. С. в СРСР грунтується на таких демократичних принципах: єдність рад. *судової системи*; здійснення правосуддя шляхом розгляду судом цивільних і кримінальних справ; рівність громадян перед законом і судом; право громадян на судовий захист; колегіальний розгляд справ у всіх судах у суворій відповідності з законом; утворення всіх судів на засадах виборності суддів і нар. засідателів; незалежність суддів і підкорення їх тільки закону; ведення судочинства мовою союзної чи авт. республіки або мовою більшості населення даної місцевості; відкритий розгляд справ у всіх судах; забезпечення обвинуваченому права на захист; подання юрид. допомоги адвокатурою громадянам і орг-ціям та ін. При розгляді справ у судах прокурор здійснює нагляд за додержанням законів. Судді та нар. засідателі відповідальні перед виборцями або органами, що їх обрали, і звітують перед ними. У встановленому законом порядку вони можуть бути достроково позбавлені своїх повноважень. Про орг. керівництво судами див. ст. *Судове управління*. *О. Г. Павщукова.*

СУДОЧИ́НСТВО — порядок провадження цивільних і кримінальних справ, встановлений законом. В СРСР цей порядок закріплено в *Основах цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік, Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, цивільних процесуальних і кримінально-процесуальних кодексах союзних республік (див. *Цивільний процесуальний кодекс УРСР, Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*). Завданням С. є правильний і швидкий розгляд і розв'язання справ, сприяння зміцненню *соціалістичної законності* і *правопорядку*, запобігання і викоренення злочинів, охорона інтересів суспільства, прав і свобод громадян, виховання громадян у дусі неухильного додержання Конституції СРСР і рад. законів, поважання правил соціалістичного співжиття. С. в цивільних справах охоплює провадження справ у судах 1-ї інстанції; в кримінальних справах — *порушення кримінальної справи* і *попереднє розслідування*, провадження в суді 1-ї інстанції. С. як у цивільних, так і в кримінальних справах охоплює також провадження в порядку *касаційного розгляду справ* по скаргах і протестах на *вироки*, ухвали і постанови, які не набрали законної сили, а також розгляд у порядку судового нагляду (див. *Перегляд у порядку судового нагляду*) і за нововиявленими обставинами протестів на рішення і вироки, які набрали законної сили. С. охоплює й провадження по виконанню судових рішень, *виконанню вироку* і розгляду всіх питань, що виникають з приводу цього (напр., відстрочка виконання, застосування умовно-дострокового та умовного звільнення, погашення та зняття *судимості*). Див. також *Конституційні принципи судочинства, Кримінальне судочинство, Процесуальні стадії*. *М. І. Бажанов.*

СУ́ДРАБКАЛН Ян [справж. прізв.— Арвід Пейне; з 1925 — Арвід Судрабкалнс; 5 (17).V 1894, Інчукалнс, тепер Рижського р-ну — 4.IX 1975, Рига] — латис. рад. поет, нар. поет Латвії (з 1947), акад. АН Латв. РСР (з 1973), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1951. Друкуватися почав 1909 (вірш «У лісі зимою»). У першій зб. віршів «Крилата армада» (1920) виступив як романтик. Автор збірок «Перетворення» (1923), «Ліхтар на вітрі» (1931), «Одна ластівка летить» (1937) та ін. В Рад. Латвії став співцем братерства народів, патріотом Рад. Батьківщини (збірки «У братній сім'ї», 1947; Держ. премія СРСР, 1948; «Ластівки повертаються», 1951; «І знову весна», 1964, та ін.). Публіцистична зб. «Перекличка знамен» (1950) присвячена боротьбі за мир. Шевченкові присвятив статті «Тарас Шевченко» (1946), «Безсмертний Кобзар» (1961), «Незгасна любов» (1964) та вірші «Пісня свободи» (1961), «Лист українцям» (1965). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Поезії]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Батьківщина. К., 1965; Р о с. п е р е к л.— Стихи. М., 1964; Две новеллы. Рига, 1971.

Літ.: Шутенко В. В. Співець дружби народів (Творчість Яна Судрабкална). К., 1975. *Б. К. Звайгзне.*

Я. Судрабкалн.

СУ́ДРАБУ Е́ДЖУС [справж. прізв.— Едуард Зільбер; 30.VIII (11.IX) 1860, Менгельська волость, тепер Огрський район Латвійської РСР — 30.I 1941, Москва] — латис. рад. письменник. З 1924 жив у Москві. Літ. діяльність почав 1880. Для творів 80-х рр. характерний нар. романтизм. У 90-і рр. в його оповіданнях посилюються реалістичні й демократичні тенденції. Особливо виділяються оповідання для юнацтва «Чудний Даука» (1900) і повість «Чортогон» (1925). С. Е.— один із зачинателів латис. радянської л-ри. В повістях «Під прокляттям старого режиму» (1921), «Стерв'ятники» (1923), «В болотному тумані» (1925) викривав правлячу верхівку бурж. Латвії. Поеми 30-х рр. «Дніпробуд», «Україна» присвячені соціалістичному будівництву на Рад. Україні.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Избранное. Рига, 1955; Чудной Даука. Рига, 1956. *Б. К. Звайгзне.*

Суздаль. Собор Різдва богородиці. 1225. Відновлено 1530.

СУ́ЕЦ — місто на Пн. Сх. Єгипту, адм. ц. провінції Суец. Порт на *Суецькому каналі* при вході в нього з Червоного м., вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 368 тис. ж. (1974). Розвинута нафтоперероб. пром-сть. Судноремонтні, хім., цем. і харч. підприємства. Бл. 2-го тис. до н. е. поблизу С. було прорито судноплавний канал, що сполучав Ніл з Червоним м. (засипаний 776). С. уперше згадується у 10 ст. Під час воєн. дій між Ізраїлем і Єгиптом 1973 місто було значною мірою зруйноване, тепер його відбудовано.

«СУЕ́Ц» — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Франції. Почала складатися на рубежі 50—60-х рр. 20 ст. Основою для утворення групи була «Загальна компанія Суецького каналу». В сучас. період у сфері впливу групи перебуває кілька сотень франц. компаній. Активи групи зосереджено в трьох осн. галузях: банківській сфері, страховій справі та операціях з нерухомим майном у пром. монополіях. Ядро групи створюють холдингова компанія «Компані фінансьєр де Сюез», банки «Банк де л'Індошін е де Сюез», «Креді ендюстріель е коммерсьяль», «Сюез інтернасьйональ» і пром. монополії

Суздаль. Космодем'янська церква. 1725.

Дж. Суїджерт.

А. Ч. Суїнберн.

Суан. Рельєф з Ахеменідського палацу. Фрагмент. Майоліка. 5 ст. до н. е. Лувр. Париж.

«Сен-Гобен-Понт», «Феродо», «Бегін-Сей». *С. В. П'ятенко.*

СУЕ́ЦЬКИЙ КАНА́Л — судноплавний морський канал у Єгипті, що сполучає Середземне та Червоне моря. Офіційно відкритий для судноплавства 17.XI 1869. Прорітий у найвужчій частині *Суецького перешийка,* перетинає кілька озер та лагуну Манзала. Траса каналу проходить переважно рівнинною місцевістю. Шлюзів немає. Це найкоротший водний шлях між портами Атлантичного та Індійського океанів, на 8—15 тис. км коротший від шляху навколо Африки. Довж. С. к. між кінцевими портами (Порт-Саїдом на Пн. та Суецом на Пд.) — 161 км, зі штучними поглибленнями мор. дна біля входу і виходу каналу — 171 км, шир. по дзеркалу води 120—150 м, по дну — 40—60 м. Глиб. на фарватері — понад 13 м. Вздовж С. к. прокладено з-ню, канал електрифіковано. Для забезпечення прилеглої зони прісною водою від Нілу прорито канал Ісмаїлія. У Старод. Єгипті бл. 2-го тис. до н. е. було споруджено канал, який з'єднував р. Ніл і Червоне м. (т. з. Канал фараонів). У періоди занепаду Старод. Єгипту канал приходив у запустіння. Відбудовувався Птолемеєм II (3 ст. до н. е.) і в рим. епоху (мав назву «Річка Траяна»). В 642 канал відбудували араби, проте 776 його засипали, щоб спрямувати торгівлю через осн. райони *Халіфату.* В 1859—69 на місці старого каналу було збудовано сучас. С. к. Будівництво та експлуатацію здійснювала «Загальна компанія С. к.» (спочатку формально єгипетська, а з кін. 19 ст.— англо-французька). Після окупації 1882 Єгипту англ. військами С. к. став головною брит. військ.-стратегічною базою на Бл. Сході. Чинна міжнар. конвенція, що регулює судноплавство по С. к., укладена 1888. 26.VI 1956 єгип. уряд націоналізував компанію С. к. У відповідь на це імперіалістичні д-ви організували екон. блокаду, а 1956, 1967, 1973 — інтервенцію проти Єгипту (див. *Близькосхідна криза*). Судноплавство по С. к. перервалося. Після відходу 1974 ізраїльських військ з зони С. к. почалася його розчистка (зокрема, за допомогою СРСР) та реконструкція. 5.VI 1975 С. к. знову відкрито для судноплавства. В кінці 1980 завершено перший етап реконструкції С. к., завдяки чому по ньому проходять судна водотоннажністю до 150 тис. т. Час проходження по каналу 11—12 год. Понад 70 % перевезень становлять нафта і нафтопродукти. Під руслом каналу прорито тунель, що сполучає Африку і Азію (іл. див. т. 1, с. 230).

СУЕ́ЦЬКИЙ ПЕРЕШИ́ЙОК — перешийок, що сполучає Африку і Азію. Лежить між Середземним і Червоним морями, в межах Єгипту. Шир. до 112 км. Поверхня С. п. рівнинна, вкрита пустельною рослинністю. Є солоні озера (Велике Гірке, Мале Гірке та ін.). Через С. п. прокладено *Суецький канал.*

СУ́ЗДАЛЬ — місто обласного підпорядкування Влад. обл. РРФСР. Розташований за 28 км від залізнич. ст. Гаврилов Посад. Вперше згадується в літописі під 1024. За *Юрія Долгорукого,* в 1-й половині 12 ст., С.— центр Ростово-Суздальського князівства, згодом місто входило до *Владимиро-Суздальського князівства.* З 13 ст. — столиця самостійного Суздальського князівства. В 1238 С. спалили орди *Батия.* В 1-й пол. 14 ст.— столиця *Суздальсько-Нижегородського князівства.* В 1392 С. увійшов до *Московського великого князівства,* остаточно залишився в його складі в 15 ст. Поступово став одним з реліг. центрів Русі. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. С. нагороджено орденом «Знак Пошани» (1974). Пам'ятки давньоруської архітектури 13—17 ст.— суздальський кремль, на тер. якого собор Різдва богородиці (1225, перебудовувався; фрески 13, 15, 17 ст.), архієрейські палати (15—17 ст.), шатрова дзвіниця (1635). В центр. частині й на околицях С.— ансамблі монастирів: Спасо-Євфимієвого (16—17 ст.; Преображенський собор, 1564, перебудовувався, фрески 1689; Успенська трапезна церква, 1525; на тер. монастиря — могила кн. Д. Пожарського), Ризположенського (16—19 ст.; собор, 16 ст.; «Святі ворота», 1688) і Покровського (16—18 ст.; собор, 1510—18; надбрамна Благовіщенська церква, бл. 1518); невеликі приходські церкви 17—18 ст. У С. перевезено також декілька дерев'яних церков 18—19 ст. Пам'ятки архітектури і музеї С. входять до складу Владимиро-Суздальського історико-худож. та архіт. музею-заповідника. Серед сучасних споруд — туристський центр (1978, арх. М. Орлов, В. Косаржевський, Ю. Ранинський). Іл. на с. 53.

СУ́ЗДАЛЬСЬКО-НИЖЕГОРО́ДСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — феод. князівство у Пн.-Сх. Русі. Виникло 1341 після приєднання до Суздальського князівства Нижнього Новгорода, Гороховця, Городця та ін. міст. Займало значну територію по Волзі та лівих притоках р. Оки. Спочатку столицею С.-Н. к. був Суздаль, згодом — Нижній Новгород. Князі С.-Н. к. боролися за моск. великокнязівський престол, але не мали успіху. В 1392 Нижній Новгород перейшов до моск. великих князів, хоч князі С.-Н. к. кілька разів за допомогою монголо-татар ненадовго повертали його. Власне Суздальське князівство розпалося на цей час на кілька уділів, у серед. 15 ст. їх було приєднано до Моск. великого князівства.

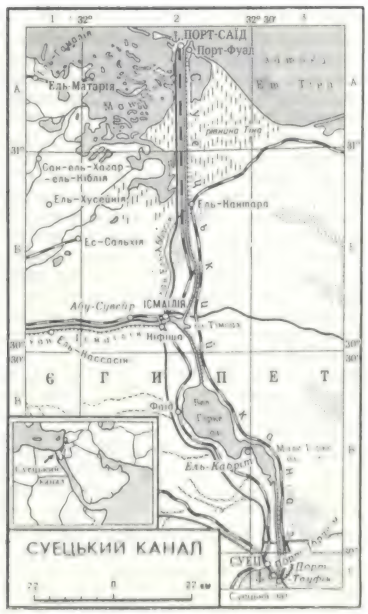

СУ́ЗИ — давнє місто, столиця рабовласницької держави *Елам.* Руїни за 20 км на Пд. Зх. від м. Дізфуль (Іран). Перші поселення на місці С. датуються 4-м тис. до н. е. В 1-й пол. 3-го тис. до н. е. С.— значний політ. і екон. центр, у 2-й пол. 3-го — 1-й пол. 1-го тис. до н. е.— столиця Еламу. В 645 до н. е. С. зруйнували ассірійці. Після завоювання Еламу в серед. 6 ст. до н. е. персами С.— зимова резиденція *Ахеменідів.* С. зберігали важливе екон. значення у *Парфянському царстві.* В 1-й пол. 7 ст. н. е. С. зруйнували араби. Під час археол. досліджень (провадяться з серед. 19 ст.) знайдено залишки пам'яток еламської культури, руїни палаців давньоперських царів, стовп з викарбуваним на ньому текстом *Хаммурапі законів.*

СУЗІ́Р'Я — ділянки зоряного неба, що характеризуються певним розміщенням яскравих зір. За давніх часів С. наз. лише характерні фігури, утворювані яскравими зорями, тобто лише групи зір. Назви С. пов'язані з міфами і світоглядом різних народів (*Андромеда, Велика Ведмедиця, Мала Ведмедиця, Пегас* та ін.), з предметами, що оточують людину (*Секстант, Терези* та ін.), тощо. Все небо умовно поділено на 88 С., назви й межі яких були зафіксовані у 1930 Міжнар. астр. з'їздом. Деякі С. мають і нар. назви. Див. карту до ст. *Зоряне небо.*

«СУЗІ́Р'Я» — ілюстрований літературно-художній альманах. Виходить з 1967 у видавництві «Дніпро». Друкує нові твори письменників братніх республік Рад. Союзу. В «С.» представлено поезію, прозу, драматургію, публіцистику, літературознавчі та мистецтвознавчі статті. Осн. теми альманаху — дружба й духовна єдність рад. народів, рад. патріотизм. Окремі випуски присвячені визначним ювілейним датам. Виходив один раз на рік, з 1982 року — двічі на рік. *В. М. Булавко.*

СУЇ́ДЖЕРТ (Swigert) Джон (н. 30.VIII 1931, Денвер, шт. Колорадо) — астронавт США. Закінчив Колорадський ун-т (1953), Політехнічний ін-т в Ренселері (1965) і Хартфордський ун-т (1967). Працював льотчиком-випробувачем. З 1966 — у групі астронавтів. Разом з Дж. *Ловеллом* і Ф. *Хейсом* здійснив політ (11—17.IV 1970) до Місяця на космічному кораблі «Аполлон-13». У зв'язку з аварією на кораблі посадка на Місяць була відмінена і «Аполлон-13», зробивши обліт Місяця, благополучно повернувся на Землю.

СУЇ́НБЕРН (Swinburne) Алджернон Чарлз (5.IV 1837, Лондон—10.IV 1909, Патні поблизу Лондона) — англ. поет, драматург, кри-

тик. Літ. діяльність почав 1860. Популярність здобув збіркою «Вірші й балади» (1866), у якій кинув виклик вікторіанському консерватизмові, обстоював політ. і моральну свободу. У збірках «Пісня про Італію» (1867), «Передсвітанкові пісні» (1871) оспівував боротьбу за незалежність, виступав проти тиранії. Автор віршованих драм. творів «Аталанта в Калідоні», «Шателяр» (обидва — 1865), «Марія Стюарт» (1881) та історико-літ. творів про Дж. Байрона, П. Шеллі, В. Гюго та ін. Обновив систему англ. віршування.

Тв.: Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антология новой английской поэзии. Л., 1937.

В. П. Березинський.

СУЙ — династія в Китаї (581—618). Заснована полководцем Ян Цзянем (відомий під ім'ям Веньді, правив 581—604). За правління С. здійснювалася політика об'єднання країни, централізації управління. Імператори дин. С. вели агресивні війни проти Кореї (611—614), в'єтнамської д-ви Вансуан, проти племен тюрків і тугухунь. За С. було споруджено осн. частину Великого каналу. Дин. С. була повалена внаслідок сел. повстань (611—618) і феод. чвар.

СУЙТС Густав [18 (30).XI 1883, волость Кастре-Винну, тепер Тартуський район Естонської РСР — 23.V 1956, Стокгольм] — естонський поет і літературознавець. Друкуватися почав 1899. Автор збірок віршів «Полум'я життя» (1905), сповненої революц. романтики, «Країна вітрів» (1913), у якій відобразилися настрої років реакції, «Все тільки сон» (1922) — поетична хроніка духовного життя самого поета. Виступав проти фашизму. В 1944 емігрував у Фінляндію, потім у Швецію. В останній зб. «Вогонь і вітер» (1950), що вийшла у Стокгольмі, відчутні мотиви безперспективності життя на чужині, вплив емігрантської антирадянщини.

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поэты Эстонии. Л., 1974.

С. Г. Ісаков.

СУК Вячеслав Іванович (16.XI 1861, Кладно, поблизу Праги — 12.I 1933, Москва) — рос. рад. диригент, нар. арт. Республіки (з 1925). За походженням чех. У 1879 закінчив Празьку консерваторію. Був скрипалем у празькому концертному оркестрі, з яким гастролював у Польщі і на Україні. З 1880 жив у Росії. В 1880—82 — концертмейстер оркестру Київської рос. опери, 1882—85 — оркестру Великого театру (Москва). З 1885 — диригент оперної трупи в Харкові, 1887—90 — симф. оркестру Рос. муз. т-ва в Таганрозі. Працював диригентом приватних оперних антреприз у Росії та на Україні (зокрема, в Харкові, 1894, 1897—1901, 1903—04; тут уперше на Україні поставив опери «Садко», 1898, та «Царева наречена», 1900, М. Римського-Корсакова). У 1906 — зав. муз. частиною Київ. рос. опери (поставив опери «Євгеній Онегін» та «Пікова дама» П. Чайковського, «Аїда» Дж. Верді, «Фауст» Ш. Гуно). З 1906 і до кінця життя С.— гол. диригент Великого театру (Москва). З 1927 — гол. диригент Оперного театру ім. К. С. Станіславського. В 1924—25 професор Моск. консерваторії. В репертуарі С. було бл. 100 опер, симф. твори. С. — автор опери «Лісовий цар» (1900), оркестрових, камерних творів, фп. п'єс, романсів.

І. Д. Гамкало.

СУКА́ННЯ — формування *рівниці* з тонких волокнистих малозміцнених стрічок мех. закатуванням їх; один з процесів *прядіння*. Для С. використовують *рівничні машини*, де стрічка закручується, ущільнюється, зміцнюється, набуває округлої форми. Зв'язок між волокнами при С. слабкіший, ніж при *скручуванні*. С. використовують в апаратному і гребінному прядінні тонкої вовни, іноді — при переробці відходів шовку на *пряжу*.

СУКА́РНО (Sukarno) Ахмед (6.VI 1901, Сурабая, о. Ява — 21.VI 1970, Джакарта) — громадський і держ. діяч Індонезії. Н. в сім'ї вчителя. В 1925 закінчив Бандунзький технологічний ін-т. Один із засновників (1927) і перший голова Нац. партії Індонезії. В 1929—31 і 1933—42 перебував у в'язниці і на засланні за участь у боротьбі проти голл. колоніального панування в Індонезії. 17.VIII 1945 С. від імені індонез. народу проголосив незалежність Індонезії і став першим президентом Республіки Індонезії. Був одним з ініціаторів *Бандунзької конференції 1955*. В кін. 50-х рр. С. запровадив у країні систему «спрямованої демократії», яка значно посилила владу президента. Після приходу до влади правого військ. угруповання (30.IX 1965) С. змушений був 1966 передати владу, а 1967 — президентські повноваження ген. *Сухарто*. С.— автор ряду праць, в яких сформулював ідеї т. з. мархаенізму (індонез. різновид дрібнобурж. соціалізму). Нагороджений орденом Леніна. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960.

СУКАЧО́В Борис Іванович (н. 8. VIII 1928, с. Боромля, тепер Тростянецького р-ну Сум. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1958. З 1943 — тракторист, з 1954 — бригадир тракторної бригади колгоспу «Більшовик» Роменського р-ну Сум. обл., з 1979 — голова того ж колгоспу «Більшовик». С. — делегат XXIII і XXV з'їздів Компартії України, депутат Верховної Ради УРСР 8—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

В. К. Савченко.

СУКАЧО́В Володимир Миколайович [26.V (7.VI) 1880, с. Олександрівка, кол. Харків. губ.— 9.II 1967, Москва] — рос. рад. ботанік, лісознавець і географ, акад. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1937. В 1902 закінчив Лісовий ін-т у Петербурзі. У 1919—41 очолював створену ним у тому ж ін-ті кафедру дендрології і систематики рослин. У 1941—43 — зав. кафедрою біол. наук Уральського лісотех. ін-ту в Свердловську. В 1944 організував Ін-т лісу (тепер Ін-т лісу і деревини Сибір. відділення АН СРСР ім. В. М. Сукачова, Красноярськ), яким керував до 1959, в 1959 — лабораторію лісівництва АН СРСР, в 1965 — лабораторію біогеоценології при Ботанічному ін-ті АН СРСР. В 1944—48 — професор Московського лісотехнічного ін-ту, 1946—53 — професор Моск. ун-ту, зав. кафедрою бот. географії, одночасно у 1946—58 — гол. редактор «Ботанического журнала». С.— основоположник *біогеоценології*, один з основоположників вчення про *фітоценоз*. Праці С. присвячені також проблемам лісознавства, дендрології, болотознавства, геоботаніки, систематики рослин, палеоботаніки, стратиграфії тощо. З 1946 С. був президентом (з 1963 — почесним президентом) Всесоюзного бот. т-ва; член Польської АН (з 1959). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

В. І. Сук.

СУ́КІЛЬ — річка в Івано-Фр. і Львів. областях УРСР, ліва прит. *Свічі* (бас. Дністра). Довж. 67 км, площа бас. 279 км². Бере початок у *Карпатах Українських*, нижче перетинає Передкарпаття. Живлення дощове і снігове. Використовують для пром. і с.-г. водопостачання, частково для зрошування. Рибництво. На С.— м. Болехів.

СУ́КНА в театрі — система підвісних драпіровок (однотонні, переважно нейтрального кольору, смуги тканини), які є т. з. *одягом сцени*. Навішуються зверху вниз за системою *куліс*. С. використовуються у виставах, що вимагають лаконічних декорацій, як фон, перед яким компонуються різні деталі оформлення (див. *Декорація*). С., розташовані по кулісах, називаються боковими С., верхні (горизонтальні) — *падугами*. Великого поширення набули С. в т. з. умовно-реалістичному театрі, в якому немає мальовничих куліс, декорацій і реалістичних павільйонів. Вперше в укр. рад. театрі С. застосовано в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (вистава «Гайдамаки» за Т. Шевченком в інсценізації і постановці Л. *Курбаса*).

А. Сукарно.

СУКНО́ — тканина з вовняної пряжі апаратного (суконного) *прядіння*. Виробляють полотняним або саржовим *переплетенням ниток* з напівтонкої, напівгрубої і грубої вовняної пряжі в суміші з ін., найчастіше з хім., волокнами. На лицьовому боці С. після тривалого *валяння* утворюється повстяноподібний шар (т. з. застил), що закриває малюнок переплетення. С. буває безворсове і ворсоване. З С. шиють формений одяг, його використовують як *тканину технічну* для фільтрів, прокладок тощо. Сукном наз. і бавовняну ворсовану меланжеву або гладкофарбовану тканину, схожу за зовн. виглядом на вовняне С. З бавовняного С. шиють шкільну форму, лижні костюми та ін. Див. також *Байка*.

Б. І. Сукачов.

СУ́КРЕ (Sucre) Антоніо Хосе (3.II 1795, Кумана, Венесуела — 4.VI 1830, Колумбія) — один з керівників *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*, генерал (1818), маршал (1824). В 1810 приєднався до армії Ф. *Міранди*, що вела боротьбу

В. М. Сукачов.

Монета з зображенням Сулли.

проти іспанців у Венесуелі, 1813 — до С. *Болівара*. С. очолив війська республіки Велика Колумбія, які завдали поразки ісп. колонізаторам поблизу Пічінчі (Еквадор, 1822), Аякучо (Перу, 1824) і Хуніна (Велика Колумбія, 1829). В 1826—28 С. — тимчасовий президент республіки Болівія, яку залишив через заколот проти нього. В 1830 —президент Нац. конгресу Великої Колумбії. Вбитий опозиціонерами. На честь С. названо офіц. столицю Болівії — м. *Сукре*.

СУ́КРЕ — офіційна столиця Болівії, адм. ц. департаменту Чукісака. Розташована в долині р. Пількомайо на вис. 2700 м над р. м. Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 88 тис. ж. (1973). Незначна нафтопереробна, цем., деревообр., харчосмакова пром-сть. ТЕС. Ун-т (засн. 1624), політех. ін-т, вища пед. школа. Н.-д. ін-ти болівійської соціології, мед., онкології та ін. Нац. б-ка і архів Болівії. Музеї: колоніальний «Чаркас», антропологічний, красних мистецтв. Засн. 1538 під назвою Ла-Плата в районі великих покладів срібла, які тепер вичерпані. Місто назване (1839) на честь А. Х. *Сукре*.

СУ́КРЕ — грошова одиниця Республіки Еквадор, поділяється на 100 *сентаво*. За курсом 33 С. дорівнюють 1 дол. США (травень 1982).

СУКУЛЕ́НТИ (від лат. succulentus — соковитий) — багаторічні рослини, які здатні нагромаджувати воду в сильно розвиненій *паренхімі* листків (напр., агави, алое, гастерії, каланхое, хавортії тощо) або стебел (напр., кактуси, молочаї, пеларгонії, дидієри, дорстенії тощо). Завдяки певним особливостям: кутинізованому *епідермісу* (див. *Кутикула*), малій кількості заглиблених *продихів*, низькому *осмотичному тиску* клітинного соку тощо С. економно витрачають воду в посушливі періоди. З розвитком водоносної паренхіми листки або стебла С. стають соковитими, м'ясистими, а самі рослини набувають своєрідного вигляду. У світовій *флорі* налічується понад 6,5 тис. видів С., які є представниками 54 родин — кактусових, товстолистих, молочайних, складноцвітих, ластівневих та ін. Переважна більшість С. належить до *ксерофітів* і є *світлолюбними рослинами*. С. здебільшого ростуть повільно, що зумовлено економним витрачанням води. Зростання в умовах сильного нагрівання сонячним промінням спричинило виникнення у С. підвищеної стійкості до високих т-р, яка пов'язана з великою в'язкістю *цитоплазми* та високим вмістом зв'язаної води в клітинах. Одним із пристосувань С. до умов середовища є здатність у процесі дихання утворювати т. з. ендогенну воду, що має важливе значення для підтримки достатньої обводненості вмісту клітин. С. є характерними рослинами пустель, напівпустель, саван, посушливих районів тропічних гірських систем Африки, Мадагаскару, Центр. та Пд. Америки. В Рад. Союзі, в т. ч. в УРСР, до С. належать лише представники родини товстолистих — види родів очиток, молодило, мохоцвіт, родіола. С. використовують як *лікарські рослини* (алое, родіола, агави тощо), декоративні рослини (хавортії, стапелії, кактуси, агави, гастерії та ін.). Серед С. є також волокнисті (сизальні агави), плодові, харчові, кормові (опунції), наркотичні (лофофора), отруйні (молочаї), водоносні (кактуси) рослини. *Б. В. Заверуха.*

СУКУ́ПНИЙ СУСПІ́ЛЬНИЙ ПРОДУ́КТ — сума матеріальних благ, вироблених у суспільстві за певний період часу (звичайно за рік). С. с. п. розрізняють за його натуральною та вартісною формами. Як сукупність *споживних вартостей* він поділяється на дві частини — на *засоби виробництва* і *предмети споживання*. Кожна з цих частин відіграє певну роль у процесі *відтворення*: засоби виробн. використовуються для відновлення спожитих матеріальних засобів і розширення виробн., предмети споживання — для задоволення невиробничих потреб. За вартістю С. с. п. поділяють на *фонд заміщення*, який включає вартість спожитих засобів виробн., і новостворену вартість, або *національний дохід*, що складається з *фонду нагромадження* і *фонду споживання*. Створюваний у первинних госп. ланках С. с. п. виступає у формі валового сусп. продукту та у формі *кінцевого суспільного продукту*. Валовий сусп. продукт містить повторний рахунок: вироби і матеріали, виготовлені на одних підприємствах, використовують потім на інших, вони входять у вартість продукції підприємства. Повторний рахунок дає можливість характеризувати структуру сусп. виробництва, обсяг виробничих зв'язків. Найбільш повно динаміку сусп. виробн. характеризує кінцевий суспільний продукт, який являє собою валовий сусп. продукт, звільнений від повторного рахунку. Вирішальну роль у зростанні С. с. п. відіграє підвищення *продуктивності праці* на основі впровадження у виробн. досягнень *науково-технічного прогресу*. Особливості виробн., темпи й характер використання С. с. п. визначаються панівним у суспільстві *способом виробництва*. Капіталістичні *виробничі відносини*, загострюючи суперечності між виробн. і *споживанням*, спричинюють порушення умов реалізації С. с. п., що проявляється в *економічних кризах*. В умовах соціалізму наперед визначають сусп. призначення різних частин С. с. п. і планомірно забезпечують нормальні умови його реалізації. Це, однак, не виключає виникнення деяких труднощів, пов'язаних з наявністю окремих невідповідностей і диспропорцій у нар. г-ві (див. *Пропорції суспільного виробництва*). В процесі розробки нар.-госп. планів найважливішою частиною *балансу народного господарства СРСР* є баланс сукупного сусп. продукту. *В. К. Черняк.*

СУКУ́ПНІСТЬ СТАТИСТИ́ЧНА — множина елементів або явищ суспільного життя, об'єднаних загальними зв'язком і властивістю якісного чи кількісного характеру. Загальне у множині елементів є об'єктивною основою для формування статистич. сукупностей. Найважливішою для статистики є сукупність об'єктів, об'єднаних відношеннями, що випливають з характеру продуктивних сил і способу сусп. виробн. (напр., галузі нар. г-ва, сусп. групи населення). С. с. може бути якісно однорідною (якщо одна або кілька з досліджуваних ознак є загальними для всіх елементів) та різнорідною (якщо до неї входять різні типи явищ). С. с., що зберігає на деякий проміжок часу свою структуру, наз. стаціонарною (стабільною), сукупність зі змінною структурою — динамічною. При здійсненні *спостереження статистичного* розрізняють генеральну та вибіркову С. с. В ході статистичного спостереження необхідно відмежувати одну С. с. від іншої, чітко визначити одиницю С. с.

СУКЦЕ́СІЯ (лат. successio — послідовність) — послідовна зміна *фітоценозів* (*біоценозів*) на певній ділянці середовища. Внаслідок С. формується (або відтворюється) кліматичне угруповання (див. *Клімакс* у геоботаніці), що перебуває в рівновазі із середовищем. Розрізняють п е р в и н н і С.— розвиток рослинних угруповань в місцях, де раніше рослинності не було (на піщаних дюнах, застиглих потоках лави, гірських породах, що оголились внаслідок ерозії тощо), та в т о р и н н і С.— відтворення природної рослинності після руйнування угруповань природними (напр., пожежі, вітровали, сильні повені тощо) або антропогенними (напр., вирубування лісу, розорювання земель, випас худоби та ін.) факторами. Зміни одного фітоценозу іншими в ході С. утворюють сукцесійний ряд, або серію. Швидкість С. зменшується з появою рослин, що ростуть повільніше. Напр., до початкових стадій розвитку соснового лісу на покинутому полі (після однорічників, багаторічних трав, чагарників) проходить бл. 25 років, а клімаксним угруповання листяного лісу, яке характерне для даної місцевості, стає через 100 років.

СУЛА́ — річка у Сум. і Полтав. областях УРСР, ліва прит. Дніпра (впадає у *Кременчуцьке водосховище*). Довж. 363 км, площа бас. 19,6 тис. км². Бере початок на пд.-зх. схилах Середньоросійської височини, нижче перетинає Придніпровську низовину. Живлення переважно снігове. В серед. течії споруджено водосховище. Використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. У пониззі судноплавна. На С.— міста Ромни і Лубни. У верхів'ї річки — філіал *Українського степового заповідника* — Михайлівська цілина.

СУЛАВЕ́СІ, Целебес — острів в Індонезії, у групі Великих Зондських о-вів. Площа 179,4 тис. км². Нас. бл. 9 млн. чол. (1979). Рельєф С. гористий (вис. до 3455 м, г. Рантекомбола), є вулкани (Сопутан, Клабат). Поклади нікелевої та заліз. руд, асфальту, сірки. Клімат переважно екваторіальний. Річки короткі, порожисті, багато гірських озер. Значні площі

С. вкриті вологими екваторіальними лісами (пальми, сандалове, чорне дерева), у горах (до вис. 3000 м) — гірсько-тропічні ліси; на Пд. Сх.— ділянки *савани*. Населення зосереджене гол. чин. на Пн. та Пд. Зх. острова. Вирощують рис, кукурудзу, батат, кавове дерево, тютюн, прянощі (мускатний горіх, перець, гвоздику). Плантації кокосової пальми. Кустарні промисли. Рибальство. Гол. міста і порти — Уджунгпанданг і Манадо.

Ю. О. Амброз.

СУЛЕЙМА́Н І КАНУ́НІ (Süleyman I Kanunî; Сулейман II Кануні, Сулейман Законодавець, в європ. л-рі — Сулейман Пишний, Великий; 27.IV 1495 — 6.IX 1566, Сігетвар) — тур. султан 1520—66. За С. І К. Османська імперія досягла найвищої могутності і найбільших розмірів. До імперії було приєднано більшу частину Угорщини, Ірак, о. Родос та ін. острови Егейського архіпелагу, Тріполітанію, Алжір та ін. території. С. І К. видав ряд законів про адм. устрій, фінанси, регламентацію військ.-ленної системи, форми землеволодіння тощо. Вів запеклу боротьбу з Іраном за Закавказзя. За С. І К. напади крим. татар — васалів Османської імперії — на Україну і пд. райони Рос. д-ви спричинили похід рос. війська на чолі з Д. І. *Вишневецьким* під Перекоп 1558.

СУЛЕЙМА́Н МІРЗА́ ІСКАНДЕРІ́ Мохсен (1873 — грудень 1943)— діяч демократичного руху в Ірані. Учасник *Іранської революції 1905—11*, один з організаторів енджоменів (органів місцевої влади). Не раз обирався депутатом *меджлісу*. Один із засновників і голова *Народної партії Ірану* (засн. 1917, відновлена 1941).

СУЛЕЙМА́Н РУСТА́М [справж. прізв. та ім'я — Рустамзаде Сулейман Алі-Аббас-огли; н. 4 (27).XI 1906, Баку] — азерб. рад. письменник, громад. діяч, засл. діяч мист. (з 1943), нар. поет Азербайджану (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1940. З 1971 — голова Верховної Ради Азерб. РСР. Друкуватися почав 1923. Автор поетичних збірок «Від печалі до радості» (1927), «Кроки» (1930), «Два береги» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), «Бажання серця» (1959), «Каспійські хвилі» (1971), «Душа» (1974); віршованої драми про нар. героя «Гачак Набі» (1940, 2-а ред. 1948), комедії про сучасне азерб. село «Дурна» («Журавель», 1948) та ін. Написав вірш «Українським братам», поезії «Співець народу» (1939) та «Син України» (1964), присвячені Т. Шевченкові; статті про Кобзаря — «Братерство навіки» (1954), «Глашатай свободи» (1961) та ін. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, укр. рад. поетів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1982; Рос. перекл. — Избранное. М., 1976; Открытое письмо. Баку, 1963; Каспийские волны. М., 1971; Душа. М., 1974.

В. І. Цітко.

СУЛЕЙМА́Н СТА́ЛЬСЬКИЙ (1869—1937) — лезгин. рад. поет. Див. *Стальський* Сулейман.

СУЛЕМА́ (від лат. sublimatum — високо підняте; здобуте узгоном), хлорид ртуті (II), $HgCl_2$ — безбарвна кристалічна речовина; густ. 5440 кг/м³; $t_{пл}$ 277 °С; $t_{кип}$ 304 °С; дуже отруйна. С. легко сублімується (див. *Сублімація*), розчиняється в спирті, ефірі, оцтовій к-ті, воді (в 100 г води — 7,4 г С. при т-рі 20 °С). Одержують її здебільшого хлоруванням ртуті. Застосовують для одержання ін. солей ртуті (напр., *каломелі*), як дезинфікуючий засіб у медицині тощо.

СУЛЕРЖИ́ЦЬКИЙ Леопольд Антонович [15 (27).IX 1872, Житомир — 17 (30).XII 1916, Москва] — рос. режисер і театр. діяч, художник і літератор. Навчався в Київ. гімназії, пізніше в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (1889—94). В 1885—88 під керівництвом В. М. Васнецова брав участь у розписах Володимирського собору у Києві. Був послідовником і другом Л. Толстого. Брав участь у революц. русі, декілька разів його заарештовували і висилали. З 1905 — режисер Моск. худож. театру. Разом з К. *Станіславським* поставив «Драму життя» К. Гамсуна, «Життя людини» Л. Андрєєва, «Синій птах» М. Метерлінка, «Гамлет» У. Шекспіра та ін. С. був одним із засновників 1-ї Студії МХТ. Автор повістей із оповідань «Щоденник матроса», «В пісках», «В дорозі» та ін.

Тв.: Повести и рассказы. — Статьи и заметки о театре.— Переписка. — Воспоминания о Л. А. Сулержицком. М., 1970.

СУЛИМА́ Іван Михайлович [р. н. невід., с. Рогощі, тепер Чернігівського р-ну Черніг. обл.— п. 2 (12).XII 1635, Варшава] — гетьман нереєстрових запорізьких козаків. З дрібних шляхтичів. Брав участь у козац. походах проти турків і крим. татар. Як гетьман вперше згадується 1628. В серпні 1635 повсталі нереєстрові запорізькі козаки на чолі з С. напали на *Кодак*, зруйнували його і знищили польс. залогу. Проте *реєстрові козаки* по-зрадницькому схопили С. і передали його польс.-шляхет. владі. Разом з ін. керівниками повстання С. було страчено.

СУЛИМЕ́НКО Петро Степанович [н. 16 (29).VII 1914, Єкатеринодар, тепер Краснодар] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). В 1939—74 (з перервами) навчався в Київ. худож. ін-ті у О. *Шовкуненка*. Твори: «Безсмертний подвиг севастопольців» (1947), «Прапор Перемоги» (1949), «Пам'ятник Севастопольської слави» (1953), «Севастополь наш!» (1960), «Матроси Жовтня» (1963), «Під залп „Аврори"» (1969), «Тиша» (1971), «В ім'я Батьківщини» (1973), «Безсмертя» (1975), «Весна» (1977), диптих «Війна і мир» (1981). Картини С. зберігаються в ДМУОМ у Києві та Севастопольському худож. музеї. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

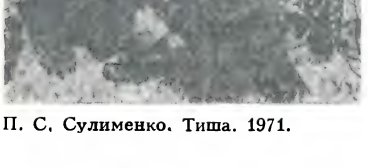

П. С. Сулименко. Тиша. 1971.

СУ́ЛЛА Луцій Корнелій (Lucius Cornelius Sulla; 138—78 до н. е.) — римський військ. і політ. діяч. Н. в патриціанській сім'ї. Висунувся під час *Югуртинської війни* 111—105 до н. е. В 102—101 до н. е. брав участь у війні проти *тевтонів* і *кімврів*. У 93 до н. е.— *претор*, 92 до н. е.— пропретор Кілікії, 88 до н. е.— *консул*. Командував рим. військами під час першої війни проти *Мітрідата VI Євпатора* (89—84 до н. е.). Спираючись на армію, С. 82 до н. е. встановив уперше в історії Риму безстрокову диктатуру. Виражаючи інтереси *нобілітету*, прагнув закрити шляхи до політ. діяльності *популярам*. Позбавив прав нар. *трибунів*, віддав суд у руки сенаторів, запровадив *проскрипції*. Видав закони про скасування хлібних роздач, про позбавлення окремих громадян і цілих міст громадян. прав. У 79 до н. е. склав свої повноваження, зберігши вплив на політ. життя.

Сулейман Рустам.

СУЛТА́Н (тур. sultan, від sulta — влада) — титул верховного правителя в мусульманських країнах. У Туреччині існував до 1922, в Марокко — до 1957. Зберігся у Брунеї та Омані.

СУЛТА́Н МУХА́ММЕД (кін. 70-х рр. 15 ст., Тебріз — 1555, там же)— іран. мініатюрист, один з найяскравіших представників *тебрізької школи мініатюри*. Учень Ага Мірека. Працював у шахській б-ці. Твори: в рукописах — «Диван» Гафіза (кін. 20-х рр. 16 ст.), «Шахнаме» Фірдоусі (1526—27), «Хамсе» Нізамі (1539—43). Окремі мініатюри С. М. зберігаються в Публічній б-ці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

Літ.: Керимов К. Султан Мухаммед и его школа. М., 1970.

СУЛТА́НКА, султанська курка (Porphyrio) — рід птахів род. пастушкових ряду *пастушкоподібних*. Розміри середні, ноги довгі, дзьоб великий, товстий. У деяких на лобі є ділянка потовщеної голої шкіри (бляшка) червоного кольору. Оперення яскраве. Бл. 30 видів, поширених на Пд. Євразії, в Африці й Австралії. В СРСР (Каспійське узбережжя) 1 вид — султанка звичайна (P. porphyrio, синонім P. polyocephalus), в УРСР — рідкісний залітний птах. Довж. тіла до 50 см, маса до 400 г. Оперення зеленувато-голубе з фіолетово-металічним відтінком; ноги, дзьоб і бляшка червоні. Оселяється в заростях по берегах водойм. Гніздо на землі. Кладка з 5—7 яєць у квітні — травні; насиджують самець і самка 20—25 діб. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Живиться в основному рослинними кормами. Рідкісний птах, занесений до *Червоної книги* СРСР. Викопні рештки відомі починаючи з голоцену.

М. А. Воїнственський.

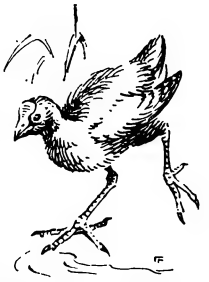

Султанка звичайна.

СУ́ЛУ — група островів Малайського архіпелагу, в складі *Філіппін*. Площа 2,7 тис. км², нас. бл. 450 тис. чол. С. об'єднує бл.

О. П. Сумароков.

Й. Г. Сумбаташвілі.

Сумах дубильний. Гілка з квітками.

400 островів вулкан. походження та коралових рифів; найбільші з них — Басілан, Холо, Тавітаві. Вис. до 1010 м (о. Басілан). Поширені вологі тропічні ліси. Плантації рису, кукурудзи, кокосової пальми. Рибальство. Вилов та штучне вирощування перлів. Гол. місто і порт — Холо.

СУЛЬСЕ́Н, дисульфід селену (SeS_2) — лікарський препарат. Аморфний порошок жовто-оранжевого кольору. Нерозчинний у воді, ефірі, кислотах, легко розчиняється у 50 %-ному розчині їдкого натрію. В мед. практиці використовують сульсенове мило і сульсенову пасту, які містять 2,5 % С. і піноутворюючу основу з емульгатором. С. застосовують для лікування *себореї* волосяної частини голови. С. має антисептичну дію.

СУЛЬФАДИМЕЗИ́Н, [2-(*n*-амінобензолсульфамідо) -4,6-диметилпіримідин] — протимікробний лікарський препарат. Належить до *сульфаніламідних препаратів* короткого строку дії. Білий або трохи жовтуватий кристаліч. порошок, швидко всмоктується і досить швидко виділяється, відносно малотоксичний. Щоб запобігти накопиченню в нирках нерозчинних похідних С., при вживанні його слід приймати велику кількість лужної води. Застосовується за призначенням лікаря.

СУЛЬФАНІЛАМІ́ДНІ ПРЕПАРА́ТИ — група синтетичних протимікробних лікарських препаратів; похідні аміду *сульфанілової кислоти,* що пригнічують життєдіяльність багатьох грампозитивних і деяких грамнегативних бактерій (див. *Грама метод*). Антибактеріальні властивості С. п. було виявлено нім. вченим Г. Домагком (1934—35). С. п. застосовують для лікування інфекційних захворювань (напр., ангіни, скарлатини, циститу), викликаних стафілококами, стрептококами, менінгококами, гонококами. С. п. пригнічують ріст кишкової палички, дизентерійних бактерій, збудників інфекцій ран та ін. Деякі С. п. (бутамід, цикламід, хлорпропамід) ефективно знижують вміст цукру в крові й тому вживаються для лікування цукрового *діабету*. Інші (напр., діакарб та циклометіазид) діють як сечогінні. З організму С. п. виводяться переважно нирками. За тривалістю дії С. п. поділяються на чотири групи: короткої дії (напр., *сульфадимезин,* білий стрептоцид, норсульфазол, етазол, сульгін); середньої дії (напр., бактрин, бісептол); тривалої дії (напр., сульфапіридазин, сульфадиметоксин) і надтривалої дії (напр., сульфален). Способи застосування С. п.: всередину (порошки, таблетки), внутрішньовенно (розчинені у воді натрієві солі С. п.) і місцево (порошки, мазі). При передозуванні або підвищеній чутливості до С. п. можуть виникати головний біль, нудота, висипи на шкірі. Застосовують тільки за призначенням лікаря. *Н. І. Нікітіна.*

СУЛЬФАНІ́ЛОВА КИСЛОТА́, *n*-амінобензолсульфокислота $H_2N—C_6H_4—SO_3H$ — безбарвні кристали; розкладаються при т-рі 280—300 °С; малорозчинні у воді. Одержують С. к. з *аніліну*. Застосовують у синтезі *азобарвників,* в лабораторній практиці для виявлення нітритів, осмію, рутенію, церію та ін. Широко використовують у медицині аміди С. к. — *сульфаніламідні препарати.*

СУЛЬФА́Т АМО́НІЮ — див. *Амонію сульфат.*

СУЛЬФА́ТИ (від лат. sulphur, sulfur — сірка) — солі *сірчаної кислоти* (сульфатної) H_2SO_4. Бувають середні (нормальні), напр. $(NH_4)_2SO_4$, Na_2SO_4, та кислі (*гідросульфати*), напр. $KHSO_4$, $NaHSO_4$. С.— кристалічні речовини, безбарвні (якщо катіон безбарвний), більшість з них добре розчиняється у воді. Норм. С. одержують розчиненням металів у сірчаній к-ті, дією H_2SO_4 на оксиди, гідроксиди, карбонати металів тощо; гідросульфати — нагріванням норм. С. з концентрованою H_2SO_4. Кристалогідрати С. деяких важких металів наз. *купоросами.* С. дуже поширені в природі, напр. *барит, гіпс.* Застосовують їх як *добриво* (*амонію сульфат*), у скляній, паперовій, миловарній (напр., натрію сульфат), у текст. (заліза сульфат) пром-сті. В органічній хімії С. наз. ефіри сірчаної к-ти, напр. диметилсульфат $(CH_3O)_2SO_2$.

СУЛЬФГІДРИ́ЛЬНІ ГРУ́ПИ, SH-групи — хімічно активні групи, що входять до складу органічних сполук. С. г. легко окислюються, вступають в реакції алкілування, ацилювання тощо. Біол. значення полягає в участі С. г. у більшості біохімічних процесів у складі вітамінів (напр., у складі пантотенової кислоти, SH-група якої є реакційним центром молекули *коферменту* А), ферментів, зокрема *ізомераз,* тощо. При окисленні (в процесі біосинтезу білка) С. г. утворюють дисульфідні зв'язки (—S—S—), що стабілізують структуру білків, в т. ч. ферментів. Блокування С. г. за допомогою специфічних речовин викликає часткове або повне гальмування активності багатьох ферментів.

СУЛЬФІ́ДИ (від лат. sulphur, sulfur — сірка) — сполуки *сірки* з металами і деякими неметалами, напр. B, Si, As. С. розглядають як солі сірководневої к-ти H_2S (див. *Сірководень*), яка утворює два типи солей: середні (нормальні), напр. Na_2S, CuS, і кислі (гідросульфіди), напр. NaHS. С. лужних і лужноземельних металів, а також амонію безбарвні і розчинні у воді. Деякі нерозчинні у воді С. (напр., заліза, марганцю і цинку) розчиняються у к-тах, а С. олова, миш'яку, сурми — в сульфіді амонію. Неоднакову розчинність С. у цих розчинниках використовують в хім. аналізі. С.— сильні відновники. Одержують їх безпосереднім сполученням складових елементів, взаємодією водних розчинів відповідних солей з H_2S або $(NH_4)_2S$ та ін. способами. Чимало С. є природними мінералами, напр. *пірит, молібденіт, сфалерит.* С. лужних та лужноземельних металів використовують у виробн. шкіри, багато які С. (напр., CdS, ZnS) — *напівпровідники,* FeS_2 — сировина для виробн. *сірчаної кислоти,* $(NH_4)_2S$ — важливий реактив у якісному аналізі.

СУЛЬФІДУВА́ННЯ — 1) Створення на поверхні металевих виробів плівки *сульфідів.* Дає змогу підвищувати поверхневу активність виробів, їхню стійкість проти зношування (зношується не метал, а плівка), поліпшувати змочуваність виробів поверхнево-активними речовинами (напр., мастилом) і погіршувати їхню змочуваність водою (перешкоджаючи руйівному впливові її). Найпоширеніший спосіб С. полягає у зануренні виробів у водний розчин гідроксидів натрію або калію і сірки. Крім того, є С. в суміші порошків (найчастіше вугілля, насиченого сіркою), в розплаві кухонної солі, насиченої сіркою, а також об'ємним способом — введенням у метал сульфіду марганцю в процесі плавки. С. широко використовують у машинобудуванні. 2) Переведення *оксидів* або металів у сульфідну форму, що полегшує їхнє дальше видобування; один з технологічних прийомів, застосовуваних у кольоровій металургії. Найпоширеніше у виробн. нікелю (незначна кількість цього хім. елемента, що є в окислених нікелевих рудах, відокремлюється при плавці від пустої породи переведенням його в напівпродукт — *штейн* з порівняно великим вмістом нікелю).

СУЛЬФІТА́ЦІЯ — спосіб *консервування* харчових продуктів сірчистим ангідридом, який припиняє життєдіяльність багатьох *мікроорганізмів.* Сульфітації піддають (влітку, восени) плоди або фруктові пюре, що їх мають перероблятн в зимові місяці. С. буває «суха», коли плоди обкурюють газоподібним сірчистим ангідридом, і «мокра», коли у фруктове пюре додають водний розчин сірчистого ангідриду або зріджений ангідрид. Вміст сірчистого ангідриду в сульфітованих напівфабрикатах 0,15—0,2 %. С. використовують у виноробстві. Замість С. дедалі ширше застосовують *заморожування харчових продуктів, охолоджування харчових продуктів,* асептичне консервування, використовують нешкідливі хім. консерванти, напр. сорбінову кислоту.

СУЛЬФІ́ТИ — солі *сірчистої кислоти* (сульфітної) H_2SO_3. Бувають середні (нормальні), напр. Na_2SO_3, K_2SO_3, і кислі (*гідросульфіти*), напр. $NaHSO_3$, $Ca(HSO_3)_2$. Середні С., за винятком лужних металів і амонію, малорозчинні у воді, розчиняються при наявності SO_2. З кислих у вільному стані виділено тільки гідросульфіти лужних металів. У водних розчинах С. окислюються до *сульфатів.* Одержують С. в результаті взаємодії SO_2 з гідроксидами або карбонатами відповідних металів у водному середовищі. Застосовують у текст. пром-сті для вибивання й фарбування ($KHSO_3$, $NaHSO_3$), у виробн. деревної целюлози [$Ca(HSO_3)_2$], у фотографії (Na_2SO_3), в органічному синтезі для *сульфування* тощо.

СУЛЬФОКИСЛО́ТИ, сульфонові кислоти — органічні сполуки, що містять сульфогрупу — SO_3H,

зв'язану з атомом вуглецю, заг. формули RSO_3H (R — органічний радикал). Кристалічні гігроскопічні речовини, добре розчинні у воді. Одержують С. *сульфуванням* вуглеводнів, *гідролізом* сульфохлоридів RSO_2Cl тощо. Ароматичні С. застосовують для одержання *азобарвників*, лікар. препаратів (*сульфаніламідних препаратів*), іонообмінних смол тощо. С.— важливі напівпродукти осн. органічного синтезу (напр., у виробн. *фенолів*).

СУЛЬФУВА́ННЯ — введення сульфогрупи $—SO_3H$ в молекулу органічної сполуки. Сульфують гол. чин. *ароматичні вуглеводні* (напр., бензол, толуол, нафталін) або їхні похідні, діючи на них концентрованою сірчаною к-тою, олеумом та деякими ін. речовинами. Використовують у виробн. *сульфокислот*, *барвників*, лікар. препаратів тощо.

СУМ, суомі — згадуване в давньоруських літописах давнє фін. плем'я, яке в 1-му тис. н. е. жило на узбережжі Фінської затоки між п-овом Ханко та р. Кумо. Згодом взяло участь у формуванні фін. народності. Від назви цього племені походить самоназва *фінів*.

СУМАРО́КОВ Олександр Петрович [14 (25).XI 1717, Петербург — 1 (12).X 1777, Москва] — рос. письменник, представник *класицизму*. В «Епістолі про віршування» (1747) виклав принципи естетики й поетики класицизму, найдокладніше розробивши теорію жанрів комедії і байки. Написав ряд трагедій, орієнтуючись на досвід зх.-європ. драматургії Просвітительства. У 1756—61 очолював рос. професс. театр у Петербурзі. В 1759 видавав перший рос. літ. журн. «Трудолюбивая пчела». В кін. 50-х — на поч. 60-х рр. писав байки, в яких таврував бюрократичне свавілля, хабарництво, жорстокість кріпосницького ладу. В 70-і рр. створив кращі свої комедії — «Уявний рогоносець», «Мати — сумісниця дочки» (обидві — 1772) та ін., трагедії «Дмитрій Самозванець» (1771), «Мстислав» (1774), брав участь у діяльності театру при Моск. ун-ті. Своїми віршами (любовні пісні, притчі, сатири, елегії, епістоли, еклоги, епіграми) і п'єсами справив істотний вплив на творчість наступних рос. письменників. Твори С. залишили помітний слід у літ. житті України.

Тв.: Избранные произведения. Л., 1957.

Літ.: Стенник Ю. В. Сумароков. В кн.: История русской литературы, т. 1. Л., 1980. *В. І. Крекотень.*

СУМА́ТРА — острів *Малайського архіпелагу*, другий за площею серед Великих Зондських островів, у складі Індонезії. Площа бл. 435 тис. км². Нас. понад 20,8 млн. чол. Зх. частина С. має гірський рельєф з вулканічними конусами, грязьовими вулканами, туфовими плато, поширений *карст*. Вис. до 3805 м (діючий вулкан Керінчі). Сх. частина низовинна, заболочена. Родовища нафти, кам. вугілля, золота, марганцю тощо. Клімат екваторіальний. Ріки короткі, повноводні, багато озер (найбільше Тоба). Низовини вкриті екваторіальними лісами, поширені *мангрові ліси*; у горах — вічнозелені (дуб, лавр) та хвойні ліси, вище яких—гірські луки. Плантації рису, цукр. тростини, гевеї; культивують також кавове дерево, тютюн, чай. Гол. міста — Палембанг, Паданг, Медан. На С.— природний парк Гунунг-Льосер.

В. С. Гаврилюк.

СУМА́Х (Rhus) — рід рослин родини сумахових. Дерева або кущі, заввишки 3—7 м. Листки чергові, непарноперисті (у кущових форм); сидячі ланцетні або ланцетно-еліптичні, з країв пилчасті, зісподу білувато-сизі (у деревних форм). Квітки одно- або двостатеві у волотях, дрібні. Плід — кістянкоподібний. До 125 видів, поширених переважно в Пн. Америці та Сх. Азії. В СРСР (в Криму, на Кавказі, Памірі і Алтаї) — один дикорослий вид: С. дубильний (Rh. coriaria), який є цінною дубильною, фарбувальною і лікарською рослиною. В УРСР культивують як декоративні 7 видів, з них найпоширений С. коротковолосий, або *оцтове дерево* (Rh. typhina).

СУМА́ЦІЯ (від лат. summatus — зверхність) у фізіології — явище підвищення *збудливості* живої тканини під впливом ряду підпорогових подразнень (див. *Поріг подразнення*), що надходять одне за одним через короткі проміжки часу (часова С.) або одночасно (просторова С.). При цьому ці подразнення набувають властивостей порогових і можуть викликати *збудження*. Осн. місцем С. є нервові клітини спинного мозку. Ефект С. залежить від сили і частоти підпорогових подразнень; при їхньому збільшенні С. розвивається швидше. С. вперше виявив у нервових центрах І. М. *Сєченов*.

СУ́МБА — острів в Індонезії, в групі Малих Зондських островів. Площа 11,2 тис. км². Нас. бл. 300 тис. чол. Поверхня — плато з окремими масивами заввишки до 1225 м. Поширені тропічні ліси і савани. Плантації рису, тютюну, бавовнику, кавового дерева. Рибальство. Гол. місто і порт — Вайнгапу.

СУМБА́ВА — острів в Індонезії, у складі Малих Зондських островів. Площа бл. 13,3 тис. км². Нас. понад 540 тис. чол. Рельєф переважно гористий, вис. до 2821 м (діючий вулкан Тамбора). Родовища сірки. Сухі тропічні ліси і савани. Плантації рису, кукурудзи, бавовнику, тютюну, кавового дерева. Мор. промисли (вилов риби, мор. черепах, добування коралів і перлів). Гол. місто і порт — Раба.

СУМБАТАШВІ́ЛІ Йосип Георгійович [н. 27.IX (10.X) 1915, Тбілісі] — груз. і рос. художник театру, нар. художник СРСР (з 1982), засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1950). Член КПРС з 1956. В 1936—42 навчався в тбіліській АМ. З 1973 — гол. художник театру ім. Є. Вахтангова у Москві. Оформив вистави: «Вигнанець» В. Пшавели (1956, Тбіліський груз. драм. театр ім. К. Марджанішвілі), «Іркутська історія» О. Арбузова (1959, Моск. драм. театр ім. Є. Вахтангова), «Смерть Іоанна Грозного» О. Толстого (1965, Центр. театр Радянської Армії), «Фронт» (1970) і «Загибель ескадри» (1977) О. Корнійчука, обидві — в Моск. драм. театрі ім. Є. Вахтангова; «Сталевари» Г. Бокарєва (1972, МХАТ), оперу «Руслан і Людмила» (1972, Великий театр СРСР), всі — в Москві; «Влада темряви» Л. Толстого (1974, Київ. рос. драм. театр ім. Лесі Українки у Києві), балет «Пушкін» А. Петрова (1979, Театр опери та балету ім. С. М. Кірова в Ленінграді). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952, 1974.

СУМГАЇ́Т — місто респ. підпорядкування Аз. РСР. Розташований на пн. узбережжі Апшеронського п-ова. Залізнична станція. 214 тис. ж. (1983). Розвинута хім. і нафтохім. (виробничі об'єднання «Органічний синтез», «Хімпром»; з-ди: синтетичного каучуку, суперфосфатний, присадок, синтетичних миючих засобів), металургійна (трубопрокатний та алюм. з-ди) і буд. матеріалів (комбінати: буд. і полімерних буд. матеріалів, домобудівний; з-ди: залізобетонних виробів, склоробний, силікатних виробів і конструкцій) пром-сть. Серед підприємств ін. галузей — з-ди: деревообр., компресорний; ф-ки: об'ємної пряжі, ткацька, швейна, верх. трикотажу, 2 ТЕЦ. У С.— філіал Азерб. ін-ту нафти та хімії, 4 серед. спец. навч. заклади. Музей історії міста, картинна галерея. Місто утворене 1949.

СУ́МИ — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташовані на берегах р. Псла та його прит. Сумки (бас. Дніпра). Вузол залізничних і автомоб. шляхів, аеропорт. 248 тис. ж. (1983). Поділяється на два міські райони.

Засн. 1652 переселенцями з Білоцерківського полку. В 1656—58 на місці сучасних С. збудовано фортецю для захисту *Слобідської України* і Пд. Росії від грабіжницьких нападів кримських і ногайських татар. У 1658—1765 С.— полкове місто *Сумського полку*. Під час *Північної війни 1700—21* в С. у грудні 1708 — лютому 1709 перебувала ставка головнокомандувача рос. армії на чолі з Петром І. У 18—19 ст. С.— один з центрів торгівлі. В 1902 в С. виникла с.-д. орг-ція іскрівського напряму, 1905 — сумська група РСДРП. Під час революції 1905—07, 1-ї світової війни на з-дах

Суми. Центральна частина міста.

Суми. Сумський краєзнавчий музей.

міста відбулися політ. страйки робітників. В серпні 1917 виник міський к-т РСДРП(б) (див. також *Сумська обласна партійна організація*). Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1939 С.— обл. центр. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (10.X 1941—2.IX 1943) в місті діяли підпільний обком і міськком партії, підпільні орг-ції, в районі — партизанський загін.

С.— один із значних промислових центрів УРСР. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна, харч. і хімічна. Машинобудування і металообробка представлені виробничими об'єднаннями: *Сумським машинобудівним виробничим об'єднанням* імені М. В. Фрунзе, «Насосенергомаш»; *Сумським заводом електронних мікроскопів* імені 50-річчя ВЛКСМ, з-дами «Центролив», «Сумсільмаш», «Ремверстат». Найбільші підприємства харчової промисловості: *Сумський червонозоряний цукрорафінадний завод,* лікеро-горілчаний, молочний заводи, м'ясний та рибної гастрономії комбінати. Високими темпами розвивається хім. пром-сть (*сумське виробниче об'єднання «Хімпром»*). Працюють виробниче об'єднання «Гумотехніка», біофабрика. Значне місце посідає легка (суконна, швейна та взуттєва ф-ки) та будівельних матеріалів (комбінат буд. індустрії) промисловість. Виробництво меблів. С.— важливий культур. центр республіки. В 1981/82 навч. р. в С. було 26 загальноосв. (понад 29,4 тис. учнів), художня та 5 муз. шкіл, 11 профес.-тех. уч-щ (понад 5 тис. учнів), 9 серед. спец. навч. закладів (6,5 тис. учнів). У трьох вищих навч. закладах — *Сумському педагогічному інституті* імені А. С. Макаренка, Сум. філіалі *Харківського політехнічного інституту* імені В. І. Леніна та Сум. філіалі *Харківського сільськогосподарського інституту* імені В. В. Докучаєва на денному та вечірньому відділеннях навчалося 7,6 тис. студентів. У місті працюють Всесоюзний н.-д. і конструкторсько-технологіч. ін-т компресорного машинобудування та Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський ін-т атомного і енергетичного насособудування. В С. 1981 функціонувало 114 масових б-к (фонд — 6,4 млн. одиниць зберігання), 22 клубні заклади, 7 кінотеатрів, 34 кіноустановки з платним показом, Палац культури та 2 будинки культури, 2 держ. театри — *Сумський театр драми і музичної комедії* імені М. С. Щепкіна, *Сумський театр для дітей та юнацтва,* обл. філармонія; музеї: *Сумський художній музей* з філіалом в Лебедині й відділом декор.-прикладного мист. в Сумах, *Сумський краєзнавчий музей* з філіалами в Охтирці, Путивлі та відділами у Глухові, Будинком-музеєм А. П. Чехова в Сумах; краєзнавчі музеї в Ромнах і Конотопі. Позашкільні заклади: міський Палац піонерів і школярів, 8 спорт. шкіл, 2 станції і 3 клуби юних техніків, станція юних натуралістів. У місті видаються 2 обл. газети — «*Ленінська правда*» та «Червоний промінь». Обл. комітет по радіомовленню і телебаченню. Пам'ятки архітектури: колишній будинок цехового управління (17 ст.), Воскресенська церква (1702), Спасо-Преображенський собор (1776—88), Іллінська церква (1836—51). Пам'ятники: В. І. Леніну (1982, скульптор Е. Кунцевич, арх. Г. Ланько, О. Заваров), бюст двічі Героя Рад. Союзу С. П. Супруна (1948, скульптор Я. Ражба, арх. М. Іванченко), монумент «Слава героям Сумщини» (1967, скульптор Б. Никончук, арх. С. Тутученко, А. Дейнека), монумент Вічної Слави (1975, скульптор В. Вінайкін, арх. В. Гнєздилов), монумент Матері-Вітчизни (1970, скульптор А. Івченко, арх. М. Ільченко).

Суми. Монумент «Слава героям Сумщини». Скульптор Б. Никончук, архітектори С. Тутученко, А. Дейнека. 1967.

В С. народились укр. рад. актриса Ф. А. *Барвінська,* укр. рад. мовознавець-славіст М. К. *Грунський,* укр. рад. ботанік О. А. *Коршиков,* рос. і укр. лікар П. С. *Симонтовський,* укр. письменник А. Я. *Шабленко.* Тут жили декабрист С. Г. *Волконський* (1817—18), юрист А. Ф. *Коні* (1867), письменники А. П. Чехов (1888—89, 1894), О. І. Купрін (1899). В С. бували укр. філософ і поет Г. С. Сковорода (60-і рр. 18 ст.), живописці К. О. Трутовський (70-і рр. 19 ст.), В. Є. Маковський (1891), поет О. М. Плещеєв, композитор П. І. Чайковський (1871—79), письменник В. Г. *Короленко* (1902). В С. працював двічі Герой Рад. Союзу С. П. *Супрун.*

Літ.: Сапухіна Л. П. Суми. Путівник. Х., 1978. *М. П. Лушпа.*

Суми. Воскресенська церква. 1702.

СУМІЖНЕ ВИРОБНИЦТВО — виготовлення різних деталей, вузлів до машин, механізмів та приладів на вузькоспеціалізованих заводах-суміжниках, які організують свою виробничу діяльність відповідно до потреб осн. підприємств. Див. також *Кооперування виробництва.*

СУМІРНІ І НЕСУМІРНІ ВЕЛИЧИНИ — однорідні *величини,* для яких відповідно існує або не існує спільна міра, тобто величина тієї ж природи, яка ціле число разів міститься в кожній з них. Для знаходження спільної міри можна використати *Евкліда алгоритм.* Несумірними величинами є, напр., діагональ квадрата і його сторона, площі круга і квадрата, побудованого на його радіусі. *Відношення* двох сумірних величин завжди виражається *раціональним числом,* несумірних — *ірраціональним числом.*

СУМІСНИЦТВО — в СРСР одночасне займання одним працівником поряд з основною іншої оплачуваної посади в установі, на підприємстві чи в орг-ції або виконання, крім основної, іншої регулярної платної роботи. С. дозволяється в порядку винятку. Питання С. регулюються постановою

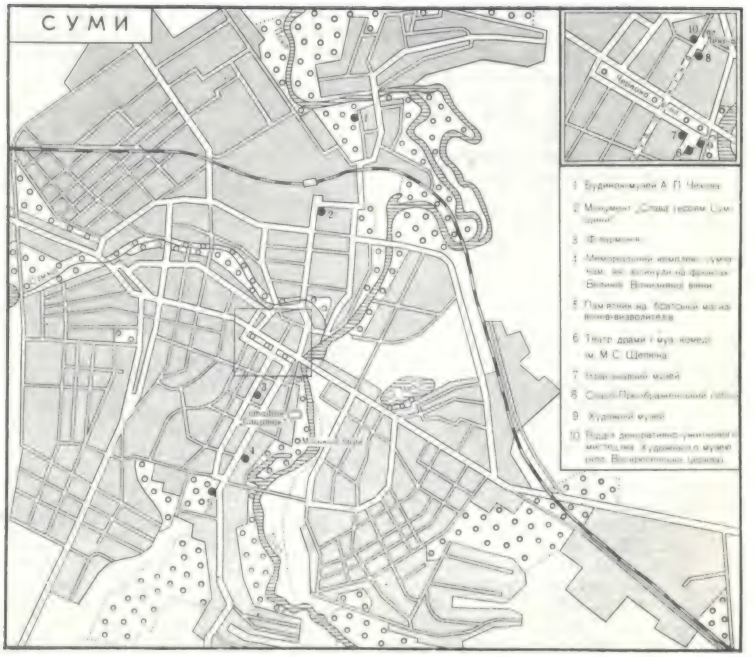

Ради Міністрів СРСР від 10.XII 1959 з наступними змінами. С., зокрема, дозволено мед., фармацевтичним, вет. спеціалістам, пед. працівникам шкіл, училищ, серед. сдец. навч. закладів, дошкільних та позашкільних дит. установ. Штатне С. дозволено визначним ученим, що працюють в академічних установах і вищих навч. закладах для участі в роботі по впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво та в ряді ін. випадків. Для зарахування на роботу за С. необхідний письмовий дозвіл керівників обох заінтересованих установ, підприємств та орг-цій, погоджений з вищестоящими орг-ціями і профспілковими к-тами. Оплата праці за суміщуваною (позаштатною) посадою не може перевищувати половини повного окладу (ставки) працівника за основним місцем роботи; при виконанні сумісником відрядної роботи оплата провадиться за фактичним виробітком.

Відпустка за суміщуваною посадою надається одночасно з відпусткою на осн. роботі. Оплата за відпустку або виплата компенсації за невикористану відпустку за суміщуваною роботою не провадиться (мед. працівникам, учителям загальноосвітніх шкіл і викладачам серед. спец. навч. закладів та деяким ін. працівникам відпустка за суміщуваною роботою оплачується). Не дозволяється кілька С. *Звільнення з роботи* сумісників провадиться без попередження та без виплати вихідної допомоги. Правила про С. не поширюються на робітників, молодший обслуговуючий персонал і службовців, посадовий оклад яких на осн. роботі не перевищує 70 крб. на місяць.

О. І. Процевський.

«СУМІТО́МО» — фінансово-монополістична група Японії. Виникла на базі торг. фірми «С.», що існувала з 16 ст. На рубежі 19 і 20 ст. центром групи був заснований 1895 банк «Кітідзаемон Сумітомо». Протягом 20 ст. назва банку не раз змінювалася. У 80-х роках 20 ст. фінанс. центром групи є «Сумітомо банк» — найбільший комерційний банк Японії, який входить у число 20 найбільших банків світу. Група контролює понад 60 компаній в Японії та ін. країнах. До складу групи входять також три фінанс. ін-ти банку. Гол. контора «С.» — в м. Осака.

С. В. П'ятенко.

СУМІ́ЩЕННЯ ПРОФЕ́СІЙ — оволодіння працівником суміжними з його основною *спеціальністю* професіями або ін. *професіями* і застосування їх у роботі. За рад. трудовим правом, одночасне або періодичне виконання працівником трудових функцій за кількома професіями або спеціальностями на тому самому підприємстві чи в орг-ції. С. п. проводиться з ініціативи адміністрації або працівників, але за обов'язковою згодою на це працівників і, як правило, допускається, якщо вони за своєю *кваліфікацією* можуть забезпечити якісне виконання суміщуваної роботи. За С. п. встановлюють доплату в розмірі до 30 % тарифної ставки, яку диференціюють залежно від обсягу, характеру та складності роботи за суміщуваною професією або спеціальністю. Доплати за С. п. враховують при нарахуванні премій.

СУМЛІ́ННІСТЬ — поняття моральної свідомості й етики, що характеризується чесним, старанним виконанням особою покладених на неї обов'язків, морального *обов'язку*. При цьому своєрідним контролем за старанністю, акуратністю, своєчасністю виконання є *совість* особи. За *соціалізму* С.— один з найважливіших проявів комуністичного ставлення до праці. С. тісно пов'язана з такими моральними якостями, як чесність, правдивість, працьовитість тощо. Утвердження С. в праці на благо суспільства в усіх сферах діяльності особи є важливою складовою частиною *комуністичного виховання* трудящих.

Б. О. Рутковський.

СУ́МСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1939. Перші марксистські гуртки і групи виникли на тер. сучас. Сум. області на поч. 20 ст. В 1900 засн. с.-д. групи в Конотопі й Шостці, в 1902 — в Сумах і Ромнах. У липні 1903 робітники Конотопських залізничних майстерень під керівництвом місц. соціал-демократів приєднались до загальнополіт. страйку на Півдні Росії. Під час революції 1905—07 с.-д. орг-ції Сумщини посилили революц. роботу серед робітників і селян. Великого розмаху набрали революц. виступи селян у Сумському, Лебединському, Охтирському, Глухівському та ін. повітах. На широкий розмах селянського руху у Лебединському повіті вказував В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 10, с. 294).

У роки реакції місц. с.-д. орг-ції, незважаючи на арешти й репресії, продовжували вести легальну і нелегальну роботу серед робітників і селян. Революц. рух на Сумщині посилився в період нового революц. піднесення і 1-ї світової війни. Після перемоги Лютн. революції 1917 більшовики вийшли з підпілля і очолили революц. боротьбу мас. Під керівництвом більшовиків наприкінці 1917 — в 1-й пол. січня 1918 на Сумщині було встановлено Рад. владу. Боротьбу робітників і селян Сумщини 1918—20 проти окупантів та внутр. контрреволюції, за відновлення Рад. влади очолювали підпільні парт. орг-ції, які діяли в усіх повітах. У роботі *Першого з'їзду КП(б) України* брав участь представник Конотопської більшовицької організації.

Після закінчення громадянської війни трудящі Сумщини під керівництвом парт. орг-цій приступили до відбудови нар. г-ва. В 1921 тут діяли 9 повіт. парт. орг-цій. У 1923 відповідно до адм.-тер. реформи було ліквідовано повітові та утворено окружні (Сумську, Охтирську, Конотопську, Роменську; після розформування 1925 Охтирського округу утворено Глухівську окружну парт. орг-цію) і районні парт. орг-ції. В 1930 з ліквідацією округів районні парт. орг-ції підпорядковано безпосередньо ЦК КП(б)У, 1932 — Київ., Харків. і Черніг., а 1937 — і Полтав. обкомам партії. Після утворення 1939 Сум. обл. оформилась обл. парт. орг-ція, яка на 1.I 1939 налічувала 11 812 чол. За роки довоєн. п'ятирічок Сумщина стала високорозвинутим індустріально-агр. краєм. В авангарді трудящих Сумщини йшов 20-тис. загін комуністів області (1941). З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 7769 комуністів (бл. 40 % парт. орг-ції області) пішли на фронт. У період тимчасової нім.-фашист. окупації на тер. області діяли підпільні обком партії, очолюваний О. І. Антоновим, а з жовтня 1942 — П. Х. *Куманьком*, Сумський міськком та 16 райкомів партії, 44 парт. орг-ції, 89 патріотичних підпільних орг-цій і груп. На базі партизан. загонів на тер. області сформувалися партизан. з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака*, О. М. *Сабурова*, М. І. *Наумова*, Я. І. *Мельника*, М. В. Таратути, Л. Я. Іванова та ін. В кінці вересня — на поч. жовтня 1943 всю Сумщину було визволено від нім.-фашист. загарбників. С. о. п. о. підняла трудящих на відбудову нар. г-ва, ліквідацію тяжких наслідків фашист. окупації. На січень 1944 у 290 первинних парт. орг-ціях області налічувалось 2716 комуністів. Під керівництвом парт. орг-цій трудящі Сумщини успішно виконали післявоєнні п'ятирічні плани. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 111 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а доярку колгоспу ім. В. І. Леніна Лебединського р-ну М. Х. *Савченко* удостоєно цього звання двічі. Здійснюючи рішення XXIII — XXVI з'їздів КПРС, Листопадового (1982) та Червневого (1983) пленумів ЦК КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю свою роботу на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР, дружніх зв'язків з трудящими ін. соціалістич. країн. Тісні зв'язки підтримує Сумщина з Врачанським округом НРБ. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали Я. Н. Ткач, Т. К. Черепін, П. Х. Куманьок, В. Д. Чучукало, А. П. Кондратенко, В. Г. *Ком'яхов*, А. М. Науменко, В. П. Федоренко, Б. І. Вольтовський, О. І. Іщенко. На 1983 відбулося 20 обл. парт. конференцій. На 1.I 1983 обл. парт. орг-ція налічувала 84 748 комуністів, об'єднаних у 2158 первинних парт. орг-цій. Бойовим помічником і надійним резервом парт. орг-ції є комсомольська орг-ція, яка налічує 178 122 чол. (на 1.I 1983). У зв'язку з 60-річчям ВЛКСМ за успіхи в комуністичному вихованні молоді Сум. обл. комсомольську орг-цію нагороджено перехідним Червоним прапором ЦК ВЛКСМ. Друк. органом Сум. обкому партії є газ. «*Ленінська правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Сумська область*.

Сумська область. Пам'ятник Партизанської Слави в місті Путивлі. Скульптор О. Іванченко, архітектор М. Махонько. 1966.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 23,8 тис. км²

Населення — 1444,5 тис. чол. (на 1.І 1983)

Центр — м. Суми

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1982 %)

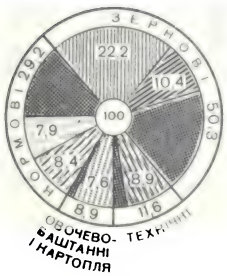

Озима пшениця
Ячмінь
Цукрові буряки
Картопля
Багаторічні трави
Однорічні трави
Інші культури

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Сумської обласної партійної організації. Х., 1981. *І. Г. Грінцов.*

СУМСЬКА́ О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 10.І 1939. Розташована у пн.-сх. частині республіки. В області — 18 районів, 341 сільрада, 15 міст і 20 с-щ міськ. типу. В 1967 С. о. нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші в т. 10, с. 480—481.

Природа. Більша частина тер. області лежить у межах *Придніпровської низовини*; крайня пн. частина — в межах *Поліської низовини*. Поверхня — полого-хвиляста рівнина, розчленована річковими долинами, балками, численними прохідними долинами, з моренно-зандровими формами рельєфу на Пн. На Сх. і Пн. Сх.— Кролевецько-Глухівський, Путивльський, Охтирсько-Сумський та ін. відроги *Середньоросійської височини* (в межах області макс. вис. до 237 м). Корисні копалини: нафта і природний газ (Охтирське і Роменське нафтогазові родовища), торф (Есманське, Клевенське, Мовчанське, Єзуцьке, Ретьовське родовища), буре вугілля, фосфорити, кам'яна (Роменське, Синівське, Качанівське родовища) та калійна солі, гіпс, вапняк, каолін, крейда, мергель, вогнетривкі та тугоплавкі глини (Краснопільське і Стецьківське родовища), діабаз тощо. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —8,0° на Пн. до —7,3° на Пд. Зх., липня — від +18,6° на Пн. до +19, +20° на Пд. Сх. Річна кількість опадів 527—600 мм на Пн., на решті території — 460—520 мм. Найбільша кількість опадів припадає на липень. На крайньому Сх. інколи випадає град. Взимку бувають заметілі. Вегетаційний період — 188—196 днів. Річки С. о. належать до бас. *Дніпра*, найбільші з них — *Десна* (з притокою *Сеймом*), *Сула, Псел, Ворскла.* В долинах річок — численні озера-стариці й болота; багато ставків і водосховищ. Навколо водних об'єктів створюються водоохоронні зони. Пн. (менша) частина області лежить у зоні міщаних лісів, решта території — в лісостеповій зоні. Грунти в пн. частині С. о. дерново-підзолисті, у пд.— чорноземні (малогумусні типові легкоі середньосуглинисті й опідзолені чорноземи). Трапляються сірі опідзолені та лучні грунти. Під лісами — 416,3 тис. га (17,5 % території). В пн. районах переважають мішані ліси (сосна, береза, дуб), у центр. і пд. районах — окремі ділянки лісів з переважанням листяних порід (гол. чин. липа, клен, ясен), подекуди дубові гаї. Провадяться значні лісовідновлювальні роботи. Тваринний світ С. о. досить неоднорідний. На Пн. поширені представники лісової фауни — лось, дика свиня, козуля, борсук, куниця, тхір, білка, лисиця, єнотовидний собака; з птахів — тетерев, рябчик, глухар. Ін. райони мають фауну лісостепову: лисиця, заєць-русак, ховрахи; з птахів — сіра куріпка, жайворонки тощо. У водоймах — карась, щука, в'язь, краснопірка, окунь та ін. В межах С. о.— 150 природно-заповідних об'єктів. Серед них — філіал *Українського степового заповідника* — Михайлівська цілина, 7 держ. заказників (Андріяшівсько-Гудимівський, Бакирівський, «Банний Яр», Біловодський, «Великий Бір», Хухрянський, Шалигинський), Тростянецький лісопарк і Кияницький парк, Шелехівське озеро.

Населення. Осн. населення — українці, живуть також росіяни, білоруси, євреї. Пересічна густота нас.— 60,7 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населена пд. лісостепова частина області, найрідше — пн. поліська частина. Міськ. нас. —55 % (1982). Найбільші міста: *Суми, Конотоп, Шостка.*

Народне господарство. До Великої Жовтневої соціалістич. революції Сумщина була типовим аграрно-зерновим районом з відносно розвинутою пром-стю, що базувалась гол. чин. на переробці с.-г. сировини. За роки Рад. влади в області створено маш.-буд. і металообр., хім., газову та нафтову галузі пром-сті; реконструйовано і технічно переоснащено легку і харч. пром-сть, вдосконалено структуру сільського господарства.

Суми. Загальний вигляд міста.

П р о м и с л о в і с т ь. Провідне місце у пром. комплексі області посідають харч. (34,5 % товарної продукції, 1981), маш.-буд. і металообр. (25,4 %) та легка (9,5 %) галузі пром-сті. Енергетичне г-во базується на місцевих природному газі, нафті, торфі та довізному кам. вугіллі. Діють Сумська й Охтирська ТЕЦ, блок-станції в Сумах та Шостці. Значного розвитку набула нафтодобувна пром-сть. Маш.-буд. і металообробна пром-сть представлена *Сумським машинобудівним виробничим об'єднанням* імені М. В. Фрунзе, *Сумським заводом електронних мікроскопів* імені 50-річчя ВЛКСМ.

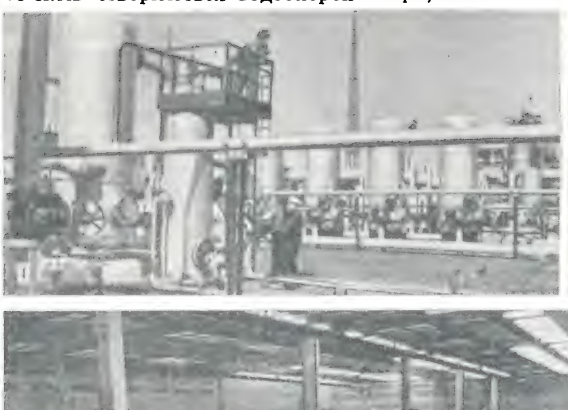

1

2

3

4

1. Качанівський газопереробний завод.
2. Цех кольорового лиття конотопського заводу «Червоний металіст».
3. В одному з цехів Сумського заводу електронних мікроскопів імені 50-річчя ВЛКСМ.
4. На Білопільському сироробному заводі.

сумським виробничим об'єднанням «Насосенергомаш» (насоси для атомних і теплових електростанцій, нафтової пром-сті), з-дами «Центролив», «Сумсільмаш» (Суми), електромех., вагонорем., поршнів, арматурним (Конотоп), поліграф. машин (Ромни), металург. устаткування (Середина-Буда), «Електропанель» (Глухів), насосним (Свеса) та ін. Найбільші підприємства хім. пром-сті — *сумське виробниче об'єднання «Хімпром»*, *шосткинське виробниче об'єднання «Свема»*, з-д хім. реактивів (Шостка); нафтохім. — сумське виробниче об'єднання «Гумотехніка». Працює Сумська біофабрика. Серед галузей харч. пром-сті провідне місце посідає цукрова (Суми, Дружба, Чупахівка, Мезенівка, Куянівка, Степанівка, Угроїди, Терни та ін.; 1982 вироблено 279,7 тис. т цукру-піску); розвинуті також м'ясна (Суми, Конотоп, Шостка, Охтирка, Ворожба, Ромни, Лебедин, Глухів та ін.), борошномельно-круп'яна, спирто-горілчана (Дубов'язівка, Попівка, Будилка, Бездрик та ін.), маслоробна і молочна (Суми, Глухів, Білопілля, Кролевець, Охтирка, Путивль, Краснопілля, Тростянець та ін.; 1982 вироблено 17,8 тис. т тваринного масла). Розвинуті текст. (Суми, Глухів та ін.), швейна (Суми, Охтирка, Лебедин, Ромни, Конотоп), взут. (Суми, Охтирка, Ромни) та ін. галузі легкої пром-сті. Підприємства лісової і деревообр. (Суми, Шостка, Тростянець, Ромни, Охтирка) та фарфоро-фаянсової (Суми) пром-сті. Виробн. буд. матеріалів базується на місцевих родовищах крейди, глини.

Сільське господарство області багатогалузеве з провідним значенням зернового г-ва, буряківництва, картоплярства, коноплярства та мол.-м'ясного тваринництва. На кін. 1982 у С. о. було 293 колгоспи, 64 радгоспи, 28 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 19 районних об'єднань сільгоспхімії. С. г. високомеханізоване (табл.).

З 2016 тис. га земель, які перебувають у користуванні с.-г. підприємств та орг-цій, 1738 тис. га — під с.-г. угіддями, в т. ч. 1409 тис. га орних земель (1982). Проводяться великі роботи по осушенню заболочених і перезволожених земель. Площа осушених земель 85,4 тис. га (осушувальні системи «Ромен», «Клевень», «Молч»), зрошуваних земель — 21,5 тис. га. Посівна площа 1982 становила 1402 тис. га. Зернові культури: озима пшениця, ярий ячмінь, гречка, зернобобові; технічні: цукр. буряки, картопля, коноплі, соняшник. Площа плодово-ягідних насаджень — 36,4 тис. га, у т. ч. у плодоносному віці — 24,5 тис. га (1982). Створено значну кормову базу, що включає польове кормовиробництво, відходи харч. пром-сті, продукцію комбікормової пром-сті (15 з-дів, 1982; у т. ч. Сумський, Конотопський, Охтирський, Лебединський), а також природні сіножаті

Долина річки Сейму.

і пасовища (302 тис. га). Осн. породи великої рогатої худоби — лебединська і симентальська; свиней — велика біла, миргородська, кролевецька та тернівська; овець — прекос. Розвинуті птахівництво, рибництво, бджільництво. В 1981 в С. о. було 69 спецгоспів по виробн. молока, 28 — по виробн. яловичини, 28 — по виробн. свинини, 22 — по вирощуванню нетелей, 30 — по виробн. яєць і 22 вівчарські г-ва. Виробничо-агр. об'єднання цукр. пром-сті, «Плодоовочгосп» і садівничих радгоспів.

Транспорт. Довжина з-ць заг. користування — 822 км (1982). Територією С. о. проходять залізничні магістралі Київ — Харків, Київ — Москва, Ворожба — Хутір-Михайлівський. Залізничні вузли: Конотоп, Ворожба, Хутір-Михайлівський. Довж. автошляхів — 6,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 3,9 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Київ — Курськ, Харків — Суми — Новгород-Сіверський, Київ — Москва. Аеропорт у Сумах. Територією С. о. проходить траса нафтопроводу Уренгой — Помари — Ужгород.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1976—82 становили (у порівнянних цінах) 3604 млн. крб., у т. ч. 566 млн. крб. 1982. Діють 100 державних і кооп. та 45 міжгосп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій. За 1976 — 82 держ. і кооп. підприємства й орг-ції, колгоспи і населення спорудили житл. будинки площею 3375 тис. м², у т. ч. 495 тис. м² 1982.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1982 у С. о. було 6,4 тис. підприємств роздрібної торгівлі й громадського харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1982 зріс проти 1975 в 1,3 раза. У С. о. на кін. 1982 було 1461 підприємство побутового обслуговування, в т. ч. 549 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1982 зріс проти 1975 в 1,5 раза.

Охорона здоров'я. У 1982 в області налічувалося 19,0 тис. лікарняних ліжок (131,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 4152 лікаря (28,7 лікаря на 10 тис. ж.); функціонували 186 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, 9 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 810 ліжок.

Культура. В 1982/83 навч. р. в області було 742 загальноосв. (200 тис. учнів), художня та 25 муз. шкіл, 24 серед. спец. навч. заклади (22,3 тис. учнів), 36 профес.-тех. уч-щ (17,1 тис. учнів), 2 вищі навч. заклади — *Сумський педагогічний інститут* імені А. С. Макаренка, *Глухівський педагогічний інститут* імені С. М. Сергєєва-Ценського (всього 9,4 тис. студентів), а також Сум. філіал *Харківського політехнічного інституту* імені В. І. Леніна, Сум. філіал *Харківського сільськогосподарського інституту* імені В. В. Докучаєва. Працюють Всесоюзний н.-д. і конструкторсько-технологіч. ін-т компресорного машинобудування, Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський ін-т атомного і енерг. насособудування — в Сумах, *Луб'яних культур всесоюзний науково-дослідний інститут* — у Глухові. Діють обл. відділення й організації творчих спілок архітекторів (з 1970), журналістів (з 1959), обл. літ. об'єднання (з 1939), *Сумський театр драми і музичної комедії* імені М. С. Щепкіна, обл. філармонія, *Сумський театр для дітей та юнацтва*. В С. о. на кінець 1982 діяло 918 б-к (фонд 13,3 млн. одиниць зберігання), 1039 клубних закладів, 1133 кіноустановки з платним показом. Музеї: *Сумський художній музей* з філіалом у Лебедині й відділом декор.-прикладного мистецтва в Сумах, *Сумський краєзнавчий музей* з філіалами в Охтирці, Путивлі і відділами: в Глухові, Будинком-музеєм А. П. Чехова в Сумах; краєзнавчі музеї в Ромнах і Конотопі, 186 музеїв на громад. засадах, в т. ч. музей П. І. Чайковського в смт Низах Сум. р-ну, літ.-меморіальний музей П. А. Грабовського в с. Гра-

Покровський собор у місті Охтирці. 1753.

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

	1982
Трактори (фіз. одиниць)	17,1
Зернозбиральні комбайни	4,2

Підживлення картоплі в колгоспі «Росія» Середино-Будського району.
Птахофабрика колгоспу імені М. В. Фрунзе Сумського району.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Погруддя І. М. Кожедуба в селі Ображіївці Шосткинського району. 1949.

1. Меморіал у пам'ять загиблих у роки Великої Вітчизн. війни рад. воїнів і партизанів.
2. Меморіал у пам'ять загиблих рад. воїнів, партизанів з'єднання С. А. *Ковпака* та жертв фашизму.
3. Місце народження рад. партійного та держ. діяча Д. С. *Коротченка*. Кімната-музей Д. С. Коротченка. Погруддя Д. С. Коротченка.
4. Місце народження рад. льотчика, тричі Героя Рад. Союзу І. М. Кожедуба. Погруддя І. М. Кожедуба.
5. З 1851 тут періодично жив і працював основоположник наук. педагогіки в Росії К. Д. *Ушинський*. Кімната-музей К. Д. Ушинського. Погруддя К. Д. Ушинського.
6. Ансамбль Гамаліївського монастиря 17—18 ст.
7. Пам'ятка архітектури — Михайлівська церква 1781.
8. Меморіал визволителям Глухова від нім.-фашист. загарбників.
9. Пам'ятник першому голові повітового ревкому В. О. Циганку.
10. Погруддя на могилі генерал-майора Г. С. Рудченка, який загинув під час визволення Глухова від нім.-фашист. загарбників 1943.
11. Місце народження рад. композитора Ю. О. *Шапоріна*. Кімната-музей композитора.
12. Будинок учительського ін-ту (тепер пед. ін-т), у якому в різний час навчалися рос. рад. письменник С. М. *Сергєєв-Ценський*, укр. рад. письменник С. В. *Васильченко*, укр. рад. кінорежисер і письменник О. П. *Довженко*.
13. Місце народження укр. живописця й педагога М. І. *Мурашка*.
14. Місце народження укр. композиторів М. С. *Березовського* та Д. С. *Бортнянського*.
15. Пам'ятка архітектури — Миколаївська церква 17 ст.
16. Краєзнавчий музей.
17. Обеліск на місці, де 23 лютого 1942 на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території відбувся парад партизанського з'єднання С. А. Ковпака.
18. Місце народження укр. рад. письменника П. Ф. *Кочури*.
19. Будинок, у якому 1859 зупинявся Т. Г. Шевченко. Пам'ятник поету.
20. Пам'ятний знак на місці Веселівського бою партизанів з'єднання С. А. Ковпака з нім.-фашист. загарбниками 1942.
21. Місце народження одного з організаторів і керівників партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни Героя Рад. Союзу С. В. *Руднєва*. Кімната-музей С. В. Руднєва.
22. Місце народження члена керівного центру *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого классу»* С. І. *Радченка* та агента ленінської «Искры» І. І. *Радченка*. Погруддя братів Радченків.
23. Краєзнавчий музей.
24. Меморіал Партизанської Слави (монумент «Народні месники», музей, партизан. землянки тощо) в Спадщанському лісі.
25. Пам'ятник Партизанської Слави.
26. Пам'ятник двічі Герою Рад. Союзу С. А. Ковпаку.
27. Погруддя Героя Рад. Союзу С. В. Руднєва та його сина Радія, які загинули в бою з нім.-фашист. загарбниками 1943.
28. Пам'ятки архітектури: Миколи Козацького церква 1735—37, Спасо-Преображенський собор і дзвіниця 17 ст. Мовчанський монастир 16—17 ст.
29. Дитинець літописного міста 12 ст. Путивля.
30. Краєзнавчий музей.
31. *Волинцівські поселення і могильник* 7—8 ст.
32. Місце народження укр. історика О. М. *Лазаревського*.
33. Будинок, у якому 1859 зупинявся Т. Г. Шевченко. Кімната-музей Т. Г. Шевченка. Пам'ятник поетові.
34. Місце, де в грудні 1653 козаки Карабутівської сотні зустріли рос. послів, які їхали на *Переяславську раду 1654*. Пам'ятний знак на честь 325-річчя возз'єднання України з Росією.
35. Місце народження рад. педагога і письменника А. С. *Макаренка*. Пам'ятник А. С. Макаренку. Меморіальний музей А. С. Макаренка.
36. Давньоруське городище 10—13 ст. — залишки літописного міста Вир.
37. В 1871 тут жив і працював рос. художник І. М. *Крамськой* [написав картину «Русалки» («Майська ніч»)].
38. В 1869 та 1871 тут жив і працював рос. живописець Ф. О. *Васильєв*.
39. Парк 2-ї половини 19 ст.
40. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
41. Меморіальний комплекс сумчанам, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни.
42. Монумент «Слава героям Сумщини».
43. Скульптурна група «Партизанський рейд», присвячена Карпатському рейду Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака і С. В. *Руднєва*.
44. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів — визволителів Сум від нім.-фашист. загарбників.
45. Пам'ятник воїнам Війська Польського, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
46. Будинок-музей А. П. *Чехова*, в якому 1888—89 жив і працював письменник.
47. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
48. Пам'ятник герою громадян. війни І. Ф. Федьку.
49. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу льотчика С. П. *Супруна*.
50. В 1899 тут жив і працював рос. письменник О. І. *Купрін*.
51. Пам'ятки архітектури: Воскресенська церква 1702, Спасо-Преображенський собор 1776—88, Іллінська церква 1836—51.
52. Краєзнавчий музей.
53. Художній музей.
54. Відділ декоративно-прикладного мистецтва художнього музею.
55. Місце народження героя громадян. війни командарма І. Ф. *Федька*. Кімната-музей І. Ф. Федька. Погруддя командарма.
56. Скіфське городище та курганний могильник 6—4 ст. до н. е.
57. Пам'ятник (танк Т-34) на місці, де 1—2 жовтня 1941 рад. війська завдали удару нім.-фашист. загарбникам.
58. Михайлівська цілина — філіал *Українського степового заповідника*.
59. У 80-х рр. 19 ст. тут жив і працював учителем укр. письменник, вчений і громад. діяч Б. Д. *Грінченко*.
60. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці М. Х. *Савченко*. Погруддя М. Х. Савченко.
61. Будинок, у якому 1859 жив Т. Г. Шевченко.
62. В 1871—79 тут періодично жив і працював рос. композитор П. І. *Чайковський*. Меморіальний музей композитора. Погруддя П. І. Чайковського.
63. Пам'ятка архітектури — Воскресенська церква 1822—51.
64. Місце народження укр. поета-революціонера П. А. *Грабовського*. Літ.-меморіальний музей П. А. Грабовського. Погруддя поета.
65. Місце народження укр. та рос. філолога О. О. *Потебні*. Кімната-музей О. О. Потебні.
66. Пам'ятник героям Великої Жовтн. соціалістич. революції.
67. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
68. Погруддя Ю. Д. *Мельникова* — одного з організаторів перших марксистських гуртків у Росії та на Україні.
69. Пам'ятки архітектури 17—18 ст.: Святодухівський собор, Вознесенська церква і дзвіниця.
70. *Монастирище* — слов'янське городище 8—10 ст.
71. Краєзнавчий музей.
72. Місце народження Героя Рад. Союзу маршала бронетанкових військ П. С. *Рибалка*. Погруддя полководця. Музей П. С. Рибалка.
73. Тут наприкінці 19 ст. жив укр. фольклорист, етнограф і літературознавець М. Ф. *Сумцов*.
74. Місце народження нар. артиста СРСР Б. Р. *Гмирі*.
75. Місце народження укр. рад. художника Ф. Г. *Кричевського*.
76. Будинок, у якому 1859 зупинявся Т. Г. Шевченко. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
77. В 1893 тут жив і працював рос. композитор С. В. *Рахманінов*.
78. Пам'ятка архітектури — Воскресенська церква (дерев'яна) 1748.
79. Художній музей.
80. Будинок, у якому 1864 жив і працював рос. композитор П. І. Чайковський.
81. Пам'ятки архітектури: Палац (20-і рр. 19 ст.), манеж-цирк (20-і рр. 19 ст.), Вознесенська церква 1744.
82. Парк «Нескучне» (20-і рр. 19 ст.).
83. Курган Бойової Слави — меморіальний комплекс рад. воїнам, які загинули під час визволення Охтирки від нім.-фашист. загарбників у серпні 1943.
84. Місце народження укр. поета Я. І. *Щоголева*.
85. Пам'ятки архітектури: Покровський собор 1753, Введенська церква 1784.
86. Краєзнавчий музей.
87. Місце народження укр. рад. письменника-сатирика Остапа *Вишні*. Кімната-музей письменника.
88. Городище скіфських часів 6—3 ст. до н. е. та слов'янське городище 8 ст.

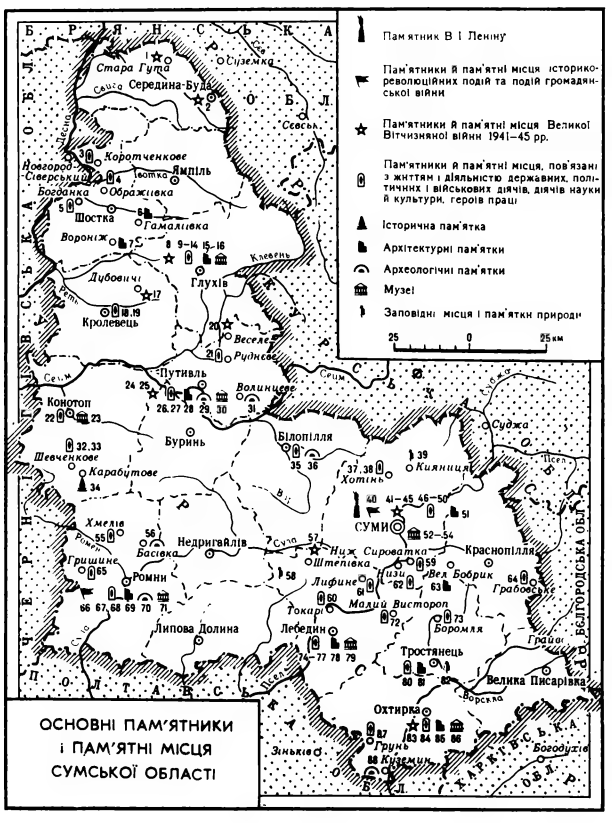

До ст. **Тропінін В. А.**

1. Портрет графа І. В. Капніста. 1846.

2. Портрет молодого українця. 1818—20. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

3. Портрет художниці Л. С. Бороздни-Стромилової. 1831.

4. Весілля в селі Кукавці. Державна Третьяковська галерея в Москві.

1 і 3 — Київський музей російського мистецтва.

1

До ст. **Трутовський К. О.**

1. Весільний викуп. 1881.

2. Дівчина з снопами. 70-і роки 19 ст. Львівський музей українського мистецтва.

3. В місячну ніч. 1881.

1 і 3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

2

3

бовському Краснопільського р-ну. При культурно-осв. закладах — понад 9 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 150 тис. аматорів. Найвідоміші колективи худож. самодіяльності: нар. хор Будинку культури с. Червоного Сум. р-ну, танцювальний колектив Шосткинського клубу ім. Жданова, жіночий ансамбль «Сумчанка» при Палаці культури виробничого об'єднання ім. Фрунзе, роменські заслуже-

Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в місті Ромнах. Скульптор І. П. Кавалерідзе. 1918.

ний нар. хор. і оркестр нар. інструментів та ін. На Сумщині здавна розвинуті ткацтво, вишивка. Центром худож. ткацтва є *Кролевець*, в якому працюють відомі майстри — В. Валова, М. Даценко, І. Дудар, Е. Коноваленко, О. Гавруш. Більш як 40 років життя присвятила худож. вишивці заслужений майстер нар. творчості УРСР Т. В. *Левицька* (м. Суми). Майстер карбування на металі — робітник Б. Д. Берестовський з Сум. фарфорового заводу. Позашкільні заклади: 23 палаци й будинки піонерів, 10 станцій юних техніків та 6— юних натуралістів, 19 спортивних шкіл. Виходять дві обласні газети — «*Ленінська правда*» та «Червоний промінь», 5 міськрайонних, 13 районних, 21 багатотиражна газета підприємств, об'єднань і комбінатів, 43 багатотиражні газети в колгоспах і радгоспах. Працює обл. радіомовлення і телебачення. Тер. С. о. багата на істор., археол., етногр. та архіт. пам'ятки. В С. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Сумської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. К., 1980; Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. К., 1982.

І. Г. Грінцов.

СУМСЬКЕ́ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «ХІМПРО́М» імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство по виробництву мінеральних добрив. Розташоване в м. Сумах. Утворено 1975 на базі хім. комбінату (засн. 1954 як суперфосфатний з-д). Виробляє хім. продукцію 40 найменувань, зокрема сірчану к-ту, мінеральні фосфатні добрива, кормові знефторені фосфати, двоокис титану, кольорові залізоокисні пігменти, сірчанокислий алюміній, солі фтору, лакофарбові вироби тощо. На підприємстві вперше в СРСР освоєно ряд оригінальних апаратурно-технологічних схем (виробн. знефторе-ного фосфату, тех. сірчанокислого алюмінію, двоокису титану рутильної модифікації тощо). Осн. виробничі процеси повністю механізовано. Впроваджено комплексну систему управління якістю продукції та праці. С. в. о. «Х.» нагороджено орденом Леніна (1976).

О. Й. Кравченко.

СУМСЬКЕ́ МАШИНОБУДІВНЕ́ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ імені М. В. Фрунзе — підприємство хім. машинобудування. Розташоване в м. Сумах. Створено 1976 на базі маш.-буд. з-ду (гол. підприємство). З-д засн. 1896. Виробляв і ремонтував устаткування для цукр., винокурних з-дів, шахт, з-ць. Робітники підприємства брали активну участь у революц. виступах 1905—07, боролись за встановлення Рад. влади в Сумах. Під час громадян. війни та іноз. інтервенції робітники заводу билися в лавах Червоної Армії, в партизан. загонах. У 1928 з-ду присвоєно ім'я М. В. Фрунзе. В 1930 тут вперше в СРСР почали освоювати виробн. устаткування для хім. пром-сті. В 1933 з-д випустив перший вітчизн. компресор високого тиску, пізніше — надпотужний азотно-водневий компресор та ін. устаткування. За післявоєнні роки з-д перетворився на одне з найбільших підприємств хім. машинобудування СРСР. С. м. в. о. виробляє комплектні технологічні лінії для виробн. мінеральних добрив, комплектні установки газорозподілу для одержання етилену й пропілену, розподілу природного газу й одержання гелію, автом. центрифуги всіх типів і призначень, потужні поршневі компресори високого й надвисокого тиску, унікальні газоперекачувальні агрегати, гол. циркуляційні насоси для атомних електростанцій та ін. устаткування. Підприємство нагороджено орденами Леніна (1948), Жовтневої Революції (1971), орденом НРБ Червоний Прапор Праці (1964).

В. М. Лук'яненко.

СУМСЬКИ́Й Вячеслав Гнатович (н. 6.IX 1934, с. Верблюжка, тепер Погребнякове Новгородківського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Після закінчення 1956 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (курс К. *Хохлова* і Л. *Олійника*) працював у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької, з 1967 — в Запорізькому укр. муз.-драм. театрі ім. М. Щорса. Серед ролей: Еней («Енеїда» за Котляревським), Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), Гриць («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Микита («Ярослав Мудрий» Кочерги), Максим Лихограй («Запорізька Січ» Коломійця), Андрій Бєлугін («Одруження Бєлугіна» О. Островського), Джільберт («Марія Тюдор» Гюго). Портрет с. 67.

К. О. Силіна.

Газоперекачувальні агрегати на випробувальному стенді **Сумського машинобудівного виробничого об'єднання** імені М. В. Фрунзе.

СУМСЬКИ́Й ЗАВО́Д ЕЛЕКТРО́ННИХ МІКРОСКО́ПІВ імені 50-річчя ВЛКСМ — підприємство приладобудування. Розташований у м. Сумах. Введено в дію 1959. Випускає електронні мікроскопи різних типів, мас-спектрометри, товари нар. споживання. До складу підприємства входять цехи: механоскладальний, електронних мікроскопів, мех. і складальний мас-спектрометрів, гальванічний, каркасно-штампувальний, трансформаторний та ряд ін. цехів. Продукцію С. з. е. м. застосовують у різних галузях науки і техніки, для автоматизації технологічних процесів виробн. В 1968 з-ду присвоєно ім'я 50-річчя ВЛКСМ. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

СУМСЬКИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1920 як худож.-істор. музей. У 1939 на його базі було створено художній і краєзнавчий музеї. В краєзнавчому музеї — три експозиційні відділи: природи, історії дожовтневого періоду, історії рад. суспільства. Фонди музею налічують понад 20 тис. експонатів (1982), серед яких — історичні документи, фотографії, рідкісні видання книг, плакатів, газет, палеонтологічні, археологічні, етнографічні, нумізматичні колекції. Музей має філіали: Охтирський краєзнавчий музей, Путивльський краєзнавчий музей та на правах відділів—Будинок-музей А. П. Чехова в Сумах, музей партизанської слави у Спадщанському лісі та Глухівський краєзнавчий музей.

Г. С. Долгін.

СУМСЬКИ́Й ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені А. С. Макаренка — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1924 як вищі пед. курси, які 1925 перетворено на пед. технікум з правами вищого навч. пед. закладу; з 1930 — ін-т соціального виховання, з 1933 — пед. ін-т. Ім'я А. С. Макаренка присвоєно 1955. В 1982/83 навч. р. у складі ін-ту 6 ф-тів: філол., фіз.-матем., муз.-пед., природничий, англ. і нім. мов, фіз. виховання, на яких навчалося понад 3,3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 2,6 тис. Є заочне відділення. При ін-ті працює наук. б-ка (фонд понад 250 тис. одиниць зберігання). За роки існування вуз підготував понад 18 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1975).

І. Т. Качан.

СУМСЬКИ́Й ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Слобідській Україні. Створений 1658 з переселенців селян і козаків Правобе-

Сумська область. Пам'ятник С. А. Ковпаку в місті Путивлі. Скульптори М. Г. Лисенко і В. В. Сухенко, архітектори А. Ф. Ігнащенко і С. П. Тутученко. 1971.

Сумська область. Будинок у місті Тростянці, де 1864 жив і працював російський композитор П. І. Чайковський.

СУМСЬКИЙ РАЙОН

Сумчастий вовк.

Сумчасті борсуки:
1 — довгоносий бандикут (Perameles nasuta);
2 — кролячий бандикут (Thylacomys lagotus).

режної України для захисту Слобідської України і пд. кордонів Рос. д-ви від нападів крим. і ногайських татар. Адм. центр — м. Суми. За переписом 1732, С. п. складався з 20 сотень, 126 населених пунктів, в яких жило 86 тис. чол., у т. ч. 3695 виборних козаків, 13 918 підпомічників, 3207 підсусідків, 18 476 феодально залежних селян чоловічої статі. З розвитком феод.-кріпосницьких відносин у 17 ст. значна частина земель стала власністю козац.-старшинської верхівки і рос. поміщиків. Козаки С. п. брали участь в обороні Чигирина від тур. військ (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*), у *Кримських походах 1687 і 1689*, *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39, *Семилітній війні 1756—63*. Селяни і козаки С. п. боролися проти посилення феод.-кріпосницького гніту. Значні заворушення відбулися 1704 в м. Білопіллі й с. Глушковому. Хвиля антиурядових виступів вибухнула в С. п. в 30-х рр. 18 ст. проти мобілізації селян і козаків на будівництво *Української лінії*. В зв'язку із скасуванням царським урядом козац. самоврядування на Слобідській Україні 1765 С. п. було ліквідовано, а козаків перетворено на *військових обивателів*. Територія С. п. ввійшла до складу *Слобідсько-Української губернії*.

СУМСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 71,7 тис. чол. (1983). У районі — 136 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Суми*. С. р. розташований на зх. схилах *Середньоросійської височини*. Поклади торфу, глин, кварцового піску. Річки — *Псел* з прит. Сироваткою, Сумкою (бас. Дніпра). Грунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, ясен, береза, осика, липа) займають 36,1 тис. га. У межах району — держ. заказник «Банний Яр».

Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Суми. У районі переважають підприємства харч. пром-сті (сумські комбінат хлібопродуктів, плодоконсервний, Кияницький, Низівський, Сумсько-Степанівський цукрові, Бездрицький, Новосуханівський, Стецьківський спиртові з-ди). Районний комбінат побутового обслуговування (Суми) та 15 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничо-овочівницького, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 126,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 103,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, зернобобові, цукр. буряки, соняшник, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В С. р. — 18 колгоспів, 8 радгоспів, наук.-виробниче об'єднання «Еліта», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Суми, Сироватка, Торопилівка, Головашівка, Низи. Автомоб. шляхів — 535 км, у т. ч. з твердим покриттям — 380 км.

У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Хотінь), 39 заг.-осв., музична і 2 спорт. школи; 70 лік. закладів, у т. ч. 13 лікарень. 18 будинків культури, 55 клубів, 82 кіноустановки, 59 б-к. Музеї: літ.-меморіальний П. І. Чайковського у смт Низах, Лесі Українки у с. Косівщині, укр. рад. скульптора М. Г. *Лисенка* на його батьківщині у с. Шпилівці. У с-щі Рогізному С. р. народився укр. рад. геолог М. Г. *Світальський*, у с. Кекиному — укр. рад. вчений в галузі теплоенергетики І. Є. *Коробчанський*, на хуторі Стрілиці (тепер с. Шапошникове) — укр. рад. письменник Я. А. *Мамонтов*, у с. Залізняку — учасник боротьби за владу Рад на Сумщині І. Ю. *Бочкін*, у с. Пушкарівці — вітчизн. астроном і математик О. М. *Савич*. У С. р. видається газ. «Вперед» (з 1917). *В. В. Коломієць.*

СУМСЬКИЙ ТЕАТР ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНА́ЦТВА. Засн. 1975 як обласний театр ляльок. З 1981— сучасна назва. В театрі — дві акторські трупи: лялькових вистав і для драм. спектаклів. В репертуарі: лялькові вистави — «Золоте курча» В. Орлова, «Людина з хвостом» Г. Остера, «Маленька фея» В. Рабадана та ін.; драматич. спектаклі — «Балада про закоханих» («Снігова королева») Є. Шварца, «Допит» С. Родіонова та ін.

СУМСЬКИЙ ТЕА́ТР ДРА́МИ І МУЗИ́ЧНОЇ КОМЕ́ДІЇ імені М. С. Щепкіна. Засн. 1933 у Лубнах на базі Харківського робітничо-колгоспного театру. Після утворення 1939 Сум. області переведено до Сум, перейменовано у Сум. укр. муз.-драм. театр ім. М. С. Щепкіна (з 1980 — сучасна назва). В роки Великої Вітчизн. війни театр виступав у містах Чкаловській (тепер Оренб.) обл. Бугуруслані, Бузулуку та ін. У 1944 повернувся до Сум. В репертуарі: «Мати-наймичка» за Т. Шевченком, «Титарівна» М. Кропивницького, «За двома зайцями» М. Старицького, «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Дикий Ангел» О. Коломійця, «Піднята цілина», «Тихий Дон» за М. Шолоховим, «Солодка ягода» В. Шукшина, «Сині коні на червоній траві» М. Шатрова, «Медея» Евріпіда, «Отелло» У. Шекспіра. В різні роки в театрі працювали нар. артисти УРСР Д. *Козачківський*, О. *Тарасенко*, І. *Рибчинський*. У трупі (1983): нар. арт. УРСР А. *Носачов*, засл. артисти УРСР В. Берелет, С. Дідусенко, В. Курта, М. Ластовець-

кий, М. Лісова, Н. Михайлова, Л. Мамикіна, І. Равицький (з 1976 — гол. режисер), А. Рибчинський, А. Сокол, засл. арт. РРФСР І. Досаєва.

СУМСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів живопису, графіки, скульптури та декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1920 на базі націоналізованих приватних збірок під назвою Сум. худож.-істор. музей (з 1939 — сучас. назва). Музей має відділи дожовтневого укр. і рос., рад. та зарубіж. мистецтва, декоративно-ужиткового мистецтва. Тут представлено зразки укр. портретапарсуни, твори В. Боровиковського, О. Кіпренського, Т. Шевченка, К. Трутовського, Л. Жемчужникова, Ф. Журавльова, К. Маковського, І. Шишкіна, А. Куїнджі, І. Рєпіна, Б. Йогансона, Т. Яблонської, О. Шовкуненка, а також зарубіжних митців Е. Віже-Лебрена, Яна ван Гойєна, Ван дер Нейєра та ін. Відділ декоративно-ужиткового мистецтва розташований у приміщенні колишньої Воскресенської церкви (пам'ятка архітектури 18 ст.), філіал — у Лебедині.

Літ.: Сумський художній музей. К., 1981.

СУМСЬКИ́Й ЧЕРВОНОЗО́РЯНИЙ ЦУКРОРАФІНА́ДНИЙ ЗАВО́Д — підприємство цукрової промисловості. Розташований у м. Сумах. Засн. 1869. В 1900 на з-ді було створено с.-д. гурток; 1905, 1907, 1915 відбувалися страйки. В 1918 робітники з-ду одними з перших у місті створили загони, які билися на фронтах громадян. війни, за встановлення влади Рад на Україні.

Протягом 1918—24 на з-ді було організовано ремонт автомобілів,

Сумський театр для дітей та юнацтва.

ремонт і випуск с.-г. інвентаря. В 1924 відновлено випуск цукрорафінаду, в тому ж році підприємству присвоєно назву Червонозоряного. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни, виробничі приміщення частково зруйнували нім.-фашист. загарбники. Першу післявоєнну продукцію одержано 1946. Протягом 1957 — 69 з-д реконструйовано. До складу з-ду (1983) входять цехи: сиропно-кристалізаційний, пресувальний, механічний, паперовий, тарний, картонажний, буд. і транспортний. Осн. продукція: цукор-рафінад, рафінований цукор-пісок, рафінована пудра. Підприємство нагороджено орденом «Знак Пошани» (1969). *В. Р. Думанчук.*

СУМЦО́В Микола Федорович [6 (18).IV 1854, Петербург — 12.IX 1922, Харків] — укр. фольклорист, етнограф, літературознавець і прогресивний громадський діяч, чл.-кор. Петерб. АН (з 1905), акад. АН УРСР (з 1919), член Чес. академії наук і мистецтв (з 1899) та ряду слов'янських наук. товариств. Закінчив Харків. ун-т (1875), професор цього ун-ту (з 1888). У 1897—1919 був головою Харків. історико-філологічного т-ва. Осн. наук. праці: «Про весільні обряди, переважно російські» (1881), «Наукове вивчення колядок і щедрівок» (1886), «Культурні переживання» (1889—90), «Хліб в обрядах і піснях» (1885), «Писанки» (1891), «Дума про Олексія Поповича» (1894), «Нариси народного побуту» (1902). С. належить і ряд праць з історії укр. фольклористики та етнографії: «Сучасна малоруська етнографія» (ч. 1—2, 1893—97), «Діячі українського фольклору» (1910). Досліджував творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Старицького, І. Манжури, О. Пушкіна, М. Гоголя, Л. Толстого, А. Чехова та ін. Працював над створенням систематизованої історії укр. л-ри 17 ст., підготував до неї монографії про І. Галятовського, І. Гізеля, І. Вишенського, Л. Барановича. Уклав «Хрестоматію з української літератури» (1922). У працях «Малюнки з життя українського народного слова» (1910), «Слобожани» (1918) С. досліджував укр. фольклор у тісному зв'язку з соціально-екон. умовами його виникнення й розвитку.

Літ.: Микола Федорович Сумцов. Опис документальних матеріалів особистого фонду № 794. 1876—1921 рр. К., 1965; Маланчук В. А. М. Ф. Сумцов як етнограф. «Народна творчість та етнографія», 1979, № 2.

М. Т. Яценко.

СУМЧА́СТИЙ ВЕДМІ́ДЬ — рід ссавців род. кускусових. Те саме, що й *коала.*

СУМЧА́СТИЙ ВОВК (Thylacinus cynocephalus) — ссавець род. хижих *сумчастих.* Поширений у гірських залісених р-нах Тасманії. Тіло (довж. 1,0—1,3 м) сухорляве з масивною головою, довгими кінцівками і прямим хвостом (довж. 0,5—0,6 м). Забарвлення сірувато-жовте з коричневими поперечними смугами. Сумкові кістки редуковані, сумка утворюється підковоподібною згорткою шкіри. Живиться дрібними та середніх розмірів ссавцями, полює також на свійських тварин (овець, птахів), через це переслідується і винищується людиною; став дуже рідкісним. Включений у *Червону книгу.* Викопні рештки відомі з плейстоцену Австралії і Тасманії.

В. О. Топачевський.

СУМЧА́СТІ (Metatheria) — інфраклас *ссавців* підкласу справжніх звірів з єдиним рядом Marsupialia. За будовою і розміром надзвичайно різноманітні тварини. Довж. тіла 4—160 см (велетенський кенгуру разом із хвостом — до 3 м). Волосяний покрив м'який, густий, іноді щетинистий, забарвлення переважно однотонне, буре, рудувате. В шкірі є потові та сальні *залози,* у самців добре розвинені преанальні залози. *Молочні залози* трубчасті, вивідні протоки відкриваються на сосках (2—27 шт.), розміщених у більшості видів на череві всередині виводкової сумки, у примітивних — на боках. Іноді сумка має вигляд шкірної згортки або валика навколо сосків. У *скелеті* характерним є наявність сумкових кісток. Мозковий відділ черепа розвинений слабко. *Головний мозок* не має мозолистого тіла, звивини на півкулях майже не виражені. Зуби диференційовані, кількість їх коливається від 18 до 56; як правило, у нижній щелепі різців менше, ніж у верхній; протягом життя міняються лише по 1 парі передкутніх зубів. Т-ра тіла 34—36 °С. Найхарактернішою особливістю розмноження С. є відсутність *плаценти* (за винятком *сумчастих борсуків*), у зв'язку з чим вони після нетривалої вагітності (8—42 дні) народжують недорозвинених малят і доношують їх у сумці. Новонароджені (довж. 0,5—3 см, маса 0,6—5,5 г) самостійно або з допомогою матері розшукують сосок і прикріплюються до нього; живляться пасивно: молоко періодично впорскується матір'ю за допомогою спец. м'яза. Число малят звичайно дорівнює кількості сосків; якщо їх народжується більше, то виживають ті, що першими досягли сосків. Тривалість перебування у сумці від кількох тижнів до 250 днів. Живляться С. рослинною і тваринною їжею. Відомо бл. 200 видів С., поширених в Австралії, на Тасманії, Новій Гвінеї, у Пд., Центр. і Пн. Америці; акліматизовані в Новій Зеландії. Тривала еволюція в умовах географічної ізоляції сприяла виникненню багатьох життєвих форм, конвергентних із *плацентними*: наземних, риючих, деревних, напівводних; за характером живлення — хижаків, рослиноїдних, комахоїдних, багатоїдних, всеїдних. Систематика С. не усталена. Здебільшого ряд поділяють на 9 родин (71 рід): *опосуми,* сумчасті борсуки, *кускусові, вомбатові, кенгуру* та ін. За будовою зубної системи найбільш прийнятий поділ С. на 2 підряди: багаторізцеві (Polyprotodontia) і дворізцеві (Diprotodontia), іноді в окремий підряд виділяють ценолестових (Coenolestidae). Менш прийнятий поділ С. на 2 підряди — зрослопалі (Syndactyla) і роздільнопалі (Didactyla) — за характером зростання пальців на задніх кінцівках. Багато видів С. мають госп. значення. Вони є об'єктами полювання заради хутра і м'яса, їх розводять також на спец. фермах. Деякі (*коала, сумчастий вовк* та ін.) стали рідкісними і занесені до *Червоної книги.* Окремі (опосуми, кенгуру) можуть завдавати незначної шкоди с. г. Найдавніші викопні рештки С. відомі з раньокрейдових відкладів Пн. Америки. В Європі С. були поширені з еоцену до міоцену.

В. І. Крижанівський.

СУМЧА́СТІ БОРСУКИ́, бандикутові (Peramelidae) — родина ссавців ряду *сумчастих.* Довж. тіла 17—50 см, маса до 4,7 кг. Зовні дещо схожі на кролів та пацюків. Волосяний покрив короткий і жорсткий або довгий і м'який; забарвлення в основному сіре, жовте, буре. 19 видів (8 родів), поширених в Австралії, на Тасманії, Новій Гвінеї і прилеглих о-вах. Живуть на рівнинах з густою травою, по берегах річок і боліт, в густих чагарниках і лісах. Ведуть наземний спосіб життя. Активні вночі. Живляться рослинними і тваринними кормами. В березні — травні самка народжує 2—8 малят, виношує їх у виводковій сумці, яка відкривається назад. Особливістю розмноження С. б. є те, що вони єдині серед сумчастих мають зачатки алантоїдної *плаценти.* Тривалість життя 8—10 років. Шкурки багатьох видів використовували як хутро, тепер С. б. дуже нечисленні. Деякі (напр., кролячий бандикут, смугастий бандикут) включені у *Червону книгу.*

В. О. Топачевський.

СУ́МЧАСТІ ГРИБИ́, аскоміцети (Ascomycetes) — клас вищих грибів, у яких спори формуються в особливих одноклітинних утворах — сумках, або асках. *Грибниця* багатоклітинна, розгалужена. У нижчих представників С. г. (підклас Hemiascomycetidae) *плодових тіл* немає, протунікатні сумки утворюються поодиноко або шаром безпосередньо на міцелії. У вище організованих С. г. (підклас Euascomycetidae) розвиваються плодові тіла різноманітної форми — клейстотеції, *перитеції* та *апотеції,* в яких утворюються прототунікатні або унітунікатні сумки. У представників підкласу Loculoascomycetidae бітунікатні сумки утворюються в аскостромах. В кожній сумці — здебільшого 8 спор, лише у деяких видів — 4 спори або багато (128 і більше). В циклі розвитку багатьох С. г., крім сумчастої стадії, що виникає внаслідок статевого процесу, відомі також нестатеві конідійні спороношення різних типів. Загальна кількість С. г. бл. 30 тис. видів, деякі з яких — *сапрофіти* (*дріжджі,* грунтові дискоміцети, *зморшкові гриби* та ін.). Багато які С. г. — паразити (*борошнисторосяні гриби, склеротинія, ріжки* та ін.).

І. О. Дудка.

СУН — династія та імперія в Китаї (960—1279). Заснована полководцем Чжао Куанінь. За правління С. відбувалося об'єднання країни. Посилилась експлуатація народу, що викликало загострення

В. Г. Сумський.

М. Ф. Сумцов.

Сорти сунниць, районовані (1983) на Україні

Адагумська
Веденсвіль 7
Зоря
Зенга Зенгана
Київська рання
Коралова 100
Кульвер
Львівська рання
Мелітопольська рання
Покахонтас
Ред Гонтлет
Ромашка
Талісман
Фестивальна
Ясна

класової боротьби (сел. рухи, міські повстання). Опозиційні настрої виникли також і в середовищі пануючих класів (у 11 ст. — рух за реформи; див. *Ван Аньші*). Імперія С. зазнала поразки в боротьбі проти сусідніх пн. племен. У 12 ст. Пн. Китай захопили *чжурчжені*. На Пд. Китаю існувала імперія Пд. С., яку 1279 знищили *монголи*.

СУ́НА (араб.— поведінка, звичай) — «священий переказ» мусульман (див. *Іслам*), що дотримуються *сунізму*; доповнення і роз'яснення *Корану*. Складена мусульманськими богословами у 7 — 9 ст. з кількох тисяч хадисів — переказів про життя *Мухаммеда*. Разом з Кораном становить основу феод. мусульманського права — *шаріату*.

СУ́НГАРІ — річка на Пн. Сх. Китаю, права прит. *Амуру*. Довж. бл. 2110 км, площа бас. 524 тис. км². Бере початок на плоскогір'ї Чанбайшань, перетинає *Маньчжуро-Корейські гори*, нижче має рівнинний характер. Живлення дощове і снігове. Влітку бувають паводки. Пересічна витрата води у гирлі бл. 2500 м³/с. На С. споруджено Фінманьську ГЕС та водосховище. Сплавна, судноплавна нижче м. Гірін. Використовують і для зрошування. На С.— м. Харбін.

Суниці лісові.

СУНГІ́РСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка біля м. Владимира на лівому березі Клязьми. Розкопками 1956—75 виявлено залишки вогнищ, жител, кістки мамонтів, пн. оленів, бізонів, диких коней, печерних левів. Досліджено також 2 поховання з 5 кістяками, посипаними червоною вохрою. В похованнях знайдено 10 тис. намистин та ін. прикраси з бивня мамонта, твори *первісного мистецтва*, наконечники списів тощо.

Літ.: Сукачёв В. Н., Громов В. И., Бадер О. Н. Верхнепалеолитическая стоянка Сунгирь. М., 1966.

Суничник дрібноплодий:
1 — гілка з квітками;
2 — гілка з плодами;
3 — квітка в розрізі;
4 — плід у розрізі.

СУНДА́НЦІ, сунди — народ, який живе переважно в зх. районах о. Ява (Індонезія). Чисельність — 19,2 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — сунданська, належить до *індонезійських мов*. За релігією — мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Сформувалися з племен, які в 6—5 ст. до н. е. переселились у зх. гірські райони о. Ява з Пд.-Сх. Азії. Мовою і культурою близькі до *яванців*. Осн. заняття С.— землеробство. Займаються також тваринництвом, ремеслами; частина С. працює в промисловості.

СУ́НДСВАЛЛЬ — місто на Сх. Швеції. Порт на узбережжі Ботнічної зат. Балтійського м., вузол з-ць і автошляхів. 94 тис. ж. (1976). Один з центрів целюлозно-паперової пром-сті країни. Маш.-буд. (зокрема, целюлозно-паперове устаткування), електротех., деревообр. підприємства. Поблизу С.— алюм. завод.

СУНДУКЯ́Н Габрієл Мкртичевич [29.VI (11.VII) 1825, Тбілісі — 16 (29).III 1912, там же] — вірм. письменник, драматург. Один із зачинателів критичного реалізму у вірм. л-рі. Працював перекладачем у канцелярії намісника Кавказу, згодом — нач. госп. відділу Кавказ. управління дороги. За вільнодумство перебував 1853—58 на засланні в Дербенті. Літ.-громад. діяльність почав у 60-х рр. С.— один із організаторів вірм. театру, з яким тісно пов'язана вся його літ. діяльність. Перша п'єса — водевіль «Нічне чхання — на добро» (пост. 1863). У п'єсах «Переполох» («Хатабала», пост. 1866) «Ще одна жертва» (пост. 1870), «Спустошена домівка» (пост. 1872), «Подружжя» (пост. 1886) показав обуржуазнення вірм. суспільства, боротьбу нового зі старим, загострення соціальних суперечностей, викривав егоїзм і хижацтво панівних верств. У комедії «Пепо» (пост. 1871) створено образ героя з народу. В повісті «Вароччин вечір» (1877) відобразив жорстокі звичаї міщанського середовища. Твори «Бесіди Амала» й «Бесіди Хаді́да» написані в жанрі публіцистичного фейлетону. П'єси С. ідуть на сцені театрів України. Його ім'я присвоєно Вірм. драм. театру в Єревані.

Тв.: Укр. перекл.— Пепо. К., 1950; Рос. перекл.— Избранное. М., 1953.

С. Г. Амірян.

СУНИ́ЦІ (Fragaria) — рід рослин родини *розових*. Багаторічні трави з коротким кореневищем, мичкуватими додатковими коренями, розеткою трійчастих прикореневих листків і повзучими надземними пагонами (вусиками), що вкорінюються у вузлах, з яких розвиваються нові рослини. Квітки двостатеві, рідше одностатеві, білі, в щитковидних суцвіттях. Плоди — несправжні ягоди, соковиті, червоні або рожеві, плодики заглиблені у м'якуш. Бл. 50 видів, поширених в Європі, Азії й Америці. В СРСР — 6 дикорослих видів; в культурі вирощується 5 видів. На Україні — 4 дикорослі види: С. лісові (F. vesca), С. мускусні (F. moschata), С. зелені, або *полуниці* (F. viridis), С. польові (F. campestris) і три культурні: С. чілійські (F. chiloensis), С. віргінські (F. virginiana) і С. садові, або ананасні (F. ananassa), які інколи неправильно наз. полуницями. Бл. 2000 сортів. На Україні поширені кілька сортів С. (табл. с. 67). Плоди С. містять цукор (5—12 %), органічні кислоти (0,8—2 %), багато вітаміну С (17 %).

СУНИ́ЧНИК, суничне дерево (Arbutus) — рід рослин родини вересових. Вічнозелені дерева і кущі з шкірястими листками і білими або рожевими двостатевими квітками. Плід — ягодоподібна куляста костянка. Понад 25 видів, поширених в Пн. Америці, Пд. Європі, Малій Азії. В СРСР — 2 види, в т. ч. в УРСР 1 дикорослий вид — С. дрібноплодий (A. andrachne) — невисоке дерево з яскраво-червоною (навесні і восени) корою і несмачними плодами; росте на скелястих схилах в Криму і Закавказзі; декоративний. В Криму і на Кавказі культивують також С. великоплодий (A. unedo); плоди його їстівні, з них виготовляють варення, вина тощо.

Супериконоскоп:
1 — напівпрозорий фотокатод; *2* — фокусуюча котушка перенесення зображення; *3* — мішень; *4* — відхиляюча система; *5* — фокусуюча система; *6* — електронний прожектор.

СУНІ́ЗМ — основний ортодоксальний напрям в *ісламі* (на відміну від *шиїзму*). Виник у 7 ст. Основу віровчення С. поряд з *Кораном* становить *Суна*. Крім *Мухаммеда*, суніти вшановують ще чотирьох «правовірних» *халіфів*. Священними містами сунітів є Мекка і Медина. Як реліг. напрям С. не централізований. У кін. 8 — на поч. 9 ст. виникла містична течія С.— *суфізм*. У 18—19 ст. в С. розвинулися релігійно-політ. течії пуританського характеру (напр., ваххабізм), у 19—20 ст. з'явилися реформаційні і модерністські напрями. С. поширений у більшості країн Бл. Сходу, Пн. Африці, Пакистані та Індонезії. В СРСР серед прихильників ісламу переважають суніти.

СУН ЦІНЛІ́Н (1890, м. Шанхай— 29.V 1980, Пекін) — кит. держ. і громадська діячка. Дружина *Сунь Ятсена*. Закінчила коледж в Уелсі (США). Після контрреволюц. перевороту *Чан Кайші* (1927) виступила проти реакційної політики *гоміндану*. В 1927—29 перебувала в еміграції в СРСР, Зх. Європі, США. В 1949—54 — заст. голови Центр. нар. урядової ради КНР. У 1954—59, 1975—80 — заст. голови Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників. У 1959—75 — заст. голови КНР. З 1953 — почесний голова Всекит. федерації жінок. З 1954 — голова Т-ва кит.-рад. дружби. В 1950 обрана членом Бюро Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

СУНЬЦЗИ́ (рр. н. і см. невід.) — давньокит. полководець і військ. теоретик 6—5 ст. до н. е. Н. в царстві Ці. У 514—496 до н. е. — воєначальник царства У. Автор трактату про воєнне мистецтво (13 глав). Вважав війну визначальною подією в долі д-ви, вказував на велику роль політики в підготовці війни. На думку С., мистецтво воювати визначається моральним духом армії і народу, врахуванням обстановки, якостями полководця, навченістю, дисципліною та чисельністю військ.

СУНЬ ЯТСЕ́Н (12.XI 1866, повіт Сяншань, тепер Чжуншань, пров. Гуандун — 12.III 1925, Пекін) — кит. революціонер-демократ. Н. в сел. сім'ї. В 1892 закінчив мед. ін-т в Сянгані (Гонконгу). На чолі створених ним революц. орг-цій Сінчжунхой (Т-во відродження Китаю, засн. 1894), потім *Тунменхой* (засн. 1905) боровся за повалення правлячої в Китаї маньчжурської дин. *Цін*. Програмою кит. революц. демократії стали вироблені С. Я. «три нар. принципи»: націоналізм [повалення маньчжур. династії і встановлення суверенітету кит. (ханьської) нації]; народовладдя (запровадження республіки), нар. благоденство (зрівняння прав на землю в дусі утопічних ідей амер.-бурж. економіста Г. Джорджа). В кін. грудня 1911 в ході бурж. *Сіньхайської революції*, яка почалася в країні, С. Я. був обраний першим тимчасовим президентом Кит. республіки, проте незабаром після зречення маньчжурської династії (12.II 1912) під тиском внутр. феод. реакції та імперіалістичних д-в був змушений відмовитися від цієї посади на користь лідера мілітаристів *Юань Шікая*.

Величезний вплив на С. Я. мала

Велика Жовтн. соціалістич. революція 1917 в Росії. На поч. 20-х рр. в Гуанчжоу він очолив революц. уряд Пд. Китаю, активну і безкорисливу допомогу якому подала Країна Рад. На прохання С. Я. Рад. уряд 1923 направив на пд. Китаю як політ. радника революціонера-більшовика М. М. Бородіна, а також групу військ. спеціалістів на чолі з П. А. Павловим, потім В. К. *Блюхером*. За їхньою діяльною участю було створено Нац.-революц. армію Китаю та проведено реорганізацію партії *гоміндан*. С. Я. дав нове тлумачення «трьох нар. принципів», розглядаючи націоналізм як боротьбу проти імперіалізму і рівність всіх національностей Китаю, народовладдя як встановлення демократичної республіки, а нар. благоденство — як обмеження капіталу і проведення аграрної реформи. Збагачені новим змістом «три нар. принципи» стали програмою створеного 1924 єдиного антифеод. і антиімперіалістичного фронту гоміндану і Компартії Китаю (КПК). Складовою частиною принципів стали проголошені С. Я. три осн. політ. настанови: непорушний союз з СРСР, союз з КПК, опора на робітничо-сел. маси. В процесі складної еволюції своїх поглядів С. Я. подолав ідеї кит. великодержавного шовінізму, яким він віддав певну данину, став на кінець життя активним поборником союзу кит. та ін. пригноблених народів Сходу з СРСР для спільної боротьби проти імперіалізму. В. І. Ленін дав високу оцінку діяльності С. Я., назвавши його революційним демократом, повним благородства і героїзму (Повне зібр. тв., т. 21, с. 384).

Ю. В. Чудодєєв.

СУО́МІ — 1) Самоназва *фіннів*. Див. *Сум*. 2) Фінська назва держави *Фінляндія*, вживана у вітчизн. наук. л-рі та публіцистиці.

СУО́НСІ — місто на Пд. Зх. Великобританії в Уельсі, в графстві Уест-Гламорган. Мор. порт у гирлі р. Тоуі, на березі Брістольської зат. Вузол з-ць і автошляхів. 191 тис. ж. (1976). Один з центрів кольорової і чорної металургії країни. Машинобудівні (у т. ч. судноверфі), електротех. і хім. підприємства. Коледж Уельського університету.

СУПЕРАРБІ́ТР (від лат. super — зверху, над і *арбітр*) — голова *третейського суду*, до складу якого входять кілька арбітрів. С. призначається *сторонами* або обирається арбітрами чи ін. порядком за домовленістю сторін. В СРСР С. є в складі *Зовнішньоторговельної арбітражної комісії* і Мор. арбітражної комісії.

СУПЕРГЕТЕРОДИ́ННИЙ РАДІОПРИЙМА́Ч, супергетеродин (від лат. super — зверху, над і *гетеродин*) — радіоприймач, де основне підсилення різних за частотою радіосигналів відбувається після перетворення їх на сигнали проміжної (постійної) частоти. Від *радіоприймача* з прямим підсиленням радіосигналів С. р. відрізняється гол. чин. наявністю *перетворювача частоти*, складовою частиною якого є гетеродин. В цьому перетворювачі прийняті радіосигнали взаємодіють з власними високочастотними коливаннями гетеродина, внаслідок чого й виникають електр. коливання проміжної частоти, яка є сумою або різницею частоти радіосигналу і гетеродина. Змінюючи частоту гетеродина, можна приймати радіосигнали від різних станцій. Дальше підсилення сигналу, прийнятого С. р., відбувається в підсилювачі проміжної частоти. До найпоширеніших належать С. р., де частота радіосигналів перетворюється одноразово. Створено також С. р. з подвійним і потрійним перетворенням. В С. р. виникають побічні канали приймання, по яких у приймач проникають *перешкоди радіоприйманню*, що призводить до перекручення радіосигналів. Усувають цю ваду підвищенням *селективності радіоприймача*, вибором належної проміжної частоти. Селективність С. р. по сусідньому каналу набагато вища, ніж у радіоприймача з прямим підсиленням. До того ж С. р. значно чутливіший (див. *Чутливість радіоприймача*). За схемою С. р. створюють усі сучасні радіоприймачі.

А. В. Зирін.

СУПЕРЕЛІ́ТА (від лат. super — зверху, над і франц. élite — краще, добірне) — найдоброякісніше насіння районованого сорту, призначене для вирощування *еліти*. Вирощують С. в найкращих умовах за відповідною методикою в г-вах селекційно-дослідних установ, с.-г. вузів, ін. оригінаторів нових сортів. Див. також *Насінництво*.

СУПЕРЕ́ЧНІСТЬ — 1) Категорія *логіки*, що відображає відношення взаємовиключення, взаємозаперечення. У формальній логіці С. є наслідком порушення її законів і відображенням непослідовності, хибності мислення. 2) Категорія *діалектики*, яка відображає відношення між протилежними сторонами, властивостями і тенденціями, об'єктивно притаманними всім формоутворенням матеріального і духовного світу, і є внутр. джерелом їхньої зміни і розвитку. Це відношення полягає в тому, що різні протилежні сторони взаємопов'язані, взаємопокладають і взаємопереходять одна в одну (єдність, «тотожність» протилежностей) і водночас взаємовиключають, взаємозаперечують одна одну (боротьба протилежностей). Вчення про С., узагальнене в законі *єдності і боротьби протилежностей*, становить ядро, сутність матеріалістичної діалектики як логіки, теорії пізнання і теорії розвитку (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*). «У власному розумінні діалектика є вивчення суперечності в самій сутності предметів» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 211). Розвиток суперечності проходить різні ступені — від зародження до розв'язання. Розв'язання С.— це розрив єдності протилежних сторін, знищення однієї з протилежностей, що означає *заперечення* попереднього буття явища, перерив поступовості; якісний стрибок (див. *Поступовість і стрибок*, *Якість і кількість*). Діалектика вимагає конкретно-істор. підходу до С., учить розрізняти типи С.— внутрішні і зовнішні, суттєві й несуттєві, основні й неосновні. При пізнанні явищ суспільного життя необхідно розрізняти *антагоністичні і неантагоністичні суперечності*. Антагоністичні С. притаманні відносинам непримиренно ворожих соціальних сил, класів та соціальних систем. Вони зумовлені приватною власністю, соціально-класовою диференціацією, експлуатацією людини людиною. Антагоністичні С. в ході свого розвитку мають тенденцію загострюватись, доходячи до конфлікту, і розв'язуються, як правило, в сутичках між протиборствуючими силами, шляхом *воєн, класової боротьби* та *революцій соціальних*. Неантагоністичні С., характерні для соціалістичного суспільства,— це відносини між *класами суспільними* і *групами соціальними*, докорінні інтереси й цілі яких збігаються. Рушійною силою розв'язання таких С. є ідейно-політ. єдність народів на чолі з комуністичними і робітн. партіями. Методами виявлення і розв'язання неантагоністичних С. є наук. аналіз соціальних процесів, *критика і самокритика* та творча праця народу, спрямована на зміцнення і розвиток матеріальних і духовних засад *соціалізму* та поступовий перехід до *комунізму*.

О. І. Яценко.

СУПЕРЕ́ЧНОСТІ ЗАКО́Н — один з осн. законів *формальної логіки*, за яким не можуть бути істинними двоє тверджень, що взаємно виключають одне одного, про той самий предмет, узятий в один і той самий час і в одному й тому самому відношенні.

СУПЕРІКОНОСКО́П (від лат. super — зверху, над та *іконоскоп*) — перетворювач світлового сигналу на електричний — *відеосигнал*; *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням електричних зарядів і перенесенням зображення з *фотокатода* на діелектричну мішень. В С. (мал.), на відміну від іконоскопа (з мозаїкою, або сукупністю фотокатодів), є чутливіший (прибл. в 10 разів) суцільний фотокатод і суцільна мішень. Нагромадження електричних зарядів на цій мішені відбувається внаслідок вторинної *емісії електронної*, спричинюваної швидкими електронами, що їх випромінює під дією світла фотокатод. Досконаліший світлоелектр. перетворювач з перенесенням зображення — *суперортикон*.

СУПЕРОРТИКО́Н (від лат. super — зверху, над та *ортикон*) — перетворювач світлового сигналу на електричний — *відеосигнал*; *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням електричних зарядів, перенесенням зображення з *фотокатода* на двосторонню мішень швидкими електронами, комутацією (зчитуванням зображення зі зворотного боку мішені) повільними електронами і підсиленням сигналу вторинним електронним помножувачем. В С. (мал. с. 70) вихідний сигнал (відеосигнал) знімається з навантажувального *резистора*, що його підключають до вивідної частини вторинного елек-

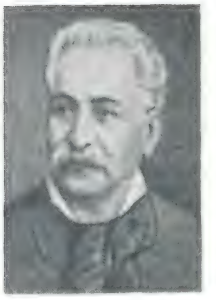

Г. М. Сундукян.

Сун Цінлін.

Сунь Ятсен.

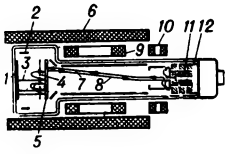

Суперортикон: *1* — фотокатод; *2* — прискорюючий електрод; *3* — потік електронів з фотокатода; *4* — сітка мішені; *5* — плівка мішені; *6* — фокусуюча котушка; *7* — зчитуючий електронний промінь; *8* — зворотний промінь; *9* — відхиляюча котушка; *10* — коректуюча котушка; *11* — керуючий електрод електронного прожектора; *12* — колектор вторинного електронного помножувача (стрілками показано траєкторії електронів).

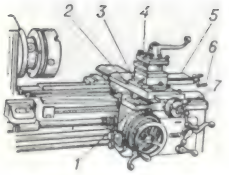

Супорт токарного верстата: *1* — нижні полозки; *2* — поперечні полозки (каретка); *3* — поворотна частина супорта; *4* — різцетримач; *5* — верхні полозки; *6* — рукоятка ручної подачі; *7* — рукоятка поперечної подачі.

О. О. Супрун. Урожай. Дерево. 1978.

тронного помножувача. С. відзначається високою чутливістю, стабільно діє в широкому діапазоні освітленостей.

СУПЕРПОЗИ́ЦІЇ ПРИ́НЦИП (від лат. super — зверху, над і positio — положення) — принцип незалежного накладання діянь або процесів, при якому результуючий ефект еквівалентний сумі ефектів, що зумовлені окремо кожним з них. Виконується для систем, що описуються лінійними рівняннями. В *механіці класичній* С. п. задовольняє, напр., векторне правило *додавання сил* або швидкостей. С. п. в *поля теорії* виражається, зокрема, в тому, що поле, створене системою джерел, є сумою полів, створених окремими джерелами. В *квантовій механіці* С. п. означає, що будь-яка комбінація *хвильових функцій*, які описують стан системи, також визначає можливий її стан. В класичній механіці С. п. є наближеним і порушується для систем, в яких відбуваються *нелінійні коливання* та ін. нелінійні процеси; в квантовій — він є одним з фундаментальних принципів, що визначають структуру її матем. апарату. *В. Л. Стрижевський.*

СУ́ПЕРСТРА́Т (від лат. superstratus — настелений, нашарований) у мовознавстві — сукупність мовних фактів і явищ у поширеній на якійсь території мові, що за походженням пов'язані зі зниклою мовою, яка нашарувалася на дану мову внаслідок міграції населення й наступної тривалої *двомовності*. Напр., франкський (германомовний) С. франц. мови — сліди зниклої мови племен *франків*. Від С. слід відрізняти адстрат — сліди мови, яка впливає на іншу, але не зникає, а зберігається як її сусід. Див. також *Мовні контакти, Субстрат* у мовознавстві, *Схрещування мов*. *С. В. Семчинський.*

СУПЕРФОСФА́Т — мінеральне *фосфорне добриво*. Виготовляють з хібінського апатитового концентрату, фосфориту або *кісткового борошна*, обробляючи їх для одержання простого С. сірчаною к-тою, а подвійного С. — фосфорною кислотою. *Фосфор* у простому С. міститься переважно у формі водорозчинного моногідрофосфату $Ca(H_2PO_4)_2 \cdot H_2O$ (близько 60 — 75 %), а також вільної фосфорної кислоти (від 1 до 5,5 %) і невеликої кількості нерозкладеної фосфатної сировини. Він майже наполовину складається з *гіпсу*. За ГОСТом у простому С., виготовленому з апатитового концентрату, мусить бути засвоюваного фосфору (P_2O_5) не менше як 19,5 % (1 сорт) і 19 % (2 сорт); вміст вільної фосфорної кислоти в перерахунку на P_2O_5 — не більше 5 %, вологи — не більше 12 %. Подвійний С. в своєму складі гіпсу не має і характеризується високим вмістом фосфору (37—54 % P_2O_5). За ефективністю дії на врожай с.-г. культур він не відрізняється від простого С. В Українській РСР С. виготовляють у гранулах на Одеському суперфосфатному заводі, а також у Вінниці та Сумах. С. — найпоширеніше фосфорне добриво, придатне для застосування на всіх грунтах і під усі с.-г. культури.

П. О. Дмитренко.

СУПІ́Й — річка у Київ. і Черкас. областях УРСР, ліва прит. Дніпра (впадає в *Кременчуцьке водосховище*). Довж. 144 км, площа бас. 2160 км². Тече Придніпровською низовиною. Живлення переважно снігове. Заплава річки осушена. На річці споруджено руслове водосховище. Воду С. використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. Рибництво. На С.— м. *Яготин*.

СУПІНА́ТОР (від лат. supino — перекидаю, відкидаю назад) — пристосування (устілка), яке укладається в звичайне або ортопедичне взуття з метою підтримування поздовжнього склепіння стопи і підняття внутрішнього краю п'ятки при *плоскостопості*. С. виготовляють з пружного металу, шкіри, корки чи пластичних мас. С. застосовуються також для *профілактики* плоскостопості та після перелому кісток гомілки або стопи.

СУ́ПІСОК — піщано-глиниста осадочна гірська порода. Містить 3—10 % (за масою) глинистих частинок (розміром менш як 0,005 мм), решта — пилуваті й піщанисті частинки. Звичайно С. містить зерна кварцу та глинисті мінерали (*монтморилоніт, каолініт* тощо). С. є важливою складовою частиною супіщаних *грунтів*.

СУПЛІ́ДДЯ — сукупність певною мірою зрослих *плодів*, що розвинулись із квіток одного *суцвіття*. С. утворюються у шовковиці, інжира, ананаса, буряків, конопель та ін. В побуті С. іноді наз. плодом або насінням.

СУПОЗИТО́РІЇ (від лат. suppositorium — те, що знаходиться внизу), свічки — певна форма (циліндр або конус) лікарського препарату, виготовлена на твердій жировій (напр., на *какао-маслі*) основі. С. легко розтоплюються при т-рі тіла. Вводять у пряму кишку або піхву, де С. діє місцево або, всмоктуючись, впливає на організм в цілому.

СУ́ПОРТ (від лат. supporto — підтримую) — верстатне пристосування для закріплення різальних *інструментів* і переміщування їх відносно оброблюваних заготовок. С. (мал.) розрізняють: за видом обробки (токарні, шліфувальні та ін.); за типом різцетримача (різцеві та револьверні — для закріплення револьверної головки); за положенням на верстаті (напр., верхні, передні); за напрямом руху (поздовжні, поперечні, або бокові, вертикальні, хитні та універсальні — з переміщенням у кількох напрямах). Є С. ручні та самохідні.

СУПРА́СЛЬСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — збірник літописних текстів 1-ї пол. 16 ст., виявлений у Супрасльському монастирі (поблизу Бялистока, тепер ПНР). Складається з 2 частин: скороченого Новгородського літопису, який висвітлює події з найдавніших часів до взяття Москви *Тохтамишем* 1382, і Короткого Київського літопису (862—1515). Особливу цінність мають записи, зроблені сучасником тих подій, про страту київ. князя Михайла Олельковича 1481, про напади тат. феодалів на Київ 1482 та на Волинь 1491 і 1496, повість про бій під Оршею 1514. Закінчується С. л. окремим записом за 1543. С. л. опублікував М. А. Оболенський 1836.

Видання: Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. М., 1836.

В. М. Кулаковський.

СУПРА́СЛЬСЬКИЙ РУКО́ПИС, Супрасльський список — один з текстів збірника *літописів білорусько-литовських*, що 1519 був переписаний для князя С. І. Одинцевича; згодом збірник належав Супрасльському монастирю поблизу Бялистока (тепер ПНР). Поділяється на 3 частини: перша стосується подій загальнорус. характеру 854—1427; друга — літописні записи 30—40-х рр. 15 ст., в основному присвячені князюванню *Вітовта*; третя — «Літописець великих князів литовських» (виник бл. 1428—30). Значна кількість описаних у С. р. подій стосується історії України та Білорусії. Вперше надруковано 1823—24 лат. шрифтом (у польс. транскрипції), російським частково — 1832, повністю — 1907 і 1980. Зберігається в Ленінгр. відділенні Ін-ту історії АН СРСР.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 17, 35. СПБ—М., 1907—80.

В. М. Кулаковський.

СУПРЕМАТИ́ЗМ (від лат. supremus — найвищий) — напрям у авангардистському мистецтві (див. *Авангардизм*). Засновником С. був рос. художник К. *Малевич*, який 1913 у брошурі «Про нові системи в мистецтві» та худож. творі «Чорний квадрат» намагався обгрунтувати цей напрям. С. зводиться до комбінування зафарбованих геометричних фігур або різних об'ємних форм.

СУПРУ́Н Оксана Олександрівна (н. 14.X 1924, Умань, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Дочка Г. *Петрашевич*. У 1951 закінчила Київ. худож. ін-т, де навчалася у своєї матері та М. *Гельмана*. Твори: «Партизанка» (1951), «Колгоспниця» (1957), «Майбутнє» (1960), «Думи» (1964), портрет командира бронепоїзда Л. Мокієвської (1965), «Польова царівна» (1966—67), «Хлібороб» (1969), меморіальна композиція, присвячена поетові-партизану М. Шпаку (1975), «Літо» (1976), «Гімнастки» (1980 — 81). У співавт. з А. *Білостоцьким* створила композицію «Перед боєм» (1954), пам'ятник І. Франкові у Києві (1956), Т. Шевченкові в Одесі (1966), В. І. Леніну в Чернігові (1967). Нагороджена орденом «Знак Пошани». Іл. див. на окремому аркуші до ст. І. Я. *Франко* та до статей *Баштанка*, т. 1, с. 379; А. Ю. *Білостоцький*, т. 1, с. 463; *Золочів*, т. 4, с. 298; *Київ*, т. 5, с. 121; *Одеса*, т. 7, с. 484.

СУПРУ́Н Степан Павлович [20. VII (2.VIII) 1907, с. Річки, тепер Білопільського р-ну Сум. обл.— 4.VII 1941, біля с. Монастирі Толочинського р-ну Вітебської обл., похований у Москві] — рад. льотчик-випробувач (з 1933) і льотчик-винищувач, підполковник, першим у Великій Вітчизн.

війні удостоєний звання двічі Героя Рад. Союзу (1940, 1941, посмертно). Член Комуністичної партії з 1930. В Рад. Армії з 1929. Учасник боїв проти япон. мілітаристів, зокрема 1939—40 командував групою добровольців-винищувачів у Китаї. Під час Великої Вітчизн. війни очолював винищувальний авіаполк, що був сформований з льотчиків-випробувачів і діяв на Зх. фронті. С. розробив ряд нових прийомів повітр. бою. Загинув, вступивши в бій проти 6 фашист. літаків. Нагороджений 2 орденами Леніна. Погруддя С. встановлено в Сумах.

Літ.: Хорунжий А. М. Степан Супрун. К., 1980.

СУПРУНЕ́НКО Микола Іванович [н. 5 (17).II 1900, Полтава] — укр. рад. історик, акад. АН УРСР (з 1972), доктор історичних наук (з 1954), професор (з 1955), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1925. Після закінчення 1937 Ін-ту червоної професури (Харків, Київ) працює в Ін-ті історії АН УРСР (з 1955 — зав. відділом). Наук. праці присвячені історії України рад. часу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1969.

Тв.: Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1951; Комуністична партія — натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української Радянської держави. К., 1954; Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.). К., 1956; Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 — 1920). М., 1966; Победа Советской власти на Украине. М., 1967 [у співавторстві].

СУПРУНЕ́НКО Петро Михайлович [6 (18).VI 1893, м. Кременчук — 17.XI 1945] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1934). Закінчив (1919) Київ. політех. ін-т. У 1919—27 працював у Службі тяги Південно-Західної залізниці, водночас (з 1920) викладав у Київ. політех. ін-ті. В 1929—38 — директор Кабінету трансп. механіки АН УРСР і зав. кафедрою Київ. ін-ту залізнич. транспорту (тепер філіал Харків. ін-ту інженерів залізнич. транспорту). Осн. праці — з механіки залізнич. рухомого складу. Розробив динаміку рухомого складу, вивчав взаємодію між ним і колією. Створив методи графічного інтегрування диференціальних рівнянь руху поїздів.

Деякі дані про супутники планет (за станом на 1.V 1982)

Планета	Супутник	Рік відкриття	Віддаль від планети, тис. км	Діаметр, км	Маса, 10^{23} г	Період обертання, доби
Земля	Місяць		384,4	3476	735	27,3217
Марс *	Фобос	1877	9,37	27±1,0	— **	0,3189
	Деймос	1877	23,52	15±6	—	1,262
Юпітер *	1979 *j*3	1979	127,63	≈40	—	0,29480
	1979 *j*1	1979	—	≈25	—	0,29792
	Амальтея	1892	181,3	≈270	—	0,489
	1979 *j*2	1979	222,46	—	—	0,67528
	Іо	1610	412,6	3638±10	891	1,769
	Європа	1610	670,9	3126±10	487	3,551
	Ганімед	1610	1070	5276±10	—	7,155
	Каллісто	1610	1880	4848±10	—	16,689
	Леда	1974	11 110	10	—	240
	Гімалея	1904—1905	11 470	170±20	—	250,6
	Лісітея	1938	11 710	24	—	260
	Елара	1904—1905	11 740	80±20	—	260,1
	Ананке	1951	20 700	≈20	—	617
	Карме	1938	22 350	≈30	—	692
	Пасіфе	1908	23 300	≈36	—	735
	Сінопе	1914	23 700	≈28	—	758
Сатурн	1980s 28	1980	137,7	≈30	—	0,597
	1980s 27	1980	139,4	≈220	—	0,614
	1980s 26	1980	141,7	≈200	—	0,63
	1980s 3	1980	151,45	≈120	—	0,6941
	1980s 1	1980	151,45	≈180	—	0,6944
	Янус	1966	159,5	≈80	—	0,74896
	Мімас	1789	185,5	≈390	0,37±0,01	0,942
	Енцелад	1789	238	≈500	0,85±0,03	1,370
	Тефія	1684	294,7	≈1050	6,26±0,11	1,888
	1980s 13	1980	306	—	—	1,992
	Діона	1684	377,4	≈1120	11,6±0.3	2,737
	1980s 6 (Діона B)	1980	377,4	≈50	—	2,742
	Рея	1672	527	≈1530	18	4,418
	Титан	1655	1221,8	≈5140	1401±2	15,95
	Гіперіон	1848	1479,3	≈290	—	21,28
	Япет	1671	3558,4	≈1440	22,4±10,9	79,33
	Феба	1899	12945,0	≈50	—	550,4
Уран	Міранда	1948	130	≈300	—	1,4135
	Аріель	1851	192	≈800	—	2,520
	Умбріель	1851	267	≈550	—	4,144
	Титанія	1787	438	≈1000	—	8,706
	Оберон	1787	586	≈900	—	13,46
Нептун	Тритон	1846	354	≈3200	3400±2000	5,877
	Нереїда	1949	5510	≈300	—	365,2
Плутон	Харон	1978	19,7	≈2000	15	6,3871

* Для Фобоса, Деймоса і Амальтеї вказано максимальний діаметр.
** Прочерки означають відсутність відповідних даних.

СУПУ́ТНИКИ ПЛАНЕ́Т — тіла *Сонячної системи,* що обертаються навколо *планет* під діянням їхнього притягання. Першими за часом відкриття (не рахуючи *Місяця*) є 4 найяскравіші супутники *Юпітера* (*Іо, Європа, Ганімед* і *Каллісто*), виявлені 1610 Г. *Галілеєм* за допомогою створеного ним першого у світі *телескопа.* В міру збільшення діаметра телескопів зростала й кількість відкритих С. п. Було відкрито ще 9 супутників Юпітера, супутники *Сатурна* та ін. планет. Останнім С. п., відкритим внаслідок наземних спостережень, був супутник *Плутона.* Інші С. п. стали відомими завдяки космічним дослідженням. Зокрема, на знімках, одержаних за допомогою апаратів «Піонер-10», «Піонер-11» (див. «*Піонер*») та «*Вояджер*», виявлено 3 нові супутники Юпітера і не менше 6 нових супутників Сатурна. До 1982 відкрито 44 С. п. (табл.). Більшість з них обертається навколо своєї планети в прямому напрямі, тобто проти годинникової стрілки, якщо дивитись з Пн. полюса екліптики, і лише 11 С. п.— у зворотному. Майже всі С. п. позбавлені атмосфери; тільки на *Титані* виявлено атмосферу з тиском біля поверхні бл. 1,5 атм.; до її складу входить бл. 99 % азоту і бл. 1 % метану. На Іо виявлено активну вулканічну діяльність. Юпітер, Сатурн і *Уран* оточені кільцями, які є скупченням величезної кількості супутникоподібних тіл, переважно сантиметрових розмірів.

Літ.: Маров М. Я. Планеты Солнечной системы. М., 1981; Спутники планет. Пер. с англ. М., 1980.

О. В. Мороженко.

СУПУ́ТНИКОВА ФОТОКАМЕ́РА — апарат для фотографування Землі, планет, інших небесних об'єктів та явищ з орбіти штучного супутника. Застосовується для картографування, а також для розв'язування багатьох наукових, нар.-госп. і прикладних задач. До комплекту супутникової фотоапаратури входять один або кілька

С. П. Супрун.

М. І. Супруненко.

П. М. Супруненко.

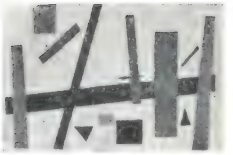

Супрематизм.
К. С. Малевич. Сюпрем. До 1915. Амстердам. Штедекін-музей.

Ю. І. Суржа.

Н. А. Суржина.

В. І. Суриков. Автопортрет. Фрагмент. Олівець. 1910.

Сурдини для струнних (ліворуч) і духових музичних інструментів.

фотографічних апаратів, швидкодіюча проявна машина, блок перетворення негативного зображення на електр. сигнали, радіотелевізійний блок передачі зображення, контейнери для доставки фотоплівки на Землю, блок керування. Від звичайного фотоапарата С. ф. відрізняється наявністю програмно-командного механізму та механізму компенсації зсуву зображення (внаслідок руху супутника по орбіті, зміни його висоти, орієнтації, а також обертання Землі чи планети). Застосовується чорно-біле, кольорове, спектрозональне та інфрачервоне фотографування.

На борту станції «Салют-6» (див. «*Салют*») для фотографування поверхні Землі використовувались такі фотоапарати (мал.): КАТЕ-140 (формат кадра 180 × × 180 мм, фокусна віддаль об'єктива 140 мм, смуга огляду з орбіти бл. 440 км), МКФ-6М (формат кадра 80 × 55 мм, шість об'єктивів з затворами, фокусна віддаль об'єктива 125 мм, шість касет, смуга огляду на місцевості бл. 225 км) та інші. Іл. с. 74.

Літ.: Инженерный справочник по космической технике. М., 1977.

Ю. М. Михайлов.

СУРА́ — права притока *Волги,* тече в межах Ульян., Пенз. і Горьк. областей РРФСР та Мордов. АРСР, Чув. АРСР і Мар. АРСР. Довж. 841 км, площа бас. 67,5 тис. км². Бере початок на зх. схилах Приволзької височини. Живлення переважно снігове. Замерзає в листопаді, скресає в квітні. Сплавна, у пониззі судноплавна. На С.— міста Сурськ, Пенза, Алатир.

СУРАБА́Я — друге за величиною та значенням місто в Індонезії на о. Ява, адм. ц. провінції Сх. Ява. Значний мор. порт на пн.-сх. узбережжі острова, в пониззі р. Калі-Масу, вузол з-ць. Поромне сполучення з о. Мадура. 1,6 млн. ж. (1971). Найрозвинутіші машинобудування (судноверф, автоскладальний з-д, залізничні майстерні та ін.) і металообробка. Нафтопереробні, електротех., хім., склоробні, цем., деревообр., шкіряно-взут., текст. і харч. підприємства. Ун-т, технологічний ін-т. Зоопарк. Гол. військ.-мор. база країни.

СУРАКА́РТА, Соло — місто в Індонезії, в центр. частині о. Ява. Лежить на березі однієї з приток р. Соло. Вузол з-ць і автошляхів. 414 тис. ж. (1971). Підприємства текст. і харч. пром-сті. Розвинуті кустарні промисли, зокрема виготовлення *батика,* худож. виробів з шкіри та срібла, різьблення на кістці й дереві. Старовинний театр. центр (класична драма, ляльковий театр). Пам'ятки середньовічної яванської культури.

СУРА́Т — місто на Зх. Індії. Порт на узбережжі Аравійського м. у гирлі р. Тапті. Вузол з-ць. 471,8 тис. ж. (1971). Паперова, текст. (бавовняна, шовкоткацька) і харч. пром-сть. Розвинуті ремесла, зокрема виготовлення парчі, мережив, різьблення на дереві й слоновій кістці тощо. В 1613 у С. була засн. перша англ. торг. факторія в Індії.

СУРБАРА́Н (Zurbarán) Франсіско (хрещений 7.XI 1598, Фуенте-де-Кантос, Бадахос — 27.VIII 1664, Мадрід) — icп. живописець. Навчався в Севільї у П. де Вільяньєви (з 1614) й, імовірно, у Ф. Пачеко. Жив і працював 1617—28 в Льєреньї (Бадахос), з 1628 — в Севільї. Твори: серії картин для монастирів у Севільї (1628), у Хересі і Гваделупі (1638—39); полотна — «Св. Лаврентій» (1636), «Св. Касільда», «Натюрморт з млином для шоколаду» (1640), «Диптинство Марії» (бл. 1660), «Іоанн Хреститель» та ін. Твори С. зберігаються в музеї Прадо в Мадріді, ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва. Разом з С. працював його син Хуан С. (1620 — р. см. невід.).

Ф. Сурбаран. Натюрморт з млинком для шоколаду. 1640. Київський музей західного та східного мистецтва.

Літ.: Малицкая К. М. Франсиско Сурбаран. М., 1963.

СУРГУ́Т — місто окружного підпорядкування Ханти-Манс. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР. Розташований за 10 км від залізнич. ст. Сургут-Порт. Порт на правому березі Обі. 175 тис. ж. (1983). С.— один з пром. центрів, що розвивається на базі освоєння родовищ нафти в *Західно-Сибірській нафтогазоносній провінції.* Крім нафтодобувних, серед найбільших підприємств міста — домобуд. комбінат, ДРЕС, рибокомбінат, ліспромгосп. Нафт. технікум, муз. уч-ще. Краєзнавчий музей. С. засн. 1594.

СУРДИ́НА, сурдинка (франц. sourdine; першоджерело: лат. surdus — глухий, приглушений) — пристрій у муз. інструментів, який застосовують для зменшення сили звуку та його пом'якшення і зміни *тембру.* С. у струнних — тризубцева гребінка, яку надівають на підставку (виготовляється з кістки, дерева, пластмаси, металу), у мідних духових — порожниста втулка грушовидної форми, яку вставляють у розтруб (виготовляється з дерева або пап'є-маше, алюмінію, пластмаси).

СУРДОПЕДАГО́ГІКА (від лат. surdus — глухий і *педагогіка*) — галузь *дефектології,* що досліджує проблеми навчання й виховання дітей з порушеннями слуху, розробляє пед. систему, форми, методи й засоби всебічного розвитку осіб з вадами слуху і підготовки їх до суспільно корисної праці, до життя серед людей, що чують і говорять. Осн. розділи С.: теорія навчання й виховання глухих і слабочуючих (власне С.), історія С., спец. методики викладання навч. предметів у спец. школах для глухих і слабочуючих, навчання вимовляти і читати з губ, методика слухової роботи, методика профес.-трудової підготовки глухих і слабочуючих, методика виховної роботи в інтернаті спец. школи та в сім'ї, дошкільна С. тощо. С. широко використовує результати наук. досліджень заг. педагогіки і психології та ін. суміжних наук. Центр. проблемою С. є формування у дітей з вадами слуху словесної мови. Вдосконаленню методів С. сприяє розробка тех. засобів компенсації порушень слуху (див. *Сурдотехніка*). В СРСР для навчання і виховання дітей з різною мірою порушення слуху створено диференційовану мережу *спеціальних шкіл.*

Досліджують проблеми С. та готують наук. і спец. пед. кадри н.-д. ін-ти дефектології АПН СРСР, н.-д. ін-ти педагогіки союз. республік та дефектологічні ф-ти і відділи ряду пед. ін-тів (Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Кишинева та ін.). Наук.-методичну роботу в галузі С. проводять респ. навч.-методичні кабінети спец. шкіл та обл. ін-ти вдосконалення вчителів.

Літ.: Психология глухих детей. М., 1971; Ярмаченко М. Д. Історія сурдопедагогіки. К., 1975.

М. Д. Ярмаченко.

СУРДОТЕ́ХНІКА (від лат. surdus — глухий і *техніка*) — розділ *дефектології,* що розробляє принципи конструювання тех. засобів для корекції й компенсації дефектів слуху та порушень мовлення, пов'язаних з дефектами слуху, і методику їх використання; сукупність спец. тех. засобів, призначенням яких є корекція й компенсація порушень слуху і вад мовлення в глухих і слабочуючих; галузь приладобудування по розробці й виробництву таких засобів (приладів, пристроїв, машин тощо). С. розробляють на основі даних фізіології вищої нервової діяльності, фізіології аналізаторів, *сурдопедагогіки,* отоларингології, теорій зв'язку, електроніки. С. базується на підсиленні звуків і перетворенні мовної та ін. звукової інформації на сигнали. Є такі сурдотех. засоби: звукопідсилювальна апаратура колективного користування («Звук-12», «Спектр», «КМК-12») та індивідуального користування стаціонарного типу («С-5», «С-6», «РСР» та ін.) і портативна слухова («АК», «БК», «ВК» та ін.); магнітоіндукційна петля (стаціонарна або портативна) — індукційний спосіб передачі звукової інформації. Крім звукопідсилювальної апаратури, в процесі виховання та навчання дітей з вадами слуху застосовують візуальні апарати — «Вир», «И-2», в яких звукові коливання перетворюються на зорові зображення, апарат «Віброскоп» та різного типу вібратори, які дають змогу сприймати звукові коливання тактильно-вібраційним відчуттям. С. як спец. навч. предмет читається на дефектологічних ф-тах пед. інститутів.

Літ.: Слезина Н. Ф. Применение технических средств в обучении глухих произношению. М., 1975; Цукерман

И. В. Глухота и проблема общения. Л., 1980; Назарова Л. П. Методика слуховой работы в школе слабослышащих. М., 1981.

Г. П. Користенська.

СУРЕТАМА — заповідник у Бразілії. Простягається на 120 км вздовж атлантичного узбережжя від м. Віторія на Пн. Сх., прилягає до гірського масиву Еспіріту-Санту. Пл. 24 тис. га. Засн. 1943 з метою охорони та вивчення флори і фауни тропічних напівлистопадних лісів. Рельєф переважно рівнинний, вис. до 30 м над р. м. Серед представників флори заповідника особливо цінні палісандрове дерево, цедрела, молочне дерево та інші. Під охороною перебувають водяний опосум, великий мурахоїд, ошийниковий лінивець, гігантський броненосець, гігантська видра, ошийниковий пекарі. Трапляються до 90 % видів колібрі з 200 відомих у Бразилії, кілька видів тинаму, кроксів, туканів та ін. На тер. заповідника проводяться наук., переважно зоологічні дослідження. *В. І. Олещенко.*

СУ́РЖА Юрій Ілліч (н. 3.IX 1937, с. Сабівка, тепер Слов'яносербського р-ну Ворошиловград. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Після закінчення 1961 театр. студії при Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка працював у Донецькому укр. муз.-драм. театрі ім. Артема, 1965—75 — в Черкаському укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка, з 1976 — в Івано-Франківському укр. муз.-драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Солопій Черевик («Сорочинський ярмарок» Старицького), Попандопуло («Весілля в Малинівці» Юхвіда), Іван Сірошапка («Зачарований вітряк» Стельмаха), Терешко Колобок («Трибунал» Макайонка), Васков («А зорі тут тихі» Б. Васильєва), Булі́ка («Закон вічності» Думбадзе). Створив образ В. І. Леніна («Кремлівські куранти» Погодіна).

СУРЖИНА Нонна Андріївна (н. 17.X 1937, Дніпропетровськ) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1976). У 1964 закінчила Харків. ін-т мистецтв ім. І. П. Котляревського. З 1963 — солістка Харків., з 1974 — Дніпроп. театрів опери та балету. Партії: Любаша, Весна і Лель («Царева наречена», «Снігуронька» Римського-Корсакова), Марина Мнішек («Борис Годунов» Мусоргського), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна), Кармен («Кармен» Бізе), Аксинья («Тихий Дон» Дзержинського), Анюта («Комуніст» Клебанова), Соломія («Богдан Хмельницький» Данькевича). Відома і як камерна співачка. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

СУ́РИКОВ Василь Іванович [12 (24).I 1848, Красноярськ — 6 (19). III 1916, Москва] — рос. живописець, академік петерб. АМ (з 1895). Початкову художню освіту здобув у Красноярському повітовому уч-щі. В 1869—75 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова*. С. був членом Т-ва *передвижників* (з 1881) і «*Союзу російських художників*». У 1869—76 жив у Петербурзі, з 1877 — в Москві. Не раз виїжджав до Сибіру, на Дон, Волгу, в Крим. Відвідав Німеччину, Францію, Італію, Австрію, Швейцарію, Іспанію. Здобув славу своїми історичними полотнами, в яких показав зіткнення старого і нового в житті рос. народу, його героїзм, високі духовні якості. Серед творів — «Ранок стрілецької страти» (1881), «Меньшиков у Березові» (1883), «Бояриня Морозова» (1887), «Підкорення Сибіру Єрмаком» (1895), «Перехід Суворова через Альпи» (1899), «Степан Разін» (1907). С. відомий також як майстер жанрової картини «Здобуття снігового містечка» (1891) і майстер портрета (автопортрет, 1913; портрети О. Снєгірьової, 1900; Н. Матвєєвої, 1909, та ін.). Твори С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва, Харків. худож. музеї. Ім'я С. присвоєно Моск. художньому ін-ту. В Красноярську відкрито Будинок-музей В. І. Сурикова і споруджено йому пам'ятник (1954). Іл. див. у т. 10 на окремому аркуші, с. 96—97 та до статей *Батальний жанр*, т. 1, с. 368—369; *Історичний жанр*, т. 4, с. 400—401.

Літ.: Машковцев Н. Г. Суриков. М., 1960; В. Суриков. Альбом репродукций. М., 1963; Кеменов Н. С. Историческая живопись Сурикова. 1870—1880-е гг. М., 1963; Василий Иванович Суриков. Альбом репродукций. М., 1974.

СУ́РИКОВ Іван Захарович [25. III (6.IV) 1841, с. Новосьолово, тепер Тутаєвського р-ну Яросл. обл.— 24.IV (6.V) 1880, Москва]— рос. поет. Друкуватися почав 1864. Видав три збірки віршів (1871, 1875 і 1877), в яких показав тяжке життя сільської і міської бідноти (вірші «Доля бідняка», 1866; «В полі», 1873; «Робітник», 1875, та ін.). Багато віршів присвячено рос. природі, дітям. Деякі вірші стали нар. піснями — «Горобина» («Что стоишь качаясь...»), «В степу» (в нар. обробці «Степь да степь кругом») та ін. Істор. поеми «Богатирська жінка», «Василько» (обидві — 1875) — з життя київ. князів. Перекладач творів Т. Шевченка, укр. нар. пісень. Писав твори на укр. теми («В Україні», «Думи» та ін.). Поезії С. переклав і видав з своєю передмовою П. Грабовський (Львів, 1894).

СУРІНА́М, Республіка Сурінам— держава на Пн. Сх. Південної Америки. На Пн. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 9 округів. **Державний лад.** С.— республіка. Після держ. перевороту 1980 конституцію скасовано. Влада з 1982 перейшла до Нац. військ. ради (НВР), що проголосила тимчас. конституцію.

Природа. Більшу частину території займає Гвіанське плоскогір'я заввишки до 1280 м, г. Вільгельміна. Вздовж узбережжя — низовина, місцями заболочена. Поклади бокситів, марганцевої, нікелевої, залізної руд, нафти, газу та золота. Клімат субекваторіальний, жаркий, постійно вологий. Пересічні місячні т-ри від +26 до +28°. Опадів 2300—3000 мм на рік. Річки повноводні, порожисті. Переважають вологі ліси на латеритних ґрунтах (бл. 90 % території) з цінними породами дерев (нектандра, саранія та ін.). Вздовж узбережжя — *савана*.

Населення. Осн. етнічні групи населення С. (1981, оцінка): сурінамці (креоли, 32 %) — нащадки афр. рабів, які частково змішалися з європейцями і вихідцями з Азії, сурінамці-індопакистанці (35 %); лісові негри та індіанці (13 %); індонезійці (15 %). Живуть також китайці, європейці. Офіц. мова—голландська. Пересічна густота населення — понад 2 чол. на 1 км² (1981). Міське населення становить 39 % (1975). Найбільші міста: *Парамарібо,* Ньїв-Ніккері.

Історія. Тер. С. відкрили іспанці 1499. Колонізацію його почали нідерландські купці 1551. З 1593 С.— володіння Іспанії, 1630 підпав під владу Англії, але за угодою 1667 між Англією і Нідерландами став колонією Нідерландів (Нідерландська Гвіана). В 1682 С. передано Вест-Індській компанії. В С. розвивалося плантац. г-во, для чого сюди завозили негрів-рабів з Африки. В 1799 С. захопили англійці, але за договором 1802 він знову відійшов до Нідерландів. У 1863 в країні скасовано рабство. Під час 2-ї світової війни 1939—45 в С. перебували війська США. З кін. 40-х рр. у країні виник рух за незалежність. В 1954 С. здобув автономію в складі Королівства Нідерландів. 25.XI 1975 проголошено незалежність С. За конституцією того самого року С.— республіка. У 1975 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. 25.II 1980 група військових, невдоволених політикою уряду, здійснила в С. державний переворот. Влада перейшла до Національної військ. ради. Парламент розпущено, дію конституції припинено, діяльність партій заборонено. Новий уряд заявив про свій намір проводити незалежну, антиімперіалістичну зовн. політику, про солідарність з народами Куби, Нікарагуа, Сальвадору. В країні вжито заходів по обмеженню діяльності іноз. монополій. У 1981 між С. і СРСР укладено угоду про культур. і наук.-тех. співробітництво. У 1982 реакц. кола С. вчинили спробу усунути від влади прогресивно настроєних військових і відновити в країні неоколоніалістський режим, але зазнали поразки. З 1975 С.— член ООН. С.— член *Організації американських*

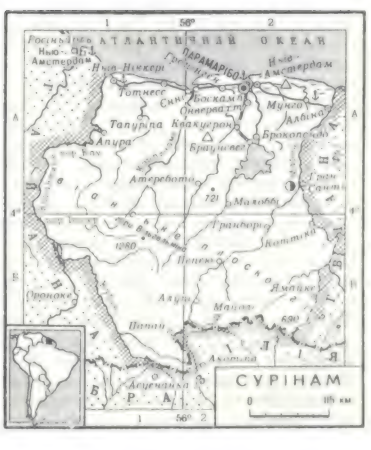

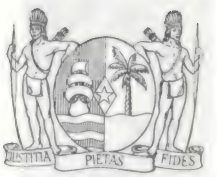

Герб Сурінаму.

СУРІНАМ

Площа — 163,3 тис. км²
Населення — 349 тис. чол. (1981, оцінка)
Столиця — м. Парамарібо

О. О. Сурков.

Супутникові фотокамери:
1 — середньоформатний топографічний фотоапарат КАТЕ-140;
2 — багатозональний космічний фотоапарат МКФ-6.

держав, неприєднання руху, асоційований член *Європейського економічного товариства.*

В. В. Пащук.

Господарство. Основа економіки— гірничодобувна пром-сть, частка якої у валовому нац. продукті становить 20 %. За видобутком бокситів (4006,0 тис. т, 1981) С. займає одне з перших місць у світі. Галузь контролюють іноз. компанії (Нідерландів і США). Більшу частину бокситів вивозять у США. Видобувають і золото. Обробна пром-сть представлена виробн. (тис. т, 1981): глинозему — 1400, алюмінію — 41,3 (1980), цукру — 8, олії, маргарину; окремими лісопильними, деревообробними, по переробці креветок підприємствами. Більша частина електроенергії виробляється на ГЕС. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. Його частка (включаючи рибальство і лісове г-во) у валовому нац. продукті становить 9,4 %. В обробітку — менш як 1 % тер. країни. Переважають плантаційні г-ва. Гол. прод. культура (збір, тис. т, 1981) — рис — 244; вирощують також цукр. тростину — 160, банани — 42, цитрусові — 9, кокосові горіхи — 4, овочі — 5. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 45, свиней — 22, овець — 2, кіз — 7. В лісах — заготівлі деревини цінних порід. На узбережжі розвинуте рибальство (гол. чин. вилов креветок). Довж. з-ць бл. 200 км, автошляхів—2,5 тис. км (1977). Гол. мор. порти — Парамарібо і Мунго. З С. вивозять боксити, глинозем, алюміній, рис, цитрусові, лісоматеріали; довозять сировину і напівфабрикати, пром. устаткування, транспортні засоби, паливо, продовольство. Осн. партнери — США і Нідерланди. Грош. одиниця — сурінамський гульден. 1,79 сурінамського гульдена = 1 дол. США (1982). *В. О. Малєєв.*

Освіта. В 1976 в країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 6—7 до 12 років. Більшість дітей відвідує школу (1980 — 94 %). Строк навчання у поч. школі — 6 років, у середній 5—6 (3 + 3 або 3 + 2). Навчання в держ. школах безплатне, є приватні навч. заклади. Викладання креольською, голл. та англ. мовами. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 85 тис. учнів, у серед. навч. закладах — понад 34,4 тис. Пед. кадри готують 1 пед. і 2 учительські ін-ти. Ун-т С. (засн. 1968; 1979/80 навч. р.— 550 студентів) у Парамарібо. Там же — культур. центр (засн. 1947) з б-кою, Музей С. (засн. 1954) з бібліотекою. *В. З. Клепиков.*

СУРІПИЦЯ (Barbarea) — рід рослин родини *хрестоцвітих.* Дво- і багаторічні трав'янисті рослини з ліровидними листками, з простим опушенням або голі. Квітки жовті, з нектарними залозками. Плід — стручок. Бл. 20 видів, поширений в Європі, Азії та Америці. В СРСР — 9 видів. На Україні як бур'яни поширений С. звичайна і С. дуговидна. С. звичайна (B. vulgaris) — дворічна рослина 30—70 см заввишки, стручки чотиригранні. Росте на луках, пасовищах, у посівах, зокрема багаторічних трав на більшій частині території України (крім пд. районів). С. дуговидна (B. arcuata) — дворічна рослина з дуговидно зігнутими стручками. Росте в посівах, на луках і схилах на Поліссі, в Лісостепу, рідше в Степу. Заходи боротьби. Правильний обробіток грунту, застосування *гербіцидів.*

СУРКО́В Олексій Олександрович [1 (13).X 1899, с. Середньово, тепер Рибінського р-ну Яросл. обл.— 14.VI 1983, Москва] — рос. радянський поет, громадський діяч, Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1925. Учасник громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1918. Перша зб. «Заспів» (1930). Збірки «Грудень під Москвою» (1942), «Пісні гнівного серця» (1944), «Світові — мир!» (1950; Держпремія СРСР, 1951), «Що таке щастя?» (1969), «Після війни» (1972) та ін.— про мужність рад. воїнів у Великій Вітчизн. війні, про дружбу і братерську солідарність народів світу в боротьбі за мир. Ряд віршів С., багато з яких покладено на музику («Пісня сміливих», «Пісня захисників Москви», «Поволжанка», «Б'ється в грубці тісненький вогонь...» та ін.), відзначено Держ. премією СРСР, 1946.

Перекладач віршів Т. Шевченка, І. Франка, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри. Україні присвятив вірші «Україно моя, Україно!», «Розвідники вийшли до Дніпра» та ін. У поемі «Рядовий лінійного батальйону» відтворив образ нескореного Шевченка. У 1962—78 — гол. ред. «Краткой литературной энциклопедии». Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань. Член Всесвітньої Ради Миру (1953). Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, болг. орденом Кирила і Мефодія, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1978—80; После войны. М., 1972; Избранные стихи, т. 1—2. М., 1974; Укр. перекл.— Світові — мир! К., 1952; Вибрані поезії. К., 1955.

Літ.: Кулинич А. В. Алексей Сурков. К., 1953; Гринберг И. Поэзия Алексея Суркова. М., 1958; Резник О. Алексей Сурков. М., 1979.

А. В. Кулінич.

СУРМА́ (Stibium), стибій, антимоній, Sb — хім. елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 51, ат. м. 121,75. Природна С. складається з стабільних ізотопів ^{121}Sb (57,25 %) і ^{123}Sb (42,75 %). Існує понад 20 *радіоактивних ізотопів.* С. відома з давніх часів. Вміст її у земній корі 4 10^{-5} % за масою. Найпоширенішим мінералом С. є стибніт (антимоніт) Sb_2S_3 (див. *Сурм'яні руди*). С. буває в кількох алотропних модифікаціях (див. *Алотропія*): сріблясто-білій, жовтій, чорній та гримучій. Найстійкіша сріблясто-біла С.— крихкі кристали з густ. 6690 кг/м³, $t_{пл}$ 630,5 °С; $t_{кип}$ 1635 °С. За звичайних умов на повітрі С. не змінюється. Легко реагує з галогенами. Розчиняється при нагріванні у концентрованій сірчаній к-ті H_2SO_4. Розплавлена С. розчиняє золото. З активними металами при нагріванні утворює стибіди (антимоніди), напр. Na_3Sb, Ca_3Sb_2, (див. також *Сурми сполуки*). Чорнову С. одержують з стибніту піро- або гідрометалург. способами, а потім електролітичним *рафінуванням* вилучають чисту сурму. Її уловлюють також як побічний продукт при переробці поліметалевих руд. Чисту С. використовують для виробн. *напівпровідників,* її сплави з свинцем — для підшипників, друкарського шрифту, пластин акумуляторів, оболонок електрокабелів, листів і труб для хім. машинобудування тощо.

О. О. Семрад, М. Д. Василега-Дерибас.

СУ́РМА — 1) Старовинний укр. духовий музичний інструмент; дерев'яна трубка з циліндричним каналом та 5 боковими отворами. В трубку вставлявся пищик з одинарною надрізаною тростиною. Застосовувався у Війську Запорізькому. За зображенням на одному з знамен Війська Запорізького козацьку С. сконструював у 1970-х рр. Г. Федькін. Сучасна С. має конічний дерев'яний стовбур з пластмасовим розтрубом, 8 отворів (деякі з клапанами) і вставний металевий мундштук. Звучання сильне, але м'яке. Входить до складу багатьох *оркестрів українських народних інструментів.* 2) Поширена на Україні назва кавказької *зурни.*

СУРМИ́ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки, до складу яких входить *сурма* у ступенях окислення — 3, +3, +5. При нагріванні сурма реагує з киснем, галогенами, сіркою та ін. елементами. Утворює *оксиди*: Sb_2O_3 і Sb_2O_4 — безбарвні, Sb_2O_5 — світло-жовті кристали, усі майже нерозчинні у воді; їх вживають у виробн. *емалей, глазурей* тощо; з галогенами сурма дає *галогеніди,* серед яких найбільше практичне значення мають $SbCl_3$ (безбарвні кристали, які використовують для добування чистих препаратів сурми, *воронування* сталі, у текст. пром-сті тощо) і $SbCl_5$ — безбарвна рідина, потрібна для органічного синтезу та ін. З сіркою сурма утворює оранжеві *сульфіди*: Sb_2S_3 і Sb_2S_5; їх застосовують у піротехніці, для виробн. сірників, як вулканізатори каучуку. Кислотним розкладом стибідів та відновленням С. с. одержують отруйний газ — стибін SbH_3. Сурма утворює солі катіонного типу, напр. $Sb_2(SO_4)_3$, $[Sb(CH_3)_4]I$ та аніонного — стибіти (антимоніти) $Rb_3[Sb(OH)_6]$, $KSbO_2$, Na_3SbO_3 та стибати (антимонати) $RbSbO_3$, $Na[Sb(OH)_6]$, $BiSbO_4$, $O_2[SbF_6]$. Стибід індію InSb використовують як *напівпровідник,* AlSb — для побудови космічних сонячних батарей. Стибати лантаноїдів типу $MSbO_4$ (де M — La — Lu) — добрі *сегнетоелектрики* і *п'єзоелектрики.*

О. О. Семрад, М. Д. Василега-Дерибас.

СУРМ'ЯНИЙ БЛИСК — те саме, що й *антимоніт.*

СУРМ'ЯНІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом сурми в таких концентраціях, що її економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки. В *земній корі* відомо понад 120 мінералів, які містять сурму. Осн. мінерал — *антимоніт* (містить сурми до 71,4 %), менше пром. значення ма-

ють — тетраедрит $Cu_{12}Sb_4S_{13}$ (понад 29 %), джемсоніт $Pb_4FeSb_8S_{14}$ (до 35,4 %), бурноніт $PbCuSbS_3$ (до 24,7 %), буланжерит $Pb_5Sb_4S_{11}$ (до 22,8 %). У земній корі трапляються власне С. р., а також сполуки сурми у комплексі з ін. компонентами (див. *Поліметалеві руди*). Родовища С. р. відомі в СРСР (Серед. Азія, Сх. Сибір, Казахстан, Грузія), Китаї, Японії, США, Болівії, Мексиці, ПАР, Таїланді та ін. країнах.

В. Г. Кулемза.

СУРМ'ЯНО-РТУ́ТНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *кольорової металургії*, підприємства якої добувають і збагачують сурм'яні й ртутні руди та виробляють з них *сурму, ртуть* і їхні сполуки. Виробн. сурми в СРСР було почато після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1936 на базі розвіданого Кадамджайського родовища (Кирг. РСР) введено в дію металург. з-д, який випускав металеву сурму та її сполуки. Протягом 1934—38 споруджено комбінати на базі Раздольнинського (РРФСР) і Тургайського (Каз. РСР) родовищ. В СРСР виробляють усі види сурми та її сполук. Видобування ртуті в Росії почато 1886 на руднику, збудованому на базі Микитівського родовища в Донбасі. В 1908 виробн. ртуті тут припинилося. В 1922 підприємство було відбудовано і на ньому знову почато виробництво ртуті. В 1927 на базі Микитівського ртутного підприємства створено *Микитівський ртутний комбінат*. Протягом 1966—70 комбінат докорінно реконструйовано й значно розширено. Тут уперше в світі розроблено (разом з наук.-дослід. ін-тами) і впроваджено у виробн. новий процес випалювання ртутної руди в *печах* киплячого шару. На тер. Рад. Союзу, крім зазначених, розвідано й ін. родовища сурми і ртуті, на базі яких створено Анзобський комбінат (Тадж. РСР), Закарпатський розвідувально-експлуатаційний ртутний комбінат (УРСР) та інші.

О. Г. Щукін.

СУ́РОЖ — згадуване в давньорус. літописах місто в Криму; тепер місто Судак Кримської обл. УРСР.

СУ́РОЗЬКЕ МО́РЕ — назва Азовського моря в давньорус. літописах (від м. *Сурожа*).

СУРО́К (Marmota) — рід гризунів род. *білячих*. Довж. тіла 30 — 60 см, маса до 6 кг, хвіст відносно короткий. Забарвлення волосяного покриву мінливе від жовтого до темно-бурого. Населяють відкриті ландшафти. Живуть у норах колоніями. Живляться різнотрав'ям, гол. чин. злаковими. На 6—8 місяців залягають у зимову *сплячку*. Раз на рік самка народжує 2—10 (звичайно 4—5) малят. 10—11 сучас. видів, поширених у степах і горах Центр. та Пн. Азії, Америки і Європи. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 1: *бабак*. Об'єкт хутрового промислу. Жир містить багато вітамінів і має цінні технічні якості, м'ясо їстівне. С., зокрема *тарбаган*, можуть бути носіями збудників чуми. Деякі рідкісні види перебувають під охороною, напр. С. Мензбіра (M. menzbieri) включений до *Червоних книг* СРСР і Міжнародного союзу охорони природи. Викопні рештки С. відомі починаючи з пізнього міоцену.

СУ́РСЬКО-ДНІПРО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів *неоліту*, поширена на території Дніпровського Надпоріжжя. Назва походить від о. Сурський (за 20 км на Пд. від Дніпропетровська), де 1946 було досліджено 4 неоліт. поселення. С.-д. к. датується серед. 7-го — кін. 5-го тис. до н. е. Носії С.-д. к.— невеликий союз племен, поселення яких були розташовані групами в районі *Дніпрових порогів*. Осн. пам'ятки: поселення на островах Сурський (I—IV), Кодачок, Похилий, Виноградний та ін. При розкопках поселень виявлено залишки напівземлянкових жител, що належали парним сім'ям. Для С.-д. к. характерні мікролітичні вироби з кременю, численні знаряддя для обробки дерева — сокири, тесла й великі скребла, численні вироби з кістки та рогу оленя, а також різноманітний гостродонний посуд, оздоблений лінійно-стрічковим орнаментом, виготовлений з глини з домішкою ракушки. З кін. 5-го тис. до н. е. С.-д. к. занепала, але в серед. 4-го тис., зокрема внаслідок асиміляції з племенами прийшлих культур, відродилася на новому етапі, і її носії брали участь у формуванні *ямної культури*. Іл. с. 76.

Літ.: Даниленко В. М. Сурсько-Дніпровська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

СУРХАНДАР'ІНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 6.III 1941. Розташована на крайньому Пд. Узбекистану, пд. межа області по р. Амудар'ї співпадає з держ. кордоном СРСР з Афганістаном. Площа 20,8 тис. км². Нас. 1020 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — узбеки, живуть також таджики, росіяни, татари, туркмени та ін. Міськ. нас.— 19 %. Поділяється на 12 районів, має 8 міст і 4 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Термез*. С. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Центр. і пд. частини області рівнинні, оточені на Пн. Гіссарським хр., на Зх. та Пн. Зх.— його відрогами, на Сх.— хр. Бабатаг, на Пд.— р. Амудар'ю.

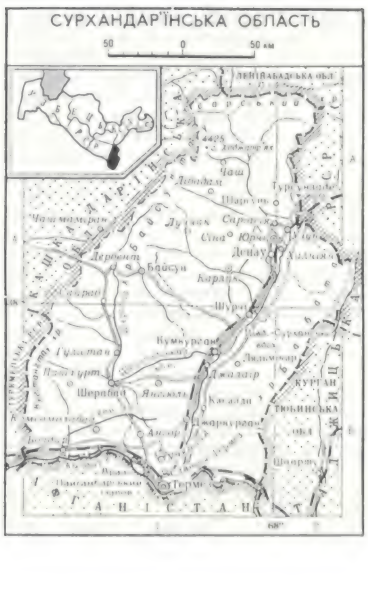

Корисні копалини: кам. вугілля, кам. сіль, нафта, природний газ, поліметалеві руди, буд. матеріали. Клімат рівнинної частини характеризується теплою зимою та жарким, сухим літом. Пересічна т-ра січня +2,8, +3,6°, липня +28, +32°. Річна кількість опадів від 130 до 360 мм на рівнині та від 445 до 625 мм у передгір'ях і горах. На Пд. області — суховії та пд.-зх. вітер-афганець (див. *Вітри місцеві*). Водні ресурси Амудар'ї та її приток (Сурхандар'я і Шерабад) мають велике госп. значення. С. о. лежить у зоні пустель. Грунти світлі, типові й темні сіроземи. В рослинному покриві переважають *ефемери*. У горах — ефемерно-злакова та субальп. типчаково-різнотравна рослинність, трапляються арча, дикі плодові дерева, в горах Бабатаг — зарості фісташки. В долині Амудар'ї — *тугаї*. У С. о.— Арал-Пайгамбарський заповідник.

Г-во С. о. спеціалізується на бавовництві, садівництві, виноградарстві, зерновому г-ві і тваринництві. Бл. 80 % всієї с.-г. продукції припадає на рослинництво. Землеробство базується на штучному зрошуванні (Учкизилське та Пд.-Сурханське водосховища, Шерабадський і Зангський канали). Освоюються цілинні землі в Сурхан-Шерабадському степу. Вся посівна площа 1980 становила 285 тис. га, у т. ч. 54 % під технічними (в основному бавовник), 19 % — під зерновими й 23,5 % — під кормовими культурами. С. о. виробляє бл. 550 тис. т бавовнику-сирцю за рік. Розвинуте плодівництво, зокрема субтропічне (хурма, гранат, інжир та ін.), збільшуються площі цитрусових, особливо лимонів. У північних гірських районах, багатих на зарості фісташки, створено спеціалізовані лісгоспи. Тваринництво спеціалізується на розведенні каракульських овець (10 % поголів'я овець і кіз республіки). Пром-сть базується на переробці с.-г. сировини та місц. корисних копалин. Переважають підприємства харч. (виробн. м'ясо-мол. продукції — в Термезі, олієекстракційний та виноробний з-ди — в Денау, млинарський комбінат — в Шурчі) і легкої (бавовноочисної) пром-сті. Розвивається нафтодобувна (в містах Джаркурган, Какайди), вугільна (в м. Шаргунь) та буд. матеріалів (Шаргунь, Кумкурган) пром-сть. С. о. добре забезпечена транспортом. Залізничні лінії: Ташкент — Термез — Душанбе, Термез — Курган-Тюбе — Яван. Розвивається автомоб. (пд.-зх. частину області перетинає автомоб. магістраль Ташкент — Термез — Душанбе) і трубопровідний (газопровід Келіф — Душанбе, по якому надходить газ з Афганістану) транспорт. Важливе зовнішньоекон. значення має збудований у Термезі на Амудар'ї міжнар. річковий порт. У С. о.— пед. ін-т (Термез), 13 серед. спец. навч. закладів. Обласна с.-г. дослідна станція бавовництва в Термезькому р-ні та Пд.-Узбецька селекційна плодово-виноградна станція

Суріпиця звичайна: *1* — загальний вигляд квітучої рослини; *2* — гілка з плодами; *3* — плід.

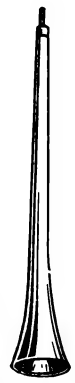

Сурма.

Сурок Мензбіра.

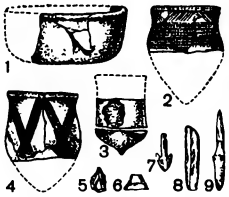

Сурсько-дніпровська культура. Речі з пам'яток:
1—4 — глиняний посуд;
крем'яні знаряддя:
5 — проколювач,
6 — вкладень,
8 — ніж;
кістяні знаряддя:
7 — рибальський гачок,
9 — кинджал.

Сур'я. Камінь. 10 ст. Горакхпур.

н.-д. ін-ту садівництва, виноградарства та виноробства ім. Р. І. Шредера у м. Денау. Краєзнавчий музей і муз.-драм. театр у Термезі. *А. Салієв.*

СУ́Р'Я — у давньоінд. міфології бог Сонця, один з восьми богів — охоронців сторін світу, цар Пд. Заходу. Зображували С. здебільшого у вигляді вогняної кулі, червоного птаха чи білого бика.

СУРЯ́ДНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — синтаксичний зв'язок між членами речення або між реченнями (предикативними одиницями), що входять до складного речення. На відміну від *підрядного зв'язку*, С. з. є зв'язком граматично незалежних, рівноцінних компонентів. С. з. здійснюється за допомогою сурядних *сполучників* — єднальних (і, та), протиставних (а, але, проте), розділових (або, чи) та ін.

СУСА́К (Butomus) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини сусакових. Листки прикореневі, лінійно-тригранні, 20—30 см завдовжки. Квітки двостатеві, рожево-білі, в зонтиковидному суцвітті. Плід — багатолистянка. 2 види, поширені в помірному поясі Євразії; обидва ростуть в СРСР, з них в УРСР — один: С. зонтичний (B. umbellatus); трапляється по всій Україні (по берегах водойм, на заболочених луках, степових подах). Декоративна і плетільна рослина. Бульбоподібні утворення на коренях, що містять до 30 % крохмалю, 5—10 % білків, 0,5 % жиру, 2—3 % цукру; їстівні.

А. П. Лебеда.

СУСА́НІН Іван Йосипович (р. н. невід.— п. 1613) — герой визвольної боротьби рос. народу проти польс. інтервентів під час *польської і шведської інтервенції початку 17 століття*. Селянин с. Деревеньки, розташованої побл. с. Домніно Костромського пов.— вотчини бояр *Романових*. Земський собор 1613, обравши рос. царем *Михайла Федоровича* Романова, тим самим офіційно усунув з престолу польс. королевича Владислава, проголошеного інтервентами і деякими боярами-зрадниками рос. царем. Загін польс. шляхти, який узимку того року прямував до с. Домніно, щоб вбити нового царя, взяв С. своїм провідником. С. навмисне завів польс. загарбників у непрохідне лісове болото. За це його було закатовано. Подвигові С. присвячено вірш К. Ф. Рилєєва «Іван Сусанін», оперу М. І. Глинки «Іван Сусанін». У м. Костромі С. встановлено пам'ятник.

Кури породи **сусекс.**

СУ́СЕКС — порода курей м'ясояєчного напряму. Виведена у Великобританії в графстві Суссекс (звідки й назва) схрещуванням місцевих курей з курами породи доркінг, *корніш*, кохінхіни, орпінгтон, брама. Оперення біле, з чорними пір'їнами на шиї; кінці крил і хвоста чорні. Тулуб у С. глибокий і широкий, гребінь листковидний, спина рівна, кіль прямий. Жива маса півнів 3—3,8 кг, курок 2,5—3 кг. Несучість 160—170 яєць на рік масою 56—58 г кожне. С. добре відгодовуються, мають ніжне, смачне м'ясо; використовуються для схрещування з метою одержання м ясних курчат (*бройлерів*). Розводять С. в СРСР, в т. ч. на Україні, в багатьох країнах Європи, США та ін.

М. М. Карпусь.

СУСЄЄВ Аксен Ілюмджинович [н. 12 (25). XII 1905, хутір Атаманський, тепер хутір Барваншик Зимовниковського р-ну Ростов. обл.] — калм. рад. письменник, нар. поет Калм. АРСР (з 1967). Член КПРС з 1929. Друкуватися почав 1927. Збірки віршів і поем «Сталеве серце» (1929), «Не забудь!» (1932), «Рідний степ» (1941; вид. 2, доп., 1958). Осн. твір С.— поетична тетралогія «Ниво, мати моя рідна» (кн. 1—4, 1961—80; поеми «Син степів», «Назустріч новому життю», «Дорогою мужності» і «Революцією покликаний») про героїв калм. народу, які прославилися в роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн, а також у мирній праці. Автор п'єси «В пошуках щастя» (1940), автобіографічних повістей «Це було на початку шляху» (1973), «В горнилі народного життя» (1974), публіцистичних статей. Дослідник калм. епосу «*Джангар*». У 1961 в журн. «Народна творчість та етнографія» опубліковано статтю С. «Усна народна творчість калмицького народу». Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Сын степей. М., 1958; Очерки. Элиста, 1965; Избранное. Элиста, 1975.

М. Е. Джимгіров.

СУСІ́ДКИ, сусіди — збірна назва збіднілих селян різних категорій. 1) У Росії 16—17 ст., на Україні 15—18 ст. люди, які не мали власного господарства і жили в панських, старшинських, монастирських, козацьких, селянських дворах. Їхні відносини з тими, в кого вони жили, обумовлювалися усним договором. Тогочасні документи С. здебільшого ототожнюють з *підсусідками*. 2) У середньовічній Молдавії осн. категорія феодально залежних селян (у слов'ян. документах — соуседи, у молдавських — вечини, від лат. vicinus — сусіди). Вперше згадуються 1519. Вони були зобов'язані працювати на *панщині* і платити *оброк*, виконувати держ. повинності. Феодал мав право продавати і купувати С. разом з їхніми наділами. У серед. 17 ст. С. були позбавлені права переходу від феодала до феодала. В 1749 ця категорія селян була ліквідована. С. злилися з іншими феодально залежними категоріями селян. *І. Л. Бутич.*

СУСІ́ДКО Петро Іванович (н. 12.V 1924, с. Старий Орлик, тепер с. Орлик Кобеляцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. вчений, ентомолог, доктор біол. наук (з 1970), професор (з 1972), акад. ВАСГНІЛ (з 1978). Член КПРС з 1955. Після закінчення Дніпроп. с.-г. ін-ту (1950) — на наук. роботі у Всесоюзному н.-д. ін-ті кукурудзи, зав. лабораторією (з 1964), директор ін-ту (з 1972). З 1979 — гол. вчений секретар Президії ВАСГНІЛ. З 1982 — професор Всесоюзного с.-г. ін-ту заочної освіти. Основні праці присвячені біоценотичним проблемам формування шкідливої ентомофауни на зрошуваних землях, оптимізації фітосанітарного стану посівів, інтегрованому захистові зернових кормових культур від шкідників. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. *М. Ф. Прохорова.*

СУ́СЛОВ Гаврило Костянтинович [2 (14).VII 1857, Петербург — 19.II 1935, Одеса] — рад. учений в галузі механіки, доктор матем. наук (з 1890), засл. професор (з 1927). Після закінчення (1880) Петерб. ун-ту працював у ньому. З 1888 — професор Київ. ун-ту; одночасно з 1908 викладав на київ. Вищих жіночих курсах (з 1910 — директор). З 1919 — професор, потім — ректор Одес. політех. ін-ту. Осн. праці присвячені аналітичній механіці: питанням можливості переміщення систем із зв'язками найбільш заг. виду, узагальненню принципу Гамільтона — Остроградського на випадок неголономних систем, динаміці твердого тіла. С. вів велику педагогічну й організаторську роботу у Києві й Одесі. Був головою Київ. фіз.-матем. т-ва. З його ім'ям пов'язаний розвиток матем. освіти на Україні. *А. С. Бугай.*

СУ́СЛОВ Михайло Андрійович [8 (21).XI 1902, с. Шаховське, тепер Павловського р-ну Ульян. обл.— 25.I 1982, Москва] — радянський парт. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1962, 1972). Член КПРС з 1921. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Моск. ін-т нар. г-ва ім. Г. В. Плеханова (1928), навчався в Екон. ін-ті червоної професури. Вів викладацьку роботу. З 1931 — на відповідальній роботі в ЦКК ВКП(б) і Наркоматі РСІ СРСР, Комісії рад. контролю при РНК СРСР. У 1937—39 — зав. відділом, секретар Ростов. обкому ВКП(б). У 1939—44 — перший секретар Ставропольського крайкому ВКП(б). У період Великої Вітчизн. війни— член Військ. ради Пн. групи військ Закавказ. фронту і нач. Ставропольського крайового штабу партизан. загонів. З кін. 1944 — голова Бюро ЦК ВКП(б) по Лит. РСР. З березня 1946 працював в апараті ЦК ВКП(б). З 1947 — секретар ЦК КПРС, одночасно 1949—50 — гол. редактор газ. «Правда». В 1939—41 — член Центр. ревізійної комісії ВКП(б), з 1941 — член ЦК КПРС. У 1952—53, 1955—66— член Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—10-го скликань; 1950—54 — член Президії Верховної Ради СРСР, з 1954 — голова Комісії у закордонних справах Ради Союзу

Верховної Ради СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями. Золота медаль ім. К. Маркса АН СРСР, 1975. Похований у Москві на Красній площі.

Тв.: На путях строительства коммунизма. Речи и статьи, т. 1—2. М., 1977; Марксизм-ленинизм и современная эпоха. М., 1979.

СУ́СЛОВ Онисим Зиновійович (справж. прізв.— Рєзников; 1857, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 2.XII 1929, Одеса) — укр. актор, режисер дореволюц. і радянського театру. За участь в орг-ції «*Народна воля*» С. (1882 — 87) був на засланні. Виступав у трупах М. Л. *Кропивницького* (1888—92), П. *Саксаганського* (1892—93), Г. *Деркача* (1893—94). В 1894—1909 очолював власну трупу (див. *Суслова О. З. трупа*). Згодом виступав як антрепренер і актор різних укр. і рос. труп. В 1918—29 керував сел. пересувними театрами і заводськими драм. гуртками, викладав у драм. студії при Одес. держ. драм. театрі. Серед ролей — Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Степан («Невольник» Кропивницького), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Явтух («Майська ніч» за М. Гоголем) та ін. В основі творчої діяльності С. були реалістичні принципи М. Кропивницького, водночас їй були притаманні елементи *натуралізму*. Знявся у кінофільмах «Митя», «Сумка дипкур'єра» (обидва — 1927), «Проданий апетит» («Філантроп», 1928); всі — на Одес. кінофабриці ВУФКУ. Автор п'єс «Галя Русина», «Без просвіту», «За землю».

Тв.: Без просвіту. [М.], 1904.

Літ.: Мар'яненко І. Минуле українського театру. К., 1953.

Є. С. Хлібцевич.

СУ́СЛОВА О. З. І СУХОДО́ЛЬСЬКОГО О. Л. ТРУ́ПА. Засн. 1894 з групи акторів *Трупи Г. Й. Деркача*. В творчому складі — вихованці М. Кропивницького і М. Старицького: О. *Суслов*, О. *Суходольський*, Є. *Боярська*, Є. *Зарницька*, Г. *Затиркевич-Карпинська*, Л. *Манько*, М. Козловська, Г. Кохановська, Л. Круглякова, О. Шатковський, Ю. Росіна та ін. Колектив гастролював по містах України [Київ, Єлизаветград (тепер Кіровоград), Катеринослав (тепер Дніпропетровськ)], Росії [Москва, Воронеж, Твер (тепер Калінін)], у Криму, на Поволжі, Закавказзі, в Середній Азії. В репертуарі — вистави за п'єсами укр. класиків. У 1898 трупа поділилася на *Суслова О. З. трупу* і *Суходольського О. Л. трупу*. *П. К. Медведик.*

СУ́СЛОВА О. З. ТРУ́ПА. Засн. 1898. Давала вистави у містах України, Білорусії, а також у Ризі, Вільні, Москві, Петербурзі. В творчому складі: антрепренер і режисер О. *Суслов*, режисер Л. *Манько*, диригенти О. Олексієнко, В. Малина, актори Г. *Затиркевич-Карпинська*, С. *Глазуненко*, Ф. *Левицький*, Л. *Ліницька*, І. *Мар'яненко*, Є. *Зарницька*, О. Полянська; 1909 в трупі працював М. *Кропивницький*. В репертуарі — драм. твори укр. класики, а також твори М. Гоголя, М. Горького, опера С. Монюшка «Галька», оперети. В 1902—03 трупа працювала з антрепризою Щукіна (Москва), 1903 — Ф. Волика, 1904 і 1907 — Д. *Гайдамаки*, 1908 — О. *Суходольського*. В 1909 трупа Суслова О. З. припинила діяльність. *П. К. Медведик.*

СУСПЕ́НЗІЯ (від лат. suspensio — підвішування) — *дисперсна система*, в якій частинки будь-якої твердої речовини (дисперсної фази) розподілені в завислому стані в рідкому дисперсійному середовищі. Розміри цих частинок становлять 10^{-4} см і більше. С. одержують *диспергуванням* твердих речовин у рідинах, укрупнюванням колоїдних частинок в результаті *коагуляції*, змішуванням сухих порошків з рідинами та ін. С. мають велике практичне значення в буд. технології, виробн. паперу, лаків, фарб, гуми, пластмаси тощо. У вигляді С. застосовують певні добрива і пестициди, багато лікар. препаратів. Деякі природні процеси пов'язані з утворенням С., напр. розмивання грунту, виникнення осадових порід, намивання дельт річок.

СУСПІ́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРА́ЦІ — принципи й методи, система залучення людей до праці в суспільному виробництві, зумовлені екон. ладом суспільства. Різні суспільно-екон. формації мають свої специфічні форми й методи С. о. п., однак усі вони мають і спільне. Це — необхідність з'єднання *робочої сили* з *засобами виробництва*, залучення людей до праці; *поділ праці* і *кооперація праці* в суспільстві; *розподіл* результатів праці; забезпечення відтворення робочої сили. Див. *Наукова організація праці*, *Організація праці*, *Праця*.

СУСПІ́ЛЬНА ПРА́ЦЯ — діяльність людей, спрямована на задоволення *потреб економічних* суспільства. *Праця* — завжди суспільна, тому що трудящі можуть виробляти лише за допомогою вже нагромаджених суспільством ресурсів. Саме виникнення людського суспільства пов'язане з необхідністю спільної праці багатьох виробників. Індивідуальна праця — частина сукупної суспільної праці, результатом якої є *сукупний суспільний продукт*. Суспільний характер праці в різних *суспільно-економічних формаціях* проявляється порізному. За капіталізму він проявляється опосередковано, в процесі *обміну* товарами на ринку. Приватна *власність* на засоби виробн. спричиняє виникнення антагоністичних суперечностей між приватною і суспільною працею, між С. п. і приватною формою привласнення її результатів. За соціалізму суспільна *соціалістична власність* перетворює працю на безпосередньо С. п., планомірно організовану в масштабах усього суспільства. Окремий працівник включається в процес С. п. як співвласник суспільних *засобів виробництва*.

СУСПІ́ЛЬНЕ БУТТЯ І СУСПІ́ЛЬНА СВІДО́МІСТЬ — основні взаємодіючі сфери (матеріальна і духовна) життя суспільства. Головною, визначальною складовою частиною суспільного буття є суспільне *виробництво* матеріальних благ, що включає *продуктивні сили* і *виробничі відносини*. Суспільна свідомість — це екон., соціальні, політ., правові, моральні, художні, реліг., філос., наук., орг. та ін. погляди, а також уявлення, ідеї та теорії (див. *Форми суспільної свідомості*). Питання про відношення суспільного буття і суспільної свідомості є конкретизацією *основного питання філософії* щодо пізнання суспільного життя. Залежно від того, що визнається первинним — суспільне буття чи суспільна свідомість,— соціологи, суспільствознавці поділяються на два табори — матеріалістів та ідеалістів. «Якщо матеріалізм взагалі пояснює свідомість з буття, а не навпаки, то в застосуванні до суспільного життя людства матеріалізм вимагав пояснення суспільної свідомості з суспільного буття» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 26, с. 49). Всі домарксівські, а також сучасні бурж. суспільні теорії і концепції є ідеалістичними, вони викривлено тлумачать співвідношення С. б. і с. с. Марксистсько-ленінська філософія, що виходить з визнання первинності суспільного буття і вторинності суспільної свідомості, дає ключ до правильного розуміння сутності всесвітньо-істор. процесу розвитку людства, його закономірностей та рушійних сил. У процесі розвитку суспільства механізм визначального впливу суспільного буття на суспільну свідомість ускладнюється, до нього включаються нові опосередковуючі ланки. В класовому суспільстві на суспільну свідомість значно впливають політ., правові та ін. суспільні інститути. В умовах класового суспільства суспільна свідомість набуває класового характеру, стає ареною непримиренної боротьби протилежних ідеологій. Суспільна свідомість у процесі свого розвитку набуває відносної самостійності й робить зворотний активний вплив на суспільне буття. Сила цього впливу залежить від ступеня правильності відображення суспільного буття, природи й характеру суспільного ладу, усвідомлення широкими масами трудящих назрілих потреб суспільного буття. Велику роль у розв'язанні завдань розвитку зрілого соціалістичного суспільства відіграє виховання комуністичної свідомості — формування комуністичного *світогляду*, *моралі*, комуністичного ставлення до праці, соціалістичного *патріотизму* й *інтернаціоналізму*. Підкресливши високу значимість завдання формування нової, всебічно розвинутої людини, XXVI з'їзд КПРС зазначив, що «успіх виховання забезпечується лише тоді, коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76).

В. І. Куценко.

СУСПІ́ЛЬНЕ КОМУНІСТИ́ЧНЕ САМОВРЯДУВА́ННЯ — організація суспільної влади, яка прийде на зміну соціалістичній державності за *комунізму*. С. к. с. зароджується в соціалістичному суспільстві і поступово складатиметься на базі тих складових частин політ. системи соціалізму

А. І. Сусєєв.

М. А. Суслов.

О. З. Суслов.

Сусак зонтичний:
1 — нижня частина рослини;
2 — суцвіття;
3 — квітка в розрізі;
4 — збірний плід;
5 — тичинка.

(держ. і громад. орг-цій), які здійснюють керівництво господарством і розвитком культури. Перетворення на С. к. с. відбуватиметься насамперед через перетворення держ. інститутів на недержавні. С. к. с. вбере в себе кращі форми і методи діяльності, набуті держ. і громад. орг-ціями, їхній великий досвід роботи. В процесі переростання соціалістичної державності в С. к. с. важливе місце займатиме розвиток *соціалістичної демократії* і в першу чергу дедалі ширша участь трудящих в управлінні справами д-ви й суспільства, вдосконалення держ. апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення *народного контролю*, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне врахування *громадської думки*. Функції управління сусп. справами зміняться, характер і способи здійснення їх будуть іншими, ніж за соціалізму. Вони здійснюватимуться самодіяльними громад. орг-ціями, які спираються на силу громадської думки, переконаність, високу свідомість членів колективу. Органи планування та обліку, керівництва господарством і розвитком культури, що є тепер державними, втратять політ. характер і стануть органами сусп. самоврядування. Дотримання єдиних загальновизнаних правил комуністичного співжиття стане внутр. потребою і звичкою кожного члена суспільства. Переростання соціалістичної державності в С. к. с. завершиться не раніше, ніж буде створено такі внутр. і зовн. умови, як побудова розвинутого комуністичного суспільства, перемога і зміцнення соціалізму на міжнар. арені.

Літ.: Проблемы теории государства и права. М., 1979.

В. П. Зенін.

«СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР» — центральне поняття *суспільного договору теорії*, що пояснює походження держ. влади угодою між людьми.

СУСПІЛЬНИЙ КАПІТАЛ — сукупність індивідуальних капіталів у переплетенні їх та взаємозв'язку, яка виражає соціально-екон. відносини *експлуатації* найманих робітників класом капіталістів. Рух С. к., здійснюваний безпосередньо у сфері виробн. і у сфері *обігу*, характеризує процес його *відтворення*. Оборот С. к. складається з усієї сукупності оборотів взаємозалежних індивідуальних капіталів, між якими точиться гостра конкурентна боротьба. Щоб здійснити процес відтворення і обороту всього С. к., потрібна, перш за все, реалізація *сукупного суспільного продукту*. Кругообіг С. к. включає поступове проходження ним трьох фаз, у процесі якого він набуває по черзі грошової, виробничої і товарної форм. Відокремлення кожної з них і зосередження С. к. в руках різних капіталістів зумовлює появу *позичкового капіталу, промислового капіталу* і *торгового капіталу*. За вартістю С. к. складається з *постійного капіталу, змінного капіталу* і *додаткової вартості*. Для нормального відтворення С. к. з погляду його матеріально-речового складу необхідна відповідність між I і II підрозділами суспільного виробництва, яка в умовах капіталізму встановлюється через стихійно-циклічні коливання та *економічні кризи*.

Поступовий рух С. к., конкуренція між індивідуальними капіталами призводять до зростання *органічної будови капіталу*. Через механізм переливання капіталів і діяння *тенденції норми прибутку до зниження закону* С. к. розподіляється між галузями і сферами нар. г-ва. На монополістичній стадії розвитку капіталізму конкуренція ще більше посилюється. За *державно-монополістичного капіталізму* бурж. д-ва встановлює контроль над значною частиною С. к. у формі держ. власності на засоби виробн. Кредитною, податковою та грош. політикою вона регулює процес відтворення всього С. к., однак це не усуває криз, циклічного характеру відтворення С. к., суперечностей капіталізму.

С. В. Мочерний.

СУСПІЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ — див. *Поділ праці*.

СУСПІЛЬНИХ НАУК ІНСТИТУТ АН УРСР — н.-д. установа історико-філософського профілю, що досліджує закономірності розвитку соціалістичного суспільства, формування комуністичного світогляду, спільність історичного розвитку братніх народів СРСР, утвердження дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму, питання критики бурж. ідеології, проблеми істор. лексикології і лексикографії. Створений 1951 у Львові. В 1963—69 був підпорядкований Львів. ун-тові. В ін-ті — 8 відділів (1983): філос. проблем духовного життя суспільства, формування наук.-атеїст. світогляду, соціальних проблем розвинутого соціалізму, історії соціалістич. будівництва, історії сусп.-політ. рухів, археології західного регіону УРСР, історичної лексикографії, історико-культур. пам'яток. Інститут видав понад 140 монографій, збірок статей, у т. ч. колективні праці «Торжество історичної справедливості» (Львів, 1968), «За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939—1979» (1979), «Робітничий клас Української РСР і науково-технічний прогрес» (1980), тематичні збірки «З історії західноукраїнських земель» (в. 1—5. К., 1957—60), «З історії Української РСР» (в. 6—8. К., 1962—63), «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» (в. 1—5. К., 1954—64), «Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939» (К., 1979), «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939—1979» (К., 1980), «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (у 2-х т. К., 1977—78).

Ф. І. Стеблій.

СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ — відносини між людьми, що складаються в процесі їх екон., соціального, політ., культур. життя і *діяльності*. В широкому розумінні — це «всі відносини, в яких люди перебувають один з одним» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 290); у вузькому — відносини між людьми як представниками соціальних спільностей — *націй, класів суспільних*, соціальних верств або груп, а також відносини між країнами. В першому значенні С. в. відрізняють від відносин у природі, у другому — від особистих відносин, у яких істотними є й індивідуальні якості людей, що вступають у них. С. в. визначають суттєві сторони особистих відносин між індивідами. С. в. на відміну від природних завжди опосередковуються предметними продуктами творчої діяльності їхніх учасників — засобами взаємодії людей з природою та одного з одним. Завдяки всебічній предметно-діяльній опосередкованості С. в. можуть розвиватися без біол. еволюції їхніх учасників, тобто соціально-історично. Характер С. в. визначається насамперед рівнем розвитку і характером *продуктивних сил* суспільства. Найменш опосередковано продуктивні сили зумовлюють характер матеріальних, насамперед виробничих С. в., які визначають соціально-класову будову суспільства, об'єктивні інтереси соціальних спільностей і груп, що формуються ними. Таким чином, *виробничі відносини* є первинними, базисними, що визначають характер вторинних, надбудовних С. в.— ідеологічних (політ., правових, моральних, релігійних та ін.), що складаються між людьми як носіями відповідних класових, соціально-групових поглядів і уявлень. Для кожної суспільно-екон. формації С. в. історично-конкретні й специфічні. Розвиток С. в. має діалектичний характер; періоди поступових еволюц. змін (у межах однієї суспільно-екон. формації) перериваються процесами стрибкоподібних, революц. перетворень. *Соціалістична революція* кладе початок свідомій, планомірній побудові С. в. відповідно до наук. розуміння об'єктивних законів їхнього функціонування й розвитку. В СРСР уперше в історії були сформовані соціалістичні С. в., основу яких складають державна (загальнонародна) і колгоспно-кооперативна форми власності на засоби виробництва. Розвиток С. в. в СРСР здійснюється планомірною творчою діяльністю робітн. класу, усього рад. народу під керівництвом КПРС і спрямований на побудову безкласового суспільства.

Літ.: Актуальные проблемы теории общественных отношений. М., 1978; Общественные отношения. Вопросы общей теории. М., 1981.

В. Є. Хмелько.

СУСПІЛЬНІ ЗАКОНИ — форма об'єктивного, внутрішньо необхідного, суттєвого, повторюваного зв'язку соціальних явищ, яка виражає їхнє функціонування й розвиток. Уперше відкрили К. Маркс і Ф. Енгельс на основі створеного ними матеріалістичного розуміння історії (див. *Історичний матеріалізм*). Викриваючи наук. неспроможність попередніх соціологічних учень з їхнім реліг. *провіденціалізмом*, істор. *фаталізмом* і *суб'єктивізмом*, К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що

історія суспільства являє собою природноісторичний процес, який відбувається на основі об'єктивних законів розвитку. На відміну від законів природи, де панують сліпі, стихійні сили, в суспільстві діють люди, наділені свідомістю, волею, пристрастями. С. з.— закони діяльності людей. Їхній об'єктивний характер зумовлений тим, що зіткнення численних дій, вчинків, вольових зусиль людей не виключає об'єктивної необхідності й закономірності. В системі багатоманітних відносин у суспільстві марксизм виділив *виробничі відносини* як основні й визначальні, що стало вирішальною передумовою відкриття С. з. У сфері дії С. з. слід виділити насамперед загальносоціологічні закони, що діють у всіх *суспільно-економічних формаціях*. До них належать закон визначальної ролі *способу виробництва* в суспільному розвитку, закон зумовленості суспільної свідомості суспільним буттям (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*), *відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил* закон та ін. Поряд з ними існують і специфічні закони, що діють у рамках кількох формацій (напр., закони *класової боротьби, революції соціальної*), однієї формації (закон конкуренції за капіталізму) або в межах даної формації (напр., закони становлення комуністичного суспільства). Розвиток суспільства зумовлений дією всіх цих законів, проте ключ до розуміння сутності історичного процесу слід шукати в заг. законах, що діють у сфері матеріального виробництва. Зміна цих законів визначає зміну всіх суспільних відносин. Ідея історичної необхідності, закономірності не заперечує ролі свідомої діяльності людей, оскільки лише на основі необхідності їхня свідома діяльність перетворюється на найважливіший фактор суспільного розвитку. С. з. діють за певних умов, ступінь повноти яких зумовлює те, що вони виступають як можлива тенденція або організуючий принцип. Зміна матеріальних умов життя призводить до зміни С. з. Тому не можна змінити дію законів, не змінюючи умов, за яких вони діють. Пізнавши ці закони, люди можуть використовувати їх у своїх інтересах. Марксистсько-ленінське вчення про об'єктивні закони історії спростовує як *волюнтаризм*, так і *фаталізм*. Воно дає єдине наук. розв'язання питання про сутність і характер соціального розвитку і тому є могутнім знаряддям практичного перетворення дійсності.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 26. Карл Маркс; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983; Глезерман Г. Е. Законы общественного развития: их характер и использование. М., 1979.

І. П. Головаха.

СУСПІ́ЛЬНІ НАУ́КИ — сукупність наук, предметом дослідження яких є соціально-економічні, політичні, ідеологічні закономірності розвитку *суспільства* й *суспільних відносин*, а також духовна культура. До С. н. належать *історія, філософія, політична економія, науковий комунізм*, правознавство та ін. Зміст і структура С. н. формувалися протягом тривалого часу й тісно пов'язані з рівнем суспільно-історичної *практики*. Першою формою пізнання суспільних явищ, притаманною докапіталістичному періодові, було відображення історичних фактів і окремих соціальних подій. На цій історичній стадії суспільствознавства емпіричні факти, описове знання осмислювались за допомогою різного роду спекулятивних філософських конструкцій, які мали компенсувати обмеженість соціального знання. За капіталізму суспільно-історична практика, насамперед практика класової боротьби пролетаріату, створила реальні можливості й породила потребу пізнання *суспільних законів*, становлення наук. суспільствознавства, спрямованого на пізнання різних сторін соціального життя: економіки, політичних відносин, юридичних норм та ін. Ідейно-теоретичною та методологічною основою С. н. є створені К. Марксом і Ф. Енгельсом *діалектичний матеріалізм* та *історичний матеріалізм*. Величезну роль у становленні С. н. відіграло вчення К. Маркса про *суспільно-економічну формацію*. З цього часу С. н. не тільки описують і пояснюють соціальні явища, а й прогнозують напрям суспільного розвитку. В. І. Ленін, відкривши заг. закономірності розвитку суспільства в перехідний період від капіталізму до соціалізму, розвинув усі складові частини марксизму, зробив великий внесок у всі галузі С. н., заклав теоретичний фундамент для наступного розвитку їх.

Дальший розвиток С. н. пов'язаний з діяльністю КПРС, світового комуністичного руху, вчених-марксистів капіталістичних країн. КПРС на всіх етапах комуністичного буд-ва приділяє величезну увагу розвиткові С. н., розглядаючи їх як теор. фундамент і наук. основу керівництва суспільними процесами. Це відображено в ряді документів, присвячених розвиткові С. н., зокрема в постановах ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967), «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» (1974), «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979). Програма КПРС, матеріали XXIV—XXVI з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС відкривають нові перспективи для розвитку С. н., є важливою методологічною базою досліджень практики комуністичного буд-ва та сучас. міжнар. життя. Особливу увагу питанням розвитку С. н. на сучас. етапі комуністичного буд-ва в СРСР приділив Червневий пленум ЦК КПРС 1983. Пленум відзначив, що С. н. повинні неухильно керуватися революц. теорією, вміло застосовувати марксистсько-ленінську методологію наук. пошуку, що неодмінною умовою успішного розвитку С. н. є їхня світоглядна чіткість. Визначаючи завдання С. н., пленум підкреслив, що вони повинні стати ефективним помічником партії та рад. народу в розв'язанні реальних, практичних завдань, які ставить життя перед нашим суспільством.

Основними напрямами розвитку С. н. на сучасному етапі є дослідження розвитку *світового революційного процесу*, узагальнення досвіду революц.-перетворюючої діяльності КПРС і *міжнародного комуністичного руху*; аналіз співвідношення класових сил на міжнар. арені, найновіших особливостей *державно-монополістичного капіталізму* і *класової боротьби* пролетаріату, нових аспектів і сторін *загальної кризи капіталізму*; розвитку країн соціалістичної орієнтації, глобальних проблем сучасності; соціально-політ. процесів у країнах соціалізму, шляхів всебічного зміцнення світової *соціалістичної співдружності*; вивчення теор. питань *розвинутого соціалістичного суспільства*, всебічне дослідження властивих йому неантагоністичних суперечностей, особливостей розв'язання їх в умовах міцніючої *соціально-політичної й ідейної єдності радянського суспільства*; аналіз закономірностей становлення безкласової структури суспільства, інтернаціоналізації соціального життя, розвитку *соціалістичного способу життя*, соціалістичного народовладдя, суспільної свідомості, проблем *комуністичного виховання*; розробка питань стимулювання *науково-технічного прогресу*, поліпшення системи управління і планування, забезпечення пріоритету загальнонаук., держ. інтересів, удосконалення розподільних відносин; критика *антикомунізму*, бурж. і ревізіоністських концепцій суспільного розвитку, викриття фальсифікаторів марксизму-ленінізму тощо.

Літ.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Общественные науки в высшей школе. К., 1980; Горак Г. І. Суспільні науки: особливості, генезис, структура. К., 1977.

В. І. Даниленко.

СУСПІ́ЛЬНІ ФО́НДИ СПОЖИВА́ННЯ — частина *фонду споживання* соціалістичного суспільства, використовувана для задоволення колективних та індивідуальних потреб членів суспільства. С. ф. с. — специфічно соціалістична форма *розподілу* матеріальних благ, яка має забезпечити планомірний вплив соціалістичної держави на формування структури доходів і споживання з метою поступового зближення і вирівнювання соціально-економічного становища членів суспільства. Поряд з оплатою по праці (див. *Заробітна плата*) С. ф. с. є важливим засобом підвищення *життєвого рівня* трудящих. Ці фонди дають можливість забезпечувати населенню безплат-

не навчання і підвищення кваліфікації працівників, забезпечувати безплатну медичну допомогу, грошову допомогу, *пенсії*, стипендії, оплату чергових відпусток, безплатні (або за пільговими цінами) путівки в санаторії та будинки відпочинку, а також утримання дітей у *дошкільних закладах* та ін. Фінансування виплат із С. ф. с. відбувається переважно у формі витрат *бюджету державного* СРСР, витрат підприємства — фонд соціально-культурних заходів і житл. буд-ва, витрат з централізованих союзних фондів соціального страхування й соціального забезпечення колгоспників та ін. У ході комуністичного будівництва розширюється коло потреб, що повністю або частково забезпечуються із С. ф. с. Це пов'язано із зростанням можливостей соціалістичного суспільства в міру його розвитку. Виплати й пільги із С. ф. с. в Рад. Союзі неухильно зростають. Якщо 1965 в розрахунку на душу населення вони становили 182 крб., то 1982 — 475 крб., у т. ч. на Україні відповідно — 164 крб. і 447 крб. Розподіл через С. ф. с. в міру розв'язання завдань періоду розвинутого соціалізму поступово підготує умови для переходу до більш високих, комуністичних форм розподілу.

СУСПІ́ЛЬНО КОРИ́СНА ПРА́ЦЯ — види трудової діяльності, спрямовані на створення матеріальних і духовних благ, що забезпечують задоволення потреб суспільства відповідно до їхньої структури і величини. Ступінь респ. корисності будь-якої праці характеризується її значущістю для суспільства, вимірюваною ефективністю *конкретної праці*. Див. також *Праця*.

СУСПІ́ЛЬНО НЕОБХІ́ДНИЙ РОБО́ЧИЙ ЧАС — час, необхідний для виготовлення будь-якої *споживної вартості* за середніх суспільно нормальних умов виробництва (середнього рівня техніки, кваліфікації робітників та *інтенсивності праці*). Затратами С. н.р.ч. на одиницю *товару* визначають величину його *вартості*. Ці затрати не є постійними, з підвищенням *продуктивності праці* вони зменшуються. Така тенденція — наслідок прояву прогресу суспільства в розвитку *продуктивних сил*. С. н. р. ч. впливає на пропорції, що складаються у виробн. За капіталізму, основаного на приватній власності на засоби виробн., цей вплив здійснюється через конкуренцію.

Соціалістична д-ва, здійснюючи *планування народного господарства*, через систему екон. важелів і стимулів створює умови для неухильного зниження затрат С. н. р. ч., що є одним з найважливіших факторів підтримання оптимальних пропорцій в народному господарстві, підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

СУСПІ́ЛЬНОГО ДО́ГОВО́РУ ТЕО́РІЯ — бурж. ідеалістичне вчення про походження *держави* і *права*, що вважає їхнє виникнення результатом укладеного між людьми договору. Згідно з С. д. т. д-ві і праву передував «природний стан» суспільства, який представники С. д. т. розглядали або як «війну всіх проти всіх» (Т. *Гоббс*), або як ідилічну свободу (Ж. Ж. *Руссо*). Ідеї договірного походження д-ви виникли в давнину (*Моцзи, софісти, Сократ, Епікур*), проте як політичне вчення оформилися в 17—18 ст. у зв'язку з боротьбою буржуазії за владу. Спираючись на головну ідею С. д. т.— ідею народного суверенітету, що проголошувала народ джерелом і носієм влади, прогресивні бурж. ідеологи вимагали ліквідації феод. політ. інститутів, привілеїв і станової нерівності. Деякі прибічники С. д. т. (Т. Гоббс, Г. *Гроцій*, Ф. *Прокопович*) заперечували суверенітет народу після укладення договору, захищали монархічний лад; інші (Ж. Ж. Руссо, Д. *Дідро*, Дж. *Мільтон*, О. М. *Радищев, декабристи*), виходячи з С. д. т., вимагали встановлення демократичної республіки. Однак у цілому С. д. т., що увічнювала «природне право» мати приватну власність і фактично виправдовувала екон. нерівність людей, мала бурж. характер, а «ідеальна» д-ва, яку відстоювала С. д. т., насправді виявилася не органом захисту інтересів народу, а органом панування буржуазії.

СУСПІ́ЛЬНО-ЕКОНОМІ́ЧНА ФОРМА́ЦІЯ — історичний тип суспільства, цілісний «соціальний організм», що базується на певному *способі виробництва*, характеризується специфічною структурою (*базисом і надбудовою*) і законами виникнення, функціонування й розвитку. Одна з осн. категорій *історичного матеріалізму*. Історії відомі п'ять С.-е. ф., що становлять ступені історичного прогресу: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична (див. *Первіснообщинний лад, Рабовласницький лад, Феодалізм, Капіталізм, Комунізм*). Вироблене марксизмом поняття «суспільно-економічна формація» вперше дало змогу науково обгрунтувати положення про те, що кожний ступінь розвитку суспільства характеризується особливостями, які зумовлені способом виробництва й відрізняють його від ін. ступенів; виявити повторюваність, спільність суттєвих рис у країнах з однаковим рівнем розвитку виробництва, розкрити причини виникнення *класів суспільних* і *класової боротьби*, їхню роль у житті суспільства, відкрити специфічні і заг. закони розвитку формацій і тим самим представити історію суспільства як природничо-істор. закономірний процес. Перехід від однієї С.-е. ф. до іншої здійснюється шляхом *революції соціальної*, яка розв'язує антагоністичні суперечності між новими *продуктивними силами* і застарілими *виробничими відносинами*, а також між базисом і надбудовою. Капіталізм завершує розвиток класово антагоністичного суспільства.

Соціалістична революція знаменує початок епохи переходу в світовому масштабі від капіталізму до комунізму, першою фазою якого є *соціалізм* (див. також *Розвинуте соціалістичне суспільство*), від передісторії людства до його справжньої історії. В умовах комунізму на основі ліквідації соціальної нерівності, всебічного розвитку виробництва, науки і техніки, всіх сутнісних сил людини вперше в історії створюються умови для необмеженого прогресу людства.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова; т. 27. Маркс К. Лист Павлу Васильовичу Анненкову в Париж, 28 грудня 1846 р.; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; Проблемы социально-экономических формаций. Историко-типологические исследования. М., 1975; Общественно экономические формации. Проблемы теории. М., 1978.

Ю. В. Осичнюк.

СУСПІ́ЛЬСТВО — найзагальніша система зв'язків і відносин між людьми, що складається в процесі їхньої життєдіяльності (в цьому розумінні вживається термін «людське С.»); історично визначений тип соціальної системи (первісне, рабовласницьке, феод., капіталістичне, комуністичне С.); специфічна форма соціальної організації (рад. С.), що склалася в процесі істор. розвитку даної країни. В процесі своєї життєдіяльності С. створює й розвиває матеріальну й духовну *культуру* — систему соціальних цінностей, способів передання набутого досвіду від покоління до покоління людей. Основа життя С.— *виробництво* матеріальних благ, що являє собою взаємодію С. з *природою*. В процесі своєї матеріально-виробничої діяльності люди вступають в об'єктивні, незалежні від їхньої волі й свідомості *виробничі відносини*. Останні зумовлюють соціально-класові, політ., правові, моральні, релігійні, організаційні та ін. типи *суспільних відносин*, сукупність яких є сутністю *людини*. На певному істор. ступені розвитку С. виникають *класи суспільні*, боротьба яких виступає рушійною силою розвитку рабовласницького, феодального і капіталістичного С. Крім класів, до складу С. входять *групи соціальні, нації, народності*, трудові колективи, ін. людські об'єднання, а також індивіди. В процесі соціалістичних перетворень ліквідуються класові антагонізми, експлуатація людини людиною, формується соціально-політична та ідейна єдність С. (див. *Соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*). В умовах розвитку соціалістичного С. стираються соціальні грані між *робітничим класом, селянством* і *інтелігенцією*. XXVI з'їзд КПРС дійшов висновку, що «становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64). *Комунізм* буде безкласовим суспільством.

З виникненням марксизму вивчення С. було поставлено на наукову основу. Марксизм-ленінізм досліджує С. в усій його складності, суперечливості й динаміці, роз-

глядає розвиток С. як природноістор. процес, розкриває закономірності й рушійні сили прогресу С., вказує шляхи революц. переходу людства до комунізму, викриваючи неспроможність і апологетичну сутність бурж. концепцій суспільства. *В. І. Куценко.*

«СУСПІ́ЛЬСТВО СПОЖИВА́ННЯ» — бурж. апологетична концепція, яка намагається довести перетворення експлуататорського бурж. ладу на «суспільство споживання», характер якого ніби визначає рівень масового споживання матеріальних благ. Виникла в кінці 50-х —на поч. 60-х рр. 20 ст. Її представники: Дж. *Гелбрейт,* У. Ростоу, Дж. Катона (США), Р. Рюйє, Ж. Фурастьє (Франція) та ін. Осн. вадами цієї концепції є ігнорування відносин приватнокапіталістичної *власності* на засоби виробн., що визначають характер бурж. ладу, метафізичне тлумачення *споживання* у відриві від *виробництва,* затушовування осн. суперечності капіталізму — суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення результатів праці. Споживання за капіталізму визначається експлуататорськими за своєю суттю *виробничими відносинами,* які зумовлюють нижчий порівняно з нормальним *відтворенням* робочої сили рівень особистого споживання більшості трудящих. У США, напр., за офіц. даними 1980, налічувалося 34 млн. чол., *життєвий рівень* яких був нижчий за законодавчо встановлений рівень бідності. Разом з тим пануючий клас паразитично споживає значну частину *національного багатства.* Отже, концепція «С. с.» суперечить капіталістичній дійсності. Класова спрямованість її полягає в тому, щоб замаскувати антагоністичну природу капіталізму, створити своєрідний культ споживацтва, який відволікав би трудящих від соціально-політ. боротьби, а також стимулював споживчий попит і тим самим впливав на розвиток капіталістичної економіки.

С. В. Мочерний.

СУТИ́СКИ — селище міського типу Тиврівського р-ну Вінн. обл. УРСР. Розташовані на р. Пд. Бузі, за 9 км від залізнич. ст. Гнівань. 6,4 тис. ж. (1983). У селищі — з-ди «Автоелектроапаратура» та хлібний, тиврівські райсільгосптехніка і райсільгоспхімія, птахоінкубаторна станція, підприємства побутового обслуговування. Вечірній маш.-буд. технікум, 2 середні школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 2 б-ки. С-ще міськ. типу — з 1972.

СУТКІВЕ́ЦЬКА ЦЕ́РКВА-ФОРТЕ́ЦЯ, Покровська церква — пам'ятка укр. архітектури 15 ст. у с. Сутківці (тепер Ярмолинецького району Хмельницької обл.). Збудована 1476 шляхтичами Сутківськими. С. ц.-ф. являє собою двоповерхову, хрещату в плані споруду. По всьому периметру будівлі розташовані бійниці, а на рогах центрального приміщення — маленькі башти. В завершенні стін проходить пояс *машикулів.* Чотири напівкруглі башти-*абсиди* примикають до центр. квадратного приміщення, середній *неф* якого має розміри 8 × 8 м. Абсиди першого поверху перекрито зірчатими склепіннями, а центр. приміщення — циліндричними розпалубками, які спираються на чотири *арки,* що з'єднують його з бічними, та центр. стовпами. Центр. приміщення (висота якого бл. 18 м) мало двосхилий дах, що спирався на південну і північну стіни, а башти-абсиди — намети. Ненаукова реставрація на поч. 20 ст. спотворила

Сутківецька церква-фортеця. 1476.

первісний вигляд церкви. Під пізнішою штукатуркою в інгер'єрі зберігаються первісні фрески.

СУ́ТНІСТЬ І ЯВИ́ЩЕ — філософські категорії, що виражають моменти, рівні руху пізнання двох різних, але взаємопов'язаних сторін дійсності. Категорія *сутності* виражає головне, визначальне в предметі, таке, що зумовлене глибинними, необхідними внутр. зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теор. мислення (див. *Емпіричне і теоретичне*). Категорія *явища* відображає зовн. властивості, процеси, зв'язки предмета, які пізнаються безпосередньо у формі живого *споглядання.* Сутність завжди виступає як внутр. зміст явищ, прихований від безпосереднього сприйняття, явище — як зовн. розкриття сутності, форма її прояву. Категорії С. і я. нерозривно пов'язані між собою. *Агностицизм* розриває діалектичний зв'язок С. і я., розглядає сутність як непізнаванну «річ у собі» (див. *«Річ у собі» і «річ для нас»*), що не розкривається в явищах. Ідеалісти наділяють сутність речей духовним, ідеальним змістом, вважаючи його первинним щодо матеріальної речі. *Діалектичний матеріалізм* розглядає С. і я. в діалектичній єдності, як щаблі руху пізнання. Явище виражає якусь сторону сутності, сутність завжди проявляється в конкретних предметах або процесах. «Сутність являється. Явище істотне» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 211). Сутність може розкриватися в сукупності явищ, але С. і я. не збігаються. При пізнанні сутності відбувається перехід від чуттєвого сприйняття, зовн. констатації та опису явищ до абстрактного мислення і створення теорії досліджуваного об'єкта. У взаємовідношенні С. і я. розкривається діалектика *зовнішнього і внутрішнього,* одиничного і загального (див. *Одиничне, особливе, загальне*), відносно істинного й абсолютно істинного, діалектика процесу пізнання як заглиблення в сутність різних порядків. «Думка людини безконечно заглиблюється від явища до сутності, від сутності першого, так би мовити, порядку, до сутності другого порядку і т. д. б е з к і н ц я» (там же). С. і я. можуть змінюватися, розвиватися відповідно до заг. законів розвитку матеріального світу. *В. Г. Яценко.*

СУ́ТО, басуто — народ, який живе в *Лесото,* прилеглих районах Пд.-Афр. Республіки і частково в Ботсвані. Заг. чисельність — 3,27 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — сесуто, належить до мовної сім'ї *банту.* За релігією більшість С.— християни, незначна частина зберігає місц. традиційні реліг. вірування. Осн. заняття — скотарство (вівчарство) і землеробство.

СУ́ТРИ (санскр. сутра — нитка; правило, вислів) — давньоінд. трактати з філософії, моралі, політики, права, граматики тощо, збірники висловлювань повчального характеру. Виникли в серед. 1-го тис. до н. е. Мова С. відзначається образністю й афористичністю.

СУУКСУ́, Суук-Су — урочище на Пд. березі Криму поблизу Гурзуфа, де міститься могильник часів раннього середньовіччя (6—10 ст.). Розкопками, що їх провадили 1903—07, досліджено понад 200 поховань, в яких виявлено різні поховальні споруди: склепи, могили. Більшість поховань були групові. Найбагатші поховання виявлено в склепах. У похованнях знайдено посуд і різноманітні прикраси: золоті й бронзові вискові кільця, фібули (застібки), поясні пряжки з різнокольорового скла і каменів, намистини, браслети тощо. Питання про етнічну і культурну належність могильника є дискусійним. Одні вчені пов'язують його з кримськими *готами,* інші — з еллінізованим сармато-аланським населенням Тавріки.

Суфанувонг.

СУФАНУВО́НГ (н. 13.VII 1909, Луангпрабанг) — політ. і держ. діяч Лаосу. Освіту здобув у Франції. В 1945—49 — командуючий армією антиколоніального руху Лао Іссара, 1950—56 — керівник Єдиного нац. фронту Лаосу. З 1956 — голова Патріотичного фронту Лаосу (з 1979 — *Фронт національного будівництва Лаосу*). З 1975 — президент Лаоської Нар.-Демократичної Республіки (ЛНДР) і голова Верховних нар. зборів ЛНДР. Член Політбюро ЦК Нар.-революц. партії Лаосу.

СУФІ́ЗМ (від араб. суфі — одягнений у волосяницю) — містична течія в *ісламі* (як у *шиїзмі,* так і в *сунізмі*), що проповідує злиття людини з богом через *аскетизм* і внутрішнє самовдосконалення. С. виник у 8 ст. на тер. сучас. Іраку і Сірії, оформився в 11—12 ст. під впливом *неоплатонізму,* буддійської, іудейської та християнської релігій. Поширений гол. чин. в Ірані та Індії. В сучас. умовах С. на Сході відіграє досить значну роль. В СРСР суфізм припинив існування у 20-х рр. 20 ст.

СУ́ФІКС (від лат. suffixus — прикріплений) — частина слова — *морфема,* що стоїть між *коренем слова* і *флексією.* Деякі мовознавці визначають С. як частину слова, що стоїть після кореня (тобто С. вважають і закінчення). С. є важливим засобом *словотвору.*

Д. Сухе-Батор.

П. П. Сухецький.

М. М.Суходолов. Бандуристка. Дерево. 1960.

Розрізняють С. словотворчі, або деривaційні, що служать для творення нових слів (виш-няк, сумн-ий), і формотворчі, або реляційні, за допомогою яких утворюються форми слів (ніжний — ніжн-іш-ий). За допомогою С. утворюються різні частини мови, але найчастіше — іменники й прикметники. Є С. продуктивні, що широко використовуються в сучасній мові, і непродуктивні, що тепер для утворення нових слів вживаються рідко або й зовсім не вживаються.

СУФЛЕ́Р (франц. souffleur, від souffler, тут — підказувати) — працівник театру, що стежить за *репетицією* або виставою за вивіреним текстом п'єси (суфлерський примірник) і у разі потреби підказує акторам текст ролі.

СУФО́ЗІЯ (від лат. suffosio — підкопування, підривання) — процес вимивання і винесення твердих часточок та *вилуговування* розчинних речовин гірських порід і ґрунтів водою, що рухається в них. Сприятливими умовами для розвитку С. є: неоднорідність гранулометричного (див. *Гранулометрія*) та хіміко-мінерального складу порід, наявність у них тріщин і порожнин, переверствовування порід з різною *водопроникністю*, вміст водорозчинних речовин (насамперед хлористих, хлористо-сульфатних, карбонатних солей), значні швидкості руху води тощо. Відбувається С. в *лесах*, *пісках* і деяких ін. гірських породах. Розрізняють С. м е х а н і ч н у — винесення дрібних мінеральних часточок, х і м і ч н у — вилуговування розчинних речовин і х і м і к о - м е х а н і ч н у — переміщення речовини за участю мех. і хім. процесів. Внаслідок С. відбувається перевідкладення речовини, нагромадження продуктів виносу на схилах. Нерідко вона зумовлює осідання порід, а також утворення на земній поверхні провалів, улоговин (див. *Блюдця степові*), суфозійних *зсувів* та ін. С. завдає шкоди інженерним (особливо гідротех. і гірничопром.) спорудам, с.-г. угіддям. Для запобігання її здійснюють заходи, спрямовані на упорядкування стоку поверхневих вод, уповільнення руху *підземних вод*, осушення або штучне зміцнення порід — цементацію, силікатизацію (див. *Силікатизація ґрунтів*), влаштовують спец. (т. з. зворотні) *фільтри* тощо. Досліджує С. *інженерна геологія*.

П. Ю. Кущ.

СУФРАЖИ́ЗМ (англ. suffragism, від лат. suffragium — виборче право) — бурж. жіночий рух за надання жінкам однакових з чоловіками виборчих прав. Виник у 2-й пол. 19 ст. у Великобританії; поширився в США, Німеччині та ін. країнах. Рух С. не спирався на трудящих жінок, тому він не став масовим. Припинився після 1-ї світової війни, коли в ряді країн під впливом революц. боротьби жінки дістали виборчі права. Див. також *Фемінізм*.

СУХА́ ПЕРЕГО́НКА ДЕРЕВИ́НИ, піроліз деревини — термічний розклад *деревини* при т-рі 275—380 °С без доступу або з обмеженим доступом повітря. В результаті С. п. д. залежно від породи дерева та умов *піролізу* отримують з 1 м³ деревини: 80—100 кг газоподібних продуктів, 280—400 кг рідинного дистиляту, 140—180 кг деревного вугілля. Газоподібні продукти містять 10—20 % *метану*, бл. 3 % *етилену*, бл. 30 % монооксиду вуглецю, невелику кількість *водню*, решта становить двоокисд вуглецю. В склад рідинного дистиляту входять бл. 180 різних речовин: *кислоти*, *спирти*, *кетони*, *альдегіди*, прості й складні *ефіри*, *феноли*, *лактони*, *вуглеводи*, *вуглеводні*, *гетероциклічні сполуки* та ін. З рідинного дистиляту одержують *оцтову кислоту* (20—30 кг з 1 м³ деревини), *метиловий спирт* (5—6 кг з 1 м³ деревини) та суміші органічних розчинників. Деревне вугілля використовується в доменному виробн. *чавуну*, *феросплавів*, для виготовлення вугільних електродів, у хім. пром-сті — для одержання *активного вугілля* та *сірковуглецю*. С. п. д. здійснюють у печах періодичної або неперервної дії.

Літ.: Козлов В. Н. Пиролиз древесины. М., 1952; Корякин В. И. Термическое разложение древесины. М., 1962.

А. Я. Ільченко.

СУХА́РТО (Suharto; н. 8.VI 1921, Кемусу, біля Джок'якарти) — держ. діяч Індонезії, генерал. Брав участь у збройній боротьбі індонез. народу проти голл. колонізаторів 1945—49. Після війни обіймав ряд вищих командних посад в армії. В 1963—65 — командуючий військами стратегічного резерву сухопутних сил. Після приходу до влади правого військ. угруповання (30.IX 1965) С.— міністр-командуючий сухопутними силами. З березня 1966 виконував функції глави виконавчої влади. З лютого 1967 — в. о. президента, з березня 1968 — президент Індонезії (є також главою уряду і верховним головнокомандуючим).

СУ́ХЕ-БА́ТОР Дамдіни (2.II 1893, аймак Цецен-Хана, тепер Сухе-Баторський аймак — 22.II 1923, Урга, тепер м. Улан-Батор) — монг. політ. і держ. діяч, засновник *Монгольської народно-революційної партії* (МНРП), керівник *Монгольської народної революції 1921*. Н. в сім'ї бідняка-арата. В 1912—18 служив в армії феод.-теократичної Монголії. За мужність прозваний «Батор» (богатир, герой). З 1919 працював складачем у друкарні м. Урги. Під впливом ідей Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії С.-Б. став на шлях боротьби за нац. і соціальне визволення монг. народу. В 1919 організував в м. Урга перший в Монголії нелегальний революц. гурток. У 1920 С.-Б. очолив утворену шляхом злиття його гуртка з революц. гуртком Х. *Чойбалсана* революц. орг-цію, яка стала основою Монг. нар. партії (МНП; організаційно оформилась 1921, з 1925 — МНРП). З 1921 С.-Б. — член ЦК МНП. З 1921 С.-Б.— військ. міністр Тимчасового нар. уряду і головнокомандуючий Нар. армією. Під керівництвом С.-Б. Нар. армія 1921 розгромила кит. мілітаристів; разом з частинами Червоної Армії, яка прийшла їй на допомогу, розбила білогвардійські банди Унгерна. З 10.VII 1921 С.-Б.— військ. міністр Нар. уряду Монголії. 5.XI 1921 С.-Б. брав участь у підписанні в Москві Угоди про дружбу між РРФСР і Монголією, був прийнятий В. І. Леніним. За заслуги в боротьбі проти білогвардійських банд Рад. уряд 1922 нагородив С.-Б. орденом Червоного Прапора РРФСР.

СУ́ХЕ-БА́ТОР — місто на Пн. Монгольської Народної Республіки, адм. ц. Селенгинського аймака. Пристань на р. Орхоні, поблизу її впадіння в Селенгу. Залізнична станція на залізниці Москва — Улан-Батор. Бл. 15 тис. ж. Домобудівний та деревообр. комбінати, сірникова ф-ка, підприємства харч. пром-сті. Вет. технікум. Місто утворене 1940, назване на честь монг. політ. і держ. діяча *Сухе-Батора*.

СУХЕ́ЦЬКИЙ Петро Петрович (н. 8.II 1937, с. Савинці, тепер Рокитнянського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1965. В 1952—57 — механізатор колгоспу «Прогрес» с. Савинців, у 1957—60 — в лавах Радянської Армії, у 1960—71 — тракторист того ж колгоспу, з 1971 очолює механізовану ланку кукурудзоводів, яка славиться високими сталими врожаями зернової кукурудзи. Делегат XXV з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора.

М. Н. Петренко.

СУХИ́Й ЄЛА́НЧИК, Сухий Яланчик — річка в Донец. обл. УРСР і Ростов. обл. РРФСР, права прит. *Мокрого Єланчика* (бас. Азовського м.). Довж. 77 км, площа бас. 515 км². Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні.

СУХИ́Й ЛИМА́Н — лиман на пн. березі Чорного м., на Пд. Зх. від м. Одеси. Площа 15 км², довж. 8,5 км, шир. від 0,1 до 3,0 км, глиб. (після поглиблення) до 14 м. Утворився внаслідок затоплення пониззя прибережних балок. Через пересип, що відокремлює С. л. від моря, прорито канал завширшки понад 100 м для проходження мор. суден у *Іллічівський морський порт* торговельний та до причалів міжнародної поромної переправи Іллічівськ — Варна (Болгарія), яка діє з 1978.

Ю. О. Амброз.

СУХИ́Й ТАШЛИ́К — річка в Кіровогр. обл. УРСР, ліва прит. *Синюхи* (бас. Пд. Бугу). Довж. 57 км, площа бас. 741 км². Тече Придніпровською височиною, русло звивисте. Живлення переважно снігове. На С. Т. споруджено ставки, воду ріки використовують для зрошування.

СУХИ́Й ТОРЕ́ЦЬ — річка у Харків. і Донец. областях УРСР, ліва прит. *Казенного Торця* (бас. Дону). Довж. 101 км, площа бас. 1610 км². Має рівнинний характер. Живлення переважно снігове. Воду річки використовують гол. чин. для зрошування. На С. Т.— міста Барвінкове і Слов'янськ.

СУХИ́НОВ Іван Іванович [бл. 1795, с. Краснокам'янка, тепер

с. Червона Кам'янка Олександрійського р-ну Кіровогр. обл.— 1 (13). XII 1828] — декабрист, поручик. З дворян. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закорд. походів рос. армії 1813—14. З 1819 служив у Черніг. полку. В 1825 зблизився з членами *Товариства об'єднаних слов'ян*. У вересні 1825 був прийнятий у *Південне товариство декабристів*. Один з організаторів і керівників *Чернігівського полку повстання*. Заарештований у лютому 1826 в Кишиневі. Військ. суд засудив його до страти, яку було замінено довічною каторгою. Каторгу відбував на Нерчинських рудниках (Сх. Сибір). У 1828 зробив спробу підняти повстання в Зерентуйській тюрмі з метою звільнення всіх ув'язнених декабристів. Змову було розкрито, і С. засуджено до розстрілу. Напередодні страти покінчив життя самогубством.

СУХІШВІ́ЛІ Ілля Ілліч [н. 22.III (4.IV) 1907, Тбілісі] — груз. рад. артист балету, балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. В 1924 закінчив Студію груз. нар. танцю (Тбілісі). В 1926—45 (з перервами) — соліст балету і постановник груз. танців у Груз. театрі опери та балету ім. З. Паліашвілі. Спільно з Н. *Рамішвілі* організував (1945) і став худож. керівником Ансамблю нар. танцю Грузії (його соліст до 1954). Серед постановок — «Парца», «Хорумі», Груз. і Хевсурська сюїти, хореографічна композиція «Витязь у тигровій шкурі» (за поемою Ш. Руставелі). Не раз гастролював на Україні. Постановник танців в опері «Даїсі» З. Паліашвілі (1938, Київ. театр опери та балету) і в опереті «Кето і Коте» В. Долідзе (1939, Київ. театр муз. комедії). Ставив також груз. нар. танці в *Ансамблі танцю УРСР* ім. П. П. Вірського. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1949.

СУХОВЕРШИ́ННІСТЬ — усихання вершин дерев. Найчастіше спостерігається під час засухи, при заморозках, заболочуванні, задимленні атмосфери, пошкодженні грибами, комахами. З а х о д и б о р о т ь б и — усунення причин, що викликають С. Інколи С. переходить у *сухостій* у лісі.

СУХОВЕ́РШКИ (Prunella) — рід рослин родини *губоцвітих*. Багаторічні трави з супротивними листками. Квітки зібрані в густі колосовидні верхівкові суцвіття. Віночок двогубий. Плід з чотирьох горішків. Відомо до 7 видів, пошир. переважно в Середземномор'ї. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР — 3. Медоноси. Найпошир. С. з в и ч а й н і (P. vulgaris) з ліловими квітками; росте на луках, лісових галявинах, по берегах річок, як бур'ян вздовж шляхів тощо майже по всій Україні.

СУХОВІ́Й — сухий гарячий вітер. Для С. характерні низька відносна вологість (до 30 %), висока т-ра повітря (25° і вище), значна швидкість (понад 5 м/с). Виникають С. на периферії *антициклону* внаслідок трансформації *повітряних мас*, переважно при вітрах сх., пд.-сх. і пд. напрямів. При С. відбувається інтенсивне випаровування з поверхні грунту, порушуються водний режим і обмін речовин у рослин. Це призводить до ушкодження с.-г. культур (жовкнення і підсихання листя, *запал хлібів*) та зниження врожаю чи навіть до його загибелі. В СРСР С. бувають у степовій і напівпустельній зонах, а також в окремих районах лісостеп. зони. На тер. України є два осередки з великою кількістю С.: на Сх. (гол. чин. Ворошиловгр. і Донец. області) та на Пд. республіки (Микол., Дніпроп., Запоріз., Херсон. області та степові райони Крим. обл.). Пересічна кількість днів з С. за теплий період становить тут 25—30, в окремі роки — 50—60 днів. Для боротьби з С. проводять *агролісомеліорацію, зрошення*, спец. агротех. заходи, впроваджують посухостійкі сорти сільськогосподарських культур тощо. Див. також *Вітри місцеві*.

В. І. Ромушкевич.

СУХОВО́-КОБИ́ЛІН Олександр Васильович [17 (29).IX 1817, Москва — 11(24).III 1903, Больє, Франція] — рос. драматург, акад. Петерб. АН (з 1902). В історію рос. л-ри увійшов як автор трилогії «Весілля Кречинського» (пост. 1855, вид. 1856), «Справа» (1869, пост. 1882), «Смерть Тарелкіна» (1869, пост. 1900), виданої під назвою «Картини минулого» (1869). Тут С.-К. подав картину морального зубожіння й розкладу дворянства, викривав хижацтво й свавілля бюрократичного й поліцейського апарату Росії. Вперше укр. мовою «Весілля Кречинського» поставлено 1880 у Львові. На сюжет цієї п'єси створено однойменний мюзикл (лібретто К. Рижова, муз. О. Колкера). Деякі п'єси екранізовано.

Тв.: Трилогия. Свадьба Кречинского. — Дело.— Смерть Тарелкина. М., 1966; У к р. п е р е к л.— Весілля Кречинського. К., 1950.

Ю. І. Корзов.

СУХОДІ́ЛЬСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодонській міськраді. Залізнична ст. Краснодон. Засн. в 50-х рр. 20 ст. як с-ще Верхньодуванне в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. З 1972 — місто С. У місті — 3 кам.-вуг. шахти, шахтоуправління, 2 збагачувальні ф-ки, будинок побуту, 2 комбінати комунальних підприємств. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Палац культури, 2 клуби, 9 бібліотек.

СУХОДО́ЛОВ Микола Макарович (н. 4.V 1920, с. Нагутське, тепер Мінераловодського р-ну Ставр. краю) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1954. В 1945—51 навчався в Київ. худож. ін-ті у *Л. Муравіна* та М. *Лисенка*. Твори: пам'ятники — М. Щорсу в Києві (1954), В. І. Леніну в Запоріжжі (1964; обидва — у співавт.), В. І. Леніну в м. Овручі Житомир. обл. (1972), в м. Новомосковську Дніпроп. обл. 1975), у м. Попасній Ворошиловгр. обл. (1979) та ін.; композиція «Бандуристка» (1960); портрети — М. Гоголя (1958), поета П. Безпощадного (1958—59), письменника М. Тихонова (1961), поета Г. Бойка (1981).

СУХОДО́ЛЬСЬКИЙ Володимир Олексійович [4 (16).VI 1889, м. Ромни, тепер Сум. обл.— 13.XI 1962, Київ] — укр. рад. драматург. Закінчив Петрогр. політех. ін-т (1917). Працював у Ленінграді та на Україні як інженер-гідроенергетик. Перші п'єси («Напередодні», «Степ чекає») опублікував 1930. Автор п'єс, зокрема «Устим Кармалюк» (1937) і «Тарасова юність» (про Т. Шевченка, 1938). Під час Великої Вітчизн. війни писав одноактівки для фронтових театр. бригад. З післявоєнних п'єс відомі «Дальня Олена» (1948) — про життя робітників і «Арсенал» (1957), присвячена революц. подіям на Україні. Виступав і як кінодраматург.

Літ.: П'єси. К., 1980; Негода. К., 1962 [у співавт.].

СУХОДО́ЛЬСЬКИЙ Олексій Львович (28.III 1863, Київ — 15.IV 1936, Москва) — укр. актор, режисер. З 1879 працював у рос. *театрі Бергоньє* у Києві. В укр. театрі з 1891 (трупа О. Василенка). Пізніше грав у трупах М. Л. *Кропивницького*, Г. *Деркача*. В 1894—98 очолював укр. трупу разом з О. Сусловим (див. *Суслова О. З. і Суходольського О. Л. трупа*), 1898—1918 — власну трупу (див. *Суходольського О. Л. трупа*). В 1920—28 працював у Югославії як актор укр. трупи та помічник режисера в Белградському оперному театрі. В 1929 повернувся до СРСР. У 1930—32 — керівник пересувного укр. театру «Гарт», 1932—33 — актор Держ. укр. театру РРФСР (Москва). Серед ролей — Панас («Циганка Аза» Старицького), Карпо («Лимерівна» Панаса Мирного), Хома («Назар Стодоля» Шевченка), Аким («Влада темряви» Л. Толстого) та ін. Автор п'єс «Хмара», «Помста, або Загублена доля», перекладів та переробок рос. драм. творів.

Є. С. Хлібцевич.

СУХОДО́ЛЬСЬКОГО О. Л. ТРУ́ПА — укр. мандрівний театр з базою у Харкові. Худож. керівник, режисер і хормейстер — О. *Суходольський*. Діяла 1898—1918 спочатку як т-во, згодом як антреприза. Створена з групи акторів, які відокремились із *Суслова О. З. і Суходольського О. Л. трупи*. До С. О. Л. т. запрошували і профес. акторів. В різний час тут працювали І. Васильківський, А. Войцехівська, С. *Глазуненко*, М. *Дикова*, Г. Донська, І. Зазимовський (художник), П. Карпенко, Л. Круглякова, К. *Підвисоцький*, Л. *Сабінін* та ін. В репертуарі—твори Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, О. Островського, Л. Толстого. Трупа виступала на Україні, в Молдавії, на Дону, на Закавказзі, у Москві та Петербурзі. У 1911 гастролювала в столиці Болгарії Софії (вистави: «Назар Стодоля» Шевченка, «Наталка Полтавка» Котляревського, «Невольник» Кропивницького, «Циганка Аза» Старицького, «Тарас Бульба» за М. Гоголем та ін.). У 1908—09 С. О. Л. т. працювала спільно з *Суслова О. З. трупою*.

П. К. Медведик.

СУХОЖИ́ЛОК — частина поперечносмугастого *м'яза*. Являє со-

І. І. Сухішвілі.

О. В. Сухово-Кобилін.

О. Л. Суходольський.

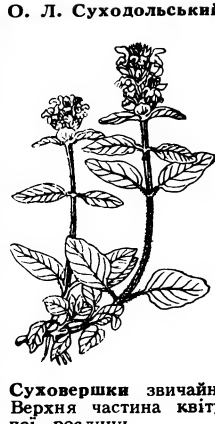

Суховершки звичайні. Верхня частина квітучої рослини.

бою сполучнотканинний утвір, яким м'яз прикріплюється до кістки і при скороченні приводить її в рух. Форма С. різноманітна: у довгих і вузьких м'язів — циліндрична, у коротких і широких — у вигляді пластин (*апоневроз*). Деякі С., напр. довгі згиначі пальців, оточені *синовіальною оболонкою*. Функція С. може порушуватись внаслідок запальних захворювань, травм тощо.

Ю. Я. Полулях.

П. О. Сухой.

СУХО́Й Павло Осипович [10 (22). VII 1895, с. Глибоке, тепер місто Вітеб. обл. БРСР — 15.IX 1975, Москва] — рад. авіаконструктор, двічі Герой Соціалістичної Праці (1957, 1965). Після закінчення Моск. вищого тех. уч-ща (1925) працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті, потім — гол. конструктором літакобудівного з-ду. Під його керівництвом створено понад 50 конструкцій літаків. Літак його конструкції Су-2 успішно застосовувався під час Великої Вітчизн. війни. С.— один із засновників реактив. і надзвук. авіації. Після війни конструкторське бюро, очолене С., створило ряд надзвукових сучас. бойових літаків (Су-9, Су-10, Су-76 та ін.). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1975. Ленінська премія, 1968.

Г. Й. Сухомел.

СУХОМЕ́Л Георгій Йосипович [30.VIII (11.IX) 1888, с. Миколаївка, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.— 18.VII 1966, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гідравліки й гідромеханіки, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1957). Член КПРС з 1952. Закінчив (1913) Київ. політех. ін-т, 1914—48 викладав у цьому ж вузі (з 1927 — професор), з 1916 — одночасно у Київ. гідромеліоративному ін-ті. У 1940—58 — директор Ін-ту гідрології (1944—63 — Ін-т гідрології і гідротехніки, тепер Ін-т гідромеханіки) АН УРСР. Розвинув теорію різнорозмірного руху рідини з вільною поверхнею у відкритих водотоках, експериментально виявив і теоретично довів можливість двох форм руху води у відкритих річищах і гідротех. спорудах. Досліджував проблеми інженерної гідравліки. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Тв.: Про нерівномірний рух рідин у відкритих водотоках і спорудах на них. К., 1938; Неравномерное движение жидкости в открытых руслах и гидротехнических сооружениях. М.— Л., 1940; Вопросы гидравлики открытых русел и сооружений. К.— Львов, 1949; Исследование движения судов по ограниченным фарватерам. К., 1956 [у співавт.].

СУХОМЛИ́Н Кирило Васильович [11 (23).V 1886 — 26.VIII 1938] — держ. і парт. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Краснопіллі (тепер Коропського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї робітника. З 1904 працював у депо на станціях Борзя, Маньчжурія (Забайкалля), де вів революц. роботу. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції входив до складу військ.-революц. к-ту Окружного бюро Рад робітн., солдат. і сел. депутатів Сх. Сибіру. В роки громадян. війни — учасник партизан. руху на Далекому Сході. З 1920 — на профспілковій роботі на Україні. З 1925 — заст. голови ЦКК КП(б)У і наркома РСІ УРСР, 1925—27 — нарком праці УРСР, 1927—32 — голова ВРНГ УРСР, 1932—33 — заст. Голови Раднаркому УРСР і одночасно голова Всеукр. Ради профспілок, 1933—34 — голова ЦКК КП(б)У — нарком РСІ УРСР. У 1935 — нарком місц. пром-сті УРСР, 1935—38 — голова Держплану і одночасно заст. Голови Раднаркому УРСР. На XV і XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. На VIII конференції КП(б)У обраний членом ЦКК, на IX—XIII з'їздах КП(б)У — членом ЦК. В 1926—30 — кандидат у члени Політбюро, 1930—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз обирався членом ВУЦВК і Президії ЦВК УРСР. Нагороджений орденом Леніна.

СУХОМЛИ́НСЬКИЙ Василь Олександрович (28.IX 1918, с. Василівка, тепер Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.— 2.IX 1970, смт Павлиш, тих же р-ну і області) — укр. рад. педагог, чл.-кор. АПН РРФСР (з 1957), АПН СРСР (з 1968), засл. учитель УРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Полтав. пед. ін-т (1939). Пед. діяльність почав 1935. Працював учителем у Василівській школі Онуфріїв. р-ну, учителем і зав. навч. частиною в Онуфріїв. серед. школі. У 1947—70 — директор Павлиської серед. школи. З 1955 — кандидат пед. наук, автор багатьох книг, брошур і статей, худож. творів для дітей. Розробляв питання теорії й методики комуністичного виховання в шкільному та сімейному колективах, всебічного розвитку особистості учнів, пед. майстерності. Особливу увагу приділяв вихованню дітей і молоді в дусі рад. патріотизму й пролет. інтернаціоналізму та соціалістичного гуманізму, проблемам розумового, морального, естетичного та трудового виховання школярів. Держ. премія УРСР (1974) за книгу «Серце віддаю дітям» (1969). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Удостоєний також медалі А. С. Макаренка. У Павлиші на могилі С. встановлено пам'ятник.

Іл. див. до ст. *Кіровоградська область*, т. 5, с. 206.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—5. К., 1976—77; Избранные педагогические сочинения, т. 1—3. М., 1979—81; Воспитание коммунистического отношения к труду. М., 1959.

Літ.: Тартаковский Б. С. Повесть об учителе Сухомлинском. М., 1972; Князюк В. К. Світ маленьких Гуліверів. К., 1976.

Н. П. Калениченко.

СУ́ХОНА — річка у Волог. обл. РРФСР, один з витоків *Північної Двіни*. Довж. 558 км, площа бас. 50,3 тис. км². Витікає з оз. Кубенського. Живлення переважно снігове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Через оз. Кубенське та канали сполучена з бас. Волги. Сплавна, судноплавна. На С.— міста Сокол, Тотьма, Великий Устюг.

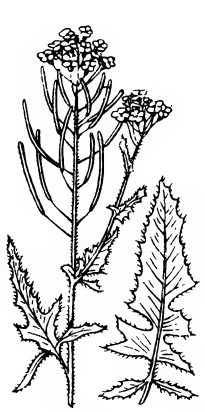

Сухоребрик Лезелія. Верхня частина рослини і лист.

СУ́ХОНЬ (Suchoň) Еуген (н. 25.IX 1908, Пезінок, поблизу Братислави) — словацький композитор, нар. арт. ЧССР (з 1959). Навчався в Муз.-драм. академії (Братислава), з 1927 — в Братиславській консерваторії, вдосконалював майстерність у В. *Новака* в Школі майстерності при Празькій консерваторії. З 1933 — викладач консерваторії, 1948—54 — Словацького ун-ту, в 1954—60 — у Вищій пед. школі в Братіславі. Твори: муз. драма «Вир» (1949), опера «Святоплук» (1959); кантата «Псалом землі Підкарпатської» (1938), твори для оркестру (у т. ч. симф. сюїта «Метаморфози», 1953), для інструментів з оркестром (зокрема, «Фантазія і бурлеска» — для скрипки з оркестром), камерно-інструм. ансамблі, музика для фортепіано, хори («Про гори», 1942), пісні.

СУХОПУ́ТНІ ВІЙСЬКА́ — основний вид збройних сил, призначений для ведення бойових дій переважно на суші. С. в. виникли в давні часи і вдосконалювалися в міру розвитку продуктивних сил. У більшості держав С. в. є найбільш численним, різноманітним за озброєнням і засобами бойових дій видом збройних сил. С. в. здатні у взаємодії з ін. видами збройних сил вести наступ з метою розгрому угруповань противника і оволодіння його територією, відбивати вторгнення противника, утримувати зайняті території, райони і рубежі. У своєму складі С. в. мають різні роди військ (*мотострілецькі війська, танкові війська, ракетні війська Сухопутних військ* і *артилерію, війська протиповітряної оборони, повітряно-десантні війська, спеціальні війська* та ін.).

СУХОРЕ́БРИК, гулявник (Sisymbrium) — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Одно-, дво-, рідше багаторічні трави з перисторозділеними, інколи суцільними листками. Квітки жовті, пелюстки з нігтиками. Плід — стручок. 90 видів, поширені в помірних зонах Пн. півкулі. В СРСР — 25 видів, у т. ч. в УРСР — 8. Більшість С.— бур'яни. С. високий (S. altissimum) — злісний бур'ян в усіх областях України, крім Карпат. При достиганні С. високий утворює *перекотиполе*. В насінні більшості С. міститься багато жирної олії. Молоде листя С. східного (S. orientale) споживають у Греції як овоч. По всій Україні, крім Карпат, поширений С. Лезелія (S. loeselii).

СУХОСТІ́Й у лісі — мертві дерева, що стоять на пні. Причини висихання дерев — природна старість рослин (див. *Спілість лісу*), зниження або підвищення рівня грунтових вод, морози, пожежі, посуха, масове розповсюдження шкідників і грибних хвороб тощо. Для запобігання С. необхідно: своєчасно провадити *рубки догляду*, санітарні рубки, рубки старих та пошкоджених дерев, меліорацію заболочених земель та ін. заходи по догляду за лісом. С. підлягає вирубуванню і вивезенню з лісу, бо він може стати вог-

нищем розмноження вторинних шкідників та хвороб дерев і є небезпечним щодо пожеж.

СУХОСТІЙНИЙ ПЕРІОД — період від закінчення *лактації* у корів до початку наступної лактації після отелення. В С. п. посилено росте *плід*, відбуваються інтенсивна перебудова і розвиток *молочної залози*, нагромаджуються поживні речовини, що сприяє наступному *роздоюванню* корів та одержанню від них високих *надоїв* молока. Залежно від вгодованості, віку та рівня продуктивності корів С. п. у них триває 50—60 днів. Добре вгодованих високопродуктивних корів перестають доїти за 35—45 днів до отелення.

В. М. Хрящевський.

СУХО́ТИ — інфекційна хвороба, яка вражає різні органи людини. Те саме, що й *туберкульоз*.

СУХОЦВІ́Т — 1) Gnaphalium — рід рослин родини *складноцвітих*. Одно-, дво- або багаторічні шерстисто-повстисті трави з простими черговими листками. Кошики дрібні, зібрані в колосовидне або щитковидне суцвіття. Плід — *сім'янка* з чубком з волосків. Бл. 300 видів, пошир. у всіх частинах світу, крім Антарктиди (переважна більшість — у Центр. і Пд. Америці). В СРСР — 14 видів, з них в УРСР — 6. Найпошир. С. болотяний (G. uliginosum) — однорічна рослина до 20 см заввишки, росте на вологих місцях; використовується у медицині при виразковій хворобі, гіпертонії, а також для загоювання ран. Близький до С. болотяного вид — С. лісовий (G. sylvaticum) росте по лісах, чагарниках багаторічна рослина. 2) Народна назва рослин з родів *цмин* і *безсмертки*. Іл. с. 87.

СУХУ́МІ — місто в Грузії, столиця Абх. АРСР. Розташоване на березі Чорного м. Залізнична станція, мор. порт, аеропорт. 122 тис. ж. (1983). С. засн. 1785 в зв'язку з будівництвом тур. фортеці Сухум-Кале (на місці, де в 6—1 ст. до н. е. була грец. колонія Діоскурія, в 1—5 ст.— рим. фортеця Себастополіс; згодом тут існувало с-ще Цхумі, загарбане 1455 Туреччиною). У 1810 С. приєднано до Росії. З 1848 — місто. В 1903 створено сухумську с.-д. групу Батумського к-ту РСДРП. Рад. владу проголошено 8.IV 1918, остаточно встановлено в березні 1921. З того часу С.— столиця Абх. АРСР. С.— значний пром. та культур. центр республіки. Розвинуті тютюнова (дослідно-експериментальний тютюновий комбінат), консервна, шкіряно-взут. галузі пром-сті. З-ди «Сухумприлад» і експериментальний газової апаратури. Сухумська ГЕС. У С.— *Абхазький університет* (див. т. 12, Додаток), Груз. ін-т субтропічного г-ва, 5 серед. спец. навч. закладів. Абх. ін-т мови, л-ри та історії АН Груз. РСР, Ін-т експериментальної патології і терапії АМН СРСР (з мавп'ячим розплідником), Ін-т курортології, філіал Всесоюзного ін-ту чаю та субтропічних культур, Сухумський бот. сад АН Груз. РСР. Абхазький краєзнавчий музей, Будинок-музей Д. Й. *Гуліа* (в С. встановлено пам'ятник поету; скульптор Г. Рухадзе). Театри: Абх. драм., Сухумський груз. драм., юного глядача. С.— один з центрів масового туризму на Кавказі. Пам'ятник В. І. Леніну (1959, скульптори Т. Асатіані, А. Горгадзе).

Сухумі. В центрі міста.

С.— передгірний клімато-бальнеологічний курорт республіканського значення. Клімат субтропічний: літо дуже тепле, зима м'яка; за рік випадає до 1460 мм опадів. Лікувальні засоби — *кліматотерапія*, морські купання і термальні води різного хімічного складу. Крім спец. санаторіїв, пансіонатів, є бальнеолікарня. Показання: хвороби органів дихання нетуберкульозного характеру, верхніх дихальних шляхів і зіва; функціональні захворювання нервової системи; хвороби серцево-судинної і кровотворної систем, органів руху; шкіри, гінекологічні захворювання; хронічні інтоксикації. Функціонує цілий рік.

СУЦВІ́ТТЯ — угруповання *квіток* з певним розміщенням на спільній осі (*стеблі*). С. властиве більшості покритонасінних рослин; лише деякі рослини мають одну квітку на гол. стеблі (напр., мак, тюльпан). С. характеризуються великою різноманітністю. Особливості їх будови і розвитку мають велике значення в *систематиці* рослин. Кожне С. має стебло (вісь 1-го порядку), від нього можуть відходити стебельця (вісь 2-го порядку) і т. д. Ці стебельця наз. квітконіжками, на них сидять квітки. Квітконіжки виходять з пазухи покривного листка, який відрізняється від звичайних листків кольором і формою. У деяких рослин (напр., хрестоцвітих) квітконіжки не мають такого листка при основі. Іноді сама квітконіжка несе два маленькі листочки особливої форми — приквітнички. Всі С. поділяють за типом *галуження* гол. стебла і характером розпускання квіток (доцентрово або відцентрово) на моноподіальні (ботричні, рацемозні, невизначені), симподіальні та псевдодихотомічні (цимозні, визначені). Моноподіальні С. мають центр. вісь, яка не припиняє росту в довжину і не закінчується квіткою. Зацвітають квітки знизу догори або, якщо квітки знаходяться на одному рівні, доцентрово. Ці С. поділяють на прості — *китиця, щиток, зонтик, колос,* головка, *кошик, початок, сережка* і складні. Квітки китиці мають довгі квітконіжки, розміщені почергово вздовж осі 1-го порядку (капустяні, бобові). Щиток схожий на китицю, проте нижні квітконіжки значно довші, ніж верхні, і тому квітки розміщені майже на одному рівні (глід, спірея). Квітконіжки зонтика майже однакової довжини, розходяться на всі боки променеподібно, немовби з однієї точки; гол. вісь вкорочена в тому місці, де беруть початок квітконіжки (примула, сусак). Часто в основі зонтика приквітнички утворюють обгорточки. Колос — так же китиця, але квітконіжки не утворюються або вони дуже коротенькі; квітки майже сидять на осі 1-го порядку (подорожник, вербена). Гол. вісь головки вкорочена і потовщена. На ній щільно розміщені майже сидячі квітки, кожна виходить з пазухи покривного листочка (конюшина). Кошик має блюдцеподібно розширену гол. вісь, на якій розміщені сидячі квітки. «Блюдечко» кошика знизу вкрите приквітками, які утворюють різної форми обгортку. Часто таке С. приймають за одну квітку (ромашка, соняшник, кульбаба). Гол. вісь початка дещо видовжена і потовщена, на ній — сидячі квітки; це С. схоже на колос з потовщеною віссю 1-го порядку, при його основі є загальний покривний листок або листки (образки, кукурудза). Сережка схожа на перекинутий донизу колос з повислою віссю 1-го порядку (тополя, осика). Кілька однотипних С., що містяться на одній заг. осі, утворюють складні моноподіальні С.: складний колос (жито, пшениця), складний зонтик (морква, кріп), складний китицю (бузок), складний щиток (калина). У симподіальних та псевдодихотомічних С. вісь 1-го порядку має верхівкову квітку; осі наступних порядків утворюють псевдовісь; розпускаються квітки відцентрово. Серед цих С. розрізняють: монохазій, дихазій, плейохазій. Монохазій (однопроменевий верхоцвітник) — С., гол. вісь якого закінчується квіткою; під нею утворюється вісь 2-го порядку, яка теж закінчується квіткою і т. д. Монохазій може утворювати завиток (медунка, незабудка) і звивину (косарики, півники). У дихазія (розвилина, двопроменевий верхоцвітник) квітки розходяться і з'являються за типом псевдодихотомічного галуження (зірочник, золототисячник). Плейохазій (глід, спірея). Квітконіжки зонтика майже однакової довжини, розходяться на всі боки променеподібно, немовби з однієї точки; гол. вісь вкорочена в тому місці, де беруть початок квітконіжки (примула, сусак). Часто в основі зонтика приквітнички утворюють обгорточки. Колос — так же китиця, але квітконіжки не утворюються або вони дуже коротенькі; квітки майже сидять на осі 1-го порядку (подорожник, вербена). Гол. вісь головки вкорочена і потовщена. На ній щільно розміщені майже сидячі квітки, кожна виходить з пазухи покривного листочка (конюшина). Кошик має блюдцеподібно розширену гол. вісь, на якій розміщені сидячі квітки. «Блюдечко» кошика знизу вкрите приквітками, які утворюють різної форми обгортку. Часто таке С. приймають за одну квітку (ромашка, соняшник, кульбаба). Гол. вісь початка дещо видовжена і потовщена, на ній — сидячі квітки; це С. схоже на колос з потовщеною віссю 1-го порядку, при його основі є загальний покривний листок або листки (образки, кукурудза). Сережка схожа на перекинутий донизу колос з повислою віссю 1-го порядку (тополя, осика). Кілька однотипних С., що містяться на одній заг. осі, утворюють складні моноподіальні С.: складний колос (жито, пшениця), складний зонтик (морква, кріп), складний китицю (бузок), складний щиток (калина). У симподіальних та псевдодихотомічних С. вісь 1-го порядку має верхівкову квітку; осі наступних порядків утворюють псевдовісь; розпускаються квітки відцентрово. Серед цих С. розрізняють: монохазій, дихазій, плейохазій. Монохазій (однопроменевий верхоцвітник) — С., гол. вісь якого закінчується квіткою; під нею утворюється вісь 2-го порядку, яка теж закінчується квіткою і т. д. Монохазій може утворювати завиток (медунка, незабудка) і звивину (косарики, півники). У дихазія (розвилина, двопроменевий верхоцвітник) квітки розходяться і з'являються за типом псевдодихотомічного галуження (зірочник, золототисячник). Плейохазій

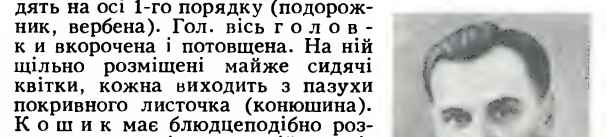

В. О. Сухомлинський.

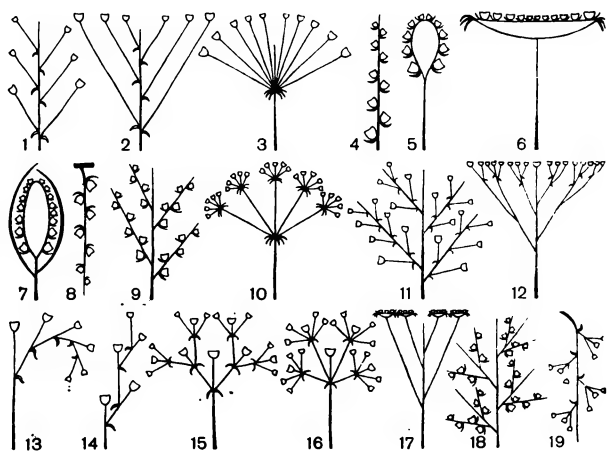

Суцвіття (схематичне зображення).
Прості моноподіальні суцвіття:
1 — китиця; 2 — щиток; 3 — зонтик; 4 — колос; 5 — головка; 6 — кошик; 7 — початок; 8 — сережка.
Складні моноподіальні суцвіття:
9—складний колос; 10—складний зонтик; 11 — складна китиця; 12 — складний щиток.
Симподіальні суцвіття:
13 — завійка (монохазій); 14 — звивина (монохазій); 15 — розвилина (дихазій); 16 — плейохазій.
Мішані суцвіття:
17 — щиток з кошиків; 18 — китиця складна з колосків (волоть); 19 — сережка з дихазіїв.

з і й (багатопроменевий верхоцвітник) — С., гол. вісь якого має одну верхівкову квітку, кілька підквіткових осей 2-го порядку, що утворюють кільце і теж мають верхівкові квітки (молочай). Існують С. мішаного типу. Напр., на загальному стеблі (осі 1-го порядку) утворюються різнотипні С.: щиток з кошиків (деревій), китиця з колосків, або волоть (овес, просо), сережка з дихазіїв (береза, ліщина).

Літ.: Ботаника, т. 1. М., 1966; Федоров А. А., Артюшенко З. Т. Атлас по описательной морфологии высших растений. Соцветие. Л., 1979; Жизнь растений, т. 5, кн. 1. М., 1980.

Л. А. Карнаухова.

П. П. Сушкін.

СУЦІ́ЛЬНЕ СПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ — вид статистичного спостереження, за допомогою якого обстежують усі одиниці сукупності, що становлять досліджуване явище. Див. *Спостереження статистичне.*

СУЧА́ВА — місто на Пн. Сх. Румунії, адм. ц. повіту Сучава. Розташована на р. Сучаві (прит. Сірету). Вузол автошляхів. 54 тис. ж. (1975). Розвинута деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть. Машинобудівні, шкіряно-взут., текст. і харч. підприємства. Музей краєзнавства та історії. Архіт. пам'ятки 14—17 ст. В 14 — серед. 16 ст. С.— столиця *Молдавського князівства.*

СУЧА́ВСЬКА ОБОРО́НА 1653 — героїчна оборона укр. козаками на чолі з Т. *Хмельницьким* м. Сучави (тепер СРР). Влітку 1653 війська валаського господаря М. Бессараба, трансільванського князя *Ракоці Дєрдя II* та польс.-шляхет. загони вчинили напад на *Молдавське князівство.* Вони захопили Ясси та оточили в Сучаві 2-тисячний загін молд. господаря В. *Лупу.* На допомогу йому Б. Хмельницький послав 9 тис. (за ін. даними — 12 тис.) козаків на чолі з Т. Хмельницьким. На поч. серпня 1653 козаки прорвали вороже оточення і вступили в Сучаву. Під керівництвом Т. Хмельницького, а після його смертельного поранення 2 (12).IX 1653 — під проводом кальницького полковника І. Федоренка козаки мужньо відбивали численні штурми. Зазнавши значних втрат і переконавшись у безнадійності спроб захопити Сучаву, вороже командування змушене було 9 (19).X 1653 укласти угоду, за якою козаки, забравши з собою останки Т. Хмельницького, в повному озброєнні відійшли на Україну.

«СУЧА́СНЕ І МАЙБУ́ТНЄ» — укр. рад. щомісячний журнал. Видавався в Києві з березня 1945 до грудня 1952. Висвітлював питання міжнар. становища і зовн. політики Рад. Союзу, зокрема післявоєнного мирного врегулювання й міжнар. співробітництва, встановлення дружніх зв'язків СРСР, в т. ч. УРСР, з ін. державами.

СУ ЧЖАОЧЖЕ́Н (1885—1929, Шанхай) — діяч робітн. і комуністичного руху Китаю. За професією — моряк. Один з організаторів перших профспілок моряків у містах Гуанчжоу і Сянган (1921). У 1922 керував Сянганським страйком моряків, що закінчився їхньою перемогою. В 1924 вступив до КП Китаю (КПК). З 1925 — чл. Виконкому, з 1926 — голова Виконкому Всекит. федерації профспілок. У період *революції 1925—27 в Китаї* — один з керівників Сянган-Гуанчжоуського страйку 1925—26. У березні — червні 1927 як представник КПК входив до нац. уряду в м. Ухань (міністр праці). З 1927 — чл. ЦК, з серпня 1927 — Політбюро ЦК КПК. Під час *Гуанчжоуського повстання 1927* заочно обраний головою революц. уряду — Ради нар. комісарів. З 1928 — член Виконавчого бюро Профінтерну і ВККІ.

СУЧЖО́У, Усянь — місто на Сх. Китаю, в пров. Цзянсу. Річковий порт на Великому китайському каналі, залізнична станція. 750 тис. ж. (1971). Розвинуті шовкова пром-сть та кустарні промисли (гол. чин. художня вишивка). Хім., деревообр., керамічні, паперові, харч. підприємства. Авіац. і пед. ін-ти. Музеї. Одне з найбільш мальовничих міст країни (численні парки, канали, штучні водойми). Пам'ятки архітектури 3—14 ст. С. засн. у 5 ст. до н. е.

СУШІ́ННЯ — видалення рідини (вологи) з твердих, рідких і газоподібних матеріалів (продуктів, препаратів). Сушінням надають матеріалам певних властивостей, у багатьох випадках забезпечують їх тривале зберігання, виключають необхідність перевезення баласту. С. супроводиться масо- і *теплообміном* між сушильним агентом (повітрям, топковими газами тощо) і вологою матеріалу. Розрізняють С. природне — без примусового руху сушильного агента і штучне (в сушарках). Штучне С. буває: конвективне (потоком попередньо нагрітого сушильного агента), контактне (при безпосередньому контакті матеріалу з нагрітою поверхнею), сублімаційне (у замороженому стані під вакуумом), високочастотне (під діянням електр. поля високої частоти), радіаційне (з застосуванням *інфрачервоного проміння*), ультразвукове (за допомогою *ультразвуку*). Є й комбіновані способи. Вибір режиму С. (т-ри, вологості, тиску, швидкості руху сушильного агента тощо) залежить від фіз.-хім. властивостей матеріалу. С.— один з осн. технологічних процесів, використовуваний у хім., харчовій, деревообробній та ін. галузях пром-сті, буд-ві, сільському господарстві.

СУШКЕ́ВИЧ Антон Казимирович (22.I 1889, м. Борисоглєбськ, тепер Ворон. обл.— 30.VIII 1961, Харків) — укр. рад. математик, доктор фіз.-матем. наук (з 1926). Закінчив Петерб. ун-т (1913). З 1916 працював у навч. закладах Харкова, 1921—29 — професор Воронезького ун-ту. З 1929 — в Укр. н.-д. ін-ті математики та механіки (Харків), з 1933 — професор Харків. ун-ту. Осн. праці стосуються гол. чин. алгебри, зокрема узагальнених груп. В цій галузі найважливішою його працею є «Теорія узагальнених груп» (1937). С.— автор підручників з вищої алгебри, теорії чисел, статей з історії математики.

СУШКІ́ВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *трипільської культури,* залишки якого виявлено біля с. Сушківки Уманського р-ну Черкас. обл. Досліджували його 1916 і 1926. Розкопано залишки кількох наземних жител з глинобитними долівками, печами та спорудами культового призначення. Знайдено багато різноманітного посуду, іноді розписаного чорною фарбою, а також знаряддя праці з каменю, кременю та кістки. Серед знахідок — унікальна глиняна модель, що зображує внутр. вигляд житла носіїв трипільської культури, а також значна кількість глиняних статуеток людини і свійських тварин (бика, барана). Зображення тварин і птахів є також у розписах на посудинах.

СУ́ШКІН Петро Петрович [27.I (8.II) 1868, Тула — 17.IX 1928, Кисловодськ, похований у Ленінграді] — рос. рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1923). Учень М. О. *Мензбіра.* Після закінчення Моск. ун-ту (1889) працював на кафедрі зоології цього ж ун-ту. В 1910—18 — професор Харків., 1919—20 — Таврійського (Сімферополь) ун-тів. З 1921 працював у АН СРСР (у Геол. і Зоол. музеях у Ленінграді). Праці присвячені зоології, зоогеографії, палеонтології та порівняльній анатомії. Детально розробив систематику ряду хижих птахів і родини в'юрків. Вивчав будову і еволюцію *стегоцефалів* і звірозубих плазунів, походження людини тощо.

СФА́ГНОВІ МОХИ́, сфагніди (Sphagnidae) — підклас *мохів.* У складі С. м. одна родина сфагнових з одним родом сфаги (Sphagnum). Білувато-зелені, бурі до червонуватих мохи, що ростуть більш чи менш густими дернинками. Стебло до 10—20 см, часом довше, з необмеженим вгорі ростом, внизу поступово відмирає, зовні з 1—5 шарами широких прозорих клітин гіалодерми, з отворами (порами), які легко вбирають (всмоктують) воду. Листки стеблові й гілочкові, різні за формою, без жилки, одношарові; клітини двох типів: вузькі, живі, зелені — хлорофілоносні і широкі, мертві, прозорі, з порами в оболонках — водоносні. Дводомні або однодомні: *антеридії* і *архегонії* утворюються на різних особливих гонах. Коробочка куляста, з кришечкою, без ковпачка й перистома. Передросток (*протонема*) одношаровий, пластинчатий. Понад 300 видів; у флорі СРСР відомо 42 види, УРСР — 30 видів. Поширені С. м. від тропіків до арктичної і субантарктичної областей, зростають у вологих і заболочених, більш або менш кислих місцях; служать домінантами, *едифікаторами* в рослинному покриві боліт, особливо оліготрофних та мезотрофних, індикаторами напряму й стадії болотоутворювального процесу. Одним з домінуючих на оліготрофних болотах України є сфагн магелланський (S. magellanicum), індикатором — сфагн бурий (S. fuscum). Внаслідок постійного відмирання стебла знизу відбувається утворення *торфу.* С. м. у зв'язку з високою вологоємністю та бакте-

рицидними властивостями застосовувались у медицині і, зокрема, як сфагново-марлеві пов'язки — під час Великої Вітчизняної війни 1941—45.

Літ.: Зеров Д. К. Флора печіночних і сфагнових мохів України. К., 1964; Савич-Любицкая Л. И., Смирнова З. Н. Определитель сфагновых мхов СССР. Л., 1968; Бачурина А. Ф., Партыка Л. Я. Печеночники и мхи Украины и смежных территорий. К., 1979. *Г. Ф. Бачурина.*

СФАКС — місто на Сх. Тунісу, адм. ц. вілаєту Сфакс. Мор. порт на узбережжі зат. Габес Середземного м., залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 100 тис. ж. (1973). Розвинута хім. пром-сть (виробн. суперфосфату та сірчаної кислоти). Металообробні, шкіряно-взут., текст. і харч. підприємства. ТЕС. Кустарні промисли (килимарство, виробн. саф'яну). Археол. та нар. мистецтва музеї. Архіт. пам'ятки 9 ст. С. засн. у 9 ст. на місці давнього міста Тапарура, відомого з рим. епохи.

СФАЛЕ́РИТ (від грец. *σφαλερός* — обманливий), цинкова обманка — мінерал класу сульфідів. ZnS. Як домішки містить залізо, марганець, *розсіяні елементи* та ін. *Сингонія* кубічна. Густ. 3,5—4,2. Твердість 3,5—4. Колір бурий, чорний, рідше червонуватий, жовтий, зелений, білий, сірий. Блиск алмазний. Характеризується піроелектр. (див. *Піроелектрика*) і п'єзоелектр. (див. *П'єзоелектрика*) властивостями. Є кілька відмін С.: клейофан (світлого забарвлення або безбарвний), марматит (залізистий С.), пршибраміт (багатий на кадмій), брункіт (прихованокристалічний землистий С. білого кольору). У Рад. Союзі родовища С. є в РРФСР (Урал, Алтай, Забайкалля), в Таджикистані, на Україні (Донбас, Закарпаття). С. одержують і штучно. Використовують як *цинкову руду*. З нього вилучають також кадмій, індій, галій, германій, талій. Застосовують для виготовлення цинкових білил, флуоресціюючих екранів, в електроніці, хімічній промисловості.

«СФА́ТУЛ-ЦЕ́РІЙ» (молд. «Рада краю») — контрреволюц. бурж.-поміщицький націоналістичний орган влади в Бессарабії в листопаді 1917 — листопаді 1918. В грудні 1917 керівники «С.-ц.» проголосили Бессарабію «Молд. нар. республікою». Встановив зв'язок з *Центральною радою*. «С.-ц.» був слухняним знаряддям *Антанти*. При сприянні «С.-ц.» у Бессарабію в грудні 1917 вторглися війська королівської Румунії. 27.III 1918 «С.-ц.» ухвалив рішення про «умовне приєднання» Бессарабії до Румунії. Декретом рум. уряду «С.-ц.» було розпущено. Рад. уряд не визнав анексії Бессарабії Румунією.

СФЕН (від грец. σφήν — клин) — те саме, що й *титаніт*.

СФЕ́РА (від грец. σφαῖρα — куля) в математиці — *геометричне місце* точок простору, рівновіддалених від однієї точки (центра). Відрізок, що сполучає центр С. з її точкою, а також його довжина, наз. радіусом; відрізок, що сполучає дві точки С.— хордою; хорда, що проходить через центр С., наз. її діаметром. С. можна розглядати також як *поверхню обертання* півкола навколо його діаметра. Рівняння С. в прямокутній декартовій системі *координат* має вигляд

$$(x-a)^2+(y-b)^2+(z-c)^2=R^2,$$

де a, b, c — координати центра С., R — її радіус. Частина простору, яка обмежена С. і містить її центр, наз. *кулею*. Переріз С. довільною площиною є *коло*. Воно наз. великим, коли площина проходить через центр С., всі ін. перерізи є малі кола. Див. також *Сферична геометрія, Сферична тригонометрія, Сферичні координати*.

СФЕ́РА МАТЕРІА́ЛЬНОГО ВИРОБНИ́ЦТВА — сукупність галузей *народного господарства*, в яких створюються матеріальні блага або які надають *послуги* матеріального характеру. Відповідно до прийнятої ЦСУ СРСР класифікації галузей народного господарства вона включає промисловість, с. г., лісове г-во, буд-во, вантажний транспорт, виробничий зв'язок, торгівлю в тій її частині, що є продовженням процесу виробн., громад. харчування, матеріально-тех. постачання і збут, заготівлю та ін. галузі (виробн. друкованої продукції, кінофільмів, заготівля брухту, утильсировини, мисливське г-во, особисте підсобне г-во). Праця людей С. м. в. є *продуктивною працею*. В матеріальному виробн. вона уречевлюється в матеріальних благах, що виступають як *предмети споживання* або *засоби виробництва*, а діяльність працівників у галузях матеріальних послуг безпосередньо сприяє використанню створених продуктів для задоволення сусп. потреб. До С. м. в. належить і наук. діяльність у тій її частині, що виступає як безпосередній фактор виробн. (створення і вдосконалення існуючих виробничих технологій, знарядь і засобів праці). З розвитком науки та її інтеграції з виробн. коло наук. установ, які включаються в С. м. в., розширюється. До С. м. в. належать також орг-ції госп. управління виробничими галузями, видатки на утримання яких включають до затрат підпорядкованих їм підприємств. Марксизм-ленінізм виходить з того, що вирішальним у людській діяльності є С. м. в.— природна й вічна умова людського життя.

У С. м. в. створюється *сукупний суспільний продукт* і *національний доход*. Усі ін. галузі нар. г-ва, діяльність яких пов'язана з наданням послуг населенню, задоволенням особистих і сусп. потреб людей, відносять до *невиробничої сфери*.

Бурж. екон. наука не розрізняє С. м. в. і невиробничу сферу, оскільки вважає продуктивною всяку діяльність, у т. ч. працю військовослужбовців, поліцейських, держ. чиновників, представників реліг. орг-цій. Тому в капіталістичних країнах нац. доход обчислюють як суму доходів населення, одержану в двох сферах діяльності. Такий метод приховує експлуататорський характер соціальної структури бурж. суспільства і справжні джерела створення *додаткового продукту*.

П. В. Щепієнко.

СФЕ́РА ПО́СЛУГ — сукупність галузей *народного господарства*, продукт яких виступає у вигляді певної доцільної діяльності (*послуг*). На відміну від *сфери матеріального виробництва*, праця, зайнята у С. п., не створює нових *споживних вартостей*. Процес виробн. послуг майже завжди збігається з процесом споживання їх. У С. п. функціонують галузі, які відносять до матеріального виробн., і види діяльності, які належать до *невиробничої сфери*. В СРСР, згідно з прийнятим поділом у плануванні й статистиці, С. п. включає торгівлю і громад. харчування, житлово-комунальне г-во і побутове обслуговування населення, пасажирський *транспорт* і *зв'язок*, що обслуговує населення, заклади освіти, культури, охорони здоров'я, фіз. культури і спорту, установи соціального забезпечення. Результатами діяльності галузей С. п. населення користується як безплатно (освіта, охорона здоров'я тощо), так і за плату (пасажирський транспорт, зв'язок, побутове обслуговування населення та ін.). Зростання ролі галузей С. п. у нар. г-ві — один з гол. елементів раціональної організації структури сусп. виробн. З підвищенням рівня екон. розвитку соціалістичне суспільство має можливість розширяти обсяг ресурсів економіки, що використовуються у С. п., дедалі повніше задовольняти зростаючі *потреби* в послугах (див. *Підвищування потреб закон*).

СФЕРИ́ЧНА АБЕРА́ЦІЯ — тип геометричної *аберації оптичних систем*. Зумовлена тим, що промені *світла*, які проходять через *оптичну систему* на різних відстанях від її *оптичної осі*, мають незбіжні *фокуси*. Внаслідок С. а. паралельний пучок променів зображається на екрані не точкою, що лежить на гол. оптичній осі, а у вигляді кружка розсіяння, *яскравість* якого зменшується з віддаленням від його центра, а *освітленість* і діаметр кружка змінюються з переміщенням положення екрана. Розрізняють поздовжню і поперечну С. а. Поздовжня визначається віддаллю між площиною, в якій міститься фокус *параксіального пучка променів* (гауссовою площиною), і фокусом променів, що пройшли крізь крайню зону оптичної системи. Поперечна С. а. визначається радіусом кружка розсіяння, що утворюється в гауссовій площині. С. а. усувають розрахунком оптичних систем (напр., в *об'єктивах* — *апохроматах* і *ахроматах*).

СФЕРИ́ЧНА АСТРОНО́МІЯ — розділ *астрометрії*, який розглядає математичні способи вивчення дійсних положень та рухів тіл у космічному просторі на базі їхніх видимих положень та переміщень по *небесній сфері*. Матем. апаратом С. а. є *сферична тригонометрія*. Задачі С. а. розв'язувались у глибокій давнині, з ними пов'язане виникнення *сферичної геометрії*. У С. а. вивчають вплив

Сухоцвіт лісовий. Нижня і верхня частини рослини.

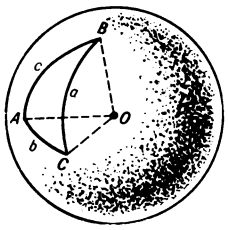

Сферична тригонометрія. Сторони і кути сферичного трикутника.

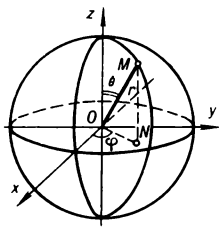

Сферичні координати точки *M*.

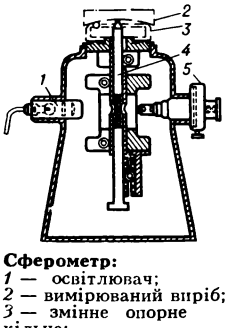

Сферометр:
1 — освітлювач;
2 — вимірюваний виріб;
3 — змінне опорне кільце;
4 — вимірювальний стрижень із шкалою;
5 — відліковий мікроскоп.

позірних переміщень на *координати небесні* світил, одержують формули для врахування цих переміщень і приведення координат від точки спостереження до центра Землі, Сонця і центра мас Сонячної системи, розглядають способи переходу від однієї системи координат до іншої, вивчають способи вимірювання часу. С. а. дає змогу визначати також моменти сходу та заходу світил над *горизонтом*, проходження зірок через *меридіан небесний*, перший *вертикал* та ін. кола і точки небесної сфери, встановлювати шкали для відліку часу. С. а.— теор. основа *практичної астрономії*.

Д. П. Дума.

СФЕРИ́ЧНА ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчають геометричні фігури на сфері. Виникнення С. г. пов'язане з задачами *сферичної астрономії*. Осн. елементами С. г. є точки та великі кола *сфери*. Великі кола є *геодезичними лініями* сфери, тому вони в С. г. відіграють роль, аналогічну ролі прямих у *планіметрії*. Віддаль між двома точками в С. г. вимірюється кутом між радіусами сфери, проведеними в ці точки. Кут між двома «прямими» дорівнює двогранному кутові між площинами великих кіл, які визначають ці «прямі». Дві будь-які «прямі» в С. г. перетинаються у двох точках і розбивають поверхню сфери на 4 двокутники; отже, паралельних «прямих» у С. г. немає. Три «прямі», перетинаючись попарно, утворюють 8 сферичних трикутників. Ці трикутники мають багато незвичайних властивостей, які відрізняють їх від плоских *трикутників*. Напр., сума кутів сферичного трикутника завжди більша за 180° і менша за 540°; вони повністю визначаються своїми внутр. кутами, тобто подібних трикутників у С. г. немає. С. г.— прототип еліптичної *ріманової геометрії*, аксіоматику якої можна інтерпретувати на поверхні сфери, ототожнюючи її діаметрально протилежні точки. Див. також *Сферична тригонометрія*.

В. П. Білоусова.

СФЕРИ́ЧНА ТРИГОНОМЕ́ТРІЯ — розділ *тригонометрії*, в якому вивчають залежності між сторонами і кутами сферичних трикутників (див. *Сферична геометрія*). Сторони і кути сферичного трикутника (мал.) пов'язані між собою формулами:

$$\frac{\sin\frac{a}{r}}{\sin A}=\frac{\sin\frac{b}{r}}{\sin B}=\frac{\sin\frac{c}{r}}{\sin C};$$

$$\cos\frac{c}{r}=\cos\frac{a}{r}\cos\frac{b}{r}+$$

$$+\sin\frac{a}{r}\sin\frac{b}{r}\cos C;$$

$$\cos\frac{a}{r}=(\cos A+$$

$$+\cos B\cos C)/\sin B\sin C,$$

де a, b, c — сторони трикутника, A, B, C — кути, протилежні цим сторонам, r — радіус сфери. Для прямокутних сферичних трикутників ($C=90°$) основні формули мають вигляд:

$$\cos\frac{c}{r}=\cos\frac{a}{r}\cos\frac{b}{r}=$$

$$=\operatorname{ctg}A\cdot\operatorname{ctg}B;$$

$$\operatorname{tg}\frac{a}{r}=\operatorname{tg}\frac{c}{r}\cos A=\sin\frac{c}{r}\cdot\operatorname{tg}A;$$

$$\sin\frac{a}{r}=\sin\frac{c}{r}\sin A.$$

Якщо довжина сторони трикутника [що дорівнює добуткові відповідного кута (у радіанах) на радіус сфери] мала порівняно з радіусом сфери, то її знаходять наближено за формулами плоскої тригонометрії. Формули плоскої тригонометрії можна одержати з формул С. т. шляхом граничного переходу, коли $r\to\infty$. С. т.— матем. апарат *сферичної астрономії*.

Літ.: Степанов Н. Н. Сферическая тригонометрия. Л.— М., 1948; Волынский Б. А. Сферическая тригонометрия. М., 1977.

В. П. Білоусова.

СФЕРИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ — три числа r, θ, φ, які визначають положення точки у просторі. Якщо початок O системи прямокутних декартових *координат* збігається з центром *сфери* радіуса r (мал.), то С. к. точки M визначаються так: $r=OM$, $\theta=\angle MOz$, $\varphi=\angle xON$. З прямокутними декартовими координатами С. к. пов'язані формулами:

$$x=r\sin\theta\cos\varphi,\quad y=r\sin\theta\sin\varphi,$$

$$z=r\cos\theta.$$

Координатними поверхнями системи С. к. є множини: сфер з центрами в точці O; півплощин, прилеглих до осі Oz; конусів обертання з вершинами в O і кутами θ між віссю обертання Oz і твірною конуса. С. к. широко застосовують у математиці, астрономії, фізиці й техніці.

В. П. Білоусова.

СФЕ́РІУМ — рід двостулкових молюсків. Те саме, що й *шарівка*.

СФЕРОЇ́Д (від *сфера* і грец. εἶδος — вигляд) — сплющений *еліпсоїд* обертання з малим стисненням. У заг. випадку С. наз. будь-яку поверхню, схожу на сферу. С. використовують для характеристики фігури Землі (див. *Геоїд*).

СФЕРОЇДИЗА́ЦІЯ (від грец. σφαιροειδής — кулястий) — перетворення при підвищеній температурі нерівновісних *кристалів* на порівняно рівновісні (найчастіше сферичної форми). Особливо велике значення має С. пластинок *цементиту*, що є складовою частиною *перліту*, в вуглецевих, легованих інструментальних, конструкційних та ін. сталях. У процесі С. пластинчастий перліт стає зернистим, внаслідок чого значно знижується твердість, підвищується пластичність, поліпшується оброблюваність сталей різанням і тиском. Щоб прискорити С., сталь попередньо деформують або загартовують.

СФЕРОЛІ́ТИ (від грец. σφαῖρα — куля і λίθος — камінь) — сферичні мінеральні утворення радіально-волокнистої будови, діаметр яких здебільшого становить кілька міліметрів. У *магматичних гірських породах* С. розглядають як контактові утворення на периферійних ділянках *діабазів*; у кислих *лавах* виникають шляхом консолідації переважно склоподібної маси при її застиганні. В *осадочних гірських породах* трапляються карбонатні, марганцево-залізисті, фосфатні, халцедонові (див. *Халцедон*) та ін. С., що утворюються внаслідок розкристалізації колоїдної (див. *Колоїдні системи*) речовини.

СФЕРО́МЕТР (від *сфера* і грец. μετρέω — вимірюю) — оптичний прилад, яким вимірюють радіус кривини сферичної поверхні виробів. За допомогою С. (мал.) визначають *хорду* центр. перерізу і відповідну їй стрілу. Якщо радіус кривини поверхні становить 40 мм — 40 м, похибка вимірювання не перевищує 0,02—0,5 %. С. застосовують в оптиці, машинобудуванні.

СФІГМОГРА́ФІЯ (від грец. σφυγμός — коливання і γράφω — пишу) — метод графічної реєстрації пульсових коливань стінок артерій у вигляді кривої (сфігмограми) за допомогою апарата — сфігмографа. Найчастіше записують сфігмограми сонної та променевої артерій (центральний пульс), рідше — стегнової, артерій стоп (периферичний пульс). Синхронний запис цих кривих дає змогу вимірювати час запізнювання периферичного пульсу по відношенню до центрального і визначити швидкість поширення пульсової хвилі. При *пороках серця*, ураженнях периферичних артерій та ін. захворюваннях форма і амплітуда пульсових коливань на сфігмограмі змінюються.

СФІНКС, (грец. Σφίγξ) — 1) У Старод. Єгипті статуя фантастичної істоти (духа — охоронця царської влади) з тулубом лева й головою людини (здебільшого зображення фараона) або священної тварини.

2) У грец. міфології потвора у вигляді крилатої жінки з тулубом лева. За міфом, С. жив поблизу Фів. Він задавав перехожим загадку: «Хто ходить уранці на чотирьох ногах, удень — на двох, а ввечері — на трьох?» і вбивав усіх, хто не міг на неї відповісти. Коли *Едіп* розгадав, що це людина в дитинстві, в дорослому віці й у старості, С. кинувся зі скелі в море (за ін. міфом, його вбив Едіп). Іл. див. також т. 3, с. 513. 3) *Переносно* С. — загадкова людина, загадка.

СФІ́НКТЕР (грец. σφιγκτήρ, від σφίγγω — стискую), стискувач, замикач — кільцевидний (круговий) *м'яз*, що при скороченні звужує або замикає будь-який природний отвір (ротовий, відхідниковий та ін.) або отвір переходу з одного відділу трубчастого порожнистого органа в інший (напр., зі шлунка у дванадцятипалу кишку, з сечового міхура у сечовипускний канал). Перебуває в певному тонічному напруженні. До С. відносять також круговий м'яз райдужної оболонки ока. Деякі С. складаються з поперечносмугастих, інші — з гладеньких м'язів, що іннервуються *вегетативною нервовою системою*.

СФІРЕ́НА, морська щука (Sphyraena) — рід риб род. баракудових, або сфіренових, ряду кефалепо-

дібних. Тіло (довж. 1—3 м) видовжене, майже циліндричне, голова нагадує голову щуки (звідки й друга назва). Рот великий, нижня щелепа виступає вперед, на щелепових і піднебінних кістках є гострі зуби, передні — іклоподібні. Хижак, живиться рибою, здобуваючи її переважно з засідки. Бл. 20 видів, поширених у тропічних і субтропічних зонах сх. частини Атлантичного, Індійського і Тихого океанів та в прилеглих морях; С. європейська (S. sphyraena) зрідка заходить у Чорне м. У деяких місцевостях, зокрема біля берегів Африки, в Японії, С. мають промисл. значення; м'ясо окремих видів, що живуть серед коралових рифів, може спричинювати тяжкі отруєння людини. *А. Я. Щербуха.*

СФО́РЦА (Sforza) — династія міланських герцогів у 15—16 ст. Представники: Франческо С. (1401—66), герцог з 1450. Приєднав до Мілану більшу частину Ломбардії, Бари, Геную. Галеаццо Марія С. (1444—76), герцог з 1466, і Лодовіко С. (1452—1508), герцог з 1494 (фактично з 1479), вели численні війни за розширення своїх володінь. Массиміліано С. (1493—1530) в 1512—15 і Франческо II С. (1495—1535) в 1521—25 відновлювали владу роду С. у Міланському герцогстві. Рід С., залучаючи до свого двору вчених, поетів, художників (*Леонардо да Вінчі* та ін.), сприяв перетворенню Мілана на значний культур. центр.

СФРАГІ́СТИКА (від грец. σφράγις — печатка), сигілографія — *допоміжна історична дисципліна*, що вивчає печатки, описує їх, досліджує умови й засоби їхнього застосування. С. розглядає печатки як одне з істор. джерел, як пам'ятки матеріальної культури, мистецтва та історії суспільства, як засіб дипломатичної (див. *Дипломатика*) експертизи для встановлення вірогідності істор. документів. Дослідження сфрагістичного матеріалу дає змогу встановити час і місце виникнення, автентичність документів, допомагає одержати окремі відомості про події в країні, екон. і культур. зв'язки між країнами тощо. В Росії, як і за рубежем, перші праці з С. з'явились у 18 ст. Розробка С. як наук. дисципліни почалася в 2-й пол. 19 ст., на Україні — на поч. 19 ст. (праці К. Пауловича та ін.). Застосовуючи методи і прийоми істор. науки, С. розробила і свою спец. методику. Схожі елементи в зображеннях на печатках, гербах і монетах зближають С. з *геральдикою* і *нумізматикою*. В сучас. історіографії заг. С. поділяється на ряд галузей: С. старод. світу, античну, східну, зх.-європейську тощо. Питанням С. присвячений наук. збірник «Нумизматика и сфрагистика» (в. 1—5. К., 1963—74). Матеріали з С. вміщені в зб. «Історичні джерела та їх використання» (в. 1—7. К., 1964—72). в журн. «*Архіви України*».

Літ.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1974; Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1968. *В. І. Стрельський.*

СФУМА́ТО (від італ. sfumato — нечіткий, м'який) — у живописі пом'якшення обрисів постатей та предметів, яке дає можливість передати повітря, що їх оточує. Прийом С., один із найважливіших елементів повітряної перспективи, був теоретично обгрунтований і практично запроваджений *Леонардо да Вінчі*.

СХА́ЛКЕР (Schalker) Корнеліс Йоганнес (31.VII 1890—13.I 1944, Схевенінген, тепер у складі Гааги) — діяч комуністичного руху Нідерландів. У 1914 вступив до С.-д. робітн. партії, 1916 перейшов до лівої С.-д. партії. З 1918 — член КП Нідерландів (КПН; засн. 1918). З 1925 — член ЦК КПН. З 1930 — політ. секретар ЦК КПН. З 1935 — кандидат у члени ВККІ. В 1937—38 — представник КПН у ВККІ. З 1938 — секретар ЦК КПН. Депутат парламенту 1933—37. Після окупації Нідерландів нім.-фашист. військами (1940) в підпіллі очолив керівництво КПН. 14.XI 1943 заарештований і пізніше розстріляний гітлерівцями.

СХЕ́МА (від грец. σχῆμα — вид, форма) — 1) Спрощене зображення, викладення чогось у загальних, основних рисах. 2) *Кресленик*, що передає систему, будову, взаємне розміщення частин машини, приладу тощо за допомогою умовних знаків.

СХЕНОПЛЕ́КТ (Schoenoplectus) — багаторічна трав'яниста рослина роду комиш (Scirpus) родини *осокових*. Кореневище горизонтальне; стебло кругле або тригранне, безлисте, при основі вкрите піхвами. Квітки в колосках, зібраних у волотевидне суцвіття з покривними листками. Квітки дводомні; оцвітина проста, з 5—6 щетинок. Плід — горішок. Росте у воді, по берегах водойм, на луках, болотах. С. на Україні відомий під назвою *куга*. *А. П. Лебеда.*

Сфрагістика. 1. Висла печатка Ярослава Мудрого. 11 ст. 2—4. Українські печатки 17—18 ст.: Київського магістрату, гетьмана Богдана Хмельницького і Запорізького коша.

Сфрагістика. 1. Печатка Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козачих депутатів РСФРР. 2. Печатка Секретаріату Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УСРР.

СХИ́ЗМА (грец. σχίσμα — розкол) — розкол у християнській церкві; нині вживається термін *розділення церков*. На Україні в 16—18 ст. католицьке духівництво і польс. шляхта зневажливо називали православних українців схизматами.

СХИ́ЛЕННЯ в астрономії — одна з *екваторіальних координат* світила; кутова віддаль світила від *екватора небесного*. С. відлічується від екватора в обидва боки (для світил Пд. півкулі *небесної сфери* С. від'ємне) і може набувати значень від 0 до ±90°. Див. також *Координати небесні*.

СХИ́ЛЕННЯ МАГНІ́ТНЕ — кут між географічним меридіаном і *меридіаном магнітним* у певній точці земної поверхні; один з елементів *земного магнетизму*. Вимірюється в градусах за допомогою магн. *теодоліта*. Якщо пн. кінець стрілки відхиляється на Сх., то С. м. вважають східним (додатнім), якщо на Зх. — західним (від'ємним). Величина С. м. змінюється від 0° (на екваторі) до ±180° (на магн. і геогр. полюсах). Зміни С. м. в часі невеликі і поступові. На картах його зображують *ізолініями* (ізогонами) для певного часу (епохи). Картами С. м. користуються при наземному орієнтуванні, в мор. та повітр. навігації, при землевпорядних роботах тощо. На Україні С. м. вивчають магн. обсерваторії *Геофізики інституту* імені С. І. Субботіна АН УРСР.

Є. І. Антонюк.

СХИ́МА (від грец. σχῆμα—зовнішність, одяг; положення) — вищий ступінь *чернецтва* в православній церкві. Посвячені в С.ченці (схимники) дають обітницю додержувати суворих аскетичних правил, які залежно від ступеня трудності поділяються на велику С. (для ченців-пустельників) і малу С. (для ченців, які живуть у монастирських гуртожитках).

СХІД, точка сходу — точка перетину небесного екватора з математичним *горизонтом*, розташована справа від спостерігача, який стоїть лицем до *півночі*. Позначається С, О (нім. Ost), E. (англ. East). Див. *Небесна сфера*.

СХІДНА РИМСЬКА ІМПЕ́РІЯ — прийнята в історичній літературі назва сх. частини Римської імперії з 4 ст. Див. *Візантія*.

СХІДНА РІВНИ́НА — підлідна рівнина в східній частині Антарктиди. Більша частина ложа льодовика, що вкриває С. р., лежить нижче рівня моря. Товщина криги досягає 3500 м. С. р. відкрили антарктичні експедиції СРСР та США 1959—61.

СХІДНЕ САМОА́ — володіння США в сх. частині архіпелагу Самоа в Тихому ок. До складу С. С. входять острови Тутуїла, Мануа, Аунуу і атоли Роз і Суейнс (з групи Токелау). Площа 197 км². Нас. 32,4 тис. чол. (1980), гол. чин. самоанці. Адм. центр — *Паго-Паго*.

Сфінкс. Національний музей. Афіни.

Сфірена європейська.

Офіц. мова англійська. Острови гористі (вис. до 652 м). Клімат тропічний, пасатний. Масиви тропічних лісів. О-ви Самоа були заселені полінезійцями бл. 3 тис. років тому. В 1722 острови відкрив голландець Я. Роггевен. З серед. 19 ст. за володіння островами боролися Німеччина, Великобританія і США. У 1899 С. С. стало володінням США, *Західне Самоа* — Німеччини. З 1900 управління С. С. здійснювалося військ.-

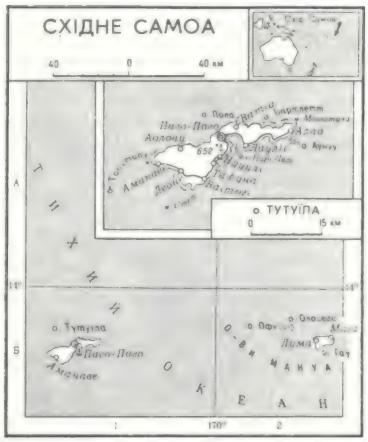

мор. міністерством США. В 1951 управління територією передано м-ву внутр. справ США. Населення островів з 20-х рр. 20 ст. веде боротьбу за самоврядування. В 1948 у С. С. було утворено парламент (фоно), який є законодавчим органом. У 1960 в С. С. прийнято конституцію. Діяльність фоно обмежена і контролюється губернатором (з 1976 обирається населенням). Основа економіки — виробн. копри і рибних консервів. Плантації кокосової пальми; вирощують банани, таро, ямс, цукр. тростину та ін. Рибальство. Туризм. Гол. порт — Паго-Паго.

«СХІДНИЙ ПАКТ» — проект договору про взаємодопомогу між СРСР, Чехословаччиною, Польщею, Фінляндією, Латвією, Естонією і Литвою проти загрози агресії гітлерівської Німеччини. Висунутий на поч. 1934 франц. міністром закорд. справ Л. *Барту*. В травні — червні 1934 СРСР і Франція погодились укласти двосторонній договір, що передбачав гарантування Францією запропонованого нею «С. п.», а Рад. Союзом — *Локарнських договорів 1925* (при усуненні з них антирад. тенденцій). Про готовність приєднатися до «С. п.» заявили Чехословаччина, Литва, а також (при умові приєднання до нього Німеччини і Польщі) Естонія і Латвія. Німеччина і Польща відмовилися від участі у «С. п.», уряд Фінляндії ухилився від відповіді. Після вбивства Л. Барту (9.X 1934) у франц. уряді дістали перевагу елементи, які заохочували гітлерівську агресивну політику. Проект «С. п.» залишився нездійсненим.

«СХІДНИЙ СВІТ» — журнал, орган Всеукр. наукової асоціації сходознавства. Виходив 1927—31 в Харкові. Статті друкувалися укр. мовою і частково — російською. З 1930 наз. «Червоний Схід». Висвітлював питання історії, економіки, політики, права, географії, філології, мистецтва країн Азії, Африки тощо. Вміщував рецензії на нову сходознавчу л-ру. В журналі співробітничали В. П. *Бузескул*, А. Ю. *Кримський*, П. Г. *Тичина*, А. П. *Ковалівський*, П. Г. *Ріттер*, Я. П. *Ряппо* та ін. діячі науки і культури.

Літ.: Ловщиц Р. С., Надель Х. С. Систематичний покажчик до журналу «Східний світ» — «Червоний Схід» (1927—1931). Х., 1964.

О. П. Довгопола.

СХІДНИЙ СИБІР — сх. частина Сибіру, що простягається від Єнісею на Зх. до гір тихоокеанського вододілу на Сх. Площа 7,2 млн. км². Більша частина території зайнята *Середньосибірським плоскогір'ям*, яке змінюється на Пн. приморськими низовинами, а на Пд. і Сх.— високими гірськими хребтами Зх. Саяну й Сх. Саяну, Забайкалля та Яно-Колимської гірської країни. С. С. розташований гол. чин. у зоні тайги, переважають хвойні породи (модрина, сосна, ялина та ялиця), на крайній Пн.— тундрові ландшафти, на Пд.— окремі лісостепові й степові ділянки. Поширена *багаторічна мерзлота*. Гол. корисні копалини: вугілля (Кансько-Ачинський буровугільний, Іркутський, Пд.-Якутський і Тунгуський кам.-вуг. басейни), заліз. руди (у Приангар'ї та Пд. Якутії), руди кольорових і рідкісних металів, золото, алмази, слюда, хім. сировина і мінеральні буд. матеріали. Ресурси деревини. Ріки (*Єнісей, Ангара, Лена*) багаті на гідроенергоресурси. Велику цінність мають величезні запаси прісної води оз. *Байкал*. На тер. С. С. розміщені однойменний екон. район Рад. Союзу (пл. 4,1 млн. км², включає Бурят. АРСР Тув. АРСР, Краснояр. край, Іркут. і Читин. області) та Якутська АРСР, яка входить до складу Далекосхідного екон. району. Населення С. С. 9,5 млн. чол. (1983), осн. частина його живе на Пд. Найбільші міста: *Красноярськ, Іркутськ, Улан-Уде, Чита, Ангарськ, Братськ, Норільськ, Якутськ, Абакан*. У нар.-госп. комплексі СРСР С. С. виділяється переважанням енергетики, паливоємних та енергоємних галузей пром-сті (алюмінієвої в Красноярську, Братську, мідно-нікелевої в Норільську). Важливе значення мають хім., маш.-буд., лісова та целюлозно-паперова пром-сть. С. г. спеціалізується на виробн. зерна і продуктів тваринництва. В трансп. системі провідну роль відіграє залізнич. та річковий транспорт (судноплавство по Єнісею і Лені). Все більшого значення набуває авіа- та автомоб. транспорт. Тер. С. С. проходить частина *Байкало-Амурської магістралі*. Важливу роль у г-ві відіграють Іркутсько-Черемховський, Братсько-Усть-Ілімський, Саянський, Пд.-Якутський та ін. *територіально-виробничі комплекси.*

Літ.: Восточная Сибирь. М., 1963; Тарасов Г. Л. Восточная Сибирь. М., 1964.

О. О. Кибальчич.

СХІДНИЙ ТІМОР — територія на Пн. Сх. о. Тімор. Пл. 14,9 тис. км². Нас. 552,9 тис. чол. (1980, перепис): малайці, папуаси, китайці та ін. Адм. центр — *Ділі*. Рельєф переважно гірський. Поклади нафти, природного газу, горючих сланців, марганцевої руди. Клімат субекваторіальний, мусонний. На узбережжі т-ра повітря протягом року +25, +27°. Опадів бл. 1500 мм на рік. Високотравна *савана*, тропічні ліси. С. Т. — кол. колонія Португалії (з 1586). Незалежність С. Т. була проголошена 28.XI 1975 Революц. фронтом за незалежність С. Т. (ФРЕТІЛІН, засн. 1970) в ході боротьби проти проіндонезійських партій — Нар.-демократичної асоціації С. Т. (засн. 1974) і Демократичного союзу Тімору (засн. 1974), що розгорнулася після повалення фашист. режиму в Португалії (1974). 7.XII 1975 прихильники проіндонезійських партій при підтримці збройних сил Індонезії захопили С. Т. Генеральна Асамблея та Рада Безпеки ООН не раз закликали Індонезію вивести свої війська з С. Т. Проте в липні 1976 Індонезія оголосила про приєднання до неї Тімору на правах провінції. Основа економіки — плантаційне г-во, що базується на виробн. кави, копри і каучуку. Гол. прод. культури — рис і кукурудза, а також батат, боби, пшениця, овес. З тех. культур вирощують тютюн, бавовник, бамбук, какао, чай, тунгове дерево. Тваринництво, рибальство. В невеликій кількості видобувають нафту. Дрібні каво- та рисоочисні підприємства. Автошляхів — 2,9 тис. км. Гол. порт — Ділі. Вивозять каву, копру, каучук. Основні торг. партнери — Португалія, Сінгапур, Австралія і Японія.

СХІДНИЦЯ — селище міського типу Львів. обл. УРСР, підпорядковане Бориславській міськраді, за 14 км від залізнич. ст. Бориславів. 3,1 тис. ж. (1983). У селищі — нафтопромисел, швейний цех Бориславського швейно-галантерейного виробничого об'єднання, лісництво, підприємства побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, пансіонати «Гуцулка», «Карпати» і «Запорожець». Будинок культури, 2 б-ки. В районі С. відкрито джерела лік. мінеральних вод типу «Нафтуся». Виникла С. у 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

СХІДНО-АВСТРАЛІЙСЬКА ТЕЧІЯ — тепла течія у пд. частині Тихого ок. вздовж сх. берегів Австралії. Є відгалуженням *Південної Пасатної течії*. Спрямована з Пн. на Пд. Поблизу о. Тасманія С.-А. т. розгалужується, її ліве відгалуження проходить вздовж зх. берегів, праве — на Пд. від Нової Зеландії, де з'єднується з *Західних Вітрів течією*. Швидкість до 2 км/год. Т-ра води влітку (лютий) від +17° на Пд. до +26° на Пн., взимку (липень) відповідно від +12 до +22°. Солоність 38,5 ‰.

СХІДНО-АВСТРАЛІЙСЬКІ ГО́РИ — див. *Великий Вододільний хребет*.

СХІДНО-АФРИКА́НСЬКА ЗО́НА РОЗЛО́МІВ — система великих розломів *земної кори* на Сх. Африки. Являє собою смугу великих *скидів* і *грабенів* (*рифтів*), що

простягається в меридіональному напрямі від пн. узбережжя Червоного м. до пониззя р. Замбезі. Виділяють два осн. відгалуження грабенів — західне і східне. Західне простежується від Верх. Нілу, через оз. Танганьїка, по долині р. Шіре до гирла р. Замбезі; східне — від пн. узбережжя Червоного м. через Абіссінський грабен, оз. Рудольф до пн. узбережжя оз. Ньяса. С.-А. з. р. у сучас. вигляді почала формуватися в олігоцені (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*) одночасно з *гороутворенням* у сх. частині Африки. Найновіші розломи частково повторили напрям давніших, до докембрійських включно. Тектонічні рухи в межах розломів спричинили відновлення вулканічної діяльності, яка досягла максимуму в неогені й продовжується і тепер. У сучас. рельєфі грабени проявляються у вигляді глибоких річкових долин з урвистими берегами і депресій, зайнятих озерами. Вздовж розломів — вулкани (*Рувензорі, Кенія, Кіліманджаро* та ін.). Прояви сейсмічності й сучас. вулканізму свідчать про активізацію новітніх рухів по розломах.

СХІДНО-ГРЕНЛА́НДСЬКА ТЕ́ЧІЯ — холодна течія у Пн. Льодовитому ок., біля сх. берегів Гренландії. Спрямована з Пн. на Пд. Швидкість до 1 км/год. Солоність 32—33 ‰. Протягом року виносить кригу з арктичного бас., влітку — *айсберги*.

СХІ́ДНО-ЄВРОПЕ́ЙСЬКА ПЛАТФО́РМА, Руська платформа — давня, відносно стійка ділянка *земної кори,* яка охоплює більшу частину Сх. Європи. Межа платформи на Пн. і Пн. Сх. проходить від Скандінавських гір вздовж узбережжя Баренцового м. і Тіманського кряжа до Уралу, на Сх.— вздовж Уральських гір; на Пд.— по западинах Каспійського і Чорного морів; на Зх. і Пн. Зх.— вздовж Карпат, узбережжя Балтійського м. до п-ова Ютландія. С.-Є. п. — складна тектонічна структура. В її будові виділяють два структурні поверхи. Нижній поверх — давній фундамент платформи, який складається з кристалічних порід *докембрію*. Фундамент розчленований тектонічними розломами, які утворюють виступи і западини — *горсти* і *грабени,* у зв'язку з чим одні ділянки його виходять на поверхню, інші занурені на різні глибини. Найбільші виступи фундаменту — *Український щит* і *Балтійський щит*. Під невеликою товщею осадочних відкладів поховані менші підняття фундаменту — *Волино-Подільська плита,* Воронезький масив, Білоруський виступ та ін. Виступи кристалічного фундаменту розділяються западинами, в яких кристалічні породи залягають на значній глибині й перекриті потужною товщею осадочних відкладів. Найбільші з них — Московська синекліза, *Дніпровсько-Донецька западина, Причорноморська западина,* Прикаспійська западина. Докембрійський фундамент С.-Є. п. складається з архейських (див. *Архейська ера і група*) і протерозойських (див. *Протерозойська ера і група*) відкладів. Архейські відклади представлені *гранітами, гнейсами, мігматитами, кристалічними сланцями* і *кварцитами*. Вони поширені в межах Українського і Балтійського щитів. Відклади протерозою відомі в Карелії, на Кольському п-ові, Тіманському кряжі, Криворіжжі та ін. районах. Представлені переважно *метаморфічними гірськими породами, діабазами,* кварцитами тощо. Верх. поверх складається з *осадочних гірських порід* від рифейського до антропогенового (четвертинного) віку. В межах щитів осадочні породи мають незначну потужність, на окремих ділянках щитів їх зовсім немає. В западинах потужність осадочного чохла велика: у Прикаспійській западині — до 6—8 тис. м, у Дніпровсько-Донецькій — до 18 тис. м, у Причорноморській — понад 2 тис. м. Горизонтальне залягання осадочної товщі місцями порушене і ускладнене пологими *антиклінальми, синклінальми,* валоподібними підняттями тощо. З породами фундаменту пов'язані різні корисні копалини: залізні руди (*Криворізький залізорудний басейн, Курська магнітна аномалія* та ін.), нікель, мідь, титан, слюди, пегматити, апатити тощо. В породах осадочного чохла є поклади нафти і газу (*Волго-Уральська нафтогазоносна провінція, Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція, Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область* та ін.), кам. і калійних солей, викопного вугілля, фосфоритів, бокситів, родовища буд. матеріалів, прісні й мінеральні води тощо.

Літ.: Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Наливкин Д. В. Геология СССР. М.—Л., 1962; Лазько Е. М. Региональная геология СССР, т. 1—2. М., 1975. *В. Г. Бондарчук.*

СХІ́ДНО-ЄВРОПЕ́ЙСЬКА РІВНИ́НА, Руська рівнина — простягається від берегів Пн. Льодовитого ок. до Чорного та Каспійського морів і від гір Центр. Європи (Судети, Карпати) до Уральських гір і Мугоджар. Пересічна вис. 170 м. Макс. висоти в межах *Тіманського кряжа* (456 м), Хотинської височини (515 м, г. Берда) і *Подільської височини* (471 м, г. Камула), найменші — на узбережжі Каспійського м. (—28 м). Складена з кристалічних сланців, гнейсів, гранітів, перекритих вапняками, глинами, пісковиками. Поверхня кристалічних порід нерівна, з глибокими западинами та підняттями (див. *Східно-Європейська платформа*). Нерівності кристалічного фундаменту зумовлюють наявність осн. форм рельєфу С.-Є. р.— височин (Волинська, Подільська, Придніпровська, Середньоросійська, Приволзька та ін.) і низовин (Придніпровська, Причорноморська, Прикаспійська, Прибалтійська та ін.). З областями прогинів пов'язані родовища нафти, газу й кам. вугілля, з областями піднять — родовища рудних копалин (заліз. руда та ін.). Пересічна т-ра січня змінюється від —22° на Пн. Сх. до —2° на Пд. Зх., липня — від +9° на Пн. до +25° на Пд. Сх. Річки С.-Є. р. належать до басейнів Пн. Льодовитого (Мезень, Онега, Пн. Двіна, Печора) і Атлантичного (Зх. Двіна, Вісла, Нева, Дніпро, Пд. Буг, Дністер, Дон та ін.) океанів. Ріки Волга й Урал впадають у Каспійське м. На С.-Є. р. добре виявлена *зональність географічна*. На узбережжі Пн. Льодовитого ок.— зона тундри (мохи, лишайники, чагарники) з болотами та *багаторічною мерзлотою*. Далі на Пд.— лісові зони (хвойні й мішані ліси), що переходять у лісостепову зону з широколистяними лісами і лучними степами, які змінюються степами, майже повністю зайнятими с.-г. угіддями. На Прикаспійській низовині — напівпустельні й пустельні ландшафти. В межах С.-Є. р. створено *Астраханський заповідник, Воронезький заповідник, Поліський заповідник, Аскація-Нова* та ін. На С.-Є. р.— значні пром. центри, важливі с.-г. райони.

СХІ́ДНО-ІРА́НСЬКІ ГО́РИ — гірська система у центр. частині *Іранського нагір'я,* в межах Ірану. Довж. бл. 1000 км. Переважають висоти 1000—2000 м, найбільша — 4042 м, г. Тефтан. З корисних копалин є хромітові руди, кам. вугілля, слюда. На схилах — сухі степи, зарості колючих чагарників. Вівчарство. Посіви бавовнику, цукр. буряків. Виноградники.

СХІ́ДНО-КАЗАХСТА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — на Пн. Сході Каз. РСР. Утворена 10.III 1932. Площа 97,3 тис. км². Нас. 902 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни і казахи, живуть також українці, татари, білоруси та ін. Міськ. нас.— 63 %. Поділяється на 12 районів, має 6 міст і 17 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Усть-Каменогорськ*. Поверхня С.-К. о. переважно гориста. В пн. та центр. частинах області простягаються хребти Зх. Алтаю. На Пд.— велика улоговина з оз. Зайсан, обмежована з Пд. хребтами Тарбагатай і Саур. Родовища поліметалевих руд, благородних та рідкісних металів, бурого вугілля. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —14, —22°, липня +19, +26°. Опадів від 140 до 1000 мм (у горах) на рік. Гол. ріка — *Іртиш*. Найбільші озера — *Зайсан* та Маркаколь. Бухтарминське водосховище. У пн.-зх. частині переважають ковилово-різнотравні степи на чорноземах, на Пд. від них — ковилово-типчакова рослинність на темно-каштанових ґрунтах, у Зайсанській улоговині — полиново-солянкова пустельна рослинність на бурих ґрунтах. У горах — гірські степи та ліси (береза, осика, тополя, ялиця, ялина, модрина, кедр) на гірсько-степових і сірих гірсько-лісових ґрунтах. Вище 2000 м— субальп. та альп. луки. В межах області — Маркакольський заповідник.

Провідна галузь пром-сті — кольорова металургія, створена за роки Рад. влади. Енерг. базу становлять електростанції Алтайської енергосистеми (Бухтарминська та Усть-Каменогорська ГЕС, каскад ГЕС на ріках Ульбі та Громотусі, ТЕЦ). На базі родовищ поліметалів Рудного Алтаю працюють комбінати: свинцево-цинковий, полі-

СХІДНО-КИТАЙСЬКЕ МОРЕ

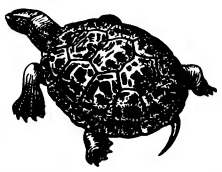

Схованошиї черепахи. Каспійська черепаха.

металевий, свинцевий і титаномагнієвий; хіміко-металург. з-д. Розвивається машинобудування (маш.-буд., приладів, конденсаторний з-ди) та пром-сть буд. матеріалів (комбінати: домобуд., деревообр., збірного залізобетону; цем. з-д та ін.). В області розміщені підприємства харч. (м'ясокомбінати, масло- і сироробні з-ди, олієпресовий з-д, рибокомбінат, млини) та легкої (швейні, трикотажна ф-ки та ін.) пром-сті, меблеві ф-ки. Гол. пром. центри: Усть-Каменогорськ, *Леніногорськ, Зиряновськ*. С. г. області спеціалізується на вирощуванні зернових культур, м'ясо-мол. і м'ясововновому тваринництві. В 1956—58 освоєно понад 150 тис. га цілинних та перелогових земель. Осн. с.-г. культура — яра пшениця, вирощують також ячмінь, овес, кукурудзу, соняшник, горох, картоплю, баштанні й кормові культури. Розводять велику рогату худобу, овець, свиней, коней. Розвинуті бджільництво, мараловодство, хутровий промисел (білка, соболь), рибальство, збирання кедрових горіхів. Гол. залізничні лінії: Локоть — Леніногорськ та Усть-Каменогорськ — Зиряновськ. Судноплавство по Іртишу. В С.-К. о.— 2 вузи, 12 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, 2 краєзнавчі музеї, філармонія (Усть-Каменогорськ).

М. Ш. Ярмухамедов.

СХІДНО-КИТА́ЙСЬКЕ МО́РЕ, Дунхай — напівзамкнуте море Тихого ок. між сх. берегами Азії на Зх. та островами Рюкю і Кюсю на Сх. Пл. 836 тис. км². Глибини зх. і центр. частини — до 200 м, східної — до 2719 м (жолоб Окінава). Т-ра води у лютому від +7° до +16°, у серпні — до +28°. Солоність води до 34,5 ‰, у гирлах великих рік — 5—10 ‰. У сх. частину С.-К. м. заходить тепла течія *Куросіо*. З мор. тварин трапляються кити, дельфіни, акули. Пром. значення мають сардини, оселедці тощо. Розвинуті мор. промисли. Найбільші порти: Шанхай (Китай), Нагасакі (Японія).

СХІ́ДНО-ПРУ́ССЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1914 — наступальна операція 1-ї та 2-ї рос. армій Пн.-Зх. фронту, проведена 4 (17).VIII—2 (15).IX у Сх. Пруссії проти 8-ї нім. армії на початку *першої світової війни 1914—18*. Наступ, здійснений за настійною вимогою англо-франц. командування до закінчення мобілізації і зосередження рос. військ, мав на меті відтягти із Зх. фронту нім. війська, що загрожували Франції. Почався він вторгненням у Сх. Пруссію 1-ї армії. Після перших успіхів рос. військ німці перегрупували сили і в серпні — вересні змусили 2-у рос. армію відступити за р. Нарев, а 1-у рос. армію — за р. Німан. Незважаючи на поразку, активні дії рос. військ на початку війни зірвали план нім. командування на Зх. фронті і полегшили становище франц. армій у битві на *Марні*.

СХІ́ДНО-ПРУ́ССЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — наступальна операція військ 3-го (командуючий — генерал армії І. Д. *Черняховський*, з 19.II — Маршал Рад. Союзу О. М. *Василевський*), 2-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу К. К. *Рокоссовський*) Білоруських і частини сил 1-го Прибалтійського фронтів при сприянні Балт. флоту, здійснена 13.I—25.IV 1945. Мета операції: розгром угруповання противника в Сх. Пруссії і пн. частині Польщі. 13—18.I війська 3-го Білорус. фронту у взаємодії з частиною сил 1-го Прибалт. фронту прорвали оборону ворога на Пн. від Гумбіннена (тепер м. Гусєв). Розвиваючи наступ, війська фронту 22.I оволоділи Інстербургом (тепер м. Черняховськ), 29.I підійшли до Кенігсберга (тепер м. Калінінград), обійшли його і досягли п-ова Замланд (тепер Калінінградський). Війська 2-го Білорус. фронту 14.I прорвали оборону і 26.I вийшли до Балт. м. на Пн. від Ельбінга. Гол. сили нім.-фашист. військ групи армій «Центр» (з 26.I — «Північ», до 32 д-зій) до 8.II були притиснуті до моря і оточені рад. військами. Війська 3-го Білорус. фронту в лютому — березні ліквідували оточені угруповання ворога, 9.IV оволоділи Кенігсбергом, 25.IV — портом Піллау (тепер Балтійськ). У С.-П. о. рад. війська повністю розгромили групу армій «Центр» («Північ»).

СХІ́ДНО-СИБІ́РСЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Пн. Льодовитого ок., біля пн.-сх. берегів Азії, між Новосибірськими о-вами на Зх. і о. Врангеля на Сх. За пн. межу приймають край шельфу (глиб. 200 м). Пл. 936 тис. км². У пд. частині моря — острови Айон, Медвежі, Шалаурова. Дно моря вкрите сірим мулом, піском. Т-ра води на поверхні влітку від 0° на Пн. до +7° на Пд. Більшу частину року вкрите кригою. У сх. частині навіть влітку зберігається плавуча крига. Солоність від 10 ‰ у пд. частині до 30 ‰ біля кромки криги. У С.-С. м. водяться моржі, тюлені, з птахів — баклани, чайки, кайри. З риб пром. значення мають омуль, нельма, сиг та ін. По С.-С. м. проходить траса *Північного морського шляху*. Порти: Певек, Амбарчик.

СХІДНОСЛОВА́ЦЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1831 — повстання словацьких, частково укр. і угор. селян проти феод. гніту та австр. влади. В кін. липня — серпні охопило 103 села Сх. Словаччини. На *Закарпатській Україні* сел. виступи відбулися в Ужгородському, Березькому і Мармароському комітатах. Після придушення повстання понад 120 повстанців було страчено. Повстання змусило австр. уряд 1836 прийняти закон про врегулювання сел. повинностей в Угорщині та обмеження юрисдикції поміщиків над селянами.

СХІ́ДНО-ТИХООКЕА́НСЬКЕ ПІДНЯТТЯ — підводний хребет у сх. частині Тихого ок., між 100° і 120° зх. д. Довж. до 9000 км. Найвища точка — 539 м над рівнем океану (*Пасхи острів*). Підводні улоговини, що оточують хребет, мають глиб. 3500 — 5000 м.

СХОВАНОЗЯ́БРОВИКО́ВІ (Cryptobranchidae) — родина найпримітивніших *земноводних*, які вторинно стали цілком водяними тваринами і протягом усього життя дихають зябрами. Тіло масивне, голова приплюснута, хвіст стиснутий з боків, забарвлення

буре, іноді з темними або світлими плямами. Живуть в річках із швидкою течією або в гірських порожистих струмках. Живляться водяними безхребетними та дрібною рибою. Розмножуються, відкладаючи яйця. Личинки мають зовн. зябра. 2 роди: велетенська саламандра (Andrias, синонім Megalobatrachus) з 2 видами: A. japonicus, довж. тіла до 1,5 м, поширений у Японії, та A. davidianus з Китаю; схованозябровик (Cryptobranchus) з 1 видом — схованозябровик алеганський (C. alleghaniensis), довж. до 68,5 см, поширений у центр. і пд.-сх. частині Пн. Америки. С. вважають личинковими формами (див. *Неотенія*) невідомих *саламандр*. *В. І. Таращук.*

СХОВАНОШИЇ ЧЕРЕПА́ХИ (Cryptodira) — підряд *черепах*. Втягують шию під панцир, згинаючи її S-подібно у вертикальній площині (на відміну від *бокошийх черепах*, у яких шия закладається вбік). Об'єднує 6 сучас. родин, понад 50 родів і бл. 140 видів, що включають представників усіх екологічних форм черепах (наземні, прісноводні, морські та ін.). Поширені в країнах з жарким і помірним кліматом (крім Австралії і Нової Гвінеї). В СРСР — 4 види, з них на Україні — 1: *болотяна черепаха*. Окремі види мають промислове значення (див. *Слонові черепахи*). Викопні С. ч. відомі починаючи з крейдового періоду. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Плазуни*.

В. І. Таращук.

СХО́ДЖЕННЯ МИ́СЛЕННЯ ВІД АБСТРА́КТНОГО ДО КОНКРЕ́ТНОГО — метод теоретичного відтворення досліджуваного явища в його об'єктивній конкретності шляхом руху *мислення* від окремих абстрактних визначень до їхньої конкретної єдності. В історії філософії цей метод з об'єктивно-ідеалістичних позицій розробив Г. В. Ф. *Гегель*. Діалектико-матеріалістичне тлумачення й застосування даного методу в наук. пізнанні здійснив марксизм-ленінізм. Класичним зразком побудови теорії методом С. м. від а. до к. є «*Капітал*» К. Маркса. Пізнання дійсності здійснюється двома шляхами — сходженням від чуттєво-конкретного до абстрактного в мисленні й від абстрактного до мисленно конкретного. Конкретне в дійсності — вихідний пункт чуттєвого пізнання, що дає однобічне знання явища. Проникнення в сутність передбачає рух до абстрактного мислення, що розчленовує об'єкт на окремі абстрактні визначення й виділяє суттєве. Виділення *абстракцій* — вихідний пункт руху теор. мислення. Відтворення конкретного в мисленні є рухом від однобічних абстракцій до синтезу їх у єдине ціле. Конкретне в мисленні виступає результатом пізнання, синтезом багатоманітних визначень, що відображують внутр. суттєвий зв'язок різних сторін пізнаваного явища. Продуктом С. м. від а. до к. є система науково-теор. знання про властивості, структуру й закономірності розвитку об'єкта пізнання. Метод С. м. від а. до к. реалізує єдність *історичного і логічного*. *М. Л. Злотіна.*

СХОДОЗНА́ВСТВО, орієнталістика — наука, що комплексно вивчає історію, економіку, мови, літературу, етнографію, мистецтво, філософію, пам'ятки матеріальної і духовної культури народів Азії та Північної Африки. Виникнення С. як особливої галузі знань в європейських країнах (16—17 ст.) пов'язане з епохою первісного нагромадження капіталу і початком експансії європейців у країни Сходу. У 18—19 ст. оформилося наук. С. Велике значення для розвитку С. мали досягнення сходознавців 19 ст. у вивченні санскриту, розшифруванні давньоперс. (Г. Ф. *Гротефенд*, Р. Раск) та ассіро-вавілонського клинопису (Г. К. *Роулінсон*), давньоєгипет. ієрогліфів (Ж. Ф. *Шампольйон*). На Русі відомості про народи Сходу нагромаджувалися з 10 ст. завдяки подорожам араб. купців до Києва, давньорус. прочан і купців до Палестини, Іраку, пізніше в Росії і на Україні — завдяки мандрівці тверського купця А. *Нікітіна* до Індії, посольствам рос. царів до правителів країн Сходу, походам укр. козаків проти татар і турків-османів. У 18 ст. почалося практичне вивчення сх. мов у Росії. На поч. 19 ст. питання С. вивчались у Моск., Казанському, Харків., Петерб. ун-тах. У 1818 був створений Азіат. музей АН у Петербурзі. Найзначнішими представниками рос. дореволюц. С. були М. Я. *Бічурин*, С. М. Георгієвський, П. І. *Кафаров*, М. М. *Казем-Бек*, І. П. *Минаєв*, Б. О. *Тураєв*. Рос. сходознавці поклали початок новим галузям С., зокрема *тюркології*, кавказознавству. Наук. вивчення С. на Україні почалось у 18 ст. і було пов'язане з Харків. колегіумом (засн. 1722). В розвитку С. велику роль відіграв В. Г. *Григорович-Барський*. Найзначнішими сходознавцями на Україні в 19 — на поч. 20 ст. були М. С. *Дринов*, А. Ю. *Кримський*, І. І. *Срезневський*. Рад. С. розвивалося з 20-х рр. 20 ст. В 1921 за вказівкою В. І. Леніна було створено Всерос. наук. асоціацію сходознавства на чолі з М. П. *Павловичем*. Почалося видання періодичних органів, присвячених проблемам С. («Жизнь национальностей», «Новый Восток», «Революционный Восток», «Материалы по колониальным и национальным проблемам» та ін.).

Значний внесок у рад. С. зробили В. М. *Алексєєв*, В. В. *Бартольд*, Є. Е. *Бертельс*, Р. Ю. *Віппер*, Б. Я. *Владимирцов*, Б. Г. *Гафуров*, І. Ю. *Крачковський*, М. Я. *Марр*, І. І. *Мєщанинов*, В. В. *Струве*. Були створені наук. праці, які висвітлювали з марксистських позицій історію, економіку і л-ру країн сучас. Сходу. На Україні після революції проблеми С. розробляли В. П. *Бузескул*, А. Ю. Кримський, А. П. *Ковалівський* та ін. Велику роботу виконала *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства*. В післявоєнний період в СРСР видано капітальні праці з нової і новітньої історії Індії, Китаю, Японії, Пд.-Сх. Азії, араб. країн (дослідження О. А. *Губера*, Є. М. *Жукова*, Д. О. *Ольдерогге*, Н. В. *Пігулевської*, В. М. *Хвостова* та ін.). Рад. сходознавці досліджують широкі проблеми соціально-екон. і політ. історії країн Сходу, процеси розпаду колоніальної системи, шляхи розвитку молодих, незалежних країн. Велика увага приділяється вивченню історії і культури Рад. Сходу (праці А. Алі-заде, С. Т. Єремяна, Я. А. *Манандяна*, Г. А. Мелікішвілі та ін.). Центрами С. в СРСР є відповідні ін-ти, відділення та відділи АН СРСР і союзних республік, держ. ун-ти. Питання С. висвітлюють журнали «Народы Азии и Африки» та «Азия и Африка сегодня».

Дослідження сучасних зарубіжних сходознавців в європ. капіталістичних країнах і США часто пов'язані з прагненням правлячих кіл цих країн поставити С. на службу своїм імперіалістичним інтересам. Зарубіжні сходознавці провели систематичні дослідження пам'яток Сходу, розшифрували деякі писемності, інтерпретували ряд давніх східних мов тощо. Розпад колоніальної системи імперіалізму і створення незалежних д-в на Сході сприяли розвиткові в цих д-вах досліджень з С. В останні роки в зарубіжному С. велика увага приділяється

Схованозябровикові. Схованозябровик алеганський.

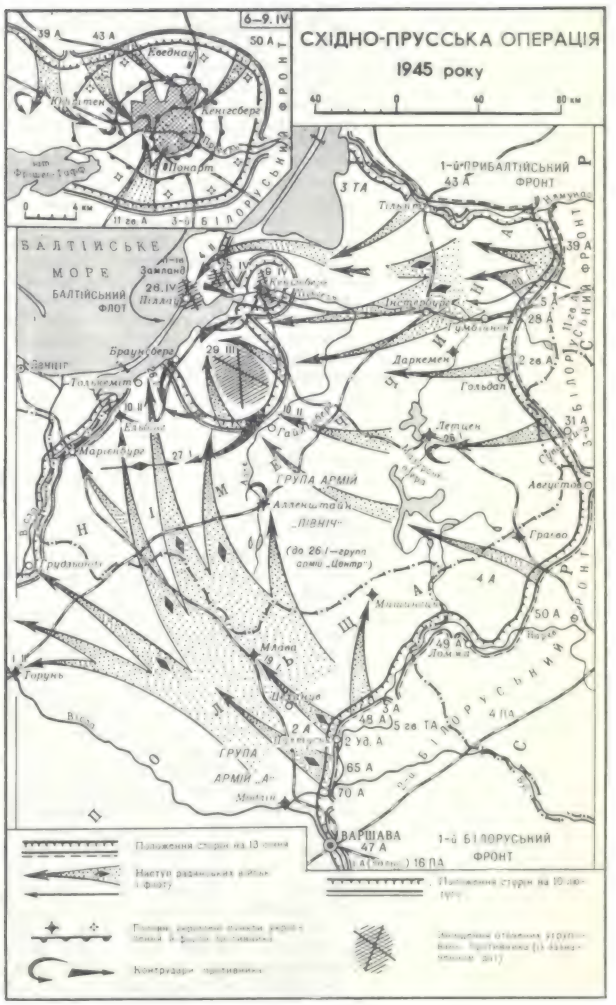

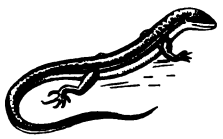

Сцинкові. Довгоногий сцинк.

вивченню проблем екон. і соціального розвитку країн Сходу. Інтерес до проблем сучасності продемонстрували міжнар. конгреси сходознавців, особливо 25-й (1960, Москва), 27-й (1967, Анн-Арбор, США), 28-й (1971, Канберра, Австралія), 29-й (1973, Париж), 30-й (1976, Мехіко).

Г. Г. Зибіна.

СХО́ЖІСТЬ НАСІ́ННЯ — здатність насіння утворювати за установлений строк нормальні проростки в оптимальних умовах пророщування. С. н. виражають у процентах. В СРСР методику й строки пророщування насіння встановлено ГОСТом для кожної культури. Строки пророщування: для *насінного матеріалу* польових культур 6—10 днів, для овочевих 7—21, для деревних порід 10—60 днів. Держ. стандарти на сортове насіння ставлять високі вимоги до С. н. Напр., С. н. 1-го класу осн. зернових культур мусить бути не нижча 95 %. Насіння, схожість якого нижча за встановлену ГОСТом, не висівають. С. н. залежить найбільше від додержання правил агротехніки його вирощування, способів і строків *збирання врожаю* та умов зберігання.

В. А. Кузьменко.

СХОЛА́СТИКА (лат. scholastica, від грец. σχολαστικός — вчений, σχολή — вчена бесіда, школа) — 1) Тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої *релігії*. Мала на меті обгрунтування, систематизацію і захист *теології* за допомогою раціоналістичних засобів. С. властиві умоглядність, *догматизм*. Істина, за С., міститься в текстах Біблії, священних переказах, творах *отців церкви*. Будучи відображенням низького рівня розвитку суспільної свідомості, С. разом з тим не була повним застоєм, регресом, відривом від життя. Середньовічні філософи зробили крок уперед в опрацюванні логіко-гносеологічної, антропологічної, етичної проблематики. Намагаючись раціонально обгрунтувати теологію, вони неминуче йшли до підриву її зсередини. Це призвело до загострення боротьби прогрес. і реакц. напрямів у С., зокрема *номіналізму* й *реалізму*, що були певним аналогом *матеріалізму* й *ідеалізму*. В зх.-європ. філософії розрізняють ранню С. 11—12 ст. (Петро Даміані, Ансельм Кентерберійський, Гільйом із Шампо, Бернар Клервоський, *Росцелін*, П. *Абеляр* та ін.) і пізню—13—14 ст. (Давид Дінанський, *Сігер Брабантський, Альберт Великий, Фома Аквінський, Іоанн Дунс Скот*, У. *Оккам*, Ж. Бурідан та ін.). Ранні схоластичні вчення пов'язані переважно з інтерпретацією *Августином* Блаженним *неоплатонізму*, пізня С. грунтується на пристосованому до потреб християн. догматики вченні *Арістотеля*. В 16 ст. відбувається певне відродження С. (т. з. другa схоластика), яка стала ідеологією *контрреформації* (Ф. Суарес, Г. Васкес, Ф. Арріаго, М. Моліна та ін.). На Україні С. з'явилася лише на поч. 17 ст., в період загострення нац.-визв. боротьби укр. народу. Її поява пов'язана із спробами раціоналістично обгрунтувати *православ'я* в його боротьбі з *католицизмом*. Вплив С. позначився, зокрема, на курсах лекцій викладачів *братських шкіл* і *Київської академії*. Див. також *Неосхоластика*. 2) П е р е н о с н о — формальні знання, відірвані від життя і практики, мертва, суха наука.

СХРЕ́ЩУВАННЯ — природне або штучне сполучання двох спадково різних статевих клітин при *заплідненні*.

Нащадків, що виникли від С. двох особин, наз. *гібридами*. С. бувають моногібридними, дигібридними або полігібридними залежно від кількості пар альтернативних ознак, за якими різняться батьківські форми. Розрізняють кілька типів С.: *аналізуюче схрещування, зворотне схрещування* (бекрос), *реципрокне схрещування* тощо. У схемах С. на першому місці записують особину жіночої статі, позначають її знаком ♀, чоловічу стать позначають ♂, між ними ставлять знак множення (♀ × ♂). Гібриди позначають буквою *F* з цифровим індексом, який відповідає порядковому номеру гібридного покоління. Див. також *Інбридинг, Аутбридинг, Несхрещуваність*. С. в т в а р и н н и ц т в і — метод *розведення сільськогосподарських тварин*, при якому спаровують тварин різних *порід* та *помісей*. Застосовують для поліпшення існуючих і створення нових порід с.-г. тварин. Розрізняють С. вбирне, відтворювальне, ввідне, промислове і перемінне. Вбирне (перетворювальне, поглинальне) С.— найефективніший метод розведення с.-г. тварин, що дає можливість за кілька поколінь місцеву, низькопродуктивну породу перетворити на високопродуктивну. Відтворювальне, заводське С. використовують при виведенні нових цінних порід тварин. Воно найскладніше. Ввідне (прилиття крові) С. застосовують, щоб підсилити цінні якості або усунути вади поліпшуваної породи без змін її осн. ознак. Мета промислового С. — максимально використати ефект *гетерозису* у помісей 1-го покоління. При перемінному С. також використовують гетерозис, але вже в наступних поколіннях; може бути дво-, три- і чотирипородним. С. в р о с л и н н и ц т в і — метод одержання нових та поліпшення існуючих сортів с.-г. культур. С. передбачає: поєднання (синтезування) ознак і властивостей батьківських форм у спадковості одержаних нових форм; заміну одної чи кількох хромосом материнської форми на хромосоми батьківської; заміну окремих локусів (частинок) або крапок (молекул) чи їх ланцюжків тієї або ін. хромосоми на матеріал батьківського геному; одержання зиготи, яка набуває здатності під час онтогенезу надавати новому поколінню гетерозисної сили, підвищеної пластичності та адаптаційної (див. *Адаптація*) здатності. При парному, або простому, С. одержання новоутворень досягається за рахунок лише двох вихідних форм; при складному (або т. з. ступінчатому) С. залучається 4—5—6 і більше вихідних форм; при бекросному (насичуючому, або зворотному) С. одержаний гібрид повторно схрещується з однією з вихідних батьківських форм, внаслідок чого доза спадкового матеріалу цієї форми збільшується з кожним поколінням.

Розрізняють С. внутрішньовидові, коли обидві батьківські форми належать до одного виду, і віддалені С. (міжвидові і міжродові), коли батьківські форми належать до різних ботанічних видів і родів.

Ю. М. Александров, М. О. Зеленський (С. у рослинництві).

СХРЕ́ЩУВАННЯ МОВ — взаємодія мов, внаслідок якої відбуваються грунтовні зрушення в будові двох взаємодіючих мов аж до зникнення однієї з них і виникнення помітних змін у другій у вигляді *субстрату, суперстрату* чи адстрату. Основою схрещування (або змішування) мов є *двомовність* населення, при якій мовці поступово переходять у стан одномовності, зберігаючи в новій мові певні риси тієї, якою перестають користуватися. Типовим прикладом С. м. є *креольські мови*. Інколи наслідком тривалої взаємодії мов є виникнення в них спільних рис, на основі яких формуються *мовні союзи*. Останнім часом термін «схрещування мов» замінюють термінами — *мовні контакти*, взаємодія мов тощо.

С. В. Семчинський.

СЦЕ́ВОЛА Гай Муцій (Gaius Mucius Scaevola) — легендарний герой Стародавнього *Риму* часів боротьби проти *етрусків* (кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е.). Згідно з легендою, юнак Гай Муцій, який пробрався до табору етрусків, щоб вбити царя Порсену, був схоплений і підданий тортурам. Бажаючи показати презирство до болю і смерті, сам опустив праву руку у вогонь і не застогнав, поки тліла рука.

СЦЕГЕ́ННИЙ (Sciegienny) Пьотр (19.I 1801, Більча, поблизу м. Кельце, тепер ПНР — 6.XI 1890, Люблін) — польс. революціонер-демократ. Н. в сім'ї кріпака. Священик. З кін. 30-х рр. розгорнув революц. пропаганду серед селян. Систему своїх поглядів, що відображали інтереси селянства, С. сформулював у т. з. Золотій книжечці (бл. 1842), що була програмою антифеод. революції і нац.-визвольної боротьби польс. народу. Створена 1840 С. таємна сел. орг-ція готувала на 1844 повстання в пд. районах Королівства Польського. Після викриття зрадником плану повстання С. та його сподвижників було заарештовано. Царська влада засудила С. до страти, яку було замінено довічним ув'язненням. Після 15 років каторги і 10-річного заслання С. повернувся 1861 на батьківщину. Вітав народження пролет. революц. руху в Польщі.

Літ.: Дьяков В. А. Революционная деятельность и мировоззрение Петра Сцегенного. М., 1972.

СЦЕ́НА (лат. scaena, з грец. σκηνή) — 1) Місце, де відбувається вистава. Сучасна театр. сцена являє собою замкнену сценічну коробку, що з'єднується з залом для глядачів великим прорізом — портальним

отвором (див. *Портал*). У плані С. здебільшого має прямокутну форму. Планшет (підлогу) сцени, як правило, піднято на 0,8—1,1 м над підлогою глядачевого залу. Продовженням планшета сцени є винесена за лінію порталу (червону лінію сцени) *авансцена*. Перед авансценою і частково під нею — оркестрова яма. Іноді до задньої частини С. приєднують ще т. з. *ар'єрсцену*, що використовується для збільшення глибини осн. С. або для підготовки і монтажу *декорацій* (див. також *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво, Куліси*). Праворуч і ліворуч від С. звичайно розташовуються т. з. кишені — приміщення для зберігання декорацій. Під планшетом — трюм, що є резервним простором для трансформації ігрового майданчика, місцем для механізмів і сценічних пристроїв. Над планшетом на значній висоті містяться колосники з блоками підйомних механізмів. На бокових стінах С. розташовані в кілька ярусів робочі галереї. Театр. С., як правило, має поворотне коло, підйомно-спускові механізми, складні системи електричного та протипожежного обладнання. В разі потреби С. відокремлюється від залу для глядачів протипожежною завісою. 2) Частина акту (дії) в п'єсі; окремий епізод в сюжетному літ. творі тощо.

СЦЕНА́РІЙ (італ. scenàrio, від лат. scaena — *сцена*) — 1) Сюжетна схема, за якою створюється вистава в різних видах нар. театру (*мім, фарс, комедія дель арте* тощо), які розвивалися на основі усної нар. творчості та театру *імпровізації*, що був поширений у період античності й середньовіччя. 2) В к і н о — літературний твір, призначений для втілення на екрані (див. *Кінодраматургія*). Крім літературного, існує режисерський С.— детальний творчий план постановки фільму. Являє собою розбивку на кадри, в кожному з яких вказано обсяг епізоду (метраж), *план кінематографічний*, муз. та образотворче вирішення. Режисерський С. визначає жанр, ритм, стиль і атмосферу майбутнього кінотвору.

СЦЕНА́РНИЙ ДОГОВІ́Р — один з видів *авторського договору*; договір про використання неопублікованого твору в кіно- чи телефільмі. В Союзі РСР передбачений цивільним законодавством (в УРСР — ст. 501 ЦивК УРСР). Права та обов'язки сторін за С. д. регулюються нормами *авторського права* та типовими С. д. для різного виду кіно- і телефільмів. За С. д. автор зобов'язується не пізніше визначеного строку написати й передати сценарій відповідно до затверджених і доданих до договору *лібретто*, розгорнутої заявки або анотації.

СЦЕНІ́ЧНА ДІ́Я — одна з основних складових театр. мистецтва, що здійснюється актором під час вистави, концертного виступу, репетиції тощо. Існуючи в часі і просторі, підпорядкована певному ритму. С. д. за видами поділяється на словесно-пластичну і пантомімічну, має своїм завданням розкрити загальний зміст вистави, відтворити внутрішній світ персонажа. В організації С. д., крім акторів, беруть участь сценографи, композитори, хореографи та ін., а також *режисер*, що синтезує спільну творчість митців. С. д. підкоряється законам театральності, відповідності характеру вистави, видовища тощо і тому має подвійну природу: життєподібно-ілюзорну і водночас умовну видовищно-сценічну, т. з. відчужену (за Л. *Курбасом*, Б. *Брехтом*).

В. Г. Давидов.

СЦЕНОГРА́ФІЯ (від *сцена* і грец. γράφω — пишу) — див. *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво*.

СЦИ́НКОВІ (Scincidae) — родина ящірок. Тіло (довж. 65—650 мм) вкрите лускою, під роговим шаром якої є кісткові пластинки (остеодерми). Кінцівки у деяких видів частково або повністю редуковані. Більшість С.— наземні тварини, але серед них є напівводяні, риючі та деревні форми. Живляться переважно комахами. Спосіб розмноження — відкладання яєць, *яйцеживородіння* або *живородіння*. Понад 700 видів, які об'єднують у майже 70 родів; поширені у тропічних, субтропічних і теплих районах помірних зон переважно Сх. півкулі. В СРСР (Закавказзя, Серед. Азія, о. Кунашир на Далекому Сході) — 6 родів з 12 видами. Викопні рештки відомі з еоцену.

М. М. Щербак.

СЦИНТИЛЯ́ТОРИ — речовини, що проявляють здатність до *люмінесценції* (*люмінофори*), в яких під дією іонізуючих випромінювань або *елементарних частинок* виникають світлові спалахи — *сцинтиляції*. До найважливіших характеристик С. належать кількість *енергії* випромінювань або частинок, що перетворюється на світлову енергію (конверсійна ефективність), та час світіння. С. є деякі неорганічні та органічні кристали (напр., сульфід цинку, *антрацен*), органічні рідини і пластики, інертні гази. С. застосовуються в *сцинтиляційних лічильниках*.

В. Т. Толок.

СЦИНТИЛЯЦІ́ЙНИЙ ЛІЧИ́ЛЬНИК — прилад для реєстрування і дослідження іонізуючого випромінювання (напр., *рентгенівського проміння, гамма-випромінювання*) або *елементарних частинок*, дія якого ґрунтується на фіксації *сцинтиляцій*. До осн. елементів С. л. належать *сцинтилятор*, фотоелектронний помножувач, що перетворює світловий спалах на імпульс *електричного струму*, та електронна система, яка реєструє ці імпульси. С. л. поряд з *іонізаційною камерою* і *Гейгера — Мюллера лічильником* набули широкого застосування, зокрема в *ядерній фізиці, фізиці елементарних частинок, дозиметрії*, геології, *радіобіології*.

В. Т. Толок.

СЦИНТИЛЯ́ЦІЯ (лат. scintillatio — мерехтіння, зблиск) — короткочасний (10^{-4}—10^{-9} с) світловий спалах, що виникає в *сцинтиляторі* під дією іонізуючого випромінювання або *елементарних частинок*. С. зумовлена поверненням до основного стану (див. *Рівні енергії*) атомів або молекул сцинтилятора, збуджених випромінюванням або частинками. Механізм виникнення, тривалість, спектр випромінювання С. визначаються природою сцинтилятора, а яскравість — природою іонізуючого випромінювання, видом частинок і енергією, яку одержують від них атоми або молекули сцинтилятора. С. можна спостерігати візуально або фіксувати фотоелектронним помножувачем. Вона є результатом дії окремої частинки, тому її використовують в *сцинтиляційних лічильниках*. За візуальним спостереженням С. було зареєстровано перше в СРСР (1932) розщеплення ядер літію при бомбардуванні їх прискореними протонами.

В. Т. Толок.

СЦИФОМЕДУ́ЗИ, сцифоїдні медузи (Scyphozoa) — клас безхребетних тварин типу *кишковопорожнинних*. Життєвий цикл — з *чергуванням поколінь*. Статеве покоління — *медузи* (сцифомедузи), діаметр зонтика до 2 м; з яєць виходить вільноплаваюча личинка — *планула*, яка згодом прикріплюється до субстрату і перетворюється на *поліп* (сцифістому). Вис. тіла 1—7 мм. Поліп, пупкуючись, утворює подібні до себе поліпи, а ділячись впоперек — дисковидні плоскі личинки— ефіри, з яких розвиваються медузи. В класі—5 рядів, що об'єднують бл. 200 видів, поширених в усіх морях, з них у морях СРСР — 20 видів, у т. ч. в Чорному м. трапляються 3 види з родів *коренерот, аурелія*, люцернарія (Lucernaria).

О. П. Маркевич.

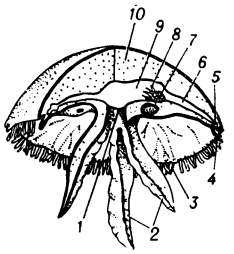

Сцифомедуза (схема будови):
1 — ротовий отвір;
2 — ротові лопаті;
3 — щупальце;
4 — ропалій;
5 — кільцевий канал;
6 — радіальний канал;
7 — гонада;
8 — гастральні нитки;
9 — шлунок;
10 — мезоглея.

СЦІ́ЄНТИЗМ (від лат. scientia — знання, наука) — світоглядна позиція, що абсолютизує роль науки як визначального фактора суспільного розвитку. Гносеологічне джерело С.— різке зростання в 19—20 ст. цінності природничих і тех. наук, проголошення природничонаук. знання найвищим проявом науковості. Беручи початок в окремих моментах ще з філософії *Просвітительства* (тлумачення сусп. прогресу виключно як науково-технічного), С. особливо поширився в сучасній бурж. філософії. Це виявляється у зведенні змісту філос. категорій (*матерії, свідомості* тощо) до природничо-наук. аспекту (*вульгарний матеріалізм, біхевіоризм* та ін.), у позбавленні предмета філософії специфічності («фізикалізм» *неопозитивізму*) тощо. Антисцієнтизм, що протистоїть С. у сучас. бурж. філософії (*екзистенціалізм, персоналізм* та ін.), метафізично абсолютизуючи ціннісно-світоглядну функцію філософії, заперечує пізнавальну цінність науки взагалі. З погляду антисцієнтизму, оперуючи абстрактними поняттями, наука у своєму змісті нібито «відривається» від неповторної конкретності реального життя і тим самим перетворюється на «дегуманізуючу» силу, що є джерелом трагічності людського існування в сучас. світі (руйнування природного середовища, створення зброї масового знищення та ін.). Як С., так і антисцієнтизм є результатом метафізичного відриву і протиставлення науки і філософії, заперечення їхнього органічного взаємозв'язку. Марксистсько-

Сцілла. Фрагмент фонтана Нептуна. Скульптор Д. А. Монторсолі. Мармур. 1557. Національний музей. Мессіна.

ленінська філософія, відкидаючи антисцієнтистське приниження ролі науки, водночас заперечує і С. з його ігноруванням питань про місце і функції науки в системі *культури,* про взаємовідносини різних форм сусп. свідомості. Підкреслюючи виняткову роль науки в сусп. житті, марксизм-ленінізм розглядає її в зв'язку з ін. *формами суспільної свідомості* і розкриває багатосторонній характер цього зв'язку. *І. В. Бичко.*

СЦІ́ЛАРД Лео — див. *Сілард* Лео.

СЦІ́ЛЛА І ХАРІ́БДА (Скілла і Харібда, Σκύλλα καί Χάρυβδις) — у грецькій міфології двоє страховищ, що жили обабіч вузької протоки між Італією і Сіцілією і знищували мореплавців, а то й цілі кораблі. Переносно — «опинитися між Сціллою і Харібдою» — потрапити в небезпеку, що загрожує з усіх боків.

СЦІОФІ́ТИ (від грец. σκιά — тінь і φυτόν — рослина) — те саме, що й *тіньовитривалі рослини.*

СЮ (Sue) Ежен (справж. ім'я — Марі Жозеф; 26.I чи 10.XII 1804, Париж — 3.VIII 1857, Аннесі, департамент Верхня Савойя) — франц. письменник. Літ. діяльність почав у 20-і рр. Перші твори — нариси, памфлети, «морські» романи «Плік і Плок» (1831), «Саламандра» (1832). У пригодницьких романах «Матільда» (1841), «Паризькі таємниці» (т. 1—10. 1842—43), «Вічний жид» (т. 1—10, 1844—45) у реформістському дусі соціалістів-утопістів викривав капіталістичний лад. На революцію 1848 відгукнувся романом «Таємниці народу...» (1849—57), за який зазнав переслідувань з боку уряду Наполеона III. Памфлети «Франція за імперії», «Листи про католицьку реакцію» — антиклерикального спрямування. *Тв.:* Рос. перекл.— Агасфер. т. 1—4. М.—Л.. 1933—36.

І. М. Лозинський.

СЮЖЕ́Т (франц. sujet — предмет, від лат. subjectum — підкладене)— 1) В літературі — низка пов'язаних між собою подій, зображуючи які письменник розкриває характери персонажів, своє ставлення до них і весь зміст художнього твору. В основі сюжету лежить певний соціальний *конфлікт,* в переборенні якого формуються риси і якості людських характерів. Гол. елементи сюжету — зав'язка, розвиток дії, *кульмінація* і *розв'язка.* Розв'язка конфлікту визначає осн. ідею твору й залежить від суспільно-політ. та естетичних поглядів автора. С. як система подій властивий в основному драм. та епічним творам, у лірици він може бути у вигляді незначних елементів. 2) В мистецтві — певна подія, ситуація, зображені у творі. На відміну від теми, є конкретним, детальним, образно-оповідним розкриттям ідеї твору. Особливо великого значення С. набуває у творах на істор. і виробн.-побутову тематику. Часто С. визначає назву твору.

Г. Ф. Семенюк (С. в літературі).

СЮЗЕРЕНІТЕ́Т (франц. suzeraineté, від suzerain — верховний, сюзерен) — характерна для епохи феодалізму система особистих відносин і відносин влади, яка виражалася у вигляді договорів між сюзеренами (*сеньйорами*) і *васалами.* В основі відносин С. лежала ієрархічна структура феод. власності, яка забезпечувала за великими феодалами (королями, герцогами, графами та ін.) зверхність у політ., військ., судових та ін. справах. У формі С. будувалися також міжнародно-правові відносини між сильними і слабими державами.

СЮЇ́ТА (франц. suite, букв.— низка, послідовність) — 1) Циклічний інструментальний, вокально-інструментальний або хоровий твір, який, зберігаючи єдність композиції, складається з **контраст.,** відносно самостійних частин. Більша замкненість і самостійність частин відрізняє С. від сонатно-симф. циклу. С. бере початок у фольклорі (зокрема, в українській музиці здавна відомі віночки нар. пісень і танців, які є видом С.).

В європ. профес. музиці С. як жанр зародилась у 16 ст. (Італія, Франція) з поєднання 2—3 танців, розвинулася в 17 — 1-й пол. 18 ст. Складалася з 4 обов'язкових написаних в одній тональності танців: помірно повільна нім. алеманда (розмір $^4/_4$), помірно швидка франц. куранта ($^3/_4$), плавна ісп. сарабанда ($^3/_2$, $^3/_4$), швидка шотл.-ірл. жига ($^6/_8$, $^9/_8$). Розквіту старовинна (танцювальна) С. досягла у творчості Й. С. Баха. З 19 ст. С. перестає бути тільки танцювальною, з'явилися С., частини яких написані в різних тональностях, — програмні С. (Ж. Бізе, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, Ж. Массне, К. Сен-Санс), з музики до музично-сценічних творів (П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, Е. Гріг, І. Стравінський, С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, Г. Майборода), С. з музики ін. авторів («Моцартіана» П. Чайковського, «Шопеніана» О. Глазунова). В 20 ст. поширились С. з музики до кінофільмів (С. Прокоф'єв, Д. Шостакович, Б. Лятошинський), а також мюзиклів.

Однією з перших інструм. С. в укр. музиці є «Українська сюїта» для фортепіано М. Лисенка (1869) у формі старовинних танців на основі народних пісень. В укр. рад. музиці форма С. також широко використовується: програмні С. «Пам'яті Лесі Українки» А. Штогаренка, «Тарас Шевченко» та «Ромео і Джульєтта» Б. Лятошинського, «Король Лір» Г. Майборади та ін. 2) Муз.-хореографічна композиція з кількох танців.

Літ.: Попова Т. В. Сюита. М., 1963.

В. Н. Золочевський.

СЮЙ БЕЙХУ́Н (Жю Пеон; 19.VI 1895, повіт Ісін, пров. Цзянсу — 26.IX 1953, Пекін) — кит. живописець і графік. Навчався у свого батька Сюй Дачжана в Шанхаї, з 1919 — в Парижі у П. А. Ж. Даньян-Бувре. Творчість С. Б. різноманітна за жанрами та технікою виконання (живопис тушшю, олія, малюнок). Поряд з творами, пройнятими пафосом революц. романтики, він писав поетичні пейзажі («Ранкові пісні», 1935; «Сорока», 40-і рр. 20 ст.; «Пором», 1932), портрети. В 1949—53 С. Б. очолював Центр. АМ у Пекіні та Всекит. асоціацію діячів літератури і мистецтва. У 1934 відвідав Радянський Союз.

Літ.: Левина Л. М. Сюй Бэй-хун. М., 1957.

СЮНДЮКЛЕ́ Максуд [справж. прізв. та ім'я — Максудов Садик Мубінович; 2 (15).IX 1904, с. Сюндюково, тепер Тетюшського р-ну Тат. АРСР — 23.XI 1981, м. Уфа] — башк. і тат. рад. поет. Член КПРС з 1930. У 1924—35 жив і працював на Україні, в Донбасі. Був членом письменницької орг-ції «*Молодняк*». Друкуватися почав 1925. Перша зб.—«Голос вугілля» (1930). Збірки віршів «Шахта дихає» (1931), «Пісня про Стаханова» (1936), «Думи про Донбас» (1950) — про трудівників Донбасу. Автор поем «Дніпробуд» (1932), «Макар Мазай» (1950), «Іван Якутов» (1959). Переклав башкирською мовою ряд творів Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— Макар Мазай. Донецьк, 1979. *В. К. Лагода.*

СЮНЬЦЗИ́ (бл. 313 — бл. 238 до н. е.) — давньокит. мислитель, поглядам якого властиві наївно-матеріалістичні й атеїстичні уявлення. Вважав, що явища природи залежать від природних законів, а не від волі неба (божества); заперечував існування свідомості, що нібито панує над світом; виступав проти догматів давньокит. релігії. Етичне вчення С. базувалося на концепції природженого зла. Добро, за С., досягається внаслідок виховання людини. Вказував на необхідність влади освіченого правителя, суворої ієрархічної соціальної градації та регламентації всього сусп. життя на основі конфуціанських (див. *Конфуціанство*) принципів «лі» («ритуалу») та «і» («почуття обов'язку»), доповнених легістською системою покарань і заохочень (див. *Легісти, Фацзя*). Соціально-політ. погляди С. заклали теор. фундамент офіц. ідеології імператорського Китаю.

СЮПЕРВ'Є́ЛЬ (Supervielle) Жюль (16.I 1884, Монтевідео, Уругвай — 17.V 1960, Париж) — франц. письменник. З 1894 жив у Франції. Автор поетичних збірок «Сумні гуморески» (1919), «Дебаркадери» (1922), «Невинний каторжник» (1930), «Вірші про нещасну Францію» (1941), «1939—1945. Вірші»

Сюй Бейхун. Портрет Рабіндраната Тагора. 1942. Музей Сюй Бейхуна. Пекін.

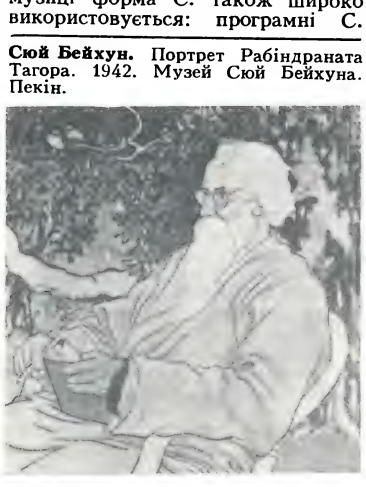

(1946), «Забутлива пам'ять» (1949), «Народження» (1951) та ін. Шукаючи нові поетичні форми, С. залишався вірним традиційному франц. віршові, прагнув до його вдосконалення. Теми природи, далеких мандрів, любові до Франції, меланхолії, тривоги тощо, притаманні поезії С., знайшли відображення і в романах «Людина із пампасів» (1923), «Той, що залишився живим» (1928), «Молода людина у неділю...» (1955), збірках новел «Дитя відкритого моря» (1931), «Ноїв ковчег» (1938) і п'єсах «Лісова красуня» (1932), «Болівар» (1936), «Робінзон» (1949) тощо.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 7; 1968, № 3; [Вірші]. «Дніпро», 1969, № 9; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971. *Г. М. Рягузова.*

СЮРЕ́НСЬКІ СТОЯ́НКИ — дві стоянки (Сюрень I і Сюрень II) *кам'яної доби* під навісами скель на правому березі р. Бельбеку на околиці с. Танкового (кол. Сюрень) Бахчисарайського р-ну Крим. обл. Досліджували їх 1879, 1880, 1924, 1926—29, 1954 і 1955. На стоянці Сюрень I виявлено 3 пізньопалеолітичні *культурні шари,* що датуються: нижній — оріньякським часом, середній — солютрейським — початком мадленського часу і верхній — пізньомадленським — початком азільського часу. При дослідженні цих шарів виявлено залишки вогнищ, крем'яні знаряддя (різці, скребки, проколки тощо), знаряддя і вироби з кістки та рогу (наконечники, шила, вістря, підвіски). Інтерес становить уламок рогу благородного оленя, гравірований кількома зігнутими лініями й насічками. Знайдено кістки сайгака, велетенського оленя, зубра, пн. і благородного оленів, коня, кістки риб. На стоянці Сюрень II виявлено два культур. шари мезолітичного часу. При розкопках цих шарів знайдено скребки, різці, ножовидні пластинки, геометричні мікроліти, наконечники стріл свідерського типу (див. *Свідерська культура*), кістяні вістря і кістки тварин.

СЮРРЕАЛІ́ЗМ (франц. surrealisme — надреалізм) — один з напрямів *авангардизму* в худож. культурі 20 ст. С. виник у 20-х рр. внаслідок ідейно-естетичної кризи бурж. мистецтва. Термін «сюрреалізм» запровадив Г. *Аполлінер.* Естетична концепція С. являє собою суперечливе поєднання ідеалістичних і суб'єктивістських філософських вчень, серед яких основне місце належить *інтуїтивізму* і *фрейдизму.* Окремі програмні документи С., що містили протест проти капіталістичної дійсності («Перший маніфест сюрреалізму», виданий 1924 А. Бретоном, статті в журн. «Сюрреалістична революція» та ін.) зумовили на деякий час підтримку П. *Елюара,* Л. *Арагона,* Ж. *Превера,* П. *Пікассо,* Р. *Клера,* Ф. *Гарсіа Лорки,* П. *Неруди* та ін. митців, які пізніше відійшли від сюрреалізму.

Сюрреалісти по суті заперечували гуманістичні надбання класичної спадщини, намагалися відтворювати в літ.-мистецьких образах патологічні видіння, підсвідомі асоціації, фантастичні марення, збуджено хворобливі почуття. Спочатку С. з'явився як новітня течія у франц. літературі після кризи *дадаїзму* (Л. Арагон, Ф. Супо, П. Елюар, Р. Деснос, А. Арто, Р. Вітрак, Т. Тцара). С. у кіно позначився на діяльності групи «*Авангарду*» (фільми 30-х рр. — «Андалузький пес», реж. Л. *Бюнюель*; «Мушля і священик», реж. Ж. Дюлак) і з кін. 40-х рр. — на творчості режисерів США: М. Дерена, К. Харрінгтона, К. Енгера. Поширення С. набув в образотворчому мистецтві, де зазнав певної еволюції — від «метафізичного живопису», представники якого намагалися створити враження трагічної спустошеності світу (картини Дж. де Кіріко), штучно руйнувати природні зв'язки і підміняти їх абсурдними видіннями (роботи М. Ернста), до еклектичного нагромадження галюцинацій параноїчного характеру, вигаданих образів на політ. та реліг. теми (твори С. *Далі*). Перша виставка художників-сюрреалістів відбулася 1925 в Парижі (Г. Арп, П. *Клеє,* М. Дюшан, Ф. Пікабіа). Особливо поширився С. у 30—40-х рр. у творах Х. Міро, Р. Маргітта, І. Тангі, М. Оппенгейма, П. Дельво та ін.

Літ.: Андреев Л. Г. Сюрреализм. М., 1972; Каптерева Т. Дадаизм и сюрреализм. В кн.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1980.

СЮ́ТІСТЕ Юхан [до 1936 — Йоханнес Шютц; 16(28).XII 1899, волость Тяхтвере, тепер Тартуський р-н Естонської РСР — 10.II 1945, Таллін] — естонський радянський поет. Друкуватися почав 1921. Перша зб.— «Неспокій» (1928). У збірках «Від Чудського озера до моря» (1930), «Геть заспокоєність!» (1932), «Два табори» (1933), в поемі «У вогні та попелі» (1938) реалістично змалював життя робітників, розкрив класовий антагонізм у бурж. суспільстві. С. вітав встановлення Рад. влади в Естонії (поема «Земля повертається на схід», 1940). Зб. «Задушливі дні» (1945) пройнята ненавистю до фашизму і гуманізмом. Автор істор. п'єси «Пси-хрестоносці» (1946).

Тв.: Укр. перекл.— Читаючи Пушкіна. В кн.: Вінок Пушкіну. К., 1949; Рос. перекл.— Стихотворения и поэмы. М., 1958.

С. Г. Ісаков.

СЯ́БРИ — категорія феодально залежних селян у *Київській Русі,* рос., укр., білорус. землях і феод. Литві, які спільно володіли й користувалися орними та іншими земельними угіддями. В зв'язку з посиленням феод.-кріпосницького гніту і розвитком грошових відносин у 16—17 ст. сябринне землекористування поступово перетворювалося на подвірноспадкове. На Україні та в Білорусії пережитки сябринного землекористування (громад. користування луками, пасовиськами тощо) зберігалися до поч. 20 ст.

СЯБРЯ́Й Володимир Терентійович [25.V (7.VI) 1902, Київ — 7.IX 1979, там же] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1956). Член КПРС з 1947. Після закінчення Київ. ін-ту нар. освіти (1929) працював в Укр. геологічному управлінні (тепер виробниче об'єднання «Північукргеологія»). З 1945 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР, одночасно (1945—55) викладав у Київ. ун-ті. Наук. праці — з питань петрографії, геохімії й *палінології* бурого вугілля, геології буровуг. родовищ України. Держ. премія УРСР, 1976.

В. В. Пермяков.

СЯДРИ́СТИЙ Микола Сергійович (н. 1.IX 1937, с. Колісниківка Куп'янського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. майстер мікромініатюри, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1970). У 1960 закінчив Харків. с.-г. ін-т ім. В. Докучаєва. В 1956—61 навчався у Харківському художньому уч-щі. Створює худож. та технічні мікромініатюри: портрети-барельєфи на вишневих та тернових кісточках, найменші в світі книжки («Кобзар» Т. Шевченка, розмір — 0,6 мм²), вироби з золота [«Пам'яті Гріна» (парусний фрегат, довжина — 3,5 мм, 337 деталей); бабка (стрикізка) натурального розміру, в голові якої вмонтовано діючий годинник (130 деталей)]; найменший у світі діючий синхронний електромотор (у 200 разів менший за макове зерно) тощо. С.— автор книжок «Чи важко підкувати блоху?» (1966), «Таємниці мікротехніки» (1969). Виставки робіт С. влаштовувались в Англії, Франції, Канаді, Японії, Болгарії, Чехословаччині та ін. країнах. В СРСР твори С. експонуються в Моск. політех. музеї, в Києво-Печерському істор.-культур. заповіднику.

Х. Б. Сян-Белгін.

Сяо Сань.

СЯ́ЖКИЙ — головні придатки членистоногих тварин (крім павукоподібних); те саме, що й *антени.*

«СЯ́ЙВО» — літ.-мистецький ілюстрований місячник, виходив 1913—14 у Києві. Висвітлював питання укр. мист-ва та архітектури, творчість визначних укр. митців (К. Трутовського, М. Заньковецької, М. Бурачека, М. Лисенка та ін.). У «С.» друкувались також статті про рос. художників, творчість яких пов'язана з Україною. Висвітлювалась творчість нар. майстрів: різьбярів, вишивальниць, склярів. Публікувались матеріали з фольклористики й етнографії, записи нар. пісень, ноти. В літ. частині друкувалися твори І. Франка, Лесі Українки, М. Вороного, О. Олеся, М. Рильського, П. Тичини, критичні статті.

М. С. Сядристий. Портрет-барельєф С. Крушельницької, вирізаний з вишневої кісточки. Збільшено в 260 раз.

«СЯ́ЙВО» — укр. приватне видавництво, створене у період непу. Існувало протягом 1926—29 в Києві. У «С.» було видано серії: «Бібліотека української повісті» (І. Нечуй-Левицький, Марко Вовчок, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Стороженко, М. Старицький, Лесь Мартович та ін.); «Бібліотека всесвітньої літератури» (В. Гюго, С. Цвейг та ін.); «Дешева бібліотека красного письменства». Поза серіями вийшли двотомник Т. Шевченка, твори Л. Глібова та укр. переклад творів Дж. Лондона (25 тт.). *Ю. В. П'ядик.*

СЯЙВЕЛГІ́Н Хасир Бікінович [12 (25).IX 1909, урочище Булмукта, тепер Юстинського р-ну Калм.

Сюрреалізм. С. Далі. Жираф палахкотить. 1935. Музей у Базелі.

Герб Сьєрра-Леоне.

СЬЄРРА-ЛЕОНЕ

Площа — 72,3 тис. км²

Населення — 3,62 млн. чол. (1982, оцінка)

Столиця — м. Фрітаун

АРСР — 8.II 1980, Елісте) — калм. рад. письменник, нар. поет Калм. АРСР (з 1966). Друкуватися почав 1927. Автор збірок оповідань і нарисів «Дияволи» (1933), «Прості степові люди» (1961); збірок віршів і поем «Дорога» (1934), «Борець-сирота» (1934, однойм. п'єса, 1936), «Крилата молодість» (1962), історико-героїчної драми «Повсталий степ» (1968) — про боротьбу за Рад. владу в Калмикії, «Вибране» (1979). Перекладав казки О. Пушкіна, твори М. Лермонтова, Т. Шевченка, М. Горького, В. Маяковського та ін. Нагороджений орденами Дружби народів, «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл.— Белый берег. Элиста, 1970; Два брата. Элиста, 1971; Тридцать тополей. М., 1974; Судьба. Элиста, 1975. *М. Е. Джимгіров.*

СЯНГА́Н, Гонконг — володіння Великобританії на Пд. Сх. Китаю, на узбережжі Пд.-Китайського м. Включає о. Сянган та ділянку на п-ові Цзюлун, а також арендовану т. з. Нову територію (більша частина п-ова Цзюлун з прилеглими островами). Площа 1060 км². Нас. 5,3 млн. чол. (1982, оцінка); понад 98% — китайці. Офіц. мови — англійська та китайська. Адм. ц.— м. Сянган (Вікторія). Вис. до 939 м. Клімат мусонний. Поширені вічнозелені тропічні ліси.

Тер. сучас. С. увійшла до складу китайської д-ви в кін. 3 ст. до н. е. В 1842 о. Сянган, 1860 частину п-ова Цзюлун захопила Великобританія. В 1898 вона орендувала у Китаю на 99 років Нову територію (решту п-ова Цзюлун з прилеглими островами). Все це склало колоніальне володіння С. До поч. 20 ст. С. перетворився на один з найзначніших комерційних центрів і портів Далекого Сходу, важливий опорний пункт англ. імперіалізму в Китаї. Під час 2-ї світової війни 1939—45 С. 1941—45 був окупований Японією. В 1945 Великобританія відновила контроль над цією територією. Основа економіки — реекспортна торгівля і транзитні операції, що ведуться через порти Сянган та Цзюлун. Завдяки великим іноз. капіталовкладенням (у т. ч. китайським) та дешевій робочій силі значного розвитку набула пром-сть експортного напряму. На довізній сировині та напівфабрикатах працюють підприємства електронної, електротех., суднобуд., судноремонтної, нафтохім. і хім., фарфоро-фаянсової, поліграф., взуттєвої, текст., швейної, харчосмакової пром-сті, виробн. годинників, іграшок. Численні невеликі майстерні. Видобування заліз. руди, кварцу та каоліну (місц. значення). С. г. приміського типу. Вирощують гол. чин. рис і овочі, а також квіти (на експорт). Свинарство, птахівництво, прибережне рибальство (щорічно виловлюють бл. 100 тис. т риби). Туризм. Численні банки. Довж. (1980): з-ць — 33,5 км, автошляхів — 1147 км. Аеропорт міжнар. значення — Кай-Так. З С. вивозять електронні й електротех. вироби, іграшки, годинники, одяг, тканини тощо; довозять машини і устаткування, сировину і напівфабрикати, продовольство та ін. Гол. торг. партнери — Японія, США, Сінгапур, КНР, Великобританія. Китай використовує С. для ведення своїх зовнішньо-торг. операцій і як джерело іноз. валюти. Грош. одиниця — гонконгський долар. 5,1 гонконгського долара = 1 доларові США (грудень 1980).

СЯНГА́Н, Вікторія — адм. ц. *Сянгану* (Гонконгу). Розташований на пн.-зх. березі о. Сянган (Гонконг). Адміністративно об'єднаний (як два міські райони) з м. Цзюлун (Коулун), з яким сполучений підводним тунелем. 1,5 млн. ж. (1979). Значний порт, торг.-пром. і фінанс. центр. Підприємства електронної, електротех., хім., нафтохім., металообробної, текст., швейної пром-сті. Університет. Туризм.

СЯ́О САНЬ (справж. ім'я — Сяо Аймей; в СРСР відомий як Емі Сяо; 1896, провінція Хунань — 4.II 1983, Пекін) — кит. письменник, перекладач і громад. діяч. Член Компартії Китаю з 1921. В 1922—24 навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу в Москві. В 1928—39 — редактор журн. «Інтернаціональна література» кит. мовою в Москві. В поетичних збірках «Вірші» (1932), «Кривавий лист» (1935), «Хунаньська флейта» (1940) та ін. відобразив тяжке життя трудящих Китаю, зростання їхньої свідомості. Збірки статей, нарисів і оповідань «Героїчний Китай» (1939), «Китай непереможний», «Китайські оповідання» (обидві — 1940) — про нац.-визвольну війну проти япон. загарбників і провідну роль комуністів. Автор збірок віршів «Шлях миру», «Пісня дружби», книги про К. Маркса, статей про Т. Шевченка, М. Горького. Серед перекладів С. С.— «Інтернаціонал», вірші О. Пушкіна, В. Маяковського, Т. Шевченка, п'єси О. Корнійчука. Портрет с. 97.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання про Китай. Х., 1934; Рос. перекл. — Избранное. М., 1954.

І. К. Чирко.

СЯ́РГАВА (до 1935 — Петерсон) Карл Ернст [17 (29).IV 1868, Вана-Вяндра, тепер Пярнуського р-ну Ест. РСР — 12.IV 1958, Таллін] — естонський радянський письменник, народний письменник Ест. РСР (з 1957). Друкуватися почав 1890. Представник критичного реалізму в ест. л-рі. В циклі оповідань «Болячки» (т. 1—3, 1899—1901) показав тяжке становище трудящих ест. села кін. 19 — поч. 20 ст. В повісті «Просвітитель» (1904) зображував життя сільс. інтелігенції. Автор п'єс «Квітка папороті» (1920), «Новий міністр» (1922), істор. роману «Ходімо в місто записуватися, життя собі полегшувати» (т. 1—2, опубл. 1968). Портрет с. 101.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. Таллин, 1956; Просветитель. Таллин, 1976.

С. Г. Ісаков.

СЬЄГО-ДЕ-А́ВІЛА — місто в центр. частині Куби, адм. ц. провінції Сьєго-де-Авіла. Розташована на Центр. шосе, залізнична станція. 60,9 тис. ж. (1970). Підприємства харч. (зокрема, цукр.) і текст. пром-сті. ТЕС. Центр с.-г. району.

СЬЄНФУЄ́ГОС — місто на Пд. Куби, адм. ц. провінції Сьєнфуегос. Мор. порт. 85,2 тис. ж. (1970). Підприємства суднобуд., моторобуд., хім., буд. матеріалів, шкіряно-взут., текст. і харчосмакової (зокрема, цукр., тютюнової, виноробної) пром-сті. Рибальська база (по вилову креветок). С. засн. на поч. 19 ст.

СЬЄ́РРА, сієрра (ісп. sierra — гірське пасмо) — складова частина назв численних гірських хребтів в Іспанії, країнах Латинської Америки та США (напр., *Сьєрра-Мадре, Сьєрра-Маестра, Сьєрра-Невада*).

СЬЄ́РРА-ЛЕО́НЕ, Республіка Сьєрра-Леоне — держава в Зх. Африці. На Зх. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 3 провінції та область.

Державний лад. С.-Л.—республіка. Входить до *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Глава д-ви — президент, який обирається строком на 7 років. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — Палата представників (104 депутати); виконавчу — президент і уряд.

Природа. Берегова лінія розчленована естуаріями річок. Береги переважно низькі, піщані. Більшу ча-

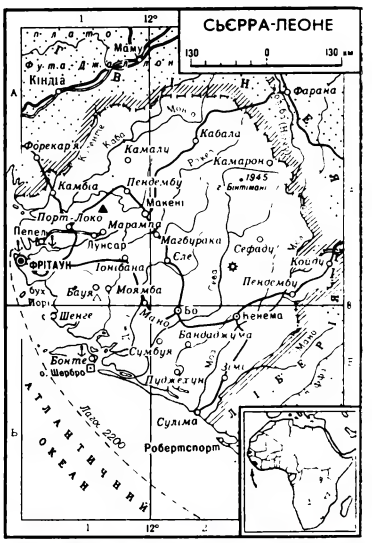

Фрітаун. Вид частини міста.

стину території займає Леоно-Ліберійська височина заввишки до 1958 м (г. Бінтімані), на Пн.— відроги масиву Фута-Джаллон. Вздовж узбережжя простягається низовинна рівнина. Поклади заліз., титанової та хромової руд, алмазів, бокситів, золота, платини. Клімат екваторіальний. Пересічна річна т-ра на узбережжі від +24 до +27°. Опадів до 2000—2500 мм на рік, у гірських районах — понад 4000 мм. Річкова сітка густа,

Сільський краєвид.

річки порожисті, повноводні, найбільші з них — Каба, Рокелле, Сева. Поширені червоно-жовті фералітні грунти, на узбережжі— болотні та алювіальні засолені грунти. На Пн.— високотравна *савана,* на Пд. і Пд. Сх.— зарості чагарників. В горах подекуди збереглися вічнозелені екваторіальні ліси.

Населення. С.-Л. населяють народи мовної групи нігер-конго, в т. ч. народи зх.-атлантичної підгрупи (темне, лімба, фульбе, булом та ін.— 50 %, 1978, оцінка) і народи підгрупи манде (менде, коно та ін.— 48,1 %). Офіц. мова — англійська. Пересічна густота населення — 50 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення становить 21 % (1975). Найбільші міста — *Фрітаун,* Бо, Кенема, Макені.

Історія. Тер. С.-Л. заселена людиною з епохи *палеоліту.* В 1462 на узбережжі С.-Л. з'явилися португальці, а в серед. 16 ст.— англійці. В 1808 Великобританія оголосила узбережжя С.-Л. своєю колонією, а 1896 внутр. райони країни — протекторатом. Експансія колонізаторів, посилення експлуатації викликали 1898 повстання в С.-Л. під проводом Бай Буре, яке було жорстоко придушено. З поч. 30-х рр. 20 ст. почалася експлуатація мінеральних багатств країни іноз. капіталом. Розвиток капіталістичних відносин в С.-Л. сприяв формуванню робітн. класу. На поч. 40-х рр. виникли профспілки, на поч. 50-х рр.— політ. партії. Після 2-ї світової війни 1939—45 в країні розгорнувся революц. рух (в лютому 1955 — страйк робітників і службовців Фрітауна, в листопаді 1955 — березні 1956 — масові сел. виступи). 27.IV 1961 було проголошено незалежність С.-Л. у складі Співдружності. До влади прийшла Нар. партія Сьєрра-Леоне (НПСЛ, засн. 1951). В 1962 було встановлено дипломатичні відносини між СРСР і С.-Л. На парламентських виборах 1967 перемогу здобула партія Всенародний конгрес (ВК). Щоб не допустити приходу до влади ВК, лідери НПСЛ спровокували 23. III 1967 держ. переворот. До влади прийшли військові, які створили Раду нац. перетворення. 18.IV 1968 молодші офіцери здійснили новий військ. переворот і передали владу партії ВК. 19.IV 1971 С.-Л. проголошено республікою. Уряд С.-Л. вживає заходів до забезпечення екон. незалежності країни, прагне встановити контроль над діяльністю іноз. компаній, проводить політику африканізації в галузі економіки, освіти й культури.

В зовнішній політиці уряд С.-Л. виступає проти імперіалізму і неоколоніалізму, підтримує національно-визвольний рух народів Пд. Африки, дотримується *неприєднання принципу,* розвиває відносини з усіма країнами, в т. ч. з соціалістичними. Між С.-Л. і СРСР укладено ряд угод, зокрема, про торг. (1965), культур. і наук. (1968, 1976) співробітництво, про рибальство (1976), про повітр. сполучення (1980). З 1961 С.-Л.— член ООН. С.-Л.— член *Організації африканської єдності,* Економічного співтовариства країн Зх. Африки. *М. Д. Несук.*

Політичні партії, профспілки. Всенародний конгрес, засн. 1960. Правляча і єдина партія в країні. Конгрес Праці С.-Л., засн. 1946,— осн. профцентр. Входить до МКВП.

Господарство. С.-Л.— економічно слаборозвинута агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною пром-стю. Після проголошення незалежності вжито заходів щодо обмеження діяльності іноз. компаній, розширення держ. сектора. Встановлено держ. контроль над гірничодобувною пром-стю, запроваджено держ. планування, на селі розвивається кооперація. Проте іноз. капітал (гол. чин. Великобританії) продовжує утримувати значні позиції в г-ві країни. В с. г. створюється 30,4 % валового внутр. продукту і зайнято 65 % екон. активного населення (1982). Основа с. г.— примітивне землеробство. Переважає общинне землекористування. В обробітку — бл. 4 млн. га землі. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. Для власного споживання вирощують (збір, тис. т, 1981): рис — 400, касаву, просо, сорго, кукурудзу, арахіс; на експорт — каву — 6, боби какао —9, олійну пальму (ядра горіхів — 30), імбир, цитрусові. Внаслідок поширення мухи цеце тваринництво розвинуте слабо. Рибальство

Сільське житло.

(у т. ч. з допомогою СРСР), 1981 виловлено 106 тис. т риби. Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням (1981): алмазів — 430 тис. каратів, бокситів — 750 тис. т, рутилу — 67 тис. т та ін. корисних копалин. Невеликі підприємства по переробці нафти і с.-г. продуктів, по виробн. буд. матеріалів, взуттєва і тютюнова фабрики, пивоварний завод та ін. У 1981 було вироблено 280 млн. кВт · год електроенергії. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довж. автошляхів — понад 8 тис. км (у т. ч. з твердим покриттям — бл. 6 тис. км), з-ць — 542 км (практично не експлуатуються). Гол. мор. порт — Фрітаун, міжнар. аеропорт — Лунгі. З С.-Л. вивозять алмази, боксити, боби какао, каву, ядра пальмових горіхів; довозять машини і устаткування, нафтопродукти, хім. товари, продовольчі товари. Осн. торг. партнери — Великобританія, США, Нідерланди. Грош. одиниця — леоне. 1 леоне = 0,79 дол. США (серпень 1982). *І. Т. Твердохлєбов.*

Медичне обслуговування. В 1972 в країні було 2,8 тис. лікарняних ліжок (10,8 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 149 лікарів (0,6 лікаря на 10 тис. ж.). Підготовка лікарів здійснюється за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 понад 80 % нас. було неписьменним. У країні проголошено безплатне обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років. Поряд з державними є приватні навч. заклади. Строк навчання в поч. школі 7 років, у середній — 7 (5 + 2). Викладання — англ. мовою. В 1979/80 навч. р. у поч. школах налічувалося бл. 250 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 63,1 тис. У 1967 у Фрітауні відкрито Ун-т С.-Л. на базі об'єднання коледжів Фура-Бей та Нджала (1979/80 навч. р.— бл. 1,9 тис. студентів), там же діють Пед. коледж ім. М. Маргаї та тех. ін-т; тех. ін-т у м. Кенемі. Функції центру по координації наук. діяльності виконує Ун-т С.-Л. Працюють Ін-т мор. біології та океанографії (засн. 1966), Ін-т вивчення Африки при коледжі Фура-Бей, Т-во С.-Л. (засн. 1918, дослідження з мистецтва, л-ри, історії та ін.), геол. служба (засн. 1918). Бібліотечна рада у Фрітауні, 6-ка університетського коледжу Фура-Бей, Нац. музей у Фрітауні. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в С.-Л. видавалося понад 10 друкованих видань тиражем бл. 33 тис. примірників. Провідні газети: «Дейлі мейл» («Щоденна пошта», з 1931) — щоденна урядова та «Ві юн» («Наш співрозмовник», з 1963) — орган партії Всенародний конгрес, виходить двічі на тиждень; журнали «Сьєрра-Леоне трейд джорнал» («Торговельний журнал Сьєрра-Леоне», з 1961), «Фокус» («Фокус», з 1974), обидва — щоквартальні. Радіомовлення — з 1934. Урядову службу радіомовлення С.-Л. створено 1972. Радіомовлення ведеться англ., франц. та 4 місц. мовами (менде, темне, лімба, кріо). Телебачення — з 1963.

Ритуальна скульптура. Дерево. Народ менде.

Література розвивається англ. мовою. Великий вплив на неї, як і на ін. афр. л-ри, має фольклор. Провідна роль належить прозі. В числі перших в л-ру С.-Л. прийшла А. Кейслі-Хейфорд (1868—1959) — авторка багатьох оповідань та автобіографії. Дещо пізніше здобули популярність оповіданнями Е. Д. Джонс, М. Сіна, Г. Барт-Уїльямс, К. Файл. Знання фольклору й життя народу характерне для творів Абіосе Ніколя (псевд. Девідсона Ніколя; н. 1924). Починаючи з 50-х рр. в л-рі з'являється роман. Найзначніші з них: «Хлопчик з Коссоу» (1956) Р. У. Коула, «Африканець» (1960) У. Ф. Контона, «Ні минулого, ні сучасного, ні майбутнього» (1973) Ю. А. Медді. Серед відомих сучас. поетів — Г. Барт-Уїльямс та С. Чейні-Кукер. Розвиток драматургії пов'язаний з іменами Р. С. Ізмона та Дж. Акара.

В. К. Кухаленвілі.

Архітектура і мистецтво. Переважаючий тип нар. житла — кругла в плані глиняна або плетена хатина під конічним солом'яним дахом, оздоблена яскравим орнаментальним розписом. Від португ. панування 15—16 ст. збереглися нечисленні фортеці; за англ. колонізації з'явилися міста з будинками сучас. типу. Серед зразків середньовічного й сучас. нар. мистецтва — стеатитові статуетки, дерев'яні маски, вироби з слонової кістки, художні тканини (розпис *батиком*), кераміка. З 60-х рр. 20 ст. склалася нац. школа станкового мист. (живописці М. Барні-Нікол, С. Лейбер-Блейк, скульптор П. М. Каремо), для якої характерний тісний зв'язок з народним мистецтвом.

Муз. інструменти — барабани, труби (з бивнів слона), дерев'яні флейти, банджо (типу віолончелі), баланджа (типу ксилофона). Носіями нар. мистецтва є гріоти — мандрівні оповідачі та співаки (героїчні, ліричні, сатиричні пісні, балади йоме). Нар. танці часто перетворюються на пантоміму. Серед професс. композиторів поч. 20 ст.— С. Колрідж-Тейлор (ораторія «Гайавата», «Казкові балади» та ін.). В 1953 засн. Товариство афр. музики (збирає і обробляє фольклор афр. народів).

Літ.: Ланге Х. В стране Львиных Гор. Пер. с нем. М., 1981; Вавилов В. Н. Литературы Ганы и Сьерра-Леоне. В кн.: Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973.

СЬЄ́РРА-МА́ДРЕ — складова частина назв кількох гірських хребтів на півдні Пн. Америки, у межах Мексіки. Виділяють Західну С.-М. (вис. до 3150 м, г. Чоррерас), Східну С.-М. (вис. до 4054 м, г. Пенья-Невада), що оточують *Мексіканське нагір'я*, а також Південну С.-М. (вис. до 3703 м, г. Теотепек) та власне С.-М., або Сьєрра-Мадре-де-Ч'япас (вис. до 4117 м, вулкан Такана). Схили хребтів круті, урвисті, розчленовані глибокими каньйонами. Характерні прояви вулканізму і сейсмічної діяльності. Родовища поліметалевих руд, кам. вугілля, сірки. На схилах — ксерофітні чагарники, тропічне рідколісся (на Пн.), мішані й вічнозелені ліси та плантації тропічних культур (на півдні).

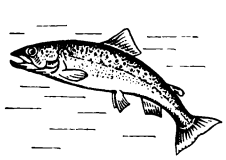

Сьомга.

СЬЄ́РРА-МАЄ́СТРА — гірська система на о. Куба. Простягається на 250 км вздовж пд.-сх. узбережжя. Вис. до 1974 м, пік Туркіно (найвища вершина С.-М. і Куби). Пд. схили С.-М. круто обриваються до Карибського м., пн. і сх. розчленовані річковими долинами. Район значної сейсмічності. Родовища мідної та марганцевої руд. Тропічні ліси, по долинах — землеробство. В горах С.-М. 1956 кубинські революціонери на чолі з Ф. *Кастро Рус* створили партизан. загін для боротьби проти диктатури Ф. Батісти (див. *Кубинська революція*). З 1979 район С.-М. оголошено природною та істор. пам'яткою.

СЬЄ́РРА-НЕВА́ДА — гірський хребет на Пд. Іспанії, в *Андалуських горах*. Висота 3478 м (г. Муласен — найвища точка Іспанії). Складається переважно з кристалічних порід і вапняків. Поширений *карст*. Є сніжники. Родовища заліз. руди. На схилах — вічнозелені чагарники та альп. луки.

СЬЄ́РРА-НЕВА́ДА — гірський хребет на Пд. Зх. США, у *Кордільєрах Північної Америки*. Довж. 750 км, вис. до 4418 м (г. Уїтні). Вершини С.-Н. гребенеподібні, вкриті снігом. Сх. схили круті, скелясті, зх.— більш пологі, дуже зволожені. Бувають землетруси. У передгір'ях подекуди збереглися гаї із секвойї, характерні соснові ліси; вище 3000 м — альп. луки. В С.-Н.— великі національні парки: Йосемітський, Секвойя, Кінгс-Каньйон.

«СЬО́ЛО» («Sioło» — «Село») — літ. журнал демократично-просвітянського напряму. Виходив 1866—67 у Львові польс. і укр. мовами (лат. шрифтом) за ред. П. *Свєнціцького*. Вийшло 4 книги. Знайомив укр. і польс. читачів у Галичині з кращими надбаннями укр. л-ри (творами Т. Шевченка, Ю. Федьковича, Марка Вовчка, І. Вагилевича, Г. Квітки-Основ'яненка) і творами польс. авторів, тематично пов'язаними з Україною (Б. Залеського та ін.). Друкував критико-бібліографічні матеріали.

Ф. П. Максименко.

СЬО́МА (КВІТНЕ́ВА) ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП(б) — перша легальна конференція більшовицької партії. Відбулася в Петрограді 24—29. IV (7—12.V) 1917. В роботі конференції взяли участь 133 делегати з ухвальним і 18 — з дорадчим голосом, що представляли бл. 80 тис. комуністів.

Серед делегатів на конференції було 17 представників 11 більшовицьких орг-цій України, що налічували 8,5 тис. чол. Порядок денний: 1) Поточний момент (війна і *Тимчасовий уряд* та ін.); 2) Мирна конференція; 3) Ставлення до Рад робітн. і солдат. депутатів; 4) Перегляд парт. програми; 5) Становище в Інтернаціоналі і наші завдання; 6) Об'єднання с.-д. інтернаціоналістських орг-цій; 7) Аграрне питання; 8) Нац. питання; 9) Установчі збори; 10) Орг. питання; 11) Доповіді по областях; 12) Вибори ЦК. Роботою конференції керував В. І. Ленін, який бл. 30 раз виступав з доповідями і в дебатах, був ав ором проектів майже всіх резолюцій конференції. Конференція завершила внутріпарт. дискусію з приводу *Квітневих тез В. І. Леніна*, поклала їх в основу своїх рішень, відіграла важливу роль у закріпленні ленінської програми боротьби за перемогу соціалістичної революції, забезпеченні єдності і згуртованості парт. рядів. У ході дискусії В. І. Ленін повністю спростував меншовицькі твердження Каменєва про незавершеність рос. буржуазно-демократич. революції, про те, що Росія не дозріла для соціалістич. революції, піддав нищівній критиці примиренське ставлення до угодовського блоку, до пропозиції здійснювати тактику тиску на Тимчас. уряд. Він спростував і твердження Рикова про те, що в Росії немає об'єктивних умов для перемоги соціалістичної революції. Підкріпивши новими даними висновок про можливість повалення капіталізму спочатку в одній, окремо взятій країні, В. І. Ленін показав, що такою країною на той час була саме Росія. В дусі Квітневих тез конференція схвалила резолюції про поточний момент, про ставлення до Тимчасового уряду, до війни, до Рад робітн. і солдат. депутатів. У резолюціях підкреслювалась необхідність настійної роботи по підвищенню класової свідомості і згуртуванню пролетаріату для боротьби за перехід влади до Рад. Конференція затвердила ленінську екон. платформу РСДРП(б), в якій діалектично поєднувалися соціалістичні й демократичні завдання, що забезпечувало робітн. класові не лише союз з сел. біднотою в боротьбі за диктатуру пролетаріату, а й підтримку переважної більшості народу. Відстоюючи нац. політику партії, В. І. Ленін дав рішучу відсіч шовіністичним поглядам П'ятакова, який заперечував прогресивний характер нац.-визвольних рухів, *право націй на самовизначення* і утворення самостійних д-в. У схваленій конференцією резолюції, яку підготував В. І. Ленін, відстоювалися вимоги рівноправності націй, інтернаціонального згуртування робітників у єдиних пролетарських орг-ціях, вказувалося, що всі нації мають право на вільне відокремлення і утворення самостійних д-в, проте питання про доцільність відокремлення партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку, виходячи з інтересів усього сусп. розвитку, інтересів боротьби пролетаріату за соціалізм. Підкресливши необхідність зближення і об'єднання з групами й течіями, які стоять на позиціях інтернаціоналізму, конференція рішуче висловилася проти будь-яких об'єднань з соціал-шовіністами, т. з. революц. оборонцями. Проте конференція припустилася помилки, згодившись із пропозицією Зінов'єва залишитись у Цімервальдському об'єднанні і відстоювати там тактику *цімервальдської лівої*. В. І. Ленін голосував проти цього рішення.

У схваленій конференцією ленінській резолюції про перегляд партійної програми визначалися напрями її розробки. Квітнева конференція ще раз підкреслила, що перехід влади до Рад, створення центр. Рад. уряду, підтримка його більшістю народу і революц. армією відкривали можливість мирного розвитку революції, що здійснювався під лозунгом «Вся влада Радам!». Делегати інформували конференцію про розвиток революції на місцях, про зміцнення впливу партії в різних районах країни. Конференція обрала ЦК РСДРП(б) у складі 9 чол. За своїм політ. і орг. значенням конференція відіграла роль парт. з'їзду. Її рішення озброїли партію більшовиків і революц. пролетаріат Росії конкретною програмою боротьби за перемогу соціалістичної революції.

Літ.: Ленін В. І. Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. Повне зібрання творів, т. 31; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. М., 1958; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3. кн. 1. К., 1968.

В. Ф. Солдатенко.

СЬО́МА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ. Відбулася 4—10.IV 1923 у Харкові. На ній були присутні 224 делегати з ухвальним і 40 делегатів — з дорадчим голосом, що представляли 56 415 членів партії і 14 972 кандидати у члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь про завдання XII з'їзду РКП(б); 2) Політ. звіт ЦК КП(б)У; 3) Орг. звіт ЦК КП(б)У; 4) Звіт ЦКК КП(б)У; 5) Доповідь ЦК КСМУ; 6) Організація держ. пром-сті; 7) С. г. і податкова політика; 8) Нац. моменти в рад. і парт. будівництві; 9) Вибори керівних органів КП(б)У. Конференція одностайно схвалила політ. і орг. лінію ЦК РКП(б), націлила свої рішення на підвищення рівня парт. керівництва в період відбудови нар. г-ва, на дальше втілення в життя *нової економічної політики* (непу). Рішення конференції передбачали передусім дальше зміцнення єдності парт. рядів на основі ідеологічних, тактичних і орг. принципів ленінізму, зміцнення диктатури пролетаріату, піднесення трудової активності мас. Конференція проаналізувала зростання парт. орг-цій, діяльність парт. виробничих осередків, особливо серед безпартійних, обговорила особливості парт. роботи на селі і в Червоній Армії, розглянула питання про розподіл парт. сил. Конференція одностайно схвалила пропозиції В. І. Леніна про реорганізацію ЦКК і Робсельінспекції і створення єдиного органу парт. і держ. контролю — ЦКК — РСІ. Було загострено увагу на завданнях дальшої непримиренної боротьби з антипарт. елементами, розгортанні внутріпарт. демократії, посиленні агіт.-пропагандистської роботи. Підвищення керівної ролі парт. орг-цій конференція нерозривно пов'язувала з успішним виконанням завдань госп. будівництва. Беручи до уваги підсумки непу за минулий період і відзначаючи провідну роль пром-сті в соціалістичному будівництві, конференція розглянула питання про необхідність боротьби проти безгосподарності, високих накладних витрат, про зниження цін на пром. продукцію, вказала на важливість підготовки нових кадрів техніків і господарників. Значну увагу конференція приділила розвиткові с. г. Вжиті заходи відіграли важливу роль у дальшому зміцненні союзу робітн. класу і селянства. Конференція одностайно схвалила тези ЦК РКП(б) до *Дванадцятого з'їзду РКП(б)* з нац. питання, підкресливши всесвітньо-істор. значення створення Союзу РСР. Конференція закликала парт. орг-ції України посилити боротьбу проти місц. націоналізму і великодерж. шовінізму, накреслила заходи по дальшому розвитку укр. рад. соціалістичної культури. Конференція обрала ЦК КП(б)У, Центр. контрольну комісію та Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. П. Рябцев.

СЬО́МГА, лосось звичайний (Salmo salar) — риба роду лосось род. *лососевих*. Довж. тіла 36—116 см, іноді до 1,5 м, маса 1—39 кг, забарвлення сріблясте, перед нерестом стає темним, на боках з'являються червоні й оранжеві плями. Поширена на Пн. Атлантичного ок. та в пд.-зх. частині Пн. Льодовитого ок.; в СРСР — в бас. Білого, Баренцового і Карського морів. С.— прохідна риба; нереститься в річках восени і зимою. Плодючість до 26,5 тис. ікринок. Молодь через 1—5 років відпливає в море. Статева зрілість настає в 5 років. Живиться гол. чин. рибою, молодь — також комахами. Об'єкт промислу та штучного розведення (див. *Рибництво*).

СЬО́МИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел., червоноармійських і трудових козачих депутатів, що відбувся 5—9.XII 1919 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1366 делегатів, у т. ч. 1011 з ухвальним голосом. Серед делегатів було 1278 комуністів. Порядок денний з'їзду: Звіт ВЦВК і Раднаркому РРФСР (доповідач — В. І. Ленін); Воєнне становище; Про Комуністичний Інтернаціонал; Прод. становище; Про паливо; Рад. будівництво в центрі і на місцях; Вибори ВЦВК. З'їзд схвалив зовн. і внутр. політику Рад. уряду, прийняв резолюцію про мир, вітав створення III Інтернаціоналу. З'їзд прийняв резолюцію «Про пригноблені нації», в якій підтвердив осн. принципи нац. політики Рад. влади, висловив готовність рос. народу і надалі подавати братерську допомогу визвольній боротьбі укр. народу тощо. В постанові про рад. будівництво визначалися шляхи зміцнення рад. держ. апарату в центрі і на місцях, розширення участі трудящих у його діяльності. З'їзд обрав ВЦВК у складі 201 члена і 68 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959.

СЬО́МИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 10—14.XII 1922 в Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 785 делегатів з ухвальним голосом і 44 — з дорадчим.

Серед делегатів було 739 комуністів. Порядок денний з'їзду: Звіт Уряду УРСР (доповідач — М. В. Фрунзе); Доповідь уповноваженого Наркомфіну РРФСР; Підсумки роботи по розвитку с. г.; Про стан пром-сті на Україні; Звіт Центр. комісії допомоги голодуючим та про заходи боротьби з наслідками голоду (Г. І. Петровський); Рад. будівництво; Про об'єднання рад. республік (М. В. Фрунзе); Про Червону Армію; Вибори ВУЦВК і делегатів на 10-й з'їзд Рад РРФСР. У рішеннях з розглянутих питань з'їзд намітив конкретні заходи по піднесенню пром-сті, відбудові і розвитку с. г., ліквідації наслідків голоду, впорядкуванню фінанс. справи. У постанові про Червону Армію з'їзд знову підкреслив, що зміцнення могутності її, як і Червоного Флоту, мусить бути в центрі уваги всіх рад. органів. У своїй роботі з'їзд керувався порадами В. І. Леніна, що містилися в його вітальній телеграмі з'їздові. Всеукр. з'їзд Рад прийняв *Декларацію про утворення СРСР* і постанову «Про основи Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік» і цим законодавчо закріпив одностайне прагнення робітничо-селянських мас республіки до зміцнення дружби з усіма народами Радянської країни, до утворення єдиної союзної держави.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

СЬО́МИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 28.I—6.II 1935 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 2022 делегати з ухвальним і 540 — з дорадчим голосом. 74,1 % делегатів становили комуністи. УРСР була представлена 366 делегатами. Порядок денний з'їзду: Звіт Уряду СРСР; Звітна доповідь Наркомату важкої пром-сті; Про заходи по зміцненню і розвитку тваринництва; Доповідь з конституційних питань; Про внесення деяких змін до Конституції СРСР; Вибори ЦВК СРСР.

З'їзд відзначив великі успіхи Радянської країни в соціалістичному будівництві, намітив конкретні заходи щодо розвитку тваринництва тощо. З'їзд одностайно схвалив пропозиції Лютневого (1935) пленуму ЦК ВКП(б) про внесення ряду змін до Конституції СРСР з метою уточнення її соціально-екон. основи й дальшої демократизації виборчої системи шляхом заміни не цілком рівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими. З'їзд уповноважив ЦВК СРСР створити Конституційну комісію для вироблення проекту но-

К. Е. Сяргава.

СЬОМИЙ З'ЇЗД РКП(б)

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *Т*
Давньо-єгипетська	
Синайська	
Фінікійська	
Давньо-грецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Росіська и українська	

вої Конституції СРСР. Невдовзі 1-а сесія ЦВК СРСР обрала Конституційну комісію в складі 31 чол. З'їзд прийняв рішення провести чергові вибори органів державної влади на основі нової виборчої системи, обрав Союзну Раду ЦВК СРСР у складі 607 чоловік і затвердив Раду Національностей ЦВК СРСР у складі 150 чоловік.

СЬО́МИЙ З'ЇЗД РКП(б) (екстрений). Відбувся в Петрограді 6—8.III 1918. Скликаний для вирішення одного з найпекучіших питань революції, що перемогла, — питання про мир.

На з'їзді були присутні 47 делегатів з ухвальним голосом і 59 — з дорадчим, які представляли близько 170 тис. членів партії. Деяка неповнота представництва пояснювалася терміновим скликанням з'їзду, окупацією частини території країни австро-нім. військами. Однак з'їзд був повноважним, бо на ньому було представлено більше як половину членів РСДРП(б), які налічувалися в партії до попереднього, VI з'їзду.

Порядок денний: 1) Звіт ЦК партії; 2) Питання про війну і мир; 3) Перегляд програми і назви партії; 4) Орг. питання; 5) Вибори ЦК. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Він зробив доповіді з осн. питань порядку денного, брав активну участь у дискусіях, виступивши загалом 18 раз. У політ. звіті ЦК, який злився з питанням про війну і мир, В. І. Ленін дав глибокий аналіз міжнар. і внутр. становища країни, всебічно обгрунтував необхідність мирного перепочинку для зміцнення Рад. д-ви (див. *Брестський мир 1918*), створення армії, для розгортання соціалістичного будівництва. У питанні про війну і мир на з'їзді розгорнулася гостра боротьба. Проти ленінської політики в цьому питанні виступили *«ліві комуністи»* на чолі з Бухаріним, які, прикриваючись гаслом «революц. війни», прагнули зірвати щойно укладений мирний договір з Німеччиною. Проти В. І. Леніна на з'їзді виступав і Троцький, продовжуючи відстоювати свій збанкрутілий лозунг «ні війни, ні миру». З'їзд схвалив ленінську лінію на підписання Брестського миру. Ленінську резолюцію було прийнято 30 голосами проти 12 при 4, що утрималися. З'їзд підкреслив, що підписання мирного договору з метою збереження Рад. влади відповідає як корінним інтересам Країни Рад, так і розвитку світового революц. руху; заявив про незмінну підтримку Рад. Росією визвольної боротьби міжнар. пролетаріату. З'їзд обговорив питання про перегляд програми і назви партії. Першу програму, прийняту на *Другому з'їзді РСДРП* (1903), з перемогою Великого Жовтня було виконано. Тому необхідно було виробити нову програму партії — програму побудови соціалізму. З'їзд обрав для підготовки програми комісію на чолі з В. І. Леніним. У спец. резолюції було визначено осн. положення програми (див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*). Обгрунтовуючи необхідність зміни назви партії, В. І. Ленін зазначив, що поняття «соціал-демократія» не відображає кінцевої мети боротьби пролетаріату і його політ. авангарду. Однією з причин, що також зумовили потребу в зміні назви партії, була необхідність боротьби проти *опортунізму*, представники якого, називаючись соціал-демократами, зрадили інтереси робітн. класу, перешкоджали розвиткові міжнар. пролет. руху. На з'їзді було прийнято рішення про перейменування РСДРП(б) на Російську Комуністичну партію (більшовиків) — РКП(б). З їзд обрав ЦК. Істор. значення VII з'їзду РКП(б) полягає в тому, що в критичний момент розвитку революції він схвалив ленінську лінію на укладення миру, визначив єдино правильний шлях до збереження і зміцнення Рад. влади, що мало величезне значення для долі всього світового революц. руху. Викривши «лівий» авантюризм опозиції, з'їзд сприяв ідейному й організаційному згуртуванню партії, дав чіткі настанови по виробленню нової програми партії.

Літ.: Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б). 6—8 березня 1918 р. Повне зібрання творів, т. 36; Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. М., 1962; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1. К., 1968; Андропов С. А. VII съезд РКП(б) М., 1980. *В. П. Шевчук.*

СЬО́МУШКІН Тихон Захарович [13(26).VI 1900, с. Стара Кутля, тепер Лунінського р-ну Пенз. обл. — 6.V 1970, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1952. Брав участь у складанні першого букваря чукот. мовою. Друкуватися почав 1931. Автор документ. повісті «Чукотка» (кн. 1—2, 1939—41; кінофільм «Романтики», 1941). Роман «Алітет іде в гори» (1947—48; Держ. премія СРСР, 1949; однойм. кінофільм, 1949) — з життя чукот. народу. Повісті «Спасіння Талеко» (1946, нова ред. «Пригоди Айвама», 1955), нариси «Норільські зустрічі» (1961), «Угрюм-Північ» (1968) та ін. — про людей Півночі. Писав кіносценарії, публіцистичні статті.

Тв.: Укр. перекл.— Алітет іде в гори. К., 1949; Пригоди Айвама. К., 1961.

СЬЮДА́Д-БОЛІ́ВАР — місто у пн.-сх. частині Венесуели, порт на р. Оріноко, доступний для морських суден, вузол автомоб. шляхів. Понад 130 тис. ж. (1976). Підприємства деревообр., харчосмакової (у т. ч. великі бойні), шкіряновзут. та ін. галузей пром-сті. Важливий торг. центр, порт по вивозу заліз. руди. Поблизу міста — родовище залізної руди. Сьюдад-Болівар засн. 1764.

СЬЮДА́Д-ХУА́РЕС — місто на Пн. Мексіки, на кордоні з США. Розташований на р. Ріо-Браводель-Норте (Ріо-Гранде), напроти м. Ель-Пасо (США), з яким сполучений мостом. 545 тис. ж. (1976). Вузол з-ць і автошляхів. Підприємства металообр., бавовноочисної, текст. і харч. (у т. ч. борошномельної та спиртової) пром-сті. Центр туризму (гол. чин. з США). С.-Х. засн. 1659.

Т

Т — двадцять друга літера укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена кирилична буква, що походить з грецької. В сучас. укр. літ. мові літерою «т» позначають шумний зімкнений глухий передньоязиковий приголосний, який може бути твердим (талант) і м'яким (вість).

ТАБАРІ (ат-Табарі) Абу-Джафар Мухаммед ібн-Джарір (838 або 839, Амоль, обл. Табаристан, тепер Іран — 923, Табаристан) — араб. історик і богослов. Автор «Історії посланників і царів» (ін. назва «Історія пророків і царів») і багатотомного коментаря до *Корану*. «Історія» Т. написана на основі творів ранніх араб. авторів, що не дійшли до нашого часу. Вона є одним з найважливіших джерел із старод. і середньовічної історії Бл. Сходу, особливо араб. *Халіфату* за *Омейядів* і *Аббасидів*.

ТАБАСАРА́НИ, табасаранці (самоназва — табасаран) — народність, яка живе на Пд. Сх. Даг. АРСР. Чисельність — 75 тис. чол. (1979, перепис). Мова — табасаранська, належить до *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. Віруючі Т.— мусульмани-сунніти (див. *Сунізм*). Мовою і культурою Т. близькі до *лезгинів*.

ТАБАСАРА́НСЬКА МО́ВА — мова *табасаранів*. Належить до дагестанської групи *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. Розмовляють нею 73 тис. чол. (1979, перепис). Характерні риси Т. м.: наявність четвірочної системи зімкнених та африкат. Іменникові властиві категорії класу, числа, відмінка (у Т. м. найбагатша в світі відмінкова *парадигма* — понад 40 відмінків). У синтаксисі є *ергативна конструкція* речення. Алфавіт Т. м. створено 1932 на лат. основі, з 1938 базується на рос. графічній основі. Про л-ру Т. м. див. *Дагестанська АРСР*, розділ Література.

Літ.: Магометов А. А. Табасаранский язык. Тбилиси, 1965; Ханмагомедов Б. Г.-К. Очерки по синтаксису табасаранского языка. Махачкала, 1970.

ТАБАЧКО́ВСЬКИЙ Віталій Георгійович (н. 29.VIII 1944, м. Христинівка, тепер райцентр Черкас. обл.) — укр. рад. філософ, доктор філос. наук (з 1981). Член КПРС з 1964. Після закінчення Київ. ун-ту (1968) працює в Ін-ті філософії АН УРСР (з 1982 — зав. сектором); заст. гол. редактора журн. *«Філософська думка»* (з 1972). Автор праць з питань діалектичного матеріалізму і критики сучас. бурж. філософії. Держ. премія УРСР, 1982.

Тв.: Криза буржуазного раціоналізму і проблема людської особистості. К., 1974; Критика идеалистических ин-

терпретаций практики. К., 1976; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. К., 1978 [у співавт.].

ТА́БЕЛЬ (голл. tabel, від лат. tabula — дошка, таблиця) — 1) Таблиця, список прізвищ, предметів тощо у певному порядку. 2) Дошка з жетонами для обліку явки на роботу й відходу з роботи працівників, а також самий жетон. 3) Відомість про успішність учня за чверть навч. року або за рік.

ТА́БЕЛЬ ПРО РА́НГИ — законодавчий акт Петра I, який встановив бюрократичну ієрархію чинів в армії, на військ. мор. флоті і в держ. апараті. Прийнятий 24.I (4.II) 1722. Табель поділяв усі чини й посади на 14 рангів (класів). Так, до 1-го рангу в цивільних установах належав канцлер, в армії — генерал-фельдмаршал, на флоті — генерал-адмірал; до найнижчого рангу відповідно — колезький реєстратор, прапорщик, мічман. Надання того чи ін. чину давало право для призначення на певну посаду. Т. про р. встановлював зверхність військ. чинів над цивільними чинами того ж рангу. Т. про р. скасовано першими декретами Рад. влади 1917.

ТА́БЕТ Антуан Жорж (Табіт Антуан; 13.VI 1907, Бхамдун, Ліван — 16.V 1964, Москва) — ліван. архітектор і громад. діяч, публіцист. Закінчив Вищу інженерну школу в Бейруті (1927) та АМ у Парижі, де навчався у О. *Перре*. В своїх будівлях [«Коледж мудрості» в Бейруті, 1938; житл. будинки у Хазмії (район Бейрута), 1960, та ін.] застосовував принципи сучас. європ. архітектури відповідно до кліматичних умов. Брав участь в організації у Бейруті Антифашист. конгресу (травень 1939), на якому було створено Лігу боротьби проти фашизму і нацизму. Т.— один із засновників (1941) журн. «Ат-Тарік» («Шлях», 1950). В 1946—48 — голова Ліван. т-ва друзів СРСР. З 1949 — голова Ліван. Нац. Ради Миру, з 1950 — член Президії Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

Літ.: Табет М., Табет Ж. Антуан Табет. Пер. с франц. М., 1968.

ТАБ'ÍВКА — шкіряна сумка, оздоблена металевими прикрасами, твір декоративно-ужиткового мистецтва. У 18—20 ст. Т. була приналежністю гуцульського чоловічого костюма. Див. також *Мосяжництво*.

ТАБÍДЗЕ Галактіон Васильович [6 (18).XI 1892, с. Чквіїсі, побл. Кутаїсі — 17.III 1959, Тбілісі] — груз. рад. поет, нар. поет Груз. РСР (з 1933), акад. АН Груз. РСР (з 1944). Друкуватися почав 1908. В 1917, перебуваючи в Петрограді, писав вірші про революцію («Швидше — прапори!» та ін.). Автор поеми «Джон Рід», вірша «Пам'яті Леніна» (обидва — 1924), поетичних циклів «Епоха» (1928), «Пацифізм» (1930), «Революційна Грузія» (1931—32) та ін. У 1935 брав участь у роботі Першого Міжнародного антифашист. конгресу на захист культури в Парижі (цикл «Дорогами Європи», 1935—38). У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними поезіями («До зброї, брати!», «Ми переможемо», «Союз сердець» та ін.). У повоєнні роки писав про боротьбу народів за мир і демократію (поезії «Москва», «Красна площа», «За мир» та ін.). Укр. мовою твори Т. перекладали П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, Є. Дроб'язко, О. Новицький, М. Терещенко, Р. Чилачава та ін. Деякі вірші Т. поклали на музику укр. композитори А. Лазаренко, О. Жук. Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Грона життя. Вибране. К., 1976; Рос. перекл.— Стихи. Тбилиси, 1967; Лирика. Тбилиси, 1973; Стихотворения. М., 1978.

О. М. Новицький.

ТАБÍДЗЕ Тіціан Юстинович [21. III (2.IV) 1895, с. Шуамта, тепер Ванського р-ну Груз. РСР — 16.XII 1937] — груз. рад. поет. Друкуватися почав 1909. Перша збірка віршів вийшла 1934. Один з організаторів групи символістів «Голубі роги» (1915), редагував її газету «Барикади». Автор поем «Ріон-порт» (1928). «Грузія Радянська» (1934), поезій — «Вірш-повінь», «Батьківщина» та ін. Цикл віршів «У Вірменії» (1932), вірші «О. Пушкіну», «Матері Маяковського» та ін.— про дружбу братніх народів СРСР. Писав статті про літературу й мистецтво, публіцистичні твори.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Рос. перекл.— Стихотворения и поэмы. М.—Л., 1964; Стихи. Тбилиси, 1967.

Літ.: Цурикова Г. М. Тициан Табидзе. Л., 1971.

Р. Ш. Чилачава.

ТА́БІР військовий — місце розташування військ поза населеними пунктами, спеціально вибране й обладнане для виконання певних завдань (бойових, навчальних та ін.). Розвитку набули в Стародавньому Римі. Високого рівня обладнання Т. (станів) досягло і в Київ. Русі. В Чехії в 15 ст. і в укр. козаків 16—17 ст. Т.— похідне або бойове розташування війська, оточеного кількома рядами возів. Військ. Т. поділялися на похідні і постійні. Деякі укріплені Т. перетворювалися на *фортеці*. З розвитком *артилерії* та ін. засобів масового ураження військ виникла необхідність роззосередження армійських частин у бою, і Т. як укріплена стоянка втратив своє значення. Збереглися гол. чин. Т., призначені для навчання військ у польових умовах. У Росії такі Т. вперше почали створювати в кін. 17 ст. В сучас. арміях існують лише навчальні військ. Т., переважно літні.

ТАБЛИ́ЦІ МАТЕМАТИ́ЧНІ (польс. tablica, одн., від лат. tabula) — сукупність значень певної *функції* для деяких значень її *аргументів*. Для проміжних значень аргументів значення функції відшукують за допомогою *інтерполяції*. Т. м. є таблиці множення, *логарифмів, тригонометричних функцій* тощо. Відповідно до ступеня точності розрізняють Т. м. чотиризначні, п'ятизначні і т. д. Т. м.— один з важливих допоміжних обчислювальних засобів; їх широко використовують при різних розрахунках у математиці, астрономії, техніці тощо.

ТАБЛИ́ЦІ СТАТИСТИ́ЧНІ — форма раціонального й наочного викладу узагальнених числових показників, що характеризують суспільні явища й процеси. Кожна Т. с. має статистичний підмет (об'єкт або група об'єктів, що їх характеризують у таблиці) та статистичний присудок (ознаки, що характеризують підмет). Т. с. складаються з горизонтальних і вертикальних ліній, які, перетинаючись, утворюють по горизонталі рядки, по вертикалі — графи (стовпці, колонки). В рядках, звичайно, записують підмет таблиці, у графах (стовпцях, колонках) — ознаки, що характеризують підмет. За будовою підмета розрізняють таблиці прості, групові й комбінаційні. Прості Т. с. містять у підметі зведені показники або перелік об'єктів без розподілу їх на групи. Вони бувають перелікові, територіальні й хронологічні. Групові статист. таблиці містять у підметі згруповані одиниці досліджуваної сукупності явищ за однією ознакою. Якщо досліджуваний об'єкт групують у підметі таблиці не за однією, а за двома-трьома й більше ознаками, взятими в комбінації, то таку Т. с. наз. комбінаційною. Існують осн. правила складання й оформлення Т. с., вони містять у стислому вигляді всі необхідні відомості, назви їх точні й короткі; в них зазначається одиниця виміру, територія й період, до яких належать наведені дані. Групові й комбінаційні таблиці складають, використовуючи наук. методи групувань (див. *Групування статистичні*). В історії статистики пріоритет застосування табличного методу належить рос. вченому І. К. Кирилову (18 ст.). Комбінаційні таблиці вперше застосував для аналізу статистичних даних чернігівський земський статистик О. П. *Шликевич*.

М. І. Сосновська.

ТАБЛИ́ЧНО - ПЕРФОКА́РТКОВА ФО́РМА РАХІВНИ́ЦТВА — форма ведення *бухгалтерського обліку*. Застосовують її на підприємствах і в орг-ціях, де впроваджено комплексну механізацію обліку. За Т.-п. ф. р. дані всіх первинних документів переносять на перфокарти або перфострічку. Їх передають на лічильні машини, які за попередньо розробленими схемами видають табуляграми чи відомості, що замінюють усі бухгалтерські реєстри (книги, картки, оборотні відомості, головну книгу тощо). Табуляграми використовують також для складання балансу та ін. звітних форм. Т.-п. ф. р. повністю забезпечує взаємозв'язок між бухгалтерським обліком, статистичним та оперативним обліком.

ТАБЛО́ (франц. tableau, від лат. tabula — дошка) — щит або пристосування, на яких з'являються світлові сигнали або написи, що оперативно інформують про стан контрольованого об'єкта, подають відомості довідкового характеру тощо; засіб *оргтехніки*. Застосовується на пром. підприємствах, на стадіонах і спорт. майданчиках,

А. Ж. Табет.

Г. В. Табідзе.

Т. Ю. Табідзе.

Табівка.
Шкіра, метал. 20 ст.

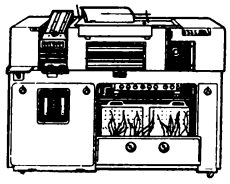

Табулятор ТА 80-1.

у диспетчерській службі на транспорті, у тех. і рекламних пристроях тощо.

ТА́БМЕН (Tubman) Гаррієт (бл. 1820, Бактаун, шт. Меріленд — 10.III 1913, Оберн, шт. Нью-Йорк) — героїня негритянського народу, борець за ліквідацію рабства в США. Н. в сім'ї раба. Бл. 1849 втекла від рабовласника, приєдналася до аболіціоністського руху (див. *Аболіціонізм*). Брала активну участь у діяльності «Підземної залізниці» (підпільної системи орг-ції втечі негрів-рабів). Особисто визволила з неволі понад 300 чол. Під час *громадянської війни в США 1861—65* Т. у складі армії Пн. билася проти рабовласників; була медсестрою, розвідницею, організувала партизан. бригаду, що діяла в пд. штатах, у тилу ворога. Після війни боролася проти расової дискримінації і гноблення негрів, виступала на захист прав жінок.

ТАБОРИ́ТИ — представники революц. антифеод. крила *гуситського революційного руху*. До «громади таборської» (звідси назва «таборити») належали широкі верстви селянства, ремісники, міська біднота, нижче духівництво, ремісники, частина дрібного дворянства. Т. проповідували антифеод. сел.-плебейську ідеологію, в основі якої було вчення про царство заг. рівності та соціальної справедливості на землі. Заперечували церк. таїнства, пишний католицький культ, а деякі — всі християнські святині і обряди. Т. були осн. військ. силою гуситського руху, створили польове військо, розробили передову для того часу воєнну тактику. Військо Т. (під проводом Микулаша з Гусі, Я. *Жижки, Прокопа Великого*) розгромило 5 хрестових походів, організованих реакцією проти гуситів, здійснило ряд походів за межі Чехії. 30.V 1434 у битві біля Ліпан його розбили об'єднані сили *чашників* і феод.-католицького табору. В 1437 впала остання фортеця Т.— Сіон в м. Кутна-Гора.

ТАБУ́ (полінезійське) —1) Поширена в первісному суспільстві система заборон, порушення яких нібито карається надприродними силами. Звичай Т. (у полінезійців) уперше описав Дж. *Кук*. У родовому суспільстві Т. регламентувало найважливіші сторони життя людей, зокрема шлюбні відносини. Пережитки Т. збереглися в сучас. релігіях. 2) У м о в о з н а в с т в і — заборона вживати певні слова, зумовлена релігійними, марновірними, цензурними, естетичними або ін. причинами. Замість табуйованих слів чи виразів вживають *евфемізми* (напр., замість «брехати» — «говорити неправду», замість «ведмідь» у Карпатах кажуть «вуйко»).

ТА́БУЛА РА́ЗА (від лат. tabula rása — чиста дошка для писання)— запроваджений *сенсуалізмом* термін для позначення стану свідомості новонародженої людини, яка не має ніякого знання про світ, бо не набула зовнішнього чуттєвого досвіду. Виник ще в античній філософії, але поширився після виходу праць Дж. *Локка*, який, заперечуючи теорію *природжених ідей*, доводив, що можна вивести основу знання з одиничного чуттєвого досвіду, з безпосереднього впливу речей на людину. За Локком, свідомість являє собою «чисту дошку», на якій досвід пише свої знаки.

ТАБУЛЮВА́ННЯ — складання та обчислювання *таблиць математичних*.

ТАБУЛЯ́ТИ (Tabulata) — ряд викопних *коралових поліпів* підкласу *табулятоморфів*.

ТАБУЛЯТОМО́РФИ (Tabulatomorpha) — підклас викопних *колоніальних організмів* класу *коралових поліпів*. Жили від пізнього кембрію до пермі; мали зовн. *скелет*, що складався з трубчастих коралітів різноманітної форми та невеликих розмірів (0,5—4 мм). Кораліти мали стінку, зовні вкриту епітекою; добре розвинені днища, іноді з пухирчастою тканиною. Всередині коралітів — радіальні перегородки (септи), частіше септальні шипики, ребра. Розмножувалися статевим способом та *пупкуванням*. Т. поділяють на 4 ряди — хететиди, аулопориди, табуляти, геліолітиди. За іншою класифікацією цей підклас наз. табулятами. Т. мають значення для стратиграфії палеозойських відкладів. На території УРСР трапляються у палеозойських відкладах на Поділлі в долині Дністра.

В. В. Перм'яков.

ТАБУЛЯ́ТОР (від лат. tabula — дошка, таблиця). 1) Обчислювальна машина в комплекті лічильно-перфораційних машин, яка автоматично зчитує дані з *перфораційних карт*, обчислює результати, накопичує їх у регістрах *арифметичного пристрою* і друкує у вигляді таблиць. Розрізняють електромех. та електронні Т. Швидкість роботи Т. визначається темпом подачі перфокарт (до 150 за хвилину). За один картохід відбувається одна операція додавання чи віднімання чисел, зчитаних з однієї перфокарти. Множення і ділення чисел виконується багаторазовим додаванням (відповідно відніманням). Щоб прискорити обчислення, до Т. приєднують електронні приставки, які дають змогу виконувати операції множення чи ділення за один картохід. Програма роботи електромех. Т. набирається на комутаційній дошці, електронних — записується в *запам'ятовувальному пристрої*. Вітчизняні електромех. Т. Т-5М, Т-5МУ, Т-5МВ обробляють цифрову *інформацію*, ТА 80-1 (мал.) — алфавітно-цифрову, електронний Т. АТЭ 80-1 обробляє алфавітно-цифрову інформацію. 2) Пристрій у друкарських машинках для друкування таблиць. *А. І. Кондалєв.*

ТАВЛА́Й Валентин Павлович [26.I (8.II) 1914, м. Барановичі — 27.IV 1947, Мінськ] — білоруський радянський поет. Член Комуністичної партії з 1932. Діяч революц.-визвольного руху в Зх. Білорусії. Близько 7 років перебував у тюрмах буржуазної Польщі. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Осн. теми творчості — героїка революц. підпілля, боротьба білорус. народу за возз'єднання в єдиній Рад. державі. В поемах «Пісня про сухар» (1945), «Товариш» (1946) створив образ професіонера-інтернаціоналіста. Автор літ.-критичних (про творчість Я. Купали, Я. Бриля) і публіцистичних статей.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Поезії. К., 1964; Р о с. п е р е к л.— Стихи и поэмы. М., 1958. *В. Я. Буран.*

ТА́ВОЛГА (Spiraea) — рід рослин родини *розових*. Кущі з простими, переважно черговими листками без прилистків. Квітки двостатеві, білі, рожеві або червоні, зібрані в щитковидні, зонтиковидні, волотеві суцвіття. Плід — збірна листянка. Майже всі Т.— красиві декоративні кущі, добрі медоноси. До 100 видів, поширені у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — бл. 25 видів, в т. ч. на Україні — 17, з них 10 культивують, використовуючи для живоплотів, бордюрів, групових та поодиноких посадок тощо. Дикі види Т. ростуть по узліссях, схилах балок та ярів, у чагарниках, на пісках здебільшого у степовій, лісовій зонах та в Карпатах; особливо поширені Т. з в і р о б о є л и с т а (S. hypericifolia) — по кам'янистих степових схилах, в пд. і пд.-сх. лісостепових і степових районах.

М. М. Грисюк.

Таволга звіробоєлиста: *1* — верхня частина квітучої рослини; *2* — квітка; *3* — листок.

ТА́ВР, Торос — гірська система на Пд. п-ова Мала Азія в Туреччині. Оточує з Пд. *Малоазіатське нагір'я* і *Вірменське нагір'я*. Довж. 1000 км, вис. 3726 м (г. Демірказик). Система Т. включає Зх. Т., Центральний Т. і Сх., або Вірменський, Т. Складений переважно з вапняків, у серед. та сх. частинах — з метаморфічних і кристалічних порід. Є карстові форми рельєфу. Багато озер, особливо у Зх. Т. На нн. схилах поширені сухі степи та напівпустелі, на пд., більш зволожених,— ліси з дуба, фісташки, волоського горіха тощо, вище — гірські луки і пустища.

ТА́ВРИ (грец. Ταῦροι) — основне населення гірських і передгірних районів Криму в 1-му тис. до н. е. Від їхнього найменування походять назви Кримського п-ова *Тавріда, Тавріка, Таврія*. Одним з перших подав відомості про Т. давньогрец. історик *Геродот* (5 ст. до н. е.). Осн. заняттям Т.-горців було скотарство. В долинах річок Т. займалися землеробством, у прибереж. районах— рибальством. У Т. були розвинуті гончарство, прядіння, ткацтво, обробка дерева, кістки, металів і каменю. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. Т. жили невеликими родами, перебуваючи на ступені патріархально-родового ладу. В 2-й пол. 1-го тис. до н. е. у Т. з'явилася майнова нерівність, виділилася родова аристократія. Т. зберегли незалежність у боротьбі проти *Херсонеса* і *Боспорської держави*, але в кін. 2 ст. до н. е. вони підпали під владу *Понтійського царства*. За середніх віків нащадки Т. становили один з компонентів мішаного населення Пд. Криму. Осн. пам'ятками Т. є поселення *кизил-кобинської культури*, укріплені й неукріплені поселення в горах, на Пд. березі Криму (зокрема, на г. *Кішка*) та в долинах річок (напр., в урочищі Уч-Баш в Інкерманській долині),

могильники з похованнями в кам'яних скринях (див. *Дольмени*). *Літ.*: Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры. М., 1981.

ТАВРІ́ДА — назва Кримського п-ова, яку почали вживати після приєднання його 1783 до Росії. Походить від назви старод. населення гірської і передгірської частини Криму — *таврів*. У березні 1918 створено *Радянську Соціалістичну Республіку Тавріди*, що існувала до окупації Криму військами кайзерівської Німеччини (квітень 1918).

ТАВРІ́ЙСЬК — місто Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Новокаховській міськраді. Залізнична ст. Каховка, річковий порт. У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, м'ясний та хлібопродуктів комбінати, з-д залізобетонних конструкцій, радгосп, управління Пн.-Кримського каналу ім. Комсомолу України. 3 школи, лікарня, 2 клуби. Утворений 1983.

ТАВРІ́ЙСЬКА ВЧЕ́НА АРХІ́ВНА КОМІ́СІЯ губернська — створена 1887 в Сімферополі для збирання, упорядкування, зберігання документальних матеріалів і охорони пам'яток старовини. Провадила археол. розкопки на тер. Криму. В роботі комісії брали участь відомі вчені М. І. *Веселовський*, В. О. *Городцов*, А. Ю. *Кримський*, Ю. А. *Кулаковський*, О. І. Маркевич та ін. При комісії діяв музей, в якому було зібрано 7 тис. предметів старовини. Комісія видавала «Известия Таврической учёной архивной комиссии» (т. 1—57, 1887—1920). В 1920 утворено Кримський центр. архів, якому комісія передала свої архівні матеріали. Музей комісії було передано 1921 новоствореному Центр. музею Тавріди в Сімферополі. В 1923 комісію перетворено на Таврійське т-во історії, археології та етнографії (діяло до 1929). Видавало «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии» (т. 58—60, 1927—29).

ТАВРІ́ЙСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця, створена за царським указом від 8 (20).X 1802. До Т. г. ввійшли Крим. п-ів, Дніпровський, Мелітопольський і Тмутараканський повіти *Новоросійської губернії*. В 1820 Тмутараканський пов. приєднано до земель *Чорноморського козацького війська*. На поч. 20 ст. Т. г. складалася з Бердянського, Дніпровського, Мелітопольського, Євпаторійського, Перекопського, Сімферопольського, Феодосійського та Ялтинського повітів. Адм. центр Т. г.— Сімферополь. Протягом 19 ст. відбувався інтенсивний процес заселення і екон. освоєння Т. г. За переписом 1897, тут налічувалося 4482 населені пункти, в т. ч. 16 міст, населення яких становило 1 443 566 чол. Пром-сть була розвинута слабо; переважали підприємства по переробці с.-г. сировини. На 657 підприємствах працювало 6270 робітників (1901). Домінуюче становище в економіці займало с. г. Більша частина землі належала поміщикам і куркулям. За даними 1905, поміщики мали 31,2 % землі, куркулі — 48,8 %, бідняки — 8,8 %. На поч. 20 ст. в поміщицьких і куркульських господарствах щорічно працювало 200 тис. найманих.

З 2-ї пол. 19 ст. Пд. узбережжя Криму починає використовуватися як курорт. Під час революції 1905—07 в Т. г. відбулися повстання моряків і солдатів, робітн. страйки, сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. З утворенням у березні 1918 *Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди* Таврійську губернію було ліквідовано. Бердянський, Мелітопольський, Дніпровський повіти ввійшли до складу Радянської України.

Літ.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; История городов и сел Украинской ССР. Крымская область. К., 1974; Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800—1825 гг. М., 1970; Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма, ч. 1—2. Симферополь, 1951—57.

А. Д. Бачинський.

ТАВРІ́ЙСЬКИЙ ПАЛА́Ц у Ленінграді — пам'ятка рос. *класицизму*. Споруджено 1783—89 (арх. І. Старов, кілька будов у садибі — арх. Ф. Волков) для кн. Г. О. *Потьомкіна*. Після пожежі відбудовано 1802—04 (арх. Л. Руска, К. Россі, В. Стасов, розпис — 1819, Дж. Б. Скотті). Складається з

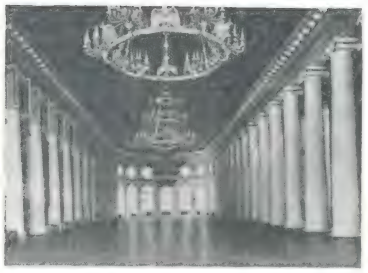

Таврійський палац у Ленінграді. Велика галерея. Архітектор І. Старов. 1783—89.

самостійних корпусів — центрального (з 8-кутним купольним залом, Великою галереєю) та 2 службових, розташованих по обидва боки парадного двору і з'єднаних з центр. корпусом перехідними флігелями. В 1906—17 в Т. п. відбувалися засідання *Державної думи*. Після Лютн. революції 1917 в лівому крилі Т. п. працювала (до серпня) Петрогр. Рада робітн. і солдатських депутатів, у правому — проходили засідання *Тимчасового комітету Державної думи 1917*. До липня 1917 у Т. п. перебував бурж. *Тимчасовий уряд*. 4 (17).IV 1917 в Т. п. на зборах більшовиків — учасників Всерос. наради Рад виступив з доповіддю В. І. Ленін (див. *Квітневі тези В. І. Леніна*). 5 (18).I 1918 в Т. п. зібралися *Установчі збори*. В січні 1918 тут працював *Третій Всеросійський з'їзд Рад*, у березні 1918— *Сьомий з'їзд РКП(б)*, в липні 1920 почав роботу II конгрес *Комуністичного Інтернаціоналу*. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 палац було реставровано. Іл. див. до ст. *Ленінград*, т. 6, с. 113.

ТА́ВРІКА (грец. Ταυρική) — в давнину пд. частина Кримського п-ова, населена *таврами*. Назва «Тавріка» вперше трапляється у давньогрец. історика *Геродота* (5 ст. до н. е.). На Пн. і Пн. Зх. з Т. межували *скіфи*, на Сх.— *Боспорська держава*, на Зх. в 5 ст. до н. е. виникло грец. місто *Херсонес*. У 3—2 ст. до н. е. кордони Т. звузилися. На Пн. виникла Скіфська д-ва із столицею в *Неаполі Скіфському*. На тер. Т. з'явилися скіфські укріплені міста (Палакій, Хабеї та ін. поблизу Херсонеса). В кін. 2 ст. до н. е. Т. підкорив понтійський цар *Мітрідат VI Євпатор*. У 2-й пол. 1 ст. до н. е. її захопили римляни. На місці таврського укріпленого поселення вони збудували фортецю *Харакс*. За часів ранньо-середньовіччя населення Т. становили нащадки таврів, скіфів, *аланів*, кримських *готів*, *хозарів*, греків та ін., які збудували міста-фортеці *Ескі-Кермен*, *Мангуп*, *Чуфут-Кале* та ін. У 13—15 ст. Т. поділялася на кілька феод. князівств, найбільшими з яких було Мангупське князівство з гол. містом Феодоро. За часів *Кримського ханства* (утворилося в серед. 15 ст.) і панування турків на узбережжі Криму (з 1475) самобутня культура Тавріки була знищена.

«ТА́ВРІКА» — наукова історико-краєзнавча бібліотека при *Кримському краєзнавчому музеї*. Утворена 1873 в м. Сімферополі шляхом злиття кількох зібрань — б-к Таврійської губернської земської управи, Таврійської вченої архівної комісії, ряду особистих б-к. Налічує понад 30 тис. одиниць зберігання з природознавства, історії, археології Криму, в т. ч. унікальні видання 16—19 ст., твори перших дослідників Криму — П. С. Палласа, П. І. Сумарокова, П. І. Кеппена, В. Ф. Зуєва, К. І. Габліца, перші путівники по Криму. «Т.» має також цінні періодичні видання.

Р. М. Токарєва.

«ТАВРИ́ЧЕСКАЯ ПРА́ВДА» — газета, орган Таврійського губкому РСДРП(б). Перший номер «Т. п.» вийшов 24.I (6.II) 1918. Спочатку видавалася в Севастополі, потім — у Сімферополі. Всього вийшло близько 70 номерів. До складу першої редколегії «Т. п.» входили Ю. П. *Гавен*, В. Л. Кобилянський (відповідальний редактор), Н. І. *Островська*. Пізніше газету редагували Ю. П. Гавен і Д. І. *Ульянов*. Видання газети припинилося в кін. квітня 1918 у зв'язку з окупацією Криму австронім. військами. В 1919 виходила під назвою «Таврический коммунист», «Крымский коммунист», з 1920 — під назвою «Красный Крым». 18.I 1952 перейменована на *«Кримську правду»*.

ТА́ВРІЯ — назва Кримського п-ова, поширена за середніх віків (див. *Тавріка*). В 19 — на поч. 20 ст. Т. називали не тільки Крим, а й прилеглі до нього з Пн. райони, що входили до складу *Таврійської губернії*.

«ТА́ВРІЯ» — респ. видавництво Держкомвидаву УРСР. Засн. 1921 в м. Сімферополі під назвою «Крымиздат», 1964—71 наз. «Крим», з 1971 — «Таврія». Обслуговує Крим. і Херсон. області.

В. П. Тавлай.

Таври. Менгір кизил-кобинської культури в Байдарській долині в Криму.

Випускає наук.-популярну, суспільно-політ., виробничу, краєзнавчу, туристську та худож. л-ру, альбоми. Вид-во нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1981).

М. Т. Гончаров.

«ТА́ВРІЯ» — жіночий вокально-хореографічний ансамбль. Створений 1971 у Сімферополі. Його засновником і художнім керівником до 1975 була нар. арт. СРСР Л. *Чернишова,* з 1975 худож. керівник — засл. діяч мист. БРСР та засл. арт. УРСР О. Опанасенко. В складі ансамблю — хор, танц. група й оркестр (диригент — засл. арт. Каз. РСР В. Лисиця); у репертуарі — нар. пісні й танці, хорові твори і вокально-хореографічні композиції на музику рад. композиторів.

А. М. Тагіров.

ТАВТОЛО́ГІЯ (від грец. ταὐτολογέω — повторюю сказане) — повторення тих самих або близьких за значенням слів. Як засіб підсилення емоційності й ритмічності мови широко вживається в народнопоетичній творчості (тяжко-важко, рід-родина, жили-були), а також у худож. л-рі («Загину загибеллю сокола я, та карою буде загибель моя». М. Бажан).

ТАГА́ЛИ (самоназва — тагалог) — народ, який живе переважно на *Філіппінах*. Т. живуть також у центр. і пд. частинах о. Лусон, на о. Міндоро та ін. Чисельність — 10,8 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *тагальською мовою*. За релігією Т.— католики. На поч. 16 ст. у Т. існували ранньофеод. князівства. Осн. заняття Т.— землеробство, рибальство, мисливство, ремесла; частина Т. працює в промисловості.

Р. Тагор.

ТАГА́ЛЬСЬКА МО́ВА, тагалог, філіппінська мова, піліпіно — мова *тагалів*. Належить до *індонезійських мов*. У Т. м. розрізняють 8 тер. діалектів (манільський діалект ліг в основу літ. Т. м.). Під назвами «філіппінська мова», «піліпіно» літ. Т. м. виконує також функцію мови міжнац. спілкування на Філіппінах. Характерні риси Т. м.: граматична будова аглютинативна, розвинута система словотвору (способом афіксації, подвоєння, словоскладання), синтаксичні зв'язки здійснюються переважно за допомогою службових слів. Для Т. м. до середини 18 ст. використовували оригінальне *складове письмо*, тепер писемність — на лат. графічній основі. Про л-ру Т. м. див. *Філіппіни,* розділ Література.

Літ.: Крус М., Шкарбан Л. И. Тагальский язык. М., 1966; Макаренко В. А. Тагальское словообразование. М., 1970.

В. П. Макаренко.

ТАГАМЛИ́К — річка у Полтав. обл. УРСР, ліва прит. Ворскли (бас. Дніпра). Довж. 65 км, площа бас. 525 км². Має рівнинний характер. Живлення дощове і снігове. Використовують для зрошування і риборозведення.

ТАГАНРО́Г — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Розташований на узбережжі Таганрозької зат. Азовського м. Залізнична станція, порт. 285 тис. ж. (1983). Поділяється на три міські райони. Засн. 1698 як фортеця і база рос. Азовського військ.-мор. флоту на мисі Таган-Рог. За умовами *Прутського трактату 1711* Т. у лютому 1712 було зруйновано (згодом відбудовано). За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* остаточно ввійшов до складу Росії. З 1775 Т.— місто. Після заснування Севастополя Т. втратив значення військ.-мор. бази. В 1875 в місті було створено відділення *«Південноросійського союзу робітників»*. Рад. владу встановлено 19.I (1.II) 1918. В квітні, під час *австро-німецької окупації України 1918,* в Т. перебували парт. і рад. органи України, відбулися *Таганрозька нарада більшовиків України, Таганрозька сесія Центрального Виконавчого Комітету Рад України*. В період тимчасової окупації Т. нім.-фашист. загарбниками (17.X 1941—30.VIII 1943) у місті діяла підпільна орг-ція. Т.— важливий індустр. центр. Провідні галузі пром. комплексу міста — металург.; маш.-буд. та металообробна (з-ди: металург., котлобуд., комбайновий, суднорем., ковальсько-пресового устаткування, електротермічного устаткування та ін.). Розвинута харч. (рибна, м'ясна, борошномельно-круп'яна), легка (шкіряно-взут., швейна, шкірgalантерейна) пром-сть. У Т.— радіотех. та пед. ін-ти, 8 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, картинна галерея. Літературний та істор.-архіт. музей-заповідник. В Т. народилися А. П. Чехов, художник К. А. *Савицький*. У квітні 1833 у місті побував Дж. *Гарібальді,* тут він став членом політичної організації *«Молода Італія»*.

ТАГАНРО́ЗЬКА ЗАТО́КА — найбільша затока Азовського м. Займає його пн.-сх. частину, від моря відокремлена Білосарайською й Довгою косами. Довж. 150 км, шир. біля входу 31 км, пересічна глиб. 5 м. Береги Т. з. розчленовані (Міуський, Єйський та ін. лимани), на Пд.— Піщані о-ви. Взимку замерзає, влітку т-ра води до +28°. Гол. порти: Жданов, Таганрог, Єйськ.

ТАГАНРО́ЗЬКА НАРА́ДА БІЛЬШОВИКІ́В УКРАЇ́НИ, Таганрозька партійна нарада. Відбулася 19—20.IV 1918 в м. Таганрозі за умов *австро-німецької окупації України 1918*. В нараді взяли участь члени комуністичної фракції ЦВК Рад України, *Народного Секретаріату,* окремі представники лівих елементів з *Української партії соціалістів-революціонерів* і *Української соціал-демократичної робітничої партії*, які порвали зі своїми партіями,— всього 71 чол. На нараді виявилися незгоди між виразниками «лівих» поглядів (А. С. *Бубнов,* Я. Б. *Гамарник,* С. В. *Косіор,* Ю. М. *Коцюбинський,* І. М. *Крейсберг* та ін.), які переоцінювали внутр. можливості революц. руху на Україні, і прихильниками правих поглядів (В. К. *Аверін,* Е. Й. *Квірінг,* Я. А. *Яковлєв* та ін.), що недооцінювали ці можливості. За пропозицією М. О. *Скрипника* нарада прийняла рішення про створення відокремленої від РКП(б) Компартії України. М. О. Скрипник і більшість учасників наради, виходячи з намірів зберегти *Брестський мир 1918,* розглядали виділення КП(б)У з РКП(б) як формальний акт. Проте за об'єктивним змістом це рішення було принципово неправильним. Воно не знайшло підтримки серед комуністів республіки, які не мислили своєї діяльності без органічного зв'язку з РКП (б). ЦК РКП(б), В. І. Ленін допомогли більшовикам України правильно розв'язати на *Першому з'їзді КП(б) України* питання про об'єднання парт. орг-цій в Компартію України як складову і невід'ємну частину єдиної РКП(б). Нарада виробила лінію на відновлення і зміцнення більшовицьких орг-цій, підготовку і здійснення під їхнім керівництвом повстання робітників і селян проти окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. Таганрозька нарада поставила справу утворення Компартії України на практичні рейки. Було обрано *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*. Нарада прийняла рішення про назву респ. парт. орг-ції — Комуністична партія (більшовиків) України.

В. Ю. Мельниченко.

ТАГАНРО́ЗЬКА СЕ́СІЯ ЦЕНТРА́ЛЬНОГО ВИКОНА́ВЧОГО КОМІТЕ́ТУ РАД УКРАЇ́НИ. Відбулася 18.IV 1918 в Таганрозі, куди в зв'язку з *австро-німецькою окупацією України 1918* було евакуйовано ЦВК і *Народний Секретаріат*. Замість цих органів сесія утворила *Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів 1918* («Повстанську дев'ятку») і прийняла Маніфест до робітників і селян України із закликом до повстання проти окупантів та укр. бурж. націоналістів.

ТАГІ́РОВ Афзал Мухітдінович [25.X (6.XI) 1890, с. Абдрахманово, тепер Альметьєвського р-ну Тат. АРСР — 1938] — башк. рад. письменник, громад. діяч. Член Комуністичної партії з 1913 (прийнятий Київ. підпільною парт. організацією). В роки 1-ї світової війни служив у військових частинах, що перебували на Україні. Літ. діяльність почав 1907. В оповіданні «Продані дівчата» (1908), повісті «Пригноблені» (1911) показав тяжку долю жінок, у повісті «Босяки» (1916) — життя сезонних робітників. Істор. драму «Янгура» (1912) написав під впливом п'єси С. *Воробкевича* «Убога Марта». Драми «Алатау» (1922), «В перехідний період» (1923), повісті «Перші дні» (1927), «Протоки могутньої ріки» (1928) — про революц. події в Поволжі й Серед. Азії. Повісті «Комсомол» (1928), «Фабрика зерна» (1929), «Кров машин» (1933) — про соціалістичну перебудову в Башкирії. У романі «Солдати» (1932) відобразив події на Україні періоду 1-ї світової війни, в романах «Червоногвардійці» й «Червоноармійці» (1937) — громадянську війну на Уралі.

Тв.: Рос. перекл.— Комсомол. Уфа, 1932; Фабрика зерна. М.—Л., 1933; Кровь машин. Уфа, 1935; Солдаты. М., 1936; Красногвардейцы.— Красноармейцы. М., 1961.

С. Г. Сафуанов.

ТАГО́Р Рабіндранат (Тхакур Робіндронатх; 7.V 1861, Калькутта — 7.VIII 1941, там же) — інд. письменник і громад. діяч. Писав бенгальською мовою. Друкувався з 1875. У поетич. творах 80—90-х рр. відображено філос. роздуми, громадян. мотиви, оспівується природа й кохання. В оповіданнях цього часу гостро засуджував сутяжництво, жорстокість, віджилі традиційні уявлення. Романи «Піщинка в оці» (1902) та «Катастрофа» (1905) утвердили в бенгал. л-рі жанр соціально-психологічного роману. На поч. 20 ст. Т. — один з керівників нац.-визвольного руху, писав патріотичні пісні (од на з них — «Моя золота Бенгалія» — згодом стала нац. гімном Бангладешу). З 1905 видавав громадсько-політичний журнал «Бгандар» («Скарбниця»). Пізніше відійшов від активної участі в політ. подіях. У цей період з'явилися філос. драма «Відплата» (1909), широко відомий роман «Го́ра» (1907—10), сатирична п'єса «Фортеця консерватизму» (1911), патріотична пісня «Душа народу» (1911), що нині є гімном Індії. В 1913 в перекладі англ. мовою самого Т. вийшла видана в Індії 1910 зб. віршів «Гітанджалі» («Жертовні пісні»), за яку 1913 був удостоєний Нобелівської премії (рос. мовою 1914 вийшло чотири видання її). В циклі віршів «Політ журавлів» (1914—16) — роздуми над подіями 1-ї світової війни. В повісті «Чотири життя» (1916), романі «Дім і світ» (1915—16), сповнених життєствердного пафосу, показав і слабкі сторони в нац.-визвольному русі. В 20-х рр. відвідав багато країн Європи, Азії та Америки. Поїздка 1930 до Рад. Союзу справила на Т. величезне враження, про що він писав у «Листах про Росію» (1931). У романах «Поема про кінець» (1929), «В тенетах життя» (1930), «Чотири частини» (1934), повістях «Дві сестри» (1933) та «Квітник» (1934) порушував актуальні соціальні й морально-психологічні проблеми. Останні поетичні збірки: «Листя» (1936), «Флейта», «Під час хвороби» (обидві — 1940), «Одужання», «В день народження», «Останні вірші» (усі — 1941) та ін. Створив бл. 2 тис. пісень. Працював у галузі живопису (бл. 2 тис. картин і малюнків). Багато уваги приділяв просвітительській діяльності. Творчість Т. мала вирішальне значення в становленні сучас. бенгал. мови і формуванні критичного реалізму в усіх інд. л-рах. Укр. мовою його твори перекладали П. Ріттер, М. Терещенко, М. Бажан, В. Мисик, В. Батюк та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Катастрофа. К., 1960; Поезії. К., 1962; Світло і тіні. К., 1966; Оповідання. К., 1972; Поезії. К., 1981; Рос. перекл.— Собрание сочинений. т. 1—12. М., 1961—65; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1981—82.

Літ.: Челышев Е. П. Рабиндранат Тагор. М., 1961; Гнатюк-Данильчук А. П. Рабиндранат Тагор. М., 1961; Рабиндранат Тагор. К столетию со дня рождения. М., 1961; Рабиндранат Тагор — друг Советского Союза. М., 1961; Ивбулис В. Я. Литературно-художественное творчество Рабиндраната Тагора. Проблема метода. Рига, 1981; Стрижевская Л. А. Рабиндранат Тагор. Биобиблиографический указатель. М., 1961. *Ю. В. Покальчук.*

ТАДЖИ́КИ (самоназва — тоджик) — нація, основне населення Тадж. РСР. Живуть також в Узб. РСР, Кирг. РСР і за рубежем — в Афганістані та Ірані. Заг. чисельність Т.— 6,3 млн. чол. (1980, оцінка); за переписом 1979 в СРСР — 2898 тис. чол. Мова — таджицька (див. *Таджицька мова*). Віруючі Т.— мусульмани (переважно суніти — див. *Сунізм*; частина — шиїти — див. *Шиїзм*; припамірські Т.— *ісмаїліти*). Процес формування тадж. народності, в якому брали участь гол. чин. бактрійці, согдійці, а також *саки,* почався в 5—6 ст. і в основному завершився в 10 ст. за правління *Саманідів*. Але пізніше внаслідок феод. роздробленості й відсутності в Т. єдиної д-ви нац. розвиток їх затримався. У 18 — 1-й пол. 19 ст. значну частину Таджикистану завоювали афг. феодали. Осн. галузями г-ва Т. в минулому були землеробство і садівництво, скотарство мало допоміжне значення. В 1868 пн. частина Таджикистану ввійшла до складу Росії. Приєднання до Росії, незважаючи на нац.-колоніальний гніт царизму, мало для Т. прогресивне значення. В них почався процес формування бурж. нації, який, проте, не завершився. Після приєднання пн. районів до Росії багато Т. почало працювати на фабриках, заводах і рудниках. За роки Рад. влади в житті Т. відбулися докорінні зміни. Минувши капіталістичну стадію розвитку, Т. стали на шлях соціалізму; їхні різні етнічні групи консолідувалися в єдину соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову соціальну та інтернац. спільність — *радянський народ*. Основою г-ва Т. є розвинута пром-сть і соціалістичне землеробство (переважно бавовництво).

У республіці виросли великі міста, впорядковані кишлаки, в яких споруджуються будівлі сучас. типу. Нац. одяг Т. (біла широка сорочка, широкі штани, халат і тюбетейка — у чоловіків; довге плаття, довгі шаровари, халат, тюбетейка і платок — у жінок) зберігається переважно у віддалених сільс. місцевостях. Міське населення, особливо молодь, здебільшого носить сучас. одяг, що має нац. елементи. Ліквідовано неграмотність, зросла нац. інтелігенція, досягли значного розвитку наука, л-ра й мистецтво, промисли й ремесла. Про історію, економіку і культуру Т. див. *Таджицька Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 1. М., 1962; История таджикского народа, т. 1—3. М., 1963—65; Гафуров Б. Г. Таджики. М., 1972; Таджикская Советская Социалистическая Республика. Душанбе, 1974.

М. Пак, Р. Масов.

ТАДЖИ́ЦЬКА МО́ВА — мова *таджиків*. Належить до *іранських мов* індоєвроп. сім'ї. Розмовляють нею в СРСР понад 2,8 млн. чол. (1979, перепис). У Т. м. розрізняють три групи говорів: північні (серед них — говори Самарканда та Бухари, на яких базується сучасна літ. Т. м.), пд. й пд.-сх., або дарвазькі (існують і ін. класифікації). Характерні риси літ. Т. м.: наявність 6 голосних і 24 приголосних фонем. Наголос сталий, падає здебільшого на останній склад. За типологією Т. м. флективно-аналітична. Категорії роду й відмінка немає. Зв'язок між словами в реченні здійснюється за допомогою прийменників, *післяйменників* та ізафетної конструкції. Для дієслова характерна розвинена система видо-часових форм. Перші писемні пам'ятки належать до 9 ст. Писемність до 1930 базувалася на арабській, з 1930 — на латинській, з 1940 — на рос. графічній основі.

Літ.: Керимова А. А. Таджикский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 1. М., 1966; Забони адабии ҳозираи тоҷик. [ч. 1—2]. Душанбе, 1970—73; Ҷамъбасти илмии шеваҳои забони тоҷикӣ. дар 5 ҷилд. Душанбе, 1978—82.

С. Д. Холматова.

ТАДЖИ́ЦЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Таджикистан.

Загальні відомості. Утворена 14.X 1924 як Тадж. АРСР у складі Узб. РСР, 16.X 1929 перетворена на Тадж. РСР. Розташована на Пд. Сх. Середньої Азії. На Зх. і Пн. межує з Узб. РСР та Кирг. РСР, на Сх.— частина держ. кордону СРСР з Китаєм, на Пд.— з Афганістаном. У складі Т.— *Горно-Бадахшанська автономна область,* 3 області, 43 райони, 18 міст та 49 с-щ міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Державний лад. Тадж. РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, яка входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Тадж. РСР прийнято 14.IV 1978 позачерговою 8-ю сесією Верховної Ради Тадж. РСР 9-го скликання.

Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Тадж. РСР — однопалатна Верховна Рада Тадж. РСР, що обирається громадянами строком на 5 років. Верховній Раді підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Тадж. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Тадж. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між сесіями Верховної Ради Тадж. РСР. Верховна Рада Тадж. РСР утворює Уряд Тадж. РСР — відповідальну перед нею й підзвітну їй Раду Міністрів Тадж. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки. Місц. органами держ. влади в авт. області, областях, районах, містах, селищах та кишлаках Тадж. РСР є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються громадянами на 2,5 року. У виборах до всіх Рад нар. депутатів беруть участь громадяни СРСР, що досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Тадж. РСР, який обирається Верховною Радою Тадж. РСР строком на 5 років.

Природа. Тадж. РСР — гірська країна. 93 % її території займають гори. На Пн. Зх. в межі Т.

Герб Таджицької РСР.

ТАДЖИЦЬКА РСР

Площа — 143,1 тис. км²

Населення — 4239 тис. чол. (на 1.I 1983)

Столиця — м. Душанбе

У долині ріки Ягноб.

заходять відроги *Тянь-Шаню* (Курамінський хр.), на Пд. від них — хребти Алайської гірської системи (Алайський, Зеравшанський, Туркестанський, Гіссарський та ін.). На Пд. Зх. підносяться невисокі хребти (Бабатаг, Актау та ін.), розділені широкими міжгірними улоговинами. Сх. частина республіки — в межах гірської системи *Паміру* (хребти Заалайський, Музкол, Рушанський, Академії Наук з найвищою вершиною Т. і всього Рад. Союзу — *Комунізму піком* заввишки до 7495 м). На Пд. Зх. — частини Гіссарської, Кафірніганської та Вахшської долин. Республіка багата на поклади різноманітних корисних копалин, є, зокрема, поліметалеві руди, нафта, газ, вугілля, руди рідкісних металів, джерела мінеральних вод. Клімат Т. різко континентальний, сухий. Гірський та високогірний рельєф зумовлює відмінності місц. кліматичних умов. Т. розташований у пн. частині субтропіків. Літо в долинах жарке і сухе. Пересічна т-ра липня +27, +30°: зима коротка, тепла, пересічна т-ра січня 0, +2°; у високогірних районах відповідно +10, +12° та —18, —20°. На Пд. Зх. часто буває сухий і гарячий вітер — афганець (див. *Вітри місцеві*). Річна кількість опадів на низовинах 100—200 мм, в гірських районах до 1200—2000 мм. На більшій частині тер. Т. максимум опадів у лютому — травні. Найбільшою суворістю і посушливістю відзначається клімат Сх. Паміру. На тер. республіки налічується 8500 гірських льодовиків, заг. площа зледеніння — 8470 км² (бл. 6 % тер. республіки). Найбільші льодовики: *Федченка льодовик* (пл. 651,7 км²), Грум-Гржимайла (пл. 143 км²), Гармо (пл. 114,6 км²). Річкова сітка густа, найбільші ріки: *Сирдар'я, Зеравшан, Амудар'я* з притоками — Вахшем, Кафірніганом, Кизилсу. Усі вони переважно льодовиково-снігового живлення, в межах Т. багатоводні, мають весняні та літні паводки. Озера: *Сарезьке озеро,* Іскандеркуль, Яшилькуль — загатного походження, Каракуль — тектонічного. Крім озер, у Т. є штучні водосховища: Кайраккумське, Нурекське, Фархадське.

Більшу частину тер. Т. (бл. 70 %) займають пустельні піщані грунти. В передгір'ях, на низовинах та височинах — сіро-бурі пустельні грунти та сіроземи, поширені також такировидні грунти й солончаки, в горах — коричневі, у високогір'ях — лучні грунти. В Т. добре виявлена висотна поясність ландшафтів. У річкових долинах переважає культурна рослинність та тугайні ліси з тополі, зарості гігант. трав. На сухих гірських схилах — рідколісся з фісташки, на вологих — з горіха, клена, нерідко з арчі. Вище лежить зона субальп. та альп. луків. З тварин у тугайних лісах трапляються бухарський олень, дика свиня, шакал, очеретяний кіт, дикобраз; з птахів — фазан, чаплі, багато водоплавних; з плазунів — кобра, гюрза, водяний вуж, агами. В горах: гірська коза (кіїк), сніжний барс, бурий ведмідь, сурок, гірська куріпка, улар, гриф, ягнятник та ін. Для охорони та відновлення корисної фауни та флори створені заповідники *Тигрова Балка* і Роміт, 13 заказників, бот. сади в Душанбе, Ленінабаді та поблизу Хорога, Варзобська гірськобот. станція (ущелина Кандари).

К. В. Станюкович.

Населення. 58,8 % нас. становлять *таджики* (2237 тис. чол.; тут і нижче 1979, перепис). Живуть також узбеки (873 тис. чол.), росіяни (395 тис. чол.), татари (80 тис. чол.), киргизи (48 тис. чол.), українці (36 тис. чол.) та ін. Пересічна густота нас.— 29,6 чол. на 1 км² (1983). Міське населення становить 34 %. Найбільші міста: *Душанбе, Ленінабад, Курган-Тюбе, Куляб, Хорог,* Нурек.

Історія. Тер. Т. заселялася з часів раннього *палеоліту* (500—300 тис. років тому). Класове суспільство виникло тут у 1-й пол. 1-го тис. до н. е. Ця територія входила до давніх держ. утворень, що виникли в *Бактрії* та *Согдіані,* а в 6—4 ст. до н. е.— до імперій *Ахеменідів* і *Александра Македонського.* З 3 ст. до н. е. тер. сучас. Т. була ядром *Греко-Бактрійського царства, Кушанського царства,* пізніше зазнавала нападів *ефталітів,* тюркських племен. До серед. 8 ст. Серед. Азію завоювали араби, але опір її населення тривав ще протягом століття. Проти завойовників відбувся ряд нар. виступів, найзначнішим з них було повстання під проводом *Муканни.* В 9—10 ст. Т. входив до складу д-ви Тахіридів і *Саманідів держави.* В той період остаточно утвердилися феод. відносини, завершився процес формування тадж. народності. Високого рівня досягла тадж. культура. В 10 — на поч. 13 ст. землі, заселені таджиками, входили до держав, що існували на тер. Серед. Азії (див. *Караханіди, Хорезм* та ін.). В 13 ст. цю тер. завоювали орди *Чінгісхана.* В 14—15 ст. тер. Т. входила до складу д-в *Тімура* і *Тімуридів,* у 16 ст.— до *Шейбанідів держави.* В 16—18 ст. відбувалося дальше посилення феод. роздробленості. Виникло Аштарханідське ханство та *Хівинське ханство.* В серед. 18 ст. на тер. Фергани утворилося самостійне *Кокандське ханство.* В 17 — 1-й пол. 19 ст. відбувалася концентрація земель у руках великих феодалів, розорення дрібних власників. У 1-й пол. 19 ст. територію Т. було поділено між Кокандським ханством і *Бухарським ханством.*

За договором, укладеним 1868 між Росією і Бухарою, пн. райони сучас. Т. і значна частина Паміру були приєднані до Росії, вони увійшли до складу Туркестанського генерал-губернаторства. Бухарське ханство визнало васальну залежність від Росії. В 1876 було ліквідовано Кокандське ханство, а його територію включено до Ферганської обл. Туркестанського генерал-губернаторства. Приєднання до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, мало прогресивне значення для народів Серед. Азії і, зокрема, для тадж. народу. Воно відвернуло загрозу англ. експансії в Серед. Азію. Т., як і вся Серед. Азія, почав втягуватися в сферу заг.-рос. економіки, розвивалися його продуктивні сили, населення прилучалося до більш передової культури російського народу, включалося в єдиний потік революційної боротьби (повстання 1872 в Ходженті, 1875 в Ура-Тюбе та ін.). Було знищено рабство, припинено феодальні війни. Почався процес розкладу натурального господарства і розвитку елементів

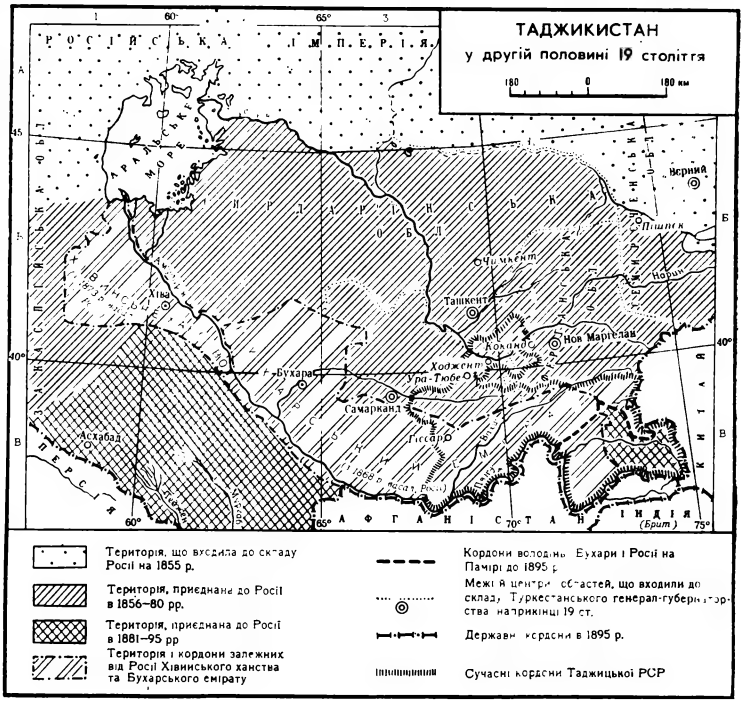

капіталізму. Зароджувалася нац. буржуазія, формувався робітн. клас. Але в своїй основі соціально-екон. відносини в Т., як і раніше, залишалися феодальними. Розвиток капіталізму при збереженні феод. відносин, зокрема феод. власності на землю і воду, привів до загострення класової боротьби, що особливо посилилася в період революції 1905—07. У цей час виникли перші с.-д. групи. Трудящі Пн. Т. були активними учасниками *Середньоазіатського повстання 1916*. Після Лютневої революції 1917 в Ходженті, Ура-Тюбе та інших містах створено *Ради робітничих і солдатських депутатів*. Крім того, виникли Ради мусульм. депутатів, а також Спілка трудящих мусульман. Організаційно оформилися перші більшовицькі групи. 31.III (13.IV) 1917 було ліквідовано Туркестанське генерал-губернаторство. Однак влада в краї перейшла до рук бурж. Туркестан. к-ту Тимчасового уряду. Центром контрреволюції і мусульм. реакції стала Бухара. Поворотним пунктом в історії тадж. народу, як і всіх народів кол. Рос. імперії, була перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції. 1 (14).XI 1917 перемогло збройне повстання в Ташкенті, тут було встановлено Рад. владу. Це мало вирішальне значення для перемоги революції в усьому Туркестані. В Пн. Т. владу Рад встановлено в листопаді 1917 — лютому 1918. В кін. 1918 Рад. владу було проголошено на Памірі. Тер. Пн. Т. увійшла до *Туркестанської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки*. Встановлення Рад. влади в Т. відбувалося в умовах жорстокої боротьби проти зовн. і внутр. контрреволюції, особливо *басмацтва*.

В серпні 1919 було створено Туркестанський фронт (команд. М. В. *Фрунзе*), що відіграв вирішальну роль у ліквідації басмацтва і розгромі білогвардійських військ. У Бухароькому ханстві зберігалася влада *еміра*. В листопаді 1918 було створено Бухарську Комуністичну партію, яка очолила революц. боротьбу трудящих, підготовку збройного повстання проти еміра. В серпні — вересні 1920 червоні бухарські загони, підтримані частинами Червоної Армії, розгромили війська еміра в Зх. Бухарі. Було створено *Бухарську народну радянську республіку*. В Сх. Бухарі Рад. владу було встановлено в квітні 1921. В кін. 1921— на поч. 1922 відновилися виступи контрреволюц. басмацьких банд. Скинуті революцією експлуататорські класи при підтримці англійських імперіалістів загарбали більшу частину території Сх. Бухари, жорстоко розправляючися з мирним населенням. З січня 1922 по червень 1924 верховним органом влади у Сх. Бухарі стала Надзвичайна диктаторська комісія ЦВК Бухарської республіки в справах Сх. Бухари. У червні — серпні 1922 Рад. владу було відновлено на більшій частині тер. Сх. Бухари. До серед. 1923 більшість басмацьких банд було знищено частинами Червоної Армії, підтриманими місц. добровольчими загонами. У ліквідації басмацтва взяв активну участь І. Ф. *Федько*. Велику роль у розгромі контрреволюції та зміцненні Рад. влади в Т. відіграли М. В. Фрунзе і В. В. *Куйбишев*. Однак велика банда Ібрагім-бека діяла до серед. 1926. Перемога над басмацтвом і зміцнення Рад. влади дали змогу приступити до відбудови нар. г-ва. У вересні 1922 бюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про військ. і екон. допомогу Бухарській республіці. В 1924 тут було створено умови для переходу на шлях будівництва соціалістичного суспільства. 14.X 1924 в результаті *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* було утворено Тадж. АРСР у складі Узб. РСР. В листопаді 1924 як найвищий орган влади було створено Революційний комітет Тадж. АРСР. У січні 1925 в Тадж. АРСР увійшла Особлива Памір. обл. (у грудні 1925 перейменована на Горно-Бадахшанську а. о.). Пн. райони сучас. Т. увійшли до складу Узб. РСР і 1926 були об'єднані в Ходжентський округ. У 1926, після остаточної ліквідації басмацтва, на всій території Т. пройшли вибори до Рад. В 1925—26 було проведено земельно-водну реформу в Ходжентському окрузі. Закладалися основи соціалістичної пром-сті. У жовтні 1929 до складу Тадж. АРСР увійшов Ходжентський округ. 16.X 1929 було створено Тадж. РСР, 5.XII вона як союзна республіка увійшла до Союзу РСР. В роки довоєн. п'ятирічок в Т. розгорнулося соціалістичне будівництво, в основному було здійснено індустріалізацію. Одночасно відбувалася соціалістична реконструкція с. г. Масовий колгоспний рух розгорнувся в кін. 1929 (завершився 1936). Важливе значення для розвитку економіки республіки мало відкриття 1929 з-ці Термез — Душанбе. Проведено культур. революцію. Т. з відсталої окраїни царської Росії перетворився на індустр.-агр. республіку. Велику допомогу тадж. народові подали трудящі братніх республік, зокрема спеціалісти з РРФСР, УРСР, БРСР. У цих умовах швидко зростав нац. робітн. клас. Тадж. народ сформувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 г-во Т. було перебудовано на воєн. лад. Трудящі Т. брали активну участь у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Військ. з'єднання, сформовані в Т., билися під Москвою і Сталінградом, на багатьох фронтах війни. Десятки тисяч таджиків брали участь у визволенні України, Білорусії, Прибалтики. Понад 50 тис. воїнів з Т. нагороджено орденами і медалями СРСР, 49 воїнів удостоєно звання Героя Рад. Союзу, зокрема Д. Азізов, Х. Касимов, Х. Каюмов, В. І. Бояркін та інші — за форсування Дніпра. В тилу трудящі Т. подавали всіляку допомогу фронтові. В Т. розмістилися підприємства, евакуйовані з Москви, Феодосії, Сімферополя, Харкова та ін. міст. У післявоєн. час трудящі Т. разом з усіма народами СРСР успішно розв'язують завдання дальшого розвитку нар. г-ва республіки. Великих успіхів досягнуто в розвитку бавовництва. Республіку нагороджено орденами Леніна (1956), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

Б. І. Іскандаров.

Комуністична партія Таджикистану. Більшовицькі орг-ції Таджикистану оформилися в ході боротьби за перемогу і зміцнення Рад. влади. До 1924 місцеві парт. орг-ції Пн. Таджикистану входили до складу КП(б) Туркестану, Пд. Таджикистану — до КП(б) Бухари. З утворенням Тадж. АРСР (жовтень 1924) оформилася парт. орг-ція Таджикистану як складова частина КП(б) Узбекистану, а з утворенням Тадж. РСР Тадж. обл. парт. орг-цію в листопаді 1929 перетворено на Комуністичну партію (більшовиків) Таджикистану — КП(б) Таджикистану. В червні 1930 відбувся І Установчий з'їзд КП(б)Т, який оформив її створення. З жовтня 1952 має сучасну назву. На 1.I 1983 налічувала понад 109 900 членів і 5477 кандидатів у члени партії. Черговий, XIX з'їзд відбувся 23—25.I 1981. Перший секретар ЦК Компартії Таджикистану — Р. Набієв (з 1982).

ЛКСМ Таджикистану існує з жовтня 1925 як обл. комсомольська орг-ція Узбекистану, з утворенням Тадж. РСР — як ЛКСМ Таджикистану. На 1.I 1983 в його лавах було 647 092 комсомольці. Профспілки Таджикистану на 1.I 1983 налічували 1 280 636 членів.

Народне господарство. Т.— індустр.-агр. республіка. Нар. г-во республіки є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. За роки Рад. влади в Т. створено велику промисловість та енерг. базу для всього нар. г-ва, агропром. комплекс, в якому провідним є бавовнярство і бавовноочисна пром-сть. Загальносоюзне значення мають видобуток кольорових металів, дальшого розвитку набули садівництво, виноградарство, шовківництво, легка і харч. пром-сть. Значне місце в нар. г-ві Т. посі-

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1975	1981
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,06	3,2	4,7	13,5
Мінеральні добрива	тис. т	—	252,2	406	414
Трансформатори силові	тис. кВа	—	1379	2162	3006
Світлотехнічне устаткування	млн. крб.	—	10.5	11.9	16.2
Холодильники побутові	тис. шт.	—	129,6	145,8	137
Цегла будівельна	млн. шт.	—	—	374,7	315
Бавовна-волокно	тис. т	60,9	235	278.4	300
Килими і килимові вироби	млн. м²	—	3,2	3,8	10,8
Білизняний трикотаж	млн. шт.	0,5	5,7	5,8	6,5
Верхній трикотаж	» »	—	3,6	3,7	5,1
Шкіряне взуття	млн. пар	0,5	6,1	6,9	7,8
Олія	тис. т	3,5	68,8	94,5	96,3
Консерви	млн. умовних банок	13,9	172,8	242,4	296,1
Вино виноградне	млн. дал	0.3	3,5	4,4	5,5

ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ

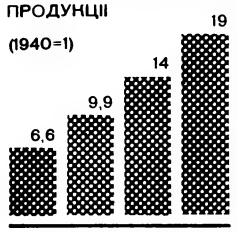

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1940	1981
Зернові культури	324	325
вт. ч. пшениця	222	142
ячмінь	78	56
рис	11	28
Бавовна-сирець	172	929
Картопля	38	162
Овочі	44	383
Плоди і ягоди	121	256
Виноград	49	201

дає машинобудування і металообробка. В 1981 у валовому сусп. продукті республіки частка промисті становила 52,8%, с. г.— 23,2%, буд-ва—12,0 %, транспорту і зв'язку — 2,5 %. Капіталовкладення в нар. г-во Т. 1981 становили 960 млн. крб. (1965 — 509 млн. крб.). Продуктивність праці 1981 зросла проти 1970 в пром-сті — в 1,34 раза, в буд-ві — в 1,27 раза, в с. г.— в 1,12 раза, транспорті і зв'язку — в 1,21 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—81 в 1,74 раза. Виплати і пільги з сусп. фондів споживання зросли за цей період в 2,3 раза, роздрібний товарооборот — в 2 рази. За 1971—81 введено в дію 12 495 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. Т. входить до Середньоазіатського екон. району СРСР і має тісні зв'язки з ін. районами країни.

Промисловість. За роки Рад. влади небувало зріс пром. потенціал Т. Створено нові галузі важкої пром-сті — електроенергетику, машинобудування і металообробку, гірничодобувну (кольорових і рідкісних металів), пром-сть буд. матеріалів. Дальшого розвитку набули традиційні галузі: легка (бавовняна, шовкова та ін.), харч. з рядом нових галузей (молочна, плодоконсервна, кондитерських виробів). Обсяг пром. виробн. порівняно з дореволюц. періодом збільшився в 167 раз. Успішно розвивається важка індустрія, провідне місце в якій займає виробн. електроенергії (за запасами водної енергії Т. займає 2-е місце в СРСР, після РРФСР) і гірничодобувна пром-сть. Завдяки створеній у 60—70-х рр. великій енергетиці (потужній Нурекській ГЕС ім. Л. І. Брежнєва на р. Вахші, Кайраккумській ГЕС на Сирдар'ї, каскаду Вахшських і Варзобських ГЕС, Яванській ТЕЦ) виробн. електроенергії 1981 порівняно з 1970 зросло в 4,2 раза. На цій основі і використанні металорудної та ін. сировини у 80-х рр. формується *Південно-Таджицький територіально-виробничий комплекс*, що має загальносоюзне значення. В Т. видобувають буре вугілля (Шурабський басейн), нафту (Нафтоабад, Кичик-Бель та ін.), газ (Кизил-Тумшукське, Комсомольське родовища). Кольорова металургія зосереджена в основному на Пн. республіки (виробляють свинцеві, цинкові, вольфрамові, сурм'яні, олов'яні концентрати, видобувають плавиковий шпат). Осн. підприємства: Адрасманський свинцево-цинковий, Анзобський гірничо-збагачувальний комбінати; Таджицький алюм. з-д в Турсунзаде тощо. В республіці розвиваються машинобудування й металообробка (с.-г. машини, устаткування для підприємств торгівлі і громад. харчування, побутові холодильники, силові трансформатори, кабель, запасні частини для автомобілів і тракторів тощо), підприємства яких розміщені гол. чин. у Душанбе, а також у Ленінабаді, Курган-Тюбе, Канібадамі, Ісфарі, Адрасмані тощо. Створюється хім. промисловість (Вахшський азотно-туковий завод, Яванський електрохім. завод та ін.). Промисловість будівельних матеріалів створено в основному в післявоєн. період. Осн. продукція — гіпс, вапно, цемент, шифер, цегла, мінеральна вата та ін. (Душанбе, Ленінабад, Куляб, Кайраккум, Курган-Тюбе та ін.). За вартістю найбільше продукції в Т. дають галузі легкої і харч. пром-сті. Серед галузей легкої пром-сті 1-е місце займає текст., зокрема шовкова (Душанбе, Ленінабад), бавовноочисна (Вахшська, Гіссарська долини), бавовняна (Душанбе). Розвинуте також килимарство (у Кайраккумі килимовий комбінат — один з найбільших у країні, дає 10,8 % загальносоюзного виробн. килимів і килимових виробів). Є підприємства трикотажної (Душанбе, Ура-Тюбе), взуттєвої (Душанбе, Ленінабад), швейної, шкіряної пром-сті. В харч. пром-сті переважають плодоовочеконсервна (Канібадам, Ленінабад, Ісфара, Ура-Тюбе) та олійно-жирова (Душанбе, Канібадам та ін.) галузі, є також виноробна, кондитерська, м'ясна, молочна, парфюмерна, тютюнова пром-сть. Т.— основний виробник у країні олії з герані.

Сільське господарство. В результаті соціалістичних перетворень у Т. створено високомеханізоване інтенсивне с.-г. виробн. Заг. обсяг його продукції 1982 зріс проти 1960 в 2,6 раза, а порівняно з 1970 — на 46 %. На 1.1 1982 у республіці було 158 колгоспів і 230 радгоспів. Осн. галузь с. г.— землеробство, яке дає 69 % с.-г. продукції. За післявоєн. роки в його структурі значно зросла (з 20 % до 38,8 %) площа під тех. культурами, що характеризує процес інтенсифікації землеробства. Особливо розвинуті бавовництво, плодівництво, виноградарство. У тваринництві переважає вівчарство.

Природні умови республіки впливають на спеціалізацію та особливості землеробства і тваринництва. Гірський рельєф зумовлює обмеженість земель, придатних для обробки. С.-г. угіддя 1981 становили бл. 44 % заг. зем. площі Т. (4,2 млн. га), з них 20 % (0,8 млн. га) припадає на орні землі, 77 % (3,2 млн. га) — на пасовища. У зв'язку з тим, що Т. лежить у зоні пустель, на більшій частині території можливе лише поливне землеробство (Великий Ферганський, Великий Гіссарський, Вахшський, Пн. Ферганський, Дальверзинський канали). В 1981 зрошено 626 тис. га земель. Із зернових культур вирощують пшеницю, ячмінь, з технічних — в основному бавовник (за продажем бавовни д-ві Т. займає 3-є місце в СРСР), а також герань, льон-кудряш, кунжут.

Значне місце в економіці Т. займають садівництво (осн. плодова культура — абрикос, а також персики, алуні, айва, гранат) та виноградарство (переважають кишмишні сорти). Площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці 1981 досягла 51 тис. га (1940 — 16 тис. га), виноградників — відповідно 20 і 7.

Тваринництво розвивається всюди і характеризується різноманітністю. У пд. долинах, де осн. с.-г. культурою є бавовник, тваринництво відіграє другорядну роль, у горах — головну. Поголів'я (тис., на 1.I 1982): великої рогатої худоби — 1267 (в т. ч. корів — 474), свиней — 159, овець і кіз — 3116. Переважає вівчарство (гол. чин. гіссарська і каракульська породи). На Сх. Паміру розводять яків. Велике значення має шовківництво. В 1981 було вироблено м'яса (в забійній вазі) 98 тис. т, молока — 510 тис. т, яєць — 375 млн. шт., вовни — 4,9 тис. т. Парк с.-г. машин становив (тис. шт., кін. 1981): тракторів (фіз. одиниць) — 32,9, зернозбиральних комбайнів — 1.4. У республіці широко здійснюється спеціалізація і концентрація с.-г. виробництва на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кін. 1981 в Т. налічувалося 88 міжгосподарських підприємств і організацій, у т. ч. будівельних — 29, тваринницьких — 36.

Транспорт. Осн. вид транспорту — автомобільний (93 % всіх перевезень у республіці). Довжина автошляхів загального користування 1981 становила 13,3 тис. км, у т. ч. 10,9 тис. км — з твердим покриттям. Найважливіші автомагістралі: Ош — Хорог, Душанбе — Хорог, Душанбе — Ура-Тюбе — Ленінабад, Душанбе — Курган-Тюбе, Душанбе — Термез. Залізничні лінії зосереджені на Сх. республіки. Довж. з-ць заг. користування — 0,47 тис. км (1981). Авіалінії сполучають Душанбе з Москвою, Києвом, Ташкентом, Фрунзе, Ашхабадом та ін. містами країни. Діють також внутріресп. авіалінії. Судноплавство на Пянджі та Амудар'ї. Газопроводи: Кизил-Тумшук — Душанбе (відгалуження до Турсунзаде і Явана) та Бухара— Ленінабад — Фергана. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981 — 1985 роки і на період до 1990 року в Т. в одинадцятій п'ятирічці передбачено збільшити виробн. пром. продукції на 24—27 %. У Пд.-Таджицькому тер.-виробничому комплексі продовжити спорудження Яванського електрохім. з-ду і ввести нові потужності на алюм. з-ді. Розгорнути буд-во Рогунської ГЕС і ввести в дію Байпазинську ГЕС. Збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 12—14 %. Забезпечити середньорічне виробн. зерна в кількості не менш як 315 тис. т, бавовни-сирцю — 910—920 тис. т, м'яса (в забійній вазі) — 110 тис. т, молока — 520 тис. т. Здійснити роботи по зрошенню земель на площі 50—55 тис. га. Продовжити освоєння Дангаринського степу.

Х. М. Саїдмурадов.

Драга в кар'єрі «Дарваз» Яксуйського родовища.

Охорона здоров'я. В 1982 в Тадж. РСР налічувалося 42,8 тис. лікарняних ліжок (100,9 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 10,6 тис. лікарів (25,1 лікаря на 10 тис. ж.) та 28,4 тис. осіб серед. мед. персоналу; діяли 420 жіночих консультацій, дит. поліклінік і амбулаторій. Лікарів готують у Тадж. мед. ін-ті. Відомі курорти Ходжа-Обігарм, Обігарм, Гарм-Чашма, Шаамбари.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За переписом 1897, письменних серед населення на території сучас. Т. було 2,3 %, у т. ч. серед чоловіків — 3,9 %, серед жінок — 0,3 %. Освіта перебувала в руках мусульм. духівництва, в реліг. школах *мектебах* і *медресе* навчалися діти привілейованих верств населення. З кін. 19 ст. діяли т. з. новометодні школи, в яких готували чиновників і прикажчиків, з поч. 20 ст.— чотирикласні, т. з. рос.-тубільні школи. Середніх спец. навч. закладів і вузів на території Т. не було. Рад. влада відкрила тадж. народові шлях до освіти й розвитку нац. культури. У 20-х рр. розгорнуто роботу по ліквідації неписьменності серед дорослого населення, яку в основному завершено наприкінці 30-х рр. Особлива увага приділялася освіті жінок. Важливу роль у розвитку освіти відіграло переведення 1940 таджицької писемності на новий алфавіт, побудований на основі російської графіки. З 1949/50 навч. р. в республіці здійснюється загальна 7-річна освіта, з 1959/60 навч. р.— 8-річна освіта. В 9-й п'ятирічці в основному завершено перехід до заг. серед. освіти. В 1982/83 навч. р. в 3,1 тис. загальноосв. шкіл налічувалося 1,1 млн. учнів, у 38 серед. спец. навч. закладах — 39,2 тис., у 10 вищих навч. закладах — 57,9 тис. студентів. Найбільші вузи: *Таджицький університет* імені В. І. Леніна, Тадж. політех. ін-т з філіалом у Ленінабаді, Тадж. с.-г. ін-т, ін-т мистецтв, мед.— у Душанбе, Пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка в Душанбе, пед. ін-ти в Кулябі й Ленінабаді та ін. У 1982 профес.-тех. уч-щами підготовлено 20,0 тис. кваліфікованих робітників. У республіці діють *Академія наук Таджицької РСР* (19 наук. установ; 20 академіків і 29 членів-кореспондентів; 1.I 1983), у її складі Ін-т сейсмостійкого будівництва і сейсмології, Фізико-тех. ін-т ім. С. У. Умарова, Ін-т астрофізики та ін., а також Ін-т історії партії при ЦК Компартії Таджикистану (філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), Тадж. ін-т ветеринарії, Ін-т землеробства М-ва с. г. Тадж. РСР, Ін-т епідеміології й гігієни та ін. наук. установи. Всього в республіці працюють 8,0 тис. наук. працівників, зокрема 200 докторів і 2,7 тис. кандидатів наук (1982). На кожну тисячу працівників, зайнятих у нар. г-ві, вищу й серед. (повну й неповну) освіту мають 830 чоловік (1983).

У Т.— 1,7 тис. масових б-к (фонд — 13,5 млн. одиниць зберігання); серед найбільших б-к республіки — Державна б-ка Тадж. РСР імені Фірдоусі та Центральна наукова б-ка АН Тадж. РСР, обидві — в Душанбе; 12 театрів, цирк, філармонія, 1,2 тис. кіноустановок з платним показом, 1,4 тис. клубних закладів, 15 державних музеїв: Респ. об'єднаний музей історико-краєзнавчий і образотворчих мистецтв ім. Бехзада, Літ. музей ім. С. Айні в Душанбе, Респ. історико-краєзнавчий ім. А. Рудакі в Пенджикенті, Хорогський і Ленінабадський обл. історико-краєзнавчі музеї, Історико-краєзнавчий музей у м. Ісфара та ін. Серед позашкільних закладів — палаци і будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1982 в Т. видано 755 назв книг і брошур тиражем 7,2 млн. прим., з них 359 — тадж. мовою тиражем 4,5 млн. прим. У республіці виходять 74 журнали та ін. періодичні видання річним тиражем 20,0 млн. прим., 67 газет річним тиражем 257 млн. прим., у т. ч. 58 — тадж. мовою річним тиражем 165 млн. прим. Працюють вид-ва «Ірфон», «Доніш», Головна редакція Тадж. Рад. Енциклопедії та ін. Друк. орган ЦК Компартії Таджикистану — журн. «Комуніст Тоджикистон» («Комуніст Таджикистану», тадж. мовою). Друк. органи ЦК Компартії Таджикистану, Верховної Ради і Ради Міністрів Тадж. РСР — газ. «Тоджикистоні Совєті» («Радянський Таджикистан», тадж. і узб. мовами) та «Коммунист Таджикистана». Працює Тадж. телеграфне агентство (ТаджикТА). Радіофікація Т. почалася з 1928. Респ. телебачення; з 1959 функціонує Душанбинський телецентр. Респ. радіо веде передачі тадж., рос. та узб. мовами. Ретранслюються також радіо- і телепередачі з Москви й Ташкента.

Література. Таджицька література — одна з найдавніших л-р народів СРСР і світу. Усна творчість таджицького народу формувалась у кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. Створювалася вона мовами предків таджиків — бактрійською, согдійською, хорезмійською, парфянською. Формування писемної л-ри мовою дарі — таджицькою припадає на 9 ст. Вона розвивалася в тісному зв'язку з уснопоетичною нар. творчістю і в наступні століття. В 17—18 ст. були складені цикли народних оповідань. У 17 ст. сформувався героїчний таджицький епос «Гуруглі». Записувати фольклорні тексти почали в кін. 19 ст., а науковий запис тадж. фольклору здійснюється в роки Рад. влади. На межі 19 і 20 ст. складалися школи епічних оповідачів, поетів-співців (Каріма Девона, Фахрі Румоні та ін.). Великої популярності набула творчість народних співців рад. періоду Саїдалі Валі-заде, Хікмата Різо, Курбана Джаліла, Юсуфа Вафо, Бобо Юнуса Худойдод-заде, Курбоналі Раджаба та ін. Першою пам'яткою стародавньої писемності, яка дійшла до нас, є *Авеста*. Збереглися написані парфянською (серед.-іранською) мовою поеми «Ядгар Зареран», «Ассірійське древо». Широко представлена тадж. віршована мова в реліг. маніхейських писемних пам'ятках 3—4 ст. н. е. («Гімн Сонцю і Місяцю» та ін.). Відомі прозаїчні твори — «Синдбоднома», «Абумуслімнома». Написана загальною (єдиною) для всіх персомовних народів *Мавераннахру* і Хорасану літ. мовою, л-ра ця до 15 ст. мала назву тадж.-перської (з часом — таджицької, перської, дарі та ін.).

Родоначальник тадж.-перс. літератури — А. *Рудакі* (9 ст.), його послідовники — А. Дакікі, А. *Фірдоусі* (героїч. поема «Шахнаме»), *Ібн Сіна*. Ідеями гуманізму та волелюбності пройняті поезії *Омара Хайяма* (11—12 ст.) та Насіра Хосрова (11 ст.), Ф. Унсурі і Ф. Гургоні (11 ст.). У 12—14 ст. видатними представниками тадж.-перс. л-ри були *Сааді, Гафіз*, Анварі, Джалаледдін Румі, Амір Хосров Дехлеві, Камаль Худжанді. Сатиричний напрям у л-рі того часу представлений творами Н. У. *Закані*. В 15 ст. на чолі літ. руху стояв тадж. поет Абдурахман Джамі. Представником тадж. мемуарної л-ри цього періоду був Зайнілдін Восіфі. У 2-й пол. 16 ст. виступив поет-сатирик *Мушфікі*. В 17—18 ст. в л-ру прийшли Мірза Абдулкадир Беділь, Саїдо Насафі, Збуніссо, Фітрат Зардуз та ін. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. в тадж. л-рі виникла течія просвітительства. Основоположником її був Ахмад *Доніш*, його послідовниками — Шамсіддін Шахін, Мухаммад Хайрат, Тошходжа Асірі, Мірза Сіradж та ін. Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила нові можливості для розвитку тадж. л-ри. Основоположником тадж. рад. л-ри став Садріддін *Айні*. Вірою в перемогу революції пройнята вся творчість Абулькасіма *Лахуті*. У 20-х рр. в тадж. літературу прийшли поети Сулаймоні *Пайрав*, Джавхарі-заде Сухайлі, Мірзо Абдулвахід Мунзім, Мухамеджан *Рахімі*, Мухіддін Амін-заде. На поч. 30-х рр. в тадж. л-рі розвивалася проза і драматургія. Л-ра поповнилася іменами Мірзо *Турсун-заде*, Абдусалома *Дехоті*, Рахіма *Джаліла*, Хакіма Каріма, Мірсаїда *Міршакара*, Сатима *Улуг-зода*, Хабіба Юсуфі, Бокі Рахім-заде, Гані Абдулло та ін. У роки Великої Вітчизн. війни тадж. письменники виступали з патріотичними творами. В цей час в л-ру прийшли Розія Озод, Абдуджабор Каххорі, Аміндjан Шукухі, Мухіддін Фархат та ін. У повоєнні роки поезія зберігає провідне місце в л-рі (вірші і поеми Турсун-заде, Міршакара та ін.), але більш інтенсивно розвиваються проза (романи Ф. Ніязі, Улуг-зода, Джаліла, Айні, Ф. Мухаммадієва) і драматургія (п'єси Дехоті, драми Гані Абдулло, Шамсі Кіямова та ін.). В 50—70-х рр. в л-ру прийшло нове покоління письменників: Пулод Толіс, Мумін *Каноат*, Файзулло Ансорі, Гафар Мірзо, Мавджуда, Мастон, Кутбі Кіром, Лоїк Шералі, Бозор Собір, Юсуф Акобіров, Мухіддін Ходжаєв, Урун Кухзод, Саттор Турсун. Гулназар,

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1981
Вся посівна площа	807	811
Зернові культури	567	243
Технічні культури	161	314
в т. ч. бавовник	106	305
Овочебаштанні і картопля	24	35
Кормові культури	55	219

На відгодівельній фермі великої рогатої худоби в радгоспі-техні кумі імені В. В. Куйбишева Вахшського району.

Голова Будди з монастиря Аджин-Тепе. 7—поч. 8 ст. Глина. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Гулрухсор, Озод Амін-заде, Сорбон та ін. В галузі дит. л-ри плідно працюють Міршакар, Абдумалік Бахорі, Гульчехра Сулейманова, Убайд Раджаб; у галузі літ. критики і літературознавства цей період дав імена Абдулгані Мірзоєва, Носірджона Масумі, Шаріфа Хусейн-заде, Рахіма Хашима, Мухаммада Шукурова, Атахона Сайфуллаєва, Халіка Мірзо-заде, Расула Хаді-заде, Раджаба Амонова та ін. Творче єднання тадж. і укр. л-р почалося за Радянської влади. З'явилися переклади творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, О. Корнійчука. Україні присвятили ряд творів Лахуті, Міршакар, Юсуфі, Каноат. Про Т. писали Л. Первомайський, В. Мисик, П. Воронько, В. Коротич та ін. Дружба тадж. і укр. народів у роки Великої Вітчизн. війни відображена в «Листі таджицького народу українському народові», поезіях Турсун-заде, Лахуті, Дехоті, Дж. Сухайлі, поемі Каноата «Дніпровські хвилі», п'єсах Улуг-зода, Дж. Ікрамі, нарисах і оповіданнях Ніязі. У творах післявоєн. років Джаліла, Улуг-зода, Шукухі, Толіса, Мухаммадієва, Фархата, Бахорі та ін. створені образи представників укр. народу. В 1961 в Т. видано «Антологію української поезії». На Україні в перекладах з'явилися твори Рудакі, А. Фірдоусі, Гафіза, С. Айні, А. Лахуті, Р. Джаліла, М. Турсун-заде, Міршакара. В 1962 видано зб. укр. мовою «Таджицька поезія. Антологія». Спілка письменників — з 1934. *Х. Шодикулов.*

Архітектура. На тер. Т. збереглися залишки поселень неолітичної гіссарської культури на городищах поблизу м. Нурека (Туткаул, Сай-Сайод, обидва — 6—5-е тис. до н. е.) і поселення Данґара (Куй-Бульєн), поселення епохи бронзи в урочищі Кайраккум, залишки давньобактрійського житл. будинку (6—4 ст. до н. е., городище Калаї-Мір у с-щі ім. Насіра Хісрава). З описів античних авторів відомо про існування в 4—3 ст. до н. е. на тер. Т. міст елліністичного типу з оборонними мурами й регулярним плануванням. Від греко-бактрійського (3—2 ст. до н. е.) і кушанського (1—4 ст. н. е.) часів збереглися залишки міст в Пд. Т. (городища Саксан-Охур, Шахрінау, Мунчак-Тепе, Явнське, Кей-Кобад-шах, Кухна-Кала), памірські фортеці Кахкаха, Ямчун та ін. на тер. Горно-Бадахшанської а. о., палацово-храмовий комплекс у Саксан-Охурі з середньоазіатським плануванням і елліністичними деталями архітектурного декору.

В 5 — на поч. 8 ст. на території Т. виникли міста, укріплені мурами та баштами, з регулярною забудовою — великими житл. масивами (Пенджикент). Палаци відзначалися великими парадними залами з тронними *айванами*, оздобленими живописом і різьбленням. Розвивалися різні типи культових споруд (храми в Пенджикенті, монастир Аджина-Тепе, буддійський храм у фортеці Калаї-Кафірніган поблизу с-ща Ісамбай Ленінського р-ну). Після араб. завоювання і поширення ісламу в архітектурі склалися нові типи споруд [мечеті, медресе, мінарети, мавзолеї, ханака (мусульманська культова споруда)], в яких збереглися місцеві ранньосередньовічні риси (мавзолей Ісмаїла Самані). Зовні споруди було вкрито суцільним різьбленим декоративним узором (портик мавзолею Хазраті-бобо в с. Чорку поблизу

Мавзолей шейха Муслехедділа в Ленінабаді. 17—18 ст.

Ісфари, 12 ст.). На кін. 14—15 ст. припадає період розквіту монументального буд-ва (мавзолей Мір-Сеїд-Хамадані в Кулябі, 14—17 ст.). У 18—19 ст. міста та культові будівлі в основному зберігали середньовічну структуру. Риси нац. тадж. буд-ва розвивалися в архітектурі громад. будівель.

В радянський час міста Т. розвиваються за генеральними планами (Душанбе, Ленінабад). У 30-х роках в архітектурі панували класицистичні форми у поєднанні з елементами середньовічної архітектури (Театр опери та балету ім. С. Айні, 1939—46, арх. О. Юнгер, Д. Білібін, В. Толлі; готель «Вахш», 1939—41, арх. О. Антоненко, обидва — у Душанбе). В 2-й пол. 50-х рр. в умовах високої сейсмічності Т. вирішувалася проблема збільшення поверховості будівель. У 50—70-х рр. будуються нові міста [Нурек, Регар (тепер Турсунзаде), Яван], у будівлях нові сучас. конструкції поєднуються з традиційним декором, орнаментальним розписом і різьбленням (Будинок Дружби, 1974, арх. Г. Айзикович; Будинок політосвіти, 1975, арх. Е. Єрзовський та ін.; будинок обчислювального центру Держплану Тадж. РСР, 1976, арх. В. Лях; готель «Таджикистан», 1975, арх. О. Онищенко; всі — в Душанбе; аеровокзал у Ленінабаді, 1964—65, арх. Г. Соломинов та ін.). Спілка архітекторів Т. — з 1936.

Образотворче мистецтво. На території Т. знайдено наскельні розписи в гроті Шахти доби

Респ. театр муз. комедії імені О. С. Пушкіна в Ленінабаді. Архітектор С. В. Волков. 1961—64.

мезоліту (15—10-е тис. до н. е.); до періоду бронзи (серед. 2 — поч. 1-го тис. до н. е.) належить кераміка з геометричним візерунком, ювелірні вироби; з 6—4-го ст. до н. е.— бронзові фігурні бляхи; з 2—1 ст. до н. е.— декоративна скульптура, кераміка (статуетки), ювелірні прикраси, вишивка. У 5—8 ст. інтер'єри будинків оздоблювали настінними розписами, різьбленням на дереві. За часів середньовіччя була поширена скульптура (Аджин-Тепе, *Пенджикент*), в період араб. завоювання —архітектурний рослинний декор (різьблення на глині та дереві), іноді траплялося зображення тварин. Новий етап розвитку мист. пов'язаний з появою в 15 ст. мініатюрного живопису (*Герат ська школа мініатюри*). В цей час розвивалося й декор.-ужиткове мист. (посуд з бронзи, золота, срібла). У 18—20 ст. високого рівня досягли виробництво кераміки, вишивка (настінні панно). Сучас. мист. Т. почало розвиватися в 20-х рр. 20 ст.: з'явилися плакати, ілюстрації для сатиричних журналів («Машраб», «Мушфікі», «Бігіз»), шкільних підручників (художники Л. Буре, Г. Нікітін, Азамхон Сіддікі). На поч. 30-х рр. в Т. працювали такі майстри, як Є. Бурцев, П. Фальбов, М. Хошмухамедов, у кін. 30-х рр.— випускники Всерос. АМ у Ленінграді Б. Шахназаров, Є. Чемодуров, В. Сидоренко та І. Єршов. У роки Великої Вітчизн. війни особливого розвитку набули агітаційна графіка і політ. плакат (О. Орлов, Б. Серебрянський та ін.). У 50-х рр. збільшилася кількість художників з профес. освітою (живописці А. Ашуров, І. Абдурахманов, Д. Ільябаєв, графіки П. Зобнін, С. Краснопольський; скульптор О. Татаринова). Серед митців, які представляють сучас. образотворче мистецтво, — А. Аміндженов, А. Ахунов, А. Рахімов, З. Хабібулаєв, Х. Хушвахтов, К. Туренко, В. Фомін, Г. Чередниченко. Розвиваються традиційні види декор.-ужиткового мист. (худож. ткацтво, килимарство, кераміка, ювелірна справа), розквіту якого сприяє творчість Р. Юлдашева, Ю. Рауфова, А. Мавлянова, С. Сахібова, З. Бахріддінової. Майстри образотворчого мистецтва об'єднані у Спілку художників Тадж. РСР (оргкомітет створено 1933). Діє республіканське художнє училище в Душанбе.

Музика розвивалась як одноголосе мистецтво усної традиції — народне і нар.-професіональне. Нар. музику умовно поділяють на 3 стилі: північний (Ленінабадська обл.), центральний (Кулябська обл.) і памірський (Горно-Бадахшанська а. о.); її жанри: героїчний епос («Гуруглі», Кулябська обл.), трудові пісні («майда», або «хупхуп», Пн. Т.), сімейно-побутові (колискові — «ала»), обрядові (календарні, жнивні, весільні тощо), ліричні. Широко побутує інструм. музика. Нар. музика діатонічна, для неї характерні натуральні лади, різноманітна орнаментика і метроритміка (переважно шестидольний розмір). Нар.

ТАДЖИЦЬКА РСР

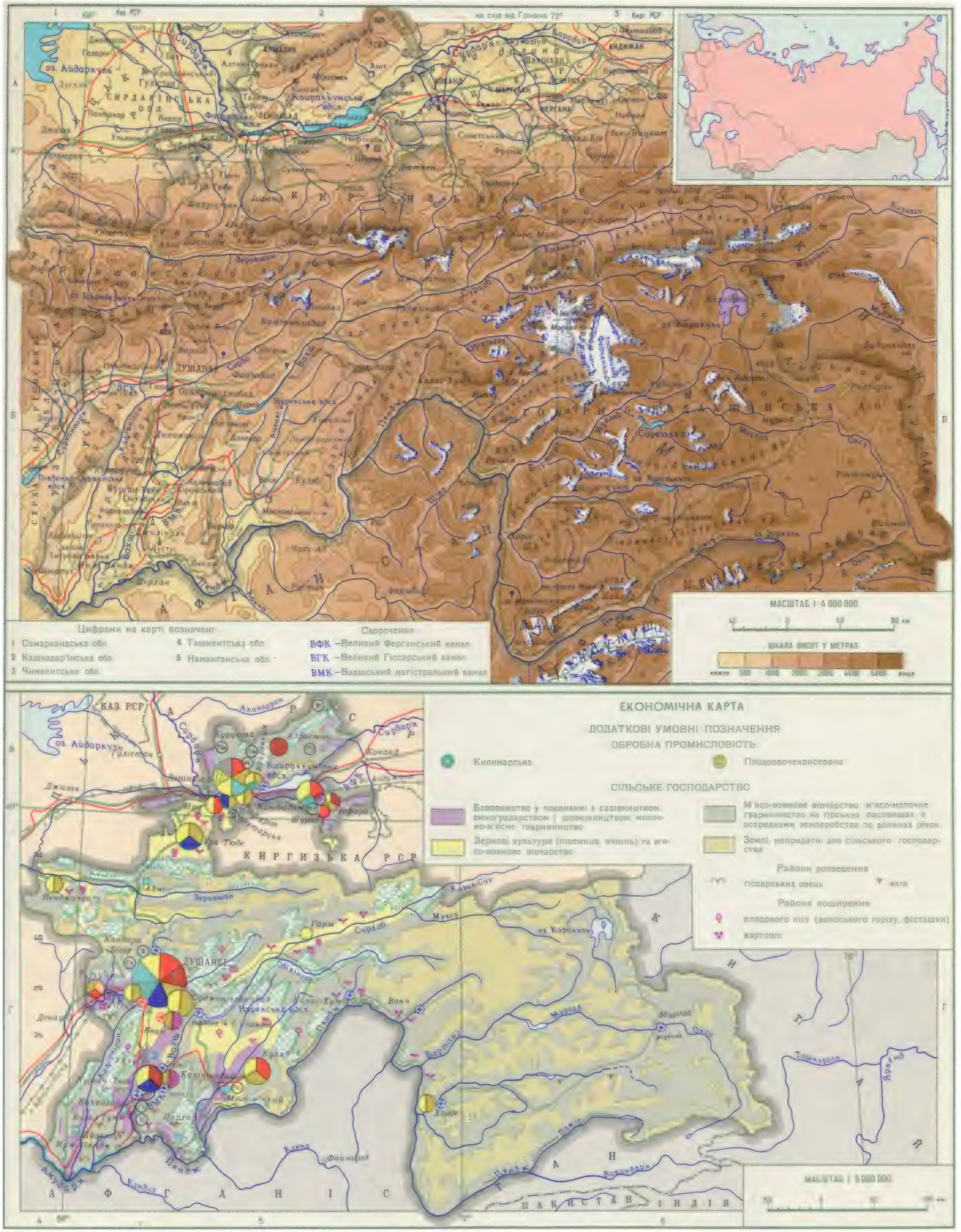

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

інструменти: струнно-щипкові — дутор, думбрак; плекторні — кашгарський рубоб, танбур; смичковий — гіджак; духові — най, карнай, сурнай; ударні — таблак, нагора, дойра; чанг (цимбалоподібний). На Памірі поширені струнно-щипковий інструмент — сетор, струнно-плекторний — бланзиком, ударний — даф. У сучас. музикуванні застосовують акордеон, мандоліну, тар. Поширений сольний спів з інструм. супроводом. Популярний жанр лапара (дует-діалог юнака і дівчини). Обрядові пісні виконуються антифонно і хором в унісон. Нар.-профес. класична музика усної традиції — міська культура. Її представники — созанда (співачки й танцівниці), мавригіхони (співаки), макомісти (одночасно співаки та інструменталісти). Вершина класичної музики — «Шашмаком», який сформувався в Бухарі, Самарканді та Ходженті (18 ст.). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції поряд з традиційною монодичною музикою розвиваються жанри багатоголосої музики, з'являються муз. драма, опера, балет, симф. твори. Створюються муз. навчальні заклади: муз. технікум у Ленінабаді (1929), Худож. комбінат у Душанбе (1934; з 1937 — муз.-балетна школа); було введено навчання європ. муз. грамоти поряд з вивченням тадж. нар. і класичної музики. В 1934 з драм. театру (засн. в Душанбе 1929) було виділено муз. трупу (з 1936 — Тадж. муз. театр, з 1940 — Тадж. театр опери та балету). Перша муз. драма — «Лола» С. Баласаняна та С. Урбаєва (1938), опера — «Повстання Восе» Баласаняна (1939). У 1938 відкрито Тадж. філармонію, організовано н.-д. кабінет музики.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 композитори писали патріотичні твори злободенного змісту: муз. драми «Пісня гніву» Баласаняна (1942), «Золотий кишлак» І. Рогальського (1944), муз. комедія «Розія» Баласаняна і З. Шахіді (1942), пісні.

У 40—50-х рр. поставлено значні музично-сценічні (опери «Тахір і Зухра», 1944, та «Наречена», 1946, О. Ленського; «Бахтіор і Ніссо» Баласаняна, 1954; «Пулат і Гульру» Ш. Сайфіддінова, 1957; балети «Лейлі та Меджнун» Баласаняна, 1947; «Дільбар» Ленського, 1954), симфонічні (у т. ч. «Таджицька рапсодія» Саліева, 1947; «Святкова увертюра» А. Хамдамова, 1958), кантатно-ораторіальні (кантата «Цвіти, Таджикистан» Сайфіддінова, 1954) та ін. твори. У 60—70-х рр. яскраво виявилося прагнення композиторів збагатити муз. мову сучас. засобами виразності. Про це засвідчили постановки опер «Повернення» Я. Сабзанова (1967), «Проклятий народом» Д. Дустмухаммедова (1973), «Шерак» С. Хамраєва (1970) та ін.; оперети «Дівчина з Душанбе» З. Шахіді (1967), «Жива вода» Г. Александрова (1975); кантати «Вічно живий» Дустмухаммедова (1970), «Вогні Нурека» Сабзанова (1970); вокально-симфонічні поеми Сайфіддінова, Дустмухаммедова, симф. поеми й мініатюри Хамраєва, Ф. Бахора та ін. Створено концерти для інструментів з оркестром (Х. Абдуллаєв, А. Ядгаров та ін.), камерно-інструм. твори, романси на тексти тадж. поетів. Серед муз. діячів: диригенти — нар. артисти Тадж. РСР А. Камалов, І. Абдуллаєв, Ф. Салієв; хоровий диригент засл. арт. Тадж. РСР Х. Муллокандов; співаки — нар. артисти СРСР Т. Фазилова, А. Бабакулов, Х. Мавлянова; нар. хафізи — Х. Різо, М. Баходуров, Ш. Сахібов та ін.; виконавці на нар. інструментах — нар. арт. СРСР Г. Гуломалієв, нар. арт. Тадж. РСР А. Алаєв. У республіці працюють Тадж. театр опери та балету ім. С. Айні (Душанбе), Респ. театр муз. комедії ім. О. С. Пушкіна (Ленінабад), Обл. театр муз. комедії ім. А. Рудакі (Хорог, Горно-Бадахшанська а. о.), муз.-драм. театри (Куляб, Канібадам), Науський узб. муз.-драм. театр; філармонія, при ній — симф. оркестр (1965), ансамбль рубобістох (1940), ансамбль пісні і танцю (1940); при К-ті по телебаченню і радіомовленню — оркестр нар. інструментів, ансамбль шашмакомістів (1964), естрадний ансамбль «Гульшан» (1966) та ін.; сектор історії мист. Ін-ту історії ім. Ахмада Доніша АН Тадж. РСР (1958), Ін-т мистецтв (1973), 2 муз. уч-ща (Душанбе, Ленінабад); мережа муз. шкіл. Спілка композиторів Тадж. РСР — з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в Душанбе працював Держ. симфонічний оркестр УРСР. Між Таджикистаном і УРСР постійно відбувається обмін творчими колективами.

Театр. Джерела театр. мистецтва Т.— в піснях, танцях, пов'язаних з трудовими процесами, в доісламських культових церемоніях і обрядах. Широко відомі нар. вистави «Монголка», «Старий», «Дервіші». На основі нар. мистецтва склався нар. театр ляльок «зочабозі» та усний традиційний театр масхарабозів. Театр європ. типу виник в Т. після Великої Жовтн. соціалістич. революції. З 1919 в Т. з'являються перші самодіяльні агітаційні театри, вистави яких були пройняті революц. ентузіазмом, впевненістю в перемозі молодої Країни Рад. У 1929 на основі одного з цих театрів у Душанбе було створено національний профес. театр (тепер Таджицький академічний театр драми імені А. Лахуті). В 30-х рр. профес. театри з'являються у великих містах і районних центрах республіки. В 1937 в Душанбе (на базі Моск. театру-студії під керівництвом О. Д. *Дикого*) відкрито рос. драм. театр. Репертуар театрів спочатку складався з одноактних п'єс агітаційного характеру, згодом розширився за рахунок перекладних рад. п'єс («Два комуністи» К. Яшена, «Заколот» за Д. Фурмановим, «Платон Кречет» О. Корнійчука та ін.), класичних творів («Отелло» У. Шекспіра, «Підступність і кохання» Ф. Шіллера), творів тадж. («Боротьба» А. Усманова, «Вирок» М. Турсун-заде, «Ворог» Д. Ікрамі) та ін. драматургів. У роки Великої Вітчизн. війни йшли п'єси, присвячені героїчному фронту і трудовому тилові, героям, характери яких сформувалися за Рад. влади («Серце матері» Дж. Ікрамі та ін.). В післявоєнні роки театри республіки створили вистави за п'єсами рос., зх.-європ. класиків і за творами рад. драматургів («За другим фронтом» В. Собка, «Вій, вітерець!» Я. Райніса та ін.), а також нац. драматургів на сучасні («Саодат» С. Саїдмурадова і М. Рабієва, «Шодієна» М. Закірова, «Моє місто» М. Міршакара) та істор.-революц. теми («Дохунда» Дж. Ікрамі, за С. Айні, «Ураган» Ш. Кіямова та Г. Абдулло). У виставах «Ураган» Кіямова та Г. Абдулло (1957), «Полум'я свободи» (1964) і «Солдати революції» (1970) Абдулло на таджицькій сцені було створено образ В. І. Леніна. Відомі діячі тадж. театр. мистецтва: нар. артисти СРСР М. *Касимов*, Г. Бакаєва, А. Бурханов, Н. Волчков, Т. Фазилова, нар. артисти Тадж. РСР Б. Аліфбекова, М. Вахідов, Т. Гафарова, М. Ібрагімова, Г. Завкібеков, Б. Карамхудоєв, В. Я. Ланге, Х. Назарова та ін. В республіці діють: Тадж. академічний театр драми ім. А. Лахуті, Тадж. молодіжний театр у Душанбе, Респ. театр муз. комедії ім. О. С. Пушкіна в Ленінабаді, муз.-драм. театри у Кулябі, Канібадамі, Науський узб. муз.-драм. театр, рос. театри в Душанбе і Чкаловську, Театр ляльок у Чкаловську.

Кіно. Кіновиробництво почалося 1929 (документальні короткометражні фільми, кіножурнал «Радянський Таджикистан»). У 1930 створено кіностудію «Таджикфільм». Перший тадж. худож. фільм «Коли помирають еміри» поставлено 1932. У передвоєнні роки випущено кінострічки «Сад» (реж. М. Досталь), «Друзі зустрічаються знову» (реж. К. *Ярматов*). У період Великої Вітчизн. війни «Таджикфільм» об'єднали з евакуйованою з Москви кіностудією «Союздитфільм» («Боевые киносборники», художні кінострічки «Клятва Тімура», «Лермонтов», «Принц і злидар» та ін.). У перші повоєнні роки успіхів досягло хронікально-документальне кіно. З 1957 починають з'являтися фільми, автори яких звертаються до творів тадж. л-ри, до минулого і сучасного свого народу: «Дохунда» (1957, за романом С. Айні), «Доля поета» (1959; обидва — реж. Б. Кімягаров), «Діти Паміру» (1963, реж. В. Мотиль), «Людина міняє шкіру» (1960, реж. Р. Перельштейн), «Хасан-арбакеш» (1966, реж. Б. Кімягаров), «Смерть лихваря» (1966, реж. Т. Сабіров). В кін. 60 — на поч. 80-х рр. розширюються тематичні та жанровостильові пошуки тадж. кіно, дебютують молоді режисери — М. Аріпов («Ніссо», 1966), М. Касимова («Літо 1943», 1968), А. Тураєв («Третя дочка», 1971), В. Ахадов («Сімейні справи Гаюрових», 1976; «Хто поїде в Трускавець?», 1978), Д. Худоназаров («Юності перший ранок», телевізійний, 3 серії, 1980). Подією стала екранізація поеми А. Фірдоусі «Шахнаме» — «Розповідь про Рустама», «Рустам і Сухраб», «Розповідь про Сіявуш»,

Уста Мір Шафе. Кумган. Мідь, карбування. 1880. Ура-Тюбе. Етнографічний музей Інституту історії ім. А. Доніша АН Таджицької РСР. Душанбе.

ТАДЖИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

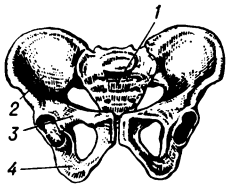

Таз людини (жінки):
1 — крижі;
2 — клубова кістка;
3 — лобкова кістка;
4 — сіднична кістка.

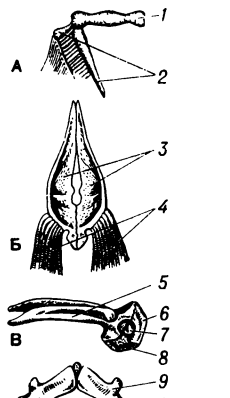

Тазовий пояс:
А — у хрящових риб (акули),
Б — у кісткових риб (судака),
В — у земноводних (жаби),
Г — у плазунів (варана),
Д — у ссавців (лисиці);
1 — тазова пластинка;
2 — базальний хрящ черевного плавця;
3 — тазові кістки;
4 — плавці;
5 — клубова кістка;
6 — сіднична кістка;
7 — суглобова (вертлюжна) западина;
8 — лобковий хрящ;
9 — лобкова кістка;
10 — крижові хребці

здійснена в 70-х рр. (реж. Б. Кімягаров). Серед майстрів хронікально-документального кіно — Є. Кузін, С. Хамідов, А. Мансуров, Л. Кімягарова, Б. Садиков. Спілку кінематографістів Т. створено 1962. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449. *С. В. Трімбач.*

Літ.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Пулатов К. П. Таджикская Советская Социалистическая Республика. Ташкент, 1977; История таджикского народа, т. 1—3. М., 1963—65; Каримов Т. Таджикистан в период революции 1905—1907 гг. Душанбе, 1965; Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1971; История рабочего класса Таджикистана (1917—1970), т. 1—2. Душанбе, 1972—73; Советский Таджикистан в Отечественной войне (1941—1945 гг.). Душанбе, 1975; Таджикистан в братской семье народов СССР. Душанбе, 1974; Масов Р. М. Историография Советского Таджикистана (1917—1975). Душанбе, 1978; Из истории культурного строительства в Таджикистане..., т. 1—2. Душанбе, 1966—72; Брагинский И. С. Исследования таджикской культуры. М., 1977; Очерк истории таджикской советской литературы. М., 1961; Сайфуллаев А. Проблемы взаимодействия литератур. Душанбе, 1976; Веселовский В. Г., Гендлин Д. Д. Архитектура Советского Таджикистана. М., 1972; Воронина В. А. Народная архитектура Северного Таджикистана. М., 1959; Нурджанов Н. Таджикский народный театр. М., 1956; Нурджанов Н. Таджикский театр. М., 1968; История советского драматического театра, т. 2—6. М., 1966—71; Джурабаев С. С. Киноискусство Советского Таджикистана. М., 1970; Ахроров П. Таджикское кино (1929—1969 гг.). Душанбе, 1971; Таджикский экран. Душанбе, 1980.

ТАДЖИ́ЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. І. Леніна — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Тадж. РСР. Засн. 1948 в м. Душанбе. В 1957 ун-ту присвоєно ім'я В. І. Леніна. У 1982/83 навч. р. у складі Т. у. 13 ф-тів: механіко-матем., фіз., хім., геол., біол., юрид., істор., тадж. філології, рос. мови та л-ри, сх. мов, планово-екон., фінансово-екон., обліково-екон., де навчалося 12,2 тис. студентів, зокрема 6,1 тис. — на денному відділенні. Є вечірнє, заочне і підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті діють окремі проблемні лабораторії, бот. сад, обчислювальний центр, б-ка (фонд — понад 1 млн. одиниць зберігання). Видаються збірники наук. праць. На 1983 ун-т підготував бл. 40 тис. спеціалістів.
П. Б. Бабаджанов.

ТАДЖ-МАХА́Л — пам'ятка інд. архітектури періоду *Великих Моголів* (мавзолей дружини Шах-Джахана, в якому пізніше було поховано і його). Споруджено бл. 1630—52 на березі р. Джамна поблизу Агри. П'ятикупольний (вис. бл. 74 м), з 4 мінаретами на кутах. Стіни Т.-М. з білого полірованого мармуру з інкрустацією із самоцвітів. До Т.-М. прилягає регулярний сад.

«ТАЄ́МНА ДРУЖИ́НА» — підпільна селянська організація, створена 1877 революц. народниками в Чигиринському пов. Київ. губ. для підготовки сел. повстання (див. *Чигиринська змова 1877*). Виникненню «Т. д.» передували масові виступи в Чигиринському пов. кол. *державних селян*, які терпіли від малоземелля і були обтяжені різними податками. Ці виступи охопили 40 сіл з населенням понад 50 тис. чол. Царська влада направила в села війська. 326 селян було віддано до суду, багатьох з них засуджено до тюремного ув'язнення. Народники Я. В. *Стефанович*, Л. Г. *Дейч* та І. В. *Бохановський* встановили зв'язки з чигиринськими селянами, вели роботу по створенню революц. сел. т-ва. Організацію «Т. д.» в селах Чигиринського пов. було почато в лютому 1877. На підпільних сел. сходках, крім прийняття присяги й розв'язання орг. питань, селяни домовлялися не сплачувати податки, домагатися поділу поміщицьких земель, здобувати зброю тощо. Кожна сільс. «Т. д.» складалася з 25 дружинників і об'єднувалася в старосто на чолі з виборним старостою. Старости входили до складу ради, яка обирала отамана, підпорядкованого «комісарові», нібито призначеному царем («комісаром» був Я. В. Стефанович). Старостваа було організовано в селах кількох волостей Чигиринського пов., де до «Т. д.» записалося бл. 1 тис. селян. «Т. д.» проіснувала бл. 6 місяців. Центром сел. руху було с. Шабельники. Повстання мало початися на поч. жовтня 1877. Але з червня того самого року почалися масові арешти, які тривали до вересня. До слідства було притягнуто понад 1 тис. селян. У червні 1879 в Києві відбувся суд. П'ятьох активних учасників орг-ції було засуджено до тюремного ув'язнення і пізніше заслано до Сибіру. Керівникам орг-ції Я. В. Стефановичу, Л. Г. Дейчу та І. В. Бохановському, яким загрожувала смертна кара, вдалося до суду втекти з тюрми.
Літ.: Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875—1879 рр.). Х., 1934; Пойда Д. П. Крестьянское движение на правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960. *Д. П. Пойда.*

ТАЄ́МНА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — центр. держ. установа в Росії, що розслідувала справи про найважливіші політ. злочини. Створена 1718 в Петербурзі *Петром I* для слідства у справі царевича *Олексія Петровича* і близьких до нього осіб — противників реформ Петра І. Мала відділення в Москві. Згодом до компетенції Т. к. належали справи про замахи на царя, спроби політ. перевороту, держ. зраду і розкрадання держ. коштів. Була під особистим контролем царя. Ліквідована в травні 1726, її функції передано Преображенському приказу. В березні 1731 Т. к. було відновлено під назвою Канцелярія таємних розшукових справ (ліквідована 1762, її функції перейшли до Таємної експедиції при Сенаті, що існувала до 1801).

ТАЄ́МНИЦЯ ЛИСТУВА́ННЯ — одна з демократичних свобод, що означає недоторканність особистої поштово-телеграфної кореспонденції. Т. л., як і телефонних розмов та телеграфних повідомлень, в СРСР гарантується ст. 56 Конституції СРСР і відповідними статтями конституцій союзних (в УРСР —ст. 54 Конституції УРСР) і авт. республік. Виїмка кореспонденції (як слідча дія) в поштово-телеграфних установах може здійснюватися лише з санкції прокурора або за рішенням суду. Порушення Т. л. тягне за собою для службових осіб кримінальну відповідальність (в УРСР — за ст. 131 КК УРСР), карається виправними роботами на строк до 6 місяців або грошовим штрафом чи громадською доганою. *В. Б. Бабій.*

ТАЄ́МНІ МО́ВИ — штучно створені мови, засіб спілкування замкнутих соціальних груп. Див. *Умовні мови.*

ТАЖИБА́ЄВ Абдільда Тажибайович [н. 22.I (4.II) 1909, Перовськ, тепер м. Кзил-Орда] — казах. рад. письменник, літературознавець. Член КПРС з 1939. Друкується з 1928. Перша зб. віршів — «Новий ритм» (1933). У збірках віршів і поем «Спасіння» (1935), «Від щирого серця» (1949), «Острови» (1958), «Скеля» (1967), «Минуле» (1973), «Молода поросль» (1979) відображено життя сучасного Казахстану. Автор п'єс «Біла береза» (1938, у співавт.), «Приятелі» (1964) та ін., монографії «Становлення і розвиток казахської драматургії» (1971). Перший перекладач творів Т. Шевченка казахською мовою, написав статті про його життя і творчість, присвятив йому віршовану драму «Тарас» та вірші «Сирдар'я» (1935) і «Розмова з Тарасом» (1936). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, іншими орденами, медалями.
Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Дніпро», 1945, № 5—6; Рос. перекл.— Стихи. Поэмы. Пьесы. Алма-Ата, 1957; Былое. Алма-Ата, 1979.
Б. Іскаков.

ТАЖИБА́ЄВ Тулеген Тажибайович (23.II 1910, Арись, тепер Чимкент. обл.— 14.VI 1964, Алма-Ата) — казах. рад. учений і громад. діяч, акад. АН Каз. РСР (з 1954). Член КПРС з 1939. Закінчив академію комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської (1935). В 1939—40 — зав. кафедрою педагогіки й психології Казах. пед. ін-ту ім. Абая; 1940—42 — нарком освіти Каз. РСР; 1941—44 — заст. Голови РНК Каз. РСР; 1944—54 — міністр іноз. справ Каз. РСР, одночасно ректор Казах. ун-ту; 1954—57 — заст. Голови Ради Міністрів Каз. РСР; міністр культури; 1961—64 — зав. кафедрою педагогіки й психології Казах. ун-ту. Осн. праці: «Психологія і педагогічна психологія К. Д. Ушинського» (1948), «Філософські, психологічні і педагогічні погляди Абая Кунанбаєва» (1957), «Освіта і школа Казахстану в другій половині XIX століття» (1962), «Педагогічна думка в Казахстані у другій пол. XIX століття» (1965). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора й «Знак Пошани», медалями.
Літ.: Жарикбаев К. Б. Развитие психологической мысли в Казахстане. Алма-Ата, 1968. *К. Б. Жарикбаєв.*

ТАЗ — ріка в Зх. Сибіру, в межах Ямало-Ненец. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР. Довж. 1401 км, площа бас. 150 тис. км². Бере початок на Верхньотазовській височині, тече Зх.-Сибірською низовиною. Впадає у Тазовську губу (бас.

Карського м.), розгалужуючись на численні рукави. Живлення переважно снігове і грунтове. Замерзає у жовтні, скресає наприкінці травня — на поч. червня. Судноплавний, рибальство. У басейні — родовища горючого газу.

ТАЗ в анатомії — частина *скелета* людини та хребетних тварин. Має вигляд широкого кільця; представлений двома тазовими кістками (кожна утворена зрощенням клубової, лобкової та сідничної кісток), крижами і куприком. Розрізняють великий та малий Т. Великий Т. спереду обмежений м'якими тканинами передньої черевної стінки, ззаду — хребтом, з боків — крилами клубових кісток; малий Т. спереду — лобковими кістками, ззаду — крижами і куприком. У великому Т. містяться органи нижнього відділу *черевної порожнини*, в малому — пряма кишка, сечовий міхур, статеві органи. У людини у зв'язку з прямоходінням Т. несе на собі масу частин тіла, що лежать вище, пом'якшує поштовхи і трясіння, що виникають від пересування, служить для з'єднання з *тулубом* нижніх (у тварин — задніх) *кінцівок*. Т.— місце прикріплення м'язів спини, хребта, живота, кінцівок. Будова Т. має статеві особливості: у зв'язку з виношуванням плоду жіночий Т. більш широкий і глибокий, ніж чоловічий. Захворювання: переломи, абсцеси, флегмони, остеомієліт, пухлини тощо. Іл. с.113.

Ю. Я. Полулях.

ТАЗИК — перший членик ніжки *членистоногих* тварин, за допомогою якого вона сполучається з тулубом.

ТАЗОВИЙ ПОЯС, задній пояс — частина *скелета* хребет. тварин та людини, що служить для опори і причленування до *тулуба* задніх (у людини — нижніх) *кінцівок*. У риб Т. п. представлений однією поперековою хрящовою пластинкою (напр., у акули) або двома зрощеними трикутними кістками (напр., у судака), до яких прикріплені скелети черевних *плавців*. Т. п. риб не зв'язаний з хребтом. У земноводних Т. п. має три парні елементи: клубову і сідничну кістки та лобковий хрящ, які разом утворюють суглобову (див. *Суглоб*) западину для зчленування зі скелетом задніх кінцівок; зв'язаний з *хребцями*. Т. п. у плазунів, як і в усіх наземних хребетних, складається з двох симетричних частин, кожна з яких утворена трьома осн. кістками: клубовою, сідничною та лобковою. *Таз* закритий: дві пари (лобкової й сідничної) кісток зрощені на черевному боці. У птахів три пари зрощених осн. кісток утворюють велику поверхню таза, що забезпечує міцне прикріплення *м'язів* для підтримання тіла тільки задніми кінцівками при пересуванні по землі. Таз відкритий: дві пари кісток не зрощені по серединній лінії, що дає змогу птахам відкладати великі *яйця*. Т. п. у ссавців складається з двох безіменних кісток, утворених зрощенням трьох основних. Таз закритий. У людини три кістки Т. п. сполучені між собою до 16-річного віку за допомогою хряща, що пізніше костеніє, а з *крижами* — за допомогою малорухомих суглобів.

ТАЇ — група народів, які говорять *тайськими мовами*. Розселені в Пд. Китаї, країнах Індокитаю і Пн.-Сх. Індії. До групи Т. входять: *сіамці* (кхон-таї), *чжуани, лао*, буї, шань, дун, тай, *лі*. Ряд нечисленних народів (тхай неа, тхай чорні, тхай білі, футхай, юань, тхо, каолан, нунг, нянг та ін.), які живуть у пн. районах В'єтнаму, Таїланду і Бірми, а також у Лаосі, об'єднуються під назвою «гірські таї». На Пн. Сх. Індії до Т. належать кхматі.

ТАЇЛАНД, Королівство Таїланд — держава в Пд.-Сх. Азії. Займає центр. та зх. частину п-ова Індокитай і пн. частину п-ова Малакка. Омивається водами Сіамської зат. Пд.-Китайського м. та Андаманським м. У адм. відношенні поділяється на 71 провінцію (чангвати).

Державний лад. Т.— конституційна монархія. Діючу конституцію проголошено 1978. Глава д-ви — король. Законодавчий орган — Нац. законодавчі збори у складі сенату (225 членів; призначаються прем'єр-міністром на 6 років) і палати представників (301 депутат, обирається населенням на 4 роки); виконавчий орган — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги переважно низовинні, місцями заболочені. Внутр. райони країни зайняті Менамською низовиною. Рельєф північних і західних районів країни гірський (вис. до 2576 м, гора Інтханон — найвища точка країни), на Сх.— плато Корат. Поклади олов'яної, вольфрамової, цинкової, заліз., марганцевої руд, сурми, бариту, плавикового шпату, дорогоцінного каміння, бурого вугілля, кам. і калійної солей, нафти. Клімат субекваторіальний, мусонний. Пересічна річна г-ра повітря в рівнинних і передгірних районах від +22 до +29°. Опадів 900—1000 мм на рік. Гол. ріка — *Менам*. Бл. 60 % тер. Т. вкрито лісами. В пн. частині країни поширені тропічні ліси на червоноземах, на плато Корат — мусонні сезонно листопадні ліси на коричневих грунтах та високотравна *савана* на червоно-бурих грунтах. По долинах річок — галерейні ліси на алювіальних і лучних грунтах, вздовж мор. узбережжя — мангрові зарості. В Т.— 5 нац. парків.

Населення. Осн. населення Т. (*сіамці*, або кхон-таї, *лао* та ін.) належить до тайської мовної сім'ї. В Т. живуть також китайці, малайці, кхмери, гірські кхмери, куї та ін. Офіц. мова — тайська. Пересічна густота нас.— 95,3 чол. на 1 км² (1982). Міське населення становить 17,2 % (1977). Найбільші міста: *Бангкок*, Чіангмай, Чонбурі.

Історія. Найдавніші людські поселення на тер. Т. належать до епохи *палеоліту*. На межі н. е. пд. частину тер. Т. заселили племена *монів*. У 1—13 ст. на тер. Т. існували монські д-ви, які в 11—13 ст. були підкорені кхмерською імперією Камбуджадеша. Високу культуру монів і кхмерів сприйняли таї, які на поч. 1-го тис. заселили тер. Т. В кін. 12 — на поч. 13 ст. виникли тайські князівства, які 1238, завдавши поразки кхмерам, об'єднались, створивши д-ву Сукотаї. В 13 ст. на тер. Т. поширився *буддизм*. Після розпаду д-ви Сукотаї в 14 ст. утворилася нова д-ва Сіам. У 2-й пол. 17 ст. Сіам став об єктом колоніальної експансії Голландії, Великобританії і Франції. Країні було силою нав'язано нерівноправні договори. В результаті патріотичної боротьби місц. населення колонізаторів було вигнано з Сіаму. В кін. 17 ст. країну було закрито для європейців. У 2-й пол. 18 ст. Сіам зазнав агресії з боку Бірми. Після вигнання бірманських військ і відновлення єдності країни Сіам у 2-й пол. 18 ст. підкорив Лаос і Камбоджу. В 2-й пол. 19 ст. Сіам уклав нерівноправні договори з Великобританією, США, Францією та ін. капіталістичними д-вами. В 1896 Сіам було поділено на англ. і франц. сфери впливу. Дії рос. дипломатів (дипломатичні відносини з Росією Сіам встановив 1897) об'єктивно перешкоджали повному підкоренню країни зх. д-вами. Під час 1-ї світової війни 1914—18 Сіам з 1917 виступав на боці *Антанти*. Після війни в країні посилився антимонархічний рух. У 1932 в результаті держ. перевороту Сіам було проголошено конституційною монархією.

Герб Таїланду.

ТАЇЛАНД

Площа— 514 тис. км²

Населення — 49 млн. чол. (кін. 1982, оцінка)

Столиця — м. Бангкок

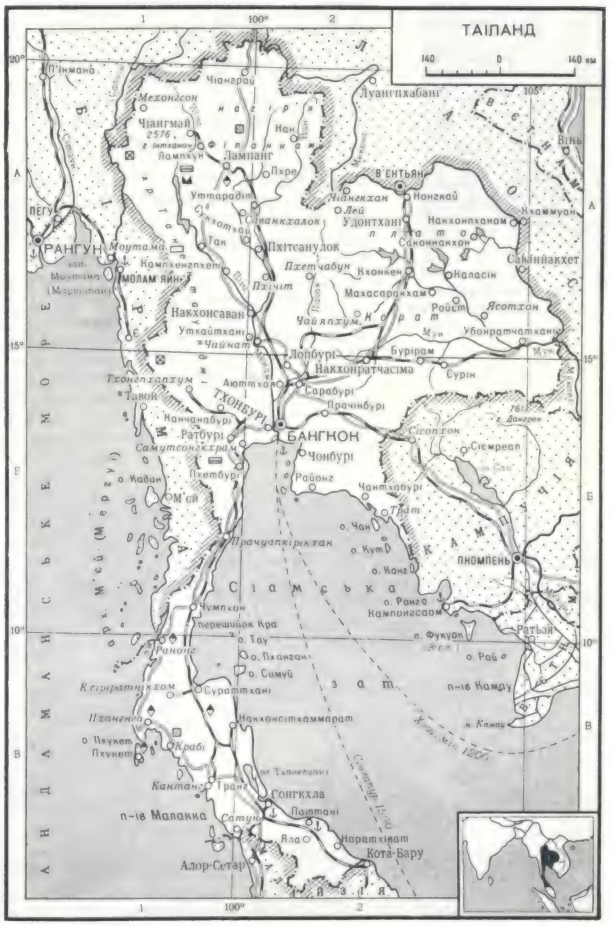

Храмовий комплекс Сутат у Бангкоку. Початок 19 ст.

Голова Будди. Період Дваравaті. Камінь. 7—8 ст. Національний музей Таїланду. Бангкок.

Бангкок. Панорама міста.

ституційною монархією. В 1939 Сіам перейменовано на Т. У 1940 Т. висунув тер. домагання на частину тер. Лаосу і Камбоджі. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Т. з 1940 виступав на боці Японії. Країну фактично окупували япон. війська. В Т. розгорнувся визвольний рух «Вільне Таї». В 1942 виникла компартія. 19.VIII 1945 Т. звернувся до країн — учасниць антияпон. коаліції з проханням про мир. За мирним договором 1946 Сіам (так країна знову називалася 1945—48) відмовився від загарбаних 1941—43 територій. У 1946 Сіам і СРСР домовилися про обмін посланниками (дипломатичні відносини — з 1941, офіційно — з 1979). В 1947 реакц. офіцерство здійснило військ. переворот, який супроводився антидемократичними репресіями. В післявоєн. час у країні зріс вплив США. На тер. Т. було створено військ.-повітр. і військ.-мор. бази США. В 1954—77 Т. входив до *СЕАТО*. Збройні сили Т. брали участь в *агресії США у В'єтнамі*. З 1966 Т.— член *АЗПАК*, з 1967 — *АСЕАН*. У 1957—73 при владі в Т. перебував військ. уряд, який проводив політику придушення демократичних свобод. У жовтні 1973 військ. режим було скинуто. Цивільний уряд нац. буржуазії вжив заходів щодо зміцнення суверенітету і розвитку відносин Т. з усіма країнами. З таїландської території було виведено амер. війська, закрито військ. бази США. В 1976—77 при владі в Т. перебували праві військ. кола. В 1977 в країні відбувся військ. переворот. Новий уряд виступив з програмою посилення регулюючої ролі д-ви в економіці, проведення зем. реформи, боротьби проти корупції та безробіття. В 1978 прийнято нову конституцію, згідно з якою відновлено ряд бурж.-демократичних свобод. У 1979 відбулися парламентські вибори. У зовн. політиці уряд Т. орієнтується на співробітництво з США, Японією та ін. імперіалістичними д-вами, а також з Китаєм. Т. відмовився визнати Нар. Республіку Кампучію (НРК) і надав свою територію бандам кампучійських контрреволюціонерів, які здійснюють збройні напади на прикордонні райони НРК. З 1946 Т.— член ООН.

Г. Г. Бандиленко.

Політичні партії. Таїська національна партія, засн. 1968. Виражає інтереси великої, в т. ч. місц. кит., буржуазії. Партія соціальної дії, засн. 1974. Виражає інтереси феодально-монархічної аристократії і великої буржуазії. Демократична партія, засн. 1947. Спирається на велику і серед. буржуазію, інтелігенцію, частину офіцерства. Національно-демократична партія.

Тропічний ліс на півночі країни.

Об'єднує представників військових, інтелігенції, серед. підприємців. Партія тайських громадян. Виступає з крайньо правих позицій. Комуністична партія Таїланду, засн. 1942. За винятком 1946—47 — на нелегальному становищі, з 1965 веде збройну антиурядову боротьбу. Профспілки в Т. заборонені.

Господарство. Т.— агр. країна з низьким рівнем екон. розвитку, залежна від іноз. капіталу (Японії, США, ФРН та ін.). Значну роль в економіці відіграє буржуазія кит. походження. Гол. галузі г-ва мають експортну орієнтацію. В с. г.зайнято бл. 73 % самодіяльного населення і створюється 35 % валового нац. продукту. Зберігаються феод. поміщицькі форми власності на землю, більшість селян безземельна. Поширена оренда. Переважають дрібнотоварні сел. г-ва. С.-г. угіддя займають 35 % площі країни; 2,6 млн. га земель зрошується. Переважає рослинництво, осн. с.-г. угіддя — в долині Менаму та на плато Корат. Вирощують (збір і виробн., млн. т, 1982): рис — 17,8 (очищений), кукурудзу — 3,7, тапіоку — 17,4, цукр. тростину — 30,3, бобові, просяні, батат, арахіс, рицину кунжут, чай, каву, кенаф, кокосову пальму, бавовник, тютюн, пряноші, цитрусові, манго, ананаси тощо. Значні площі під гевеєю (на п-ові Малакка), 1982 було вироблено 540 тис. т натурального каучуку. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 11,3 (у т. ч. буйволів — 6,2), свиней — 5,5. Розвинуте рибальство (1,7 млн. т риби і морепродуктів, 1982). В лісах — заготівлі деревини цінних порід (тик, янг, сал, ебенове, сандалове, червоне дерево). Частка пром-сті у валовому нац. продукті становить 20 %. На базі значних мінерально-сировинних ресурсів розвивається гірничодобувна пром-сть, переважно експортного характеру. Видобувають (тис. т, 1982): олов'яну — 32, свинцево-цинкову, вольфрамову та марганцеву руди, нафту, плавиковий шпат — 270, азбест, дорогоцінне каміння тощо. Гол. галузі обробної пром-сті — харчосмакова (очистка рису, виробн. тапіоки, кокосової олії, цукру тощо) і текст. (у т. ч. джутова). Підприємства деревообр. пром-сті та по первинній обробці каучуку. Гол. чин. на імпортній сировині та напівфабрикатах працюють нафтопереробні, хім., цем., паперові, металург., металообр., автоскладальні та ін. підприємства. Розвинуті кустарні ремесла. В 1980 було вироблено 15 млрд. кВт · год електроенергії (більшу частину — на ГЕС). Осн. пром. центр — Бангкок. Довж. (тис. км): з-ць — 3,8 (1981), автошляхів — понад 45, у т. ч. бл. 28 з твердим покриттям. Розвинутий річковий та мор. транспорт. Найбільші мор. порти — Бангкок, Сонгкхла, Паттані. У м. Бангкоку — міжнар. аеропорт. З Т. вивозять рис, каучук, тапіоку, кукурудзу, цукор, олов'яну руду тощо; довозять нафту і нафтопродукти, машини і устаткування, пром. сировину та напівфабрикати. Гол. торг. партнери — Японія, США, ФРН. Грош. одиниця — *бат*. 23 бата = 1 дол. США (1983). *Б. П. Яценко.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1976 в країні було 52,2 тис. лікарняних ліжок (12,1 ліжка на 10 тис. ж.), більшість з яких належить державним лік. закладам. Мед. допомогу 1975 подавали 5 тис. лікарів (1,2 лікаря на 10 тис. ж.), 652 зубні лікарі та 1,9 тис. фармацевтів. Лікарів готують у 4 вищих мед. школах.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В країні значний процент неписьменних (1980 —

бл. 15 %). Проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 7 до 15 років. З 1977 здійснюється перехід до нової структури загальноосв. школи: поч. школа — 6 років, середня — 6 років (3 + 3). Викладання — тайською мовою. Є приватні школи. В 1980/81 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 7,3 млн. учнів, у серед. навч. закладах — понад 1,9 млн., у вищих навч. закладах — бл. 270 тис. студентів.

Базар на воді.

У країні діють 13 ун-тів (зокрема, Чулалонгкорнський, засн. 1917; Таммасартський, засн. 1933; Касетсартський, засн. 1943, усі — в Бангкоку, ун-т у м. Чіангмаї), ряд ін-тів та коледжів. Наукові установи: Сіамське наук. т-во, н.-д. центри при ун-тах у Бангкоку, н.-д. ін-ти по с. г., екології тощо. Деякі наук. розробки фінансуються зарубіжними і міжнар. фондами. Нац. б-ка (засн. 1905), б-ки Таммасартського і Чулалонгкорнського ун-тів, Нац. музей, усі — в Бангкоку.

В. З. Клеріков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Т. видавалося кількадесят газет і журналів тайською, кит. і англ. мовами. Провідні щоденні газети: тайською мовою — «Таї рат» («Країна Таї», з 1958), «Сіам рат» («Країна Сіам», з 1950); англ. мовою — «Бангкок пост» («Пошта Бангкока», з 1946), «Нейшен рев'ю» («Національний огляд», з 1971); кит. мовою — «Сінсянь жібао» («Новини», з 1946), «Цзін хуа жібао» («Столична китайська газета», з 1959, тайська назва «Сірінакон»). Нац. інформ. агентство — Агентство новин Таїланду (АНТ), засн. 1977. Радіомовлення — з 1938. Передачі ведуться таї, англ., франц., лао, в'єтнам., кхмерською, бірманською і малайською мовами. Телебачення — з 1955.

Література. Перші пам'ятки тайської словесності, переважно епіграфічні, належать до кін. 13 ст. Становлення літератури як самостійного виду художньої творчості відбувалося в середні віки. На л-рі цього періоду виразно позначився вплив інд., гол. чином буддійської, л-ри. Осн. змістом л-ри була апологія монархії і буддизму. Значне місце займали ліричні жанри (поема «Прало», вірші Сіпрата). Панівна форма — віршована. З кін. 18 ст. в л-рі поступово зростає роль л-ри світського змісту. З'являються перші прозові твори. Серед. 19 ст. знаменувалася поворотом від переважно елітарної, епігонської л-ри до демократичної, нац. л-ри. Найяскравіше ця тенденція відображена в творчості Сунтона Пу. В 20—30-х рр. 20 ст. зародився реалістичний напрям, що знайшло відбиття в оповіданнях, повістях, романах. Найвідоміші представники реалістичної течії, у творах яких порушено гострі соціальні проблеми: Сібурапа (роман «Обличчям у майбутнє», 1955), Сені Саувапонг (роман «Диявол», 1957), Суват Вараділок, Лао Кхамхом (оповідання з життя селян). Після 2-ї світової війни в л-рі Т. переважає сімейно-побутова тематика. Психологічні конфлікти у своїх творах зобразили Акат Дамкенг, Луанг Вічіт Ватакан, Малай Чупініт, Манат Тьянрайонг, Якоп, письменниця Докмайсот. З правих позицій виступає Кикріт Прамот.

Л. М. Морев.

Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. Т. від перших століть залишилися монські, від пізнішого періоду — кхмерські храми (в Лампхуні, Чіангмаї). З 13 ст. формувалося нац. мистецтво під егідою буддизму. В цей час склався тайський тип культового комплексу («вата»), до якого входять святилища і храми — «вати» Чанг Лом у Саванкхалоку (кін. 13 ст.), Махатат у Сукотаї (Сукхотхай, 1345). У період розквіту Сіамської д-ви (14—19 ст.) з'явилися міста з прямокутним плануванням, обнесені цегляними стінами, будували складні за формою, оздоблені багатоколірною мозаїкою, розписом і різьбленням «вати» і палаци (в Бангкоку, Аютії та ін.). З кін. 19 ст. споруджують численні банки, офіси, готелі в дусі сучасної європейської та американської архітектури.

На рисовому полі.

Кустарне виробництво шовку.

Від часів неоліту і бронзового віку збереглися кераміка з поховань у долині річки Квай, наскельні розписи, з перших століть н. е.— величні статуї із зображенням Будди.

Нац. мистецтво почало формуватися з 13 ст. В 14—19 ст. розквіту набула скульптура. З кін. 19 ст. в Т. почали проникати зх.-європ. й амер. впливи. З 2-ї пол. 20 ст. прогресивні митці (живописці Фуа Харабітак, Таві Нандакван, скульптор Х'єн Ймсарі, графік Маніта Пу Арі), наслідуючи європ. традиції, зберігають особливості нац. мистецтва. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мистецтва: лаковий живопис, виготовлення виробів з шкіри, різьблення на дереві, карбування, ткацтво, плетіння.

Музика, театр, кіно. Музика Т. склалася під впливом інд. і кит. культур, а також у взаємодії з музикою Кампучії, Лаосу, Бірми. Поширений тип істор. балад фонг си. Жанр хат лион включає весільні пісні. Муз. інструменти: струнні — 2-струнні скрипки (сау дуонг та сау о), 3-струнні скрипки (сау сам сай), 3-струнна лютня (сеунг), цитра (кхім); духові — флейта (кхлий), гобой (пінай), тип волинки (кхен); ударні — ксилофон (ранад йок), гонги (вонг іай та вонг льок), барабани (тхон, рамана, кхлонг) та ін. Популярні інструм. ансамблі, зокрема, класичного типу (піпхат). У сучас. Т. з'являються ансамблі мішаного типу, які включають нац. струнні і європ. інструменти (скрипка, кларнет, вібрафони тощо). З кін. 19 ст. посилився вплив європ. муз. традицій (європ. муз. інструменти, придворний духовий бенд, приватні муз. школи європ. типу). З серед. 50-х рр. 20 ст. виявилися тенденції до підйому нац. муз. культури. Департамент красних мистецтв об'єднує ряд ансамблів класичного типу, хори, Худож. оркестр (симфонічний) і Нац. ансамбль Таїланду (виступав у СРСР 1976). Діє Нац. театр в Бангкоку. Серед сучас. музикантів — композитори Монтрі Трамоте, Наріс, співачки У. Сукантхамалаї, Т. Айлін, виконавці на пінаї Т. Конглаїтонг, Н. Таймін.

Джерела класичного театру Т.— в інд. епосі «*Рамаяна*», який стає відомим в цій країні в тайській версії «Рамакіян» (15 ст.). За її мотивами склалися три види класичних вистав Т.: кон — театр *пантоміми* з масками (їх понад 100), які визначають характер і функції героїв, всі ролі виконують чоловіки; нанг — театр тіней; лакон — тайська класична драма. Різновидності лакона ліке і нора — сучас. нар. видовища. В Т. нема постійного профес. театру. При департаменті красних мистецтв (з 1975) діє самодіяльна трупа (100—150 чол.).

Щороку в Т. створюється 50—70 худож. фільмів, більшість з яких тиражується й озвучується в Гонконгу. Серед відомих фільмів — «Рев тигра» (1974, реж. С. Жаручино), «Озброєний» (1982, реж. Ю. Чатрі).

Літ.: Берзин Э. О. История Таиланда. (Краткий очерк). М., 1973; Фе-

Бангкок. Пам'ятник Незалежності.

Святилище храму Махатат у місті Лопбурі. 12 ст.

Таві Нандакван. Портрет. 1955.

Таїланд. Адміністративний будинок у Бангкоку. 50—60-і рр. 20 ст.

доров В. А. Армия и политический режим в Таиланде (1945—1980). М., 1982; Современный Таиланд. Справочник. М., 1976; Корнев В. И. Литература Таиланда. М., 1971; Ожегов С. С. Архитектура Таиланда. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 9. Л.—М., 1971.

ТАЇНСТВА — магічно-культові обряди у *християнстві*, що їх відправлення, за церковним віровченням, надає людям надприродної, чудодійної сили («божої благодаті»).

У *православ'ї* й *католицизмі* налічується сім Т.: *хрещення, причащання,* священство, сповідь, миропомазання, церковний шлюб, *соборування*. У *протестантизмі* та християнському сектантстві (див. *Сектантство* релігійне) вчення про Т. зазнало змін: так, *англіканська церква* визнає лише три Т. (хрещення, причащання, шлюб), *лютеранство* — два (хрещення, причащання). За католицьким і православним віровченням відправляти Т. може лише духівництво. Т. використовуються духівництвом як засіб зміцнення релігійності віруючих.

ТАЇРОВ Василь Єгорович [20.X (1.XI) 1859, с. Великий Каракліс, тепер м. Кіровакан Вірм. РСР — 23.IV 1938, Одеса] — рад. вчений у галузі виноградарства і виноробства. В 1884 закінчив Петровську землеробську і лісову академію (тепер Московська с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). В 1905 організував поблизу Одеси (на кошти, зібрані по підписному листу) першу в Росії самостійну н.-д. установу з виноградарства — Центральну н.-д. виноробську станцію (тепер Український н.-д. ін-т виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова), яку очолював до 1927. Праці Т. мали вагоме значення для розвитку вітчизняного виноградарства і виноробства. У 1892—1918 і 1927—32 був редактором організованого з його ініціативи журналу «Вестник виноделия».

Тв.: Виноградное вино и алкоголизм. Одесса, 1915; Укрепление и использование песков в связи с культурой винограда. Одесса, 1927.

П. І. Литвинов.

ТАЇРОВ Олександр Якович [справж. прізв.— Корнбліт; 24.VI (6.VII) 1885, Ромни, тепер Сум. обл.— 25.IX 1950; Москва] — рос. рад. режисер, нар. арт. РРФСР (з 1935). Навчався в Київ. та Петерб. ун-тах. Творчу діяльність почав 1905. В 1914 разом з А. *Коонен* засн. Камерний театр (Москва), з яким пов'язане його подальше творче життя. Вистави: «Чайка» А. Чехова, «Старик» М. Горького, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Патетична соната» М. Куліша, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Невідомі солдати» Л. Первомайського, «Фронт» О. Корнійчука, «Мадам Боварі» за Г. Флобером, «Адрієнна Лекуврер» Е. Скріба й Е. Легуве.

Тв.: Записки режиссера, статьи, беседы, речи, письма. М., 1970.

Літ.: Головащенко Ю. Режиссерское искусство Таирова. М., 1970.

ТАЇРОВЕ — селище міського типу Овідіопольського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташоване на березі Сухого лиману, за 18 км від залізнич. ст. Одеса-Головна. 1,7 тис. ж. (1983). Наук.-виробниче об'єднання по виноградарству і виноробству. Укр. н.-д. ін-т ім. В. Є. Таїрова. Середня, муз. та спорт. школи, мед. амбулаторія, кінотеатр, б-ка. Утворене 1905, с-ще міськ. типу — з 1982.

Таїланд. Х'єн Імсарі. Гармонія. Гіпс. 1959.

ТАЇТІ — острів у пд. частині Тихого ок., у групі *Товариства островів*. Входить до складу *Полінезії* Французької. Площа 1042 км². Нас. понад 85 тис. чол., гол. чин. *таїтяни*. Має вулканічне походження, рельєф переважно гористий (вис. до 2241 м, г. Орохена). Клімат тропічний, пасатний. Вічнозелені вологі ліси. Культивують кокосову пальму, цитрусові, вирощують також банани, ананаси, манго, папайю, арахіс, ваніль та ін. тропічні культури. Рибальство. Добування перлів і мор. раковин. Кустарні промисли. Гол. місто і порт — Папеете. В 90-х рр. 19 ст. на Т. жив франц. живописець П. *Гоген*.

ТАЇТЯНИ — один з найдавніших аборигенних полінезійських (див. *Полінезійці*) народів Океанії. Переважна більшість Т. живе на о. Таїті. Заг. чисельність — 82 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — таїтянська, належить до *полінезійських мов*. За релігією більшість Т.— християни. До франц. колонізації в 19 с. Т. досягли найвищого серед полінезійців рівня розвитку суспільства. Осн. заняття сучас. Т.— землеробство, рибальство. Т. значною мірою зберігають самобутню культуру.

ТАЙБЕ́Й — місто в Китаї, на о. Тайвань, адм. центр пров. Тайвань. Розташований в пн. частині острова на судноплавній р. Даньшуйхе. Значний мор. порт (аванпорт Цзілун), вузол з-ць і автошляхів, 2 аеропорти міжнар. значення. Понад 2 млн. ж. (1980). Підприємства металург., маш.-буд. (зокрема, електронної та суднобудівної), цем., хім. парфюмерно-фарм. (переробка камфори), деревообр., паперової, текст., швейної і харч. (овоче-, плодо- і рибоконсервної, цукр., чаєобробної) пром-сті. В районі Т.— видобування вугілля. Т.— місце-перебування гоміндановської адміністрації, ставка окупаційних збройних сил США.

ТАЙВА́НЬ, Формоза — провінція Китаю, розташована на о. Тайвань та о-вах Пенху біля сх. берегів материкової частини країни, від якої відокремлена Тайванською прот. Площа бл. 36 тис. км². Нас. 18,3 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Тайбей. Рельєф переважно гористий (Тайванські гори, вис. до 3997 м), район сейсмічної активності. Поклади кам. вугілля, горючого газу, нафти, золота. Клімат на Пн. субтропічний, на Пд.— тропічний. Часто бувають *тайфуни*. Річки гірські, повноводні, багаті на гідроенергію. На червоноземах та бурих лісових грунтах поширені ліси.

В давнину тер. Т. населяли племена гаошань. У 13 ст. Т. був включений до Кит. імперії. В 1590 Т. захопили португальці, які дали йому назву Формоза (Прекрасний). У 1624 Т. захопили голландці, яких 1661—62 вигнали загони кит. патріотів. Т. став їхньою базою для боротьби проти *маньчжурів*, які завоювали материковий Китай. У 1683 на Т. утвердилася маньчжурська дин. *Цін*. Т. спочатку було включено до складу кит. пров. Фуцзянь, а 1886 виділено в окрему провінцію. В 1895 Т. загарбала Японія. В 1945, після розгрому Японії в 2-й світовій війні 1939—45, Т. було повернено Китаю. В 1949, після перемоги нар. революції і проголошення КНР, на Т. втекли рештки гоміндановців, які під захистом збройних сил США виступили під вивіскою «Китайська республіка». В 1954 було укладено американо-тайванський договір «про взаємну безпеку». Після нормалізації відносин з КНР (1979) США припинили дипломатичні відносини з Т. і денонсували договір 1954. Проте США продовжують подавати тайванському режимові військ., екон. і політ. допомогу. До 1971 Т. незаконно займав в ООН місце КНР.

Економіка Т. розвивається завдяки значним іноз. капіталовкладенням (бл. 2 млрд. доларів, переважно США та Японії) і дешевій робочій силі. Пром-сть працює гол. чин. на довізній сировині й напівфабрикатах. У невеликій кількості видобувають кам. вугілля та природний газ. Розвинуте машинобудування, зокрема радіоелектронне, судно- і верстатобудування. Металург., нафтопереробна та цем. пром-сть; деревообр., текст., швейні і харч. підприємства. Гол. пром. центри — Тайбей, Цзілун, Гаосюн. Вирощують рис (2—3 врожаї на рік), батат, цукр. тростину, фрукти (ананаси, банани, мандарини), чай. Розвинуті свинарство і птахівництво; рибальство. В лісах — заготівля деревини. Т.— найбільший у світі виробник і експортер камфори. З-ць — бл. 5 тис. км, автошляхів — 17 тис. км. Гол. порти — Цзілун (аванпорт Тайбею) та Гаосюн. Грошова одиниця — тайванський юань. 36 тайванських юанів = 1 дол. США (1981).

М. В. Фурманов (господарство),
В. І. Волковинський (історія).

ТАЙГА́ — тип *рослинності*, що об'єднує хвойні ліси північного помірного поясу. Є панівною у тайговій зоні (див. *Тайги зона*). В Т. зх. частини Євразії (темнохвойна Т.) переважають різні види ялини, ялиці і кедрової сосни; в Т. сх. частини Євразії (світлохвойна Т.) — модрини. Характеризується однорідним складом, простою структурою, бідним *підліском* й одноманітним наземним покривом (чорниця, брусниця, квасениця, зелені і сфагнові мохи). Формується на вологих підзолистих і мерзлотно-тайгових грунтах. Т. також поширена в гірських країнах, де утворює висотні природні пояси. Має великі запаси пром. *деревини*.

М. А. Голубець.

ТАЙГИ ЗО́НА — природна зона земної кулі, що характеризується прохолодним вологим кліматом, переважанням у рослинному покриві хвойних лісів на підзолистих грунтах. Т. з.— одна з *лісових зон*, формується в *помірному поясі* Пн. півкулі й займає значні площі в Євразії та Пн. Америці.

Клімат Т. з. помірний. Характерна риса природних умов зони — чітко виражена термічна сезонність: річна амплітуда т-ри повітря в тайзі більша, ніж у інших зонах. Зима холодна, тривала, з стійким сніговим покривом. Пересічна т-ра січня коливається від —10° С в Зх. Європі до —50° С у Сх. Сибіру. Літо тепле, пересічна т-ра липня +10, +20° С. Поширена *багаторічна мерзлота*. Опадів від 300 до 600 мм на рік і більше, що значно перевищує величину випаровуваності. Близьке залягання грунтових вод до поверхні та вологий клімат зумовлюють значну заболоченість території. Річкова сітка густа, річки повноводні, мають великі запаси гідроенергії. Переважають *підзолисті грунти*, мерзлотно-тайгові й *болотні грунти*. Залежно від місц. екологічних умов формуються різні типи тайгової рослинності. У Пн. Америці поширені ялина чорна, ялина бальзамічна, модрина канадська та ін., в Європі — ялина, ялиця, сосна. В Азії тайгова рослинність представлена сибірською і даурською модриною, сибірською і аянською ялиною, кедром сибірським; для далекосхідної частини зони характерні також білокора і сахалінська ялиця. Типові представники тваринного світу Т. з.— лось, бурий ведмідь, рись, білка, бурундук, соболь, колонок, північний олень; з птахів — глухар, рябчик, тетерев, дятел, горіхівка. Т. з.— найбільша за площею природна зона СРСР. Вона простягається широкою смугою від зх. кордонів країни до Верхоянського хр. Т. з. має велике госп. значення, зокрема як джерело деревини, хутра, лікарської і тех. рослинної сировини, як база мисливського промислу тощо.

ТАЙ-КОБА́ — гора на Головному пасмі Кримських гір, вища точка *Карабі-яйли*. Вис. 1259 м. Складена з вапняків. Поширені карстові форми рельєфу: карри, воронки тощо. На схилах — буковий ліс (пам'ятка природи), вершина вкрита гірсько-лучною рослинністю з заростями роговика Біберштейна.

О. В. Єна.

ТА́ЙЛЕР (Tyler) Уот (р. н. невід.— п. 1381) — один з керівників селянського повстання 1381 в Англії. Див. *Уота Тайлера повстання 1381*.

ТА́ЙЛОР (Тейлор; Tylor) Едвард Бернетт (2.X 1832, Лондон — 2.I 1917, Веллінгтон, Сомерсетшір) — англ. етнограф, дослідник первісної культури. Один із засновників еволюц. школи в історії культури і в етнографії. Перший професор (з 1896) кафедри антропології (включала й етнографію) Оксфордського ун-ту. Вивчав історію культури, зокрема походження релігії, створив т. з. анімістичну теорію (узагальнивши різні уявлення про духів і душі, дав їм назву *анімізм*). Осн. праці Т. («Первісна культура», т. 1—2, 1871; «Антропологія», 1881) написані з ідеалістичних позицій.

ТАЙМЕ́НЬ (Hucho) — рід риб род. *лососевих*. Довж. тіла до 2 м, маса до 80 кг. Тіло видовжене, вкрите невеликими темними плямами, луска дрібна. Зуби на сошнику і піднебінних кістках утворюють суцільну дуговидну лінію. Нерест весною, ікру відкладає у гніздо (ямку) переважно на галечникових грунтах. Хижак, живиться рибою. 4 види, поширені в річках Євразії. В СРСР — 3 види, у т. ч. на Україні (бас. Дунаю і Пруту) зустрічається Т. дунайський, або лосось дунайський (H. hucho), довж. до 1,5 м, маса до 52 кг (звичайно 50—60 см, маса до 4 кг). Т.— об'єкт рибного промислу і спорт. рибальства.

ТА́ЙМЕР (англ. timer, від time — відмічати час) — прилад, який через заданий інтервал часу автоматично вмикає (вимикає) машину, апарат або пристрій чи сигналізує про настання моменту, коли їх треба вмикати (вимикати). Розрізняють Т.: мех., гідравлічні, пневматичні та електричні; одноразової, багаторазової і циклічної дії. В Т. (мал.) одноразової дії інтервал часу задають вручну, напр. переведенням стрілки *індикатора*; Т. почне діяти, коли вона повернеться до нуля. В Т. багаторазової і циклічної дії послідовність інтервалів часу задається *перфораційною стрічкою*, системою профільованих кулачків та ін.

ТАЙМИ́Р, Таймирський півострів—на Пн. Азії, омивається Карським м. і морем Лаптєвих. Площа 400 тис. км². Вис. до 1146 м (го́ри Бирранга). Рослинність тундрова, на Пд. — лісотундрова. Найбільші річки — Пясіна і *Таймира*, багато боліт, озер, зокрема оз. *Таймир*. На Т.— частина *Таймирського (Долгано-Ненецького) автономного округу*.

ТАЙМИ́Р, Таймирське озеро — озеро на Таймирському п-ові, в межах Таймирського (Долгано-Ненецького) авт. округу Краснояр. краю РРФСР. Площа 4560 км², глиб. до 26 м. Лежить у тектонічній улоговині, яка пізніше зазнала дії льодовика. Береги в основному високі, розчленовані. Живлення переважно снігове. Характерні різкі сезонні коливання рівня (пересічно до 6 м). Через озеро протікає р. *Таймира*. В Т. водяться цінні види риб — сиг, лосось, харіус, а також нельма, муксун, омуль та ін. Пд.-зх. частина озера входить до Таймирського заповідника.

ТАЙМИ́РА — ріка в Сх. Сибіру, в Таймирському (Долгано-Ненецькому) авт. округі Краснояр. краю РРФСР. Довж. бл. 840 км, площа бас. 125 тис. км². Бере початок з гір Бирранга, впадає у Таймирську губу Карського м. Озеро *Таймир* поділяє ріку на Верхню Т. і Нижню Т. Живлення переважно снігове. Замерзає у жовтні, скресає у червні. Рибальство. Бас. Верхньої Т.— в межах Таймирського заповідника.

ТАЙМИ́РСЬКИЙ (ДОЛГА́НО-НЕ́НЕЦЬКИЙ) АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Краснояр. краю РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований за Полярним колом. Омивається водами *Карського моря* і *Лаптєвих моря*. Включає архіпелаг *Північна Земля*. Площа 862,1 тис. км². Нас. 51 тис. чол. (на 1.I 1983). Живуть росіяни, долгани, ненці та ін. Поділяється на 3 райони, має 1 місто, 1 селище міського типу. Центр — м. *Дудінка*.

Т. а. о. нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1971) та Дружби народів (1972). Тер. округу включає п-ів *Таймир* (гори Бирранга, вис. до 1146 м), пн. частину *Середньосибірського плоскогір'я* (плато Путорана, вис. до 1612 м), Пн.-Сибірську низовину. Корисні копалини: мідно-нікелеві руди (Норільський рудний район), кам. вугілля, газ, нерудні корисні копалини. Клімат арктичний і субарктичний. Пересічна т-ра січня бл.— 30° (Дудінка), липня від +2 до +13°. Опадів 110—350 мм на рік, поширена *багаторічна мерзлота*. Осн. ріки: *Єнісей* (нижня течія), Пясіна, Хатанга. Багато озер, найбільші — Таймир, Лама, Пясіно, Хантайське. Грунти типові тундрові й торфово-глейові. Великі площі заболочені. Т. а. о. розташований в межах арктичної, тундрової та лісотундрової зон. Рослинний покрив бідний (мохи, лишайники, полярні береза, верба, даурська модрина). Провідне місце в г-ві займає гірничодобувна та рибна пром-сть. Видобування вугілля, мідно-нікелевих руд. Кольорова металургія повного циклу на *Норільському гірничо-металургійному комбінаті*. Енерг. базу становлять Усть-Хантайська ГЕС (на р. Хантайці) і ТЕЦ. Рибопереробні з-ди — у Дудінці, Хатанзі, Норільську, смт Діксоні. Традиційні галузі г-ва — оленярство, хутровий промисел і рибальство. Значну частину хутрової продукції дає клітковe звірівництво (блакитний песець). Осн. види транспорту — річковий (Єнісей, Хатанга), морський (по *Північному морському шляху*), повітряний та залізничний (найпівнічніша в світі залізниця — Дудінка — Норільськ — Талнах).

Гол. порти: Дудінка, Діксон, Хатанга. Прокладено газопровід Мессояха — Дудінка — Норільськ. В 1980/81 навч. р. у заг.-осв. школах округу налічувалося 8,9 тис. учнів, у Дудінському зооветеринарному технікумі — 400 учнів. В окрузі — 36 масових б-к, 44 клубні заклади, 45 кіноустановок з платним показом, краєзнавчий музей в Дудінці. Виходить окружна газета «Советский Таймыр». Радіомовлення ведеться рос., ненецькою, долганською та нганасанською мовами. Поширене декоративно-ужиткове мистецтво: різьблення на дереві та кістці, мозаїка та аплікація з хутра, шкіри і сукна, вишивка бісером, оленячим волосом, худож. обробка металу.

ТАЙМИ́РСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у Таймирському (Долгано-Ненецькому) авт. округі Краснояр. краю РРФСР. Засн. 1979. Площа 1324 тис. га (найбільший у Рад. Союзі). Розташований в межах Пн.-Сибірської низовини. Макс. вис. 567 м. Переважає тундрова рослинність. Фауна Т. з. нараховує 16 видів ссавців (заєць, вовк, песець, північний олень), понад 20 видів риб (сигові, лососеві, харіусові); тут гніздуються бл. 50 видів птахів, у т. ч. червонозоба казарка, занесена до *Червоної*

В. Є. Таїров.

Таймер одноразової дії з годинниковим механізмом.

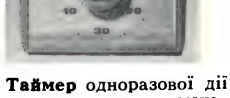

Таймень дунайський.

книги СРСР. Напрям наук. досліджень — вивчення та охорона тундрових угруповань, а також унікальних популяцій диких північних оленів.

«ТАЙМС» («The Times» — «Часи») — щоденна англ. газета. Видається в Лондоні. Засн. 1785. Належить до найвпливовіших газет Великобританії, дотримується консервативного напряму. Тісно пов'язана з урядовими колами, церквою і фінанс.-пром. монополіями.

ТАЙМ-ЧА́РТЕР (англ. time-charter, від time — час і charter — грамота, привілей) — один із видів *морського перевезення договору,* за яким судно фрахтують (див. *Фрахт*) не на рейс, а на певний час. За договором Т.-ч. судновласник надає за орендну плату судно орендареві для перевезення вантажу, пасажирів, для рибальства або ін. мор. промислу, для наук., навч., культур. та ін. цілей. В СРСР відносини Т.-ч. договору регулює *Кодекс торговельного мореплавства СРСР.*

ТАЙМ-ШИТ (англ. time-sheet, від time — час і sheet — аркуш, відомість) — судновий документ на вантажні операції, що його складають в іноземних портах. У Т.-ш. розраховують час на вантажні роботи в даному порту і ведуть облік фактично витраченого часу. Встановлюється й розмір премії за дострокове закінчення вантажних операцій або штрафу за перевитрату часу і затримку судна. У рад. портах замість Т.-ш. складають акт обліку стоянкового часу судна.

ТАЙНО́ПИС — спеціальна система видозмінювання письма. Див. *Криптографія.*

ТА́ЙНСАЙД — *конурбація* на Сх. Великобританії. Розташована на р. Тайн. Складається з групи міст — *Ньюкасл-апон-Тайн* (головне), Тайнмут, Саут-Шілдс, Сандерленд, Гейтсхед, тісно пов'язаних між собою інтенсивними екон. і культурно-побутовими зв'язками. 1,2 млн. ж. (1974). Осн. галузі пром-сті — маш.-буд. (зокрема, важке, судно- і електротехнічне) та харчова; портове г-во. Рибальство.

ТА́ЙОВСЬКИЙ (Грегор-Тайовський; Gregor-Tajovský; справж. прізв.— Грегор) Йозеф (17.X 1874, с. Тайов, поблизу м. Банська Бистриця — 20.V 1940, Братіслава) — словац. письменник. Брав участь у 1-й світовій війні. Здавшись 1915 в полон, перебував у Росії. В 1919 повернувся на батьківщину. В 30-х рр. зблизився з письменниками-комуністами, виступав проти фашизації країни. Перші книжки оповідань — з сел. життя («Крихти», «Із села»; обидві — 1897). У збірниках «Оповідання» (1900), «Нариси» (1904), «Сумні мотиви» (1907), «З-під коси» (1910), «Гірке» (1911), комедіях «Жіночий закон» (1900), «Розгардіяш» (1910) зобразив злидні сільського життя, соціальну і майнову диференціацію. Перший у словац. л-рі звернувся до образу робітника (оповідання «Пам'ятник»). У збірках оповідань «Картинки нові й старі», «Полова» (обидві — 1928) відтворив боротьбу трудящих за соціальну рівноправність. Автор історичних драм «Смерть Дюрка Лангсфельда» (друга ред.— 1932), «Мрійники» (1934), «Герой» (1938).

Тв.: Укр. перекл.— Майно — сварки, суперечки. Пряшів, 1953; Рос. перекл.— Избранное. М., 1981.

І. М. Лозинський.

ТАЙПІ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1850—64 — селянська війна в Китаї, спрямована проти феод. експлуатації та нац. гноблення маньчжурської династії *Цін.* Причинами Т. п. були масове обезземелення селян, зосередження землі в руках імператора і феодалів, проникнення в Китай іноз. капіталу після *англо-китайської війни 1840—42* та посилення в зв'язку з цим феод. експлуатації і зубожіння кит. народу. Т. п. було підготовлене антиманьчжурським реліг. т-вом «Байшандихой», створеним 1843 в пров. Гуандун *Хун Сюцюанем.* Почате влітку 1850 в пров. Гуансі Т. п. спочатку мало локальний характер. 11.I 1851 стало загальним. Захопивши в серпні 1851 окружний центр провінції Гуансі — м. Юньань, повстанці, що складалися гол. чин. з селян, проголосили утворення «Тайпін тяньго» («Небесної держави великого благоденства») на чолі з тяньваном («небесним царем») Хун Сюцюанем (від «Тайпін тяньго» і пішла назва повстанців — «тайпіни»). В березні 1853 тайпінська армія налічувала бл. 1 млн. чол. У грудні 1852 тайпіни оволоділи м. Уханем, а в березні 1853— м. Нанкіном, оголосивши його столицею своєї д-ви. В д-ві тайпінів було здійснено ряд прогресивних заходів (обмежено феод. експлуатацію селян поміщиками, жінок зрівняно в правах з чоловіками тощо). В 1853 тайпіни видали закон про землю («Земельну систему небесної династії»), що передбачав конфіскацію поміщицьких земель і розподіл їх серед селян на засадах зрівняльного землекористування, а також об'єднання всього сільс. населення у невеликі воєнізовані громади. На практиці соціально-екон. політика тайпінів звелася до зменшення серед. платні за землю з селян і збільшення податків з поміщиків. У травні 1853 тайпіни зробили спробу захопити Пекін, проте зазнали невдачі. Але в той же час тайпінська армія визволила з-під влади маньчжурських феодалів значну територію в районі серед. і нижньої течії р. Янцзи. В 1856—57 серед керівництва тайпінів стався розкол. В 1856—58 цінські війська відбили у тайпінів значну територію. Становище на фронтах дещо стабілізувалося внаслідок перемог, здобутих (1858) повстанцями на чолі з *Лі Сюченом.* У серпні 1860 тайпіни зробили спробу захопити Шанхай, але зазнали поразки. З лютого 1862 на допомогу цінському урядові прийшли Великобританія і Франція. В 1863—64 тайпіни втратили майже всі опорні пункти, їхні осн. військ. сили було розгромлено. З захопленням 1864 Нанкіна та загибеллю гол. керівників Т. п. тайпінська д-ва перестала існувати. Незважаючи на поразку, Т. п. мало велике значення в історії країни: воно розхитало підвалини феодалізму, піднесло нац. свідомість кит. нар. мас і довело невіддільність боротьби проти феодалізму від боротьби проти іноз. колонізаторів.

Р. М. Бродський.

ТА́ЙСЬКА МО́ВА, сіамська мова — мова народів *таї.* Належить до *тайських мов.* Генетичні зв'язки Т. м. з ін. мовами неясні. В Т. м. розрізняють 4 діалекти. Характерні риси Т. м.: багатство вокалізму (є 18 простих голосних і 6 дифтонгів), протиставлення коротких і довгих голосних, склад здебільшого відповідає *морфемі* і є осн. структурною одиницею. В Т. м.— 5 зміcторозрізнювальних тонів. За типологією Т. м. належить до *ізолюючих мов* (коренеізолююча). Створене 1283 тайське письмо веде початок від *індійського письма.* Про л-ру Т. м. див. *Таїланд,* розділ Література.

Літ.: Морев Л. Н., Плам Ю. Я., Фомичева М. Ф. Тайский язык. М., 1961.

Л. М. Морев.

ТА́ЙСЬКІ МО́ВИ — група споріднених мов. Пошир. у Таїланді, Лаосі, Пд. Китаї, Пн. В'єтнамі й пн.-сх. Бірмі. Одні вчені відносять Т. м. до *китайсько-тібетських мов,* другі — до *малайсько-полінезійських мов,* а треті поки що вважають окремою сім'єю. До Т. м. належать *тайська мова, лаоська мова,* шанська, чжуанська та ін. Характерні риси Т. м.: лексика здебільшого односкладова; граматичні категорії передаються аналітично; є звичайно 6 зміcторозрізнювальних тонів. Відношення між словами виражаються за допомогою порядку слів і службових слів; порядок слів відносно сталий. Найдавніші писемні пам'ятки Т. м. належать до 13 століття.

Л. М. Морев.

ТАЙФУ́Н (від кит. тай фин — великий вітер) — місцева назва *тропічних циклонів* у зх. частині тропічної зони Тихого океану, біля Філіппінських о-вів та в районі Пд.-Китайського м. Виникнення Т. зумовлено порушенням стійкості *пасатів.* Т. рухаються по периферії тихоокеанського субтропіч. антициклону спочатку на Зх. і Пн. Зх.; на широті бл. 20—30° змінюють свій напрям на пн.-сх. і досягають берегів Японії, Китаю, Кореї. Інколи, трансформуючись у позатропічні *циклони,* Т. досягають Камчатки. Спостерігаються також аномальні траєкторії проходження Т., які круто піднімаються на Пн. Пересічно на рік буває 20—25 Т., найчастіше в серпні — вересні. Для Т. характерні сильні вітри й катастрофічні зливи, що спричинюють хвилювання на морі й значні руйнування на суходолі.

Л. З. Прох.

ТАЙШЕ́Т — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР, райцентр. Залізнич. вузол. З-д по ремонту шляхобуд. машин; шпалопросочувальний та гідролізний з-ди. Підприємства лісової, деревообр., буд. матеріалів та харч. пром-сті. Мед. уч-ще. Місто утворене 1938.

ТАЙЮА́НЬ — місто на Сх. Китаю, адм. ц. провінції Шаньсі. Розташоване на р. Фиьхе (прит. Хуанхе). Вузол з-ць і автошляхів. 1,4 млн. ж. (1975). Значний пром. центр країни. Розвинуті чорна

металургія і важке машинобудування (верстато- і електротех., гірниче, а також локомотиво- і вагоноремонт). Підприємства хім., текст., шкіряної і харчової пром-сті. ТЕС. В районі Т.— видобування вугілля. Архіт. пам'ятки 6—17 ст. Т.— одне з давніх міст Китаю, вперше згадується 497 до н. е. під назвою Цзіньян.

«ТАК ПОЧИНА́ЛОСЬ ЖИТТЯ» — антифашистська підпільна комсомольська орг-ція, що діяла під

Пам'ятник у смт Холмах учасникам підпільної організації «Так починалось життя». Скульптор Б. Х. Никончук. 1965.

час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в с. Холмах (тепер смт Корюківського р-ну Черніг. обл.). Виникла у вересні 1941. Орг-цією керував к-т у складі М. П. Єременка (секретар, член підпільного райкому комсомолу), О. Т. Омеляненка і К. Г. Дяченко. До складу орг-ції входило 9 чол. Підпільники мали тісний зв'язок з обл. партизан. загоном і Холминськими підпільними райкомами партії та комсомолу. Члени орг-ції розповсюджували листівки, збирали зброю та боєприпаси, продовольство і медикаменти для партизанів, передавали їм розвідувальні відомості. 2.III 1942 гестапівці заарештували всіх підпільників і 5 з них після катувань 4.III 1942 розстріляли. В Холмах 1965 підпільникам споруджено пам'ятник.

ТА́КА — грошова одиниця Народної Республіки Бангладеш, поділяється на 100 пайс. За курсом на вересень 1981 15,73 Т. дорівнюють 1 дол. США.

ТАКАКУ́РА Теру (н. 14.IV 1891, префектура Коті, о. Сікоку) — япон. письменник. Комуніст. У 1950—51 — член ЦК Компартії Японії. За участь у революц. русі зазнавав арештів. Осн. тема творів — трагічна доля япон. селян, зростання їхньої класової свідомості. Найвідоміші твори — повість «Селянська пісня» (1929), оповідання «Пісенька свині» (1931), роман «Вовк» (1949), істор. роман «Води Хаконе» (1951). Автор зб. лінгвістичних статей «Нова японська мова» (1952), збірок нарисів «Про кохання і смерть» (1948), «Японська жінка» (1952) тощо.

Тв.: Укр. перекл.— Води Хаконе. К., 1955; Рос. перекл.— Песенка свиньи. М., 1953; Воды Хаконэ. М., 1954; Волк. М., 1959.

Б. П. Яценко.

ТАКАМА́ЦУ — місто в Японії, адм. ц. префектури Кагава. Мор. порт на пн. узбережжі о. Сікоку, залізнич. поромом сполучене з м. Уно на о. Хонсю. 299 тис. ж. (1975). Суднобуд. і шарикопідшипниковий з-ди, металург., деревообр., целюлозно-паперові, харч. підприємства.

ТАКЕЛА́Ж (голл. takelage) — 1) Загальна назва всіх снастей на судні, за допомогою яких підтримують *рангоут*, піднімають сигнали, спускають шлюпки, виконують різні вантажопідйомні операції. На *парусних суднах* Т. служить також для піднімання рангоута й вітрил, керування ними. Розрізняють Т. (мал.) стоячий, або нерухомий (як правило, з жорстких сталевих тросів чи ланцюгів), та біжучий, або рухомий (з гнучких сталевих або рослинних тросів). 2) Троси, стропи, ланцюги, що їх застосовують разом з вантажопідйомними пристроями для піднімання важких вантажів або устаткування при буд.-монтажних та ін. роботах.

ТАКИ́Р (тюрк.— рівний, голий) — 1) Плескаті глинисті зниження в пустелях і напівпустелях. Поширені в Серед. Азії та Казахстані. Площа від сотень квадратних метрів до сотень квадратних кілометрів. Періодично їх затоплюють талі й дощові води, утворюючи тимчасові озера. Після випаровування дно Т. вкривається твердою кіркою, розчленованою великими тріщинами на многокутники. Здебільшого позбавлені рослинності. 2) Грунти, що утворюються у плескатих глинистих зниженнях у пустелях і напівпустелях. У профілі виділяють такі горизонти: полігонально-тріщинувата, дуже тверда кірка потужністю 2—5 см; шаруватий горизонт (потужність 8—10 см) і безструктурний горизонт, перехідний до породи (потужністю до 40 см). Т. малопотужні, часто засолені.

ТАКІ́Н КО́ДО ХМА́ЙН (справж. ім'я — У Лун; 23.III 1876, Вале, поблизу м. П'ї — 27.VII 1964, Рангун) — бірм. письменник, літературознавець і громад. діяч. Брав участь у боротьбі проти англ. колонізаторів. Літ. діяльність почав у кін. 19 ст. Популярність здобув істор. драмами «Тхіла», «Упака і Ма Схава» тощо та тіками (алегоріями) про сучасні йому політ. події («Тіка про силу», 1914; «Тіка про собак», 1925, та ін.). Автор роману-памфлета «Настанова містера Мауна Хмайна» (1915—21), праць з філології, історії культури Бірми. Під час 2-ї світової війни підтримував Рух Опору. В післявоєнний час — активний учасник боротьби за мир. У вірші «Велике слово про мир» (1953) згадував про Київ, степи України. Був членом Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.

Літ.: Попов Г. П. Такин Кодо Хмайн. М., 1974.

Такін Кодо Хмайн.

ТА́КЛА-МАКА́Н—піщана пустеля на Пн. Зх. Китаю, у центр. частині *Тарімської рівнини*. Довж. бл. 1000 км, шир. до 400 км. Пл. 300 тис. км². Піски Т.-М. мають алювіальне походження; утворюють піщані пасма та бархани (вис. 60—100 м і більше). Клімат різко континентальний, сухий. Часто бувають піщані бурі. Рослинності майже немає. Вздовж річок (*Тарім* та ін.) — оазиси, по окраїнах Т.-М.— значні площі солончаків.

ТАКОРА́ДІ — місто на Пд. Гани. Гол. порт країни на узбережжі Гвінейської зат. Атлантичного ок. Фактично злилося з м. Секонді. Залізнична станція, аеропорт. 58,2 тис. ж. (1970). Судноверф, окремі підприємства маш.-буд., деревообр., харчосмакової промисловості. Рибальство. Вивіз лісу, бобів какао тощо.

ТАКСА́ЦІЯ ЛІ́СУ (лат. taxatio — оцінка) — матеріальна оцінка *лісу*; визначення запасу (обсягу), віку і приросту окремих дерев і цілих насаджень, а також якісна оцінка лісу та процесів вирощування; розробка техніки і методів обліку насаджень та деревини. Т. л. проводять на основі діючих інструкцій шляхом закладання пробних площ, окомірного маршрутного опису, космічного і *аерофотознімання*.

Я. В. Коваль.

ТА́КСИСИ (від грец. τάξις — розміщення) — рухові реакції мікроорганізмів і найпростіших рослинних організмів, здатних вільно пересуватися, а також деяких клітин багатоклітинних організмів (*зооспор, сперматозоїдів, лейкоцитів, гістіоцитів*) і окремих частин клітини (*ядер, пластид*) під впливом однобічного подразнення. Т. відбуваються внаслідок діяння світла (фототаксис), вологи (гідротаксис), т-ри (термотаксис), хім. (хемотаксис), мех. (баротаксис) та ін. подразників. За характером реагування на подразнення розрізняють позитивні Т. — рухи у напрямі до подразника, негативні Т.— рухи від подразника, фоботаксис — рухи «переляку», які не орієнтовані стосовно джерела подразнення. Т. мають значення у пристосуванні організмів до умов існування. Характер Т. змінюється залежно від інтенсивності подразнення та стану організму. Т. слід відрізняти від *тропізмів*.

ТАКСІ́ (франц. taxi), таксомотор — автомобіль громадського користування, яким перевозять пасажирів і вантажі з оплатою проїзду

Стоячий **такелаж** трищоглового парусного судна:
1 — фор-бом-брам-штаг; *2* — фор-брам-штаг; *3* — фор-стень-штаг; *4* — фока-штаг; *5* — фока-ванти; *6* — фор-стень-фордуни; *7* — фор-стень-ванти; *8* — фор-бом-брам-фордуни; *9* — фор-брам-фордуни; *10* — фор-брам-ванти; *11* — грот-брам-топ-штаг; *12* — грот-брам-штаг; *13* — грот-стень-штаг; *14* — грот-стень-ванти; *15* — грот-штаг; *16* — грот-ванти; *17* — грот-стень-фордуни; *18* — грот-брам-фордуни; *19* — крюйс-брам-топ-штаг; *20* — грот-брам-контр-штаг; *21* — крюйс-стень-ванти; *22* — бізань-штаг; *23* — крюйс-брам-фордуни; *24* — крюйс-стень-фордуни; *25* — бізань-ванти.

О. В. Тактакішвілі.

за лічильником — таксометром. Перші Т. почали курсувати (1896) по вулицях Штутгарта (Німеччина). В Росії відомі з 1907 (Москва). Розрізняють пасажирські, вантажні і вантажопасажирські. Вони є серійні легкові і вантажні, іноді — спец. автомобілі, що в їхній конструкції враховано особливості таксомоторних перевезень.

ТАКСІ́ЛЬ (Taxil) Лео [справж. ім'я та прізв.— Габрієль Антуан Жоган Пажес (Jogand-Pagès); 20.III 1854, Марсель — 30.III 1907, Со] — франц. журналіст. Освіту здобув у *єзуїтів*, але порвав з ними. В 1879—85 опублікував ряд антиреліг. сатиричних творів, у яких затаврував аморальність служителів католицької церкви. Проте 1885 оголосив про повернення в лоно церкви. За дорученням найвищих церк. кіл написав ряд книг, сповнених вимислів про союз масонів з дияволом. У 1897 виступив з публічною заявою про те, що все, написане ним раніше про масонів, — містифікація, здійснена з метою викриття *обскурантизму* церковників. За це Т. був відлучений від церкви. Його осн. твори («Забавна Біблія», 1882; «Забавне євангеліє, або Життя Ісуса», 1884, та ін.), хоч і не містять глибокої наук. критики релігії, відіграли важливу роль у боротьбі проти *клерикалізму*.

ТАКСО́НИ (від грец. τάξις — розміщення, порядок) — група об'єктів, пов'язаних спільністю ознак та властивостей, що дає підставу для надання їм певної *таксономічної категорії*. Т. завжди характеризують конкретну сукупність об'єктів (органічного світу, мови, суспільства тощо), яка має спільність в походженні, будові, складі, формі, функції та ін. і в якій набір ознак і властивостей повинен бути необхідним і достатнім для того, щоб ця сукупність займала єдине місце в системі і не пересікалась з ін. сукупностями.

ТАКСОНОМІ́ЧНІ КАТЕГО́РІЇ — поняття, що застосовуються в *таксономії* для позначення супідрядних груп об'єктів — *таксонів*. Т. к. безпосередньо характеризують не конкретні об'єкти класифікації, а лише спосіб її побудови (напр., Т. к., що застосовуються в *систематиці* біологічній). До Т. к. відносять *вид*; *рід; родину*; *ряд*, або *порядок*; *клас*; *тип*, або *відділ*, тощо.

ТАКСОНО́МІЯ (від грец. τάξις — розміщення, порядок і νόμος — закон) — наука про принципи та способи класифікації й *номенклатури* складноорганізованих ієрархічних (див. *Ієрархія*) систем дійсності: органічного світу, об'єктів географії, геології, мовознавства, суспільства тощо. Термін «Т.» вперше з'явився в біології і протягом тривалого часу вживався як синонім *систематики*. Завданням Т. є створення вчення про *таксономічні категорії* та їх системи, яке б сприяло побудові найбільш інформативної, несуперечливої, зручної класифікації, що максимально відповідає природній системі організмів. У 2-й пол. 20 ст. проблеми Т. починають відігравати помітну роль і в ін. науках. Це відображає загальну для сучас. науки тенденцію до підвищення ролі *типології* в наук. мисленні. Загальні принципи Т. як теоретичної дисципліни перебувають у стадії становлення.

Талабан пронизанолистий:
1 — частина рослини з листками;
2 — гілочка з плодами;
3 — квітка;
4 — плід.

ТАКТ (від лат. tactus — дотик, відчуття, почуття) — 1) Почуття міри, вміння поводитися, додержувати правил пристойності. 2) Ритм руху, рівномірність.

ТАКТ у м у з и ц і — одиниця *метра*. Т. бувають прості (2- і 3-дольні) і складні (з 2 і більше метричних груп). Т. починається завжди з головної найбільш акцентованої долі.

Розмір Т. $\left(C = \frac{4}{4};\ \frac{3}{4};\ \frac{6}{8}\ \text{тощо}\right)$ вказується на початку нотоносця. Межі Т. позначають у нотах вертикальними лініями (тактовими рисками). У записі музики, яка не поділяється на рівні Т. (напр., деякі нар. пісні) тактовими рисками розділяють суміжні муз. фрази.

ТАКТАКІШВІ́ЛІ Отар Васильович (н. 27.VII 1924, Тбілісі) — груз. рад. композитор, диригент і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. У 1947 закінчив Тбіліську консерваторію (1950 — аспірантуру; з 1947 — викладач цієї консерваторії, з 1966 — професор, 1962—65 — ректор). У 1947—52 — концертмейстер і диригент, 1952—56 — худож. керівник Держ. хорової капели Груз. РСР. Секретар Спілки композиторів СРСР (з 1957). Член ЦК Компартії Грузії (з 1963). Міністр культури Груз. РСР (з 1965). Автор музики Держ. гімну Груз. РСР (1945), опер «Міндія» (1961), «Викрадення місяця» (1977), «Перша любов» (1980; поставлено в Київ. театрі опери та балету 1982), 2 симфоній, 3 увертюр, симф. поеми «Мцирі» (1956), концертів для фортепіано з оркестром, ораторій «По слідах Руставелі» (1964) і «Ніколоз Бараташвілі» (1970), кантати «Гурійські пісні» (1971), творів для різних інструментів, для хору, голосу з фортепіано, обробок нар. пісень, музики до кінофільмів і вистав (зокрема, до «Антігони» Софокла в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951, 1952, 1967. Ленінська премія, 1982.

І. Д. Гамкало.

ТАКТА́Ш (Такташев) Хаді Хайруллович [19.XII 1900 (1.I 1901), с. Сиркиди, тепер Торбєєвського р-ну Мордовської АРСР — 8.XII 1931, Казань] — тат. рад. поет. Основоположник тат. рад. поезії. Друкуватися почав 1918. В поемі «Трагедія синів землі» (1921) викривав реакц. ідеологію ісламу. В поемі «Віки і хвилини» (1924) перший в тат. л-рі відтворив образ В. І. Леніна. В центрі поем «Село Сиркиди», «Після бурі» (обидві — 1924), драми «Закопана зброя» (1927), ліричної поеми «Мукамай» (1929) — тема революції, боротьби двох світів. Лірико-публіцистична поема «Листи в майбутнє» (1930—31) — про формування нової рад. людини. Автор ліричних поем «Сповідь кохання» (1927), «Алсу» (1929), п'єс «Втрачена краса» (1928), «Каміль» (1930, з життя донецьких шахтарів) та ін.

Р. К. Ганієва.

ТА́КТИКА воєнна (грец. τακτικά — мистецтво командування військом) — складова частина *воєнного мистецтва*, яка охоплює теорію і практику підготовки та ведення *бою* підрозділами, частинами (кораблями) і з'єднаннями різних видів *збройних сил, родів військ* та *спеціальних військ*. Теорія Т. досліджує закономірності, характер і зміст бою, розробляє способи підготовки його та ведення; вивчає бойові властивості й можливості підрозділів, частин і з'єднань. Практика Т. охоплює діяльність командирів, штабів і військ (сил) по підготовці й веденню бою: уточнення даних обстановки, прийняття рішень і доведення завдань до підлеглих; планування і підготовку бою, ведення бойових дій і керування підрозділами й частинами, забезпечення бойових дій. Поряд з Т. родів військ (сил) прийнято виділяти заг. Т., яка досліджує закономірності загальновійськ. бою, виробляє рекомендації по підготовці його й веденню спільними зусиллями з'єднань і частин різних видів збройних сил. Визначальний вплив на розвиток Т. мають удосконалення *зброї* і військ. техніки та зміна якості особового складу військ. Т. перебуває в діалектичному взаємозв'язку з оперативним мистецтвом і воєнною *стратегією*, положеннями яких вона керується. Розвиток Т. протягом багатовікової історії з давніх часів до початку 20 ст. фактично відображав лише розвиток *сухопутних військ* і *військово-морського флоту*. З появою нових видів збройних сил (*військово-повітряних сил*, військ *протиповітряної оборони*) виникла Т. кожного з них (див. також *Операція військова, Ядерна зброя*).

Літ.: Тактика. М., 1966; Петрусь П. М., Шеманский П. В., Чульский Н. К. Ядерное оружие и развитие тактики. М., 1967.

М. М. Кир'ян.

ТА́ЛА, долар Західного Самоа — грошова одиниця Зх. Самоа, поділяється на 100 *сене*. За курсом на вересень 1981 1,081 Т. дорівнюють 1 дол. США.

ТАЛАБА́Н (Thlaspi) — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Одно- або багаторічні трави. Листки цілісні, стеблові — сидячі, стеблообіймаючі, прикореневі — черешкові. Квітки білі, рідше рожеві, зібрані в китицю. Плід — стручок. Відомо 70 видів, пошир. в помірних широтах Пн. півкулі. В СРСР — бл. 25 видів, у т. ч. в УРСР — 7; з них найпошир. Т. п о л ь о в и й (Th. arvense), росте на полях, забур'янених місцях тощо; насіння його містить до 39 % жирної олії. Вздовж доріг, на полях, схилах, узліссях в Лісостепу, Степу і в Криму росте Т. п р о н и з а н о л и с т и й (Th. perfoliatum).

ТАЛАКІ́ВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Орджонікідзевській райраді м. Жданова, за 11 км від залізнич. ст. Жданов-Вантажний. 4,5 тис. ж. (1983). У селищі — рад-

госп, підприємства побутового обслуговування. Середня школа, мед. амбулаторія, 2 клуби, б-ка. Засн. 1889, с-ще міськ. типу — з 1956.

ТАЛАЛА́ЄВСЬКИЙ Матвій Аронович [15 (28).XII 1908, с. Мохначка, тепер Попельнянського р-ну Житомир. обл.— 22.IX 1978, Київ] — євр. і укр. рад. поет і драматург. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1926. Збірки віршів євр. мовою «Провулки та вулиці» (1930), «На моїй Україні» (1937), «По-солдатському» (1946), укр. мовою — «Твої сини» (1949), «Зелені вруна» (1968), «Черешневий заспів» (1972), в яких показав мужність і героїзм рад. людей в праці і в боях за Батьківщину, дружбу народів. Автор роману «Книга матері» (1979), п'єс «Із-за гори кам'яної» (1948), «Перші конвалії» (1957), «Серце матері» (1962), «На світанку» (1964) та ін., які ставилися на сценах театрів України. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Г. І. Полянкер.

ТАЛАЛА́ЇВКА — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 5,3 тис. ж. (1983). Засн. 1877 як пристанційне селище. Рад. владу проголошено в січні 1918. З 1958 Т. — с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, цегельний та асфальтовий з-ди, цех нафтогазодобувного управління «Чернігівнафтогаз»; міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ТАЛАЛА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1933. Площа 0,6 тис. км². Нас. 21,7 тис. чол. (1983). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Талалаївка*. Поверхня Т. р.— полого-хвиляста слаборозчленована рівнина з широким розвитком річкових та прохідних долин. Корисні копалини: нафта, природний газ, торф. Річки — *Ромен*, Лисогір (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, липа, осика) займають 6,2 тис. га. Найбільші промислові підприємства — талалаївські цех нафтогазодобувного управління «Чернігівнафтогаз», маслоробний, асфальтовий та цегельний заводи. Комбінат побутового обслуговування (Талалаївка). Землеробство — зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 49,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, гречка, цукр. буряки. Овочівництво, садівництво. У Т. р.— 11 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Талалаївка, Болотниця. Автомобільних шляхів — 170 км, у т. ч. з твердим покриттям — 118 км. У районі — 22 заг.-осв. та музична школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 14 клубів, 30 кіноустановок, 25 б-к. У с. Довгалівці Т. р. народився укр. рад. хоровий диригент В. О. *Вакулович*, у с. Рябухах — укр. рад. мовознавець І. М. *Кириченко*. В Т. р. видається газ. «Трибуна хлібороба» (з 1932).

В. А. Синяк.

ТАЛА́ЙХІН Віктор Васильович (18.IX 1918, с. Тепловка, тепер Вольського р-ну Сарат. обл.— 27.X 1941, поблизу м. Подольська Моск. обл., похований в Москві)— рад. військ. льотчик-винищувач, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1941). Член ВЛКСМ з 1938. В Рад. Армії з 1937. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 7.VIII 1941 вперше застосував *таран* в нічному повітряному бою, знищивши на підступах до Москви ворожий бомбардувальник. У наступних повітр. боях знищив ще 5 літаків ворога. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора і Червоної Зірки.

ТАЛА́НОВ Віктор Вікторович [27.XI (9.XII) 1871, Нижній Новгород, тепер м. Горький— 5.XII 1936, Ленінград] — рос. вчений-рослинник, селекціонер, один з організаторів держ. системи сортовипробування с.-г. культур в СРСР, чл.-кор. АН СРСР (з 1932). Закінчив Петерб. лісовий ін-т (1896). Автор ряду цінних сортів пшениць. Першим в Росії почав (1912) селекцію міжсортових гібридів кукурудзи, ініціатор здійснення інтродукції сорго, могару, суданської трави, зубовидної кукурудзи. Працюючи на Україні (1907—17), заснував (1911) і очолював Катеринославську обл. с.-г. дослідну станцію в Синельниковому (тепер ордена Трудового Червоного Прапора Синельниківська селекційно-дослідна станція науково-виробничого об'єднання по кукурудзі «Дніпро»).

В. В. Пругло.

ТАЛА́НТ (грец. τάλαντον, букв.— терези) — якісно вищий рівень *здібностей* особистості. Передумовою розвитку Т. є *задатки* людини, які можуть перетворитися на реальність при наявності сприятливих соціальних факторів. Т.— це поєднання різного ступеня генетично зумовленої *обдарованості* з працею. Розвивається в процесі діяльності людини і взаємодії її з ін. людьми, в процесі засвоєння індивідом надбань людства, а також власної творчості. Формування Т. починається спершу як психологічне визначення природних задатків, схильностей дитини до певного виду діяльності, пізніше — як закріплення здібностей і, нарешті,— як високий вияв творчості у зрілому віці. Т. виявляється в усіх сферах людської діяльності (політ., виробничій, наук., пед., військовій). Талановитість щодо окремих видів творчості (музики, малювання, співів, конструювання) може виявлятися в ранньому віці. Т. є обов'язковою підструктурою *геніальності*. Т.— явище історичне, класове. Т. людини-творця істотно зростає, якщо вона оволодіває передовим світоглядом.

Г. С. Костюк.

В. В. Талалихін.

ТАЛА́НТ (грец. τάλαντον) — найбільша вагова і грошово-рахункова одиниця Старод. Греції, Вавілону, Персії та ін. В Старод. Греції Т. поділявся на 60 мін (1 міна = 100 *драхмам*). *Солона реформою* (594 до н. е.) було запроваджено аттічний Т. вагою 26,196 кг срібла (за Александра Македонського — 25,9 кг). В ассіро-вавілонській системі мір Т. був еквівалентний 30,3 кг. Т. не був поширений у грошовому обігу, його використовували як рахункову одиницю для великих грошових сум.

В. В. Таланов.

ТАЛА́С — ріка в Кирг. РСР і Каз. РСР. Довж. 661 км, площа бас. 52,7 тис. км². Утворюється злиттям річок Караколу і Уч-Кошою, що беруть початок у Зх. Тянь-Шані, перетинає Талаську долину і губиться у пісках пустелі *Мойинкум*. Живлення льодовиково-снігове. На Т. споруджено Кіровське водосховище, воду ріки використовують для зрошування. На Т.— міста Талас і Джамбул.

ТАЛА́С — місто, центр Таласької обл. Кирг. РСР. Розташований на р. Талас, за 120 км від залізнич. ст. Джамбул, аеропорт. У Т.— філіали фрунзенських взуттєвого та швейного виробничих об'єднань, хлібний та мол. комбінати, маслоробний з-д. Виробниче об'єднання «Промбудматеріали». Мед. уч-ще. Поблизу Т.— історико-архітектурна пам'ятка 14 ст. — мавзолей Манаса. Місто утворене 1944.

ТАЛАСО́ЇД (від грец. θάλασσα — море та εἶδος — вигляд) — велике кратерне утворення на *Місяці*, за розмірами близьке до місячних «морів»; на відміну від них має світле дно, не залите темною лавою.

ТАЛАСОКРАТИ́ЧНІ ПЕРІ́ОДИ (від грец. θάλασσα—море і κράτος — сила, могутність) — періоди найбільшого поширення морських басейнів на поверхні Землі. Протиставляються *геократичним періодам*. За часом Т. п. відносять до середини *тектонічних циклів*, коли на більшій частині земної поверхні переважали опускання *земної кори*. Збільшення площі *Світо-*

М. В. Талізін.

вого океану під час Т. п. сприяло розвиткові вологого мор. клімату з невеликими коливаннями температури. Протягом Т. п. нагромаджувалися товщі переважно *морських відкладів*, серед яких значна роль належить карбонатним породам. Найбільші площі на тер. Європи займали на поч. силурійського, кам.-вуг., юрського і в кінці крейдового періодів.

ТАЛАСОКРА́ТОН (від грец. θάλασσα — море і κράτος — сила), океанічна платформа — відносно стійка в тектонічному відношенні область *ложа океану*, що характеризується переважно низхідними вертикальними рухами *земної кори*. Т. охоплюють обширні (50—60 %) площі океанічного ложа між *серединноокеанічними хребтами* і підніжжям *материкового схилу* або зовн. краєм глибоководних жолобів. У будові земної кори Т. беруть участь неущільнені осадки різного походження, ущільнені осадочно-вулканогенні відклади і «базальтовий» шар, що лежить на *верхній мантії*. Т. перетинають субширотні трансокеанічні *глибинні розломи* протяжністю до 3—4 тис. км. В орографічному відношенні Т. відповідають абісальні (див. *Абісаль*) слабо погорбовані рівнини, рельєф яких на окремих ділянках ускладнений плато, океанічними *валами*, гайотами (плосковершинними горами) тощо. В межах Т. утворюються залізо-марганцеві конкреції, які, крім заліза і марганцю, містять кобальт, нікель і мідь. *Ю. М. Довгаль.*

ТАЛАСОТЕРАПІ́Я (від грец. θάλασσα — море і *терапія*) — розділ *кліматотерапії*, що вивчає вплив на здоров'я людини комплексу кліматотерапевтичних (повітряні ванни, *сонцелікування*, перебування на морському повітрі) і гідротерапевтичних (морські купання) процедур на приморських курортах.

ТАЛА́СЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Кирг. РСР. Утворена 3.IX 1980. Площа 25,7 тис. км². Нас. 272 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — киргизи, живуть також росіяни, узбеки, українці, німці та ін. Міськ. нас.— 24 %. Поділяється на 6 районів, має 2 міста та 1 с-ще міськ. типу. Центр — м. *Талас*. Т. о. розташована у пн.-зх. частині *Тянь-Шаню*, в межах Таласької долини та міжгірних улоговин — Кетмень-Тюбинської улоговини й Чаткальської долини. Їх оточують хребти: Киргизький, Таласький Алатау, Пскемський, Чаткальський (вис. до 4503 м), Ферганський та ін. Корисні копалини: поліметалеві й сурм'яні руди, сірчаний колчедан, кам. сіль, буд. матеріали. Клімат континентальний, сухий. Пересічна т-ра липня +17, +22°, січня —7, —14°, опадів 230—480 мм на рік. Найбільші ріки: *Талас*, Чаткал, *Нарин*. На р. Нарині — Токтогульське, на р. Таласі — Кіровське водосховища. Переважає степова, напівпустельна та гірськолучна рослинність на сіроземах, світло-каштанових і темно-каштанових грунтах. На схилах гір — рідколісся та хвойні ліси, по долинах річок — *тугаї*. В межах Т. о.— Беш-Аральський заповідник. Провідна галузь пром-сті — гідроенергетика. На р. Нарині будується каскад гідроелектростанцій, найбільші з них — Токтогульська і Курпсайська. В 1981 вироблено понад 5 млрд. кВт · год електроенергії. Підприємства кольорової металургії (видобування і збагачення руд кольорових металів у Сумсарі й Терек-Саї), харч. (мол. та маслоробний з-ди в Таласі, Токтогулі, Кіровському), легкої (філіали фрунзенських взут. та швейного виробничих об'єднань у Таласі), буд. матеріалів пром-сті. Площа с.-г. угідь становить 1,5 млн. га, з них 1,3 млн. га — пасовища. С. г. спеціалізується на тонкорунному вівчарстві, м'ясо-мол. скотарстві, вирощуванні тютюну та зернових. Значні площі — під кормовими культурами. Осн. вид транспорту — автомобільний (автошляхи: Маймак — Грозне — Кіровське, Джамбул — Кіровське — Талас, ділянка автомагістралі Фрунзе — Ош та ін.). Залізнична ст. Маймак. У Таласі — аеропорт. *М. М. Картавов.*

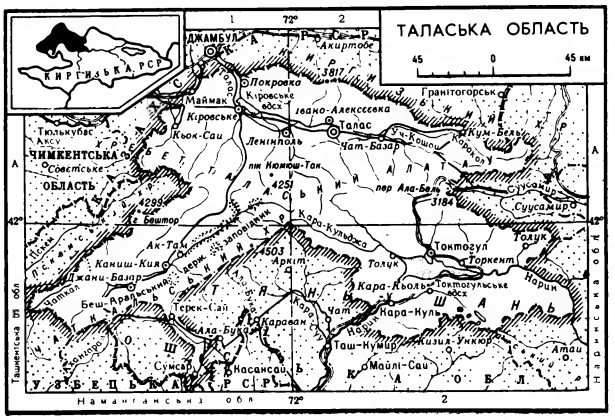

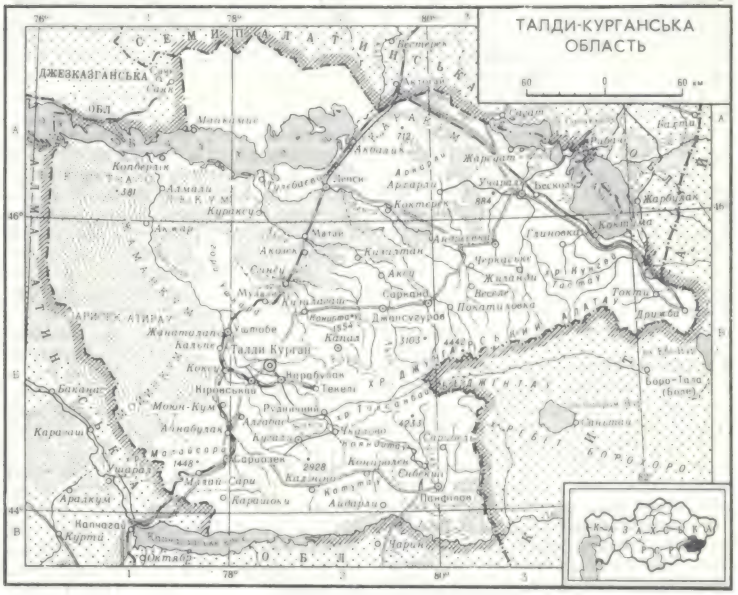

ТАЛДИ́-КУРГА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Вперше виділена з Алма-Атинської обл. 16.III 1944, знову об'єднана з нею 6.VI 1959, в сучасних межах утворена 23.XII 1967. Площа 118,5 тис. км². Нас. 689 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці, уйгури та ін. Міськ. нас. — 42 %. Поділяється на 12 районів, має 5 міст і 10 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Талди-Курган*. Т.-К. о. нагороджено орденом Леніна (1973). Більшу частину тер. області займає Балхаш-Алакольська улоговина, зайнята пісками Сарисек-Атірау, Люкум, Жаманкум, Мойинкум та ін. На Сх. та Пд. Сх. — хребти *Джунгарського Алатау* (вис. до 4442 м). Корисні копалини: поліметалеві руди (Текелі), мармур, вапняки, гіпс, бентонітові глини, є джерела мінеральних вод. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —16° на Пн. до —10° на Пд., липня відповідно +25, +27°, у передгір'ях +22°. Річна кількість опадів 110—250 мм на рівнинах, 400—500 мм — у передгір'ях, 700—800 мм — у горах. Ріки належать до безстічного бас. Балхаш-Алакольських озер. Найбільші — *Ілі*, Каратал, Аксу. Озера: Балхаш (сх. частина), Алаколь, Жаланашколь — солоні, Сасикколь і Уялы — прісні. На Пд.— частина Капчагайського водосховища. На рівнинах переважають бурі пустельно-степові грунти, значні площі зайняті пісками, у передгір'ях — сіроземи, в горах — гірські каштанові, чорнозем-

ні й гірсько-лугові грунти. Рівнини зайняті полиново-солянковою та полиново-злаковою рослинністю. На берегах озер і в заплавах річок — зарості тростини, тугайні ліси. На схилах гір — степова рослинність та хвойні ліси з тяньшанської ялини з домішкою сибірської ялиці (пн. схили Джунгарського Алатау). З вис. 2300 м — субальп. та альп. луки.

В нар.-госп. комплексі республіки Т.-К. о. виділяється гірничодобувною пром-стю (видобування поліметалевих руд у Текелі) та кольоровою металургією (Текелійський свинцево-цинковий комбінат). Розвинуті також машинобудування і металообробка (Талди-Курган, Лепси), буд. індустрія, легка та харч. пром-сть (Талди-Курган, Уштобе, с-ща Кіровський, Карабулак, Джансугуров). Рибопереробка в районі озер Балхаш та Алаколь. Енергетика базується на довізному вугіллі. Осн. галузь с. г.— землеробство на зрошуваних землях (бл. 28 % усіх орних земель). Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, рис, просо, кукурудза), кормові й тех. (цукр. буряки, соняшник), картоплю та ін. культури. Садівництво й виноградарство. Тваринництво м'ясо-мол. і м'ясововнового напрямів. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, коней, верблюдів і птицю. В озерах та річках — рибальство та риборозведення. Навколо Талди-Кургана — с. г. приміськ. типу. Тер. області з Пн. на Пд. перетинає ділянка залізнич. магістралі Новосибірськ — Алма-Ата — Ташкент, від неї на Сх. відгалужуються вітки: Актогай — Дружба та Талди-Курган — Коксу — Карабулак — Текелі. Гол. автомагістраль — Алма-Ата — Талди-Курган — Семипалатинськ з відгалуженням — Сариозек — Панфілов. Розвинуті судноплавство та повітр. сполучення. У Т.-К. о. — пед. ін-т (Талди-Курган), 8 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, філармонія, істор.-краєзнавчий музей в Талди-Кургані. На базі мінеральних джерел — курорт Арасан-Капал. *М. Ш. Ярмухамедов.*

ТАЛЕЙРА́Н (Talleyrand) Шарль Моріс (Талейран-Перігор; 13.II 1754, Париж — 17.V 1838, там же)— політ. і держ. діяч Франції, дипломат, князь Беневентський (1806—15), герцог Діно (з 1817). В 1775—91— генеральний вікарій, єпископ. Напередодні *Великої французької революції* обраний від духівництва 1789 до *Генеральних штатів*, приєднався до *третього стану*. Ініціатор декрету в Установчих зборах революц. Франції про передання церк. земель нації, сприяв проведенню в країні церк. реформи 1791. В 1792 вступив на дипломатичну службу. Після повалення монархії (1792) і викриття таємних зв'язків Т. з *роялістами* 1792—96 — в еміграції. Міністр закордонних справ в 1797—99, за часів Директорії, 1799—1807 — Консульства та імперії *Наполеона I*. Підтримував агресивні плани Наполеона I щодо України. В 1808 вступив у таємний зв'язок з *Олександром I*, пізніше — з *Меттерніхом*. У 1814—15, в період першої реставрації *Бурбонів*, — глава уряду і міністр закорд. справ. На *Віденському конгресі 1814—15* очолював франц. делегацію. Використавши суперечності між країнами-переможницями, домігся розколу антифранц. коаліції європ. д-в і прийняття вигідних для Франції рішень. З 1815 — у відставці. В 1830—34 — посол у Лондоні.

Тв.: Рос. перекл.— Мемуары. М., 1959.

Літ.: Тарле Е. В. Талейран. М., 1962.
Т. Г. Солтанівська.

ТА́ЛЕР, таляр (нім. Taler) — велика срібна монета багатьох європ. країн 16—19 ст. (спочатку Т. важив бл. 30 г, наприкінці емісії — майже вдвоє менше). Перші монети типу Т. з'явилися 1484 в Тіролі. Свою назву і сталий тип Т. дістав від монети, що її карбували 1518 в Йоахімсталі (тепер м. Яхимов в ЧСРР). В Росії Т. були відомі як «єфимки». На укр. землях Т. були в грошовому обігу в 16—18 ст.

ТАЛЕРГО́Ф — концентраційний табір в Австро-Угорщині для репресованих (офіційно — інтернованих) осіб (їхніх сімей), запідозрених у неблагонадійності щодо монархії Габсбургів і симпатіях до Росії під час першої світової війни. Існував з вересня 1914 до травня 1917 поблизу м. Граца (тепер в Австрії). Число репресованих у Т. досягало 7 тис. чол. Більшість з них становили українці з Галичини і Буковини, були також представники ін. національностей, рос. військовополонені. Від знущань, голоду і хвороб у Т. загинуло бл. 1500 чол. Функціонування табору було складовою ланкою системи військ.-поліцейського терору, встановленого Австро-Угорщиною на зх.-укр. землях.
С. А. Макарчук.

ТАЛИ́ЗІН Микола Володимирович (н. 28.I 1929, Москва) — рад. державний і парт. діяч, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1975). Член КПРС з 1960. Н. в сім'ї робітника. Закінчив 1955 Моск. електротех. ін-т зв'язку. В 1942—50 — робітник-електрик. У 1955—65 працював у н.-д. ін-ті. В 1965—75 — заступник, перший заст. міністра, з 1975 — міністр зв'язку СРСР. З жовтня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1976. Член ЦК КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1968, 1975.

ТАЛИ́ШІ (самоназва —талуш, множина — талишон) — народність, що живе на Пд. Сх. Аз. РСР і на Пн. Ірану. Чисельність: в Ірані — 90 тис. чол. (1978, оцінка), в СРСР майже повністю злилися з азербайджанцями. Мова — талишська, іранської групи; в СРСР літ. мова Т.— азербайджанська. Віруючі Т.— мусульмани-шиїти (див. *Шиїзм*). За походженням Т.— нащадки місц. аборигенних племен. До поч. 20 ст. Т. кочували. В СРСР за Рад. влади перейшли до осілості. Працюють у колгоспах. Осн. заняття Т.: землеробство, тваринництво, шовківництво, ремесла.

ТА́ЛІЙ (Thallium; від грец. θαλλός — пагін, зелена гілка), Tl — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 81, ат. м. 204,37. Природний Т. складається з стабільних ізотопів ^{203}Tl (29,5 %) і ^{205}Tl (70,5 %). Відомо 19 радіоактивних ізотопів. Відкрив Т. 1861 англ. учений У. Крукс (1832—1919). Т.— рідкісний і розсіяний елемент, вміст його у земній корі $1 \cdot 10^{-4}$ % за масою. Т.— м'який сріблястий метал з блакитним відблиском; густина 11 850 кг/м³; $t_{пл}$ 303° С; $t_{кип}$ 1457° С. Реагує з киснем, галогенами, сіркою, к-тами тощо, утворюючи сполуки зі ступенями окислення +1 і +3. Одержують Т. з відходів і напівпродуктів виробн. свинцево-цинкових, міделлавильних і сірчанокислотних з-дів. Металічний Т. використовують для виготовлення підшипникових, кислотостійких та ін. сплавів. З оксосульфіду Т. виробляють надчутливі *фотоелементи* тощо, а з монокристалів TlBr — TlI — лінзи, призми та ін. пристрої для інфрачервоної оптики. Деякі сполуки Т. застосовують для виготовлення *скла оптичного*, як *антидетонатори* пального, *каталізатори*, у медицині тощо. Сполуки Т. дуже отруйні. *М. Д. Василега-Дерибас.*

ТАЛІПО́ТОВА ПА́ЛЬМА, коріфа зонтична (Corypha umbraculifera) — вид роду коріфа родини *пальмових*. Вічнозелене дерево до 25 м заввишки, з прямим, циліндричним стовбуром до 90 см в діаметрі. Крона з великих, до 5 м в діаметрі, віялових довгочерешкових листків на верхівці. Квітки дрібні, світло-жовті, у великому (до 14 м завдовжки і до 12 м завширшки) розгалуженому верхівковому суцвітті. Т. п. цвіте раз в житті у віці 30—50 років і після достигання плодів вона гине. Плід — кістянкоподібний, з м'ясистим оплоднем. Росте у вологих тропічних лісах Індії і о. Шрі-Ланка. В СРСР, в т. ч. й УРСР, вирощують в оранжереях (здебільшого в бот. садах). З серцевини стовбура Т. п. виготовляють крохмаль і пальмове вино; з листків одержують волокно, виготовляють парасольки; їх використовують як покрівельний матеріал; з насіння виготовляють гудзики, намисто тощо.
А. П. Лебеда.

ТАЛІСМА́Н (франц. talisman; першоджерело: грец. τέλεσμα — податок, присвячений предмет) — предмет, який нібито приносить його власникові щастя. Див. *Амулет*.

ТА́ЛІЯ (Фалія; Θάλεια) — у грец. міфології одна з дев'яти *муз* — покровителька комедії. Зображували її здебільшого в вигляді молодої вродливої дівчини в вінку, з маскою в одній руці та бубном у другій.

ТА́ЛЛІН (кол. Ревель) — столиця Ест. РСР. Значний індустр., наук. та культур. центр республіки. Розташований на пд. березі Фінської зат. Балтійського м. В межах міста — затоки Какумяе, Копліська та Таллінська, п-ови Какумяе, Коплі, Пальяссааре та о. Аегна. Площа — 182,4 км². Населення — 454 тис. чол. (1983). По-

Талія. Римська копія з грецького оригіналу 3 ст. до н. е. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

ділається на 4 міські райони. Вперше згадується в писемних джерелах 1154 під назвою Калевені. В рос. літописах наз. Коливанню, в *лівонських хроніках* — Лінданісе. В 1219 захоплений Данією. У 1346—1561 входив спочатку до *Тевтонського ордену*, потім до *Лівонського ордену*, з 1561 — до Швеції. В 1710, під час *Північної війни 1700—21*, приєднаний до Росії, став центром Естляндської губ. Марксистські гуртки виникли в Т. на поч. 20 ст. В 1904 створено к-т РСДРП. У 1901—04 в Т. вів нелегальну парт. роботу М. І. Калінін. Робітники і матроси міста брали активну участь у *революції 1905—07 в Росії*. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. В лютому 1918 рад. військ. моряки вивели з Таллінської бухти частину кораблів, щоб вони не потрапили до рук нім. окупантів (див. *Льодовий похід Балтійського флоту 1918*). В 1918—40 Т.— столиця бурж. Естонії. 21.VI 1940 в Т. було відновлено Рад. владу. З серпня 1940 — столиця Ест. РСР. Т. нагороджено орденом Леніна (1970).

Таллін. Панорама старої частини міста.

У структурі пром-сті провідне місце посідають машинобудування, харч. та легка галузі. Машинобудування спеціалізується на виробн. малогабаритних машин і приладів. Найбільші підприємства: з-ди «Вольта» (виробн. електродвигунів) і кабельний, виробн. об'єднання «Електротехнічний завод ім. М. І. Калініна», «Промприлад». Підприємства заг. і важкого машинобудування — з-ди: маш.-буд. ім. І. Лаурістіна (устаткування для сланцевої, нафтохім. та хім. пром-сті), «Ільмаріне» (виробн. енерг. пристроїв для котлів), об'єднання екскаваторне та судноремонтне. Розвивається хім. (виробничі об'єднання «Флора» та «Полімер», хім. комбінат «Орто», хім.-фарм. з-д), лісова, деревообр. (фанерно-меблевий комбінат, виробниче об'єднання «Стандарт», лижна ф-ка та ін.), буд. матеріалів пром-сть. Легка пром-сть представлена текст. (бавовняний комбінат «Балтійська мануфактура»), трикот. (виробниче об'єднання «Марат»), швейною (виробниче об'єднання «Балтика»), шкіряно-взут. (виробниче об'єднання «Комунар») галузями. Найбільші підприємства харч. пром-сті: кондитерська ф-ка «Калев», рибообробний, молочних продуктів, м'ясоконсервний комбінати. У місті базуються флоти об'єднання «Естрибпром» та Ест. мор. пароплавство. Електроенергія до Т. надходить від Прибалтійської та Естонської ДРЕС (біля м. Нарви), газ — по газопроводах від Кохтла-Ярве, Ленінграда. Т.— значний вузол залізничних, автомоб. та повітр. сполучень. Новоталлінський морський торговельний порт — один з найбільших в СРСР.

Т.— важливий культур. центр. У 1982/83 навч. р. у Т. було 65 загальноосв. шкіл (59 тис. учнів), 12 серед. спец. навч. закладів (12,9 тис. учнів), 12 профес.-тех. уч-щ (3 тис. учнів). У 4 вищих навч. закладах налічувалося 13,7 тис. студентів. Вузи: політех., пед. та художній ін-ти, консерваторія. В Т.— *Академія наук Естонської РСР*, ряд її наукових установ, зокрема н.-д. ін-ти термофізики та електрофізики, кібернетики, хімії, геології, економіки, історії, мови і л-ри та ін. Працюють ест. відділення Центр. економіко-матем. ін-ту АН СРСР, бот. сад, н.-д. та проектний ін-т силікатного бетону автоклавного твердіння, Ін-т історії партії при ЦК Компартії Естонії — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, н.-д. ін-т будівництва Держбуду Ест. РСР, Ін-т експериментальної та клінічної медицини та ін. В місті — 41 масова б-ка (фонд — 1,8 млн. одиниць зберігання), Держ. б-ка Ест. РСР ім. Ф. Р. Крейцвальда, 27 клубних закладів, 18 кіноустановок, 5 театрів — театр опери та балету «Естонія», Ест. театр драми ім. В. Кінгісеппа, Рос. драм. театр, Театр юного глядача, Театр ляльок, філармонія, кіностудія «Таллінфільм». Музеї: Таллінський міський музей, Держ. істор. музей Ест. РСР, Худож. музей Естонської РСР, Держ. музей природи Ест. РСР, Ест. держ. парк-музей нар. зодчества та побуту, Ест. держ. морський музей, Музей театру та музики, Меморіальний музей Ед. Вільде та А. Таммсааре. Позашкільні заклади: Палац піонерів і школярів, 2 будинки піонерів і школярів, станція юних натуралістів, будинок юних техніків, клуб юних моряків, дит. стадіон тощо. В Т. працюють вид-ва «Еести раамат», «Валгус», «Кунст», Головна редакція Ест. Рад. Енциклопедії. Виходять 27 журналів, 20 газет, у т. ч. міська ест. мовою «Ихтулехт» («Вечірня газета») та рос. мовою «Вечерний Таллин». Респ. радіомовлення і телебачення працюють за трьома програмами. Телецентр.

Центр Т. зберігає середньовічне планування. Старе місто складається з двох частин: Вишгорода та Нижнього міста. На Вишгороді — Вишгородський замок (закладено у 13 ст., перебудовано в 14—16 ст.), кол. палац губернатора (1767—73, арх. І. Шульц; тепер будинок Ради Міністрів Ест. РСР), будинок Верховної Ради Ест. РСР (1920—21, арх. Е. Хаберманн, Г. Йогансен), Домський собор (13—15 ст.), ансамбль будівель кол. рос. губернського суду (1784—92, арх. І. Моор). У Нижньому місті — залишки оборонних мурів (13—16 ст.), фрагменти земляних укріплень (17 ст.), численні архіт. пам'ятки 14—17 ст. Серед них — ансамбль площі Раекоя з ратушею (осн. буд-во 1402—04) і аптекою (15—17 ст.), готичні церкви Нігулісте (13—15 ст.), Пюхавайму (св. Духа, 14 ст.), Олевісте (13 — поч. 16 ст.), будинок кол. Братства чорноголових (фасад — 1597, арх. А. Пассер). Серед ін. пам'яток — палацово-парковий ансамбль Кадріорг (1718—25, арх. Н. Мікетті, М. Земцов), театр «Естонія» (1913, арх. А. Ліндгрен), Будинок художника (1934, арх. Е. Куузік, А. Соанс). У рад. час збудовано нові житл. масиви (Мустамяе, з 1961, арх. М. Порт, В. Тіппель та ін.; Вяйке-Ійсмяе, з 1972, арх. М. Меелак, М. Порт та ін.) та громадські будівлі — Співацька естрада (1960, арх. А. Котлі, Г. Сепманн та ін.), будинок ЦК Компартії Естонії, 1968, арх. М. Порт та ін.), готель «Віру» (1972, арх. Г. Сепманн та ін.), Олімпійський центр парусного спорту (1980, арх. Г. Сепманн, Г. Лоовеер та ін.; 1980 тут відбулася парусна регата XXII *Олімпійських ігор*). Пам'ятники: екіпажу рос. броненосця «Ру-

салка» (1902, скульптор А. Адамсон), «Лінда» (1920, скульптор А. Вейценберг), В. І. Леніну (1950, скульптор М. Томський), М. І. Калініну (1951, скульптор А. Каазік), В. Кінгісеппу (1951, скульптор Е. Роос), меморіальний ансамбль «Борцям за Радянську владу» в Маар'ямягі (1975, скульптор М. Варік) та ін. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Естонська Радянська Соціалістична Республіка*, т. 4, с. 448—449.

Літ.: История Таллина. Таллин, 1972; Таллин. Краткий энциклопедический справочник. Таллин, 1980; Томберг Т. Е. Таллин. [Путеводитель]. Таллин, 1981.

Н. О. Югансон.

ТАЛМУ́Д (давньоєвр.) — збірник догматичних релігійно-етичних і правових норм *іудаїзму*, складений протягом 4 ст. до н. е.— 5 ст. н. е. в Палестині і Вавілонії. Осн. зміст Т. становить тлумачення стародавньої частини *Біблії*. Т. освячує класову нерівність, нац. відособленість євр. народу, принизливе становище жінки, вимагає від віруючих беззастережної покори, проповідує нетерпимість до іновірців.

ТАЛМУДИ́ЗМ (від *талмуд*) — 1) Іудейська казуїстика, яка виводить вигідні для талмудистів положення з тексту П'ятикнижжя (*Тори*). 2) Переносно — схоластичні міркування, *догматизм*, начотництво.

ТАЛО́ВСЬКИЙ Теодор Маріан (23.III 1857, Зассів, тепер ПНР — 1.V 1910, Львів) — польс. архітектор. Закінчив політехнічні ін-ти у Львові та Відні. Побудував костьол Єлизавети (1904—11) та віллу Ванге (1899) у Львові; костьоли у Кам'янці-Струмиловій (тепер м. Кам'янка-Бузька Львів. обл.), в с. Товстому (тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.) та м. Скалаті (тепер Терноп. обл.), палац Четвертинських у Києві. Багато будував у Польщі. З 1901 викладав у Львів. політех. ін-ті, професор.

ТАЛО́М (від грец. θαλλός — пагін, зелена гілка) — нерозчленоване на стебло і листки тіло нижчих рослин. Те саме, що й *слань*.

ТАЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Яків (у чернецтві—Іліодор; рр. н. і см. невід.) — укр. гравер на дереві 18 ст. Працював у Чернігові. В 50-х рр. виконав гравюри для різних видань, що виходили в Черніг. друкарні: «Цар Давид грає на гуслях», «Григорій Двоєслов», «Іоанн Златоуст», «Василь Великий» та ін.

ТАЛЬ Михайло Нехемійович (н. 9.XI 1936, Рига) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР і міжнар. гросмейстер (з 1957), засл. майстер спорту (з 1960). Чемпіон світу (1960—61, після перемоги у матчі з М. *Ботвинником*); чемпіон СРСР (1957—58, 1967, 1972, 1974, 1978). У складі збірної команди СРСР — переможець багатьох шахових олімпіад, чемпіонатів Європи (1957—73). Переможець багатьох шахових турнірів, у т. ч. міжнародних. Нагороджений орденами «Знак Пошани», Дружби народів.

ТАЛЬ — річка у Київ. обл. УРСР, права прит. *Тетерева* (бас. Дніпра). Довж. 51 км, площа бас. 357 км². Тече Поліською низовиною у широкій долині. Використовують для зрошування с.-г. угідь.

ТАЛЬ (голл. talie) — підвісний пристрій, яким піднімають вантажі на порівняно невелику висоту. Розрізняють Т. (мал.): з ручним і електр. *приводом*; стаціонарні та пересувні — на спец. візках, що переміщуються по підвісних коліях (з однією або двома рейками). В СРСР вантажопідйомність ручних Т.— 0,25—8, Т. з електр. приводом — 1—12,5 т; висота підйому вантажів талями всіх типів— до 18 м. Електр. талі переміщуються з швидкістю 20—40 м/хв, швидкість підйому ними вантажу — 1—8 м/хв. Т. обладнують гальмами, що перешкоджають довільному опусканню піднятого вантажу. Застосовують Т. для виробничих і складських операцій, на монтажних, ремонтних та ін. роботах. Електр. Т., що переміщується по однорейковій (монорейковій) колії, наз. *тельфером*.

ТА́ЛЬВЕГ (нім. Talweg, від Tal — долина і Weg — дорога) — лінія, що сполучає найнижчі точки дна річкової долини, яру, балки тощо.

ТА́ЛЬВІ (Тальвя; Талфя; Talvj; справж. ім'я та прізв.— Тереза Альбертіна Луїза фон Якоб-Робінсон; 26.I 1797, Галле — 13.IV 1870, Гамбург) — нім.-амер. письменниця, літературознавець, фольклорист і перекладачка. Дочка Л. Г. К. фон *Якоба*. В 1806—09 проживала в Харкові, де батько працював професором ун-ту. Тут вивчила укр. мову, познайомилася з укр. фольклором і л-рою. В 1809—16 жила в Петербурзі. Повернувшись до Німеччини, перекладала серб. нар. пісні (т. 1—2, 1825—26). У 1834 виїхала до США. Тут опублікувала статті «Про мову індіанців Америки» (1834), «Життя Гете», «Іспанські народні поети» (обидві — 1852), «Поети півдня Франції» (1853) тощо. В 1838 у Відні познайомилася з О. *Бодянським*. У статтях «Історичний огляд слов'янської мови в її різноманітних діалектах» (англ.— 1834, нім. перекл.— 1837), «Козаки і їхні історичні пісні» (нім.— 1869) і кн. «Історичний огляд мов і літератури слов'янських народів з нарисом їхньої народної поезії» (англ.— 1850, нім. перекл.— 1852) подала інформацію про територію і мову укр. народу, про творчість І. Котляревського, Є. Гребінки і Г. Квітки-Основ'яненка, висловлювала захоплення укр. фольклором, навела у своєму перекладі шість укр. нар. пісень, в т. ч. про Г. Чурая і М. Пушкаря (за «Запорожской стариной» І. Срезневського), «Пісню про Саву» (за збіркою Ф. Л. Челаковського), пісню «Віють вітри, віють буйні» з «Наталки Полтавки» І. Котляревського (за зб. І. Сахарова; це був перший переклад англ. мовою уривка укр. літ. твору). Два переклади Т. вміщено в кн. О. М. Николюкіна «Литературные связи России и США» (М., 1981).

В. Т. Полєк.

ТАЛЬЙО́НІ (Taglioni) Марія (23. IV 1804, Стокгольм — 22.IV 1884, Марсель) — італ. артистка балету. Представниця балетного театру епохи романтизму. Навчалась у свого батька — балетмейстера Ф. Тальйоні. Дебютувала 1822 у Відні. В 1827—35 виступала в Парижі, в 1837—42 щороку — в Петербурзі. В 1847 залишила сцену. Т. збагатила танець на нові засоби образної виразності (зокрема, ввела танець на пуантах). Партії: Сильфіда («Сильфіда» Шнейцгоффера), Лауретта («Гітана, або Іспанська циганка» Обера і Шмідта), гол. партії в балетах «Тінь» Мауера, «Морський розбійник» Адана.

ТАЛЬК (нім. Talk; першоджерело: араб. талк) — мінерал класу *силікатів*. $Mg_3(OH)_2[Si_4O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,78. Твердість 1. Колір блідо-зелений або білий, іноді з жовтуватим або буруватим відтінками. Вогнетривкий. Відміни Т.: мінесотаїт (містить залізо), вілемсеїт (нікелистий Т.), стеатит (щільний, масивний Т.). У Рад. Союзі великі родовища Т. є на Уралі, в Саянах. За рубежем Т. відомий у Канаді, США, Франції. Т. застосовують як наповнювач у гумовій, паперовій та ін. галузях пром-сті, використовують при виготовленні кераміки (особливо радіоізоляційної), стеатит — як *виробне каміння*.

Ф. Ж. Тальма.

ТАЛЬКАУА́НО — місто на Зх. Чілі. Мор. порт на Тихому ок., залізнична станція, аеропорт. 204,1 тис. ж. (1978). Машинобудівна, нафтохім. і харч. пром-сть. Рибальство. Рем. і бункерна база торг. і військ. флоту країни. Поблизу Т.— великий металург. комбінат.

ТАЛЬМА́ (Talma) Франсуа Жозеф (15.I 1763, Париж — 19.X 1826, там же) — франц. актор. Після закінчення 1787 Королівської школи декламації і співу (Париж) дебютував у театрі «*Комеді Франсез*». У 1791 очолив трупу революційно настроєних акторів, які вийшли з цього театру і заснували «Театр Республіки». Повернувся до «Комеді Франсез» 1799. Серед ролей — Король, Генріх VIII («Карл IX», «Генріх VIII» Ж. М. Шеньє), Гамлет, Отелло, Макбет (однойменні трагедії У. Шекспіра). Т. відмовився від звичного для класичної школи монотонно-наспівного читання, наблизившись до більш реалістичного стилю акторської гри.

Тв.: Рос. перекл. — О сценическом искусстве. М., 1888; Мемуары. М.—Л. 1931.

Літ.: Панов В. Франсуа-Жозеф Тальма. М.—Л. 1939; Дейч А. Франсуа-Жозеф Тальма. М., 1973.

Я. Таляревський. Гравюра до книги «Анфологіон», виданої 1753 у Чернігові.

ТАЛЬНЕ́ — місто Черкас. обл. УРСР, райцентр, на р. Гірському Тікичі (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. Вперше згадується в документах 17 ст., коли Т. було під владою шляхет. Польщі. Населення Т. брало активну участь у *гайдамацькому русі*, *Коліївщині*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1905 виникла с.-д. група. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1938 Т.— місто. У Т.— молочно-консервний, хлібопродуктів та цукр. комбінати, мінеральної води, м'ясокісткового борошна та щебеневий з-ди, кар'єроуправління, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Буд. технікум, 6 заг.-осв. та музична школи, лікарня,

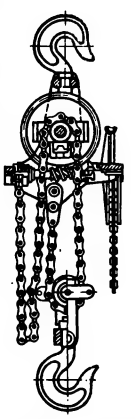

Ручний черв'ячний **таль**.

ТАЛЬНІВСЬКИЙ РАЙОН

А. Тамайо Мендес.

О. І. Таманян.

Тамара Ханум.

Н. В. Тамарова.

поліклініка, Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 б-к, меморіальний музей одного з зачинателів колгоспного руху на Україні Ф. І. *Дубковецького*, який 1922—60 працював тут головою колгоспу. В Т. народилася учасниця революц. руху в Росії Т. Ф. *Людвинська*. В 1920 Т. відвідав М. І. Калінін.

ТАЛЬНІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 51,3 тис. чол. (1983). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській та 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тальне*. Т. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поверхня — полого-хвиляста рівнина, розчленована глибоко врізаними річковими долинами, які подекуди мають форму каньйонів. Корисні копалини: граніти, каоліни, пісковики, торф. Гол. річки — *Гірський Тікич* і *Гнилий Тікич* (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні та сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, липа, ясен, береза, сосна) займають 4,8 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Майданецький цукр. з-д, тальнівські цукр., молочноконсервний, хлібопродуктів комбінати, щебеневий та мінеральної води з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Тальне) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 69,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 65,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, горох, просо, гречка, цукр. буряки, соняшник, картопля. У Т. р.— 18 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Тальне. Автомоб. шляхів — 302 км, у т. ч. з твердим покриттям — 277 км. У районі — буд. технікум (Тальне), радгосп-технікум (с. Тальянки), 32 заг.-осв. та музична школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 22 будинки культури, 16 клубів, кінотеатр, 40 кіноустановок, 45 б-к, меморіальний музей одного з зачинателів колгоспного руху на Україні Ф. І. *Дубковецького*. У с. Вишнополі Т. р. народився укр. рад. живописець І. С. *Їжакевич* та укр. рад. поет Ф. О. *Мицик*, у с. Піщаній — укр. рад. хірург Г. Г. *Горовенко*, у с. Кобриновому — рад. парт. і держ. діяч В. М. *Кавун* і рад. історик Д. М. *Петрушевський* у с. Онопріївці — укр. рад. письменник С. П. *Ковганюк*. У Т. р. видається газ. «Колос» (з 1930).

В. Ф. Путій.

ТАМА́ЙО МЕ́НДЕС (Tamayo Méndez) Арнальдо (н. 29.1 1942, м. Гуантанамо) — льотчик-космонавт Республіки Куба, Герой Радянського Союзу (1980), Герой Республіки Куба (1980), підполковник. Член Комуністичної партії Куби з 1967. Закінчив Технологічний інститут ім. Повстанської армії (Гавана). В 1978 в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна почав готуватися до польоту за програмою «*Інтеркосмос*». Пройшов повний курс навчання за програмою пілотованого корабля «*Союз*» та орбітальної станції «*Салют*». Разом з Ю. В. *Романенком* здійснив політ (18—26.IX 1980) на космічному кораблі «Союз-38». Після стикування (19.IX) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-37» (екіпаж — Л. І. *Попов* і В. В. *Рюмін*) космонавти виконали заплановану програму мед.-біол., наук.-тех. і технологічних досліджень і експериментів, підготовлених ученими СРСР і Республіки Куба.

ТАМА́НСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ, Тамань — півострів у Зх. Передкавказзі, в межах Краснодар. краю РРФСР. Омивається Азовським і Чорним морями та Керченською протокою. Пл. 2000 км². Береги низовинні, значною мірою розчленовані (Таганрозька зат., лимани). Поверхня рівнинна, місцями — пасма горбів заввишки до 164 м. Численні *грязьові вулкани*, є солоні озера, болота, *плавні*. Поклади бурого залізняку, кам. солі. Посіви пшениці, кукурудзи, плантації винограду. Т. п. має поромний зв'язок з Керченським п-овом.

Територію Т. п. заселено з 2-го тис. до н. е. На поч. 1-го тис. до н. е. тут жили *кіммерійці*, потім *синди*. В 6 ст. до н. е. на Т. п. почали селитися греки-колоністи (див. *Гермонасса, Патраей, Фанагорія*). В 5 ст. до н. е. Т. п. увійшов до *Боспорської держави*. В 10 ст. на Т. п. утворилось *Тмутараканське князівство*. Після приєднання Т. п. у 70-х рр. 18 ст. до Росії на Т. п. і в Прикубанні було поселене *Чорноморське козацьке військо*. З Т. п. пов'язані *Таманської армії похід 1918* і *Новоросійсько-Таманська операція 1943*.

ТАМА́НСЬКОЇ А́РМІЇ ПОХІ́Д 1918 — героїчний похід рад. військ з *Таманського півострова* через зайняті білогвардійцями райони Пн. Кавказу на з'єднання з гол. силами Червоної Армії. 25.VIII в районі станиці Верхньобаканської зосередилися відрізані від гол. сил, що відійшли на Армавір, колони рад. військ, всього бл. 30 тис. бійців, а також понад 25 тис. біженців. 27.VIII з цих військ було сформовано Таманську армію (команд.— І. І. *Матвєєв*, пом. командуючого — Є. Й. *Ковтюх*) у складі 3 колон. У Таманську армію також ввійшли й робітники Новоросійська і матроси з потоплених кораблів Чорномор. флоту. 1-а колона армії (команд.— Є. Й. Ковтюх) йшла в авангарді, розчищаючи шлях осн. силам. Похід відбувався при нестачі боєприпасів, продовольства й медикаментів; біженці утруднювали дії військ. 28.VIII—18.IX армія в тяжких умовах з боями пройшла бл. 500 км по ворожих тилах і в районі Армавіра з'єдналася з гол. силами рад. військ. На своєму шляху армія розгромила в Туапсе дивізію меншовицького уряду Грузії і 15-тисячний білогвард. заслон у районі станиці Белореченської. 26.IX вона визволила Армавір, 28.X — Ставрополь і в серед. листопада влилася в 11-у армію Пд. фронту. Т. а. п. відображено в повісті О. С. *Серафимовича* «Залізний потік» (1924).

Літ.: Білогубець С. І. Люди «залізного потоку». Спогади. Сімферополь, 1974.

Л. О. Кирилов.

ТАМАНЯ́Н Олександр Іванович [4 (16).III 1878, Єкатеринодар, тепер Краснодар — 20.II 1936, Єреван] — вірм. рад. архітектор, нар. арх. Вірменії (з 1924). У 1904 закінчив петерб. АМ. У ранніх творах розробляв принципи *класицизму* (кол. особняк Щербатова у Москві, 1911—13; комплекс санаторію в Кратові, 1913—23). З 1923 жив у Єревані. Створив ген. план реконструкції Єревана (затверджено 1924), проекти планування Ленінакана (1925), Ечміадзіна (1927—28) та ін. міст. Серед споруд — Будинок Уряду Вірм. РСР (1926—41), Театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова (1926—53; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Вірменська РСР*, т. 2, с. 448—449). Держ. премія СРСР, 1942.

Літ.: Яралов Ю. С. Таманян. М., 1950.

ТАМА́Р, Тамара (бл. серед. 60-х рр. 12 ст.— 1207) — цариця Грузії з 1184. Підпорядкувала своїй владі майже все Закавказзя. З метою об'єднання і зміцнення централізованої д-ви Т. вела боротьбу проти феод. аристократії. За її царювання було збудовано фортеці, прокладено караванні шляхи, канали тощо. Значного розвитку досягла культура, зокрема л-ра (Ш. *Руставелі*, обіймаючи посаду при її дворі, написав поему «Витязь в тигровій шкурі»). Розвивалися політ. зв'язки з Руссю. Першим чоловіком Т. був (з 1185) син кн. *Андрія Боголюбського* Юрій.

ТАМА́РА ХАНУ́М [справж. прізв. та ім'я — Петросян Тамара Артемівна; н. 16 (29). III 1906, с. Горчаково, тепер у складі м. Фергани Узб. РСР] — узб. рад. співачка і танцівниця, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1941. Сценічну діяльність почала 1919. В 1925 закінчила Центр. театр. технікум (Москва). В 1926—28 — солістка концертної трупи М. Карі-Якубова (згодом Держ. концертно-етнографічний ансамбль, Ташкент). У 1928—34 виступала в муз. театрах Коканда, Андижана, Самарканда та ін. З 1936 — солістка Узб. держ. філармонії, в 1941—69 — худож. керівник і солістка муз. ансамблю (Ташкент).

Створила жанр пісенно-танц. мініатюри. У її репертуарі — програми «Пісні і танці народів СРСР» та «Пісні і танці народів світу» (понад 500 пісень 86 мовами). Одна з перших демонструвала узб. мистецтво за рубежем. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ТАМАРИ́КС, тамариск (Tamarix) — рід рослин родини тамариксових. Кущі (1—3 м заввишки) або невеликі дерева (6—8 м заввишки) з дрібними лусковидними листками. Квітки здебільшого дрібні, білі, рожеві або фіолетові, зібрані в довгі китиці. Плід — коробочка. Понад 50 видів, поширених переважно в пустелях, напівпустелях і степах Пд. Європи, Азії та Африки. В СРСР — 25 видів, з них на Україні — 4. Т. використовують для закріплення пісків і як паливо. Рослини містять дубильні і фарбувальні речовини. Медоноси. На Україні найпоширеніший Т. г а л у з и с т и й (T. ramosissima) — росте в південному Степу. Іл. с. 130.

ТАМАРИ́НД, індійський фінік (Tamarindus indica) — вічнозелене дерево родини *бобових*, до 40 м заввишки і до 3 м у діаметрі, з розлогою кроною. Листки чергові, перистороздільні. Квітки дрібні (1,5 см в діаметрі), жовтуваті з численними червоними жилками, в звисаючих китицях. Плід — біб. Батьківщина Т.— сухі савани Зх. Африки. В СРСР, в т. ч. в УРСР, Т. вирощують в оранжереях. Культивують Т. в усіх тропіч. країнах. Рослина лікарська, харчова, декоративна, технічна. Споживають Т. свіжим, переробляють на сік, джем, соуси, цукерки. Кисло-солодкий м'якуш плодів містить 30—40 % цукрів, органічні кислоти, білки, пектин, вітамін С, його застосовують як проносне у медицині. Деревина іде на виготовлення меблів, коліс, інструментів; листям вигодовують гусениць шовкопряда; з насіння одержують технічний крохмаль. Іл. с. 130.

А. П. Лебеда.

ТАМА́РОВА Ніна Василівна [3 (16).XI 1900, м. Новочеркаськ, тепер Ростовська область — 8.VII 1983, Харків] — рос. рад. актриса, народна арт. УРСР (з 1957). Сценічну діяльність почала 1920 в Новочеркас. міському театрі. Працювала в театрах Ростова-на-Дону, Вітебська, Орджонікідзе, Калініна. В 1933—38 — у драм. театрі в Курську. В 1938 — 83 — актриса Харків. рос. драм. театру ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Маша («Три сестри» Чехова), Олена («Діти сонця» М. Горького), Горєлова («За тих, хто в морі» Лавреньова), Діана («Собака на сіні» Лопе де Вега). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

К. О. Силіна.

ТАМБО́В — місто, центр Тамб. обл. РРФСР. Розташований на лівому березі р. Цни (бас. Волги). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, пристань, аеропорт. 286 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські р-ни. Засн. 1636 як фортеця Симбірської укріпленої лінії для захисту Рос. д-ви від наскоків крим. і ногайських татар. З 1796 Т.— центр губернії. В 1830 в Т. відбувся «холерний бунт» (див. «*Холерні бунти*»). Перший марксистський гурток організовано 1896. Рад. владу встановлено 31.I (13.II) 1918. В період ліквідації *антоновщини* (1920—21) в Т. містився штаб рад. військ. З 1937 Т.— обл. центр. У Т. розвинуті хімічне машинобудування та металообробка (заводи: «Комсомолець», по виробництву підшипників, технологіч. устаткування, рем.-підшипниковий, «Ревтруд», вагонорем. та ін.). Підприємства хім. (барвники, гумотех. і гумоазбестові вироби), швейної, взут., харч. та буд. матеріалів пром-сті. ТЕЦ. У Т.— ін-ти: хім. машинобудування та пед., філіал Моск. ін-ту культури, 9 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-ти гумотех. машинобудування та хімікатів для полімерних матеріалів. Театри: драматичний, ляльок; філармонія. Краєзнавчий музей, картинна галерея.

ТАМБО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 27.IX 1937. Площа 34,3 тис. км². Нас. 1338 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас. — 52 %. Поділяється на 23 райони, має 8 міст і 13 селищ міського типу. Центр — м. *Тамбов*. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1967).

Т. о. займає центр. частину Оксько-Донської рівнини. Клімат помірно континентальний. Середня т-ра січня — 10,5, —11,5°, липня +19,5, +20,5°. Опадів 450—500 мм на рік. Річки належать до бас. *Волги* (Цна з прит. Челнова, Керша, Кашма) та *Дону* (Воронеж, Ворона, Савала, Битюг, Матира). Т. о. розташована в лісостеповій зоні. Грунти чорноземні, сірі лісові, по долинах річок — алювіально-лучні. Під лісом (сосна, дуб, береза, осика, вільха, липа, клен, ясен) понад 10 % тер. області.

Енергетика області базується на довізному паливі (ТЕЦ — в Тамбові, Котовську, Мічурінську та ін.). Серед галузей важкої промсті провідне значення має машинобудування і металообробка (виробн. хім. обладнання, комплектуючих деталей та зап. частин до автомобілів і тракторів, обладнання для текст. пром-сті, приладів, побутових холодильників, ковальсько-пресових машин). Гол. центри: Тамбов, *Мічурінськ*, Моршанськ, Первомайський, Кірсанов, Расказово. Розвивається хім. (виробн. барвників, гумотех. і гумоазбестових виробів, лаків, мінеральних добрив) та легка (виробн. вовняних тканин, трикотажних, шкіряних, хутрових і швейних виробів, взуття) пром-сть. Підприємства цих галузей розміщені в Тамбові, Котовську, Уварово, Моршанську, Мічурінську, Кірсанові. Харч. пром-сть базується на переробці місц. с.-г. сировини і представлена цукр., м'ясною, борошно-круп'яною, маслосироробною, олійною, консервною та ін. галузями. Виробн. цегли, збірного залізобетону тощо. С. г. має зерново-тваринницький напрям. Вирощують пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку, зернобобові; з тех. культур — цукр. буряки, соняшник, картоплю. Значні масиви садів (на Зх. області). Скотарство мол.-м'ясного напряму; свинарство, вівчарство, птахівництво. На індустр. основі діють міжгосп. спеціалізовані тваринницькі комплекси. Зх. частину тер. області перетинає електрифікована магістраль Москва — Рязань — Мічурінськ — Воронеж — Ростов-на-Дону, від неї відходять лінії: Ряжськ — Моршанськ — Пенза, Мічурінськ — Тамбов — Кірсанов — Саратов та ін. Найважливіші автомагістралі: Москва — Мічурінськ — Тамбов — Волгоград, Тамбов — Кірсанов — Пенза, Тамбов — Липецьк та ін. У Тамбові — аеропорт. У Т. о.— 5 вузів (Тамбов, Мічурінськ), 26 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-ти гумотех. машинобудування та хімікатів для полімерних матеріалів — у Тамбові, Всесоюзний н.-д. ін-т садівництва та Центр. генетична лабораторія ім. І. В. Мічуріна — в Мічурінську. 8 музеїв: краєзнавчі (в Тамбові, Кір-

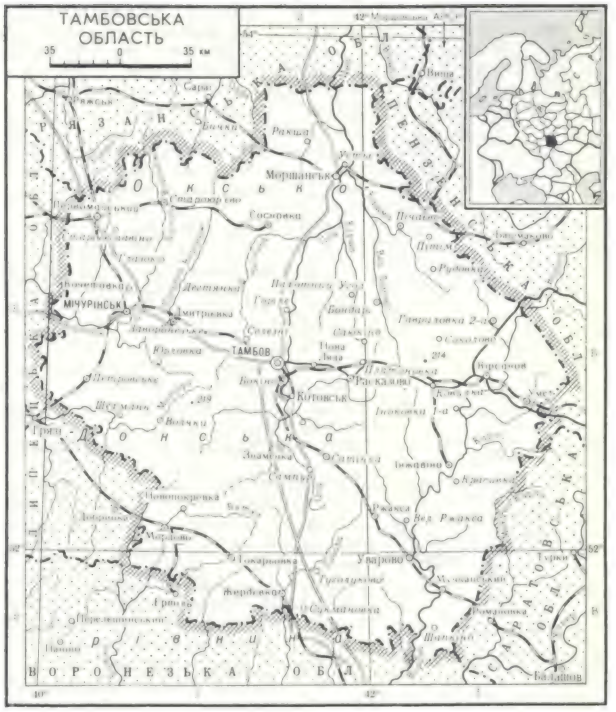

О. І. Таманян. Площа В. І. Леніна в Єревані. 1926—50.

Тамаринд. Гілка з плодами.

Виконавець на **тамбурині.**

Тамарикс галузистий:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка;
3 — насінина.

санові, Мічурінську, Моршанську); Будинок-музей І. В. Мічуріна (Мічурінськ), картинна галерея в Тамбові та ін. Театри: драм. та ляльок, філармонія — у Тамбові, драматичний театр — у Мічурінську. На території Т. о.— 8 санаторіїв.

ТА́МБУР (франц. tambour, букв. — барабан, з араб.) — 1) Те саме, що й *барабан* в архітектурі. 2) Приміщення між зовнішніми і внутрішніми вхідними дверима (прорізами) у будинках, залізничних вагонах, камерах тощо. Призначене, як правило, для захисту внутр. приміщення від безпосереднього проникнення зовн. повітря. 3) Спосіб в'язання або вишивання (петля в петлю).

ТАМБУ́Р — щипковий музичний інструмент з корпусом грушоподібної форми, довгою шийкою і трьома струнами; інша назва — танбур.

ТАМБУРИ́Н (франц. tambourin, італ. tamborino) — 1) Циліндричної форми, невеликого діаметру барабан (висота понад 1 м) з 2 шкіряними мембранами. За місцем походження (Прованс, Франція) наз. провансальським. 2) Старовинний танок провансальського походження у дводольному метрі (2/2, 2/4). Виконувався в супроводі флейти і Т. 3) У літературі тамбурином іноді називають *бубон*.

ТАМГА́ (тюрк. і монг.— тавро) — 1) Тотемний (див. *Тотемізм*) родовий (а згодом сімейний) знак власності, яким народи, переважно кочовики, Центр. Азії, Сибіру, Серед. Азії, Причорномор'я позначали зброю, худобу, гончарні вироби, килими тощо. Пізніше Т. була також особистим знаком, що відповідав гербу, печатці, підпису. 2) Внутрішнє торговельне *мито* (звідси російське слово «таможня» — митниця), що існувало на Русі з часів панування *Золотої орди* до середини 18 ст. Мито брали у зв'язку з тавруванням товару.

ТАМЕРЛА́Н (1336—1405) — середньоазіатський держ. діяч, полководець. Див. *Тімур*.

ТАМІ́ЛИ — народ у Пд. Азії. Живуть в Індії (46 млн. чол., переважно в шт. *Тамілнад*; 1980, оцінка), Шрі-Ланці, Малайзії, Бірмі, Сінгапурі, Австралії і Океанії. Заг. чисельність — 50,5 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *тамільською мовою*. За релігією більшість Т.— індуїсти, частина — мусульмани. В 3 ст. до н. е. були відомі тамільські д-ви Чола, Чера і Пандья. В 14 ст. Тамілнад («земля тамілів») став частиною імперії Віджаянагар. У 17 ст. він розпався на ряд князівств. Осн. заняття сучасних Т.— землеробство, рибальство, ремесла. У Т. існує давня література; з мистецтв розвинуті архітектура, дрібна бронзова пластика, народний театр.

ТАМІЛНА́Д (до 1969 — Мадрас) — штат на Пд. Індії. Омивається водами Бенгальської зат. Індійського ок. Площа 130 тис. км². Нас. 41,2 млн. чол. (1971), гол. чин. *таміли*. Адм. ц.— м. Мадрас. Більшу частину території займає приморська рівнина (*Коромандельський берег*), на Зх.— Східні Гати. Клімат тропічний, мусонний. Поширені листопадні тропічні ліси. Основа економіки — с. г., зокрема землеробство. З прод. культур вирощують рис, пшеницю, кукурудзу, просо, бобові; з тех.— арахіс (за збором Т. посідає провідне місце в країні), бавовник, цукр. тростину, каучуконоси, каву, чай та ін. Овочівництво. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Рибальство. В лісах — заготівля деревини. На узбережжі — випарювання солі з мор. води. Видобувають буре вугілля, боксити, магнезит. Провідна галузь обробної пром-сті — текстильна. Підприємства маш.-буд., металург., хім., цем., шкіряної та ін. галузей. При сприянні СРСР збудовано пром. комплекс Нейвелі (видобування вугілля, ТЕС, нафтопереробка, хім. виробництво тощо) та з-д по виробн. алюмінію. Значна харчосмакова (цукр., олійна, тютюнова) пром-сть. Розвинуті кустарні промисли. Гол. промисловий центр і морський порт — Мадрас.

ТАМІ́ЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — література *тамілів*. Рання літ. традиція («поезія сангі») представлена поетичними збірками поч. н. е. «Вісім антологій» і «Десять пісень». Найвідомішими до серед. 1-го тис. були збірки афористичної поезії «Тірукурал» і «Наладіяр», у 2-й пол. 1-го тис.— п'ять епічних поем — «Повість про браслет» (бл. 7—9 ст.), «Перли» (8—9 ст.) та ін. Поема «Рамаяна» Камбана, чи «Камбарамаяна» (10—11 ст.), не відступаючи від сюжетної канви, відображала тамільський нац. життя й побут, заклала основи світської поезії. В 7—8 ст. виникла гімнова поезія реліг.-реформаторського вішнуїтського (див. *Вішнуїзм*) руху бхакті. В 10 ст. Надамуні зібрав вірші 12 вішнуїтських поетів-святих (альварів) в антологію «4 000 священних гімнів», яку вважають вішнуїтською ведою. Шіваїтську поезію в 11 ст. об'єднав Намбі в 12 «Священних збірок». Пізніше виділяються представники світської поезії Оттаккуттан (12 ст.), Пухаженді (13—14 ст.), реліг. поети Арунагірі (15 ст.), Шівапрахасар (17 ст.), Тайюманавар (18 ст.). В 19 ст. з'явилася тамільська преса (1831 — перший журнал у Мадрасі). Оновлюється традиційна поезія. Зачинателем сучасної тамільської прози виступив С. Веданаягам Піллаї (1826—89), автор першого в Т. л. роману «Історія Пратапа Мудаліяра» (1879). Серед ін. романістів кін. 19 — поч. 20 ст.— Б. Раджам Аїяр, С. М. Натеса Састрі, А. Мадавія, автори антиколоніальних оповідань — А. Мадавія, С. Айєр, Суппіраманія Бараді. В основі прозових творів — просвітительський реалізм. Сундарам Піллаї (1855—97) створив першу тамільську п'єсу «Манонманіям» (1891).

В поезії поч. 20 ст. визначне місце належить Суппіраманії Бараді, у віршах якого зазвучали патріотичні, антиколоніальні, антифеод. мотиви. Поет привітав Велику Жовтн. соціалістичну революцію (вірш «Нова Росія», 1918). У розвитку сучасної л-ри велика роль належить літ.-худож. журналам «Ананда Віхадан», «Калькі» та ін., заснованим у 20—40-х рр. Прозаїк Калькі утвердив жанр істор. роману («Улюблений син Кавері», 1947—48, та ін.), досяг великих успіхів у соціальному романі («Шум хвиль», 1953). З широко популярними романами на актуальні теми виступали також Р. А. Махадеван, М. Варадараджан, Д. Джеякандан (повісті, роман «Різний час, різні люди», 1973). Поряд з Калькі значний вклад у розвиток жанру оповідання внесли Пудумеїпіттан, Ахілан, К. В. Джаганнадан, М. П. Сомасундарам, Г. Ажахірісамі, Д. Джеякандан та ін. Розвивається драматургія (Б. С. Рамайя та ін.). Таміл. мовою перекладено багато творів світової класики, в т. ч. рос. і рад. л-ри. Розвивається літ.-худож. критика, дит. л-ра. В перекладі укр. мовою опубл. окремі оповідання тамільських письменників («Всесвіт», 1976, № 12) та вірші С. Бараді («Всесвіт», 1982, № 12). Рос. мовою видано вибрані поезії С. Бараді, романи й повісті Калькі, Д. Джеякандана, Пудумеїпіттана, поезії й оповідання в багатьох збірниках, літ.-критичні праці (М. Варадараджана та ін.).

Літ.: Смирнова И. Краткий очерк развития тамильской литературы (до конца XIX в.). В кн.: Литературы Индии. М., 1958; Макаренко В. А. Тамильская литература. В кн.: Литература Востока в новейшее время. 1917—1945. М., 1977; Варадараджан М. Тамильская литература. В кн.: История индийских литератур. Пер. с англ. М., 1964.

В. П. Макаренко.

ТАМІ́ЛЬСЬКА МО́ВА, таміж — мова *тамілів*. Належить до *дравідійських мов*. У Т. м. розрізняють 5 тер. діалектів, у т. ч. цейлонський (ланкійський), а також кілька соціальних, серед яких особливо вирізняється діалект брахманів. Давня писемна літ. Т. м. канонізована в граматиці Павананді «Наннул» (13 ст.). Тепер розрізняють класичну й сучасну літ. мову. Розмовна Т. м. поширена в усному спілкуванні тамілів, вона істотно відрізняється від писемної. Останнім часом виявляється тенденція до зближення літ. і розмовної Т. м. Характерні риси Т. м.: розрізнювання коротких і довгих голосних, наявність ретрофлексних приголосних. Типологічна будова — суфіксально-аглютинативна. Для Т. м. використовують *складове письмо*, що походить від *брахмі*. На Т. м. є багата *тамільська література*.

Літ.: Андронов М. С. Разговорный тамильский язык и его диалекты. М., 1962; Андронов М. С. Грамматика тамильского языка. М., 1966.

В. П. Макаренко.

ТАММ Ігор Євгенович [26.VI (8.VII) 1895, Владивосток — 12. IV 1971, Москва] — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (з 1953). Закінчив Моск. ун-т (1918), з 1919 викладав фізику у вищих навч. закладах Сімферополя, Одеси і Москви. В 1924—41 та з 1954 працював у Моск. ун-ті. Одночасно з 1934 — у Фіз. ін-ті АН СРСР. Осн. праці — з квантової механіки та її застосувань, теорії випромінювань,

теорії косміч. проміння і взаємодії ядерних частинок. Побудував квантову теорію розсіяння світла у твердих тілах і теорію розсіяння світла електронами. Створив спільно з С. П. Шубіним (1908—38) теорію фотоефекту в металах, 1937 спільно з І. М. *Франком* — теорію випромінювання електрона, який швидко рухається в середовищі (див. *Черенкова — Вавилова випромінювання*). Працював також над проблемами керованих термоядерних реакцій. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1953. Нобелівська премія, 1958.

ТА́ММАН (Tammann) Густав Генріх Йоганн Аполлон (9.VI 1861, м. Ямбург, тепер Кінгісепп Ленінгр. обл.— 17.XII 1938, Геттінген) — нім. фізикохімік, іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1912), іноз. почесний член АН СРСР (з 1927). Закінчив 1882 Дерптський (тепер Тартуський) ун-т, в якому викладав (з 1892 — професор). У 1903—30 — професор ун-ту в Геттінгені. Основні праці Т. присвячені органічній і фіз. хімії. Вивчав фіз.-хім. властивості розчинів. Відкрив поліморфні модифікації льоду, розробив теорію кристалізації. На основі цієї теорії розвинув положення про те, що скло є переохолодженою рідиною з великою в'язкістю. Встановив діаграми стану багатьох металевих систем.

ТАММЕРФО́РСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП (1905) — див. *Перша конференція РСДРП*.

ТА́ММСААРЕ Антон [справж. прізв.— Хансен; 18 (30).I 1878, волость Альбу, тепер Пайдеського р-ну Ест. РСР —1.III 1940, Таллін] — ест. письменник. Друкуватися почав 1900. Повісті «Два подружжя і одинокий» (1902), «Старики і молоді» (1903), роман «Хазяїн з Кирбоя» (1922) — про життя ест. селян. В 5-томній епопеї «Правда і справедливість» (1926—33) показав процес розвитку і виродження ест. буржуазії. В сатиричному романі «Новий Нечистий з Пекла» (1939) і в п'єсі-памфлеті «Королю холодно» (1936) викривав експлуататорський лад. Відомий також як перекладач та автор літ.-критичних статей.

ТАММУ́З (Думузі) — в реліг. віруваннях *Шумеру, Вавілонії* та *Ассирії* — бог родючості, що вмирає і воскресає щороку. Відповідає фінікійському богові *Адонісу*.

ТА́МПЕРЕ, Таммерфорс — місто на Пд. Фінляндії. Розташоване на р. Кокемяен-Йокі, між озерами Нясіярві та Пюхяярві. Вузол з-ць і автошляхів, порт. 165,5 тис. ж. (1978). Друге за пром. значенням і кількістю жителів після Хельсінкі місто країни. Підприємства маш.-буд., целюлозно-паперової, хім., шкіряно-взут., текст., харч. пром-сті. ГЕС. Ун-т (з 1925), технологічний ін-т, обчислювальний центр. Музей В. І. Леніна. В Т. 1905 проходила *Перша конференція РСДРП*, 1906 — Перша конференція військ. і бойових орг-цій РСДРП. Т. вперше згадується в джерелах 1405. Т.— місто-побратим Києва (з 1961).

ТАМПЛІЄ́РИ (франц. templiers, від temple — храм), храмовники — члени католицького *духовно-лицарського ордену*, заснованого в Єрусалимі франц. лицарями бл. 1118—19 для зміцнення й розширення держав хрестоносців і захисту т. з. святих місць. Т. брали активну участь у *хрестових походах* 12—13 ст. Орден Т. завдяки пожалуванням і пожертвуванням став одним з найбільших феод. власників на Бл. Сході і в Європі. Місц. підрозділи («провінції») Т. існували в багатьох європ. д-вах. Наприкінці 13 ст. Т. остаточно переселилися в Європу, гол. чин. до Франції. В 1307 франц. король Філіпп IV, прагнучи заволодіти багатствами ордену, звинуватив Т. у *єресі* й конфіскував їхні численні маєтності. Майже всіх Т. було заарештовано, піддано жорстоким тортурам і спалено (1310). У 1312 *папа римський* Климент V офіційно скасував орден тамплієрів.

ТАМПОНА́ЖНИЙ ЦЕМЕ́НТ (від франц. tampon — заглушка) — цемент, призначений гол. чином для тампонування (цементування) нафтових і газових свердловин; різновид *портландцементу*. Виготовляється сумісним поме́лом *клінкеру* і гіпсу (іноді з спец. добавками). Відзначається високою міцністю у початкові строки тверднення, його марки за міцністю на стиск 400 і 500. Т. ц. у вигляді *пульпи* (без піску, 40—50 % води) нагнітають у свердловини насосами.

ТАН — династія імператорів у Китаї 618—907. Засн. феодалом з пров. Шаньсі Лі Юанем. За правління династії, що прагнула до централізації країни, об'єднаної 628 після придушення сел. повстань і сепаратистських феод. сил, Китай перетворився на одну з наймогутніших д-в Азії. Зміцніла центр. влада, було удосконалено військ. орг-цію, широко розвинулося надільне землекористування. До серед. 8 ст. дин. Т. проводила агресивну зовн. політику. З серед. 8 ст. почався занепад імперії Т. На тер. Китаю вдерлися кочові племена. Посилення феод. експлуатації та розорення селянства привело до сел. війни 874—901, що прискорило падіння династії і розпад Китаю на кілька феод. володінь.

ТА́НА — озеро на Сх. Африки, в Ефіопії. Лежить у тектонічній улоговині на *Ефіопському нагір'ї*, на вис. 1830 м над р. м. Площа змінюється по сезонах від 3100 до 3600 км². Глиб. до 70 м. Багато островів. Живлення за рахунок численних приток; з Т. витікає р. Аббай (Голубий Ніл). Рибальство. Судноплавство.

ТА́НА — давнє місто, торговий центр у районі сучасного м. Азова, на лівому березі Дону. Вперше згадується в кін. 12 ст. як торг. поселення венеціанських і генуезьких купців. З Т. йшли торг. шляхи на Волгу, в Серед. Азію і Китай, на Пн. Кавказ, у Закавказзя, Іран і араб. країни. В кін. 14 ст. Т. зазнала навали *Тімура*. Після 1475 потрапила під владу турків і незабаром перестала існувати.

ТАНА́ГРА — давньогрец. місто в Беотії (Середня Греція). Її руїни знаходяться поблизу сучасного міста Т. В 4—3 ст. до н. е. в Т. виготовляли високохудожні, витончених форм розмальовані теракотові статуетки. Вони зображують головним чином юних. сповнених жіночості й задуми, вродливих дівчат; трапляються різні сюжети з повсякденного життя і міфологічні персонажі. Багато таких творів знайдено під час розкопок у містах Пн. Причорномор'я, Мермегії (поблизу сучас. Керчі), Тіри (тепер м. Білгород-Дністровський). Статуетки з Т. зберігаються в музеях СРСР, зокрема України.

І. Є. Тамм.

ТА́НАЇС (Τανάϊς) — давньогрец. назва ріки Дон. За свідченням Плутарха, Т. мав також назву Амазонська ріка (ріка *амазонок*). Як водний торг. шлях давніх греків відомий з 7 ст. до н. е. В дельті Т. було м. *Танаїс*.

ТА́НАЇС — давнє греко-меотосарматське місто в дельті Дону, що входило до складу *Боспорської держави*; тепер городище на правому березі пн. протоки дельти Дону — Мертвого (або Гнилого) Дінця біля с-ща Недвиговки Ростов. обл. Виник у 1-й пол. або в серед. 3 ст. до н. е. *Страбон* повідомляє, що Т. заснували греки, які володіли Боспором. У кін. 1 ст. до н. е. Т. відокремився від Боспорської д-ви. За наказом боспорського царя Полемона I місто було розгромлено й повернуто Боспору. 2 ст. — 1-а пол. 3 ст. н. е.— період найбільшого розквіту міста. Бл. серед. 3 ст. Т. зруйнували *готи*. На кін. 4 ст. місто остаточно занепало. Матеріали розкопок (почалися 1853, систематично провадяться з 1955) свідчать, що Т. було великим торг. і виробничим центром. Населення Т. було мішане: поряд з греками (еллінами) жили т. з. танаїти — вихідці з навколишніх племен *меотів* і *сарматів*. Відповідно до наявності в місті двох етнічних груп в Т. існували два найвищі урядовці — еллінарх і архонт танаїтів. Крім того, в

Танагра. Статуетка «Дівчина». Теракота. 4—3 ст. до н. е. Київський музей західного та східного мистецтва.

Тампере. Панорама міста.

І. В. Тананаєв.

С. І. Танєєв.

К. Танге Бібліотека університету Ріккйо в Токіо. 1957—61.

Т. був намісник боспорського царя. В культурі Т. поєднувалися грец. і місц. елементи. З 1961 на місці Т.— заповідник і музей.

Літ.: Книпович Т. Н. Танаис. М.— Л., 1949; Шелов Д. Б. Древний город Танаис. Одесса, 1961.

ТАНА́КА Гіїті (6.III 1863, Хагі — 29.IX 1929, Токіо) — япон. держ. і військ. діяч, генерал, барон (1920). З вересня 1918 до червня 1921 та з вересня 1923 до січня 1924 — військ. міністр. Був одним з гол. керівників япон. воєнної інтервенції на Далекому Сході. З квітня 1927 до липня 1929 — прем'єр-міністр, міністр закорд. справ і міністр колоній. Проводив реакційну внутрішню та агресивну зовнішню політику. В дипломатичній л-рі з ім'ям Т. пов'язують секретний документ (т. з. меморандум Т., вперше опублікований 1929 в кит. журналі), який проголосив основою зовн. політики Японії агресію проти Китаю, СРСР та ін. країн.

ТАНАНА́ЄВ Іван Володимирович [н. 21.V (4.VI) 1904, с. Серпове, тепер Моршанського р-ну Тамб. обл.] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. політехнічний інститут (1925), в якому працював до 1934. З 1935 — в Ін-ті загальної та неорганічної хімії ім. М. С. Курнакова АН СРСР. Гол. редактор журналу «Неорганические материалы» (з 1965). Осн. праці присвячені неорганічній і аналітичній хімії рідкісних елементів, особливо їхнім фторидам, фероціанідам і фосфатам, а також застосуванню і подальшому розвиткові фізико-хім. аналізу неорганічних систем, гол. чин. тих, що мають значення в матеріалознавстві. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951, 1971. Золота медаль ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР, 1973.

Літ.: Жукова Л. М., Семенова С. В. Иван Владимирович Тананаев. Биобиблиографический указатель. М., 1979.

ТАНАНА́ЄВ Микола Олександрович [6 (18).V 1878, с. Серпове, тепер Моршанського р-ну Тамб. обл.— 7.VI 1959, Свердловськ] — рад. хімік. Член КПРС з 1948. Закінчив Юр'євський (тепер Тартуський) ун-т (1908). Професор Київ. (1921—37) і Уральського (з 1938) політехнічних ін-тів. Т.— один з організаторів дослідного відділу на хім.-технологічному факультеті Київ. політехнічного ін-ту. Осн. праці присвячені аналітичній хімії. Розробив *краплинний аналіз*, дробний аналіз і безстружковий метод аналізу. Автор ряду підручників та монографій, перекладених багатьма мовами світу. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

ТАНАНАРІ́ВЕ — друга назва столиці Мадагаскару. Див. *Антананаріву*.

ТАНАТА́Р Йосип Ісакович [17 (29).IX 1880, м. Мелітополь, тепер Запоріз. обл. УРСР — 13.XII 1961, Дніпропетровськ] — укр. рад. геолог. У 1903 закінчив Катеринославське гірниче уч-ще (з 1912 — Катеринославський, тепер Дніпроп. гірничий інститут). Працював там же асистентом, з 1913 — професор. Проводив геол. дослідження на Кавказі, в Донбасі, в межах *Курської магнітної аномалії* та ін. районах. Осн. праці — з питань геохімії та петрографії *Криворізького залізорудного басейну*. Автор кількох підручників і посібників з геології.

ТАНАТА́Р Севастян Мусійович [7(19). X 1849, Одеса — 30.XI (13. XII) 1917, там же] — укр. хімік. Закінчив Новоросійський ун-т (Одеса, 1872). Професор цього ж ун-ту (з 1896). Працював у галузі органічної, неорганічної і фіз. хімії. У 1880 показав, що фумарова і малеїнова к-ти дають при окисленні дві ізомерні (див. *Ізомерія*) оксикислоти (виноградну й мезовинну). В 1895 здійснив перетворення триметилену на пропілен при високій т-рі. Відкрив сполуки пероксиду водню з Na_2CO_3 (1899), Na_2SO_4 (1901) та ін. солями, а також з сечовиною (1908).

ТАНА́ТОС (Фанатос; Θάνατος) — у грец. міфології бог смерті, син *Нюкти*, брат-близнюк *Гіпноса*. Мав залізне серце. Серед богів він один не любив дарів. Зображували Т. похмурим чоловіком у чорній кареї, з крилами й мечем, яким він уражав людей, коли наставав час їхньої смерті.

ТАНАТОЦЕНО́З (від грец. θάνατος — смерть і κοινός — загальний) — скупчення загиблих внаслідок стихійного лиха (повені тощо) організмів (чи їхніх решток) або концентрування решток річковою течією. Термін «танатоценоз» іноді вживають як синонім *некроценозу*.

ТА́НГА — місто на Сх. Танзанії, адм. ц. обл. Танга. Порт на узбережжі Індійського ок., залізнична станція. Бл. 84 тис. ж. (1977). Окремі підприємства металообр., металург., деревообр., текст. і харч. пром-сті. Центр с.-г. району по вирощуванню сизалю.

ТАНГАНЬЇ́КА — озеро у Сх. Африці, в межах Заїру, Бурунді, Танзанії та Замбії. Довж. 650 км, шир. 40—80 км. Площа 32,9 тис. км², глиб. до 1470 м. Лежить у тектонічній улоговині на вис. 773 м над р. м. Улоговина складається з двох басейнів — пд. і пн., розділених підводним підняттям. Береги переважно високі, стрімкі. Приймає багато приток., з Т. витікає р. Лукуга (бас. Конго). Для Т. характерні багаторічні коливання рівня — до 4 м. Сезонні коливання т-ри спостерігаються до глибини 400 м; на поверхні т-ра води від +23° до +27°. Бувають *сейші*. Фауна озера дуже різноманітна, зокрема 250 видів риб, з них 190 — *ендеміки*. Водяться крокодили; багато птахів. Рибальство. Судноплавство. На берегах Т.— порти Бужумбура (Бурунді), Кігома (Танзанія), Мпулунгу (Замбія), Калеміе (Заїр).

ТА́НГЕ Кендзо (н. 4. IX 1913, м. Імабарі) — япон. архітектор. У 1938 закінчив Токійський ун-т. Серед творів — меморіальний комплекс Миру в Хіросімі (1949—56), Аудиторіум у м. Мацуямі (1952—53), ратуші в Токіо, Імабарі, Курайосі, Курасікі, Сімідзу (1952—60), б-ки в Хіросімі й Токійському ун-ті (1953—61), Меморіальний зал Суомі в Нагої (1956—57); центри: мистецтв Согуецу в Токіо (1956—58), культури в Нітінані (1960—63). Під керівництвом Т. було здійснено ряд архіт. і містобудівних проектів, серед них — комплекс спортивних споруд для Олімпійських ігор у Токіо (1961—64), спорт. центр і аеропорт у Кувейті (1969); вокзал у м. Скоп'є (1970), комплекс споруд «ЕКСПО-70» в м. Осаці; ген. плани нових і реконструкція старих (Хіросіма, Скоп'є, Кіото, Сан-Франціско) міст. Іл. див. також на окремому аркуші до статей *Архітектура*, т. 1, с. 224—225; *Японія*, т. 12.

Тв.: Рос. перекл.— Архитектура Японии. М., 1976. *О. П. Силин.*

ТА́НГЕНС (від лат. tangens — дотичний) — одна з *тригонометричних функцій*, позначається tg.

ТА́НГЕНСІВ ТЕОРЕ́МА — теорема про співвідношення між двома сторонами довільного *трикутника* і тангенсами півсуми й піврізниці протилежних до них кутів:

$$\frac{a+b}{a-b}=\frac{\operatorname{tg}\frac{A+B}{2}}{\operatorname{tg}\frac{A-B}{2}},$$

де a і b — сторони трикутника, A і B — протилежні до них кути. Ця формула наз. формулою Регіомонтана.

ТА́НГО (ісп. tango) — бальний парний танець. Муз. розмір $^2/_4$. Темп повільний. В історії його розвитку розрізняють три різновиди: 1) андалузьке Т.— жартівлива, іноді сатирична вулична пісенька, популярна в 50—80-х рр. 19 ст. у Севільї. Має спільне джерело з кубинською *хабанерою*. У 80-х рр. 19 ст. поширилося в Аргентині. 2) Креольське Т.— спочатку пісня, потім парний танець (партнери танцювали окремо один від одного). Виникло у 80-х рр. 19 ст. від кубин. хабанери та аргент. мілонги. 3) Аргентінське Т.— з'явилося в кін. 90-х рр. 19 ст. внаслідок зміни хореографії креольського Т. (партнери танцювали разом). Популярними авторами Т. були А. Вільольдо, Х. Мальо, Х. Мартос Родрігес (автор відомого Т. «Кумпарсіта»). Аргентінське Т., удосконалене паризькими хореографами, в 20 ст. поширилося по всьому світу.

ТА́НЕЦЬ (польс. taniec, від нім. Tanz) — вид мистецтва, в якому засобами створення худож. образу є рухи й положення тіла танцівника. Мистецтво Т. розкриває духовний світ людини, є важливим засобом ідейно-емоційного впливу. У Т. велике значення мають гармонійність рухів і поз, пластична виразність і міміка, темп і ритм руху, просторовий малюнок, композиція. Т. тісно пов'язаний з музикою і костюмом. Зміст Т. зумовлений побутом, працею, етнографічними особливостями того чи ін. народу. Виник у найдавніші часи з рухів і жестів, пов'язаних з трудовими процесами і емоційними враженнями від навколишнього світу. Поступово рухи змінювались, художньо узагальнювались, формувалося мистецтво Т.— один з видів

народної творчості. Т. спершу був пов'язаний з *піснею*. В процесі еволюції відокремився у самостійний вид мистецтва. В кожного народу склалися певні танц. традиції, хореографічна мова і пластична виразність, способи співвідношення рухів і музики. На цій основі формувалися *бальний танець* і професійний сценічний. Склалися різні танц. системи, напр. європ. класичний Т. (див. *Балет*), танц. системи народів країн Азії, Африки тощо. Найдавніші танці укр., рос., білорус. та ін. слов'янських народів наз. *хороводами*. Виконання їх було пов'язане з *обрядами*, текст, музика і хореографія перебували в органічній єдності. В хороводах відображаються трудові процеси («шевчики», «бондарі», «ковалі», «косарі», «сівачі»), родинно-побутові стосунки (подоляночка, нелюб), явища природи («А вже весна») та ін. Укр. побутові танці (*«метелиця», гопак, козачок, коломийки, «гуцулка»*) виникли і розвинулися в період становлення укр. народності на основі хороводів на побутову тематику. Різноманітні за хореографічним малюнком, вони будуються на одних і тих самих танц. рухах (перемінний крок, присядки, дрібушки, вихилясники, тинки тощо). Залежно від змісту й характеру Т. рухи виконуються широко й повільно (в гопаку), дрібно і швидко (в козачку). Сюжетні Т. тематично багатші: в них відбито трудову діяльність *(«лісоруби», «ковалі», «гречка»)*, народну героїку (*«опришки», гонта, аркан*), побут, явища природи, звички птахів і тварин («гусак», «козлик», «бичок») тощо. В них широко застосовується *пантоміма*. У сучас. профес. хореографії утвердився новий жанр — сценічний нар. танець, який пропагують *ансамблі пісні і танцю*, зокрема *Ансамбль танцю УРСР* імені П. П. Вірського.

Відбувається взаємозбагачення танц. культури народів СРСР. Загальновідомими стали Т.— камаринська (рос.), гопак (укр.), лявониха (білорус.), лезгинка (лезгин.), молдовеняска (молд.) та ін. Укр. нар. Т. широко використовувались у виставах укр. труп. Розвиваючи традиції укр. нар. Т. і спираючись на здобутки класичної спадщини, рад. хореографи створили вистави, які стали зразками укр. хореографічної класики. Див. також *Хореографія*.

Літ.: Українські народні танці. К., 1962; Добровольская Г. Танец. Пантомима. Балет. Л., 1975.

Р. А. Клявін.

ТАНЄЄВ Сергій Іванович [13 (25). XI 1856, Владимир — 6(19).VI 1915, Дютьково, поблизу м. Звенигорода, тепер Моск. обл., похований в Москві] — рос. композитор, піаніст, педагог, муз.-громадський діяч. Муз. освіту здобув у Моск. консерваторії (1866—75; клас фортепіано М. *Рубінштейна*, клас композиції П. *Чайковського*). З 1878 — викладач Моск. консерваторії (з 1881 — професор, 1885—89 — директор). Серед учнів — С. Рахманінов, О. Скрябін, Р. Гліер, С. Василенко, З. Паліашвілі. Т. брав діяльну участь в організації Нар. консерваторії у Москві (1906). У своїй багатожанровій творчості тяжів до філософсько-етичних проблем. Твори: опера «Орестея» (1894), кантати «Іоанн Дамаскин» (1884), «Після прочитання псалма» (1915), 4 симфонії, камерні ансамблі, хори, романси. Т. записав 27 укр. нар. пісень, 8 пісень обробив («Стоїть явір над водою», «Ой не рости, кропе», «На горі верба», «Вже сонце низенько» та ін.). Виступав з концертами в Харкові (1876, 1908) і Києві (1909).

Тв.: Учение о каноне. М., 1929; Подвижной контрапункт строгого письма. М., 1959.

Літ.: Бажанов Н. Танеев. М., 1971; Хопрова Т. А. Сергей Иванович Танеев. Л., 1980.

ТАНЖЕ́Р — місто на Пн. Марокко, адм. ц. провінції Танжер. Мор. порт на Гібралтарській прот., залізнична станція. Поблизу Т.— міжнар. аеропорт. 185,9 тис. ж. (1973). Т. засн. в кін. 2-го тис. до н. е. фінікійськими колоністами. З 1 ст. до н. е.— під владою Стародавнього *Риму*. В 5 ст. завойований *вандалами*, в 6 ст.— Візантією, на поч. 8 ст.— *арабами*. З 1471 — під владою Португалії (1580—1643 — під номінальною владою Іспанії), з 1661 — Англії. В 1684 возз'єднаний з Марокко, став однією з столиць Марокканської д-ви. В 1912 в результаті імперіалістичного поділу Марокко Т. з прилеглою територією (бл. 380 км²) було виділено в зону з спец. режимом. За конвенцією 1923, підписаною Францією, Великобританією, Іспанією, Т. проголошено міжнар. демілітаризованою нейтральною зоною. В 1940—45 Т. окупований Іспанією. Після проголошення незалежності Марокко (1956) Т. 1957 возз'єднаний з ним. У Т.— харч. (рибоконсервна, олійницька), текст. і цем. пром-сть. У порту Т. виділена особлива зона, в якій торг. операції не оподатковують. Музей, б-ка. Архіт. пам'ятки 14—18 ст.

ТАНЗА́НІЯ, Об'єднана Республіка Танзанія — держава у Сх. Африці. Складається з материкової частини (Танганьїка) і острівної (о-ви *Занзібар* і *Пемба*). На Сх. омивається водами Індійського ок. В адм. відношенні поділяється на 20 областей і одне місто, прирівняне до області.

Державний лад. Т.— республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. За конституцією 1977 глава д-ви і уряду — президент, який обирається населенням на 5 років. Законодавча влада належить президенту і парламенту — Нац. асамблеї (239 депутатів), строк повноважень якої 5 років; виконавча — президенту і урядові. З 1980 на острівній частині Т.— Занзібарі почала діяти власна конституція, за якою на островах законодавчу владу здійснюють президент і парламент— Рада представників з строком повноважень 5 років. Функції уряду виконує Революц. рада Занзібару.

Природа. Берегова лінія розчленована численними невеликими бухтами. Більшу частину тер. Т. займає плоскогір'я заввишки 1000—1500 м, над яким підносяться окремі столові гори та вулкани, серед них згаслий вулкан Кіліманджаро вис. 5895 м (найвища вершина Африки). Вздовж узбережжя — примор. рівнина. Поклади алмазів, золота, олова, вольфраму, гитану, поліметалевих, ніобієвих руд, рідкісноземельних металів, вугілля, слюди, оптичного кварцу, дорогоцінного каміння, апатиту, графіту, слюди, кам. солі, магнезиту та ін. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (жовтня) від +20 до +27°, найхолоднішого (липня) — від +12, +15° до +20, +22°. Опадів 500—1500 мм на рік. Річки переважно короткі, порожисті, найбільші з них — Руфіджі, Рувума і Пангані. На тер. Т. частково розташовані великі озера *Вікторія, Танганьїка, Ньяса* (Малаві). Поширені коричневочервоні, місцями червоно-бурі грунти; на великих висотах — гірські гумусно-фералітні грунти. На Зх. та Пд. переважають тропічні сухі листопадні рідколісся, в посушливих центр. і пн.-сх. районах — сухі низькотравні савани з акаціями та колючими чагарниками, на гірських схилах — вологі вічнозелені ліси, на узбережжі — мангрові ліси. У Т.— національні парки *Серенгеті*, Лейк-Маньяра та ін., резервати Гомбе, Меру, Кіліманджаро та ін.

Населення. Переважна більшість населення Т.— афр. народи, які говорять мовами *банту* (належать до мовної підгрупи бенуе-конго). Найчисленніші з них: *ньямвезі* (3,7 млн. чол., тут і нижче 1978, оцінка), *суахілі* (1,5 млн. чол.), хехе, бена, погоро (заг. чисельність — 1,2 млн. чол.), маконде (1 млн. чол.) та ін. Держ. мови — суахілі й англійська. Пересічна густота нас.— 19,2 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 10 %. Найбільші міста: *Дар-ес-Салам, Занзібар*, Танга, Мванза.

Історія. Корінним населенням Т. були народи, близькі до *бушменів*. На поч. нової ери тер. Т. зайняли

Герб Танзанії.

ТАНЗАНІЯ

Площа — 945,1 тис. км²
Населення — 18,1 млн. чол. (1980)
Столиця — м. Дар-ес-Салам

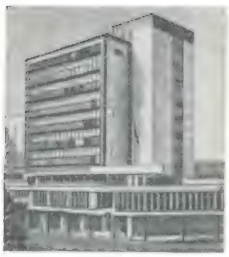

Адміністративний будинок у Дар-ес-Саламі. 60-і роки 20 ст.

банту і *нілоти*. В 7—8 ст. тер. Т. почали заселяти *араби*. В 16 ст. узбережжя і острови Т. були захоплені португальцями. В 18 ст. їх витіснили араби Оманського султанату. На поч. 19 ст. о. Занзібар і узбережжя Т. перебувало під владою султанатів Маскату. В 1856 внаслідок поділу Маскату утворився незалежний Занзібарський султанат. У 1884 материкову частину Т. захопила Німеччина. В 1890 Занзібар став англ. протекторатом. Після 1-ї світової війни 1914—18 материкова частина Т. (здобула назву Танганьїки) стала підмандатною тер. Великобританії, а після 2-ї світової війни 1939—45 — підопічною тер. ООН під англ. управлінням. Місц. населення вело постійну боротьбу проти колонізаторів (нар. повстання 1888—89, 1891—97, 1905—07), яка особливо посилилася після 2-ї світової війни. Боротьбу народу Танганьїки очолила партія Афр. нац. союз Танганьїки (ТАНУ; засн. 1954), на Занзібарі — Партія Афро-Ширазі (АШП; засн. 1957). 9.XII 1961 проголошено незалежність Танганьїки, 10.XII 1963 — Занзібару. В 1961 Танганьїка встановила дипломатичні відносини з СРСР. 12.I 1964 на Занзібарі відбулася антифеод. революція, в результаті якої султан був позбавлений влади і вигнаний з країни. 26.IV 1964 Танганьїка і Занзібар утворили Об'єднану Республіку Танзанія. В країні здійснюються прогресивні соціально-екон. перетворення. Зовн. політика Т. має антиімперіалістичний характер, базується на *непривєднання принципі*. Т. надає підтримку боротьбі народів Намібії і ПАР проти колоніалізму, расизму і апартеїду. З 1961 Т.— член ООН. Т.— член *Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*. Між Т. і СРСР підписано ряд угод про торг., культур., наук. співробітництво (1977), про повітр. сполучення (1978). Правлячою і єдиною партією в країні є Чама ча мапіндузі (Революційна партія), засн. 1977 на основі розпущених ТАНУ і АШП. Профспілкове об'єднання — Союз робітників Т. (засн. 1978).

Ю. І. Патлажан.

Господарство. Т.— агр. країна. Після проголошення незалежності відбулися значні соціально-екон. перетворення — закладено основи розвитку нац. економіки. Націоналізовано банки, страхові компанії та ін., під контроль д-ви перейшли земля, надра, ліси, транспорт, зв'язок, енерг. ресурси, окремі пром. підприємства, частина зовн. торгівлі, на селі створюються кооперативи (т. з. уджамаа). Проте іноз. капітал продовжує утримувати певні позиції в економіці країни. У с. г. створюється 36,1 % валового внутр. продукту і зайнято понад 80 % самодіяльного населення. В обробітку — менше 25 % придатної для цього землі. Основа

с. г.— землеробство. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1981): сизаль — 73,8 та гвоздика — 12 (1980), за експортом яких Т. посідає провідне місце в світі, бавовник — 53,7, кава — 67,3, чай — 16,4, горіхи кеш'ю—34,1, кокосова пальма, кардамон, піретрум. Для власного споживання вирощують пшеницю, кукурудзу, рис, просо, сорго, ямс, маніок, батат, цукр. тростину. Тваринництво розвинуте слабо внаслідок поширення мухи цеце та нестачі води на пасовищах. Поголів'я (млн., 1981): великої рогатої худоби — 13,2, овець і кіз — 10,0, свиней — 0,08. На узбережжі розвинуте рибальство. Щороку виловлюють бл. 280 тис. т риби. На пром-сть припадає 6,4 % валового внутр. продукту. На експорт у невеликій кількості видобувають алмази, золото, кам. сіль, олово, вольфрам, магнезит, слюду. Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами нафтопереробної, хім., металург., автоскладальної, по складанню радіоприймачів, цем., металообр., фарм., шкіряно-взут., текст., деревообр., харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Розвинуті ремесла. В 1981 було вироблено 750,4 млн. кВт · год електроенергії (переважно на ГЕС). Гол. пром. центри — Дар-ес-Салам і Танга. Розвивається туризм. Довж. (тис. км, 1981): з-ць — 4, автошляхів — бл. 26 (у т. ч. 2,7 з твердим покриттям). Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Дар-ес-Салам. З Т. вивозять каву, бавовну, гвоздику, горіхи кеш'ю, сизаль, тютюн, чай, алмази; довозять машини і устаткування, нафту і нафтопродукти, прод. товари та ін. Осн. торг. партнери — Великобританія, США, Японія. Розвиваються екон. зв'язки з СРСР. Грош. одиниця — танзанійський шилінг. 8,4 шилінга = 1 дол. США (вересень 1981).

І. Д. Шевченко.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ,1969 в країні було 18,9 тис. лікарняних ліжок (14,3 ліжка на 10 тис. ж.), більшість з яких належить держ. лік. закладам. Мед. допомогу 1975 подавали 830 лікарів (0,5 лікаря на 10 тис. ж.), 30 зубних лікарів та 39 фармацевтів. Підготовка мед. кадрів здійснюється на мед. ф-ті ун-ту в Дар-ес-Саламі, в мед. ін-ті Макерере в Уганді.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Завдяки здійсненню широкої кампанії по ліквідації неписьменності процент неписьменних 1982 знизився до 15. У 1977/78 навч. р. в Т. запроваджено заг. обов'язкове безплатне навчання всіх дітей віком від 7 до 14 років. Усі види навчання безплатні. Більшість навч. закладів державні. Строк навчання у поч. школі 7, у середній — 6 (4 + 2) років. Викладання у поч. школі та на курсах ліквідації неписьменності — мовою суахілі, в серед. та вищій школі — англійською. В 1982/83 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 3,7 млн. учнів, у серед. навч. закладах (1980/81) — 80,1 тис. Ун-т у Дар-ес-Саламі (засн. 1961; 1980/81 навч. р.— понад 3, 4 тис. студентів). Є ін-ти й коледжі, що не дають вищої освіти: Нац. пед. коледж у м. Корогве, Тех. коледж у Дар-ес-Саламі, коледж «Кіvуконі» по підготовці партійно-госп. кадрів у Дар-ес-Саламі (засн. 1967). Наук. роботу в країні координує Нац. рада наук. досліджень (засн. 1972), працюють Ін-т мед. досліджень (засн. 1943) у м. Мванза, Ін-т малярії і трансмісивних захворювань (засн. 1949) у м. Танга, Ін-т тропічної паразитології (засн. 1962) у м. Аруша, дослідницька орг-ція мор. рибальства (засн.

Вид частини міста Занзібара.

Савана в центральній частині Танзанії.

1950) у Занзібарі, н.-д. установи в галузі л-ри Сх. Африки, мови суахілі, лісового г-ва — в Дар-ес-Саламі. Нац. центр. б-ка в Дар-ес-Саламі (засн. 1967) з філіалами в 13 містах, б-ка ун-ту (засн. 1961), Нац. музей Т. (засн. 1937) у Дар-ес-Саламі, Держ. музей (засн. 1925) у Занзібарі, Геол. музей у Додомі. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Т. видавалося понад 20 газет і журналів. Основні

Плантація агави.
На фабриці по переробці сизалю в Танзі.

видання: газети — щоденні «Ухуру» («Свобода», з 1961, мовою суахілі) — орган партії Чама ча мапіндузі [недільне видання «Мзалендо» («Патріот»)], «Дейлі ньюс» («Щоденні новини», з 1972, англ. мовою) — орган уряду [недільне видання «Санді ньюс» («Недільні новини»)], щотижнева «Мфанья казі» («Робітник», з 1964, мовою суахілі) і щомісячний журнал «Нчі єту» («Наша країна», з 1964, мовою суахілі) — урядовий. Танзанійське інформ. агентство ШІХАТА (Шіріка ла хабарі ла Танзанія) засн. 1976, урядове. Радіомовлення — з 1956. Радіо Т.— урядова служба, веде передачі англ., суахілі, а також ін. місц. афр. мовами. Радіо Танзанія — Занзібар — урядова служба, веде передачі суахілі мовою. З 1973 існує телебачення на Занзібарі.

Література розвивається *суахілі мовою* та англ. мовою. Найраніша пам'ятка мовою с у а х і л і — «Утенді Харекалі» (між 1711 і 1728). Класична л-ра (18 — поч. 20 ст.) розвивалася переважно в рамках кількох поетичних форм, гол. чин. утенді (вірші епічного й дидактичного змісту) та машаїрі (політ. вірші чи вірші про кохання). Найзначніші поети 18—19 ст.: Саїд Айдарус, Саїд Абдалла, Муяка бін Хаджа аль-Гасані, Мван Купон. Основоположник сучас. л-ри мовою суахілі — поет і прозаїк Р. *Шаабан*, автор книг «Кусадікіка» (1941), «Моє життя» (1949, є рос. переклад), «Хвала Сіті Бінті Саад» (1958). Літератури а н г л і й с ь к о ю м о в о ю, що розвивається з 60-х рр. 20 ст., притаманні різноманітність жанрів і гостра соціальна проблематика. Найвідоміші сучас. прозаїки: Дж. Мбонде (роман «Життя Маконде», збірка новел «Тягар Чорної Африки», зб. казок «Бегемот Х'юго»), П. П. Паланго (роман «Смерть під сонцем», 1968), Г. Рухумбіка (роман «Селище в Ухуру», 1969), Г. Калімугого (повість «Той, хто насмілився померти», 1973), М. Нжеру, М. Руг'єндо, Р. Нгете. Серед поетів — Б. Теджані, Р. Робертс, С. Нгузо, Х. Окот-Ог'єндо, К. Хаулі, Н. Бірінгхазе. Розвиток драматургії пов'язаний з іменем Х. Менсона.

В. К. Кухалашвілі

Архітектура та образотворче мистецтво. В містах, які виникли в період араб. панування (7—8 ст.) та під впливом мусульман. зодчества (9—15 ст.), збереглися численні палаци, мечеті (Велика мечеть у Кілва-Кісівані та ін.), житл. будинки. З кін. 19 ст. почали розвиватися портові міста (Дар-ес-Салам), торг. центри (Моші, Додома), які забудовувалися за проектами європ. архітекторів (Культурний центр у Моші, 1948—50, арх. Е. Май). У 60-х рр. створено проект планування м. Занзібара. Нар. житло — прямокутні у плані будинки з конічними або плоскими дахами, а також хатини, неоднакові за формою у різних народів — округлі, у вигляді великих кошиків з галереєю, конусоподібні намети. В окремих районах Т. збереглися наскельні розписи, що належать до часів верхнього палеоліту і неоліту. Великого поширення набули культова скульптура з дерева або глини з зображенням людей або тварин, маски. Після 1964 складається нац. школа живопису (художники С. Дж. Нтіро, В. Мача, Ф. К. Мзанги, Т. Ф. Абдулла). Розвиваються різні види декоративно-ужиткового мистецтва: різьблення на дереві, плетіння, гончарство.

Музика, театр, кіно. Музика побутує в усній традиції. Танець поєднується зі співом (переважно хоровим) та інструм. супроводом (барабани). Існують мішані та роздільні (тільки для жінок або чоловіків) танці. Муз. інструменти: барабани (нгома), труби (барагуму — з рогів антилопи), флейти (бамбукові та тростинні — філімбі), струнний зезе (типу скрипки), цитри (літунгу та енанга), ксилофони (маримба, мбіра), дзвіночки, тріскачки, свистки. Місіонери насаджували європ. церк. музику. Під впливом зх. муз. культури розвиваються різні форми *поп-музики*. Діє Секція музики і театру М-ва у справах культури та молоді Т. (збирає і обробляє фольклор, створює колекції нац. муз. інструментів). У 1963 створено Нац. фольклорний ансамбль. Профес. музикантів готують ф-т мистецтв, музики й театру Дар-ес-Саламського ун-ту, консерваторія в Дар-ес-Саламі, коледж мистецтв у Чангомбі. Серед сучас. композиторів — Е. Макала, Л. Філліпо, Мшомі, Майягіло.

В роки колоніалізму на тер. Т. діяли аматорські англ. трупи. Після завоювання незалежності сформувались афр. колективи, які почали ставити спектаклі на місц. теми мовами англ. і суахілі. В 1967 в Дар-ес-Саламському ун-ті відкрилося театр. відділення. В 1968 при молодіжній орг-ції Нац.

У національному парку Серенгеті.

служба створено пересувну трупу. В Т. існує держ. кінокорпорація, 1972 стала до ладу кіностудія. Серед худож. фільмів — «Боротьба бідної людини» (1973, реж. О. Кітана).

Літ.: Чижов Н. Н. Танзания. М., 1972; Кацман В. Я. Современная Танзания. М., 1977; Объединенная Республика Танзания. Справочник. М., 1980; Литературы Танзании, Кении, Уганды, Малави. В кн.: Современные литературы Африки. Восточная и Южная Африка. М., 1974; Жуков А. А. Культура, язык и литература суахили. Л., 1983.

ТАНІН [франц. tan(n)in, від tanner — дубити шкіру] — органічна *дубильна речовина* рослинного походження, суміш складних ефірів переважно дигалової к-ти і *глюкози*. Білий або жовтуватий порошок, розчинний у воді, гліцерині; утворює колоїдні розчини, які мають кислу реакцію і сильні дубильні властивості. Здатний утворювати міцні зв'язки з *білками* та ін. *біополімерами*. Використовують Т. для дублення шкіри, як протраву при фарбуванні бавовняних тканин тощо. Т.— лікарський препарат, що належить до *в'яжучих засобів*. Виділяють Т. з чорнильних горішків (Gallae turcicae), наростів на пагонах малоазіатського дуба або з вітчизн. рослин — *сумаху* і скумпії род. сумахових (Anacardiaceae). Застосовується Т. зовнішньо для лікування запальних процесів порожнини рота, носа, зіва, гортані, поверхневих опіків, виразок, тріщин, про-

Танзанія.
Виступ національного ансамблю танцю Танзанії «Нгомо».

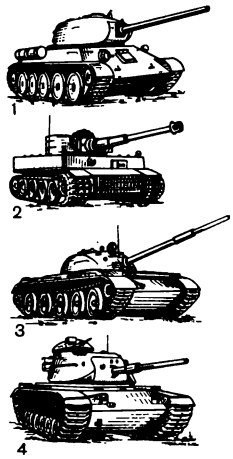

Танки.
1. Радянський середній танк Т-34-85. 1943.
2. Німецький важкий танк T-VI, «Тигр». 1943.
3. Сучасний радянський середній танк Т-62.
4. Сучасний американський середній танк М-60 А1.

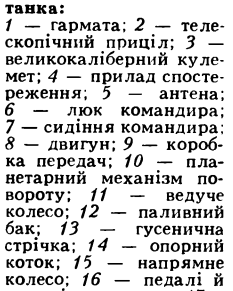

Компоновочна схема **танка:**
1 — гармата; *2* — телескопічний приціл; *3* — великокаліберний кулемет; *4* — прилад спостереження; *5* — антена; *6* — люк командира; *7* — сидіння командира; *8* — двигун; *9* — коробка передач; *10* — планетарний механізм повороту; *11* — ведуче колесо; *12* — паливний бак; *13* — гусенична стрічка; *14* — опорний коток; *15* — напрямне колесо; *16* — педалі й важелі керування; *17* — сидіння механіка-водія; *18* — боєукладка; *19* — амбразура курсового кулемета.

лежнів. Внутрішньо Т. не призначають. Т. вживають також для захисту шкіри від діяння ультрафіолетового проміння.

ТАНК Максим [справж. прізв.— Скурко Євген Іванович; н. 4 (17). IX 1912, с. Пільковщина, тепер Мядельського р-ну Мін. обл.] — білорус. рад. поет і громад. діяч, нар. поет БРСР (з 1968), акад. АН БРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1936. Друкується з 1932. Зб-ки «На етапах» (1936), «Журавлиновий цвіт» (1937), поема «Нароч» (1937) — про боротьбу трудящих Зх. Білорусії проти польс. панів. У роки Великої Вітчизн. війни Т. працював у фронтовій і партизанській пресі. Писав патріотичні твори (поема «Янук Сяліба», 1943; зб-ки віршів «Гостріть зброю», «Через вогненний небосхил», обидві — 1945). Книги «Щоб відали» (1948; Держ. премія СРСР, 1948), «На камені, сталі і золоті» (1951), «Ковток води» (1964), «Хай буде світло» (1972), «Нарочанські сосни» (1977; Ленінська премія, 1978), «Пройти через вірність» (1979) та ін. присвячені сучасності повоєнному життю і героїчному минулому рад. народу. Виступає у жанрі документ. прози («Листки календаря», 1970), літ.-худож. критики, пише твори для дітей. Україні присвятив ряд поезій: («Вінок», «Балада про Гаркушу», «На Україні» та ін.). Перекладач творів Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри, Л. Первомайського та ін. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—6. Мінск, 1978—81; Укр. перекл.— Серед лісів над Німаном. К., 1955; Вибране. К., 1959; Хліб мій насущний. К., 1968; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Мой хлеб насущный. Минск, 1965; Листки календаря. М., 1974; Нарочанские сосны. Минск, 1977; Пройти сквозь верность. М., 1981; Прочитай и передай другому. М., 1981.

В. Я. Буран.

ТАНК (англ. tank, осн. значення— цистерна, бак) — бойова гусенична повністю броньована машина. Здатний у бою ефективно уражати різні цілі, має надійний броньовий захист від засобів ураження і високу маневреність на місцевості; може долати різні, в т. ч. водні, перешкоди. Перші проекти бойової броньованої машини було запропоновано в Росії (1911—15), Великобританії (1912), Австро-Угорщині (1913). Вперше застосувала Т. («Марка-1») Великобританія 15.IX 1916 у битві на р. Сома під час 1-ї світової війни 1914—18. Спочатку Т. мали протикульове бронювання. Розвиток на серед. 30-х рр. протитанкової артилерії спричинив потребу в розробці Т. з протиснарядним бронюванням. Зокрема в СРСР 1939 конструктори Ж. Я. *Котін*, М. Л. *Духов* та ін. розробили важкий Т. (КВ). За ініціативою М. І. *Кошкіна*, Н. А. Кучеренка, О. О. *Морозова* того самого року було розроблено серед. Т. (Т-34), а 1943 на зміну КВ створено новий Т. (ІС-2) — найпотужніший Т. часів 2-ї світової війни.

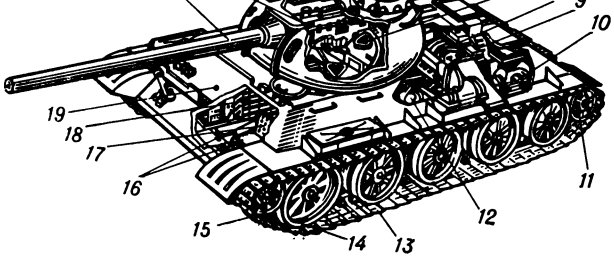

За своєю вагою Т. поділялися на легкі (до 20 т), середні (до 40 т) і важкі (понад 40 т); останні мали броню 45—152 мм. У зв'язку зі зближенням бойових властивостей серед. і важких Т. у 60-х рр. ці типи злилися в один осн. бойовий Т. Озброєння — гармата 90—125 мм, кулемети; іноді на Т. розміщуються протитанкові керовані ракети. Для підвищення точності стрільби та орієнтування застосовуються електронні обчислювальні прилади.

ТА́НКА — одна з традиційних форм японської поезії. Виникла ще в 7 ст., залишившись поряд з *хоку* осн. поетичним жанром і в наші дні. Т.— короткий неримований вірш на 31 склад, перекладається звичайно 5 рядками. У перших 3 рядках зосереджено осн. зміст Т. (любовне переживання, пейзаж, філос. роздум), в одному-двох останніх — висновок: «Розкудланий пес Стоїть над розкудланим морем,/Примруживши очі Від солоного вітру. І море, і він — самотні». Поет, який пише Т., називається кадзин.

ТА́НКЕР (англ. tanker, від tank — бак, цистерна), наливне судно — самохідне однопалубне *судно*, в якому наливом, без застосування тари, перевозять рідкі та напіврідкі вантажі — нафту і нафтопродукти, китовий жир, патоку, кислоти, спирт тощо. Розрізняють Т. (мал. с. 139) морські та типу річка — море. Вантажні приміщення Т. поділено на відсіки (танки), які закриваються непроникними кришками. Танки заповнюють вантажем по трубопроводах, а розвантажують судновими насосами. Вантажопідйомність Т. до 550 тис. т і більше Іл. с. 139.

ТА́НКОВІ ВІЙСЬКА́ — рід *сухопутних військ* у збройних силах ряду держав, основним озброєнням яких є танки. В арміях більшості країн (США, Великобританія, Італія та ін.) такі війська наз. бронетанковими. Призначені для ведення бойових дій на континентальних театрах у взаємодії з ін. родами військ. Можуть діяти самостійно. Т. в. становлять гол. ударну силу сухопутних військ, мають велику вогневу потужність, більш надійно, ніж інші роди військ, захищені від різних засобів ураження, мають високу маневреність, прохідність. Бойові можливості Т. в. дають їм змогу у високому темпі проривати оборону противника, вести активні наступальні дії, громити противника в зустрічних боях, створювати міцну оборону. В операції (бою) Т. в. використовуються переважно на гол. напрямі; в наступі — іноді у першому ешелоні, а здебільшого — в другому ешелоні і як рухливі групи для завдання глибоких ударів противникові; в обороні — гол. чин. у складі других ешелонів для завдання контрударів. Танк. підрозділи, що входять до складу мотострілецьких частин, використовуються для безпосередньої підтримки піхоти. У Рад. Збройних Силах попередником Т. в. були броневі загони, що складалися з бронемашин, бронепоїздів і відбитих у інтервентів танків. У 20—30-х рр. розгорнулося будівництво бронетанк. сил (у різний час вони наз. мотомеханізованими військами, автобронетанк., бронетанк. військами, з 1960 — Т. в.). В ході Великої Вітчизн. війни із збільшенням виробництва танків виникли передумови для створення великих танк. об'єднань — корпусів, армій, що відіграли значну роль у розгромі нім.-фашист. військ. За героїзм і відвагу сотні тисяч рад. танкістів було нагороджено орденами і медалями, 1142 з них присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а 16 танкістам — двічі.

Л. Я. Зотов.

ТАНСИКБА́ЄВ Урал Тансикбайович [1 (14).I 1904, Ташкент — 18.IV 1974, Нукус] — узб. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1958). За походженням казах. У 1924—28 навчався в худож. студії у Ташкенті, 1928—29 — в Пензенському худож.-пед. технікумі. Твори: «У рідному аулі» (1933), «Долина Чирчику» (1940), серія пейзажів «Шляхами війни» (1942—43), «Вечір на Іссик-Кулі» (1951), «Дорога в горах» (1962), «Березень в Узбекистані» (1968), цикл пейзажів «Рідний Узбекистан» (1971—72) та ін. Картини Т. зберігаються в Музеї мистецтв Узб. РСР у Ташкенті, в Музеї мистецтв народів Сходу в Москві. Відомий також як монументаліст і театральний художник. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: У. Тансикбаев. [Альбом]. Л., 1977.

ТА́НСЬКИЙ Антон (р. н. невід.— п. бл. 1734) — козац. полковник, сподвижник С. *Палія*. Походив з сербського дворянського роду. В 70-х рр. 17 ст. переселився на Україну і вступив у Запорізьке військо. В 1677 одружився з дочкою С. Палія. У 80-х рр. 17 ст. — на поч. 18 ст. брав участь у боротьбі правобережного козацтва проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії. Після придушення *Палія повстання 1702—04* був полковником *компанійського полку*. В 1711 Т. призначено білоцерківським полковником. У 1712—34 — полковник *Київського полку*.

ТА́НСЬКИЙ Василь (р. н. невід.— 1763) — укр. поет 18 ст., працюр М. В. Гоголя по материнській лінії. Автор кількох інтерлюдій, віршованих діалогів і бурлескно-гумористичних творів. Т. приписують авторство великодної вірші про перемогу Христа над чортом, пеклом і смертю (1746), відомої у кількох списках.

М. М. Сулима.

ТА́НТА — місто в Єгипті, адм. ц. губернаторства Гарбія. Вузол з-ць і автошляхів. 284,6 тис. ж. (1976). Розвинута харчосмакова пром-сть (у т. ч. виробн. бавовняної олії, борошна, молочний з-д); залізничні майстерні, склоробний з-д, текстильні підприємства. Кустарні промисли.

ТАНТА́Л (Τάνταλος) — персонаж грец. міфології, син Зевса й німфи Плуто, батько *Ніоби*. Був улюбленцем богів, бенкетував з ними на Олімпі. Згордівши, Т. обманув богів, розголосив Зевсові таємниці людям, викрав з столу богів *нектар* та *амброзію* і пригощав ними смертних. За це боги тяжко покарали Т.: на тому світі він, стоячи по шию в воді, не міг втамувати спрагу, бо вода відступала, коли він нахилявся, щоб напитися; над Т. звисала гілка зі стиглими плодами, але він не міг їх дістати. Звідси вираз «танталові муки» — нестерпна мука від близькості жаданої цілі і неможливості її досягти.

ТАНТА́Л (Tantalum; за ім'ям героя грец. міфології *Тантала*), Ta — хім. елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 73, ат. м. 180,9479. Природний Т. складається з стабільного ізотопу ^{181}Ta і радіоактивного ізотопу ^{180}Ta ($T_{1/2}$ = = 10^{12} р.). Відкрив 1802 швед. учений А. Г. Екеберг. Вміст Т. у земній корі $2 \cdot 10^{-4}$ % за масою. У природі зустрічається разом з *ніобієм* (див. *Танталові руди, Ніобієві руди*). Т.— блискучий метал сірого кольору; густ. 16 600 кг/м³; $t_{пл}$ 2996 °С; $t_{кип}$ 5300 °С; легко кується й вальцюється. Чистий Т. тривкий проти корозії (див. *Корозія металів*). Взаємодіє лише з фтористоводневою к-тою і з розплавленими лугами. Розжарений Т. реагує з воднем, галогенами, азотом, вуглецем, сплавляється з металами. На повітрі горить, утворюючи оксид Ta_2O_5, який з основами дає солі — т а н т а л а т и. Сировиною для виробн. Т. служать танталітові й лопаритові концентрати. Металічний Т. одержують методами *металотермії* та *електролізу*. Жаростійкі сплави Т. з ніобієм, гафнієм, вольфрамом та ін.— конструкційні матеріали у космічній і ядерній техніці (див. *Танталу сплави*). З Т. виготовляють хім. апаратуру, деталі радіотех. пристроїв тощо; його застосовують у хірургії (для кісткового протезування). Карбід Т.— основа надтвердих і тугоплавких сплавів. Танталати $BaTa_2O_6$, $PbTa_2O_6$, $Cd_2Ta_2O_7$ та ін. використовують як *сегнетоелектрики*. *Я. Г. Горощенко.*

ТАНТАЛІ́Т — мінерал класу оксидів і гідроксидів, танталиста відміна *колумбіту*. (Fe, Mn)Ta_2O_6. *Сингонія* ромбічна. Густ. 7,95. Твердість 6,5—6,75. Колір чорний, бурувато-чорний. Блиск напівметалевий. Радіоактивний, рідкісний. Скупчення Т. відомі в СРСР, Норвегії, Франції, на о. Гренландія. Руда *танталу*.

ТАНТА́ЛОВІ РУ́ДИ — природні мінеральні утворення з вмістом *танталу* в таких концентраціях, що його економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки. В *земній корі* відомо 37 мінералів, до складу яких входить тантал. Гол. з них: *танталіт* (містить Ta_2O_5 до 74 %), уоджиніт ($Ta, Nb, Sn, Mn)_2O_4$ (понад 70 %), тапіоліт (Fe, Mn) $(Ta, Nb)_2O_6$ (понад 77 %), мікроліт $(Ca, Na)_2Ta$ (F, OH) (понад 73 %), *колумбіт* (5—30 %). Найбільші родовища Т. р.— у Канаді, Бразилії, Заїрі, Нігерії, Австралії, Мозамбіку, Малайзії, Таїланді; в Рад. Союзі є в РРФСР (у Сибіру і на Кольському півострові), окремі рудопрояви виявлено на Україні.

О. І. Зарицький.

ТАНТА́ЛО-НІОБА́ТИ — група мінералів класу оксидів і гідроксидів, природні комплексні сполуки *танталу* і *ніобію*. Найпоширеніші мінерали Т.-н.: *колумбіт, танталіт, пірохлор,* мікроліт $(Ca, Na)_2Ta$ (F, OH), лопарит (Na, Ce) TiO_3, евксеніт (Y, Er, Ce, U, Pb, Cu) $[(Nb, Ta, Ti)_2 (O, OH)_6]$, самарськіт $YNb_2 (O, OH)_6$. Густ. 3,5—9. Твердість 5—8. Колір чорний, бурий різних відтінків. Блиск скляний, смоляний. Т.-н.— радіоактивні мінерали. Трапляються як *акцесорні мінерали* в *гранітах, нефелінових сієнітах, пегматитах,* метасоматитах і карбонатитах. Родовища Т.-н. відомі в СРСР, Норвегії, Швеції, Канаді, США, Бразилії, Австралії та ін. країнах. Т.-н. — сировина для одержання танталу і ніобію.

Б. Ф. Міцкевич.

ТАНТА́ЛУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *танталу*. У багатьох Т. с. висока температура плавлення (~3000 °С), низький коеф. термічного розширення, вони відзначаються високими *жароміцністю* та *корозійною стійкістю* в хім. агресивних і рідкометалевих середовищах. Їхні властивості поліпшують *легуванням* вольфрамом, молібденом, цирконієм, гафнієм та ін. хім. елементами. Найпоширенішим є сплав танталу з вольфрамом (10 %), якому в деформованому стані притаманні (до т-ри 800 °С) найвища міцність і технологічна пластичність. Гафній і цирконій сприяють створенню дисперснозміцненого стану (див. *Зміцнення*), вольфрам і гафній підвищують *модуль пружності* сплавів, т-ру *рекристалізації* і плавлення, поліпшують міцнісні характеристики. Добавки молібдену і цирконію з наступним деформуванням при т-рі 1980 °С підвищують границю міцності сплаву більш як у два рази. Т. с. застосовують при виготовленні електр. конденсаторів, деталей електронних ламп, хім. апаратури, реактивних двигунів тощо.

ТА́НТІА ТО́ПІ (справжнє ім'я — Рамчандра Пандуранг; бл. 1814—18. IV 1859, Сіпрі) — один з вождів *Індійського народного повстання 1857—59*. Був ад'ютантом *Нана Сагіба* і командиром військ. загону. В 1857 очолив загін, який вів маневрену війну в районі міст Калпі, Канпура і Гваліора. Восени 1858 зробив спробу пробитися до Декану і підняти повстання маратхів, проте змушений був відступити. Виданий зрадником англ. колонізаторам і страчений.

ТАНТРИ́ЗМ — напрям у *буддизмі* та *індуїзмі*, що вважає головними «священними» текстами т. з. Тантри. Виник у перші століття н. е. В основі реліг.-філос. концепції Т.— ідея людини як окремого світу (мікрокосму) та міфологічні уявлення про статеве (жіноче, рідше — чоловіче) енергетичне джерело буття. Для Т. характерний етичний і соціальний *нігілізм*. Крім Індії, поширений у Японії, Непалі Китаї.

ТАНФІ́ЛЬЄВ Гаврило Іванович [22.II (6.III) 1857, Таллін — 4.IX 1928, Одеса] — рад. фізико-географ, ботанік і грунтознавець. У 1883 закінчив Петерб. ун-т. З 1885 працював у департаменті землеробства, брав участь у експедиціях по Росії. З 1905 — професор Новоросійського (Одеського) ун-ту, де організував кафедру географії. Один із засновників Одес. с.-г. ін-ту. В 1918—26 керував відділом природничо-істор. досліджень Одес. обл. с.-г. станції. З 1911 — президент Новоросійського т-ва дослідників природи. У наук. працях продовжував і розвивав ідеї свого вчителя В. В. *Докучаєва*. Вивчав питання взаємозв'язків між лісом і тундрою, лісом і степовими ландшафтами. Т.— автор одного з перших зведень з рослинного покриву Росії, схеми фіз.-геогр. районування Європ. Росії, 4-томної монографії «Географія Росії» (1916—24). Досліджував природу України, зокрема Причорномор'я та Полісся. Рос. геогр. т-во нагородило Т. медаллю ім. П. П. Семенова-Тян-Шанського (1908) і Великою золотою медаллю (1926). Ім'ям Т. названо острів у групі Курильських островів.

Портрет с. 138.

ТАНЦЮ́РА Гнат Трохимович (10.VI 1901, с. Зятківці, тепер Гайсинського р-ну Вінн. обл.— 12.XI 1962, м. Гайсин, тепер Вінн. обл.) — укр. рад. збирач фольклору, вчитель. Закінчив Вінн. ін-т соцвиху (1932), учителював у Клебані, Зятківцях та Гайсині на Вінниччині. Зібрав понад 2500 укр. пісень (з мелодіями), бл. 300 казок, понад 1500 прислів'їв і 600 загадок. Частину його записів надруковано в книзі «Жіноча доля в народних піснях» (Х., 1930). Понад 1000 зразків нар. творчості Т. записав від талановитої нар. співачки Явдохи *Зуїхи*. Ці його записи опубліковано в книзі «Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Гнат Танцюра» (К., 1965). Свій досвід збирача-фольклориста Т. узагальнив у книзі «Записки збирача фольклору» (К., 1958). *О. І. Дей.*

ТА́НЧІЧ (Táncsics) Мігай (21.IV 1799, Ачтесер — 28.VI 1884, Будапешт) — угор. революц. демократ. Н. в сім'ї кріпака. Працював наймитом, підмайстром, майстровим, а після закінчення 1828 церк. школи — учителем. Був виразником інтересів бідного і серед. селянства. Боровся за визволення Угорщини з-під гніту *Габсбургів* і здійснення революц. перетворень (насамперед ліквідацію кріпацтва та запровадження заг. виборчого права). Свої погляди виклав у творах «Будапештські листи» (1834), «Незалежність Угорщини» (1845), «Здоровий глузд» (1844—45) та ін. За революц. діяльність 1847 був заарештований.

Максим Танк.

У. Т. Тансикбаєв.

Тантіа Топі.

Важкий **танк** «Марка IV». 1916 (Великобританія).

Г. І. Танфільєв.

Л. С. Тарабаринов.

Тапірові:
1 — тапір центрально-американський;
2 — тапір чепрачний;
3 — тапір гірський.

Під час революції (див. *Революція 1848—49 в Угорщині*) визволений (15.III 1848) повсталим народом. Т. разом з Ш. *Петефі* і П. Вашварі очолив революц.-демократичне крило. В 1849—57 був у підпіллі; 1860—67 — в ув'язненні. В 70-х рр. Т. зблизився з революційним робітничим рухом.

ТАНША́НЬ — місто на Сх. Китаю, в пров. Хебей. Залізнична станція. 1,5 млн. ж. (1974). Розвинуті чорна металургія і машинобудування (с.-г., електронне, локомотиво-вагонобуд., виробн. велосипедів, дизелів, устаткування для металург., цем., керамічної і легкої пром-сті). Підприємства хім., цем., фарфоро-фаянсової, керамічної, паперової, текст. і харч. галузей. Т.— центр Кайлуанського кам.-вуг. басейну. ТЕС. Ін-т залізнич. транспорту. Н.-д. ін-т вугільної промисловості.

ТАНЮ́Г (сербськохорв. ТАНЈУГ, TANJUG; Телеграфска агенција нове Југославије, Telegrafska agencija nove Jugoslavije — Телеграфне агентство нової Югославії) — інформаційне агентство СФРЮ. Засн. 5.XI 1943 в м. Яйце (на визволеній від фашист. окупантів території). Забезпечує газети, радіо і телебачення країни інформацією з питань внутр. і зовн. політики. Має відділення у СФРЮ і за кордоном. Випускає спеціалізовані бюлетені і щомісячну газ. «Југославские новости» (рос., англ., франц. та ісп. мовами). ТАНЮГ — член Європейського альянсу агентств преси, інформаційних агентств країн, що не приєдналися. Міститься в Белграді.

ТА́О ЮАНЬМІ́Н (друге ім'я — Тао Цянь; 365, с. Лілі, тепер провінція Цзянсу — 427) — кит. поет. З 29 років (з перервами) працював дрібним чиновником. У 41 рік зайнявся землеробською працею. Традиційні за формою і темами його вірші (збереглося 160) були близькі до життя і мали значний вплив на розвиток кит. поезії. Писав філос. художню прозу. В фантастич. «Персиковому джерелі» в завуальованій формі висловив протест проти існуючого ладу.

Тв.: Рос. перекл.— Лирика. М., 1964; Стихотворения. М., 1972.
Літ.: Эйдлин Л. Тао Юань-мин и его стихотворения. М., 1967.

І. К. Чирко.

ТАПАЖО́С — ріка у Пд. Америці, в Бразілії, права прит. *Амазонки*. Довж. бл. 2200 км, площа бас. 487 тис. км². Утворюється злиттям річок Журуени і Теліс-Пірісу, що течуть Бразільським плоскогір'ям, нижче виходить на Амазонську низовину. Порожистий, є водоспади. Живлення дощове. Судноплавний до м. Ітайтуба.

ТАПІ́РОВІ (Tapiridae) — родина ссавців ряду *непарнокопитих*. Довж. тіла 1,8—2 м, хвоста — 5—10 см, вис. в плечах 0,8—1,2 м, маса до 300 кг. Верхня губа і ніс витягнуті у короткий хобот. Передні кінцівки 4-палі, задні — 3-палі. Волосяний покрив однотонний сірувато-бурий, у тапіра чепрачного передня частина тіла та задні кінцівки чорнуваті, спина, боки, черево — білі; молоді Т.— темні з світлими поздовжніми смугами та плямами. Т. живуть у тропічних лісах Пд. Азії і Пд. Америки, тримаються невеликими групами. Живляться листям. Вагітність 390—400 діб, у виплоді — 1 маля. Об'єкти мисливства (використовують м'ясо і шкіру). Добре приручаються. В родині 1 рід тапір (Tapirus) з 4 видами, з них Т. чепрачний (T. indicus), Т. центрально-американський (T. bairdi) та Т. гірський (T. pinchaque) включені у *Червону книгу*. Вимерлі Т. відомі починаючи з раннього олігоцену Європи та раннього еоцену Пн. Америки.

ТА́ПІЯ (Tapia) Луїс де (25.X 1871, Мадрід — 1937, Валенсія) — ісп. поет. З поч. 1900-х рр. публікував у журналах і газетах «Куплети на злобу дня», а також гумористичні й сатиричні вірші в дусі нар. поезії. В 1933 брав участь у заснуванні Т-ва друзів СРСР. Виступав за створення уряду Нар. фронту. В період нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 оспівував подвиги борців проти фашизму. Вірші «Сталеві роти», «П'ятий полк» стали нар. піснями. Автор віршів «Розстріляний?» (присвячено пам'яті Ф. Гарсіа Лорки), «Російська жінка», «Народ» тощо.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

ТАР — піщана пустеля у пд.-зх. частині *Індо-Гангської рівнини*, в межах Індії і Пакистану. Простягається вздовж лівобережжя р. Інду на 850 км. Пл. майже 300 тис. км². Складена переважно з алювіальних наносів. Клімат тропічний, опадів до 50 мм на рік. Поширені солончаки, *такири*. Багато солоних озер. Рослинність пустельна. Численні *оазиси*. Скотарство (верблюди, вівці). В найпосушливіших районах пустелі будується (1983) Раджастханський іригаційний канал завдовжки 680 км, що живитиметься водами р. *Сатледж*.

ТАР — 1) Струнний щипковий інструмент, поширений у народів Кавказу та Серед. Азії. Корпус Т. затягнутий мембраною з тваринного міхура, що заміняє деку; має довгу шийку з грифом, на якому 22 осн. лади та 2—3 додаткові. Звук добувається *плектром*. Довжина Т. 90—100 см. 2) В араб. країнах — невеликий *бубон*. Іл. с. 142.

ТА́РА (італ. tara, від араб. тарха — те, що відкинуте) — виріб для зберігання, транспортування та упаковування *товарів*. У процесі доведення продуктів до споживача Т. зберігає їхні якість і кількість, дає можливість механізувати вантажно-розвантажувальні роботи, ефективніше використовувати транспорт та складські приміщення. Є необхідною умовою безперебійного процесу відтворення.

ТАРАБА́РИНОВ Леонід Семенович (н. 8.XI 1928, с. Шалигине, тепер смт Глухівського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. актор, педагог, нар. арт. СРСР (з 1972). Після закінчення 1955 Харків. театр. ін-ту (курс Д. *Антоновича*) працює в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Шпак («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Ярема («Гайдамаки» за Т. Шевченком в інсценізації Л. *Курбаса*), Михайло («Суєта» І. Карпенка-Карого), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Михайло («Розплата» Корнійчука), Остап («Тарас Бульба» М. Гоголя), Крутицький («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Мастаков («Дивакі» М. Горького), Лаерт («Гамлет» Шекспіра). З 1968 викладає в Харків. ін-ті мистецтв ім. І. Котляревського. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

М. Г. Лабінський.

Л. С. Тарабаринов у ролях Мастакова («Дивакі» М. Горького) та Василя Безрідного («Лимерівна» П. Мирного).

ТАРАБІ́ Махмуд (р. н. невід.— п. 1238) — керівник нар. повстання 1238 в Бухарі проти монг. завойовників і місцевої феод. знаті, ремісник. У повстанні брали участь селяни й міська біднота. Захопивши владу, Т. оголосив себе *халіфом*. Загинув у бою. Після його смерті повстання було жорстоко придушене.

ТАРАКА́НОВ Микола Михайлович [7(19).XII 1898, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 21.IX 1976, Київ] — укр. рад. хоровий диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1960). У 1926 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. З 1926 — асистент, згодом — хормейстер Київ. держ. академічної опери, 1928—29 — хормейстер капели «*Думка*», 1929—32 — хормейстер і диригент *Правобережної української опери* (Вінниця). Був гол. хормейстером Харків. (1932—34), Київ. (1934—41), Донецького (1954—64), Одеського (1964—66) театрів опери та балету, а також оперної студії Київ. консерваторії (1938—41). В 1964—66 — викладач Одес. консерваторії. За участю Т. поставлено понад 40 опер. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

І. Д. Гамкало.

ТАРАКА́НОВА Августа Олексіївна (бл. 1745 — 4(16). II 1810, Москва) — дочка рос. імператриці *Єлизавети Петрівни* і О. Г. Розумовського (див. *Розумовські*). Виховувалася в сім'ї родичів О. Г. Розумовського — Дараганів (відомі як Дараганови, Тараканови). В 1785 Т. за наказом *Катерини II* ув'язнено в Івановський монастир у Москві. Тут Т. пострижено в черниці під іменем Досифеї. Перебувала в монастирі до кінця життя.

ТАРАКА́НОВА Єлизавета [справж. прізв. невід.; бл. 1745—4(15).XII 1775, Петербург] — політ. авантюристка, видавала себе за дочку рос. імператриці *Єлизавети Петрівни* — А. О. *Тараканов-*

ву і претендувала на рос. престол. Т. було ув'язнено в *Петропавловську фортецю*, де вона померла від туберкульозу. Легенда про загибель Т. в Петербурзі під час повені 1777, що стала сюжетом для картини художника К. Д. *Флавицького* (1864, Третьяковська галерея), не відповідає дійсності.

ТАРАКІ́ Нур Мухаммед (1917, м. Мукур, провінція Газні — 8.X 1979) — афг. держ. діяч, письменник і перекладач. Писав мовою *пушту*. Н. у селян. сім'ї. В кін. 40 — на поч. 50-х рр. брав участь у створенні і діяльності прогресивного політ. угруповання. З 1953 займався літ. діяльністю. Гостросоціальні повісті «Блукання Банга», «Спін» (обидві — 1958), «На заробітки», «Самітний» (обидві — 1962), оповідання й нариси, в яких Т. показав тяжке життя афг. трудящих, сприяли розвиткові реалістичних тенденцій в афг. л-рі. Як перекладач популяризував твори рос. класичної і рад. л-ри. В січні 1965 заснував Народно-демократичну партію Афганістану і був обраний ген. секретарем її ЦК. Після перемоги у квітні 1978 нар. революції до 27 березня 1979 був також прем'єр-міністром Демократичної Республіки Афганістан, а до 16 вересня 1979 — головою Революц. ради і головою Вищої ради оборони. Кілька разів відвідав СРСР. 16 вересня 1979 під час контрреволюц. перевороту зміщений з усіх посад і згодом убитий.

Тв.: Рос. перекл.— Скитания Банга и другие повести. М., 1980.

ТАРА́Н Андрій Іванович (31.VIII 1886, м. Нікополь — 5.III 1967, Ленінград) — укр. рад. живописець. Початкові художні знання здобув у місцевого маляра. В 1901—05 навчався в Пензі, 1906—09 — в Петербурзі, 1909—12 — в Парижі. В 1923 переїхав на Україну. Був членом *АРМУ* (до 1927), пізніше — *ОСМУ*. Твори: «На Краматорську», «За чотири роки», «У першій бригаді», «Задиміла домна» (1927), «На Дніпрельстані» (1929), «Гурток винахідників» (1933), «Криворізькі етюди» (1937), «На кар'єрі» (1938). Викладав у Київ. худож. ін-ті, де 1937 організував мозаїчну майстерню.

А. І. Таран. На кар'єрі. 1938.

ТАРА́Н Іван (рр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону на Правобережній Україні під час *Коліївщини*. Організований Т. з селян і запорожців загін діяв у Чигиринському старостві поблизу містечка Лебедина (тепер село Шполянського р-ну Черкас. обл.). В боях проти карального війська гайдамаки зазнали поразки. Частина їх потрапила в полон і була страчена в містечку Кодні (див. *Коднянська розправа 1768*). Після придушення Коліївщини доля Т. невідома.

ТАРА́Н Павло Андрійович (Сабадаш; бл. 1745, с. Крупичполе, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— р. см. невід.) — запорізький козак Канівського куреня, ватажок гайдамацького загону під час *Коліївщини*. Навесні 1768 вступив до повстанського війська, очоленого М. *Залізняком*. Невдовзі Т. став ватажком загону, який визволив зід польс. шляхти Тетіїв, Володарку та навколишні села. Захоплений царським каральним загоном у містечку Лукашівці під Уманню, Т. був засуджений до побиття батогами та заслання на довічну каторгу в Нерчинськ.

ТАРА́Н Павло Андрійович [н. 5 (18).X 1916, с. Шолохове, тепер Нікопольського р-ну Дніпроп. обл.] — рад. військ. льотчик, генерал-лейтенант авіації (1967), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1937. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки, заст. командира ескадрильї, командир ескадрильї гвард. авіац. полку далекосяжної дії, інспектор-льотчик з техніки пілотування і командир бомбардувального авіац. полку брав участь у боях на Україні, в Прибалтиці, Білорусії тощо. Особисто здійснив 386 бойових вильотів. Після закінчення 1958 Академії Генштабу — на відповідальних посадах у ВПС Рад. Армії. З 1979 — у запасі. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТАРА́Н — 1) Старовинне знаряддя облоги для руйнування фортечних мурів, башт і воріт — колода з металевим наконечником, підвішена на канатах або ланцюгах до дерев'яної башти, яка пересувалася на колесах і була прикриттям для людей. 2) Виступ носової підводної частини корабля для завдання таранного удару по ворожому кораблю (в гребному й парусному флоті). 3) Прийом, що його застосовували у повітр., танк., мор. бою. Під час повітр. Т. завдавали удар фюзеляжем, крилом або лопаттю гвинта ворожому літакові. Перший повітр. таран здійснив 1914 рос. льотчик П. М. *Нестеров*. Танк. Т.— удар корпусом танка по борту, кормі ворожого танка, бронемашини. Мор. Т.— удар у борт корабля. Відроджений у броненосному флоті у 2-й пол. 19 ст. В 20 ст. застосовувався кораблями й проти *підводних човнів*.

ТАРАНЕ́НКО Вадим Павлович (н. 16.III 1924, с. Верещаки, тепер Лисянського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1964. Після закінчення (1949) Київ. політех. ін-ту працює в цьому ж вузі (з 1959 — зав. кафедрою). Осн. праці — з генерування та підсилення електромагн. коливань надвисокої частоти. Нагороджений орденами Леніна та «Знак Пошани». Державна премія УРСР, 1975.

ТАРА́Н-ЖОВНІ́Р Юрій Миколайович (н. 26.VI 1927, м. Новомосковськ Дніпроп. обл.) — укр. рад. вчений у галузі металознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1956. Закінчив (1949) Дніпроп. металург. ін-т, працював у цьому ж вузі. В 1963—73 — зав. відділом Ін-ту чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР), з 1974 — ректор Дніпроп. металург. ін-ту. Осн. праці стосуються формування структури металевих сплавів у процесі кристалізації, металографії легованих і модифікованих чавунів. Розвинув теорію багатофазної кристалізації евтектичних сплавів. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТАРА́НІВКА — село Готвальдівського р-ну Харків. обл., в районі якого під час Великої Вітчизняної війни 2.III 1943 здійснили героїчний подвиг воїни стрілецького взводу під командуванням гвардії лейтенанта П. М. *Широніна*. При відбитті 25-ю гвард. д-зією наступу противника на рубежі Таранівка, Зміїв (тепер м. Готвальд Харків. обл.) взвод Широніна (8-ї стрілецької роти 78-го гвард. стрілецького полку), посилений 45-мм гарматою, обороняв залізничний переїзд на Пд. від Т. Підрозділ відбив три запеклі атаки ворога. Незважаючи на чисельну перевагу противника, рад. воїни утримали залізничний переїзд до підходу підкріплення. Ворог втратив у безплідних атаках понад 100 чол. вбитими, 10 танків, штурмову гармату і бронетранспортер. За мужність і героїзм усім 25 учасникам бою було присвоєно звання Героя Рад. Союзу (19 чол. посмертно). На честь цього подвигу рад. воїнів у селі встановлено пам'ятник. Іл. див. до ст. *Широнінці*.

ТАРА́НОВ Анатолій Павлович [н. 12.XI (25.XI) 1912, м. Орськ, тепер Оренб. обл.] — укр. рад. юрист, доктор юрид. наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1946. В 1938 закінчив Харків. юрид. ін-т. У 1941—47 працював в органах юстиції, з 1952 — в Ін-ті д-ви і права АН УРСР. Осн. праці присвячено питанням конституційного права. Держ. премія УРСР, 1981 (за участь у створенні колективної монографії «Історія держави і права Української РСР»). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Основні принципи Конституції Української РСР. К., 1962; П'ятдесят років Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972; Конституція общенародного государства. К., 1980.

ТАРА́НОВ Гліб Павлович [н. 2 (15).VI 1904, Київ] — український рад. композитор, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1957), доктор мистецтвознавства (з 1944). Навчався в Петрогр. (1918—20) та Київ. (1920—24, клас Б. *Лятошинського*) консерваторіях. У 1925 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка (з 1925— викладач), з 1934 — викладач Київ. (з 1939 — професор), 1941—50 — Ленінгр.

М. М. Тараканов.

П. А. Таран.

Н. М. Таракі.

Морський танкер.

І. К. Тарапата.

Л. О. Тарасевич.

С. Тарановський. Дарохранильниця. 18 ст.

Тарантул південноросійський.

консерваторій. У творчості Т. провідне місце належить симф. музиці. Твори: опера «Льодове побоїще» (1943, 2-а ред. 1979), 9 симфоній, 5 сюїт (у т. ч. «Українська», 1950), симф. поеми (зокрема, «Давид Гурамішвілі», 1953), скерцопоеми «Перший космічний» (1961), «Новий експрес» (1977), концерт для балалайки і бандури з оркестром (1954), камерно-інструм. ансамблі, пісні, хори, романси на слова Т. Шевченка, О. Блока, М. Лермонтова; ред. і оркестровка опери «Катерина» М. Аркаса (1956). Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани».

Літ.: Мірошниченко С. В. Гліб Таранов. К., 1976.

ТАРА́НОВ Сергій Глібович (н. 17.III 1936, Київ) — укр. рад. вчений у галузі інформаційно-вимірювальної техніки, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1979). Член КПРС з 1981. Після закінчення (1959) Київ. політех. ін-ту працює в Ін-ті електродинаміки АН УРСР; з 1979 викладає також у Київ. політех. ін-ті. З 1977 — голова постійної радянської частини технічного комітету Міжнародної електротехнічної комісії. Осн. напрями діяльності: розробка інформаційно-вимірювальних і керуючих систем для потреб енергетики; створення засобів вимірювання магн. величин, самонастроюваних вимірювальних приладів, метрологічної апаратури, якою перевіряють виготовлювані вимірювальні засоби. Держ. премія УРСР, 1978.

ТАРАНО́ВСЬКИЙ Семен (рр. н. і см. невід.) — укр. майстер-золотар 18 ст. Працював у Києві. Відомі роботи: срібна дарохранильниця (зберігається в Київ. істор. музеї) та мідна модель, за якою було виготовлено (1747) срібні царські врата для *Софійського собору* в Києві.

ТАРАНТЕ́ЛА (італ. tarantèlla, від назви м. Таранто в Пд. Італії)— італ. нар. танець. Муз. розмір 3/8, 6/8, 12/8. Темп стрімкий. Нац. характерність і темпераментну ритміку Т. використовувало у своїх творах багато композиторів (Н. Паганіні, Ф. Ліст, Ф. Шопен, М. Глинка, П. Чайковський, І. Стравінський, С. Прокоф'єв).

ТА́РАНТО — місто на Пд. Італії, адм. ц. провінції Таранто. Порт на узбережжі зат. Таранто Іонічного м. Залізнична станція, вузол автошляхів. 234,6 тис. ж. (1973). Розвинуті чорна металургія і коксохімія. Значне машинобудування (судно-, верстато-, с.-г. і електромоторобудування). Нафтопереробна, воєнна, цем., харчосмакова пром-сть. З-д по опрісненню мор. води. ТЕС. Рибальство. Серед архіт. пам'яток — собор 12 ст. Т. засн. 707 до н. е. під назвою Тарас.

ТАРА́НТУЛ (Lycosa) — рід безхребетних тварин род. павуків-вовків. Поширений в пустельній, напівпустельній, степовій та лісостеп. зонах земної кулі. В СРСР трапляється 13 видів, у т. ч. на Україні — 5, з них найвідоміший Т. південноросійський (L. singoriensis) — найбільший павук нашої фауни. Тіло (довж. 25—35 мм) опушене, самка сіро-чорна з яскраво-рожевими у чорних кільцях ногами, самець зверху світло-сірий, знизу смоляно-чорний. На кінцях *хеліцер* відкриваються протоки отруйних залоз, за допомогою секрету яких Т. вбиває свою здобич — комах. Веде переважно нічний спосіб життя. Т. живе в землі у вертикальній нірці глиб. 30—60 см. Зимують молоді особини та самки. На початку літа самка відкладає в кокон яйця (до 500 шт.). Проявляє турботу про потомство, прогріваючи кокони на сонці, виношуючи вилуплених павучків на спині і згодом поступово розселюючи їх. Т.— *отруйна тварина*; укус її спричинює у людини місцеве запалення, іноді загальне отруєння організму. Існує думка про сильну отруйність укусу Т. для корів. *В. Є. Пічка.*

ТАРАНУ́ШЕНКО Стефан Андрійович [9 (21).XII 1889, м. Лебедин, тепер Сум. обл.— 13.X 1976, Київ]—укр. рад. мистецтвознавець. У 1917 закінчив Харків. ун-т. Досліджував укр. нар. архітектуру, живопис, декоративно-ужиткове мистецтво, творчість укр. художників. Осн. праці: «Старі хати Харкова» (1922), «Покровський собор у Харкові» (1923), «Мистецтво Слобожанщини» (1928), «Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі» (1932), «П. Д. Мартинович» (1958), «Шевченко — художник» (1961), «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (1976); статті про творчість В. Кричевського, О. Кульчицької, про укр. писанки, нар. меблі і килими, нар. архітектуру, книжкову графіку. Брав участь у виданні «Історії українського мистецтва» (т. 3, 1968).

ТАРА́НЯ (Rutilus rutilus heckeli) — риба род. *коропових*; підвид *плітки*. Довж. до 50 см, маса до 1,5 кг. Боки сріблясті, лоб і спина темно-сірі, спинний і хвостовий плавці сірі, усі інші плавці — світло-рожеві. Напівпрохідна, зграйна риба, тримається поблизу дна. Нерест у квітні — травні під час паводків, після нересту скочується в море. Плодючість — 100—265 тис. ікринок. Статева зрілість настає у 3 роки. Живиться молюсками, ракоподібними, личинками комах, а також рослинами. Поширена в Азовському м. та в опріснених ділянках Чорного м.; заходить у пониззя Дніпра, Дону, Кубані та ін. річок. Одна з осн. промисл. риб; запаси Т. у зв'язку із зменшенням чисельності потребують охорони.

ТАРАПА́ТА Іван Кузьмич (н. 11 VII 1920, с. Перевіз, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1949 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працює у Вінн. укр. муз.-драматичному театрі ім. М. Садовського. Ролі: Гонта («Гайдамаки» за Шевченком), Микола («Сільська честь» І. Карпенка-Карого), Арсен («Вірність» Зарудного), Нещасливцев («Ліс» О. Островського), Боцман («Оптимістична трагедія» Вишневського), Гатинь («Вій, вітерець!» Райніса). Знявся у кінофільмах «Кров людська — не водиця», «Женці» та ін.

ТАРАСЕ́ВИЧ Лев Олександрович [2 (14).II 1868, м. Тирасполь, тепер Молд. РСР — 12.VI 1927, побл. м. Дрездена; похований у Москві] — рос. і укр. рад. мікробіолог і патолог, акад. АН УРСР (з 1926). В 1891 закінчив фіз.-матем. ф-т Новорос. ун-ту в Одесі. В 1898—1900 — співробітник Київ. ун-ту, 1900—02 — Пастерівського ін-ту в Парижі (працював під керівництвом І. І. *Мечникова*); 1902—07 — викладач Новоросійського, 1907—11 та 1917—24 — Моск. ун-тів. У 1918—27 очолював Вчену мед. раду Наркомату охорони здоров'я СРСР; водночас (з 1920) — директор об'єднання н.-д. ін-тів — Держ. наук. ін-ту нар. охорони здоров'я ім. Л. Пастера. Праці Т. присвячені питанням мед. мікробіології та епідеміології, в т. ч. проблемі імунітету; вивченню *ретикуло-ендотеліальної системи*, походження гемолізинів тощо. Т.— громадський діяч, популяризатор наук. знань. Брав активну участь у будівництві рад. системи охорони здоров'я. В 1918 за ініціативою Т. було створено у Москві станцію по контролю сироваток (тепер Держ. н.-д. ін-т стандартизації і контролю мед. біол. препаратів ім. Л. О. Тарасевича).

Тв.: К учению о гемолизинах. Одесса, 1902; Курс общей патологии. М.— Пг., 1923.

ТАРАСЕ́ВИЧ Леонтій (бл. 1650, ймовірно, Ужгород — 1710, Київ)— укр. рисувальник і гравер, представник стилю *барокко*, один з основоположників на Україні мистецтва різцевої гравюри на металі. Належав до школи О. *Тарасевича*. Навчався в Аугсбурзі (Баварія), працював у Вільні, Чернігові, Москві та Києві. Ілюстрував книжки й виготовляв станкові естампи. Рання творчість Т. пов'язана з Вільно, де у 80-х рр. 17 ст. він гравірував геральдичні та панегіричні композиції на честь духовних і світських вельмож Литви й Польщі — Я. Огінського, К. Бжостовського, О. Котовича, Я. Собеського. В титульних аркушах, *фронтиспісах* й ілюстраціях до панегіриків, наук. і теологічних творів, в образах святих широко використовував символи й алегорії античності, середніх віків, епохи *Відродження*, пишний декор. У віленський період творчості виконав портрети старости з Ошмян Г. Землі, князя К. Радзивілла, смол. єпископа Б. Корвін-Гонсевського та ін. З кін. 80-х рр. жив на Україні — в Чернігові та Києві, де яскраво розкрився талант Т.-ілюстратора, інколи виїжджав до Москви й Вільна. Він оздоблював багатьма гравюрами світські (вітальні поеми на честь В. Ясинського, Б. Шереметєва) й релігійні («Псалтир», «Тріодь», «Новий завіт») видання. У великому циклі ілюстрацій (бл. 40) до видань друкарні Києво-Печерської лаври — «Печерського патерика» (1702) Т. відображав реалістичні мотиви, насамперед у пейзажах, де відтворював види Києва й істор. достовірні образи відомих укр. діячів — літописця Нестора, живописця Алімпія, Ієре-

мії Прозорливого та ін. Остання з відомих гравюр Т. надрукована в підручнику артилерії Брінка (1710, Москва). Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49, а також на окремому аркуші до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449.

Літ.: Степовик Д. Леонтій Тарасевич у Вільно. «Образотворче мистецтво», 1971, № 4. *Д. В. Степовик.*

ТАРАСЕ́ВИЧ (Тарасович) Олександр (у чернецтві — Антоній; бл. 1640, ймовірно, Ужгород — 1727, Київ) — укр. рисувальник, гравер і педагог, представник стилю *барокко*. Початкову художню освіту здобув на Україні, пізніше удосконалював майстерність в Аугсбурзі (Баварія) в майстерні граверів Кіліанів. Бл. 1670 Т. запросили до друкарні при Віленській академії. Тут художник створив ілюстрації до книги «Молитви і служби богородиці» (1672—77), «Три філософії» (1675), «Життя святих» (1693) та ін., а також ряд гравюр за сюжетами Євангелія, тез до диспутів у Віленській академії, календарних святців, родовідних дерев. Автор портретів: віленського воєводи М. Паца й архідиякона М. Слупського (1677), польс. короля Я. Собеського (1680), теолога-василіанина Ю. Бражиця, генерального писаря Лит. князівства А. Завіші, київ. митрополита К. Жоховського (1683), мінськ. хорунжого К. Клокоцького (1685). В 1688—1727 жив у Києві, де очолив Києво-Печерську друкарню, навчав майстерності рисунка і гравюри на міді молодих митців. Серед творів цього часу — ілюстрації до кн. В. Ясинського «Три венца...» (1688), до панегіриків С. Яворського «Північ і Південь», «Князівське знамено», (обидва — 1690), а також портрети (охтирського полковника І. Перехреста, рос. полководця В. Голицина, черніг. архієпископа і письменника Лазаря Барановича, патріарха Антіохії Мелетія (два останні — 1693), гравюри реліг. змісту. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49 та на с. 142.

Літ.: Степовик Д. Олександр Тарасевич. Становлення української школи гравюри на металі. К., 1975.

Д. В. Степовик.

ТАРАСЕ́ВИЧ Юрій Іванович (н. 19.III 1937, м. Шостка, тепер Сум. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1973). Закінчив Київ. політехнічний ін-т (1959). Працював на Шосткинському хім. заводі (1959—61), в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР (1961—68), з 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води ім. А. В. Думанського АН УРСР (професор з 1978). Осн. праці — в галузі колоїдної хімії природ. дисперсних матеріалів, хімії їхньої поверхні, адсорбції, використання цих матеріалів у пром-сті. Держ. премія УРСР, 1981. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1981.

ТАРАСЕ́ВИЧ-НІКОЛА́ЄВА Тетяна Петрівна (н. 4.V 1924, м. Бєжиця, тепер у складі м. Брянська) — рос. рад. піаністка, композитор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1983). Член КПРС з 1956. Закінчила Моск. консерваторію (1947 — клас фортепіано О. *Гольденвейзера*, 1950 — клас композиції; з 1959 — викладач Моск. консерваторії (з 1965 — професор). З 1945 — солістка Моск. філармонії. В репертуарі Т.-Н.— класичні твори, музика рад. композиторів (у т. ч. «Слов'янський концерт» Б. Лятошинського). Автор 2 концертів для фортепіано з оркестром, симфонії (1955), кантати, фп., камерно-інструм. творів, романсів. Лауреат Міжнар. конкурсу піаністів у Лейпцігу (1950). Держ. премія СРСР, 1951.

ТАРА́СЕНКО Василь Юхимович [7 (19).III 1859, Одеса — 25.VII 1926] — укр. рад. геолог. Закінчив Київ. ун-т (1884), у якому викладав до 1903. Пізніше професор Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту, з 1918 — Ворон. ун-ту. Брав участь у геол. зніманні *Криворізького залізорудного басейну*. Осн. праці Т. присвячені вивченню кристалічних порід України. Вперше на Україні застосував метод мікроскопіч. досліджень і детального хім. аналізу гірських порід.

ТАРА́СЕНКО Олексій Григорович (н. 30.IX 1909, с. Домаха, тепер підпорядковане Лозівській міськраді Харків. обл.) — укр. рад. актор, режисер, народний артист УРСР (з 1960). Член КПРС з 1951. Сценічну діяльність почав у Харків. робітничо-колгосп. театрі. З 1939 — актор Сумського укр. муз.-драм. театру ім. М. С. Щепкіна (з 1980 — театр муз. драми і комедії). Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Платон («Платон Кречет» Корнійчука), Вожак («Оптимістична трагедія» Вишневського), Отелло (однойменна трагедія Шекспіра). Вистави: «Лимерівна» Панаса Мирного, «Мащенька» О. Афіногенова та ін.

ТАРА́СКИ (самоназва — пурепеча) — індіанський народ у Мексіці (переважно в шт. Мічоакан). Чисельність — 80 тис. чол. (1978, оцінка). Мова становить окрему мовну групу (див. *Індіанські мови*), більшість Т. володіє також ісп. мовою. До ісп. колонізації (16 ст.) у Т. існувало незалежне ранньодержавне об'єднання (гол. місто Цінцунцан). Т. були наймогутнішим після *ацтеків* народом Мексіки. За колоніального періоду на землях Т. почали розселятися групи іспаномовних метисів, але Т. значною мірою зберегли частину своєї етнічної території і свою самобутню культуру. Осн. заняття Т.— землеробство, рибальство, ремесла. Офіц. релігія Т.— католицтво, зберігаються елементи дохристиянських вірувань.

ТАРА́СКІН Павло Андрійович [5 (18).VIII 1910, с. Старочернєєво, тепер Шацького р-ну Рязан. обл.— 23.I 1943] — учасник підпільної антифашист. боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1935. В Рад. Армії з 1928. На поч. війни вийшов з оточення і в кінці грудня 1941 створив у м. Малині Житомир. обл. підпільну орг-цію, ядро якої було перетворено на Малинський підпільний райком КП(б)У. Т. став секретарем його. Заарештований гестапо і разом з ін. підпільниками розстріляний.

ТАРА́СОВА Алла Костянтинівна [25.I (6.II) 1898, Київ — 5.IV 1973, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1954. В 1906—10 навчалася в Києво-Печерській жіночій гімназії, 1910—14 — у приватній гімназії О. К. Титаренка (Київ). В 1914 вступила до студії Моск. Худож. театру, з 1916 — у складі цього театру. Учениця К. *Станіславського* і В. *Немировича-Данченка*. Серед ролей — Нєгіна, Тугіна («Таланти і поклонники», «Остання жертва» О. Островського), Маша («Три сестри» Чехова), Кареніна («Анна Кареніна» за Л. Толстим), Татьяна («Вороги» М. Горького), Марія Стюарт (однойменна трагедія Шіллера), Маша («Бронепоїзд 14-69» В. Іванова), Олена («Дні Турбіних» Булгакова), Топіліна («Серце не прощає» Софронова) та ін. В кіно створила образи Катерини («Гроза»), Кручиніної («Без вини винуваті»), Катерини («Петро I») та ін. В 1981 у Києві відкрито кімнату-музей Т. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946 (двічі), 1947, 1949. Іл. див. також до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.

Літ.: Алла Константиновна Тарасова. Документы и воспоминания. М., 1978.

М. Г. Лабінський.

ТАРАСОВІ́Т — мінерал класу *силікатів*. $Mg_{0,12}Ca_{0,17}$ (3,8 H_2O) $Na_{1,24}K_{1,18}Al_8[Si_{12,9}Al_{3,1}O_{40}]$ $(OH)_8$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 2,36. Твердість 1. Колір білий, рожевий, іноді безбарвний, прозорий. Блиск скляний. Рідкісний мінерал. На Україні скупчення Т. відомі на Донбасі (Нагольний кряж). Названий на честь Т. Г. Шевченка.

В. С. Мельников.

ТАРА́ЩА — місто Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Котлуї (бас. Дніпра), за 20 км від залізнич. ст. Ольшаниця. Т. засновано 1709. В 1768 населення Т. брало участь у *Коліївщині*. В 1791 Т. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Під час *Київської козаччини 1855* антикріпосницькі виступи охопили ряд сіл Таращанського пов. У 1904 в Т. виник с.-д. гурток, яким керував В. С. *Довгалевський*. Рад. владу встановлено в січні 1918. Трудящі Т. боролися проти нім. окупантів і *гетьманщини* (див. *Таращанське збройне повстання 1918*). З 1957 Т.— місто. У Т.— сироробний, комбікормовий, плодоконсервний з-ди, комбінат прод. товарів, цех Білоцерківської меблевої ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, міжгосп. підприємство по виробн. продукції птахівництва, рибоводно-меліоративна станція, рибгосп, опорний пункт Укр. н.-д. ін-ту економіки с. г., комбінат побутового обслуговування. Радгосптехнікум, 4 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, поліклініка, Будинок культури, клуб, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей. У 1845 Т. відвідав Т. Г. Шевченко. В Т. народилися укр. історик, етнограф і журналіст І. П. *Новицький*, рос. рад. фізик, президент АН СРСР

О. Г. Тарасенко.

А. К. Тарасова.

А. К. Тарасова в ролі Юлії Тугіної («Остання жертва» О. Островського).

М. С. Тардов.

О. Тарасевич. Портрет охтирського старости і полковника Івана Перехреста. Гравюра на металі. 1689.

Тар.

А. П. *Александров,* укр. рад. акушер-гінеколог А. П. *Ніколаєв.*

ТАРАЩА́НСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ трудящих Таращанського повіту Київ. губ. проти австронім. окупантів і *гетьманщини* у червні 1918. Керувала Т. з. п. підпільна більшовицька орг-ція на чолі з В. С. Балясом. З повстанцями тримав зв'язок Київ. підпільний губком партії. Повстання почалося 8.VI виступом збройних сел. загонів у селах Стрижавці та Янишівці. Повстання підтримали селяни сусідніх сіл Ставища, Ольшаниці, Луки, П'ятигір, Плоского та ін. 10.VI повстанці розгромили каральний загін гетьманців, визволили П'ятигори, Плоске, Жашків. 12.VI повстанські загони (бл. 4 тис. чол.) оволоділи м. Таращею, розгромили ряд австро-нім. і гетьманських гарнізонів. Т. з. п. злилося з повстанням у Звенигородському, Канівському та ін. повітах Київщини (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*). Майже два місяці об'єднана повстанська армія вела бої проти трьох австронім. д-зій, які окупаційне командування кинуло проти повстанців. Каратели намагалися оточити повстанські загони. Проте на поч. серпня більша частина повстанців прорвала вороже кільце, форсувала Дніпро й рушила по Лівобережній Україні до кордонів Рад. Росії. На поч. вересня 1918 вони вийшли в *«нейтральну зону»*, де влилися в *Першу Українську радянську дивізію,* створивши осн. ядро Таращанського полку (див. *Таращанці*).

Літ.: Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. К., 1959; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962.

В. В. Мусієнко.

ТАРАЩА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 44,5 тис. чол. (1983). У районі — 35 населених пунктів, підпорядкованих міській і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тараща.* Т. р. розташований в межах *Придніпровської височини.* Корисні копалини: граніт, пісок, глина, торф. Найбільші річки — *Гнилий Тікич* (бас. Пд. Бугу) та Котлуй (бас. Дніпра). Грунти чорноземні й опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 10,7 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Лучанський цукр., таращанські прод. товарів, плодоконсервний і сироробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Тараща). С. г. району спеціалізується на виробн. м'яса, молока та вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, цукр. буряків, гороху. Розвинуте садівництво. Площа сільськогосподарських угідь 1982 становила 51,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 47,4 тис. га. Скотарство, свинарство, птахівництво, рибництво. В Т. р.— 11 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 міжгосп. підприємства (по виробн. продукції птахівництва та по вирощуванню великої рогатої худоби), опорний пункт Укр. н.-д. ін-ту економіки с. г. Автомоб. шляхів — 355 км, у т. ч. з твердим покриттям — 329 км. У районі — радгосп-технікум, 28 заг.-осв. та музична школи; 59 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 19 будинків культури, 16 клубів, кінотеатр, 31 кіноустановка, 34 б-ки, краєзнавчий музей. У с. Плоскому Т. р. народився укр. рад. зоолог О. П. *Маркевич,* у с. Бовкуні — укр. рад. кобзар П. В. *Носач.* У Т. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1930).

М. М. Григоренко.

ТАРАЩА́НЦІ — особовий склад Таращанського полку *Першої Української радянської дивізії.* Разом з ін. полками д-зії полк сформований за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22.IX 1918 в *«нейтральній зоні»*. Ядро полку становили партизан. загони, які брали участь у *Таращанському збройному повстанні 1918* проти нім. окупантів (звідси й назва). Першим командиром полку був керівник цього повстання В. С. Баляс, якого ще до початку бойових дій змінив В. Н. *Боженко.* В листопаді 1918 Т. в складі 1-ї Укр. рад. д-зії виступили проти нім. окупантів і військ бурж.-націоналістичної *Директорії.* Наступаючи на Київ, напрямі, вони 12.XII 1918 визволили Новозибків, 30.XII — Городню, 31.XII — Сновськ (тепер м. Щорс). Просуваючись з боями по тер. Чернігівщини, Т. наприкінці січня вийшли на підступи до Києва, де разом з *богунцями* розгромили осн. сили Директорії, і 5.II 1919 вступили в Київ. За успішні бойові дії по визволенню України Укр. Рад. уряд нагородив Т. почесним Червоним прапором, а командира полку В. Н. Боженка — почесною золотою зброєю. Розвиваючи далі наступ, Т. визволили міста Козятин, Білу Церкву (березень 1919), Коростень, Шепетівку (квітень 1919) та ін., взяли участь у ліквідації контрнаступу військ Директорії на Київ, у розгромі куркульсько-націоналістичних банд на Правобережжі тощо. В травні 1919 полк розгорнуто в Таращанську бригаду, яка в складі 1-ї Укр. рад. дивізії в червні 1919 влилася в новосформовану 44-у стрілецьку д-зію. В 1919—20 Т. разом з ін. частинами д-зії брали участь у боях проти збройних сил Директорії, військ бурж.-поміщицької Польщі, в ліквідації *махновщини.* Після громадян. війни бригаду переформовано на полк, який у складі 44-ї стрілецької д-зії згодом героїчно бився на фронтах Великої Вітчизн. війни.

В. С. Левін.

ТА́РБА Іван Костянтинович (н. 21.III 1921, с. Беслахуба, тепер Очамчирського р-ну Абх. АРСР) — абх. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1937. Перша поетична зб.— «Гірське джерело» (1949). Автор бл. 40 збірок поезій і поем, романів «Відоме ім'я» (1963), «Сонце сходить у нас» (1968), «Очі моєї матері» (1979) — про нові риси в житті сучасного абх. села. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Пісня про Абхазію. К., 1968; Сонце сходить у нас. К., 1976; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1981.

Р. Ш. Чилачава.

ТАРБАГА́Н, монгольський сурок (Marmota sibirica) — ссавець роду *сурок.* Довж. тіла 430—565 мм, маса 2,5—9 кг. Волосяний покрив піщано-жовтий, кінці остьових волосків чорні або бурі, верх голови темний. Живе колоніями, оселюється в глибоких норах. Живиться різнотрав'ям. Поширений в цілинних степах Монголії, Пн.-Сх. Китаю, в СРСР — в Забайкалі, Тувинській АРСР, на Алтаї. Має невелике промисл. значення (використовується хутро). Може бути носієм збудників чуми. На тер. СРСР епідеміологічне значення Т. невелике, оскільки в результаті промислу та регулярних винищувальних заходів він зберігся в невеликих кількостях лише в окремих місцях. У виконному стані відомий з плейстоцену.

ТАРБАГАТА́Й — гірський хребет на Сх. Каз. РСР, на кордоні з Китаєм, між озерами Алаколь і Зайсан. Довж. бл. 300 км, вис. до 2992 м (г. Тастау). Складений з сланців, вапняків, гранітів. У вапняках розвинутий *карст.* Нижні частини схилів зайняті напівпустелями та степами, вище — гірські луки. По долинах річок — ліси.

ТАРГА́Н РУДИ́Й — комаха ряду тарганоподібних. Те саме, що й *прусак.*

ТАРГА́Н ЧО́РНИЙ (Blatta orientalis) — комаха ряду *тарганоподібних.* Тіло (довж. 18—30 мм) овальне, пласке, чорно-бурого кольору, блискуче. Поширений по всьому світу, крім полярних зон. Т.— *синантропні організми,* живуть переважно в житлі людини; в зонах з теплим кліматом зустрічаються і в природі. Активний вночі. Багатоїдний, живиться залишками хліба, овочів, цукру, масла та ін. продуктів. Пошкоджує і забруднює харчові продукти, папір, книги, шкіряні предмети, крім того, поширює багато бактерій, цисти дизентерійної амеби, яйця аскарид та ін. паразитів людини. Заходи боротьби гол. чин. хімічні (застосовують отруйні принади з *бурою, інсектициди*).

ТАРГАНОПОДІ́БНІ, тарганóві (Blattoptera, синонім Blattoidea) — ряд *комах* з неповним перетворенням. Тіло довж. 4—95 мм. Ротові органи гризучі. Передні крила

(надкрила) шкірясті, задні — перетинчасті; іноді крила укорочені або їх немає. Більшість Т. відкладає яйця, деякі живородящі. Всеїдні. Активні вночі. Живуть в опалому листі, під камінням тощо; окремі — у житлах та господарських будівлях (див. *Синантропні організми*), пошкоджуючи продукти, шкіряні вироби, книжки. Можуть бути переносниками збудників деяких хвороб людини (напр., дизентерії) або яєць *гельмінтів*. В ряді бл. 3600 видів; в СРСР — 55 видів (17 родів), з них на Україні — 10 видів (5 родів), у т. ч. *прусак, тарган чорний* та ін. У викопному стані Т. відомі починаючи з карбону. Заходи боротьби: в місцях скупчення Т. застосовують *інсектициди*, отруйні принади з бури, провадять дезинсекцію приміщень.

О. П. Кришталь.

ТАРГОВИ́ЦЬКА КОНФЕДЕРА́ЦІЯ 1792 — реакційний союз польс. *магнатів*, спрямований проти реформ держ. ладу *Речі Посполитої*, ухвалених Чотирирічним сеймом 1788—92, і конституції 3.V 1791, які ослабляли позиції польс. магнатської олігархії. Акт Т. к. був розроблений у Петербурзі під наглядом *Катерини II* і опублікований 14.V 1792 в м. Тарговиці (тепер с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.) в момент вторгнення царських військ до Речі Посполитої. В міру просування царських військ по польс. території «тарговичани» встановлювали свої тимчасові органи, придушували сел. повстання. Після приєднання до Т. к. короля С. *Понятовського* «тарговичани» в умовах терору проти прогрес. сил провели нові вибори до сейму, який зібрався 1793 в Гродно. Речі Посполитій знову було нав'язано правління магнатської олігархії, всі демократичні реформи скасовано. Т. к. сприяла 2-му поділові Речі Посполитої (1793).

ТАРД (Tarde) Габрієль (12.III 1843, Сарла — 13.V 1904, Париж) — франц. соціолог і криміналіст, представник психологічної школи в соціології, один із засновників *соціальної психології*. Був професором у Колеж де Франс (з 1900). Вважав, що основу розвитку суспільства становлять два психологічних фактори: відкриття (винаходи) й наслідування індивідом (звичаї, мода, симпатії, навчання, виховання тощо). Внаслідок наслідування винаходи геніальних винахідників засвоюються й поширюються в суспільстві, виникають групові норми й цінності. Як криміналіст Т. відомий критикою теорії Ч. *Ломброзо* і вченням про еволюцію завдань і цілей покарання. Осн. твори: «Закони наслідування» (1892), «Соціальна логіка» (1901), «Соціальні закони» (1906) та ін.

О. О. Кронник.

ТАРДЕНУА́ЗЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів пізнього *мезоліту*, що заступила *азільську культуру* й передувала *неолітові*. Одночасна пізньому етапові *свідерської культури*. Назва походить від стоянок поблизу містечка Фер-ан-Тарденуа в Пн. Франції. Виділена Г. *Мортільє* 1896. Для Т. к. характерні *мікроліти* — невеликі кам'яні вироби геом. форм (трапеції, трикутники, сегменти та ін.), що застосовувалися як вкладні в кістяних і дерев'яних знаряддях (гарпуни, наконечники списів, стріл і дротиків, ножі тощо). Носії Т. к. полювали на тварин і птахів, застосовуючи лук і стріли, займалися рибальством і *збиральництвом*. У пошуках засобів до життя вони часто переселялися з місця на місце. Сусп. устрій — матріархально-родовий лад; існували невеликі парні сім'ї. Пам'ятки Т. к. і культур, близьких до неї (невеликі короткочасні стоянки на берегах річок і озер та в гірських гротах, окремі поховання і групові могильники), поширені в лісостепових зонах багатьох країн Старого Світу, особливо в Середземноморському басейні. В СРСР відомі на Пн. Кавказі і в Закавказзі, а на Україні — в Криму (*Мурзак-Коба, Фатьма-Коба* та ін.), Нижньому Придністров'ї (*Гребениківська стоянка*) і Дніпровському Надпоріжжі (*Василівські могильники*). За сучас. датуванням, Т. к. належить приблизно до 7—4-го тис. до н. е.

Літ.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

І. Г. Шовкопляс.

ТА́РДОВ Михайло Семенович [16 (28).VII 1892, Гуляйполе, тепер Запоріз. обл.— 31.X 1948, Київ] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Учасник громадян. та Великої Вітчизн. воєн. Друкувався з 1922. У трилогії «Фронт» («Шанці», 1930; «Кінець Охотського полку», 1933; «Перший більшовицький», 1939) показав шлях солдатської маси у революцію. Автор повістей і нарисів про героїв громадян. війни: Г. І. Котовського, С. Г. Лазо, О. Я. Пархоменка, В. І. Чапаєва, М. О. Щорса. Оповідання «Орлик» (1935), «Альошка Богунець» (1937), «Патріоти» (1938) та ін. про героїку громадян. війни. Подіям Великої Вітчизн. війни присвятив книги оповідань та нарисів «Батьківщина кличе» (1942), «Оповідання про війну» (1943), «Оповідання Юхима Пушкаря» (1944). Писав твори для дітей, п'єси, кіносценарії. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Шанці. Х., 1930; Кінець Охотського полку. Х.— Одеса, 1933; Фронт. Х., 1934; Братання. К., 1935; Альошка Богунець. Х., 1938; Три розвідачі. К., 1940; Оповідання Юхима Пушкаря. Уфа, 1944; Повість про хоробрих. К., 1967.

М. М. Радецька.

ТАРДЬЄ (Tardieu) Андре (22.IX 1876, Париж — 15.IX 1945, Ментона) — франц. політичний і держ. діяч. Журналіст. У 1903—14 — оглядач газ. «Тан» («Час») з міжнар. питань. У 1914—24, 1926—36 — депутат парламенту. З 1918 Т.— радник і помічник Ж. *Клемансо*. Брав активну участь в підготовці *Версальського мирного договору 1919*, відіграв значну роль у роботі *Паризької мирної конференції 1919—20*. З 1919 обіймав ряд міністерських посад. У 1929—30 і 1932 — прем'єр-міністр Франції. Проводив реакційну внутрішню і зовнішню політику. З 1936 відійшов від активного політичного життя.

ТАРИ́ФИ (італ. tariffe, з араб.) — офіційно встановлена система ставок оплати за різні *послуги* виробничого й невиробн. характеру; різновид держ. планових цін, за якими підприємства ряду галузей нар. г-ва реалізують свою продукцію (послуги) різним споживачам. Щодо споживачів нар.-госп. сектора Т. виконують функцію *оптових цін*, щодо населення — *роздрібних цін*. Сфера застосування їх — оплата послуг виробничого і споживчого призначення, що їх надають підприємства галузей зв'язку (*тарифи зв'язку*), транспорту (*тарифи транспортні*), комунального г-ва (*тарифи комунальні*).

Побудова та диференціація Т. в СРСР здійснюються на основі принципів соціалістичного *ціноутворення*. Екон. основу Т. визначає розмір суспільно необхідних витрат, які складаються за даного серед. рівня техніки виробн., *кваліфікації* працівників та інтенсивності їхньої праці. Суспільно необхідні витрати (*вартість*) визначаються рівнем витрат виробн. на підприємствах, що виробляють осн. масу продукції даного виду. Різниця між *цінами* і Т. полягає в їхній побудові. Якщо, напр., роздрібна ціна, крім *собівартості* й *прибутку*, включає також податок з обороту та ін. елементи, то Т., незалежно від споживачів послуг, включають лише два елементи — собівартість і прибуток. Величина прибутку є основою диференціації Т. щодо різних категорій споживачів послуг. Як і ціни, Т. в СРСР є важливим екон. інструментом, за допомогою якого д-ва активно впливає на розвиток соціалістичної економіки. Економічно обгрунтована побудова Т. на послуги має важливе значення для зміцнення *господарського розрахунку* в усіх ланках, підвищення ефективності капіталовкладень, стимулювання розвитку *продуктивних сил*, найбільш раціонального використання матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів. Т. в СРСР на осн. послуги характеризуються високою стабільністю. Стабільність та відносно низький рівень Т. на послуги населенню забезпечуються дотаціями з держ. бюджету та ін. пільговими умовами госп. діяльності підприємств *сфери послуг*. До категорії Т. відносять також систему ставок оплати праці (див. *Тарифна система*).

П. П. Левченко.

ТАРИ́ФИ ЗВ'ЯЗКУ́ — система ставок, плата за *послуги*, що їх надають підприємства зв'язку різним споживачам (населенню, підприємствам, організаціям). Найпоширенішими видами послуг зв'язку є пересилання листів, телеграм, посилок, надання міжміськ. телефонних розмов. У системі *тарифів* на послуги зв'язку розрізняють загальні (звичайні), пільгові і тарифи на додаткові види послуг зв'язку. Заг. тарифи є осн. і найпоширенішими, вони охоплюють послуги всіх галузей зв'язку. До пільгових тарифів, зокрема, належать зниження

Тарбаган.

Тарган чорний: *1* — самець; *2* — самка.

М. Г. Тарнавський. Набір для наливки. 1967.

ставок для оплати міжміськ. телефонних розмов у певні години доби та ін.; до тарифів на додаткові види послуг — плата за доставку грош. переказів додому, повідомлень відправника про вручення поштового відправлення адресатові тощо. По всіх галузях зв'язку налічують понад 300 ставок Т. з. Їх диференціюють за категоріями абонентів, враховуючи вплив на собівартість послуг зв'язку ряду факторів. Зокрема, ставки за поштові послуги диференціюють залежно від ваги або вартості поштового відправлення, його виду (лист, посилка, бандероль, грош. переказ), способу доставки (повітряним або ін. видом транспорту). Тарифи за телеграфні послуги визначаються з кожного слова в телеграмі і залежать від терміновості її доставки (звичайна, термінова). Телефонні послуги міжміськ. зв'язку оплачують за тарифами, що залежать від віддалі переговорів, їхньої тривалості й терміновості. Т. з. розробляє М-во зв'язку СРСР, затверджує їх Держ. к-т цін при Раді Міністрів СРСР. *П. П. Левченко.*

ТАРИ́ФИ КОМУНА́ЛЬНІ — система ставок оплати за *послуги,* що їх надають підприємства галузей комунального господарства. Їх застосовують при розрахунках за користування електричною і тепловою енергією, газом, водою, каналізацією, послугами міськ. транспорту та ін. В ряді випадків Т. к. диференціюють за категоріями споживачів (населення, пром-сть, підприємства міськ. г-ва тощо). В СРСР — 4 групи Т. к. Перша група — на послуги енерг. підприємств; розмір цих *тарифів* встановлюють залежно від джерела енергопостачання. Друга група — на послуги сан.-тех. підприємств. Ці тарифи встановлюють виконкоми міськ. Рад за 1 м³ води або відведених стічних рідин; вони відображають вартість водопостачання, відведення і очищення стічних вод. Третя група Т. к.— на послуги міського транспорту. В більшості міст дані тарифи є одноставковими, тобто плата, що стягується з пасажира за проїзд у межах міста, не залежить від дальності поїздки. Крім того, застосовують покілометрові тарифи (на таксі і в окремих випадках на автобусах, якщо вони обслуговують як міські, так і приміські сполучення), а також дільничні (для маршрутних таксі). Четверта група тарифів — на побутові послуги пром. (ремонт і пошиття одягу, взуття, ремонт побутової техніки, автотранспорту та ін.) і непром. (лазні, пральні, перукарні та ін.) характеру. Тарифи на пром. послуги диференціюють за республіками, областями, поясами, екон. районами, категоріями підприємств, терміновістю виконання замовлень, типом матеріалу тощо. На побутові послуги непром. характеру Т. к. запроваджують виконкоми місц. Рад, виходячи з серед. ставок, затверджених Радою Міністрів СРСР, і залежно від характеру послуг, що надаються населенню. *П. П. Левченко.*

ТАРИ́ФИ ТРА́НСПОРТНІ — система ставок, за якими стягують плату за транспортні *послуги.* Встановлюються на вантажні й пасажирські перевезення залізничним, водним (морським і річковим), автомобільним і повітряним транспортом. Вантажні *тарифи* — система ставок оплати за послуги транспорту по перевезенню вантажів. Їх розрізняють за видами транспорту заг. користування. Тарифні ставки диференціюють за видами вантажів, віддалями, швидкістю перевезень, розмірами відправлень. Вантажні тарифи на водному транспорті диференційовано за басейнами річок і морів.

Пасажирські тарифи — система ставок оплати за послуги транспорту по перевезенню людей і багажу на міжнар. і внутрішніх (приміських і міських) лініях. Міжнар. пасажирські тарифи встановлюють на основі відповідних угод між країнами. Внутр. пасажирські тарифи залізнич. транспорту диференціюють за видами сполучень (далекі, приміські), категоріями поїздів (швидкі, пасажирські), типами вагонів. На мор. і річковому транспорті тарифи диференціюють за групами пароплавств і басейнів, за видами суден, класами кают та розміщенням їх на суднах. Широко застосовують окремий тариф для туристів. На всі види сполучень поширюються різні форми пільгових тарифів. Тарифи на міськ. транспорт (метро, тролейбус, трамвай, автобус) є складовою частиною *тарифів комунальних.* *П. П. Левченко.*

ТАРИ́ФНА СИСТЕ́МА — сукупність встановлюваних нормативів для організації та планування оплати праці в СРСР, тарифікації робіт, присвоєння розрядів робітникам, призначення на посади і регламентації праці службовців. Т. с. включає: 1) Тарифну ставку, яка визначає розмір заробітної плати робітника певної кваліфікації за 1 год або день (див. *Тарифна ставка*). 2) Тарифну сітку, яку застосовують для диференціації постійної (тарифної) частини заробітної плати робітників залежно від складності виконуваної роботи. При побудові тарифної сітки всю складність робіт по конкретній групі професій поділяють на кілька рівнів (розрядів). Кожному розряду присвоюють певний тарифний коефіцієнт, що показує відносне зростання складності роботи вищого розряду порівняно з 1-м розрядом і відповідно підвищення оплати 1 год роботи. 3) *Тарифно-кваліфікаційний довідник,* який застосовують для тарифікації конкретних видів робіт, а також присвоєння кваліфікаційних розрядів. 4) Схему посадових окладів службовців, що являє собою перелік типових посад апарату управління підприємствами і орг-ціями та відповідних їм місячних окладів, диференційованих залежно від категорії підприємства (цеху, дільниці), складності виробляної продукції, а для деяких посад — складності виконуваної функції та ступеня відповідальності працівника за результати праці. 5) Кваліфікаційний довідник посад службовців, який включає єдину номенклатуру посад службовців, характеристик посадових обов'язків і вимоги до службовців щодо необхідних знань, освіти й стажу практичної роботи. 6) Районні коефіцієнти до заробітної плати робітників і службовців, які встановлюють для деяких природно-кліматичних зон з несприятливими умовами перебування. Періодично в Т. с. за рішенням Уряду СРСР і ВЦРПС вносять необхідні зміни.

В. М. Данюк.

ТАРИ́ФНА СІ́ТКА — див. *Тарифна система.*

ТАРИ́ФНА СТА́ВКА — розмір оплати праці працівників за одиницю робочого часу; один з основних елементів *тарифної системи.* За Т. с. диференціюють і регулюють рівень оплати праці залежно від *кваліфікації* робітників, умов праці, нар.-госп. значення галузі. Т. с. встановлюють за годину роботи, робочий день або місяць; на дільницях зі складними умовами праці її підвищують на певний процент. Див. також *Заробітна плата, Нормування праці.*

ТАРИ́ФНО-КВАЛІФІКАЦІ́ЙНИЙ ДОВІ́ДНИК — зведення кваліфікаційних характеристик робіт кожного розряду та вимог, що випливають з складності робіт даного розряду, до професійних знань і трудових навичок робітника; один з основних елементів *тарифної системи.* Т.-к. д. використовують для тарифікації робіт (віднесення робіт до певних розрядів тарифної сітки залежно від складності виконання їх) і робітників (присвоєння їм відповідних кваліфікаційних розрядів). Тарифікацію робіт і робітників проводять спец. кваліфікаційні комісії в складі представників адміністрації та фаб.-зав. місцевого к-ту профспілки. Див. також *Кваліфікація, Тарифи.*

ТАРІВЕРДІ́ЄВ Мікаел Леонович (н. 15.VIII 1931, Тбілісі) — рос. рад. композитор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1979). У 1957 закінчив Моск. муз.-пед. інститут ім. Гнесіних (клас композиції А. *Хачатуряна*). Твори: вокальні цикли на слова Л. Мартинова (1960), Б. Ахмадуліної (1961), А. Вознесенського (1970, 1978), Є. Євтушенка (1972), М. Цвєтаєвої (1975), М. Светлова (1977); музика до кінофільмів, у т. ч. «Сімнадцять миттєвостей весни» (1973), «Іронія долі» (1976), «Старомодна комедія» (1979), «Передчуття кохання» (1982). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1977. Премія Ленінського комсомолу, 1977.

ТАРІ́М — ріка на Пн. Зх. Китаю. Утворюється злиттям річок Аксу, Яркенду і Хотану, з Пн. огинає пустелю *Такла-Макан.* Довж. 2030 км, площа бас. майже 1 млн. км². У пониззі розгалужується на рукави, часто змінює напрям течії і губиться у пісках. Живлення гол. чин. снігове і льодовикове. Воду Т. використовують для зрошування земель в оазисах. Рибальство.

ТАРІ́МСЬКА РІВНИ́НА, Кашгарська рівнина — на Зх. Китаю, обмежована горами Тянь-Шань, Памір, Куньлунь і Бейшань. Про-

До ст. **Тимченко М. К.**

1. Седнівська гора. Фрагмент. Темпера. 1978.
2. Ваза «Україна». Шамот. Надглазурний розпис. 1977.
3. Ваза «Царівна-жаба». Фарфор. Надглазурний і підглазурний розпис. 1972 (2 і 3 — за формами І. С. Скицюка).
4. «По щучому велінню». Фрагмент розпису до оформлення магазину «Казка» в Києві. Темпера. 1979. Співавтори І. С. та О. І. Скицюки.

1

2

3

До ст. **Трохименко К. Д.**

1. Кадри Дніпробуду. 1937. 2. Катерина. 1959. Полтавський художній музей. 3. Над великим шляхом. 1926. 1 і 3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

стягається з Зх. на Сх. на 1200 км, шир. до 500 км. Площа бл. 530 тис. км². Переважні висоти 800—1500 м. Більша частина Т. р. зайнята пустелею *Такла-Макан*. Річки (Тарім, Хотан, Аксу та ін.) гірські, часто пересихають. Переважає пустельна рослинність на сіроземних грунтах, по долинах річок — *тугаї*. В оазисах (Кашгар, Яркенд, Аксу та ін.) і передгір'ях — землеробство, плантації бавовнику, рису.

ТАРКВІ́НІЙ ГО́РДИЙ Луцій (Lucius Tarquinius Superbus) — за римською легендою, останній (сьомий) цар Стародавнього *Риму* (534 або 533 — 510 або 509 до н. е.), етруск. Жорстокість і безчинства Т. Г. викликали в Римі повстання, внаслідок якого Т. Г. було вигнано з Риму, скасовано царську владу і встановлено респ. лад. У легенді про вигнання Т. Г. відображено істор. факт визволення Риму від етруського панування.

ТАРКО́ВСЬКИЙ Арсен Олександрович [н. 12 (25).VI 1907, Єлизаветград, тепер Кіровоград] — рос. рад. письменник, перекладач. Почав друкуватися 1926. Автор поетичних збірок «Перед снігом» (1962), «Землі — земне» (1966), «Гонець» (1969), «Вірші» (1974), «Чарівні гори» (1978), «Зимовий день» (1980). Лірика Т. має філос. характер, стверджує цілісність духовного життя сучасної людини, глибинний зв'язок поколінь. Перекладач творів Т. Шевченка та ін. укр. письменників. Автор статей з питань поезії та поетичного перекладу. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Избранное. М., 1982; Стихи разных лет. М., 1983. *Л. І. Шевченко.*

ТА́РЛЕ Євген Вікторович [27.X (8.XI) 1875, Київ — 6.I 1955, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1927). В 1896 закінчив істор.-філолог. ф-т Київ. ун-ту. В 1903—17 — приват-доцент Петерб., 1913—18 — професор Юр'євського (Тартуського) ун-тів, продовжував наук. і викладацьку діяльність у Ленінград. і Моск. університетах. Досліджував історію нового часу. Автор праць з історії Франції та Росії: «Робітничий клас у Франції в епоху революції» (1—2 т., 1909—11), «Континентальна блокада» (1913), «Жерміналь і преріаль» (1937), «Навала Наполеона на Росію. 1812 рік» (1938), «Кримська війна» (1—2 т., 1941—43) та ін. Т. написав серію істор. біографій (напр., «Наполеон», 1936; «Талейран», 1939), брав участь у створенні колективної 3-томної праці «Історія дипломатії». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943, 1946.

Тв.: Сочинения, т. 1—12. М., 1957—62; Укр. перекл.— Нахімов. К., 1955; Місто російської слави. Севастополь у 1854—1855 рр. К., 1956.

ТАРНА́ВСЬКИЙ Мар'ян Гнатович (н. 21.I 1931, с. Завада, тепер Мостиського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). У 1971 закінчив Львів. ін-т прикладного і декоративного мистецтва. Розвиває традиції укр. *гутного скла*. Серед творів — декоративний посуд «Лев», свічник «Півень» (обидва — 1971), вітражі «Пори року» для санаторію «Південний» у м. Трускавці (1973), скульптура «Ялинка» (1975), ваза «Карпатський струмок» (1978), декоративні люстри для готелю «Суми» в м. Сумах (1980) та ін.

О. О. Роготченко.

ТАРНО́ВСЬКА Марія Миколаївна (літ. псевд.— М. Вірляна; 8.XII 1892, с. Коцюбинці, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.— 17.V 1975, Детройт, США) — укр. робітнича письменниця у США. Сестра М. М. *Тарновського*. У 1909 виїхала на заробітки до Америки. Була членом заокеанської філії «*Гарту*». Друкуватися почала 1919 (вірші). В новелах, що були вміщені у журн. «*Робітниця*», показала гірку долю безробітних, наймичок («Нові теми», «Життя», «Жителі нор», «Орися», «Павуки»). Виступала на сторінках газ. «*Українські вісті*» та ін. періодичних видань.

ТАРНО́ВСЬКИЙ Микола Миколайович (н. 1.I 1895, с. Коцюбинці, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.) — укр. рад. письменник. У 1910 виїхав на заробітки до Америки. Був робітником. У 1919—59 — член Комуністич. партії США. З 1952 — секретар, 1955—59 — голова *Ліги американських українців*. Редагував прогрес. укр. видання: журнали «Молот», «Сміх і правда», газети «Робітник», «Українські щоденні вісті». Друкуватися почав 1915. Перша зб. поезій «Патріоти» (1918) спрямована проти укр. бурж. націоналістів. У зб-ках «Шляхом життя» (1921), «В коридорах вічності», «Велике місто» (обидві — 1926) показав гірку долю укр. трудової еміграції. В роки Великої Вітчизн. війни оспівував героїзм рад. народу у боротьбі проти фашизму. В 1959 переїхав на Рад. Україну. В книгах «Емігранти» (віршований роман, 1958), «Вітаю тебе, Україно» (1960), «З далекої дороги» (1961), «Мости над океанами» (1967), «У дружбі непорушній» (1975), в публіцистичних працях, зокрема в кн. «Півстоліття за океаном» (1979) та ін. викриває лицемірство бурж. демократії, оспівує щасливе життя на рад. землі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: З бурхливих літ. К., 1965; До ясних берегів. К., 1980.

Літ.: Рильський М. Двічі народжений. В кн.: Тарновський М. З далекої дороги. К., 1961.

М. І. Дубина.

ТАРНО́ВСЬКІ — укр. поміщики, власники значних земельних володінь у Чернігівській, Полтавській і Київській губерніях у 18 — на поч. 20 ст. Походили з козац. старшини. Василь Васильович (старший) Т. [14 (26).VI 1810—4 (16).XII 1866]. Закінчив Моск. ун-т. Був знайомий з М. В. Гоголем, Т. Г. Шевченком. Автор праць «Юридичний побут України», «Про ділимість сімейств у Малоросії» (К., 1853), в яких захищав феод. звичаєве право та виправдовував гноблення укр. селянства старшиною і поміщиками. Василь Васильович (молодший) Т. [1837 — 13 (25). VII 1899]. Син Василя Васильовича Т. (старшого). Закінчив Київ. ун-т. Листувався з Т. Г. Шевченком. У маєтку Т. в *Качанівці* не раз гостювали Марко Вовчок, І. Ю. Рєпін, М. М. Ге, ін. діячі укр. і рос. культури. Збирав колекцію старожитностей (тепер зберігається в *Чернігівському історичному музеї*), рукописну та художню спадщину Т. Г. Шевченка. Григорій Степанович Т. [1788—8 (20).XII 1853]. Дядько Василя Васильовича Т. (старшого). Був знайомий з М. В. Гоголем, М. І. Глинкою, С. С. Гулаком-Артемовським, М. О. Максимовичем, ін. діячами науки і культури. В його маєтках у Качанівці 1843 і в с. Потоці (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) 1845 бував Т. Г. Шевченко. В повісті «Музикант» Т. Г. Шевченко вивів його в образі поміщика-кріпосника Арновського.

ТАРНОГРО́ДСЬКИЙ (Тарногородський) Микола Павлович (28. VIII 1894—31.I 1938) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1915. Н. в с. Залісці (тепер Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.). З 1914 навчався на медичному факультеті Київ. університету. В 1915—16 працював у підпільній більшовицькій орг-ції Києва. В квітні 1916 ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. Після Лютн. революції 1917 звільнений; переїхав до Вінниці, де очолив міський к-т РСДРП(б). З липня 1917 — член обласного к-ту РСДРП(б) Пд.-Зх. краю. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції 1917 — голова Вінницького ревкому і один з керівників *Вінницького жовтневого збройного повстання 1917*. Під час *австро-німецької окупації України 1918* — член Київ. підпільного обкому КП(б)У, 1919 — голова Поділ. губвиконкому. Під час *денікінщини* працював у *Зафронтовому бюро ЦК КП(б) України*, потім — зав. відділом ЦК КП(б)У по роботі на селі. В 1920 — голова Подільського губревкому, з 1921 — секретар Полтав. губкому КП(б)У. Пізніше — на керівній парт. роботі на Уралі, Пн. Кавказі, Далекому Сході тощо, на відповідальній роботі у Виконкомі Комінтерну. Не раз обирався членом ВЦВК і ВУЦВК.

Є. В. Тарле.

М. М. Тарновський.

ТА́РОМСЬКЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Ленінській райраді м. Дніпропетровська. Залізнич. вузол Сухачівка. 15,4 тис. ж. (1983). У с-щі — 2 гранітні кар'єри, рибне г-во, 2 радгоспи, будинок побуту. Дніпроп. філіал Укр. н.-д. ін-ту розведення і штучного осіменіння великої рогатої худоби. 4 заг.-осв. школи, лікарня, кінотеатр, б-ка. Виникло наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ТАРПА́Н, європейський дикий кінь (Equus caballus, синоніми E. tarpan, E. c. gmelini, E. c. silvaticus) — вимерлий дикий кінь невизначеного таксономічного рангу. До 16—19 ст. був досить поширений в Степу і Лісостепу Європи. Вис. в холці 107—136 см, забарвлення мишасте, з чорним «ременем» уздовж спини, кінці ніг і хвіст майже чорні, грива коротка, стояча. За особливостями біології близький до *коня свійського*, од-

Тарпан.

ТАРПЕЙСЬКА СКЕЛЯ

І. Й. Тартаковський. Старший майстер Дніпровського металургійного заводу імені Ф. Е. Дзержинського в Дніпродзержинську Ф. І. Трушин. 1949.

ним з предків якого вважається. Розрізняють 2 форми Т.: степовий і лісовий. Т. степовий був поширений в Пд. Європі, у степах України зберігся до кінця минулого століття (останнього вбито у 1879 за 35 км від Асканії-Нової); Т. лісовий (дрібніший за степового) зустрічався в Центр. Європі, Литві, Білорусії, Польщі та Сх. Пруссії, дожив до початку минулого століття (останній був убитий у 1814). Т. відловлювали з метою приручення і здобували заради м'яса і шкіри, що призвело до повного їх винищення на волі. Спроби відновити Т. шляхом *доброго штучного* коней примітивних порід робили в Польщі та Німеччині ще в 30-х рр. 20 ст., були одержані коні, зовні схожі на Т. Групу відновлених Т. утримують в СРСР в *Біловезькій Пущі*.

В. І. Крижанівський.

ТАРПЕ́ЙСЬКА СКЕ́ЛЯ — стрімка скеля в зх. частині *Капітолія* в Стародавньому *Римі*, з якої скидали людей, засуджених до страти. За легендою, назва скелі походить від імені Луція Тарпея, скинутого з цієї скелі за опозицію царю Ромулу. За ін. версією — від імені дочки начальника Капітолійської фортеці Тарпейї, яка під час війни Риму з сабінянами (серед. 8 ст. до н. е.) впустила до фортеці ворогів.

ТАРС — див. *Телеграфне агентство Радянського Союзу*.

ТА́РСЬКИЙ (Tarsky) Альфред (н. 14.I 1901, Варшава) — польс. логік, математик, філософ, представник *львівсько-варшавської школи*. Закінчив Варшавський ун-т (1924), доцент і професор цього ун-ту (1925—39). З 1939 — професор Гарвардського і Каліфорнійського ун-тів (США). Погляди Т. формувалися під впливом Т. *Котарбінського*, Я. *Лукасевича*, С. Лесневського та ін. Наук. інтереси охоплюють проблеми сучас. *математичної логіки* і основ математики, металогіки, логічної *семантики*, методології дедуктивних наук. Створив теорію семантичних *моделей*, сформулював *дефініції* ряду понять, у т. ч.— семантичну дефініцію *істини* для дедуктивних наук. Справив вплив на еволюцію *неопозитивізму*.

Тв.: Рос. перекл. Введение в логику и методологию дедуктивных наук. М., 1948.

М. М. Верников.

ТАРТАКО́ВСЬКИЙ Ісак Йосипович [н. 12 (25).IV 1912, м. Волочиськ, тепер Хмельн. обл.] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). У 1951 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у О. *Шовкуненка* і В. *Костецького*. Твори: «Портрет композитора Л. М. Ревуцького» (1950), «На вахті миру. Сталевари» (1951), «В годину відпочинку» (1957), «У визволеному Києві» (1960), «В. І. Ленін і Г. Уеллс» (1964), «Портрет П. Г. Тичини» (1964), «До мирної праці» (1965), «Наталка» (1966), «Герої Дніпра» (1973), «Все для фронту» (1975), «Партизанка Г. Данилко» (1978), «Композитор А. Я. Штогаренко» (1979).

ТАРТА́ЛЬЯ (італ. tartaglia, від tartagliare — заїкатися) — дійова особа італ. *комедії дель арте* (здебільшого образ судового урядовця — боягуза і заїки, старого нотаріуса та ін.). *Маска* Т. з'явилася на поч. 17 ст. в Неаполі. У 18 ст. образ Т. зустрічається в драм. казках К. Гоцці «Ворон», «Король-олень», «Любов до трьох апельсинів». Згодом під впливом цензури він втратив сатиричний характер.

Літ.: Дживелегов А. К. Итальянская народная комедия. М., 1962.

ТА́РТАР (Τάρταρος) — у грец. міфології повита мороком безодня в надрах Землі, куди Зевс скинув переможених *титанів*. За пізнішими міфами, в Т. містився потойбічний світ — *Аїд*.

ТАРТІ́НІ (Tartini) Джузеппе (8.IV 1692, Пірано, тепер Пиран, Югославія — 26.II 1770, Падуя) — італ. скрипаль, композитор, муз. теоретик і педагог. Учень чес. композитора Б. Черногорського. Працював переважно в капелі собору Сант-Антоніо в Падуї. Був головою т. з. падуанської скрипкової школи. Розвинув і збагатив віртуозні прийоми і виразні засоби гри на скрипці, вдосконалив смичок. Запровадив нову, 3-частинну форму класичної сонати. Автор скрипкових концертів, сонат (у т. ч. «Трель диявола») та ін., теор. праць («Трактат про музику», 1754; «Трактат про прикраси в музиці», 1771).

ТА́РТУ (кол. Юр'єв, Дерпт) — місто респ. підпорядкування Ест. РСР, райцентр. Розташоване на обох берегах р. Емайигі, за 43 км від її впадіння в Чудське оз. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, річковий порт, аеропорт. 109 тис. ж. (1983). Згадується в давньорус. літописі під 1030 як Юр'єв, який був зайнятий і перебудований *Ярославом Мудрим*. У 1223—24 жителі міста брали участь у боротьбі естів проти нім.-дат. агресорів. Об'єднане військо русів і естів під проводом кн. Вячка героїчно обороняло Юр'єв, однак нім. хрестоносці захопили його. Під назвою Дерпт 1224 воно стало центром єпископства, залежного від *Лівонського ордену*. В 13—16 ст. входило до Ганзейського союзу (див. *Ганза*). В 1558 під час *Лівонської війни 1558—83* гарнізон міста капітулював перед рос. військом. У 1582 відійшло до Польщі. З 1625 належало Швеції. В 1632 у місті відкрито *Тартуський університет*. За *Ніштадтським мирним договором 1721* ввійшло до складу Росії. В 1893—1918 місто наз. Юр'єв. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917, відновлено після вигнання нім. загарбників у грудні 1918. В січні 1919 Т. був загарбаний білоест. військами. В 1919—40 Т.— в складі бурж. Естонії, з 1940 — Ест. РСР. Місто нагороджено орденом Дружби народів (1980).

Т.— значний пром. і культур. центр республіки. Провідні підприємства міста — заводи приладобудівний, с.-г. машин «Вийт», домобудівний; молочний та м'ясний комбінати, взут. ф-ка, пивоварний з-д. У Т.— університет, Ест. с.-г. академія, 4 серед. спец. навч. заклади, 6 н.-д. ін-тів. 13 музеїв, у т. ч. літературний, етнографічний; музично-драматичний театр «Ванемуйне».

Серед архіт. пам'яток — собор Петра і Павла (Домська церква, 13—15 ст.; реконструкція 1804, арх. Й. В. Краузе), готична церква Яаня (серед. 14 ст.), ратуша (тепер міськрада; 1789, арх. Ю. Вальтер), комплекс будівель ун-ту (арх. Й. В. Краузе, гол. корпус, 1803—09, анат. музей, 1803—05, обсерваторія, 1808—10), церква Паулуса (1913—19, арх. Е. *Саарінен*), держбанк (1936, арх. К. Р. Бурман, А. Маттеус). Споруди рад. часу: нове приміщення театру «Ванемуйне» (1967—70, арх. П. Тарвас та ін.), навчальний корпус Ест. с.-г. академії (1970, арх. В. Лукк та ін.), лікарня Маар'ямийза (1970, арх. М. Хансманн та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1952, скульптори А. Вомм, Ф. Саннамеес та ін.), М. Б. Барклаю-де-Толлі (1846—49, за кресленнями В. Демут-Малиновського), Ф. Р. Крейцвальду (1953, скульптори Й. Хірв, Е. Таніпоо).

ТА́РТУСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших вузів СРСР. Засн. 1632 в Дерпті (тепер Тарту) як Академія Густавіана, що діяла з перервами до 1710. Знову відкритий 1802 під назвою Дерптський університет, з 1893 — Юр'євський, після 1918 — Тартуський ун-т. В 1828—39 при ун-ті працював Професорський ін-т. В 1918 на базі евакуйованої до Воронежа частини ун-ту створено *Воронезький університет*; 1946 на основі підрозділів Т. у.— ряд н.-д. ін-тів АН Ест. РСР, 1951 — Ест. с.-г. академію. В Т. у. в різний час навчались і працювали видатні представники науки, зокрема астроном В. Я. Струве, біологи К. М. Бер, Х. І. Пандер, фізіологи П. В. Овсянников, Ф. Г. Біддер, хіміки К. Г. Шмідт, Г. І. Гесс, І. Л. Кондаков, фізики Е. Х. Ленц, Б. С. Якобі, Б. Б. Голіцин, медики М. І. Лунін, М. Н. Бурденко, філологи Ф. І. Відеман, М. П. Веске, І. О. Бодуен де Куртене, історик Є. В. Тарле, юрист В. Е. Грабар і багато ін. В ун-ті вчились відомі літературознавці В. О. Десницький, М. К. Піксанов, діячі культури Ф. Р. Фельман, Ф. Р. Крейцвальд, латис. прогресивні діячі К. Барон, К. Вальдемар, лит. революціонер К. Пожела, брат В. І. Леніна — Д. І. Ульянов. У різний час на Україні жили і працювали вихованці і викладачі ун-ту — астроном В. Ф. Федоров, геологи М. І. Андрусов, Е. К. Гофман, хірург М. І. Пирогов, хімік Л. В. Писаржевський, ботаніки М. І. Кузнецов і Е. Р. Траутфеттер, зоолог О. М. Севєрцов, метеоролог Б. І. Срезневський, філолог О. О. Котляревський та ін. В

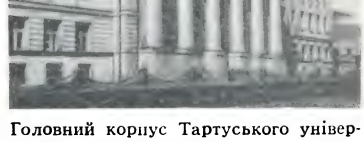

Головний корпус Тартуського університету.

1981/82 навч. р. в складі ун-ту було 9 ф-тів: істор., філол., фізико-хім., матем., біолого-геогр., юрид., економ., мед., фізичної культури, на яких навчалося понад 7,5 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 5,5 тис. Є 2 ф-ти підвищення кваліфікації спеціалістів, заочне відділення, аспірантура. Працюють н.-д. частина, Ін-т загальної і молекулярної патології, 21 н.-д. і 5 галузевих лабораторій, бот. сад, 3 музеї, б-ка (фонд — бл. 3,8 млн. одиниць зберігання). Видаються «Вчені записки» (45 серій) та ряд галузевих збірників, у т. ч. «Скандінавський збірник», «Радянська педагогіка та школа». За післявоєнні роки ун-т підготував бл. 27 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1967) та орденом Дружби народів (1982). *А. В. Коон.*

ТАРУ́ТИНЕ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, за 7 км від залізнич. ст. Березине. 5,9 тис. ж. (1983). Засн. 1814 як нім. колонія. Названо на честь перемоги рос. армії над військами *Наполеона I* біля с. Тарутіна (тепер Жуковского р-ну Калуз. обл.) в жовтні 1812. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Т.— с-ще міськ. типу. У селищі — сироробний та хлібний з-ди, райсільгоспхімія, лісництво, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв., музична та спорт. школи, Будинок культури, 2 кінотеатри, 2 бібліотеки.

ТАРУ́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 2,0 тис. км². Нас. 53,9 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Тарутине*. Поверхня району — слабохвиляста лесова рівнина з широким розвитком яружно-балкової мережі. Річки — *Сарата, Когильник* з прит. *Чага* і *Чилігідер* та ін. (бас. Чорного м.). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — Старомазирський держ. заказник. Пром-сть району представлена підприємствами, що переробляють с.-г. продукцію. Найбільші — комбінат хлібопродуктів (смт Березине), соко-консервний і комбікормовий (смт Бородіно), сироробний (Тарутине) з-ди, 4 радгоспи-заводи (села: Булатівка, Виноградівка, Лісне, Ламбрівка). Комбінат побутового обслуговування (Тарутине). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, соняшнику, винограду та виробн. м'яса, молока, вовни (скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1982 становила 144,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 98,8 тис. га. У Т. р.— 28 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична станція Березине. Автомоб. шляхів — 324 км, у т. ч. з твердим покриттям — 218 км. У районі — профес.-тех. уч-ще, 38 заг.-осв., музична і спорт. школи; 44 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень, 48 будинків культури і клубів, 44 кіноустановки, 49 б-к. У Т. р. видається газ. «Знамя труда» (з 1945).

М. С. Гузь.

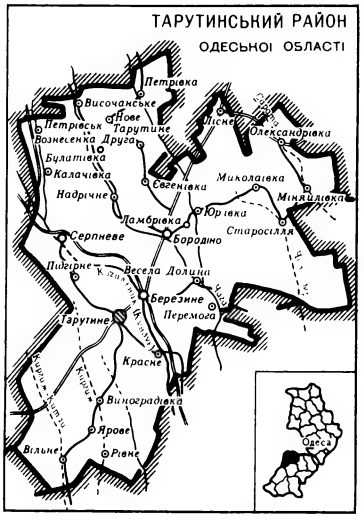

ТАРХА́Н (тюрк.) — 1) У тюркських народів у середні віки — феодали та деякі інші соціальні групи, звільнені від податків. 2) Землі та майно феодалів Закавказзя, Середньої Азії, Казанського, Астраханського і Кримського ханств, звільнені від сплати податків. 3) Різновид середньовічних рос. публічно-правових актів (див. *Тарханно-несудимі грамоти*).

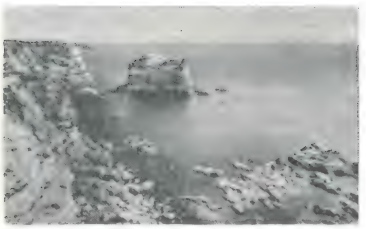

Мис **Тарханкут.**

ТАРХАНКУ́Т — мис у Криму, на Зх. Тарханкутського п-ова. Складений з вапняків. Під скелястими урвищами — брилові нагромадження. Поширені абразійні (див. *Абразія*), карстові (див. *Карст*) та ін. форми рельєфу. Рослинність степова. *О. В. Єна.*

ТАРХАНКУ́ТСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — зх. частина Кримського п-ова. Омивається водами Чорного м., з Пн.— Каркінітською зат. Пл. 1550 км². Поверхня погорбована. Вис. до 179 м (на Тарханкутській височині). Поклади природного газу. Є солоні озера, відокремлені від моря піщаними *пересипами*. Вкритий степовою рослинністю, в улоговинах — чагарникові зарості. На Зх. півострова — мис *Тарханкут*.

ТАРХА́ННО-НЕСУДИ́МІ ГРА́МОТИ — один з видів публічно-правових актів, що існував у Рос. державі до кін. 17 ст. Тарханна (фінансова; див. *Тархан*) частина визначала звільнення феодалів і окремих контингентів населення від податків і повинностей. З поч. 16 ст. тарханні привілеї видавалися світським феодалам лише у виняткових випадках. «Несудима» частина актів визначала права феодалів і ремісничих та торг. корпорацій щодо залежного від них населення, характер їхніх взаємовідносин з представниками місц. і центр. органів держ. влади. Ці права поступово обмежувалися, до серед. 16 ст. видача «несудимих» грамот світським феодалам припинилася. *Соборне уложення 1649* скасувало «несудимі» привілеї і для духовних феодалів, однак до кін. 17 ст. ці грамоти частково видавалися і підтверджувалися.

ТАРХА́НОВ Михайло Михайлович [справж. прізв.— Москвін; 7 (19). IX 1877, Москва — 18.VIII 1948, там же] — рос. рад. актор, народний артист СРСР (з 1937). Член Комуністичної партії з 1947. Брат І. М. *Москвіна*. Сценічну діяльність почав 1898. В 1914—19 працював у театрі М. М. *Синельникова* (Київ, Харків), з 1922 — у МХАТі. Ролі: Градобоєв, Дикой («Гаряче серце», «Гроза» О. Островського), Собакевич («Мертві душі» за Гоголем), Фурначов («Смерть Пазухіна» Салтикова-Щедріна), Семен Семенович («Бронепоїзд 14-69» В. Іванова). З 1929 знімався в кіно. В 1942—48 — художній керівник Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва, з 1939 — професор). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Загорский М. Михаил Михайлович Тарханов. М.—Л., 1946.

М. М. Тарханов.

ТАРХА́НСЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро в Крим. обл. УРСР, у системі Перекопських озер. Див. *Кияцьке озеро*.

ТАРХУ́Н — багаторічна трав'яниста рослина родини складноцвітих. Те саме, що й *естрагон*.

ТА́РШИН Олексій Михайлович [справж. прізв. — Бєлоусов; н. 19.IX (2.X) 1906, Казань] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1951). В 1924—26 навчався в театр. школі при Казанському рос. драм. театрі ім. А. В. Луначарського. Працював у театрах Ташкента, Смоленська, Свердловська; в Держ. драм. театрі ім. О. М. Горького (Горький, 1953—61) та ін. З 1937 працює на Україні (1937—41 — в Харків. рос. драм. театрі, 1944—53 та в 1962 — 83 — в Київ. рос. драматичному театрі ім. Лесі Українки). Серед ролей — Агішин («Одруження Бєлугіна» О. Островського), Тузенбах («Три сестри» Чехова), Каренін («Живий труп» Л. Толстого), Вагін («Діти сонця» М. Горького), Олексій («Оптимістична трагедія» Вишневського), Бєлін («Під золотим орлом» Галана), Пацеліс («До нового берега» Лациса), Альмавіва («Одруження Фігаро» Бомарше).

С. М. Грін.

О. М. Таршин.

ТАСЄЄВА — ріка на Пд. Зх. Східного Сибіру, у Красноярському краї РРФСР, ліва прит. *Ангари*. Довж. 116 км, площа бас. 128 тис. км². Утворюється злиттям річок *Бірюси* і *Чуни*, що беруть початок у Сх. Саянах, у межах Іркут. обл. РРФСР. Живлення мішане, гол. чин. снігове і дощове. Замерзає на поч. листопада, скресає на поч. травня, у пониззі судноплавна.

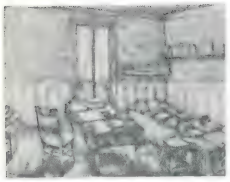

Б. Тасліцький. Кімната В. І. Леніна на вулиці Марі-Роз у Парижі. Туш, перо. 1969.

Татарник звичайний: *1* — гілка з суцвіттям; *2* — листок; *3* — сім'янка.

ТАСІН (справж. прізв.— Розов) Георгій Миколайович [10 (22).III 1895, м. Шумячі, тепер смт Смол. обл.— 6.V 1956, Київ] — укр. рад. кінорежисер і сценарист. Член КПРС з 1921. Закінчив юрид. ф-т Психоневрологічного ін-ту в Ленінграді. Під час громадянської війни працював у політорганах Червоної Армії. В кіно — з 1920. Спочатку був сценаристом, 1922—23 — керівником Ялтинської і Одес. кінофабрик, з 1926 — режисер. На Одес. кінофабриці (з 1938 — студії) поставив фільми: «Алім» (1926), «Ордер на арешт» (1927), «Джіммі Хіггінс» (1928), «Нічний візник» (1929), «Назар Стодоля» (1937), «Кармелюк» (1939), «Дочка моряка» (1942). В роки Великої Вітчизн. війни працював на Ташкентській кіностудії. З 1944 — на Київ. студії хронікально-документальних фільмів, де створив стрічки: «Київ» (1944), «Україна відроджується» (1945), «Радянська Україна» (1947, разом з М. *Слуцьким*), «Пісня про Україну» (1955) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР 1948.

ТАСЛІЦЬКИЙ (Taslitzky) Борис (н. 30.IX 1911, Париж) — франц. художник. Член Французької компартії. Навчався у Вищій держ. школі красних мистецтв. У 1939—41 брав участь в антифашист. боротьбі; 1941—45 — в'язень концентраційних таборів (з 1944 — Бухенвальду). Серед творів Т.— цикл тематичних панно, присвячених В. Гюго (1935), картини «Стіна комунарів» і «Червневий страйк» (обидві — 1936), «Діти Іврі» (1937), «Пам'яті жертв; розстріляних у м. Шатобріан» (1939); альбом рисунків «Бухенвальд» (1945); композиції «Малий табір Бухенвальду» (1945), «Смерть Данієль Казанова в Бухенвальді» (1950), «Сільськогосподарські робітники. Алжір» (1952), цикли «Портрети діячів ФКП», «В'єтнам», а також монументальні розписи громад. будинків у робітничих передмістях Парижа (всі —60-і рр.), серія картин «Чілі» (70-і рр.).

І. І. Верба.

ТАСМАН (Tasman) Абел Янсзон (1603, Лутгегаст, пров. Гронінген— жовтень 1659, Джакарта) — голландський мореплавець, дослідник Австралії та Океанії. Перебуваючи на службі в Ост-Індській компанії, здійснив кілька плавань по Індійському й Тихому океанах. У 1642—43 керував експедицією, яка вперше обігнула Австралію з Пд., відкрила острів, названий Ван-Дименовою Землею (пізніше *Тасманією*), острови *Фіджі*, Тонга та ін. Під час 2-ї експедиції (1643—44) дослідив більшу частину зх. та пн. узбережжя Австралії. На честь Т. названо море між Австралією й Новою Зеландією, затоку і льодовик на її Пд. острові та ін. геогр. об'єкти.

ТАСМА́НІЯ — острів біля пд.-сх. узбережжя Австралії, від якої відокремлений Бассовою прот. Разом з прилеглими невеликими островами складає штат Австралії тієї самої назви, площа якого 68,3 тис. км². Нас. 403 тис. чол. (1976), гол. чин. нащадки переселенців з Британських о-вів. Адм. центр — Хобарт. У рельєфі переважають плато та нагір'я (найбільша вис.— 1617 м, г. Осса). Клімат на Пн. субтропічний, на Пд.— помірний, вологий. Річки повноводні, порожисті, багаті на гідроресурси (гідроенергетичні комплекси на річках Деруент, Форт, Мерсі, Гордон та ін.). Схили гір вкриті лісами (евкаліпт, деревовидна папороть, вічнозелений бук, хвойні), вище 1200 м — субальп. луки та болота. На тер. Т. — нац. парк Крейдл-Маунтін-Лейк-Сент-Клер. Видобувають залізну, мідну, олов'яну, поліметалеві руди, кам. вугілля, золото. Розвинута кольорова металургія, виробн. феросплавів. Металообробна (підшипниковий з-д), хім., цем., деревообр., целюлозно-паперова, текст. і харч. пром-сть. У с. г. переважає тваринництво (велика рогата худоба та вівці). Вирощують переважно кормові культури, а також пшеницю. Овочівництво, садівництво. В лісах заготівлі деревини. Гол. мор. порт — Хобарт. Поромне сполучення з містами *Мельбурн* та *Сідней*. Острів Т. відкрив голл. мореплавець А. Я. *Тасман* 1642.

М. М. Рибін.

ТАСМА́НОВЕ МО́РЕ — окраїнне море Тихого ок., біля сх. узбережжя Австралії. Від океану відокремлене островами Нова Каледонія, Норфолк, Нова Зеландія і Тасманія. Бассовою прот. сполучене з Індійським ок. Площа 3336 тис. км². Глиб. до 6015 м. Т-ра води на поверхні влітку від +15° на Пд. до +25° на Пн.; взимку відповідно від +9° до +22°. Солоність води до 35,5 ‰. Т. м. перетинає *Східно-Австралійська течія*. Взимку в сх. частині моря проходить (з Пд. на Пн.) протитечія. Гол. порти: Сідней, Ньюкасл, Брісбен (Австралія), Окленд (Нова Зеландія). Назване на честь голландського мореплавця А. *Тасмана*.

ТАССІЛІ́Н-АДЖЕ́Р — плато в Африці в Алжірській Сахарі, на Пн. Сх. від нагір'я Ахаггар. Т.-А.— один з найдавніших центрів проживання людини в Сахарі; численні гроти і навіси використовувались людьми як житла. В Т.-А. відкрито один з найбільших комплексів давніх *наскельних зображень* (т. з. фрески Тассілі — переважно монохромні й поліхромні малюнки), знайдено неолітичні знаряддя праці. Збереглися десятки тисяч малюнків — від примітивних, що зображають слонів, жирафів, бегемотів (прибл. 6—5-е тис. до н. е.), і багатофігурних сцен полювання, війни тощо (4-е тис. до н. е.) до схематичних фігурок верблюдів (перші століття н. е.). Іл. т. 7, с. 251.

ТАССО (Tasso) Торквато (11.III 1544, Сорренто — 25.IV 1595, Рим) — італ. поет. Син поета Б. Тассо. Рання творчість (поема «Ріналдо», 1562; пасторальна драма «Амінта», 1573, вид. 1580) продовжувала ренесансну традицію і мала переважно життєствердний характер. Автор численних сонетів, канцон, мадригалів, а також 28 філос. трактатів (1565—66, вид. 1587), у яких звертався й до теорії поезії («Роздуми про поетичне мистецтво»). В пізній творчості Т. відбувається перехід до *маньєризму* й *барокко*. Найвідоміший твір — поема «Визволений Єрусалим» (1580), сюжетну основу якої становить історія першого хрестового походу. На її ідейному змісті позначився вплив *контрреформації*, що посилився в 2-й редакції твору («Завойований Єрусалим», 1593), яка істотно відрізняється від першої. Поема значно вплинула на європ. л-ри 16—18 ст. До неї зверталися автори поетик у *Київській академії*. На межі 17—18 ст. з'явився її укр. переклад (з польс. перекладу 1618 П. Кохановського) невідомого автора.

Тв.: Рос. перекл.— Освобождённый Иерусалим, т. 1—2. М., 1911—12; Аминта. Пастораль. М.—Л., 1937. *Літ.:* Перетц В. Н. «Освобождённый Иерусалим» Т. Тассо в украинском переводе конца XVII — начала XVIII вв. В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. Л., 1928. *Т. Т. Духовний.*

ТАСЬ Дмитро [справж. прізв., ім'я та по батькові — Могилянський Дмитро Михайлович; 28.I (10.II) 1901, Чернігів — 20.IX 1942] — укр. рад. письменник. Навчався в Черніг. ін-ті нар. освіти. Працював журналістом у Чернігові, Києві, Харкові. Друкуватися почав 1918. Автор збірок прози «Ведмеді танцюють» (1927), «Сад» (1930).

Ю. В. П'ядик.

ТА́ТАБАНЯ — місто на Пн. Угорщини, адм. ц. медє Комаром. Вузол з-ць і автошляхів. 75,9 тис. ж. (1980). Кольорова металургія (виплавка алюмінію), виробн. гірничого устаткування. Хім., буд. матеріалів, деревообр. пром-сть. 2 ТЕС. Т.— центр Татабанського буровуг. басейну; видобування бокситів.

ТАТАРБУНА́РИ — місто Одес. обл. УРСР, райцентр, за 24 км від залізнич. ст. Сарата. Засн. бл. 16 ст. Т. були під владою Туреччини. В 1812 Т. у складі Бессарабії возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В кінці січня 1918 Т. загарбала боярська Румунія. У 1919 в Т. засновано комуністичну орг-цію. Тут відбулося *Татарбунарське повстання 1924*. З 1933 в Т. діяв антифашистський к-т. У 1940 Т. у складі Бессарабії возз'єднано з СРСР. З 1978 Т.— місто. У Т.— суконна ф-ка, виноробний та прод. товарів з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музич-

на школи, лікарня, Палац культури, кінотеатр, Палац спорту, 7 б-к, музей історії району. В 1821 Т. відвідав О. С. Пушкін.

ТАТАРБУНА́РСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1924 — один з найбільших селянських виступів на Пд. Бессарабії проти рум. окупантів за відновлення Рад. влади та возз'єднання з СРСР. Причиною Т. п. був жорстокий режим екон. поневолення, політ. безправ'я та нац. гноблення, встановлений у цьому краї рум. окупантами. Безпосереднім приводом до повстання було невдоволення селян агр. реформою 1921, яка за рахунок сел. г-в зміцнила поміщицьке й куркульське землеволодіння. Для підготовки та керівництва повстанням був створений очолений комуністами «Південревком». Повстання почалося вночі проти 16.IX в с. Татарбунарах (тепер місто Одес. обл.). Вранці влада перейшла до рук ревкому. До повстанців приєдналися селяни Чичми, Акмангіта, Нерушая, Спаського та ін. населених пунктів Акерманського, Ізмаїльського, частково Кагульського і Бендерського повітів. У Т. п. взяли участь бл. 6 тис. чол.: українці, росіяни, а також представники ін. національностей. Побоюючись, що повстання може охопити всю Бессарабію, рум. уряд 18.IX кинув проти повстанців 10 полків регулярної армії, жандармські загони, підтягнув до пониззя Дунаю військ. річкову флотилію і частину кораблів Чорномор. флоту. Збройна боротьба тривала до 22.IX. В запеклих нерівних боях загинуло багато повстанців. Після цього почалися масові арешти і вбивства без суду і слідства. 500 повстанців було віддано до суду. На суд. процесі (1925) активних учасників Т. п. було засуджено до ув'язнення і каторжних робіт. Сваволя рум. окупантів викликала рішучий протест прогресивної громадськості світу. Під тиском масового руху протесту трудящих СРСР і багатьох капіталістичних країн рум. суд був змушений виправдати бл. 200 учасників повстання.

Літ.: Смішко П. Г. Татарбунарське повстання 1924 р. К., 1974.

П. Г. Смішко.

ТАТАРБУНА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,7 тис. км². Нас. 46,4 тис. чол. (1983). У районі — 38 населених пунктів, підпорядкованих міській та 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Татарбунари*. Тер. району на Пд. Сх. омивається Чорним м., берегова лінія якого дуже розчленована; озера *Сасик* (Кундук), *Шагани, Алібей* відокремлені від моря піщаними пересипами. Лежить у межах *Причорноморської низовини*. Річки — Когильник, *Сарата* і *Хаджидер* (нижні течії). У грунтовому покриві переважають південні чорноземи. Розташований у степовій зоні.

Найбільші промислові підприємства — татарбунарські суконна ф-ка та виноробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Татарбунари). У с. г. переважає землеробство зернового напряму, виноградарство; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1982 становила 107,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 98 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, овочеві та виноград. У Т. р.— 15 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький; радгосп-завод, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 275 км, у т. ч. з твердим покриттям — 264 км. У районі — 24 заг.-осв. та музична школи; 38 лікувальних закладів, у ,т. ч. 7 лікарень; санаторій (с. Борисівка), 28 клубних закладів, кінотеатр, 36 кіноустановок, 41 б-ка, музей історії району. У Т. р. видається газ. «Колхозное слово» (з 1945).

Г. Я. Бондаренко.

ТАТА́РЕНКО Ніна Павлівна [н. 10(23). IX 1901, м. Богучар, тепер Ворон. обл.] — укр. рад. лікар-психіатр, доктор мед. наук (з 1947), професор (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1963). Закінчила Харківський мед. ін-т (1924). З 1945 по 1951 працювала в Чернівецькому мед. ін-ті, в 1951 — 70 — зав. кафедрою психіатрії Харківського мед. ін-ту. Праці Т. з питань клініки та патофізіології вищої нервової діяльності, психозів, шизофренії. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ТАТА́РИ — основне населення Тат. АРСР (1642 тис. чол.; 1979, перепис). Живуть також в ін. районах СРСР. Заг. чисельність в СРСР — 6317 тис. чол. (1979). Мова — татарська (див. *Татарська мова*). Віруючі Т. (за винятком невеликої групи кряшенів, які сповідують православ'я) — мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Вперше етнонім «татари» з'явився у монг. племен, що в 6—9 ст. кочували на Пд. Сх. від Байкалу. В 13 ст., після навали орд *Батия*, назва «татари» стала відома в Європі. В 13—14 ст. її поширили на деякі народи Євразії, які входили до складу *Золотої орди*. В 15—16 ст. в період існування тат. феод. ханств (*Казанського ханства, Астраханського ханства, Сибірського ханства* та ін.) відбувалося формування окремих груп Т.— Серед. Поволжя і Приуралля (казанські Т. та мішарі), Нижнього Поволжя (астраханські Т.), Сибіру та ін. В 16—19 ст. в рос. джерелах татарами називали ряд народів, які жили на окраїнах Росії (азербайджанців, деякі народи Поволжя, Пн. Кавказу, Серед. Азії і Сибіру). Казанські Т., найчисленніші й найрозвинутіші в соціально-екон. відношенні, на кін. 19 ст. склалися в бурж. націю. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції з усіх груп Т. сформувалась тат. соціалістична нація. В 1920 було створено Тат. АРСР. За роки Рад. влади відбулися докорінні зміни в економіці, побуті і культурі Т. Значна частина їх живе в містах, працюючи в різних галузях пром-сті, науки, культури. Сучас. культура Т., що ввібрала найкращі нац. традиції, розвивається в тісному зв'язку з культурою ін. народів. Досягли розвитку наука, л-ра і мистецтво. Про історію, г-во і культуру Т. див. *Татарська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Татары Среднего Поволжья и Приуралья. М., 1967; Мухамедова Р. Г. Татары-мишари. М., 1972; История Татарской АССР. Казань, 1980; Брук С. И. Население мира. М., 1981.

ТАТА́РИНОВ Євген Олександрович [19.II (2.III) 1892, м. Саратов— 10.V 1950, Київ] — укр. рад. патофізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1943). Закінчив мед. ф-т Сарат. ун-ту (1916). Професор Перм. (1923—25) і Сарат. (1925—30) ун-тів, з 1930 — Сарат. мед. ін-ту; з 1931—зав. кафедрою патофізіології Київ. мед. ін-ту (водночас—зав. відділом Ін-ту експеримент. біології та патології МОЗ УРСР). Праці Т. присвячені вивченню механізму імунітету, реактивності організму при захворюваннях крові, крововтратах, при раку тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ТАТА́РИНОВ Леонід Петрович (н. 12.XI 1926, Тула) — рад. зоолог і палеонтолог, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1964. В 1949 закінчив Моск. ун-т. У 1960—72 — зав. лабораторією Палеонтологічного ін-ту АН СРСР, з 1973 працював в Ін-ті еволюційної морфології і екології тварин ім. О. М. Сєверцова АН СРСР. З 1975 — директор Палеонтологічного ін-ту АН СРСР. Осн. праці присвячені розробці проблеми походження і ранньої *еволюції* земноводних, плазунів і ссавців, а також питанням *палеонтології* і стратиграфії пермських і тріасових континентальних відкладів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Державна премія СРСР, 1978.

Т. Тассо.

Л. П. Татаринов.

ТАТА́РІВ — кліматичний низькогірний курорт лісової зони в с. Кремінці Івано-Франківської обл. УРСР. Розташований серед відрогів Карпат, за 18 км від м. *Яремчі* у долині р. Пруту, на висоті 750 м над р. м. Літо помірно тепле, зима — м'яка. Лікувальні засоби: *кліматотерапія*. Показання: активні форми туберкульозу легенів. Функціонує цілий рік.

ТАТА́РНИК (Onopordon) — рід трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Здебільшого високі колючі рослини з крилатим стеблом. Листки чергові, перистонадрізані. Квітки трубчасті, зібрані у великі кошики. Плід — *сім'янка* з чубком волосків. Бл. 20 видів, пошир. переважно в Середземномор'ї. В СРСР — 4 види, в т. ч. на Україні — 2, з них найпошир. Т. звичайний (O. acanthium) — дворічний бур'ян 50—150 см заввишки, з стрижневим коренем і лілово-рожевими квітками. Засмічує поля, росте вздовж доріг, біля жител. Т. використовують у народній медицині, зокрема, при лікуванні хворих з гнійними ранами і хворих на правець. Т. кримський (O. tauricum) — бур'ян, росте в Криму на узбіччях доріг та біля жител.

ТАТА́РСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Татарія — у складі РРФСР. Утворена 27.V 1920. Розташована на сході Сх.-Європ. рівнини. В Т.— 37 районів, 18 міст і 23 с-ща міськ. типу.

ТАТАРСЬКА АРСР

Площа — 68,0 тис. км²

Населення — 3475 тис. чол. (на 1.I 1983)

Столиця — м. Казань

Природа. Більша частина тер. республіки рівнинна і лежить на лівобережжі Волги (Заволжя). На крайньому Пд. Сх.— Бугульминсько-Белебеєвська височина. Правобережжя зайняте пн. відрогами Приволзької височини. Корисні копалини; нафта, газ, гравій, бітум, гіпс, вапняки, доломіти, буре вугілля. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра липня +19, +20°, січня —13, —15°. Опадів 400—450 мм на рік. Головні ріки — *Волга* і *Кама*. Найбільші притоки Ками — *Вятка*, Іж (праві), *Біла*, Ік, Зай, Шешма (ліві). В межах республіки — частини Нижньокамського та Куйбишевського водосховищ. Пн. частина республіки лежить у межах лісової зони, південна — у лісостеповій. Грунти підзолисті, сірі лісові та чорноземні. Під лісом — 16 % всієї території (осика, береза, липа, дуб, клен, сосна, ялина).

Населення. Осн. населення — *татари* (1642 тис. чол., тут і нижче 1979, перепис) і росіяни (1516 тис. чол.). Живуть також чуваші, мордва, українці та ін. Пересічна густота нас.— 51,1 чол. на 1 км² (1983). Міське населення становить 68 % (1983). Найбільші міста: *Казань*, м. Брежнєв (до 1982 — *Набережні Челни*), *Альметьєвськ*, *Нижньокамськ*, *Зеленодольськ*, *Бугульма*.

Історія. Тер. сучас. Т. почала заселятися в період раннього *палеоліту*. До 9 ст. тут жили мадярські (протоугорські) племена, яких витіснили на Дунай *булгари*. В 10—14 ст. вся тер. Т. входила до складу ранньофеод. д-ви *Булгарії*. В 1177 (за новими дослідженнями) було засновано фортецю булгар на Волзі — Казань. У 1236 Булгарію завоювали орди *Батия*, вона ввійшла до складу *Золотої орди*. В кін. 14 — на поч. 15 ст. на її території почала складатися д-ва, що згодом дістала назву *Казанське ханство*. В 15—16 ст. йшло формування народності казанських (середньоволзько-приуральських) татар. У 1552 землі ханства було приєднано до Рос. д-ви. Приєднання краю до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, мало прогресивне значення для дальшого екон. і культур. розвитку татар та ін. народів Поволжя. Трудящі татари брали участь у сел. війнах під проводом С. Т. *Разіна* (1667—71) та О. І. *Пугачова* (1773—75). В 1708 створено Казанську губ. У 18—19 ст. відбувався пром. і культур. розвиток краю. З'явилися підприємства — суконні, суднобудівні, шкіряні, миловарні, міноплавильні та ін. В 1804 було відкрито *Казанський університет*. У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. відбувався процес розкладу феод.-кріпосницького ладу і формування капіталістичних відносин. Після *селянської реформи 1861* в Казанській губ. відбувся Бездненський виступ селян, який підтримали казанські студенти. В кін. 19 ст. в Т. формувався багатонац. пролетаріат, завершувалося формування тат. бурж. нації. У 80-х рр. у Казані виникли перші нелегальні гуртки марксистського напряму, зокрема М. Є. *Федосєєва*, М. Е. Баумана, О. М. *Стопані*. В 1887 в Казані почалася революц. діяльність В. І. Леніна. Перша с.-д. група в Т. виникла 1897, 1903 створено к-т РСДРП іскрівського напряму. Трудящі Т. брали активну участь у революції 1905—07. Після перемоги Лютн. революції 1917, зважаючи на місц. нац. особливості, більшовики використовували в своїй роботі нац.-демократичні орг-ції, зокрема Мусульм. соціалістичний к-т на чолі з відомим революціонером М. Вахітовим.

Казань. Панорама частини міста.

Радянську владу в Казані було встановлено 26.X (8.XI) 1917. В 1918—19 тер. Т. двічі захоплювали білогвардійці, остаточно її визволено на поч. червня 1919. В період громадян. війни 1918—20 тисячі трудящих Т. в лавах Червоної Армії воювали проти інтервентів і білогвардійців, у т. ч. на тер. України. Зокрема, 2-а Тат. стрілецька бригада брала участь у розгромі *врангелівщини*. 27.V 1920 було створено Тат. АРСР у складі РРФСР. Установчий з'їзд Рад Тат. АРСР відбувся 26—27.IX 1920. За роки Рад. влади Т. перетворилася на розвинуту індустр.-агр. республіку. Було проведено індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культур. перетворення. Сформувалася тат. соціалістична нація. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі Т. на фронті і в тилу брали активну участь у боротьбі всього рад. народу проти нім.-фашист. загарбників. Бл. 70 тис. воїнів з Т. нагороджено орденами й медалями СРСР, 200 чол. присвоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. понад 40 — за форсування Дніпра восени 1943. Звання двічі Героя Рад. Союзу удостоєний уродженець м. Казані М. Г. *Стоняров*. У Т. працювали евакуйовані з України підприємства. Трудящі Т. допомогли укр. народові у відродженні г-ва після визволення УРСР від нім.-фашист. загарбників. У післявоєнні роки нар. г-во Т. досягло значних успіхів. Трудящі республіки разом з усіма народами СРСР перетворюють у життя лінію партії на удосконалення розвинутого соціалізму. Тат. АРСР нагороджено орденами Леніна (1934), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

З. І. Гільманов.

Народне господарство. За роки Рад. влади Т. перетворилася на республіку з розвинутою багатогалузевою пром-стю та значним механізованим с. г. Провідні галузі пром. комплексу Т.— електроенергетика, машинобудування,

На моторному заводі Камського об'єднання по виробництву великовантажних автомобілів у місті Брежнєві.

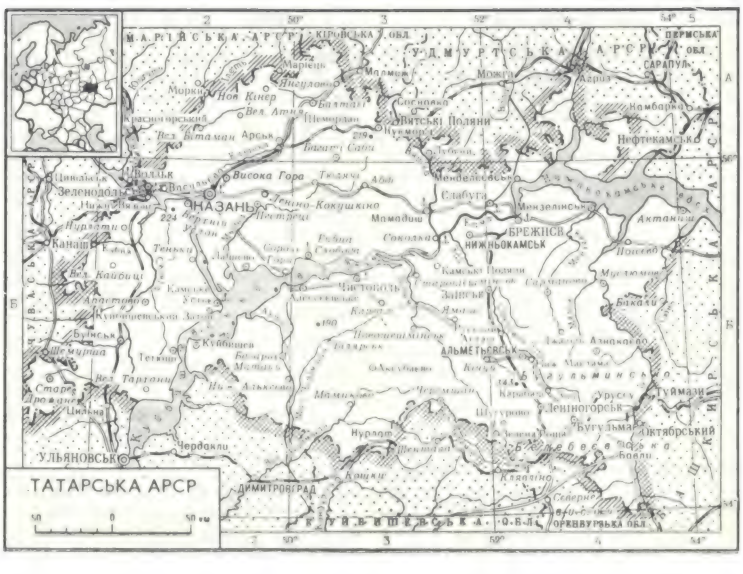

нафтова, хім. та нафтохімічна. Велике значення має також легка та деревообр. пром-сть. Економіка Т. зазнала значних змін внаслідок відкриття і розробки родовищ нафти (Ромашкінське, Шугуровське, Бавлинське, Заїнське та ін.). У зв'язку з освоєнням нових нафтодобувних районів Зх. Сибіру частка Т. у загальносоюзному видобутку нафти зменшується. На базі попутних газів працює Міннібаєвський газобензиновий з-д. Електроенергетика базується на переробці мазуту та природного газу (Заїнська ДРЕС, ТЕС — у Казані, м. Брежневі, Нижньокамську, будуються Нижньокамська ГЕС, АЕС). Найбільший центр нафтохімії — Нижньокамськ (виробничі об'єднання «*Нижньокамськнафтохім*» та «Нижньокамськшина»). Розвиваються хімічна (виробниче об'єднання «Органічний синтез»; з-ди: синтетичного каучуку, хім. ім. В. В. Куйбишева, побутової хімії — в Казані та хім. з-д — в Менделеєвську), маш.-буд. (виробн. компресорів, нафтового, транспортного устаткування, газової апаратури, годинників, холодильників та ін. продукції — в Казані, Бугульмі, Єлабузі, Чистополі, Зеленодольську) та мед. (хіміко-фарм. об'єднання, виробн. мед. приладів і інструментів) галузі пром-сті. Нова перспективна галузь загальносоюзної спеціалізації — виробн. важких вантажних автомобілів та дизельних двигунів [*Камське об'єднання по виробництву великовантажних автомобілів* (КамАЗ) — у м. Брежневі]. У Т. створено Нижньокамський тер.-виробничий комплекс. Провідні галузі легкої пром-сті — шкіряно-взуттєва, хутрова, повстяна, швейна, трикот., льонообр. та ін.; харчової— м'ясна, молочна, маслосироробна, цукрова. Підприємства цих галузей розміщені в Казані, Зеленодольську, Чистополі та ін. містах. Значного розвитку набула деревообр. пром-сть. С. г. має зерново-тваринницький напрям. Посівна площа всіх с.-г. культур 1982 становила 3436 тис. га. Вирощують пшеницю, жито, гречку, овес, тех. і кормові культури, картоплю, овочі. Садівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Поголів'я (тис., 1983): великої рогатої худоби — 1563, свиней — 1125, овець та кіз —1713. Довж. з-ць — 846 км. Гол. залізнична магістраль — Москва — Казань — Свердловськ (частково електрифікована). Судноплавство по Волзі, Камі, Вятці, Білій. Довж. автомоб. шляхів — 7500 км. Т.— початковий пункт нафтопроводу «Дружба». Розвинутий повітр. транспорт. *П. В. Абрамов.*

Культура. За царизму серед тат. населення кол. Казанської губ. неписьменність сягала понад 88 %. Велика Жовтн. соціалістич. революція забезпечила розквіт соціалістичної культури і освіти тат. народу. В 1982/83 навч. р. в республіці налічувалося 2353 загальноосв. школи (543,3 тис. учнів), 60 серед. спец. навч. закладів (61,5 тис. учнів), 120 профес.-тех. уч-щ (58,2 тис. учнів), 13 вищих навч. закладів (*Казанський університет;* ін-ти: авіаційний, хіміко-технологічний, пед., мед., інженерно-буд., фінансово-екон. та ін.— в Казані, пед. ін-т в Єлабузі); Казанський філіал Моск. енерг. ін-ту; Леніногорський вечірній загальнотех. та Альметьєвський вечірній ф-т Моск. ін-ту нафтохім. та газової пром-сті. В усіх вузах — 73,6 тис. студентів. Працюють *Казанський філіал АН СРСР*, н.-д. технологічний і проектний ін-т хім.-фотографічної пром-сті, Всесоюзний н.-д. ін-т технології насосного машинобудування, н.-д. та проектний ін-т по впровадженню обчислювальної техніки в нар. господарство, н.-д. ін-т нафтового машинобудування, Всесоюзний н.-д. та проектний ін-т мед. інструментів та ін. наук. установи і проектні орг-ції — в Казані; в Бугульмі — Тат. н.-д. та проектний ін-т нафт. пром-сті. В республіці — 1749 масових б-к (фонд — 22,9 млн. одиниць зберігання), 2567 клубних закладів, 2478 кіноустановок з платним показом, 9 театрів, філармонія, цирк, кіностудія, 10 музеїв, серед яких Держ. об'єднаний музей Тат. АРСР, Будинок-музей В. І. Леніна в Казані та Будинок-музей В. І. Леніна в с. Леніно-Кокушкіно, Музей образотворчих мистецтв Тат. АРСР, Літ. музей ім. О. М. Горького в Казані, краєзнавчий музей в Бугульмі та ін. Видаються 11 респ. газет і журналів, 2 міські, 76 районних та 68 багатотиражних газет. Газети: «Соціалістік Татарстан» («Соціалістична Татарія»), «Татарстан яшьлере» («Молодь Татарії»), «Ябш ленінчи» («Юний ленінець») — тат. мовою; рос. мовою — «Советская Татария», «Комсомолец Татарии» та міська «Вечерняя Казань». Журнали: «Татарстан комуністи» («Комуніст Татарії»), «Казан утлари» («Вогні Казані») та ін. Респ. телебачення та радіомовлення ведуть передачі рос. і тат. мовами. Телецентр — у Казані.

Краєвид у Заволжі.

На звіроферм і по вирощуванню норок.

Писемна література виникла в глибоку давнину. До нашого часу дійшов ряд пам'яток: романтичні поеми Галі «Книга про Юсуфа» (1233), Кутба «Хосров і Ширін» (1342), Хорезмі «Книга кохання» (1354), Саіфа Сараї «Гюлістан» (1391); реліг.-дидактичний твір Махмуда Булгарі «Дорога в рай» (1358), поеми Мухамедьяра (16 ст.). У 17—18 ст. з реліг.-дидактичними віршами виступили Мавля Кули, Утиз Імяні та ін. У 19 ст. створилися умови для виникнення просвітительської ідеології і становлення реалістичної поезії, прози, драматургії (Г. Кандалий, М. Акмулла, Я. Ємельянов, М. Акджигіт, З. Бігєєв, Г. Ільясі, Ф. Халіді). На межі двох століть намітився перехід від просвітительського реалізму 19 ст. до критичного реалізму поч. 20 ст. (Г. *Тукай*, М. *Гафурі*, Ф. Амірхан, Г. *Камал*, Ш. *Камал*), виник романтичний напрям (С. Рамієв, Дердменд, Г. Ібрагімов, М. Файзі). Перші твори тат. пролет. л-ри — п'єси Г. Кулахметова. Велика Жовтнева соціалістич. революція відкрила всі можливості для бурхливого розвитку культури і літератури татарського народу. В 20-х рр. з'явилися твори Х. *Такташа*, Х. Туфана, Ф. Бурнаша, К. *Тінчуріна*, Ш. Усманова, К. *Наджмі*, М. Максуда, І. Юсфі, Т. *Гіззата* та ін. 30-і рр. знаменувалися дальшим рухом тат. л-ри по шляху соціалістичного реалізму (твори М. Галяу, М. *Амірова*, А. *Кутуя*, Г. *Баширова*, Ф. Хусні, Ф. *Каріма*, Ш. Маннура, А. Файзі та ін.). У роки Великої Вітчизн. війни тат. письменники виступали з патріотичними творами (Ф. Карім, А. Кутуй, А. *Аліш*, Р. Саттар). Безсмертною славою овіяний «Моабітський зошит» М. *Джаліля*.

Про успіхи тат. л-ри у післявоєнний період свідчать романи Г. Баширова, К. Наджмі, А. Абсалямова, М. Амірова, Г. Губая, Ф. Хусні, поезії З. *Нурі*. Значний внесок у розвиток прози 60—70-х рр. зробили І. Газі, Ш. Маннур, А. Єнікі, А. Расіх, Г. Ахунов, Р. Тухватуллін, Ш. Бікчурін, М. Магдєєв, А. Баянов, Е. Касимов та ін.; поезії — Х. Туфан, С. *Хакім*, І. Юзєєв, Г. Афзал, Ш. Галієв, Н. Арсланов, Р. Харісов, Р. Файзуллін, Г. Рахім, М. Аглямов, Зульфат та ін.; драматургії — Х. Вахіт, Т. Мінуллін, Ю. Амінов, Ш. Хусаєнов, А. Гілязов, Д. Валєєв та ін. У галузі літ. критики і літературознавства працюють Х.

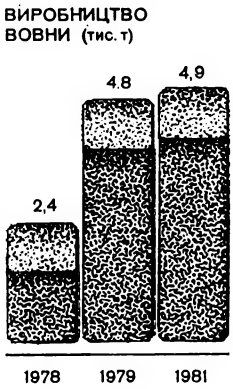

Одне з підприємств виробничого об'єднання «Органічний синтез» у місті Казані.

Спаська башта Казанського кремля. 16 ст.

В. М. Маликов. Муса Джаліль. Алюміній, литво. 1971.

Е. Г. Ситдиков. Щаслива. Кольорова лінограв'юра. 1967.

Б. А. Шубін. Набір для бузи. Кераміка. 1970.

Усманов, М. Гайнуллін, Г. Халіт, І. Нуруллін, М. Хасанов, Р. Мустафін, Ф. Мусін та ін. З статтями про укр. л-ру виступив Г. Ібрагімов. Тат. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, укр. рад. письменників. На Україні опубліковано твори Г. Тукая, М. Джаліля, А. Абсалямова, Г. Баширова. Спілка письменників — з 1934. На тер. Тат. АРСР у містах волзьких булгар (Сувар, Біляр, Булгар та ін.) з 10—13 ст. збереглися залишки оборонних дерев'яних мурів, прямокутних у плані житл. будинків, руїни домонгольських будівель. У період панування Золотої орди (з серед. 13 ст.) споруджували кам. і цегляні фортеці, палаци, мечеті (соборна мечеть, т. з. Чорна палата в Булгарі), мавзолеї, лазні (т. з. Червона палата в Булгарі), прикрашені фресковим розписом, кольоровою керамікою, орнаментальним різьбленням. Після приєднання Казанського ханства до Росії архітектура розвивалася під впливом рос. буд-ва (Казанський кремль, осн. буд-во 16 ст.), у 18 ст. — у стилі *бароккo*, в 19 ст.— *класицизму* (Казанський ун-т, 1825—30-і рр., арх. П. П'ятницький, М. Корінфський), у кін. 19 — на поч. 20 ст.— *еклектизму*. Нар. житло татар — дерев'яні зрубні будинки, розфарбовані й прикрашені численними декоративними деталями. За рад. часу в Тат. АРСР розгорнулося пром. і цивільне буд-во, реконструйовано старі (Казань, Бугульма, Чистополь та ін.) і споруджено нові міста (Набережні Челни, тепер Брежнєв; Нижньокамськ, Леніногорськ та ін.) і с-ща (Актаниш, Шапші та ін.). Серед споруд: Будинок друку (1933—37, арх. С. Пен), Татарський театр опери та балету ім. Муси Джаліля (1933—56, арх. М. Скворцов та І. Гайнутдінов), стадіон ім. В. І. Леніна (1960, арх. П. Саначин та ін.), річковий вокзал (1962, арх. Гайнутдінов), будинок обкому КПРС (1962, арх. Г. Солдатов та ін.), концертний зал консерваторії (1967, арх. М. Агішев та ін.), цирк (1967, арх. Г. Пічуєв), усі — в Казані. З 1938 діє Тат. відділення Спілки архітекторів СРСР.

З найдавніших творів мистецтва на території Т. збереглися неолітичні кремнієві фігурки з зображенням тварин і птахів, кераміка з геом. орнаментом, посудини часів бронзи. Здавна розвивалися різні види декор.-ужиткового мистецтва: гравірування й карбування на металі, вишивка золотими нитками, аплікація на тканинах і шкірі, різьблення на камені, килимарство. В 19 ст. з'явилися живопис і графіка (художники Л. Крюков, В. Турін). У 1895 відкрито першу худож. школу в Казані, де викладали П. *Беньков* та М. Фешин. На поч. 20 ст. з'явилися перші графіки-ілюстратори М. Галєєв, Г. Гумеров. Після перемоги Великого Жовтня в Т. було створено (1923) філіал *АХРР*у, куди увійшли такі митці, як П. Беньков, П. Радімов, В. Тимофєєв. У 20—30-х рр. формувалися нац. худож. кадри (живописець, скульптор і графік Б. Урманче, скульптор С. Ахун, графік Ф. Тагіров). Велику роль у цьому процесі відіграла утворена 1939 Спілка художників Тат. АРСР. У роки Великої Вітчизн. війни переважало мист. агітплаката. Серед відомих майстрів 50—80-х рр.— живописці І. Рафіков, Г. Рахманкулова, Л. Фаттахов, Х. Якупов; скульптори Б. Урманче, Н. Адилов, Р. Нігматулліна, В. Маликов; графіки І. Колмогорцева, І. Язинін. Серед традиційних видів декор.-ужиткового мистецтва — виготовлення виробів з шкіри, вишивка.

Татарський державний театр опери та балету імені Муси Джаліля в Казані. Архітектори М. Скворцов та І. Гайнутдінов. 1933—56.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції музика розвивалася в усній традиції, представлена одноголосими піснями без інструм. супроводу. Ладова основа тат. пісні ангемітонна *пентатоніка*. Нар. інструменти: духовий — курай, язичково-щипковий — кубиз, гармонь, мандоліна, домра, гуслі та ін. Одним з осередків профес. муз. культури в 20-х рр. 20 ст. був Тат. театр ім. Червоного Жовтня (з 1939 — ім. Г. Камала), в якому йшли вистави з музикою С. Сайдашева, а також було поставлено перші тат. опери «Санія» (1925), «Ешче» («Робітник», 1930) Г. Альмухаметова, В. Виноградова, С. Габаші. В 1937 було створено Філармонію ім. Г. Тукая, ансамбль пісні і танцю, Будинок нар. творчості, 1939 — Тат. театр опери та балету. Жанр опери розвивали Н. Жиганов, Х. Валіуллін, М. Музафаров, Дж. Файзі; балету — Ф. Яруллін; муз. комедії — Файзі. Симф. музику писали Жиганов, Музафаров, А. Монасипов та ін., інструм. концерти — Р. Яхін, А. Леман, М. Яруллін та ін. Основоположник тат. ораторії — М. Яруллін. У галузі камерної вокальної та інструм. музики працюють Яхін, Р. Єнікєєв, Монасипов, Ф. Ахметов, І. Якубов та ін. Серед виконавців: співаки — нар. арт. СРСР А. Аббасов, нар. артисти Тат. АРСР З. Байрашева, А. Ізмайлова, Г. Кайбицька, нар. артисти РРФСР М. Булатова, Ф. Насретдінов, М. Рахманкулова, З. Хісматулліна, В. Шаріпова; диригенти — засл. діяч мист. РРФСР Х. Фазлуллін, засл. діяч мист. Тат. АРСР Дж. Садрижиганов. У республіці працюють: Тат. театр опери та балету ім. М. Джаліля, Філармонія ім. Г. Тукая (в її складі — симф. оркестр, ансамбль пісні і танцю), консерваторія (1945). Спілка композиторів Тат. АРСР— з 1939. Між Тат. АРСР і Україною існують творчі зв'язки. На сцені Київ. театру опери та балету було поставлено балет «Шурале» Ф. Ярулліна (1954). У Казані працювали укр. рад. диригенти Я. Вощак, Н. Рахлін, який був засновником і худож. керівником Держ. симф. оркестру Тат. АРСР і професором консерваторії.

Х. А. Якупов. Пролог (В. І. Ульянов-Ленін на студентській сходці в Казанському університеті. 1887 рік). 1967—69.

Джерела театр. мистецтва тат. народу — в нар. іграх та видовищах. Формування нац. театру почалося в кін. 19 — на поч. 20 ст. (виникли перші аматорські театр. трупи). Зародження профес. театр. мистецтва належить до часів революц. піднесення 1905—06. Першу публічну виставу було показано 1906 в Казані. Було організовано пересувні трупи — «Сайяр», «Ширкат» (Оренбург), «Нур» (Уфа), що гастролювали в районах Поволжя, Уралу, Криму, Сибіру, Туркестану, Закавказзя. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перед театр. мистецтвом Т. відкрився широкий шлях розвитку. В роки громадян. війни ряд труп виступав з агітаційним репертуаром в частинах Червоної Армії. В 1920 на основі різних театр. колективів у Казані було створено «Першу татарську показову державну трупу» (спочатку називався Тат. театр ім. Червоного Жовтня, з 1939 — Тат. театр ім. Г. Камала). В 20—30-х рр. активно розвивався тат. театр, широко розповсюджувалися селянські театри: «Сабанчі» (1920), Театр робітничої молоді (1932), «Ешче», Респ. пересувний театр (обидва — 1933), створено колгоспно-радгоспний філіал Театру ім. Г. Камала, колгоспно-радгоспний Мензелінський театр (1935). В репертуарі театрів — п'єси нац. драматургів: «Американець», «Без вітрил», «На річці Кандре» К. Тінчуріна, «Старик Камалі» Ф. Бурнаша, «Іскри», «Злива» Т. Гізята, п'єси А. Кутуя, Ш. Камала, твори класиків і сучас. рос. драматургів — М. Гоголя, О. К. Толстого, О. Арбузова, ставили також У. Шекспіра, Ф. Шіллера, П. О. Бомарше та ін. В роки Великої Вітчизн. війни організовували *фронтові театри*, концертні бригади, що ставили п'єси К. Симонова («Російські люди»), О. Корнійчука («Фронт») та ін. В 50-х рр. здійснено постановку п'єс нац. драматургів — Х. Вахіта, А. Гілязова, Ш. Хусаєнова, Д. Валєєва, Т. Мінуллінa та ін. На межі 50 і 60-х рр. у театр прийшло нове покоління режисерів — М. Салімжанов, П. Ісанбет, Р. Тумашев, М. Мустафін, акторів — випускників тат. студій Держ. ін-ту

театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (1949), Театр. уч-ща ім. М. Щепкіна (1961), Ленінгр. ін-ту театру, музики і кінематографії (1973), Казанського театр. уч-ща (засн. 1961). Розширюються творчі зв'язки з братськими театр. культурами — рос., казах., азерб., узб., башк., українською, проводиться обмін гастролями театр. колективів, до роботи запрошують режисерів з ін. республік країни. В Казані працює Великий рос. драм. театр ім. В. І. Качалова (засн. 1791), діяльність якого значно вплинула на формування тат. театрального мистецтва. Діють такі театри: Тат. академічний театр ім. Г. Камала, юного глядача ім. Ленінського комсомолу, Тат. драми і комедії, ляльок, Тат. пересувний драм. театр. На сценах різних театрів Тат. АРСР ідуть рос. і тат. мовами «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Украдене щастя» І. Франка, «Загибель ескадри», «Калиновий гай» О. Корнійчука, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Не називаючи прізвищ» В. Минка, п'єси М. Стельмаха, В. Собка, В. Врублевської та ін. Серед відомих діячів театр. мистецтва — нар. артисти СРСР Х. Г. *Абжалілов*, Ф. Халітов, нар. артисти РРФСР Ш. Біктіміров, В. Павлова, Г. Шамуков.

Ю. М. Воронін (освіта), *Р. К. Ганієва* (література).

Літ.: История Татарской АССР (С древнейших времен до наших дней). Казань, 1968; История Татарской АССР. Казань, 1980; Татария в прошлом и настоящем. Казань, 1975; Агроклиматические ресурсы Татарской АССР. Л., 1974; Народное хозяйство Татарской АССР за 60 лет. Казань, 1980; История татарской советской литературы. М., 1965; Гайнуллин М. Татарская литература и публицистика начала XX века. Казань, 1966; Нуруллин И. З. Путь к зрелости. О зарождении и развитии критического реализма в татарской литературе. Казань, 1971; Червонная С. М. Изобразительное искусство Советской Татарии. М., 1983.

ТАТА́РСЬКА МО́ВА — мова *татар*. Належить до *тюркських мов*. Розмовляють нею в СРСР понад 5,4 млн. чол. (1979, перепис). Характерні фонетичні риси Т. м.: наявність голосних неповного творення, палатальний *сингармонізм*. Морфологічна будова аглютинативна; іменникові властиві категорії числа, відмінка, присвійності, присудковості; дієслову — категорії заперечення, можливості — неможливості, стану, особи, числа, способу. Вживаються *післяйменники*. Сучасна літ. Т. м. почала формуватися в середині 19 ст. на основі старотатарської мови. Писемність до 1927 — на основі араб. алфавіту, потім — на базі латинського, а з 1939 — на рос. графічній основі.

Літ.: Закиев М. З. Татарский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 2. М., 1966; Современный татарский литературный язык [ч. 1—2]. М., 1969—71.

ТАТА́РСЬКА ПРОТО́КА — протока між сх. узбережжям материкової частини Азії і о. Сахалін, сполучає Охотське і Японське моря. Довж. 633 км, шир. від 40 км (на Пн.) до 342 км (на Пд.), глиб. до 230 м. Пн. частина Т. п. наз. Амурський лиман, найвужча — прот. Невельського. Т-ра води влітку до +12°, взимку протока частково замерзає. Діє залізнична поромна переправа Холмськ — Ваніно. Порти: Советська Гавань, Ваніно, Углегорськ, Невельськ.

ТАТА́РСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — пізній вік пермського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Т. я. (строкатозабарвлені алевроліти, аргіліти, пісковики, глини й конгломерати) поширені на Донбасі та в *Дніпровсько-Донецькій западині*. Їхня потужність до 450 м. Див. також *Пермський період і пермська система*.

ТАТЕВО́СОВ Сергій Рустамович (Романович) [17 (30).XII 1900, с. Марага, тепер Нагірно-Карабах. а. о. Азерб. РСР — 23.III 1979, Ялта] — укр. рад. терапевт-курортолог. Доктор мед. наук (з 1935), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1927. Закінчив мед. ф-т Бакинського ун-ту (1927). Працював у терапевтичних клініках Баку і Сімферополя. В 1956—75 — директор, заст. директора, консультант Ялтинського н.-д. ін-ту фіз. методів лікування і мед. кліматології ім. І. М. Сеченова. Праці Т. присвячені діагностиці, профілактиці та курорт. лікуванню хвороб серця. *М. К. Бородій.*

ТАТЕВОСЯ́Н Єгіше Мартиросович [12 (24).IX 1870, Вагаршапат, тепер Ечміадзін — 22.I 1936, Тбілісі] — вірм. рад. живописець. У 1894 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури та архітектури. В 1896—1901 жив у Москві, з 1901 — в Тбілісі. Багато мандрував по Зх. Європі й Бл. Сходу. Брав участь у виставках «*Союзу російських художників*» і «*Мира искусства*». Твори: портрет Р. Суренянц (1891), «На чужину» (1895), портрет дружини (1903), «Арагац» (1917), «Наша вулиця у Вагаршапаті» (1921), портрет Комітаса (1935) та ін. Картини Т. зберігаються в Картинній галереї Вірменії в Єревані. Один з організаторів Спілки вірм. художників. Викладав у Тбіліській АМ (з 1922 — професор).

Літ.: Дрампян Р. Егише Татевосян. М., 1957.

ТА́ТИ — народність, яка живе в прикаспійських районах Аз. РСР і на півдні Даг. АРСР. Живуть також в Ірані. Чисельність в СРСР — 22 тис. чол. (1979, перепис). Мова — татська іранської групи мов. В Аз. РСР — двомовні (друга мова — азербайджанська). За культурою і побутом Т. майже не відрізняються від азербайджанців. Віруючі Т.— мусульмани-шиїти (див. *Шиїзм*), християни монофіситського толку (див. *Монофіситство*), іудаїсти. Осн. заняття Т.— землеробство, садівництво і тваринництво. Розвинуті худож. ремесла. Багато Т. працює в промисловості.

ТАТИ́ЩЕВ Василь Микитович [19 (29).IV 1686, побл. Пскова — 15 (26).VII 1750, с. Болдіно, тепер Солнечногорського р-ну Моск. обл.] — російський державний діяч, історик. Закінчив інженерну і арт. школу в Москві. Під час *Північної війни 1700—21* виконував військ.-дипломатичні доручення *Петра I*. В 1741—45 — астраханський губернатор. Т. підготував першу рос. публікацію істор. джерел, ввів у наук. обіг тексти «*Руської правди*», *Судебника 1550*, деякі давньорус. літописи тощо. Т.— автор «Історії Російської з найдавніших часів» (кн. 1—5, 1768—1848), в якій історію Росії розглядав як історію рос. самодержавства. Склав перший рос. енциклопедичний словник «Лексикон Російський історичний, географічний, політичний і громадський» (у 3 частинах; доведено до літери «К»).

ТА́ТЛІН Володимир Євграфович [16 (28).XII 1885, Москва — 31.V 1953, там же] — рос. рад. художник, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1931). Навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (1902—03, 1909—10) у В. *Сєрова* й К. *Коровіна* і в Пензенському худож. уч-щі (1904—09). Викладав у ВХУТЕМАСі (1918—21) та моск. ВХУТЕІНі (1927—30). Працював у галузі живопису, графіки, худож. конструювання, театрально-декораційного мистецтва. Зазнав впливу *кубізму* та *футуризму*. Один з основоположників *конструктивізму*. Твори: «Матрос», «Продавець риб» (обидва — 1911), «Натюрморт» (1913), «Контррельєф» (1916); моделі пам'ятника-башти 3-го Інтернаціоналу (1919—20) і літального апарата (орнітоптер) «Летатлін» (1929—32); оформлення вистав «Зангезі» В. Хлєбникова в Ін-ті худож. культури в Петрограді (1923), «Справа» О. Сухово-Кобиліна в Центр. театрі Рад. Армії (1940), «Глибока розвідка» О. Крона у МХАТі (1943) та ін.; проекти меблів, одягу, кераміки тощо. У 90-х рр. 19 ст. Т. жив у Харкові, де навчався у реальному училищі. В 1925—27 працював у Києві. Очолював теакінофотовідділення живописного факультету Київ. худож. ін-ту. Створив сценографію вистави за п'єсою В. Гжицького «По зорі» в Держ. театрі для дітей ім. І. Франка у Києві (1926). Виконав малюнок обкладинки до збірки поезій М. Бажана, М. Семенка і Г. Шкурупія «Зустріч на перехресті» (1927). Т. грав на бандурі й виготовляв бандури (деякі зберігаються в Музеї муз. культури ім. М. Глинки в Москві).

Літ.: В. Е. Татлин. Заслуженный деятель искусств РСФСР. Каталог выставки произведений. М., 1977.

Л. В. Владич.

Є. М. Татевосян. Портрет Р. Суренянц. 1891. Державна картинна галерея Вірменії. Єреван.

ТАТО́МИР Костянтин Іванович [3 (16).III 1900, м. Єлизаветград, тепер Кіровоград — 4.III 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Після закінчення (1927) Дніпроп. гірничого ін-ту працював у Дніпроп. філіалі ін-ту «Шахтобуд». У 1938—63 (з перервою) — в Ін-ті гірничої справи АН УРСР. Одночасно (1929—41, 1945—50) викладав у Дніпроп. гірничому ін-ті. У 1963—65 — зав. відділом Донецького н.-д. вугільного ін-ту, 1965—79 — в Ін-ті економіки пром-сті АН УРСР. Вперше розробив фундаментальну теорію комплексного розрахунку оптимальних площин перерізів шахтних гірничих виробок, основи теорії оптимального проектування

В. Є. Татлін. Обкладинка до збірки поезій «Зустріч на перехресті». 1927.

ТАТРАНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ПАРК

Г. Таттареску. Селянка з снопом.

шахт. Виконав важливі дослідження з проблеми економіко-матем. моделювання шахт.

ТА́ТРАНСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ПА́РК — природоохоронний об'єкт у Карпатах, у межах Польщі та Чехословаччини. Заповідання на тер. сучас. парку проводилось з 12 ст., перший спільний акт обох країн про орг-цію природного резервату прийнято 1924. У сучас. межах створений на тер. Чехословаччини 1948 (заг. площа 50 тис. га, абсолютно заповідних ділянок — 10 тис. га), у Польщі — 1954 (відповідно 22,1 тис. га і 2,3 тис. га). Під охороною — ландшафти *Татр* з ялиново-буково-смерековими та ялиновими лісами, субальп. і альп. луками, ділянками кедрової сосни, соснового криволісся. Характерні представники фауни: ведмідь, рись, сарна, благородний олень, свиня дика, козуля, альпійський байбак, крапчаста саламандра, бл. 200 видів птахів. На тер. парку — найвища вершина Карпат — г. Герлаховські-Штіт (2655 м), численні водоспади, озера (найбільше — Морське Око, глиб. до 51 м). Вивчення ландшафтів Т. н. п. проводять наук. станції у Закопане (ПНР) і Татранській Ломниці (ЧССР). В ЧССР видається збірник наук. праць нар. парку. *В. І. Олещенко.*

ТА́ТРИ, Високі Татри — гірський хребет у Зх. Карпатах, у межах Польщі та Чехословаччини. Довж. 65 км, вис. до 2655 м (г. Герлаховські-Штіт, найвища вершина Т. і всіх Карпат). Складаються переважно з гранітів, гранодіоритів, пісковиків, вапняків. Поширений *карст*; є залишки давнього зледеніння. На схилах до вис. 1500 м — ялинові ліси з домішкою бука, ялиці, сосни, вище — пояс криволісся (до 1900 м), субальп. і альп. луки (до 2250 м). У Т.— *Татранський народний парк*. Гірсько-кліматичні курорти: Закопане (Польща), Стари-Смоковець (Чехословаччина) та ін. Т. часто розглядають як систему хребтів, що включає, крім власне Т., Низькі, Беланські, Зх. (Ліптовські) Татри. Район туризму. *Г. Є. Гришанков.*

ТАТТАРЕ́СКУ (Tattarescu) Георге (1820, Фокшані, повіт Вранча — 24.X 1894, Бухарест) — рум. живописець. Навчався у свого дядька — іконописця Н. Теодореску, 1845—51 — в Академії св. Луки в Римі. Твори: портрети Н. Белческу, Г. Магеру (обидва — 1851), С. Крецулеску (1852), автопортрет (1875); композиції — «Горянин» і «Горянка» (обидві — 1868), «Пробудження Румунії» (1885), «Димбовіца», «Печера Дембовічоара» (1886), всі — в Музеї мистецтв СРР в Бухаресті. Т.— один із засновників Школи красних мистецтв у Бухаресті (1864—91 — професор, 1891—94 — директор).

Замок **Тауер.** 11 ст.

ТАТУЮВА́ННЯ (франц. tatouage, англ. tattoo, з полінезійської)— нанесення зображень (візерунків, малюнків) на тіло людини. Найчастіше Т. роблять наколюванням голкою і втиранням під шкіру барвних речовин (сажі, туші, кіноварі), іноді шкіру прошивають пофарбованою ниткою; у темношкірих народів при Т. наносять рубці, які потім мають світліше забарвлення. За первіснообщинного ладу існувало в багатьох народів. Воно було прикрасою або ознакою належності до певного племені, соціальної групи, виконувало функції талісмана, застороги, знака трауру тощо. Найбільше було поширене Т. в Полінезії, де татуїровками іноді прикрашали майже все тіло (навіть язик), в Японії, де Т. подекуди мало вигляд багатоколірних картин. Як пережиток Т. існує і у багатьох ін. народів.

ТАУАНТІНСУ́ЙУ (мовою кечуа— чотири сторони світу) — держава в Пд. Америці в серед. 15—30-х рр. 16 ст., утворена союзом племен на чолі з *інками*. Столицею Т. було м. *Куско,* офіц. мовою — *кечуа*. Т. поділялося на 4 частини: Кольясуйу (пн. частина Чілі, майже вся Болівія і пн.-зх. частина Аргентіни), Кондесуйу (пд.-зх. частина Перу), Чінчасуйу (зх. схили Анд у Перу і Еквадорі) та Антісу́йу (сх. схили Анд в Перу, Колумбії і Еквадорі). Т. було теократичною деспотією, на чолі якої стояв верховний інка (перший — легендарний Манко Канак, останній — *Атауальпа*). Населення Т. становило від 8 до 15 млн. чол. У 1532—36 Т. завоювали іспан. конкістадори під проводом Ф. *Пісарро* і Д. Альмагро і зруйнували її багату культуру.

ТА́УЕР, Тоуер (англ. tower — вежа, фортеця) — замок-фортеця в Лондоні, на березі Темзи. Найдавнішу частину її споруджено в 11 ст. До 17 ст. Т.— одна з королівських резиденцій. Тут же до 1820 розміщувалася гол. держ. в'язниця. В Т. було таємно умертвлено або страчено багатьох діячів Англії, в т. ч. Т. *Мора*. З 1820 Т.— арсенал. Тепер музей.

ТА́УНС (Townes) Чарлз Гард (н. 28.VII 1915, Грінвілл, Пд. Кароліна) — амер. фізик, член Національної АН (з 1956). У 1931—37 навчався в Грінвіллі, 1937—39 — у Каліфорнійському технологічному ін-ті. Президент Американського фіз. т-ва (з 1967). Очолює фіз. відділ Каліфорнійського ун-ту (з 1967; Берклі). Осн. праці присвячені квантовій електроніці. Створив (1954, незалежно від М. Г. Басова і О. М. Прохорова) перший квантовий генератор — *мазер*. Обгрунтував можливість (1958, разом з амер. фізиком А. *Шавловим*) створення *лазера*. Застосував методи квантової електроніки і нелінійної оптики в астрофізиці, медицині, біології. Нобелівська премія, 1964.

ТА́У-САГИ́З (Scorzonera tau-saghyz) — багаторічна напівкущова (у молодому віці трав'яниста) рослина родини *складноцвітих*. Зустрічається в горах Каратау (Каз. РСР). Стебла вкорочені, закінчуються розеткою листків. Листки від плескатих лінійних до округлих шиловидних. Квітки жовті, зібрані в кошики. Плід — дрібна ребриста *сім'янка* з летучкою. Корінь стрижневий. Каучуконіс. Молочний сік (*латекс*) коренів і підземної частини стебла містить бл. 20 % каучуку.

ТА́УСОН Лев Володимирович [н. 14 (27).X 1917, Камишлов, тепер Свердл. обл. РРФСР] — рад. геохімік, академік АН СРСР (1981). Член КПРС з 1945. Після закінчення Моск. ун-ту (1947) працював у Ін-ті геохімії і аналітичної хімії АН СРСР. З 1960 — директор Ін-ту геохімії Сибірського відділення АН СРСР (в Іркутську). Осн. праці присвячені геохімії рідкісних елементів у магматичних гірських породах. Розробив першу геохім. класифікацію гранітоїдів, яка є основою для оцінки їхньої рудоносності. Створив теорію формування полів аномальних концентрацій елементів у земній корі. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. На честь Т. названо мінерал таусоніт.

В. Є. Загорський.

ТАУТОМЕ́РІЯ (від грец. ταύτό — те саме і μέρος — частина) — явище оборотної рівноважної *ізомерії* хімічних речовин (таутомерів). Таутомери розрізняються між собою положенням одного з атомів та кількома зв'язками й легко взаємоперетворюються у звичайних умовах. Найчастіше буває Т., пов'язана з переміщенням атома водню (прототропна Т.). Так, *кетони*, що мають атоми водню в сусідньому до кетонної групи положенні, здатні до таутомерного перетворення на енольну форму (кетоенольна Т.): $R—CO—CHR'R'' \rightleftarrows R—C(OH)=CR'R''$. Рівновага двох таутомерів характеризується константою Т., що дорівнює відношенню їхніх концентрацій або процентного вмісту. Напр., *ацетон* має $2{,}5 \cdot 10^{-4}$% енолу й існує в осн. в кетонній формі. Ацетооцтовий ефір $CH_3COCH_2COOC_2H_5$ містить до 7 % енольної форми $CH_3C(OH)=CHCOOC_2H_5$. Хім. властивості таутомерної суміші ізомерів визначаються реакційною здатністю обох таутомерів. Напр., бромування ацетону з утворенням бромацетону $BrCH_2COCH_3$ проходить через енольну форму, хоч її вміст і дуже малий. В той же час ацетон вступає в усі реакції, характерні для кетонної групи. З явищем Т. пов'язано багато хіміко-технологічних процесів, особливо в галузі синтезу лікар. препаратів (напр., виробн. вітаміну С), барвників. Дуже важлива роль Т. у процесах, що відбуваються в живих організмах. *А. Я. Ільченко.*

ТА́УФЕР (Taufer) Іржі (н. 5.VII 1911, Босковіце, тепер Південно-Моравської обл.) — чес. поет, перекладач, літературознавець, нар. поет ЧССР (з 1975). Член Компартії Чехословаччини з 1930. В 30-х рр. співробітничав у комуністичній пресі. Зазнав переслідувань. У 1941—45 жив і працював у Рад.

Союзі. В 1946—71 займав ряд держ. і дипломатичних посад. У збірках «Шах і мат, Європо» (1933), «До побачення, СРСР» (1935), «Рентгенограми» (1938) звучать антивоєнні, антифашист. мотиви, змальовано боротьбу робітн. класу. Проблематика творів 50—70-х рр.: соціалістичні перетворення в країні, дружба з СРСР, боротьба за мир (збірки «Продовження буде», 1979; «Вигуки», 1981; поема «Індіанія», 1979, та ін.). Важливе місце в поезії Т. займає рад. тематика (поеми «Героїка», 1957; «Тема — пам'ять», 1966; зб. «Літопис», 1958; есе «СРСР і ми», 1975, тощо). Перекладач творів В. Маяковського, М. Асєєва та ін. Автор спогадів «Партія, люди, покоління» (1962), літературознавчих праць і есе. За пропаганду рад. л-ри в Чехословаччині Рад. уряд нагородив Т. орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; [Вірші]. «Всесвіт», 1976, № 12; Рос. перекл.— Летопись. М., 1961; Тема — память. М., 1970; Стихи. М., 1977. *В. А. Моторний.*

ТАУФІК АЛЬ-ХАКІМ Хусейн (правильніше: аль-Хакім Хусейн Тауфік; н. 9.X 1898, Александрія) — араб. письменник (Єгипет), член Академії араб. мови в Каїрі (з 1954). Вже перші твори (вірші, п'єса «Незваний гість», 1918) мали антиколоніальне спрямування. Популярність здобув соціально-побутовими творами — п'єсою «Нова жінка» (1924), романом «Повернення духа» (1933) і повістю з життя села «Записки провінційного слідчого» (1937), що мали патріотичне звучання. Широко відомі також повісті «Пташка зі Сходу» (1938), «Тюрма життя» (1964), спогади «Цвітіння життя» (1944). Автор символічних та інтелектуальних драм «Люди печери» (1933), «Шахерезада» (1934), «Пігмаліон» (1942), «Цар Едіп» (1949) та соціально-побутових п'єс «Життя розбилося» (1937), «Операція» (1956), «Принцеса Шамс ан-Нахар» (1965), «Доля цвіркуна» (1966). Відстоюючи принципи реалізму, водночас у статтях і есе 40—50-х рр. висловлював хибні погляди на роль мистецтва і л-ри та на деякі філос. проблеми (збірки «З башти із слонової кості», 1941; «Рівновага — мій напрям у літературі й мистецтві», 1955). Творчість Т. аль-Х. мала великий вплив на розвиток араб. л-ри.

Тв.: Укр. перекл.— [Оповідання]. В кн.: Місце на землі. К., 1958; Рос. перекл.— Шесть гиней. М., 1964; Пьесы. М., 1979; Лотерея. М., 1983.

Літ.: Юнусов К. О. Драматургия Тауфика аль-Хакима. М., 1976; Усманов Н. К. Проза Тауфика аль-Хакима. М., 1979; Юнусов К. О. Тауфик аль-Хаким. Биобиблиографический указатель. М., 1968.

Ю. М. Кочубей.

ТАФОНО́МІЯ (від грец. τάφος — захоронення і νόμος — закон) — галузь *палеонтології*, що вивчає умови захоронення викопних решток тварин і рослин та закономірності утворення місцезнаходжень цих решток. Місце захоронення організму не завжди збігається з *біотопом* його *біоценозу*. Тому *ориктоценоз* (скам'янілі рештки представників *фауни* і *флори*) нерідко якісно і кількісно відрізняється від біоценозу, що існував у районі захоронення. Комплексне вивчення місцезнаходжень решток тварин і рослин, слідів їхньої життєдіяльності, умов *скам'яніння* тощо допомагають створенню уявлень про органічний світ минулих геол. епох, а також про умови існування організмів. Термін «тафономія» запровадив 1940 І. А. Єфремов, засновник цієї галузі науки.

Літ.: Ефремов И. А. Тафономия и геологическая летопись, кн. 1. М.—Л., 1950. *Д. Є. Макаренко.*

ТАФОЦЕНО́З (від грец. τάφος — захоронення і κοινός — загальний) — сукупність решток тварин і рослин, а також слідів їхньої життєдіяльності в початковій стадії захоронення в осадках (до їхнього *скам'яніння*). Див. також *Ориктоценоз*.

ТАФРИ́НОВІ ГРИБИ́ — *сумчасті гриби* порядку Taphrinales, що включає тільки одну родину Taphrinaceae з одним родом Taphrina, який налічує бл. 100 видів. Плодових тіл у Т. г. немає, ендофітний міцелій (*грибниця*) розвивається в тканинах живлячої рослини, на *гіфах*, що лежать між *епідермісом* і *кутикулою*, розвиваються циліндричні або булавовидні сумки, які виходять назовні, прориваючи кутикулу. Вони утворюють щільний шар, який більш або менш нагадує гіменій вищих сумчастих грибів, за що Т. г. наз. також голосумчастими. Т. г.— облігатні паразити вищих рослин, у яких вони викликають різні деформації: гали, «відьмині мітли» тощо. Деформації виникають під впливом фітогормонів та цитокінінів, продуцентами яких є Т. г. Найпоширеніші сливова тафрина (T. pruni), тафрина вишні (T. cerasi), деформуюча тафрина (T. deformens), що викликає кучерявість листків персика.

І. О. Дудка.

ТА́ФТА — ХА́РТЛІ ЗАКО́Н («Акт про врегулювання трудових відносин 1947») — реакційний антиробітничий закон, прийнятий Конгресом США 1947. Названий за ім'ям його гол. авторів — сенатора Р. А. Тафта і члена палати представників Ф. Хартлі. Т.—Х. з. поставив профспілки під контроль д-ви, істотно обмежив право трудящих на страйки, на укладення колективного договору. Закон забороняє профспілкам брати участь у політ. боротьбі, заохочує *штрейкбрехерство*. Порушення закону карається великим штрафом на користь підприємців та ув'язненням організаторів страйку. Т.— Х. з. є знаряддям боротьби монополій проти робітн. руху. Трудящі США ведуть наполегливу багаторічну боротьбу за скасування цього закону.

ТА́ХА ХУСЕ́ЙН (14.XI 1889, Кілу, поблизу м. Магага у Верх. Єгипті — 28.X 1973, Каїр) — єгип. письменник, літературознавець, історик, президент Академії араб. мови в Каїрі (1963). Один з основоположників критичного реалізму в сучасній єгип. л-рі і араб. л-рі взагалі. В дитинстві втратив зір. Навчався в Єгипті та Франції, з 1919 займався викладанням та перекладами з франц. і давньогрец. мов. Його праця «Про доісламську поезію» (1926) викликала гостру критику з боку консерваторів. В автобіогр. повісті «Дні» (ч. 1—3, 1929—72), повістях «Клич горлиці» (1934), «Літератор» (1935), зб. нарисів «Влітку» (1932) реалістично показав життя різних прошарків єгип. народу. Автор «Спогадів. 1909—1922» (1967), повісті «Дерево нещастя» (1944), зб. соціально загострених оповідань про життя фелахів «Мученики на землі» (1948). Йому належать і праці про класичну та сучасну іноземну та араб. л-ри, про історію ісламу, соціальні проблеми. Брав активну участь у політ. і громад. житті Єгипту.

Тв.: Укр. перекл.— Дні мого життя. К., 1979; Рос. перекл. — Дни. М., 1958; Зов горлицы. М., 1961. *Ю. М. Кочубей.*

Л. В. Таусон.

ТАХЕО́МЕТР [від грец. ταχύς (τάχεος) — швидкість і μετρέω — вимірюю] — геодезичний прилад, призначений для вимірювань на місцевості горизонтальних кутів, віддалі та перевищень. Застосовують при тахеометричних вимірюваннях (див. *Тахеометричне знімання*). Розрізняють такі види Т.: кругові (*теодоліт* з вертикальним кругом і дальномірними нитками в *зоровій трубі*), автомати (забезпечені пристроями для безпосереднього визначення віддалі та перевищень між точкою стояння й тією, відносно якої провадять вимірювання), електронні (теодоліти, з'єднані з електронними далекомірами), за допомогою яких визначають координати, відмітки та віддалі між точками вимірів *В. М. Сердюков.*

ТАХЕОМЕТРИ́ЧНЕ ЗНІМА́ННЯ — метод геодезичних вимірювань на місцевості, що здійснюється за допомогою *тахеометра*. Т. з. полягає в одночасному визначенні планового й висотного положення точок місцевості, тобто обчисленні їхніх *координат*: напряму, віддалі (полярні координати) й перевищення. Ці координати одержують автоматично шляхом візування зорової труби тахеометра на рейку, встановлену у певній точці (*пікеті*). Планово-висотною основою Т. з. є пункти опорної *геодезичної сітки*, теодолітних і тахеометричних ходів. Застосовують Т. з. при *маршрутному зніманні* невеликих ділянок і вузьких смуг місцевості, складанні великомасштабних планів, прокладанні шляхів, трубопроводів, каналів тощо.

В. М. Сердюков.

ТАХІКАРДІЯ (від грец. ταχύς — швидкий і καρδία — серце) — збільшення числа серцевих скорочень. Нормальна частота серцевого ритму становить 60—80 скорочень за 1 хв (за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я — 50—100), при Т.— 100—180, при пароксизмальній тахікардії (див. *Аритмії серця*) — до 200 скорочень за 1 хв і більше. Найчастіше Т. виникає внаслідок підвищення активності синусового вузла (див. *Серце*) — синусова Т., що зумовлено посиленням впливу симпатичного нерва (див. *Вегетативна нервова система*). Причини

Тахеометр.

А. Л. Тахтаджян.

виникнення синусової Т. можуть бути як фізіологічними: емоційні та фіз. навантаження, приймання їжі, підвищення т-ри тіла (число серцевих скорочень збільшується на 8—10 за 1 хв на кожний градус вище 37°) тощо, так і патологічними (*тиреотоксикоз, пороки серця, міокардит, інфаркт міокарда, туберкульоз, анемії, неврози* тощо). При Т. скорочується тривалість *діастоли,* під час якої серце відпочиває, відновлюються його енергетичні ресурси. Лікування: залежно від причини, що викликала тахікардію. *Ю. С. Кукля.*

ТАХІ́НИ (Tachinidae, синонім Larvaevoridae) — родина комах ряду *двокрилих*. Тіло (довжина 2—20 мм) вкрите щетинками чорного, іноді жовтого або сірого кольору з золотистим або сріблястим нальотом. Дорослі мухи зустрічаються на квітках, листках рослин, живляться нектаром і медяною росою. Личинки паразитують в тілі гусениць метеликів, жуків, клопів, сараноподібних та ін. комах, часто є вузькоспеціалізованими *паразитами*. Мають велике значення як природні регулятори чисельності комах. Родина об'єднує бл. 5 тис. видів, відомих на всіх материках, крім Антарктиди; на Україні зустрічається бл. 320 видів, серед яких тахіна ернестія (Ernestia rudis) — паразит гусениць соснової совки, соснового коконопряда та ін., тахіна фазія (Phasia crassipennis) — паразит хлібного клопа-черепашки та інші. *Л. Г. Рогоча.*

ТАХІО́Н (від грец. ταχίων — швидший) — гіпотетична *елементарна частинка,* що рухається з швидкістю, більшою за *швидкість світла* у вакуумі. Згідно з *відносності теорією* енергія Т. повинна прямувати до нуля при нескінченному збільшенні швидкості частинки і нескінченно зростати при зменшенні швидкості Т. до швидкості світла. На основі гіпотези про існування Т. припускається неможливість взаємодії Т. з макроскопічними тілами (за винятком електромагнітної взаємодії), можливість зміни послідовності причинно пов'язаних подій, а також зміни числа Т. при переході від однієї *інерціальної системи відліку* до іншої. Участь Т. у процесах, які відбуваються на рівні ультрамалих масштабів (менших за 10^{-19} м і 10^{-27} с), не заборонена фіз. законами.

В. С. Ольховський.

ТАХІПНО́Е (від грец. ταχύς — швидкий і πνοή — дихання), поліпное — прискорене поверхневе дихання, при якому не порушується його ритм. Вид інспіраторної *задишки*. У здорової людини Т. може виникати під час важкої фіз. праці або при нервовому збудженні. Спостерігається Т. також при деяких отруєннях, підвищеній т-рі тіла, болях у грудній і черевній порожнинах, що обмежують дихальні рухи, тощо. Причиною Т. переважно є порушення функціональних відношень *кори великих півкуль головного мозку* з нижче-розташованими відділами центральної нервової системи, іноді з виникненням *неврозів* дихальної системи.

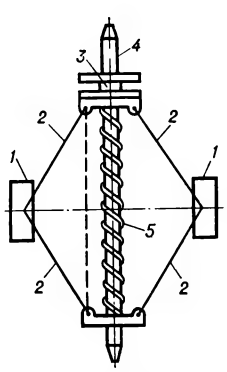

Механічний відцентровий **тахометр:**
1 — вантаж;
2 — важіль;
3 — ковзна муфта;
4 — валик;
5 — пружина.

Тахіна ернестія.

ТАХІРИ́ДІВ ДЕРЖА́ВА — феод. держава в Хорасані (Пн.-Сх. Іран) 821—873. Утворилася в процесі розпаду халіфату *Аббасидів*. Засновником д-ви був намісник Аббасидів у Хорасані Тахір ібн Хусейн (821—822). За правління його синів Тальха (822—828) і Абдаллаха (828—844) д-ва стала фактично незалежною, визнавши васальну залежність (див. *Васалітет*) від Аббасидів лише номінально. Найбільшої могутності Т. д. досягла за Абдаллаха, який провів значні іригаційні роботи, встановив правові норми щодо розподілу води для зрошування полів. Прагнучи припинити сел. виступи, Абдаллах обмежив побори, намагався зменшити сваволю феодалів і держ. урядовців. Т. д. була завойована представником дин. Саффаридів (правила на той час на Сх. Ірану).

ТА́ХО, Тежу — ріка на Піренейському п-ові, в межах Іспанії і Португалії. Довж. 1010 км, площа бас. 81 тис. км². У верх. і серед. течії перетинає плоскогір'я *Месета*; долина каньйоноподібна, русло порожисте. Нижче виходить на Португальську низовину, впадає в Атлантичний ок., утворюючи естуарій. Живлення переважно дощове. Взимку і навесні часто бувають повені, влітку міліє. Судноплавна. На Т.— ГЕС, водосховища (найбільше — Алькантара); міста Толедо (Іспанія), в естуарії — Лісабон (Португалія).

ТАХО́МЕТР (від грец. τάχος — швидкість і μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють частоту обертання (кутову швидкість) деталей машин, апаратів і механізмів. Осн. частиною механічного відцентрового Т. (мал.) є ковзна *муфта,* що переміщується по валику під впливом вантажів, які розходяться (при обертанні валика), стискуючи пружину. Положення муфти на валику, яке відповідає частоті його обертання (і з'єднаної з ним контрольованої деталі), передається на покажчик кількості обертів за хвилину. Є також Т. магнітні (з *ротором,* частота обертання якого пропорційна виникаючим вихровим струмам, що прагнуть відхилити на певний кут диск, з'єднаний зі стрілкою), електричні, пневматичні тощо. Т. дає змогу вимірювати до 1 млн. об/хв. Межі допустимої відносної похибки від ± 0,5 до ±4 %. Т. з автомат. записом показань наз. тахографом.

ТАХТАДЖЯ́Н Армен Леонович [н. 28.V (10.VI) 1910, м. Шуша, тепер Нагірно-Карабахської а. о.] — рад. ботанік, акад. АН Вірменської РСР (з 1971), акад. АН СРСР (з 1972). Член КПРС з 1946. У 1932 закінчив Всесоюзний ін-т субтропічних культур (Тбілісі). У 1938—48 — зав. кафедрою Єреванського ун-ту, 1944—48 — директор Бот. ін-ту АН Вірменської РСР, 1949—61 — професор Ленінградського ун-ту, з 1954 — зав. відділом, з 1976 — директор Бот. ін-ту ім. В. Л. Комарова АН СРСР. Осн. праці з систематики, еволюційної морфології і філогенії вищих рослин, походження квіткових рослин, фітогеографії, палеоботаніки. Створив школу морфологів і систематиків рослин. Т.— президент Всесоюзного ботанічного т-ва (з 1973), Відділення ботаніки Міжнар. союзу біол. наук (з 1975) і Міжнародної асоціації по таксономії рослин (з 1975). Член багатьох іноземних АН. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями. Премія ім. В. Л. Комарова АН СРСР, 1969. Держ. премія СРСР, 1981.

ТАХУМУ́ЛЬКО — діючий вулкан на Пд. Зх. Гватемали. Найвища вершина Центр. Америки (вис. 4217 м). Має форму конуса. Схили вкриті хвойними лісами, вище яких гірські луки. Останнє виверження відбулося 1863.

ТА́ЦІЙ Олексій Олександрович (1903, Полтава — 12.III 1967, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1930 закінчив Харків. технологічний ін-т. Осн. споруди: житл. будинки (1928—30), Виставочний павільйон (1932), Будинок Червоної Армії (1932—33, всі — у Харкові); житл. будинки в Києві (30-і рр.), Донбасі (1929—35), Полтаві (1932), будинок міськради в Кривому Розі (1933—34), павільйон УРСР на Всесоюзній с.-г. виставці в Москві (1939, у співавт. з М. Іванченком), будинки культури в містах Шполі, Перекопі (1940—41), кінотеатр «Київ» у Києві (1952, у співавт).

ТА́ЦІТ Публій Корнелій (Publius Cornelius Tacitus; бл. 58, м. Інтерамн, тепер м. Терн, обл. Умбрія, Центр. Італія — після 117) — історик і політ. діяч Стародавнього *Риму*. Н. в заможній сім'ї. Обіймав високі держ. посади. Автор праць, серед яких «Історія» (14 книг, збереглися повністю 1—4 і поч. 5, написані бл. 105—111) і «Аннали» (16 книг; збереглися повністю 1—4, 12—15, написані бл. 115—117), що висвітлюють істор. події періоду ранньої імперії, та етнографічний нарис «Німеччина» (написаний 98), який є одним з найважливіших джерел з історії, соціального і сусп. ладу давніх *германців*. У цих творах Т. є цінні відомості про *венедів, сарматів* і *Боспорську державу*. У своїх працях Т. ідеалізував аристократичну республіку. Гол. рушійною силою історії вважав волю і вчинки людей, насамперед імператорів. Відомості, що подає Т., відзначаються достовірністю і важливі як свідчення очевидця.

Тв.: Укр. перекл.— [Твори]. В кн.: Хрестоматія з історії стародавнього світу, т. 3. К., 1955.

ТАЧА́НКА — ресорна кінна повозка з відкритим легким кузовом для парної упряжки коней. В період іноз. інтервенції та громадян. війни 1918—20 Т. використовували в рад. кавалерії як рухому бойову площадку для станкового кулемета. Використовували також Т. з посиленою упряжкою (3—4 коней). Іл. див. до ст. *Каховка*.

ТАША́УЗ — місто в Туркм. РСР, обласний центр. Розташований у Ташаузькому оазисі, на берегах каналу Шават. Залізнична станція, аеропорт. 95 тис. ж. (1983). Засн. на поч. 19 ст. як хівинська фортеця на кордоні з туркм. землями. В 1873 у складі *Хівинського ханства* Т. перейшов під про-

торат Росії. З 1920 — у складі *Хорезмської народної радянської республіки*. З 1924 Т.— місто у складі Туркм. РСР. У 1939—63 і з 1970 Т.— обл. центр. У місті — з-ди: бавовноочисний, олієекспелерний, пивоварний, мол.-маслоробний, комбікормовий, томатно-консервний, хлібний, рем., буд. матеріалів, залізобетонних виробів. Килимова, товарів нар. споживання, швейна та кондитерська ф-ки; м'ясний комбінат. У Т.— агромеліоративний ф-т Туркм. с.-г. ін-ту, с.-г. технікум, мед., мистецтв і пед. уч-ща. Муз.-драм. театр, 2 краєзнавчі музеї.

ТАШАУЗЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Туркм. РСР. Уперше утворена 21.XI 1939, ліквідована 10.I 1963, знову утворена 14.XII 1970. Розташована в пн. частині республіки. Площа 73,6 тис. км². Нас. 595 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — туркмени, живуть також узбеки, казахи, росіяни та ін. Міськ. нас.— 30 %. Ділиться на 8 районів, має 1 місто і 7 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Ташауз*. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1974). Поверхня області рівнинна. Сх. частину займають Заунгузькі піски *Каракумів* (понад 50 % тер. області), на Пн.— алювіальні рівнини старих дельтових русел Амудар'ї (Довдан, Дар'ялик, Тунудар'я, Акдар'я). Численні масиви рухомих пісків. Подекуди є невеликі височини: Капланкир, Дузгир, Ганнагир, Теримгая, Ботандаг та ін. В межах області — западина Анджакая (—81 м), *Сарикамишська западина* (—38 м). Поклади мінеральних буд. матеріалів (граніт, мармур, вапняки, мергель, гіпс, буд. глини). Пересічна т-ра січня —5,5, —7°, липня +25, +27°. Опадів до 100 мм на рік. Переважають сіроземи, алювіальні та лучні грунти, є такири, солончаки. Рослинний покрив бідний (білий саксаул, черкез, піщана акація, полин, ефемери). В заплаві Амудар'ї — лучна рослинність, тугайні ліси, по берегах озер — зарості тростини.

У пром-сті області провідне місце займають легка та харч. галузі, пов'язані з переробкою с.-г. сировини, зокрема бавовни-сирцю (бавовноочисна, олійно-жирова, м'ясо-мол. та ін.). Підприємства металообр. та буд. матеріалів пром-сті. Більшість пром. підприємств розміщені в м. Ташауз, бавовноочисні з-ди — в Ташаузі, с-щах Тахті, Ільяли, Ленінську, Калініні, Куня-Ургенчі. Електроенергія надходить з Тахіаташської ДРЕС (Узб. РСР). С. г. спеціалізується на бавовництві, м'ясо-мол. скотарстві та каракульському вівчарстві. Рослинництво на зрошуваних землях (іригаційні системи: Киркгизой, Шабат, Советяб, Газабат та ін.). Посівна площа 1982 становила 204,4 тис. га, у т. ч. під бавовником — 122,2 тис. га. Область дає 28,6 % бавовни-сирцю республіки. Вирощують також зернові, овоче-баштанні, кормові культури. Т. о.— осн. район рисосіяння Туркм. РСР (80,5 % респ. збору рису). Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, коней, верблюдів. Шовківництво (1981 вироблено 1296,5 т коконів шовковичного шовкопряда). Тер. області перетинає з-ця Чарджоу — Ташауз — Кунград — Бейнау; автомагістраль Ургенч — Ташауз — Куня-Ургенч; газопроводи: Газлі — Хіва — Урал; Шатлик— Хіва — Центр. У Ташаузі — аеропорт. У Т. о.— агромеліоративний ф-т Туркм. с.-г. ін-ту (Ташауз), 4 серед. спец. навч. заклади. В Ташаузі—муз.-драм.театр, 2 краєзнавчі музеї. *Н. О. Ораєв.*

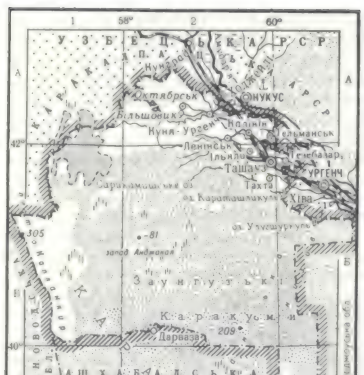

ТАШИ́ЗМ (від франц. tache — пляма) — один з різновидів *абстрактного мистецтва*. Зародився у Франції в 40-х рр. 20 ст., поширився у США (Дж. Поллок та ін.). Представники Т. довільно наносили на полотно кольорові плями (робили свої «картини», виливаючи розчинені фарби на полотно, розмазуючи на ньому фарби, витиснені з тюбів, випорскуючи фарби з насосів тощо), які ніби-то мали виявити світ підсвідомих емоцій художника.

ТАШКЕ́НТ — столиця Узб. РСР. Один з найбільших екон. та культур. центрів СРСР. Розташований у Ташкентському оазисі, в долині р. Чирчику, на вис. 440—480 м над р. м. Площа 250 км². Населення 1944 тис. чол. (1983). Поділяється на 10 міськ. районів. Історія міста налічує 2 тис. років (1983 відзначався його 2000-річний ювілей).

У 6 ст. Т. входив до *Тюркського каганату*. В 8—9 ст. був центром самостійного володіння Чач (Шаш) і мав назву Бінкент. Під назвою Ташкент вперше згадується в 11 ст. У 9—10 ст. входив до д-ви *Саманідів*, з кін. 10 до поч. 13 ст.— до д-ви *Караханідів* і д-ви *каракитаїв*. У 14 ст. завойований *Тімуром*. У 2-й пол. 16 ст. приєднаний до *Бухарського ханства*, 1809 — до *Кокандського ханства*. З 1865 — у складі Рос. імперії. З 1867 Т.— центр Туркестанського генерал-губернаторства і Сирдар'їнської обл. В 1903 в Т. створено с.-д. гурток. Під час революції 1905—07 Т. перетворився на центр революц. руху в Серед. Азії. В 1906 відбулася 1-а крайова конференція с.-д. орг-цій Туркестану. Трудящі Т. брали участь у *Середньоазіатському повстанні 1916*. Рад. владу встановлено 1 (14).XI 1917. В квітні 1918 Т. став столицею Туркестанської АРСР. У червні 1918 в Т. відбувся I з'їзд Комуністичної партії Туркестану. Під час громадян. війни 1918—20 Т.— осередок боротьби народів Серед. Азії проти *басмацтва* та іноз. інтервентів. У 1924 робітників Т. нагороджено орденом Червоного Прапора. З 1924 Т. — у складі Узб. РСР, 1930 став її столицею. З 1938 — також обл. центр. Т.— місце зустрічей і симпозіумів діячів науки й культури країн Азії та Африки. В місті відбулася *Ташкентська зустріч 1966* керівників Індії та Пакистану. Т. нагороджено орденом Леніна (1983).

У місті працюють бл. 200 пром. об'єднань і підприємств, на яких виробляється понад 20 % всієї пром. продукції республіки. Обсяг валової пром. продукції міста 1980 зріс порівняно з 1940 у 37 раз. Провідне місце у багатогалузевому пром. комплексі міста посідає машинобудування, в т. ч. сільськогосподарське, текст., електротех. і транспортне. Найбільші підприємства: Ташкент. завод сільськогосподарського машинобуд. («Ташсільмаш»), «Узбексільмаш», виробничі об'єднання «Ташкентський тракторний завод» та авіаційне, з-ди: «Узбектекстильмаш», екскаваторний, «Компресор», рем.-підшипниковий, інструм., «Ташгазоапарат», електротех., кабельний, електронної техніки, абразивний комбінат. Т.— значний центр легкої пром-сті — текстильної (Ташкентський текст. комбінат — один з найбільших в СРСР), швейної, трикотажної, взуттєвої. Харч. пром-сть представлена молочною, м'ясною, консервною, кондитерською галузями. Підприємства хім., нафтохім., скляної, фарфоро-фаянсової, буд. матеріалів

Ташизм. Р. Мозеруелл. Настінний живопис № 4. 1953. Нью-Йорк.

ТАШКЕНТСЬКА ЗУСТРІЧ 1966

В. В. Тащилов.

пром-сті. Електроенергія надходить від Чирчик-Бозсуйського каскаду ГЕС та Ташкентської ДРЕС. Т.— найбільший трансп. вузол Серед. Азії. Значний центр залізничних (9 залізничних станцій) і авіаційних сполучень (міжнар. аеропорт). З 1977 діє Ташкентський метрополітен.

Т.— важливий культур. центр. У 1981/82 навч. р. в Т. було 259 загальноосв. шкіл (276,8 тис. учнів), 36 серед. спец. навч. закладів (54 тис. учнів), 43 профес.-тех. уч-ща (28,6 тис. учнів). У 19 вищих навч. закладах і філіалі *Київського інституту інженерів цивільної авіації* налічувалося понад 150 тис. студентів. Вузи: *Ташкентський університет* імені В. І. Леніна, інститути: мед., пед., політех., с.-г., автомоб.-дорожній, текстильної та легкої промисловості, інженерів залізничного транспорту, Середньоазіатський мед. педіатричний, культури; консерваторія, театрально-худож. та ін. В Т.— *Академія наук Узбецької РСР* і 111 н.-д. ін-тів та проектно-конструкторських орг-цій. Працюють Ін-т історії партії при ЦК Компартії Узбекистану — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Середньоазіат. відділення ВАСГНІЛ. У місті — Держ. б-ка Узб. РСР ім. А. Навої, 204 масові б-ки (фонд — 8,6 млн. одиниць зберігання); 165 клуб. закладів; 182 кіноустановки; 9 театрів — Акад. Великий театр опери та балету ім. А. Навої, Узб. театр драми ім. Хамзи, Узб. муз. театр ім. Мукімі, Узб. драм. театр «Йош гвардія», Рос. театр драми ім. М. Горького та ін., філармонія, цирк; концертні зали ім. Я. М. Свердлова та «Бахор»; кіностудія «Узбекфільм». В Т. з 1968 (раз у 2 роки) проводиться Міжнар. кінофестиваль країн Азії, Африки і Лат. Америки. Музеї — Ташкентський філіал Центр. музею В. І. Леніна, Держ. музей історії народів Узбекистану ім. Айбека, Держ. музей л-ри ім. А. Навої, Держ. музей мистецтв Узб. РСР, Музей дружби народів СРСР та ін. Позашкільні заклади: 13 палаців і будинків піонерів та школярів, спортивні школи, станція юних техніків, екскурсійно-туристська станція тощо. В Т. працюють вид-ва: «Узбекистан», «Укітувчі» («Учитель»), «Фан» («Наука»), «Медицина» та ін., Головна редакція Узб. Рад. Енциклопедії. Виходять 19 респ. газет і міські — «Тошкент оқшомі» («Вечірній Ташкент»; узб. і рос. мовами), 35 багатотиражних газет, 72 журнали. В Т. — телеграфне агентство (УзТАГ). Республіканське радіо веде передачі узб., рос., тадж., казах., каракалп., тат. та уйгурською мовами. Телепередачі ведуться по 4 каналах. Телецентр. Пам'ятки архітектури: медресе Барак-хана і Кукельдаш (обидва — 16 ст.), мавзолеї Зайнутдіна-бобо (14—16 ст.) та Занґі-ата (15—16 ст.), мечеті Намагох і Джамі (обидві — 19 ст.) та ін. В рад. час споруджено Будинок Уряду Узб. РСР (1931—32, арх. С. Полупанов; реконструкція 1951—55, арх. С. Розенблюм), будинки Великого театру опери та балету ім. А. Навої (1938—47, арх. О. Щусєв), ЦК Компартії Узбекистану (1964, арх. В. Березін та ін.). Після землетрусу 1966 Т. відбудовано з допомогою всіх союзних республік: ансамбль площі Леніна (1966—72, арх. Б. Мезенцев, Б. Зарицький та ін.), Ташкентський філіал Центр. музею В. І. Леніна (1970, арх. Є. Розанов та ін.), готель «Узбекистан» (1974, арх. І. Мерперт та ін.), Будинок друку (1975, арх. Р. Блазе), Палац дружби народів СРСР (1981, арх. Розанов та ін.). Серед новобудов — житловий район «Український» (1966—70, арх. О. Заваров та ін.), експериментальна школа (1966—70, арх. Й. Каракіс, Н. Савченко та ін.; мозаїчне панно «Великий Кобзар», 1969—71, художник В. Куткін). Пам'ятники: В. І. Леніну (1974, скульптор М. Томський), 14 туркестанським комісарам (1962, скульптор Д. Рябичев), меморіальний комплекс «Невідомому солдату» (1975, скульптори Я. Шапіро та ін.), О. Пушкіну (1974, скульптор М. Анікушин), Ібн-Сіні (1980, скульптори В. Аксьонов та ін.).

Літ.: Города Узбекистана. Ташкент, 1965; Древний Ташкент. Ташкент, 1973; Рашидов Г. Р. История социалистического Ташкента, т. 1—2. Ташкент, 1965—66; Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет Советской власти. Ташкент, 1977; Адылов С., Максумов П., Турсунов Ф. Город, рожденный дважды. М., 1970; Ташкент. Энциклопедия. Ташкент, 1983.

У. У. Умаров.

Ташкент. Вид центральної частини міста.

ТАШКЕ́НТСЬКА ЗУ́СТРІЧ 1966 — переговори між прем'єр-міністром Індії Л. Б. *Шастрі* і президентом Пакистану М. Айюб Ханом з проблеми врегулювання індійсько-пакистанського збройного конфлікту в районі *Кашміру* в серпні — вересні 1965; відбулася 4—10.I з ініціативи Рад. Союзу. 10.I 1966 уряди Індії і Пакистану підписали Ташкентську декларацію, яка передбачала заходи по врегулюванню наслідків збройного конфлікту: відведення військ обох країн на попередні позиції і встановлення на всьому індо-пакистанському кордоні мирної обстановки, відновлення діяльності дипломатичних місій обох д-в. «Дух Ташкента» вніс нові тенденції у міжнар. відносини, довівши, що немає таких спірних питань, які не можна було б розв'язати мирним шляхом. Підсумки Т. з. були важливим фактором у зміцненні всього антиімперіалістичного фронту. Відповідно до побажань керівництва Індії і Пакистану в Т. з. брав участь Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін.

І. Д. Шевченко.

ТАШКЕ́НТСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 15.I 1938. Площа 15,6 тис. км². Нас. 1925 тис. чол. (на 1.I 1983, без м. Ташкента). Осн. населення — узбеки, живуть також росіяни, казахи, татари та ін. Міськ. нас.— 44 %. Поділяється на 15 районів, має 16 міст і 18 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Ташкент*. Т. о. нагороджено 2 орденами Леніна (1959, 1970). Більша частина області зайнята хребтами *Тянь-Шаню*: Курамінським, Чаткальським, Пскемським, Угамським, зх. частина — рівнинна. Надра області

Ташкент. Аеропорт. 1975—76.

багаті на руди кольорових, рідкісних і благородних металів, буре вугілля, сировину для скляної та цем. пром-сті, є джерела мінеральних вод. Клімат континентальний з вологою м'якою зимою та жарким сухим літом. Пересічна т-ра липня +26,8°, січня —1,3°. Опадів 250 мм на рік на рівнині, 350—400 мм — у передгір'ях і 500 мм — у горах. Гол. ріки — *Сирдар'я* та її праві притоки (Чирчик, Ахангаран) мають важливе іригаційне та гідроенерг. значення. Ґрунти переважно сіроземні (до вис. 1200 м), вище — дерново-буроземні, які змінюються лучно-степовими, в долинах річок — алювіальні. Рівнинну частину області майже повністю розорано. По берегах Сирдар'ї — тугайні ліси. На схилах гір до вис. 1400 м — гірські степи, вище — рідколісся з арчі, з вис. 2000 м — субальп. та альп. луки. В межах Т. о.— Чаткальський заповідник.

У тер. поділі праці Т. о. виділяється переважним розвитком галузей важкої пром-сті в поєднанні з потужною енергетикою та високомеханізованим с. г., що спеціалізується на бавовництві, садівництві, виноградарстві. На область припадає 20 % пром. та 12,5 % с.-г. продукції республіки. Електроенерг. базу становлять Чирчик-Бозсуйський каскад ГЕС (19 станцій, найбільша — Чарвакська) та ряд теплових електростанцій (Ташкентська й Ангренська ДРЕС, Алмалицька ТЕЦ). Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням вугілля (Ангрен) та руд кольорових металів (міді, цинку та ін.), чорна металургія — Узбецьким металург. комбінатом (Бекабад), кольорова — гірничометалургійним комбінатом (Алмалик) та комбінатом тугоплавких і жаростійких металів (Чирчик). Розвиваються ін. галузі пром-сті, у т. ч. машинобудування (з-ди: «Чирчиксільмаш» і трансформаторний в Чирчику), хім. (з-ди: Ангренський «Гумотехніка», алмалицькі хім. і побутової хімії; Чирчикське виробниче об'єднання «Електрохімпром» з найбільшим в СРСР комплексом по виробн. капралактаму), цементна. Провідні галузі легкої пром-сті — бавовноочисна (Янгіюль, Пскент, Чиназ, Бекабад), кенафна, швейна, шкіряно-взут.; харчової — мол., винобродна, борошномельно-круп'яна, тютюнова (Янгіюль, Чирчик, Алмалик, Бекабад, Ангрен). Землеробство розвивається на зрошуваних землях (Туябугузьке і Чарвакське водосховища, Паркентський магістральний, Ташкентський та ін. канали). Понад 40 % усієї посівної площі займають тех. культури, у т. ч. бавовник —37 %. У 1980 зібрано 484 тис. т бавовни. Вирощують також кенаф (у долині р. Чирчика), з зернових — ячмінь, пшеницю, рис, а також картоплю та овочі. Значні площі під плодово-ягідними насадженнями, садами та виноградниками. Тваринництво — м'ясо-мол. напряму. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Конярство, птахівництво, шовківництво. Поблизу міст — приміські г-ва. Створюються агропром. підприємства та об'єднання, спеціалізовані на виробн. й переробці бавовни і винограду. Тер. Т. о. перетинає залізнична лінія Москва — Ташкент — Красноводськ. Гол. автомагістралі: Великий Узб. тракт (Ташкент — Термез) і Ташкент — Ангрен — Коканд. Розвинутий повітр. транспорт. У Т. о.— пед. (Ангрен) та с.-г. (Орджонікідзевський р-н) ін-ти, 22 серед. спец. навч. заклади. Н.-д. ін-ти: садівництва, виноградарства та виноробства (Ташкентський р-н), бавовництва, тваринництва (Орджонікідзевський р-н), Середньоазіат. н.-д. і проектний ін-т кольорової металургії в м. Ташкенті та ін. Краєзнавчі музеї в Ангрені й Чирчику, картинна галерея — в Ангрені. Бальнеологічний курорт Ташкентські Мінеральні Води, санаторії, будинки відпочинку, пансіонати.

А. Салієв.

ТАШКЕ́НТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. І. Леніна — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Узб. РСР, перший рад. вуз в Середній Азії та Казахстані. Засн. 1918 під назвою Туркестанський нар. ун-т, з 1920 — Туркестанський держ. ун-т; 1923 перейменовано на Середньоазіатський. З 1960 — Т. у. Ім'я В. І. Леніна ун-ту присвоєно 1954. В 1929—32 окремі ф-ти ун-ту виділилися в самостійні ін-ти, зокрема: в Ташкенті — пед., с.-г., мед., інженерів іригації та механізації с. г., фінансово-екон., політех. та ін.; в Самарканді — ін-т нар. г-ва та рад. торгівлі; в Ашхабаді — зооветеринарний; в Ленінабаді — с.-г. та ін. В 1982/83 навч. р. у складі Т. у. 15 ф-тів: істор., філософсько-екон., узб. філології, рос. філології, романо-герм. філології, журналістики, східний, юрид., матем., фіз., хім., біолого-грунтовий, геол., геогр., прикладної математики та механіки, на яких навчалося понад 19 тис. студентів; зокрема на денному відділенні — 9,6 тис. Серед студентів — представники 70 національностей, в т. ч. студенти з понад 30 зарубіж. країн. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — 10 проблемних лабораторій, бот. сад, обчислювальний центр, н.-д. ін-т прикладної фізики, ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук, ф-т підвищення кваліфікації викладачів природничих та гуманітарних дисциплін, підготовчий ф-т для іноз. громадян, музей історії ун-ту, б-ка (фонд понад 2,5 млн. одиниць зберігання). Ун-т має вид-во, видає збірники наук. праць, навч. посібники. За роки існування Т. у. підготував бл. 60 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1970) та орденом Дружби Соціалістичної Республіки В'єтнам (1979).

Т. А. Саримсаков.

ТАЩЕНА́К — річка у Запоріз. обл. УРСР. Довж. 64 км, площа бас. 400 км². Тече Причорноморською низовиною, впадає у *Молочний лиман* Азовського м. Живлення переважно снігове. Воду річки використовують для с.-г. потреб.

ТАЩИ́ЛОВ Віктор Васильович (н. 28. IX 1934, м. Ургенч, тепер Хорезмської обл. Узб. РСР) — шахтобудівник, Герой Соціалістичної Праці (1971), засл. шахтар УРСР (з 1975). Член КПРС з 1958. З 1956 працював у шахтобудівному управлінні № 1 тресту «Донецькшахтобуд» стволовим, прохідником, бригадиром прохідників. У 1977 закінчив заочно Моск. вищу школу профруху ВЦРПС. З 1977 — нач. шахтобудівного управління № 2 тресту «Макіївшахтобуд» (м. Шахтарськ Донец. обл.), з 1980 — керуючий трестом «Макіївшахтобуд» (м. Макіївка Донец. обл.). Т. досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні завдань по буд-ву та введенню в дію виробничих потужностей шахт. Делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

О. Г. Кандала.

ТАЯ́КІНА Тетяна Олексіївна (н. 12.I 1951, Київ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1976. В 1969 закінчила Київ. хореографічне уч-ще, відтоді — солістка Київ. театру опери та балету. Партії: Одетта — Одиллія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Жізель («Жізель» Адана), Кітрі, Нікія («Дон Кіхот», «Баядерка» Мінкуса). Премія Ленінського комсомолу, 1974.

Т. О. Таякіна.

ТБІЛІ́СІ (до 1936 — Тифліс) — столиця Груз. РСР, значний індустр., наук. і культур. центр країни. Місто лежить у Тбіліській улоговині, вздовж обох берегів р. Кури, на вис. 380—600 м над р. м. Площа — 348,6 км². Населення — 1125 тис. чол. (1983). Поділяється на 10 міськ. районів. Засн. 458 (в деяких джерелах заснування Т. датується 455). На поч. 6 ст. в Т. перенесено столицю

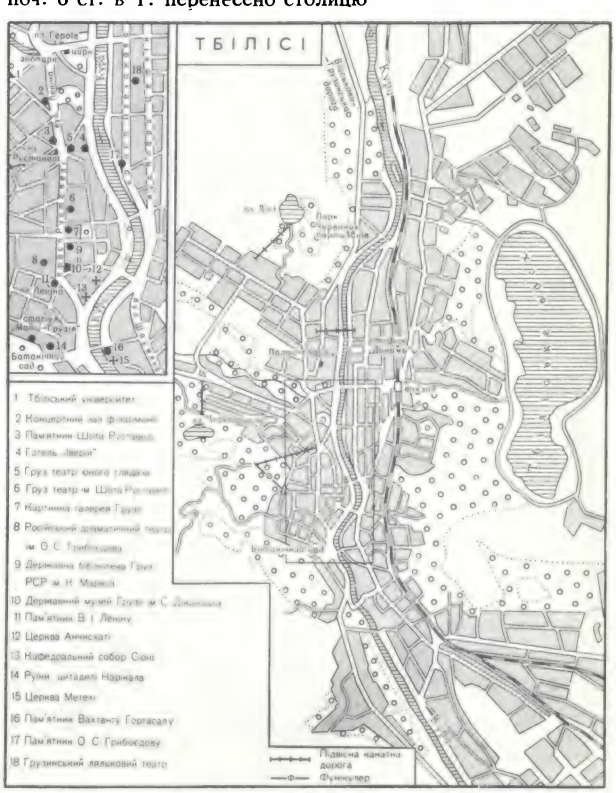

Тбілісі. Церква Метехі. 1278—89.

сх.-груз. д-ви Картлі (див. *Іверія*) з м. *Мцхети*. В серед. 7 ст. Грузію захопили араби, в 11 ст.— турки-сельджуки. Від них Т. було визволено 1122 за *Давида Будівника*, який зробив Т. столицею об'єднаної груз. д-ви. В 2-й пол. 14 ст. місто розорило військо *Тімура*. В кін. 15 — на поч. 17 ст. на Т. не раз робили спустошливі наскоки тур. і перс. завойовники. В 1801 Т. у складі Сх. Грузії приєднано до Рос. імперії. Місто стало адм. центром Тифліської губернії. З кін. 19 ст. Т.— один з осередків революц. руху на Закавказзі. В 1887 в Т. створено одну з перших робітн. орг-цій Закавказзя — «Робітничий союз». У 1901 організовано к-т РСДРП. Трудящі міста брали активну участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*, в *революції 1905—07 в Росії*. В період Лютн. революції 1917 в Т. виникла Рада робітн., солдат. і сел. депутатів, однак керівництво в ній захопили меншовики. В листопаді 1917 в Т., як і в усьому Закавказзі, владу захопив блок контрреволюц. сил. Рад. владу в Т. встановлено в лютому 1921. Т. став столицею Груз. РСР. У 1922—36 Т.— також столиця ЗСФРР (див. *Закавказька федерація*). На Т. припадає бл. 33 % всієї валової пром. продукції республіки. Обсяг пром. виробництва міста 1980 зріс порівняно з 1940 у 17,3 раза. Провідне місце у пром. комплексі посідає машинобудування (у т. ч. електронне, приладобудування) та металообробка. Найбільші підприємства цих галузей: виробничі об'єднання «Електровозобудівник», верстатобудівне, «Електроапарат», науково-виробниче «Ельва»; електрогонорем. і авіац. з-ди. Розвинута харч. пром-сть, зокрема виноробна, тютюнова, чайна, маслосироробна, молочна, м'ясопереробна. Осн. галузі легкої пром-сті: вовняна, шовкова, трикотажна, шкіряно-взуттєва (виробниче шовкове об'єднання, камвольно-суконний комбінат «Радянська Грузія», трикот. та швейні фабрики тощо). Серед ін. галузей виділяються деревообробна, будівельних матеріалів, склоробна, фармацевтична та поліграфічна. Т.— важливий трансп. вузол Закавказзя, кінцевий пункт *Військово-Грузинської дороги*, центр залізничних сполучень, аеропорт. Діє Тбіліський метрополітен, є канатні пасажирські дороги (4 підвісні та фунікулер). Т.— важливий культур. центр. У 1982/83 навч. р. в місті було 222 загальноосв. **школи** (бл. 180 тис. учнів), 25 серед. спец. навч. закладів (21,4 тис. учнів), 50 профес.-тех. уч-щ (19,2 тис. учнів). У 10 вищих навч. закладах налічувалося 66 тис. студентів. Вузи: *Тбіліський університет*, Груз. політех., мед., с.-г., театр. ін-ти, Академія мистецтв, Консерваторія ім. В. Сараджишвілі та ін. В Т.— *Академія наук Грузинської РСР* і 37 її наук. установ, зокрема н.-д. ін-ти математики ім. А. Размадзе, фізіології ім. І. Бериташвілі, фізики, психології ім. Д. Узнадзе та ін. Працюють Ін-т історії партії при ЦК Компартії Грузії — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Закавказьке відділення ВАСГНІЛ, Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський ін-т технології електромашин малої потужності, Груз. відділення Всесоюзного н.-д. і конструкторсько-технологічного ін-ту по машинах для гірничого землеробства й обробітку субтропічних культур, Груз. н.-д. ін-т енергетики та гідротех. споруд, н.-д. центр травматології й ортопедії, н.-д. ін-ти клінічної та експеримент. кардіології, генеративної функції людини, курортології та фізіотерапії тощо, всього в Т. понад 200 н.-д. установ і проектно-конструкторських орг-цій. В місті — 124 масові б-ки (фонд — бл. 10 млн. одиниць зберігання), 46 клубних закладів, 67 кіноустановок, 15 театрів — Груз. театр опери та балету ім. З. П. Паліашвілі, Груз. театр ім. Шота Руставелі, Груз. театр ім. К. Марджанішвілі, Тбіліський рос. драм. театр ім. О. С. Грибоєдова, Тбіліський вірм. драм. театр ім. С. Шаумяна, Груз. театр юного глядача, Рос. театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу, Груз. театр ляльок та ін., філармонія, цирк, кіностудія «Грузія-фільм». Музеї: Тбіліський філіал Центр. музею В. І. Леніна, Держ. музей Грузії ім. С. Джанашіа, Музей нар. і ужиткового мистецтва, Держ. музей мистецтв Грузії, Музей Дружби народів, історії груз. медицини, груз. нар. архітектури та побуту, історії комсомолу Грузії, історії військ Червонопрапорного Закавказ. військ. округу, літературний ім. Г. Леонідзе та ін. Позашкільні заклади: Палац піонерів і школярів ім. Б. Дзнеладзе, 7 будинків піонерів, Будинок худож. виховання, 3 станції юних техніків, 25 спорт. шкіл тощо. В Т. працюють 9 респ. вид-в («Сабчота Сакартвело», «Мерані», «Ганатлеба», «Накадулі» та ін.), Гол. редакція Груз. Рад. Енциклопедії. Виходять 28 журналів, 12 респ. газет, 2 міські — «Тбілісі» (груз. мовою) та «Вечерний Тбилиси» (рос. мовою). Респ. радіомовлення працює за двома програмами та веде передачі груз., рос., вірм., азерб. та курдською мовами. Телепередачі ведуться по 4 програмах груз. та рос. мовами. Телецентр. Серед архіт. пам'яток: цитадель міста — Нарікала (4—17 ст.), базиліка Анчисхаті (6 ст.), купольні собор Сіоні (6—7 ст.) і церква Метехі (1278—89), дазня царя Ростома (17 ст.); в стилі класицизму — готель Зубалашвілі (1835, тепер Музей мистецтв Груз. РСР), будинок кол. Груз. дворян. зем. банку (1912—16, арх. О. Кальчин, тепер Держ. б-ка Груз. РСР ім. К. Маркса). За рад. часу споруджено: Груз. філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (1938, арх. О. Щусєв), Будинок Уряду Груз. РСР (1938—53, арх. В. Кокорін, Г. Лежава та ін.), Палац спорту (1961, арх. В. Алексі-Месхішвілі та ін.), готель «Іверія» (1967, арх. О. Каландарішвілі та ін.), концертний зал філармонії (1971, арх. І. Чхенкелі та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1956, скульптор В. Топуридзе та ін.; 1983, скульптори М. Кіпіані та ін.), Ш. Руставелі (1942, скульптор К. Мерабішвілі), О. Пушкіну (1892) і М. Гоголю (1909; обидва — скульптор Ф. Ходорович), А. Церетелі (1922, скульптор Я. Ніколадзе), О. Грибоєдову (1961, скульптор М. Мерабішвілі), засновникові Т.— Вахтангу Гєргасалу (1959—67, скульптор Е. Амашукелі), монумент «Мати-Грузія» (1958, скульптор Е. Амашукелі), пам'ятники Д. Гурамішвілі (1965, скульптор М. Бердзенішвілі), М. Горькому (1973, скульптор А. Топуридзе), художникові Н. Піросманашвілі (1975, скульптор Е. Амашукелі), пам'яті 26 бакинських комісарів (1981, скульптор Д. Сіхарулідзе), меморіал «Перемога» (скульптор Г. Очіаурі, художник З. Церетелі, 1981). З Т. пов'язані життя і діяльність багатьох видатних громад. діячів, діячів культури, зокрема рос. і укр. — О. Грибоєдова (похований у Т.), О. Пушкіна, М. Лермонтова, Л. Толстого, М. Горького, М. Гулака та ін.

Тбілісі. Філармонія. Архітектори І. Чхенкелі та ін.. 1971.

Тбілісі. Вид частини міста.

Літ.: Джаошвили В. Ш. Тбилиси. Экономико-географический очерк. Тбилиси, 1971; Революционное прошлое Тбилиси. Тбилиси, 1964; Квирквелия Т. Р. Тбилиси. М., 1969; Хуцишвили Г. Тбилиси через века и годы. Тбилиси, 1981.

Т. М. Ментешашвілі.

ТБІЛІ́СЬКИЙ УНІВЕ́РСИТЕТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Груз. РСР. Засн. 1918. В 30-і рр. на базі Т. у.в Тбілісі створено політех., мед., пед., с.-г. ін-ти та ряд н.-д. установ, що згодом увійшли до складу АН Груз. РСР. У 1981/82 навч. р. у складі Т. у. 18 ф-тів: істор., філософії та психології, філол., журналістики, зх.-європ. мов та л-р, сходознавства, екон., обліково-екон., планування нар. г-ва, товарознавства та економіки тор-

До ст. **Федотов П. А.**

1. Анкор, іще анкор! Близько 1851.
2. Гравці. 1852. Київський музей російського мистецтва.
3. Вулична сценка під час дощу. Акварель. 1837.
4. Портрет П. П. Жданович біля фортепіано. 1849. Державний Російський музей у Ленінграді.
5. Удовичка. 1851.

1, 3 і 5 — Державна Третьяковська галерея в Москві.

1

2

3

До ст. **Труш І. І.**

1. Гуцулка з дитиною 1912. Львівський музей українського мистецтва.

2. Самітня сосна. 20 і роки 20 ст.

3. Най Дніпром.

2 і 3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

гівлі, інженерно-екон., юрид., механіко-матем., фіз., кібернетики та прикладної математики, хім., біол., географо-геологічний, на яких навчалося бл. 16 тис. студентів, зокрема на денному відділенні понад 10 тис. Є заочне, вечірнє та підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — 3 ф-ти підвищення кваліфікації спеціалістів та ф-т підготовки іноз. громадян, 2 н.-д. ін-ти, 5 проблемних та 6 н.-д. лабораторій, обчислювальний центр, метеостанція, метеобаза, планетарій, б-ка (фонд бл. 3 млн. одиниць зберігання). Т. у. має власну друкарню (з 1923), вид-во (з 1933). За роки існування Т. у. підготував понад 60 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1970).

В. М. Окуджава.

ТВАРДО́ВСЬКИЙ (Twardowski) Казімеж Ежи Адольф (20.X 1866, Відень — 11.II 1938, Львів) — польс. філософ, засновник *львівсько-варшавської школи*. Проф. Львів. ун-ту (1895—1930). Учень Ф. *Брентано*, Т. сприйняв властиве його поглядам поєднання елементів *позитивізму* і *схоластики*. Спекулятивній метафізиці протиставляв т. з. наук. філософію, яку розглядав як сукупність наук. Реформа в філософії, за Т., полягає в запровадженні дедуктивних (раціоналістичного, логіко-аналітичного) і емпіричних (експериментального) методів, а нагальним завданням є відбір філос. проблем і з'ясування понять, вироблення засобів точного і ясного мислення. Психологію вважав емпіричною основою філос. наук, розглядав її з позицій психофіз. паралелізму і інтроспекції як описову, експериментальну науку. В гносеології близький до *феноменалізму* Д. *Юма*. Його учнями були польс. філософи Я. *Лукасевич*, Т. *Котарбінський*, К. *Айдукевич*, Р. *Інгарден* та ін.

М. М. Верников.

ТВАРДО́ВСЬКИЙ Олександр Трифонович [8 (21).VI 1910, с. Загір'я, тепер Починковського р-ну Смол. обл.— 18.XII 1971, дачне сел. побл. Красної Пахри Моск. обл., похований у Москві] — рос. рад. поет і громад. діяч. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1924. Перша кн.— поема «Шлях до соціалізму» (1931). Поеми «Вступ» (1933), «Сторона Муравія» (1936; Держ. премія СРСР, 1941) — про долю селянина в роки колективізації. У вірші «Ленін і пічник» (1940) змалював образ мудрого і людяного вождя революції. У роки Великої Вітчизн. війни працював у фронтових газетах, в яких публікував свої вірші («Фронтова хроніка») і нариси. В поемі «Василь Тьоркін. Книга про бійця» (1941—45; Держ. премія СРСР, 1946) створив образ хороброго, дотепного воїна-визволителя. Поема «Дім при дорозі» (1946; Держ. премія СРСР, 1947), вірші «Я вбитий під Ржевом», «Їх пам'яті» — про мужність і героїзм, страждання рад. людей у роки війни. У формі лірико-філософського подорожнього щоденника написана поема «За даллю — даль» (1960; Ленінська премія, 1961). Автор сатиричної поеми «Тьоркін на тому світі» (1963), зб. «З лірики цих літ. 1959—1967» (1967; Держ. премія СРСР, 1971), циклу «З нових віршів» (1969), оповідань, нарисів, публіцистичних творів. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, укр. нар. пісень. Україні присвятив ряд віршів. Був у дружніх стосунках з М. Рильським, М. Бажаном, А. Малишком та ін. Головний редактор журн. «Новый мир» (1950—54 і 1958—70), віцепрезидент європ. співтовариства письменників (1963—68). На XIX з'їзді КПРС (1952) обраний членом Центр. ревізійної комісії КПРС, на XXII з'їзді (1961) — канд. в члени ЦК КПРС. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений [в 6 т.], т. 1—5. М., 1976—80; О литературе, М., 1973; Укр. перекл.— Вірші, поеми. К., 1960.

Літ.: Турков А. Александр Твардовский. М., 1970; Кулинич А. Вслед за веком жить спешил. К., 1980; Македонов А. Творческий путь Твардовского. М., 1981.

А. В. Кулінич.

ТВАРДО́ВСЬКИЙ (Twardowski) Самуель (бл. 1600—1661, Залісся, тепер ПНР) — польс. поет і хроніст. Н. в шляхетській сім'ї. В своїй поемі «Громадянська війна з козаками, татарами і Москвою, пізніше з шведами і угорцями» (ч. 1—4, бл. 1654—81) описав події *визвольної війни українського народу 1648—54*, зокрема *Збаразьку облогу 1649*, *Берестецьку битву 1651*. Цей твір Т. був одним з гол. джерел літопису С. *Величка*. Укр. переклад твору Т. опублікований як додаток до цього літопису (т. 4, 1864).

ТВАРИ́НИ — одна з двох основних груп світу живих організмів на Землі. На відміну від іншої групи — *рослин* всі Т.—*гетеротрофи*. Більшості Т. властива активна рухливість. Серед нерухливих Т. (сидячі форми) переважають *колоніальні організми*. Для клітин усіх Т. (крім покривників) характерна відсутність целюлозної клітинної оболонки. Т. здатні рости до певного віку (виняток — алігатори, черепахи). Т. поділяють на 2 осн. групи з різним рівнем організації: одноклітинні (*найпростіші*) і багатоклітинні (решта Т.). Серед одноклітинних іноді немає чіткої межі між рослинами і Т. (напр., деякі *джгутикові* містять *хлорофіл* і здатні до *фотосинтезу*, проте пересуваються за допомогою джгутиків). В процесі *еволюції* будова і функції багатоклітинних Т. ускладнювались. Виникли *тканини*, *органи* і їх системи; пристосування, що забезпечують сталість внутр. середовища (див. *Гомеостаз*). Розвинулись спец. складні форми поведінки (див. *Видотипова поведінка тварин*) тощо. Для порівняльного вивчення Т. їх класифікують (див. *Систематика* біологічна). Відомо бл. 1,5 млн. видів Т., що існують в наш час, серед них комах понад 1 млн. Одні Т. є джерелом харчування людини, пром. сировини тощо, інші — збудниками хвороб, шкідниками культурних рослин, зерна і зернопродуктів і т. д. Зникнення багатьох видів Т., зумовлене госп. діяльністю людини, змінами умов існування тощо, спричинилося до необхідності їх охорони (див. *Вимирання організмів*, *Охорона природи*, *Заповідник*, *Заказник*). Тварин всебічно вивчають різні галузі *зоології*. Див. також *Свійські тварини*.

ТВАРИ́ННИЙ СВІ́Т, тваринне населення — сукупність особин одного або багатьох видів тварин, що склалася історично в межах будь-якої території або акваторії. Т. с., крім видового складу (*фауни*), характеризується також чисельністю особин. Розрізняють тваринне населення виду (і його *популяцій*), функціонально-біоценотичних груп (*сапрофагів*, хижаків, *паразитів* та ін.) і Т. с. в цілому. Вивчення Т. с. має велике значення для з'ясування ролі тварин в *біоценозах*, розробки наук. прогнозів в лісовому і сільс. г-ві, рибальстві, мисливському промислі і охороні здоров'я.

ТВАРИ́ННИЦТВА ЛІСОСТЕ́ПУ І ПОЛІ́ССЯ УРСР НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Міститься на території дослідного г-ва «Українка» біля Харкова. Підпорядкований Пд. відділенню ВАСГНІЛ. Створений 1956 на базі Укр. н.-д. ін-ту великої рог. худоби (засн. 1932) і Пд. н.-д. ін-ту молочного г-ва (1930). Ін-т (1983) має 25 відділів і лабораторій, дослідні г-ва. Розробляє питання технології виробництва продуктів тваринництва, розведення і штучного осіменіння тварин, їх годівлі, заготівлі кормів, механізації, економіки і спеціалізації с. г. З участю співробітників ін-ту виведені *лебединська порода* великої рог. худоби, *миргородська порода свиней* та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1967).

О. Т. Твардовський.

ТВАРИ́ННИЦТВА СТЕПОВИ́Х РАЙО́НІВ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова». Міститься в Чаплинському р-ні Херсонської обл. Підпорядкований Пд. відділенню ВАСГНІЛ. Організований 1956 на базі Всесоюз. н.-д. ін-ту гібридизації і акліматизації тварин ім. М. Ф. Іванова (створений 1932). Ін-т (1983) має 18 відділів і лабораторій, зоопарк і *дендропарк*. Один з осн. в СРСР центрів н.-д. роботи з породоутворення, гібридизації, акліматизації і одомашнення тварин. В ін-ті виведено *асканійську породу овець*, *українську степову білу породу свиней*, *українську степову рябу породу свиней*, тип багатоплідних каракульських овець, молочно-м'ясний тип червоної степової породи великої рог. худоби та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1969). Див. також *Асканія-Нова*.

ТВАРИ́ННИЦТВО — галузь сільського господарства; розведення с.-г. тварин для виробн. тваринницьких продуктів. Т. забезпечує населення цінними продуктами харчування (молоко, масло, м'ясо, яйця та ін.), постачає харчовій та легкій пром-сті сировину (молоко, м'ясо, вовна, шкіра, щетина тощо), дає живу тяглову силу (коні, воли, верблюди та ін.) та осн. органічне добриво (гній). З продуктів і відходів Т. одержують деякі корми (кісткове борошно, знежи-

ПОГОЛІВ'Я СВИНЕЙ В УРСР
(тис; на 1 січня)

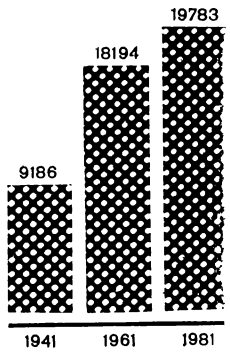

рене молоко тощо), а також лікар. препарати (лік. сироватки, гормональні препарати та ін.). Т. включає м'ясне й молочне *скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, козівництво, кролівництво, конярство,* верблюдівництво, оленярство, *звірівництво,* собаківництво. До Т. належать також *рибництво, бджільництво* й *шовківництво.* У більшості галузей Т. виділяють племінне і продуктивне Т. У дореволюц. Росії, в т. ч. і на Україні, Т. було відсталою галуззю с. г. Переважала безпорідна худоба низької продуктивності. Середньорічний надій молока від однієї корови становив 900—1000 кг, настриг вовни з однієї вівці — бл. 2 кг, несучість курок-несучок— 40—50 яєць на рік. З перших років Рад. влади Т. було приділено велику увагу. В липні 1918 В. І. Ленін підписав декрет про племінне Т., яким було покладено початок організації племінної справи в країні. Особливо важливе значення для відновлення і піднесення Т. мали рішення Червневого пленуму ЦК ВКП(б) 1934, який поклав початок створенню великого громад. Т. у колгоспах. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 Т. було заподіяно великої шкоди. В післявоєнні роки на основі зміцнення колгоспів і радгоспів Т. розвивається швидкими темпами. В 1950 перевершено довоєнний рівень кількості поголів'я вел. рог. худоби і свиней; виробн. м'яса, молока, вовни досягло рівня 1940, розширилася племінна робота. Для дальшого піднесення Т. в країні важливе значення мали рішення Вересневого 1953 та Червневого 1958 пленумів ЦК КПРС. Було поліпшено планування виробн. і заготівель тваринницької продукції, значно підвищено закупівельні ціни на продукти Т., визначено перехід від обов'язкових поставок до держ. закупівель с.-г. продуктів. Березневий пленум ЦК КПРС 1965 визначив систему екон. і орг. заходів, спрямованих на піднесення с. г., здійснення яких сприяло дальшому зростанню поголів'я худоби і підвищенню продуктивності Т. в країні, в т. ч. на Україні. В СРСР порівняно з дореволюц. періодом (1916) поголів'я вел. рог. худоби збільшилося з 58,4 млн. до 117,2 млн. (1982), свиней — відповідно з 23,0 млн. до 76,7 млн., овець і кіз — з 96,3 млн. до 148,5 млн. Середньорічний надій молока від однієї корови у всіх категоріях г-в 1982 становив 2134 кг, настриг вовни з однієї вівці — 3,2 кг (1940 — відповідно 1185 кг, 2,2 кг). В 1982 в СРСР одержано 15,4 млн. т м'яса в забійній вазі, 91,0 млн. т молока, 72,4 млрд. шт. яєць, 452 тис. т вовни. В УРСР зосереджено 21,8 % загальносоюзного поголів'я вел. рог. худоби та 27,1 % поголів'я свиней. В 1982 Україна дала 22,6 % загальносоюзного виробн. молока, 22,3 % м'яса, 21,5 % яєць. Валова продукція Т. 1982 становила 51,9 % всієї валової продукції с. г. республіки. В 1982 на Україні середньорічний надій молока від однієї корови в усіх категоріях г-в становив 2204 кг, настриг вовни з однієї вівці — 3,0 кг, несучість курок-несучок — 195 шт. (1965 — відповідно 1935 кг, 2,7 кг, 120 шт.). Важливою умовою дальшого розвитку Т. є поліпшення кормовиробництва, зокрема підвищення врожайності зернофуражних та кормових культур, впровадження прогресивних методів заготівель і збереження кормів. Особливе значення має розвиток *комбікормової промисловості.* Провадиться велика робота щодо поліпшення племінної справи і породного районування худоби й птиці. Дедалі більшого розвитку набувають міжколгоспна та внутрішньогосп. спеціалізація, концентрація, організація виробн. тваринницької продукції на базі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції* (див. *Тваринницький комплекс*). Створення великих галузевих виробничих об'єднань забезпечує можливість впроваджувати і використовувати нову техніку, *комплексну механізацію і автоматизацію виробництва.* Постановою Липневого пленуму ЦК КПРС 1978 «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР» як один з осн. напрямів розвитку с. г. країни визначено всемірну його інтенсифікацію (див. *Інтенсифікація виробництва*). Розвиток Т. на сучас. етапі здійснюється на основі реалізації *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року, розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленої Травневим пленумом ЦК КПРС 1982. Програмою намічено, зокрема, підвищення продуктивності худоби і птиці, послідовне переведення Т. на пром. основу. Науково-дослідну роботу в галузі Т. на Україні проводять *Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут, Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», *Свинарства полтавський науково-дослідний інститут, Птахівництва український науково-дослідний інститут, Землеробства і тваринництва західних районів УРСР науково-дослідний інститут* та ін. ін-ти, обл. дослідні с.-г. станції та відповідні кафедри с.-г. вузів. Див. також *Закупівлі сільськогосподарських продуктів, Сільське господарство.* Іл. див. на окрем. аркуші, с. 448—449.

Виробництво основних продуктів тваринництва в УРСР

Роки	М'ясо і сало всіх видів (у забійній вазі), тис. т	Молоко, млн. т	Яйця, млн. шт.	Вовна, тис. т
1940	1127	7,1	3273	13,5
1950	1195	6,8	3490	11,9
1960	2068	14,0	7187	27,6
1970	2850	18,7	9202	24,8
1982	3440	20,3	15 482	26,4

Державні закупівлі основних продуктів тваринництва в УРСР (всі категорії господарств)

	1940	1950	1960	1970	1982
Худоба і птиця (у живій вазі), тис. т	516	462	1541	2627	3400
Молоко і молочні продукти в перерахунку на молоко, тис. т	1006	1542	5998	10 545	12 945
Яйця, млн. шт.	1039	635	1628	3786	9233
Вовна (немита), тис. т залікової ваги	2,21	9,7	28,0	26,0	28,9

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Муштрук А. І., Чалий А. А. Інтенсифікація тваринництва. К., 1975; Калита В. Т. На промисловій основі. К., 1975 Тваринництво. К., 1979; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

О. М. Окопний.

«ТВАРИННИЦТВО УКРАЇНИ» — щомісячний науково-виробничий журнал М-ва с. г. УРСР. Виходить з 1926 (до 1935 в Харкові, потім у Києві). Журнал розкриває досягнення науки й передового досвіду в тваринництві та кормовиробництві, пропагує і висвітлює результати соціалістичного змагання трудівників ферм та комплексів по підвищенню ефективності виробництва і якості роботи. Окремі розділи присвячено питанням технології і механізації виробництва, економіки, плем. роботи, заготівлі й приготування кормів, годівлі тварин, ветеринарії, розвитку дрібних галузей (рибництва, кролівництва, бджільництва та ін.).

М. І. Халимоненко.

ТВАРИННИЦЬКИЙ КОМПЛЕКС — внутрішньогосподарський виробничий підрозділ, що спеціалізується на виробництві певного виду тваринницької продукції. До Т. к. належать виробничі приміщення, інженерно-тех. споруди, системи машин та необхідне поголів'я тварин. У Т. к. здійснюється єдиний технологічний процес, забезпечується потоковість і ритмічність виробн. тваринницької продукції встановлених стандартів при високій продуктивності *суспільної праці.* Організація Т. к. на пром. основі створює сприятливі умови для високого рівня концентрації поголів'я худоби та спеціалізації виробн., великомасштабної селекції, прискорення темпів генетичного поліпшення с.-г. тварин. Т. к. формуються окремими колгоспами і радгоспами або їх створюють на базі *міжгосподарського кооперування.* Буд-во Т. к. в СРСР почато після прийняття постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток виробництва продукції тваринництва на промисловій основі» (1971). Створюються Т. к. різних виробничих напрямів: молочні, по вирощуванню й відгодівлі великої рогатої худоби, по вирощуванню племінної рог. худоби, по вирощуванню молодняка; свинарські з завершеним виробничим циклом, свиновідгодівельні, птахівницькі, вівчарські та кро-

лівницькі. В 1982 у колгоспах і радгоспах УРСР налічувалося 119 комплексів по виробн. молока, 210 комплексів по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней, 718 птахоферм і птахофабрик. Осн. напрями розвитку Т. к. визначено постановами ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (1976) та Липневого пленуму ЦК КПРС 1978 «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР». Див. також *Тваринництво*. *О. М. Окопний.*

ТВЕН (Twain) Марк (справж. ім'я та прізв.— Семюел Ленггорн Клеменс; 30.XI 1835, Флоріда, шт. Міссурі — 21.IV 1910, Реддінг, шт. Коннектікут) — амер. письменник, основоположник амер. критичного реалізму. Літ. діяльність почав 1865. Враження від подорожі 1867 в Європу (побував і в Криму) й Палестину втілив у зб. гумористичних нарисів «Простаки за кордоном» (1869). Яскравий комічний колорит ранніх творів зумовлений вірою Т. в можливості прогресу амер. демократії. Перебування в Хартфорді (шт. Коннектікут) 1871—91 позначилося втратою романтичних ілюзій. В романі «Позолочений вік» (1873, у співавт. з Ч. Д. Уорнером) сатирично зобразив амер. дійсність після громадян. війни 1861—65. В автобіогр. романі «Пригоди Тома Сойєра» (1876) протиставив поетичний світ дитинства бездуховності й антагонізму світу дорослих. Критичні тенденції загострилися в оповіданнях та памфлетах 70—80-х рр. («Лист ангела-хранителя», 1887, опубл. 1946). Роман «Пригоди Гекльберрі Фінна» (1884) — широка панорама життя рабовласницького Півдня. В істор. романах «Принц і злидар» (1882), «Янкі з Коннектікута при дворі короля Артура» (1889) Т. у фантастичних сюжетах викривав деспотизм, лицемірство, реліг. мракобісся. В 90—900-х рр. звернувся до сатиричної притчі («Людина, що спокусила Гедліберг», 1899), політ. памфлету («Сполучені Лінчуючі Штати», опубл. 1923, та ін.), філос. сатири (повість «Таємничий незнайомець», опубл. 1916). Прихильно поставився до зростання організованої боротьби амер. робітн. класу («„Лицарі праці“ — нова династія»), до подій рос. революції 1905—07. Т. належать і кн. нарисів «Життя на Міссісіпі» (1883), роман «Йолоп Вільсон» (1894), істор. роман «Жанна д'Арк» (1896) тощо.

Тв.: Укр. перекл.— Янкі при дворі короля Артура. Одеса, 1929; Пригоди Тома Сойєра. К., 1955; Пригоди Гекльберрі Фінна. К., 1956; Принц і злидар. К., 1957; Позолочений вік. К., 1963; Оповідання та памфлети. К., 1972; Оповідання. К., 1973; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1959—61; Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1980; Дневник Адама. Сборник публицистических произведений. М., 1981.

Літ.: Лібман З. Я. Марк Твен. К., 1977; Ромм А. С. Марк Твен. М., 1977; Левидова И. М. Марк Твен. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке. 1867—1972. М., 1974.

Н. Ю. Жлуктенко.

ТВЕР — колишня (до 1931) назва м. *Калініна*.

ТВЕРДА́ ПШЕНИ́ЦЯ — див. *Пшениця*.

ТВЕРДЕ́ ТІ́ЛО — 1) *Агрегатний стан речовини*, що характеризується збереженням форми й об'єму, а також можливістю їхнього відновлення після діяння невеликих *сил*. При підвищенні т-ри переходить у рідкий або газоподібний стан (див. *Плавлення*, *Сублімація*). Частинки (*атоми*, *іони*, *молекули*), що утворюють Т. т., здійснюють малі коливання навколо положень рівноваги. За розташуванням частинок Т. т. поділяють на кристалічні (див. *Кристали*, *Кристалічна гратка*) й аморфні (див. *Аморфний стан*). Кристалічні Т. т. характеризуються *близьким і далеким порядком*, а аморфні, значну частину яких можна розглядати як рідини з дуже великою в'язкістю,— лише близьким. Є кілька способів поділу Т. т. на групи. Залежно від типу зв'язку (див. *Енергія зв'язку*) між частинками, що утворюють Т. т., розрізняють метали, ковалентні, іонні і молекулярні кристали, а також кристали з водневими зв'язками. В металах (Na, K, Fe) тип зв'язку визначається взаємодією «вільних» *електронів* провідності з граткою додатно заряджених іонів. У ковалентних кристалах (C, Si, Ge) він зумовлений електронами (здебільшого їхніми парами), спільними для двох атомів кристала. В іонних кристалах (NaCl, KCl) зв'язок між додатними і від'ємними іонами пояснюється електростатичною взаємодією між ними. В мол. кристалах (H_2, O_2, C_2, кристали органічних сполук) він існує завдяки міжмолекулярним силам. В кристалах з водневими зв'язками (напр., лід) зв'язок між атомами електровід'ємних елементів (найчастіше O, N) здійснюється через проміжний іон водню (*протон*). За мех. властивостями Т. т. поділяють на крихкі і пружні (див. *Крихкість*, *Пружність*), за електричними — на метали, які бувають нормальні і надпровідні (див. *Надпровідність*), і неметали, які можуть бути *діелектриками* і *напівпровідниками*. Діелектрики в свою чергу бувають полярні (див. *Поляризація діелектриків*) і неполярні. Полярні характеризуються *піроелектрикою* і *п'єзоелектрикою*, до них належать, зокрема, *сегнетоелектрики* й антисегнетоелектрики. За магн. властивостями розрізняють діа-, парамагнетики і магнітовпорядковані Т. т., до яких належать феро-, антифero- і феримагнетики (див. *Антиферомагнетизм*, *Діамагнетизм*, *Парамагнетизм*, *Феримагнетизм*, *Феромагнетизм*). Т. т. з великою енергією нульових коливань (див. *Нульова енергія*) порівняно з енергією зв'язку кристала виділяють у групу т. з. квантових кристалів (He, H_2, CH_4); тіла, які характеризуються низькою т-рою *кристалізації* — в групу т. з. кріокристалів. Її складають кристали, утворені з найпростіших молекул (H_2, O_2, N_2) або атомів інертних елементів. Кристалічні Т. т. відзначаються *анізотропією* фіз. властивостей. У деяких випадках вона настільки велика, що тіло поводиться як одно- або двовимірна система з рядом унікальних характеристик. До одновимірних систем відносять *біополімери*. Аморфні Т. т., за винятком окремих спеціальних випадків, — ізотропні (див. *Ізотропія*). Сучас. уявлення про Т. т. грунтуються на законах *квантової механіки*, які пов'язують властивості тіл з їхнім хім. складом, характером руху їхніх частинок і типом зв'язку між ними. Деякі з цих властивостей (напр., *теплопровідність* та *електропровідність*) і явища, що відбуваються в Т. т. (*люмінесценція*, поглинання електромагн. і акустичних хвиль та ін.), зумовлені *квазічастинками* і взаємодією між ними. Важливим завданням *фізики твердого тіла* є розробка фіз. основ для створення Т. т. з наперед заданими властивостями. Цілий ряд властивостей Т. т. (*фотопровідність*, *пластичність* та ін.), а також явищ, що в них відбуваються (зокрема, *термоелектричні явища*, *фотоелектричні явища*), набули широкого практичного застосування в різних галузях науки і техніки. 2) Ідеалізований об'єкт *механіки*, під яким розуміється тіло, що в ньому віддаль між будь-якими точками залишається сталою.

Літ.: Давыдов А. С. Теория твердого тела. М., 1976; Займан Дж. Принципы твердого тела. Пер. с англ. М., 1974; Киттель Ч. Введение в физику твердого тела. Пер. с англ. М., 1978.

В. М. Локтєв.

ТВЕРДІ РО́ЗЧИНИ — однофазні кристалічні або аморфно-тверді речовини змінного складу з двох (або більше) компонентів. Залежно від розташування атомів розчиненої речовини в *кристалічній гратці* речовини-розчинника розрізняють Т. р.: проникнення (атоми — у міжвузлях гратки, напр., водень у металах); відмання (атоми — у підгратці одного металу, *вакансії* — у підгратці другого), напр., надлишкові атоми алюмінію у Т. р. на основі сполуки CoAl займають вузли у підгратці алюмінію, залишаючи вакантні вузли в підгратці кобальту (див. також *Дефекти в кристалах*); заміщення (атоми заміщують один одного в гратці, напр. Ni^{2+} і Mg^{2+} в гратці MgO). Т. р. бувають обмежені (Co у W) і необмежені (NiO в MgO). При утворенні Т. р. металів спостерігається підвищення твердості, міцності й електр. опору. Швидке охолодження (див. *Гартування* в металообробці) насиченого при високій т-рі Т. р. приводить до утворення пересиченого Т. р., який розпадається при низькотемпературному відпалі (див. *Старіння металів*) з виділенням другого компонента. Багато *сплавів* (*сталь*, *бронза* та ін.) і мінералів (напр., *плагіоклази*, *рубін*) є Т. р. До Т. р. належить також більшість стекол.

В. М. Павликов.

ТВЕРДІ СПЛА́ВИ — сплави з високими *твердістю*, міцністю, різальними та ін. властивостями, що зберігаються ни нагріванні до високих т-р. Бувають порошкові і литі. Основою порошкових Т. с.

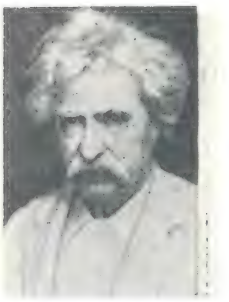

Марк Твен.

ПОГОЛІВ'Я ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ (в т. ч. корів) В УРСР (тис; на 1 січня)

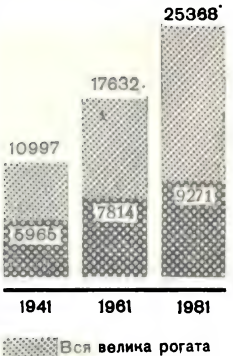

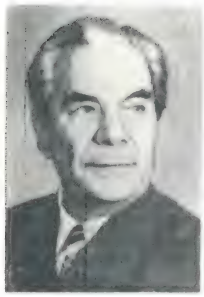

І. Й. Твердохліб.

є здебільшого *карбіди* вольфраму або титану, складні карбіди вольфраму і титану (часто і танталу), карбонітрид титану, рідше — ін. карбіди, *бориди* тощо. Цементуючою речовиною в них служить звичайно кобальт, рідше — нікель, його сплав з молібденом, сталь. Перші порошкові Т. с. одержано (1923—25) у Німеччині на основі карбіду вольфраму WC (цементуюча речовина — кобальт). В СРСР Т. с. такого типу (сплав «победит») вперше створено 1929. Розрізняють порошкові тверді сплави вольфрамові (вольфрамокобальтові), титановольфрамові і титанотанталовольфрамові. Вольфрамові (вольфрамокобальтові) сплави — найміцніші з усіх Т. с. Їхня границя *міцності* на стиск 3—4,7 ГПа, *ударна в'язкість* 16—50 кДж/м², *модуль пружності* 480—660 ГПа, коеф. *теплопровідності* 40—66 Вт/(м · К), питомий *електричний опір* ~ 19 мкОм см. Титановольфрамові сплави відрізняються від вольфрамових вищою стійкістю проти зношування. У титанотанталовольфрамових сплавів порівняно з вольфрамовими і титановольфрамовими вищі міцність проти втомленості і динамічна границя *текучості*. До порошкових Т. с. належать, крім того, безвольфрамові сплави на основі карбіду і карбонітриду титану (цементуючі речовини — нікель і молібден). За твердістю і міцністю вони близькі до титановольфрамових. Порошкові Т. с. застосовують у виробн. інструменту для обробки різанням металевих і неметалевих матеріалів, для безстружкової обробки (напр., волочіння, прокатки) металів, для виготовлення гірничобурового інструменту, їх використовують також як конструкційний матеріал. В металообробній і гірничій пром-сті СРСР застосування інструменту, робочі частини якого виготовлені з порошкових Т. с., сприяло підвищенню продуктивності праці в 3—5 разів. Литими Т. с., що їх одержують плавкою або литтям, є сплави типу WC—W_2C (реліти, які містять 3,7—4 % C), сплави на основі боридів та ін. сполук, сормайти (високовуглецеві і високохромисті сплави на основі заліза) тощо. Їх наварюють, наплавляють або напилюють на робочі частини інструментів, на деталі машин і механізмів. Застосування литих Т. с. дає змогу підвищувати в 2—4, іноді в 10—20 раз тривалість експлуатації деталей, що швидко зношуються.

ТВЕ́РДІСТЬ матеріалів — властивість матеріалу чинити опір деформуванню або руйнуванню при місцевому силовому діянні твердих тіл на його поверхню; одна з найважливіших мех. характеристик матеріалів. Т. металів залежить від їхньої міцності й пластичності, Т. мінералів — від складу і структури. Т. визначають переважно *Брінелля методом, Віккерса методом, Роквелла методом, Шора методом* або методом Мооса — шкрябанням досліджуваного мінералу гострими ребрами мінералу еталонного. Мікротвердість (напр., тонких шарів металів, зерен металів і мінералів) встановлюють спец. методом, розробленим на основі методу Віккерса. Впроваджується метод визначення твердості металів за допомогою ультразвукових коливань (вимірюванням зміни власної частоти коливальної системи залежно від твердості).

ТВЕ́РДІСТЬ ВОДИ́ — властивість природної води, зумовлена наявністю в ній розчинених солей кальцію і магнію. Розрізняють Т. в. карбонатну (тимчасову), пов'язану з вмістом у воді *гідрокарбонатів* кальцію та магнію, які можна усунути кип'ятінням, і некарбонатну (постійну), коли є інші розчинені солі цих елементів (*хлориди, сульфати* та ін.). Сумарна концентрація усіх солей кальцію і магнію визначає заг. твердість. Класифікація води за твердістю у ммоль/кг: м'яка — до 2, середньої твердості — 2—5, тверда — 5—10 і дуже тверда — понад 10. Вода з високою Т. в. утворює твердий осад (накип) на стінках теплообмінних апаратів (парових котлів, водонагрівників та ін.). Для зменшення твердості воду зм'якшують (див. *Водопідготовка, Водоочищення*).

ТВЕРДОКРИ́ЛІ — ряд комах. Те саме, що й *жуки*.

ТВЕРДОПА́ЛИВНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н (РДТП) — *реактивний двигун* літального апарата, що працює на твердому *ракетному паливі* (*порохах*). Складається з сталевого корпуса, що є камерою згоряння, реактивного сопла, виготовленого з тугоплавких металів або інших теплостійких матеріалів; запального пристрою. Весь запас твердого палива вводиться в корпус у напівв'язкому текучому стані або закладається у вигляді спресованих з порошку зерен чи шашок. РДТП розвивають тягу (*реактивну силу*) від сотих часток Н (*мікроракетний двигун*) до 10—15 МН (потужний двигун, що встановлюється на *ракеті-носії*). Регулювання тяги здійснюється шляхом впливу на процеси газовиділяння або витікання газів, напр., зміною площі критичного перерізу сопла. РДТП відзначаються високою надійністю. Застосовують їх у космонавтиці для стабілізації космічних літальних апаратів і коригування траєкторії (див. *Системи керування космічними апаратами*), а також як гальмівні двигуни, в *балістичних ракетах*, реактивній артилерії тощо.

В. Я. Шипіль.

І. Й. Твердохліб у ролях Івана Непокритого («Дай серцю волю — заведе в неволю» М. Кропивницького) та Швейка («Пригоди бравого солдата Швейка» за Я. Гашеком).

ТВЕРДОХЛІ́Б Іван Йосипович (н. 24.VI 1899, с. Должик, тепер Золочівського р-ну Харків. обл.)— укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1960). З 1923 працював у Харків. нар. театрі ім. Т. Шевченка, Укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка (1925, Кременчук, Полтава), Харків. дит. театрі (1928—29), з 1929 (з перервою) — в Одес. держ. драмі (тепер Одес. укр. муз.-драм. театр ім. Жовтневої революції). Серед ролей — Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Мартин Боруля (однойменна п'єса Карпенка-Карого), дід Юхим («97» М. Куліша), Бурка («Дороги, які ми вибираємо» Зарудного), Добчинський («Ревізор» М. Гоголя), Швейк («Пригоди бравого солдата Швейка» за Гашеком), Мальволіо («Дванадцята ніч» Шекспіра). Знімався (з 1930) у кіно (фільми: «Коліївщина», «Коні не винні», «Перекоп», «Прометей», «Дорогою ціною» та ін.). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Л. М. Новоселицька.

ТВЕРДОХЛІ́Б Сидір Антонович (9.V 1886, Бережани, тепер Тернопол. обл.— 16.X 1922, Львів) — укр. поет і перекладач. Навчався у Львів. та Віденському ун-тах. Працював учителем. Належав до літ. угруповання «*Молода муза*». Перші вірші надрукував 1906 в журн. «*Світ*». У 1908 вийшла зб. поезій Т. «В свічаді плеса». Т.— один з популяризаторів укр. л-ри польс. мовою, перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, О. Маковея, О. Олеся та ін.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1958.

Ф. П. Погребенник.

ТВЕРДОХЛІ́БОВ Олександр Дмитрович (1840—1918) — укр. краєзнавець. Вчителював у Охтирці (тепер місто Сум. обл.). Опублікував ряд оповідань у газ. «Южный край» (під псевдонімом Земляк), історико-етногр. статей у журн. «Киевская старина» та «Збірці Харківського губернського статистичного комітету», описав кустарні промисли Охтирського і Богодухівського повітів. У працях з історії Т. торкався питань класового розшарування укр. козацтва, однак ідеалізував устрій Запорізької Січі.

ТВЕРСЬКЕ́ КНЯЗІ́ВСТВО — феод. князівство в Пн.-Сх. Русі 13—15 ст., займало територію у верхній течії р. Волги та по її притоках. Осн. міста: Твер (столиця), Кашин, Кснятин, Зубцов, Старица, Холм, Микулин, Дорогобуж. В кін. 30 — на поч. 40-х рр. 13 ст. великий князь владимирський *Ярослав Всеволодович* виділив Т. к. із складу Переяслав-Залєського князівства як уділ своєму синові *Олександру Невському*. Незалежним Т. к. стало 1247. В 2-й пол. 13 ст. зросла його політ. могутність. Т. к. стало гол. суперником *Московського великого князівства* в боротьбі за об'єднання Пн.-Сх. Русі. На поч. 14 ст. тверський князь дістав титул «великого». Т. к. деякий час було центром

визвольної боротьби рус. земель проти *монголо-татарського іга*. Повстання, що спалахнуло 1327, було жорстоко придушене *Золотою ордою*. Це значно ослабило Т. к., чому сприяв також процес феод. роздробленості. Як самостійне князівство перестало існувати 1485, коли в результаті походу *Івана III* на Твер Т. к. було приєднано до *Російської централізованої держави*.

ТВІРНА в геометрії — пряма, що перетинає при своєму русі дану лінію (напрямну), утворюючи при цьому лінійчату *поверхню*. Якщо Т. залишається паралельною самій собі, то одержують *циліндричну поверхню*; якщо Т. весь час проходить через одну й ту саму точку, то одержують *конічну поверхню*.

ТВІРНА ТКАНИНА у рослин — те саме, що й *меристема*.

ТВІСТ (англ. twist, букв.— крутіння) — бальний танець. Був поширений у 60-х рр. 20 ст. Муз. розмір $^4/_4$, парні долі акцентовані. Властиві швидкий темп і чіткий ритм.

ТВОРЧІСТЬ — продуктивна людська *діяльність*, здатна породжувати якісно нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення. Виявляється в різних галузях сусп. *практики*, науки, техніки, в л-рі й мистецтві. Розвиток творчого потенціалу діяльності є важливою умовою культур. прогресу суспільства і виховання людини. Природу Т. і творчих *здібностей* традиційно вивчають філософія і психологія. Філос. ідеалізм містифікує Т., вбачаючи в ній вияв надприродних духовних сил (бога, ідеї, духа) або таємничих підсвідомих психічних здатностей індивіда. *Діалектичний матеріалізм*, навпаки, пов'язує джерела Т. із свідомою сусп.-практичною діяльністю людей по цілеспрямованому перетворенню природи і суспільства, тобто з *працею* як основною формою людського життя. У вузькому значенні поняття «творчість» стосується лише соціокультур. сфери. В природі існує *розвиток*, а не Т., бо остання передбачає усвідомлену дію, реалізацію мети, задуму, тобто наявність свідомої людини-творця. Т. є могутнім джерелом *новаторства* в усіх галузях матеріального і духовного життя суспільства, а її результати (продукти) найвищою мірою відзначаються оригінальністю, неповторністю, унікальністю, досконалістю. Відповідно і творчі здібності являють собою граничну концентрацію духовних сил людини, її емоцій, почуттів, уяви, фантазії, інтелекту, професійної кваліфікації. Грунтуючись на природних, насамперед психофізіологічних, задатках (обдарованість), творчі здібності формуються і розвиваються лише в суспільно-культур. середовищі. Найвищим їхнім проявом у людини є *талант* і *геній*. Тому критерії, за допомогою яких вирізняються справді творчі надбання людства, повинні мати культурно-істор. масштаб, вказувати на місце певних здобутків у заг. поступі сусп. *культури*. Процес Т. завжди специфічний, але має й деякі заг. риси і фази розвитку. Такими фазами є пошук, визрівання задуму, реалізація (осяяння), обгрунтування і перевірка. Можливості для творчої діяльності залежать від *суспільних відносин*. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* і *науково-технічного прогресу* впровадження творчого начала в усі сфери життя становить важливу закономірність сусп. розвитку. Т. стає справою найширших трудящих мас, виявом досконалості людських здібностей у різних видах праці. Про це свідчить невпинне зростання творчого потенціалу рад. науки і техніки та мистецтва, масовий рух новаторів, винахідників і раціоналізаторів та самодіяльна мистецька Т. Див. також *Натхнення*, *Психологія творчості*.

В. П. Іванов.

ТЕАТР (грец. θέατρον — місце для видовищ; видовище) — рід мистецтва, який відображає дійсність у художніх сценічних образах. Як і ін. роди мистецтва, театр. мистецтво є формою суспільної свідомості, засобом ідейного й естетичного виховання мас. Т. відображає особливості розвитку, ідеали і суперечності суспільства, тісно пов'язані з його загальною культурою.

Мистецтво Т. зародилося ще в старод. часи. Його елементи є в трудових і реліг. обрядах, в іграх, пізніше — в творчості мандрівних акторів (*мімів* у Римі, жонглерів, *менестрелів* і *трубадурів* у Франції, *скоморохів* у Київ. Русі та ін.). Синтезувавши в собі всі види нар. творчості (словесний і муз. фольклор, танець, пантоміму, декоративно-ужиткове мистецтво), Т. ще в давнину набув у різних народів самобутніх форм. З'явилися і своєрідні нац. театр. системи (зокрема, в Індії, Китаї, Тібеті, Японії та ін.), в яких безпосереднє відображення життєвих явищ поєднувалося (найбільше на Сх.) з умовним (застосування масок, особливих костюмів та гримування, символічних деталей тощо). Визначним надбанням світової культури стали класична інд. драма 2—5 ст. (Бхаса, Калідаса, Шудрака), кит. юанська драма 12—15 ст., японський Т. но та *кабукі*. На розвиток європ. Т. великий вплив мав заснований на гуманістичних принципах Т. стародавніх Греції і Риму (див. *Греція* Стародавня, *Рим* Стародавній, розділ Театр), в якому стверджувалися норми громадянськості й моралі, відображалася соціальна і політ. боротьба в античному суспільстві. За середньовіччя в Зх. Європі Т. було підпорядковано ідеології феодалів і католицької церкви. Проте поряд з реліг. виставами (*містерії*, *міраклі*, *моралітe* тощо) розвивалося демократичне театр. мистецтво (див. *Фарс*, *Інтермедія*). Збагачені формами нар. видовищ середньовіччя, традиції античності було відновлено в епоху *Відродження* (*комедія дель арте* в Італії, театр. системи Ф. Лопе де Вега, П. Кальдерона, т. з. комедія плаща та шпаги в Іспанії, філос.-аналітичний театр У. Шекспіра в Англії). Дальшим етапом розвитку європ. сцени став Т. *класицизму* у Франції, заснований на нормативній естетиці Буало та раціоналістичній філософії Декарта (П. Корнель, Ж. Расін, Ж. Б. Мольєр). Йому властива канонічність форм, декламаційність, риторична патетика. У 18 ст. Т. Франції, Німеччини, Англії пов'язаний з ідеями *просвітительства* (Д. Дідро, Г. Лессінг, Й. Гете, Ф. Шіллер); він вивів на сцену героя з бурж. середовища. Шаблони класицизму відкинув Т. *романтизму* і особливо Т. критичного реалізму. Реалізм зх.-європ. Т. багато в чому завдячує драматургії Г. Ібсена, Г. Гауптмана, Б. Шоу, режисерським пошукам Мейнінгенського театру і відкриттям А. Антуана, Г. Крега, М. Рейнгардта. В розвиток Т. критичного реалізму великий внесок зробили рос. драматурги (О. Пушкін, М. Гоголь, О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов, М. Горький) та діячі сцени (М. Щепкін, П. Мочалов, О. Мартинов, М. Єрмолова). Вершиною вітчизняного реалістичного Т. дожовтневого періоду було глибоко психологічне і соціально активне мистецтво МХТ (з 1920 — *Московський художній академічний театр*), очолюваного К. Станіславським і В. Немировичем-Данченком.

Велика Жовтн. соціалістична революція створила необхідні умови для піднесення й розквіту театр. мистецтва. Соціальна єдність народів Рад. країни визначила розвиток багатонац. Т. і взаємозбагачення театр. культур рад. республік. На основі комуністичної ідейності і партійності, плідного використання кращих традицій мистецтва минулого у рад. Т. виробився найпрогресивніший метод відображення дійсності — метод *соціалістичного реалізму*. Цьому сприяла діяльність МХАТу, *Малого театру* та ін. театр. колективів країни, в т. ч. театрів братніх республік СРСР, режисерські відкриття К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, В. Мейєрхольда, Є. Вахтангова, О. Таїрова, К. Марджанішвілі, О. Ахметелі, Л. Курбаса, Г. Юри, М. Охлопкова, Ю. Завадського, Г. Товстоногова, Ю. Мільтініса, К. Ірда (див. *Режисерське мистецтво*). Значний внесок у розвиток соціалістичного реалізму в Т. роблять театр. діячі країн соціалістичної співдружності. Значний вплив рад. Т. зробив на прогресивних митців зарубіжних країн (Б. Брехт, Ш. Дюллен, Ж. Віллар, Ж. Л. Барро, П. Брук, Е. де Філіппо). Рад. Т. зміцнює зв'язки між народами, виступає проти занепадницьких ідей модерністського бурж. театр. мистецтва.

Укр. Т. бере початки з нар. обрядів, трудових пісень, ігор. У 16—18 ст. поширюється *шкільний театр* [вистави в братських школах (Львів та ін.) і Києво-Могилянській академії; див. *Київська академія*]. Поряд з виставами реліг.-дидактичного характеру тут ішли спектаклі на істор. сюжети з елементами соціальної сатири. Найбільше були пов'язані з дійсністю вставні комедійно-побутові сценки, т. з. *інтермедії*, в яких виводилися нар. типи. В

17—19 ст. поширився нар. лялковий Т. демократичного і сатиричного спрямування — *вертеп*. У 1751—53 існував *Розумовського Кирила театр*. У кінці 18 — на поч. 19 ст. у поміщицьких маєтках Д. Ширая, І. Хорвата, Г. Тарновського та ін. виникли кріпацькі балетні та оперно-драм. трупи, які наслідували зразки придворного рос. Т. (див. *Кріпацький театр*), а також дворянські аматорські драм. гуртки прогресивного напряму, в яких брали участь І. Крилов, В. Капніст, В. Гоголь, М. Гоголь, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Н. Кукольник та ін. Наприкінці 18 ст. в Харкові (див. *Харківський вільний театр*), а на поч. 19 ст. в Києві, Одесі, Полтаві виникли міські професійні Т., будувалися театр. приміщення. З вистав «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського у *Полтавському вільному театрі* почався розвиток укр. професійного театру. В 30—70-х рр. на Україні діяв ряд рос.-укр. профес. театр. трупп І. Штейна, Л. Млотковського та ін. Видатні актори М. Щепкін, а згодом К. Соленик, Л. Млотковська, І. Дрейсіг утверджували на сцені реалізм, активно пропагували укр. та рос. класичну драматургію. Велике значення для формування укр. Т. мали драматургічна творчість і театр.-естетичні погляди Т. Шевченка. В Галичині (входила до складу Австро-Угорщини) аматорські театри з'явилися в 40-х рр. 19 ст., а профес. укр. Т.— 1864 (див. *Театр товариства «Руська бесіда»*). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. укр. Т. досяг високого мистецького рівня. Незважаючи на адм.-цензурні утиски з боку царського уряду на Україні (див. *Емський акт 1876, Валуєвський циркуляр 1863* та циркуляри 1881, 1883, зокрема про заборону вистав і перекладів п'єс укр. мовою) і колоніальну політику Австро-Угорщини в Галичині, на сценах укр. театрів ставили п'єси укр. мовою (твори М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, І. Франка). В них глибоко і реалістично відтворено нар. життя. У кін. 19 — на поч. 20 ст. діяли театр. *трупи М. Л. Кропивницького, трупи М. П. Старицького, Садовського М. К. трупа*, перший стаціонарний *Театр Миколи Садовського* (див. також *Українські театральні трупи другої половини 19 — початку 20 століття*). На Закарпатті та Буковині діяли напівпрофесійні театри.

Після поразки бурж.-демократичної революції 1905—07 укр. Т. зазнав кризи. У ряді укр. труп знизилися мистецькі критерії, виявилися ознаки епігонства. Реалістичні традиції відстоював лише Театр М. Садовського (Київ). Він збагатив репертуар уперше поставленими укр. мовою творами рос. класики, п'єсами Ю. Словацького, Г. Запольської, операми Б. Сметани, С. Монюшка, а також творами представників укр. нової драматургії (С. Васильченка, Б. Грінченка, Л. Яновської, О. Олеся та ін.). Значну роботу в пропаганді рос. і зарубіж. класичної спадщини в 80—90-х рр. 19 — на поч. 20 ст. проводили київ. *Театр «Соловцов»* (1891—1919), *Харківський міський театр* (1895—1910), театр. трупа *Російського драматичного товариства* (1879—89) у Києві, антреприза в Одесі, пересувні рос. драм. колективи на Україні, польс. експериментальна театр. *Студія* (1916—18).

Новий етап розвитку укр. Т. почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Утворилися численні аматорські і профес. колективи, що вели значну пропагандистську роботу. Загальне методичне керівництво здійснював заснований 1919 у Харкові Всеукр. театр. комітет (ВУТЕКОМ; див. *Театральний комітет*). Широко організовувались масово-агітаційні видовища (див. *Агітаційний театр*). Діяли й новостворені профес. театри: *«Молодий театр»*, *Перший театр Української Радянської Республіки* імені Шевченка, *«Кийдрамте»*, *Театр імені М. Заньковецької* (тепер *Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької), *«Березіль»* (тепер *Харківський український драматичний театр* імені Т. Шевченка), Одеська держдрама (тепер *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції), театри юного глядача в Харкові (засн. 1920), Києві (засн. 1924), рос. театри — в Києві (1926, тепер *Київський російський драматичний театр* імені Лесі Українки), Одесі (1927, тепер *Одеський російський драматичний театр* імені А. Іванова), Дніпропетровську (1927, тепер *Дніпропетровський російський драматичний театр* імені М. Горького) та ін. Нові театри, наслідуючи реалістичні традиції укр. колективів і засвоюючи досвід ін. театр. культур, насамперед російської, шукали нових сценічних форм [напр., експерименти в галузі масових композицій (т. з. театр. плаката) здійснював театр *«Центростудія»*, засоби метафоричності та сценічної умовності в театрі «Березіль» пов'язані з пошуками Л. Курбаса, М. Терещенка, В. Василька та ін.]. Значних успіхів досяг укр. рад. театр у 20—30-і рр. з розквітом укр. рад. драматургії (М. Куліш, І. Дніпровський, Я. Мамонтов, І. Микитенко, І. Кочерга, О. Корнійчук, М. Ірчан, Ю. Яновський, Л. Первомайський). Переборюючи впливи бурж. ідеології, долаючи схематизм агіт. вистав, укр. Т. дедалі повніше зображав правдиві картини нової рад. дійсності, багатогранні людські характери. Цьому сприяло, зокрема, засвоєння *Станіславського системи*. Ідейною основою укр. рад. Т. став метод соціалістичного реалізму. Зріс худож. рівень театр. колективів, висунулася велика плеяда обдарованих акторів, згодом нар. артисти СРСР Д. Антонович, А. Бучма, О. Воронович, В. Добровольський, М. Крушельницький, О. Крамов, В. Магар, І. Мар'яненко, Д. Мілютенко, Є. Пономаренко, О. Сердюк, М. Романов, Н. Ужвій, Ю. Шумський, Г. Юра, В. Яременко, нар. артисти УРСР Г. Борисоглібська, Л. Гаккебуш, Л. Бугова, В. Високов, В. Любарт, Л. Мацієвська, П. Нятко, К. Осмяловська, І. Твердохліб, С. Федорцева, В. Чистякова та ін. У 20—30-х рр. утворюється мережа робітничо-селянських пересувних театрів, перейменованих згодом на *робітничо-колгоспні театри* (в Харкові, Одесі, Кіровограді, Запоріжжі, Охтирці, Лохвиці та ін. містах); засновуються нові стаціонарні колективи: *Харківський театр Революції* (тепер Чернів. укр. муз.-драматичний театр ім. О. Кобилянської), Запоріз. укр. муз.-драматичний театр, Полтав. укр. муз.-драматичний театр, Донец. укр. муз.-драматичний театр та ін. Укр. театр. колективи виникають в ін. республіках: Держ. укр. театр РРФСР в Москві (1924—34; див. *Український театр РРФСР*), *Театр «Жовтень»* (1930—32) у Ленінграді, Казах. укр. муз.-драм. театр з базою в м. Уральську (1936—41; див. *Музично-драматичний український театр* Казахської РСР) та ін.

Під час Великої Вітчизн. війни Т. в повоєнні роки зміцнів зв'язок укр. Т. з життям народу, поглибилося його публіцистичне начало, розвинулися аналітично-психологічний та героїко-романтичний стильові напрями. З 2-ї пол. 50-х рр. укр. Т. дедалі глибше по-філософськи осмислює життєві процеси, звертається до засобів умовності, метафоричності. Репертуар сучасних Т. складається з творів укр. драматургів (О. Корнійчук, М. Стельмах, О. Левада, О. Коломієць, М. Зарудний та ін.), письменників братніх республік, п'єс вітчизн. та світової класики, прогресивних зарубіжних драматургів, насамперед митців країн соціалістичної співдружності. Серед відомих митців 60—80-х рр.: режисери — нар. артисти СРСР Ф. Верещагін, В. Гripич, нар. артисти УРСР О. Барсегян, Я. Геляс, С. Данченко, Г. Кононенко, Б. Мешкіс, С. Сміян, засл. діяч мист. УРСР В. Оглоблін, актори — нар. артисти СРСР А. Гашинський, Н. Доценко, О. Кусенко, П. Куманченко, Ю. Мажуга, А. Роговцева, Л. Тарабаринов, нар. артисти УРСР Н. Гурська, З. Дехтярьова, Ю. Жбаков, П. Загребельний, В. Івченко, Л. Кадирова, В. Маляр, Л. Калачевська, Л. Кушкова, Є. Лисенко, Ж. Мельников, Т. Мірошниченко, П. Міхневич, А. Носачов, С. Олексенко, К. Параконьєв, М. Протасенко, Ф. Стригун, Б. Ступка, Ю. Ткаченко, В. Туз, Г. Янушевич та ін., сценографи Д. Івницький, Д. Лідер, Є. Лисик, М. Френкель та ін. Мистецькі кадри готують *Київський інститут театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого, *Харківський інститут мистецтв* ім. І. П. Котляревського, студії при театрах. Театральний процес в УРСР висвітлює загальна і спеціальна преса (журн. *«Український театр»*, газ. *«Культура і життя»*). Велику методичну допомогу подає театрам *Українське театральне товариство*.

Т.— це просторово-часове, синте-

тичне (ввібрало ін. роди мистецтв), одночасно авторське і виконавське мистецтво. Основою драматичного Т. є література, насамперед *драматургія* (визначає зміст вистав і особливості стильового розв'язання їх), музичного Т. — *музика* (набирає структури муз. драматургії). Драматургія набуває сценічних форм за допомогою *акторського мистецтва* (драм. гра, декламація, вокал, пантоміма, танець, у деяких народів — цирк), за допомогою сценографії та костюмів створює середовище, де відбувається дія (див. *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво, Театральний костюм, Театральна музика*), і режисерського мистецтва, що забезпечує єдність задуму, художню і стильову цілісність вистави. Сучасний Т. використовує окремі елементи кіномистецтва, телебачення, радіо, здобутки новітньої техніки. Одним з важливих принципів Т. є умовність — певна невідповідність зовнішніх рис сценічної дії її життєвим першоосновам, це досягається використанням засобів метафоричності, символіки, гротеску, гіперболи, фантастики. Своєрідність Т. полягає в тому, що дія на сцені, незважаючи на попередню підготовку, відбувається щоразу немовби вперше, розгортається безпосередньо перед глядачем (а не знята на плівці, як у кіно), між актором та глядачем встановлюється двосторонній зв'язок. Завдяки цьому Т. набуває особливого емоційного впливу. Безпосередність сприйняття театр. твору робить глядача свідком і немовби співучасником дії. Ця особливість свідомо акцентується у деяких різновидах Т. (т. з. «театр присутності», хепенінг), є наслідком спільної творчості драматурга, композитора, колективу театр. закладу (режисер-постановник та його помічники, художник, трупа акторів, диригент і оркестр, численні працівники виробн. цехів — декораційного, костюмерного, бутафорського, реквізиторського, взуттєвого, столярного, слюсарного, а також електрики, радисти тощо).

Т. як рід мистецтва поділяється на види: драматичний Т., музичний Т. (*опера, балет*), музично-драматичний (поєднує ознаки двох перших), *оперета*; *театр ляльок*, тіньовий театр, *пантоміма*; до них примикає театр одного актора. Види Т. мають різноманітні структурні варіанти, жанрові модифікації. Так, драматичний Т. ставить *трагедію, комедію, драму* і багато їхніх різновидів. Драма буває соціальна, сімейно-побутова, психологічна, камерна, історична, лірична тощо. Комедія поділяється на соціальну, сатиричну, побутову, ліричну, комедію характерів або ситуацій, водевіль, фарс та ін. Деякі Т. мають жанрову спеціалізацію (Т. сатири, комедії, драми та комедії, водевілю, малих форм) або орієнтуються на певне коло глядачів (Т. молодіжний, Радянської Армії або Флоту, юного глядача; ці види Т. з'явились у рад. час). Т. належить до видовищних мистецтв, куди, зокрема, входять *цирк*, масові видовища (див. *Театралізовані свята*), *кіномистецтво, телевізійне мистецтво* (телевистава). Щороку 27.III відзначається *Міжнародний день театру*. Див. розділ Театр у статтях про рад. республіки, про окремі країни, міста. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449, а також до статей *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво*, с. 208—209; *Театральний костюм*, с. 320—321.

Літ.: Восточный театр. Л., 1929; Дмитрова Л. Підручна книга з історії всесвітнього театру, в. 1. Х., 1929; Про мистецтво театру. К., 1954; Станіславський К. С. Моє життя в мистецтві. К., 1955; Саксаганський П. К. Думки про театр. К., 1955; Волошин І. Джерела народного театру на Україні. К., 1960; Український драматичний театр, т. 1—2. К., 1959—67; История западноевропейского театра, т. 1—6. М., 1956—74; Авдеев А. Происхождение театра. Л.—М., 1959; Театральная энциклопедия, т. 1—5. М., 1961—67; История советского драматического театра, т. 1—6. М., 1966—71; История русского драматического театра, т. 1—6. М., 1977—82.

Ю. М. Бобошко.

«ТЕА́ТР» — газета, орган Управління держ. театрами України, з 8-го номера — Комісії по націоналізації театрів. Засн. з ініціативи М. *Кольцова*. Виходив у Києві з 5.IV по 10.V 1919. Висвітлював питання театр. і мистецького життя України, а також Москви і Петрограда. В «Т.» надруковано статті К. Марджанова (*Марджанішвілі*, підписані криптонімом «М»), М. Кольцова, О. *Дейча*, Г. Крижицького, М. Бонч-Томашевського, інтерв'ю з актрисою В. *Юренєвою*. Літ. секретарем працював К. *Паустовський* (діяльність «Т.» згадано в автобіографічному творі «Повість про життя», де газету названо журналом).

«ТЕА́ТР». 1) Театр., літературний і мистецький тижневик. Виходив 1921—23 у Києві у вид-ві «Театр». 2) Тижневик театру, орган худож. сектора Одес. губполітосвіти. Виходив 1922 в Одесі. 3) Укр. ілюстрований журнал, виходив щомісяця 1936—41 у Києві. Орган управління в справах мистецтв при РНК УРСР. Висвітлював театр. життя Рад. України (зокрема, роботу профес. і самодіяльних театр. колективів), знайомив з мист. вітчизн. і зарубіжних театрів. Особлива увага приділялася історії укр. театру (мемуари, листування видатних укр. акторів тощо). На сторінках журналу виступали П. Саксаганський, Г. Борисоглібська, А. Бучма, І. Паторжинський, Ю. Шумський, В. Василько та ін. митці. Див. *«Український театр»*.

ТЕА́ТР АБСУ́РДУ — один з виявів модернізму в театр. мистецтві, складова частина *«масової культури»*. Його ідеологічною основою є доведені до абсурду ідеї Ф. Ніцше, Ф. Шопенгауера, З. Фрейда, представників *футуризму, екзистенціалізму, сюрреалізму*. Т. а. руйнує художню форму і зміст, спотворює ідеал і дійсність, нівелює особистість, заперечує прекрасне, підносить потворне, трактує світ як алогічний, *ірраціональний*. У виставах Т. а. немає сюжетів, слово, *сценічна дія* фрагментарні. Це гранично суб'єктивний, часто фізіологічний за характером театр, спорідnений з театром жорстокості, фільмами жахів. Т. а. виник у 40—50-х рр. 20 ст. у Франції з появою творів С. *Беккета* («Чекаючи Годо»), Е. Іонеско («Носорог»), Ж. Жене («Балкон»). У 50—70-х рр. став поширеною театр. течією в капіталістичних країнах.

Літ.: Куликова И. С. Философия и искусство модернизма. М., 1980.

В. Г. Давидов.

ТЕА́ТР «АРЛЕКІ́Н». Діяв у Києві у 1-й пол. 1920. Організований О. *Каплером*, С. *Юткевичем* і Г. *Козінцевим*. У репертуарі Т. «А.» — вистава «Балаганчик» Блока та ін. В роботі театру брав участь К. *Марджанішвілі*.

ТЕА́ТР БЕРГОНЬЄ́ — театр. приміщення в Києві, яке використовувалось для гастрольних виступів різних театр. колективів. Збудовано 1874—78 франц. ділком О. Е. Бергоньє спочатку як театр-цирк «Альказар», а з 1878 — театр. У січні—лютому 1882 в Т. Б. виступала укр. трупа Г. Ашкаренка за участю М. Кропивницького і М. Садовського. У листопаді — грудні 1882 у театрі гастролювала *Трупа М. Л. Кропивницького*, у жовтні — листопаді 1883 — *Трупа М. П. Старицького*, з 1884 протягом 7 років щороку гастролювало Моск. т-во драм. акторів, очолюване М. М. *Соловцовим*; 1891 він заснував тут *Театр «Соловцов»* (виступав до 1898). У Т. Б. відбувалися гастролі італ. оперних труп, у яких співали Баттістіні, Мазіні, Патті, Модеста, Гамба та ін. В жовтні 1917 в Т. Б. проходило об'єднане засідання Київ. Ради робітн. і солдатських депутатів та представників гарнізону, профспілок і фабзавкомів, яке прийняло рішення про збройне повстання і обрало революц. комітет. У Т. Б. виступали *«Молодий театр»*, *Театр Червоної Армії*, *Перший театр Української Радянської Республіки* ім. Шевченка, театр *«Березіль»*. З 1926 в приміщенні Т. Б. (дещо реконструйованому) — *Київський російський драматичний театр* імені Лесі Українки.

П. І. Тернюк.

ТЕА́ТР-ВАГО́Н імені М. І. Подвойського. Створений у Києві 1919 театр. секцією Нар. Комісаріату у військ. справах. 29.V Т.-В. виїхав з Києва для влаштування агітвистав на залізнич. станціях. Перед спектаклями виступали агітатори (зокрема, О. *Коллонтай*), які в своїх промовах роз'яснювали суть політики Рад. влади, істор. значення Великої Жовтн. соціалістич. революції.

ТЕА́ТР ВОЄ́ННИХ ДІЙ — частина території континенту з морями, що омивають її, або акваторія океану (моря) з островами і прилеглим узбережжям континентів, а також повітряний простір над ними, в межах яких розгортаються стратегічні угруповання збройних сил і можуть вестися воєнні дії. Поняття «театр воєнних дій» з'явилося на поч. 19 ст. у зв'язку з бурхливим розвитком засобів збройної боротьби. В період 2-ї світової війни воєнними діями були охоплені цілі континенти,

Сцени з вистав **театру ляльок.**
«Горбоконик» за П. Єршовим. Центральний театр ляльок. Москва. 1955.
«Комедія про Петрушку». Театр ляльок імені Н. К. Крупської. Харків. 1977.

океани і моря. З появою *ракетної зброї* та *ядерної зброї* створились ще більші передумови для включення у Т. в. д. сухопутних, мор. і повітр. просторів.

ТЕА́ТР ДЛЯ ДІТЕ́Й — 1) Дитячий театр, у якому вистави розігруються силами юних виконавців. Одна з форм *дитячої творчості*. Набув великого поширення в радянський час у гуртках дитячої самодіяльності, які працюють при палацах і будинках піонерів, спеціальних студіях при школах, клубах тощо. 2) Професійний або самодіяльний театр, діяльність якого спеціально призначена для дитячої аудиторії. Див. *Театр юного глядача*.

ТЕА́ТР «ЖО́ВТЕНЬ» у Ленінграді — укр. драм. театр, створений Головмистецтвом Наркомосу РРФСР. Відкрився 7 листопада 1930 виставою «Диктатура» І. Микитенка. В творчому складі: художній керівник — Д. *Ровинський*, режисери — О. Смирнов та О. Смирнова-Іскандер (див. *Смирнови*), Є. *Коханенко*, художники О. Іванов, В. Шкляєв, композитори — П. *Козицький*, Ю. *Мейтус*, Н. Пруслін, Б. Яновський, диригент — І. Штейман, хореограф Б. Борей, актори — Ф. *Левицький*, Є. *Сидоренко*, Д. *Гайдамака*, Ю. *Шостаківська*, С. Ващук, А. Гайдебура, В. Грановська, Н. Лебедєва, М. Маркова, Є. Нікітченко та ін. В репертуарі: «Гайдамаки» за Т. Шевченком (в інсценізації Л. *Курбаса*), «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (в обробці Остапа Вишні), «Патетична соната» М. Куліша, «Яблуневий полон» І. Дніпровського, «Завойовники» Ю. Яновського, «Ровесники п'ятирічки» Л. Первомайського, «Штурм» О. Корнійчука, «Матроси з Катарро» Ф. Вольфа. У 1932 році театр припинив діяльність.

Літ.: Сеннікова Р. Цікава сторінка історії. «Український театр», 1972, № 6.

П. І. Тернюк.

ТЕА́ТР «ЖО́ВТЕНЬ» у Полтаві — укр. драматичний колектив. Засн. 1924 групою режисерів і акторів кол. «*Полтавського українського драматичного товариства*». Керівник Г. Ванченко, актори — М. Олексієнко, Є. Нікітченко, І. Недоля, М. Дубров та ін. В репертуарі: вистави за творами Т. Шевченка, Ж. Б. Мольєра, О. Ремізова та ін. В 1925 театр припинив діяльність.

ТЕА́ТР «ЗАГРА́ВА» — укр. професійний пересувний театр. Утворений 1932 з групи акторів *Театру імені І. Тобілевича*. Діяв на Зх. Україні. В складі трупи: режисер — В. Трач, художник — Л. Боровик, актори — Л. *Кривицька*, І. *Рубчак*, Я. Старицький, Я. Чуперчук та ін. У репертуарі: «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» і «Тарас Бульба» М. Старицького (за М. Гоголем), «На полі крові» та «Йоганна, жінка Хусова» Лесі Українки, «Земля» за В. Стефаником, «Слово о полку Ігоревім», «Швейк» за Я. Гашеком. У 1938 Т. «З.» і Театр ім. І. Тобілевича об'єдналися в нову театр. трупу — *Театр імені І. Котляревського* (м. Косів).

П. К. Медведик.

ТЕА́ТР ІМЕНІ І. КОТЛЯРЕ́ВСЬКОГО — укр. драм. театр у Галичині; працював 1938—39 (постійна база у м. Косові, тепер Івано-Фр. обл.). Створено внаслідок злиття *Театру імені І. Тобілевича* і *Театру «Заграва»*. У складі театру: М. *Бенцаль*, І. *Рубчак*, Л. *Кривицька*, А. *Нижанківський*, М. Нижанківська та ін. В репертуарі: «Лісова пісня» Лесі Українки, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Цариця Грузії» («Зрада») О. Сумбатова, «Пурга» Д. Щеглова. Восени 1939 більшість акторів театру вступила до трупи державного *Українського драматичного театру* імені Лесі Українки у Львові.

П. К. Медведик.

ТЕА́ТР ІМЕНІ І. ТОБІЛЕ́ВИЧА — укр. драм. театр у Галичині. Засн. 1928 у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) антрепренером Г. Мінченком-Сіятовським як т-во акторів на базі драм. гуртка ім. І. Тобілевича (діяв 1910—28) і професіон. акторів. З 1930 художнє керівництво здійснював М. *Бенцаль*, режисером працював Й. *Стадник* (1933—35); серед акторів — О. Бенцалева, Ф. Базилевич, Л. Боровик (актор і художник), Я. *Геляс*, Л. Голіцинська, Л. *Кривицька*, І. *Рубчак*, Г. Совачева, Я. Старицький. У 1929 виступала Г. *Борисоглібська*. Для

Театр імені І. Тобілевича. Сцена з вистави «Маруся Богуславка» М. Старицького (Ганна — Г. Совачева, Леся — І. Коссакова, Маруся — Л. Кривицька, Софрон — М. Бенцаль). 1938.

участі в муз. виставах запрошували співаків В. *Коссака*, А. Гаєка, Н. Костів. В репертуарі: п'єси М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, Лесі Українки, польс. і рос. класика; опери С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, С. Монюшка, Б. Сметани, оперети І. Кальмана, Ф. Легара, Й. Штрауса та ін. В 1932 від театру відокремилася група акторів і утворила *театр «Заграва»*. В 1938 обидва театри об'єднались у *Театр імені І. Котляревського*, на базі якого в 1939 у Львові створено *Український драматичний театр* ім. Лесі Українки.

П. К. Медведик.

ТЕА́ТР ІМЕНІ М. К. ЗАНЬКОВЕ́ЦЬКОЇ. Засн. 1922 у Києві. В 1923 присвоєно ім'я М. К. Заньковецької. Театр показав у Києві вистави за творами Т. Шевченка, І. Франка, М. Старицького, Г. Хоткевича, С. Черкасенка, М. Горького, Ф. Шіллера, Ж. Б. Мольєра. З 1923 — пересувний, обслуговував Полтаву, Кременчук, Черкаси, Білу Церкву, Чернігів та ін. міста України. В 1931—41 — у Запоріжжі, у 1941—44 — в евакуації у Тобольську та Новокузнецьку, з 1944 — *Львівський український драматичний театр* імені М. К. Заньковецької.

ТЕА́ТР КАБУ́КІ — див. *Кабукі*.

ТЕА́ТР КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСНО́Ї РА́ДИ ПРОФСПІЛО́К імені М. М. Коцюбинського. Засн. 1927. Трупа була укомплектована переважно з акторів укр. драм. театрів Чернігівщини. Зав. худож. частиною — А. *Ратмиров*. В репертуарі: «Княжна Вікторія» і «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова, «Дивак» О. Афіногенова, «Вогненний міст» Б. Ромашова та ін. п'єси. Театр давав вистави у робітн. клубах Києва, а також виїздив на гастролі до Тирасполя, Первомайська, Балти та ін. міст. З 1934 — *Ніжинський український драматичний театр* імені М. М. Коцюбинського.

М. Г. Лабінський.

ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К — театр. видовище, в якому діють ляльки, що рухаються за допомогою акторів (здебільшого актори сховані від глядача). Т. л. розрізняють за конструкціями ляльок і засобами ляльководіння: театри горішніх ляльок (рукавичні; ляльки демонструються над ширмою, що ховає актора), театр *маріонеток* (ляльки рухаються за допомогою ниток або дроту), тіньовий театр та ін. Текст ролі читає, як правило, ляльковод, іноді — читець. Відомості про Т. л. зустрічаються в античній л-рі. З давніх часів лялькові вистави відомі також на Сході (Китай, Японія, Індія, Індонезія). Улюбленим героєм Т. л. у європ. народів був розумний, дотепний представник народу: в Італії — Пульчінелла, у Франції — *Полішинель*, в Англії — Панч, в Чехословаччині — Кашпарек, у Німеччині — Гансвурст, в Росії — *Петрушка*, на Україні — Запорожець, та ін. Великого поширення Т. л. набув на Україні та в Білорусії у 18—19 ст. (див. *Вертеп*). В СРСР працює понад 100 Т. л. В їх репертуарі — твори для дітей (зокрема, казки народів світу) і дорослих (героїчні п'єси, політ. сатира, пародії тощо). Провідний Центр. театр ляльок засн. 1931 (худож. керівник — нар. арт. СРСР С. *Образцов*). На Україні Т. л. є у всіх обласних центрах, а також у Кривому Розі.

Літ.: Федоров А. Я. Из истории кукольного театра. М., 1940; Смирнова Н. И. Советский театр кукол. 1918—1932. М., 1963; Смирнова Н. И. Театр Сергея Образцова. М., 1971; Королев М. М. Искусство театра кукол. Основы теории. Л., 1973; Симонович-Ефимова Н. П. Записки петрушечника и статьи о театре кукол. Л., 1980; Образцов С. В. Моя профессия. М., 1981.

М. Г. Лабінський.

ТЕА́ТР МАЛИ́Х ФОРМ (ТЕМАФ). Засн. 1929 у Києві за ініціативою культвідділу Київ. обл. ради профспілок (КОРПС). У 1931 частина трупи виступала в Донбасі, інша частина — в Києві. Після успішних гастролей в Донбасі 1930 дістав назву Київ. обласного пересувного театру імені КОРПС (з 1932 — базувався в Житомирі). У 1933 театр злився з Першим житомир. обласним укр.

драм. театром і став стаціонарним. В 1937 — ім. М. О. Щорса. В роки Великої Вітчизняної війни 1941—44 — театр в евакуації, з 1944 — *Запорізький український музично-драматичний театр* імені М. О. Щорса. Театр в різний час очолювали нар. арт. СРСР В. *Магар*, засл. арт. УРСР Ю. *Лішанський*, режисерами були М. Хороманський, Ф. Гамалій.

ТЕА́ТР «МЕДВЕ́ДЬ». Муз.-драм. театр, засн. 1906 в Києві солістом Київської російської опери М. Медведєвим (за його прізв. і назва). Силами учнів «Вищих оперних і драм. курсів з обов'язковим інструментальним відділенням» (навчались В. *Мейєрхольд*, Г. Пирогов та ін.) та учнів *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка* ставились муз. і драм. вистави. Т. «М.» припинив діяльність 1915.

ТЕА́ТР МИКО́ЛИ САДО́ВСЬКОГО, трупа українських артистів під орудою Миколи Садовського — перший стаціонарний укр. театр у Києві. Засн. М. *Садовським* у Полтаві 1906. Спочатку трупа була мандрівною, з осені 1907 — стаціонарною [Садовський орендував Троїцький народний дім Товариства грамотності (тепер приміщення Київ. театру оперети)]. В складі трупи: М. Заньковецька, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, С. Тобілевич, О. Полянська, М. Малиш-Федорець, Є. Хуторна, Г. Затиркевич-Карпинська, С. Стадникова, І. Мар'яненко, І. Загорський, Ф. Левицький, О. Корольчук, С. Паньківський, М. Петлішенко, Г. Маринич, деякий час — Л. Курбас, Й. Стадник. Режисерами-постановниками були М. Садовський, М. Старицька, Ф. Левицький, І. Мар'яненко, Й. Стадник. До художнього оформлення вистав залучали В. Кричевського, І. Бурячка, до музичного — М. Лисенка, К. Стеценка. Продовжуючи і розвиваючи реалістичні традиції М. Щепкіна, М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Кропивницького, театр досяг у своїх кращих виставах глибокої життєвої правди, відгукувався на актуальні питання тогочасного життя. Основу репертуару становила укр. класична драматургія: «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Безталанна», «Сава Чалий», «Суєта» І. Карпенка-Карого, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Украдене щастя» І. Франка, «Богдан Хмельницький», «Зимовий вечір» М. Старицького, «Глитай, або ж Павук», «Дві сім'ї» М. Кропивницького, «Камінний господар» Лесі Українки, а також п'єси С. Васильченка, Л. Яновської, Б. Грінченка, С. Черкасенка та інших. Великою заслугою театру було розширення репертуару перекладними п'єсами, передусім рос. драматургів. Вперше укр. мовою було поставлено: «Ревізор» М. Гоголя, «Гірка доля» («Никандр Безщасний») О. Писемського, «Тепленьке місце» О. Островського, «Ведмідь» А. Чехова та ін. В перекладах з польської йшли «Мораль пані Дульської» Г. Запольської, «Мазепа» Ю. Словацького, з німецької — «Забавки» А. Шніцлера, з єврейської — «Мірале Ефрос» Я. Гордіна та ін. Вперше на укр. сцені театр поставив п'єси про життя робітничого класу: «Стара шахта» Де ле Граціє, «Загибель „Надії"» Г. Гейєрманса, а також укр. та зарубіжні опери: «Енеїда», «Утоплена», «Різдвяна ніч» М. Лисенка, «Роксолана» Д. Січинського, «Пан сотник» Г. Козаченка, «Галька» С. Монюшка, «Продана наречена» Б. Сметани, «Сільська честь» П. Масканьї, в яких співали М. Литвиненко (Литвиненко-Вольгемут), О. Петляш, М. Микиша та ін. Диригентами оперних вистав були Г. Єлінек, О. Кошиць, П. Гончаров, хореографом, хормейстером та диригентом — В. Верховинець. У 1916—17 внаслідок виходу з трупи провідних акторів (М. Заньковецька, пізніше — І. Мар'яненко та ін.) знизився худож. рівень вистав. В 1919 театр припинив діяльність. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Сцена з вистави «Тепленьке місце» О. Островського. Київ. 1909.

Сцена з вистави «Не так склалось, як жадалось» М. Старицького. Полтава. 1906.

Літ.: Василько В. С. Микола Садовський та його театр. К., 1962; Спогади про Миколу Садовського. К., 1981.

ТЕА́ТР МІНІАТЮ́Р — театр, в репертуарі якого невеликі одноактні п'єси та інші види т. з. малих форм (*монолог*, куплет, естрадний танець, цирковий номер, *пантоміма*, пародія, програми-огляди). Т. м. виникли в Росії на поч. 20 ст. (в Петербурзі — «Криве дзеркало», в Москві — «Летюча миша»); на Україні діяли з 30—40-х рр. 20 ст. [*Харківський театр «Веселий пролетар»* (1926—32); *Театр малих форм* у Києві (1929—33); *Полтавський український пересувний театр сатири «Червоний Перець»* (1929—1941); Театр мініатюр у Львові (1944—48) та ін.]. Значну роль Т. м. відіграли під час Великої Вітчизн. війни («Веселий десант» та ін.). Серед сучасних Т. м.— Ленінгр., Московський, Саратовський та ін.

Літ.: Давидова І. Малі форми драматургії. К., 1966. *І. М. Давидова.*

ТЕА́ТР НА ПЛО́ЩІ — різні види нар. театр. мистецтва під відкритим небом. До нього належать *містерія, фарс, комедія дель арте*, виступи *скоморохів* та ін.

ТЕА́ТР ПІ́СНІ. Засн. 1980 у Києві. В репертуарі вистави «Як тебе не любити...», «Моє місто рідне» та ін., основу яких складають інсценізовані пісні і танці народів СРСР, зокрема України. В роботі театру беруть участь квартет «Явір», ансамблі «Гуцулочка», «Медобори», «Водограй», «Крим», «Черемош», «Мальви», провідні майстри мистецтв Києва та ін. міст республіки. Головний режисер (з 1980) — засл. діяч мист. УРСР Б. *Шарварко.*

Л. І. Барабан.

ТЕА́ТР ПОЕ́ЗІЇ, Київський театр поезії. Засн. 1979 при *Укрконцерті*. Пропагує засобами сценічного мистецтва творчість поетів України та братніх республік, популяризує кращі зразки зарубіжної лірики. В репертуарі: «Кларнети ніжності» П. Загребельного (на матеріалі раннього періоду життя та творчості П. Тичини), «Заклинання вогню» («Іду по землі») Б. Олійника, «Щоб всесвітом ішла любов» В. Калашникова (документальна лірична повість про життя В. Маяковського), «Нескінченний щоденник» Е. Межелайтіса, «Побачення з любов'ю» за зіршами укр. рад. поетів, «І вічно — бій!» (поетична хроніка за творами О. Блока).

Л М. Свердлова.

ТЕА́ТР РОБІТНИ́ЧОЇ МО́ЛОДІ (ТРОМ) — один з видів молодіжної самодіяльності, що розвинулася з серед. 20-х рр. 20 ст. Перший ТРОМ організовано 1925 в Ленінграді на базі драм. гуртка Будинку комуністичної освіти. У 1927 в Москві відкрито Центр. ТРОМ. На Україні ТРОМи було створено у Харкові (1925), Одесі й Києві (1928), Дніпропетровську, Запоріжжі (1929), пізніше — в Луганську (тепер Ворошиловград), Миколаєві, Горлівці та ін. містах; творчою діяльністю керувала Центр. рада ТРОМів, утворена

Сцени з вистав **театру ляльок.**
«Біла троянда» Б. Юнгера. Театр ляльок. Черкаси. 1979.
Сцена Спейбла і Гурвінека з вистави театру маріонеток. Прага.

ТЕАТР «СОЛОВЦОВ»

Театр товариства «Руська бесіда». А. Осиповичева в ролі Чіпре («Циганський барон» Й. Штрауса).

1929 при ЦК ЛКСМУ. В 1931 на Україні діяло бл. 50 театрів такого типу і понад 10 їх філіалів на заводах, шахтах тощо. Репертуар ТРОМів складався переважно з актуальних агітаційно-політ. п'єс. Невисокий художній рівень цих п'єс, нехтування керівників ТРОМів надбаннями профес. театру призвели до того, що тромівський рух, збудивши творчі сили молоді, почав занепадати. У 1932 більшість ТРОМів припинила діяльність. На базі Моск., Ленінгр., Одес., Харків. та ін. ТРОМів було засновано профес. театри.

О. А. Казимиров.

ТЕА́ТР «СОЛОВЦО́В» — рос. драматичний театр у Києві. Засн. 1891 М. *Соловцовим*, П. Чужбиновим та ін. як Т-во драм. акторів. Відкрився в приміщенні *Театру Бергоньє*. З 1898 працював у новозбудованому М. Соловцовим приміщенні (тепер театр імені І. Франка). Т. «С.» був одним з кращих театр. колективів дореволюц. Росії. Після смерті М. Соловцова (1902) на чолі трупи стояла його дружина М. *Глєбова*, пізніше — антрепренер І. Дуван-Торцов, режисер М. *Синельников*. У Т. «С.» працювали: актори — І. *Киселевський*, Л. *Леонідов*, Є. Недєлін, М. *Рощин-Інсаров*, А. Пасхалова, О. Полевицька, В. *Юренєва*, О. *Крамов*, С. *Кузнецов*, М. *Свєтловидов*, М. Соснін, М. *Тарханов*, режисери — Г. Матковський, Г. Гаєвський, М. Попов, К. *Марджанішвілі* (Марджанов). Серед вистав театру — трилогія «Цар Борис», «Смерть Іоанна Грозного» і «Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого, «Плоди освіти», «Влада темряви» Л. Толстого, «Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад» А. Чехова, «Дворянське гніздо» за І. Тургенєвим, «Макбет» У. Шекспіра. В 1919 Т. «С.» було націоналізовано і перейменовано в Другий театр Укр. Рад. Республіки ім. Леніна (див. *Театр Української Радянської Республіки* імені Леніна).

Літ.: Городиський М. П. Київський театр «Соловцов». К., 1961.

ТЕА́ТР ТОВАРИ́СТВА «РУ́СЬКА БЕ́СІДА», Руський народний театр — укр. муз.-драматичний профес. театр. Засн. 1864 при т-ві «*Руська бесіда*» у Львові. Виступав у містах і селах Галичини та Буковини. У перші роки діяльності в трупі були О. *Бачинський* (перший директор і режисер), актори — Т. *Бачинська*, А. *Моленцький*, П. *Свєнціцький*, І. Сероїчковський, О. Концевич та ін., художник — Ф. *Польман*, композитори — М. *Вербицький*, І. *Лаврівський*. У репертуарі: «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Кумірошник» Д. Дмитренка, «Гаркуша» О. Стороженка, «Підгіряни» І. Гушалевича, «Роксолана» Г. Якимовича, «Верховинці» Ю. Коженьовського, опера «Дочка полку» Г. Доніцетті, оперета «Зачарована скрипка» Ж. Оффенбаха, водевілі. У 1867—69 через матеріальні труднощі театр тимчасово не діяв. У 1870—73 театром керували А. Моленцький та О. Бачинський. Творче піднесення театру припало на 1874—80. коли новостворена група діяла під керівництвом Т. *Романович*. Серед акторів — М. *Романович*, І. *Біберович*, С. *Стефурак*, В. *Плошевський*. Режисери — М. *Кропивницький* (1875), І. *Гриневецький* (1878—80). У цей час до репертуару театру увійшли — «Чорноморці» М. Старицького (музика М. Лисенка), «Довбуш» Ю. Федьковича. «Гнат Приблуда», «Убога Марта» С. Воробкевича, «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя, «Весілля Кречинського» О. Сухово-Кобиліна, «Гроза» О. Островського, «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Розбійники» Ф. Шіллера, «Адрієнна Лекуврер» Е. Скріба. У 1882—92 трупу очолювали директори І. Біберович та І. Гриневецький; творче ядро складали актори І. *Біберовичева*, І. *Стефуракова*, А. *Осиповичева*, Е. *Підвисоцька*, Е. *Стечинська*, Ф. *Лопатинська*, А. *Нижанківський*, В. Плюшевський, С. Стефурак, актори і режисери А. *Стечинський*, К. *Підвисоцький*, Т. Гембицький, М. *Ольшанський*, С. *Янович*.

У цей час у репертуарі з'явилися твори М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, Г. Цеглинського, опери М. Лисенка, оперети Р. Планкетта, Й. Штрауса, Ж. Оффенбаха та ін. У 1893—1900 трупа поповнилася творчою молоддю: актори — М. *Слободівна*, М. Фіцнер, Ю. *Миколаєнко*, К. *Рубчакова*, Л. *Петровичева*, І. *Рубчак*, В. *Юрчак*, режисер Й. *Стадник*, диригент М. *Коссак*. Мистецьке обличчя театру в цей час визначали п'єси І. Франка («Украдене щастя», «Учитель», «Рябина»), перекладна драматургія — «Влада темряви» Л. Толстого, «Війт Заламейський» П. Кальдерона (в переробці І. Франка), «Малка Шварценкопф» Г. Запольської, «Любощі» А. Шніцлера, «Візник Геншель» Г. Гауптмана, опери «Утоплена» М. Лисенка, «Галька» С. Монюшка, «Сільське парубоцтво» П. Масканьї, оперета «Пташник з Тиролю» («Продавець птахів») К. Целлера та ін. У 1901—05 режисерами були К. Підвисоцький, Й. Стадник, диригентом — М. Коссак, художниками — З. Бальк, І. Майхер, П. Дяків. До трупи вступили С. *Стадникова*, В. *Верховинець*, Є. Захарчук, Є. *Коханенко* та ін. У репертуарі — п'єси укр. класиків (М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, І. Франко), а також «На дні» М. Горького, «Діти Ванюшина» С. Найдьонова, «Розбитий дзбанок» Г. Клейста, «Урієль Акоста» К. Гуцкова, опери «Катерина» М. Аркаса, «Продана наречена» Б. Сметани, оперета «Весілля при ліхтарях» Ж. Оффенбаха, та ін. У 1902 театр гастролював в Кам'янці-Подільському, у 1903 — в Жмеринці та Житомирі. У 1905—06 директором і режисером театру був М. *Садовський*, виступала М. *Заньковецька*. Вони продемонстрували високі зразки сценічного мистецтва у виставах за творами укр. драматургів-класиків. В 1906—13 театр очолював Й. Стадник. До трупи вступили А. *Бучма*, С. *Терлецький*, Лесь *Курбас*, працював диригент М. Коссак. У репертуарі: п'єси — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Б. Грінченка, Л. Яновської, І. Франка, М. Гоголя, О. Островського, А. Чехова, Л. Толстого, Ф. Шіллера, Ф. Грільпарцера, Г. Ібсена; опери — С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, Д. Січинського, П. Чайковського, С. Монюшка, Б. Сметани, П. Масканьї, Дж. Верді, Ш. Гуно, Ж. Бізе, Ж. Оффенбаха, Дж. Пуччіні та ін. У 1913—14 директором театру був Р. Сірецький, режисером — С. *Чарнецький*. До трупи вступили митці Сх. України, зокрема М. Вільшанський, С. *Семдор*, О. Левицький, Г. *Юра*. На поч. 1-ї світової війни театр припинив діяльність. З різних груп акторів, що виділялися з Т. т. «Р. б.», було засновано колективи: «Український людовий театр під управою Василя Коссака» (1915—18; у 1916—17 — Укр. нар. театр т-ва «Українська бесіда»), «*Тернопільські театральні вечори*», «*Чернівецький український театр*», «Український театр» у Тернополі (див. *Тернопільський український драматичний театр*), *Новий львівський театр*. У 1921—24 у Львові діяв постійний Український народний театр товариства «Українська бесіда». У 1924 т-во «Руська бесіда» через скрутне матеріальне становище перестало утримувати театр. У наступні роки колектив, керований Й. Стадником, діяв під назвою Укр. театр (див. *Стадника Й. Д. театри*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Сцени з вистав Театру «Соловцов». «Макбет» У. Шекспіра. 1910. «Живий труп» Л. Толстого. 1911.

Літ.: Франко І. Русько-український театр (Історичні обриси). В кн.: Франко І. Про театр і драматургію. К., 1957; Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. В

кн.: Чарнецький С. Вибране. Львів, 1959; Мельничук-Лучко Л Тернистим шляхом. Львів, 1962; Пилипчук Р. Я. Театр на західноукраїнських землях. В кн.: Український драматичний театр, т. 1. К., 1967.

Р. Я. Пилипчук.

ТЕА́ТР ТРА́НСПОРТУ — рос. драматичний пересувний театр. Засн. 1952 на базі Київ. транспортного рос. драм. театру Пд.-Зх. залізниці. В Т. т. працювали О. Сумароков (режисер), С. *Станкевич*, М. *Духновський* (художник) та ін. В репертуарі: «Третя молодість» братів Тур, «Історія одного кохання» К. Симонова, «Одна» С. Альошина, «Персональна справа» О. Штейна, «Машенька» О. Афіногенова, «Домовик» Е. Вільде, «Земний рай» О. Василева, «Домбі і син» за Ч. Діккенсом, «Шельменко-денщик» К. Квітки-Основ'яненка, «Хрест життя» М. Старицького, «Любов на світанні» Я. Галана, «Не називаючи прізвищ» В. Минка, «Веселка» М. Зарудного, «Віра, Надія, Любов» А. Школьника. Т. т. діяв до 1959.

І. М., Давидова.

ТЕА́ТР УКРАЇ́НСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ РЕСПУ́БЛІКИ (Другий) імені В. Леніна. Відкрився у березні 1919 на базі націоналізованого *Театру «Соловцов»* виставою «Фуенте овехуна» Лопе де Вега. В складі трупи: режисер і худож. керівник К. *Марджанішвілі*, актори В. *Юренєва*, Ю. Яковлєв, М. Соснін, М. *Свєтловидов*, В. *Неллі*, С. *Кузнецов*, художник І. *Рабинович* та ін. З серпня 1919 по січень 1920 театр не працював. Поновив діяльність виставою «Підступність і кохання» Ф. Шіллера. Здійснив спектаклі: «Тепленьке місце» О. Островського, «Вишневий сад» А. Чехова, «Вороги», «Останні» М. Горького, «Олівер Кромвель», «Слюсар і Канцлер» А. Луначарського, «Юлій Цезар» У. Шекспіра та ін. В театрі працювали О. *Зражевський*, В. *Давидов*, П. *Орленєв*, М. *Болдуман*, О. Полевицька та ін. У 1920—24 при цьому театрі діяла драматична студія, якою керував В. *Сладкопєвцев*. У 1926 театр припинив роботу.

Літ.: Спектакль, знавший в бой. К., 1970.

М. Г. Лабінський.

ТЕА́ТР ЧЕРВО́НОЇ А́РМІЇ. Засн. 1919 в Києві в кол. *театрі Бергоньє*. Був у розпорядженні агітаційно-осв. відділу губвійськкомату. Відкрився виставою «Цар Голод» Л. Андрєєва. Худож. керівник А. *Самарін-Волжський*, режисери В. Славський, Д. Монко, актори — О. Барський, В. *Драга-Сумарокова*, О. Сумароков, М. Юр'єв та ін., художник О. *Хвостенко-Хвостов*. У складі репертуарної комісії був К. *Марджанішвілі*. В репертуарі: «На дні» М. Горького, «Шоколадний солдатик», «Полководець», «Пігмаліон» Б. Шоу, «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Потоп» Г. Бергера. «Зелена папуга» А. Шніцлера.

ТЕА́ТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА́ (ТЮГ) — професійний театр, що ставить п'єси для дітей та юнацтва. Виник на поч. 20 ст. як аматорський. Окремі спектаклі для дітей були і в профес. театрах. Профес. театри для дітей [як драматичні (ТЮГ), так і лялькові (див. *Театр ляльок*)] з'явилися після Великої Жовтн. соціалістичної революції. Перші ТЮГи було створено 1918—24 в Петрограді, Саратові, Катеринодарі (тепер Краснодар), на Україні — в Києві. В 1920—22 організовано театри для дітей, які увійшли в єдину систему держ. театрів: Перший держ. театр для дітей (Москва, 1920, тепер Центр. дитячий театр), Ленінгр. театр юного глядача (1922). Створено було також театри для дітей у Тбілісі (1927), Єревані (1929), Горькому, Новосибірську (1930), Мінську (1931) та ін.; на Україні— в Харкові (1920, Театр казки; з 1921 *Харківський перший державний театр для дітей*, тепер *Львівський театр юного глядача* імені М. Горького), в Києві (1924, Держ. театр для дітей ім. І. Франка, тепер *Київський театр юного глядача* імені Ленінського комсомолу), Дніпропетровську (педагогічний театр для дітей «Піонер»), Миколаєві (1927), Одесі (1930, тепер *Одеський театр юного глядача* імені М. Островського) та ін. Репертуар театрів для дітей спочатку складався здебільшого з інсценізацій казок і творів дит. л-ри. З кінця 20-х рр. з'явилися рад. п'єси для дітей, зокрема на Україні — О. Білецького (під псевдонімом Р. Побєдимського), І. Кочерги. С. Васильченка, О. Копиленка, А. Шияна, П. Воронька. Поряд з ними важливе місце посідає вітчизняна і зарубіжна класика. ТЮГи діють у тісному контакті з наук.-пед. закладами і школою. В СРСР 1982 працювало 56 ТЮГів. На Україні в 60—80-х рр. створено *Харківський театр юного глядача* (засн. 1960), Дніпроп. театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу (засн. 1969), Донец. обл. театр юного глядача (засн. 1971, м. Макіївка), *Сумський театр для дітей та юнацтва* (засн. 1981). В 1965 в Парижі створено Міжнар. асоціацію театрів для дітей, яка 1966 разом з Центр. театром для дітей (Москва) і Театром дружби (НДР) провела інтернаціональний фестиваль ТЮГів у Берліні.

М. І. Лабінський.

ТЕАТРАЛІЗО́ВАНІ СВЯ́ТА — масові театралізовані видовища, що складаються з багатьох тематично об'єднаних художніх програм. Істор. коріння — в нар. *театрі на площі*. Організовуються з перших років Рад. влади. Т. с. приурочуються до значних суспільно-політ. подій тощо. За формою — поєднання політ. мітингів і нар. театру (див. *«Масове дійство»*). Використовується поезія, музика, елементи театр.-декораційного мистецтва, хореографія, кіно, піротехніка, спорт. виступи. У 1930 в Москві Т. с. було присвячено XVI з'їзду ВКП (б). У 1934 в Москві і Ленінграді на честь повернення челюскінців організовано Т. с. «Славимо подвиг». У 30-і рр. систематично проводились Т. с., що відзначали перемоги передовиків праці, дострокове виконання виробничих планів. У святі з нагоди Всесоюзної олімпіади 1932 (Москва) взяли участь понад 10 тис. чол. Карнавали, що відбувалися 1935—36 в Центр. парку культури і відпочинку в Москві, поклали початок таким святам в багатьох ін. містах СРСР. У 30-х рр. народились і тепер широко проводяться на основі нових рад. обрядів сільські Т. с., пов'язані з природою і циклом с.-г. робіт (свята першої борозни, врожаю, лісу і птахів, весни, проводів зими тощо). В післявоєнні роки всенар. характеру набули Т. с. на честь Дня Перемоги; широко відзначалися 300-річчя возз'єднання України з Росією (1954), XXII Олімпійські ігри в Москві (1980). З 1950, кожні 5 років, у присутності десятків тисяч глядачів відбуваються Т. с. пісні і танцю в Прибалтійських республіках, в яких беруть участь хори, оркестри, танц. колективи. Серед літ. свят широко відомі Пушкінські, Некрасовські, Шевченківські. Т. с. проведено на честь 800-річчя Москви (1947), 250-річчя Ленінграда (1957), 950-річчя Ярославля (1960), 1100-річчя Смоленська (1963), 1500-річчя Києва (1982) та ін. У 60—80-і рр. Т. с. присвячуються видатним подіям в історії Рад. держави: «Назустріч Великому Жовтню» (1964), 50-річчю Великої Жовтн. соціалістич. революції (1967), 100-річчю з дня народження В. І. Леніна (1969—70), 50- і 60-річчю утворення СРСР (1971—73, 1982).

Літ.: Луначарский А. В. Агитация и искусство. В кн.: Луначарский А. В. Собрание сочинений, т. 7. М., 1967; Режиссура массовых зрелищ. М., 1963; Театрализованные праздники и зрелища. 1964—1972. М., 1976; Генкин Д. М. Массовые праздники. М., 1975; Туманов И. М. Режиссура массового праздника и театрализованного концерта. М., 1976; Чечетин А. Основы драматургии театрализованных представлений. М., 1981; Силин А. Площади — наши палитры. М., 1982.

Г. В. Довбищенко.

ТЕАТРА́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ. Створена весною 1919 в Києві Г. К. Крижицьким, В. В. *Сладкопєвцевим* та ін. після закриття Драм. консерваторії (яка була засн. в Києві 1918 з метою оновлення театр. мистецтва). Навч. програма Т. а. передбачала не тільки спец., а й загальноосвітні дисципліни. В ній викладали С. С. *Мокульський*, О. Й. *Дейч*, М. П. *Алєксєєв*, Є. М. Кузьмін, В. В. Сладкопєвцев, С. *Висоцька* та ін. Проводилась навчальна й теоретично-наукова робота. При Т. а. було створено майстерню худож. слова, яка мала відділи: кіносценаріїв. поезії, худож. критики. журнально-газетної роботи та драматургії. В Т. а. навчалися, зокрема, артистка Малого театру Н. Розенель-Луначарська, Є. *Дроб'язко* та ін. Академія і майстерня проіснували до серпня 1919.

Літ.: Крыжицкий Г. К. Дороги театральные. М., 1976

П. І. Тернюк.

«ТЕАТРА́ЛЬНА КУЛЬТУ́РА» — респ. міжвідомчий науковий збірник. Видається у Києві. Протягом 1964—70 вийшло 1—5 випуски, в 1980—83 — 6—9. Присвячений питанням акторської майстерності, режисури, сценографії, теорії та історії театру, театральної критики. соціології театру, психології

Театр товариства «Руська бесіда». В. Петрович у ролі Де Сільви («Уріель Акоста» К. Ф. Гуцкова).

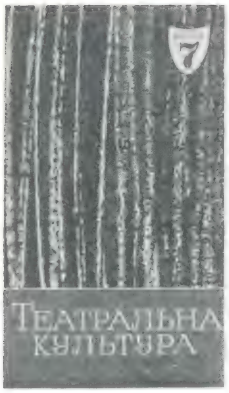

Обкладинка республіканського міжвідомчого наукового збірника «Театральна культура».

сценічної творчості, театральної педагогіки, джерелознавства, організації і керування театральною справою. Розглядає питання рад. і дожовтневого вітчизняного, а також зарубіж. (драм. і музичного) театру. *Р. Я. Пилипчук.*

ТЕАТРА́ЛЬНА МУ́ЗИКА — в широкому розумінні інструментальна і вокальна музика до вистав у музичному (*опера, балет, оперета, музична драма, музична комедія*) і драматичному (*трагедія, драма, комедія, водевіль* тощо) театрі. Звичайно під Т. м. розуміють музику в драм. виставах. Т. м. допомагає відтворенню соціального середовища, істор., нац. і місц. колориту, конкретизує місце дії, посилює звучання осн. ідеї п'єси, сприяє створенню емоціональної атмосфери і розкриттю образів.

Зародження Т. м. пов'язане з синтетичним характером давніх нар. обрядів і звичаїв. Важливу роль відігравала музика в античних трагедії і комедії (хоровий унісонний спів у супроводі інструментів), давніх театрах Індії, Китаю, Японії (театр *кабукі*), італ. *комедії дель арте*. В європ. мистецтві Т. м. використовувалася в *літургійній драмі* (9—13 ст.), *містерії* (14—15 ст.). В епоху *Відродження* театр. вистави супроводилися муз. інтермедіями алегоричного і міфологічного змісту. В 16 ст. в Італії виникла мадригальна комедія, де всі партії дійових осіб, зокрема і *монологи*, виконувалися багатоголосим ансамблем. Джерела вітчизн. Т. м. сягають часів *Київської Русі* (інструм. супровід у виступах *скоморохів*). Музика посідала значне місце в нар. інтермедіях («Маланка», «Коза»), в нар. ляльковому театрі (*Петрушка, вертеп*), хори і кантати вводилися в нар. («Цар Максиміліан») та *шкільні драми* 17—18 ст. Т. м. відіграла велику роль в укр. профес. театрі, який зародився і розвивався як муз.-драматичний (див. *Українські театральні трупи другої половини 19 — початку 20 століття*). Особливістю муз. оформлення цих вистав було широке використання нар. мелодій. У зв'язку з театр. реформою К. С. Станіславського посилився зв'язок муз. оформлення з режисерським задумом і характером спектаклю. У радянському театральному мистецтві Т. м. утвердилася як важливий компонент спектаклю.

Літ.: Друскин М. Театральная музыка. В кн.: Очерки по истории русской музыки. Л., 1956; Милютин П. Музыкальное оформление драматического спектакля. Л., 1975; Музыка в драматическом театре. Л., 1976.

М. П. Загайкевич.

ТЕАТРА́ЛЬНА ОСВІ́ТА — професійна підготовка акторів, режисерів, художників театру, працівників постановочної частини; система відповідних навч. закладів. Перші згадки про Т. о. в Європі датуються 1 ст. до н. е. (Рим, школа Росція), в країнах Сходу — 8 ст. н. е. (Китай). В епоху *Відродження* Т. о. здобували безпосередньо в театрах. В Росії Т. о. виникла майже одночасно з профес. театром (школа І. Грегорі в Москві, засн. 1673). Відкривалися театр. школи у Петербурзі (1738 — придворна танцювальна школа, з 1779 — театр. уч-ще) та Москві (1773 — школа при Виховному будинку, з 1806 — Моск. театр. уч-ще). Важливу роль у вихованні акторів відіграв О. Сумароков (викладав сценічне мист-во у Шляхетному корпусі в Петербурзі) і його учні Ф. Волков та І. Дмитревський. Новий етап у Т. о. визначили О. Островський та Л. Ленський (викладав на курсах при *Малому театрі*). Розвиток реалістичних тенденцій у Т. о. пов'язаний з діяльністю М. Щепкіна. Грунтуючись на естетиці критич. реалізму і драматургії О. Пушкіна, О. Грибоєдова та М. Гоголя, він закликав митців вчитися в життя. Велику роль в рос. Т. о. відіграли системи пластичного виховання Далькроза, С. Волконського, ідеї Е. Г. Крега. При імператорських театрах існували театр. школи. У 19—20 ст. були поширені приватні школи (напр., М. Савіної). Значний внесок в Т. о. зробив В. Немирович-Данченко, який виховав у Моск. філармонічному уч-щі блискучу плеяду акторів. У співтворчості з ним виникла *Станіславського система*. В цьому напрямі методику акторської творчості розробляли І. Москвін, М. Горчаков, Ю. Кедров. Укр. школа Т. о. формувалась М. Щепкіним у театрах Харкова і Полтави. Щепкінські традиції згодом розвинули М. Кропивницький, М. Старицький, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Соловцов, педагогіка яких передбачала життєвість сценічної поведінки. Перший укр. театр. навч. заклад — *Музично-драматична школа Миколи Лисенка* (1918—34 — *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*). Т. о. в Рад. країні широко розвинулась після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 20—30-і рр. шляхи Т. о. визначали В. Мейєрхольд, Є. Вахтангов, пізніше — О. Попов, Ю. Завадський, Б. Захава, Г. Товстоногов, С. Мокульський, П. Марков, Г. Бояджиєв. На Україні значний вплив на розвиток Т. о., зокрема на підготовку режисерських кадрів, зробив Л. Курбас, який викладав у Київ. (1922—26) та Харків. (1926—33) муз.-драм. ін-тах, а також у студії театру «*Березіль*». У згаданих навч. закладах у 30-і рр. викладання майстерності актора та режисера велося за принципами, запропонованими Л. Курбасом. Серед його учнів — Д. Антонович, Є. Бондаренко, А. Бучма, В. Василько, М. Крушельницький, Д. Мілютенко, О. Сердюк, Л. Дубовик, В. Скляренко, Б. Тягно, В. Чистякова, Б. Балабан. Провідні театральні навчальні заклади СРСР — Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (ДІТМ, Москва), Ленінгр. ін-т театру, музики і кінематографії, Груз. театр. ін-т ім. Ш. Руставелі, ін-ти мистецтв в Ашхабаді, Воронежі, Душанбе, Уфі, Фрунзе, Кишиневі, Харкові; театрально-худож. ін-ти в Алма-Аті, Мінську, Ташкенті; Всесоюзний держ. ін-т кінематографії (Москва); театр. уч-ща (вузи): ім. М. С. Щепкіна при Малому театрі, ім. Б. В. Щукіна при театрі ім. Є. Б. Вахтангова (обидва — в Москві), Школа-студія (вуз) ім. В. І. Немировича-Данченка при МХАТі, хореографічне уч-ще при Великому театрі СРСР (обидва — в Москві) та ін. В УРСР поч. Т. о. здобувають у театр. відділеннях дит. шкіл мистецтв. Акторів драми і театру ляльок готують у Дніпроп. театр. уч-щі, фахівців художньо-гримерних, бутафорських, пошивочних та освітлювальних цехів — у Одес. театр. художньо-технічному уч-щі, акторів драматич. театру і кіно, режисерів, театрознавців, кінознавців — у *Київському інституті театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого та *Харківському інституті мистецтв* імені І. П. Котляревського, де виховують також акторів і режисерів театрів ляльок. У Київ. театр. ін-ті готують і організаторів театр. справи, є аспірантура. Підготовка театр. художників ведеться в *Київському художньому інституті* та *Харківському художньо-промисловому інституті*. Оперних співаків випускають Київ., Львів., Одес. консерваторії, Донецький муз.-пед. ін-т, Харків. ін-т мистецтв; артистів балету — Київ. хореогр. уч-ще. Керівників театр. самодіяльності — *Київський інститут культури* імені О. Є. Корнійчука, *Харківський інститут культури, Ровенський інститут культури* та близько 20 культосвітніх училищ. Див. також *Музична освіта*.

Літ.: Мокульский С., Рогачевский М. Театральное образование. В кн.: Советский театр. М., 1947; Островский А. Н. О театральных школах. В кн.: Островский А. Н. Полное собрание сочинений, т. 12. М., 1952; Кнебель М. Поэзия педагогики. М., 1976; Джангиерашвили О. Курс ведет Дмитрий Алексидзе. Тбилиси, 1978; Єсипенко Р. Музично-драматична школа Лисенка. «Український театр», 1980, № 4.

Р. М. Єсипенко.

«ТЕАТРА́ЛЬНАЯ ЖИЗНЬ» — тижневий журнал, присвячений питанням театр. мистецтва. Виходив у Києві в березні — листопаді 1918. В часописі опубліковано матеріали про діяльність київ. «*Молодого театру*», рецензії на вистави *Народного театру, Театру «Соловцов»*, театральні фейлетони, статті В. *Чаговця*, С. *Мокульського*, О. *Дейча*, зарисовки А. *Петрицького*.

М. Г. Лабінський.

ТЕАТРА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т, Всеукраїнський театральний комітет (ВУТЕКОМ) — установа, яка здійснювала загальне керівництво театр. справою на Україні і сприяла організації й розвитку театр. самодіяльності. Створений у лютому 1919 при Всеукр. раді мистецтв у Харкові, з березня 1919—у Києві. До складу ВУТЕКОМу входили режисери і актори К. *Марджанішвілі*, Л. *Собінов*, С. *Мокульський* та ін. Для культурно-освітньої роботи в частинах Червоної Армії ВУТЕКОМ сформував 7 пересувних театр. труп, проводив свята Революції і Робітничо-Сел. Червоної Армії, організовував концерти за участю акторів петрогр. і московських театрів — А. Мозжухіна, Л. Собінова та

ін., київ. театрів — І. *Мар'яненка*, Л. *Курбаса*, О. *Загарова*, Ф. *Барвінської*, М. *Микиші*, В. Алексєєвої-Месхієвої та ін. В березні 1919 Т. к. оголосив всеукр. конкурс на кращу п'єсу. За участю комітету відбувалася націоналізація театрів України. З ініціативи Т. к. було утворено нові профес., робітн. та сел. театри: нар. театр Київ. профспілки артистів сцени і арени «Синій птах», Театр першого Комуністичного червоноармійського полку, «*Кийдрамте*» та ін. *М. Г. Лабінський.*

ТЕАТРА́ЛЬНИЙ КОСТЮ́М (від франц. costume — вбрання) — одяг, взуття, головні убори, прикраси та доповнення до одягу (*грим*, *перуки*), що використовуються артистами на сцені (в театр. виставі, в кіно і на телебаченні) для історично-соціальної, нац. та психологічної характеристики *персонажа*. Разом з декорацією (див. *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво*) створює зоровий образ *вистави*, тому при вирішенні Т. к. великого значення набуває стильова та колористична єдність оформлення у цілому. Т. к. в історії театру всіх народів бере початок у ритуальних танцях та обрядах. У класичному театрі Сходу (Китай, Японія, Індія) костюми мали символічний характер. Особливістю сх. Т. к., крім його яскравості, символіки, є його трансформація, що відбувається на очах у глядачів, — у театрі но та *кабукі* використовується техніка хікінукі (верхній костюм за допомогою спец. мотузочок падає, відкриваючи інший одяг) та прийом буккаері — коли костюм на акторі вивертається іншою стороною. Ці засоби вказували на зміну характеру персонажа в цілому або окремих його рис. Т. к. в європ. театрі вперше з'явився в Старод. Греції. Він повторював як побутовий, так і обрядовий тогочасний костюм. Враховуючи величезні розміри давньогрец. театрів, актори для більшої виразності одягали на обличчя *маски*, взували взуття на високих підошвах — *котурнах*. В середні віки Т. к. залежав від характеру вистав: напр., костюми в *містерії* — це розкішне вбрання з рисами умовності. В костюмах *мораліте* і *фарсів*, а також у костюмах гістріонів широко використовувалися силует і крій костюма того часу (особливо вбрання міської бідноти). Персонажі італ. театру епохи *Відродження* (див. *Комедія дель арте*) носили гротескові маски і костюми, що виразно характеризували представників різних верств суспільства Італії. Починаючи з 2-ї пол. 16 ст. в театрі поширився аристократичний і блазенський костюм. З серед. 17 ст. протягом століття в європ. театрі панували два напрями: стилізація античного костюма (обов'язкова для трагедії) та реалістичні тенденції, що виявились у прагненні до істор. та етнографічної точності. З поч. 19 ст. Т. к. у виставах став тісно пов'язуватися з її ідейним задумом, передавав колорит зображуваної епохи. Історія сх.-слов'ян. Т. к. почалася з мистецтва *скоморохів*. Повторюючи силует крою костюмів селян і міської бідноти (кафтани, сорочки, штани, личаки), одяг скоморохів проте відрізнявся більшою яскравістю, «блазенськими» деталями — латками на колінах та ліктях, різнокольоровими поясами, ковпаками з довгими шликами, що прикрашались дзвіночками, тощо. Умовно-алегоричні Т. к. були властиві виставам *шкільного театру* (16 ст.). Атрибутика, що доповнювала костюм цього театру, мала спільні риси з атрибутикою та зовн. виглядом персонажів містерії, укр. *вертепу*, білорус. батлейки. В 17 ст. відбувся послідовний перехід від алегоричного Т. к. містерій до умовного костюма доби *класицизму*. Починаючи з 18 ст. в рос. Т. к. домінує еклектика (модний костюм поєднується з елементами античного). З кін. 19 — поч. 20 ст., відповідно до *Станіславського системи*, Т. к. почали надавати великого значення як вагомому елементові по створенню сценічного образу, що відповідає епосі, середовищу, реалістичній спрямованості вистави в цілому. На поч. 20 ст. Т. к. стає справжнім твором мистецтва. Цьому значно сприяла діяльність художників Л. Бакста, О. Бенуа, І. Білібіна, В. Васнецова, О. Головіна, М. Добужинського, К. Коровіна, К. Юона та ін. В рад. час в рос. театрі плідно працювали в галузі Т. к. М. Акимов, Н. Альтман, Б. Волков, П. Вільямс, В. Дмитрієв, В. Риндін, Ф. Федоровський, Н. Шифрін. Вагомий внесок у розвиток сучасного Т. к. зробили С. Вірсаладзе, В. Левенталь, В. Зайцев, М. Соколова та ін.

Українські театральні трупи кінця 19 — початку 20 ст. зверталися до нар. тогочасного та етнографічного одягу, особливо в *Театрі Миколи Садовського* (художник І. Бурячок). Основоположниками укр. рад. Т. к. є О. Екстер, А. Петрицький, В. Меллер, О. Хвостенко-Хвостов, М. Уманський, Б. Косарєв, М. Драк, Ф. Нірод, В. Греченко. Серед відомих майстрів Т. к.— К. Гаккебуш, Г. Нестеровська, А. Перепелиця, З. Іваницька, а також художники Є. Лисик, Н. Рудик, Л. Безпальча, Н. Гомон, Л. Чернова та ін.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 320—321.

Літ.: Мюллер В. Трансформирующиеся мужской и женский театральные костюмы. М., 1948; Элияссон И. Художественная обработка тканей для сцены. М., 1959; Русский костюм. 1750—1917, в. 1—4. М., 1960—72; Захаржевская В. Костюм для сцены, ч. 1—2. М., 1973 — 74; Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів, ч. 1—2. К., 1978; Степанова К. А. Костюм для сцены. М., 1981.

З. В. Кучеренко.

«ТЕАТРА́ЛЬНИЙ ПОРА́ДНИК» — серія посібників на допомогу учасникам театр. самодіяльності, що випускалися 1920—21 в Києві у вид-ві «Дніпросоюзу», згодом — «Губсоюзу» (кооперативної та культосв. орг-ції). Видано 5 випусків: 1-й — «Завдання режисера» Г. Гаєвського; 2-й — «Вступ до мімодрами» В. Сладкопєвцева; 3-й — «Мистецтво актора» О. Загарова; «Як я працюю над роллю» П. Саксаганського; 4-й — «Шляхи розвитку українського театру» О. Кисіля; 5-й — «Техніка гриму» М. Бурачека, «Як самому робити парики» Б. Степанова. Серія узагальнювала курси лекцій, прочитаних на заняттях режисерських курсів «Дніпросоюзу».

Ю. М. Бобошко.

«ТЕАТРА́ЛЬНІ ВІ́СТІ» — журнал, орган оргкомітету Всеукр. з'їзду діячів сцени. Виходив у Києві з квітня по жовтень 1917. В складі редакції: Л. *Курбас* (відповідальний секретар), С. К. *Бондарчук*, С. *Паньківський* та ін. Вміщував статті про розвиток укр. профес. і самодіяльного театру.

М. Г. Лабінський.

ТЕАТРА́ЛЬНІ ЖУРНА́ЛИ на Україні — періодичні видання, присвячені питанням театр. мистецтва. Почали виходити на поч. 20 ст. Серед них: «Драматург», «Современный театр и шантан» (обидва—1906), «Театр-варьете» (1906—12), «Программа и обозрение зрелищ и театров» (1907—14), «Дивертисмент» (1907—16), «Театральное бюро» (1908—14), «Артистическое справочное бюро», «Сцена и жизнь» (обидва — 1910), «Одесская рампа» (1914), «Театральный листок» (1915—16), «Театр и кино» (1915—17), всі — в Одесі; «Киевский театрал» (1906—07), «Подмостки» (1909, 1911), «Цирк и варьете» (1910), «Маски» (1911), «Киевская рампа» (1912—14), «*Театральні вісті*» (1917), «Барикади театру» (1923—24) — орган театру «*Березіль*», всі — в Києві; «Театральный курьер» (1912), «Друг искусства» (1913), обидва — в Харкові; «Вестник театрала» (1912—15) в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). У 20—40-х рр. популярними були Т. ж., що виходили під назвою «*Театр*» в Києві (1921—23, 1936—41) і в Одесі (1922), а також «*Театральная жизнь*» (Київ, 1918), «Театральный вестник» (1919), «Художественная жизнь» (1922—23), «*Нове мистецтво*» (1925 — 30), «*Сільський театр*» (1926 — 31), «*Радянське мистецтво*» (1930—31), «*Радянський театр*» (1929—31), «*Масовий театр*» (1931—33), усі — в Харкові. Т. ж., висвітлювали роботу театрів, питання теорії, практики та історії театр. мистецтва, публікували дискусійні статті з основних ідейно-художніх проблем мистецтва театру; сприяли утвердженню методу *соціалістичного реалізму* в театр. мистецтві. В Т. ж. також друкувалися одноактні п'єси, інсценізації (зокрема, в журн. «Сільський театр»), рецензії на вистави профес. і самодіяльних театрів, огляди літератури з питань театру, поради досвідчених майстрів аматорам театр. мистецтва. Матеріали про театр. життя зх.-укр. театрів містили «Театральне мистецтво» (1922—24), «Сільський театр» (1930), «Жива сцена» (1930), «Масовий театр» (1930 — 32), всі — у Львові. В 1954—70 проблеми театр. мистецтва висвітлювалися в журн. «*Мистецтво*», з 1970 — в журн. «*Український театр*», а також у щорічнику «*Театральна культура*» (Київ, 1964—68 та з 1980).

Обкладинки **театральних журналів.**

Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво.
Д. Д. Лідер. Макет декорації до вистави «Таке довге, довге літо» М. Я. Зарудного в Київському українському драматичному театрі імені І. Франка. 1974.

Див. також *Мистецтвознавчі журнали* в УРСР.

Літ.: Вишневский В. Театральная периодика, ч. 1—2. 1774—1940. Библиографический указатель. М.—Л., 1941.

М. Г. Лабінський.

ТЕАТРА́ЛЬНО - ДЕКОРАЦІ́ЙНЕ І КІНОДЕКОРАЦІ́ЙНЕ МИСТЕ́ЦТВО — вид образотворчого мистецтва, що відтворює просторово-зображальне середовище, зоровий образ, місце і час дії театр. постановки чи кінофільму. Відносно театрально-декораційного мистецтва застосовують термін «сценографія». Зародження театр.-декораційного мистецтва пов'язане з найдавнішими нар. обрядами та іграми. В Старод. Греції воно виділилося в окрему галузь мистецтва — скенографію, що об'єднувала елементи архітектури, скульптури і живопису. В епоху *Відродження,* зокрема в Італії, поширилися об'ємно-живописні декорації. З розвитком стилю *бароко* в зх.-європ. мистецтві в кін. 16—17 ст. з'явилися кулісні, а в кін. 18 ст.— павільйонні декорації. В 19 — на поч. 20 ст. художники-декоратори прагнули до точного відтворення істор. епохи, в якій відбувається дія спектаклю (напр., Мейнінгенський театр). Дальший розвиток театр.-декораційного мистецтва пов'язаний з появою рухомого планшета сцени, світлової проекції тощо. В країнах Сходу (Індія, Китай, Японія) з давніх часів панував принцип умовносимволічного оформлення сцени: місце дії позначалося декоративними деталями, а оформлення вистави часто обмежувалося умовними костюмами, масками, гримом. В Росії кулісні декорації з'явилися в придворному театрі (1672). Спочатку тут працювали іноземні майстри (К. Галлі Біббієна, П. Гонзаго), а з 2-ї пол. 18 ст.— рос. живописці — виходці з кріпаків (брати Л. і К. Бєльські, І. Вишняков та ін.). Майже до кін. 19 ст. на сценах імператорських театрів працювали декоратори т. з. «романтичного напряму» (А. Роллер, К. Вальц, О. Гельцер), які прагнули переважно до видовищних ефектів. Боротьба з антиреалістичним декоративізмом, розпочата в 60-і рр. 19 ст. М. Шишковим, М. Горностаєвим, М. Бочаровим, дістала особливого розвитку з приходом до театру В. Поленова, В. Сєрова, К. Коровіна, а пізніше — О. Бенуа, Л. Бакста, О. Головіна, Б. Кустодієва, М. Реріха, В. Сімова. Великий вплив на світове театр.-декораційне мист. справила реалістич. реформа МХАТу (декорації були тісно пов'язані з грою актора).

Дальший розвиток вітчизн. театр.-декор. мистецтва було визначено докорінними змінами в театрі після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Для кращих рад. майстрів (Ф. Федоровського, В. Дмитрієва, П. Вільямса, М. Акімова, В. Риндіна — в Росії; С. Вірсаладзе — в Грузії; М. Сар'яна — у Вірменії; Г. Земгала — в Латвії) характерне глибоке проникнення в ідейний зміст п'єси, гармонійне поєднання пластичних мистецтв — живопису, архітектури, скульптури.

На Україні елементи театрально-декораційного мист. (костюми, маски, символічні атрибути) були в давніх обрядах та іграх. Удосконалену техніку сцени з кулісами, світловими ефектами мав *шкільний театр.* Численні кріпацькі трупи кін. 18 — поч. 19 ст. також використовували досягнення тогочасного театр. живопису. Постановки М. Старицького, М. Кропивницького відзначалися етнографічною точністю оформлення, відтворенням на сцені атмосфери дожовтневого укр. села. Спектаклі *Театру Миколи Садовського* у Києві оформляли художники І. Бурячок, В. Кричевський, вистави театру *«Березіль»*, очолюваного Лесем Курбасом,— В. Меллер, М. Симашкевич і В. Шкляєв. У рад. час до театр.-декораційного живопису звернулися художники М. Драк, А. Петрицький, О. Хвостенко-Хвостов, а пізніше — Б. Косарєв, Ф. Нірод, В. Борисовець, М. Уманський, А. Волненко, М. Духновський, П. Злочевський, В. Греченко, М. Янковський, Л. Писаренко та ін. З 70-х рр. у рад. театр.-декораційному мист. посилилася роль художника в ідейно-образному вирішенні спектаклю. Сучасні сценографи прагнуть не стільки до

І. М. Рабинович. Макет декорації до вистави «Фуенте овехуна» Лопе де Вега. Другий театр Української Радянської Республіки імені Леніна. Київ. 1919.

зображення місця дії, скільки до емоційно-образного пластичного розкриття суті того, що відбувається на сцені. Здебільшого цього досягають створенням єдиного, іноді умовного, узагальненого просторово-предметного середовища, зорової партитури вистави. Художник виступає як співрежисер постановки, один з творців її ідейно-художньої концепції.

Серед сучасних майстрів театрально-декораційного мистецтва: М. Кочергін, Є. Куманьков, В. Левенталь (РРФСР), С. Вірсаладзе, Й. Сумбаташвілі (Груз. РСР), А. Лапінь (Латв. РСР), А. Ареф'єв, Є. Лисик, Д. Лідер, М. Кипріян (УРСР) та ін. З виникненням худож. кінематографії з'явилася кінодекорація, яка спочатку мало відрізнялася від театральної. З винайденням кольорового, панорамного, широкоформатного кіно роль художника у фільмі посилилася. Створюючи декорації у павільйонах, він спільно з режисером і оператором бере участь у виборі натури, а в разі потреби декорує її. Серед відомих художників кіно: Є. Єней, С. Козловський, В. Каплуновський, Б. Немечек (РРФСР), В. Кричевський, С. Зарицький, М. Уманський (УРСР) та ін. Посилення ролі художника помітне і в кінодекораційному мистецтві, де він бере участь у вирішенні жанрово-стилістичних проблем, колориту, характеру монтажу (т. з. розкадровок) кінофільму. Вагомий внесок у сучасне кіномистецтво вносять художники Г. Мясников, І. Новодерьожкін (РРФСР), Ю. Альбицький, В. Дементьєв (БРСР), Р. Бабаян, С. Сафарян (Вірм. РСР), В. Агранов, О. Бобровников, В. Мигулько, М. Добролежа (УРСР) та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. **192—193.**

Літ.: Драк А. Українське театрально-декораційне мистецтво. К., 1961; Вериківська І. М. Художник і сцена. К., 1971; Френкель М. Современная сценография. К., 1980; Вериківська І. М. Становлення української радянської сценографії. К., 1981.

А. М. Драк.

ТЕАТРОЗНА́ВСТВО — наука про театр, галузь *мистецтвознавства.* До Т. належать теорія та історія театру (зокрема, акторського і режисерського мистецтва, драми, сценографії), психологія сценічної творчості і сприймання її глядачем, техніка сцени, критика (аналізує окремі вистави і визначає їхню ідейно-художню цінність), планування і керування театр. справою, театр. джерелознавство і бібліографія. Т. вивчає всі види і форми сценічного мистецтва: драматичний театр, оперу, балет, оперету, пантоміму, дитячий, ляльковий, телевізійний і радіотеатри. Т. вивчає як професійний, так і самодіяльний театр. Т. як наука склалося у 20-і рр. 20 ст. Проте зародки його є і в працях античного періоду, зокрема у Арістотеля («Поетика»), Горація («Мистецтво поезії»). У 16—17 ст. в Зх. Європі почався процес вивчення нової драми і театрів епохи *Відродження, бароккo* і *класицизму* (Д. Трісті́но, Ц. Скалігер, Л. Кастельветро, Ж. Шаплен, Ф. Е. Обіньяк, П. Корнель, Ж. Расін, Н. Буало, Д. Драйден, Д. Мільтон та ін.). В 2-й пол. 17 ст. з'явилися перші праці з історії англ. і франц. театрів. Представники *Просвітительства* (кін. 17 — поч. 19 ст.) осмислювали передусім теорію драми класицизму, просвітительського *реалізму* (Вольтер, Д. Дідро — у Франції, К. Гольдоні, К. Гоцці — в Італії, Г. Лессінг — в Німеччині) і *сентименталізму* (Е. Юнг — в Англії, Ж. Ж. Руссо, Л. С. Мерсьє — у Франції, Й. Г. Гердер, Я. М. Ленц, Й. В. Гете, Ф. Шіллер — в Німеччині). Теорію *шкільного театру* у країнах Зх. Європи в 16—18 ст. викладали у різних курсах поетики, що були видані (Я. Понтан, А. Донаті, Я. Масеніо, М. Сарбевський, Ф. Ланг). На Україні (17— 1-а пол. 18 ст.) і в Росії (1-а пол. 18 ст.) з'явився ряд поетик, що містили розділи, присвячені теорії шкільної драми (зокрема, «Про поетичне мистецтво» Ф. Прокоповича, 1705; «Сад поетичний» М. Довгалевського, 1736—37). У 30-і рр. 18 ст. в Росії з'явилися статті, в яких наголошувалося на суспільному

призначенні театру. У статтях О. Сумарокова, В. Лукіна, Д. Фонвізіна, М. Новикова утверджувалась теорія драми і театру, просвітительського класицизму (2-а пол. 18 ст.). У кін. 18 — на поч. 19 ст. почалося формування рос. театр. критики (І. Крилов, П. Плавильщиков, М. Карамзін, В. Жуковський, О. Шаховський) та історії театру (Я. Штелін, І. Дмитревський). Епоха романтизму в зх.-європ. театрі знайшла відображення в теоретичних трактатах і маніфестах 1-ї пол. 19 ст. (А. Шлегель, Л.Тік, Е. Т. А. Гофман, Ф. Грільпарцер — в Німеччині, Ж. де Сталь, Ф. Гізо, Стендаль, В. Гюго, О. де Бальзак — у Франції, Дж. Г. Байрон, П. Б. Шеллі — в Англії). В Росії 1-ї пол. 19 ст. прогресивні тенденції театр. критики відобразилися у працях М. Гнєдича, П. Вяземського. Біля джерел реалістичної естетики рос. театру стояли О. Пушкін і М.Гоголь. У 19 ст. у Т. сформувався революц.-демократичний напрям (у 40—50-х рр.— В. Бєлінський, О. Герцен, М. Некрасов, у кін. 60-х рр.— М. Чернишевський, М. Добролюбов, М. Салтиков-Щедрін). Реалізм у театрі відстоювали в 40—60-і рр. Ф. Коні, І. Панаєв, М. Лєсков, О. Островський, в 70—90-і рр. — Л. Толстой, В. Немирович-Данченко; в кін. 19 — на поч. 20 ст.— А. Чехов, В. Брюсов, М. Горький, А. Кугель, Ю. Бєляєв, В. Ярцев та ін. В цей же період вийшли перші праці з укр. Т. (І. Франко, М. Вороний, С. Чарнецький та ін.). У зх.-європ. Т. 2-ї пол. 19 — початку 20 ст. відбились суперечливі процеси. У Франції Е. Золя висунув програму натуралістичного театру, теоретики *символізму* в театр. мистецтві (С. Маларме, Г. Крег та ін.) спиралися на ідеалістичні філос. течії. Проти *натуралізму*, символізму виступив Р. Роллан. В Англії нову соціальну драму захищав Б. Шоу. В Німеччині у театр. естетиці і критиці революційно-демократичні традиції діячів 30—40-х рр. 19 ст. (Г. Гейне, Д. Вінберг) продовжували К. Гуцков, Г. Лаубе, синтез різних мистецтв у театрі утверджував Р. Вагнер. У США, обстоюючи розвиток реалістичної нац. драми, виступав У. Уїтмен. У 19 — на поч. 20 ст. інтенсивно розвивалося дослідження історії європ. театру (театрознавчі праці мали емпіричний, фактографічний характер, були написані без аналізу акторського і режисерського мистецтва). Наука Т. у загальних рисах сформувалася на поч. 20 ст. з появою праці нім. театрознавця М. Германа «Дослідження з історії німецького театру середніх віків і Відродження» (1914), в якій вперше розроблено принципи дослідження театру.

Рад. Т. утвердилось після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Його становлення відбувалося в боротьбі з впливами вульгарного соціологізму, пролеткультівськими тенденціями. Рад. Т. грунтується на методологічних засадах марксистсько-ленінської естетики, методі *соціалістичного реалізму*. В 20-і рр. у галузі Т. продовжували працювати В. Всеволодський Гернгрос, Б. Варнеке, О. Дживелегов, В. Філіппов, С. Ігнатов, які прийшли в Т. в дожовтневий час, почали працювати П. Марков, С. Дурилін, О. Гвоздєв, С. Мокульський, С. Данилов, у 30-і рр. — Г. Бояджієв, Б. Ростоцький, Г. Гоян, М. Чушкін, М. Зограф, Ю. Калашников та ін., на Україні в 20—30-і рр. працювали О. Кисіль, П. Рулін, Я. Мамонтов, О. Білецький, Й. Шевченко, у повоєнний час — М. Йосипенко, Й. Кисельов. Серед сучасних рад. театрознавців: Ю. Дмитрієв, О. Кайдалова, О. Анікст, К. Рудницький, Л. Солнцева, А. Образцова (РРФСР), Ю. Костюк, І. Волошин, Ю. Бобошко, Ю. Станішевський (УРСР), В. Нефед, А. Соболевський (БРСР), Д. Джанелідзе, Е. Гугушвілі, Н. Шалуташвілі (Груз. РСР), С. Різаєв (Вірм. РСР), М. Рахманов (Узб. РСР), Н. Нурджанов (Тадж. РСР), К. Каск (Ест. РСР) та ін.

Велике значення для розвитку Т. мають видання теоретичних праць рад. режисерів: К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, О. Попова, Г. Товстоногова та ін. Здійснено такі капітальні видання з Т.: «История советского драматического театра» (т. 1—6. М., 1964—66), «Очерки истории русской театральной критики. Конец 18 — начало 20 в.» (кн. 1—3. Л., 1975—79), «История русского драматического театра» в семи томах (т. 1—6. М., 1977—82), «История советского театроведения. 1917—1941» (1981), зокрема на Україні — «Український драматичний театр. Нариси історії» (т. 1—2. К., 1959—67), «Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру» (К., 1970). Театрознавча робота проводиться у Всесоюзному н.-д. ін-ті мистецтвознавства (Москва), Ленінгр. ін-ті театру, музики та кінематографії, в *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії Інституті* імені М. Т. Рильського АН УРСР (Київ), в н.-д. ін-тах та мистецьких вузах ін. республік, зокрема в *Київському інституті театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого. Питання Т. висвітлюється в журналах «Театр» (Москва), «*Український театр*» (Київ), періодичних наук. збірниках «Вопросы театра» (Москва), «Театр и драматургия», «Экономика и организация театра» (Ленінград), «*Театральна культура*» (Київ).

Літ.: История европейского искусствознания. От античности до конца XVIII века. М., 1963; История европейского искусствознания. Первая половина XIX века. М., 1965; История европейского искусствознания. Вторая половина XIX века — начало XX века, кн. 1—2. М., 1969; Современное искусствознание за рубежом. М., 1964; Современное искусствознание Запада. О классическом искусстве XIII—XVIII вв. М., 1977; История советского театроведения. М., 1981.

Р. Я. Пилипчук.

ТЕБА́ЛЬДІ (Tebaldi) Рената (н. 1.II 1922, Пезаро) — італ. співачка (сопрано). Навчалася в Пармській консерваторії, потім у Пезарському ліцеї ім. Дж. Россіні. Дебютувала на оперній сцені 1944. В 1946—59 виступала в театрі «*Ла Скала*» (Мілан). У 1951 співала в Сан-Франціско (США), з 1955 — солістка «*Метрополітен-опера*» (Нью-Йорк). У 1976 залишила сцену. Партії: Аїда, Леонора, Дездемона, Віолетта («Аїда», «Сила долі», «Отелло», «Травіата» Верді), Тоска, Чіо-Чіо-сан (однойменні опери Пуччіні), Адрієнна Лекуврер (однойменна опера Чілеа). Відома і як камерна співачка. В 1975 гастролювала в СРСР (Москва, Ленінград, Київ).

ТЕБЕРДА́ — кліматичний високогірний курорт Ставропольського краю Карачаєво-Черкеської автономної області. Розташована на північних схилах Головного Кавказького хребта, в долині р. Теберди, серед мішаного лісу, що межує з альпійськими і субальпійськими лугами. Літо помірно тепле, зима — м'яка. Лікувальні засоби: гірський клімат; сухе, чисте й високоіонізоване повітря. Показання: хвороби органів дихання туберкульозного і нетуберкульозного характеру, хвороби серця. Крім спеціалізованих санаторіїв, є будинки відпочинку, туристські бази, альпіністські табори. Функціонує цілий рік.

ТЕБРІ́З, Тавріз — місто на Пн. Зх. Ірану, адм. ц. остану (провінції) Сх. Азербайджан. Розташований у долині р. Аджичай. Вузол з-ць і автошляхів. 598,6 тис. ж. (1976). Традиційно розвинуті текст., шкіряна, скляна, сірникова і харчосмакова галузі; килимарство. Підприємства маш.-буд. (автомоб., тракторний, моторобудівний, вагонобуд., шарикопідшипниковий з-ди) та металообр. пром-сті. Нафтопереробний з-д. Кустарні промисли. Ун-т (з 1946). Архіт. пам'ятки 14—15 ст. Т. засн. у 3 або 4 ст. В середні віки — одне з найбільших міст Серед. Сходу з відомою *Тебрізькою школою мініатюри*. У 20 ст.— один із центрів нац.-визвольного і демократичного руху.

ТЕБРІ́ЗЬКА ШКО́ЛА МІНІАТЮ́РИ — школа східного мініатюрного живопису. В кін. 13 — на поч. 14 ст. з'явилися перші твори художників цієї школи (ілюстрації до «Шахнаме» Фірдоусі, 1330—40, та ін.). Розквіту Т. ш. м. досягла в 16 ст., за династії *Сефевідів*. Дальший розвиток мистецтва Т. ш. м. пов'язаний з традиціями *Герат*ської школи мініатюри, зокрема з ім'ям К. *Бехзада*, який з 1510 жив і працював у Тебрізі. Серед відомих художників-мініатюристів — Ага-Мірек, Мір Сеїд Алі, *Султан Мухаммед*. Твори майстрів Т. ш. м. зберігаються в Британському музеї в Лондоні, ДЕ в Ленінграді, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

ТЕ́ВЕЛЄВ Мусій Соломонович (1890, с. Любунь, тепер Спас-Деменського р-ну Калуз. обл.— 6.XI 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1907. В 1912 під час служби в царській армії вів революц. роботу серед солдатів. У 1915—16 працював у Катеринославській, а потім у Харків. більшовицьких орг-ціях. У 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б), ви-

Р. Тебальді.

Тебрізька школа мініатюри. Побутова сцена. 16—17 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

конкому Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів. Брав участь у створенні Червоної гвардії, організації профспілок, виданні більшовицької газ. «*Пролетарий*». У червні 1918 — член Харків. підпільного обкому КП(б)У. Розстріляний нім. окупантами.

ТЕВЕЛЬО́В Матвій Григорович [7 (20).III 1908, с. Ільїне, тепер Великолуцького р-ну Псков. обл.— 22.V 1962, Одеса, похований в Ужгороді] — рос. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Роман «Гори змінюють обличчя» (1932) — про становлення Рад. влади в Дагестані, класову боротьбу народу. Книги «Спадкоємці» (1948), «На Білій Тисі» (1950), «Біля воріт держави» (1951)—про Велику Вітчизн. війну, героїзм рад. прикордонників. У романі «Верховино, світку ти наш...» (1953) показав життя на Закарпатті, революц. боротьбу народу за своє звільнення і возз'єднання з Рад. Україною. Автор збірників оповідань «Щастя» (1936), «Витік» (1952), «Готель у Сніговці» (1955), «Господар і заїжджий» (1959), п'єси «Назустріч ескадрі» (1943). За оповіданням «Оринка» 1939 поставлено однойменний фільм.

Тв.: Укр. перекл.— Верховино, світку ти наш... Ужгород, 1954.

Г. І. Полянкер.

Тевфік Фікрет.

ТЕВТО́НИ — племена *германців*, які заселяли в середині 1-го тис. до н. е. зх. частину Ютландського п-ова. Бл. 120 до н. е. рушили на Пд. Разом з племенами *кімврів* і гельветів Т. вторглися до Італії. Проте в битвах біля Акв Секстійових (тепер Пд. Франція) 102 до н. е. та Верцелл (тепер Пн. Італія) 101 до н. е. рим. військо, очолене Гаєм *Марієм*, майже повністю знищило Т. і кімврів. Бл. 80 тис. полонених було продано в рабство. Залишки тевтонських племен розселилися в *Галлії* на річках Маасі, Майні і Неккарі. З 8 ст. термін «тевтони» іноді вживається як заг. назва германців.

ТЕВТО́НСЬКИЙ О́РДЕН, Німецький орден, Орден хрестоносців — католицький духовно-лицарський орден. Виник у Палестині в кін. 12 ст. під час *хрестових походів*. У 1189 Т. о. набув військ. характеру. В кін. 12 ст. Т. о. переселився з Палестини до Європи. В 1237 Т. о. злився з орденом *мечоносців*. Відгалуженням Т. о. в Прибалтиці став *Лівонський орден*. У 1237 нім. лицарі загарбали давньоруське м. Дрогичин (тепер Дорогичин) у Пн. Волині, але 1238 (за іншими даними — 1237) були розбиті князем Данилом Галицьким. У 1242 військо Т. о. зазнало поразки від війська князя *Олександра Невського* (див. *Льодове побоїще 1242*). Здійснюючи при підтримці «*Священної Римської імперії*» феод.-католицьку агресію проти Литви та Польщі, Т. о. загарбав 1283 територію між гирлами річок Німану та Вісли, 1309 — Сх. Помор'я з Гданським, 1346 — Естляндію, 1382—98 — Жемайтію тощо, перетворившись на феод. державу. Цим були відрізані від Балтійського моря Литва, Польща і рус. князівства. Агресія Т. о. зустріла опір Литви та Польщі, що дістали підтримку в цій боротьбі рос. та ін. слов'ян. народів. У *Грюнвальдській битві 1410* Т. о. було розгромлено польс. і лит. військом, у складі якого билися рос. та укр. полки. У 1466, ослаблений війною з Польщею, Т. о. визнав себе її *васалом*. У 1525, скориставшися з *Реформації*, великий магістр Т. о. Альбрехт Гогенцоллерн оголосив володіння Т. о. в Прибалтиці залежним від Польщі спадковим герцогством, яке дістало назву Пруссія (з 1618 — в складі Бранденбурзько-Прусської д-ви). Решта лицарів переїхала до Франконії (Німеччина), де відновила діяльність Т. о. В 1809 *Наполеон I* ліквідував Т. о. Відновлений 1834 в Австрії Т. о. формально існує і тепер, проте політ. ролі не відіграє.

ТЕВФІ́К ФІКРЕ́Т (Tevfik Fikret; 24.XII 1867, Стамбул — 19.VIII 1915, там же) — тур. поет, журналіст. Один з визначних реформаторів тур. поезії. Друкуватися почав 1894. В 1896—1901 редагував журн. «Серветі-фюнун» («Скарбниця знань»), де вміщував і свої вірші, статті. У кращих творах виступав проти тиранії, фанатизму, пантюркізму, панісламізму, на захист людського розуму та демократії. Автор широко відомого циклу віршів «Розбита лютня» (видано 1896, 1897, 1900, 1909). Багато віршів циклу мали соціальну загостреність («Хвора дитина», «Рибалки», «Слово до пісні», «Запізнення на мить», «Туман» та ін.). Вірш «Пісня нації», написаний на замовлення учасників молодотур. революції 1908, став революц. гімном Туреччини. Т. Ф. належать також цикл поезій «Зошит Халюка» (1911), кн. віршів для дітей «Шермін» (1914) тощо.

Тв.: Рос. перекл.— Белый парус. М., 1967.

О. І. Ганусевич.

Тегеран. Один з районів міста.

ТЕГЕРА́Н — столиця Ірану, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Адм. ц. Центрального остану. Розташований у передгір'ях *Ельбурсу*. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу міста — міжнар. аеропорт. 4,5 млн. ж. (1976). На місці Т. було село (виникло в 9 або 12 ст.). В 14—17 ст. Т.— значний торг. центр. Зруйнований афганцями 1722, згодом відбудований. З 1786 Т.— столиця Ірану. В 1829 в Т. трагічно загинув О. С. *Грибоєдов*, який був рос. посланником у Персії. Тут відбулася *Тегеранська конференція 1943*. Т.— центр антимонархічної, антиімперіалістичної революції 1979 в Ірані, яка привела до знищення шахського режиму. Розвинуті металообробка і машинобудування (авто- і авіаскладальні, по виробн. радіоапаратури, телевізорів, побутових машин з-ди). Металург., нафтопереробна, хім., буд. матеріалів, скляна, фарфоро-фаянсова, текст., шкіряно-взут., харчосмакова (у т. ч. тютюнова) пром-сть. Кустарні промисли. Ун-ти: Тегеранський, Нац., «Фарабі»; політехнічний, пед. ін-ти та ін. вузи. Консерваторія. Ін-т дослідження й планування розвитку науки та освіти, Дослідницький центр іран. культури, Нац. центр історії мист. й археології. Б-ки: Нац., меджлісу (парламенту), ун-тів та ін. Музеї — археол., етнографічний, картинна галерея «Негарестан» та ін. Театр опери та балету ім. Рудакі, Міський театр, філармонія та ін. Держ. вища муз. школа, школа нар. музики і драм. мистецтва. Т. складається з старого (реконструйовано 1870—72) та нового (буд-во розпочато в 30-х рр. 20 ст.) міста. Серед архіт. пам'яток — палац Голестан (кін. 18—19 ст.), мечеть Селахсалар (19—20 ст.). Сучас. споруди: кінотеатр «Азія» (60-і рр. 20 ст.), парламент (1959, арх. М. Фороутi, Х. Гіаї), нові житл. райони (Ар'ямехр, Тегеране-Ноу, Тегеран-Парс та ін.)

ТЕГЕРА́НСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1943 — конференція голів урядів трьох союзних у 2-й світовій війні 1939—45 держав — СРСР (Й. В. *Сталін*), США (Ф. Д. *Рузвельт*) і Великобританії (У. Л. *Черчілль*). Відбулася 28.XI — 1.XII 1943 у Тегерані. Основну увагу Т. к. приділила вирішенню воєнних питань: було досягнуто домовленості про відкриття *другого фронту* в Європі в травні 1944, про вжиття заходів щодо вступу Туреччини у війну на боці *антигітлерівської коаліції*, подання допомоги югосл. партизанам. Зважаючи на неодно-

разові прохання урядів Великобританії та США і беручи до уваги численні порушення Японією рад.-яп. договору 1941 про нейтралітет, рад. сторона заявила, що СРСР оголосить війну Японії після завершення воєн. дій у Європі. На Т. к. обговорювалися питання післявоєн. устрою світу і безпеки народів. Вирішення питання про післявоєнний устрій Німеччини було передано на вивчення в Європ. консультативну комісію. В принципі було погоджено рішення про передання Кенігсберга (тепер Калінінград) Рад. Союзові. При розгляді питання про Польщу було досягнуто попередньої домовленості, що її післявоєнні кордони пройдуть на сході по «*Керзона лінії*», на заході — по лінії р. Одеру. Рузвельт і Черчілль висловили надію, що уряд СРСР відновить відносини з польс. емігрантським урядом у Лондоні, який зх. д-ви мали намір поставити в Польщі з метою збереження там бурж. ладу. Рад. уряд не пішов на це і заявив, що відділяє Польщу від емігрант. уряду в Лондоні. В «Декларації трьох держав», прийнятій 1.XII 1943, вказувалося про їхню повну домовленість щодо масштабів та строків проведення воєнних операцій і про високу відповідальність трьох урядів за встановлення міцного тривалого миру після війни. Відбувся обмін думками про створення міжнар. орг-ції безпеки після війни. В «Декларації про Іран» було підтверджено намір СРСР, США і Великобританії зберегти незалежність, суверенітет і тер. цілісність Ірану. Т. к. сприяла зміцненню антигітлерівської коаліції й підтвердила можливість співробітництва д-в з різним сусп. ладом у розв'язанні міжнар. проблем.

Літ.: Бережков В. Тегеран 1943. М., 1971. *А. К. Мартиненко.*

ТЕГУСІГА́ЛЬПА — столиця Гондурасу, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Вузол автошляхів, міжнар. аеропорт. Понад 300 тис. ж. (1980). Підприємства текст., швейної, шкіряно-взут., деревообр., буд. матеріалів, харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Нац. автономний ун-т. Академія Гондурасу, академія географії та історії, ін-т інженерів і архітекторів Гондурасу, Нац. ін-т географії, ін-т антропології та історії. Національні б-ка, музей, театр. Т. засн. у 16 ст., з 1880 — столиця країни.

ТЕДЖЕ́Н, Геріруд — річка у Пд.-Зх. Азії. Тече тер. Афганістану, на кордоні Ірану з Афганістаном та СРСР, пониззя — у межах Рад. Союзу (Туркм. РСР). Довж. 1150 км, площа бас. 70,6 тис. км². У верх. і серед. течії перетинає *Іранське нагір'я*, до Гератського оазису переважно гірська. У нижній течії долина Т. розширюється, річка розбивається на протоки. Її води розбирають для зрошування Тедженського оазису. Живлення мішане, переважно снігове. Взимку не замерзає. Стік Т. зарегульовано Каракумським каналом ім. В. І. Леніна та двома русловими водосховищами. На Т.— міста Герат (Афганістан), Теджен (Туркм. РСР).

ТЕ́ЄР (Thaer) Альбрехт Данієль (14.V 1752, м. Целле, тепер ФРН— 26.X 1828) — нім. учений, агроном. Після закінчення Ганноверського ун-ту працював лікарем. У 1807 (разом з хіміком Г. Ейнгофом) організував поблизу Берліна с.-г. учбовий заклад, який очолював до кінця життя. В 1810—19 — професор Берлінського ун-ту. Пропагував прогресивні прийоми агротехніки, зокрема плодозміну. Був прихильником т. з. гумусової (перегнійної) теорії живлення рослин. Дав одну з перших класифікацій грунтів Зх. Європи.

ТЕ́ЖУ — португ. назва р. *Тахо* на Піренейському півострові.

ТЕ́ЗА (від грец. θέσις — положення, твердження) — 1) В логіці складова частина *доведення*; положення, істинність якого треба довести. 2) У філософії Г. В. Ф. *Гегеля* — перший ступінь *тріади*; у вченні І. *Канта* про *антиномію* — одне з двох суперечливих положень, які визнаються однаково істинними. 3) Одне з осн. положень наук. праці, статті, доповіді тощо.

ТЕЗАВРУВА́ННЯ ЗО́ЛОТА, тезаврація золота (від. грец. θησαυρός — скарб) — нагромадження золота у вигляді монет, зливків та в ін. формах як скарбу. Термін «тезаврування золота» здебільшого стосується приватного (особистого) нагромадження; характерний також для банків, резервних фондів та скарбниць різних країн. Т. з. відоме з давніх часів. У період капіталізму при золотому *обігу* тезавроване золото було резервним фондом для *грошового обігу*. З переходом до імперіалізму війни, грошові кризи, *інфляції* і *девальвації* валют, процес знецінення *грошей паперових* спричинили зростання приватного Т. з. як засобу збереження від знецінення особистих коштів у вигляді скарбів. В умовах сучас. *валютної кризи*, коли розірвано зв'язок паперових грошей із золотим забезпеченням їх, а золото вилучене з міжнар. і внутр. розрахунків, посилилось Т. з. як засіб збереження реальних цінностей.

В. М. Лінников.

ТЕЗА́УРУС (від грец. θησαυρός — скарб) — сукупність понять з певної галузі науки, нагромаджених людиною чи колективом. У вузькому розумінні — словник, що відображає смислові зв'язки між словами певної мови, сукупність термінів, які належать до однієї чи кількох областей знань зі встановленими між термінами зв'язками. В Т. для кожного терміна (який часто наз. *дескриптором*) можуть, напр., фіксуватись його синоніми, терміни з ширшим чи вужчим значенням, терміни, що входять у типові словосполучення з розглядним терміном тощо. Осн. призначення Т.— виражати зміст слів деяким формалізованим способом, що дасть змогу розпізнавати цей зміст в *автоматизованих системах* обробки даних, таких як *інформаційно-пошукові системи*, системи *машинного перекладу* та інших.

Л. П. Бабенко.

ТЕЗЕ́Й (Θησεύς) — один із героїв у грец. міфології. Див. *Тесей*.

«ТЕ́ЗИ ПРО ФЕЙЄРБА́ХА» — один із ранніх творів К. Маркса, за визначенням Ф. Енгельса — «перший документ, що має в собі геніальний зародок нового світогляду» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 354). Написані 1845, опубліковані 1888. Центр. ідеєю тез, яка заклала основи діалектичного та істор. матеріалізму, є наук. розробка питання про вирішальну роль *практики* в пізнанні й революц. перетворенні дійсності. Критикуючи попередній *матеріалізм*, включаючи фейєрбахівський (див. *Л. Фейєрбах*), за його споглядальний характер, К. Маркс відзначав, що «суспільне життя є по суті п р а к т и ч н и м», що сутність людини є сукупністю «усіх суспільних відносин» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 3), що ідеологічні явища залежать від матеріальних *суспільних відносин*. Розробляючи теорію пізнання, К. Маркс указував на практику як основу пізнання і критерій *істини*. Критика буржуазного («громадянського») суспільства, заснованого на приватній власності, викриття попереднього матеріалізму за гендлярське розуміння практики пов'язані у К. Маркса з розробкою вчення про нове, комуністичне суспільство. В «Т. про Ф.» показано відмінність марксистської філософії від ін. філос. систем, розкрито значення марксизму в побудові комуністичного суспільства. «Філософи тільки по-різному п о я с н ю в а л и світ, але справа полягає в тому, щоб з м і н и т и його» (там же, с. 4). Тези К. Маркса обгрунтували сутність і завдання філософії *діалектичного матеріалізму*, її роль у революц. перетворенні суспільства.

П. О. Загороднюк.

ТЕЇЗМ (від грец. θεός — бог) — реліг. світогляд, в основі якого лежить розуміння *бога* як верховної істоти, що створила світ і втручається в його життя. Як світогляд, що визнає існування бога, Т. протилежний *атеїзмові*. На відміну від *деїзму*, який заперечує безпосереднє втручання бога в явища природи і суспільства, Т. обстоює постійну активність бога, яка нібито часто набирає форму чуда. На відміну від *пантеїзму*, який ототожнює бога з природою, Т. проповідує існування бога поза світом і над ним. Т. лежить в основі всіх сучас. релігій, особливо *християнства. іудаїзму, ісламу*. Див. *Теологія*.

ТЕ́ЙЛОР (Taylor) Брук (18.VIII 1685, Едмонтон, Мідлсекс — 29. XII 1731, Лондон) — англ. математик. Член Лондон. королівського т-ва (з 1712). Освіту здобув у Кембріджі. Одержав 1712 (опублікував 1715) заг. формулу розкладу функцій у степеневий *ряд* —

Тегусігальпа. Вид частини міста.

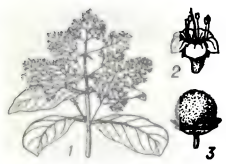

Текове дерево:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка;
3 — плід.

т. з. *Тейлора ряд*. Т. заклав початок матем. вивчення задачі про коливання струни, розробляв теорію скінченних різниць. Його праці стосуються також перспективи, капілярності, магнетизму тощо.

ТЕ́ЙЛОР (Taylor) Джефрі Інграм (7.III 1886, Лондон — 27.VI 1975, Кембрідж) — англ. учений в галузі механіки, член Лондон. королівського т-ва (з 1919), іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив Кембріджський ун-т (1910), в якому працював з 1919. Професор по наук. роботі Лондон. королівського т-ва (1923—51). Осн. праці — з механіки суцільних середовищ. Т. вніс фундаментальний вклад у теорію турбулентності; розвинув теорію стійкості течії в'язкої рідини, теорію турбулентної дифузії, створив напівемпіричну теорію турбулентності; досліджував однорідну й ізотропну турбулентність. Йому належать основоположні праці з теорії дислокацій. Займався також питаннями аеро-, гідро- та газової динаміки, проблемами ядерного вибуху тощо.

ТЕ́ЙЛОРА РЯД — степеневий *ряд* вигляду

$$f(x_0) + \frac{f'(x_0)}{1!}(x - x_0) + \frac{f''(x_0)}{2!}(x - x_0)^2 + \cdots + \frac{f^{(n)}(x_0)}{n!}(x - x_0)^n + \cdots .$$

де $f(x)$ — функція, нескінченно диференційовна в околі точки x_0. Т. р. є збіжним при $|x - x_0| < R$, де $0 \leqslant R \leqslant +\infty$.

При $R > 0$ сума Т. р. є *аналітичною функцією* в околі точки x_0. Навпаки, будь-яка аналітична в точці x_0 функція $f(x)$ може бути зображена сумою Т. р. Вперше таке зображення одержав Б. *Тейлор*. При $x_0 = 0$ Т. р. іноді наз. рядом Маклорена. Див. також *Тейлора формула*.

ТЕ́ЙЛОРА ФО́РМУЛА — одна з формул *диференціального числення*. Для функції $f(x)$, що має n похідних в точці x_0, Т. ф. має вигляд:

$$f(x) = f(x_0) + \frac{f'(x_0)}{1!}(x - x_0) + \cdots + \frac{f^{(n)}(x_0)}{n!}(x - x_0)^n + R_n,$$

де $R_n(x)$ — т. з. залишковий член, що при $x \to x_0$ є *нескінченно малою величиною* вищого *порядку*, ніж $(x - x_0)^n$. Якщо в *інтервалі* з кінцями x_0 і x функція $f(x)$ має похідну $(n+1)$-го порядку, то

$$R_n(x) = \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{(n+1)!}(x - x_0)^{n+1},$$

де $x_0 < \xi < x$. Коли $f(x)$ — *аналітична функція* в точці x_0, то $R_n(x) \to 0$ при $n \to \infty$ і з Т. ф. при граничному переході можна одержати *Тейлора ряд*.

ТЕЙЛОРИ́ЗМ — одна з систем організації праці та управління виробництвом на капіталістичному підприємстві. Виникнення Т. пов'язане з діяльністю амер. інженера Ф. В. Тейлора (1856—1915), який в кін. 19 — на поч. 20 ст. розробив і впровадив систему заходів, спрямовану на раціоналізацію праці та виробн. на металургійних з-дах США, виклав її зміст у ряді публікацій. Для Т. характерний підхід до *організації праці* на основі розчленування і хронометражного вимірювання затрат *робочого часу*, вироблення найекономніших і найпродуктивніших прийомів при виконанні окремих операцій і видів робіт найвправніши ми, фізично сильними і кваліфікованими робітниками і встановлення на цій основі жорстких норм виробітку для всієї маси робітників, а також відповідної системи оплати праці. Як зазначав В. І. Ленін, за соціальним змістом Т. являв собою засіб посилення експлуатації робітників, «наукову систему» видавлювання поту, спрямовану на те, «щоб видавлювати з робітника втрое більше праці протягом того самого робочого дня» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 18). Разом з тим В. І. Ленін вважав за можливе виявити певні раціональні орг.-тех. елементи в Т. і творчо їх застосувати для поліпшення організації праці в СРСР, враховуючи нові соціальні умови суспільства. З часом притаманні Т. методи і принципи організації праці на підприємствах капіталістичних країн зазнали модернізації під впливом змін у розвитку продуктивних сил та науково-технічної революції.

М. Й. Лозюк.

Текома прямостояча. Квітуча гілка та плоди.

ТЕЙМУ́Р Махмуд (16.VI 1894, Каїр — 25.VIII 1973, Швейцарія) — єгип. письменник, дійсн. член Академії араб. мови в Каїрі. Один з родоначальників реалістичної араб. новелістики. Перша зб.— «,,Шейх Джума'' та інші оповідання» (1925), де реалістично змальовано життя єгип. народу, його побут і звичаї. В повісті «Клич незвіданого» (1939), зб. «,,Донечка шайтана'' та інші оповідання» (1944), романі «Сальва в поривах вітру» (1947) помітні елементи символізму, естетизму. Революція 1952 та наступні перетворення в країні сприяли поверненню Т. до реалізму. В збірках «Вуличний музикант» (1953), «Революціонери» (1955), романах «Шамрух» (1958), «Сині ліхтарі» (1960) піднімав важливі соціальні і політ. проблеми. Брав активну участь у громад. і літ. житті. Автор п'єс, літературознавчих досліджень.

Тв.: Рос. перекл.— Шейх Джума. М., 1957; Синие фонари. Повесть и рассказы. М., 1970.

Ю. М. Кочубей.

ТЕЙМУ́Р Мухаммед (1892, Каїр — 24.II 1921, там же) — єгип. письменник і критик. Один з родоначальників жанру новели в араб. л-рі. Перші оповідання, які становлять зб. «Що бачать очі» (1918), — це реалістичні нариси з життя простих людей Єгипту. В них порушувались актуальні соціальні й моральні проблеми. Написані вони під впливом ідей просвітительства та франц. і рос. новелістики (Е. Золя, Г. Мопассана, М. Горького, А. Чехова). Автор побутових п'єс «Пташка в клітці», «Пан Абд ас-Саттар», «Добра дружба», «Прірва» (поставлені 1918—21 в Каїрі). Організував «Т-во друзів театру» в Каїрі, сам грав на сцені. Виступав і як театр. критик. Діяльність Т. мала велике значення для культур. піднесення Єгипту на поч. 20 ст. Творчі принципи Т. розвинув його брат Махмуд *Теймур*.

Тв.: Укр. перекл.— Що бачать очі. К., 1957.

Ю. М. Кочубей.

ТЕЙТЕЛЬБО́ЙМ (Teitelboim) Володя (н. 17.III 1916, Чільян) — чіл. громад. діяч і письменник. Член Компартії Чілі з 1932. З 1950 — член Політ. комісії ЦК Компартії Чілі. В 1961—65 — член палати депутатів, з 1965 — сенатор. Після фашист. перевороту 1973 — в еміграції в Рад. Союзі. Гол. редактор журн. чіл. патріотів «Араукарія де Чіле» («Чілійська араукарія»), що видається з 1978 в Іспанії. Роман «Син селітри» (1952) — з історії чіл. пролетаріату поч. 20 ст., «Сім'я на піску» (1957) — про життя політв'язнів у концтаборі Пісагуа, де перебував і сам Т. в роки диктатури Г. Гонсалеса Відели. В романі «Внутрішня війна» (1979) розповів про злочини фашист. хунти. Автор істор. дослідження «Зоря капіталізму та завоювання Америки» (1943), історико-літ. есе «Людина і людина» (1969), присвяченого проблемам рос. і рад. л-ри, зб. статей «Хліб і зорі» (1973), кн. «Чілі: боротьба триває» (1976).

Тв.: Рос. перекл.— Семя на песке. М., 1959; Сын селитры. М., 1975; Внутренняя война. М., 1982.

С. Ю. Борщевський.

ТЕ́ЙТЕМ (Тетам, Татум; Tatum) Едуард (н. 14.XII 1909, Боулдер, шт. Колорадо, США) — амер. біохімік і генетик, член Нац. АН США (з 1952). Закінчив Вісконсінський ун-т (1931). Працював в Станфордському (1937—45, 1948—56) і Єйльському (1945—48) ун-тах (з 1946 — професор). З 1957 Т.— професор Рокфеллерівського ін-ту мед. досліджень. Автор (разом з Дж. *Бідлом*) концепції «один ген — один фермент». Осн. праці присвячені виявленню ауксотрофних мутантів (штамів організмів, в яких генна мутація призводить до втрати штамом здатності синтезувати будь-які необхідні для росту речовини) у гриба нейроспори і у бактерій. Відкрив (разом з Дж. *Ледербергом*) у бактерій явище генетичної *рекомбінації*. Нобелівська премія, 1958 (разом з Дж. Бідлом і Дж. Ледербергом).

ТЕЙШЕБАЇ́НІ — місто і фортеця держави *Урарту* в Закавказзі, тепер руїни поблизу Єревана (Вірм. РСР). Руїни цитаделі містяться на горбі Кармір-Блур, руїни міста (площа бл. 40 га) — біля підніжжя горба. Т. засноване в 1-й пол. 7 ст. до н. е. В місті жили воїни, ремісники і землероби, які працювали на держ. ланах, не мали власного г-ва і перебували на держ. забезпеченні. Розкопками (систематично провадяться з 1939) на цитаделі, що була резиденцією урартського намісника, відкрито великі комори для продовольчих запасів, сховища для зберігання бронзової та залізної зброї, тканин, прядива тощо, глиняні таблички з кли-

нописом, багато бронзових предметів з написами царів. Фортецю на поч. 6 ст. до н. е. зруйнували місц. й скіфські племена. Матеріали з розкопок Т. зберігаються в Істор. музеї Вірменії та *Ермітажі*.

ТЕЙШО́НІВ ПОВСТА́ННЯ — антифеодальна селянська війна у В'єтнамі 1771—1802. Назва походить від назви місцевості Тейшон («Західні гори») в Центр. В'єтнамі, де воно почалось. Т. п. було викликане посиленням експлуатації селянства феодалами. У повстанні взяли участь селяни, міське населення і частина дрібних феодалів. Гол. рушійною силою Т. п. було селянство. Поступово верхівка тейшонів переродилася на нову феод. знать, серед якої почалися міжусобні чвари. Внаслідок цього частина селянства відійшла від тейшонів. Феодали, об'єднавшись навколо представника дому Нгуєнів — Нгуєн Аня, за допомогою Франції 1802 розгромили тейшонів.

ТЕЙЯ́Р ДЕ ШАРДЕ́Н (Teilhard de Chardin) П'єр (1.V 1881, Сарсена, біля м. Клермон-Ферран — 10.IV 1955, Нью-Йорк) — франц. учений-палеонтолог, філософ, теолог, член Паризької АН (1950). Навчався в колежі *єзуїтів*. У 1920—23 — проф. Католицького ін-ту в Парижі. Розходження поглядів Т. де Ш. з офіц. доктриною католицької церкви спричинилось до усунення його від викладацької діяльності і тривалої заборони публікації його праць. У 1923—46 жив у Китаї. Вів геологічні, палеонтологічні та археологічні дослідження. У філософії Т. де Ш. виступив з претензією на створення «нового світогляду», т. з. наук. феноменології, яка мала визначити шляхи «врятування» людства від духовної кризи. Для цього Т. де Ш. пропонував поєднати наук. ідею *еволюції* з елементами модернізованої християн. *містики*. Еволюція Всесвіту (космогенез) зображувалася ним як ряд етапів ускладнення єдиної субстанції — «Тканини Універсуму», що є одночасно духовною і матеріальною. Завершенням еволюції є бог — духовний центр, водночас *імманентний* і *трансцендентний* щодо Універсуму. Вершиною еволюції є людина, в якій еволюція усвідомлює саму себе. Необхідною передумовою процесу еволюції є тех. і наук. прогрес, але вирішальну роль у ньому має відіграти прогрес духовний. Концепція Т. де Ш.— суперечлива, являє собою складну суміш наук. прогнозів, утопізму, абстрактного *гуманізму, містицизму* і традиційного *теїзму*. Вчення Т. де Ш. (тейярдизм) значною мірою поширене серед «лівих» католиків, які вбачають у ньому шлях поєднання науки з релігією та оновлення на цьому ґрунті офіц. доктрини *католицизму*. *В. С. Горський.*

ТЕ́КЕЯ ІМРЕ РУХ 1678—85— визвольна антигабсбурзька війна в Угорському королівстві. У 1681 куруци (озброєні селяни), очолені графом Імре Текеєм, визволили Словаччину і Закарпаття. Становище повстанців дещо зміцніло після шлюбу Текея з Ілоною Зріні — володаркою Мукачівської фортеці. У 1682 Текей оголосив себе князем відвойованої у *Габсбургів* території. Зважаючи на мінар. обстановку (мирний договір 1679 між Австрією і Францією, зближення з Габсбургами Польщі), Текей 1682 став васалом *Османської імперії*, що визнала його королем Угорщини. Тур. армія в союзі з військом Текея розгорнула воєнні дії проти Габсбургів. У 1683 тур. армія зазнала поразки під Віднем. У 1685 князівство Текея впало. Турки, запідозривши Текея в зраді, ув'язнили його (він перебував у в'язниці до 1690). Опір Мукачівської фортеці, обороною якої керувала І. Зріні, було зламано лише 1688.

ТЕ́ККЕРЕЙ (Thackeray) Уїльям Мейкпіс (18.VII 1811, Калькутта — 24.XII 1863, Лондон) — англ. письменник. З 1817 жив у Англії. Літ. діяльність почав як журналіст і художник-карикатурист. Повісті «Записки Жовтоплюша» (1837—38), «Звичайна історія» (1840), істор. роман «Кар'єра Баррі Ліндона» (1844), зб. нарисів «Книга снобів» (1846—47) мали сатиричну спрямованість. Вершина творчості Т.— роман «Ярмарок суєти» (1847—48) — гостра соціальна сатира на тогочасне суспільство. Книга друкувалася серіями з ілюстраціями автора. Після революції 1848 та спаду чартистського руху критичні тенденції у творчості Т. починають слабшати. У романах «Історія Пенденніса» (1848—50), «Ньюкоми» (1853—55) критикував бурж. мораль. У романах «Історія Генрі Есмонда» (1852), «Віргінці» (1857—59) поєднував сімейну хроніку з зображенням істор. подій. Велику цінність становлять літ.-критичні нариси Т. «Англійські гумористи 18 ст.» (1853). К. Маркс зарахував Т. до блискучої плеяди англ. романістів 19 ст. (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 10, с. 620). М. Чернишевський та І. Франко в літ.-критичних працях високо цінували Т. як реаліста.

Тв.: Укр. перекл.— Ярмарок суєти. Роман без героя, кн. 1—2. К., 1979; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1974—80. *Літ.:* Ивашева В. В. Теккерей-сатирик. М., 1958; Овчинникова Ф. Г. Творчество Теккерея. Л., 1961.

Д. С. Яхонтова.

ТЕ́КЛЕ Афеворк (Афеуорк; н. 22.X 1932) — ефіоп. живописець, графік, скульптор. Почесний член АМ СРСР (з 1983). Навчався в Центр. школі мистецтв і ремесел та в Школі красних мистецтв Слейда в Лондоні, пізніше — в Парижі. З 1954 живе в Ефіопії. Твори: вітражі у Військ. академії в Харарі, мозаїка і фрески в соборі св. Георгія (50-і рр. 20 ст.), вітраж у Будинку Африки в Аддіс-Абебі (1961—63), кінна статуя раса Маконнена в Аддіс-Абебі (поч. 60-х рр. 20 ст.), портрет старої жінки (1952), «Міський пейзаж», «Мати Ефіопія» (1963). У 1964 і 1980 відвідав СРСР. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Ефіопія*, т. 4, с. 448—449.

ТЕ́КОВЕ ДЕ́РЕВО, тектона велика, тик, ост-індський дуб (Tectona grandis) — дерево родини вербенових, до 50 м заввишки і 1,5—2 м у діаметрі. Листки супротивні, цілісні, яйцевидні або оберненосерцевидні, без прилистків, 30—60 см завдовжки. Квітки дрібні, білі, у волотевидних суцвіттях. Плід — кістянковидний. Росте в листяних мусонних лісах Пд. та Пд.-Сх. Азії. Деревина надзвичайно міцна, щільна, стійка проти гниття, вогню і кислот (зберігається до 200 років); використовується в кораблe- і вагонобудуванні, меблевій пром-сті тощо. Препарати з Т. д. застосовують для лікування пропасниці, шкірних, шлункових та ін. захворювань; з листків одержують жовту і червону фарби. *А. П. Лебеда.*

ТЕКО́МА (Tecoma) — рід рослин родини бігнонієвих. Дерева, кущі або *ліани* з непарноперистими, зрідка простими листками і великими червоними або яскраво-оранжевими квітками, зібраними в кінцеві щитковидні суцвіття. Плід — видовжена коробочка. Бл. 16 видів, поши. від Аргентіни до Вест-Індії, Флориди і Мексіки. Два види. Т. в к о р і н е н а (T. radicans) — лазячий кущ, до 10—15 м заввишки, з повітряними коренями; дико росте в Пн. Америці; в СРСР культивується як декоративна — на Україні (пд. р-ни, зокрема Крим), на Кавказі, в Серед. Азії. Т. китайська (T. chinensis) дико росте в субтропіч. р-нах Китаю та Японії. В СРСР в оранжерейній культурі зустрічаються Т. жасминовидна (T. jasminoides) і Т. м'яка (T. mollis). Т. прямостоячу (T. stans) широко культивують в теплих країнах як декоративний чагарник. Часто неправильно Т. наз. види ін. близьких родів родини бігнонієвих, зокрема види роду кампсис (Campsis).

Л. П. Лебеда.

ТЕКСТ (від лат. textus — сплетіння, побудова, зв'язок) — 1) Будь-який твір — літературний чи фольклорний, документ, акт, давня пам'ятка тощо, написаний, надрукований або такий, що побутує в усній формі (див. також *Текстологія*). 2) У м о в о з н а в с т в і — послідовність кількох (чи багатьох) речень, об'єднаних змістом і побудованих за правилами даної системи мови. Зв'язність Т. забезпечується граматичними засобами й змістовими співвідношеннями. Дослідженням Т. займається *лінгвістика тексту*. 3) Авторський твір без коментарів, приміток, додатків тощо. 4) Словесна частина надрукованого твору (без малюнків, креслень, карт та ін.). 5) Друкарський шрифт, *кегель* якого дорівнює 20 *пунктам* (7,25 мм).

ТЕКСТИ́ЛЬ (від лат. textile — тканина, матерія) — вироби з натуральних текстильних і хімічних *волокон*; продукція *текстильної промисловості*. До Т. належать *тканини текстильні, трикотаж*, валяльно-повстяні і текстильно-галантерейні вироби та ін.

ТЕКСТИ́ЛЬНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *легкої промисловості*, підприємства якої виробляють тканини (бавовняні, лляні, вовняні, шовкові тощо), неткані матеріали, трикотажні, текстильно-галантерейні та ін. вироби з рослинної (бавовна, льон, коноплі, кенаф, джут, рамі), тваринної

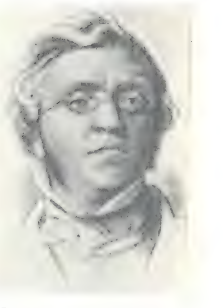

У. М. Теккерей.

А. Текле. Портрет іспанської дівчини. 70-і роки 20 ст.

(вовна, кокони шовкопряда) та хім. (штучні та синтетичні волокна) сировини. Осн. галузі Т. п.: бавовноочисна, бавовняна, шерстяна, шовкова, лляна, конопледжутова, трикотажна, текстильно-галантерейна, первинної обробки льону та ін. луб'яних культур, пром-сть нетканих матеріалів тощо. Поряд з предметами нар. споживання Т. п. виготовляє засоби виробн. (тех., фільтрувальні та ін. тканини, конопледжутові вироби, корд, рибальські сітки тощо). Продукцію Т. п. застосовують в усіх галузях нар. г-ва у вигляді готових виробів, напівфабрикатів або відходів для виробничих цілей. Ручне виготовлення текст. виробів з бавовни виникло в стародавніх Індії, Китаї та Єгипті. В *Київській Русі* в 10—12 ст. існували ремісники, які займалися ткацтвом. Перші текст. підприємства в Росії з'явилися в 17 ст.; розвитку Т. п. набула в 19 ст. після скасування кріпацтва. Вона стала осн. галуззю обробної пром-сті країни. Т. п. царської Росії значною мірою залежала від іноз. капіталу. З-за кордону завозили бл. 50 % бавовни, 80 % шовку-сирцю, 85 % вовни. В СРСР Т. п. розвивалась швидкими темпами. За довоєнні п'ятирічки пром.-виробничі осн. фонди Т. п. зросли в 2,4 раза. Незважаючи на великі збитки, яких зазнала Т. п. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, вже 1950 було перевершено довоєнний рівень по випуску осн. видів продукції галузі. В 1982 обсяг виробн. Т. п. країни збільшився проти 1970 на 47 %. Рад. Союз посідає (1982) 1-е місце в світі за виробн. вовняних тканин й одне з провідних місць — за виробн. бавовняних тканин. На тер. України цехи ткачів існували з кін.15 ст. Т. п. як галузь фаб.-зав. виробн. почала розвиватися в 19 ст. Осн. підприємствами галузі були джутова ф-ка в Одесі, канатний з-д у Харкові. В Сх. Галичині 1913 діяли ф-ка ватиліну й вати та кілька ткалень полотна. Т. п. України розвинулася в основному за роки Рад. влади. Вже в довоєнні п'ятирічки на базі створеного вітчизн. машинобудування та потужної сировинної бази було значно розширено діючі й створено нові галузі Т. п. (трикотажну, первинної обробки луб'яних культур тощо). Стали до ладу трикотажні ф-ки в Києві, Одесі, Харкові, бавовнопрядильна ф-ка в Полтаві, 22 коноплезаводи і 2 льонозаводи та ін. Значно розвинулася Т. п. республіки в післявоєнні роки. Істотні зміни відбулися в розміщенні Т. п., було створено нові галузі — лляну, шовкову, нетканих матеріалів. Введено в дію *Дарницький шовковий комбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Херсонський бавовняний комбінат, Житомирський льонокомбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Ровенський льонокомбінат* імені Комсомолу України та інші. За 1966—80 стало до ладу 31 велике підприємство; значну кількість діючих реконструйовано і розширено. В 1981 достроково введено в дію Долинську бавовнопрядильну ф-ку (Івано-Фр. обл.), Рубіжанську панчішну ф-ку (Ворошиловгр. обл.), Київську фетрову ф-ку, Орджонікідзевську ф-ку верхнього трикотажу (Дніпроп. обл.). Поряд з розширенням виробничо-тех. бази Т. п. України зміцніла й її сировинна база — зросли посівні площі під льоном, збільшилося виробн. хім. волокон; впроваджено нові структури тканин і трикотажу, міцні і яскраві барвники тощо. Внаслідок цього значно поліпшилась якість вироблюваної продукції, розширився її асортимент. Обсяг виробн. продукції Т. п. республіки зріс 1982 проти 1970 на 66 %. Дальший розвиток Т. п. грунтується на поглибленні спеціалізації виробн., комплексному використанні сировини, тех. переоснащенні підприємств, впровадженні нової техніки й прогресивної технології, а також механізації і автоматизації виробн. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено нарощувати випуск різних видів бавовняних, вовняних, шовкових, лляних тканин, білизняного й верхнього трикотажу; продовжити тех. переозброєння підприємств на базі широкого впровадження високопродуктивних пневмомеханічних, роторних і самокрутних прядильних машин, безчовникових ткацьких верстатів, багатозівних машин з безперервним тканиноутворенням, комплексно-механізованих і автоматизованих ліній у бавовняній, шерстяній, трикотажній галузях пром-сті, безперервних технологічних процесів по обробці тканин і трикотажу, виготовленню нетканих тканин. Передбачено максимально замінювати натуральні волокна для тех. цілей хімічними, а тканини — нетканими матеріалами. Наук. проблеми розвитку Т. п. на Україні розробляють *Текстильної промисловості український науково-дослідний інститут* та Укр. н.-д. ін-т штучних та синтетичних волокон (Київ).

Виробництво тканин в СРСР (млн. м²)

Продукція	1940	1960	1970	1982
Тканини — всього у т. ч.	3320	6636	8852	11 080
бавовняні	2715	4838	6152	7145
вовняні	155	439	643	745
лляні	272	516	707	672
шовкові	67	675	1146	1821
конопледжутові	111	168	126	124
неткані матеріали типу тканин	—	0,8	78	573

Виробництво тканин в деяких країнах 1982

Країни	Бавовняні тканини, млрд. м²	Вовняні тканини, млн. м²	Шовкові тканини, млн. м²
СРСР	7,1	745	1821
Болгарія	0,4	58	43
Угорщина	0,3	37	57
НДР	0,4	91	183
Польща	0,7	137	145
Румунія	0,7	107	110
Чехословаччина	0,6	94	101
Югославія	0,4	94	36
Великобританія	0,3	110	220
Італія	1,0	530	200
США	3,3	150	9000
ФРН	0,5	95	370
Франція	0,8	140	320
Японія	2.0	295	2940

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

Т. Ф. Безручко.

ТЕКСТИ́ЛЬНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — сукупність технологічних процесів, пов'язаних з виготовленням *текстилю*, зокрема *тканин текстильних*. Об'єднує *прядіння, ткацьке виробництво* і виробництво опоряджувальне, яке складається з підготовчих операцій, власне опорядження і операцій заключних. Підготовчі операції полягають у видаленні з бавовняних або ін. волокнистих матеріалів різних домішок (напр., залишків коробочок бавовнику), *вибілюванні* тканини, наданні тканині здатності змочуватися водними розчинами, протистояти необоротним деформаціям. В процесі опорядження тканину піддають *фарбуванню, ворсуванню* або вибиванню (див. *Вибивання тканин*). Метою заключних операцій є надання цій тканині привабливого зовн. вигляду, належних властивостей (м'якості, незсідальності, незминальності тощо). На тканину наносять спец. речовини (апрети), її розпрасовують, обробляють парою. Готову тканину розмірюють і складають. За кількістю дефектів визначають її сорт. Прядильне, ткацьке і опоряджувальне виробництва можуть бути самостійними або об'єднаними. Див. також *Текстильна промисловість*.

Літ.: Садов Ф. И., Соколова Н. М., Шиканова И. А. Краткий курс химической технологии волокнистых материалов. М., 1966; Механическая технология волокнистых материалов. М., 1969.

Р. І. Харечко.

ТЕКСТИ́ЛЬНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДІТП — установа М-ва легкої промисловості УРСР. Організований 1961 у Києві. В інституті (1983) —9 науково-дослідних лабораторій і 1 відділ. Осн. напрями діяльності ін-ту: створення і впровадження у виробн. технології виготовлення досконаліших текст. матеріалів на основі хім. волокон, розробка нових видів текстильних матеріалів, інтенсифікованих процесів їхньої обробки.

В. Д. Головня.

ТЕКСТОЛІ́Т (від лат. textum — тканина і грец. λίθος — камінь) — багатошаровий спресований мате-

ріал (шаруватий пластик) на основі тканини, просоченої термореактивною зв'язуючою речовиною. Звичайно тканину просочують фенолоформальдегідними або крезолоформальдегідними смолами резольного типу. Розрізняють власне Т. (його основою є *бавовняна тканина*), склотекстоліт (на основі *скляної тканини*) і азботекстоліт (з азбестовою тканиною; див. також *Азбопластики*). Висока міцність Т. мало залежить від т-ри. Т. застосовують у суднобудуванні (напр., склотекстолітові корпуси суден), при виготовленні вкладишів підшипників, електротех. та ін. виробів. Азботекстоліт використовують як *фрикційний матеріал*, для теплозахисту ракет та ін.

ТЕКСТОЛО́ГІЯ (від *текст* і грец. λόγος — вчення) — допоміжна історико-філологічна дисципліна, яка досліджує твори писемності, л-ри й фольклору та історичні документи для встановлення точного тексту і подальшого їх вивчення, коментування й публікації. Завданням Т. є всебічне діахронічне (див. *Діахронія*) критичне вивчення тексту (заглиблення в його історію, дослідження джерел, використаних при створенні тексту, авторських редакцій і варіантів тощо) з метою підготовки його до друку. Розрізняють такі осн. види Т.: Т. античної, середньовічної та нової л-ри. Значних успіхів досягла рад. Т. у науковому виданні творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також класичної л-ри — рос., укр. та ін. народів СРСР. Рад. лінгвісти зробили вагомий внесок у справу *дешифрування* текстів, підготовки до друку *Мертвого моря рукописів*, пам'яток писемності *майя*, *берестяних грамот*, козацьких *літописів* тощо. Див. також *Джерелознавство*, *Палеографія*.

Літ.: Основы текстологии. М., 1962; Лихачев Д. С. Текстология. Л., 1983; Рейсер С. А. Палеография и текстология нового времени. М., 1970; Рейсер С. А. Основы текстологии. Л., 1978; Лебедева Е. Д. Текстология. Вопросы теории. Указатель советских работ за 1917—1981 гг. М., 1982.

А. П. Могила.

ТЕКСТУ́РА (лат. textura — тканина, зв'язок, будова) — переважна орієнтація кристалів, молекул та ін. складових елементів (компонентів) у різних середовищах. Утворення Т. пов'язане з дією спрямованих зовн. і внутр. сил або електричних, теплових та ін. *полів фізичних*. Т. буває в природі (див. *Текстура* гірських порід, *Текстура деревини*) та створюється штучно (див. *Текстура металу*). Її наявність зумовлює *анізотропію* багатьох фіз. властивостей матеріалів. Найефективнішим методом дослідження Т. є *рентгеноструктурний аналіз*. Матеріали, яким властива Т., наз. текстурованими (іноді їх наз. просто Т.). Багато які з них, напр. *трансформаторна сталь*, *рідкі кристали*, широко застосовуються в техніці.

ТЕКСТУ́РА гірських порід — відносне розташування, орієнтування та розподіл складових компонентів у гірських породах. Текстура *осадочних гірських порід* залежить від типу осадків, умов їхнього утворення тощо, текстура *магматичних гірських порід* — від хім. складу *магми*, особливостей її кристалізації та умов остигання. Текстура *метаморфічних гірських порід* зумовлюється вихідним матеріалом, видом і ступенем *метаморфізму*. Розрізняють Т. шарувату, смугасту, волокнисту, сланцювату та ін. Це одна з важливих генетичних ознак *гірських порід*. Досліджує Т. *петрографія*.

ТЕКСТУ́РА ДЕРЕВИНИ́ — природний малюнок на поверхні розрізу *деревини*, утворюваний її волокнами, серцевинними променями, річними шарами. Залежить від розрізу стовбурів: радіального, торцевого або тангентального (по дотичній до річного шару стовбура). За текстурою разом з кольором визначають породу деревини. Т. д. має велике значення в худож. обробці *столярних виробів*. Найкращою є текстура комлевої (нижньої) частини стовбура, яка відзначається хвилястістю волокон. Т. д. поліпшують різанням стовбура у напрямі, похилому до його поздовжньої осі, струганням і лущенням ножем з хвилястим лезом і наступним розгладжуванням *шпону*, а також нерівномірним пресуванням. Підсилюють її лакуванням, поліруванням та ін. способами. На поверхні виробів з деревини малоцінних порід роблять штучну текстуру (імітаційна обробка). Найвиразніша текстура деревини горіха, карельської берези, чинари; особливо гарна — червоного дерева (махагані), сангового дерева та ін.

ТЕКСТУ́РА МЕТА́ЛУ — переважна орієнтація кристалітів (кристалічних зерен) у металевих виробах. Буває аксіальна, що характеризується орієнтацією кристалітів відносно центру (осі) симетрії, і плоска (повна) — з орієнтацією кристалітів відносно особливої площини і особливого в ній напряму. Аксіальна Т. м. виникає під час *кристалізації* металів з рідкої або газової фази і в разі їхньої взаємодії з хімічно активними середовищами (напр., при *корозії металів*). Така Т. м. спостерігається, напр., у металевому дроті після пластичного деформування (текстура деформації) або рекристалізаційного *відпалу* (текстура рекристалізації). Плоска Т. м. утворюється при розпаді пересичених *твердих розчинів* (див. *Старіння металів*), при *мартенситних перетвореннях*. Вона характерна для прокатних металевих виробів. Т. м. зумовлює *анізотропію* багатьох мех. і фіз. властивостей металів. У деяких випадках Т. м. одержують навмисно (напр., у магнітних сплавах), в інших їй прагнуть запобігти (напр., в листових сплавах міді й алюмінію для глибокої витяжки).

Л. Н. Ларіков.

ТЕКТИ́ТИ (від грец. τηκτός — розплавлений) — природні оплавлені склоподібні утворення зеленого, жовтого або чорного кольору, різні за формою і скульптурою їхньої поверхні. Складаються з SiO_2 (до 88,5 %), Al_2O_3 (до 20,5 %), FeO (до 11,5 %), CaO (до 8,5 %); в невеликих кількостях містять Ni, Mg, Na і воду. За хім. складом Т. відрізняються від *гірських порід* земної кулі і відомих космогенних порід. Маса Т. переважно від 0,065 до 3200 г. Знайдено Т. на всіх континентах. Т. наз. за місцем їхнього знаходження, напр. австраліти (в Австралії), індошиніти (в Індокитаї), філіппініти (на Філіппінських о-вах), явaніти (на о. Ява), іргізити й жаманшиніти (на р. Іргіз і в урочищі Жаманшин на Пд. Уралі) тощо. Поки що немає єдиної думки про походження Т.; одні дослідники відносять їх до *метеоритів*, інші вважають, що вони утворилися в результаті ударного метаморфізму при падінні на Землю метеоритів, астероїдів (див. *Малі планети*) або *комет*.

В. П. Семененко.

ТЕКТОГЕНЕ́З [від *текто* (*ніка*) і грец. γένεσις — походження, утворення] — сукупність тектонічних рухів і геол. процесів, які зумовлюють формування структури *тектоносфери*. Залежно від походження і механізму утворення розрізняють первинний і вторинний Т. Первинний Т. включає вертикальні рухи і супровідні процеси в глибинних *геосферах*, які спричинюють хвилеподібні деформації у *верхній мантії*. Вторинний Т. охоплює тектонічні рухи і геол. процеси в *земній корі*, в результаті яких відбувається відновлення статичної й гравітаційної рівноваги, порушеної вертикальними коливальними рухами; він є причиною утворення складчастих і розривних деформацій верств гірських порід. За структурно-генетичними ознаками Т. поділяють на альпінотипний (характеризується інтенсивною складчастістю, великими амплітудами горизонтальних зміщень мас гірських порід, інтенсивним магматизмом) і германотипний (відрізняється пологою простою складчастістю, слабким проявом розломів і магматизму). Термін «тектогенез» у геол. літературі нерідко вживають як синонім терміна «складчастість» (див. *Складчастість гірських порід*).

Ю. М. Довгаль.

ТЕКТОЛО́ГІЯ (від грец. τέκτων — творець і λόγος — вчення) — вчення про «загальну організаційну науку», що його висунув на початку 20 ст. О. О. *Богданов* у праці «Загальна організаційна наука» (т. 1—2, 1913—17). Т. була спробою створити науку про заг. закони організації систем, виявлення яких, на думку Богданова, сприяло б створенню мови, спільної для всіх наук. Позитивні моменти, наявні в Т., були згодом розвинуті в теорії систем і *кібернетиці* (напр., принцип зворотного зв'язку, ідея *моделювання* та ін.). Однак, викладаючи основи Т., Богданов намагався надати їй значення філософії, в дусі *позитивізму* ревізував матеріалістичну діалектику, протиставляючи їй «*рівноваги теорію*», за що був підданий критиці в марксистській літературі.

ТЕКТО́НІКА [від грец. τεκτονική (τέχνη) — теслярство, будівельна справа, творення], геотектоніка — галузь *геології*, яка вив-

чає структури *земної кори* і *верхньої мантії* Землі, рух і розвиток їх у часі і просторі. Найважливіші завдання Т.: дослідження геол. історії *тектонічних рухів* і закономірностей їхнього розвитку; вивчення *структур тектонічних*, послідовності їхнього формування і розвитку, змін у часі й просторі; виявлення причин і сил, які визначають розвиток тектонічних явищ. Т. тісно пов'язана з *стратиграфією, петрографією, літологією, геохімією, геоморфологією, геофізикою* (зокрема, *тектонофізикою*), *фізикою* та ін. науками. Вона включає такі розділи: заг. Т., або *структурна геологія*, регіональна Т. (вивчає сучас. поширення окремих структурних форм у межах окремих ділянок земної кори, базуючись на даних *геологічного знімання* і *геофізичних методів розвідки*, розробляє питання тектонічного районування); істор. Т. (вивчає геол. історію і закономірності розвитку тектонічних рухів і формування окремих тектонічних структур земної кори та її структури в цілому); теоретична Т. (узагальнює закономірності розвитку земної кори з метою створення заг. теорії розвитку її структури); *неотектоніка*. Основи Т. закладено в працях рос. вченого М. В. *Ломоносова*, шотл. геолога Дж. Геттона (1726—97), нім. геологів Л. Буха (1774—1853) і А. *Гумбольдта*, франц. геолога Елі де Бомона (1798—1874) та ін. Подальший розвиток Т. пов'язаний з працями амер. геологів Дж. Холла (1811—98) і Дж. *Дана*, франц. геологів М. Бертрана (1822—1900) і Г. *Ога* й австр. геолога Е. *Зюсса*. У розвиток вітчизняної Т. великий вклад внесли М. О. *Головкінський*, О. П. *Карпінський*, В. О. *Обручев*, А. Д. *Архангельський*, Д. В. *Наливкін*, на Україні, зокрема, В. В. *Різниченко*, В. Г. *Бондарчук*, І. І. *Чебаненко* та ін. В республіці дослідження з Т. проводять *Геологічних наук інститут* АН УРСР, *Геофізики інститут* ім. С. І. Субботіна АН УРСР, *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР, кафедри ун-тів, експедиції М-ва геології УРСР.

Літ.: Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектоорогении. К., 1961; Белоусов В. В. Геотектоника. М., 1976; Косыгин Ю. А. Основы тектоники. М., 1974; Основные черты тектоники Украины. К., 1978.

В. Г. Бондарчук.

«ТЕКТОНІКА ЛІТОСФЕРНИХ ПЛИТ» — див. *Глобальна тектоніка*.

ТЕКТОНІЧНА ІНВЕ́РСІЯ — стадія в розвитку *геосинкліналі*, за якої опускання *земної кори* змінюються підняттями. Розрізняють заг. і окремі (другорядні) Т. і. Загальна Т. і. проявляється при завершенні поч. стадії розвитку геосинкліналі, під час якої заг. опускання змінюються підняттями і на місці геосинклінального прогину формується гірська складчаста споруда. Окремі Т. і. передують загальній, вони відбуваються на стадії активного прогинання геосинкліналі. В результаті цих інверсій нерозчленований геосинклінальний прогин перетворюється на геосинклінальну систему з окремими внутр. підняттями (інтрагеоантикліналями), між якими відособлюються поодинокі геосинклінальні прогини (інтрагеосинкліналі). Звичайно під час власне геосинклінальної стадії мають місце одна-дві, рідше — три окремі тектонічні інверсії.

Ю. М. Довгаль.

ТЕКТОНІ́ЧНІ РУ́ХИ — переміщення окремих ділянок *тектоносфери*, які зумовлюють зміни внутр. структури і просторового розміщення геол. тіл. Гол. формами прояву Т. р. є періодичні коливання (підняття й опускання) та зміщення в горизонтальному напрямі певних ділянок *літосфери*. Виділяють два осн. типи коливальних Т. р.: малоамплітудні — епейрогенічні рухи (див. *Коливальні рухи земної кори*) і великоамплітудні — орогенічні (див. *Орогенез*) рухи. За характером деформацій Т. р. поділяють на складчасті (див. *Складчастість гірських порід*) і розривні (див. *Розриви тектонічні*), за масштабом прояву — на локальні (рухи окремих геол. тіл), регіональні (рухи регіональних тектонічних структур — *платформ, щитів, геосинкліналей* тощо) і планетарні (рухи глобальних тектонічних структур); за часом прояву — на давні, новітні й сучасні. Про давні Т. р. судять за зміною *трансгресій* і *регресій моря* в минулі геол. епохи, сумарною потужністю *осадочних гірських порід*, розподілом *фацій* і областей знесення *уламкових гірських порід* тощо. Швидкість вертикальних Т. р. (за даними повторного нівелювання) на рівнинах — до 0,5 см, у гірських районах — до 2 см за рік. Зміщення земної поверхні під час *землетрусів* сягають кількох метрів, іноді — більше ніж 10 м. Швидкість горизонтальних переміщень становить 0,1—5 см на рік.

Осн. причинами Т. р. вважають переміщення глибинної (підкорової) речовини і зміни швидкості обертання Землі навколо своєї осі. Т. р. є осн. причиною порушення геодинамічної рівноваги, що зумовлює безперервність прояву геол. процесів, руйнування давніх і формування нових тектонічних структур. Від характеру прояву Т. р. залежать форми цих структур і закономірності розміщення в них корисних копалин. На земній поверхні Т. р. проявляються у вигляді піднять і опускань окремих її ділянок, у межах яких формується відповідно гірський рівнинний і низовинний рельєф. Давні Т. р. досліджує *тектоніка*, новітні й сучас. рухи — *неотектоніка*.

Літ.: Хаин В. Е. Общая геотектоника. М., 1964; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970; Белоусов В. В. Геотектоника. М., 1976.

І. І. Чебаненко.

ТЕКТОНІ́ЧНІ ЦИ́КЛИ — певні відрізки геологічної історії розвитку Землі, за яких під дією різних форм *тектонічних рухів* відбуваються великі перетворення і зміни в будові *тектоносфери*. Протягом кожного Т. ц. спостерігаються відповідні зміни фіз.-геогр. умов і типів наверствування *осадочних гірських порід*, послідовний розвиток і наростання інтенсивності тектонічних процесів, які завершуються складкоутворенням (див. *Складчастість гірських порід*) та істотним перетворенням рельєфу земної поверхні. Т. ц. у широкому розумінні — повторення в геол. історії Землі епох складчастості. Виділяють місцеві (локальні), регіональні (утворюються *антеклізи, синеклізи, антиклінорії* й *синклінорії*) і планетарні Т. ц. З останніми пов'язані повторення геол. процесів у глобальному масштабі — *трансгресії* і *регресії моря*, утворення *геосинкліналей* і перетворення їх на гірські споруди тощо. Найбільші етапи тектонічної історії розвитку земної кулі наз. *мегациклами*. У вузькому розумінні Т. ц. — це періоди повторення певних геол. утворень (циклічне чергування пластів осадочних або магматичних гірських порід, розривних порушень тощо).

І. І. Чебаненко.

ТЕКТОНОСФЕ́РА — оболонка земної кулі, в якій відбуваються *тектонічні рухи* й магматичні процеси. Включає *земну кору* і *верхню мантію* Землі. Для Т. характерна вертикальна й горизонтальна неоднорідність хім. складу і фіз. властивостей речовини. З проникненням *магми* в земну кору і з *метаморфізмом* у Т. пов'язане формування покладів багатьох видів *корисних копалин*, зокрема рудних.

ТЕКТОНОФІ́ЗИКА — розділ *геофізики* (фізики Землі), який вивчає причини, фіз. умови та механізми виникнення тектонічних деформацій і утворення *структур тектонічних*. Методи тектонофіз. досліджень базуються на відновленні давніх полів напружень у *гірських породах* по мережі тектонічних порушень і по структурних формах, що збереглися, та на *моделюванні* тектонічних процесів. Т. тісно пов'язана з *тектонікою, сейсмологією, петрографією, вулканологією* та ін. галузями *геології* й геофізики. Результати тектонофіз. досліджень сприяють пізнанню фіз. процесів у *тектоносфері*, з'ясуванню генезису тектонічних структур і закономірностей їхньої внутр. будови. Це полегшує розв'язання практичних завдань (зокрема прогнози *землетрусів* та вивержень *вулканів*, розшуки родовищ *корисних копалин*). На Україні дослідження з Т. проводить *Геофізики інститут* імені С. І. Субботіна АН УРСР. Близьке поняття — геодинаміка.

Літ.: Гзовский М. В. Основы тектонофизики. М., 1975.

В. Г. Гутерман.

ТЕКТООРОГЕНІ́Я [від *тектоніка*), грец. ὄρος — гора, підвищення і γεννάω — породжую] — теоретичний напрям у *геології*, одна з тектонічних гіпотез. Розглядає сучас. особливості Землі, її форму, розподіл суходолу і мор. басейнів як результат тривалого геол. розвитку її матеріальної системи, що перебуває в безперервному русі. За Т., *земна кора* утворилася внаслідок диференціації та взаємодії первинної (космічної) речовини Землі, води, повітря і живих організмів. Збагачення по-

верхневих шарів земної кори речовиною *мантії Землі* відбувається безперервно і особливо активно в межах *глибинних розломів, інтрузій, вулканів*. У процесі становлення земної кори, наступних її змін і перетворень, зумовлених *ендогенними процесами* і *екзогенними процесами*, виникають родовища *корисних копалин*. Формування структури і *рельєфу* Землі Т. розглядає як єдиний процес. Див. також *Тектоніка*.

Літ.: Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектоорогении. К., 1961.

В. Г. Бондарчук.

ТЕКУ́ЧІСТЬ матеріалів — властивість матеріалу пластично деформуватись («текти») при незмінному навантаженні, яке дещо перевищує границю *пружності*. Залежить від т-ри, структури матеріалу, швидкості його навантаження, від особливостей напруженого стану. Є важливою характеристикою, яка визначає здатність матеріалу піддаватись обробці тиском. У певних умовах Т.— позитивна властивість. Так, Т. металу в місцях, де є дефекти та конструкційні джерела концентрації *напружень*, сприяє розподілу і *релаксації* цих напружень. Локальна поверхнева Т. при поверхневому *наклепі* спричинює виникнення системи залишкових напружень, яка підвищує *витривалість* матеріалу при циклічних навантаженнях. Однак у процесі експлуатації багатьох важливих виробів (напр., пружин та інших деталей машин) Т. недопустима. Її запобігають, обмежуючи при розрахунках допустиме напруження границею пружності.

ТЕЛА́НТРОП [від грец. τέλος — завершеність і ἄνθρολος — людина] — викопний вищий примат, рештки якого (уламки двох нижніх щелеп, верхньої щелепи і променевої кістки) були знайдені 1949—52 в печері Сварткранс (ПАР). Деякі особливості будови щелеп і зубів Т. дають підставу зближувати його з найдавніщими людьми типу *пітекантропів*.

ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ — передавання на віддаль зображень рухомих і нерухомих об'єктів за допомогою електр. сигналів, що поширюються по *каналу зв'язку*. Об'єднує системи телевізійного мовлення, яке поряд з *радіомовленням* є важливим *засобом масової інформації і пропаганди*, та системи прикладного призначення. Першими проектами систем Т., розробленими наприкінці 19 ст., передбачався поділ зображення (за допомогою *фотоелементів*) на окремі елементи з одночасним передаванням і відтворенням їх. Однак через тех. складність (необхідність застосовувати велику кількість каналів зв'язку) вони не були реалізовані. Ідею послідовного передавання елементів зображення, яка грунтувалась на інерційності зору людини, запропонували (1877—80) незалежно один від одного Н. Санлек (Франція), А. ді Пайва (Португалія) і рос. вчений П. І. Бахметьєв. На практиці цю ідею здійснив польс. інж. П. Ніпков. Він створив (1884) диск з отворами по спіралі (диск Ніпкова) — найпростіший розгортуючий прилад (див. *Розгортка* в часі), що механічним способом (механічна система Т.) послідовно передавав елементи зображення, яке сприймалося як цілісне. Практичне освоєння досконалішої — електронної системи Т. пов'язане з працями: У. Сміта (США), який відкрив (1873) явище внутр. *фотоефекту*; О. Г. *Столетова*, який встановив (з 1888) осн закономірності зовн. фотоефекту; О. С. *Попова*, який вперше (1895) продемонстрував передачу електромагн. сигналів без проводів, і рос. фізика Б. Л. Розінга, який запропонував (1907) використати для відтворення зображень *електронопроменеву трубку*, а також уперше в світі здійснив (1911) телевізійну передачу (в лабораторних умовах) з її допомогою.

Практичне впровадження Т. почалося з чорно-білих передач, проведених 1925 Дж. Л. Бердом в Англії та Н. Ф. Дженкінсом у США. Тоді ж роботи, пов'язані з Т., було розпочато в СРСР під керівництвом О. О. *Чернишова*. Наприкінці 20-х — у 30-х рр. важливі роботи в галузі Т. виконали В. К. *Зворикін* і Ф. Фарнсуорт (США), К. Свінтон (Великобританія), Б. П. Грабовський, С. І. Катаєв, О. П. Константинов, Б. Л. Розінг, П. В. Тимофєєв, П. В. Шмаков (СРСР) та ін. В СРСР першими були телевізійні передачі 1931 у Москві, 1938—41 мех. телепередавач діяв у Києві. З 1939 в СРСР (в УРСР — з 1951) провадяться регулярні телевізійні передачі за електронною системою. За цією системою світлове (оптичне) зображення об'єкта перетворюється *передавальною телевізійною трубкою* на електричні сигнали зображення — *відеосигнали*. В апаратній *телецентру* відеосигнали формуються у повний телевізійний сигнал, звідси вони надходять на радіопередавальну телевізійну станцію, що випромінює за допомогою антени радіосигнали (радіохвилі) в навколишній простір. Ці сигнали сприймають антена і підсилювач *телевізора*, а також його *кінескоп*, в якому відбувається зворотне перетворення — електр. сигналів на світлові, що відтворюють світлове (оптичне) зображення об'єкта. Спочатку Т. використовували тільки для телевізійного мовлення (зображення передається разом із звуковим супроводом в одному напрямі). З часом почали застосовувати *замкнені телевізійні системи* (див. також *Відеотелефон, Космічне телебачення, Підводне телебачення, Промислове телебачення*). Системи Т. бувають чорно-білі (монохромні), кольорові (див. *Кольорове телебачення*), стереомонохромні і стереокольорові (див. *Стереотелебачення*). Для міжнар. обміну телепрограмами створено системи *Євробачення* і *Інтербачення*. СРСР, УРСР та деякі ін. союзні республіки — члени *Міжнародної організації радіомовлення і телебачення*. В СРСР телевізійним мовленням охоплено (1981) 87 % населення. Кількість телевізійних станцій збільшилась з 2 (1940) до 4680 (1982). У відповідності з рішеннями XXVI з'їзду КПРС продовжується розвиток кольорового телебачення, ширше використовуються для організації багатопрограмного телебачення штучні супутники Землі (див. *«Екран»*, *«Молния»*). Перспективним є Т., пов'язане з впровадженням *касетного кіно*, використанням методів *голографії*, багаторакурсне Т. (з бічним оглядом відтворюваного об'ємного зображення). Створюються системи кабельного Т. (за допомогою своєрідних підземних кабелів — *світловодів*), які дадуть змогу уникнути перешкод, зумовлених атмосферними або ін. явищами. Закладаються основи систем цифрового Т. Такі системи, на відміну від звичайного, або аналогового, Т. (відеосигнал — електричний аналог зображення) грунтуються на цифровому кодуванні і декодуванні сигналів з використанням *двійкової системи числення*.

Літ.: Шмаков П. В. Телевидение. М., 1970; Костыков Ю. В. Прикладное телевидение. М., 1980; Техника телевизионного вещания. К., 1980; Цифровое телевидение. М., 1980; Новаковский С. В., Катаев С. И., Новаковский В. С. Телевидение в XXI веке. М., 1981.

М. Ф. Охмакевич.

Телевізійна камера.

ТЕЛЕВІЗІ́ЙНА КА́МЕРА, телекамера — апарат, де оптичне зображення об'єкта перетворюється на електр. сигнали зображення (*відеосигнали*), що їх можна передавати на віддаль. Розрізняють Т. к.: для телевізійного мовлення (студійні, позастудійні, дикторські тощо) і *промислового телебачення* (див. також *Підводне телебачення*); для чорно-білого і *кольорового телебачення*. Осн. частиною Т. к. (мал.) є фотоелектронний перетворювач — *передавальна телевізійна трубка*, яка власне і формує відеосигнали (в телекамерах для кольорового телебачення таких трубок три або чотири — відповідно для червоного, зеленого та синього компонентів світлового потоку і одержання сигналу яскравості). До ін. частин Т. к. належать *об'єктив, відеопідсилювач*, генератори *телевізійної розгортки*. Т. к. для телевізійного мовлення обладнують *видошукачем* з *кінескопом*, що дає змогу телеоператорові спостерігати і контролювати межі зображення об'єкта. В Т. к. для кольорового телебачення світловий потік розділяється на компоненти спец. призмами або дзеркалами. На *телестудії* або на *пересувній телевізійній станції* є звичайно кілька Т. к. Телережисер підключає їх до передавальної апаратури згідно з сценарієм телевізійної передачі.

В. В. Єгоров.

ТЕЛЕВІЗІ́ЙНА РОЗГО́РТКА — послідовне розкладання (розгортка) передаваних оптичних зображень на складові елементи, яке здійснюється у *передавальній телевізійній трубці* з метою одержання телевізійних *відеосигналів*, а також зворотне перетворення, або синтез, переданих зображень (їх створюють телевізійні відеосигнали), що реалізується в *кінескопі*. В перших телевізійних системах для Т. р. використовували мех. пристрої (напр., диски Ніпкова. Див. *Телебачення*). У 1907 рос. фізик Б. Л. Розінг уперше запропонував Т. р. електронним променем.

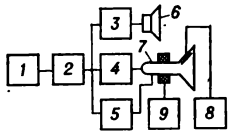

Мал. 1. **Телевізор** (структурна схема):
1 — перемикач телевізійних каналів;
2 — підсилювач проміжної частоти;
3 — блок звукового супроводу;
4 — блок яскравості;
5 — блок кольоровості;
6 — гучномовець;
7 — кінескоп;
8 — високовольтний випрямляч струму;
9 — блок телевізійної розгортки.

Звичайно Т. р. є лінійною. Вона буває по рядках (розкладання або синтез телевізійного зображення — елемент за елементом рядка — в горизонтальному напрямі) і по кадрах, або полях (розкладання або синтез телевізійного зображення — рядок за рядком — у вертикальному напрямі). Для Т. р. застосовують спец. *генератори* з відхиляючою системою, що переміщує (горизонтально, вертикально) електронний промінь по мішені передавальної телевізійної трубки або по екрану кінескопа (прямий хід променя), після чого він швидко повертається у вихідне положення (зворотний хід променя). Окрема горизонтальна послідовність елементів розкладання (або синтезу) утворює телевізійний рядок — вузьку смужку, у відповідному відеосигналі якої міститься інформація про розподіл (вздовж рядка) яскравості та кольору передаваного зображення. Сукупність рядків розкладання (або синтезу) всього зображення утворює його *растр* (телевізійний *кадр*). В телевізійному мовленні прийнято черезрядкову розгортку — з передаванням кадру в два прийоми: спочатку передаються лише непарні рядки, а потім парні, що дає змогу запобігати миттінню зображення. В СРСР частота кадрів при черезрядковій розгортці становить 25 Гц.

ТЕЛЕВІЗІ́ЙНЕ МИСТЕ́ЦТВО — вид мистецтва, що відтворює дійсність за допомогою телебачення. Термін «телевізійне мистецтво» вживається переважно у значенні «художнє телебачення». На відміну від інформаційного, науково-популярного і навчального телебачення Т. м. відображає життя в художньо-образній формі, розкриває характери людей. Т. м. виникло на стику інших видів мистецтва (кіно, театр, література, образотворче мистецтво, музика). Воно не тільки успадкувало їхні основні зображально-виражальні засоби, а й породило свої, специфічні — максимальне наближення до зображуваних подій, монтаж образотворчого і звукового матеріалів, пряме звернення ведучого або учасників телевізійної передачі до глядачів і, завдяки сталості аудиторії, циклічність і серійність передач тощо. Т. м. як самостійний вид мистецтва складалося в СРСР у серед. 50-х рр. 20 ст. У процесі розвитку й становлення сформувалися його жанри: драм. або муз. вистави, концерт, повість, розповідь, телевізійний портрет, *телефільм*.

Перший рад. багатосерійний худож. телефільм — «Викликаємо вогонь на себе» (1965, реж. С. Колосов). Відомі багатосерійні телефільми: «Ад'ютант його превосходительства» (1970, реж. Є. Ташков), «Сімнадцять миттєвостей весни» (1972, реж. Т. Ліознова), зокрема українські — «Як гартувалася сталь» (1973) та «Овід» (1981; обидва — реж. М. Мащенко).

Літ.: Саппак В. Телевидение и мы. М., 1963; Андроников И. Окно в мир. В кн.: Искусство голубого экрана. М., 1968; Безклубенко С. Д. Телевизионное кино. К., 1975; Проблемы телевидения. М., 1976.

С. Д. Безклубенко.

ТЕЛЕВІ́ЗОР (від грец. τῆλε — далеко, вдалині і лат. visor — той, хто бачить), телевізійний приймач — радіоприймач, що приймає (за допомогою *антени*) радіосигнали зображення і звукового супроводу телевізійної мовної програми і перетворює їх на видиме зображення і звук; засіб *телебачення*. В Т. (мал. 1) прийняті (на вибраний телевізійний канал) радіосигнали спочатку підсилюються, потім з них виділяються сигнали зображення і звукового супроводу, які після підсилення і перетворення надходять відповідно на *кінескоп* і в гучномовець. В СРСР для приймання телевізійних програм відведено 52 телевізійні канали: 1—5 канали — у діапазоні 48,5 — 100 МГц, 6—12 канали — 174—230 МГц, 21—60 канали — 470—638 МГц. В Т. використовують переважно супергетеродинну схему (див. *Супергетеродинний радіоприймач*). Кожний з них розраховано на приймання зображень, як правило, в одному телевізійному стандарті, яким визначаються осн. *параметри* систем телебачення. Розрізняють Т. (мал. 2): чорно-білого і *кольорового телебачення*; стаціонарні та переносні (портативні). В СРСР за експлуатаційними характеристиками їх поділяють на чотири класи. Крім засобу приймання і відтворення телевізійних зображень, Т. може бути джерелом відеосигналів і сигналів звукового супроводу, записуваних на побутові *відеомагнітофони*, а також відображаючим пристроєм при відтворенні *відеозапису*. З спец. приставкою (пультом керування) телевізійний екран може служити полем для електронних ігор. В УРСР налічується (1981) 12,8 млн. телевізійних приймачів. На Україні Т. випускають з-ди Києва, Львова, Дніпропетровська, Хмельницького, Сімферополя і Харкова.

А. М. Черній.

ТЕЛЕ́ГІН Дмитро Якович (н. 26.X 1919, с. Плисове, тепер Лозівського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1967). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1949 закінчив істор. ф-т Чернівецького ун-ту. З 1952 працює в Ін-ті археології АН УРСР (з 1968 — зав. відділом). Досліджує питання первісної археології. Провадив розкопки багатьох поселень і могильників епохи *неоліту*, *мідного віку* і *бронзового віку*. Держ. премія УРСР, 1977.

Тв.: З глибини віків. Племена кам'яного віку на Україні (6000—4000 рр. тому). К., 1962; Дніпро-донецька культура. К., 1968; Про що розповідають кургани. К., 1971; Середньостогівська культура епохи міді. К., 1973; Речі говорять. К., 1978.

ТЕЛЕГРА́Ф (від грец. τῆλε — далеко і γράφω — пишу) — 1) Підприємство зв'язку з станційним устаткуванням і проводовими та (або) радіоканалами для *телеграфного зв'язку*, а також зі службами, що приймають і обробляють телеграфні повідомлення, доставляють їх адресатам, обслуговують телеграфні споруди і пристрої. До станційного устаткування Т. належать *телеграфні апарати*, *телеграфні станції*, апаратура утворення телеграфних *каналів зв'язку*, контрольно-вимірювальна апаратура тощо. В СРСР такі підприємства розташовують в респ. або обласних центрах. Вони забезпечують безпосередній зв'язок з усіма міськ. відділеннями і з районними *вузлами зв'язку* своєї зони, з ін. Т. країни, а також з *абонентами*. 2) Загальноприйнята скорочена назва телеграфного зв'язку.

ТЕЛЕ́ГРАФІЯ — галузь науки і техніки, пов'язана з вивченням принципів побудови систем *телеграфного зв'язку*, розробляннням способів і апаратури передавання й приймання телеграфних повідомлень, а також з оцінкою якості передавання інформації по телеграфних *каналах зв'язку*. Теор. основою Т. є заг. теорія *зв'язку*, *інформації теорія*, теорія потенціальної *перешкодостійкості*. Використовується також *імовірностей теорія*. Як науково-тех. дисципліна Т. складається з розділів: *коди телеграфні* (оптимальне перетворення інформації на електр. сигнали при передаванні та зворотне перетворення під час приймання), кінцева телеграфна апаратура (принципи побудови *телеграфних апаратів*, *трансмітерів*, *реперфораторів* тощо), телеграфні канали (найекономічніше використання їхніх тех. засобів) і *телеграфні мережі* (найдоцільніше розміщення *телеграфних станцій*, найраціональніше з єднання абонентів тощо). Розвиткові Т. сприяли праці й винаходи П. Л. *Шиллінга*, С. Ф. Б. *Морзе*, Б. С. *Якобі*, Е. В. *Сіменса*, Ж. М. Е. *Бодо*, Г. Г. *Ігнатьєва*, рад. вчених О. Ф. *Шоріна*, Л. І. Тремля, Г. В. Дашкевича та ін. В СРСР дослідження проблем Т. зосереджено у Києв. відділенні Центрального н.-д. ін-ту зв'язку (Москва).

Літ.: Васеньов Г. С. Основи телефонії та телеграфії. К., 1962; Усольцев А. Г. Телеграфия сегодня и завтра. М., 1971; Передача дискретной информации и телеграфия. М., 1974; Павлова Г. Ф., Павлов К. М. Основы телеграфии и телеграфные аппараты. М., 1975.

ТЕЛЕГРА́ФНА МЕРЕ́ЖА — сукупність телеграфних установок (*телеграфних апаратів*) на кінцевих (абонентських) пунктах, *телеграфних станцій* і телеграфних *каналів зв'язку*, що з'єднують ці установки (пункти) і станції між собою. По каналах Т. м. здійснюється *телеграфний зв'язок*. Т. м. буває: внутрішня (на території однієї країни) і міжнародна (див. *ГЕНТЕКС*, *ТЕЛЕКС*); з комутованими (див. *Комутація*) і з некомутованими (постійно закріпленими) телеграфними каналами зв'язку. В СРСР розрізняють Т. м.: загального користування (по ній передають телеграми), що охоплює підприємства Мін-ва зв'язку; *абонентського телеграфування*; відомчу (напр., залізничного транспорту, цивільної авіації) і *факсимільного зв'язку* (фототелеграфного). Т. м. загального користування і абонентського телеграфування, що є загальнодержавними мережами, будують за радіально-вузловим принципом. Т. м. включає: магістральні мережі (між республіканськими, крайо-

вими і обласними *вузлами зв'язку*), мережі зонові, або внутрішньообласні (між обласними і районними вузлами зв'язку), і місцеві (між кінцевими пунктами і обласними або районними вузлами зв'язку). Експлуатаційно-технічне керування телеграфною мережею забезпечується умовним розділенням її на території, в кожній з яких є свій головний вузол, обласні та районні вузли зв'язку. Т. м. СРСР — складова частина Єдиної автоматизованої мережі зв'язку країни (див. також *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР*).

В. І. Король.

ТЕЛЕГРА́ФНА СТА́НЦІЯ — станція, що забезпечує *телеграфний зв'язок* між абонентами або підприємствами зв'язку; складова частина *телеграфної мережі*. Розрізняють Т. с. *комутації* телеграфних *каналів зв'язку* (ТСКК) і Т. с. комутації телеграфних повідомлень (ТСКП). ТСКК (переважно автоматичні) бувають: *абонентського телеграфування*, прямих з'єднань (безпосереднього зв'язку) і об'єднані (абонентського телеграфування, прямих з'єднань і *передачі даних*); малої ємності (з'єднують 10—20 кінцевих пунктів) і ємності великої (понад 20 пунктів). Є ТСКК: декадно-крокові (з електромех. шукачами) і досконаліші — координатні (з багаторазовими координатними з'єднувачами); регістрові (див. *Регістр* в електрозв'язку) і безрегістрові. Розробляються ТСКК електронні. ТСКП діють на основі електронних обчислювальних машин. Вони обробляють (передають) 3, 6 або 10 телеграфних повідомлень за секунду. До устаткування Т. с. належать комутаційні пристрої, багаторазові з'єднувачі, пристрої погодження з телеграфними каналами зв'язку, датчики сигналів, нагромаджувачі телеграфних повідомлень, контрольно-вимірювальні прилади, пристрої аварійної і оперативної сигналізації тощо. Див. також *ТЕЛЕКС*.

ТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО — див. *Агентство преси*.

ТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ (ТАРС) — центральний інформаційний орган при Раді Міністрів СРСР. Засн. 1918. До 1925 функціонувало під назвою *Російське телеграфне агентство*. ТАРС — одне з найбільших інформаційних агентств світу. Збирає офіц. та ін. союзну, а також міжнародну інформацію і фотоінформацію та поширює її для органів рад. преси, телебачення і радіо, для ін. орг-цій у Рад. Союзі й за кордоном. Центр. апарат ТАРС, інформаційні агентства при Радах Міністрів союзних республік (в УРСР — *Радіотелеграфне агентство України*, РАТАУ), кореспондентська мережа в СРСР і за кордоном становлять єдину держ. інформаційну систему. Відділення або кореспонденти ТАРС є більш як у 100 країнах (1980). Для повідомлень ТАРС характерні партійність, об'єктивність, оперативність, точність і достовірність фактів. Інформація ТАРС передається рос., англ., франц., ісп., нім. та араб. мовами. У 1975 ТАРС нагороджено орденом Жовтневої Революції.

А. П. Матвєєв.

ТЕЛЕГРА́ФНЕ РІВНЯ́ННЯ — *рівняння математичної фізики* виду

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial x_2^2} + \dots + \frac{\partial^2 u}{\partial x_n^2} = a_0 \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} + a_1 \frac{\partial u}{\partial t} + a_2 u + f(x_1, x_2, \dots, x_n, t),$$

де $u(x_1, x_2, \dots, x_n, t)$ — шукана, а $f(x_1, x_2, \dots, x_n, t)$ — задана функції. У випадку $n = 1$ Т. р. при певних спрощуючих припущеннях задовольняє напруга електр. струму, що протікає по провіднику. Окремим випадком Т. р. (при $a_2 = 0$) є *хвильове рівняння*. При розв'язуванні Т. р. широко використовують *операційне числення* та *спеціальні функції*. Т. р. вивчали У. *Томсон*, Г. *Кірхгоф*, О. *Хевісайд*, Ж. А. *Пуанкаре* (який запропонував цю назву) та ін.

ТЕЛЕГРА́ФНИЙ АПАРА́Т — апарат, яким передають і (або) приймають електричні телеграфні сигнали в процесі *телеграфного зв'язку*. Перший практично придатний Т. а. (електромагнітного типу) винайшов і продемонстрував у дії (1832) П. Л. *Шиллінг*. На перших електромагн. апаратах повідомлення записувались у вигляді ламаної лінії (пишучі Т. а.) або точок і тире (Т. а. С. Ф. Б. *Морзе*). Досконалішими виявились електромагн. *літеродрукувальні апарати*, створені пізніше Б. С. *Якобі*, Ж. М. Е. *Бодо*, Д. Е. Юзом та ін. З 60-х рр. 20 ст. як літеродрукувальні застосовують виключно *стартстопні апарати*. Їхній передавальний механізм (сукупність клавіатури, шифратора, розподільника, допоміжних пристроїв) формує і передає в канал зв'язку закодовані електр. сигнали. Приймальний механізм (сукупність *електромагніта*, дешифратора, друкуючого і допоміжних пристроїв) фіксує на паперовій стрічці або рулоні букви, цифри, знаки, що відповідають цим сигналам. В разі потреби Т. а. обладнують *автовідповідачами*, *реперфораторами*, *трансмітерами* та ін. автоматизуючими пристроями. Перспективними є Т. а. електронно-мех. типу, в яких застосовують безконтактні елементи. Розробляються повністю електронні телеграфні апарати.

ТЕЛЕГРА́ФНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — передавання за допомогою *телеграфних апаратів* по каналах *телеграфної мережі* повідомлень у вигляді телеграм або ін. графічних документів з обов'язковим записуванням їх у пункті приймання; вид *електрозв'язку*. В давнину Т. з. був неелектричний: повідомлення передавали звуковим (наприклад, дзвонами, барабанами) або оптичним (вогнищами, смолоскипами тощо) способом. З часом найбільшого поширення (наприкінці 18 — в 1-й третині 19 ст.) набув оптичний спосіб зв'язку — оптичними телеграфами семафорного типу. Перший з них з передавальним пристроєм (рухомими рейками), встановленим на башті, почав діяти (1794) на лінії Париж — Лілль. Того ж року оригінальний проект оптичного телеграфу запропонував І. П. *Кулібін*. В Росії оптичний телеграф уперше було споруджено (1824) між Петербургом і Шліссельбургом. Одна з ліній (Петербург — Варшава) телеграфу такого типу, що почала діяти 1838, проходила через Київ. Розвиток електричного Т. з. почався у 30—40-х рр. 19 ст.— з винайденням електромагн. телеграфних апаратів П. Л. *Шиллінгом*, С. Ф. Б. *Морзе*, Б. С. *Якобі* та ін. В Росії вже 1854 стала до ладу повітряна проводова телеграфна лінія зв'язку Москва — Київ. У 1871 було відкрито найдовшу (бл. 12 тис. км) в світі телеграфну лінію Москва — Владивосток. У 1877 встановлено Т. з. між Парижем і Бордо за допомогою апаратів Ж. М. Е. *Бодо*. На поч. 20 ст. електричний Т. з. застосовувався майже повсюдно. В СРСР для Т. з. використовували (20—30-і рр.) апарати Морзе, Бодо, О. Ф. *Шоріна* і Л. І. Тремля, пізніше почалась експлуатація досконаліших засобів — *стартстопних апаратів*, *факсимільних апаратів*. Сучасний Т. з. поділяють на внутрішній (в межах країни) і міжнародний (див. *Телеграф*, *ГЕНТЕКС*, *ТЕЛЕКС*). Буває телеграфний *дуплексний зв'язок* і *симплексний зв'язок*. Осн. особливості Т. з.: швидке передавання і документальність повідомлень, можливість безпосереднього обміну документальними повідомленнями між абонентами (див. *Абонентське телеграфування*). На відміну від ін. способів зв'язку Т. з. пов'язаний з передаванням і прийманням дискретних (перервних) повідомлень, що складаються із скінченного числа символів — букв, цифр тощо. Дискретними є й сигнали, якими передають ці повідомлення. Див. також *Звукопідводний зв'язок*, *Код телеграфний*, *Проводовий зв'язок*, *Радіотелеграфний зв'язок*, *Телеграфія*.

В. І. Король.

ТЕЛЕГРА́ФНИЙ КОМУТА́ТОР — пристрій, яким вручну з'єднують між собою *телеграфні апарати*, лінії і канали. Встановлюється на *телеграфних станціях*, з'єднаний з усіма їх підвідними і відвідними лініями та каналами, а також телеграфними апаратами. Найпоширеніший Т. к. являє собою вертикальну панель з гніздами, що в них вставляють штепселі.

ТЕЛЕЕЛЕКТРОКАРДІОГРА́ФІЯ, радіоелектрокардіографія — метод графічної реєстрації різниці біопотенціалів електричного поля серця, що виникає при його роботі (див. *Електрокардіографія*), за допомогою радіо- або телепередавачів. Цей метод дає змогу зареєструвати електрокардіограму під час фіз. навантаження, під час руху (у спортсменів, льотчиків, космонавтів).

ТЕЛЕ́ЗІО (Telesio) Бернардіно (1509, Козенца біля Неаполя 2.X 1588, там же) — італ. філософ-матеріаліст, природодослідник. Закінчив Падуанський ун-т (1535). Критикував *схоластику*, пропагував досвідне пізнання природи на основі її законів. З цією

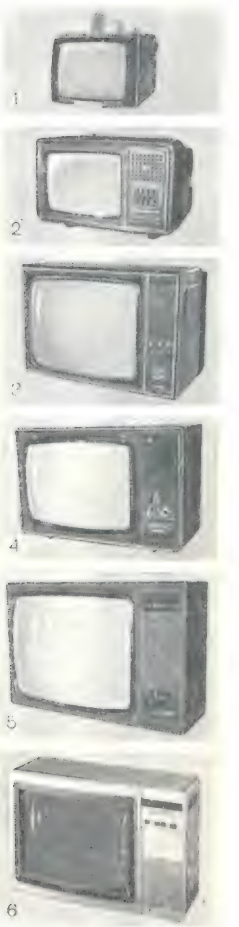

Мал. 2. **Телевізори:**
1 — чорно-білого зображення «Электроника ВЛ-100»;
2 — кольорового зображення «Электроника Ц-430»;
3 — чорно-білого зображення «Каскад-205»;
4 — кольорового зображення «Фотон-716»;
5 — кольорового зображення «Электрон-Ц-260Д»;
6 — кольорового зображення «Соні» (Японія).

Телекінопередавач.

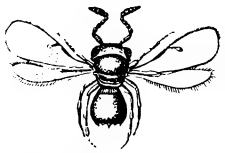

Теленомус.

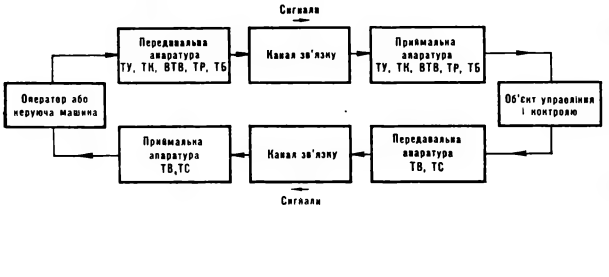

Функціональна схема системи **телемеханіки.**

метою заснував у Неаполі академію (Academia Telesiana, або Cosentina). Осн. твір Т.— «Про природу речей відповідно до її власних начал» (9 кн., 1586). Основою буття вважав вічну, незмінну, позбавлену будь-яких якостей, пасивну матерію, а джерелом руху — дві активні стихії: тепло і холод. Тепло — джерело органічного життя, а також тонкоматеріального життєвого «духа», притаманного тваринам і людині, яка поряд із цим має безсмертну душу, вкладену в неї богом. У теорії пізнання — прихильник *сенсуалізму*. Натурфілософські погляди Т. вплинули на Т. *Кампанеллу*, Дж. *Бруно*, Р. *Декарта*, Ф. *Бекона*.

ТЕЛЕКІНОПЕРЕДАВА́Ч, телекінопроектор — апарат, за допомогою якого передають (демонструють) по *телебаченню* чорно-білі або кольорові зображення, зафіксовані на кіноплівці (кінофільми); засіб *кінотелевізійної техніки*. До основних частин Т. (мал.) належать стрічкопротяжний механізм, який забезпечує переміщення кіноплівки (синхронно і синфазно рухові електронного променя в телевізійній камері), і фотоелектронний пристрій, що перетворює кінозображення на *відеосигнал*. Є Т. з *передавальними телевізійними трубками*, де зображення кожного кадру кінофільму проеціюється кольороподільною оптичною системою (сукупністю призм або дзеркал з світлофільтрами) на світлочутливі елементи передавальних трубок (переважно *плюмбіконів*). Розроблено також Т., в яких передаване зображення розкладається (див. *Розгортка* в часі) світловою плямою, що переміщується по екрану спец. *кінескопа*.

В. В Єгоров.

ТЕЛЕКО́ДОВИЙ ЗВ'ЯЗО́К (від грец. τῆλε — далеко і *код*) — див. *Передача даних*.

ТЕ́ЛЕКС [від грец. τῆλε — далеко і англ. ex (change) — обмін] — міжнародна мережа *абонентського телеграфування* для безпосереднього двостороннього обміну телеграфними повідомленнями між абонентами. Об'єднує (1983) в різних країнах світу понад 100 національних мереж з комутаційними *телеграфними станціями* «Телекс». Ці станції обмінюються повідомленнями по телеграфних *каналах зв'язку* з використанням кабельних і радіоліній, а також систем *космічного зв'язку*. Повідомлення надходять від абонентів, у кожного з яких є кінцева установка — *стартстопний апарат* з *викличним приладом*. З'єднання абонентів забезпечують національні, міжнародні та міжконтинентальні комутаційні станції — автоматично (набиранням номера абонента) або на замовлення (через операторів станцій).

Ю. П. Пархомов.

ТЕЛЕМЕХА́НІКА (від грец. τῆλε — далеко і *механіка*) — галузь науки і техніки, предметом якої є розробка методів і технічних засобів передачі та приймання сигналів (інформації) з метою контролювання й управління різними об'єктами на віддалі. До засобів Т. належать пристрої телевимірювання (ТВ), телеуправління (ТУ), телекомандування (ТК), телесигналізації (ТС), виклику датчиків телевимірювання (ВТВ), телерегулювання (ТР), телеблокування (ТБ), телемех. зв'язку автоматів (ТЗА) і передачі даних (ПД). Залежно від напряму передачі сигналів (даних) засоби Т. поділяють на три групи (мал.): контролюючі (ТВ, ТС; в них сигнали передаються від об'єктів контролю); керуючі (ТУ, ТК, ВТВ, ТР, ТБ; в них сигнали передаються до об'єктів керування); двосторонньої дії (ТЗА, ПД; в них сигнали можуть передаватись в обидва боки). Пристрої ТВ і ТС здійснюють контролювання за роботою об'єктів на віддалі. Пристрої ТУ передають команди управління режимами, станом або положенням різних об'єктів. Пристрої ВТВ — сигнали керування, що здійснюють вибір і підключення до окремого каналу зв'язку потрібного датчика телевимірювання. В Т. використовуються електр. лінії зв'язку, а також оптичні, оптоволоконні, гідроакустичні та ін. неелектр. лінії. Для уникнення пошкоджень при передачі сигналів вдаються до спец. методів побудови сигналів і їх кодування. Засоби Т. широко використовують, зокрема, в енергосистемах, трансп. системах, на пром. підприємствах, а також для дослідження космічного простору, Світового океану.

Літ.: Катков Ф. А. Телеуправление. К., 1967; Катков Ф. А., Дидык Б. С., Стулов В. А. Телемеханика. К., 1974.

Ф. О. Катков.

ТЕЛЕНО́МУС (Telenomus) — рід комах род. сцеліонідових ряду *перетинчастокрилих*. Належить до групи *яйцеїдів*. Переважна більшість видів — паразити яєць метеликів, деякі — клопів, цикадок, двокрилих; є природними регуляторами чисельності шкідливих комах. Тіло компактне, чорне, довж. 0,5—1,6 мм, жилкування передніх крил значно редуковане. Вусики самок булавовидні, 11-, рідко 10-членикові, у самців — 12-членикові, ниткоподібні. Яйця відкладає в яйця ін. комах. Пересічна плодючість 30—100 яєць. Тривалість розвитку 2—6 тижнів. В помірних широтах має 3 покоління, на Пд.— більше, зокрема в Ірані — 14—15. Поширення всесвітнє. У фауні СРСР — понад 120 видів, України — понад 50 Деякі види застосовують для боротьби з шкідниками сільського та лісового г-ва, у т. ч. T. tetratomus — для придушення вогнищ сибірського та соснового шовкопрядів, T. laeviusculus — *кільчастого шовкопряда*, T. chloropus — *хлібних клопів*.

С. В. Кононова.

ТЕЛЕОЛО́ГІЯ [від грец. τέλος (τέλεος) — завершення і λόγος — вчення] — ідеалістичне вчення, за яким розвиток є здійсненням наперед визначеної мети і все в розвитку природи і суспільства доцільне. Головне для Т.— ідеалістична антропоморфізація (див. *Антропоморфізм*) природних процесів, приписування мети природі, перенесення на неї здатності до *цілепокладання*, що властива лише людській діяльності. В різних варіантах Т. поширена в філософії (вчення про *ентелехію* Арістотеля, *стоїцизм*, *неоплатонізм*, концепція наперед визначеної гармонії Г. *Лейбніца*, вчення про «світову душу» Ф. *Шеллінга*, об'єктивний ідеалізм Г. В. Ф. *Гегеля*, *неокантіанство*, *неотомізм*, *персоналізм* та ін.). Телеологічний погляд на живу природу був поширений у біол. теоріях 17—19 ст. (див., зокрема, *Віталізм*). Сучас. *фідеїзм*, а також *холізм*, *неовіталізм* та ін. використовують для модернізації Т. ідеалістично витлумачені дані генетики, кібернетики, психології. Т. несумісна з наук. розумінням причинної зумовленості (див. *Причинність*) і закономірності розвитку предметів та явищ об'єктивного світу, служить теор. виправданням реліг. світогляду.

ТЕЛЕПА́ТІЯ (від грец. τῆλε — далеко і πάθος — відчуття) — «відчування на віддалі»; одна з форм т. з. надчуттєвого сприймання, що розглядається *парапсихологією* як можливість мисленого спілкування між людьми на віддалі або відчуттів людиною стану іншої живої істоти без участі відомих органів чуття. Наук. обгрунтування Т. як об'єктивно існуючого явища немає. Питання про наявність у живих організмів особливих форм чутливості, невідомих науці, потребує експериментального вивчення.

ТЕЛЕ́СКО́П (від грец. τηλεσκόπος — далекоглядний) — оптичний астрономічний інструмент для дослідження космічних об'єктів. Збирає енергію від об'єкта і будує його зображення, яке можна розглядати оком або реєструвати *астроспектрографом*, *астрофотометром* чи іншими пристроями. За оптичною схемою Т. поділяють на лінзові (*рефрактори*), дзеркальні (*рефлектори*) та дзеркально-лінзові (напр., *менісковий телескопи*). Для розрахунку Т., як і ін. *оптичних систем*, використовують формули *геометричної оптики*. Більшість Т. монтують на установці, яка дає можливість наводити їх на світило і стежити за ним. Деякі Т. встановлюють нерухомо. За допомогою їх вивчають лише певні ділянки *зоряного неба*. Т. поділяють на астрофізичні — для дослідження *зір*, *планет*, туманностей, *Сонця* (*коронограф* та ін. сонячні Т.) тощо і астрометричні, напр. *Меридіанний круг*. Для дослідження космічних об'єктів у радіодіапазоні *електромагнітних хвиль* використовують *радіотелескопи*.

Перший Т. збудував 1609 Г. *Галілей* на основі *зорової труби*. Пізніше Т. розробляли Й. *Кеплер*, Д. *Грегорі*, В. *Гершель* та ін. У 2-й пол. 20 ст. в СРСР і США ведуться роботи по створенню великих Т. зі складеними дзеркалами.

Такий Т. є, зокрема, на *Кримській астрофізичній обсерваторії* АН СРСР. Для спостерігання ультрафіолетового випромінювання космічних об'єктів Т. встановлюють на *штучних супутниках Землі*. Див. також *Обсерваторії та інститути астрономічні, Спеціальна астрофізична обсерваторія* АН СРСР. Іл. див. до ст. *Астрономічні інструменти*.

Літ.: Михельсон Н. Н. Оптические телескопы. Теория и конструкция. М., 1976; Астрономический календарь. Постоянная часть. М., 1981.

ТЕЛЕСТУ́ДІЯ, телевізійна студія — приміщення, з якого передають концертні та ін. телевізійні програми; частина *телецентру*. Відзначається доброю *звукоізоляцією* і високими акустичними якостями.

Телестудія Республіканського телецентру. Київ.

В Т. (мал.) розміщують *телевізійні камери* і *мікрофони*. Є система спец. освітлення і система примусової вентиляції з *кондиціюванням повітря*. При Т. обладнують кімнати для акторів, бутафорські та живописні майстерні, ін. допоміжні приміщення і служби. Площа Т. становить від кількох десятків до 1000 м².

ТЕЛЕТА́ЙП (англ. teletype, від грец. τῆλε — далеко і англ. type — відбиток) — рулонний *стартстопний апарат*.

ТЕЛЕ́ТОВ Іван Сергійович [18 (30).XI 1878, Астрахань — 30.V 1947, Харків] — укр. рад. хімік. Закінчив Ризький політехнічний ін-т (1903). Професор (з 1912) Новоолександрійського ін-ту сільського господарства та лісівництва, пізніше Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва, а також Харків. ун-ту (з 1914), де 1934 організував першу на Україні кафедру та н.-д. відділ колоїдної хімії. Осн. наук. праці присвячені макро- та мікрогетерогенному каталізу, неорганічним пероксидам, фіз. хімії та синтезу органічних сполук, технології виготовлення добрив на Україні з місцевої сировини, технології сірки тощо.

ТЕЛЕФІ́ЛЬМ, телевізійний фільм — твір, створений спеціально для демонстрування по мережі *телебачення*, з урахуванням його технічних можливостей. Т. знімають на кіноплівку, а також створюють у вигляді магнітних відеофонограм, у яких зображення і звук записані за допомогою відеомагнітофона на магнітній стрічці. В сучасній практиці до Т., як правило, відносять повнометражні і багатосерійні худож., документ. та ін. фільми, розраховані на багаторазовий показ. На Україні Т. випускає Київ. студія «*Укртелефільм*», а також *Київська кіностудія художніх фільмів* ім. О. П. Довженка. Див. також *Телевізійне мистецтво*.

ТЕЛЕФО́Н (від грец. τῆλε — далеко і φωνή — звук) — 1) Електроакустичний пристрій, що перетворює електричні сигнали на звукові. До найпоширеніших належать електромагнітні Т. (мал.), що їхня *мембрана* коливається і відтворює звук під впливом змінного магн. поля, збуджуваного змінним електр. струмом телефонного сигналу. Є також Т. електродинамічні та п'єзоелектричні (див. *П'єзоелектрика*). Т.— складова частина *телефонних апаратів, телефонних комутаторів*, приладів для *аудіометрії*, різних радіотех. пристроїв тощо. 2) Скорочена назва телефонного апарата.

ТЕЛЕФОНІ́Я — галузь науки і техніки, пов'язана з вивченням принципів побудови систем *телефонного зв'язку*, створенням відповідної апаратури, а також з оцінкою якості передавання інформації. Грунтується на заг. теорії *зв'язку, електроакустиці*, теор. основах *електротехніки, імовірностей теорії, масового обслуговування теорії*, теорії телефон. повідомлень тощо. Одне с осн. завдань Т. як науково-тех. дисципліни полягає у вивченні властивостей і характеристик звукового поля (простору, де поширюються звукові хвилі), яке зумовлює взаємозв'язок між органами мови і слуху людини та електроакустичними перетворювачами (*мікрофоном, телефоном*), у дослідженні фіз. сутності процесів, що відбуваються при такій взаємодії. Ін. завданнями Т. є: розрахунок і конструювання електроакустичних перетворювачів і *телефонних апаратів* з заданими *параметрами*; розробляння тех. засобів телеф. *багатоканального зв'язку*; розрахунок і конструювання комутаційної і керуючої апаратури *телефонних станцій*; проектування *телефонних мереж*; створення методів контролю і підвищення надійності комутаційної апаратури. Розвиткові Т. сприяли праці та винаходи А. Г. *Белла*, Т. А. *Едісона*, Г. Г. *Ігнатьєва*, Ю. *Охоровича* та ін. В СРСР проблеми Т. досліджують в Центр. н.-д. ін-ті зв'язку (Москва), у його відділеннях у Ленінграді та Києві.

Літ.: Васеньов Г. С. Основи телефонії та телеграфії. К., 1962; Тарасова Ц. Л., Корнеев А. С. Основы телефонии и уплотнение кабельных цепей ГТС. М., 1973; Ковалева В. Д., Коханова З. С., Панкратова О. И. Телефония и системы автоматической коммутации. М., 1976; Автоматические системы коммутации. М., 1978.

ТЕЛЕФО́ННА МЕРЕ́ЖА — сукупність абонентських установок (*телефонних апаратів*), *телефонних станцій* і телефонних *ліній зв'язку*, що з'єднують ці установки і станції між собою. По Т. м. здійснюється *телефонний зв'язок*. Т. м. бувають внутрішні (на території однієї країни) та міжнародні. В СРСР розрізняють Т. м. місцеві (сільські, або внутрішньорайонні, і міські), внутрішньозонові, зонові та міжміські. Сільські Т. м. будують за радіально-вузловим принципом: кінцеві телефонні станції з'єднують з центральною станцією району безпосередньо (одноланковий телеф. зв'язок) або через вузлові станції (дволанковий телеф. зв'язок); центральна станція зв'язана з автом. міжміською телеф. станцією (АМТС). Міські Т. м. бувають нерайоновані (з однією телеф. станцією для всіх абонентів міста) і районовані (з кількома телеф. станціями). Створення внутрішньозонових і зонових Т. м. пов'язане з розділенням (для найдоцільнішого використання дорогих споруд зв'язку) території СРСР на умовні зони (можливо до 1000); в кожній з зон діють одна або дві АМТС і *автоматичні телефонні станції* місцевих мереж, що обслуговуються ними. Внутрішньозонова Т. м. являє собою сукупність АМТС, ліній зв'язку, що з'єднують їх між собою, і місцевих мереж даної зони; зонова Т. м. є сукупністю місцевих і внутрішньозонових мереж. Міжміські Т. м. об'єднують АМТС всіх зон, вузли автом. *комутації* і лінії зв'язку, що з'єднують їх між собою. Міжнародні Т. м. складаються з міжнар. АМТС, вузлів автом. транзиту і ліній зв'язку, що їх з'єднують. В СРСР Т. м.— складова частина Єдиної автоматизованої мережі зв'язку країни (див. також *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР*). *В. А. Балезін.*

ТЕЛЕФО́ННА СТА́НЦІЯ — станція для з'єднування абонентів *комутацією* телефонних *ліній зв'язку*. Є частиною *телефонної мережі*, з'єднує певні з'єднувальні й *абонентські лінії* на час телефонних переговорів і роз'єднує їх, коли переговори закінчено. Розміщують Т. с. звичайно в спец. будинку. В СРСР розрізняють Т. с. міжміські, міські, сільські і відомчі (установські). Т. с. поділяють на ручні — РТС (з *телефонними комутаторами*) й автоматичні — АТС (мал.). Принцип дії АТС грунтується на з'єднанні абонентських

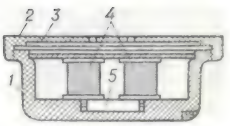

Телефон:
1 — пластмасовий корпус;
2 — пластмасова кришка з отворами;
3 — мембрана;
4 — обмотка електромагніту;
5 — постійний магніт.

Автоматична **телефонна станція:**
1 — автоматний зал з багаторазовими координатними з'єднувачами;
2 — приміщення з апаратурою, якою контролюють і перевіряють дію устаткування автоматного залу.

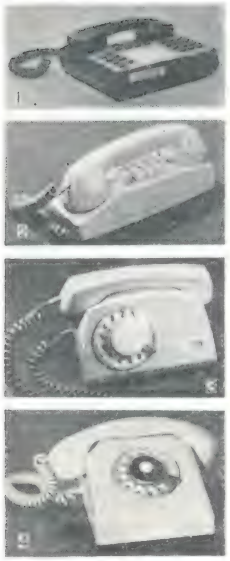

Автоматичні **телефонні апарати:**
1 — з кнопковим номеронабирачем і автонабором (СРСР);
2 — з кнопковим номеронабирачем (Японія);
3 — з дисковим номеронабирачем (ПНР);
4 — з дисковим номеронабирачем (НДР).

ліній за допомогою шукачів (див., напр., *Кроковий шукач*), багаторазових координатних з'єднувачів, *реле,* електронних та ін. комутаційних пристроїв, що діють під впливом імпульсів (короткочасних розмикань) в електричному колі номеронабирача *телефонного апарата* (див. також *Автоматична телефонна станція*). Залежно від комутаційного устаткування Т. с. бувають з шукачами, з багаторазовими координатними з'єднувачами, релейні, механоелектронні, квазіелектронні (напівелектронні) та електронні. До найперспективніших належать квазіелектронні й електронні Т. с. Вони компактні, надійні і зручні в експлуатації, їх легко виготовляти. Ємність Т. с.— від 50 до 20 000 і більше номерів. В УРСР налічується (1982) понад 13 тис. Т. с. різної ємності.

В. А. Балезін.

ТЕЛЕФО́ННИЙ АПАРА́Т, телефон — апарат для телефонних переговорів; кінцева абонентська установка *телефонної мережі*. Перший приймально-передавальний телефонний пристрій, застосований на практиці, винайшов (1876) А. Г. *Белл*. Згодом Т. а. були значною мірою удосконалені вченими і винахідниками різних країн. До найпоширеніших сучасних належать автоматичні Т. а. (мал.), в яких розрізняють розмовну частину (*телефон* і *мікрофон,* об'єднані в телефонній трубці), викличну частину (сигнальний дзвоник, дисковий або кнопковий номеронабирач), а також комутаційний пристрій, що перемикає викличну частину апарата на розмовну. Створено автоматичні Т. а. з автонабором — магн. пам'яттю найпотрібніших номерів абонентів. За способом живлення мікрофонних кіл постійним струмом Т. а. бувають системи місцевої батареї (МБ) і центральної батареї (ЦБ)— від центр. батареї телеф. станції. У ручних Т. а. немає номеронабирача, а в системі МБ вони оснащені *індукторами* виклику абонентів. Крім звичайних, є Т. а. шахтні (вибухобезпечні), диспетчерські, таксофони (телефони-автомати) та ін. Т. а. з пультом керування і телевізійним блоком наз. *відеотелефоном*.

ТЕЛЕФО́ННИЙ ЗВ'ЯЗО́К — передавання за допомогою *телефонних апаратів* мовної інформації, що нею обмінюються *абоненти*; вид *електрозв'язку*. Здійснюється по лініях *телефонної мережі*, забезпечує ведення телефонних переговорів практично на будь-якій віддалі. Почався з винайдення (1876) А. Г. *Беллом* електроакустичного пристрою — *телефону* і спорудження (1878) першої телефонної станції (Нью-Хейвен, США). В 1878 рос. фізик П. М. Голубицький створив досконаліший телефон. Того ж року англ. фізик Д. Е. Юз розробив конструкцію вугільного стержньового *мікрофона*. В Росії конструкцію досконалішого мікрофона (з вугільним порошком) запропонував (1879) М. Махальський. У 1880 Г. Г. *Ігнатьєв* створив і успішно випробував (у Києві) систему одночасного (по одному проводу) телеграфування й телефонування. Тривалий час над удосконаленням телефону працював Т. А. *Едісон*. В Росії перші *телефонні станції* з ручним обслуговуванням системи МБ (місцевої батареї) почали діяти в Петербурзі, Москві, Одесі та Ризі (1882), Києві (1886), Харкові (1888). В наступні роки почалась експлуатація досконаліших станцій ручного обслуговування — системи ЦБ (центральної батареї). Ідею таких станцій висловив 1885 П. М. Голубицький. Проект першої найпростішої автоматичної телеф. станції (АТС) запропонував (1887) рос. винахідник К. А. Мосцицький. Одним з творців складнішої АТС, розробленої 1893, був рос. винахідник М. П. Фрейденберг. Першу міжміську телефонну лінію великої протяжності (Москва — Петербург) відкрито 1908, пізніше (1910—12) споруджено лінію телефонного зв'язку між Харковом і Катеринославом. В СРСР Т. з. почав розвиватися з 20-х рр.: стали до ладу лінії прямого зв'язку Харків — Петроград і Москва — Катеринослав (1924), Харків — Київ та ін. Першу міську АТС (з машинними шукачами — з'єднувачами абонентів) було збудовано у Ростові-на-Дону (1929). У 1939 відкрилась найдовша в світі лінія багаторазового зв'язку Москва — Хабаровськ. У 1946—47 рад. спеціалісти розробили АТС з *кроковими шукачами*, з 1960 почалось впровадження АТС з координатними з'єднувачами. В 60-х рр. створено квазіелектронні АТС, у 70-х рр.— перші зразки електронних АТС. В СРСР розрізняють Т. з. заг. користування місцевий, міжміський і міжнародний. Є також зв'язок внутрішньовідомчий і внутрішньовиробничий (див. *Диспетчерський зв'язок*), з рухомими об'єктами (див. *Космічний зв'язок, Поїзний радіозв'язок, Радіотелефонний зв'язок*), спец. призначення (див. *Звукопідводний зв'язок*). Набуває розвитку телефонний *далекий зв'язок*. Впроваджується зв'язок з передаванням мови у закодованому вигляді (див. *Вокодер*). Розширюється мережа *міжміських кабелів зв'язку*, дедалі ширше застосовується апаратура *лінії зв'язку ущільнення*.

В. А. Балезін.

ТЕЛЕФО́ННИЙ КОМУТА́ТОР— пристрій для ручного з'єднування (*комутації*) на *телефонній станції* абонентів, що вступають у телефонні переговори. Розрізняють Т. к. системи місцевої батареї (МБ), центр. батареї (ЦБ) і комбіновані. Т. к. складається з лінійних (або абонентських) комплектів, приладів шнурових пар і приладів робочого місця телефоністки. Лінійні комплекти Т. к. (гнізда для вмикання телеф. ліній, викличні клапани у системі МБ або сигнальні лампи у системі ЦБ) дають змогу одержувати від *абонента* сигнал виклику, надавати йому необхідну для переговорів лінію. За допомогою приладів шнурових пар (опитувально-викличного ключа, штепселів з шнурами, відбійного клапана у системі МБ або відбійної лампи у системі ЦБ) запитують абонента, з'єднують його з ін. абонентом та одержують сигнал про закінчення переговорів. Користуючись приладами робочого місця (*мікрофонами, телефонами,* телефонними *індукторами* та ін.), телефоністка розмовляє з абонентом, надсилає виклик іншому абонентові. Є Т. к. на 10, 20, 30, 40, 50, 100 і більше номерів.

ТЕЛЕЦЕ́НТР, телевізійний центр — сукупність споруд і технічних засобів для підготовки і передавання телевізійних програм; в СРСР— установа системи Державного ко-

Телецентр. 1 — технічна апаратна; 2 — режисерська апаратна.

мітету по телебаченню і радіомовленню. Осн. структурний підрозділ Т. (мал.) — апаратно-студійний комплекс, що складається з апаратно-студійних блоків: *телестудій*, технічних апаратних (з устаткуванням, яким підсилюють і перетворюють *відеосигнали*, що надходять від *телевізійних камер*, розміщених у телестудіях), режисерських (з *відеоконтрольними пристроями*) і телекінопроекційних (з *телекінопередавачами*) апаратних, апаратних *відеозапису, пересувних телевізійних станцій* і пересувних відеозаписувальних станцій. В Т. є цех спец. освітлення, ін. цехи і допоміжні служби. З Т. програми надходять на телевізійну станцію, що її антени розміщено на телебашті. Поряд із створенням власних телевізійних програм Т. може одержувати по міжміських *лініях зв'язку* програми з ін. міст, ретранслювати їх. В СРСР налічується (1982) 118 Т., зокрема в УРСР — 14. Найбільший на Україні — Республіканський Т. (Київ), передачі якого почались 1951 (кольорові — 1968). З 1982 він передає тільки кольорові зображення.

В. П. Оркуша.

ТЕЛЕ́ЦЬ — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі — *Альдебаран*, Нат, *Альціона* і ξ Тельця відповідно 0,8; 1,6; 2,9; 3,0 візуальної *зоряної величини*. В Т. містяться два розсіяні *зоряні скупчення* — *Гіади* і *Плеяди*. Видно на всій території СРСР восени і взимку, найкраще — в листопаді й грудні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ТЕЛЕ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО, Алтинколь — озеро в межах Алт. краю РРФСР. Лежить у передгір'ях

Алтаю на вис. 436 м над р. м. Довж. 78 км, пересічна шир. 5 км, площа 223 км², глиб. до 325 м. Береги переважно скелясті, урвисті. В озеро впадає бл. 70 річок, витікає р. Бія. Льодостав нестійкий. Водиться 13 видів риб (сиг, харіус, таймень, щука). Т. о. входить до Алтайського заповідника. Об'єкт туризму.

ТЕЛЕ́ШЕК Кирило Георгійович [19(31).III 1894, с. Козельщина, тепер смт Полтавської обл.— 7.VIII 1974, Харків] — укр. рад. економіст, професор (з 1944). Член КПРС з 1947. Під час громадян. війни брав участь у боях проти денікінських військ. У 1928 закінчив Харків. ін-т народного господарства і з того часу працював на науково-викладацькій роботі. З 1945 — заст. директора Харків. зоотехнічного ін-ту, з 1960 — зав. кафедрою економіки і організації с. г. Харківського с.-г. ін-ту ім. В. В. Докучаєва. Автор ряду праць з питань економіки с. г. України, в т. ч. праці «Проблема сільськогосподарського освоєння Нижньодніпровських пісків» (Х., 1948).

Я. Л. Доценко.

ТЕЛЕШО́В Микола Дмитрович [29.X (10.XI) 1867, Москва — 14.III 1957, там же] — рос. рад. письменник, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1938). Друкуватися почав 1884 як поет. У збірках оповідань «На тройках» (1895), «За Урал» (1897), «Повісті та оповідання» (1899) показав тяжке становище селян-переселенців, уральських шахтарів. Оповідання «Між двома берегами» (1904) — про талановитість простих людей. В оповіданнях 1905—07 висловив думку про неминучість соціальних перетворень («Чорної ночі», «Петля», «Крамола»). У повісті «Початок кінця» (1933) показав боротьбу нар. мас проти царизму. У худож. мемуарах «Нотатки письменника» (1943) відтворив картину літ. життя на зламі двох епох, згадував про своє перебування в Дніпропетровську, писав про Т. Шевченка. Автор творів для дітей.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1956; Записки писателя. М., 1980; Укр. перекл.— Скрута. К., 1908.

О. В. Бобир.

ТЕЛЛА́ЛОВ Петро Абрамович [1853—12 (24).XII 1883, Петербург] — рос. революціонер, народник. З міщан. Навчався в Петерб. гірничому ін-ті (1870—74). Учасник революц. руху з 1874. З осені 1879 — член Виконавчого к-ту «*Народної волі*». Очолював харківську, з 1880 — моск. орг-цію народовольців. Вів революц. пропаганду серед студентів і робітників. Був заарештований у грудні 1881. За «*процесом 17-ти*» засуджений до смертної кари, яку згодом замінено довічною каторгою. Помер у Петропавловській фортеці.

ТЕ́ЛЛЕР (Teller) Едвард (н. 15.I 1908, Будапешт) — амер. фізик, член Національної АН (з 1948). Вчився і працював у Німеччині, Данії, Великобританії. З 1935 — у США (1935—41 — професор ун-ту у Вашінгтоні, 1946—52 — Чікагського ун-ту, 1953—75 — Каліфорнійського ун-ту). Наук. праці — з квантової механіки, ядерної фізики, проблеми керованого термоядерного синтезу, спектроскопії багатоатомних молекул, фіз. хімії, фізики космічного проміння, фізики елементарних частинок. Брав участь у створенні (1941—53) амер. атомної бомби, під його безпосереднім керівництвом створено водневу бомбу. Підтримував агресивну політику імперіалістичних кіл США, зокрема антигуманні плани щодо використання нейтронної зброї.

Теллус (біля неї — символи повітря й води). 13—9 до н. е. Мармуровий рельєф. «Вівтар миру». Рим.

ТЕ́ЛЛУС (лат. Tellus) — у давньоіталійській і давньорим. міфології богиня матері-землі, втілення її родючості. Вшановували Т. і як богиню життя (оскільки земля дає життя) й смерті (бо вона приймає в своє лоно померлих). У пізніші часи її культ був витіснений культом *Церери*.

ТЕЛОМЕ́РА (від грец. τέλος — кінець і μέρος — частина) — особливий сегмент на вільному кінці *хромосоми*. При *хромосомних перебудовах*, викликаних *мутагенами*, окремі фрагменти хромосоми можуть знову приєднуватися, але лише тим кінцем, на якому немає Т. Таким чином Т. перешкоджає приєднанню ін. хромосом чи хромосомних фрагментів.

ТЕЛОФА́ЗА (від грец. τέλος — кінець і φάσις — прояв) — заключна стадія поділу клітин (*мітозу* і *мейозу*), що настає за *анафазою*. Т. мітозу характеризується реконструкцією дочірніх *ядер*, появою ядерної оболонки і *ядерця*; *хромосоми* деспіралізуються і стають невидимі; *цитоплазма* ділиться з утворенням двох дочірніх клітин. В Т. першого поділу мейозу відбувається реконструкція дочірніх ядер навколо гаплоїдних хромосом, які розміщені біля полюсів клітини і складаються з двох пов'язаних між собою *хроматид*. Після цього на короткий час утворюються два інтерфазних ядра (див. *Інтерфаза*), і починається другий мейотичний поділ, Т. якого принципово не відрізняється від Т. мітозу. Термін «телофаза» запропонував 1884 нім. вчений Е. Страсбургер.

ТЕ́ЛУГУ — народ у Пд. Індії. Див. *Андхра*.

ТЕ́ЛУГУ ЛІТЕРАТУ́РА — л-ра народу *андхра телугу мовою*. Найраніша писемна пам'ятка, що збереглася,— «Андхра Махабхарата» (поч. 11 ст.) — переказ із *санскриту* кількох частин «*Махабхарати*». Його здійснив Нанная Бхатта, який заклав основи класичної поезії і літ. мови телугу. Визначний поет кін. 12—1-ї пол. 13 ст., представник релігійно-реформаторського руху бхакті — Палкуріка Соманатха (писав простою нар. мовою, започаткував жанр героїчної балади). В 13—14 ст. Тіккана і Єрапрагада завершують «Андхра Махабхарату». Найвідоміші поети 15 ст.: Шрінатха і Баммера Потана. В л-рі 16 ст., що переживала пору розквіту й набувала нац. характеру, виступили Крішнадеварая, Аласані Педдана, Нанді Тіммана, Дхурджаті, Теналі Рамакрішна, Мадайгарі Маллана, творчості яких притаманний інтерес до людської особистості, ліризм і психологічна глибина. В 17—18 ст. помітні нахил до формалістичної вишуканості, витонченість в еротичній поезії і водночас пошук нових напрямів. Найцікавішим поетом цього періоду, в який починає народжуватися нова культура, був Вемана. Він виступав за рівність, проголошував ідеї любові до людини. В кін. 19 — на поч. 20 ст. зароджується новітня л-ра телугу, основоположником якої став Кандукурі Віресалінгам, автор першого соціально-побутового роману телугу «Життя Раджасекхари», багатьох драм. творів. З істор. драмами та романами виступили Чілакамарті Лакшмінарасімхам, Чілукурі Вірабхадра Рао, В. Венкатарайя Шастрі, К. Шрініваса Рао та ін. Рух за демократизацію л-ри, наближення телугу мови до народної очолив Гуразада Аппарао — автор першої п'єси, написаної розмовною мовою телугу, «Викуп за наречену» (1896), перших новел мовою телугу, зачинатель лірико-романтичної і патріотичної поезії в л-рі телугу. Його вірш «Любов до батьківщини» став нац. гімном штату *Андхра-Прадеш*. На поезії перших десятиліть 20 ст., представленій іменами Раяпролу Суббарао, Девулапаллі Крішнашастрі, Аббурі Рамакрішни Рао, Вішванатхи Сатьянараяни, Нандурі Суббарао, відчутний значний вплив англ. романтиків і Р. *Тагора*. Важливе значення для прози 20-х рр. мав соціальний роман Уннави Лакшмінараяни «Село недоторканних» (1921), а в 30—40-х рр. — соціально-психологічні романи Адаві Бапіраджу («Нараяна Рао»), Вішванатхи Сатьянараяни («Морський берег»), новели Чінти Дікшітулу, Гудіпаті Венкатачалама, Малладі Рамакрішни Рао. Найвидатніший поет 30-х рр.— Шрірангам Шрініваса Рао, один із основоположників течії революц. романтизму «абх'юдаям» (прогрес), до якого належали також Арудра, Дасаратхі та ін. В 40-х рр. з'явилися драми В. Бхаскарарао та С. Сатьянараяни, поезія Рамани Редді, Кундурті та ін.

Після завоювання Індією незалежності (1947) найрізноманітніші суспільні проблеми порушують у своїх творах поет А. Сомасундар, романісти М. Рамамохан Рао («Колісниця», 1956), К. Кутумба Рао («Навчання»), новелісти Т. Гопічанд, К. Кутумба Рао, Каруна Кумар, Палагуммі Падмаразу, Буччібабу, Рачаконда Вішванатхі Шастрі (гостро соціальні «Шість оповідань про сухий закон», 1962), Муніманік'ям Нарасімха Рао.

К. Т. Б. Тельжанов.

Укр. мовою перекладено вірші Гуразади Аппарао, Раяпролу Суббарао та ін. («Всесвіт», 1962, № 9).
Літ.: Гуров Н., Петруничева З. Литература телугу. М., 1967.
Ю. В. Покальчук.

ТЕ́ЛУГУ МО́ВА, телунгу, тенугу, тенунгу — мова народу *андхра* (телугу). Належить до *дравідійських мов*. Розрізняють дві форми Т. м.: архаїчну книжну (грантхіку) і сучасну загальновживану (в'явахарику). В Т. м. виділяють 4 осн. діалекти. Характерні риси Т. м.: втрата давніх альвеолярних шумних і ретрофлексного сонанта, часте випадання кореневого голосного; розрізнювання в однині двох родів: чоловічого й нечоловічого. Найдавніші писемні пам'ятки належать до 7 століття.
Літ.: Петруничева З. Н. Язык телугу. М., 1960.
М. С. Андронов.

ТЕЛУ́Р [лат. Tellurium, від tellus (telluris) — Земля], Te — хім. елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 52, ат. м. 127,60. Природний Т. складається з 8 стабільних ізотопів з масовими числами 120, 122—126, 128, 130. Відомо 16 радіоактивних ізотопів з $T_{1/2}$ від 2 хв. до 154 днів. Відкрив 1782 угор. дослідник Ф. Й. Мюллер фон Рейхенштейн (1740—1825), назву дав 1798 нім. хімік М. Г. Клапрот (1743—1817). Вміст Т. у земній корі $1 \cdot 10^{-7}$ % за масою. У природі буває у вигляді *телуридів* і самородного Т.; часто супутній *сірці* й *селену*. Т.— сріблясто-біла крихка кристалічна речовина з металевим блиском; густ. 6330 кг/м³; $t_{пл}$ 452 °С; $t_{кип}$ 990° С; *напівпровідник*. За хім. властивостями Т.— *неметал*. На повітрі стійкий, при високій т-рі горить з утворенням твердого діоксиду TeO_2, який майже не розчиняється у воді, з лугами утворює телурити, напр. Na_2TeO_3. Т. легко реагує з галогенами. Розчиняється у концентрованій сірчаній к-ті. З металами утворює телуриди. Одержують в осн. з відходів *електролізу* міді. Застосовують для *легування* свинцю з метою підвищення мех. властивостей, як барвник скла й емалей та ін.
В. Л. Павлов.

ТЕЛУРИ́ДИ — сполуки *телура* з електропозитивними елементами, гол. чин. з металами. Аналоги *сульфідів* і селенідів. Кристалічні речовини, багато з них відзначаються напівпровідниковими властивостями (див. *Напівпровідники*) і високою чутливістю до різних випромінювань (інфрачервоного, рентгенівського та ін.). Зустрічаються у вигляді природних мінералів, напр. геситу Ag_2Te, калаверіту $AuTe_2$, рикардиту Cu_4Te_3, мелоніту $NiTe_2$. Застосовують Т. при виготовленні *фотоелементів*, фоточутливих шарів телевізійних трубок, дозиметрів, приймачів інфрачервоного випромінювання.

ТЕЛУРИ́ЧНІ ЛІ́НІЇ [від лат. tellus (telluris) — Земля] — темні *спектральні лінії* (точніше — смуги), що утворюються в спектрах небесних світил внаслідок поглинання світла земною *атмосферою*. Помітні Т. л. спричиняють лише ті гази, яких в атмосфері є значна кількість або які здатні сильно вбирати світло в доступній для спостерігання частині спектра. Найінтенсивніші Т. л. зумовлюють водяна пара та озон, менш інтенсивні — кисень. Т. л. в окремих ділянках інфрачервоної та ультрафіолетової областей *спектра оптичного* роблять земну атмосферу непрозорою для відповідного випромінювання. Вперше Т. л. виявив 1832 англ. фізик Д. Брюстер (1781—1868).

ТЕЛУРИ́ЧНІ СТРУ́МИ — природні електр. струми у твердих оболонках Землі й *гідросфері*. Останні наз. також мор. струмами. Осн. джерела Т. с.: процеси в космосі, *магнітосфері* й *іоносфері*, які зумовлюють змінні електромагн. поля; процеси в *атмосфері* та індукція (див. *Індукція* у фізиці) при рухові провідників (течії, хвилі тощо) в геомагн. полі; електрохім., термоелектр. та ін. процеси в *гірських породах*. Електр. поля Т. с. незначні (напруженість 10^{-8}—10^{-4} В/м), проте ці струми впливають на *біосферу* (напр., спостерігається зміна поведінки мор. риб), *радіозв'язок* тощо. Інтенсивність і напрям Т. с. змінюються у часі з періодом від часток секунд до доби і більше. Дані про Т. с. використовують при вивченні глибинної будови Землі й розвідці *корисних копалин*, діагностиці магнітосфери (див. *Магнітотелуричні методи розвідки*), вимірюванні швидкості мор. течій тощо. На Україні Т. с. вивчає Ін-т геофізики АН УРСР.
І. І. Рокитянський.

ТЕЛЯЗІО́З, інвазійний кератокон'юнктивіт — гельмінтозна хвороба очей с.-г. тварин (найчастіше великої рог. худоби). Збудники — дрібні черви *нематоди* роду телязія, які паразитують у кон'юнктивальному мішку, під третьою повікою ока і в сльозовивідних каналах. Паразити ушкоджують рогівку ока і кон'юнктиву, внаслідок чого тварина іноді сліпне. Самка нематоди народжує личинок, яких з очними виділеннями хворих тварин заковтують польові мухи, де паразити набувають інвазійної стадії (див. *Інвазія*) і проникають у хоботок комахи. При контакті хоботка мухи з кон'юнктивою тварини личинки потрапляють в око тварини, де досягають статевої зрілості і паразитують. Заходи боротьби: промивання очей розчином борної кислоти, йоду, лізолу, антибіотиками. Профілактична дегельмінтизація. Див. також *Нематодози*.
В. М. Хрящевський.

ТЕЛЬ-АВІ́В — гол. екон. і культур. центр Ізраїлю. Порт на Середземному м., вузол з-ць і автошляхів; поблизу міста — міжнар. аеропорт Лідда. 343 тис. ж. (1978). Т.-А. засн. 1909 євр. колоністами. З утворенням 1948 д-ви Ізраїль став її столицею. В 1950 уряд Ізраїлю, порушивши рішення Генеральної Асамблеї ООН від 29.XI 1947 про особливий статус *Єрусалима*, оголосив його столицею країни. Цю незаконну акцію не визнала більшість д-в — членів ООН. У Т.-А. перебувають майже всі дипломатичні місії. У місті зосереджено бл. 50 % пром. підприємств країни — маш.-буд., металообр., хім., фарм., паперові, поліграф., шкіряно-взут., текст., харчосмакові та ін. Обробка довізних алмазів. Ун-т, ізраїльські хім. та геронтологічне т-ва, Ізраїльська мед. асоціація, Держ. комісія по використанню атомної енергії та ін. наук. заклади. Муніципальна, ун-ту та ін. б-ки. Серед музеїв — Гаарец-музей, старожитностей Т.-А.— Яффи, етнографії і фольклору, скла, нумізматики, археол., мистецтва, Музей Т.-А. Нац., Камерний, Оперний та ін. театри, консерваторія.

ТЕЛЬ-ЕЛЬ-АМА́РНА, Ель-Амарна, Амарна — поселення на сх. березі Нілу (за 287 км на Пд. від Каїра), біля якого розміщені залишки однієї з столиць Стародавнього Єгипту — Ахетатона («Горизонт Атона»), що була перенесена з Фів фараоном Аменхотепом IV (Ехнатоном) у кін. 15 ст. до н. е. З 1891 в Т.-ель-А. провадяться систематичні розкопки, під час яких було відкрито залишки численних будов з сирцевої цегли (палаців фараонів, палацу цариці *Нефертіті*, будинків урядовців і ремісників), відомі скульптури Ехнатона і Нефертіті. Інтерес становлять виявлені під час дослідження залишків канцелярії численні клинописні глиняні таблички, що містять частину дипломатичного листування фараонів. Місто існувало бл. 15 років; після смерті Ехнатона воно занепало.

ТЕЛЬЖА́НОВ Канафій Темір Булатович (н. 1.V 1927, аул Байтюєк, тепер Ом. обл.) — казах. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1978), чл.-кор. АМ СРСР (з 1967). Член КПРС з 1961. В 1947—53 навчався в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді у М. І. Авілова. Твори: «Жамал» (1955), «На землі дідів» і «Звуки домбри» (обидва — 1958), «Мирні вогні» (1961), «Тиша» (1964), «На Карої» (1979), «На сторожі революції»

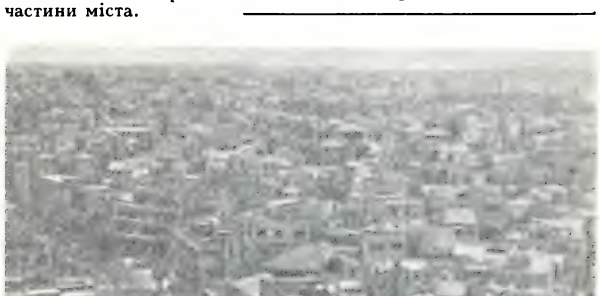

Тель-Авів. Панорама частини міста.

К. Т. Б. Тельжанов. Жамал. 1955. ДТГ у Москві.

(1981). З 1978 викладає в Алма-Атинському театрально-художньому ін-ті (з 1981 — професор). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ТЕ́ЛЬМАН (Thälmann) Ернст (16.IV 1886, Гамбург — 18.VIII 1944, концтабір Бухенвальд, поблизу м. Веймар, тепер НДР) — діяч нім. і міжнар. комуністичного руху. Трудову діяльність почав 1900. Працював чорноробом, портовим вантажником. У 1903 вступив до С.-д. партії Німеччини, 1904 — до профспілки транспортних робітників. Один з організаторів молодіжного профспілкового руху в Гамбурзі. З початку 1-ї світ. війни 1914—18 став на інтернаціоналістські позиції. В 1915 мобілізований до армії і відправлений на Зх. фронт. Вів революц. антимілітаристську пропаганду серед солдатів, за що зазнав переслідувань. У 1917 вступив до Незалежної с.-д. партії Німеччини (НСДПН). В період *Листопадової революції 1918* в Німеччині — член Ради робітн. і солдат. депутатів Гамбурга. З 1919 — голова гамбурзької організації НСДПН. Боровся проти опортуністичного керівництва НСДПН, за об'єднання її з КП Німеччини (КПН; створена 1918—19) і приєднання до Комінтерну. В 1920, під час об'єднання партій, завдяки Т. переважна більшість членів гамбурзької орг-ції НСДПН на чолі з ним вступила до КПН. З 1920 — голова гамбурзької орг-ції КПН. З 1923 — член ЦК КПН. Керівник *Гамбурзького повстання 1923*. З 1924 — деп. парламенту. З лютого 1925 очолював *Союз червоних фронтовиків*. З вересня 1925 — голова ЦК КПН. Учасник III (1921), V (1924) і VI (1928) конгресів Комінтерну. З 1928 — член Президії ВККІ, один із заст. голови ВККІ. Після встановлення в Німеччині в січні 1933 фашист. диктатури працював у підпіллі. 3.III 1933 заарештований. Незважаючи на широкий рух за його визволення, що розгорнувся в усьому світі, в т. ч. на Україні, 1933—44 перебував в ув'язненні в тюрмах Берліна, Ганновера, Баутцена. В серпні 1944 Т. було перевезено до концтабору Бухенвальд і таємно застрелено, а його тіло спалено в крематорії.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные статьи и речи, т. 1—2. М., 1957—58. *Літ.:* Бредель В. Эрнст Тельман. Пер. с нем. М., 1955; Германии бессмертный сын. Пер. с нем. М., 1963; Давидович Д. С. Эрнст Тельман. Страницы жизни и борьбы. М., 1971.

ТЕ́ЛЬМАНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 38,9 тис. чол. (1983). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Тельманове*. Т. р. в основному розташований на пд.-сх. схилах *Приазовської височини*. Поверхня характеризується чергуванням вододільно-рівнинного та яружно-балкового типів місцевості. Осн. корисна копалина — граніт. Річки — *Кальміус* з прит. Кічиксу та *Грузький Єланчик* — належать до бас. Азовського м. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше пром. підприємство — Карапський гранітний кар'єр (смт Мирне). Комбінат побутового обслуговування (Тельманове), 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 116,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 92,9 тис. га. Зрошується 11,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, ку-

курудза, соняшник, овочеві. Скотарство, птахівництво, вівчарство. В Т. р.— 16 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Карань і Кічиксу. Автомоб. шляхів— 433 км, у т. ч. з твердим покриттям — 397 км. У районі — сільс. професс.-тех. уч-ще (с. Гранітне), 25 заг.-осв. та музична школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 14 будинків культури, 21 клуб, 44 кіноустановки, 33 б-ки. В Т. р. видається газ. «Путь Октября» (з 1935). *А. О. Пронін*

ТЕ́ЛЬМАНОВЕ — селище міського типу Донецької області УРСР, райцентр, за 34 км від залізничної ст. Карань. 4,4 тис. ж. (1983). Засн. в середині 19 ст. як німецька колонія. Рад. владу встановлено в кін. 1917. З 1935 має сучас. назву. З 1971 Т.— с-ще міськ. типу. У Т.— комбікормовий з-д та цех Донец. міськ. мол. з-ду, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 бібліотеки.

ТЕ́ЛЬФЕР (англ. telpher, від грец. τῆλε — далеко і φέρω — несу) — вантажопідйомний пристрій (*таль* з електр. приводом), що переміщується по монорейковій підвісній колії. Найпоширеніші Т. вантажопідйомністю 1—5 т. Т.— засіб внутрішньоцехового транспортування вантажів.

ТЕ́МА — місто на Пд. Гани. Порт на узбережжі Гвінейської зат. Атлантичного ок., залізнична станція. Т.— місто-супутник *Аккри*. 60,8 тис. ж. (1970). Металург. (сталеливарний і алюм. з-ди), суднорем., автоскладальна, нафтопереробна, хім., буд. матеріалів, текст., харч., у т. ч. рибоконсервна, пром-сть. ТЕС. Рибальство.

ТЕ́МА (від грец. θέμα — питання для обговорення) — 1) В *науковій роботі* — частина наукової проблеми, що обіймає одне або кілька питань, які треба розв'язати на основі спеціальних досліджень в лабораторіях, клініках, у полі та ін. 2) В *літературі* — основна філософська, соціальна, етична або інша ідеологічна проблема епічного та драм. твору, реалізована через зображення й ідейну інтерпретацію певних життєвих подій і явищ. Т. конкретизується в *сюжеті*, але вона міцно пов'язана з ідеєю і створює з нею ідейно-тематичну єдність. Вибір і формування теми зумовлюються світоглядом автора. Поряд з основною, як правило, існують і побічні теми, складаючи в сукупності тематику твору, яка охоплює все, в ньому зображене, і осягається лише при сприйманні твору в ідейно-художній цілісності. В ліриці існує особлива, лірична тема (як поєднання кількох мотивів або образів), що, при відсутності чи недостатній вираженості сюжету, виконує роль організуючого центру твору.

Е. Тельман.

3) В *образотворчому мистецтві* як основна ідейно-філософська проблема часто виконує жанроутворюючу роль (історичний, побутовий жанри, портрет). В рад. мистецтвознавстві існує термін «тематична картина» — худож. твір на значні теми (істор.-революційні, батальні, трудові, побутові).

4) В *музиці* — муз. побудова, що виражає осн. думку твору або якоїсь його частини. Т. поліфонічного твору (напр., *фуги*) — коротка мелодична побудова (звичайно 1—4 такти), що переходить з голосу в голос. Т. гомофонного твору (*сонати, варіації*) — довша (8—16 тактів), передається одним (головним) голосом. Великі форми (напр., *сонатна форма*) мають кілька Т., які пов'язані з різними муз. образами.

В. С. Брюховецький (література), *М. К. Боровик* (музика).

ТЕМБР (франц. timbre; першоджерело: грец. τύμπανον — барабан) — якість звуку, за якою розрізняють *тони* однакової висоти. За Т. відрізняють звучання одного муз. інструмента чи голосу від іншого. Т. залежить від кількості, інтенсивності та послідовності виникнення гармонічних *обертонів*, що супроводять осн. тон звука, тобто від *спектра акустичного*. Перші 5—6 обертонів надають звукові повного Т., а обертони з більшими номерами — різного Т. На Т. впливають матеріал тіла, що звучить, спосіб утворення звуку та форманти (призвуки), особливо характерні для мовної інтонації. *М. К. Боровик.*

ТЕ́МЗА — ріка у Великобританії. Довж. 334 км, площа бас. 15 тис. км². Бере початок на височині Котсоулд і тече Пд.-Східною рівниною (Лондонський бас.). Впадає у Північне м., утворюючи естуарій. Береги Т. у пониззі обваловані. На нижню течію поширюються мор. припливи заввишки понад 6 м. Живлення переважно дощове. Пересічна витрата води у нижній течії 260 м³/с. Каналами з'єднана з Брістольською зат. та пром. районами країни. Судноплавна. На Т.— м. Лондон, до якого піднімаються мор. судна. Іл. с. 192.

Ю. Х. Темірканов.

ТЕ́МІН (Temin) Говард Мартін (н. 10.XII 1934, Філадельфія) — амер. вірусолог, член Нац. АН США, Амер. академії мистецтв і наук. Закінчив коледж в Суортморі (1955). Працював в Каліфорнійському технологічному ін-ті (з 1959—доктор філософії). З 1969 Т.— професор онкології ун-ту м. Мадісон (шт. Вісконсін). Осн. праці присвячені вивченню РНК-вмісних *пухлинотворних вірусів* (онкорнавірусів). Автор теорії провірусу, що припускає перенесення генетич. інформації з РНК на ДНК. У 1970 Т. (незалежно і одночасно з Д. *Балтіморо́м*) виявив у складі онкорнавірусу ревертазу — фермент, що забезпечує зворотну *транскрипцію*. Нобелівська премія, 1975 (разом з Д. Балтіморо́м і Р. Дульбекко).

ТЕМІРКА́НОВ Юрій Хатуйович (н. 10.XII 1938, с. Зарагіж Советського р-ну Каб.-Балк. АРСР) — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1981). Закінчив Ленінгр. консерваторію (класи альта — 1961, диригування — 1966, аспірантуру — 1968). В 1965—68 — диригент Ленінгр. Малого оперного театру, 1968—76 — головний диригент і худож. керівник симф. оркестру Ленінгр. філармонії, з 1976 — головний диригент Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Брав участь у перших постановках опер «Петро Перший» А. Петрова (1976), «Мертві душі» Р. Щедріна (1977), вокально-хореографічної симфонії «Пушкін» А. Петрова (1979). У репертуарі Т. опери: «Євгеній Онєгін» П. Чайковського, «Війна і мир» С. Прокоф'єва, «Поргі і Бесс» Дж. Гершвіна та ін., симф. музика Г. Малера, Р. Штрауса, Й. Брамса, С. Рахманінова, І. Стравінського, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича та ін. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1976. *І. Д. Гамкало.*

ТЕМІРТА́У — місто обласного підпорядкування Караганд. обл. Каз. РСР. Розташоване на березі Самаркандського водосховища. Залізнична станція. 223 тис. ж. (1983). У Т.— металург. комбінат, з-ди синтетичного каучуку, цем. та ін. 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр. Утворене 1945. Нагороджене орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

ТЕ́МП (від лат. tempus — час) — 1) Ступінь швидкості руху, розвитку тощо. 2) У фізичних вправах визначена частота повторення рівномірно виконуваних багаторазових рухів, напр. кроків при ходьбі, бігу тощо. Див. також *Темп* у музиці, *Темп мовлення*.

ТЕ́МП у музиці — швидкість руху (частота перебігу) метричних одиниць у муз. творі (див. *Метр* у музиці). Т. визначає абсолютну швидкість, з якою виконується твір, зумовлюється змістом і характером музики. До 17 ст. за абсолютну швидкість приймали середній Т. і уповільнення або прискорення позначали: 2/1 — вдвоє швидше; 1/3 — втроє повільніше. З 17 ст. Т. позначають італ. термінами (в порядку зростання) — *ларго, ленто, адажіо* (повільні Т.), *анданте, модерато* (помірні), *алегро*, віваче (віво), *престо* (швидкі). Цими термінами спочатку визначали й характер музики (напр., алегро — букв. «весело», ларго — «широко»). Сталість Т.— істотний чинник у виконанні, проте відхилення від основного Т. допускаються в інтерпретації окремих епізодів чи фраз твору. Точний Т. визначається за допомогою метронома. Інколи для позначення Т. вживають назви жанрових п'єс (в темпі *маршу, вальса* тощо). Деякими темповими позначеннями наз. п'єси чи окремі частини циклу: адажіо, анданте та ін.

Літ.: Назайкинский Е. В. О музыкальном темпе. М., 1965.

ТЕМП МО́ВЛЕННЯ — швидкість усного *мовлення*, яка вимірюється кількістю *звуків* або *складів*, що вимовляються за секунду. Т. м. пов'язаний з різними формами мовлення, пристосованими до різних цілей і умов комунікації, з індивідуальними особливостями мовця та його психо-фіз. станом, а також зі змістом мови. Т. м. залежить і від кількості звуків (складів) у слові: чим більше звуків (складів), тим менша середня тривалість звука (складу). Темп позначається тою чи ін. мірою на вимові звуків. У мовах із сильно концентрованим наголосом, напр., у російській, при швидкому Т. м. з особливою силою виявляється редукція ненаголошених голосних (див. *Редукція* в мовознавстві). Мови з відносно слабким наголосом, напр. українська, не мають такого різкого контрасту у вимові тих самих слів залежно від темпу. *М. Ф. Наконечний.*

Ріка **Темза**.

ТЕ́МПЕРА (італ. tèmpera) — 1) Фарби для живопису, в яких сполучною речовиною є натуральні (з води та яєчного жовтка) або штучні (водяний розчин клею з олією) *емульсії*. 2) Твори, виконані цими фарбами. Т. відома з часів Старод. Єгипту; була дуже поширеною в середньовічному станковому живописі. Іконописці писали Т. на загрунтованих дошках, потім їх покривали шаром оліфи або олійним лаком. З 15 ст. Т. почав витісняти олійний живопис, з кін. 19 ст. її знову застосовують у станкових та декоративно-прикладних творах. Колір і тон Т. стійкіші до зовн. впливів, ніж колір і тон фарб олійного живопису.

ТЕМПЕРА́МЕНТ (лат. temperamentum — розмірність, належне співвідношення частин) — індивідуальні особливості психіки людини й вищих тварин, в основі яких лежить відповід. природжений *тип нервової системи*. Т. виявляється в силі, швидкості, напруженості й урівноваженості перебігу психічних процесів індивіда, в яскравості та стійкості його емоцій і настроїв. Т. є заг. характеристикою особистості, що накладає відбиток на всі сторони її психічного життя та діяльності. Поняття «темперамент» з'явилося ще за часів Гіппократа. Тоді ж було висунуто гуморальну (рідинну) теорію, за якою Т. розглядався як результат різного змішування осн. життєвих рідин — крові, слизу, жовтої й чорної жовчі. В античні часи було виділено чотири осн. Т.: *сангвінік, холерик, меланхолік* і *флегматик*. Згодом виникли ін. теорії анатомо-фізіологічного пояснення Т. Але найбільш науково обгрунтованим залишається вчення І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності як основи класичних чотирьох Т. За І. П Павловим, в основі сангвінічного Т. лежить сильний урівноважений і рухливий тип нервової системи; холеричний Т. зумовлений сильним і неврівноваженим нервовим складом (збудження переважає над гальмуванням); флегматичний Т. породжується сильним урівноваженим інертним типом вищої нервової діяльності, а меланхолічний — слабким, гальмівним типом. Т. значною мірою піддається пед. корекції, вольовій регуляції.

Літ.: Губко О. Т. Темпераменти дітей. К., 1966; Мерлин В. С. Очерк теории темперамента. Пермь, 1973.
О. Т. Губко.

ТЕМПЕРАТУ́РА (від лат. temperatura — належне співвідношення, розмірність; нормальний стан) — фіз. величина, якою характеризують тепловий стан тіла. Вона є найважливішим *параметром стану* із застосованих у *термодинаміці* і одним з семи параметрів, на яких базується *Міжнародна система одиниць* (СІ). Т. характеризує макроскопічну систему в стані *термодинамічної рівноваги*. Якщо система не перебуває в рівновазі, відбувається *теплообмін*. Т. визначає розподіл частинок за *рівнями енергії* і за *швидкостями* (див. *Максвелла розподіл*), спектральну густину випромінювання (див. *Планка закон випромінювання*) тощо. В уявленнях *кінетичної теорії газів* Т. пропорційна середній *кінетичній енергії* мікрочастинок. Т. визначають, вимірюючи зміну якої-небудь величини (*об'єму, тиску, електропровідності* та ін.), зумовлену зміною Т. (див. *Термометр, Термометрія*). Метрологічне забезпечення вимірювання Т. здійснюють за допомогою *температурних шкал*. Одиницею вимірювання Т. в Міжнародній системі одиниць (СІ) є *кельвін* (К). Поняття «температура» вперше запровадив на поч. 17 ст. Г. *Галілей*. *О. А. Геращенко.*

ТЕМПЕРАТУ́РА ПОВІ́ТРЯ — одна з характеристик фіз. стану *атмосфери*. При метеорологічних спостереженнях за Т. п. біля поверхні землі приймають т-ру, виміряну *термометрами* або зареєстровану *термографами*, встановленими у спец. метеорологічних

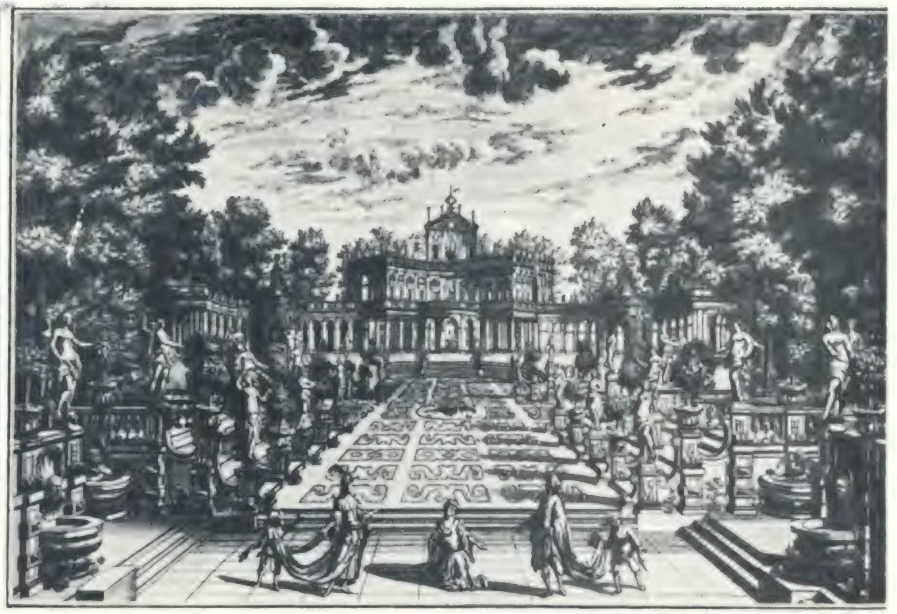

До ст. **Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво.**

1. Сцена з вистави Міма. Фреска. Помпеї.

2. Дж. Бібієна. Ескіз декорації. 18 ст.

3. П. Гонзаго. Вид на Ермітажний театр. Ескіз видової завіси. Початок 19 ст.

4. О. Я. Головін. Ескіз декорації до опери «Борис Годунов» М. П. Мусоргського. Антреприза С. П. Дягілєва. Москва. 1908.

5. В. А. Симов. Ескіз декорації до вистави «Три сестри» А. П. Чехова. МХТ. Москва. 1901.

6. В. Ф. Рindін. Ескіз декорації до вистави «Оптимістична трагедія» В. В. Вишневського. Камерний театр. Москва. 1933.

7. В. Я. Левенталь. Ескіз декорації до опери «Гравець» С. С. Прокоф'єва. Великий театр СРСР. Москва. 1974.

8. С. Б. Вірсаладзе. Ескіз декорації до балету «Спартак» А. І. Хачатуряна. Великий театр СРСР. Москва. 1968.

9. К. Свобода. Ескіз декорації до вистави «Ян Гус» І. К. Тила. Національний театр. Прага. 1953. Чехословаччина.

10. М. Б. Уманський. Ескіз декорації до кінофільму «Подвиг розвідника». Київська кіностудія художніх фільмів. 1947.

11. Є. С. Еней. Ескіз декорації до кінофільму «Король Лір» за У. Шекспіром. «Ленфільм». 1969. 1—3 — Італія.

1
2

3
4

До ст. **Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво.**

1. І. М. Бурячок. Ескіз декорації до вистави «Камінний господар» Лесі Українки. Театр Миколи Садовського в Києві. 1914.

2. В. Г. Меллер. Ескіз декорації до вистави «Загибель ескадри» О. Є. Корнійчука. Театр «Березіль» у Харкові. 1933.

3. А. Г. Петрицький. Ескіз декорації до опери «Тарас Бульба» М. В. Лисенка. Київський театр опери та балету. 1937.

4. О. В. Хвостенко-Хвостов. Ескіз декорації до опери «Продана наречена» Б. Сметани. Київський театр опери та балету. 1936—37.

5. П. О. Злочевський. Ескіз декорації до вистави «Лимерівна» Панаса Мирного. Одеський український музично-драматичний театр імені Жовтневої революції. 1982.

6. Ф. Ф. Нірод. Ескіз декорації до опери «Арсенал» Г. І. Майбороди. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1962.

5
6

будках на вис. 2 м від поверхні землі, на певній віддалі від житл. приміщень. В СРСР при вимірюванні Т. п. користуються різними *температурними шкалами*: біля земної поверхні — стоградусною шкалою Цельсія (°С); вимірювання проводять з точністю до 0,1°; у високих шарах атмосфери — також шкалою Кельвіна (К). Т. п. вимірюють 8 разів на добу з інтервалом у 3 години. За одержаними даними визначають пересічні Т. п. за добу, декаду, місяць, сезон та рік. Для визначення крайніх значень Т. п. за будь-який період у метеорологічних будках встановлюють макс. і мінім. термометри. За допомогою термографа проводять безперервний запис т-ри. Для спостережень за Т. п. у високих шарах атмосфери застосовують метеорографи та *радіозонди*. Додаткові відомості про Т. п. на різних висотах одержують за допомогою спеціальних метеорологічних ракет і космічних супутників. Т. п. характеризується добовим і річним ходом, який залежить від тривалості дня і ночі, висоти Сонця, інтенсивності сонячної радіації та особливостей *підстилаючої поверхні*. Неперіодичні коливання Т. п. пов'язані з *адвекцією* різних повітр. мас. Розподіл Т. п. на земній кулі або на окремих її частинах відображають на картах за допомогою ізотерм (див. *Ізолінії*). На тер. УРСР пересічна Т. п. у липні змінюється від +18, +20° на Пн. до +24° на Пд., у січні — відповідно від —7, —8° до +4°. Макс. Т. п. на Україні становлять +36, +42° (крайній Пд. республіки), мінімальні — до —42° (у сх. частині Ворошиловгр. обл.). Дані про Т. п. використовують у різних галузях нар. г-ва, медицині тощо.

М. І. Щербань.

ТЕМПЕРАТУ́РА ТІ́ЛА — показник теплового стану організму тварин і людини; є балансом між *теплопродукцією* та *тепловіддачею* організму. Середньостатистична Т. т. може бути розрахована на підставі вимірювань т-ри окремих органів з урахуванням їхньої відносної маси. Для практичних потреб вимірюють Т. т. *термометром* звичайно у пахвовій ділянці, ротовій порожнині або прямій кишці. Завдяки механізмам *терморегуляції* Т. т. у *гомойотермних тварин* і людини підтримується на відносно сталому рівні (від 36 до 38 °С; у птахів — від 40 до 42 °С). Т-ра шкіри або м'язів кінцівок може бути набагато нижчою (на 5—10 °С) за т-ру внутр. органів і може змінюватись залежно від т-ри навколишнього середовища (аналогічно Т. т. *пойкілотермних тварин*). Т. т. зазнає також коливань протягом доби: мінімальна т-ра спостерігається вночі (бл. 2—4 годин), максимальна — вдень (бл. 12—16 годин) в період найбільшої рухової активності. Інфекційні захворювання, отруєння порушують терморегуляцію і підвищують Т. т. (*гіпертермія*). Виснаження, голодування, наркоз, *гіпоксія* знижують Т. т., переводять організм у стан *гіпотермії*.

В. Я. Березовський.

ТЕМПЕРАТУ́РНІ ШКА́ЛИ — системи відліку числових значень *температури* (див. *Термометрія*). Т. ш. базуються на виборі реперних (сталих) точок, початку відліку і розміру одиниці т-ри (*градуса*), які пов'язані з певною термометричною (робочою) речовиною і відповідною властивістю її. Такі Т. ш. наз. емпіричними. Вони є рівноподіленими. Серед них особливе місце належить газовим Т. ш., в яких термометричною речовиною є гази («азотна», «воднева», «гелієва» Т. ш. та ін.). Першу досконалу Т. ш. запропонував 1715 нім. фізик Г. Фаренгейт (1686—1731). За реперні точки він спочатку обрав т-ру суміші снігу з нашатирем, позначивши її числом 0, і т-ру тіла людини, яку позначив +96. Згодом другою реперною точкою було обрано точку кипіння води при норм. атм. тискові, яку позначено числом +212. За одиницю т-ри в ній прийнято $^1/_{180}$ температурного інтервалу у ртутному *термометрі* з рівноподіленою шкалою між точками танення льоду (за Фаренгейтом +32) і точкою кипіння води. Другу Т. ш. запровадив 1730 франц. природознавець Р. Реомюр (1683—1757). За реперну точку в ній обрано точку танення льоду, за градус — різницю т-р, при якій об'єм спирту змінюється на 0,001. Третю Т. ш. запропонував 1742 А. *Цельсій*, який за одну реперну точку теж взяв температуру танення льоду, а за другу —точку кипіння води за норм. умов і температурний інтервал між ними поділив на 100. Одиниці т-ри за цими Т. ш. позначаються відповідно °F, °R, °С. Співвідношення між ними таке: 1 °С = 0,8 °R = 1,8 °F (мал. 1). В 1848 У. *Томсон* (лорд Кельвін) запровадив абс. емпіричну Т. ш., на якій відлік т-ри провадиться від абс. нуля т-ри. За одиницю т-ри в ній править градус, визначений на основі стоградусної шкали газового термометра. Недоліком емпіричних Т. ш. є їхня залежність від властивостей термометричних речовин. Щоб уникнути цього, У. Томсон запропонував побудувати Т. ш. на підставі другого *термодинаміки начала*. Ця Т. ш. дістала назву *термодинамічної температурної шкали*. Між т-рами, що виражені в цій шкалі (в *кельвінах*) і в шкалі Цельсія, існує співвідношення T[K] = — *t* [°C] = 273,15 (мал. 2). Розмір градусів у цих шкалах однаковий. Довільна емпірична Т. ш. зводиться до термодинамічної введенням поправок, що враховують характер зв'язку певної термометричної властивості з термодинамічною т-рою. У 1968 Міжнародним комітетом з мір і ваги було стверджено *Міжнародну практичну температурну шкалу* (МПТШ-68). Т-ри, виміряні за нею і за термодинамічною Т. ш., збігаються з ступенем точності, якої досягнуто для техніки експерименту на час декларації МПТШ.

Літ.: Гордов А. Н. Температурные шкалы. М., 1966; Международная практическая температурная шкала 1968 г. (МПТШ-68 редакция 1975 г.). М., 1976.

О. А. Геращенко.

ТЕМПЕРА́ЦІЯ (від лат. temperatio — належне співвідношення, розмірність) — в музиці упорядкування висотних співвідношень між ступенями звукової системи. Т. буває нерівномірною і рівномірною. Різні Т. поділяють звукоряд на 12, 17, 18, 24, 36 і т. д. частин. Питання Т. вперше на Україні порушив у «Граматиці музикальній» М. *Ділецький* (1675). Внаслідок розвитку ладотональної і гармонічної систем на межі 17 і 18 ст. було запроваджено в європ. музиці рівномірну Т.— поділ октави на 12 рівних частин (*півтонів*). Ця Т. створює інтервали, що не збігаються з *натуральним звукорядом*. Вона дає можливість необмеженого модулювання (див. *Модуляція* в музиці) і транспонування (див. *Транспозиція* в музиці), полегшує виготовлення і настроювання муз. інструментів з фіксованим звукорядом. Нетемперовані інтервали і співзвуччя іноді застосовуються на інструментах з т. з. вільною інтонацією (напр., смичкових), а також у муз. фольклорі, особливо сх. народів.

Літ.: Барановский П. П., Юпевич Е. Е. Звуковысотный анализ свободного мелодического строя. К., 1956; Шерман Н. С. Формирование равномерно-темперированного строя. М., 1964.

В. Н. Золочевський.

ТЕ́МПЕРЛЕЙ (Темперлі; Temperley) Гаролд Уїльям Вазейл (20.IV 1879, Кембрідж — 11.VII 1939, там же) — англ. історик і політ. діяч. З 1906 — викладач Кембріджського ун-ту (крім 1914—21), з 1931 — професор. Член англ. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—20*. Осн. праці присвячено історії англ. зовн. політики. Був редактором ряду публікацій з історії міжнар. відносин, у т. ч. (разом з Дж. Гучем) серії «Британські документи про походження війни. 1898—1914» (ч. 1—11, 1926—38).

ТЕ́МПИ ЗРОСТА́ННЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — ступінь швидкості зростання обсягу виробництва. Їх виражають у процентах або у вигляді простих відношень, які наз. коефіцієнтами зростання. Т. з. в. можна обчислити до постійної і до змінної баз порівняння. В першому випадку їх наз. базисними, в другому — ланцюговими. Поряд із вартісними показниками Т. з. в. застосовують показники темпів зростання різних видів продукції в натуральному виразі. Т. з. в. зумовлюються *виробничими відносинами* і характером виробництва. Див. також *Економічна ефективність соціалістичного виробництва*.

ТЕМУ́КО — місто в центр. частині Чілі, адм. ц. провінції Каутін. Вузол з-ць. 156,9 тис. ж. (1978). Деревообр., паперові, шкіряні, борошномельні підприємства. Торг. центр с.-г. району.

ТЕН Борис [справж. прізв., ім'я та по батькові — Хомичевський Микола Васильович; 27.XI (9.XII) 1897, с. Дермань, тепер с. Устенське Друге Здолбунівського р-ну Ровеньської обл.— 13.III 1983, м. Житомир] — укр. рад. поет і перекладач. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Житомир. ін-т нар. освіти (1922) та Моск. муз.-пед. ін-т. Учителював, викладав лат. мову в Житомир. ін-ті

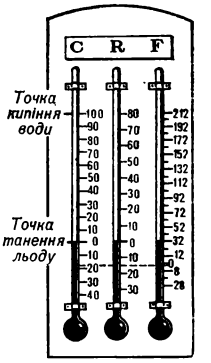

Мал. 1. **Температурні шкали** Цельсія, Реомюра і Фаренгейта.

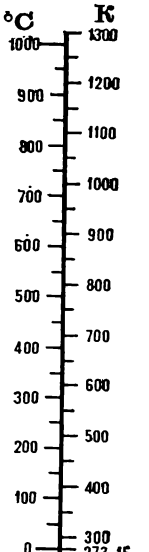

Мал. 2. **Температурні шкали** Цельсія і Кельвіна.

Борис Тен.

іноз. мов та в пед. ін-ті. Літ. діяльність почав 1923. Високими худож. якостями відзначаються його переклади з давньогрец. та лат. мов (твори Есхіла, Гомера, Арістофана, Арістотеля), а також переклади творів У. Шекспіра, Ф. Шіллера, А. Міцкевича, О. Пушкіна, Л. Толстого та ін. Автор зб. сонетів «Зоряні сади» (1970). За переклади «Одіссеї» та «Іліади» Гомера удостоєний премії ім. М. Рильського (1979). *С. П. Пінчук.*

ТЕН (Taine) Іпполіт Адольф (21. IV 1828, Вузьє, тепер деп. Арденни — 5.III 1893, Париж) — франц. теоретик л-ри і мистецтва, філософ, історик. Член Французької академії (з 1878). Представник позитивізму. Відіграв важливу роль у формуванні естетичної теорії *натуралізму*, один із зачинателів *культурно-історичної школи* в літературознавстві. З вульгарно-матеріалістичних позицій прагнув з'ясувати літ. явища, завданням критики проголошував «нейтральний», без моральних та ідеологічних оцінок, аналіз творів і процесу. В основу своєї методології поклав геогр. і кліматичні умови («середовище»), вроджені, «природні» якості («раса») і буття «раси» та «середовища» на певному істор. етапі («момент»). Ця тріада у взаємодії, за його концепцією, породжує стилі, жанри, школи. Після Паризької комуни 1871 з поміркувано-ліберальних позицій, які займав до того, перейшов на бік реакції. Еволюція Т. позначилась і на його осн. працях: «Критичні досліди» (1858), «Історія англійської літератури» (т. 1—4, 1863—64), «Філософія мистецтва» (1865—69), «Походження сучасної Франції» (т. 1—3, 1876—93).

Тв.: Укр. перекл.— Філософія штуки, ч. 1. Львів, 1902; Нариси із старинного світа. Львів, 1905; Рос. перекл.— Философия искусства. М., 1933. *О. Р. Мазуркевич.*

ТЕНА́Р (Thénard) Луї Жак (4.V 1777, Ла-Луптьєр, поблизу м. Ножан-сюр-Сен — 20.VI 1857, Париж) — франц. хімік, член франц. Академії наук (з 1810), іноз. почесний член Петерб. АН (з 1826). Професор Колеж де Франс (1804—40), з 1810 — професор Паризького ун-ту і Політехнічної школи у Парижі. Разом з Ж. Л. *Гей-Люссаком* розробив спосіб одержання калію й натрію, виділив вільний бор, запропонував метод аналізу органічних речовин, довів, що натрій, калій та хлор є елементи. Відкрив пероксид водню. Автор праць з хімії та хім. технології.

ТЕНАРДИ́Т — мінерал класу сульфатів. $Na_2[SO_4]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 2,66. Твердість 2,5—3. Безбарвний, іноді жовтуватий, червонуватий. Блиск скляний. У Рад. Союзі великі родовища Т. є в РРФСР (самосадочні озера Барабинського і Кулундинського степів, зат. *Кара-Богаз-Гол*), в Туркменії; за рубежем — в США і Канаді. Т. одержують і штучно. Застосовують для виробн. скла і соди.

ТЕНГІ́З — солоне безстічне озеро на *Казахському дрібносопковику*, в Цілиногр. обл. Каз. РСР. Площа 1590 км², глиб. до 8 м. Береги дуже розчленовані, є острови. Живиться за рахунок поверхневого стоку та атм. опадів. У озеро впадає р. *Нура*. Дно вкрите шаром чорного мулу, що має лік. властивості. Входить до складу *Кургальджинського заповідника*.

ТЕНДЕ́НЦІЇ НО́РМИ ПРИБУ́ТКУ ДО ЗНИ́ЖЕННЯ ЗАКО́Н — об'єктивний екон. закон капіталістичного виробництва, згідно з яким середня *норма прибутку* з розвитком капіталізму має тенденцію до зниження. Вперше діяння Т. н. п. до з. з. науково обгрунтував К. Маркс. Основною причиною зниження середньої норми прибутку є зростання *органічної будови капіталу*. В гонитві за надприбутками в умовах гострої конкурентної боротьби кожний окремий капіталіст впроваджує нову техніку, вдосконалює технологію, внаслідок чого підвищується *продуктивність праці* і знижується індивідуальна вартість порівняно з суспільно-нормальною. Це призводить до зростання тех. і вартісної, а в остаточному підсумку і до зростання органічної будови капіталу на окремому підприємстві, в галузі і в рамках всього капіталістичного виробн. При цьому частка *змінного капіталу* порівняно з *постійним капіталом* в сукупному й *авансованому капіталі* зменшується, що при незмінній нормі *додаткової вартості* зумовлює зниження середньої норми прибутку. Іншою причиною діяння цього закону є сповільнення швидкості обороту сукупного капіталу (див. *Оборот капіталу*), що пов'язане з більш швидкими темпами зростання осн. капіталу порівняно з оборотним, із зростаючими труднощами в реалізації товарів. Це спричинює зменшення річної норми додаткової вартості, а отже і зниження середньої норми прибутку. При цьому маса прибутку зростає, оскільки збільшення сукупного капіталу супроводиться абсолютним зростанням розмірів змінного капіталу, тобто зростає кількість найманих робітників, які виробляють більшу масу додаткової вартості. Діяння Т. н. п. до з. з. стримується протидіючими факторами. До них належать: підвищення ступеня *експлуатації* найманих робітників, зниження *заробітної плати* нижче вартості *робочої сили*, здешевлення елементів постійного капіталу, зростання відносного перенаселення, *нееквівалентний обмін* у зовнішній торгівлі з економічно відсталими країнами, встановлення монопольно низьких цін на продукцію підприємств держ., немонополізованого та дрібнотоварного секторів, додаткові пільги та *субсидії* монополіям, надприбутки воєнних концернів, держ. регулювання економіки, застосування дешевої робочої сили емігрантів тощо. *С. В. Мочерний.*

ТЕНДЕ́НЦІЯ (від лат. tendo — направляю) — 1) Напрям *розвитку* якогось явища, думки чи ідеї, здійснювання *закону* за внутрішньо притаманною йому логікою руху. В природі і суспільстві реалізація закону відбувається не в «чистому вигляді», а визначається внутр. і зовн. умовами, що спроможні прискорити, уповільнити або взагалі припинити діяння закону. В об'єктивній дійсності діє не один закон, а сукупність взаємопов'язаних за змістом законів (закономірність), що забезпечують стійкість, тривалу Т. руху *системи*. «Таким чином,— зазначає К. Маркс,— закон діє тільки як тенденція, вплив якої виразно виступає тільки за певних обставин і на протязі тривалих періодів часу» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 25, ч. 1, с. 244). Слід розрізняти осн. Т., які надалі реалізуються, і другорядні, а також такі, що через збіг обставин не могли здійснитися. Осягнення об'єктивних, провідних Т. є умовою наук. *прогнозування* й управління соціальними процесами. 2) В мистецтві — складова частина худож. *ідеї*, ідейно емоційна спрямованість твору, авторське осмислення й оцінка проблематики, характерів через систему худож. образів.

В. І. Плотников.

ТЕ́НДРІВСЬКА ЗАТО́КА — мілководна затока на Пн. Чорного м., від якого відокремлена *Тендрівською косою*. Довж. бл. 45 км, пересічна шир. до 7 км, глиб. до 6 м. Взимку замерзає. У затоці є острови. Акваторія та узбережжя Т. з.— у складі *Чорноморського заповідника*.

ТЕ́НДРІВСЬКА КОСА́, Тендра — видовжений вузький острів у пн. частині Чорного м., в межах Херсон. обл. УРСР. Від узбережжя відокремлена *Тендрівською затокою* та вузькою протокою. Довж. бл. 65 км, шир. до 1,8 км. Складається з піщаних відкладів і ракушняку. Значна частина Т. к. входить до складу *Чорноморського заповідника*. Місце гніздування та зимівлі птахів.

ТЕНДРЯКО́В Володимир Федорович (н. 5.XII 1923, с. Макарівське, тепер Верховазького р-ну Вологод. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1947. Перша книга нарисів і повістей — «Серед лісів» (1953). У романах «За швидкоплинним днем» (1959), «Побачення з Нефертіті» (1964), повістях «Не підійшов» (1954; фільм «Чужа рідня», 1956), «Тугий вузол» (1956; фільм «Саша вступає в життя», 1957), «Чудотворна» (1958; однойменний фільм, 1960), «Кончина» (1968), «Три мішки сміттєвої пшениці» (1973), «Затьмарення» (1977), «Розплата» (1979) та ін. порушив злободенні морально-етичні й соціальні проблеми сучасності. Автор наук.-фантастичної повісті «Мандрівка довжиною в вік» (1963), п'єс, кіносценаріїв. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1978—80; Укр. перекл.— Тугий вузол. К., 1959; Чудотворна. К., 1960; За швидкоплинним днем. К., 1962; Коротке замикання. К., 1963; Надзвичайне. К., 1963.

В. Я. Буран.

ТЕНЕ́ТА Борис [спр. прізв., ім'я та по батькові — Гурій Борис Йосафович; 26.III (8.IV) 1903, смт Покровське, тепер Дніпроп. обл.— 6.II 1935] — укр. рад. письменник. Належав до літ. орг-цій «*Ланка*» і «*Марс*». Друкуватися почав 1924

у журн. «Червоний шлях». На деяких творах 20-х рр. позначилось нерозуміння ним суті непу, причин соціальних контрастів у тогочасній дійсності (повість «Гармонія і свинушник», 1927). В ряді оповідань Т. відобразив боротьбу за ідеї Жовтня, соціалістичне будівництво (зб. оповідань «Листи з Криму», 1927; «Десята секунда», 1929; «Будні», 1930; «В бою», 1931 та ін.). *П. П. Кононенко.*

ТЕНЗО́МЕТР (від лат. tensus — напружений і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють *деформації* у твердих тілах. Найпоширеніші Т. механічні та електричні. В більшості механічних Т. (мал.) вимірювана деформація зумовлює зміну віддалі між двома призмами, що контактують з тілом, і ця зміна передається на спец. відліковий пристрій важільним, важільно-гвинтовим або гвинтово-зубчастим механізмом. В електр. Т. вимірювана деформація спричинює зміну розмірів провідника, що утворює тензодатчик, який прикріплюють до тіла. Внаслідок зміни розмірів тензодатчика змінюється і його електр. опір, що виявляється потенціометром або електричним мостом (див. *Міст вимірювальний*). Є також Т. оптико-механічні, пневматичні та ін. Т. дають змогу досліджувати розподіл деформацій у деталях машин, конструкцій і споруд, випробовувати матеріали.

ТЕ́НЗОР (від лат. tensus — напружений) — математичний об'єкт, що узагальнює скалярні чи векторні *величини, матриці* тощо. В кожній системі *координат* або *системі відліку* Т. задається деякою сукупністю чисел, які взяті в певному порядку і змінюються при переході від однієї системи до іншої за спец. законом. Напр., у тривимірному просторі Т. визначається 3^r числами, де число r наз. р а н г о м Т. Коли Т. визначений у кожній точці деякої множини чи диференційовного многовиду, кажуть про т е н з о р н е п о л е (див. *Поля теорія*). Т. широко використовують у математиці, *відносності теорії* (Т. енергії — імпульсу), *електродинаміці класичній* (Т. напруженості електромагн. поля), *кінетиці фізичній*, теорії *пружності* (Т. зусиль, деформацій) тощо. Див. також *Тензорний аналіз*.

Літ.: Кочин Н. Е. Векторное исчисление и начала тензорного исчисления. М., 1965; Векуа И. Н. Основы тензорного анализа и теории ковариантов. М., 1978.

М. С. Синюков.

ТЕ́НЗОРНИЙ АНА́ЛІЗ — розділ математики, що вивчає *тензори* і тензорні поля засобами *математичного аналізу*. Т. а. є розвитком і узагальненням векторного аналізу (див. *Векторне числення*), теорії *матриць* і класичного матем. аналізу. Т. а. вивчає закони диференціювання, інтегрування та ін. операцій над тензорами і тензорними полями, в результаті яких знову одержують тензори. Найважливішою особливістю Т. а. є те, що він дає змогу формулювати і досліджувати геом., фіз. та ін. закономірності у формі, інваріантній (див. *Інваріантність*) щодо вибору системи *координат* або *системи відліку*. Поряд з векторним аналізом Т. а. є осн. матем. апаратом *поля теорії*.

Т. а. широко застосовується в *диференціальній геометрії* (*поверхонь теорія, ріманова геометрія*, теорія диференційовних многовидів тощо), механіці (теорія *пружності*, класична динаміка, механіка рідини і газу), теор. фізиці (теорія гравітаційних і електромагн. полів, *квантова механіка, ядерна фізика*), *кристалофізиці* тощо. Сформувався він у працях італ. вчених Г. Річчі-Курбастро (1853—1925) і Т. Леві-Чівіта (1873—1941). Значний внесок у розвиток Т. а. та його застосувань зробили А. *Ейнштейн*, нідерл. математик Я. А. Схоутен (1883—1971), амер. математик Д. Дж. Стройк (н. 1894), рад. вчені М. Є. *Кочин*, О. З. *Петров*, Б. Л. Лаптев (н. 1905), П. О. Широков (1895—1944) та інші.

Літ.: Широков П. А. Тензорное исчисление. Казань, 1961; Петров А. З. Новые методы в общей теории относительности. М., 1966; Синюков Н. С. Геодезические отображения римановых пространств. М., 1979; Схоутен Я. Тензорный анализ для физиков. Пер. с англ. М., 1965; Сокольников И. С. Тензорный анализ. Пер. с англ. М., 1971. *М. С. Синюков.*

ТЕНІО́ЗИ ТВАРИ́Н — група гельмінтозних хвороб, що їх спричинюють *стьожкові черви*. Паразитують в кишечнику хижих ссавців, рибоїдних птахів, від чого тварини виснажуються і часто гинуть. Проміжні хазяї паразитів — гризуни і *жуйні* тварини. З а х о д и б о р о т ь б и: *дегельмінтизація*, запобігання поїданню проміжних хазяїв, профілактич. дегельмінтизація свійських м'ясоїдних і *хутрових звірів* у неблагополучних щодо теніозів господарствах.

ТЕ́НІРС (Teniers) Давід Молодший (хрещений 15.XII 1610, Антверпен — 25.IV 1690, Брюссель) — флам. живописець. Навчався у батька — Давіда Тенірса Старшого. Працював у Антверпені та Брюсселі. З 1647 — придворний художник і директор картинної галереї ерцгерцога Леопольда Вільгельма. Ініціатор заснування антверпенської АМ (1665). Твори: «Гірський пейзаж» (1640), «Караульня» (1642), «Блудний син» (1644), «Сільське свято» (1646), «Кабінет аматора мистецтв» і «В селянській оселі» (обидва — Київ. музей зх. та сх. мистецтва), «Гра на флейті» (Львів. картинна галерея). Картини Т. зберігаються також у ДЕ в Ленінграді, Дрезденській картинній галереї, у Прадо в Мадріді та ін. зібраннях.

Д. Тенірс Молодший. В селянській оселі. Київський музей західного та східного мистецтва.

Літ.: Смольская Н. Ф. Тенирс. Л., 1962.

ТЕ́НІС (англ. tennis) — спорт. гра з м'ячем і ракеткою на спец. майданчику — *корті*, що має різне покриття. Ракетка масою 255—340 г (9—12 унцій) — для дітей, 340—400 г (12—14 унцій) — для дорослих; виготовлена з дерева, легкого металу чи пластмаси, на обід натягнено натуральні або синтетичні струни. М'яч — із гуми, обклеєний ворсистою тканиною, масою 56,7 г і діаметром 6,35—6,67 см. Сучас. Т. виник у Великобританії в 2-й пол. 19 ст. Мета гри — ударом ракетки перекинути м'яч через сітку на бік противника так, щоб той не зміг його відбити (ударом з льоту або після першого відскоку) або припустився помилки. Розиграш кожного очка починається з подачі, при якій м'яч повинен потрапити в певне поле (при помилці дозволяється друга спроба). Рахунок очок ведуть від того, хто подає; за реалізацію першої і другої подачі нараховують по 15, третьої — 10, четвертої (підряд) — виграш гейму (частини партії). Право подачі переходить через гейм. Для перемоги у партії (сеті) необхідно виграти не менше ніж 6 геймів при перевазі не менше ніж у 2 очка. Змагання проводяться одиночні (чоловічі й жіночі) та парні (чоловічі, жіночі або мішані). В 1912 створено Міжнар. федерацію Т. (ІТФ). У 1896—1924 Т. входив до програми *Олімпійських ігор*. Офіційної першості світу ІТФ не організує; неофіційними чемпіонатами є: особистий (чоловічий і жіночий) — Уїмблдонський турнір (проводиться на трав'яних кортах з 1877 у Лондоні), Відкритий чемпіонат Франції (з 1891 у Парижі на грунтових кортах); для чоловічих команд — Кубок Девіса (з 1900); для жінок — Кубок Федерації (з 1963). З 1969 проводяться чемпіонати Європи. В Росії Т. культивується з кінця 70-х рр. 19 ст.; чемпіонати проводились з 1907. В СРСР перший чемпіонат проведений 1924. В 1923 створено Всесоюзну секцію Т., яку 1956 перетворено на Федерацію Т. СРСР (з 1956 входить до складу ІТФ). Рад. спортсмени з 1962 беруть участь у змаганнях на Кубок Девіса, з 1958 — в Уїмблдонському турнірі, з 1960 — у Відкритому чемпіонаті Франції, з 1968 — на Кубок Федерації, з 1969 — в чемпіонатах Європи. Найкращих успіхів у міжнар. змаганнях досягли рад. спортсмени О. Метревелі та О. Морозова — багаторазові чемпіони Європи. Чемпіонами Європи були, зокрема, і укр. тенісисти М. Крошина (1972, 1977), О. Єлисеєнко (1980, 1981) та Л. Савченко (1983).

І. С. Хохлов.

ТЕ́ННЕР Григорій Самійлович (13. X 1889, м. Акерман, тепер Білгород-Дністровський Одес. обл.— 31.X 1943, Уфа) — укр. рад. скульптор. Навчався в петерб. АМ у Г. Залемана. В 1914 закінчив мюнхен. АМ. Твори: пам'ятник В. І. Леніну в Дніпропетровську (1925), портрети — О. І. Герцена (1927), Г. В. Плеханова (1930), О. Шовкуненка (1933), С. М. Халтуріна (1934); композиції — «Ленін

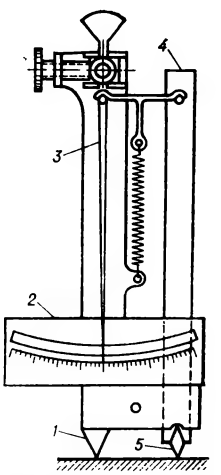

Механічний **тензометр**:
1 — нерухома призма;
2 — шкала;
3 — стрілка;
4 — важільний механізм;
5 — рухома призма.

Теодорік. Отець церкви. Близько 1365. Замок Карлштейн, каплиця Чесного хреста.

Теодоліт ОТ-2М

Теркові:
1 — рисовий теркек;
2 — великий теркек.

на броньовику» (1930), «О. С. Пушкін» (1935), «Карл Маркс» (1935—36), «К. Є. Ворошилов на коні» (1937—39); проекти пам'ятників — Т. Шевченкові (1925), В. І. Леніну (1927), К. Марксу, Ф. Е. Дзержинському (1940). З 1932 викладав у Одес. худож. училищі.

Літ.: Котляр М. Скульптор Г. С. Теннер. «Образотворче мистецтво». 1940. № 7.

ТЕННЕССІ́ — штат на Пд. Сх. США. Площа 109,4 тис. км². Нас. 4,3 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Нашвілл. Середню частину штату займає плато Камберленд, на Сх. — гори *Аппалачі*, на Зх.— Міссісіпська низовина. Найбільші ріки — *Miccicini* й Теннессі. На схилах гір поширені листяні ліси. Видобування вугілля, цинку, фосфоритів, мармуру. Розвинуті електроенергетика, хім. (виробн. штучного волокна, мінеральних добрив), металург. (зокрема, виплавка алюмінію) та атомна пром-сть. Значне машинобудування (автомобіле-, с.-г., електротех.). Деревообр., поліграфічні, текст., харч. та ін. підприємства. Гол. пром. центри: Мемфіс, Ноксвілл, Чаттануга. Більшість товарної продукції с. г. дає тваринництво м'ясо-молочного напряму (велика рогата худоба, свині). Осн. с.-г. культури — тютюн і соя. Вирощують також кукурудзу, пшеницю, бавовник, кормові культури.

ТЕ́ННІСОН (Tennyson) Альфред (6.VIII 1809, Сомерсбі, Лінкольншір — 6.X 1892, Олдуорт, Суррей) — англ. поет. Перша зб. «Вірші двох братів» (1827, у співавт. з братом Чарлзом), як і переважна більшість творів Т.-поета й драматурга, пов'язані з традиціями сентименталізму й консервативного романтизму. Але в кращих віршах і поемах Т. «Дочка млинаря» (1832), «Локслі Холл» (1842), «Мод» (1855), «Північний фермер», «Енох Арден» (обидві — 1864) та ін. релігійно-моралізаторські тенденції й політ. конформізм суперечливо поєднуються з утопічно-гуманістичними та демократичними мотивами. Вірші Т. укр. мовою перекладали І. Франко, П. Грабовський, рос.— О. Плещеєв, М. Михайлов, С. Маршак.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

ТЕ́НОР (італ. tenore, від лат. teneo — тримаю) — 1) За середньовіччя (з 12 ст.) — осн. голос (партія) поліфонічного твору, виконував провідну мелодію. 2) Високий чоловічий співочий голос (діапазон: до першої — до третьої октав). На нотоносці позначається октавою вище від натурального звучання. Різновиди: ліричний, драм., лірико-драм., а також Т.-альтино. 3) Назва муз. інструментів мідної духової групи. Т. наз. також деякі муз. інструменти, звичайно середнього регістру, що належать до одного сімейства (саксофон-Т., домра-Т. тощо).

О. В. Іовса.

ТЕНОЧТІТЛА́Н — місто в 14 — на поч. 16 ст. в долині Мехіко, столиця держави *ацтеків*. За легендами, заснований 1325 на острові в зх. частині оз. Тескоко. Розміри городища — бл. 7,5 км². Місто було прорізане численними каналами і з'єднувалося з материком трьома дамбами з підйомними мостами. Т. поділявся на 4 райони (Куепопан, Теопан, Мойотлан і Астакалько), а кожний район — на 5 кварталів. У центрі Т. було розташовано монументальні храми (основний — вис. 30 м) і палаци правителів і знаті; в смузі міста існували особливі поселення ремісників — Амантлан та ін. Під час ісп. завоювання Мексіки Т. було зруйновано (1521), на його місці засновано м. Мехіко.

ТЕНРЕ́КОВІ (Tenrecidae) — родина комахоїдних *ссавців*. Довж. тіла до 40 см, хвоста 1—22 см. Голова довгаста, лицьовий відділ іноді видовжений у хобот. Волосяний покрив м'який, грубий щетинистий або голчастий. Поширені на Мадагаскарі, Коморських о-вах, в Зх. і Центр. Африці, акліматизовані на деяких о-вах Індійського ок. Населяють ліси, степи, чагарникові зарості, болота. Живуть у норах. Живляться червами, молюсками, комахами, а також плодами рослин. У виплоді до 24 малят. В родині 11 родів, 31 вид, зокрема рисовий Т. (Oryzorictes talpoides) завдає шкоди рисовим полям, м'ясо Т. звичайного (Tenrec eucaudatus) та Т. великого (Setifer setosus) вживають у їжу. Викопні Т. відомі з міоценових відкладів Кенії.

ТЕНТАКУЛІ́ТИ (Tentaculita) — клас викопних морських *молюсків*. З'явилися в силурійському, повністю вимерли в кін. девонського періоду. Входили до складу *планктону*. Раковина Т. (довжиною від часток мм до 30—50, іноді 70 мм) конусовидна, з кутом при вершині 2—10°, зовні скульптурована поперечними, поздовжніми, бугристими ребрами або ямками; всередині поділяється на камери: початкову, септальну і найбільшу, кінцеву, в якій містилося тіло молюска. В центр. частині кожної септи (перегородки) є отвір. Камірки між септами були наповнені газом, який виділювався молюском, що мало важливе значення для балансування Т. в товщі води.

Д. Є. Макаренко.

ТЕОБРОМІ́Н — лікарський препарат рослинного походження, що належить до *серцево-судинних засобів*. Виділяють з шкірки бобів какао. Виробляється також синтетичним способом. За хім. будовою Т.— *алкалоїд* пуринового ряду. Білий кристалічний порошок, гіркий на смак. Легко розчиняється в розбавлених лугах та кислотах. Стимулює серцеву діяльність, розширює вінцеві судини серця і мускулатуру бронхів, посилює сечовиділення, викликає слабке збудження центральної нервової системи. Застосовується гол. чин. при спазмах судин серця і мозку.

ТЕОГО́НІЯ (грец. θεογονία, від θεός — бог і γονή — народження, походження) — сукупність *міфів* про походження і родовід богів. Притаманна політеїстичним релігіям (див. *Політеїзм*). Широко відомою є Т. в грец. міфології; її найповніше виклав давньогрец. поет *Гесіод* (8—7 ст. до н. е.) в поемі «Теогонія». Т. існували і у слов'ян. народів.

ТЕОДИЦЕ́Я (франц. théodicée, від грец. θεός — бог і δίκη — справедливість), «богоправдання» — релігійно-філософське вчення, яке має на меті усунути суперечності між вірою у всемогутнього справедливого бога і наявністю зла на землі шляхом «доказу», що саме зло є добром. Термін «теодицея» вперше запровадив Г. В. *Лейбніц*.

ТЕОДОЛІ́Т (від грец. θεάομαι — розглядаю і δολιχός — довгий) — кутомірний прилад для вимірювання на місцевості кутів у горизонтальній і вертикальній площинах. Застосовують при геодезичних (див. *Геодезія*), маркшейдерських (див. *Маркшейдерія*), астр. та ін. роботах. Осн. частини Т.: *зорова труба*, горизонтальний та вертикальний лімби (скляні або металеві круги з поділками в градусах або його частинах), алідада з пристроєм для відрахування кутових поділок лімба, рівні для встановлення осей обертання. Т. має дві взаємно перпендикулярні осі обертання — вертикальну та горизонтальну. Існують спеціалізовані Т.— астрономічні, *тахеометри*, маркшейдерські, кодові (автоматично записують результати на стрічку для введення в електронні обчислювальні машини).

В. М. Сердюков.

ТЕОДОРА́КІС (Θεοδωράκης) Мікіс (н. 29.VII 1925, о. Хіос) — грец. композитор і громадсько-політ. діяч. Учасник антифашист. Руху Опору. Під час монархії був засланий на о. Ікарія та ув'язнений у концтаборі на о. Макронісос (1948—49). У 1950 закінчив Афінську консерваторію, 1953—59 вдосконалював майстерність у Паризькій консерваторії. З 1959 жив у Греції. Був депутатом парламенту від Єдиної демократичної партії. Після військ. перевороту був ув'язнений (1967 і 1969). У 1970 емігрував до Франції, 1974 повернувся до Греції. Більшість творів присвячена боротьбі греків проти фашист. окупації та громадян. війні у Греції. Автор опер «Пісня загиблого брата» (1962), «Квартал ангелів» (1965), балетів (у т. ч. «Орфей і Еврідіка», 1958), ораторій, симф. творів, концерту для фп. з оркестром (1960), камерно-інструм. ансамблів, пісень (цикли «Епітафія», «Греція», «Пісні боротьби»), музики до вистав (зокрема, «Едіп-цар» Софокла) і кінофільмів. Гастролював у СРСР. Премія Ленінського комсомолу, 1967. Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1982.

В. С. Мурза.

ТЕОДО́РІК (Детріх; Theodorik, Theodoricus, р. н. невід.— бл. 1381) — чес. живописець. Серед творів — численні ікони у каплиці Чесного хреста, в замку Карлштейн поблизу Праги. В них художник намагався відійти від умовних готичних традицій, надати образам життєвих, реальних рис.

ТЕОДО́РІХ Великий (Теодеріх; Theodoricus, Theoderich; бл. 454, Паннонія — 26.VIII 526, Равенна) — король *остготів*, з 475. Син остготського короля Теодемира. В 493 остготи, очолені Т., загарбали Італію і заснували на її території своє королівство. В д-ві Т.

в інтересах осттотської феод. верхівки, що намагалася зблизитися з рим. рабовласницькою знаттю, були збережені рабовласницькі порядки, рим. адміністрація і фінанс. система. У виданому Т. «Кодексі» було узаконено рабство і велику зем. власність. Проте постійні конфлікти, що відбувалися між осттотами і римлянами, ослаблювали д-ву Т. У 555 її розгромила *Візантія*.

ТЕОКРА́ТІЯ (від грец. θεός — бог і κράτος — влада) — форма держ. правління, за якої політ. влада в державі належить духівництву, а глава д-ви є водночас главою церкви. Теократичною д-вою є, напр., *Ватікан*.

ТЕОЛО́ГІЯ (грец. θεολογία, від θεός — бог і λόγος — вчення), богослов'я — вчення про *бога*, побудоване на основі логіко-схоластичних тлумачень «священного письма», яке вважається богонатхненним, божественним одкровенням (свідченням бога про себе самого). Т. виступає догматичним обгрунтуванням, «теоретичним» змістом, серцевиною *релігії* (див. *Теїзм*). Гол. ідеєю її є ідея абс. надприродного бога — особи. Найширше системи Т. розроблено в *християнстві*, *ісламі* та *іудаїзмі*. Т.— ідеалістичне, метафіз. вчення, сповнене нездоланних внутр. суперечностей, які виникають при намаганні поєднати твердження про надраціональний, недоступний людському пізнанню характер «одкровення» і спробу раціонально пояснити його смисл. Т. являє собою систему богословських дисциплін. У християнстві це — основне, догматичне, моральне, біблійне, пастирське богослов'я. Т. претендує на роль науки, але не має з нею нічого спільного, бо вихідні положення Т. не є відображенням реальності, вони базуються на незмінних догмах при відсутності аргументованих доказів. Гол. призначення Т.— обгрунтування, виправдання і захист релігії в цілому або конкретних віровчень, а також боротьба проти *атеїзму*. Вона завжди протистояла науці й матеріалістич. філософії. З часу *Відродження* Т. викривали передові мислителі (*Еразм Роттердамський*, Б. *Спіноза*, франц. матеріалісти 18 ст., Л. *Фейєрбах*, революційні демократи). Марксистсько-ленінська філософія довела повну неспроможність Т. Соціальний і *науково-технічний прогрес* неухильно руйнує Т., як і саму релігію. Криза Т. змушує її апологетів вдаватися до модернізму (див. *Модернізм* у релігії), що знаходить свій вияв, зокрема, у спробі тлумачити за допомогою Т. реальні соціальні й духовні явища (революцію, політику, працю тощо). Спростування Т.— одне з осн. завдань наукового атеїзму.

Літ. див. до ст. *Релігія*.

О. С. Онищенко.

ТЕОРЕ́МА (грец. θεώρημα, від θεωρέω — розглядаю) — твердження, правильність якого встановлюють за допомогою спеціальних міркувань (доведень). При доведенні Т. спираються на *аксіоми* та на раніш доведені Т. В будь-якій Т. розглядають умову, тобто те, що пропонується як дане, і висновок — те, що потрібно довести. Якщо умову і висновок Т. поміняти місцями, то одержують о б е р н е н у Т. З правильності прямої Т. не випливає правильність оберненої. Напр., для *Піфагора теореми* обернена Т. правильна, а для Т.: «якщо у трикутнику один кут прямий, то два інші гострі» обернена Т. неправильна. Якщо в Т. умову і висновок замінити їхніми запереченнями, то одержують п р о т и л е ж н у Т. Пряма Т. і обернена протилежній або обернена Т. і протилежна Т. (до прямої) є рівносильними. Це іноді дає змогу замість прямої Т. легше довести обернену протилежній до неї Т. (т. з. метод доведення від супротивного). Допоміжна Т., яку використовують при доведенні однієї або кількох ін. Т., наз. *лемою*. Кожна Т. має точний зміст та силу лише як твердження тієї аксіоматичної теорії, в якій її сформульовано та доведено або спростовано. Напр., Т. про те, що сума внутр. кутів трикутника дорівнює 180°, справедлива лише в *евклідовій геометрії*.

«ТЕОРЕТИ́ЧЕСКАЯ И ЭКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНАЯ ХИ́МИЯ» — журнал, орган Відділення хімії і хім. технології АН УРСР. Заснований 1965. В журналі висвітлюються питання квантової хімії, теорії хім. будови речовин, механізму хім. реакцій, фотохімії, хім. термодинаміки, теорії розчинів і суміжних з хімією питань фізики. Публікуються статті, присвячені використанню нових фіз. методів, аналізу їхніх можливостей і теор. обгрунтуванню сфер їхньої дії і меж застосування. Виходить у Києві 6 раз на рік; перекладається англ. мовою у США.

К. Б. Яцимирський.

ТЕОРЕТИ́ЧНА АСТРОНО́МІЯ — розділ *астрономії*, що вивчає методи визначення і прогнозування орбітального та обертального руху тіл *Сонячної системи* на базі астрометричних спостережень і траєкторних вимірювань. Включає в себе розділи *небесної механіки*, пов'язані: з вивченням збуреного руху (див. *Збурення руху небесних тіл*) і обертання конкретних небесних тіл; розробкою методів визначення елементів *орбіт*, параметрів обертання та ін. параметрів, від яких залежать спостережувані положення й орієнтація небесного тіла; розробкою методів обчислювання положень небесних тіл на орбіті чи їхньої орієнтації в майбутньому (методи прогнозування руху, складання *ефемерид*).

Т. а. виникла в 17 ст. з потреби розмежувати роботу по проведенню спостережень (тепер це завдання *астрометрії*) і по теор. осмисленню їхніх результатів. У розвиток Т. а. великий внесок зробили Й. *Кеплер*, І. *Ньютон*, К. Ф. *Гаусс*, П. С. *Лаплас*, Ж. Л. *Лагранж* та ін. математики й астрономи. Особливо швидко Т. а. почала розвиватись після запуску першого *штучного супутника Землі* та здійснення перших міжпланетних польотів.

Ю. В. Батраков.

ТЕОРЕТИ́ЧНОЇ ФІ́ЗИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Створений у Києві 1966 на базі теоретичного відділу Інституту фізики АН УРСР. У складі ін-ту (1983) 14 відділів та відділення статистичної фізики у м. Львові. Осн. напрями наук. діяльності: теорія твердого тіла, фізична кінетика, теорія плазми, матем. методи теор. фізики, теорія елементарних частинок, статистична фізика, теорія ядра та ядерних реакцій, біофізика, теорія екситонів та солітонів. З ін-том пов'язана діяльність М. М. *Боголюбова*, О. С. *Давидова*, В. Г. *Бар'яхтара*, О. С. *Парасюка*, О. З. *Петрова*, О. Г. *Ситенка*, І. Р. *Юхновського* та ін. При ін-ті є аспірантура.

А. Г. Загородній.

ТЕО́РІЇ, ІСТО́РІЇ І ПЕРСПЕКТИ́ВНИХ ПРОБЛЕ́М РАДЯ́НСЬКОЇ АРХІТЕКТУ́РИ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Засн. 1946 в Києві як Ін-т історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР. З 1956 — Ін-т теорії та історії архітектури і буд. техніки Академії буд-ва і архітектури УРСР. З 1964 — в системі Держкомітету по цивільному буд-ву і архітектурі при Держбуді СРСР. Осн. напрями роботи: питання теорії рад. архітектури, історії архітектури і буд. техніки, охорони пам'яток архітектури УРСР, аналіз забудови міст і сіл та ін. Серед видань ін-ту — «Нариси історії архітектури Української РСР» (у 2 томах), «Сучасна архітектура Радянської України». Брав участь у підготовці «Історії українського мистецтва» (в 6 томах). З 1979 видає збірники наук. праць.

В. П. Дахно.

ТЕО́РІЯ (грец. θεωρία — розгляд, міркування, вчення). 1) В широкому розумінні — особлива сфера людської *діяльності* та її результатів, яка включає в себе сукупність ідей, поглядів, концепцій, вчень, уявлень про об'єктивну дійсність, протистоїть *практиці* як предметно-чуттєвій діяльності і водночас перебуває з нею в органічній єдності. Т. виростає з практики, узагальнює її та обгрунтовується нею, а практика осмислюється, організовується і спрямовується Т. *Діалектичний матеріалізм* виходить з того, що сила Т.— в її єдності з практикою. Прикладом цього може служити діалектичний взаємозв'язок революц. Т. і революц. практики в процесі розвитку *суспільства*. 2) У вузькому розумінні — форма вірогідних наук. знань, що дає цілісне уявлення про закономірності і суттєві характеристики об'єктів. Від ін. форм наук. *відображення* (*абстракції*, *гіпотези* тощо) Т. відрізняється насамперед будовою і пізнавальними функціями. Характерним для будови Т. є те, що всі її твердження і поняття поділяються на дві групи. Перша з них, вихідна, формулює фундаментальні закони чи властивості об'єктів і становить основи Т. Друга, похідна група, формулює залежні від фундаментальних закони або властивості, що з тією чи ін. силою логічної необхідності виводяться з першої. Вихідні твердження називають *принципами*, *постулатами* або *аксіомами*, похідні — логічними наслідками, висновками або *теоремами*. Тісний логічний зв'язок між по-

А. Теннісон.

М. Теодоракіс.

Г. С. Теннер. Проект пам'ятника Ф. Е. Дзержинському. Тонований гіпс. 1940.

няттями і твердженнями, що визначається способом *доведення* їхньої істинності (шляхом логічного виведення або аргументації фактами), надає Т. характеру цілісної *системи* знання. Тому побудова Т. виступає водночас і систематизацією наук. знань. У пізнавальному відношенні Т. є узагальненням об'єктивних фактів, способом опису та пояснення закономірностей реальної дійсності, засобом *передбачення наукового*. Кожна розвинена *наука* будується з багатьох пов'язаних між собою Т., особливе місце серед яких посідають т. з. фундаментальні Т., що становлять основу розвитку науки і формують пануючий у ній стиль мислення. Т. здебільшого виникає у вигляді наук. гіпотези, яка перетворюється на теорію внаслідок підтвердження її експериментом, спостереженням тощо. Остаточним критерієм істинності теорій є суспільно-істор. практика. *П. Ф. Йолон.*

ТЕО́РІЯ ДЕРЖА́ВИ І ПРА́ВА — юридична наука, яка становить систему знань про специфічні закономірності і загальні закони виникнення, розвитку та функціонування *держави* і *права* та держ.-правових явищ. У системі марксистсько-ленінських сусп. наук Т. д. і п. найтісніше пов'язана з *історичним матеріалізмом*, теорією *наукового комунізму*, *політичною економією*. Категорії, закони, принципи, що формулюються цими науками. Т. д. і п. використовує як методологічну основу, насамперед для розкриття сутності й розробки типології держ.-правових систем, виходячи з їхньої соціально-класової природи. Головне в предметі марксистської Т. д. і п.— закономірності д-ви і права соціалістичного типу. Досліджуючи д-ву і право в цілому, Т. д. і п. відіграє провідну роль щодо інших, зокрема галузевих, *юридичних наук*. Вона розробляє найзагальніші держ.-правові поняття, методологічні можливості яких використовуються цими науками (напр., поняття типу, змісту, функції, форми, структури, механізму, органу держави; типу, змісту, форми, структури галузі права, *реалізації права*; юрид. норми, правосуб'єктності, правового відношення, *законності*, правопорушення, юрид. відповідальності тощо). Т. д. і п. здійснює свої функції як шляхом безпосереднього вивчення держ.-правової та ін. соціальної практики, так і на основі узагальнення даних ін. юрид. наук, використовуючи філос. принципи пізнання, загальнонаук. підходи й поняття, а також специфічно-юрид. дослідницькі методи і процедури. Завдяки цьому вона поєднує філос., соціологічний та суто юрид. напрями дослідження. Марксистська Т. д. і п. органічно поєднує науковість з *партійністю*, виходить з позицій робітн. класу, який заінтересований у науковому пізнанні соціальної дійсності для її перетворення відповідно до об'єктивних законів сусп. розвитку, веде непримиренну боротьбу проти бурж. та ревізіоністських фальсифікацій питань держави і права.

Літ.: Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия. М., 1970; Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. К., 1971; Керимов Д. А. Общая теория государства и права. Предмет, структура, функции. М., 1977.

П. М. Рабинович.

ТЕОСО́ФІЯ (від грец. θεός — бог і σοφία — мудрість) — 1) Містичне богопізнання. На відміну від *теології*, Т. будується не на певних засадах віровчення (догматах), а на особистих реліг. враженнях людини. 2) Реакційне релігійно-філос. вчення про можливість «безпосереднього осягнення бога» за допомогою містичної *інтуїції* і «одкровення», доступних обраному колу «посвячених» осіб. Представники Т., на відміну від традиційних містиків (див. *Містицизм*), намагаються дати суб'єктивному містичному досвідові «богопізнання» формально-логічне обгрунтування. Засновником сучас. Т. вважають рос. письменницю О. П. Блаватську, за ініціативою якої 1875 в Нью-Йорку було організовано теософське т-во. Центр т-ва 1879 перемістився в Індію. Визнання можливості безпосередніх контактів з надприродними, потойбічними силами зближує Т. зі *спіритизмом* та *окультизмом*. Різновидом Т. є *антропософія*. 3) Заг. назва всіх містичних учень

ТЕОФІ́ПОЛЬ — селище міського типу Хмельницької обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Полтві (прит. Горині), за 30 км від залізничної ст. Суховоля. 6,0 тис. ж. (1983). Вперше згадується в документах 1420 під назвою Камінь (до 1740 — Човганський Камінь, Човган, з 1740 — сучасна назва) як одна з фортець лит. феодалів. Після *Люблінської унії 1569* її загарбала шляхет. Польща. Населення містечка брало активну участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, *визвольній війні українського народу 1648—54*, антифеод. повстанні 1664—65 на чолі з С. *Височаном*, *Палія повстанні 1702—04*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Т. був одним з важливих пунктів пересилання газ. «*Искра*» та ін. марксистської л-ри з-за кордону в Росію. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (6.VII 1941 — 4.III 1944) в Т. діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1959 Т.— с-ще міськ. типу. У Т.— цукр., сироробний, комбікормовий та цегельний з-ди, хлібокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, Будинок культури, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ТЕОФІ́ПОЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 36,7 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Теофіполь*. Т. р. розташований на пн.-сх. схилах *Подільської височини*. Поверхня — переважно слабо розчленована рівнина. Поширені піщані дюни і пасма. Річки — *Горинь*, *Случ*, *Полтва*, Жердь та інші (усі — басейну Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, осика, дуб, граб) займають 1,8 % тер. району. Провідна галузь пром-сті — харчова (теофіпольські сироробний та цукр. з-ди, хлібокомбінат). Комбінат побутового обслуговування (Теофіполь), 3 будинки побуту. С. г. району спеціалізується

на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, виробн. молока, м'яса і яєць. Площа с.-г. угідь 1982 становила 61 тис. га, у т. ч. орні землі — 57 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Т. р.— 20 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 295 км, у т. ч. з твердим покриттям — 152 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (в Теофіполі і Базалії), 28 заг.-осв. та музична школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 17 будинків культури, 38 клубів, 2 кінотеатри, 48 кіноустановок, 42 б-ки. У с. Мануїльському Т. р. (кол. Святець), на батьківщині рад. парт. і держ. діяча Д. З. *Мануїльського*, відкрито музей. У Т. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1931).

А. К. Медвідь.

ТЕОФРА́СТ (Феофраст; Θεόφραστος; справж. ім'я — Тіртам; бл. 370 до н. е., Ерес на о. Лесбос — бл. 287, Афіни) — давньогрец. природодослідник, один з перших ботаніків давнього часу, філософ *перипатетичної школи*. Спочатку був учнем *Платона*, потім — послідовником *Арістотеля*. Т.— автор багатьох творів з ботаніки, фізики, етики, медицини, психології, логіки тощо. Серед небагатьох творів, що дійшли до нашого часу, найвідомішими є «Дослідження про рослини», «Про причини рослин», «Етичні характери».

ТЕ́ПЛА ПРОКА́ТКА — обробка тиском (*прокатка*) нагрітих металевих сплавів (переважно сталей). Відбувається при т-рі, нижчій за т-ру *рекристалізації* (для сталі — при т-рі 200—600 °С). Теплою прокаткою одержують гол. чин. труби з нержавіючої сталі на *трубопрокатних агрегатах* холодної прокатки. Т. п. сприяє інтенсивнішому пластичному деформуванню, ніж *холодна прокатка*.

ТЕ́ПЛИК — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, за 7 км від залізнич. ст. Кублич. 5,9 тис. ж. (1983). Вперше згадується в писемних джерелах 15 ст. як прикордонний пункт *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* Т.— під владою *Речі Посполитої*. Населення Т. брало участь у *гайдамацькому русі*, *Коліївщині* (1768). Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. У 20—30-х рр. 19 ст. поблизу Т. діяли повстанські загони У. *Кармалюка*. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1956 Т.— с-ще міськ. типу. У Т.— з-ди: сухого знежиреного молока, хлібний, комбікормовий, цегельний та «Зоря» вінн. виробничого об'єднання «Жовтень» (виробн. електрокалориферів), птахофабрика, харч. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 бібліотеки.

ТЕПЛИ́ЦЯ — спеціальне опалюване приміщення з покриттям із світлопрозорого матеріалу (скла, поліетиленової плівки тощо) для цілорічного вирощування *тепличних культур* і *розсади*. Т. бувають і неосвітлені, напр., Т. для вирощування *печериць*. Використовують Т. також в селекційній роботі для скорочення строків виведення нових сортів і гібридів с.-г. культур, одержуючи не одну, а 2—3 репродукції насіння за рік; в наук. установах (для проведення різних біол. досліджень); для зберігання і розмноження теплолюбних рослин в сх. і пн. широтах. За внутр. обладнанням Т. бувають стелажні й грунтові. В стелажних Т., переважно розсадних, рослини вирощують на стелажах (полицях). У грунтових Т. рослини висаджують безпосередньо в грунт. На Україні розроблено високоефективний метод і безгрунтового вирощування овочів у Т. на щебені або гравії, що їх зволожують розчином поживних речовин (див. *Гідропоніка*). За часом використання Т. поділяють на зимові, що функціонують цілий рік, і весняні, в яких овочі вирощують навесні й восени. За конструкцією Т. бувають одно- і двосхилі; ангарні і блокові. Ангарні Т.— це великі двосхилі споруди, де немає внутрішніх підпор, що дає можливість механізувати догляд за рослинами. Блокові Т. складаються з двох або кількох з'єднаних одна з одною двосхилих Т. (блоків) без перегородок між ними. Особливо економічні Т., які обігрівають тепловими відходами пром. підприємств. *Ф. Я. Попович.*

ТЕ́ПЛИЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 44,3 тис. чол. (1983). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані селищній та 21 сільс. Раді нар. депутатів. Центр — смт *Теплик*. Т. р. розташований на пд. схилах *Придніпровської височини*. Поверхня — слабохвиляста рівнина з глибоковрізаною системою річок та балок. Корисні копалини: граніт, пісок, глина. Річки — *Удич*, *Кіблич* (бас. Пд. Бугу). Грунти темно-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, клен, липа) займають 4,9 тис. га. Провідна галузь пром-сті — харч. (найбільші підприємства — Удицький та Соболівський цукр., Бджільнянський спиртовий, Теплицький сухого знежиреного молока з-ди). Виробн. буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Теплик), 5 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза, ячмінь) і тех. (цукр. буряки, соняшник) культур; тваринництво — м'ясо-мол. напряму (скотарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1982 становила 64,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,7 тис. га. У Т. р. — 25 колгоспів, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Кублич, Розкошівка, Дукля. Автомоб. шляхів — 261 км, у т. ч. з твердим покриттям — 210 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 31 заг.-осв. та 2 муз. школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 21 клуб, 46 кіноустановок, 44 б-ки, музей укр. рад. композитора М. Д. *Леонтовича* у с. Марківці (де його поховано). У с. Тополівці Т. р. народився укр. рад. економіст П. І. *Багрій*, у с. Пологах — укр. рад. хімік К. Б. *Яцимирський*. У районі видається газ. «Зірка» (з 1931).

Г. В. Ажула.

ТЕПЛИ́ЧНІ КУЛЬТУ́РИ — овочеві, квіткові, плодові та ягідні рослини, що їх вирощують у *теплицях* за штучних умов клімату, грунтового і повітряного живлення. В СРСР, у т. ч. й на Україні, значного поширення набуло тепличне *овочівництво*, що постачає населенню свіжі овочі в період, коли відкритий грунт не дає овочевої продукції. Осн. Т. к. є огірки й помідори. В теплицях вирощують ще й зелень селери, петрушки, буряків та цибулі. У великих тепличних г-вах взимку і навесні вирощують цвітну капусту, солодкий перець, баклажани, кавуни, дині тощо. З плодоягідних культур у теплицях культивують виноград, персики, абрикоси, лимони, апельсини, суниці, а з квіткових — троянди, бузок, левкої, примули, гіацинти, тюльпани тощо. В теплицях вирощують і *розсаду* овочевих та квіткових рослин.

Г. Р. Титаренко.

ТЕ́ПЛІЦЕ — місто на Пн. Зх. Чехословаччини, в Пн.-Чеській обл. Вузол з-ць. 52 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд., хім., скляної, керамічної, текст., швейної, харч. пром-сті. В районі Т.— видобування поліметалевих руд і бурого вугілля. Краєзнавчий музей. Бальнеологічний курорт з радіоактивними мінеральними джерелами.

ТЕПЛОБА́ЧЕННЯ — перетворення *теплового випромінювання* об'єктів на їхнє видиме зображення. Пристрої, що виконують таке перетворення, наз. тепловізорами. Вони бувають скануючого (див. *Сканування*) і нескануючого типів. У тепловізорах першого типу приймачі теплового випромінювання (*болометри*, *термопари*) перетворюють його на електр. сигнали, а оптико-мех. скануюча система підсилює ці сигнали і синхронно реєструє їх на екрані у вигляді чорно-білих або кольорових картин. У тепловізорах другого типу теплове зображення об'єкта безпосередньо проеціюється на екран, що покритий тонким шаром теплочутливого матеріалу (кристалічним *люмінофором*, *рідкими кристалами* та ін.). Завдяки зміні характеристик цих матеріалів при їхньому нагріванні теплове зображення стає видимим. Прикладом тепловізорів нескануючого типу є піроелектр. відикон. Т. застосовують у мед. і тех. діагностиці, навігації, геол. розвідці, у військ. справі. Див. також *Інфрачервона техніка*, *Теплопеленгація*.

Л. С. Кременчуцький.

ТЕПЛО́В Борис Михайлович [9 (21).X 1896, Тула — 28.IX 1965, Москва] — російський радянський психолог, дійсний член АПН РРФСР (з 1945), засл. діяч науки РРФСР (з 1957). Закінчив Моск. ун-т (1921). З 1929 працював у н.-д. ін-ті заг. та пед. психології АПН РРФСР. Гол. редактор журналу «Вопросы психологии» (1958—65). Т. досліджував проблеми зорових та слухових відчуттів, історію психології, проблему здібностей та ін. індивідуально-психологічних особливостей людини, розробив нову методику експериментального вивчення індивідуальних відмінностей. Т.— автор та редактор п'яти збірників «Типологічні особливості вищої нервової діяльності людини», підручника з психології для серед. школи, а також підручників та навч. посібників з психології для вузів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *М. Ю. Малков.*

ТЕПЛОВА́ ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ, ТЕС — промислове підприємство, де теплова енергія, що виділяється при згорянні органічного палива, перетворюється на електричну; основний вид *електричних станцій*. Розрізняють Т. е.: на твердому, рідкому, газоподібному паливі та мішаного типу; з *паровими турбінами*, *газовими турбінами* і *двигунами внутрішнього згоряння*; базові, що відзначаються рівномірним навантаженням про-

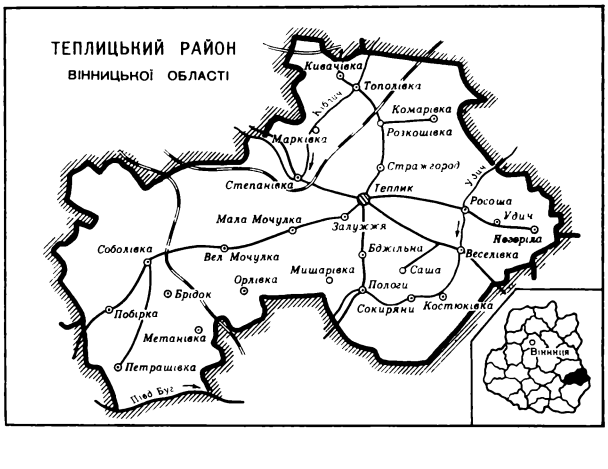

тягом доби, і *пікові електростанції*. Серед Т. е. переважають *конденсаційні електростанції*, що виробляють тільки електр. енергію. Менш поширені *теплоелектроцентралі*, які постачають споживачам, крім електричної енергії, ще й тепло (у вигляді пари, гарячої води). Іноді до Т. е. умовно відносять *атомні електростанції* і *геотермальні електростанції*. В СРСР встановлена потужність ТЕС досягає 3 ГВт, проектуються ТЕС на 4,5 ГВт і більше.

ТЕПЛОВА́ МЕРЕ́ЖА — сукупність *трубопроводів* (*теплопроводів*), якими переміщують і розподіляють *теплоносій* (воду, пару) при централізованому *теплопостачанні*. Розрізняють Т. м.: магістральні (радіальні, або тупикові, та кільцеві) й розподільні; однотрубні (підвідні магістралі), двотрубні (з підвідною і зворотною магістралями), три- та багатотрубні (з різними теплоносіями або з теплоносієм різних потенціалів). Труби Т. м.— гол. чин. сталеві, діам. від 50 (підвідні до окремих будинків) до 1400 мм (магістральні). Прокладають їх під землею (у непрохідних або напівпрохідних каналах, у *колекторах*, безпосередньо у грунті), а також над нею (на *естакадах*, опорах тощо). Щоб забезпечити безперебійність постачання теплом, деякі магістральні Т. м. з'єднують між собою, а між їхніми відгалуженнями влаштовують перемички. На магістральних Т. м. значної протяжності встановлюють насосні підстанції. Тепловтрати знижують *теплоізоляцією* мережі. Зовн. поверхню труб Т. м. захищають від корозії водонепроникними покриттями (їх наносять на шар теплоізоляційного матеріалу або на поверхню труби); корозії внутр. поверхні труб і утворенню накипу запобігають *водопідготовкою*.

ТЕПЛОВЕ́ ВИПРОМІ́НЮВАННЯ, температурне випромінювання — електромагнітне випромінювання тіла за рахунок його *внутрішньої енергії*. Виникає в умовах детальної рівноваги з тілом (див. *Детальної рівноваги принцип*) і визначається його абс. т-рою і оптичними властивостями. До осн. характеристик Т. в. і поглинання тіла належать в и п р о м і н ю в а л ь н а з д а т н і с т ь т і л а, що дорівнює спектральній густині його *світності енергетичної* при Т. в., і п о г л и н а л ь н а з д а т н і с т ь т і л а, що дорівнює спектральному коеф. поглинання. Для Т. в., що перебуває в *термодинамічній рівновазі* з нагрітим тілом, виконуються *Кірхгофа закон випромінювання*, для *абсолютно чорного тіла — Планка закон випромінювання, Стефана — Больцмана закон випромінювання* тощо.

ТЕПЛОВЕ́ ПО́ЛЕ Землі — теплове поле, зумовлене діянням глибинних джерел тепла, що виникають гол. чин. в результаті розпаду *радіоактивних елементів*, і сонячного випромінювання. Розподіл Т. п. зумовлений особливостями поширення і потужністю джерел теплогенерації й поглинання тепла, теплофіз. властивостями речовини Землі тощо. Інтенсивність теплових потоків у Т. п. збільшується від давніх тектонічних структур до молодших, т-ра зростає з глибиною. Макс. значення теплових потоків характерні для *серединноокеанічних хребтів*, мінімальні — для кристалічних *щитів*. На Україні найбільші теплові потоки зафіксовано в *Закарпатському прогині*, найменші — на *Українському щиті*. У верх. шарах *земної кори* Т. п. визначають вимірюванням т-ри і теплових потоків у свердловинах та на дні морів і океанів; у більш глибоких геосферах — шляхом розрахунків. За значеннями т-р і теплових потоків Т. п. можна зробити висновки про інтенсивність тектонічних (див. *Тектоніка*) і магматичних (див. *Магма*) процесів у *літосфері*, наявність у надрах Землі теплових аномалій, пов'язаних з покладами нафти і газу, поліметалевих руд та деяких ін. корисних копалин. Ділянки Землі з макс. значеннями т-р і теплових потоків перспективні для буд-ва *геотермальних електростанцій*. Див. також *Геотермія*.

Літ.: Кутас Р. И., Гордиенко В. В. Тепловое поле Украины. К., 1971.

В. І. Лялько.

ТЕПЛОВИДІ́ЛЬНІ ЕЛЕМЕ́НТИ — конструктивні елементи *ядерного реактора*, що містять *ядерне пальне*, яке під час дії реактора виділяє тепло. Розміщують їх в *активній зоні* реактора. Кожний такий елемент складається з осердя (стрижня, пластини тощо), сформованого з керамічного або металевого ядерного пального, і герметизуючої оболонки навколо нього, яка перешкоджає попаданню у *теплоносій* радіоактивних продуктів поділу пального. Між керамічним осердям і оболонкою залишають вільний об'єм на випадок зміни розмірів осердя при нагріванні, опроміненні тощо. Оболонку виготовляють з графіту, цирконієвих і алюмінієвих сплавів (Т. е. *водо-водяних реакторів, графіто-водних реакторів, графіто-газових реакторів, важководних реакторів*), з нержавіючих сталей і жароміцних сплавів (Т. е. *реакторів-розмножувачів* з рідкометалевим або газовим теплоносієм). На оболонці роблять ребра, що підвищує стійкість і поліпшує охолодження її теплоносієм. Т. е. завантажують у реактор звичайно у вигляді блоків. З використаних Т. е. вилучають невигоріле або знову нагромаджене ядерне пальне. Іноді такі Т. е., як джерела іонізуючого випромінювання, застосовують у різних технологічних процесах, для наук. досліджень.

В. С. Карасьов.

ТЕПЛОВИ́Й БАЛА́НС Землі — співвідношення між надходженням і витратами енергії на земній поверхні та в *атмосфері* Землі. Осн. джерелом енергії для більшості фіз., хім. і біол. процесів в атмосфері, *гідросфері* та верх. шарах *літосфери* є *сонячна радіація*. Тому розподіл і співвідношення складових Т. б. характеризують її перетворення в цих оболонках. Т. б. являє собою окремий випадок формулювання закону збереження енергії (див. *Збереження закони*). Т. б. земної поверхні може бути виражений таким рівнянням: $R + P + F_0 + LE = 0$, де R — радіаційний баланс, P — турбулентний потік тепла між земною поверхнею й атмосферою, F_0 — потік тепла між земною поверхнею і глибшими шарами літосфери та гідросфери, LE — витрати тепла на випаровування (дорівнюють добутку маси випаруваної води E на теплоту випаровування L). Рів-

Табл. 2. **Тепловий баланс атмосфери** (ккал/см² на рік)

Широта, в градусах	R_a	L_r	P	F_a
70—60 пн. ш.	—70	28	9	33
60—50	—60	43	13	4
50—40	—60	47	17	—4
40—30	—69	46	23	0
30—20	—82	42	24	16
20—10	—83	70	15	—2
10—0	—76	115	9	—48
0—10 пд. ш.	—74	90	8	—24
10—20	—76	74	11	—9
20—30	—74	51	15	8
30—40	—71	55	12	4
40—50	—64	61	9	—6
50—60	—57	58	8	—9
Земля в цілому	—72	60	12	0

Табл. 1. **Тепловий баланс земної поверхні** (ккал/см² на рік)

Широта, в град.	Океани				Суходіл			Земля (пересічно)			
	R	LE	P	F_0	R	LE	P	R	LE	P	F_0
70—60 пн. ш.	23	—33	—16	26	20	—14	—6	21	—20	—9	8
60—50	29	—39	—16	26	30	—19	—11	30	—28	—13	11
50—40	51	—53	—14	16	45	—24	—21	48	—38	—17	7
40—30	83	—86	—13	16	60	—23	—37	73	—59	—23	9
30—20	113	—105	—9	1	69	—20	—49	96	—73	—24	1
20—10	119	—99	—6	—14	71	—29	—42	106	—81	—15	—10
10—0	115	—80	—4	—31	72	—48	—24	105	—72	—9	—24
0—10 пд. ш.	115	—84	—4	—27	72	—50	—22	105	—76	—8	—21
10—20	113	—104	—5	—4	73	—41	—32	104	—90	—11	—3
20—30	101	—100	—7	6	70	—28	—42	94	—83	—15	4
30—40	82	—80	—9	7	62	—28	—34	80	—74	—12	6
40—50	57	—55	—9	7	41	—21	—20	56	—53	—9	6
50—60	28	—31	—8	11	31	—20	—11	28	—31	—8	11
Земля в цілому	82	—74	—8	0	49	—25	—24	72	—60	—12	0

няння Т. б. атмосфери $R_a + L_r + P + F_a = \Delta W$, де R_a — радіаційний баланс атмосфери, L_r — надходження і витрати тепла при фазових перетвореннях води в атмосфері (де r — сума опадів), P — надходження або витрати тепла, які зумовлені теплообміном атмосфери з земною поверхнею, F_a — надходження або витрати тепла, зумовлені теплообміном через вертикальні стінки стовпа, який пов'язаний з впорядкованими рухами атмосфери і макротурбулентністю, ΔW — зміна вмісту тепла всередині вертикального стовпа атмосфери.

Дані про Т. б. використовують при розробці проблем кліматології, гідрології, океанології, дослідженнях у галузі фізіології рослин, вивченні теплового режиму живих організмів та закономірностей геогр. зональності тощо.

М. І. Будико.

ТЕПЛОВИ́Й БАЛА́НС АТМОСФЕ́РИ — див. *Тепловий баланс* Землі.

ТЕПЛОВИ́Й ДВИГУ́Н — двигун, що перетворює теплову енергію на механічну енергію або на кінетичну енергію реактивного струменя. Найпоширеніший з первинних *двигунів*, що використовують природні енерг. ресурси, напр. органічне паливо. Є Т. д. поршневі (див. *Поршнева машина*), роторні (напр., двигуни Ванкеля — з обертовими роторами-поршнями) і реактивні (див. *Реактивний двигун*). Їх поділяють також на *двигуни внутрішнього згоряння* (з внутр. нагріванням *робочого тіла*) і двигуни зовн. згоряння — з підведенням теплової енергії ззовні (див. *Парова машина, Ядерна силова установка*).

ТЕПЛОВИ́Й ЕФЕ́КТ РЕА́КЦІЇ — тепло, що виділяється або поглинається при даній *хімічній реакції*. Т. е. р. визначається зміною *ентальпії* (тепловмісту) системи, але з оберненим знаком. Зміна тепловмісту дорівнює різниці між тепловмістом продуктів реакції і тепловмістом вихідних речовин. Визначений так Т. е. р. стосується реакцій, які відбуваються при сталому зовн. тиску. Залежно від знака Т. е. р. хім. реакції поділяють на *ендотермічні реакції* і *екзотермічні реакції*. Т. е. р. можна безпосередньо виміряти, проводячи реакції в калориметрі (див. *Калориметрія*), або розрахувати за рівнянням ізобари реакції. Т. е. р. утворення речовини визначають також за тепловим ефектом іншої реакції, в якій бере участь дана речовина, підсумовуючи *теплоту утворення* всіх речовин. Див. *Гесса закон*.

ТЕПЛОВИ́Й РЕА́КТОР — *ядерний реактор*, в якому реакція поділу *ядерного пального* спричинюється переважно тепловими, або повільними, нейтронами (див. *Нейтронна фізика*). На відміну від *швидкого реактора* в *активній зоні* Т. р. (мал.) є ефективні сповільнювачі нейтронів (вода, *вода важка*, графіт тощо), у середовищі яких і міститься ядерне пальне: природний уран або ізотопи ^{235}U, ^{239}Pu чи ^{233}U. Крім *тепловидільних елементів*, що їхні осердя містять ядерне пальне, в цій зоні розміщують керуючі стрижні з *вбирними елементами*. Оточують активну зону відбивачами нейтронів — берилієвими, графітовими або ін. *Теплоносіями*, що охолоджують ядерне пальне, служать переважно вода (звичайна, важка), гелій, вуглекислий газ, органічні рідини. Порівняно з швидкими реакторами, де поділ атомних ядер зумовлюється дією в основному швидких нейтронів, у реакторів на теплових (повільних) нейтронах менша критична маса ядерного пального, їхня конструкція простіша, застосовують їх майже в усіх країнах світу. Проте Т. р. менш перспективні як *реактори-розмножувачі*. Розрізняють Т. р. енергетичні та дослідні (див. *Важководний реактор, Водо-водяний реактор, Двоцільовий реактор, Дослідний реактор*). В СРСР перший Т. р. (див. *Уран-графітовий реактор*) споруджено 1946 (Москва). В УРСР з 1960 діє дослідний Т. р. Ін-ту ядерних досліджень АН УРСР. Енергетичні Т. р. встановлено на *Ровенській АЕС* і *Чорнобильській АЕС*.

В. П. Вертебний.

ТЕПЛОВИ́Й УДА́Р, теплова гарячка — гостре захворювання людини і тварин, зумовлене порушенням *терморегуляції* при тривалій дії на організм високої т-ри зовн. середовища. У людини до Т. у. може призвести праця у гарячих цехах (при незадовільному обладнанні їх та при недодержанні правил безпеки праці), при тривалому поході та марші, носінні щільного одягу, який не пропускає повітря, в жарку погоду, що створює умови для Т. у. Виникає Т. у. тому, що при перегріванні і надмірному потінні організм витрачає велику кількість рідини, кров густішає, порушуються рівновага солей в організмі і теплообмін. В тяжких випадках це призводить до *кисневого голодування* тканин, зокрема головного мозку. Ознаки Т. у.: почервоніння шкіри, головний біль, нудота, *запаморочення*, підвищення т-ри тіла, інколи — втрата притомності, судороги тощо, при несвоєчасній допомозі іноді можлива смерть. Лікування: переведення хворого у прохолодне місце, холодні обтирання; вливання фізіологічних розчинів; вдихання кисню, застосування *серцево-судинних засобів*; при розладах дихання — *дихання штучне* тощо. Див. також *Сонячний удар*. Утварин Т. у. виникає при високій т-рі і вологості повітря, від неправильного використання робочої худоби, перевезення або утримання тварин у тісних, жарких, погано вентильованих приміщеннях. Уражуються гол. чин. центр. нервова і серцево-судинна системи. Сприяють виникненню Т. у. хвороби серця, *ожиріння*, густий волосяний покрив, обмежене пиття тощо. Ознаки, заходи боротьби і профілактика такі самі, як при сонячному ударі.

ТЕПЛОВІДДА́ЧА в техніці — теплообмін між поверхнею твердого тіла і стичним з нею *теплоносієм*. Відбувається гол. чином внаслідок *конвекції* й *теплопровідності*. Розрізняють Т. при вільному (під дією сили тяжіння) і примусовому (за допомогою насосів, вентиляторів тощо) русі теплоносія, а також при зміні його агрегатного стану (напр., *конденсації* пари). Інтенсивність такого теплообміну характеризують коеф. Т.— кількістю теплоти, що її передано за одиницю часу через одиницю поверхні при різниці т-р між поверхнею і теплоносієм в 1 К. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) коеф. Т. виражається у Вт/(м² · К).

ТЕПЛОВІДДА́ЧА у фізіології — виділення тепла з організму тварин і людини, що утворюється в процесі їхньої життєдіяльності, в навколишнє середовище. Організм людини у стані спокою безперервно втрачає тепло: шляхом теплового випромінювання (бл. 45 %), випаровування води з поверхні легень і шкіри (бл. 22 %), за рахунок конвекції — нагрівання повітря, що оточує організм (бл. 30 %), із сечею й калом (бл. 3 %). Під час фіз. навантажень Т. збільшується (гол. чин. за рахунок *потовиділення*) і може дійти до 90 % всієї добової *теплопродукції*. Т. залежить також від різниць температур шкіри і навколишнього середовища, від вологості середовища, в якому перебуває організм тощо. Порушення Т. може викликати підвищення *температури тіла* і перегрів організму (*гіпертермію* або *тепловий удар*).

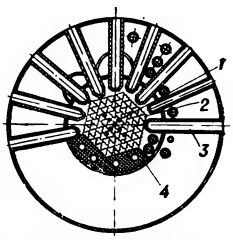

Дослідний **тепловий реактор** (без бетонного захисту):
1 — тепловидільний елемент;
2 — керуючий стрижень;
3 — канал, яким виводять пучки нейтронів з активної зони;
4 — відбивач нейтронів.

ТЕПЛОВМІ́СТ — див. *Ентальпія*.

ТЕПЛОВО́З — *локомотив*, що приводиться в рух двигуном внутрішнього згоряння — *дизелем*. Попередниками його були автодрезини, *мотовози* та ін. малопотужні трансп. машини, обладнані бензиновими або гасовими двигунами і застосовувані гол. чин. для переміщення вагонеток по заводських коліях. Перший в світі поїзний Т. (з електропередачею) для залізничних магістралей побудовано 1924 в Ленінграді за проектом Я. М. Гаккеля (1874—1945). Розрізняють Т. (мал.) магістральні (вантажні, пасажирські) та маневрові. Їхніми основними частинами, крім первинного двигуна (дизеля), є: *силова передача* (переважно електрична) від первинного двигуна до ведучих коліс; екіпажна частина (головна рама, візки з колісними па́рами, буксами і ресорною *підвіскою*) та допоміжне устаткування, напр. вентилятори, компресори, насоси, гальма. На головній рамі розміщено кузов з кабіною машиніста, апаратною камерою і машинним відділенням. Кабіна машиніста обладнана пультом керування, системою пильності, радіостанцією. В апаратній камері є прилади й апарати для

Двосекційний магістральний вантажний **тепловоз**.

перемикань у силовому колі, в машинному відділенні — дизель, гол. генератор (при електр. передачі) або гідравлічні апарати (в разі гідравлічної передачі), акумуляторні батареї тощо. Дизельне паливо, масло, вода і пісок зберігаються в спец. ємкостях. Т. бувають одно-, дво-, три- і чотирисекційні (одно-, дво-, три- і чотирикузовні). Кількома секціями керує, як правило, одна локомотивна бригада з пульта першої секції. Переваги Т. порівняно з *паровозом*: більший ккд (0,29—0,33), менший вплив на навколишнє середовище, мінімальне споживання води. До того ж експлуатація Т. дає змогу збільшувати (в 5—8 раз) віддаль між пунктами заправки паливом. Потужність маневрових Т. (первинного двигуна) — 300—1000, магістральних — 4000 кВт і більше, швидкість руху Т. відповідно 80—100 та 160 км/год і більше. В СРСР Т. випускають *Ворошиловградське виробниче об'єднання тепловозобудування*, Коломенський тепловозобудівний з-д. Див. також *Транспортне машинобудування*. *П. С. Скалецький.*

Питома теплоємність С різних речовин *

Речовина	С [кДж/(кг·К)]
Азот	28,492
Алюміній	0,880
Вода	4,223
Водень	28,660
Залізо	0,436
Кварц	0,729
Мідь	0,381
Свинець	0,126
Спирт етиловий	2,292

* Дані наведені для речовин при температурі 273, 15 К і нормальному атмосферному тиску (101 325Па).

ТЕПЛОВОЗОБУДУВА́ННЯ — галузь залізничного машинобудування, підприємства якої виробляють магістральні, маневрові і промислові тепловози. Див. також *Машинобудування, Важке машинобудування*.

ТЕПЛОГІ́РСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Стахановській міськраді, на р. Лугані (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. У місті — шахта ім. XXII з'їзду КПРС, центр. збагачувальна ф-ка «Стахановська», завод гідроустаткування, підприємства побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, 3 лікарні, поліклініка, 2 клуби, 2 б-ки, музей шахтарської доблесті.

ТЕПЛОДА́Р — селище міського типу Біляївського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташований на березі Барабойського водосховища, за 16 км від залізнич. ст. Вигода. 1,5 тис. ж. (1983). У селищі будується (1983) Одес. атомна теплоелектроцентраль. Комплексний приймальний пункт районного комбінату побутового обслуговування. Середня школа, поліклініка, б-ка. Засн. 1981, с-ще міськ. типу — з 1983.

ТЕПЛОЕЛЕКТРОЦЕНТРА́ЛЬ, ТЕЦ — *теплова електростанція*, що водночас виробляє електр. енергію і тепло, використовуване споживачами у вигляді пари і гарячої води; в СРСР — одне з осн. джерел централізованого *теплопостачання*. Комбіноване виробл. на ТЕЦ тепла й електр. енергії значно підвищує ефективність використання палива порівняно з роздільним виробленням електр. енергії на *конденсаційних електростанціях* і тепла у котельних установках (питома витрата умовного палива на найекономічніших ТЕЦ — 150—160 г/кВт·год, на конденсаційних електростанціях— 320 г/кВт·год), знижує собівартість електроенергії, зменшує забрудненість навколишнього середовища (див. *Теплофікація*). До найпоширеніших належать паротурбінні ТЕЦ на органічному *паливі*, обладнані *теплофікаційними турбінами, парогенераторами* і допоміжним устаткуванням. Розрізняють також газотурбінні ТЕЦ, де тепло одержують при охолодженні продуктів згоряння від *газових турбін* і охолоджені повітря, стискуваного компресорами газотурбінної установки, та ТЕЦ комбіновані — парогазові, на яких використовують газові та *парові турбіни*. Перспективні атомні ТЕЦ на *ядерному паливі*. Є ТЕЦ опалювального типу — для *опалення* і гарячого *водопостачання* житлових або громад. будинків (теплоносій — гаряча вода) і ТЕЦ пром. типу — для постачання пари (одного або кількох параметрів) пром. підприємствам. СРСР посідає перше місце в світі за кількістю і потужністю Т. Сумарна установлена потужність теплофікаційних турбін на них становить (1982) 68,97 ГВт. Щороку вони виробляють 344,47 млрд. кВт × × год електроенергії і відпускають споживачам 5,025 млрд. ГДж тепла. Ефективність ТЕЦ підвищують, збільшуючи питоме виробл. електроенергії на тепловому споживанні (кількість електроенергії, виробленої на одиницю відпущеного споживачам тепла). З цією метою застосовують пару з високими початковими параметрами (тиск 13—25 МПа, т-ра 540—565° С), максимально знижують тиск пари, що відбирається (до 0,05—0,25 МПа — для опалення). В СРСР налічується понад 30 ТЕЦ, що їхня одинична потужність становить 400 МВт і більше. Серед найпотужніших — Київська ТЕЦ-5. *В. К. Гончар.*

ТЕПЛОЕНЕРГЕ́ТИКА — *енергетика*, що грунтується на перетворенні тепла на (переважно) механічну та електричну енергію; галузь *теплотехніки*. Для перетворення тепла на механічну енергію застосовують теплосилові установки, до осн. частин яких належать *теплові двигуни*. Одержана в них мех. енергія може приводити в дію робочі машини різних видів або електромех. генератори, що виробляють електричну енергію. Перетворювати тепло на електр. енергію можна і без електромех. генераторів — в установках прямого перетворення енергії, напр. *магнітогідродинамічних генераторах, термоелектрогенераторах*, термоемісійних перетворювачах енергії. Основою сучасної Т. є стаціонарні паротурбінні *теплові електростанції*, що виробляють переважну частину загальної кількості електр. енергії. Для енергопостачання магістральних газопроводів та покривання пікових навантажень застосовують *газотурбінні електростанції*. В СРСР, крім осн. джерела електропостачання— районних *конденсаційних електростанцій*, діють *теплоелектроцентралі* й *атомні електростанції*. Набувають поширення *парогазотурбінні установки*, що дають змогу зменшувати (бл. 5 %) питому витрату тепла на виробн. електроенергії. Для потужних електростанцій розробляються установки, до складу яких входять магнітогідродинамічні генератори у поєднанні з звичайними паротурбінними станціями. В районах, віддалених від ліній електропередачі, джерелом електроенергії служать *дизельні електростанції*. Крім стаціонарних, є трансп. теплосилові установки — з поршневими *двигунами внутрішнього згоряння*, застосовувані на тепловозах, автомобілях тощо. Руху літальним апаратам надають поршневі *авіаційні двигуни, турбогвинтові двигуни, реактивні двигуни*. Дальший розвиток Т. сприяє підвищенню енергоозброєності пром-сті та ін. галузей господарства. *В. І. Толубинський.*

ТЕПЛОЄ́МНІСТЬ — теплофізична властивість речовини. І с т и н н а Т. *С* дорівнює відношенню нескінченно малої кількості *теплоти* dQ, яку одержала або віддала речовина при нескінченно малій зміні її стану в будь-якому процесі, до нескінченно малої зміни її температури dT, тобто $C = dQ/dT$. С е р е д н я Т. дорівнює відношенню кількості теплоти, яку поглинула або віддала речовина відповідно в процесі нагрівання або охолодження, до зміни її т-ри, що сталася внаслідок цього процесу. Т. одиниці маси наз. п и т о м о ю, Т. 1 моля — м о л ь н о ю. Т. залежить від т-ри й *агрегатного стану речовини*, будови її молекул, а також умов, за яких відбувається передача теплоти. Розрізняють Т. при незмінному *тиску* C_p і незмінному *об'ємі* C_v. Завжди $C_p > C_v$, оскільки при нагріванні тіла при сталому тиску поглинута тілом теплота витрачається як на збільшення внутрішньої енергії тіла, так і на виконання роботи по його розширенню, а при нагріванні тіла при сталому об'ємі вся теплота йде тільки на збільшення його *внутрішньої енергії*. Напр., для мольних Т. *ідеального газу* $C_p - C_v = R$, де R — *газова стала*. Для теор. розрахунку Т., зокрема її залежності від т-ри, застосовують методи *статистичної фізики*. Для т-р $T \gg h\nu/k$, де ν — частота коливання атомів або молекул речовини, h — *Планка стала*, k — *Больцмана стала*, застосовують методи класичної *статистичної фізики*, для інших т-р — методи *квантової статистики*. Т. визначають також експериментально. Т. газів (крім одноатомних) при *ізобарному процесі* зростає з підвищенням т-ри. Т. більшості рідин також пропорційна т-рі. Т. багатьох твердих тіл при $200 \leqslant T \leqslant 500$ К не залежить від т-ри (див. *Дюлонга і Пті закон*). При *низьких температурах* їхня Т. зменшується із зниженням т-ри за законом Дебая (див. *Дебая температура*). Т. *плазми* може як зростати, так і спадати з підвищенням т-ри. Значення Т. різних тіл (табл.) застосовуються в наук. та інженерних розрахунках. *Є. Т. Базєєв.*

ТЕПЛОІЗОЛЯЦІ́ЙНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали (вироби), застосовувані для *теплоізоляції*. Відзначаються низькою теплопровідністю [коеф. теплопровідності — до 0,2 Вт/(м · К)], високою пористістю (70—98 %) і невеликою об'ємною масою. Залежно від

об'ємної маси Т. м. поділяють на особливо легкі (марки 15—100), легкі (125—350) і важкі (400—600). Вони бувають: поштучні (у вигляді плит, блоків, цегли, сегментів, шкаралуп та ін.), рулонні (мати, матриці, штаби), шнурові (джгути, шнури), пухкі й сипкі; м'які, напівжорсткі та жорсткі (ступінь стисливості відповідно до 30; 6—30 і до 6 %). За видом осн. сировини розрізняють Т. м. органічні, неорганічні й мішаного типу. До органічних Т. м. належать *деревностружкові плити, деревноволокнисті плити,* комишитові та торф'яні плити, будів. *повсть,* коркові вироби, *пінопласти, поропласти* та ін. Більшість з них схильні до загнивання, ушкоджування комахами, невогнестійкі, через що їх піддають спец. обробці. Неорганічними Т. м. є *мінеральна вата, скляна вата* та вироби на основі їх, спучені *вермікуліт* та *перліт,* а також *вермікулітобетон, перлітобетон,* вироби на основі *азбесту, ніздрюватий бетон,* легковагі *вогнетривкі матеріали,* піноскло, ін. *піноматеріали* тощо. Т. м. мішаного типу (*арболіт, фіброліт* та ін.) одержують із суміші мінеральної в'яжучої речовини й органічного заповнювача.

ТЕПЛОІЗОЛЯ́ЦІЯ, термоізоляція, теплова ізоляція — захист будинків, теплових промислових установок, холодильних камер, трубопроводів та ін. об'єктів від небажаного *теплообміну* з навколишнім середовищем. Забезпечується влаштуванням одно- або багатошарових огороджень (напр., оболонок, покриттів) з *теплоізоляційних матеріалів,* зокрема високопористих (якщо переважає *теплопровідність*), повітронепроникних (в разі конвективного теплообміну) або таких, що відбивають теплове випромінювання (при променистому теплообміні). Т. сприяє зниженню втрат тепла (або запобігає надходженню зайвого тепла) у будинках, системах тепло- і холодопостачання, кондиціювання повітря, в теплових і холодильних агрегатах та ін. об'єктах, зменшенню товщини і маси *огороджувальних конструкцій,* дає змогу економити паливо та електроенергію, підвищувати ккд теплових агрегатів тощо.

ТЕПЛОКРО́ВНІ ТВАРИ́НИ — те саме, що й *гомойотермні тварини.*

ТЕПЛОЛІКУВА́ННЯ, термотерапія — застосування з лікувальною метою різних фізичних засобів теплової дії. Різновидом Т. є *грязелікування,* глинолікування, парафіно-, озокеритолікування, гарячі та теплі *ванни,* душі, грілки, припарки, зогрівальні компреси. Для Т. також використовують різні лампи розжарювання з рефлекторами для заг. і місцевих світлових ванн, лампи інфрачервоного випромінювання та ін. (див. *Світлолікування*), процедури електролікування тощо. Механізм дії Т. визначається місцевими і заг. реакціями, які виявляються залежно від інтенсивності теплової дії, тривалості та розмірів зони застосування тепла. Місцеві реакції проявляються гол. чин. в покращенні крово- і лімфообігу, що зумовлює протизапальний, знеболюючий і розсмоктувальний ефект лікування, посилює процеси відновлення тканин. Усі види Т. застосовують тільки за призначенням лікаря при захворюваннях *периферичної нервової системи,* внутрішніх органів, опорно-рухового апарату, гінекологічних, шкіри та ін.

ТЕПЛОНОСІ́Й — речовина, що переносить теплоту від більш нагрітого тіла до менш нагрітого. Розрізняють Т. (напр., киплячі рідини, пара, що конденсується), агрегатний стан яких (див. *Агрегатні стани речовини*) в процесі перенесення теплоти змінюється (переноситься *теплота фазового переходу,* а їхня т-ра залишається сталою), і Т. (некиплячі рідини, перегріта пара тощо), що їхній агрегатний стан залишається незмінним (знижується або підвищується — в т. з. холодоносіях — т-ра). Найпоширенішими Т. є топкові (димові) та ін. гази, вода, водяна пара, рідкі метали (калій, натрій, ртуть), аерозависі сипких матеріалів, *фреони.* Т. застосовують у системах *теплопостачання, опалення,* охолодження, вентиляції, в сушильних та ін. технологічних агрегатах, ядерних реакторах (в них теплоносій часто служить і сповільнювачем нейтронів). Див. також *Теплообмінний апарат.*

ТЕПЛООБМІ́Н — процес передачі *теплоти* в просторі, зумовлений різницею температур об'єктів, між якими він відбувається. Осн. форми Т.: *теплопровідність, конвекція* і *теплове випромінювання.* Окремим випадком Т. є *теплопередача.* Т. визначає різні процеси в природі, техніці тощо, зокрема фіз. стан і еволюцію небесних тіл, кліматичні умови та погоду на Землі. Дані про Т. використовують у буд-ві, с. г., побуті. Див. також *Тепловий баланс Землі.*

М. І. Будико.

ТЕПЛООБМІ́ННИЙ АПАРА́Т, теплообмінник — апарат (пристрій) для перенесення тепла від одного *теплоносія* до другого або від теплоносія до поверхні тіла, що його нагрівають. Розрізняють Т. а.: рекуперативні (див. *Рекуператор*), в яких теплоносії розділені стінкою; регенеративні (див. *Регенератор* у теплотехніці), де теплоносії поперемінно омивають розвинуту поверхню насадки, що акумулює, а потім віддає тепло, та змішувальні, де теплоносії безпосередньо стикаються (контактують) між собою. До рекуперативних Т. а. належать, напр., *випарники, економайзери,* поверхневі *конденсатори, льодогенератори, парогенератори, пароперегрівники,* повітронагрівники (див. також *Калорифер*), до регенеративних Т. а., напр., — повітронагрівники доменних печей (каупери), до змішувальних Т. а.— *градирні,* контактні конденсатори тощо. Є також Т. а., в яких нагрів (охолодження) теплоносія зумовлюється дією «внутрішніх» джерел тепла (холоду), напр. *ядерні реактори,* охолоджувачі льодом, електронагрівники (електрокалорифери). Т. а. застосовують у теплоенергетиці, промисловості, с. г., в системах опалення, вентиляції тощо.

ТЕПЛОПЕЛЕНГА́ТОР — навігаційний прилад, яким визначають напрям (*пеленг*) на земні або небесні об'єкти за їхнім власним тепловим випромінюванням. До осн. частин Т. (мал.) належать: оптична система, що вловлює теплове (інфрачервоне) випромінювання і спрямовує його на чутливу площадку спец. приймача; система *сканування,* яка дає змогу оптичній системі «переглядати» досліджуваний простір, виявляючи в ньому об'єкти; індикаторний блок (з *електроннопроменевою трубкою*), що фіксує сигнал, який надходить від приймача випромінювання (у вигляді плями на екрані індикатора, за положенням якої визначають напрям на об'єкт). Порівняно з *радіопеленгатором,* що діє на довших хвилях, Т. відзначається точнішою пеленгацією, підвищеною перешкодозахищеністю і скритністю дії. Вадою Т. є залежність від метеорологічних умов. Т. використовують у мор. і повітр. навігації, у військ. справі тощо.

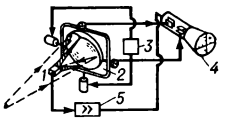

Теплопеленгатор:
1 — приймач теплового випромінювання;
2 — оптична система, що вловлює теплове випромінювання;
3 — блок керування системи сканування;
4 — індикаторний блок;
5 — підсилювач електричних сигналів.

ТЕПЛОПЕЛЕНГА́ЦІЯ — визначення напряму (*пеленгу*) на об'єкти по їхньому власному *тепловому випромінюванню,* різновид пеленгації (пасивна теплолокація). Дає змогу виявляти і пеленгувати об'єкти, теплове випромінювання яких перевищує випромінювання навколишнього фону (літальні апарати, ін. техніка) або менше за нього (айсберги). Здійснюється за допомогою теплопеленгаторів (ТП). Кожний ТП складається з оптичної системи, що вловлює теплове випромінювання об'єкта, приймача випромінювання, блоків синхронізації, керування і живлення. ТП має більші порівняно з радіопеленгаторами точність пеленгації (кілька кутових мінут), перешкодозахищеність і скритність дії, але в складних метеорологічних умовах (чмарність, опади) його можливості різко знижуються через сильне поглинання випромінювання. Дальність дії — від 1—2 до кількох десятків км. Т. не дає можливості визначати дальність об'єкта, але його місцезнаходження визначають на перетині двох пеленгів, узятих з двох ТП. Т. застосовується у військ. справі, а також у мор., повітряній і космічній навігації.

В. О. Симоненко.

ТЕПЛОПЕРЕДА́ЧА — *теплообмін* між двома *теплоносіями* або тілами, які відокремлені між собою твердою стінкою чи іншою поверхнею розділу. Характеризується коефіцієнтом Т., який чисельно дорівнює кількості теплоти, що передається через одиницю поверхні стінки або розділу за одиницю часу при різниці т-р середовищ в 1 К. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) розмірність коефіцієнта Т.— Вт/(м² · К).

ТЕПЛОПОСТАЧА́ННЯ — постачання тепла споживачам для комунально-побутових (*опалення, вентиляції,* гарячого *водопостачання*) і технологічних потреб. Здійснюється системами Т. централізованими (в СРСР — найпоширеніші) та місцевими. *Теплоносієм*

Коефіцієнти теплопровідності λ для деяких речовин *

Речовина	λ[Вт/(м·К)]
Кисень	0,0239
Гелій	0,1411
Водень	0,1655
Ртуть	7,82
Свинець	35,6
Олово	68,2
Залізо	86,5
Мідь	403
Сріблю	429

* Дані наведені для речовин при температурі 273, 15 К і нормальному атмосферному тиску (101 325 Па).

в них служить вода (т-ра звичайно до 150 °С) або пара (тиск 0,5—4,0 МПа). Централізовані системи Т. обслуговують багатьох споживачів у пром. або житл. районах (віддаль транспортування теплоносія — до кількох десятків кілометрів), місцеві системи Т. постачають тепло одному або кільком будинкам (віддаль — до кількох десятків метрів). Системи централізованого Т. складаються з одного або кількох джерел тепла (*теплоелектроцентралей*, котельних установок великої потужності, атомних станцій теплопостачання, пристроїв для утилізації теплових відходів підприємств тощо), *теплової мережі* і теплоспоживних установок (їх приєднують через теплові пункти). Ці системи бувають з залежним приєднанням споживачів (теплоносій з теплової мережі подається безпосередньо у теплоспоживні установки) і з приєднанням незалежним (з проміжним *теплообмінним апаратом*, де теплоносій передає тепло вторинному теплоносію, який і надходить споживачеві). Системи такого типу поділяють на однотрубні (теплоносій повністю використовується споживачем), двотрубні (теплоносій частково або повністю повертається до джерела теплової енергії, де підігрівається) і багатотрубні (з виділенням окремих видів теплового навантаження). В системах місцевого Т. джерелом тепла служать печі (див. *Пічне опалення*), водогрійні котли, водопідігрівники. Витрату тепла в системах Т. регулюють зміною т-ри або кількості теплоносія, періодичним припиненням його надходження, комбінованими методами. Централізація Т. сприяє економії паливних ресурсів і капіталовкладень, підвищує надійність забезпечення споживачів теплом, поліпшує умови захисту повітр. басейну від забруднення.

В. К. Гончар.

ТЕПЛОПРО́ВІД — сукупність інженерних споруд для переміщення *теплоносія* у системах *теплопостачання* від джерела тепла до споживача (пром. підприємства, будинку тощо); складова частина *теплової мережі*. До Т. належать *труби* з *арматурою* і допоміжні конструкції (будівельні, **опорні**). Розрізняють Т. одно-, дво- і багатотрубні. Щоб запобігти втратам тепла, вдаються до *теплоізоляції* теплопроводів.

ТЕПЛОПРОВІ́ДНІСТЬ — один з видів перенесення *теплоти* від більш нагрітих ділянок тіла до менш нагрітих його ділянок (див. *Переносу явища*); вид *теплообміну*. Має атомно-молекулярний характер і не пов'язана з макроскопічним перенесенням речовини. Якщо *температура* тіла незначно змінюється на віддалі, що дорівнює *довжині вільного пробігу* частинки, справджується основний закон Т.: $\vec{q} = -\lambda \operatorname{grad} T$, де $\vec{q}$ — вектор потоку теплоти, T — абс. т-ра, λ — коефіцієнт Т., що залежить від природи і стану речовини (табл.). Для *ідеального газу* $\lambda = \frac{1}{3}\rho\bar{v}\bar{l}C_V$, де ρ — *густина*, C_V — питома *теплоємність* при сталому об'ємі, $\bar{v}$ — середня *швидкість* і $\bar{l}$ — середня довжина вільного пробігу молекул газу, що хаотично рухаються. Т. в *металах* здійснюється *електронами* провідності, в *діелектриках* — за рахунок пов'язаних коливань частинок, що утворюють *кристалічну гратку*. Т. в суцільному середовищі описується *теплопровідності рівнянням*. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) λ вимірюється в Вт/(м К).

ТЕПЛОПРОВІ́ДНОСТІ РІВНЯ́ННЯ — *рівняння математичної фізики* вигляду

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial x_2^2} + \cdots + \frac{\partial^2 u}{\partial x_n^2} = \frac{1}{a^2}\cdot\frac{\partial u}{\partial t} + f(x_1, x_2, \ldots, x_n, t),$$

де $u(x_1, x_2, \ldots, x_n, t)$ — шукана, $f(x_1, x_2, \ldots, x_n, t)$ — задана функції, a — стала, що визначається з фіз. умов задачі. При $n = 3$ Т. р. описує процес *теплопровідності* (звідси назва). Осн. задачами для Т. р. є задача Коші та мішана *крайова задача*. Перші дослідження Т. р. належать Ж. Б. Ж. *Фур'є* та С. Д. *Пуассону*. Важливі результати в дослідженні Т. р. одержали І. Г. *Петровський*, А. М. *Тихонов*, С. Л. *Соболєв* та ін.

ТЕПЛОПРОДУ́КЦІЯ, теплоутворення — утворення тепла в процесі життєдіяльності організму тварин і людини; відбувається здебільшого внаслідок окисних процесів. Величина Т. залежить від віку організму, його морфологічних особливостей, т-ри навколишнього середовища, живлення, інтенсивності *обміну речовин*. Найбільша Т. відбувається в скелетних *м'язах*, *залозах*, печінці й нирках. Після приймання їжі Т. збільшується на 10—20 %, при охолодженні Т. посилюється. Т. на одиницю маси тіла збільшується в міру зменшення його розмірів (табл.). В звичайних умовах Т. відносно зрівноважує *тепловіддачу* завдяки *терморегуляції*. Якщо процеси Т. переважають над процесами тепловіддачі, підвищується *температура тіла* і настає перегрів організму. Про Т. у людини див. табл. до ст. *Основний обмін*.

Теплопродукція різних тварин за добу

Тварини	Маса, кг	Теплопродукція, кДж на 1 кг
Слон	3672	54,47
Кінь	703	71,23
Свиня	122	83,80
Вівця	45	108,94
Собака	14	146,65
Гуска	5	226,26
Кішка	3	213,69
Кріль	2,6	188,55
Голуб	0,280	427,38
Миша	0,021	716,49

ТЕПЛОСТІЙКІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, яким притаманна значна *теплостійкість*. Ними є *вогнетривкі матеріали*, матеріали жаростійкі (напр., *жаростійкий бетон*, *жаростійкі сплави*) та жароміцні (*жароміцні сплави*). Т. м. поділяють на *конструкційні матеріали* (для деталей конструкцій, що їх експлуатують при високих т-рах), матеріали інструментальні (напр., теплостійкі *інструментальні сталі*) і *теплоізоляційні матеріали*. Т. м. застосовують як осн. матеріал виробів (конструкцій) або у вигляді захисних покриттів, які наносять на вироби напилюванням, намазуванням, *емалюванням*, дифузійним (див. *Дифузія*) насичуванням тощо.

ТЕПЛОСТІЙКІСТЬ — здатність матеріалу зберігати експлуатаційні властивості при підвищених температурах; здатність матеріалу зберігати структурний і фазовий стан в діапазоні робочих температур. Стосовно металів (сплавів) Т. являє собою умовний еквівалент *жароміцності* і *жаростійкості* при т-рі до 600 °С. В разі короткочасного мех. навантажування при підвищеній т-рі або постійного навантажування при періодичній дії високих т-р критерієм Т. є короткочасна статична *міцність* і пружні властивості матеріалу. Якщо на навантажений матеріал підвищені т-ри діють тривалий час, характеристикою Т. служить опір *повзучості*. У *теплостійких матеріалів* при тривалому або короткочасному навантажуванні в діапазоні робочих т-р не повинна спостерігатись теплова *крихкість*.

ТЕПЛОТА́, кількість теплоти — енергія; кількість енергії, яку одержує (віддає) система при *теплообміні*. Визначається *кінетичною енергією* мікрочастинок (*електронів*, *атомів*, *молекул* тощо), з яких складається тіло, і *потенціальною енергією* їхньої взаємодії. Набута тілом Т. йде на збільшення *внутрішньої енергії* тіла і на виконання зовн. *роботи*. Кількість Т. Q, яка виділяється (поглинається) тілом в якомусь процесі, залежить від виду цього процесу і тому не може обчислюватись лише за початковим і кінцевим значенням термодинамічних параметрів (див. *Параметри стану*). Для *оборотних процесів* за другим *термодинаміки началом* елементарна кількість Т. $dQ = TdS$, де T — абс. т-ра, dS — зміна *ентропії*; для необоротних процесів $dQ \leqslant TdS$. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) її вимірюють у *джоулях*. Поняття Т. широко застосовують у *термодинаміці* й *теплотехніці*.

Г. В. Коваленко.

Питома теплота пароутворення $q_{пар}$ деяких речовин при нормальному атмосферному тиску (101 325 Па)

Речовина	$t_{кип}$ °С	$q_{пар}$ Дж/кг
Водень	−252,6	$4,48\cdot10^5$
Азот	−195,8	$1,99\cdot10^5$
Вода	100	$22,6\cdot10^5$
Ртуть	357	$2,82\cdot10^5$
Свинець	1740	$8,55\cdot10^5$
Мідь	2600	$48,2\cdot10^5$
Залізо	бл. 3200	$61,2\cdot10^5$

ТЕПЛОТА́ ПАРОУТВО́РЕННЯ, теплота випаровування — кількість теплоти, яку необхідно надати речовині в ізобарно-ізотермічному рівноважному процесі (при температурі насичення пари), щоб повністю перетворити цю речовину на пару (див. *Випаровування, Кипіння*; табл.). Розрізняють питому та мольну Т. п., віднесені відповідно до 1 кг і 1 моля речовини. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) відповідні Т. п. вимірюються в Дж/кг та Дж/моль. Т. п. можна визначати як теоретично (напр., за *Клапейрона — Клаузіуса* рівнянням), так і експериментально.

ТЕПЛОТА́ ПЛА́ВЛЕННЯ — кількість *теплоти,* що поглинається речовиною, нагрітою до точки *плавлення,* в процесі її переходу з твердого стану в рідкий (табл.). Частинний випадок *теплоти фазового переходу.* Розрізняють питому і мольну Т. п., віднесені відповідно до 1 кг і 1 моля речовини. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) відповідні Т. п. вимірюються в Дж/кг та Дж/моль.

Питома теплота плавлення $q_{пл}$ для деяких речовин при нормальному атмосферному тиску (101 325 Па)

Речовина	$t_{пл}$ °С	$q_{пл}$, Дж/кг
Водень	−259,1	$5{,}82 \cdot 10^4$
Азот	−209,86	$2{,}55 \cdot 10^4$
Ртуть	−38,89	$1{,}18 \cdot 10^4$
Лід	0	$33{,}3 \cdot 10^4$
Олово	231,9	$6{,}03 \cdot 10^4$
Свинець	327,4	$2{,}74 \cdot 10^4$
Мідь	1083	$20{,}5 \cdot 10^4$
Залізо	1539	$27{,}2 \cdot 10^4$

ТЕПЛОТА́ УТВО́РЕННЯ — *теплота,* що виділяється або поглинається при утворенні даної *хімічної сполуки* (див. *Тепловий ефект реакції*). Залежно від стану і властивостей речовин, між якими відбуваються хім. реакції, Т. у. може бути позитивною (*екзотермічна реакція*) і негативною Т. у. (*ендотермічна реакція*). Т. у. можна безпосередньо виміряти при проведенні реакції в калориметрі (див. *Калориметрія*) або визначити, зокрема, за *Гесса законом.*

ТЕПЛОТА́ ФА́ЗОВОГО ПЕРЕХО́ДУ — кількість *теплоти,* яку необхідно надати речовині (або відвести від неї) при рівноважному переході речовини з однієї *фази* в іншу. Дорівнює добуткові різниці *ентропій* фаз, між якими відбувається *фазовий перехід,* на т-ру цього переходу. Для фазових переходів 1-го роду Т. ф. п. (*теплота пароутворення, теплота плавлення* та ін.) відмінна від нуля. Для фазових переходів 2-го роду вона дорівнює нулеві. Розрізняють питому та мольну Т. ф. п., що віднесені відповідно до 1 кг і 1 моля речовини.

ТЕПЛОТЕ́ХНІКА — галузь *техніки,* пов'язана з виробленням, розподілом, транспортуванням і використанням тепла в різних галузях г-ва і побуті; наука, що вивчає осн. закономірності перетворення хім. енергії палива на тепло, механічну та електричну енергію, а також властивості *робочих тіл,* застосовуваних в енергетичних установках, принципи дії і конструювання теплотех. установок тощо. Теор. основами Т. є *термодинаміка, теплопередача* і теорія *горіння.* В Т. осн. джерелом тепла служить природне органічне *паливо.* Використовують також *ядерне пальне,* сонячну енергію (див. *Геліотехніка, Геліоустановка*) та глибинне тепло Землі (див. *Геотермальна електростанція*). Застосовують і вторинні теплові ресурси (напр., гази металург. печей), тепло, одержуване в результаті перетворення електроенергії на енергію ін. видів (див. *Джоуля — Ленца закон, Електротермія*). За способами і методами використання тепла розрізняють основні напрями Т.— тепловикористання і теплоенергетику. Тепловикористання — споживання тепла без перетворення його на енергію інших видів — має велике значення у металургії, хімічній та харчовій промисловості, нафтопереробці, інших галузях г-ва, де застосовують апарати, машини та установки, дія яких ґрунтується на підведенні й відведенні тепла, *теплообміні* між тілами (див. також *Опалення*). Теплоенергетика пов'язана з перетворенням тепла на енергію механічну (у *теплових двигунах*), електричну (в *магнітогідродинамічних генераторах, термоелектрогенераторах*) та ін., а також з подальшим перетворенням одержаної мех. енергії на станціях різних видів, напр. *електричних станціях, насосних станціях* (див. також *Теплоенергетика*). Ґрунтовні дослідження в галузі Т. провели І. *Ньютон,* М. В. *Ломоносов,* Г. В. *Ріхман,* Н. Л. С. *Карно,* Ж. Б. Ж. *Фур'є,* М. В. *Остроградський,* Ю. Р. *Майєр,* Р. Ю. Е. *Клаузіус,* Дж. П. *Джоуль,* У. *Томсон,* А. *Стодола.* Значний внесок у розвиток Т. зробили радянські вчені В. П. *Глушко,* М. А. *Доллежаль,* М. В. *Кирпичов,* А. М. *Люлька,* О. О. *Мікулін,* Л. К. *Рамзін,* Б. С. *Стєчкін,* М. А. *Стирикович,* О. Ю. *Шейндлін* та ін., у т. ч. укр. вчені В. Ф. *Копитов,* О. О. *Кремньов,* В. І. *Толубинський,* І. Т. *Швець,* Л. О. *Шубенко-Шубін* та ін. В УРСР дослідження з Т. провадять у *Технічній теплофізики інституті* АН УРСР, *Електродинаміки інституті* АН УРСР, *Машинобудування проблем інституті* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, ін. н.-д. установах. Див. також *Будівельна теплофізика.*

Літ.: Арутюнов В. А., Миткалинный В. И., Старк С. Б. Металлургическая теплотехника, т. 1. М., 1974; Теоретические основы тепло- и хладотехники, ч. 1—2. Л., 1974—76; Теплотехника. К., 1976; Швець І. Т., Кураковський М. Ф. Загальна теплотехніка та теплові двигуни. К., 1977; Телегин А. С., Швыдкий В. С., Ярошенко Ю. Г. Термодинамика и тепло-массоперенос. М., 1980; Теплотехника. М., 1981. *О. М. Алабовський.*

ТЕПЛОФІКАЦІ́ЙНА ТУРБІ́НА — парова турбіна, застосовувана для потреб *теплофікації*: комбінованого вироблення тепла й електричної енергії. Розрізняють Т. т. з протитиском (тиск за турбіною становить звичайно 0,7—1,5 МПа) — з них пара, частину енергії якої використано для вироблення електроенергії, потрапляє до пром. споживачів, і Т. т. з *конденсацією* та регульованим відбиранням пари (її тиск 0,05—0,25 МПа) — з них частина пари надходить споживачам, а решта йде в *конденсатор.* Є також Т. т. з регульованим відбиранням пари: під тиском 0,7—1,5 МПа (для промислових споживачів) і 0,05—0,25 МПа (для комунально-побутових споживачів). Т. т. з протитиском діють, як правило, тільки в *енергетичній системі* або паралельно з *конденсаційними турбінами,* Т. т. з конденсацією і регульованим відбиранням пари можна експлуатувати ізольовано. Електр. потужність Т. т.— до 250 МВт. Встановлюють Т. т. на *теплоелектроцентралях.*

ТЕПЛОФІКА́ЦІЯ — централізоване *теплопостачання,* що ґрунтується на комбінованому виробленні тепла і електричної енергії на *теплоелектроцентралях.* При Т. термодинамічна ефективність використання палива значно вища, ніж при роздільному виробленні тепла (в котельних установках) і електроенергії (на *конденсаційних електростанціях*); питомі витрати тепла на 1 кВт · год електроенергії у 1,5—2 рази нижчі (це дає змогу в масштабах СРСР щороку економити бл. 30 млн. т умовного палива). До складу теплофікаційних систем входять джерела теплопостачання (теплоелектроцентралі, водогрійні котельні тощо), *теплові мережі* і пристрої для споживання тепла (систем *опалення,* гарячого *водопостачання,* технологічні). У СРСР Т. почалась у Ленінграді (1924), згодом впроваджена у Москві (1928), Києві (1937) та ін. містах. За розвитком Т. СРСР посідає провідне місце в світі: тепло великих ТЕЦ використовують (1982) бл. 800 міст. Потужність *теплофікаційних турбін,* встановлених на ТЕЦ СРСР, дорівнює бл. 30 % всієї потужності *теплових електростанцій* країни. Т. сприяє зниженню кількості шкідливих викидів у атмосферу, поліпшує умови захисту навкол. середовища, підвищує надійність та якість теплопостачання. Дальший розвиток Т. передбачає буд-во атомних джерел теплопостачання (атомних теплоелектроцентралей — АТЕЦ і атомних станцій теплопостачання — АСТ), що сприятиме значній економії органіч. палива.

Літ.: Соколов Е. Я. Теплофикация и тепловые сети. М., 1975; Рыжкин В. Я. Тепловые электрические станции. М., 1976; Ионин А. А. [та ін.]. Теплоснабжение. М., 1982; Соколов Е. Я. Состояние теплофикации в СССР и проблемы дальнейшего ее развития. «Теплоэнергетика», 1982, № 8. *В. К. Гончар.*

ТЕПЛОХІ́Д — морське або річкове самохідне судно, що приводиться у рух тепловим двигуном — *двигуном внутрішнього згоряння,* звичайно *дизелем.* Найпоширеніший тип самохідного судна. На Т. потужність від гол. *суднового двигуна* передається на *суднови́й рушій* безпосередньо або за допомогою *редуктора,* іноді через з'єднувальну *муфту.* Перші в світі Т. побудовано в Росії: річ-

Г. П. Тепчегорський. Богородиця. Гравюра на міді. 1711.

Теракота. Погруддя Деметри з Керчі. 5 ст. до н. е. Київський музей західного та східного мистецтва.

Г. Терборх. Келих лимонаду. Близько 1665. ДЕ у Ленінграді.

кове судно «Вандал» (1903) і морське судно «Дело» (1908). Порівняно з *пароплавом* Т. відзначається більшою економічністю (внаслідок меншої питомої витрати палива), меншими габаритами *силової установки*, полегшеними умовами її експлуатації. В СРСР 1934—35 створено Т. на повітр. подушці (див. *Судно на повітряній подушці*), 1957 — Т. на підводних крилах (див. *Судно на підводних крилах*).

ТЕПСЕ́НСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — середньовічне городище на пагорбі Тепсень на Пд. від с-ща Планерського, підпорядкованого Феодосійській міській Раді народних депутатів Крим. обл. Досліджувалося 1929—31 і 1949—61, 1967. Поселення виникло на рубежі 7 і 8 ст. Виявлено залишки житл. будинків і християнських храмів 8—9 ст. Знайдено знаряддя гончарського і ювелірного ремесел. На прибережній ділянці розкопано залишки житл. будівель 13—15 ст. Т. г. належало місц. осілому сарматизованому населенню, яке зберегло деякі традиції культури пізньої античності та мало тісні зв'язки з носіями *салтівської культури*.

ТЕПЧЕГО́РСЬКИЙ Григо́рій Павлович (рр. н. і см. невід.) — рос. гравер на міді і поет кін. 17 — поч. 18 ст. Родом з України. Твори: гравюри до «Лицевої біблії» до святців, гравюри на 8 дошках із зображенням царів і богоматері, портрети Д. Кантеміра та ін. Автор віршів на біблійні сюжети, якими часто супроводжував свої гравюри.

ТЕРАКО́ТА (італ. terracótta, від tèrra cotta — випалена глина) — вид *кераміки*. Вироби з неглазурованої випаленої кольорової пористої глини. Застосовується з часів античності для виготовлення архіт. деталей, облицювальних плит, посуду, декоративних ваз, невеликих статуеток. Виробництво Т. було відоме й у Київській Русі. В сучас. скульптурі широко застосовується у пластиці малих форм.

ТЕРАМА́РИ (від італ. tèrra — земля і marna — мергель) — археологічна культура *бронзового віку* на тер. Пн. Італії. Для цієї культури характерні невеликі укріплені поселення пл. 1 — 2 га. Осн. заняття носіїв культури Т.— землеробство, скотарство, мисливство. Були розвинуті також ремесла, зокрема гончарство, ткацтво. Обряд поховання — трупоспалення в урнах.

ТЕРАПІ́Я (від грец. θεραπεία — лікування) — один з найважливіших розділів *медицини*, завданням якого є вивчення т. з. *внутрішніх хвороб* (патології серцево-судинної системи, органів дихання і травлення, нирок, обміну речовин та ін.) у їхніх різних клінічних формах, причин їхнього походження, *патогенезу*, *профілактики* і лікування. Історія розвитку Т. збігається з історією медицини в цілому. Виділенню терапії в окрему науку сприяло запровадження таких методів дослідження, як вистукування (перкусія — австр. лікар Л. Ауенбруггер, 1761), вислуховування (*аускультація* — франц. лікар Р. Лаеннек, 1819), термометрія (франц.— де Гаен, 1758; нім.— Л. Траубе, 1850), зондування шлунка (нім. — А. Кусмауль, 1867), *пальпація* органів черевної порожнини (В. П. *Образцов*, 1887), рентгенівські дослідження (В. К. *Рентген*, 1895), електрокардіографічні дослідження (В. *Ейнтховен*, 1903). Вже починаючи з 19 ст. з Т. став виділятися ряд ін. дисциплін. Так, у Відні вперше (1847) викладається курс з клініки *шкірних хвороб*, в середині 19 ст. у Франції та Росії починають окремо вивчати захворювання *нервової системи*. Ще у 18 ст. Д. С. *Самойлович* виділив з клініки внутрішніх хвороб захворювання, які передаються від хворої людини до здорової (*інфекційні хвороби*). З 2-ї пол. 20 ст. в зв'язку з необхідністю тісніших відношень між експериментальними дисциплінами (*патологічною фізіологією*, *фармакологією*) і клінікою і в зв'язку з розширенням методів хірургічного лікування багатьох хвороб в окремі дисципліни виділяються *кардіологія*, *пульмонологія*, *гастроентерологія*, *ендокринологія* та ін. Сучасна терапія вивчає патологічні процеси з позицій цілісного організму, нерозривно пов'язаного з навколишнім середовищем, з соціальними та біол. факторами. Перші терапевтичні клініки в Росії почали з'являтися при університетах з 1-ї пол. 19 ст. (Москва, Петербург, Харків, Київ, Одеса). Розвиткові Т. значною мірою сприяли роботи вчених, які працювали в галузі інфекційних захворювань, заг. патології, мікробіології (О. М. *Шумлянський*, М. М. Тереховський, В. В. *Підвисоцький* та ін.). В. П. Образцов разом зі своїм учнем М. Д. *Стражеском* вперше в світі описав прижиттєву діагностику *інфаркту міокарда*. Велике значення для розвитку Т. мали дослідження І. І. *Мечникова* про *фагоцитоз* та автоагресію та В. К. *Високовича* про активну роль ендотеліальних елементів. Значний внесок в подальший розвиток Т. зробили рад. вчені: М. П. Кончаловський, М. Ф. *Ланг*, В. М. Виноградов, О. Л. Мясников, А. І. Нестеров, М. Ф. *Гамалія* та ін., на Україні — Ф. Г. *Яновський* (вивчення захворювань органів дихання і нирок), М. Д. Стражеско [дослідження етіології, патогенезу та клініки ревматизму; класифікація недостатності системи кровообігу (разом з В. Х. Василенко)], М. М. *Губергріц* (вивчення захворювань органів травлення). Осн. напрямом Т. в СРСР стала її профілактична спрямованість, широке впровадження в практику здобутків експериментальної медицини, застосування найновіших досягнень таких наук, як фізика, хімія, кібернетика. Це дає змогу досконаліше одержувати і вивчати матеріал методом *біопсії*, досліджувати усі органи, причому як в стані спокою, так і при навантаженнях (радіонуклідні методи дослідження, використання ультразвуку — метод ехографії, волоконної техніки для одержання інформації про стан шлунка, кишок, комп'ютерної *томографії*). Великим успіхам Т. сприяло впровадження нових високоефективних засобів лікування, таких як *сульфаніламідні препарати* (1935), *антибіотики* (1942), *гормони* надниркових залоз, бетаблокуючі препарати тощо. Водночас в Т. широко використовуються такі ефективні методи лікування, як *лікувальна фізична культура*, *лікувальне харчування*, фізіотерапевтичне, санаторно-курортне лікування. Розробка актуальних проблем з терапії в УРСР здійснюється на кафедрах Т. мед. ін-тів (Києва, Харкова, Донецька, Львова та ін.), ін-тів удосконалення лікарів (Києва, Харкова, Запоріжжя та ін.), в н.-д. ін-тах: *Кардіології українському науково-дослідному інституті* ім. акад. М. Д. Стражеска, *Гастроентерології дніпропетровському науково-дослідному інституті*, *Курортології одеському науково-дослідному інституті*, *Гігієни харчування київському науково-дослідному інституті* та ін. Проблеми Т. в СРСР висвітлює журнал «Клиническая медицина», в УРСР — «Врачебное дело» та ін. мед. журнали.

Т. ве́терина́рна — 1) Комплекс заходів, спрямованих на відновлення здоров'я і продуктивності хворих тварин. Вибір методів і засобів лікування залежить від виду тварини, віку, статі, хвороби, стану організму тощо. 2) Наукова дисципліна, що вивчає причини виникнення, закономірності перебігу внутр. незаразних хвороб тварин і розробляє методи лікування та профілактики їх. Т. тісно пов'язана з ін. науками, які вивчають нормальний і патологіч. стан організму, дію ліків та ін. Розрізняють Т. загальну і спеціальну. Загальна Т. вивчає принципи лікарської допомоги хворим тваринам, види лікування (специфічне, симптоматичне, неспецифічне, дієтичне та ін.), приготування лікарських форм, диспансеризацію тощо. Спеціальна Т. вивчає конкретні патологіч. процеси, що відбуваються в органах і системах організму тварин, методи розпізнавання хвороб, ліквідації та профілактики їх.

Літ.: Тареев Е. М. Внутренние болезни. М., 1957; Клиника внутренних болезней в Украинской ССР. К., 1977. *І. М. Ганджа* (Т.— розділ медицини).

ТЕРА́РІУМ, терарій (від лат. terra — земля) — приміщення або посудина для утримання дрібних наземних тварин, гол. чин. земноводних, плазунів і гризунів, з метою проведення спостережень за їхнім життям. В Т. мають бути постійні вологість, т-ра, приплив свіжого повітря. Найпростіший Т. являє собою посудину з засклениими стінками, зверху прикриту решітчастою кришкою.

ТЕРА́СА (франц. terrasse, від лат. terra — земля) — 1) Горизонтальний або дещо похилий майданчик у формі уступу на схилі місцевості. Т. бувають природні (див. *Тераси*) або штучні (див. *Терасування*). 2) Літня (неопалювальна) прибудова до будинку, з дахом на стовпах, відкрита з боків або засклена.

ТЕРА́СИ у геоморфології — форми *рельєфу*, які являють собою горизонтальні або злег-

ка похилі площадки з майже рівними поверхнями, обмежовані уступами. За походженням розрізняють річкові, морські й озерні Т. Найпоширеніші річкові Т. Вони утворюються в результаті врізання *річища* в дно і схили річкової долини, зумовленого *тектонічними рухами* та зміною положення *базису ерозії*. За будовою річкові Т. поділяють на акумулятивні (складаються з *алювію*); ерозійні, або структурні (з *корінних порід*, на яких лише локально зберігся алювій); ерозійно-акумулятивні, або цокольні (нижня частина уступів складається з корінних порід, верхня — з алювію). Серед акумулятивних розрізняють накладені і вкладені Т. (мал.). Нерідко річкові Т. розміщені в кілька ярусів одна над одною, що свідчить про кілька циклів розмивів і акумуляції. Найнижча (наймолодша) Т. наз. *заплавою*. Над нею піднімаються надзаплавні — *борова тераса* та ін. Мор. й озерні Т. розвинуті відповідно на узбережжях морів і озер. Вони утворюються в результаті *абразії* (абразивні Т.) та нагромадження мор. і озерних відкладів (акумулятивні Т.). Іноді Т. наз. форми рельєфу ін. походження, напр. денудаційні (див. *Денудація*), зсувні (див. *Зсув*), соліфлюкційні (див. *Соліфлюкція*). Т. є зручними природними майданчиками для буд-ва різних споруд, прокладання шосейних доріг і з-ць. На них нерідко розміщуються населені пункти. Т. використовують і під с.-г. угіддя. З алювієм Т. іноді пов'язані розсипні родовища золота, ільменітів та ін. Вивчення Т. має й велике наук. значення для з'ясування палеогеографічної обстановки (див. *Палеогеографія*) певної території, прояву *коливальних рухів земної кори*, змін рівня водойм.

А. М. Муліка.

ТЕРАСУВА́ННЯ — штучне перетворення поверхні схилів на горизонтально вирівняні чи похилі східцеподібні протиерозійні майданчики (*тераси*) для припинення зміву ґрунту і використання схилів під с.-г. і лісові культури. На Україні Т. застосовують у районах з виявленою *ерозією ґрунтів* на схилах крутизною понад 14° та землях, що їх відводять під заліснення. Розпушене полотно терас добре вбирає опади, а при надлишку води швидкість стікання її гаситься на кожній терасі, і це зменшує руйнівну силу течії води до незначного зміву. Т. запобігає замулюванню річок та ін. водойм. При закладанні терас користуються в основному трьома способами: н а о р н и м (найпростіший, дає змогу терасувати схили звичайним тракторним плугом); п л а н т а ж н и м — за допомогою плантажних плугів (див. *Плантаж, Виноградникові машини*); в и ї м к о в о - н а с и п н и м, — за якого на будівництві терас перший прохід роблять трактором з чагарниково-болотним *плугом* на всіх смугах, відведених під тераси, потім плуг замінюють на *грейдер* (на схилах до 20°), яким розширюють полотно терас до потрібної ширини.

В. В. Февчук.

ТЕРАТОЛО́ГІЯ [від грец. τέρας (τέρατος) — потвора, виродок і λόγος — вчення] — розділ медицини, зоології і ботаніки, що вивчає *виродливості* людини, тварин і рослин. Основний напрям Т. тварин і людини — дослідження причин і механізмів виникнення спадкових і неспадкових природжених патологічних станів і вад розвитку з метою запобігання їм. Т. рослин вивчає причини виникнення гігантизму, карликового росту, *махровості квітки, проліфікації*, порушення розвитку зародка тощо, що має важливе значення, зокрема, для вивчення *еволюції* органів рослин, встановлення закономірностей патології рослинних організмів, для селекції рослин та ін.

ТЕРАТО́МА [від грец. τέρας (τέρατος) — потвора, виродок і ὄγκωμα — пухлина], ембріома, дизембріома — пухлина у людини і тварин, що виникає внаслідок порушення *зародкового розвитку*. Найчастіше Т. локалізується в крижово-куприковій ділянці, середостінні, заочеревинному просторі, яєчниках і яєчках тощо. При гістологічному дослідженні виявляються тканини різного походження: епітеліальна, сполучна, нервова, м'язова та ін. Зустрічається Т. переважно у ранньому дитячому або молодому віці, росте повільно. Поділяються Т. на зрілі (злоякісне перетворення спостерігається зрідка) і незрілі (ростуть швидко і дають численні *метастази* в *лімфатичні вузли* і легені). Л і к у в а н н я — хірургічне.

ТЕ́РБІЙ (Terbium; від назви містечка Іттербю в Швеції), Tb — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 65, ат. м. 158, 9254; належить до *лантаноїдів*. Відкрив 1843 швед. хімік К. Г. Мозандер. Вміст Т. у земній корі 1,0 · 10^{-4} %. Т.— метал світло-сірого кольору; густ. 8270 кг/м³; $t_{пл}$ 1356 °С; $t_{кип}$ 3230 °С. Хімічно активний, на повітрі окислюється. Утворює сплави й сполуки з багатьма елементами. Одержують Т. металотерміч. відновленням фториду Т. кальцієм. Застосовують для виготовлення *люмінофорів*, лазерних матеріалів тощо.

ТЕ́РБОРХ (Terborch, Ter Borch) Герард (1617, Зволле — 8.XII 1681, Девентер) — голл. живописець. У 1633—35 навчався у батька Герарда Терборха Старшого і П. Молейна в Гарлемі. Зазнав впливу Ф. *Гальса*. Працював у Амстердамі, Зволле, Девентері; відвідав Лондон, Іспанію, Італію, Францію. Твори: «Солдати, що грають у карти» (бл. 1640), «Сім'я точильника» (поч. 50-х рр. 16 ст.), «Мюнстерський мир» (1648), «Жінка, що пише листа» (бл. 1655), «Галантний офіцер» (бл. 1662), «Урок музики», «Келих лимонаду» (бл. 1665), «Концерт» (бл. 1672—75), портрети. Картини Т. зберігаються в ДЕ в Ленінграді, Держ. музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, Дрезденській картинній галереї, в Луврі в Парижі та ін. зібраннях.

Літ.: Виппер Б. Р. Очерки голландской живописи эпохи расцвета. М., 1962.

ТЕРЕ́БЛЕ-РІ́ЦЬКА ГЕС. Споруджена в Хустському р-ні Закарпатської обл., в долинах річок Тереблі і Ріки. Будівництво почато 1949. Перший пром. струм одержано 1956. Проектна потужність ГЕС — 27 тис. кВт. До складу осн. споруд входять: будинок ГЕС у заплаві р. Ріки з 3 агрегатами потужністю 9 тис. кВт кожний; водозливна залізобетонна гравітаційна гребля висотою 45 м; водоприймач з глибинним водозабором на р. Тереблі; напірний тунель завдовжки 3610 м і діаметром 2,5 м; зрівняльна шахта глибиною 60 м; металевий напірний трубопровід завдовжки 350 м, підвищувальна електр. підстанція. Після спорудження греблі ГЕС утворилося Теребле-Ріцьке водосховище.

В. Й. Голуб.

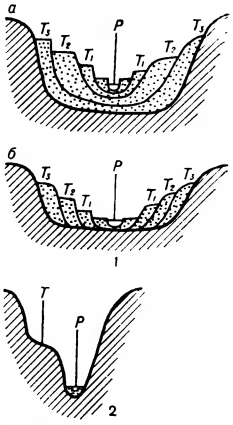

Тераси:
1 — акумулятивні: а — накладені, б — вкладені;
2 — ерозійна.

ТЕРЕ́БЛЯ — річка у Закарп. обл. УРСР, права прит. *Тиси* (бас. Дунаю). Довж. 91 км, площа бас. 750 км². Утворюється злиттям потоку Розтока та Слободянської Ріки, що беруть початок на пд. схилах *Горганів*. Тече глибокою долиною, порожиста. На Т. споруджено водосховище, з якого вода тунелем подається у р. *Ріку* і використовується *Теребле-Ріцькою ГЕС*. У Т. має стік оз. *Синевир*. У басейні річки — джерела мінеральних вод.

ТЕРЕБО́ВЛЯ —місто Терноп. обл. УРСР, райцентр, на р. Гнізні (прит. Серету). Залізнична ст. Трембовля. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1097. З кін. 11 ст.— центр *Теребовльського князівства*. В 1349 Т. загарбала шляхет. Польща. В 1389 Т. надано *магдебурзьке право*. Населення міста брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, у русі *опришків*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Т.— під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1809—15 Т. у складі *Тернопільського округу* входила до Росії. За *Ризьким мирним договором 1921* Т. відійшла до бурж.-поміщицької Польщі. В 30-х рр. в Т. діяв підпільний осередок КПЗУ. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Т.— місто. У Т. — ялинкових прикрас та взут. (філіал львів. виробничого об'єднання «Прогрес») ф-ки, з-д сухого знежиреного молока, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Культурно-осв. уч-ще, 7 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Архітектурні пам'ятки: фортеця (14—17 ст.), Миколаївська церква (16 ст.), комплекс споруд монастиря кармелітів (1635). В Т. народилась українська актриса Ю. *Миколаєнко*.

Теребовля. Фортеця 14—17 ст.

ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ РАЙОН

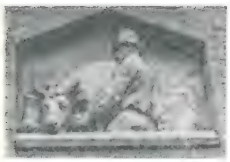

О. Теремець. Селянин з волами. Горельєф на будинку Бессарабського критого ринку в Києві. Бетон. 1910.

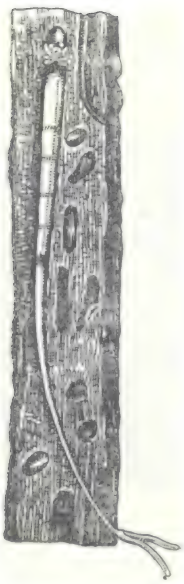

Тередо корабельний всередині ушкодженого ним дерева.

ТЕРЕБО́ВЛЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,1 тис. км². Нас. 82,1 тис. чол. (1983). У районі — 77 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 37 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Теребовля*. Т. р. розташований в межах *Подільської височини*. В рельєфі переважають плескаті, місцями легкохвилясті межиріччя і широкі пологі річкові долини. Корисні копалини: пісок, глина, вапняки. Річки — *Серет* з притокою *Гнізна* та *Стрипа* (бас. Дністра). Ґрунти в межах району опідзолені й чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, в'яз, липа, дуб, осика, верба, береза, сосна) займають 9,2 тис. га. У межах району — частина Семенівського держ. заказника. Найбільші пром. підприємства: теребовлянські ф-ки ялинкових прикрас та взут. (філіал львів. виробничого об'єднання «Прогрес») і з-д сухого знежиреного молока; комбікормовий з-д у с-щі Дружба. Комбінат побутового обслуговування (Теребовля). Землеробство району зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 89 тис. га, у т. ч. орні землі — 82,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, цукр. буряки. В Т. р.— 29 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Трембовля, Деренівка, Микулинці-Струсів. Автомоб. шляхів — 428 км, у т. ч. з твердим покриттям — 353 км. У районі — культурно-осв. (Теребовля) та сільс. профес.-тех. (с. Буданів) уч-ща, 62 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 73 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 27 будинків культури, 51 клуб, 28 кінотеатрів, 72 кіноустановки, 74 б-ки, музей історії с. Великий Говилів. У с. Острівці Т. р. народилися укр. рад. біохімік С. З. *Гжицький* та укр. рад. письменник В. З. *Гжицький*, у с. Струсові — укр. рад. літературознавець М. Д. *Деркач* та укр. рад. письменник А. М. *Іваничук*, у с. Могильниці (тепер с. Трудове) — укр. рад. математик М. О. *Зарицький*. У районі видається газ. «Трудова слава» (з 1939). *В. Ю. Франчук.*

ТЕРЕБО́ВЛЬСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське удільне князівство, до якого входили землі пд.-сх. Галичини, Буковини, Поділля. Першим князем Т. к. (з 1092) був Василько Ростиславич (див. *Василько*). З 40-х рр. 12 ст. Т. к. ввійшло до складу об'єднаного *Галицького князівства*. В 1211 Т. к. було уділом Ізяслава Володимировича (онука кн. *Ігоря Святославича*). Осн. міста й оборонні замки Т. к.: Теребовль (тепер м. Теребовля), Микулин (тепер смт Микулинці), *Василів*, Кучелмин, Бакота, Ушиця, Калюс та інші.

ТЕРЕВЕ́РКО Георгій Семенович [23.IV (5.V) 1888, с. Вільшана Слобідка, тепер Уманського району Черкаської області — 21.I (3.II) 1912, Тбілісі] — один із перших укр. планеристів. Закінчив (1904) однокласну церковнопарафіяльну школу. Шукаючи заробітків, переїхав (1907) до Тбілісі, де працював поштарем. Захопився планеризмом. Протягом 1910—12 виконав понад 30 польотів на власноручно виготовлених планерах, у т. ч. рекордний на той час політ тривалістю 1 хв 33 с, а також перший політ з пасажиром. Розрахував і побудував літак, але не мав коштів на придбання двигуна. Вмер від травм, що їх дістав при катастрофі планера.

ТЕРЕ́ДО, деревосвердлун (Teredo) — рід морських *двостулкових молюсків*. Тіло (довж. 2—80 см) червовидне, на передньому кінці з невеликою (довж. 3—4 см) зазубленою раковиною. Живуть в деревині у висвердлених ними довгих ходах. Живляться дрібними планктонними організмами та деревиною. Гермафродити. Личинки — *трохофора, велігер*. В роді кілька десятків видів, поширених у морях обох півкуль. В СРСР — 4 види, у т. ч. у Чорному та Азовському морях — 3, з яких найвідоміший Т. корабельний (T. navalis). Т. часто завдають шкоди, руйнуючи гідротехнічні дерев'яні споруди, частини дерев'яних суден тощо. Заходи боротьби. Просочують деревину креозотом, фарбують отруйними фарбами, заводять морські судна у прісну воду тощо. *А. Л. Путь.*

ТЕРЕЗИ́ — одне з 12 сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіша зоря 2,6 візуальної *зоряної величини*. Видно в центр. і пд. районах СРСР взимку, навесні й на поч. літа (найкраще — в квітні й травні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ТЕ́РЕК Павло Ференцович (15.I 1898, с. Пояні Краловсько-Хлумецького округу, Словаччина — 13.IV 1936, Прага, похований у м. Мукачевому, тепер Закарп. обл.) — діяч революц. руху на Закарпатській Україні. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1921. Брав участь у боротьбі за Рад. владу в Угорщині 1919. Один з керівників Закарп. крайової комуністичної орг-ції. З 1926 — постійний член крайкому, з 1929 — член ЦК КПЧ. Редактор газ. «Мункаш уйшаг» («Робітнича газета»). У 1931 і 1935 — депутат чехословацького парламенту від КПЧ. *М. П. Якименко.*

ТЕ́РЕК — ріка на Кавказі, в межах Груз. РСР, Пн.-Осет. АРСР, Каб.-Балк. АРСР, Чеч.-Інг. АРСР і Даг. АРСР. Довжина 623 км, площа бас. 43,2 тис. км². Бере початок з льодовика на Головному хребті Великого Кавказу, в низині перетинає Терсько-Кумську низовину, впадає у Аграханську зат. Каспійського м., утворюючи дельту. Гол. притоки: Ардон, Урух, Чегем, Малка (ліві), Сунжа (права). Живлення переважно дощове і снігове. Пересічна витрата води біля м. Моздока 300 м³/с. Льодостав нестійкий. У пониззі вилов риби (сазан, судак, лосось). ГЕС. Т. має велике іригаційне значення (споруджено зрошувальні канали Терсько-Кумський, ім. Леніна, ім. Дзержинського та ін.). На Т.— міста Орджонікідзе, Моздок, Кизляр. У верхів'ї по долині річки частково проходить траса *Військово-Грузинської дороги*; створено Казбегський заповідник.

ТЕ́РЕМ (від грец. τὲρεμνον — житло) — 1) Верхній житловий ярус хоромів (давньоруських великих житлових будинків), який споруджували над сіньми. 2) Окрема висока житлова будівля над підвалом або над брамою, з'єднана з хоромами переходами.

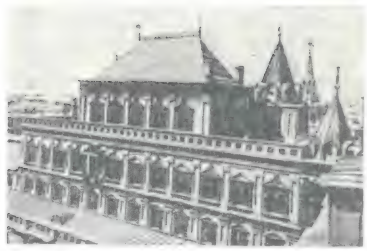

Теремний палац Московського Кремля. 1635—36.

ТЕРЕМЕ́ЦЬ Олександр (поч. 90-х рр. 19 ст.— 1916 або 1917) — укр. скульптор. Навчався у Київ. художньому уч-щі у Ф. *Балавенського*. Працював у галузі меморіальної скульптури (1910—12), у портретному та побутовому жанрах (горельєф «Селянин з волами» на будинку Бессарабського критого ринку в Києві, 1910; «Погруддя товариша», 1911).

ТЕ́РЕН — деревні рослини родини *розових*. Дуже розгалужені з колючими гілками кущі, іноді невеликі дерева (до 5 м заввишки). Листки дрібні, еліптичні. Квітки білі, поодинокі. Плід — округла *кістянка*. Пошир. в Європі, Зх. Сибіру, на Кавказі, ростуть на узліссях, серед чагарників, у степах тощо. На Україні пошир. 3 види: Т. звичайний (Prunus spinosa) — росте в Закарпатті, зх. Поліссі, в Лісостепу; Т. степовий (P. stepposa) — в Степу й Криму; Т. молдавський (P. moldavica) — в придністровських районах, зх. частині Степу і в Криму. В плодах Т. міститься 3—5 % цукру, 1,5—3 % кислоти, до 1 % дубильних речовин. Їх використовують для виготовлення варення, повидла, наливок, сушать і консервують. Медонос. Запроваджено в культуру. Квітки Т. застосовують у народ. медицині як проносне. *І. Б. Чорний.*

ТЕРЕ́НІН Олександр Миколайович [24.IV (6.V) 1896, Калуга —

До ст. **Фарфор.**

1. Чайник. Корецький фарфоровий завод. Волинь. 90-і рр. 18 ст.
2. Футляр для годинника. Волокитинський фарфоровий завод. Сумщина. Середина 19 ст.
3. Супова ваза. 1-а третина 19 ст.
4. Ж. Діндо. Скульптура «Посудниця». Городницький фарфоровий завод. Житомирщина. 1928.
5. Тарілка «Індустрія». 30-і рр. 20 ст.
6. В. Трегубова. Скульптурна композиція «Сорочинський ярмарок». 1967.
7. В. Трегубова, М. Трегубов. Десертний набір «Дюшес». 1972.
8. В. Щербина. Композиція «Українські пісні». Київ, 1980.
9. В. Єрмоленко. Сервіз «Золотий серпень» . Суми. 1975.
10. М. Козак, З. Олексієнко. Чайний набір «Левада». Полонне. Хмельницька область. 1982.
11. Масова продукція Коростенського та Баранівського фарфорових заводів. 80-і рр. 20 ст.

3 і 5 — Баранівський фарфоровий завод. Волинь. 6 і 7 — Коростенський фарфоровий завод. Житомирська область. 1—9 — Державний музей українського народно-декоративного мистецтва. Київ.

1
2
3
4

5
6

7
8
9

10
11

1
2
3

4
5

6
7
8
9

До ст. **Фарфор.**
1. Ваза. 19 ст.; вазочка. 16—17 ст.; таріль. 18 ст. Всі — Китай. **2.** І. Імаемон. Таріль. Полі-хромний розпис. Японія. Музей мистецтва народів Сходу. Москва. **3.** Чайник. Мейсен. Німеччина. 18 ст.; ваза. Париж. Франція. 19 ст. **4.** Предмети із сервізу короля баварського. Севр. Франція. 1810. **5.** Баб'єгонський сервіз (частина). Імператорський фарфоровий завод. 2-а чверть 19 ст. **6.** Скульптурна композиція «Селяни танцюють». Завод Попова. 2-а чверть 19 ст. **7.** Чайниця. Гжель. 2-а чверть 19 ст. **8.**. Чашка з блюдцем. Завод Гарднера. 1-а третина 19 ст. **9.** Ваза. Імператорський фарфоровий завод. Початок 20 ст. **10.** С. Чехонін. Таріль з емблемою «РРФСР». 1921. Музей Ленінградського фарфорового заводу ім. М. В. Ломоносова. **11.** О. Щекатихіна-Потоцька. Сервіз «Золотий півник». Надглазурний розпис. 1949. **12.** О. Воробйовський, О. Борисов. Сервіз «Самовар». 1977. **11** і **12** — Ленінградський фарфоровий завод імені М. В. Ломоносова. **1** і **3** — Київський музей західного та східного мистецтва. **5—9** — Державний історичний музей. Москва.

10
11
12

18.I 1967, Москва] — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1939). Герой Соціалістичної Праці (1966). Після закінчення (1922) Петрогр. ун-ту працював там же і одночасно — у Держ. оптичному ін-ті (1945—56), з 1932 — у Ленінгр. ун-ті. Осн. наук. праці — в галузі дослідження фіз. і хім. процесів, що відбуваються в речовині під діянням світла. Відкрив розщеплення молекул солей у пароподібному стані під діянням світла, що супроводиться утворенням світних атомів. Оснований на цьому процесі метод поширив на багатоатомні молекули неорганічних та органічних сполук. Вперше дав пояснення фосфоресценції молекул органічних сполук і барвників. Поклав початок спектральним і оптичним дослідженням для з'ясування стану молекул, адсорбованих на поверхні твердих тіл, природи впливу каталізаторів тощо. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Золота медаль ім. С. І. Вавилова АН СРСР, 1953.

ТЕРЕНО́ЖКІН Олексій Іванович (26.XI 1907, м. Ніколаєвськ, тепер м. Пугачов Сарат. обл.— 19.V 1981, Київ) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1959), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1949. У 1930 закінчив Моск. ун-т. У 1930—38 працював у різних музеях, 1939—41 і 1945—48 — в Ін-ті історії та археології АН Узб. РСР. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1949 — зав. відділом Ін-ту археології АН УРСР. Провадив археол. дослідження пам'яток передскіфського і скіфського часу на тер. України. Співавтор праці «Археологія Української РСР» (т. 2. К., 1971). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1977. *Тв.:* Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961; Киммерийцы. К.,1976; Скифия VII—IV вв. до н. э. К., 1983 [у співавт.].

ТЕРЕ́НСЬКИЙ Микола (1723—90) — укр. живописець з с. Перекопаної біля Перемишля (тепер Пшемисля, ПНР). У 1753 в костьолі с. Дубецького (тепер на тер. ПНР) намалював груповий портрет сім'ї Яна та Анни Красицьких — фундаторів костьолу — на тлі пейзажу.

М. Теренський. Груповий портрет сім'ї Яна та Анни Красицьких. 1753.

ТЕРЕ́НТЬЄВ Віктор Сергійович (н. 21.XI 1928, м. Серпухов, Моск. обл.) — рос. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1981), засл. діяч мист. РРФСР (з 1976). Член КПРС з 1974. Після закінчення 1959 Ленінгр. ін-ту театр. мистецтва ім. О. Островського працював режисером театрів Мурманська, Архангельська, Вологди, Нижнього Тагіла, Брянська, з 1978 — гол. режисер Одес. російського драм. театру ім. А. Іванова. Вистави «Банкрот» О. Островського, «Тихий Дон» за М. Шолоховим, «Ленініана» за М. Погодіним (у співавт.), «Відродження» М. Мірошниченка, «Аеропорт» за А. Хейлі та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982.

І. М. Давидова.

ТЕРЕ́НТЬЄВ Олег Костянтинович (н. 30.I 1928, Одеса) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1976). У 1954 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у В. *Касіяна.* Працює в галузі політ. плаката: «Комунізм — це молодість світу, і його будувать молодим» (1959), «Мир народам» (1961), «Рости і будуй» (1964), «Слався, Україно Радянська» (1967); «Шість орденів ВЛКСМ» (1968), всі — з Ю. *Мохором*; «Ми наш, ми світ новий збудуєм» (1969). «Наша могутня ідеологічна зброя» (1970), «Народ і партія — єдині!» (1976), «Є така партія!» (1977), «Ленінізм живе і перемагає!» (1978), триптих «Карл Маркс. Фрідріх Енгельс. В. І. Ленін» (1981).

ТЕРЕ́НТЬЄВ Сергій Миколайович (н. 19.II 1919, Самара, тепер м. Куйбишев) — рад. вчений у галузі інформаційно-обчислювальної техніки, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Член КПРС з 1949. Закінчив (1950) Військово-повітряну академію імені М. Є. Жуковського. Викладав у вищих військ. учбових закладах. З 1975— зав. кафедрою Харків. політех. ін-ту. Осн. праці — з теорії передавачів дециметрових хвиль, теорії кодування, цифрового передавання повідомлень. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки, медалями.

ТЕРЕ́НЦІЙ Публій (Публій Теренцій Афер; Publius Terentius Afer; бл. 195—159 до н. е.) — рим. драматург. Родом із Карфагена. Був привезений до Риму як раб. Завдяки талантові здобув там добру освіту, був звільнений з рабства і взяв участь в аристократичному літературному гуртку Сціпіона Молодшого. Між 166 і 160 до н. е. написав лат. мовою 6 комедій з життя простих людей: «Дівчина з Андроса» (166), «Свекруха» (165), «Той, що сам себе карає» (163), «Євнух» (161; мала найбільший успіх за життя Т.), «Форміон» (161), «Адельфи» («Брати», 160). Слідом за Плавтом використовував сюжети нових аттічних комедій, часто контамінуючи їх (див. *Контамінація*). Осн. зразками для нього були твори *Менандра.* Т. пристосовував грец. комедії до рим. життя, зберігаючи реалії оригіналів.

Тв.: Укр. перекл.— Форміон. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Рос. перекл.— Комедии. М.—Л., 1934; Адельфы. М., 1954.

А. О. Білецький.

ТЕРЕ́СВА — річка у Закарп. обл. УРСР, права прит. *Тиси* (бас. Дунаю). Довж. 56 км, площа бас. 1225 км². Бере початок на пд. схилах *Горганів,* у пониззі тече Верхньотисько низовиною. Має переважно гірський характер. Живлення снігове і дощове. Воду Т. використовують для тех. і побутового водопостачання.

ТЕРЕ́СВА — селище міського типу Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР, поблизу впадіння р. Тересви в Тису. Залізнична станція. 6,6 тис. ж. (1983). У Т.— деревообр. комбінат, рем.-мех. з-д, млинокомбінат, соко-винний з-д, тячівські райсільгосптехніка та райсільгоспхімія, нижній склад Усть-Чорнянського лісокомбінату, будинок побуту. Середня школа, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 5 б-к. Виникла у 1-й пол. 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ТЕ́РЕХОВ Роман Якович [1 (13).X 1890, с. Александровка, тепер Совєтського р-ну Курс. обл.— 2.I 1979, Москва]—рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1912. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. З 1924 — в апараті ЦКК КП(б)У — НКРСІ УРСР. У 1928—30 — секретар Артемівського окружкому партії. В 1930—33 — секретар ЦК КП(б)У, Харків. міськкому і Донец. обкому КП(б)У. З 1933 — на відповідальній рад., профспілковій і госп. роботі в Москві. З 1956 — персональний пенсіонер. На XIII—XV з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦКК, на XVI з'їзді ВКП(б) — кандидатом у члени ЦК партії. На XVIII конференції, IX і X з'їздах КП(б)У обирався членом ЦКК, на XI з'їзді КП(б)У — членом її ЦК. У 1930—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

О. М. Теренін.

В. С. Терентьєв.

ТЕРЕХО́ВСЬКИЙ Мартин Матвійович [1740, с. Велика Павлівка, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл.— 21.VI (2.VII) 1796, Петербург] — укр. та рос. лікар і натураліст. Навчався в *Київській академії* (1753—63), мед. школі при Петерб. генеральному сухопутному госпіталі (1763—65), Страсбурзькому ун-ті (1770—75), де 1775 захистив дисертацію «Про наливковий хаос Ліннея», в якій спростовується теорія довільного зародження *найпростіших.* З 1777 викладав фармакологію в мед. школі при Кронштадтському морському, з 1779 — анатомію та ботаніку в мед. школі при Петерб. генеральному сухопутному госпіталях (з 1783 — професор). Одночасно з 1783 — директор Петерб. бот. саду; в 1796 склав каталог рослин цього саду. Автор поеми «Користь, яку рослини смертним приносять» (1796). Учасник реформи мед. освіти у Росії.

М. К. Бородій.

ТЕРЕШКО́ВА Валентина Володимирівна — перша в світі жінка-космонавт. Див. *Ніколаєва-Терешкова* В. В.

ТЕРЕ́ЩЕНКИ — укр. капіталісти і землевласники серед. 19 — поч. 20 ст. Походили з козаків-торговців м. Глухова (тепер Сум. обл.). На поч. 20 ст. їм належало понад 150 тис. дес. землі, цукр. і лісопильні з-ди, суконна ф-ка, гуральні в Київ., Волин., Подільській,

О. К. Терентьєв, Ю. П. Мохор. Плакат із серії «Шість орденів ВЛКСМ». 1968.

Терен звичайний. Гілка з квітками і гілка з плодами.

М. С. Терещенко.

Черніг., Харків., Катеринославській, Орловській губерніях. Головна контора «Товариства братів Терещенків» (містилася у Києві) вела оптову торгівлю цукром на внутр. і світовому ринках. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 маєтки і пром. підприємства Т. були націоналізовані Радянською владою. Художня колекція Т. лягла в основу *Київського музею російського мистецтва*. Артем Якович Т. (р. н. невід.— п. 1873) — землевласник-цукрозаводчик. Під час *Кримської війни 1853—56* розбагатів на поставках д-ві корабельного лісу, провіанту, на торгівлі хлібом, цукром і худобою. Після *селянської реформи 1861* скуповував поміщицькі маєтки, будував цукроварні та пром. підприємства, став великим землевласником. Михайло Іванович Т. [18 (30).III 1886, Київ — 1.IV 1956, Монако] — землевласник, капіталіст-цукрозаводчик. Був близький до партії *кадетів*. З березня по травень 1917 — міністр фінансів, з травня по жовтень 1917 — міністр закорд. справ бурж. Тимчасового уряду. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 емігрував за кордон.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Калень Мефодійович [30.VII (11.VIII) 1879, с. Попівка, тепер Звенигород. р-ну Черкас. обл.— 3.VI 1969, Звенигородка Черкас. обл.] — укр. рад. скульптор. У 1902—08 навчався в петерб. Уч-щі тех. малювання Штігліца, 1908—14 працював у майстерні В. *Беклемішева* — в Петербурзі. В дожовтневі часи брав участь у декоративному оздобленні палаців Петергофа (тепер Петродворець) і Царського Села (тепер м. Пушкін). Автор погруддя К. Маркса в м. Городищі Черкас. обл. (1923, не збереглося), пам'ятників Т. Шевченкові на могилі у Каневі (1923, тепер у Музеї-заповіднику «Могила Т. Г. Шевченка»), в м. Шполі Черкас. обл. (1926, не зберігся), в с. Моринцях Звенигородського р-ну Черкас. обл. (1927, не зберігся), в с. Кирилівці (тепер с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл., 1930). У 1924—25 створив погруддя В. І. Леніна.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Марко Степанович [6 (19).I 1894, с. Ковалиха, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл. — 18.VIII 1982, Харків] — укр. рад. актор і режисер театру і кіно, засл. арт. УРСР (з 1930). В 1914 закінчив *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка*. Творчу діяльність почав як актор «*Молодого театру*». В 1921—26 очолював «*Центростудію*» (Київ), де на основі композицій за творами відомих письменників створив монументальні видовища, т. з. масові «мистецтва дійства»: «Будинок Нового світу» за творами П. Тичини, «Універсальний некрополь» за творами І. Еренбурга, «Насіння» за романом Ю. Либединського «Тиждень» та ін. У 1927—29 — художній керівник Одеської держдрами (тепер Одес. укр. муз.-драм. театр ім. Жовтневої революції), ін. театрів України. Серед вистав — «Суєта» І. Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Диктатура» І. Микитенка, «97» М. Куліша, «Рейки гудуть» В. Кіршона, «Підступність і кохання» Ф. Шіллера. В 30-і рр. поставив кінофільми «Микола Джеря», «Навздогін за долею», обидва — 1927, та ін. Автор книг «Мистецтво дійства» (1921), «Будова і методи роботи» (1921), «Режисер і театр» (1971), «Крізь лет часу» (1974), «Театральні горизонти» (1981). В 1945—76 викладав в Харків. ін-ті культури.

Л. І. Барабан.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Микола Іванович [1 (13).IX 1898, с. Щербинівка, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.— 30.V 1966, Київ] — укр. рад. письменник. Навчався в Київ. політех. ін-ті (1917—22). Друкуватися почав 1918. Перша книжка — переклади віршів Е. Верхарна (1922). Був членом літ. орг-цій *Комункульт*, ВУСПП. У 1925—34 — редактор журн. «*Життя й революція*». У книгах 20—30-х рр. («Лабораторія», 1924; «Країна роботи», 1928; «Риштування», 1930; «Порив», 1932; «Поеми», 1935, та ін.) відобразив рад. дійсність. Оспівав героїзм рад. народу в боротьбі проти фашизму («Дівчина з України», 1942; «Верба рясна», 1943, та ін.). Мирна праця рад. людей — тема збірок «Ужинок» (1946), «Серце людське» (1962) та ін. Перекладав твори рос., білорус. і зарубіж. письменників, зокрема франц. поетів («Сузір'я французької поезії», т. 1—2, 1971). Уклав «Літературний щоденник» (1966). Літ. премія УРСР ім. М. Рильського (1973).

Тв.: Твори. т. 1—2. К., 1968.

П. П. Кононенко.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Олексій Іванович (н. 21.III 1923, Харків) — укр. рад. фізик, доктор технічних наук (з 1969), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1949 Харків. ун-т, де й працював до 1963. З 1963 — ректор Харків. ін-ту радіоелектроніки (до 1966— Харків. ін-т гірничого машинобудування, автоматики й обчислювальної техніки); одночасно (з 1965) завідує кафедрою фізики надвисоких частот (НВЧ). Осн. напрями наук. досліджень: техніка і прилади НВЧ, радіовимірювання НВЧ, взаємодія радіовипромінювання НВЧ з пасивними й активними середовищами, зокрема з хім. та медико-біол. об'єктами. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, «Знак Пошани» та медалями.

ТЕРИГЕ́ННІ ВІ́ДКЛАДИ (від лат. terra — земля, суходіл і грец. γεννάω — породжую, створюю) — геол. відклади, що складаються з уламків різних *гірських порід* і *мінералів*. Утворюються в результаті знесення продуктів руйнування, що виникли внаслідок *вивітрювання*, діяльності рік (див. *Алювій*), *абразії*, вивержень *вулканів*, і перевідкладання їх на схилах, у долинах рік, мор. та озерних басейнах. З Т. в. утворюються *уламкові гірські породи*. Див. також *Морські відклади*, *Озерні відклади*.

В. О. Міщенко.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — властива певній суспільно-екон. формації система територіальної організації суспільного виробництва, форма координації екон. діяльності в межах певної території — окремого міста, *економічного району* і всього *народного господарства*. Т. о. в. за капіталізму з його *анархією виробництва* відбувається стихійно, супроводиться гострою конкурентною боротьбою, спрямована на вибір найбільш вигідного для окремого капіталіста або монополістичного об'єднання розміщення підприємства або галузі з метою одержати макс. *прибуток*. За соціалізму Т. о. в. відбувається планомірно, забезпечує послідовне вирівнювання рівнів екон. розвитку республік і регіонів. Вона передбачає найраціональніше розміщення *продуктивних сил*, поглиблення *спеціалізації виробництва* і розвиток його *кооперації* для макс. використання *потенціалу економічного* і дедалі повнішого задоволення потреб трудящих. Високий рівень Т. о. в. передбачає як оптимальну спеціалізацію цілих екон. районів, беручи до уваги їхні природні особливості (напр., Серед. Азії — на виробн. бавовни, півночі Тюм. обл.— на видобуванні нафти і газу), так і багатогалузевий розвиток економіки для забезпечення власних потреб, перш за все продовольством, буд. матеріалами, широким асортиментом товарів нар. споживання. При цьому досягається єдність загальнонар. і місцевих інтересів, єдність економік галузей і екон. районів. В умовах існуючої в СРСР галузевої структури управління Т. о. в. здійснюється перш за все у формі *територіально-виробничих комплексів*, створення яких найбільш повно відповідає вимогам сучас. *науково-технічної революції*. Важливу роль у досягненні оптимальної Т. о. в. виконують місцеві Ради нар. депутатів, у структурі яких на районному, міському та обласному рівнях є спец. планові органи, що організовують управління пром-стю місцевого підпорядкування і координують діяльність непідвідомчих даній Раді виробництв. Ефективною формою Т. о. в. є також створення місцевих *рад директорів*. В ході розвитку Т. о. в. здійснюється екон. освоєння нових районів. Напр., будівництво Байкало-Амурської магістралі дасть змогу залучити в екон. оборот величезні й раніше недоступні багатства Пд. Якутії й Далекого Сходу. Планомірно здійснювана Т. о. в. сприяє зростанню соціалістичного виробн., підвищенню його ефективності, розв'язанню екон. і соціальних завдань комуністичного будівництва.

О. М. Розинко.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ УПРАВЛІ́ННЯ — побудова управлінських органів і структур, а також забезпечення функціонування та взаємодії їх з метою планування і управління соціально-екон. розвитком територій — республік, регіонів, областей, міст, районів. Як невід'ємна складова частина нар.-госп. управління Т. о. у. включає розв'язання питань раціонального *розміщення продуктивних сил*, формування *тери-*

К. М. Терещенко. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові. Чавун. 1923. Державний Музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» в Каневі.

торіально-виробничих комплексів, раціонального використання сировинних, енергетичних, водних, трудових ресурсів, охорони навколишнього середовища, кооперування діяльності госп. об'єктів у межах даної території, формування соціальної й побутової *інфраструктури*, підвищення життєвого рівня населення в регіонах країни, враховуючи їхні нац. і місцеві особливості. У розв'язанні цих питань повинно бути забезпечене органічне поєднання галузевого й територіального підходу, централізму й ініціативи з місць в *управлінні народним господарством*. Т. о. у. здійснюють різні держ. органи: найвищі директивні органи країни та міжгалузеві (функціональні) органи — Держплан, Держпостач, Держ. к-т по цінах, Держ. к-т по праці та соціальних питаннях, М-во фінансів і ін.; в республіках — Президії Верховних Рад і Ради Міністрів, Держплани та ін. респ. функціональні органи; на рівнях областей, міст, районів — Ради нар. депутатів. Поєднання загальнодерж. і місцевих інтересів досягається також союзно-респ. (подвійним) підпорядкуванням нар.-госп. об'єктів — формуванням союзно-респ. м-ь і відомств. Винятково важливу роль у Т. о. у. відіграють респ. та терит. (обласні, міські, районні) парт. органи, комсомольські, профспілкові. Терит. органи влади та органи парт. керівництва координують і організують взаємодію підприємств, установ і орг-цій різної відомчої належності, розміщених на даній території. В сучас. умовах важлива роль їм належить в організації розробки і реалізації цільових наук.-тех. програм. Принципово новим кроком у системі планування, в управлінні соціалістичною економікою є підготовка і здійснення *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Відповідно до Конституції СРСР (1977) розширюються права і компетенції Рад нар. депутатів, зокрема в питаннях орг-ції управління.

В. Г. Гулеватий, Ю. М. Канигін.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНА СПЕЦІАЛІЗА́ЦІЯ — див. *Спеціалізація виробництва, Територіальний поділ праці*.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНА СТРУКТУ́РА ВИРОБНИ́ЦТВА — форми розміщення суспільного виробництва на певній території. Див. *Територіальна організація виробництва, Територіально-виробничі комплекси*.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНЕ ПЛАНУВА́ННЯ — див. *Планування народного господарства*.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНИЙ ПО́ДІЛ І ПЕРЕ́ДІЛ СВІ́ТУ — одна з характерних екон. ознак *імперіалізму*, форма колоніального закабалення, гноблення та експлуатації трудящих мас колоніальних, залежних та економічно слаборозвинутих країн. Протягом 19 ст. (в основному) і на поч. 20 ст. в результаті тер. загарбань капіталістичними д-вами утворилася *колоніальна система імперіалізму*. Нерівномірний, стрибкоподібний розвиток капіталізму в епоху імперіалізму (див. *Нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закон*) змінив співвідношення сил між імперіалістичними д-вами. Це було причиною виникнення світових і локальних воєн за переділ світу. 1-а світова війна і Велика Жовтн. соціалістична революція 1917 зумовили початок *загальної кризи капіталізму*. Великий Жовтень став вирішальним фактором розвитку *національно-визвольного руху* колоніальних народів. Після 2-ї світової війни й утворення світової системи соціалізму почався розпад, а згодом і крах колоніальної системи імперіалізму. Країни, що раніше були під ярмом колоніального і напівколоніального гніту, стали на шлях незалежного соціально-екон. розвитку.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНИЙ ПО́ДІЛ ПРА́ЦІ, географічний поділ праці — одна з форм суспільного *поділу праці*, що означає спеціалізацію окремих районів і країн на виробництві певних видів продукції та наданні послуг; об'єктивний процес просторової виробничої спеціалізації, утворення на цій основі *економічних районів*, розвитку між ними обміну, кооперації та ін. міжрайонних зв'язків. Т. п. п. існує в системі певної сусп.-екон. формації. Він може бути в межах однієї країни (внутрішньодержавний, міжрайонний і внутрішньорайонний) або між окремими країнами (міжнародний). *Міжнародний поділ праці* є вищою формою сусп. Т. п. п., є політико-екон. категорією і одним з осн. теор. понять екон. і соціальної географії. З ним пов'язані всі екон. просторові процеси, зокрема районування (див. *Економічне районування*), *розміщення продуктивних сил, територіальна організація виробництва* та ін. Т. п. п.— закономірний процес розвитку *продуктивних сил*, один з факторів підвищення сусп. *продуктивності праці*. Т. п. п. зумовлюється соціально-екон., природними, нац.-істор. особливостями окремих територій і країн та їхнім геогр. положенням. Характер та особливості Т. п. п. відмінні за різних соціально-екон. систем і зумовлюються їхніми об'єктивними *економічними законами*. Див. також *Міжнародний капіталістичний поділ праці, Міжнародний соціалістичний поділ праці*.

С. Л. Корецький.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНІ ВО́ДИ, територіальне море — смуга морських прибережних вод певної ширини вздовж берегів держави, які є частиною її території. Правовий статус та режим Т. в. закріплено в Женевській конвенції про територіальне море і прилеглу зону 1958, учасницями якої є СРСР, УРСР і БРСР. За конвенцією, Т. в., поверхня та надра морського дна під ними і повітряний простір над ними підлягають *суверенітетові* д-ви, яка має виключне право на регламентацію тут режиму судноплавства, використання природних ресурсів, на каботажні перевезення (див. *Каботаж*), прикордонний, сан., митний та ін. види контролю. Конвенція визнає за іноз. невійськ. суднами т. з. право мирного проходження Т. в. з метою або перетнути ці води, або пройти у *внутрішні води* чи з внутр. вод у *відкрите море*. Конвенція встановлює правила визначення ширини Т. в., проте не визначає самої ширини. У новій Конвенції по морському праву (1982) ширина Т. в. обмежена 12 мор. милями.

О. Ф. Висоцький.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНІ НАРОДНО-ГОСПОДА́РСЬКІ ПРОПО́РЦІЇ — див. *Пропорції суспільного виробництва*.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНІСТЬ у тварин — форма використання тваринами території або *акваторії*, що виникла в ході *еволюції* і визначає просторові відносини між особинами одного або різних видів. Т. регулює розміщення організмів у просторі, рівномірне використання ними *екологічних ніш*, обмежує зайве зростання чисельності *популяцій*, сприяє зустрічі особин різної *статі* в період розмноження тощо. Потреби тварин в території певних розмірів (територіальних ділянках) і способи задоволення цих потреб пов'язані з морфофізіол., екологічними та ін. особливостями, а також способом життя окремих видів. Т. найбільше вивчена у птахів і ссавців; відома у риб, ракоподібних, комах. Територіальні ділянки бувають гніздовими, кормовими (у т. ч. мисливськими), сімейними, груповими, колоніальними. Окремі особини або сім'ї осілих тварин (ракоподібних, молюсків, скатів, деяких акул та кісткових риб, комах, ящірок, змій, черепах та ін.) займають певні ділянки, які часто охороняють. У мігруючих тварин (див. *Міграція тварин*) територіальні ділянки локалізовані в період розмноження, зимівлі; кочуючі тварини (напр., копитні, китоподібні, ластоногі, примати) переміщуються з однієї кормової ділянки на іншу, охороняючи перш за все місця розмноження під час парування або всього періоду виведення потомства. У моногамних тварин звичайно самець закріплює територію, на яку приваблює самку.

В. А. Мельничук.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНО - ВИРОБНИ́ЧІ КО́МПЛЕКСИ (ТВК) — економічно й соціально доцільні поєднання виробничих підприємств та їхніх систем на певній території; один з типів *виробничо-територіальних комплексів*. ТВК — це сучас. форма *територіальної організації виробництва*. Вона дає можливість раціональніше використовувати природні, трудові, матеріальні та ін. ресурси території, підвищувати *економічну ефективність соціалістичного виробництва*, поліпшувати умови життя населення, створювати раціональні системи *розселення*. Така форма організації є об'єктивною основою для створення *виробничих об'єднань*. Формування ТВК відбувається на основі процесів і закономірностей тер. розвитку сучас. сусп. *виробництва*. Найважливішими з цих процесів є усуспільнення і тер. концентрація виробн. *Усуспільнення виробництва* веде до дедалі ширшого охоплення зв'язками виробничих об'єктів, перетворює виробн. райони, країн не лише на єдність економічну, а й територіальну. В економіці роз-

М. І. Терещенко.

винутого соціалізму в результаті високого рівня розвитку продуктивних сил, панування сусп. власності на засоби виробн., соціалістичного характеру усуспільнення госп. діяльності, поєднання галузевого планування з територіальним та ін. умов формування ТВК відбувається інтенсивно і стає планово керованим. Тер. *концентрація виробництва* створює форми зосередження підприємств, що є основою для певних видів ТВК. Формування будь-якого з них пов'язане з посиленням взаємодії суспільства й природи і вимагає раціонального використання природних ресурсів не лише з точки зору тер. *поділу праці* і підвищення ефективності виробн., а й в аспекті збереження екологічної рівноваги і охорони природи. Найважливішими факторами формування ТВК є рівень екон. розвитку території і характер усуспільнення виробн., природні умови й ресурси, *науково-технічний прогрес*, нар.-госп. потреби в продукції ТВК країни в цілому і даної території, особливості розселення, наявність великих систем розселення, забезпеченість трудовими ресурсами, трансп. умови, екон.-геогр. положення району. Найважливішими закономірностями процесів формування ТВК є спеціалізація і комплексний екон. та соціальний розвиток території. ТВК розрізняють за структурою, спеціалізацією, видами тер. спільності й комплексності виробн. В цілому їх поділяють на два підтипи: регіональний, що формується на основі єдності за ланками тер. поділу праці (союзна республіка, край, область, екон. район) та ареальні, основою яких є форми тер. концентрації виробн. (пром. вузол, спеціалізований район, зона). На дальший розвиток ТВК спрямовані рішення XXVI з'їзду КПРС. В одинадцятій п'ятирічці дальшого розвитку набудуть, зокрема, Зх.-Сибірський, Саянський, Ангаро-Єнісейський, Тімано-Печорський, Пд.-Якутський, Павлодар-Екібастузький, Пд.-Таджицький та ін. тер.-виробничі комплекси. *М. М. Паламарчук.*

ТЕРИТОРІА́ЛЬНОЇ НЕДОТОРКА́ННОСТІ ПРИ́НЦИП — в *міжнародному праві* принцип недоторканності і цілісності державної території, одна з гарантій *мирного співіснування* держав з різним соціальним ладом. Він означає заборону загарбання чужих територій шляхом погрози силою або її застосування, недоторканність і непорушність *кордону державного*, протиправність використання держ. *території* без згоди на це територіального суверена, недопустимість використання своєї території таким чином, щоб заподіяти шкоду ін. д-ві. Додержання Т. н.п. є необхідною умовою існування будь-якої д-ви, здійснення її *суверенітету*, самостійності у зовн. справах, гарантування міжнар. миру та безпеки. Т. н. п. закріплений численними *договорами міжнародними* і угодами тощо. Статут ООН (п. 4 ст. 2) покладає на держави — члени ООН зобов'язання утримуватися в міжнар. відносинах від погрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності або політ. незалежності будь-якої д-ви, так і будь-яким ін. чином, не сумісним з цілями Об'єднаних Націй. Декларація про принципи міжнар. права 1970 (див. *Декларації ООН*) оголосила міжнар. злочинами агресивну війну, збройні *репресалії*, організацію або заохочення організації іррегулярних сил, озброєних банд, у т. ч. найманців, для вторгнення на тер. ін. д-ви, військ. окупацію чужої території. СРСР і соціалістичні країни здійснили вирішальний вплив на розвиток принципів тер. цілісності й недоторканності кордонів як принципів європ. безпеки, проголошених в *Заключному акті* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Принцип непорушності кордонів і тер. цілісності д-в закріплено в ст. 29 Конституції СРСР серед принципів, на яких будуються відносини Рад. Союзу з ін. країнами.

Імперіалістичні д-ви, насамперед США, систематично порушують цей принцип міжнар. права, визначений Статутом ООН.

А. М. Шостак.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНО-МІЛІЦІ́ЙНА СИСТЕ́МА — побудова збройних сил, основана на утриманні державою в мирний час у з'єднаннях і частинах мінімальної кількості кадрових військовослужбовців і навчання в цих з'єднаннях приписного до них перемінного складу. Поповнення з'єднань у разі необхідності проводиться шляхом мобілізації військовозобов'язаних, приписаних до них за тер. принципом. Військовозобов'язані проходять дійсну військ. службу в цих з'єднаннях на щорічних короткочасних навч. зборах. Комплектування збройних сил більшості капіталістичних д-в побудовано на кадровій системі (див. *Кадрова армія*). В СРСР 1923—35 Т.-м. с. застосовувалась у поєднанні з кадровою системою. У 2-й пол. 30-х рр. у зв'язку із зростанням загрози війни проти СРСР, оснащенням військ новою зброєю та військ. технікою Збройні Сили СРСР було повністю переведено на кадрову систему побудови.

ТЕРИТО́РІЯ (від лат. territorium — область) у п р а в і — певна частина земної поверхні, що перебуває під *суверенітетом* даної держави. Держ. Т. включає суходіл, внутр. води, *територіальні води*, підвладні д-ві острови, *анклави*, надра її суходолу, вод і *континентального шельфу*, а також повітряний простір над її суходолом і водами. До держ. Т. належать літаки, морські судна і військ.-мор. судна незалежно від місця перебування їх, а також підводні кабелі, що з'єднують частини однієї д-ви. Т. різних д-в відокремлюється одна від одної та від відкритого моря *кордонами державними*. Міжнар. право виділяє Т. з особливим режимом: *кондомініуми*, міжнар. зони, нейтралізовані й демілітаризовані Т., *відкрите море, протоки міжнародні* тощо. Відповідно до ст. 75 *Конституції СРСР* територія Союзу РСР єдина і включає Т. союзних республік. Суверенітет СРСР поширюється на всю його Т. Територія союзних республік не може бути змінена без їхньої згоди. Кордони між союзними республіками можуть змінюватися за взаємною угодою відповідних республік, яка підлягає затвердженню Союзом РСР. *Р. С. Павловський.*

ТЕРІОДО́НТИ — підряд вимерлих плазунів підкласу *звіроподібних*. Те саме, що й *звірозубі*.

ТЕРІОЛО́ГІЯ (від грец. θηρίον — звір і λόγος — вчення) — розділ *зоології*, що вивчає будову, *систематику*, походження, спосіб життя ссавців. Термін «теріологія» застосовують в СРСР; в ін. країнах частіше вживають термін «мамаліологія».

ТЕРКС І КА́ЙКОС ОСТРОВИ́ — володіння Великобританії у пд. частині архіпелагу Багамських о-вів в Атлантичному ок., розташоване на 30 невеликих островах. Площа 430 км². Нас. 7,4 тис. чол. (1980). Адм. ц.— м. Гранд-Терк. Офіц. мова — англійська. Острови коралового походження, рівнинні (вис. до 60 м). Клімат тропічний, пасатний. Острови 1512 відкрили іспанці. В 17 ст. їх заселили колоністи з Бермудських о-вів. З 1873 по 1962 Т. і К. о. входили до складу колонії Великобританії — Ямайки. В 1959 Т. і К. о. дістали внутр. самоврядування, залишившись англ. колонією. Діють партії: Прогресивна нац. партія (правляча), Нар. демократичний рух, а також Профспілка пром. робітників Сент-Джорджеса. Т. і К. о. входять до *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією. Економіка розвинута дуже слабо. Осн. галузь г-ва — обслуговування туристів. У невеликій кількості видобувають кам. сіль; рибальство, мор. промисли. Дрібні рибоконсервні підприємства. Вирощують кукурудзу, бобові, сизаль, цитрусові, овочі. Кустарне виготовлення сувенірів. Автошляхів — 121 км. Є два аеропорти. На о. Гранд-Терк — військ. база США.

ТЕРЛЕМЕЗЯ́Н Фанос Погосович (11.III 1865, Ван, Туреччина — 30.IV 1941, Єреван) — вірм. рад. художник, нар. художник Вірм. РСР (з 1935). В 1895—97 навчався в школі Т-ва заохочування мистецтв у Петербурзі, 1899—1904 — в Академії Жюльєна в Парижі. З 1928 жив у Вірменії. Був членом *АХРР*. Твори: «Робітниця біля колодязя» (1900), «Лорійський чабан» (1905), «Робітничий квартал у Парижі» (1910), портрет Комітаса (1913), «Вид гори Сіпан з острова Ктуц» (1915), «Береги Ламаншу» (1921), серія індустріальних пейзажів (1929—31), всі — в Картинній галереї Вірменії у Єревані. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ТЕРЛЄЦЬКИЙ Валентин Михайлович [8 (21).II 1916, Київ — 20.X 1979, там же] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1938. Закінчив Київ. ун-т (1949). З 1937 — на комсомольській роботі. В 1938—45 — в Рад. Армії. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1945—48 — перший секретар Київ. міськкому і обкому ЛКСМУ, 1948—58 — на роботі в Київ. обкомі партії. В 1958—67 — відпові-

дальний секретар Гол. редакції Української Радянської Енциклопедії. В 1967—68, 1972—78 — зав. відділом Ін-ту д-ви і права АН УРСР, 1968—72 — гол. редактор журн. «Комуніст України», з 1978 — професор кафедри наук. комунізму Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. Автор праць з історії рад. суспільства, теорії та історії д-ви і права. На XXIV з'їзді Компартії України обраний членом Ревізійної комісії. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора, двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1981 (за участь у колективній монографії «История государства и права Украинской ССР»).

Тв.: Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.). К., 1966; Політика партії в галузі соціально-політичного розвитку радянського суспільства. К., 1972.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Євген Петрович [1 (13).III 1892 — 22.X 1938] — учасник революц. руху і боротьби за встановлення Рад. влади на Україні. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в с. Лозовий Яр (тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) в сім'ї священика. Навчався в Петерб. психоневрологіч. ін-ті (1910—16), закінчив Аграрний ін-т червоної професури у Москві (1932). З 1910— есер, вів роботу в Петербурзі і на Україні. Після Лютн. революції 1917 — член Петрогр. Ради, лівий есер. У квітні — грудні 1917 — член Полтав. Ради, пізніше — її голова. У грудні 1917 — квітні 1918 — нар. секретар у зем. справах Рад. України, член її мирної делегації на Брестських переговорах. У 1918—19 — один з керівників партизан. руху на Україні; з грудня 1919 —член Всеукрревкому. В 1920—22 — нарком юстиції УРСР, 1922—23 — повпред УРСР у Латвії, Литві й Естонії. З 1923— на відповідальній рад. і госп. роботі. В 1920—22 — член ЦК КП(б)У. Обирався членом ЦВК СРСР і ВУЦВК.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Кирило Семенович (р. н. невід.— п. 1607) — укр. церковний діяч, один з ініціаторів *Брестської унії 1596*. Походив з укр. шляхти. Належав до угруповання вищого православного духівництва й верхівки укр. шляхти, що орієнтувалися на шляхет. Польщу і прагнули зміцнити своє привілейоване становище об'єднанням православної церкви з католицькою. Бл. 1572 польс.-шляхет. уряд призначив Т. єпископом пінським і турівським, 1585 — єпископом луцьким і острозьким. У 1595 Т. разом з Іпатієм *Потієм* приїхав у Рим, де домовився з папою Климентом VIII про об'єднання православної церкви з католицькою. На скликаному польс. королем *Сигізмундом III* 1596 в Бресті церк. соборі Т. та його однодумці офіц. проголосили запровадження на Україні і в Білорусії унії православної церкви з католицькою.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Остап Степанович (літ. псевд.— В. Кістка, Ів. Заневич, В. Мак; 5.II 1850, с. Назірна, тепер Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.—22.VII 1902, Львів) — укр. публіцист, літературознавець, громадський діяч революц.-демократичного напряму. Н. в сім'ї священика. Закінчив філос. ф-т Львівського ун-ту (1872) та юрид. ф-т Віденського ун-ту (1883). Був членом *Руської-української радикальної партії*. Виступав в укр. пресі (в журн. «*Світ*», «*Житє і слово*» та ін.) як прогресивний історик, критик, економіст. Разом з С. А. *Подолинським* організував у Відні видання соціалістичної л-ри укр. мовою. На світогляді Т. позначився вплив марксизму. Він одним з перших у Галичині закликав до створення політ. орг-ції робітн. класу. Єдиний порятунок для селян від розорення вбачав у боротьбі за соціалізм. Але соціалістичні ідеї Т. мали утопічний характер. Досліджуючи питання укр. літератури, Т. відстоював принципи народності, закликав до зміцнення її зв'язків із сусп. життям. Осн. праці: «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» (1874), «Лихва на Буковині» (1878), «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах» (1881), «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.» (1894—95), «Галицько-руське письменство (1848—1865 рр.)» (Львів, 1903).

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Сидір Іванович (7.VI 1892, Чернівці — 8.II 1953, Бад-Зальцуфлен, ФРН) — укр. актор, режисер і театр. діяч. У 1910—14 виступав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові під керівництвом Й. *Стадника*. В 1918—28 очолював укр. драм. театр при Нар. будинку в Чернівцях. У 1928—39 грав у різних укр. драм. трупах і в аматорських гуртках на Буковині. У 1940—41 працював у Чернів. укр. драматичному театрі (тепер ім. О. Кобилянської). В роки Великої Вітчизн. війни був ув'язнений фашистами в концтаборах Аушвіц (Освєнцім) і Бухенвальд. Серед ролей — Виборний («Наталка Полтавка» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Гриць («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого).

Літ.: Демочко К. Мистецька Буковина. К., 1968. *К. М. Демочко.*

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Теофіл (1870, Львів — 1902) — укр. графік. У 1890—93 навчався в Кракові, з 1894 — в Мюнхені. Створював малюнки та карикатури до укр., польс. і нім. журналів: «Зоря», «Тигодник ілюстрований» («Ілюстрований тижневик»), «Югенд» («Молодь»), «Флігенде блеттер» («Летючі листки»).

ТЕРМА́ЛЬНІ ВО́ДИ (від грец. θέρμη — тепло) — *підземні води*, що мають температуру понад 20°. Утворюються внаслідок нагрівання за рахунок тепла, що виділяється навколишніми гірськими породами, т-ра яких підвищується з глибиною відповідно до *геотермічного градієнта* даної місцевості. Т. в. поділяють на теплі (20—35°), гарячі (35—50°), дуже гарячі (50—100°) і перегріті (понад 100°). У районах розвитку *вулканів* Т. в. циркулюють на невеликих глибинах (біля земної поверхні) й утворюють численні виходи гарячих джерел, *гейзерів*, струменів пари. В артезіанських басейнах (див. *Артезіанські води*) Т. в. залягають на глиб. 500—1000 м і більше. У Рад. Союзі Т. в. виявлено в РРФСР (п-ів Камчатка, Памір, Тянь-Шань, Кавказ), на Україні (Кримський п-ів, зокрема в районі курортів Саки і Євпаторії та на Закарпатті). Використовують Т. в. для пром. і побутового теплопостачання, а також для одержання електроенергії (див. *Геотермальна електростанція*), в *бальнеотерапії*.

Літ.: Бабинец А. Е., Гордиенко Е. Е., Денисова В. Р. Лечебные минеральные воды и курорты Украины. К., 1963; Мавричкий Б. Ф. Термальные воды складчатых и платформенных областей СССР. М., 1971; Ресурсы термальных вод СССР. М., 1975.

А. Є. Бабинець.

ТЕРМЕ́З — місто, центр Сурхандар'їнської обл. Узб. РСР. Розташований на правому березі Амудар'ї. Залізнична станція, річковий порт. 62 тис. ж. (1983). Т. (названо на згадку про давнє місто Термез, що існувало неподалік) виник 1910 в результаті злиття поселення Паттагіссар (засн. в серед. 19 ст.) і рос. прикордонного поста (з кін. 19 ст.). З 1928 Т.— місто. У Т.— бавовноочисний та цегельний з-ди, комбінати — буд. матеріалів, залізобетонних виробів і конструкцій, м'ясо-мол. та ін. підприємства. Пед. ін-т, 6 серед. спец. навч. закладів. Муз.-драм. театр, краєзнавчий музей. В Т. та на його околицях численні архіт. пам'ятки. Серед них — буддійський культовий центр Кара-Тепе, де знайдено численні пам'ятки буддійської худож. культури (руїни монастирів, кам. скульптури, настінні розписи, всі — 2—3 ст.), заміський палац Киркиз (9 або 10 ст.), мавзолей Хакім-аль-Термезі (11—12 ст.), ансамбль мавзолеїв термезьких сеїдів Султан-Саадат (11—17 ст.).

О. С. Терлецький.

ТЕ́РМИ (лат. thermae, від грец. θέρμη — тепло) — 1) Давньоримські громадські лазні, до складу яких входили також спортивний зал, зал для зборів, приміщення для відпочинку тощо. 2) Природні теплі або гарячі мінеральні джерела та підземні води. Див. *Термальні води*.

ТЕ́РМИ СПЕКТРА́ЛЬНІ (від англ. term — межа, рівень) — величини, різниці яких являють собою *хвильові числа* спектральних ліній *спектрів атомних* і *спектрів молекулярних*. Визначають *рівні енергії* атома або молекули. Величина Т. с. $T(n) = E_n/hc$, де E_n — енергія атома або молекули у стані, що характеризується *квантовим*

Термез. Мавзолей Хакім-аль-Термезі. 11—12 ст.

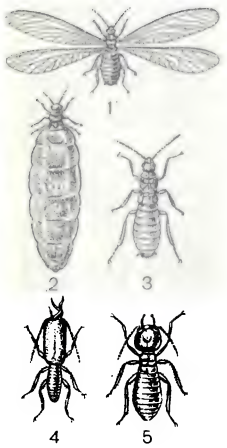

Терміти.
Терміт європейський:
1 — крилата самка;
2 — плідна самка — «цариця»;
3 — плідний самець;
4 — «солдат»;
5 — «робочий» терміт.

числом n, ħ — Планка стала, c — швидкість світла в вакуумі. Т. с. однієї з *спектральних серій* атома водню обчислюються за формулою $T(n) = R/n^2$, де R — *Рідберга стала*. Для ін. атомів Т. с. обчислюють за складнішими формулами. Напр., для лужних металів вони мають вигляд

$$T(n) = \frac{R}{(n + \alpha + \beta/n^2)^2},$$

де α і β — дробові числа, значення яких залежать від будови атома. Позначення Т. с. збігається з позначеннями відповідних рівнів енергії. Так, для атомів з одним зовн. електроном залежно від значення орбітального квантового числа $l = 0, 1, 2, 3, \ldots$ розрізняють відповідно *S*-, *P*-, *D*-, *F*-рівні і т. п.

ТЕРМІДОРІА́НСЬКИЙ ПЕРЕВОРО́Т — контрреволюц. переворот 27/28.VII 1794 (9 термідора 2-го року за *республіканським календарем*) у Франції, внаслідок якого було повалено *якобінську диктатуру* (див. *Велика французька революція*). До влади прийшла велика контрреволюц. буржуазія (уряд *Директорії*), яка підготувала умови для встановлення 1799 військ. диктатури Наполеона Бонапарта (див. *Наполеон I*).

ТЕ́РМІН (від лат. terminus — кордон, межа, кінець) — 1) У рим. міфології — божество меж, кордонів. 2) У мовознавстві — слово або словосполучення, яке точно позначає спец. поняття і його співвідношення з ін. поняттями певної галузі науки, техніки, мистецтва, сусп. життя тощо. В межах даної системи понять Т. повинні бути однозначними, стилістично нейтральними. Т. створюються шляхом термінологізації слів загальнонар. мови, запозичення або калькування іншомовних. Т. підлягають словотвірним, граматичним і фонетичним правилам даної мови. Т. і нетермінологічні слова можуть переходити одні в одних («атом», «питома вага»). 3) У логіці — складовий елемент *судження* (*суб'єкт*, *предикат*) або *силогізму*. 4) Визначений проміжок часу; певний строк.
А. В. Крижанівська.

ТЕРМІНА́Л (від лат. terminalis — заключний, остаточний) — пристрій для оперативного введення та виведення *інформації*, який використовують при взаємодії людини з *обчислювальною машиною*, що входить до складу *обчислювального центру* (часто віддаленого від користувача). Розрізняють Т. пасивні (які не переробляють інформацію) і активні (які мають засоби переробки інформації). Пасивними Т. можуть служити телетайпи (див. *Стартстопний апарат*), різні пристрої відображення інформації на електроннопроменевих трубках та ін.; активні Т.— це малі (напр., *міні-ЕОМ*) і навіть серед. ЕОМ (як частини обчислювальної системи). Т.— складова частина будь-якої *мережі ЕОМ*. Див. також *Операційна система*.

ТЕРМІНА́ТОР (від лат. termino — розмежовую) — лінія на диску несамосвітного небесного тіла, що відділяє його освітлену частину від темної. Для точок поверхні тіла Сонячної системи, які містяться на Т., Сонце або сходить (ранковий Т.), або заходить (вечірній Т.). На видимий з Землі диск світила (напр., *Місяця*) Т. проеціюється у вигляді половини еліпса. Його зміщення по диску визначає явище зміни фаз (див., напр., *Фази Місяця*). Якщо тіло має атмосферу, Т. дещо зміщується внаслідок впливу *рефракції атмосферної* і *присмерків*.

ТЕРМІНОЛО́ГІЯ (від *термін* і грец. λόγος — вчення) — 1) Сукупність термінів певної галузі виробництва, науки, техніки, мистецтва тощо, пов'язана з відповідною системою понять, а також сукупність усіх термінів даної мови, яку наз. термінологічною системою. Формування Т. зумовлене сусп. і наук. розвитком, бо кожне нове поняття в спец. сфері позначається терміном. Укр. Т. набула всебічного розвитку за рад. часу. Вона спиралась на наявні в дореволюц. час фіксації термінів з живої укр. нар. мови. Основу її становить нар. Т. При створенні Т. використовуються терміни й терміноелементи з ін. мов, зокрема інтернац. терміни (див. *Інтернаціоналізми*), що сформувались у європ. мовах на базі грец. і лат. мов. Особливу роль у формуванні укр. Т. відіграє рос. мова. Т. піддається впорядкуванню й стандартизації. Важливу роль у цьому відіграють тлумачні й перекладні двомовні та багатомовні галузеві термінологічні *словники*. Т. пов'язана з проблемами перекладу спец. текстів, зокрема *машинного перекладу*, розробкою інформаційно-пошукових систем, патентознавством, документалістикою. Проблеми Т. розробляють в СРСР Комітет наук.-тех. термінології АН СРСР і Держстандарт СРСР, зокрема в УРСР — Комітет наук. термінології АН УРСР. Є ряд міжнар. організацій, які займаються питаннями Т.,— РЕВ, ЮНЕСКО (INFOTERM) та ін. 2) Розділ *лексикології*, який у сучас. мовознавстві здебільшого наз. термінознавством.
Літ.: Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961; Панько Т. І. Від терміна до системи. Львів, 1979; Науково-технічний прогрес і проблеми термінології. К., 1980; Богуцкая М. Ф., Лагутина А. В. Терминоведение на Украине. К., 1982. *А. В. Крижанівська.*

ТЕРМІ́СТОР — те саме, що й *терморезистор*.

ТЕРМІ́Т (від грец. θέρμη — жар, тепло), термітна суміш — порошкувата суміш алюмінію з оксидами металів (переважно залізною *окалиною*), здатна інтенсивно згоряти, виділяючи велику кількість тепла. Запалюють Т. спец. речовинами (сумішшю алюмінію або магнію з пероксидом барію чи хлоратом натрію), т-ра його займання бл. 1300 °С, т-ра, до якої нагріваються продукти реакції згоряння,— понад 2000 °С. Т. застосовують при алюмінотермічних процесах (див. *Алюмінотермія*), термітному *зварюванні* великих металевих деталей, телефонних і телеграфних проводів, у військовій справі тощо.

ТЕРМІ́ТИ (Isoptera) — ряд *комах* з неповним перетворенням. Довж. тіла 2,5—140 мм. Гуртосімейні комахи з різко виявленим *поліморфізмом*. Живуть у надземних або підземних гніздах — термітниках великими сім'ями, в яких є плідні самка («цариця») і самець, неплідні особини — «робочі» і «солдати». Всеїдні, але здебільшого живляться деревиною, засвоюваною завдяки життєдіяльності деяких *джгутикових*, які живуть у кишечнику Т. як симбіонти (див. *Симбіоз*). Відомо 5 родин Т. (бл. 2600 видів), поширених переважно у тропіках і субтропіках. В СРСР — 8 видів (4 родини), у т. ч. на Україні — 1: Т. європейський, або звичайний (Reticulitermes lucifugus). Часто Т. пошкоджують стовбури дерев, дерев'яні споруди, стовпи тощо. Заходи боротьби. Застосовують фосфорорганічні та ін. *інсектициди*, ізоляцію дерев'яних будівель за допомогою кам'яних або залізобетонних основ тощо. У викопному стані Т. відомі починаючи з юрського періоду. *В. М. Єрмоленко.*

ТЕРМІ́ЧНА ОБРО́БКА металів — обробка металів (сплавів), що полягає у нагріванні їх, витримуванні (якщо потрібно) у нагрітому стані й охолодженні з заданою швидкістю. Відома з кінця 3-го тис. до н. е. Наукові основи Т. о. заклав Д. К. *Чернов*. Режими обробки встановлюють за *діаграмами стану*, провадять її в *термічних печах*, використовуючи різні способи *нагріву металу* (у т. ч. *безокислювальний нагрів*). Т. о. застосовують як проміжну операцію, щоб поліпшити технологічні властивості металу (напр., оброблюваність тиском, різанням), і як заключну — для надання металові комплексу фіз.-мех. властивостей. До різних видів Т. о. належать *відпал, відпуск металу, гартування, електротермічна обробка, ізотермічна обробка, нормалізація, патентування*, штучне *старіння металів, термомеханічна обробка, термохіміко-механічна обробка, хіміко-термічна обробка*. Є Т. о. лазерна, в процесі якої метал нагрівають концентрованим електромагн. випромінюванням, яке генерує *лазер*. Вона особливо ефективна для багаторазового підвищення стійкості інструментів. Створено спосіб термоциклічної обробки, яка полягає у чергуванні нагріву й охолодження металу без витримування при високій т-рі. Така обробка дає змогу одержувати дрібнозернисту структуру металу, підвищувати рівень його міцнісних і пластичних характеристик.

ТЕРМІ́ЧНА ПІ́Ч — промислова піч для термічної або хіміко-термічної обробки металевих виробів. За джерелом тепла розрізняють Т. п. електричні (див. *Електрична піч*) і полуменеві (див. *Полуменева піч*). За конструкцією їх поділяють на *камерні печі, обертові печі, прохідні печі, тунельні печі*, печі ковпакові, конвейєрні та ін.; за призначенням — на гартувальні (див. *Гартування* в металообробці), відпалювальні (див. *Відпал*), цементаційні (див. *Це-*

ментація) тощо. Т. п. бувають періодичної, напівбезперервної, пульсуючої і безперервної дії; з контрольованим захисним газовим (напр., з продуктами неповного окислення вуглеводневих газів) і неконтрольованим повітр. середовищем, а також з середовищем рідким. Набувають поширення потокові гартувально-відпускні, нормалізаційно-відпускні, нітроцементаційні та ін. печі.

ТЕРМІ́ЧНИЙ ЕКВА́ТОР — паралель з найвищою пересічною річною або місячною т-рою повітря. Т. е. (для річних значень т-р) лежить приблизно на 10° пн. ш., де т-ра досягає +27°. У січні він збігається з геогр. екватором (пересічна т-ра бл. +26°), у липні зміщується на 20—25° пн. ш. (пересічна т-ра бл. + 28°). Т. е. наз. також лінію, що з'єднує на земній поверхні точки з найвищою пересічною (річною або місячною) т-рою повітря. У такому розумінні Т. е. (у середньому за рік) розміщений у Пн. півкулі між 20 і 25° пн. ш. Іноді під Т. е. розуміють зону з найвищими пересічними річними т-рами, що лежить між 20° пн. ш. та 10° пд. ш., де пересічні річні т-ри повітря змінюються від +25° до +26,5°. Зміщення Т. е. у пн. напрямі зумовлене більшим прогріванням Пн. півкулі, у якій зосереджена переважна частина суходолу (див. *Материкова півкуля*). *М. І. Щербань.*

ТЕРМО... (від грец. θέρμη — жар, тепло) — частина складних слів, що вказує на їхній зв'язок з поняттями «теплота», «температура» (*термоелемент, термометрія, термостат*).

ТЕРМОБАРОКА́МЕРА (від *термо...* та *барокамера*) — герметична камера, в якій можна змінювати не тільки тиск повітря (як у звичайній барокамері), а і його температуру. В Т. є, крім устаткування, що ним обладнують звичайну барокамеру, пристрої, якими регулюють т-ру повітря. За допомогою Т. вивчають вплив на людей, тварин і рослини коливань тиску і т-ри, тренують космонавтів і льотчиків перед польотами, лікують людей тощо.

ТЕРМОБАТИГРА́Ф (від *термо...*, грец. βαθύς — глибокий і γράφω — пишу) — судновий автоматичний прилад, яким реєструють зміну температури води за глибиною в напрямі руху судна. Осн. частиною Т. (мал.) є датчик т-ри води — довгий мідний капіляр (трубка), намотаний на хвостове оперення приладу і заповнений *толуолом*. Зміна т-ри води і, отже, об'єму толуолу записується стрілкою (з'єднаною за допомогою манометричної пружини з капіляром) на закопченій скляній пластині, яка в міру занурення приладу у воду переміщується датчиком глибини — герметизованим *сильфоном*. Глибина занурення Т. — до 200 м, межі вимірювання т-ри від —2 до 30 °С, точність визначення т-ри води 0,1 °С і вище. Створено електронні Т., що їх занурюють на глибину понад 200 м. Іноді Т. наз. батитермографом. Т. використовують при океанографічних дослідженнях, промисловому розвідуванні риби.

ТЕРМО́ГРАФ (від *термо...* і грец. γράφω — пишу) — автоматичний прилад для вимірювання і реєстрації т-ри повітря, води та ін. Приймачем (мал.) є вигнута біметалева пластинка, що деформується при змінах т-ри; незакріплений кінець пластинки передає цю деформацію на стрілку з пером. На діаграмній стрічці, закріпленій на барабані з годинниковим механізмом, перо викреслює криву, що відображає коливання т-ри за добу або тиждень (1 мм відповідає 1°). Показання Т. контролюють за даними ртутного термометра.

ТЕРМОДИНА́МІКА (від *термо...* і *динаміка*) — розділ теоретичної фізики, в якому вивчаються властивості *термодинамічних систем*, що перебувають у стані *термодинамічної рівноваги*, і процеси їхнього переходу з одного рівноважного стану в інший. За заг. методикою досліджень розрізняють феноменологічну Т., або власне Т., яка досліджує системи без урахування властивостей і характеру руху частинок, що її складають, та статистичну Т., яка становить осн. зміст *статистичної фізики*. Т. охоплює комплекс наукових дисциплін — загальну, або фіз. Т., *термодинаміку хімічну* та механічну Т. Всі явища в Т. розглядаються з позицій енерг. перетворень. Вона дає повний кількісний опис *оборотних процесів*, що відбуваються в системах, а для *необоротних процесів* встановлює лише певні нерівності і вказує на напрям їхнього протікання. Система в рівноважному стані характеризується невеликою кількістю *параметрів стану*, зокрема *температурою* (існування т-ри, єдиного параметра для всіх частин рівноважної системи, наз. нульовим началом Т.). Т. грунтується на *термодинаміки началах*. Основне рівняння Т. для простих термодинамічних систем є наслідком 1-го і 2-го її начал. Воно має вигляд: $T\Delta S = \Delta E + p\Delta V$, де T — абс. т-ра, S — *ентропія* системи, E — *внутрішня енергія*, p — тиск, V — об'єм, Δ — символ, що означає зміну відповідних параметрів у процесі. Основою всіх розрахунків у Т. є встановлення за допомогою рівнянь для *термодинамічних потенціалів* зв'язків між внутрішніми і зовнішніми параметрами системи (зовнішні параметри відповідають конкретним умовам, в яких перебуває система). Методи Т. ефективно застосовують при вивченні тих явищ природи, в яких істотними є теплові ефекти.

Літ.: Леонтович М. А. Введение в термодинамику. М.—Л., 1952; Зоммерфельд А. Термодинамика и статистическая физика. Пер. с нем. М., 1955; Кубо Р. Термодинамика. Пер. с англ. М., 1970. *І. Р. Юхновський.*

ТЕРМОДИНА́МІКА НЕРІВНОВА́ЖНИХ ПРОЦЕ́СІВ — розділ теоретичної фізики, в якому вивчаються процеси, що відбуваються в термодинамічній системі і спрямовані на відновлення (або встановлення) в ній *термодинамічної рівноваги*. Т-ра, тиск та ін. параметри, якими описується система в Т. н. п., вважаються неперервними функціями координат простору і часу. Зміна цих параметрів визначається балансовими співвідношеннями, що грунтуються на відповідних *збереження законах*. В основі Т. н. п. лежить т. з. гіпотеза локальної термодинамічної рівноваги. Вважається, що потоки I_i заряду, теплоти, частинок і т. п., що виникають внаслідок відхилення системи від стану рівноваги, лінійно залежать від термодинамічних сил X_k, які пов'язані з *градієнтами* електр. поля, т-р, концентрації і т. п. Ці потоки описуються рівнянням типу $I_i = \sum_k L_{ik}X_k$, де L_{ik} — кінетичні коефіцієнти, або коеф. переносу (див. *Переносу явища*), які при відсутності зовн. магн. поля є симетричними ($L_{ik} = L_{ki}$). Такі рівняння є узагальненнями *Ома закону*, законів *теплопровідності* і *дифузії*. Методами Т. н. п. описуються *термоелектричні явища, термомагнітні явища*; зокрема, ці методи широко застосовують в біології для дослідження відкритих систем (див. *Термодинамічна система*). *І. Р. Юхновський.*

ТЕРМОДИНА́МІКА ХІМІ́ЧНА — розділ *фізичної хімії*, в якому хім. та фіз.-хім. процеси вивчаються з використанням законів *термодинаміки* (див. також *Термодинаміки начала*). Т. х. оборотних процесів розглядає застосування першого закону термодинаміки для розрахунку теплових ефектів хім. процесів і фазових перетворень (див. *Термохімія*), другого і третього законів — для визначення умов *рівноваги хімічної*, розрахунку констант рівноваги і визначення оптимальних умов проведення хім. і фіз.-хім. процесів. Вона встановлює зв'язок між гіббсовою або гельмгольцовою енергією процесу (див. *Термодинамічні потенціали*) і його тепловим ефектом та зміною *ентропії* при сталих т-рі й тиску (об'ємі). Т. х. *необоротних процесів* вивчає термодинамічні характеристики стаціонарних і нестаціонарних, зокрема кінетичних, процесів (див. *Кінетика хімічна*). До Т. х. належить також термодинаміка розчинів, пов'язана з вивченням термодинамічних ефектів утворення їх, рівноваги між компонентами розчину тощо, та статистична Т. х., що її завданням є розрахунок термодинамічних характеристик хім. речовин і процесів на основі даних про будову молекул. Термодинамічні дані і співвідношення широко застосовують для обгрунтування режимів технологічних процесів у хім., металургійній та ін. галузях промисловості.

Літ.: Карапетьянц М. Х. Химическая термодинамика. М., 1975; Товбин М. В. Физическая химия. К., 1975; Хаазе Р. Термодинамика необратимых процессов. Пер. с нем. М., 1967.

Ю. Я. Фіалков.

ТЕРМОДИНА́МІКИ НАЧА́ЛА — фундаментальні закони, на яких базується *термодинаміка*. Перше начало термодинаміки еквівалентне *збереження закону* енергії у теплових процесах. Г. *Гельмгольц* сформулював (1847) його так: *внутрішня енергія*, що є функцією стану системи, поповнюється за рахунок *теплоти* ззовні і витрачається на ви-

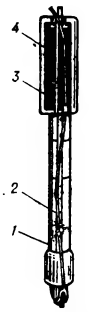

Термобатиграф:
1 — корпус приладу, всередині якого вміщено датчик глибини;
2 — трос;
3 — хвостове оперення;
4 — капіляр.

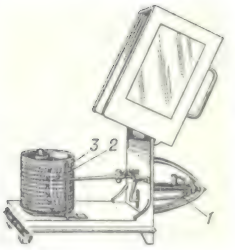

Термограф:
1 — приймач;
2 — перо самописця;
3 — барабан із стрічкою.

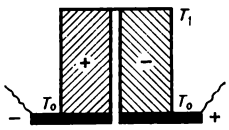

Термоелемент: T_0 — температура неспаяного (ненагріваного) місця; T_1 — температура спаяного (нагріваного) місця.

конання роботи. Енерг. еквівалентність теплоти і роботи довели Ю. Р. *Майєр* (1842) і Дж. *Джоуль* (1843). Перше Т. н. рівнозначне твердженню про неможливість створення *вічного двигуна* 1-го роду. Друге начало термодинаміки є узагальненням висновку С. *Карно* (1824, див. *Карно цикл*) на довільні термодинамічні процеси і вказує на їхню необоротність (див. *Необоротний процес*). Р. *Клаузіус* сформулював (1850) його так: теплота не може самочинно перейти від системи з меншою т-рою до системи з більшою т-рою. Незалежно від нього (1851) У. *Томсон* дав цьому принципу еквівалентне формулювання: неможливо перетворити на роботу всю теплоту, взяту від тіла з однією т-рою, так, щоб у системі або в середовищі, що її оточує, не відбулись інші одночасні зміни. Друге Т. н. рівноцінне твердженню про неможливість створення вічного двигуна 2-го роду. Третє начало термодинаміки, або т. з. теплова теорема В. *Нернста*, сформульована ним (1906) так: при абсолютному нулі т-ри *ентропія* тіла дорівнює нулеві. Це Т. н. дає можливість числового визначення *термодинамічних потенціалів*. Воно рівнозначне твердженню про недосяжність абсолютного нуля температури.

Літ. див. до ст. *Термодинаміка*.

І. Ю. Юхновський.

ТЕРМОДИНАМІ́ЧНА РІВНОВА́ГА — стан макроскопічної фізичної системи, в який вона завжди переходить сама собою, якщо перебуває в незмінних зовнішніх умовах або є замкненою. Процес переходу в стан Т. р. наз. *релаксацією*. При Т. р. в системі припиняються такі *необоротні процеси, як дифузія, теплопровідність, хімічні реакції* тощо. Необхідними умовами Т. р. є однаковість у всіх точках системи *температури, тиску, хімічних потенціалів* кожної її компоненти. Проте ці параметри не є абсолютно фіксованими і можуть в невеликих об'ємах зазнавати малих коливань біля своїх серед. значень (*флуктуацій*). Залежно від зовн. умов достатньою умовою Т. р. є екстремум того чи іншого *термодинамічного потенціалу*. Напр., ізольована система, тобто система з фіксованими енергією й об'ємом, при Т. р. має максимум *ентропії*, система з фіксованими т-рою й об'ємом — мінімум *вільної енергії*. Всі достатні умови Т. р. визначають, виходячи з другого *термодинаміки начала*.

М. Я. Кошаренко.

ТЕРМОДИНАМІ́ЧНА СИСТЕ́МА — система частинок, поведінка якої в часі підпорядковується законам *термодинаміки*. Складається з такої великої кількості частинок, що при розділенні її на кілька підсистем, кожна з них сама є Т. с. Визначається *параметрами стану*, зокрема *температурою*. Стан Т. с. повністю описується *термодинамічними потенціалами*. Однорідна, однофазна, однокомпонентна Т. с. наз. простою. Т. с. може бути *гетерогенною системою*. Т. с., що обмінюється частинками й *енергією* з ін. системами, наз. відкритою, в противному разі вона є ізольованою. Процеси, що відбуваються в Т. с., можуть бути *оборотними процесами* і *необоротними процесами*. Властивості рівноважних Т. с. і процесів у них вивчає термодинаміка, властивості нерівноважних Т. с.— *термодинаміка нерівноважних процесів*.

І. Р. Юхновський.

ТЕРМОДИНАМІ́ЧНА ТЕМПЕРАТУ́РНА ШКАЛА́, шкала Кельвіна — *температурна шкала*, яка базується на другому *термодинаміки началі*. При її визначенні виходять з ідеального *Карно циклу*. Якщо тіло, що здійснює цей цикл, при т-рі T_1 поглинає теплоту Q_1, а при т-рі T_2 віддає теплоту Q_2, то співвідношення $T_1/T_2 = Q_1/Q_2$ не залежить від властивостей термометричного (робочого) тіла і дозволяє за величинами Q_1 і Q_2 встановлювати відносні зміни його т-ри. Для визначення абс. значень т-ри необхідна домовленість про осн. інтервал т-р, величину *градуса*. Спочатку осн. інтервал т-р в Т. т. ш. був заданий точками танення льоду (початок відліку) і кипіння води при норм. атм. тискові; за одиницю т-ри було взято $^1/_{100}$ цього інтервалу. В 1968 Генеральна конференція з мір і вагів встановила Т. т. ш. з однією реперною точкою — *потрійною точкою* води (273,16 К). Т-ра в цій шкалі вимірюється в *кельвінах* (К). Т. т. ш. здійснюється не безпосереднім проведенням циклу Карно з термометричною речовиною, а за допомогою ін. процесів, пов'язаних з термодинамічною т-рою. Так, в широкому діапазоні т-ру визначають за допомогою газового *термометра*, в області *низьких температур* — за температурною залежністю магн. сприйнятливості парамагнетиків (див. *Парамагнетизм*), високих т-р — за інтенсивністю випромінювання *абсолютно чорного тіла*. Т. т. ш. запропонував У. *Томсон* (Кельвін).

О. А. Геращенко.

ТЕРМОДИНАМІ́ЧНІ ПАРА́МЕТРИ — див. *Параметри стану*.

ТЕРМОДИНАМІ́ЧНІ ПОТЕНЦІА́ЛИ — характеристичні функції *термодинамічної системи*, що разом із своїми першими похідними по незалежних змінних (*ентропії* S, об'єму V, т-рі T, тиску p) повністю описують її стан і можливі в ній *оборотні процеси*. Т. п. термодинамічної системи є *внутрішня енергія* $U(S, V)$, *ентальпія* $H(S, p)$, ізохорно-ізотермічний потенціал $F(T, V)$, або гельмгольцова енергія (одна з його назв — *вільна енергія*), ізобарно-ізотермічний потенціал $\Phi(T, p)$, або гіббсова енергія. Т. п. *гетерогенної системи* залежать також від числа частинок у ній. Вибір того чи іншого Т. п. для опису системи залежить від умов, у яких відбувається розглядний процес, тобто від вибору незалежних змінних. Напр., якщо процес відбувається при змінних т-рі T і об'ємі V, він повністю описується вільною енергією системи $F(T, V)$, причому $-(\partial F/\partial V)_T = p$ є *рівнянням стану* системи, а — $(\partial F/\partial T)_V = S$ — ентропією системи. Т. п. пов'язані між собою, напр. $F = U - TS$. Їхнє існування є наслідком 1-го і 2-го начал термодинаміки (див. *Термодинаміки начала*). Процеси, що відбуваються в термодинамічній системі, описуються диференціальними рівняннями, з яких з точністю до адитивних констант визначаються Т. п. Ця невизначеність усувається за допомогою 3-го начала термодинаміки. Застосування Т. п. є основою всіх розрахунків у *термодинаміці*.

Літ. див. до ст. *Термодинаміка*.

І. Р. Юхновський.

ТЕРМОЕЛЕКТРИ́ЧНА ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, що грунтується на залежності термоелектрорушійної сили від наявності у виробі дефектів. Термоелектрорушійну силу, зумовлену різницею т-р (див. *Термоелектричні явища*), найчастіше вимірюють в електр. колі, складеному з різнорідних провідників (досліджуваного виробу й еталонного зразка), місця з'єднання яких нагрівають. За допомогою Т. д. виявляють дефекти в зливках, аналізують якість металу в застиглих пробах, визначають товщину гальванічних покриттів, сортують вироби тощо.

ТЕРМОЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ПРИ́ЛАД вимірювальний — прилад, яким вимірюють, використовуючи *термоелектричні явища*, силу змінного струму, рідше — електричні напругу і потужність; вид електричного *вимірювального приладу*. Складається з одного або кількох *термоперетворювачів*, що нагріваються змінним (вимірюваним) струмом і стають джерелом постійного струму, і магнітоелектр. вимірювача, в який надходить постійний струм (див. *Магнітоелектричний прилад* вимірювальний). Забезпечує порівняно велику точність вимірювання, незалежність показань від форми кривої сили струму, що проходить через нагрівник перетворювача. Вади Т. п.— залежність показань від т-ри навколишнього середовища, значне власне споживання потужності, мала перевантажувальна здатність. Т. п. використовують як *амперметри* або *вольтметри* (до 30 В) в широкому діапазоні частот (до десятків мегагерц).

ТЕРМОЕЛЕКТРИ́ЧНІ Я́ВИЩА — явища виникнення в провідних середовищах *електрорушійної сили* внаслідок їх нерівномірного нагрівання (термоерс) або утворення тепла, додаткового до джоулевого (див. *Джоуля — Ленца закон*), при протіканні крізь середовище *електричного струму*. До них належать *Зеєбека явище, Пельтьє явище, Томсона явище термоелектричне*. В ізотропному середовищі можливе явище Бенедікса, що полягає у виникненні термоерс при наявності в середовищі несиметричного *градієнта* температури. В анізотропному середовищі (див. *Анізотропія*) мають місце: явище Бріджмена, яке полягає у додатковому виділенні або поглинанні тепла в об'ємі при викривленні в ньому напряму

електр. струму і зумовлене зміною при цьому енергії носіїв заряду; поперечне явище Пельтьє на поверхні кристалу, яке призводить до потоку тепла, спрямованого перпендикулярно до струму; поперечний ефект Зеєбека, що полягає у виникненні перпендикулярної до теплового потоку термоерс. Т. я. застосовують при створенні холодильників, *термоелементів, термоелектрогенераторів* тощо.

Літ.: Иоффе А. Ф. Полупроводниковые термоэлементы. М.—Л., 1960; Антычук Л. И. Термоэлементы и термоэлектрические устройства. Справочник. К., 1979. *Л. І. Анатичук.*

ТЕРМОЕЛЕКТРОГЕНЕРА́ТОР (від *термо...*, *електро...* і *генератор*), термоелектричний генератор — пристрій для безпосереднього перетворення теплової енергії на електричну, що його принцип дії грунтується на одному з термоелектр. явищ — *Зеєбека явищі*; вид *джерела струму*. До осн. частин Т. належать термобатареї (сукупності різнорідних напівпровідникових *термоелементів*), де внаслідок різниці т-р виникає *електрорушійна сила*, і теплообмінні пристрої їхніх нагріваних (спаяних) і ненагріваних (неспаяних) місць з'єднання. Т. розрізняють за інтервалом робочих т-р (20—300, 300—600, 600—1000 °С) і джерелом тепла (ізотопні, сонячні, газові та ін.). Переваги Т. перед традиційними електромашинними перетворювачами енергії (напр., *турбогенераторами*) — відсутність рухомих частин, висока надійність, нескладність тех. обслуговування. Вади Т.— низький ккд (у найдосконаліших 0,15), порівняно висока вартість. За допомогою Т. живлять електроенергією віддалених і важкодоступних споживачів — автом. маяки, навігаційні буї, метеорологічні станції, космічні апарати тощо.

ТЕРМОЕЛЕКТРО́ННА ЕМІ́СІЯ — *емісія електронна*, що виникає при нагріванні тіла. Спостерігається, зокрема, в вакуумі у чистих металів (W, Mo, Ta) при т-рі 2000—2500 К і в складних напівпровідникових катодах при т-рі 1000 К. Осн. характеристикою тіл щодо Т. е. є величина густини т. з. термоелектронного струму насичення j при заданій т-рі T. При відсутності зовн. електр. полів вона описується формулою Річардсона — Дешмана: $j = A_0 (1 - \bar{r})\, T^2 \exp[-e\varphi/kT]$, де $A_0 = 4\pi mek^2/h^3 = 120,4$ $A/см^2K^2$ — універсальна стала, m і e — маса і заряд *електрона*, k — *Больцмана стала*, h — *Планка стала*, $e\varphi$ — *робота виходу*, $\bar{r}$ — коеф. відбиття електронів від *потенціального бар'єра* на межі метал — вакуум. Цю залежність виводять на основі *електронної теорії* металів або із законів *термодинаміки*, розглядаючи Т. е. як випаровування електронів з твердого тіла. При великих зовн. електр. полях до струму Т. е. додається струм *автоелектронної емісії*. Т. е. лежить в основі роботи багатьох *електровакуумних приладів* та *іонних приладів*. Т. е. вперше дослідив 1900—01 О. *Річардсон*. Значний внесок у вивчення Т. е. напівпровідникових катодів зробив укр. фізик Н. Д. *Моргуліс*.

Літ.: Добрецов Л. Н., Гомоюнова М. В. Эмиссионная электроника. М., 1966; Фоменко В. С. Эмиссионные свойства материалов. К., 1970. *С. В. Свєчников.*

ТЕРМОЕЛЕМЕ́НТ (від *термо...* і *елемент*) — пристрій для безпосереднього перетворення теплової енергії на електричну або електричної енергії на теплову, що його принцип дії грунтується на одному з *термоелектричних явищ*. До осн. частини Т. (мал.) належать два різнорідні електр. *провідники* або *напівпровідники*, з'єднані (спаяні) лише в одному місці. В Т., якими теплову енергію перетворюють на електричну, різниця т-р у спаяному (нагріваному) і неспаяному (ненагріваному) місцях зумовлює появу *електрорушійної сили* (див. *Зеєбека явище*). Такі Т. використовують як *вимірювальні перетворювачі* для визначення т-ри та ін. фіз. величин (тиску газів, швидкості потоку рідини, сили струму тощо), зміни яких пов'язані зі змінами т-ри. У вимірювальній і перетворювальній техніці Т. наз. *термопарою*. Напівпровідникові Т., що діють на основі явища Зеєбека, використовують також у *термоелектрогенераторах*. В Т., якими електр. енергію перетворюють на теплову, при пропусканні струму від стороннього джерела в одному місці з'єднання тепло поглинається, в іншому — виділяється (див. *Пельтьє явище*). Т. такого типу використовують у термоелектр. *холодильних машинах, термостатах* тощо.

ТЕРМОЗИ́Т (від грец. θερμός — теплий) — те саме, що й *шлакова пемза*.

ТЕРМОЗИТОБЕТО́Н — те саме, що й *шлакопемзобетон*.

ТЕРМОКОПІЮВА́ННЯ — відтворювання копій з графічних і текстових оригіналів на термочутливих матеріалах, здатних змінювати свій стан під впливом тепла *інфрачервоного проміння*; спосіб *копіювання документів*. Джерелом інфрачервоного проміння в термокопіювальних процесах є звичайно *лампи розжарення* — складові частини термокопіювальних апаратів (див. *Копіювальний апарат*), в які вміщують оригінали. В процесі Т. світлі ділянки оригіналу (пробіли) відбивають більшу частину проміння, а темні ділянки (елементи зображення) поглинають його і нагріваються. Розрізняють Т. пряме і посереднє. В разі прямого Т. (способом *контактного копіювання*) тепло нагрітого оригіналу передається чутливому шару термореактивного паперу, на якому й утворюється зображення. При посередньому Т. чутливий шар термопластичної плівки (або термокопіювального паперу) під дією тепла оригіналу розплавляється і переноситься на звичайний папір. Т.— спосіб оперативного виготовлення копій з друкованих і рукописних документів.

ТЕРМОМАГНІ́ТНІ СПЛА́ВИ — сплави, що їхня *намагніченість* значною мірою залежить від робочої температури в інтервалі від —60 до 170°С; вид магнітно-м'яких матеріалів (див. *Магнітні матеріали*). У Т. с. немагн. властивості майже однакові: питомий електрич. опір 0,9—1,0 мкОм м, густина 8,0—8,15 г/см³, коефіцієнт термічного розширення (13—15,5) 10^{-6} $град^{-1}$, твердість за Брінеллем (див. *Брінелля метод*) 180—220. Найпоширенішими є залізонікелеві Т. с. (30—38 % Ni), піддані *легуванню* хромом, алюмінієм або марганцем. На їхній основі створено багатошарові термомагн. матеріали, що відзначаються випрямленою термомагн. характеристикою. Необхідних магн. властивостей Т. с. набувають після *холодної прокатки* або *віджалу*. З Т. с. виготовляють термокомпенсатори і терморегулятори магн. потоку у вимірювальних приладах, їх застосовують у *реле*. Див. також *Компенсатор*.

ТЕРМОМАГНІ́ТНІ Я́ВИЩА — явища, що виникають у провідному середовищі під дією *магнітного поля* і теплового потоку. Як і *гальваномагнітні явища*, вони зумовлені впливом магн. поля на рух носіїв електр. заряду (див. *Лоренца сила*). Т. я., що вимірюються в напрямі, перпендикулярному або паралельному відносно первинного *градієнта* т-ри, наз. відповідно поперечними і поздовжніми. До них належать: поперечне явище Нернста — Еттінгсгаузена [виникнення *електрорушійної сили* (ерс), напрямленої перпендикулярно до градієнта т-ри і магн. поля]; поздовжнє явище Нернста — Еттінгсгаузена (виникнення ерс, напрямленої вздовж градієнта т-ри й перпендикулярно до магн. поля); поперечне явище Рігі —Ледюка (виникнення градієнта т-ри в напрямі, перпендикулярному до первинного градієнта т-ри і магн. поля); поздовжнє явище Маджі — Рігі — Ледюка (зміна *теплопровідності* в магн. полі, напрямленому вздовж градієнта т-ри); явище Маджі — Рігі — Ледюка (зміна теплопровідності вздовж напряму градієнта т-ри і перпендикулярно до магн. поля), а також зміна термоерс у магн. полі вздовж градієнта т-ри. Т. я. описуються методами *термодинаміки нерівноважних процесів*. *Л. І. Анатичук.*

ТЕРМО́МЕТР (від *термо...* і грец. μετρέω — вимірюю — прилад для вимірювання *температури*. Дія Т. грунтується на залежності об'єму, електр. опору та ін. фіз. властивостей газів, рідин і твердих (т. з. термометричних) тіл від т-ри. Чутливий елемент Т. перебуває у безпосередньому контакті з досліджуваним середовищем (на відміну від *пірометра*). Розрізняють Т. газові, рідинні, термоелектричні (див. *Термопара*), Т. опору. В газових Т. (мал. 1) термометричними тілами здебільшого є азот, водень, гелій. Ці Т. основані на властивості газів змінювати тиск при сталому об'ємі пропорційно до зміни т-ри (див. *Гей-Люссака закон*). Їх застосовують для вимірювання т-р у діапазоні від 3 до 2300 К. У рідинних Т. термометричними тілами є ртуть, спирт, пентан, толуол. Дія таких

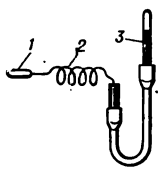

Мал. 1. Схема газового **термометра:**
1 — резервуар з газом (гелієм для низьких температур або азотом для високих температур);
2 — капіляр;
3 — ртутний термометр.

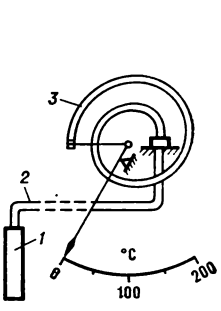

Мал. 2. Схема манометричного **термометра:**
1 — термометричний балон;
2 — **капіляр;**
3 — **манометрична пружина.**

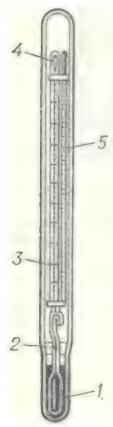

Мал. 3. **Термометр глибоководний:**
1 — терморезервуар;
2 — вилка головного термометра;
3 — головний термометр;
4 — розширення;
5 — допоміжний термометр.

Т. грунтується на тому, що в певних інтервалах т-р зміни об'єму рідин пропорційні до зміни т-ри. Ці Т. застосовують для вимірювання т-р в діапазоні від 70 до 1500 К. Важливого значення набули Т. о п о р у, що їх дія грунтується на залежностях *електричного опору* чистих *металів*, сплавів, *напівпровідників* від т-ри. Серед них поширені Т. опору з бронзи (в діапазоні т-р 1—4 К), германію (4,2—13,8 К), індію (4—300 К), платини (14—900 К). Є також манометричні Т. (мал. 2), дія яких грунтується на властивості газів, рідин і пари в замкненому об'ємі змінювати тиск при зміні т-ри. Їх використовують для вимірювання т-ри в діапазоні від 200 до 800 К. Існують Т. спец. призначення, напр., метеорологічні і глибоководні Т. (мал. 3), гіпсотермометри та ін. Т. застосовують у різних галузях науки і техніки, а також в побуті (рідинні Т.).

ТЕРМОМЕ́ТРІЯ (від *термо...* і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ експериментальної фізики і *метрології*, який об'єднує методи і засоби вимірювання *температури*. В основі вимірювань, що здійснюються в Т., лежить *Міжнародна практична температурна шкала*. Завданням Т. є визначення термометричних, тобто залежних від т-ри, властивостей речовини, розробка осн. правил конструювання, експлуатації і градуювання *термометрів*, встановлення можливих і припустимих похибок у вимірюванні т-ри. *О. А. Геращенко.*

ТЕ́РМОМЕХАНІ́ЧНА ОБРО́БКА металів — обробка металів (сплавів), що полягає у послідовному нагріванні їх до т-ри, вищої за верхню *критичну точку*, пластичному деформуванні й *гартуванні* протягом одного технологічного процесу. Розрізняють кілька видів Т. о., призначених гол. чин. для обробки сталей. Осн. серед них — Т. о. високо- і низькотемпературна. Якщо сталь піддавати високотемпературній обробці, її деформують в області т-р стійкого *аустеніту*, що виключає (частково або повністю) *рекристалізацію* в процесі деформування. Під час низькотемпературної обробки сталь деформують в області т-р метастабільного (див. *Метастабільний стан*) аустеніту, нижчих т-ри його рекристалізації. При гартуванні сталі після деформування *мартенсит* наслідує зміни структури аустеніту. Т. о. забезпечує високі *міцність* і *пластичність* сталі, а також *витривалість* і *холодостійкість*, зменшує її схильність до *крихкості* при відпуску (див. *Відпуск металу*). Т. о. деяких сплавів (напр., алюмінієвих, мідних) провадять за схемою: гартування — холодне деформування — штучне *старіння металів*. Т. о.— важливий засіб підвищення експлуатаційних характеристик конструкційних матеріалів та одержання *високоміцних сталей*.

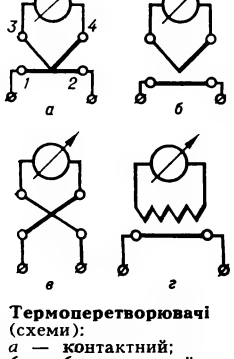

Термоперетворювачі (схеми):
а — контактний;
б — безконтактний;
в — хрестоподібний;
г — багатоелементний;
1 — *2* — нагрівник;
3 — *4* — термоелемент;
5 — вимірювач магнітоелектричної системи.

ТЕРМОПА́РА — пристрій для вимірювання температури, складається з двох сполучених різнорідних електропровідних матеріалів. Дія Т. грунтується на *Зеєбека явищі*. Застосовується у вимірювальних і перетворювальних пристроях. За допомогою Т. визначають температури в діапазоні від 4 до 3800 К. Для термоелектродів використовують хромель (сплав нікелю з хромом) у парі з золотом, легованим залізом (4—80 К), платину, платинородій (сплав платини з родієм), мідь, константан (сплав на основі міді, що містить нікелю 39—41 % і марганцю 1—2 %), копель (сплав на основі міді та нікелю з добавками заліза, марганцю та вуглецю), алюмель (сплав на основі нікелю, до якого входять алюміній, марганець, кремній та ін. елементи), вольфрамренієві сплави (60—2300 К). Для вимірювання більш високих т-р застосовують Т. з карбідів і силіцидів вольфраму, молібдену, ніобію, цирконію. Див. також *Термоелемент*. *О. А. Геращенко.*

ТЕРМОПЕРЕТВО́РЮВАЧ — пристрій, яким, використовуючи *термоелектричні явища*, змінний струм перетворюють на постійний. Т. (мал.) складається з нагрівника (тугоплавкої нитки), по якому протікає, нагріваючи його, перетворюваний змінний струм, і *термоелемента* (термопари), в якому під впливом тепла нагрівника виникає постійний струм. Розрізняють Т. контактні (з безпосереднім приєднанням нагрівника до термоелемента), безконтактні та хрестоподібні. Щоб зменшити втрати тепла і підвищити чутливість, Т. роблять багатоелементними і вміщують у вакуум. Застосовують їх гол. чин. у вимірювальних *термоелектричних приладах*.

ТЕРМО́ПСИС (Thermopsis) — рід рослин родини *бобових*. Багаторічні трави з довгим розгалуженим кореневищем. Листки чергові, трійчасті, з прилистками. Квітки зібрані у верхівкові китицевидні суцвіття, жовті. Плід — біб. Бл. 30 видів, поши. в Євразії і Пн. Америці. В СРСР — 13 видів, переважно в горах, степах і напівпустелях. В УРСР в дикому стані відсутні. Т.— отруйні рослини, тварини їх не їдять, більшість з них — злісні *карантинні бур'яни*. Надземну частину Т. ланцетного, або п'яної трави (Th. lanceolata), і деяких ін. близьких видів використовують у медицині як відхаркувальне: з насіння одержують цитизин — препарат, що стимулює дихання і кровообіг. *А. П. Лебеда.*

ТЕРМОРЕГУЛЯ́ЦІЯ (від *термо...* і лат. regulo — впорядковую), теплорегуляція — здатність *гомойотермних тварин* підтримувати на сталому рівні *температуру тіла* незалежно від змін т-ри зовн. середовища. Це можливо лише при умові рівноваги між процесами *теплопродукції* і *тепловіддачі*. Розрізняють хім. та фіз. Т. Х і м і ч н а Т. забезпечує зміни рівня заг. енерговитрат і теплопродукції тканин (терморегуляційний тонус м'язів, теплопродукцію мозку, міокарда, печінки тощо); відбувається внаслідок змін інтенсивності окисних процесів. Ф і з и ч н а Т. забезпечує зміни тепловіддачі за рахунок судинних реакцій шкіри, *потовиділення*, теплової задишки тварин, сезонних змін теплоізолюючих властивостей хутра та ін. Т. здійснюється рефлекторно (див. *Рефлекси*), під впливом подразнень, що надходять з *терморецепторів* шкіри, внутр. органів і слизових оболонок. Центр Т. знаходиться в *гіпоталамусі* й підпорядкований *корі великих півкуль головного мозку*. Т. розвинулася в процесі *еволюції* як пристосовна реакція організму на мінливість температурних умов існування. Т. у немовлят — недосконала, здійснюється переважно за рахунок судинних реакцій і змін теплопродукції. Зниження т-ри середовища на 1°С підвищує *основний обмін* у немовлят на 5 %, у дорослої людини — лише на 1 %. В похилому і старечому віці Т. частково порушується, збільшується амплітуда добових і сезонних коливань т-ри тіла.

Літ.: Слоним А. Д. Животная теплота и её регуляция в организме млекопитающих. М.—Л., 1952; Иванов К. П. Мышечная система и химическая терморегуляция. М.—Л., 1965; Иванов К. П. Биоэнергетика и температурный гомеостазис. Л., 1972.

В. Я. Березовський.

ТЕРМОРЕЗИ́СТОР (від *термо...* і *резистор*), термістор — напівпровідниковий резистор, що його електричний опір істотно залежить від зміни температури. Осн. параметрами Т. є діапазон робочих т-р (у більшості Т. від 170—210 до 370—500 К, у високотемпературних — 900—1300 К, у низькотемпературних 4,2—77 К) і температурний коеф. опору (відносне приростання електр. опору у процентах при зміні т-ри на 1 К). Розмір Т. від кількох мікрометрів до кількох сантиметрів. Виготовляють Т. з суміші оксидів перехідних металів, з синтетичних алмазів, твердих розчинів на основі титанату барію тощо. Т. застосовують у системах теплового контролю, компенсації термічної нестабільності електр. кіл, у вимірювачах потужності тощо.

ТЕРМОРЕЦЕ́ПТОРИ, термоцептори (від *термо...* і *рецептори*) — чутливі закінчення нервових волокон на поверхні покривів в різних тканинах і органах людини й багатьох тварин, що реагують на зміни температури тіла. При зміні т-ри частота *імпульсів нервових*, що надходять у центр *терморегуляції* по нервових волокнах, змінюється. Розрізняють холодові та теплові Т. На поверхні шкіри вони розташовані неоднаково. Кількість холодових звичайно перевищує кількість теплових (у людини на 1 см² шкіри 23 холодові і 3 теплові Т.). Найбільшу чутливість до коливань т-ри у людини має шкіра обличчя, живота; меншу — кінцівок.

ТЕРМОСТА́Т (від *термо...* і грец. στατός — нерухомий) — пристрій для підтримання сталої *температури*. Являє собою металеву, скляну або ін. посудину, теплоізольовану від навколишнього середовища. Для забезпечення сталої т-ри в Т. використовують стабільність т-р *фазових переходів*, напр. т-ри *плавлення* і *кипіння* чистих речовин та рівноважних сумішей, або застосовують спец. пристрої — терморегулятори. Т. для кріогенних т-р (див. *Низькі температури*) наз. *кріостатами*. *Теплоносіями* в Т. для середніх т-р (200—800 К) є спирти, вода і різні масла; в Т.

для високих т-р (понад 800 К) застосовують розплавлені солі і метали. Перші Т. з наук. метою створили М. В. *Ломоносов*, А. Л. *Лавуазьє*, Г. Д. Фаренгейт (1686—1736). *О. А. Геращенко.*

ТЕРМОСТІЙКІСТЬ, термічна стійкість — властивість крихких матеріалів зберігати механічні характеристики і структуру при одно- або багаторазовій термічній дії. Визначається здатністю матеріалу чинити опір, не руйнуючись, термічним напруженням, зумовленим зміною т-ри при нагріванні або охолодженні. Залежить від коеф. термічного розширення і *теплопровідності* матеріалу, його пружних та ін. властивостей, форми і розмірів виробів. Т. максимальна у матеріалів з малими значеннями *модуля пружності*, коеф. термічного розширення і високою мех. *міцністю*. Т. оцінюють звичайно кількістю циклів нагрівання і охолодження, що їх витримує матеріал (виріб) до появи тріщин, до часткового чи повного руйнування, а також т-рою або різницею т-р матеріалу (виробу) і охолоджуючого середовища, при яких він руйнується або різко знижується його мех. міцність.

ТЕРМОСФЕ́РА (від *термо...* і грец. σφαῖρα — куля) — шар верхньої *атмосфери*, що лежить між *мезопаузою* і *екзосферою*, пересічно на вис. від 80 км до 1000 км. Для Т. характерне збільшення т-ри з висотою (до 1000 К і більше), що зумовлене поглинанням коротковильового випромінювання, а також корпускулярного і рентгенівського випромінювання Сонця. У межах Т., на вис. бл. 120 км, починається процес дифузійного розподілу атм. газів, частина молекул і атомів цих газів перебуває в іонізованому стані (див. *Іоносфера*). Вище 200—300 км переважає легкий атомарний кисень, вище 500 км — значні концентрації ще легших елементів — водню і гелію. Осн. параметри Т. зазнають значних змін залежно від геогр. положення, сонячної активності, пори року, а також протягом доби. Термін «термосфера» прийнято Міжнар. геодезичним і геофіз. союзом 1951. *М. Б. Барабаш.*

ТЕРМОФІ́ЛЬНІ ОРГАНІ́ЗМИ, термофіли (від *термо...* і грец. φιλέω — люблю) — організми, що існують при т-рі понад 45 °С (небезпечної для більшості живих організмів). До Т. о. належать деякі риби, безхребетні (черви, комахи, молюски), мікроорганізми (найпростіші, бактерії, плісневі гриби, водорості тощо), деякі папоротеподібні і квіткові рослини. Т. о. живуть у *термальних водах*, зокрема у воді гарячих джерел (напр., рачок Thermosbaena mirabilis існує при т-рі 45—48 °С і гине, якщо т-ра води стає нижче 30 °С), верхніх шарах ґрунту, який дуже нагрівається сонцем, тощо. У широкому розумінні Т. о.— це мешканці теплих кліматичних зон (напр., тропічних), а також *сапрофіти* та *паразити*, що живуть у тілі *гомойотермних тварин* (при т-рі 35—40 °С).

ТЕРМОФО́БНІ ОРГАНІ́ЗМИ (від *термо...* і грец. φόβος — страх) — організми, що здатні нормально існувати та розмножуватись лише при відносно низьких т-рах (звичайно не вище 10°С). Т. о. живуть в глибинах Світового океану, в районах суші з холодним кліматом (Арктики, Антарктики, високогір'їв). Термофобні мікроорганізми наз. також *психрофільними мікроорганізмами*, а термофобні рослини — *психрофітами*.

ТЕРМОФОСФА́Т — *фосфорне добриво*, що його одержують сплавленням або спіканням розмелених *фосфоритів* чи *апатитів* з лужними солями (содою, поташем тощо), природними силікатами, шлаками і вапном. Містить від 18 до 34 % P_2O_5, який добре засвоюється рослинами. Т. можна застосовувати при *основному удобренні* на всіх ґрунтах, але як лужне добриво найефективніше на кислих ґрунтах.

ТЕРМОХІ́МІКО - МЕХАНІ́ЧНА ОБРО́БКА металів — обробка металів (сплавів), що полягає в нагріванні їх, витримуванні в хімічно активному середовищі і пластичному деформуванні. При Т.-м. о. хім. елемент просочується з активного середовища (напр., азоту) в поверхневі шари металів швидше, ніж у процесі *хіміко-термічної обробки*, що зумовлене збільшенням під час деформування заг. протяжності границь зерен, концентрацією *вакансій*, підвищенням густини *дислокацій*. Т.-м. о. провадять при т-рі, нижчій за т-ру *рекристалізації*, і навіть при т-рі рекристалізації. Застосовують її переважно для поверхневого *зміцнення* металів (сплавів), що їх піддано *гартуванню, термомеханічній обробці*.

ТЕРМОХІ́МІЯ — розділ *термодинаміки хімічної*. В Т. вивчають теплові ефекти, що супроводять хім. реакції (теплоту утворення, теплоту згоряння), фізико-хім. процеси, напр. зміну *агрегатних станів речовини* (*плавлення, сублімація, випаровування, кристалізація* та *конденсація*), розчинення тощо. Для визначення *теплових ефектів реакцій*, що їх неможливо провести у калориметрі (див. *Калориметрія*), широко застосовують *Гесса закон*. Щоб перерахувати теплові ефекти утворення сполук з стандартних умов (25 °С і тиск 101325 Па) на іншу т-ру, використовують рівняння Кірхгофа, в якому подано залежність теплового ефекту від т-ри. Для такого перерахування необхідно знати залежність *теплоємності* від т-ри для всіх речовин, які беруть участь у реакції, а також їхні теплоти перетворень та переходів. Термохім. дослідження провадяться також для вивчення теплоти утворення розчинів, енергій *хімічного зв'язку*, визначення теплоти змочування, набухання, адсорбції тощо.

ТЕРМОЯ́ДЕРНА ЗБРО́Я — зброя, вибухова дія якої основана на використанні енергії, що враз виділяється під час *термоядерної реакції* в умовах надвисоких температур (до десятків мільйонів градусів). Ця зброя відома у вигляді водневих (термоядерних) бомб, які мають велику руйнівну силу. Умови для протікання термоядерної реакції створюються вибухом атомного заряду. Осн. ядерною вибуховою речовиною, здатною до термоядерної реакції, є ізотопи важкого та надважкого водню, суміш *дейтерію* з *тритієм*. Як термоядерний заряд у водневих бомбах застосовують гідрид *літію*. Див. також *Ядерна зброя*.

ТЕРМОЯ́ДЕРНІ РЕА́КЦІЇ — *ядерні реакції* між легкими *атомними ядрами*, що відбуваються при високих температурах (понад 10^7 К). Найчастіше це реакції перетворення легших ядер на важчі. Ядра можуть «злитися», якщо віддаль між ними дорівнює радіусові дії *ядерних сил*. Високі т-ри необхідні для подолання електростатичного бар'єра, зумовленого взаємним відштовхуванням одноіменно заряджених ядер. Т. р. супроводяться вивільненням значної енергії (табл.), яка забезпечує збереження високої т-ри і подальший розвиток реакцій. Енергія, вивільнювана при синтезі ядер, пов'язана зі зменшенням їх сумарної маси (див. *Дефект маси*). У Всесвіті Т. р. є одними з основних джерел енергії зірок, а також механізмами народження атомних ядер. На Сонці, напр., відбувається Т. р. перетворення *водню* на *гелій* ($4p \to {}^4He + 2e^+$) з виділенням величезної кількості енергії. При т-рах порядку десятків мільйонів градусів і вищих будь-яка речовина перетворюється на *плазму*. Завдяки великій масі зорі є ідеальними термоядерними реакторами, оскільки плазма в них утримується силами гравітаційного притягання (див. *Тяжіння, Колапс гравітаційний*). Т. р. здійснюються при вибухах термоядерних (воднених) бомб (див. *Ядерна зброя*). Імовірнісна схема таких реакцій включає Т. р. 4, 5, 7, 10 (табл.). Перспективним є використання Т. р. в мирних цілях — для розв'язання енерг. проблем шляхом здійснення керованого термоядерного синтезу (КТС), оскільки на відміну від усіх інших видів палива на Землі запаси дейтерію, палива для Т. р., у Світовому океані є практично невичерпними. Найбільші труднощі на цьому шляху становить тривала термоізоляція плазми, нагрітої до дуже високої т-ри, від навколишнього середовища. В *токамаках, стелараторах*, прямих пастках плазма утримується магнітним полем. Розробляються також методи з використанням енергії лазерів (т. з. лазерний термоядерний синтез), іонних та електронних пучків. При цьому використовують Т. р. 4, 5, 7 (табл.), а також 10 (для відтворення тритію). Здійснення КТС являє собою одну з найголовніших наук.-тех. проблем сучасності.

Літ.: Арцимович Л. А. Элементарная физика плазмы. М., 1969; Арцимович Л. А., Сагдеев Р. З. Физика плазмы для физиков. М., 1979; Хеглер М., Кристиансен М. Введение в управляемый термоядерный синтез. Пер. с англ. М., 1980.

В. Т. Толок.

Величини енерговиділення для деяких термоядерних реакцій

Реакція	Енерговиділення, МеВ
1. $p + p \to D + e^+ + \nu$	2,2
2. $p + D \to {}^3He + \gamma$	5,5
3. $p + T \to {}^4He + \gamma$	19,7
4. $D + D \to T + p$	4,0
5. $D + D \to {}^3He + n$	3,3
6. $D + D \to {}^4He + \gamma$	24,0
7. $D + T \to {}^4He + n$	17,6
8. $T + T \to {}^4He + 2n$	11,3
9. $D + {}^3He \to {}^4He + p$	18,4
10. $n + {}^6Li \to {}^4He + T$	4,8

p — протон; D — дейтрон (ядро *дейтерію* ^2H); T — тритон (ядро тритію ^3H); n — нейтрон, e^+ — позитрон, ν — нейтрино, γ — *фотон*, ^3He і ^4He — *ізотопи* гелію.

Термопсис ланцетний: *1* — верхня частина рослини; *2* — кореневище і основи стебел; *3* — гілка з плодами.

А. Г. Терниченко.

К. С. Терновий.

Тернопіль. Церква Різдва. 1602—08.

шування. У долині Т., біля с. Городища, поселення сіверян (8—10 ст.) та залишки давньорус. фортеці (12 ст.).

ТЕРНА́ВА — річка у Хмельн. обл. УРСР, ліва прит. *Дністра*. Довж. 62 км, площа бас. 381 км². Тече Подільською височиною у каньйоноподібній (глиб. до 130 м) долині. Живлення снігове і дощове. Використовують для рибництва. На Т.— м. *Дунаївці*, поблизу якого виявлено поселення *трипільської культури* (3-є тис. до н. е.).

ТЕ́РНЕР (Turner) Джозеф Меллорд Уїльям (23.IV 1775, Лондон — 19.XII 1851, там же)— англ. живописець, рисувальник і гравер, представник романтизму. Навчався у Т. Молтона (бл. 1789) та в лондонській АМ (1789—93), її академік — з 1802. Відвідав Францію, Швейцарію, Голландію, Бельгію, Німеччину, Італію. Писав картини на істор. та міфологічні сюжети, найбільш відомий як пейзажист. Твори: «Мол в Кале» (1802—03), «Схід сонця в тумані» (1807), «Дідона будує Карфаген» (1815), «Байська затока» (1823), «Улісс і Поліфем» (1828—29), «Останній рейс корабля „Відважний“» (1838), «Снігова буря» (1842), «Дощ, пара і швидкість» (1844). Виконав також багато малюнків та гравюр. Картини Т. зберігаються в галереї Тейт і Британському музеї у Лондоні. Викладав у лондонській АМ (з 1808 — професор).

ТЕ́РНЕР (Turner) Нат (2.X 1800, Саутгемптон, шт. Віргінія — 11.XI 1831, Єрусалим, тепер Кортленд, Віргінія) — борець проти рабства в США. Негр. Був рабом, самотужки навчився грамоти, став баптистським проповідником. У серпні 1831 Т. очолив збройне повстання негрів-рабів у Віргінії, до якого приєдналися і білі бідняки. Повстання було придушене урядовими військами. Сотні повстанців було ув'язнено, Т. і найближчих його сподвижників страчено. Незважаючи на поразку, повстання сприяло дальшому піднесенню боротьби проти рабства в США.

ТЕРНИ́ — селище міського типу Недригайлівського р-ну Сум. обл. УРСР. Розташоване на р. Терні (бас. Дніпра), за 29 км від залізнич. ст. Білопілля. 5,2 тис. ж. (1983). Засн. 1643. В 70-х рр. 18 ст. населення Т. брало участь у виступах селян, очолених С. І. *Гаркушею* (Т. були одним з опорних пунктів повстанців). Під час революції 1905—07 в Т. відбулися виступи робітників і селян. В серпні 1917 в Т. виникла оргція РСДРП(б). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1957 Т.— с-ще міськ. типу. У селищі — цукр. комбінат, цегельний з-д, виробниче відділення Недригайлівської райсільгосптехніки. З заг.-осв. школи, філіал Недригайлівської муз. школи, лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, клуб, 3 б-ки. В Т. народився укр. рад. співак А. Ю. *Мокренко*.

ТЕРНИЧЕ́НКО Аристарх Григорович [3 (15).IV 1882, м. Охтирка, тепер Сум. обл.— 1.II 1927, Київ] — укр. агроном. В 1914 закінчив с.-г. відділ Київського політехнічного ін-ту. В 1910, спираючись на підтримку агрономів, студентів, активів сільської молоді, організував у Києві с.-г. видавництво «Рілля», 1913 перетворене на т-во «Український агроном», з завданням — видавати науково-популярну с.-г. літературу укр. мовою і цим «давати агрономічну поміч селянській людності на Україні». В 1919—23 Т. працював спочатку в Наркоземі УРСР, а потім у Київському губземвідділі, одночасно редагував видання (часописи) «Трудове господарство», «Село» та «Агроном». З 1922 — доцент, а з 1923— професор ветеринарно-зоотехнічного і с.-г. ін-тів у Києві. Праці Т.— з різних питань агрономічної науки, в т. ч. кілька підручників.

ТЕРНІ́ВКА, Велика Тернівка — річка в УРСР, у межах Харків. і Дніпроп. областей, права прит. Самари (бас. Дніпра). Довж. 78 км, пл. бас. 942 км². Має рівнинний характер. Живлення дощове і снігове. Використовують для зрошування і с.-г. водопостачання.

ТЕРНІ́ВКА — місто Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Павлоградській міськраді. Розташована на р. Тернівці (бас. Дніпра), за 17 км від залізнич. ст. Павлоград I. Засн. 1777. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1976 Т.— місто. У Т.— 4 кам.-вуг. шахти («Тернівська», «Самарська», «Дніпровська», ім. Ленінського комсомолу), центр. збагачувальна ф-ка «Павлоградська», птахофабрика, радгосп, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ТЕРНІ́ВКА — селище міського типу Микол. обл. УРСР, підпорядковане Центр. райраді м. Миколаєва. Розташована на р. Інгулі, за 9 км від залізнич. ст. Миколаїв. 9,0 тис. ж. (1983). Більшість жителів Т. працює на пром. підприємствах Миколаєва. В селищі — радгосп, філіал Микол. швейно-галантерейної ф-ки, цех Микол. пром. комбінату, харч. комбінат, підприємства побутового обслуговування та ін. Школи — заг.-осв. та мистецтв, філіал міськ. лікарні, Будинок культури, б-ка. Т. засн. болгари-переселенці 1801, с-ще міськ. типу — з 1949.

ТЕРНОВИ́Й Костянтин Сергійович (н. 16.IV 1924, Одеса) — укр. рад. ортопед-травматолог, академік АН УРСР (з 1982), заслужений лікар УРСР (з 1965), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив Одес. мед. ін-т (1949). В 1949—53 працював в лікувальних закладах м. Ворошиловграда, в 1953—70 — в Одес. обл. лікарні і одночасно в Одес. мед. ін-ті. З 1970 — заступник міністра охорони здоров'я УРСР і завідуючий клінічним відділенням Київ. н.-д. ін-ту ортопедії. Осн. наук. праці присвячені вивченню взаємозв'язків в кістково-суглобовій системі; порушень будови, хім. складу кісток, їх опору навантаженню при патології кістковомозкового кровотворення; деяких питань регенерації та трансплантації кісткової тканини, пухлинних захворювань системи опори і руху, патогенезу та диференціальній діагностиці обмінно-дистрофічних захворювань суглобів, кістково-суглобового туберкульозу і травм кісток. Запропонував кілька апаратів і пристосувань для лікування складних і ускладнених переломів кісток та вивихів. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом «Знак Пошани», медалями.

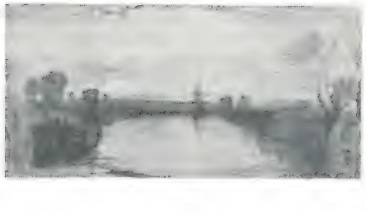

Д. М. У. Тернер. Честерський канал. 1829. Національна галерея. Лондон.

ТЕРНО́ПІЛЬ — місто, обласний та районний центр УРСР. Розташований на р. Сереті (прит. Дністра). Вузол залізничних і автомоб. шляхів. Аеропорт. 168 тис. ж. (1983). Уперше згадується в привілеї польс. короля Сигізмунда I 1540, за яким в урочищі Тернопілля (звідси, очевидно, й назва міста) почалося буд-во фортеці. В 1548 місто дістало *магдебурзьке право*. В кін. 16 ст. в Т. створено *братство*, яке відіграло значну роль у боротьбі проти католицтва і унії. В 1655 сел.-козац. військо на чолі з Б. Хмельницьким здобуло місто. Проте місто залишилося під владою шляхет. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1809—15 місто в складі Росії, центр *Тернопільського округу*. На Тернопільщині відбулися *Тернопільські селянські страйки 1900*. В 1901—03 через місто доставляли на Україну і в Росію ленінську газету *«Искра»*. Під впливом революції 1905—07 в Росії відбувся *Тернопільський робітничий виступ 1905*. Під час 1-ї світової війни в Т. перебували рос. війська (1914—17). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини Т. 1919 загарбала бурж.-поміщицька Польща. З липня по вересень 1920 у визволеному Червоною Армією Т. діяли *Галицький революційний комітет* і ЦК Компартії Сх. Галичини. В місті було встановлено Рад. владу. Т. став центром *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. У вересні 1920 Т. знову загарбаний бурж. Польщею. Під керівництвом підпільного окружкому КПЗУ в місті відбулися страйки, політ. демонстрації (1926—27, 1929—30, 1932—34, 1937). Тут проходив *«Тернопільський процес 51-го» 1937*. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1939 Т.— обл. центр (див. також *Тернопільська обласна партійна організація*).

До возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР у місті працювало кілька дрібних підприємств, в основному по переробці с.-г. сировини. Сучас. Т.— один із пром. центрів республіки, який швидко розвивається. На поч. одинадцятої п'ятирічки обсяг випуску пром. продукції зріс проти 1939 в 160 раз. У Т. зосереджено майже 45 %

пром. виробн. області. За роки Рад. влади значних змін зазнала галузева структура пром-сті. Провідна роль належить легкій (49,7 % валової пром. продукції міста, 1982), маш.-буд. і металообр. (31,7%) та харч. (10,7 %) галузям. У Т. працюють 43 пром. підприємства. За післявоєнні роки особливо зросла легка (*Тернопільський бавовняний комбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, виробниче швейне об'єднання, *Тернопільський завод штучних шкір*, галантерейна фабрика) та маш.-буд. і металообр. (виробничі об'єднання: «Тернопільський комбайновий завод» — випускає бурякозбиральні комплекси; «Ватра» — світильники, пускорегулюючі апарати; з-ди: експеримент.-мех. «Молода гвардія»—торг. обладнання; рем.-мех., авторемонтний тощо) пром-сть. Розташування міста в зоні розвинутого с.-г. виробн. зумовило розвиток харч. пром-сті (цукр., молочні, хлібні, пивоварні, прод. товарів, безалкогольних напоїв з-ди, м'ясний та хлібопродуктів комбінати тощо). Виробн. буд. матеріалів (комбінати «Будіндустрія», домобуд.; цегельний з-д, три з-ди залізобетонних виробів тощо), меблів (меблевий комбінат). Працюють фарфоровий з-д, фармацевтична ф-ка. Будинок побуту і понад 190 пунктів побутового обслуговування.

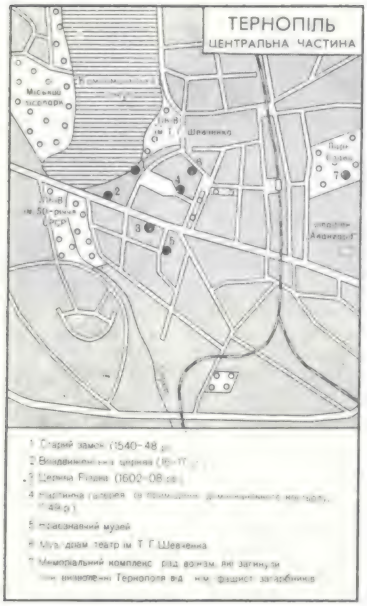

Т. — важливий культур. центр республіки. В 1982/83 навч. р. в Т. було 20 загальноосв. шкіл усіх видів (23 тис. учнів), 2 муз. та художня школи, 3 серед. спец. навчальні заклади (2 тис. учнів), 7 профес.-тех. уч-щ (понад 5 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Тернопільський медичний інститут, Тернопільський педагогічний інститут* і *Тернопільський фінансово-економічний інститут* (всього 13,8 тис. студентів), а також Тернопільський філіал *Львівського політехнічного інституту*. У місті працюють Всесоюзний проектно-конструкторський технологічний ін-т світлотех. пром-сті, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту тваринництва, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту ветеринарної санітарії та ін. У Т. 29 б-к (фонд — 1,3 млн. одиниць зберігання), 24 клубні заклади, палац культури «Октябрь», 4 кінотеатри, 20 кіноустановок із платним показом, два театри — *Тернопільський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка і *Тернопільський театр ляльок*, обл. філармонія. Працюють *Тернопільський краєзнавчий музей* і його відділ — картинна галерея.

Позашкільні заклади: міський Палац піонерів та школярів, учбово-виробничий комбінат, станції: юних натуралістів, юних техніків, дит. екскурсійно-туристська, 2 спорт. школи. В місті виходять 2 обл. газети — «*Вільне життя*» та «Ровесник», 4 багатотиражні газети. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр. Архітектурні пам'ятки: Старий замок (1540—48, перебудовувався у 17 ст., в стилі ренесансу, та в 19 ст.); Здвиженська церква (16—17 ст.; обидві споруди реставровано в 60-х рр. 20 ст.); церква Різдва (в плані триконхова, з оборонною баштою, 1602—08); домініканський костьол (18 ст., в стилі барокко). Пам'ятники: В. І. Леніну (1967, скульптор О. Роберман), Т. Г. Шевченку (1982, скульптор М. Невеселий) та ін. В Т. народилися укр. рад. композитор і піаніст В. О. *Барвінський*, укр. педагог М. *Білецька*, польс. славіст О. *Брюкнер*, укр. учений-правознавець С. С. *Дністрянський*, укр. рад. математик В. Й. *Левицький*, укр. письменник Ю. *Опільський*, укр. актриса і співачка С. А. *Стадникова*. В с. Біла (тепер передмістя Т.) народилася укр. співачка Г. А. *Крушельницька*. В 1882, 1887, 1898, 1905, 1911 в Т. бував І. Я. Франко, 1903—М. В. Лисенко. У Т. виступали М. К. Садовський (1905—06) та М. К. Заньковецька (1906). Тут навчалися укр.співачка С. А. *Крушельницька*, укр. рад. актор і режисер Л. *Курбас*.

Літ.: Ельгольт Б. Б. [та ін.]. Тернопіль. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1979. *В. М. Шемчук.*

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних орг-цій *Комуністичної партії України*, створена 1939 після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР. Перші марксистські с.-д. гуртки на Тернопільщині виникли наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Важливе значення для поширення марксистських ідей серед населення краю мала ленінська «*Искра*», яка транспортувалася з-за кордону в Росію, зокрема через Тернопільщину.

В 1905—07 значну роль у розгортанні революц. боротьби трудящих відіграли групи сприяння РСДРП. Під їхнім керівництвом у січні — лютому 1905 в Тернополі відбулися масові політ. мітинги і демонстрації трудящих. Під час 1-ї світової війни на тер. Тернопільщини, яка була в той час фронтовим районом, вели революц. роботу більшовики, що служили в рос. армії. Після підписання *Брестського миру 1918* організатором і керівником революц.-визвольного руху на Тернопільщині були комуністичні орг-ції, що виникли наприк. 1918 — на поч. 1919 і влились у засновану в лютому 1919 Комуністичну партію Сх. Галичини [КПСГ, з 1923— *Комуністична партія Західної України* (КПЗУ)]. В кінці 1918—1919 під керівництвом комуністів розгорнулася боротьба трудящих проти контрреволюц. уряду «*Західноукраїнської народної республіки*», з липня 1919 — проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Під час *радянсько-польської війни 1920*, коли Червона Армія визволила частину Сх. Галичини, в т. ч. Тернопільщину, Тернопіль став центром *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* (ГСРР). У містах і селах створювалися парт. осередки, які стали ініціаторами соціалістичних перетворень на визволених землях. Після окупації восени 1920 Зх. України білополяками комуністичні орг-ції, діючи в умовах підпілля і терору, очолили революц. боротьбу трудящих. Ряди Терноп. окружної парт. орг-ції КПЗУ зростали. В 1924 вона налічувала 7 осередків з 34 комуністами, в серпні 1925—67 осередків і 335 членів партії. Під керівництвом орг-цій КПЗУ на Тернопільщині відбувалися масові революц. виступи трудящих. Після визволення Червоною Армією зх.-укр. земель у вересні 1939 для подання допомоги парт. і рад. орг-ціям ЦК КП(б)У в кін. 1939 відрядив сюди досвідчених парт. і рад. працівників. Важливу роль в орг. і політ. зміцненні Т. о. п. о. відіграла І обл. парт. конференція (23—25.IV 1940). На той час в області працювали 38 райкомів, 3 міськкоми партії, 201 первинна орг-ція, яка налічувала 2674 комуністи. Під керівництвом парт. орг-цій були здійснені перші соціалістичні перетворення. Значних успіхів було досягнуто в галузі промисловості, на початку червня 1941 в області було створено 532 колгоспи, які об'єднали 46 402 сел. господарства (15,3 %). З поч. Великої Вітчизн. війни 80 % комуністів пішли до Червоної Армії. В 1941—44 на окупованій ворогом території області діяли підпільна патріотична органі-

Тернопіль. Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів, які загинули під час визволення Тернополя від німецько-фашистських загарбників. Архітектори Б. Гаврилюк, Є. Гронський, Є. Приймаченко. 1970.

Тернопіль. Площа Свободи.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 13,8 тис. км²
Населення — 1162,1 тис. чол. (на 1.I 1983)
Центр — м. Тернопіль

ПОСІЯНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1982, %)

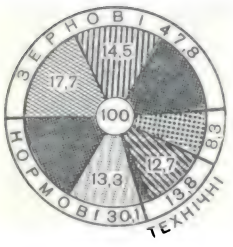

Озима пшениця
Ячмінь
Овочево-баштанні і картопля
Цукрові буряки
Однорічні трави
Інші культури

Тернопільська область. Пам'ятник радянським воїнам-визволителям у місті Збаражі. Скульптор Л. Гром. 1948.

зація на чолі з Я. А. Кравченком, антифашист. підпільна орг-ція на чолі з комуністом М. М. Погодою, антифашист. підпільна орг-ція, яку створили кол. рад. воїни комуніст В. П. Семенов, комсомольці О. М. Артамонов, В. Г. Бєляєв, П. С. Козлов, та антифашист. група, створена кол. головою сільради, секретарем комсомольської орг-ції с. Літовище Шумського р-ну З. І. Бондаруком і кол. військовослужбовцем О. В. Комелягіним, та ін. У березні 1943 обидві групи приєдналися до партизан. з'єднання А. З. *Одухи*. Після визволення області від окупантів Т. о. п. о. мобілізувала трудящих на якнайшвидшу відбудову зруйнованого війною нар. г-ва. На кін. грудня 1947 Т. о. п. о. об'єднувала 510 первинних парт. орг-цій, в яких налічувалося понад 6300 комуністів. Велику роботу проводила Т. о. п. о. по соціалістичній перебудові с. г. Зламавши опір куркульства, трудящі області під керівництвом комуністів навесні 1950 завершили колективізацію с. г. Значну роль в орг.-госп. зміцненні колгоспів, ідейно-політ. зміцненні сільс. парт. орг-цій відіграли політвідділи МТС, створені в зх. областях УРСР 1949—50 за постановою ЦК ВКП(б). Під керівництвом парт. орг-цій в області успішно здійснювалась культурна революція. Завдяки постійній уазі КПРС і Рад. уряду, братерській допомозі всіх союзних республік, самовідданій праці трудящих області Тернопільщина за роки соціалістичного будівництва зробила великий крок уперед. На кін. 1981 обсяг пром. продукції області зріс проти довоєнного майже в 30 раз. На підприємствах і в колгоспах масового розмаху набуло соціалістичне змагання, на чолі якого йдуть комуністи і комсомольці. Рік у рік шириться і міцніє соцзмагання між трудящими Терноп., Вінн., Хмельн. областей УРСР і Пензенської обл. РРФСР, а також Сливенського округу НРБ. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 37 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а Є. О. *Долинюк* цього звання удостоєна двічі. Здійснюючи рішення XXIII — XXVI з'їздів КПРС, Листопадового (1982) та Червневого (1983) пленумів ЦК КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністич. будівництва, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали І. Д. Компанець, В. М. Дружинін, І. І. Профатілов, Г. І. Шевчук. На 1. І 1983 Т. о. п. о. об'єднувала одну міську і 16 районних парт. орг-цій, в яких налічувалося 45 054 комуністи. На 1983 у Т. о. п. о. відбулося 19 обл. парт. конференцій.

Активним помічником обл. парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує 163 817 чол. (на 1.I 1983). Друк. органом Т. о. п. о. є газ. *«Вільне життя»*. Про розвиток економіки і культури області див. також *Тернопільська область*.

Літ.: Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів, 1980; Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область. К., 1973.

А. І. Корнієнко.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 4.XII 1939 в результаті возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві. Розташована на З. республіки. В області — 16 районів, 424 сільради, 16 міст, 15 с-щ міськ. типу. В 1967 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окр. арк., с. 112—113.

Природа. Більша частина Т. о. лежить у межах *Подільської височини*, крайня пн.-зх. частина — у *Малому Поліссі*. Подільська височина (макс. висота в межах області 443 м) поступово знижується з Пн. на Пд. і Пд. Сх. На Пн. цієї височини підносяться *Вороняки* та *Кременецькі гори* (вис. до 408 м), які крутим уступом обриваються до Малого Полісся. З Пн. Зх. на Пд. Сх. простягаються скелясті, дуже розчленовані вапнякові пасма — *Товтри*, або Медобори. На крайньому Пд. Зх.— *Опілля*. Поширені карстові форми рельєфу: печери (див. *Печери подільські*), лійки, понори, карри. Серед корисних копалин переважають мінеральні буд. матеріали: вапняки, цегельні й черепичні глини, кварцові піски, пісковики, гіпс, крейда, мергель, гравій, галька. Є також поклади торфу, бурого вугілля (Бриківське родовище), бентонітових глин (Почаївське, Бережанське, Смиковецьке родовища), доломітів, глауконітових пісків, фосфоритів, самородної сірки; мінеральні води й лікувальні грязі. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня на Пн.— 5,5°, на Пд. — 4,5°, липня відповідно +18 та +19°. Опадів 520—700 мм на рік, бл. 75 % їх припадає на теплий період. Інколи випадає град. Взимку бувають заметілі. Вегетаційний період 203—208 днів. Річки Т. о. належать до басейнів Дністра (*Золота Липа, Коропець, Стрипа, Джурин, Серет, Нічлава, Збруч*) та Прип'яті (*Іква*, верхів'я *Горині* й *Вілії*). В області 380 ставків площею понад 1 га і 14 водосховищ заг. пл. 7825 га. Проводиться комплекс заходів щодо охорони вод від забруднення й раціонального використання їх. У грунтовому покриві переважають різні види чорноземів, сірі і темно-сірі опідзолені грунти. На Зх. і Пд. Зх.— світло-сірі й сірі опідзолені грунти. Дернові та болотні грунти поширені у пн. частині. Область розташована в лісостеповій зоні. Ліси займають 189,6 тис. га, в основному по долинах річок, у Товтрах, Кременецьких горах та на вододілах. Найпоширеніші широколистяні ліси (дуб, граб, ясен, в'яз, липа), трапляються букові ліси з домішкою граба, липи; у Придніпров'ї — діброви. На Пн.— соснові й дубово-соснові ліси. Із ссавців на тер. області найпоширеніші козуля, дика свиня, лисиця, борсук, куниці — лісова та кам'яна, заяць-русак, тхори, ласка, видра (поблизу річок), білка. Акліматизовано

Долина річки Серету.

ондатру, нутрію (в звірівничих г-вах). З птахів: крижень, чирок, чайка, бекас, річковий мартин, білий лелека, перепілка, зяблик, дрозди, сіра куріпка, сови, яструб та ін. В карстових печерах багато рукокрилих. Серед 373 природоохоронних об'єктів області (заг. пл. 47,9 тис. га) — 9 держ. заказників («Дача Галілея», Жижавський, Касперівський, «Криве урочище», Обіжевський, Семиківський, Серетський, «Суразька дача» та Чистилівський). Пам'ятки природи респ. значення — Подільська бучина, Заліщицька діброва, урочище Глоди, Кременецькі гори та ін.; печери — *Оптимістична, Озерна, Кристальна, Млинківська печера, Вертеба* та ін.; пам'ятки садово-паркового мист. респ. значення — Скала-Подільський, Більче-Золотецький, Кременецький, Вишнівецький, Раївський парки та Гермаківський дендропарк.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки, євреї. Пересічна густота нас. — 84,2 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населені центр. і пд. частини області. Міське населення становить 35 % (1983). Найбільші міста: *Тернопіль, Чортків, Кременець, Бережани*.

Народне господарство. До возз'єднання з УРСР тер. сучасної Т. о. була агр. районом. Пром-сть була відсталою, переважали дрібні й напівкустарні підприємства по переробці деревини та с.-г. сировини (млини, спиртові і маслоробні з-ди, бойні). За роки Рад. влади

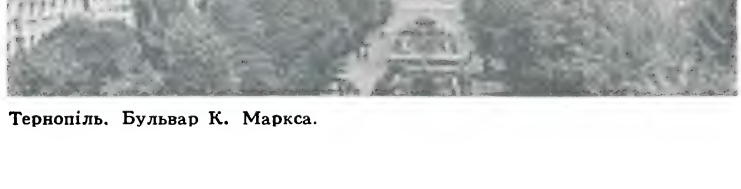

Тернопіль. Бульвар К. Маркса.

ернопільщина перетворилася на ндустр.-агр. область з багатогалузевою пром-стю і високоінтенсивим с. г. Створено маш.-буд. і меалообр., енерг., хім., легку та н. галузі пром-сті, технічно переснащено харч. пром-сть. На соціалістичних засадах перебудовано с.-г. виробництво.

І р о м и с л о в і с т ь. Промисловий комплекс Т. о. становлять архова (40,3 % валової продукції промисловості області, 1982), егка (27,5 %), машинобуд. і меалообробна (17,4 %), буд. матеіалів (4,2 %), лісова і деревообр. 2,3%) та ін. галузі. Паливно-енерг. азу області становлять довізні газ, ам. вугілля, енергія *Бурштинської ДРЕС* (Івано-Фр. обл.) та *Ладижинської ДРЕС* (Вінн. обл.). В області діють 150 пром. підпримств. Харч. пром-сть представлена цукр. (9 з-дів, з них 8 збудовано за роки Рад. влади — у Борщеі, Хоросткові, Збаражі, Козовій, Бучачі, Ланівцях, Кременці, Чортові; 1982 вироблено 524,8 тис. т укру-піску), молочною і маслоироробною (Тернопіль, Бережани, Борщів, Заліщики, Кременець, Лаівці та ін.), м'ясною (комбінати Тернополі й Чорткові), плодовочеконсервною (Заліщики, Бережани), спиртовою, тютюново-маорковою (Кременець, Борщів, Мостириська. с. Ягільниця Чорткського р-ну) та ін. галузями. Розвинуті текст. (*Тернопільський бавовняний комбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Кременецька ф-ка ватину, Заліщицька ф-ка текст.-худож. виробів), швейна (Тернопіль, Чортків), взут. (Тернопіль, Теребовля), шкіряно-галантерейна (Тернопіль, Заложці, Вишнівець), галузі легкої пром-сті. Найбільші підприємства машинобудування і металообробки — тернопільські виробничі об'єднання «Тернопільський комбайновий завод» (бурякозбиральні комплекси) та «Ватра» (світильники, пускорегулюючі апарати), з-ди: рем.-мех., госп. виробів, авторем., Чортківський авторемонтний, Бучацьке виробн. об'єднання металовиробів, Збаразький з-д госп. литва. Виробн. буд. матеріалів (виробничі об'єднання буд. матеріалів у Тернополі, Бережанах, Зборові, Кременці та ін., комбінати «Будіндустрія» та домобуд.; з-ди: залізобетонних виробів, цегельний у Тернополі, холодного асфальтобетону в Скалі-Подільській, залізобетонних конструкцій у с. Великій Березовиці Терноп. р-ну). Працюють Підволочиська ф-ка пластмас. виробів, тернопільські фарфор. з-д, фармацевтична ф-ка. Серед галузей лісової і деревообр. пром-сті найбільше значення має меблева (Тернопіль, Бережани, Кременець, с. Озеряни Борщівського р-ну). Розвинуті художні промисли, зокрема ткацтво, вишивання, лозоплетіння, килимарство.

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. Т. о.— важливий район високотоварного зернового г-ва і м'ясомол. тваринництва. Широко розвинуті вирощування тех. культур і садівництво. На кін. 1982 в області було 336 колгоспів, 20 радгоспів, 29 райоб'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 16 райоб'єднань сільгоспхімії. С. г. високомеханізоване (табл.). У Т. о. високий рівень с.-г. освоєння земель. З 1180 тис. га земель, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1061 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 958 тис. га орних земель, 88 тис. га сіножатей і пасовищ (1982). Проводяться великі роботи по осушуванню перезволожених і заболочених земель (у заплавах річок Стрипи, Коропця, Золотої Липи, Горині, Збруча, Вілії та ін.). Всього осушено 117,6 тис. га (кін. 1982). Посівна площа 1982 становила 964 тис. га. Гол. зернові культури — озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, гречка, горох; технічні — цукр. буряки; кормові — викосуміші, конюшина, люцерна, кормові коренеплоди. Площа плодово-ягідних насаджень (яблуні, груші, вишні) — 24,1 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 16,0 тис. га. Важливе місце у с.-г. виробництві займає тваринництво (скотарство м'ясомол. напряму, свинарство, птахівництво). Розвивається бджільництво, ставкове рибництво, вівчарство, звірівництво. Кормову базу тваринництва області становлять польове кормовиробництво, пром. виробн. кормів (14 комбікормових з-дів, у т. ч. Борщівський, Тернопільський, Чортківський та ін., 1982), використання відходів харч. пром-сті, зокрема цукр., спиртової; природні сіножаті й пасовища. Осн. породи великої рогатої худоби — чорно-ряба, червона польська, симентальська; свиней — велика біла, овець — прекос. В області діють 21 міжгосп. підприємство по виробн. м'яса, 16 птахівницьких, 2 рибницькі, агропром. об'єднання «Тернопільплодоовочгосп».

Т р а н с п о р т. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування в межах області 1982 становила 574 км. Територією області проходять з-ці Київ — Жмеринка — Тернопіль — Львів — Чоп, Київ — Шепетівка — Тернопіль — Чернівці, Ярмолинці — Тернопіль — Ходорів. Залізничні вузли: Тернопіль, Чортків. Довж. автошляхів — 5,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,5 тис. км. Автомагістралі: Брест — Луцьк — Тернопіль — Чернівці, Тернопіль — Стрий, Вінниця — Львів — Краковець, Кам'янець-Подільський — Чортків — Івано-Франківськ. Аеропорт у Тернополі. Судноплавство по Дністру (пристань Заліщики). Територією області проходить *газопровід «Союз»* та ін. магістральні газопроводи.

Б у д і в н и ц т в о. Капітальні вкладення в нар. г-во області за 1976—82 становили (у порівнянних

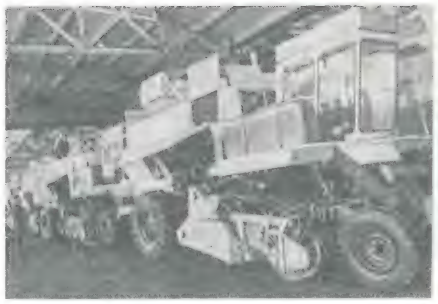

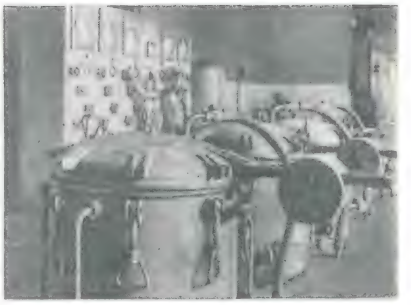

бирання цукрових буряків у колгос і імені О. Я. Пархоменка Підволоіського району.

майстерні Микулинецького виробичого відділення Теребовлянської айсільгосптехніки.

На головному підприємстві тернопільського виробничого об'єднання «Тернопільський комбайновий завод».

У ткацькому цеху Тернопільського бавовняного комбінату імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В одному з цехів консервного заводу колгоспу імені Радянської Армії Кременецького району.

Парк основних сільськогосподарських машин в колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

	1982
Трактори (фіз. одиниць)	10,6
Зернозбиральні комбайни	3,2

Міжгосподарське підприємство по виробництву свинини у Підволочиському районі.

цінах) 2024 млн. крб., у т. ч. 296 млн. крб. 1982. В області діють 47 держ. і кооп. та 36 міжгосп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій. За 1976—82 держ. і кооп. підприємства та орг-ції, колгоспи і населення збудували житл. будинки заг. площею 2387 тис. м², у т. ч. 300 тис. м² 1982.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1982 в області працювало 4,8 тис. підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи й громад. харчування, 1982 зріс проти 1975 у 1,4 раза. Підприємств побутового обслуговування було 1619, в т. ч. 692 в сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1982 зріс проти 1975 в 1,8 раза.

Охорона здоров'я. У 1982 в області було 14,3 тис. лікарняних ліжок (123,5 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 3785 лікарів (32,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 11,0 тис. осіб серед. мед. персоналу; діяли 155 жіночих консультацій, дит. поліклінік і амбулаторій. В області — 5 санаторіїв (на 1025 ліжок).

Культура. В 1982/83 навч. р. в області було 882 загальноосв. школи (183 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (12,2 тис. учнів), 23 профес.-тех. уч-ща (11,5 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Тернопільський медичний інсти-*

Здвиженська церква в Тернополі. 16—17 ст.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

1. Пам'ятник З. І. Бондаруку — керівникові підпільно-партизанської групи, що діяла 1942—44 на території Шумського р-ну.
2. Місце народження польс. поета-демократа Ю. *Словацького*. Пам'ятник поетові.
3. Тут 1846 був Т. Г. Шевченко.
4. Місце народження укр. рад. композитора М. І. *Вериківського* та рос. географа і геолога О. Л. *Чекановського*.
5. У 1860—61 тут жив М. М. *Пржевальський*.
6. Кладовище укр. козаків, які загинули в боях за визволення Кременця 1648 і в битві проти польс.-шляхетського війська 1651.
7. Пам'ятки архітектури: замок 13—16 ст., ансамбль *Кременецького ліцею* 1731—43 з костьолом 1743, Миколаївський собор 16—17 ст., житлові будинки 17—18 ст., Богоявленський монастир 17 ст.
8. Краєзнавчий музей.
9. Пам'ятник піонеру-герою Васі Шишковському, який загинув 1944.
10. Городище 10—13 ст.
11. Тут 1846 був Т. Г. Шевченко.
12. Пам'ятка архітектури — ансамбль *Почаївської лаври*.
13. Музей атеїзму.
14. Пам'ятний знак на честь перемоги загонів Червоної Армії під командуванням Г. І. Котовського над білополяками 1920.
15. Тут 1846 був Т. Г. Шевченко, а 1848 — франц. письменник Оноре де *Бальзак*.
16. Пам'ятка архітектури — палац 18 ст.
17. Парк 18 ст.
18. Пам'ятка архітектури — замок 1516.
19. Кладовище, де поховані рад. воїни (в т. ч. Герой Рад. Союзу С. Є. Жогін), які загинули в липні 1944 в боях проти нім.-фашист. загарбників.
20. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
21. Пам'ятний знак на честь газети «Искра», яку 1901—02 нелегально транспортували через Збараж.
22. Братське кладовище, де поховані рад. воїни, які загинули під час визволення Збаража від нім.-фашист. загарбників 1944 та від рук укр. бурж. націоналістів. Тут поховані Герої Рад. Союзу М. Г. Пігорєв і А. В. Дяченко.
23. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
24. Пам'ятний знак на честь героя *визвольної війни українського народу 1648—54* полковника С. Морозенка.
25. Пам'ятки архітектури: замок 1626—31, ансамбль монастиря бернардинців 1627.
26. Пам'ятник партизанам-ковпаківцям, які загинули в бою з нім.-фашист. загарбниками в урочищі Малинник у липні 1943.
27. Місце народження укр. рад. художниці О. Л. *Кульчицької*.
28. Пам'ятки архітектури: замок 1534—54, костьол 1620, костьол бернардинців 1630, Миколаївська церква 1691, Троїцький собор 17 ст., ратуша 1811.
29. Будинок, в якому 1920 розміщувався ЦК Компартії Східної Галичини.
30. Будинок, у якому в липні — вересні 1920 перебував Галицький революц. комітет.
31. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Тернополя від нім.-фашист.-загарбників.
32. Монумент-танк на честь визволення Тернополя від нім.-фашист. загарбників.
33. Пам'ятник артилеристам — учасникам визволення Тернополя в березні — квітні 1944.
34. Пам'ятник рад. льотчикам — учасникам боїв за Тернопіль у роки Великої Вітчизн. війни.
35. Меморіальне кладовище рад. воїнів, які загинули під час визволення Тернополя від нім.-фашист. загарбників.
36. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
37. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
38. Пам'ятник О. М. Горькому.
39. Тут 1882, 1887, 1898, 1905, 1911 був І. Франко.
40. Пам'ятки архітектури: Старий замок 1540—48, Здвиженська церква 16—17 ст., церква Різдва 17 ст.
41. *Тернопільський краєзнавчий музей*.
42. Картинна галерея (в приміщенні домініканського костьолу — пам'ятки архітектури 1749—79).
43. Тут минули дитинство і юність укр. співачки С. А. *Крушельницької*.
Меморіальний музей у будинку, де вона жила. Пам'ятник на могилі батьків С. А. Крушельницької.
44. Кладовище рад. воїнів і жертв фашист. окупації, де поховано Героя Рад. Союзу В. І. Осипова, який загинув під час визволення Підволочиська.
45. Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (закладено 1760).
46. Тут 1904—35 жив укр. письменник Т. І. *Бордуляк*. Могила письменника.
47. Пам'ятник керівникові підпільної антифашист. орг-ції «Вуйко» Я. А. Кравченку, який загинув 1943.
48. Пам'ятки архітектури: руїни замку 16 ст., палац 18—19 ст., костьол 1779.
49. Тут 1900—07, 1910—12 жив укр. рад. режисер і актор Лесь *Курбас*. Кімната-музей митця.
50. Пам'ятка архітектури — замок 1630.
51. Могила Героя Рад. Союзу Я. М. Топоркова і капітана М. В. Зубкова, які загинули в бою за визволення Підгайців від нім.-фашист. загарбників у серпні 1944.
52. Пам'ятник А. *Міцкевичу*.
53. Пам'ятки архітектури: костьол 1463—1643, Успенська церква 1653, синагога 17 ст., церква 18 ст.
54. Місце народження укр. рад. письменника А. М. *Іванчука* і укр. поета С. Ф. Будного. Літературна кімната-музей А. М. Іванчука і С. Ф. Будного.
55. Могила укр. актора В. М. *Юрчака*.
56. Пам'ятки архітектури: замок 17 ст., Миколаївська церква 16 ст., монастир кармелітів 1635, Угорницький монастир 17 ст.
57. Пам'ятник партизанам, які загинули під час рейду з'єднання під командуванням двічі Героя Рад. Союзу С. А. Ковпака в Карпати в липні 1943.
58. Місце народження укр. рад. живописця А. І. *Манастирського*.
59. Місце народження укр. рад. співачки С. А. Крушельницької.
60. Місце народження укр. рад. актора, режисера і педагога М. М. *Крушельницького*.
61. Могильник періоду *комарівської культури* 15—12 ст. до н. е.
62. Місце народження укр. фольклориста і етнографа В. М. *Гнатюка*. Погруддя В. М. Гнатюка. Меморіальний музей В. М. Гнатюка.
63. Городище 10—13 ст.
64. Пам'ятки архітектури: ратуша 1751, замок 14—16 ст., Василіанська церква 1753, Покровська церква 1751, Миколаївська церква 1610, костьол 18 ст.
65. Кладовище, де поховані рад. воїни, які загинули в боях проти

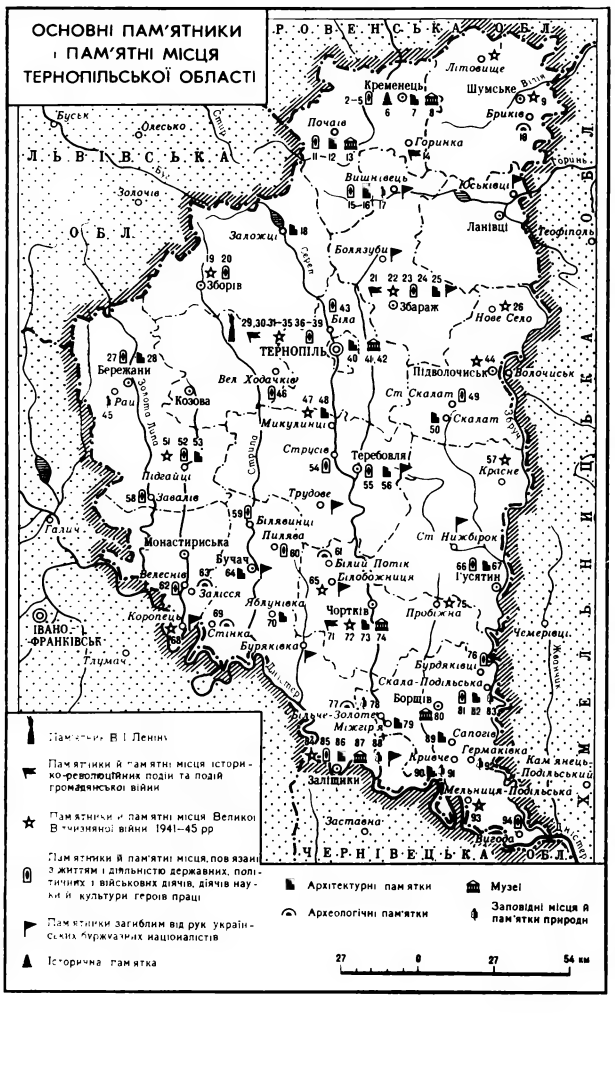

тут, Тернопільський педагогічний інститут і *Тернопільський фінансово-економічний інститут* (всього 13,8 тис. студентів), а також Тернопільський філіал *Львівського політехнічного інституту*. Працюють Всесоюзний проектно-конструкторський технологічний ін-т світлотех. пром-сті, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту тваринництва, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту ветеринарної санітарії — в Тернополі, Укр. дослідна станція по тютюну та махорці в смт Мельниця-Подільська (Борщівський р-н), Тернопільська обл. дослідна станція в м. Хоростків (Гусятинський р-н). Функціонують обл. літературне об'єднання, *Тернопільський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *Тернопільський театр ляльок*, обл. філармонія. В Т. о. 1028 масових б-к (фонд 10,3 млн. одиниць зберігання), 1064 клубні заклади, 995 кіноустановок з платним показом. Музеї: *Тернопільський краєзнавчий музей* та його відділи — картинна галерея в Тернополі, Меморіальний музей В. Гнатюка в с. Велеснів Монастириського району, Чортківський, Борщівський, Заліщицький, Гусятинський та Бережанський краєзнавчі музеї; Кременецький краєзнавчий музей та Музей атеїзму в Почаєві, 350 музеїв на громад. засадах, серед яких 11 присвоєно звання народних. У 8640 колективах худож. самодіяльності Т. о. бере участь понад 156 тис. учасників. 95 колективів удостоєно звання народних, серед них — засл. капела бандуристів УРСР Струсівського сільс. будинку культури; Кременецький та Копичинський нар. театри; нар. ансамбль танцю «Кременчанка» Кременецького районного будинку культури; нар. ансамбль пісні і танцю «Дністер» Заліщицького районного будинку культури; фольклорний ансамбль с. Підзамочок Бучацького р-ну. Тернопільщина здавна славиться самобутнім мистецтвом нар. майстрів. Тут поширені такі види декор.-ужиткового мистецтва, як вишивання, килимарство, худож. ткацтво, кераміка, різьблення на дереві, плетіння з рогози. Серед 541 позашкільного закладу — 9 станцій юних техніків, 4 станції юних натуралістів, дит. екскурсійно-туристська станція, 27 будинків піонерів, 10 дит. спорт. шкіл. Виходять дві обл. газети — «*Вільне життя*» і «Ровесник», 16 районних і 9 багатотиражних газет. Працює вид-во обкому Компартії України «Збруч». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Тернополі. Тер. Т. о. багата на істор., археол., етногр. та архіт. пам'ятки. В Т. о. багато пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю ідомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Тернопільської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Руїни замку 16 ст. у Микулинцях. Теребовлянський район.

Літ.: Чайковський М. П. Пам'ятки природи Тернопільщини. Львів, 1977; Природа Тернопільської області. Львів, 1979; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

А. І. Корнієнко.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ Федір Якович (рр. н. і см. невід.) — укр. співак і хормейстер 17 ст. Навчався в Києво-Могилянській колегії, де здобув і муз. освіту. В 40—50-і рр. — регент капели цієї колегії. З 1652 був регентом Придворної капели в Москві (куди приїхав з 11 київ. співаками). За істор. документами — «творец строчного пения» (*партесного співу*).

І. М. Лисенко.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ БАВОВНЯ́НИЙ КОМБІНА́Т імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство бавовняної промисловості. Розташований у м. Тернополі. Буд-во почато 1965. Перші прядильні верстати введено в дію 1967, перші ткацькі верстати — 1969. До складу комбінату (1982) входять прядильне, ткацьке, обробне виробн., центр. рем. майстерні. Підприємство виробляє бавовняну основу та піткальну пряжу, тканини (міткаль, бязь, ситець, сатин, репс та ін.).

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ «БОЯ́Н» — укр. муз.-хорове товариство. Створене 1901 на основі міськ. хору для пропаганди укр. муз. культури в Галичині й муз. виховання населення. Утримував б-ку, муз. школу (1913—14; з 1928 — філіал львів. Вищого муз. ін-ту ім. М. Лисенка), курси диригентів сільс. хорів, скрипковий ансамбль, мішаний хор. Влаштовував концерти в Тернополі та за його межами. В них брали участь співаки Г. *Крушельницька*, О. *Любич-Параханяк*, цитрист Є. *Купчинський*, скрипаль І. Левицький, диригенти О. Герлецький, В. Березовський та ін. У репертуарі хору були твори Д. Бортнянського, М. Лисенка, М. Леонтовича, В. Матюка, Ф. Колесси, Д. Січинського, С. Людкевича, Г. Топольницького, П. Чайковського. На основі т-ва 1939 створено Терноп. обласну хорову капелу. *П. К. Медведик.*

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ЗАВО́Д ШТУ́ЧНИХ ШКІР — підприємство легкої промисловості. Розташований у м. Тернополі. Буд-во почато 1956. Введено в дію 1959. До складу підприємства входять (1982) осн. цехи — штучної шкіри і плівкових матеріалів та допоміжні цехи й дільниці. Річна проектна потужність з-ду — 500 тис. м² листової штучної шкіри на волокнистій основі. На Т. з. ш. ш. освоєно виробн. рулонної штучної шкіри для виготовлення верху літнього взуття, поліхлорвінілових галантерейних плівок, модифікованих поліетиленом.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1912 як «Регіональний музей Подільського т-ва нар. школи». Має відділи (1983): природи, історії дорад. періоду та рад. суспільства. На правах відділів музею працюють картинна галерея в Тернополі, районні краєзнавчі музеї в Бережанах, Борщові, Гусятині, Заліщиках, Чорткові, меморіальний

Тернопільська область. Михайлівська дерев'яна церква в селі Скориках Підволочиського району. 17 ст.

Тернопільська область. Домініканський костьол у Тернополі. 1749.

Тернопільська область. Пам'ятник О. С. Маковею в місті Заліщиках. 1956.

нім.-фашист. загарбників 1944; серед них — Герої Рад. Союзу М. І. Собко, С. Ф. Сингаївський і працівники рад. парт. органів, які загинули від рук укр. бурж. націоналістів.

66. Місце народження керівника нар. повстання 1594—96 на Україні та в Білорусії С. *Наливайка*.
67. Пам'ятки архітектури: Онуфріївська церква 2-ї половини 16 ст., костьол і монастир бернардинців 16 ст., ратуша 17 ст.
68. Меморіальний комплекс Героям Рад. Союзу І. І. Дворському, А. Т. Кживонь та односельчанам, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни та від рук укр. бурж. націоналістів.
69. Городище 10—13 ст.
70. Пам'ятки архітектури: замок 15 ст., Миколаївська церква 17 ст., костьол 16 ст.
71. Братська могила керівників партизанського загону «*Червона дванадцятка*» С. О. Мельничука і П. М. Шеремети, страчених 11 листопада 1922.
72. Братська могила рад. воїнів і партизанів, які загинули в квітні 1944 в боях за визволення Чорткова від нім.-фашист. загарбників. Могила Героя Рад. Союзу І. В. Лавроненка.
73. Пам'ятки архітектури: Вознесенська церква 1717, Успенська церква 17 ст., замок 17 ст.
74. Краєзнавчий музей.
75. Братська могила рад. воїнів і партизанів, які загинули під час визволення Пробіжної від нім.-фашист. загарбників у березні 1944. Могила Героя Рад. Союзу В. М. Вітвинського.
76. Місце народження укр. рад. художника Л. І. *Левицького*.
77. Городище 10—13 ст.
78. Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (закладено 1800).
79. Пам'ятки архітектури: старослов'янський печерний храм із жертовним каменем 10—17 ст., Вознесенська церква 17 ст.
80. Краєзнавчий музей.
81. Місце народження укр. актора В. М. Юрчака.
82. Пам'ятка архітектури — замок 1518.
83. Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (закладено в кінці 18 ст.).
84. Монумент на честь рад. воїнів — героїв форсування Дністра 24 березня 1944.
85. Могила укр. письменника О. С. *Маковея*. Пам'ятник О. С. Маковею.
86. Пам'ятки архітектури: палац 18 ст., ратуша 18 ст., костьол 17 ст.
87. Краєзнавчий музей.
88. Парк 18 ст.
89. Пам'ятка архітектури — дерев'яна церква 1777.
90. Пам'ятка архітектури — замок 1650.
91. *Кристальна* печера.
92. Дендропарк (закладено 1956).
93. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1944 (серед них — Герой Рад. Союзу Я. Г. Митяшкін).
94. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці Є. О. *Долинюк*.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ

музей акад. АН УРСР В. М. Гнатюка в с. Велесневі Монастириського р-ну. Фонди музею становлять понад 80 тис. (1983) експонатів. Серед них — палеонтологічні, археологічні, етнографічні, нумізматичні колекції; матеріали з історії рад. часу — про діяльність *Галицького революційного комітету,* реліквії Великої Вітчизняної війни, документи екон. і культур. розвитку краю. У збірці живопису — твори І. Ю. Рєпіна, І. І. Шишкіна, С. І. Васильківського, М. К. Пимоненка, А. І. Манастирського, К. Д. Трохименка, В. І. Касіяна, зарубіжних художників 17—19 ст.

В. А. Лавренюк.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий мед. навч. заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1957. Має 2 ф-ти: лікувальний (з 1957) і удосконалення лікарів (з 1979). В 1982/83 навч. р. навчалось 2331 студент і 680 курсантів. За

час існування ін-т підготував бл. 7140 лікарів. В ін-ті 37 кафедр. 2 окремі доцентські курси, методичний кабінет, музей з історії ін-ту та історії розвитку охорони здоров'я Тернопільської обл., бібліотека, яка налічує понад 250 тис. томів. Гол. напрями наукової роботи: фізіологія і патологія серцево-судинної та травної систем, морфологія людини, процеси старіння.

І. С. Сміян.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ГУРТО́К — історико-краєзнавче наукове товариство, що діяло 1892—95 в Тернополі. Т. н. г. мав історико-літ. та природничу комісії. Видав «Рочнік кулка науковего Тарнопольскего» («Щорічник Тернопільського наукового гуртка») за 1892, 1893 та 1895, де опубліковано польс. та укр. мовами ряд матеріалів з історії соціально-екон. відносин на Зх. Поділлі 16—18 ст.

І. П. Герета.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ О́КРУГ — частина території Сх. Галичини, що протягом 1809—15 перебувала у складі Росії. Територію Т. о. (частина сучас. Терноп. обл.) передано Росії відповідно до Віденського мирного договору 1809 (див. *Шенбруннський мир 1809*) між Австрією і Францією. Рос. війська, що воювали на боці Франції, фактично зайняли цю територію 14 (26).XII 1809, формально її було передано 15 (27).VI 1810. Населення Т. о. вітало приєднання до Росії, оскільки це сприяло поліпшенню його екон. становища, розвитку нац. культури, зміцненню дружби між укр. і рос. народами. Після розгрому наполеонівської Франції відповідно до прийнятого *Віденським конгресом 1814—15* заключного (генерального) акта Т. о. було передано Австрії.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ПЕДАГО́ГІЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Я. О. Галана — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1940 в м. Кременці як учительський ін-т, 1950 реорганізований у педагогічний, який 1969 перебазовано в Тернопіль. Ім'я Я. О. Галана присвоєно 1979. В 1982/83 навч. р. в ін-ті було 6 ф-тів: природничий, філол., фіз.-матем., фізичного виховання, підготовки вчителів поч. класів, викладачів заг.-тех. дисциплін, на яких навчалося 4,6 тис. студентів, з них 2,8 тис.— на денному відділенні. Є заочне й підготовче відділення, курси підвищення кваліфікації вчителів. При ін-ті працюють б-ка (фонд — 395 тис. одиниць зберігання), музей історії ін-ту, кімнати-музеї В. І. Леніна, Я. О. Галана. За роки існування ін-т підготував 17 тис. учителів.

А. М. Ломакович.

«ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 51-го» 1937 — суд. розправа уряду бурж.-поміщицької Польщі над групою зх.-укр. трудящих по обвинуваченню в належності до *Комуністичної партії Західної України* і *Комуністичної спілки молоді Західної України.* Процес відбувався 7—30.XII 1937 в м. Тернополі. Підсудні використали його для викриття антинар. політики польс. правлячих кіл. За процесом 36 чол. було засуджено до різних строків ув'язнення, решту віддано під суворий нагляд поліції.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1967. Площа 0,8 тис. км². Нас. 60,0 тис. чол. (1983). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тернопіль.* Т. р. розташований в межах Подільської височини. На Сх. скелясті, дуже розчленовані вапнякові пасма — *Товтри.* Корисні копалини: кварцовий пісок, глини, вапняки, пісковики, горф, самородна сірка. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Серет* з прит. *Гнізна* (бас. Дністра). Грунти чорноземні й опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, бук, ясен, сосна, ялина та ін.) займають 5,1 тис. га. В межах району — Чистилівський держ. заказник та частина Серетського держ. заказника. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Тернопіль. У районі найбільші промислові підприємства — заводи: цукр. «Поділля» та залізобетонних конструкцій (с. Велика Березовиця), спиртовий (с. Мишковичі), фабрика госп. виробів (смт Великі Бірки). Районний комбінат побутового обслуговування (Великі Бірки). Основна спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 60 тис. га, у т. ч. орні землі — 55 тис. га, луки і сіножаті — 1,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, жито, гречка, просо, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство, вівчарство, бджільництво. У Т. р. — 23 колгоспи, 2 радгоспи, міжгосп. підприємство (по виробництву яловичини), гол. підприємство обл. міжколг. виробничого об'єднання по птахівництву, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Бірки Великі, Глибочок Великий і Березовиця-Острів. Автомоб. шляхів — 293 км, у т. ч. з твердим покриттям — 270 км. У районі — 48 заг.-осв. та музична школи; 55 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 12 будинків культури, 44 клуби, 55 кіноустановок, 56 б-к. У с. Острові Т. р. народився історик М. М. *Кордуба,* у с. Баворові — польс. природознавець М. *Ломніцький,* у с. Кип'ячці — укр. літературознавець К. Й. *Студинський.* У Т. р. видається газ. «Шляхом Ілліча» (з 1967).

С. О. Костинський.

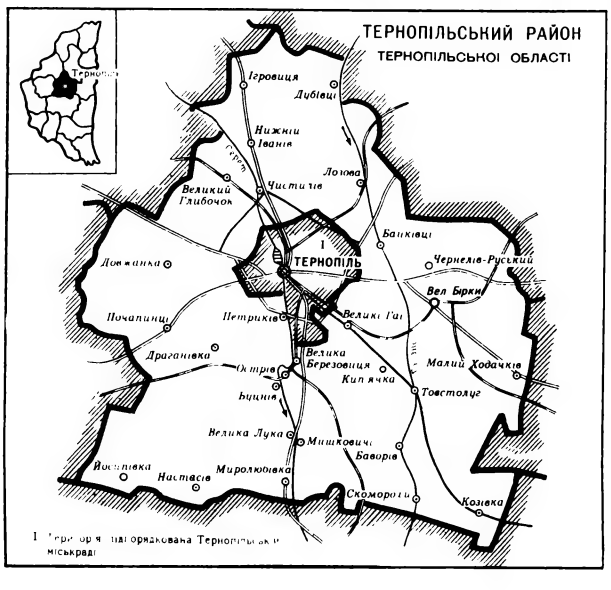

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ ВИ́СТУП 1905 — політ. виступ робітників Тернополя під впливом рос. революції 1905—07. Був складовою частиною загальноавстр. політ. страйку, що ставив вимогу здійснення демократичної виборчої реформи. 28.XI 1905 у Сх. Галичині припинили роботу майже всі пром. підприємства. В Тернополі відбувся заг. страйк. У загальноміському мітингу 29.XI взяло участь 10 тис. трудящих, які вимагали видати новий виборчий закон, висловили солідарність з рос. пролетаріатом, що боровся проти царського самодержавства. Місц. влада, щоб припинити страйк, привела в бойову готовність війська, поліцію і жандармерію. Під тиском нар. мас правлячі кола Австрії провели в січні 1907 реформу виборчої системи, за якою надавалося право голосу всім чоловікам, які досягли 24-річного віку.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1980. В репертуарі: «Клоун і мишенятко» Ю. Чеповецького, «Сембо» Ю. Єлисєєва, «Куди ти, лоша?» Р. Москова, «Русалочка» за Г. К. Андерсеном та ін.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕ́АТР, «Українськый театр» у Тернополі — товариство акторів під

художнім керівництвом М. *Бенцаля*. Діяв 1918—19. Членами т-ва були актори «*Тернопільських театральних вечорів*», *Театру товариства* «*Руська бесіда*». В репертуарі — «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Молодість» М. Гальбе та ін. В березні 1919 Т. у. д. т. реорганізувався у *Новий львівський театр*. *П. К. Медведик.*

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені І. Франка. Діяв 1939—41 і 1944—45. Засн. П. Карабіневичем і М. Комаровським на базі реорганізованих зх.-укр. антрепренерських труп — Театру ім. М. Садовського, театру «Промінь» і мандрівної оперети. В репертуарі: твори — І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, О. Корнійчука, Ю. Яновського, М. Горького, О. Островського, К. Симонова, Ф. Шіллера та ін. В складі трупи: режисери — І. Дехтяр, М. *Терещенко*; художники — О. Шатківський, В. Кулик; серед акторів — Б. Антків, В. *Варецька*, В. Пчолкін, Н. Байкова, М. Жарська, Л. Кравчук, П. Кущієнко. В 1945 об'єднався з *Охтирським українським робітничо-колгоспним пересувним театром* імені Т. Г. Шевченка і дістав назву *Тернопільський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка. *П. К. Медведик.*

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 1930 в м. Охтирці на Харківщині (з 1939 — Сум. обл.) як Другий пересувний робітн.-сел. театр ім. В. Еллана-Блакитного (з 1933 робітничо-колгоспний пересувний театр ім. Т. Г. Шевченка; див. *Охтирський український робітничо-колгоспний пересувний театр* імені Т. Г. Шевченка). У 1945 переведено до Тернополя (з того ж року — сучас. назва). В 1945 поповнився провідними акторами колишнього Тернопільського укр. драм. театру ім. І. Франка. В репертуарі: «Ой піду я в Бориславку» за І. Франком, «Дай серцю волю — заведе в неволю» М. Кропивницького, «Не судилось» М. Старицького, «Як сходило сонце» І. Микитенка, «Незабутнє» за О. Довженком, «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Єгор Буличов та інші» М. Горького, «Доля людини» за М. Шолоховим, «Поки гарба не перевернулась» О. Іоселіані, «Країна Айгуль» М. Каріма, «Баладина» Ю. Словацького, «Кар єра Артуро Уї» Б. Брехта. В різний час в театрі працювали: нар. арт. СРСР В. *Грипич*, нар. артисти УРСР Я. *Геляс*, С. *Онипко*, М. *Клименко*, засл. діячі мист. УРСР С. *Данилишин*, О. *Ріпко*, засл. артисти УРСР С. *Коваль*, М. *Терещенко*, К. Капатський, режисер Р. Степаненко. В трупі (1983) нар. артисти УРСР П. Загребельний (з 1974 — гол. режисер), П. Ластівка, засл. артисти УРСР І. Биков, А. Бобровський, М. Гонта, А. Горчинський, Е. Корницький, В. Хім'як, В. Ячмінський. Театр нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1980).

Літ.: Корнієнко О. З. Тернопільський театр імені Т. Г. Шевченка. К., 1980. *О. З. Корнієнко.*

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ФІНА́НСОВО-ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої освіти УРСР. Створений 1971 на базі фінанс.-екон. ф-ту Київського інституту народного господарства. Має ф-ти: фінанс.-екон., планово-екон., обліково-екон., кредитно-екон. Є підготовче, вечірнє та заочне відділення. При ін-ті працює ф-т підвищення кваліфікації фінанс. працівників м-в і відомств республіки, навч.-обчислювальний центр, н.-д. сектор. У фонді б-ки — 192 тис. одиниць зберігання (1983). В 1982/83 навч. році налічувалось 5152 студенти, у т. ч. на денному відділенні — 2290. З часу заснування підготовлено 11 241 спеціаліст (1983). *П. Д. Гуменюк.*

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ СТРА́ЙКИ 1900 — масові виступи сільськогосп. пролетаріату на Тернопільщині. В квітні 1900 селяни Турильчого, Бабинців, Панівців, Ніври, Мельниці та ін. сіл Борщівського пов. відмовилися від роботи на поміщицьких землях, вимагаючи підвищення заробітної плати. Для придушення страйку влада направила в Борщівський пов. каральні загони. Страйкуючих підтримували селяни сусідніх сіл. У кінці квітня на Тернопільщині страйком було охоплено понад 50 сіл. Він тривав до середини червня. Поміщики змушені були піти на деякі поступки і задовольнити вимоги страйкарів, зокрема збільшити плату за роботу в поміщицьких маєтках.

«ТЕРНО́ПІЛЬСЬКІ ТЕАТРА́ЛЬНІ ВЕЧОРИ́» — перший укр. стаціонарний професійний муз.-драм. театр у Тернополі. Діяв з 1915 до липня 1917. Організатор і режисер — Лесь *Курбас*. З квітня 1916 художній керівник — М. *Бенцаль*. В театрі працювали: Т. Бенцалева, Я. *Бортник*, О. Волинець, Т. Демчук, С. Зубрицький, В. *Калин*, *М. Крушельницький*, М. Калинівна, Ф. *Лопатинська*, Ф. *Лопатинський*, А. *Осиповичева*, І. *Рубчак*, Я. Сеньків, С. *Стадникова*, М. Чернявська, П. Чубатий (хормейстер), Г. Юрчакова та ін. Театр мав симф. оркестр (диригенти О. Басса і Й. Баумволя) і хор. В репертуарі драм. твори — «Наталка Полтавка» І. Котляревського», «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ яненка, «Украдене щастя» І. Франка, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Пошились у дурні» М. Кропивницького, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Ведмідь» А. Чехова, «Верховинці» Ю. Коженьовського, «Молодість» М. Гальбе; муз. твори — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Вечорниці» П. Ніщинського та ін. Театр давав концерти, зокрема пам'яті Т. Шевченка, І. Франка.

Літ.: Медведик П. У «Тернопільських театральних вечорах». «Жовтень», 1964, № 4; Демчук Т. Тернопільські театральні вечори. В кн.: Лесь Курбас. Спогади сучасників. К., 1969. *П. К. Медведик.*

ТЕРНОСЛИ́ВА (Prunus insititia) — плодовий кущ або деревце родини *розових*. Іноді Т. виділяють як підвид або одну з форм сливи звичайної (Prunus domestica). Батьківщина невідома. Деякі дослідники висловлюють припущення, що Т.— гібридного походження від схрещування *терну* й *аличі*. Гілки з колючками, пагони опушені. Листки еліптичні або обернено-яйцевидні. Плоди (кістянки) невеликі, круглі або овальні, з м'ясистим оплоднем. Споживають їх свіжими, а також переробляють на варення, повидло, компоти тощо. З насіння вирощують *підщепи* для сливи, абрикоса і персика. На Україні пошир. в пн. районах.

Тернослива. Гілка з плодами і плід у розрізі.

ТЕРНУВА́ТЕ — селище міського типу Новомиколаївського р-ну Запоріз. обл. УРСР. Залізнична ст. Гайчур. 1,9 тис. ж. (1983). Меблева ф-ка, елеватор, будинок побуту. Середня та муз. школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Засн. 1900, с-ше міськ. типу — з 1957.

ТЕРОМО́РФИ — підклас вимерлих плазунів; те саме, що й *звіроподібні*.

ТЕРО́Р (франц. terreur, букв.— страх, жах, із лат. terror) — політика залякування, насильства, розправа з політ. противниками аж до їх фіз. знищення. Термін почали вживати після *Великої французької революції*. Т.— осн. метод боротьби бурж. *контрреволюції*, фашист. режимів проти прогресивних сил.

ТЕРОРИ́ЗМ міжнародний (від *терор*) — вбивства чи інші посягання на життя глав держав, глав або членів уряду, дипломатичних представників та інших *службових осіб*, захоплення заложників, насильницький *угон повітряного судна*, *піратство*, напади на приміщення посольств і прогресивних організацій та інші аналогічні злочини, здійснювані й організовувані імперіалістичними колами з

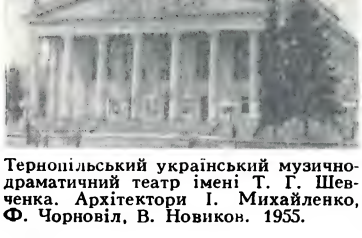

Тернопільський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка. Архітектори І. Михайленко, Ф. Чорновіл, В. Новикон. 1955.

Головний корпус **Тернопільського педагогічного інституту** імені Я. О. Галана.

О. М. Терпигорев.

І. О. Терсков.

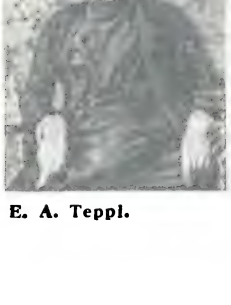

Е. А. Террі.

наміром зміни внутр. або зовн. політики ін. держав, провокації з метою викликання міжнар. ускладнень або початку війни, придушення *національно-визвольних рухів*. Сучас. імперіалізм широко використовує Т. як засіб здійснення своєї внутр. і особливо зовн. політики, спрямованої насамперед на посилення гонки озброєнь, підготовку термоядерної війни, повалення прогресивних режимів, насадження й підтримку реакц. диктатур, на підрив позицій світової системи соціалізму. СРСР, ін. д-ви соціалістичної співдружності рішуче виступають проти актів Т., які порушують дипломатичну діяльність д-в та їхніх представників, транспортні зв'язки, нормальний хід міжнар. контактів і зустрічей. Сучас. *міжнародне право* засуджує Т. і кваліфікує його як тяжкий злочин, проти якого повинні боротися всі міжнар. орг-ції, всі д-ви. Це знайшло своє відображення і закріплення в таких міжнар.-правових актах, як Женевська конвенція про недопущення і відвернення тероризму 1937, Статут ООН, Заг. декларація прав людини 1948, Женевські конвенції про захист жертв війни 1949, міжнар. пакти про права людини 1966, Декларації принципів міжнар. права 1970 (див. *Декларації ООН*) тощо. Надаючи великого значення міжнар. співробітництву в боротьбі проти Т., СРСР послідовно відстоює необхідність розробки і застосування всіма д-вами ефективних заходів, прийняття заг. міжнародно-правового акту, що реально сприяли б викоріненню Т. Цьому всіляко перешкоджають США та їхні союзники по НАТО. В рад. законодавстві (зокрема в УРСР — ст. 59 КК УРСР) терористичний акт проти представників іноземних держав з метою провокації війни або міжнар. ускладнень розглядається як особливо небезпечний *державний злочин*. *Б. М. Бабій.*

ТЕРОРИСТИ́ЧНИЙ АКТ — за рад. правом, один з особливо небезпечних *державних злочинів*, що полягає у вбивстві або заподіянні тяжких тілесних ушкоджень держ. чи громадському діячеві або представникові влади, вчинених у зв'язку з його держ. чи громадською діяльністю, з метою підриву або ослаблення Радянської влади. Характеризується наявністю прямого антирадянського умислу. За вчинення Т. а. до кримінальної відповідальності притягаються громадяни СРСР, іноземні громадяни, особи без громадянства, що вчинили Т. а. на тер. СРСР. Згідно ст. 3 Закону про кримінальну відповідальність за держ. злочини (в УРСР — ст. 58 КК УРСР) Т. а., який призвів до вбивства, карається позбавленням волі на строк від 10 до 15 років або смертною карою. Див. також *Тероризм* міжнародний.

ТЕ́РПЕНИ (від *терпентин*) — природні *вуглеводні* заг. формули $(C_5H_8)_n$. Всі Т. розглядають як продукти полімеризації *ізопрену*. Розрізняють монотерпени, або Т. ($n = 2$), сесквітерпени ($n = 3$), дитерпени ($n = 4$), тритерпени ($n = 6$) тощо. До політерпенів (n до десятків тисяч) належать *каучук* натуральний і *гутаперча*. Залежно від будови молекули розрізняють Т. ациклічні (з відкритим ланцюгом вуглецевих атомів), напр. мірцен, і циклічні (містять одне або кілька неароматичних кілець), напр. лімонен, камфен. Т. (за винятком політерпенів) — легкорухливі безбарвні рідини з густ. менше 1000 кг /м³; $t_{кип}$ 150—300 °С; нерозчинні у воді, добре розчиняються в органічних розчинниках (спирті, ефірі та ін.). Мають приємний запах, легко окислюються на повітрі; здатні до реакцій приєднання (напр., кисню), *ізомеризації*, *полімеризації*. Т. та їхні похідні є складовими частинами різних *ефірних олій*, які виділяють з квітів, плодів, листя та ін. частин рослин; особливо багаті на Т. *хвойні* породи дерев. Добувають їх *ректифікацією*, вимороженням (напр., *ментол* із м'ятної олії) та ін. методами. До Т. відносять: *камфору*, ментол, *пінени*, *стерини*, *гормони*, *терпінгідрат*, *скипидар*, *канфоль* тощо. Застосовують Т. та їхні похідні в парфюмерії, у виробн. лікар. препаратів, мастил, флотореагентів, інсектицидів та ін.

ТЕРПЕНТИ́Н (нім. Terpentin, від грец. τερέβιντος) — те саме, що й *живиця*.

ТЕРПИГО́РЄВ Олександр Митрофанович [9 (21).XI 1873, Тамбов — 8.XI 1959, Москва] — рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН СРСР (з 1935). Після закінчення (1897) Петерб. гірничого ін-ту працював на шахтах Донбасу. З 1900 викладав (з 1906 — професор) у Катеринославському вищому гірничому уч-щі (тепер Дніпропетр. гірничий ін-т), з 1922 — професор Моск. гірничого ін-ту (1933—36 — директор). Одночасно з 1935 працював у Ін-ті гірничої справи АН СРСР. Осн. праці — з проблем підземної розробки родовищ корисних копалин, механізації й автоматизації гірничих робіт, конструювання гірничих машин і механізмів, раціоналізації праці в гірничій пром-сті, гідромеханізації і підземної газифікації. Багато уваги приділяв організації гірничотех. освіти. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ТЕРПІНГІДРА́Т, *пара*-ментандіол-1,8 — лікарський препарат, що належить до *відхаркувальних засобів*. Безбарвні прозорі кристали або білий кристаліч. порошок без запаху, гіркуватого смаку. Застосовується всередину у вигляді порошків і таблеток при гострому та хроніч. *бронхіті*.

ТЕРПСІХО́РА (Τερψιχόρα) — 1) У грец. міфології одна з дев'яти *муз*, покровителька танців і хорового співу. Зображували її вродливою дівчиною з лірою в руках. 2) Переносно — балерина.

ТЕРРАЧІ́НІ (Terracini) Умберто Еліа (н. 27.VII 1895, Генуя) — діяч італ. і міжнар. комуністичного руху. За освітою — юрист. У 1916 вступив до Італ. соціалістич. партії (ІСП; засн. 1892). З 1919 — член групи «Ордіне нуово» («Новий лад»), утвореної 1919 революц. крилом ІСП, секретар орг-ції ІСП Туріна і член Керівництва ІСП. Один із засновників Італійської КП (ІКП; 1921), на І з'їзді ІКП (1921) обраний членом її Керівництва. В 1921—24 — член ВККІ. В 1926 — директор видання ЦО ІКП газ. «*Уніта*» в Мілані. В 1926—43 перебував в ув'язненні і на засланні. В 1944—45 — один з керівників *Руху Опору*. З 1946 — член ЦК і кандидат у члени Керівництва, з 1955 — член Керівництва ІКП. Депутат парламенту з 1948. З 1950 — член *Всесвітньої Ради Миру*.

ТЕ́РРІ (Terry) Еллен Аліс (27.II 1847, Ковентрі, графство Уоркшір — 21.VII 1928, Смолл-Гайт, поблизу м. Тентерден, графство Кент) — англ. актриса. Н. в актор. родині. На сцені — з 9 років. В 1859—63, 1867—68 гастролювала по країні. В 1878—1902 — провідна актриса театру «Ліцеум» (Лондон), яким керував Г. *Ірвінг*. Серед ролей — Офелія, Порція, Віола («Гамлет», «Венеціанський купець», «Дванадцята ніч» Шекспіра), Маргарита («Фауст» Гете). В 1902—03 керувала театром «Імпіріал тіетр» (Лондон), у ньому разом з сином Г. *Крегом* поставила п'єси «Вояки в Гельголанні» Г. Ібсена (роль Йордіс) і «Багато галасу даремно» Шекспіра (роль Беатріче). З 1910 гастролювала по містах Англії, США, Австралії, виступала з лекціями про творчість У. Шекспіра, супроводжуючи їх виконанням уривків з вистав. *Тв.:* История моей жизни. Л.—М., 1963.

ТЕ́РРОР — згаслий вулкан в Антарктиді, на п-ові Росса. Заввишки 3262 м. Складений гол. чин. з базальтів. Вкритий льодовим покривом. Відкрив вулкан англ. полярний дослідник Д. К. *Росс* 1841; названий на честь експедиційного судна «Террор».

ТЕРСКО́В Іван Олександрович (н. 11.IX 1918, с. Яково,, тепер Новоселівського р-ну Красноярського краю) — рад. біофізик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. Закінчив Красноярський педагогіч. ін-т (1939). В 1952—63 — зав. кафедрою фізики Красноярського медичного ін-ту. З 1957 Т. працює в Ін-ті фізики Сибір. відділення АН СРСР (з 1969 — директор), а з 1981 — директор Ін-ту біофізики того ж відділення. Осн. праці присвячені вивченню керованого біосинтезу і біофізики популяцій (методи диференційного аналізу червоної крові, зокрема метод еритрограм; автоматизованого культивування водоростей, дріжджів і водневих бактерій; створення автономної системи забезпечення життя, заснованої на керованому біосинтезі мікроорганізмів і вищих рослин). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ТЕ́РСЬКА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — вітчизняна порода верхових коней. Виведена на Терському *кінному заводі* схрещуванням укр. стрілецької породи коней, арабської, донської, чистокровної верхової, кабардинської та ін. з наступним розведенням *помісей* «в собі». Масть переважно сіра, рідше руда. Коні цієї породи відзначаються

міцною конституцією та роботоздатністю. За *екстер'єром* нагадують арабських коней, але більші й краще пристосовані до суворих умов утримання. Розводять в г-вах Ставр., Краснодар. країв і кавказьких республіках. Див. також *Кінь свійський*.

Б. М. Гопка.

ТЕ́РСЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА. Існувала протягом березня 1918 — лютого 1919 на тер. Терської обл. Спочатку входила до РРФСР, з липня 1918 — у складі *Північно-Кавказької Радянської Республіки*. Столиця — П'ятигорськ, згодом Владикавказ (тепер м. Орджонікідзе). Проголошена 3(16).III 2-м з'їздом народів Тереку. До складу уряду Т. р. р.— Раднаркому ввійшли більшовики, меншовики-інтернаціоналісти, ліві есери. Уряд скасував приватну власність на землю, ліси і надра, готувався до розподілу землі серед сел. бідноти. Пром. підприємства були під контролем фабзавкомів і органів Рад. влади. В лютому 1919 тер. Т. р. р. захопила білогвардійська *добровольча армія*. Рад. владу відновлено в березні 1920. Територія Т. р. р. ввійшла до новоствореної Горської АРСР (існувала до 1924).

ТЕ́РСЬКІ КОЗАКИ́ — до 1917 складова частина *козацтва* в царській Росії, розміщувалися в Терській обл. (включала територію тепер. пд. частини Ставропольського краю, Каб.-Балк. АРСР, Пн.-Осет. АРСР, Чеч.-Інг. АРСР і пн. частини Даг. АРСР). Сформувалися в кін. 15 — 1-й пол. 16 ст. з нащадків селян-утікачів і переселенців з Дону. В 1577 було створено Терське козаче військо. Т. к. брали участь у *Кримських походах 1687 і 1689*, рос.-тур. війнах 18—19 ст., *Кавказькій війні 1817—64*. На тер. Терської обл. після сел. реформи 1861 було чимало переселенців з України. В 1916 в Терській обл. жило 255 тис. козаків. Під час громадян. війни 1918—20 бідніша частина козацтва боролася за встановлення Рад. влади, заможна була на боці білогвардійців. У 1918 — на поч. 1919 на тер. Терської обл. існувала *Терська радянська республіка*. В 1920 терське козацтво як військ. стан було скасоване. В 1936 у складі Червоної Армії сформовано Терсько-Ставропольську козачу д-зію, що брала участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45.

Жеребець **терської породи.**

ТЕРТУЛЛІА́Н Квінт Септімій Флоренс (Quintus Septimius Florens Tertullianus; бл. 160, Карфаген — після 220, там же) — християнський богослов і письменник. Дістав юридичну освіту у Римі. Прийнявши християнство, повернувся до Карфагена. Був одним із засновників християн. богослов'я. Проголошував зверхність віри над розумом, підкреслював їхню несумісність і на цій підставі заперечував значення науки. Стверджував незбагненність розумом реліг. істин. Звідси парадоксальність мислення Т. і нехтування законами логіки («Це гідне віри, бо абсурдне, це вірогідно, тому що неможливо»). Осн. твори: «Апологія, або Захист християн від поганців», «Про терпіння».

Д. П. Кирик.

ТЕРТЯ́ — 1) Т. з о в н і ш н є — механічна взаємодія між твердими тілами, що виникає в місцях їхнього дотику і перешкоджає відносному переміщенню цих тіл. За станом руху розрізняють статичне Т., або Т. спокою, і кінетичне Т. С т а т и ч н и м Т. наз. протидію зовн. силі до початку ковзання або кочення, а к і н е т и ч н и м Т.— протидію їй з того моменту, як рух почався. Т. між тілами, поверхні яких не змащені, наз. с у х и м Т., при густому змащенні поверхонь — р і д к и м Т. Сила Т. залежить від тиску, швидкості руху, вібрацій, наявності продуктів «спрацьовування тіл» тощо. Напр., сила сухого Т. ковзання за законом Дерягіна дорівнює $F_{ков} = \mu\ (N + p_0 s)$, де μ — коеф. Т., N — сила норм. тиску одного тіла на інше, p_0 — додатковий тиск, зумовлений силами мол. зчеплення, s — заг. площа дотику між тілами. В техніці роль Т. буває негативною (напр., воно зменшує *коефіцієнт корисної дії* механізмів, спричинює їхнє зношування) і позитивною (зокрема, створює можливість передачі зусиль від одних деталей машин до інших). 2) Т. в н у т р і ш н є — сукупність процесів, що відбуваються в твердих, рідких і газоподібних тілах і приводять до необоротного перетворення їхньої мех. енергії на *внутрішню енергію*. Його мірою в твердих тілах є відношення *енергії*, що перетворена під час замкненого циклу *деформації*, до пружної енергії, яку набуло тіло при найбільшій деформації. Про внутр. Т. в рідинах і газах див. *В'язкість*.

ТЕРЦЕ́Т (італ. terzetto, від лат. tertius — третій) — 1) У в і р ш у в а н н і — тривірш, строфа, яка складається з трьох віршових рядків. Найчастіше вживається у поєднанні з ін. Т., з яким пов'язаний системою рим. Часом Т. виступає як частина складнішої строфи; напр., двома Т. завершується *сонет*. 2) В м у з и ц і — муз. ансамбль з 3 виконавців (*тріо*, переважно вокальне), а також муз. твір для цього ансамблю (вокальний Т. буває з інструментальним супроводом або без нього).

ТЕРЦИ́НА (італ. terzina) — особливий вид трирядкової строфи, що виник в італ. поезії 12 ст. Т. написана «Божественна комедія» Данте. В Т. римуються між собою перший і третій рядки, а другий — з першим і останнім рядками наступної строфи. Закінчується вірш одним рядком, який римується з середнім рядком останньої Т. і разом з нею по суті становить чотирирядкову строфу з перехресним римуванням. Т. писали О. Пушкін, О. Блок, В. Брюсов. В укр. поезії цю форму використовували І. Франко («Пролог» до поеми «Мойсей»), П. Тичина, М. Рильський.

С. П. Пінчук.

ТЕ́РЦІЯ (від лат. tertia — третя) в м у з и ц і — *інтервал*, вимірюваний трьома ступенями діатонічного звукоряду; 3-й *ступінь* діатонічного звукоряду.

ТЕ́РЦІЯ в п о л і г р а ф і ї — друкарський шрифт, *кегель* якого дорівнює 16 *пунктам*, або 6,02 мм. Застосовується для складання (див. *Складальні процеси*) заголовків у книгах, журналах і газетах, тексту обкладинок, титульних аркушів тощо.

ТЕРЯ́Н Ваан [справж. прізв. та ім'я — Тер-Григорян Ваан Сукіасович; 28.I (9.II) 1885, с. Гандзак, тепер Богдановського р-ну Груз. РСР — 7.I 1920, Оренбург] — вірм. рад. поет і громад. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Член ВЦВК (1918—19). Літ. діяльність почав 1905. Перша зб. віршів — «Мрії сутінків» (1908), в якій переважали мотиви смутку й одинокості. Згодом в поезії Т. частіше звучать патріотичні мотиви (цикл «Країна Наїрі», 1915). Вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію, пропагував ленінські ідеї («Тебе співаю», «Пісня Жовтня», «Руйнуйте без жалю», публіцистична кн. «Про що каже Ленін селянам», 1919). Переклав вірм. мовою праці В. І. Леніна «Держава і революція», «Карл Маркс».

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Кочевський В. Сонячні весла. Х., 1965.

С. Г. Амірян.

ТЕС — скорочена назва *теплової електростанції*.

ТЕ́САРЖІК (Tesařik) Ріхард (3.XII 1915, Прага — 27.III 1967, Усті) — чехосл. військовослужбовець, генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир роти легких танків *Першої чехословацької окремої бригади в СРСР*. Рота під командуванням Т., зокрема, брала участь в боях 5—9.XI 1943 за визволення Києва. Нагороджений орденом Леніна, ін. нагородами СРСР і ЧССР.

ТЕСЕ́Й (Тезей; Θησεύς) — один з героїв грец. міфології (за силою й мужністю подібний до *Геракла*), легендарний афінський цар (за традицією, прибл. 13 ст. до н. е.). Т. брав участь у поході *аргонавтів*, у війні проти *амазонок* (цариця амазонок Антіопа стала дружиною Т.), убив розбійника *Прокруста*, знищив *Мінотавра*, вполював марафонського бика та здійснив багато ін. подвигів. Антична традиція приписувала Т. ряд істор. діянь: визволення Афін від гегемонії Кріту, синойкізм (об'єднання) Аттіки, перший соціальний поділ афінських громадян на три класи, встановлення деяких свят, звичаїв та реліг. обрядів. На честь Т. в Афінах щомісяця справляли свято — тесеї.

Терпсіхора. Римська копія з грецького оригіналу 3—2 ст. до н. е. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Тесей і Антіопа. Мармур. Близько 520 до н. е.

ТЕСИТУ́РА (італ. tessitura, від tèssere — ткати; складати) — висотне положення звуків у муз. творі відповідно до діапазону співочого голосу або муз. інструмента. Умовою худож. виконання (природності, вільності і краси звучання) є відповідність Т. у вокальному творі характерові голосу співака, а в інструментальному — тех. можливостям інструмента.

Н. Тесла.

ТЕ́СЛА (Tesla) Николо (10.VII 1856, с. Смільяни, кол. Австро-Угорщина, тепер у Хорватії, СФРЮ — 7.I 1943, Нью-Йорк) — сербський фізик і винахідник у галузі електро- і радіотехніки. Вчився у Вищому тех. училищі у Граці і Празькому ун-ті (1875—80). Працював інженером телегр. т-ва у Будапешті (до 1882), у компанії Едісона в Парижі (1882—84). У 1884 переїхав до США. У 1888 дав (незалежно від італ. вченого Г. Феррариса) науковий опис явища обертового магн. поля. Розробив багатофазні електр. машини і схеми розподілу багатофазних струмів; створив електромех. генератори високої частоти, а також високочастотний трансформатор (1891). Досліджував (1896—1904) можливість передачі сигналів і енергії без проводів. Медаль Т.-А. Едісона, 1917. У Белграді створено Нац. музей Н. Тесли.

А. Ю. Тесленко.

ТЕ́СЛА, Тл, Т — одиниця *магнітної індукції* в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). Дорівнює магн. індукції, при якій *магнітний потік,* що пронизує поперечний переріз площиною 1 м², дорівнює 1 *веберу*; 1 Т = 10^4 Гс (див. *Гаус*). Названо за ім'ям Н. *Тесли*.

ТЕСЛЕ́НКО Архип Юхимович [18.II (2.III) 1882, с. Харківці, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл.— 15 (28).VI 1911, там же] — укр. письменник. Навчався в Харківецькій початковій та церковно-учительській школі, звідки був виключений за вільнодумство й атеїстичні виступи. Наймитував, був писарем. Брав участь у революції 1905—07. В 1906 перебував на нелегальному становищі в Києві. Восени цього року Т. заарештовано в Харківцях, засуджено за сфабрикованим куркулями звинуваченням і заслано на 2 роки у Вятську губ. На поч. січня 1909 Т. повернувся хворий на туберкульоз додому, де згодом і помер. Літ. діяльність почав 1902 рос. мовою (вірші, етнографічно-побутові нариси). Пробував свої сили в драм. жанрі («Не стоїть жить», 1903). Справжнє визнання здобув у жанрі реалістичного оповідання. Перші друковані твори Т. з'явились 1906. Осн. тема ранніх оповідань Т. («Хуторяночка», «За паспортом», «Школяр», «Син») — осуд самодержавно-кріпосницького ладу, який прирікав трудящу людину на злидні і безправ'я. Т. розвінчував Державну думу («Радощі»), показав контрреволюційну роль попівства і ченців («Любов до ближнього», «У схимника», «Наука»), розкрив огидне обличчя чорносотенства (оповідання рос. мовою «Істинно російська людина», 1906, п'єса «Патріоти», 1906). Після повернення з заслання Т. написав автобіографічні оповідання («Поганяй до ями!», «Немає мертвих», «Що б з мене було?»), в яких змалював виразний образ сільського революціонера, що не зрадив своїх переконань перед лицем переслідування й тюремних тортурів. Найвидатніший твір Т.— повість «Страчене життя» (1911), в центрі якої — знівечена доля обдарованої сільської жінки. Важливе місце в прозовій спадщині Т. посідають його кореспонденції до київ. газет «Рада» та «Село», спрямовані проти глитаїв, царських урядовців, місцевої влади. Т.— визначний представник критичного реалізму в укр. прозі поч. 20 ст. У м. Лохвиці та на могилі письменника в с. Харківцях встановлено пам'ятники.

Пам'ятник на могилі **А. Ю. Тесленка** в селі Харківцях. Скульптор Г. Л. Пивоваров. 1940.

Тв.: Твори. К., 1956; Повне зібрання творів. К., 1967; Твори. К., 1977; Р о с. п е р е к л.— Избранное. М., 1958.

Літ.: Смілянська В. Л. Архип Тесленко. К., 1971; Сарана Ф. К. До біографії А. Ю. Тесленка. «Радянське літературознавство», 1966, № 6; Півторадні В. І. Архип Тесленко. К., 1982.

В. І. Півторадні.

ТЕСЛЮ́К Михайло Миколайович (н. 12.XI 1899, м. Кам'янка-Струмилівська, тепер Кам'янка-Бузька Львів. обл.) — професійний революціонер, активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Н. в сім'ї робітника. Член Комуністичної партії з 1921. Був секретарем Кам'янсько-Струмилівського партійного комітету, Дрогобицького, Стрийського та Львівського окружкомів КПЗУ. В 1924—27 — секретар ЦК КПЗУ, член Політбюро ЦК КПЗУ. За революц. діяльність Т. не раз зазнавав арештів. З 1928 працював в УРСР. З 1962 — пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна. Автор спогадів «У боротьбі за возз'єднання» (1979).

М. П. Тесленко.

ТЕ́СЛЯ Мартин (рр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону. Походив з селян містечка Володарки (тепер смт Київ. обл.). Втік на Запорізьку Січ, де наймитував у заможних козаків. Навесні 1750 організував на рибних промислах у Гарді на Пд. Бузі з селян-втікачів і запорізької сіроми гайдамацький загін (55 чол.). Очолені Т. гайдамаки перейшли російсько-польський кордон і вчинили напади на Володарку та навколишні шляхет. маєтки. Після невдалих сутичок з польс. каральними загонами під Ставищем (тепер смт Київ. обл.) і Буками (тепер смт Черкас. обл.) гайдамацький загін розпався. Дальша доля Т. невідома.

ТЕСЛЯ́РСЬКІ РОБО́ТИ — будівельні роботи, пов'язані з виготовленням і встановленням (*монтажем*) *дерев'яних конструкцій* і виробів. Порівняно з *столярними роботами* відзначаються грубішою обробкою деревини. Полягають у влаштуванні дерев'яних фундаментів (*паль*), стін, перегородок, перекриттів, підлог, дахів, елементів каркаса будинків, у зведенні щитових і каркасних будинків, дерев'яних інженерних споруд (напр., *дерев'яних гребель* і мостів) та допоміжних пристроїв (*риштовань, опалубки,* помостів тощо). Деревину (у вигляді колод, дощок, фанери або ін.) використовують з обмеженими розмірами дефектів (сучків, косошарості) і вологістю до 15 %. Конструкції і вироби виготовляють в осн. на деревообробних з-дах і комбінатах, обладнаних *деревообробними верстатами,* сушарками та ін. устаткуванням. При невеликих обсягах робіт застосовують дискові електропилки, електросвердла та ін. *механізований інструмент,* а також інструмент ручний: *долота,* рубанки, сокири тощо. Елементи конструкцій і виробів з'єднують між собою переважно врубками, спец. стрижнями (нагелями), цвяхами і водостійкими клеями. Якщо маса конструкцій (виробів) менша за 90 кг, їх встановлюють вручну. Повністю підготовлені конструкції монтують кранами. Довговічність конструкцій (виробів) підвищують обробкою їх *антисептичними засобами, інсектицидами,* нанесенням на них вогнезахисних покриттів (див. *Вогнезахищені матеріали*).

Літ.: Технология строительного производства. К., 1978; Крейндлин Л. Н. Плотничные работы. М., 1980.

О. О. Литвинов.

ТЕСТ (англ. test — випробування) у п с и х о л о г і ї — система прийомів для випробування та оцінювання окремих психічних рис та властивостей людини. Застосовується у наукових і в практичних цілях. Неодмінними для здійснення дослідження є: обов'язковий для всіх досліджуваних комплекс випробувальних завдань; наявність стандартної системи оцінювання; використання при оцінюванні спец. розроблених кількісних норм, за які правлять серед. показники виконання даного Т. представницькою добіркою піддослідних за певною віковою, статевою або профес. категорією та ін. Тестові оцінки мають відносний характер. Вони вказують лише на місце, яке посідає досліджуваний щодо відповідної норми. Розрізняють Т. успішності, тобто знань, умінь і навичок; Т. здібностей; Т. особистісні. Т. почали застосовувати з 1864 у Великобританії; термін «тест» запровадив амер. психолог Дж. Кеттел (1890). Значного поширення набули Т. в *психотехніці*. У 20-х рр. тестування практикувалося в рад. школі (див. *Педологія*). Системи Т. базуються на різних теор. засадах (напр., у США — на базі *біхевіоризму, гештальтпсихології, неофрейдизму* тощо). В рад. психології розробка методики Т. грунтується на діалектико-матеріалістичній методології. В СРСР Т. застосовують у профес. доборі, психодіагностиці, при встановленні потенціальних психофізіологічних можливостей людини в окремих видах спорту тощо. За допомогою Т. визначається ефективність нових методів навчання.

ТЕСТОСТЕРО́Н (від лат. testis — чоловіче яєчко, чоловіча сила і грец. στερεόω — зміцнюю) — чоловічий статевий гормон; за хім. природою — *стероїд*. Т. виробляється гол. чин. в *яєчках,* а також (менше) у плаценті та надниркових залозах. У чоловіків за добу утворюється бл. 10 мг, у жінок — 0,4 мг. Т. є найбільш активним *андрогеном*. В крові Т. циркулює в неактивній формі у комплексі з

β-глобуліном. Т. стимулює розвиток чоловічих статевих органів та *вторинних статевих ознак* (зокрема, ріст волосся на обличчі); сприяє також росту кісток. Т. застосовується для лікування порушень статевої системи чоловіків; при чоловічому *клімаксі* (іноді при жіночому) і пов'язаних з ним судинних і нервових розладах; при *акромегалії*. Вживають Т. строго за призначенням лікаря.

ТЕТА́НІЯ (від грец. τέτανος — заціпеніння, корчі) — захворювання, що полягає в нападах загальних і місцевих *судорог* і підвищенні збудливості *нервової системи* і м'язів. Спричинюється Т. порушенням *обміну речовин* (зниженням вмісту в крові іонізованого кальцію і порушенням кислотно-лужної рівноваги). Т. може розвиватися внаслідок недостатності або повного випадіння функції *паращитовидної залози*, що найчастіше спостерігається після деяких інфекційних захворювань (напр., після тифу), при інтоксикаціях (напр., при свинцевому, морфійному, алкогольному отруєннях), частих і посилених блюваннях, *вагітності* та ін. Лікування залежить від причини захворювання.

ТЕ́ТАНУС (лат. tetanus, спочатку — правець, від грец. τέτανος — заціпеніння, корчі) — тривале скорочення скелетних м'язів людини і тварин, що виникає при послідовному надходженні в м'яз ряду *імпульсів нервових*, розділених між собою малими інтервалами (0,05—0,003 с). Т. є результатом часової *сумації* поодиноких скорочень, що слідують одне за одним. Розрізняють зубчастий (неповний) Т.— виникає у відповідь на подразнення м'яза, який ще не встиг повністю розслабитися після попереднього скорочення (розрізняються ще окремі скорочення), гладенький (повний) Т.— утворюється при більш високій частоті подразнень (понад 30—50 імпульсів на с), при цьому черговий імпульс надходить у фазу, коли м'яз ще не почав розслаблюватись (окремі скорочення розрізнити неможливо; мал.). Величина Т. залежить від рівня збудливості м'яза.

ТЕТЕЛЬБА́УМ Семен Ісакович [24.VI (7.VII) 1910, Київ — 24.XI 1958, там же] — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Закінчив (1932) Київ. політех. ін-т, працював у цьому ж вузі (з 1940 — професор). У 1941—44 — декан радіотех. ф-ту Середньоазіатського індустріального ін-ту, з 1945 працював в Ін-ті електротехніки (тепер Ін-т електродинаміки) АН УРСР, одночасно — у Київ. політех. ін-ті (зав. кафедрою радіопередавальних пристроїв). Осн. праці присвячені питанням телебачення і радіолокації, створенню генераторів надвисокої частоти, ефективним методам модуляції, безпроводовому передаванню енергії на значну відстань.

ТЕ́ТЕРЕВ, тетерук (Lyrurus) — рід птахів род. *тетеревових*. Довж. до 60 см, маса до 2 кг. Оперення самців чорне, нижні покривні пера хвоста і «дзеркальце» на крилі — білі, гола шкіра над оком («брови») яскраво-червона; самки — буро-рудуваті. Т. населяють розріджені й острівні мішані ліси. Навесні (квітень) самці токують, збираючись на відкритих ділянках (галявинах, полонинах). Гнізда на землі; в кладці 8—12 яєць, насиджує самка протягом 23 діб. *Виводковий птах*. Живиться насінням та вегетативними частинами рослин, ягодами, комахами. 2 види: Т. звичайний (L. tetrix), поширений в лісовій та лісостеповій зонах Євразії; Т. кавказький (L. mlokosiewiczi), *ендемік* Кавказу, включений в *Червону книгу* СРСР. Т. звичайний — мисливський птах, на якого полювати на Україні заборонено. *Л. О. Смогоржевський.*

ТЕ́ТЕРЕВО́ВІ (Tetraonidae) — родина птахів ряду *куроподібних*. Довж. 30—100 см, маса від 300 г до 5 кг і більше. Від ін. близьких родин (напр., *фазанових*) відрізняються тим, що у Т. ніздрі прикриті пір'ям, *цівка* оперена, по боках пальців є рогова оторочка, особливо розвинена взимку. 18 видів (11 родів), поширених в Євразії та Пн. Америці; в СРСР — 8 видів (5 родів), у т. ч. на Україні 4 види з 4 родів: *біла куріпка, рябчик, глухар, тетерев*. Т.— мешканці рівнинних та гірських лісів, деякі види живуть в тундрі, лісостепу, степу. Живляться переважно рослинною їжею. Моногами або полігами. Гнізда на землі; в кладці 6—12 яєць, насиджує лише самка протягом 3—4 тижнів. *Виводкові птахи*. Цінні об'єкти спорт. та промисл. полювання. Викопні рештки відомі з раннього еоцену.

ТЕТЕРЕВ'Я́ТНИК, яструб великий (Accipiter gentilis) — птах род. *яструбових*. Довж. до 68 см, маса до 1,5 кг (іноді до 70 см і до 2 кг). Забарвлення верху сіре, низу — сірувато-біле з темними поперечними смугами. Поширений в Євразії, Пн. Африці та Пн. Америці. В УРСР відомі 2 підвиди: Т. середньоєвропейський (A. g. gentilis) — зустрічається по всій території, Т. кавказький (A. g. caucasicus) — в Криму. В кладці 2—4 яєць; насиджує самка 35—38 діб. Живиться птахами і дрібними ссавцями (білками, зайцями, гризунами). Викопні рештки відомі з антропогенових відкладів Європи. *В. М. Зубаровський.*

ТЕ́ТЕРІВ — річка в УРСР, у межах Житомир. і Київ. областей, права прит. Дніпра (впадає у Київське водосховище). Довж. 365 км, площа бас. 15,1 тис. км². У верхів'ї тече вузькою долиною, нижче, в межах Київського Полісся, долина розширюється до 4 км. Гол. притоки: *Гнилоп'ять, Гуйва, Здвиж* (праві), Ірша (ліва). Живлення переважно снігове і дощове. Є водосховища. У нижній судноплавний. Використовують для пром. та побутового водопостачання, а також зрошування культур. пасовищ. Рибництво. На Т.— міста *Житомир, Коростишів, Радомишль*; бази відпочинку. В бас. річки — поклади гранітів і мармуру; є мінеральні джерела. На берегах Т., біля с. Корчака, досліджено *Корчацький могильник*; біля с. Городського розкопано давньорус. м. *Городськ*.

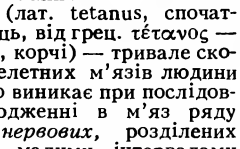

Річка Тетерів.

ТЕТЕ́РЯ Павло Іванович (Моржковський, Мережковський; р. н. невід.— п. бл. 1670) — гетьман Правобережної України (1663—65). Походив з реєстрових козаків Переяслава (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Учасник *Переяславської ради 1654*. Був у складі укр. посольства, що підписало в Москві *Березневі статті 1654*. Після смерті Б. Хмельницького підтримував І. *Виговського*, Ю. *Хмельницького*. Вів з польс.-шляхет. урядом переговори про відрив України від Росії, брав участь у підписанні *Гадяцького договору 1658, Слободищенського трактату 1660*, за якими на Україні відновлювалася влада шляхет. Польщі. Після відмовлення Ю. Хмельницького від гетьманства Т. за домовленістю з польс.-шляхет. урядом оголосив себе 1663 гетьманом Правобережної України. За допомогою шляхет. Польщі й крим. татар Т. жорстоко придушив сел.-козац. повстання 1663 під проводом І. *Поповича, Вареницї повстання 1664—65*. Зазнавши поразки в боротьбі проти повстанського антифеод. руху нар. мас Правобережної України, Т. 1665 втік до Польщі.

ТЕТІЇ́В — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Росьці (бас. Дніпра). Залізнична станція. Відомий з 12 ст. Згадується в документах 1514, коли Т. був під владою *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* Т. загарбала шляхет. Польща. В 1606 Т. надано *магдебурзьке право*. Населення Т. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54, Коліївщині*, під час придушення якої в Т. було скарано на смерть бл. 1 тис. учасників гайдамацького повстання. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (17.VII 1941—3.I 1944) в Т. діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1968 Т.— місто. У Т.— маслоробний, прод. товарів та цегельний з-ди, філіал Білоцерківського швейно-галантерейного об'єднання, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 9 б-к, краєзнавчий музей.

ТЕТІЇ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 41,0 тис. чол. (1983). У

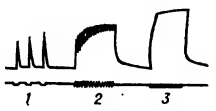

Тетанус. Крива скорочення м'яза при різній частоті подразнень: *1* — поодинокі скорочення; *2* — зубчастий тетанус; *3* — гладенький тетанус.

Тетерев звичайний. Самець і самка (вгорі).

Тетерев'ятник.

К. Тетмайєр.

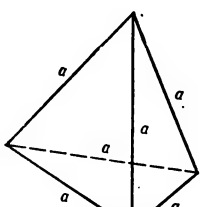

Правильний **тетраедр** з ребром *a*.

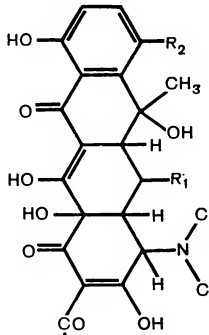

Тетрацикліни: $R_1 = H$, $R_2 = H$ — тетрациклін; $R_1 = H$, $R_2 =$ Cl — хлортетрациклін; $R_1 = OH$, $R_2 = H$ — окситетрациклін.

районі — 33 населені пункти, підпорядковані міській і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тетіїв*. Т. р. розташований в межах Придніпровської височини. Поверхня пн.-зх. частини району розчленована глибокими балками та ярами; пд.-сх.— слабохвиляста рівнина. Поклади торфу, глин, піску. Річки — *Рось* з прит. *Роська* та Молочна (бас. Дніпра). Грунти темно-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, граб, вільха, осика, ясен) займають 6,4 тис. га.

Найбільші пром. підприємства: Кашперівський та Шевченківський (с. Денихівка) цукрові, Стадницький спирт. з-ди, тетіївські філіал Білоцерківського швейно-галантерейного об'єднання та з-д прод. товарів. Комбінат побутового обслуговування (Тетіїв). Спеціалізація с. г.—землеробство зерново-буряківничого, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 56,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки. У Т. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, міжгосп. підприємство по виробн. яловичини і свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Тетіїв. Автомоб. шляхів — 560 км, у т. ч. з твердим покриттям — 228 км. У районі — 27 заг.-осв. та музична школи, 50 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 18 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 29 кіноустановок, 33 б-ки, краєзнавчий музей. У с. Скибинцях Т. р. народився укр. рад. композитор А. Д. *Лебединець*, у с. Кашперівці — укр. рад. актриса Л. В. *Маціївська*, у с. Теліжинцях — укр. рад. поет І. Ф. *Драч*. У Т. р. видається газ. «Ленінські заповіти» (з 1931).

Д. Г. Столярчук.

ТЕ́ТІС (від грец. Θέτις — *Фетіда*) — давній океанічний басейн, що простягався через сучасну тер. Пн.-Зх. Африки, Пд. Європи, Малої Азії, Кавказу, Гімалаїв, Індокитаю. Існував з палеозойської до поч. кайнозойської ери. Вважають, що сучас. Середземне, Чорне і Каспійське моря є залишками Тетісу.

ТЕТМА́ЙЄР (Пшерва-Тетмайєр; Przerwa Tetmajer) Казімеж (12.II 1865, с. Людзьмеж біля м. Новий Тарг — 18.I 1940, Варшава) — польс. письменник. Літ. діяльність почав 1886. Належав до літ. групи «*Молода Польща*». «Поезії» Т. (кн. 1—8) видано 1891—1924. В циклі новел «На скелястім підгір'ї» («На скелястім Підгаллі», 1903—10) у романтичному дусі змалював життя польс. горців, майстерно використав їхній фольклор і діалект, оспівав природу Татр. У романах «Марина з Грубого», «Яносік Нендза Літмановський», що становлять істор. дилогію «Легенда Татр» (т. 1—2, 1910—11), відтворив події селянських повстань і воєн серед. 17 ст., показав, зокрема, зв'язки керівника польс. антифеод. повстання 1651 К. Наперського з визвольним рухом укр. народу під проводом Б. Хмельницького. В романі про війну 1812 «Кінець епопеї» (т. 1—4, 1913—17) розвінчано культ Наполеона I в Польщі. В драмі «Революція» (1906) висловив симпатію до рос. революції 1905—07, хоч і не зрозумів до кінця її суті. Відстоював принципи т. з. чистого мистецтва, за що зазнав критики І. Франка. Укр. мовою твори Т. перекладали В. Щурат, М. Рильський, В. Гжицький, Д. Павличко.

Тв.: Укр. перекл.— На скелястім підгір'ї. Х.— К., 1930; Про людську біду. Х.—К., 1930; Легенда Татр. К., 1967; [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Избранная проза. М., 1956.

Літ.: Франко І. Сучасні польські поети. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 31. К., 1981.

В. Т. Полєк.

ТЕТРАГОНА́ЛЬНА СИНГОНІ́Я (від грец. τετράγωνον — чотирикутник, квадрат) — кристалографічна сингонія, що характеризується наявністю однієї осі *симетрії* четвертого порядку. Геом. константи Т. с.: $a = b \neq c$; $\alpha = \beta = \gamma = 90°$ (див. *Сингонія*). Т. с. об'єднує 7 видів симетрії: 1) тетрагонально-пірамідальний; 2) тетрагонально-трапецоедричний; 3) тетрагонально-дипірамідальний; 4) дитетрагонально-пірамідальний; 5) дитетрагонально-дипірамідальний; 6) тетрагонально-тетраедричний; 7) тетрагонально-скаленоедричний. Найпоширенішими простими формами Т. с. є тетрагональні *призма, піраміда, дипіраміда*, скаленоедр, *трапецоедр, тетраедр*. За оптичними властивостями речовини, що кристалізуються в Т. с., належать до анізотропних (див. *Анізотропія*) одновісних. В Т. с. кристалізується біля 10 % вивчених *мінералів*, серед них — халькопірит, рутил, каситерит, шеєліт, циркон.

Т. М. Агафонова.

ТЕТРА́ДА [від грец. τετράς (τετράδος) — чотири] — 1) Чотири гаплоїдні (див. *Гаплоїд*) клітини, що утворюються у рослин (мохів, грибів, водоростей) внаслідок двох поділів *мейозу*. Мейоз макроспороцита спричинює утворення Т. *мегаспор*, мейоз мікроспороцита — Т. *мікроспор*. 2) При *тетрадному аналізі* — чотири культури, що одержані *вегетативним розмноженням* спор, які утворились з однієї гаплоїдної клітини в результаті мейозу.

ТЕТРА́ДНИЙ АНА́ЛІЗ — генетичний аналіз усіх похідних, що утворюються з однієї клітини внаслідок *мейозу*. Застосовується при вивченні нижчих організмів (деяких мохів, дріжджів, плісеневих грибів, водоростей), у яких після мейозу з однієї клітини утворюються *тетради* спор, що поєднані однією оболонкою. За допомогою Т. а. можна встановити *генотип* вихідних диплоїдних клітин (див. *Диплоїд*), прослідкувати за поведінкою окремих генів і навіть цілих *хромосом*. Т. а. вперше було доведено, що *розщеплення* генів є не тільки статистичною, а й біол. закономірністю, в основі якої лежить мейоз.

В. А. Труханов.

ТЕТРА́ЕДР (грец. τετράεδρον, від τετράς — чотири і ἕδρα — грань) — *многогранник* з чотирма гранями. Т. (мал.) має 4 трикутні грані, 6 ребер, 4 вершини (у кожній сходиться по 3 ребра). Об'єм правильного Т. $V = a^3\sqrt{2}/12$, площа поверхні $S = a^2\sqrt{3}$, де a — довжина ребра. У *кристалографії* — проста форма *кубічної сингонії*, *ромбічної сингонії* і *тетрагональної сингонії*. У формі Т. кристалізуються *сфалерит*, тетраедрит та ін. *мінерали*.

ТЕТРАЕТИЛСВИНЕ́ЦЬ, ТЕС $(C_2H_5)_4Pb$ — *металоорганічна сполука*, безбарвна, олійста, летка рідина; густ. 1652 кг/м³; $t_{кип}$ 195 °С (з розкладанням). Нетривкий щодо діяння світла, галогенів, к-т тощо. Одержують Т. при взаємодії хлористого етилу з сплавом свинцю з натрієм. Застосовують як *антидетонатор* моторних палив у карбюраторних двигунах внутр. згоряння. Т. отруйний, уражає центральну нервову систему.

ТЕТРАКО́КИ (від грец. τετράς — чотири і *коки*) — *бактерії* кулястої форми, які містяться по чотири на одній площині. Розмножуються *поділом*, що відбувається в двох взаємно перпендикулярних площинах. Т.— звичайно *сапрофіти* (напр., представники родів Planococcus, Aerococcus, Nitrosococcus та ін.); іноді зустрічаються як супутники патогенної *мікрофлори* при деяких захворюваннях людини (напр., Т. з роду Peptococcus).

ТЕТРАКО́НХ (від грец. τετράς — чотири і *конха*) — центрична споруда з чотирма напівциркульними в плані виступами (конхами).

ТЕТРАЛО́ГІЯ (грец. τετραλογία, від τετράς — чотири і λόγος — слово, розділ твору) — великий літературний твір, який складається з чотирьох відносно самостійних частин, пов'язаних єдністю провідної ідеї і, як правило, спільними дійовими особами. У Стародавній Греції Т. була лише драм. жанром, складалася з трьох трагедій і сатиричної драми («драма сатирів»), що виставлялися в дні святкування *діонісій* (напр., трагедія «Орестея» і сатирична драма «Протей» Есхіла). В новітні часи Т. з'явилася і в розповідних жанрах (напр., твір А. Франса «Сучасна історія», що складається з чотирьох романів, тетралогія Л. Смілянського «Вічні вогні вершин», до якої ввійшли дві повісті, роман і п'єса). Прикладом музично-драм. Т. може бути «Перстень Нібелунгів» Р. Вагнера.

В. Д. Тимченко.

ТЕТРАЦИКЛІ́НИ — група близьких за хім. будовою і біологічною активністю природних, напівсинтетичних та синтетичних *антибіо-*

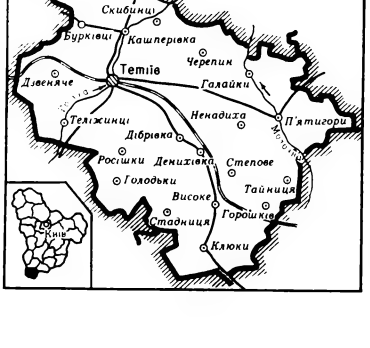

тиків. Природні Т.— окситетрациклін (терраміцин), хлортетрациклін (*біоміцин*, ауреоміцин) та тетрациклін — одержано 1949—52 з продуктів життєдіяльності різних видів *актиноміцетів* (стрептоміцетів). Основою молекули Т. є чотириядерна гідроароматична сполука (мал.). В мед. практиці застосовують також доксициклін, метациклін (рондоміцин), морфоциклін, глікоциклін, реверин — напівсинтетичні та синтетичні похідні природних Т.

Т. мають широкий спектр дії: пригнічують ріст грампозитивних та грамнегатив. (див. *Грама метод*) бактерій, спірохет, рикетсій, великих вірусів (напр., збудника *трахоми*), деяких найпростіших (*амебоподібних, трихомонад*). Ефективні при захворюваннях, що спричинюються стійкими до ін. антибіотиків бактеріями. Для запобігання виникненню стійких до Т. *штамів* бактерій використовують комбіновані препарати Т. (напр., *олететрин*). Застосовують Т. тільки за призначенням лікаря.

ТЕТРО́Д [від грец. τετράς — чотири і (*електр*)*од*] — чотириелектродна *лампа електронна*. Т. (мал.) являє собою герметичний балон з *анодом, катодом* і двома сітками — керуючою екрануючою. Застосовується в радіоелектронній апаратурі для підсилення, перетворення (приймально-підсилювальний Т.) або генерування (генераторний Т.) електр. коливань. Розрізняють Т. малої, середньої та великої потужності на частотах до кількох сотень мегагерц. Бувають Т. мініатюрні і надмініатюрні (напр., *нувістори*). Вадою приймально-підсилювальних Т. є наявність динатронного ефекту — шкідливого впливу вторинної *емісії електронної* з анода. Усувають цю ваду в променевих Т., де спеціальна конструкція електродів утруднює рух вторинних електронів з анода до екрануючої сітки.

ТЕТУА́Н — місто на Пн. Зх. Марокко, адм. ц. пров. Тетуан. Розташований на р. Мартін, за 10 км від узбережжя Середземного м. (аванпорт — м. Мартіль). 137 тис. ж. (1973). Металообр., хім., деревообр., цем., текст. і харчова пром-сть. Кустарні промисли (вироби з металу, шкіри, виробн. прикрас, килимарство тощо). Школа красних мистецтв. Б-ки. Музеї марокканського мистецтва і фольклору та археологічний. Архітектурні пам'ятки 17 ст. Т. засн. у 9 ст.

ТЕ́ТЧЕР (Thatcher) Маргарет (н. 13.X 1925, Грентем, Лінкольншір) — політ. і держ. діяч Великобританії. Закінчила Оксфордський ун-т. За фахом хімік. Потім вивчала юриспруденцію, 1954—57 мала адвокатську практику. З 1959 — член палати громад брит. парламенту від *Консервативної партії*. В 1970—74 — міністр освіти і науки. В 1975 обрана лідером Консервативної партії. З травня 1979 — прем'єр-міністр Великобританії. Уряд Т. виражає інтереси найреакційніших кіл монополістичного капіталу. Внутр. політика уряду Т. призвела до небувалого збільшення безробіття, скорочення витрат на соціальні потреби, прийняття ряду антипрофспілкових законів, зменшення держ. регулювання в галузі економіки, посилення наступу на націоналізовані галузі пром-сті тощо. Реакційний курс у зовн. політиці уряду Т. виявився в нарощуванні темпів *гонки озброєнь*, антирад., антисоціалістичному спрямуванні, наступі на нац.-визвольний рух, в агресії Великобританії проти *Фолклендських (Мальвінських) Островів* 1982, розміщенні на тер. Великобританії амер. ракет серед. дальності.

В. О. Горбик.

ТЕТЯ́НА — укр. нар. танець-пісня жартівливого характеру. Муз. розмір $^2/_4$. Темп жвавий. У тексті йдеться про вродливу, але ледачу жінку, до якої залицяються чоловіки. При виконанні Т. важливе значення мають міміка та імпровізація.

ТЕТЬО́РА Антон Кирилович (н. 23.VII 1927, с. Чернещина, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1964. В 1950—56 навчався в Київ. худож. ін-ті у О. *Пащенка* та І. *Селіванова*. Працює в галузі книжкової графіки: іл. та оформлення до книжок — «Ялинка» М. Коцюбинського (1958), «Вечірня зіронька» Т. Шевченка (1960), оформлення збірки поезій П. Тичини «Арфами, арфами...» (1968), збірки худож. нарисів «Ленін мріяв...» (1970), «Слова про Ігорів похід» (1977). Автор станкових творів: «Мені тринадцятий минало...» (1978), «Реве та стогне Дніпр широкий» (1980).

ТЕУЧЕ́Ж Цуг (Тагір) Алійович [3 (15).VIII 1855, аул Габукай, тепер Теучежхабль Адиг. а. о. — 26.I 1940, аул Понежукай, тепер Теучежського р-ну Адиг. а. о.]— адиг. рад. народний поет. Знавець і виконавець нар. пісень, в яких відтворено боротьбу трудящих проти визискувачів. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції оспівував нове щасливе життя адиг. народу (поема «Батьківщина», 1939; вірші «Старе і нове життя», «Чудові зорі Кремля» та ін.). Автор істор. поем «Війна з князями та орками» (1938). «Урисбій Мефоко» (1939). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ТЕФ, абіссінська трава (Eragrostis teff, син. E. abyssinica) — однорічна кормова рослина родини *злакових*. Відома тільки в культурі. Здавна вирощують як хлібну рослину в гірських районах Ефіопії. Як корм для худоби Т. використовують в Африці, Індії, Австралії, США. В СРСР завезений 1927. Коренева система мичкувата. Стебла 60—160 см заввишки, густо вкриті лінійними листками. Кущистість — 5—25 пагонів і більше. Суцвіття — багатоколоскова волоть 15—35 см завдовжки. Плід — плівчаста яйцевидна *зернівка*. Зерно і сіно Т. високопоживні. Середня врожайність зеленої маси Т. 140—150 ц/га, сіна — 35—40 ц/га (за 2 укоси), зерна — 4—8 ц/га.

В. І. Мойсеєнко.

ТЕФІ́Я [від грец. Τηθύς — Тефія (міфологічний персонаж, дружина бога моря *Океана*)] — супутник планети *Сатурн*. Діаметр Т. бл. 1050 км, віддаль від центра планети 294700 км. Відкрив 1684 Дж. *Кассіні*. Ін. назва — Фетіда. Див. *Супутники планет*.

ТЕ ХАНЬ (Tế Hanh; н. 20.VI 1921, провінція Куангнгай) — в'єтнам. поет. Член Компартії В'єтнаму з 1947. Учасник війни Опору в'єтнам. народу проти франц. колонізаторів 1946—54. Секретар правління Спілки письменників В'єтнаму. Осн. збірки: «Квітуча юність» (1944), «Народ одностайний» (1953), «Серце Півдня» (1956), «Моїй Півночі» (1958), «Південь і Північ, закохані одне в одного» (1963), «Риси рідного краю» (1966), «Нові наспіви» (1966), «В ритмі днів і місяців» (1974), «В дні весни» (1977) та ін. Чільне місце в творчості посідають вірші, присвячені В. І. Леніну, Рад. Союзу, соціалістичним країнам. Перекладач, зокрема переклав добірку віршів Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Ленін іде по планеті. К. 1970; [Вірші]. В кн.: В'єтнам бореться. К., 1972; [Вірші]. В кн.: Літопису рядки багряні. К., 1979; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Из современной вьетнамской поэзии. М., 1973.

М. Д. Кашель.

ТЕХА́С — штат на Пд. США. Площа 692,1 тис. км². Нас. 12,8 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Остін. На Пд. Сх. омивається водами Мексіканської зат. Сх. частину займає Примексіканська низовина, що поступово переходить у плато Едуардс і Льяно-Естакадо. На крайньому Зх.— відроги *Скелястих гір*. Найбільші ріки — *Ред-Рівер, Ріо-Гранде*. Подекуди збереглися ділянки рослинності типу саван та дубово-соснові ліси. За обсягом гірничодобувної та с.-г. продукції Т. посідає провідне місце в країні. Видобувають нафту, природний газ, сірку, поліметалеві руди, уран, кам. вугілля, гелій. Гол. галузі обробної пром-сті — нафтопереробна, нафтохім. і хімічна. Розвинуті також кольорова металургія (особливо виплавка алюмінію та магнію) і аерокосмічна пром-сть. Маш.-буд., металообр., швейні та харчосмакові підприємства. Гол. пром. центри: Х'юстон, Даллас, Форт-Уерт і Сан-Антоніо. В с. г. переважає землеробство. За збором бавовнику і рису та поголів'ям великої рогатої худоби Т. на 1-му місці в США. Вирощують також пшеницю, кукурудзу, овочі, люцерну, арахіс, цитрусові тощо. Осн. мор. порт — Х'юстон.

ТЕХА́СЬКА ФІНА́НСОВА ГРУ́ПА — фінансово-монополістична група США. Сформувалася після 2-ї світової війни 1939—45. Об'єднує кілька сімей *олігархії фінансової*. Утворення групи пов'язано із значним зростанням видобутку нафти в Техасі та з розвитком ракетно-електронної пром-сті. Значна частина акцій Т. ф. г. зосереджена в кредитно-фінанс. сфері. Фінанс. центром групи є холдингова компанія «Ріпаблік оф Техас корпорейшен» і банки, які вона контролює,— «Ріпаблік нейшенал банк оф Даллас» і «Х'юстон нейшенал банк». До складу групи входять найбільші пром. концерни «Лінг-Темко-Воут» (засн.

А. К. Тетьора. Малюнок на оправі клавіру опери «Лісова пісня» В. Д. Кирейка. 1965.

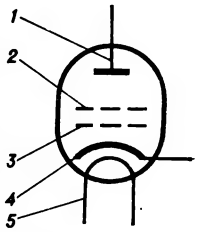

Тетрод:
1 — анод;
2 — екрануюча сітка;
3 — керуюча сітка;
4 — катод;
5 — підігрівник катода

Теф:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — волоть;
3 — колосок.

1958) і «Техас — інструментс» (засн. 1938). Т. ф. г. є частиною *воєнно-промислового комплексу* в США. *С. В. П'ятенко.*

ТЕХМІНІМУМ — мінімальний обсяг тех. знань, якими повинен володіти робітник певної професії і кваліфікації. Його визначає *тарифно-кваліфікаційний довідник*. Вимоги до Т. зростають у міру впровадження у виробн. нової техніки, досконаліших технологічних процесів. Гуртки Т. як форму масової тех. підготовки і підвищення кваліфікації робітників на підприємствах СРСР без відриву від виробн. запроваджено 1932.

ТЕХНЕ́ЦІЙ (Technetium; від грец. τεχνητός — штучний), Tc — радіоактивний хім. елемент VII групи періодичної системи Менделєєва, ат. н. 43, ат. м. для ^{99}Tc 98,9062. Стабільних ізотопів не має. З *радіоактивних ізотопів* найстійкіші ^{97}Tc і ^{99}Tc з періодами півроспаду відповідно $2{,}6 \cdot 10^6$ та $2{,}12 \cdot 10^5$ рр. Існування Т. передбачив Д. І. Менделєєв; одержали його штучно 1937 італ. учені Е. *Сегре* і К. Перр'є. У земній корі практично не трапляється, входить до складу деяких зір. Т.— метал сріблясто-сірого кольору; густ. 11487 кг/м^3; $t_{пл}$ 2200 ± 50 °С; $t_{кип}$ 4700 °С. У хім. відношенні Т. є аналогом *ренію*. Нерозчинний у соляній к-ті, але легко розчиняється в азотній к-ті і в суміші обох к-т. Утворює оксиди TcO_2 і Tc_2O_7, реагує з *неметалами*. Одержують Т., переробляючи продукти розпаду *урану* в *ядерних реакторах*. Застосовують як ефективний інгібітор корозії; ізотоп ^{99m}Tc — у медицині (див. *Радіоізотопна діагностика, Радіоактивні препарати* в медицині). *Ю. Я. Фіалков.*

ТЕ́ХНІКА (від грец. τεχνικός — вправний, досвідчений; τέχνη — мистецтво, майстерність) — сукупність засобів людської діяльності, створюваних для здійснення процесу матеріального *виробництва* і задоволення невиробничих *потреб* суспільства; засоби праці, один з основних елементів *продуктивних сил* суспільства. Поняття «техніка» вживають також для характеристики сукупності навичок і прийомів, що їх застосовують в якійсь справі (Т. живопису, Т. танцю тощо). К. Маркс зазначав, що «засіб праці є річ або комплекс речей, які людина ставить між собою і предметом праці і якими вона користується як провідником своїх дій на цей предмет. Вона користується механічними, фізичними, хімічними властивостями речей для того, щоб відповідно до своєї мети застосувати їх як знаряддя діяння на інші речі» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 176—177).

Осн. призначення Т.— часткова або повна заміна виробничих функцій людини з метою полегшити працю і підвищити її продуктивність, розширити можливості людини в процесі доцільної трудової діяльності. Розрізняють виробничу і невиробничу Т. До в и р о б н и ч о ї Т. відносять машини, двигуни, механізми, інструменти, апаратуру, засоби керування машинами й технологічними процесами, засоби транспорту, комунікації, зв'язку тощо. Найактивнішою частиною виробничої Т. є машини — найреволюційніший елемент продуктивних сил. Осн. групи машин: технологічні (металообробні, будівельні, гірничі, металургійні, с.-г., текстильні та ін.), транспортні (автомобілі, тепловози, електровози, літаки, теплоходи тощо), транспортувальні (конвейери, елеватори, крани та ін.), контрольно-керуючі, інформаційні та обчислювальні машини, енергетичні (електричні, двигуни внутр. згоряння, турбіни та ін.). До складу н е в и р о б н и ч о ї Т. належать засоби комунальної та побутової техніки, Т. освіти і культури, спортивна Т. та ін. Швидко прогресує космічна Т., зростає роль її в розвитку нар. г-ва. Особливу групу тех. засобів становить Т. військова. Універсальної класифікації Т. ще не створено. Переважно її класифікують за галузевою структурою виробн. (напр., Т. пром-сті, Т. транспорту, Т. с.-г.) або за природничонаук. принципом (напр., ядерна Т., холодильна Т., обчислювальна Т. тощо).

Осн. етапи розвитку Т. відповідають етапам розвитку сусп. виробн. За первіснообщинного ладу виникли й поширилися прості знаряддя праці (списи, луки, стріли, сокири, мотики та ін.). В умовах рабовласницького способу виробн. розвинулися складні знаряддя праці (напр., водопідйомні пристрої), було освоєно виплавлення заліза, поширилося *ремесло*. За феодалізму використовували знаряддя праці, які приводила в рух людина (напр., ткацькі верстати), проте вже було створено тех. засоби, що їх приводили в дію водяні й вітряні двигуни (млини тощо). Проста капіталістична *кооперація* і *мануфактура* підготували перехід до фаб.-зав. капіталістичного виробн. Розвиток великої пром-сті став можливим внаслідок того, що вона оволоділа найхарактернішим для неї засобом виробн.— машиною. Саме робоча машина мала революціонізуючий вплив на виробн., який полягав у тому, що в результаті з'єднання багатьох раніше ручних знарядь праці в єдиному механізмі, вона дала змогу працівникові одночасно впливати на предмет праці значно більшою кількістю інструментів. В ході *промислового перевороту* кін. 18 — поч. 19 ст. було здійснено передачу машинам осн. функцій — виконання трудових рухів і джерела енергії. Якщо спочатку мех. верстати, парові та ін. машини створювалися ручним способом, то пізніше, із збільшенням потужності робочих машин, рушійного механізму, ускладненням і вдосконаленням їх, з появою нових матеріалів, що важко піддаються обробці, виникла об'єктивна необхідність пром. виробн. машин, виробн. «машин машинами», тобто виникла галузь *машинобудування*. Почалося широке застосування машинної Т. в осн. галузях виробн., що поступово витіснила традиційні форми виробничого процесу, основані на ручній праці. З появою робочих машин на базі парових двигунів на Україні, напр., розвинулося заводське цукроваріння, виникли великі текст. і паперобробні мануфактури, вдосконалилася Т. для одержання металів, видобування корисних копалин. Наприкінці 19 — на початку 20 ст. збудовано перші маш.-буд. з-ди в Харкові, Луганську, Одесі та ін. містах.

З розвитком великої пром-сті вдосконалювалися конструкції, збільшувалися одиничні потужності, продуктивність тех. засобів. З кін. 19 ст. у виробн. впроваджується екон. і компактний двигун внутр. згоряння, що дав можливість створити нові типи робочих і трансп. машин (автомобілі, трактори, екскаватори, літаки, теплоходи та ін.). З появою і вдосконаленням електр. двигунів у 1-й пол. 20 ст. починається повсюдне використання їх як групового й індивідуального приводу робочих машин. Впровадження у виробн. системи машин (сукупність різнорідних машин, які взаємно доповнюють одна одну) дало змогу здійснювати технологічний процес безперервно-потоковим методом, широко застосовувати *автомати*, які самостійно, без безпосередньої участі людини, виконують усі осн. і допоміжні операції за заздалегідь заданою програмою.

Характеризуючи еволюцію мех. засобів праці як найважливішу складову частину техніки, К. Маркс дав таку схему їхнього розвитку: «Прості знаряддя, нагромадження знарядь, складні знаряддя; приведення в дію складного знаряддя одним двигуном — руками людини, приведення цих інструментів у дію силами природи; машина; система машин, що має один двигун; система машин, що має автоматично діючий двигун, — ось хід розвитку машин» (там же, т. 4, с. 151).

Процес *автоматизації виробництва* широко здійснюється в умовах *науково-технічної революції* з серед. 50-х рр. 20 ст. (див. *Комплексна механізація і автоматизація виробництва*).

Гол. показниками діючої і заново створюваної Т. є її продуктивність, надійність, економічність виробн. і експлуатації. Продуктивність Т. безпосередньо пов'язана з економією живої і уречевленої праці. Вона визначається кількістю продукції, яку виготовляють (обробляють, перевозять та ін.) з її допомогою за одиницю часу. Надійність Т. характеризується її здатністю випускати продукцію заданої якості та в установлений кількості або відповідати своєму технологічному призначенню протягом обумовленого періоду часу (на тривалості строку перебування Т. у процесі виробн. позначається також *моральне зношування*). Економічність виробн. і експлуатації Т. визначається витрачанням сировини, матеріалів, палива, енергії, затратами на обслуговування, оплату праці, а також вартістю допоміжних пристроїв. Осн. напрями вдосконалення Т.: підвищення безперервності, точності, швидкості роботи і розширення можливостей суміщення операцій; збільшення одиничної потужності при одночасному зменшенні ваги і габаритів; поліпшення ремонтоздат-

ності на основі взаємозамінюваності вузлів і деталей. Важливим заходом щодо підвищення цих тех.-екон. показників є модернізація Т. і виробн. Крім того, Т. має бути на рівні вимог *ергономіки, технічної естетики, екології*. З розширенням масштабів сусп. виробн. важливого значення набуває необхідність охорони навколишнього середовища, оптимізації умов життєдіяльності людини.

Найважливішою умовою динамічного розвитку Т. і сусп. прогресу в цілому є тісний взаємозв'язок (взаємодія) *науки* і Т. Роль такого зв'язку зростає в умовах сучас. *науково-технічного прогресу*, коли наука дедалі більше перетворюється на безпосередню продуктивну силу суспільства. Розвиток Т. зумовлюється ступенем відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил. Будучи залежною у своєму розвиткові від соціально-екон. факторів, Т. як революціонізуючий елемент продуктивних сил водночас має вирішальний вплив на соціально-екон. розвиток суспільства. К. Маркс підкреслював, що «економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці» (там же, т. 23, с. 177). Докорінні зміни в Т., технологічному способі виробн. спричинюють і суттєві зміни у *виробничих відносинах* даної формації. В капіталістичному суспільстві гонитва за високими прибутками зумовлює розвиток виробн., в т. ч. і Т., що водночас призводить до загострення всіх його суперечностей, посилює невідповідність між виробничими відносинами й продуктивними силами.

Прогрес Т. за *капіталізму* зумовлює процес концентрації і *усуспільнення виробництва*, призводить до розорення дрібних товаровиробників, супроводиться посиленням експлуатації *робітничого класу*, зростанням *безробіття*, зниженням життєвого рівня трудящих (див. *Класова боротьба*). Виробничі відносини капіталізму, особливо на стадії *імперіалізму*, гальмують використання досягнень науки і Т. в інтересах суспільства. Імперіалістичні д-ви широко використовують ці досягнення у воєнних цілях (див. *Мілітаризація капіталістичної економіки*). Соціалізм створює умови для органічного з'єднання досягнень науково-тех. революції з перевагами соціалістичної системи г-ва. «Соціалізм, — вказував В. І. Ленін,— неможливий без ... техніки, побудованої за останнім словом новітньої науки» (Повне зібр. тв., т. 36, с. 283). В СРСР розвиток Т. має планомірний характер і підпорядкований завданню забезпечити значне піднесення матеріального й культур. рівня життя народу на основі підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, прискорення науково-тех. прогресу і підвищення *продуктивності праці*. Значно розвинулася Т. в СРСР у процесі соціалістичної *індустріалізації* та *електрифікації* країни, *хімізації* народного господарства, поглиблення *спеціалізації виробництва* й *кооперування виробництва*. Цьому великою мірою сприяли міцний зв'язок Т. з наукою, науки з виробн., масове *винахідництво*. За короткий істор. строк СРСР перетворився на могутню індустріальну д-ву з розвинутим, високомеханізованим с. г., транспортом, буд-вом та ін. галузями нар. г-ва. Прискореними темпами розвиваються галузі, що забезпечують тех. прогрес усіх галузей нар. г-ва,— машинобудування, *приладобудування, хімічна промисловість*. Широко впроваджується комплексна *механізація* і автоматизація виробн. За період 1976—82 в країні створено 25216 зразків нових типів машин, устаткування, апаратів і приладів, зокрема енерг. устаткування—233 (у т. ч. в УРСР—69), електротех. устаткування — 2838 (584), металорізальних верстатів— 2164 (326), металург. і гірничого устаткування — 671 (251), автомобілів, тракторів і автотракторного устаткування — 200 (46), с.-г. машин — 566 (160), буд. і шляхових машин — 480 (86), приладів, засобів автоматизації і засобів обчислювальної Т.— 6157 (1439). Із заг. кількості створених зразків за 1976—82 в СРСР освоєно виробн. і почато серійний випуск нових видів машин, устаткування, апаратів і приладів 19,4 тис. назв. На кін. 1982 у пром-сті країни налічувалося майже 190 тис. механізованих потокових і автом. ліній, понад 85 тис. од. устаткування з програмним керуванням. Важливою умовою виконання завдань, накреслених КПРС, є оновлення осн. виробничих фондів (див. *Основні фонди*) в усіх галузях нар. г-ва на основі дедалі ширшого розгортання н.-д. і проектно-конструкторських робіт, створення і впровадження у виробн. таких машин і технологічних процесів, які б економили фонди, сировину, матеріали і працю. Розвиток Т. в СРСР відбувається на основі *єдиної технічної політики*. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про вдосконалення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) встановлено обов'язковість розробки Комплексної програми науково-тех. прогресу на 20 років (за п'ятирічками), *цільових комплексних програм* по розв'язанню найважливіших наук.-тех. проблем, розроблено заходи щодо екон. стимулювання створення і впровадження у виробн. нової Т. на рівні кращих вітчизн. і зарубіжних зразків. Запроваджено *паспорт промислового підприємства*, що дасть можливість посилити *технічний контроль виробництва*, контроль за використанням об'єднаннями (підприємствами) виробничих потужностей. Прогрес Т. і широке впровадження її у всі галузі нар. г-ва значною мірою прискорюється *соціалістичною економічною інтеграцією*, яка здійснюється на основі *Комплексної програми* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. Розвиток деяких видів Т. через свою складність і необхідність використання великих коштів вимагає об'єднання зусиль наук. установ багатьох країн. Напр., співробітництво в галузі телебачення дало можливість створити системи *Інтербачення*, *Євробачення* та ін.; науково-тех. кооперація в атомній енергетиці координується Міжнародним агентством по атомній енергії (див. *МАГАТЕ*), соціалістичні країни здійснюють тех. співробітництво в орг-ціях «*Інтерелектро*», «*Інтерметал*», «*Інтерхімволокно*», «*Інтератоміструмент*» тощо, в галузі космонавтики успішно реалізується міжнар. співробітництво цих країн за програмою «*Інтеркосмос*» та ін. СРСР розширює і поглиблює співробітництво з країнами соціалістичної співдружності в усіх галузях науки і Т. на основі спільної розробки і реалізації довгострокових цільових програм. Заінтересовані соціалістичні країни братимуть участь у здійсненні *Енергетичної програми СРСР* (див. т. 12, Додаток), розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС, поглиблюватиметься науко.-тех. співробітництво з країнами — членами РЕВ у процесі реалізації *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Див. також *Матеріально-технічна база комунізму, Управління науково-технічним прогресом*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 23. Одна з великих перемог техніки; т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 42. Замітки про електрифікацію; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Кузин А. А. К. Маркс и проблемы техники. М., 1968; Мелещенко Ю. С., Шухардин С. В. Ленин и научно-технический прогресс. Л., 1969; История техники. М., 1962; Каныгин Ю. М., Даниловцев П. А. Цикл «наука — производство»: границы, структура, пути ускорения. Новосибирск, 1976; Научно-техническая революция. М., 1976; Ускорение процесса «исследование — производство». М., 1979; Прогнозирование технико-экономических параметров новой техники. К., 1982; Управление научно-техническим прогрессом. М., 1982; Лилли С. Люди, машины и история. Пер. с англ. М., 1970. *С. П. Тимошенко.*

«ТЕХНІКА» — республіканське видавництво виробничо-технічної літератури з питань промисловості й транспорту. Засн. 1930 у Харкові (з 1935 — у Києві) як Державне технічне видавництво (теперішня назва — з 1964). Видає укр. і рос. мовами виробничу і науково-популярну л-ру, довідники, посібники, монографії, респ. міжвідомчі науково-тех. збірники, плакати і буклети. Випускає журн. «*Уголь Украины*» і науково-виробничі збірники журнального типу «Автодорожник Украины», «Легка промисловість», «Лісове господарство, паперова і деревообробна промисловість», «Нефтяная и газовая промышленность», «Пищевая промышленность» і «Энергетика и электрификация». За 1930—82 видано 8787 назв книг і брошур тиражем 98,3 млн. прим. Видавництво нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. *М. Г. Писаренко.*

ТЕ́ХНІКА БЕЗПЕ́КИ — в СРСР складова частина *охорони праці;* система організаційних і тех. заходів, які запобігають впливові на працюючих шкідливих виробничих факторів. Вимоги додержання Т. б. стосуються як виробничого середовища, виробничого процесу, обладнання, так і самих працюючих. Обов'язкові вимоги по Т. б. законодавчо закріплено у ст. 60 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю,* кодексах законів про працю союзних республік (в УРСР — ст. 157 КЗпП УРСР). Правила по Т. б. викладено й у спец. інструкціях, положеннях, наказах м-в і відомств, погоджених з ВЦРПС або галузевими профспілками. Вони, залежно від сфери своєї дії, можуть бути єдиними для всіх галузей нар. г-ва, міжгалузевими або галузевими.

До організаційних заходів по Т. б. належать розробка і втілення заходів щодо поліпшення *умов праці,* які насамперед містяться в Номенклатурі заходів по охороні праці, затвердженій постановою Президії ВЦРПС від 31.III 1980. Вона є основою для складання угод по охороні праці, колективних договорів, комплексних планів поліпшення умов праці, охорони праці та сан.-оздоровчих заходів тощо. Тех. вимоги по Т. б. містяться в усіх стандартах і тех. умовах на конкретні об'єкти *стандартизації.* В СРСР створено єдину для всього нар. г-ва систему стандартизації безпеки праці (ССБП), яка містить заг. вимоги безпеки до виробн. обладнання та виробн. процесів, до засобів захисту працюючих. Т. б. забезпечується й тех. засобами, визначеними в стандартах і тех. умовах (ТУ) в розділі «Вимоги безпеки». На кожний виріб машинобудування, напр., встановлено конкретні вимоги безпеки, які можуть бути різними залежно від характеру і призначення виробу (продукту, процесу). Обов'язок втілення Т. б. покладено законом (зокрема, в УРСР — ст. 153 КЗпП УРСР) на *адміністрацію.* Контроль за виконанням правил та інструкцій по Т. б. здійснюють інженери по Т. б., к-ти профспілки, тех. інспекції праці.

Літ.: Лесенко І .В. Организация безопасности труда на производстве. К., 1977; Лапай О. П. Охорона праці в суспільстві розвинутого соціалізму. К., 1980.

І. С. Александров.

ТЕ́ХНІКА УПРАВЛІ́ННЯ — комплекс тех. засобів, що забезпечують механізацію і автоматизацію орг.-управлінських процесів у різних ланках нар. господарства. Об'єднує велику кількість устаткування (від конторських рахівниць і арифмометрів до складних автом. пристроїв та ЕОМ). Т. у. поділяють на такі групи: засоби реєстрації, збирання й формування первинної інформації; засоби зберігання й пошуку даних; засоби обробки й передавання даних; засоби аналізу і приведення інформації у форму, зручну для прийняття рішень; обладнання робочих місць і приміщень, що поліпшують умови праці адм.-управлінського персоналу. Т. у. заміняє людину у виконанні багатьох функцій управління, полегшує її працю, забезпечує скорочення чисельності адм.-управлінського персоналу, підвищення ефективності управляючої системи. Тех.-екон. показники використання Т. у. поліпшуються при спец. підготовці об'єкта до її впровадження, при переході до комплексної обробки управлінської інформації. В сучас. умовах, коли відбувається перехід від механізації окремих дільниць планування і управління до інтегрованих систем машинної обробки інформації, дедалі зростаючу роль у комплексі Т. у. відіграє електронна обчислювальна техніка як основа створення *автоматизованих систем управління* (АСУ) різних класів і призначення.

Ю. М. Канигін.

ТЕ́ХНІКО-ЕКОНОМІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — у соціалістичних країнах комплексне дослідження виробничо-госп. діяльності галузей матеріального виробництва, об'єднань, підприємств та їхніх підрозділів для виявлення впливу на виробничо-госп. практику розвитку *техніки, технології* та *організації виробництва.* Тісно пов'язаний із заг. екон. *аналізом господарської діяльності соціалістичних підприємств і виробничих об'єднань.*

Основними завданнями Т.-е. а. є оцінка результатів виконання плану за кількісними й якісними показниками, пошук резервів виробн. і шляхів макс. використання їх. Т.-е. а. виробничої діяльності може бути повним і частковим (спеціальним). При повному аналізі використовують узагальнюючі *техніко-економічні показники,* які відображають найважливіші сторони роботи підприємства, об'єднання в тісному взаємозв'язку з технікою і технологією виробн. (випуск валової і товарної продукції та ін.). Проводячи частковий аналіз, з'ясовують причини браку у виробн., ефективність раціоналізаторських пропозицій, норм витрат сировини й матеріалів тощо. Т.-е. а. буває періодичним (за місяць, квартал, рік) або оперативним (змінним, денним, тижневим, декадним тощо). Т.-е. а. охоплює такі осн. питання виробничо-госп. діяльності: виконання плану виробн. продукції за всіма показниками, використання виробничих потужностей і окремих видів устаткування, а також сировини, матеріалів, палива, інструментів тощо, *продуктивність праці*; витрати осн. фондів, заробітної плати; *собівартість* продукції та ін. Т.-е. а. проводять на основі звітності, широкого використання даних проектних розрахунків, тех. і технологічних нормативів і коефіцієнтів, суцільних і вибіркових, хронометражних та ін. *спостережень статистичних,* даних оперативно-тех. обліку, диспетчерського контролю та ін.

ТЕ́ХНІКО-ЕКОНОМІ́ЧНІ НО́РМИ — планові величини, що визначають основні характеристики використання виробничих та трудових ресурсів підприємств — запроектованих, тих, що будуються, та діючих. Охоплюють усі елементи виробничого процесу — техніку, технологію та *організацію виробництва.* Т.-е. н. з праці визначають затрати *робочого часу* на одиницю продукції (т. з. нормо-година) або виробн. певної кількості продукції за одиницю часу, зони обслуговування машин і механізмів тощо. Т.-е. н. використання знарядь праці регулюють розміри виробничих площ, режим роботи та ступінь завантаження машин, механізмів і споруд, строки служби інструменту та ін. допоміжних засобів, штампів, приладів тощо з максимальним використанням виробничого потенціалу. Т.-е. н. організації виробн. охоплюють увесь технологічний процес, встановлюючи найбільш ефективні методи й прийоми праці, параметри виробничих процесів, їхню послідовність тощо. Особливе значення надається Т.-е. н. *якості продукції,* що їх встановлюють, як правило, на рівні найвищих світових і вітчизняних досягнень і найчастіше фіксують у державних *стандартах.*

Т.-е. н. за призначенням поділяють на оперативні, проектні та перспективні; за ступенем деталізації — на індивідуальні та групові. Встановлюють як у загальнодерж. масштабі, так і для республік, окремих регіонів, галузей, підприємств. Т.-е. н. мають бути прогресивними, науково обгрунтованими.

О. М. Розинко.

ТЕ́ХНІКО-ЕКОНОМІ́ЧНІ ПОКАЗНИ́КИ — величини, що характеризують матеріально-виробничу базу підприємства, а також ступінь її використання. Т.-е. п. відображають наявність виробничих потужностей, їхній тех. рівень, забезпеченість кадрами, матеріальними ресурсами тощо. Аналізуючи екон. діяльність підприємства, визначають Т.-е. п., що відображають дійсний рівень використання виробничого потенціалу (*основних фондів*), при цьому їх зіставляють з *техніко-економічними нормами.* Виявляють фактичний час роботи устаткування, коефіцієнт змінності, тривалість простоїв машин і механізмів та їх причини, визначають ступінь використання проектної потужності устаткування. За допомогою Т.-е. п. проводиться аналіз вироблюваної продукції. Так, виробн. машин, механізмів, приладів аналізують за складними показниками, що враховують кількість виробленої продукції в одиницях, потенціальну продуктивність, характеристики якості. Т.-е. п. використання *оборотних фондів* характеризують фактичні затрати сировини, матеріалів, палива та енергії на одиницю продукції, фіксують обсяг виробничих запасів, залишки незавершеного виробництва, допомагають виявити виробничі втрати і їхні причини.

Складну систему Т.-е. п. застосовують при аналізі використання *трудових ресурсів.* Визначають рівень озброєності праці електр. і мех. енергією, коефіцієнт механізації праці, ступінь використання робочого часу, процент виконання норм виробітку, як узагальнюючий показник — *продуктивність праці* тощо.

О. М. Розинко.

ТЕ́ХНІКО-ПРОПАГАНДИ́СТСЬКЕ КІНО́, науково-виробниче кіно — один із видів *наукового кіно*, що пропагує досягнення науки і техніки, прогресивні методи праці в нар. г-ві. Орієнтується на масову, переважно спеціалізовану аудиторію. Фільми створюють на документальному матеріалі. Виникло 1920 («Способи добування торфу» та ін. фільми). Широко розвинулося в 30-х рр. у зв'язку з необхідністю вирішувати проблему підготовки кадрів, підвищення кваліфікації робітників масових професій. Сучасне Т.-п. к. пропагує досягнення науки і техніки в різних галузях г-ва, популяризує досвід передових підприємств тощо. Існує в усіх промислово розвинутих країнах. На Україні тех.-пропагандистські фільми випускають Київ. кіностудія наук.-популярних фільмів та Київ. студія хронікально-документальних фільмів.

ТЕ́ХНІКУМ (від грец. τεχνικόν — досвідченість, уміння) — прийнята в СРСР і ряді інших країн назва основного типу середнього спеціального навч. закладу, що готує кадри з *середньою спеціальною освітою* для різних галузей пром-сті, с. г., будівництва, транспорту, зв'язку. Т. почали виникати у 18 ст. з розвитком пром-сті і тех. освіти. В Росії, зокрема на Україні, перші навч. заклади під назвою «технікуми» з'явились на поч. 20 ст. У зх. областях України в кінці 19 — на поч. 20 ст. серед. спец. освіту давали тех. ліцеї. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції Т. було включено в єдину держ. систему підготовки кадрів. З 1922 по 1930 в Укр. РСР Т. випускали спеціалістів вищої кваліфікації вузького профілю. В 1931 Т. було реорганізовано в середні спец. навч. заклади. Строк навчання в Т. для осіб з освітою 10 класів — до 3 років, 8 класів — до 4 років. Учні Т. проходять виробничу практику. Навчання проводиться з відривом і без відриву від виробництва (вечірнє й заочне). У 1982/83 навч. р. в УРСР налічувалося 499 Т. (620,7 тис. учнів). Див. також *Професійно-технічна освіта, Професійно-технічні навчальні заклади, Технічні училища, Технічна освіта.*

І. В. Капелюшний.

«ТЕХНИ́ЧЕСКАЯ ЭЛЕКТРОДИНА́МИКА» — науково-прикладний журнал. Орган Відділення фізико-технічних проблем енергетики АН УРСР. Видається у Києві з 1979, 6 разів на рік. Висвітлює проблеми генерування, передавання, перетворення і використання електромагн. енергії, вдосконалення існуючого і створення принципово нового електротех. устаткування. Вміщує наук. огляди і повідомлення про розвиток електроенергетики, електротехніки і приладобудування, про впровадження результатів наук. досліджень у нар. господарстві.

В. І. Куковальський.

ТЕХНІ́ЧНА БУДО́ВА КАПІТА́ЛУ — відношення маси *засобів виробництва*, застосовуваних на капіталістичних підприємствах, до кількості зайнятих робітників, які приводять у рух ці засоби; будова *капіталу*, яка розглядається за натурально-речовою формою. Т. б. к. відображає відношення минулої, *уречевленої праці* до живої, рівень тех. розвитку *виробництва*. Одним з екон. показників, що відображають Т. б. к., є капіталоозброєність праці — відношення осн. капіталу, в постійних цінах, до числа зайнятих. З підвищенням сусп. *продуктивності праці* Т. б. к. зростає, тому що маса застосовуваних засобів виробн. збільшується швидше, ніж кількість робітників. Конкурентна боротьба, гонитва капіталістів за найвищим прибутком зумовлюють необхідність зростання тех. озброєності праці, що зрештою веде до зростання Т. б. к., підвищення ступеня експлуатації найманих робітників і зростання *безробіття*. Підвищення Т. б. к. спричинює зростання *органічної будови капіталу*.

ТЕХНІ́ЧНА ДІАГНО́СТИКА — 1) Наукова дисципліна, пов'язана з дослідженням відмов технічного об'єкта (повної або часткової втрати ним експлуатаційних властивостей), спричинених порушенням умов його експлуатації, старінням конструктивних елементів, впливом середовища та ін. чинниками; один із засобів забезпечення *надійності виробів* та ін. об'єктів. Т. д. розробляє методи виявлення відмов і принципи конструювання діагностичних систем (сукупності об'єкта і засобів діагностування), створює оптимальні програми діагностування і діагностичні тести. Вона досліджує як самі об'єкти, так і відповідні матем. моделі (див. *Моделювання математичне*); пов'язана з теоріями автом. контролю, вимірювальних інформаційних систем, надійності, прогнозування тощо. Перспективною є голографічна Т. д. (див. *Голографія*). В УРСР питання Т. д. досліджують в *Автоматики інституті, Кібернетики інституті* АН УРСР, ін. установах. 2) Сукупність операцій по контролю за тех. станом машин, механізмів, приладів тощо.

Літ.: Пархоменко П. П., Согомонян Е. С. Основы технической диагностики. М., 1981.

О. В. Касілов.

ТЕХНІ́ЧНА ДОКУМЕНТА́ЦІЯ — сукупність графічних і текстових документів, використовуваних при *конструюванні*, виготовленні, випробовуванні та експлуатації промислових виробів, а також *проектуванні*, зведенні, експлуатації і ремонті будинків (споруд). Осн. її видами є документація проектна і робоча (у буд-ві), конструкторська і технологічна (у пром-сті) та нормативно-технічна (*стандарти* всіх категорій, *технічні умови*, заг. тех. вимоги, інструкції, методики випробувань тощо). В СРСР склад Т. д. регламентується комплексом державних стандартів (напр., ЄСКД — Єдиною системою конструкторської документації, СПДБ — Системою проектної документації для буд-ва, ЄСТД — Єдиною системою технологічної документації, ЄСТПВ — Єдиною системою технологічної підготовки виробництва) і *Будівельними нормами і правилами*. Ці документи встановлюють правила і положення щодо розробки, оформлення, комплектації й обернення (обліку, зберігання, дублювання, внесення змін тощо) Т. д. залежно від виду і стадії створення виробу або будинку (споруди).

В. М. Шимановський.

ТЕХНІ́ЧНА ЕСТЕ́ТИКА — наукова дисципліна, що вивчає методи *художнього конструювання* предметного середовища, яке оточує людину, створюється засобами пром. виробництва і відповідає матеріальним та духовним потребам людини; теоретична основа *дизайну*. Т. е. висвітлює особливості худож. конструювання, місце його в процесі *проектування*, методи і засоби діяльності художника-конструктора. Досліджує також соціально-культурну сутність, умови виникнення і перспективи розвитку дизайну, взаємозв'язок його з технікою, мистецтвом і культурою, формулює вимоги до пром. продукції та принципи формування асортименту її. В СРСР при Держ. комітеті по науці і техніці і Держ. комітеті по стандартах діє (з 1978) Міжгалузева рада з проблем технічної естетики. Наук. методологічним центром з Т. е. є Всесоюзний н.-д. ін-т технічної естетики (Москва). Ін-т вивчає худ.-конструкторський рівень нових видів товарів і виробів, разом з відповідними м-вами і відомствами складає і вирішує «дизайн-програми». Філіали ін-ту є в 10 містах країни, зокрема в Києві.

Літ.: Техническая эстетика (Труды Всесоюзного научно-исследовательского института технической эстетики), в. 1—11. М., 1971—76; Фольта О. В. [та ін.]. Основы художественного конструирования. К., 1978.

О. В. Касілов.

ТЕХНІ́ЧНА ОСВІ́ТА — складова частина комплексу спеціальної освіти в єдиній системі *народної освіти* СРСР, яка забезпечує підготовку для промислово-тех. галузей нар. г-ва фахівців трьох осн. категорій — інженерів, техніків і кваліфікованих робітників. Відповідно у структурі Т. о. виділяється вища, середня і нижча. Нижчу Т. о. дає мережа *професійно-технічних навчальних закладів*, які готують кваліфікованих робітників відповідних професій (профес.-тех. уч-ща, серед. профес.-тех. уч-ща, *технічні училища*, профес. *курси*, індивідуально-бригадне *учнівство* на виробництві тощо). Здобуття середньої Т. о. забезпечується спеціалізованими закладами *середньої спеціальної освіти*. Осн. центрами такої підготовки є тех. середні спец. навч. заклади — *технікуми*. У 1983 в Укр. РСР функціонувало 314 тех. серед. спец. навч. закладів (434,8 тис. учнів). Створено мережу серед. профес.-тех. уч-щ на базі 8- або 10-річної загальноосв. підготовки, які поряд з загальноосв. знаннями і необхідною теор. і практичною підготовкою за спеціальністю надають робітничу кваліфікацію.

Вищу Т. о. здобувають на базі серед. загальної освіти або серед. спец. освіти у вищих тех. навч. закладах (інженерно-тех. ін-тах, вищих тех. уч-щах, академіях). У 1983, зокрема в Укр. РСР, функціонувало 65 тех. вузів (512 тис. студентів). Навчання проводиться

з відривом (денна форма) або без відриву від виробництва (вечірня і заочна форми). Для тих, хто навчається заочно, в Укр. РСР створено розгалужену мережу *загальнотехнічних факультетів* (здебільшого розміщених у великих пром. районах). Для інженерно-тех. працівників передбачено постійне оновлення спец. знань шляхом *підвищення кваліфікації*. Див. також *Професійна освіта, Професійно-технічна освіта, Вища освіта, Завод-втуз.*

В. М. Красников.

ТЕХНІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність хім., фіз.-хім. і фіз. методів аналізу сировини, напівфабрикатів і готової продукції, що їх виробляє або споживає пром-сть. З хім. методів у Т. а. використовують в осн. *гравіметричний аналіз, титриметричний аналіз, газовий аналіз*; з фізико-хімічних — *електрохімічні методи аналізу*, полярографічний, хроматографічний, потенціометричний та ін., з фізичних — *спектральний аналіз, радіоактиваційний аналіз, масспектрометрію* тощо. Розрізняють методи Т. а.: маркувальні — для встановлення відповідності якості матеріалу його марці (сорту); швидкісні, або експресні, що їх використовують для *технічного контролю виробництва*; арбітражні, що є контрольними і здійснюються так само, як і маркувальні. Види аналізів, методи, техніка, реактиви і правила відбору проб для Т. а. передбачено Державними загальносоюзними стандартами (ГОСТами) або тех. умовами (ТУ).

ТЕХНІ́ЧНИЙ КОНТРО́ЛЬ ВИРОБНИ́ЦТВА — система заходів, спрямованих на перевірку технічних і технологічних елементів виробничого процесу. Т. к. в. має забезпечити постійну й точну відповідність зазначених елементів тех. документації як необхідну умову поліпшення *якості продукції* та збільшення її випуску при найменших затратах, підвищення *продуктивності праці*. Див. *Техніко-економічний аналіз, Технічний аналіз.*

ТЕХНІ́ЧНИЙ ПРОГРЕ́С — див. *Науково-технічний прогрес.*

ТЕХНІ́ЧНІ ЖУРНА́ЛИ на Україні — спеціалізовані періодичні видання технічного профілю. Поява на Україні видань такого типу пов'язана з діяльністю Російського тех. т-ва — РТТ (засн. 1866 у Петербурзі), його відділень у Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві та Катеринославі. Перший журнал «Записки Киевского отделения РТО по свеклосахарной промышленности» (1871—1916) було засновано за ініціативою П. П. *Алексєєва* та М. А. *Бунге*. Багатогалузеві видання «Записки Харьковского отделения РТО» (1881—1908), «Записки Одесского отделения РТО» (1885—1916), «Записки Николаевского отделения РТО» (1904—1905, 1914, 1916), галузеві видання «Записки Киевского отделения РТО по свеклосахарной промышленности» і «Записки Екатеринославского отделения РТО» (1902—1916), а також журнали «Технический листок» (1878—1881) та «Инженер» (1882—1916), що їх видавало Київ. відділення РТТ, висвітлювали наук. і тех. проблеми, які стосувались усіх галузей пром-сті України. Одними з перших галузевих журналів, що поряд з теоретичними статтями публікували матеріали виробничого характеру, були «Южно-русский горный листок» (1880—1887; 1888—1909 — «Горнозаводской листок»; 1910—1916 — «Горнозаводское дело»), «Новости техники и промышленности» (1908—1913; 1914—1916 — «Южный инженер»). Питання буд. справи висвітлював «Листок инженерного кружка» (1901—1912), проблеми заліznич. буд-ва — «Вестник юго-западных железных дорог» (1903—1916), «Вестник Екатерининской железной дороги» (1907—1916) та ін. Значно більшого розвитку набуло видання тех. журналів після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. У роки перших п'ятирічок було організовано систему видань Укр. науково-тех. товариства, центральною ланкою якої був багатогалузевий журнал «Науково-технічний вісник» (1926—1936), з якого згодом виділились журнали «Проблеми теплотехніки» (1927—1931), «Сільськогосподарська машина» (1928—1938), «Українські силікати» (1929—1932), «Будівництво» (1929—1935; 1936—1937 — «Індустріальне будівництво»), «Харчова та сільськогосподарська промисловість» (1930—1934). В цих журналах публікувались статті Є. О. *Патона*, О. О. *Потебні*, С. В. *Серенсена*, О. О. *Скоморохова* та ін. вчених. Друкувались журнали «Автогенный работник» (1932—1937), «Инженерный работник» (1924—1932), «Научные записки по сахарной промышленности» (1924—1941), «Теория и практика металлургии» (1929—1940), «Энергетика» (1930—1937), «Новый горняк» (1929—1941), «Сталь» (1931—1940), «Кокс и химия» (1931—1941), «Химическое машиностроение» (1932—1938). Видавались популярні журнали «Техніка масам» (1929—1937), «Рабочий металлург» (1931—1935) і «*Радіо*» (1930—1941). З кінця 40-х рр. і в наступні роки почався вихід у світ видань АН УРСР. Серед них — «*Автоматическая сварка*», «*Автоматика*», «*Кибернетика*», «*Металлофизика*», «*Порошковая металлургия*», «*Прикладная механика*», «*Проблемы прочности*», «*Промышленная теплотехника*», «*Сверхтвёрдые материалы*», «*Техническая электродинамика*», «*Управляющие системы и машины*», «*Физико-химическая механика материалов*», «*Химия и технология воды*». Відомчими є «*Промышленное строительство и инженерные сооружения*», «*Строительство и архитектура*», «*Строительные материалы и конструкции*», «*Уголь Украины*». Популярний тех. журнал — «*Сільське будівництво*». Річний тираж тех. журналів в УРСР становить (1981) 1228 тис. екземплярів.

Літ.: Меженко Ю. А. Русская техническая периодика 1800—1916 гг. Библиографический указатель. М.—Л., 1955; Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1956; Періодичні видання УРСР. 1951—1960. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1964; Черняк А. Я. История технической книги, ч. 1—2. М., 1969—73; Печать СССР в 1981 году. Статистический сборник. М., 1982.

О. Б. Платонова.

ТЕХНІ́ЧНІ ЗА́СОБИ НАВЧА́ННЯ — системи, комплекси, обладнання й апаратура, що застосовуються в навч. процесі з метою підвищення його ефективності. Використовуються на уроках та в позакласній роботі для групового й індивідуального навчання. Т. з. н. поділяють на тех. засоби зберігання і подачі навч. інформації та засоби контролю знань. До Т. з. н. належать дидактична техніка (кінопроектори, діапроектори, епіпроектори, графопроектори, телевізори, магнітофони, відеомагнітофони, електрофони, лінгафонне обладнання, контролюючі та навчаючі прилади) та носії навч. інформації — аудіовізуальні (від лат. audio — слухаю і vidio — бачу), або екранно-звукові, засоби навчання: діафільми, діапозитиви, транспаранти, кінофільми, навч. радіо- й телепередачі, відеозаписи, фонозаписи та ін. Залежно від дидактичного призначення аудіовізуальні засоби використовуються як джерело знань, посібник для самостійної роботи, засіб ілюстрації, повторення та систематизації тощо. Застосовують Т. з. н. як окремо, так і в комплексі — одночасно або послідовно поєднують різні за навч. та виховними можливостями засоби перед поясненням, під час пояснення або повторення навч. матеріалу тощо. В навч. закладах запроваджується нова форма використання Т. з. н.— тех. центр — телевізійна система з двостороннім зв'язком, що дає змогу централізовано подавати аудіовізуальну інформацію у навч. кабінети, а також удосконалювати керівництво і контроль навч.-виховного процесу. Комплексне використання Т. з. н. усіх видів створює умови для вирішення осн. завдань навчання — поліпшення якості підготовки спеціалістів відповідно до вимог наук.-тех. прогресу. Див. також *Програмоване навчання.*

Л. В. Чашко.

ТЕХНІ́ЧНІ НАУ́КИ — *науки*, що вивчають та визначають закономірності розвитку *техніки*, а також способи найефективнішого її використання. До таких наук, безпосередньо пов'язаних з виробництвом, належать *металургія, гірнича наука, машинознавство, матеріалознавство, електротехніка, теплотехніка, гідротехніка, радіотехніка, електроніка, космонавтика*, науки будівельні (див. *Будівельна механіка, Будівельна фізика*) та ін. Їхні досягнення є основою *науково-технічного прогресу*, необхідною умовою *соціального прогресу*. В СРСР у процесі створення *матеріально-технічної бази комунізму* належні темпи зростання *продуктивності праці* забезпечуються плановим, всебічним і гармонійним розвитком науки і техніки, підвищенням культур.-тех. рівня трудящих. При цьому високим темпам розвитку сусп. виробництва відповідають ще вищі темпи розвитку техніки, а їх, у свою чергу, випереджають темпи розвитку всієї науки і особливо

наук технічних. Заг. керівництво наук.-тех. дослідженнями в СРСР здійснює Рада Міністрів СРСР; органом, що відповідає за наук.-тех. прогрес, є Держ. комітет СРСР по науці і техніці. Найвища наукова установа СРСР — *Академія наук СРСР*. Осн. напрями сучас. Т. н. визначаються необхідністю розв'язання паливно-енерг., сировинної і продовольчої проблем, потребою знижувати енерго- і матеріаломісткість виробн., створювати досконаліші матеріали і технології, розширювати виробн. високоякісної продукції, охороняти навколишнє середовище тощо. Проблеми, що їх розв'язують Т. н., є, як правило, комплексними, щільно пов'язаними з проблемами ін. наук. Так, проблему освоєння космічного простору тех. науки (*автоматика*, електроніка, радіотехніка, *телемеханіка* та ін.) розв'язують разом з багатьма природничими (див. *Природознавство*) і *суспільними науками*. Використання нових джерел енергії (особливо атомної, див. *Атомна енергетика*) неможливе без застосування досягнень не лише, напр., фізики та хімії, а й металургії, теплотехніки, телемеханіки, автоматики, електротехніки, гідротехніки. На межі між технічними, природничими та сусп. науками виникають нові галузі науки: тех. *кібернетика*, тех. теплофізика, *ергономіка*, *біоніка*, *технічна естетика* тощо.

На Україні Т. н. почали формуватися у 18 ст. У 19 — на поч. 20 ст. провадились дослідження в галузі доменного виробн., гірничої справи, металознавства, термічної обробки металів, машинобудування, теор. проблем електротехніки, теорії електр. машин тощо. Було створено перші тех. учбові заклади: Харків. технологічний ін-т (див. *Харківський політехнічний інститут*), *Київський політехнічний інститут*, Катеринославське Вище гірниче училище (тепер *Дніпропетровський гірничий інститут*). Наукову і педагогічну роботу провадили О. М. *Динник*, Є. О. *Патон*, М. М. *Протодьяконов*, О. М. *Терпигорєв*, М. М. *Федоров* та ін. У 1919 почала діяльність Укр. Академія наук (див. *Академія наук Української РСР*). Дослідження в галузі Т. н. виконують н.-д. інститути АН УРСР: *Електрозварювання інститут* імені Є. О. Патона, *Лиття проблем інститут*, *Надтвердих матеріалів інститут* та ін., галузеві н.-д. і проектно-конструкторські ін-ти, вузи тощо. Розвиткові Т. н. сприяли праці укр. рад. вчених Б. Є. *Патона*, В. М. *Глушкова*, М. М. *Доброхотова*, З. І. *Некрасова*, О. П. *Чекмарьова*, М. К. *Янгеля* та ін. XXVI з'їзд КПРС приділив значну увагу розвиткові тех. наук, зокрема проблемам розвитку ядерної і створення основ термоядерної енергетики, вдосконалення методів перетворення і передачі енергії, підвищення якості, надійності, економічності і продуктивності, зменшення шуму і вібрації машин, устаткування та ін. виробів машинобудування, зниження їхньої матеріаломісткості й енергоспоживання, створення наук. основ технологій комплексного використання сировини та побічних продуктів. В УРСР довгострокова (до 2005 року) перспектива розвитку Т. н. визначена відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України.

Літ.: Патон Б. Е. Плодотворное воздействие. «Коммунист», 1981, № 2; Добров Г. М., Коренной А. А. Системы управления научно-техническим прогрессом. К., 1982; Патон Б. Є. Науково-технічному прогресу — високі темпи, єднанню науки і виробництва — найвищу ефективність. «Вісник АН УРСР», 1982, № 5.

Г. М. Добров.

ТЕХНІ́ЧНІ УМО́ВИ, ТУ — в СРСР нормативно-технічний документ, що містить вимоги до споживних (експлуатаційних) показників і методів контролю якості одного або кількох видів (групові ТУ) продукції всіх галузей народного г-ва; частина *технічної документації* на продукцію. В розділах ТУ звичайно наводять: призначення і галузь застосування продукції (вступна частина), осн. *параметри* її, розміри, властивості та ін. показники (технічні вимоги), порядок і умови проведення контрольних випробувань (правила прийому), способи і методику визначення осн. показників, правила вибору і підготовки необхідного устаткування, способи обробки результатів випробувань (методи контролю). Розділи ТУ містять також вказівки щодо умов транспортування і зберігання продукції, експлуатації (застосування) її та гарантії постачальника. ТУ розробляють, коли немає *стандартів* на продукцію або необхідно доповнити вимоги до неї. ТУ — осн. правовий документ при укладанні договорів на постачання продукції, встановленні ціни на неї і пред'явленні *рекламацій*. Складають ТУ відповідно до *ГОСТу*, затверджують і реєструють їх органи Держ. комітету СРСР по стандартах. Строк дії ТУ обмежений, після досягнення певного рівня виробництва ТУ замінюються створеними на їхній основі ГОСТами.

В. М. Шимановський, В. Б. Барський.

ТЕХНІ́ЧНІ УЧИ́ЛИЩА — навч. заклади системи *професійно-технічної освіти*. Готують кваліфікованих робітників більш як з 600 професій для різних галузей нар. г-ва з числа випускників серед. загальноосв. шкіл. Створені 1954. В 1959—64 їх було реорганізовано в міські й сільські *професійно-технічні навчальні заклади*. З 1966 Т. у. створено при великих пром. підприємствах, радгоспах, будівельних та ін. організаціях.

Молодь у Т. у. приймають шляхом конкурсного відбору за оцінками в атестатах про закінчення серед. школи. Строк навчання — 1—3 роки. Учні Т. у. одержують стипендію, а також грошові виплати за роботу, виконувану під час виробничого навчання та практики. Час навчання в Т. у. зараховується до безперервного трудового стажу. Випускникам видається диплом про присвоєння відповідної кваліфікації (розряду, класу, категорії) з певної професії. В системі вищої освіти СРСР є військово-технічні уч-ща (див. *Військова освіта*) та Московське вище технічне училище ім. М. Е. Баумана.

Літ.: Очерки истории профессионально-технического образования в СССР. М., 1981; Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. К., 1980.

Н. Г. Ничкало.

ТЕХНІ́ЧНОГО ВУГЛЕЦЮ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *нафтохімічної промисловості*, підприємства якої виробляють різні види тех. вуглецю. В СРСР для виробн. бл. 80% його використовують фракції та масла нафт. й коксохім. походження з великим вмістом ароматичних вуглеводнів; бл. 20 % одержують з природного й коксового газу. Осн. технологією в виробн. тех. вуглецю є розщеплення вуглеводнів при високій т-рі, в результаті чого виділяється вільний вуглець у порошковому стані. Застосовують його в гумовій пром-сті як один з осн. компонентів для виготовлення шин, гумотех. виробів, гумового взуття, а також у виробн. барвників, у поліграф. пром-сті тощо. В Росії перший сажовий з-д засн. в Петербурзі (1911). В СРСР Т. в. п. розвинулася в післявоєнні роки. На Україні перший сажовий з-д став до ладу 1946 в Дашаві (Львів. обл.) на базі природного газу, другий—1950 в Кадіївці (тепер м. Стаханов Ворошиловгр. обл.), де виробляють тех. вуглець з відходів коксохім. пром-сті. В 1965 введено в дію *Кременчуцький завод технічного вуглецю*, який як сировину використовує продукти нафтопереробки.

А. Ф. Єременко.

ТЕХНІ́ЧНОЇ МЕХА́НІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Організований 1980 у Дніпропетровську на базі Дніпропетровського відділення Ін-ту механіки АН УРСР. В складі ін-ту (1983)—11 відділів, спец. конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробн. Є аспірантура. Осн. напрями наук. діяльності ін-ту: динаміка складних мех. і гідромех. систем і керування рухомими об'єктами; міцність, несуча здатність і надійність складних мех. систем; динаміка двофазних середовищ; аерогазодинаміка рухомих об'єктів.

В. В. Пилипенко.

ТЕХНІ́ЧНОЇ ТЕПЛОФІ́ЗИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Організований 1964 у Києві на базі Ін-ту теплоенергетики АН УРСР. У складі ін-ту (1983) — 5 відділень, 18 відділів, дослідно-конструкторське технологічне бюро, дослідні виробництва, експеримент.-мех. з-д. Є аспірантура. Осн. напрями діяльності ін-ту: теплофізичні дослідження процесів в енерг. устаткуванні теплових і атомних електростанцій; розвиток заг. теорії теплообміну та її застосування для підвищення ефективності процесів передачі і використання тепла в машинах і апаратах нової техніки; розвиток теорії тепломасообміну. Розробляються методи інтенсифікації процесів перенесення тепла і речовин з метою підвищення ефективності тепломасообмінних технологічних процесів, наук. і метрологічні основи теплофі-

зичного приладобудування. Ін-т видає журн. «*Промышленная теплотехника*». *Г. Ф. Селявін.*

ТЕХНОГЕНЕ́З (від грец. τέχνη — ремесло, майстерство і γένεσις — походження) у геології — сукупність інженерно-геол., геоморфологічних і геохім. процесів у *земній корі*, пов'язаних з виробничою діяльністю людини. При добуванні *корисних копалин*, проведенні буд. робіт, с.-г. обробітку ґрунтів тощо відбувається перерозподіл мінеральної речовини земної кори. З Т. пов'язані водна і вітрова *ерозія ґрунтів*, зрушення, осідання та провали *гірських порід*, розвиток *зсувів* і *селів*, відтавання *багаторічної мерзлоти*, виснаження і забруднення водоносних горизонтів тощо. Внаслідок Т. виникають *антропогенні форми рельєфу*. Техногенні процеси нерідко завдають шкоди нар. г-ву. Запобігти руйнівному діянню їх на земну кору можна за умов раціонального використання мінеральних ресурсів і охорони геол. середовища. Т. вивчають *інженерна геологія, геоморфологія, геохімія*. На Україні Т. досліджують Ін-т геол. наук АН УРСР, Ін-т геохімії і фізики мінералів АН УРСР, Ін-т мінеральних ресурсів М-ва геології УРСР, Відділення географії Ін-ту геофізики АН УРСР, відповідні кафедри ун-тів та ін. установи. *П. Ю. Кущ.*

ТЕХНОКРА́ТІЇ ТЕО́РІЇ — буржуазні соціологічні концепції, що поширюють принципи управління капіталістичним виробництвом на весь істор. процес і утверджують вирішальну роль техніки й тех. інтелігенції в розвитку суспільства. Т. т. базуються на методологічному принципі *технологічного детермінізму*. Ідеї Т. т. були висунуті амер. економістом Т. *Вебленом* і набули поширення з 30-х рр. 20 ст. Для Т. т. характерним є затушовування соціально-екон. і класових суперечностей бурж. суспільства, ідеалізація реальних процесів зростаючого значення науки та інж.-тех. спеціалістів у функціонуванні сусп. виробництва в умовах науково-тех. революції. Різновидом Т. т. є *менеджеризм*.

Б. Б. Жилін.

ТЕХНОКРА́ТІЯ (від грец. τέχνη — ремесло, майстерність і κράτος — влада, панування) — управлінський апарат держ.-монополістичного і монополістичного секторів капіталістичної економіки, тісно пов'язаний з держ. апаратом, є знаряддям панування *олігархії фінансової*. Т. — це здебільшого представники монополістичної буржуазії, власники великого капіталу. Термін «технократія» в бурж. соціології було запроваджено в 30-х рр. 20 ст. Див. також *Технократії теорії, Менеджеризм, «Революція керуючих»*.

ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ДЕТЕРМІНІ́ЗМ — методологічний принцип т. з. технологічного напряму в бурж. *соціології*, сутність якого становить вульгарно-матеріалістичне тлумачення істор. процесу як безпосередньої функції прогресу науки і техніки. Засновниками технологічного напряму, що виник у кін. 19 — на поч. 20 ст., були Т. *Веблен*, Е. *Бернштейн*, К. *Каутський*. Нині Т. д. представлений працями У. *Ростоу*, Р. *Арона*, Д. *Белла*, Дж. К. *Гелбрейта* та ін. (див., зокрема, «*Індустріальне суспільство*», «*Постіндустріальне суспільство*», «*Стадії економічного зростання*»). Характерними рисами Т. д. є: абсолютизація соціальної цінності науки і техніки аж до заперечення залежності їхнього розвитку від соціальних умов, перетворення науково-тех. розвитку на визначальний фактор усіх соціальних змін; психологізація сусп. відносин; підміна виробничих відносин орг.-управлінськими; твердження про однаковість соціальних наслідків науково-тех. прогресу незалежно від соціально-екон. ладу суспільства, проповідь конвергенції капіталізму і соціалізму (див. «*Конвергенції теорія*»); положення про деідеологізацію сучас. суспільства з розвитком техніки і тех. мислення; заперечення необхідності й можливості соціалістичної революції, зведення *революції соціальної* до *науково-технічної революції*. Т. д. є однією з теор. підвалин сучас. *антикомунізму* і виступає як одна з осн. форм апологетики капіталізму. *Б. Б. Жилін.*

ТЕХНОЛО́ГІЯ (від грец. τέχνη — ремесло, майстерність і λόγος — вчення, наука) — сукупність прийомів і способів одержання, обробки або переробки (зміни стану, властивостей, форми) сировини, матеріалів, напівфабрикатів чи виробів у різних галузях промисловості, в будівництві тощо; наукова дисципліна, що розробляє і вдосконалює ці прийоми і способи. Т. (або технологічними процесами) наз. також самі процеси одержання, обробки, переробки, складання або буд-ва. Крім того, Т. наз. опис виробничих процесів, інструкції щодо їх виконання, технологічні карти тощо. До складу сучасної Т. включають і *технічний контроль виробництва*. Т. значною мірою зумовлює якість і в багатьох випадках кількість вироблюваної продукції, її собівартість, продуктивність праці тощо. Вона пов'язана з *науково-технічним прогресом, науковою організацією праці*, досвідом новаторів виробництва. Як наук. дисципліна Т. сприяє впровадженню найефективніших і найекономічніших виробничих процесів, що потребують найменших затрат часу і матеріальних ресурсів. Розвиток Т. зумовлюється ширшим застосуванням малооперацій них, маловідходних та безвідходних технологічних процесів, досконалих методик, систем матем. аналізу і прогнозування, засобів електронної техніки. Див. також *Геотехнологія, Електронопроменева технологія, Космічна технологія, Технологія металів*. *Г. Е. Таурит.*

ТЕХНОЛО́ГІЯ МЕТА́ЛІВ — сукупність прийомів і способів одержання та обробки металів; наукова дисципліна, що розробляє ці прийоми і способи. Т. м. охоплює питання підготовки (збагачування) металевих руд, вилучення з них металів, виробн. металевих сплавів, одержання з цих сплавів заготовок і деталей. Включає також технологію *ливарного виробництва, зварювання, паяння, обробку металів різанням, обробку металів тиском*, нанесення *захисних покриттів, термічну обробку*. Як наукова дисципліна пов'язана з матеріалознавством, фіз. хімією, хімією тощо. В Росії наук. основи Т. м. заклали П. П. *Аносов* і Д. К. *Чернов*. Значний внесок у розвиток Т. м. зробили рад., в т. ч. укр., вчені О. О. *Байков*, А. А. *Бочвар*, Г. В. *Курдюмов*, Є. О. *Патон*, В. М. *Свєчников*, К. Ф. *Стародубов* та ін. Проблеми Т. м. досліджують в Ін-ті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР (Москва), *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Лиття проблем інституті* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, *Металів українському науково-дослідному інституті, Київському політехнічному інституті, Харківському політехнічному інституті*, ін. установах.

Г. Е. Таурит.

ТЕХНОСФЕ́РА (від грец. τέχνη — ремесло, майстерство і σφαῖρα — куля) — складова частина *ноосфери;* сукупність штучних об'єктів, створених цілеспрямованою діяльністю людини, та природних об'єктів, змінених цим процесом.

«ТЕХНОТРО́ННОГО СУСПІ́ЛЬСТВА ТЕО́РІЯ» — сучасна бурж. соціологічна концепція т. з. технологічного напряму, висунута в 70-х рр. 20 ст. амер. соціологом З. Бжезинським. Абсолютизуючи деякі риси *науково-технічної революції*, він, на противагу марксистсько-ленінському вченню про *суспільно-економічні формації*, намагається довести, ніби нова технологія й електроніка (звідси назва «технотроніка») розвиваються поза реально існуючими соціально-клас. відносинами і є вирішальним і самодостатнім фактором соціального прогресу. За «Т. с. т.», весь світ рухається в напрямі «технотронної ери», до якої людство перейде не внаслідок *революції соціальної*, а поступово, в міру нагромадження наук.-тех. потенціалу. «Т. с. т.» ігнорує ті очевидні факти, що напрям і цілі використання наук.-тех. прогресу зумовлені характером певної соціально-екон. системи, що за капіталізму розвиток науки і техніки регулюється д-вою в інтересах монополістичного капіталу, а це аж ніяк не змінює експлуататорської сутності капіталізму. Див. також *Технологічний детермінізм*.

Б. Б. Жилін.

ТЕХПРОМФІНПЛА́Н — розгорнута програма виробничо-господарської діяльності і соціального розвитку колективу виробничого об'єднання (підприємства), спрямована на успішне виконання держ. планових завдань з найбільшою ефективністю. Т. складають на рік з розбивкою по кварталах. Містить такі взаємопов'язані розділи: заг. таблиця осн. показників виробничо-госп. діяльності; виробн. і реалізація продукції; тех. розвиток і підвищення екон. ефективності виробн.; планові техніко-екон. норми і нормативи; капітальне буд-во; *матеріально-технічне постачання*; праця і кадри; собівартість, прибуток і рентабель-

ність; *фонди економічного стимулювання*; фінанс. план; *план соціального розвитку колективу*; охорона природи і раціональне використання природних ресурсів. Кожному розділові Т. відповідає своя система показників. Розрізняють планові затверджувані і розрахункові показники. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) виробничим об'єднанням (підприємствам) затверджують такі показники: по виробництву — зростання чистої продукції (нормативної), а в окремих галузях — товарної продукції у *порівнянних цінах*; виробн. осн. видів продукції в натуральному виразі, в т. ч. продукції на експорт; зростання виробн. продукції вищої категорії якості; з праці й соціального розвитку — зростання *продуктивності праці*, обчислюване за чистою продукцією (нормативною), норматив заробітної плати на 1 крб. продукції (в деяких галузях — заг. фонд заробітної плати), ліміт чисельності робітників і службовців, завдання щодо скорочення застосування ручної праці, нормативи утворення фондів матеріального заохочення, соціально-культур. заходів і житл. буд-ва; по фінансах — заг. сума прибутку, а в деяких галузях — зниження собівартості продукції, заг. норматив розподілу прибутку, а також платежі в держ. бюджет і асигнування з держ. бюджету; по капітальному будівництву — введення в дію основних фондів, виробничих потужностей і об'єктів, у т. ч. приріст потужностей за рахунок тех. переозброєння і реконструкції діючих підприємств, ліміти держ. капітальних вкладень і буд.-монтажних робіт, у т. ч. витрати на тех. переозброєння і реконструкцію діючих підприємств, нормативи утворення *фонду розвитку виробництва*; по впровадженню нової техніки — осн. завдання щодо виконання наук.-тех. програм, розробки, освоєння і впровадження нових високоефективних технологічних процесів і видів продукції, осн. показники тех. рівня виробн. і найважливіших видів вироблюваної продукції, екон. ефект від проведення наук.-тех. заходів; по матеріально-технічному забезпеченню — обсяг поставок осн. видів матеріально-тех. ресурсів, необхідних для виконання річного плану, завдання щодо середнього зниження норм витрат найважливіших видів матеріальних ресурсів. Ін. показники Т. розробляють і використовують планові органи як розрахункові матеріали до обгрунтування цих планів. Роботу щодо розробки Т. очолює керівник виробничого об'єднання (підприємства). Безпосередню участь у складанні Т. беруть функціонуючі відділи і служби, громад. орг-ції, весь колектив підприємства. Після затвердження Т. стає юрид. документом, обов'язковим для виконання. Деталізовані завдання Т. доводять до виробничих підрозділів і служб підприємства. Т. мають включати *зустрічні плани*. Див. також *Планування народного господарства, Поточне планування*.

Т. І. Таланова.

ТЕЦ — скорочена назва *теплоелектроцентралі*.

ТЕ́ШИК-ТАШ, Тешикташ — печера в горах Байсунтау (Сурхандар'їнська обл. Узб. РСР), де 1938—39 досліджено стоянку *мустьєрської культури* і виявлено рештки кістяка (череп і деякі кістки) дитини-*неандертальця* 8—9 років. На стоянці знайдено численні кам'яні вироби, а також кістки гірської кози, дикого коня, ведмедя та ін. тварин. Осн. засіб існування мешканців Т.-Т., які кілька разів оселювались у печері (про це свідчить наявність п'яти *культурних шарів*), становило мисливство.

ТЕ́НІН Борис Михайлович [н. 10 (23).III 1905, Кузнецьк, тепер Пенз. обл.] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1981). З 20-х рр. виступав в театрі ім. В. Мейєрхольда і «Синій блузі» (обидва — в Москві), в Ленінград. театрі комедії (1937—46), в Театрі сатири (1955—62), драм. театрі (тепер на Малій Бронній, 1962—73), театрі ім. В. Маяковського (з 1973), всі — в Москві. Серед ролей: Синичкін («Лев Гурич Синичкін» Ленського), Пархоменко («Син народу» Германа), Альфред Ілл («Візит старої дами» Дюрренматта), Родіон Миколайович («Старомодна комедія» Арбузова). Ролі в кіно: «Безприданниця», «Людина з рушницею», «Російське питання» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1948.

ТИ́ВЕРЦІ — один із сх.-слов'янських племінних союзів. Вперше згадуються в недатованій частині «*Повісті временних літ*» поряд з ін. сх.-слов'ян. племенами серед. 9 ст. Жили на території між Дністром, Прутом і Дунаєм. Осн. заняттям Т. було орне землеробство. З 1-ї пол. 10 ст. Т.— у складі *Київської Русі*. В 12 ст. землі Т. входили до *Галицького князівства*. Археол. пам'ятками Т. є численні залишки давньорус. поселень і городищ на тер. Молдавії (*Алчедарське поселення, Єкімауци*).

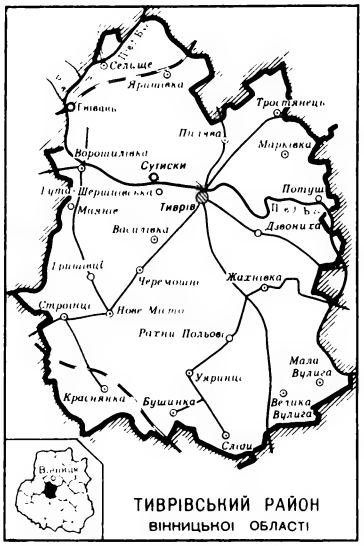

Б. М. Тєнін.

ТИ́ВРІВ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Пд. Бузі, за 16 км від залізнич. ст. Гнівань. 4,9 тис. ж. (1983). Т. уперше згадується 1505, коли він був під владою *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* Т. загарбала шляхет. Польща. Тиврівці брали активну участь у *Палії повстанні 1702—04, гайдамацькому русі*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1965 Т.— с-ще міськ. типу. У Т.— цегельний, асфальтобетонний, комбікормовий, пластмасових виробів, хлібний та пивоварний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей. 1925 в Т. було встановлено один з перших на Україні пам'ятників В. І. Леніну. В Т. працював укр. композитор К. Г. *Стеценко* (1910—11); жив укр. поет К. О. *Андрійчук* (тут його і поховано).

ТИ́ВРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 54,9 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Тиврів*. Т. р. розташований у межах *Подільської височини* в центр. частині Подільського Побужжя. Хвилясто-горбисті межирічні пасма чергуються з плоскодонними долинами; розвинута яружно-балкова сітка. Корисні копалини: граніти, глина, пісок. Гол. річка — *Південний Буг*. Грунти переважно сірі й світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, береза, клен, ялина, сосна) займають 9,8 тис. га. Найбільші підприємства: сутиський «Автоелектроапаратура», гніванські спецзалізобетону і цукр. з-ди, шиноавторемонтний комбінат, тиврівські пивоварний, пластмасових виробів, Шершнівський плодоконсервний (с. Гута-Шершнівська) заводи. Комбінат побутового обслуговування (Тиврів), 5 будинків побуту. У с. г. переважає землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 63,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, гречка, просо, кукурудза, горох, цукр. буряки. Садівництво, овочівництво. Розвинуті скотарство, свинарство і птахівництво. В Т. р.— 22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Гнівань. Автомоб. шляхів — 285 км, у т. ч. з твердим покриттям — 231 км. У районі — вечірній маш.-буд. технікум (смт Сутиски), профес.-тех. уч-ще (м. Гнівань), 36 заг.-осв. та музична школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 54 клубні установи, 44 кіноуста-

новки, 57 б-к, історико-краєзнавчий музей. У с. Латанцях (тепер у складі с. Тростянця Т. р.) народився укр. рад. поет К. О. *Андрійчук*, у с. Уяринцях — укр. рад. економіст-історик Д. Ф. *Вірник*, у с. Жахнівці — укр. рад. мовознавець і літературознавець М. Я. *Калинович*, у с. Маянові — укр. рад. поет В. Ю. *Свідзінський*. У Гнівані (1924) й Тиврові (1925) встановлено одні з перших на Україні пам'ятники В. І. Леніну. У Т. р. видається газ. «Маяк» (з 1932). *В. С. Постригач.*

Тигр.

ТИ́ГЕЛЬ (нім. Tiegel, від грец. τήγανον — сковорода) — 1) Посудина, в якій матеріали плавлять, варять, нагрівають, а в лабораторних умовах сплавляють, спалюють або сушать. Т. для тугоплавких металів виготовляють з *вогнетривких матеріалів*, для деяких кольорових металів і солей — з сталі, чавуну. Лабораторні Т. (мал.) бувають фарфорові, сталеві, платинові та ін. Пром. печі з тиглями, в яких плавлять, варять або нагрівають матеріали (вироби), наз. тигельними. 2) Масивна металева плита ручних друкарських верстатів або тигельних *друкарських машин*, якою притискують папір до вкритої фарбою *друкарської форми*.

ТИ́ГЕЛЬНА ПЛА́ВКА металів, тигельний процес — одержання металів (сплавів) у рідкому стані в *тиглях*. Відома з 4 ст. до н. е. в Індії, Персії, Сірії та деяких ін. країнах, застосовувалась для виробн. кольорових металів і сплавів, високоякісної сталі (інструментальної, булатної, див. *Булат*). В Європі литу тигельну сталь почали виготовляти з 40-х рр. 18 ст. переплавлянням цементованої (див. *Цементація*) сталі або кричного заліза (див. *Криця*). Відкритий П. П. *Аносовим* процес газової цементації заліза при Т. п. дав змогу скоротити тривалість виробн. литої сталі з кількох днів до 9—10 год. П. М. *Обухов* запропонував використовувати для Т. п. залізну руду, що забезпечувало у певних умовах одержання сталі постійного хім. складу. Т. п. полягає у плавленні чистої (без домішок сірки і фосфору) металевої *шихти* в закритих тиглях, кипіння металу і його заспокоюванні. Під час Т. п. розплавлений метал не контактує з пічними газами, що виключає можливість окислення металу і насичення його шкідливими газами. З розвитком *мартенівського виробництва, конверторного виробництва* й електросталеплавильного процесу (див. *Електрометалургія*) Т. п. сталі втратила своє значення. Т. п. кольорових металів (сплавів) застосовують в осн. в невеликих ливарних і ремонтних майстернях.

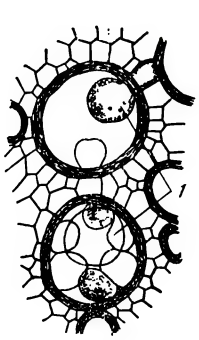

Тигли (1), які заповнюють порожнину судин деревини в'яза.

ТИ́ГР (Pantera tigris) — ссавець род. *котячих*. Довж. тіла 160—290 см, хвоста — до 110 см, маса до 320 кг. Волосяний покрив червонувато-рудий з поперечними чорними смугами. Поширений в Центр. і Пд.-Сх. Азії, на Малайському архіпелазі; в СРСР — на Далекому Сході, до 1966—68 зустрічався в Серед Азії, Закавказзі. Живе в густих заростях очерету, бамбука, чагарників, у долинах річок, в гірських лісах. Живиться переважно дикими копитними, нападає на свійських тварин, рідко — на людину. Самка раз у 2—3 роки після 105 днів вагітності народжує 2—4 (зрідка 5—6) тигренят. Занесений у міжнародну *Червону книгу*.

ТИГРА́Ї — народ у Пн. Ефіопії. Більша частина компактно живе в провінціях Тигре і Ерітрея. Чисельність — 2,6 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — тиграї (тигринья), належить до *семітських мов*. За релігією Т.— християни-монофісити (див. *Монофіситство*). В 1—7 ст. Т. входили до складу Аксумського царства (рабовласницька д-ва), з 13 ст.— до Ефіопії. Осн. заняття Т.— землеробство, тваринництво. Багато Т. займається ремеслами і торгівлею.

ТИГРЕ́ — народ у Пн. Ефіопії, що населяє пн. райони Ерітреї (Ефіопія), а також о-ви Дахлак. Чисельність — 570 тис. чоловік (1978, оцінка). Мова — тигре, належить до *семітських мов*. За релігією більшість Т.— мусульмани, частина — християни-монофісити (див. *Монофіситство*). В 1—7 ст. Т. входили до складу Аксумського царства (рабовласницька д-ва), з 13 ст.— до Ефіопії. На поч. 19 ст. існувало самостійне феод. князівство Тигре. Осн. заняття — скотарство, землеробство, рибальство, добування перламутру і перлин.

ТИГРИ́ҢЬЯ МО́ВА, тиграї мова — мова народу *тиграї*. Належить до ефіопської групи *семітських мов*. У Т. м. розрізняють діалекти: адуа, хамасен, танбен, акеле-гузай. Порівняно з класичним семітським типом Т. м., як і ін. нові ефіопосемітські мови, зазнала ряду змін, особливо в галузі синтаксису. Для Т. м. використовують ефіопське складове письмо.

В. Я. Порхомовський.

ТИ́ГРОВА БА́ЛКА — заповідник у пониззі р. Вахшу, в Тадж. РСР. Площа 47,4 тис. га. Засн. 1938. Розташована на лівобережжі ріки, в межах її заплави й першої надзаплавної тераси. Висота не перевищує 330 м. Серед *тугаїв* (тип. лісу) — єдиний у країні масив тополі туранги, в підліску — тамарикс і ериантус (заввишки до 5—6 м). Навколо стариць — зарості з лоху різнолистого. Природні комплекси піщаної пустелі представлені бугристими пісками з *солончаками* й *такирами*. Характерний білосаксаульник з черкезом. Флора заповідника налічує бл. 120 видів. З тварин особливій охороні підлягають полосата гієна, бухарський благородний олень, джейран, середньоазіатська видра, змієїд — види, занесені до *Червоної книги* СРСР; численні плазуни (сірий варан, кобра, гюрза та ін.). Напрям наук. досліджень заповідника — вивчення тугайної рослинності, розробка методів охорони й збільшення чисельності бухарського оленя, джейрана, таджицького фазана, а також птахів, що зимують на водоймищах.

В. І. Олещенко.

ТИ́ЖДЕНЬ — період часу в сім діб з певною назвою кожного дня. Виникнення поділу року на Т. зумовлене необхідністю організованої праці людей. Семиденний Т. вперше ввійшов у вжиток на Старод. Сході. В 1 ст. н. е. ним стали користуватися в Римі, звідки він поширився по всій Зх. Європі. Є думка, що виникнення семиденного Т. пов'язане з *фазами Місяця*. У багатьох зх.-європ. мовах дні Т. названо за 7 небесними світилами. Так, неділя — день Сонця, понеділок — Місяця, вівторок — Марса, середа — Меркурія, четвер — Юпітера, п'ятниця — Венери, субота — день Сатурна. Слов. назви пов'язані гол. чином з порядковими номерами днів Т. після неділі. В більшості слов. мов «неділя» — день, коли «не роблять ніякого діла», не працюють; понеділок — перший день після неділі, вівторок — другий, середа — середина Т. і т. д.; назва «субота» походить від староєвр. слова «сабат» — відпочинок (шабаш). У деяких народів у певні періоди місяць ділився на п'ятиденні (напр., в Старод. Єгипті) або на десятиденні Т.— *декади* (в Старод. Єгипті, у Франції в епоху Великої франц. революції).

ТИК (голл. tijk, англ. tick) — густа лляна або бавовняна тканина полотняного, саржового, атласного чи дрібновізерунчастого *переплетення ниток* найчастіше з строкатотканими поздовжніми кольоровими смугами. Буває з вибивним малюнком. Тиком оббивають матраци, з нього виготовляють чохли для меблів, шиють наволоки, напірники тощо.

ТИК (франц. tic) у медицині — швидкі мимовільні скорочення м'язів, що повторюються стереотипно. Найчастіше спостерігається Т. м'язів обличчя, шиї, рук, зрідка м'язів язика, діафрагми. Виникає в зв'язку з ураженням певних відділів мозку внаслідок перенесеного *енцефаліту*, травм тощо. Розрізняють генералізовану (з участю всієї мускулатури) і місцеві форми Т. (зустрічаються частіше). Лікування залежить від причини, що викликала тик. Див. також *Гіперкінез*.

ТИ́КВА (Lagenaria, син. L. vulgaris) — однорічна однодомна рослина родини *гарбузових*. Стебло шорсткоопушене, лазяче за допомогою двічі поділених вусиків. Листки серцевидні, по краю нерівномірнозубчасті, на довгих черешках. Квітки поодинокі одностатеві, з колесовидним білуватим віночком. Плід циліндричний, округлий або пляшкоподібний, голий, міцний, водонепроникний. Культивують переважно в зх. та пд. районах України заради плодів, які використовують для виготовлення посуду. Іноді Т. вирощують як декоративну рослину.

ТИКО́ЦЬКИЙ Євген Карлович [14 (26).XII 1893, Петербург — 23.XI 1970, Мінськ] — білорус. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1948. У 1914—15 навчався в Петрогр. ун-ті, одночасно — в муз. уч-щі З. Бонч-Бруєвич. В 1919—24 перебував у Червоній Армії. Потім жив у Білорусії. В 1950—63 — голова Спілки композиторів БРСР. Твори: опери — «Михась Підгорний» (1939, 2-а ред. 1957), «Алеся»

Тимелея горобина:
1 — верхня частина рослини:
2 — плід з приквітком;
3 — плід.

(1944, нова ред. «Дівчина з Полісся», 1953; остання ред.— 1967), «Анна Громова» (1970); героїчна поема «Пісня про Буревісника» (1944), 6 симфоній (1927—63), симф. поеми «50 років» (1966), концерти для інструментів з оркестром, хори, пісні, музика для театру і кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Гусин И. Л. Евгений Карлович Тикоцкий. М.—Л., 1965; Нісневіч С. Яўген Цікоцкі. Мінск, 1972.

ТИЛ (Tyl) Йосеф Каєтан (4.II 1808, м. Кутна Гора — 11.VII 1856, Пльзень, похований у Празі) — чес. письменник, театр. і культур. діяч, один із засновників чес. нац. театру. В 30—40-і рр. редагував ряд журналів. У прозі, позначеній традиціями сентиментально-романтичної л-ри, показав життя «маленької» людини (оповідання «Старий шарманщик», «З життя бідних», обидва — 1845; «Злодій», 1849; повість «Будь чесним — не пропадеш», 1846, тощо). В драматургії, створеній в основному в реалістичній манері, порушував важливі питання соціального та морально-етичного характеру (п'єси-казки «Волинщик із Страконіць», 1847, «Іржикове видіння», 1849, «Лісова діва», 1850; істор. та побутові п'єси «Фідловачка», 1834, «Кривавий суд, або Кутногорські рудокопи», 1848, «Ян Гус», 1849, та ін.). Автор літ.-критичних і театрознавчих статей, чес. нац. гімну «Де моя батьківщина?..».

Тв.: Укр. перекл.— Волинщик із Страконіць. К., 1954; Кривавий суд, або Кутногорські рудокопи. К., 1956; Рос. перекл.— Избранное. М., 1954; Театр. М., 1957.

В. А. Моторний.

ТИЛ — складова частина збройних сил, завданням яких є тилове забезпечення військ (сил). Включає з'єднання, частини, установи та підрозділи, призначені для забезпечення у мирний і воєнний час військ (сил) матеріальними засобами; а також для забезпечення підготовки, експлуатації, технічного прикриття і відбудування шляхів, військ. оперативних та інших перевезень; для відновлення і обслуговування різної техніки та майна; для забезпечення базування авіації і сил флоту; для подання мед. допомоги пораненим і хворим, евакуації їх і лікування; проведення протиепідемічних, лікувально-профілактичних, сан.-гігієнічних і ветеринарних заходів; для подання допомоги військам (силам) у відновленні їхньої боєздатності і ліквідації наслідків ударів противника. Т. Рад. Збройних Сил створювався одночасно з формуванням Червоної Армії та ВМФ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Т. Рад. Збройних Сил завдяки своїй належній організації виконав великий обсяг завдань по забезпеченню військ (сил). Десятки тисяч воїнів Т. було нагороджено орденами і медалями, 52 — удостоєно звання Героя Рад. Союзу і понад 30 — Героя Соціалістичної Праці. Сучас. Т. Рад. Збройних Сил має *спеціальні війська*, ППО, допоміжний флот та ін. частини, установи, підрозділи різних видів забезпечення. Кожний вид Збройних Сил має свій тил.

Літ.: Тыл Советской Армии. М., 1968.

І. М. Голушко.

ТИЛИ (від грец. θυλάκιον — мішок) — пухирчасті вирости клітин деревинної *паренхіми*, що через замикаючі плівки пор в бічних стінках *трахей* (рідко *трахеїд*) *ксилеми* випинаються в порожнину цих судин. В Т. відкладаються запасні речовини, утворюються вторинні оболонки; іноді Т. перетворюються на *кам'янисті клітини*, або склереїди. Т. закупорюють судини в процесі формування ядрової *деревини*, надаючи останній великої міцності. Утворення Т. в *заболоні* відбувається тільки при ушкодженні. Масове утворення Т. властиве дубу білому, робінії, винограду, шовковиці, катальпі, горіху чорному, маклюрі.

ТИЛІГУ́Л — річка в Одес. обл. УРСР. Довж. 173 км, площа бас. 3550 км². Бере початок на пд.-сх. схилах Подільської височини, тече Причорноморською низовиною, впадає у *Тилігульський лиман* Чорного м. Живлення переважно снігове. Влітку місцями пересихає. На річці споруджено дві греблі, є ставки. На Т.— міста *Ананьїв* і *Березівка*.

ТИЛІГУ́ЛЬСЬКИЙ ЛИМА́Н — лиман на узбережжі Чорного м., у межах Одес. і Микол. областей УРСР. Довж. до 80 км, пересічна шир. 3,5 км. Площа лиману залежно від коливань рівня змінюється від 150 км² до 170 км². Пересічна глиб. 3 м, макс.— 21 м. Від моря відокремлений піщано-черепашковим пересипом завширшки 4 км. У Т. л. впадає р. *Тилігул*. Живлення за рахунок поверхневих вод та фільтрації мор. вод. Солоність до 13 ‰. Дно вкрите шаром чорного мулу, що має лік. властивості. Рибальство.

ТИМЕЛЕ́Я (Thymelaea) — рід однорічних трав'янистих рослин родини тимелеєвих. Листки чергові, лінійно-ланцетні. Квітки дрібні, зеленувато-жовті. Плід — сухий горішок, оточений квітколожем, що залишається при плодах. Понад 20 видів, пошир. у теплих і помірних областях земної кулі. В СРСР, у т. ч. УРСР,— один вид: Т. звичайна, або Т. горобина (T. passerina), до 40 см заввишки; росте на вапнякових, крейдяних і глинистих схилах, як бур'ян на полях і вздовж шляхів.

А. П. Лебеда.

ТИМІ́Н, 5-метил-2,4-діоксипіримідин, 5-метилурацил — циклічна органічна сполука. Належить до головних *піримідинових основ*. Т. являє собою білі кристали (платівки або голки), добре розчинні у гарячій воді. У складі *нуклеозидів* (зокрема, тимідину), *нуклеотидів*, *коферментів* та *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) Т. міститься в клітинах усіх організмів. В парі з *аденіном*, утвореній за принципом *комплементарності*, Т. забезпечує максимальну стабільність молекули ДНК.

ТИМКІ́ВСЬКИЙ Ілля Федорович [15 (26).VII 1773, м. Переяслав, тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.— 15 (27).II 1853, с. Туранівка Глухівського повіту Чернігів. губ., тепер Ямпільського р-ну Сумської обл.] — рос. і укр. педагог, письменник і освітній діяч. Дядько М. О. *Максимовича*. Закінчив Київ. академію (1789) й Моск. ун-т (1797). Викладав рос. право в Петерб. сенатському юнкерському ін-ті (1797—1801), працював у м-ві юстиції, зробив першу спробу систематизації рос. законів, склав проект *третейського суду*. Брав активну участь у заснуванні Харків. ун-ту, до 1811 викладав у ньому право, історію і словесність, з 1805 — доктор права Моск. і Харків. ун-тів. З 1803 одночасно був куратором Харків. уч. округу. Виступав за демократизацію освіти й виховання. При сприянні Т. відкрито гімназії й повітові уч-ща в Харкові, Чернігові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Воронежі, Новгороді-Сіверському й Одесі. В 1825—38 — директор *Новгород-Сіверської гімназії*. Т. вплинув на формування пед. і наук. світогляду К. Д. *Ушинського*, який закінчив цю гімназію. Автор ряду літ. творів, надрукованих у 50-х рр. 19 ст. у журн. «Москвитянин» та «Русский архив».

М. Ф. Коваль, П. Д. Соломуха.

ТИМОКРА́ТІЯ (грец. τιμοκρατία, від τιμή — ціна, вартість, честь і κράτος — сила, влада) — форма правління, за якої держ. влада перебуває в руках привілейованої меншості, що має високий майновий ценз. Т.— варіант *олігархії*.

ТИМО́Л 2-ізопропіл-5-метилфенол — лікарський препарат, що належить до *протиглистних засобів*. Міститься у тиміановій олії, яку одержують з листя *чебрецю*. Безбарвні кристали з характерним запахом і пряно-пекучим смаком. У мед. практиці застосовують при лікуванні *анкілостомідозу*, некаторозу, *трихоцефальозу* тощо. У зв'язку з антисептичними властивостями Т. призначають також при проносах і *метеоризмі* для зменшення *бродіння* у кишечнику; для дезинфекції порожнини рота, носоглотки.

ТИМОФЄЄВ Борис Борисович [н. 5 (18).X 1915, Петроград] — укр. рад. учений в галузі системотехніки і теорії систем, акад. АН УРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1937) Груз. індустріальний ін-т у Тбілісі. У 1937—39 працював у н.-д. ін-ті гідроенергетики (Тбілісі). У 1944—59 — в Тбіліському н.-д. інституті гідроенергетики і споруд; з 1960 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР (1962—64 — заст. директора). З 1964 — директор ін-ту автоматики. Наук. праці присвячені дослідженню поверхневого ефекту у феромагнетиках, розробці магнітопружних датчиків, нових засобів обчислювальної техніки й автоматики. Т. працює також у галузі теор. аспектів системотехніки, розробки матем., інформаційних і тех. засобів автоматизованих систем управління пром. призначення. На XXV і XXVI з'їздах Компартії України обраний членом ЦК Компартії України. Нагоро-

Є. К. Тикоцький.

Б. Б. Тимофєєв.

Лабораторні тиглі.

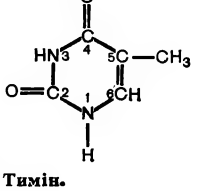

Тимін.

Н. В. Тимофєєва.

В. І. Тимохін.

Л. П. Тимош.

С. К. Тимошенко.

джений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1973. Держ. премія СРСР, 1980. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1982.

ТИМОФЄЄВ Володимир Федорович [5 (17).VIII 1858, Полтава — 14.XII 1923] — укр. рад. хімік. Закінчив Харків. ун-т (1881), в якому викладав 1882—99 (професор з 1894). У 1900—07 — професор Київ. політех. ін-ту, з 1907 — Харків. ун-ту. З 1922 — директор Українського ін-ту прикладної хімії Укрраднаргоспу (Харків). З 1923 — керівник н.-д. кафедри фіз. хімії Наркомосвіти УРСР. Осн. наук. праці присвячені дослідженню розчинності неорганічних і органічних речовин у неводних розчинниках залежно від т-ри. На основі вимірювання теплових ефектів підтвердив наявність хім. процесів під час утворювання неводних розчинів.

ТИМОФЄЄВА Ганна Гаврилівна [парт. псевд.— Галя Тимофєєва; 9 (21).IX 1896, с. Попівка, тепер смт Кіровськ Краснолиманського р-ну Донец. обл.— 4.II 1919, Київ] — учасниця боротьби за владу Рад на Україні. В 1914 активно включилася в революц. роботу. Усвідомлюючи хибність політ. лінії дрібнобурж. націоналістичної *Української соціал-демократичної партії*, з якою вона була зв'язана, поступово зблизилася з більшовиками. В 1917 брала участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Харкові. Під час австронім. окупації проводила велику роботу по організації повстанського руху на Київщині — в Звенигородці, Таращі та ін. В жовтні 1918 заарештована гетьманською «державною вартою», але під тиском робітників Києва звільнена. Через деякий час разом з групою більшовиків київ. підпілля її знову заарештували. Перед визволенням Києва рад. військами Т. по-звірячому вбили петлюрівці.

ТИМОФЄЄВА Ніна Володимирівна (н. 11.VI 1935, Ленінград) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1969). У 1953 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще, 1981 — Моск. ін-т театрального мистецтва. В 1953—56 — солістка Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, з 1956 — Великого театру СРСР. Партії: гол. партії в балетах П. Чайковського; Кітрі («Дон-Кіхот» Мінкуса), Асель («Асель» Власова), Мехмене-Бану («Легенда про любов» Мелікова), Егіна («Спартак» Хачатуряна), леді Макбет («Макбет» Молчанова). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТИМОФЄЄВ-РЕСО́ВСЬКИЙ Микола Володимирович [7 (20).IX 1900, Москва — 28.III 1981, м. Обнінськ] — рад. біолог, один із засновників *радіаційної генетики*, радіаційної *біогеоценології*. Закінчив Моск. ун-т (1922). Учень С. С. *Четверикова* і М. К. *Кольцова*. В 1922—25 — співробітник Ін-ту експериментальної біології. В 1925—45 працював у Біол. ін-ті в Берліні. В 1955—64 — керівник відділу Ін-ту біології Уральського філіалу АН СРСР, 1964—69 — керівник відділу Ін-ту мед. радіології АМН СРСР (м. Обнінськ); 1969—81 — консультант Ін-ту медико-біол. проблем М-ва охорони здоров'я СРСР. Т.-Р. сформулював осн. уявлення сучас. радіобіології — «принцип влучення» та *мішені теорію*; створив першу біофіз. модель структури *гена*; праці також з популяційної генетики, еволюційної теорії, феногенетики тощо. Член Академії «Леопольдіна» (НДР, з 1969), Академії мистецтв і наук США (з 1973) та ряду ін. академій. Нагороджений Дарвінівською медаллю (НДР, 1959), Менделівськими медалями (ЧССР, 1965, і НДР, 1970). Кімберівська премія з генетики і Золота медаль «За видатний науковий внесок в генетику» (США, 1966). *В. А. Труханов.*

ТИМОФЄЄВСЬКИЙ Олександр Дмитрович [н. 8 (20).II 1887, Москва] — рос. та укр. рад. патофізіолог і онколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), акад. АМН СРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1947). В 1912 закінчив мед. ф-т Томського ун-ту, де залишився працювати (1922—34 — зав. кафедрою). В 1934—41 — зав. відділом Харків. рентгено-онкологічного ін-ту, 1941—53 — зав. лабораторією Ін-ту клінічної фізіології, 1953—55 — Ін-ту фізіології АН УРСР (Київ); 1956—63 — зав. відділом Ін-ту експериментальної клінічної онкології АМН СРСР (Москва).

Основні праці присвячені проблемам експериментальної *гематології* і *онкології*. В 1912 вперше в Росії (разом із своїм вчителем П. П. Авроровим) застосував метод культивування клітин і тканин; описав малігнізацію тканин (перетворення на злоякісні) при дії *канцерогенних речовин* і *пухлинотворних вірусів*. Нагороджений орденом Леніна, медаллю. Держ. премія СРСР, 1948.

ТИМОФІ́ЇВКА (Phleum) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Понад 15 видів, поширений у Європі, Азії й Африці. В СРСР — 12 видів, з них на Україні — 9. Ростуть на луках, гірських полонинах, у степах, на кам'янистих схилах, піскуватих місцях тощо. Однією з найкращих багаторічних сінокісних і пасовищних кормових рослин нечорноземної смуги і зони Полісся та Лісостепу є Т. л у ч н а (Ph. pratense). Стебла прямі, 100—200 см заввишки. Утворює багато листя (50—65 % заг. маси) яскраво-зеленого або синьо-зелёного забарвлення. Листки плоскі, по краях шорсткі. Суцвіття — густа шорстка колосовидна волоть, часто з фіолетовим відтінком. Колоски дрібні, одноквіткові, сплюснуті з боків. Насіння — дрібні плівчасті зернівки, округлоовальної форми ясно-сірого або жовтувато-бурого кольорів. Т. в травостої тримається від 3 до 5 років і більше. В сприятливих умовах дає за два укоси 60—120 ц/га сіна. Врожай насіння 4—8 ц/га. В 100 кг сіна Т. міститься 49 кормових одиниць і 3 кг перетравного білка.

На Україні поширені (1983) сорти: Зоринська місцева, Карпатська, Казаровицька, Люлинецька 1, Сарненська 35. На гірських сіножатях і полонинах Карпат поширена тимофіївка альпійська (Phleum alpinum) — цінна кормова трава. На гірських схилах, суходільних луках, по чагарниках на Закарпатті, в Карпатах і Криму зустрічається Т. гірська (Ph. montanum). На сухих луках, по чагарниках і на узліссях у зоні Степу УРСР росте Т. степова (Ph. phleoides) з стеблами, нижчими, як у Т. лучної; є також цінною кормовою рослиною. Іл. с. 246.

Г. С. Кияк.

ТИМО́ХІН Володимир Ілліч (н. 19.VI 1929, с. Дмитрівка, тепер Знам'янського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. співак (лірико-драматичний тенор), нар. арт. УРСР (з 1965). Член КПРС з 1965. У 1975 закінчив Київ. консерваторію (з 1976 — її викладач). У 1953—56 — соліст Ленінгр., 1956—78 — Київ. театрів опери та балету, з 1978 — Укрконцерту. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Андрій («Тарас Бульба» Лисенка), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера), Олекса («Арсенал» Г. Майбороди). Концертна діяльність.

ТИ́МОШ Лідія Петрівна (н. 12.XII 1918, Миколаїв) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (1968). Після закінчення Одес. театр. технікуму (1941) працює в Кіровогр. укр. муз.-драматичному театрі ім. М. Л. Кропивницького. Серед ролей — Тетяна («Сусіда» Карпенка-Карого), Мавра («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Безсмертна («Правда і Кривда» Стельмаха), Ковалиха («Голубі олені» Коломійця), Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

К. О. Силіна.

ТИМОШЕ́НКО Леонід Васильович (н. 6.V 1921, с. Ловинь Ріпкинського р-ну Чернігів. обл.) — укр. рад. акушер-гінеколог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1968. У 1948 закінчив Київ. мед. ін-т. У 1964—71 — зав. кафедрою, професор Львів. мед. ін-ту. З 1971 — зав. кафедрою акушерства і гінекології № 1 Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Праці Т. присвячені фізіології і патології скоротливої здатності матки, матковим кровотечам, антенатальній охороні плода, механізмам *адаптації* вагітних в нормі і патології, імунологічним аспектам вагітності, зокрема *резус-фактору*, тощо. Заст. голови Укр. наук. т-ва акушерів-гінекологів (з 1970), почесний член національних наукових товариств акушерів-гінекологів НРБ, УНР, СРР.

ТИМОШЕ́НКО Олег Семенович (н. 4.XII 1932, м. Кремінна, тепер Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1958. У 1960 закінчив Київ. консерваторію (з 1963 — її викладач, з 1980 — професор, з 1983 — ректор). Очолював хори Вінниці, Харкова, Ворошиловграда, Києва (з 1973 — худож. керівник Засл. хорової капели УРСР Пд.-Зх. залізниці). Автор науково-методичних праць з історії та теорії

хорового мистецтва і виконавства, з питань сучас. хорової партитури і виконавської практики.

ТИМОШЕ́НКО Семен Костянтинович [6 (18).II 1895, с. Фурманка, тепер с. Фурманівка Кілійського р-ну Одес. обл.— 31.III 1970, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1940), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1965). Член КПРС з 1919. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1922 і 1927 закінчив Вищі військ. академічні курси, 1930 — курси командирів-єдиноначальників при Військ.-політ. академії ім. В. І. Леніна. З липня 1937 — команд. військами Пн.-Кавказ., з вересня 1937 — Харків., з лютого 1938 — Київ. особливого військ. округів. У вересні 1939 командував військами Укр. фронту, що брали участь у визволенні зх.-укр. земель. З травня 1940 до 19.VII 1941 — нарком оборони СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. наркома оборони СРСР (липень — вересень 1941) і головнокоманд. військами Зх. (з липня 1941) і Пд.-Зх. (вересень 1941 — червень 1942) напрямів, одночасно командував Зх. (липень — вересень 1941), Пд.-Зх. (вересень — грудень 1941, квітень — липень 1942) фронтами, представник ставки Верховного Головнокомандування. В 1945—60 — команд. військами ряду військ. округів. З 1960 — генеральний інспектор Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. У 1961—70 — голова Рад. к-ту ветеранів війни. В 1939—52 — член ЦК ВКП(б), з 1952 — кандидат у члени ЦК КПРС. У 1938—40 — член ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом «Перемога», ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ТИМОШЕ́НКО Степан Прокопович [11(23).XII 1878, с. Шпотівка, тепер Конотопського р-ну Сум. обл.— 29.V 1972, Вупперталь, ФРН] — вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1919), іноз. член АН СРСР (з 1928), член багатьох академій світу. Закінчив (1901) Петерб. ін-т інженерів шляхів, викладав у цьому ж вузі. У 1907—11 і 1917—20 — професор Київ. політех. ін-ту, 1912—17 — професор петерб. ін-тів — політехнічного, інженерів шляхів, електротехнічного, 1919—20 — директор Ін-ту тех. механіки Укр. АН. У 1920 емігрував у Югославію. У 1922 переїхав до США. Працював (1923—27) у компанії «Вестінгауз», професор Мічіганського (1927—36) і Стенфордського (1936—60) ун-тів. З 1960 — у ФРН. Осн. праці — з механіки твердих деформівних тіл і розрахунку споруд. Виконав цикл робіт щодо згину, кручення, коливань і удару стрижнів, з теорії тонких пластин та оболонок. Розв'язав задачу про концентрацію напружень поблизу отворів. Виконав розрахунки висячих мостів, валів, рейок, зубчастих коліс тощо. Створив класичні посібники — «Курс опору матеріалів» (1911) і «Курс теорії пружності» (т. 1—2, 1914—16).

ТИМОШЕ́НКО Юрій Трохимович (н. 2.VI 1919, Полтава) — укр. рад. артист естради (псевд. — Тарапунька) і кіно, нар. арт. УРСР (з 1960). В 1941 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва. На естраді — з 1940 (виступає разом з Ю. *Березіним*). В 1941—45 — у складі Червоноармійського фронтового ансамблю пісні і танцю. З 1946 працює в Укр. респ. естраді (з 1959 — Укрконцерт). Знімався в кіно. Ролі: Кореспондент («Центр нападу», 1949), Зінченко («Падіння Берліна», 1950), Зоценко («Поема про море», 1959) та ін. Т.—один із сценаристів, постановників і виконавців гол. ролей у кінокомедіях «Штепсель женить Тарапуньку» (1958), «Їхали ми, їхали» (1963), «Од і до» (1976). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ТИМО́ШИН Валентин Петрович (н. 6.VIII 1929, с. Пчела, тепер Брасовського р-ну Брян. обл.) — рос. і укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1955. Після закінчення 1956 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював у Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького (1956—61 — режисер, 1961—66 — гол. режисер). У 1968—83—гол. режисер Ворошиловгр. рос. драм. театру, з 1983—Ворошиловгр. укр. муз.-драм. театру. Вистави: «Варвари», «Міщани» М. Горького, «Інтерв'ю в Буенос-Айресі» Г. Боровика, «Камінний господар» Лесі Українки, «Фауст і смерть» О. Леваді, «Цимбелін» У. Шекспіра. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТИМО́ШКО Тамара Михайлівна (по чоловіку — Головіна; н. 11.VI 1942, Астрахань) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1979. Після закінчення 1961 студії при Київ. театрі оперети працює в ньому. Серед ролей — Хівря, Своячка («Сорочинський ярмарок», «Майська ніч» Рябова, за мотивами творів М. Гоголя), Віра Холодна («На світанку» Сандлера), Атуєва («Весілля Кречинського» Колкера за мотивами п'єси Сухово-Кобиліна), Юліана, Мірабела («Сільва», «Циганський барон» Кальмана) та ін.

Ю. В. Петров.

ТИМПА́Н (від грец. τύμπανον — барабан) — 1) Стародавній ударний муз. інструмент. Попередник *литавр*. 2) Рід мідних тарілок (кімвали).

ТИМПА́Н в архітектурі — 1) Трикутне поле *фронтону*. 2) Ніша напівциркульного, трикутного або стрільчастого окреслення над вікном або дверима. У Т. звичайно розміщують скульптуру, живописні зображення тощо.

Тимпан в архітектурі.

ТИМПАНІ́Я (від грец. τύμπανον — барабан) — хвороба *жуйних* тварин; розширення газами *рубця* й *сітки* шлунка. Перебіг гострий, рідше хронічний. Гостра Т. виникає при поїданні великої кількості кормів, що легко піддаються бродінню (зелена маса бобових, борошно, висівки, прокислий жом тощо), при отруєнні, закупорці стравоходу сторонніми тілами; хронічна — при хроніч. запаленні передшлунка (сітки) й очеревини, а у телят — порушенні функції *сичуга*. Ознаки: відсутність ремигання, відмова від корму, випирання лівої черевної стінки, синюшність слизових оболонок. Заходи боротьби: при гострій Т.— зондування, масаж лівого боку черева, газовбирні (молоко, палена магнезія) і протибродильні (іхтіол, креолін) засоби, водні емульсії леткого лініменту й вазогену; при отруєннях — промивання рубця і протиотруйні засоби. В тяжких випадках — проколювання рубця троакаром.

ТИМУ́РІВЦІ — піонери і школярі, учасники дитячого руху в СРСР по наданню допомоги ветеранам Великої Вітчизн. війни і праці, пенсіонерам похилого віку, багатодітним матерям. Рух виник і поширився на поч. 40-х рр. під впливом повісті А. *Гайдара* «Тимур і його команда». В роки Великої Вітчизн. війни тимурівські команди й загони шефствували над госпіталями, дит. будинками, сім'ями фронтовиків, працювали у фонд оборони. Т. ведуть, зокрема, пошукову роботу по вивченню життя А. Гайдара (на кошти, зібрані ними, в м. Каневі організовано б-ку-музей письменника), беруть участь в охороні природи тощо. При редакції журн. «Пионер» діє Всесоюз. штаб Т., на місцях — респ., обл., районні та міські штаби. В 1973 в Артеку відбувся 1-й Всесоюзний зліт тимурівців.

Т. Л. Пономаренко.

ТИМФ, тинф (польс. tynf) — низькопробна срібна монета *Речі Посполитої*. Назва походить від прізвища керівника королівських монетних дворів 60-х рр. 17 ст. А. Тимфа. Карбування почалося з його ініціативи 1663 на Львів. монетному дворі. Т. мали номінальну вартість 30 грошів, тоді як срібла містили ледве на 12 грошів. Емісія Т. призвела до кризи грош. ринку Речі Посполитої, де Т. в 2-й пол. 17—18 ст. були однією з найпоширеніших монет. На Україні Т. були в обігу лише на тер. Галичини й Волині.

ТИМЧАСО́ВА КОМІ́СІЯ ДЛЯ РО́ЗГЛЯДУ ДА́ВНІХ А́КТІВ — наукова установа, створена 1843 в Києві при канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора для збирання і видання документальних матеріалів. Комісія проводила археографічну і видавничу діяльність, збирала документи в держ., монастирських і приватних архівах, у б-ках Правобережної України, а також у Москві, Петербурзі, Варшаві та за кордоном. На основі зібраних документів було створено 1852 *Київський центральний архів давніх актів*. У 1845, після ліквідації Тимчасового к-ту для дослі-

С. П. Тимошенко.

Ю. Т. Тимошенко.

В. П. Тимошин.

Т. М. Тимошко.

ТИМЧАСОВА НЕПРАЦЕЗДАТНІСТЬ

Й. А. Тимченко.

М. М. Тим'як. Глечик. Кераміка. 1958.

Тимофіївка лучна:
1 — верхня частина рослини;
2 — нижня частина рослини;
3 — колосовидна волоть;
4 — плоди (насінини).

дження старожитностей у Києві (існував з 1835), на комісію було покладено обов'язки виявляти й досліджувати археол. пам'ятки. Комісія опублікувала ряд цінних джерел з історії України 14—18 ст. («*Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов*», «*Літопис Самовидця*», «*Архив Юго-Западной России*» та ін.). В роботі комісії брали участь М. В. *Довнар-Запольський*, В. С. *Іконников*, І. М. *Каманін*, М. І. *Костомаров*, О. М. *Лазаревський*, О. І. *Левицький*, М. О. *Максимович* та ін. В 1845—47 співробітником комісії був Т. Г. Шевченко. В 1921 вона ввійшла до складу *Археографічної комісії АН УРСР*.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ТИМЧАСО́ВА НЕПРАЦЕЗДА́ТНІСТЬ — за рад. трудовим законодавством, тимчасові перерви у робітників і службовців у трудовій діяльності внаслідок захворювання, каліцтва, *карантину*, догляду за хворим членом сім'ї, вагітності і родів. При Т. н. працівники, звільнені від роботи за *листками непрацездатності*, одержують допомогу за держ. *соціальним страхуванням*. Допомоги по Т. н. видаються й при необхідності санаторно-курортного лікування, протезування з вміщенням до стаціонару протезно-ортопедичного підприємства. За Т. н. у зв'язку з каліцтвом або *професійними хворобами* передбачено й тимчасове переведення на ін. роботу. Право на допомогу по Т. н. мають усі робітники й службовці, а також прирівняні до них особи незалежно від місця, характеру і тривалості роботи і форм оплати праці. Члени колгоспів одержують допомогу по Т. н. за рахунок централізованого фонду соціального страхування колгоспників.

Є. О. Монастирський.

ТИМЧАСО́ВИЙ КОМІТЕ́Т ДЕРЖА́ВНОЇ ДУ́МИ 1917 — сформований 27.II (12.III) в Петрограді радою старшин 4-ї *Державної думи*. До к-ту ввійшли представники більшості фракцій Держ. думи. Очолив к-т один з лідерів *октябристів* катеринославський поміщик М. В. Родзянко. Побоюючись, що Петроградська Рада робітн. і солдатських депутатів оголосить себе новою владою, Т. к. Д. д. вирішив заявити про взяття влади в свої руки (див. *Двовладдя*). К-т робив спроби зупинити нар. революцію і врятувати монархію. 1(14). III к-т домовився з есеро-меншовицьким керівництвом Виконкому Петроградської Ради про створення нового уряду Росії. 2(15).III було створено *Тимчасовий уряд*, до складу якого ввійшло багато членів Т. к. Д. д. Комітет перетворився на один з центрів контрреволюції. Пізніше члени колишнього Т. к. Д. д. увійшли до *Передпарламенту*.

ТИМЧАСО́ВИЙ РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКИЙ У́РЯД УКРАЇ́НИ — революц. уряд Рад. України. Створений 28.XI 1918 за постановою ЦК КП(б)У в Курську для керівництва революц. повстанським рухом трудящих мас України проти австро-нім. окупантів і бурж.-поміщицької *гетьманщини*, для відновлення влади Рад на тер. України, здійснення невідкладних соціально-екон. заходів та підготовки умов для скликання *Третього Всеукраїнського з'їзду Рад*. До складу Т. Р.-С. у. У. входили В. К. *Аверін*, К. Є. *Ворошилов*, В. П. *Затонський*, Е. Й. *Квірінг*, Ю. М. *Коцюбинський*, *Артем* (Ф. А. Сергєєв), М. І. *Подвойський*, О. Г. *Шліхтер*, О. І. *Хмельницький* та ін. *Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України 1918* проголосив повалення влади гетьмана і відновлення влади Рад на Україні.

Мобілізуючи всіх трудящих на збройну боротьбу проти бурж.-поміщицького ладу, інтервентів і бурж.-націоналістичної контрреволюції, Т. Р.-С. у. У. водночас проводив велику роботу по організації рад. органів влади на місцях, створенню військ. частин, по націоналізації підприємств, організації охорони здоров'я, утворенню волосних і сільс. *комітетів бідноти*, організації нар. освіти, продовольчої справи та ін. 25.I 1919 Т. Р.-С. у. У. видав Декларацію, в якій констатував успішний розвиток соціалістичної революції та повсюдне відновлення влади *Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів*, накреслював широку програму соціалістичного будівництва, вказував на необхідність зміцнення єдності трудящих України з рос. народом і об'єднання Укр. Рад. Республіки з Рад. Росією на засадах соціалістичної федерації. Політ., матеріальна та військ. допомога укр. народові, подана рос. народом, ЦК РКП(б) і Раднаркомом РРФСР на чолі з В. І. Леніним, була вирішальним фактором остаточного розгрому австро-нім. та англо-франц. інтервентів, бурж.-поміщицької гетьманщини і петлюрівської *Директорії* в кінці 1918 — на початку 1919. 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад (6—10.III 1919) висловив Т. Р.-С. у. У. повне довір'я, цілковито схвалив його внутр. і зовн. політику і ухвалив, що Рад. уряд України надалі буде називатися Робітничо-Селянський уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Б. М. Бабій.

ТИМЧАСО́ВИЙ У́РЯД в Росії — центр. орган держ. влади, сформований після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Утворений за згодою між *Тимчасовим комітетом Державної думи 1917* і есеро-меншовицькими керівниками Виконкому Петрогр. Ради; існував з 2(15).III до 25.X (7.XI) 1917. Оскільки поряд з місц. органами Т. у.— губернськими і повітовими комісарами діяли *Ради робітничих і солдатських депутатів*, у країні встановилося *двовладдя*. Т. у. був урядом імперіалістич. буржуазії та поміщиків. Визначальну роль у ньому відігравали *кадети*, до складу його входили також представники *октябристів* і *есерів*. Т. у. не розв'язав і не міг розв'язати жодного з гол. питань революції: війни й миру, аграрного (див. *Земельні комітети*), робітничого, боротьби з розрухою і голодом, держ. устрою тощо, формально відклавши вирішення їх до скликання *Установчих зборів*. Т. у., виходячи з ідеї «єдиної і неділимої» Росії, не розв'язав і нац. питання. В статтях «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Не демократично, громадянине Керенський!» В. І. Ленін гнівно затаврував політику Т. у. щодо України як прояв політики великодержавного шовінізму. Водночас нац.-визвольний рух всіляко прагнула використати місц. буржуазія. Укр. бурж. націоналісти створили контрреволюц. *Центральну раду*, яка заявила про свою підтримку Т. у.

Єдиною політ. партією, яка відразу ж виступила проти всякої підтримки Т. у., була партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним. Перехід від бурж.-демократичної революції до соціалістичної під лозунгом «Вся влада Радам!» став курсом партії, що його визначили *Квітневі тези В. І. Леніна*. Дальше поглиблення революції яскраво виявилося в політ. кризах, що викликали кризи Т. у. (див., зокрема, *Квітнева криза 1917*). Загострення зовн. і внутрішньополіт. обстановки в результаті провалу червневого наступу на фронті викликало *Червневу кризу 1917* (див. також *Липневі дні 1917*). В країні було ліквідовано двовладдя, встановлено диктатуру буржуазії. Есеро-меншовицькі Ради перетворилися на придаток Т. у. В цій обстановці партія більшовиків узяла курс на повалення бурж. диктатури шляхом збройного повстання [див. *Шостий з'їзд РСДРП(б)*]. Т. у. перейшов у наступ проти революції. В Петрограді було оголошено воєнний стан. Почалися репресії і арешти більшовиків. 7(20).VII уряд видав указ про арешт і притягнення до суду В. І. Леніна. 12(25).VII на фронті було запроваджено смертну кару. 24.VII (6.VIII) було сформовано 2-й коаліційний уряд під головуванням О. Ф. *Керенського*. Діяльність цього уряду свідчила про початок переходу до відкритої військ. диктатури. Для мобілізації сил контрреволюції Т. у. скликав 12(24).VIII московську *Державну нараду*. Однак реакційна буржуазія і вояччина не були задоволені політикою Т. у. Лідером цих сил став ген. Корнілов, який 25.VIII(7.IX) вчинив заколот. *Корніловщину* було придушено революц. народом під керівництвом більшовиків. Почалася нова, найдовша й найгостріша урядова криза. Правлячі кола вирішили 1(14).IX тимчасово передати владу «Раді п'яти», або «Директорії». Урядову кризу не було ліквідовано і *Демократичною нарадою* [14—22.IX (27.IX—5.X)].

25.IX (8.X) сформовано 3-й коаліційний уряд, 7(20).X в результаті змови есеро-меншовицьких лідерів, кадетів і Керенського створено Тимчасову раду Рос. республіки (*Передпарламент*). Прагнучи всіма засобами придушити революцію, Т. у. посилив терор, готуючи нову корніловщину. В ході Жовтневого збройного повстання вночі проти 26.X (8.XI) о 2 год. 10 хв. Т. у. було заарештовано в

Зимовому палаці [за винятком Керенського, який утік із столиці вранці 25.X (7.XI)]. *Другий Всеросійський з'їзд Рад* проголосив перехід усієї влади до Рад і створив перший Рад. уряд на чолі з В. І. Леніним (див. *Велика Жовтнева соціалістична революція*).

І. Ф. Курас.

ТИМЧАСО́ВІ ПРАЦІВНИКИ́ — за рад. трудовим законодавством, робітники й службовці, яких прийнято на роботу на строк до двох місяців, а для заміщення тимчасово відсутніх працівників, за якими зберігається їхнє місце роботи (посада), — не більше чотирьох місяців. На Т. п. розповсюджується законодавство про працю за винятками, встановленими Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24.IX 1974 «Про умови праці тимчасових робітників і службовців». Так, для Т. п. при укладенні *трудового договору* не встановлюється випробувальний строк. За ініціативою Т. п. цей договір може бути розірваний при попередженні адміністрації про це за три дні. Правом на відпустку або заміну її грошовою компенсацією Т. п. не користуються. Розірвання трудового договору з Т. п. до закінчення його строку провадиться адміністрацією без погодження з к-том профспілки. Трудовий договір з Т. п. вважається продовженим на невизначений строк, якщо вони працювали відповідно більше двох або чотирьох місяців і жодна з сторін не зажадала припинення трудових відносин, а також коли звільненого Т. п. знову прийнято на роботу після перерви, що не перевищує одного тижня. Т. п. підлягають держ. *соціальному страхуванню* незалежно від строку їхньої роботи. Робота Т. п. включається до загального і безперервного *трудового стажу*.

В. І. Прокопенко.

ТИМЧАСО́ВІ УПРАВЛІ́ННЯ НА ЗА́ХІДНІЙ УКРАЇ́НІ — органи нар. влади в містах і повітах Зх. України, створені після визволення її Червоною Армією (вересень 1939); перехідна форма управління, що замінила стару бурж.-поміщицьку держ. владу. Обиралися на зборах представників трудового населення. Разом з *селянськими комітетами* утворювали систему тимчасових органів нар. влади Зх. України.

Керівництво Т. у. на З. У. та сел. к-тами здійснювали обласні тимчасові управління, організовані 3.X 1939 в центрах кол. воєводств — містах Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі і Луцьку. Т. у. на З. У. створили робітн. гвардію, відновили роботу підприємств і установ, запровадили робітн. контроль, відкрили школи рідною мовою, підготували скликання *Народних Зборів Західної України*. Існували до утворення на Зх. Україні органів Рад. влади.

ТИМЧАСОВОЗОБОВ'Я́ЗАНІ СЕЛЯ́НИ —категорія колишніх поміщицьких селян, звільнених від кріпацтва Положеннями 19.II (3.III) 1861, але не переведених на викуп (див. *Викупна операція*). Строк тимчасовозобов'язаних відносин встановлено не було. За користування землею Т. с. відбували феод. повинності (*оброк* або *панщину*). На Правобережній Україні в період *польського повстання 1863—64* царський уряд оголосив про припинення тут усіх обов'язкових відносин між поміщиками і Т. с. з 1 (13).IX 1863. До 19.II 1870 на викуп перейшло 66,59 % селян. Категорію Т. с. в Росії, у т. ч. й на Україні, ліквідовано указом від 28.XII 1881 (9.I 1882), за яким усі селяни до 1 (13).I 1883 повинні були обов'язково викупити надільні землі.

Літ.: Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1968.

ТИМЧЕ́НКО Євген Костянтинович [27.X (8.XI) 1866, Полтава — 22.V 1948, Київ] — укр. рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Закінчив Київ. ун-т (1910). З 1911 працював у Варшавському ун-ті, 1918—32 — профе́сор Київ. ун-ту. У 1919—48 (з перервами) — наук. співробітник АН УРСР. Осн. праці: «Курс історії українського язика» (1927), «Функції генетива в південноруській мовній області» (1913), «Локатив в українській мові», «Номінатив і датив в українській мові» (обидві — 1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (1926), «Акузатив в українській мові» (1928), «Програма до збирання діалектних одмін української мови» (1910, у співавт.), «Історичний словник українського язика», вип. 1—2 (співавтор і редактор, 1930—32) та ін. Автор шкільних підручників: «Українська граматика» (1907) та «Українська граматика для шкіл середніх» (1918). Т. належать переклади укр. мовою карело-фінського епосу «*Калевала*» та окремих пісень ест. епосу «*Калевіпоег*», творів М. Метерлінка, Г. Мопассана та ін.

М. А. Жовтобрюх.

ТИ́МЧЕНКО Йосип Андрійович (26.XI 1852, с. Окіп, тепер Золочів. р-ну Харків. обл.— 20.V 1924, Одеса) — укр. рад. механік-винахідник. Син кол. кріпака. Перші знання здобув як учень мех. майстерні Харків. ун-ту. З 1880 працював механіком у Новоросійському ун-ті в Одесі, де устаткував майстерню. Винайшов електрич. сигналізатор для телеграф. проводів на залізниці, апарати для визначення пошкодження рейок, корабельних двигунів, ряд конструкцій автоматич. метеорологічних приладів (сейсмограф, барограф тощо). Створив макет першої в світі телефонної станції. В 1893 виготовив два апарати — «снаряд для аналізу стробоскопічних явищ» (за участю проф. М. Любимова) і кінетоскоп (у співавторстві з М. Фрейленбергом), що здійснювали знімання та проекцію рухомих зображень на екрані — прототип сучас. кінознімального і кінопроекційного апаратів. Окремі вузли апаратів Т. було використано в моделях кіноапаратів поч. 20 ст. У рад. час Т. та його учні брали участь в обладнанні першого рад. кінотех. підприємства — одес. з-ду «Кінап».

Літ.: Цесевич В. П., Корпун Я. Ю. Механік-винахідник Й. А. Тимченко. К., 1961; Шимон О. О. Сторінки з історії кіно на Україні. К., 1964.

О. О. Шимон.

ТИ́МЧЕНКО Марфа Ксенофонтівна (н. 25.III 1922, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису, нар. художник УРСР (з 1977). Мистецтву розпису навчалася 1936—38 у Петриківській школі декоративного малювання у Т. *Пати*, 1938—41 — у Київ. школі майстрів нар. творчості. В 1954—77 — художник Київ. експериментального заводу худож. кераміки. Оздоблює вироби з фарфору в традиціях петриківського розпису, застосовуючи техніку надглазурного та підглазурного розпису на фарфорі. Твори: вази — «Ювілейна ваза» (1962), «І вітряки на полі... І долом геть собі село» (1964), «Коло млину, коло броду» (1972); декоративне блюдо «Багатство» (1970) та ін. Автор плакатів, книжкової графіки, підлакового розпису на дереві. Виконує також розписи на папері та картоні: «У морі» (1963), «Сині птахи» (1966), «Курінь» (1970), «Ведмежа сім'я» (1972—73), «Дощ у Седневі» (1975). Працює і в галузі монументального декоративного розпису (художнє оформлення магазину «Казка» в Києві, 1979, у співавт. з І. Скицюком та О. Скицюк). Твори Т. експонуються на республіканських, всесоюзних та міжнародних виставках. Зберігаються в ДМУНДМ у Києві та інших музеях. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145.

М. К. Тимченко.

М. К. Тимченко. Столовий сервіз. Фарфор, розпис. 1975.

Літ.: Марфа Тимченко. Альбом. К., 1974.

Г. А. Мистечкін.

ТИМ'Я́К Марія Михайлівна (19.I 1889, м. Косів, тепер Івано-Фр. обл.— 1970, там же)— укр. рад. майстер художньої кераміки. Створила оригінальні зразки глиняного посуду (миски, полумиски, глечики, вазочки), фігурки баранів, розписані геом. орнаментом. Твори зберігаються в музеях Києва і Львова.

ТИН — 1) Огорожа, сплетена з лози, тонкого гілля; пліт. 2) Огорожа з жердин, покладених горизонтально й закріплених між стовпчиками.

Тин.

ТИНАМУПОДІ́БНІ, тинаму, сховановисті (Tinamiformes) — ряд *птахів*. Довж. до 40 см, маса 0,2—1,5 кг; самки більші за самців. Т. схожі на *куріпок*, але дзьоб видовжений, тонкий, трохи загнутий донизу. Рульові пера хвоста сховані під покривними (звідси й інша назва — сховановисті). Забарвлення бурувате або коричневе, у деяких видів самки яскравіші від самців. В ряді 9 родів, що об'єднують 42 види. Поширені на рівнинах і в горах Центр. і Пд. Америки. Трапляються в лісах, чагарникових заростях і степових ландшафтах. Осілі. Тримаються на землі. Живляться рослинними кормами, іноді дрібними тваринами. Ведуть сутінковий або нічний спосіб життя. Частина видів полігами (*поліандрія*). Гніздо на землі. Кладку з 1—12 яєць насиджує самець протягом 16—20 діб. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Викопні рештки відомі починаючи з пліоцену.

Л. О. Смогоржевський.

Тинамуподібні. Криптурела (Crypturellus variegatus).

ТИ́НДА (до 1975 — с-ще Тиндинський) — місто обласного підпорядкування Амур. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на р. Тинді (бас. Амуру). 55 тис. ж. (1983). Залізнична станція *Байкало-Амурської магістралі*, 1975 з-цею з'єднана з Транссибірською магістраллю. Підприємства по обслуговуванню буд-ва та експлуатації Байкало-Амурської магістралі, Управління Байкало-Амурської з-ці; лісозаготівельне об'єднання.

ТИНЯКО́В Юхим Дмитрович (парт. псевд.— Федя Некрасов; 1893, с. Олексіївка, тепер Первомайського р-ну Харків. обл.— 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Працював у кравецьких майстернях Москви, Лозової, Харкова. В 1912—14 проводив роботу в правлінні профспілки кравців, у більшовицькій організації Міського р-ну Харкова. В 1915—17 — член Харків. к-ту РСДРП. З серпня 1917 — член Виконкому Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів. Брав участь у створенні Червоної гвардії, працював в агіт. колегії Харківського і Донецько-Криворізького обласного к-тів РСДРП(б). На 1-му Всеукр. з'їзді Рад обраний членом ЦВК. З грудня 1917 — політ. комісар Харків. загону Червоної гвардії, що воював проти контрреволюц. військ Каледіна в Донбасі і на Дону. Розстріляний каледінцями.

ТИНЯ́НОВ Юрій Миколайович [6 (18).X 1894, м. Режиця, тепер м. Резекне Латв. РСР — 20.XII 1943, Москва] — рос. рад. письменник, літературознавець. Перша кн. «Достоєвський і Гоголь» (1921). Літературознавчі праці — «Проблема віршованої мови» (1924), зб. «Архаїсти і новатори» (1929). Автор історико-біографічних романів «Кюхля» (1925), «Смерть Вазір-Мухтара» (1927—28) — про О. Грибоєдова, «Пушкін» (ч. 1—3, 1935—43, незак.), повістей і оповідань «Підпоручик Кіже» (1928; одноймен. фільм, 1934), «Воскова персона» (1931), «Малолітній Вітушишников» (1933), кіносценаріїв, статей з історії кіно. Подіям на Україні присвятив оповідання «Чернігівський полк чекає» (1932). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М.—Л., 1959; Пушкин и его современники. М., 1969. Пушкин. М., 1981; У к р. п е р е к л.— Кюхля. Х.— Одеса. 1937; Пушкін. ч. 1. К.—Х., 1937.

М. М. Радецька.

ТИП (від грец. τύπος — відбиток, форма, зразок) — 1) Зразок, модель для групи предметів, форма чого-небудь; вид, рід, різновид. 2) Одиниця розчленування, що вивчається в *типології*. 3) Найвища систематична категорія або одиниця класифікації в *ландшафтознавстві* (Т. ландшафту, Т. місцевості) та в ін. науках, що вивчають окремі компоненти природного середовища,— Т. рельєфу, Т. клімату тощо. 4) Людина, наділена характерними властивостями, яскравий представник якоїсь групи людей — стану, класу, нації, епохи. 5) В літературі й мистецтві характер, образ, який в узагальненій формі втілює певні риси характеру, зовнішності (див. *Образ художній*).

ТИП у б і о л о г і ї — вища систематична категорія, що об'єднує споріднені *класи* тварин. Так, Т. *молюсків* об'єднує 7 класів: *панцирні молюски, борозенчасточерев'які молюски*, моноплакофори, *черевоногі молюски, лопатоногі молюски, двостулкові молюски, головоногі молюски*. Деякі Т. поділяють на *підтипи*. Напр., Т. *хордових* поділяють на 3 підтипи: покривники, *безчерепні* й *хребетні*. В ботаніці Т. відповідає *відділ*. Розрізняють також т и п в и д у — зразок (екземпляр), за яким встановлено *вид* рослин чи тварин, т и п р о д у — найтиповіший вид даного *роду* та ін. Див. також *Систематика* біологічна.

ТИП ДЕРЖА́ВИ — історичний різновид *держави*, який визначається її екон. основою, класовою сутністю і соціальним призначенням. Кожній *суспільно-економічній формації* відповідає конкретний Т. д. Історії відомі рабовласницький, феод., бурж. та соціалістичний Т. д. Перші три є типами д-в експлуататорських класів і грунтуються на приватній власності на засоби виробництва та експлуатації трудящих. *Соціалістична держава* — якісно новий Т. д. Вона виступає знаряддям влади трудящих на чолі з робітн. класом (на 1-му етапі розвитку — це д-ва *диктатури пролетаріату*, в умовах зрілого соціалізму — соціалістична загальнонар. д-ва). Її призначення — ліквідація соціальної нерівності між людьми, побудова соціалістичного й комуністичного суспільства. За певних істор. умов можливе виникнення перехідних типів д-в. Це, насамперед, д-ви, які стали на шлях некапіталістичного розвитку, та д-ви, що здійснюють перехід від бурж.-демократичної до соціалістичної революції (д-ви революційно-демократичної диктатури робітн. класу та непролет. трудящих мас). Див. також *Форма правління*.

В. П. Зенін.

ТИП РОСЛИ́ННОСТІ — сукупність схожих за будовою і зовнішнім виглядом *формацій рослинних, домінантні види* яких належать до тієї самої *життєвої форми* (часто до тієї самої *екобіоморфи*). Т. р. є найвищою класифікаційною одиницею рослинного покриву. Т. р. виділяють за еколого-морфологічним принципом. На території УРСР є такі Т. р.: ліси, чагарники, пустища, степи, фриганоподібні, напівчагарники, луки, болота, солончаки. Існують також класифікації Т. р. за ін. принципами.

ТИ́ПИ НЕРВО́ВОЇ СИСТЕ́МИ, типи вищої нервової діяльності — сукупність основних природжених властивостей нервових процесів, що відбуваються в *корі великих півкуль головного мозку* і визначають індивідуальні особливості *вищої нервової діяльності* хребетних тварин і людини. В основу класифікації Т. н. с., створеної І. П. *Павловим*, покладено силу, урівноваженість і рухливість процесів *збудження* і *гальмування*. Павлов вважав, що 4 осн. Т. н. с., спільні для тварин і людини, відповідають давньогрец. класифікації Гіппократа про *темпераменти* людини. Розрізняють 4 Т. н. с.: сильний неврівноважений із значним переважанням процесу збудження над гальмуванням, нестримний; сильний урівноважений з рухливими процесами збудження і гальмування; сильний урівноважений з інертними процесами збудження і гальмування; слабкий з повільними процесами збудження і гальмування. Тварини першого типу збудливі, агресивні. Люди з таким Т. н. с. (*холерики*) легко збуджуються, нестримані; вони енергійні, сміливі в судженнях і схильні до рішучих діянь, але іноді необачні в своїх вчинках. У тварин другого типу легко виробляються як *умовні рефлекси*, так і всі види внутр. гальмування. Люди з таким Т. н. с. (*сангвініки*) відрізняються широкими інтересами, допитливі, енергійні, з великим самовладанням і стриманістю характеру. Характерна особливість третього Т. н. с.— упевненість, «солідність», виняткова врівноваженість у поведінці. Люди з таким Т. н. с. (*флегматики*) енергійні і наполегливі, їм властива постійність у звичках і прихильностях. Люди з слабким Т. н. с. (*меланхоліки*) характеризуються боязкістю, замкненістю, надмірною чутливістю, схильні перебільшувати труднощі. Існують також проміжні (середні) Т. н. с. Кожний Т. н. с. виявляється характерними рисами поведінки, але поведінка людини в цілому зумовлена також вихованням і навчанням (в широкому розумінні). У людини умови життя, насамперед соціальні, можуть змінити не тільки поведінку, але й весь психічний склад. Крім Т. н. с., спільних для людини і тварин, І. П. Павлов виділяв окремі (притаманні лише людині) Т. н. с., що визначаються співвідношенням першої і *другої сигнальних систем*: розумовий — із значним переважанням другої сигнальної системи; художній — з яскравим виявом *першої сигнальної системи*; середній — обидві системи певною мірою урівноважені (до цього типу належить переважна більшість людей). Окремі Т. н. с. людини вивчені ще недостатньо. Вчення про Т. н. с. має велике практичне і теор. значення, зокрема при вивченні перебігу і розробці діагностики *психічних хвороб*, при підборі лікарняної тактики під час лікування конкретного хворого, а також для *генетики, селекції, ветеринарії, психології, педагогіки*.

Літ.: Павлов И. П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. М., 1951; Красногорский Н. И. Труды по изучению высшей нервной деятельности человека и животных, т. 1. М., 1954; Типологические особенности высшей нервной деятельности. М., 1956; Чайченко Г. М., Харченко П. Д. Физиология высшей нервной деятельности. К., 1981.

І. В. Пінчук.

ТИ́ПІВ ТЕО́РІЯ — спосіб побудови формальної (математичної) логіки, при якому вводиться розріз-

нення об'єктів різних рівнів (типів); один із способів виключення з логіки і *множин теорії* парадоксів та *антиномій*. Вперше Т. т. розвинув нім. математик і логік Е. Шредер, використовував Б. *Рассел* та ін.

ТИПІЗА́ЦІЯ в техніці і будівництві — зведення численних і різноманітних форм виробів (деталей, конструкцій, споруд) або технологічних процесів до мінімальної кількості раціональних *типів*, марок, видів на основі загальних технічних характеристик; один з методів *стандартизації*. Т. здійснюється на основі *уніфікації*, даючи змогу виявляти необхідний мінімум схожих конструктивних, технологічних і функціональних ознак, номенклатуру *параметрів* і типорозмірів. У техніці Т. є основою для групових методів обробки деталей і вузлів, організації потоково-масового або серійного виробництва за найдосконалішою технологією (див. *Потокове виробництво*) з застосуванням типової *оснастки технологічної*. У буд-ві Т., здійснювана на основі модульної системи (див. *Модуль* в архітектурі та будівництві), характеризується використанням *типових проектів*, типових секцій і конструкцій, стандартних деталей. Вона прискорює *проектування* об'єктів, створює умови для *індустріалізації* буд-ва, скорочує строки зведення будинків і споруд. Т. сприяє впровадженню прогресивних методів виробництва, підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості і поліпшенню якості продукції.

В. М. Шимановський, В. Б. Барський.

ТИПО́ВЕ (від грец. τύπος — зразок) — нормальне, зразкове, найімовірніше для даної конкретної системи об'єктивного світу. Категорія Т. застосовується в різних галузях науково-філос. думки, особливо в *естетиці*. Поняття «типове» стає визначальним в естетиці 19 ст. (В. Г. Бєлінський, І. Тен, Г. Брандес та ін.), пов'язаній з художнім *реалізмом*, який Ф. Енгельс охарактеризував як «правдиве відтворення типових характерів у типових обставинах» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 37, с. 33). Створення засобами типізації худож. образів вимагає специфічного худож. узагальнення. Т. в мистецтві й л-рі передбачає реалістичне відображення типових явищ життя, розкриття сутності процесів і суперечностей, які лежать в основі сусп. розвитку. Взаємозв'язок Т. з *партійністю, ідейністю* й *народністю* в мистецтві становить одну з осн. особливостей мистецтва *соціалістичного реалізму*.

ТИПОВИ́Й ПРОЄ́КТ — *проект* однотипних житлових будинків, громадських і пром. споруд, призначений для масового будівництва в містах і селах. В СРСР Т. п. складають проектні ін-ти за держ. планом типового проектування і погоджують з відповідними держ. органами. Затверджує Держбуд СРСР. Вони обов'язкові для всіх міністерств та відомств. Буд-во за Т. п. провадиться після прив'язки проектів до конкретних буд. майданчиків.

ТИПОВІ́ ПРА́ВИЛА ВНУ́ТРІШНЬОГО ТРУДОВО́ГО РОЗПОРЯ́ДКУ — основний нормативний акт, що регулює внутрішній трудовий розпорядок на підприємствах, в установах, організаціях. Затверджений Держ. к-том з питань праці і заробітної плати СРСР за погодженням з ВЦРПС 29.IX 1972. Мета правил — сприяти вихованню трудящих у дусі комуністичного ставлення до праці, зміцненню соціалістичної дисципліни праці та її організації на наук. основі, раціональному використанню *робочого часу*, високій якості праці, підвищенню її продуктивності та ефективності сусп. виробництва. Т. п. в. т. р. містять розділи: заг. положення, порядок прийому і звільнення працівників; осн. обов'язки працівників; осн. обов'язки *адміністрації*; робочий час і його використання; заохочення за успіхи в роботі; стягнення за порушення *дисципліни трудової*. На підставі Т. п. в. т. р. м-ва і відомства за погодженням з відповідними центр. (республіканськими) к-тами профспілок видають галузеві правила з урахуванням особливостей даної галузі нар. г-ва, а адміністрація за погодженням з к-том профспілки встановлює правила відповідно до умов даного підприємства, установи, орг-ції. В колгоспах правила затверджуються заг. зборами. При прийомі на роботу працівника адміністрація зобов'язана ознайомити його з цими правилами. В деяких галузях нар. г-ва (залізнич., водний, повітряний транспорт, зв'язок) і стосовно окремих категорій працівників діють *статути про дисципліну*.

Б. С. Беззуб.

ТИПОВО́ГО І ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНОГО ПРОЕКТУВА́ННЯ ЖИТЛОВИ́Х ТА ГРОМА́ДСЬКИХ БУДИ́НКІВ ІНСТИТУ́Т зональний науково-дослідний та проектний (ЗНДІЕП) — установа Держцивільбуду при Держбуді СРСР. Організований 1963 у Києві. Гол. ін-т у галузі житлово-цивільного буд-ва в УРСР та Молд. РСР. Комплексний інститут, діяльність якого базується на циклі «наука — експеримент — проектування — виробництво». У складі ін-ту (1983) — 4 відділення: наукове, проектне, архітектурно-будівельної кібернетики з експериментальним проектно-обчислювальним центром, виробничо-експериментальна база. Є аспірантура. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка ефективних конструкцій громад. будинків для районів із складними геолого-кліматичними умовами, проектування жител і громад. будинків, автоматизація проектного процесу. З 1964 ін-т видає респ. міжвідомчий наук.-тех. збірник «Строительство и архитектура», з 1973 — збірники «Архитектура жилых зданий», «Архитектура общественных зданий», «Автоматизация проектирования объектов гражданского строительства», «Эффективные конструкции гражданских зданий».

О. І. Заваров.

ТИПОЛОГІ́ЧНА КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ — *класифікація мов* світу на основі подібності їхньої граматичної будови незалежно від походження й розвитку цих мов. За Т. к. м., яка розвинулася з морфологічної класифікації мов, існують такі типи мов: ізолюючий (див. *Ізолюючі мови*), аглютинативний (див. *Аглютинативні мови*), флективний (див. *Флективні мови*) та полісинтетичний (див. *Полісинтетичні мови*). Є й більш загальний поділ на *синтетичні мови* й *аналітичні мови*.

С. В. Семчинський.

ТИПОЛО́ГІЯ (від *тип* і грец. λόγος, тут — визначення, виділення у групи) — засіб наукової *класифікації* об'єктів за допомогою абстрактних теоретичних моделей (типів), у яких фіксуються найважливіші структурні або функціональні особливості досліджуваних об'єктів. Найважливіша особливість Т. полягає в тому, що вона дає змогу охопити класифікацією не тільки пізнані об'єкти, а й указати на можливість існування об'єктів, ще невідомих на той чи ін. час науці (див. *Періодична система елементів Д. І. Менделєєва*). Т. використовується в багатьох науках, але найістотнішу роль вона відіграє там, де об'єкти особливо різнорідні за своїми властивостями, — в біології, хімії, географії, мовознавстві, психології тощо. Т. у мовознавстві — розділ *мовознавства*, який встановлює й узагальнює найістотніші риси структури мови взагалі на основі вивчення будови окремих мов і широкого їх зіставлення. Типологічна методика спрямована на виявлення подібності у *фонології*, *морфології*, *синтаксисі* та *лексиці* різних мов і встановлення *універсалій лінгвістичних*, а також типів мови — узагальнених ідеалізованих понять про характер будови мови. Типи мов визначаються за способом вираження понять, технікою вираження відношень і ступенем синтезу в граматиці. Типологічні дослідження проводяться і на базі окремих підсистем мовної системи, тому розрізняють фонологічну, морфологічну, синтаксичну й семантичну Т. Встановлювані типологічні ознаки відображають найхарактерніші особливості даної підсистеми, але в будові мови вони поєднуються в різних співвідношеннях, тому одна з них визнається провідною. На основі структури слова побудовано *типологічну класифікацію мов*, але типи мов не засвідчено в чистому вигляді, бо в процесі еволюції тип мови може змінюватись. Типологічні дослідження в мовознавстві започаткував Ф. *Шлегель*. Пізніше Т. мов розробляли нім. вчені А. В. *Шлегель*, В. *Гумбольдт*, Г. *Штейнталь*, А. *Шлейхер*; амер. Е. *Сепір*, Дж. Грінберг; франц. А. *Мартіне*; чес. В. Скалічка; рос. дореволюц. вчений П. Ф. *Фортунатов* і рад.— І. І. *Мещанинов*, Б. О. Успенський, Ю. В. Рождественський, Г. А. Климов, В. М. Ярцева та ін.

Літ.: Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., 1965; Языковые универсалии и лингвистическая типология. М., 1969; Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980.

А. Т. Ішмуратов, С. В. Семчинський (у мовознавстві).

ТИПОМЕТРІ́Я (від грец. τύπος — відбиток і μετρέω — вимірюю) —

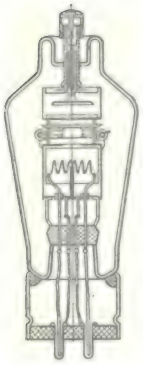

Газонаповнений **тиратрон.**

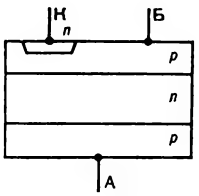

Тиристор (структура): А — анод; К — катод; Б — керуючий електрод; *n* — область з провідністю *n*-типу; *p* — область з провідністю *p*-типу.

Тирозин.

друкарська система одиниць довжини, якими вимірюють лінійні розміри *літер*, рядків, книжкових, журнальних або газетних шпальт тощо. Одиницями Т. є *пункт* (в СРСР та більшості європ. країн дорівнює 0,376, в США і Великобританії — 0,351 мм) і квадрат (див. *Квадрат* у поліграфії), що складається з 48 пунктів. Між пунктом і квадратом розрізняють проміжні одиниці: $^1/_8$ квадрата (*нонпарель*), $^1/_6$ (*петит*), $^1/_4$ (*цицеро*), $^1/_2$ квадрата та ін.

ТИПОМОРФІ́ЗМ МІНЕРА́ЛІВ (від *тип* і грец. μορφή — вигляд, форма, обрис) — сукупність ознак *мінералів* і мінеральних асоціацій, за якими можна судити про процеси й умови, в яких вони утворюються. Типоморфні властивості (ознаки) мінералів, типоморфні мінерали й асоціації безпосередньо характеризують умови середовища мінералоутворення (лужності, кислотності, *парціального тиску* газів, складу розчинів або розплавів тощо). До типоморфних властивостей мінералів належать: типоморфізм конституції мінералів, *включень в мінералах*, обрису, габітусу й анатомії кристалів та зерен мінералів, фіз. властивостей мінералів. Поняття «типоморфізм мінералів» ввів австр. мінералог Ф. Бекке 1903. Т. м.— одна з основних проблем сучас. *мінералогії*. Типоморфні ознаки мінералів мають велике значення при оцінці рудоносності геол. утворень і розшуках родовищ *корисних копалин*. *В. І. Павлишин.*

ТИПЧА́К, костриця борозниста (Festuca sulcata) — рослина з роду *костриця* родини злакових. Завишки до 50 см. Утворює густі щільні дернини. Росте по степах, кам'янистих схилах, сухих луках і лісових галявинах. Має добрі кормові якості. Придатний для згодовування всім видам худоби.

ТИР (франц. tir, від tirer — тягнути; натягувати тятиву, звідси — стріляти) — спорт. споруда для безпечної стрільби по мішенях з ручної вогнепальної або пневматичної нарізної зброї на учбово-тренувальних заняттях і змаганнях. Розрізняють Т. закриті, напівзакриті й відкриті (польові). Т. має стрілецьку галерею з вогневим рубежем, вогневу зону (довжина дорівнює дистанції стрільби), кулеприймач, підсобні й учбові приміщення, склади зброї та патронів. У Т. можна вести стрільбу на відстані від 10 до 300 м. Існують також Т.-атракціони, в яких стрільба ведеться з пневматичної або малокаліберної зброї.

ТИРА́ДА (франц. tirade, з італ. tirata, від tirare — тягнути) — довга фраза, багатослівна репліка, монолог, виголошені в піднесеному тоні.

ТИРА́Ж (франц. tirage, від tirer, тут — друкувати) — 1) Розіграш облігацій держ. позики, білетів лотереї або рахунків виграшних вкладів. 2) Кількість примірників друкованого видання.

ТИРА́Ж у поліграфії — кількість примірників друкованого видання однієї назви. В СРСР та ін. соц. країнах Т. періодичних видань (*газет, журналів*) визначається вид-вом за кількістю (разом з роздрібним продажем) передплатників. Т. *книг, брошур* та ін. видань вид-во встановлює разом з книготорговельними організаціями. Вказують Т. у вихідних даних видання. Розрізняють звичайно Т. малий (до 15 тис. екз.), середній (до 100), великий (до 200) і масовий (понад 200 тис. екз.). Т. масовий друкують частинами (їх наз. заводами).

ТИРА́Н (грец. τύραννος) — 1) У Стародавній Греції і ряді середньовічних міст-держав Пн. і Серед. Італії одноособовий правитель, який прийшов до влади насильницьким шляхом. 2) Правитель, що діє шляхом сваволі й насильства, деспот. 3) Переносно — жорстока людина, мучитель.

ТИРАНІ́Я (грец. τυραννίς)— 1) У Стародавній Греції форма держ. влади, встановлена насильницьким шляхом і основана на одноособовому правлінні *тирана*. 2) Форма політ. ладу ряду середньовічних міст-держав у Пн. і Серед. Італії. 3) Переносно — правління, засноване на деспотизмі.

ТИРА́СПОЛЬ — місто респ. підпорядкування Молд. РСР. Розташований на лівому березі Дністра. Залізнична станція, пристань. 154 тис. ж. (1983). Засн. 1795 як місто поблизу військ. укріплення, спорудженого з ініціативи О. В. *Суворова* 1792. В 1873 з'єднаний з-цею з Кишиневом. Під час громадян. війни 1918—20 був визволений 12.II 1920 бригадою Г. І. *Котовського* від білогвардійців. У 1929—40 Т.— столиця Молд. АРСР. Т. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Т.— значний центр харчової (агропром. об'єднання «Молдплодоовочпром», м'ясокомбінат, винно-коньячний завод та ін.) і маш.-буд. (заводи: ливарних машин, «Електромаш», електроапаратний, «Металолітографія», «Молдавізолит», металовиробів, автопричепів та ін.) пром-сті. Молдавська ДРЕС. Серед ін. підприємств — об'єднання: бавовняне, швейне, прядильно-ватне, «Автополив»; ф-ки: типоофсетна, сувенірів та меблева. У Т.— пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Драм. театр. Історико-краєзнавчий музей. Уродженцем Т. був рад. хімік М. Д. *Зелінський.*

ТИРАТРО́Н [від грец. θύρα — двері, вхід і (*елек*)*трон*] — трielектродний (анод, катод, керуюча сітка) *іонний прилад* тліючого розряду (з холодним катодом) або розряду несамостійного дугового (з розжареним катодом). Є прилади і з кількома керуючими сітками (звичайно молібденовими або нікелевими дисками з отворами). Т. (мал.) являє собою герметичний балон, заповнений інертними газами, парою ртуті або воднем, у середовищі яких при певному значенні напруги на сітці й виникає електр. розряд. Т. тліючого розряду застосовують в осн. як *реле*, елемент запам'ятовуючих пристроїв обчислювальної техніки, перетворювач електр. сигналів малої потужності. Т. дугового розряду — переважно в колах формування потужних імпульсів електр. струму (імпульсні Т.), напр. у *модуляторах* радіолокаційних станцій. Т. з густою сіткою з молібденового або нікелевого дроту наз. таситроном.

ТИРЕОЇ́ДИН (від грец. θυρεοειδής — щитовидний) — лікарський гормональний препарат, виготовлений з *щитовидної залози* забійної худоби. Жовто-сірий порошок з слабким запахом. Містить два гормони: *тироксин* і трийодтиронін. Дія Т. визначається гол. чин. вмістом тироксину. Механізм її зводиться до посилення *обміну речовин*, енергетичних процесів, зокрема *основного обміну*, стимуляції росту тканин. Т. викликає підвищення потреби тканин в кисні, гальмує *біосинтез* і виділення в кров *тиреотропного гормону*. Показання: *гіпотиреоз* первинного і вторинного походження, автоімунний тиреоїдит, ендемічний і спорадичний *зоб*, рак щитовидної залози тощо. Призначають Т. у порошках та таблетках всередину. Дози ретельно підбираються, враховуючи вік хворого, характер і перебіг хвороби. При передозуванні Т. можливі явища *тиреотоксикозу, стенокардії* тощо. Т. слід застосовувати під ретельним лікар. наглядом. *А. С. Єфімов.*

ТИРЕОТОКСИКО́З (від грец. θυρεός — щит і *токсикоз*), базедова хвороба — одне з найпоширеніших і тяжких ендокринних захворювань, що характеризується підвищенням функціональної активності *щитовидної залози* і супроводиться збільшенням в крові вмісту гормонів (*тироксину*, трийодтироніну). Надмірна кількість цих гормонів викликає порушення діяльності різних органів і систем організму, зміни процесів *обміну речовин* (збільшення *основного обміну*) і гормональні зрушення (у жінок — порушення менструального циклу — кровотечі, у чоловіків — гіпотрофія яєчок, порушення процесу розвитку *сперматозоїдів* тощо). Причинами виникнення Т. можуть бути психічні травми, інфекції (грип, ангіна, скарлатина та ін.), в останні роки провідна роль у виникненні цього захворювання відводиться *автоімунним процесам*. Ознаки Т.: збільшення щитовидної залози (див. *Зоб* у людини), прискорене серцебиття, зменшення маси тіла при нормальному або підвищеному апетиті, поширена пітливість, тремтіння рук, посилення збудливості, м'язова кволість, проноси, витрішкуватість тощо. Лікування: тиреостатичні препарати (препарати йоду, мерказоліл тощо); коли протягом 4—6 місяців лікування не дає ефекту, вдаються до хірургічного втручання або радіотерапії.

В. П. Комісаренко.

ТИРЕОТРО́ПНИЙ ГОРМО́Н, ТТГ, тиреотропін (від грец. θυρεός — щит і τρόπος — напрям) — *гормон* передньої частки *гіпофіза* вищих тварин та людини, що впливає гол. чин. на *щитовидну залозу*. *Біосинтез* Т. г. регулюється специфічним тиреотропін-рилізинг-фактором (див. *Рилізинг-гормони*) гіпоталамуса і здійснюється в ендоплазматичному ретикулумі тиреотрофів — базофільних (див. *Базофілія*) клітин аденогіпофіза; виділюється Т. г. через канали

ретикулуму. За хім. природою — *глікопротеїд* з мол. м. 28 000. Молекула Т. г. складається з субодиниць, що відрізняються за вмістом і послідовністю амінокислот. Т. г. стимулює розщеплення білка тиреоглобуліну в фолікулах щитовидної залози та біосинтез *тироксину* і трийодтироніну і виділення їх у кров; сприяє збільшенню фолікулярних клітин. В мед. практиці застосовують тиротропін (очищений водний екстракт тканин передньої частки гіпофіза великої рогатої худоби) для диференційної діагностики *гіпотиреозу* і пухлин щитовидної залози.

А. С. Єфімов.

ТИРИ́СТОР [від грец. θύρα — двері, вхід і (*рез*)*истор*] — контактний *напівпровідниковий прилад* на основі переважно монокристала кремнію з властивостями електр. *вентиля*. В Т. використовуються нелінійні властивості специфічної області монокристала кремнію — *електронно-діркового переходу*, де відбувається перехід від електронної (*n*) до діркової (*p*) електропровідності, що й зумовлює вентильну провідність приладу. До найпоширеніших належать тріодні Т. (мал.), або тріністори (з трьома зовн. виводами — катодом, анодом, керуючим електродом), що в їхньому монокристалі кремнію розрізняють дві області з провідністю *n*-типу і дві — з провідністю *p*-типу. Є також діодні Т., або диністори (без керуючого електрода). За призначенням Т. бувають з односторонньою провідністю, з двосторонньою (симетричні), швидкодіючі, високочастотні, імпульсні, двоопераційні та спеціальні. Створено Т., що їх перемикають світлом (фототиристори),— засоби *оптоелектроніки*, а також швидкодіючі Т. на основі арсеніду галію. Т. застосовують гол. чин. в енергетиці та перетворювальній техніці.

ТИРКЕ́ — гірський масив у центр. частині *Головного пасма Кримських гір*. Вис. 1280 м. Складений з вапняків. Розвинуті карстові (див. *Карст*) форми рельєфу — воронки, каррові поля. Вершина вкрита гірсько-луково-степовою рослинністю, на схилах — буковий ліс, збереглась заповідна ділянка тиса ягідного (бл. 800 дерев). У межах Т.— заказник лікар. рослин.

О. В. Єна.

ТИРЛИ́Ч (Gentiana) — рід рослин родини тирличевих. Одно- і багаторічні трави та півкущі з супротивними, сидячими листками. Квітки сині, блакитні, рідше жовті. Плід — коробочка. Бл. 400 видів, поширених переважно в помірних широтах земної кулі. В СРСР — 93 види, в т. ч. в УРСР — 12, напр. Т. звичайний (G. pneumonanthe), Т. вирізаний (G. excisa), Т. карпатський (G. carpatica), Т. жовтий (G. lutea) та ін. Корені і кореневища Т. жовтого використовують в медицині і в коньячно-горілчаному виробництві. Деякі види вирощують як декоративні.

ТИ́РНОВО — колишня (до 1965) назва м. *Велико Тирново* у Болгарії.

ТИ́РНОВСЬКА КОНСТИТУ́ЦІЯ 1879. Прийнята болгарськими Установчими зборами 16.IV 1879 в м. Тирново (тепер м. Велико Тирново) після визволення країни від тур. ярма в ході рос.-тур. війни 1877—78. Встановлювала рівність громадян перед законом, скасовувала поділ на стани, передбачала загальне виборче право для чоловіків, що досягли 21 року, свободу друку, обов'язкову безплатну початкову освіту, недоторканність особи і майна. Для розробки законів і затвердження бюджету було запроваджено однопалатний парламент. Виконавча і військ. влада в країні зосереджувалася в руках спадкоємного князя, законодавчу владу якого обмежував парламент. У 1881 Т. к. було скасовано. Відновлена 1883 з поправками, що посилювали владу князя. Повністю відновлена 1884. Після фашист. перевороту (19.V 1934) чинність Т. к. було припинено. Офіційно скасована 4.XII 1947 рішенням Великих нац. зборів.

ТИРОЗИ́Н, α-аміно-β-*пара*-оксифенілпропіонова кислота — ароматична *амінокислота*. Існує у вигляді оптично активних D-, L- та рацемічної DL-форм. Т.— замінна амінокислота, в організмі тварин і людини утворюється при ферментативному окисленні *фенілаланіну* (порушення цього процесу призводить до розвитку тяжкої спадкової хвороби — фенілпіровиноградної *олігофренії*). Т. є складовою частиною білків тваринного і рослинного походження і попередником у *біосинтезі* багатьох біологічно важливих сполук — *гормонів* (зокрема, *тироксину* і трийодтироніну, *адреналіну*, *норадреналіну*), *алкалоїдів*, *пігментів* (*меланінів*).

ТИРОКСИ́Н, 3, 5, 3′, 5′-тетрайодтиронін — основний *гормон*, що виробляється *щитовидною залозою* хребетних тварин і людини. За хім. будовою Т.— ароматична *амінокислота*. Діє на ріст та диференціювання клітин організму. Механізм дії Т. пов'язаний безпосередньо з впливом на *основний обмін* і енергетичний *метаболізм* в мітохондріях. Т. здатний викликати роз'єднання *окислювального фосфорилювання*, тобто відключати синтез аденозинтрифосфорної кислоти (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) від переносу електронів по дихальному ланцюгу мітохондрій. В організмі тварин і людини Т. утворюється в результаті метаболічних перетворень *тирозину*. *Біосинтез* Т. проходить всередині фолікулярних тиреоїдних клітин і складається з ряду послідовних етапів. Вихід Т. в кров здійснюється шляхом піноцитозу. В крові Т. міститься у вигляді тиреоглобуліну, який розщеплюється *протеолітичними ферментами* і *пептидазами*. Біосинтез і секреція Т. регулюються *тиреотропним гормоном* (ТТГ) гіпофіза і центр. нерв. системою. Показником гормональної активності щитовидної залози є рівень зв'язаного з білками (на 90 %) Т. в крові (в нормі дорівнює 51—141 нмоль/л). Утворення Т. і ТТГ регулюється за принципом *зворотного зв'язку*: підвищення вмісту Т. в крові гальмує секрецію ТТГ і зменшує секрецію Т.; при зниженні вмісту Т. в крові секреція ТТГ збільшується і баланс Т. відновлюється. Порушення балансу Т. (і трийодтироніну) у людини призводить до різних захворювань (див. *Тиреотоксикоз*, *Гіпертиреоз*, *Гіпотиреоз*, *Зоб* у людини, *Кретинізм*).

А. С. Єфімов.

ТИ́РСА, ковила волосиста (Stipa capillata) — рослина з роду *ковила* родини злакових. Заввишки до 90 см. Стебло міцне, голе. Листки вузьколінійні, вздовж згорнені, всередині опушені, зовні голі. Суцвіття багатоколоскове. Пошир. в Європі, Малій і Серед. Азії, Пд. Сибіру. Росте по різнотравних степах, степових луках, по кам'янистих схилах (на Україні — в Степу). Випасання овець на тирсових степах під час плодоношення Т. небезпечне, оскільки плоди Т. чіпляються за шерсть овець, а довгі остюки розкручуються й впинаються в їхнє тіло. Іл. див. т. 5, с. 250.

ТИРШ (Tyrš) Мирослав (17.IX 1832, Дечін, тепер Північно-Чеської обл.— 8.VIII 1884) — чес. педагог. Закінчив філос. ф-т Празького ун-ту. В 1862 створив у Празі першу масову фізкультурну орг-цію — гімнастичне т-во «Сокіл» (керував ним до кінця життя), принципи роботи якого дуже поширилися. З 1881 викладав у Празькому ун-ті. Протягом 1871—84 (з невеликою перервою) видавав журн. «Sokol» («Сокіл»). Займався проблемами фіз. та естетичного виховання.

ТИС (Taxus) — рід хвойних рослин родини тисових. Вічнозелені дводомні дерева й кущі з лінійними черговими листками. Т. росте повільно, доживає до 3—4 тис. років. Бл. 10 видів, поширених в Європі, Пн. Африці, Сх. Азії та Пн. Америці. В СРСР — 2 види, на Україні (в Карпатах і Криму) — Т. ягідний, або негній дерево (T. baccata); *релікт*, підлягає охороні. Тіньовитривалий, добре витримує обрізування (стриження); використовують у зеленому будівництві. Деревина Т. з великим червоно-бурим ядром (т. з. червоне дерево), важка, міцна, стійка проти гниття, добре полірується, використовується у меблевій пром-сті, машинобудуванні, підводному будівництві тощо.

ТИ́СА — ліва, найбільша притока *Дунаю*. Тече в межах СРСР (Закарп. обл. УРСР), Угорщини і Югославії, частково по кордону СРСР з Румунією та Угорщини з Чехословаччиною. Довж. 966 км, площа бас. 157,1 тис. км² (в УРСР — відповідно 233 км і 11,3 тис. км²). Утворюється злиттям річок Білої Т. і Чорної Т. на пд.-сх. схилах *Карпат Українських*. У верхів'ї — гірська, порожиста. Вийшовши з гір, перетинає *Закарпатську низовину*; шир. річища досягає 150 м, у пониззі — понад 400 м. Найбільші притоки — ліві (Самош, Кереш, Марош). Живлення в основному снігове і дощове. Бувають великі повені (остання 1970). Пересічна річна витрата води у верхів'ї 20 м³/с, у пониззі — понад 700 м³/с. Льодовий покрив

Тирлич звичайний.

Тис ягідний:
1 — пагін з шишкоягодами;
2 — пагін з тичинковими колосками;
3 — тичинковий колосок;
4 — шишкоягода.

нестійкий. На Т. споруджено гідровузли (найбільші — Тисалек і Кішкере в Угорщині), її водами живляться численні зрошувальні й судноплавні канали, зокрема Дунай — Тиса. Проведено роботи по обвалуванню берегів та випрямленню річища з метою захисту їх від руйнування і для регулювання стоку. Судноплавна до м. Тисакарад (Угорщина). На Т.— міста Рахів, Тячів (УРСР), Сольнок, Сегед (Угорщина). У бас. Т. — добування кам'яної солі, природного газу і нафти. *М. О. Куниця.*

ТИСАГЕ́ТИ, фісагети (грец. Θυσσαγέται) — давні племена, згадувані деякими античними авторами. За свідченням *Геродота,* Т. жили за сім днів дороги на Сх. та Пн. Сх. від *будинів.* Осн. заняттям Т. було полювання. Звичайно Т. відносять до племен, які жили в лісовій смузі Заволжя і зх. районах Уралу. Вважають, що Т. належали до давніх фінно-угор. племен півночі Сх. Європи.

ТИСК — фізична величина p, що характеризує інтенсивність нормальних (перпендикулярних до поверхні) сил, з якими одне тіло діє на поверхню іншого. Т. дорівнює границі відношення значення нормальної сили ΔF_n, що діє на ділянку поверхні тіла з площею ΔS, до величини цієї площі при умові, що ΔS прямує до нуля: $p = \lim_{\Delta S \to 0} \frac{\Delta F_n}{\Delta S} = \frac{dF_n}{dS}$. При рівномірному розподілі нормальної сили F_n, що діє на поверхню S, Т. на довільну ділянку цієї поверхні дорівнює F_n/S. Поряд з т-рою і густиною Т. є осн. макроскопічним *параметром стану* рідини та газу. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Т. є *паскаль*; позасистемні одиниці Т.— *атмосфера, бар,* мм рт. ст., мм вод. ст. та ін.

ТИСКИНЕ́ВИЧ Григорій (рр. н. і см. невід.) — гетьман запорізьких козаків (1610). В тогочасних істор. джерелах збереглися згадки про участь Т. в поході запорожців 1609 на Крим.

ТИ́СМЕНИЦЯ — селище міського типу Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр, за 11 км від Івано-Франківська. 8,5 тис. ж. (1983). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1143. З кін. 14 ст. Т. була під владою шляхет. Польщі. В 1449 Т. здобула *магдебурзьке право.* Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1935 в Т. створено місцевий і районний к-ти КПЗУ. У 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Т.— с-ще міськ. типу. У селищі — виробниче хутрове об'єднання «Тисмениця», деревообр. ф-ка, харч. комбінат, лісгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування тощо. Середня та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 бібліотеки. В Т. народився укр. церк.-освітній діяч, письменник-полеміст І. *Княгиницький.*

«ТИСМЕ́НИЦЯ» — хутрове виробниче об'єднання. Розташоване в смт Тисмениці Івано-Фр. р-ну Івано-Фр. обл. Утворено 1963 в результаті об'єднання хутрових ф-к — Тисменицької (засн. 1880) та Львівської. Об'єднання переробляє шкурки кроля, ондатри, норки, лямки. Випускає чол. головні убори, пальта жіночі й дитячі, рукавиці, коміри з шкурок каракуля і норки, жіночі головні убори. *М. М. Мельник.*

ТИ́СМЕНИЦЬКИЙ РАЙО́Н — в Івано-Фр. обл. УРСР. До 1982 — *Івано-Франківський район.*

ТИ́СНЕННЯ — спосіб художньої обробки металу, шкіри, оксамиту та ін. матеріалів видавлюванням зображень на їхній поверхні; відбиток, зроблений цим способом. Зображення, що його треба видавити на матеріалі, вирізують на металевих матрицях, які за допомогою преса притискують до матеріалу. При Т. оксамиту, шкіри тощо матриці попередньо нагрівають. Т. відоме з давніх часів. Ще в 10 ст. Т. застосовували у Київ. Русі при виготовленні металевих оправ ікон, у 12 ст.— в Англії для оздоблення шкіряних обкладинок книг, у 15 ст.— в Італії для прикрашення оксамиту, призначеного для одягу тощо. На Україні Т. використовували в 14 ст. як засіб прикрашення шкіряних книжкових обкладинок. У 17—18 ст. орнаментика укр. Т. значно збагатилася і досягла високого рівня. Найкращі зразки укр. Т. створено в друкарнях Києва, Львова і Почаєва. У 20 ст. Т. широко використовують у палітурному виробництві, у шкіряно-галантерейному виробництві тощо.

ТИСЯЦЬКИЙ — 1) Начальник *«тисячі»* у військ. ополченні в *Київській Русі* (9—10 ст.). 2) Військ. керівник міського ополчення («тисячі») в давньорус. князівствах до серед. 15 ст. В *Новгородській феодальній республіці* Т. обирався на *вічі* з бояр і був найближчим помічником *посадника.* В містах, де не було вічового управління, Т. призначався *князем* з числа знатних бояр. Після ліквідації *Дмитрієм Донським* цієї посади в Москві Т. почали замінювати *воєводами* й намісниками.

«ТИСЯЧА» — ополчення в *Київській Русі* в 9—10 ст., згодом — території (в Києві, Новгороді, Чернігові тощо), якими управляли довірені особи князя — тисяцькі.

«ТИСЯЧА» — революц. загін італійських патріотів на чолі з Дж. *Гарібальді,* що діяв на Пд. Італії під час Італійської революції 1859—60. Налічував понад 1000 волонтерів (у числі їх був і рос. географ Л. І. *Мечников*). 6.V 1860 з ініціативи італ. демократичної Партії дії загін було відправлено на допомогу населенню о. Сіцілія, яке повстало проти влади *Бурбонів.* В результаті походу «Т.», що став одним з етапів *Рисорджименто,* Пд. Італію було визволено з-під гніту Бурбонів і на о. Сіцілія проголошено революц. диктатуру.

«ТИСЯЧА Й ОДНА НІЧ» — пам'ятка середньовічної араб. л-ри. Збірка фантастичних казок, побутових новел, дидактичних історій, анекдотів. Як гадає більшість учених, виникла на основі перекладеної в 9 ст. в Багдаді араб. мовою збірки іран. казок «Тисяча розповідей», що ввібрала в себе й інд. елементи. В Багдаді вона поповнилась араб. фольклором. Ця редакція до нашого часу не дійшла. В 13—14 ст. виникла загальновідома єгип. редакція. Для всіх сюжетів збірки «Т. й о. н.» спільною є героїня Шахрезада (Шехерезада), яка 1001 ніч розповідає казки правителеві Шахріяру, щоб уникнути смерті. Казки записані близькою до народної мовою, багаті на гумор і поетичні вставки. Перший російський переклад — 1763—74. З мови оригіналу вперше рос. мовою збірку переклав М. Сальє (1929—39). Укр. переклад виходив 1905 і за участю І. Франка — 1912—13. Збірка мала великий вплив на л-ру, музику, живопис.

Тв.: Укр. перекл.— Тисяча й одна ніч, в. 1—3. Львів, 1912—13; Рос. перекл.— Книга тысячи и одной ночи, т. 1—8. М., 1958—59; Тысяча и одна ночь. М., 1977.
Літ.: Горстер А., Крымский А. К литературной истории «Тысячи и одной ночи». М., 1900. *Ю. М. Кочубей.*

ТИ́СЬКА КУЛЬТУ́РА, Тиси культура — археологічна культура часів *неоліту* (кін. 5 — поч. 4-го тис. до н. е.). Пам'ятки Т. к. поширені в басейні р. Тиси на тер. Угорщини, в деяких районах Чехословаччини, а також на тер. СРСР, зокрема в Закарп. обл. УРСР (поселення поблизу м. Мукачевого на Малій горі, виявлене в 2-й пол. 19 ст.). Поселення розміщалися на берегах річок (на Пд.— довгочасні з наземними житлами, на Пн.— короткочасні з житлами-землянками). Осн. заняття носіїв Т. к.— землеробство, скотарство, рибальство, мисливство. Обряд поховання — скорчені трупопокладення. При дослідженні пам'яток Т. к. знайдено кераміку (посудини для зберігання зерна, чаші на ніжках, глеки, миски, часто з багатоколірним розписом); знаряддя праці (кам'яні тесла і молоти, рогові сокири) тощо.

Літ.: Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век. М., 1973.

ТИ́СЬМЕ́НИЦЬКА ОСУ́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — гідромеліоративна система, збудована в заплаві р. Тисьмениці та її приток. Загальна площа понад 7,9 тис. га. Т. о. с. розташована на тер. господарств-землекористувачів Дрогобицького та Миколаївського р-нів Львів. обл. Перші меліоративні роботи проведені до 1939. В 1956—60 Т. о. с. реконструйована. Відрегульовано 56,4 км русла р. Тисьмениці, вздовж берегів споруджено 84,3 км водозахисних дамб, збудовано 129 гідротехніч.

споруд. Для інтенсивнішого с.-г. *освоєння осушених земель* на 3,4 тис. га прокладено закритий гончарний дренаж. На 213 га забезпечується додаткове зволоження місцевим стоком, що затримується в зашлюзованій відкритій мережі і надходить на *підґрунтове зрошення* по гончарних дренах. Поряд із штучними сіножатями та пасовищами на значній площі меліорованих земель г-ва вирощують кукурузу, картоплю, овочі та ін. культури. *О. Ф. Рубан.*

ТИТ (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер на дереві поч. 18 ст. Працював у Києві між 1706 і 1709. Твори: «Собор святих Апостолів», «Св. Микола» (1706), «Собор Печерських преподобних», «Іоанн Хреститель», іл. до «Акафістів» (друкарня Києво-Печерської лаври).

ТИТА́Н (від імені міфологічних *Титанів*) — найбільший за масою супутник *Сатурна*. Діаметр 5140 км, віддаль від центра планети 1221,8 тис. км. Відкрив 1655 Х. *Гюйгенс*. Див. *Супутники планет*.

ТИТА́Н (Titanium; від імені міфологічних *Титанів*), Ti — хім. елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 22, ат. м. 47,90. Природний Т. складається з стабільних ізотопів ^{46}Ti (7,99 %), ^{47}Ti (7,32 %), ^{48}Ti (73,99 %), ^{49}Ti(5,46 %) і ^{50}Ti (5,25 %). Одержано також радіоактивні ізотопи Т. з масовими числами 43—52. Відкрив Т. 1791 англ. аматор-мінералог У. Грегор. Вміст Т. у земній корі 0,63 % за масою. Входить до складу понад 100 мінералів, найважливішими з яких є *ільменіт, рутил*, титаномагнетит, *перовськіт*, лопарит, анатаз та ін. (див. *Титанові руди*). Т.— тугоплавкий сріблясто-білий метал, густ. 4500 кг/м^3; $t_{пл}$ 1665 °С; $t_{кип}$ 3260 °С. Чистий Т. пластичний, багато які домішки (особливо H, C, N, O) надають йому крихкості. Існує у вигляді двох алотропних модифікацій (див. *Алотропія*). Нижче т-ри 882,5 °С — стійка α-форма з гексагональною щільноупакованою кристалічною граткою, вище цієї т-ри—β-форма з кубічною об'ємноцентрованою граткою. За звичайних умов Т. тривкий щодо діяння кисню й води. Хім. активність Т. різко зростає при підвищенні т-ри. Т. взаємодіє з галогенами, киснем, азотом, кремнієм та ін., утворюючи *титану сполуки*. Поглинає водень і утворює *тверді розчини* й *гідриди*.

Одержують Т. відновленням хлориду $TiCl_4$ магнієм при високій т-рі, а дуже чистий — розкладанням йодиду TiI_4 на розжареному дроті. Т. служить основою багатьох відносно легких і міцних, корозійностійких сплавів (див. *Титану сплави. Титаномагнієва промисловість*). *В. Н. Єременко.*

ТИТА́НИ (Τιτᾶνες) — 1) У грец. міфології божества, шість братів і шість сестер (діти *Урана* і *Геї*). У боротьбі проти богів *Олімпу*, очолюваних *Зевсом*, Т. зазнали поразки й були скинуті в *Тартар*. У пізніших міфах Т. ототожнювали з *гігантами*. Дітей і внуків Т. наз. титанідами (а іноді — також Т.). 2) Переносно Т.— людина, яка відзначається винятковим талантом.

ТИТА́НИСТИЙ ЗАЛІЗНЯ́К — те саме, що й *ільменіт*.

ТИТАНІ́Т, сфен — мінерал класу *силікатів*. CaTiO [SiO_4]. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,51. Твердість 5,5—6,0. Колір жовтий, коричневий, зелений, червоний, сірий. Блиск алмазний, жирний. У Рад. Союзі є в РРФСР (Урал), на Україні (*Український щит*). При значних концентраціях використовують як *титанову руду*.

ТИТА́НІЯ (від імені міфологічних *Титанів*) — найбільший за діаметром (бл. 1000 км) супутник *Урана*. Віддаль від центра планети 438 000 км. Відкрив 1787 В. *Гершель*. Площина орбіти Т. майже перпендикулярна до площини орбіти Урана. Див. *Супутники планет*.

ТИТА́НОВІ РУ́ДИ — природні мінеральні утворення з вмістом *титану* в таких концентраціях, що його економічно доцільно вилучати за сучас. стану розвитку техніки. Осн. пром. мінерали Т. р.: *ільменіт* (містить 43,7—52,8 % TiO_2), лейкоксен (до 96,4 % TiO_2), *перовськіт* (до 58,9 % TiO_2), *титаніт* (до 40,8 % TiO_2), лопарит (Na, Ce) TiO_3 (понад 39 % TiO_2), анатаз TiO_2 і *рутил* (містять до 60 % Ti). Родовища Т. р. поділяють на магматичні, вулканогенно-осадочні, метаморфогенні й розсипні; осн. пром. значення мають магматичні й розсипні родовища. Великі поклади Т. р. є в СРСР, Австралії, Індії, Бразилії, США, Канаді, Норвегії, Новій Зеландії, Малайзії, Шрі-Ланці та ін. країнах. *В. В. Науменко.*

ТИТА́НО-МА́ГНІЄВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *кольорової металургії*, підприємства якої добувають і збагачують титано-магнієву сировину і виробляють *титан* і *магній*. Тісний технологічний зв'язок між виробн. титану і магнію зумовив об'єднання їх в одну галузь пром-сті, незважаючи на різні властивості цих металів. В СРСР титан у пром. масштабі вперше одержано 1954 на Подольському хіміко-металург. з-ді (Моск. обл.). У 1962 виробн. титану освоєно на Березниківському титано-магнієвому комбінаті (Перм. обл.), 1965 — на Усть-Каменогорському титано-магнієвому комбінаті (Каз. РСР). На Україні виробн. титану почато 1956 на Дніпровському титано-магнієвому з-ді (з 1971 *Запорізький титано-магнієвий комбінат*). У 1958—60 введено в експлуатацію потужності на *Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті*, 1961 — першу чергу *Верхньодніпровського гірничо-металургійного комбінату*. В основу технології виробн. титану покладено магній-термічну схему, в якій поєднується виробн. титану і магнію з використанням хлору для хлорування титановмісної сировини й магнію як відновника титану. Розвиткові титанового виробн. в СРСР значною мірою сприяло створення власного пром. виробн. магнію. В 1931 в Ленінграді став до ладу дослідний магнієвий з-д. На ньому було випробувано та освоєно технологічні схеми виробн. магнію, розроблено апаратуру та підготовлено кадри робітників та інженерно-тех. персоналу для перших вітчизн. з-дів. Із введенням в дію 1935 першого магнієвого з-ду в Запоріжжі було почато пром. виробн. магнію в країні. В 1936 став до ладу Солікамський магнієвий з-д, 1943 введено в експлуатацію Березниківський магнієвий з-д. У післявоєнні роки магнієве виробн. швидко розвивається в основному в складі титано-магнієвих комбінатів. Крім того, збудовано магнієвий з-д у *калуському виробничому об'єднанні «Хлорвініл»*. Наук. розробками проблем Т.-м. п. в країні займаються *Титану всесоюзний науково-дослідний і проектний інститут* та Всесоюзний н.-д. і проектний ін-т алюмінієвої, титанової та електродної пром-сті (ВАМІ, Ленінград). *О. Г. Щукін.*

ТИТАНОТЕ́РІЄВІ, бронтотерієві (Brontotheriidae) — родина викопних ссавців ряду *непарнокопитних*. Включає 41 рід. Т. були переважно великими (вис. в холці до 2,5 м) рослиноїдними тваринами з відносно короткими товстими кінцівками (передні чотирипалі, задні трипалі) та масивним тулубом. На лобних і носових кістках у деяких форм були парні рогоподібні вирости. Рештки відомі з відкладів нижнього еоцену — середнього олігоцену Євразії та Пн. Америки, зокрема в СРСР — з відкладів верхнього еоцену Примор'я (Rhinotitan) та Пн. Казахстану (Epimanteoceras).

В. О. Топачевський.

Тит. Панорама Києва з лівого берега Дніпра. Фрагмент гравюри на дереві «Святий Микола» з книги «Пречестные акафисты...». 1706.

ТИТА́НУ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ І ПРОЕ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва кольорової металургії СРСР. Засн. 1956 у Запоріжжі (1956—57 — філіал Держ. спеціального проектного ін-ту, 1958—65 — Український держ. проектний ін-т кольорової металургії, з 1965 — теперішня назва). З 1976 — у віданні всесоюзного виробничого об'єднання «Союзрідмет». У складі ін-ту (1983) — проектна (15 відділів) і науково-дослідна (9 відділів, 17 лабораторій) частини, експериментальний цех, металургійний дослідний з-д. Філіал у м. Березники Пермської обл. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка технологічних процесів і апаратів, використовуваних у виробн. титану, магнію і титанових порошків; переробка відходів титано-магнієвого виробництва; аналітичний контроль виробн. титану і магнію; розробка проектів буд-ва і реконструкції заводів, цехів, дільниць титано-магнієвого виробництва. Ін-т видає зб. з металургії та хімії титану і магнію, переробки відходів титано-магнієвого виробництва.

А. М. Петрунько.

ТИТА́НУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *титану* з добавками алюмінію, олова, марганцю, молібдену, заліза, хрому та ін. елементів. Відзначаються високою мех. *міцністю, жароміцністю*, значною *корозійною стійкістю* в агресивних середовищах, багато які з них — доброю *зварюваністю*. За мех. характеристиками Т. с. поділяють на маломіцні (високопластичні), середньої міцності та високоміцні. Є Т. с. для експлуата-

О. А. Титаренко.

ції при низьких т-рах і ливарні. Мех. властивості Т. с. поліпшують *термомеханічною обробкою*. Т. с. застосовують як конструкційний матеріал в авіац. і космічній техніці, в хім. і нафтовій пром-сті, суднобудуванні тощо.

ТИТА́НУ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки, до складу яких входить *титан* у ступені окислення +4 (найхарактерніший), рідше +3 і +2. Похідні титану з ступенем його окислення +2 дуже нестійкі. Крім TiO, Ti_2O_3, TiO_2 відомі також проміжні оксиди заг. формули Ti_nO_{2n-1}, де $n = 3, ..., 10$. Найбільше практичне значення має діоксид титану TiO_2 — білий порошок, вихідна сировина для багатьох галузей пром-сті, особливо лакофарбової, т. з. титанові білила. Гідрати діоксиду титану (титанові к-ти) утворюють численні мета-, орто- і політитанати, з яких найширше використовується титанат барію $BaTiO_3$ (як *сегнетоелектрик*). Серед *галогенідів* значне місце займає хлорид титану, який у великих кількостях застосовують для одержання металевого титану і діоксиду TiO_2. Титану нітрид TiN, карбід TiC, силіциди $TiSi_2$, Ti_5Si_3, TiSi, бориди TiB, Ti_2B_5, TiB_2 — тугоплавкі сполуки, застосовуються у техніці високих т-р, як *абразивні матеріали* і для виготовлення *твердих сплавів*. Титан утворює численні *сульфіди, телуриди,* селеніди та *інтерметалеві сполуки*. Багато Т. с. гідролізуються (див. *Гідроліз*).

В. Н. Єременко.

ТИТАРЕ́НКО Надія Калістратівна (18.IV 1903, с. Македони, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.— 26.I 1976, Київ) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1946). Закінчила театр. студію при «*Кий-драмте*» (1920—21, педагог — Л. *Курбас*). У 1921 працювала в Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка, 1922—34 — в театрі «*Березіль*», пізніше — в Харків. театрі Революції, 1941—52 — в Харків. (з 1944 — Львівському) театрі юного глядача. Серед ролей — Мотронька, Параска («Комуна в степах», «97» М. Куліша), Лотоцька («Дівчата нашої країни» Микитенка), Маша («Бронепоїзд 14-69» Іванова), Дездемона («Отелло» Шекспіра).

К. О. Силіна.

ТИТАРЕ́НКО Олексій Антонович [н. 17 (30).III 1915, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.] — парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав 1930 на металург. з-ді в Маріуполі. Після закінчення 1937 Маріупольського металург. ін-ту працював майстром на металург. з-ді ім. К. Лібкнехта в Дніпропетровську. В 1937—39 служив у Рад. Армії. В 1939—41, 1946—48 — майстер, інженер-технолог, нач. цеху Маріупольського металург. з-ду. В 1941—46 — нач. цеху Нижньотагільського з-ду. З 1948 — перший секретар Іллічівського райкому партії м. Жданова, з 1951 — зав. відділом, секретар Сталінського обкому Компартії України. В 1952—60 — перший секретар Сталінського міськкому, з 1960 — другий секретар Сталінського обкому партії. В 1962—66 —перший секретар Запорізького обкому партії. З 1966 — секретар, з 1982 — другий секретар ЦК Компартії України. З 1966 — кандидат у члени ЦК, з 1971 — член ЦК КПРС. З 1952 — кандидат у члени ЦК, з 1965 — член ЦК Компартії України. З 1966 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань, депутат Верховної Ради УРСР 4—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ТИТЛЕ́ВСЬКИЙ (Tytlewski) Мацей (рр. н. і см. невід.) — польс. дипломат і хроніст. Був абатом бенедиктинського монастиря в Любені. На підставі реляцій очевидців, зокрема записок Т. Шемберга (нім. військовий, перебував на польс. службі) і Я. Остророга (познанський воєвода, письменник) Т. описав Цецорський і Хотинський походи укр. козаків (див. *Хотинська війна 1620—21*). Цей твір видано лат. мовою під назвою «Розповідь про битви між поляками і турками 1620—1621 рр.» (Неаполь, 1622). Укр. мовою його перекладали С. *Величко* і С. В. *Лукомський*.

Я. Д. Ісаєвич.

ТИ́ТЛО, титла (від грец. τίτλος — напис) — надрядковий значок у давньогрец., лат., старослов'янській, давньорус. писемності, який вказував на скорочене написання слів (пропуск однієї чи кількох літер). Ставили його здебільшого в часто вживаних словах. Т. завжди позначали літери з числовим значенням, а також букви, винесені над рядком. Спочатку Т. мало форму, подібну до прямої лінії: —, ⌐, ~, пізніше кількість його варіантів збільшилася. В *палеографії* дослідження графічних варіантів Т. допомагає встановити час створення рукопису.

ТИТО́В Володимир Георгійович (н. 1. I 1947, м. Срєтенськ, Читинської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, полковник авіації. Член КПРС з 1971. Після закінчення (1970) Черніг. вищого військ. авіац. уч-ща льотчиків служив у військово-повітр. силах льотчиком-інструктором, а потім — командиром ланки авіац. полку. В загоні космонавтів з 1976. Разом з Г. М. *Стрекаловим* і О. О. *Серебровим* 20—22.IV 1983 здійснив політ у космос на космічному кораблі «Союз Т-8» (див. «*Союз*»). Нагороджений орденом Леніна.

ТИТО́В Герман Степанович (н. 11. IX 1935, с. Верхнє Жиліно Косихинського р-ну Алт. краю) — льотчик-космонавт СРСР, генерал-лейтенант авіації, Герой Радянського Союзу (1961), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1962), Герой Праці СРВ (1962), Герой МНР (1962). Член КПРС з 1961. Закінчив Сталінградське військове авіац. уч-ще (1957), Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1968) та Військову академію Генштабу ім. К. Є. Ворошилова (1972). Канд. військ. наук (з 1980). З 1960 — в загоні космонавтів. 6—7.VIII 1961 здійснив другий в історії людства орбітальний політ у космос на кораблі «Восток-2» (див. «*Восток*»). За 25 год 11 хв корабель зробив понад 17 обертів навколо Землі. Політ дав змогу оцінити вплив невагомості на організм людини та її працездатність протягом добового перебування в космічному просторі. Депутат Верховної Ради СРСР 6 і 7-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями та багатьма іноз. орденами. Ім'ям Т. названо кратер на зворотному боці Місяця.

ТИТО́В Федір Іванович [8 (20).II 1864, м. Суджа, тепер Курської обл.— 20.XII 1935, Белград] — рос. книгознавець, історик. Закінчив Київську духовну академію (1890), де пізніше викладав рос. церковну історію. З 1901 був редактором неофіційної частини журн. «Киевские епархиальные ведомости». Брав участь у роботі кількох вчених товариств та комісій. Автор праць з історії книгодрукування й освіти («Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания», в. 1. К., 1911; «История типографии Киево-Печерской лавры», т. 1. К., 1918, та ін.). У 1918 емігрував.

Тв.: Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в. К., 1924; Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв. К., 1924.

С. І. Білокінь.

ТИТО́В Юрій Євлампійович (н. 27.XI 1935, Омськ) — укр. рад. спортсмен-гімнаст, засл. майстер спорту (з 1956). Член КПРС з 1969. Олімпійський чемпіон з спорт. гімнастики у командній першості (1956), абсолютний чемпіон світу (1962), Європи (1959), СРСР (1958, 1961); в 1957—62 — неодноразовий чемпіон світу, Європи і СРСР в окремих видах багатоборства. З 1976 — президент Міжнар. федерації гімнастики. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТИТО́НСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — пізній вік юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Т. я. (вапняки, глини, аргіліти, алевроліти, конгломерати, пісковики, фліш) поширені на Донбасі, в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, у Кримських горах, Карпатах. Їхня потужність становить здебільшого 100—500 м. З відкладами Т. я. пов'язані родовища мармуровидних вапняків. Див. також *Юрський період і юрська система*.

ТИТР (франц. titre, букв.— заголовок) в аналітичній хімії — один із способів вираження *концентрації* розчину. Т. розчину — маса речовини, що міститься в одному кубічному сантиметрі або в одному мілілітрі розчину (г/см³; г/мл). Застосовують в *титриметричному аналізі*.

ТИ́ТРИ в кіно — напис на кадрі кіно- і телефільмів. Т. поділяються на вступні і заключні (назва фільму, перелік осн. учасників, рік створення фільму, студія тощо), проміжні (назви серій, сценарних розділів, пояснювальні тексти тощо), а також внутрішньокадрові — субтитри (у «німому» кіно, у зарубіжних недубльованих фільмах, а також у фільмах для глядачів з вадами слуху). Суб-

титри передають зміст діалогів, повідомляють про зміни часу і місця дії.

ТИТРИМЕТРИ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ (від *титр* і грец. μετρέω — вимірюю) — метод *кількісного аналізу*, що грунтується на вимірюванні об'єму розчину реагенту, витраченого на реакцію з визначуваною речовиною. Реагент звичайно застосовують у вигляді розчину точно відомої концентрації, т. з. робочого розчину. У Т. а. використовують реакції, при яких взаємодія між визначуваною речовиною і реагентом відбувається у відповідних стехіометричних відношеннях (див. *Стехіометрія*), по можливості швидко, при цьому не повинні відбуватись ніякі побічні реакції. Залежно від типу хім. реакцій розрізняють три осн. методи Т. а.: окислювально-відновний (оксидиметрія), який грунтується на застосуванні *окислювально-відновних реакцій*, робочим розчином служать розчини $KMnO_4$, I_2, $Na_2S_2O_3$ та ін.; метод кислотно-основного титрування, в якому використовуються реакції *нейтралізації*; метод осадження і комплексоутворення, що супроводиться утворенням осаду або *координаційних сполук* у процесі реакції. Т. а. здійснюють *титруванням* до т. з. точки еквівалентності, яку встановлюють за допомогою індикаторів (див. *Індикатори* в хімії) або інструментально (див. *Електрохімічні методи аналізу*). Чим точніше визначено точку еквівалентності, тим менша похибка аналізу. Переваги Т. а. перед ін. методами аналізу: швидкість, широкий вибір визначуваних речовин, автоматизація аналізу тощо.

І. В. П'ятницький.

ТИТРУВА́ННЯ в аналітичній хімії — поступове додавання розчину реагенту з відомою концентрацією (див. *Титр* в аналітичній хімії) до виміряного об'єму досліджуваного розчину в *титриметричному аналізі*. Закінчення Т. (точку еквівалентності) встановлюють: за допомогою індикаторів (див. *Індикатори* в хімії), за зміною інших фіз.-хім. властивостей досліджуваного розчину, напр. *електропровідності* (кондуктометричне Т.), або потенціалу електрода, зануреного в розчин для аналізу (потенціометричне Т.). Існують непрямі методи Т., напр. метод залишків, коли до досліджуваного розчину додають відомий надлишок робочого розчину, який потім відтитровують іншим робочим розчином. Застосовують Т. для визначення *концентрації* розчину.

І. В. П'ятницький.

ТИ́ТУЛ (від лат. titulus — напис; почесне звання) — 1) Спадкове або надане монархом почесне дворянське звання (граф, князь, барон, віконт тощо). 2) В бурж. юриспруденції — підстава якогонебудь права (напр., Т. купівліпродажу). 3) В СРСР — найменування кошторису капітального будівництва об'єктів, включених до т. з. титульних списків. 4) Перша сторінка книги, на якій вміщено заголовок, прізвище автора, назву видавництва, рік і місце видання.

ТИ́ТУЛЬНИЙ СПИ́СОК — в СРСР затверджений у відповідному порядку список об'єктів, що їх будують або реконструюють чи включено до плану *капітальних вкладень*. В Т. с. зазначають: назву та місцезнаходження будови; рік початку і закінчення будва; проектну потужність; кошторисну вартість завдання за об'ємом капітальних вкладень і введенням у дію виробничих потужностей та осн. фондів. На основі Т. с. планують підрядні роботи, фінансують буд-во, надають кредити, виділяють фонди на матеріально-тех. ресурси. Залежно від особливості й кошторисної вартості буд-ва Т. с. затверджують Рада Міністрів СРСР, Ради Міністрів союзних республік, м-ва й відомства СРСР, респ. м-ва й відомства, крайові й обл. виконкоми Рад народних депутатів, міськвиконкоми міст респ. підпорядкування. Складаючи Т. с., передбачають найефективніше використання капітальних вкладень у планованому періоді, скорочення строків буд-ва, спрямування коштів насамперед на пускові об'єкти. В Т. с. включають тільки ті будови, що до початку планованого періоду мають затверджені проекти і кошториси. Розрізняють Т. с. будов і пооб'єктні, або внутрішньобудівельні Т. с. В Т. с. будов наводять перелік перехідних об'єктів і тих, що їх заново розпочинають. Пооб'єктні Т. с. розробляють на основі затверджених Т. с. будов і використовують для оперативного планування. Їх заповнюють відповідно до номенклатури об'єктів, робіт і витрат зведених кошторисів. Пооб'єктні Т. с. незалежно від кошторисної вартості щорічно затверджують замовники у погодженні з генеральним підрядником.

ТИФ (від грец. τῦφος — дим, чад) — спільна назва ряду *інфекційних хвороб*, схожих в деяких своїх проявах (гарячкою і потьмаренням свідомості), але різних за своєю *етіологією*, а саме *висипного тифу, паратифів, поворотного тифу* і *черевного тифу*.

ТИФЛІ́С — колишня (до 1936) назва м. *Тбілісі*.

ТИФЛОГРА́ФІКА (від грец. τυφλός — сліпий і *графіка*) — теорія побудови рельєфних малюнків і креслень, які використовують для навчання сліпих малюванню та кресленню або з метою унаочнення навч. матеріалу з ін. предметів. Т. враховує особливості дотикового сприймання сліпими графічних зображень і на цій основі створює систему наочних засобів навчання, спрямовану на формування в учнів конкретних уявлень про предмети і явища реального світу, розвиток їхньої пізнавальної активності й самостійності. У *школах для сліпих* рельєфне малювання і креслення виконуються за допомогою тифлографічних приладів, які дають змогу учням одержувати на папері або планшеті з спец. мастиковим покриттям зображення геом. фігур, різних предметів, графіків, схем, діаграм тощо. Див. також *Тифлотехніка*.

І. С. Моргуліс.

ТИФЛОПЕДАГО́ГІКА (від грец. τυφλός — сліпий і *педагогіка*) — галузь *дефектології*, наука про особливості виховання і навчання сліпих і слабозорих дітей. Осн. завданням Т. є розробка системи педагогічного впливу, спрямованої на всебічний розвиток учнів з вадами зору, формування у них процесів компенсації сліпоти та корекції вторинних відхилень, зумовлених зоровою недостатністю, а також підготовка їх до суспільно корисної трудової діяльності. Т. досліджує питання спец. орг-ції навч.-пізнавальної діяльності учнів на основі всебічного використання ними збережених аналізаторів (слуху, дотику, залишкового зору); обладнання пед. процесу спец. наочними посібниками та тифлотех. приладами (див. *Тифлотехніка*); психолого-пед. особливості дітей з вадами зору тощо. Т. пов'язана з суміжними науками: загальною і *спеціальною педагогікою*, психологією, офтальмологією, патофізіологією, дит. психоневрологією та ін. Наук. розробка проблем Т. здійснюється у Н.-д. ін-ті дефектології АПН СРСР, у *Педагогіки науково-дослідному інституті УРСР*, на кафедрі тифлопедагогіки Ленінгр. пед. ін-ту ім. О. І. Герцена. Значний внесок у розвиток Т. зробили рад. вчені М. І. Земцова, І. О. *Соколянський*, Б. Г. Коваленко, Ю. О. Кулагін, Р. С. Муратов, О. І. Мещеряков, В. С. Сверлов, Л. І. Солнцева та ін. Див. також *Тифлографіка, Школа для сліпих*.

Літ.: Земцова М. И. Пути компенсации слепоты в процессе познавательной и трудовой деятельности. М., 1956; Кулагин Ю. А. Восприятие средств наглядности учащимися школы слепых. М., 1969; Солнцева Л. И. Развитие компенсаторных процессов у слепых детей дошкольного возраста. М., 1980; Акимушкин В. М., Моргулис И. С. Основы тифлологии. К., 1980; Акимушкин В. М., Моргулис И. С. Трудовая реабилитация инвалидов по зрению. К., 1983.

І. С. Моргуліс.

ТИФЛОТЕ́ХНІКА (від грец. τυφλός — сліпий і *техніка*) — розділ *дефектології*, що розробляє принципи конструювання і використання технічних засобів (приладів, машин тощо) для корекції й компенсації дефектів зору; сукупність цих технічних засобів. Осн. принцип конструювання Т. полягає у компенсаторному використанні збережених аналізаторів (слуху, дотику, залишкового зору). З цією метою застосовуються фотоелектричні сигналізатори, які перетворюють світлові сигнали на звукові або дотикові, моделі, макети, рельєфні схеми, допоміжні оптичні прилади, прилади для рельєфного письма та креслення тощо. Н.-д. робота у галузі Т. проводиться в тифлотех. лабораторії Н.-д. ін-ту дефектології АПН СРСР. Див. також *Тифлопедагогіка, Тифлографіка, Читальна машина* для сліпих і сліпоглухих, *Школа для сліпих, Брайля шрифт*.

І. С. Моргуліс.

ТИХЕ́НКО Сергій Іванович (6.VI 1896, м. Шемаха, тепер Аз. РСР — 19.X 1971, Київ) — укр. рад. юрист, професор (з 1960), заслужений діяч науки УРСР (з 1968). Н. в сім'ї службовця. В 1918 закінчив юрид. ф-т Петрогр. ун-ту. З 1928 по 1938 працював в Укр.

Н. К. Титаренко.

В. Г. Титов.

Г. С. Титов.

ін-ті вивчення злочинності, 1935—41 — в Київ. ін-ті науково-судової експертизи, одночасно в 1938—41 — в Укр. ін-ті юрид. наук. З 1944 викладав у Київ. ун-ті; з 1947 — зав. кафедрою кримінального права. В 1947—52 був членом Верховного суду УРСР. Осн. праці присвячено питанням кримінального права та криміналістики.

ТИ́ХИЙ Іван Антонович (10.I 1927, с. Савинці, тепер смт Балаклійського р-ну Харків. обл.—

І. А. Тихий. Чорногузи. 1960.

27.VI 1982, Київ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). У 1953 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у С. *Григор'єва* і В. *Костецького*. Твори: «Щасливий батько» (1951), «Прийом до піонерів» (1953), «Материнство» (1957), «Чорногузи» (1960), «Рідна земля» (1963), «Вічний вогонь» (1964—65), «Жменя землі» (1967), «В Смольний» (1970), «Здрастуй, Славутиче!» (1975). В 1964—82 викладав у Київ. художньому інституті.

ТИ́ХИЙ Наум Миронович (справж. прізв., ім'я та по батькові — Штілерман Наум Меєрович; н. 28.V 1920, с. Ємільчине, тепер смт Житомир. обл.) — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1947). Працював у періодичній пресі (1947—55). Перша зб. віршів «Розмова з друзями» вийшла 1947. Автор книг віршів і поем «Листи з гуртожитку» (1949), «Любов і труд» (1956), «Що серце знає» (1958), «Колиска на вітрах» (1964), «Цілую хліб твій» (1972), романів «В дорогу виходь на світанні» (1959), «Рахунок за сонце» (1979) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Будень вічної вулиці. К., 1979.

Г. Г. Єжелов.

ТИ́ХИЙ ОКЕА́Н — найбільший океан земної кулі. Розташований між Азією та Австралією на Зх., Америкою на Сх., Антарктидою на Пд. Площа 178,7 млн. км² (бл. половини площі *Світового океану*), об'єм водної маси 724 млн. км³. Найглибший з океанів, його пересічна глиб. 3984 м, максимальна — 11 022 м (*Маріанський жолоб*). Берегова лінія на Зх. дуже розчленована, тут розташовані всі окраїнні й міжострівні моря (див. таблицю). Сх. береги відносно рівні, найбільші затоки — *Аляска, Каліфорнійська затока*. На Зх. переважають абразійні та акумулятивні, подекуди фіордові береги, на Сх.— абразійно-денудаційні. В Т. о. налічують понад 10 тис. островів. Найпоширеніші океанічні острови коралового та вулканічного походження, особливо у пд. та пд.-зх. частинах океану (див. *Океанія*). Виділяють також материкові острови (*Сахалін, Японські острови, Філіппінські острови, Нова Гвінея* тощо) та острови перехідної зони, переважно вулканічні — більшість *Курильських островів, Алеутських островів*, о-ви *Рюкю* (Нансей) та ін. Через Т. о. проходить *лінія зміни дати*.

Рельєф дна. У Т. о. представлені різні форми рельєфу дна — від *морфоструктур* планетарного порядку до *мікрорельєфу*. Підводна окраїна материків (10 % площі дна) найбільшу ширину має у зх. частині океану, де шир. *материкової обмілини* (шельфу) досягає 800 км (зокрема, у *Берінговому морі*). У перехідній зоні (понад 13 % площі дна) найкраще виявлені *глибоководні западини* (жолоби) з максимальними для Світового ок. глибинами (див. таблицю). Ложе Т. о. займає понад 65 % площі дна. В його межах виділяють глибоководні абісальні улоговини завглибшки 5000—6000 м, розділені підводними піднятями. Серед найбільших — *Північно-Східна улоговина* (пл. 32,5 млн. км²), розчленована численними широтними розломами, Північно-Західна улоговина з *Шатського підняттям*, а також *Центральна улоговина* та *Південна улоговина*. Рельєф улоговин переважно горбистий. Більшість підводних хребтів у межах ложа Т. о. являють собою брилово-склепінні підняття, ускладнені горами переважно вулканічного походження, які подекуди утворюють острови (*Гавайї*, Самоа, *Пасхи острів* та ін.). Крім цих піднять, відомі підводні гори Магеллана, Музикантів, Картографів. Система серединноокеанічних хребтів (11% площі дна) представлена *Південно-Тихоокеанським підняттям, Східно-Тихоокеанським підняттям* та Чілійським підняттям у сх. та пд.-сх. частинах океану. Порівняно з ін. океанами ця морфоструктура має більшу ширину, менш розчленовані схили, не завжди чітко визначену рифтову долину (див. *Рифт*). У Т. о. виявлено всі типи донних відкладів. Характерною особливістю є значне поширення глибоководної червоної глини, що вкриває дно океанічних улоговин. У пн. частині океану поширені кремнисті осадки, гол. чин. діатомовий мул, в екваторіальній зоні — радіоляріевий мул. На Пд. від екватора окремі ділянки дна вкриті форамініферовим мулом, поблизу узбережжя переважають *теригенні відклади*. Найбільша товща донних відкладів у котловинах окраїнних морів (2—3 км і більше), на дні улоговин ложа — до 1 км. Див. також *Рельєф океанічного дна*.

Клімат Т. о. дуже різноманітний, що пов'язано з його положенням у різних кліматичних поясах — від екваторіального до субарктичного на Пн. та антарктичного на Пд. У субтропічних широтах розвиваються Пн.-Тихоокеанський та Пд.-Тихоокеанський максимуми, розділені Екваторіальною депресією, у Пн. півкулі — Алеутський мінімум, у Пд. (між 40° і 60° пд. ш.) — протягом року переважає низький атм. тиск. Під дією цих центрів у субтропічних і тропічних широтах виникають *пасати*, у помірних широтах — сильні зх. вітри. Для зх. частини Т. о. характерні *мусони*, у тропічних широтах цієї частини океану формуються *тайфуни*. У лютому пересічна т-ра повітря над океаном зменшується від +26, +27° біля екватора до —20° у Берінговому м. та до —10° (літо в Пд. півкулі) біля берегів Антарктиди, у серпні відповідно +26, +28°, +6, +8° та —25°. Макс. кількість опадів біля екватора до 3000 мм на рік, у помірних широтах — 1000—1500 мм, у високих — 300—500 мм, у субтропічних — 100—200 мм на рік.

Гідрологічний режим Т. о. визначається його кліматичними умовами та водообміном з ін. океанами. Пересічна т-ра поверхневих вод +19,1°, усієї водної маси +3,7°. Т-ра змінюється від від'ємних значень у високих широтах до +29° і більше в районі *термічного екватора*. Широтний хід ізотерм порушують теплі й холодні течії. З глибиною т-ра зменшується (до глиб. 1000 м), нижче її зміни незначні, у придонному шарі становить від +2° до —1°. Найбільша солоність поверхневих вод у пасатних зонах — 35,9 ‰ (на Пн.) та 36,9 ‰ (на Пд.). Під впливом пануючих вітрів поверхневі течії мають гол. чин. зх. напрям у низьких широтах та сх. у високих. У помірних широтах переважають субтропічні антициклональні кругообіги, що включають течію *Куросіо, Каліфорнійську течію* та *Північну Пасатну течію* у пн. частині океану, *Східно-Австралійську течію, Перуанську течію* та *Південну Пасатну течію* у пд. частині.

У високих широтах Пд. півкулі виникає Антарктична циркумполярна течія, у Пн.— циклонічний кругообіг, що включає *Курильську течію*, Пн.-Тихоокеанську та Аляскинську течії. Під Пд. Пасатною течією існує потужна глибинна протитечія — течія Кромвелла. Найбільші хвилі спостерігаються в районі дії зх. вітрів — у Пн. півкулі на Пн. від 40° пн. ш., у Пд.— між 40° і 60° пд. ш. Вис. їх понад 20 м (напр., у зат. Аляска). У пн. частині океану виникають *цунамі*. Припливи найчастіше бувають добові та змішані. Макс. вис. припливів — 13 м (у Пенжинській губі Охотського м.), у відкритому океані — 0,5—2,5 м. Лід у вигляді плавучої криги та *айсбергів* утворюється у крайній пн. частині океану і біля берегів Антарктиди.

Рослинний і тваринний світ. Найбільший розвиток життя спостерігається вздовж узбережжя на малих глибинах. Серед донних водоростей (бл. 4 тис. видів) у помірних широтах багато фукусових і ламінарієвих, у тропічних широтах їх замінюють саргасові, деякі зелені і червоні водорості. Для мілководдя в тропічних широтах характерні коралові рифи, на узбережжі — *мангрові ліси*. Біомаса і чисельність водя-

ТИХИЙ ОКЕАН

Середня межа плавучих льодів у період найбільшого поширення
Середня межа плавучих льодів у період найменшого поширення
Теплі й холодні течії для зими в Північній півкулі
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ЖОВТЕ МОРЕ
ФІЛІППІНСЬКЕ МОРЕ
Бенгальська затока
ЯВАНСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ БАНДА
ТИМОРСЬКЕ МОРЕ
АРАФУРСЬКЕ МОРЕ
КОРАЛОВЕ МОРЕ
МОРЕ ФІДЖІ
ТАСМАНОВЕ МОРЕ
АВСТРАЛІЯ
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
Т И Х И Й О К Е А Н
САРГАССОВЕ МОРЕ
Мексиканська затока
КАРИБСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ СКОША
МОРЕ УЕДДЕЛА
МОРЕ АМУНДСЕНА
МОРЕ РОССА
МОРЕ СПІВДРУЖНОСТІ
А Н Т А Р К Т И Д А
о. Сахалін
оз. Байкал
о. Тасманія
о. Пасха
о. Петра I
о. Скотта
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
МАСШТАБ 1 : 100 000 000
1000 0 1000 2000 км

ТУРЕЧЧИНА

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Виробництво мінеральних добрив
- Гумова
- Виробництво штучного й синтетичного волокна
- Скляна і фарфоро-фаянсова

Видобування

- Ⓑ боратів (пандерміт) й колеманіту)
- Ⓒ сепіоліту (морської піни)

Потужність електростанцій (тис. кВт)

- ⚡ від 100 до 700
- ⚡ від 10 до 100

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Фрукти, овочі, зернові й технічні культури
- Фрукти (виноград, оливи, інжир), технічні культури (бавовник) і цитрусові
- Різні рільничі культури і тваринництво
- Зернові культури (пшениця, ячмінь) і пасовищне тваринництво (вівці, кози)
- Тваринництво і зернові культури (пшениця, ячмінь)
- Молочне скотарство
- Дрібна рогата худоба (вівці, кози) і землеробство

Райони поширення

- опійного маку
- горіха (фундука)
- Район розведення ангорських кіз

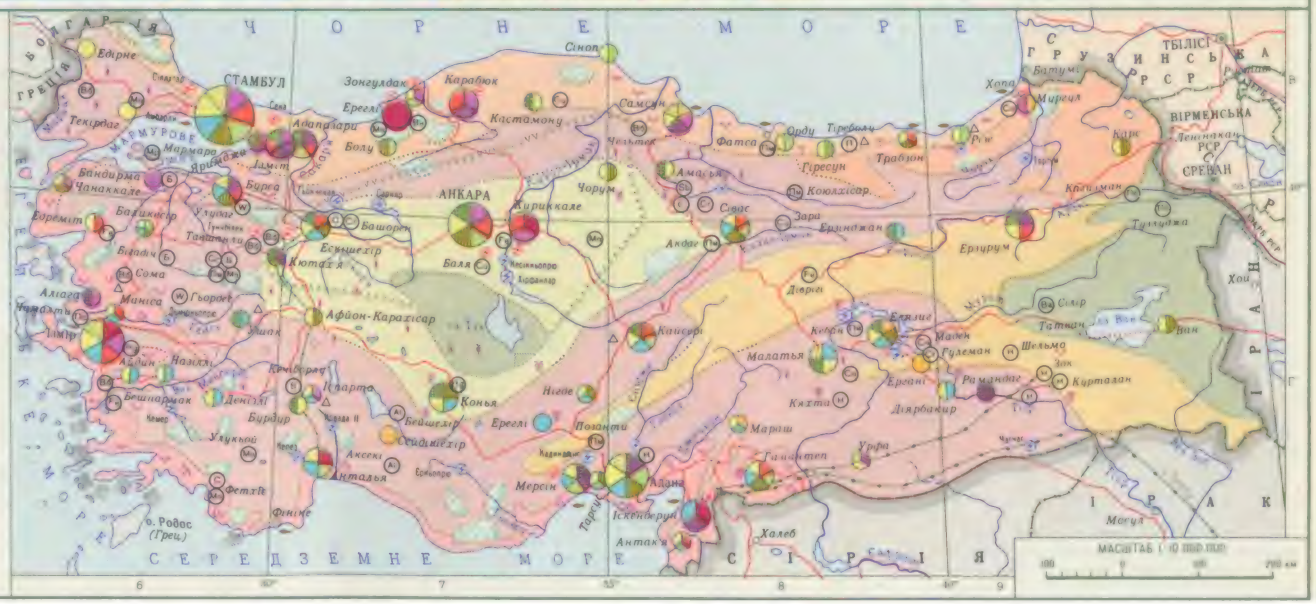

них організмів у напрямі від помірних широт до екватора зменшується, зокрема біомаса зоопланктону (див. *Планктон*) — у 5—10 раз, *бентосу* — в 40 — 80 раз, риб — у 2 — 3 рази, а видова різноманітність зростає. З глибиною в Т. о. зменшується як чисельність, так і кількість видів гідробіонтів; на великих глибинах Т. о. живуть *глибоководні тварини*.

В складі фітопланктону Т. о. бл. 1300 видів; переважають одноклітинні водорості, гол. чин. діатомові, перидинеї і коколітофориди, в складі зоопланктону — веслоногі ракоподібні, евфаузиди, радіолярії, сифонофори, медузи, реброплави. Тваринний світ Т. о. за видовим складом в 3—4 рази багатший, ніж в ін. океанах; багато які його представники є *ендеміками* (наприклад, морські їжаки, морський котик, сивуч, більшість лососевих), трапляються кашалот, кити смугачі тощо. Найважливіше промислове значення мають: риби (анчоуси, лососеві, оселедець, сардина, сайра, тунці, камбала, минтай та ін.), ссавці (мор. котик, калан, морж, сивуч), безхребетні (краби, креветки, устриці, гребінець, головоногі молюски та ін.), рослини (*морська капуста*, агаронос-анфельція, морська трава зостера тощо).

Історія дослідження Т. о. має кілька етапів. Ще у стародавні часи (1 тис. до н. е. та перші ст. н. е.) по Т. о. плавали китайці, малайці, полінезійці. Першим з європейців берегів океану досяг іспан. конкістадор В. Н. де *Бальбоа* (1513). У 1521 Ф. *Магелла*н під час першої кругосвітньої подорожі переплив океан і дав йому назву «Тихий». Доповнили відомості про океан плавання іспан. мореплавця А. Сааведри (1528—29), англ. Ф. Дрейка (1577—80), голл. А. *Тасмана* (1642—43) та ін. З 17 ст. рос. мореплавці почали досліджувати пн. та пн.-сх. частини Т. о. У 1648 С. І. *Дежньов* уперше вийшов з Пн. Льодовитого ок. у Тихий ок. В. *Берінг* та О. І. *Чириков* (1728, 1741), І. Федоров та М. С. Гвоздєв (1732) нанесли на карту пн.-сх. узбережжя Т. о. Нові відомості про центр. та пд. частини океану дали плавання Дж. *Кука* (1768—79). Під час першої рос. кругосвітньої подорожі І. Ф. *Крузенштерна* та Ю. Ф. *Лисянського* (1803—06) вивчались, зокрема, фіз. властивості води. У 1823—26 під час експедиції на судні «Предприятие» рос. фізик Е. Х. *Ленц* провів перше визначення питомої ваги води. Глибоководні спостереження проводили Ж. С. С. *Дюмон-Дюрвіль* (1828), американець Ч. Уїлкс (1839—40) та ін.

Наступний період вивчення Т. о. характеризується розвитком комплексних океанографічних досліджень — англ. експедиція на судні «Челленджер» (1872—76), амер. на судні «Тускарорі» (1873—76), рос. на судні «Витязь» (1886—1889) під керівництвом С. О. *Макарова* та ін. Після Великої Вітчизн. війни у Т. о. проводять дослідження рад. вчені на спеціально обладнаних кораблях («Витязь», «Михайло Ломоносов», «Академік Вернадський», «Ю. М. Шокальський», «О. І. Воєйков», «Об» та ін.). Комплексне вивчення окремих районів Т. о. здійснюється за міжнар. програмами «Норпак» (з 1955), «Еквапак» (з 1956) та Міжнар. геофіз. року (1957—58). У 1965—70 проводились міжнар. дослідження течії Куросіо та прилеглих районів, 1976 — тропічний експеримент «Тропекс-76» тощо. У дослідженнях Т. о. беруть участь Тихоокеанський ін-т географії Далекосхідного наукового центру АН СРСР, Ін-т океанології ім. П. П. Ширшова АН СРСР, на Україні, зокрема, *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, *Геологічних наук інститут* АН УРСР та ін.

У бас. Т. о. живе половина населення планети, зосереджено значні біол., мінеральні, а також рекреаційні ресурси. На Т. о. припадає понад 50 % світового вилову риби, важливе місце займає продукція *аквакультури*. Серед мінеральних ресурсів Т. о. (переважно у шельфовій зоні) — нафта та газ (30—40 % усіх запасів Світового ок.), вугілля, олов'яна руда, золото, ільменіт, рутил, циркон, монацит та ін., поширені глауконіт, фосфорит, різноманітні буд. матеріали. У донних відкладах зосереджені залізо-марганцеві конкреції, алюміній (у червоних глинах). Через Т. о. проходять важливі мор. та повітр. шляхи, що з'єднують чотири континенти й численні острови. За обсягом мор. перевезень Т. о. займає друге місце після Атлантичного ок., повітр. транспорт має особливе значення через велику протяжність океану. Для безпеки мореплавства діють радіонавігаційні системи «Омега», «Лоран-А», «Лоран-С», космічні навігаційні системи («Транзит» та ін.), а також гідрометеорологічні служби спостереження за тайфунами й цунамі. Раціональне використання та охорона природних ресурсів Т. о. можливі за умови всебічного міжнар. співробітництва. Карту див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Літ.: Экономическая география Мирового океана. Л., 1979; Бурков В. А. Общая циркуляция Мирового океана. Л., 1980; Тихий океан. Л., 1981; Тихий океан. М., 1982. *Ю. Ф. Безруков, М. П. Булгаков.*

Тихий океан. Моря
(за даними 1981)

Моря	Площа, тис. км²	Найбільша глибина, м
Амундсена	98	585
Балі	40	1589
Банда	714	7440
Беллінсгаузена	487	4115
Берінгове	2315	5500
Жовте	416	106
Коралове	4068	9174
Молуккське	274	4970
Новогвінейське	338	4164
Охотське	1603	3521
Південно-Китайське	3537	5560
Росса	960	2972
Саву	104	3475
Серам	161	5319
Соломонове	755	9103
Сомова	1000	—
Сулавесі	453	5914
Сулу	335	5576
Східно-Китайське	836	2719
Тасманове	3336	6015
Фіджі	3177	7633
Філіппінське	5726	10265
Хальмахера	75	3225
Яванське	552	1272
Японське	1062	3720

Тихий океан. Глибоководні жолоби

Жолоб	Найбільша глибина, м (за даними 1981)
Маріанський	11 022
Тонга	10 882
Філіппінський	10 265
Кермадек	10 047
Ідзу-Огасавара (Бонін)	9810
Курило-Камчатський	9717
Пн. Новогебридський	9174
Волкано	9157
Бугенвільський	9103

ТИ́ХОВ Гаврило Адріанович [19.IV (1.V) 1875, с. Смолевичі, тепер Смолевицького р-ну Мін. обл. — 25.I 1960, Алма-Ата] — рад. астроном, чл.-кор. АН СРСР (з 1927), акад. АН Каз. РСР (з 1946). Закінчив Моск. ун-т (1897). В 1906—41 працював у Пулковській, з 1941 — в Алма-Атинській обсерваторіях. Осн. праці— в галузі астрометрії і спектрофотометрії. Т.— основоположник астроботаніки і астробіології. Розробив методику фотометричних спостережень за допомогою світлофільтрів. Окремі праці Т. стосуються також атм. оптики та аерознімання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТИХОМАНДРИ́ЦЬКИЙ Матвій Олександрович [17(29).I 1844, Київ — 1921] — укр. математик. Закінчив (1865) Петерб. ун-т, у 1879—83 працював там же, у 1885—1904 — у Харків. ун-ті (з 1888 — професор). В останні роки свого життя працював у Крим. ун-ті (Сімферополь). Наук. праці Т. присвячені вищій алгебрі, еліптичним функціям, абелевим інтегралам, теорії імовірностей. Т.— автор підручників з вищої алгебри та матем. аналізу.

ТИХО́МЕЛЬ, Тихомль, Тихомля — давньоруське місто. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1152. За літописом, Т. був розташований на Волино-Подільському прикордонні. В 13 ст., можливо, входив до складу т. з. *Болохівської землі*. Археол. залишками Т. вважають городище 11—12 ст. поблизу однойменного села Білогірського р-ну Хмельн. області.

ТИХОМИ́РОВ Дмитро Іванович [24.X (5.XI) 1844 — 14(27).X 1915] — рос. педагог і осв. діяч. У 1866 закінчив Моск. учительську семінарію. Діяльність Т. тісно пов'язана з громадсько-пед. рухом 60-х рр. Був організатором і керівником однієї з перших у Росії вечірніх фабричних шкіл у Москві. Відомий і як діяч земських шкіл і пед. курсів (зокрема, курсів Моск. т-ва вихователь ок та учителів, пізніше названих «тихомировськими»). В 1894—1915 — редактор журн. «Детское чтение». Створив навч. посібники для поч. школи: «Буквар для сумісного навчання читанню й письму...» (1873; витримав 161 видання); «Початки граматики» (1885); у читанці «Весняні сходи» (1896; перевидавалася 50 разів) умістив уривок з поеми Т. Шевченка «Перебендя». В 1911 за редакцією Т. і з його вступною статтею вийшла рос. мовою збір-

М. М. Тихомиров.

А. М. Тихонов.

В. В. Тихонов.

ка вибраних віршів Т. Шевченка. Виступав з лекціями перед учителями на Україні.

ТИХОМИ́РОВ Михайло Миколайович [19 (31).V 1893, Москва — 2.IX 1965, там же] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1953). Н. в сім'ї службовця. В 1917 закінчив історико-філол. ф-т Моск. ун-ту. Був на музейній, бібліотечній, а також на викладацькій роботі (з 1934 — в Моск. ун-ті). З 1935 — в Ін-ті історії АН СРСР, потім — в Ін-ті слов'янознавства АН СРСР. В 1953—57 — академік-секретар Відділення істор. наук АН СРСР; з 1956 — голова Археографічної комісії. З 1959 — дійсний член Польс. АН. Т.— автор монографій з історії Росії періоду феодалізму, праць з історіографії та джерелознавства, статей з історії рос. культури, зокрема книгодрукування, пд.-слов'ян. країн, істор. географії тощо, а також публікацій істор. джерел. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

ТИ́ХОН [справж. прізв.— Бєлавін Василь Іванович; 19 (31).XII 1865, м. Торопець, тепер Калінін. обл.— 7.IV 1925, Москва] — патріарх Московський і всія Русі. Закінчив Петерб. духовну академію. З 1897 — єпископ. В 1898 — 1907 — архієпископ у Пн. Америці, 1907—13 — архієпископ Ярославський і Ростовський. Був активним діячем монархічної орг-ції «*Союз руського народу*». З 1917 — Московський митрополит, у листопаді на помісному соборі *Руської православної церкви* обраний патріархом. Т. оголосив *анафему* Рад. владі й намагався перетворити церкву на оплот контрреволюції, виступав проти декрету Рад. влади про *відокремлення церкви від держави*. За контрреволюц. діяльність 1922 притягнений до суд. відповідальності. В 1923 помісний собор, скликаний *обновленцями*, позбавив Т. сану. Переконавшись, що боротьба проти Радянської влади призводить до втрати церквою впливу на віруючих, Т. публічно відмовився від контрреволюц. діяльності і закликав духівництво та віруючих до лояльного ставлення до Радянської влади.

ТИ́ХОНОВ Андрій Миколайович [н. 17 (30).X 1906, Гжатськ, тепер м. Гагарін Смол. обл.] — рад. математик і геофізик, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1953). Закінчив (1927) Моск. ун-т; з 1930 працює в ньому ж і в Ін-ті прикладної математики АН СРСР (з 1953). Наук. праці присвячені *топології*, функціональному аналізу, теорії диференціальних рівнянь, матем. фізиці, геофізиці, обчислювальній математиці. Т.— один з основоположників теорії диференціальних рівнянь з малим параметром при старшій похідній. Здійснив фундаментальні дослідження з теорії і методики застосування електромагн. полів для вивчення внутр. будови земної кори (1950). Під керівництвом Т. створено алгоритми розв'язування багатьох прикладних задач. Розвинув теорію (1956—63) однорідних різницевих схем (разом з О. А. *Самарським*). Введене Т. поняття регуляризації (1943, 1963) дало змогу розвинути методи розв'язування некоректно поставлених задач, зокрема обернених задач класичної математики і природознавства. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953, 1976. Ленінська премія, 1966.

ТИ́ХОНОВ Вячеслав Васильович (н. 8.II 1928, м. Павловський Посад, тепер Моск. обл.) — рос. рад. кіноактор, нар. арт. СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1982). Член КПРС з 1976. В 1950 закінчив ВДІК. Перша роль в кіно — Володя Осьмухін у фільмі «Молода гвардія» (1948). Інші ролі в кіно: Матвій Морозов («Діло було в Пенькові», 1958), Віктор Райський («Надзвичайна пригода», 1959), Олексій («Оптимістична трагедія», 1963), князь Андрій («Війна і мир», 1966—67), Мельников («Доживемо до понеділка», 1968), полковник Ісаєв — Штірліц (багатосерійний телефільм «Сімнадцять миттєвостей весни», 1972), Микола Стрєльцов («Вони воювали за Батьківщину», 1974), Іван Іванович («Білий Бім чорне вухо», 1977). Читав текст від автора у фільмі «Відродження» (1980, київ. кіностудія «Укртелефільм»). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1970. Ленінська премія, 1980. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

ТИ́ХОНОВ Микола Олександрович [н. 1 (14).V 1905, Харків] — рад. держ. і парт. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1975, 1982), доктор тех. наук (1961). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї службовця. Закінчив Дніпроп. металург. ін-т (1930). Трудову діяльність почав з 1924 пом. машиніста паровоза. З 1930 — на інженерно-тех. роботі; 1933—47 — нач. цеху, гол. інженер на з-дах у Дніпропетровську та Первоуральську. В 1947—50 — директор Південнотрубного з-ду в Нікополі. В 1950—55 — нач. Гол. управління М-ва чорної металургії СРСР. У 1955—57 — заст. міністра чорної металургії СРСР. У 1957—60 — голова Дніпроп. раднаргоспу. В 1960—63 — заст. голови Держ. науково-екон. ради Ради Міністрів СРСР — міністр СРСР. У 1963—65 —заст. голови Держплану СРСР — міністр СРСР. З 1965—заст. Голови, з 1976 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З жовтня 1980 — Голова Ради Міністрів СРСР. У 1961—66 — кандидат, з 1966 — член ЦК КПРС. У 1978—79 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. З листопада 1979 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1951.

Тв.: Избранные речи и статьи. М., 1980.

ТИХОНОВ Микола Семенович [22.XI (4.XII) 1896, Петербург — 8.II 1979, Москва] — рос. рад. письменник і громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1966). Учасник 1-ї світової, громадянської і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1918. Поема «Самі» (1920) — один з перших творів на ленінську тему. Збірки «Орда» і «Брага» (обидві — 1922) — про героїку і романтику революції. У зб. «Пошуки героя» (1927) звернувся до теми соціалістичного будівництва. Цикл віршів «Юрга» (1930), зб. «Вірші про Кахетію» (1935) присвячені дружбі народів СРСР. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами — поема «Кіров з нами» (1941; Держ. премія СРСР, 1942), нариси «Ленінград приймає бій» (1942) та ін. Важливе місце у творчості Т. посідає тема Сходу, тема пролет. інтернаціоналізму, боротьби за мир [цикли віршів «Афганська балада» (1922), «Грузинська весна» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Два потоки» (1951; Держ. премія СРСР, 1952); «На другому Всесвітньому конгресі прихильників миру» (1953); книга повістей і оповідань «Шість колон» (1968; Ленінська премія, 1970)]. Писав оповідання, літ. мемуари, виступав як публіцист, перекладач (зокрема, поезій Т. Шевченка). Автор «Віршів про Україну» (1953—54), статей про Т. Шевченка, І. Франка, Н. Рибака. Твори Т. укр. мовою перекладали П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра, М. Терещенко, А. Малишко. Депутат Верховної Ради СРСР 2—9-го скликань. Був членом Всесвітньої Ради Миру, головою Рад. Комітету захисту миру (1949—79). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами» (1957). Золота медаль Миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1964).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1973—77; У к р. п е р е к л.— Вамбері. Х., 1929; Війна. Х., 1933; Риси радянської людини. К., 1945; Оповідання про Пакистан. К., 1952; Вибрані поезії. К., 1957; Вибрані твори. К., 1967; Шість колон. К., 1972.

Літ.: Гринберг И. Творчество Николая Тихонова. М., 1972; Бєляєва С. Поет-інтернаціоналіст Микола Тихонов. К., 1976; Гур'єв Б. М. Микола Тихонов. К., 1976; Шошин В. Николай Тихонов. Л., 1981; Бажан М. Співець великого братерства (Про Ніколая Тихонова). В кн.: Бажан М. Думи і спогади. К., 1982; Морщихина А. Николай Семенович Тихонов. Библиографический указатель его произведений и литературы о нем. 1918—1970 гг. Л., 1975. *І. Т. Крук.*

ТИХОНО́ВИЧ Йосип Кирилович (рр. н. і см. невід.) — укр. і рос. військ. лікар. Доктор медицини (з 1823). Н. у Києві. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1813), де працював до 1828. Перебував на військ. службі; брав участь в російсько-турецькій війні (1828—29); працював у Кременчуку та Лубнах (1839—48); з 1848 до відставки 1855 — у Москві лікарем губернської управи. Автор двотомної праці про охорону здоров'я вагітних, породіль та новонароджених (1825), а також опису хірургічних інструментів (1838), виданих у Москві. *М. О. Оборін.*

ТИХОНО́ВСЬКИЙ Олексій Лаврентійович (н. 15.IX 1935, м. Корюківка Черніг. обл.) — укр. рад. вчений у галузі вакуумної металургії, доктор тех. наук (з 1975). Член КПРС з 1976. Після закінчення (1958) Київ. політехнічного ін-ту працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — з питань електронно-променевого плавлення і рафінування металів і сплавів, теорії фіз.-хім. процесів у вакуумі. Держ. премія УРСР, 1974.

ТИХОНРА́ВОВ Микола Савич [3 (15).X 1832, с. Шеметове, тепер Мещовського р-ну Калуз. обл.— 27.XI (9.XII) 1893, Москва] — рос. літературознавець, археограф, акад. Петерб. АН (з 1890). Представник *культурно-історичної школи* в літературознавстві. Автор праць з історії рос. громад. думки — «Бояриня Морозова» (1865), «Московські вільнодумці початку XVIII ст. і Стефан Яворський» (1870), статей про давню і нову рос. л-ру і зх.-європ. л-ру (Данте, Шекспір) та ін. Вивчав і публікував рукописні матеріали; досліджував «Слово о полку Ігоревім», апокрифи, рос. та укр. драму, творчість А. Кантеміра, М. Ломоносова, В. Тредіаковського, Д. Фонвізіна, О. Пушкіна, М. Гоголя та ін.

ТИХОНРА́ВОВ Михайло Клавдійович [16 (29).VII 1900, Владимир — 4.III 1974, Москва] — рос. рад. вчений і конструктор у галузі ракетобудування і космонавтики, засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1961). Закінчив (1925) Військово-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. З 1932 — у Групі вивчення реактивного руху, з 1934 — керівник відділу у Реактивному н.-д. ін-ті. Керував створенням перших рад. ракет з двигунами на рідкому паливі. Досліджував рідинні ракетні двигуни, розробляв ракети для вивчення верх. шарів атмосфери, займався питаннями підвищення купчастості стрільби некерованими реактивними снарядами. Працював над проблемами проектування складених ракет. Брав участь у створенні перших штучних супутників Землі, пілотованих космічних кораблів, автом. міжпланетних апаратів. Т.—чл.-кор. Міжнар. астронавтичної академії (з 1968). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1957.

ТИХООКЕА́НСЬКА СКЛАДЧА́СТІСТЬ — те саме, що й *мезозойська складчастість*.

ТИХООКЕА́НСЬКИЙ ФЛОТ (ТОФ) — оперативно-стратегічне об'єднання ВМФ СРСР, створене для захисту морських рубежів і забезпечення держ. інтересів СРСР на Далекому Сході. Основою ТОФ були сформовані 1922 Морські сили Далекого Сходу (нач. І. К. *Кожанов*), що існували до 1925. В 1932 їх було відновлено (команд.—М. В. *Вікторов*), 11.I 1935 перейменовано на ТОФ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 ТОФ перебував у постійній бойовій готовності. З початком *радянсько-японської війни 1945* ТОФ (команд.— І. С. *Юмашев*) разом з рад. військами Забайкальського, 1-го і 2-го Далекосхідних фронтів брав участь у розгромі *Квантунської армії*, здійснював десантні операції по визволенню Пд. Сахаліну та Курильських островів. За виявлену мужність понад 30 тис. моряків, льотчиків і мор. піхотинців ТОФ нагороджено орденами і медалями, понад 50 з них присвоєно звання Героя Рад. Союзу. 19 кораблям і частинам ТОФ присвоєно найменування гвардійських, 16 — нагороджено орденами. За бойові заслуги ТОФ нагороджений орденом Червоного Прапора (1965).

В. В. Сидоров.

ТИХООКЕА́НСЬКІ КАМПА́НІЇ 1941—45 — воєнні дії між збройними силами Японії і США та їхніми союзниками під час *другої світової війни 1939—45* на Тихоокеанському театрі війни (Тихий ок., Індокитай, Бірма, Китай) з 7.XII 1941 по 2.IX 1945. Війна на Тихому ок. була результатом міжімперіалістичних суперечностей, викликаних прагненням япон. правлячих кіл до загарбання колоній та встановлення екон. і політ. контролю над Китаєм та ін. країнами цього регіону. В 1941 Японія, використовуючи напружене міжнар. становище, викликане нападом фашист. Німеччини на СРСР, вирішила силою зброї розв'язати суперечності з США і Великобританією. Т. к. поділяють на 3 періоди.

Кампанія 1941—42. Почалася 7.XII раптовими ударами япон. авіації по Тихоокеанському флоту США в *Перл-Харборі*, по амер. військ. об'єктах на Філіппінах і вторгненням япон. військ на тер. Таїланду і Малайї. 25.XII япон. війська захопили англ. базу Гонконг. 21.XII 1941 уряд Таїланду уклав союз з Японією і в січні 1942 оголосив війну США і Великобританії. 8.XII 1941—15.II 1942 япон. війська захопили Сінгапур, 8.XII 1941—6.V 1942 — о. Лусон і п-ів Батаан; у ході Бірманської операції 20.I—20.V 1942 — Рангун. Внаслідок Яванської операції (18.II—10.III 1942) зазнали поразки голл. війська та англо-голл. флот. Япон. війська зайняли о-ви Борнео (Калімантан), Целебес (Сулавесі), Балі, Суматра, Ява. Окупація Голландської Індії дала в руки Японії великі запаси стратегічної сировини. В січні 1942 япон. збройні сили захопили зх. і центр. частини о-вів Нова Гвінея, Нова Британія, о-ви Гілберта, більшу частину Соломонових о-вів та ін. Але в мор. битві в Коралловому морі (7—8.V 1942) і в битві біля атола Мідуей (4—5.VI 1942) япон. ударні з'єднання зазнали поразки. Внаслідок кампанії 1941—42 Японія втратила стратегічну ініціативу і перейшла до оборони.

Кампанія 1942—43. В її результаті амер. війська оволоділи о-вами Гілберта, Соломоновими (крім о. Бугенвіль), зх. частиною о. Нова Британія, пд.-сх. частиною Нової Гвінеї, Алеутськими о-вами (Атту і Киска).

Кампанія 1944—45. Включає десантні операції союзників по захопленню Маршаллових (1—23.II 1944), Маріанських (15.VI—10.VIII 1944), західної частини Каролінських (15.IX—12.X 1944), Філіппінських (17.X 1944 — травень 1945) островів і пн. частини Нової Гвінеї (січень — вересень 1944). В кінці 1944 союзні війська зайняли більшу частину Пн. Бірми. В результаті Хеманьської (17.IV—25.V), Хубей-Хунаньської (27.V—10.VIII) і Гуансійської (1.IX 1944 — січень 1945) операцій японці захопили сухопутні комунікації, що зв'язували пн. та пд. райони Китаю. Однак в цілому стратегічна обстановка в кінці 1944 різко змінилася на користь союзників. У 1945 амер. війська оволоділи о-вами Іводзіма (19.II—16.III) і Окінава (1.IV—21.VI). В 1-й пол. 1945 союзні війська успішно діяли в Бірмі. Союзники планували вторгнення на острови япон. метрополії лише в кін. 1945 — на поч. 1946. Вступ СРСР у війну проти Японії 9.VIII 1945 поставив її в безвихідне становище і зробив неможливим продовження війни. 6 і 9.VIII 1945 амер. авіація скинула атомні бомби на *Хіросіму* і *Нагасакі*, що не було викликане воєнною необхідністю. В ході Маньчжурської операції 1945 рад. війська розгромили япон. *Квантунську армію*. 2.IX 1945 Японія змушена була капітулювати. Під час Т. к. япон. військ. сили втратили понад 893 тис. чол. убитими, 11 лінкорів, 21 авіаносець, 39 крейсерів, 130 есмінців і 130 підводних човнів. США у боях на Тихому ок. втратили бл. 160 тис. чол., у т. ч. бл. 29 тис. убитими і бл. 38 тис. таких, що пропали безвісти. Флот США втратив 2 лінкори, 11 авіаносців, 10 крейсерів, 70 есмінців і 56 підводних човнів. Карту див. до ст. *Друга світова війна 1939—45*.

Н. М. Маркіна.

ТИХОРЕ́ЦЬК — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР, райцентр. Залізнич. вузол. 65 тис. ж. (1983). Маш.-буд. (з-ди: трансп., хім., торг. устаткування) та харч. пром-сть. Технікум залізнич. транспорту. Засн. 1874, місто — з 1926.

ТИХО́РСЬКИЙ Хома Трохимович [12 (23).X 1733, с. Домантове, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.— 2 (14).II 1814, Петербург] — вітчизняний лікар, почесний акад. Петерб. АН (з 1798). В 1750—56 навчався в *Київській академії*, у 1759 закінчив мед. школу при Петерб. адміралтейському госпіталі; 1761 — 65 навчався у Лейденському ун-ті, де 1765 захистив дисертацію про причини *подагри*. З 1765 викладав фармакологію в петерб. госпітальних школах. В 1771—75 був старшим доктором Петерб. адміралтейського госпіталю, 1776 — 1806 очолював Петерб. сухопутний госпіталь. У 1774—79 — член Мед. колегії, з 1804 — Мед. ради. Т.— автор посібника з судової медицини; переклав рос. мовою ряд іноземних праць з медицини.

М. К. Бородій.

ТИХОХО́ДКИ (Tardigrada) — група безхребетних тварин, яка вважається додатковим класом типу *членистоногих*; іноді Т. виділяють у самостійний тип. Довжина 0,1—1,2 мм. Описано бл. 300

М. О. Тихонов.

М. С. Тихонов.

М. К. Тихонравов.

П. Г. Тичина.

Я. Тишка.

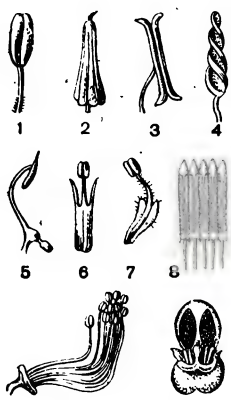

Тичинки:
1 — блекоти;
2 — підсніжника;
3 — пахучої трави;
4 — золототисячника;
5 — шавлії;
6 — цибулі;
7 — аконіту;
8 — кульбаби;
9 — гороху;
10 — любки.

видів, поширений від Арктики до Антарктики. В УРСР — 70 видів і підвидів. Живуть у прісних, іноді мор. водах, на суходолі в скупченнях крапельної вологи, переважно у ґрунті, серед мохів або лишайників. Живляться вмістом клітин нижчих рослин, деякі — паразити нематод, коловерток, голотурій, морських жолудів. Т.— роздільностатеві. Розмноження статеве (запліднені яйця відкладають у скинуту шкурку), відомий також *партеногенез*. Розвиток прямий з *линяннями*. За несприятливих умов впадають в *анабіоз*; можуть, не втрачаючи життєздатності, витримувати тривале висихання, високі (до 150 °С) або низькі (до —272 °С) температури. Іл. с. 262.

В. І. Монченко.

ТИЧИ́НА Павло Григорович [15 (27).I 1891, с. Піски, тепер Бобровицького р-ну Чернігів. обл.— 16.IX 1967, Київ] — укр. рад. поет, державний та громад. діяч, акад. АН УРСР (з 1929), Герой Соціалістичної Праці (1967), чл.-кор. Болгарської АН (з 1947). Член КПРС з 1944. Н. в сім'ї сільського дяка. Після закінчення Чернігів. духовної семінарії навчався у Київ. комерційному ін-ті (1913—17). В 1923 працював співредактором журн. «Червоний шлях». У 1923—25 належав до літ. орг-ції «*Гарт*», згодом до *Вапліте*. Учасник Міжнар. конгресу на захист культури (Париж, 1935). Почав друкуватися 1912. Перші вірші — в дусі демократичних традицій укр. та рос. дожовтневої л-ри. Під час навчання в Чернігові відвідував «суботи» М. Коцюбинського, де познайомився з революційно настроєною молоддю — Ю. *Коцюбинським*, В. *Примаковим* та ін. Визначальну роль в ідейному і худож. становленні Т. відіграли М. Коцюбинський і М. Горький. Перша зб. віршів «Сонячні кларнети» (1918) сповнена настроями революц. змін і перетворень, тонкою музичністю, багатством ритмомелодики, поєднанням засобів новітньої поезії з укр. народно-пісенною традицією. Як співець Великої Жовтн. соціалістич. революції Т. виступив у зб-ках «Плуг» та «Замість сонетів і октав» (обидві—1920). У віршах «На майдані», «Як упав же він...», «Псалом залізу» показав боротьбу трудящих за соціалістичне перетворення світу, змалював «красу нового дня». Ряд викривальних віршів («Плюсклим пророкам» та ін.) спрямовано проти укр. бурж. націоналістів. Осн. теми і мотиви зб. «Вітер з України» (1924) — соціалістичне будівництво, праця в колективі, рад. патріотизм, дружба народів. 21 листопада 1933 в газ. «Правда» опубліковано укр. мовою вірш Т. «Партія веде», відзначений у передовій статті газети як вдалий поетичний вираз ролі партії в будівництві соціалізму. Вірш став програмним для збірки «Партія веде» (1934) і наступних збірок «Чуття єдиної родини» (1938; Держ. премія СРСР, 1941), «Сталь і ніжність» (1941). У 30-і рр. Т. опублікував також ряд епічних творів «Шабля Котовського» (1938), «Шевченко і Чернишевський» (1939), поему про Г. Сковороду та ін. В роки Великої Вітчизн. війни вірші Т., зібрані в книгах «Перемагать і жить!» (1942), «День настане» (1943), сповнені віри в перемогу рад. народу в його боротьбі проти фашист. загарбників. Філос. осмислення подій війни становить зміст поеми «Похорон друга» (1943). Велике значення для виховання патріотичних почуттів рад. людей мали публіцистичні виступи Т. «Геть брудні руки від України!» та «Тремтіть, супостати!». Публіцистичну діяльність продовжував і в наступні роки. Післявоєнний період творчості Т. позначений новими ідейно-худож. звершеннями. Ідеї мирної творчої праці, дружби народів, духовного зростання рад. людей є основними у збірках «І рости, і діяти» (1949), «Могутність нам дана» (1953), «Ми — свідомість людства» (1957), «Зростай, прекрасний світе» (1960), «Комунізму далі видні» (1961), «Срібної ночі» (1964), в посмертній книзі «У серці у моїм» (1971). Т. видав багато книжок для дітей: «Івасик-Телесик» (1929), «Дударик» (1950), «Слухаєм про Леніна» (1956) та ін. Творчість Т.— видатний внесок у розвиток л-ри соціалістичного реалізму, майстерний літопис піввікової історії укр. народу періоду великих революц. перетворень. В худож. узагальнюючих образах він втілив головні риси характеру і свідомості рад. людини: почуття рад. патріотизму та інтернаціоналізму, вірність ідеям комуністичного оновлення світу. В історію укр. л-ри Т. увійшов як поет-новатор, що збагатив лексику, ритміку, муз.-зображувальні можливості укр. вірша. Поетичне багатство нар. пісні у творчості Т. поєднується з сучас. публіцистичною лексикою, з усім багатством літ. форм, вироблених класичною й рад. поезією. Багато віршів Т. покладено на музику. Т. належать численні поетичні переклади з рос., білорус., вірм. та ін. мов народів СРСР, а також з нім., польс., болг., кит., турецької та ін. мов. Значним внеском у рад. філологічну науку є праці Т. про творчість Т. Шевченка, О. Пушкіна, Я. Купали, М. Гафурі, К. Хетагурова, Х. Ботева. За «Вибрані твори» в 3-х томах (1957) Т. присуджено Держ. премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1962). У 1936—39 та 1941—43 Т. очолював Ін-т укр. літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. В 1943—48 — міністр освіти УРСР. На XVII—XIX, XXI —XXIII з'їздах обирався членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань, Верховної Ради УРСР 1—7-го скликань. В 1953 — 59 — голова Верховної Ради УРСР. Заст. голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. У Києві 1980 відкрито *Тичини П. Г. музей*. Пам'ятники Т. встановлено в с. *Пісках* і на його могилі в Києві. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449, а також у т. 7, с. 202.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1961—62; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1971; Твори, т. 1—2. К., 1976; З минулого — в майбутнє. К., 1973; Із щоденникових записів. К., 1981; Про мистецтво і літературу. К., 1981; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Избранное. М., 1981.

Літ.: Шаховський С. М. В майстерні поетичного слова. К., 1958; Павлові Тичині. К., 1961; Білецький О. І. Павло Тичина. В кн.: Білецький О. І. Від давнини до сучасності, т. 2. К., 1960; Співець нового світу. К., 1971; Про Павла Тичину. К., 1976; Новиченко Л. М. Поезія і революція. К., 1979; Тельнюк С. Павло Тичина. К., 1979; Губар О. Павло Тичина. К., 1981; Співець єдиної родини. К., 1981; Тичина Павло. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях. К., 1974; Бойко І. З. Павло Тичина. Бібліографічний покажчик. К., 1951.

С. А. Крижанівський.

ТИЧИ́НИ П. Г. МУЗЕ́Й, літературно-меморіальний музей-квартира П. Г. Тичини. Відкритий 1980 у Києві в будинку, де з 1944 по 1967 жив і працював поет. Експозиція складається з двох частин: літературної та меморіальної. До меморіального комплексу входять кабінет поета, вітальня, спальня і бібліотека, де зберігається понад 15 тис. книг. Літ. експозиція знайомить з осн. етапами біографії, літ., держ. та громадсько-політ. діяльності П. Г. Тичини. Серед експонатів багато унікальних: перші видання творів поета, його портрети різних років життя, документи, нагороди, автографи, особисті речі, зокрема, муз. інструменти, на яких він грав. Експонуються малюнки самого Тичини. Серед творів живопису — картини, подаровані поетові художниками О. Шовкуненком (бл. 40 картин), М. Глущенком, К. Трохименком, О. Кульчицькою, К. Білокур, В. Заболотним та ін.

Літ.: Блюдо І. Д. Літературно-меморіальний музей-квартира П. Г. Тичини в м. Києві. Короткий путівник. К., 1982.

І. Д. Блюдо.

ТИЧИ́НКА — орган *квітки*, в якому утворюються *пилкові зерна*; є гомологом мікроспорофіла голонасінних рослин. Звичайно складається з *пиляка* і тичинкової нитки. Сукупність Т. квітки наз. *андроцеєм*. На квітколожі Т. містяться по спіралі або колами. В одній квітці може бути від однієї (напр., у канни) до кількох сотень Т. (напр., у півонії). Т. можуть зростатися одна з одною нитками (напр., у мальвових), пиляками (напр., у складноцвітих), а також з ін. частинами квітки — віночком (напр., у зрослопелюсткових), стовпчиком маточки (напр., у зозулинцевих). Редуковані (див. *Редукція* в біології) Т., т. з. стамінодії, часто перетворюються на *нектарники*. Кількість, форма, розміщення Т. в квітці тощо є важливими систематичними ознаками.

ТИ́ША Іван (Тишик; рр. н. і см. невід.) — звягельський полковник, учасник *визвольної війни українського народу 1648—54*. Був кушніром у м. Звягелі (тепер м. Новоград-Волинський). У 1648—49 — сотник, згодом — полковник *Звягельського полку*. Козаки на чолі з Т. брали участь у боях проти польс.-шляхет. війська, зокрема 3 (13).II 1649 визволили м. Острог. Після *Зборівського договору 1649* звягельський полк було розфор-

мовано. В «Реєстрі Війська Запорізького» 1649 Т. записано козаком Овруцької сотні Київського полку.

ТИШЕ́ВСЬКИЙ Іван Дмитрович [1760, с. Сачковичі на Стародубщині, тепер Климовського р-ну Брян. обл.— 7 (19).VIII 1830, Полтава] — укр. лікар. Навчався в Чернігівському колегіумі (1776—83), 1785 закінчив мед. школу при Петерб. сухопутному госпіталі. З 1785 працював військ. медиком, брав участь в рос.-турецькій війні 1787—91. В 1792—94 — лікар Катеринославського намісництва. З 1797 — повітовий лікар у Полтаві, де збудував і утримував власним коштом лікарню і аптеку. В 1803—30 — акушер Полтав. губернської лікарської управи. Праці Т. присвячені питанням хірургії та отруєння ріжками. *М. К. Бородій.*

ТИ́ШИК Іван Никандрович (26.IX 1908, с. Седлище, тепер Старовижівського р-ну Волин. обл.— 18. VIII 1944) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1927. Н. в сел. сім'ї. З 1934 — секретар Ковельського підпільного окружкому КПЗУ. В 1934—36 — на роботі в апараті ЦК КПЗУ, з 1934 — член ЦК КПЗУ. Один з організаторів *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. В 1939, після возз'єднання Зх. України з УРСР, обраний депутатом *Народних Зборів Західної України*. В 1940—41 — заст. директора бібліотеки АН УРСР у Львові. Під час Великої Вітчизн. війни з жовтня 1943 —комісар партизан. загону в партизан. з'єднанні ім. В. Н. Боженка. З квітня 1944 — в лавах Рад. Армії. Загинув у бою.

ТИ́ШКА (Tyszka) Ян (справж. прізвище та ім'я — Йогіхес Лео; 17.VI 1867, Вільнюс — 10.III 1919, Берлін) — діяч польс. і нім. робітн. руху. Чоловік Р. *Люксембург*. Н. в заможній сім'ї. В 1887— один з керівників революц. гуртка у Вільнюсі. В 1888 — 89 зазнавав арештів, 1890 емігрував до Швейцарії, де співробітничав з *групою «Визволення праці»*. Один із засновників і керівників *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви* (СДКПіЛ; 1893), ред. багатьох її друк. органів. З 1900 — в Берліні. З 1903 — член Гол. правління СДКПіЛ. В 1905 приїхав до Варшави, взяв участь у революції 1905—07. У 1906 заарештований і засуджений до 8 років каторги і довічного заслання в Сибір. В 1907 здійснив втечу; виїхав до Берліна. Учасник V з'їзду РСДРП (1907), де обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП. В роки 1-ї світової війни 1914—18 відіграв значну роль у формуванні інтернаціоналіст. течії в нім. соціал-демократії. Один з організаторів і керівників *«Спартака союзу»*. У 1918 ув'язнений, звільнений під час *Листопадової революції 1918*. Брав участь у заснуванні КП Німеччини (КПН; 1918—19), секретар її ЦК з часу заснування. Після вбивства в січні 1919 К. *Лібкнехта* і Р. Люксембург очолив КПН. 9.III 1919 заарештований. Вбитий у тюрмі.

ТИ́ЩЕНКА РЕА́КЦІЯ — конденсація *альдегідів* з утворенням складних *ефірів* під дією алкоголятів алюмінію:

$$2RCHO \xrightarrow{(R'O)_3Al} RCOOCH_2R$$

(R — алкіл або арил). Використовується для пром. і лабораторного синтезу складних ефірів. Відкрив 1906 В. Є. *Тищенко*.

ТИ́ЩЕНКО Вячеслав Євгенович [7 (19).VIII 1861, Петербург — 25.II 1941, Ленінград] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1935). Після закінчення (1884) Петерб. ун-ту там же був асистентом Д. І. *Менделєєва*. З 1891 читав курси хімії у Петерб. (потім Ленінгр.) ун-ті; з 1934 — директор НДІ при Ленінгр. ун-ті. Осн. праці присвячені дослідженню складу скипидарів, живиці, кубової смоли тощо. Запропонував пром. спосіб синтезу камфори з скипидару. Розробив рецептуру нового скла для хім.-лабораторного посуду; запропонував новий тип склянок для промивання й осушування газів («склянки Тищенка»). Відкрив реакцію конденсації альдегідів у складні ефіри (*Тищенка реакція*). Розробив технологію виробн. йоду з водоростей і способи виготовлення багатьох хімічно чистих реактивів. Держ. премія СРСР, 1941.

ТИ́ЩЕНКО Георгій Пилипович (н. 25.V 1921, с. Засілля, тепер с. Бармашове Жовтневого р-ну Микол. області) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1955. Після закінчення 1949 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працює у Вінницькому укр. муз.-драматичному театрі ім. М. Садовського. Серед ролей — Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Омелько («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого), Ангел («Дикий Ангел» Коломійця), Самоход («На сьомому небі» Зарудного), Вожак («Оптимістична трагедія» Вишневського), Гордій («Шануй батька свого» Лаврентьєва), Анатолій Іванович («... І змовкли птахи» Шамякіна), Аздак («Кавказьке крейдяне коло» Брехта) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *К. О. Силіна.*

ТИ́ЩЕНКО Петро Іванович [24. VIII (6.IX) 1903, с. Дениси, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.— 6.I 1967, Київ] — укр. рад. кобзар. Замолоду осліп. Грати на кобзі вчився в П. В. *Носача*, потім сам удосконалював свою майстерність. У репертуарі Т. нар. пісні, пісні на слова Т. Г. Шевченка, рад. поетів. Автор слів і музики пісень «Про сліпого партизана Батюка», «Переяславська рада» та ін. *М. П. Полотай.*

ТІАМІ́Н, вітамін B_1, аневрин — водорозчинний *вітамін*. В природі Т. синтезується рослинами і деякими мікроорганізмами (в найбільшій кількості міститься в дріжджах, хлібних злаках, картоплі). В організм людини і більшості тварин Т. надходить з їжею. Недостача Т. в раціоні викликає *авітаміноз*, призводить до розвитку хвороби *бері-бері*. Фізіологічне значення Т. зумовлюється участю у процесах *обміну речовин*. У формі ефіру — тіамінпірофосфату (*кокарбоксилази*) Т. виконує функцію *коферменту*. Потреба в Т. для дорослої людини 2—3 мг на добу і збільшується узимку, при вживанні великої кількості вуглеводів. В медицині застосовуються одержані синтетично препарати Т.— тіамін хлорид або тіамін бромід — для запобігання гіповітамінозу та лікування невритів, радикулітів, невралгій, периферичних паралічів, виразкової хвороби шлунка і дванадцятипалої кишки, атонії кишечника тощо.

ТІАУАНА́КО — індіанська цивілізація, що існувала на Пн. Болівії в кін. 1-го тис. до н. е.— 1-му тис. н. е. Центр її містився на Пд. Сх. від оз. Тітікака, де збереглося городище пл. 40 га з житл. кварталами і будівлями з базальтових і пісковикових блоків (серед них — 15-метрова піраміда Акапана, храмовий комплекс, який включає монолітні ворота з фризом, що зображає божество і ряд фантастичних істот; т. з. «Палац саркофагів» тощо). В Т. знайдено багатоорнаментовані кам'яні статуї, фігурну й розписну кераміку та ін. Осн. заняттями творців Т. були землеробство, скотарство. Культура Т. мала великий вплив на давне мистецтво Андської області. В кін. 1-го тис. н. е. Т. припинило існування, і її територію зайняли предки сучас. індіанців *аймара*.

Літ.: Башилов В. А. Древние цивилизации Перу и Боливии. М., 1972.

В. Є. Тищенко.

Г. П. Тищенко.

ТІ́БА — місто в Японії, адм. ц. префектури Тіба. Значний морпорт на Сх. о. Хонсю на узбережжі Токійської зат. Вузол з-ць. 574 тис. ж. (1973). Розвинута металургія (зокрема, виплавка сталі та алюмінію). Підприємства суднобуд., нафтохім., хім., деревообр., паперової, текст., харч. пром-сті. Поблизу Т.—авіац. з-д. Ун-т. Курорт.

ТІБЕ́РІЇ ЮЛІЇ — династія правителів *Боспорської держави* в перших століттях н. е. Родоначальником династії був Рескупорід I [9 (або 8) до н. е.— 37 (або 38) н. е.], який на честь рим. імператора Тіберія взяв собі ім'я Тіберій Юлій. Майже всі наступні правителі Боспору, крім власних особових імен, мали ще рим. імена Тіберія Юлія, чим підкреслювали свої зв'язки з Римом.

ТІБЕ́СТІ — нагір'я на Пн. Африки в Сахарі, на тер. Республіки Чад. Простягається майже на 1000 км. Вис. до 3415 м (вулкан Емі-Кусі). Складене з кристалічних сланців, лав, пісковиків. Поверхня розчленована глибокими ущелинами з тимчасовими водотоками. Вздовж підніжжя та по долинах до вис. 1200 м — фінікова пальма, пальма дум, акація та ін., вище 1600 м — напівпустельна й гірсько-пустельна рослинність.

ТІБЕ́Т — див. *Тібетський автономний район*.

ТІБЕ́ТО-БІРМА́НСЬКІ МО́ВИ— гілка (або група) *китайсько-тібетських мов*. До Т.-б. м. належать *бірманська мова, тібетська мова*, кукі-чинські, гаро-нага-качинські, тангутська (тепер мертва), кам, неварська, гурунг, лісу, акха та ін. Між Т.-б. м. є значні типологічні відмінності. У ряді мов виникли тони. Писемними є бірманська, тібетська, тангутська й неварська, решта — безписемні. *Н. В. Омелянович.*

Керамічна посудина культури **тіауанако.**

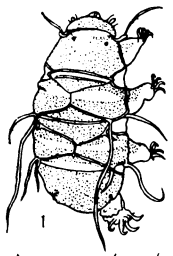

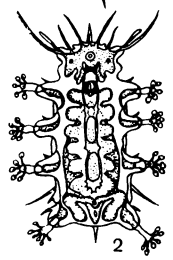

Тихоходки:
1 — прісноводна тихоходка Echiniscus trisetosus;
2 — морська тихоходка Batillipes mirus;
3 — самка Hypsibius megalonyx, що відкладає яйця в скинуту під час линяння шкурку.

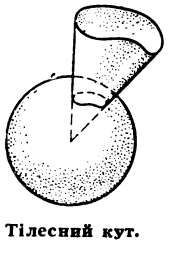

Тілесний кут.

ТІБЕ́ТСЬКА МО́ВА — мова *тібетців*. Належить до *тібето-бірманських мов* китайсько-тібетської сім'ї. В Т. м. розрізняють кілька діалектів. В основі літ. Т. м.— лхаський діалект. Гол. риси Т. м.: збіг складу й морфеми, фіксована кількість складів, наявність системи тонів. За типологією належить до *ізолюючих мов* (є й елементи аглютинації, флективності та аналітизму). Є номінативна й ергативна будова речення. Характерна риса Т. м.— наявність форм ввічливості (в лексиці й граматиці). Тібетське письмо базується на *деванагарі*.

До виникнення писемної л і т е р а т у р и (7 ст.) у Тібеті існувала багата усна нар. творчість (легенди, істор. перекази, епос «Гесеріада», казки тощо). Л-ра 7—10 ст. позначена впливом буддизму й мала здебільшого реліг. характер. В 11—14 ст. зародилася житійна, істор., філос. та наук. л-ра. На поч. 18 ст. почала розвиватися світська лірична поезія. Але ця традиція не була продовжена. Світська л-ра відродилася починаючи з 50-х рр. 20 ст.

Літ.: Рерих Ю. Н. Тибетский язык. М., 1961; Парфионович Ю. М. Тибетский письменный язык. М., 1970.

І. Н. Комарова (мова), *І. К. Чирко* (література).

ТІБЕ́ТСЬКЕ НАГІ́Р'Я — одне з найбільших і найвищих нагір'їв земної кулі. Лежить у пд. частині Центр. Азії, на тер. Китаю, частково Індії. Обмежоване на Зх. *Каракорумом*, на Пн.— *Куньлунем*, на Сх.— *Сіно-Тібетськими горами*, на Пд.— системою *Гімалаїв*. Площа бл. 2 млн. км². Являє собою платоподібне підняття з пересічними висотами 3500—4500 м, окремі гірські пасма підносяться на 6000—7000 м. Складається з кристалічних порід (переважно гранітів і гнейсів), перекритих гол. чин. глинистими сланцями, кварцитами, вапняками та пісковиками. Район активної сейсмічної діяльності. З корисних копалин є кам. вугілля, поліметалеві руди, золото та ін. Є гейзери й гарячі джерела. Клімат Т. н. різко континентальний, холодний і сухий. Навіть влітку морози досягають —5, —10° С, взимку —30, —40° С. Майже постійно дмуть сильні вітри. Лише в річкових долинах пд. частини Т. н. клімат м'якший: літо тепле і вологе, зима суха й малосніжна. Опадів 100—200 мм, на окраїнах нагір'я — до 500 мм; у пд. районах — до 700—1000 мм на рік. Завдяки сухості клімату *снігова межа* лежить високо (на вис. бл. 5500—6000 м). У зв'язку з значними висотами хребтів тут панують *сніжники* й *льодовики*. З Т. н. беруть початок великі ріки Азії: *Хуанхе, Янцзи, Меконг, Брахмапутра, Інд*. Багато озер (найбільше — Намцо, пл. бл. 2 тис. км²), заболочених і засолених улоговин. Більша частина Т. н. являє собою гірські пустелі й напівпустелі з жорсткими низькими травами (тібетська осока, кобрезія, рідше — тонконіг, типчак). В улоговинах пд.-сх. частини нагір'я — хвойні й листяні ліси (ялина, сосна, тополя, верба, японська береза). По долинах великих рік — зарості рододендрону, ялівцю та ін. чагарників, ділянки *тугаїв*. Для тваринного світу Т. н. характерні куку-яман, дикий як, антилопи оронго й ада, кулан, джейран, барс, сурки, полівки. Про населення і господарство Т. н. див. *Тібетський автономний район*.

В. С. Гаврилюк.

ТІБЕ́ТСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ РАЙО́Н, Тібет — автономний район на Пд. Зх. Китаю. Площа 1200 км². Населення 1,9 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. *Лхаса*. Розташований в межах *Тібетського нагір'я*. Ядро тібетського народу становили племена цянів, які переселилися на тер. Тібету з району Кукунору бл. 6—5 ст. до н. е. і змішалися з автохтонами. В 7 ст. виникла Тібетська імперія. В 787 держ. релігією тут став *буддизм*. У 13—14 ст. Т. був у залежності від монголів. У 17 ст. завершився процес об'єднання Т. і склалася теократична форма правління (на чолі д-ви став *далай-лама*). В 18 ст. Т. увійшов до складу Кит. імперії *Цін* (влада далай-лами на тер. Т. зберігалася). В період *Сіньхайської революції* (1911—13) далай-лама оголосив про припинення всіх зв'язків з Китаєм. 4.XI 1949 тібетські Великі нар. збори офіційно проголосили незалежність Т. В жовтні 1950 частини Нар.-визвольної армії Китаю почали просування до центр. районів Т. 23.V 1951 між представниками уряду КНР і владою Т. було підписано «Угоду про заходи по мирному визволенню Тібету», яка надала Т. автономію в складі Китаю. Великодержавна політика кит. уряду щодо Т. викликала в березні 1959 повстання, після придушення якого в Т. було запроваджено систему військ.-контрольних комітетів. 14-й далай-лама емігрував до Індії. В 1965 було утворено Т. а. р. Провідна галузь економіки — с. г. Землеробство розвинуто в долинах пд. частини Т., зокрема, у великій долині Цангпо (верхня та середня течія Брахмапутри). Вирощують гол. чин. місцеві скоростиглі сорти ячменю, овес, горох, пшеницю, рис, картоплю тощо. Поширене пасовищне скотарство. Розводять яків, овець, коней, кіз, ослів та мулів. Пром-сть розвинута слабо. В невеликій кількості видобувають вугілля, буру, кам. сіль, золото. Обробна пром-сть має місц. значення. Окремі невеликі підприємства по виробн. чавунного литва, енерг. устаткування, цегли, шкір, килимів, фарм. препаратів, тканин тощо. Кустарні промисли. Гол. шляхами до внутр. районів Т. є Цінхай-Тібетське та Сікан-Тібетське шосе (збудовані 1951—54). У Лхасі — аеропорт.

Ю. В. Чудодєєв (історія).

ТІБЕ́ТЦІ (самоназва — пьоба) — народ, корінне населення Тібету. Переважна більшість Т. живе в Китаї (*Тібетський автономний район*, провінції Ганьсу, Цинхай, Сичуань, Юньнань), частина — в Індії, Непалі, Бутані. Заг. чисельність — 3,5 млн. чол. (1980, оцінка). Т. говорять на діалектах *тібетської мови*. За релігією Т.— ламаїсти (див. *Ламаїзм*). Осн. заняття Т.— землеробство, скотарство. Розвинуті також ремесла (гончарство, ткацтво, металообробка). Т. мають давній фольклор, л-ру, мистецтво.

ТІБО́ (Thibaud) Жак (27.IX 1880, Бордо — 1.IX 1953, Мон-Семе, Баселоннет) — франц. скрипаль і педагог. У 1896 закінчив Паризьку консерваторію. Гастролював у багатьох країнах Європи (в Росії вперше — 1901; 1936 — в СРСР). Виступав також у складі тріо (разом з піаністом А. Корто і віолончелістом П. *Касальсом*). Викладав у Нормальній муз. школі (Париж). У 1943 разом з М. *Лонг* організував у Парижі конкурс піаністів і скрипалів (з 1946 — міжнародний конкурс ім. М. Лонг — Ж. Тібо).

ТІБР — ріка на Апеннінському п-ові, в Італії. Довж. 405 км, площа бас. бл. 16,5 тис. км². Бере початок у Пн. Апеннінах, впадає у Тірренське м., утворюючи дельту. У верх. та серед. течії гірська, у пониззі — рівнинна. Живлення переважно дощове. Взимку часті паводки, влітку міліє. Пересічна витрата води 260 м³/с. Використовують для зрошування. На Т. — м. *Рим* (поч. пункт судноплавства).

ТІБУ́ЛЛ Альбій (Albius Tibullus; бл. 50—19 до н. е.) — рим. поет. Був у дружніх стосунках із *Горацієм* та *Овідієм*. Під ім'ям Т. збереглося три книги елегій та ін. віршів, з яких йому належать дві перші, а в третій зібрано твори різних поетів із гуртка його покровителя, оратора Мессали. Елегії Т. відзначаються простотою мови, витонченістю стилю, сповнені ненависті до війни, прагнення до мирного життя на лоні природи.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Свято хліборобів. «Питання класичної філології», 1963, в. 3; Війна і мир. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Похвала миру. «Іноземна філологія», 1974, в. 36; [Елегії]. «Всесвіт», 1975, № 9; Р о с. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Валерий Катулл, Альбий Тибулл. Секст Проперций. М., 1963.

А. О. Білецький.

ТІГР — ріка у Пд.-Зх. Азії, в межах Туреччини, частково на кордоні Сірії з Туреччиною та Іраном, а також в Іраку. Довж. 1850 км, площа бас. 375 тис. км². Бере початок на схилах Вірменського Тавру, перетинає *Месопотамську рівнину*; в пониззі зливається з р. *Євфратом*, утворюючи р. Шатт-ель-Араб, що впадає у Перську зат. Гол. притоки: Великий Заб, Малий Заб, Діяла (ліві). Живлення снігове і дощове. Пересічна річна витрата води у серед. течії 1150 м³/с. Судноплавний від гирла до м. Багдада, при найвищому рівні води — до м. Мосула (обидва в Іраку). Для регулювання стоку на Т. збудовано греблі, русло на окремих ділянках обваловане; за допомогою СРСР 1976 споруджено канал Тартар — Євфрат. Воду ріки інтенсивно використовують для зрошування. У басейні ріки — добування нафти. Долина Т.— давній центр цивілізації (див. *Месопотамія*).

ТІГРА́Н II, Тігран II Великий (р. н. невід.— п. 56 до н. е.) — цар Вірменії 95—56 до н. е. За його правління було об'єднано в єдину д-ву майже всі вірм. землі, уклав

політ. союз і породичався з понтійським царем *Мітрідатом VI Євпатором*. Тривалий час боровся проти Риму, однак 66 до н. е. визнав свою залежність від нього.

ТІГРАНАКЕ́РТ, Тіграна — давньовірменське місто, одна з столиць держави *Тіграна II*; засноване ним 77 до н. е. Розміщувався на Пд. Зх. від оз. Ван на місці сучас. с. Фаркін (Туреччина). В 69 до н. е. місто зруйнували римляни. В 6 ст. н. е. мав грец. назву Марітрополь, у 7—8 ст.— араб. назву Майафарікін.

ТІК ЗЕРНООЧИСНИ́Й — спеціально підготовлений майданчик з обладнанням для додаткового очищення та сушіння зерна, що надходить від комбайнів і молотарок. Див. *Зерноочисно-сушильний комплекс*.

ТІКА́ЛЬ — умовна назва одного з найбільших міст-держав давніх *майя* на тер. Гватемали, що існувало в 6 ст. до н. е.— 9 ст. н. е. Археол. розкопки провадять вчені США і Гватемали з поч. 20 ст. Відкрито сотні храмів (головний— 71 м заввишки), палаци знаті (один з них 5-поверховий) та ін. архітектурні пам'ятки, стели з рельєфними зображеннями і написами, вівтарі; твори ужиткового мистецтва тощо. Найважливіші пам'ятки частково реставровані.

ТІ́КИЧ — річка у Черкас. обл. УРСР, один з витоків *Синюхи* (бас. Пд. Бугу). Довж. 4,5 км, площа бас. 6657 км². Утворюється злиттям *Гірського Тікичу* і *Гнилого Тікичу*. Має рівнинний характер.

ТІКСІ БУ́ХТА— бухта в морі Лаптєвих, у зх. частині губи Буор-Хая. Вдається в суходіл на 21 км на Сх. від дельти р. Лени, шир. біля входу 17 км, глиб. до 12 м. З жовтня по липень вкрита кригою. Припливи півдобові, вис. їх до 0,3 м. На зх. березі бухти — с-ще міськ. типу Тіксі, порт на трасі *Північного морського шляху*.

ТІЛА́ ОБЕРТА́ННЯ — геометричні *тіла*, утворювані внаслідок обертання плоских фігур навколо осі, що лежить у площині цих фігур. Напр., *кулю* можна вважати утвореною внаслідок обертання півкруга навколо його діаметра, *цилі́ндр* — внаслідок обертання прямокутника навколо однієї з його сторін, *еліпсоїд* обертання — обертанням *еліпса* навколо однієї з його осей.

ТІЛА́К Балгангадхар (23.VII 1856, м. Ратнагірі, Махараштра—1.VIII 1920, Бомбей) — діяч інд. нац.-визвольного руху. Н. в сім'ї дрібного поміщика. Закінчив Деканський коледж у м. Пуні. Юрист. З 1881 видавав газети «Махратта» (англ. мовою) і «Кесарі» («Лев», *маратхі мовою*), в яких викривав режим, встановлений англ. колонізаторами в Індії. Закликаючи нар. маси до боротьби проти колонізаторів, у т. ч. і за допомогою насильства, Т. намагався використати для цієї мети реліг. та істор. традиції Індії; це приводило до ідеалізації Т. феод. ладу, *каст* тощо. Після заснування партії *Індійський національний конгрес* (1885) Т. очолив його ліве крило (крайніх, або екстремістів), яке засуджувало мирні методи боротьби проти англ. колонізаторів, яких дотримувалося керівництво партії. В період піднесення нац.-визвольного руху в Індії 1905—08 Т. під впливом рос. революції 1905—07 закликав нар. маси до запозичення методів боротьби рос. пролетаріату. Не раз зазнавав репресій англ. колонізаторів, 1908 був засуджений до 6 років каторги. Цей вирок став приводом до *Бомбейського страйку 1908*. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 в Росії Т. почав виступати з пропагандою необхідності боротьби пролетаріату Індії за політ. владу. Т. вітав перемогу Великого Жовтня, діяльність більшовиків під керівництвом В. І. Леніна, який назвав Т. демократом (див. Повне зібр. тв., т. 17, с. 167).

ТІ́ЛБЕРГ (Тільберг) Янис Роберт Крістапович [Йоганн Роберт Христофорович; 20.VI (2.VII) 1880, Рига — 7.XI 1972, там же] — лат. рад. живописець, графік і скульптор, нар. художник Латв. РСР (з 1955). В 1901—09 навчався в петерб. АМ у Д. *Кардовського*. У 1918 за ленінським планом *монументальної пропаганди* створив пам'ятник Т. Шевченкові в Петрограді (не зберігся). Твори: живописні — «Ринок в Єлгаві» (1906), «Портрет литвинки» (1908), «Пієта» (1908—09), «Вид Риги» (1912), «Портрет Яна Райніса» (1925), «До міста» (1940), «Портрет композитора Е. Мелнгайліса» (1946); графічні — іл. до творів Я. Ніедра, А. Упіта; скульптурні — погруддя матері (1908), художника Я. Розентала (1922), письменника Р. Блаумана (1923) та ін. В 1911—15 викладав у Ризькій міській худож. школі, 1921—32 та 1947—57 — професор Латв. АМ. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Латвійська РСР*, т. 6, с. 448—449.

Літ.: Сидорова В. А. Янис Тильберг. М., 1952.

ТІ́ЛБУРГ — місто на Пд. Нідерландів. Порт на Вілгелміна-каналі, вузол з-ць. 152 тис. ж. (1975). Гол. центр вовняної пром-сті країни. Підприємства маш.-буд., хім., харч. пром-сті. Екон. університет.

ТІЛЕ́СНИЙ КУТ, просторовий кут — частина простору, обмежена *конічною поверхнею*. Окремими випадками Т. к. є *многогранний кут* і тригранний кут. Мірою Т. к. з вершиною в деякій точці є відношення площі, що вирізується Т. к. на поверхні *кулі* довільного радіуса, центр якої міститься в цій точці, до квадрата радіуса кулі (мал.). Одиницею цієї міри є *стерадіан*.

ТІЛЕ́СНІ УШКО́ДЖЕННЯ — наслідки протиправної дії або бездіяльності, що завдали здоров'ю іншої людини шкоди. Остання полягає в порушенні функцій або цілості органів і тканин. За рад. законодавством заподіяння Т. у. є одним із *злочинів проти життя, здоров'я, волі і гідності особи*. Закон (в УРСР ст. 101—106 КК УРСР) розрізняє Т. у. тяжкі (небезпечні для життя, такі, що спричинили втрату якого-небудь органа або його функції, призвели до психічної хвороби тощо; за умисне вчинення таких ушкоджень закон передбачає позбавлення волі на строк до 12 років); середньої тяжкості (спричинили тривале порушення функції якого-небудь органа або ін. тривалий розлад здоров'я — позбавлення волі на строк до 4 років); легкі (призвели до короткочасного розладу здоров'я або короткочасної втрати *працездатності* — позбавлення волі на строк до 1 року). Характер тяжкості Т. у. визначається *судово-медичною експертизою*.

І. П. Лановенко.

ТІ́ЛЛІ (Tilly) Йоганн Церклас (лютий 1559, Брабант — 30. IV 1632, Інгольштадт) — полководець часів *Тридцятилітньої війни 1618—48*, фельдмаршал (1605), граф. З 1574 — на військ. службі в Іспанії, Австрії, з 1610— в Баварії. Був головнокомандуючим *Католицької ліги* 1609. В ході Тридцятилітньої війни здобув ряд перемог над військами Протестантської унії (створена 1608, союз нім. протестантських князів) та її союзників. З 1630 Т.— головнокомандуючий армією «Священної Римської імперії». 17.IX 1631 армія Т. зазнала поразки від швед. армії біля Брейтенфельда. Т. було смертельно поранено в битві зі шведами на р. Лех.

ТІЛЛО Олексій Андрійович [13 (25).XI 1839, Київ. губ.— 30.XII 1899 (11.I 1900), Петербург] — рос. географ, картограф і геодезист. Генерал-лейтенант (1894). Чл.-кор. Петерб. АН (1892). Закінчив Михайлівську арт. академію (1862) і геодезичне відділення Академії Ген. штабу в Петербурзі (1866). Склав гіпсометричні карти Європ. Росії (вид. 1890 і 1896), визначив довжину гол. річок Росії, а також різницю рівнів Каспійського та Аральського морів. Праці з питань геодезії, гіпсометрії, земного магнетизму (склав перше зведення всіх магн. визначень на тер. Росії) та метеорології. В 1910 Рос. геогр. т-во заснувало премію ім. О. А. Тілло.

ТІ́ЛО геометричне — будь-яка обмежена *область* простору разом з її межею: одне з основних понять *геометрії*. В підручниках елементарної геометрії Т. звичайно визначають як «частину простору, обмежену з усіх сторін».

ТІЛОРІ́З — рід багаторічних водяних рослин; те саме, що й *водяний різак*.

ТІЛЬВІ́ТІС Теофіліс [15 (28).I 1904, с. Гайджяй, тепер Утенського р-ну Лит. РСР — 5.V 1969, Вільнюс] — лит. рад. поет, нар. поет Лит. РСР (з 1954). Член КПРС з 1951. Друкувався з 1923. Перша зб. пародій «Три гренадери» (1926) спрямована проти символістів і романтиків. До 1940 переважали сатиричні твори (поеми «Плугатарі», 1930—47; «Дичюс», 1934). У романі «Мандрівка навколо столу» (1936) висміяв чиновників — кар'єристів. За рад. часу творив переважно в жанрах лірики та епічної поеми (зб. віршів «Вітер Балтики», 1948; «На просторах Батьківщини», 1953). В поемі «Усніне» (1949, рос. перекл.— «На землі литовській», Держ. премія СРСР, 1951) показав шлях лит.

Б. Тілак.

Т. Тільвітіс.

Я. Р. К. Тілберг. Актор Крістап Лінде. 1923. Художній музей Латвійської РСР. Рига.

В. Д. Тімаков.

селянина до соціалізму. Героїчна поема «Пісня ціною життя» (1962) присвячена лит. поету В. *Монтвілі*. Автор збірок сатиричних віршів «Мій рідний дім» (1958), «На жаль, буває» (1964). Перекладач творів Т. Шевченка, О. Пушкіна, І. Крилова, М. Некрасова, В. Маяковського. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Поэмы. М., 1958; Стихи. М., 1964.

В. Кубілюс.

ТІЛЬЗІ́ТСЬКИЙ МИР 1807 — 1) Мирний договір між Росією і Францією, підписаний 25.VI (7.VII) в Тільзіті (тепер м. Совєтськ Калінінградської обл.) внаслідок переговорів між імператорами *Олександром I* і *Наполеоном I*. Поклав кінець російсько-прусько-французькій війні 1806—07, яку вела Росія в складі 4-ї коаліції європейських держав (Великобританія, Росія, Пруссія, Швеція) проти Франції. За Т. м. Пруссія втрачала прибл. половину території і населення: з цих земель створювалися Вестфальське королівство і *Варшавське герцогство*; м. Бялисток з прилеглим до нього округом відходило від Пруссії до Росії; Данціг (тепер Гданськ) оголошувався вільним містом. Росія зобов'язувалася припинити війну з Туреччиною і стати посередником у мирних переговорах між Францією і Великобританією. Франція зобов'язувалася виступити посередником у переговорах між Туреччиною і Росією. Росія приєднувалася до *континентальної блокади* і визнавала суверенітет Франції над Іонічними о-вами, зобов'язувалася вивести свої війська з Валахії і *Молдавського князівства*. 2) Мирний договір між Францією та Пруссією, підписаний 27.VI (9.VII) в Тільзіті, за яким Пруссія визнала тер. зміни, записані в статтях Т. м. між Росією і Францією. Пруссія зобов'язувалася сплатити Франції контрибуцію в 100 млн. франків, скоротити свою армію до 40 тис. чол. і приєднатися до континентальної блокади. Т. м. поставив у безпосередню залежність від наполеонівської Франції всю Німеччину. Обидва договори зберігали силу до вторгнення Наполеона I в Росію 1812.

ТІМАКО́В Володимир Дмитрович [26.VI (9.VII) 1905, с. Пустотіно, тепер Кораблінського р-ну Рязан. обл.— 21.VI 1977, Москва] — рад. мікробіолог, акад. АН СРСР (з 1968) і АМН СРСР (з 1952; чл.-кор. з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1941. Закінчив мед. ф-т Томського ун-ту (1929). В 1938—41 — директор ін-ту епідеміології і мікробіології в Ашхабаді. В 1941 — 45 — нарком охорони здоров'я Туркм. РСР. В 1945—53 — директор, з 1953—зав. відділом Н.-д. ін-ту епідеміології і мікробіології ім. М. Ф. Гамалії АМН СРСР (Москва). В 1953—57 — акад.-секретар АМН СРСР, 1957—63 — віце-президент АМН СРСР. З 1968 по 1977 — президент АМН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню закономірностей епідеміч. процесу; теоретич. і прикладних питань імунології, вірусології, зокрема бактеріофагії; розробці засобів і методів профілактики інфекц. хвороб, дослідженню ролі L-форм бактерій і мікроплазм в інфекційній патології. Т.— делегат XXIV і XXV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Ленінська премія, 1974.

ТІМА́НО-ПЕЧО́РСЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА ПРОВІ́НЦІЯ — територія з промисловими запасами нафти і газу на Пн. Європейської частини СРСР. Міститься в Комі АРСР і Ненец. авт. окрузі Арх. обл. РРФСР. Пл. 376 тис. км². У геоструктурному відношенні пов'язана з пн.-сх. частиною *Східно-Європейської платформи*. Складається з товщі осадочних відкладів рифею, палеозою і мезозою. У межах Т.-П. н. п. виявлено 7 нафтогазоносних поверхів; відкрито 48 родовищ нафти й газу. Родовища в основному пластового і масивного типів. Нафти родовищ слабо- і середньосірчисті, парафінисті (0,4—6,6 % парафіну), малосмолисті, рідше — смолисті, густ. 826—962 кг/м³. Газ метановий (понад 80 % метану), збагачений важкими вуглеводнями. Перші розшукові роботи в межах Т.-П. н. п. було розпочато 1918 за ініціативою В. І. Леніна. В 1930 відкрито перший поклад нафти на Чиб'юській ділянці; 1935 — перше газове родовище. Газ надходить до газопроводу «Сяйво Півночі», нафта — до нафтопроводу Усинськ — Ярославль.

ТІМА́НСЬКИЙ КРЯЖ — височина на Пн. Сх. Східно-Європейської рівнини, в межах Комі АРСР і Арх. обл. РРФСР. Довж. бл. 900 км, вис. до 471 м. Складається з численних пасом (Косьминський Камінь, Тіманський Камінь, Четласький Камінь) і окремих височин — «парм». Поверхня розчленована долинами річок Цільми, Піжми та ін. Складений зі сланців, пісковиків, глин, вапняків та ін. порід. Родовища нафти, газу, буд. матеріалів тощо. Пн. частина Т. к. лежить у межах тундри та лісотундри, південна — у межах тайги.

ТІ́МЕ Іван Августович [11 (23).VII 1838, Златоустовський з-д — 5.XI 1920, Петроград] — рос. вчений і гірничий інженер. Після закінчення (1858) Петерб. ін-ту корпусу гірничих інженерів працював на заводах Уралу (1859—66) і Донбасу (1866—70). В 1866—68 брав участь у будівництві металург. з-ду в Лисичанську (Донбас); 1868—69 провів у майстернях Луганського з-ду дослідження, результати яких використав при розробці теорії виникнення стружки. У 1870—1915 (з перервами) — професор Петерб. ін-ту корпусу гірничих інженерів, 1873—1917 — член Гірничого ученого комітету і консультант Петербурзького монетного двору. Праці Т. стосуються теорії різання металів і деревини, наук. основ машинознавства і гідромеханізації, питань гірничої механіки тощо.

Літ.: Будницкий И. М. Иван Августович Тиме. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ТІМІРЯ́ЗЄВ Дмитро Аркадійович [1837—2 (15).III 1903, Петербург] — рос. статистик. Брат К. А. *Тімірязєва*. Закінчив Київ. ун-т. У 1876—94 очолював статистичний відділ м-ва фінансів, з 1894 — відділ с.-г. економії та статистики м-ва землеробства. Як представник *Вільного економічного товариства* входив у Комісію по дослідженню кустарної пром-сті Росії. Був членом Гол. комісії по загальному перепису населення 1897. В останні роки життя працював у редакції журн. «Сын отечества». Т. захищав розвиток агр. сфери і кустарних промислів у Росії. Праці з питань пром. статистики, торгівлі.

ТІМІРЯ́ЗЄВ Климент Аркадійович [22.V (3.VI) 1843, Петербург — 28.IV 1920, Москва] — рос. природодослідник-дарвініст, один з основоположників рос. школи фізіологів рослин, чл.-кор. Петерб. АН (з 1890). В 1866 закінчив Петерб. ун-т як вільний слухач (1861 Т. було виключено з ун-ту за участь у студент. заворушеннях). У 1868 — 70 Т. вчився і працював за кордоном в лабораторіях нім. (Г. *Кірхгофа*, Г. *Гельмгольца*, Р. *Бунзена*, В. Гофмейстера) та франц. (П. *Бертло*, Ж. *Буссенго*, К. *Бернара*) вчених. В 1870—92 Т. викладав в Петровській с.-г. академії (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва), з 1875 — ординарний професор, з 1877 — зав. першою в Росії кафедрою анатомії і фізіології рослин; одночасно з 1877 — професор Моск. ун-ту. У 1911 Т. залишив Моск. ун-т (на знак протесту проти дій реакційного міністра освіти Кассо). Останні 10 років життя Т. займався лише науковою та літературно-публіцистичною діяльністю. Наук. праці Т. присвячені експериментальній і теор. розробці проблеми *фотосинтезу*. Т. встановив, що фотосинтез здійснюється відповідно до закону збереження енергії; інтенсивність фотосинтезу тісно пов'язана з інтенсивністю світла, що поглинається *хлорофілом*, та спектральним складом світла. Т. висловив думку, що хлорофіл не тільки фізично, а й хімічно бере участь у фотосинтезі, передбачивши цим сучас. уявлення. Дослідження Т. енергетичних закономірностей фотосинтезу мало важливе значення в обгрунтуванні вчення про єдність і зв'язок живої і неживої матерії в процесі кругообігу речовин і енергії в природі. Т. порушив проблему *еволюції* фотосинтезу, яка знайшла розвиток в сучас. науці. Т. розробляв також питання водного режиму та мінерального живлення рослин; у впровадженні досягнень фізіології рослин і агрохімії в с.-г. практику бачив основи раціонального землеробства. Т. був найбільш послідовним пропагандистом і теоретиком *дарвінізму* в Росії, уточнив визначення багатьох важливих його понять, захищав вчення Ч. Дарвіна, зокрема в публічних лекціях, від нападок консервативних вчених.

Світогляд Т. формувався під впливом ідей рос. революційних демо-

кратів. Т. був прихильником матеріалізму. Природу розглядав як сукупність різних форм руху*мої* матерії, а її розвиток — як поступальний, висхідний рух від простого до складного, що поряд з еволюційною не виключає й стрибкоподібної. революц. форми. З матеріалістичних позицій розв'язував питання теорії пізнання, відкидаючи *агностицизм,* нещадно критикуючи прихильників *емпіріокритицизму, інтуїтивізму* тощо. Т. вважав принцип *історизму* найважливішим методологічним принципом наук. дослідження. Т. одним з перших рос. вчених вітав Велику Жовтн. соціалістичну революцію. В. І. Ленін високо оцінив публіцистичні статті й промови Т., опубліковані в зб. «Наука і демократія» (1920). Т. брав участь у роботі Наркомосвіти РРФСР, організації Соціалістичної (згодом Комуністичної) академії сусп. наук, членом якої його було обрано 1918. В 1920 робітники обрали Т. депутатом Моск. Ради. Т. споруджено в Москві пам'ятник; ім'я Т. присвоєно Моск. с.-г. академії, Ін-ту фізіології рослин АН СРСР. Щороку АН СРСР проводить Тімірязєвські читання; запроваджена премія ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР. Т. був членом Лондонського королівського т-ва, чл.-кор. Едінбурзького бот. т-ва, почесним доктором багатьох рос. і іноземних ун-тів.

Тв.: Сочинения, т. 1—10. М., 1937—40; Вибрані твори, т. 1—4. К.— Х., 1949—50; Наука и демократия. М., 1963.

Літ.: Сенченкова Е. М. К. А. Тимирязев и учение о фотосинтезе. М., 1961; Манорик А. В. К. А. Тімірязєв — основоположник наукового землеробства. К., 1962; Ложечко А. Б. Климент Тимирязев. М., 1964.

ТІМІШОА́РА — місто на Зх. Румунії, адм. ц. повіту Тіміш. Розташована на каналі (річці) Бега. Вузол з-ць і автошляхів. 213 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування (виробн. с.-г. машин та електромоторів) і харчосмакова (цукр., плодоконсервна та ін.) пром-сть. Хім., нафтохім., деревообр., фарфоро-фаянсові, текст., шкіряно-взут. підприємства. Ун-т. Повітовий музей. Театр. Філармонія. Архіт. пам'ятки 15—18 ст. Т. згадується з 14 ст. як фортеця.

ТІММ Василь Федорович [Георг Вільгельм; 9 (21).VI 1820, Зоргенфрей, тепер Цесіського р-ну Латв. РСР — 7.IV 1895, Берлін] — рос. художник. Походженням з Латвії. У 1835—38 навчався в петербурзькій АМ, академіком якої став з 1855. Автор малюнків до зб. «Наші, списані з натури росіянами» (1841), в ілюстрованні якого брав участь Т. Шевченко; до кн. І. Мятлєва «Сенсації та зауваження пані Курдюкової» (1840—44). У 1851—62 видавав збірку літографій «Русский художественный листок», в якому вміщував власні твори, зокрема на укр. тематику («Золоті ворота в Києві», «Пам'ятник Володимиру в Києві», «Аскольдова могила на березі Дніпра», портрети Т. Шевченка та ін. художників).

Літ.: Тарасов Л. Василий Федорович Тимм. М., 1954.

ТІ́МОНЕН Антті Миколайович [н. 18.IV (1.V) 1915, с. Луусалма, тепер Калевальського р-ну Кар. АРСР] — карел. рад. письменник. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931. Пише фін. мовою. Перша зб. оповідань— «Аероплан» (1933). Повість «Від Карелії до Карпат» (1948) — про події Великої Вітчизн. війни; повісті «Освітлені береги» (1951), «У затоці вітрів» (1953) — про працівників лісу Карелії. Романи «Рідними стежками» (1957), «Білокрилий птах» (1961), «Тут мій дім» (1966) присвячені дружбі народів. Роман «Ми — карели» (1971) — про роки громадян. війни в Карелії. Зб. оповідань і нарисів «Під грозою і сонцем» (1971), кн. оповідань «Під шум лісів» (1974). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— У лісі [Уривок]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952.

З. М. Кузьміна.

ТІМО́РСЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Індійського ок., між Австралією і о. Тімор. Площа 615 тис. км². Переважні глибини до 200 м, найбільша — 3310 м. У рельєфі дна виділяють Тіморську улоговину і шельф Сахул; у межах шельфу — *коралові рифи* і *атоли*. Т-ра води на поверхні від +25 до +29°. Солоність до 35 ‰. Найбільший порт — Дарвін (Австралія).

ТІМУ́Р, Тамерлан, Тімурленг (1336, с. Ходжа-Ільгар, поблизу м. Шахрісабза, тепер Сурхандар. обл. Узб. РСР — 18.II 1405, Отрар; поховано в мавзолеї *Гур-Емір* у Самарканді) — середньоазіатський держ. діяч і полководець. У 1366 Т. у союзі з правителем Балха і Самарканда еміром Хусейном придушив повстання *сербедарів*. Боротьба за владу, що розгорнулася між Т. і Хусейном, закінчилася перемогою Т., який 1370, вбивши Хусейна, прийняв титул еміра і став єдиновладним правителем *Мавераннахру*. Столицею д-ви Т. був Самарканд. Унаслідок трьох походів проти *Тохтамиша* (1389, 1391, 1394—95) Т. розгромив *Золоту орду*. Здійснював загарбницькі походи в сусідні країни. На кінець правління Т. його д-ва включала Мавераннахр, *Хорезм,* Хорасан, Закавказзя, Іран і Пенджаб. Похід на Китай, що почався 1404, через смерть Т. було перервано. Див. *Тімуриди.*

ТІМУРИ́ДИ — феод. династія в Середній Азії, заснована *Тімуром*; правила 1370—1507. Після смерті Тімура Т.— його сини і внуки — оголосили себе незалежними правителями і почали міжусобну боротьбу за верховну владу. Найвідоміші: Шахрух (1377—1447), *Улугбек* (1394—1449), *Бабур* (1483 — 1530) — засновник в Індії дин. *Великих Моголів* (1526). Династія Т. перестала існувати після завоювання *Мавераннахру* узбеками-кочовиками.

ТІ́НБЕРГЕН (Tinbergen) Ніколас (н. 15.IV 1907, Гаага) — нідерл. етолог і зоолог, доктор філософії (з 1932), професор (з 1966). Працював у Лейденському ун-ті (1932—49). В 1949 Т. організував в Оксфорді дослідницьку кафедру з вивчення поведінки тварин і став її завідуючим. Спільно з К. *Лоренцом* розробив вчення про інстинктивну поведінку та її розвиток в онто- і філогенезі. Автор праць з поведінки тварин, зокрема першого підручника з *етології*. Нобелівська премія, 1973.

ТІ́НБЕРГЕН (Tinbergen) Ян (н. 12.IV 1903, Гаага) — нідерл. економіст, представник сучасної математичної економії, член Нідерл. АН. Освіту здобув у Лейденському ун-ті. З 1933 — професор Нідерл. школи екон. наук у Роттердамі, 1945—55 — керівник Центр. бюро планування, 1965—72 — голова К-ту по плануванню ООН. Висунув концепцію «оптимального ладу» — один з варіантів «*конвергенції теорії*». Під «оптимальним ладом» Т. розуміє синтез обох систем — деяких елементів «капіталістичної ефективності» та «соціалістичної рівності». Апологетичний характер концепції полягає в тому, що синтез передбачається на капіталістич. основі—приватній власності на засоби виробництва. Праці з питань теорії екон. політики, проблем капіталістич. циклу, моделювання екон. розвитку. Нобелівська премія, 1969.

К. А. Тімірязєв.

ТІНГ (Ting) Семюел (Тін Чжаочунь; н. 27.I 1936, Анн-Арбор, шт. Мічіган) — амер. фізик. Закінчив Мічіганський ун-т (1959), у 1962 одержав ступінь доктора філософії. У 1963 працював у Європ. центрі ядерних досліджень (Женева). З 1964 — у Колумбійському ун-ті, з 1967 — у Массачусетському технологічному ін-ті (з 1969 — професор). Осн. праці — з фізики елементарних частинок. Нобелівська премія, 1976.

ТІНДА́ЛЯ ЯВИЩЕ — *розсіяння світла* в мутному середовищі. Мутним наз. середовище, в якому містяться дрібні частинки з розмірами, значно меншими за *довжину хвилі* світла, і *заломлення показниками*, що відрізняються від показника заломлення середовища, напр. *емульсії, суспензії*. Т. я. експериментально відкрив (1869) англ. фізик Дж. Тіндаль (1820—93), а теоретично обгрунтував Дж. У. *Релей* (див. *Релеївське розсіяння світла*).

ТІ́НСЬКИЙ Михайло Львович [справж. прізв.— Перепелицин; 1894 (?), Ромни, тепер Сум. обл.— 1948, с. Долина, тепер Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл.] — укр. рад. актор, режисер і театр. діяч. Творчу діяльність почав в аматорських гуртках. У 1918 вступив до Держ. драм. театру (Київ, згодом — *Перший театр Української Радянської Республіки* імені Шевченка). Зіграв ролі: Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), Лукаш («Лісова пісня» Лесі Українки), Хлестаков, Кочкарьов («Ревізор», «Одруження» Гоголя), Освальд («Примари» Ібсена), Збишек («Мораль пані Дульської» Запольської). Працював режисером театрів Києва, Чернігова, Одеси, Дніпропетровська, Харкова та в ін. містах України. Серед вистав: «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «За двома зайцями» М. Старицького, «97» М. Куліша, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Вороги» М. Горького, «Міщанин-шляхтич» Ж. Б. Мольєра.

П. І. Тернюк.

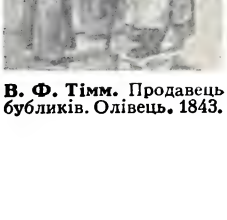

В. Ф. Тімм. Продавець бубликів. Олівець. 1843.

Я. Тінторетто. Введення Марії у храм. Фрагмент. Близько 1555. Церква Санта-Марія дель Орто у Венеції.

ТІНТОРЕ́ТТО Якопо [Tintoretto; власне — Робусті (29.IX 1518, Венеція — 31.V 1594, там же] — італ. живописець доби Пізнього *Відродження*, представник *Венеціанської школи живопису*. Навчався у *Тіціана*. Творчість Т. формувалася під впливом Парміджаніно, *Мікеланджело*. Твори: «Чудо св. Марка» (1548), «Введення Марії у храм» (бл. 1555, церква Санта-Марія дель Орто, Венеція), «Спасіння Арсіної», «Таємна вечеря» (бл. 1560, церква Сан-Тровазо, Венеція), «Викрадення тіла св. Марка» (1562), цикл панно в Скуола ді Сан-Рокко в Венеції (1565—88); «Вакх і Аріадна» (1578), «Битва при Зарі» (бл. 1585), «Рай» (1588), всі — Палац дожів у Венеції; «Автопортрет» (бл. 1590) та ін. Полотна Т. зберігаються також у Луврі, Дрезденській картинній галереї, ДЕ в Ленінграді.

Літ.: Виппер Б. Р. Тинторетто. М., 1948; Якопо Робусти Тинторетто. [Альбом репродукций]. М.—Л., 1964.

ТІНЧУ́РІН Карім Галійович [3 (15). IX 1887, с. Аккуль, тепер Беднодем'яновського р-ну Пенз. обл.— 7.V 1947] — тат. рад. письменник, засл. артист Тат. АРСР (з 1926). Керівник і режисер першої держ. театр. трупи в Казані (1918). Друкуватися почав 1906 (комедія «Дискусія»). Автор комедій «Юсуф і Зулейха», «Папуга» (обидві — 1918) та ін. В сатиричній комедії «Без вітрил» (1926) показав крах відщепенців, які виступали під час революції проти свого народу. В п'єсах «На річці Кандрі» (1932), «Їх було троє» (1935) створив образ позитивного героя-сучасника. Популярністю користуються мелодрама «Блакитна хустка» (1926) й муз. драма «Казанський рушник» (1923). *З. М. Кузьміна.*

ТІНЬОВИТРИВА́ЛІ РОСЛИ́НИ — рослини, які здатні рости в затінених місцях з недостатнім сонячним освітленням. Інтенсивність *фотосинтезу* у Т. р. при ослабленому освітленні така сама або навіть більша, ніж при повному освітленні. Деревні Т. р. (напр., липа, граб, ялина, ялиця та ін.) мають густо облиствлену крону, темно-зелене, багате на *хлорофіл* листя. Серед трав'янистих рослин Т. р. є, напр., копитняк, яглиця, підмаренник, зеленчук, зубниця та ін. рослини широколистяних лісів. Див. також *Світлолюбні рослини*.

ТІОБАКТЕ́РІЇ (від грец. θεῖον — сірка та *бактерії*) — те саме, що й *сіркобактерії*.

ТІОЕФІ́РИ (від грец. θεῖον — сірка та *ефіри*) — сіркаорганічні сполуки заг. формули R — S — R′ (R і R′ — вуглеводневі радикали). Т. є, напр., CH_3—S—CH_3, C_2H_5—S—C_2H_5. Нижчі аліфатичні Т.— безбарвні рідини, нерозчинні у воді, розчинні в органічних розчинниках. Т. поширені в природі, напр. у *нафті*. До них належать біологічно важливі природні продукти *метіонін*, *біотин* тощо. Застосовують як антиокислювачі і стабілізатори моторних палив, мастил, латексів, як лікар. препарати, барвники, розчинники. Т. нетоксичні, галогенпохідні Т.— токсичні, напр. *іприт*.

ТІОСПИРТИ́ (від грец. θεῖον — сірка та *спирти*) — те саме, що й *меркаптани*.

ТІОСУЛЬФА́Т НА́ТРІЮ, $Na_2S_2O_3$ — натрієва сіль тіосірчаної к-ти $H_2S_2O_3$. Безводний Т. н. — гігроскопічна маса, утворює кілька *кристалогідратів*. Найширше вживаний пентагідрат $Na_2S_2O_3 \times 5H_2O$. Безбарвні кристали; густ. 1715 кг/м³; $t_{пл}$ 48,5 °С; добре розчиняються у воді, солонувато-гіркі на смак. Т.— відновник. Одержують його розчиненням подрібненої сірки в гарячому розчині сульфіту натрію. Т. н. є побічним продуктом у виробн. *гідросульфіту*, при очищенні пром. газів від сірчистих сполук та ін. Застосовують для виготовлення фіксажних розчинів (див. *Фіксування фотографічне*), завдяки яким розчиняються галогеніди срібла, що не розклалися під дією світла у фотокіносвітлочутливих матеріалах; у текст. і шкіряній пром-сті, у ветеринарії, в медицині — як протиотрута при отруєнні ціанистоводневою к-тою, йодом, солями важких металів, миш'яком, ртуттю тощо, в аналітичній хімії та ін.

ТІОФЕ́Н, C_4H_4S — *гетероциклічна сполука*; безбарвна рідина з запахом *бензолу*; $t_{пл}$ — 38,3 °С; $t_{кип}$ 84,1 °С; добре розчинний в органічних розчинниках, погано — у воді. Т.— типова ароматична сполука: легко піддається галогенуванню, *сульфуванню*, *алкілуванню*. Міститься разом з бензолом у кам.-вуг. смолі (звідки його й виділяють), а також у продуктах напівкоксування поволзьких сланців. Похідні Т. використовують як лікар. препарати, стимулятори росту, гербіциди, полімери, реагенти для аналітичної хімії тощо.

ТІПА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина прядильного виробництва для *тіпання* бавовняних, вовняних або лляних волокон. Найпоширенішими є Т. м. (мал.), на яких обробляють бавовну: її волокна піддають багаторазовим ударам ножами барабанів та билами тіпал, внаслідок чого волокна розпушуються, а сміттєві домішки відокремлюються і видаляються у спец. камери. Швидкість обертання ножових барабанів — 500—600, тіпал — 900—1000 об/хв.

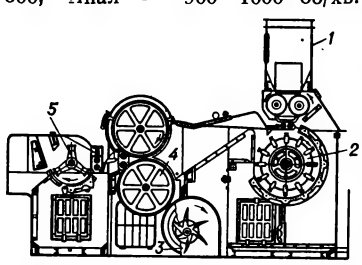

Тіпальна машина для бавовни (схема): *1* — живильний бункер; *2* — ножовий барабан; *3* — вентилятор; *4* — сітковий барабан; *5* — тіпало.

ТІПА́ННЯ — розпушування волокон бавовни, вовни, льону, а також очищення їх від сміттєвих домішок; один з процесів *прядіння* та первинної обробки *луб'яних волокон*. Грунтується на руйнуванні зв'язку між волокнами та волокнами й домішками; провадиться на *тіпальних машинах*, як правило, після попереднього розпушування волокон. В процесі Т. з волокнистого матеріалу видаляються тільки найбільші і найменш чіпкі домішки. Розділення на окремі волокна й очищення волокнистого матеріалу від чіпких домішок відбуваються при наступному *чесанні*.

ТІР Костянтин Вадимович [н. 12 (25).XI 1904, м. Миколаїв] — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1965), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1953. Після закінчення (1930) Харків. технолог. ін-ту працював в інституті «Діпрошахт», на авіаційному з-ді (до 1933), в Українському н.-д. ін-ті поліграфії (всі — у Харкові). У 1946 — 53 — викладач Львів. лісотехнічного ін-ту, у 1953 — 83 — Укр. поліграфічного ін-ту ім. І. Федорова (Львів). Праці стосуються методів критеріального синтезу циклових механізмів і машин. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями.

ТІР — раннє рабовласницьке місто-держава у Фінікії (тепер м. Сур у Лівані). Засн., ймовірно, у 4-му тис. до н. е. В 2-му тис. до н. е. Т. (з перервами) перебував під владою Єгипту. Найбільшого розквіту Т. досяг у серед. 10 ст. до н. е. за правління царя Хірама I. В кін. 9 ст. до н. е. вихідці з Т., колонізуючи Пн. Африку, заснували *Карфаген*, Утіку та ін. У 8 ст. до н. е. Т. потрапив під владу *Ассирії*, з поч. 6 ст. до н. е.— Нововавілонського царства, з 2-ї пол. 6 ст. до н. е.— д-ви *Ахеменідів* (формально зберігаючи суверенітет). Т. відігравав важливу роль у торгівлі між країнами Середземномор'я і Передньої Азії. В 332 до н. е. Т. здобутий і зруйнований армією *Александра Македонського*. Згодом відбудований. Перебував під владою *Птолемеїв* і *Селевкідів*. У 64 до н. е. ввійшов до складу рим. провінції Сірія, зберігши внутр. автономію. До араб. завоювання (7 ст.) лишався великим торг. центром Сх. Середземномор'я. Розкопки Т. вели франц. археологи Ж. Е. *Ренан* (2-а пол. 19 ст.) і А. Пуадебар (40-і рр. 20 ст.). *Г. І. Підлуцький.*

ТІ́РА, Тірас — давньогрец. місто-держава на правому березі Дністровського лиману на території сучас. м. Білгорода-Дністровського Одес. обл. УРСР. Засн. переселенцями з грец. міста *Мілета* в 6 ст. до н. е. Екон. базу Т. становили землеробство, виноробство, ремесла, торгівля. Т. мала торг. зв'язки з Афінами, містами Малої Азії, Пн.-Зх. Причорномор'я і населенням Подністров'я. З 2-ї пол. 4 ст. до н. е. Т. карбувала власну монету. 4—3 ст. до н. е. — період найбільшого розквіту її економіки та культури. В серед. 1 ст. до н. е. Т. зруйнували *гети*. На початку нашої ери екон. і політ. життя в Т. відновилося. З 57 н. е. Т. входила до складу римської провінції *Мезії*. Наприкінці 3 ст. Т. як античне місто занепала. Епізодичні археол. розкопки Т. провадилися з 1900. Систематичні

роботи ін-т археології АН УРСР розпочав 1945. Відкрито залишки житл. будинків, оборонних мурів, башти післягетського часу. Знайдено посуд, знаряддя праці, епіграфічні пам'ятки, монети тощо. *Літ.:* Зограф А. Н. Монеты Тиры. М., 1957; Фурманская А. И. Античный город Тира. В кн.: Античный город. М., 1963; Античная Тира и средневековый Белгород. К., 1979.

ТІРАДЕ́НТІС (Tiradentes; справж. ім'я та прізв.— Жоакін Жозе да Сілва Шав'єр; 12.XI 1748, Помбал — 21.IV 1792, Ріо-де-Жанейро) — діяч визвольного руху брази народу проти португ. панування. Лейтенант португ. армії. Очолив таємну революц. орг-цію інконфідентів («невірнопідданих»), що діяла з 1789 в пров. Мінас-Жерайсі і мала на меті визволення Бразилії з-під влади Португалії та проголошення країни республікою. Після викриття 1789 орг-ції португ. колоніальною владою Т. було заарештовано і страчено. Бразільський народ шанує пам'ять Т. як національного героя.

ТІРА́НА — столиця Албанії, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташована за 40 км від узбережжя Адріатичного м. Залізнична станція, вузол автошляхів. Поблизу Т.— аеропорт Рінас. Бл. 200 тис. ж. (1980). Адміністративно виділена в окрему одиницю. Вперше Т. згадується в 15 ст. як невелике поселення. На поч. 17 ст. тут було засновано місто. Т. постійно була ареною боротьби алб. народу проти тур. загарбників і місц. феодалів. З січня 1920 — столиця Албанії. В квітні 1939 — вересні 1943 окупована фашист. Італією, з вересня 1943 — фашист. Німеччиною. В листопаді 1941 в Т. засновано Компартію Албанії (з 1948 — Алб. партія праці). 17.XI 1944 Т. визволена від нім.-фашист. загарбників Нац.-визвольною армією. 11.I 1946 у Т. було проголошено Народну Республіку Албанію (з грудня 1976 — Народна Соціалістична Республіка Албанія). У Т.— підприємства металообр., буд. матеріалів, деревообробної, склоробно-керамічної, взут., текст. і харчосмакової промисловості. Численні кустарні майстерні. ТЕЦ. У районі Т.— видобування вугілля, ГЕС ім. В. І. Леніна (збудована з допомогою СРСР). Ун-т; с.-г., красних мистецтв, пед. ін-ти та ін. вузи. Албанська АН, н.-д. заклади. Нац. та університетська б-ки. Музеї: археології та етнографії, боротьби за нац. визволення, природничонауковий та ін. Театри: опери й балету (з балетною школою), Нар., естради та цирку, ляльок. Консерваторія, Філармонія.

Т. має радіально-кільцеве планування. Адм. та культурний центр забудовувався в 20—30-х рр. 20 ст. (ансамбль площі Скандербега, банк, ун-т, театр опери та балету). В 1953—58 проведено реконструкцію міста. Створено нові житл. комплекси; споруджено: будівлі кіностудії «Нова Албанія» (1952, рад. арх. Г. Лавров), пам'ятники В. І. Леніну (50-і рр., скульптор К. Хоші), Партизану (1947, скульптор А. Мано). Іл. див. до ст. *Албанія*, т. 1, с. 448—449.

ТІ́РАС (Τύρας)— давньогрец. назва р. *Дністра*.

ТІРІДА́Т III (Тірідат III Великий, Трдат) — вірм. цар (287—332) з династії *Аршакідів*, за правління якого зміцнилося політ. становище Вірменії. Бл. 301 Т. III оголосив християнство держ. релігією.

ТІРІ́НФ — стародавнє місто в Арголіді на Пелопоннеському п-ові, один з центрів *егейської культури*. З поч. 2-го тис. до н. е. — центр ранньокласової д-ви *ахейців*. Екон. і культур. розквіту досяг у 16—13 ст. до н. е. В той час у Т. було споруджено палац, монументальні «циклопічні» мури тощо. Під час *греко-перських воєн* ополчення громадян Т. взяло участь у битві біля *Платей* (479 до н. е.). Бл. 470 до н. е. Т. зруйнували аргосці. Перші археол. дослідження Т. почалися з 1831; розкопки Т. 1884—85 провадив Г. *Шліман*.

ТІРІТА́КА — місто *Боспорської держави* на місці сучасного с-ща Аршинцевого (тепер у складі Керчі). Засноване греками в 2-й пол. 6 ст. до н. е. Розкопками (провадилися з перервами з 1932) відкрито залишки кам'яних оборонних мурів і бойових башт, житл. будинків і госп.-виробничих споруд (рибозасолювальних підприємств, виноробень), грошові скарби тощо. Населення Т. займалося також землеробством і ремеслами. В околицях Т. відкрито святилище *Деметри*, на місці якого знайдено багато теракот 5—4 ст. до н. е. з зображенням богині. В 70-х рр. 4 ст. н. е. місто зруйнували *гунни*.

ТІРІЧМІ́Р— найвища вершина гірської системи *Гіндукуш*, на Пн. Пакистану. Вис. 7690 м. Складається з кристаліч. гірських порід. На схилах—льодовики та фірнові (див. *Фірн*) поля, є сніжники.

ТІРО́ЛЬ — історична область в Європі, в Альпах. В давнину була населена племенами ретів та *іллірійців*. Бл. 15 до н. е. була завойована Стародавнім *Римом*. В 4—5 ст. н. е. зх. частина Т. була зайнята *алеманами*, пн. і пн.-сх. частини в 6 ст.— баварами, частково *слов'янами*, південна — *лангобардами*. В 11—13 ст. на тер. Т. (входила до складу «*Священної Римської імперії*») існував ряд феод. володінь (у т. ч. графство Т.). Граф Т. Мейнхард II (правив 1258—95) об'єднав під своєю владою Т., Горіцію і Карінтію. В 1363 графством Т. заволоділи *Габсбурги*. Селяни та рудокопи Т., очолені М. Гайсмайром, взяли активну участь у *Селянській війні 1524—26*. У 1805 Т. був приєднаний до *Баварії*, 1809 поділений між Баварією, Італ. королівством та Іллірійськими провінціями. *Віденським конгресом 1814—15* знову приєднаний до імперії Габсбургів. У 1867—1918 Т.— одна з коронних земель *Австро-Угорщини*. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* Т. був поділений між Австрією (земля Тіроль) та Італією (з 1948 — авт. обл. Трентіно-Альто-Адідже).

ТІРРЕ́НСЬКЕ МО́РЕ — частина Середземного м. між Апеннінським п-овом та островами Сіцілія, Сардінія і Корсіка. Площа 240 тис. км², глиб. до 3830 м. Улоговина має тектонічне походження, у її центр. частині — вулкан ім. акад. С. І. Вавилова заввишки 2850 м. У пд.-сх. частині моря — Ліпарські о-ви. Бувають землетруси. Т-ра води на поверхні влітку +23, +25°, взимку +13°. Солоність понад 38 ‰. Рибальство. Гол. порти: Неаполь, Палермо, Кальярі (Італія).

ТІРСО́ ДЕ МОЛІ́НА (Tirso de Molina; справж. ім'я та прізв.— Габріель Тельєс; 1571 або бл. 1583, Мадрід — 12.III 1648, Сорія) — ісп. драматург. Був ченцем. Займав високі духовні посади. За літ. діяльність зазнав переслідувань церкви. Написав понад 400 п'єс різних жанрів (збереглося бл. 90). Перша зб. новел і драм — «Толедські вілли» (1621). В комедії «Сором'язливий у палаці» (1621) критикував лицемірство і користолюбність придворних. В істор. п'єсі «Обачність жінки» (1634) подав широку картину боротьби королівської влади проти феодалів і араб. завойовників. У драмах «Господиня в домі», «Засуджений за недостатню віру» (обидві — 1635) відобразив протест народу проти тиранії, висміював реліг. святенництво. П'єса «Дон Хіль зелені штани» (1635) — визначний зразок комедії-інтриги в світовій л-рі. В п'єсі «Севільський спокусник, або Камінний гість» (1630) перший у світовій л-рі створив на основі легенди образ Дон-Жуана. Т. де М. належать також п'єси «Благочестива Марта» (1636; пост. в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки), «Селянка з Вальекаса» та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Комедии, т. 1—2. М., 1969; Толедские виллы... М., 1972. *Р. Ф. Естрела-Льопіс.*

Тірсо де Моліна.

Е. К. Тіссе.

ТІСНЯКИ́, тісні соціалісти — революц. марксистська течія в болг. робітн. русі кін. 19 — поч. 20 ст. З часу заснування 1891 Болг. с.-д. партії (з 1894 — Болг. робітн. с.-д. партія — БРСДП) очолюване Д. *Благоєвим* марксистське ядро вело непримиренну боротьбу проти дрібнобурж. опортуністів. Внаслідок цієї боротьби 1900 відбувся розкол БРСДП на тісних соціалістів (т. с.), які виступали за тісну, згуртовану партію, і широких соціалістів (ш. с.), які вважали, що партія повинна бути відкрита для всіх бажаючих, у т. ч. й для буржуазії, а її члени не мають бути зв'язані суворою парт. дисципліною. В 1903 опортуністів виключено з партії, а її перейменовано на БРСДП (т. с.); вона стала самостійною марксистською партією болг. робітн. класу. В ряді важливих теор. питань Т. не займали послідовних марксистсько-ленінських позицій (недооцінювали значення диктатури пролетаріату, применшували революц. можливості селянства, його роль як союзника робітн. класу, не ставили конкретно питання про владу, схилялися перед стихійністю в робітн. русі та ін.). Перетворенню БРСДП (т. с.) на справжню марксистсько-ленінську партію сприяла Велика Жовтн. соціалістич. революція. В 1919 БРСДП (т. с.) вступила до Комінтерну і прийняла назву БКП (т. с.). Див. *Болгарська комуністична партія*.

Й. Броз Тіто.

Тітта Руффо.

Тіфон. Близько 500 до н. е. Теракота. Музей вілли Джулія. Рим.

ТІССЕ́ Едуард Казимирович [1 (13).IV 1897, Ліепая — 18.XI 1961, Москва] — рос. рад. кінооператор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935) і Латв. РСР (з 1947). Член КПРС з 1940. В кіно працював з 1914 (в Ліепаї), знімав перші латис. документальні стрічки, згодом — події громадянської війни. Знімав В. І. Леніна; цей матеріал увійшов до фільму «Володимир Ілліч Ленін» (1949). Був оператором фільмів С. *Ейзенштейна*: «Страйк» (1925), «Броненосець ,,Потьомкін''», (1925), «Жовтень» (1927), «Старе і нове» (1929), «Бежин луг» (1937), «Олександр Невський» (1938), «Іван Грозний» (2-а серія, разом з А. *Москвіним*, 1946, вихід на екран — 1958). Зняв також фільми «Зустріч на Ельбі» (1949), «Композитор Глинка» (1952). Режисер (спільно з З. Аграненком) та оператор фільму «Безсмертний гарнізон» (1956). З 1921 викладав у ВДІКу (з 1943 — професор). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1950. Портрет с. 267.

ТІССЕН (Thießen) Петер Адольф (н. 6.IV 1899, Швейдніц, тепер Свідниця, ПНР) — нім. фізикохімік, член Німецької АН у Берліні (з 1957), іноз. член АН СРСР (з 1966). Після закінчення Геттінгенського ун-ту (1923) працював там же, потім був директором кількох хім. ін-тів Німеччини. У 1945—56 вів наук. роботу в СРСР. У 1956—64 — професор фіз. хімії ун-ту ім. Гумбольдта в Берліні; з 1956 — директор Ін-ту фіз. хімії Німецької АН у Берліні. Осн. праці присвячені неорганічній, фіз., колоїдній хімії і розробці хім. методів дослідження. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951, 1956.

«ТІССЕН — ОППЕНГЕЙМ» — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп ФРН. Почала створюватися у кін. 19 ст. Включає сталевий концерн «Тіссен» і банкірський дім Оппенгейма. До складу групи входять також концерни «Гельзенкірхенер бергверке АГ» і страхові компанії «Рейніше інтересенгемайншафт». У сферу діяльності «Т.—О.» входить також виробн. пасажирських і товарних вагонів, дизельних двигунів, ескалаторів, ліфтів тощо. Банкірський дім Оппенгейма очолює консорціум по емісії цінних паперів у групі страхових компаній «Рейніше інтересенгемайншафт», тісно пов'язаний з концернами «Вергана» і «Вольфа—Штумма» тощо. *С. В. Мочерний.*

ТІТ Флавій Веспасіан (Titus Flavius Vespasianus; 30.XII 39, Рим — 13.IX 81, там же) — римський імператор 79—81 з династії *Флавіїв*. Син імператора *Веспасіана*. Правив у згоді з *сенатом*. Під час *Іудейської війни 66 — 73* очолені Т. рим. війська зруйнували *Єрусалим*. За правління Т. 24.VIII 79 сталося виверження вулкана Везувію, від якого загинули три міста в Кампанії — *Помпеї*, *Геркуланум* і Стабії.

ТІТІКА́КА — солоне озеро у Пд. Америці, на кордоні Перу і Болівії. Лежить у Центр. Андах, на вис. 3812 м над р. м. Площа 8300 км² (найбільше з високогірних озер світу), глиб. до 304 м. Улоговина озера тектонічного походження. Є острови. Через р. Десагуадеро має стік у оз. *Поопо*. Рибальство, судноплавство. На пд.-сх. берегах Т. та островах — пам'ятки індіанської архітектури, зокрема *Тіауанако*.

ТІТМА́Р МЕРЗЕБУ́РЗЬКИЙ (Thietmar von Merseburg; 25.VII 975—1.XII 1018) — нім. церковний діяч і хроніст. З 1009 — єпископ Мерзебурга. Автор «Хроніки» (написана 1012—18), що висвітлює події 908—1018 в Німеччині і сусідніх країнах. Містить відомості про взаємини Київ. Русі з Польщею та «Священною Римською імперією» на поч. 11 ст., зокрема про київ. похід 1018 польс. князя *Болеслава I*, а також опис Києва як великого міста (400 церков, 8 ринків, багато мешканців).

ТІТО (Броз Тіто; Broz Tito) Йосип (25.V 1892, с. Кумровець, Хорватія—4.V 1980, Любляна; похований у Белграді) — діяч югослав. і міжнарод. комуністичного руху. Н. в сел. сім'ї. У 1910 вступив до С.-д. партії Хорватії і Славонії (1894—1919). В 1913 призваний до австро-угор. армії. Після поч. 1-ї світ. війни 1914—18 заарештований за антивоєнну пропаганду, 1915 відправлений на Сх. фронт. Того ж року був поранений, потрапив до рос. полону. В 1917 в Петрограді брав участь у липневій демонстрації проти Тимчасового уряду, був заарештований і висланий на Урал. У 1917 в Омську вступив до *Червоної гвардії*. Разом з більшовиками вів революц. роботу серед селян. У 1920 повернувся на батьківщину, вступив до КП Югославії (КПЮ; з 1952 — СКЮ). В 1928 обраний секретарем к-ту КПЮ м. Загреба. В 1928—34 — в ув'язненні. З 1934 — член Політбюро ЦК КПЮ. В 1935—36 перебував у Москві, працював у Комінтерні. Учасник VII конгресу Комінтерну (1935). У 1936 нелегально повернувся до Югославії, 1937 очолив КПЮ. З 1940 — ген. секретар ЦК КПЮ. В період нар.-визвольної війни в Югославії 1941 — 45 — верховний головнокомандуючий Нар.-визвольною армією і партизан. загонами Югославії, з 1943 одночасно — голова Нац. к-ту визволення Югославії (тимчас. революц. уряд). У березні 1945 призначений головою тимчас. уряду, міністром оборони і верховним головнокомандуючим збройними силами Демократичної Федеративної Югославії. В 1945—63 — голова уряду Федеративної Нар. Республіки Югославії, голова *Соціалістичного союзу трудового народу Югославії*. З 1952 — ген. секретар, з 1966 — голова СКЮ. З 1953 — президент Югославії. З 1971 очолював Президію СФРЮ. Маршал Югославії (1943). Тричі Нар. герой Югославії (1944, 1972, 1977). Герой Соціалістичної Праці Югославії (1950). На честь Т. в Югославії названо м. *Тітоград* та ін. Нагороджений орденом Леніна, орденом «Перемога», орденом Жовтневої Революції, орденом Суворова 1-го ступеня.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные статьи и речи. М., 1973.

ТІТОГРА́Д (до 1952 — Підгориця) — місто на Пд.-Зх. Югославії, столиця Соціалісгич. Республіки Чорногорії. Розташований при впадінні р. Рибниці в р. Морачу. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 63 тис. ж. (1978). Підприємства металург. (алюм. комбінат), металообр., меблевої і харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Ун-т. У давнину на місці сучас. Т. було римське поселення. Архіт. пам'ятки 15—19 ст. Перейменоване на честь Й. *Тіто*. З 1963 — столиця Соціалістичної Республіки Чорногорії.

ТІТТА РУ́ФФО (Titta Ruffo; справж. ім'я та прізв.— Руффо Каф'єро Тітта; 8.VI 1877, Піза — 6.VII 1953, Флоренція, похований в Мілані) — італ. співак (баритон). У 1898 дебютував у Римі. Виступав у театрах Італії, гастролював у країнах Європи і Америки. У 20-і рр. співав у «*Метрополітен-опера*» (Нью-Йорк). Після 1931 залишив сцену. У мистецтві Т. Р. унікальні вокальні дані поєднувалися з досконалою майстерністю і талантом драм. актора. Партії: Гамлет («Гамлет» Тома), Ріголетто, Яго («Ріголетто», «Отелло» Верді), Тоніо («Паяци» Леонкавалло), Демон («Демон» Рубінштейна). Гастролював у Росії, зокрема на Україні (Одеса, 1904—05; Харків, Київ, 1906). Антифашист, активний борець за мир, делегат 1-го Всесвітнього конгресу прихильників миру (1949).

Тв.: Рос. перекл. Парабола моей жизни. Воспоминания. Л., 1974.

ТІТЧЕНЕР (Titchener) Едуард Бредфорд (11.I 1867, Чічестер, Великобританія — 3.VIII 1927, Ітака, США) — амер. психолог, представник *інтроспективної психології*. Учень і послідовник В. *Вундта*. В 1892—1927 — професор Корнеллського ун-ту, де створив великий центр *експериментальної психології*. В 1904 засн. Т-во експериментальної психології. Методом психології вважав *самоспостереження*. Належав до т. з. структурної школи (завдання психології вбачав у пошуку елементарних психіч. процесів і законів та сполученні їх у складні процеси). Стверджував існування трьох груп «психічних елементів» — відчуттів, почуттів та образів, заг. характеристиками яких вважав якість, інтенсивність, тривалість. Досліджував відчуття, увагу, мислення, розробляв прилади для психологічних експериментів.

А. М. Гірник.

ТІУ́Н, тивун — у Київській Русі, на рос. і укр. землях за часів феод. роздробленості, а також після загарбання укр. земель феод. Литвою і в *Російській централізованій державі* (до 17 ст.) — господарський управитель князя, боярина або іншого феодала. В окремих місцевостях, де зберігало чинність давньоруське право, Т. були виборними представниками сільс. громад.

ТІФОН (Τυφών) — у грецькій міфології стоголове вогнедишне страховище. Син *Геї* і *Тартара*, батько лернейської гідри, *Цербера*, *Химери*, немейського лева та

ін. страховищ. Т. боровся проти Зевса за владу над світом і зазнав поразки. Зевс скував переможеного Т. і навалив на нього гору Етну. Ворушачись під горою, Т. спричинює землетруси, вивергає вогонь, дим і каміння. Т.— уособлення вулканічних явищ.

ТІХВІН — місто обласного підпорядкування Ленінгр. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Тіхвінці (бас. Ладозького оз.). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 65 тис. ж. (1983). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1974). У місті — підприємства маш.-буд., деревообр., лісохім., харчової та швейної галузей промисловості. Ливарний і мех. технікуми, мед. уч-ще. Будинок-музей М. А. Римського-Корсакова. Архіт. пам'ятки 16—17 ст. Відомий з 1383, місто — з 1773. В районі Т. провадилися оборонні та наступальні операції рад. військ під час *Ленінградської битви 1941—44*.

ТІХВІНСЬКИЙ Сергій Леонідович (н. 1.IX 1918, Петроград) — рад. історик і дипломат, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1941. В 1939—57 перебував на дипломатичній роботі в Китаї, Великобританії і Японії. У 1960—61 — директор Ін-ту китаєзнавства АН СРСР, 1961—63 — заст. директора Ін-ту народів Азії АН СРСР, 1963—65 — заст. директора Ін-ту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР. З 1965 — на відповідальній роботі в центр. апараті М-ва закордонних справ СРСР. З 1974 — гол. редактор журн. «Новая и новейшая история». З 1980 — ректор Дипломатичної академії М-ва закорд. справ СРСР, з 1982 — академік-секретар Відділу історії АН СРСР. З 1980 — голова Нац. к-ту істориків СРСР. Автор праць з нової і новітньої історії країн Далекого Сходу, переважно Китаю. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ТІХЕ (Τύχη)— у грецькій міфології богиня випадку, долі, щастя. Зображували її з кермом, кулею чи *рогом достатку* в руках. У рим. міфології їй відповідає *Фортуна*.

ТІХО БРАГЕ — див. *Браге* Тіхо.

ТІХУАНА — місто на Пн. Зх. Мексіки, на кордоні з США. Вузол автошляхів, залізнична станція. 412 тис. ж. (1976). Бавовноочисна та харчосмакова пром-сть. Центр великого району зрошуваного землеробства (бавовник, зернові, овочеві культури, фрукти). Курорт. Об'єкт туризму.

ТІЦ Михайло Дмитрович [24.II (8.III) 1898, Петербург — 12.X 1978, Харків] — укр. рад. композитор, піаніст, педагог. У 1924 закінчив Харків. муз.-драм. інститут (клас композиції С. *Богатирьова*), з 1922 викладав у цьому ін-ті (з 1934 — консерваторія, з 1963 — Ін-т мистецтв), з 1935 — професор. Серед його учнів — П. *Гайдамака*, Л. *Колодуб*. Твори: опери «Перекоп» (1939), «Гайдамаки» (1941), обидві — у співавт., кантата «Пісня Червоної кінноти» (1936), твори для оркестру («Комсомольська увертюра»), камерно-інструм. ансамблі, фп. п'єси, хори, романси, пісні, музика до драм. вистав; теоретичні праці «Про тематичну і композиційну структуру музичних творів» (1962), «Про сучасні проблеми теорії музики» (1976), «Підручник поліфонії» (1978, рукопис).

ТІЦ Олексій Олексійович (н. 2.V 1916, Петроград) — укр. рад. архітектор, доктор мистецтвознавства (з 1959), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1952. У 1939 закінчив архіт. ф-т Харків. інженерно-буд. ін-ту. Осн. споруди і проекти: планування і забудова передзаводської та заводської площ з-ду ім. С. Орджонікідзе в Краматорську (1946), типові проекти ремісничих уч-щ (1947), комплекс адм. будівель Новокраматорського з-ду (1950), численні пром. споруди (1942—55). Автор наук. праць з історії й теорії архітектури. Викладає у Харків. інженерно-будівельному інституті (з 1947; з 1960 — професор).

Тв.: Русское каменное жилое зодчество XVII века. М., 1966; Загадки древнерусского чертежа. М., 1978; Архитектура, стандарт, красота. К., 1972; Основы архитектурной композиции и проектирования. К., 1976; Харьков. Архитектурно-исторический очерк. К., 1983 [в співавт.].

ТІЦІАН [Tiziano; власне — Тіціано Вечелліо; 1476 або 1477 (за ін. даними, 80-і рр. 15 ст.), П'єведі-Кадоре, Венеція — 27.VIII 1576, Венеція] — італ. живописець, представник *венеціанської школи живопису* доби Високого *Відродження*. Навчався у Дж. *Белліні*. Працював у Венеції, Падуї, Феррарі, Мантуї, Урбіно, Римі та Аугсбурзі. Ранні картини Т. написані під впливом *Джорджоне*, пізніше Т. виробив власну художню манеру, що позначена чуттєвим повнокровним сприйняттям і відтворенням краси людини і навколишнього життя. Серед творів: «Флора» (бл. 1515), «Любов земна і небесна» (бл. 1515—16), «Вознесіння Марії» (т. з. «Ассунта», бл. 1516—18, церква Санта-Марія Глоріоза деї Фрарі, Венеція), «Динарій кесаря» (1518), «Вакх і Аріадна» (1523), «Венера Урбінська» (1538), «Се людина» (1543), «Даная» (бл. 1554), «Венера перед дзеркалом» (50-і рр. 16 ст), «Марія Магдалина, що кається» (60-і рр. 16 ст.), «Св. Себастьян», «Оплакування Христа» (1573—76). Портретам роботи Т. властиве глибоке проникнення в людські характери, уміння підкорити всі засоби живописного виразу психологічному розкриттю образів: портрети — П. Аретіно (1545), папи Павла III з Алессандро і Оттавіо Фарнезе (1545—46), Іпполіто Рімінальді (бл. 1548), Карла V (1548) та ін. Т.— один із найвизначніших колористів в історії зх.-європ. живопису. Твори Т. зберігаються в музеях Італії, в Парижі, Лондоні, Відні, Мадріді, ДЕ в Ленінграді та ін. колекціях. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49, а також до ст. *Відродження*, т. 2, с. 272—273.

Літ.: Тициано Вечеллио. [Альбом]. М., 1960; Тициан. [Альбом репродукций]. М., 1977; Пощта Н. Тициан. Пер. с итал. М., 1981.

Н. П. Рипська.

ТІЦІУСА — БО́ДЕ ЗАКО́Н, Тіціуса — Боде правило — емпіричний закон (правило), що встановлює залежність між віддалями *планет* від *Сонця*. Виражається формулою: $a_n = 0{,}4 + 0{,}3\ 2^n$, де a_n — серед. віддаль планет від Сонця в *астрономічних одиницях*, $n = -\infty$ для Меркурія, 0 для Венери, 1 для Землі, 2 для Марса, 3 для серед. частини кільця *малих планет*, 4 для Юпітера, 5 для Сатурна, 6 для Урана (Нептун і Плутон випадають з цієї залежності). Точніша формула має вигляд $a_n = 0{,}205\ (1{,}89^n)$, де $n = 1, 2, \ldots$ Т.—Б. з. запропонував 1766 нім. вчений Й. Д. Тіціус (1729—96), він став відомим 1772 завдяки працям Й. Е. *Боде*. Для систем *супутників планет* знайдено співвідношення: $r_n = 3{,}0 + 3{,}0\ \ 2^n$ (Юпітер) та $r_n = 4{,}5 + 1{,}6\ \ 2^n$ (Сатурн), де r_n — віддаль супутника від планети, виражена в її радіусах, $n = -\infty, 0, 1, 2 \ldots$ (у випадку Сатурна четвертої й шостої орбіт немає).

Літ.: Бронштэн В. А. Беседы о космосе и гипотезах. М., 1968; Ньето М. М. Закон Тициуса — Боде. Пер. с англ. М., 1976. *К. І. Чурюмов.*

ТІ́ЧКА, еструс, охота — одна зі стадій *статевого циклу* самки ссавців. Відбувається періодично після досягнення статевої зрілості (до покриття самки) з інтервалами в кілька днів, тижнів і місяців, залежно від виду тварин. Характеризується морфологічними змінами в статевому апараті самки та її збудженням. Під час Т. пробуджується *інстинкт* парування і у більшості видів відбувається *овуляція*.

ТКАНИ́НА ТЕКСТИ́ЛЬНА — тканина, що її виготовляють *переплетенням ниток* основи і піткання на *ткацькому верстаті*. Розрізняють Т. т.: однорідні (*бавовняні тканини, вовняні тканини, лляні тканини, шовкові тканини* та ін.), мішані (напр., льонолавсанові) і неоднорідні (напр., з бавовняною *основою* і вовняним *піткання*м); побутові і технічні (див. *Тканина технічна*). Є сирові Т. т. (безпосередньо зняті з ткацького верстата), що їх в подальшому піддають *вибілюванню, фарбуванню*, а також опоряджувальним операціям (див. *Текстильне виробництво*). Т. т. бувають: строкатоткані (з різнокольорових ниток), меланжеві (див. *Меланжева тканина*), гладкофарбовані та вибивні (див. *Вибивання тканин*); з гладенькою, ворсованою, рубчиковою або ін. поверхнею; одно- та багатошарові. Властивості і зовн. вигляд Т. т. зумовлюються їхньою будовою, властивостями ниток і видом опорядження. Товщина Т. т.— 0,1—15 мм, ширина звичайно — 0,4—1,5, іноді — до 12 м. Довжина відрізків, що надходять у продаж, — 20—40 м. Тканини, ширина яких менша 0,4 м, наз. стрічками. Види Т. т., що відрізняються один від одного хоча б одним з показників (напр., товщиною ниток), позначають умовними номерами — артикулами. В СРСР заг. кількість артикулів, що їх виробляють підприємства *текстильної промисловості*, становить бл. 4000.

Л. Н. Федотова.

С. Л. Тіхвінський.

Тіціан. Автопортрет. Фрагмент. 50-і роки 16 ст. Державний музей. Берлін.

Тіхе. Мармурова римська копія з грецького оригіналу 3 ст. до н. е. Ватікан.

А. С. Ткач. Портрет зварника. 1973.

ТКАНИ́НА ТЕХНІ́ЧНА — тканина, що є основним або допоміжним матеріалом для виготовлення деталей машин, споруд та різних технічних виробів; різновид *тканини текстильної*. Т. т. виробляють переважно полотняним *переплетенням ниток*, яке забезпечує найміцніший зв'язок між *основою* і *пітканням*. Вона буває одно- і багатошаровою. До найпоширеніших належать тканини кордні (див. *Корд*), ремінні та транспортерні (див. *Бельтинг*), рукавні, пресові і фільтрувальні. Рукавні Т. т. виробляють з лляних, бавовняних, комбінованих або синтетичних ниток. З таких тканин виготовляють пожежні та ін. рукави, що їх експлуатують під тиском або розрідженням. Для пресових Т. т. використовують вовняну або бавовняну *пряжу*. Такими тканинами обтягують віджимальні вали, з них виготовляють прокладки (див. *Сукно*) тощо. Фільтрувальні Т. т. виробляють з бавовняної, вовняної або лляної пряжі, синтетичних ниток. З їх допомогою вловлюють тверді частинки з рідин, газів і повітря. Технічними служать деякі побутові тканини (напр., *марля, міткаль, саржа*) у виробн. клейонки, прокладок, кальки та ін. З Т. т. виготовляють також парашути (див. *Перкаль*), оболонки надувних споруд, спец. захисний одяг (див. *Брезент*) тощо.

Л. Н. Федотова.

ТКАНИ́НИ в біології — система клітин і неклітинних елементів, що характеризуються спільністю походження, будови та функцій. В організмі тварин та людини розрізняють 4 типи тканин: епітеліальну, сполучну, м'язову та нервову. Епітеліальна тканина (див. *Епітелій*) вкриває тіло тварин, утворює оболонки внутр. органів, виконує захисну функцію; її похідні, напр. секреторний епітелій печінки та підшлункової залози,— секреторну функцію; розвивається з *зародкових листків*: ектодерми, ентодерми, мезодерми. Власне *сполучна тканина* та її похідні (див. *Кров, Лімфа, Хрящ, Кістка*) виконують захисну, опірну, трофічну функції; розвиваються з *мезенхіми*. *М'язовій тканині* властива здатність до скорочення, внаслідок чого організм переміщується у просторі і відбуваються скоротливі рухи його органів; гладенька м'язова тканина походить з мезенхіми; поперечносмугаста — з *мезодерми*. *Нервова тканина*, що походить з *ектодерми*, регулює і координує життєдіяльність організму, сприймає сигнали із зовн. середовища і визначає відповідні реакції організму. Т. тварин і людини вивчає *гістологія*.

Серед Т. рослин виділяють малодиференційовані — твірні та високодиференційовані — постійні. Твірні тканини (див. *Меристема*) забезпечують ріст, розвиток внутр. структури, формують постійні тканини, які становлять в рослинах системи: покривних, провідних, осн. тканин та провітрювальну. *Покривні тканини рослин* вкривають всі органи рослин, виконують захисну функцію; складаються з клітин *епідермісу*, який замінюється в кінці вегетац. періоду *корком*, пізніше в стовбурах та гілках дерев — *кіркою*. Провідні тканини рослин представлені ксилемою (*деревиною*), що здійснює проведення води по *трахеях* та *трахеїдах*, та флоемою (*лубом*), що проводить органічні речовини по *ситовидних трубках*. Провітрювальна система забезпечує газообмін через *продихи, сочевички, аеренхіму, міжклітинники*. До системи основних тканин відносять мех., асиміляційні, запасальні, секреторні, всисні Т. *Механічні тканини рослин* виконують гол. чин. опірну функцію і включають *коленхіму* та *склеренхіму*. Асиміляційні тканини, в яких здійснюється *фотосинтез*, складаються з паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин з *хлоропластами*. В запасальних тканинах плодів, коренів, стебел тощо відкладаються органічні речовини та вода. Секреторні, або видільні, тканини (див. *Залозисті тканини рослин*) представлені *гідатодами, нектарниками, молочниками*, смоляними та слизовими ходами. Всисні (адсорбційні) тканини вбирають воду з розчиненими мінеральними та органічними речовинами (напр., кореневі волоски, ризоїди, гаусторії). Т. рослин вивчає *анатомія рослин*.

Л. Ф. Кучерява (тканини рослин), *В. А. Мельничук.*

ТКАНИ́НИ ХУДО́ЖНІ — ткані вироби (ручні або машинні), що відзначаються художністю орнаментації, барвистістю кольорів і способом виготовлення; один з видів *декоративно-ужиткового мистецтва*. Т. х. застосовують для прикрашення жител і громадських інтер'єрів, одягу тощо. Орнаментують Т. х. за принципом ритмічного повторення (рапорту) шляхом переплетення різних за кольором ниток основи і піткання або набивним способом (див. *Вибійка*), а також *вишивкою*. Ці засоби відомі з глибокої давнини у різних народів світу і мають свої нац. особливості. Візерунки Т. х. складаються з геом., рослинних або тематичних орнаментальних композицій.

З давніх часів вироблялися високоякісні Т. х. у Китаї, Індії, Ірані, Єгипті, Візантії. В 14 ст. Т. х. почали виробляти в Італії, у 16 ст.— в Іспанії, в 17 ст.— у Франції. На території СРСР Т. х. мають багатовікові традиції. Яскравою нац. своєрідністю позначені Т. х. у народів Серед. Азії, Закавказзя, Прибалтики. Виробництво худож. тканин існувало і в Київ. Русі. У 15—16 ст. різноманітний асортимент Т. х. вироблявся в Росії, Білорусії та на Україні (килими, коци, плахти, пояси, рушники, перемітки, серпанки та ін. вироби). В 16—17 ст. склалося шовкоткацьке виробництво, яке досягло розквіту у 18 ст. (кріпацькі майстерні). У 17—18 ст. широко розвинулося цехове виробництво Т. х. у містах. На Україні, зокрема, килимарські та ткацькі майстерні існували на Волині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині, в Галичині. Найвідомішими були мануфактури в Бродах, Львові, Сокалі, Бучачі, Києві, Корсуні і Ніжині, де виготовляли шпалери, килими, шовкові золотоліті тканини. У 18 ст. Т. х. уславилася Слобожанщина (тепер Сум. і Харків. області). Найбільше Т. х. давав сел. домашній промисел, що в кожному районі мав свої стильові особливості. З 2-ї пол. 19 ст. з інтенсивним розвитком кустар. художніх промислів виникли центри виробництва Т. х.: *Кролевець, Дігтярі, Решетилівка, Косів* та ін. У кін. 19 — на поч. 20 ст. кустарні ткацькі промисли занепали. В рад. час виробництво Т. х. досягло високого розвитку. На Україні на новій основі відроджено традиційні осередки ручного ткацтва, види якого [зокрема, кролевецькі рушники, дігтярівські плахти, вироби з *богуславської тканини* (скатерки і портьєри тощо), косівські верети] здобули широку популярність у багатьох республіках СРСР, експортуються в зарубіжні країни. Серед майстрів сучас. укр. Т. х.— Г. *Верес*, В. *Сисуненко*, П. *Сисуненко*, С. Нечипоренко. Зразки Т. х. зберігаються в ДМУНДМ у Києві, Укр. музеї етнографії та худож. промислу у Львові та ін. музеях. Великого розвитку на Україні набуло машинне виробництво Т. х. Сучасна текстильна промисловість республіки випускає широкий асортимент бавовняних, шовкових, лляних, вовняних тканин як одягового, так і декоративно-інтер'єрного призначення з вибивними, пістрявотканими і жаккардовими візерунками. В розробці рисунків для тканин машинного виробн. художники широко використовують багатовікову мистецьку спадщину і мотиви традиційного народного мистецтва. Високими худож. якостями відзначається продукція Херсонського бавовняного, Київського і Луцького шовкових, Донецького і Тернопільського бавовняних комбінатів, київської хусткової фабрики «Киянка» та ін.

Іл. див. на окр. арк. до статей *Килим*, т. 5, с. 48 — 49; *Орнамент*, т. 8, с. 64 — 65; *Рушник*, т. 9, с. 96—97.

Літ.: Українське народне декоративне мистецтво. Декоративні тканини. К., 1956; Сидорович С. Й. Художня тканина західних областей УРСР. К., 1979.

А. К. Жук.

ТКАНИ́ННА НЕСУМІ́СНІСТЬ — неможливість спільного існування в межах одного організму або в умовах експерименту клітин, тканин і органів, що належать генетично неідентичним (відрізняються *антигенами*) особинам. Див. *Несумісність імунологічна, Трансплантація*.

ТКАНИ́ННА РІДИ́НА — рідина, що виповнює міжклітинні й навколоклітинні простори тканин і органів тварин і людини; разом з *кров'ю* і *лімфою* є внутр. середовищем організму. За хім. складом близька до складу *плазми крові*, але містить меншу кількість білка. До Т. р. з плазми крові надходять кисень і поживні речовини, необхідні клітинам, а з клітин — продукти їхнього обміну. Склад і властивості Т. р. мають певну сталість, що забезпечується механізмами *гомеостазу*. Відтікаючи від

органів в лімфатичні судини, Т. р. перетворюється на лімфу.

ТКАНИ́ННА ТЕРАПІ́Я — метод лікування консервованими тканинами тваринного або рослинного походження (плацента, скловидне тіло ока, алое та ін.) або препаратами з цих тканин. Метод Т. т. вперше був запропонований укр. рад. вченим В. П. *Філатовим* (1933). Спочатку цей метод був застосований для лікування *очних хвороб* (атрофія зорового нерва, ускладнена короткозорість, глаукома та ін.), а потім і ін., зокрема шкірних. Т. т. відносять до неспецифічних методів лікування. Активізуючи імунні і регенеративні функції організму, вона нерідко буває ефективною при в'ялому перебігу патологічних процесів різної *етіології* — запальних, дегенеративних, атрофічних та ін. Т. т. призначають гол. чин. у комплексі з вітамінами, антибіотиками, *кортикостероїдами* та ін. препаратами. Застосовують Т. т. в осн. шляхом впорскування екстрактів та відгонів з консервованих тканин, а також шляхом пересадки під шкіру шматочків консервованих або свіжих стерилізованих тканин. Див. також *Трансплантація, Біогенні стимулятори*.

У ветеринарії Т. т. застосовують для лікування довгонезагойних ран, виразок, метритів, *маститів*, уражень шкіри тощо, іноді для підвищення продуктивності с.-г. тварин — як стимулятор росту при відгодівлі молодняка, підвищення молочності корів, вовнової продуктивності овець та ін.

ТКАНИ́ННЕ ДИ́ХАННЯ, клітинне дихання — багатоетапний ферментативний процес використання кисню клітинами тварин і рослин для окислення органічних *субстратів* з утворенням вуглекислого газу та води. Утворення води на кінцевому етапі не супроводжується значним виділенням енергії. Основна частина енергії звільнюється на проміжних етапах перенесення водню і електронів від продуктів розщеплення субстрату до молекулярного кисню та йде на *біосинтез* білків, нуклеїнових кислот, механічну роботу, транспортування іонів тощо.

Субстратами першого етапу Т. д. можуть бути різні органічні речовини (амінокислоти, білки, вуглеводи, жири). Субстратами окислення в дихальному ланцюгу (в послідовних реакціях переносу водню) може бути лише обмежена кількість органічних речовин. Це гол. чин. *карбонові кислоти*, перетворення яких відбувається у *трикарбонових кислот циклі* (циклі Кребса). Саме цей цикл постачає уніфіковані субстрати для подальшого їх окислення *дегідрогеназами* карбонових кислот циклу Кребса — *ферментами* дихального ланцюга, локалізованими в певному порядку в *мітохондріях* клітин. Молекули цих ферментів містять переносників водню (*нікотинамідаденіндинуклеотид* — НАД і флавінаденіндинуклеотид — ФАД), які, відновлюючись, передають водень до *цитохромів* — вмісників дво- або тривалентного заліза (залежно від того, в окисленому чи відновленому стані перебуває переносник). Цитохроми переносять водень до кисню з утворенням води. Енергія, що звільнюється в процесі перенесення водню і електронів, акумулюється в молекулах *макроергічних сполук* — аденозиндифосфорної та аденозинтрифосфорної (АДФ та АТФ) кислот, які є універсальними носіями енергії, необхідної тканинам для здійснення біосинтезу речовин, механічної роботи та ін. процесів. У процесі Т. д. акумулюється (у формі АТФ) енергія *окислення біологічного* завдяки *фосфорилюванню* молекули АДФ за рахунок енергії переносу електронів у дихальному ланцюгу. Сполучення окислювально-відновних процесів дихального ланцюга і біосинтезу АТФ є головним (у кількісному відношенні) механізмом акумуляції енергії у більшості організмів. Крім того, Т. д. контролює інтенсивність *гліколізу*. Енергетична ефективність Т. д. оцінюється відношенням кількості фосфату, акумульованого у складі АТФ, до кількості використаного кисню — коефіцієнтом Р/О (моль). Цей коефіцієнт був введений (1937) В. О. *Бєліцером*. Зміна просторового розташування ферментів дихального ланцюга приводить до роз'єднання процесів дихання і фосфорилювання, а енергія, необхідна для окислення субстратів, перетворюється на енергію тепла. Таке роз'єднання можна досягти деякими хім. речовинами (напр., 2,4-динітрофенолом, азидом натрію тощо) та гормонами, зокрема *тироксином*, що використовується в експериментальних дослідженнях процесу тканинного дихання. Про біологічне значення Т. д. див. *Дихання*.

Літ.: Белицер В. А., Цыбакова Т. Е. О механизме фосфорилирования сопряжённого с дыханием. «Биохимия», 1939, т. 4, в. 5; Скулачев В. П. Аккумуляция энергии в клетке. М., 1969; Кребс Г., Корнберг Г. Превращения энергии в живых системах. Пер. с англ. М., 1959.

І. А. Безвершенко.

ТКАНКО́ Олександр Васильович [н. 10 (23).XII 1916, с. Макіївка, тепер Варвинського р-ну Чернігів. обл.] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, підполковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1941. В 1935 закінчив Ніжинський ін-т соціального виховання, вчителював. З 1940 — в Рад. Армії. З лютого 1943 — у розпорядженні представництва Укр. штабу партизан. руху при штабі Пд.-Зх. фронту. З серпня 1943 на чолі десантної групи, загону, з'єднання брав участь у партизан. боротьбі на тер. Полтав., Чернів. областей, на Закарпатті. З листопада 1944 по серпень 1945 — нач. Центр. штабу нар. дружин Закарп. України. В 1945—53 — директор учительських ін-тів у Чернівцях, Конотопі. З 1953 працює в Черкас. пед. ін-ті (1953—79 — його ректор). Професор (з 1969). Автор праць з історії революц. руху на Черкащині. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТКА́ЦТВО — виготовлення сирових (необроблених) *тканин текстильних* на *ткацькому верстаті*. Ручне Т. (на ручному ткацькому верстаті) відоме з часів *неоліту*. В Київській Русі було одним з важливих ремесел. Машинне Т. почалось наприкінці 18 ст., коли було створено мех. ткацький верстат. Розрізняють бавовноткацтво, вовноткацтво, шовкоткацтво та ін. В широкому розумінні слова Т. означає сукупність технологічних процесів, що становлять *ткацьке виробництво*. Див. також *Ткацтво художнє*.

ТКА́ЦТВО ХУДО́ЖНЄ — ручне або машинне виготовлення тканин, які завдяки художньому орнаментальному оздобленню, гармонійному поєднанню кольорів та майстерності виконання є творами *декоративно-ужиткового мистецтва* (див. *Тканини художні*).

ТКА́ЦЬКЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — сукупність технологічних процесів, пов'язаних з виготовленням сирових (необроблених) *тканин текстильних*. Складається з підготовки *пряжі*, виготовлення з неї сирової тканини (ткацтва) і заключної обробки тканини. Підготовка пряжі має на меті сформувати паковки (з ниток *основи* або *піткання*), що їхня форма забезпечувала б проведення наступного технологічного процесу — створення тканини. В процесі такої підготовки нитки основи перемотуються (з прядильних паковок) на *мотальних машинах* або автоматах у бобіни (рідше — на котушки), а нитки піткання — в бобіни або на шпулі. Після цього нитки основи піддають *снуванню* і *шліхтуванню*; нитки піткання в разі потреби зволожують і запарюють (іноді на них наносять емульсію). Підготовлені належним чином нитки основи і піткання надходять на *ткацький верстат*, де з них виробляють тканину певних *переплетень ниток*, густини і ширини. Заключна обробка (на *потокових лініях*) полягає у перевірці якості сирової тканини, вимірюванні її довжини, чищенні і упаковуванні. За кількістю дефектів визначають сорт тканини. Далі сирову тканину піддають опоряджувальним операціям (див. *Текстильне виробництво*), одержуючи готову тканину з заданими властивостями і зовн. виглядом. Розвиток Т. в. зумовлений автоматизацією виробничих процесів, застосуванням *безчовникових верстатів*, верстатів багатозівних (з безперервним формуванням тканини) тощо.

Літ.: Гордеев В. А., Арефьев Г. И., Волков П. В. Ткачество. М., 1970.

Р. І. Харечко.

ТКА́ЦЬКИЙ ВЕРСТА́Т — верстат, на якому виготовляють *тканини текстильні*; осн. машина *ткацького виробництва*. Ручними Т. в. з вертикальним розміщенням основи користувались ще прибл. за 5—6 тис. років до н. е. У 1785 Е. *Картрайт* одержав патент на механічний верстат. Осн. частини сучасного Т. в.: зівоутворювальний механізм, що розділяє нитки *основи* відповідно до малюнка переплетення і створює між ними простір (зів); механізм, що прокладає у

О. В. Тканко.

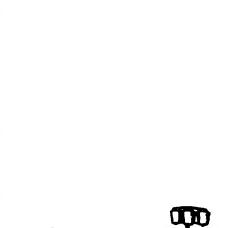

Багатозівний **ткацький верстат.**

Н. О. Ткаченко.

П. Д. Ткаченко.

О. П. Ткачов.

С. П. Ткачов.

зів нитки *піткання*; батанний механізм, який просуває нитку піткання в зону формування тканин і прибиває її до краю тканини; товарний регулятор, що в міру вироблення відводить тканину з робочої зони. В разі обриву нитки основи верстат зупиняється основоспостерігачем. Наявність нитки піткання у зіві контролюють спец. пристрої (вилочка, *фотоелемент* та ін.). Т. в. бувають: плоскі і круглі (з безперервним примусовим рухом човників по кругу); вузькі (розраховані на тканину завширшки до 100 см) і широкі. Залежно від типу зівоутворювального механізму їх поділяють на ексцентрикові (для тканин найпростіших *переплетень ниток*), кареткові (для складних переплетень) і жаккардові (див. *Жаккарда машина*). Крім того, розрізняють верстати човникові (одно- і багаточовникові) і безчовникові (див. *Безчовниковий верстат*) — з періодичним утворенням тканини, а також багатозівні — з безперервним її утворенням. На човникових Т. в. нитки піткання прокладаються *човником*, що несе шпулю з пряжею. Такі Т. в. відзначаються малою продуктивністю через невелику швидкість руху і велику масу (0,25—5 кг) човника. В багатозівних Т. в. (мал. с. 271) нитки піткання прокладаються човниками в кількох місцях за шириною основи. Човники переміщуються з невеликою швидкістю. Удосконалення Т. в. пов'язане в основному з підвищенням надійності їхньої експлуатації при високих швидкостях прокладання ниток піткання.

ТКАЧ Анатолій Степанович (н. 11.IV 1939, Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1963. У 1957—65 (з перервами) навчався в Дніпроп. худож. уч-щі, 1965—72 — у Київ. худож. ін-ті у В. *Костецького* та В. *Шаталіна*. Твори: «Метал і люди» (1972), «Поєдинок» (1973), «Романтики дев'ятої» (1974), «Гірники Кривбасу» (1975), «Липень. 1918 рік» (1976), «Фронтова весна» (1979), «Комунари» (1980), «Метал іде» (1981); портрети. Іл. с. 270.

ТКАЧ Дмитро Васильович [н. 11(24).IX 1912, с. Орлик, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював у редакціях газет, журналу «*Дніпро*», у видавництвах. Друкуватися почав 1932. Гол. теми творчості: подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні, життя робітничого класу, виховання молоді. Окремими виданнями вийшли оповідання і повісті «Моряки» (1948), «Чергове завдання» (1951), «Небезпечна зона» (1958), «Суду не буде» (1971), «Спокійне море» (1974), романи «Плем'я дужих» (1957), «Арена» (1960), «У нас в гуртожитку» (1966), «Шторм і штиль» (1971) та ін. Твори для дітей. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Респ. літ. премія ім. Лесі Українки, 1981.

В. Х. Косян.

ТКАЧ Клим Автономович [9 (21). X 1882, с. Сичівка, тепер Христинівського р-ну Черкас. обл.— 12.VIII 1943, с. Катеринівка, тепер Сарненського р-ну Ровен. обл.] — укр. поет і громад. діяч. Був активним учасником революц. підпілля на Зх. Україні. Член літ. об'єднання «*Горно*». В 1939 — депутат Народних зборів Зх. України. Друкуватися почав 1905 (вірші, фейлетони). У поемах «Поліський месія» (1924), «Листи за кордон» (1926), «Поліщуки» (1928), у віршах «Заклик», «Січнева пісня ріки» показав боротьбу зх.-укр. трудящих за возз'єднання з Рад. Україною. Замордований в застінках гестапо.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Революційні поети Західної України. К., 1958.

ТКАЧ Михайло Миколайович (н. 26.XI 1932, с. Лукачівка, тепер Кельменецького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1954. Закінчив Чернів. мед. ін-т (1957) та Вищі літ. курси при Літературному ін-ті ім. О. М. Горького (Москва, 1961). Окремими виданнями вийшли збірки поезій «Йдемо на верховини» (1956), «На перевалі» (1957), «Житній вінок» (1961), «На смерекових вітрах» (1965), «Пристрасть» (1968), «Повернення» (1974), «Поворот землі» (1976). Автор багатьох популярних пісень («Марічка», «Ясени», «Сніг на зеленому листі» та ін.), повісті «Хліб з добрих рук» (1981). Написав сценарії художніх («Наймичка», «Серед літа») та документальних («Леся Українка» та ін.) фільмів. За сценарій фільму «Радянська Україна» удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1973).

Л. М. Коваленко.

ТКАЧЕ́НКО Валентина Данилівна (6.III 1920, м. Корюківка, тепер Чернігів. обл. — 19.XII 1970, Київ) — укр. рад. поетеса. Член КПРС з 1948. Навчалася в Київ. ун-ті (1940—41). Під час Великої Вітчизн. війни працювала на *радіостанції імені Т. Г. Шевченка*. Друкуватися почала 1938. Автор поетичних збірок «Зелена сторона» (1940), «Просторами України» (1943), «Дівоча лірика» (1946), «Майбутнє кличе» (1952), «Осінь тільки починається» (1958), «Життя єднає руки» (1960), «Сад мого літа» (1968), «Зелене передзим'я» (1970) та ін. Писала вірші для дітей.

Тв.: Обриси. К., 1971; Рос. пер. кл.— Благодарность земле. М., 1968.

В. Х. Косян.

ТКАЧЕ́НКО Михайло Степанович (1860, Харків — 1916, поблизу Слов'янська) — укр. живописець. Початкову художню освіту здобув у Д. *Безперчого*. У 1879 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова*, 1888—92 — в академії Кормона у Франції. Оселився в Парижі, щороку приїздив на Україну. Твори: «Сільське кладовище» (1887), «У майстерні скульптора» (1891), «Захід сонця на морі» (1901), «Прибій на морі» (1902—06). «Весна» (1906). Картини Т. зберігаються в ДРМ у Ленінграді, Львів. музеї укр. мистецтва, Харків. худож. музеї.

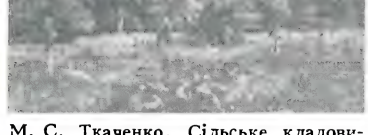

М. С. Ткаченко. Сільське кладовище. 1887. Львівський музей українського мистецтва.

Літ.: Дюженко Ю. Ф. Михайло Степанович Ткаченко. К., 1963.

ТКАЧЕ́НКО Надія Володимирівна (н. 9.IX 1948, м. Кременчук Полтав. обл.) — укр. рад. спортсменка-легкоатлетка; засл. майстер спорту (з 1975), олімпійська чемпіонка (1980) з п'ятиборства. Рекордсменка світу (1977, 1980), чемпіонка Європи (1974), володарка Кубка Європи (1977), чемпіонка СРСР (1973—75, 1978). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ТКАЧЕ́НКО Нінель Олександрівна (н. 21.XI 1928, Харків) — укр. рад. співачка (драматичне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1964). Член КПРС з 1973. У 1958 закінчила Харків. консерваторію. Була солісткою оперної студії Київ. консерваторії (1958—60), Львів. (1960—62), Білорус. (1962—68, Мінськ) театрів опери та балету. З 1968 — солістка Одес. театру опери та балету. Партії: Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Наташа («Русалка» Даргомижського), Дездемона, Аїда («Отелло», «Аїда» Верді), Тоска (однойменна опера Пуччіні), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Любка («Семен Котко» Прокоф'єва), Мавка («Лісова пісня» Кирейка). В камерному репертуарі: твори світової класики, а також укр., рос., білорус. рад. композиторів.

І. Д. Гамкало.

ТКАЧЕ́НКО Павло Дмитрович (справж. прізвище, ім'я і по батькові — Антипов Яків Якович; 20.IV 1901, станція Новосавицька, тепер Слободзейського р-ну Молд. РСР — 5.IX 1926, Кишинів) — діяч молд. і рум. робітн. руху. Н. в сім'ї залізничника. З 14 років працював у залізничних майстернях у м. Бендери, брав участь у роботі с.-д. гуртка. З 1916 навчався в Петроград. ун-ті. Учасник Лютн. бурж.-демократичної революції 1917. В серпні 1917 вступив до *Червоної гвардії*. З 1918 — член РКП(б). Брав участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Бессарабії. Після окупації Бессарабії 1918 Румунією — один з організаторів нар. боротьби проти загарбників. У 1919 обраний секретарем підпільного Кишинівського міськкому, 1920 — підпільного Бессарабського обкому РКП(б). За революц. діяльність двічі заочно засуджений рум. трибуналом до страти. Один з організаторів Ясської конференції комуністичних груп Румунії (березень 1921), проведеної з метою створення КП Румунії (КПР), на якій обраний членом тимчас. ЦК КПР. В 1921 заарештований, 1923 звільнений під тиском громадськості; нелегально виїхав до СРСР. З 1924 — член ЦК КПР. Нелегально повернув-

шись до Румунії (1924), продовжував революц. діяльність. У серпні 1926 заарештований і незабаром вбитий поліцією.

ТКАЧЕ́НКО Петро Федорович [21.XII 1878 (2.I 1879), с. Синявка, тепер Менського р-ну Черніг. обл. — 3.I 1919, там же] — укр. кобзар. У дитинстві осліп. Учень Т. *Пархоменка*. У репертуарі Т. були укр. народні (істор., соціально-побутові, жартівливі), революційні пісні, пісні на слова Т. Шевченка та ін. Під час революції 1905—07 поширював нелегальну літературу, був зв'язківцем між революційно-демократичними гуртками. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції вступив до комнезаму.

Літ.: Полотай М. П. Кобзар Петро Ткаченко. «Народна творчість та етнографія», 1978, № 5.

М. П. Полотай.

ТКАЧЕ́НКО Юлія Семенівна (н. 25.VII 1928, Київ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1959. З 1950, після закінчення Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, — актриса Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Серед ролей — Кассандра («Кассандра» Лесі Українки), Варка («Дума про Британку» Яновського), Інгігерда («Ярослав Мудрий» Кочерги), Вероніка («Сторінка щоденника» Корнійчука), Марія Олександрівна Ульянова («Поєдинок» Синельникова), Шура, Васса («Єгор Буличов та інші», «Васса Желєзнова» М. Горького), Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Антігона («Антігона» Софокла), леді Макбет («Макбет» Шекспіра). Нагороджена орденом Дружби народів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972. *К. О. Силіна.*

ТКА́ЧИКОВІ (Ploceidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 7—30 см, маса 7—100 г. Оперення щільне, забарвлення різноманітне; деяким видам властивий статевий *диморфізм*. Гніздяться переважно групами, часто великими колоніями. Кладку (1—3 на рік) з 4—8 яєць насиджують 11—12 діб. Живляться насінням, зокрема зерном, різними ягодами та ін. плодами, пташенят вигодовують комахами. При масовому скупченні Т. можуть бути шкідниками (поїдають дозріваюче зерно, вишні, виноград тощо). В родині—до 272 видів (37 — 68 родів), поширених на всіх материках; більшість видів зустрічається в тропіч. і субтропічних зонах Сх. півкулі. В СРСР відомо 11 видів (5 родів), у т. ч. в УРСР — 2 види роду *горобець*. *А. П. Федоренко.*

ТКАЧО́В Петро Микитович [29.VI (11.VII) 1844, с. Сивцово, тепер Великолуцького р-ну Псков. обл.— 23.XII 1885 (4.I 1886), Париж] — рос. революціонер, один з ідеологів *народництва*, публіцист і літ. критик. З дрібнопомісних дворян. Закінчив екстерном юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1868). Літ. діяльність почав 1862. Учасник революц. руху 60-х рр. Прихильник змовницької тактики (див. *Бланкізм*) та індивідуального терору. В 1869 заарештований і засуджений за участь у керівництві (разом з С. Г. *Нечаєвим*) таємною орг-цією нечаєвців. У 1873 емігрував за кордон. У 1875—81 видавав журн. «Набат», у якому закликав до негайного знищення царизму, захоплення влади шляхом змови. Концепцію Т. від ідей ін. ідеологів революц. народництва 70-х рр.— П. Л. *Лаврова* та М. О. *Бакуніна*— відрізняли проповідь політ. боротьби, вимога організації революц. сил, визнання необхідності революц. диктатури. В. І. Ленін, високо оцінивши заслуги Т. і «*Народної волі*» (див. Повне зібр. тв., т. 6, с. 163), різко критикував змовницьку тактику (див. Повне зібр. тв., т. 13, с. 73).

ТКАЧО́ВИ, брати — рос. рад. живописці і графіки. Олексій Петрович Т. (н. 11.IX 1925, с. Чугуновка, тепер Жуковського р-ну Брянської обл.) — нар. художник СРСР (з 1983), дійсн. член АМ СРСР (з 1978). В 1945—51 навчався в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова у Г. Г. Ряжського. З 1952 працює разом з С. П. Ткачовим. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1978.

Сергій Петрович Т. (н. 10.XI 1922, с. Чугуновка, тепер Жуковського р-ну Брянської обл.) — нар. художник СРСР (з 1983), дійсний член АМ СРСР (з 1978). Член КПРС з 1950. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1938—41 навчався у Вітебському худож. уч-щі, 1945 — 46 — у Свердловському худож. уч-щі, 1946—52—в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова у С. В. Герасимова і Ф. О. Модорова. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1978.

Твори Т.: ілюстрації до роману М. Островського «Як гартувалася сталь» (1954—55), картини: «Мати» (1955), «Пралі» (1956—57), «Між боями» (1958—60), «На мирних полях» (1965), «До колгоспу» (1970), «Червнева пора» (1977), «На рідній землі» (1977 — 80), «Травень сорок п'ятого» (1980—81). Картини Т. зберігаються в ДГТ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва, Харків. худож. музеї.

Літ.: Круглый И. Алексей и Сергей Ткачевы. Л., 1979. *Н. А. Володіна*

С. П. Ткачов, О. П. Ткачов. Між боями. 1958—60. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ТКАЧУ́К Григорій Іванович (н. 12.IV 1918, с. Підвербці, тепер Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл.) — організатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1958, 1977), заслужений працівник сільського господарства Української РСР (з 1978). Член КПРС з 1948. З 1945 — голова ордена Леніна колгоспу «Україна» Городоцького р-ну Хмельницької обл. Під керівництвом Т. колгосп «Україна» став високорентабельним г-вом, його досягнення демонструвались на виставках в США (Нью-Йорк, 1959), Індії (Делі, 1960), НДР (1965), ЧССР (1967), УНР (1971). Делегат XX — XXVI з'їздів КПРС та XX — XXVI з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *В. П. Лисенко.*

ТКАЧУ́К Іван Васильович (25.IX 1891, с. П'ядики, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 9.X 1948, Львів) — укр. рад. письменник і журналіст. Навчався в Коломийській гімназії. В роки громадян. війни брав участь у визвольному поході Рад. Армії на зх.-укр. землі. Був редактором ряду рад. газет і журналів. Належав до літ. орг-ції «*Західна Україна*». Автор збірок оповідань «Помста» (1927), «Над Збручем» (1931), «На вкраденій землі» (1933), «На Верховині» (1955, посмертно) та ін. В оповіданні «Мати» (1948) та ін. творах показав соціальні перетворення в зх. областях України.

Тв.: На Верховині. Львів, 1968.

В. І. Півторадні.

ТКАЧУ́К Лук'ян Григорович [15 (28).X 1902, с. Немиринці, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл. УРСР — 20.VI 1981, Київ] — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1956. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). У 1945—61 — зав. лабораторією Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР у Львові і зав. кафедрою Львів. політех. ін-ту. В 1961—68 — зав. відділом Ін-ту геол. наук АН УРСР, 1968—81 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — з питань *літології* осадочних і осадочно-вулканогенних формацій Українських Карпат і пд.-зх. частини Сх.-Європ. платформи та *петрографії* магматичних і метаморфічних гірських порід Укр. щита. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *В. М. Палій.*

ТКАЧУ́К (Tcaciuc) Степан (н. 13.I 1936, с. Деніла, тепер Сучавського пов., СРР) — рум. письменник. Пише укр. мовою. Збірки віршів «Розколоте небо» (1971), «Навроченні роки» (1973), «Час без часу» (1975), «Кочівницька душа» (1980), «Подорож у вічність» (1982), роман «Нічия пора» (1979), зб. оповідань «Сузір'я предків» (1974) — на сучасну тематику. Автор циклу есе про укр. письменників Румунії «Слово про побратимів» (альманах «Обрії», Бухарест, 1979, 1981, 1982, 1983).

О. С. Романець.

ТЛУ́МАЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,7 тис. км². Нас. 56,6 тис. чол. (1983). У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тлумач*. Т. р. розташо-

Ю. С. Ткаченко.

Г. І. Ткачук.

І. В. Ткачук.

Л. Г. Ткачук.

ваний у пн.-зх. частині Прут-Дністровського межиріччя. Поверхня — хвиляста рівнина з розвинутими карстовими формами рельєфу (воронки, западини, озера). Корисні копалини: кварцові піски, вапняки, мергелі, гравій, червоні глини. Гол. річка — *Дністер*. Грунти сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, бук. дуб, явір) займають 11,3 тис. га. Найбільші пром. підприємства: сокоекстрактний з-д, хлібокомбінат (Тлумач), з-д буд. матеріалів (с. Олешів),

склозавод (с. Кутище). Комбінат побутового обслуговування (Тлумач). У землеробстві переважає зерново-буряківничий напрям, у тваринництві — мол.-м'ясний. Площа с.-г. угідь 1982 становила 43,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 36,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 7,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, озимий ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, картопля, льон, овочеві, кормові. В Т. р.— 18 колгоспів, радгосп, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Довжина автомоб. шляхів — 273 км (усі з твердим покриттям). У Т. р.—с.-г. технікум бухгалтер. обліку, 43 заг.-осв. та музична школи, 50 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 17 будинків культури, 35 клубів, 2 кінотеатри, 53 б-ки; музеї: рад. скульптора М. Ф. *Бринського* на його батьківщині в с. Долині та історії першого колгоспу на Івано-Франківщині в с. Буківній. У смт Обертині Т. р. народився укр. рад. хоровий диригент М. П. *Гришишин*, у с. Підвербцях — новатор с.-г. виробництва Г. І. *Ткачук*. У Т. р. видається газ. «Дністровська зірка» (з 1939).

В. П. Тинкован.

ТЛУ́МАЧ — місто Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Тлумачику (прит. Дністра), за 27 км від Івано-Франківська. Виникло в 12 ст. як поселення товмачів (перекладачів), які служили в митницях *Ярослава Осмомисла* (звідси і назва міста). Згадується в *Іпатіївському літописі* під 1213. В 14 ст. був загарбаний шляхет. Польщею. В 1448 дістав *магдебурзьке право*. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* Т. був одним з повстанських вогнищ (див. *Покутське повстання 1648*). Після 1-го поділу Польщі (1772) Т.— у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), з 1919 — бурж.-поміщицької Польщі. З 1929 в Т. діяли районний і місц. підпільні к-ти КПЗУ. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Т.— місто. В місті — сокоекстрактний, комбікормовий, насіннєвий, цегельний з-ди, хлібокомбінат, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум бухгалтерського обліку, 2 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, 2 поліклініки, Будинок культури, кінотеатр, 9 бібліотек.

ТЛУМА́ЧЕННЯ ЗАКО́НУ — встановлення справжнього змісту норм закону з метою юрид. оцінки (кваліфікації) фактів суспільного життя і правильного висвітлення їх на основі цих норм. Одна з стадій реалізації *норм права* (див. *Реалізація права*). Т. з. допомагає виявити виражену в законі волю законодавця як заг. правила і встановити, чи відповідає цьому правилу конкретний випадок сусп. життя. Існують спец. способи Т. з., які лише в сукупності забезпечують правильне розуміння його як заг. правила поведінки, що визначає права і обов'язки учасників *правовідносин*. У рад. юрид. науці й практиці застосовують граматичне (в т. ч. етимологічне і синтаксичне), систематичне, логічне, істор. і телеологічне тлумачення правових норм. Граматичне Т. з. полягає у з'ясуванні значення слів, застосовуваних законодавцем у їхньому повсякденному вжитку, і спеціального значення їх у *юриспруденції* тощо; систематичне — у встановленні змісту правової норми залежно від місця, яке вона займає в даному правовому акті, та ін. Логічне Т. з. досягається шляхом порівняння норми з заг. принципами права або з принципами окремих його галузей, з'ясування взаємозалежності окремих елементів даної норми (*диспозиції, гіпотези, санкції*). Істор. Т. з. полягає в порівнянні правових норм з тими, що діяли раніше; телеологічне — у з'ясуванні приписів окремої норми залежно від мети, що її викладено в преамбулі законодавчого акта або встановлено шляхом аналізу заг. змісту його. Конституцією СРСР (ст. 121, п. 5) Т. з. покладено на *Президію Верховної Ради СРСР*. В УРСР Т. з. згідно з п. 5 ст. 108 Конституції УРСР дає Президія Верховної Ради УРСР.

ТМЕ́НОВ Дзантемир Миколайович (н. 27.XII 1929, с. Хумалаг Правобережного р-ну Півн.-Осет. АРСР) — укр. рад. вчений у галузі нафтохімії та переробки нафти, доктор тех. наук (з 1976), професор (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1955. Закінчив (1952) Азерб. індустріальний (тепер нафти і хімії) ін-т. Працював у Ін-ті нафтохімічних процесів АН Аз. РСР (1955 — 68) і секторі нафтохімії Ін-ту хімії високомол. сполук АН УРСР (1968—76). З 1977 — директор Всесоюзного н.-д. і проектного ін-ту хім. пром-сті (Київ). Осн. праці стосуються хімії та технології каталітичного і термічного перетворення нафти й газу на мономери та паливо.

ТМУТАРАКА́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Тмутороканське князівство — давньорус. князівство на Таманському півострові з центром у м. *Тмутаракані*. Утворилося внаслідок колонізації Пн. Причорномор'я сх.-слов'янськими племенами. Вперше згадується в літописах під 988, коли кн. *Мстислав Володимирович* дістав його в уділ від свого батька великого кн. *Володимира Святославича*. В 1024 Мстислав Володимирович захопив Чернігівську землю. Відтоді Т. к. протягом 11 ст. було тісно зв'язане з Черніговом. У Т. к. були розвинуті землеробство, виноградарство, рибальство, ремесла і торгівля. Т. к. відігравало роль опорного пункту давньорус. д-ви на Пн. Кавказі й у Криму в розвитку екон. і культур. зв'язків Русі з країнами Сходу. В 1054 ввійшло до складу володінь черніг. князя *Святослава Ярославича*. В 2-й пол. 11 ст. в Т. к. правили його сини Гліб, Роман і Олег. В 1079 Романа вбили *половці*, а Олега взяли в полон *хозари* і відправили до Константинополя. В 1083 він повернувся на Русь і став тмутараканським князем (до 1094). Після 1094 Т. к. в літописах не згадується. Є підстави вважати, що Т. к. існувало під зверхністю половців або Візантії до 13 ст., коли орди *Батия* остаточно знищили його.

Літ.: Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв., ч. 1. М., 1953.

ТМУТАРАКА́НСЬКИЙ КА́МІНЬ — мармурова плита з вирізьбленим на ній давньоруським написом. Знайдений 1792 на сх. березі Керченської протоки. На Т. к. вирізьблено: «В літо 6576 індикту 6 (тобто року 1068) Гліб князь міряв море по льоду від Тмутороканя до Корчева (Керчі) 14 000 сажнів». Відомості, що є в написі, підтверджуються даними літописів про князювання в *Тмутараканському князівстві* Гліба Святославича. На місці знахідки розкопано залишки м. *Тмутаракані*.

Віддаль між нею і Керчю (23 км) відповідає віддалі, зазначеній у напису. Т. к., очевидно, був поставлений біля переправи через Керченську протоку. З 1851 Т. к. зберігається в *Ермітажі*.

ТМУТАРАКА́НЬ, Тмуторакань — давньорус. місто на Таманському п-ові, на місці сучас. станиці Таманської Краснодар. кр. РРФСР. На місці Т. за античних часів існувало місто *Гермонасса*, у 8—9 ст. — поселення Таматарха, що перебувало під владою *Хозарського каганату*. Після його розгрому 965 київським кн. *Святославом Ігоревичем* на місці Таматархи виникла Т., що стала центром *Тмутараканського князівства*. Залишками Т. є Таманське городище, на якому з 19 до серед. 20 ст. прово-

дили археол. дослідження. Виявлено фундаменти церкви Богородиці, збудованої 1023 кн. *Мстиславом Володимировичем* Хоробрим. У кін. 11 ст. Т. загарбали *половці*, потім *Візантія*, в 13 ст. — генуезці, а згодом — *Золота орда*. В 15 ст. на місці Т. — генуезька колонія Матрега; 1475 її зруйнували турецькі війська.

ТНЯ — річка в Житомир. обл. УРСР, права притока *Случі* (бас. Прип'яті). Довж. 75 км, площа бас. 1030 км². Має рівнинний характер. Замерзає у грудні, скресає в березні. Використовують для зрошування культур. пасовищ. У бас. річки — поклади торфу.

ТОБА́ГО — острів в Атлантичному ок., на Пн. Сх. від о. *Трінідад*, разом з яким входить до складу держави *Трінідад і Тобаго*. Пл. 300 км². Нас. 39,3 тис. чол. (1970). Гористий, вис. до 576 м. Клімат субекваторіальний. Вічнозелені ліси. Плантації какао та кокосової пальми. Головне місто — Скарборо.

ТОБЕ́ЧИКСЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро в Крим. обл. УРСР, на Сх. Керченського п-ова. Довж. 9 км, шир. до 5 км, глиб. до 0,5 м. Площа 18,7 км². Береги переважно високі, подекуди урвисті. Від моря озеро відокремлене пересипом. Живиться гол. чин. за рахунок фільтрації мор. води, частково — підземними водами. Дно вкрите шаром чорного мулу (завтовшки до 20 м), що має лік. властивості. Рола насичена хлоридно-сульфатними солями. Взимку спостерігається садка глауберової солі (*мірабіліту*).

А. М. Оліферов.

ТОБІЛЕ́ВИЧ Іван Карпович (1845—1907) — укр. драматург, актор, режисер, театральний діяч. Див. *Карпенко-Карий*.

ТОБІЛЕ́ВИЧ Софія Віталіївна [дівоче прізв.— Дітковська; 3 (15). X 1860, с. Новоселиця, тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл.— 7.X 1953, Київ] — укр. актриса, фольклористка, письменниця. Дружина І. *Карпенка-Карого*, племінниця З. *Сераковського*. У 1880—83 співала у хорі М. Лисенка у Києві. Сценічну діяльність почала як хористка (1883—84) у *трупі М. П. Старицького*. У 1884—85 жила в Новочеркаську (де перебував на засланні І. Карпенко-Карий), 1887—88 — на хуторі Надія (див. *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»*). Як драм. актриса виступала 1888 — 90 в *Садовського М. К. трупі*, 1890—1907 — у *трупі П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого*. У 1908—16 працювала в *Театрі Миколи Садовського* в Києві. У 1920—21 грала у Новому драм. театрі ім. І. Франка під керівництвом Г. Юри (Черкаси). У 1926—30 гастролювала разом з М. Садовським і П. Саксаганським у різних периферійних театрах. Ролі: Терпилиха («Наталка Полтавка» Котляревського), баба Бушля, Тетяна («Чумаки», «Суєта» Карпенка-Карого), Лимериха («Лимерівна» Панаса Мирного). У співавторстві з І. Карпенком-Карим здійснила драм. переробки: «Чортова скала» (з польс. однойменної п'єси Я. Галасевича), «Гуцули» (з польс. п'єси «Карпатські верховинці» Ю. Коженьовського), «Суженого конем не об'їдеш» (твір «Наш друг Фріц» Еркмана-Шатріана). Переклала укр. мовою «Весілля Фігаро» П. Бомарше, «Ганнеле» Г. Гауптмана, «В липневу ніч» Б. Горчинського, «Зачароване коло» Л. Риделя. Автор спогадів про діячів укр. театру. Досліджувала українську нар. творчість, укладала збірники укр. і польс. нар. пісень, укр. нар. казок та приказок.

Тв.: Життя Івана Тобілевича. К., 1945; Корифеї українського театру. К., 1947; Мої стежки і зустрічі. К., 1957; Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич. К., 1982.

Р. Я. Пилипчук.

ТОБІЛЕ́ВИЧІ — родина видатних діячів укр. театр. культури, брати — *Карпенко-Карий*, М. *Садовський*, П. *Саксаганський*, сестра — М. *Садовська*, дружина Карпенка-Карого — С. *Тобілевич*.

ТОБО́Л — ріка у Каз. РСР і РРФСР, ліва прит. *Іртиша* (бас. Обі). Довж. 1591 км, площа бас. 426 тис. км². Бере початок на Тургайському плато, нижче виходить на Зх.-Сибірську рівнину. Річище звивисте, заплава заболочена, багато озер. Гол. притоки: Аят, Уй, Ісеть, Тура, Тавда (ліві), Убаган (права). Живлення в основному снігове і дощове. Пересічна витрата води у гирлі 805 м³/с. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. На Т. споруджено водосховища для водопостачання пром. центрів. Сплавний, у нижній течії судноплавний. На Т.— міста Лисаковськ, Рудний, Кустанай, Курган. У бас. верх. течії Т.— родовища заліз. руди (Соколовське, Сарбайське та ін.).

ТОБО́ЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Тюмен. обл. РРФСР, райцентр. Порт на Іртиші, поблизу впадіння в нього р. Тоболу. Розташований за 14 км від залізнич. ст. Тобольськ, аеропорт. 69 тис. ж. (1983). Засн. 1587. З 1708 Т. — центр Сибірської губ., з 1782 — Тобольського намісництва, з 1796 — Тобольської губ. За царизму був місцем політ. заслання. Тут були на поселенні деякі *декабристи*, зокрема В. К. *Кюхельбекер* (похований у Т.). У місті 1899—1902 відбував заслання П. А. *Грабовський* (тут і похований). Радянську владу в Т. встановлено 9.IV 1918. У Т. — нафтохімічний комбінат, судноверф, ремонтно-механічний завод; ф-ки: килимова, худож. різьблення на кістці, швейна та ін. Пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів, драм. театр. У Т. існує худож. промисел різьблення на кістці (вироби відомі з поч. 18 ст.; див. *Тобольська різьблена кістка*). Уродженцями Т. були Д. І. *Менделєєв* О. О. *Аляб'єв*, В. Г. *Перов*.

ТОБО́ЛЬСЬКА РІ́ЗЬБЛЕНА КІ́СТКА — один з видів рос. різьблення на кістці, худож. промисел у Тобольську (Тюмен. обл.). Вироби Т. р. к. відомі з поч. 18 ст., косторізний промисел виник у 2-й пол. 19 ст. Традиційні вироби — мініатюрна скульптура (нерідко групові композиції) переважно з мамонтової кістки на теми життя народів Півночі. У 1960 на базі артілі «Тобольський косторіз» (засн. у 30-х рр. 20 ст.) створено Тобольську ф-ку худож. косторізних виробів. Відомі майстри Т. р. к.— Г. Кривошеїн, Г. Хазов, В. Денисов, Т. і К. Пєскови та ін.

Т. Б. Митлянська.

ТОБРУ́К — місто на Пн. Лівії. Мор. порт на узбережжі Середземного м. Розташований на приморському автошляху. Бл. 55 тис. ж. (1974). Харчосмакова пром-сть (виробн. вина, борошна, масла тощо). Кустарні промисли.

ТОВА́Р — продукт праці, який задовольняє певну потребу людини і виготовлений не для власного споживання, а для *обміну* через купівлю-продаж. Товарної форми продукти праці набувають на певному етапі істор. розвитку, з виникненням сусп. *поділу праці* і спеціалізації виробників на випуску конкретного продукту. За цих умов для задоволення сусп. потреб стає необхідним обмін продуктів як товарів. Обмін Т. виник на стадії розкладу *первіснообщинного ладу*. Дальший розвиток *товарного виробництва* пов'язаний з виникненням приватної власності на засоби виробн. як основи екон. відокремленості виробників (див. *Рабовласницький лад*, *Феодалізм*). Але панівним у цих формаціях залишалося *натуральне господарство*. Лише з переходом до *капіталізму* товарне виробн. набуває заг. і всеохоплюючого характеру. Т. стають не тільки продукти праці, а й *робоча сила* людини. Т. за капіталізму — найпростіша, найпоширеніша екон. клітинка складного капіталістичного г-ва, яка містить у собі всі його властивості й суперечності і з якої постійно виростають капіталістичні *виробничі відносини*. Наук. теорія Т. і товарного виробн., створена К. Марксом, дала можливість розкрити глибинні основи капіталістичного *способу виробництва*, що виростає з простого товарного г-ва, обгрунтувати теорію *додаткової вартості*, яку В. І. Ленін назвав «наріжним каменем» екон. вчення К. Маркса, показати об'єктивні закономірності й тенденції розвитку капіталізму.

Т. має дві властивості — *споживну вартість* і *мінову вартість* (див. також *Вартість*). Як споживні вартості Т. якісно відмінні й непорівнянні, а як вартості вони якісно однорідні і різняться лише кількісно, залежно від величини праці, затраченої на їхнє виробн. Дві властивості Т. зумовлені двоїстим характером праці, втіленої в Т. (див. *Праця*). Відкриття К. Марксом двоїстого характеру праці відіграло важливу роль у створенні наук. теорії трудової вартості, в обгрунтуван-

С. В. Тобілевич.

Тобольська різьблена кістка. В. Синицьких. Ловіння оленя. Кістка, об'ємне різьблення. 1953.

ні осн. відносин капіталістичного способу виробн. Суперечності Т., виробленого в умовах приватної власності, є зародком суперечностей простого товарного і приватно-капіталістичного виробн. Виробн. Т. існує і в соціалістичному суспільстві, однак за соціалізму воно базується на сусп. власності, здійснюється об'єднаними виробниками і в плановому порядку. На відміну від капіталізму, де для приватного товаровиробн. на перший план виступає вартість, у соціалістичному суспільстві, де метою виробн. є не одержання *прибутку*, а найповніше задоволення потреб людини, особливого значення набуває споживна вартість Т. Тому в процесі планування встановлюють не тільки заг. обсяги виробн. продукції, а й її *номенклатуру*, асортимент, якісні показники. Це стосується як засобів виробн., так і предметів споживання. Соціалістичне суспільство враховує також і вартісні показники виробн., спрямовані на зниження суспільно необхідних затрат і вартості Т., їхньої *ціни*, а отже і підвищення *купівельної спроможності* населення. За соціалізму Т. не має антагоністичних суперечностей, але неантагоністичні суперечності між вартістю і споживною вартістю Т. існують, що зумовлюється низькою якістю деяких виробів, невідповідністю товарної структури потребам споживача, затрат праці окремого підприємства суспільно необхідним затратам та ін. За соціалізму перестає бути Т. робоча сила людини, оскільки всі трудящі є колективними власниками засобів виробництва і вироблюваної продукції. Не є Т. земля, її надра, фабрики, заводи, залізниці, комунальні та ін. підприємства. Т. перестає бути всеохоплюючим, процес його виробництва і обміну не знає анархії й конкуренції, вільної гри цін і виражає нові, соціалістичні виробничі відносини співробітництва і взаємодопомоги.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 26. Карл Маркс; т. 43. Наказ від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Лінійчук Я. У. Ленінське вчення про товарне виробництво і сучасність. К., 1970; Островитянов К. В. К вопросу о товарном производстве при социализме. М., 1971; Політична економія, т. 1. К., 1980; Политическая экономия. т. 1. М., 1982.

В. О. Хилько.

ТОВАРИ́СТВА НАРО́ДНИХ УНІВЕРСИТЕ́ТІВ — добровільні просвітницькі організації в дореволюц. Росії. Створювалися з метою розповсюдження серед населення наук. знань шляхом читання на різних курсах лекцій з сусп. і природничих наук, організації б-к, видання наук.-популярної л-ри. До складу Т. н. у. входили професори, вчителі, лікарі, інженери, адвокати та ін., які читали лекції у створених т-вами *народних університетах* (перший—Пречистенські курси — був відкритий 1897 у Москві). Т. н. у. діяли в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) та ін. містах.- Спрямування діяльності т-в у цілому було бурж.-просвітницьким. У 1908 відбувся 1-й Всерос. з'їзд діячів Т. н. у. Більшовики широко використовували т-ва нар. ун-тів для пропаганди марксизму серед трудящих. У 1908—09 царський уряд заборонив діяльність товариств.

ТОВАРИ́СТВА ОСТРОВИ́ — група островів на Пд. Сх. Тихого ок., у Полінезії. Входять до складу *Полінезії* Французької. Площа 1,6 тис. км². Нас. понад 100 тис. чол. Гол. місто і порт — Папеете (на о. *Таїті*). Т. о. переважно вулканічного походження, оточені *кораловими рифами*. Вис. до 2241 м (г. Орохена на о. Таїті). Вологі тропічні ліси. Плантації кокосової пальми, ванільного дерева, цитрусових, бананів, ананасів. Вирощують таро, ямс, маніоку, цукр. тростину. Рибальство, мор. промисли (добування перлів та раковин). Туризм. Острови названо на честь *Лондонського королівського товариства*.

ТОВАРИ́СТВО АВІА́ЦІЇ ТА ПОВІТРОПЛА́ВАННЯ УКРАЇ́НИ І КРИ́МУ, ТАПУК — патріотичне оборонне об'єднання аматорів авіації та повітроплавання. Засноване 1923 у Харкові з ініціативи уряду України та військ. командування. Головою Ради ТАПУКу був Г. І. *Петровський*, його заст.— М. В. *Фрунзе*, потім В. П. *Затонський*. Мета т-ва полягала у сприянні розвиткові повітр. флоту країни та залученні до цієї справи широких мас трудящих. Т-во налічувало (1925) 416 тис. членів, об'єднаних у 7115 гуртків. Ним засновано Центр. аероклуб і авіац. школу в Харкові, школу інструкторів планерного спорту в Києві, 72 планерних і 97 авіамодельних гуртків, відкрито 1475 авіабібліотек. Члени т-ва зібрали на розвиток повітр. флоту понад 1,5 млн. крб., були учасниками численних змагань, створення регулярних *авіаліній* на Україні. У 1925 ТАПУК і т-во «Укрдоброхім» були об'єднані у Товариство друзів авіахімічної оборони і промисловості («Авіахім»).

М. Б. Ляховецький.

«ТОВАРИ́СТВО ДЛЯ РО́ЗВОЮ РУ́СЬКОЇ ШТУ́КИ у Львові» — перше професійне об'єднання укр. художників Галичини. Засн. 1898 у Львові. Його фундаторами були художники Ю. *Панкевич*, І. *Труш*, А. *Пилиховський* і архітектор В. *Нагірний*. В 1898 — 1905 т-во організовувало виставки, на яких експонувалися твори І. Труша, Ю. Панкевича, А. Пилиховського, К. Устияновича, С. Томасевича, М. Івасюка, О. Скрутки, І. Кавки, А. Манастирського, О. Новаківського, Я. Пстрака, Є. Турбацького та ін. У 1905 спільно з *Товариством прихильників української літератури, науки і штуки* організувало першу у Львові виставку укр. художників і майстрів ужиткового мистецтва Галичини і Наддніпрянщини. Діяльність Т-ва сприяла розвитку мистецтвознавчої критики у Львів. пресі («Артистичний вістник», «Літературно-науковий вістник» та ін.). З 1906 — об'єднання художників-ремісників, 1914 Т-во припинило діяльність.

Літ.: Каталог виставки для розвою руської штуки у Львові. Львів, 1900.

П. К. Медведик.

ТОВАРИ́СТВО ДОПОМО́ГИ ВИЗВОЛЬНОМУ РУ́ХОВІ НА ЗАХІ́ДНІЙ УКРАЇ́НІ — організація прогресивних українців Канади, що діяла 1931—39. Об'єднувало 4500 членів. Метою т-ва було подання моральної та матеріальної допомоги трудящим зх.-укр. земель у боротьбі проти окупаційних режимів бурж.-поміщицької Польщі, королівської Румунії та бурж. Чехословаччини, за возз'єднання з Рад. Україною. Т-во організовувало масові виступи трудящих Канади проти військ.-поліцейського терору на зх.-укр. землях, викривало зрадництво укр. бурж. націоналістів, подавало допомогу КПЗУ. Орг-цію очолювала Гол. керуюча рада. Активним діячем її був П. Д. *Прокопчак*. У 1939 перетворено на Т-во захисту Зх. України і Т-во захисту Буковини і Бессарабії. Обидва т-ва ввійшли в Демократичний союз оборони укр. народу. Т-ва виступали проти перетворення Зх. України на плацдарм фашист. Німеччини для нападу на СРСР. Після возз'єднання 1939 Зх. України з УРСР і 1940 Пн. Буковини і Бессарабії обидва т-ва припинили свою діяльність.

ТОВАРИ́СТВО ДРАМАТИ́ЧНЕ імені І. Котляревського — прогресивне громадське товариство діячів укр. культури, метою якого було сприяння розвитку театр. мистецтва. Діяло 1898 — 1910 у Львові. Збирало кошти для підтримки *Театру товариства «Руська бесіда»* та аматор гуртків, надання стипендій талановитим акторам і співакам для здобуття освіти; Т-во створило муз.-театр. б-ку, проводило конкурси на нові драм. твори, видавало п'єси (Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Цеглинського та ін.); утримувало вокально-драм. студію (1904—07, викладали А. *Вахнянин*, Л. *Лопатинський*, Ф. *Лопатинська*, М. Волошин). При Т. д. діяв аматорський театр (режисер Л. Лопатинський, актори — Ф. Лопатинська, Г. *Крушельницька*, О. *Левицька*, М. і Е. Крушельницькі, М. Арданівна, М. Гарасевич, І. *Сологуб*, Р. Прокопович, актор і письменник М. *Яцків*; диригент Л. Домалин. Протягом 1904—10 колектив здійснив вистави «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Украдене щастя», «Учитель» І. Франка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Чорноморці» М. Старицького (за Я. Кухаренком), «Дядя Ваня» А. Чехова.

П. К. Медведик.

ТОВАРИ́СТВО ДРУ́ЗІВ РА́ДІО — перша в СРСР громадська організація радіоаматорів (див. *Радіоаматорство*). Центральне Т. д. р. організовано 1924 у Москві. На Україні відділення т-ва було створено (1925) у Києві, Одесі, Чернігові, Харкові, Дніпропетровську, Вінниці та ін. містах. Усього в республіці налічувалось (1927) 28 орг-цій Т. д. р. У жовтні 1928 засн. укр. республіканське Т. д. р., що видавало з 1930 масовий жур-

нал «*Радіо*». Т. д. р. відіграло значну роль у розвитку вітчизн. радіотехніки. Діяльність його була спрямована на поширення радіотех. знань серед населення, масову радіофікацію країни. Члени т-ва провадили дослідження радіохвиль, брали участь у польотах на повітр. кулях, обладнаних радіоапаратурою, у рятуванні експедиції У. *Нобіле*, криголама «Челюскін». З участю членів Т. д. р. на Україні було збудовано перші радіомовні станції у Києві (1925), Харкові, Дніпропетровську та Одесі (1926). Існувало т-во до 1933.

ТОВАРИ́СТВО ЗАОХО́ЧУВАННЯ ХУДО́ЖНИКІВ — об'єднання аматорів мистецтва. Засн. 1820 у Петербурзі для сприяння розвитку та пропагування вітчизн. образотворчого мистецтва, а також з метою матеріальної підтримки художників. Т. з. х. влаштовувало виставки, лотереї і конкурси, відряджало митців за кордон, видавало навч. посібники, журнали «Искусство и художественная промышленность» (1898—1902) та «Художественные сокровища России» (1901—07), мало музей ужиткового мистецтва, утримувало рисувальну школу (з 1857). Т-во підтримувало, зокрема, й укр. художників — Т. Шевченка, І. Сошенка, Г. Лапченка, А. Мокрицького, П. Бориспольця, К. Трутовського, С. Васильківського, М. Самокиша; брало участь у викупі з кріпацтва художників О А. Іванова, В. Раєва, А. Безлюдного та ін.

Літ.: Макаренко Н. Е. Школа Императорского общества поощрения художеств. Пг., 1914; Затенацький Я. П. Петербурзьке товариство заохочення художників і його роль у розвитку українського образотворчого мистецтва XIX—XX ст. «Вісник АН УРСР», 1954, № 9.

ТОВАРИ́СТВО КАРПА́ТОРУ́СЬКИХ КАНА́ДЦІВ — етнічна прогресивна культурно-освітня організація в Канаді. Створено у вересні 1929. Об'єднує вихідців з Лемківщини та їхніх нащадків, які виїхали до Америки в кін. 19 — на поч. 20 ст. Керівний орган — Центр. к-т. Т-во співробітничає з «*Лемко-союзом*» у США. Бере участь у боротьбі за мир і розрядку міжнар. напруженості, співробітничає з Канадським конгресом миру виступає за розширення культур. зв'язків з СРСР, за добросусідські відносини Канади з СРСР.

Т. Т. Новицька.

ТОВАРИ́СТВО КИЇВСЬКИХ ЛІКАРІ́В — одне з перших в Росії і перше на Україні наукове медичне товариство. Засн. 1840 за ініціативою лікарів К. Ф. Боссе, Л. Ф. Гротковського, Ф. Ф. Мерінга. В різний час Т. к. л. очолювали В. О. Караваєв, Н. А. Хржонщевський, Ю. І. Мацон, Г. М. Мінх, В. К. Висоцкович, М. М. Волкович та ін. Серед почесних та дійсних членів т-ва були І. І. Мечников, С. П. Боткін, М. І. Пирогов, І. М. Сєченов, Л. Пастер, В. П. Образцов, Ф. Г. Яновський та ін. Завданням Т. к. л. було об'єднання лікарів з метою сприяння дальшому розвиткові мед. науки та практики. На засіданнях обговорювалися наук. доповіді, демонструвалися хворі, обговорювалися заходи щодо поліпшення сан. стану міста тощо. Т. к. л. розробило ряд інструкцій в галузі боротьби з інфекційними хворобами, проекти побудови міської лікарні та нічліжних притулків; вжило заходів щодо впровадження *віспощеплення* та ін.; при т-ві працювало санітарно-статистичне бюро. В 1881 Т. к. л. вперше в Росії організувало нічні чергування лікарів для відвідування хворих вдома; з 1886 при т-ві вперше в світі почали провадитися систематичні «народні медичні читання». Т. к. л. видавало свої «Праці» і «Протоколи».

ТОВАРИ́СТВО КУЛЬТУ́РНИХ ЗВ'ЯЗКІ́В З УКРАЇ́НЦЯМИ ЗА КОРДО́НОМ — див. *Товариство «Україна»*.

ТОВАРИ́СТВО ЛЮБИ́ТЕЛІВ КНИ́ГИ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР — добровільна масова громадська орг-ція, покликана сприяти пропаганді книги та ін. неперіодичних видань, активному використанню їх у комуністичному вихованні трудящих, залученню громадськості до розповсюдження л-ри, об'єднання та координації діяльності книголюбів республіки. Засн. 1974, є складовою частиною Всесоюз. добровільного т-ва любителів книги. Керівний орган т-ва — респ. правління (міститься в Києві); обирається з'їздом один раз на п'ять років. У 1974—81 його очолював письменник В. *Собко*, з 1982 голова правління — письменник В. *Канівець*.

В 1982 т-во об'єднувало 25 обласних, Київську та Севастопольську (респ. підпорядкування) міські, 116 міських, 588 районних, 30 022 первинні орг-ції; 11 570 орг-цій — колективних членів, всього — 2402 тис. чол. У складі респ. орг-ції працювало 5 тис. громад. лекторів (1982). Т-во видає (разом з Держкомвидавом УРСР) тижневик «*Друг читача*».

В. Д. Конашевич.

ТОВАРИ́СТВО «НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ТЕА́ТР» — творча громадська організація. Створена з ініціативи представників укр. літ.-мистецької громадськості (зокрема, *Театру Миколи Садовського*, театр. студії, очолюваної Л. Курбасом, *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка*) з метою піднесення худож. рівня укр. театр. мистецтва. Існувало з квітня 1917. Серед членів т-ва: актори — М. Садовський, П. Саксаганський, М. Старицька, І. Мар'яненко, Л. Курбас, О. Мишуга, П. Коваленко; письменники — Л. Яновська, О. Косач, С. Васильченко, В. Самійленко, О. Олесь, М. Вороний, художники — М. Бурачек, В. Кричевський, М. Жук, Ф. Балавенський, композитор — О. Кошиць та ін. У серпні 1917 т-во було створено Нац. зразковий театр. Його трупу укомплектували актори Театру М. Садовського, трупи І. Мар'яненка, театр. молодь. Творчий склад: режисери Г. Гаєвський, І. Мар'яненко, зав. літ. частиною М. Вороний, художник С. Худяков, зав. муз. частиною В. Верховинець; актори Д. Антонович, Ф. Левицький, І. Замичковський, П. Коваленко, М. Петлішенко, Г. Маринич та ін. Театр мав хор і оркестр. У репертуарі: «Оборона Буші» М. Старицького, «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Вогні Іванової ночі» Г. Зудермана та ін. В грудні 1917 Т. «Н. т.» самоліквідувалося. В липні 1918 припинив діяльність і Нац. зразковий театр т-ва, на базі якого виник *Народний театр* на чолі з П. Саксаганським.

П. І. Тернюк.

«ТОВАРИ́СТВО НОВО́ЇЇ ДРА́МИ» — рос. театр, створений за ініціативою В. Е. *Мейєрхольда*. Відкрився 1902 у Херсоні виставою «Три сестри» А. Чехова. Пізніше виступав у Миколаєві, Севастополі, Тбілісі, Полтаві. В складі театру: О. *Загаров*, О. Нелідов, В. Мейєрхольд (виступав як актор) та ін. В репертуарі: «Влада темряви» Л. Толстого, «Вишневий сад», «Дядя Ваня», «Іванов» А. Чехова, «На дні» М. Горького, «Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого, «Чудо св. Антонія» М. Метерлінка та ін. У 1907 театр припинив діяльність.

ТОВАРИ́СТВО ОБ'Є́ДНАНИХ СЛОВ'Я́Н — таємна революц. організація *декабристів* на Україні. Створено на поч. 1823 в Новограді-Волинському (тепер місто Житомир. обл.) кол. організаторами «Товариства першої згоди» офіцерами-артилеристами братами А. І. та П. І. *Борисовими* і учасником польс. визвольного руху Ю. К. *Люблінським*. Члени т-ва походили здебільшого з дрібнопомісних дворян. До т-ва ввійшли офіцери 8-ї та 9-ї арт. бригад і 8-ї та 9-ї піхотних д-зій, які дислокувалися на Волині і Київщині: В. О. Бечаснов, І. І. *Горбачевський*, П. Ф. *Громницький*, І. І. Іванов, А. Д. *Кузьмін*, О. С. *Пестов*, В. М. *Соловйов*, О. І. Тютчев, пізніше вступили Я. М. *Андрієвич*, М. О. *Щепилло* та ін. У програмних документах т-ва («Правила», «Клятвена обіцянка») містились ідея добровільного об'єднання слов'ян. народів, заклик до боротьби проти кріпосництва і деспотизму, за встановлення демократичного респ. ладу. Кінцевою метою т-ва було утворення респ. федерації слов'янських і сусідніх з ними народів. До федерації мали ввійти Росія, Польща, Богемія, Моравія, Сербія, Молдавія, Валахія, Далмація, Кроація, Угорщина і Трансільванія. Передбачалося, що верховну владу у федерації здійснюватиме зібрання представників від усіх республік. Кожному народові належало створити свою конституцію. Весною 1825 на засіданні членів т-ва в Чорникові (тепер село Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.) П. І. Борисова обрано головою, П. Ф. Громницького — заступником, І. І. Іванова — секретарем Т. о. с. До осені 1825 т-во налічувало бл. 50 чол. Члени т-ва сподівалися вчинити некровопролитний переворот. переворот за допомогою армії. Відсутність у програмі конкретних завдань не задовольняла значну частину членів т-ва. У вересні 1825 воно на пропозицію членів *Південного товариства декабристів* С. І. *Муравйова-Апостола* і М. П. *Бестужева-Рюміна* об'єдналося з цим т-вом на основі його програми. Деякі

ТОВАРИСТВО ОБ'ЄДНАНИХ УКРАЇНСЬКИХ КАНАДЦІВ

кол. члени Т. о. с. проводили агітацію серед солдатів і взяли активну участь у підготовці збройного повстання декабристів і в *Чернігівського полку повстанні*. Вплив ідей Т. о. с., зокрема про єдність слов'ян. народів, позначився на програмі *Кирило-Мефодіївського товариства*.

Літ.: Восстание декабристов. Материалы, т. 4—5, 9, 13. М.—Л., 1926—75; Нечкина М. В. Общество соединённых славян. М.—Л., 1927.

М. М. Лисенко.

ТОВАРИ́СТВО ОБ'Є́ДНАНИХ УКРАЇ́НСЬКИХ КАНА́ДЦІВ (ТОУК) — прогресивна організація укр. канадців. Створено 26.VII 1941 на конференції в Торонто під назвою Укр. т-во допомоги Батьківщині на базі укр. к-тів допомоги Батьківщині, що виникли в Канаді після нападу фашист. Німеччини на СРСР, і ліквідованих прогресивних орг-цій (зокрема, *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*). Об'єднує широке коло укр. прогресивної громадськості (робітників, фермерів, інтелігенції). В 1942 перейменовано на Т-во канадських українців, 1946 — на ТОУК. Для повсякденного керівництва роботою т-ва на крайовому з'їзді обирається Крайовий виконавчий к-т, що міститься в Торонто. Т-во має місц. відділення, які проводять культ.-осв. роботу серед канадських українців, популяризують укр. рад. л-ру і мистецтво. ТОУК бореться за мир і дружбу між народами, за зміцнення добросусідських відносин між Канадою і СРСР, виступає як активний організатор культур. зв'язків з Рад. Україною. При т-ві створено худож. колективи, зокрема ансамблі «Полтава» і «Кобзар», хор «Гагілка» та ін. Зусиллями ТОУК у Канаді встановлено пам'ятники Т. Г. Шевченкові (Палермо, 1951; Вінніпег, 1961; Торонто, 1961), І. Я. Франку (Вінніпег, 1956), Лесі Українці (Саскатун, 1976), В. С. Стефанику (Едмонтон, 1971), а також відкрито музеї Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка. Голова Крайового виконавчого к-ту — П. І. *Кравчук* (з 1979), крайовий секретар — В. І. *Гарасим* (з 1972).

ТОВАРИ́СТВО ПЕДАГО́ГІВ-МАРКСИ́СТІВ — добровільне товариство, створене 1929 у Москві при Комуністичній Академії. Його метою була розробка в СРСР актуальних проблем теорії і практики марксистсько-ленінської педагогіки. Головою т-ва була Н. К. *Крупська*. Активну участь в його роботі брали А. В. *Луначарський*, М. М. *Покровський*, А. С. *Бубнов*, М. О. *Скрипник*, а також С. Т. *Шацький* та ін. рад. педагоги. Т-во мало секції: марксистської педагогіки, організації нар. освіти та ін. У ряді областей, пед. вузів та наук. установ СРСР, зокрема на Україні, були організовані філіали й осередки т-ва. Т. п.-м. узагальнювало пед. досвід, створювало курси для вчителів. Припинило діяльність 1934.

ТОВАРИ́СТВО ПЕРЕСУВНИ́Х ХУДО́ЖНІХ ВИ́СТАВОК — демократичне об'єднання художників Росії (1870—1923). Див. *Передвижники*.

ТОВАРИ́СТВО ПІВДЕННОРОСІ́ЙСЬКИХ ХУДО́ЖНИКІВ в Одесі. Засн. 1890 під впливом Т-ва *передвижників*, існувало до 1922. Влаштовувало періодичні та пересувні художні виставки. Членами його були укр. живописці К. Костанді, М. Скадовський, Г. Ладиженський, П. Нілус, М. Кузнецов, П. Левченко, М. Пимоненко, О. Розмаріцин, Є. Буковецький, Г. Головков, Т. Дворников, П. Волокидін, Д. Крайнєв, скульптор Б. Едуардс, графік В. Заузе, а також рос. художники І. Айвазовський, К. Богаєвський, І. Кримов, І. Бродський. Т-во брало участь у діяльності Одес. художнього уч-ща та в заснуванні Міського худож. музею.

Літ.: Афанасьєв В. А. Товарищество південноросійских художников. К., 1961.

ТОВАРИ́СТВО ПРИХИ́ЛЬНИКІВ УКРАЇ́НСЬКОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ, НАУ́КИ І МИ́СТЕЦТВА — громадська організація, що сприяла розвиткові укр. культури в Галичині. Засн. 1904 у Львові, проіснувало до 1-ї світової війни. Членами т-ва були І. Франко, І. Труш, В. Гнатюк (засновники), М. Аркас, М. Лисенко, Ф. Красицький, М. Сосенко, М. Бойчук, В. і М. Шкрібляки та ін. У 1905 т-во організувало виставку образотворчого й ужиткового мистецтва, у якій взяли участь зх.-укр. та сх.-укр. митці, зокрема І. Труш, Ф. Красицький, М. Жук, Ю. Панкевич, М. Бойчук, Ю. Шкрібляк.

О. Ф. Сидор.

ТОВАРИ́СТВО СУЧА́СНИХ АРХІТЕ́КТОРІВ УКРАЇ́НИ (ТСАУ) — перше об'єднання рад. архітекторів. Створене 1928 у Харкові (філіали в Києві та Одесі). Архітектори, члени ТСАУ, стояли на позиціях *конструктивізму*, деякі застосовували композиційні прийоми та форми укр. *барокко*, інші звертались до традицій укр. нар. архітектури. Членами ТСАУ були Д. Дяченко, П. Альошин, М. Холостенко, В. Троценко, Ф. Мазуленко та ін. Існувало до 1932.

ТОВАРИ́СТВО «УКРАЇ́НА», Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном — громадська організація, заснована 1960 у Києві. Метою т-ва є розвиток культур. зв'язків з українцями, які живуть у капіталістичних країнах, всебічне ознайомлення їх з життям і діяльністю рад. народу, подання їм допомоги у збереженні укр. мови і культури, нац. традицій. Т-во має відділення в багатьох областях республіки. В роботі його беруть участь представники робітн. класу, колг. селянства, науки, культури, мистецтва. При т-ві працюють секції: літературна, образотворчого мистецтва, музична, педагогічна, медична, молодіжна та ін. Т-во підтримує зв'язки з прогресивними укр. орг-ціями, з окремими самодіяльними худож. колективами, університетами, коледжами і школами в США і Канаді, а також з клубами співвітчизників, навч. закладами в Зх. Європі, Лат. Америці і Австралії. Видає газети «Вісті з України» і «Ньюс фром Юкрейн» («Новини з України»), а також брошури з питань соціального, екон. і культур. життя укр. народу.

ТОВАРИ́СТВО УКРАЇ́НСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧО-ФЕ́РМЕРСЬКИЙ ДІМ (ТУРФдім) — прогресивна організація укр. трудящих в Канаді. Створене в березні 1918 у Вінніпегу. До 1925 називалося Стоваришення Укр. робітничий дім. Проводило культурно-освітню роботу, організовувало матеріальну допомогу укр. емігрантам — робітникам і фермерам, підтримувало зв'язки з громад. орг-ціями Рад. України, допомагало визвольному рухові на зх.-укр. землях. У 1940 в ТУРФдомі налічувалося 300 відділів, 113 укр. робітн. домів, 120 б-к, понад 50 шкіл. У 1940 канад. уряд заборонив діяльність ряду прогресивних орг-цій, у т. ч. ТУРФдому. В 1942 під тиском громадськості т-во було легалізовано. В 1946 17-й з'їзд ТУРФдому в Торонто прийняв рішення про розпуск т-ва, закликавши його членів вступити до Т-ва канад. українців (згодом — *Товариство об'єднаних українських канадців*). Активними діячами ТУРФдому були М. *Поповичі*, І. М. *Навізівський*, М. М. *Шатульський*.

«ТОВАРИ́СТВО УКРАЇ́НСЬКИХ АРТИ́СТІВ під орудою І. О. Мар'яненка за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського» — професійний укр. театр. колектив. Засн. у Києві 1915. До складу т-ва входили Л. Ліницька, О. Полянська, М. Петлішенко, С. Бутовський, Є. Доля, О. Жулінський, Т. Садовська, В. Василько та ін. Тут почали творчий шлях І. Козловський, Б. Романицький. В репертуарі — переважно твори класиків укр. драматургії: І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого. Трупа виступала у Києві та в ін. містах України. Т-во припинило діяльність 1916.

Літ.: Мар'яненко І. О. Минуле українського театру. К., 1953.

Є. С. Хлібцевич.

«ТОВАРИ́СТВО УКРАЇ́НСЬКИХ НАУКО́ВИХ ВИ́КЛАДІВ імені Петра Могили» — культурно-освітня громад. орг-ція, засн. у Львові 1907 професором Львів. ун-ту О. *Колессою* як нар. ун-т. Займалось поширенням наук. знань, заснуванням загальнодоступних бібліотек і музеїв, читанням популярних лекцій з різних наук для осіб, які не мали змоги навчатися у серед. і вищих навч. закладах. В 1921—25 т-во підтримувало тісний зв'язок з Львів. таємним ун-том. У 1934—39 т-во очолював Д. Я. *Лукіянович*. Припинило діяльність 1939.

П. Д. Соломуха.

ТОВАРИ́СТВО УКРАЇ́НСЬКИХ ПОСТУПО́ВЦІВ (ТУП) — укр. бурж.-націоналістична партія. Засн. 1908 в Києві. Лідером та ідеологом партії був М. С. *Грушевський*. ТУП об'єднувало представників буржуазії, поміщицтва й ліберально-бурж. інтелігенції. Стояло на позиціях укр. бурж. націоналізму, відображало й захищало інтереси укр. експлуататорських класів, виступало проти революц.-визвольного руху мас. За програмою і тактикою примикало

до *кадетів*, хоч і відрізнялося від них вимогою автономії України в рамках бурж. конституційної Росії. Було одним із засновників бурж.-націоналістичної *Центральної ради*. В березні 1917 перейменовано на Спілку українських автономістів-федералістів, а в червні 1917 — на *Українську партію соціалістів-федералістів*.

ТОВАРИ́СТВО ХУДО́ЖНИКІВ ІМЕНІ А. І. КУ́ІНДЖІ — творче об'єднання, засн. у Петербурзі 1909 з ініціативи і на кошти А. І. *Куінджі*. Існувало до 1930. Виступало за збереження й розвиток реалістич. традицій рос. мистецтва. Т-во влаштовувало виставки, щороку видавало 24 премії за кращі художні твори (зокрема, премії одержали укр. живописці С. *Колесников* і О. *Шовкуненко*, скульптор Є. *Трипільська*), купувало картини для своєї галереї, організовувало вечори, доповіді, присвячені мистецтву.

ТОВАРИ́СТВО ХУДО́ЖНИКІВ ІМЕНІ К. К. КОСТА́НДІ, Художнє товариство імені К. К. Костанді — творче об'єднання художників і аматорів мистецтва. Засн. в Одесі 1922. Існувало до 1929. Обстоювало творчі принципи *передвижників*. Членами т-ва були живописці Д. Крайнєв, П. Волокидін, О. Шовкуненко, Є. Буковецький, графіки В. Заузе, П. Васильєв. Активну участь у діяльності т-ва брали письменник і художник-аматор А. Кіпен (голова), професори медицини В. Філатов і В. Снєжков.

ТОВАРИ́СТВО ЧЕРВО́НОГО ХРЕСТА́ УРСР (ТЧХ УРСР) — добровільна громадська організація, діяльність якої спрямована на здійснення заходів, що сприяють зміцненню та охороні здоров'я народу, подання допомоги населенню, що потерпіло від війни або стихійного лиха, організацію служби донорства та ін. Товариство Червоного Хреста на Україні організоване 1918. Основою ТЧХ УРСР є первинні організації Червоного Хреста на підприємствах в установах, колгоспах, радгоспах, навч. закладах та ін. ТЧХ УРСР об'єднує 25 обласних та 6 дорожніх комітетів. У всіх містах і районах республіки створені міські та районні комітети, а на базі сільських дільничних лікарень — дільничні комітети. Комітет Червоного Хреста створений також на залізничному транспорті (в усіх відділеннях та залізничних вузлах). На 1.1 1983 ТЧХ УРСР об'єднувало 68 903 тис. первинних організацій (24 011 643 члени). ТЧХ УРСР входить на добровільних засадах до складу Союзу товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР та через його Виконавчий комітет здійснює зв'язок з міжнародними організаціями Червоного Хреста в інтересах миру та дружби між народами. Див. також *Червоний Хрест*.

ТОВАРИ́СЬКИЙ СУД — в СРСР виборний громад. орган, покликаний активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, до соціалістичної власності, додержання правил соціалістичного співжиття, поважання гідності й честі рад. людей. Порядок організації й діяльності Т. с. регулюється законодавством союзних республік. Положення про товариські суди УРСР затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР 23.III 1977. Т. с. можуть бути створені на підприємствах, в установах і орг-ціях, у вищих і серед. спец. навч. закладах, колгоспах, при жеках, а також у сільс. населених пунктах і с-щах. Т. с. у кількості не менше 5 чол. обирається заг. зборами трудового колективу або громадян за місцем проживання відкритим голосуванням строком на 2 роки. Члени суду з свого складу обирають голову, його заступників і секретаря. Т. с. не менш як один раз на рік звітує про свою діяльність перед заг. зборами відповідних колективів. Т. с. розглядають справи про порушення трудової дисципліни, дрібне розкрадання держ. чи громад. майна, дрібну спекуляцію, лихослів'я тощо за поданням профспілкових к-тів, добровільних нар. дружин, установ, органів міліції, прокуратури й суду, за заявами громадян, за власною ініціативою суду. Якщо Т. с. переконується в необхідності притягнення правопорушника до кримінальної чи адм. відповідальності, він приймає рішення про передання матеріалів до відповідних органів.

«ТОВА́РИШ» — літ.-наук. журнал революц.-демократичного напряму. Засн. 1888 у Львові передовою студентською молоддю. До його редакції, крім студентів, входили І. Франко, О. Терлецький, М. Павлик. Вийшов один номер, підготовлений І. Франком. Тут надруковано його соціально-викривальне оповідання «Домашній промисл», памфлет проти націоналістичної преси «Наша публіка», переклад антиклерикальних епіграм К. Гавлічека-Боровського, вірші М. Старицького, О. Маковея, К. Поповича, статтю М. Павлика «Русини в Америці», лист Т. Шевченка до М. Макарова із згадкою про О. Герцена, лист Ю. Федьковича, виступ М. Драгоманова проти бурж.-націоналістичних тенденцій брошури О. Стодольського (О. Кониського) «Етнографія Слов'янщини» та ін.

О. І. Дей.

ТОВА́РНА БІ́РЖА — див. *Біржа*.

ТОВА́РНА ПРОДУ́КЦІЯ — в СРСР обсяг продукції, виробленої на промислових і с.-г. підприємствах, у грошовому виразі і призначеної для реалізації на сторону і для власних непромислових потреб у плановому році. Т. п. пром. підприємств включає: вартість готових виробів, призначених для реалізації на сторону; вартість власного капітального буд-ва; вартість напівфабрикатів (власного виробн.) і продукції допоміжних і підсобних підприємств, призначених на сторону; вартість робіт пром. характеру, виконаних на замовлення з сторони або на замовлення непром. г-в і орг-цій власного підприємства. Показник Т. п. використовують у внутрізаводському плануванні при визначенні *собівартості*, *прибутку*, *рентабельності*; при нар.-госп. розрахунках заг. обсягу продукції пром-сті країни, обсягу продукції по групах «А» і «Б», а також галузевої структури пром. виробн. у планах і звітах у цілому по пром-сті СРСР, по союзних і авт. республіках, краях, областях, районах і містах (у порівнянних цінах 1975). Для галузей, яким затверджують зростання нормативної *чистої продукції*, показник Т. п. визначається розрахунково. Т. п. відрізняється від чистої продукції на величину матеріальних затрат. Т. п. сільс. г-ва — це частина валової продукції с. г., що реалізується на сторону. Вона включає продукцію, реалізовану д-ві, споживчій кооперації, робітникам і службовцям радгоспів і підсобних г-в, колгоспникам, а також населенню на колг. ринку. В Т. п. на відміну від валової не включають затрати на насіння, корми та ін. виробниче призначення, на особисте споживання, збільшення запасів. Відношення Т. п. до валової характеризує товарність с. г.— показник, використовуваний при розміщенні с.-г. виробн. та його спеціалізації.

К. Я. Петрова.

ТОВА́РНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — форма суспільного виробництва, за якої продукти виробляють не для власного споживання, а для *обміну* через купівлю-продаж. Заг. умовами виникнення та існування Т. в. є, по-перше, сусп. *поділ праці* і *спеціалізація виробництва* і, по-друге, екон. відокремленість і самостійність товаровиробників. Т. в. завжди передбачає існування *ринку* як особливої сфери обміну *товарів*. Виробн. і обмін товарами виникають «з поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло,— писав Ф. Енгельс,— виникає виробництво безпосередньо для обміну, — товарне виробництво, а разом з ним і торгівля» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 158). В умовах рабовласницького ладу і феодалізму набуває поширення просте Т. в. вільних селян і ремісників. Із заг. світу товарів виділяється один, специфічний товар — *гроші*, що виконує роль *загального еквівалента*, до якого прирівнюють усі ін. товари. Але на цьому етапі Т. в. все ще не стає панівною формою г-ва. Лише з переходом до капіталізму Т. в. набуває всеохоплюючого характеру, товарами виступають не тільки всі продукти праці, а й *робоча сила* людини. Товарно-грош. відносини стають внутрішньо властивою формою руху капіталістичного *способу виробництва*.

Історично капіталістичне Т. в. виростає з простого Т. в., оскільки вони мають спільну основу — приватну власність на засоби виробн. Проте вони й принципово відмінні. Просте Т. в. базується на особистій праці товаровиробників, продукт праці привласнюється самим виробником і служить його інтересам. Капіталістичне ж Т. в. основане на експлуатації *найманої праці*, продукти праці привласнюють не самі виробники, а капіталісти, власники засобів виробн., метою виробн. стає нажива, одержання *додаткової вартості*. Розвиток капіталістичного

Товкунчикові. Товкунчик звичайний.

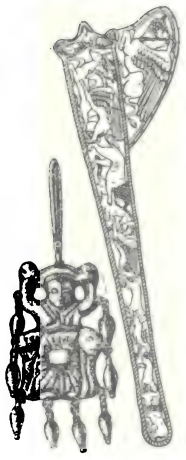

Товста могила. Золоті підвіска з поховання жінки та окуття піхов меча.

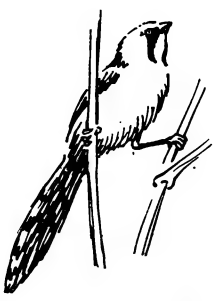

Товстодзьобі синиці. Вусата синиця.

Товстолоб звичайний.

Т. в., процес *нагромадження капіталу* неминуче призводить до загострення всіх суперечностей капіталістичного способу виробн., насамперед осн. суперечності — суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. *Продуктивні сили* бурж. суспільства переростають капіталістичну оболонку, виникає необхідність революц. заміни капіталістичних *виробничих відносин* соціалістичними.

Т. в. і товарно-грош. відносини існують і після перемоги соціалістичної революції, протягом усієї першої фази комуністичного суспільства. Їхня необхідність зумовлена не досить високим рівнем розвитку продуктивних сил, сусп. поділом праці, існуванням двох форм *соціалістичної власності* на засоби виробн., відносною екон. самостійністю і відокремленістю соціалістичних підприємств, соціально-екон. неоднорідністю праці, специфікою сусп.-виробничих відносин. Необхідність Т. в. і товарно-грош. відносин визначається також потребами *зовнішніх економічних зв'язків СРСР* та ін. соціалістичних держав з ін. країнами. Природа товарно-грош. відносин за соціалізму докорінно відрізняється від капіталістичних. Вона визначається всією системою соціалістичних сусп.-виробничих відносин. Виробн. і обмін товарів грунтуються на неподільному панування сусп. власності на засоби виробн. і продукти праці, планомірно регулюються в масштабі всього суспільства на основі свідомого використання екон. законів соціалізму, в т. ч. законів Т. в.— *вартості закону*, попиту й пропозиції закону та ін. Т. в. за соціалізму не знає анархії й конкуренції, стихійної гри цін. Воно не є всеохоплюючим, із сфери обігу вилучені земля, ф-ки, з-ди, залізниці тощо. Осн. засоби виробн. не продають окремим особам. Перестала бути товаром робоча сила. Товарно-грош. відносини мають сприяти розвиткові соціалістичного виробн. та підвищенню його ефективності, створенню *матеріально-технічної бази комунізму*, забезпеченню неухильного зростання життєвого рівня народу. Особливо зростають вимоги до ефективного використання таких категорій товарно-грош. відносин, як *господарський розрахунок, собівартість, ціна, прибуток, кредит* та ін., в сучас. умовах, коли втілюються в життя заходи КПРС і Рад. д-ви по переведенню нар. г-ва на переважно інтенсивний шлях розвитку, посиленню режиму економії та ощадливості, по вдосконаленню механізму господарювання (див. *Економічна стратегія КПРС*). Товарно-грош. відносини мають історично минущий характер. З побудовою комуністичного суспільства, з переходом до єдиної загальнонар. *комуністичної власності* і комуністичної системи *розподілу* вони зживуть себе і відімруть.

Питання про характер і роль товарно-грош. відносин за соціалізму зазнають нападок і перекручень з боку бурж. економістів і сучас. ревізіоністів. Частина бурж. економістів і «ліві» опортуністи не визнають нового соціального змісту товарно-грош. відносин, їх єдності, планомірності, товарно-грош. форм за соціалізму, розглядають використання цих форм як суто капіталістичні методи господарювання. Інша частина бурж. економістів і праві ревізіоністи всіляко пропагують теорію *«ринкового соціалізму»*. КПРС і братні партії рішуче відкидають бурж. і ревізіоністські погляди на природу і роль товарно-грош. відносин у соціалістичному суспільстві, розглядають останні як особливу форму планомірних зв'язків, як необхідний елемент ефективного функціонування планової економіки на всіх етапах розвитку соціалістичного суспільства.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 43. Про продовольчий податок; т. 44. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983; Товарно-денежные отношения в условиях развитого социализма: тенденции и закономерности. Л., 1979; Абалкин Л. И. Диалектика социалистической экономики. М., 1981; Политическая экономия, т. 1. М., 1982. *В. О. Хилько.*

ТОВА́РНЕ ЗАБЕЗПЕ́ЧЕННЯ — в СРСР загальний обсяг *товарних ресурсів*, що їх направляють у державну й кооперативну торгівлю. Включає всі товарні ресурси продовольчих і непродовольчих товарів, призначені для продажу населенню, орг-ціям, колгоспам і держ. підприємствам через роздрібну торг. мережу та підприємства *громадського харчування*. Крім того, в Т. з. передбачаються потреби торг. орг-цій у зміні обсягу товарних запасів для приведення їх у відповідність із встановленими нормативами, відшкодуванні втрат під час зберігання, транспортування товарів згідно з встановленими нормами, від уцінки товарів застарілих фасонів, що втратили стандартний вигляд і якість тощо. Т. з. визначають у натуральних і вартісних показниках. Обчислюють його за звітний і плановий періоди за номенклатурою, встановленою ЦСУ і Держпланом СРСР.

ТОВА́РНИЙ ЗНАК — позначення, яке ставлять на товарі (або упаковці) промислове і торговельне підприємства для індивідуалізації товару і його виробника (продавця). Кожному з товарів може бути присвоєний лише один Т. з. у вигляді оригінального зображення назви товару, сполучення окремих букв, композицій та малюнків тощо. Т. з. може бути використаний і на вивісках торг. орг-ції (фірми, об'єднання) та її підприємств, на рекламних плакатах, бланках, рахунках, об'явах, прейскурантах, обгортковому папері тощо. В СРСР право на Т. з. передбачене постановою Ради Міністрів СРСР від 15.V 1962 «Про товарні знаки» (в УРСР — постановою Ради Міністрів УРСР від 6.VI 1962). Т. з. виконує функції гарантії якості товару і його реклами. Застосовують у внутр. і міжнар. торгівлі.

ТОВА́РНИЙ КАПІТА́Л — одна з функціональних форм *промислового капіталу*. Т. к. виступає у вигляді певної маси *товарів*, вироблених на капіталістичних підприємствах і призначених для продажу; у вартісному відношенні включає початкову авансовану вартість і *додаткову вартість*, створену в результаті експлуатації *робочої сили*. На певному етапі розвитку капіталізму Т. к. виділився в самостійну форму *торгового капіталу*.

ТОВА́РНІ РЕЗЕ́РВИ — вид *матеріальних ресурсів*, необхідних, для того, щоб запобігти можливим перебоям у сферах *виробництва, обігу*, у забезпеченні населення товарами народного *споживання*. Див. також *Товарні ресурси*.

ТОВА́РНІ РЕСУ́РСИ — в соціалістичних країнах *предмети споживання*, призначені для виробн. використання і реалізації на внутрішньому або зовнішньому ринку. Це *товари*, вироблені у пром-сті, с. г., на виробничих підприємствах у системі торгівлі, підсобних г-вах виробничих і торг. підприємств. Джерелом Т. р. є також *зовнішня торгівля*. До Т. р. належать перехідні товарні запаси на складах пром. підприємств, оптово-збутових базах та базах заготівельних орг-цій. Осн. частина Т. р. перебуває в розпорядженні д-ви і використовується для задоволення потреб суспільства, інша залишається у виробників для внутрішньогосп. потреб і натурального споживання. Т. р. зумовлюють пропозицію товарів (див. *Попит і пропозиція*). Т. р. розподіляють за держ. планом: виробн. призначення через систему *матеріально-технічного постачання* спрямовують для задоволення потреб пром-сті, с. г. і орг-цій *невиробничої сфери*; предмети споживання — держ. і кооп. торг. орг-ціям у формі товарних фондів. Т. р., не охоплені держ. плануванням, реалізуються на місцях через колг. ринок або *споживчою кооперацією* через комісійну торгівлю. В держ. планах Т. р. розподіляють за призначенням: ринкові фонди (для продажу населенню), для експорту, на пром. переробку й споживання, постачання держ. бюджетних орг-цій та ін. держ. потреби. Розвиток і вдосконалення виробн.— необхідна умова збільшення товарних ресурсів.

К. Я. Петрова.

ТОВА́РОВ Вячеслав Володимирович [24.I (6.II) 1904, м. Суздаль, тепер Влад. обл.] —укр. рад. вчений у галузі технології в'яжучих речовин, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1966). Закінчив (1929) Іванов. політех. ін-т, викладав у Новоросійському силікат. (тепер індустріальний) технікумі (1931—36) та Іванов. текстильному ін-ті (1936—39). У 1939—54 працював у всесоюзному ін-ті Діпро-

цемент (Ленінград), 1954 — 78 — у Дніпроп. хіміко-технологічному ін-ті. Осн. праці присвячені технології виробництва в'яжучих матеріалів. Дослідив особливості процесів подрібнення твердих матеріалів у млинах і дробарках, розробив методику розрахунку цих машин. Держ. премія СРСР, 1951.

ТОВАРОЗНА́ВСТВО — наукова дисципліна, що вивчає споживні властивості товарів, їхню класифікацію, стандартизацію, фактори, які зумовлюють якість товарів, контроль і оцінку її, закономірності формування асортименту товарів і його структуру, умови зберігання якості товарів при транспортуванні їх, у споживанні та експлуатації. Т. виникло в 16 ст. в зв'язку з розвитком зовнішньоторг. зв'язків. У Росії одним із перших посібників з Т. була «Торговельна книга» (1575) з описами товарів, що їх довозили з-за кордону. Основоположниками Т. в Росії були М. Я. Кіттари (1825—80), Я. Я. Нікітінський (1854—1924) та П. П. Петров (1850—1928); в 1906—08 видано перший підручник з Т. Товарознавство поділяють на Т. непродовольчих товарів і Т. продовольчих товарів; кожна з цих дисциплін складається з розділів, у яких йдеться про групи споріднених товарів. Т. вивчає також сировину та матеріали, з яких виготовляють товари, технологію виробн., способи пакування, транспортування, зберігання. Т. пов'язане з ін. науками і в першу чергу з *матеріалознавством*, що досліджує технологічні властивості матеріалів, з яких виготовляють товар. Вивчаючи процеси формування асортименту товарів, Т. враховує закономірності розвитку сусп. виробн. і розподілу.

М. М. Діанич.

ТОВАРООБОРО́Т — екон. категорія, що характеризує рух *товарів* від сфери *виробництва* до сфери *споживання*; стадія процесу *відтворення*. Розрізняють роздрібний, оптовий та зовнішньоторг. Т. Роздрібний Т. являє собою обсяг реалізації товарів нар. споживання безпосередньо населенню для особистого споживання, а також орг-ціям, підприємствам та установам для госп. потреб і колективного споживання (дрібнооптовий Т.). Оптовий Т. — посередній продаж товарів спец. оптовими ланками (торг. базами, складами) роздрібним підприємствам і орг-ціям для дальшого продажу. Роздрібний Т. здійснюється через торг. мережу і підприємства *громадського харчування*. За соціальними формами *торгівлі* роздрібний Т. в СРСР поділяється на оборот держ., кооп. та колг. торгівлі. В 1982 частка державної торгівлі в СРСР становила 69,8 %, кооперативної — 27,4 %, колгоспної — 2,8 % заг. обсягу роздрібного Т. країни (у фактичних цінах). На Україні частка державної торгівлі становить 71 % роздрібного Т. Зростання обсягу роздрібного Т. і розвиток його структури є показниками поліпшення матеріального *добробуту*, рівня та структури споживання населення країни. За 1940—82 обсяг роздрібного Т. держ. і кооп. торгівлі (включаючи громад. харчування) зріс більше ніж у 11 раз, у т. ч. на Україні — більше ніж у 15 раз. Зовнішньоторговельний Т. — заг. обсяг *експорту* та *імпорту* товарів на основі зовнішньоторг. відносин із зарубіжними країнами (див. *Зовнішні економічні зв'язки СРСР*).

М. М. Лебедєв.

ТОВКУ́НЧИКОВІ, хижухові (Empididae) — родина коротковусих *двокрилих* комах. Тіло (довж. 1—15 мм) слабкоопушене; голова маленька, куляста; хоботок часто довгий, звисає донизу або загинається під груди; ноги довгі, як у комарів. Дорослі Т. зустрічаються на листках, на квітках, стовбурах дерев тощо. Влітку утворюють в повітрі скупчення на одному місці, виконуючи складні шлюбні «танці». Личинки більшості видів хижаки, розвиваються у ґрунті, в рослинному перегної тощо. Бл. 3 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в Європ. частині СРСР — понад 330 видів (понад 40 родів), типовий представник — товкунчик звичайний (Empis tesselata) зустрічається і на Україні.

Г. В. Бошко.

ТОВСТА́ КИ́ШКА — частина *кишечника* хребетних тварин і людини. Починається безпосередньо за тонкою кишкою і закінчується відхідниковим (анальним) отвором. В процесі *еволюції* хребетних Т. к. зазнала змін. У нижчих хребетних, рептилій і птахів Т. к. коротка і незначно відмежована від тонкої кишки. У хрящових і дводишних риб, земноводних, плазунів Т. к. впадає в *клоаку*. У більшості ссавців і в людини Т. к. має три відділи: *сліпу кишку* з *апендиксом*, *ободову кишку* (з висхідною, поперековою, низхідною і сигмовидною частинами) і *пряму кишку*. Заг. довжина Т. к. у людини бл. 150 см. Осн. функція Т. к. полягає в зневоднюванні *хімусу* й утворенні калу. Про захворювання Т. к. див. *Апендицит*, *Коліт*, *Проктит* тощо.

ТОВСТА́ МОГИ́ЛА — скіфський курган 4 ст. до н. е. на околиці м. Орджонікідзе Дніпроп. обл. Досліджували його 1971. Висота насипу 8,6 м, діаметр 70 м. Курган по колу був оточений ровом. Під насипом виявлено дві грунтові гробниці — центральну й бокову. В першій з них (завглибшки 8,5 м), в якій було поховано знатного воїна, виявлено кістяк убитого слуги й залишки дерев'яних коліс, знайдено зброю, глиняний і металевий посуд, понад 600 золотих прикрас. Особливо велику художню та істор. цінність становлять меч в окутих золотом піхвах і велика золота нагрудна прикраса — *пектораль*. На Сх. від центр. гробниці відкрито дві кінські могили з кістяками семи коней, збруя яких багато опоряджена золотими, срібними й бронзовими прикрасами. Поряд з кінськими могилами виявлено три могили «конюхів». На шиї одного з них була золота *гривна*. В бокову гробницю, що містилася на глибині бл. 7 м, вели два входи, заставлені розібраними дерев'яними колісницями. Над первісною вхідною ямою знайдено великий набір бронзових прикрас поховального кортежу. В могилі було поховано вельможну скіфиню та її малолітню дитину. Біля похованих стояв коштовний посуд. Їхнє вбрання розшите золотими бляшками. На руках були золоті браслети й персні, на шиї — золоті гривни, біля скронь — сережки й підвіски. В різних місцях могили лежало четверо забитих слуг. У невеликій ніші знайдено бронзовий посуд з кістками від жертовної їжі. Т. м. — важливе джерело з історії скіфського суспільства, його соціального ладу, звичаїв, культури. Іл. див. також на окрем. аркуші, т. 1, с. 272 — 273.

Літ.: Мозолевський Б. М. Товста Могила. К., 1979.

Б. М. Мозолевський.

ТОВСТЕ́ — селище міського типу Заліщицького р-ну Терноп. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,1 тис. ж. (1983). У селищі — з-ди: пластмасових виробів, хлібний, маслоробний, цегельний та гіпсовий; будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Відоме з 1449, с-ще міськ. типу — з 1940.

ТОВСТОДЗЬО́БІ СИНИ́ЦІ (Paradoxornithidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. 13—20 см, маса 8—20 г. Дзьоб товстий, крила короткі округлі, хвіст порівняно довгий, східчастий. Оперення м'яке, пухнасте, статевий *диморфізм* виявлений слабо. Гніздяться відкрито на деревах, у заростях чагарника, очерету тощо. Кладку (2—14 яєць) насиджують самка і самець протягом 12—16 діб. Живляться переважно комахами, також насінням. В родині до 20 видів (4—5 родів), поширених в Євразії; в СРСР — 3 види, з них в УРСР — вусата синиця (Panurus biarmicus), *довгохвоста синиця*. Викопні рештки Т. с. відомі починаючи з пліоцену.

М. А. Воїнственський.

ТОВСТОЛІ́С Дмитро Іванович [27.VIII (8.IX) 1877, Чернігів — 28.VII 1939, Київ] — український рад. вчений в галузі лісівництва. В 1902 закінчив Петербурзький лісовий ін-т. З 1912 —професор на Стебутовських вищих жіночих с.-г. курсах у Петербурзі, з 1923 — професор Білоруського с.-г. ін-ту. З 1925 завідував кафедрою лісової таксації спочатку в Київському с.-г., потім в лісогосподарському ін-тах. Праці з питань лісівництва, таксації, теорії приросту дерев і лісостанів. Розробив (разом з Є. П. *Вотчалом*) метод організації тривалої підсочки сосни в умовах *рубок догляду* і системи лісопаркового господарства.

С. А. Генсірук.

ТОВСТОЛО́Б, товстолобик, товпига (Hypophthalmichthys) — рід риб род. *коропових* з 1 видом — Т. звичайний, або білий (H. molitrix). Довж. до 1 м, маса до 10 кг (іноді більше). Луска дрібна. Голова велика товста, з широким ротом і низькорозміщеними очима. Спина — сірувато-зелена, боки — сріблясті. Вздовж черева проходить не вкритий лускою кіль. Живиться переважно

Товстоніжки:
1 — товстоніжка люцернова;
2 — біб люцерни з вихідними отворами, прогризеними дорослими комахами;
3 — ушкоджене насіння люцерни.

Товстотіл королівський.

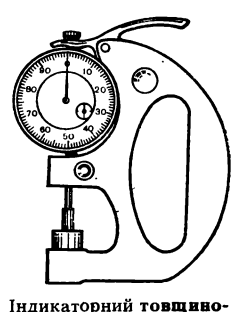

Індикаторний **товщиномір.**

Г. О. Товстоногов.

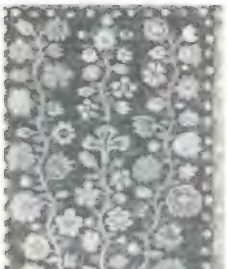

Л. С. Товстуха. Килим «Квіти Перемоги». 1975.

Товстянка звичайна.

рослинним планктоном. Нерест у травні — червні, плодючість до 500 тис. ікринок. Статевозрілим стає на 5—6-му році життя. Поширений у прісних водах Сх. Азії, в СРСР — в бас. Амуру. Об'єкт промислу і ставкового рибництва. Акліматизований в ряді країн Азії та Пд. Європи. З 1953 акліматизується в ставках і водосховищах УРСР: вирощується часто разом з *коропом*.

ТОВСТОНІЖКИ — спільна назва *перетинчастокрилих* комах — насіннєїдів з надродини *хальцид*. Тіло (довж. 1,5—4,5 мм) чорне або темно-буре. Личинки розвиваються в насінні бобових, куди самки Т. відкладають яйця. Поширені в Пн. Америці і Європі. В СРСР — 11 видів, у т. ч. на Україні — 4, з них найшкідливіші Т. люцернова (Bruchophagus roddi) і Т. конюшинова (B. gibbus). Заходи боротьби. Сортують насіння, спалюють заражену стерню, застосовують *інсектициди* Іл. с. 281.

М. Д. Зерова.

ТОВСТОНІС Віталій Павлович [літ. псевд.— Таль В. та ін.; 24.III (5.IV) 1883, ст. Знам'янка, тепер місто Кіровогр. обл. — 11.II 1936, м. Гадяч, тепер Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Перше оповідання «Гематоген» (1908, газ. «*Рада*»). З 1925 був членом літ. орг-ції «*Плуг*». Автор п'єс «Круча» (1918), «Скибині діти» (1926) та ін., повістей «Любі бродяги» (1927), «Незвичайні пригоди бурсаків» (1929), «У світ» (1930) та ін.

ТОВСТОНО́ГОВ Георгій Олександрович [н. 15(28).IX 1913, Тбілісі] — рос. рад. режисер, педагог, теоретик театру, нар. арт. СРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1983). В 1938 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського в Москві. Працював режисером Тбіліс. рос. драм. театру ім. О. Грибоєдова (1938—46), моск. Центрального дит. театру (1946—49), Ленінгр. театру ім. Ленінського комсомолу (1950—56), з 1956 — гол. режисер Великого драм. театру ім. М. Горького (Ленінград). Серед вистав — «Ревізор» Гоголя, «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського, «Історія Коня» за оповіданням Л. Толстого «Холстомір», «Ідіот» за Ф. Достоєвським, «Три сестри» і «Дядя Ваня» А. Чехова, «Варвари» і «Міщани» М. Горького, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «П'ять вечорів» О. Володіна, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Лисиця і виноград» Г. Фігейреду. Викладацька діяльність у Груз. театр. ін-ті ім. Ш. Руставелі (1939—46), з 1955 — в Ленінгр. ін-ті театру, музики і кінематографії (з 1960 — професор). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1952, 1968, 1978. Ленінська премія, 1958.

Тв.: Зеркало сцены, т. 1—2. Л., 1980. *Літ.:* Рыбаков Ю. С. Г. А. Товстоногов. Проблемы режиссуры. Л., 1977.

В. Г. Давидов.

ТОВСТОРІГ — ссавець роду вівця. Те саме, що й *чубук*.

ТОВСТОТІЛ, колобус (Colobus) — рід мавп род. мартишкових. Тіло (довж. 50—70 см) стрункe, волосяний покрив м'який, шовковистий, забарвлення дуже варіює, переважно темне або рудувате, хвіст (довж. до 90 см) на кінці з китицею. Т. поширені в Екваторіальній Африці. Живуть в густих лісах невеликими стадами. Ведуть деревний спосіб життя. Живляться листками та брунь-ками. Розмножуються протягом цілого року. Народжують 1, зрідка 2 малят. Систематика Т. досить складна. В основному виділяють в роді 3 види (з багатьма підвидами): Т. королівський (C. polykomos), Т. червоний (C. badius), Т. зелений (C. verus). Були об'єктом полювання заради хутра, тепер нечисленні, включені до *Червоної книги*. Іл. с. 281.

ТОВСТУ́ХА Іван Павлович [10 (22).II 1889, Березна, тепер смт Чернігівської обл.— 9.VIII 1935, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Навчався в Петерб. психоневрологічному ін-ті. В революц. русі з 1905. Вів революц. роботу в Чернігові. В 1909 заарештований і висланий до Сибіру. В лютому 1912 здійснив втечу, перебував у Москві і Петербурзі, потім емігрував до Галичини, згодом — у Париж. Був членом Франц. соціалістичної партії. Брав участь у роботі Паризької секції більшовиків. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Росію. В 1917—18 працював у Центр. штабі Червоної гвардії в Москві. В 1918—21 — секретар і член колегії Наркомнацу, потім — на відповідальній роботі в апараті ЦК РКП(б). В 1924—26 — пом. директора Ін-ту Леніна при ЦК ВКП(б). З 1931 — заст. директора Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Був членом ЦВК СРСР. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ТОВСТУ́ХА Леонід Самійлович (н. 17.X 1930, с. Орлівка, тепер Ямпільського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. художник декоративно-ужиткового мист. (килимарство), засл. художник УРСР (з 1975). Член КПРС з 1954. В 1947—51 навчався в Кролевецькому технікумі нар. худож. промислів, 1960—68 — в Моск. технологічному ін-ті. З 1952 працює в *Решетилівці* на ф-ці худож. виробів ім. К. Цеткін. Створює рисунки для орнаментальних килимів масового і тематичних килимів ручного виробництва: «Богдан Хмельницький» (1954), «Дружба народів» (1967), «Ленін» (1970), «Квіти Полтавщини» (1980), серія «Пори року» (1980) та ін. Твори експонувалися на респ., всесоюз., міжнар. виставках і виставках-ярмарках (Лейпціг, 1958; Лос-Анджелес, 1977, та ін.); зберігаються в ДМУНДМ в Києві та ін. музеях. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

В. М. Ханко.

ТОВСТЮК Корній Денисович (н. 22.III 1922, с. Новосілка, тепер Кіцманськ. р-ну Чернів. обл.)— укр. рад. вчений у галузі фізики напівпровідників і напівпровідникового матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Після закінчення (1950) Чернів. ун-ту працював у ньому (1956—67 — зав. кафедрою). У 1968—69 — зав. кафедрою Львів. ун-ту, в 1969—77 — керівник Чернів. відділення, заст. директора Ін-ту напівпровідників АН УРСР, в 1977—81 — заст. директора Ін-ту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР, з 1981 — керівник Чернів. відділення, заст. директора Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР. Наук. праці присвячені дослідженню зонної структури анізотропних і шаруватих напівпровідників, магн. і фіз. явищ у напівпровідниках, фіз. основ напівпровідникового матеріалознавства тощо. Держ. премія УРСР, 1973.

ТОВСТЯ́НКА (Pinguicula) — рід *комахоїдних рослин* родини пухирникових. Невеликі багаторічні трави з розеткою видовжено-еліптичних листків. Квітки фіолетові, блакитні, рідше білі, одиночні на довгих квітконосах. Листки вкриті залозками; одні з них виділяють клейку рідину, завдяки якій до листків прилипають дрібні комахи, інші — сік, що містить фермент, який розщеплює білки тіла комахи. Бл. 45 видів, поширених у Європі, Азії, Пн. Америці. В СРСР — 6—7 видів, з них в УРСР — два: Т. звичайна (P. vulgaris) — зрідка в лісових районах і Лісостепу і Т. альпійська (P. alpina) — на скелях у вологих затінених місцях в Карпатах, Закарпатській області.

ТО́ВТРИ, Медобори — скелясті, дуже розчленовані вапнякові пасма в зх. частині Подільської височини, в межах Тернопільської та Хмельницької областей УРСР та на Пн. Молдавії. Т. складаються з Головного пасма, до якого примикають невеликі бічні пасма та горби. Простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. майже на 250 км. Пересічна шир. 5—6 км, вис. до 430 м. Над навколишньою місцевістю підносяться на 50—60 м, подекуди — на 100 — 150 м (у долинах приток Дністра — Смотрича, Мукші, Тернави, Студениці). Т. — залишки розмитих бар'єрних рифів та атолів морів неогенового періоду (див. *Неогеновий період і неогенова система*). Поширений *карст*. У Т. відомо кілька печер: Довбушева, Перлина, Татарська, Кармалюка. Вершини і схили Т. вкриті листяними лісами (дуб,

Товтри.

бук, граб, ліщина). Збереглися невеликі ділянки степу з рідкісною реліктовою та ендемічною рослинністю. Багато мальовничих ландшафтів. Район туризму.

В. О. Радзієвський,

ТОВЩИНОМІ́Р — прилад для вимірювання товщини контактним або безконтактним способом. У машинобудуванні застосовують головним чином індикаторні Т. і Т. мікрометричного типу (див. *Мікрометр*). Ними фіксується значення вимірюваної величини чи відхилення її від розміру контрольної, або вимірювальної, плитки. Є Т. ультразвукові, радіоізотопні, електромагнітні та ін. типів, якими визначають, напр., товщину стінок резервуарів або ін. металевих конструкцій (при односторонньому доступі до них без порушення технологічного циклу), вимірюють товщину покриттів на деталях і конструкціях. Іл. с. 281.

ТО́ГА (лат. toga, від tego — вкриваю) — верхній одяг давніх римлян у вигляді шматка вовняної тканини еліптичної форми, яким обвивали тіло, залишаючи відкритим плече та шию. Давня Т. була як буденним, так і святковим одягом; пізніше стала лише святковим офіційним одягом. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Одяг*, т. 7, с. 504—505.

ТО́ГО, Тоголезька Республіка — держава в Зх. Африці. На Пд. омивається Гвінейською зат. Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 5 областей.

Державний лад. Т.— республіка. Глава д-ви і уряду — президент, строк повноважень якого необмежений. Законодавчий орган — однопалатні Нац. збори (67 депутатів, що обираються населенням строком на 5 років); виконавчий — Рада міністрів, відповідальна перед президентом.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги низькі, численні лагуни. На Пн.— гористе плоскогір'я, центр. частину займає невисоке плато з найвищою точкою країни — піком Бауман, вис. 1026 м. На Пд.— примор. низовина. Надра вивчені слабо. Виявлено поклади заліз. руди, фосфоритів, золота, доломітів, вапняків, урану, хромітів, бокситів, графіту Клімат субекваторіальний. Пересічна т-ра повітря протягом року коливається від +20, +25° до +28, +32°. Опадів від 750—1000 до 1400—1500 мм на рік. Найбільші ріки — Оті й Моно. Більша частина території зайнята високотравною *саваною* на червоних фералітних грунтах, на схилах гір та по берегах річок — вічнозелені тропічні ліси, на узбережжі — гаї кокосової пальми.

Населення. Пд. частину країни населяють народи мовної підгрупи ква (*еве* — 1,1 млн. чол., тут і нижче 1978, оцінка), т. з. племена Того — 100 тис. чол., *йоруба* — 70 тис. чол., пн. частину — народи вольтійської підгрупи (кабре — 540 тис. чол., гурма — 340 тис. чол., гем — 100 тис. чол., сомба, *мосі* та ін.). Живуть також народи *фульбе, хауса* та ін. Офіц. мова — французька. Середня густота нас. — 47,7 чол. на 1 км² (1982). Міське населення становить 15,2 % (1974). Найбільше місто — *Ломе*.

Історія. Давня історія Т. мало вивчена. Археол. знахідки свідчать про появу людини на тер. Т. в далеку давнину і про наявність у той час на цій території відносно високого рівня матеріальної культури. Багато народів, які населяють тер. Т., переселилися сюди з сусідніх територій у серед. віки. В серед. 15 ст. на узбережжя Т. проникли португ. работорговці, які вивозили звідси

Ломе. В центрі міста.

до Нового світу чорних рабів (цей район Т., як і сусідні території, здобув назву Невільницького берега). Работоргівля, яка досягла особливо значних розмірів у 17—18 ст., привела до зменшення чисельності населення і надовго затримала розвиток г-ва і культури народів Т. В 2-й пол. 19 ст. на тер. Т. склалися феод. держ. об'єднання. В кін. 19 ст. почалося колоніальне загарбання тер. Т. В 1884 Німеччина встановила свій протекторат над частиною узбережжя Гвінейської затоки між Порто-Сегуро на Сх. і Ломе на Зх. Після цього почалося просування нім. колонізаторів у глиб країни. Завдяки опору населення нім. колонізатори лише 1902 змогли утвердитися на тер. сучас. Т. і частині тер. сучас. Гани (володіння здобуло назву Т.). Під час 1-ї світової війни 1914—18 тер. Т. окупували англ. і франц. війська. За *Версальським мирним договором 1919* зх. частина Т. перейшла до Великобританії (Брит. Т.), східна — до Франції (Франц. Т.). *Ліга націй* узаконила цей поділ, передавши 1922 мандати на управління Т. Великобританії і Франції. В 1946, після 2-ї світової війни 1939—45, Зх. і Сх. Т. були оголошені підопічними територіями ООН під управлінням Великобританії і Франції. Після 2-ї світової війни у Французькому Т. розгорнувся рух за національну незалежність, який очолив Комітет єдності Т. (КЄТ, засн. 1945). У 1956 Франц. Т. було проголошене авт. республікою у складі Франц. співтовариства. Брит. Т. внаслідок проведеного 1956 референдуму приєдналося до англ. колонії Золотий Берег (з березня 1957 — незалежна д-ва Гана). В 1958 авт. республіка Т. здобула назву Республіка Т. 27.IV 1960 (після перемоги КЄТ на виборах 1958) проголошено створення незалежної Тоголезької Республіки. В 1960 Т. встановила дипломатичні відносини з СРСР. 31.I 1963 в Т. відбувся військовий переворот. Неоколоніалістський режим, що прийшов до влади, був повалений у січні 1967 внаслідок військ. перевороту, очоленого Г. Ейадемою (після референдуму 1972 став президентом). Правлячі кола Т. проводять політику розвитку країни на основі приватнокапіталістичного підприємництва та залучення в економіку іноз. капіталу при деякому контролі з боку д-ви, яка орієнтується на зв'язки з зх. країнами. Між Т. і СРСР укладено угоди про торг. (1961), культур. (1965), екон. і тех. (1978) співробітництво. З 1960 Т.— член ООН. Т. — член *Організації африканської єдності, Загальної афро-маврікійської організації, Ради згоди*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

І. Д. Шевченко.

Узбережжя Гвінейської затоки. Обмолот проса.

Політичні партії, профспілки. Об'єднання тоголезького народу. Засн. 1969. Правляча і єдина партія в країні. Національна конфедерація трудящих Того, засн. 1973.

Господарство. Т.—економічно слаборозвинута країна з аграрно-сировинною спеціалізацією г-ва. В економіці значні позиції займає іноз. (гол. чин. Франції та ФРН) капітал. Вживаються заходи щодо зміцнення держ. сектора, який контролює видобування фосфоритів, від 25 % до 90 % капіталу більшості пром. підприємств, виробн. електроенергії, частково кредитно-банкові та зовнішньоторг. операції, залізничний, мор. та повітр. транспорт, водопостачання; частково проведено агр. реформу. Для г-ва Т. характерні кризові явища — зростання цін, безробіття. Основа економіки — с. г., в якому зайнято 75 % самодіяльного населення. Поряд з общинним землеволодінням розви-

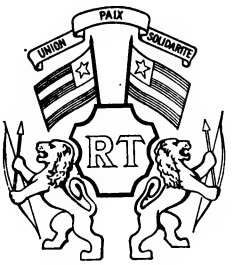

Герб Того.

ТОГО

Площа— 56,6 тис. км²

Населення — бл. 2,7 млн. чол. (1982 оцінка),

Столиця — м. Ломе

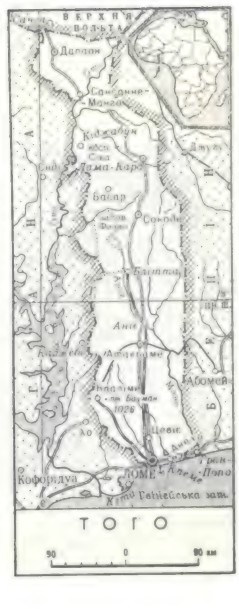

Того. Зображення божества війни Гу. Залізо. Музей людини. Париж.

Того. Офіцер. Дерево. Етнографічний музей. Лейпціг.

Того. Д. Гбеньйон. Автопортрет. 60-і роки 20 ст.

ваються капіталістичні відносини. Переважають напівнатуральні дрібні сел. г-ва. Техніка обробітку землі примітивна. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1980/81): боби какао — 16,0, кава — 8,9, бавовна-сирець — 19,7. Для власного споживання вирощують ямс, маніок, кукурудзу, просо, сорго, рис, арахіс. Поголів'я (млн., 1982): великої рогатої худоби — 0,3, овець і кіз — 1,5, свиней — 0,2; вилов риби понад 10 тис. т. Пром-сть розвинута слабо. Видобувають фосфорити (1,8 млн. т, 1982), мармур, вапняк, з мор. води — сіль. Обробна пром-сть представлена підприємствами харчосмакової (у т. ч. олійницькими, борошномельними, кавообробними), текст., взут., хім., буд. матеріалів пром-сті, працюють сталеплавильний, нафтопереробний, по складанню велосипедів та мопедів з-ди, сірникова і бавовноочисна ф-ки та ін. Кустарні промисли. ГЕС, кілька ТЕС, більша частина електроенергії надходить із Гани. Гол. пром. центр — Ломе. Довж. (тис. км, 1982): з-ць— бл. 0,6, автошляхів — 7,9 (у т. ч. асфальтованих — 2,5). Осн. мор. порт і міжнар. аеропорт — Ломе. З Т. вивозять фосфорити, каву, боби какао (бл. 80 % вартості експорту) та ін.; довозять устаткування, трансп. засоби, нафту і нафтопродукти, товари широкого вжитку та продовольство. Гол. торг. партнери — Франція, Нідерланди, ФРН. Розвиваються торг. відносини з СРСР. Грош. одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = = 0,02 франц. франка.

З. І. Токарєва.

Медичне обслуговування. В 1972 в країні було 1,7 тис. лікарняних ліжок (14,7 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1975 подавали 107 лікарів (0,5 лікаря на 10 тис. ж.). В 1975 працювали 6 зубних лікарів, 21 фармацевт. Підготовка лікарів здійснюється за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В Т. значна кількість населення неписьменна (1975, бл. 50 % ж.). Лише 60 % дітей відповідного віку відвідують школу, понад 50 % школярів навчаються в місіонерських навч. закладах. Система освіти подібна до французької. Поч. школа — 6-річна (від 6 до 12 років); серед. освіта представлена школами двох типів — 4-річними загальноосв. колежами й 7-річними ліцеями. Викладання — франц. мовою, в деяких школах — місцевими мовами. В 1979/80 навч. р. було 2 тис. поч. шкіл (500 тис. учнів) і 71 серед. школа (110 тис. учнів). У системі профес.-тех. освіти — поч. 2—3-річні центри учнівства, один серед. 7-річний ліцей та чотири 4-річних тех. колежі. Вищу освіту здобувають у Бенінському ун-ті в Ломе (засн. 1965, статус ун-ту з 1970, у 1982/83 навч. р.— 4,5 тис. студентів, в Адміністративній школі, у Вищій нормальній школі в Атакпаме (засн. 1970 з допомогою ЮНЕСКО; 1980/81 навч. р.— понад 300 студентів). Усі наук. установи зосереджено в Ломе: Франц. альянс (засн. 1947), Амер. культур. центр, Тоголезька асоціація культур. зв'язку з зарубіжними країнами, Тоголезька асоціація розвитку досліджень у галузі документації, бібліотекознавства, архівної та музейної справи, Ін-т досліджень у галузі тропічної агрономії і рослинництва, Нац. ін-т природничих досліджень, Тоголезький ін-т гуманітарних наук. Найбільші б-ки: при ун-ті, Нац., б-ка Амер. культур. центру, всі — в Ломе, там же — Нац. музей.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Т. видавалося 6 періодичних видань заг. тиражем бл. 30 тис. прим. Осн. газети: щоденна «Марш нувель» («Новий шлях», засн. 1962, до 1979 мала назву «Того-пресс», франц. мовою і дві сторінки мовами еве і кабре), «Евей дю травайєр тоголе» («Пробудження тоголезького трудящого», франц. мовою) — орган Нац. конфедерації трудящих Того. Осн. журнали: «Журналь офісьєль де ла Репюблік Тоголез» («Офіційний журнал Тоголезької Республіки», виходить двічі на місяць франц. мовою) — урядовий; «Того діалог» («Діалог Того», з 1975, видається щомісяця франц. мовою). Урядове інформ. агентство — Тоголезьке агентство преси, засн. 1975. Радіомовлення — з 1953, передачі франц., англ. і місц. мовами. Телебачення — з 1974.

Література Т. перебуває на поч. стадії розвитку. Осн. місце посідають фольклор і різноманітні обробки його. Найвідоміші письменники: прозаїк Давид Анану (роман «Син фетіша», 1955), поет Туссен Відеро Менса — автор збірок «Мужність, якщо хочеш жити й процвітати» (1957) і «Для тебе, негре, брате мій» (1960), у яких передрікає здобуття незалежності своєю батьківщиною, драматурги Матіас Айтнард, Гільйом Ойоно, Селестін Абало. *В. К. Кухалашвілі.*

Архітектура, образотворче мистецтво. Нар. житло — конусоподібні, круглі у плані глиняні будинки з солом'яними дахами (в лісових районах) і прямокутні будинки з стовбурів дерев із плескатими або двосхилими дахами (в гірських та пд. районах). Міста (Ломе та ін.) забудовуються спорудами європ. архітектури (з кін. 60-х рр. за проектами місц. архітекторів — Х. Екуе, А. да Сільва, С. Олімпіко). Пам'ятники (монумент Незалежності в Ломе, 1960, арх. і скульптор Ж. Кустер та ін.). В образотворчому мистецтві поширені твори дерев'яної скульптури (фігурки людини культового призначення, різьблені трони, прикрашені круглою скульптурою), вироби із заліза та глини (зображення тварин). З 60-х рр. 20 ст. розвивається нац. школа живопису (живописець і скульптор П. Айі та ін.). З худож. ремесел поширені різьблення по дереву, слоновій кістці, металі, ткацтво, плетіння.

Добування фосфоритів.

Музика, театр. Традиційне мист. народу Т.— пісні і танці (пов'язані з обрядами і святами) — стало основою для створення 1968 нац. фольклорного ансамблю «Африканські балети Того». Театр сучас. європ. типу почав розвиватися з кін. 40-х рр. 20 ст. В 60-х рр. виникли аматорські театр. гуртки, в репертуарі яких — п'єси нац. драматургів Матіаса Айтнарда, Гільйома Ойоно, Селестіна Абало та ін. В репертуарі трупи Культур. асоціації тоголезької молоді — «Ревізор» М. Гоголя. З 1970 проводяться огляди-фестивалі драм. мистецтва і нар. пісні. Вистави здійснює також Угруповання театру і фольклору Того.

Літ.: Токарева З. И. Тоголезская республика. Справочник. М., 1981.

ТОГОБО́ЧНИЙ Іван Андрійович [справж. прізв.— Щоголів; 12 (24). XI 1862, м. Городище, тепер Черкас. обл.— 9.X 1933, м. Ірпінь, тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.] — український драматург, актор і театральний діяч. Створив бл. 30 оригінальних п'єс та інсценівок (творів М. Гоголя, Т. Шевченка, В. Мови, Е. Золя). Творчість Т. не виходить за рамки традиційної романтично-побутової мелодрами, і лише окремі п'єси («Борці за мрії», 1903; «Бунтарі», 1906) підносяться до реалістичної соціальної драми. У творах «Чаклунка» (1905), «Смерть за свободу» (1921) знайшли відображення події революції 1905 — 07 та Великої Жовтн. соціалістичної революції.

Тв.: П'єси. К., 1972.

В. І. Мазний.

ТОГОЛО́К МОЛДО́ (справж. прізв. та ім'я — Абдирахманов Байимбет; 10.VI 1860, місцевість Куртка на Тянь-Шані, тепер Ак-Талінського р-ну Наринської обл. Кирг. РСР — 4.I 1942, там же]— кирг. рад. нар. поет. Писав вірші-голосіння, жалібні пісні, сатирич. вірші. Створив перші кирг. байки. В сатирич. віршах і поемах «Кемчонтой», «Бабиркани» (обидві — 1900) відображав тяжку долю бідняків, викривав жадібність багатіїв; у поемі «Сказання про водяних і наземних птахів» (1908) в алегоричній формі викривав соціальні суперечності. Захоплено зустрів Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Написав поеми «Революція» (1918), «Свобода» (1923), «Насіят» (1925), «Характер людини» (1939) та ін. В роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотич. віршами. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТОДД (Todd) Александер (н. 2.X 1907, Глазго) — англ. хімік-органік, член (з 1942) і президент (з 1975) Лондон. королівського т-ва; іноз. член АН СРСР (з 1982). Після закінчення (1931) ун-ту у Франкфурті-на-Майні працював у навч. закладах і наук. установах; 1938—44 — директор хім. лабораторій Манчестерського ун-ту; з 1944 — професор органічної хімії Кембріджського ун-ту. Осн. праці — з хімії природних сполук і біоорганічної хімії, особливо хімії нуклеїнових к-т. Уперше встановив структуру і конфігурацію

нуклеозидів, нуклеотидів і багатьох коферментів, а також розробив методи синтезу відповідних структур і здійснив перші синтези найважливіших компонентів живої клітини. Встановив принципи побудови дезоксирибонуклеїнових (ДНК) і рибонуклеїнових (РНК) к-т, що лежать в основі сучас. розвитку біохімії і мол. біології. Нобелівська премія, 1957. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1978.

ТОДЗІО Хідекі (30.XII 1884, Токіо — 23.XII 1948, там же) — один з головних япон. воєнних злочинців, генерал. З жовтня 1941 до липня 1944 — прем'єр-міністр і водночас військ. міністр, міністр внутр. справ, міністр озброєнь, з лютого 1944 — також і нач. генштабу. Був прихильником воєнного союзу Японії з фашист. Німеччиною та Італією. Один з ініціаторів розв'язання війни на Тихому океані (1941). Після беззастережної капітуляції Японії у вересні 1945 був заарештований. Страчений за вироком Міжнар. воєнного трибуналу для Далекого Сходу (див. *Токійський процес*).

ТОДОРОВ Ангел Тошков (н. 20.X 1906, м. Видин) — болг. поет, нар. діяч культури (з 1974), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1976). Член Болг. компартії з 1927. Брав участь у революц. русі, за що зазнавав переслідувань. Літ. діяльність почав 1925. Збірки віршів «Поеми без брехні» (1936), «Корисні поеми» (1938) присвячені життю і боротьбі болг. пролетаріату. В 1961—81 — гол. редактор журн. «Българо-съветска дружба». У збірках «Червоний прапор» (1949), «Гірський дуб» (1959), «Разом з народом» (1966), «Сонце наше, повітря наше» (1971), «Пролетарські пісні» (1973), «Заводське сяйво» (1976) та ін. славить соціалістичну дійсність, болг.-рад. дружбу. Автор байок, фейлетонів, сатиричних творів, літ.-критичних статей. Перекладав твори М. Некрасова, М. Лермонтова, Т. Шевченка, П. Тичини та ін. Кілька разів відвідав Україну. Присвятив Україні і Т. Шевченкові ряд статей і віршів. За переклади і пропаганду рос. і укр. класичної і рад. л-р Рад. Уряд нагородив Т. орденами Дружби народів і «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Настала весна. К., 1977. *О. Д. Кетков.*

ТОДОРОВ Михайло Дмитрович (н. 6.VI 1915, Одеса) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1939—49 (з перервами) навчався в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді у Б. *Йогансона*. Твори: «Переліски» (1957), «Ластівка» (1960), «Одеса. В парку культури ім. Шевченка» (1964), «На байдарках», «Ранок» (обидва — 1967), «Вічний вогонь» (1970), «Портрет чемпіонки XX Олімпійських ігор Ю. Рябчинської» (1975), триптих «Олімпіада. Москва. 1980» (1977—78). «Крим» (1980). Картини зберігаються в Одес. худож. музеї. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. с. 286.

Літ.: Михайло Тодоров. Альбом. К., 1978.

ТОДОРО́ВСЬКИЙ Петро Юхимович (н. 26.VIII 1925, м. Бобринець, тепер Кіровоградської обл.) — укр. і рос. радянський кінооператор і кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1954 закінчив ВДІК (операторський ф-т). У 1954—55 — на Кишинів. кіностудії (оператор фільму «Молдавські наспіви»). В 1955—72 — на Одес. кіностудії худож. фільмів, спочатку як кінооператор, а згодом як режисер. Зняв фільми: «Весна на Зарічній вулиці» (1956), «Два Федори» (1958), «Спрага» (1960). Поставив фільми: «Ніколи» (1962), «Вірність» (1965), «Фокусник» (1967), «Міський романс» (1970). З 1975 — режисер кіностудії «Мосфільм». Фільми: «Остання жертва» (1975, за п'єсою О. Островського), «В день свята» (1978), «Кохана жінка механіка Гаврилова» (1981). Фільми Т. відзначені нагородами на всесоюзних і міжнар. (Венеція) кінофестивалях. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

ТОЇДЗЕ Ираклій Мойсейович [н. 14(27).III 1902, Тбілісі] — груз. рад. графік і живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1951), нар. художник Груз. РСР (з 1980). Навчався у свого батька М. *Тоїдзе*, 1930 закінчив Тбіліську АМ. Твори: картини — «Лампочка Ілліча» (1927), «До нового життя» (1929), «Земний уклін Батьківщині» (1961); іл. до поеми Ш. Руставелі «Витязь в тигровій шкурі» (1937); плакати «Батьківщина-мати кличе» (1941) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1948, 1949, 1951. Іл. с. 286, а також до ст. *Агітація*, т. 1, с. 64—65.

ТОЇДЗЕ Мойсей (Мосе) Іванович [21.I (2.II) 1871, Тбілісі — 17.VI 1953, там же]—груз. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1953), дійсний член АМ СРСР (з 1947), Герой Праці (1932).

У 1896 — 99 навчався в петербурзькій АМ у І. *Рєпіна*. За участь у політ. студентській демонстрації Т. було виключено з Академії і вислано до Тбілісі. Твори: «Мцхетоба» (1899—1901), «Праля» (1902), «Щасливе життя» (1934), «Старий Тбілісі» (1935), «Лист з фронту» (1942), «Пісня Перемоги» (1948); портрети і пейзажі. Картини Т. зберігаються в Держ. музеї мистецтв Грузії та в музеї-квартирі М. І. Тоїдзе в Тбілісі. У 1922 створив художню студію, 1930—53 — професор Тбіліської АМ. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Пиралишвили О. Мосе Тоидзе. Тбилиси, 1958.

ТОЙНБІ (Toynbee) Арнольд Джозеф (14.IV 1889, Лондон — 22.X 1975, Йорк) — англ. бурж. історик і соціолог, почесний член Британської академії. У 1919—24— професор Лондон. ун-ту, 1925—55 — Лондон. школи екон. наук, один з керівників Королівського ін-ту міжнар. відносин. На формуванні поглядів Т. позначився вплив концепції локальних культур О. *Шпенглера*, *есхатології* Августина Блаженного, *індуїзму*, *інтуїтивізму* А. *Бергсона*. Т. еволюціонував від концепції замкнених цивілізацій до теорії розвитку їх у напрямі єдиної загальнолюдської цивілізації, яку він розумів як синтез релігій, від ліберально-бурж. позицій до радикального «соціального критицизму», близького до поглядів «*нових лівих*». У публіцистичних працях останніх років відійшов від відвертого *антикомунізму*, виступав за мирне співіснування та взаєморозуміння між Заходом і Сходом. Осн. праця — «Дослідження історії» (т. 1—12, 1934—61). *А. М. Феоктистов.*

ТОЙОТО́МІ Хідейосі (1536—15.IX 1598, Фусімі) — полководець і держ. діяч феод. Японії. Походив з селян. З 1582, обійманочи посаду канцлера, сконцентрував у своїх руках всю владу в країні. Придушив опір князів, здійснив ряд реформ, спрямованих на зміцнення феод. д-ви. В 1589—95 провів ряд заходів, метою яких була реставрація кріпацтва. В 1592—98 япон. феодали під керівництвом Т. вели загарбницьку війну проти Кореї, проте зазнали поразки.

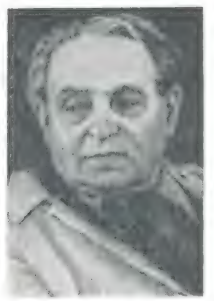

М. І. Тоїдзе.

ТО́КА Салчак Колбакхорекович [2(15).XII 1901, місцевість Мерген Урянхайського краю, тепер Каа-Хемський р-н Тувинської АРСР — 11.V 1973, Кизил] — тувин. рад. письменник, парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1971), один з зачинателів тув. рад. літератури. З 1929 член Тув. нар.-революційної партії. Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1931. Автор автобіографічного роману-трилогії «Слово арата» (кн. 1, 1950; Держ. премія СРСР, 1951; кн. 2, 1956; кн. 3 під назвою «Нова Тува», 1964), документальної повісті «Чого не бачив батько — син побачить» (1963), п'єс «Жінка», «Тонгур-оол», «Здійснена мрія», нарисів. Ген. секретар ЦК Тув. нар.-революц. партії (з 1932), перший секретар Тув. обкому КПРС (1944—73). Канд. в члени ЦК КПРС (1952—71), член ЦК КПРС (1971—73). Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Слово арата. К., 1952; Рос. перекл.— Слово арата, кн. 1—3. М., 1972.

Д. С. Куулар.

С. К. Тока.

ТОКАМА́К (скор. від «тороїдна камера з магнітним полем») — замкнена магнітна пастка для утримання високотемпературної *плазми*, що має форму *тора*. Т. схожий на *трансформатор* з короткозамкненою вторинною обмоткою у вигляді плазмового витка, в якому збуджується *електричний струм*. Плазма міститься в тороїдній вакуумній камері, на яку надягнено котушки, що створюють тороїдне *магнітне поле*. Плазмовий виток стійко утримується сумарним магн. полем, що його створюють поле струму в плазмі, тороїдне поле котушок і слабке поле кільцевих провідників, укладених вздовж камери. *Силові лінії* сумарного поля утворюють систему замкнених магн. повер-

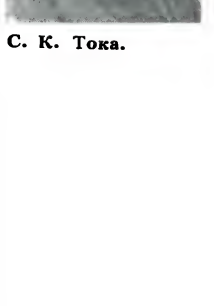

М. І. Тоїдзе. Портрет старого. 1952. Музей-квартира М. І. Тоїдзе. Тбілісі.

хонь, вкладених одна в одну. Початкове нагрівання плазми здійснюється струмом, що протікає по плазмовому витку, додаткове — високочастотними *електромагнітними полями* або (і) інжекцією (впусканням) *атомів*, що мають високу енергію. На основі Т. існує кілька проектів термоядерних реакторів. Т. запропонований (1950) в СРСР. Осн. внесок в розробку Т. зробили Л. А. *Арцимович*, М. О. *Леонтович*, Б. Б. *Кадомцев*, В. С. Стрєлков (н. 1933) та ін. *В. Т. Толок.*

В. В. Токарєв.

ТОКАНТІ́НС — ріка у Пд. Америці, на Сх. Бразілії. Довж. 2850 км, площа бас. 770 тис. км². У верх. та серед. течії перетинає *Бразільське плоскогір'я*, порожиста, є водоспади. У пониззі виходить на *Амазонську низовину*, впадає у рукав естуарію р. Амазонки — Пара. Живлення дощове. Характерні повені (жовтень — березень), під час яких вода піднімається до 7—9 м. Пересічна витрата води у гирлі 16 800 м³/с. Судноплавна на 350 км від грила. У бас. ріки — нац. парк Токантінс.

ТО́КАРЄВ Вячеслав Васильович [н. 26.VII (8.VIII) 1917, м. Богородицьк, тепер Тул. обл.] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1977). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1933—38 навчався в Рязанському худож. уч-щі, 1939—48 (з перервами) — в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «На відкритті колгоспної ГЕС» (1956—57), «Доярки» (1960—61), «Літо» (1961—62), «Нова школа» (1963—65), «Солдати» (1965), «Комісар» (1966—67), «Правда» (1967), «Тачанка» (1969—70), «Жовтень на робітничій околиці» (1970—71), «Жовтнева поема» (1973—74), «Зігріті солдатським теплом» (1975), «Поети революції. В. Маяковський, О. Блок, Е. Багрицький» (1977—78), «Натюрморт з самоваром» (1979). Картини зберігаються в Київ. ДМУОМ, Одес. худож. музеї та в ін. музеях. В 1949— 55 викладав в Одес. худож. уч-щі. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Іл. див. також до ст. *Живопис.* т. 4, с. 120—121.

М. Д. Тодоров. «Олімпіада. Москва. 1980». Центральна частина триптиха. 1977—78.

ТО́КАРЄВ Федір Васильович [2 (14).VI 1871, станиця Єгорлицька, тепер Єгорлицького р-ну Ростов. обл.— 7.VI 1968, Москва, похований в Тулі] — рад. конструктор стрілецької зброї, Герой Соціалістичної Праці (1940). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї донського козака. З 1907 навчався в стрілецькій школі в Оранієнбаумі (тепер м. Ломоносов), де створив перший зразок автом. гвинтівки, перероблені з магазинної гвинтівки зразка 1891 (С. І. *Мосіна*). В наступні роки створив ряд автом. гвинтівок. З 1921 Т. працював на Тульському збройовому з-ді, де розробив ряд систем автом. зброї, зокрема ручний кулемет МТ, автом. пістолет ТТ, самозарядні гвинтівки СВТ-38, СВТ-40, АВТ-40, прийняті на озброєння Рад. Армії. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Суворова 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1940.

І. М. Тоїдзе. Портрет сестри (актриси О. Тоїдзе). 1925. Державний музей мистецтв Грузії. Тбілісі.

ТОКА́РНИЙ ВЕРСТА́Т — 1) *Металорізальний верстат*, на якому *точінням* обробляють заготовки (вироби) переважно у формі тіл обертання. Один з найдавніших і найпоширеніших верстатів, на основі якого створено верстати свердлильної, розточувальної та ін. груп. Осн. частини Т. в.: *станина;* передня (нерухома) бабка з *шпинделем* і *коробкою швидкостей* (іноді коробку розміщують в основі верстата); задня (рухома) бабка, призначена для підтримування заготовки і закріплювання інструмента; *коробка подач*; *супорт*; фартух, де розміщено механізми, що перетворюють обертовий рух ходового гвинта (або ходового валика) на поступальне переміщення супорта. На Т. в., крім звичайних токарних робіт (обточування поверхонь, розточування отворів та ін.), можна нарізувати зубці, зовн. і внутр. різьбу, свердлити отвори тощо. Розрізняють Т. в. (мал.) універсальні — токарно-гвинторізні (найпоширеніші), револьверні (див. *Револьверний верстат*), карусельні (див. *Карусельний верстат*) та лобові; напівавтомати й автомати; спеціальні — *затилувальні верстати*, багаторізцеві, вальцетокарні, колесотокарні тощо. Т. в. обладнують копіювальними пристроями, системами програмного керування. 2) *Деревообробний верстат* для обробки заготовок (виробів), що мають форму тіл обертання. За принципом дії та конструкцією деревообробні Г. в. схожі на Т. в. металорізальні. Деревообробні Т. в. поділяють на центрові, де заготовку затискують у *центрах*; лобові, на яких обробляють заготовки великого діаметра і невеликої довжини, і спеціальні. *Л. Г. Лубенець.*

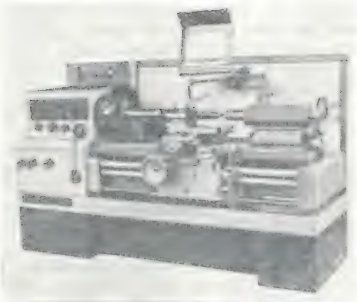

Металорізальний токарний верстат (токарно-гвинторізний).

В. В. Токарєв. Поети революції. В. Маяковський, О. Блок, Е. Багрицький. 1977—78. Одеський літературний музей.

ТОКА́ТА (італ. toccata, букв.— торкання) — віртуозна муз. п'єса для фортепіано або органа, написана в швидкому темпі, чіткому ритмі, звичайно з перевагою ударної акордової техніки (напр., фортепіанна токата Р. Шумана). В 16—18 ст. Т. писали у вільній імпровізаційній формі, близькій до прелюдій і фантазій (напр., органні токати Й. С. Баха). Серед авторів Т. — і рад. композитори С. Прокоф'єв, В. Кирейко, А. Кос-Анатольський, І. Шамо.

ТОКІ́ЙСЬКИЙ ПРОЦЕ́С — судовий процес над головними япон. воєнними злочинцями, що відбувався в Міжнародному воєнному трибуналі для Далекого Сходу з 3.V 1946 по 12.XI 1948 у Токіо. До суду було віддано колишніх прем'єр-міністрів Хірота. *Тодзіо*, Хіранума, Койсо, найвищих урядовців і військових мілітаристської Японії Араки, Доїхара, Хата, Осіма, Хосіно, Ітагакі, Того, Сігеміцу, Сато, Кідо та ін. (всього 28 чол.). Трибунал визнав усіх підсудних винними в тому, що протягом 1928—45 вони планували, готували і вели агресивні війни проти СРСР, Китаю, США, Великобританії та ін. країн, разом з гітлерівською Німеччиною і фашист. Італією прагнули світового панування. Підсудні були також визнані винними у вчиненні воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Трибунал засудив до повішення сім чоловік, у т. ч. Хірота і Тодзіо. Шістнадцять підсудних було засуджено до довічного, інших — до різних строків тюремного ув'язнення. Двоє підсудних померли під час процесу, один через хворобу був визнаний неосудним. Вирок щодо засуджених до смертної кари було виконано вночі проти 23.XII 1948 в Токіо. Див. також *Міжнародні воєнні трибунали.*

ТО́КІО — столиця Японії, головний політ., екон. і культур. центр країни. Розташоване в пд.-сх. частині о. Хонсю, на зх. узбережжі мілководної Токійської зат. Тихого ок., в місці впадіння в неї річок Аракави, Едогави, Суміди, Тами. Вузол з-ць, автошляхів і авіаліній, у т. ч. міжнародних. Мор. порт. Метрополітен (з 1927). Т. — одне з найбільших міст світу. Площа власне Т. (23 міські райони) 577 км², Великого Т. (столичної префектури Токіо-то, в яку, крім міських районів, входять 26 невеликих прилеглих міст, 24 поселення сільс. і міськ. типу та о-ви Ідзу й Огасавара) — 2,14 тис. км². Столична префектура з прилеглими префектурами Канагава, Тіба, Сайтама та ін. утворюють т. з. Токійську агломерацію (Сютокен). Нас. Т.—11,6 млн. чол. (1981). На місці сучас. Т. 1457 збудовано палац Едо (дослівно — «вхід до затоки»), навколо якого виникли поселення ремісників і торговців. У 1590 Едо захопив феодал Іеясу Токугава. В 1603—1867 Едо — резиденція

сегунів з роду *Токугава*. В 18 ст. Едо став одним з найбільших міст світу. З 1869 Едо — резиденція імператора, столиця д-в (перейменований на Т.— «східна столиця»). В 1918 в Т. відбувалися *«рисові бунти»*. В 1922 в Т. засновано *Комуністичну партію Японії*. Після війни Т.— важливий центр япон. робітн. і демократичного руху. В 1964 в Т. відбулися XVIII *Олімпійські ігри*. Провідні галузі пром-сті — машинобудування (виробн. електронного і електро-

Театр кабукі (старий будинок). Архітектор О. Сіньїтіро. 1924.

тех. устаткування та апаратури, точних машин, оптико-мех. виробів, автомобілів, літаків, суден, тепловозів, залізничного устаткування, верстатів, дорожніх машин та ін.) і металообробка. Значна металург., хім. (гол. чин. виробн. ліків, косметичних виробів, лаків, фарб), нафтохім. і поліграф. пром-сть. Численні підприємства буд. матеріалів, керамічної, шкіряно-взут., меблевої, текст., швейної, харчосмакової пром-сті. В Т. концентруються найбільші фінанс.-пром. групи (Міцубісі, Сумітомо, Міцуї та ін.) і банки країни, нац. й іноз. монополії. Товарна і фондова біржі. Токійський, Токійський муніципальний, с.-г., пед., красних мистецтв і музики та приватні ун-ти, технологічний ін-т та ін. вузи. Академія наук, академія мистецтв. Численні н.-д. ін-ти (охорони здоров'я, гігієни, природних ресурсів, проблем народонаселення та ін.), лабораторії (у т. ч. Нац. аерокосмічна), наук. центри (зокрема, Нац. онкологічний, Нац. дослідний захисту від стихійних лих). Найбільші б-ки: Нац. парламентська та ун-тів. Серед музеїв: Токійський нац., Окура Сюкокан, Недзу, Національні науковий, зх. мистецтва, сучасного мистецтва; каліграфії, нар. ремесел, транспорту; художні галереї. Численні театральні приміщення, концертні зали. Т. забудовувалося хаотично; майже половина міста була знищена землетрусом 1923, а також під час 2-ї світової війни 1939—45. Сучас. Т. історично поділяється на «Старе місто» (райони Тійода, Асакуса, Канда та ін.) та «Нове місто» (р-ни Сібуя, Сіндзюку, Ікебукуро та ін.). Архіт. пам'ятки: в історичному центрі міста (р-н Ніхонбасі) — комплекс імператорського палацу, колишньої резиденції сегунів роду Токугава (будівництво почато бл. 1600, перебудови 19 та 20 ст.); храми богині Каннон і бога Тосьогу (обидва — 17 ст.); палац Акасака (1908, арх. О. Катаяма), парламент (1915—36, арх. Т. Охама та ін.), центр. поштамт (1934, арх. Т. Іосіда, М. Ямада). Метрополітен фестівал холл у парку Уено (1960—61, арх. К. Майокава), Олімпійський спорт. комплекс (1963—64, арх. К. *Танге*), собор св. Марії (1964, арх. К. Танге), Нац. театр кабукі (новий будинок, 1967, арх. І. Хіраюкі), будинок Верховного суду (1974, арх. О. Сіньїтіро), ресторан «Ні-бан-кан» (1977, арх. Т. Мінору).

ТОКМАГАМБЕ́ТОВ Аскар [6 (19).IX 1905, тепер радгосп ім. XVIII партз'їзду Теренозекського р-ну Кзил-Орд. обл.—21.VIII 1983, м. Кзил-Орда]— казах. рад. письменник. Член КПРС з 1931. Друкуватися почав 1924. Перша зб. віршів — «Пісні праці» (1928). Осн. теми творчості Т.— Ленін і партія, дружба народів, творча праця. Збірки віршів і поем «На вулицях Берліна» (1932), «Путівка в життя» (1939), «Весна агронома» (1954), «Доля поета», «Журавлі» (обидві — 1965), «Золоте листя» (1975) та ін. Автор романів і повістей «Батько і син» (1961), «Акмоншак» (1973), «Купол поезії» (1975). Твори для дітей. Написав вірш «Рідній Україні». Шевченкові присвятив поезії «В дні ювілею» та «Думи на Косаралі» (обидві — 1954). Автор статті «Досвід перекладу творів Шевченка» (1939). Переклав поеми Шевченка «Кавказ», «Тополя», «Наймичка». Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. *Б. Іскаков.*

ТОКМА́К — річка у Запоріз. обл. УРСР. Див. *Молочна.*

ТОКМА́К — місто обласного підпорядкування Запоріз. обл. УРСР, райцентр, на р. Молочній (Токмаку). Залізнич. ст. Великий Ток-

Токіо. Вид частини міста.

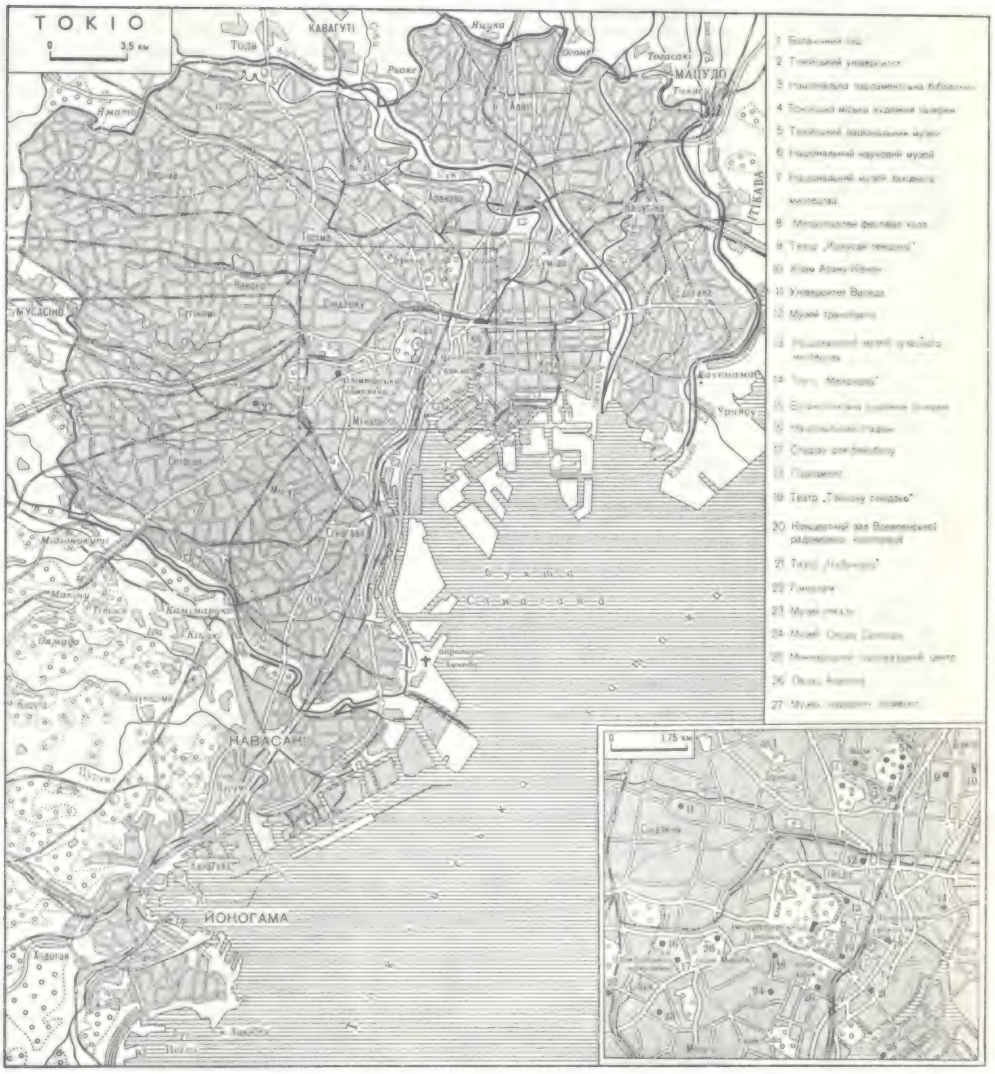

мак. Засн. 1784 під назвою Великий Токмак. На поч. 20 ст. в містечку виникла с.-д. орг-ція. Під час революції 1905—07 у Великому Токмаку відбулися страйки робітників. У 1910—12 тут вів революц. роботу П. О. *Мойсеєнко*. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 Великий Токмак — місто. З 1962 має сучас. назву. У місті: дизелебуд., ковальсько-штампувальний, металевих госп. виробів, консервний, комбікормовий, м'ясокісткового борошна, буд. матеріалів, хлібобулочних виробів з-ди; меблевий, молочноконсервний комбінати, швейна ф-ка, гранітний кар'єр, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, підприємства побутового обслуговування. Мех. технікум, профес.-тех. уч-ще, 18 заг.-осв., 2 муз., 2 художні й спортивна школи, 2 лікарні, поліклініка. Будинок культури, 5 клубів, палац спорту, 29 б-к; музеї: істор. та бойової і трудової слави дизелебуд. з-ду. В Т. народився рад. конструктор авіадвигунів О. Г. *Івченко*.

А. Токомбаев.

ТОКМА́К — місто респ. підпорядкування Кирг. РСР. Розташований у сх. частині Чуйської долини, на лівому березі р. Чу. Залізнична станція. 66 тис. ж. (1983). Найбільші підприємства: виробн. об'єднання «Токмакбудматеріали» та консервне; м'ясокомбінат, два авторем., цукр., мол. з-ди; ф-ки: первинної обробки вовни та камвольно-прядильна. Технікум механізації та електрифікації с. г., мед. і культур.-осв. уч-ща. Т. утворений 1927.

ТОКМА́К-МОГИ́ЛА — гора на *Приазовській височині*. Див. *Синя*.

ТОКМА́цЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 22,2 тис. чол. (1983). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Токмак*. Поверхня району — низовинна рівнина, що поступово знижується з Пн. Сх. на Пд. Зх., поширені замкнуті зниження (поди). Корисні копалини: марганцева руда (*Нікопольський марганцевий басейн*), цегельні й керамічні глини, піски, граніти. Річки — *Молочна* та її прит. Курушан, Юшанли. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культурний центр району — місто обл. підпорядкування Токмак. У районі найбільші підприємства — комбікормовий та по виробн. м'ясо-кісткового борошна (Токмак) з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Токмак). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, соняшнику, овочевих і баштанних культур, рицини та виробництві м'яса, молока, вовни, яєць. Площа с.-г. угідь 1982 становила 130,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 110,8 тис. га. Зрошується 1,5 тис. га земель. У Т. р.— 13 колгоспів, 7 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Великий Токмак, Молочанськ. Автомоб. шляхів — 403 км, у т. ч. з твердим покриттям — 371 км. У районі — 19 заг.-осв. та 2 муз. школи; 39 мед. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 11 будинків культури, 32 клуби, 45 кіноустановок, 25 б-к. У Т. р. видається газ. «Комуністичним шляхом» (з 1931). *В. В. Тиминюк*.

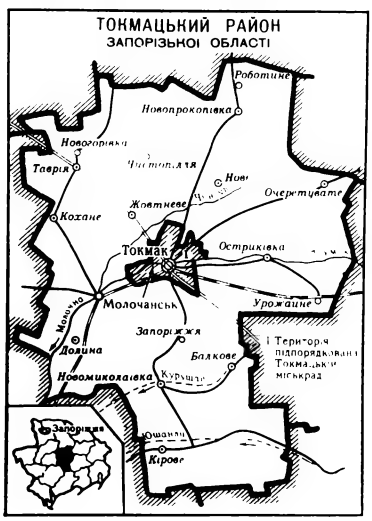

ТОКОМБА́ЄВ Аали (псевд.— Балка; н. 7.XI 1904, с. Чон-Кемін, тепер Кемінського р-ну Кирг. РСР) — кирг. рад. письменник, нар. поет Киргизії (з 1945), акад. АН Кирг. РСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1927. Друкуватися почав 1924. Перша зб. поезій — «Про Леніна» (1927). У зб. віршів «Квіти праці» (1932), «Ранні вірші» (1934), повісті «Поранене серце» (1940), поемах «Своїми очима» (1952), «Мелодія комуза» (1960) показав життя трудящих за Рад. влади. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами (поема «Земляк Манаса», 1941; зб. віршів «Подяка», 1944). Автор поеми «Жива історія» (1969), зб. «Голос часу» (1966), п'єс «Слідство триває» (1962), «Зерно безсмертя» (1966). Роман у віршах «Перед світанком» (1962) — про боротьбу кирг. народу проти царизму. Автор повісті «Дністер впадає в глибоке море» (1939), в якій відобразив життя трудящих Зх. України, статей про Т. Шевченка. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Хвиля Іссик-Кулю. К., 1975; Рос. перекл.— Мелодия комуза. Фрунзе, 1962; Стихотворения. М., 1974; Древо. Фрунзе, 1978.

К. Саматов.

ТОКОФЕРО́ЛИ (від грец. τόκος — пологи, φέρω — несу і лат. oleum — олія) — *вітаміни* групи Е. Належать до природних похідних хроману (бензо-γ-дигідропірану). Існують 4 похідні з насиченими бічними ланцюгами: α-, β-, γ- і δ-Т. та 4 похідні з ненасиченими — токотриеноли. Найбільшу активність має α-Т. Біол. значення Т. полягає в їх необхідності для нормального процесу розмноження (Т.— т. з. фактор розмноження або антистерильний вітамін), у виконанні функцій *антиокислювачів* по відношенню до ненасичених ліпідів тощо. В організм тварин і людини Т. надходять з їжею. Гол. джерело Т.— рослинні олії. Недостача Т. викликає безплідність, дистрофію м'язової тканини, дегенерацію нервових клітин. В медицині застосовують синтетичний препарат вітаміну Е — Т. ацетат і концентрат вітаміну Е з природної сировини для лікування безплідності, нервових, шкірних захворювань (зокрема, *псоріазу*), гіпотрофії у дітей тощо. Т. мають промислове значення: захищають рослинні олії від згіркнення.

Т. П. Угарова.

ТОКСИКО́З (від грец. τοξικόν — отрута) — хворобливий стан, що виникає внаслідок діяння на організм людини або тварин різних *токсинів* і *отрут*. Розрізняють ендогенний та екзогенний Т. Перший з них зумовлений утворенням отруйних продуктів у самому організмі; виникає при порушеннях *обміну речовин*, зокрема у зв'язку з порушенням знешкоджувальної функції печінки, при захворюваннях нирок, ендокринних органів, при патологічному перебігу вагітності (див. *Токсикози вагітності*) тощо. Екзогенний Т. спричинюється проникненням в організм різноманітних шкідливих речовин з навколишнього середовища (див. *Отруєння*). Стан Т. спостерігається при *харчових токсикоінфекціях та інтоксикаціях*, а також при багатьох інфекц. хворобах. Перебіг Т. залежить від особливостей хвороботворного чинника й опірних властивостей організму. Див. також *Уремія*.

ТОКСИКО́ЗИ ВАГІ́ТНОСТІ — ускладнення вагітності, що характеризуються розладами обміну речовин і судинними розладами. *Патогенез* Т. в. повністю не вивчено. Т. в. найчастіше зустрічаються у немолодих вперше вагітних жінок і у жінок з захворюваннями нирок, печінки, серцево-судинної системи, органів травлення, нервової і ендокринної систем. Велике значення у виникненні Т. в. має зовн. середовище — умови праці, побуту та ін. При повторних вагітностях імовірність розвитку Т. в. різко зменшується. Розрізняють ранні Т. в. (у першу половину вагітності — 10—12 тижнів) і пізні (у другу половину — 26—40 тижнів). У кожній з цих двох груп є дві підгрупи — чисті (первинні) Т. в., що розвиваються на фоні клінічно здорового організму, і поєднані (вторинні) Т. в., які виникають на фоні ін. захворювань. До ранніх Т. в. відносять посилену і тривалу слинотечу, блювання і неспинне блювання (20 раз на добу), яке веде до збезводнювання організму, *інтоксикацій*, зниження артеріального тиску (*гіпотонія*), прискорення пульсу тощо. До пізніх Т. в. відносять набряки тіла, які з'являються на ногах, а потім поширюються на все тіло (водянка вагітних), нефропатії (набряки, підвищений артеріальний тиск, поява білка в сечі — протеїнурія), прееклампсія (головний біль, мигтіння «мушок» перед очима — пов'язані з порушенням мозкового кровообігу, біль під грудьми тощо), еклампсія (виявляється нападами судорог з непритомністю, під час яких може наста-

ти смерть від набряку легень, крововиливу у мозок тощо). Профілактика: гігієнічний режим під час вагітності, ранній і систематичний лікарський догляд за вагітними в жіночій консультації. Лікування усіх видів Т. в. проводять тільки стаціонарно.

О. Т. Михайленко.

ТОКСИКОЛО́ГІЯ (від грец. τοξικόν — отрута і λόγος — вчення) — розділ *медицини,* що вивчає фізичні і хімічні властивості *отрут* та їх діяння на організм людини і тварин. Т. досліджує процеси надходження токсичних сполук в організм, розподіл, перетворення і виділення з організму (токсикокінетику), вплив на органи і системи, механізм дії (токсикодинаміку), причини і механізми вибіркової токсичності, розробляє засоби лікування і профілактики *отруєнь*. Предметом вивчення Т. є продукти хім. синтезу, промислові отрути і *пестициди,* токсичні речовини рослинного, тваринного і мінерального походження. Відомості про отрути та їх дію на організм відомі ще з глибокої давнини, але становлення Т. як науки відноситься до 2-ї пол. 19 ст. Значний внесок у розвиток Т. зробили франц. вчені К. Бернар, Ф. Мажанді, нім.— Л. Герман, Д. Драгендорф, англ.— Р. Коберт та ін., а також вітчизн. вчені І. М. Сєченов, С. П. Боткін, Є. В. Пелікан, І. П. Павлов, М. П. Кравкова та ін. Стимулом до розвитку Т. в СРСР став розвиток *фармакології,* хімічної промисловості і хімізації с. г. В 1930—40 школи М. В. Лазарєва (Ленінград), М. С. Правдіна (Москва), О. І. *Черкеса* (Харків) інтенсивно розвивали промислову Т. У ці ж роки почала розвиватися Т. пестицидів (Г. Л. Шкавера, Л. І. *Медведь,* Київ), яка в 1950—60 переросла в самостійну галузь— с.-г. Т., що набула значного розвитку після створення у 1964 *Гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас всесоюзного науково-дослідного інституту* у Києві. У зв'язку з проблемою охорони навколишнього середовища в 1970—80 сформувалися харчова, комунальна, побутова, ветеринарна та ін. галузі профілактичної (гігієнічної) Т. Подальший розвиток одержали судова, військова, лікарська і клінічна Т. Тепер Т. переросла в науку про *патологію* хімічного походження, оскільки вона вивчає не лише гострі і хронічні отруєння, а й усі найближчі і віддалені результати дії на організм хім. речовин (ембріотоксичний, тератогенний, мутагенний, канцерогенний, алергенний та ін. ефекти). Т. використовує методи експериментальної патології, фармакології, *ембріології* і *тератології, онкології, генетики, алергології* та ін. наук. Т. тісно пов'язана з *гігієною,* бо її завданням є обгрунтування нешкідливих для організму концентрацій речовин і встановлення гігієнічних стандартів вмісту шкідливих речовин в повітрі робочої зони і об'єктів навколишнього середовища, а також розробка методів прогнозування токсичності і гігієнічних нормативів. Викладання питань з Т. провадиться на кафедрах фармакології, гігієни, внутр. хвороб мед. учбових закладів, результати наукових досліджень з Т. в СРСР публікуються в журн. «Фармакология и токсикология», «Гигиена и санитария», «Гигиена труда и профзаболеваний», «Судебно-медицинская экспертиза», науково-відомчих збірниках. Т. ветеринарна вивчає токсичну дію отрут (рослинних, синтетичних, мінеральних) на організм с.-г. і промислових тварин, а також причини, особливості та умови їх отруєнь. Розробляє методи швидкої діагностики, подання першої допомоги, лікування і профілактику отруєнь тварин, ветеринарно-санітарну експертизу при отруєннях. Наук. центри вет. Т.— Всесоюзний ін-т експериментальної ветеринарії (Москва), Укр. н.-д. ін-т експериментальної ветеринарії (Харків).

Літ.: Саноцкий И. В., Уланова И. П. Критерии вредности в гигиене и токсикологии при оценке опасности химических соединений. М., 1975; Справочник по пестицидам. К., 1977.

Ю. С. Каган.

ТОКСИ́ни (від грец. τοξικόν — отрута) — хімічно неоднорідна група речовин мікробного, рослинного або тваринного походження, що здатні викликати різноманітні специфічні патологічні зміни в структурі та функціях клітин, тканин, органів — типові захворювання людини та тварин. Початок вивчення Т. відноситься до кінця 19 ст. В 1884 вперше Р. *Кохом* був описаний Т. збудника холери, в 1888 франц. вченим Е. Ру та швейц. вченим А. Ж. Е. Йєрсеном — дифтерії, а в 1890 нім. епідеміологами К. Фабером, Е. Берінгом та япон. вченим С. Кітазато — правцевий Т. Бактеріальні Т. поділяються на екзотоксини та ендотоксини. Деякі бактерії за певних умов можуть продукувати як ендо-, так і екзотоксини. До екзотоксинів відносять Т., що виділюються бактеріями в навколишнє середовище в процесі їх життєдіяльності (збудниками *дифтерії, ботулізму,* правця тощо). Для них характерні висока токсичність, органотропність — вибірковість ураження окремих органів і тканин, *інкубаційний період* від кількох годин до кількох діб, антигенна активність (див. *Антигени*). За хім. структурою екзотоксини — білки, малостійкі до дії світла, кисню, за винятком деяких (ботулінного, стафілококового), термолабільні, під дією формаліну та т-ри 38—50 °С переходять в *анатоксини*. Мають властивості ферментів (напр., розщеплюють лецитин, викликають *гемоліз* еритроцитів, руйнують лейкоцити тощо), що зумовлюється наявністю в молекулі екзотоксинів активних центрів. Ендотоксини міцно зв'язані з мікробною клітиною і вивільняються після її зруйнування. Це — високомолекулярні комплекси ліпополісахаридів з білками, які характеризуються менш тривалим інкубаційним періодом (кілька годин), як правило, термостабільні, пірогенні, але менше токсичні, діють менш вибірково, ніж екзотоксини, є слабими антигенами; під дією формаліну та т-ри частково знешкоджуються, але втрачають імуногенні властивості (див. *Імунітет*). Ендотоксини специфічно діють на епітелій кишечника, викликають зниження опірності організму до інфекцій, впливають на процес *зсідання крові,* можуть спричинювати інфекційно-токсичні шоки. Ендотоксини характерні для ентеробактерій, бруцел, гонококів, менінгококів та ін. Продуцентами Т. є також мікроскопічні гриби. Їх мікотоксини — багатокомпонентні сполуки, які містять в собі пептиди, органічні к-ти, фурани, терпени, глікозиди та ін. За своїми хім. і біол. властивостями до Т. бактерій дуже близькі деякі продукти тваринного та рослинного походження. До них належать зміїна отрута (кобр, гадюк), отрута скорпіонів, павуків, бджіл, мурашок та ін. *отруйних тварин.* Токсичні речовини *отруйних рослин* (рицин, абрин; вивчені ще П. *Ерліхом,* 1891) являють собою токсичний білок. Т. знайшли застосування у виробництві анатоксинів, що використовуються як *вакцини,* для одержання лікувальних сироваток (див. *Серотерапія, Серопрофілактика*), лікувальних препаратів (що містять бджолину або зміїну отруту, пірогени). *А. П. Дем'яненко.*

ТОКСОПЛА́ЗМА (Toxoplasma) — рід паразитичних найпростіших ряду *кокцидій*. Єдиний вид роду Т.— T. gondii, має складний цикл розвитку із зміною хазяїв, паразитує в ссавців, у г. ч. й людини, та птахів (проміжні хазяї), розмножуючись в їхніх органах і тканинах нестатевим шляхом (ендодіогенією — внутрішнім брунькуванням) з утворенням ендозоїтів розміром 4—7 мкм. При хронічному ураженні Т. утворюють в органах *цисти* з сотнями одноядерних цистозоїтів всередині. Ендозоїти і цистозоїти є джерелом зараження остаточних хазяїв — переважно котів та ін. котячих. В їхньому організмі відбувається статевий процес Т., що завершується утворенням ооцист з 2 спорами, які містять по 4 спорозоїти. Т. уражає клітини різних органів, гол. чин. ретикулоендотеліальної системи, м'язів і мозку, спричинюючи тяжке захворювання — *токсоплазмоз.*

В. П. Коваль.

ТОКСОПЛАЗМО́З — паразитарне захворювання людини та ряду тварин, що спричинюється *токсоплазмами.* Джерелом інфекції можуть бути дикі та свійські тварини (свині, кролі, собаки, кішки, кози, велика рогата худоба, олені, лисиці, білки, ховрахи, птахи тощо) або хвора людина. Зараження відбувається при вживанні в їжу заражених і недостатньо термічно оброблених продуктів (м'яса, молока і яєць), через слизові оболонки, ушкоджену шкіру (найчастіше заражуються працівники боєнь, м'ясокомбінатів). Потрапляючи в організм людини, збудник розноситься з плином крові, викликаючи ураження різних органів (мозку, очей, селезінки, печінки, лімфатичних вузлів тощо). Розрізняють Т. природжений і набутий (гострий і хронічний). При природженому Т. лити-

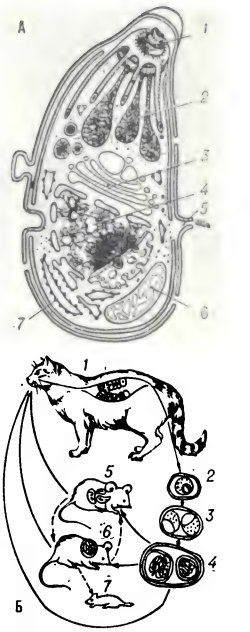

Токсоплазма.
А. Схема субмікроскопічної будови Toxoplasma gondii:
1 — коноїд—опірний утвір; *2* — роптрії (містять речовину, що сприяє проникненню токсоплазми в клітину хазяїна); *3* — апарат Гольджі; *4* — ядро; *5* — ультрацитостом (пора); *6* — мітохондрія; *7* — ендоплазматичний ретикулюм з рибосомами.
Б. Цикл розвитку Toxoplasma gondii:
1 — стадії розвитку в кишечнику кота; *2—4* — ооцисти; *5—6* — стадії розвитку в організмі миші; *7* — новонароджене мишеня, заражене токсоплазмами через плаценту.

Токтогул Сатилганов.

К. Токуда.

Ф. І. Толбухін.

Е. Толлер.

на заражується від матері під час внутрішньоутробного розвитку. При Т. вагітність може закінчуватися мимовільним *абортом*, мертвонародженням, передчасними родами або народженням дитини з різними *виродливостями* внаслідок порушення розвитку мозку, серця та ін. органів (такі діти нерідко відстають в психічному розвитку). Набутий гострий Т. супроводиться *гарячкою*, головним болем, болем у м'язах. Можливі ураження лімфатичних вузлів, очей, шкіри, головного мозку і його оболонок, внутрішніх органів. Перебіг хронічних Т. триває роками і характеризується нездужанням, заг. кволістю, субфебрильною т-рою, головними болями, дратливістю, зниженням пам'яті, збільшенням лімфатичних вузлів, печінки, селезінки. Перебіг Т. може бути за типом *гепатиту, міокардиту*, запалення легень тощо. Профілактика: своєчасне виявлення хворих тварин та їх ізоляція, додержання правил особистої гігієни. Лікування: хлоридин у поєднанні з *сульфаніламідними препаратами*.

О. Т. Михайленко.

ТОКТОГУ́Л САТИЛГА́НОВ (25. X 1864, кишлак Кушчусу, тепер Токтогульського р-ну Ошської обл. Кирг. РСР — 17.II 1933, с. Сасик-Джийде, того ж р-ну, похований у с. Чолпон-Ата) — кирг. рад. акин. Почав складати пісні ще в дитячі роки. За сатиричні твори «П'ять кабанів» та ін. зазнав переслідувань. В 1898 був засланий у Сибір. В 1910 втік і повернувся в Киргизію. З перших днів Рад. влади Т. С. став її співцем («Хай живе Радянська влада!», «Наша епоха» та ін.). Перший у кирг. л-рі створив образ В. І. Леніна («Що за жінка народила такого сина, як Ленін?», «Пісня про Леніна», «Ленін вказав шлях»). Відомий і як композитор (пісні, інструментальні п'єси). Т. С. присвячено оперу «Токтогул» (лібрето Д. Боконбаєва, муз. В. Власова, А. Малдибаєва, В. Фере), п'єсу «Співець народу» (1950) К. Джантошева. В 1965 в Кирг. РСР встановлено республіканську держ. премію ім. Токтогула.

Тв.: Укр. перекл. — Поезії. Вибране. К., 1977; Рос. перекл. — Избранное. Фрунзе, 1964.

М. М. Плісецький.

ТОКТОГУ́ЛЬСЬКА ГЕС — гідроелектростанція, розташована на р. Нарині в Ошській обл. Кирг. РСР. Введена в дію протягом 1975. На ГЕС встановлено 4 агрегати по 300 тис. кВт кожний. Утворено Токтогульське водосховище.

ТОКТОМУ́ШЕВ Абдрасул [н. 2 (15).IX 1912, с. Чон-Кемін, тепер Кемінського р-ну Кирг. РСР] — кирг. рад. поет, нар. поет Кирг. РСР (з 1972). Член КПРС з 1951. Літ. діяльність почав у 30-і рр. Перша зб.— «Борці» (1936). Автор збірок віршів і поем «Сонце» (1947), «Моя країна» (1953), «Дорога життя» (1958), «Весна життя» (1960), «Дружба» (1972), «Шамбет» (1974) та ін. Поема «Лист з Какшаала» (ч. 1, 1937; ч. 2—3, 1950) — про безправне становище кирг. жінки в минулому. Роман у віршах «Золота гора» (кн. 1—2, 1965—68) — епічний твір про дореволюц. життя кирг. народу, про боротьбу трудящих за встановлення Рад. влади. Т. Шевченкові присвятив вірші «Поету Тарасу» (1961), «Тарасу» (1968). Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів.

К. Саматов.

ТОКУВА́ННЯ — своєрідна поведінка багатьох птахів перед паруванням. Одна з форм *спілкування тварин*. Т. має видові особливості. Під час Т. птахи співають, приймають певні пози, роблять специфічні рухи, демонструють (див. *Демонстрація* в етології) певного кольору та форми оперення (напр., для цього деякі райські птахи іноді зависають на гілці вниз головою), влаштовують «шлюбні ігри» на землі («турніри»), на воді та в повітрі (токовий політ), роблять уявні гнізда тощо (див. *Ритуал* у біології). У полігамних птахів (напр., турухтанів, глухарів, тетеревів) самці збираються для групового Т. Іноді (при поліандрії) Т. характерне для самок (напр., у куликів-плавунчиків), а самці мають *захисне забарвлення*. Самець альтанкових птахів для приваблювання самки будує і прикрашає альтанку.

В. А. Мельничук.

ТОКУГА́ВА — династія *сегунів* (військ.-феод. правителів) Японії (1603—1867). Заснована феодалом Іеясу Токугавою. За правління перших сегунів Т. було завершено об'єднання країни, зміцнено феод. відносини, населення поділено на стани (*самураї*, селяни, ремісники і торговці). Після придушення 1638 Сімабарського повстання сегуни Т. з метою збереження феод. відносин майже цілком припинили зносини з ін. країнами, що призвело до екон. і культур. відставання Японії. З кін. 18 ст. д-ва Т. вступила в період кризи, причиною якої був розклад феод. ладу в Японії. Криза була посилена зовн. фактором — США та Великобританія 1854—58 нав'язали Японії нерівноправні договори, примусили сегунат відмовитися від політики самоізоляції країни. В 1867—68 внаслідок незавершеної бурж. революції (див. *Мейдзі ісин*) сегунат Т. було ліквідовано.

ТОКУ́ДА Кюїті (12.IX 1894, с. Наго, префектура Окінава — 14.X 1953, Пекін) — діяч комуністичного руху Японії. Н. в сім'ї робітника-друкаря. В 1918 в Токіо брав участь у *«рисових бунтах»*. У 1920 закінчив юрид. ф-т ун-ту Ніхон (Токіо). Один з організаторів Соціалістичної ліги Японії (1920). Учасник І з'їзду комуністичних і революц. партій Далекого Сходу (1922, Москва). Один із засновників КП Японії (КПЯ; 1922), член її ЦК з часу заснування. В 1926 і 1927 — учасник пленумів ВККІ. В 1928—45 — в ув'язненні. З 1945 — генеральний секретар ЦК КПЯ. В 1946—50 — депутат парламенту. З 1950 працював у підпіллі. Помер у Китаї, куди приїхав для лікування. В 1955 його прах перевезено до Японії.

ТОКУНА́ГА Сунао (11.III 1899, префектура Кумамото, о. Кюсю — 15. II 1958) — япон. письменник. Член Компартії Японії з 1949. В 20—30-х рр. брав участь у літ. русі «Пролетарська л-ра». Друкуватися почав 1925. Романи «Вулиця без сонця» (1929), «Токіо — місто безробітних» (1930), зб. оповідань «Робітнича родина» (1938) — про життя і боротьбу япон. трудящих за свої права. В 1945 — один із засновників прогресивного Товариства л-ри нової Японії. В романі «Спи спокійно, дружино!» (1946) змальовано тяжку долю япон. жінки, в романі «Тихі гори» (1952) — боротьбу різних прошарків япон. суспільства проти монополій і мілітаризму.

Тв.: Укр. перекл.— Вулиця без сонця. Одеса — Х., 1932; Тихі гори. К., 1954; Дні дитинства. К., 1961; Рос. перекл.— Дни детства. М.. 1958; Тихие горы. Л., 1958.

Б. П. Яценко.

ТОЛ — те саме, що й *тринітротолуол*.

ТО́ЛАНД (Toland) Джон (30.XI 1670, біля Лондондеррі, Пн. Ірландія — 11.III 1722, Патні, біля Лондона) — англ. філософ-матеріаліст. Освіту здобув в ун-тах Глазго, Едінбурга, Лейдена і Оксфорда. Т. одним із перших висунув та обгрунтував положення про рух як універсальну, найістотнішу і невід'ємну властивість *матерії*, про одвічну заг. активність природи, про єдність і взаємозв'язок руху як способу існування матерії з заг. формами її буття — *простором і часом*, про нескінченність матерії, чим сприяв подоланню метафіз. концепції руху і становленню діалектичного способу мислення. Проте Т. не зміг виявити внутр. джерело активності матерії і залишався в цілому на позиціях *деїзму*. В теорії пізнання був прихильником *сенсуалізму*. Т. піддав раціоналістичній критиці християнську релігію, засуджував реліг. нетерпимість, викривав політ. роль релігії як засобу утримання народу у вічному рабстві. Т. вніс значний вклад у розвиток філос. матеріалізму та діалектики. Осн. праці: «Листи до Серени» (1704), «Пантеїстикон» (1720).

А. О. Пашкова.

ТОЛБУ́ХІН Федір Іванович [4 (16).VI 1894, с. Андроники, тепер Ярославського р-ну Яросл. обл.— 17.X 1949, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1965), Герой Нар. Республіки Болгарії (1979). Член Комуністичної партії з 1938. Н. в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, штабс-капітан. У Рад. Армії з 1918. Під час громадян. війни брав участь у боях проти військ Юденича, бурж.-поміщицької Польщі та в ін. операціях. У 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу ряду фронтів, команд. арміями, військами Пд., 4 і 3-го Укр. фронтів. Керовані Т. війська брали участь у боях на Волзі, у визволенні Пд. України, Болгарії, Угорщини, Югославії, Австрії. З 1945 Т.— головнокоманд. Пд. групою військ, з 1946 — команд. військами Закавказ. військ.

округу. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Перемога», 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни. В Москві Т. встановлено пам'ятник. Ім'ям Т. названо місто в Болгарії.

ТОЛБУ́ХІН (до 1949 — Добрич)— місто на Пн. Сх. Болгарії, адм. ц. Толбухінського округу, вузол автошляхів, залізнична станція. 86 тис. ж. (1975). Найрозвинутіша харчосмакова (м'ясна, олійна, борошномельна та ін.) пром-сть. С.-г. машинобудування, підприємства взут. і текст. пром-сті. Н.-д. с.-г. інститут. Т.— торг. центр великого с.-г. району. Місто перейменоване на честь Ф. І. *Толбухіна.*

ТОЛВІ́НСЬКИЙ (Tołwiński) Костянтин [7.I 1877, на Вітебщині (Білорусія) — 15.V 1961, Краків, ПНР] — польс. геолог, дійсний член Польської Академії наук.

В юнацькі роки за участь у революц. русі був засланий до Сибіру. Після заслання навчався в Цюріхському ун-ті в Швейцарії. В 1911 провадив геол. розвідки нафти на о. Суматра. В 1919—39 — директор Карпатського геол.-нафт. ін-ту в Бориславі. Одночасно 1930—39 — керівник відділу Польс. ін-ту геології у Варшаві. З 1945— радник геол. установ, 1958—60 — голова наук. ради Нафт. ін-ту в Кракові. Досліджував газові родовища Передкарпаття, зокрема Дашавське і Опарське. Автор наук. праць з геології і нафтогазоносності Карпат. *Г. І. Молявко.*

ТОЛЕ́ДО — місто в центр. частині Іспанії, адм. ц. провінції Толедо. Розташоване на р. Тахо. Вузол автошляхів, залізнична станція. 44,4 тис. ж. (1970). В давнину Т.— поселення іберійського племені карпетанів. З 192 до н. е.— під владою римлян. З серед. 6 ст.— столиця Вестготської д-ви. В 711 завойоване арабами. У 8—9 ст. населення Т. не раз повставало проти загарбників. З 1085 відвойований іспанцями, став столицею королівства Кастилії і Леону, з 1479 — об'єднаної Іспанії. В 1520—22 — один з гол. центрів повстання *комунерос.* У 1808—13 окуповане військами *Наполеона I.* Під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 в Т. точилися запеклі бої між заколотниками і респ. військами.

В Т.— підприємства хім., керамічної, текстильної (виробн. шовкових і вовняних тканин), харчосмакової (зокрема, борошномельної) та ін. галузей пром-сті. Старовинний ремісничий центр по виробн. холодної зброї, у т. ч. атрибутів кориди. У Т.— Будинок-музей *Ель Греко.* Місто зберігає середньовічне обличчя. Серед архіт. пам'яток — залишки рим. цирку, акведуку, середньовічної фортифікації, мости Сан-Мартін (13 ст., перебудовано в 14 ст.) і Алькантара (13 ст., перебудовано в 15 ст.) і мавританські брами Пуерта Бісагра Антігуа (9 ст.) та Пуерта дель Соль (бл. 1100, перебудовано на поч. 14 ст.), церкви Санто-Крісто де ла Лус (кол. мечеть Баб Мардум, 960), Санта-Марія ла Бланка (1180—13 ст.), готичний собор (осн. буд-во — в 13—15 ст.), замок Алькасар (перебудовано в 16—18 ст.), ратуша (кін. 16 ст.).

ТОЛЕРА́НТНІСТЬ [від лат. tolerans (tolerantis) — терплячий] — терпимість до чужих думок і вірувань.

ТОЛЕРА́НТНІСТЬ імунологічна, імунологічна ареактивність — нездатність організму до імунологічної відповіді на певний *антиген* — толераген. Поняття про Т. вперше було запроваджено австрал. вченими Ф. *Бернетом* і Ф. Феннером 1949. Розрізняють власну та набуту Т. Явище набутої Т. вперше (1953) відкрили та описали англ. імунологи П. *Медавар,* Р. Біллінгхем, Л. Брент та одночасно і незалежно від них чеш. вчений М. Гашек. Т. — активний процес, одна з форм імунологічного реагування організму (див. *Імунітет*); в його формуванні провідна роль належить Т-лімфоцитам, а також В-лімфоцитам. Т. легше відтворюється в умовах недозрілої імунокомпетентної системи. Для індукції Т. в умовах дозрілої імунокомпетентної системи, як правило, необхідні високі дози антигена. Розвиток Т. реєструється внаслідок відсутності відповіді на відповідний антиген. Прості антигени легше індукують розвиток Т., ніж складні (напр., бактеріальна клітина є слабким толерагеном). Т. може бути частковою і повною. Ч а с т к о в а Т.— нездатність організму давати відповідь на одні антигенні детермінанти і можливість відповіді на ін. антигенні детермінанти того ж антигена. П о в н а Т.— відсутність імунологічної відповіді на усі антигенні детермінанти даного антигена. Існує також поняття р о з щ е п л е н о ї Т. (напр., можливість пригнічення синтезу імуноглобулінів одного класу при нормальному синтезі імуноглобулінів ін. класів, можливість блокувати клітинний імунітет, але не гуморальний та ін. форми). Механізм розвитку Т. до кінця не з'ясовано. Можливість викликати Т. у дорослих має велике значення для успіху *трансплантації* органів і тканин, а також для лікування багатьох видів тяжкої патології людини (*алергії, автоімунних захворювань* та ін.). Здатність великих доз антигена викликати розвиток Т. у дорослих треба враховувати при імунізації людей. Див. також *Несумісність імунологічна, Химери* в біології. *Н. М. Бережна.*

ТОЛІ́ДО — місто на Сх. США, в шт. Огайо. Порт на узбережжі оз. Ері. Вузол з-ць і автошляхів. 368 тис. ж. (1975). Найрозвинутіші машинобудування і металообробка (судно-, верстато- та автомобілебудування, виробн. електротех., ковальсько-пресового, для хім. і нафтової пром-сті устаткування). Підприємства металург., нафтопереробної, хім., скляної, буд. матеріалів, фарфорової, харчової пром-сті. Вивіз вугілля, нафтопродуктів тощо. Університет.

ТОЛКАНЬО́В Володимир Васильович (н. 26.II 1931, Омськ) — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1956. У 1959 закінчив Одес. консерваторію (клас К. *Пігрова*). З 1959 — викладач Ровенського музичного училища.

ТОЛКАЧО́В Зіновій Шендерович [12 (25).II 1903, с. Щедрін, тепер Жлобінського р-ну Гом. обл.— 30.VIII 1977, Київ] — укр. рад. графік і живописець. Член КПРС з 1922. У 1919—20 навчався в Моск. ВХУТЕМАСі у П. *Кончаловського,* 1928—29 — в Київ. худож. ін-ті. Працював у галузі монументального мистецтва, станкової та книжкової графіки, журнальної сатири і плаката. Твори: настінні розписи в комсомольських клубах у Києві (1921—22), ескіз композиції, присвяченої 1-му з'їздові комсомолу України (30-і рр.); серії літографій «Ленін — маса» (1924—28), «Трипільська трагедія» (1937), «Окупанти» (1941—43); «Майданек» (1944—45), «Квіти Освенціма» (1945); портрети політ. діячів та письменників: Артема (Ф. А. Сергєєва), В. Блакитного, В. Чумака та ін.; іл. до творів О. Корнійчука, М. Горького, М. Островського, Марка Вовчка, Б. Брехта; плакати, карикатури. *Літ.:* Холостенко Є. Зіновій Толкачов. Х., 1933; Зіновій Толкачов. Освенцім [Альбом репродукцій]. К., 1965; Зиновий Толкачев. Освенцим. М., 1969.

Толедо. Собор. 13—15 ст.

ТО́ЛЛЕР (Toller) Ернст (1.XII 1893, Замочин, тепер Шамоцін, поблизу м. Бидгощ, ПНР — 22.V 1939, Нью-Йорк) — нім. драматург, поет, публіцист, політ. діяч. Член уряду *Баварської Радянської республіки.* В 1919—24 — в ув'язненні. В 1933 емігрував до США. Покінчив життя самогубством. Творчість Т., одного з лідерів *експресіонізму,* при певних ідейних суперечностях, сповнена ненависті до бурж. суспільства, до мілітаризму й фашизму, пройнята симпатіями до робітн. класу. Автор п'єс: «Перетворення» (1919), «Людина-маса» (1921), «Руйнівники машин» (1922), «Еуген Нещасний», «Розкутий Вотан» (обидві — 1923), «Гопля, ми живемо!» (1927), «Гасити котли!» (1930), «Пастор Галль» (1939). У 1924 драми Т. «Машиноборці» («Руйнівники машин») та «Людина-маса», 1927 сцену з п'єси «Гопля, ми живемо!» (у збірній виставі до 10-річчя Великої Жовтн. соціалістичної революції «Жовтневий огляд») поставив театр «*Березіль*».

Тв.: Рос. перекл.— Тюремные песни. М., 1925; Штурм голода. Воспоминания и наброски. М., 1926; Дело об убийстве. М., 1934; Юность в Германии. М., 1935.

Н. М. Матузова.

ТО́ЛМЕН (Tolman) Едуард Чейс (14.IV 1886, Уест-Ньютон, шт. Массачусетс — 19.XI 1959, Берклі, шт. Каліфорнія) — амер. психолог. З 1918 — професор Каліфорнійського ун-ту. Представник *необіхевіоризму.* На противагу *біхевіоризмові* слідом за *гештальтпсихологією* відстоював цілісність і цілеспрямованість актів *поведінки* як таких, що включають мотив і мету, побудову й перевірку гіпотез тощо. Запровадив термін «проміжні змінні», позначивши ним фактори, які діють між безпосередніми стимула-

З. Ш. Толкачов. Ілюстрація до п'єси Б. Брехта «Матінка Кураж та її діти». Туш. 1965.

К. Толнаї.

В. П. Толок.

Л. К. Толопко.

І. І. Толстой.

ми і кінцевою реакцією, але «проміжні змінні» Т. вважав фіз. утвореннями, а не психічними. Розробив т. з. когнітивну теорію *навчення* і дослідив феномен «латентного» (прихованого) научіння. Хибність концепції научіння Т. у тому, що вона ототожнювала закономірності поведінки тварин і людини, а цілеспрямованості дії не знаходила причинного пояснення.

ТО́ЛНАЇ (Tolnay) Кларі (н. 27.VII 1914, Будапешт) — угор. актриса, нар. арт. УНР (з 1954). З 1946 працювала в театрі «Вігсінгаз», з 1949 — провідна актриса Театру ім. Мадача (Будапешт). Серед ролей: Мати («Марта» Мюллера), Бланш («Трамвай „Бажання“» Т. Уїльямса), Ірина («Три сестри» Чехова), Єлена («Міщани» М. Горького). Знімається в кіно. В 1966 під час гастролей Театру ім. Мадача відвідала СРСР.

ТО́ЛОК Віталій Павлович (н. 2.IV 1930, Канів, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1966. Після закінчення 1955 Київ. ін-ту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював режисером Черкас. (1955—59), Ровен. (1959—60), Вінн. (1960—69) муз.-драм. театрів, з 1969 — гол. режисер Житомир. укр. муз.-драм. театру ім. І. Кочерги. Вистави: «Лісова пісня» і «Камінний господар» Лесі Українки, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги, «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Зачарований вітряк» М. Стельмаха, «Собор Паризької богоматері» за В. Гюго та ін.

ТО́ЛОК Володимир Тарасович (н. 25.XII 1926, м. Умань, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1955. Закінчив Харків. ун-т (1951). З 1952 працює в Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР. Наук. праці в галузі фізики і техніки прискорювачів заряджених частинок, фізики плазми і керованого термоядерного синтезу. Брав участь в розробці лінійних прискорювачів протонів, а також керував спорудженням сильнострумового лінійного прискорювача електронів на 5МеВ (1955). Під керівництвом Т. розроблено методи високочастотного нагріву плазми в термоядерних установках, способи гальмування плазмових потоків, створено серію термоядерних установок стелараторного типу «Сіріус», «Сатурн», «Ураган»; винайдено також плазмовий метод нанесення покриттів за допомогою установок «Булат». Нагороджений орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани», медалями.

ТОЛОКА́ — старовинна форма трудової взаємодопомоги односельців у виконанні термінових або трудомістких робіт (збирання врожаю, вирубування або корчування лісу, будівництво житла, школи тощо). Була поширена у багатьох народів, зокрема у слов'ян. Виникла з появою сільс. громади, пізніше існувала як пережиток. У Т. односельці брали участь добровільно, без спец. оплати, хазяїн лише влаштовував частування. За часів капіталізму Т. нерідко використовували сільс. багатії для експлуатації односельців. На Пн. Росії Т. була відома під назвою «помочь».

ТОЛО́ПКО Леон Костянтинович (літ. псевд.— М. Пільний; н. 11.VIII 1902, Нью-Йорк) — укр. прогресивний журналіст, письменник і громад. діяч США. Член Компартії США з 1932. Н. в сім'ї укр. емігрантів. У 1908 повернувся з батьками до Зх. України. Закінчив учительську семінарію, викладав у Лодзинському воєводстві. В 1927 виїхав до США, працював на заводі, згодом учителював. На поч. 30-х рр. вступив до Союзу українських робітн. орг-цій (попередник *Ліги американських українців*), почав працювати в редакції газети «Українські щоденні вісті». З 1956 — відповідальний редактор газ. «Українські вісті», заступник голови, а з жовтня 1980 — голова Ліги амер. українців. Т.— автор багатьох оповідань, віршів і драм. творів. Його п'єси («Реп'ях», «Щасливі», «Американські будні» та ін.) поставлені робітн. гуртками в США і Канаді.

Т. Т. Новицька.

ТОЛОЧИ́НОВ Микола Пилипович [24.II (8.III) 1838, м. Стародуб Черніг. губ., тепер Брян. обл. — 10 (23).V 1908, Харків] — укр. акушер-гінеколог. Закінчив петерб. Мед.-хірург. академію (1864), де й залишився працювати. В 1870—85 — викладач Київ. ун-ту, 1885—1902 — професор Харків. ун-ту; з 1902 — завідуючий земським родильним будинком у Харкові. Праці Т. присвячені питанням асептики і антисептики в акушерській практиці, механізму родів, позаматкової вагітності, а також історії акушерства і педіатрії. Т.— автор посібників з гінекології та акушерства.

ТОЛО́ЧКО Віктор Іванович (н. 22.X 1922, Мелітополь, тепер Запоріз. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1975). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1957 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався у О. *Кокеля*, С. *Бесєдіна* і О. *Любимського*. Твори: «Захисники Брестської фортеці», «Медсестра», «Місячна ніч у

В. І. Толочко. Роки війни. 1968.

Криму» (всі — 1960), «Севастопольці» (1967), «Роки війни» (1968), «Чайки» (1971), «В майстерні художника» (1975), «У безсмертя» (1977). Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

ТОЛПИ́ГО Кирило Борисович [н. 20.IV (3.V) 1916, Київ] — укр. рад. фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1939). У 1945—59 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, 1959—66 — у Київ. ун-ті. З 1966 — зав. відділом Донец. фіз.-тех. ін-ту АН УРСР; одночасно (1967—70) — зав. кафедрою Донец. ун-ту. Наук. праці присвячені теорії твердого тіла. Удосконалив динамічну теорію кристалічних граток, запропонував метод розрахунку дефектів малого радіуса в напівпровідниках і діелектриках. Перебудував теорію екситонних станів у напрямі повнішого врахування міжелектронної взаємодії. Запропонував і розвинув квазімолекулярну модель валентних кристалів. Працює також у галузі біофізики (теорія водневого зв'язку у біополімерах і її застосування до проблеми скорочення м'язів).

ТОЛСТО́ВА-ПАРІ́ЙСЬКА Надія Георгіївна [н. 3 (16).VII 1905, с. Курмиш, тепер Пільнинського р-ну Горьк. обл.] — укр. рад. вчений в галузі патологіч. анатомії с.-г. тварин; перша жінка в Радянському Союзі, що стала доктором ветеринарних наук (з 1938). Професор (з 1940), засл. діяч науки УРСР (з 1967). В 1926 закінчила Казанський вет. ін-т, в якому працювала до 1939, в 1939—41 — зав. кафедрою патологіч. анатомії Білоцерківського с.-г. ін-ту, в 1941—45 — Киргизького с.-г. ін-ту, в 1945—53 — Білоцерківського с.-г. ін-ту, а в 1953—75 — Харків. зооветінституту. Наукові праці присвячені вивченню патологіч. морфології органів і тканин, розробці методів діагностики інфекційних захворювань тварин, значенню периферичної нервової системи в патогенезі цих хвороб. Депутат Верховної Ради СРСР 3-го скликання. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

Н. А. Наумова.

ТОЛСТО́Й Іван Іванович [14 (26). VIII 1880, Петербург — 27.X 1954, Ленінград] — рад. вчений, фахівець з класичної філології та античної історії, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1903). З 1908 — викладач цього ж ун-ту. В 1918—53 — професор класичної філології Ленінгр. ун-ту. Т. використовував фольклорний (у т. ч. і вітчизняний) матеріал, що дало змогу виявити в багатьох античних сюжетах долітературні джерела, уточнити соціальну спрямованість ряду античних жанрів. Досліджував пам'ятки давньогрец. мови Пн. Причорномор'я. Нагороджений 2 орденами Леніна.

Тв.: Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918; Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953; Статьи о фольклоре. М.—Л., 1966.

ТОЛСТО́Й Лев Миколайович [28.VIII (9.IX) 1828, Ясна Поляна, тепер Щокінського р-ну Тул. обл.— 7 (20).XI 1910, ст. Астапово, тепер ст. Лев Толстой Липец. обл.; похований у Ясній Поляні] — рос. письменник. Батько — граф М. І. Толстой, мати — уроджена княжна М. М. Волконська. В 1844—47 навчався в Казанському ун-ті. У 1851 поїхав на Кавказ у станицю Старогладківську, де служив його старший брат. Тут Т. написав повість «Дитинство» — свій перший друк. твір (опубл. у журн. «Современник», 1852, № 9). Ця повість разом з повістями

«Отроцтво» (1852—54) і «Юність» (1855 — 57) мала становити автобіографічний роман «Чотири епохи розвитку», остання частина якого — «Молодість» — так і не була написана. У 1851—53 Т. брав участь у воєнних діях на Кавказі, 1854 переїхав в Дунайську армію. Учасник Кримської війни 1853—56. Враження від севастопольської облоги Т. відтворив у худож. нарисах «Севастополь у грудні місяці», «Севастополь у травні» і «Севастополь у серпні 1855 року». Армійський побут і епізоди війни дали матеріал для оповідань «Набіг» (1853), «Рубання лісу» (1853—55). В 1855 Т. прибув до Петербурга, де зблизився з співробітниками «*Современника*», познайомився з М. Некрасовим, І. Тургенєвим, І. Гончаровим, М. Чернишевським та ін. Написав оповідання «Ранок поміщика» (1856), «Полікушка» (1861—62), в яких показав суперечності між паном і мужиком. Наприкінці 1856 вийшов у відставку і 1857 зробив першу подорож за кордон. Враження від цієї поїздки відтворив в оповіданні «Люцерн» (1857). Після повернення написав оповідання «Три смерті» (1858), роман «Сімейне щастя» (1858—59). У 1859 Т. організував у *Ясній Поляні* школу для селянських дітей. У 1863 закінчив повість «Козаки». У 1863—69 працював над романом-епопеєю про Вітчизн. війну 1812 «Війна і мир», в якому показав роль нар. мас як вирішальної сили історії. Розробляючи пед. питання, написав «Азбуку» (1871—72) і «Нову азбуку» (1874 — 75). У 1873 почав роботу над романом «Анна Кареніна» (закінч. 1877), в якому порушив соціально-філос. проблеми цілої епохи рос. життя. В кінці 70-х рр. Т. остаточно перейшов на позиції патріархального селянства. У творах «Сповідь» (1879—80), «В чому моя віра?» (1882—84) прийшов до заперечення існуючого соціального ладу, побудованого на хибних основах. Т. все більш негативно ставився до офіційної православної церкви і самодержавного ладу, до нових бурж. відносин. У 80—90-і рр. написав нар. оповідання («Свічка», «Два діди» та ін.), повісті «Смерть Івана Ілліча» (1884—86), «Крейцерова соната» (1887—89), комедію «Плоди освіти» (1886—89), драми «Влада темряви» (1886), «Живий труп» (1900). У трактаті «Що таке мистецтво?» (1897—98) виступав за мистецтво загальнозрозуміле, що відповідає потребам народу. У 1891, 1893 і 1898 брав участь у допомозі селянам голодуючих губерній, виступав з закликами і статтями про допомогу голодуючим. В листах до Олександра III і Миколи II протестував проти репресій, сваволі самодержавства. У 90-і рр. Т. працював над романом «Воскресіння» (1889—99), в якому викривав соціальні, політ. і моральні підвалини царської Росії. Різка критика церковних обрядів у цьому романі була однією з причин відлучення 1901 Т. Синодом від православної церкви. В художніх («Після балу», 1903; «За що?», 1905, та ін.) і публіцистичних творах Т. відгукувався на все те, що хвилювало передове рос. суспільство. У повісті «Хаджі-Мурат» (1896—1904) прославляв мужність боротьби і любов до життя. Жорстока реакція, що настала після революції 1905—07, численні страти, вироки спонукали Т. до написання статті «Не можу мовчати» (1908) — гнівного памфлета, спрямованого проти смертної кари. Останні роки життя провів у Ясній Поляні в безперервних душевних стражданнях. 10 листопада 1910 Т. таємно залишив Ясну Поляну, застудився в дорозі і 20 листопада помер. В. І. Ленін у своєму відгуку на смерть Т. писав, що письменник «зумів поставити в своїх працях стільки великих питань, зумів піднестися до такої художньої сили, що його твори зайняли одне з перших місць у світовій художній літературі» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 17). Творчість Т. знаменувала новий етап у розвитку рос. і світового реалізму, перекинула міст між традиціями класичного роману 19 ст. і л-рою 20 ст.

Багато творів Т. екранізовано та інсценізовано в СРСР і за кордоном. П'єси Т. ставились і ставляться на сценах рад. театрів, в т. ч. і українських. Про Т. як про великого художника писали Леся Українка, В. Стефаник, О. Кобилянська, С. Васильченко. І. Франко був одним із активних пропагандистів і дослідників творчості Т. Він сприяв виданню творів Т. на Зх. Україні, опублікував статті «Лев Толстой», «Толстой і земства» та ін.

Т. цікавився життям укр. народу, його культурою. Не раз бував на Україні: в роки юності — в містечку Летичеві, 1879 — у Києві, 1884 — в Чернігівській губ. (в маєтку М. Ге на хуторі Івановському). В останнє десятиріччя 19 ст. Т. часто жив у Криму. Образи українців виведено в ранніх оповіданнях («Рубання лісу», «Севастополь у серпні 1855 року» та ін.). В оповіданні «Два діди» Т. правдиво змалював картини нар. побуту укр. села. На основі сюжету укр. легенди «Святий і чорт» написав нар. оповідання «Старий у церкві». Т. виявляв інтерес до Г. Сковороди, до творів Т. Шевченка. Був особисто знайомий з Марком Вовчком (листувався з нею), а також з Д. Яворницьким та ін. Увагу Т. привертало мистецтво М. Заньковецької, І. Тобілевича, М. Кропивницького та ін. За постановою Рад. уряду (1928) видано ювілейне повне зібрання творів Т. у 90 тт. (1928—58). Ім'ям Т. названо школи, клуби, бібліотеки тощо. Ім'я письменника присвоєно станції та селищу Астапово, а також району й районному центру в Калуз. обл. Створено музеї Т. в Ясній Поляні, у Москві, на станції Лев Толстой. Пам'ятники Т. споруджено в Москві (1953, 1972), в Тулі (1973). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—90. М.—Л., 1928—58; Собрание сочинений, т. 1—15. М., 1978—83 [в 22-х т.]; Укр. перекл.— Твори. т. 1—12. К., 1958—60.

Літ.: В. І. Ленін про Л. М. Толстого. К., 1978; Л. Н. Толстой в русской критике. М., 1978; Литературное наследство, т. 35—38, 69, 75. М., 1939—65; Гусев Н. Н. Лев Николаевич Толстой [кн. 1—4]. М., 1954—70; Яснополянский сборник, в. 1—13. Тула, 1955—81; Гудзій М. Лев Толстой. К., 1950; Лев Николаевич Толстой. Сборник статей, в. 1—2. М., 1956—59; Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников, т. 1—2. М., 1978; Бурсов Б. Лев Толстой. М., 1960; Храпченко М. Б. Лев Толстой как художник. М., 1978; Шкловский В. Б. Лев Толстой. М., 1967; Крутикова Н. Є. Лев Толстой і українська література. К., 1958; Геній краси і правди. Українські радянські письменники про Л. М. Толстого. К., 1978; Лев Толстой у дослідженнях радянських літературознавців. Збірник статей. К., 1978; Міксон О. К. Світове значення творчості Л. М. Толстого. К., 1961; Библиография произведений Л. Н. Толстого. М., 1955; Библиография литературы о Л. Н. Толстом [1917—1973, кн. 1 — 4]. М., 1960—78; Лазеба Є. Л. М. Толстой і Україна. Бібліографічний покажчик. Львів, 1978.

М. М. Зозуля.

ТОЛСТО́Й Олексій Костянтинович [24.VIII (5.IX) 1817, Петербург — 28.IX (10.X) 1875, Красний Рог, тепер Почепського р-ну Брян. обл.] — рос. письменник, граф. У 1843—61 займав високі придворні посади. Друкуватися почав 1841 (повість «Упир»). З 1854 в журналі «*Современник*» друкував у співавт. пародійно-сатиричні вірші, байки під літ. псевд. *Козьма Прутков*. Автор драм. поеми «Дон Жуан» (1862), істор. роману «Князь Серебряний» (1863), істор. трилогії — трагедії «Смерть Іоанна Грозного» (1866), «Цар Федір Іоаннович» (1868), «Цар Борис» (1870), в якій подано картини суспільної боротьби й побуту 16—17 ст. У віршованих політ. сатирах «Сон Попова» (опубл. 1882), «Історія держави Російської...» (опубл. 1883) висміював царську бюрократію, монархів. Поезії Т. про російську і українську природу, його любовна лірика відзначаються задушевністю, мелодійністю. Багато віршів Т. («Средь шумного бала, случайно...», «То было раннею весной», «Колокольчики мои» та ін.) поклали на музику П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, М. Мусоргський, С. Рахманінов та ін. П'єса «Цар Федір Іоаннович» за рад. часу поставлена в театрах України.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1980; Укр. перекл.— Князь Серебряний. Львів, 1885; [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959.

І. М. Давидова.

ТОЛСТО́Й Олексій Миколайович [29.XII 1882 (10.I 1883), м. Миколаєвськ, тепер м. Пугачов Сарат. обл.— 23.II 1945, Москва] — рос. рад. письменник, громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1939). Друкуватися почав 1905. Перші твори — зб. віршів «Лірика» (1907), оповідання «Стара башта» (1908). У циклі реалістичних оповідань «Заволжя» («Під старими липами», 1910), романах «Диваки» (1911) та «Кривий пан» (1912) зобразив виродження і паразитизм дворянства. У творах «На горі» (1915), «Прекрасна дама» (1916) та ін. змальовано образи простих рос. людей на війні. Жовтневу революцію Т. не зрозумів, емігрував до Франції. У творах періоду еміграції (1919—23) звучать мотиви любові й туги за батьківщиною

Л. М. Толстой.

О. К. Толстой.

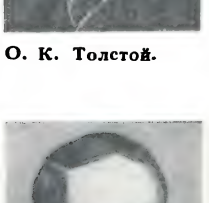

О. М. Толстой.

Ф. П. Толстой.

Ю. В. Толубєєв.

В. І. Толубинський.

В. Ф. Толубко.

Ф. П. Толстой. Автопортрет з дружиною і донькою. Барельєф. Віск. 1812. ДТГ у Москві.

(«Дитинство Микити», 1920—22). В 1923 повернувся до СРСР.

Т. започаткував жанр наук.-фантастичного роману в рад. л-рі («Аеліта», 1922—23). У творах 20-х рр., Т. викривав білу еміграцію («Пригоди Невзорова, або Ібікус», 1924), авантюризм імперіалістів та їхніх прислужників (наук.-фантастичний роман «Гіперболоїд інженера Гаріна», 1925—27, роман-памфлет «Емігранти», 1931).

Темі боротьби за Рад. владу присвячено оповідання «Блакитні міста» (1925), «Гадюка» (1928) та ін. Широкі картини революц. боротьби, ідейне визрівання рос. прогресивної інтелігенції, початок соціалістичних перетворень показано в трилогії «Ходіння по муках» («Сестри» — 1922, «Вісімнадцятий рік» — 1927—28, «Похмурий ранок» — 1940—41, Держ. премія СРСР, 1943). До роману «Вісімнадцятий рік» тематично примикає повість «Хліб» (1937). Автор істор. роману «Петро I» (1929—45, незакінч., Держ. премія СРСР, 1941). Писав істор. п'єси («Іван Грозний», 1941—43, Держ. премія СРСР, 1946), твори для дітей («Золотий ключик, або Пригоди Буратіно», 1936). В роки Великої Вітчизн. війни виступав проти фашизму з патріотичними творами. Т. не раз (з 1909) бував на Україні — в Києві, Харкові, Львові, Одесі, на Донбасі, Придніпров'ї, у Криму. Тему України відобразив у творах «Повість смутних часів», «Петро I», «По Галичині», «По Волині», трилогії «Ходіння по муках», «Ниць вбивць», «Початок відплати» та ін. Статтю «Кобзар» (1939) присвятив Шевченкові. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. В 1957 в Москві відкрито пам'ятник Толстому.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1958—61; Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1972; Укр. перекл.— Хліб. К., 1940; Іван Грозний. К., 1948; Вибране. К., 1949; Петро Перший. К., 1953; Російський характер. Оповідання. К., 1960; Аеліта.— Гіперболоїд інженера Гаріна. К., 1971; Ходіння по муках. К., 1972.

Літ.: Воспоминания об А. Н. Толстом. Сборник. М., 1973; Налдеев А. П. Алексей Толстой. М., 1974; Петелин В. Судьба художника. Очерк жизни и творчества А. Н. Толстого. М., 1979; Борщевский Ф. М. Изучение творчества Алексея Толстого. К., 1979; Кущ О. П. Олексій Миколайович Толстой. Бібліографічна пам'ятка... Львів, 1953. *І. Т. Крук.*

ТОЛСТО́Й Федір Петрович [10 (21).II 1783, Петербург — 13 (25).IV 1873, там же] — рос. скульптор і графік, представник *класицизму*. Навчався в Морському корпусі (закінчив 1802), відвідував клас І. Прокоф'єва в петерб. АМ (з 1804), почесним членом якої був з 1809. Твори: барельєфи — автопортрет з дружиною і донькою (1812), 21 медальйон на теми подій Вітчизн. війни 1812 (1814—36), композиції «Морфей» (1822), «Німфа з глечиком» (1857); іл. до поеми І. Богдановича «Душенька» (1820—33) та ін. Скульптури зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київському музеї російського мистецтва. В 1825—28 викладав у петерб. АМ (1828— 59 — віце-президент, 1859—68 — товариш президента). Був близький до декабристів. За клопотанням Т. та ін. культур. діячів 1858 Т. Шевченка було звільнено з заслання. Повернувшись до Петербурга, Шевченко часто бував у родині Толстого, останній виконав портрет поета. Портрет, с. 293.

Літ.: Мроз Е. К. Федор Петрович Толстой. М.—Л., 1946; Кузнецова Э. В. Федор Петрович Толстой. М., 1977.

ТОЛСТЯКО́В Павло Нилович [16 (28).XII 1880, Москва — 25.V 1938] — укр. рад. композитор, хоровий диригент. Освіту здобув у Петерб. консерваторії. З 1903 — регент Придворної співацької капели та хормейстер Маріїнського театру в Петербурзі. В 1921 оселився в м. Лохвиці (тепер Полтав. обл.), де організував хор «Рух» (скорочена назва від «Робітничий український хор»), з яким виступав по селах Полтавщини. Разом з П. Батюком створив хор і муз. студію в м. Зіньківі (тепер Полтав. обл.). З 1925 — хормейстер Харків. опери та інспектор Наркомосу. З 1933 — хормейстер Одес. театру опери та балету. Автор хорових пісень («Соціалізм», «Сів», «Пісня кузні»), фп. творів, обробок укр. нар. пісень, музики до кінофільмів (у т. ч. «Коліївщина», 1933, «Прометей», 1936). Здійснив редакцію опери «Утоплена» М. Лисенка. *І. Д. Гамкало.*

ТОЛУБЄЄВ Юрій Володимирович [18.IV (1.V) 1906, Петербург — 28. XII 1979, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1976). У 1929 закінчив Ленінгр. ін-т сценічного мистецтва. Творчу діяльність почав 1926 у Ленінгр. театрі акторської майстерності, до 1941 працював у різних театрах Ленінграда, з 1942 — в Ленінгр. театрі драми ім. О. С. Пушкіна. Серед ролей — Шмага («Без вини винуваті» О. Островського), Городничий («Ревізор» М. Гоголя; зіграв цю роль і в кіно), Вожак («Оптимістична трагедія» В. Вишневського), Горлов («Фронт» Корнійчука), Терентій («Життя в цвіту» Довженка), Полоній («Гамлет» Шекспіра). Знімався в кіно (Санчо Панса — «Дон Кіхот», Кузьма— «Хроніка пікіруючого бомбардувальника» та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1958.

Тв.: Путь к образу. М., 1952.

Літ.: Лапинский Н. Юрий Толубеев. Л., 1974.

ТОЛУБИ́НСЬКИЙ Всеволод Іванович [н. 14 (27).III 1904, с. Тартак, тепер Вінн. обл.] — укр. рад. вчений у галузі теплофізики і теплоенергетики, акад. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Закінчив (1927) Київ. політех. ін-т, викладав (1929—64) у цьому ж вузі (1938—64 — зав. кафедрою). З 1939 працює також в Ін-ті технічної теплофізики АН УРСР (1953—54, 1963—72 — директор). Осн. праці — з питань теплообміну і гідродинаміки в одно- і двофазних середовищах, теорії та конструювання топок, випарників і парогенераторів. Розробив теорію і метод розрахунку потужних камерних топок, встановив основні закономірності робочого процесу випарників, розвинув теорію теплообміну при кипінні, створив методи розрахунку інтенсивності теплообміну і критичних теплових потоків, провів комплекс досліджень з теплофізики ядерних реакторів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Премія ім. Г. Ф. Проскури АН УРСР, 1981.

Тв.: Работа и расчет камерных топок. К., 1939; Комплексне енерготехнологічне використання палива. К., 1957; Теплотехника. К., 1976 [у співавт.]; Теплообмен при кипении. К., 1980.

ТОЛУ́БКО Володимир Федорович [н. 12 (25).XI 1914, м. Красноград, тепер Харків. обл.] — рад. військ. діяч, головний маршал артилерії (1983), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1939. В Рад. Армії з 1932. В 1941 закінчив Військ. академію механізації і моторизації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни — на Ленінгр., Калінін., 3-му Укр. фронтах. Після війни — на відповідальних командних посадах у Рад. Армії. В 1950 закінчив Військ. академію Генштабу. З 1960 — перший заст. головнокоманд. Ракетними військами стратегічного призначення, з 1968 — команд. військами Сибірського, з травня 1969 — Далекосхідного військ. округів. З 1972 — головнокоманд. Ракетними військами стратегічного призначення — заст. міністра оборони СРСР. З 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТОЛУО́Л (від назви колумбійського міста Толу́ і лат. oleum — олія), метилбензол, $C_6H_5CH_3$ — *ароматичний вуглеводень*, безбарвна рідина з запахом, що нагадує *бензол*; густ. 866,9 кг/м³; $t_{кип}$ 110,6 °С; $t_{пл}$ — 95 °С. Горить коптявим полум'ям, суміш пари Т. з повітрям вибухає. У воді малорозчинний, розчиняється в органічних розчинниках. При окисленні Т. одержують *бензойний альдегід* і *бензойну кислоту*. Т. є у деяких нафтах; у пром-сті його виділяють гол. чин. з кам.-вуг. смоли і продуктів нафтоперероблки. Застосовують у виробн. *барвників, вибухових речовин* (*тринітротолуол*), фарм. препаратів та ін., а також як розчинник. Пара Т. отруйна і впливає на нервову систему. Гранично допустима концентрація пари толуолу у повітрі 0,05 мг/л.

ТОЛЧА́НОВ Йосиф Мойсейович [29.IV (11.V) 1891, Москва — 24.VIII 1981, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1962). Член КПРС з 1957. В 1918 з групою т. з. Мамонтовської студії, якою керували Б. *Захава* і Ю. *Завадський*, увійшов до Студії Є. Вахтангова (з 1926 — Театр ім. Є. Вахтангова); працював у ньому до 1980. Серед ролей — Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Маякін («Фома Гордєєв» М. Горького), Іван Шадрін («Людина з рушницею» Погодіна), Гайдар, Капітан («Фронт», «Пам'ять серця» Корнійчука), Гайшук («Правда і кривда» Стельмаха), Барах («Принце-

са Турандот» Гоцці). З 1920 викладав у Театр. уч-щі ім. Б. В. Щукіна (з 1946 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ТОЛЬ (франц. tôle) — рулонний покрівельний і *гідроізоляційний матеріал*, одержуваний просочуванням покрівельного *картону* кам'яновугільними або сланцевими дьогтепродуктами. В СРСР Т. виготовляють з мінеральною посипкою (грубозернистою, піщаною) і без посипки — безпокривний Т., або Т.-шкіра. Ширина рулонів Т.— 750, 1000 і 1025 мм. Т. відзначається гнучкістю, легкістю, водонепроникністю, гнилостійкістю; має низьку вартість; довговічність його менша, ніж бітумних *покрівельних матеріалів*. Т. з грубозернистою посипкою застосовують для верх. шару плоских і пологих *покрівель*, Т. з піщаною посипкою — для покрівель тимчасових споруд і *гідроізоляції*, безпокривний Т.— як підкладковий матеріал у багатошарових покриттях і для *пароізоляції*.

ТО́ЛЬБА Веніамін Савелійович [н. 30.X (12.XI) 1909, Харків] — укр. рад. диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1957). У 1932 закінчив Харків. муз.-драм. інститут. У 1931—33, 1935—42 — диригент Харків., у 1934—35, 1944—59 — Київ. театрів опери та балету (в 1942—44 — об'єднаного Київ. і Харків. театрів у Іркутську). В 1932—34, 1935—41 — викладач Харків. консерваторії, 1934—35 і 1944—73 — диригент оперної студії та викладач (з 1962 — професор) Київ. консерваторії. У репертуарі — бл. 50 опер. Серед них — опери українських («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» М. Лисенка), рос. («Іван Сусанін» М. Глинки, «Пікова дама», «Євгеній Онєгін», «Іоланта» П. Чайковського, «Царева наречена» М. Римського-Корсакова), зх.-європ. («Отелло» Дж. Верді, «Чарівна флейта» В. А. Моцарта) композиторів. За його диригуванням було вперше виконано ряд творів укр. рад. композиторів: опери — «Наймичка» М. Вериківського (1943), «Молода гвардія» Ю. Мейтуса (1947), «Милана» (1957) й «Арсенал» (1960) Г. Майбороди; балет «Ростислава» Г. Жуковського (1955). Виступав і як симф. диригент. Здійснив інструментовку опери «Ноктюрн» М. Лисенка, оркестрову ред. 2-ї симфонії Л. Ревуцького, 3-ї симфонії Р. Шумана та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. *І. Д. Гамкало.*

ТОЛЬТЕ́КИ — давній індіанський народ *Мексіки*. У 8 ст. н. е. Т. вторглися з Пн. в Центр. Мексіку і в 9 ст. утворили велику державу з столицею в Серро-де-ла-Естрелья, а згодом у Тольяні (сучас. Тула). Осн. заняттям Т. було землеробство. Т. мали розвинуті архітектуру, скульптуру, ремесла (кераміка, обробка металів). У 10 ст. військ. загони Т. підкорили окремі групи *майя* на Юкатані і в гірській Гватемалі, де містилися великі міста-держави майя — Чічен-Іца, *Ушмаль* та ін. В 2-й пол. 12 ст. нова навала з Пн. войовничих племен, серед яких були й *ацтеки*, поклала кінець володарюванню Т. в Мексіці. Культура Т. мала вплив на формування культури ацтеків.

ТОЛЬЯ́ТТІ (Togliatti; псевд.— Ерколі та ін.) Пальміро (26.III 1893, Генуя — 21.VIII 1964, поблизу смт Гурзуф Кримської області УРСР, похований у Римі) — діяч італ. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї службовця. В 1915 закінчив юрид. ф-т Турінського ун-ту. В 1914 вступив до Італ. соціалістичної партії (ІСП). Перекладав італ. мовою і пропагував твори В. І. Леніна, документи більшовицької партії. В 1919 увійшов до ред. органу ІСП газ. «*Аванті!*». Один із засновників журн. «Ордіне нуово» («Новий лад»; 1919), навколо якого згуртувалося в однойменну групу революц. крило ІСП. Зі створенням в ІСП в кін. 1920 комуністичної фракції і перетворенням журн. «Ордіне нуово» на її орган став ред. цього журналу. Один із засновників Італійської КП (ІКП; 1921). З 1922 — член ЦК, з 1923 — Керівництва ІКП. В 1924 брав участь у заснуванні органу ІКП газ. «*Уніта*». Не раз зазнавав арештів. З 1924 — член ВККІ. В 1926 — представник ІКП при ВККІ. Після арешту 1926 А. *Грамші* Т. очолив ІКП. В 1927 в Парижі організував і очолив закорд. центр партії, що перебувала в підпіллі. З 1927 — ген. секретар ІКП. З 1928 — член Президії ВККІ, з 1935 — секретар ВККІ. Брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39, один з організаторів *Інтернаціональних бригад*. У 1939—40 — в ув'язненні у Франції. В 1940—44 жив в СРСР. З березня 1944 — на батьківщині. В 1944—46 входив до складу коаліц. урядів. З 1944 — одночасно директор теор. органу ІКП журн. «Рінашіта» («Відродження»). В 1946—47 — депутат Установчих зборів, з 1948 — депутат парламенту. Автор праць з питань робітн. руху, філософії, історії. Помер, перебуваючи на відпочинку в Криму. В СРСР на честь Т. місто Ставрополь Куйбишев. обл. перейменовано на *Тольятті*.

Тв.: Рос. перекл.— Единственно правильный путь для человечества. М., 1959; Избранные статьи и речи, т. 1 — 2. М., 1965; Лекции о фашизме. М., 1974.

Літ.: Комолова Н. П., Филатов Г. С. Пальмиро Тольятти. М., 1983; Жарова А. А. Пальмиро Тольятти. Биобиблиографический указатель. М., 1976.

ТОЛЬЯ́ТТІ (до 1964 — Ставрополь) — місто обласного підпорядкування, центр Ставропольського р-ну Куйб. обл. РРФСР. Розташоване на лівому березі р. Волги (Куйбишевського водосховища). Залізнична станція, річковий порт. 560 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські райони. У Т.— *Волзьке об'єднання по виробництву легкових автомобілів*. ТЕЦ. Підприємства машинобуд., хім., харч. пром-сті. Політехнічний ін-т, філіал Моск. технологічного ін-ту та ін. 9 серед. спец. навч. закладів; н.-д. ін-ти: цем. машинобудування, нерудних матеріалів та ін. Театр ляльок, краєзнавчий музей. Засн. 1737, місто — з 1780. Перейменований в пам'ять П. *Тольятті*.

ТОМ — ріка у Зх. Сибіру, в межах Хакас. а. о. та Кемер. і Том. областей РРФСР, права притока *Обі*. Довж. 827 км, площа бас. 62 тис. км². Бере початок на схилах Абаканського хр. Має звивисте річище, багато перекатів. Гол. притоки: Мрас-Су і Кондома (ліві), Уса (права). Живлення переважно снігове. Сплавна, судноплавна до м. Томська, під час паводків — до м. Новокузнецька. Крім цих міст, на Т.— м. Кемерово; у бас. ріки — *Кузнецький вугільний басейн*.

ТОМА́ (Thomas) Шарль Луї Амбруаз (5.VIII 1811, Мец — 12.II 1896, Париж) — франц. композитор, член Ін-ту Франції (з 1861). В 1832 закінчив Паризьку консерваторію (з 1852 — професор, з 1871 — директор). Серед його учнів — Ж. *Массне*. Автор опер («Сон літньої ночі», 1850, «Міньйон», 1866, «Гамлет», 1868, «Франческа да Ріміні», 1882, та ін.), а також балетів (зокрема, «Буря», 1889), інструм., вокально-інструм. та вокальної музики. *О. В. Іовса.*

ТОМАГА́ВК (алгонкінське) — метальна зброя індіанців Пн. Америки у вигляді кам'яної сокири або палиці. В 16—18 ст. були поширені мідні, залізні Т., що їх європ. колонізатори постачали індіанцям. У військ. обрядах індіанців Т. мав символічне значення. Пофарбований у червоний колір, він був знаком оголошення війни. Вираз «поховати томагавк» означав «укласти мир». Іл. с. 296.

ТОМА́ ДЕ ТОМО́Н (Thomas de Thomon) Жан [1 (12).IV 1760, Берн, Швейцарія — 23.VIII (4.IX) 1813, Петербург] — рос. архітектор, представник рос. *класицизму*, акад. петерб. АМ (з 1800). Француз за походженням. Освіту здобув у паризькій АМ та Римі (90-і рр. 18 ст.). З 1799 жив і працював у Росії. З 1810 — професор петерб. АМ. Осн. споруди: в Петербурзі — ансамбль з будинком Біржі на стрілці Василівського о-ва (1805—10), перебудова житл. будинку Лаваля (1806—10, тепер Центр. істор. архів), перебудова Великого театру (1802—04, не зберігся); мавзолей у Павловську (1805—08). На Україні за проектами Т. де Т. споруджено колону Слави в Полтаві (1805—11, за участю скульптора Ф. *Щедріна*), театр (1804—09, не зберігся) і госпіталь (1806—21, тепер клініка мед. ін-ту) в Одесі, надгробок на могилі П. О. Румянцева-Задунайського в Києві (поч. 19 ст., не зберігся). Іл. див. також до ст. *Полтава*, т. 8, с. 491.

Літ.: Эрнст Ф. Авторы надгробия Румянцева-Задунайского в Киевской лавре. «Среди коллекционеров», 1923, январь — февраль; Ощепков Г. Д. Архитектор Томон. М., 1950.

ТОМАКІ́ВКА — річка в УРСР, у межах Запоріз. і Дніпроп. областей, права прит. Дніпра (впадає у *Каховське водосховище*). Довж. 53 км, площа бас. 1020 км². Бере початок на схилах Придніпровської височини. У по-

Й. М. Толчанов.

В. С. Тольба.

П. Тольятті.

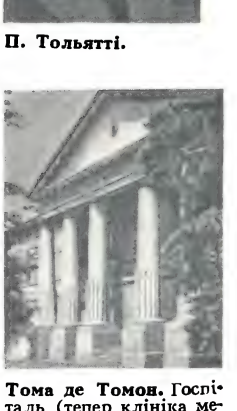

Тома де Томон. Госпіталь (тепер клініка медичного інституту) в Одесі. 1806—21.

Томагавк.

низзі Т. для регулювання стоку споруджено водосховище та захисну дамбу. Багато ставків. Воду річки використовують для зрошування. На Т.— м. Марганець; у басейні — *Нікопольський марганцевий басейн*.

ТОМА́КІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Томаківці (прит. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Мирова. 7,0 тис. ж. (1983). Засн. 1740. Рад. владу проголошено в січні 1918. З 1956 Т.— с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, комбікормовий і керамзитового гравію з-ди, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей історії району.

ТОМА́КІВСЬКА СІЧ — головне укріплення запорізьких козаків на о. Томаківка. Після зруйнування крим. татарами Т. С. (1593) запорізькі козаки заснували *Чортомлицьку Січ*.

ТОМА́КІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 32,3 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Томаківка*. На Пд. район омивається *Каховським водосховищем*. Поверхня — полого нахилена з Пн. на Пд. рівнина з розвинутою мережею долин, балок та ярів. Корисні копалини: марганцеві руди (*Нікопольський марганцевий басейн*), буре вугілля, гіпс, каолін, польовий шпат, граніт. Осн. річка — *Томаківка* (прит. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства — томаківські маслоробний і керамзитового гравію з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Томаківка). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь на кін. 1982 становила 92,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 81,9 тис. га. Зрошується 9,0 тис. га (Вищетарасівська зрошувальна система). Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, соя, рицина, баштанні, овочеві, картопля. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У Т. р. — 11 колгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична станція Мирова. Автомоб. шляхів — 400 км (усі з твердим покриттям). У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 23 заг.-осв. та музична школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 29 будинків культури і клубів, кінотеатр, 33 кіноустановки, 23 б-ки, музей історії району. У с. Вищетарасівці Т. р. народилися укр. рад. актор Ф. О. *Балабуха*, парт. діяч УРСР О. С. *Капто*. У Т. р. видається газ. «Радянське життя» (з 1931).

Д. Д. Байраченко.

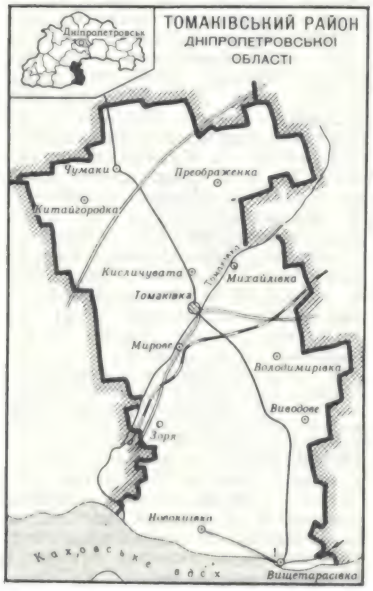

ТО́МАН (Toman) Йосеф (6.IV 1899, Прага — 27.I 1977, там же) — чес. письменник, нар. письменник ЧССР (з 1974). Член Компартії Чехословаччини з 1945. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В романах «Давид Грон» (1929), «Людина нізвідки» (1933), «Осине гніздо» (1938), «Люди під горами» (1940) викривав бурж. мораль, соціальну нерівність у капіталістичному суспільстві. Автор істор. романів «Дон Жуан» (1944), «Слов'янське небо» (1948), «Після нас хоч потоп» (1963), «Там, де гори зелені...» (1957), «Сократ» (1975, обидва у співавт. з дружиною М. *Томановою*). В драмах «Чорне сонце» (1929), «Світ без вікон» (1933) та ін. порушував гострі соціальні й морально-етичні проблеми. Патріотична й антифашист. спрямованість притаманні п'єсі «Король з народу» (пост. 1938, у співавт. з М. Томановою, опубл. 1951). Писав також радіоп'єси, публіцистичні статті (деякі опубліковано і в рад. пресі).

Тв.: Укр. перекл.— Там, де гори зелені... К., 1962 [у співавт.]; Дон Жуан. К., 1968; Сократ. К., 1979 [у співавт.]; Рос. перекл.— Дон Жуан. М., 1973; После нас хоть потоп. М., 1973; Сократ. М., 1981 [у співавт.].

В. А. Моторний.

ТО́МАНОВА (Tomanová) Мирослава (н. 9.X 1906, м. Градець-Кралове) — чес. письменниця, засл. письменниця ЧССР (з 1972). Член Компартії Чехословаччини з 1945. Дружина Й. *Томана*. Дитинство провела на Україні (Чернівці). В 30—40-х рр. разом з Й. Томаном створила драми «Приятелька» (1936), «Жаба в джерелі» (1937), «Король з народу» (пост. 1938, опубл. 1951), «Виноградник» (1941) та ін., в яких порушувалися гострі соціальні й моральні проблеми, звучав заклик до боротьби проти фашизму. Ці тенденції властиві й п'єсам Т. «Дзвони мого міста» (1944), «Весільні калачі» (1951). Роман «Срібна рівнина» (1970) — про бойову співдружність рад. і чехословац. воїнів у боях за визволення України, про битву за Київ. Антифашист. тема звучить у новелі «Роздуми про пропалого безвісти» (1974). Разом з Й. Томаном написала романи «Там, де гори зелені...» (1957; про працю лісників у перші повоєнні роки), «Сократ» (1975) та ін. Автор спогадів «З особистого архіву» (1978).

Тв.: Укр. перекл.— Там, де гори зелені... К., 1962 [у співавт.]; Срібна рівнина. К., 1974; Сократ. К., 1979 [у співавт.]; [Відповідь на анкету «Всесвіту»]. «Всесвіт», 1981, № 12; Рос. перекл.— Серебряная равнина. М., 1977; Сократ. М., 1981 [у співавт.].

В. А. Моторний.

ТО́МАС (Thomas) Ділан (27.X 1914, Суонсі — 9.XI 1953, Нью-Йорк) — англ. поет з Уельсу. Послідовник У. *Блейка* та романтичної традиції. Поезія Т. складна й метафорична (збірки «Вісімнадцять віршів», 1934; «Двадцять п'ять віршів», 1936; «Карта любові», 1939; «Смерті і входи», 1946, та ін.), але вона сприяла відродженню в англ. поезії 40—50-х рр. ліризму й емоційності. Автор повісті «Портрет художника — молодого пса» (1940) та радіоп'єси «В молочному лісі» (вид. 1954). Під час 2-ї світової війни писав сценарії документальних антивоєнних фільмів («І це — люди», 1943, та ін.). Після війни брав участь у русі на захист миру.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1973, № 5; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Из современной английской поэзии. М., 1976.

Літ.: Йонкис Г. Э. Поэзия Дилана Томаса. В кн.: Йонкис Г. Э. Английская поэзия XX века. М., 1980.

Н. Ю. Жлуктенко.

ТО́МАС (Thomas) Сідні Джілкріст (16.IV 1850, Канонбері, поблизу Лондона — 1.II 1885, Париж) — англ. металург. Здобув гуманітарну освіту в коледжі. Служив писарем у лондонському суді, слухав лекції в Королівській гірничій школі. З участю двоюрідного брата (Персі Джілкріста) розробив (1878) спосіб переробки високофосфористих чавунів у конверторі на сталь (див. *Томасівський процес*). На виготовлення сталі цим способом одержав протягом 1877—82 кілька патентів.

ТОМАСЕ́ВИЧ Степан (1859, с. Микулинці, тепер у складі м. Снятина Івано-Фр. обл.— 1932) — укр. живописець і графік. Малюванню навчався в Збаражі у церковного маляра Копровського, 1886—87 — в школі при Краківській академії красних мистецтв. Писав портрети («Портрет чоловіка з бородою», 1892; «Портрет Дукевича», 1896), жанрові («Ой не ходи, Грицю...», «Гагілки», «Сільська наука», «Квашення капусти») та історичні картини («Візія князя», «Напад татар на церкву»), пейзажі. В 90-х рр. 19 ст. Т. разом з К. *Устияновичем* розписував церкву в с. Бутинах (тепер Сокальського району Львівської області). Т. малював декорації для *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові. Автор карикатур до гумористично-сатиричного журн. «*Страхопуд*», що виходив у Львові.

ТОМА́СІВСЬКА СТАЛЬ — сталь, що її виплавляють з *томасівського чавуну* в томасівських *конверторах* (див. *Томасівський процес*). Порівняно з *мартенівською сталлю* (з тим самим вмістом вуглецю) в ній більше азоту (0,010—0,020 %), сірки і фосфору (по 0,05—0,06 %), внаслідок чого вона відзначається вищою міцністю,

меншими пластичністю та ударною в'язкістю. Т. с. схильна до старіння (див. *Старіння металів*), ламкості у холодному стані. Якість її підвищують, продуваючи повітрям, збагаченим киснем, парокисневою сумішшю, сумішшю кисню і вуглекислого газу. З Т. с. виготовляють фасонні профілі, штаби, листи, вироби, що не зазнають навантаження на розтяг, тощо.

ТОМА́СІВСЬКИЙ ПРОЦЕ́С (за ім'ям англ. металурга С. Д. *Томаса*), томасування чавуну — процес виробництва *томасівської сталі* продуванням крізь рідкий *томасівський чавун* повітря, збагаченого киснем, або атм. повітря чи суміші кисню з вуглекислим газом чи водяною парою; різновид *конверторного виробництва*. Перевага Т. п. перед *бесемерівським процесом* — можливість переробляти чавун з вмістом фосфору до 2,2 %. До того ж, томасівська сталь дешевша за сталь, одержану ін. способами. Т. п. починається з заливання чавуну в томасівський *конвертор*, де він перетворюється на сталь внаслідок окислення (при продуванні) домішок (кремнію, марганцю, заліза, вуглецю, фосфору), що супроводиться виділенням тепла. Після продування (див. *Дуття* в техніці) сталь піддають *розкисленню*, додаючи *феросплави*, і навуглецьовуванню коксом, графітом, термоантрацитом або деревним вугіллям. Тривалість продування (в конверторах місткістю 18—70 т) 16—22 хв, тривалість усього процесу 25—40 хв. Пром. застосування Т. п. почалось у Німеччині (перші плавки 1879), згодом в інших країнах. В Росії цей процес було впроваджено з 80-х рр. 19 ст. на Керченському, Маріупольському і Таганрозькому з-дах. В середині 70-х рр. 20 ст. Т. п. практично витиснений (через підвищені вимоги до якості сталі) *кисневo-конверторним процесом*.

ТОМА́СІВСЬКИЙ ЧАВУ́Н — чавун, що його переробляють на *томасівську сталь* у томасівських *конверторах*; вид *переробного чавуну*. Порівняно з чавуном бесемерівським, використовуваним у *бесемерівському процесі*, і *мартенівським чавуном* містить менше кремнію (0,2—0,6 %) і більше фосфору (1,6—2,2 %). Виплавляють Т. ч. в доменних печах з високофосфористих залізних руд.

ТОМАШЛА́К — багаті на фосфор відходи металургійної промисловості, що їх одержують при виплавці сталі з чавуну *томасівським процесом*. Після розмелювання використовують як *фосфорне добриво*; містить 14 — 20% P_2O_5. Застосовують при *основному удобренні*.

ТОМА́Т — те саме, що й *помідор*.

ТОМА́ШГОРОД — селище міського типу Рокитнівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,6 тис. ж. (1983). В селищі — 2 щебеневі та кам'янодробильний з-ди, лісництво, будинок побуту. З заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, 3 фельдшерсько-акушерські пункти, 2 клуби, б-ка. Засн. на поч. 20 ст. у зв'язку з буд-вом залізнич. станції. С-ще міськ. типу — з 1960.

ТОМАШЕ́ВИЧ Дмитро Людвігович [27.IX (9.X) 1899, містечко Рокитне, тепер смт Рокитне Київ. обл.— 7.VIII 1974, Москва] — рад. вчений у галузі механіки, доктор технічних наук (з 1961), професор (з 1962). Закінчив (1926) Київ. політех. ін-т, працював на Київ. ремонтно-повітряному з-ді. Брав участь у роботі *Авіаційного науково-технічного товариства*. Займався дослідницькою (з 1929) і викладацькою (з 1935) роботою. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю.

ТОМАШЕ́ВСЬКИЙ Борис Віктор ович [17 (29).XI 1890, Петербург — 24.VIII 1957, Гурзуф] — рос. рад. літературознавець. Друкуватися почав 1915. Наук. праці Т. присвячені питанням теорії л-ри, віршознавства, текстології, пушкінознавства, франц. поезії. Найзначніші з них — «Теорія літератури. Поетика» (1925), «Письменник і книга. Нарис текстології» (1928), «Стилістика і віршування», «Вірш і мова. Філологічні нариси» (обидві — вид. 1959), «Пушкін. 1813—1824» (кн. 1, 1956, незакінчена).

ТОМАШЕ́ВСЬКИЙ Мартин (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор кін. 17 ст. Разом з арх. *И. Баптістом* 1684—92 будував Преображенський собор *Мгарського монастиря* біля Лубен (тепер Полтав. області).

ТОМАШЕ́ВСЬКИЙ Сергій Петрович [6 (18).X 1854, м. Кролевець, тепер Сум. обл.— 8(21). III 1916, Київ] — укр. дерматовенеролог. Закінчив петерб. Мед.-хірургіч. академію (1876). В 1887 став доцентом, 1897 — 1916 — професор кафедри сифілідології Київ. ун-ту. Т.— один з організаторів, а згодом і директор мед. відділення Вищих жіночих курсів у Києві (1906—16). Засновник і голова Київ. т-ва дерматовенерологів (1900—16). Праці Т. присвячені питанням діагностики та лікування сифілісу. *М. К. Бородій.*

ТОМАШЕ́ВСЬКИЙ (Tomaszewski) Тадеуш (н. 12.VII 1910) — польс. психолог, професор (з 1948). Закінчив Львів. ун-т (1935). В 1935—41 і 1944—45 працював у цьому ун-ті. Під час нім.-фашист. окупації вів нелегально пед. роботу. З 1945 Т. працював у Люблінському ун-ті ім. М. Склодовської-Кюрі, з 1949 — у Варшав. ун-ті. Голова К-ту пед. і психологічних наук Польс. академії наук. З 1963 — член виконавчого к-ту Міжнар. психологічної асоціації. Розробляє теор. і методологічні проблеми взаємодії людини й оточення, питання психології свідомості й регуляції діяльності особистості. Осн. праці: «Методи дослідження складних диспозицій» (1939), «Вступ до психології» (1963). Під ред. Т. вийшла фундаментальна праця «Психологія» (1975). *В. О. Татенко.*

ТОМА́ШЕК (Tomašek) Вацлав Ян (17.IV 1774, Скутеч, Чехія — 3.IV 1850, Прага) — чес. композитор, піаніст, педагог. З 1790 жив у Празі. Відомий як піаніст-віртуоз. З 1793 давав уроки фп. гри, 1824 відкрив власну муз. школу. Твори: опери «Серафіна, або Великодушність і кохання» (1808), «Альваро та Сакунтала» (не поставлена), кантати, меси, симфонії, камерно-інструм. ансамблі, фп. п'єси, романси.

ТОМА́ШПІЛЬ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Томашпільці (бас. Дністра), за 19 км від залізнич. ст. Вапнярка. 6,2 тис. ж. (1983). Вперше згадується 1616, коли Т. був під владою *Речі Посполитої*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на початку 1918. З 1924 Т.— с-ще міськ. типу. У Т. — цукр. комбінат, хлібний з-д, цех Тульчинської меблевої ф-ки, філіал калинівського швейного об'єднання «Подолянка», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи, лікарня, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей. У 1924 і 1936 Т. відвідав Г. І. *Петровський*.

ТОМА́ШПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 48,2 тис. чол. (1983). У районі — 35 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Томашпіль*. Т. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня району — хвиляста рівнина з розвинутим яружно-балковим рельєфом. Корисні копалини: пісок, біла глина. Є мінеральні води. Річки: Русава з прит. Томашпількою, Марківкою, Бушанкою (усі — бас. Дністра). Грунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, осика, берест, липа, граб) займають 7,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Вапнярський комбінат хлібопродуктів і Томашпільський цукр. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Томашпіль), 2 будинки побуту. У с. г. переважає землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 56,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 53,6 тис. га. Гол. культури — пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки. Садівництво (яблуні, груші). У Т. р.— 20 колгоспів, радгосп, плодошовківницький розсадник, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Вапнярка, Княжеве. Автомоб. шляхів — 271 км, у т. ч. з твердим покриттям — 174 км. У районі —

С. Томасевич. Козак-бандурист. Олівець. Львівський музей українського мистецтва.

Є. С. Томберг.

Г. О. Томенко.

Е. М. Томм.

Г. О. Томенко. Широке поле. 1974.

сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Комаргород), 26 заг.-осв. та 2 муз. школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 16 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 35 кіноустановок, 39 б-к, краєзнавчий музей. У с. Вербовій Т. р. — музей І. Д. *Черняховського*, який 1915—23 жив і навчався тут. Архіт. пам'ятки: в с. Марківці — дерев'яна церква (18 ст.), в с. Антополі — палац (18 ст.), в с. Комаргороді — палац (19 ст.). В Т. р. видається газ. «Шляхом комунізму» (з 1931). *М. С. Мороз.*

ТОМБЕРГ Єлизавета Степанівна [н. 15 (28).I 1909, с. Войскорово, тепер Тосненського р-ну Ленінгр. обл.] — карел. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1959). Творчу діяльність почала 1932 в Ленінграді. З 1940 — у Фін. драм. театрі в Петрозаводську. Ролі: Гурмижська («Ліс» О. Островського), Раневська («Вишневий сад» Чехова), Васса Желєзнова (однойменна п'єса М. Горького), Меланья («Чи приймеш мене, земле карельська?» Тімонена), фру Бон («Люди з Дангора» Андерсена-Нексе), Матінка Кураж («Матінка Кураж та її діти» Брехта). Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ТОМБУКТУ, Тімбукту — місто в центр. частині Малі. Розташоване на р. Нігері. Вузол караванних шляхів. Понад 10 тис. ж. Осередок торгівлі сіллю, фініками, тютюном. У Т.— центри документації та істор. досліджень, а також по вивченню араб. л-ри. Краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки 13—18 ст. Т. засн. в 11—12 ст. У 13—15 ст.— один з центрів мусульманської культури в Африці.

ТОМЕ́НКО Григорій Олексійович [н. 3 (16).XI 1915, с. Велика Рогозянка, тепер Золочівського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1966). Член КПРС з 1948. Навчався в Харкові — в Худож. технікумі (1934—38) та Худож. ін-ті (1938—42) у М. *Федорова*, С. *Прохорова* і О. *Хвостенка-Хвостова*. Твори: «Опівдні» (1957), «Майбутні хлібороби» (1960), «Громадою обух сталить!» (1961), «Над Дніпром» (1964), «Улюблені вірші» (1965), «Перші радощі» (1967—68), «Травневий ранок» (1969), «Широке поле» (1974), «Веселка у полі» (1975), «Наставник» (1979). В 1947—53 викладав у Харків. художньо-пром. ін-ті. Картини зберігаються в Харків. худож. музеї, Львів. музеї укр. мистецтва та ін. зібраннях.

ТОМИ́ЛЕНКО Василь [р. н. невід.— п. 4 (14).XII 1654] — учасник *визвольної війни українського народу 1648 — 54*. Реєстровий козак. Брав участь у воєнних діях 1648—49 як один з начальників козацької артилерії. Очолював 1650 посольство в Польщу, 1653 — в Литву, брав участь у переговорах гетьманської адміністрації з рос. послами. В 1653 — чигиринський полковник, 1654— військ. осавул. У грудні того самого року як наказний гетьман очолював козацькі полки. Загинув у бою проти польсько-шляхетських загарбників під м. Брацлавом.

ТОМИ́ЛІН Сергій Аркадійович [7 (19).X 1877, м. Сувалки, тепер Бялистоцького воєводства ПНР — 19.VII 1952, Київ] — укр. рад. гігієніст, санітарний статистик та історик медицини. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1901). В 1924—34 — зав. кафедрою соціальної гігієни Харків. мед. ін-ту; 1934—38 — співробітник Ін-ту демографії та сан. статистики АН УРСР; з 1933 працював у н.-д. мед. установах Києва. Праці Т. присвячені вивченню сан. стану населення України, питанням поширення венеричних хвороб, дитячої смертності, фітотерапії (застосування лікарських рослин) тощо.

ТОМІ́ЗМ (від лат. Thomas — Фома) — напрям філософії *католицизму*, заснований на вченні *Фоми Аквінського*. Намагався пристосувати вчення *Арістотеля* до потреб християнської релігії. В 13 ст. Т. посів домінуюче становище в *схоластиці*, відтіснивши платонізм *Августина* Блаженного і *аверроїзм*. За Т., Всесвіт являє собою *ієрархію* ступенів буття. Нижчий ступінь цієї ієрархії становить матерія, природа, вищий — абс. божественна свідомість, яка творить світ і управляє ним. Центр. місце в Т. посідає принцип гармонії віри і людського розуму, який нібито неспроможний осягати сутність явищ, однак може давати «докази» буття бога шляхом осмислення «ідей», закладених богом у матеріальному світі. Крах феодалізму, що зумовив підрив політ. та ідеологічних позицій католицької церкви, призвів у 17—18 ст. до занепаду Т. Зусиллями Ватікану Т. з серед. 19 ст. відроджено у формі *неотомізму*.

В. А. Стокяло.

ТОММ Елеонора Миколаївна [н. 13 (26).VI 1915, Петроград] — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1964). В 1949 закінчила Київ. консерваторію (клас Д. *Євтушенка*). У 1948—73 — солістка Київ. театру опери та балету. Партії: Ваня («Іван Сусанін» Глинки), Любов («Мазепа» Чайковського), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Ортруда («Лоенгрін» Вагнера), Соломія («Богдан Хмельницький» Данькевича), Лукерія («Зоря над Двіною» Мейтуса) та ін. Виступала як камерна співачка. Держ. премія СРСР, 1949. *І. Д. Гамкало.*

ТОМОГРА́ФІЯ (від грец. τόμος — скиба, шар і γράφω — пишу) — методика рентгенологічного дослідження, за допомогою якого можна одержати знімок шару тканин, що лежать на певній глибині досліджуваного об'єкта. Принцип Т. полягає в тому, що рентгенівська трубка, плівка і досліджуваний об'єкт під час знімання взаємно переміщуються (звичайно переміщуються трубка і касета з плівкою при нерухомому об'єкті дослідження). Т. широко використовують для дослідження легень, трахеї, бронхів, органів черевної порожнини і малого таза, мозку, кісток, суглобів тощо. Див. також *Томофлюорографія*.

ТОМОНА́ГА Сіньітіро (31.III 1906, Кіото — 8.VII 1979, там же) — япон. фізик-теоретик, іноз. член АН СРСР (з 1971). Закінчив ун-т в Кіото (1929). З 1932 працював у н.-д. ін-ті фізики і хімії. У 1937—39 вдосконалював свої знання в Лейпцігському ун-ті. З 1941 — професор ун-ту в Токіо. Наук. праці Т. присвячені квантовій електродинаміці, квантовій теорії поля, теорії мезонів, ядерній фізиці, фізиці космічного проміння тощо. Передбачив (1940) мезоатоми, 1942 перший запропонував коваріантне формулювання квантової теорії поля, 1955 розробив теорію квантовомех. колективних рухів тощо. Нобелівська премія, 1965. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1964.

ТОМОФЛЮОРОГРА́ФІЯ — метод рентгенологічного пошарового дослідження організму людини, оснований на використанні методів *томографії* і *флюорографії*. При Т. зображення тканинного шару проеціюється на флюоресціюючий екран рентгенівського апарата, а з екрана фотографується на плівку. Велика кількість пошарових знімків (томограм) дає можливість досконаліше досліджувати організм, полегшує діагностування туберкульозу легень, пухлин стравоходу, легень, нирок тощо.

ТО́МСЕН (Thomsen) Вільгельм Людвіг Петер (25.I 1842, Копенгаген — 12.III 1927, там же) — дат. мовознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1894). Професор Копенгагенського ун-ту (1887—1913). Автор праць з заг. мовознавства, з фінно-угорських, тюркських та ін. мов. Розшифрував *орхоно-єнісейські написи* (1893).

Тв.: Рос. перекл.— История языковедения до конца XIX века. М., 1938.

ТО́МСОН (Thomson) Джозеф Джон (18.XII 1856, Чітем-Гілл, поблизу Манчестера — 30.VIII 1940, Кембрідж) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1884; 1915—20 — президент), почесний член АН СРСР (з 1925). Закінчив Оуенс-коледж в Манчестері (1876) і Трініті-коледж Кембріджського ун-ту (1880). В 1884 — 1919 — професор Кембріджського ун-ту і керівник Кавендішської лабораторії. Т.—один з основоположників електронної теорії металів. Розвинув теорію електромагн. поля. Запровадив поняття про електромагн. масу, зумовлену магн. полем рухомого електр. заряду. Відкрив 1897 *електрон* та визначив його заряд і масу, запропонував 1903 одну з перших моделей атома, досліджував електричні розряди в газах. Пояснив походження суцільного спектра *рентгенівського проміння*, теоретично обгрунтував *розсіяння світла* вільними електронами. Нобелівська премія, 1906.

ТО́МСОН (Thomson) Джордж Паджет (3.V 1892, Кембрідж — 10.IX 1975, там же) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1930). Син Дж. Дж. *Томсона*. Закінчив Кембріджський ун-т (1914). Наук. праці — з атомної і ядерної фізики, квантової механіки, аеродинаміки тощо. Відкриттям дифракції електронів [1926—27, незалежно від Л. Джермера (1896—1971) і К. Дж. *Девіссона*] експериментально довів їхню хви-

льову природу. Нобелівська премія, 1937.

ТО́МСОН Олександр Іванович [3 (15).VI 1860, поблизу м. Дерпта, тепер Тарту — 27.XI 1935, Одеса] — рос. та укр. рад. мовознавець: чл.-кор. Петерб. АН (згодом — АН СРСР) з 1910. Закінчив Петерб. ун-т (1882). Професор Новоросійського (тепер Одеський) ун-ту (1897 — 1932). Організував при університеті в Одесі один з перших у дореволюц. Росії кабінет експериментальної фонетики. Автор праць: «Історична граматика сучасної вірменської мови м. Тифліса» (1890), «До синтаксису й семасіології російської мови» (1903), «Загальне мовознавство» (1906), «До питання про виникнення родово-знахідного відмінка в слов'янських мовах» (1908) та ін. Укр. мові присвячені розвідки: «Про дифтонгізацію е, о в українській мові», «Пом'якшення і ствердіння губних в українській мові» (обидві — 1927), «Замітки про південноукраїнське і з о, е» (1929).

Ю. О. Карпенко.

ТО́МСОН (Thomson), лорд Кельвін Уільям (26.VI 1824, Белфаст— 17.XII 1907, Ларгс, поблизу Глазго, похований у Вестмінстерському абатстві) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1851; 1890 — 95 — президент), почесний член Пе́терб. АН (з 1896). Закінчив Кембріджський ун-т (1845). Наук. праці стосуються різних розділів фізики, математики й техніки. Зокрема, ряд праць присвятив застосуванню рядів Фур'є до питань фізики, розробив 1845 електр. метод одержання зображень. Запровадив (1848) понятя *абсолютної температури* та абс. *температурної шкали,* яку названо на його честь шкалою Кельвіна. Виявив (1851) зміну електр. опору феромагнетиків при їх намагнічуванні (див. *Томсона явище* у феромагнетиках). Заснував теорію електромагн. коливань, *термоелектричних явищ* (див. також *Томсона явище термоелектричне*). Незалежно від Р. *Клаузіуса* сформулював (1851) друге *термодинаміки начало* і запровадив поняття розсіяння енергії. Висловив гіпотезу про «теплову смерть» Всесвіту (див. *Космологічні парадокси*). Спільно з Дж. П. *Джоулем* 1853—54 відкрив явище зміни т-ри газу при його адіабатичному протіканні через пористу перегородку — т. з. явище Джоуля — Томсона, що його широко застосовують для одержання низьких т-р. Наукові дослідження Т. стосуються також проблем гідродинаміки, зокрема мор. припливів, поширення хвиль на поверхні тощо. Винайшов багато вимірювальних приладів.

ТО́МСОНА ЯВИЩЕ у феромагнетиках — зміна питомого *електричного опору* ρ феромагнетиків при намагнічуванні їх у зовн. магнітних полях (див. *Феромагнетизм*). Належить до *гальваномагнітних явищ*. В Т. я. виявляється специфічна особливість феромагнетиків — самочинна *намагніченість*. В сдабких полях опір ρ може як зменшуватись, так і збільшуватись, а в сильних полях він завжди зменшується із зростанням напруженості поля. Залежно від кута α між векторами густини *електричного струму* і напруженості магн. поля розрізняють повздовжнє (α = 0) і поперечне (α = 90°) Т. я. Відкрив 1851 У. *Томсон*.

ТО́МСОНА ЯВИЩЕ ТЕРМОЕЛЕКТРИ́ЧНЕ — явище виділяння або поглинання теплоти (теплоти Томсона) в неоднорідно нагрітому провіднику з *електричним струмом,* додаткової до джоулевої теплоти (див. *Джоуля — Ленца закон*). Пояснюється тим, що *електрони* на гарячому кінці провідника мають більшу енергію і швидкість, ніж електрони на холодному кінці. Крім того, в *напівпровідниках* концентрація вільних електронів або дірок збільшується із зростанням *температури*. Тому за наявністю перепаду т-р виникає потік вільних носіїв заряду від гарячого кінця напівпровідника до його холодного кінця. Він призводить до виникнення *електрорушійної сили* (ерс), яка компенсує цей потік. Наявність такої ерс спричинює виникнення теплоти Томсона. Кількість теплоти Томсона Q обчислюють за формулою $Q = sIt\Delta T$, де I — *сила струму*, t — час, ΔT — перепад т-р, s — коеф. Томсона, що залежить від т-ри і матеріалу провідника. Відкрив 1856 У. *Томсон*.

ТОМСЬК — місто, обласний та районний центр РРФСР. Розташований на правому березі р. Томі. 2 залізничні станції, річковий порт, аеропорт. 459 тис. ж. (1983). Поділяється на 4 міські райони. Засн. 1604 як укріплений пункт. У 1804—1925 — губернський центр. У 1880 засновано перший в Азіат. частині Росії ун-т (відкрито 1888), 1896 — технологічний ін-т (відкрито 1900). З 80-х рр. 19 ст. до 1917 Т.— місце політ. заслання. Перший марксистський гурток виник 1894 серед студентів ун-ту. С.-д. групу створено 1896. З ініціативи томських соціал-демократів 1901 створено Сибірський союз РСДРП; 1903 оформлено Томську міську орг-цію РСДРП. Трудящі міста брали активну участь у революції 1905—07. В Т. вели революц. роботу С. М. *Кіров* (1904—08) і В. В. *Куйбишев* (1907—10). Рад. владу проголошено 6 (19).XII 1917. З 1944 Т.— обл. центр. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1980). Т.— один з важливих пром. центрів Зх. Сибіру. Провідна галузь пром-сті — машинобудування (виробничі об'єднання «Сибкабель», «Сибелектромотор» та «Контур»; заводи: підшипниковий, електроламповий, ріжучих інструментів, по виробництву манометрів тощо). Серед ін. підприємств — з-ди: гумового взуття, хіміко-фармацевтичний; олівцева й сірникова ф-ки; лісопром., меблевий та меблево-дзеркальний комбінати. Харч. і буд. матеріалів пром-сть. У Т.— філіали Сибірського відділення АН СРСР та наук. центру АМН СРСР. 6 вузів, у т. ч. *Томський університет,* 17 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз., юного глядача та ляльок. Краєзнавчий і худож. музеї. Сибірський бот. сад.

ТО́МСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 13.VIII 1944. Площа 316,9 тис. км². Нас. 921 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, білоруси, татари та ін. Міськ. нас.— 68 %. Поділяється на 16 районів, має 4 міста та 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Томськ*. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Область розташована в пд.-сх. частині *Західно-Сибірської рівнини,* в середній течії Обі, яка ділить її територію на дві частини: лівобережну, зайняту широкою озерно-болотною Васюганською рівниною, та правобережну — значно підвищену. На Пд. Сх.—відроги Кузнецького Алатау. В надрах Т. о. — поклади нафти та газу (*Західно-Сибірська нафтогазоносна провінція*), торф, буд. матеріали, великі запаси підземних вод (Зх.-Сибірський артезіанський район). Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня —19, —21°, липня +17, +18°. Опадів 400—550 мм на рік. Найбільша ріка — *Об* (у межах Т. о. протікає протягом бл. 1100 км). Гол. її притоки: *Том, Чулим,*

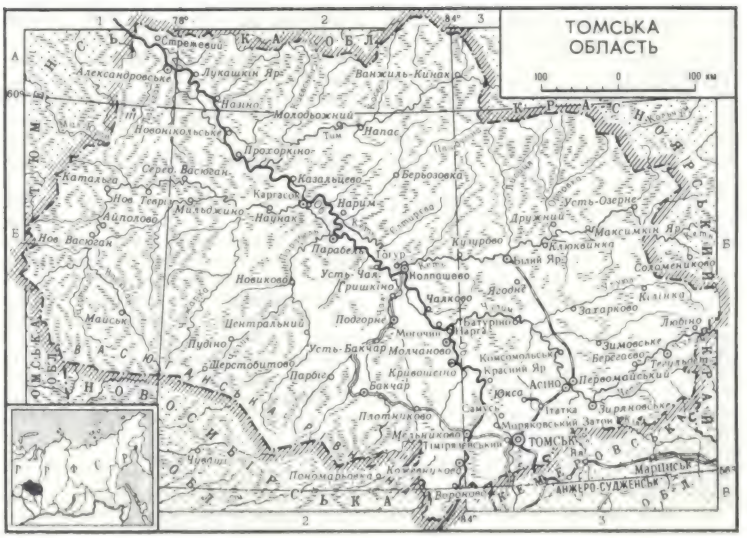

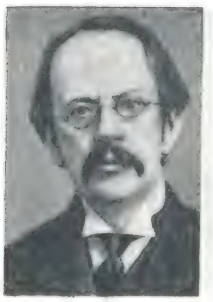

Дж. Дж. Томсон.

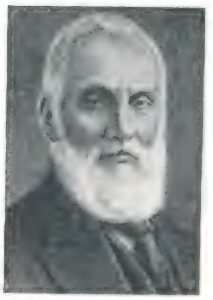

У. Томсон.

М. В. Томський.

Тон Дик Тханг.

М. В. Томський. Пам'ятник В. І. Леніну в Берліні. Граніт. 1970.

Кеть, Тим (праві), Парабель, *Васюган* (ліві) та ін. В області багато озер, бл. 30 % території заболочено. Переважають дерново-підзолисті й торфово-болотні грунти. В пд.-сх. частині — сірі лісові, а також вилугувані й опідзолені чорноземи. Під лісом (береза, осика, сосна, кедрова сосна, ялиця, ялина) 61 % території. За роки Рад. влади в Т. о. створено важку пром-сть, у т. ч. машинобудування та металообробку (електротех., приладобудування, інструм. та підшипникове виробн., важке машинобудування та ін. галузі). Підприємства цих галузей розміщені гол. чин. у Томську та Колпашево. На значних запасах деревини базується лісова та деревообр. пром-сть (лісопром. комплекси в Асіно, Колпашево, Білому Яру). Розвиваються харч. (м'ясна, маслосироробна, мол., борошномельно-круп'яна, рибна) та легка (працює гол. чин. на довізній сировині) галузі. Нафтодобувна пром-сть. У Томську—хімічний завод. Створено пром-сть буд. матеріалів. Для с. г. області характерна значна концентрація та спеціалізація виробництва. Провідна галузь — м'ясо-мол. тваринництво. Розвинуті також хутровий промисел та кліткове звірівництво. Вирощують зернові, технічні (у т. ч. льон) та кормові культури, картоплю, овочі (у закритому грунті). Гол. види транспорту — водний та автомобільний. Судноплавство на ріках Обі, Томі та їхніх притоках. Залізниця: Тайга — Томськ — Асіно — Білий Яр. Автобусні лінії: Томськ — Асіно, Томськ — Юрга, Томськ — Бакчар. Розвинутий повітр. і трубопровідний (нафтопроводи: Александровське — Нижньовартовськ, Александровське — Томськ — Анжеро-Судженськ, газопровід Нижньовартовськ — Томськ — Кузбас) транспорт. У Т. о.— філіали Сибірського відділення АН СРСР та наук. центру АМН СРСР, 6 вузів, у т. ч. *Томський університет*, 19 серед. спец. навч. закладів. Музеї: худож. та краєзнавчий — у Томську (з філіалом у м. Колпашево), політ. засланців-більшовиків — у Наримі. Театри: драматичний, юного глядача, музичний та ляльок у Томську. На території Т. о. — понад 20 будинків і баз відпочинку.

ТО́МСЬКИЙ Микола Васильович [н. 6 (19).XII 1900, с. Рамушево, тепер Староруського р-ну Новгород. обл.] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1960), дійсний член АМ СРСР (з 1949; 1968 — 83 — президент), Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1950. В 1923—27 навчався в Ленінгр. художньо-промисловому технікумі у В. *Лішева*. Твори: композиція «Танкіст» (1934); пам'ятники — С. М. Кірову в Ленінграді (1938), В. І. Леніну у Воронежі (1940), в Орлі (1949), в Мурманську (1957), у Вологді (1958), в Куйбишеві (1960), в Берліні (1970) і Ташкенті (1974); Й. Р. Апанасенку в Бєлгороді (1944—49), двічі Герою Рад. Союзу І. Д. Черняховському у Вільнюсі (1950), М. В. Гоголю (1952) і М. В. Ломоносову (1953, обидва — в Москві), П. С. Нахімову в Севастополі (1959), Льоні Голикову в Новгороді (1964), М. І. Кутузову в Москві (1973); бюсти-монументи, встановлені на батьківщині тричі Героя Рад. Союзу І. М. Кожедуба в с. Ображіївці Сум. обл., двічі Героя Рад. Союзу П. О. Покришева в м. Голій Пристані Херсон. обл. (обидва — 1949). Т.— автор багатьох портретів — М. Гарєєва (1947), франц. робітника Ж. Гельтона (1954), мексіканського художника Дієго Рівери, волгогр. робітника (обидва — 1956—57) та ін. Твори Т. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді та ін. музеях. З 1948 — професор Моск. художнього ін-ту ім. В. І. Сурикова. Делегат XXIV — XXVI з'їздів КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1947, 1949, 1950, 1952, 1979. Ленінська премія, 1972.

Тв.: Прекрасное и народ. Сборник статей. М., 1961.

Літ.: Минина В. Б. Николай Томский. М., 1980. *Д. М. Колесникова.*

ТО́МСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. В. Куйбишева — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР, найстаріший вуз Сибіру та Далекого Сходу. Засн. 1880. В 1934 ун-ту присвоєно ім'я В. В. Куйбишева. В 1983/84 навч. р. в Т. у. було 12 ф-тів: істор., філол., юрид., екон., фіз., радіофіз., фізико-тех., механіко-матем., прикладної математики та кібернетики, хім., геолого-геогр., біолого-грунтовий, на яких навчалося 8,3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 6,1 тис. Є ф-т підвищення кваліфікації викладачів вузів, вечірнє, заочне та підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — 3 н.-д. ін-ти: Сибірський фізико-тех., прикладної математики та механіки, біології та біофізики; обчислювальний центр; Сибірський бот. сад.; б-ка (фонд понад 3,5 млн. одиниць зберігання); музеї В. В. Куйбишева, археології та етнографії Сибіру, зоологічний, палеонтологічний, мінералогічний; гербарій ім. П. М. Крилова. Ун-т видає журн. «Физика». В Т. у. навчались і вели революц. роботу С. М. Кіров, В. В. Куйбишев. За роки Рад. влади ун-т підготував бл. 40 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1967) та орденом Жовтневої Революції (1980). *О. П. Бичков.*

ТОМЧА́НИЙ Михайло Іванович (16.VII 1914, с. Горяни, тепер у складі м. Ужгорода — 19.I 1975, Ужгород) — укр. рад. письменник. У 1936 закінчив Мукачівську торг. академію (технікум). Під час угорської окупації Закарпаття працював поштовим службовцем у містах Угорщини. З 1945 жив в Ужгороді. Перша книга оповідань і гумореск «Шовкова трава» (1950). Автор повістей «Наша сім'я» (1953), «Терезка» (1957), «Вітчим» (1962), «Скрипка — його молодість» (1968), романів «Жменяки» (1961—64), «Тихе містечко» (1969), «Брати» (1972), кількох збірок оповідань та ін. творів, у яких відобразив розквіт оновленого Закарпаття, духовну красу рад. людини. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *В. С. Поп.*

ТОН (від грец. τόνος — натяг, напруга) в музиці — 1) Звук, що має точно визначену висоту. Може бути чистим синусоїдальним коливанням (чистий Т.) або містити в собі гармонічні призвуки і шуми. 2) *Інтервал* в $^1/_6$ октави (велика секунда, зменшена терція, двічі збільшена прима). 3) Ступінь ладу: I ступінь — основний Т., II і VII — ввідні. 4) Звук *акóрду* (Т. основний, терцовий, квінтовий, септимовий). 5) Частковий Т.— *обертон*. 6) Звук для тонального настроювання муз. інструмента або слуху співака. 7) Якість звучання інструмента; Т. м'який, Т. рівний тощо. Див. *Тональність*.

ТОН в образотворчому мистецтві — одна з основних характеристик кольору (поряд з його яскравістю і насиченістю), яка визначає його відтінок. У живописі Т. наз. також основний відтінок, який узагальнює і підпорядковує собі всі кольори твору і надає колориту цільності. В тональному живописі фарби підбираються таким чином, щоб кольори могли об'єднатися спільним Т. Терміном «тон» визначають також ступінь яскравості кольору.

ТОНА́ЛЬНІСТЬ — у музиці висотне положення *ладу*, що визначається абсолютною висотою осн. тону (*тоніки*). Лад виражає функціональний зв'язок та інтервальні співвідношення; Т.— абсолютну висоту звуків ладу. Єдність ладу і Т. виражається терміном «ладотональність» (замість нього на практиці використовують термін «тональність»). Назва тональності складається з назв тоніки і ладу (напр., ля-бемоль мажор). У сучас. 12-звуковій муз. системі кожний лад можна викласти у 12 Т. (за числом ступенів хроматичної гами). У великих муз. творах поряд з гол. Т. є кілька побічних, їй підпорядкованих. Поняття «тональність» у серед. 19 ст. запровадив бельг. композитор і музикознавець Ф. Ж. Фетіс.

ТО́НГА, Королівство Тонга — держава в пд.-зх. частині Тихого ок. Розташована на островах тієї ж назви, що включають три острівні групи: Вавау, Хаапай, Тонгатапу та бл. 150 окремих дрібних островів. Населення — переважно *тонганці*. Офіц. мови — тонганська та англійська.

Державний лад. Т.— конституційна монархія. Діє конституція 1875 з наступними змінами. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — король. Законодавчий орган — однопалатна Законодавча асамблея; виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Острови архіпелагу Т. простягаються двома паралельними смугами. Зх. смугу (довж. понад 700 км) становлять гористі вулканічні острови заввишки до 1031 м, східну — невисокі острови коралового походження. Клімат тропічний, морський. Пересічна т-ра січня +26, серпня +20°. Опадів бл. 2000 мм на рік. Поширені вологі тропічні ліси на червоноземних грунтах.

Історія. В 2-му тис. до н. е. о-ви Т. заселили *полінезійці*. В 10 ст. тут виникли перші держ. утворення з спадковою владою вождів. У 17 ст. групу островів Т. відкрили голл. мореплавці. В 1845 острівні групи було об'єднано під владою вождя о-вів Хаапай. За володіння Т. точилася боротьба між Великобританією, Німеччиною та США. В 1900 за договором «дружби» між Т. і Великобританією королівство Т. було проголошено самоврядною д-вою під протекторатом Великобританії. За англо-тонганійською угодою 1968 брит. контроль над островами було ослаблено. 4.VI 1970 проголошено незалежність королівства Т. В 1981 Т. встановила дипломатичні відносини з СРСР. *Н. П. Челінцева.*

Господарство. Т.— слаборозвинута агр. країна. Основа економіки — вирощування бананів і томатів на експорт та виробн. копри. Більшість с.-г. угідь належить королівській сім'ї. Поширена оренда землі.

Головні експортні культури — кокосова пальма, банани, томати. Для власного споживання вирощують батат, ямс, таро, цитрусові тощо. Розводять велику рогату худобу, свиней, кіз, домашню птицю тощо. Рибальство, заготівля деревини. Пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці с.-г. сировини. Довж. автошляхів — понад 300 км. Гол. мор. порти — Нукуалофа і Неїафу. З Т. вивозять копру, банани, томати; довозять машини і устаткування, пром. товари та продовольство. Гол. торг. партнери — Нова Зеландія, Австралія та Японія. Грош. одиниця — паанга. 1 паанга = 1 долару США (1982).

Літ.: Страны и народы. Австралия и Океания. М., 1981; Океания. Справочник. М., 1982.

ТО́НГА ЖО́ЛОБ — глибоководний жолоб у пд.-зх. частині Тихого ок. Простягається на Сх. від о-вів Тонга, між о-вами Самоа та жолобом *Кермадек*. Довж. 1600 км, глиб. до 10 882 м (найглибший після *Маріанського жолоба*). Район значної сейсмічності.

ТОНГА́НЦІ — народ, основне населення о-вів *Тонга* (Полінезія). Чисельність — 94 тис. чол. (1978, оцінка). Мова Т.— тонганська, полінезійської групи (див. *Полінезійські мови*). За релігією більшість Т.— протестанти. Антропологічно і за культурою близькі до ін. полінезійських народів, хоч певною мірою зберегли свою культурну самобутність. Осн. заняття Т.— землеробство.

ТОНГАРІ́РО — нац. парк у Новій Зеландії, в центр. частині о. Північного. Пл. 67,4 тис. га. Засн. 1894. Поверхня гориста, заввишки до 2797 м (вулкан Руапеху). Район активного вулканізму (найбільші вулкани Руапеху, Нгаурухое, Тонгаріро). Є термальні джерела. Переважають луки, вічнозелені чагарники з різноманітними субтропічними деревами. З тварин характерні олені, свиня дика, опосуми; серед птахів — численні папуги (червонолобий, зелений нестор), північний ківі, славкові. На тер. Т. — ботанічний сад, де зібрано понад 450 видів місц. флори. Дві ділянки парку пл. 14,8 тис. га охороняються як абсолютно заповідні. Туризм, спорт. рибальство. *В. І. Олещенко.*

ТОН ДИК ТХАНГ (Tôn Đú'c Thăng; 20.VIII 1888, пров. Лонгсюйєн — 30.III 1980, Ханой) — держ. діяч СРВ. Член Компартії В'єтнаму (КПВ) з 1930. Н. в сел. сім'ї. В 1912—19 перебував на службі у ВМФ Франції, учасник *Чорноморського повстання французького флоту 1919*. В 1920 повернувся на батьківщину, брав активну участь у революц. боротьбі. В 1929—45 перебував на засланні на о. Пуло-Кондор. З 1951 — член ЦК Партії трудящих В'єтнаму (з 1976 — КПВ). В 1955—60 — голова Постійного к-ту Нац. зборів ДРВ, 1960—69 — віце-президент ДРВ. У 1951—55 — голова Постійного к-ту Льєн-В'єту (Нац. фронту), 1955—76 — голова Президії ЦК Вітчизняного фронту В'єтнаму (ВФВ), з 1977 — почесний голова ВФВ. У 1969—76 — президент ДРВ, 1976—80 — президент СРВ. Нагороджений орденами Леніна і Жовтневої Революції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1955.

ТОНЗИЛІ́Т (від лат. tonsillae — мигдалеподібні залози) — запалення мигдаликів. Здебільшого уражаються піднебінні мигдалики. Розрізняють гострий Т. (див. *Ангіна*) та хронічний Т., який розвивається після перенесених ангін і деяких інфекційних захворювань. В розвитку Т. велику роль відіграє мікробна (стрептокок і аденовірус) *алергія*. Хронічний Т. нерідко супроводиться субфебрильною т-рою (див. *Субфебрилітет*), хворий відчуває дряпання, невеликий біль у глотці, спостерігаються виразки слизової оболонки, гнояки мигдаликів, розростання *сполучної тканини* тощо. Розрізняють просту форму хронічного Т. (для неї характерні лише місцеві *симптоми*— біль у горлі) і токсико-алергічну (для якої характерні заг. явища — *лімфаденіт*, зміни з боку серця та ін.). Перебіг хронічного Т. може ускладнюватися *ревмокардитом*, *сепсисом* тощо. Лікування: простих хронічних форм — промивання лакун мигдаликів розчинами антибіотиків, фізіотерапія; при токсико-алергічній — хірургічне (видалення мигдаликів — тонзилектомія).

ТО́НІКА (від *тон*) — 1) Головний стійкий звук *ладу* (I ступінь *гами*), до якого тяжіє решта звуків (див. *Тональність*). Позначається римською цифрою I і літерою Т. 2) Назва *тризвука* — акорду, побудованого на I ступені (тоніці) ладу. Див. також *Гармонія* в музиці.

ТОНІ́ЧНИЙ ВІРШ — система віршування. Див. *Акцентний вірш.*

ТОНКА́ КИ́ШКА — відділ *кишечника* хребетних тварин і людини, що міститься між *шлунком* і *товстою кишкою*. У рослиноїдних тварин Т. к. найдовша (27—49 м), у м'ясоїдних — найкоротша (0,8—1,3 м). У людини, як і у всіх ссавців, Т. к. поділяється на *дванадцятипалу кишку*, порожню й клубову кишки. Довжина Т. к. бл. 6—7 м. Діаметр Т. к. в початковому відділі становить 48 мм, а в місці впадіння в товсту кишку — 27 мм. Стінки всіх відділів Т. к. складаються з слизової, підслизової, м'язової і серозної оболонок. В стінці Т. к. є травні залози, які виробляють кишковий сік. В просвіт Т. к. виділяються також секрети великих травних залоз: печінки та підшлункової залози — жовч і підшлунковий сік, які сприяють інтенсивному перетравленню (див. *Травлення*) їжі і всмоктуванню поживних речовин. Стінки Т. к. багаті на кровоносні та лімфатичні судини і *сплетення нервові*. Перетравлення та всмоктування їжі в Т. к. супроводиться скоротливою активністю її стінки, що забезпечує перемішування, розтирання та просування (див. *Перистальтика*) *хімусу* по кишечнику. Див. також *Травна система*.

ТОНКА́ЛЬ Володимир Юхимович (н. 12.IV 1936, Київ) — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1958) Київ. політех. ін-ту працював на Донецькому металург. з-ді. З 1961 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР. Осн. праці — в галузі теорії електр. кіл, теорії і практичного застосування силових напівпровідникових та електромагн. перетворювачів електр. енергії, оптимізації їхніх конструкцій та енерг. показників. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ТОНКО́В Володимир Миколайович [2 (14).I 1872, с. Коса, тепер Перм. обл.— 6.X 1954, Ленінград] — рос. рад. анатом, академік АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР (з 1934), генерал-лейтенант мед. служби. Член КПРС з 1932. В 1895 закінчив Військ.-мед. академію (Петербург). В 1905—15 — професор Казан. ун-ту, з 1915 — Військ.-мед. академії (1917—25 — її начальник). Праці з питань нормальної і порівняльної анатомії, ембріології та гістології судинної системи людини і тварин. Т. вперше описав багатоядерні клітини плоского епі-

Герб Тонга.

ТОНГА

Площа — 699 км²

Населення — близько 100 тис. чол. (1982, оцінка)

Столиця — Нукуалофа

Д. Ф. Тонюк. Декоративне блюдо. Дерево, інкрустація. 1975.

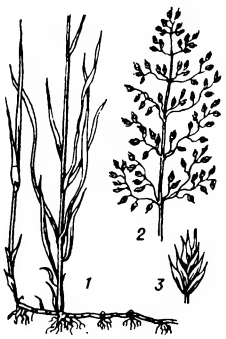

Тонконіг лучний:
1 — нижня частина рослини;
2 — верхня частина рослини (волоть);
3 — колосок.

телію; застосував метод рентгеноскопії для вивчення анатоміч. будови органів. Створив школу анатомів. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. орденами, медалями.

ТОНКОНІГ (Poa) — рід трав'янистих рослин родини *злакових*. Багаторічні, рідше однорічні трави з волотевидним суцвіттям. Колоски дво- або багатоквіткові. Бл. 300 видів, поширених в помірних і холодних зонах земної кулі (в тропіках — тільки в горах). В СРСР — 100 видів, в т. ч. на Україні — понад 20. Багато видів Т.— цінні *кормові трави*. В УРСР найбільше значення мають Т. лучний (P. pratensis), Т. звичайний (P. trivialis) і Т. болотний (P. palustris) — багаторічні кореневищні низові злаки, які охоче їдять тварини. Т. лучний — рослина з великою кількістю прикореневих листків; поширений на низинних, заплавних і суходільних луках Полісся і Лісостепу та на полонинах в Карпатах. Використовується для створення культурних пасовищ і газонів. Т. звичайний поширений на заплавних луках і болотах Полісся. Т. болотний росте на вологих луках і болотах.

ТОНКОРУ́ННІ ВІ́ВЦІ — породи і породні групи овець з густою, однорідною *вовною*, що складається з пухових волокон. На 1 см² площі шкіри у них 4—11 тис. волокон 64—80 якості, які мають хвилясту звитість і зовні покриті великою кількістю жиропоту. Т. в. дають найвищі настриги вовни (барани 8—12 кг і до 32 кг, матки 4—6 кг і до 18 кг), з якої виготовляють найцінніші вовняні вироби високої якості. Т. в. поділяються на вовнові (грозненські вівці, *азербайджанський гірський меринос, ставропольська порода овець* та ін.), вовново-м'ясні (*асканійська порода овець, радянський меринос,* алтайська і кавказька породи), м'ясо-вовнові (*прекос, казахський архаромеринос,* казахська тонкорунна, вятська, красноярська породи та ін.). Всього в СРСР розводять 19 вітчизн. порід тонкорунних овець, поголів'я яких разом з їхніми *помісями* становить 65—68 % від заг. кількості породних овець. Т. в. вимогливі до умов годівлі й утримання. Розводять їх у Європ. частині СРСР, на Поволжі, в Сибіру, Киргизії, Казахстані. Т. в. часто наз. *мериносами*. Див. також *Вівця свійська*.

Д. К. Міхновський.

ТОНКОСТІ́ННІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, що їхні основні несучі елементи виготовлено з тонких листів або *плит*. Є водночас *несучими конструкціями* й *огороджувальними конструкціями* будинків і споруд. Особливості Т. к.— економічність, висока несуча здатність, легкість і архітектурна виразність форм, найчастіше просторових (див. також *Просторова система* в будівельній механіці). Тонкостінними конструкціями є *куполи, оболонки, склепіння, силосні споруди,* складки (див. *Складчасті конструкції*), резервуари, башти (напр., сталевих циліндричних шахтних *копрів*) тощо. Тонкостінними роблять також деякі конструктивні елементи (напр., гнуті профілі *металевих конструкцій*). Т. к. виготовляють з сталі (товщ. листів до 2—6 мм, див. також *Листові конструкції, Сталеві конструкції*), залізобетону (приведена товщ. плит — до 6—7 см), армоцементу (див. *Армоцементні конструкції*), деревини (зокрема, *клеєні конструкції*) або пластмас.

М. М. Жербін.

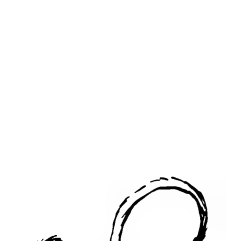

Тонкотіл. Гульман.

ТОНКОТІ́Л, лангур (Pygathrix, синонім Semnopithecus) — рід мавп род. мартишкових. Довж. тіла 43—78 см, хвоста 53—106 см. Тіло видовжене, голова кругла з укороченою лицевою частиною, защічні мішки відсутні. Кінцівки тонкі, довгі. Волосяний покрив в осн. однотонний буруватий, сіруватий або чорнуватий, у Т. немійського — строкатий, дуже яскравий. Т. поширені в Пд.-Сх. Азії і на прилеглих о-вах. Живуть в рівнинних і гірських лісах. Тримаються групами до 40 особин. Живляться плодами, листками, квітками і т. п. Вагітність 180—210 діб. В роді 14 видів, з них найвідоміший гульман (P. entellus), що його в Індії вважають священною твариною, Т. немійський (P. nemaeus) — рідкісний, включений до *Червоної книги*. Т. наз. також мавп ін. родів, напр. власне лангурів (Presbytis), ринопітеків (Rhinopithecus).

ТОНЛЕСА́П — озеро на п-ові Індокитай, у Кампучії. Див. *Сап*.

ТО́ННА (франц. tonne) — 1) Позасистемна одиниця *маси*. Розрізняють: метричну Т., яка дорівнює 1000 кг; брит. довгу Т., яка відповідає 1016,05 кг; брит. коротку Т., що дорівнює 907,18 кг. 2) Міра об'єму приміщення для вантажу (у судноплавстві). Цій, т. з. реєстровій, Т. відповідає 2,83 м³. 3) Ядерний еквівалент *тринітротолуолу*. Дорівнює $4{,}2 \cdot 10^9$ Дж.

ТОННА́Ж (від франц. tonnage) — вимірник перевізної здатності судна або сукупності суден, який визначають такими показниками: тонною повної вантажопідйомності (*дедвейту*) і *реєстровою тонною*.

ТО́ННО-КІЛОМЕ́ТР — вимірник *вантажообороту* на залізничному, водному, автомобільному, повітряному і гужовому *транспорті*, а також один з вимірників перевізної роботи, виконаної рухомим складом транспорту. Розрізняють Т.-к. тарифні (визначають, як правило, за найкоротшими тарифними віддалями) та експлуатаційні (визначають за фактично пройденими віддалями).

ТО́ННО-МИ́ЛЯ — одиниця виміру транспортної роботи морського *судна*. Кількість Т.-м. обчислюють, множачи вагу перевезеного судном вантажу в тоннах на пройдену судном віддаль у мор. милях. Мор. миля дорівнює довжині 1′ земного меридіана, тобто 1,852 км. В СРСР Т.-м. застосовують для планування й обліку *вантажообороту* суден *морського транспорту*.

ТО́НУС (лат. tonus, від грец. τόνος — напруга) — стан тривалого скорочення або напруги м'язів і тривалого збудження *нервових центрів* без виявленої стомлюваності. Т. скелетних м'язів забезпечує підтримку пози тіла; Т. гладеньких м'язів травних органів, сечового міхура, матки, кровоносних судин та ін. регулює тиск в цих органах, а також підтримує *кров'яний тиск* на певному рівні. М'язовий Т. в цілісному організмі підтримується діяльністю різних відділів центр. нервової системи, зокрема *ретикулярної формації*. При тонічному збудженні нервових центрів з них безперервно надходять до органів *імпульси нервові*, які забезпечують певний функціональний стан органів і тканин, напр. Т. центрів блукаючого нерва і симпатичної нервової системи регулює діяльність серця.

ТОНХА́КІВ ПОВСТА́ННЯ — одне з найзначніших антифеод. і антиколоніальних повстань у Кореї 1893—94. Причиною повстання було погіршення становища селянства після укладення 1879 японо-кор. договору, який поклав початок закабаленню Кореї япон. буржуазією. Назву здобуло від реліг. секти Тонхак («східне вчення»), члени якої брали участь у повстанні. Центром повстання був повіт Чхонджу пров. Чхунчхондо. До весни 1893 заворушення поширилося на центр. і пн. провінції. В травні 1893 повстання було розгромлене урядовими військами, чому сприяла капітулянтська позиція його керівництва з секти Тонхак. У січні 1894 почалося повстання в пров. Чолладо (Пд. Корея). В травні 1894 повстання поширилося також на ін. провінції. В червні 1894 кор. уряд звернувся по допомогу до Китаю, який направив у район повстання свій загін. Японія, скориставшись з цього, при сприянні США і Великобританії розв'язала війну проти Китаю (1894—95), окупувала Корею. До повстанців приєдналися всі патріотичні сили Кореї. 23.XI 1894 япон. війська, які об'єдналися з кор. урядовими і добровільними каральними загонами, завдали поразки повстанцям. У грудні япон. війська придушили повстання. Але окремі збройні виступи селян тривали до кінця 1895.

ТОНЮ́К Дмитро Федорович (29. VII 1924, с. Річка, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.— 17.I 1977, Косів, Івано-Фр. обл.) — укр. рад. майстер худож. різьблення на дереві, засл. майстер нар. творч. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Навчався у Я. та В. Тонюків. Виготовляв декоративні тарілки, рами для портретів, обкладинки для альбомів і книжок, скриньки, прикрашені різьбленням та інкрустацією. У композиціях поєднував геом. мотиви гуцульського орнаменту з сюжетно-тематичним зображенням. Твори зберігаються в музеях Києва, Івано-Франківська, Коломиї.

ТОПА́З (грец. τόπαζος) — мінерал класу *силікатів*. $Al_2(F, OH)_2[SiO_4]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,4—3,64. Твердість 8. Безбарвний, жовтий, голубий, зелений, рожевий, червонуватий. Блиск скляний. У Рад. Союзі родовища Т. є в РРФСР (Урал, Забайкалля), на Україні (Волинь); за рубежем — у Норвегії, Бразілії, Мадагаскарі, Шрі-Ланці. Т. одержують і штучно. Прозорі безбарвні й

гарно забарвлені Т. використовують як *дорогоцінне каміння*.

ТОПАЧЕ́ВСЬКИЙ Вадим Олександрович (н. 16.VII 1930, м. Черкаси) — укр. рад. зоолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1961. Син О. В. *Топачевського*. У 1953 закінчив Київ. ун-т. З 1956 працює в Ін-ті зоології АН УРСР (з 1973 — директор). Основні праці з питань систематики, філогенії, екологічної морфології, зоогеографії викопних і сучас. ссавців. Один з засновників наук. напряму на Україні — мікропалеотеріології. Ряд наук. праць присвячений сліпаковим і хохулевим, а також пізньопліоценовим комахоїдним і гризунам України. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТОПАЧЕ́ВСЬКИЙ Олександр Вікторович [1 (13).III 1897, хутір Бобрівка, кол. Таращанського пов. Київ. губ., тепер Київ. обл.— 1.XII 1975, Київ] — укр. рад. ботанік і гідробіолог, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1952. У 1930 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. В 1935—59 працював у Київ. ун-ті (з 1959 — професор), одночасно у 1932—52 — в Ін-ті ботаніки АН УРСР. З 1959 — директор Ін-ту гідробіології АН УРСР. Наукові праці з питань морфології, систематики і філогенії водоростей, з заг. питань *гідробіології*. Виступав з критикою джгутикової теорії походження водоростей. Досліджував гідробіол. режим штучних водойм, їхній сан. стан, якість води у зв'язку з її цвітінням. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, медалями.

ТОПИЛЬНЯ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1873 — виступ селян с. Топильної (тепер Шполянського р-ну Черкас. обл.) проти насильницького відмежування їхніх земель від поміщицьких, внаслідок якого вони втрачали 317 десятин землі, що нею користувалися за *інвентарними правилами 1847—48*. Починаючи з 31.V (12.VI) 1873 селяни кілька разів виганяли з села мирового посередника і землеміра. 25.VI (7.VII) до села прибув з двома ескадронами драгунів київ. віцегубернатор, який сподівався з допомогою солдатів здійснити грабіжницьке розмежування. Селяни вчинили опір. Проте заворушення було придушено, 107 селян віддано до суду.

ТОПІНА́МБУР, земляна груша (Heliantus tuberosus) — багаторічна бульбоплідна рослина родини *складноцвітих*. Стебла прямостоячі, заввишки до 3 м. Нижні листки серцевидно-яйцевидні, верхні — довгасто-яйцевидні. Суцвіття — кошик із зовнішніми язичковими і внутрішніми трубчастими квітками. Плід — сім'янка. Коренева система добре розвинута, мичкувата. На коротких підземних пагонах утворюються бульби, які містять вуглеводи (18—22 %, з них 16—18 % інуліну), азотисті речовини й вітаміни С і B_1. Кормова цінність Т. майже така сама, як і картоплі та цукрових буряків: 100 кг бульб містить 24 корм. од. і 1,5 кг перетравного протеїну, а 100 кг зеленої маси — 23 корм. од. і 1,9 кг перетравного протеїну. Бульби Т.— цінна тех. сировина: їх переробляють на спирт і фруктозу. Батьківщиною Т. є Пн. Америка. В Європу його завезли в 17 ст. В культурі поширений в багатьох країнах світу. В СРСР його найбільше вирощують на Пн. Кавказі, в Закавказзі, Серед. Азії, на Україні. Урожайність бульб залежно від району і умов вирощування становить 100—300 ц/га, зеленої маси — 200—600 ц/га і більше. На Україні поширені (1983) сорти Т.: Білий врожайний, Білий київський, Вадим. Створено гібриди Т. з соняшником, які за врожайністю зеленої маси і вмістом сухих речовин в бульбах перевищують сорти топінамбура.

ТО́ПКА — частина *парогенераторів* або *печей*, в якій горить органічне тверде, рідке чи газоподібне паливо і утворюються гарячі димові гази. Тепло топкових газів використовують безпосередньо для технологічних або інших цілей (плавлення, сушіння тощо), а також для нагрівання *робочого тіла* (переважно води або пари), що його потім застосовують у теплообмінних апаратах, парових двигунах та ін. До осн. частин Т. (мал.) належать *пальник* (або сукупність пальників) і топкова камера (або топковий простір), де відбувається і закінчується горіння. У деяких Т. є топкові екрани (системи сталевих труб, всередині яких рухається вода або пароводяна суміш), застосування яких дає змогу захищати («екранувати») стінки топки від налипання *шлаку* і впливу високих т-р, знижувати т-ру димових газів на виході з топки. В Т. парогенераторів продукти згоряння віддають своє тепло *теплоносієві*, що циркулює по екранних трубах, розміщених на стінках топкової камери. В пічних технологічних Т. тепло димових газів використовується у робочому просторі печі для теплової обробки матеріалів (або виробів). Т. для твердого палива бувають шарові (в них горіння протікає частково в шарі палива, частково — в топковому просторі) і камерні (факельні і вихрові, або циклонні); для рідкого (мазут) і газоподібного палива — тільки камерні.

ТОПОГРАФІ́ЧНІ КА́РТИ — детальні загальногеографічні карти місцевості, по яких можна визначити планове і висотне положення точок. Т. к.— один з видів *карт географічних*.

За масштабом Т. к. поділяють на оглядово-топографічні (масштаб 1 : 500 000 — 1 : 1000 000), власне топографічні карти (1 : 5000 — 1 : 200 000) і топографічні плани (1 : 500—1 : 2000). Т. к. мають опорну *геодезичну сітку* і стабільну систему умовних знаків. Створюють їх у проекціях: рівнокутній поперечно-циліндричній Гаусса—Крюгера (1 : 500 000 і крупніше) та видозміненій поліконічній (1 : 1 000 000), які зберігають геом. подібність обрисів місцевості й практично постійний масштаб у всіх напрямах. Осн. методи створення Т. к.— фототопографічні (див. *Топографія, Аерофототопографія*). Т. к. складають на окремих аркушах, об'єднаних єдиною системою розграфлення та номенклатури. Вони відображають водні об'єкти (річки, озера тощо), рельєф у горизонталях, рослинність, населені пункти, шляхи, деякі об'єкти госп. і культур. призначення, межі тощо. Їх широко використовують при розв'язанні різних завдань в галузі науки, культури, нар. г-ва та оборони країни. Т. к. необхідні для детального вивчення місцевості, орієнтування на ній, для різних інженерних пошуків, при створенні *карт тематичних* і *карт спеціальних*. Виділяють також Т. к. спеціалізовані, які складають з урахуванням інтересів певної галузі науки або практики; фотографічні, при створенні яких поєднують фотографічне зображення з штриховим малюнком місцевості; розробляють морські Т. к. на райони *материкової обмілини*.

В. П. Павлова.

О. В. Топачевський

ТОПОГРА́ФІЯ (від грец. τόπος — місце і γράφω — пишу) — розділ геодезії, що вивчає земну поверхню в геом. і геогр. відношенні й розробляє способи зображення цієї поверхні на площині шляхом створення *топографічних карт* або *планів*. Осн. завдання Т.: розробка та вдосконалення методів знімання місцевості, змісту і класифікації топографічних карт, методики їх створення і поновлення та одержання по них різної інформації. Т. має тісний зв'язок з *картографією, ландшафтознавством, геоморфологією, гідрологією*, математикою та ін. науками. Топографічні карти і плани створюють за допомогою топографічних, фототопографічних (див. *Аерофототопографія, Фотограмметрія*) та картографічних методів. При цьому широко застосовують *окомірне знімання*, бусольне (див. *Бусоль*), екерне (див. *Екер*), теодолітне (див. *Теодоліт*), *тахеометричне знімання* і *мензульне знімання*, фототеодолітне знімання та *аерофотознімання*. Вибір типу знімання визначають відповідно до розмірів території, строків і заданої точності робіт. Для великих територій найбільшу економічність забезпечує аерофотознімання. Фототеодолітне знімання застосовують у гірських районах, мензульне — при зніманнях невеликих ділянок. Для виготовлення дрібномасштабних топографічних карт у Т. використовують космічні фотознімки.

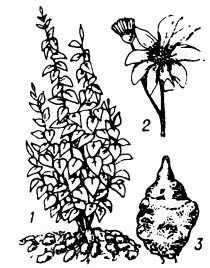

Топінамбур:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — суцвіття;
3 — плід.

Великомасштабні топографічні знімання здійснено вперше в Зх. Європі в 16 ст. Наземне топографічне знімання одержало розвиток у 18 ст., аерофототопографічне — на поч. 20 ст., космічне — в останній третині 20 ст. Значний вклад у розвиток Т. внесли радянські О. С. Чеботарьов, В. В. Вітковський, М. Г. Відуєв та ін. Сучас. етап розвитку Т. характеризується широким впровадженням засобів автоматизації при створенні топографічних карт. Див. також *Топографія військова*.

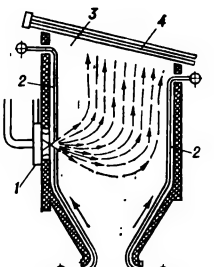

Факельна топка:
1 — пальник;
2 — топковий екран;
3 — топкова камера;
4 — конвективна поверхня нагріву.

Літ.: Господинов Г. В., Сорокин В. Н. Топография. М., 1974.

В. М. Сердюков.

ТОПОГРА́ФІЯ ВІЙСЬКО́ВА — спец. військ. дисципліна про способи вивчення та оцінки місцевос-

Тор. Бронзова статуетка. Національний музей. Рейк'явік.

ті, орієнтування на ній і виконання польових вимірів для забезпечення бойової діяльності військ. Т. в. виникла в період створення масових армій, у рос. армії — у 2-й пол. 19 ст. Базується на наук. висновках заг. *топографії*. Т. в. дає знання про тактичні та захисні властивості місцевості, засоби її вивчення та оцінки під час організації та ведення бойових дій, прийоми і способи орієнтування, правила ведення робочих карт командирів і складання бойових графічних документів і схем місцевості, прогнозування змін місцевості в районі ядерного вибуху. Джерелами інформації про топографічні елементи місцевості є топографічні карти, аерофотознімки, фотосхеми, фотоплани, *карти спеціальні*, а також результати безпосередньої розвідки. Топографічне забезпечення військ здійснює військ.-топографічна служба (спец. органи штабів, *спеціальні війська* і установи).

В. Ф. Северинов.

ТОПО́ЗЕРО — озеро на Пн. Кар. АРСР. Площа 986 км², глиб. до 56 м. Лежить в улоговині льодовиково-тектонічного походження. Береги розчленовані, багато островів (бл. 100). Живлення переважно снігове. Взимку замерзає. Через канал та р. Поньгому має стік у Біле м. Після спорудження Кумської ГЕС Т. злилося з Пяозером, утворивши Кумське водосховище. Сплав лісу. Рибальство.

ТОПОЛОГІ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — напрям у бурж. психології, розроблений у 30-х рр. 20 ст. нім. психологом К. *Левіном*. Намагаючись математично, графічно передати свою концепцію «динамічного поля», за якою особистість і середовище створюють єдиний мотиваційно-силовий комплекс, К. Левін вдався до принципів *топології* та векторного аналізу. Т. п. виявилася методологічно неспроможною. Проте це була перша спроба запровадити матем. моделі в психологію. Принцип матем. моделювання психіки пізніше був розвинутий кібернетикою.

О. Т. Губко.

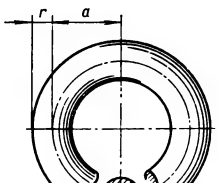

Тор.

ТОПОЛОГІ́ЧНИЙ ПРО́СТІР — множина, на якій запроваджено топологічну структуру. Топологічною структурою на множині X наз. задана сукупність Γ її підмножин, що задовольняє такі умови (аксіоми *топології*): вся множина X і порожня множина $\varnothing$ належать Γ; об'єднання довільного числа і перетин скінченного числа множин з Γ належать Γ; при цьому елементи множини X наз. точками, а множини сімейства Γ — відкритими множинами Т. п. (X, Γ). В Т. п. можна визначити всі осн. поняття, пов'язані з *неперервністю* (*відкриті і замкнені множини, окіл*, граничну точку множини — точку, у будь-якому околі якої є нескінченне число точок цієї множини, тощо). Будь-яка підмножина A Т. п. (X, Γ) має природну топологічну структуру, що складається зі всіх перетинів з A відкритих множин X. Підмножина A разом з цією топологічною структурою називається підпростором Т. п. (X, Γ). Є різні види Т. п., напр., *хаусдорфів простір*, бікомпактний (відповідно фінально компактний) простір [у будь-яке відкрите покриття U якого можна вписати відкрите скінченне (відповідно зліченне) покриття V].

Прикладом хаусдорфового Т. п. є *метричний простір*, зокрема *евклідів простір*. Бікомпактні хаусдорфові Т. п. наз. бікомпактами; метризовані бікомпакти — компактами.

Літ.: Александров П. С., Пасынков Б. А. Введение в теорию размерности. Введение в теорию топологических пространств и общую теорию размерности. М., 1973; Александрян Р. А., Мирзаханян Э. А. Общая топология. М., 1979; Бурбаки Н. Общая топология. Пер. с франц. М., 1969; Келли Дж. Л. Общая топология. Пер. с англ. М., 1981. *А. В. Бондар.*

ТОПОЛО́ГІЯ (від грец. τόπος — місце і λόγος — вчення) — розділ *математики*, в якому вивчаються властивості *топологічних просторів*, що не змінюються при топологічних (взаємно однозначних і взаємно неперервних) *відображеннях* цих *просторів*. В Т. виділяються самостійні напрями, які відрізняються предметом і методом дослідження.

Напрям Т., в якому надається матем. зміст інтуїтивним поняттям *околу*, *границі* та *неперервності* і в якому аксіоматично досліджуються ці поняття, наз. загальною Т. В заг. Т. вивчають також зв'язність, *компактність*, повноту, метризованість топологічних просторів, змінюваність цих властивостей при неперервних відображеннях просторів. Поряд з алгеброю заг. Т. складає основу сучас. теоретико-множинного методу в математиці. Напрям Т., пов'язаний з вивченням топологічних просторів і їхніх неперервних відображень за допомогою алгебр. об'єктів — груп (див. *Груп теорія*), *кілець*, *гомоморфізмів*, наз. алгебраїчною Т. Напрям Т., що вивчає гладкі многовиди (див. *Алгебраїчна геометрія*) засобами матем. аналізу й алгебр. Т., наз. диференціальною Т., а поліедри та їхні кусково-лінійні відображення — кусково-лінійною Т. Формування Т. в самостійну науку було підготовлено працями К. Ф. *Гаусса*, О. Л. *Коші*, Б. *Больцано*, Н. Г. *Абеля*, Г. Ф. Б. *Рімана*, К. Т. В. *Вейєрштрасса* та ін. математиків 19 ст. Основи заг. Т. заклав Г. *Кантор*. Великий внесок у її подальший розвиток зробили Ф. *Хаусдорф*, М. Р. *Фреше*, Л. Е. Я. *Брауер*, польс. математики В. Гуревич (1904—57) і К. Куратовський (1896 — 1980), рад. математики П. С. *Урисон* і П. С. *Александров* та ін. Перші поняття алгебр. Т. в явній формі з'явились у працях А. *Пуанкаре*. Подальший розвиток її зумовлений працями Е. *Нетер*, Е. *Чеха*, амер. математика С. Лефшетця (1884—1972), франц. математика С. Ейленберга (н. 1913), рад. математиків П. С. Александрова, А. М. *Колмогорова*, Л. С. *Понтрягіна* та ін.

Літ.: Понтрягин Л. С. Основы комбинаторной топологии. М., 1976; Александров П. С. Общая теория гомологий. М., 1979; Введение в топологию. М., 1980; Мищенко А. С., Фоменко А. Т. Курс дифференциальной геометрии и топологии. М., 1980; Куратовский К. Топология, т. 1—2. Пер. с польс. М., 1966—69; Спеньер Э. Алгебраическая топология. Пер. с англ. М., 1971. *А. В. Бондар.*

Тополя біла:
1 — гілка з листками;
2 — суцвіття з тичинковими квітками;
3 — суцвіття з маточковими квітками.

ТОПО́ЛЯ Кирило (справж. прізв. — Тополинський; рр. н. і см. невід.) — укр. письменник 1-ї пол. 19 ст. Біографічні відомості про нього не збереглися. Як свідчать його твори, походив з Правобережжя і добре знав нар. побут та звичаї. Т. належать п'єси «Чари» (1837) і «Чур-чепуха» (1844), у яких подано побутові і зрідка соціальні картини. Т. широко використовував фольклорний матеріал, зокрема, п'єсу «Чари» побудував на мотивах пісні «Ой, не ходи, Грицю».

Тв.: Чары, или несколько сцен из народных былин и рассказов украинских. В кн.: Українська драматургія першої половини XIX століття. К., 1958.

ТОПО́ЛЯ (Populus) — рід рослин родини вербових. Листопадні дводомні дерева заввишки 18—45 м і більше. Листки чергові еліптичні, яйцевидні, серцевидні, іноді ланцетні чи лінійні. Квітки одностатеві, зібрані в сережки. Плід — *коробочка*. Бл. 110 видів, поширені переважно в Пн. півкулі. В СРСР — бл. 45 видів, з них на Україні — 11. Найпоширеніші: Т. тремтяча, або *осика* (P. tremula); Т. чорна, або *осокір* (P. nigra); Т. біла (P. alba); Т. пірамідальна (P. pyramidalis); Т. дельтолиста, або канадська (P. deltoides, син. P. canadensis); Т. бальзамічна (P. balsamifera); Т. сірувата (P. canescens) — гібрид Т. білої і Т. тремтячої. Т. широко використовують в озелененні міст і доріг (стійкі до задимлення) та в *полезахисних лісових насадженнях*. Деревина м'яка, легка, біла, її використовують в паперовому, сірниковому та фанерному виробництвах, у будівництві, для виготовлення штучного шовку.

І. Н. Гегельський.

ТОПОЛЬНИ́ЦЬКИЙ Генрик Генрикович (7.VII 1869, м. Золочів, тепер Львів. обл.— 1920, Тернопіль) — укр. композитор, піаніст. Навчався у Львів. консерваторії. В 1891—95 — активний діяч львів. т-ва «Боян», 1896—1914 працював у Тернополі. Твори: кантата «Хустина» («У неділю не гуляла...», 1891), хори без супроводу — «Три шляхи» (бл. 1887), «В своїй хаті своя правда» (1892), «Перебендя» (1896); переробка написаних для чоловічого складу творів С. *Воробкевича*, «Думи мої» та «Ой чого ти почорніло...» на мішані хори (всі — на слова Т. Шевченка); хорові твори, обробки нар. пісень. Створив музику на вірші П. Грабовського, В. Навроцького, Г. Цеглинського, Я. Щоголева, М. Шашкевича. Концертна діяльність. Автор праць «Перегляд XIX століття для музичних русинів» (1894), «Пару слів про стан музики руського-української» (1900), «„Катерина" Т. Шевченка, музика Й. Кишакевича» (1901).

Літ.: Медведик П. Генрих Топольницький. «Жовтень», 1969, № 12.

П. К. Медведик.

ТОПОНІ́МІКА (від грец. τόπος — місце, місцевість і ὄνυμα — ім'я,

До ст. **Трактор.**

Загальна будова колісного трактора МТЗ-80: *1* — двигун; *2* — органи керування; *3* — робоче обладнання; *4* — трансмісія; *5* — ходова частина.

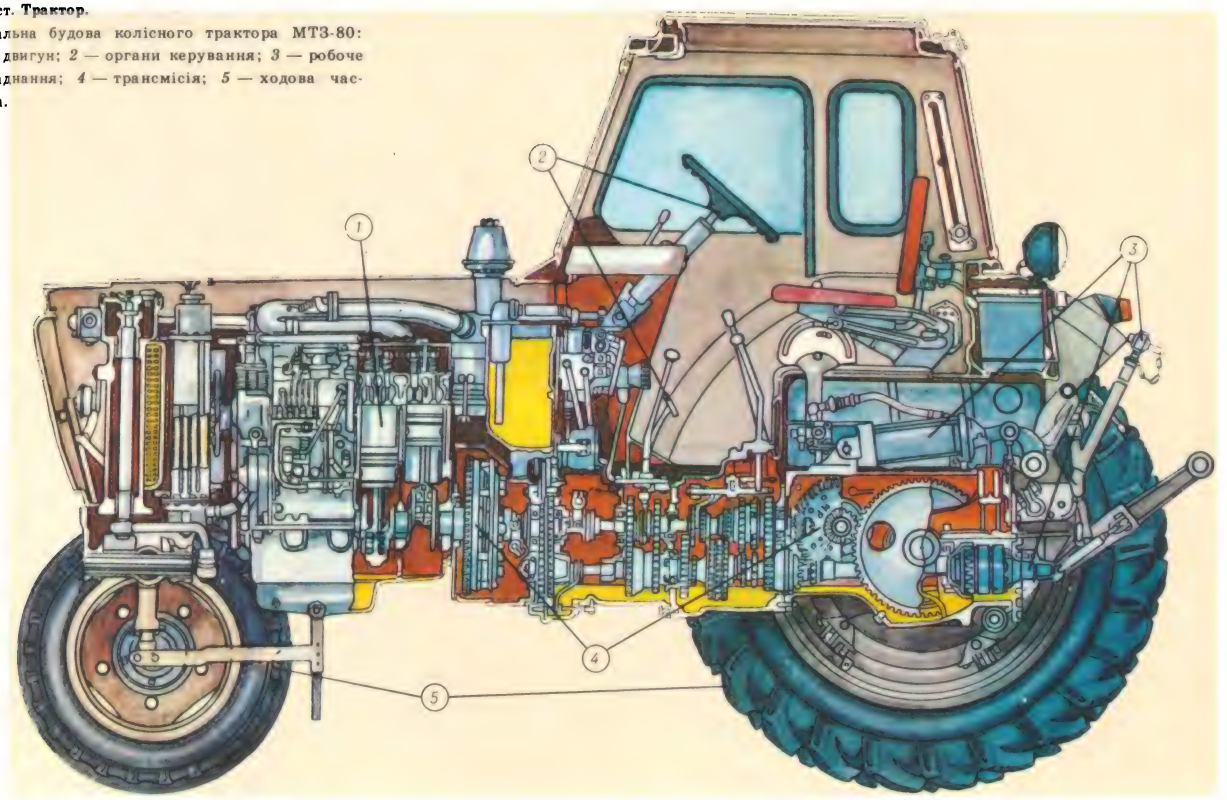

До ст. **Трактор.**

Загальна будова гусеничного трактора Т-150: *1* — двигун; *2* — органи керування; *3* — трансмісія; *4* — робоче обладнання; *5* — ходова частина.

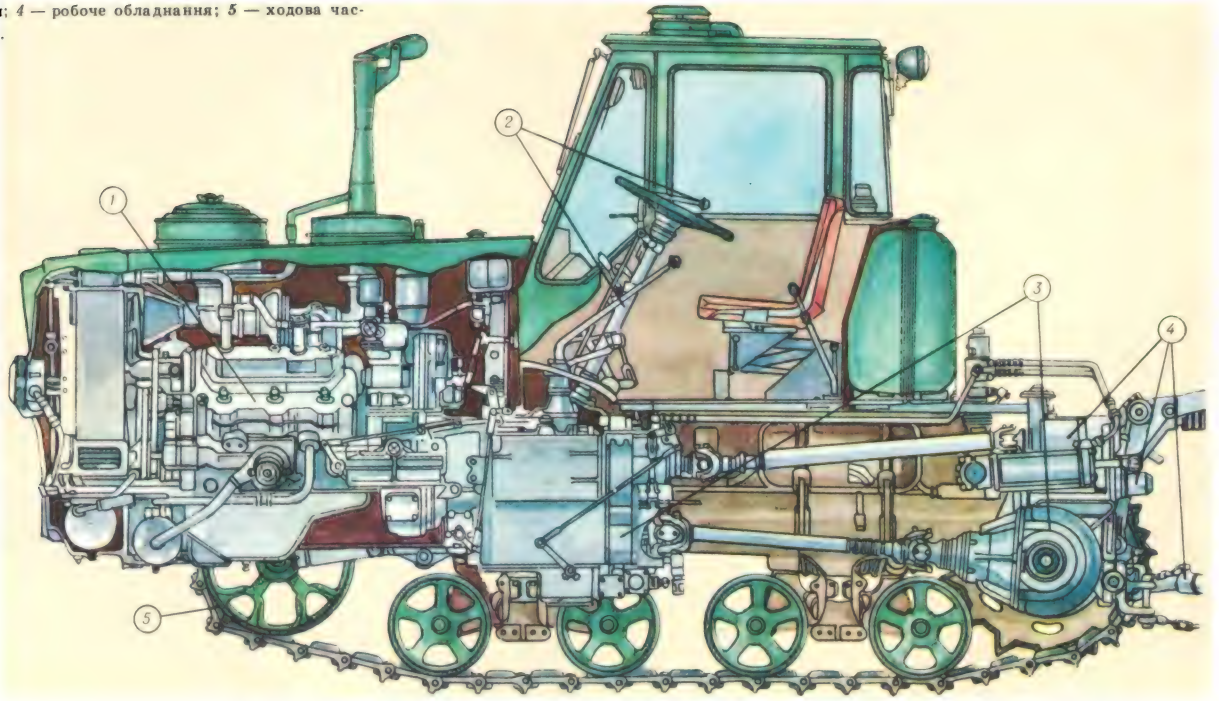

До ст. **Трактор.**

Основні типи і марки тракторів. **1.** Колісний універсальний Т-25А1. **2.** Трелювальний ТДТ-55. **3.** Колісний універсальний Т-40АМ. **4.** Гусеничний універсальний Т-70С. **5.** Гусеничний ДЕТ-250. **6.** Колісний універсальний МТЗ-80Х. **7.** Гусеничний Т-150. **8.** Гусеничний ДТ-75М. **9.** Колісний Т-150К. **10.** Гусеничний Т-4 («Алтай»). **11.** Колісний К-701. **12.** Гусеничний Т-130.

назва), топономастика — галузь *ономастики*, що вивчає походження, структуру, функціонування, розвиток і поширення власних географічних назв — топонімів. У Т. виділяють такі осн. розділи: гідроніміку, що досліджує назви водних об'єктів; ойконіміку — назви поселень; ороніміку — назви елементів рельєфу земної поверхні; урбаноніміку — назви будь-яких об'єктів всередині населеного пункту; мікротопоніміку, яка розглядає сукупність топонімів якогось мікрооб'єкта тощо. Т. розвивається у тісному зв'язку з географією, історією, етнографією, дає цінний матеріал для дослідження історії мови. Якщо назви фіз.-географічних об'єктів Землі зіставляють з назвами об'єктів ін. планет, то їх наз. найзагальнішим терміном «геоніми», а Т.— геонімікою.

Літ.: Никонов В. А. Введение в топонимику. М., 1965; Жучкевич В. А. Общая топонимика. Минск, 1980; Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. К., 1981; Словник гідронімів України. К., 1979.

О. С. Стрижак.

ТОПОРКО́В Василь Йосипович [4 (16).III 1889, Петербург — 25. VIII 1970, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948). В 1909 закінчив Петерб. театр. уч-ще. У 1909—14 працював у Петерб. театрі літ.-худож. т-ва, 1919—27 — в Моск. кол. Театрі Корша, з 1927 — в МХАТі. Ролі: Чичиков («Мертві душі» за М. Гоголем), Щасливцев («Ліс» О. Островського), Єпіходов («Вишневий сад» Чехова), Кругосвєтлов («Плоди освіти» Л. Толстого), Битков («Останні дні» Булгакова), Берест, Хрипун («Платон Кречет», «Фронт» Корнійчука), Оргон («Тартюф» Мольєра). Викладав у моск. Школі-студії ім. В. І. Немировича-Данченка (з 1948 — професор). Автор ряду книжок і статей, присвячених пропаганді *Станіславського системи*, а також проблемі акторської майстерності. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1946, 1952.

Тв.: Станиславский на репетиции. М.—Л., 1949.

Літ.: Рогачевский М. Л. Василий Осипович Топорков. М., 1969.

ТО́ПОРОВ Адріан Митрофанович (н. 5.IX 1891, с. Стойло, тепер Старооскольського району Бєлг. обл.) — рос. рад. письменник і педагог. Вчителював у селах Курської губернії, потім на Алтаї. Брав участь у становленні Рад. влади, був одним з організаторів першої в Сибіру комуни «Травневий ранок». Здійснив унікальний експеримент селянської літ. критики, узагальнений у книзі «Селяни про письменників» (1930, витримала п'ять видань). Автор багатьох педагогічних, науково-популярних праць, мемуарів. З 1949 живе в Миколаєві.

Тв.: Крестьяне о писателях. М., 1982; Воспоминания. Барнаул, 1970; Я — учитель. М., 1980.

Літ.: Гусельников В. В. Счастье Адриана Топорова. Барнаул, 1965; Карпенко В. Литература — его любовь. «Радуга», 1981, № 9; Пересунько Т. К. Спасибо вам, старые учителя! «Русский язык и литература в школах УССР», 1981, № 2.

О. Т. Губко.

ТОПОЦЕНТРИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ (від грец. τόπος — місце і лат. centrum — осереддя, центр) — три величини, що визначають просторове положення літака, супутника або іншого об'єкта в системі *координат*, початок якої збігається з пунктом спостереження на земній поверхні (топоцентром). Застосовують в астрономії, астрометрії та геодезії. Залежно від вибору осн. координатної площини Т. к. бувають екваторіальні, горизонтальні та орбітальні.

ТОПУРІ́ДЗЕ Валентин Багратович [31.XII 1907 (13.I 1908), Тбілісі—17.II 1980, там же]—груз. рад. скульптор, нар. художник Груз. РСР (з 1958), дійсний член АМ СРСР (з 1970). Член КПРС з 1945. В 1924—31 навчався в Тбіліській АМ у *Я. Ніколадзе*. Твори: пам'ятник Л. Кецховелі у Тбілісі (1935—36), монументальна статуя «Перемога» на фронтоні театру в Чіатурі (1950), пам'ятники В. І. Леніну в Тбілісі (1956), Калінінграді (1958) та Руставі (1961); композиції «Актор Е. Буш» (1966), «Мислитель» (1980). В 1937—80 викладав у Тбіліській АМ (професор — з 1962). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1950. Іл. с. 306.

ТО́ПЧІЄВ Олександр Васильович [27.VII (9.VIII) 1907, слобода Михайловка, тепер Волгогр. обл.— 27.XII 1962, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1949). Член КПРС з 1932. Після закінчення (1930) Моск. хіміко-технологічного ін-ту працював там же; у 1938—41 — професор Моск. технологічного ін-ту харч. промсті. Професор, директор (1943—47) Моск. нафт. ін-ту. У 1947—49 — заст. міністра вищої освіти СРСР; 1949—58 — гол. учений секретар Президії АН СРСР. З 1958 — віце-президент АН СРСР; одночасно (з 1958) — директор Ін-ту нафтохім. синтезу АН СРСР. Осн. наук. праці присвячені процесам нітрування, галогенування, полімеризації й алкілування вуглеводнів, а також синтезу кремнійорганічних сполук і вивченню їхніх фіз.-хім. властивостей. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1962. Член Пагуошського постійного к-ту (з 1958).

ТОР (давньосканд. Thórr) — у сканд. міфології один з головних богів, бог грому, блискавки й плодючості. Син *Одіна*. Зображували його богатирем, з молотом у руках.

ТОР (від лат. torus — опуклість) у геометрії — геометричне тіло, утворене внаслідок обертання *круга* навколо осі, яка лежить у площині цього круга і не перетинає його (мал.). Поверхня Т. $S = 4\pi^2 ar$, об'єм $V = 2\pi^2 ar^2$, де r — радіус круга, a — віддаль від центра круга до осі обертання, $\pi = 3{,}14159....$

ТО́РА (давньоєвр. торах, букв.— вчення, закон) — 1) В *іудаїзмі* сукупність усіх заповідей, нібито даних богом євр. народові через пророка *Мойсея*, а також перших п'яти книг *Біблії* — *П'ятикнижжя*. 2) Предмет реліг. культу — «священний» сувій зі шкіри з текстом П'ятикнижжя.

ТОРА́ДЖІ, тораджа — група споріднених народностей і племен (саданґі, палу, посо, коро та ін.), які становлять корінне населення центр. частини о. Сулавесі (Індонезія). Чисельність — 1,35 млн. чол. (1980, оцінка). Мови Т. належать до *індонезійських мов*. У Т. в основному поширені традиційні племінні культи; з кін. 19 ст. поширилися також *християнство* та *іслам*. У побуті Т. збереглися пережитки первіснообщинних відносин. Осн. заняття — землеробство, тваринництво (розводять буйволів), ремесла.

ТОРАЙГИ́РОВ Султанмахмут [16 (28).X 1893, аул Жантай, тепер Баянаульського р-ну Павлодар. обл.— 21.V 1920, там же] — казах. поет-демократ. Друкуватися почав 1913. Автор одного з перших казах. романів «Красуня Камар» (1914, вид. 1933), роману «Хто винен?» (1915) — про тяжку долю казах. жінки, народний побут, продажність баїв, мулл, волосних управителів. В епічних поемах «Життя в омані» (1918), «Бідняк» (1919; обидві вид. 1922), «Суперечка» (1920) критикував соціальну несправедливість і насильство, показав тяжке життя казах. бідняків. Писав вірші, публіцистичні статті.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Алма-Ата, 1971.

Б. Іскаков.

ТОРАКОПЛА́СТИКА [від грец. θώραξ (θώρακος) — груди і πλαστική, тут — формування, утворення] — хірург. операція, що полягає у видаленні усіх або кількох ребер з одного боку грудної клітки з метою викликати зменшення її об'єму і стиснення легені. Т. роблять з розтином і без розтину плеври (інтраплевральна і екстраплевральна Т.). Застосовується при лікуванні каверн легень, хронічній *емпіємі* плеври (гнійний плеврит).

ТОРАКОСКОПІ́Я [від грец. θώραξ (θώρακος) — груди і σκοπέω — розглядаю], плевроскопія — метод дослідження плевральної порожнини (див. *Плевра*) за допомогою спеціального приладу — торакоскопа. Торакоскоп, що складається з металевої трубки, оптичної та освітлювальної систем, вводять у плевральну порожнину через прокол стінки грудної клітки. При Т. визначають наявність і характер плевральних зрощень, ступінь спадання легені, наявність пухлини тощо. Т. може поєднуватися з введенням антибіотиків у плевральну порожнину, промиванням антисептичними препаратами, *біопсією*.

ТОРБА́Н — укр. і польс. струнний щипковий муз. інструмент. Близький до басової лютні—теорби і *бандури*; на відміну від неї має додаткову голівку для низьких басових струн. На Т.— 25—60 струн. Був поширений на Україні, в Польщі і Росії також під назвою «панська бандура» (17 — кінець 19 ст.). Існували капели торбаністів (переважно з кріпаків). Серед відомих укр. торбаністів — родина Відортів, Іван Кошовий (серед. 19 ст.). Іл. с. 306.

Г. Г. Топольницький.

В. Й. Топорков.

В. Б. Топуридзе.

О. В. Топчієв.

В. Б. Топуридзе. Перемога. Монументальна статуя на фронтоні театру в Чіатурі. Бронза. 1950.

Літ.: Лисенко М. В. Народні музичні інструменти на Україні. К., 1955; Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. Х., 1930; Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. К., 1967.

«ТОРБА́Н» — муз. (нотне) видавництво у Львові. Засн. 1905 Я. *Ярославенком*, який одночасно був (спільно з Д. *Січинським*, Я. *Лопатинським* та ін.) керівником вид-ва «Т.». Видавало твори переважно укр. композиторів М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, М. Вербицького, А. Вахнянина, В. Матюка, Я. Лопатинського, О. Нижанківського, Д. Січинського, Д. Роздольського, Я. Ярославенка. Існувало до 1939.

П. К. Медведик.

«ТОРБА́Н» («Теорбан») — співоче і музичне товариство. Засн. 1869 А. *Вахнянин* у Львові для поширення музичної освіти серед населення, поєднання професійного муз. навчання співаків з концертною діяльністю. При «Т.» діяв муз.-освітній гурток. Серед членів т-ва були співаки О. *Мишуга* і Ю. *Закржевський*. Члени «Т.» виступали з концертами, зокрема, на роковини Т. Шевченка, у Львові та навколишніх містах і селах. Через матеріальні труднощі, відсутність приміщення «Т.» 1871 припинив своє існування.

Літ.: Вахнянин А. Спомини з життя. Львів, 1908; Загайкевич М. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960.

Т. П. Булат.

ТО́РВАЛЬДСЕН (Thorvaldsen) Бертель [13 (або 19).XI 1768 (або 1770), Копенгаген — 22 (або 24).III 1844, там же] — дат. скульптор, представник *класицизму*, згодом *академізму*. В 1781—93 навчався в АМ у Копенгагені. В 1797 — 1838 жив у Неаполі та Римі, з 1838 — в Данії. Твори: композиції — «Ясон» (1802—03), «Ганімед» (1804), «Амур і Псіхея» (1807), «Три грації» (1817—19); рельєфи «Вигнання Еліодора» (1791), «Похід Александра Македонського» (1812); пам'ятники — І. Понятовському (1820—29) та М. Копернику (1830) для Варшави, Дж. Байрону для Кембріджа (1830—31), Ф. Шіллеру для Штутгарта (1835—39); портрети. Скульптури Т. зберігаються в музеї Б. Торвальдсена в Копенгагені, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва. З 1825 президент Академії св. Луки у Римі, з 1833 — АМ у Копенгагені. Іл. див. також до ст. *Данія*, т. 3, с. 242 та на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Луначарский А. В. Торвальдсен. В кн.: Луначарский А. В. Статьи об искусстве. М.—Л., 1941.

Торбан.

ТОРГИ́ ПРИЛЮ́ДНІ — спосіб примусового продажу *майна* боржника. В СРСР цивільно-процесуальне законодавство союзних республік (в УРСР — ст. 394—402 ЦПК УРСР) передбачає Т. п. тільки для продажу будинків, на які звернено стягнення, в порядку, встановленому законом. Здійснення Т. п. покладається на *судового виконавця*. У Т. п. не мають права брати участь держ. установи, підприємства, кооп. (крім колгоспів) та ін. громад. організації, а також *службові особи* місц. органів влади, правоохоронних органів і члени їхніх сімей. Брати участь у Т. п. можуть громадяни, у яких немає в особистій власності будинку або його частини і які внесли напередодні торгів у *депозит* суду гроші в сумі 10 % первинної оцінки вартості будинку. Будинок вважається проданим особі, яка запропонувала на Т. п. найвищу ціну. Покупець повинен не пізніше як через 5 днів після торгів повністю сплатити вартість будинку; у противному разі внесена до початку Т. п. сума покупцеві не повертається і зараховується в доход д-ви. На підставі копії акту про проведення Т. п. нотаріальна контора видає покупцеві свідоцтво про придбання будинку. В СРСР Т. п. у формі *аукціону* застосовуються в міжнар. торгівлі.

С. П. Коломацька.

ТОРГІ́ВЛІ І ГРОМА́ДСЬКОГО ХАРЧУВА́ННЯ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа, що вивчає питання економіки та організації торгівлі і громадського харчування. Підпорядкований М-ву торгівлі СРСР. Міститься в Києві. Засн. в липні 1945 як філіал Моск. н.-д. ін-ту торгівлі і громад. харчування; 1959 перетворений на самостійну наук. установу спочатку респ., а потім союзного підпорядкування. В ін-ті — 7 відділів (1983). В ін-ті розробляють методичні основи з планування *товарообороту*, розміщення товарів по республіках, краях та областях, досліджують питання розвитку матеріально-тех. бази торгівлі, оптимальної організації та розміщення роздрібної мережі, вдосконалення методів торгівлі, нормування та планування *запасів товарних* у роздрібній та оптовій ланках, узагальнюють досвід роботи підприємств торгівлі та громад. харчування, використовуючи ЕОМ тощо. Вивчають питання економіки та організації громад. харчування, вдосконалення рецептів і технології приготування страв масового попиту, поліпшення їхньої якості.

О. В. Бабичев.

ТОРГІ́ВЛЯ — галузь нар. господарства, що забезпечує *обіг* товарів, просування їх із сфери *виробництва* до сфери *споживання* на основі купівлі-продажу. Т. як форма *обміну*, є проміжною ланкою між виробн. і зумовленим ним *розподілом*, з одного боку, і споживанням, з другого. Т. забезпечує екон. зв'язки між окремими галузями виробн. і підприємствами, між містом і селом, окремими районами країни та між країнами. Т. як форма товарного обміну є історичною категорією; вона виникла з зародженням *товарного виробництва*.

Суть Т. визначається способом виробн. З розвитком *продуктивних сил* її роль в екон. житті суспільства зростає. У капіталістичному суспільстві, де панує приватна власність на засоби виробн., товарний обіг, обмін мають заг. характер і являють собою сферу застосування *торгового капіталу*. Т. за капіталізму є одним із засобів експлуатації трудящих, необхідною умовою відтворення капіталістичних виробничих відносин. Т. за соціалізму докорінно відрізняється від капіталістичної. Особливості її зумовлюються неподільним пануванням сусп. власності на засоби виробн. В соціалістичному суспільстві Т. здійснюється відповідно до вимог *основного економічного закону соціалізму* з метою найповнішого задоволення постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб народу. Розвиток Т. відбувається на основі єдиного нар.-госп. плану (див. *Планування народного господарства*), який визначає обсяг роздрібного *товарообороту*, роздрібні ціни на товари, розвиток матеріально-тех. бази галузі та ін. показники. За соціалізму Т. не знає криз і антагоністичних суперечностей. Т. відіграє активну роль у розвитку сусп. виробн., підвищенні його ефективності, розвитку внутр. ринку і вдосконаленні його структури, активно впливаючи на розширення виробн., оновлення асортименту, поліпшення *якості продукції*. В процесі реалізації товарів Т. сприяє послідовному здійсненню соціалістичного принципу розподілу по праці (див. *Розподілу по праці закон*).

Т. за соціалізму активно впливає не тільки на виробн., а й на споживання. Соціалістична Т. є також важливим фактором зміцнення *фінансової системи, кредитної системи* та грошового обігу країни. Т. поділяють на *внутрішню торгівлю* і *зовнішню торгівлю*.

З о в н і ш н ю Т. соц. країн здійснюють на основі держ. *монополії зовнішньої торгівлі*, вона є джерелом залучення додаткових ресурсів для розвитку соціалістичного виробн. і поліпшення постачання населенню товарів нар. споживання. В н у т р і ш н я Т. здійснює купівлю-продаж товарів на внутр. ринку країни. Залежно від функцій, що їх виконує Т. на шляху товарів від виробн. до споживачів, розрізняють оптову й роздрібну Т. Осн. завданням о п т о в о ї Т. є вивчення попиту населення і обгрунтування замовлень пром-сті на поставку товарів, проведення оптових *ярмарків* і оформлення договорів по закупівлі товарів у виробників, організація руху товарів і товаропостачання, зберігання *запасів товарних*, сортування і комплектування партій товарів для роздрібної торгівлі тощо. В системі М-ва торгівлі СРСР оптову Т. здійснюють (1982) понад 1350 оптових баз, у т. ч. в УРСР — 313. Особливістю організації Т. на Україні є наявність оптово-роздрібних об'єднань (фірм), які займаються оптовою і роздрібною Т. Важливою ланкою внутр. Т. є р о з д р і б н а Т., яка забезпечує рух товарів із сфери обігу в сферу споживання. Осн. показником розвитку роздрібної Т. є роздрібний товарооборот. В СРСР заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи *громадське харчування*, становив (1982) 295,7 млрд. крб. і зріс порівняно з 1940 більш ніж в 11,0 раз, в т. ч. в УРСР відповідно — 50,2 млрд. крб., 15,6 раза. В СРСР роздрібну Т. поділяють на держ., кооп. й колгоспну. Провідною серед них є д е р ж а в н а Т. Вона забезпечує умови для планомірного впливу д-ви

на розвиток всієї Т., проведення держ. політики в сфері товарного обігу (регулювання цін, розподіл *товарних ресурсів*, використання *кредиту* тощо). В СРСР питома вага держ. Т. в заг. обсязі товарообороту 1982 становила 71,2 %, в т. ч. в УРСР — 71,0 %. Держ. Т. здійснюють підприємства м-в торгівлі СРСР і союзних республік, відділи робітн. постачання деяких галузей нар. г-ва, а також спеціалізовані торг. орг-ції м-в охорони здоров'я, культури і зв'язку. Кооперативну Т. в СРСР здійснює *споживча кооперація*, частка її становила (1982) 27,4 % роздрібного товарообороту, в т. ч. в УРСР — 28,2 %. В систему держ. і кооп. Т. входять і підприємства громадського харчування. Колгоспну Т. здійснюють с.-г. підприємства і населення, які продають лишки своєї продукції на колг. ринку Д-ва впливає на розвиток і вдосконалення колг. Т., збільшуючи виробн. с.-г. продукції, зміцнюючи матеріально-тех. базу колг. Т. Роздрібний товарооборот держ. і кооп. Т., включаючи громадське харчування, 1982 збільшився порівняно з 1970 по СРСР у 1,71 раза, по УРСР — 1,8 раза, оборот громад. харчування зріс за цей же період по СРСР на 58 %, по УРСР — на 45 %. В матеріалах XXVI з'їзду КПРС передбачено збільшити в одинадцятій п'ятирічці роздрібний товарооборот у цілому по країні на 23 %, по УРСР — на 24,6 %. В умовах *науково-технічного прогресу* вдосконалюється матеріально-тех. база Т., впроваджуються нова техніка, устаткування, розвиваються прогресивні форми Т. (самообслуговування, за попередніми замовленнями тощо). Це сприяє зростанню продуктивності праці в Т., зниженню затрат живої й уречевленої праці та підвищенню якості торг. обслуговування. Частка торговельних підприємств (які торгують товарами, що швидко псуються), оснащених усіма видами холодильного устаткування, в загальній кількості підприємств по СРСР досягла 99,6 %, у т. ч. по УРСР — 100 %. В загальному обсязі товарообороту держ. Т. частка обороту магазинів самообслуговування по СРСР становила 55 %, у т. ч. по УРСР — 50 %. Важливе місце в удосконаленні управління Т. належить впровадженню автоматизованих систем управління торгівлею (АСУТ) і сучас. обчислювальної техніки. За станом на 1.I 1981 в системі М-ва торгівлі СРСР працював 61 обчислювальний центр, функціонували 92 АСУТ, у т. ч. в УРСР — 9 обчислювальних центрів і 18 АСУТ. *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року, розробленою відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленою Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, передбачено значно підвищити рівень торг. обслуговування населення; вжити заходів до розширення і раціонального розміщення мережі магазинів, їдалень та ін. торг. підприємств, поліпшення режиму їх роботи з метою створення макс. зручностей для населення; активно проводити роботу по реконструкції і технологічному переозброєнню діючих торг. підприємств, впровадженню прогресивних форм продажу товарів, зокрема самообслуговування; розширити мережу колг. ринків, поліпшити організацію торгівлі на ринках, зміцнити їх матеріально-тех. базу; всемірно сприяти розвиткові діяльності споживчої кооперації, розширенню торгівлі с.-г. продуктами, закуповуваними в особистих підсобних г-вах громадян; збільшити продаж продовольчих товарів у дрібній розфасовці й упаковці; розвивати і вдосконалювати прямі зв'язки торгівлі з колгоспами, радгоспами та ін. підприємствами агропром. комплексу. В УРСР кадри для Т. готують *Київський торговельно-економічний інститут, Львівський торговельно-економічний інститут, Донецький інститут радянської торгівлі, Полтавський кооперативний інститут, Харківський інститут громадського харчування*, 152 технікуми і профес.-тех. училища. Див. також *Торговельна політика*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—25; Ленін В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму. Повне зібрання творів, т. 44; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Актуальные проблемы развития торговли. К., 1980; Дарбинян М. М. Торговля: совершенствование планирования и хозяйствования. М., 1981; Экономика советской торговли. М., 1982; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

В. Г. Старунський.

ТОРГОВЕ́ЛЬНА ПАЛА́ТА — громадська організація, яка сприяє розвиткові екон. і особливо зовнішньоторг. відносин між різними країнами. Правове становище, виконувані функції та порядок утворення органів управління Т. п. визначає її статут. Крім нац. Т. п., є також мішані, які об'єднують ділові кола двох країн, напр. Чехословацько-Рад., Італо-Рад., Франко-Рад. торг. палати. В Рад. Союзі створено *Торгово-промислову палату СРСР*, Т. п. в союз. республіках (див. *Торговельно-промислова палата УРСР*). В соціалістичних країнах Т. п. організують виставки в своїх країнах і беруть участь у міжнар. виставках, проводять експертизи якості товарів тощо. У капіталістичних країнах Т. п. (державні й приватні) — одна з форм об'єднання торг.-пром. кіл буржуазії — торговців, промисловців, банкірів. Завданням Т. п. є з'ясування кон'юнктури в торгівлі і пром-сті, вишукування ринків збуту, економічна інформація членів палати тощо. Перша Т. п. виникла 1650 у Франції. У Парижі з 1920 існує *Міжнародна торговельна палата*.

ТОРГОВЕ́ЛЬНА ПОЛІ́ТИКА — діяльність держави в галузі зовнішньоторг. відносин; складова частина її зовнішньої політики. Зміст Т. п. визначається існуючою в суспільстві системою *виробничих відносин* і відображає інтереси пануючих класів. Т. п. капіталістичних країн спрямована на захоплення нових ринків збуту, закупівлю дешевої сировини, на обмеження доступу іноземних товарів, екон. і політич. підкорення ін. країн, створення сприятливих умов для функціонування національного капіталу. Бурж. держави, використовуючи систему екон. і адм. засобів, стимулюють *експорт* (пільгові *кредити*, зменшені *податки, субсидії* та ін.) і стримують *імпорт* (тарифні й нетарифні бар'єри — мито, податки, прямі заборони тощо). Т. п. соціалістичних країн базується на *монополії зовнішньої торгівлі* і спрямована на всебічний розвиток взаємовигідних екон. відносин між усіма країнами. Політику в галузі *зовнішньої торгівлі* соціалістичні країни будують на принципах поважання нац. суверенітету, додержання повної рівноправності у торг. відносинах між ними. Осн. увага спрямовується на здійснення *Комплексної програми* економічного співробітництва, прийнятої 1971 (див. *Соціалістична економічна інтеграція*).

У взаємовідносинах д-в соціалістич. співдружності з *країнами, що розвиваються*, соціалістичні країни своєю Т. п. сприяють створенню власної пром-сті в цих країнах, зміцненню їхньої екон. незалежності, полегшенню перебудови економіки і сусп. життя на прогресивних засадах. Т. п. щодо капіталістичних д-в основана на принципах рівності сторін, зміцнення матеріальної бази мирного співіснування країн з різними соціальними системами, спрямована на нормалізацію умов торгівлі та її розвиток на взаємовигідній основі, сприяє розрядці міжнар. напруженості. Див. також *Зовнішні економічні зв'язки СРСР*.

Є. Г. Панченко.

ТОРГОВЕ́ЛЬНЕ ПРА́ВО — в ряді бурж. держав правові норми, що поряд з *цивільним правом* регулюють відносини, які виникають у сфері цивільного і торговельного обігу. Виникло за середньовіччя у зв'язку з розвитком міжнар. торгівлі в Середземному морі як т. з. купецьке право (jus mercatorum). Норми Т. п. регулюють діяльність торг. т-в, питання їхньої реєстрації, ведення торг. книг, обіг цінних паперів тощо. Спец. торг. кодекси діють у Франції,

Б. Торвальдсен. Жіночий портрет. Мармур. Київський музей західного та східного мистецтва.

Основні показники розвитку торгівлі в СРСР, в тому числі УРСР

	1960		1970		1982	
	СРСР	в т. ч. УРСР	СРСР	в т. ч. УРСР	СРСР	в т. ч. УРСР
Обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі, млрд. крб.	71,5	12,0	140,2	24,6	269,7	45,4
Кількість підприємств роздрібної торгівлі, тис. одиниць	567,3	121,8	682,0	148,2	695,6	141,2
Кількість підприємств громадського харчування, тис. одиниць	147,2	26,1	237,3	47,7	314,7	57,3
Середньорічна чисельність працівників роздрібної торгівлі і громадського харчування, тис. чол.	3295	586	5746	1100	7488	1354

ФРН, Японії, в США. В ряді країн (Італія, Швейцарія) уніфіковано норми цивільного і Т. п. в єдиному кодексі.

ТОРГОВЕ́ЛЬНИЙ БАЛА́НС — див. *Баланс торговельний*.

ТОРГОВЕ́ЛЬНІ СПОРУ́ДИ — окремі споруди та комплекси будівель, призначені для підприємств роздрібної та дрібнооптової торгівлі продовольчими і пром. товарами. Відомі з античних часів. У кін. 17 — на поч. 19 ст. поширилося буд-во спеціальних Т. с.— торг. рядів, *гостиних дворів* тощо. В кін. 19 ст. виникли *пасажі*, великі універсальні магазини (*універмаги*), криті ринки тощо. Сучасні Т. с. бувають різних типів: торг. центри, універсами (великі магазини самообслуговування з широким асортиментом прод. та пром.-побутових товарів), універмаги, спеціалізовані магазини замовлень, криті ринки тощо. Всі вони обладнані новітнім торг. устаткуванням. Будівництво торговельних споруд здійснюється, як правило, за типовими проектами.

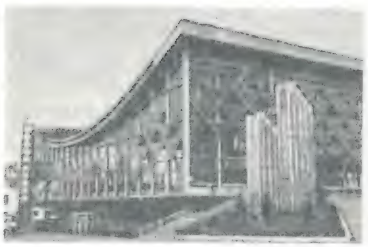

Подільський критий ринок у Києві. Архітектори О. П. Моніна і В. Г. Штолько. 1974—80.

Літ.: Урбах А. И. Торговые здания и комплексы. М., 1974.

ТОРГОВЕ́ЛЬНО - ПРОМИСЛО́ВА ПАЛА́ТА СРСР (ТПП СРСР) — громадська союзно-респ. організація, покликана сприяти розвиткові торгівлі, екон. і науково-тех. зв'язків СРСР з ін. країнами. Створена 1932 як Всесоюзна торг. палата. В березні 1972 у зв'язку з розвитком економіки, зростанням обсягу зовн. торгівлі й змінами в її структурі, розширенням зв'язків СРСР із зарубіжними країнами, утворенням торг.-пром. палат у союзних республіках (див. *Торговельно-промислова палата УРСР*) реорганізована на ТПП СРСР. Діє на підставі статуту, затвердженого 1974. Найвищим органом палати є з'їзд, який обирає Раду й Президію палати. До складу дійсних членів ТПП СРСР входять пром. підприємства, торг. орг-ції, н.-д. ін-ти, зовнішньоторг. орг-ції, буд. і транспортні орг-ції, установи зв'язку, навчальні заклади, громад. орг-ції та ін. Щороку палата спільно з відповідними установами й підприємствами відбирає й надсилає на міжнар. виставки машини, прилади, товари нар. споживання тощо, організує в СРСР іноземні виставки. ТПП СРСР здійснює патентування (див. *Патент*) іноз. винаходів в Союзі РСР і радянських — за кордоном, реєструє *товарні знаки*, видає довідки про походження товарів, що їх вивозять в СРСР, проводить *експертизу* якості товарів. ТПП СРСР підтримує зв'язки з діловими колами зарубіжних країн через мішані *торговельні палати*. При палаті діють *Зовнішньоторговельна арбітражна комісія, Морська арбітражна комісія* та Бюро диспашерів (див. *Диспаша*).

ТОРГОВЕ́ЛЬНО - ПРОМИСЛО́ВА ПАЛА́ТА УРСР (ТПП УРСР) — союзно-республіканська громад. орг-ція, покликана сприяти розвиткові торгівлі, екон. і науково-тех. зв'язків Рад. Союзу з іншими країнами. Створена 1973 на базі республіканського в Києві, Харківського та Одеського відділень *Торговельно-промислової палати СРСР*. У ТПП УРСР — 9 міжобл. відділень, 16 обл. і 24 міськ. бюро товарних експертиз (1983). ТПП УРСР діє на основі статуту, прийнятого у квітні 1978. Органами управління палати є з'їзд, Рада та Президія палати, яку обирає Рада. 866 дійсних членів (1983) ТПП УРСР — це держ., кооп. і громад. підприємства та орг-ції, розташовані на тер. республіки. ТПП УРСР входить до складу Британо-Рад., Франко-Рад., Італо-Рад. та Фінсько-Рад. торг. палат. Палата розповсюджує серед членів та ін. заінтересованих представників підприємств і орг-цій довідкові та інформаційні матеріали про економіку і зовн. торгівлю СРСР з ін. д-вами, сприяє організації і проведенню в УРСР іноз. виставок, розробляє і здійснює заходи щодо участі республіки в міжнар. ярмарках і виставках за кордоном, здійснює на замовлення рад. та іноземних організацій і підприємств експертизу якості і перевірку кількості товарів, включаючи сировину та устаткування. ТПП УРСР на замовлення підприємств і орг-цій республіки перекладає з іноз. мов російською і з російської іноз. мовами наук.-тех. інформацію, товаросупровідну документацію, рекламує експертну і вітчизн. продукцію, консультує заінтересовані установи і підприємства з патентно-ліцензійних питань.

О. П. Горденок.

ТОРГО́ВИЙ КАПІТА́Л — *капітал*, що функціонує у сфері *обігу*; обслуговує процес реалізації *товарів* і *додаткової вартості*, що міститься в них. У докапіталістичних формаціях Т. к. виступав у формі купецького капіталу. Т. к. являє собою відокремлену частину *промислового капіталу*. Передумови такого відокремлення пов'язані з механізмом кругообороту пром. капіталу, безперервність якого потребує розподілу функцій виробн. і реалізації товарів. З укрупненням масштабів виробн., поглибленням сусп. *поділу праці* функції реалізації товарів все більше зосереджуються в руках окремої групи торг. капіталістів, Т. к. відокремлюється від промислового. Т. к. виконує посередницькі функції між виробн. і споживанням, а тому не створює додаткової вартості, але сприяє її збільшенню. Функціонування Т. к. прискорює оборотність пром. капіталу, сприяє зменшенню витрат обігу, а також скороченню строків реалізації продукції і додаткової вартості, яка й становить основу *торгового прибутку*. За імперіалізму відбувається утворення торг. *монополій*.

Є. Г. Панченко.

ТОРГО́ВИЙ ПРИБУ́ТОК — прибуток, одержуваний від реалізації товарів за рахунок різниці між купівельною і продажною *ціною*. За капіталізму — це прибуток, який одержує торг. капіталіст за реалізацію товарів пром. капіталістів. Джерелом Т. п. є частина сукупної *додаткової вартості*, створюваної працею найманих робітників у сфері *виробництва*. За соціалізму Т. п. докорінно відрізняється від капіталістичного. Він являє собою частину *вартості* продукту, створюваного працівниками для суспільства. Доходи від соціалістичної торгівлі спрямовують на капітальні вкладення в сфері обігу, на приріст власних оборотних засобів і збільшення фондів матеріального заохочення працівників торгівлі.

ТОРЕАДО́Р, тореро (ісп. toreador, torero, від toro — бик) — учасник *кориди*. Т. поділяються на капеадорів (хулосів), які на початку видовища розлючують бика

червоними хусточками; пікадорів, що колють бика піками, бандерильєрів, які встромляють у шкіру бикові короткі списи з вибухаючими петардами; матадорів (еспадів, власне тореадорів), що завдають бикові смертельного удару шпагою.

ТОРЕ́ВТИКА (від грец. τορευτής — різьбяр) — мистецтво рельєфної обробки металевих художніх виробів *карбуванням* або *тисненням*. Іноді терміном «торевтика» наз. і оздоблення литих виробів (див. *Литво художнє*).

ТОРЕ́З (Thorez) Моріс (28.IV 1900, с-ще Нуайель-Годо, деп. Па-де-Кале — 11.VII 1964; похований у Парижі на кладовищі *Пер-Лашез*) — діяч французького і міжнародного комуністичного руху. Н. в сім'ї робітника. У 1919 вступив до Франц. соціалістичної партії. Член Французької КП (ФКП) з часу її заснування (1920). З 1924 — член ЦК ФКП, секретар орг-ції ФКП Пн. р-ну. З липня 1925 — член Політбюро ЦК, з грудня 1925 — секретар ЦК ФКП з орг. питань. Зазнавав переслідувань з боку влади, працював у підпіллі, 1929—30 перебував в ув'язненні. З 1930 — ген. секретар ФКП. З 1928 — член ВККІ, з 1935 — Президії ВККІ. З 1932 — депутат парламенту. Відіграв значну роль у створенні й діяльності *Народного фронту* у Франції (1935—38). В жовтні 1939, після заборони ФКП (вересень 1939), за рішенням керівництва

партії на нелегальному становищі, згодом емігрував до СРСР. Один з організаторів *Руху Опору* у Франції в період її окупації нім. та італ. фашист. військами (1940—44). З 27.XI 1944 — на батьківщині. В 1945—47 — віце-прем'єр-міністр. З травня 1964 — голова ФКП. Автор праць з питань робітн. і демократичного рухів. Помер на теплоході (між Стамбулом і Варною), їдучи в СРСР на відпочинок. В СРСР на честь Т. місто Чистякове перейменовано на місто *Торез*.

Тв.: Рос. пер.— Сын народа. М., 1960; Избранные статьи и речи. 1930—1964 гг. М., 1966.

Літ.: Джеджула А. О., Джеджула К. О. Моріс Торез. К., 1975; Фревиль Ж. Морис Торез. Пер. с франц. М., 1961; Коньо Ж., Жоанес В. Морис Торез — человек, борец. Пер. с франц. М., 1975; Касаткина Г. П. Морис Торез. Библиографический указатель. М., 1975.

С. Я. Єлисаветський.

ТОРЕ́З — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР. Залізнична станція. 87 тис. ж. (1983). Засн. в 70-х рр. 18 ст. як слобода Олексіївка (з 1840 — Олексієве-Леонове, з 1867 — Чистякове). В 1800, 1820, 1863 в слободі відбулися сел. заворушення. В 60-х рр. 19 ст. закладено перші шахти, де видобували антрацит. Загін шахтарів з Чистякового брав участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. В 1913 тут почали виникати с.-д. гуртки. В 1915—16 відбулися великі страйки шахтарів. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. З 1932 — місто. В 1964 місто перейменовано на честь діяча франц. і міжнар. комуністичного і робітн. руху М. *Тореза*. У місті — видобування вугілля (шахтоуправління «Торезьке» та «Волинське», виробниче об'єднання «Торезантрацит», шахти ім. Л. І. Лутугіна, «Лісна», «Донецька», «Червона зірка», «№ 3-біс», «Об'єднана», «Прогрес» та 4 вуглезбагачувальні ф-ки). З-ди: електротех., наплавочних твердих сплавів, залізобетонного шахтного кріплення, рем.-мех., мол., м'ясопереробний; хлібний комбінат, меблева та перфокартна ф-ки тощо. Ф-т Донец. політех. ін-ту, гірничий технікум, мед. уч-ще, 24 заг.-осв., 2 муз. та спортивна школи; 56 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 13 палаців культури і клубів, кінотеатр, 7 б-к; музеї: ім. М. Тореза та профспілкової орг-ції міста. У 1912 в Чистяковому побував Г. І. *Петровський*.

Літ.: Ермаков А. П. Торез. Донецк, 1974.

ТОРЕ́ТИ — одне з племен *меотів*, згадуване давньогрец. авторами з 4 ст. до н. е., коли Т. ввійшли до складу *Боспорської держави*. Племінна назва «торети» трапляється в писемних джерелах до перших століть нашої ери.

ТОРИ́Т — мінерал класу *силікатів*. Th $[SiO_4]$. Як домішки містить Al, Ti, Mn, *рідкісноземельні елементи*. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 4,1—6,7. Твердість 4,5—5. Колір чорний, бурий, жовтий. Блиск скляний. Радіоактивний. Значних скупчень не утворює. Відомий у Швеції, Норвегії, Нігерії та ін. країнах. Використовують як *торієву руду*.

ТО́РІ (англ. Tory) — англ. політ. партія; виникла в 70—80-х рр. 17 ст. Виражала інтереси зем. аристократії і верхівки духівництва *англіканської церкви*. Чергувалась при владі з партією *вігів*. У серед. 19 ст. на основі партії Т. склалася *Консервативна партія* Великобританії, членів якої за традицією наз. торі.

ТО́РІЄВІ РУ́ДИ — природні мінеральні утворення з вмістом торію у таких концентраціях, що його економічно доцільно вилучати за сучас. рівня розвитку техніки. Власне Т. р. мало. Осн. мінерали Т. р.— *монацит* (містить 3,5 — 10 % ThO_2), *торит* (до 81,5 %), *бранерит* (бл. 4 %), торогуміт (Th, U) $[SiO_4]$ $4H_2O$ (понад 48 % ThO_2). Торій вилучають гол. чин. попутно при переробці *рідкісноземельних і розсіяних елементів руд* і *уранових руд*. За походженням родовища Т. р. відносять до ендогенних (магматичні, пегматитові, карбонатитові, альбітитові, скарнові, гідротермальні) й екзогенних (елювіальні, алювіальні й прибережноморські). Найбільші пегматитові родовища — в Канаді, карбонатитові — в Каліфорнії, прибережномор. — в Індії та Бразилії.

В. В. Науменко.

ТО́РІЙ (Thorium; за ім'ям персонажа давньоскандинав. міфології *Тора*), Th — радіоактивний хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 90; ат. м. 232,0381; належить до *актиноїдів*; родоначальник торієвого *радіоактивного ряду* елементів. Природний Т. складається практично з одного ізотопу ^{232}Th з $T_{1/2} = 1{,}39\ \ 10^{10}$ р. Відкрив Т. 1828 Й. Я. *Берцеліус*. Вміст у земній корі $9{,}6\ \ 10^{-4}$ % за масою. Т.— пластичний метал світло-сірого кольору; густ. 11720 кг/м³; $t_{пл}$ 1750 °С; $t_{кип}$ бл. 4900 °С. На повітрі окислюється повільно, при т-рі 400 °С — швидко, утворюючи діоксид ThO_2; кородує в киплячій воді (див. *Корозія металів*); розчиняється в мінеральних к-тах. При нагріванні легко реагує з галогенами, сіркою, азотом, вуглецем, сплавляється з багатьма металами. Сировиною для добування Т. служить *монацит* (див. також *Торієві руди*). Металевий Т. одержують металотермією або електролізом. Застосовують Т. для торування вольфраму в електролампах розжарювання, *легування* магнієвих сплавів, як каталізатор в органічному синтезі. Т.— перспективне джерело ядерної енергії : може служити сировиною для одержання *ядерного пального* — ізотопу U^{233}. Діоксид ThO_2 використовують як *вогнетривкий матеріал*.

В. Л. Павлов.

ТОРКВЕ́МАДА (Торкемада; Torquemada) Томас (бл. 1420, Вальядолід — 16.IX 1498, Авіла) — керівник ісп. *інквізиції* наприкінці 15 ст., домініканський монах. У період правління *Фердинанда II* Арагонського та *Ізабелли* Кастільської був найвпливовішою людиною при королівському дворі. З 1483 — великий інквізитор *Кастилії* і *Арагону*, з 1486 — також Валенсії та *Каталонії*. Перетворив інквізицію на знаряддя королівської влади. Розробив інквізиційний кодекс і процедуру інквізиційного суду. Відзначався винятковою жорстокістю. Засудив на спалення понад 10 тис. «невірних» (мусульман і євреїв) та єретиків, домігся 1492 вигнання з Іспанії євреїв.

ТО́РКИ, гузи, узи — кочові тюркомовні племена, які становили частину *огузів*, що в 2-й пол. 10 ст. переселилася з Приаралля в степи Пд. Русі. В *Іпатіївському літописі* вперше згадуються під 985 як союзники кн. *Володимира Святославича* в боротьбі проти *булгар*. У 1060 об'єднані сили руських князів розбили Т. Руські князі також використовували Т. у своїх міжусобних війнах та в боротьбі проти *половців* і для охорони пд. кордонів Русі. В 1116 частина Т. з *печенігами* зазнали поразки від половців і переселилися на Русь. Т. розселилися в басейні р. Росі (притока Дніпра), де у них було с-ще Торчеськ, і на Переяславщині (т. з. переяславські Т.). Частина Т., що перейшла до осілості, послов'янилася, решту асимілювали половці. В топоніміці сучас. України збереглися сліди перебування Т. на пд.-руських землях (річки Торч і Торець, Торський шлях уздовж р. Тетліги тощо).

М. Торез.

ТОРКРЕТБЕТО́Н — *бетон*, одержуваний набризкуванням (*торкретуванням*) бетонної або розчинної суміші на поверхню бетонованої конструкції чи у форму, де цю конструкцію виготовляють. Відзначається високими міцністю (40—70 МПа) і щільністю, водонепроникністю, морозостійкістю. Залежно від розміру зерен *заповнювача* розрізняють власне Т. (до 10 мм) і шприц-бетон, або набризк-бетон (до 25 мм). Т. застосовують при зведенні залізобетонних *тонкостінних конструкцій*, кріпленні виробок підземних споруд (напр., тунелів), для гідроізоляції і замонолічування стиків збірних залізобетонних конструкцій, при ремонтних роботах.

ТОРКРЕТУВА́ННЯ [від лат. (tec)tor(ium) — штукатурка і (con)cret(us) — ущільнений] — пошарове набризкування стисненим повітрям бетонної або розчинної суміші на поверхню бетонованої конструкції чи у форму, де цю конструкцію виготовляють. Для Т. застосовують торкретні установки, в кожній з яких є *цементгармата, компресор* (створює тиск до 0,6 МПа), повітроочисник, водяний бак та ін. пристрої. В процесі Т. суха суміш *цементу* і *заповнювача*, завантажена в цементгармату, подається по шлангу у її сопло, де змочується водою, що підводиться до сопла по ін. шлангу, і з великою швидкістю (130 — 170 м/с) наноситься (в один або кілька шарів) на торкретовану поверхню. До Т. вдаються при виготовленні *торкретбетону*.

ТОРМА́СОВ Олександр Петрович [1752—13 (25). XI 1819, Москва] — рос. військ. діяч, генерал від кавалерії (з 1801), граф (з 1816). На військ. службі з 1772. Учасник рос.-тур. війни 1787—91, придушення *польського повстання 1794*.

В 1803—06 — київський, 1807—08 — ризький генерал-губернатор, 1808—11 — головнокомандуючий у Грузії і на Кавказ. лінії. Під час *Вітчизняної війни 1812* командував 3-ю армією. У вересні 1812 об'єднані армії Т. і адмірала П. В. Чичагова визволили зх. частину Волині від наполеонівських військ. Навесні 1813, під час хвороби М. І. *Кутузова*, Т. виконував обов'язки головнокомандуючого рос. армією.

Г. Д. Торо.

ТОРНА́ДО (від ісп. tornado — ураган) — назва *смерчів* у Пн. Америці. Особливо характерні для пд.-сх. районів материка, де їх щорічно буває до кількох сотень.

ТО́РНДАЙК (Thorndike) Едуард Лі (31.VIII 1874, Уїльямсберг, шт. Массачусетс — 9.VIII 1949, Монтроз, Нью-Йорк) — амер. психолог, член Нац. академії наук США. З 1899 викладав у пед. коледжі, з 1904 — професор Колумбійського ун-ту. Працював гол. чином у галузі *порівняльної психології* і проблем *навчення*. Т. радикально змінив орієнтацію психології, вивчаючи взаємодію організму і середовища; один з попередників *біхевіоризму*. Т. помилково вважав закони научіння єдиними для людини і тварин. Праці Т., особливо «Педагогічна психологія» (1903), значно вплинули на розвиток теорії і психології навчання, в т. ч. *програмованого навчання*.

В. Ф. Рибаченко.

ТО́РНДАЙК (Thorndike) — нім. кінорежисери (НДР). Андре Т. (н. 30.VIII 1909, Франкфурт-на-Майні). Член СЄПН. У роки перед 2-ю світовою війною керував одним із відділів фірми «УФА». У 1942 його було заарештовано і відправлено на фронт, де потрапив у полон. Повернувшись 1948 на батьківщину, дебютував як режисер документального кіно. Фільми — «Від Гамбурга до Штральзунда» (1949), «Шлях нагору» (1950), «Дружба перемагає» (1951). З 1952 працює з дружиною Аннелі Т. (н. 17.IV 1925, Клютцов). Член СЄПН. Поставили документальні фільми: «Ти та інший товариш» (1956, в рад. прокаті — «Це не повинно повторитися»), «Відпустка на Зільті» (1957), «Операція „Тевтонський меч"» (1958), «Щоденник німецької жінки» (1969), «Старий новий світ» (1977). Фільми Т., побудовані на архівних матеріалах, мають антифашист. спрямування. У 1963 створили фільм «Російське чудо». Твори Т. відзначені призами на міжнар. кінофестивалях. Андре і Аннелі Т. нагороджені орденами Леніна.

ТО́РО (Thoreau) Генрі Дейвід (12.VII 1817, Конкорд, штат Массачусетс — 6.V 1862, Уолден, поблизу Конкорда) — амер. письменник і громад. діяч. Був близьким до *трансценденталістів*. Обстоював моральне самовдосконалення людини в єднанні з природою. В кн. «Уолден, або Життя в лісі» (1854) відтворив досвід свого «правильного» життя в лісовій глушині на березі Уолденського озера 1845—47. З утопічно-романтичних позицій розвінчував антигуманізм капіталістичного прогресу і двоїстість бурж. демократії. *Пантеїзм* Т. зближує його з Ж. Ж. Руссо. В 50-х рр. примкнув до *аболіціонізму*. Виступав з промовами, антирабовласницькими памфлетами («Громадянська непокора», 1849; «Рабство в Массачусетсі», 1854), на захист Дж. *Брауна*.

Тв.: Рос. перекл.— Уолден, или Жизнь в лесу. М., 1979.

І. Л. Новиченко.

ТОРО́НТО — місто на Сх. Канади, адм. ц. провінції Онтаріо. Порт на узбережжі оз. *Онтаріо*, доступний для океанських суден (по р. Святого Лаврентія). Вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт. 3,1 млн. ж. (1982). У 17 ст. на місці сучасного Т. була індіанське поселення. У 18 ст. тут виникли франц. торг. пункт і форт. Після захоплення Канади англійцями внаслідок *Семилітньої війни 1756—63* на місці Т. 1793 засновано англ. поселення (до 1834 наз. Йорк). У 1793 — 1841 — адм. центр англ. колонії (провінції) Верхня Канада. В 1837—38 місто стало центром антиангл. повстання. В Т. — керівні органи *Товариства об'єднаних українських канадців*, видаються укр. газ. «Життя і слово» і журн. «Юкрейніан канейдіан». Значний пром. і фінанс. центр країни. Найрозвинутіше машинобудування (зокрема, електротех., с.-г., верстато- і літакобудування). Металообр., нафтопереробні, хім., фарм., поліграф., швейні і харч. підприємства. В Т.— численні правління банків, пром. і фінансових корпорацій, фондова біржа. 2 ун-ти. Вища тех. школа. Б-ки. Королівський музей пров. Онтаріо, Худож. галерея.

Торонто.
Вид частини міста.

ТОРО́С — гірська система на Пд. Туреччини, те саме, що й *Тавр*.

ТОРО́С РОСЛІ́Н (рр. н. і см. невід.) — вірм. художник-мініатюрист 2-ї пол. 13 ст. Представник кілікійської школи мініатюри. Працював у монастирі Ромкла. Збереглося 7 рукописів, підписаних Т. Р., які він виконав 1256—68 (зокрема, Малатійське євангеліє, 1268, Матенадаран, Єреван).

ТОРО́СИ — нагромадження уламків криги на поверхні льодового покриву морів, рік і озер. Виникають внаслідок тиску льодових полів одне на одного, на береги та мілководні ділянки дна. За характером нагромадження розрізняють кілька видів Т.: пасма, бар'єри, *ропаки* тощо. Поширені переважно в морях Пн. Льодовитого ок., де їхня висота сягає 8—9 м (поблизу берегів — до 15—20 м).

ТОРПЕ́ДА (від лат. torpedo — електричний скат) — саморушний і самонавідний на ціль підводний снаряд сигароподібної форми з зарядом вибухової речовини (звичайної або ядерної). Т. призначена для ураження надводних кораблів, *підводних човнів* і суден, руйнування причалів, доків та ін. об'єктів, розташованих біля урізу води. Т. озброєні підводні човни, надводні кораблі, торпедні *катери*, протичовнові літаки і вертольоти. Їх використовують і як бойові частини протичовнових ракет. Першу саморушну міну (Т.) створили 1865 рос. винахідник І. Ф. Александровський, 1866 — англієць Р. Уайтхед і австрієць М. Луппіс. З 70-х рр. 19 ст. Т. почали озброювати кораблі флотів багатьох країн. Сучас. Т. розрізняють за габаритами (калібр 324—550 мм, довжина 2,5—6,5 м і більше), носіями (корабельні, авіац.), енергосиловими установками (парогазові, електричні, реактивні та ін.), системами керування (самонавідні, маневруючі за програмою, керовані по проводах).

М. П. Грєхов.

ТО́РРЕНС — безстічне солоне озеро на Пд. Австралії. Лежить в улоговині тектонічного походження. Площа у дощовий період (взимку) досягає 5,7 тис. км², влітку озеро пересихає, на дні утворюється потужний шар солі.

ТО́РРЕС (Torres) Луїс Ваес де (1560 — бл. 1614) — іспанський мореплавець. Брав участь в експедиції П. Кіроса, що 1605 вийшла на трьох суднах з м. Кальяо (Перу) в Тихий ок. з метою пошуку Пд. материка. На одному з них Т. переплив Тихий ок., відкрив протоку між Новою Гвінеєю і Австралією (*Торресова протока*) та досяг Філіппін. На честь Т. названо також групу островів у пн. частині Нових Гебрід.

ТО́РРЕСОВА ПРОТО́КА — протока між пн.-сх. узбережжям Австралії й о. Нова Гвінея. Сполучає Індійський ок. з Тихим. Шир. 170 км, довж. 130 км, глиб. на фарватері 14 м. Багато островів, скель, *рифів*, які утруднюють судноплавство. Т. п. відкрив 1606 ісп. мореплавець Л. *Торрес*.

ТОРРІ́ХОС ЕРРЕ́РА (Torrijos Herrera) Омар (13.II 1929, м. Панама — 31.VII 1981, пров. Кокле) — держ. і військ. діяч Панами. 11.X 1968 очолив виступ патріотично настроєних офіцерів Нац. гвардії, в результаті якого від влади було усунуто місц. олігархію. В 1972—78 Т. Е. — глава уряду. За цей час в країні здійснено ряд прогресивних соціально-екон. і політ. заходів. На міжнар. арені уряд Т. Е. проводив послідовну антиімперіалістичну політику, відстоював незалежність і нац. суверенітет Панами, виступав за підтримку дружніх відносин з усіма країнами світу, засуджував інтервенціоністську політику США в Лат. Америці. В 1977 підписав два договори про *Панамський канал*, які стали важливим кроком до повної деколонізації Панами (див. *Американо-панамські дого-*

вори). Загинув в авіац. катастрофі. *О. К. Дубина.*

ТОРРІЧЕ́ЛЛІ (Torricelli) Еванджеліста (15.X 1608, Фаенца — 25.X 1647, Флоренція) — італ. фізик і математик. Навчався в Римі під керівництвом учня Г *Галілея* — Б. Кастеллі. Після смерті Галілея Т. обіймав посаду придворного математика і професора кафедри Флорентійського ун-ту. Довів існування *атмосферного тиску* та можливість утворювати т. з. торрічеллієву пустоту (вакуум), винайшов (1643) ртутний *барометр*, довів (1643) теорему про швидкість витікання рідини з отвору посудини. В працях з механіки розвивав ідеї Галілея, додержувався *геліоцентричної системи світу*.

ТОРС (італ. torso) — 1) В анатомії — тулуб людини. 2) В образотворчому мистецтві — скульптурне зображення тулуба людини. Т. нерідко є самостійною темою пластичної композиції, яка дозволяє чіткіше виявити м'язову структуру людського тіла.

ТОРСАТРО́Н — див. *Стеларатор*.

ТОРСІО́Н, торсіонний вал (від франц. torsion — скручування, обертання) — *гнучкий вал* у вигляді сталевого стрижня, яким передається обертання і крутний момент. Виконує функції пружини, що діє на кручення. Застосовується в торсіонних *підвісках* трансп. машин, для з'єднання систем керування з приладами тощо.

ТОРСУ́ЄВ Микола Олександрович [н. 30.XI (13.XII) 1902, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 6.V 1978, Донецьк] — укр. рад. лікар-дерматовенеролог, доктор мед. наук (з 1937), професор (з 1938), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Закінчив медичний ф-т Нижегородського (тепер Горьковський) ун-ту (1925). З 1938 по 1944 — зав. кафедрою шкірних та венеричних хвороб Кримського мед. ін-ту, з 1944 по 1961 — мед. ін-ту в Ростові-на-Дону, де він організував експериментально-клінічний лепрозорій. З 1961 — зав., з 1976 — консультант кафедри шкірних та венеричних захворювань Донецького мед. ін-ту. Праці Т. присвячені професійним дерматозам, гістоморфології нервів шкіри, питанням прокази тощо. Т. першим виявив варіант хвороби Саттона (1939) та новий тип реакції загострення при лепроматозній проказі (1947). Описав нові дерматози. Т.— член правління Всесоюзн. т-ва дерматологів і венерологів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллю.

ТОРУ́НСЬКИЙ МИР 1411 — договір між Польським королівством і *Великим князівством Литовським*, з одного боку, та *Тевтонським орденом* — з другого. Підписаний 1.II 1411 в м. Торуні (тепер ПНР) після закінчення *«Великої війни» 1409—11*. За Т. м. орден відмовився від претензій на Добжинську землю (на Пн. Польщі), повернув Литві Жемайтію (Жмудь) і сплатив переможцям контрибуцію.

ТОРУ́НСЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — гірський прохід у Карпатах Українських. Див. *Вишківський перевал*.

ТО́РУНЬ — місто на Пн. Польщі, адм. ц. Торунського воєводства. Річковий порт на Вісли. Вузол з-ць і автошляхів. 164 гис. ж. (1977). Підприємства маш.-буд. (зокрема, електротех., електронної, точної механіки, по виробн. суднового устаткування), хім. (виробн. суперфосфату і синтетичних волокон), поліграф., текст., швейної та харч. пром-сті. Ун-т. Окружний та етногр. музеї, 2 театри. Архіт. пам'ятки 13—15 ст. Туризм. У Т. народився М. *Коперник*.

ТО́РФ (нім. Torf) — тверда горюча корисна копалина органічного походження. Являє собою скупчення напіворозкладених рослинних решток з домішками *гумусу* і мінеральних частинок (глини, піску тощо). Має вигляд землистої маси темно-бурого, коричневого або чорного кольору. Утворюється в болотах переважно з решток болотяних рослин — гіпнових мохів (див. *Гіпн*), *сфагнових мохів, лепехи, осоки, очерету* тощо в умовах надмірного зволоження й утрудненого доступу повітря. Залежно від типу торфовищ виділяють низинний, перехідний та верховий Т. Хім. склад його залежить від хім. складу рослинних решток, ступеня розкладання та умов утворення. Елементарний склад Т.: вуглець (50—60 %), кисень (30—40 %), водень (5—6,5 %), азот (1—3 %), сірка (0,1—1,5, іноді до 2,5 %) на горючу масу. В Т. завжди є *бітуми, вуглеводні, лігнін* та *гумінові кислоти*. Деякі види Т. низинного типу містять мінеральні включення, багаті на фосфор (*вівіаніт*) і карбонати *кальцію*. Для Т. у природному заляганні характерний високий вміст вологи (88—96 %). Теплота згоряння 11,1—13,1 Мдж/кг (при вологості 40 %). У Рад. Союзі великі запаси Т. зосереджені в РРФСР, БРСР, Ест. РСР, на Україні (зокрема, на Поліссі). Використовують його як паливо, сировину для виробн. торфових плит. З Т. одержують аміак, фенол, віск, оцтову к-ту, спирт. Т. в с. г. широко використовують як *органічне добриво*, готуючи торфогнойові, торфофекальні та ін. *компости*; як складову частину парникового і тепличного грунту, а також для *мульчування* грунту тощо. Див. також *Торфовидобування, Торфова промисловість*.

Д. Н. Коваленко.

ТОРФО́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *паливної промисловості*, яка включає освоєння торфових родовищ, видобування й переробку *торфу*. *Торфовидобування* відоме з 12—13 ст. (Шотландія, Голландія), в Росії з 17 ст. Початок широкому використанню торфу покладено ленінським планом *ГОЕЛРО*, за яким передбачалося буд-во 5 великих районних електростанцій, що працювали б на торфі. В СРСР запаси торфу зосереджено переважно в Зх. Сибіру та на Пн. Зх. Європ. частини СРСР.

На Україні торф видобувають у Черніг., Житомир., Львів., Сум. та Ровен. областях. В УРСР організовано виробн. торфобрикетів (з-ди в Житомир., Черніг., Львів., Ровен., Волин., Терноп., Черкас. областях).

ТОРФОВИДОБУВА́ННЯ — сукупність операцій видобування *торфу* з торфовищ, його переробки, сушіння та збирання. Перші відомості про видобування торфу — «горючої землі» для нагрівання їжі — зустрічаються в працях римського вченого Плінія Старшого (1 ст. н. е.). В 12—18 ст. Т. набуло розвитку в деяких країнах Зх. Європи. На Україні торфовища розробляли (середина 17 ст.) в районі м. Миргорода та ін. місцях: торф різали вручну на цеглини спец. лопатами (різаками), а потім сушили на повітрі (різальний спосіб Т.). У 2-й пол. 19 ст. для Т. почали застосовувати елеваторні машини, за допомогою яких видобуту вручну торфову масу переміщували з кар'єру, перемішували її й формували в цеглини (елеваторний спосіб Т.). У 1914 Р. Е. *Классон* розробив гідравлічний спосіб Т. («гідроторф»), за яким торфовий масив розмивали потужним струменем води з *гідромонітора*, а одержану гідромасу перекачували по трубопроводах на спец. поля, де сушили. В СРСР торф видобувають фрезерним (поверхнево-пошаровим), екскаваторним (кар'ерним) і безкар'єрно-глибинним способами. За фрезерним (найпоширенішим) способом Т., що набув поширення наприкінці 40-х рр., заздалегідь підготовлений поверхневий шар торфовища подрібнюють (фрезерують) спец. машинами (фрезерними барабанами) на глибину 7—20 мм. Торфовий дрібняк сушать на місці його видобування (на фрезерних полях) в природних умовах, для прискорення сушіння перегортають ворушилками (див. *Торфові машини*), а потім укладають збиральними машинами в навали, з яких за допомогою штабелюючих машин формують штабелі. Коли збирання торфу закінчено, на цих самих площах повторюють цикл Т. (за сезон кількість циклів становить 20—28). Екскаваторний спосіб Т., що його почали впроваджувати з 20-х рр., полягає в розробці торфовища одночасно на всю глибину багатоківшевими *екскаваторами*. За цим способом горфову масу розстилають, користуючись розстилальними машинами, на полі сушіння у вигляді паралельних стрічок, розділених на цеглини. При сушінні цеглини перевертають, згрібають у валки, після сушіння їх складають у штабелі. За безкар'єрно-глибинним способом торфову масу вимають з вузьких траншей, а сформовані з неї цеглини розміщують на полі видобування для сушіння. Торфовидобуванню передують підготовчі роботи, пов'язані з розвідуванням торфового родовища, видаленням рослинності з поверх-

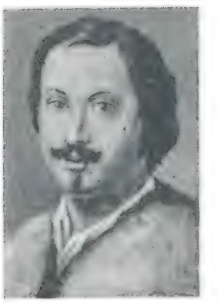

Е. Торрічеллі.

Торпеда (в розрізі): *1* — електродвигун; *2* — покажчик глибини; *3* — повітряні балони; *4* — горизонтальне стерно керування; *5* — задній гвинт; *6* — передній гвинт; *7* — вертикальне хвостове оперення; *8* — основний приводний вал; *9* — гіроскопічний прилад; *10* — гідростатичний прилад; *11* — сталевий корпус; *12* — підривник; *13* — вибухова речовина; *14* — акумулятори.

М. М. Торченко.

ні родовища, викорчовуванням пнів, вирівнюванням і ущільненням поверхні тощо. В СРСР проблеми Т. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті торфової промисловості (Ленінград), Ін-ті торфу АН БРСР (Мінськ), зокрема в УРСР — у київському філіалі *Укрдіпромісцевпрому*. Див. також *Торфова промисловість*.

Літ.: Торфяной фонд Украинской ССР. М., 1959; Ярмолович С. В. Основы торфяного производства. Минск, 1972.

Б. С. Білоус.

ТОРФО́ВІ ГРУНТИ́, торфові болотні грунти — група типів грунтів, які формуються в умовах надмірного зволоження атмосферними та *грунтовими водами* під специфічною вологолюбною рослинністю. В СРСР Т. г. поширені в пн. районах; на Україні — гол. чин. на *Поліссі* і в заплавах річок Лісостепу. Т. г.— це верхня частина торфових (див. *Торф*) покладів *боліт*. Серед Т. г. виділяють торфові верхові та низинні грунти. Т. г. верхові формуються в умовах зволоження атмосферними опадами під оліготрофною (див. *Оліготрофи*) рослинністю. Для них характерні дуже кисла реакція, низька зольність (2,4—6,5 % на суху речовину) та невелика об'ємна вага (0,10—0,15). Утворення Т. г. низинних пов'язане з впливом мінералізованих грунтових вод. На цих грунтах розвивається евтрофна (див. *Евтрофи*) та мезотрофна (див. *Мезотрофи*) рослинність. Т. г. низинні мають кислу реакцію, високу зольність (більше 10 %); об'ємна вага 0,15—0,20. Після проведення *меліорації* Т. г. використовують як с.-г. угіддя (під овочі, картоплю, багаторічні трави та ін. культури).

В. А. Величко.

ТОРФО́ВІ МАШИ́НИ — машини для *торфовидобування*, а також пов'язаних з ним процесів підготовки торфовищ, навантаження і транспортування торфу. Відзначаються розвинутою опорною поверхнею ходових пристроїв, внаслідок чого чинять невеликий питомий тиск на грунт. До Т. м. (мал.) для видобування торфу фрезерним способом належать: самохідні бункерні гусеничні пневматичні комбайни, самохідні збирально-перевалочні і штабелюючі, а також причіпні (до трактора) скреперно-бункерні машини. Поверхневий шар торфовищ подрібнюють причіпними фрезерними барабанами— машинами з обертовими валами, на дисках яких закріплено ножі або штифти. Торфовий дрібняк перемішують ворушилками — машинами, обладнаними гребками. Т. м. для видобування торфу екскаваторним способом є багатоківшеві *екскаватори*, розстилальні машини, машини, якими перевертають торфові цеглини під час сушіння, збиральні комбайни. При безкар'єрно-глибинному торфовидобуванні застосовують комплекси, що складаються з чотирьох причіпних видобувних і однієї збиральної машини. До машин, якими підготовляють торфовище, належать *землерийні машини*, машини, що очищають його поверхню від рослинності, викорчовують, збирають і вивозять пні. Для вантажно-розвантажувальних робіт використовують грейферні *підйомні крани*, тракторні *навантажувачі*, торфоперевантажувачі та ін. Вивозять торф в осн. вузькоколійною залізницею в саморозвантажних вагонах. В СРСР Т. м. виготовляють Великолуцький, Івановський та ін. з-ди торфового машинобудування, зокрема в УРСР — з-д «Ірпіньторфмаш» (м. Ірпінь Київської обл.).

Б. С. Білоус.

Торфові машини для видобування торфу фрезерним способом: 1 — самохідна штабелююча машина; 2 — самохідний пневматичний комбайн; 3 — причіпна скреперно-бункерна машина.

ТО́РЧЕНКО Михайло Миколайович (Цісельський; н. 23.IX 1902, с. Саранчуки, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.) — діяч укр. прогресивних організацій у США. В 1927 емігрував до США. З того самого року — член *Ліги американських українців*, з 1930 — член Запомогового союзу американських українців (до його розпуску під тиском реакції 1951). З 1963 — голова, з 1969 — крайовий секретар Виконавчого комітету Ліги американських українців, з 1980 — генеральний секретар Ліги.

ТО́РЧИН — селище міського типу Луцького р-ну Волин. обл. УРСР, за 24 км від Луцька. 4,6 тис. ж. (1983). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1230 (за ін. джерелами, засн. 1190). В кін. 15 ст. Т. загарбала шляхет. Польща. В 1540 Т. надано *магдебурзьке право*. Населення Т. брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96, визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 3-го поділу Польщі (1795) Т. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* Т. відійшов до Польщі. В 1924 в Т. виник підпільний райком КПЗУ. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Т.— с-ще міськ. типу. У Т.— з-д буд. матеріалів, харч. комбінат, виробниче відділення Луцької райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки, істор. музей.

ТОСКА́НА — держава в Серед. Італії в 16—19 ст. Називалася з 1532 Тосканським герцогством, з 1569 — Великим герцогством Тосканським. Спочатку управлялася династією флорентійських *Медічі*, з 1737 — Лотарінгською династією (споріднена з дин. австр. *Габсбургів*). У період наполеонівських воєн тер. Т. була 1800 окупована франц. військами, 1801 перетворена на королівство Етрурію, 1807—08 приєднана до Франції. Після падіння *Наполеона I* у герцогстві було відновлено попередню династію. В період Італ. революції 1859—60 герцогство було ліквідовано (1860), а його територію приєднано до Сардінського (з 1861 — Італійського) королівства. Тепер Т.— область Італії. Адм. центр Т.— *Флоренція*.

ТОСКАНІ́НІ (Toscanini) Артуро (25.III 1867, Парма — 16.I 1957, Нью-Йорк) — італ. диригент. У 1885 закінчив консерваторію в Пармі як віолончеліст. Диригентську діяльність розпочав 1886. У 1887—98 — диригент оперних театрів в різних містах Італії; у 1898—1903, 1906—08, 1921—29— гол. диригент театру «*Ла Скала*». Одночасно працював у США. У 1908—15 — гол. диригент театру «*Метрополітен-опера*» (Нью-Йорк; тут уперше в США поставив оперу «Борис Годунов» М. Мусоргського, 1913). Не бажаючи співробітничати з фашист. режимом, 1929 покинув Італію. У 1926—36 очолював Нью-Йоркський філармонічний оркестр, 1937—54 — симф. оркестр Нац. радіо США (1942 за диригуванням Т. прозвучала 7-а симфонія Д. Шостаковича). Один з найвидатніших диригентів 20 ст. Під його керівництвом вперше виконано опери «Паяци» Р. Леонкавалло (1892, Мілан), «Богема» (1896, Турін) і «Турандот» (1926, Мілан) Дж. Пуччіні, «Нерон» А. Бойто (1924, Мілан) та ін. У широкому симф. репертуарі Т. були, зокрема, твори рос. класики (М. Глинка, М. Мусоргський, П. Чайковський, А. Лядов) і рад. (С. Прокоф'єв, Д. Кабалевський, Д. Шостакович) композиторів.

І. Д. Гамкало.

ТОСКА́НСЬКИЙ О́РДЕР — спрощений варіант *доричного ордера*. Був поширений у Старод. Римі. Має гладкий *фриз*, *колону* без канелюрів (горизонтальних і вертикальних жолобків), але з *базою*. Назва «тосканський ордер» походить від області Тоскана (Італія). Див. також *Архітектурні ордери*.

ТО́СКІН Кирило Дмитрович (н. 13.VI 1922, с. Ільїнське; тепер Углицьк. р-ну Яросл. обл.)— укр. рад. хірург, доктор мед. наук (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1958. У 1950 закінчив Яросл. мед. ін-т. З 1968 — зав. кафедрою факультетської і госпітальної хірургії, з 1969 — професор, з 1981 — проректор по наук. роботі Кримського мед. ін-ту. Осн. праці присвячені дослідженням в галузі хірургії жовчних шляхів і підшлункової залози. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

ТОТ — у релігії Старод. Єгипту одне з найголовніших божеств, бог місяця, часу, мудрості. За міфами, Т. винайшов ієрогліфи, запровадив літочислення, був по-

кровителем наук тощо. Зображувався у вигляді птаха ібіса або павіана.

ТОТАЛІТАРИ́ЗМ (франц. totalitarisme, від totalité — сукупність, повнота; першоджерело: лат. totus — весь, цілий) — 1) Форма бурж держ. правління епохи імперіалізму, що характеризується всеосяжним (тотальним) деспотичним втручанням авторитарно-бюрократичної держави в усі сфери сусп. життя. Т., зокрема, знаходить вияв у забороні демократичних орг-цій, ліквідації конституційних прав і свобод, репресіях щодо прогресивних сил, мілітаризації сусп. життя. 2) Напрям бурж. політ. думки, що виправдовує встановлення тоталітарних режимів (Т. був офіц. ідеологією фашист. Німеччини, Італії та ін.).

«ТОТА́ЛЬНА ВІЙНА́» (від франц. total — всеосяжний) — імперіалістична теорія агресивної війни, яка ігнорує норми міжнар. права, закони та звичаї війни, передбачає використання всіх без винятку ресурсів і засобів, що ведуть до знищення не тільки збройних сил противника, а й мирного населення, матеріальних і культурних цінностей. В роки 2-ї світової війни на теорії «Т. в.» базувалася воєнна доктрина нім. фашизму. Сучас. бурж. теорії «Т. в.» проповідують застосування *зброї масового ураження*, за допомогою якої імперіалісти сподіваються завоювати світове панування.

ТОТЕ́М (від алгонкінського ототем, букв.— його рід) — 1) В первісних релігіях — тварина, рослина або (рідше) неживий предмет, що є об'єктом релігійного культу роду або племені як його родоначальник і охоронець (див. *Тотемізм*). 2) Герб племені з зображенням тотему.

ТОТЕМІ́ЗМ (від *тотем*) — одна з первісних форм реліг. вірувань, для якої характерна віра в спільне походження і кровну спорідненість між даною родовою групою людей і певним видом тварин, рослин, рідше — тим чи ін. предметом або явищем природи. Термін «тотемізм» запровадив англ. мандрівник Дж. Лонг у кін. 18 ст. Т. виник за первіснообщинного ладу і був зумовлений примітивним г-вом первісних людей, тим, що вони не знали ін. сусп. зв'язків, крім кровнородинних. Тотемістичні вірування почасти існують ще й нині серед племен Австралії, Пн. і Пд. Америки, Меланезії, Полінезії, Африки. Пережитки Т. збереглися в сучас. релігіях.

ТО́ТІЛА (Totila; Бадуїла; р. н. невід.— п. 552, поблизу Тагіни, сучас. Гуальдо-Тадіно) — король *остготів* в Італії (541—552). Очолив боротьбу остготів проти *Візантії*, що намагалася завоювати остготське королівство і відновити в Італії старі, рабовласницькі порядки. Залучав до свого війська біглих рабів і колонів. Конфіскував землі рим. аристократії і католицької церкви і роздавав їх своїм воїнам. Під керівництвом Т. остготи 542—551 визволили від візант. війська майже всю Італію. Проте 552 в битві поблизу Тагіни армія Т. була розбита, а Т. смертельно поранений.

ТОТЛЕ́БЕН Едуард Іванович [8 (20).V 1818, Мітава, тепер Єлгава Латв. РСР — 19.VI (1.VII) 1884, Зоден, побл. Франкфурта-Майні, похований у Севастополі] — рос. військ. діяч, інженер-генерал (1869), почесний член Петерб. АН (з 1855), граф (з 1879). Н. в сім'ї купця. Закінчив Гол. інженерне уч-ще (1836). Під час *Кримської війни 1853—56* відіграв важливу роль в організації *Севастопольської оборони 1854—55* як керівник інженерних робіт. В 1863—77 фактично очолював військ.-інженерне відомство. Під час рос.-тур. війни 1877—78 керував облогою Плевни (тепер *Плевен*). Обіймав посади одеського (1879), віленського, ковенського і гродненського (1880) генерал-губернаторів. Під керівництвом Т. видано «Опис оборони міста Севастополя» (т. 1—2, 1863—72). У Севастополі Т. встановлено пам'ятник (1909).

ТОТО́ЖНІ ЧАСТИ́НКИ — частинки, що характеризуються однаковими *масами, електричними зарядами, спінами* та ін. *квантовими числами*. Підпорядковуються *тотожності принципу* і *Паулі принципу*.

ТОТО́ЖНІСТЬ у математиці — *рівняння*, що справджується при всіх допустимих значеннях *аргументів*. Напр., Т. є рівняння $1 + \operatorname{tg}^2 x = 1/\cos^2 x$, що справджується при $x \neq \frac{\pi}{2}(2k + 1)$, де k — будь-яке ціле число.

ТОТО́ЖНІСТЬ І ВІДМІ́ННІСТЬ — категорії матеріалістичної *діалектики*, що відображають певні моменти процесу *розвитку* предметів об'єктивної дійсності. Тотожність означає відношення однаковості, збіжності предметів з самими собою або з ін. предметами; відмінність — відношення неоднаковості, незбіжності з собою та з ін. предметами. Всупереч *метафізиці*, яка протиставляє Т. і в., вбачаючи в них абсолютні зовн. протилежності, матеріалістична діалектика розглядає їх як конкретну єдність. «Істинна, конкретна тотожність,— зазначав Ф. Енгельс, — містить у собі відмінність, зміну» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 494). Об'єктивну основу цієї єдності становить єдність сталості й мінливості речей. Сталість виявляється як тотожність об'єкта, що змінюється, з самим собою, а мінливість — як порушення цієї тотожності, як відмінність усередині тотожності. В самій конкретній тотожності, як у зародку, існує можливість «роздвоєння єдиного на взаємовиключаючі протилежності» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 299). В цьому відношенні Т. і в. виступають моментами руху *суперечності* як джерела розвитку, від його початку до розв'язання через боротьбу протилежностей.

В. І. Плотников.

ТОТО́ЖНОСТІ ЗАКО́Н — один з основних законів *формальної логіки*, за яким думка про предмет у процесі *міркування* повинна бути тотожною самій собі. Т. з. як закон *мислення* є певною формою відображення закону об'єктивної дійсності — визначеності, певної сталості властивостей предметів і явищ. Т. з. вимагає при користуванні поняттями в процесі мислення дбати про їхню точність, недвозначність, забороняє підмінять одне поняття іншим. Три умови — предмет, певне відношення (властивість) і час — визначають правомірність застосування Т. з., як і ін. законів логіки. Т. з. поширюється на всі форми мислення: *поняття, судження* та *умовивід*.

ТОТО́ЖНОСТІ ПРИ́НЦИП — один з постулатів *квантової механіки*, який стверджує, що *тотожні частинки* при квантовому способі опису їхніх станів необхідно вважати принципово нерозрізнюваними. В *механіці класичній* тотожні за фіз. властивостями частинки розрізняються *траєкторіями*. В квантовій механіці стани частинок описуються *хвильовими функціями*, які дозволяють визначати лише імовірність винайдення частинок в даній точці простору, тому поняття траєкторії втрачає строгий зміст, що приводить до повної втрати частинками індивідуальності. Наслідком Т. п. є твердження, що системи тотожних частинок повинні описуватись або повністю симетричними (щодо перестановки *координат* і спінових змінних двох довільних частинок), або повністю антисиметричними хвильовими функціями. Системи першого типу підпорядковуються *Бозе — Ейнштейна статистиці*, системи другого типу — *Фермі — Дірака статистиці*. В *квантовій теорії поля* доводиться теорема про зв'язок *спіна* з типом статистики. За цією теоремою статистиці Бозе — Ейнштейна повинні підпорядковуватись частинки з цілим спіном (*бозони*), а статистиці Фермі — Дірака — частинки з півцілим спіном (*ферміони*). Цей висновок підтверджується на досліді. Одним з наслідків Т. п. є існування в системах тотожних частинок специфічних обмінних ефектів, напр. *обмінної взаємодії*. Див. також *Паулі принцип*.

П. І. Фомін.

А. Тосканіні.

Е. І. Тотлебен.

ТОФАЛА́РИ (тофа, колишня назва — карагаси) — народність, яка живе в Нижньоудінському р-ні Ірк. обл. Чисельність — 0,8 тис. чол. (1979, перепис). Мова — тофаларська, тюркської групи. Походженням, мовою і культурою близькі до сх. *тувинців* — тоджинців. До Великої Жовтн. соціалістич. революції основою г-ва Т. було тайгове кочове оленярство і мисливство; в їхньому побуті були значні пережитки первісно-общинного ладу. За Рад. влади перейшли до осілості. Більшість Т. працює в кооп. звірівницьких промгоспах, в яких розвиваються традиційні форми г-ва. Виникла нац. інтелігенція.

ТОХА́РИ — 1) Народ, який жив у 2 ст. до н. е.— 1-му тис. н. е. в Серед. Азії (див. *Тохаристан*). 2) Назва народу — носія індоєвропейських *тохарських мов*. У 3—2-му тис. до н. е. жили в Сх. Європі, не пізніше середини 1-го тис. н. е.— в Центр. Азії.

ТОХАРИСТА́Н — історична область (кол. *Бактрія*), до складу якої входили пд. райони сучас. Узб. РСР і Тадж. РСР, а також

Тот. Статуетка. Лувр. Париж.

І. К. Тоцький.

Пн. Афганістан. Свою назву дістав від *тохарів*, які розгромили в 2 ст. до н. е. *Греко-Бактрійське царство*. В 1—4 ст. н. е. Т. входив до *Кушанського царства*, після його загибелі тут існували окремі князівства. В 5—6 ст. їх підкорили *ефталіти*, в 7 ст. — *Тюркський каганат*. У 1-й пол. 8 ст. Т. завоювали араби. Згодом входив до *Тахіридів держави*, д-в Саффаридів, *Саманідів*, Гуридів. У 10 ст. назва «Тохаристан» зникла.

ТОХА́РСЬКІ МО́ВИ — окрема гілка (чи група) мов індоєвроп. сім'ї. До Т. м. належать дві *мертві мови*, які умовно наз. «тохарська А» (сх.-тохарська) й «тохарська Б» (зх.-тохарська). Т. м. були мовами *тохарів*. Осн. риси Т. м.: у фонетиці — збіг давньоіндоєвроп. дзвінких і глухих, палаталізація передньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду; у морфології — іменам властиві багатовідмінкові *парадигми*, 5 форм числа, дієслівна система дуже розгалужена. Пам'ятки Т. м. написані різновидом *брахмі*; належать до 5—8 ст.

Літ.: Тохарские языки. М., 1959.

Ф. О. Нікітіна.

ТО ХЙУ (Tô Hu˜u; справж. прізв. та ім'я — Нгуєн Кім Тхань; н. 1920, м. Хюе) — в'єтнам. поет. З 1938 — член Компартії Індокитаю (нині — Компартія В'єтнаму). Член Політбюро ЦК Компартії В'єтнаму (з 1976). За участь у революц.-визвольному русі зазнавав переслідувань. Під час Серпневої революції 1945 очолював Комітет визволення м. Хюе. Після революції — на відповідальних посадах у держ. і парт. апараті. Перші вірші опубл. 1937. У збірках «Відколи» (1946), «В'єтбак» (1955), «Потужний вітер» (1961), «Поезії. Вибране» (1968), «Дядечко Хо» (1970), «На фронт» (1972), «Поезії» (1979) та ін. порушує актуальні соціальні проблеми. Багато творів присвятив В. І. Леніну, Країні Рад, здобуткам рад. народу.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: В'єтнам бореться. К., 1972; Поезії. К., 1978; [Вірші]. В кн.: Літопису рядки багряні. К., 1979; Рос. перекл.— Стихи. М., 1961; [Вірші]. В кн.: Современная вьетнамская поэзия. М., 1981.

М. Д. Кашель.

ТОХТАМИ́Ш (р. н. невід.— п. 1406) — хан *Золотої орди* (з 1380). У 1382 здійснив похід на Пн.-Сх. Русь, пограбував і спалив Москву, наклав на Русь данину. У боротьбі проти *Тімура* (1389—95) за володіння землями в Закавказзі і Серед. Азії Т. зазнав поразки. В 1398—99 військо Т. було розбите ханом Заволзької орди Темір-Кутлуєм.

ТО́ЦЬКИЙ Іван Корнилович [12 (24).IV 1896, с. Буяничі, поблизу Могильова, тепер БРСР — 16.XII 1957, Одеса] — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1948). У 1925 закінчив Київ. консерваторію. В 1925 —28 — соліст Харків. оперного театру, 1928—57 (з перервою) — Одес. театру опери та балету. В 1941—45 — у складі групи Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Тарас Бульба (однойменна опера Лисенка), Кривоніс («Богдан Хмельницький» Данькевича), Іван Сусанін (однойменна опера Глинки), Досифей («Хованщина» Мусоргського), Тимур («Турандот» Пуччіні).

О. В. Іовса.

ТОЧИ́ЙСЬКИЙ Павло Варфоломійович [3 (15).V 1864, Єкатеринбург, тепер Свердловськ — 18.VII 1918, Бєлорєцький з-д, тепер м. Белорецьк Башк. АРСР] — діяч с.-д. руху, засновник однієї з перших марксист. орг-цій в Росії. Н. в дворян. сім'ї. У революц. русі з 1883. У 1884 переїхав до Петербурга, працював слюсарем на з-дах, вів пропагандистську роботу серед робітників, 1885—88 керував засн. ним с.-д. орг-цією (див. *Точиського група*). Після розгрому групи висланий у Житомир. У жовтні 1888 заарештований і висланий до Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), де брав активну участь у роботі с.-д. гуртків. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 був головою ревкому на Бєлорєцькому заводі. Вбитий під час контрреволюц. заколоту.

ТОЧИ́ЙСЬКОГО ГРУ́ПА — одна з перших нелегальних марксистських с.-д. орг-цій в Росії. Засн. восени 1885 в Петербурзі П. В. *Точиським* під назвою «Товариство сприяння піднесенню морального, інтелектуального і матеріального становища робітничого класу в Росії»; 1886 перейменована на «Товариство санкт-петербурзьких майстрових». Діяльність групи була спрямована на організацію пропаганди серед передових робітників ідей наук. соціалізму, створення гуртків самоосвіти, кас взаємодопомоги, б-к. Група мала зв'язки з робітниками найбільших підприємств Петербурга, з с.-д. орг-ціями України. В 1888 поліція розгромила Т. г. Частина її членів, яка уникла арешту, пізніше ввійшла до *Бруснєва групи*.

ТОЧІ́ННЯ, токарна обробка — обробка матеріалів різанням, що полягає у зніманні стружки при обертальному русі заготовки і поступальному русі інструмента. Найчастіше провадиться *різцями* на *токарних верстатах*. Точінням обробляють зовн. і внутр. поверхні циліндричних, конічних або фасонних тіл обертання.

ТО́ЧКА в математиці — одне з основних матем. понять. При систематич. викладі *геометрії* береться за вихідне поняття. Ін. геом. фігури (*лінія, поверхня, тіло*) розглядаються як певні множини Т. В сучас. математиці Т. наз. елементи досить різноманітної природи. Напр., в *n*-вимірному *евклідовому просторі* Т. наз. упорядкована сукупність *n* чисел. Часто під Т. розуміють фіз. або матем. об'єкт довільної природи, властивості якого відповідають аксіомам геометрії. У багатьох галузях математики зустрічаються точки, що мають спец. назви (див., напр., *Особливі точки*).

ТО́ЧКА РО́СТУ — те саме, що й *конус наростання*.

ТОШКІ́ВКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Первомайській міськраді. Залізнична станція. 6,5 тис. ж. (1983). Шахта «Тошківська», цех Первомайської взут. ф-ки, підприємства побут. обслуговування. 3 заг.-осв. школи, лікарня, 2 клуби, 2 б-ки. Т. виникла 1871, с-ще міськ. типу — з 1938.

ТРАБЗО́Н, Трапезунд — місто на Пн. Сх. Туреччини, адм. ц. ілу Трабзон. Порт на узбережжі Чорного м., аеропорт. 97,2 тис. ж. (1975). Судноверф. Цем., тютюнові, рибо- та м'ясоконсервні підприємства. Виробн. рибальських сіток. Рибальство. Ун-т. Архіт. пам'ятки 8—15 ст. Т. засн. у 8 ст. до н. е. В 1204—1461 — столиця *Трапезундської імперії*. В 1616 Т. тимчасово здобули українські козаки, що боролися проти турків-османів.

ТРА́ВЕРЗ (англ., франц. traverse, від лат. transversus — поперечний) — напрям, перпендикулярний до *курсу судна* або до його поздовжньої осі. За назвою борту розрізняють Т. лівий і правий. «Бути на Т.» якого-небудь об'єкта — перебувати на лінії, що спрямована на цей об'єкт і становить прямий кут з курсом судна.

ТРА́ВЕРС — 1) Перешкода, яку споруджують або залишають з товщі грунту впоперек *траншеї* (*окопу*, ходу сполучення) і перед входом до фортифікаційної споруди для захисту особового складу військ від ураження поздовжнім (тильним і навісним) вогнем з стрілецької зброї, осколками снарядів, мін, бомб і для зниження дії *ядерної зброї*. Т. бувають примкнуті, обхідні, висячі і тильні. 2) Клас сходження в змаганнях з альпінізму.

ТРАВЕРТИ́Н (італ. travertino) — те саме, що й *вапняковий туф*.

ТРАВЕ́СТІЯ (від франц. travestir — переодягати, travesti — переодягнений) — 1) В літературі — своєрідний жанр гумористичної поезії, особливість якого полягає в тому, що якийсь відомий твір серйозного, а то й героїчного змісту автор Т. переробляє в жартівливому дусі, надає йому комічної форми. Комічний ефект у Т. досягається невідповідністю між змістом і стилем викладу. Виникла Т. в античні часи, особливо поширилася в 17—18 ст. («Переодягнений Вергілій» франц. поета П. Скаррона та ін.). Яскравий приклад Т.— «Енеїда» І. Котляревського. Інколи в травестійному творі, навпаки, малозначні, буденні події викладаються «високим» стилем, як у поемі К. Думитрашка «Жабомишодраківка» («Батрахоміомахія», вид. 1859). Див. також *Бурлеск*. 2) У театрі Т. (травесті) — переодягнена артистка, яка виконує чоловічу або хлоп'ячу роль.

Г. Ф. Семенюк.

ТРА́ВЛЕННЯ — сукупність процесів, що забезпечують механічну і хімічну обробку їжі в організмі людини та тварин, в результаті якої складні хімічні речовини перетворюються на прості, що легко засвоюються організмом; осн. етап в *живленні* й *харчуванні* організму. Розрізняють внутрішньоклітинне та позаклітинне (дистантне) Т. Внутрішньокліт-

тинне Т. (відкрите І. І. *Мечниковим*) притаманне всім одноклітинним, деяким багатоклітинним безхребетним тваринам (напр., губкам), а також деяким клітинам вищих тварин (*лейкоцитам*, клітинам *ретикуло-ендотеліальної системи* та ін.). У цих організмів клітини активно захоплюють поживні речовини і за допомогою *ферментів* цитоплазми розщеплюють їх в травних *вакуолях* (припускають також, що в цьому Т. беруть участь ферменти *лізосом*). Позаклітинне Т. властиве більшості тварин та людині. Найчастіше відбувається в порожнистих органах (див. *Травна система*) на значній відстані від клітин, що секретують ферменти. У позаклітинному Т. виділяють мембранне, або пристінкове, Т., виявлене у людини, всіх хребетних та у багатьох безхребетних тварин. Здійснюється воно ферментами, розміщеними переважно на мембранах (див. *Мембрани біологічні*) *ворсинок* кишкових клітин. У процесі еволюції у багатьох організмів виробилися два види Т. (внутрішньоклітинне та позаклітинне), які доповнюють один одного. У більшості хребетних тварин, зокрема у ссавців, в т. ч. людини, Т. починається в *ротовій порожнині*. Тут їжа подрібнюється (зубами) шляхом жування та перемішується з *слиною*, під дією якої їжа змочується, формується грудка їжі, і в деяких тварин починають розщеплюватися в осн. вуглеводи (у людини під дією ферменту *амілази*). Далі в результаті *ковтання* їжа через *глотку* та *стравохід* потрапляє в *шлунок* (у деяких тварин, напр. птахів, відбувається нагромадження їжі у *волі*), де продовжується подрібнення і розщеплення вуглеводів і під дією *протеолітичних ферментів* шлункового соку починається розщеплення білків. Потім добре подрібнена і частково перетравлена їжа порціями надходить в *тонку кишку*. В її відділах в процесі Т. беруть участь *підшлунковий сік*, *кишковий сік* та *жовч*; закінчується *гідроліз* харчових речовин. Позаклітинне Т. завершується мембранним Т. і *всмоктуванням*. В *товстих кишках* Т. відбувається за рахунок власних ферментів, ферментів тонкого кишечника та ферментів бактеріального походження, які викликають зброджування вуглеводів та гниття білків; відбувається всмоктування води та розчинених в ній речовин і формування калу, нагромадження якого викликає акт *дефекації*. Т. регулюється нейрогуморальними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). На Т. впливають умови приймання їжі, її зовн. вигляд, об'єм, консистенція та ін. фактори. Великий вклад у розробку фізіології Т. внесли І. П. Павлов та його послідовники. Про розлади Т. див. *Ахілія*, *Гастрит*, *Гельмінтози*, *Гепатит*, *Диспепсія*, *Запор*, *Коліт*, *Пронос*, *Ентерит*, *Виразкова хвороба*. Деякі особливості має Т. у *павуків*, а також у жуйних тварин (див. *Жуйка*).

Літ.: Павлов И. П. Лекции о работе главных пищеварительных желёз. В кн.: Павлов И. П. Полное собрание сочинений, т. 2, кн. 2. М.—Л., 1951; Бабкин Б. П. Секреторный механизм пищеварительных желёз. Л., 1960; Гальперин С. И. Физиология человека и животных. М., 1977; Фундаментальные проблемы гастроэнтерологии. К., 1981; Проссер Л. Сравнительная физиология животных, т. 1. Пер. с англ. М., 1977. *Л. О. Тінякова.*

ТРА́ВЛЕННЯ в техніці — хімічна і електрохімічна обробка поверхні твердих матеріалів. Хімічне Т. проводять у водних розчинах к-т (сірчаної, соляної, азотної, плавикової), їдких лугів і в лужних розплавах, електрохімічне — в таких же середовищах, а також у розчинах солей під дією електр. струму. В процесі Т. вироби занурюють у розчин (розплав), яким заповнюють травильні ванни, або обробляють струминою розчину в установках періодичної чи безперервної дії. Травленням видаляють *окалину* з поверхні металів (сплавів), доводять металеві заготовки до належних розмірів і форм (так зване розмірне Т.), створюють необхідний профіль поверхні (напр., *друкованих схем*, *кліше*), видаляють порушений шар після мех. обробки, очищають поверхні від бруду, надають матового блиску і необхідного малюнка склу. Крім того, травленням виявляють *структуру металів* і мінералів, дефекти в металах та ін. Художнє Т. замінює трудомістке ручне *гравірування*. Перспективні Т. газове (напр., видалення окалини з поверхні сталі хлористим воднем), Т. з інтенсифікацією процесу ультразвуком, Т. в лужному розплаві з відновленням окалини гідридом натрію, Т. сталі в розчині фосфорної к-ти.

ТРА́ВМА (грец. τραῦμα — рана, ушкодження) — ушкодження, що виникає в організмі людини або тварини внаслідок дії на нього чинників зовнішнього середовища і супроводиться анатомічними та функціональними порушеннями. Залежно від виду травмуючого чинника розрізняють Т. механічні, термічні (опіки, обмороження), хімічні, променеві, баротравми (у зв'язку з різкою зміною атмосферного тиску). Т. поділяють також на ізольовані (перелом плеча), множинні (перелом плеча і стегна), сполучені (перелом кісток таза з розривом сечового міхура) і комбіновані (травма опорно-рухового апарата в комбінації з радіаційними, термічними або ін. ушкодженнями). Залежно від виду ушкодженої тканини розрізняють шкірні (ушиби, рани та ін.), підшкірні (розриви зв'язок, переломи кісток тощо) і порожнинні Т. (ушиби, крововиливи, поранення суглобів, живота, грудей та ін.). За своїм походженням Т. можуть бути **ви**робничі, побутові, автодорожні, спортивні, психічні (пов'язані з тяжкими психічними переживаннями — див. *Депресія*, *Неврози*). До ускладнень Т. відносять *шок*, гостру крововтрату, *сепсис*, *остеомієліт* тощо. В СРСР існує злагоджена система профілактики і надання допомоги при травмах. *К. С. Терновий.*

ТРАВМАТИ́ЗМ [від грец. τραῦμα (τραύματος) — рана, ушкодження] — сукупність *травм*, що виникають і повторюються серед певних груп населення, які перебувають в однакових умовах життя, праці й побуту. Т. в економічно розвинутих країнах займає одне з перших місць в структурі захворюваності, непрацездатності і смертності. За міжнародною класифікацією Т. поділяється на виробничий — промисловий (в кожній галузі промисловості) і сільськогосподарський; невиробничий (побутовий, вуличний, транспортний та ін.); спортивний. Кожний з видів Т. характеризується особливостями виникнення і характером ушкодження. В структурі промислового Т. переважно спостерігаються легкі травми без втрати працездатності (40— 90%), с.-г. Т.— рани і ушиби (65—78 %). Осн. причинами промислового Т. можуть бути порушення правил техніки безпеки, недостатня кваліфікація робітників, погана організація праці, недосконале устаткування. Профілактикою Т. на виробництві є організація охорони праці, пропаганда необхідності і додержання правил *техніки безпеки*. Відмічається тенденція до зниження виробничого Т. В структурі невиробничого Т. більш як 60% становить побутовий Т. Характерна тенденція до зростання автошляхового Т., що пов'язано зі збільшенням кількості автомобілів і швидкості руху. Причинами дорожньо-транспортного Т. є порушення правил руху водіями і пішоходами, технічна несправність, уживання алкоголю. Більше половини нещасних випадків на шляхах стається з вини пішоходів. Транспортний Т. найтяжчий. При вуличному Т. найчастіше страждають люди похилого віку. Профілактика цього виду Т. спрямована на підтримання чистоти доріг і тротуарів, якісного стану дорожнього полотна, дотримання правил руху тощо. Т. у дітей зумовлений особливостями дитячого організму (рухливість, відсутність чіткої координації рухів в критичних ситуаціях, підвищена допитливість тощо). Подання допомоги при Т. включає в себе само- і взаємодопомогу, *швидку медичну допомогу*, першу допомогу, амбулаторне і стаціонарне лікування. В СРСР усі заходи щодо охорони праці, профілактика усіх видів Т. узяті під контроль держ. органів, профспілок і громадськості. Заходи, що провадяться в цьому напрямі, сприяють постійному зниженню травматизму. Див. також *Травматологія*. *К. С. Терновий.*

ТРАВМАТОЛО́ГІЇ ТА ОРТОПЕ́ДІЇ ДОНЕ́ЦЬКИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т — наукова установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Створений 1956 на базі Харківського н.-д. ін-ту протезування, який було переведено до Донецька, та Донецької обл. травматологічної лікарні. У складі ін-ту (1983) — 4 відділи: клінічний, експериментальний, організаційно-методичний та наук.-мед. інформації, 4 відділення та 5 лабораторій; експериментально-клінічні майстерні. При ін-ті працює кафедра травматології, ортопедії та воєнно-польової хірургії, курс удосконалення лікарів До-

нецького мед. ін-ту ім. О. М. Горького. Ін-т розробляє проблеми з організації допомоги при травмах та профілактики травматизму і інвалідності; тяжкої, множинної та сполученої травм; патології великих суглобів. В ін-ті вперше розроблено методи компресійно-дистракційного лікування наслідків епіфізарного остеомієліту, хвороби Шпренгеля тощо.

Т. А. Ревенко.

Традесканція віргінська. Верхня частина рослини і квітка.

ТРАВМАТОЛО́ГІЯ [від грец. τραῦμα (τραύματος) — рана, ушкодження і λόγος — вчення] — розділ *медицини*, що вивчає різноманітні ушкодження тіла людини; розробляє питання лікування хворих з відповідними ураженнями та запобігання *травмам*. Т. бере початок з стародавніх часів і тісно пов'язана з розвитком *хірургії*. В останках, що збереглися з давніх часів (старод. Єгипет, Рим), виявлено ознаки зрощених переломів і сліди операцій на кістках. Систематизовані основи Т. вперше було викладено в працях *Гіппократа, Ібн-Сіни,* А. *Паре* та ін. Велика заслуга у розвитку Т. належить вітчизн. вченим Є. Й. *Мухіну* (1806 написав перший посібник про переломи кісток та їх лікування), М. І. *Пирогову* (створив вчення про травми і поранення, про заг. і місцеві реакції організму на травми, обґрунтував основні принципи лікування переломів кісток) та ін. Історичний розвиток Т. і *ортопедії* йшов значною мірою паралельно. В 1932 на Всесоюзному з'їзді хірургів було прийнято рішення про об'єднання Т. з ортопедією. Це було зумовлено збільшенням *травматизму*, смертності та інвалідності внаслідок тяжких промислових, шляхових і побутових травм, пов'язаних з розвитком промисловості, транспорту, зростанням міст, технізацією побуту. Основоположниками рад. шкіл Т. були М. Н. *Бурденко*, М. М. *Волкович*, Р. Р. Вреден, В. В. Гориневська, Т. С. Зацепін, М. М. Пріоров, Г. Г. Корнєв, М. І. Куслик, Г. І. Турнер, зокрема укр. вчені М. І. *Ситенко*, М. П. *Новаченко* та ін. Важливий внесок у розвиток Т. зробили і зарубіжні вчені: нім.— М. Кіршнер, італ.— В. Путті, амер.— В. Шерман, англ.— Р. Уотсон-Джонс та ін. В УРСР з'явилася перша в країні розгалужена мережа травматологічних відділень, створено першу (1934) травматологічну станцію (тепер травматологічні пункти). В Харківському трудовому профілакторії на Слов'янському курорті вперше почали впроваджувати систему медичної і соціальної реабілітації потерпілих від травм. На Україні проведено перші з'їзди ортопедів-травматологів. Осн. проблеми сучас. Т.— вивчення *патогенезу* змін в тканинах і органах після травм, удосконалення способів консервативного і оперативного лікування і запобігання посттравматичним ускладненням. Здійснення травматологічної допомоги в СРСР передбачає подання першої допомоги на місці події, на шляху до лікувального закладу, кваліфікованої допомоги в травматологічному пункті, поліклінічному і стаціонарному травматологічних відділеннях. В останні роки у великих містах створено травматологічні центри. Осередками розвитку наукової роботи з питань Т. в кожній республіці є н.-д. ін-ти з ортопедії та травматології, кафедри травматології й ортопедії при мед. ін-тах і ін-тах удосконалення лікарів. Координацію н.-д. роботи в країні здійснює Центральний н.-д. ін-т травматології і ортопедії ім. М. М. Пріорова в Москві. На Україні працюють 3 н.-д. ін-ти ортопедії і травматології (Київ, Харків, Донецьк). З 1927 в країні видається журнал «Ортопедия, травматология и протезирование».

Літ.: Новаченко Н. П. Ортопедия и травматология. М., 1965; Крупко И. Л. Руководство по травматологии и ортопедии, кн. 1. Л., 1974; Каплан А. В. Повреждения костей и суставов. М., 1979; Справочник по травматологии и ортопедии. К.. 1980.

К. С. Терновий.

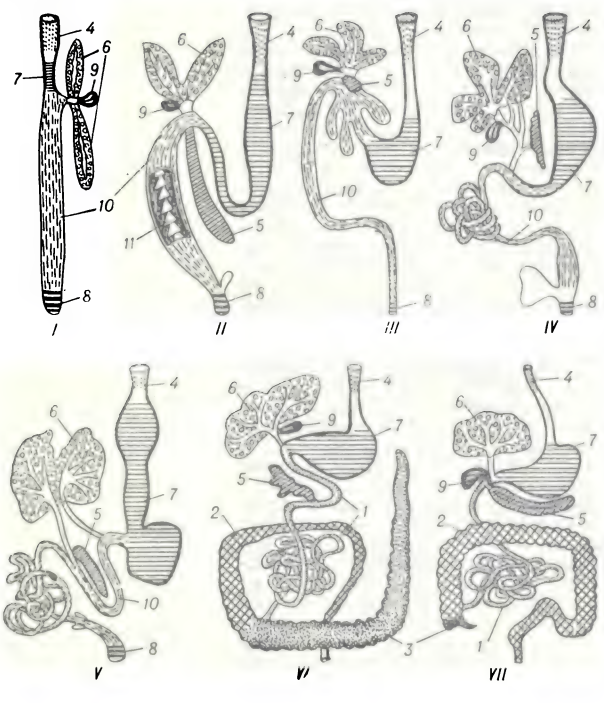

Травна система (схема) хребетних тварин, таких, як міксина (*I*), акула (*II*), окунь (*III*), жаба (*IV*), голуб (*V*), кріль (*VI*) і людини (*VII*): *1* — тонка кишка; *2* — товста кишка; *3* — сліпа кишка; *4* — стравохід; *5* — підшлункова залоза; *6* — печінка; *7* — шлунок; *8* — клоака; *9* — жовчний міхур; *10* — кишковий тракт; *11* — спіральний клапан.

ТРАВНА́ СИСТЕ́МА, травний апарат — сукупність органів, що забезпечують переробку і засвоєння організмом тварин та людини поживних речовин, необхідних як джерело енергії та матеріал для побудови заново і відновлення, що відбуваються на всіх рівнях організації живої системи: від молекули до організму в цілому. У більшості найпростіших функції органів Т. с. виконують травні вакуолі (напр., у амеби). Крім того, для інших найпростіших (напр., для туфельки) характерна наявність певних ділянок, через які вводиться їжа та виводяться відходи («рот», «глотка», «порожниця»). У примітивних багатоклітинних тварин (у губок, безкишкових війкових червів) перетравлення їжі здійснюється окремими клітинами. У безхребетних тварин Т. с. характеризується різноманітністю гастральних (травних) порожнин, що закінчуються тільки ротовим отвором (у кишковопорожнинних, гідроїдних, коралових поліпів, реброплавів). У багатьох тварин (у немертин, первиннопорожнинних червів, молюсків, членистоногих) Т. с. представлена травною трубкою, зв'язаною із зовн. середовищем ротовим та відхідниковим (анальним) отворами, яка функціонально диференційована на передній, середній та задній відділи. В результаті морфофункціонального розвитку будова Т. с. у хребетних тварин та людини ускладнюється і удосконалюється залежно від характеру харчування та умов їх існування. Передній відділ травної трубки диференціюється на *ротову порожнину* (ротовий отвір, зуби та жувальні м'язи, слинні та слизові залози, язик та ін.), *глотку* і *стравохід*. Із середньої частини травної трубки утворюється шлунок, тонка кишка та застінні залози — печінка і підшлункова залоза. Задня частина травної трубки представлена *товстою кишкою* та *прямою кишкою* з анальним отвором. Стравохід, шлунок, тонка і товста кишки входять в поняття травного каналу, стінка якого на всьому протязі складається із слизової, серозної та м'язової оболонок. В процесі еволюції в міру ускладнення організації тварин відбувалося швидке, в порівнянні з ростом тіла особини, збільшення площі слизової оболонки травного каналу різними способами: подовженням кишечника з виникненням його петель, утворенням складок та ворсинок слизової оболонки, нарешті, занурюванням епітелію у глиб кишкової стінки або виходом за її межі, що сприяло утворенню численних дрібних (дрібні кишкові та ін.) або великих (печінка, підшлункова залоза) залоз. У товщі слизової оболонки травного каналу є лімфоїдні фолікули (окремі або їх скупчення), що розглядаються як захисні утворення. Т. с. забезпечена кровоносними та лімфатичними судинами. Функціональна діяльність Т. с. регулюється складними нейро-гуморальними та гормональними механізмами, в яких важливу роль відіграють гормони власне травного апарату (див. також *Нейро-гуморальна регуляція, Гормональна регуляція, Шлунково-кишкові гормони*).

П. С. Лященко.

ТРАВНЕ́ВЕ ПОВСТА́ННЯ 1945 в чеських землях — масове антифашистське повстання під керівництвом Компартії Чехословаччини (КПЧ). Почалося в Чехії і Моравії в період завершальних операцій Рад. Армії під час *другої світової війни 1939—45*. 1.V проти окупантів піднялося населення Пршерова, 2—3.V — Німбурка, Подебрад, Нові-Біджова та ін. міст. 5.V центром повстання стала Прага. Гол. силою повстання в столиці були робітники. Утворена з ініціативи КПЧ Чеська нац. рада (ЧНР), об'єднавши осн. сили *Руху Опору*, оголосила про перехід всієї влади на чес. території до ЧНР як представника уряду Нац. фронту (утворений у квітні 1945 в Кошіце). Велику допомогу повстанцям подали партизанські загони. Повстанці оволоділи більшістю стратегічних пунктів міста. Але.

незважаючи на героїчний опір повстанців, перевага в техніці дала змогу гітлерівцям захопити деякі райони міста, Празі загрожувало знищення. 9.V 1945 на допомогу повстанцям прийшла Рад. Армія, яка в ході *Празької операції 1945* визволила місто. Т. п., що стало складовою частиною нац.-демократичної революції, привело до встановлення в Чехословаччині нац.-демократичного ладу.

І. А. Петерс.

ТРАВНЕ́ВО-ЛИПНЕ́ВІ СТРАЙКИ РОБІТНИКІ́В НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇ́НІ 1905 — політ. страйки, що відбувалися на зх.-укр. землях під впливом *революції 1905—07 в Росії*. В травні страйкували львівські кравці, каменярі, робітники цегельних з-дів, чернівецькі робітники на будівництві з-ці. В травні — липні політ. мітинги, демонстрації, страйки, в яких брали участь робітники цілих галузей пром-сті, проходили у Львові, Дрогобичі, Бориславі, Станіславі (тепер м. Івано-Франківськ), Чернівцях та ін. містах. Особливо значного розмаху набрав страйк будівельників Львова, який почався 25.VI і тривав 4 тижні. Страйк закінчився перемогою робітників. Протягом травня — липня в Галичині відбулося 32 страйки, на Буковині — 12 страйків.

ТРА́ВНІЧЕК (Trávníček) Франтішек (17.VIII 1888, Спешов, поблизу м. Бланско — 6.VI 1961) — чес. мовознавець, член Чехословацької АН (з 1953). Закінчив Празький ун-т. Професор (з 1921) і ректор (1948—59) Брненського ун-ту. Осн. праці: «Студії над видом дієслова в чеській мові» (1923), «Історична граматика чеської та словацької мов» (1935), «Граматика чеської літературної мови» (т. 1— 2, 1948—49).

П. Д. Тимошенко.

ТРАВОПІ́ЛЬНА СИСТЕ́МА ЗЕМЛЕРО́БСТВА — *система землеробства*, за якої частина орної землі в сівозміні зайнята багаторічними травами, що є кормовою базою і головним засобом підтримання і підвищення *родючості ґрунту*.

ТРАВОСІ́ЯННЯ — вирощування одно- та багаторічних трав у *сівозмінах* (польове Т.), лучних угіддях (лучне Т.) для одержання *зелених кормів*, для приготування *сіна, сінажу, силосу*, вітамінних (борошно, гранули) та ін. кормів. Т.— важливий фактор інтенсифікації кормовиробництва, біол. *меліорації* ґрунтів, знищення бур'янів, шкідників, збудників хвороб, усунення водної, вітрової *ерозії ґрунту*, встановлення відносної стабілізації балансу органічної речовини в ґрунті, екологічної рівноваги при осушенні торфових масивів. Найбільше практичне значення мають *бобові* і тонконогові, або *злакові* багаторічні та однорічні трави. Насіннєва продуктивність тонконогових — 2—5 ц, бобових — до 10 ц, зеленої маси відповідно 300—400 ц та 600—700 ц, люцерни на зрошенні — до 2000 ц фітомаси з 1 га. Крім того, бобові трави збагачують ґрунт біологічним азотом, залишаючи на 1 га до 300 кг азотистих речовин. Науково-теоретичне обґрунтування періодичного вирощування суміші багаторічних бобових і злакових трав на полях дав В. Р. *Вільямс*. Див. також *Підсівні культури*.

В. П. Шевченко, Р. Т. Івановська.

ТРАВОСУ́МІШІ — травостій із кількох видів однорічних чи *багаторічних кормових трав*. Вирощування Т. сприяє кращому використанню рослинами поживних речовин, водоги ґрунту, світла, тепла, CO_2 тощо за рахунок різноярусності розміщення кореневих систем, листкового апарату, різних потреб рослин в окремих факторах життєдіяльності. Т. за продуктивністю, якістю фітомаси переважають чисті посіви трав. Розрізняють кілька типів Т. За складністю Т. бувають прості — дво-, тривидові (для 2—3 років користування), напівскладні — чотири-, шестивидові (для 4—6 років), складні — більше шести видів (для 5—7-річного користування); за видовим складом — тонконогові (*злакові*), тонконогово-*бобові*, тонконогово-бобово-різнотравні. За способом використання — сіножатні, пасовищні, сіножатно-пасовищні.

В. П. Шевченко, Р. Т. Івановська.

ТРАВ'ЯНЕ́ БО́РОШНО — вітамінно-білковий корм, який одержують з штучно висушеної *кормової трави*. Для виробн. Т. б. використовують сіяні однорічні і *багаторічні кормові трави* та ін. *Бобові* трави скошують в стадії бутонізації, *злакові* — на початку колосіння. Технологія виготовлення Т. б. складається з скошування трави, подрібнення її на січку, сушіння, розмелювання січки, гранулювання і упакування в мішки. Сушать і розмелюють трав'яну січку в спец. агрегатах для приготування Т. б. (АВМ-0,65, СБ-1 та ін.). В 1 кг Т. б. міститься 0,7—0,8 корм. од., 140—150 г перетравного протеїну, 200—300 мг каротину, вітаміни Е, К і групи В, багато *незамінних амінокислот*. Згодовують Т. б. всім видам с.-г. тварин. Включають до складу *комбікормів*. Див. також *Корми, Кормоприготувальні машини*.

Г. В. Танцуров.

ТРАВ'ЯНІ́ КЛОПИ́, сліпняки, мириди (Miridae) — родина комах ряду *клопів*. Тіло (довж. 3—10 мм) видовжене, стрункe, з бігальними ногами, добре розвиненими крилами. Простих очок немає (звідси й друга назва — сліпняки). Переважно рослиноїдні. Розмножуються в червні — липні. Яйця самка відкладає у тканини рослин. Розвиток триває бл. 1—2 тижнів. В родині бл. 6 тис. видів, поширених у помірних і тропічних широтах. В СРСР — бл. 700 видів, у т. ч. на Україні — понад 300. Чимало Т. к. пошкоджують с.-г. культури, напр. буряковий клоп (Poecilloscytus cognatus), люцерновий клоп (Adelphocoris lineolatus). Заходи боротьби — хімічні та агротехнічні. Серед Т. к. є хижі види, які живляться ін. комахами і кліщами, напр. камптоброхіс жовтуватий (Camptobrochis lutescens) винищує шкідника плодових дерев червоного плодового кліща.

В. Г. Пучков.

ТРАГЕ́ДІЯ (лат. tragoedia, з грец. τραγῳδία, від τράγος — цап і ᾠδή — пісня) — один із видів драми, предметом відображення в якому є глибокі суперечності суспільного або особистого життя. В основі сюжету Т. лежить гострий непримиренний конфлікт, який здебільшого завершується загибеллю героя в зіткненні з непереборними силами (Див. *Трагічне*). У Т. відображаються вирішальні сусп. суперечності на певному етапі істор. процесу, носієм яких є трагічний герой. Її злети, як правило, збігаються з перехідними і бурхливими істор. періодами, коли утверджуються нові сусп. відносини і норми моралі. Т. виникла у Давній Греції на ґрунті міфології, зародившись з культу Діоніса (див. *Діонісії*), і досягла розквіту у творчості Есхіла, Софокла та Еврипіда (5 ст. до н. е.). Вони створили героїчну, пройняту громадян. духом Т., яка славила велич вільної людини («Прометей прикутий» Есхіла, «Антігона» Софокла, «Іфігенія в Авліді» Еврипіда). В епоху *Відродження* англ. л-ра висунула одного з найбільших майстрів жанру Т. усіх часів — У. Шекспіра. В 17 ст. Т. стала осн. жанром *класицизму*, набравши завершеної форми у Франції (П. Корнель, Ж. Расін). Протест і боротьбу передових сил висхідної буржуазії проти феодалізму й станової нерівності 18 ст. показано в Т. нім. письменників — Г. Лессінга, Ф. Шіллера, Й. В. Гете. У 1-й пол. 19 ст. на ґрунті *романтизму* з'явились трагедії Дж. Байрона в Англії, Ю. Словацького в Польщі. В Росії жанр Т. виник у 18 ст. (О. Сумароков, Я. Княжнін). Великим досягненням рос. л-ри стала трагедія О. Пушкіна «Борис Годунов» (1830). В укр. л-рі 17—18 ст. у *шкільній драмі* виділився окремий жанр Т. на істор. теми («Трагедія о смерті послідняго царя сербского Уроша V і о паденіи Сербского царства» М. Козачинського, 1733, та ін.). У новій укр. л-рі Т. представлена п'єсами «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого, «Кассандра», «Адвокат Мартіан», «Камінний господар» та ін. драм. творами Лесі Українки. Ідейно-естетична суть Т. в л-рі *соціалістичного реалізму* якісно інша. В основу її конфлікту покладено відображення героїчних подій, утвердження ідеї революц. перетворення світу. Вже в дореволюц. творчості М. Горького почав складатися новий метод відображення трагічного («Вороги», 1906; «Васса Желєзнова», 1910). В рад. драматургії жанр Т. утверджує торжество великої ідеї комунізму, в ім'я якої герої свідомо вступають у боротьбу. Неминучі жертви, скорбота освітлюються оптимізмом віри в людину і її майбутнє («Оптимістична трагедія» В. Вишневського та ін.). Кращі зразки Т. в укр. рад. л-рі — «97» М. Куліша, «Загибель ескадри» О. Корнійчука.

Я. П. Білоштан.

ТРАГІКОМЕ́ДІЯ — вид драматичного твору, в якому поєднано елементи *трагічного* і *комічного*. Герої Т. змальовуються в таких життєвих ситуаціях, які одночасно викликають і сміх, і співчуття. У дав-

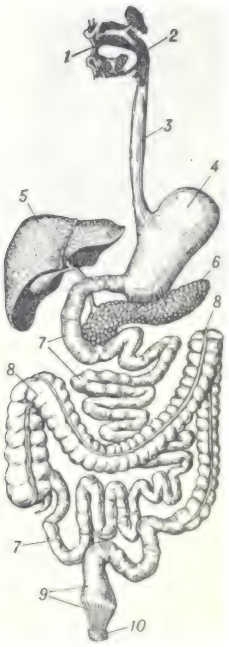

Травна система людини:
1 — ротова порожнина;
2 — глотка;
3 — стравохід;
4 — шлунок;
5 — печінка;
6 — підшлункова залоза;
7 —тонкий кишечник;
8 — товстий кишечник;
9 — пряма кишка;
10 — анальний отвір.

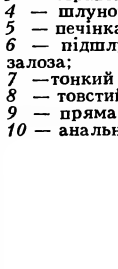

Трав'яні клопи. Буряковий клоп.

Г. Трайков.

ній укр. драматичній л-рі відома «трагедокомедія» «Володимир» Ф. Прокоповича. Т. трапляються в л-рі 19 ст. (п'єса О. Сухово-Кобиліна «Смерть Тарелкіна») і в рад. драматургії («Республіка на колесах» Я. Мамонтова, «Трибунал» А. Макайонка та ін.).

Г. Ф. Семенюк.

ТРАГІ́ЧНЕ — категорія, що характеризує нерозв'язний на даному етапі суспільно-істор. *конфлікт*, який супроводиться стражданнями, втратами, навіть загибеллю людей. Т. не зводиться до страху і відчаю, бо в ньому завжди наявна боротьба позитивного з негативним. Т. пов'язане з *піднесеним*, оскільки виявляє гідність і велич людини, здатної протистояти обставинам. Марксизм-ленінізм дав суспільно-істор. розуміння Т., вбачаючи його об'єктивні передумови в антагонізмах класово антагоністичного суспільства. Джерелом революц. трагедії є колізія між історично необхідною вимогою і практичною неможливістю здійснити її. З ліквідацією класових антагонізмів у суспільстві назавжди відходять у минуле трагедії класів і народів, якісно нового характеру набуває розв'язання колізій індивідуального плану. Мистецтво *соціалістичного реалізму*, відтворюючи дійсність у всій складності суперечностей, дає оптимістичне глумачення Т. на основі єдності героя з народом, впевненості в неминучій перемозі революц. справи.

Н. О. Яранцева.

ТРАДЕСКА́НЦІЯ (Tradescantia) — рід рослин родини комелінових. Багаторічні трави з прямостоячими чи повзучими стеблами. Листки цілокраї, овальні або ланцетні, загострені на кінцях. Квітки сині, фіолетові, червоні або білі. Плід — коробочка. Бл. 60 видів, поши́р. в Америці; багато з них вирощують в кімнатах, оранжереях та у відкритому ґрунті як декоративні рослини. В СРСР, в т. ч. в УРСР, культивують Т. в і р г і н с ь к у (T. virginiana) з прямостоячим стеблом до 50 см заввишки і фіолетовими квітками в зонтиковидних суцвіттях. В кімнатах вирощують з е б р и н у (Zebrina pendula), яку раніше відносили до роду Т. під назвою Т. с м у г а с т а (T. zebrina). Це трав'яниста рослина з повзучими стеблами й листками з червоними, фіолетовими або сріблястими смугами. Є багато сортів, що відрізняються кольором або рисунком листків. Іл. с. 316.

ТРАДИЦІ́ЙНА ЛО́ГІКА — істор. етап у розвитку *формальної логіки*, пов'язаний з аналізом елементарних структур *мислення*, виведення, доведення та правил запобігання логічним помилкам у рамках природних мов та найпростіших прийомів символізації. Т. л. виникла в давнину (старод. Індія, Китай, Греція), але тільки *Арістотель* започаткував її як науку, створивши формальну, тобто безвідносну до конкретного змісту думок, теорію висновку — *силогістику*. Далі Т. л. розвивалася в напрямі аналізу несилогістичних *умовиводів* (ранній *стоїцизм, мегарська школа*), логіки висловлювань (Р. *Луллій*, Іоанн Дунс *Скот* та ін.), теорії *індукції* (Ф. *Бекон*, Д. *Мілль* та ін.). Систематизацію Т. л. проводили, зокрема, викладачі *Київської академії*, М. *Каринський* та ін. Історично Т. л. перероблялась у філос. плані *діалектичною логікою* та в спец. аспекті *математичною логікою*.

С. Б. Кримський.

ТРАДИ́ЦІЯ (від лат. traditio — передання) — елементи соціальної й культурної спадщини, які передаються наступним поколінням і зберігаються протягом тривалого часу в суспільстві в цілому чи в окремих *групах соціальних*. Є одним з видів соціально-культур. наступності, що орієнтує як на збереження надбань культури, так і на їх відтворення й розвиток. Т. проявляється у вигляді усталених, стереотипізованих норм поведінки, звичаїв, обрядів, свят, сусп. ідей, морально-етичних елементів тощо. Т. мають класовий характер. Розрізняють Т. прогресивні, які сприяють творчому розвиткові культури (в мистецтві — передання стилю й прийомів майстерності, в науці — засвоєння знань, методів дослідження, у ремеслі й техніці — технологіч. прийомів), і негативні, тобто пережитки, що зберігаються окремими людьми за звичкою чи внаслідок неусвідомленого наслідування (див. *Пережитки минулого у свідомості й поведінці людей*). Цілеспрямована діяльність людей веде до виникнення нових елементів культури — інновацій, які розвиваються в межах певного суспільства і традиціоналізуються. В процесі соціалістичного і комуністичного будівництва активно виникають елементи, які тепер становлять основу сучас. революц., трудових, патріотичних Т. Одним з проявів розвитку традиційної культури є формування системи соціалістичних свят і обрядів. Вони сприяють утвердженню *соціалістичного способу життя*, витісняють з побуту населення застарілі, архаїчні елементи культури.

В. Т. Кузьвда.

ТРАЄКТО́РІЯ (від лат. trajectus — переміщений) — 1) Неперервна лінія, яку описує *матеріальна точка*, рухаючись відносно даної *системи відліку*. Вид Т. залежить від сил, що діють на точку, характеру *в'язей механічних*, початкових умов руху точки, системи відліку тощо. Напр., Т. точки, що рухається в центр. полі *тяжіння*, залежить від її початкової швидкості і може бути прямою лінією, еліпсом, гіперболою, колом або параболою (див., напр., *Космічні швидкості*). Т. небесних тіл наз. *орбітами*. Визначення Т. об'єктів має важливе значення при наук. дослідженнях і розв'язанні багатьох практичних задач (див., напр., *Орбіти штучних космічних об'єктів*). 2) Т. (реалізація, вибірка) в и п а д к о в о г о п р о ц е с у — функція часу, що відтворює поведінку даного процесу в окремому досліді. Якщо *випадковий процес* задано функцією $\xi(t, \omega)$, де t — момент часу, ω — елементарна подія, то Т. є $\xi(t, \omega_0)$, де ω_0 — фіксоване значення ω.

ТРА́ЙКОВ Георгій (8.IV 1898, с. Вирбені Лерінської околії, тепер Греція — 14.I 1975, Софія) — болг. державний і політ. діяч, Герой НРБ (1968), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1963). Член *Болгарського землеробського народного союзу* (БЗНС) з 1918. За фашист. режиму зазнавав арештів і ув'язнень за революц. діяльність. Після визволення Болгарії від фашизму — секретар (1947—74), голова БЗНС (з 1974). З 1947 — заступник, 1949—64 — перший заст. голови Ради Міністрів НРБ. У 1971—72 — голова Нар. зборів НРБ. З квітня 1972 — перший заст. голови Держ. ради і голова (з 1974 — почесний голова) Нац. ради Вітчизн. фронту. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1963.

ТРАЙНІ́Н Ілля Павлович [26.XII 1886 (7.I 1887), Рига — 27.VI 1949, Москва] — рад. юрист, фахівець з держ. права, акад. АН СРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1904. Учасник громадян. війни 1918—20. З 1931 працював в Ін-ті права АН СРСР (1942—47 — директор). В 1946—49 — член Президії АН СРСР, академік-секретар відділення економіки і права АН СРСР. Член Надзвичайної держ. комісії по встановленню і розслідуванню злодіянь нім.-фашистських загарбників у Києві (1944). Автор праць з теорії держави і права та держ. права.

ТРАКЕ́НЕНСЬКА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — порода верхово-запряжних коней. Виведена у 18 ст. на Тракенеенському кінному заводі (тепер Калінінградська обл.) схрещуванням місцевих литовських коней з англ. чистокровною, арабською, неаполітанською, туркменською, датською та ін. породами.

Кінь тракененської породи.

Масть переважно руда, гніда, ворона, кара. Коні великі, з гармонійною і міцною будовою тіла, мають спокійний норов, енергійний темперамент, в русі легкі, відзначаються доброю здатністю до виїждження, високо цінуються в *кінному спорті*. Розводять Т. п. к. в СРСР, в т. ч. на Україні, в Польщі, НДР, ФРН та ін. країнах Європи, Азії, Латинської Америки. Користується великим попитом на міжнародному ринку. Т. п. к. використовувалась при виведенні *української верхової породної групи коней*. Див. також *Кінь свійський*.

Б. М. Гопка.

ТРАКЛЬ (Trakl) Георг (3.II 1887, Зальцбург — 4.XI 1914, Краків) — австр. поет. У зб. «Поезії» (1913),

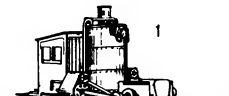

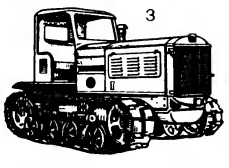

Трактори:
1 — паровий гусеничний трактор Ф. А. Блінова (реконструкція);
2 — трактор СХТЗ на суцільносталевих колесах;
3 — трактор АСХТЗ-НАТИ тягового класу 3 т.

створеній у дусі раннього *експресіонізму*, висловив настрої тривоги й жаху, грагізму й передчуття неминучої катастрофи, поширені серед дрібнобурж. інтелігенції перед 1-ю світовою війною. Зломлений страхіттями війни, покінчив життя самогубством. Поезія Т. набула популярності в німецькомовних країнах після 2-ї світової війни.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1975, № 10.
Літ.: Наливайко Д. Поезія Георга Тракля. «Всесвіт», 1975, № 10.

Д. С. Наливайко.

ТРА́КТОР (англ. tractor, від лат. traho — тягну) — самохідна машина на колісному або гусеничному ходу, що рухається за допомогою установленого на ній двигуна. Т. призначений для пересування і приведення в дію агрегатованих з ним причіпних, навісних, напівнавісних чи стаціонарних машин і знарядь при виконанні с.-г., будівельних, трансп. та ін. робіт. Перші колісні Т. з *паровими машинами* з'явилися в Англії і Франції в 1830; в с. г. США — у 1890. В Росії перший гусеничний Т. з двома паровими машинами був збудований і випробуваний у 1888 механіком-винахідником Ф. А. Блініовим. В СРСР виробництво Т. розпочато у 1923, а масове *тракторобудування* в 30-х рр. 20 ст. Тепер пром-сть СРСР за сумарною потужністю випускає Т. більше, ніж будь-яка країна світу, а за кількістю — більше, ніж США, ФРН, Великобританія і Франція разом взяті. За типом ходової частини Т. поділяють на колісні і гусеничні; за призначенням — на с.-г. і промислові. Створення і виробництво Т., у т. ч. *самохідних шасі,* в СРСР здійснюється за заздалегідь розробленим техпланом, на науковій основі, яка має назву — система-типаж; створена вона у Рад. країні вперше у світі. Побудова сучасної системи-типажу базується на номінальному тяговому зусиллі (сила тяги в Н, кН) на гаку Т., тобто такому зусиллі, що його розвиває Т. на стерні нормальної вологості (8—15 %). Згідно зі стандартом РЕВ сучасна система-типаж має такі тягові класи (сукупність моделей) Т., з однаковими класифікац. параметрами: 0,2; 0,6; 0,9; 1,4; 2; 3; 4; 5; 6; 8; 10; 15; 25; 35; 50. Т. тягових класів від 0,2 до 8 включно в осн. с.-г. призначення, тому їх наз. сільськогосподарськими Т., а решту використовують в промисловості і наз. промисловими Т. Чіткої межі між ними провести не можна, оскільки окремі моделі промислових Т. створюються на базі с.-г. Т. Характерною особливістю с.-г. Т. є те, що він відповідає агротех. вимогам технологічного процесу в с. г.; характерна риса промислового Т.— наявність спеціального обладнання (бульдозерне, трелювальне тощо) для будівництва зрошувальних і осушувальних систем, шляхів та ін. С.-г. Т. поділяють на Т. загального призначення (для суцільного обробітку грунту, сівби тощо); універсальні, або просапні (для міжрядного обробітку грунту); спеціальні (садово-городні, виноградникові, гірські тощо). Т. складається із кістяка (опора Т.), двигуна, трансмісії, ходової частини, механізму керування та робочого і допоміжного обладнання. Двигун перетворює будь-яку енергію в механічну. Найпоширеніші Т. з дизельним двигуном внутрішнього згоряння (див. *Дизель*), що перетворює теплову енергію *дизельного палива* на енергію механічну — приводить в рух *колінчастий вал,* а через нього — весь машинно-тракторний агрегат.

Трансмісія Т. трансформує мех. енергію двигуна (крутний момент, частоту обертання) та передає її до рушіїв (ведучих коліс чи зірочок). Осн. елементами трансмісії є: зчеплення, *коробка передач,* головна та кінцева *передачі,* а також механізми повороту. За допомогою зчеплення роз'єднують та плавно з'єднують двигун з трансмісією. Коробка передач призначена для зміни величини та напряму швидкості руху і тягового зусилля Т. Головна передача передає обертання з поздовжніх валів на поперечні, а також збільшує загальне передаточне число. Кінцева передача (циліндричні редуктори) служить для остаточного зниження частоти обертання і збільшення крутного моменту, що передається до ведучих коліс чи зірочок, а також для створення необхідного *дорожнього просвіту.* Механізми повороту Т.— в колісних Т.— диференціал, а в гусеничних — фрикційні муфти чи планетарні механізми — дають можливість ведучим елементам ходової частини обертатись з різною швидкістю, що необхідно при русі по кривій траєкторії.

Ходова частина Т. перетворює обертовий рух на поступальний та передає навантаження від Т. на грунт і забезпечує його маневреність. Вона складається з ведучих і напрямних коліс або гусеничного ходу та елементів, що з'єднують їх з остовом Т. Колісні Т. бувають двоколісні, триколісні і чотириколісні з двома чи чотирма ведучими колесами. Гусеничний хід забезпечує більш високі тягові властивості Т., проходність, але поступається перед колісним за маневреністю та стійкістю проти спрацювання.

Механізм керування (рульове керування і гальма) забезпечує керування окремими агрегатами і Т. в цілому. Для полегшення праці водія сучасні Т. обладнані гідравлічними, пневматичними та механічними підсилювачами; створені також необхідні санітарно-гігієнічні умови на робочому місці.

В складі робочого обладнання Т.— причіпні пристрої, навісна система трактора, вали відбору потужності, приводний шків, ходозменшувач для зниження швидкості руху, система блокування диференціала, система освітлення та сигналізації, довантажувачі ведучих коліс, контрольно-вимірювальна апаратура тощо. Конструкція Т. постійно удосконалюється в напрямі зниження питомої металоємності, збільшення потужності двигуна та робочої швидкості Т., підвищення енергооснащеності, поліпшення тягових властивостей Т., а також санітарно-гігієнічних умов праці механізаторів. Серед нових моделей енергоємних швидкісних Т. — МТЗ-100, гусеничний Т-150 (Харків), колісний Т. Кіровського заводу К-700М з двигуном потужністю 500 к. с. та інші. Загальну будову колісного і гусеничного тракторів, а також основні типи і марки тракторів див. іл. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Справочник по тракторам Т-150 и Т-150К. Х., 1973; Никонов Н. Н. Трактор «Кировец» К-701. М., 1974; Тракторы МТЗ-80 и МТЗ-82. М., 1975; Трактор ДЭТ-250 и его модификации. М., 1975; Потапенко А. Т., Рябченко П. Г., Карпенко С. О. Трактори. К., 1981.

В. П. Мартиненко.

ТРАКТОРОБУДУВА́ННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої виробляють різні види *тракторів,* тракторні самохідні шасі, тракторні та комбайнові двигуни, а також агрегати, вузли, деталі й запасні частини до тракторів. Масове виробн. тракторів почалося в США 1917. Тракторобудування в СРСР виникло 1923 (з-д «Червоний путіловець», тепер *ленінградське виробниче об'єднання «Кіровський завод»*). Спеціалізовані з-ди Т. було споруджено в роки довоєнних п'ятирічок. У 1930 став до ладу *Волгоградський тракторний завод* імені Ф. Е. Дзержинського, 1931 — *Харківський тракторний завод* імені Серго Орджонікідзе, 1933 — Челябінський тракторний з-д. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 було збудовано *Алтайський тракторний завод, Владимирський тракторний завод,* Липецький тракторний завод, у післявоєнні роки — *Мінський тракторний завод,* Павлодарський тракторний завод та ін. з-ди. В 1982 в СРСР діяло 90 спеціалізованих підприємств галузі. Було випущено (1982) 555 тис. тракторів (1940 — 31,6 тис., 1960 — 239 тис., 1970 — 459 тис.). За виробництвом тракторів СРСР посідає 1-е місце в світі (1982). На Україні виробництво вітчизн. тракторів (колісні марки «Запорожець») організовано 1923 на великотокмацькому з-ді «Червоний прогрес». У 1924 в Харкові випущено гусеничні трак-

І. П. Трайнін.

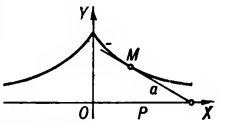

Трактриса.

Тракторобудування.
1. Трактор Т-150М. Харківський тракторний завод імені Серго Орджонікідзе.
2. Самохідне шасі Т-16М. Харківський завод тракторних самохідних шасі.
3. Трактор Т-150КМ. Харківський тракторний завод імені Серго Орджонікідзе.
4. Дизельний двигун СМД-60. Харківський завод тракторних двигунів.

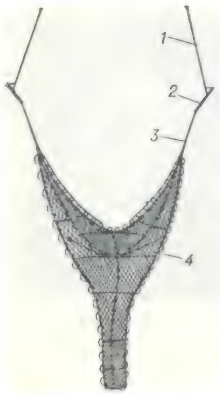

Трал рибальський:
1 — ваєр (трос для буксирування);
2 — розпірна дошка;
3 — кабель;
4 — сітковий мішок.

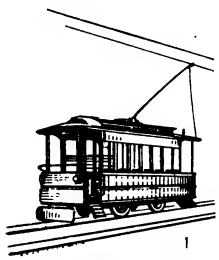

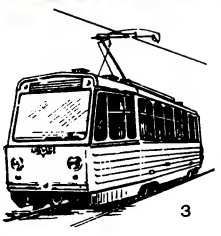

Трамвай.
1. Трамвайний вагон кінця 19 ст.
2. Вузькоколійний трамвайний вагон.
3. Трамвайний вагон РВЗ-7.

тори марки «Комунар». Масове виробн. тракторів у республіці почалось з введенням в дію Харків. тракторного з-ду ім. Серго Орджонікідзе. На Україні 1982 діяло 25 підприємств галузі. Найбільші підприємства: харківські — тракторний, моторобудівний з-д «Серп і молот» (дизельні двигуни), тракторних двигунів, тракторних самохідних шасі, з-д «Поршень», Чугуївський з-д паливної апаратури (паливні насоси до дизельних двигунів), Куп'янський ливарний з-д (випускає заготовки деталей з чавунного і сталевого литва), Кіровогр. з-д тракторних гідроагрегатів (вузли гідротрансмісій до тракторів і комбайнів), Київ. з-д ім. І. Лепсе, Ровен. з-д тракторних запасних частин. В 1982 в республіці вироблено 131,8 тис. тракторів (1940—10,4 тис., 1950 — 22,7 тис., 1960 — 88 тис., 1970 — 147,5 тис.). В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) передбачено забезпечити дальше зростання виробн. потужних тракторів типів К-700, Т-150 та ін., а також усього комплексу машин і знарядь до них; розробити конструкції і приступити до випуску потужного просапного трактора. Проблеми розвитку Т. на Україні розробляють держ. ін-т по проектуванню тракторних з-дів та з-дів с.-г. машинобудування (Харків) і держ. ін-т проектування з-дів с.-г. машин (Київ) та ін.

Серед. ін. соціалістичних країн Т. розвивається в Польщі, Румунії, Чехословаччині. З капіталістичних країн тракторобудування найбільш розвинуте у США, Великобританії, ФРН, Японії, Італії, Франції. Див. також *Сільськогосподарське машинобудування*.

І. В. Масур.

ТРАКТРИ́СА (від лат. tractus — витягнутий) — плоска трансцендентна *лінія*, для якої довжина відрізка дотичної від точки дотику M до точки перетину з даною прямою P (віссю) є сталою величиною, що дорівнює a (мал., с. 319). В прямокутних декартових *координатах* рівняння Т. має вигляд

$$x = \pm \left| \sqrt{a^2 - y^2} - a \ln \frac{a + \sqrt{a^2 - y^2}}{y} \right|.$$

При обертанні Т. навколо її осі утворюється *псевдосфера*.

ТРАЛ (англ. trawl) — спеціальний пристрій на кораблях-тральщиках і вертольотах для виявлення і знищення мін, встановлених у морі (річці). За способом впливу на міни Т. поділяються на контактні — для боротьби з якірними, плавучими мінами; неконтактні — для знищення донних та якірних неконтактних мін. Т. застосовуються в поєднанні з спец. приладом — шукачем мін (гідроакустичним, оптичним, електромагнітним, лазерним тощо). Відомі сітьові Т. Існують також танкові Т. (навісне коткове, ножове обладнання попереду танка, призначене для знищення мін).

ТРАЛ — 1) Т. рибальський — відціджувальне сіткове *риболовне знаряддя* у вигляді конусоподібного мішка, що буксирується у воді *траулером*. В розкритому стані Т. (мал.) утримується гідродинамічними силами, що виникають під час його руху, або спец. жорсткими елементами. Розрізняють Т. донні, придонні, пелагічні (для ловіння риби у товщі води — пелагіалі) й універсальні. Найбільшими Т. проціджують (обловлюють) до 6 тис. м³ води за секунду. 2) Т. гідрографічний — пристрій, яким виявляють підводні перешкоди. Якщо Т. зачіпає перешкоду, починає діяти автом. механізм, за допомогою якого над нею встановлюється віха.

ТРА́ЛОВИЙ ФЛОТ — частина флоту рибної промисловості, яка складається з самохідних рибодобувних суден, оснащених спеціальним устаткуванням для активного промислу *тралом*. Див. також *Рибопромисловий флот*.

ТРА́ЛЬЩИК — бойовий корабель, призначений для відшукання та знищення морських мін і проведення кораблів і суден за *тралами* через мінні загородження. Т. поділяються на морські (водотоннажність 660—1300 т), базові (водотоннажність до 500 т), рейдові (водотоннажність до 250 т) і катерні (водотоннажність до 100 т). Сучас. Т. мають гідролокаційні станції, телевізійну апаратуру, трали різного призначення, заряди та керовані апарати для знищення мін.

Базовий тральщик (СРСР).

ТРАМБУВА́ЛЬНА МАШИ́НА — будівельна машина для пошарового *ущільнення ґрунту* при зведенні земляних споруд. Розрізняють Т. м. (мал.) з вільним падінням робочого органу — ущільнюючого вантажу та примусової дії. До Т. м. першого типу належать молоткові машини, котки з падаючими вантажами, трамбувальні плити на базі екскаваторів, тракторів або кранів, до Т. м. другого типу — дизель-трамбівки, машини з електрич. і пневматичним приводами. Т. м. бувають важкі, середні та легкі (енергія одиничного удару — до $5 \cdot 10^4$, 10^3—10^4 та до 10^3 Дж), низько- та високочастотні (3 — 50 та до 400 ударів за хвилину), самохідні, причіпні та навісні. У важкодоступних місцях і при малому обсязі робіт застосовують трамбувальні вібраційні плити (з одним-двома вібраторами напрямленої дії).

ТРАМВА́Й (англ. tramway — трамвайна лінія, від tram — візок, вагон і way — шлях) — міська звичайно наземна електрична *залізниця*; *рухомий склад* такої залізниці; засіб пасажирського *міського транспорту*. До трамвайного г-ва, крім рухомого складу (одного, двох, трьох *вагонів*), належать: рейкова колія (шир. 1524 або 1000 мм), *тягові підстанції*, повітряна *контактна мережа*, *депо*, виробничо-ремонтні майстерні, сигнальні пристрої. Є диспетчерська служба. Т. приводяться у рух тяговими двигунами, що живляться постійним струмом напругою 600 В від тягових підстанцій через контактний провід (зворотним проводом служать ходові *рейки*). Вагони Т. поділяють на моторні (з *струмознімачем*, що ковзає по контактному проводу), причіпні та зчленовані; дво-, чотири-, шести- і восьмивісні. Експлуатують їх поодинці або двоі тривагонними поїздами. Розраховані вагони на 80—160 пасажирів. Перший у світі дослідний вагон з підвісним тяговим електр. двигуном збудував і випробував у Петербурзі (1880) Ф. А. *Піроцький*. У 1881 рух Т. налагоджено у Ліхтерфельді (поблизу Берліна). Перший в Росії Т. (мал.) почав функціонувати (1892) у Києві на лінії Поділ — Хрещатик. У 1894 Т. з'явилися у Львові (на той час — у складі Австро-Угорщини), потім у Катеринославі (1897), Севастополі (1898), Москві, Казані й Житомирі (1899) тощо. В СРСР Т. діють (1982) у 110 містах, зокрема в УРСР — у 24. Провізна здатність Т. від 7—9 тис. (одновагонні Т.) до 10—15 тис. (двовагонні і зчленовані Т.) пасажирів за годину. В містах з кількістю населення понад 250 тис. на лініях з пасажиропотоком в одному напрямі понад 20 тис. чол. перспективним є застосування швидкісного Т. (швидкість руху 27—35 км/год, провізна здатність до 25 тис. пасажирів за годину). Перша в СРСР лінія швидкісного Т. стала до ладу (1978) у Києві, будуються (1983) такі лінії у Волгограді, Ленінграді, Пермі, Кривому Розі та ін. містах. Вагони Т. випускають Ленінградський з-д по ремонту міськ. електротранспорту, Ризький і Усть-Катавський вагонобуд. заводи.

Є. О. Рейцен.

Перший в Росії електричний трамвай. Київ. 1892.

ТРАМПЛІ́Н (франц. tremplin, з італ. trampolino, від tràmpolo — ходулі) — спорт. споруда (пристрій) для збільшення довжини та висоти польоту спортсмена при стрибках на лижах, у воду, гімнастичних стрибках і стрибках на водних лижах. Т. для стрибків на лижах складається з стартового майданчика, гори розгону (висота 20—80 м, довжина 60—120 м, ширина 3—4 м, кут нахилу — 27—38°), столу відриву (ширина 4—6 м, висота 1—4 м), гори

До ст. **Театральний костюм.**

Ескізи костюмів до вистав:

1. А. Г. Петрицький. «Тарас Бульба» М. Лисенка. Театр «Музична драма». Київ. 1919.

2. О. О. Екстер «Ромео і Джульєтта» У. Шекспіра. Камерний театр. Москва. 1921.

3. О. В. Хвостенко-Хвостов. «Кармен» Ж. Бізе. Російська державна опера. Харків. 1924 (постановку не здійснено).

4. Б. В. Косарєв. «Скупий» Ж. Б. Мольєра. Театр юного глядача. Харків. 1937.

5. В. Г. Меллер. «Хазяїн» І. Карпенка-Карого. Театр «Березіль». Харків. 1932.

6. Ф. Ф. Нірод. «Милана» Г. Майбороди. Театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. Київ. 1957.

7. Є. К. Коваленко, В. Ф. Кривошеїна. «Васса Желєзнова» М. Горького. Театр імені Артема. Донецьк. 1937.

8. Д. Д. Лідер. «Ярослав Мудрий» І. Кочерги. Театр імені І. Франка. Київ. 1970.

9. П. О. Злочевський. «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького. Театр імені М. Щорса. Запоріжжя. 1982.

12

13

14

15

16

17

18

19

До ст. **Трипільська культура.**

Знаряддя праці, зброя, побутові та культові предмети з пам'яток трипільської культури на території Української РСР: к а м'я н і: **1** — сокира-молот, **2** — молот; **3** — к р е м'я н а сокирка; г л и н я н і: **4** — прясельце, **10, 11** — культові статуетки, **12** — розписна покришка, **13** — розписна посудина, **14** — посудинка у вигляді фігурки бика, **15** — модель житла, **16, 17** — розписні горщики, **18** — розписна миска, **19** — біноклевидна посудина з врізним орнаментом, наповненим білою пастою; м і д н і: **5** — кинджал, **6** — сокира, **7** — сокира-тесло; **8** — мотика з р о г у оленя; **9** — серп з рогу оленя з крем'яними вкладнями.

приземлення (ширина 15—20 м) і майданчика зупинки. Т. має підйомні пристрої (ліфт, канатну дорогу тощо) для транспортування спортсменів на старт. майданчик. Крім снігу, на Т. застосовують синтетичне покриття (мал. с. 322). Т. для стрибків у воду — підкидна пружна площадка (дошка), завдовжки 4,8—5 м, завширшки 0,5 м, переважно з дюралюмінію фігурного профілю, з шорсткою поверхнею або з закріпленою на ній дерев'яною (кокосовою) доріжкою. Висота Т. над водою від 1 до 10 м. Т. гімнастичний — дерев'яний пружистий місток (з міцною основою) для підсилення відскоку при виконанні вправ. Т. для стрибків на водних лижах — пологий похилий поміст з гладенькою поверхнею завдовжки бл. 6,5 м (над водою) і завширшки бл. 4 м, висота верхнього краю від поверхні води 1,5—1,8 м.

ТРАНЕ (Thrane) Маркус (14.X 1817, Християнія, тепер Осло — 30.IV 1890, О-Клер, Вісконсін, США) — один з основоположників норв. робітничого руху. Журналіст. Перебуваючи у Франції і Німеччині, зазнав впливу утопічного соціалізму А. *Сен-Сімона,* В. *Вейтлінга.* В 1848—50 організовував у Норвегії робітн. об'єднання, що поклали початок масовому робітн. рухові в країні. Т. виступав за заг. виборче право і заг. військ. повинність, демократизацію суду і школи. В 1851 був заарештований й засуджений на 4 роки тюремного ув'язнення. В 1863 емігрував до США, де співробітничав у місц. сканд. робітн. пресі.

ТРАНЗИСТОР [англ. transistor, від tran(sfer) — переносити і (re)sistor — опір] — *напівпровідниковий прилад,* що має три типи виводів і призначений для підсилення, генерування і перетворення електричних сигналів. Розрізняють біполярні Т. (або просто Т.) і уніполярні Т. (або польові, чи канальні, Т.). Біполярний Т. винайдено 1948, ідею уніполярного Т. вперше запропоновано 1925, а реалізовано 1958. В біполярному Т. (мал., *а*) *електричний струм* зумовлюється носіями двох знаків (*електронами* та *дірками*). Цей Т. являє собою кристал *напівпровідника* (гол. чин. германію або кремнію), в якому створено три області з *n*-і *p*-типом *електропровідності,* до яких підведено металеві виводи. Залежно від порядку чергування цих областей розрізняють Т. *p* — *n* — *p*-і *n* — *p* — *n*-типу. Серед. тонка область наз. базою, дві інші — емітером і колектором. База відокремлена від емітера і колектора двома *електронно-дірковими переходами.* При роботі Т. на емітер подається постійна напруга, що зменшує, а на колектор, що збільшує висоту *потенціального бар'єру* відповідних *p* — *n*-переходів і змінює їхній опір. Електр. сигнал, прикладений між емітером і базою, приводить до введення (інжекції) в базу неосновних носіїв заряду, які проходять через тонку базу, досягають колектора і збільшують струм у колі база — колектор. Зміна струму в колі колектора практично дорівнює зміні струму в колі емітера. Але за рахунок значно більшого опору колекторного *p* — *n*-переходу, порівняно з емітерним, при рівних змінах струму на колекторі відбувається більша зміна напруги. В результаті в Т. відбувається підсилення напруги і потужності. Гол. для біполярного Т. є перенесення неосн. носіїв струму (див. *Переносу явища*) через базу від емітера до колектора. Залежно від механізму перенесення біполярні Т. поділяють на бездрейфові Т. (в базі яких заряди від емітера до колектора переносяться за рахунок тільки *дифузії*) і дрейфові Т. (в базі яких у перенесенні носіїв заряду суттєву роль відіграє *електричне поле*).

В уніполярному Т. протікання електр. струму зумовлюється носіями струму одного знака (електронами або дірками). Цей Т. являє собою напівпровідниковий кристал (гол. чином кремнію або арсеніду галію), що міститься між двома контактами, один з яких наз. стоком, а другий — витоком. Електричний струм між витоком і стоком змінюється за рахунок дії перпендикулярного електричного поля вхідного сигналу, прикладеного до затвора, причому управління струмами виток — затвор вимагає меншої потужності, ніж вихідна потужність. За особливостями роботи уніполярні Т. поділяються на 2 групи: Т. з керованим *p* — *n*-переходом, або контактом метал — напівпровідник (т. з. бар'єром Шотткі; мал., *б*), і Т. з ізольованим металевим затвором (мал., *в*). Принцип роботи Т. першої групи полягає в тому, що під дінням напруги, прикладеної до електрода затвора, змінюється ширина області *просторового заряду* *p* — *n*-переходу, чи контакту метал — напівпровідник і, як наслідок цього, — ширина каналу поза цією областю, в якому проходять носії від витоку до стоку. В Т. з ізольованим електродом прикладена до нього напруга змінює струм в області просторового заряду (поверхневому шарі) напівпровідника між витоком і стоком. Для кращої роботи такого Т. під контактами витоку і стоку створюються *p* — *n*-переходи, які сприяють проходженню носіїв струму тільки в області каналу, а не в об'ємі напівпровідника. Т. належать до основних елементів сучас. мікроелектроніки і становлять основу для приладів, що працюють під дінням світла та ін. зовн. факторів (напр., *фототранзистори*).

Літ.: Викулин И. М., Стафеев В. И. Физика полупроводниковых приборов. М., 1980; Стриха В. И. Контактные явления в полупроводниках. К., 1982; Зи С. М. Физика полупроводниковых приборов. Пер. с англ. М., 1973.

В. І. Стріха.

ТРАНЗИТ (від лат. transitus — проходження, перехід) — перевезення пасажирів і вантажів з одного пункту до іншого через проміжні пункти. На залізничному транспорті поняття «транзит» застосовують не тільки до перевезень, а також до поїздів і окремих вагонів. Транзитні вантажі здебільшого перевозять маршрутними поїздами, які проходять сортувальні й дільничні станції без переробки. На річковому транспорті транзитні перевезення здійснюють у межах двох або кількох суміжних пароплавств (прямий Т.) та між портами-пристанями одного пароплавства (внутр. Т.). Транзитні перевезення здійснюють також у мішаних сполученнях, де беруть участь з-ці і пароплавства (річкові й морські, всередині країни, а також і у міжнар. сполученнях).

ТРАНЗИТИВНІСТЬ (від лат. transitivus — перехідний) — одна з властивостей логічного відношення величин. *Відношення* $a * b$ наз. транзитивним, якщо з $a * b$ і $b * c$ випливає, що $a * c$. Транзитивними є, напр., відношення рівності ($a = b$), відношення $a > b$, відношення паралельності двох прямих; відношення $a \neq b$, відношення перпендикулярності двох прямих не транзитивні.

ТРАНЗИЦІЇ (від лат. transitio — перехід, переміщення) — один із типів *мутацій,* що полягають в заміні азотистої основи в молекулі *дезоксирибонуклеїнової кислоти.* При Т. одна піримідинова основа замінюється на ін. піримідинову (*цитозин* на *гуанін,* або навпаки), а пуринова основа на ін. пуринову основу (*тимін* на *аденін,* або навпаки). Див. також *Трансверсії.*

ТРАНЗІЄНТИ (від лат. transeo — переступаю, порушую) — раптові зміни і збурення в структурі *сонячної корони* і магнітних полів *Сонця* тривалістю в кілька годин або днів. Проявляються різкими посиленнями або зниженнями яскравості окремих деталей корони, рухом назовні хмар *плазми,* розширенням і підніманням величезних арок і петель тощо. Частота Т. збільшується з посиленням *сонячної активності* і може досягати кількох подій на добу. Т. часто супроводяться *сонячними спалахами,* еруптивними *протуберанцями,* сплесками сонячного радіовипромінювання (див. *Сонячна радіація*) та ін. явищами. При найпотужніших Т. через корону у міжпланетний простір зі швидкостями ≈ 300—1100 км/с виносяться згустки плазми масою до 10^{16} г і енергією ≈ 10^{32} ерг, генеруються магнітогідродинамічні та *ударні хвилі,* які збурюють комети, *сонячний вітер,* магн. поля Землі та ін. планет. *В. Г. Іванчук.*

ТРАНКВІЛІЗАТОРИ (від лат. tranquillo — заспокоюю) — лікарські препарати, що належать до *психотропних засобів* заспокійливої дії. Найширше застосування мають похідні бензодіазепіну (напр., еленіум, седуксен, тазепам, еуноктин тощо), а також триоксазин, мепробамат. Т. зменшують тривогу, дратливість, тонус скелетних м'язів, впливають на ряд функцій вегетативної нервової системи, посилюють дію деяких *снотворних засобів.* На відміну від нейролептичних засобів (т. з. великих Т.), не спричинюють загальмованість, надмірну сонливість. Т. застосовують при лікуванні неврозів, психопатій тощо лише за призначенням лікаря.

ТРАНКВІЛІОН Кирило (р. н. невід. — 1646) — укр. письменник, церковно-осв. діяч, друкар-вида-

Трамбувальна машина на базі гусеничного трактора: *1* — трактор; *2* — редуктор; *3* — поліспастний механізм; *4* — передня підвіска; *5* — тяга; *6* — задня підвіска; *7* — канат; *8* — напрямна штанга; *9* — рухомий подовжувач; *10* — трамбувальна плита.

Транзистори (схематичні зображення): *а* — біполярний (*1* — емітер, *2* — база, *3* — колектор, *4* — область просторового заряду); *б* — уніполярний транзистор з контактом метал — напівпровідник (*1* — виток, *2* — затвор *3* — стік, *4* — область просторового заряду, *5* — область каналу, *6* — високоомний напівпровідник);
в — транзистор з ізольованим затвором (*1* — виток, *2* — затвор, *3* — стік, *4* — ізолятор, *5* — область просторового заряду і область каналу), *6* — канал.

Трампліни для стрибків на лижах.

вець. Див. *Ставровецький* (Транквіліон) Кирило.

ТРАНС (франц. transe, від transir — ціпеніти) — стан психічного розладу, що характеризується автоматичністю дій і вчинків. Поведінка хворого може здаватися правильною, він відповідає на запитання, виконує ряд складних дій, часом робить далекі мандрівки, але зовсім не усвідомлює мети своїх вчинків і не пам'ятає своїх дій і поведінки. Здебільшого Т. буває у хворих на *епілепсію, істерію,* після тяжких психічних зворушень. Стан Т. припиняється так само раптово, як і починається.

ТРАНС... (від лат. trans — крізь, через, за) — префікс, що означає рух через якийсь простір, перетинання його (*транскристалізація, транслокація*) або передавання через посередництво чогось (*транслітерація*).

ТРАНС- у х і м і ї — префікс перед назвою одного з двох геом. ізомерів органічної сполуки (див. *Ізомерія*). У молекулі транс-ізомеру два однакових або різних замісники біля вуглецевих атомів, зв'язаних *подвійним зв'язком,* або ті, що входять до складу неароматичного кільця, розташовані по різні боки площини подвійного зв'язку або площини кільця.

ТРАНСАНТАРКТИ́ЧНІ ГО́РИ — найбільша гірська система Антарктиди. Простягаються майже на 3200 км від узбережжя *Уедделла моря* до берегів Землі Вікторії, поділяють материк на Зх. та Сх. Антарктиду. Складаються з гір Прінс-Алберт, Куін-Мод, Пенсакола та ін. Шир. 200—300 км (подекуди до 600 км), вис. 2000—3000 м (макс.— 4530 м, г. Керкпатрік). Т. г. є виступами докембрійської Антарктичної платформи, місцями перекритими потужним покривом *осадочних гірських порід.* Клімат суворий, пересічна т-ра найтеплішого місяця —22, —23°, найхолоднішого —47, —48° (мінімум —62, —67°). Опадів 100—250 мм на рік. Вкриті льодовиками.

П. О. Гордієнко.

ТРАНСВА́АЛЬ — провінція на Пн. Південно-Африканської Республіки (ПАР). Адм. центр — м. *Преторія.* З давніх часів тер. Т. було заселено племенами мовної групи *банту.* З 30—40-х рр. 19 ст. на тер. Т. почали оселюватися голл. колоністи — бури (див. *Африканери*). В 1856 вони проголосили незалежну республіку Трансвааль. Після відкриття на тер. Т. в 60-х рр. 19 ст. родовищ алмазів, а потім золота Великобританія 1877 анексувала Т. Внаслідок повстання бурів Великобританія 1884 змушена була визнати за Т. незалежність у внутр. справах, зберігши за собою контроль над зовн. зносинами Т. Внаслідок *англо-бурської війни 1899—1902* Великобританія перетворила Т. на свою колонію. В 1907 Т. здобув самоврядування, а після створення 1910 домініону Південно-Африканський Союз (з 1961 — ПАР) Т. було перетворено на одну з його провінцій.

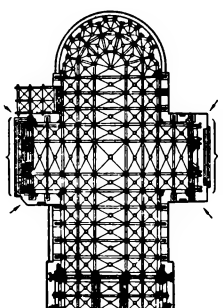

План базиліки з **трансептом** (зазначено стрілками).

ТРАНСВЕ́РСІЇ (від лат. transversus — повернутий у бік, відведений) — один із типів *мутацій,* що полягають у заміні азотистої основи в молекулі *дезоксирибонуклеїнової кислоти.* При Т. піримідинова основа (*гуанін, цитозин*) замінюється пуриновою (*аденін, тимін*) або пуринова основа — піримідиновою. Див. також *Транзиції.*

ТРАНСГІМАЛА́Ї — гірська система на Пд. Тібетського нагір'я, те саме, що й *Гандісишань.*

ТРАНСГРЕ́СІЯ (лат. transgressio — перехід, пересування) — процес наступання моря на суходіл. Зумовлена опусканням окремих ділянок *земної кори,* пов'язаним з *тектонічними рухами* або евстатичним підняттям рівня океану (див. *Евстатичні коливання*). Т. супроводяться *абразією* й нагромадженням мор. відкладів. У результаті Т. виникають *епіконтинентальні моря, континентальні відклади* перекриваються морськими, мілководні *фації* поступово змінюються глибоководнішими. Т. змінюються *регресіями моря.* Т. не раз відбувалися протягом геол. історії Землі. На тер. України вони охоплювали значні площі в девонському, кам.-вуг., юрському, крейдовому й палеогеновому періодах. В антропогеновому періоді Т. в межах Причорномор'я зумовили утворення давньоевксінської (див. *Евксінський басейн*) і карангатської (див. *Карангатське море*) мор. *терас.* Сучас. Т. відбувається на значній частині узбережжя Чорного й Азовського морів. Див. також *Інгресія.*

І. Л. Соколовський.

ТРАНСГРЕ́СІЯ в г е н е т и ц і — 1) Розширення порівняно з батьківськими формами меж *мінливості* у нащадків при *розщепленні* за кількісними ознаками; виявляється у ознак, що контролюються одночасно кількома *генами* (див. *Полімерія*). Якщо кожна з батьківських форм несе кілька домінантних генів (див. *Домінантність*), що контролюють певну ознаку, то у нащадків можливе поєднання таких генів і підсилення внаслідок цього ступеня виявлення ознаки (позитивна Т.). Аналогічне поєднання рецесивних генів (див. *Рецесивність*) спричинює послаблення виявлення ознаки (негативна Т.). Чим більше генів контролюють ознаку, тим менша імовірність виникнення Т. Явище Т. використовують у *селекції* самозапильних рослин. 2) Заходження одна за одну кривих мінливості ознак різних за *генотипом* форм, що зумовлене розщепленням або взаємодією генів і модифікаційною мінливістю.

В. А. Труханов.

ТРАНСДУ́КЦІЯ (лат. transductio — переміщення) — явище перенесення *генів* з одного організму (хазяїна) за допомогою *вірусу,* що розмножується в цьому організмі, до іншого, сприйнятливого до цього вірусу. Відкрита амер. вченими Дж. *Ледербергом* і Н. Ціндером. Розрізняють специфічну, або обмежену, Т. та загальну, або неспецифічну. С п е ц и ф і ч н а Т. була вперше виявлена 1956 у *кишкової палички,* інфікованої т. з. помірним *бактеріофагом* (фагом) лямбда (λ). Цей клас фагів має особливості: їхній геном вбудовується в геном хазяїна в точно визначеному місці; при зворотному процесі геном фага з певною імовірністю вирізується з генома клітини (при цьому втрачається до 30 % генома фага і захоплюються прилеглі ділянки генома хазяїна). Фаг захоплює завжди ті ж самі гени хазяїна; це й зумовлює специфічність даного виду Т. З а г а л ь н а Т. відкрита 1952 у сальмонел, у яких вона здійснюється фагом P22, та у кишкової палички, при зараженні фагом P1. Ці фаги переносять з певною імовірністю будь-які гени хазяїна. Відбувається це через те, що при збиранні *віріонів* у зараженій клітині фрагменти клітинного генома, на які він розпався, захоплюються цими віріонами (спостерігалося у випадку фага P22); збирання віріонів можливе лише за участю фрагментів клітинної *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК), так що в головках таких частинок відсутня ДНК фага (у випадку фага P1). При заг. Т. між внесеними генами і геномом хазяїна можливий рекомбінаційний обмін (див. *Рекомбінація*). Але якщо такий обмін не відбувається, то, оскільки внесений фрагмент ДНК (до 3 % бактеріального генома) не здатний до самостійної *реплікації,* в міру збільшення числа клітинних поділів він буде втрачений (а б о р т и в н а Т.). Застосовують Т. при складанні *генетичних карт хромосом.*

Літ.: Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1983; Стент Г., Кэлиндер Р. Молекулярная генетика. Пер. с англ. М., 1981.

О. Й. Черепенко.

ТРАНСЕ́ПТ (лат. transeptum, від trans — за і septum — огорожа) — поперечний *неф* або кілька нефів, що перетинають під прямим кутом головні поздовжні нефи культової будівлі.

ТРАНСІЛЬВА́НІЯ — історична область на Пн. Румунії. В 1—3 ст. н. е. тер. Т., заселена племенами *даків,* була частиною римської провінції Дакії. В 6—7 ст. на тер. Т. оселилися *слов'яни,* з кін. 9 ст.— валахи, в 10 ст.— угорці. З 11 ст. Т. належала угор. королям. У 1541 Т. стала васальним князівством *Османської імперії.* З 1687 Т.— під владою *Габсбургів.* Феод. гніт викликав численні сел. повстання (1437—38, *Дожі Дердя повстання 1514,* 1703, 1784—85; див. також *Ракоці Ференца II рух 1703—11*). З утворенням 1867 *Австро-Угорщини* Т. включено до Угор. королівства. На поч. 20 ст. у Т. розгорнувся робітн. рух. За *Тріанонським мирним договором 1920* Т. було закріплено за Румунією. За Віденським арбітражем 1940 фашист. уряди Німеччини та Італії відторгли Пн. Т. на користь Угорщини (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*). В жовтні 1944 Рад. Армія і рум. війська визволили Т. від фашист. військ. *Паризькі мирні договори 1947* з Румунією і Угорщиною відновили рум.-угор. кордон за станом на 1.I 1938. Пн. Т. було повернуто Румунії.

ТРАНСІЛЬВА́НСЬКЕ ПЛАТО́ — плато в Румунії, між Сх. і Пд.

Карпатами та Зх.-Румунськими горами. Для рельєфу характерне поєднання горбистих височин і куестових (див. *Куести*) пасом, місцями дуже розчленованих. Складене переважно з пісковиків і глин. Родовища горючих газів, кухонної солі. Значні площі Т. п. розорано (посіви пшениці, тютюну, цукр. буряків).

ТРАНСКРИ́ПЦІЯ (лат. transcriptio — переписування) в мовознавстві — відтворення на письмі слів і текстів (з урахуванням їхньої вимови) засобами певної графічної системи. Розрізняють наук. й практичну Т. Наукова Т. буває фонематична. Фонетична Т.— це передача *звуків мови* за допомогою спец. графічних знаків за принципом: кожен звук має позначатись окремим графічним знаком. Фонематична Т.— передача *фонем* за допомогою спец. графічних знаків. В основу більшості систем Т. покладено лат. алфавіт — напр., в основу Міжнар. фонетичного алфавіту (МФА). В СРСР його (з деякими видозмінами) використовують при вивченні іноз. мов. Для мов, писемність яких має кириличну графічну основу, використовується Т. на кириличній основі, зокрема, при викладанні мов і в *діалектології*. Практична Т. (або адаптація) — передача елементів (морфем, слів, словосполучень) однієї мови літерами ін. мови. Широко вживається в газетах, журналах, підручниках, на геогр. картах тощо, зокрема, при передачі іншомовних власних назв, термінів тощо. Від Т. слід відрізняти *транслітерацію*.

Літ.: Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956; Сучасна українська літературна мова. Фонетика. К., 1969; Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1979. *А. О. Білецький.*

ТРАНСКРИ́ПЦІЯ в генетиці — перший етап біосинтезу *білків*, при якому відбувається перенесення *генетичної інформації*; в основі його лежить процес переписування послідовності нуклеотидів *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) у послідовність нуклеотидів матричної *рибонуклеїнової кислоти* (мРНК). Здійснюється спец. ферментом — РНК-полімеразою, який, приєднуючись до певної ділянки ДНК (*промотора*), розплітає подвійну спіраль ДНК і, переміщуючись по одному з її ланцюгів у напрямі від 3′-кінця до 5′-кінця, послідовно будує комплементарний (див. *Комплементарність*) йому ланцюг мРНК. В міру переміщення РНК-полімерази ростучий ланцюг мРНК відходить від ДНК, і подвійна спіраль ДНК позаду ферменту відновлюється (мал.). Коли РНК-полімераза дійде до кінцевої ділянки даного відрізка ДНК (термінатора), мРНК повністю відокремлюється від ДНК. В процесі синтезу РНК беруть участь не самі рибонуклеотиди, а їхні активовані похідні — рибонуклеозидтрифосфати, відбір яких визначається природою основи нуклеотиду ДНК. Синтезована РНК після ряду послідовних модифікацій її структури використовується далі в процесі синтезу білка (див. *Трансляція* в генетиці).

Літ.: Молекулярные основы биосинтеза белков. М., 1971; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1983; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978. *А. П. Потапов.*

ТРАНСКРИ́ПЦІЯ в музиці — перекладення муз. твору або вільна переробка його для віртуозного виконання. Т. відомі з 16 ст., широкий розвиток Т. почався з 18 ст. (бахівські Т. скрипкових концертів А. Вівальді). Див. також *Аранжировка, Парафраз*.

ТРАНСКРИСТАЛІЗА́ЦІЯ (від *транс...* і *кристалізація*) — кристалізація, що супроводиться проростанням стовпчатих *кристалів* через об'єм розплавленого металу (сплаву), який твердне. Вперше описана (1879) Д. К. *Черновим*. Сприяє утворенню однієї з характерних структур (зон) зливка — стовпчатої структури (стовпчатої зони, або зони Т.). Зона Т. міститься у зливку за зоною дрібних безладно розташованих кристалів, що утворилися біля стінки ливарної форми. Т. погіршує мех. властивості металу через концентрацію *неметалевих включень* по границях стовпчатих кристалів і на стиках стовпчатих зон, що ростуть від протилежних стінок зливка. Внаслідок цього при прокатці або куванні низькопластичних металів (сплавів) з розвинутою зоною Т. можуть виникнути довгі і глибокі тріщини. Запобігають розвиткові Т. *модифікуванням* або ін. способами. Проте, щоб одержати метали з *анізотропією* властивостей (напр., магнітних), прагнуть максимально розвинути зону транскристалізації.

ТРАНСЛІТЕРА́ЦІЯ [від *транс...* і лат. lit(t)era — буква, літера] — передача знаків однієї графічної системи знаками іншої. При Т. знак одного алфавіту передають відповідним знаком або сполученням знаків іншого (напр., лат. lux — укр. люкс). Т. має велике практичне значення (напр., для міжнародної *уніфікації* на письмі географічних назв, власних назв тощо).

ТРАНСЛОКА́ЦІЯ (від *транс...* і лат. locus — місце, розміщення) — 1) В генетиці — тип хромосомних *мутацій*, що виникають при одночасних розривах в двох або більше негомологічних *хромосомах* з наступним взаємним обміном між відірваними частинами хромосом. Т. не виявляються у *фенотипі* ні в гомозиготному (див. *Гомозиготність*), ні в гетерозиготному (див. *Гетерозиготність*) стані (за винятком *ефекту положення гена*). При Т. змінюються групи *зчеплення генів*, які виявляють цитологічними або генетичними методами. Т. мають значення в *еволюції* видів; використовують в *селекції*, напр. при штучному регулюванні статі у шовковичного шовкопряда. 2) Процес перенесення в клітину і з неї різних речовин через *мембрани біологічні* за участю спец. систем транспорту (див. *Проникність біологічних мембран*). 3) Пересування у рослин води по *ксилемі* і поживних речовин по *лубу*. *Ю. М. Александров.*

ТРАНСЛЯ́ТОР (від лат. translator — переносник) — 1) Програма, призначена для перекладу (трансляції) описів алгоритмів з однієї *мови програмування* (вхідної) на іншу (вихідну). Є одним з осн. засобів автоматизації *програмування* для *електронних обчислювальних машин*. Т. в основному використовують для спрощення і прискорення створення *програм ЦОМ* у *мовах машинних* і повнішого використання машинних ресурсів. Крім перекладу *алгоритмів*, Т. забезпечує виявлення синтаксичних і багатьох семантичних помилок (чим частково розв'язується проблема наладжування програм), а також може здійснювати оптимізацію перекладаного алгоритму згідно з тими або ін. критеріями якості (найчастіше — мінімізацією часу виконання програми або об'єму використовуваної *пам'яті обчислювальної машини*). Широко використовують багатоступінчасті Т., в яких вихідною є деяка проміжна мова, спільна для ряду вхідних мов. Т. може складатися з кількох десятків і навіть сотень тисяч машинних слів; його складність визначається ступенем відмінності між вхідною і вихідною мовами та повнотою сервісних засобів (можливостями діагностики синтаксичних і семантичних помилок, оптимізації програми тощо).

Розрізняють Т. компілюючого й інтерпретуючого типів. Компілюючий Т. створює програму, яку можна виконувати після введення до неї вихідних даних. Інтерпретуючий Т. об'єднує процеси створення програми та її виконання, і для кожного нового набору вихідних даних його потрібно застосовувати наново. Дуже поширені Т. з процедурно-орієнтованих мов програмування (*АЛГОЛ, КОБОЛ, ФОРТРАН* та ін.) на машинні мови. Для однієї мови програмування часто доцільно мати кілька Т.: швидкий — для наладжування програм або разового використання їх; оптимізуючі — для оптимізації програм (за тими або ін. критеріями з метою багаторазового використання їх; крокові (інтерактивні), що забезпечують поетапне конструювання і виконання програм і можливість у режимі діалогу вносити в алгоритм ті або ін. корективи. Т.— один з видів обробних програм заг. *математичного забезпечення ЕОМ*. 2) Пристрій для підсилення, перетворення і передавання електр., радіо- та телевізійних сигналів. Використовується при *трансляції* програм по радіо, телебаченню тощо.

Літ.: Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973. *К. Л. Ющенко.*

ТРАНСЛЯ́ЦІЯ (від лат. translatio — перенесення) в генетиці — другий етап біосинтезу *білків* (див. *Транскрипція* в генетиці), при якому відбувається переведення *генетичної інформації*, записаної у вигляді послідовності *нуклеотидів* матричної (інформаційної) *рибонуклеїнової кислоти* (мРНК), в послідовність *амінокислот* поліпептидних ланцюгів білків. Здійсню-

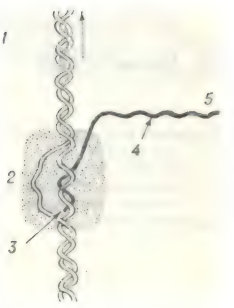

Транскрипція в генетиці (схема процесу):
1 — ДНК-матриця;
2 — РНК-полімераза;
3 — 3′-кінець;
4 — ростуча матрична РНК;
5 — 5′-кінець.

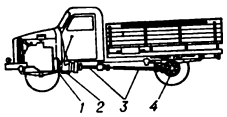

Трансмісія автомобіля: *1* — зчеплення; *2* — коробка передач; *3* — карданна передача; *4* — головна передача і диференціал.

ється Т. на *рибосомах*. Амінокислоти, що синтезуються в клітині, надходять до рибосом за допомогою транспортних РНК (тРНК). Для кожної амінокислоти є свій різновид тРНК (іноді навіть кілька) і особливий відповідний фермент, що їх активує. Під час Т. мРНК приєднується до рибосоми і рухається відносно неї завжди в одному напрямі (починаючи з 5′-кінця і закінчуючи 3′-кінцем). При цьому рибосома послідовно зчитує трійки нуклеотидів (*кодони*), а саме відбирає тРНК, *антикодон* якої комплементарний (див. *Комплементарність*) кодону, що зчитується, і «пришиває» її амінокислотний залишок до ростучого поліпептидного ланцюга. Синтез ланцюга йде лише в одному напрямі — починається з N-кінцевої ланки й закінчується приєднанням С-кінцевої амінокислотної ланки. Початок Т. позначений на мРНК спец. ініціюючим кодоном; кінець — термінуючим. Для їхнього зчитування існують відповідні спец. білкові фактори ініціації та термінації. В процесі подовження поліпептидного ланцюга бере участь ін. спец. група білкових факторів. Системи Т. *прокаріотів* і *евкаріотів* мають свої характерні особливості, але єдині в своїй принциповій суті.

Літ.: Молекулярные основы биосинтеза белков. М., 1971; Шапвиль Ф., Энни А.-Л. Биосинтез белка. Пер. с франц. М., 1977; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978; Стент Г., Кэлиндар Р. Молекулярная генетика. Пер. с англ. М., 1981.

А. П. Потапов.

ТРАНСЛЯ́ЦІЯ в радіомовленні і телебаченні — проведення позастудійних передач безпосередньо з місць подій, а також включення в місцеву передачу програм, що надходять з ін. міст. Радіомовну Т. провадять за допомогою пересувних (в автобусах) звукозаписувальних станцій, обладнаних *мікрофонами, магнітофонами,* спец. пультами та ін. пристроями. З цих станцій програма надходить в ефір або в міську радіотрансляційну мережу, в разі потреби її записують (для подальшого відтворення), користуючись магнітофоном. Для приймання програм з ін. міст служать міжміські лінії зв'язку і *приймальні радіоцентри*. Телевізійну Т. здійснюють звичайно *пересувними телевізійними станціями* (див. також *Репортажна телевізійна установка*). На великих об'єктах (напр., стадіонах), з яких ведуть радіо- і телепередачі, влаштовують напівстаціонарні й стаціонарні трансляційні пункти. На напівстаціонарних пунктах є постійно закладені кабельні мікрофонні та ін. лінії, до яких оперативно підключаються пересувні станції. Стаціонарні пункти обладнують так само, як і *радіостудії* і *телестудії*, що дає змогу обходитись без пересувних станцій.

ТРАНСМІСИ́ВНІ ХВОРО́БИ (від лат. transmissio — перехід, передача) — група паразитарних та інфекційних захворювань людини і тварин, збудники яких передаються комахами та членистоногими. Зараження відбувається при укусі комарами, кліщами, блохами тощо, при потраплянні інфікованих виділень переносників на шкіру і слизові оболонки та ін. шляхом. Розрізняють облігатно-трансмісивні хвороби, що передаються тільки специфічними переносниками (*малярія*, москітна гарячка, кліщовий та вошовий поворотні тифи, жовта гарячка, сезонні *енцефаліти* — кліщовий та комариний, шкірний лейшманіоз та ін.), та факультативно-трансмісивні хвороби, збудники яких розповсюджуються різними шляхами (повітряно-крапельним, травним, безпосередньо від людини до людини), в т. ч. переносниками (*чума, туляремія,* гарячка Ку). Облігатні Т. х. відносять до кров'яних інфекційних хвороб, бо вхідними воротами і осн. середовищем для розмноження збудника є кров та лімфа. Багатьом Т. х. властива природна вогнищевість.

ТРАНСМІ́СІЯ (від лат. transmissio — перехід, передача) — механізм, що передає мех. енергію (рух) від двигуна до її споживачів — виконавчих органів машини або до інших робочих машин. Т. (трансмісійний вал) приводить у дію робочі машини через приводні паси. Т. наз. також всю сукупність передавальних механізмів від вала двигуна до робочих органів машини, на якій він встановлений. До найпоширеніших належать механічні Т. (мал.), якими рух, напр., від двигуна автомобіля або трактора передається їхнім ведучим колесам. Є також Т. гідромеханічні (гідротрансформатор і мех. *коробка передач*), гідроб'ємні (гідронасос з *гідромоторами*) і електромеханічні (генератор і *електродвигуни*). Ін. назва Т.— *силова передача*.

ТРАНСМІ́ТЕР (англ. transmitter, від лат. transmitto — пересилаю) — телеграфний пристрій, що автоматично перетворює кодові комбінації знаків тексту телеграми, записані у вигляді отворів на *перфораційній стрічці*, на імпульси електр. струму, які надходять в лінію зв'язку як комбінації *коду телеграфного*. До осн. частин Т. належать розподільник, при кожному оберті якого перфострічка переміщується на один крок, і спец. пристрої, що виробляють відповідні до телеграфного коду комбінації струмових і безструмових сигналів. Т. буває самостійним передавачем телеграфних сигналів або служить приставкою до *телеграфних апаратів*. Застосування Т. дає змогу підвищувати продуктивність передавальної апаратури, ефективність використання каналів зв'язку.

ТРАНСМІ́ТЕРИ в фізіології — те саме, що й *медіатори*.

ТРАНСНАЦІОНА́ЛЬНІ МОНОПО́ЛІЇ — найбільші монополії імперіалістичних держав, національні за капіталом, але міжнародні за сферою діяльності. Т. м. встановлюють своє панування в одній або кількох сферах світ. капіталістичного г-ва з метою одержання *монопольного надприбутку*. Виступають Т. м. переважно у формі міжнар. *трестів, концернів*. Виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст., коли на базі вивезення капіталу великі капіталістичні монополії в боротьбі за загарбання джерел сировини, ринків збуту, сфер прикладення капіталу почали створювати зарубіжні виробничі філіали. Набули значного розвитку з 50—60-х рр. До кін. 70-х рр. Т. м. контролювали понад 50 % пром. виробн. і бл. 60 % зовн. торгівлі капіталістичного світу. До найбільших Т. м. належать амер. монополії (виробляють значну частину продукції в таких галузях, як автомоб., нафтова, електротех., хім., авіакосмічна тощо). Вони мають розгалужену мережу філіалів у країнах Зх. Європи, в Канаді і країнах, що розвиваються. Зокрема, найбільша в капіталістичному світі амер. електротех. монополія «Інтернейшенал бізнес мешінз» контролює від 50 % до 60 % продажу електронних обчислювальних машин у більшості капіталістичних д-в, її оборот 1980 становив 26,2 млрд. дол. В серед. 70-х рр. серед 500 великих неамер. Т. м. налічувалось 84 англійські, 72 західнонімецькі, 44 французькі. Т. м. одержують надприбутки внаслідок посилення експлуатації найманої праці на підприємствах, які вони контролюють, впровадження наук.-тех. досягнень у виробн., регулярної зміни номенклатури продукції, встановлення монопольно високих цін, великих капіталовкладень і масштабності виробн., широкого маневрування капіталами тощо. Т. м. також підвищують свої прибутки, ухиляючись від сплати податків, займаючись валютними спекуляціями, використовуючи різницю в заробітній платі і соціальному законодавстві різних країн тощо. Посиленню могутності Т. м. сприяє держ. стимулювання їхньої зовнішньоекон. експансії шляхом збільшення фінанс. і орг.-тех. допомоги експортерам, гарантування і страхування приватних зарубіжних капіталовкладень та ін. Зовнішньоекон. експансія Т. м. посилює суперечності в рамках світового капіталістичного г-ва: між діяльністю цих монополій і держ. регулюванням економіки в промислово розвинутих країнах, де містяться Т. м.; між Т. м. і країнами, що розвиваються, оскільки монополії вивозять цінну сировину, експлуатують дешеву робочу силу, підривають платоспроможний попит, встановлюючи завищені ціни на товари, тощо. Висуваючи вимоги про *новий міжнародний економічний порядок*, країни, що розвиваються, намагаються встановити контроль над діяльністю Т. м. в економіці своїх країн, обмежити їхню діяльність.

С. В. Мочерний.

ТРАНСПІРА́ЦІЯ (від *транс...* і лат. spiro — дихаю, видихаю) — фізіологічний процес випаровування води живими рослинами. Осн. органами Т. є *листки*, у деяких рослин — видозмінені *стебла* (*кладодії*). Вода з рослин випаровується через *продихи* (продихова Т.), значно меншою мірою — через *кутикулу* (кутикулярна Т.). Завдяки Т. в клітинах листків виникає сисна сила, яка забезпечує рух води з розчиненими в ній речовинами від коренів до листків («верхній двигун» руху води в рослинах). Сисна сила Т.

у трав'янистих рослин досягає 2—3 атм., у деревних порід — 20 атм., що значно перебільшує *кореневий тиск*. Т. захищає листки від перегріву, що має важливе значення для життєдіяльності рослин, зокрема для *фотосинтезу*. Величина Т. залежить від кількості і стану продихів, будови кутикули, ступеня розвитку провідної системи, величини *осмотичного тиску* клітинного соку, насичення протоплазми клітин водою, інтенсивності освітлення, т-ри, вологості повітря тощо. Показниками Т. є: транспіраційний коефіцієнт (кількість води, необхідна рослині для створення 1 г сухої речовини), продуктивність Т. (кількість грамів сухої речовини, утвореної під час випаровування 1000 г води), інтенсивність Т. (кількість води, що випаровується з одиниці листкової поверхні за годину; вдень становить 15—500 г на 1 м²/год, вночі — 1—20 г на 1 м²/год). Див. також *Водний режим рослин*.

ТРАНСПЛАНТА́ЦІЯ (від лат. transplanto — пересаджую) — пересаджування клітин, органів та тканин в межах одного організму або від одного до іншого у тварин з метою наукових досліджень або у людей з метою лікування деяких тяжких хвороб. Людина або тварина, у якої беруть орган чи тканину для Т., зветься *донором*, а організм, що приймає їх,— *реципієнтом*. Пересадка в межах одного організму наз. автотрансплантацією, між організмами одного і того ж виду — алотрансплантацією, між різними видами — ксенотрансплантацією. Як метод наукового експерименту Т. веде свій початок від дослідів англ. вченого Дж. Евеліна (1662), клінічна Т. бере свій початок з праць М. І. *Пирогова* (кістковопластична операція на нижніх кінцівках, 1835, 1852), франц. вчених Ж. Ревердена (пересадка шкіри, 1869), А. *Карреля* (Т. судин, 1902) та рос. вчених — П. І. Бухмана (пересадка суглобів, 1908), С. С. Іванової (пересадка шкіри, 1890), О. Ф. *Шимановського* (ринопластика переднього відділу ока, 1906) та ін. Перші в світовій практиці операції з алотрансплантації життєво важливих органів хворим здійснив укр. рад. вчений Ю. Ю. Вороний (Т. трупної нирки, 1933, 1949). У розвиток Т. великий внесок зробили також рад. вчені С. С. Брюхоненко (винайшов апарат штучного кровообігу, 1924), В. М. Шамов, М. Х. Костюков (довели можливість використання з метою Т. органів, вилучених з тіла померлого, 1926), С. С. Юдін (виконав перше переливання посмертної крові, 1930), М. М. Єланський, І. М. *Іщенко*, П. М. Косяков, Ю. Г. Кучеренко, М. В. Соколов (вивчення причин відторгнення трансплантатів), В. П. Демихов (розробив експеримент. методи Т. органів, 1947—60) та ін. В 1965 вперше в СРСР Б. В. *Петровським* була проведена успішна Т. нирки від матері до дочки. У 1970 в Києві зроблена перша алотрансплантація серцевого міхура. Були винайдені шляхи пригнічення тканинної несумісності (див. *Несумісність імунологічна*). З часом вчені приступили до вивчення проблеми Т. серця (англійський вчений Д. Харді, 1964; К. Барнард, ПАР, 1967). Першу операцію Т. серця в СРСР здійснив О. О. *Вишневський*, 1968. В практику сучас. медицини широко впроваджена Т. шкіри, рогівки (запропонована В. П. *Філатовим*, 1931), кісток та суглобів, судин, *фасцій*, сухожилків, клапанів серця, кісткового мозку, ендокринних залоз тощо, завдяки чому значно поліпшилися результати лікування хворих. В різних країнах світу, а також в СРСР (1982) операцій Т. нирок проведено понад 40 000. За останні 20 років зроблено також понад 400 Т. серця, 450 — печінки (деякі хворі живуть бл. 10—15 років після Т.), 113 — підшлункової залози, 73 операції по Т. виділених з цієї залози острівців Лангерганса (над цим видом Т. успішно працюють укр. рад. вчені, зокрема у київських н.-д. ін-тах клінічної та експериментальної хірургії та ендокринології і обміну речовин, допомагаючи хворим на діабет). З успіхом виконуються операції реплантації верхніх кінцівок та пальців. Центрами з розробки питань Т. в СРСР є Всесоюзний науковий центр хірургії АМН СРСР та Ін-т трансплантації штучних органів МОЗ СРСР (Москва). Зокрема в УРСР питаннями Т. займаються ін-ти хірургічного напряму у Києві, Харкові, Одесі. Проблема Т. органів дуже складна, багатогранна і потребує значних спільних зусиль різних спеціалістів: лікарів і інженерів, хіміків і фізиків, біохіміків і фізіологів. Успішний широкий фронт виконуваних в цій галузі праць дає повну підставу сподіватися, що проблеми Т. органів будуть повністю розв'язані. Див. також *Тканинна терапія*.

Т. у рослин — пересаджування частини рослини або її органа на інше місце тої ж чи іншої рослини; один з поширених способів розмноження плодових, цитрусових, декоративних лісових рослин, винограду та ін. Т. забезпечує стійке збереження характерних морфологічних, біохім., госп. та ін. ознак та властивостей розмножуваних сортів і порід у численному ряду поколінь. При Т. під впливом мутагенних факторів відбуваються спадкові мутаційні зміни тих чи ін. ознак трансплантованих компонентів (напр., поява спурових форм у яблуні). Застосування Т. сприяє збільшенню або зменшенню розмірів рослин, прискоренню або уповільненню вступу рослин у пору плодоношення, зміні смаку, кольору, часу достигання тощо. Про техніку Т. див. ст. *Щеплення рослин*.

О. О. Шалімов, Л. В. Кейсевич (Т. у людини); *М. О. Зеленський* (Т. у рослин).

ТРАНСПОЗИ́ЦІЯ (від лат. transpono — переміщую, переставляю) в математиці — перестановка заданих елементів, при якій міняються місцями лише два з них. Напр., 541 переходить в 145 за допомогою Т. елементів 5 і 1.

ТРАНСПОЗИ́ЦІЯ в музиці — перенесення (транспонування) муз. твору з однієї *тональності* в іншу. Мета Т.— пристосувати твір для виконання вищим (нижчим) голосом (інструментом ін. *діапазону* чи *строю*) або полегшити читання нот.

ТРА́НСПОРТ (від лат. transporto — переношу, переміщую) — одна з найважливіших галузей матеріального виробництва, яка забезпечує виробничі й невиробничі потреби нар. господарства і населення в усіх видах перевезень. До *єдиної транспортної системи СРСР* входить Т. заг. користування (магістральний) і внутрішньовиробничий. Т. заг. користування, що перевозить продукти праці, готову продукцію, сировину та напівфабрикати з місць виробн. до пунктів споживання або дальшого перероблення, продовжує виробничий процес і тому належить до сфери матеріального виробн. Він включає *залізничний транспорт, автомобільний транспорт, морський транспорт, річковий транспорт, повітряний транспорт, трубопровідний транспорт*. До складу внутрішньовиробничого Т. входять внутрішньобудівельний, внутрішньогосподарський, внутрішньозаводський, внутрішньопортовий. Внутрішньовиробничий Т. пром. підприємства є складовою частиною *промислового транспорту*. Пасажирський Т. заг. користування, який задовольняє потреби людей у просторовому переміщенні з виробничими або особистими цілями, також відносять до виробничої сфери. Існує ще Т. особистого користування (легкові автомобілі, мотоцикли, велосипеди, човни тощо).

В СРСР розвиток Т. і координація перевезень між окремими його

Вантажооборот усіх видів транспорту загального користування СРСР (млрд. т · км)

	1940	1982
Всі види транспорту	494,4	7106,7
у т. ч.		
залізничний	420,7	3464,5
морський	24,9	834,5
річковий	36,1	262.4
трубопровідний (нафто- і нафтопродуктопроводи)	3,8	1306,8
автомобільний	8,9	464,0
повітряний	0,02	3,03

Вантажооборот усіх видів транспорту загального користування УРСР (млрд. т · км)

	1940	1982
Всі види транспорту	79,0	794,9
у т. ч.		
залізничний	71,9	475,0
морський	4,3	177,0
річковий	1,1	11,3
трубопровідний (нафто- і нафтопродуктопроводи)	...	56,1
автомобільний	1,7	75,3
повітряний	0,0	0,2

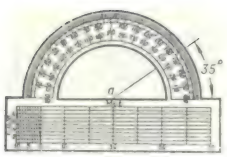

Транспортир.

видами спрямовується єдиним нар.-госп. планом. Вантажооборот усіх видів Т. країни 1982 зріс порівняно з 1940 в 14,4 раза, пасажирооборот — у 8,6 раза. Змінилася і структура вантажообороту і пасажирообороту країни. Трансп. мережа УРСР за рівнем розвитку посідає 2-е місце в загальносоюзному масштабі. На кінець 1982 в республіці експлуатаційна довжина з-ць становила 22,6 тис. км, розгорнута довжина під'їзних шляхів пром. підприємств і орг-цій — 25,3 км, автомоб. шляхів з твердим покриттям — 138,6 тис. км, судноплавних шляхів, що їх експлуатують у межах УРСР,— 4,9 тис. км. Осн. морські порти республіки — Іллічівськ, Одеса, Жданов, Херсон, Ізмаїл; річкові — Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон (див. окремі статті про морські й річкові порти). В УРСР на 10 тис. км² території припадає 375 км залізничних колій та 81 км внутрішніх судноплавних водних шляхів. У післявоєнні роки великого значення набув автомоб. Т., питома вага якого в перевезеннях вантажів і пасажирів постійно зростає внаслідок спеціалізації рухомого складу, розширення мережі автошляхів з твердим покриттям і поліпшення організації перевезень. Збільшуються перевезення річковим Т., на дальший розвиток якого впливає зростання обсягів змішаних залізнично-водних перевезень, впровадження суден змішаного плавання «ріка — море». Швидкими темпами розвивається морський Т. УРСР. Всі найважливіші пром. та адм. центри республіки сполучені повітр. лініями. По тер. УРСР проходять нафтопроводи Гнідинці — Кременчук, Долина — Дрогобич, Кременчук—Херсон, тут розміщені частина магістрального нафтопроводу «*Дружба*», газопроводу Уренгой — Ужгород, частина нафтопродуктопроводу від Грозного до Донец. обл. В УРСР бере початок газопровід «Братерство» (див. *Газопровід, Газова промисловість*). Великого розвитку в УРСР набули всі види *міського транспорту*, в т. ч. *метрополітен*, швидкісний *трамвай*.

Передбачено на 1981—85 збільшити по СРСР вантажооборот залізничного Т. на 14—15 %, пасажирооборот — на 9 %, вантажооборот мор. Т.— на 8—9 %, річкового Т.— на 19—20 %, автомоб. Т. заг. користування — в 1,3—1,4 раза і пасажирооборот автобусів заг. користування — на 16—18 %. На Україні намічено збільшити вантажооборот усіх видів Т. на 11—13 %, у т. ч. залізничного — на 11—12 %, автомобільного заг. користування — на 18 — 20 %. Див. також розділ Транспорт у ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, в окремому томі *Українська Радянська Соціалістична Республіка*, у статтях про окремі союзні республіки та зарубіжні країни.

Літ.: Экономические вопросы развития транспорта. К., 1974; Зотов Д. К., Козин Б. С. Единая транспортная система страны в десятой пятилетке. М., 1977; Резер С. М. Совершенствование управления транспортом. М., 1981; Бирюков В. Е. Транспорт в одиннадцатой пятилетке. М., 1981; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народне господарство Української РСР у 1982 р. Статистичний щорічник. К., 1983.

В. М. Гурнак.

Пасажирооборот усіх видів транспорту загального користування СРСР (млрд. пасажиро-кілометрів)

	1940	1982
Всі види транспорту	108,7	941,4
у т. ч.		
залізничний	100,4	347,9
морський	0,9	2,4
річковий	3,8	6,0
автомобільний (автобуси заг. користування)	3,4	412,6
повітряний	0,2	172,5

Пасажирооборот усіх видів транспорту загального користування УРСР (млрд. пасажиро-кілометрів)

	1960	1983
Всі види транспорту	36,8	158,6
у т. ч.		
залізничний	25,4	61,3
морський	0,4	1,3
річковий	0,3	0,6
автомобільний (автобуси заг. користування)	10,0	83,9
повітряний	0,7	11,5

ТРАНСПОРТЕ́Р (франц. transporteur, від лат. transporto — переношу, переміщую) — машина (пристрій), якою безперервно або з заданим ритмом транспортують вантажі (вироби) на порівняно невелику, а іноді й на значну віддаль; те саме, що й *конвейєр*. Т. роликовий наз. також *рольгангом*, Т. гвинтовий — *шнеком*.

ТРАНСПОРТИ́Р (від лат. transporto — переношу) — *креслярський інструмент* для побудови і вимірювання *кутів* на кресленнях. Т. має вигляд півкруга, поділеного на 180°, центр якого міститься на лінійці з поперечним масштабом (мал.).

ТРА́НСПОРТНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — галузь нар. господарства, яка здійснює спорудження нових і реконструкцію діючих об'єктів залізничного, автомобільного, водного, повітряного, трубопровідного транспорту. Включає такі види робіт: буд-во земляного полотна з-ць і автомоб. шляхів, буд-во аеродромів, мор. і річкових причалів, верхньої будови з-ць, твердих покриттів автошляхів та аеродромів, спорудження метро, мостів, тунелів, магістральних трубопроводів, каналів, електрифікацію з-ць, буд- во службово-тех. споруд, житл. будинків та ін. соціально-побутових об'єктів для забезпечення нормальних умов експлуатації транспорту. В СРСР Т. б. здійснюється відповідно до перспективних планів розвитку *єдиної транспортної системи СРСР*. За 1971—82 в країні введено в експлуатацію 8,1 тис. км з-ць, електрифіковано 11,8 тис. км, устатковано автоблокуванням і диспетчерською централізацією понад 30 тис. км, споруджено 272 тис. км автошляхів з твердим покриттям, прокладено 35,5 тис. км нафтопроводів, 76,5 тис. км газопроводів. За післявоєнні роки збудовано нові порти в Находці, Петропавловську-Камчатському, Сочі, Одесі, Миколаєві, Іллічівську, Ваніно та ін. Створено залізничні поромні переправи Баку — Красноводськ, Ваніно — Холмськ, Іллічівськ — Варна; нові аеродроми — в Москві (Домодєдовський і Шереметьєвський), у Києві (Бориспільський), Новосибірську, Мінеральних Водах, Казані, Алма-Аті, Ташкенті та ін. містах; великопрогінні мости через Волгу, Єнісей, Дніпро (в Києві та Миколаєві). В мор. і річкових портах СРСР збудовано десятки тисяч погонних метрів причалів, у т. ч. на Україні — в Одесі, Миколаєві, Херсоні. Будуються нові лінії метрополітенів у Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Харкові, Єревані, Ташкенті. Будуються метрополітени в Мінську, Дніпропетровську. В містах з населенням понад 1 млн. чол. також проектується буд-во їх. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено ввести в експлуатацію не менш як 5 тис. км залізничних колій, електрифікувати понад 6 тис. км і обладнати автом. блокуванням і диспетчерською централізацією більш як 15 тис. км нових залізничних колій; зміцнити буд. базу залізничного транспорту; розширювати буд-во автомоб. шляхів у сільс. місцевості; розробити і впровадити технологію цілорічного буд-ва трубопроводів у важкодоступних районах із складними природно-кліматичними умовами. Об'єкти Т. б. УРСР проектують н.-д. і проектні ін-ти, зокрема Головтранспроекту М-ва трансп. буд-ва, держ. проектно-розвідувальні ін-ти в Києві, Харкові, Дніпропетровську. Див. також статті про окремі види транспорту.

В. В. Баруленков.

ТРА́НСПОРТНЕ МАШИНОБУДУ́ВАННЯ — сукупність галузей машинобудування, підприємства яких виробляють локомотиви, вагони, судна, літаки, автомобілі та інші транспортні засоби. Див. *Залізничне машинобудування, Суднобудування, Авіаційна промисловість, Автомобільна промисловість*.

ТРА́НСПОРТНЕ ПРА́ВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють діяльність соціалістичного транспорту по перевезеннях вантажів, пасажирів, багажу і пошти. Транспортне законодавство систематизоване за видами транспорту. На залізничному транспорті діє *Статут залізниць СРСР*, на річковому — *Статут внутрішнього водного транспорту СРСР*, на морському — *Кодекс торговельного мореплавства СРСР*, на повітряному — *Повітряний кодекс СРСР*, на автомобільному — статути автотранспорту союзних республік (див. *Статут автомобільного транспорту УРСР*). Зазначені кодекси і статути регулюють відносини по *перевозки договорах* стосовно певного виду транспорту тощо. Спільні

для всіх видів транспорту норми (строки пред'явлення та розгляду претензій, строки позовної давності тощо) містяться в *Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільних кодексах. Крім того, до Т. п. належать норми, які забезпечують безпеку руху засобів транспорту, і ті, які визначають правовий статус транспортних підприємств — залізниць, пароплавств тощо.

ТРА́НСПОРТНИЙ КОРАБЕ́ЛЬ у космонавтиці — *космічний літальний апарат* для виконування транспортних операцій в космічному просторі. Осн. призначення Т. к.— доставка на навколоземну *орбіту* автом. і пілотованих об'єктів і повернення їх на Землю, переведення корисних вантажів на ін. орбіти або траєкторії польоту до Місяця й планет (див. *Космічний буксир*). Т. к. може бути автоматичним або пілотованим, одноразового чи багаторазового використання (див. *Транспортні системи багаторазові* в космонавтиці). Першим в історії *космонавтики* пілотованим Т. к. є «*Союз*», першим автом. безпілотним Т. к.— «*Прогресс*». Почалась експлуатація амер. космічних кораблів багаторазового використання за програмою «*Шаттл*».

Ю. М. Михайлов.

ТРА́НСПОРТНІ ВИ́ТРАТИ — сукупність витрат народного г-ва, пов'язаних з переміщенням вантажів і пасажирів. Т. в. включають заробітну плату з нарахуваннями, вартість витрачених матеріалів, палива, електроенергії, амортизаційні відрахування та ін. витрати, пов'язані з використанням транспорту. При перевезенні вантажів до Т. в. включають витрати на вантажно-розвантажувальні роботи, на перевезення вантажів від пунктів виробн. до місця споживання, на тару (якщо вона потрібна тільки для перевезення вантажу, а не для його зберігання чи продажу); при перевезенні пасажирів — витрати на обслуговування пасажирів у пунктах відправлення і призначення (вокзалах, портах, станціях), на переміщення пасажирів різними видами транспорту. Розрізняють суспільні Т. в. і витрати трансп. підприємств. До суспільних Т. в., крім витрат на перевезення вантажів і пасажирів транспортом заг. користування, включають і витрати пром. підприємства на перевезення вантажів під'їзними шляхами до транспорту заг. користування. Витрати транспортних підприємств складаються з витрат на перевезення, витрат на вантажно-розвантажувальні роботи та зберігання вантажів. Скорочення Т. в. досягають за рахунок усунення *нераціональних перевезень*, здійснення комплексної механізації і автоматизації вантажно-розвантажувальних і складських робіт та ін. заходів.

ТРА́НСПОРТНІ МАШИ́НИ на повітряній подушці — машини, що рухаються над земною або водною поверхнею на стиснутому повітряному прошарку (подушці), створеному під їхніми днищами. Повітр. подушка дає змогу значно зменшувати опір рухові машин, підвищувати швидкість руху і поліпшувати прохідність їх. Створюють її статичним і динамічним способами. За статичним способом з цією метою під днище машини нагнітають (вентиляторами, компресорами) повітря. Динамічний спосіб пов'язаний з утворенням повітр. подушки під крилом машини внаслідок швидкісного напору повітр. потоку. Основні схеми створення повітряної подушки — камерна, соплова, щілинна та крилова. До транспортних машин на повітр. подушці належать *екранопланы, судна на повітряній подушці*. Є також *платформи, трейлери*, піддони й автомобілі на повітр. подушці (колеса таких автомобілів сприймають лише 5—30 % маси машини), якими переміщують вантажі в умовах бездоріжжя. Розроблено проекти і створено дослідні зразки трансп. систем з використанням вагонів на повітр. подушці (розміщують такі системи на поверхні землі, на естакадах, у тунелях; швидкість руху вагонів до 300 км/год, потужність тягових двигунів до 1800 кВт). Ідею використання повітря для зменшення опору рухові було запропоновано ще у 18 ст. швед. вченим Е. Сведенборгом. Принцип руху трансп. засобів на повітр. прошарку (подушці) теоретично обґрунтував (1927) К. Е. *Ціолковський*, який запропонував конструкцію безколісних залізнич. вагонів і новий тип колії. У 30-х рр. рад. вчений В. І. Левков розробив принцип руху суден на повітр. подушці, у 1953 моск. студент Г. С. Туркін сконструював модель автомобіля на повітр. подушці. З 50-х рр. Т. м. на повітр. подушці почали розробляти і досліджувати в Англії, США та ін. країнах.

Літ.: Ружицкий Е. И. Воздушные вездеходы. М., 1964; Основы теории судов на воздушной подушке. М., 1970; Шойхет Б. М. Воздушная подушка в промышленном транспорте. М., 1970; Дробинский В. А. Бесколесные поезда. М., 1974.

В. Г. Матвєєв.

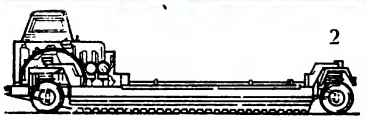

Транспортні машини на повітряній подушці:
1 — пасажирський автомобіль;
2 — платформа для перевезення вантажів по слабких грунтах.

ТРА́НСПОРТНІ СИСТЕ́МИ БАГАТОРАЗО́ВІ в космонавтиці — системи *транспортних кораблів* багаторазового використання. Призначення Т. с. б.: доставляння корисних вантажів (КВ), включаючи космонавтів, і космічних об'єктів (КО) з Землі на геоцентричні *орбіти*, а також КВ на КО, що перебувають на таких орбітах; повернення на Землю КВ і КО з геоцентричних орбіт, а також КВ з КО, що на цих орбітах (Т. с. б. типу «Земля — орбіта — Земля»); транспортування КО (див. *Космічний буксир*) між орбітами, включаючи планетоцентричні; транспортування КВ між КО, що перебувають на цих орбітах; розгін та гальмування міжпланетних *космічних літальних апаратів* (Т. с. б. типу «орбіта — орбіта»); транспортування КВ між планетоцентричною орбітою і поверхнею відповідної планети (Т. с. б. типу «орбіта — планета — орбіта»). З 1981 в США експлуатується багаторазова трансп. система за програмою «*Шаттл*».

Ю. М. Михайлов.

ТРА́НСПОРТНО-ВІДВА́ЛЬНИЙ МІСТ — самохідний безперервної дії агрегат, яким м'які покривні породи, вийняті при *відкритій розробці родовищ* корисних копалин, переміщують у внутр. відвал. Т.-в. м. (мал.) діє разом з роторними або багатоківшевими екскаваторами. Створено також Т.-в. м. з вбудованим екскаватором. Під час розробки родовища вийнята покривна порода потрапляє від екскаватора на з'єднувальний конвеєр, з нього — на стрічковий (один або кілька) конвеєр прогонової частини моста і з кінця відвальної консолі скидається у відвал. Опори Т.-в. м. — на рейковому, іноді — *гусеничному ході*. Довжина Т.-в. м.— 300—500 м, виліт відвальної консолі — 150—300 м. Швидкість руху конвеєрних стрічок — до 8 м/хв. Продуктивність Т.-в. м.— до 10 тис. і більше кубометрів породи за годину. В УРСР їх використовують при видобуванні бурого вугілля, залізних та ін. руд.

М. М. Жеребін.

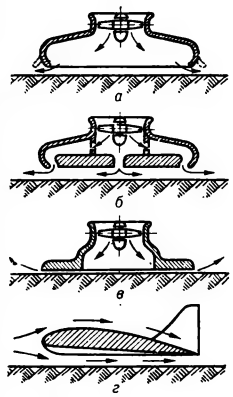

Транспортні машини на повітряній подушці. Основні схеми створення повітряної подушки:
а — камерна;
б — соплова;
в — щілинна;
г — крилова.

ТРАНССУДА́Т (від *транс...* і лат. sudo — потію, просочуюсь) — набрякова рідина, яка скупчується в тканинах і порожнинах тіла людини і тварин в результаті її просочування з *плазми* крові крізь стінки *капілярів* і за своїм складом нагадує *лімфу*. Утворення Т. спостерігається при недостатній діяльності серця, нирок, *цирозі печінки*, порушеннях заг. живлення (дистрофія, авітаміноз) та ін. хворобливих станах. Див. також *Асцит, Водянка, Набряк, Випіт.*

ТРАНСУРА́НОВІ ЕЛЕМЕ́НТИ — радіоактивні хім. елементи, що в періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва розташовані за *ураном*, ат. н. $Z \geqslant 93$. До Т. е. належать: *нептуній, плутоній, америцій, кюрій, берклій, каліфорній, ейнштейній, фермій, менделевій, нобелій, лоуренсій, курчатовій* та елементи з ат. н. 105—107, які поки що не мають назв. У природі не існують, за винятком нептунію і плутонію, які містяться в дуже малих кількостях в *уранових рудах*. Усі Т. е. одер-

Транспортно-відвальний міст:
1 — прогонова частина;
2 — екскаваторна опора;
3 — відвальна опора;
4 — стрічковий конвеєр;
5 — відвальна консоль (праворуч — зона дії екскаватора, ліворуч — внутрішній відвал).

жано штучно за допомогою *ядерних реакцій*. Т. е. з ат. н. 93—103 належать до *актиноїдів*. У Т. е. період піврозпаду зменшується із зростанням ат. н. і становить у останніх з них секунди і долі секунди. Теоретично передбачено існування груп довгоживучих ізотопів для Т. е. з ат. н. 110—114. *Ю. Я. Фіалков.*

ТРАНСФЕРА́ЗИ (від лат. transfero — переношу) — клас *ферме́нтів*, які в клітинах різних організмів каталізують перенесення певних хім. груп від однієї сполуки (донора групи) до іншої (акцептора групи). Систематичні назви Т. формують за схемою: «донор: акцептор — група — трансфераза» [напр., фермент, що каталізує перенесення фосфатної групи від аденозинтрифосфорної кислоти, або АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*), до *креатина*, наз. АТФ: креатин — фосфотрансфераза]. Тривіальні (робочі) назви Т. складають за двома схемами: «акцептор — група — трансфераза» або «донор — група — трансфераза». Відомо понад 450 Т., які за хім. природою груп, що транспортуються, поділяють на підкласи: Т., що переносять одновуглецеві (напр., карбоксил-, метилтрансферази тощо) та глікозильні (напр., гексозилтрансферази) залишки; альдегідні або кетонні (напр., транскетолаза, трансальдолаза), азотисті, фосфатні та сульфідні (напр., аміно-, фосфо- та сульфідтрансферази) групи. Т. дуже поширені в тваринних і рослинних тканинах та мікроорганізмах і беруть участь в реакціях проміжного *обміну речовин*. Представниками класу Т. є, напр., *фосфорилази*.

Трансферкар.

ТРАНСФЕРКА́Р (англ. transfercar, від лат. transfero — переношу, переміщую і англ. car — вагон, візок) — саморозвантажний і саморушний *пі́ввагон* з чотирма тяговими електродвигунами. Швидкість переміщення Т. (мал.)— 18—20 км/год, місткість — 25—100 м³. В Т. переміщують сировину зі складів до доменних печей.

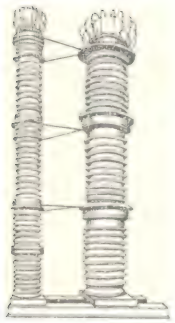

1

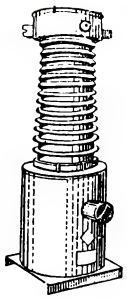

2

Вимірювальні **трансформатори електричні:** 1 — для вимірювання напруги; 2 — для вимірювання струму.

ТРАНСФОРМА́ТОР (від лат. transformo — перетворюю, змінюю) в техніці — пристрій, яким перетворюють (змінюють) суттєві властивості енергії або об'єктів. До найпоширеніших пристроїв, що перетворюють властивості енергії, належать *трансформатори електричні* і гідротрансформатори (гідродинамічні перетворювачі, див. *Гідравлічна передача*). Оптико-мех. пристроями, якими перетворюють властивості об'єктів (планові та перспективні аерознімки місцевості — на горизонтальні), є фототрансформатори.

ТРАНСФОРМА́ТОР ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ — статичний (без рухомих частин) пристрій, що перетворює (підвищує, знижує) напругу змінного струму при незмінній частоті. Принцип його дії ґрунтується на явищі *електромагнітної індукції*. Вперше Т. е. був використаний (1876) П. М. *Яблочковим* у колах електр. освітлення. У 1890 М. О. *Доліво-Добровольський* розробив трифазний трансформатор. Т. е. (мал.) являє собою феромагн. осердя (*магнітопровід*), на якому розміщені одна первинна і одна, дві або більше вторинні ізольовані обмотки, що індуктивно (див. *Індукція* у фізиці) зв'язані між собою. У деяких Т. е. первинна і вторинна обмотки мають спільну частину (див. *Автотрансформатор*). За видом перетворюваного струму розрізняють Т. е. одно- і трифазні. До осн. Т. е. належать силові трансформатори. Їхні магнітопроводи і обмотки звичайно вміщують у бак, заповнений маслом, яке використовується для ізоляції й охолодження обмоток (масляні Т. е.). Т. е. без масляного охолодження наз. сухими. Конструкція обмоток деяких трансформаторів дає змогу усувати появу небезпечних напруг на ізоляції (грозоупорні Т. е.), іноді два і більше силові трансформатори вмикають послідовно (каскадні Т. е.), використовують трансформатори з регулюванням напруги під навантаженням (переважно для перерозподілу потужності між споживачами). Ккд потужних силових Т. е. 0,98—0,99. Силові Т. е. встановлюють на лініях електропередачі, в пром. печах, у зварювальних апаратах тощо. Крім силових, є Т. е.: вимірювальні, що знижують великі напругу і струм до величини, зручної для вимірювання їх стандартними приладами; імпульсні, які перетворюють імпульси напруги і струму (їх застосовують як погоджуючі трансформатори, напр. для складання імпульсних сигналів); випробні, радіочастотні та ін. Потужність Т. е.— від часток вольт-ампер до кількох сотень мегавольт-ампер. Перетворювана ними напруга — від часток вольт до сотень кіловольт.

ТРАНСФОРМА́ТОРНА ПІДСТА́НЦІЯ — електрична *підстанція*, що підвищує або знижує напругу змінного струму і розподіляє електричну енергію між споживачами. Складається з силових *трансформаторів електричних* (звичайно одного або двох), *розподільних пристроїв*, пристроїв автом. керування й захисту (див. *Захист електричної мережі*), допоміжного устаткування. На деяких Т. п. розміщують *автотрансформатори*. Розрізняють Т. п.: з розміщенням устаткування на відкритому майданчику і в закритому приміщенні (напр., в окремому будинку); підвищувальні та знижувальні. На підвищувальних Т. п. (їх розміщують звичайно при електростанціях) первинна напруга струму, що його виробляють генератори електростанції, перетворюється на вторинну (вищу), необхідну для передавання енергії споживачам по *лініях електропередачі*. Знижувальні Т. п. перетворюють первинну напругу електр. мережі на вторинну (нижчу). Такі Т. п. бувають районні, головні знижувальні і місцеві (цехові). Районні Т. п. живляться від високовольтних ліній електропередачі і постачають електроенергію головним знижувальним підстанціям, а ті, знизивши напругу до 6, 10 або 35 кВ,— місцевим (цеховим) підстанціям, де напруга знижується до 690, 400 або 230 В. Підстанції невеликої і середньої потужності можуть бути комплектними (комплектні Т. п., мал.) — з блоків, що їх виготовляють на з-ді і поставляють складеними або повністю підготовленими до складання. В СРСР серійно випускають комплектні Т. п. потужністю від 20 до 31500 кВА, з первинною напругою 6, 10, 35, 110 і 220 кВ і вторинною від 0,22 до 10 кВ.

ТРАНСФОРМА́ТОРНА СТАЛЬ — кремениста сталь з високою *магнітною проникністю* і незначними втратами на *гістерезис* і *вихрові струми*. Належить до легованих і високолегованих *електротехнічних сталей*, являє собою магнітно-м'який матеріал (див. *Магнітні матеріали*). Розрізняють Т. с. гаряче- і холоднокатану. Гарячекатана Т. с. (2,8—4,8 % Si) після *відпалу* характеризується *ізотропією* магн. властивостей. У холоднокатаної Т. с. (2,8—3,25 % Si) на відміну від гарячекатаної значна *анізотропія* магн. властивостей, у неї більша (в шість разів) магн. проникність вздовж напряму прокатки і менші (в два рази) питомі втрати електромагн. енергії. Т. с. застосовують у виробн. осердь силових трансформаторів і магнітопроводів гідрогенераторів змінного струму.

ТРАНСФОРМАТОРОБУДУВА́ННЯ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ, ПРОЄ́КТНО-КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ І ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа електротехніч. промисловості СРСР. Засн. 1960 у Запоріжжі. У складі ін-ту (1983) 28 відділів, цех експериментального виробництва. Осн. напрями діяльності ін-ту: створення силових трансформаторів, автотрансформаторів, комплектних трансформаторних підстанцій і високовольтної апаратури; розробка перспективних конструкцій трансформаторів і високовольтних апаратів; удосконалення технологічних процесів; створення нестандартизованого та спеціального технологічного устаткування. Ін-т нагороджено (1979) орденом Дружби народів. *І. Д. Воєводін.*

ТРАНСФОРМАЦІ́ЙНА ГРАМА́ТИКА — вид породжувальної *моделі*, що описує синтаксис як породження складних (похідних) структур з ядерних речень шляхом застосування до них трансформацій, тобто перетворень однієї структури на іншу. При цих перетвореннях похідне речення тотожне вихідному за лексичним складом і набором елементарних смислів, але відрізняється від нього граматичним статусом. Т. г. ефективна при дослідженні відношень між синтаксисом і *семантикою*, використовується й при створенні *алгоритмічних мов* і *трансляторів*. Див. також *Математична лінгвістика*, *Породжувальна граматика*. *В. С. Перебийніс.*

ТРАНСФОРМАЦІ́ЙНИЙ АНА́ЛІЗ — метод лінгвістичного дослідження, що встановлює класи синтаксичних одиниць на основі властивих їм трансформацій (див. *Трансформаційна граматика*). Застосовується при дослідженні семантики синтаксичних одиниць і їх компонентів, при створенні *трансляторів*.

Літ.: Трансформационный метод в структурной лингвистике. М., 1964; Статистичні та структурні лінгвістичні моделі. К., 1966.

В. С. Перебийніс.

ТРАНСФОРМА́ЦІЯ (від лат. transformatio — перетворення, зміна) в генетиці — передавання *генетичної інформації* клітині-реципієнту від клітини-донора за допомогою *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК). Явище Т. відкрите у бактерій (пневмококів) англ. вченим Ф. Гріффітом (1928). В 1944 амер. вчений О. Ейвері з співробітниками вперше довів генетичну роль ДНК в процесі Т. Як правило, при Т. передається лише один ген, рідше спостерігається Т. за кількома близько розміщеними генами. Для здійснення Т. необхідно ряд умов: наявність молекул трансформуючої ДНК з мол. масою не менш ніж $0{,}5 \cdot 10^6$ дальтон; нативний стан ДНК, тобто її двоспіральна будова; часткова або повна гомологія ДНК донора і реципієнта; клітини-реципієнти повинні знаходитися в особливому сприйнятливому до Т. фізіол. стані (компетентності). Процес Т. складається: з адсорбції ДНК на клітинах-реципієнтах; проникнення ДНК в клітини; включення однієї з ниток ДНК в хромосому реципієнта шляхом *рекомбінації*. Крім бактерій, Т. можлива у деяких багатоклітинних організмів: шовковичного шовкопряда, дрозофіли тощо. Т. може відбуватися не лише в експериментальних умовах, але і в природі при спонтанному звільненні ДНК бактеріями, що лізуються (див. *Лізис мікроорганізмів*). Припускають, що Т.— одна з причин природної генетичної рекомбінації у бактерій.

Ю. М. Александров.

ТРАНСФОРМА́ЦІЯ ЗЕМЕ́ЛЬНИХ УГІ́ДЬ — перетворення малопродуктивних сільськогосподарських угідь на продуктивніші. З цією метою колгоспи і радгоспи запроваджують науково обгрунтовані *сівозміни*, правильний *обробіток ґрунту*, застосовують розроблені науковцями інтенсивні *системи землеробства*.

Д. А. Путов.

«ТРАНСФОРМА́ЦІЯ КАПІТАЛІ́ЗМУ» — бурж. та реформістські концепції, спрямовані на апологетику сучасного капіталізму, який ніби «вдосконалюється» і еволюціонує в якесь некапіталістичне суспільство і навіть у соціалізм. Виходячи з деяких реальних процесів розвитку капіталізму, що відбуваються під впливом *науково-технічної революції* і зумовлюють певні зміни в соціально-екон. структурі капіталістичного суспільства, з наявності держ. регулювання економіки, теоретики «трансформації» капіталізму тлумачать ці процеси і зміни з ненаук. методологічних позицій. При цьому вони повністю ігнорують суть систем *виробничих відносин* капіталізму і соціалізму. В 60—80-х рр. концепції «трансформації капіталізму» стали одним з провідних напрямів бурж. політ. економії, що включають теорії *«загального добробуту держави»*, *«суспільства споживання»*, «суспільства достатку», *«мішаної економіки»*, *«постіндустріального суспільства»*, «постцивілізованого» суспільства та ін. Заг. рисами концепції «Т. к.» є відмова від ідеї вічності капіталізму, перехід на позиції нібито докорінної відмінності сучас. капіталізму від капіталізму попередніх періодів. Однак концепція «Т. к.», як і споріднені з нею, передбачає збереження непорушності соціально-екон. засад капіталізму, передусім — приватної *власності* на засоби виробництва та панування великого монополістичного капіталу, спирається на методологічні засади *вульгарної політичної економії*. Вона спрямована на ідеологічне роззброєння робітн. класу і на заперечення необхідності революц. боротьби трудящих за соціалістичне перетворення суспільства.

Р. Х. Васильєва.

ТРАНСФОРМІ́ЗМ (від лат. transformis — перетворений, мінливий) — система поглядів про мінливість та перетворення одних видів (форм) організмів на інші під впливом природних факторів; передувала *еволюційному вченню*. Ідеї Т. відстоювали вчені-еволюціоністи додарвінівського періоду — Ж. *Бюффон*, Д. *Дідро*, Ж. *Ламетрі*, К. *Гельвецій*, П. *Гольбах*, Е. *Дарвін* та ін., зокрема в Росії — М. В. *Ломоносов*, О. А. Каверзнєв. У своїх поглядах представники Т. дотримувалися матеріалістичної спрямованості, підійшли до розуміння послідовного історичного розвитку живої природи.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛІ́СТИ [від лат. transcendens (transcendentis)— той, що виходить за межі] — учасники амер. літ.-філософського руху 19 ст., які 1836 заснували в Бостоні т. з. Трансцендентальний клуб. До нього входили Р. У. *Емерсон*, Дж. Ріплі, М. Фуллер та ін. Їхні погляди склалися під впливом *трансцендентального ідеалізму* І. *Канта*, Ф. В. *Шеллінга*, а також філософії *Платона*, Т. *Карлейля*, Ж. Ж. *Руссо*, англ. поетів-романтиків. Т. стверджували існування недоступної відчуттям (трансцендентної) ідеальної субстанції (бога) і можливість інтуїтивного пізнання її. Водночас Т. критикували капіталізм. Деякі з них (Дж. Ріплі, Дж. Б. Пратт), шукаючи позитивну програму перетворень, пропагували ідеї Ш. *Фур'є* і заснували (1840) в штаті Массачусетс с.-г. колонію, яка згодом (1847) розпалась. Інші (напр., Г. Д. Торо) закликали до життя в тісному єднанні з природою. Т. брали участь у демократичному і аболіціоністському русі (див. *Аболіціонізм*). Після громадянської війни 1861—65 в США рух Т. зійшов нанівець.

ТРАНСЦЕНДЕНТА́ЛЬНИЙ [від лат. transcendens (transcendentis)— той, що виходить за межі] — 1) В *схоластиці* — найзагальніше поняття (єдине, істинне, добре та ін.). 2) У філософії І. *Канта* — апріорне знання (див. *Апостеріорі і апріорі*), яке нібито є основою і умовою всякого *досвіду*.

ТРАНСЦЕНДЕНТА́ЛЬНИЙ ІДЕАЛІ́ЗМ — вид *ідеалізму*, представлений філософією І. *Канта*. Див. також *Трансцендентальний*.

ТРАНСЦЕНДЕ́НТНЕ [від лат. transcendens (transcendentis) — той, що виходить за межі] — в ідеалістичній філософії позадосвідне, потойбічне, те, що лежить за межами людського пізнання; зовнішнє, протилежне *іманентному* — внутрішньому. Термін «трансцендентне» запровадив *Платон* для позначення потойбічного, надчуттєвого «світу ідей». У філософії І. *Канта* Т.— сутність об'єктивної дійсності, «речей у собі» (див. *«Річ у собі» і «річ для нас»*), яка перебуває за межами досвіду і є абсолютно непізнаванною.

ТРАНСЦЕНДЕ́НТНЕ РІВНЯ́ННЯ — *рівняння*, що містить *трансцендентні функції* від невідомого, напр.:

$$\sin x + \lg x = x,\ 2^x - \lg x = \arccos x.$$

При розв'язуванні Т. р. використовують переважно *наближені обчислювання*.

ТРАНСЦЕНДЕ́НТНІ ФУ́НКЦІЇ — *аналітичні функції*, які не є *алгебраїчними функціями*. Елементарними Т. ф. є *логарифмічна функція*, *показникова функція*, *тригонометричні функції*, *обернені гіперболічні функції* та *обернені тригонометричні функції*, неелементарними — *гамма-функція*, *еліптичні функції*, *циліндричні функції* та інші.

ТРАНСЦЕНДЕ́НТНІ ЧИ́СЛА — дійсні та уявні *числа*, які не є *алгебраїчними числами*. Т. ч. є, напр., число $\pi = 3{,}14159\ldots$, *Непера число*, десяткові *логарифми* цілих чисел (крім чисел виду 10^n), будь-яке число виду a^α, де a — алгебраїчне число, а α — *ірраціональне число*, та ін. Існування Т. ч. вперше встановив 1844 Ж. *Ліувілль*. Значний внесок у теорію Т. ч. зробили нім. математики Г. *Кантор* та К. Л. Ф. Ліндеман (1852—1937), франц. математик Ш. *Ерміт*, рад. математик О. О. Гельфонд (1906—68) та інші.

ТРАНШЕЄКОПА́Ч — машина для риття *траншей* при будівництві нафто- і газопроводів, водопроводів та ін. об'єктів. За конструкцією робочого органу розрізняють траншеєкопачі (мал.) ланцюгові й роторні. Робочий орган — несучу раму з ківшами, скребками тощо — змонтовано на тракторі, обладнаному ходозменшувачем — додатковою *коробкою передач*, що уповільнює швидкість руху. Продуктивність Т. (шир. траншеї 900, глиб. до 1100 мм) — 45 м/год.

ТРАНШЕ́Ї військові (від франц. tranchée — рів) — відкриті фортифікаційні споруди, призначені для ведення з них вогню, спостереження і скритного пересування особового складу, а також для захисту його та зброї від засобів ураження противника. Являє собою вузь-

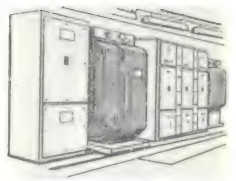

Двотрансформаторна комплектна **трансформаторна підстанція**

Роторний **траншеєкопач.**

кий, довгий рів глибиною до 2 м, з бруствером з одного або з двох боків. Для захисту від поздовжнього вогню Т. копають у вигляді ламаних або покручених ліній. Т. обладнуються *бійницями*, стрілецькими комірками, кулеметними площадками, *нішами*, щілинами (*блíндажами*), *траверсами* та ін. Кожна оборонна позиція включає кілька ліній Т., з'єднаних між собою ходами сполучення.

ТРАНШЕ́Я — 1) Т. у гірничій справі — відкрита *гірнича виробка* трапецоїдної (у поперечному перерізі) форми. Розрізняють Т. капітальні (для доступу трансп. засобів з поверхні землі до *вибою*); розрізні, або горизонтальні (ними створюють первинний фронт робіт у *кар'єрі*); дренажні (для *дренажу* і водовідливу) та розвідувальні (для геол. робіт). Т. утворюють одно- або багатоківшевими *екскаваторами, скреперами*, засобами *гідромеханізації*, вибуховим або комбінованими способами. 2) У будівництві — вузька довга виїмка, в якій прокладають труби, кабелі зв'язку тощо. Є Т., що служать тимчасовими овочесховищами. Для риття Т. застосовують екскаватори й *траншеекопачі*.

В. О. Трапезников.

ТРАП (голл. trap) — 1) Сходи або драбина, що ними користуються на суднах та ін. плавучих засобах, в аеропортах (при посадці й висадці пасажирів), цирках, гімнастичних залах тощо. Розрізняють Т. жорсткі та гнучкі (вірьовочні). На суднах їх поділяють на зовнішні (у т. ч. забортні) та внутрішні, похилі й вертикальні. Забортні Т. (парадний, шторм-Т.) — засоби сполучання з береговими причалами або плавучими спорудами. 2) Застаріла назва апарата, в якому від добутої нафти відділяють попутний газ (сучасна назва — *сепаратор*). 3) Гратка у підлозі лазні, пральні або виробничого приміщення, через яку стічна вода потрапляє в каналізаційний стояк споруди. Див. також *Трап* в геології.

ТРАП (швед. trapp) у геології — загальна назва основних *магматичних гірських порід*: долеритів, діабазів, базальтів тощо. Т. характерні для платформ, де вони залягають гол. чин. у вигляді великих покривів. З Т. пов'язані поклади заліза, нікелю, міді тощо. У Рад. Союзі Т. поширені в Сибіру; за рубежем — на п-ові Індостан, у Пн. Америці.

ТРА́ПЕЗНА (від грец. τράπεζα — стіл, їжа) — 1) Одна з споруд християнського монастиря. Включає зал для трапез ченців, церкву, а також службові приміщення. 2) Невисока прибудова із зх. боку християнського храму.

Трапезна Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. 1712. Реставровано 1981.

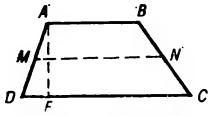

Трапеція *ABCD*; *MN* — середня лінія; *AE* — висота трапеції.

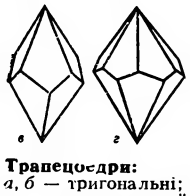

Трапецоедри:
а, б — тригональні;
в — тетрагональний;
г — гексагональний.

ТРАПЕ́ЗНИКОВ Вадим Олександрович [н. 15 (28).XI 1905, Москва] — рад. учений в галузі електромашинобудування, автоматики і процесів керування, акад. АН СРСР (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1951. Після закінчення Моск. вищого тех. уч-ща (1928) працював (до 1933) у Всесоюзному електротех. ін-ті; у 1930—41 викладав у Моск. енерг. ін-ті; з 1941 працює в Ін-ті автоматики і телемеханіки (тепер Ін-т проблем керування) АН СРСР (з 1951 — директор). З 1954 — зав. кафедрою у Моск. фіз.-тех. ін-ті; з 1959 — голова Нац. к-ту СРСР по автом. керуванню; у 1965—78 — 1-й заст. голови Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по науці і техніці. Осн. праці присвячені: новим методам розрахунку, побудови і тех.-екон. аналізу електр. машин і трансформаторів; дослідженню способів побудови швидкодіючих автом. пристроїв; методам моделювання систем автом. регулювання; економіці наук.-тех. прогресу тощо. Т.— співавтор перших в СРСР електронних моделюючих установок. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1976; Ленінська премія, 1981.

ТРАПЕЗУ́НД — місто в Туреччині. Див. *Трабзон*.

ТРАПЕЗУ́НДСЬКА ІМПЕ́РІЯ — феод. грец. держава на Пн. Сх. Малої Азії в 13—15 ст. Утворилася 1204 після розгрому *Візантії хрестоносцями*. На чолі Т. і. стояли нащадки дин. *Комніне*, які прийшли до влади за допомогою цариці Грузії *Тамар*. Столицею Т. і. було місто Трапезунд (сучас. Трабзон). Т. і. підтримувала торг. і політ. зв'язки з країнами Близького і Серед. Сходу, Кавказом і Руссю. Деякий час влада Т. і. поширювалася на пд. узбережжя Криму. В 1461 Т. і. завойована *Османською імперією*.

ТРАПЕ́ЦІЙ ФО́РМУЛА — формула для наближеного обчислювання визначених інтегралів. Див. *Квадратурні формули*.

ТРАПЕ́ЦІЯ (грец. τραπέζιον, букв. — столик) у математиці — опуклий чотирикутник, у якого дві сторони паралельні, а дві інші непаралельні (мал.). Паралельні сторони Т. наз. основами, непаралельні — бічними сторонами. Т., бічні сторони якої рівні між собою, наз. рівнобічною. Відрізок, що з'єднує середини бічних сторін, наз. *середньою лінією* Т. Площа Т. дорівнює добуткові півсуми основ і *висоти* Т., тобто добуткові її серед. лінії і висоти.

ТРАПЕЦОЕ́ДР (від *трапеція* і грец. ἕδρα — основа, грань) — проста форма з гранями у вигляді чотирикутників, кожен з яких має по дві рівні сторони. Т. (мал.) бувають тригональні, тетрагональні, гексагональні. З елементів *симетрії* в тригональному Т. є одна потрійна і три подвійні осі симетрії, в тетрагональному — одна четверна і чотири подвійні, в гексагональному — одна шестерна і шість подвійних осей симетрії. Т. спостерігається на кристалах деяких мінералів, напр. *кварцу, кіноварі*.

Т. М. Агафонова.

ТРАС (нім. Trass) — щільна гірська порода з групи *вулканічних туфів*, багата на аморфну кремнекислоту. До складу Т. входять численні уламки *вулканічного скла*, яке частково перетворилося на *цеоліти*. В СРСР є на Україні (гірський масив *Карадаг*) і у Вірменії. Використовують у виробн. *портландцементу*.

ТРА́СА (нім. Trasse) — 1) Лінія, що визначає напрям руху, а також поздовжню вісь дороги, каналу, трубопроводу або ін. споруди великої протяжності. 2) Смуга землі з необхідним наземним устаткуванням і аеропортами, над якою проходить *авіалінія*. 3) Слід (світний, димний), який залишають у повітрі трасуюча (з займистою речовиною) куля, артилерійський снаряд тощо.

ТРАСОЛО́ГІЯ (від франц. trace — слід, відбиток і грец. λόγος — вчення) — розділ *криміналістики*, який вивчає сліди, відбитки, залишені на місці злочину, розробляє заходи по виявленню, фіксації та дослідженню цих слідів для встановлення родової належності об'єктів, що залишили сліди, та обставин, пов'язаних із механізмом утворення їх, а також для ототожнення (*ідентифікації*) об'єктів за цими слідами. Трасологічній ідентифікації піддають знаряддя злому — за слідами, що залишилися на місці злому; взуття — за слідами, що залишилися на різних поверхнях; транспортні засоби — за їхніми слідами на дорогах та об'єктах, з якими вони стикалися, тощо. Трасологічна ідентифікація допомагає встановити злочинця. Див. також *Дактилоскопія*.

ТРА́ТТА (італ. tratta) — переказний *вексель*, в якому одна особа (векселедавець, трасант) наказує другій особі (боржникові, трасатові) сплатити третій особі (ремітентові) певну суму грошей у певний строк.

ТРА́УБЕРГ Леонід Захарович [н. 4 (17). I 1902, Одеса] — рос. рад. кінорежисер, сценарист, засл. діяч мист. РРФСР (з 1967). Навчався в студії Комічної опери в Петрограді. В 1919 організував театр. студію в Одесі. В 1921 спільно з Г. *Козінцевим* та С. *Юткевичем* організував групу ФЕКС (Фабрика ексцентричного актора). В 1924—46 працював спільно з Козінцевим. Фільми: «Пригоди Октябрини» (1924), «Шинель» (1926, за Гоголем), «С. В. Д.» (1927), «Новий Вавілон» (1929), «Одна» (1931), трилогія про Максима — «Юність Максима» (1935), «Повернення Максима» (1937), «Виборзька сторона» (1939). Т. поставив фільми: «Актриса» (1943), «Йшли солдати» (1959), «Вільний вітер» (1961). В 1962—68 керував Вищими режисерськими курсами Спілки кінематографістів СРСР. Автор книг з історії і теорії кіно. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Фильм начинается... М., 1977; Мир наизнанку. М., 1983.

ТРА́УГУТТ (Traugutt) Ромуальд (28.I 1826, Шостаков — 5.VIII 1864, Варшава) — діяч польс. нац.-виз-

вольного руху. В 1845—62 — офіцер рос. армії, учасник оборони Севастополя під час *Кримської війни 1853—56*, підполковник. Під час *польського повстання 1863—64* командував у квітні — липні 1863 загоном повстанців, у жовтні 1863 очолив повстанський уряд (Жонд народовий). Т. прагнув добитися піднесення революц. руху шляхом залучення до повстання нар. мас. Уряд Т. почав запроваджувати декрет про передання землі селянам, виданий на поч. повстання в січні 1863, намагався об'єднати загони повстанців, утворити армію і скликати нар. ополчення. Але здійснити ці заходи не вдалося. 11.IV 1864 Т. було заарештовано і за вироком царського суду страчено.

ТРА́УЛЕР (англ. trawler) — *рибопромислове судно* для лов'іння риби *тралом*, що його опускають і піднімають з борту або з корми. Т. (мал.) бувають малої (до 350 т), середньої (350—2500 т) і великої (понад 2500 т) *водотоннажності*.

Траулер великої водотоннажності.

На них розміщують рибопошукову апаратуру, тралові *лебідки*, машини для обробки (іноді і *консервування*) риби і виготовлення рибного борошна та жиру, холодильні установки. Довжина Т. досягає 125 м, потужність їхніх гол. двигунів — 3,7 МВт і більше, швидкість руху траулерів понад 25 км/год. Є Т.-*сейнери*, пристосовані для лов'іння риби й капшуковим *неводом*.

ТРАУТФЕ́ТТЕР Ернест Рудольф Ернестович (1809, м. Мітава, тепер м. Єлгава Латв. РСР — 1899) — вітчизняний ботанік, чл.-кор. Петерб. АН (з 1837). В 1831 закінчив Дерптський (тепер Тартуський) ун-т. В 1833—35 — викладач Дерптського ун-ту та пом. директора Бот. саду цього ж ун-ту. В 1838—50 — професор Київ. ун-ту (в 1847—59 — ректор); у 1841—52 очолював також університетський бот. сад. В 1864—75 — директор Бот. саду в Петербурзі. Наук. праці присвячені вивченню флори Росії, у т. ч. опрацюванню флористичних матеріалів з України, Прибалтики, Сибіру, Кавказу, Серед. Азії тощо; систематиці рослин, опису рослинно-геогр. округів Європ. частини Росії, історії вітчизняної ботаніки. Т. зібрав великий гербарій, який увійшов до складу гербарію Петерб. бот. саду. Вперше описав ряд нових видів рослин.

ТРАФАЛЬГА́РСЬКА БИ́ТВА 1805 — морська битва між англійською (27 лінійних кораблів; командуючий — адмірал Г. *Нельсон*) і франко-іспанською (33 лінійні кораблі; командуючий — франц. адмірал П. Вільнев) ескадрами біля мису Трафальгар на Атлантичному узбережжі Іспанії. Відбулася 21.X. Англ. ескадра завдала нищівної поразки франко-ісп. ескадрі, що втратила 18 кораблів і понад 6 тис. чол. Під час Т. б. був смертельно поранений англ. адмірал Г. Нельсон. Перемога у Т. б. забезпечила Великобританії панування на морі.

ТРАФАРЕ́Т (від італ. traforo — свердління, продірявлювання) — пристрій для створення зображення, орнаменту або напису, розрахований на багаторазове повторення того чи ін. мотиву (в тому числі при трафаретному друці). Являє собою платівку з картону, металу, дерева, пластмаси тощо з отворами (прорізами у вигляді малюнків, літер, цифр), через які фарба наноситься на будь-яку поверхню. За допомогою Т. розписують орнаментом стіни і стелі будинків, маркірують тару і пром. вироби тощо. Переносно — зразок, що його сліпо наслідують, шаблон, штамп.

ТРАХЕ́Ї [від грец. τραχεια (ἀρτηρία) — дихальне горло] — 1) Судини у рослин — провідні елементи *ксилеми* (*деревини*). Являють собою порожнисті трубки, утворені одним рядом клітин (члеників). В процесі формування Т. оболонки клітин потовщуються, дерев'яніють (див. *Здерев'яніння* у рослин), а живий вміст відмирає. Членики Т. сполучаються один з одним через наскрізні отвори (*перфорації*). Перфорована частина оболонки членика Т.— т. з. перфораційна пластинка — може бути простою (з одним отвором) або складною (залежно від форми й розміщення отворів — драбинчастою або сітчастою). Вода з розчиненими в ній речовинами рухається від коренів у надземні частини рослин тільки по відносно молодих Т. Старі Т. заповнюються повітрям або закупорюються *тилами*. Т. характерні для більшості покритонасінних, трапляються у папоротей, селагінел, хвощів, оболонконасінних. 2) Органи дихання наземних членистоногих, що мають вигляд трубочок і, розгалужуючись, пронизують усе тіло. Назовні Т. відкриваються отворами — *стигмами*. Порожнина Т. вистелена тонким шаром *хітину*, що є продовженням *ектодерми*. Всередині Т. є спіральна хітинова нитка, яка перешкоджає спаданню її стінок. У комах, сольпуг Т. поступово розгалужуються, утворюють трахеоли, що закінчуються біля або в самих клітинах, доставляючи в них повітря без участі кровоносної системи (за винятком павукоподібних). Акт дихання у більшості комах з розвиненою системою Т. відбувається шляхом ритмічних скорочень черевця. Розміщення Т. та кількість стигм відрізняється у різних представників членистоногих (еволюція їх йшла незалежними шляхами). *М. М. Ільєнко* (трахеї у тварин).

ТРАХЕЇ́ДИ (від *трахеї* та грец. εἶδος — вигляд) — видовжені, звичайно з загостреними кінцями і здерев'янілими оболонками мертві клітини *ксилеми* (*деревини*) рослин. Виконують провідну і почасти мех. функцію. Розміщені вертикальними рядами. Пересування води по Т. здійснюється з клітини в клітину гол. чин. через пари пор. Стінки Т., так само як і стінки *трахей*, характеризуються різними за будовою потовщеннями. Довжина Т.— від часток мм до 3—5 (сосна, модрина) і навіть 10 мм (агава). Т. властиві вищим рослинам; у більшості папоротеподібних і голонасінних Т. є єдиними провідними і мех. елементами деревини. В процесі еволюції з Т. утворилися трахеї і *лібриформ*.

ТРАХЕЇ́Т — запалення слизової оболонки *трахеї*. Причиною Т. може бути застуда, грип, кір, коклюш, а також тривале голосове навантаження (у співаків, лекторів, учителів), зловживання алкоголем, палінням тютюну, вдихування великої кількості пилу тощо. Т. буває гострий і хронічний. Ознаки: дряпання у горлі, зміна голосу, біль у зіві та за грудниною, кашель з виділенням мокротиння. Лікування: олійно-лужні інгаляції, гірчичники або зогрівальні компреси, медикаментозне, *кліматотерапія*. Захворілим необхідно кинути палити тютюн, не вживати алкогольних напоїв. Див. також *Ларингіт*, *Риніт*.

Р. Траугутт.

ТРАХЕЙНОДИ́ХАЮЧІ, трахейні, трахеати (Tracheata) — підтип *членистоногих*. Переважно наземні тварини, що дихають за допомогою *трахей*. Голова чітко відокремлена від тулуба, на ній є пара вусиків (*антенул*) і три пари ротових кінцівок — верхні щелепи (мандибули), перші і другі нижні щелепи (*максили*). Всього відомо бл. 1,5 млн. видів Т., поширених на всіх материках, з них в СРСР — бл. 90 тис. видів, у т. ч. на Україні — 35 тис. Т. поділяють на 2 класи: *багатоніжки та комахи*. *О. П. Маркевич.*

ТРАХЕОБАКТЕРІО́ЗИ, гадробактеріози — хвороби, що їх спричинюють *бактерії*, які розвиваються у провідних шляхах рослин-хазяїна. Т. характеризуються поступовим в'яненням рослин. З Т. найпошир. кільцева гниль картоплі, чорний судинний бактеріоз капусти, слизистий бактеріоз баклажанів. Див. також *Судинні хвороби рослин*.

ТРАХЕОТОМІ́Я (від *трахея* і грец. τομή — розсікання) — операція розтину трахеї з введенням в неї спеціальної трубки (канюлі) з метою відновити дихання. Т.— один з методів *реанімації*. Необхідність в Т. виникає при *стенозі* гортані, який може розвиватися внаслідок ушкодження гортані, потрапляння в дихальні шляхи сторонніх тіл, при опіку, набряку і справжньому або несправжньому *крупі*, пухлинах тощо. В сучас. медичній практиці показання до Т. розширилися, її застосовують і при стані непритомності (коли знікають кашльовий і дихальний рефлекси, при порушенні механізму дихання внаслідок травми грудей, при набряку легень тощо). Через отвір у трахеї (трахеостому) роблять туалет верхніх дихальних шляхів (відсмоктують слиз, зрошують, вводять ліки). Після того, як виймають трахеотомічну труб-

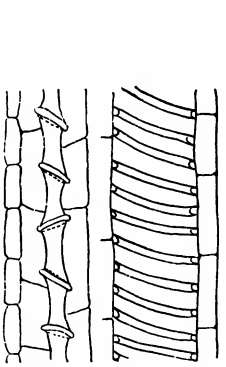

1 2 3 4

Членики **трахей** у рослин з кільчастим (1), спіральним (2), драбинчастим (3) і пористим (4) потовщенням оболонок бічних стінок.

Й. А. Трахтенберг.

Трдат. Кафедральний собор в Ані. 989—1001.

Треблінка. Символічне кладовище і пам'ятник закатованим.

М. С. Трегубов. Сурмач. Кам'яна маса, емаль. 1967.

ку (вона міститься певний час у трахеї), рана загоюється.

ТРАХЕ́Я [від грец. τραχεία(ἀρτηρία) — дихальне горло] — орган дихальної системи деяких земноводних, плазунів, птахів, ссавців, зокрема людини. У хвостатих земноводних від Т. починаються *легені*. У плазунів, птахів і ссавців Т. відокремлена від гортані і розгалужується на *бронхи*. Довжина Т. найчастіше зумовлена довжиною шиї. У плазунів основу Т. становлять хрящові півкільця або кільця; у птахів — звичайно кісткові кільця (у деяких — Т. значно довша, ніж шия, і утворює петлі під шкірою: у інших, напр. гоголя, крохаля великого, галагаза, — розширення, або резонатори; у багатьох — нижні кільця Т. утворюють т. з. нижню, або співочу, гортань). У ссавців Т. складається з хрящових півкілець (суцільних кілець — у шерстокрила, бобра, агуті та лемурів) і прилягає до *стравоходу*. Т. людини складається з 16—20 хрящових півкілець, з'єднаних ззаду *сполучною тканиною*, в якій містяться волокна гладеньких *м'язів*. Внутр. поверхня Т. вистелена слизовою оболонкою з багатошаровим миготливим *епітелієм*, *бокаловидними клітинами* і слизовими залозами. Кровопостачання Т. здійснюється гілками щитовидних і грудних артерій та грудної аорти, *іннервація* — гілками блукаючого нерва і симпатичного відділу нервової системи. Захворювання Т.: *трахеїт*, пухлини тощо. Див. також *Трахеотомія*. *Л. О. Бабенко.*

ТРАХИКА́РП (Trachycarpus) — рід дводомних деревовидних рослин родини *пальмових*. Стовбур (до 20 м заввишки і до 20 см в діаметрі) вкритий коричневими волокнистими листковими піхвами і рештками черешків. Листки віялові, темно-зелені, блискучі зверху і сизі зісподу, до середини пластинки розщеплені на вузькі частки. Квітки одно- або двостатеві, жовтуваті або зеленуваті, зібрані в суцвіття (розгалужені початки) до 1 м завдовжки. Плід — кістянка, неїстівний, синювато-чорний, з сизим нальотом, з сухим крихким оплодне м і клейким м'якушем. Відомо 8 видів, поши р. у Пд.-Сх. Азії і в Гімалаях. В СРСР — 2 види, в т. ч. в УРСР — один: Т. в и с о к и й, або Т. Ф о р ч у н а (T. excelsus, або T. fortunei), що походить з Китаю і Японії. Культивують його в багатьох субтропіч. країнах. В СРСР вирощують на Чорноморському узбережжі Кавказу, на Україні — на Пд. березі Криму. Волокно листкових піхов використовують для виготовлення циновок, щіток, грубих тканин тощо. *А. П. Лебеда.*

ТРАХІ́Т (від грец. τραχύς — шорсткий, кам'янистий) — світло-забарвлена *ефузивна гірська порода*, що складається гол. чин. з лужних *польових шпатів*. У Рад. Союзі є на Пн. Кавказі й Закавказзі, за рубежем — в Італії, Франції та ін. Використовують у будівництві.

ТРАХО́МА (від грец. τραχύς — шорсткий і ὄγκωμα — пухлина) — хронічне інфекційне захворювання *кон'юнктиви* очей. Характеризується утворенням на ній особливих сіруватих напівпрозорих зерен (фолікулів) з їх переродженням, розпадом і наступним рубцюванням. Збудником Т. є коколодібні грамнегативні мікроорганізми — хламідії. Зараження відбувається при контакті з хворим через рушник, хустку, подушку, брудні руки. Переносниками Т. можуть бути також мухи. Поширенню Т. сприяють несприятливі сан.-гігієнічні умови. В окремих країнах (особливо Азії і Африки) захворюваність на Т. досягає 60—80 % населення. В Рад. Союзі Т. ліквідовано з 1968. Клінічна картина Т. різноманітна. *Інкубаційний період* від 7 до 14 діб. В перебігу Т. розрізняють 4 стадії: 1-а — запальна інфільтрація тканини кон'юнктиви, поява фолікулів, слизо-гнійні виділення (кон'юнктива при цьому потовщується, червоніє, поверхня її стає шорсткою, нерівною); 2-а — на фоні цих ознак поява рубцювання; 3-я — переважання процесу рубцювання; 4-а — закінчення процесу рубцювання, виздоровлення. Без лікування процес триває роками; вся уражена сполучна оболонка ока перетворюється на рубцеву тканину, зморщується, що веде до завороту повік і спричинює *трихіаз*; можуть утворюватися виразки рогівки, запалення слізного мішка тощо. Ураження рогівки викликає *світлобоязнь*, сльозотечу, біль в оці, знижується гострота зору, згодом утворюється *більмо*. У тяжких випадках може настати *сліпота*. Лікування: повторні видавлювання фолікулів у поєднанні з втиранням у сполучну оболонку ока емульсій з антибіотиками, *сульфаніламідні препарати*, ферменти (лідаза) та ін.; при деяких ускладненнях — хірургічне. *П. А. Онікієнко.*

ТРАХТЕМИ́РІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — православний чоловічий монастир, що існував поблизу містечка Трахтемирова (тепер село Канівського р-ну Черкас. обл.). Час заснування невідомий. За привілеєм польс. короля Стефана *Баторія* 1578 Т. м. було передано реєстровому козац. війську і перетворено на шпиталь — притулок для поранених і старих козаків. У період визвольних сел.-козац. повстань на Україні в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. монастир не раз грабували польс.-шляхет. каральні загони. Остаточно польс.-шляхет. загарбники зруйнували Т. м. під час придушення сел.-козац. повстань на Правобережній Україні 1664—65.

ТРАХТЕНБЕ́РГ Йосиф Адольфович [15 (27).I 1883, м. Мелітополь, тепер Запорізької обл.— 5.IX 1960, Москва] — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Томський ун-т (1912). З 1917 — професор кафедри політ. економії Харків. ун-ту. В 1921—49 викладав у вузах Москви, одночасно вів роботу у ВРНГ, Держплані СРСР, ЦСУ СРСР. В 1931—60 працював в Ін-ті світового г-ва і світової політики, Ін-ті економіки, Ін-ті світової економіки і міжнар. відносин АН СРСР. Праці з питань теорії грошей, кредиту, капіталістичної економіки та ін. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора.

ТРАШУ́ТІН Іван Якович [н. 5 (18).I 1906, м. Горлівка, тепер Донец. обл.] — рад. конструктор транспортних дизелів, двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1976). Член КПРС з 1925. Закінчив (1930) Харків. політех. ін-т, вчився у США (1931—33). Після повернення працював конструктором, з 1941 очолив спец. конструкторське бюро по дизелях. Керував створенням двигунів для трактора ДЕТ-250, арктичного всюдихода «Харьковчанка» та ін. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ТРАЯ́Н Марк Ульпій (Marcus Ulpius Trajanus; 18.IX 53, Італіка, Іспанія — 117, Селінунт, Кілікія) — римський імператор (98—117) з династії *Антонінів*. Здійснив ряд реформ, спрямованих на зміцнення рабовласницького ладу Римської імперії. За Т. до Риму було приєднано землі *даків*, царство набатеїв, підкорено Вірменію Велику, Месопотамію, перетворено *Парфянське царство* на залежну від Риму д-ву. На кошти, здобуті під час загарбницьких воєн, уряд Т. провадив широке будівництво (колона Т., терми, водопровід у Римі, *Траянові вали* тощо). Деякі дослідники пов'язують з Т. згадку про *Трояна* в «*Слові о полку Ігоревім*».

ТРАЯ́НОВІ ВАЛИ́, Троянові вали — стародавні оборонні споруди, що захищали лісостепову частину Сх. Європи з Пд. Назва походить від імені рим. імператора *Траяна*, завойовника Дакії. Частина Т. в. збереглася до наших днів на тер. Поділля (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області) і Молдавії. Археол. дослідження Нижнього Молдавського валу показали, що його насипали римляни на межі 1 і 2 ст. н. е., коли вони просувалися на Пн. Сх. В 3—4 ст. місц. слов'ян. племена використали цей вал проти римлян (для цього засипали рів з пн. боку валу і викопали новий рів з пд. боку). Переважну більшість Т. в. збудували *анти* для захисту своїх земель від ворожих навал у 1-й пол.— серед. 1-го тис. н. е. У Придніпров'ї вали, аналогічні Т. в., називаються *Змійовими валами*.

ТРДАТ (Тірдат, Тірдат) — вірм. архітектор серед. 10 — поч. 11 ст. Придворний будівничий правителів Анійського царства — *Багратидів*, засновник худож. школи, що визначила напрям вірм. архітектури 10—11 ст. Споруди Т.— кафедральні собори в Аргіні (977—988) та в *Ані* (989—1001), церква Григорія в Ані (Гагікашен, 1001—10) — відзначаються завершеністю арково-склепінчастих конструкцій, гармонійністю просторових композицій, лаконічним різьбленим декором. Автор реставрації купола *Софії храму* в Константинополі (989—992).

Літ.: Оганесян К. Л. Зодчий Трдат. Ереван, 1951.

ТРЕ́ББІЯ, Требія — річка в Пн. Італії, права притока р. По. 1) На Т. під час *Пунічних воєн* карфагенська армія Ганнібала 218

до н. е. розгромила рим. армію. 2) В районі Т. під час *Італійського походу Суворова 1799* відбулася битва [6—8 (17—19).VI] між російсько-австрійськими військами під командуванням О. В. Суворова і французькою армією ген. Ж. Макдональда. В запеклих боях на Т. російсько-австрійські війська розгромили головні сили противника.

ТРЕБЛІ́НКА — фашистські табори смерті на тер. Польщі, окупованої 1939—44 гітлерівською Німеччиною. Т. I (т. з. трудовий табір) утворено влітку 1941, Т. II (табір для знищення в'язнів) — весною 1942. В Т. загинуло понад 800 тис. в'язнів з багатьох країн Європи, у т. ч. Польщі і СРСР. У серпні 1943 у Т. II відбулося повстання, підготовлене підпільною орг-цією Руху Опору, після придушення якого табір було ліквідовано. Т. I ліквідовано в липні 1944 при наближенні рад. військ. На місці Т. II зведено (1959—64) пам'ятник-мавзолей і символічне кладовище (скульптори Ф. Душенко та ін.).

ТРЕГУ́Б Євген Захарович (н. 30.XII 1920, Полтава) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1951 закінчив Харків. художній ін-т, де навчався у М. *Дерегуса*. Твори: «В загоні Щорса» (1957), «Смерть В. Боженка» (1960), «В. І. Ленін з робітниками» (1961), «Пісня українських партизанів» (1962—64), «Мир народам» (1967), «У революцію» (1969), «В. І. Ленін» (1974—75), «Партизанський час (О. Федоров)» (1980). Картини зберігаються в Харків. худож. музеї, Київ. музеї Т. Г. Шевченка та ін. Нагороджений орденами Червоної Зірки і «Знак Пошани».

Є. З. Трегуб. Партизанський час (О. Федоров). 1980.

ТРЕГУ́БОВ Микола Іванович [н. 25.III (7.IV) 1912, Ставрополь] — укр. рад. артист балету і балетмейстер, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). У 1935 закінчив Ленінгр. хореографічне уч-ще. Був солістом Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова (1935—36), Київ. театру опери та балету (1937—40). У 1940—41 — балетмейстер, 1948 — 58 — гол. балетмейстер Львівського, 1958—70 — Одеського театрів опери та балету. З 1971 — викладач Київського інституту культури ім. О. Є. Корнійчука. Партії: Вацлав («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва), Степан («Лілея» Данькевича), Базіль («Дон Кіхот» Мінкуса). Вистави: «Мідний вершник» Р. Глієра, «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського (1951), «Маруся Богуславка» А. Свєчникова, «Шурале» Ф. Яруллліна (обидві — 1953), «Лісова пісня» М. Скорульського, «Спартак» А. Хачатуряна (обидві — 1962), «Отелло» О. Мачаваріані (1964), «Пісня синіх морів» Б. Буєвського (1967).

ТРЕГУ́БОВ Микола Семенович (н. 7.VIII 1922, с. Ніколаєвка, тепер Іллійського р-ну Алма-Ат. обл.) — укр. рад. художник декоративно-прикладного мистецтва, засл. художник УРСР (з 1983). В 1949 закінчив Алма-Ат. театр.-художнє уч-ще, 1956 — Львів. ін-т прикладного і декоративного мистецтва. Працює на Коростенському фарфоровому заводі ім. Ф. Дзержинського. За малюнками Т. виконано численні столові та чайні сервізи, декоративні блюда, вази тощо: вази «Гуцульський танок» (1960), «Хліб-сіль» (1963), блюда «Гайдамаки», «Мені тринадцятий минало» (1965), «В. І. Ленін» (1970), «Радість Перемоги» (1975), набір ваз-сувенірів «Малюки» (1969), декоративна таріль «Ювілейна» (1975), набір ваз «Переможці» (1980). Скульптурні композиції: «Зі снопом» (1963), «Тачанка», «Гуцульські обряди» (1967).

О. О. Роготченко.

ТРЕГУ́БОВА Валентина Михайлівна (н. 15.V 1926, м. Бровари, тепер Київ. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). У 1954 закінчила Львів. ін-т прикладного та декоративного мист. Працює на Коростенському фарфоровому з-ді ім. Ф. Дзержинського, створює скульптуру малих форм у фарфорі. Твори: «Українське весілля» (1960), «Кобзарі» (1963), «Куди їдеш, Явтуше?» (1965), «Наталка Полтавка» (1966, усі — фарфор), «Трубачі революції» (1967, шамот), «Одарка», «Карась» (1970, майоліка), «Маруся Чурай» (1978), ваза, присвячена Дню Перемоги (1980), та ін. Твори зберігаються в ДМУНДМ у Києві та ін. музеях. Нагороджена орденом Дружби народів.

ТРЕДІАКО́ВСЬКИЙ Василь Кирилович [22.II (5.III) 1703, Астрахань — 6 (17).VIII 1768, Петербург] — рос. учений, поет. Навчався в Слов'яно-греко-лат. академії (1723—25), Сорбонні (1727—30). У 1732—59 працював в Академії наук, з 1745 її академік. У трактаті «Новий і короткий спосіб до складання російських віршів» (1735) обгрунтував роль наголосу і дав теоретичне визначення двоскладової стопи для російської версифікації. Положення Т., вдосконалені М. Ломоносовим, визначили систему силаботонічного віршування, панівну в рос., укр. і білорус. поезії 19—20 ст. Вперше в російській поезії запровадив *гекзаметр*. Автор праці «Про давній, середній і новий вірш російський» (1755). Переклав ряд історичних книг і романів. Був у дружніх стосунках з Ф. *Прокоповичем*. Філологічні праці Т. високо цінували М. Новиков, О. Радищев, О. Пушкін.

М. М. Сулима.

ТРЕД-ЮНІ́ОНИ (англ. trade unions, від trade — ремесло, професія і union — об'єднання, союз) — професійні спілки Великобританії та ряду ін. англомовних країн. Виникли у 18 ст., побудовані за цеховою ознакою. Значна частина англ. Т.-ю. входить до *Британського конгресу тред-юніонів*. Т.-ю.— колективні члени *Лейбористської партії*. В керівництві Т.-ю. переважають реформісти (див. *Реформізм*).

ТРЕД-ЮНІОНІ́ЗМ (англ. trade-unionism) — реформістська течія (див. *Реформізм*) у профспілковому русі в капіталістичних країнах. Виник у 18 ст. в Англії з появою *тред-юніонів*. Обмежує мету робітн. руху профспілковою боротьбою за поліпшення екон. і правового становища окремих груп трудящих, об'єднаних у профспілки, здійснення обмежених реформ у рамках бурж. суспільства. З розвитком робітн. руху й посиленням у ньому революц. тенденцій Т.-ю. зливається з ін. опортуністичними течіями (див. *Опортунізм*).

ТРЕЗІ́НІ (Trezzini) Доменіко Андреа [бл. 1670, Астано, поблизу Лугано, Швейцарія — 19.II (2.III) 1734, Петербург] — рос. архітектор та інженер. Швейцарець за походженням. З 1703 працював у Росії. За проектами Т. закладено *Кронштадт* та *Олександро-Невську лавру*, забудовано частину Василівського о-ва у Петербурзі (Літній палац Петра I, 1710—14; Петровська брама та Петропавловський собор *Петропавловської фортеці*, будинок 12 колегій, 1722—34, тепер Ленінгр. ун-т). За наказом Петра I склав «зразкові» (типові) проекти житл. будинків для різних верств населення. Будівлі Т. відзначаються геометричною чіткістю планів, скромним оздобленням, поєднанням класичних античних форм з барокковими деталями. Іл. див. до ст. *Ленінград*, т. 6, с. 113.

Літ.: Лисаевич И. Первый архитектор Петербурга. Л., 1971.

ТРЕ́ЙЛЕР (англ. trailer, від trail — тягти) — багатовісний *причіп* (напівпричіп), яким перевозять великовагові неподільні вантажі. На шасі Т. (мал.) встановлюють безбортову платформу з металевим або дерев'яним настилом, бортовими брусами і відкидними *трапами*, що полегшують навантажування й розвантажування. Вантажопідйомність Т. переважно 20—60 т, деяких — 100 т і більше.

В. К. Тредіаковський.

В. М. Трегубова. Фрагмент скульптурної сюїти «Сорочинський ярмарок». 1977.

Трейлер з розміщеним на ньому судном.

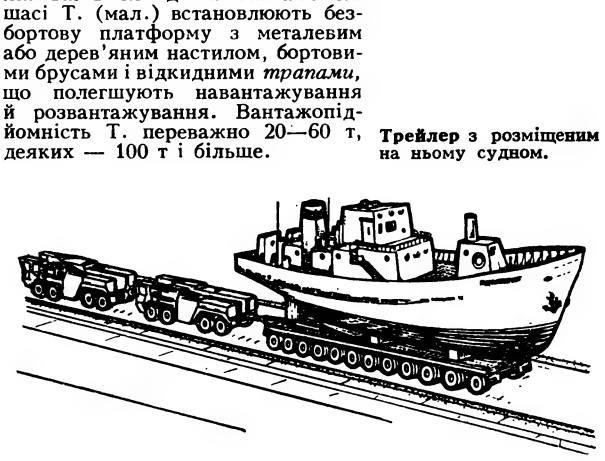

ТРЕ́ЙЧКЕ (Treitschke) Генріх (15.IX 1834, Дрезден — 28.IV 1896, Берлін) — нім. історик і публіцист, член Нім. АН (з 1895). З 1886 — офіц. історіограф прусської д-ви. Погляди Т. (прославлення культу насильства і війни, підтримка колоніальної експансії, пропаганда ненависті до ін. народів) відображали інтереси прусського *юнкерства* та нім. імперіалістів. Прихильник політики О. *Бісмарка,* Т. виступав за об'єднання Німеччини за допомогою війни. Його праці «Німецька історія в XIX ст.» (1879—94) і «Політика» (1897—98) є апологією шовінізму, расизму, прусських консервативних порядків. Т. перекручував істор. факти, засуджував революц. рух. В. І. Ленін відносив Т. до «казенно-поліцейських істориків» (Повне зібр. тв., т. 16, с. 9).

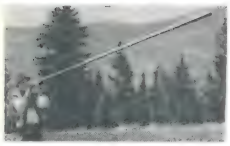

Трембітар з трембітою.

ТРЕК (англ. track — слід, доріжка) — відкрита або закрита спорт. споруда для змагань і тренувань з вело- і мотоспорту. Доріжка Т. замкнена, з твердим покриттям (дерево, асфальт, бетон), підвищена по краях, що створює віражі у вигляді півкіл, багатоцентрових кривих, параболічних та ін. кривих вищого порядку з кутом нахилу від 20 до 44°. Довжина доріжки звичайно від 250 до 500 м, ширина 6—8 м; для спільного мотовелотреку розміри відповідно від 500 до 666,7 м і 8—10 м. Спеціалізовані мототреки мають доріжку завдовжки не менш ніж 2,5 км. Див. також *Велотрек*.

Трепанг далекосхідний.

ТРЕК у фізиці — слід, який залишає заряджена частинка у середовищі, в якому вона рухається. Вигляд Т. частинок залежить від їхніх природи і властивостей. Т. спостерігаються за допомогою т. з. трекових приладів, до яких належать *бульбашкова камера, Вільсона камера,* дифузійна камера, люмінесцентна камера, іскрова камера. *Позитрони, мезони, гіперони* та ін. *елементарні частинки* були відкриті за їхніми Т. Вивчення Т. частинок має велике наукове і практичне значення.

ТРЕЛЮВА́ННЯ лісоматеріалів (від нім. treilen, англ. trail — тягти, волочити) — транспортування (підтягування) заготовленої на *лісосіці* деревини (цілих стовбурів, колод тощо) до лісовозних шляхів; різновид *лісозаготівельних робіт*. Для Т. застосовують гол. чин. гусеничні (зі значною шириною гусениці; див. *Гусеничний хід*) та колісні (з шинами низького тиску) трактори з високим *дорожнім просвітом*. Трактори обладнують стріловими маніпуляторами (для розвантажування стовбурів або колод) чи кліщовими захватами для разового причеплення пачки стовбурів (при заготівлі лісу звалювально-пакетуючими машинами). Для Т. на болотистій місцевості використовують *лебідки*, а на дуже пересіченій — канатно-підвісні установки.

Виступ Державної заслуженої хорової капели УРСР «Трембіта».

ТРЕЛЬ (італ. trillo) — вид *мелізмів*; багаторазове швидке чергування двох суміжних звуків звукоряду. Позначається над нотами лат. буквами tr.

ТРЕМАТО́ДИ — 1) Клас паразитичних плоских червів. Те саме, що й *дигенетичні присисні*. 2) Назва, що її часто застосовують до всіх паразитичних червів — *присиснів*.

ТРЕМАТОДО́ЗИ — глистяні захворювання (гельмінтози) людини і тварин, збудниками яких є плоскі паразитичні черви з класу трематод. Деякі види трематод паразитують в кишечнику, печінці, інші — в легенях, кровоносній системі, нирках, сечовому міхурі тощо. Зараження відбувається звичайно при проковтуванні личинок з водою і продуктами харчування (риба). Деякі види Т.— *фасціольоз* — трапляються повсюди, інші — переважають в певних районах, напр. в СРСР в басейні р. Обі трапляється один з видів Т.— *опісторхоз,* на Далекому Сході — клонорхоз. Т. перебігають з *гарячкою,* болями в животі, жовтяницею, серцевою недостатністю тощо. Профілактика: охорона зовн. середовища від забруднення нечистотами, дотримання правил особистої гігієни, невживання недовареної риби, раків, крабів. Лікування залежить від виду трематодозів.

ТРЕМБЕ́ЦЬКИЙ (Trembecki) Станіслав (1739, Ястшембники — 12. XII 1812, м. Тульчин, тепер Вінн. обл.) — польс. поет. Навчався у Парижі. Придворний поет польс. короля С. А. Понятовського, після смерті якого жив у Москві, Петербурзі, з 1802 — на Україні. Літ. діяльність почав байками. Творчість Т. сповнена суперечностей: засуджуючи шляхетську сваволю («До Ігнація Красіцького»), релігійний фанатизм з позицій просвітительського матеріалізму («Ода на падіння єзуїтів», вид. 1822; «Ода не для друку», вид. 1882), висловлюючи співчуття до простого народу (поема «Полянка»), Т. водночас створив ряд панегіриків на честь короля, Катерини II та її сановників. Найкращий твір Т.— поема «Софіївка» (1806; про парк в Умані). Її переклав К. Рилєєв (1821), А. Міцкевич написав до неї коментарі (1822). Т. виступив і як перекладач.

Тв.: Укр. перекл.— [Байки]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979. *В. Т. Полєк.*

ТРЕМБІЦЬКИЙ Ісидор (1847, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 23.VII 1922, м. Рава Руська, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. актор, режисер і письменник. Навчався на філос. ф-ті Львів. ун-ту та юридичному ф-ті Чернів. ун-ту. Працював актором *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові (70-і рр. 19 ст.) і вчителем. Редактор журн. «Весна» (Коломия, 1878—80). Видав збірник «Приятель для дітей» (1881). Засновник літ.-драм. т-ва ім. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в Коломиї (1879). Автор п'єс «Іцко-сват» (1877), «Облога Плевни» (1878) та ін. *Р. Я. Пилипчук.*

ТРЕМБІ́ТА — укр. народний духовий музичний інструмент, рід *труби* без вентилів і клапанів. Виготовляють з суцільної частини пихти або ялини і обгортають березовою корою. По осн. довжині (2—2,5 м) Т. має діаметр бл. 3 см, решта довжини (бл. 0,5 м) конусоподібно розширюється (розтруб). У вузький кінець (діаметр 25—40 мм) вставляють дульце з рогу або металу. Висота звукоряду залежить від розмірів Т. (1—4 м). Діапазон 2—$2^1/_2$ октави. Звук сильний (чутність понад 10 км). Поширена здебільшого на Гуцульщині, Буковині, Закарпатті. Використовується як сигнальний інструмент для повідомлення про якусь подію на селі (смерть, похорон, весілля тощо). На Т. виконують і вівчарські награвання (імпровізації). Епізодично використовують в оркестрі.

Літ.: Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. К., 1967.

«ТРЕМБІ́ТА», Державна заслужена хорова капела УРСР — укр. рад. хоровий колектив. Створена 1940 у Львові на основі самодіяльного чоловічого хору (керівник — Д. Котко) та студіо-хору (керівник — М. *Колесса*). В 1951 присвоєно звання заслуженої. В творчому зростанні колективу велику роль відіграли диригенти П. Гончаров, О. *Сорока,* М. Колесса, П. *Муравський,* В. Василевич, Є. Вахняк, В. *Пекар*. В репертуарі: укр. нар. пісні, укр., рос. та зх.-європ. класика, твори рад. композиторів. З 1978 худож. керівник і гол. диригент засл. арт. УРСР І. Жук.

Літ.: Мусієнко Д. По шляху соціалістичного реалізму. Львів, 1955.

К. М. Гелитович.

«ТРЕМБІ́ТА» — укр. видавництво у м. Коломиї. Засн. 1922 З. З. Кириловичем (псевд.— Богдан Григоренко). Видавала популярні книги для народу, художні твори, дитячу л-ру, а також нар. календарі, в яких були надруковані окремі твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Шашкевича, В. Стефаника та ін. При «Т.» існувала книгарня, в якій продавалися книги, випущені вид-вами Рад. України. В 1929 у зв'язку з матеріальними труднощами й переслідуваннями з боку польс. бурж. влади вид-во було закрито.

В. Т. Полєк.

ТРЕ́МОЛО (італ. trèmolo, букв.— тремтячий) — 1) Швидке багаторазове повторювання одного звука на смичкових інструментах, домрі, литаврах та ін. 2) Швидке багаторазове чергування двох несуміжних звуків або акордів.

ТРЕНАЖЕ́Р (від англ. train — виховувати, навчати) — моделюючий пристрій для відпрацювання робочих навиків, вироблення і вдосконалення техніки керування машиною чи механізмом. Т. широко застосовують для профес. навчання робітників різних спеціаль-

ностей, при підготовці льотчиків і космонавтів, у бойовій підготовці особового складу збройних сил тощо. Т. бувають прості і складні. На простих Т. опрацьовують окремі елементи робочих навиків і дій, на складних — комплекс дій. Для космонавтів використовують наземні і бортові Т. Напр., для відпрацювання операцій по стикуванню космічних кораблів, по керуванню космічними кораблями при посадці, по контролю за роботою різних бортових систем застосовують наземні Т.; для відпрацювання переходу космонавта з одного космічного корабля в інший — бортові Т. у фюзеляжі літака; для підтримки в космічному польоті навиків космонавта в орієнтуванні (див. *Орієнтація космічного апарата*), навігаційних розрахунках (див. *Космічна навігація*), керуванні кораблем, необхідних лише в певні моменти польоту (напр., при корекції траєкторії польоту), — бортові малогабаритні Т. на борту космічного корабля.

ТРЕ́НЕР (англ. trainer, від train — виховувати, навчати) — викладач фізичної культури, спеціаліст з певного виду спорту. Т. керує *тренуванням* спортсменів у спорт. т-вах, учбових закладах тощо; відповідає за правильний фіз. розвиток, спорт. удосконалення і виховання спортсменів і спорт. колективів.

Готують тренерів переважно спорт. ф-ти ін-тів фіз. культури і школи тренерів. Т. за підготовку спортсменів і команд, що досягли високих результатів на міжнар. і всесоюзних змаганнях, присуджують почесні *звання спортивні* (засл. тренера СРСР, засл. тренера УРСР тощо).

ТРЕ́НТО — місто на Пн. Італії, адм. ц. провінції Тренто і області Трентіно-Альто-Адідже. Розташоване на р. Адідже. Вузол з-ць і автошляхів. 94, 7 тис. ж. (1973). Підприємства електрометалург., маш.-буд., хім., цем., деревообр., шкіряної, керамічної, текст. і харч. пром-сті. Поблизу міста, на р. Адідже та її притоках — кілька ГЕС. Архіт. пам'ятки 12—13 ст. Туризм.

ТРЕНУВА́ННЯ (від англ. train — виховувати, навчати) — система підготовки організму тварин і людини з метою пристосування його до підвищених вимог і складних умов праці. Застосовується у виробничій діяльності, спорті тощо. Основою Т. є різні вправи — все складніші й інтенсивніші. Т. в спорті — процес фіз. виховання і навчання, спрямований на досягнення спортсменами високих спорт. результатів. Т. веде *тренер* або громад. інструктор. У Т. розрізняють фіз., спортивно-тех., тактичну, теор. і морально-вольову підготовку спортсмена. Умовою спорт. Т. є поступове зростання тренувальних навантажень, безперервність і циклічність процесу навчання. Цикл спорт. Т. поділяють на підготовчий, основний (змагальний) і перехідний періоди. Перспективний план Т. спортсмена розробляють на один або кілька років (чотирирічний, т. з. олімпійський цикл тощо).

ТРЕНЬО́В Костянтин Андрійович [21.V (2.VI) 1876, с. Бакшеївка, тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.— 19.V 1945, Москва] — рос. рад. письменник, драматург. Друкуватися почав 1898. В ранніх оповіданнях показав тяжке життя трудящого селянства. Перша п'єса — «Дорогіни» (1912). В п'єсі «Любов Ярова» (1926; Державна премія СРСР, 1941. однойм. фільми 1953, 1970; мюзикл «Товариш Любов») відтворено події громадянської війни на півдні Росії. Революц. подіям присвячено п'єси «Гімназисти» (1936), «На березі Неви» (1937, в ній Т. один з перших в рад. драматургії відтворив образ В. І. Леніна). Автор п'єс про рад. дійсність («Дружина», 1928; «Анна Лучиніна», 1941), істор. п'єс. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами. В оповіданнях «Омелькопастух» (1899), «Олеся» (1901), «Горе Івана Гая» (1902), циклі нарисів «На Україні» (1916) та ін. змалював життя і побут укр. народу. У Ялті відкрито літературно-мемор. музей К. А. Треньова і П. А. Павленка. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1955; Забытые рассказы. Симферополь, 1959; Избранное. Симферополь, 1976; Укр. перекл.— Любов Ярова. К., 1950; На березі Неви. К., 1957; Загублена криниця. К., 1957; Владика. К., 1958.

Літ.: Сурков Е. К. А. Тренев. М., 1955. *Ю. І. Корзов.*

ТРЕОНІ́Н, α-аміно-β-оксимасляна кислота, — моноаміномонокарбонова *незамінна амінокислота*. $CH_3CH(OH)CH(NH_2)COOH$. Містить 2 асиметричні атоми вуглецю, тому може мати 4 оптичні ізомери: L-, D-, L-ало- і D-алоформи й 2 рацемати: DL-треонін і DL-алотреонін. В клітинах рослинних організмів Т. синтезується з *аспарагінової кислоти*. Є джерелом для синтезу *гліцину*. В організм людини надходить з їжею. До складу всіх природних білків, за винятком *протамінів*, входить 2—6 %. Т. Добова потреба в Т. у дорослої людини становить 0,5 г, у дітей до 7 років — бл. 3 г.

ТРЕПАНА́ЦІЯ (франц. trépanation, від грец. τρύπανον — свердел) — операція розкриття кісткової порожнини. Здебільшого роблять Т. черепа з метою здійснити певну операцію на мозку (видалити пухлину, спинити кровотечу з поранених судин тощо). При *остеомієліті* часто вдаються до Т. ураженої трубчастої кістки, при *мастоїдиті* — до Т. сосковидного відростка. Т. наз. також розтин порожнини зуба, операцію на склері ока, взяття кісткового мозку для дослідження (трепано-*біопсія*).

ТРЕПА́НГ — промислова назва групи видів їстівних морських безхребетних тварин класу *голотурій*. Тіло завдовжки 10—90 см. Промисел Т. зосереджений гол. чин. біля берегів Малайського архіпелагу, Філіппін, Австралії, Китаю, Японії. В СРСР (далекосхідні моря) добувають Т. далекосхідного (Stichopus japonicus), довж. до 40 см. Вживають в їжу Т. солонокопченими чи солоносухими.

ТРЕ́ПЕЛ (нім. Trіpel, від назви м. Тріполі в Пн. Африці) — тонкозерниста силікатна осадочна гірська порода. Складається гол. чин. з мікроскопічних округлих частинок *опалу*, іноді — *халцедону*. Як домішки в невеликій кількості містить зерна *кварцу, глауконіту, польових шпатів*, глинисті часточки. Здебільшого пухкий, поруватий (пористість 60,2—64 %). Колір від білого і сірого до бурого, червоного й чорного. Вважають, що Т. має неорганічне походження, іноді являє собою видозмінений *діатоміт*. Родовища Т.— у відкладах верхньокрейдового й палеогенового віку. На Україні поклади Т. відомі на Поділлі, в Донбасі та ін. Використовують при виробн. цементу, як ізоляційний, абразивний і фільтрувальний матеріал, адсорбент тощо.

Д. Н. Коваленко.

ТРЕПКО́ВСЬКИЙ (Trepkowski) Тадеуш (5.I 1914, Варшава — 30.XII 1954, там же) — польс. графік-плакатист. Навчався в Поліграфічній і Міській школах декоративного мистецтва і живопису у Варшаві. Твори: «Обережно!» (1936), «Слава визволителям!» (1946), «Останній етап» (1948), «Варшава», «Ні!» (обидва — 1952), «5-й міжнародний конкурс ім. Ф. Шопена у Варшаві. 1955», «10-річчя визволення Варшави» (обидва — 1954). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Плакат*, т. 8, с. 384—385.

Літ: Мытарева К. В. Т. Трепковский. Л.—М., 1965.

ТРЕСВЯ́ТСЬКИЙ Сергій Глібович [н. 21.IX (4.X) 1910, Самара, тепер м. Куйбишев] — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, доктор тех. наук (з 1959), професор (з 1969). Закінчив (1934) Уральський політех. ін-т (Свердловськ), працював у цьому ін-ті. У 1946—60 — в Ін-ті неорганічних матеріалів (Москва). З 1960 працює в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. напрями діяльності: дослідження фторсилікатів (синтетичних слюд, азбестів), спец. оксидних вогнетривів, вивчення діаграм стану оксидів рідкоземельних елементів з ін. тугоплавкими оксидами. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ТРЕ́ССЕЛ (Трессол; Tressall; справж. прізв. — Нунен) Роберт (1870?, Лондон — 3.II 1911, Ліверпуль) — англ. письменник. За походженням ірландець. Учасник робітн. та нац.-визвольного руху. В 90-х рр. емігрував до Пд. Африки, де почав літ. діяльність як публіцист. Під час англо-бурської війни 1899—1902 боровся на боці бурів у складі «Ірландської бригади», в статтях і нарисах викривав англійський колоніалізм. В 1905—10 написав роман про життя й боротьбу англійського пролетаріату «Філантропи в подертих штанях» (скорочене видання 1914, повне — 1955). Творчість Т. стоїть біля джерел пролетарської прози і соціалістичного реалізму в Англії.

Літ.: Шаров Є. Л. Роберт Трессел і його роман. «Радянське літературознавство», 1969, № 5.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

К. А. Треньов.

Т. Трепковський. Плакат до вистави «Сід» П. Корнеля. 1954.

ТРЕСТ (англ. trust, букв.— довіра) — 1) Форма капіталістичних пром. монополій, за якої всі підприємства, що об'єднуються, втрачають свою комерційну і виробничу самостійність і підпорядковуються єдиному управлінню. Т. виникає внаслідок *централізації капіталу* у формі *акціонерних товариств*. Контроль над підприємствами здійснюється найбільшими капіталістами за допомогою *контрольного пакета акцій* або особливого довірчого *сертифіката*. Т. проводить єдину екон. і тех. політику, організовано здійснює посилену експлуатацію *найманої праці* і привласнює монопольно високі прибутки. Т. виникли у США в останній третині 19 ст. В Зх. Європі Т. особливо поширилися після 1-ї світової війни. Т. об'єднують підприємства тієї ж самої галузі промисловості (горизонтальне трестування) або різних галузей (вертикальне трестування). Розподіл прибутку в Т. відповідно до суми переданого окремими власниками капіталу стримує, зокрема, створення спільного інвестиційного фонду. На зміну Т. приходять більш розвинуті форми монополістичних об'єднань — *концерн, холдинг-компані*, торгово-пром. асоціація тощо.

2) В соціалістичних країнах — одна з форм організації промисловості та будівництва; госпрозрахункове об'єднання підприємств певних галузей промисловості.

С. В. Мочерний.

ТРЕСТА́ — *соломка* льону, конопель та ін. луб'яних культур, оброблена біол. (мочіння, розстилання), фізико-хім. або хім. способом. З Т. мех. способом (м'яття, тіпання, чесання) одержують прядивне волокно.

ТРЕТЕ́ЙСЬКИЙ СУД — суд, обраний самими сторонами для розгляду і вирішення цивільно-правового спору між ними. Відповідно до ст. 6 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* Т. с. покликаний, поряд з *судом* і *арбітражем*, забезпечити захист цивільних прав. Т. с. утворюється за письмовою угодою сторін для вирішення конкретного спору. Може складатися з одного судді або будь-якої непарної кількості суддів. При торговельно-пром. палаті СРСР на засадах Т. с. діють Зовнішньоторг. і Морська арбітражні комісії. Для вирішення спорів між громадянами (за винятком трудового і сімейного) Т. с. утворюються і діють відповідно до існуючого Положення (додаток № 2 до *Цивільного процесуального кодексу УРСР*). Т. с. використовують і при розв'язанні *господарських спорів*, якщо їх віднесено до компетенції держ. або відомчого арбітражу. Розгляд таких спорів здійснюється на підставі Положення про Т. с. для вирішення госп. спорів між об'єднаннями, підприємствами, орг-ціями і установами, затвердженого постановою Держарбітражу СРСР від 30.XII 1975. Т. с. вирішує спір безплатно, його рішення виконують добровільно самі сторони, але при ухиленні від виконання, після перевірки відповідно судом або арбітражем, рішення може бути виконане примусово.

С. А. Буткевич.

ТРЕТИ́ННИЙ ПЕРІО́Д І ТРЕТИ́ННА СИСТЕ́МА — назва періоду кайнозойської ери в геол. історії Землі. Запропонував її італ. геолог Ардуїно 1759. Цю назву вживали до серед. 20 ст. Тепер Т. п. поділяють на палеогеновий (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*) і неогеновий (див. *Неогеновий період і неогенова система*) періоди. Див. також *Кайнозойська ера і група*.

ТРЕ́ТІ ОСО́БИ у праві — в рад. *процесі цивільному* особи, які беруть участь у справі, що виникла між ін. особами (позивачем і відповідачем), і заявляють свої вимоги щодо предмета спору. Участь Т. о. передбачена *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 11 ЦПК УРСР). Про вступ Т. о. у справу суд (суддя) постановляє *ухвалу судову*. Т. о., які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити в справу до постановлення *судового рішення*. Вони користуються всіма правами позивача, і на них покладаються всі його обов'язки. Т. о., які не заявляють самостійних вимог, можуть вступити в справу на боці тієї сторони, з якою у них існують певні матеріально-правові обов'язки, до постановлення суд. рішення. Вступати в процес Т. о. можуть з власної ініціативи, за клопотанням сторін, прокурора чи з ініціативи суду.

«ТРЕ́ТІЙ ВІ́ДДІЛ», Третій відділ Власної його імператорської величності канцелярії — орган політ. нагляду і розшуку в царській Росії. Створений 1826 імп. *Миколою I* замість особливої канцелярії м-ва внутр. справ. Керував боротьбою проти революц. руху. Складався з 5 експедицій (відділів). Виконавчим органом був Окремий корпус жандармів (створено 1827), шеф якого очолював «Т. в.». Ліквідовано 1880, його функції передано створеному в м-ві внутр. справ департаментові поліції.

ТРЕ́ТІЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., солдат. і селян. депутатів, що відбувся 10—18 (23—31).I 1918 в Петрограді. Почав свою роботу як з'їзд Рад робітн. і солдат. депутатів, на якому були присутні 1046 делегатів, у т. ч. 942 — з ухвальним голосом. Вони представляли 317 місц. Рад і 110 армійських, корпусних і дивізійних к-тів. 13 (26).I з'їзд об'єднався з 3-м Всерос. з'їздом Рад сел. депутатів. Порядок денний: 1) Звіт ВЦВК та РНК (із звітною доповіддю РНК виступив В. І. Ленін, з доповіддю ВЦВК — Я. М. Свердлов). 2) Затвердження *Декларації прав трудящого і експлуатованого народу*; 3) Про федеральні установи Рос. Республіки; 4) Про війну і мир; 5) Затвердження закону про соціалізацію землі; 6) Вибори ВЦВК. 18 (31).I було затверджено написану В. І. Леніним Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу. В резолюції «З питання про мир» з'їзд підтвердив і схвалив усі заяви і заходи Рад. влади, спрямовані на досягнення заг. демократичного миру. В резолюції «Про федеральні установи Російської Республіки» з'їзд підкреслив як добровільність об'єднання, так і неприпустимість порушення прав республік, які об'єднуються, і встановив, що форма участі окремих нац. республік у федерації та розмежування компетенції між федеральною владою і владою окремих республік — членів федерації мають бути визначені за погодженням ВЦВК і ЦВК республік. З'їзд проголосив Росію Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (РСФРР). З'їзд доручив ВЦВК розробити осн. положення Конституції РСФРР для подання черговому з'їздові Рад. З'їзд, виходячи з *Декрету про землю*, прийняв «Закон про соціалізацію землі», де, зокрема, передбачав розвиток колективного г-ва в землеробстві. З'їзд обрав новий ВЦВК у складі 305 членів і 17 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959.

ТРЕ́ТІЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селян. і червоноармійських депутатів, що відбувся 6—10.III 1919 в Харкові. На з'їзді були присутні 1787 делегатів, у т. ч. 1719 — з ухвальним голосом.

У роботі з'їзду взяли участь голова ВЦВК Я. М. Свердлов, представники Рад. Латвії та Рад. Естонії. Порядок денний: 1) Доповідь *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*; 2) Військ. питання; 3) Прод. питання; 4) Зем. питання; 5) Про проект першої Конституції УРСР. З'їзд схвалив діяльність Тимчас. Робітничо-Сел. уряду України і постановив реорганізувати його в Робітн.-Сел. уряд УРСР. З'їзд поставив завдання створити регулярну Червону Армію, прийняв текст військ. присяги, схвалив діяльність Наркомпроду, вирішив запровадити на Україні політику *«воєнного комунізму»*, схвалив «Положення про соціалістичне землевпорядження і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». На з'їзді було затверджено першу Конституцію Рад. України. Відповідно до неї з'їзд обрав ВУЦВК у складі 99 членів і 27 кандидатів.

Літ.: III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. Х., 1932; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ТРЕ́ТІЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇ́НИ. Відбувся в Харкові 1—6.III 1919 в умовах збройної боротьби за визволення України від англо-франц. інтервентів і залишків військ буржуазно-націоналістичної *Директорії*. На з'їзді були 214 делегатів з ухвальним і 35 — з дорадчим голосом, які представляли понад 23 тис. комуністів. Порядок денний: 1) Про міжнар. комуністичний з'їзд; 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Про вироблення Конституції УРСР; 4) Доповідь Ревізійної комісії; 5) Про ставлення до дрібнобурж. партій; 6) Про зем. політику; 7) Про професійний рух; 8) Доповідь Наркомпроду; 9) Звіт делегації КП(б)У на I конгресі 3-го, *Комуністичного Інтернаціо-*

налу; 10) Про поточний момент і завдання партії; 11) Вибори керівних органів КП(б)У. На з'їзді був присутній представник ЦК РКП(б) Я. М. Свердлов, який у своїй промові зупинився на осн. напрямах діяльності КП(б)У, підкресливши необхідність зосередити увагу на відновленні і зміцненні органів Рад. влади в республіці. У звітній доповіді секретаря ЦК КП(б)У Е. Й. *Квірінга* було висвітлено роботу парт. орг-цій України в умовах підпілля й після краху австро-нім. окупації та режиму Директорії. Відзначивши позитивні моменти в діяльності ЦК, з'їзд водночас вказав на помилки, допущені в керівництві збройним повстанням проти окупантів і роботою місц. парт. орг-цій. З'їзд накреслив гол. завдання комуністів республіки в галузі партійного, радянського, господарського і військового будівництва, відзначивши першочергову потребу встановлення єдиного фронту з усіма рад. республіками і насамперед з РРФСР. У резолюції про поточний момент висувалися завдання довести до кінця експропріацію капіталістів і поміщиків, передати всі засоби виробництва у власність д-ви, встановити дійовий контроль над виробництвом, посилити роботу по створенню на Україні регулярних частин Червоної Армії, допомогти розвиткові революц. руху на зх.-укр. землях тощо. В рішенні з зем. питання з'їзд накреслив конкретні заходи по здійсненню землеустрою, по організації селян-бідняків і згуртуванню навколо них середняків, по розгортанню боротьби проти куркульства. Ці положення були покладені в основу резолюції з прод. питання. Однак при проведенні наміченої з'їздом зем. політики місц. парт. орг-ції припустилися помилок, які проявилися в прискореному утворенні комун і радгоспів без урахування реальних можливостей. Помилковою була резолюція з'їзду про ставлення до дрібнобурж. партій, які визнали Рад. владу. Резолюція категорично забороняла надання їхнім представникам керівних посад у Радах, заперечувала можливість укладення будь-яких угод з цими партіями. 25.III 1919 ЦК РКП(б) скасував це рішення, яке суперечило заг. тактичній лінії партії, й визначив напрям діяльності КП(б)У в цьому питанні. В резолюції про профспілки з'їзд підкреслив їхнє значення у здійсненні завдань соціалістичного будівництва і взяв курс на забезпечення в них провідної ролі комуністів. Обговоривши проект Конституції УРСР, з'їзд рекомендував прийняти за основу Конституцію РРФСР 1918. З'їзд заслухав звіт делегації КП(б)У на І конгресі Комінтерну і палко вітав його створення. Значну увагу з'їзд приділив подоланню незгод між правими і «лівими», які ще мали місце в КП(б)У. З'їзд обрав ЦК КП(б)У і Ревізійну комісію. На пленумі ЦК 6.III було вперше створено Політбюро (див. *Політичне бюро ЦК Компартії України*) і *Організаційне бюро ЦК КП(б) України*. З'їзд накреслив перспективи соціалістичного і держ. будівництва в республіці, сприяв зміцненню рядів комуністів України на принциповій ленінській основі.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Слуцький О. Б. Третій з'їзд КП(б)У. К., 1958.

В. С. Левін.

ТРЕ́ТІЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських та козачих депутатів, що відбувся 13—20.V 1925 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 2276 делегатів, у т. ч. 1580 — з ухвальним голосом. Порядок денний: 1) Про входження до складу СРСР Туркм. РСР і Узб. РСР; 2) Звіт Уряду СРСР; 3) Стан пром-сті СРСР; 4) Питання рад. будівництва; 5) Заходи щодо піднесення і зміцнення сел. г-ва; 6) Доповідь наркомату фінансів СРСР; 7) Доповідь про Червону Армію; 8) Утворення ЦВК СРСР. З'їзд прийняв постанову про входження до Союзу РСР Туркм. і Узб. РСР, вніс відповідні зміни в Конституцію СРСР. Схваливши діяльність уряду, з'їзд доручив ЦВК і Раднаркому СРСР продовжувати боротьбу за мир і розвиток міжнар. госп. зв'язків. У постанові про рад. будівництво з'їзд підкреслив необхідність поліпшити роботу Рад і твердо дотримувати революц. законності, в постанові про заходи щодо піднесення сел. г-ва відзначив, що єдино вірним шляхом до цього є кооперування. З'їзд обрав ЦВК СРСР у складі Союзної Ради (450 членів і 199 кандидатів) та Ради Національностей (131 член, у т. ч. 10 — від УРСР, і 53 кандидати, в т. ч. 7 — від УРСР).

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960.

ТРЕ́ТІЙ З'ЇЗД РСДРП. Відбувся нелегально 12—27.IV (25.IV—10.V) 1905 в Лондоні. В ньому взяли участь 24 делегати з ухвальним голосом від 21 більшовицької орг-ції та 14 делегатів з дорадчим — від 7 орг-цій. 6 делегатів представляли 5 орг-цій України: В. І. Ленін (від Одес. к-ту), В. В. *Воровський* і М. К. *Владимиров* (від Микол. і Поліського к-тів) — з ухвальним голосом; Б. В. Авілов (харків. група «*Вперед*»), М. С. Лещинський (Катеринослав. к-т), М. О. *Скрипник* (Одес. к-т) — з дорадчим. З'їзд був скликаний за ініціативою В. І. Леніна, підтриманою більшістю місц. орг-цій. Йому передувала внутр. криза в РСДРП, викликана розкольницькими діями меншовиків і примиренців. Незгоди в орг. питанні доповнилися розходженнями в тактиці, що вимагало термінового скликання парт. з'їзду. В кінці 1904 був утворений тимчас. всерос. організаційний більшовицький центр — *Бюро комітетів більшості* (БКБ), яке стало Орг. к-том по скликанню з'їзду. Ідейну підготовку з'їзду розгорнула нова ленінська газ. «*Вперёд*». На з'їзд запрошувалися всі с.-д. орг-ції, але меншовики відмовилися і провели в Женеві окрему конференцію (було представлено 8 к-тів). Порядок денний з'їзду: І. Доповідь Орг. к-ту. ІІ. Питання тактичні: 1) збройне повстання; 2) ставлення до політики уряду напередодні і в момент перевороту; 3) ставлення до сел. руху. ІІІ. Питання організаційні: 4) відносини робітників та інтелігентів у парт. орг-ціях; 5) Статут партії. ІV. Ставлення до ін. партій і течій: 6) ставлення до частини РСДРП, що відкололася; 7) ставлення до нац. с.-д. орг-цій; 8) ставлення до лібералів; 9) практичні угоди з соціалістами-революціонерами. V. Внутр. питання парт. життя: 10) пропаганда і агітація. VI. Звіти делегатів: 11) звіт ЦК; 12) звіти делегатів місц. к-тів. VII. Вибори: 13) вибори ЦК; 14) порядок оголошення резолюцій і протоколів з'їзду та вступу службових осіб на посаду. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Він був обраний головою з'їзду, виступив на ньому з двома доповідями, 42 промовами, заявами, поправками і доповненнями, вніс 18 проектів резолюцій. З'їзд одностайно прийняв ленінські проекти резолюцій і рішень, які обгрунтували стратегічний план і тактичну лінію більшовиків у *революції 1905—07 в Росії*. Оскільки з'їзд проходив на поч. революції, в його документах визначено її характер, особливості й рушійні сили. Революція в Росії була *буржуазно-демократичною революцією* нового типу, першою нар. революцією епохи імперіалізму. З'їзд виробив стратегію і тактику більшовицької партії в бурж.-демократичній революції, основу яких становили *гегемонія пролетаріату*, його союз з селянством при нейтралізації ліберальної буржуазії, повалення царизму, утворення тимчасового революц. уряду, встановлення демократичної республіки, наступне перерастання революції в соціалістичну.

Велику увагу з'їзд приділив орг. питанням. Він схвалив новий Статут партії, затвердив ленінське формулювання першого параграфа про членство в партії, засудив меншовиків як «частину партії, що відкололася», закликав нац. с.-д. орг-ції до об'єднання в єдиній РСДРП. З'їзд обрав керівний центр — ЦК РСДРП на чолі з В. І. Леніним, якому доручив створити новий Центр. орган партії — газ. «*Пролетарий*». Редактором ЦО було призначено В. І. Леніна. Рішення з'їзду ідейно та організаційно згуртували більшовицьку партію, озброїли її ленінською стратегією і тактикою, правильність якої підтвердили перша і друга революції в Росії. Всебічне обгрунтування цих рішень і нещадну критику опортуністичних рішень Женевської конференції меншовиків дав В. І. Ленін у книзі «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*».

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 10. Третій з'їзд РСДРП 12—27 квітня (25 квітня — 10 травня) 1905 р.— Третій з'їзд.— Про тимчасовий революційний уряд; т. 11. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; Третий съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967.

П. Л. Варгатюк.

В. Я. Третяк.

В. П. Третякова.

Д. К. Третьяков.

ТРЕ́ТІЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л — див. *Комуністичний Інтернаціонал*.

ТРЕ́ТІЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний держ. перспективний план розвитку всіх галузей економіки і культури СРСР на 1938—42, затверджений XVIII з'їздом ВКП(б) (березень 1939). З'їзд партії визначив програму дальшого руху СРСР по шляху завершення будівництва соціалістичного суспільства. Для здійснення завдань п'ятирічки передбачалось виконати велику програму госп. і культур. буд-ва в країні. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ТРЕ́ТІЙ СТАН (Tiers Etat) — податне населення Франції 15—18 ст. (купці, ремісники, селяни, пізніше також буржуазія, робітники). Називався третім на відміну від перших двох станів — духівництва і дворянства, які не обкладалися податками. Т. с. перестав існувати із скасуванням станів у період *Великої французької революції*.

ТРЕ́ТЯ КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ, Третя Всеукраїнська конференція КП(б) України. Відбулася 6—9. VII 1932 в Харкові. В ній взяли участь 255 делегатів з ухвальним і 373 — з дорадчим голосом. Обговорила питання: про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну й збиральну кампанії та про завдання організаційно-госп. зміцнення колгоспів. На конференції було підбито підсумки колг. будівництва на Україні. В 1931—32 УРСР однією з перших в СРСР завершила соціалістичну перебудову с. г. До кін. 1932 на Україні колективізацією було охоплено бл. 70 % усіх сел. г-в і понад 80 % усієї посівної площі. На основі успіхів соціалістичної індустріалізації зміцнювалася матеріально-тех. база колгоспів. Перемога колг. ладу відкрила необмежений простір для розвитку продуктивних сил у землеробстві, для збільшення його товарності, поліпшення добробуту колгоспників. Разом з тим конференція вказала на факти безгосподарності в колгоспах, голого адміністрування, перекручення податкової політики тощо. Керуючись рішеннями *Шістнадцятого з'їзду ВКП(б)*, конференція зобов'язала парт. орг-ції посилити парт.-політ. роботу на селі, забезпечити усунення допущених хиб і помилок, здійснити дійові заходи, спрямовані на дальше організаційно-госп. зміцнення колгоспів, удосконалення форм організації та оплати праці, підвищення врожайності с.-г. культур та продуктивності тваринництва. Конференція вказала на важливість і необхідність рішучої боротьби проти правоопортуністичних і «лівацьких» елементів, що перекручували лінію партії в колг. будівництві. Конференція зажадала від парт. і комсомольських орг-цій підвищити політ. і трудову активність комуністів і комсомольців, поліпшити розстановку їх на вирішальних ділянках с.-г. виробництва.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Л. Ю. Беренштейн.

ТРЕ́ТЯ КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП, Друга загальноросійська. Відбулася 21—23.VII (3—5.VIII) 1907 у м. Котка (Фінляндія). Скликана ЦК РСДРП для обговорення тактичних питань у зв'язку з *третьочервневим переворотом 1907* і виборами до 3-ї *Державної думи*. На конференції були присутні 26 делегатів (9 більшовиків, 5 меншовиків, 5 польс. і 2 латис. соціал-демократи, 5 бундівців). Крім делегатів, на конференції були присутні члени й кандидати у члени ЦК партії, обраного на V з'їзді РСДРП (травень 1907). Порядок денний: 1) Про участь у виборах до 3-ї Державної думи; 2) Про виборчі угоди з іншими партіями; 3) Про виборчу платформу; 4) Про всеросійський з'їзд профес. спілок. З осн. питання — про участь у виборах Думи — конференція заслухала доповіді: від більшовиків — В. І. Леніна і О. О. Богданова, від меншовиків і Бунду — Ф. І. Дана. В. І. Ленін обстоював необхідність використати вибори і саму Думу як трибуну для пропаганди поглядів партії й доводив помилковість тактики бойкоту Думи в умовах відпливу революції. Богданов виступив на захист позиції тих більшовиків, які відстоювали стару тактику бойкоту, меншовики захищали лінію на участь разом з кадетами в усій роботі Думи. Бойкотисти, чий проект резолюції було відхилено, після цього підтримали ленінську резолюцію, яку й було прийнято більшістю голосів. Конференція прийняла також більшовицький проект виборчих угод з ін. партіями, доручила ЦК скласти виборчу платформу на основі схваленої резолюції, обговорила питання про використання профспілок як важливої легальної форми роботи. Конференція виробила основи тактики партії в умовах реакції, що настала після поразки революції 1905—07. Керуючись рішеннями конференції, партія взяла участь у виборах до Держ. думи.

Літ.: Ленін В. І. Проти бойкоту.— Проекти резолюцій до Третьої конференції РСДРП («Другої загальноросійської»). Повне зібрання творів, т. 16; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978.

П. М. Шморгун.

ТРЕ́ТЯ РЕСПУ́БЛІКА — бурж.-демократичний режим, проголошений у Франції 4.IX 1870 внаслідок революції, що повалила *Другу імперію*. Т. р. існувала до липня 1940, коли у Франції було встановлено прогітлерівський режим (див. *«Віші»*).

ТРЕТЯ́К Василь Якович (н. 6.XII 1926, с. Комаровка, тепер Коренівського р-ну Курської обл.) — укр. рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1952. У 1958 закінчив Харків. консерваторію. У 1958—62 — соліст Молд., з 1962 — Київ. театрів опери та балету. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Кобзар («Тарас Бульба» Лисенка), Богун («Богдан Хмельницький» Данькевича), Лавро («Мамаї» Губаренка), Василь, Микита («Милана», «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди), Герман, Андрій («Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Отелло (однойменна опера Верді), Хозе («Кармен» Бізе), Каварадоссі («Тоска» Пуччіні), Сергій («Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТРЕ́ТЯК (Tretiak) Юзеф (28.IX 1841, с. Малі Біскупичі, тепер у складі міста Нововолинська — 18. III 1923, Краків) — польс. бурж. літературознавець, історик, журналіст. Н. в сім'ї полонізованого укр. шляхтича. В 1867 закінчив Київ., 1878 — Львів. ун-ти. З 1891 — викладач, 1894—1911 — професор історії укр. л-ри Краків. ун-ту. Автор монографії «Хотинська війна 1621 року» (1889), нарису історії укр. л-ри та монографій про *«українську школу» в польській літературі*. В праці «Петро Скарга в історії та літературі Берестейської унії» (1912) ідеалізував політику католицьких церковників і шляхет. Польщі на Україні.

ТРЕТЯКЕ́ВИЧ Віктор Йосипович (9.IX 1924, с. Ясеновка, тепер Калачеєвського р-ну Ворон. обл.— 15.I 1943) — один з керівників підпільної комсомольської організації *«Молода гвардія»*. Член ВЛКСМ з 1939. Н. в сім'ї службовця. З 1932 разом з сім'єю жив у Краснодоні. В 1941 переїхав до Ворошиловграда. В період тимчасової окупації міста — член підпільного міськкому ЛКСМУ, розвідник партизан. загону ім. І. М. Яковенка. Після розгрому загону Т. прийшов у Краснодон. Наприкінці вересня 1942 увійшов до штабу «Молодої гвардії». Брав участь у бойових операціях, у створенні підпільної друкарні, друкував листівки. І.І 1943 заарештований гестапо і кинутий живим у шурф шахти № 5. Його ім'ям названо піонерські загони, вулицю в Краснодоні. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (1960).

ТРЕТЯКО́ВА Валентина Петрівна (н. 6.III 1932, Київ) — укр. рад. бандуристка, нар. арт. УРСР (з 1977). В 1958 закінчила Київ. консерваторію (клас вокалу М. *Литвиненко-Вольгемут*). Виступає у складі тріо бандуристок: з 1953 — в Київ держ. естраді, з 1958 — в Київ. філармонії (разом з Н. *Москвіною* і Н. *Павленко*). В репертуарі: укр. нар. пісні, пісні народів СРСР і зарубіж. країн, твори радянських композиторів. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ТРЕТЬОЧЕРВНЕ́ВИЙ ПЕРЕВОРО́Т 1907 — контрреволюц. політ. акт рос. царизму, що полягав у розпускові 3 (16).VI 2-ї *Державної думи*, арешті членів думської соціал-демократичної фракції і виданні нового закону про вибори до 3-ї Держ. думи. За цим законом, у кілька разів скорочувалося і без того незначне представництво робітників і селян у Думі, забезпечувався її чорносотенно-кадетський склад. Т. п. знаменував поразку революції 1905—07 в Росії, тимчасову перемогу сил контррево-

люції, початок періоду столипінської реакції — масових репресій проти робітників і селян, чорносотенного терору.

ТРЕТЬЯКО́В Дмитро Костянтинович [24.X (5.XI) 1878, с. Шуморово кол. Мологського пов. Ярославської губ.— 26.IX 1950, Київ] — укр. рад. зоолог-морфолог, акад. АН УРСР (з 1929), засл. діяч науки УРСР (з 1940). Член Комуністичної партії з 1945. Закінчив Петерб. ун-т (1900). В 1912—41 — професор Новоросійського ун-ту в Одесі. В 1930—41 — директор організованого ним при ун-ті Зообіол. н.-д. ін-ту. В 1941—44 — зав. відділом Ін-ту зообіології АН УРСР в Уфі. В 1944—50 працював в Ін-ті зоології АН УРСР (1944—48 — директор); одночасно (1944—48) — професор Київ. ун-ту. Праці з питань порівняльної морфології нижчих хребетних тварин та походження хордових і голкошкірих. Вивчав будову кісткової та сполучної тканин, кровоносної та нервової систем круглоротих і риб; будову органів чуттів, зокрема органів бічної лінії, тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю.

ТРЕТЬЯКО́В Іван Андрійович (1735, Твер, тепер м. Калінін — 1779) — рос. вчений у галузі економіки, соціології, права. З 1761 навчався в Моск. ун-ті, пізніше — в ун-ті в Глазго, де здобув (1767) ступінь доктора права. Повернувшись в Росію, працював у Московському ун-ті (з 1768 — професор). Як і А. *Сміт*, Т. джерелом багатства країни вважав працю взагалі, незалежно від сфери її застосування. Особливе значення надавав сусп. *поділу праці* як важливому фактору зростання продуктивності праці — основи екон. розвитку. Осн. твір Т.— «Міркування про причини достатку і повільного збагачення держав». Наблизився до визначення залежності ціни товару від кількості праці, затраченої на його виробн., тобто до теорії трудової вартості. Критично ставився до кріпацтва. Вважав необхідним регулювання д-вою всієї економіки країни, збереження бурж. елементів у г-рі феод. Росії.

ТРЕТЬЯКО́В Павло Михайлович [15 (27).XII 1832, Москва — 4 (16). XII 1898, там же] — рос. культурний діяч, засновник *Третьяковської галереї*, дійсний член петерб. АМ (з 1893). В 50-х рр. 19 ст. разом з братом С. М. Третьяковим почав колекціонувати твори рос. образотворчого мистецтва. Збирав переважно картини *передвижників*, яким надавав велику матеріальну допомогу. У 80-х рр. 19 ст. Т. почав збирати також твори давньорус. мистецтва. У 1892 всю свою колекцію, разом з будинком, передав Москві. В 1980 у Москві Т. споруджено пам'ятник (скульптор О. Кибальников).

ТРЕТЬЯКО́В Петро Миколайович [30.X (12.XI) 1909, м. Кострома — 12.VI 1976, Ленінград] — рад. археолог, чл.-кор. АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. ун-т (1930). В 1950—53 — гол. редактор журн. «*Вопросы истории*». В 1951—59 — директор Ін-ту слов'янознавства АН СРСР, з 1959 — старший наук. співробітник Ін-ту археології АН СРСР. Провадив археол. дослідження на верхній Волзі, Дону, на тер. України (зокрема, в бас. річок Ворскли, Росі і Тясмину). Наук. праці Т. присвячені походженню і найдавнішій історії сх. слов'ян, давній історії зх. і пд. слов'ян, а також історії землеробства у Сх. Європі, проблемі утворення давньорус. народності. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1952.

Тв.: Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966; У истоков древнерусской народности. Л., 1970; По следам древних славянских племён. Л., 1982.

ТРЕТЬЯКО́В Роберт Степанович (н. 26.II 1936, м. Перм) — укр. рад. поет, журналіст. Член КПРС з 1961. Закінчив Київ. ун-т (1958). Друкуватися почав 1955. Поетичні збірки «Зоряність» (1961), «Палітра» (1965), «Портрети» (1967), «Ніжні розстані» (1972), «Осіннє скресання» (1980) та ін. відзначаються громадян. пафосом, публіцистичністю. У поемі «Біля мавзолею Леніна» (1975) показав безсмертя ленінських ідей, наступність революц. традицій. Премія ім. П. Г. Тичини «Чуття єдиної родини», 1977.

Тв.: Поезії. К., 1971; Меридіани крізь серце. К., 1975; Осіннє скресання. Х., 1980. *В. Д. Тимченко.*

ТРЕТЬЯКО́В Сергій Михайлович [8 (20).VI 1892, м. Кулдіга, тепер Латв. РСР — 9.VIII 1939] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1913. Перша зб. поезій — «Залізна пауза» (1919). Автор п'єс «Чуєш, Москва?!», «Протигази» (обидві пост. 1924), «Гарчи, Китай!» (пост. 1926, опубл. 1930, ставилась театрами України), документально-худож. книги «Ден Шіхуа» (1930), зб. літ. портретів «Люди одного вогнища» (1936) та ін. Т. належать слова відомої пісні «Залізними резервами» («Молода гвардія»). За сценаріями Т. поставлено фільми «Елісо» (1928), «Хабарда» (1931) та ін.

Тв.: Дэн Ши-хуа... М., 1962; Укр. перекл.— Челюскін. К.— Х., 1936.

ТРЕТЬЯКО́ВСЬКА ГАЛЕРЕ́Я, Державна Третьяковська галерея у Москві — найбільший в СРСР музей рос. дожовтневого і рад. образотворчого мистецтва. Засн. П. М. *Третьяковим*, який в 70-х рр. 19 ст. почав будівництво (за проектом В. *Васнецова*) спец. приміщення для музею і 1892 передав своє зібрання (з колекцією свого брата — С. М. Третьякова) разом з будинком Москві. В 1918 декретом Раднаркому, за підписом В. І. Леніна, Т. г. було націоналізовано і визначено як держ. загальнонац. музей. Відтоді вона поповнилася творами з Румянцевського музею, Цвєтковської галереї, з різних садиб і монастирів, зібранням живопису художника І. Остроухова. За роки Рад. влади більше ніж удвічі збільшилася експозиційна площа галереї. Тепер у Т. г. зберігається

Зал О. А. Іванова.

бл. 60 тис. експонатів. Тут представлено твори мозаїки [зокрема «Дмитро Солунський» (12 ст.) з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві], живопису, скульптури та графіки з 11 ст. до наших часів, зокрема живописців А. Рубльова, Феофана Грека, Діонісія, Д. Левицького, В. Боровиковського, К. Брюллова, О. Іванова, І. Шишкіна, В. Васнецова, В. Верещагіна, І. Рєпіна, В. Сурикова, І. Левітана, В. Сєрова, М. Врубеля, М. Нестерова, П. Кончаловського, М. Сар'яна, П. Коріна, С. Герасимова, Б. Йогансона, О. Дейнеки, А. Пластова та ін.; скульпторів Ф. Шубіна, М. Антокольського, С. Коненкова, М. Андрєєва, В. Мухіної, І. Шадра, М. Томського; графіків В. Фаворського, О. Кравченка, Б. Пророкова, Кукриніксів, Д. Шмаринова та ін. В Т. г. зібрано одну з найбільших колекцій багатонаціонального рад. мистецтва, де широко представлено твори укр. художників (В. Касіяна, О. Шовкуненка, Т. Яблонської, В. Шаталіна, Г. Якутовича та ін.). ДТГ має реставраційні майстерні, фототеку, наук. архів, б-ку, провадить наук.-дослідну і популяризаторську роботу. Перед будинком ДТГ споруджено пам'ятник П. Третьякову (1980, скульпт. О. Кибальников).

Літ.: Государственная Третьяковская галерея. Очерки истории. 1856—1917. Л., 1981. *Ю. К. Корольов.*

Будинок Третьяковської галереї.

ТРЕТЬЯЧЕ́НКО Георгій Миколайович (н. 13.IV 1926, Київ) — укр. рад. вчений у галузі міцності матеріалів, доктор тех. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1970. Після закінчення (1952) Київ. політех. ін-ту працював у наук. установах АН УРСР. З 1966 працює в Інституті проблем міцності АН УРСР. Осн. напрями діяльності: дослідження міцності матеріалів та елементів конструкцій у газових потоках з циклічно змінними високими т-рами; розробка теор. основ і експериментальних методів моделювання умов експлуатації матеріалів при циклічно неоднорідному тепловому-

В. І. Трефілов.

му і напруженому станах; розробка критеріїв міцності та рівнянь стану матеріалів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1969. Держ. премія СРСР, 1982.

ТРЕФІ́ЛОВ Віктор Іванович (н. 6.VIII 1930, м. Баку) — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1973), віце-президент АН УРСР (з 1974). Член КПРС з 1953. Закінчив (1952) Київ. політех. ін-т. Працював (1955—73) в Ін-ті металофізики АН УРСР, з 1973 — директор Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР. Дійсний член міжнар. Ін-ту спікання (з 1975). Осн. праці — з металофізики, фізики міцності і пластичності, фізичного матеріалознавства, порошкової металургії. Дослідив фазові перетворення, вивчив механізм деформування і руйнування, розвинув теорію в'язко-крихкого переходу, заклав основи технології виробн. і обробки тугоплавких металів. Провів дослідження з синтезу алмазів і алмазоподібних сполук, виклав фіз. принципи одержання «в'язкої кераміки». На XXV і XXVI з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденами Жовтневої Революції і «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1974. Премія Ради Міністрів СРСР, 1981.

ТРЕЧЕ́НТО (італ. trecènto, букв. — триста) — термін, яким позначають італ. культуру 14 ст., ознаменовану інтенсивним розвитком передумов для *Відродження*.

«ТРИ ДЖЕРЕЛА́ І ТРИ СКЛАДОВІ́ ЧАСТИ́НИ МАРКСИ́ЗМУ» — стаття В. І. Леніна, написана до 30-річчя з дня смерті К. Маркса. Опублікована в журн. «Просвещение» (1913, № 3). У вступній частині праці В. І. Ленін, спростовуючи спроби бурж. ідеологів представити марксизм як «секту», що стоїть осторонь стовпового шляху розвитку світової цивілізації, характеризував його як законного спадкоємця всього кращого, «що створило людство в XIX столітті в особі німецької філософії, англійської політичної економії, французького соціалізму» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 40). Нім. класична філософія, англ. *політична економія* і франц. *утопічний соціалізм* становлять три джерела марксизму. Викладаючи у першому розділі основи марксист. філософії, В. І. Ленін підкреслював її матеріалістичний характер, відзначав, що вона синтезувала досягнення франц. матеріалізму 18 ст. і філософії Л. *Фейєрбаха*, збагативши їх *діалектикою* — гол. надбанням нім. класичної філософії. К. Маркс і Ф. Енгельс, поглиблюючи і розвиваючи філос. матеріалізм, надали йому завершеного характеру, поширивши його на *пізнання* людського суспільства. Вони здійснили революц. переворот у філософії, створивши діалектичний та істор. матеріалізм. Марксистський філос. матеріалізм дав усьому людству, робітн. класові насамперед, зброю пізнання й перетворення світу. Характеризуючи в другому розділі екон. вчення К. Маркса, В. І. Ленін відзначав, що К. Маркс, спираючись на дослідження класиків англ. політ. економії А. *Сміта* і Д. *Рікардо*, створив нову політ. економію, наріжним каменем якої стало вчення про *додаткову вартість*. У третьому розділі В. І. Ленін розглянув осн. положення наук. соціалізму як складової частини марксизму, підкреслив величезну заслугу К. Маркса, який створив наук. теорію *класової боротьби*, всебічно обгрунтував неминучість загибелі капіталізму, визначив пролетаріат як єдину сусп. силу, здатну стати могильником капіталізму, творцем нового суспільства. В. І. Ленін зазначив, що вчення Маркса всесильне, бо воно вірне. В нових істор. умовах В. І. Ленін розвинув і примножив теор. спадщину основоположників марксизму, збагатив усі складові частини марксизму — філософію, політ. економію і *науковий комунізм*. Праця В. І. Леніна, що містить аналіз істор. коренів, сутності й структури марксизму, має велике теор. і практичне значення.

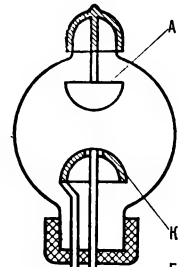

Тригатрон:
А — анод;
К — холодний (без підігрівника) катод;
Б — керуючий (підпалюючий) електрод.

ТРИАРИЛМЕТА́НОВІ БАРВНИКИ́ — синтетичні *барвники*, гол. чин. похідні трифенілметану $CH(C_6H_5)_3$. Бувають червоного, фіолетового, синього і зеленого кольорів. Залежно від хім. будови поділяються на амінотриарилметанові (напр., кристалічний фіолетовий, мал.) та окситриарилметанові (напр., лужний розчин *фенолфталеїну*) барвники. У катіонах молекул барвників першого типу може бути замість трьох дві *аміногрупи*, між якими симетрично розподілена електронна густина. Це перші синтезовані барвники. Молекули барвників другого типу побудовані в основному так, як і першого, з тією різницею, що в них з арильними кільцями зв'язані (замість аміногруп) оксигрупи і утворюється забарвлений аніон. Т. б. дають яскраві і чисті забарвлення. Недоліком їх є мала стійкість проти світла. Одержують Т. б. конденсацією альдегідів, кетонів, ангідридів або хлорангідридів к-т з ароматичними амінами або фенолами (нафтолами). Застосовують у виробн. лаків, кольорових олівців, чорнила, для фарбування паперу, мила, інколи у медицині (брильянтовий зелений, фенолфталеїн) та як кислотно-лужні індикатори (див. *Індикатори* в хімії).

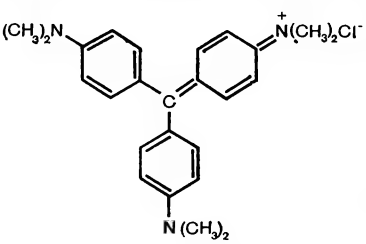

Літ.: Бородкин В. Ф. Химия красителей. М., 1981; Венкатараман К. Химия синтетических красителей, т. 2. Пер. с англ. Л., 1957.

Ф. А. Михайленко.

ТРИ́БА (лат. tribus) — в Стародавньому *Римі*: 1) Плем'я. За рим. традицією, найдавніше населення Риму складалося з трьох Т. (племен) — *латинів*, сабінів, *етрусків*, які становили рим. народ. 2) З 6 ст. до н. е. до 30-х рр. 1 ст. н. е.— адм.-тер. округ. По Т. встановлювався ценз і проводилися набір до армії та голосування в трибутних *коміціях*.

ТРИ́БА — таксономічна категорія, що в межах *родини* або *підродини* об'єднує близькі *роди*. Напр., пирій, житняк, пшениця, ячмінь та ін. споріднені з ними роди злаків становлять Т. пшеничних. Лат. назви Т. в ботаніці утворюються додаванням до назви найбільш характерного роду закінчення -eae (напр., біловусові — Nardeae, рисові — Oryzeae та ін.), в зоології — -ini (напр., браконикові — Braconini). Згідно з Міжнар. кодексом бот. номенклатури як синонім терміна «триба» вживають термін «коліно». Великі Т., або коліна, іноді поділяють на підтриби, або підколіна.

ТРИБОЕЛЕ́КТРИКА (від грец. τρίβος — тертя і *електрика*) — явище перерозподілу *електричних зарядів* при взаємному терті твердих тіл. В основі Т. лежать контактні явища. Контактна електризація двох *металів* або *напівпровідників*, металу і напівпровідника, зумовлена переходом *електронів* при контакті двох тіл від речовини з меншою *роботою виходу* до речовини з більшою роботою виходу. Процес тертя сприяє цьому переходові. Завжди електризуються обидва тіла, що беруть участь у терті. Вони набувають однакових за абс. величиною і протилежних за знаком електр. зарядів, причому, як правило, позитивно електризується тіло з більшою *діелектричною проникністю*. Т. приводить до небажаного накопичування статичних зарядів.

ТРИБОЕЛЕКТРИ́ЧНА ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, що грунтується на вимірюванні величини трибоелектричних зарядів (див. *Трибоелектрика*), які виникають під час тертя двох матеріалів різного або однакового складу, але з різною густиною. При терті двох металів (еталонного і досліджуваного) на їхній межі в момент контакту спостерігається стрибок потенціалу (див. *Потенціал* у фізиці), а між вільними поверхнями — контактна різниця потенціалів. В разі тертя неметалу (діелектрика) і металу останній електризується (при неокисленій поверхні) негативно. Якщо в процесі трибоелектричного контролю різниця потенціалів між двома матеріалами дорівнює нулеві, досліджуваний матеріал за хім. складом і густиною ідентичний еталонному. За допомогою Т. д. визначають марки матеріалів, сортують вироби з них.

ТРИБОЛЮМІНЕСЦЕ́НЦІЯ (від грец. τρίβος — тертя і *люмінесценція*) — люмінесценція, що виникає під час тертя, розколювання деяких кристалів, зокрема *люмінофорів*. Зумовлена електризацією кристалів, що руйнуються. Див. також *Трибоелектрика*.

ТРИБРА́ТНІ КУРГА́НИ — три великі кургани на Пд. від Керчі. Див. *Ич-Оба*.

ТРИБУ́Н (лат. tribunus — глава *триби*) — 1) В Стародавньому *Римі* службова особа (див. *Трибуни народні*). 2) Переносно — громадський діяч, який у своїх публіцистичних чи ораторських виступах палко відстоює права або інтереси певної соціальної групи.

ТРИБУ́НА (італ. tribuna, від лат. tribunal — підвищення) — 1) Підвищення для виступу промовців. 2) Споруда для глядачів, де ряди місць розташовані уступами вгору (напр., на стадіоні). 3) Місця для публіки, журналістів та ін. в парламентах. 4) Переносно — засіб, що його використовують для політ. діяльності, популяризації своїх, партійних, класових поглядів, ідей тощо (напр., газета є Т. партії, та ін.).

«ТРИБУ́НА ЛЕ́КТОРА» — науково-методичний щомісячник товариства «Знання» УРСР. Виходить з 1965 в Києві. Видання розраховане на пропагандистів суспол.-політичних, природничонаукових, наук.-технічних знань. Друкує методичні розробки лекцій найрізноманітнішої тематики, статті з проблем теорії та методики пропаганди й ораторського мистецтва, висвітлює діяльність орг-цій т-ва «Знання» й досвід майстрів публічного слова.

«ТРИБУ́НА ЛЮ́ДУ» («Trybuna Ludu» — «Трибуна народу») — щоденна газета, орган ЦК *Польської об'єднаної робітничої партії*. Засн. 16.XII 1948 внаслідок об'єднання органу ЦК Польс. робітн. партії газ. «Глос люду» («Голос народу», засн. 1944) та ЦО Польс. соціалістичної партії газ. «Роботнік» («Робітник», засн. 1894). Видається у Варшаві.

ТРИБУНА́Л (лат. tribunal — підвищення; судилище) — 1) Революційний надзвичайний суд часів *Великої французької революції*. 2) Станові шляхетські апеляційні суди, що існували на Україні (див. *Трибунал луцький*), в Литві і Польщі (див. *Трибунал коронний, Трибунал люблінський*). 3) Суди, які існували в Рад. д-ві 1917—22 (див. *Революційні трибунали*). 4) Міжнар. суд. орган для розгляду справ і покарання гол. воєнних злочинців 2-ї світової війни (див. *Міжнародні воєнні трибунали*). Див. також *Військовий трибунал*.

ТРИБУНА́Л КОРО́ННИЙ — найвищий апеляційний суд для всіх станових шляхетських судів польс. земель, утворений 1578 вальним (загальнопольс.) *сеймом* у Варшаві. Складався з 27 суддів (депутатів), що обиралися з шляхти воєводськими (див. *Воєводство*) сеймиками на один рік. Одночасно з Т. к. для укр. земель було утворено *трибунал луцький*, 1581 — трибунал для Литви. З 1764 замість Т. к. діяли два трибунали: один для Великої, другий (*трибунал люблінський*) — для *Малої Польщі*.

ТРИБУНА́Л ЛУ́ЦЬКИЙ — найвищий апеляційний суд для Брацлавського, Волинського і Київ. *воєводств*, утворений за вимогою укр. шляхти ухвалою вального (загальнопольс.) сейму у Варшаві 1578. Був організований на зразок *трибуналу коронного*. Діяв у Луцьку (звідси й назва). Складався з 13 суддів (депутатів), що їх обирали на 1 рік з шляхти на воєводських сеймиках. Розглядав скарги на рішення і вироки земських, гродських і підкоморських судів на підставі Литовського статуту 1566 (див. *Литовські статути*). Судочинство велося укр. мовою. На вимогу польс. шляхти і католицького духівництва Т. л. 1589 було приєднано до коронного трибуналу, який з того часу розглядав справи і укр. воєводств. З 1764 їх розглядав *трибунал люблінський*. Ліквідація Т. л. була одним із заходів, що їх здійснював польс. уряд для полонізації укр. земель.

ТРИБУНА́Л ЛЮБЛІ́НСЬКИЙ — найвищий апеляційний суд для *Малої Польщі*. Виділився 1764 як окремий суд з *трибуналу коронного*. Складався з 21 світського судді (депутата), що їх обирали на 1 рік з шляхти на сеймиках, і духовних суддів, обираних на *капітулах*. Засідав по черзі в Любліні і Львові, а після загарбання Галичини Австрією 1772 — лише в Любліні (звідси й назва). Розглядав скарги на рішення й вироки земських, гродських й підкоморських судів, а також судові справи — на підставі *Литовських статутів*. Був знаряддям соціального і нац. гноблення трудящих укр. земель, що входили до складу Польщі.

ТРИБУ́НИ НАРО́ДНІ, трибуни плебейські — у Стародавньому *Римі* в 1-й пол. 5 ст. до н. е. (з 494 до н. е.) — серед. 3 ст. н. е. найвищі виборні службові особи з *плебеїв*. Обиралися на плебейських зборах по *трибах* строком на рік у кількості 2—4 (або 5), а пізніше 10 чол. Спочатку обов'язком Т. н. був захист інтересів плебеїв проти сваволі *патриціїв*. Пізніше вони здобули право втручатися в дії всіх службових осіб, крім *диктатора* і *цензора*, право скликати плебейські збори, а з кінця 3 ст. до н. е.— *сенат*. Особа Т. н. вважалася священною і недоторканною. Т. н. відігравали важливу роль у боротьбі рим. рабовласницької демократії проти *олігархії*. Найвище піднесення демократичного руху в Римі (2-а пол. 2 ст. до н. е.) пов'язане з діяльністю нар. трибунів *Гракхів*. У період імперії Т. н. втратили значення.

ТРИ́ВІУМ (лат. trivium, букв.— перехрестя трьох шляхів, від tres— три і via — шлях) — три гуманітарні науки: граматика, риторика й діалектика, що становили в середні віки перший і гол. цикл *«семи вільних мистецтв»* і вивчалися на артистичних (загальноосв. підготовчих) ф-тах ун-тів, у єзуїтських *колегіумах* тощо.

ТРИГАТРО́Н [від англ. trigger — пусковий пристрій і (*елек*)*трон*] — високовольтний розрядник (*іонний прилад*) з двома основними електродами (*анодом, катодом*) і одним допоміжним — керуючим (підпалюючим). В Т. (мал.) електр. розряд між осн. електродами збуджується під впливом керуючого (підпалюючого) імпульсу напруги, прикладеної до допоміжного електрода. Розрізняють Т. відкриті (розряд відбувається у повітрі) та герметизовані (з електродами у скляній або керамічній оболонці, наповненій інертним газом). Т. застосовують гол. чин. у пристроях формування електр. імпульсів, призначених для *модуляції* високочастотних коливань у потужних генераторних лампах і *магнетронах*. Ін. назва Т.— триелектродний керований розрядник (див. також *Іскровий розрядник*).

ТРИ́ГЛА, морський півень (Trigla) — рід риб род. триглових ряду *окунеподібних*. Довж. тіла до 60 см. Голова велика, три нижні промені грудного плавця вільні, розщеплені, служать для повзання по дну, а також виконують функції дотику і смаку. Тримається зграйками у прибережній зоні. Живиться безхребетними та дрібною рибою. Нерест у весняно-літній період. Плодючість до 300 тис. ікринок. Статева зрілість настає у 3—4 роки. Т. поширені в морях теплих і помірних зон. В СРСР — 3 види, з них в УРСР (Чорне м.) — 2: Т. звичайна, або морський півень (T. lucerna), Т. смугаста (T. pini). Т.— об'єкт лову заради смачного м'яса.

Тригла звичайна.

ТРИГЛІ́Ф (грец. τρίγλυφον, від τρεῖς — три і γλύφω — вирізьблюю) — в архіт. споруді частина фриза *доричного ордера*, що імітує торець балки.

ТРИГОЛО́ВИЙ М'ЯЗ, трицепс — м'яз, що починається трьома головками (звідси назва). Т. м. плеча має довгу, бокову і медіальну головки, які починаються від лопатки і задньої поверхні плечової кістки; з'єднуючись, переходять у *сухожилок*, який прикріплюється до ліктьової кістки. Розгинає верхню кінцівку в ліктьовому (з великою силою) та в плечовому (слабко) *суглобах*. Т. м. голінки міститься на задній її поверхні; складається з одноголового камбаловидного й двоголового *литкового м'яза*. Своєю масою визначає форму голінки. Т. м. згинає *стопу* в надп'яткованолінковому суглобі, при ходінні та бігу відштовхує ногу від землі.

ТРИГОНА́ЛЬНА СИНГОНІ́Я (лат. trigonalis — трикутний, від грец. τρίγωνον — трикутник) — кристалографічна сингонія, що об'єднує 5 видів *симетрії*. У кристалів Т. с. є одна вісь 3-го порядку, яка збігається з одиничним напрямом, і кристалографічні константи $a = b = c$; $\alpha = \beta = \gamma \neq 90°$ (див. *Сингонія*). Т. с. об'єднує такі види симетрії: 1) тригонально-пірамідальний, 2) ромбоедричний, 3) дитригонально-пірамідальний, 4) тригональнотрапецоедричний, 5) тригональноскаленоедричний. Усі кристали Т. с. анізотропні (див. *Анізотропія*), одновісні. У Т. с. кристалізується бл. 11,5 % усіх вивчених *мінералів*, у т. ч. кварц, кальцит, корунд.

Т. М. Агафонова.

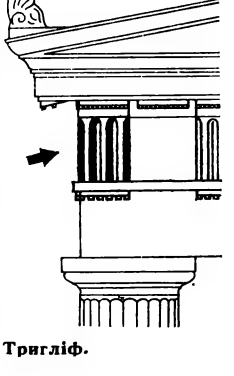

Тригліф.

ТРИГО́НІ Михайло Миколайович [жовтень 1850, Севастополь — 5 (18).VII 1917, м. Балаклава, тепер міський район Севастополя]— революц. народник. Син генерала. Закінчив юрид. ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі. В революц. русі з 1875, вів пропаганду серед

ТРИГОНОМЕТРИЧНІ РІВНЯННЯ

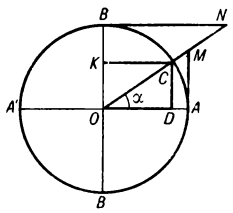

Мал. 1 до статті **Тригонометричні функції.**

інтелігенції і офіцерства на Україні. З 1879 — член «*Народної волі*». Брав участь у підготовці замаху на Олександра II. В 1880 заснував в Одесі народницьку орг-цію. В лютому 1881 Т. заарештовано в Петербурзі. За «процесом 20-ти» над діячами «Народної волі» (1882) Т. засуджено до 20 років каторги, яку відбував в *Олексіївському равеліні* і *Шліссельбурзькій фортеці*. В 1902 Т. заслано на Сахалін. З 1906 жив у Криму. Автор спогадів «Мой арест в 1881 году», «После Шлиссельбурга» (журн. «Былое», 1906, № 3, 9).

ТРИГОНОМЕТРИ́ЧНІ РІВНЯ́ННЯ — *рівняння*, що містять невідому величину під знаком тригонометричної функції. Т. р. є, напр., рівняння $\sin x + \operatorname{tg} x = 0$, $e^{\operatorname{tg} x} = 2$. За допомогою співвідношень між *тригонометричними функціями* Т. р. зводять до *алгебраїчних рівнянь* відносно якоїнебудь з цих функцій. Обчисливши її, знаходять корені Т. р., використовуючи *обернені тригонометричні функції*. Напр., рівняння $\sin x + \sin 2x + \sin 3x = 0$ можна звести до вигляду $\sin 2x \times (2\cos x + 1) = 0$, звідки $\sin 2x = 0$ або $\cos x = -\frac{1}{2}$; з першого рівняння одержуємо $2x = n\pi$, $x = n\pi/2$, з другого — $x = 2n\pi \pm \arccos\left(-\frac{1}{2}\right) = 2n\pi \pm \frac{2\pi}{3}$, де n — будь-яке ціле число.

ТРИГОНОМЕТРИ́ЧНІ РЯДИ́ — *ряди* вигляду $a_0 + \sum_{n=1}^{\infty} (a_n \cos nx + b_n \sin nx)$, де $a_0, a_1, \ldots, b_1, \ldots$ — дійсні або комплексні числа. Див. *Фур'є ряди*.

ТРИГОНОМЕТРИ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції*, аргументами яких є кути або дуги; один з найважливіших класів *елементарних функцій*. Т. ф. вивчають у *тригонометрії*. Для довільного *аргумента* α Т. ф. звичайно визначають за допомогою кола з двома взаємно перпендикулярними діаметрами AA' і BB' (мал. 1). Коли *кут* α утворений обертанням радіуса OC навколо точки O від початкового положення OA, то *відношення* довжини ортогональної *проекції* OC на діаметр BB' до радіуса кола наз. синусом кута α, а на діаметр AA' — косинусом кута α: $\sin\alpha = OK/OA$, $\cos\alpha = OD/OA$. Відношення довжини відрізка AM до радіуса кола наз. тангенсом кута α ($\operatorname{tg}\alpha$), BN — котангенсом кута α ($\operatorname{ctg}\alpha$), OM — секансом кута α ($\sec\alpha$) і ON — косекансом кута α ($\operatorname{cosec}\alpha$). Для гострого кута Т. ф. визначають ще й відношеннями сторін прямокутного *трикутника* ABC (мал. 2): $\sin\alpha = AC/AB$; $\cos\alpha = BC/AB$; $\operatorname{tg}\alpha = AC/BC$; $\operatorname{ctg}\alpha = BC/AC$; $\sec\alpha = AB/BC$; $\operatorname{cosec}\alpha = AB/AC$. Тангенс, котангенс, секанс і косеканс довільного кута α можна виразити через синус і косинус цього кута: $\operatorname{tg}\alpha = \sin\alpha/\cos\alpha$; $\operatorname{ctg}\alpha = \cos\alpha/\sin\alpha$; $\sec\alpha = 1/\cos\alpha$; $\operatorname{cosec}\alpha = 1/\sin\alpha$. Знаки Т. ф. визначаються тим, в якому *квадранті* площини міститься кінець рухомого радіуса, що визначає відповідний кут (мал. 3). Використання радіанного вимірювання кутів дає змогу запровадити Т. ф. числового аргумента. За Т. ф. числа x беруть відповідну Т. ф. кута, що містить x *радіанів*. Це дає змогу розглядати Т. ф. на числовій осі. Всі Т. ф. є *періодичними функціями*. З графіків Т. ф. (мал. 4) видно, що $\sin x$ і $\cos x$ за модулем не перевищують одиниці, $\operatorname{tg} x$ і $\operatorname{ctg} x$ можуть набувати будь-яких дійсних значень, $\sec x$ і $\operatorname{cosec} x$ за модулем не менші, ніж одиниця. Функції $\cos x$ і $\sec x$ є парними, решта — непарними функціями (див. *Парні і непарні функції*). Співвідношення між Т. ф. (табл.) дають змогу обчислювати одні Т. ф., використовуючи значення інших, зводити Т. ф. великого аргумента до Т. ф. меншого аргумента тощо. Напр., за допомогою періодичності і формул зведення можна Т. ф. будь-якого аргумента звести до Т. ф. аргумента x, що задовольняє співвідношення $0 \leqslant x \leqslant \pi/4$.

Всі Т. ф. допускають розкладання у степеневі *ряди*, які дозволяють означити Т. ф. комплексного аргумента. Існують формули, що пов'язують такі Т. ф. з *показниковою функцією* та з *гіперболічними функціями*. Вони дають змогу одержати ряд цікавих результатів. Напр., синус і косинус комплексного аргумента може набувати дійсного значення, за модулем більшого одиниці:

$$\sin(\pi/2 + 3i) = \frac{e^3 + e^{-3}}{2} \approx 10{,}07.$$

Т. ф. комплексного аргумента є *аналітичними функціями*. Див. також *Обернені тригонометричні функції*.

Літ.: Шабат Б. В. Введение в комплексный анализ. М., 1976; Цыпкин А. Г. Справочник по математике. М., 1979.

О. *Т. Хавро.*

ТРИГОНОМЕ́ТРІЯ (від грец. τρίγωνον — трикутник і μετρέω — вимірюю) — розділ математики, в якому вивчають *тригонометричні функції* та їх застосування. Розрізняють прямолінійну (плоску) Т. і *сферичну тригонометрію*. Прямолінійну Т. застосовують переважно для розв'язування геом. задач. Для цього виводять спец. формули, осн. з яких є формули косинусів, синусів і тангенсів (див. *Косинусів теорема, Синусів теорема, Тангенсів теорема*). Для обчислювання площі *трикутника*, крім геом. формул, застосовують ще й формули

$$S = \frac{ab\sin C}{2} = \frac{a^2 \sin B \sin C}{2\sin A} = p^2 \operatorname{tg}\frac{A}{2}\operatorname{tg}\frac{B}{2}\operatorname{tg}\frac{C}{2},$$

де a, b і c — сторони трикутника, A, B, C — протилежні їм кути, $p = (a + b + c)/2$. Для обчислювання кутів трикутника можна застосовувати формули виду

$$\operatorname{tg}\frac{A}{2} = \sqrt{\frac{(p-b)(p-c)}{p(p-a)}}.$$

Виникнення Т. пов'язане з потребами астрономії, землевимірювання та буд. справи. Перші методи знаходження параметрів трикутника розвинули давньогрец. вчені за кілька століть до н. е. У розвиток Т. значний внесок зробили араб. вчені аль-Баттані (2-а пол. 9 — поч. 10 ст.), *Абу-ль-Вефа* і Насіреддін Тусі (13 ст.), інд. вчений Бхаскара (12 ст.), *Регіомонтан*, М. *Коперник*, Т. *Браге*, Ф. *Вієт*, Й. *Кеплер*. Сучас. вигляду Т. набула у працях Л. *Ейлера*.

Літ.: Новосьолов С. Й. Тригонометрія. К., 1961; Цыпкин А. Г. Справочник по математике. М., 1979.

О. *Т. Хавро.*

ТРИГРА́НКА, дрейсена (Dreissena, синонім Dreissensia) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина до 50 мм завдовжки, тригранна (звідки й назва). 7 видів, поширених у прісноводних і солонуватоводних водоймах Європи і Зх. Казахстану. Всі ці види зустрічаються в СРСР, у т. ч. на Україні (бас. Чорного і Азовського морів) — 2 види: Т. різнокова, або мінлива (D. polymorpha), і Т. бузька (D. bugensis, синонім D. rostriformis). Т.— прикріплені організми, часто утворюють великі скупчення. Роздільностатеві. Розвиток з вільноплаваючою личинкою — *велігером*. Оселюючись у водопроводах, Т. може порушувати їхню нормальну роботу. Для боротьби з *обростан-*

Співвідношення між тригонометричними функціями

Формули зв'язку	$\sin^2\alpha + \cos^2\alpha = 1$; $\operatorname{tg}\alpha \cdot \operatorname{ctg}\alpha = 1$; $\sec^2\alpha = 1 + \operatorname{tg}^2\alpha$; $\operatorname{cosec}^2\alpha = 1 + \operatorname{ctg}^2\alpha$.
Формули зведення*	$\sin(\alpha + n\pi) = \pm\sin\alpha$; $\cos(\alpha + n\pi) = \pm\cos\alpha$; $\operatorname{tg}(\alpha + n\pi) = \operatorname{tg}\alpha$; $\sin\left[\alpha + (2k+1)\frac{\pi}{2}\right] = \pm\cos\alpha$; $\cos\left[\alpha + (2k+1)\frac{\pi}{2}\right] = \pm\sin\alpha$; $\operatorname{tg}\left[\alpha + (2k+1)\frac{\pi}{2}\right] = \operatorname{ctg}\alpha$.
Формули додавання	$\sin(\alpha_1 \pm \alpha_2) = \sin\alpha_1\cos\alpha_2 \pm \cos\alpha_1\sin\alpha_2$; $\cos(\alpha_1 \pm \alpha_2) = \cos\alpha_1\cos\alpha_2 \mp \sin\alpha_1\sin\alpha_2$; $\operatorname{tg}(\alpha_1 \pm \alpha_2) = (\operatorname{tg}\alpha_1 \pm \operatorname{tg}\alpha_2)/(1 \mp \operatorname{tg}\alpha_1\operatorname{tg}\alpha_2)$
Формули перетворення суми на добуток	$\sin\alpha_1 \pm \sin\alpha_2 = 2\sin\frac{\alpha_1 \pm \alpha_2}{2}\cos\frac{\alpha_1 \mp \alpha_2}{2}$; $\cos\alpha_1 + \cos\alpha_2 = 2\cos\frac{\alpha_1 + \alpha_2}{2}\cos\frac{\alpha_1 - \alpha_2}{2}$; $\cos\alpha_1 - \cos\alpha_2 = 2\sin\frac{\alpha_1 + \alpha_2}{2}\sin\frac{\alpha_2 - \alpha_1}{2}$; $\operatorname{tg}\alpha_1 \pm \operatorname{tg}\alpha_2 = \frac{\sin(\alpha_1 \pm \alpha_2)}{\cos\alpha_1\cos\alpha_2}$
Формули перетворення добутка на суму	$\sin m\alpha\cos n\alpha = \frac{\sin(m+n)\alpha + \sin(m-n)\alpha}{2}$; $\sin m\alpha\sin n\alpha = \frac{\cos(m-n)\alpha - \cos(m+n)\alpha}{2}$; $\cos m\alpha\cos n\alpha = \frac{\cos(m-n)\alpha + \cos(m+n)\alpha}{2}$

* n і k — будь-які цілі числа.

нями Т. застосовують механіч., хіміч., біологіч. та електрич. засоби. У викопному стані Т. (бл. 20 видів) відомі з крейдового періоду. Іл. с. 344. *А. Л. Путь.*

ТРИДА́КНА (Tridacna) — рід *двостулкових молюсків*. Найбільші серед двостулкових молюсків: довж. тіла до 1 м, у Т. в е л е т е н с ь к о ї (T. gigas) — до 1,4 м, маса понад 200 кг. Стулки раковини однакові, радіально ребристі, товсті, без перламутрового шару. 6 видів, поширених в тропічних зонах Індійського і Тихого океанів, у Китайському і Червоному морях. Живуть у прибережних зонах, серед коралових рифів тощо. Використовуються місцевими жителями як будівельний матеріал та для виготовлення різних предметів побуту. У викопному стані Т. відомі починаючи з еоцену. Іл. с. 344. *А. Л. Путь.*

ТРИДИМІ́Т (від грец. τρίδυμος — потрійний) — мінерал класу *силікатів*. SiO_2. Розрізняють Т. низькотемпературний — ромбічної та високотемпературний — гексагональної *сингонії*. Густ. 2,31. Твердість 6,75. Колір білий, сіруватобілий, іноді безбарвний. Блиск скляний. Рідкісний. У Рад. Союзі відомий в РРФСР (п-ів Камчатка), в Грузії, Вірменії, на Україні (Закарпаття); за рубежем — у Мексиці, США. Використовують при виготовленні *динасу*. Т. виявлено у *метеоритах* і породах Місяця.

ТРИДЦЯТИЛІ́ТНЯ ВІЙНА́ 1618—48 — перша загальноєвропейська війна між країнами габсбурзького блоку (icп. та австр. *Габсбурги*, підтримані католицькими князями Німеччини, папством і *Річчю Посполитою*) та антигабсбурзькою коаліцією (Франція, Швеція, Данія, Голландія, Росія, деякою мірою Англія, що спиралися на нім. протестантських князів та антигабсбурзький рух у Чехії, Трансільванії, Італії). Була зумовлена намаганням Габсбургів, які очолювали загальноєвроп. реакцію, встановити своє панування в Європі. Нім. протестантські князі, які прагнули відстояти свою самостійність, створили 1608 Протестантську унію, яку підтримали Франція, Англія та ін. Їй протистояв союз нім. католицьких князів (*Католицька ліга* 1609), який підтримали папство та Іспанія. В 1617—18 Габсбурги почали наступ на привілеї Чехії, що зберігала деяку незалежність у складі Габсбурзької монархії. Це викликало в Чехії повстання 1618—20, яке стало першим чес.-пфальцським періодом (1618—23) Т. в. Розгром чес. війська 1620 біля *Білої Гори* і підкорення Чехії Габсбургам привели до посилення їхніх позицій. У 1625 у війну проти Габсбургів вступила протестантська Данія. Почався другий — датський період (1625—29) Т. в. Незважаючи на підтримку Данії з боку Франції, Англії, Швеції та широкий сел. рух у Верхній Австрії, Чехії та ін. землях, імперським військам, очоленим А. В. Є. *Валленштейном*, та військам Католицької ліги на чолі з Й. Ц. *Тіллі* вдалося завдати поразки Данії. За Любецьким договором 1629 вона погоджувалася на відновлення довоєнного становища і вихід з війни. Вступом у війну проти Габсбургів Швеції 1630 почався швед. період (1630—35) Т. в. Швед. війська здобули перемогу біля Лейпціга (1631), Лютцена (1632) та ін. Цьому сприяла рос.-польс. війна (1632—34; див. *Російсько-польські війни 17 століття*), яка сковувала сили Польщі. Після укладення *Поляновського миру 1634* між Росією і Польщею становище швед. армії ускладнилося. Поразка Швеції 1634 біля Нердлінгена (Пд. Німеччина), укладення миру між протестантськими князями і нім. імператором примусили вступити у війну Францію. У франко-швед. період (1635—48) Т. в. до Франції і Швеції приєдналися Голландія, Мантуя, Савойя і Венеція. Під час воєнних дій виявилася перевага франко-швед. коаліції (перемоги біля Брейтенфельда 1642, Рокруа 1643, Янкова 1645 тощо). На боці антигабсбурзької коаліції у франц. війську боролися бл. 2500 укр. козаків на чолі з Б. Хмельницьким, І. Сірком і Солтенком. За домовленістю між Б. Хмельницьким і франц. послом Польщі вони 1645 прибули до Франції (морем з Гданська до Кале). Укр. козаки діяли як самостійна частина, зберігаючи свою військ. орг-цію. Т. в. закінчилася *Вестфальським миром 1648*, який поклав кінець спробам австроісп. Габсбургів встановити гегемонію в Європі, сприяв перетворенню Франції і Росії на наймогутніші країни Європи і закріпив на тривалий час політ. роздробленість Німеччини.

Літ.: Поршнев Б. Ф. Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. М., 1970; Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства. М., 1976.

З. І. Мухіна.

ТРИДЦЯТИТИ́СЯЧНИКИ — передові промислові робітники, працівники парт., держ. і н.-д. установ та навчальних закладів, яких відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому зміцненню колгоспів керівними кадрами» від 25.III 1955 було направлено для керівної госп. і парт. роботи в економічно слабких і відстаючих колгоспах. На заклик партії добровільно поїхали працювати на село 32 072 чол., які мали великий досвід організаційно-парт. і госп. роботи. З них тільки на Україні було обрано головами і заст. голів колгоспів 4107 чол. Багато Т. стало талановитими колгоспними керівниками, які зробили гідний внесок у справу організаційно-госп. зміцнення колгоспів, у піднесення рівня с.-г. виробництва та дальше зміцнення союзу робітн. класу з колг. селянством. Т. розвивали кращі традиції *двадцятип'ятитисячників*.

ТРИЗВУ́К — основний тип *акорду*, що утворюється з трьох різноіменних звуків, які можуть бути розміщені по *терціях*.

ТРИ́ЗНА Йосиф (р. н. невід.— п. 1655 або 1656) — укр. церковний діяч, письменник. Походив із зх.-укр. шляхти. Виховувався в Києво-Печерській лаврі. В 1640—47 — ігумен Віленського святодухівського монастиря, з 1647 — архімандрит Києво-Печерської лаври. Брав участь у виправленні й редагуванні *«Києво-Печерського патерика»*. Автор ряду творів реліг. змісту.

ТРИ́ЗНА — у давніх слов'ян до 10 ст. заключна частина поховального обряду. Складалася з жертвоприношення, військ. ігор і бенкету на честь померлого; із запровадженням християнства набула значення поховальних *поминок*. Існувала також в ін. народів.

ТРИЗУ́БЕЦЬ (Triglochin) — рід рослин родини тризубцевих. Багаторічні кореневищні трави. Листки прикореневі, вузьколінійні або шиловидні. Квітки двостатеві, непоказні, в колосовидному суцвітті. Відомо 13 видів, поши́р. майже по всій земній кулі (в Австралії — 7). В СРСР, в т. ч. УРСР, два види: Т. б о л о т н и й (T. palustre) і Т. м о р с ь к и й (T. maritima). Ростуть на вологих луках, мокрих солончаках, болотах, по берегах водойм тощо. Добре поїдаються тваринами, проте у великих кількостях можуть викликати отруєння. Насіння використовують як корм для свійських птахів. Попіл Т. мор. містить соду, іноді використовується при варінні мила. Іл. с. 344.

ТРИКАРБО́НОВИХ КИСЛО́Т ЦИКЛ, цикл Кребса, цитратний цикл — шлях окислювальних зворотних ферментативних перетворень деяких *карбонових кислот*, що утворюються як проміжні продукти при розщепленні молекул білків, жирів та вуглеводів в тканинах усіх організмів. До осн. субстратів Т. к. ц. належать к-ти: лимонна, цис-аконітова, ізолимонна, щавлевоянтарна — трикарбонові к-ти, а також кетоглютарова, янтарна, фумарова, яблучна й щавлевооцтова — дикарбонові к-ти. Ферменти реакцій Т. к. ц. локалізовані гол. чин. в *мітохондріях* клітин. Т. к. ц. відкрив 1937 Г. *Кребс*. Першим етапом Т. к. ц. є реакція конденсації активованої оцтової (ацетилкоферменту А) і щавлевооцтової кислот з утворенням лимонної кислоти, яка в серії ін. наступних восьми реакцій знову перетворюється на щавлевооцтову кислоту з виділенням 2 молекул вуглекислого газу та 4 пар атомів водню. Новоутворена щавлевооцтова кислота реагує з наступною молекулою оцтової кислоти, і цикл знову повторюється. Утворений вуглекислий газ виділяється в навколишнє середовище, а водень, за участю ферментів системи *окислювального фосфорилювання*, реагує з киснем і утворює воду з одночасним виділенням енергії, яка нагромаджується у вигляді хім. зв'язків в аденозинтрифосфорній кислоті (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). або використовується в біосинтет. процесах. Т. к. ц.— один з осн. механізмів *тканинного дихання*. Крім того, зворотність реакцій циклу (за винятком реакції перетворення α-кетоглютарової кислоти на янтарну) забезпечує взаємоперетворення вуглеводів, ліпідів та деяких амінокислот в тканинах організму. Гальмування пе-

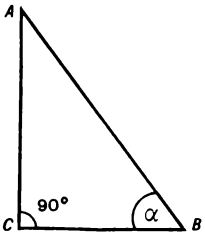

Мал. 2 до статті **Тригонометричні функції**.

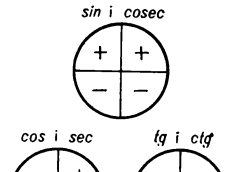

Мал. 3. Знаки **тригонометричних функцій**.

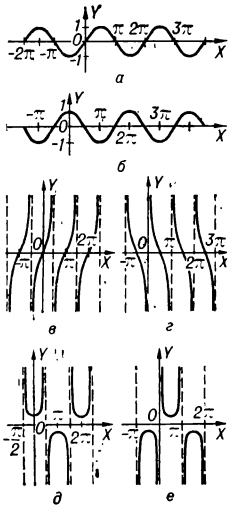

Мал. 4. Графіки **тригонометричних функцій**: *а* — синуса; *б* — косинуса; *в* — тангенса; *г* — котангенса; *д* — секанса; *е* — косеканса.

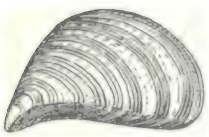

Тригранка річкова.

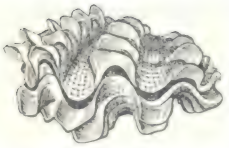

Тридакна велетенська.

Тризубець болотний:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

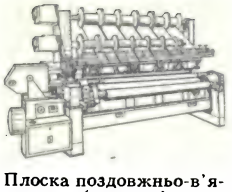

Плоска поздовжньо-в'язальна (основов'язальна) **трикотажна машина** «Кокетт» (НДР).

ребігу реакцій Т. к. ц. викликає порушення вуглеводно-жирового, енергетичного та азотного обмінів. Це в першу чергу проявляється в значному підвищенні концентрації т. з. *ацетонових тіл* (ацетон, β-оксимасляна та β-кетомасляна кислоти) в крові, сечі, молоці та в ін. біол. рідинах, тобто у виникненні *кетозів*, кетоацидозу. Причиною гальмування реакцій Т. к. ц. можуть бути: отруєння аміаком, захворювання діабетом, дефіцит вуглеводів та надмірна кількість білків або масляної кислоти в раціоні, *ацидози* та ін. Активується Т. к. ц. введенням в організм проміжних кислот циклу, деяких вітамінів та мінеральних солей.

Д. О. Мельничук.

ТРИКЛІ́ННА СИНГОНІ́Я [від грец. τρεῖς — три і κλίνω — нахиляю(сь)] — кристалографічна сингонія, що об'єднує види *симетрії* нижчого порядку. Включає моноедричний (характеризується відсутністю елементів симетрії) і пінакоїдальний (має центр *інверсії*) види симетрії. Кристалографічні константи Т. с. $a \neq b \neq c$; $\alpha \neq \beta \neq \gamma \neq 90°$ (див. *Сингонія*). Кристали Т. с. анізотропні (див. *Анізотропія*), двовісні. В Т. с. кристалізується бл. 6,5 % вивчених *мінералів*, у т. ч. альбіт, олігоклаз, дистен тощо.

Т. М. Агафонова.

ТРИКО́ (франц. tricot) — 1) Вовняна або бавовняна тканина саржового чи дрібновізерунчастого *переплетення ниток*. На поверхні Т. є виразний малюнок у вигляді невеликих рубчиків, смужок, кліток тощо. З Т. шиють переважно костюми. 2) Одне з головних основов'язаних *переплетень трикотажних*. 3) Спортивний або театральний одяг з *трикотажу*, який щільно облягає тіло.

ТРИКОТА́Ж (франц. tricotage, від tricoter — в'язати) — полотно і вироби, що їх виготовляють *в'язанням* на *трикотажних машинах*. Сировиною для Т. є бавовняна і вовняна *пряжа*, хімічні та натуральні *нитки*. Структура Т. зумовлюється типом *переплетення трикотажного*, лінійною густиною (товщиною) нитки або пряжі, густиною або кількістю петель на одиницю довжини в напрямі петельного рядка і петельного стовпчика, будовою поверхні, видом опорядження тощо. На відміну від ін. текстильних виробів Т. може розтягуватись в усіх напрямах через здатність петель змінювати форму і розміри. Розрізняють Т.: поперечно-в'язаний (кулірний) і поздовжньо-в'язаний (основов'язаний); одинарний і подвійний; сировий, вибілений, гладкофарбований і строкатов'язаний. Основні властивості Т.: розтяжність, пружність, еластичність, міцність на розрив, стійкість щодо стирання, розпускальність, закручуваність з країв, гігроскопічність, паро-, водо- і повітропроникність, здатність нагромаджувати електростатичні заряди. Т. використовують при виготовленні одягу, штучного хутра, панчішно-шкарпеткових і гардинно-тюлевих виробів, мережива, фільтрів тощо. Див. також *Трикотажне виробництво*.

Ф. А. Мойсеєнко.

ТРИКОТА́ЖНА МАШИ́НА, в'язальна машина — машина для виготовлення (в'язання) *трикотажу*. Осн. робочі частини Т. м.: петлетвірний, або в'язальний, механізм (голочниця з голками, нитководії та ін. елементи); механізм живлення, що забезпечує при прокладанні нитки на голки певний її натяг, і відтяжний механізм, яким готовий трикотаж відводять з постійним натягом від голочниці. Т. м. (мал.) розрізняють: за способом *в'язання* — поперечно-в'язальні (кулірні) і поздовжньо-в'язальні (основов'язальні); за формою голочниць — плоскі і круглі; за кількістю голочниць — однофонтурні (з однією голочницею) і двофонтурні; за конструкцією голок — з крючковими, язичковими і складеними голками. Є Т. м.: напівавтоматичні й автоматичні; для виробн. трикотажного полотна і для створення трикотажних виробів (див. *Панчішна машина*). Клас Т. м. визначається кількістю голок на одиницю довжини голочниці. Чим виший клас Т. м., тим тонше вона виробляє полотно. Т. м., що їх виготовляють в СРСР, належать до машин від 3-го до 30-го класу. Продуктивність таких Т. м. досягає 3 млн. і більше петель за хвилину. Дальший розвиток Т. м. пов'язаний з підвищенням їхнього класу, збільшенням кількості петлетвірних механізмів, з автоматизацією процесу в'язання. Крім пром. Т. м., випускають побутові ручні в'язальні машини.

Ф. А. Мойсеєнко.

ТРИКОТА́ЖНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *текстильної промисловості*, підприємства якої виготовляють в'язані вироби. Осн. продукція: білизняний та верхній трикотаж, панчішно-шкарпеткові та рукавичні вироби, головні убори, трикотажне полотно, включаючи технічне, штучне хутро на трикотажній основі, вироби технічного та мед. призначення тощо. Виробн. трикотажу почало розвиватися у Франції, Великобританії та Німеччині в кін. 18 — на поч. 19 ст. В Росії трикотажне виробн. виникло наприкінці 19 ст. В Рад. Союзі Т. п. фактично створено заново. В довоєнні п'ятирічки було збудовано ряд потужних трикотажних підприємств у Москві, Баку, Ленінакані, Києві, Новосибірську, Тбілісі, Коканді; в післявоєнні роки — прядильно-трикотажні комбінати в Курську, Пінську, Огрі, Астрахані, ф-ки по виробн. трикотажного полотна у Великих Луках, Горлівці, білизняного трикотажу в Смоленську, Орську, Мукачевому, Рибниці, Андижані, Джезказгані, Біробіджані, панчішно-шкарпеткових виробів у Бресті, Караганді, Черемхові тощо. Осн. принципи розміщення Т. п.— макс. наближення підприємств до районів споживання її продукції. Пром. виробн. трикотажної продукції організовано в усіх союзних республіках. На Україні найбільші підприємства Т. п.— *київська базова експериментальна трикотажна фабрика «Киянка»*, *Київське виробниче трикотажне об'єднання* імені Р. Люксембург, Донецька, Ворошиловградська, Одеська імені Н. К. Крупської, Миколаївська трикотажні ф-ки, Харківська, Житомирська, Чернівецька, Львівська, Червоноградська (Львів. обл.) панчішні ф-ки. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено нарощувати випуск високоякісних товарів, які мають підвищений попит, зокрема різних видів білизняного й верхнього трикотажу, панчішно-шкарпеткових виробів. Наукові проблеми розвитку Т. п., зокрема на Україні, розробляють Укр. н.-д. ін-т по переробці штучних і синтетичних волокон у Києві, *Київський технологічний інститут легкої промисловості* та ін.

Ф. А. Мойсеєнко.

Виробництво трикотажної продукції в СРСР

	1940		1982	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Панчішно-шкарпеткові вироби, млн. пар	489	79	1781	369
Білизняний трикотаж, млн. шт.	127	30	1152	219
Верхній трикотаж, млн. шт.	59	12	460	75

ТРИКОТА́ЖНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво, пов'язане з виготовленням *трикотажу* — полотна і виробів. Починається з підготовки сировини до осн. процесу Т. в.— *в'язання*. Полягає ця підготовка у перемотуванні ниток на *мотальних машинах* у бобіни або намотуванні їх на снувальних машинах (див. *Снування*) з великої кількості мотальних паковок (бобін, котушок) на спільну паковку — снувальний валик. Пом'якшують нитки спец. обробкою, напр. парафіном. Виробн. трикотажу складається з власне в'язання, опорядження і розкроювання полотна, створення з нього виробів, сортування, маркірування й упаковування їх. Спочатку, використовуючи різні види *переплетення трикотажного*, на *трикотажних машинах* одержують сирове (нефарбоване) полотно. Далі його опоряджують: фарбують, віджимають, сушать, стабілізують (надають стійкої форми, фіксують петлі в процесі теплової обробки), піддають *ворсуванню* (начісне полотно), стрижуть (полотно типу «велюр») тощо. Розкроюють полотно пересувними або стаціонарними *закрійними машинами*, викроєні деталі зшивають на спеціалізованих *швейних машинах* і автоматах (розкрійний спосіб). Готові вироби сортують за якістю, маркірують і упаковують. Розкрійним способом виготовляють білизняні (бл. 90 %) і верхні (бл. 50 %) вироби, рукавички. Трикотажні вироби створюють також напіврегулярним і регулярним способами. Напіврегулярним способом в'яжуть купон, ширина якого така сама, як і ширина

виробу, а нижній край не потребує швейної обробки. Таким способом виготовляють переважно верхній трикотаж. Регулярний спосіб полягає в одержанні деталей виробу або всього виробу на трикотажній машині. Цей спосіб найекономічніший, майже без швейних операцій. Його використовують у виробн. панчішно-шкарпеткових виробів (98 %), рукавичок, частково — трикотажу верхнього і білизняного. Див. також *Текстильна промисловість, Трикотажна промисловість.*

Літ.: Шалов И. И. Проектирование трикотажного производства. М., 1977.

Ф. А. Мойсеєнко.

ТРИКУ́ТНИК — сузір'я Пн. півкулі неба. Найяскравіші зорі 3,0 і 3,4 візуальної *зоряної величини*. Видно на всій території СРСР влітку, восени і взимку (найкраще в жовтні). Див. карту до ст. *Зоряне небо.*

ТРИКУ́ТНИК прямолінійний — *многокутник* з трьома сторонами. За довжиною сторін Т. бувають: різносторонніми (мал., 1), коли сторони різної довжини, рівнобедреними (мал., 2), коли дві сторони рівні, а третя не дорівнює їм, та рівносторонніми, або правильними (мал., 3), коли всі три сторони рівні; за величиною кутів — гострокутними, коли всі кути гострі, прямокутними (мал., 4), коли є прямий кут, і тупокутними (мал., 5), коли є тупий кут. Сума всіх кутів прямолінійного Т. дорівнює 180° у *евклідовій геометрії*, менша за 180° і непостійна — в *Лобачевського геометрії* і в межах між 180° і 540° — в *ріманової геометрії*. В евклідовій геометрії площа Т. дорівнює $ah/2$, де a — будь-яка сторона Т., h — *висота*, опущена на цю сторону (мал., 6). Прямолінійні Т. вивчають у прямолінійній *тригонометрії*; т. з. сферичні Т. — у *сферичній геометрії* і *сферичній тригонометрії*.

ТРИЛЕ́МА (від грец. τρεῖς — три і λῆμμα — логічний засновок) — 1) *Судження*, в якому предметові приписують три ознаки, що виключають одна одну. Напр.: «Даний кут або гострий, або прямий, або тупий». 2) Особливий випадок умовно-розділювального *силогізму*, коли умовний *засновок* передбачає залежність від основи не одного, а трьох висновків, які виключають один одного. Напр., «Даний кут або гострий, або прямий, або тупий; відомо, що даний кут не гострий і не прямий; отже даний кут тупий».

ТРИЛОБІ́ТИ (Trilobita) — клас викопних морських зябродихаючих *членистоногих* тварин. Тіло (довж. від 3 мм до 75 см) було вкрите панцирем, який двома поздовжніми борозенками був розчленований на три лопаті (звідки й назва: від грец. τρίλοβος — трилопатевий). У примітивних Т. тіло складалося з голови, злиті покриви якої утворювали головний щит, і поділеного на сегменти тулуба, вкритого спинним щитом. У переважної більшості Т. кілька задніх сегментів тулуба зливались між собою, утворюючи хвостовий щит. На верхній стороні головного щита містилася пара складних *фасеткових очей*; на нижньому боці, перед ротовим отвором — пара вусиків (*антенул*); позаду рота — 4 пари кінцівок голови, цілком подібних до тулубових кінцівок. Всі кінцівки тіла, за винятком антенул, двогілчасті. Описано бл. 1300 родів і понад 10 тис. видів Т. Більшість Т.— донні тварини. Виникли в протерозої і повністю вимерли в кінці палеозою. Походять від примітивних полімерних *кільчастих червів* з класу багатощетинкових.

О. П. Маркевич.

ТРИЛО́ГІЯ (грец. τριλογία, від τρεῖς — три і λόγος — слово, розповідь) — три романи, повісті чи п'єси або три муз. твори, що є самостійними закінченими творами і водночас об'єднані в одне ціле спільним ідейним задумом, сюжетом, героями. Зразки Т.: «Ходіння по муках» («Сестри», «Вісімнадцятий рік», «Похмурий ранок») О. М. Толстого; «Прапороносці» («Альпи», «Голубий Дунай», «Злата Прага») О. Гончара.

ТРИЛЬЙО́Н (франц. trillion), тисяча мільярдів — число, яке в *десятковій системі числення* зображають одиницею з 12 нулями, тобто 10^{12}. У деяких країнах Т. наз. число 10^{18}.

ТРИМАРА́Н [від лат. tres, грец. τρεῖς — три і (*ката*)*маран*] — 1) Вузьке парусне судно з одним основним корпусом і двома допоміжними корпусами-поплавками, закріпленими на деякій віддалі від його бортів для підвищення *остійності* судна. 2) Трикорпусне судно, корпуси якого міцно з'єднані між собою у верхній частині. 3) Моторний катер, корпус якого має явно виражені обводи з трьома *кілями* (мал.).

ТРИ́МЕР (англ. trimmer, від trim — упорядковувати, врівноважувати) — 1) Електричний *конденсатор* невеликої змінної *електроємності*, застосовуваний гол. чин. при настроюванні *коливальних контурів* у радіоапаратурі. 2) Невелика додаткова поверхня на елеронах (рухомих частинах *крила*) і кермах літака, яка полегшує керування ним. 3) Пересувна навантажувальна машина (кидальний конвейєр), під час дії якої переміщуваний вантаж (грунт, зерно або ін. сипкий матеріал) відкидається вбік на 10—15 м. Використовується для переміщування грунту у відвал, створювання дамб, заповнювання трюмів судна тощо. 3) Верстат з кількома дисковими пилками для поперечного розпилювання пиломатеріалів, гол. чин. дощок і рейок.

ТРИМЕ́СТР [лат. trime(n)stris — тримісячний, від tres — три й mensis — місяць] — частина навч. року в навч. закладах деяких зарубіжних країн (у Великобританії, частково в США). Тривалість кожного Т.— 10—12 тижнів. У вузах і серед. спец. навч. закладах СРСР навч. рік поділяється на *семестри*.

ТРИНА́ДЦЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б). Відбулася 16—18.I 1924 в Москві. В роботі конференції брали участь 128 делегатів з ухвальним і 222 — з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Черговi завдання екон. політики; 2) Питання парт. будівництва; 3) Міжнародне становище. Конференція прийняла також резолюцію про підсумки дискусії і про дрібнобурж. ухил у партії та привітання газ. «*Правда*». Проходила в умовах гострої дискусії, нав'язаної партії троцькістами (див. *Троцькізм*). На конференції опозиціонери виступили в усіх осн. питаннях проти політики партії. Конференція розглянула проблеми подолання кризи збуту пром. товарів через т. з. ножиці — значну різницю цін на пром. і с.-г. продукцію. З цією метою в резолюції «Про чергові завдання економічної політики» було намічено заходи по дальшому розвитку нар. г-ва на базі *нової економічної політики*: здійснення грошової реформи, зниження накладних видатків у торгівлі й цін на пром. товари, підвищення цін на продукти землеробства, піднесення тех. рівня с. г., надання селянам, насамперед бідноті, дешевого кредиту, розширення внутр. і зовн. торгівлі, зміцнення фінансів, поліпшення планування тощо. Конференція підбила підсумки дискусії й завдала нищівного удару опозиції, яка намагалася збити партію з ленінського шляху, ослабити парт. апарат, підірвати *єдність партії*. Конференція кваліфікувала опозицію як спробу ревізії більшовизму, «прямий відхід від ленінізму» та «явно виражений дрібнобуржуазний ухил». Конференція схвалила резолюцію «Про партбудівництво», в якій зосереджувалась увага на дальшому зміцненні єдності партії, поліпшенні роботи парт. органів, посиленні зв'язків з масами і ширшому залученні їх до активної участі в госп. і культурно-політ. будівництві. Особлива увага зверталась на збільшення в партії пролет. ядра. Конференція запропонувала ЦК опублікувати п. 7 прийнятої *Десятим з'їздом РКП(б)* за пропозицією В. І. Леніна резолюції «Про єдність партії», який надавав ЦК і ЦКК право переводити з членів у кандидати і навіть виключати з партії будь-якого члена ЦК за допущення фракційності. Ці рішення відіграли важливу роль у зміцненні партії й проведенні в життя її ген. лінії.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972.

М. В. Черненко.

ТРИНА́ДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 15—22.I 1935 в Києві. В роботі з'їзду брав участь 1251 делегат, з них 1005 — з ухвальним голосом. Порядок денний: 1) Звіт Уряду УРСР; 2) Доповідь Наркомзему УРСР про збереження і розвиток тваринництва; 3) Доповідь про госп., культурне і рад. будівництво в Київ. області; 4) Про зміни в Конституції УРСР; 5) Вибори представників від УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР; 6) Вибори ЦВК УРСР. З'їзд повністю схвалив діяльність Уряду УРСР, затвердив план розвитку

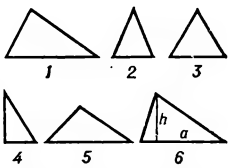

Різні види прямолінійних **трикутників.**

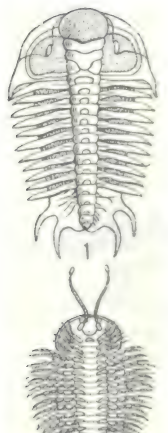

Трилобіти:
1 — Cheirurus quensteedti (вигляд із спинної сторони);
2 — Triarthrus becki (вигляд з черевної сторони).

Моторний катер-**тримаран.**

ТРИНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ

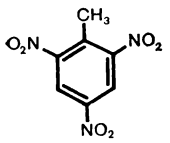

Тринітротолуол.

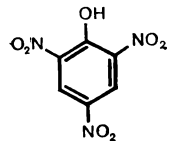

Тринітрофенол.

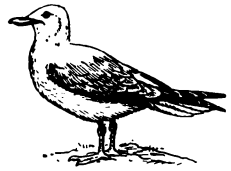

Трипалий мартин.

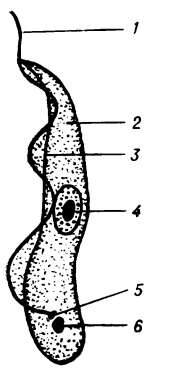

Трипаносома (схема будови): *1* — джгут; *2* — цитоплазма; *3* — ундулююча мембрана; *4* — ядро; *5* — базальне тільце; *6* — кінетопласт.

тваринництва на 1935, вніс зміни й доповнення до *Конституції УРСР*, викликані утворенням областей, реорганізацією системи органів управління республіки, а також конституційними змінами в законодавстві СРСР. Зокрема, Всеукраїнський з'їзд Рад було перейменовано на з'їзд Рад УРСР, *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет* (ВУЦВК) — на Центр. Виконавчий К-т УРСР (ЦВК УРСР). З'їзд обрав ЦВК УРСР у складі 366 членів, а також 5 представників від УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1937 гг., т. 5. М., 1964; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ТРИНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ. Відбувся 27.V—3.VI 1937 в Києві. В роботі з'їзду брали участь 515 делегатів з ухвальним і 172 — з дорадчим голосом. Вони представляли 331 726 членів і кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК КП(б) У; 2) Звіт Ревізійної комісії; 3) Вибори керівних органів КП(б)У. З перемогою соціалізму в СРСР завершився істор. перехід Рад. країни від капіталізму до соціалізму. Ці перетворення було законодавчо закріплено в новій Конституції Рад. України, розробленій на основі Конституції СРСР. З'їзд розглянув питання перебудови діяльності парт. орг-цій у зв'язку з новими завданнями партії. Він проходив в обстановці успішного виконання 2-го п'ятирічного плану. На з'їзді було відзначено, що економіка УРСР, як складова частина загальносоюзної економіки, досягла значних успіхів. Успіхи соціалістичної індустріалізації, розвиток с. г. стали основою піднесення матеріального й культур. рівня трудящих республіки. З'їзд закликав парт. орг-ції не піддаватися настроям самозаспокоєння, посилювати керівництво *стахановським рухом*. У галузі с. г. з'їзд поставив завдання збільшити врожайність зернових і тех. культур, забезпечити піднесення тваринництва. Велику увагу з'їзд приділив питанням парт. будівництва, дотримання принципу *демократичного централізму*, порушення якого гальмувало зростання активності членів партії. З'їзд висунув завдання поліпшити агіт. роботу в масах, виховувати трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму, нещадної боротьби з проявами бурж. націоналізму, посилити увагу до питань парт. роботи в Червоній Армії та оборонної роботи серед трудящих. З'їзд звернув увагу всіх парт. організацій на підготовку виборів до Рад депутатів трудящих за новою Конституцією СРСР, пов'язавши цю роботу з поліпшенням діяльності всіх рад. орг-цій. З'їзд обрав ЦК КП(б)У і Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

А. Ф. Андрійко.

ТРИНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД РКП(б). Відбувся 23—31.V 1924 в Москві. В його роботі взяли участь 748 делегатів з ухвальним голосом і 416 — з дорадчим, що представляли 735 881 комуніста (з них 241 591 кандидат ленінського призову). Порядок денний: 1) Про надання кандидатам у члени РКП(б) права ухвального голосу при виборах на XIII з'їзд РКП(б); 2) Політ. звіт ЦК; 3) Орг. звіт ЦК; 4) Звіт Центр. ревізійної комісії; 5) Звіт ЦКК; 6) Звіт представництва РКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 7) Про внутр. торгівлю і кооперацію: а) про товарообіг і планову роботу; б) про кооперацію; 8) Про роботу на селі; 9) Про парт.-орг. питання; 10) Про роботу серед молоді; 11) Повідомлення про рукописи К. Маркса і Ф. Енгельса; 12) Повідомлення про роботу Ін-ту Леніна; 13) Вибори центр. установ партії. Це був перший з'їзд після смерті В. І. Леніна. З'їзд схвалив політ. і орг. діяльність ЦК, його зовн. і внутр. політику. В центрі уваги делегатів з'їзду були питання госп. будівництва, зміцнення змички між соціалістичною пром-стю і с. г., союзу робітн. класу й селянства. Послідовне здійснення *нової економічної політики* (непу), як відзначив з'їзд, виправдало себе і забезпечило успіхи у відбудові і розвитку нар. г-ва. Як першочергове завдання в галузі важкої промисті з'їзд обгрунтував необхідність швидкого розвитку металургії і проведення в життя ленінського плану електрифікації. З'їзд поставив завдання всебічного кооперування сел. мас, звернув особливу увагу на заохочення всіх видів кооперації. З'їзд затвердив резолюції *Тринадцятої конференції РКП(б)* «Про партійне будівництво», «Про підсумки дискусії і про дрібнобуржуазний ухил у партії», одностайно засудив платформу троцькістської опозиції, визначив її як дрібнобурж. ухил у партії і ревізію ленінізму. Враховуючи загострення в умовах непу боротьби між пролет. і бурж. ідеологіями, з'їзд висунув завдання посилення теор. підготовки комуністів, підвищення ідейно-політ. рівня трудящих. Виконанню цих завдань відповідали постанови з'їзду про видання Повного зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса рос. та ін. мовами, про видання Повного зібрання творів В. І. Леніна і випуск масовими тиражами творів В. І. Леніна мовами всіх народів СРСР. Делегації з'їзду, кожна зокрема, були ознайомлені з ленінським «Листом до з'їзду», в якому підкреслювалась необхідність збереження *єдності партії*, створення стійкого ЦК, здатного запобігти розколові партії. В листі В. І. Ленін дав гостру характеристику деяким членам ЦК партії, зокрема піддав критиці окремі негативні риси Ген. секретаря ЦК РКП(б) Й. В. Сталіна як парт. діяча. З'їзд визнав за доцільне залишити Сталіна на посаді Ген. секретаря з умовою, що він зробить з критики В. І. Леніна відповідні висновки. З'їзд обрав ЦК і Ревізійну комісію.

Літ.: Тринадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. М., 1963; КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3. К., 1979; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982.

В. П. Шевчук.

ТРИНАДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА 1454—66 — війна між *Тевтонським орденом* і Польс. королівством. Почалася повстанням проти ордену ряду міст. Внаслідок повстання від влади ордену визволилися Гданськ, Торунь, Ельблонг, Крулевець (Кенігсберг), які польс. король *Казимир IV* 1454 включив до складу Польщі. Польс. шляхет. ополчення вступило до володінь ордену. Орден підтримали нім. князівства. Війна йшла з перемінним успіхом. У 1462 польс. військо розбило збройні сили ордену в битві під Жарновцем. Війна завершилася Торунським миром 1466, за яким Польща знову здобула вихід до Балтійського моря. Орден визнав себе *васалом* Польщі.

ТРИНІТРОТОЛУО́Л, тол, тротил — органічна сполука, бризантна *вибухова речовина*. Безбарвні або слабо забарвлені кристали; густ. 1641 кг/м³ (при 25 °С), $t_{пл}$ бл. 80 °С; малорозчинні у воді, краще розчиняються в ацетоні, бензолі та ін. органічних розчинниках. Хімічно стійкий. Малочутливий до удару й тертя, легко загоряється; т-ра спалаху бл. 290 °С; теплота вибуху 4,2 МДж/кг; об'єм газоподібних продуктів вибуху 730 л/кг, макс. швидкість *детонації* 7000 м/сек. Продукти вибуху токсичні. Одержують Т. нітруванням *толуолу* сумішшю азотної й сірчаної к-т. Застосовують для наповнення боєприпасів, для підривних робіт у чистому вигляді і в суміші, напр., з аміачною селітрою (*амоніти,* амонали, амотоли).

ТРИНІТРОФЕНО́Л, пікринова кислота — органічна сполука, бризантна *вибухова речовина*. Світложовті кристали; густ. 1760 кг/м³; $t_{пл}$ 129 °С; малорозчинні у холодній воді, розчиняються у киплячій воді, органічних розчинниках, нітробензолі. Т.— слабка к-та, з металами утворює дуже чутливі до мех. впливу, легко вибухаючі солі — п і к р а т и. Одержують Т. нітруванням фенолдисульфокислоти сумішшю азотної й сірчаної к-т. Уперше Т. одержали 1771, і майже протягом століть ним користувались як барвником для вовни й шовку. В кінці 19 ст., коли було виявлено, що Т.— потужна вибухова речовина, його почали застосовувати для наповнення снарядів під назвою мелініт у Росії і Франції, лідит — у Великобританії, шимоза — у Японії і т. д. Пізніше Т. витіснено ін. вибуховими речовинами (в осн. *тринітротолуолом*).

ТРИПА́ЛИЙ МАРТИ́Н (Rissa) — рід птахів ряду сивкоподібних. Довж. тіла 38—46 см, маса 305—601 г. Забарвлення біле з сірим і чорним. Задніх пальців на лапах немає або вони недорозвинені. Т. м.— типово океанічні птахи, на берег виходять лише в період розмноження. Селяться великими колоніями, утворюючи разом з ін. прибережними птахами *пташині базари*. Гнізда влаштовують на скелях. У кладці 1—3 яйця, насиджують самець і самка 24—25 днів. Живляться гол. чин. рибою. В році 2 види, поширені на узбережжях та скелястих о-вах морів

Пн. Льодовитого і Тихого океанів; в СРСР — обидва види, з них в УРСР — 1 вид: трипалий мартин (R. tridactyla), рідкісний залітний птах. Викопні рештки відомі починаючи з плейстоцену.

Л. Ф. Назаренко.

ТРИПАНОСО́МА, трипанозома (Trypanosoma) — рід одноклітинних організмів класу *джгутикових*. Паразити хребетних тварин і людини, збудники *трипаносомозів*. Тіло веретеновидне (довж. 12—200 мкм), з одним джгутиком. Живлення осмотичне. Розмножується поділом надвоє. Розвиток відбувається в організмі одного або двох хазяїв: хребетних тварин і людини та деяких комах, кліщів, п'явок; останні часто є механічними переносниками Т. В роді кілька сотень видів, у т. ч. Т. гамбійська (T. gambiense), Т. родезійська (T. rhodesiense) — збудники сонної хвороби, Т. коняча (T. equiperdum), що спричинює парувальну хворобу; Т. Маркевича (T. markewitchi), Т. окунева (T. percae) — паразити прісноводних риб. Зустрічається й на Україні.

Г. В. Бошко.

ТРИПАНОСОМО́З — захворювання людини і деяких тварин, спричинюване *трипаносомами*. Т. належить до *трансмісивних хвороб* з виявленою природною вогнищевістю.

Т. людини трапляється переважно в Африці і Пд. Америці. Джерелом інфекції є хворі люди і тварини, а також паразитоносії. У людини описано два види Т.: африканський (сонна хвороба) і американський (хвороба Шагаса). При африканському Т. захворювання передається через укуси мух роду Clossima, при американському — через укуси клопів роду Triatoma. Ознаки африканського Т.— періодичне підвищення т-ри тіла, висип на шкірі, збільшення лімфатичних вузлів, набряки і ураження *центральної нервової системи* (сонливість); американського Т.— розвиток специфічного *міокардиту* і ураження травної системи.

Т. тварин поширений в країнах Африки, Центр. та Пд. Америки, Азії і завдає великої екон. шкоди тваринництву. В СРСР *епізоотії* Т. коней і верблюдів ліквідовано, але хвороба зустрічається в Казахстані та республіках Середньої Азії (*парувальна хвороба, сууру*). Збудники хвороби передаються в осн. кровосисними комахами і при паруванні тварин. В поширенні й збереженні збудників Т. велику роль відіграють дикі тварини. Хворих тварин ізолюють і лікують трипаноцидами; ведуть боротьбу з кровосисними комахами.

ТРИ́ПЕР (нім. Tripper) — венерична хвороба; те саме, що й *гонорея*.

ТРИПІ́ЛЬСЬКА Єлизавета Родіонівна [19 (31).XI 1881, Полтава — 6.XI 1958, Баку] — укр. і азерб. скульптор. Художню освіту здобула в майстернях Р. Баха, В. *Беклемішева*, Л. *Шервуда* в Петербурзі, а також у Н. Аронсона в Парижі. З 1922 жила в Баку, де брала активну участь у здійсненні ленінського плану монументальної пропаганди. Твори: станкові — «Голова дитини», «Цокотуха» (1910), «Засоромилась», «Дядько Кривоніс», «Катерина» (всі — 1911), «Билиночка», «Жартує» (1916—17), «На ярмарку» (1918); пам'ятники — 26 бакинським комісарам у Баку (1923, не зберігся), В. І. Леніну в Ашхабаді (відкрито 1927, у співавт.); статуетки з фарфору — «Українка» (1929), «Азербайджанка в чадрі» 1934); група «Перемога» (1949). Скульптури Т. зберігаються в Азерб. музеї мист. ім. Р. Мустафаєва, Харків. художн. музеї.

Літ.: Новрузова Д. Творчество Е. Р. Трипольской. «Искусство», 1983, № 3.

В. М. Ханко.

ТРИПІ́ЛЬСЬКА ДРЕС імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — теплова електростанція, розміщена біля с. Трипілля Київ. обл. Буд-во почато 1964. Перший енерг. блок потужністю 300 тис. кВт введено в дію 1969; останній, шостий — 1972. Встановлена потужність (1982) — 1,8 млн. кВт. Т. ДРЕС — конденсаційна електростанція. Осн. паливом її є антрацитовий штиб. До складу станції входять 4 осн. цехи (котлотурбінний, паливотранспортний, електричний, централізованого ремонту) та 6 допоміжних. ДРЕС лініями електропередачі зв'язана з Донбасом, промисловими центрами Пд. і Зх. України та з Києвом.

ТРИПІ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів *мідного віку*, пам'ятки якої вперше дослідив В. В. *Хвойка* біля с. Трипілля на Київщині в кінці 19 ст. На тер. СРСР Т. к. поширена переважно на Правобережній Україні і в Молдавії. Т. к. виникла в результаті просування на Сх. давньоземлеробських племен з Балкан та Подунав'я. Розрізняють три етапи Т. к.: ранній — 4000—3600 до н. е., середній — 3600—2800 до н. е., пізній — 2800—2000 до н. е. Спочатку носії Т. к. жили в басейнах річок Пруту, Дністра та Пд. Бугу; згодом вони розселилися в Серед. Придніпров'ї, на Волині, в Пд.-Зх. Причорномор'ї. На ранньому етапі Т. к. поселення, для яких характерні заглиблені і наземні житла, були розташовані на надзаплавних терасах річок, пізніше — на високих річкових терасах і важкодоступних мисах плато. Звичайно вони складалися з 30—40 наземних жител, розміщених по колу одне біля одного. До жител примикали госп. будівлі; внутр., центр. частину поселення не забудовували. Глинобитні житла площею від 30 м² до 150 м² поділялися перегородками на 2—5 окремих секцій, де були вогнища, глиняні печі, лежанки, робочі й культові місця. Тут мешкала сім'я з кількох чоловік; у середньому на кожному такому поселенні могло жити бл. 500 чол. Були також великі поселення (див. *Володимирівка*), що складалися з кількасот будинків, розміщених кількома концентричними колами. На поч. пізнього етапу в басейні Пд. Бугу з'явилися поселення-гіганти (зокрема, *Майданецьке поселення* та ін.), що складалися з 1,5 тис. жител. На кожному з них могло мешкати бл. 10 тис. чол. Деякі поселення додатково були укріплені ровами та валами. Осн. заняття носіїв Т. к. — землеробство і скотарство; деяку роль, особливо на ранньому етапі, відігравали мисливство, рибальство, *збиральництво*. Осн. знаряддя праці, предмети побуту й прикраси виготовляли з кременю, каменю, кістки, рогу та глини. Це — різноманітні крем'яні скребачки, ножі, різці, свердла; кам'яні тесла й свердлені сокири-молоти; кістяні шила, проколки, намистини; рогові мотики, клювці, молотки; глиняні прясла, грузики для ткацького верстата тощо. Вже на ранньому етапі Т. к. з'явилися перші металеві вироби: мідні шила, рибальські гачки, прикраси. Тільки в одному *Карбунському скарбі* знайдено 444 різних виробів з міді, насамперед прикрас. Згодом почали виготовляти мідні тесла, долота, провушні сокири, кинджали тощо. Метал надходив з тер. Старод. Фракії від носіїв *гумельницької культури*. Посуд ліпили руками й випалювали в спец. горнах. На ранньому етапі Т. к. посуд прикрашали заглибленим орнаментом (спіраль, меандр, канелюри, штамп), пізніше його виготовляли з добре відмуленої глини й оздоблювали багатобарвним розписом (червоною, чорною, білою фарбами). Ідеологія носіїв Т. к. тісно пов'язана з культом плодючості, культом предків. Безпосереднє відношення до цих культів мають численні глиняні жіночі (дуже рідко чоловічі) статуетки, а також фігурки свійських тварин. З культовими уявленнями пов'язані й ритуальні поховання в житлах. Для пізнього етапу Т. к. характерні великі колективні могильники за межами поселень; виявлено поховання з трупопокладеннями (на Пд.) і трупоспаленнями. Основою сусп. організації носіїв Т. к. був рід, поділений на великі патріархальні сім'ї. З пізнім етапом Т. к. пов'язаний початок майнового розшарування та виділення родоплемінної верхівки. Про це свідчить поява багатих поховань у родових могильниках (Усатівські кургани, *Червонохутірський могильник*). Істор. доля трипільських племен ще недостатньо з'ясована. Деякі з них, очевидно, були асимільовані носіями ін. культур наприкінці 3-го тис. до н. е. Про окремі пам'ятки Т. к. на тер. УРСР див. також *Євминське поселення, Коломийщина, Ленковецьке поселення, Лука-Врубловецька, Олександрівка, Сандрацьке поселення, Сушківське поселення, Усатівські поселення та кургани*. Іл. на окремому аркуші, с. 320—321.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетие до н. э.). М.—Л., 1949; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. М., 1961; Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. К., 1974; Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. К., 1977; Збенович В. Г. Поселение Бернашёвка на Днестре.

Є. Р. Трипільська. Катерина. Бронза. 1911.

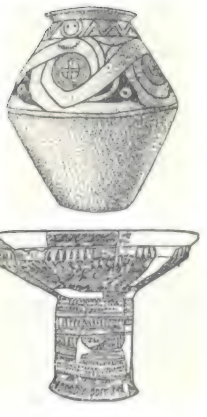

Трипільська культура. Зерновик. Ваза.

ТРИПІЛЬСЬКИЙ ПОХІД 1919

Пам'ятник героям **Трипільського походу 1919.** Село Трипілля. 1956.

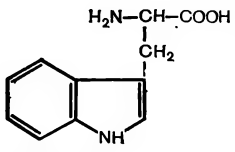

Триптофан.

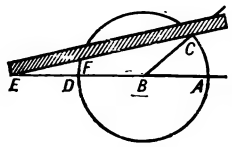

Трисекція кута.

Трифоліата. Гілки з квітками.

К., 1980; Дергачёв В. А. Памятники позднего Триполья. Кишинёв, 1980; Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. Кишинёв, 1981. *В. Г. Збенович.*

ТРИПІ́ЛЬСЬКИЙ ПОХІ́Д 1919 — героїчний епізод боротьби комсомолу України за владу Рад у роки громадянської війни. В березні 1919 на Київщині вчинила заколот проти Рад. влади куркульсько-націоналістична банда кол. офіцера петлюрівської *Директорії*, члена партії *«незалежників»* Зеленого (Д. Терпила), яка налічувала бл. 2,5 тис. чол. Штаб її містився в с. Трипіллі (тепер Обухівського р-ну Київ. обл.). 25.III 1919 постановою РНК УРСР Зелений був оголошений поза законом. Шляхом насильницької мобілізації він збільшив чисельність банди на поч. травня до 12 тис. чол. Після запеклих боїв рад. війська при підтримці *Дніпровської військової флотилії* (ДВФ) до 8.V розсіяли осн. сили банди. Проте в червні 1919 банда Зеленого знову захопила район Трипілля — Обухів — Черняхів і створила безпосередню загрозу Києву, майже відрізавши шляхи доставки продовольства і руйнуючи військ. комунікації. Для ліквідації банди з Києва вирушив загін чисельністю бл. 1500 чол., у т. ч. 1-й Шулявський робітн. загін, Інтернац. батальйон, 2-й Київ. караульний полк, а також 100 юнаків і дівчат з комсомольського активу Києва, очолюваних молодим комуністом М. С. *Ратманським*. Уже на поч. Т. п. рад. війська завдали відчутних втрат бандитам і в кін. червня оволоділи Трипіллям. Проте незабаром, скориставшись з того, що значна частина загону, виконавши завдання командування, залишила Трипілля, банда знову оточила село. Хоч комсомольці билися до останнього патрона, бандитам, чисельність яких майже в 4 рази переважала чисельність комсомольців, вдалося захопити Трипілля. Вони жорстоко розправилися з полоненими, насамперед з комсомольцями. Лише кільком комсомольцям вдалося врятуватися. Укр. Рад. уряд вжив заходів до розгрому банди. Заг. керівництво операцією було покладено на особливого уповноваженого Ради оборони М. О. *Скрипника*. Зведена д-зія Трипільського напряму при підтримці ДВФ 20.VII 1919 оволоділа Трипіллям, а 25.VII остаточно розгромила банду. На увічнення пам'яті героїчних учасників Т. п. в с. Трипіллі відкрито музей, на березі Дніпра споруджено пам'ятник. *В. С. Левін.*

ТРИ́ПЛЕКС-ПРОЦЕ́С (від лат. triplex — потрійний) у металургії — виробництво сталі послідовно в трьох плавильних агрегатах. Полягає звичайно у продуванні повітрям або киснем рідкого чавуну в *конверторі*, видаленні з металу небажаних домішок у *мартенівській печі* та одержанні сталі потрібного складу в *електричній печі*. Попереднє очищення металу дає змогу одержувати в електр. печах високоякісну сталь, підвищувати їхню продуктивність. Обмежує застосування Т.-п. складність синхронізації дії агрегатів.

ТРИПЛЕ́Т (від лат. triplex — потрійний) — комбінація з трьох послідовно розташованих *нуклеотидів* в молекулі *нуклеїнової кислоти*, що кодує одну *амінокислоту* в синтезі білків. В молекулах матричних (інформаційних) *рибонуклеїнових кислот* (мРНК) Т. наз. *кодонами*, в транспортних РНК — *антикодонами*. Взаємодія Т. антикодона з кодоном визначає специфічність синтезованого в процесі *трансляції* поліпептиду. Див. також *Генетичний код*.

ТРИ́ПСИ — ряд комах. Те саме, що й *пухироногі*.

ТРИПСИ́Н (від грец. τρίψις — розтирання) — фермент класу *гідролаз*. Вибірково розщеплює *пептидні зв'язки*, в утворенні яких беруть участь карбоксильні групи лужних *амінокислот* (АК) *аргініну* і *лізину*. Виробляється клітинами підшлункової залози у вигляді неактивної форми ферменту — трипсиногену; активується *ентерокіназою*. Т.— найважливіший фермент травного тракту, здатний активувати усі *ферменти* підшлункової залози. Молекула Т. (напр., бичачого) складається з 223 залишків АК, які утворюють один поліпептидний (див. *Поліпептиди*) ланцюг з 6 дисульфідними зв'язками; N-кінцевою АК Т. є *ізолейцин*, С-кінцевою — аспарагін. Мол. м. Т.—23 800. Встановлено третинну структуру Т. Неочищені препарати Т. звичайно містять домішки *хімотрипсину*. Т. належить до т. з. серинових протеїназ, що мають в активному центрі залишки *серину* і *гістидину*. Активність Т. пригнічується інгібіторами як штучної (напр., диізопропілфторфосфат), так і білкової (виділені з тканин рослин та тварин) природи. Т. застосовують для розщеплення білків на поліпептиди при вивченні їхньої первинної структури. В медицині Т. вживають для прискорення розщеплення і відторгнення нежиттєздатних тканин, розсмоктування ексудатів та ін. патологіч. утворень. *Т. П. Угарова.*

ТРИ́ПТИХ (від грец. τρίπτυχος — потрійний) — твір живопису, графіки, скульптури, що складається з трьох частин, об'єднаних спільною темою. Середня частина Т., переважно більша за розміром, найзначніша за змістом. Інколи Т. називають літ. (переважно поетичний) або муз. твір з трьох частин.

ТРИПТОФА́Н, α-аміно-β-індолілпропіонова кислота, $C_{11}H_{12}O_2N_2$ — гетероциклічна *амінокислота* (АК). Існує у вигляді оптично активних L- і D- та рацемічної DL-форм. Т.— незамінна АК: в організмах тварин і людини не синтезується, а надходить з їжею. *Біосинтез* Т. у мікроорганізмів і рослин здійснюється в результаті реакції конденсації *серину* з індолом. *Метаболізм* Т. в організмах тварин приводить до утворення ряду життєво важливих сполук: *серотоніну*, *нікотинової кислоти*, зорового *пігменту* деяких комах, у рослин — *гетероауксинів*, *алкалоїдів* тощо. Недостача Т. в їжі — причина функціональних і органічних розладів. Порушення обміну Т. є показником деяких тяжких хвороб (туберкульозу, раку, діабету). Добова потреба дорослої людини в Т. становить 0,25 г, дітей до 7 років — бл. 1 г.

ТРИРЕ́МА (лат. triremis, від tres — три і remus — весло), трієра — у стародавніх Греції і Римі бойовий гребний корабель з трьома рядами весел, розташованих один над одним у шаховому порядку. Водотоннажність до 300 т, довжина 40—50 м, ширина 4—6 м, екіпаж до 350 чол., зброя — *метальні машини* (*балісти*, *катапульти*), *таран*. Крім того, Т. мала гарпаж (важкий тягар з тросом), за допомогою якого Т. підтягувала корабель противника, інші пристосування для *абордажу*.

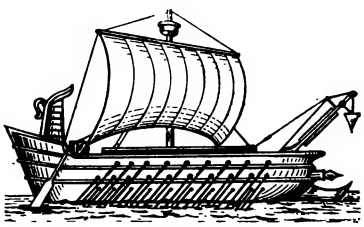

Римська трирема. 3 ст. до н. е.

ТРИСЕ́КЦІЯ КУТА́ (від лат. tres — три і sectio — розсікання)— задача про поділ кута на три рівні частини. Спочатку Т. к. намагались розв'язати за допомогою циркуля і лінійки. Це вдалося зробити лише для кутів виду $90°/2^n$, де $n = 0, 1, 2...$ Неможливість Т. к. у заг. вигляді за допомогою лише циркуля і лінійки довів 1837 франц. математик П. Л. Вантцель (1814—48). Задачу можна точно розв'язати, використовуючи ін. засоби. Напр., *Архімед* вдавався до т. з. методу «вставки», використовуючи циркуль і лінійку з поділками. Щоб за цим методом побудувати $\angle AEF = \angle ABC/3$, необхідно вставити відрізок $EF = BA$ (для цього точки E і F відмічають на лінійці) між продовженням діаметра AD і колом так, щоб продовження EF пройшло через C (мал.). Т. к. поряд з *квадратурою круга* та *подвоєнням куба* відіграла значну роль у розвитку матем. методів.

ТРИСОМІ́Я (від грец. τρεῖς — три і σῶμα — тіло) — наявність в хромосомному наборі диплоїдного (див. *Диплоїд*) організму або клітини однієї або кількох зайвих *хромосом*, не гомологічних одна одній. Такі клітини або організми відповідно до кількості зайвих хромосом наз. простими, подвійними й т. д. трисоміками. Т. виникає гол. чин. внаслідок порушень при розходженні хромосом під час *мейозу* (переважно) або *мітозу*. Т.— причина деяких *спадкових хвороб*. Див. також *Моносомія*, *Хромосомні перебудови*.

ТРИТИКА́ЛЕ [від лат. triti(cum) — пшениця і (se)cale — жито], пшенично-житні гібриди — спонтанні плодовиті кущисті форми рослин, що не розщеплюються. Соломина Т. висока (до 115 см), товста, м'яка. Листя довге, широке, соковите, ніжне з сильним восковим нальотом. Колос щільний, остистий до 10 см завдовжки.

Плід — зернівка. Одержано багато міжвидових гібридів Т., т. з. амфідиплоїдів. Як кормову рослину використовують амфідиплоїд-1 (АД-1), одержаний від схрещування озимої твердої пшениці Гордеіформе з житом Харківське 55 (з наступним подвоєнням хромосом у ядрі клітини). Добре поїдається худобою. Має високий вміст каротиноїдів і цукрів (17—18 % в абс. сухій масі). Вихід цукрів з 1 га більший, ніж у жита, в 1,5 раза і на 26—42 % більший, ніж у пшениці. З амфідиплоїда-1 можна виготовляти *трав'яне борошно, сінаж*. Т.— також цінний компонент *зеленого конвейєра*. Урожай зеленої маси до 200 ц/га і більше, на зрошуваних землях та в районах достатнього зволоження — 350—400 ц/га. Районовані на Україні (1983) сорти Т. — див. таблицю.

ТРИ́ТІЙ (Tritium; від грец. τρίτος— третій), Т, або ^3H — радіоактивний ізотоп водню з *масовим числом* 3. Вперше Т. одержано 1934 в лабораторії Е. *Резерфорда*. Ядро Т. складається з одного *протона* і двох *нейтронів*. Період піврозпаду Т. становить 12,26 р.; при розпаді випромінює м'які β-частинки. У природі утворюється, напр., з атм. азоту під діянням нейтронів *космічних променів*; в атмосфері його дуже мало. У пром-сті Т. одержують опромінюванням ізотопу літію з масовим числом 6 повільними нейтронами в *ядерному реакторі*. Використовують для *термоядерних реакцій*, а також як *ізотопний індикатор* у хім., біол. та гідрологічних дослідженнях.

ТРИТО́Н (Triturus) — рід *хвостатих земноводних* род. саламандрових. Довжина Т. до 18 см. У більшості Т. добре виражений статевий *диморфізм* (особливо в період розмноження). Населяють листяні, мішані ліси, сади, парки, чагарники тощо. В горах зустрічаються на висоті до 2300 м. Протягом значного часу Т. перебувають у водоймах, зимують на суші. Живляться комахами та ін. безхребетними. 9 видів, поширених в Європі, Зх. Сибіру, Малій Азії та Ірані; в СРСР — 5 видів, у т. ч. на Україні — 4, з них Т. карпатський (T. montandoni), Т. гірський (T. alpestris) занесені до *Червоних книг* СРСР та УРСР. Т. звичайного (T. vulgaris) та Т. гребенястого (T. cristatus) часто використовують як лабораторних тварин. Викопні рештки відомі з неогену. Іл. с. 350, а також на окремому аркуші до ст. *Земноводні*.

М. М. Щербак.

ТРИТО́Н (від імені персонажа давньогрец. міфології *Тритона*) — супутник планети *Нептун*. Діаметр бл. 3200 км, серед. віддаль від центра планети 354 000 км. Відкрив 1846 англ. астроном У. Ласселл (1799—1880). Т. обертається навколо Нептуна у напрямі, протилежному напрямові обертання планети навколо своєї осі. Див. *Супутники планет*.

ТРИФОЛІА́ТА, понцирус трилисточковий (Poncirus trifoliata) — листопадне дерево або кущ родини рутових. Гілки з довгими колючками. Листки складні, трійчасті. Квітки білі, одиночні. Квіткові бруньки на відміну від ін. цитрусових закладаються восени. Плоди кулясті, багатонасінні, лимонно-жовті, дуже кислі, не їстівні. Походить Т. з Пн. Китаю. В СРСР росте в Грузії, Азербайджані, на чорноморському узбережжі Краснодарського краю, на Пд. березі Криму. Витримує морози до 25°. Використовується як *підщепа* для всіх цитрусових, а також для створення живоплотів.

ТРИ́ФОНОВ Юрій Валентинович (28.VIII 1925, Москва—28.III 1981, там же) — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1947. Роман «Студенти» (1950; Держ. премія СРСР, 1951). Роман «Вгамування спраги» (1963, одноймен. фільм, 1965) — про будівництво Туркм. каналу. В документальній кн. «Відблиск вогнища» (1965) на матеріалах біографії батька розповів про маловідомі події Жовтневої революції і громадян. війни. Автор істор. роману «Нетерпіння» (1973), повістей «Обмін» (1969), «Попередні підсумки» (1970), «Довге прощання» (1971), оповідань і нарисів (збірки «Кепка з великим козирком», 1969; «Ігри в сутінках», 1970, та ін.). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1978; Долгое прощание. М., 1973; Старик.— Другая жизнь. М., 1980; Укр. перекл.— Студенти. Одеса, 1952; Вгамування спраги. К., 1965.

Г. А. Бенькевич.

ТРИХІА́З [від грец. θρίξ (τριχός) — волосина] — неправильний ріст вій — в боки і в напрямі до *ока*, внаслідок чого виникають біль, сльозотеча, травматичні дефекти рогівки. Т. може бути природженим і набутим (спричинюється хронічним *кон'юнктивітом, трахомою, дифтерією* ока, *вовчаком червоним, блефаритом*, рубцюванням після *опіку* повік тощо). Лікування: видалення вій, що неправильно ростуть, при поширеному Т.— операція.

ТРИХІНЕ́ЛА (Trichinella) — рід паразитичних *круглих червів*. Відомо 4 види Т.; типовий представник — трихінела спіральна (T. spiralis) спричинює *трихінельоз*. Довж. тіла самок до 4,4 мм, самців — до 2,2 мм. Дорослі Т. паразитують у нижньому відділі тонких кишок та сліпої кишки багатьох тварин (свиней, пацюків та ін.) і людини, личинки локалізуються в поперечносмугастих м'язах. Зараження тварин відбувається при поїданні відходів з боєнь, хворих тварин тощо; людина заражається, споживаючи свиняче м'ясо чи м'ясо мисливських звірів з капсулами Т. Для Т. характерне *яйцеживородіння*. Одна самка за життя (бл. 2 міс.) народжує до 2000 личинок, які з плином крові розносяться в різні частини тіла і згодом інкапсулюються в скелетних м'язах.

В. П. Коваль.

ТРИХІНЕЛЬО́З — гельмінтозна хвороба тварин і людини з групи *нематодозів*. Збудник — круглий черв Trichinella spiralis (див. *Трихінела*). Т.— захворювання з *природною вогнищевістю*. У людини статевозрілі трихінели паразитують у кишечнику, личинки їх — в поперечносмугастих м'язах. Людина захворює, вживаючи в їжу заражене личинками трихінел і недостатньо проварене або прожарене м'ясо. Основні прояви Т. зумовлені *алергією*, що спричинюється продуктами обміну речовин і розпаду трихінел. *Інкубаційний період* найчастіше від 3 до 25 днів. Ознаки: підвищення т-ри тіла до 39—40° і більше, хворий скаржиться на головний біль, загальну кволість, біль у м'язах, а також біль при рухах очей, при натискуванні на очні яблука, при рухах язика; спостерігається безсоння, *кон'юнктивіт*, набряк повік, одутлість обличчя, іноді набряки кінцівок і навіть усього тіла, кишкові розлади тощо. Через 1—2 тижні настає покращення, іноді перебіг Т. тяжкий і закінчується смертю. Лікування: тіабендазол, протиалергічні засоби.

Тварини заражаються Т. при поїданні ураженого трихінелами м'яса. В кишечнику тварини заковтнута личинка перетворюється в дорослого черва. У хворих тварин виникають гарячка, пронос, біль у м'язах, набряки. Тварини виснажуються і часто гинуть. Діагноз встановлюють алергічною пробою і дослідженням м'язів на личинки трихінел (трихінелоскопія). Лікування не розроблено. Профілактика: додержання сан. чистоти в свинарниках і на пасовищах, знищення мишовидних гризунів, утилізація заражених Т. туш тварин.

ТРИХОГРА́МА (Trichogramma)— рід перетинчастокрилих комах надродини *хальцид*. Тіло 0,3—0,6 мм завдовжки, від блідо-жовтого до бурувато-коричневого кольору. Личинка Т. паразитує в яйцях (див. *Яйцеїди*) метеликів, двокрилих і перетинчастокрилих комах, зокрема багатьох небезпечних шкідників рослин. Як природних регуляторів чисельності комах Т. використовують у с.-г. практиці для біологічної боротьби з комахами — шкідниками рослин, у т. ч. з капустяною та озимою совками, *стебловим метеликом, плодожерками* та ін. Видовий склад Т. вивчено недостатньо; описано понад 60 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; сучас. уявлення про систематику Т. приводить до висновку про існування в роді багатьох екологічних рас і навіть біологічних видів, спеціалізованих до певних видів комах-хазяїв. В СРСР зустрічається бл. 10 видів, у т. ч. в УРСР — 4, з яких найширше використовується Т. бура, або Т. звичайна (T. evanescens), що ушкоджує бл. 100 видів комах.

М. Д. Зерова.

ТРИХОМОНА́ДА (Trichomonas) — рід одноклітинних паразитичних організмів класу *джгутикових*. Тіло грушоподібне (до 25 мкм), на передньому кінці є 4 (іноді 3) вільні джгутики, п'ятий, спрямований назад, разом із зовн. краєм цитоплазматичної мембрани утворює ундулюючу (хвилясту) мембрану. Посередині тіла проходять опірна еластична нитка чи еластичний стрижень — аксостиль. Т. паразитують у травному трак-

Районовані на Україні (1983) сорти тритикале

На зерно
Амфідиплоїд 201
Амфідиплоїд 206
На корм і насіння
Амфідиплоїд 1
Житниця 1
Одеський кормовий
Ставропольський 1

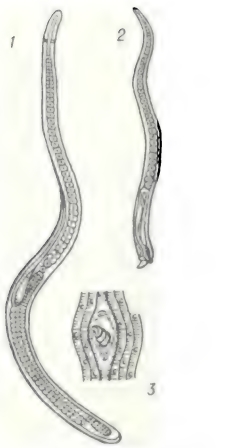

Трихінела спіральна:
1 — самка;
2 — самець;
3 — личинка, інкапсульована в м'язовому волокні.

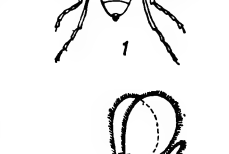

Трихограма бура:
1 — загальний вигляд;
2 — самка, яка заражає яйце совки.

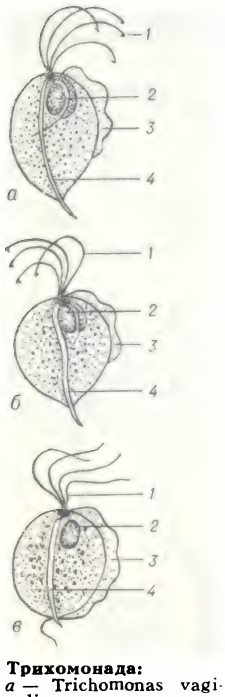

Трихомонада:
а — Trichomonas vaginalis;
б — Trichomonas tenax;
в — Trichomonas hominis: *1* — джгутики; *2* — ядро; *3* — ундулююча мембрана; *4* — аксостиль.

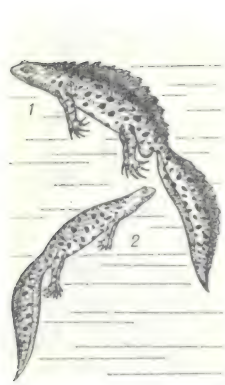

Тритон гребенястий:
1 — самець;
2 — самка.

ті та статевих органах теплокровних тварин (T. foetus, F. muris) та людини (T. vaginalis, T. tenax, T. hominis). Окремі спричинюють запальні захворювання (див. *Трихомоноз*). *В. П. Коваль.*

ТРИХОМОНО́З, трихомоніаз — інфекційне запальне захворювання сечостатевих органів людини і тварин, що спричинюється найпростішими джгутиковими — *трихомонадами*. У людини збудником Т. є Trichomonas vaginalis — піхвова трихомонада. Джерелом інфекції є хвора людина або трихомонадоносій. Зараження відбувається при статевих зносинах, іноді нестатевим шляхом (побутовим). У жінок основна форма захворювання — трихомонадний *вагініт*, у чоловіків — *уретрит*. Ознаки: свербіж і паління в ділянці зовн. статевих органів, виділення з уретри, болі, різі при сечовипусканні. У жінок можливе ураження слизової оболонки каналу шийки матки (цервіцит), у чоловіків — сім'яних пухирців, *передміхурової залози*, придатка яєчка тощо. Перебіг Т.— тривалий з рецидивами. Діагноз ставлять на основі *анамнезу*, клініки і результатів лабораторного дослідження. Існує також кишкова форма Т. Лікування трихополом, нітазолом, флагілом тощо за схемою, яку призначив лікар; під час лікування статеве життя забороняється. Серед тварин на Т. найчастіше хворіють велика рог. худоба, птиця. Зараження відбувається при паруванні. У корів виникають вагініти, ендометрити, аборти, *яловість*, у бугаїв — запалення сечостатевих органів, виразки. Через деякий час ці симптоми зникають; бугаї хворіють приховано та стають джерелом зараження. У птиці уражається травний тракт, печінка. Лікування. Хворих тварин ізолюють і лікують амаргеном, трихополом та ін. Проводять профілактичне обстеження гварин.

Літ.: Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971.

ТРИХОСПОРІ́Я [від грец. θρίξ (τριχός) — волосина і *спори*], п'єдра — хронічне грибкове захворювання волосся, спричинюване різними видами грибів роду Trichosporon; належить до групи кератомікозів (див. *Дерматомікози*). При Т. на ураженому волоссі утворюються поодинокі або численні дуже дрібні й тверді, як камінь, вузлики, які заповнені спорами гриба. При т. з. європейській Т. утворюються світлі вузлики, здебільшого на волоссі бороди та вусів, при американській Т.— чорні вузлики на волосяній частині голови. Цілісність волосся не порушується, запальних явищ на шкірі немає. Зараження відбувається через спільні з хворим рушник, гребінець, капелюх тощо. Профілактика: дотримання правил особистої гігієни. Лікування: гоління, миття шкіри милом, миття волосся 0,1—0,2 %-ним розчином сулеми з наступним вичісуванням вузликів густим гребінцем.

ТРИХОФІТІ́Я [від грец. θρίξ (τριχός) — волосина і φυτόν — рослина] — грибкове захворювання людини та деяких тварин; належить до групи трихомікозів (див. *Дерматомікози*), спричинюється мікроскопіч. грибами роду Trichophyton. Джерелом поширення захворювання є хворі люди, тварини (коти, собаки тощо) та заражені речі. При Т. волосистої частини голови утворюються численні невеликі вогнища, які лущаться; волосся втрачає блиск, обламується на різному рівні. При Т. шкіри на ній виникають круглі вогнища ураження з яскраво-червоними краями та блідою центральною частиною. При глибокій Т. утворюються вузли, з яких при натискуванні виділяється гній; можуть уражатися нігті — нігтьові платівки деформуються, кришаться тощо. На Т. хворіють переважно діти. Лікування: уражені нігті видаляють хірургічним шляхом, також видаляють уражене волосся, всередину — антибіотик гризеофульвін, уражені ділянки змащують йодною настойкою або сірчано-дьогтьово-саліциловими мазями тощо.

ТРИХОЦЕФАЛЬО́З — глистяне захворювання людини і тварин з групи *нематодозів*. У людини збудником Т. є *волосоголовець людський*. Яйця паразита виділяються з фекаліями, дозрівають в грунті. Зараження відбувається при заковтуванні їх з їжею. Локалізується паразит у товстому кишечнику. Ознаки Т.: загальна кволість, головний біль, дратливість, болі в животі, нудота, зниження апетиту, *анемія* тощо. Профілактика: охорона зовнішнього середовища, особиста гігієна, санітарний благоустрій населених місць.

Лікування: дифезил, нафтамон, кисень.

ТРИЦЕРА́ТОПС (Triceratops) — рід рогатих *динозаврів* (підряд Ceratopsia) ряду птахотазих. Були великими тваринами довжиною понад 10 м (довжина черепа — до 3 м). На носових та лобних кістках за орбітами мали 3 добре розвинені роги. Дуже збільшені тім'яні кістки утворювали своєрідний «комір». Були рослиноїдними тваринами. Рештки Т. (бл. 10 видів) відомі з верхньокрейдових відкладів Пн. Америки.

В. І. Таращук.

ТРИШЄ́ВСЬКИЙ Ігор Стефанович [н. 31.XII 1917 (13.I 1918), м. Олександрівськ, тепер Запоріжжя] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів тиском, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1969), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1947. Закінчив (1940) Харків. мех.-машинобудівний ін-т. В 1946—50 викладав у Запорізькому машинобудівному ін-ті. З 1950 — в Укр. н.-д. ін-ті металів (з 1964 — директор). Осн. праці — в галузі технології прокатного виробництва (зокрема, виробництва гнутих профілів), калібрування прокатних валків, термічної обробки, створення прокатного устаткування. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1976.

ТРИЩЕТИ́ННИК (Trisetum) — рід рослин родини *злакових*. Багато-, рідше однорічні трави. Суцвіття — волоть. Колоски невеликі, з 2—4 двостатевими квітками; нижня квіткова луска з вигнутим остюком. Бл. 60 видів, поширені переважно в помірних і полярних областях Пн. півкулі (в тропіках — лише у високогірних районах). В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 6, з них 4 — в Карпатах. Т. сибірський (T. sibiricum), Т. лучний (T. pratense) та деякі ін.— цінні кормові рослини.

ТРІА́ДА [від грец. τριάς (τριάδος) — трійка, трійця] — 1) Єдність, утворювана трьома окремими частинами, елементами. 2) У філософії — термін, яким позначають ідею про триступінчатість *розвитку*. Поняття «тріада» запровадили *Платон* і неоплатоніки (див. *Неоплатонізм*). Найповніше цю ідею проведено в класичній нім. філософії, зокрема у філософії Г. В. Ф. *Гегеля*, який вважав, що розвиток проходить три ступені: *теза* — вихідний момент; *антитеза* — заперечення тези й перетворення її на свою протилежність; *синтез*, який, у свою чергу, заперечує антитезу, стає вихідним моментом наступного руху і поєднує риси двох попередніх ступенів, повторюючи їх на вищому рівні (див. *Зняття*). Відкинувши ідеалізм і схематизм Гегеля, класики марксизму-ленінізму високо оцінили раціональне в його вченні про Т.— діалектичне *заперечення* (див. також *Заперечення заперечення закон*).

ТРІАЛЕ́ТІ — група археологічних пам'яток на Пд. від Тріалетського хребта (Груз. РСР). Розкопками 1936—40 і 1947 досліджено пам'ятки від пізнього *палеоліту* до раннього середньовіччя. Найбільше наук. значення мають розкопки курганів раннього і серед. періодів *бронзового віку*. Поховання родоплемінних вождів поч. 2-го тис. до н. е., які містять багато золотих і срібних виробів (прикраси, посуд тощо), свідчать, що у тогочасного скотарсько-землеробського населення виникла майнова і соціальна нерівність. Пам'ятки, за своїм характером подібні до Т., виявлено також у Вірм. РСР.

ТРІАНГУЛЯ́ЦІЯ (від лат. triangulum — трикутник) — метод визначення взаємного положення геодезичних пунктів за допомогою

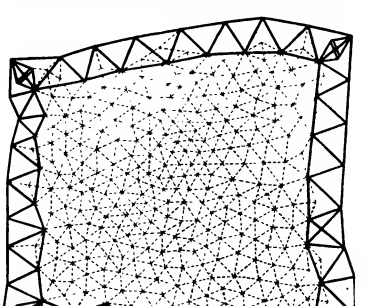

системи трикутників. Для визначення віддалі між певними пунктами у прокладених на місцевості трикутниках вимірюють всі кути і одну із сторін, т. з. базисну, початкового трикутника. Знаючи кути і довжину базисної сторони, можна обчислити сторони всіх інших прокладених трикутників і таким чином визначити віддаль між пунктами. В СРСР Т.— осн. метод створення держ. планових *геодезичних сіток*. Держ. Т. поділяють на 4 класи. Сітку Т. 1-го класу, найвищу за точністю, прокладають рядом трикутників (із сторонами 20—25 км), розташованих приблизно вздовж меридіанів і паралелей, створюючи полігони з периметром 800—1000 км. У Т. 2-го класу трикутники з сторонами 10—20 км будують у вигляді сіток, що вкривають полігони Т. 1-го класу. На основі рядів і сіток перших двох класів визначають пункти Т. 3-го і 4-го класів. Кути вимірюють *теодолітом*, довжину базисної сторони — мірним дротом або *далекоміром*. Вершини трикутників позначають на місцевості *геодезичними знаками*. Т. має велике наук. і практичне значення для визначення фігури і розмірів Землі, вивчення горизонтальних рухів земної кори, обґрунтування топографічних зйомок і різних геодезичних робіт при проектуванні й буд-ві інженерних споруд тощо.

В. М. Сердюков.

ТРІАНО́НСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДОГОВІ́Р 1920. Підписаний 4.VI 1920 (у Великому Трianонському палаці Версаля) між союзними д-вами — переможницями (США, Великобританія, Франція, Італія, Японія, Греція та ін.) у 1-й світовій війні, з одного боку, та Угорщиною, що стала самостійною д-вою після розпаду Австро-Угорщини (1918), з другого боку. Вступив у силу 26.VII 1921. Ввійшов до *Версальсько-Вашінгтонської системи*. За умовами договору Австрія одержала провінцію Бургенланд, Королівство сербів, хорватів і словенців — Хорватію, Бачку і зх. частину Банату, Румунія — Трансільванію і сх. частину Банату. Чехословаччині були передані Словаччина і Закарпатська Україна, незважаючи на прагнення населення Закарпаття возз'єднатися з Рад. Україною. Угорщина відмовлялася від прав на порт Рієка (Фіуме), а також від всіх прав на території кол. Австро-Угорської монархії (в т. ч. Закарпатської України), які не ввійшли до складу Угорщини. Т. м. д. встановлював відповідальність Угорщини та її союзників за розв'язання війни, обмежував угор. збройні сили, зобов'язував Угорщину сплатити союзникам репарації. Після *Мюнхенської угоди 1938* угор. уряд, підтриманий фашист. урядами Німеччини та Італії, домігся перегляду тер. статей Т. м. д. за рахунок Чехословаччини, Румунії (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) і Югославії. З поч. 2-ї світової війни 1939—45 Т. м. д. утратив силу.

ТРІА́СОВИЙ ПЕРІ́ОД І ТРІА́СОВА СИСТЕ́МА, тріас (від грец. τριάς — три) — ранній період мезозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 230 млн. років тому, після пермського періоду, тривав бл. 35 млн. років, до юрського періоду (див. *Геохронологія*). Виділив тріасову систему нім. геолог Ф. Альберті 1834. Її поділяють на три відділи, відділи — на яруси. В СРСР у нижньому відділі виділяють індський і оленьокський; в середньому — анізійський і ладинський, у верхньому — карнійський, норійський і ретський яруси. На поч. Т. п. на земній кулі переважали суходоли. Найбільшими материками були *Гондвана* і *Лавразія*, їх розділяло море *Тетіс*. Ці материки являли собою платформи, які обрамлялись гірськими складчастими системами, що сформувалися в процесі *герцинської складчастості*. У знижених частинах суходолу нагромаджувалися *континентальні відклади*. В середині ранньотріасової епохи відбулася *трансгресія*, за якої море вкривало *геосинкліналі*. У пізньотріасову епоху трансгресія досягла максимуму, море частково проникло і на платформи.

Для Т. п. характерні справжні *папороті*, гінкгові (див. *Гінкго*), *бенетити* тощо. Серед *безхребетних* широкого розвитку набули *аммоніти* і *двостулкові молюски*. У Т. п. виникли мезозойські корали — склерактинії, правильні *морські їжаки, белемніти*, з плечоногих молюсків — ринхонеліди й теребратуліди. *Хребетні* були представлені гол. чин. *плазунами — динозаврами*. В мор. басейнах водилися *іхтіозаври, плезіозаври*, на берегах — *птерозаври*. З'явилися перші *ссавці* — яйцекладучі, або однопрохідні, і *сумчасті*. Клімат у першій половині тріасового періоду був теплий і досить сухий; у другій — вологіший. На Україні морські відклади Т. с. поширені гол. чин. у Карпатах і на Кримському п-ові. Вони представлені вапняками, пісковиками, глинистими сланцями, глинами тощо. Континентальні відклади Т. с. (строкаті глини, пісковики і мергелі) є в *Дніпровсько-Донецькій западині* й на Донбасі. Їхня потужність змінюється від кількох десятків до 2000 м. З відкладами Т. с. пов'язані поклади бурого й кам. вугілля, бокситів, бентонітових глин, буд. матеріалів.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 6, ч. 2. Тріас. К., 1972; Стратиграфия СССР. Триасовая система, т. 7. М., 1973.

В. В. Пермяков.

ТРІ́БУЦ Володимир Пилипович [15 (28).VII 1900, Петербург — 30.VIII 1977, Москва] — рад. військ. діяч, адмірал (1943), доктор істор. наук (з 1972). Член КПРС з 1928. В рад. ВМФ з 1918. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-мор. академію. В 1938—39 — нач. штабу, 1939—47 — команд. Балтійським флотом. У 1947—48 — заст. головнокоманд. військами Далекого Сходу по ВМС, 1949—52 — нач. гідрографічного управління Генштабу, 1952—56 — на відповідальній роботі в Академії Генштабу, з 1957— в М-ві оборони СРСР. З 1961 — у відставці. Автор наук. праць і мемуарів. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Подводники Балтики атакуют. Л., 1963; Балтийцы сражаются. Калининград, 1975.

ТРІЄ́ДР (від грец. τρεις — три і ἕδρα — основа, грань) — трійка взаємно перпендикулярних одиничних *векторів* (ортів), що виходять з однієї точки. Напр., Т. є система ортів $\vec{i}$, $\vec{j}$ і $\vec{k}$, напрями яких збігаються з напрямами координатних осей X, Y і Z (мал., а). Важливе значення має рухомий Т. просторової кривої, який розміщується в кожній точці кривої так, що один його вектор $\vec{t}$ напрямлений по *дотичній прямій* до кривої в цій точці, другий $\vec{n}$ — по гол. *нормалі* і третій $\vec{b}$ — по бінормалі (мал., б).

ТРІЄР (франц. trieur, від trier — відбирати, сортувати) — сільськогосподарська машина або окремий вузол складної *зерноочисної машини* для відокремлення з зернових сумішок коротких і довгих домішок (вівсюга, куколю, гречкових тощо) від насіння основної культури і сортування очищеного насіння за довжиною зерен. Осн. робочим органом Т. є комірка (заглиблення) сферичної або кишеньковидної форми. Т. поділяють на циліндричні й дискові. В СРСР поширені Т. циліндричні ЗАВ — 10.90.000 (мал. с. 352) — продуктивність 10 т/год і БТ-5А — продуктивність 6 т/год, які працюють тільки в складі зерноочисних потокових ліній.

С. О. Карпенко.

ТРІЄ́РА (грец. τριήρης) — бойовий гребний корабель у стародавніх Греції і Римі. Див. *Трирема*.

ТРІЄ́СТ — місто на Пн. Сх. Італії, адм. ц. області Фріулі-Венеція-Джулія і пров. Трієст. Порт на узбережжі Трієстської зат. Адріатичного м. Вузол автошляхів, залізнична станція. 270 тис. ж. (1976). В давнину відомий як рим. колонія Тергесте. На поч. 13 ст. потрапив у залежність від Венеції, 1382 ним заволоділи австр. *Габсбурги*. В 1719—1891 Т. мав статус вільного порту. Після 1-ї світової війни 1914—18 за *Сен-Жерменським мирним договором 1919* Т. ввійшов до Італії. В 1943, під час 2-ї світової війни 1939—45, окупований фашист. Німеччиною. В травні 1945 визволений Нар.-визвольною армією Югославії, але незабаром зайнятий англо-амер. військами (перебували там до 1954). За мирним договором з Італією 1947 Т. з невеликим округом було виділено у «Вільну територію Т.», що дістала статус вільного порту. За італо-югосл. угодою 1954 район «Вільної території Т.» було ліквідовано. Т. і прилегла до нього зх. територія відійшли до Італії, територія на Сх. від Т.— до Югославії. В 1975 Югославія і Італія підписали договір про держ. кордон у районі Т. Найрозвинутіше машинобудування, зокрема виробн. суднових двигунів, суднобудування та судноремонт. Підприємства металург., нафтопереробної, хім., цем., скляної, па-

В. П. Трібуц.

Трищетинник сибірський. Загальний вигляд рослини.

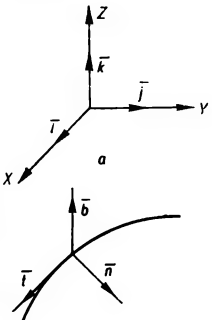

Тріедри:
а — системи координат;
б — рухомий тріедр просторової кривої.

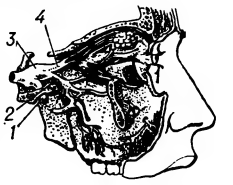

Трійчастий нерв:
1 — нижньощелеповий нерв; *2* — верхньощелеповий нерв; *3* — трійчастий вузол; *4* — очноямковий нерв.

Герб Трінідаду і Тобаго.

ТРІНІДАД І ТОБАГО

Площа — 5,1 тис. км²

Населення — 1,2 млн. чол. (1981)

Столиця — м. Порт-оф-Спейн

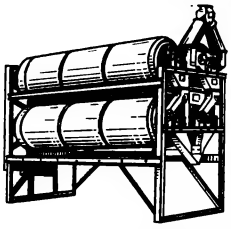

Трієр. Блок трієрний ЗАВ-10.90.000.

перової, джутової, харч. пром-сті. Рибальство. Ун-т, Мор. академія. Міжнар. центр теор. фізики. Обсерваторія. Мор. та природничої історії музеї. Архіт. пам'ятки 14 ст.

ТРІЙЦЯ — 1) Осн. догмат *християнства,* за яким бог є єдиним, але існує в трьох особах («іпостасях»): бог-батько, бог-син (Ісус *Христос*), бог — дух святий. 2) Одне з гол. християнських свят (т. з. п'ятидесятниця), в основі якого лежить міф про зішестя «святого духа» на апостолів. На Україні відомо під назвою «зелені свята».

ТРІЙЧА́СТИЙ НЕРВ — п'ята пара *черепномозкових нервів* хребетних тварин і людини; мішаний нерв. У людини має чутливі та рухові волокна. Виходить з речовини *головного мозку* в ділянці ніжок *мозочка* у вигляді двох нервових корінців: чутливого (більшого) і рухового (меншого). Чутливий корінець на верхівці піраміди вискової кістки утворює трійчастий вузол, від якого відходять три гілки нерв. волокон, що складають Т. н.: очноямкова, верхньощелепна та нижньощелепна. Т. н. іннервує щелепно-лицьовий відділ голови. Захворювання: *невралгія, неврит.* Іл. с. 351.

ТРІНІДА́Д — острів у Атлантичному ок., біля пн.-сх. узбережжя Пд. Америки; осн. частина держави *Трінідад і Тобаго.* Площа 4,8 тис. км². Нас. понад 800 тис. чол. (1971). Рельєф переважно рівнинний, на Пн.— гірський хребет заввишки до 940 м (г. Аріпа). Вздовж пд. узбережжя — *грязьові вулкани.* Родовище нафти, природного асфальту і газу. Клімат субекваторіальний. Переважають вічнозелені ліси, на Пн. Зх. — рідколісся. Плантації какао, кокосової пальми, цукр. тростини. Т. відкрив 1498 Х. *Колумб.*

ТРІНІДА́Д І ТОБА́ГО, Республіка Трінідад і Тобаго — держава в Карибському м. на о-вах Трінідад і Тобаго. В адм. відношенні поділяється на 12 графств.

Державний лад. Т. і Т.— республіка. Входить до *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Глава д-ви — президент, що обирається населенням. Законодавча влада належить двопалатному парламентові у складі палати представників (36 депутатів, обираних населенням на 5 років) і сенату (31 член); виконавча — урядові на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Про природу див. окремі статті *Трінідад* і *Тобаго.*

Населення. 60,2% нас. країни становлять англомовні трінідадці (нащадки негрів-рабів, які частково змішалися з білим населенням, переважно з іспанцями; майже $^3/_4$ з них —негри, частина— мулати), 36,7 % — трінідадці-індопакистанці (нащадки вихідців з різних частин Індостану). Живуть також європейці, китайці та ін. Офіц. мова — англійська. Пересічна густота нас.— 235 чол. на 1 км² (1981). Міське нас. становить 55 % (1975). Найбільші міста: *Порт-оф-Спейн,* Сан-Фернандо, Аріма.

Історія. О-ви Трінідад і Тобаго відкрив Х. *Колумб* 1498. В ході ісп. колонізації, яка завершилась у кін. 16 ст., майже все корінне індіан. населення було винищене. У 1802 (фактично 1797) Трінідад, а 1814 Тобаго захопили англійці. Для роботи на цукр. плантаціях колонізатори привозили з Африки негрів-рабів. Жорстока експлуатація їх спричинила повстання 1805. Скасування рабства 1838 зумовило масовий вихід негрів з плантацій і викликало довіз робочої сили з Індії. Відкриття 1866 на Трінідаді нафти привело

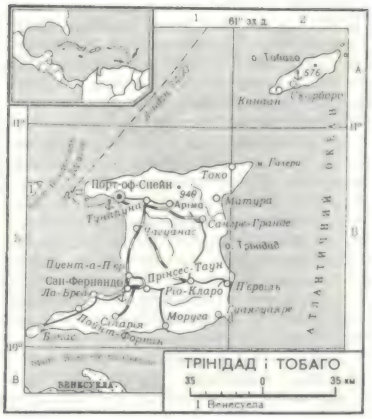

до появи пром. пролетаріату. В 1890 виникли робітн. орг-ції. В 1888 острови були адміністративно об'єднані. Під час 2-ї світової війни 1939—45 та після неї в країні посилився нац.-визвольний рух. У 1950 Т. і Т. було надано внутр. самоврядування. В 1958—62 країна входила до створеної Великобританією Вест-Індської федерації. 31.VIII 1962 Т. і Т. здобули незалежність у складі Співдружності, а 1.VIII 1976 проголошені республікою. Внутр. політика уряду спрямована на розвиток країни по капіталістичному шляху. Виступи трудящих за підвищення життєвого рівня (1967, 1970, 1975) змусили уряд націоналізувати власність ряду англ. та пн.-амер. нафтових монополій (1969—79). На міжнар. арені Т. і Т. ідуть у фарватері зовн. політики США, на їхній території розміщено амер. військ. бази. Поряд з цим Т. і Т. встановили дипломатичні відносини з Кубою (1972) та з СРСР (1974). З 1962 Т. і Т.— член ООН. Т. і Т.— член *неприєднання руху,* входять до *Організації американських держав, Латиноамериканської економічної системи* та *Карибського співтовариства.*

О. К. Дубина.

Узбережжя Атлантичного океану.

Політичні партії, профспілки. Народний національний рух, засн. 1956. Правляча. Виражає інтереси дрібної та серед., переважно негритян., буржуазії. Об'єднаний робітничий фронт, засн. 1975. Осн. опозиційна партія. Спирається на прогресивні профспілки робітників нафт. та цукр. пром-сті, а також фермерів. Конгрес демократичної дії, засн. 1971. Буржуазно-ліберальна партія. Конгрес профспілок Т. і Т., засн. 1957. Входить до МКВП.

Господарство. Основа економіки— нафтогазодобувна і нафтопереробна пром-сть, яку значною мірою контролює іноз. капітал (гол. чин. США). Уряд країни проводить політику її поступової націоналізації, викупаючи акції іноз. компаній; націоналізовано цукр. пром-сть. У 1981 видобуто 10,5 млн. т нафти. Потужність нафтопереробних з-дів становила 22,8 млн. т нафти (переважно довізної), виробн. нафтопродуктів — 12,0 млн. т (1979). Видобувають також природний газ (2,4 млрд. м³), асфальт (58,2 тис. т). Окремі підприємства хім., фарм., цем., скляної, текст., швейної та харчосмакової, зокрема цукрової, пром-сті (переважно в Порт-оф-Спейні та Пуент-а-П'ері). Виробн. сталі та алюмінію. С. г. розвинуте слабо і не задовольняє потреб країни в продовольстві. Панує поміщицьке землеволодіння. На великих плантаціях іноз. власників вирощують цукр. тростину, какао, каву,

Збирання цукрової тростини.

кокосову пальму. Осн. прод. культура — рис. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 78, свиней — 60, кіз — 47. Рибальство. Заготівлі деревини цінних порід. Довж. автошляхів — понад 7,1 тис. км, держ. з-ць — 175 км. Гол. мор. порти — Порт-оф-Спейн і Сан-Фернандо. З країни вивозять нафту і нафтопродукти, цукор тощо; довозять пром. і прод. товари, нафту, машини і устаткування. Осн. торг. партнери — США, Великобританія, країни Карибського басейну. Грош. одиниця — долар Т. і Т. 2,4 дол. Т. і Т. = = 1 дол. США.

Освіта. Поряд із державними в країні діють приватні школи. В державних — навчання безплатне. Викладання — англ. мовою. Сучас. система освіти представлена 7-річною поч. школою та середньою зі строком навчання 5 років (3 + 2). Поч. школа є обов'язко-

вою. У 1977/78 навч. р. у поч. школах було 182 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 76,2 тис. Поблизу Порт-оф-Спейна міститься Трінідад. відділення Вест-Індського університету (1981/82 навч. р.— 2,9 тис. студентів); політех. ін-ти в Порт-оф-Спейні та Сан-Фернандо. Найбільші б-ки: Центр. б-ка Т. і Т. та Публічна в Порт-оф-Спейні, б-ка Трінідадського відділення Вест-Індського університету. Національний музей і художня галерея в Порт-оф-Спейні.

В. З. Клепиков.

На одній з вулиць міста Порт-оф-Спейн.

Література розвивається англ. мовою. Фольклор трінідадських індіанців до нашого часу майже не дійшов. Усну нар. творчість негрів, що склалася вже на Трінідаді, характеризують пісні «каліпсо», насичені соціальним змістом. Становлення нац. л-ри пов'язане з піднесенням нац.-визвольного руху після 2-ї світової війни. Перші значні твори — соціальні романи Р. де Буассьєра і С. Селвона. Визначний письменник Т. і Т. та всієї Вест-Індії — В. С. Найпол (ін. транскрипція — Нейпол), який у сатиричних («Вибори в Ельвірі», 1958) і саркастичних («Наслідувачі», 1967) романах, романах про «маленьких людей» («Будинок для містера Бісваса», 1961) зображує вест-індську дійсність. Відповідну проблематику розкрито і в його романах 70-х рр., але уже не тільки на вест-індському («Партизани», 1975), а й на європ., амер., афр. матеріалі («У вільній державі», 1971; «Русло ріки», 1979). Після проголошення незалежності в л-ру увійшли І. Хан, М. Ентоні, Е. Лавлес — автори романів про життя трудящих. Серед творів письменників молодшого покоління виділяються романи Ш. Найпола «Світляки» (1971), «Збирачі уламків» (1973). Найвідоміші поети: Г. Телемак, Е. Роуч, Д. Уолкотт (з 70-х рр. виступає і як прозаїк). Найзначніші досягнення в драматургії пов'язані з іменами Д. Уолкотта, Е. Хілла, Е. Джона. Рос. мовою перекладено романи Р. де Буассьєра, В. С. Найпола, оповідання М. Ентоні, С. Селвона, С. Грея та ін., вірші Е. Роуча, Г. Телемака, Ф. Чарлза та ін.; укр. мовою — роман В. С. Найпола «Мігель-стріт» («Всесвіт», 1983, № 2), оповідання М. Ентоні «Піта глибоководний» («Всесвіт», 1971, № 9).

А. Д. Дрідзо.

Літ.: Гончарова Т. В. В. С. Найпол и становление национального самосознания в Вест-Индии. «Латинская Америка», 1976, № 5; Дридзо А. Д. Развитие культуры. В кн.: Молодые государства Карибского бассейна. Проблемы развития. М., 1981.

ТРІНКЛЕР Микола Петрович [7.XI (19.XI) 1859, Петербург — 10.VIII 1925, Харків] — укр. хірург. В 1883 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту, де залишився працювати (з 1905 — професор). З 1921 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці Т. присвячені впровадженню асептики в хірургію, питанням травматології (зокрема переломам надколінника), нейрохірургії (запропонував власний метод дренування шлуночків головного мозку), онкології (застосовував рентгенологічні методи лікування), теорії та лікуванню сифілітичного ураження внутр. органів, лікування ран. Очолював редколегію журн. «Врачебное дело».

ТРІНУС Федір Петрович (н. 25.II 1924, с. Старий Любар, тепер Любарського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. фармаколог-токсиколог, засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1957. Закінчив Київ. мед. ін-т (1952). Доктор мед. наук (з 1966), професор (з 1969). З 1965 — керівник лабораторії Київ. н.-д. ін-ту фармакології і токсикології, а з 1968 — директор цього ін-ту. Осн. праці з загальної фармакології і молекулярної токсикології, фармакології серцево-судинних засобів і нестероїдних протизапальних і протипухлинних речовин, антидотології. Нагороджений орденами Жовтневої Революції та «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

ТРІО (італ. trio, від лат. tres — три) — муз. ансамбль з трьох виконавців; муз. твір для такого ансамблю.

ТРІОД [від грец. τρεις — три і (*електр*)*од*] — триелектродна *лампа електронна*. Т. (мал.) являє собою герметичний балон з *анодом*, *катодом* і керуючою сіткою. Розрізняють Т. малої, середньої і великої потужності. Є Т. мініатюрні та надмініатюрні (напр., *нувістори*). Т. застосовують гол. чин. у радіотех. апаратурі для підсилення, перетворення і генерування електр. коливань.

ТРІОЛЕ́ (Triolet) Ельза (24. IX 1896, Москва — 16.VI 1970, Сент-Арну-ан-Івелін, деп. Івелін) — франц. письменниця. З 1919 жила в Парижі. Дружина Л. *Арагона*. В 1930 була на 2-й Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові. Під час 2-ї світової війни — учасниця Руху Опору. Ранні твори — кн. «На Таїті» (1925), автобіогр. романи «Лісова суниця» (1926), «Кольє» (1927), «Маскування» (1928) — рос. мовою. Перша кн. франц. мовою — роман «Добрий вечір, Терезо!» (1938). Зб. оповідань «Вартість розірваного сукна — 200 франків» (1945) — про героїзм франц. патріотів — учасників Руху Опору. Дилогія «Анна-Марія» («Ніхто мене не любить», 1946; «Озброєні привиди», 1947) і роман «Інспектор руїн» (1948, у рос. перекл.— «Невідомий») спрямовані проти реакції. Фантастичний роман «Кінь червоний» (1953) застерігає проти небезпеки атомної війни. У романі «Побачення іноземців» (1956, у рос. перекладі — «Незвані гості») порушено тему батьківщини й патріотизму. Трилогія «Нейлоновий вік» (романи «Троянди в кредит», «Луна-парк», обидва — 1959, «Душа», 1963) — про долю людини в бурж. суспільстві. Останній роман Т.— «Соловей замовкає на зорі» (1970). Автор книг «Маяковський, російський поет» (1945), «Історія Антона Чехова» (1954). Перекладала твори М. Гоголя, А. Чехова, В. Маяковського. За популяризацію рос. класичної і рад. л-ри нагороджена рад. орденом «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл.— Авиньонские любовники.— Неизвестный. М., 1958; Незваные гости. М., 1959; Нейлоновый век. М., 1960; Анна-Мария. М., 1963; Душа. М., 1967.

В. І. Пащенко.

ТРІОЛЕ́Т (франц. triolet, від лат. tres — три) — строфічна восьмирядкова форма поезії, де перші два рядки повторюються в кінці строфи, а четвертий є повторенням першого. Таким чином текст 1-го рядка фігурує у вірші тричі. У строфі дві рими, розташовані за схемою: абааабаб. Вважається, що Т. найобмеженіший серед ін. т. з. твердих строфічних форм (*рондо*, *сонет*).

М. П. Трінклер.

Е. Тріоле.

ТРІПОЛІ — столиця *Лівії*, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Порт на узбережжі Середземного м., вузол автошляхів, міжнар. аеропорт. 750 тис. ж. (1980). Т. засн. фінікійцями в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. В 105 до н. е. завойований Старод. Римом, у 5 ст. н. е.— *вандалами*. В 6—7 ст.— в складі *Візантії*, з 7 ст. — араб. *Халіфату*, 1551—1911 — *Османської імперії*. В 1911—43 окупований італ. військами, 1943 зайнятий англ. військами. Був одним з центрів нац.-визвольної боротьби в країні. Після проголошення незалежності Лівії (1951) Т.— одна з столиць королівства. З 1965 — столиця Лівійської Араб. Республіки. Підприємства нафтопереробної, шкіряної, текст., харчосмакової (борошномельної, олійницької, рибоконсерв., тютюнової) пром-сті. Кустарні промисли (килимарство, виготовлення прикрас тощо). Рибальство. ТЕС. Ун-т, Ін-т поштового зв'язку і телекомунікацій, Школа прикладних мистецтв і ремесел. Наук. т-ва. Державна та ун-ту б-ки. Археол., етнографії, ісламу та природничої історії музеї. Театри. Муз.-драм. уч-ще. Архіт. пам'ятки 11—19 ст.

ТРІПОЛІ — місто на Пн. Лівану, адм. ц. мухафази (округу) Пн. Ліван. Порт на узбережжі Середземного м. З-цею та автошляхами сполучений з Бейрутом. 175 тис. ж. (1974). Нафтопереробна (на довіз-

Тріполі (Лівія). Панорама міста.

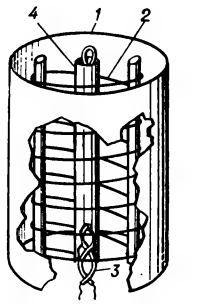

Тріод:
1 — анод;
2 — керуюча сітка;
3 — підігрівник катода;
4 — катод.

Тріптолем, який стоїть між Деметрою й Корою. Барельєф. 5 ст. Національний музей. Афіни.

ній сировині), металообр., текст. і харчосмакова (зокрема, цукр.) пром-сть. Судноверф. Поблизу Т.— розробка бурого вугілля і асфальту. Архіт. пам'ятки 13—17 ст. Т. заснували фінікійці приблизно в 2-му тис. до н. е.

ТРІПОЛІТА́НІЯ — історична область у Лівії. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. на тер. Т. було засновано три фінікійські колонії, які з кін. 6 ст. до н. е. стали самостійними і утворили область Т. З серед. 5 ст. до н. е. Т.— під владою *Карфагену,* з кін. 3 ст. до н. е.— *Нумідії,* з кін. 2—1 ст. до н. е.— Риму. В 5 ст. загарбана *вандалами,* в 6 ст.— *Візантією,* в серед. 7 ст.— араб. *Халіфатом,* у 16 ст.— Іспанією. З 1551 Т.— в складі *Османської імперії.* Після італо-тур. війни 1911—12 тер. Т. окупували італ. війська (вся тер. Т. окупована на кінець 20-х рр.). У листопаді 1918 внаслідок визвольного руху в Т. було проголошено незалежну Тріполітанську республіку (існувала до серпня 1919). Пізніше Т., *Кіренаїка* і Феццан, об'єднані під владою італ. генерал-губернатора, здобули назву Лівія. З 1951 Т.— в складі Лівії (до 1963 — її провінція).

ТРІПОЛІТА́НСЬКА ВІЙНА́ 1911—12 — імперіалістична війна Італії проти *Османської імперії* за Тріполітанію і Кіренаїку. Див. *Італо-турецька війна 1911—12.*

ТРІПТОЛЕ́М (Τριπτόλεμος) — у грец. міфології в найдавніші часи божество землеробства, потім — син елевсінського царя Келея, якого богиня родючості *Деметра* навчила хліборобства і дала йому зерна пшениці. На колісниці, запряженій драконами, Т. об'їздив увесь світ, поширюючи землеробство. Т. приписували винайдення плуга. Міф про Т. використано в л-рі (трагедія Софокла «Тріптолем»).

ТРІПУ́РА — штат на Сх. Індії. Площа 10,4 тис. км². Нас. 21 млн. чол. (1980, оцінка). Адм. ц. — м. Агартала. Займає сх. частину Індо-Гангської рівнини, на Пд. Сх.— відроги гір Лушаї. Клімат тропічний мусонний. Поширені тропічні ліси. Осн. заняття населення — землеробство. Гол. культура — рис; вирощують також джут, бавовник, чай, цукр. тростину. Лісозаготівлі, вивіз деревини. Невеликі підприємства по переробці сільськогосподарської сировини. Кустарні промисли (зокрема, виготовлення пряжі й тканин, деревообробка).

ТРІР — місто на Зх. ФРН, в землі Рейнланд-Пфальц. Розташований на р. Мозель. Вузол з-ць і автошляхів. 100 тис. ж. (1976). За античних часів Т.— центр галльського племені треверів, згодом — гол. місто рим. провінції Белгіка. В 7 ст. Т. увійшов до складу д-ви *Меровінгів.* З 9 ст.— центр архієпископства. В 12 ст. дістав *магдебурзьке право.* В 1794 приєднаний до Франції, з 1814 — у складі Пруссії, з 1871 — Німеччини. Після 1-ї світової війни 1914—18 окупований (до 1930) франц. і амер. військами, після 2-ї світової війни 1939—45 — у франц. зоні окупації. З 1949 входить до складу ФРН. Підприємства машинобудівної (гол. чин. приладобуд.), металообр., взут., текст. (у т. ч. виробн. килимів) та харчосмакової (зокрема виноробної та тютюнової) пром-сті. Ун-т. Архіт. пам'ятки: рим. періоду — амфітеатр (бл. 100), імператорські терми (бл. 300), міська т. з. Чорна брама (буд-во розпочато в 4 ст.), базиліка (1-а пол. 4 ст.); романські — собор (4—18 ст.), будинки «Франкентурм» (бл. 11 ст.) та «Драйкенігенгауз» (поч. 13 ст.); готична церква Лібфрауенкірхе (бл. 1250), ренесансна кол. єзуїтська колегія (17 ст.), барокковий палац рейхсграфів Кессельштатт (1740—45). У Т. народився основоположник наук. комунізму К. *Маркс.* Будинок-музей К. Маркса (іл. див. т. 6, с. 371).

ТРІСКА́ (Gadus) — рід риб род. *тріскових.* Тіло (довж. до 180 см, маса до 4 кг, іноді більше) високе, масивне, вкрите дрібною лускою. Спина і боки зеленувато-оливкові, буруваті або жовтувато-коричневі з численними дрібними жовтуватими або коричневими плямами, черево — світле. Зрайна риба. Статевої зрілості досягає в 2—9 років. Нерест відбувається поблизу берегів. Плодючість від 500 тис. до 60 млн. ікринок. Молодь живиться планктоном, доросла Т.— рибою та ракоподібними. В роді — 1 вид: тріска (L. morhua), поширений в пн. частинах Атлантичного і Тихого океанів та прилеглих морях; розрізняють кілька підвидів Т.: атлантична з рядом форм, балтійська, біломорська, тихоокеанська, гренландська. Цінний об'єкт промислу (споживають м'ясо, з печінки одержують *риб'ячий жир*).

Ю. В. Мовчан.

ТРІСКО́ВІ (Gadidae) — родина риб ряду тріскоподібних. Довж. тіла 9—180 см, маса до 40 кг, іноді більше. Характерна наявність 1—3 спинних і 1—2 підхвостових плавців, в яких відсутні колючі промені. На підборідді звичайно є вусик. Морські (крім миня річкового) зграйні, переважно холодолюбні придонні риби. За характером живлення в осн. хижаки, деякі бентосоїдні або планктоноїдні. Багато видів здійснюють кормові та нерестові міграції на відстані до кількох тис. км. Статевої зрілості досягають у 2—10 і більше років. Нерест переважно у холодну пору року (зима — початок весни). Плодючість від кількох тисяч до 60 млн. ікринок. Ікра пелагічна (плаває у товщі води), у деяких — придонна. В родині — 21—22 роди з більш як 50 видами. Т. поширені у водах арктичних і помірних частин Пн. та Пд. півкуль. В СРСР (Балтійське, Баренцове, Біле, Карське і далекосхідні моря) зустрічається понад 15 видів, у т. ч. в УРСР — 3: *минь* річковий, морський минь (Gaidropsarus mediterraneus) та чорноморський мерланг (Odontogadus merlangus euxinus). Т.— цінні об'єкти промислу, з них найбільше значення мають *тріска,* минтай тихоокеанський, а також *навага,* сайда, минь річковий.

Ю. В. Мовчан.

«ТРІСТА́Н ТА ІЗО́ЛЬДА» — пам'ятка західноєвроп. л-ри серед. віків. Походження — кельтське. В основі сюжету — трагічне кохання дружини корнуельського короля Ізольди до його племінника Тристана. Вперше оброблена в 70-х рр. 12 ст. франц. поетами Берулем і Тома́ (Томасом Британським). Книгу Тома́ на поч. 13 ст. переробив і переклав нім. мовою *Готфрід Страсбурзький.* Відомі англ., італ., ісп. версії (усі — 13 ст.), чеська (14 ст.), серб. (15 ст.), білорус. (16 ст.). На сюжет роману створено поеми А. Шлегеля, В. Скотта, К. Іммермана, Лесі Українки («Ізольда Білорука»), оперу Р. Вагнера.

Видання: Укр. перекл.— Бедьє Ж. Роман про Трістана та Ізольду. К., 1957; Рос. перекл.— Роман о Тристане и Изольде. В кн.: Средневековый роман и повесть. М., 1974; Легенда о Тристане и Изольде. М., 1976.

ТРІСТА́Н-ДА-КУ́НЬЯ — група з 4 вулканічних островів у пд. частині Атлантичного ок. Належать Великобританії. Найбільший — о. Трістан-да-Кунья (пл. 117 км²), який до 1961 являв собою конус згаслого вулкана заввишки до 2060 м. У жовтні 1961 відбулося катастрофічне виверження вулкана. Населення було евакуйовано; 1963 воно повернулося на острів. Овочівництво, рибальство, мор. промисел.

ТРІТО́Н (Τρίτων) — у грец. міфології морське божество. Син *Посейдона* й володарки морів Амфітріти. Зображували його дідом або юнаком з риб'ячим хвостом замість ніг. Т. сурмив у ріг з морської раковини, щоб викликати або втишити бурю на морі.

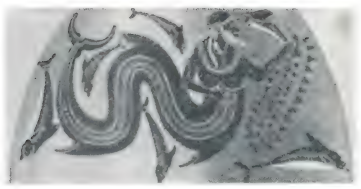

Тритон. Деталь розпису амфори.

ТРІУМВІ́РАТ (лат. triumviratus, від tres — три і vir — муж) — у Стародавньому Римі: 1) Колегія з трьох осіб, яку призначали або обирали з спец. метою (напр., 133 до н. е. для проведення зем. реформи Тіберія Гракха (див. *Гракхи*). 2) У період громадянських воєн в 1 ст. до н. е. союз трьох впливових політ. і військ. діячів з метою захоплення верховної влади в державі. Відомі Т. 60 (або 59) — 53 до н. е. (*Юлій Цезар,* Марк Ліциній *Красс* і Гней *Помпей*) та 43—36 до н. е. (*Август,* Марк *Антоній* і Марк Лепід).

ТРІУ́МФ (лат. triumphus) — 1) В Стародавньому Римі урочистий вступ у столицю полководця — головнокомандуючого та його армії після переможного завершення війни. Полководець у супроводі війська в'їжджав у Рим на колісниці, у лавровому вінку. За тріумфатором везли воєнні трофеї, вели полонених. Право на Т. встановлював сенат, проте в період імперії воно фактично перетворилося на привілей імператора та його родичів. 2) Переносно — блискучий успіх, визначна перемога.

Тріска атлантична.

ТРІУМФА́ЛЬНА А́РКА — монументальна споруда, зведена на честь видатної події. Див. *Арка тріумфальна.*

ТРІУМФА́ЛЬНИЙ ПОХІД РАДЯ́НСЬКОЇ ВЛА́ДИ — процес встановлення Рад. влади в країні після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* з 25.X (7.XI) 1917 до лютого — березня 1918. Перемога збройного повстання в Петрограді, проголошення Росії Республікою Рад викликали могутнє революц. піднесення на місцях. Боротьбою трудящих за встановлення влади Рад керувала партія більшовиків. Проте процес встановлення влади Рад на місцях мав свою специфіку. Він визначався багатьма обставинами: міцністю парт. орг-цій, співвідношенням класових сил, кількістю і згуртованістю пролетаріату, його впливом на селянство і солдатів, чисельністю *Червоної гвардії*, складом і бойовитістю Рад, кількістю і організованістю ворожих сил. Найлегше владу Рад було встановлено в пром. районах, де були міцні більшовицькі орг-ції, загартовані в класових боях, і численний робітничий клас: Іваново-Вознесенську, Орєхово-Зуєві, Шуї, Костромі, Коломні, Серпухові, Подольську, Воронежі, Луганську, Горлівці, Краматорську, Самарі. На бік Рад. влади перейшли революц. війська Пн. і Зх. фронтів. На Україні, Дону, Пн. Кавказі, Пд. Уралі, Пд.-Зх., Рум. і Кавказ. фронтах і в деяких ін. місцях революц. робітники, селяни і солдати зустріли відчайдушні спроби контрреволюції перешкодити встановленню диктатури пролетаріату, які набрали характеру громадян. війни. Проте всі контрреволюц. заколоти в січні — лютому 1918 зазнали поразки. В. І. Ленін у березні 1918 писав: «Ми за кілька тижнів, повваливши буржуазію, перемогли її відкритий опір у громадянській війні. Ми пройшли переможним тріумфальним походом більшовизму з кінця в кінець величезної країни» (Повне зібр. тв., т. 36, с. 75—76).

Ю. В. Бабко.

ТРІ́ЩИННІ ВО́ДИ — підземні води, що заповнюють тріщини гірських порід. Розрізняють т р і щ и н н о - ж и л ь н і (здебільшого напірні) води, пов'язані з тектонічними тріщинами; т р і щ и н н о - г р у н т о в і (безнапірні), пов'язані гол. чин. з тріщинами *вивітрювання*; т р і щ и н н о - п л а с т о в і (звичайно напірні) — в літогенетичних (див. *Літогенез*) тріщинах слабометаморфізованих водопроникних порід, перевертствованих водотривкими породами; т р і щ и н н о - к а р с т о в і (див. *Карстові води*) — напірні й безнапірні. Т. в. часто пов'язані між собою, мають складні умови динаміки (див. *Динаміка підземних вод*), нестійкий режим, неоднакові хім. склад і мінералізацію. Ці води поширені переважно в межах *щитів*, зокрема *Українського щита*, рідше — на *платформах* і в гірських областях. Їх використовують для побутового і тех. водопостачання та як *промислові підземні води*. Деякі види мінералізованих Т. в. застосовують у *бальнеології*. Значний приплив Т. в. у гірничі виробки утруднює видобування корисних копалин. Досліджує Т. в. *гідрогеологія*.

П. Ю. Кущ.

ТРНКА (Trnka) Їржі (24.II 1912, Пльзень — 30.XII 1969, Прага) — чехосл. режисер мультиплікаційного кіно, нар. арт. ЧССР (з 1963). Творчу діяльність почав 1928 у театрі ляльок під керівництвом Й. Скупи. В кіно — з 1945. Т. — один із творців ляльково кіно. Поставив мультиплікаційні фільми: «Шпалічек» (1947), «Роман з контрабасом» (1949), «Принц Байяя» (1950), «Старовинні чеські перекази» (1953), «Пригоди бравого солдата Швейка» (1955), «Цирк Гурвінека» (1955), «Сон літньої ночі» (1959), «Рука» (1966) та ін. Відомий також як ілюстратор дит. книжок. Фільми Т. відзначені на міжнар. кінофестивалях.

ТРОГ (від. нім. Trog — корито) — гірська долина коритоподібної форми. Утворюються Т. в результаті дії *льодовика*. Має широке ввігнуте днище (мал., 1) і стрімкі схили з випуклим перегином, що утворює пологу площадку — плече трога (мал., 2).

ТРОЄПО́ЛЬСЬКИЙ Гаврило Миколайович [н. 16 (29).XI 1905, с. Новоспасовка, тепер Грибановського р-ну Ворон. обл.] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1937. Автор оповідань «Із записок агронома» (1953; сценарій «Земля і люди», 1955; однойменний кінофільм, 1956), «Біля Крутого Яру», «Сусіди» (обидва — 1954); повістей «Кандидат наук» (1958), «В очереті. Із зошитів мисливця» (1963), роману «Чорнозем» (кн. 1—2, 1958—61), п'єси «Постояльці» (1971). В ліричній повісті «Білий Бім чорне вухо» (1971; Держ. премія СРСР, 1975; однойм. кінофільм, 1978; Ленінська премія, 1980) порушує моральні проблеми. Нариси — «Роздуми про землю» (1951), «Про річки, грунти і таке інше» (1965) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. Воронеж, 1977—78; Белый Бим Черное ухо. Л., 1979; У к р. п е р е к л.— Прохор сімнадцятий та інші записки агронома. К., 1955; Білий Бім Чорне вухо. К., 1977.

Г. А. Беньківич.

ТРОЇ́СТА МУЗИ́КА — укр. нар. інструментальний ансамбль (*тріо*). У складі Т. м.— скрипка, басоля, бубон; у зх. областях України — скрипка, цимбали, бубон. Траплялися ансамблі ін. складу, до яких входили, зокрема, сопілка, флояра та ін. Провідний інструмент — скрипка (іноді цимбали). Перші згадки про Т. м. належать до кін. 17 — поч. 18 ст. Вона посідала провідне місце в муз. побуті укр. села: грала на святах, весіллях, ярмарках, виконувала укр. нар. пісні, танц. мелодії, марші. Виступає як окремий колектив і у складі *оркестрів українських народних інструментів* (зокрема, *Київського оркестру народних інструментів*, оркестру *Українського народного хору* імені Г. Г. Верьовки).

ТРОЇ́СТИЙ СОЮ́З — військ.-політ. блок Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, що склався 1879—82 з метою підготовки війни за переділ світу; поклав початок поділу Європи на два ворожі імперіалістичні табори. Ініціатором створення Т. с. виступила Німеччина, яка підписала у Відні 7.X 1879 з Австро-Угорщиною договір про союз, спрямований гол. чин. проти Росії та Франції (див. *Австро-німецький договір 1879*). У 1882 до союзу приєдналась Італія. Договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією, підписаний у Відні 20.V 1882, передбачав взаємну допомогу в разі нападу на будь-кого з учасників Т. с. Договір був таємний. В 1904—07 на противагу Т. с. склався блок Великобританії, Франції і Росії (див. *Антанта*). Боротьба між цими двома імперіалістичними угрупованнями призвела до *першої світової війни 1914—18*. В травні 1915 Італія вступила у війну на боці Антанти, що призвело до розпаду Троїстого союзу.

ТРОЇ́ЦЕ-СЕ́РГІЄВА ЛА́ВРА — один з найбільших православних монастирів Росії. Засн. у серед. 14 ст. *Сергієм Радонезьким* побл. Москви (в сучас. Загорську). У 14—17 ст. монастир підтримував моск. князів (пізніше — рос. царів) у їхній боротьбі за об'єднання рос. земель. З серед. 16 ст. монастир був також фортецею, її залога 1608—10 витримала 16-місячну облогу польс. інтервентів, очолених *Лжедмитрієм II*. У 1744 монастир дістав статус *лаври*. Т.-С. л. 1763 належало 214 тис. десятин орної землі і 106,5 тис. кріпаків у 15 губерніях країни. З 1742 при Т.-С. л. існує семінарія, з 1814 — духовна академія. В монастирі працювали *Максим Грек*, А. *Рубльов*, *Діонісій*, С. Ф. *Ушаков*. До архіт. ансамблю Т.-С. л. входять бл. 50 споруд. Серед них— собори Троїцький (1422—23, іконостас Андрія Рубльова і *Данила Чорного*) й Успенський (1559—85; фрески, 1684; Д. Григор'єв та ін.); церкви Духовська (1476), П'ятницька, Введенська (обидві — 1547), надбрамна Іоанна Предтечі (1699), Михеївська (1734), Смоленська (1745—48); лікарняні палати з церквою Зосими та Саватія (1635—38), царські чертоги (кін. 17 ст.), трапезна з церквою Сергія (1686—92), келії (17—19 ст.), покої митрополита (гол. фасад 1778), дзвіниця (вис. 88 м; 1740—70, арх. І. Шумахер, І. Мічурін, Д. Ухтомський). У 1920 у Т.-С. л. створено історико-художній музей, з 1940 — музей-заповідник, де зберігаються великі колекції давньорус. живопису, ужиткового мистецтва 14—17 ст., рос. нар. мистецтва 17 — поч. 20 ст., а також декоративно-ужиткового мистецтва рад. часу.

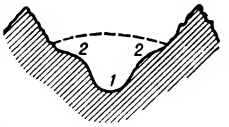

Трог.
Поперечний профіль:
1 — днище;
2 — плече.

Троїце-Сергієва лавра. 14—18 ст.

Троїцька надбрамна церква. 1106—08. Реконструкція.

Троїцький Іллінський монастир. Троїцький собор. 1679—95.

Літ.: Балдин В. И. Архитектурный ансамбль Троице-Сергиевской лавры. М., 1976.

ТРОЇЦЬК — місто обласного підпорядкування Челяб. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Уй (бас. Обі). Залізнич. вузол. 89 тис. ж. (1982). У Т.— з-ди: електромех., верстатобуд., дизельний, цегельний. Троїцька ДРЕС. Підприємства легкої та харч. промсті. Ветеринарний ін-т, 7 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий музей. Заснований 1743, місто — з 1784.

ТРОЇЦЬКА НАДБРАМНА ЦЕРКВА — пам'ятка архітектури в ансамблі *Києво-Печерської лаври*. Споруджено 1106—08. Під час нашестя орд *Батия* 1240 Т. н. ц. було пошкоджено, але незабаром відбудовано. Після пожежі 1718 церкву було відновлено у стилі *барокко*. Оформлення інтер'єру здійснили 1734 майстри *Лаврської іконописної майстерні* (Ф. *Павловський*, І. *Максимович* та ін.) під керівництвом А. *Галика*. У 1772 іконописці Д. Боряченко, І. Оржевський та ін. поновили настінний розпис екстер'єру. Реставраційні роботи виконувалися 1825 (київ. художник І. Оробієвський), на поч. 20 ст. (група іконописців на чолі з В. Соніним), 1981—82 (іконостас та ікони). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. Києво-Печерська лавра, т. 5, с. 480—481. *Г. Н. Логвин.*

ТРОЇЦЬКЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, за 2 км від залізнич. ст. Лантратівка. 7,8 тис. ж. (1983). Виникло в 40-х рр. 18 ст. під назвою Кальнівка (або Калинівка). З 1815 — слобода Новотроїцька, з 60-х рр. 19 ст. має сучас. назву. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1957 Т.— с-ще міськ. типу. У Т. — олієпресовий, консервний, комбікормовий, мол. з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, Будинок культури, клуб, кінотеатр, 3 б-ки, музей історії району.

ТРОЇЦЬКИЙ Герман Васильович [н. 6 (19).XI 1913, Казань] — рад. біохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1979), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Закінчив Ростовський-на-Дону мед. ін-т (1937). Працював у Ростов. н.-д. інституті педіатрії (1937—41). З 1951 — зав. кафедрою біохімії Крим. мед. ін-ту (Сімферополь). Осн. праці стосуються вивчення *метаболізму* вітаміну А, мінливості структури білків крові при патології. Т. довів міцелярну структуру β-ліпопротеїду плазми крові і його роль в розвитку атеросклерозу; розробив нові методи біохім. дослідження білків. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

ТРОЇЦЬКИЙ Іван Віссаріонович [10 (22).X 1854, на Чернігівщині — 17.III 1923, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. педіатр. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1878). В 1903—19 — професор Харків. ун-ту; 1920—23 — зав. кафедрою педіатрії Катеринослав. мед. ін-ту. Праці Т. присвячені проблемам теоретичної і практичної педіатрії, а також історії педіатрії. Т.— автор підручників з педіатрії («Курс лекцій з хвороб дитячого віку»; 1887 — перший посібник з педіатрії на Україні); організатор і перший голова Київ. (1900—02) і Харків. (1912) т-в лікарів-педіатрів; брав участь в підготовці 1-го Всеросійського з'їзду дитячих лікарів та 1-го Міжнародного з'їзду педіатрів (1912).

ТРОЇЦЬКИЙ ІЛЛІЇНСЬКИЙ МОНАСТИР у Чернігові — пам'ятка архітектури. Засн. 1069 *Антонієм Печерським*. У 1239 монастир зруйнували орди *Батия*. В 1649 відбудований коштом С. *Пободайла*. Один з осередків українського літописання в 2-й пол. 17 ст. В 1679 в монастир з Новгорода-Сіверського було переведено друкарню, з якої вийшло чимало книг істор. і полемічного (див. *Полемічна література*) змісту. В кін. 17 ст. в монастирі склав свою «Хроніку» Л. *Боболинський*. Монастир мав значну б-ку, в якій, за реєстром 1776, було 11 304 книги. В серед. 18 ст. монастирю належало понад 10 тис. кріпаків, 24 села, 30 млинів та ін. госп. заклади. В 1786 Т. І. м. було закрито, зем. маєтності секуляризовано. З будівель монастиря збереглися П'ятницька церква (кін. 12 — поч. 13 ст.; іл. див. на окремому арк. до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), Іллінська церква (12 — поч. 13 ст.; іл. див. т. 4, с. 355), Троїцький собор (1679—95), дзвіниця (1775). Біля Троїцького собору поховано укр. письменника Л. І. *Глібова*.

ТРОЇЦЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Зх. Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1926. Площа 1,6 тис. км². Нас. 28,1 тис. чол. (1983). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Троїцьке*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована ярами і балками. В межах району — відроги Середньоросійської височини. Корисні копалини: глини, піски, мергель, крейда. Найбільша річка — *Красна* (прит. Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства — троїцькі олієпресовий, мол., комбікормовий і консервний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Троїцьке) та 2 будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1982 становила 143,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 107,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 35,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, кормові. Скотарство, свинарство. У Т. р. — 11 колгоспів, 8 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Лантратівка. Автомоб. шляхів—240 км, у т. ч. з твердим покриттям — 227 км. У районі — 30 заг.-осв., музична і спорт. школи, 35 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 43 будинки культури і клуби, кінотеатр, 51 кіноустановка, 29 б-к, музей історії району. У Т. р. видається газ. «Сельская новь» (з 1931). *Г. М. Гойник.*

ТРОЇЦЬКО-ХАРЦИЗЬК — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Харцизькій міськраді, на р. Кринці (прит. Міусу). Залізнична ст. Скосирська. 2,8 тис. ж. (1983). В селищі — дільниця Зугресівського племптахорадгоспу, бригада колгоспу «Маяк», будинок побуту. Восьмирічна школа, Будинок культури, б-ка. Засн. 1786, с-ще міськ. типу — з 1940.

ТРОЛЕЙБУС (англ. trolleybus, від trolley — роликовий струмознімач та bus — автобус, омнібус) — безрейковий наземний, гол. чин. вуличний, *рухомий склад*, що його двигуни живляться через підвісну *контактну мережу*; засіб пасажирського, переважно *міського транспорту*. Вперше почав курсувати (1891) в Англії. Перші Т. в СРСР пущено у Москві (1933), потім у Києві (1935), Ленінграді, Ростові-на-Дону (1936), Харкові (1939). Сучасні Т. (мал.) — переважно двовісні, кузов — суцільнометалевий, вагонного типу, з двома або трьома дверима. Розрізняють Т. зчленовані і Т.-поїзди — з двох машин (уперше в світі експлуатація таких поїздів почалась в середині 60-х рр. у Києві). Експлуатують Т. на постійному струмі напругою 550 В; потужність електродвигуна до 150 кВт. Швидкість руху Т. 65—70 км/год (середня швидкість на маршруті — 18—20 км/год). Пасажироміcткість

— 50—70 чол., провізна здатність від 4—6 (Т. з одним кузовом) до 10—12 тис. пасажирів за годину (зчленовані Т.). В деяких країнах бувають Т. з причепом і двоповерхові. Осн. переваги Т. порівняно з *трамваєм* — менші капіталовкладення, менший шум, більша маневровість в умовах вуличного руху; порівняно з *автобусом* — менші експлуатаційні витрати; крім того, Т. не забруднює повітря. В СРСР Т. курсують (1982) у

Тролейбуси: двовісний з трьома дверима (вгорі) і тролейбус-поїзд.

165 містах, зокрема в УРСР у 41. З 1959 Т. діє на міжміському маршруті Сімферополь — Алушта, з 1961 маршрут продовжено до Ялти. Тролейбуси виготовляють завод ім. Урицького (м. Енгельс Саратовської обл.), з-д електротранспорту ім. Ф. Е. Дзержинського (Київ), Сокольницький вагоноремонтний з-д (Москва).

Є. О. Рейцен.

ТРОЛЕЙВО́З — вантажна транспортна машина з електродвигунами, що живляться електроенергією від контактного проводу через роликовий *струмознімач*. Різновид Т.— *дизель-тролейвоз*. Конструкцію першого в світі Т. розробив 1949 укр. рад. вчений О. С. Фіделєв. Т. вантажопідйомністю 25 т було випробувано 1952 на Богуарсвському вапняковому кар'єрі (м. Біла Калитва Ростовської обл.). Створюють Т. (мал.) переважно на базі *самоскида*. В СРСР вантажопідйомність Т. досягає 65 т, швидкість руху на підйом — 10—12 км/год, питома витрата електроенергії — 0,3 кВт · год/(т× × км). Застосовують Т. в осн. на відкритих гірничих роботах, іноді — в містах з розвинутою *контактною мережею*.

ТРО́ЛІ (давньосканд. troll — страховище) — у сканд. міфології й фольклорі надприродні істоти (найчастіше велетні, рідше — карлики), ворожі людям.

ТРО́ЛЛОП (Trollope) Антоні (Ентоні; 24.IV 1815, Лондон — 6.XII 1882, там же) — англ. письменник. Син Ф. *Троллоп*. Друкуватися почав 1847. Найвизначніше досягнення Т.— цикл реалістичних романів з життя провінційного дворянства й духівництва «Барсетшірські хроніки» (1855—67). У романах «Фініас Фінн...» (1869), герой якого виступає проти політики уряду з ірл. питання, «Прем'єр-міністр» (1876) та ін. зображено парламентське життя в Англії. Притаманний більшості творів Т. легкий гумор змінюється на гостру сатиру в романі «Як ми живемо тепер» (1875). Автор літ.-критичної праці «Теккерей» (1879), книг дорожніх нарисів.

Тв.: Рос. перекл.— Барчестерские башни. М., 1970.

О. І. Земляний.

ТРО́ЛЛОП (Trollope) Френсіс (10.III 1780, Стейплтон, Англія — 6.X 1863, Флоренція, Італія) — англ. письменниця. Мати А. *Троллопа*. В кн. нарисів «Домашні звичаї американців» (1832) об'єктивно зобразила життя найбідніших прошарків амер. суспільства. Найвідоміші романи Т.: «Вікарій із Рексхілла» (1837), трилогія «Вдова Барнабі» (1838), «Заміжня вдова» (1840), «Родина Барнабі в Америці» (1843). В останньому романі трилогії гостро критикувала амер. звичаї, в романі «Життя й пригоди Майкла Армстронга» (1840) засуджувала жорстокість фабрикантів, що експлуатують дитячу працю.

О. І. Земляний.

ТРОМБ (від грец. θρόμβος — грудка, згусток) — згусток крові, що може утворюватися зажиттєво в усіх відділах серцево-судинної системи (просвіті кровоносної судини, порожнині серця) за умов ушкодження судинної стінки, порушення течії крові, зміни складу крові тощо. Розрізняють Т. коагуляційні, в основі яких лежать звичайні механізми *зсідання крові*, і аглютинаційні (преципітаційні), що утворюються з кров'яних пластинок при зсіданні і склеюванні їх на внутр. поверхні судини. На первісний аглютинаційний тромб може нашаровуватися коагуляційний. Залежно від складу розрізняють Т. червоні, білі, мішані (шаруваті) і гіалінові. Червоні Т. складаються в осн. з *еритроцитів*, утворюються швидко, найчастіше у венах, при повільній течії крові; білі Т.— з *тромбоцитів, лейкоцитів* і *фібрину*, утворюються повільно при швидкій течії крові. Мішані Т. мають шарувату будову і гофровану поверхню, містять ділянки білого і червоного Т., головкою прикріплені до ендотелію судини. Гіалінові Т. утворюються в капілярах і складаються з гомогенної білкової маси. Т. може стати джерелом *емболії* або його гнійного розплавлення, що в останньому випадку веде до *сепсису*.

С. С. Лаврик.

ТРОМБЕ́ТТІ (Trombetti) Альфредо (6.I 1866, Болонья — 5.VII 1929, Лідо-ді-Венеція) — італ. мовознавець, член Італ. академії (з 1929). Закінчив Болонський ун-т, професор цього ун-ту (з 1904). Висунув теорію моногенезу (спільного походження) всіх мов земної кулі. Осн. праці: «Єдність походження мови» (1905), «Нариси загального порівняльного мовознавства» (ч. 1—3, 1908—20), «Основи мовознавства» (ч. 1—2, 1922—23), «Етруська мова» (1928), «Нарис античної ономастики Середземномор'я» (вид. 2-е, 1942).

С. В. Семчинський.

ТРОМБІ́Н (від грец. θρόμβος — грудка, згусток), фібриногеназа — фермент класу *гідролаз*, найважливіший компонент системи *зсідання крові* людини і тварин. За хім. природою Т.— *глікопротеїд* з мол. масою бл. 40 000; містить бл. 5 % вуглеводів. Молекула Т. складається з двох поліпептидних ланцюгів (А та Б), з'єднаних дисульфідним зв'язком. В Б-ланцюзі знаходиться активний центр ферменту. Т. існує в кількох активних формах, які відрізняються будовою Б-ланцюга. В крові Т. наявний у вигляді неактивної форми — *протромбіну*. Осн. функції Т.— перетворення *фібриногену* в *фібрин* шляхом розщеплення пептидних зв'язків, утворених залишком *аргініну*, відщеплення фібрин-мономеру, що далі полімеризується в згусток фібрину — основу *тромбу*. За участю Т. відбуваються активація факторів зсідання крові (XIII, V, VIII) і агрегація *тромбоцитів*, а також стискання (ретракція) кров'яного згустка. В медицині Т. застосовують для зупинки капілярних кровотеч.

ТРОМБОЕЛАСТОГРА́ФІЯ — дослідження процесу *зсідання крові* та еластичності кров'яного згустка. Т. провадиться за допомогою приладу — тромбоеластографа, який дає можливість одержати на фотопапері криву зсідання крові — тромбоеластограму. Окремі частини її характеризують фазу утворення тромбопластину, формування згустка, час повного зсідання крові, що дозволяє в деякій мірі орієнтуватися в характері порушень системи зсідання крові.

С. С. Лаврик.

ТРОМБОЕМБОЛІ́Я, тромбоемболічна хвороба (від *тромб* і грец. ἐμβολός — вкидання) — *тромбоз* кровоносних судин або порожнин серця з занесенням частинок тромбу (тромбоемболів) в ін. ділянки серцево-судинної системи. Друга назва Т. особливо виправдана повторними, множинними тромбоемболами в артеріях різних органів і частин організму. Істотну роль у розвитку Т. відіграють зміни в системі *зсідання крові*, що виникають внаслідок інфекційних і ряду ін. захворювань, травмування кровоносних судин під час операцій, тривалий постільний режим, емоціональне перенапруження. Тромбоз при Т. слід відрізняти від тромбозу, що є фізіологічною реакцією, напр., при травмах з пораненням судин, коли тромб сприяє припиненню кровотечі. Первинна локалізація тромбоемболічного процесу може бути різною: порожнини серця, аорта і її великі гілки, вени, переважно периферичні. Т. може супроводити *пороки серця, інфаркт міокарда, аневризму* серця, *атеросклероз* аорти та ін. захворювання. З порожнини лівого серця або аорти тромбоемболи можуть заноситися в артерії нижніх кінцівок, брижові судини, артерії нирок, селезінки, мозку; з порожнин правого серця, вен нижніх кінцівок і малого таза — в легеневу артерію та її розгалуження. Клінічна картина Т. залежить від того, яка судина і на якому рівні зазнала обтурації (закупорки). На відміну від тромбозу, який розвивається поступово і порушення кровообігу при ньому настає повільно, при Т. перебіг всіх

Троль і кішка. Малюнок Т. Кіттельсена. 1887. Національна галерея. Осло.

Тролейвоз.

цих явищ гострий. Розрізняють Т. судин великого кола кровообігу і малого кола кровообігу. Прогноз при Т. найчастіше тяжкий, так, напр., Т. легеневої артерії виявляється раптовим болем в ділянці серця, різкою блідістю, потім *синюхою* обличчя, здуттям вен шиї, збудженням хворого і *непритомністю*. Смерть може настати протягом кількох хвилин. Лікування: хворих з підозрою на Т. будь-яких судин необхідно терміново госпіталізувати; введення *антикоагулянтів*, фібринолізину та ін. Див. також *Емболія*.

С. С. Лаврик.

П. Т. Тронько.

ТРОМБО́З — процес зажиттєвого утворення згустків крові (*тромбів*) в кровоносних судинах або в порожнинах серця людини і тварин; утруднює або припиняє місцевий кровообіг. Спричинюється Т. ураженням стінок судин внаслідок *атеросклерозу*, запальних процесів, інтоксикацій, травм, уповільненням кровообігу в зв'язку з розладом серцевої діяльності або патологічним розширенням судин (*аневризми, варикозне розширення вен*) тощо. Велику роль у виникненні Т. відіграють зміни біохімічного складу крові, які прискорюють її зсідання. Т. в системі коронарного кровообігу веде до *інфаркту міокарда*, Т. судин мозку — *інсульту*, порушення кровопостачання певної ділянки тканини — *некрозу*. Надалі можливе як розчинення (лізис) тромбу з частковим або повним відновленням прохідності судини, так і пророщування сполучною тканиною чи капілярами, що може привести також до відновлення кровообігу або до ущільнення. Лікування: *антикоагулянти*, спазмолітичні і протизапальні препарати тощо, іноді хірургічне видалення тромбу. Див. також *Зсідання крові, Тромбоемболія, Тромбофлебіт*.

С. С. Лаврик.

ТРОМБО́Н (італ. trombone, від tromba — труба) — мідний духовий муз. інструмент. Вперше згаданий в л-рі 15 ст. Т. — циліндрична, двічі зігнута трубка (довж. бл. 3 тис. мм, діаметр бл. 15 мм),

Розсувний тромбон.

що закінчується широким розтрубом; у другий кінець трубки вставляється чашкоподібне дульце — мундштук. Т. бувають розсувні (цугтромбон), рідше вентильні; мають 6 різновидів (від сопрано до контрабаса). Використовується як оркестровий і сольний інструмент.

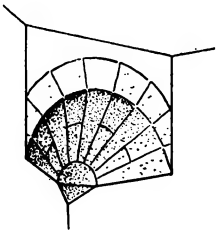

Тромп.

ТРОМБОФЛЕБІ́Т [від *тромб* і грец. φλέψ (φλεβός) — вена] — запалення стінки вени з утворенням тромбу в її просвіті. Т. може спричинюватися деякими інфекційними хворобами (*грип*, висипний і черевний тифи, *дизентерія, бешиха*), виникати після пологів і абортів, при гнійних запальних процесах (*флегмона, карбункул, остеомієліт* та ін.), при *варикозному розширенні вен*, а також бути наслідком уповільнення плину крові і підвищення її зсідання. За клінічною картиною розрізняють Т. поверхневих, часто варикозно змінених, і глибоких вен; особливо часто уражаються вени нижніх кінцівок і малого таза, рідше порожнисті, ворітна, печінкова. Т. поділяють також на негнійні та гнійні, а за перебігом — на гострі та хронічні (з періодичним загостренням). Ознаки Т. залежать від стадії захворювання. Заг. ознаки Т.: місцева припухлість і болючість, ущільнення відповідної вени, підвищення в'язкості та здатності крові зсідатися, при деяких формах Т.— гарячковий стан, набряк ураженої ділянки (найчастіше кінцівки).

Лікування: постільний режим, антибіотики, *антикоагулянти* тощо, в разі необхідності — хірургічне втручання.

С. С. Лаврик.

ТРОМБОЦИ́ТИ (від грец. θρόμβος — грудка, згусток і κύτος — вмістище, тут — клітина) — один з видів формених елементів *крові* хребетних тварин і людини; беруть участь у *зсіданні крові*. Т. хребетних тварин (крім ссавців) — клітини з щільним ядром і слабкобазофільною цитоплазмою (див. *Базофілія*). У ссавців, в т. ч. людини (їх здебільшого наз. кров'яними пластинками), являють собою без'ядерні тільця діаметром 2—5 мкм, утворюються з клітин *кісткового мозку — мегакаріоцитів* (див. *Кровотворення*); в крові в нормі їх міститься 180—320 · 10^9/л.

ТРОМБОЦИТОПЕНІ́Я (від *тромбоцити* і грец. πενία — нестача), тромбопенія — зменшення кількості тромбоцитів в периферичній крові. Розрізняють фізіологічну і патологічну Т. Фізіологічна Т. настає під час сну, після приймання їжі, в менструальному періоді. Патологічна Т. спричинюється зниженим виробленням, посиленим розпадом або підвищеним споживанням тромбоцитів. Зниження їх вироблення може виникати при звуженні зони кровотворення при остеосклерозі, розростанні патологічної тканини (напр., при *лейкозах*), *фіброзі* кісткового мозку після впливу іонізуючого випромінювання, при токсичних ураженнях кісткового мозку (*уремія*, отруєння бензолом). Посилений розпад тромбоцитів спостерігається при медикаментозній *алергії*, що може бути наслідком введення деяких ліків, при *пурпурі тромбоцитопенічній*, спленомегалії тощо. Підвищене споживання тромбоцитів спостерігається при численному утворенні *тромбів*. При Т. порушується *зсідання крові*, що веде до кровоточивості слизових оболонок, виникнення петехій і крововиливів у внутр. органи. Лікування Т. спрямоване на усунення осн. захворювання, що викликало Т.; кровоспинні засоби, переливання тромбоцитарної маси.

С. С. Лаврик.

ТРОМП (франц. trompe, букв.— ріжок, труба) — склепіння у вигляді частини конуса, чверті сферичного купола тощо. З допомогою Т. зводять круглий у плані *купол* або *барабан* над чотирикутним у плані приміщенням, роблять перехід від нижньої чотирикутної частини будинку до верхньої восьмикутної тощо. Т. були поширені в архітектурі багатьох країн Сходу, Закавказзя, іноді застосовувалися у зодчестві *Візантії*.

ТРО́МСЕ — місто на Пн. Норвегії, адм. ц. фюльке Тромс. Риболовний порт на невеликому острові поблизу о. Сьор-Квалей в Норвезькому м. 44 тис. ж. (1976). Розвинута рибообр. пром-сть. Суднобудування, металообробка. Університет.

ТРО́НГЕЙМ — місто на Зх. Норвегії, адм. ц. фюльке Середній Треннелаг. Порт на березі Тронгеймс-фіорду, залізнична станція. 135 тис. ж. (1976). Розвинуті машинобудування (у т. ч. суднобудування і судноремонт) та харчосмакова (гол. чин. рибна і молочна) пром-сть. Деревообр. та швейні підприємства. Ун-т. Архіт. пам'ятки 11—13 ст. Т. засн. 997.

ТРОНЬКО́ Петро Тимофійович [н. 29.VI (12.VII) 1915, с. Заброди, тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.] — держ. і парт. діяч УРСР, укр. рад. історик, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1939. Закінчив Київ. ун-т (1948), Академію сусп. наук при ЦК ВКП(б) (1951). В 1932—36 — на пед. і комсомольській роботі в Харків. обл. В 1936—37 — курсант військ. школи морських льотчиків. У 1937—41 — на керівній комсомольській роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1944—47 — перший секретар Київ. обкому і міськкому ЛКСМУ, другий секретар ЦК ЛКСМУ. В 1951—52 — зав. відділом, 1952—60— секретар Київ. обкому партії, 1960—61 — зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України. В 1961—78 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, 1978—79 — віце-президент АН УРСР. З 1980— зав. відділом Ін-ту історії АН УРСР. В 1965 очолював делегацію УРСР на 20-й сесії Ген. Асамблеї ООН. З 1968 — голова правління Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. На XXII—XXV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 2 і 5—10-го скликань. Осн. праці — з історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 та історії комсомолу. Голова Гол. редколегії 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Член редколегії і один з авторів 3-томної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (1967—69). Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

Тв.: В боях за Вітчизну. К., 1960; Подвиг твоих отцов. М., 1970; Защищая Советскую Родину. М., 1979; Летопись дружбы и братства. К., 1980; Киев социалистический. К., 1982.

ТРООСТИ́Т — структурна складова *залізовуглецевих сплавів* (переважно сталей), що являє собою суміш *фериту* і *цементиту* з віддаллю між пластинками цементиту прибл. 0,1 мкм Нале-

жить до перлітних структур, відрізняється від перліту (див. *Перліт* у металознавстві) і *сорбіту* тоншою будовою. Утворюється в процесі розпаду переохолодженого *аустеніту* в нижній області температурного інтервалу (500—550 °С) перлітного перетворення, при *гартуванні* (Т. гартування, мал.) і середньотемпературному (350—400 °С) *відпуску металу* (Т. відпуску). Твердість Т. за Роквеллом (див. *Роквелла метод*) прибл. 33—45. У сталей з структурою Т. високі міцність і пружність, з них виготовляють гол. чин. пружини і ресори. Назва — від імені франц. вченого Л. Ж. Труста (L. J. Troost, 1825—1911).

ТРОПА́К — укр. нар. танець. Має кілька варіантів. За характером виконання близький до *гопака*. Танц. рухи — *дрібушки*.

ТРОПА́Р (грец. τροπάριον) — у православному богослужінні — молитовний вірш для співу, який прославляє якесь свято чи «святого».

ТРО́ПИ (від грец. τρόπος — зворот) — слова, фрази, вирази, вжиті не в прямому (основному), а в образному, переносному значенні. Основне значення слова і його смисл у певному контексті можуть різнитися (золотий перстень, золоте серце, золоте весілля). Ця особливість слова, його здатність розкривати додаткові смислові відтінки і лежить в основі Т. Т. є загальним явищем мови, але особливого значення вони набувають у худож. творі, увиразнюючи й конкретизуючи уявлення про зображувані предмети і явища дійсності. У створюваних і вживаних письменником Т. виявляються своєрідність його бачення світу, особливості мови і стилю. До Т. належать *епітет, порівняння, метафора, алегорія, символ, метонімія, синекдоха, перифраз, іронія, сарказм* та ін.

В. М. Лесин.

ТРОПІ́ЗМИ (від грец. τρόπος, тут — напрям) — ростові рухи органів рослин, спричинені однобічним впливом факторів зовнішнього середовища. В основі Т. лежить явище *подразливості*. Відповідно до природи подразника розрізняють: геотропізм (орієнтування органів рослин відносно напряму сили земного тяжіння); фототропізм (зумовлюється дією одностороннього освітлення), гідротропізм (викликається нерівномірним розподілом води в грунті й повітрі); хемотропізм (виникає під впливом хім. речовин), термотропізм (зумовлюється дією т-ри). Органи рослин наз. ортотропними, якщо вони розміщуються за напрямом дії подразника (напр., центр. стебло і корінь в разі геотропізму), плагіотропними, коли розміщуються під тупим чи гострим кутом, і діатропними — під прямим кутом до напряму дії подразника (напр., листя і бокові гілки та корені при гео- та фототропізмах). Т. виявляються у згинах відповідної частини рослини в напрямі до джерела подразнення (позитивний Т.) або від нього (негативний Т.). Згин відбувається внаслідок нерівномірності швидкості росту двох сторін органу, при цьому вміст фітогормону *ауксину* більший в вигнутій частині згину, яка росте швидше. Завдяки Т. рослини найефективніше використовують поживні речовини, воду, світло, уникають шкідливого впливу несприятливих факторів зовнішнього середовища. Див. також *Рухи* у рослин.

ТРО́ПІКИ [від грец. τροπικός (κύκλος) — поворотне коло] — уявні паралельні кола на поверхні земної кулі, віддалені на 23° 27′ на Пн. і на Пд. від екватора. На Пн. від екватора лежить Північний Т., або Т. Рака, на Пд.— Південний Т., або Т. Козерога. Над Північним Т. в день літнього *сонцестояння* (21 або 22.VI), а над Південним Т. в день зимового сонцестояння (21 або 22.XII) Сонце опівдні буває в зеніті (проміння падає прямовисно).

ТРОПІ́НІН Василь Андрійович [19(30).III 1776 (1780?), с. Карпово Новгор. губ.— 3 (15). V 1857, Москва] — рос. живописець. Син кріпака (звільнений 1823). У 1798—1804 навчався в петерб. АМ у С. Щукіна; її академік — з 1824. У 1804—12, 1818—21 жив у с. Кукавці (тепер Могилів-Подільського району Вінницької області). З 1824 оселився в Москві. В ранній період творчості Т. написав портрети героїв Вітчизняної війни 1812 П. Багратіона, М. Платова та ін.; інтимні портрети дружини (1809) і сина (1818). Твори 20—40-х рр. дещо сентиментальні, але в них виявився інтерес до простої людини («Мереживниця», 1823; «Гаптарка», 1826; «Гітарист», 1832; «Селянин, що обстругує костур», 1834), деякі з них мають романтичні риси (портрети — П. Булахова, 1823; О. Пушкіна, 1827; В. Зубової, 1834; автопортрет, 1846). Творчість Т. пов'язана з Україною. Перебуваючи в Кукавці, художник писав портрети укр. селян-кріпаків («Дівчина з Поділля», «Українець», «Українка», «Молодий український селянин», «Хлопчик з топірцем»), створив жанрову картину «Весілля в селі Кукавці». Існує припущення, що Т. є автором портрета Устима Кармалюка (1820, Нижньотагільський музей образотворчого мистецтва). Картини Т. зберігаються в ДМУОМ у Києві, ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва, Харків. худож. музеї, Львів. музеї укр. мистецтва. В Москві відкрито музей Т. і московських художників його часу. Іл. див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Літ.: Амшинская А. Василий Андреевич Тропинин. М., 1970; Василий Андреевич Тропинин. Исследования, материалы. М., 1982.

М. М. Безхутрий.

ТРОПІ́ЧНИЙ РІК — проміжок часу між двома послідовними проходженнями Сонця через точку весняного *рівнодення*. Містить 365, 242196 серед. сонячних *діб*. Т. р. є основою сонячного *календаря*; протягом цього періоду відбувається повна зміна *пір року*. Див. *Рік*.

ТРОПІ́ЧНИЙ ЦИКЛО́Н — потужний атмосферний вихор у тропічних широтах з низьким атмосферним тиском у центрі. Виникають у обох півкулях між 5—25° широти у зоні внутрішньотропічної конвергенції при порушенні стійкості *пасатів*. Порівняно з позатропічними *циклонами* Т. ц. мають менші розміри (від 80 км до 1000 км), велику інтенсивність та значно більші швидкості вітру. Рухаються по параболічній траєкторії з вершиною, зверненою на Зх. У центрі Т. ц. є око бурі — район тихої безхмарної погоди. Розрізняють тропічні *шторми* (швидкість вітру до 32,6 м/с) і тропічні *урагани* (швидкість вітру досягає 80—100 м/с і більше). Тривалість Т. ц. від 2 діб до 3 тижнів. Щороку на Землі їх буває понад 100, найчастіше наприкінці літа — на поч. осені. Супроводжуються катастрофічними зливами і грозами, мають велику руйнівну силу. В зх. частині Тихого ок. Т. ц. наз. *тайфунами*, в Атлантичному ок.— ураганами, в Індійському ок., залежно від району виникнення, — орканами, аравійськими і бенгальськими циклонами тощо. Т. ц. наз. власними іменами, додаючи цифри, що визначають масштаби можливої повені (у 10-бальній системі) та руйнувань (у 5-бальній системі). *Л. З. Прох.*

ТРОПІ́ЧНІ ПОЯСИ́ — два природні пояси Землі, розташовані в Пн. і Пд. півкулях між субтропічними та субекваторіальними поясами. Характерні постійно високі т-ри (пересічні місячні вищі за 10°), пасатна циркуляція повітря (див. *Пасати*). В межах Т. п. на суходолі переважають *пустель зони* та *напівпустель зони*, трапляються ділянки саван, вологих тропічних лісів. Поверхневі води океанів характеризуються високими т-рами (до 20°), підвищеною солоністю (до 37 ‰), бідністю киснем і планктоном. Карту див. т. 4., с. 304—305.

ТРОПОПА́УЗА (від грец. τροπή — поворот, зміна і παῦσις — зупинка, припинення) — перехідний шар *атмосфери* між *тропосферою* і *стратосферою*. Характеризується низькими значеннями т-ри (до 220 К). Висота Т. коливається залежно від геогр. широти, пори року та циклонічної діяльності. Спостерігаються розриви Т. (найчастіше у субтропічних широтах) над високими *циклонами* і *антициклонами*, зумовлені вони також *струминними течіями*.

ТРОПОСФЕ́РА (від грец. τροπή — поворот, зміна і σφαῖρα — куля) — нижній шар *атмосфери* між поверхнею Землі і *стратосферою*, від якої відокремлений перехідним шаром — *тропопаузою*. Простягається у полярних широтах пересічно до 8—10 км, у помірних — до 10—12 км, у тропічних — до 16—18 км. Характеризується зниженням т-ри з висотою (у середньому на 0,6° на кожні 100 м). Пересічна річна т-ра повітря на верх. межі Т. становить 218 К у полярних широтах і 193 К поблизу екватора. В нижній Т. мають місце *інверсії температури*. У Т. зосереджено бл. 80 % атм. повітря та осн. маса водяної пари; тут утворюються майже всі *хмари, туман*. Атм. тиск з висотою значно зменшується, швидкість

В. А. Тропінін. Автопортрет. Фрагмент 1846. ДТГ у Москві.

Троостит гартування. Темні смуги — цементит, світлі ділянки — ферит. Мікроструктура. Збільшено в 14 400 раз

ТРОПОСФЕРНИЙ РАДІОЗВ'ЯЗОК

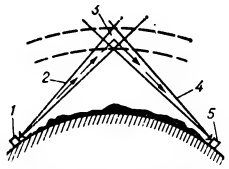

Тропосферний радіозв'язок:
1 — передавач;
2 — промінь передавача;
3 — шари, що розсіюють радіохвилі;
4 — промінь приймача;
5 — приймач.

вітру зростає. У верх. Т. спостерігаються *струминні течії*, у нижній переважають вітри зх. та сх. напрямів, сезонні (*мусони*) і постійні (*пасати*). У Т. утворюються *фронти атмосферні*, розвиваються *циклони* і *антициклони* та ін. атм. процеси, що визначають *погоду* і *клімат*. Нижня Т. дуже запилена. Забрудненість повітря у великих містах досягає десятків тисяч пилових частинок в 1 см³. У Рад. Союзі прийнято ряд постанов і законодавчих актів, зокрема закон «Про охорону атмосферного повітря» (1980), що передбачають контроль за ступенем забрудненості атмосфери і заходи щодо охорони повітр. басейну.

К. Т. Логвинов.

ТРОПОСФЕ́РНИЙ РАДІОЗВ'Я-ЗО́К — зв'язок, що ґрунтується на властивості радіохвиль відбиватись від електричних неоднорідностей шарів *тропосфери*; вид *радіозв'язку*. Здійснюється на дециметрових і сантиметрових хвилях (див. *Поширення радіохвиль*). Віддаль між станціями Т. р. (мал.), що передають і приймають радіохвилі, може становити 1000 км, однак на практиці звичайно споруджують лінії *радіорелейного зв'язку* з використанням Т. р. в усіх або в деяких їхніх ланках. На лініях Т. р. користуються потужними передавачами (1—50 кВт), високочутливими приймачами, антенами великих розмірів, а також застосовують спец. методи, що дають змогу запобігати *завмиранню радіосигналів*. Такі лінії споруджують переважно в малонаселених важкодоступних районах, де їх будівництво й експлуатація економічно і технічно доцільні. 2.XI 1981 відкрито лінію Т. р. між СРСР та Індією. Єдиною в СРСР і однією з перших у світі є приймально-передавальна Душанбинська станція, яка й забезпечує (разом з індійською станцією) тропосферний радіозв'язок між двома країнами.

ТРОПОТЯ́НКА — укр. нар. танець. Поширений у зх. областях України. Жвавий і темпераментний. Муз. розмір $^2/_4$. Назва походить від танцю *тропак*.

ТРОПОФІ́ТИ (від грец. τροπή — поворот, зміна і φυτόν — рослина) — рослини, що ростуть в областях з регулярним чергуванням вологої й посушливої пір року. В процесі *еволюції* Т. пристосувалися до мінливих умов зволоження шляхом регулювання водного балансу. Напр., на посушливий період одні Т. замінюють великі листки на дрібні, скидають їх або кінці гілок (листяні дерева), інші — втрачають вологу (нагрунтові лишайники). Термін «тропофіти» запровадив нім. ботанік А. Шімпер (1898).

ТРОСТЯНЕ́ЦЬ — місто Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Борімлі (бас. Дніпра). Залізнична ст. Смородине. Вперше згадується 1660. В 1904 в Т. було організовано групу РСДРП. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. З 1940 Т.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (10.X 1941—9.VIII 1943) в Т. діяв підпільний райком комсомолу. В місті — маш.-будівний, «Електропобутприлад», цукр., маслороб., комбікорм., мінеральної води, 2 цегельні та елітного насіння цукр. буряків з-ди, шоколадна ф-ка, деревообр., хлібопродуктів, пром. комбінати, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Краснотростянецька лісодослідна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва, дендропарк. Профес.-тех. уч-ще, 5 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, Будинок культури, кінотеатр, 3 клуби, 6 б-к, музей П. І. Чайковського. В Т. народився укр. рад. учений у галузі заг. машинобудування В. О. *Добровольський*. В Т. бували П. І. Чайковський (1864), П. А. Грабовський (1883—85), А. П. Чехов (1889).

ТРОСТЯНЕ́ЦЬ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Тростянці (прит. Пд. Бугу). Залізнична станція. 7,6 тис. ж. (1983). Вперше згадується 1598. Був під владою шляхет. Польщі, після 2-го її поділу (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Т.— с-ще міськ. типу. У Т.—спиртовий, маслоробний, комбікормовий, насіннєвий і хлібний з-ди, м'ясний та пром. комбінати, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки, краєзнавчий музей.

«ТРОСТЯНЕ́ЦЬ» — дендрологічний заповідник АН УРСР. Розташований в с. Тростянці Ічнянського р-ну Черніг. обл., за 25 км від залізнич. ст. Качанівка, на р. Тростянці (бас. Дніпра); пл. 205 га. «Т.» — пам'ятка садово-паркової архітектури 19 ст. Заснований 1834 І. М. Скоропадським. «Т.» — ландшафтний (пейзажний) парк з мальовничими галявинами, оригінальними композиціями насаджень: «Шапка Мономаха», «Сосновий букет», «Корона», штучно створеним рельєфом («Швейцарія») з «горами» Дідова, Ротонда, Сторожова, Мохната, мальовничими ставками (пл. 10,5 га), малими архіт. спорудами (мости, колони, кам'яні баби).

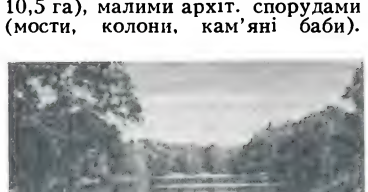

У дендропарку «Тростянець».

В парку росте 520 видів і форм дерев і чагарників, з яких хвойні становлять бл. 40 %; в колекціях дерев і чагарників (арборетумі) — 1700 видів, різновидностей і форм, декоративн х квіткових рослин — 250 сортів. В «Т.» є інтродукційний (див. *Інтродукція* організмів) розсадник та дослідно-виробничий розсадник декоративних рослин. Проводиться наук. робота з паркознавства, дендрології, насінництва.

М. Г. Курдюк.

ТРОСТЯНЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 66,8 тис. чол. (1983). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Тростянець*. Т. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня — підвищена рівнина, розчленована плоскодонними долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: граніт, глина, пісок. Річки — *Південний Буг* з прит. Сільницею, Тростянцем та Дохною. Грунти опідзолені й чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, клен, дуб) займають 17,8 тис. га. Найбільші промислові підприємства: *Ладижинська ДРЕС* імені 50-річчя СРСР, Тростянецький м'ясокомбінат, ладижинські ферментний, біохімічний та силікатної цегли з-ди, Ободівський та Капустянський цукр. комбінати. Комбінат побутового обслуговування (Тростянець) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 63,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 58,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, картопля, овочеві. В Т. р.— 15 колгоспів, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Ладижин, Тростянець, Демківка. Автомоб. шляхів — 295 км, у т. ч. з твердим покриттям — 256 км. У районі — технікуми: Верхівський с.-г. та Ладижинський механізації с. г.; 32 заг.-осв., 3 муз. і 3 спорт. школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 20 клубів, 4 кінотеатри, 38 кіноустановок, 44 б-ки; музеї: краєзнавчий (Тростянець) та Г. І. Котовського (с. Ободівка). У с. Верхівці Т. р. народився укр. рад. письменник К. К. *Гриб*, у с. Слободо-Ободівці (тепер с. Ободівка) — укр. живописець О. Х. *Новаківський*. У Т. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1930).

А. Д. Хоменчук.

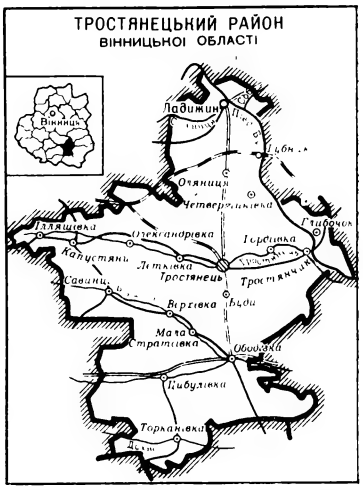

ТРОСТЯНЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 51,7 тис. чол. (1983). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані міській та 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тростянець*. Поверхня району— хвиляста рівнина, розчленована неглибокими балками. В межах району — відроги Середньоросійської височини. Корисні копалини: глини, піски. Річки — *Ворскла* та її прит. Борімля і Ворсклица (бас. Дніпра). Грунти в основному чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, клен, липа, ясен) займають 31,6 тис. га. У межах району — частина Бакирівського держ. заказника. Найбільші пром. підприємства: тростянецькі маш.-буд., «Електропобутприлад», елітного насіння цукрових буряків, цукровий та мінеральних вод з-ди, шоколадна ф-ка, деревообробний комбінат, Боромлянська лозомеблева ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Тростянець). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 62,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 49,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 12,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, овес, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Скотарство, свинарство. В Т. р.— 12 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Смородине, Боромля, Скрягівка та ін. Автомоб. шляхів — 248 км, у т. ч. з твердим покриттям — 156 км.

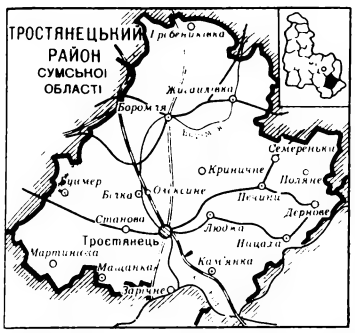

У районі — 24 заг.-осв., музична і спорт. школи. Краснотростянецька лісодослідна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва; 38 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 12 будинків культури, 41 клуб, кінотеатр, 57 кіноустановок, 43 б-ки, музеї П. І. Чайковського та історико-краєзнавчий, дендропарк. У с. Олексиному Т. р. народився рад. легкоатлет В. П. *Куц*, у с. Дерновому — укр. рад. історик П. П. *Гудзенко*. У Т. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1930).

О. І. Мартиненко.

ТРОСТЯНИ́ЦЯ — річка у Житомир. обл. УРСР, права прит. *Ірші* (бас. Дніпра). Довж. 62 км, площа бас. 698 км². Тече в межах Житомир. Полісся. Живлення дощове й снігове. Використовують для зрошування культур. пасовищ.

ТРОТИ́Л — те саме, що й *тринітротолуол*.

ТРОФИМЕ́НКО Сергій Георгійович [10 (22).IX 1899, м. Брянськ — 16.X 1953, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1944), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1918. Н. в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1919. Під час громадян. війни учасник боїв проти денікінців і петлюрівців, боротьби проти бандитизму на Київщині (1921). В 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1937 — Академію Генштабу. В 1939 брав участь у визволенні Зх. України, у рад.-фінл. війні 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. групою військ, 32-ю, 7-ю, 27-ю арміями. Війська 27-ї армії під командуванням Т. брали участь у визволенні України. Після війни Т. командував військами ряду округів. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТРОФИ́МОВ Андрій Васильович (1856, Грязовець, тепер місто Волог. обл.— 26.IV 1925, Одеса) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Н. у сім'ї відставного солдата. В революц. русі з 1875. З 1886 працював на з-дах і в майстернях Одеси, вів революц. роботу серед робітників. Учасник революц. подій 1905—07 в Одесі. З червня 1917 — член Одес. к-ту більшовиків. Брав участь у формуванні червоногвард. загонів, учасник *Одеського січневого збройного повстання 1918*. Під час австро-нім., англо-франц. окупації та денікінського режиму в Одесі — на підпільній роботі. У 1919—20 — комісар агітпоїзду, член виконкому Одеської Ради робітничих депутатів, член губвиконкому, член Одеського комітету партії.

ТРОФИ́МОВ Костянтин Данилович [н. 15 (28).VI 1904, Полтава] — укр. і рос. рад. письменник, літературознавець, перекладач. Член КПРС з 1925. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював на партійній і видавничій роботі, зокрема на Україні. Літ. діяльність почав 1927. Автор праць про творчість М. О. Островського, перекладач творів І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, О. Маковея, І. Ле, І. Микитенка, Остапа Вишні та ін. письменників. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Так закалялась сталь. Новые страницы жизни и творчества Н. А. Островского. М., 1982.

Ф. К. Сарана.

ТРОФИМО́ВИЧ (Трохимович) Феофан (р. н. невід.— бл. 1736) — укр. культурно-освітній і літературний діяч. Закінчив Києво-Могилянську академію (1725) і був залишений в ній викладачем піїтики. В 1736 Т. було призначено архімандритом Заіконоспаського монастиря (Москва, Китай-город) і ректором Слов'яно-греко-латинської академії. Т., як і Феофана Прокоповича та Інокентія Неруновича, вважають ймовірним автором драми «Милость Божія, Украину... свободившая...» (1728), в якій оспівується визвольна війна українського народу 1648—54, возз'єднання України з Росією.

В. П. Колосова.

ТРОФИМУ́К Андрій Олексійович [н. 3 (16).VIII 1911, с. Федьковичі, тепер Жабинського р-ну Брест. обл. БРСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1944). Член КПРС з 1941. Закінчив Казанський ун-т (1933), працював на підприємствах нафт. пром-сті. З 1953 — заст. директора, з 1955 — директор Всесоюзного нафтогазового н.-д. ін-ту. З 1957 — директор Ін-ту геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР (м. Новосибірськ). Осн. праці присвячені розшукам і розробці нафт. родовищ. Брав участь у відкритті нафт. родовищ *Волго-Уральської нафтогазоносної провінції*, *Західно-Сибірської нафтогазоносної провінції* і Сх. Сибіру. Розробив метод діагностики нафтоносних товщ, об'ємно-генетичний метод оцінки прогнозних запасів нафти й газу. Т.— співавтор відкриття й обгрунтування великих покладів газу в твердому (газогідратному) стані. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1946. 1950.

А. О. Трофимук.

ТРО́ФІКА (від грец. τροφή — живлення) — сукупність процесів клітинного живлення, що спрямовані на збереження структури та функції органу й тканини.

ТРО́ФІКА НЕРВО́ВА — вплив *нервової системи* на процеси *обміну речовин* в органах і тканинах, що підтримують їх нормальну функціональну здатність та структурно-хім. організацію. Регулює швидкість цього обміну при змінах інтенсивності діяльності організму. Значний внесок у розробку проблеми Т. н. зробили І. М. *Сєченов*, І. П. *Павлов*, Л. А. *Орбелі*, О. Д. *Сперанський*, зокрема укр. вчені М. Н. *Зайко*, Д. О. *Альперн* та ін. Трофічна функція тією чи ін. мірою здійснюється всіма нервами. До спец. трофічних нервів у організмі належать симпатичні нерви (див. *Вегетативна нервова система*), що іннервують серцевий м'яз і *жирову тканину*. Трофічний вплив симпатичних нервів серця виявляється у підвищенні рівня обміну речовин у серцевому м'язі, що веде до збільшення сили його скорочень і швидкості проведення *збудження* по серцю. Трофічні нерви жирової тканини стимулюють розщеплення жирів до жирних кислот, які використовуються працюючими органами. Порушення Т. н. внаслідок травм нервових стовбурів, ураження мозку, зокрема *гіпоталамуса*, та ін. спричинюють патологічні зміни в тканинах (напр., виразки, атрофії, некрози). В механізмі Т. н. значну роль відіграють *медіатори* та деякі ін. біологічно активні речовини (напр., *гістамін*, *кініни* тощо). Т. н. виникла в процесі *еволюції* як важливе пристосування організму до мінливих умов середовища.

К. І. Несен.

ТРОХИ́МЕНКО Карпо Дем'янович [13 (25).X 1885, с. Сущани, тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл. — 1.X 1979, Київ] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР

К. Д. Трохименко.

(з 1944). В 1902—10 (з перервами) навчався в Київ. художньому уч-щі у І. *Селезньова*, 1906—07 — в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у М. *Касаткіна*, 1910—16 — в петерб. АМ у М. *Самокиша*. Був членом *АХЧУ* (1926—31). Перебуваючи під час 1-ї світової війни в діючій армії, створив композиції, в яких відтворив бойові операції і побут рос. солдат («Допит полонених», 1916; «Вечеря козаків на позиціях», 1917, та ін.). У своїй творчості послідовно розвивав демократичні традиції вітчизн. мистецтва. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції у своїх численних творах показав докорінні зміни, що відбувалися на селі (серія акварелей «Революція на селі», 1926; «Колгоспниці-активістки», 1940; «Ранок у колгоспі», 1960—61) і соціалістичне буд-во в країні («Кадри Дніпробуду», 1937; «На будівництві Київської ГЕС», 1963). Багато картин Т. присвятив дружбі укр. і рос. народів («М. Горький читає селянам твори Т. Шевченка», 1949; «Весна 1648 року», у співавтор. з В. Кравченком, 1954). Одним з провідних у творчості Т. був образ Т. Шевченка («Шевченко і Енгельгардт», 1939; «Катерина», 1959; «Т. Г. Шевченко на Чернечій горі», 1960; «Т. Шевченко у Каневі», 1961, та ін.). Глибоким психологізмом позначені портрети письменників Ю. Яновського, 1942, і М. Стельмаха, 1943; проф. С. Маслова, 1943; худ. О. Фоміна, 1945, та ін. Т.— автор епічних пейзажів України («Над великим шляхом», 1924; «Квітучий травень», 1940; «Опівдні», 1951; «Під мирним небом», 1956—65; цикл «Моя рідна Батьківщина», 1964—68; «Травневі дні в старому Києві», 1975, та ін.). Картини Т. зберігаються в ДМУОМ у Києві та ін. музеях. У 1926—33 Т. викладав у Київ. худож. школі, 1933—74 — Київ. художньому ін-ті (з 1939 — професор). Автор статей з питань теорії й історії образотворчого мистецтва. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1969. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Літ.: Мусієнко П. К. Д. Трохименко. Народний художник УРСР. К., 1946; Врона І. К. Д. Трохименко. Нарис про життя і творчість. К., 1957; Карпо Трохименко. Альбом. К., 1969.

І. І. Верба.

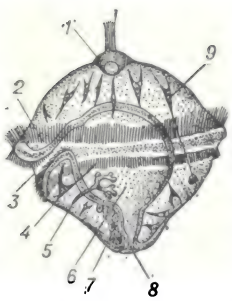

Трохофора багатощетинкового черв'яка з роду Polygordius:
1 — тім'яна пластинка;
2 — преоральний миготливий пояс;
3 — рот;
4 — посторальний миготливий пояс;
5 — протонефридій;
6 — кишечник;
7 — мезодермальний зачаток;
8 — анальний отвір;
9 — личинкові м'язи.

ТРОХИ́МЕНКО Ярослав Карпович (н. 26.VIII 1924, м. Кагарлик Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1947. Після закінчення (1953) Київ. політех. ін-ту працює в цьому ж вузі. З 1958 — заст. гол. редактора, з 1972 — гол. редактор журналу «Известия вузов СССР — радиоэлектроника». Осн. праці — в галузі теорії радіотех. кіл і систем автоматизації проектування. Держ. премія УРСР, 1982.

ТРОХИМО́ВСЬКИЙ Михайло Якович [1739, с. Безуглівка, тепер Ніжин. р-ну Черніг. обл.— 21.IX (3.X) 1813, с. Великі Сорочинці, тепер Миргород. р-ну Полтав. обл.] — укр. лікар, член-кор. петерб. Мед.-хірургіч. академії. Навчався в Київ. академії (1752—61) та в мед. школі при Петерб. сухопутному госпіталі (1761—63). До 1772 служив військ. лікарем на Україні, брав участь у рос.-тур. війні 1768—74. В 1772—1813 був лікарем Миргород. повіту, жив у с. Великі Сорочинці. В тому ж селі, в будинку Т. 1809 народився М. В. *Гоголь* (Т. приймав пологи). На власні кошти Т. утримував лікарню. Осн. праці Т. присвячені питанням гідротерапевтич. лікування, вивченню причин жіночої безплідності тощо. Склав опис рослин Криму (1772).

М. О. Оборін.

ТРОХО́ЇДА (від грец. τροχοειδής — кругоподібний, круглий) — плоска крива *лінія*, яку описує точка, незмінно зв'язана з колом (або прямою), що рухається без ковзання по іншому колу або прямій. Напр., якщо пряма рухається по колу, кожна точка прямої описує евольвенту кола (див. *Евольвента і евольвента*); якщо коло котиться по прямій, кожна його точка описує *циклоїду*. Якщо коло котиться по зовн. стороні нерухомого кола, то Т. наз. епітрохоїдою, якщо по внутр. стороні — гіпотрохоїдою, в окремому випадку (коли точка, що описує Т., лежить на рухомому колі) — епіциклоїдою або гіпоциклоїдою (див. *Гіпоциклоїди та епіциклоїди*). Т. застосовують у теорії механізмів.

ТРОХОФО́РА (від грец. τροχός — колесо, коло і φορός — той, що несе) — вільно плаваюча мікроскопіч. розмірів личинка деяких *кільчастих червів* (поліхет, ехіурид, сипункулід) і молюсків. Тіло Т. кулясте, яйцевидне або грушовидне; оперезане одним чи кількома кільцями війок, за допомогою яких Т. пересувається у воді (див. мал.).

ТРОЦЕ́НКО Віктор Карпович (13.V 1888, с. Нижня Сироватка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.— 4.VI 1978, Харків) — укр. рад. архітектор. Спец. освіти не мав. Був членом Укр. архіт. худож. відділу при Харків. літ. худож. гуртку, організованому С. Васильківським, де набув знання з архітектури та мистецтва. Працював у галузі житл. буд-ва, використовуючи принципи нар. архітектури. Серед споруд — житл. будинки робітничого с-ща ХТЗ (1923), павільйон «Україна» на Всерос. с.-г. виставці 1923 у Москві, Червоноводський театр у Харкові (1931—38, у співавт.), житл. будинки, школи, клуби, лікарні на Криворіжжі та Донбасі. Приділяв велику увагу вивченню укр. нар. житла. Разом з С. *Таранушенком* видав книги «Хата по Єлисаветинському провулку в Харкові» (1921), «Старі хати Харкова» (1922), зробив до них графічні малюнки.

ТРОЦЬКІ́ЗМ — ворожа марксизму-ленінізму дрібнобурж. опортуністична течія в робітничому русі. Т. маскує свою контрреволюц. сутність «лівою», псевдореволюц. фразеологією. Назва течії пов'язана з прізвищем Л. Д. Троцького (1879—1940), який з поч. існування *більшовизму* став його непримиренним ворогом. Т., що виник в Росії на поч. 20 ст. як різновид *меншовизму*, виступав проти ленінської теорії *соціалістичної революції*, проти *союзу робітничого класу і селянства*, проти *диктатури пролетаріату*, створення марксистсько-ленінських пролет. партій нового типу. Для політики Т. характерні соціальна демагогія, авантюризм, безпринциповість; для філософії — *суб'єктивізм* і *волюнтаризм*, схематизм і *софістика*, еклектизм і *догматизм*. Цими рисами відзначається осн. ідеологічна концепція Т.— «теорія перманентної революції», що спотворює марксистську ідею *безперервної революції*, спекулює на ній, заперечує ленінське вчення про переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Для цієї «теорії» характерні погляд на селянство як на антиреволюц. силу, зневіра в здатність пролетаріату повести за собою трудящі маси, авантюристичне прагнення «підхльоснути» революцію (яку Т. розглядає як вольовий акт, не пов'язуючи її з об'єктивними умовами), перескочити через її необхідні етапи, настанова на «експорт революції» і розвиток «революц. війн», оскільки, мовляв, перемога соціалістичної революції в одній країні чи групі країн неможлива без підтримки її революціями в ін. країнах. Після поразки революції 1905—07 в Росії Т. став різновидом *ліквідаторства*, незабаром на його основі сформувався *Серпневий антипартійний блок 1912*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції навколо Т. в Рад. країні групувалися найрізноманітніші антипарт. елементи. Троцькісти виступали проти *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, вимагали запровадження в Рад. д-ві військ. методів керівництва, примусової праці, «одержавлювання профспілок» тощо, сіяли тим самим розбрат між робітн. класом і селянством, підривали довіру народу до партії. Вони намагалися порушити *єдність партії*, декларуючи свободу фракцій і угруповань. На поч. 20-х рр. вони нав'язали партії *дискусію про профспілки*, намагаючись протиставити їх партії, виступали проти запровадження *нової економічної політики*. *Десятий з'їзд РКП(б)* (1921) засудив платформу Т. і кваліфікував її як дрібнобурж. ухил. На розкол партії був спрямований створений 1926 на базі Т. *троцькістсько-зінов'євський антипартійний блок*. Партія, її місц. орг-ції, зокрема комуністи України, дали рішучу відсіч троцькістам. *П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б)* (1927) визнав належність до Т. несумісною з перебуванням у лавах партії, виключив з неї активних троцькістів. VI конгрес Комінтерну (1928) викрив розкольницьку діяльність троцькістів у *міжнародному комуністичному русі* й закликав усі компартії до боротьби проти Т. Троцький, висланий 1929 за кордон, розгорнув там антирад., антикомуністичну діяльність. Намагаючись скоординувати

нувати дії прихильників Т., він 1938 створив ворожий соціалізму «*Інтернаціонал 4-й*».

Т., що зазнав ідейного й орг. розгрому, не мав відчутного впливу на трудящих. У 60—70-х рр. діяльність Т. дещо пожвавилася, оскільки псевдореволюц. фразеологія троцькістів справила певне враження на частину непролет. прошарків країн Заходу, що втягуються в антиімперіалістичний рух; до цього спричинилося й намагання ідеологів *антикомунізму* ширше використати Т. у боротьбі проти соціалізму. В цей час Т. став близьким до *маоїзму* та ін. «лівих» течій, включаючи *анархізм* та «лівий» *екстремізм*. Загалом сучас. Т. не становить чогось єдиного в орг. та ідеологічному відношеннях. Кілька ворогуючих між собою угруповань претендують на роль міжнар. центру Т.— «4-го інтернаціоналу». Проте всі вони єдиним фронтом виступають проти міжнар. комуністичного руху, проти країн соціалістичної співдружності, всіляко фальсифікують їхню внутр. і зовн. політику, пропагують ідею контрреволюц. перевороту, проголошують своїм ідеалом «зрівняльний соціалізм» (див. *Зрівняльний комунізм*). Спільне для всіх відтінків Т.— знавіснілі антирадянщина, антикомунізм. Т.— ворог політики *мирного співіснування* й розрядки міжнар. напруженості, яку вони тлумачать як примиренство з капіталізмом і навіть проповідують ядерну війну, вважаючи її «каталізатором революції». Троцькісти всіляко намагаються підірвати єдність антимонополістичного, антиімперіалістичного руху, ізолювати нац.-визвольний рух і взагалі роз'єднати революц. сили сучасності, демагогічно заявляючи, ніби об'єднання їх заважатиме розв'язанню осн. завдання — повалennю капіталізму, протиставляючи робітн. класу студентство, якому Т. відводить роль «революц. авангарду». Деякі троцькісти вбачають осн. рушійну силу революції в селянстві країн, що розвиваються, хоча Т. цілком відкидає можливість некапіталістичного розвитку. Т. вороже ставиться до масових виступів трудящих із загальнодемократичними вимогами, вважаючи подібні акції, як і інші випробувані форми боротьби трудящих, «недостатньо революційними». Замість них Т. пропонує негайну громадян. війну, негайне захоплення робітниками підприємств, а молодим країнам замість антиімперіалістичної та антифеод. революції — «негайну і повсюдну боротьбу за соціалізм». При цьому Т. ігнорує нац. та істор. особливості окремих країн, практично не рахується з їхнім *суверенітетом*. Яскравим проявом *космополітизму* сучас. Т. є висунутий ним лозунг Сполучених соціалістичних штатів Європи, який повністю відкидає суверенітет європ. соціалістичних країн. Т. вдається до найпідступніших методів підривної контрреволюц. діяльності, зокрема до дворушницької тактики т. з. ентризму, тобто проникнення в масові демократичні орг-ції, зокрема в профспілки, з метою підриву їх ізсередини. Фактично розкольницька, антиреволюц. діяльність троцькістів у робітн. і нац.-визвольному русі робить Т. прямим пособником найреакційніших кіл імперіалізму. Марксистсько-ленінські партії ведуть рішучу боротьбу проти Т., викривають його контрреволюц. сутність.

Літ.: Борьба В. И. Ленина и Коммунистической партии Советского Союза против троцкизма. М., 1970; Исторический опыт борьбы КПСС против троцкизма. М., 1975; Сламихин Н. А. Разоблачение В. И. Лениным теории и практики троцкизма (1917—1924 гг.). М., 1977; Басманов М. В обозе реакции: троцкизм 30—70-х годов. М., 1979; Королёв С. А. Современный троцкизм — орудие антикоммунизма. М., 1980; Бачинський П., Бородін О. Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918—1927 рр.). К., 1968. *В. С. Левін.*

ТРОЦЬКІ́СТСЬКО-ЗІНО́В'ЄВСЬКИЙ АНТИПАРТІ́ЙНИЙ БЛОК — антиленінське угруповання у ВКП(б), яке склалося влітку 1926 на базі *троцькізму* і *«нової опозиції»*. Очолюваний Л. Троцьким і Г. Зінов'євим блок, до якого приєдналися рештки ідейно розгромлених опозиційних груп (*«робітничої опозиції»*, *групи «демократичного централізму»* та ін.), відображав інтереси залишків експлуататорських класів і практично був їхньою агентурою в рядах партії. Опозиціонери заперечували можливість побудови соціалізму в СРСР, виступали проти політики соціалістичної індустріалізації, намагалися розірвати *союз робітничого класу і селянства*, порушували ленінські принципи *єдності партії*. Восени 1926 вони стали на шлях відкритих антирад. вилазок на ряді пром. підприємств, намагалися нав'язати партії дискусію. Проте комуністи індустріальних центрів дали опозиціонерам рішучу відсіч і підтримали постанову Липневого (1926) пленуму ЦК ВКП(б), який викрив фракційну діяльність блоку, показав, що ідейною основою його є троцькізм. Різко засудила антипартійний блок *Перша конференція КП(б) України* (жовтень 1926). Хоч після пленуму ЦК ВКП(б) лідери опозиції на словах визнали свої помилки, насправді вони продовжували антипарт. діяльність. ЦК ВКП(б) очолив боротьбу партії проти капітулянтів. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) вивів Троцького і Каменєва зі складу Політбюро. *П'ятнадцята конференція ВКП(б)* (жовтень — листопад 1926) затаврувала опозицію як меншовицький ухил і закликала комуністів до рішучої боротьби проти блоку. Незабаром Виконком Комінтерну схвалив рішення конференції й зобов'язав усі компартії покласти край спробам троцькістів розколоти міжнар. комуністичний рух. Проте лідери блоку посилили антипарт. боротьбу. В 1927 вони висунули г. з. платформу 83-х, у якій зводили наклеп на партію й цинічно проголошували себе противниками розколу парт. рядів, хоч насправді створили свою, нелегальну партію. В жовтні 1927 ЦК ВКП(б) оголосив дискусію з питань порядку денного наступного, *П'ятнадцятого з'їзду ВКП(б)*. Дискусія показала згуртованість комуністів навколо ЦК. За його політику голосували 724 тис. чол., за позицію блоку — 4 тис. (менше 1 %), в т. ч. на Україні — 741 чол. Опозиціонерів засудили, зокрема, комуністи Харкова, Луганська, Запоріжжя, Дніпропетровська, делегати *Десятого з'їзду КП(б) України* (листопад 1927). Тим часом опозиціонери стали на шлях антирад. боротьби аж до відкритого виступу з антирад. закликами під час демонстрації 7.XI 1927 в Москві і Ленінграді. 14.XI ЦК і ЦКК ВКП(б) виключили Троцького і Зінов'єва з партії, а ін. опозиціонерів вивели зі складу ЦК і ЦКК. XV з'їзд ВКП(б), що зібрався в грудні 1927, довершив розгром опозиції, оголосивши належність до неї та пропаганду її поглядів несумісними з перебуванням у лавах партії. З'їзд виключив з партії найактивніших опозиціонерів і запропонував усім парт. орг-ціям очистити свої ряди від учасників опозиції. *В. А. Морозов.*

ТРОЩАНО́ВСЬКИЙ Аркадій Федорович [н. 8 (21).I 1914, с. Сім'янівка, тепер Конотопського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1973). У 1934 закінчив театр. студію при Держ. Укр. театрі РРФСР у Москві. Працював у театрах Москви, Ровно, Харкова, 1942—77 — в Укр. муз.-драм. театрі ім. М. Щорса (з 1944 — театр у Запоріжжі). Серед ролей — Лукаш («Лісова пісня» Лесі Українки), Кноріс («Загибель ескадри» Корнійчука), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Зелкін («Хто сміється останнім» Крапиви). Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами укр. і рос. драматургів, а також у кінофільмі «Сім'я Коцюбинських». Вистави: «Наталка Полтавка» І. Котляревського (грав роль Петра), «Лимерівна» Панаса Мирного, та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

А. Ф. Трощановський.

В. Т. Трощенко.

ТРО́ЩЕНКО Валерій Трохимович (н. 15.V 1929, с. Скреплєво, тепер Монастирщинського р-ну Смол. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1952. Закінчив (1952) Київ. політех. ін-т. Працював (1955—66) в Ін-ті металокераміки і спец. сплавів (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР. З 1966 — заст. директора і керівник відділу Ін-ту проблем міцності АН УРСР. Осн. праці стосуються високотемпературної міцності матеріалів, втомленості матеріалів і конструкцій, механіки руйнування і надійності машин і споруд, створення експериментальних засобів дослідження міцності матеріалів і несучої здатності конструктивних елементів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1969. Держ. премія СРСР, 1982.

ТРОЩИ́НСЬКІ — укр. поміщики, власники великих маєтностей на Лівобережній і Правобережній Україні. Походили з козац. старшини. Степан Т. (рр. н. і см. невід.) — гадяцький полковник (1704—08). Дмитро Прокопович Т.

ТРОЩИНСЬКОГО Д. П. ДОМАШНІЙ ТЕАТР

Н. П. Троянова.

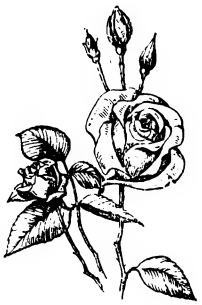

Троянда сорту Пам'ять Ілліча.

Троя.
1. Північно-східна башта Трої VII.
2. Речі, знайдені в Трої Г. Шліманом:
а — золота шпилька; *б* — бронзова сокира, *в, г, д*—глиняний посуд.

(1754—1829) — поміщик, рос. державний діяч. Був гадяцьким полковим писарем. У 1802—06 — міністр уділів, 1814—17 — міністр фінансів у царському уряді. Його далеким родичем був М. В. *Гоголь*.

ТРОЩИ́НСЬКОГО Д. П. ДОМА́ШНІЙ ТЕА́ТР — рос.-укр. аматорський театр у маєтку Д. Трощинського (с. Кибинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.). Діяв прибл. 1812—14 і 1822—25. Керівниками театру були В. *Гоголь* (батько М. *Гоголя*) та В. *Капніст*. У виставах брали участь: М. Гоголь (мати М. Гоголя), члени сімей — В. Капніста, Лорерів, Ломиковських, Хилкових та ін., а також кріпаки. У репертуарі: «Собака-вівця» (текст не зберігся) та «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом» В. Гоголя (написані для цього театру), «Бригадир» Д. Фонвізіна, «Хвастун» Я. Княжніна, «Тріумф» І. Крилова, «Едіп в Афінах» В. Озерова, «Бідність і благородство душі» та «Ненависть до людей і покаяння» А. Коцебу. Ймовірно, йшла сатирична комедія «Ябеда» В. Капніста.

Літ.: Гиппиус В. В. «Вечера на хуторе близ Диканьки» Гоголя. В кн.: Труды Отдела новой русской литературы, т. 1. М.—Л., 1948; Казимиров О. Український аматорський театр. Дожовтневий період. К., 1965.

Р. Я. Пилипчук.

ТРО́Я, Іліон — стародавнє місто на пн.-зх. узбережжі Малої Азії, в 3—2-му тис. до н. е. значний політ. центр. До 2-ї пол. 19 ст. єдиним джерелом відомостей про Т. були давньогрец. епос і поеми *Гомера* «Іліада» та «Одіссея». Г. *Шліман*, висловивши припущення, що місцем, де була Т., є пагорб Гіссарлик за 25—30 км від протоки Дарданелли, провів там 1870—73, 1878—79, 1882—83 і 1889—90 розкопки, що підтвердили цю гіпотезу. В результаті цих і наступних досліджень було відкрито 9 шарів різних епох (епохи ранньої, серед. і пізньої бронзи і епохи заліза). В 3000—2500 до н. е. Т. була фортецею (Т. I), бл. 2500—2200 до н. е. (Т. II) — резиденцією царя. В Т. були розвинуті ремесла (лиття міді, ткацтво вовни), вона підтримувала екон. зв'язки з Балканським п-овом та островами Егейського м. Бл. 2200 до н. е. Т. була знищена пожежею. З того часу до 1800 до н. е. місто (Т. III, Т. IV, Т. V) лишалося фортецею. В 1800 до н. е. Т. була повністю зруйнована. В період з 1800 до н. е. Т. (Т.VI) являла собою, можливо, грец. поселення, яке зруйнував землетрус 1300 до н. е. Відбудована невдовзі після цього Т. (Т. VII) зберігала планування попереднього періоду. Внаслідок *Троянської війни* Т. бл. 1260 була зруйнована і загинула у вогні. Відроджене після цього місто зберігало стару культур. традицію, проте стало менш значним центром. Бл. 1190 до н. е. в Т. осіли переселенці з пн. областей Балканського п-ова, які принесли свою культуру. Бл. 1100 до н. е. Т. зазнала нового нападу і була зруйнована. Бл. 700 до н. е. греки заснували на місці Т. місто Новий Іліон (Т. VIII і Т. IX).

Л. Л. Дмитренко.

ТРОЯ́К (польс. trojak), тригрошовик — срібна монета Польщі (з 1528), Литви (з 1546) та ін. країн у 16—19 ст. У *Речі Посполитій* Т. карбували з 1580 до 1794. Після 1765 Т. карбували з міді. Т. Речі Посполитої в 17 ст. були одними з найпоширеніших монет грошового обігу України (в скарбах, які знаходять на тер. України, найчастіше трапляються Т. часів *Сигізмунда III*). В 1794 австр. уряд випускав Т. для Галичини.

ТРОЯ́Н, Траян — у давньослов'ян. міфології поганський бог. Згадки про Т. є в давньорус. писемних джерелах 12 ст., у «Слові о полку Ігоревім». За серб. нар. казками, Т. уявляли в образі людини із звірячими вухами (подібно до *Мідаса*).

ТРОЯ́НДА — садові (культурні) форми рослин роду роза (Rosa) родини *розових*. Т.— кущі від 15 см до 2,5 м заввишки й ліани. Пагони здебільшого вкриті колючками, але є й безколючкові форми. Листки чергові, непарноперисті. Квітки від 4 до 16 см в діаметрі, червоні, рожеві, білі або жовті запашні, від 5 до 100 пелюсток, поодинокі або в зонтиковидних суцвіттях. Плід — однонасінна листянка. Відомо понад 20 тис. сортів Т. За формою, ростом куща, забарвленням, розмірами, будовою квітки Т. дуже різноманітні, тому й зібрані в понад 30 окремих груп. Найчисленніші з них чайногібридна, флорібунда, поліантова, витка та ін. групи. Т. розводять майже в усіх країнах. Великі колекції Т. зібрано, зокрема, в Нікітському і Одеському ботанічних садах та Бот. саду АН УРСР. Окремі сорти Т. вирощують для одержання *трояндової олії*, з пелюсток варять варення і готують напої. Т. ефіроолійна на Україні представлена 2 видами: *трояндою дамаською* і Т. французькою (R. gallica), що стали основою сучас. ефіроолійних сортів. Ефірну олію добувають з свіжих квіток Т. (де її міститься 0,09—0,15 %). Урожайність квіток Т. 50 ц/га, в передових г-вах до 70 ц/га. Т. ефіроолійну вирощують у Болгарії (казанликська Т.), Франції, Німеччині й Туреччині. В СРСР (1982) пл. насаджень Т. — понад 4500 га, в УРСР (Крим., Запоріз., Одес. області) —2000 га. Поширені сорти: Кримська червона, Фестивальна й Мічурінка.

О. А. Ткачук.

ТРОЯ́НДА ДАМА́СЬКА (Rosa damascena) — вид рослин роду Rosa родини *розових*. Походить з Близького Сходу; назва. очевидно, від сірійського міста Дамаськ. Кущ до 1,8 м заввишки. Пагони вкриті колючками. Листки чергові, на довгих черешках, складні, непарноперисті з 5—7 листочками, великі до 15 см завдовжки. Квітки напівповні великі (7—8 см в діаметрі) або повні, в зонтиковидно-волотевих суцвіттях. Плід — несправжній, малом'ясистий, червоний або коричнево-червоний, овальний або грушовидний. Багато форм введено в культуру і використовуються у декоративному садівництві, особливо у великій ландшафтній архітектурі (парки, лісопарки) по всій Україні. Пелюстки деяких різновидностей, напр. казанликської, багаті на ефірну олію, їх використовують в парфюмерній пром-сті, а також для виготовлення варення, сиропів тощо. Окремі форми Т. д. були використані при створенні садових сортів ремонтантних троянд.

О. А. Ткачук.

ТРОЯ́НДОВА ОЛІ́Я — *ефірна олія*, що її одержують з пелюстків *троянди* гол. чин. перегонкою з водяною парою. Жовтувата рідина з запахом троянди, густина 950—990 кг/м³ (т-ра 20 °С). До складу Т. о. входить понад 200 компонентів (β фенілетиловий спирт, терпенові спирти — нерол, гераніол та ін.— та їхні ефіри, аліфатичні альдегіди тощо). Використовують Т. о. головним чином для виробництва високоякісних духів та одеколонів (груп А та Екстра).

ТРОЯ́НОВА Ніна Петрівна (н. 19.IV 1937, Харків) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1967 закінчила Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва). З 1960 — в Миколаїв. рос. драм. театрі ім. В. П. Чкалова. Ролі: Тугіна («Остання жертва» О. Островського), Анфіса («Угрюм-ріка» Шишкова), Настя («Третя патетична» Погодіна), Аббі («Любов під в'язами» Ю. О'Ніла), Марія Стюарт (однойменна трагедія Шіллера).

ТРОЯНО́ВСЬКИЙ Олександр Антонович [20.XII 1881 (1.I 1882), Тула — 23.VI 1955, Москва]—професіональний революціонер, рад. дипломат. Член КПРС з 1923. Н. в сім'ї офіцера. Закінчив арт. уч-ще. З 1902 брав участь у революц. русі, з 1904 — член РСДРП (до 1921 — меншовик). У 1907—08 вів парт. роботу в Києві, був членом *Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*, редактором газ. *«Железнодорожный пролетарий»*. У жовтні 1908 заарештований і засланий до Єнісейської губ., звідки 1910 втік за кордон, де співробітничав з більшовиками. Брав участь у Базельському конгресі *Інтернаціоналу 2-го*, Краківській (1912) і Поронінській (1913) нарадах ЦК РСДРП. У 1917 повернувся до Росії. В 1918—21 — на пед. роботі, 1921 — в Наркоматі РСІ, Наркомзовнішторзі СРСР. У 1927—33 — посол СРСР у Японії, 1933—38 — у США. З 1939 — на педагогічній і літературній роботі. Обирався членом ЦВК СРСР.

ТРОЯ́НСЬКА ВІЙНА́ — війна коаліції ахейських царів на чолі з царем *Мікен* Агамемноном проти *Трої*. Датувалася давньогрец. джерелами 1280—1270 до н. е. (*Геродот*) або 1194—1184 до н. е. (*Ератосфен*). Розкопки, проведені на місці Т., встановили, що місто було зруйновано під час війни бл. 1260 до н. е. За легендами, приводом до Т. в. стало викрадення сином троянського царя Пріама *Парісом* дружини спартанського царя Менелая *Єлени*. *Менелай* і його брат *Агамемнон*, підтримані ін. царями *ахейців*, виступили проти Трої. Протягом 10 років греки тримали Трою в облозі. Трою підтримували фрігійці, лікійці, фракійці та ін. народи. Під час війни прославилися у греків *Ахілл*, обидва Аякси, Патрокл, *Одіссей*, Агамемнон, Діомед, у троянців — *Гектор*, Главк, Сарпедонт і *Еней*. Лише на 10-му році війни греки завдяки хитрощам Одіссея (див. *Троянський кінь*) здобули Трою. Поразка Т. полегшила переселення частини ахейців до Малої Азії після витіснення їх з Греції *дорійцями*. Легенди, пов'язані з подіями Т. в., покладені в основу поеми *Гомера* «Іліада».

Л. Л. Дмитренко.

ТРОЯ́НСЬКИЙ КІНЬ — 1) За давньогрец. переказами, величезний дерев'яний кінь, збудований греками (за порадою *Одіссея*) під час облоги Трої (див. *Троянська війна*). Був підкочений під мури міста. Всередині коня сховалися воїни на чолі з Одіссеєм. Троянці, знехтувавши застереженням *Лаокоона*, затягли коня в місто. Вночі грецькі воїни вийшли з коня і відчинили міську браму для свого війська. 2) Переносно «Т. к.» — подарунок ворогові на його згубу; хитрі, підступні дії.

ТРОЯ́НЦІ в астрономії — дві групи *малих планет*, що обертаються навколо Сонця на такій самій віддалі, як і Юпітер, і середні геліоцентричні *довготи* яких відрізняються від довготи Юпітера на 60°. Всього відомо 28 Т. (відкриті 1906—79). Серед. значення *ексцентриситетів* їхніх *орбіт* 0,074, нахилів площин орбіт до площини *екліптики* 15,4°. Т.— слабосвітні об'єкти (від 8,6 до 12,4 абс. візуальної *зоряної величини*). *Сонце*, *Юпітер* і кожний з Т. завжди містяться у вершинах майже рівностороннього трикутника. Таке розміщення їх є окремим випадком *трьох тіл задачі*, для якого цю задачу розв'язано точно. Назва пов'язана з тим, що більшість з Т. названо іменами героїв *Троянської війни*.

ТРУБА́ (італ. tromba) — мідний духовий муз. інструмент високого регістру. Відома з давніх часів. Двічі зігнута циліндрична

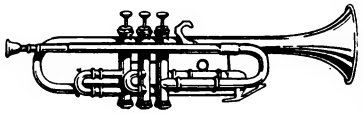

трубка, що переходить у конічну (розтруб). Діаметр трубки 11 мм, довжина 465—470 мм. Звук світлий, яскравий, важливим засобом зміни характеру звука є *сурдина*. Використовується як оркестровий і сольний інструмент.

ТРУБАДУ́РИ (франц. troubadours, із провансальс. trobadors, від trobar — вишукувати, винаходити, складати вірші) — провансальські поети-співці 11—13 ст. Відомо бл. 500 Т.— Д. Рюдель, Б. де Вентадорн, П. Відаль, Б. де Борн та ін., які походили з різних соціальних прошарків. Гол. тема поезії Т.— оспівування кохання лицаря до дами. Поезія Т. відзначалась вишуканістю й складністю строфіки й метрики. Творчість Т. мала значний вплив на європ. поезію 13—15 ст., зокрема на франц. *труверів* та нім. *мінезингерів*.

ТРУБА́Ч, стентор (Stentor) — рід найпростіших ряду різновійчастих *інфузорій*. Тіло (довж. до 1 мм) має форму лійки, вкрите поздовжніми рядами дрібних війок. На розширеному передньому кінці є зона адоральних (навколоротових) мембранел. Ядерний апарат складається з довгого чоткоподібного *макронуклеуса* та численних дрібних *мікронуклеусів*. Т. живе у стоячих водоймах з прозорою чистою водою. Може плавати вільно або прикріплюватись до субстрату заднім звуженим кінцем. Живиться дрібними інфузоріями. В роді — понад 10 видів, серед яких найвідоміші S. polymorphus, S. coeruleus. Іл. с. 366.

В. П. Коваль.

ТРУБАЧО́В Олег Миколайович (н. 23.X 1930, Сталінград, тепер Волгоград) — рос. рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1972). Член КПРС з 1974. Закінчив Дніпроп. ун-т (1952). Зав. сектором етимології й ономастики Ін-ту рос. мови АН СРСР. Автор праць з слов'ян., балтійських та ін. індоєвроп. мов: «Історія слов'янських термінів спорідненості...» (1959), «Походження назв свійських тварин у слов'янських мовах» (1960), «Ремісничa термінологія в слов'янських мовах» (1966) тощо. В багатьох працях розглянуто питання укр. топо- й етнонімії, висвітлено проблему етногенезу й старод. контактів слов'ян, балтів, іранців, фракійців, іллірійців, індоарійців на тер. сучас. України й суміжних територій. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Названия рек Правобережной Украины. М., 1968.

О. С. Стрижак.

ТРУБЕЦЬКО́Й Микола Сергійович [16 (28).IV 1890, Москва — 25.VI 1938, Відень] — рос. мовознавець, член Віденської АН (з 1930). Син князя С. М. Трубецького. Закінчив Моск. ун-т (1913). Працював у Моск. ун-ті (1915—16), професор Ростовського ун-ту (1918). З 1919 жив за кордоном. Професор Софійського (з 1920) і Віденського (з 1922) ун-тів. Ініціатор створення й активний учасник *Празького лінгвістичного гуртка*. Один із засновників *фонології*, сформулював принципи й завдання *морфонології*. Автор праць з заг. мовознавства, з слов'ян., фінно-угорських, кавказьких мов, з етнографії, фольклору, л-р слов'ян. народів.

Тв.: Основы фонологии. М., 1960.

А. О. Білецький.

ТРУБЕЦЬКО́Й Павло (Паоло) Петрович (15.II 1866, Інтра, Італія — 12.II 1938, там же) — рос. скульптор, представник *імпресіонізму*. Працював у приватних студіях Дж. Гранді, Д. Баркальї, Е. Баццаро (бл. 1884) й у власній майстерні (1885—97) в Мілані. В 1897—1906 жив у Москві та Петербурзі, з 1906 — у Парижі, з 1914 — у США і Франції, з 1932 оселився в Італії. Твори: «Московський візник» (1898), портрети: Л. М. Толстого, І. І. Левітана, М. К. Тенішевої (всі — 1899), «Л. М. Толстой на коні» (1900); пам'ятник Олександру III в Петербурзі, в якому постаті царя надано карикатурних рис (1900—06, відкрито 1909, тепер в ДРМ). Скульптури Т. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва. В 1898—1906 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури.

Літ.: Шмидт И. Трубецкой. М., 1964.

ТРУБЕЦЬКО́Й Сергій Петрович [29.VIII (9.IX) 1790, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 22.XI (4.XII) 1860, Москва] — декабрист, полковник, князь. З 1808 служив у гвардії. Учасник *Вітчизняної війни 1812*. Один із засновників «*Союзу порятунку*» (1816), «*Союзу благоденства*» (1818), *Північного товариства декабристів* (1821). Прихильник запровадження в Росії конституційної монархії і звільнення селян з невеликим зем. наділом. Під час переговорів у Києві 1825 з керівниками *Південного товариства декабристів* погодився від імені Пн. т-ва на спільний виступ 1826. Напередодні повстання 14 (26).XII 1825 Т. було обрано керівником його, однак він, вважаючи повстання непідготовленим, на Сенатську площу не з'явився. Т. було засуджено до страти, яку замінили довічною каторгою (відбував її на Нерчинських рудниках). З 1839 — на поселенні в Ірк. губ. У 1856 амністований. Т.— автор «Записок» (вид. 1906).

С. П. Трубецькой.

ТРУ́БИ — порожнисті циліндричні або профільні вироби значної (порівняно з поперечним перерізом) довжини. Трубами називають також спец. споруди, напр. димові труби. Найпоширеніші Т. металеві — з сталі, чавуну або кольорових металів. Неметалеві Т. виготовляють з *азбестоцементу*, залізобетону (див., зокрема, *Самонапружені конструкції*), керамічних матеріалів, пластмас, скла тощо. Металеві Т. (переважно круглого перерізу, іноді — квадратного, овального, прямокутного) бувають безшовні і зі швом; бі- і поліметалеві, а також багатошарові. Безшовні Т. виготовляють із зливків або кованих чи катаних трубних заготовок прокаткою (див. *Трубопрокатне виробництво*), литтям (див. *Труболиварне виробництво*) або *волочінням*. Т. зі швом одержують зварюванням (див. *Трубозварювальний стан*), рідше — паянням. Металевими є *бурильні труби*, *обсадні труби*, труби нафтогазопровідні, водопровідні, газові, каналізаційні тощо. Металеві Т. застосо-

П. П. Трубецькой.
Портрет М. К. Тенішевої. Бронза. 1899. Київський музей російського мистецтва.

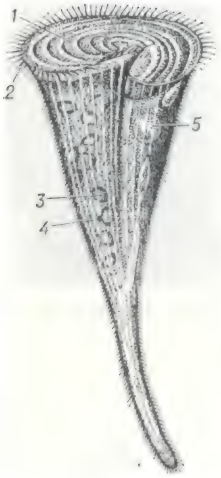

Трубач Stentor coeruleus:
1 — перистомальне (ротове) поле;
2 — навколоротові мембранели;
3 — макронуклеус;
4 — мікронуклеус;
5 — скоротлива вакуоля.

Трубкозуби. Трубкозуб африканський.

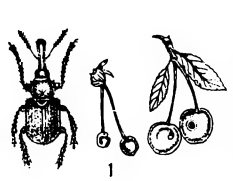

Трубкокрутові:
1 — вишневий трубкокрут та ушкоджені ним вишні;
2 — великий грушевий трубкокрут та ушкоджений ним плід.

вують у виробн. сталевих конструкцій, холодильних установок, теплообмінних апаратів, конденсаторів, деталей машин та ін. Неметалеві Т. (переважно круглого перерізу) виготовляють на трубоформувальних машинах, литтям у форми (напр., розплавленого базальту, див. *Кам'яне литво*). Їх використовують в системах водопостачання, зрошування й осушування, в хім., харч., фармацевтичній, вугільній та ін. галузях пром-сті. В СРСР 1982 вироблено 17 944 тис. т сталевих труб.

О. О. Семенов.

ТРУБІ́Ж — річка в УРСР, у межах Черніг. і Київ. областей, ліва прит. Дніпра (впадає у *Канівське водосховище*). Довж. 125 км, площа бас. 4700 км². Тече Придніпровською низовиною. Живлення переважно снігове і грунтове. Використовують для пром. водопостачання та зрошування, а також як водоприймач осушувальних систем (див. *Трубізька осушувально-зволожувальна система*). На Т.— м. Переяслав-Хмельницький, на околиці якого розкопано *Переяслав-Хмельницький могильник*; у долині річки, поблизу с. Вовчкова, виявлено поселення *черняхівської культури*.

ТРУБІ́ЗЬКА ОСУ́ШУВАЛЬНО-ЗВОЛО́ЖУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — гідромеліоративна система в заплаві р. Трубежа та її головних приток Карані і Недри. Заг. площа — 32 тис. га, в землекористуванні 49 господарств Київської та Чернігівської областей. Водозбірний басейн р. Трубежа — 4582 км²; протяжність — 124 км. Осушувальні роботи розпочато тут у 1909. Було розчищено русло р. Трубежа, прокопано *осушувальну мережу*. Але землі в повені затоплювались, поступово заболотились. Для інтенсивного с.-г. використання родючих заплавних земель Т. о.-з. с. в 1954—63 капітально реконструйована за технічною схемою двосторонньої дії, що забезпечує як *осушення земель*, так і їх додаткове зволоження у період вегетації с.-г. культур. На відрегульованих руслах р. Трубежа і її притоках загальною довж. 201 км споруджено 35 підпірних шлюзів для затримання річкового стоку. На відкритій боковій водопровідній і регулюючій мережі довж. 904 км збудовано 583 гідротех. споруди із збірного залізобетону. Водоподача на зволоження земель здійснюється із трьох ставків об'ємом 527 тис/м³ та каскадом із чотирьох гідровузлів (насосні станції і підпірні шлюзи) із р. Десни по антируслу р. Остра (44 км) і водопровідному каналу через вододільне плато (12 км) у верхів'я Трубізького магістрального каналу. На меліорованих землях г-ва вирощують переважно кормові культури, а спеціалізовані г-ва — овочі для постачання Києву.

О. Ф. Рубан.

ТРУ́БІН Володимир Андрійович [16 (28).VII 1891, м. Чернігів — 16.XII 1964, Москва] — рад. вчений у галузі будівельного виробництва, професор (з 1939), дійсний член Академії будівництва і архітектури СРСР (1956—64). Член КПРС з 1941. Закінчив Петроград. політех. (1917) і Київ. політех. (1920) ін-ти. Працював на київ. суднобудівному з-ді «Ленінська кузня», 1926—38 — в управлінні «Укрдержбуд» та в тресті «Індубуд» (технічний директор, головний інженер). Керував буд-вом тракторного, турбогенераторного і верстатобудівного заводів у Харкові, з-ду важкого машинобудування у Краматорську, коксохім. з-дів та ін. об'єктів. У 1938—41 — заст. директора Харків. інженерно-буд. ін-ту, 1941—46 — в Головуралбуді, 1949—64 — Міністерстві будівництва СРСР. Осн. праці присвячені вивченню, розробці та впровадженню у буд-во нових методів організації і технології буд. робіт. Нагороджений орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1951.

ТРУБКОЗУ́БІ (Tubulidentata) — ряд *ссавців*. Включає 1 рід — трубкозуб (Orycteropus) з єдиним сучасним видом — трубкозуб африканський (O. afer), поширеним в Африці. Довж. тіла до 1,5 м, хвоста — 0,5 м, маса до 70 кг. Тулуб товстий з короткими масивними кінцівками, вкритий сіруватою або рудуватою щетиною, голова видовжена з циліндричним рилом і довгими вухами. Зуби без коренів, не вкриті емаллю, кожен складається з кількох з'єднаних між собою вертикальних трубочок (звідси назва тварин). Т. зустрічаються в різноманітних ландшафтах. Живляться мурашками і термітами, яких здобувають довгим червоподібним язиком.

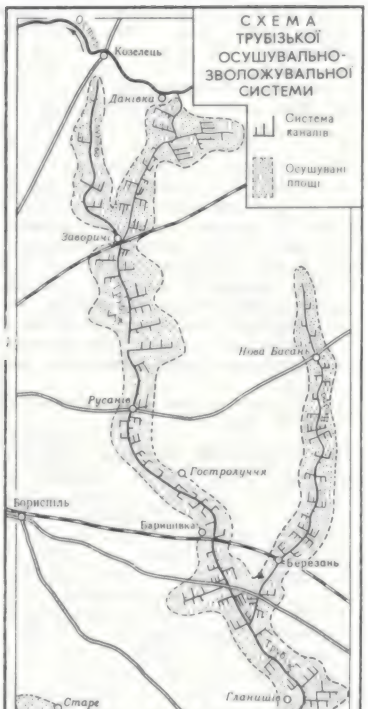

Раз на рік самка народжує 1 маля. М'ясо Т. їстівне.

ТРУБКОКРУ́ТОВІ (Attelabidae) — родина жуків, близьких до *довгоносикових*. Тіло (довж. 2—10 мм) яскраво забарвлене, з металічним відтінком, голе. Вусики 11- або 12-членикові. Головотрубка довга. Крила розвинені, пігідій (останній відділ черевця) не прикритий надкрилами. Лапки п'ятичленикові з редукованим 4-м члеником. Личинки безногі, дуговидно вигнуті, розвиваються всередині згорнутих у трубку листків (звідси й назва), а також у плодах і пагонах деревних порід. Заляльковуються переважно в грунті. Небезпечні шкідники плодових і лісових рослин. У світовій фауні понад 1300 видів, в СРСР — бл. 100, у т. ч. на Україні — 32, серед них найшкідливіші: *букарка, казарка*, вишневий трубкокрут (Rhynchites auratus), великий грушевий трубкокрут (Rh. giganteus), трубкокрут дубовий (Attelabus nitens) та ін. Заходи боротьби: агротехнічні та хімічні (застосовують метафос, фталафос, хлорофос).

О. В. Лаврух.

ТРУБКОНО́СІ — ряд птахів. Те саме, що й *буревісникоподібні*.

ТРУБЛАЇ́НІ Микола Петрович [справж. прізв.— Трублаєвський; 12 (25).IV 1907, с. Вільшанка, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.—5.X 1941] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Вчився на Всеукр. курсах журналістики в Харкові. Друкуватися почав 1924. Входив до літ. орг-ції «*Молодняк*». Як кореспондент газети «Вісті» брав участь у арктичних експедиціях на криголамах «Літке», «Сибіряков», «Володимир Русанов». На матеріалі подорожей написав книги нарисів «До Арктики через тропіки» (1931), «Людина поспішає на північ» (1931), «На півночі» (1933), «„Літке" — переможець криги» (1933) та ін. Пед. робота в Харків. палаці піонерів визначила його творчі інтереси в галузі дитячої л-ри. Автор популярних пригодницьких романів і повістей «Лахтак» (1935), «Мандрівники» (1938), «Шхуна „Колумб"» (1940), «Орлині гнізда» (незакінч., 1941), наук.-фантастичного роману «Глибинний шлях» (вид. 1948). У циклі оповідань «Володька-рибалка», «Берег невідомого острова», «Лови білого ведмедя», «Малий посланець», «Крила рожевої чайки» та ін. змалював життя народів далекої Півночі, освоєння Арктики. Загинув на фронті. Похований у м. Ровеньки Ворошиловградської обл.

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1949—50; Твори, т. 1—4. К., 1955—56; Рос. перекл.— Избранное. М., 1955.
Літ.: Сиротюк М. Микола Трублаїні. К., 1956.

М. Ф. Гетьманець.

ТРУ́БНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І КОНСТРУ́КТОРСЬКО-ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва чорної металургії СРСР. Створений 1937 у Дніпропетровську на базі Дніпроп. н.-д. ін-ту чорної металургії як Н.-д. трубний ін-т; у 1957—64 — Укр. н.-д. трубний ін-т, з

1964 — теперішня назва. У складі ін-ту (1983) 24 відділи, 8 лабораторій, дослідно-експериментальний завод. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка, вдосконалення і впровадження технологій виробн. труб для магістральних газо- й нафтопроводів, геологорозвідувальних робіт, атомної і теплової енергетики тощо; створення і впровадження нових способів та устаткування для виробн. труб і трубних виробів; розробка систем автоматизації технологічних процесів виробн. труб; економіка, планування, керування й організація виробн. в трубній пром-сті. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

О. О. Семенов.

ТРУБОЗВА́РЮВАЛЬНИЙ СТАН — агрегат (система машин і пристроїв), на якому виготовляють металеві (переважно сталеві) *труби* згинанням заготовки (листа, штаби) і наступним зварюванням її по поздовжньому або спіральному шву. Розрізняють Т. с. (мал.):

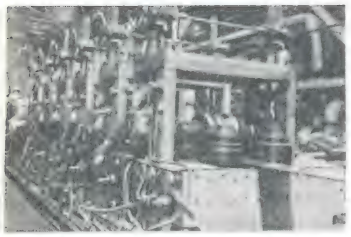

Безперервний трубозварювальний стан (трубоелектрозварювальний).

безперервної дії, на яких заготовка згинається поступово, в міру просування, і дії періодичної, де заготовка згинається одразу ж по всій довжині; електрозварювальні і пічного зварювання (нагрівання — в печах, пластичне деформування — в зоні з'єднання ребер). На безперервних Т. с. *високочастотним зварюванням, дуговим зварюванням* в захисному середовищі та зварюванням постійним струмом виготовляють труби діаметром 6—530 мм. Багатоклітьові редукційні стани в складі таких Т. с. дають змогу підвищувати швидкість виходу труби, що пов'язано зі зменшенням її діаметра і товщини стінки. Т. с. з дуговим зварюванням використовують переважно у виробн. труб діаметром 530—1620 мм. Зварюють такі труби під шаром *флюсу*.

О. О. Семенов.

ТРУБОЛИВА́РНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво *труб* (трубних порожнистих заготовок) з чавуну, сталей та деяких сплавів відцентровим або напівбезперервним *литтям*. Чавунні труби завдовжки до 6000 і внутр. діаметром 65—1000 мм одержують відцентровим литтям у піщані *ливарні форми* або в водоохолоджувані чи з теплоізолюючим покриттям *кокілі*. Лиття відбувається на машинах, де рідкий чавун відкидається відцентровими силами до стінок обертової форми. Для виготовлення чавунних труб завдовжки до 10 000 і внутр. діаметром 100—1000 мм вдаються до напівбезперервного лиття в металеву водоохолоджувану вертикальну форму — кристалізатор на труболиварних установках. Використовують позапічну обробку металу, *високоміцний чавун*. У виробн. сталевих труб і труб з жароміцних, жаростійких та ін. сплавів (труби завдовжки до 8500, зовн. діаметром 85—1500, товщина стінки 5—200 мм) застосовують відцентрове лиття у металеву водоохолоджувану переважно горизонтальну форму. Після відливання труби очищають від залишків формувальної суміші, обрізують; якщо необхідно, піддають мех. обробці, наносять на них протикорозійне покриття. На Україні підприємством з розвинутим Т. в. є Макіївський труболиварний завод.

О. О. Семенов.

ТРУБОПРОВІ́Д — система щільно з'єднаних між собою *труб*, якими переміщують на віддаль гази, рідини, тверді матеріали, вироби тощо. Труби для Т. виготовляють переважно з металів (металевих сплавів), рідше — з азбестоцементу, залізобетону або пластмас. Є Т. напірні, вакуумні та самопливні; наземні та підземні. Т. обладнують регулювально-запірною *арматурою*, контрольно-вимірювальними приладами, дренажними та ін. пристроями, наземні Т.— гнучкими або сальниковими *компенсаторами*. В місцях, де з'єднуються або розгалужуються труби, а також встановлюється арматура, влаштовують в разі потреби оглядові *колодязі* або камери. Значна увага приділяється *гідроізоляції, теплоізоляції*, захисту від *корозії металів*. Т.— складова частина споруд для газопостачання (див. *Газопровід*), переміщування нафти (див. *Нафтопровід*), пари (див. *Паропровід*) або теплоносія (див. *Теплопровід*) тощо. Дуже розгалужені Т. часто наз. мережами (напр., *водопровідна мережа, каналізаційна мережа, теплова мережа*). Див. також *Трубопровідний транспорт*.

ТРУБОПРОВІ́ДНИЙ ТРА́НСПОРТ — вид транспорту, який здійснює передавання на певні віддалі рідких, газоподібних або твердих продуктів по *трубопроводах*. Т. т. призначений гол. чином для транспортування газу (див. *Газопровід*), нафти (див. *Нафтопровід*), твердих матеріалів (див. *Гідравлічне транспортування, Пневматичне транспортування*). Т. т.— прогресивний, найекономічніший вид транспорту. За допомогою трубопроводів нафту, нафтопродукти й газ транспортують протягом року (незалежно від кліматичних умов) по найкоротшій віддалі з найменшими затратами, що має важливе значення для забезпечення безперебійної роботи нафтопереробних з-дів і постачання споживачів. Залежно від призначення і тер. розміщення Т. т. буває магістральний і місцевий (районний). Перший у Росії нафтопродуктопровід завдовжки понад 800 км споруджено 1907 для перекачування гасу з Баку в Батумі; перший нафтопровід — 1878 (Баку).

В 1982 довж. нафто- і нафтопродуктопроводів — 72,9 тис. км (1940 —4,1 тис. км), магістральних газопроводів — 144 тис. км (1950 — 2,3 тис. км), розподільних газових мереж — 13,6 тис. км (1981). Перший у країні магістральний газопровід Саратов — Москва завдовжки 843 км споруджено в роки Великої Вітчизн. війни. По тер. України проходить один з найбільших у світі магістральний нафтопровід «*Дружба*», частина газопроводу Уренгой — Ужгород; споруджено газопроводи: Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса, Шебелинка — Диканька — Київ — зх. райони України, Шебелинка — Бєлгород — Брянськ, Івацевичі — Долина, Шебелинка — Слов'янськ. На території УРСР бере початок газопровід «Братерство».

В. І. Бережнюк.

ТРУБОПРОКА́ТНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво металевих (сталевих) безшовних *труб* на *трубопрокатних агрегатах*. Основні операції Т. в. полягають у *прошиванні* зливків або кованих чи катаних заготовок з метою одержання пустотілих гільз, у подовженні гільз (з одночасним зменшенням товщини стінок), їхньому обкатуванні й калібруванні (див. *Калібр*). Допоміжні операції — у транспортуванні зливків (заготовок) до нагрівальних печей і до валків першого стана, передаванні прокатованих труб від одного стана до іншого, в охолодженні труб, обробці їх на *правильних машинах*, обрізуванні кінців тощо. Сучасному Т. в. притаманні висока продуктивність праці, автоматизація і механізація більшості основних і допоміжних процесів, широкий сортамент і висока якість одержуваних труб. На Україні підприємствами з розвинутим Т. в. є *Дніпропетровський трубопрокатний завод, Нижньодніпровський трубопрокатний завод, Нікопольський південнотрубний завод*.

М. П. Трублаїні.

ТРУБОПРОКА́ТНИЙ АГРЕГА́Т, трубопрокатний стан — система конструктивно об'єднаних прокатних станів та допоміжних машин для виготовлення із зливків або кованих чи катаних заготовок металевих (сталевих) безшовних *труб*; засіб *трубопрокатного виробництва*. В складі Т. а.— *прошивний стан*, стани подовжувальний, обкатний та калібрувальний (в деяких агрегатах ще й редукційний). До допоміжних його машин належать *ножиці, правильні машини* та ін. Прокатні стани Т. а. зв'язані між собою трансп. механізмами, що забезпечують повну механізацію і потоковість виробництва. Типорозмір Т. а. визначається найбільшим або діапазон-

Підігримовий подовжувальний стан трубопрокатного агрегату

З'їзди Трудової партії Кореї*

I (ТП Пн. Кореї) — 28—30. VIII 1946
II (ТП Пн. Кореї) — 27—30. III 1948
III — 23—29. IV 1956
IV — 11—18. IX 1961
V — 2—13. XI 1970
VI — 10—14. X 1980

* Відбулись у Пхеньяні.

ним (між найменшим і найбільшим) діаметром прокатуваної труби, а тип — конструкцією подовжувального стана.

Розрізняють трубопр. агрегати з безперервним, пілігримовим, короткооправляльним (автоматичним), тривалковим розкочувальним або рейковим подовжувальним станом. Є Т. а. для *гарячої прокатки* і *холодної прокатки*. В СРСР поширені найпродуктивніші Т. а. з безперервним подовжувальним станом, на яких виготовляють труби діаметром до 102 мм. Продуктивність їх — до 400 труб (кожна завдовжки 25—30 м) за годину. *О. О. Семенов.*

ТРУБОУКЛАДА́Ч — машина (гусеничний трактор з встановленим на ньому стріловим підйомним устаткуванням), осн. призначенням якої є укладання труб у *траншеї*. Крім того, за допомогою Т. (мал.) підтримують труби при їхньому очищуванні, зварюванні та нанесенні ізоляції, перевантажують труби та ін. вантажі. Вантажопідйомність Т.— 1—50 т, швидкість руху — 2,1—10 км/год, довжина стріли крана — до 7,5 м.

ТРУБЧА́СТА ПІ́Ч — те саме, що й *обертова піч*.

ТРУВЕ́РИ (франц. trouvères, від trouver — знаходити, придумувати) — франц. поети-співці 12—13 ст. Поезія Т. розвивалася на Пн. Франції, гол. чин. у Пікардії. Т. були і авторами, і виконавцями своїх пісень, а також розповідних і драм. творів. Поезія Т. пов'язана з нар. творчістю, зазнала впливу і провансальських *трубадурів*. Найвідоміші Т.: автори куртуазних романів (див. *Куртуазна література*) Кретьєн де Труа, Жан Бодель, англо-нормандська поетеса Марія Французька (усі — 12 ст.). Поетична майстерність Т. мала значний вплив на поезію 14 ст.

ТРУ́ВОР — напівлегендарний ватажок варязької дружини. Див. *Рюрик, Синеус і Трувор*.

ТРУД — див. *Праця*.

«ТРУД» — газета, орган *Всесоюзної Центральної Ради Професійних Спілок*. Видається в Москві з 19.II 1921. Виходить 6 раз на тиждень. Висвітлює життя робітн. класу, боротьбу трудящих країни за виконання завдань комуністичного будівництва. Велику увагу приділяє питанням профспілкової роботи, охорони праці і соціального страхування. Газета висвітлює найважливіші події міжнар. життя, зокрема міжнар. робітн. руху. «Т.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1951) і орденом Леніна (1971).

«ТРУДЫ АРХЕОЛОГИ́ЧЕСКИХ СЪЕ́ЗДОВ» — збірники доповідей, що були прочитані на археологічних з'їздах, і звітів про археол. роботи, які спеціально передували цим з'їздам. Вийшло 37 томів «Трудов», у т. ч. 16 томів матеріалів археол. з'їздів, проведених у містах України: 3-го з'їзду в Києві — 2 т. (К., 1878), 6-го з'їзду в Одесі — 4 т. (Одеса, 1886—89), 11-го з'їзду в Києві — 2 т. (М., 1901—02), 12-го з'їзду в Харкові — 3 т. (М., 1905), 13-го з'їзду в Катеринославі — 2 т. (М., 1907—08), 14-го з'їзду в Чернігові — 3 т. (М., 1910—11). Авторами статей у «Трудах» були відомі вчені О. С. *Уваров*, І. І. *Срезневський*, Д. Я. *Самоквасов*, Н. П. *Кондаков*, В. П. *Бузескул*, Д. І. *Багалій*, М. В. *Довнар-Запольський* та ін. Багато матеріалів, надрукованих у «Трудах», зберігають наук. значення.

Трубоукладач.

«ТРУДЫ ПОЛТА́ВСКОЙ ГУБЕ́РНСКОЙ УЧЁНОЙ АРХИ́ВНОЙ КОМИ́ССИИ». В «Трудах» (вип. 1—15. Полтава, 1905—17) друкувалися статті, розвідки, документальні публікації та огляди архівних документальних матеріалів, присвячених історії, економіці, освіті, культурі, л-рі, етнографії, фольклору Полтавщини, переважно 17—19 ст. Пізнавальну цінність мають документальні дані про життя і творчість Г. С. Сковороди, В. В. Капніста, Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського, Є. П. Гребінки, М. В. Лисенка, М. С. Щепкіна, а також про становище козаків, *посполитих* селян, *підсусідків*, про участь полтавців у Вітчизн. війні 1812, про розвиток пром-сті і торгівлі, про міста Полтавщини, етногр. і фольклорні матеріали, опубліковані В. О. *Барвінським*, В. П. *Милорадовичем*, В. Л. *Модзалевським*, І. Ф. *Павловським*, Л. В. *Падалкою*, В. О. *Пархоменком*. *І. Л. Бутич.*

«ТРУДЫ ЧЕРНИ́ГОВСКОЙ ГУБЕ́РНСКОЙ УЧЁНОЙ АРХИ́ВНОЙ КОМИ́ССИИ». У виданні (вип. 1—12. Чернігів, 1898—1918) друкувалися статті з історії та етнографії Чернігівщини і суміжних з нею територій 16—19 ст.; публікувалися документальні матеріали, огляди архівних документів, бібліографічні покажчики, нумізматичні матеріали, протоколи засідань комісії, програми збирання істор. і етногр. матеріалів. Пізнавальне значення зберегли документи Б. Хмельницького, документальні матеріали про С. П. *Палія*, Р. О. *Ракушку-Романовського*, Г. І. *Успенського*, становий склад населення в 2-й пол. 18 ст. на Чернігівщині, описи міст і річок *Чернігівського полку* і Черніг. губ., документи про формування частин *народного ополчения у Вітчизняній війні 1812*, про проведення *селянської реформи 1861* на Чернігівщині, опублікованої О. М. *Лазаревським*, В. Л. *Модзалевським*, О. О. *Русовим* та ін. *І. Л. Бутич.*

ТРУДОВА́ КНИ́ЖКА — в СРСР основний документ про трудову діяльність громадянина. Вона ведеться на всіх робітників і службовців, у т. ч. сезонних робітників і тимчасових працівників, які працюють понад 5 днів. Т. к. ведуться й на позаштатних працівників, якщо вони підлягають держ. *соціальному страхуванню*. Передбачена законодавством про працю союзних республік (в УРСР — ст. 48, 144, 235 КЗпП УРСР). Запроваджена з 15.I 1939 постановою Раднаркому СРСР від 20.XII 1938. Починаючи з 1.I 1975 встановлено новий зразок Т. к. для тих, хто вперше поступив на роботу. В Т. к. вносяться: відомості про працівника — прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, освіта, професія, спеціальність; відомості про нагороди і заохочення; відомості про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції та про виплачені у зв'язку з цим винагороди. Стягнення в Т. к. не заносяться. Усі записи до Т. к. вносяться *адміністрацією* після видання відповідного наказу, але не пізніше тижневого строку, а при звільненні — в день звільнення. Записи (в разі необхідності — виправлення) повинні відповідати оригіналові наказу, а у випадку його втрати — ін. документові даного підприємства. Із зробленими записами про *прийняття на роботу*, переведення на ін. посаду і звільнення адміністрація зобов'язана ознайомити володільця книжки під розписку в особистій картці. Записи про причини звільнення робляться у точній відповідності з формулюванням чинного закону і з посиланням на відповідну його статтю. При звільненні працівника Т. к. видається йому в день звільнення. При затримці її видачі з вини адміністрації працівнику виплачується середній заробіток за весь час вимушеного прогулу. *В. І. Прокопенко.*

ТРУДОВА́ ПА́РТІЯ КОРЕЇ (ТПК). 10.X 1945 в Пхеньяні на з'їзді відповідальних парт. працівників і активістів 5 провінцій Пн. Кореї було утворено Пн.-Кор. Оргбюро КП Кореї (КПК). Цей день вважається днем заснування ТПК. Попередницею ТПК була КП Кореї (КПК), створена у квітні 1925. КПК з 1925 входила до Комінтерну. Внаслідок репресій япон. колонізаторів і фракційної боротьби 1928 КПК припинила існування. Проте окремі комуністичні групи в умовах підпілля очолювали боротьбу нар. мас за визволення країни від япон. колоніального гніту. Після визволення Кореї в серпні 1945 Рад. Армією 8—14.IX 1945 в Сеулі на конференції представників комуністичних груп КПК була відновлена. Внаслідок окупації Пд. Кореї у вересні 1945 амер. військами і поділу країни діяльність партії було утруднено, зв'язки між ЦК КПК, що перебував у Сеулі, й Оргбюро КПК у Пхеньяні припинилися. Під керівництвом КПК у Пн. Кореї 1946 виникли органи влади трудящих — Нар. к-ти, націоналізовано пром-сть, здійснено агр. реформу, ін. демократичні перетворення, завершено антиімперіалістичну, антифеод. революцію. В 1946 на I, установчому з'їзді КПК об'єдналася на принципах марксизму-ленінізму в Пн. Кореї з Новою нар. партією (ств. 1946), а в Пд. Кореї — з Нар. партією (ств. 1945) і Новою нар. партією (ств. 1945). Внаслідок об'єднання виникли ТП Пн. Кореї і ТП Пд. Кореї. В червні 1949 обидві партії злилися в єдину ТПК. В 1949 під керівництвом ТПК утворено *Єдиний демократичний вітчизняний фронт Кореї*. В період вітчизн. визвольної війни кор. народу 1950—53 ТПК очолювала всенар. боротьбу проти амер. інтервентів та їхніх пособників. Під час війни орг-ції ТПК в Пд. Кореї були розгромлені, її діяльність там припинилася. В післявоєн. час ТПК виступила керівною силою в справі відбудови зруйнованого г-ва КНДР. III

з'їзд ТПК (1956) прийняв програму створення матеріально-тех. бази соціалізму. IV з'їзд (1961) проголосив побудову основ соціалізму в КНДР. VI з'їзд ТПК (1980) висунув програму екон. і соціального розвитку країни на 10 років. ТПК виступає за мирне об'єднання Кореї на демократичних засадах. Очолює Єдиний демократичний вітчизн. фронт Кореї. Брала участь у міжнар. нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960. Чисельність — бл. 3,2 млн. чол. (1981). Ген. секретар ЦК — *Кім Ір Сен* (з 1966; 1949—66 — голова ЦК). Друковані органи: ЦО — газ. «*Нодон сінмун*», теор.— щомісячний журн. «Кинночжа» («Трудящий», з 1946) та ін. *В. В. Седнєв.*

ТРУДОВА́ ПОВИ́ННІСТЬ — в СРСР до 50-х рр. короткостроковий трудовий обов'язок по виконанню в особливих випадках суспільно необхідних робіт (під час стихійного лиха, пожежі, нестачі робочої сили для виконання важливих держ. завдань і оборонних робіт, охорони шляхів, засобів зв'язку, електростанцій, боротьби проти епідемій тощо). В перші роки Рад. влади Т. п. застосовували і як метод залучення нетрудових елементів до праці.

ТРУДОВА́ УГО́ДА — за рад. правом одна з форм *договору,* за якою між громадянином і підприємством (установою, орг-цією) укладається угода про виконання за винагороду конкретного доручення здебільшого разового характеру (напр., угода про ремонт меблів, про друкування матеріалу). Особи, які виконують роботу за Т. у. разового характеру, не підлягають держ. *соціальному страхуванню,* у зв'язку з чим час їхньої роботи за Т. у. не зараховується до трудового стажу.

ТРУДОВА́ ШКО́ЛА — реформаторська течія в бурж. педагогіці, представники якої виступали за створення навч. закладів, в яких би навчання, моральне, естетичне й фіз. виховання поєднувались з виробленням у дітей трудових умінь, підготовкою їх до трудової діяльності. Виникла в період розвитку капіталізму на противагу існуючій схоластичній системі навчання. Ідея Т. ш. належить представникам раннього утопічного соціалізму Т. *Мору,* Т. *Кампанеллі*; думку про трудову підготовку дітей висунув Я. А. *Коменський;* Й. Г. *Песталоцці* зробив першу спробу поєднання розумової освіти дітей з виробленням у них ремісничих навичок і забезпечення фіз. розвитку. Деякі ідеї Т. ш., що виявились у комплексній системі та *методі проектів* (Г. *Кершенштейнер,* Дж. *Дьюї*), було застосовано в Німеччині, США та ін. капіталістичних країнах. У дореволюційній Росії велику роль у розробці ідей Т. ш. відіграли К. Д. *Ушинський* та революц. демократи. Всебічне наук. обгрунтування принципів *трудового виховання* дали К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, створивши вчення про політех. навчання. Справжню трудову школу, в якій здійснюються тісний зв'язок між освітою і продуктивною працею, підготовка школярів до трудової діяльності, виховання всебічно розвинутих будівників комуністичного суспільства, створено в СРСР. Див. *Політехнічна освіта, Трудове навчання.* *О. П. Кондратюк.*

«ТРУДОВА́Я ПРА́ВДА» — одна з назв, під якою виходила [з 23.V (5.VI) до 8 (21).VII 1914] газета «*Правда*».

ТРУДОВЕ́ ВИХОВА́ННЯ — формування необхідних для трудової діяльності моральних якостей людини за допомогою праці; в соціалістичному суспільстві в широкому розумінні — цілеспрямований процес формування комуністичного ставлення до праці, одна з найважливіших складових *комуністичного виховання* підростаючого покоління; у вужчому значенні — цілеспрямований, тісно пов'язаний з навчанням у школі процес підготовки дітей і юнацтва до трудового життя. Т. в. у рад. школі спрямоване на всебічний гармонійний розвиток особистості, поєднується з *розумовим вихованням, моральним вихованням, естетичним вихованням, фізичним вихованням.* Воно здійснюється у процесі навч. діяльності при вивченні основ наук, на уроках *трудового навчання,* в процесі самообслуговування, у різноманітній суспільно корисній діяльності, продуктивній праці, у позакласній і позашкільній роботі, в сім'ї (див. *Сімейне виховання, Трудовий семестр*). Виховання в учнів готовності до праці, працелюбності, *професійна орієнтація* забезпечуються в СРСР всією системою навч.-виховної роботи загальноосв. школи. Т. в. молоді здійснюється і в профес.-технічних, середніх спеціальних навчальних закладах, вузах тощо.

Літ.: КПСС о формировании нового человека. М., 1976; Макаренко А. С. Трудовое воспитание. Минск, 1977; Сухомлинский В. А. Воспитание коммунистического отношения к труду. М., 1959. *В. М. Мадзігон.*

ТРУДОВЕ́ ЗАКОНОДА́ВСТВО — в СРСР система *норм права,* які регулюють трудові і тісно пов'язані з ними інші правовідносини робітників і службовців. Див. *Законодавство про працю.*

ТРУДОВЕ́ НАВЧА́ННЯ — система розширення й поглиблення політехнічних знань і навичок; необхідна складова ланка заг. навч.-виховної роботи, здійснюваної загальноосв. школою, серед. профес.-тех. навч. закладами і виробничими колективами, а також дит. позашкільними закладами. Т. н. сприяє *трудовому вихованню* підростаючого покоління, розвиткові в нього комуністичного ставлення до праці, до професійної підготовки до праці, формуванню заг. трудової культури тощо. Особливого значення Т. н. надають у сучас. умовах, коли рад. школа перейшла до заг. серед. освіти. Т. н. забезпечує гармонійний розвиток особистості, є невід'ємною складовою частиною комплексного виховання нової людини. Див. також *Політехнічна освіта, Виробниче навчання, Міжшкільні навчально-виробничі комбінати* трудового навчання і професійної орієнтації учнів, *Професійна орієнтація, Професійно-технічна освіта.*

Літ.: Вопросы трудового воспитания и политехнического обучения в истории советской педагогики и школы. М., 1980; Тхоржевський Д. О., Назимов І. М. Трудове виховання і професійна орієнтація школярів. К., 1979. *М. Д. Василевський.*

ТРУДОВЕ́ ПРА́ВО — в СРСР галузь права, яка об'єднує норми, що регулюють суспільні відносини робітників і службовців у процесі їхньої праці на соціалістичних підприємствах, в установах та організаціях, а також норми, що регулюють суспільні відносини, які випливають безпосередньо із застосування праці в суспільному виробництві й тісно пов'язані з трудовими. До них належать: відносини у зв'язку з *виробничим навчанням* і підвищенням кваліфікації; по *охороні праці,* матеріальній відповідальності; розгляду *трудових спорів, соціальному забезпеченню*; відносини між профспілковою організацією і *трудовим колективом,* адміністрацією тощо. Т. п. регулює і трудові відносини осіб, які працюють в особистому домашньому г-ві окремих громадян. Соціально-екон. базу Т. п. становлять соціалістична власність на засоби виробництва, планова система нар. г-ва, гарантована від експлуатації вільна праця. В основі Т. п. лежать конституційні принципи обов'язковості праці для всіх працездатних членів суспільства і додержання *дисципліни трудової, право на працю* і на гарантовану д-вою *заробітну плату* відповідно до її кількості та якості, *право на відпочинок* і на здорові та безпечні умови праці; на безплатне професійне навчання й підвищення трудової кваліфікації, право на об'єднання у профспілки і участь в управлінні виробництвом, *право на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника, на захист трудових прав (див., зокрема, *Відповідальність адміністрації за порушення трудового законодавства*) та інші. Осн. джерелами Т. п. є *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю,* Закон СРСР про Трудові колективи 1983, респ. кодекси законів про працю. Норми Т. п. регулюють порядок виникнення, зміни і припинення трудових правовідносин, умови праці, в т. ч. міру праці, порядок і розміри її оплати, правила внутр. трудового розпорядку підприємств, установ і орг-цій, заходи заохочення за успіхи в роботі і заходи впливу при незадовільному виконанні трудових обов'язків. Воно встановлює обов'язкові для адміністрації та робітників і службовців правила охорони праці, порядок розв'язання трудових спорів, визначає права професійних спілок щодо участі у виробленні і прийнятті нормативних актів про працю, в регулюванні умов праці, здійсненні контролю за додержанням законодавства про працю. Т. п., регулюючи трудові відносини робітників і службовців, сприяє зростанню продуктивності праці, підвищенню ефективності суспільного виробництва. Т. п. постійно розвивається і вдосконалюється в

напрямі розширення прав робітників і службовців та гарантій здійснення їх.

Літ.: Иванов С. А., Лившиц Р. З., Орловский Ю. П. Советское трудовое право: вопросы теории. М., 1978; Советское трудовое право. К., 1981.

З. К. Симорот.

ТРУДОВИЙ ДОГОВІР — в СРСР угода між трудящим і підприємством (установою, організацією), за якою трудящий зобов'язується виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією або посадою з підляганням внутр. трудовому розпорядкові, а підприємство — сплачувати йому *заробітну плату* і забезпечувати умови праці, передбачені *законодавством про працю, колективним договором* і угодою сторін. Т. д. є правовою формою реалізації конституційного *права на працю*. З укладенням Т. д. виникають конкретні трудові правовідносини між даною особою і конкретним підприємством, установою, орг-цією. Законодавство про працю встановлює гарантії виконання Т. д. (див. *Гарантії та компенсації трудові*). Осн. положення Т. д. регулюються розділом 3 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* і кодексами про працю республік (в УРСР — гл. 3 КЗпП УРСР). Зміст Т. д. становлять умови, передбачені законодавством про працю чи колективним договором (напр., тривалість робочого часу, часу відпочинку) або вироблені самими сторонами. Ці умови можуть бути о с н о в н и м и (про місце роботи, вид роботи, трудові функції тощо) і д о д а т к о в и м и (умови випробування при *прийнятті на роботу*, про суміщення професій, навчання ін. професії на підприємстві тощо). Т. д. укладаються на невизначений строк, на визначений строк (не більш як 3 роки), на час виконання певної роботи. Т. д. може бути укладений як в усній, так і в письмовій формі; остання обов'язкова: при орг. наборі робітників і службовців, при укладенні Т. д. про роботу в районах Крайньої Півночі та в місцевостях, які прирівнюються до них, тощо. Укладення Т. д. оформляється наказом або розпорядженням керівника підприємства, установи, орг-ції про зарахування працівника на роботу. Однак цей договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не були видані, але працівника було допущено до роботи. *Адміністрація* не має права вимагати від робітника чи службовця виконання роботи, не обумовленої Т. д. Див. також *Звільнення з роботи*.

О. І. Процевський.

ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ — сукупність працівників, об'єднаних для досягнення певної мети спільної трудової діяльності. Для соціалістичного Т. к. характерні єдність цілей всіх його членів, товариське співробітництво, спільна заінтересованість у наслідках праці і спільна відповідальність, взаємодопомога, активна участь в управлінні, нетерпимість до недоліків. Залежно від форми *власності* на засоби виробн. розрізняють Т. к. держ. підприємств і установ, колгоспів, громад. орг-цій, від місця в системі сусп. *поділу праці* та характеру виконуваних завдань — виробничі колективи (ланок, бригад, дільниць, цехів тощо), колективи наук., пед., мед. працівників тощо. Найпоширеніші Т. к. — виробничі. Вони виконують функції: виробничо-економічну — виробн. матеріальних цінностей або надання *послуг* згідно з встановленим планом; соціально-інтегративну — згуртування всіх членів колективу для розв'язання спільних виробничих завдань, поєднання інтересів і дій кожної особи з інтересами колективу і суспільства в цілому; управлінсько-виховну — залучення трудящих до активної участі в управлінні виробн., розвиток творчих здібностей, виховання комуністичного ставлення до *праці*. Поряд з адміністрацією важлива роль в організації ефективної діяльності Т. к. належить парт., профспілковим та комсомольським організаціям. На дальше посилення ролі Т. к. в управлінні виробн. і соціальним життям в цілому спрямований Закон СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями, затверджений восьмою сесією Верховної Ради СРСР 10-го скликання 17.VI 1983.

В. М. Данюк.

«ТРУДОВИЙ КОНГРЕС» — з'їзд представників куркульства і міської буржуазії, що його скликала контрреволюц. бурж.-націоналістична *Директорія* 23.I 1919 в Києві. Оскільки репресіями і терором припинити боротьбу трудящих за відновлення Рад. влади не вдавалося, лідери Директорії з метою обману мас проголосили скликання т. з. конгресу трудового народу України («Т. к.») і створення «трудових», насправді куркульських, рад. Вибори до «Т. к.» відбувалися 12—15.I 1919 в умовах жорстокого терору. Серед обраних делегатів переважали бурж.-куркульські представники. Більшовики бойкотували «Т. к.». Більшість робітників не брали участі у виборах. «Т. к.», що тривав до 28.I 1919, висловився проти Рад. влади, схвалив контрреволюц. політику Директорії, проголосив «возз'єднання» бурж. «*Західноукраїнської народної республіки*» з т. з. «Українською народною республікою» в єдиній «соборній» Україні. Але рішеннями «Т. к.» націоналістам не вдалося обдурити трудящих. Робітники і селяни України під керівництвом більшовиків незабаром розгромили осн. військ. сили Директорії і відновили на Україні Радянську владу.

І. К. Рибалка.

ТРУДОВИЙ СЕМЕСТР — складова частина навчально-виховного процесу підготовки спеціалістів у вищій школі та серед. спец. навч. закладах. Запроваджено 1958. Однією з форм комплексного виховання молоді стали студентські загони. Студенти й учні, які виявляють бажання працювати в літній час у різних галузях нар. г-ва, об'єднуються у Всесоюз. буд. загін ім. 60-річчя Ленінського комсомолу. Осн. структурною одиницею всесоюз. загону є лінійний загін — колектив студентів і учнів, які виконують конкретні виробничі завдання на основі господарського договору з підприємством (орг-цією) і одночасно ведуть політико-виховну й організаційно-пропагандистську роботу серед виробничих колективів та населення регіону, читають лекції, проводять бесіди, влаштовують концерти худож. самодіяльності тощо.

Ф. К. Ковальчук.

ТРУДОВИЙ СТАЖ — в СРСР визначений законом час (тривалість) трудової діяльності працівника. Від наявності Т. с. залежить ряд правових наслідків: надання осн. і додаткових *відпусток*, виплата щорічних винагород за підсумками роботи підприємства за рік, призначення *пенсій* і допомог по *соціальному страхуванню*, надання житлових та ін. пільг. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* та ін. нормативні акти розрізняють заг. Т. с., безперервний Т. с., стаж певної роботи. З а г а л ь н и й Т. с. враховується при призначенні пенсії по старості, *інвалідності* внаслідок захворювання, у зв'язку з втратою годувальника. До Т. с. входить будь-яка робота, на якій особа підлягає держ. соціальному страхуванню; робота на посаді голови або заст. голови колгоспу, якщо на цю посаду працівник був направлений з числа робітників і службовців за рішенням рад. або парт. органів; навчання в училищах і школах системи держ. трудових резервів та профес.-тех. освіти, в ін. училищах, школах і на курсах по підготовці кадрів, підвищенню кваліфікації і перекваліфікації; навчання у вищих навч. закладах, серед. спец. навч. закладах, парт. школах, рад. парт. школах, школах профруху, на робітфаках, перебування в *аспірантурі*, докторантурі і клінічній ординатурі, якщо цьому передувала робота або служба в армії, а також органах КДБ, МВС тощо. До Т. с. включається й час фактичного догляду за інвалідом Великої Вітчизн. війни, членом сім'ї інваліда та інша, передбачена законодавством, трудова діяльність. Б е з п е р е р в н и й Т. с.— тривалість безперервної роботи на одному підприємстві, в установі, орг-ції. До безперервного Т. с. включається й тривалість попередньої роботи на ін. підприємствах, в установах, орг-ціях у разі переводу, переходу з цієї роботи на іншу за власним бажанням з перервою не більше трьох тижнів; звільнення з роботи у зв'язку з закінченням строку трудового договору; з ліквідацією підприємства чи скороченням чисельності або штату працівників, при працевлаштуванні на ін. підприємство протягом 2 місяців; при працевлаштуванні протягом 2 місяців після звільнення з роботи в установах, орг-ціях і на підприємствах СРСР за кордоном чи міжнар. орг-ціях тощо. Безперервний Т. с. зберігається й при працевлаштуванні після звільнення з роботи у зв'язку з переведенням одного з подружжя на роботу в ін. місцевість та в ін. випадках, передбаче-

них законодавством. Безперервний Т. с. не зберігається при звільненні за *прогул* та з підстав, що компрометують працівника, а також при повторному звільненні з роботи протягом календарного року за власним бажанням без поважних причин. Стаж певної роботи — тривалість трудової діяльності за певною спеціальністю в певній галузі, на певних посадах або в певних кліматичних умовах. Враховується при призначенні пенсій, надбавок до заробітної плати, наданні додаткових відпусток, пільг при роботі в районах Крайньої Півночі і прирівняних до них місцевостях, а також в ін. випадках, встановлених законодавством. Осн. документом, що засвідчує всі види Т. с., є *трудова книжка*. Т. с. можна підтверджувати і трудовими та послужними списками, довідками, а також показаннями свідків у встановленому законом порядку.

І. С. Шапоренко.

ТРУДОВИКИ́, «Трудова група» — дрібнобурж. фракція депутатів — селян і народницької інтелігенції в 1—4-й *Державних думах* у Росії (1906—17). В 1-й Держ. думі налічувалося 107 Т., у т. ч. 28 від України. Програмні положення Т. включали вимоги демократич. свобод, націоналізацію мирним шляхом землі (крім сел. наділів) і зрівняльний розподіл її за трудовою нормою (звідси й назва), скасування станових і нац. обмежень, зокрема щодо України. Т. мали друк. орган — газ. «Трудовой народ». Т. не стали послідовною революц. сел. організацією. В своїй діяльності в Думі хитались між *кадетами* і с.-д. фракцією. Більшовики, критикуючи політ. нестійкість Т., блокувалися з ними в Думі в окремих питаннях. У липні 1917 злилися з *народними соціалістами* в Трудову народно-соціалістичну партію, підтримували бурж. *Тимчасовий уряд*.

ТРУДОВІ А́РМІЇ — військ. формування Червоної Армії, що їх тимчасово використовували 1920—22 в нар. господарстві. Ініціатором використання військ. частин на госп. фронті була Революц. військ. рада (РВР) 3-ї армії. Цю ініціативу підтримав В. І. Ленін. 15.I 1920 Рада робітн. і селянської оборони перетворила 3-ю армію на 1-у (Уральську) революц. армію праці. За згодою РНК РРФСР і Всеукр. ревкому 21.I 1920 прийнято Положення про Раду Укр. Т. а., яка утворювалася з військ Пд.-Зх. фронту. Подібні формування Т. а. утворювалися і з ін. армій. Т.а. підпорядковувалися у військ.-адм. відношенні РВР республіки, а в госп.-трудовому — Раді Праці і Оборони (РПО). Ці армії брали участь у відродженні залізниць, вугільної й нафтодобувної промсті, заготівлі палива й продовольства тощо. Після закінчення громадян. війни 1918—20 постановою РПО від 30.III 1921 «Про трудові частини» Т. а. були передані у відання Наркомпраці. 30.XII 1921 РПО прийняла постанову про розформування трудових армій.

ТРУДОВІ РЕЗЕ́РВИ — див. *Державні трудові резерви*.

«ТРУДОВІ́ РЕЗЕ́РВИ» — всесоюзне *добровільне спортивне товариство* (ДСТ), що об'єднує учнів і працівників навч. закладів системи професійно-технічної освіти. Створене 1943 при Гол. управлінні трудових резервів за розпорядженням РНК СРСР (з 1959 самостійне ДСТ). В т-ві культивується понад 44 види спорту, з них на Україні — 41; найпопулярніші: легка атлетика, бокс, футбол, веслування, боротьба. В УРСР «Т. р.» об'єднують понад 580 тис. фізкультурників (на 1.I 1983). З 1946 т-во проводить Всесоюзні спартакіади, з 1975 — Всесоюзні спорт. ігри учнів системи профес.-тех. освіти. Т-во «Т. р.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1973).

ТРУДОВІ́ РЕСУ́РСИ — частина населення країни або її адм.-тер. одиниці, що має здатність до *суспільно корисної праці* в народному господарстві; потенціал *живої праці*, яку має в своєму розпорядженні суспільство на певний момент часу. Т. р.— це найбільш активна в екон. відношенні частина населення, яка бере безпосередню участь у розширеному *відтворенні* сусп. продукту. Відтворення і використання Т. р. здійснюються під впливом об'єктивних законів сусп. розвитку, притаманних тому чи іншому *способу виробництва*, і насамперед *народонаселення закону*. В капіталістичному суспільстві з його *анархією виробництва, безробіттям* існує велика армія незайнятого населення, т. з. надлишкового населення. З перемогою соціалізму починає діяти притаманний новому способові виробн. соціалістичний закон народонаселення. Право на працю в Рад. країні, на вільний вибір *професії, спеціальності*, роду занять гарантує *Конституція СРСР*. Планомірний характер розвитку *продуктивних сил* соціалістичного суспільства дає можливість активно впливати на процес формування й розподілу Т. р. за сферами зайнятості і галузями нар. г-ва, забезпечувати повну зайнятість працездатного населення. Цього досягають шляхом розробки *балансу трудових ресурсів* і його використання при формуванні плану екон. і соціального розвитку країни й кожної республіки. В СРСР у практиці планування й обліку до Т. р. відносять населення в працездатному віці, тобто чоловіків від 16 до 59 років, жінок від 16 до 54 років (за винятком непрацюючих інвалідів 1-ї і 2-ї груп і пенсіонерів, які одержують пенсії за віком на пільгових умовах, тобто раніше загальновстановлених строків); населення старше й молодше працездатного віку, зайняте в нар. г-ві. Розвиток продуктивних сил, зміни потреб окремих галузей нар. г-ва в робочій силі зумовлюють значні структурні зрушення в розподілі зайнятого населення за сферами і галузями нар. г-ва. Період розвинутого соціалізму характеризується неухильним поліпшенням якісної структури Т. р. в результаті підвищення загальноосв. й культур. рівня, підвищення питомої ваги осіб з серед. спеціальною і вищою освітою. XXVI з'їзд КПРС наголосив на необхідності забезпечення ефективного використання Т. р. країни, переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, впровадження у виробн. трудозберігаючих технологій, скорочення ручної, особливо фізично важкої праці. Для розв'язання поставлених завдань на Україні вперше в СРСР 1981 розроблено цільову комплексну наук.-тех. програму підвищення ефективності використання трудових ресурсів (програма «Праця»). Послідовна реалізація цієї програми сприятиме забезпеченню 1981—85 Т. р. всіх потреб нар. г-ва України.

В. М. Данюк.

ТРУДОВІ СПО́РИ — в СРСР спори, що можуть виникати між робітниками і службовцями, їхнім представником — профспілковим комітетом, з одного боку, та *адміністрацією* підприємства, установи чи орг-ції — з другого, з питань, пов'язаних із встановленням і зміною умов праці і застосуванням *законодавства про працю*. Порядок розгляду Т. с. регулюється *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (розділ XI), Положенням про порядок розгляду Т. с., кодексами законів про працю союзних республік (в УРСР — гл. XV КЗпП УРСР), відповідними нормами цивільно-процесуального законодавства. Т. с. між працівниками й адміністрацією розглядаються комісіями по трудових спорах (КТС), профспілковими к-тами, *районними* (*міськими*) *народними судами*, вищими в порядку підлеглості органами. Спори між профспілковим к-том і адміністрацією розглядаються в порядку погодження між вищестоящими госп. і профспілковими органами. КТС є обов'язковим первинним органом для розгляду Т. с., за винятком спорів, які, згідно з законом, розглядають безпосередньо нар. суди та ін. органи. КТС створюються на підприємствах, в установах і орг-ціях з рівного числа представників адміністрації і профкому. В разі недосягнення в комісії згоди сторін або коли працівник не згоден з рішенням комісії він може протягом 10 днів з дня вручення йому виписки з протоколу засідання комісії звернутися з заявою про вирішення спору або із скаргою на прийняте рішення до профкому, який зобов'язаний розглянути їх у 7-денний строк. Рішення комісії або постанови профкому по Т. с. підлягають виконанню адміністрацією протягом 10 днів, якщо в них не зазначено інший строк. У разі невиконання їх профком видає заінтересованому працівникові посвідку за встановленою формою, що має силу *виконавчого листа*. Якщо працівник чи адміністрація не згодні з постановою по Т. с., винесеною профкомом, вони можуть звернутися із заявою про розгляд Т. с. до районного (міського) нар. суду протягом 10 днів з дня одержання постанови профкому. В справах про звільнення з роботи працівник може звернутися до нар. суду протягом місяця з дня видання наказу про звільнення. Робітники й службов-

ці при зверненні до суду із заявою про розгляд Т. с. звільняються від оплати держ. пошлини та ін. витрат, пов'язаних із розглядом справи. *А. Р. Мацюк.*

ТРУДОВЛАШТУВА́ННЯ, працевлаштування — в СРСР сприяння державних і громадських органів громадянам, яким потрібна допомога у виборі виду і місця роботи. Одна з гарантій конституційного *права на працю*. Осн. способи Т.: розподіл *молодих робітників* і *молодих спеціалістів*; забезпечення роботою за фахом осіб, які закінчили вищі й середні спец. навч. заклади, профес.-тех. і тех. училища (ст. 197 КЗпП УРСР); *переселення*; орг. набір; забезпечення роботою демобілізованих, інвалідів тощо. Для впорядкування Т. створено бюро по трудовлаштуванню населення. В сільській місцевості Т. громадян займаються сільські і селищні Ради народних депутатів. Для забезпечення роботою *неповнолітніх* встановлено систему бронювання робочих місць на підприємствах, в установах та орг-ціях. Див. також *Гарантії та компенсації трудові*.

Орден Трудового Червоного Прапора.

ТРУДОВО́ГО ЧЕРВО́НОГО ПРА́ПОРА О́РДЕН — рад. орден, встановлений постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 7.IX 1928. Ним нагороджують окремих осіб, підприємства, установи й колективи трудящих за особливі заслуги перед СРСР у галузі виробництва, наук., держ. або громад. діяльності. Посередині ордена — позолочені серп і молот, угорі прапор, вкритий рубіново-червоною емаллю, з написом «СССР», по краю ордена, навколо вінка, — обід зубчастого колеса з написом по ободу: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». До 24.IV 1933 поряд з цим орденом у союзних республіках, у т. ч. в УРСР, нагороджували й орденами Трудового Червоного Прапора республіки (див. *Трудового Червоного Прапора УСРР орден*).

Орден Трудового Червоного Прапора УСРР.

ТРУДОВО́ГО ЧЕРВО́НОГО ПРА́ПОРА УСРР О́РДЕН — орден УРСР, встановлений 2.III 1921 5-м Всеукр. з'їздом Рад. Першу постанову про орден і його статут було затверджено ВУЦВК і Раднаркомом УРСР 4.XI 1925. ВУЦВК і РНК УРСР 5.VIII 1931 прийняли нову постанову про орден і затвердили новий статут. Згідно з статутом ордена, ним нагороджували окремих громадян і колективи трудящих України та ін. рад. республік, а також громадян іноз. д-в. Право нагородження орденом належало лише Президії ВУЦВК. Нагородженим разом із знаком ордена вручалася від імені ВУЦВК особлива грамота. Цим орденом нагороджено понад 305 чол., а також підприємства, зокрема київ. з-д «Арсенал», київ. Головні електромех. майстерні, радгосп ім. Т. Г. Шевченка Одес. обл. та ін. Згідно з постановою Президії ЦВК СРСР від 24.IV 1933 «Про ордени Союзу РСР і союзних республік і про нагрудні значки», за яким нагородження орденами увійшло до компетенції СРСР, нагородження орденами союзних республік, у т. ч. й Т. Ч. П. УСРР о., було припинено.

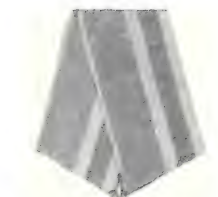

Орден Трудової Слави 1-го ступеня.

ТРУДОВО́Ї СЛА́ВИ О́РДЕН — рад. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.I 1974. Згідно з статутом ордена, ним нагороджують робітників пром-сті, транспорту, будівництва і майстрів виробництва цих галузей, колгоспників і робітників с. г. за самовіддану високопродуктивну багаторічну працю на одному підприємстві, в орг-ції, колгоспі або радгоспі. Т. С. о. має три ступені, виготовляється із срібла. Орден являє собою опуклий багатокутник, обрамований у верх. частині золотистими променями, а в нижній — вінком з колосся пшениці; в центрі — зображення доменної печі і споруджуваної ГЕС та накладні серп і молот.

ТРУДОДЕ́НЬ — одиниця виміру затрат праці в колгоспах і частки кожного колгоспника в доходах від громадського господарства, що розподілялися за працею; економічна категорія, властива певному етапові розвитку колгоспного ладу в СРСР, яка виражала соціалістичні виробничі відносини. Т. було запроваджено в колгоспах 1931. В 60-х рр. у зв'язку з зміцненням економіки колгоспів, зростанням їхніх доходів Т. втратив своє значення. Основною оплатою праці стала гарантована *оплата праці*, запроваджена постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 16.V 1966 «Про підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку громадського виробництва». 3-й Всесоюзний з'їзд колгоспників (1969) закріпив у Примірному Статуті колгоспу новий порядок оплати праці й розподілу доходів у колгоспах.

ТРУДОМІ́СТКІСТЬ — екон. показник, який характеризує затрати живої праці в людино-годинах на одиницю роботи (продукції або послуг). У планово-екон. розрахунках Т. застосовують для визначення потреб підприємства в робочій силі і її розстановці, в устаткуванні і його завантаженні, фонді заробітної плати робітників тощо. Залежно від прийнятої одиниці вимірювання робіт Т. розраховують на технологічну операцію, деталь, вузол, машину тощо. При укрупнених розрахунках застосовують показник питомої Т., який розраховують на укрупнену одиницю продукції (напр., Т. 1 млн. крб. валової продукції). Щодо підприємства повна Т. продукції включає виробничу Т. і Т. управління виробн. Виробничу Т. визначають, підсумовуючи технологічну Т. (затрати праці осн. робітників) і Т. обслуговування виробн. (затрати праці допоміжних робітників). Розрізняють також нормативну Т. (її визначають за діючими нормами часу), фактич. Т. (її визначають, підсумовуючи фактичні затрати робочого часу на одиницю продукції або ділячи обсяг продукції на фактично витрачений час) і планову Т. (обчислюють на основі норматив. або фактичної Т., враховуючи заплановану економію праці внаслідок прогресивних орг.-тех. змін у виробн.). Неухильне зниження Т.— один з найважливіших факторів зростання *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

Див. також *Фондомісткість, Матеріаломісткість продукції*. *В. М. Данюк.*

ТРУ́МЕН (Truman) Гаррі (8.V 1884, Ламар, шт. Міссурі — 26. XII 1972, Канзас-Сіті, шт. Міссурі) — держ. діяч США. Н. в сім'ї фермера. Під час 1-ї світової війни — офіцер амер. армії. В 1934—44 — сенатор. У 1944 обраний віцепрезидентом від *Демократичної партії*, після смерті Ф. Д. *Рузвельта* 1945 став президентом США (1948 переобраний на цей пост). У серпні 1945 за наказом Т. було проведено атомне бомбардування япон. міст *Хіросіми* і *Нагасакі*. Після 2-ї світової війни уряд Т. проводив політику «*холодної війни*». Проголошена 1947 т. з. доктрина Т. була спрямована на закабалення слаборозвинутих країн амер. імперіалізмом. Уряд Т. підписав Пн.-атлантичний пакт (1949; див. *НАТО*), розв'язав війну в Кореї (1950—53). У внутр. політиці уряд Т. запровадив нові антиробітн. закони, організовував судові процеси проти лідерів компартії, переслідував прогресивні організації.

ТРУ́ПА (франц. troupe, букв.—натовп) — творчий склад театру або цирку. Залежно від профілю театру Т. бувають драм., оперні, оперетковi, естрадні, циркові та ін. Т. часто називали за іменем їхнього керівника (напр., *Трупи М. Л. Кропивницького, Трупи М. П. Старицького, Трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого, Садовського М. К. трупа*).

ТРУ́ПА Г. А. АШКАРЕ́НКА. Засн. 1880 на Україні як антреприза з базою у Кременчуку. Відзначалася строкатістю репертуару і творчого складу.

Прихід у трупу М. *Кропивницького* і М. *Садовського* підняв художній рівень вистав трупи. У 1881 одна з перших почала показувати укр. вистави після *Емського акту 1876*. У трупі працювали Н. Волкова, Н. Жаркова, О. Макарова (Оденцова), Є. Крамаренко, О. Лавровська та ін. У репертуарі — «Наталка Полтавка» І. Котляревського (музика М. Васильєва-Святошенка), «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «За Немань іду» В. Александрова, «Гаркуша» О. Стороженка, «Невольник» і «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Одруження» М. Гоголя, «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського. Припинила діяльність 1882. *П. К. Медведик.*

ТРУ́ПА Г. Й. ДЕРКАЧА́. Засн. 1875, діяла до 1900 (з перервою 1880—81) як пересувна антреприза під керівництвом Г. *Деркача* на Україні, в Білорусії, Росії, на Кавказі, Уралі і в Сибіру. В трупі працювали Є. *Боярська*, С. *Глазуненко*, Є. *Зарницька*, Л. *Манько*, М. Марченко, Г. Решетников, О. Світлова, Г. Петраківська та ін., в окремі сезони — рос. актори Ф. Горєв, О. Гламма-Мещерська, О. Правдін, 1891 — Ф. *Шаляпін*. Трупа мала великий хор. У 1893 трупа гастролювала в Пари-

жі («Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка та ін.). У 1894 група акторів трупи Деркача створила окреме театр. товариство — *Суслова О. З. і Суходольського О. Л. трупу*. З 1894 у новому складі трупи були В. Розсудов-Кулябко, К. Ванченко-Писанецький, М. Васильєв-Святошенко, А. Войцехівська, О. Зініна і О. Ратмирова. В репертуарі: вистави за п'єсами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, О. Островського. Ставились оперети.

П. К. Медведик.

ТРУ́ПА Д. А. ГАЙДАМА́КИ. Засн. 1897. Худож. керівник — Д. *Гайдамака*. Виступала на Україні, в Молдавії, Білорусії, на Ставропольщині, Закавказзі, у містах Вільні, Воронежі, Білостоку, Пензі, Москві, Петербурзі, Варшаві та ін. У різний час трупа об'єднувалась з ін. колективами —О. Матусина (1899 — 1900), О. *Суслова* (1903—04, 1909—10), О. *Суходольського* (1911), Т. Колісниченка (1916). Основу трупи становили вихованці М. Кропивницького і М. Старицького — О. *Вірина*, В. *Грицай*, С. *Глазуненко*, К. Позняченко, Ю. *Шостаківська*, А. Бєляєва, К. *Лучицька*, Г. Олексієнко; в окремих сезонах виступали М. *Заньковецька*, М. *Кропивницький*, Л. *Ліницька*, Л. *Манько*, Ю. *Киторенко-Доманський*, І. Сагайдачний, П. *Цесевич*. У репертуарі: вистави за творами І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького, Панаса Мирного, С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, С. Монюшка та ін. Припинила діяльність 1917.

П. К. Медведик.

ТРУ́ПА Л. Ю. МЛОТКО́ВСЬКОГО — рос.-укр. трупа, що діяла 1833—55 [1833—36 — у Курську, 1836—43 (з перервою) — у Харкові, 1837—38 — в Києві, 1843—45 — у Воронежі й Орлі, згодом — на півдні України]. В складі трупи: Л. *Млотковський* (актор і антрепренер), Л. *Млотковська*, К. *Зелінський*, К. *Соленик*, М. *Рибаков*, І. *Дрейсіг*, Протасов, Л. Острякова та ін. У репертуарі: «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Бой-жінка», «Щира любов, або Милий дорогше щастя» Г. Квітки-Основ'яненка (всі п'єси Квітки-Основ'яненка вперше поставлені у цій трупі), твори У. Шекспіра, Ф. Шіллера, К. Гольдоні та ін. зх.-європ. драматургів. Запрошувались до виступів актори моск. Малого театру П. *Мочалов*, В. *Живокіні*, М. *Щепкін*.

Літ.: Клінчин О. П. Л. І. Млотковська. К., 1958.

Р. Я. Пилипчук.

ТРУ́ПА П. К. САКСАГА́НСЬКОГО ТА І. К. КАРПЕ́НКА-КА́РОГО — один з провідних укр. театр. дожовтневих колективів. Організована 1890 під назвою «Товариство російсько-малоросійських артистів під орудою П. К. Саксаганського». У складі трупи, крім П. *Саксаганського* та *Карпенка-Карого*, були М. *Садовська*, Л. *Ліницька*, С. *Тобілевич*, О. Шевченко, Д. *Мова*, П. Васильківський, Р. Чичорський та ін. Вперше було поставлено драми «Сто тисяч» (1890), «Бурлака», «Понад Дніпром», «Чумаки», «Лиха іскра поле спалить і сама щезне» (чотири останні — 1897), «Хазяїн» (1901), «Суєта» (1904), «Житейське море» (1905) І. Карпенка-Карого, «Згуба» Панаса Мирного (1899, всі — реж. Саксаганський), «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого (1899, режисери Саксаганський і Садовський), «Украдене щастя» І. Франка (1904, вперше на Правобережній Україні; реж. Садовський). З великим успіхом трупа виступала на Україні, в Бессарабії, на Дону, Кубані, Поволжі, в Криму, Москві, Петербурзі. Вона зазнавала організаційних змін і відповідно змінювала назви: «З'єднане товариство П. К. Саксаганського і М. К. Садовського» (1898—1900), «Трупа М. Л. Кропивницького під орудою М. К. Садовського і П. К. Саксаганського за участю М. К. Заньковецької» (1900—03), «Товариство малоросійських артистів під орудою П. К. Саксаганського за участю І. К. Карпенка-Карого» (1905—07), «Товариство українських артистів під орудою П. К. Саксаганського» (1907—09) тощо. В березні 1909 Саксаганський вийшов з трупи, 1910 вона припинила діяльність. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Саксаганський* П. К., т. 9, с. 448—449.

Літ.: Саксаганський П. По шляху життя. К.—Х., 1935; Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі. К., 1957; Тобілевич Б. Панас Карпович Саксаганський. К., 1957; Стеценко Л. І. Карпенко-Карий. К., 1957.

Є. С. Хлібцевич.

ТРУ́ПИ М. Л. КРОПИВНИ́ЦЬКОГО — укр. драматичні колективи. Діяли 1882 — 83, 1885—88, 1894—1900, 1900—05. Перша трупа почала діяльність у жовтні 1882 в Єлизаветграді (тепер Кіровоград) виставою «Наталка Полтавка» І. Котляревського. В складі: М. Садовський, М. Заньковецька, О. Вірина, Л. Манько, А. Максимович, Н. Жаркова, О. Маркова (Одинцова), І. Загорський, а також рос. профес. актори. У репертуарі: «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Невольник» за Т. Шевченком, «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук», «По ревізії» М. Кропивницького та ін. У 1883 трупа перейшла під антрепризу М. Старицького, який здійснював художнє керівництво разом з М. Кропивницьким (див. *Трупи М. П. Старицького*). Після закінчення зимового сезону 1884—85 трупа розділилася на дві — одна під керівництвом М. Кропивницького, друга — М. Старицького. В трупі М. Кропивницького лишилися найталановитіші актори тодішнього укр. профес. театру: М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Садовська-Барілотті, Г. Затиркевич-Карпинська, А. Максимович, І. В. Загорський та ін. Виступи почалися в квітні 1885 в Єлизаветграді виставою «Чорноморці» М. Старицького. Вперше поставлено п'єси «Бондарівна», «Розумний і дурень», «Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого. З літнього сезону 1888 очолив трупу М. Садовський (див. *Садовського М. К. трупа*). Нова трупа М. Кропивницького відкрила перший сезон у вересні 1894 в Харкові виставою «Наталка Полтавка». У складі (вихованці М. Кропивницького): Г. Борисоглібська, Д. Гайдамака, Ю. Шостаківська, О. Немченко, І. О. Загорський, Н. Чарновська, С. Глазуненко та ін. У 1896 до трупи вступив І. Мар'яненко. Вперше було поставлено п'єси «Нахмарило», «Степовий гість» Б. Грінченка, оперу «Катерина» М. Аркаса, дит. оперу «Коза-дереза» М. Лисенка, «Беспочвенники» М. Кропивницького (рос. мовою), «Блакитна троянда» Лесі Українки. Трупа існувала до 1900. В липні 1900 у Полтаві виставою «Глитай, або ж Павук» Кропивницького почала діяльність «Трупа М. Л. Кропивницького під орудою П. К. Саксаганського і М. К. Садовського за участю М. К. Заньковецької». Трупа об'єднала гол. акторські сили попередніх колективів М. Кропивницького, П. Саксаганського, М. Садовського, у її складі: Г. Борисоглібська, А. Войцехівська, І. О. Загорський, Л. Ліницька, С. Тобілевич, Д. Мова, С. Паньківський, П. Карпенко, К. Позняченко, Р. Чичорський, О. Жулінський, І. Карпенко-Карий (скарбник трупи, актор і драматург). В основі репертуару — твори укр. класичної драматургії; вперше сценічне прочитання дістали п'єси «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Супротивні течії», «Нашествие варваров» (рос. мовою), «Конон Блискавиченко» М. Кропивницького, «Дзвін до церкви скликає, та сам у ній не буває» Л. Яновської, опера «Купальна іскра» Б. Підгорецького (лібретто Л. Яновської). У лютому 1903 М. Кропивницький вийшов з трупи. До 1905 вона працювала під керівництвом П. Саксаганського і М. Садовського.

Розвиваючи демократичні та реалістичні традиції І. Котляревського та Т. Шевченка, М. Щепкіна і К. Соленика, трупи М. Кропивницького створили мистецтво, близьке і зрозуміле широким нар. ма-

Трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого. 90-і роки 19 ст.

ТРУПИ М. П. СТАРИЦЬКОГО

Трухлякові. Трухляк плаский.

сам. Трупи гастролювали в Петербурзі (1886—87), Москві (1887), Варшаві, Вільні, в містах Поволжя, Закавказзя та ін. Дістали загальне визнання як на Україні, так і за її межами (висока оцінка Л. Толстого, А. Чехова, В. Стасова, І. Рєпіна, К. Станіславського, О. Суворіна). Діяльність трупи визначила дальше зростання укр. театру на шляху реалізму і народності, мала значний вплив на *українські театральні трупи другої половини 19 — початку 20 століття*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Кропивницький* М. Л., т. 5, с. 448—449.

Літ.: Саксаганський П. По шляху життя. К.—Х., 1935; Мар'яненко І. О. Минуле українського театру. К., 1953; Садовський М. Мої театральні згадки. К., 1956; Тобілевич Б. Панас Карпович Саксаганський. К., 1957; Йосипенко М. К. Марко Лукич Кропивницький. К., 1958; Український драматичний театр, т. 1. К., 1967; Дурылин С. Н. Мария Заньковецкая. К., 1982. *Є. С. Хлібцевич.*

ТРУ́ПИ М. П. СТАРИ́ЦЬКОГО — укр. драматичні колективи. Діяли 1883—85 і 1885—93. У 1883 М. *Старицький* як директор очолив трупу М. Кропивницького (див. *Трупи М. Л. Кропивницького*), яка дістала назву Малоросійська трупа М. П. Старицького. До її складу увійшло творче ядро трупи М. Кропивницького (виступав як режисер і актор): М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, Г. Затиркевич-Карпинська, М. Садовська, О. Вірина, В. Грицай, А. Максимович, Л. Манько, Ю. Косиненко, М. Маньківська, Л. Квітка та ін. Діяв підготовлений М. Лисенком хор (30 чол.). У зв'язку з тим, що в трупі ставились п'єси рос. мовою, до творчого складу було запрошено рос. акторів Є. Яблочкіну, М. Журіна, брали участь у виставах М. Писарєв, В. Андрєєв-Бурлак, О. Глама-Мещерська та ін. В репертуарі трупи — спектаклі, здійснені ще в трупі М. Кропивницького, а також нові — «За двома зайцями» М. Старицького, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Підгоряни» І. Гушалевича (на музику М. Вербицького), «Утоплена» Старицького за М. Гоголем (музика М. Лисенка), «За Немань іду» М. Старицького за В. Александровим. Трупа виступала в Одесі (двічі), Миколаєві, Єлизаветграді (тепер Кіровоград), Києві, Житомирі, Воронежі, Харкові, Кишиневі та ін. містах. У лютому 1885 вона розпалася на дві частини. Одну очолив Кропивницький, іншу — Старицький. До трупи Старицького ввійшли: артисти Є. Боярська, О. Вірина, К. Ванченко-Писанецький, В. Грицай, Ю. Косиненко, Л. Манько, М. Маньківський, О. Зініна, Л. Ліницька, К. Підвисоцький, О. Шатківський, Ю. Шостаківська, М. Ярошенко, режисер Ю. Косиненко, диригенти М. Черняхівський, І. Дворниченко, М. Васильєв-Святошенко, художники А. Наврозов, Янов-Степняк, Фроліні та ін. У складі трупи були хор і оркестр нар. інструментів. Високого рівня худож. виразності та життєвої достовірності досягли вистави укр. мовою «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Невольник», «Глитай, або ж Павук» М. Кропивницького, «Чорноморці» М. Старицького; рос. мовою — «Ревізор» М. Гоголя, «Бідність не порок», «Ліс» О. Островського, «Гірка доля» О. Писемського. Вперше поставлено на укр. сцені п'єси «Світова річ» Олени Пчілки, «Не судилось», «Юрко Довбиш» М. Старицького. Трупа виступала на Україні та за її межами: в Криму, на Поволжі, в Білорусії, Польщі, на Кавказі, в Москві (1886—87), Петербурзі (1888). У 1891 М. Старицький за станом здоров'я вийшов з трупи; її очолив В. Грицай. У 1893 вона припинила діяльність.

Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Кропивницький* М. Л., т. 5, с. 448—449.

Літ.: Український драматичний театр, т. 1. К., 1967. *Є. С. Хлібцевич.*

ТРУ́ПИ О. В. БАЧИ́НСЬКОГО. Діяли 1868—69 у Кам'янці-Подільському, 1870—71, 1873—80, 1882—94 — у Галичині, на Буковині, Лемківщині і в пд.-сх. частині Польщі (1888 — гастролі у Кракові). В різний час у колективах працювали О. *Бачинський* (худож. керівник, антрепренер), Т. *Бачинська*, Т. *Романович*, Т. *Гембицький*, А. *Стечинський*, І. Левицька, К. *Підвисоцький*, Й. Наркевич, Й. Новицький, Я. Рецький, Є. Санецький та ін. У репертуарі драм. вистави: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Верховинці» Ю. Коженьовського, «Розбійники» Ф. Шіллера; музичні — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Весела війна» Й. Штрауса та ін. Т. О. В. Б. часто діставали підтримку т-ва «*Руська бесіда*», 1871—73 трупа О. Бачинського виступала як *театр товариства «Руська бесіда»*. *П. К. Медведик.*

ТРУС Павло Адамович [літ. псевд.— Павлюк Трус; 23.IV (6.V) 1904, с. Низок, тепер Узденського р-ну Мін. обл.— 30.VIII 1929, Мінськ] — білорус. рад. поет. Друкуватися почав 1923. Осн. тема творів Т.— героїка революції і громадян. війни, соціалістичне оновлення рідного краю (збірки «Вірші», 1925; «Вітри буйні», 1927; поеми «Юний борець», «Острожник», обидві — 1925; «Десятий підмурок», 1928). Як поет-лірик формувався під впливом поезії Я. Купали, Т. Шевченка.

Тв.: Выбране. Мінск, 1979; Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Білоруська радянська поезія, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Десятий год. В кн.: Антология белорусской поэзии. М., 1952. *В. Я. Буран.*

ТРУСИ́ЦЬКИЙ Сила Михайлович (рр. н. і см. невід.) — укр. різьбяр та живописець-монументаліст 18 ст. Син ремісника-золотаря із Зх. України. З кін. 17 ст. працював у Вільні. Бл. 1719 приїхав до Києва для роботи над іконостасом Успенського собору Києво-Печерської лаври. У Смоленську разом з арх. А. Шеделем створив 1732—40 різьблений іконостас у стилі укр. барокко (зберігся підпис майстра) для Успенського собору і в 70-х рр.— іконостас для Свірської, або Михайлівської, церкви.

ТРУСКАВЕ́ЦЬ — місто обласного підпорядкування Львів. обл. УРСР. Розташований у передгір'ї Карпат. Залізнична станція. Вперше згадується в документах 1462. Т. був власністю польс. королів. Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1-й пол. 19 ст. стали відомі трускавецькі мінеральні води. З 1827 Т.— курорт. На поч. 20 ст. Т. став складовою частиною Бориславського нафт. басейну (див. *Бориславське родовище нафти*). В 1919 Т. захопила бурж.-поміщицька Польща. В Т. 1924, 1937 відбулися великі робітн. страйки. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1948 Т.— місто. У Т.— з-д мінеральних вод, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка, Палац і Будинок культури, 2 кінотеатри, планетарій, 14 б-к. Т.— бальнеологічний, гол. чин. питний, низькогірний курорт загальносоюз. значення. Клімат м'який, помірно вологий. Осн. лікувальні засоби — мін. води і *озокерит*. Найвідоміша гідрокарбонатно-кальцієво-магнієва слабкомінералізована вода «Нафтуся», яка містить багато органічних речовин, специфічну мікрофлору, має сечогінну, жовчогінну та болетамувальну дії. Озокерит використовують для зовн. і внутрішньопорожнинного *теплолікування*. Показання: захворювання печінки, жовчних шляхів, урологічні, порушення обміну речовин. Функціонує цілий рік. В 1900—04 в Т. жила укр. письменниця У. *Кравченко*. Пам'ятники: А. Міцкевичу (1898, скульптор Т. Баронч), В. І. Леніну (1974, скульптор Я. Чайка), на честь 30-річчя возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР і 25-річчя визволення Трускавця від нім.-фашист. загарбників (1969 — 74, скульптори В. Борисенко, В. Подольський).

Трюфель їстівний.

ТРУ́ТЕНЬ — самець бджоли. Див. *Бджола медоносна*. Переносно — людина, що живе за чужий рахунок, чужою працею, нероба, паразит.

ТРУТОВИКО́ВІ ГРИБИ́, трутові гриби (Polyporaceae) — родина базидіальних грибів. *Плодові тіла* різноманітної форми — кірочковидні, раковиновидні, копитовидні, зрідка шапинковидні з ексцентричною, рідше центральною ніжкою тощо, шкірясті або дерев'янисті, одно- і багаторічні. Гіменофор кірочковидний, складчастий, звивисто-пластинчастий, здебільшого трубчастий. Деяким видам властиве конідійне спороношення; в окремих видів (переважно тропічних) утворюються *склероції*. Бл. 600 видів, поширпо всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 273 видів, з них в УРСР—бл. 158. *Сапрофіти* і паразити; живуть на живих і відмерлих деревах, пнях тощо, зрідка на грунті. Багато видів паразитують на лісових породах, у яких викликають периферійну або внутрішню гниль. Великої шкоди Т. г. завдають і обробленій деревині.

З паразитичних Т. г. на території УРСР трапляються коренева губка (Fomitopsis annosa), трутовик облямований (Fomitopsis pinicola), трутовик сірчано-жовтий (Laetiporus sulphureus). *І. О. Дудка.*

ТРУТО́ВСЬКИЙ Василь Федорович (бл. 1740, Івановська слобода Бєлгородської губ.— бл. 1810, Петербург) — рос. співак, гусляр, збирач рос. і укр. нар. пісень. За національністю українець. Освіту здобув у *Глухівській співацькій школі*. З 1761 був співаком і гусляром, з 1766 — камер-гуслистом при царському дворі в Петербурзі. Автор першого друкованого нотного пісенника (ч. 1—4, 1776—95). Сюди ввійшло й 13 укр. пісень, переважно жартівливих (серед них — «Ой, кряче, кряче та чорненький ворон», «Ой, коли я прудиуса любила», «Ой, гай, гай, гай, гай зелененький», «Ой, послала мене мати», «І на місті була» та ін.). Створив також фортепіанні варіації на теми рос. нар. пісень.
Тв.: Собрание русских простых песен с нотами, ч. 1—4. М., 1953.
Літ.: Симони П. К. Камер-гуслист В. Ф. Трутовский... М., 1905.
Л. П. Жарова.

ТРУТО́ВСЬКИЙ Костянтин Олександрович [28.I (9.II) 1826, Курськ —17 (29).III 1893, с. Яковлєвка, тепер Обоянського р-ну Курської обл.] — укр. живописець і графік. В 1845—49 був вільнослухачем петерб. АМ, академіком якої став з 1860. Демократична спрямованість творчості Т. виявилась у співчутті художника укр. і рос. селянству, в сатиричному зображенні побуту поміщиків. Твори: «Хоровод у Курській губернії» (1860), «Колядки на Україні» (1864), «Білять полотно» (1874), «Кобзар над Дніпром» (1875), «В місячну ніч», «Весільний викуп» (обидва — 1881), «Хворий» (1883), «Збирання недоїмок на селі» (1886). Картини Т. зберігаються в ДТГ у Москві, ДМУОМ у Києві, Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Т. відомий і як ілюстратор. Співробітничав у журн. «Русский художественный листок» В. *Тімма,* де 1860 надрукував свої іл. до повістей Марка Вовчка; брав участь у виданні «Живописной Украины» (1861—62) Л. *Жемчужникова,* альбому літографій до циклу повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя (1874—76). Створив також іл. до біографії Т. Шевченка (1885), до поем «Гайдамаки» (1886) і «Невольник» (1887) Т. Шевченка, до байок І. Крилова (1864). Іл. див. на окремому аркуші, с. 64—65, а також до статей *Вовчок* Марко, т. 2, с. 208—209; *Гоголь* М. В., т. 3, с. 448—449; *Побутовий жанр*, т. 8, с. 464—465.
Літ.: Артюхова А. Трутовський. Х., 1931; Міляєва Л. К. О. Трутовський. К., 1955; Верещагина А. Константин Александрович Трутовский. М., 1955; Лашкул З. В. К. О. Трутовський. К., 1974. *Л. С. Міляєва.*

ТРУФАЛЬДІ́НО (італ. truffaldino, букв.—шахрай) — персонаж, що виник наприкінці 17 ст. в італ. *комедії дель арте,* образ (маска) слуги — веселого, дотепного, але ледачого і шахраюватого гультяя. Див. також *Арлекін.*

ТРУФЯКО́В Володимир Іванович (н. 27.IX 1918, м. Буїнськ, тепер Тат. АРСР) — укр. рад. вчений у галузі міцності матеріалів і конструкцій, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1967. Закінчив (1942) Моск. ін-т інженерів залізничного транспорту. Працював (1944—48) у проектних установах Києва. З 1949 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці стосуються визначення опору матеріалів і зварних конструкцій крихкому руйнуванню та руйнуванню від втомленості, створення холодостійких сталей. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1972. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1978.

ТРУХА́НІВ О́СТРІВ — острів на Дніпрі, в межах Києва. Омивається гол. руслом річки, його рукавом Чорторием і Долобською прот. У 40—80-х рр. 19 ст. перемичкою був з'єднаний з о. Муромець, розташованим вище за течією. Площа бл. 450 га. У 1957 з'єднаний пішохідним Парковим мостом (завдовжки бл. 400 м) з набережною правого берега Дніпра. З Пд. в острів вдається Матвіївська зат. (завдовжки понад 2 км) — місце змагань з водних видів спорту. Входить до складу Центр. парку культури і відпочинку з найкращими міськ. пляжами. Назва походить, ймовірно, від імені половецького хана Тугорхана.
І. О. Речмедін.

ТРУХІ́ЛЬЙО — місто на Зх. Перу, адм. ц. департаменту Лібертад. Розташоване на Панамериканському шосе, з-цею сполучене з авангортом Салаверрі на узбережжі Тихого ок. 241,9 тис. ж. (1972). Авто- і тракторескладальні підприємства; хім., целюлозно-паперова, шкіряна, текст. (зокрема, трикотажна) та харчосмакова (у т. ч. виробн. кокаїну) пром-сть. Ун-т. Археол. музей.

ТРУХЛЯКО́ВІ (Pythidae) — родина *жуків*. Довж. тіла 2—20 мм. Голова без шиєвидної перетяжки, дещо витягнута, іноді хоботоподібна. Т. зустрічаються переважно під корою дерев, частіше у відмираючій деревині. Живляться комахами. Жуки і личинки деяких Т. знищують таких комах-шкідників, як *вусачеві, короїдові, златкові*. Бл. 300 видів, поширених у всіх частинах світу, крім Антарктиди, з них в СРСР —22; у т. ч. на Україні — 11, зокрема трухляк плаский (Pytho depressus) та інші. *І. К. Загайкевич.*

ТРУШ Іван Іванович [5(17).I 1869, с. Висоцьке, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.— 22.III 1941, Львів] — укр. живописець, художній критик і громадський діяч. В 1891—97 навчався в Краківській академії красних мистецтв у Л. *Вичулковського* та Я. *Станіславського*. Удосконалював майстерність у Відні, відвідав Мюнхен. Подорожував по Криму, Карпатах, Італії, Єгипту та Палестині. Жив і працював у Львові. Майстер ліричного пейзажу (цикли «Луки і поля», «Копиці», «Самітня сосна», «Сосни», «В обіймах снігу», «Квіти», «Старі пні» та ін.). Художник часто бував у Києві й відтворив у своїх картинах його архіт. пам'ятки і мальовничі пейзажі [«Дніпро під Києвом» (1910), «Володимирська гірка», «Софійський собор», «Захід сонця в лісі» (1904), «Могила Т. Г. Шевченка в Каневі» (1900)]. Створив жанрові картини [«Гагілки» (1905), «Гуцулка з дитиною» (1912), «Трембітарі» (поч. 20 ст.), «Пралі», «Йордан на Гуцульщині», «Сільський господар» (1933), галерею портретів видатних діячів української культури (портрети — І. Франка і В. Стефаника, обидва — 1897; Лесі Українки і М. Лисенка, обидва — 1900; А. Труш-Драгоманової, 1904, та ін.)]. Твори Т. зберігаються в ДМУОМ у Києві, Львів. музеї укр. мистецтва та ін. музеях. Дружні творчі стосунки пов'язували Т. з І. Франком, М. Павликом, В. Стефаником, Лесею Українкою, М. Лисенком, В. Гнатюком, О. Кобилянською, П. Саксаганським, М. Мурашком, Ф. Красицьким, С. Людкевичем, родиною Драгоманових. Т. був одним з організаторів худож. об'єднань *«Товариство для розвою руської штуки* у Львові» (1898), *Товариство прихильників української літератури, науки і штуки* (1905), журналів *«Будучність»* (1899) і «Артистичний вісник» (1905). В 1905 з ініціативи Т. у Львові було відкрито 1-у всеукр. художню виставку. Т.— автор багатьох літературно- і художньо-критичних статей. У 1901 художник деякий час викладав у Київ. рисувальній школі М. Мурашка. У 1939 Т. вітав возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. державі, став першим головою обласного відділення Спілки художників УРСР у Львові. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.
Тв.: Про мистецтво і літературу. Збірник статей. К., 1958.
Літ.: Островський Г. І. І. І. Труш. К., 1955; Нановський Я. Й. Іван Труш. К., 1967. *Х. І. Саноцька.*

К. О. Трутовський.

І. І. Труш.

ТРЮДО́ (Trudeau) П'єр Елліотт (н. 18.X 1919, Монреаль) — держ. діяч Канади, лідер *Ліберальної партії* (з 1968). Юрист. Займався юрид. практикою і журналістикою. В 1949—51 працював в апараті прем'єр-міністра. В 1961—65 Т.— ад'юнкт-професор права у Монреальському ун-ті. В 1965 обраний до парламенту. В 1967—68 — міністр юстиції. З 1968 — прем'єр-міністр Канади (крім періоду травень 1979 — лютий 1980).

ТРЮК (франц. truc) — спритний, ефектний прийом переважно у цирковому і естрадному мистецтві. Використовується в *акробатиці, ілюзіонізмі, жонглюванні*. У кіномистецтві до Т. вдаються при створенні комбінованих кадрів фантастичного, комедійного або гротескного характеру. Здійснюють за допомогою різних видів і прийомів *кінознімання*. У кінофільмах складні Т. виконує *каскадер*. Переносно — спритна витівка, несподіваний вчинок, що вражає.

ТРЮФЕЛІ́ (Tuber) — рід *сумчастих грибів* порядку трюфелевих. *Плодове тіло* підземне, бульбовидне, м'ясисте або хрящувате, назовні вкрите коричнювато-чорним бородавчастим перидієм, всередині складчасте, з характерною мармуровістю за рахунок чергу-

вання світлих і темних смуг, з вузькими звивистими ходами, в яких розвиваються сумки зі спорами. Сумки кулясті, булавовидні, мішковидні, з 1, 2, 4 або 8 спорами; аскоспори кулясті або еліпсовидні, завжди одноклітинні. М'якоть з приємним запахом. Конідійне спороношення (див. *Конідії*) у Т. невідоме. Види Т. — облігатні мікоризоутворювачі і тому виростають в лісах під певними породами дерев. Бл. 50 видів, поширр. в Європі, Азії, в т. ч. в СРСР, зокрема на Україні; в Африці і частково в Пн. Америці; ростуть переважно в листяних лісах. Деякі з Т.— цінні їстівні гриби, напр. Т. літній (T. aestivum), Т. зимовий (T. brumale), Т. чорний, або французький (T. melanosporum). З їстівних Т. на Україні зустрічається лише Т. літній. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Гриби*, т.3, с. 400—401. *І. О. Дудка.*

Трясучка середня. Верхня та нижня частини рослини і колосок.

ТРЮФФО́ (Truffaut) Франсуа (н. 6.II 1932, Париж) — франц. кінорежисер. Один з основоположників напряму «*Нова хвиля*». Поставив фільми: «400 ударів» (1959), «Стріляйте в піаніста» (1960), «Жюль і Джім» (1961), «Ніжна шкіра» (1964), «Фаренгейт 451°» (1966), «Сирена Міссісіпі» (1969), «Дика дитина» (1970), «Американська ніч» (1973), «Кишенькові гроші» (1976), «Останнє метро» (1980), «Гаряча неділя» (1983). Знімається в кіно. Фільми Т. відзначені на міжнар. кінофестивалях.

ТРЯСИ́ЛО Тарас (рр. н. і см. невід.) — запорізький гетьман, керівник селянсько-козацького повстання 1630 на Україні. Див. *Федорович* Тарас.

ТРЯСУ́ЧКА (Briza) — рід рослин родини *злакових*. Одно- і багаторічні трави з розлогою волоттю. Колоски широкі, округлі, стиснуті з боків, багатоквіткові. Бл. 15 видів, поширр. в Європі, Пн. Африці й Пд. Америці. В СРСР — 6 видів, у т. ч. в УРСР — 3, з них найпошир. Т. с е р е д н я (B. media); росте на луках, узліссях, лісових галявинах, її добре їсть худоба. Деякі Т., напр. Т. в е л и к у (B. maxima), вирощують як декоративні.

Тсуга канадська:
1 — гілка з жіночою шишкою;
2 — листок;
3 — насінна луска з внутрішнього (з двома насінинами) і зовнішнього боків.

ТРЬОХ ТІЛ ЗАДА́ЧА в а с т р о н о м і ї — задача *небесної механіки* про рух трьох тіл, що взаємодіють між собою за *Ньютона законом тяжіння*. При цьому тіла розглядають як *матеріальні точки*, що достатньою мірою справджується для тіл *Сонячної системи*. Заг. розв'язку Т. т. з. (на відміну від *двох тіл задачі*), придатного для практичного використання, досі немає. Розв'язано її для спрощених випадків, напр. для випадку, коли тіла перебувають у вершинах рівностороннього трикутника, що виконується у випадку *трояндів*. Докладно вивчено т. з. о б м е ж е н у Т. т. з., в якій розглядають тіло нескінченно малої маси, що рухається під впливом притягання двох ін. тіл скінченної маси, які рухаються навколо спільного центру інерції по еліптичних орбітах. Класич. приклад Т. т. з.— задача про рух супутника (напр. *Місяця*) навколо планети (Землі) при збурюючому (див. *Збурення руху небесних тіл*) впливі Сонця.

Туба.

ТСВА́НА, бечуани,чуана —народ, який живе в басейні верхньої течії р. Лімпопо в Ботсвані, прикордонних районах ПАР і Родезії. Заг. чисельність — 3,1 млн. чол. (1980, оцінка). Мова Т. належить до нігеро-кордофанської сім'ї мов, до групи *банту*. Більшість Т. дотримується місц. традиційних вірувань, частина — християни. Осн. заняття Т.— скотарство, землеробство.

ТСОАВІАХІ́М, Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву — масова добровільна громадська військ.-патріотична організація, що діяла 1927—48 в СРСР. Зародження Т. пов'язане з діяльністю створеного 1920 військ.-наук. т-ва (див. *Військово-наукові товариства*), 1926 перейменованого на Т-во сприяння обороні СРСР (ТСО), яке функціонувало поряд з Т-вом друзів авіац. та хім. пром-сті (Авіахім), створеним 1925. Обидва ці т-ва 23.I 1927 було об'єднано в Т. У роки, які передували Великій Вітчизн. війні, Т. (14 млн. членів) відіграв велику роль у підготовці рад. людей до захисту Батьківщини, у створенні навчених резервів Рад. Збройних Сил. Т. нагороджений орденом Червоного Прапора (1947). Див. *Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту СРСР*.

ТСУ́ГА (Tsuga) — рід рослин родини соснових. Вічнозелені однодомні дерева до 30 м заввишки з конусовидною кроною. Хвоя здебільшого плесната. *Спорофіли* зібрані в колоски на кінцях торішніх пагонів. Шишки дрібні, звислі, достигають у рік цвітіння. Насіння дрібне, з крильцем. Відомо 15 (за ін. джерелами, 10) видів, поширр. у Гімалаях, Сх. Азії (Японія) й Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. УРСР,— тільки в культурі як декоративні дерева; найчастіше зустрічається Т. канадська, або гемлок (T. canadensis). Деревина легка, використовується в паперовій пром-сті, а також іде на виготовлення шпал, ящиків тощо.

ТУАМАСІ́НА, Таматаве — місто на Мадагаскарі, адм. ц. провінції Туамасіна. Мор. порт; з-цею з автошляхом місто сполучене з столицею країни — м. Антананаріву. 59 тис. ж. (1971). Підприємства металообр., нафтопереробної і харч. пром-сті. В районі Т.— видобування графіту.

ТУАМО́ТУ, Паумоту — архіпелаг у Тихому ок., у Полінезії. Належить Франції (*Полінезія* Французька). Складається з двох паралельних пасом низьких атолів, коралових островів і рифів. Пл. 810 км² (разом з о-вами Гамб'є — 914 км²). Нас. понад 6,6 тис. чол. Клімат тропічний, вологий (опадів 1500—2200 мм на рік). На о. Макатеа — добування фосфоритів. Тропічне землеробство. Рибальство; добування перлів. Острови відкрив 1606 португ. мореплавець П. Кірос. Ряд островів Т. відкрили й описали на поч. 19 ст. рос. мореплавці О. Є. *Коцебу*, Ф. Ф. *Беллінсгаузен* і М. П. *Лазарєв*.

ТУАПСЕ́ — місто крайового підпорядкування Краснодарського краю РРФСР, райцентр. Мор. порт в Туапсинській бухті Чорного м. Залізнична станція, вузол автомобільних шляхів. 62 тис. ж. (1982). Т. нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1981). У Т.— з-ди: нафтопереробний, маш.-буд., суднорем., судномех., залізобетонних виробів; взут. ф-ка. Підприємства харч. пром-сті. Мор. гідрометеорологічний технікум, пед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Засн. 1838, місто — з 1916.

ТУАРЕ́ГИ (самоназва — імошаг) — народ, який живе в Нігері, Малі, Верхній Вольті й пустельних районах Алжіру. Заг. чисельність Т.— 790 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до *берберських мов*. Т. мали давнє письмо — тифінаг, створене на основі давньолівійського алфавіту, що існував у Нумідії. За релігією Т.— мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Осн. заняття Т.— мотичне землеробство, скотарство, ремесла. У Т. ще й досі зберігаються елементи патріархально-феод. ладу з залишками родоплемінної організації, зокрема *матріархату*.

ТУ́БА (італ. tuba, з лат. tuba — труба) — мідний духовий муз. інструмент найнижчого регістру. Складається з циліндричної і конічної зігнутих трубок, розтруба, мундштука й вентильного механізму. Застосовується в симф. і духовому оркестрах.

ТУБЕРКУЛІ́НОВІ ПРО́БИ — діагностичні алергічні проби, що застосовуються для виявлення *туберкульозу*. Для Т. п. використовують препарат туберкулін, вперше одержаний Р. *Кохом* (1890—91). Позитивна Т. п. у немовлят і дітей раннього дитячого віку вказує на свіжий туберкульозний процес. У дітей старшого віку, підлітків, юнаків позитивна Т. п. означає інфікування. Коли раніше Т. п. була негативна, а потім стала позитивною, можна припустити свіже інфікування туберкульозом. З діагностичною метою як Т. п. застосовують *Манту реакцію* і *Пірке реакцію*.

ТУБЕРКУЛЬО́З (від лат. tuberculum — горбик) — інфекційне захворювання людини і ряду тварин, яке уражає різні органи з утворенням специфічних запальних змін — спочатку горбиків (*гранулем*), а потім казеозних вогнищ. Найчастіше трапляється Т. легень (80—90 %), рідше — нирок і сечовивідних шляхів (5—7 %), кісток і суглобів (3—5 %). Дуже рідко трапляється Т. периферичних *лімфатичних вузлів*, очей, шкіри, мозкових оболонок та ін. органів. Збудник Т. людини (Mycobacterium tuberculosis), виявлений Р. *Кохом* 1882,— т. з. паличка Коха належить до родини *мікобактерій*. Це кислотоспиртолужностійка мікобактерія розміром 0,2 — 0,6 × × 1,0 — 10 мкм, росте і розмножується в аеробних умовах при т-рі тіла людини 37—38 °С, гине при т-рі 50° через 12 годин, а при 70° — через 1 хв, стійка до низьких т-р (при —190 °С залишається життєздатною). У вуличному пилу мікобактерії зберігаються до двох тижнів, на сторінках книг і в кімнаті — більш як 3 місяці. Розріз-

няють мікобактерії Т. людського, бичачого, мишачого і пташиного видів. Людина сприйнятлива переважно до перших двох видів. Останнім часом виявлено ряд атипових форм кислотостійких мікобактерій, що можуть спричинювати захворювання, схожі на Т. (легень, сечостатевої системи, шкіри). Осн. джерелом інфекції є хворі на Т. люди, що з мокротинням виділяють мікобактерії Т. в навколишнє середовище. Зараження відбувається повітряно-пиловим, рідше — повітряно-крапельним шляхом, а також аліментарним — через їжу, посуд та побутові речі. Інфіковані туберкульозними мікобактеріями люди не обов'язково хворіють на Т., бо в інфікованому організмі створюється імунітет проти Т. Під час зараження Т. мікобактерії розмножуються в клітинах тканин у місці проникнення або (при низькій опірності організму та несприятливих умовах праці і побуту) з плином крові і лімфи поширюються по всьому організму. При захворюванні на Т. виникає рання туберкульозна інтоксикація, що характеризується швидкою стомлюваністю, кволістю, порушенням апетиту, пітливістю, субфебрильною т-рою (див. *Субфебрилітет*), позитивною *туберкулінovою пробою*, збільшенням лімфатичних вузлів, найчастіше шийних і пахвових, схудненням, у дітей — відставанням у фіз. розвитку. Перебіг ранньої (первинної) форми Т. сприятливий, але для того, щоб хвороба не стала хронічною й не ускладнилася, необхідно протягом 2—4 місяців проводити лікування. При вторинному зараженні або при активації ендогенної інфекції можуть виникати вторинні форми Т., які характеризуються появою вогнищ, локалізованих у ділянках верхівки легень. Вогнищевий Т. може прогресувати — виникає інфільтративний, або дисемінований, та кавернозний (див. *Каверна*) Т. Рубцювання поширених запальних гранулем спричинює *фіброз* і *цироз* легень. Усі форми вторинного Т. можуть ускладнюватися дихальною недостатністю, легеневим серцем, кровохарканням і кровотечею, амілоїдозом, можуть виникати спонтанний *пневмоторакс* або *плеврит*. Свіжі форми Т. в 50—60 % випадків не супроводяться клінічними симптомами. Основним методом виявлення свіжих форм Т. є *флюорографія, рентгенографія*. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (1980) у світі налічується бл. 15—20 млн. хворих на Т., з них 7 млн.— на заразні форми. Висока захворюваність на Т. спостерігається в країнах Латинської Америки, Африки, Пд. Азії. Щороку в світі захворює 3,5—4 млн. і помирає від Т. бл. 0,5 млн. людей. В СРСР за останні 10—20 років захворюваність на Т. і смертність від нього зменшилися в 1,5—2 рази, а інфікованість дітей становить бл. 15 % завдяки поліпшенню соціальних умов життя, організації лікувальних та специфічних профілактичних заходів: вакцинації усіх дітей вакциною БЦЖ, хіміопрофілактиці людей з підвищеним ризиком захворювання; виявленню ранніх і свіжих форм Т., лікуванню і госпіталізації всіх захворілих і бактеріоносіїв тощо. Лікування: *протитуберкульозні засоби* (ізоніазид, фтивазид, рифампіцин, етамбутол, стрептоміцин, ПАСК, етіонамід, циклосерин, канаміцин, флориміцин тощо), вітаміни, раціональне харчування, санаторне лікування, іноді хірургічне втручання.

Свійські тварини найчастіше заражаються бичачим типом туберкульозних бактерій. Джерело зараження — хворі тварини (рідше людина), які виділяють збудника Т. з фекаліями, харкотинням, молоком, а також забруднені корми, вода, пасовище, речі догляду тощо. Перебіг хвороби хронічний, часто прихований. У хворих тварин спостерігається кашель, проноси, аборти, *яловість*, ураження легень, кишечника, кісток. Тварини виснажуються і часто гинуть. Діагноз встановлюють на основі клінічних, патологоанатом. ознак, алергічних і лабораторних досліджень. Заходи боротьби. Г-во оголошують неблагополучним щодо Т. Хворих тварин забивають, решту досліджують і тих, що позитивно реагують на *туберкулінову пробу*, забивають. Молоко від корів неблагополучної щодо Т. ферми пастеризують, приміщення дезинфікують. Для виявлення хворих на Т. щорічно проводять клініч. огляд тварин і планову поголівну туберкулінізацію.

Літ.: Мамолат А. С., Чернушенко Е. Ф. Побочные реакции при антибактериальной терапии больных туберкулёзом. К., 1975; Пилипчук Н. С. Туберкулёз. К., 1977; Ященко Б. П. Актуальные вопросы туберкулёза органов дыхания. К., 1980; Туберкулёз органов дыхания. М., 1981.

М. С. Пилипчук (Т. людини).

ТУБЕРКУЛЬО́ЗУ І ГРУДНО́Ї ХІРУРГІЇ КИЇ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені академіка Ф. Г. Яновського — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1922 на базі 9-ї міської туберкульозної лікарні. З 1982 — Київський н.-д. ін-т туберкульозу, пульмонології та грудної хірургії ім. акад. Ф. Г. Яновського. До складу ін-ту (1983) входять 4 відділи, що включають 15 відділень і лабораторій. При ін-ті функціонує республіканський пульмонологічний центр. В ін-ті розробляються проблеми діагностики та лікування туберкульозу і неспецифічних захворювань легень, профілактики туберкульозу. З ін-том пов'язана діяльність Ф. Г. *Яновського*, В. Г. *Дроботька*, М. М. *Сиротиніна*, М. М. *Амосова*. В 1972 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Н. Молотков.

ТУБЕРКУЛЬО́ЗУ ЛЬВІ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — науково-дослідна установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Створений 1944. Складається (1983) з клінічного (Львів. обл. туберкульоз. диспансер), організаційно-методичного, лабораторно-експериментального (лабораторії: функціональної діагностики, бактеріології, імунології, патоморфології та біохімії) відділів. Осн. напрями наук. діяльності — вивчення питань епідеміології туберкульозу та боротьби з туберкульозом у пд.-зх. областях України; удосконалення методів діагностики та лікування туберкульозу, неспецифічних захворювань легень та їх поєднань; вивчення патофізіологічних та біохімічних зрушень у хворих на туберкульоз. *О. Ф. Гавриленко.*

ТУБЕРО́ЗА (Polyanthes tuberosa) — багаторічна трав'яниста рослина родини амарилісових до 120 см заввишки. Квітки білі, дуже запашні, зібрані в колосовидну китицю. Походить з Центр. Америки. Культивується як декоративна рослина у відкритому грунті й кімнатах (є сорти з повними квітками), а також як ефіроолійна рослина (в Пн. Африці й Пд. Європі, в Рад. Союзі — на Чорноморському узбережжі Кавказу). Одержують з Т. ефірну олію використовують у парфюмерії.

ТУ́БУ, тибу, теда — народ, який живе в Центр. Сахарі (переважно в Республіці Чад, незначні групи — в Нігерії й Лівії). Заг. чисельність — 360 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до *нілосахарських мов*. За релігією Т.— мусульмани. На тер. сучас. проживання переселились у серед. 18 ст. з Пн. Сх. (оазису Куфра). Т.— напівкочовики, які поєднують скотарство з землеробством.

ТУВА́ЛУ — держава у південно-західній частині Тихого ок. Розташована на 9 островах. Живуть переважно *полінезійці*. Офіц. мова — англійська, поширена тувалуанська мова — одна з *полінезійських мов*.

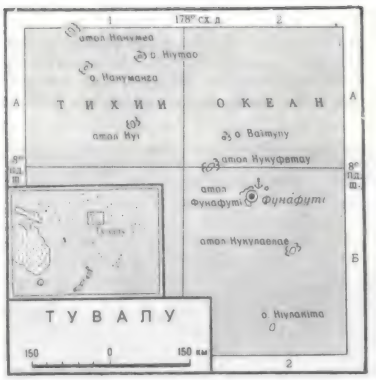

Державний лад. Т.— конституційна монархія. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. королева, представлена генерал-губернатором. Законодавчий орган — Палата асамблеї (12 депутатів, обираних населенням на 4 роки); виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром. Політичних партій і профспілок немає. **Природа.** Острови коралового походження (атоли). Клімат субекваторіальний, іноді бувають посухи, *тайфуни*. Пересічна річна т-ра +27°. Опадів від 2500 мм до 3300 мм на рік. Поширена чагарникова та деревовидна рослинність. **Історія.** Заселення о-вів Т. полінезійцями почалося в серед. 1-го тис. н. е. Перші о-ви Т. було відкрито іспанцями 1568. В 18 — на поч. 19 ст. полінезійці пере-

Герб Тувалу.

ТУВАЛУ

Площа — 25,9 км²

Населення — понад 10 тис. чол. (1982, оцінка)

Столиця — м. Фунафуті

Туберо́за. Квітуча гілка.

бували на стадії розкладу первіснообщинного ладу. В 1850—75 работорговці вивозили населення Т. для роботи на плантаціях Австралії. В 1892 о-ви Т. були анексовані Великобританією і об'єднані з о-вами Гілберта в брит. протекторат, перетворений 1916 на колонію О-ви Гілберта і Елліс. Під час 2-ї світової війни 1939—45 на Т. базувалися амер. війська, які вели бойові дії проти японців, що загарбали архіпелаг Гілберта. В результаті референдуму 1974 більшість населення Т. висловилася за відокремлення від о-вів Гілберта. 1.X 1975 Т. стало окремою брит. колонією, а 1.X 1978 проголошено незалежною д-вою у складі Співдружності. *Н. П. Челінцева.*

ТУВИНСЬКА АРСР

Площа — 170,5 тис. км²
Населення — 274 тис. чол. (на 1.I 1983)
Столиця — м. Кизил

Господарство. Основа економіки — с. г. Вирощують кокосову пальму, таро, пулаку (різновидність таро), хлібне дерево, банани, овочі. Розводять свиней та курей. Рибальство. Частина врожаю кокосових горіхів йде на виробн. копри (щорічно понад 400 т) на експорт. Розвинуті кустарні промисли (виготовлення прикрас з черепашок, плетіння кошиків та ін.). Одне з джерел прибутків — продаж монет і марок Т. іноз. колекціонерам. Транспорт розвинутий слабо. На атолі Фунафуті — мор. причал. З 1980 діє внутр. авіалінія, що обслуговує 6 островів. Грош. одиниця — австрал. долар.

Літ.: Страны и народы. Австралия и Океания. М., 1981; Океания. Справочник. М., 1982.

ТУВИ́НСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Тува — у складі РРФСР. Утворена 13.X 1944 як Тув. а. о., перетворена на Тув. АРСР 10.X 1961. Розташована на Півдні Сх. Сибіру, у верхів'ях Єнісею. На Пд. та Пд. Сх. проходить частина держ. кордону СРСР з МНР. В Т.— 14 районів, 5 міст і 3 с-ща міськ. типу.

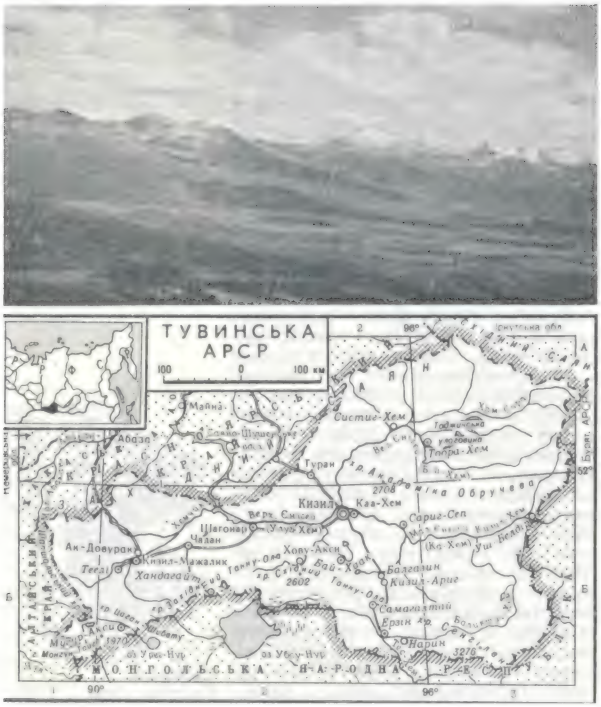

Гувинська АРСР. У горах Західного Саяну.

Природа. Рельєф Т. переважно гірський (на гори припадає бл. 82 % всієї території республіки). Центр. та зх. частини зайняті Тувинською улоговиною, оточеною хребтами Зх. Саяну, Шапшальським, Зх. та Сх. Танну-Ола. На Пд. Зх. розташований найвищий у республіці масив Монгун-Тайга (заввишки 3970 м). На Сх. розташовані пд.-зх. схили Сх. Саяну, Тоджинська улоговина, Східно-Тувинське нагір'я з хребтами Академіка Обручева та Сенгілен. Корисні копалини: кам. вугілля, руди кольорових металів, азбест та ін. Клімат Т. різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —28 до —35°, липня — від +15 до +20°. Опадів в улоговинах 150—400 мм та в горах 400—1000 мм на рік. На тер. Т. є ділянки *багаторічної мерзлоти.* Майже всі ріки належать до бас. *Єнісею.* У Т. беруть початок два його витоки — Великий Єнісей (Бій-Хем) і Малий Єнісей (Ка-Хем). На Пд. протікає річка Тес-Хем, яка впадає в оз. Убсу-Нур. Ріки мають значні запаси гідроенергії. Найбільше озер — у Тоджинській улоговині (Тоджа, Нойон-Холь, Мани-Холь та ін.). В улоговинах на світло-каштанових, темно-каштанових та чорноземних грунтах — степова рослинність; на схилах гір, на сірих лісових та підзолистих грунтах — ліси з модрини, кедра, сосни, ялини. Під лісом — бл. 8,5 млн. га, з них 3 млн. га — під кедром (11 % всіх кедрових лісів РРФСР). У Т. створено 7 заказників. *К. М. Місевич.*

Населення. Осн. населення — *тувинці*; живуть також росіяни, хакаси та ін. Пересічна густота нас.— 1,6 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше заселені Тувинська улоговина та долини річок. Міське населення становить 44 % (1983). Найбільші міста: *Кизил,* Ак-Довурак, Чадан.

Історія. Найдавніші археол. пам'ятки на тер. Т. належать до серед. *палеоліту.* До завоювання Т. військами *Чінгісхана* (1207) її територія протягом тривалого часу перебувала під владою різних племен і держ. утворень, зокрема Тюркського й Уйгурського каганатів, д-ви єнісейських киргизів. У 13—14 ст. Т. підкорялася монг. династії Юань, яка правила в Китаї. З кін. 16 ст. до 2-ї пол. 17 ст. Т. входила до складу зх.-монг. д-ви Алтин-ханів. У 1757—1912 Т. була під владою маньчжуро-кит. феодалів. Основою господарства було кочове скотарство; тувинці займалися також землеробством і мисливством. У 1912 в результаті нац.-визвольного руху маньчжурське іго було ліквідоване. Протягом 1912—13 тув. великі феодали і чиновники не раз зверталися до рос. уряду з проханням про включення Т. до складу Росії. В 1914 Т. (рос. назва — Урянхайський край) було прийнято під протекторат Росії. 16.III 1918 в Т. проголошено Рад. владу. 18.VI на спільному засіданні з'їзду представників тув. народу і з'їзду рос. населення прийнято договір про самовизначення Т., дружбу і взаємодопомогу рос. і тув. народів. 14.VIII 1921 проголошено створення Нар. республіки Танну-Тува (з 1926 — Тув. Нар. Республіка; ТНР) із столицею в м. Хем-Белдир (з 1926 — Кизил). ТНР розвивалася по некапіталістичному шляху під керівництвом Тув. нар.-революц. партії (створено 1922). VIII з'їзд партії (1929) більш чітко визначив курс на побудову соціалізму і намітив план колективізації с. г. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 ТНР подавала допомогу Рад. Армії, тув. добровольці билися проти нім.-фашист. загарбників у рядах рад. військ. У серпні 1944 Надзвичайна сесія Малого хуралу ТНР прийняла Декларацію до Верховної Ради СРСР з проханням про прийняття республіки до Союзу РСР. У жовтні 1944 ТНР було прийнято до складу СРСР, її включили в РРФСР як авт. область. У Рад. Т. розгорнулося активне соціалістичне будівництво. До 1953 в основному завершено колективізацію с. г., перехід тувинців до осілості. 10.X 1961 Тув. а. о. перетворено на Тув. АРСР. За роки Рад. влади Т. перетворилася на республіку з розвинутою пром-стю, багатогалузевим с. г., соціалістичною за змістом і нац. за формою культурою. Тув. народ консолідувався в соціалістичну націю. Республіку нагороджено орденами Леніна (1964), Дружби народів (1972). *М. Х. Маннай-оол.*

Народне господарство. Розвиток г-ва Тув. АРСР відбувається в тісному екон. зв'язку з пд. районами Краснояр. краю, зокрема з Саянським тер.-виробн. комплексом. За роки Рад. влади в республіці створено паливно-енерг., гірничодобувну, деревообр. та харч. пром-сть, а також багатогалузеве с. г. На базі Улуг-Хемського кам.-вуг. бас. діють ТЕЦ: Кизилська, Ак-Довуракська, Хову-Аксинська. Провідна галузь промсті — гірничодобувна (видобування руд кольорових металів, азбесту та ін.). Діють 2 гірничодобувні підприємства — «Тувакобальт» і «Тувааазбест». Серед ін. галузей пром-сті виділяються харч. (м'ясні, мол., млинарські, пивоварні підприємства), лісова та деревообр. Розвинуте виробн. буд. матеріалів (з-ди по виробн. цегли, залізобетонних конструкцій, стінових кераміч. матеріалів), металообр., легка (у т. ч. шкіряна) пром-сть. Пром. підприємства розміщені в Кизилі та Ак-Довураку. Своєрідні кліматичні умови, наявність значних пасовищ, багатовіковий досвід, трудові навики населення та ряд ін. природних та соціально-екон. факторів зумовили спеціа-

Гірничодобувне підприємство «Тувакобальт».

лізацію с. г. республіки на м'ясововновому та м'ясному скотарстві. На тваринництво припадає понад 80 % всієї валової продукції с. г. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 161,2, свиней — 40,3, овець і кіз — 1117,6. Розвинуте птахівництво. Значне місце в економіці Т. займає хутровий промисел та кліткове звірівництво (блакитний песець). Традиційні галузі тваринництва — конярство (на Пд. Зх.), розведення верблюдів

Стадо верблюдів у Тувинському степу.

(на Пд.) та оленів (на Пн. Сх.). Посівна площа всіх с.-г. культур 1982 становила 299,6 тис. га. З метою поліпшення умов землеробства створено Барликську зрошувальну систему в бас. р. Хемчик. У 1980 зрошено 1259 га с.-г. земель та обводнено 72 тис. га пасовищ. Землеробство має зерновий напрям. Вирощують пшеницю, ячмінь, сою, просо, а також кормові культури. Осн. вид транспорту — автомоб. (на нього припадає 92 % вантажообороту республіки). Гол. автомоб. дорога — Кизил — Ак-Довурак. Є два виходи до Сх.-Сибірської з-ці (в межах Хакаської а. о.): по Усинському тракту до залізничної станції Мінусінськ та по автомоб. дорозі від Ак-Довураку до залізничної станції Абаза. З введенням у дію Саяно-Шушенської ГЕС поліпшуються умови судноплавства по Єнісею. У м. Кизилі — аеропорт.

К. М. Місевич.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції тув. народ не мав своєї писемності. Її створено 1930 на основі лат. алфавіту, 1941 — на основі російського. За роки Рад. влади культура народу досягла високого рівня розвитку. В 1981/82 навч. р. у республіці налічувалося 156 загальноосв. шкіл (65 тис. учнів), 6 серед. спец. навч. закладів (4,2 тис. учнів), 4 серед. профес.-тех. уч-ща (1,5 тис. учнів), два вищі навч. заклади — пед. ін-т (2,8 тис. студентів) і філіал Красноярського політех. ін-ту

С. К. Ланзи. До партизанів. 1963.

(обидва — в Кизилі). Працюють Тув. н.-д. ін-т мови, л-ри та історії, Тув. держ. с.-г. дослідна станція, Тув. екон. лабораторія Ін-ту економіки та організації пром. виробництва Сибірського відділення АН СРСР, Тув. с.-г. сектор Сибірського відділення ВАСГНІЛ.

У 1982 в республіці функціонували 164 масові бібліотеки (фонд — 2478,3 тис. одиниць зберігання), 210 клубних закладів, 211 кіноустановок з платним показом, муз.-драм. театр, філармонія, респ. краєзнавчий музей (у Кизилі), 6 позашкільних закладів. Виходять 8 респ. та районних газет — «Шин» («Правда», тув. мовою), «Тиванин аныяктары» («Молодь Туви», тув. мовою), «Тувинская правда» (рос. мовою) та ін. Працює Тув. книжкове вид-во, Держ. к-т по телебаченню і радіомовленню (передачі ведуться тув. і рос. мовами). Телецентр — у Кизилі.

Тув. л-ра почала розвиватися з часу створення нац. писемності (1930) на основі багатої нар. поетичної творчості. Перші вірші були надруковані в 30-х рр. у періодичній пресі (С. *Сариг-оол*, С. Пюрбю та ін.). З прозовими творами виступали С. *Тока*, Б. Ховенмей та ін., з драматичними — В. Кок-оол, С. Тока. В роки Великої Вітчизн. війни тув. письменники писали патріотичні твори (С. Сариг-оол, С. Пюрбю, С. Тока, О. Саган-оол, Б. Ховенмей). Нових успіхів досягла тув. л-ра після прийняття Туви до складу СРСР (1944). З'явилися прозові твори С. Тока, С. Сариг-оола, О. Саган-оола, С. Сюрюн-оола, К. Е. Кудажі, поеми М. Кенін-Лопсана, О. Сувакпіта, Ю. *Кюнзегеша*. Виникли жанри психологічної драми та істор. хроніки. В л-ру прийшло нове покоління письменників: М. Олчей-оол, С. Молдурга, Е. Кечил-оол, С. Козлова, В. Серен-оол, А. Даржай та ін. Розвиваються літературознавство і критика (А. А. Пальмбах, А. Калзан, Д. Куулар, М. Хадахане та ін.), дитяча л-ра. Тув. мовою перекладено окремі твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. Дружба тув. і укр. народів оспівана в поезії Ю. Кюнзегеша; цикл кримських віршів написав С. Пюрбю. Спілка письменників — з 1942.

На тер. Тув. АРСР збереглися палеолітичні та неолітичні стоянки, залишки городищ-фортець уйгурського періоду (фортеця Пор-Бажин на острові оз. Тере-Холь). Нар. житло тувинців — повстяна юрта «кідісег». За рад. часу реконструйовано місто Кизил, споруджено нові с-ща. Серед споруд — Будинок Уряду (1943, арх. З. Коковін та ін.), драм. театр (1979). На тер. Т. знайдено кераміку часів неоліту й доби бронзи. Скіфський час представлено худож. виробами у *«звіриному стилі»* (фігурки тварин з слонової кістки або бронзи), кам. стели з зображеннями на них людей, оленів, сцен полювання. З гуннського часу збереглися дерев'яні антропоморфні статуетки, худож. вироби з металу. В давньотюркський період створювали скульптури з каменю, в уйгурський та киргизький — були розвинуті гравірування та інкрустація на металі. З кін. 18 ст. поширилася дрібна пластика з дерева і каменю. В сучас. Т. скульптура представлена творчістю М. Черзі, Х. Тойбухаа, Р. Аракчаа та ін. З 40-х рр. 20 ст. широко розвиваються живопис і графіка. Серед живописців — В. Дьомін, С. Ланзи, Г. Торлук, графіків — І. Салчак, Ю. Курський. Розвиваються традиційні види декор.-ужиткового мистецтва (карбування, гравірування тощо). В 1968 засновано Спілку художників Тув. АРСР.

Кизил. У центрі міста.

Музика існувала в усній традиції: одноголосі пісні (обрядові, ліричні, героїчні, приспівки) та інструм. награші. Побутує сольне вокальне виконавство, а також з акомпанементом одного інструмента чи ансамблю (унісонне звучання). Манера співу відзначається вібрацією на витриманих звуках, мелізматикою. Ладова основа тув. пісень — ангемітонна *пентатоніка*. Героїчні оповіді виконуються речитативом. Особливий вокальний жанр становить горловий спів. Муз. інструменти: щипкові — шанзи, чадаган, бамбуковий хомус, металевий хомус; духові — бурее, бушкуур, туц, шоор. Розвиток профес. музики почався з 30-х рр. 20 ст. В 1936 було відкрито муз.-драм. театр-студію, при якому 1941 організовано оркестр нар. інструментів, 1947 — хореографічний відділ. В 1947 відкрито муз. школу, 1960 — муз. уч-ще. Великий внесок у розвиток тув. музики зробив композитор О. Аксьонов. Серед муз. діячів: композитори — засл. діяч мист. РРФСР О. Чигал-оол, Р. Кенденбіль, Д. Хуреш-оол; співаки — народний артист РРФСР К. Мунзук, засл. арт. РРФСР Н. Ользей-оол. У республіці працюють: симф. оркестр радіо і телебачення (засн.

На Кизилській звіроферми по розведенню песців.

Тувинська АРСР. Л. Д. Протасов. Лучник. Агальматоліт. 1969.

Ю. Тувім.

1966), філармонія (засн. 1969), Тув. ансамбль пісні і танцю «Саяни» (з 1970), фольклорний ансамбль «Аян» (1980). Спілка композиторів Тув. АРСР — з 1978. Елементи театр. мистецтва Т.— в нар. іграх і фольклорі, реліг. обрядах — шаманських камланіях і ламаїстських *містеріях*. В серед. 20-х рр. з'явились аматорські драм. гуртки. Профес. драм. театр засновано 1936, коли в м. Кизилі відкрився муз.-драм. театр-студія. Майбутні актори здійснили вистави за творами молодих тув. драматургів («Ханський закон» колективу авторів, «Жінка» С. Тока, «Добридень» В. Кок-оола та ін.). На основі першого випуску студії 1938 відкрився Держ. худож. театр (з 1940 — Держ. муз.-драм. театр), при ньому 1940—45 діяло уч-ще, яке готувало профес. акторів. У 1958 театр було реорганізовано на Тув. муз.-драм. театр (з тув. і рос. трупами). В репертуарі театрів — твори нац. авторів на історико-революц. і сучасні сюжети («Тонгур-оол», «Здійснена мрія» С. Тока, «Хайираан-бот» В. Кок-оола, «Пробудження» О. Саган-оола, «Одинадцять» К. Кудажі та ін.), а також зарубіжна, рос. та укр. класика, п'єси рад. драматургів. У виставах «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Ім'ям революції» М. Шатрова засл. арт. РРФСР О. Намдара створив образ В. І. Леніна. Серед відомих діячів театру: нар. артист РРФСР і Тув. АРСР М. Мунзук, засл. артисти РРФСР Х. Конгар, Б. Бади-Сагаан, засл. артисти Тув. АРСР С. Байир, Є. Кенденбіль, В. Монгальбі, М. Рамазанова.

А. К. Канзай (освіта), *Д. С. Куулар* (література), *З. К. Киргис* (музика).

Літ.: Российская Федерация. Восточная Сибирь. М., 1969; История Тувы, т. 1—2. М., 1964; Экономика Тувинской АССР. Кызыл, 1973; Гребнев Л. В. Тувинский героический эпос. М., 1960; Романенко Д. И. У могучих истоков. М., 1963; Хадаханэ М. А. Тувинская проза. Кызыл, 1968; Куулар Д. С. Тувинская поэзия. Кызыл, 1970; Аксёнов А. Н. Тувинская народная музыка. М., 1964.

ТУВИ́НСЬКА МО́ВА — мова *тувинців*. Належить до *тюркських мов*. Розмовляють нею в СРСР 164 тис. чол. (1979, перепис). У Т. м. розрізняють 4 діалекти: центральний (ліг в основу літ. Т. м.), західний, тоджинський і пд.-східний. Характерні риси Т. м.: наявність коротких, довгих і фарингалізованих голосних, сильних і слабких приголосних; іменникові властиві граматичні категорії числа, присвійності, відмінка й суб'єктивної оцінки. Писемність Т. м. створена 1930 на лат. основі, з 1941 базується на рос. алфавіті.

Літ.: Исхаков Ф. Г., Пальмбах А. А. Грамматика тувинского языка. М., 1961; Сат Ш. Ч. Формирование и развитие тувинского национального литературного языка. Кызыл, 1973.

Ш. Ч. Сат.

ТУВИ́НЦІ (самоназва — тива, множина — тивалар, застарілі назви — сойони, сойоти, урянхайці, танутувинці) — нація, основне населення Тув. АРСР. Групи Т. живуть також у МНР. Заг. чисельність — 186 тис. чол. (1978, оцінка), в СРСР — 166 тис. чол. (1979, перепис). Мова — тувинська (див. *Тувинська мова*). Віруючі Т.— ламаїсти, шаманісти (див. *Ламаїзм, Шаманство*). Т. сформувалися внаслідок змішання тюрків з монголами, *самодійськими народами, кетами*. Осн. заняттями Т. були кочове скотарство, мисливство, рибальство, примітивне землеробство, ремесла. У них панував феод. лад з пережитками *патріархату*. За Рад. влади докорінно змінилося життя Т. Частина їх працює в пром-сті. Т.-селяни перейшли до осілості, працюють у колгоспах. Створено писемність. Зросла нац. інтелігенція. Виникла л-ра, розвивається мистецтво. Сформувалася тувинська соціалістична нація. Про історію, г-во, культуру Т. див. *Тувинська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*.

ТУ́ВІМ (Tuwim) Юліан (13.IX 1894, Лодзь— 27.XII 1953, Закопане) — польс. поет. Ранні збірки — «Чигання на бога» (1918), «Сократ танцює» (1920), «Сьома осінь» (1922), «Четвертий том віршів» (1923). Збірки «Слова в крові» (1926), «Чорноліська Річ» (1929), «Циганська біблія» (1933), «Палаюча сутність» (1936) пройняті симпатіями до трудящих, критикою буржуазії, міщанства. Викриттю пануючої верхівки, соціальних конфліктів бурж. Польщі присвятив вірші «Похорон президента Нарутовича» (написано 1922), «Десятиліття», сатиричного спрямування зб. «Ярмарок рим» (1934) і поему «Бал в опері» (1936, вид. 1946). В 1939—45 — в еміграції (США). Учасник антифашист. руху. В патріотичній ліро-епічній поемі «Польські квіти» (незакінч., вид. 1949) — роздуми про долю польс. народу. В зб. «З нових віршів» (1953) оспівав досягнення Польської Нар. Республіки, дружбу народів. Переклав «Слово о полку Ігоревім», ряд творів рос. поетів, М. Рильського. Автор віршів для дітей, книг з історії побуту і звичаїв, культури, мови і л-ри Польщі. Укр. мовою твори Т. перекладали М. Рильський, Ю. Шкрумеляк, Д. Павличко, Є. Дроб'язко та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані поезії. К., 1963; Рос. перекл.— Стихи. М., 1965; Избранная лирика. М., 1967; Цветы Польши. Фрагменты поэмы. М., 1971; Избранное. М., 1975.

Тувинська АРСР. Л. Р. Спригін. За хутром. Лінограверура. 1967.

Літ.: Булаховська Ю. Л. Поезія Юліана Тувіма. К., 1960; Живов М. С. Юлиан Тувим. М., 1963.

С. В. Далавурак.

ТУГАЇ (тюрк.) — заплавні ліси у долинах річок напівпустель і пустель Серед. та Центр. Азії. Простягаються неширокими смугами у місцях близького залягання прісних грунтових вод. Являють собою густі зарості з тополі, верби, тамариксу, обліпихи; ділянки деревної рослинності чергуються з заростями очерету та луками. У Т. водяться дика свиня, тугайний олень, шакал, очеретяний кіт; з птахів — фазани.

ТУГА́Й-БЕЙ (р. н. невід.— п. 1651, побл. Берестечка) — перекопський *мурза*. Під час визвольної війни українського народу 1648—54 за наказом крим. хана *Іслама-Гірея III* 6 тис. тат. кіннотників на чолі з Т.-б. брали участь у *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648* на боці сел.-козац. війська.

ТУГА́Н-БАРАНО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович (8.I 1865, Харків. губ.— 21.I 1919, поблизу Одеси) — рос. і укр. бурж. економіст, історик, один з представників *«легального марксизму»*. Закінчив Харків. ун-т (1888). Працював у Петерб. ун-ті. Праці Т.-Б., зокрема «Російська фабрика в минулому і сучасному» (1898) та ін., відіграли певну роль у дослідженні економіки російської промисловості. З початку 20 ст. Т.-Б. відкрито виступав з ревізіоністською критикою марксизму, став апологетом капіталізму. В період революції 1905—07 вступив у партію кадетів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в кінці 1917 — січні 1918 — міністр фінансів *Центральної ради*, згодом відійшов від активної політ. діяльності, був професором Київ. ун-ту, редагував журн. «Київська кооперація». Осн. причиною екон. криз Т.-Б. вважав особливості руху позичкового капіталу, а не суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Перекручував і намагався спростувати марксистську теорію відтворення і криз, теорію класової боротьби, виступав проти трудової теорії вартості і додаткової вартості.

ТУГГУ́РТ — місто в Алжірі, розташоване в оазисі на Пн. Сх. Алжірської Сахари. Бл. 30 тис. ж. З-цею і автошляхом сполучений з м. Біскрою. Переробка та вивіз фініків.

ТУГЕ́ЛА — водоспад у Пд. Африці, в межах Пд.-Африканської Республіки. Вис. 933 м, один з найвищих у світі. Розташований у верхів'ї річки тієї самої назви.

ТУ́ГЛАС (до 1923 — Міхкельсон) Фрідеберт [18.II (2.III) 1886, місцевість Ах'я, тепер селище Пилваського р-ну Ест. РСР — 15.IV 1971, Таллін] — ест. рад. письменник і літературознавець, нар. письменник Ест. РСР (з 1946), членкор. АН Ест. РСР (з 1946). Учасник революції 1905. У 1906—17 був в еміграції. Друкуватися почав 1901. У ранніх новелах Т. поєднуються реалізм і революц. романтика. Згодом в його творчості посилюється вплив символізму та ім-

пресіонізму (зб. новел «Вечірнє небо», 1913; «Доля», 1917; «Мандрівка душ», 1925, та ін.). Автор роману «Фелікс Ормуссон» (1915), автобіографічного роману «Маленький Іллімар» (1937), мемуарів («Спогади», 1960), новел-мініатюр «Маргіналії» (1966). Писав дослідження, статті та есе про ест.і зарубіж. письменників («Критика», тт. 1—8, 1935—36), про розвиток ест. реалізму («Критичний реалізм», 1947). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *С. Г. Ісаков.*

ТУГОВУ́ХІСТЬ — стійке зниження слуху, при якому виникає утруднення сприйняття мови і мовного спілкування. Ці утруднення можуть бути різними — від незначного порушення розбірливості сприйняття мови до втрати можливості сприйняття мови, яка виголошується не біля самої вушної раковини. Між *глухотою* і Т. є якісна різниця: при глухоті мова зовсім не сприймається, при Т. сприйняття посиленої мови зберігається. Причиною Т. можуть бути запальні захворювання середнього вуха і слухового нерва, *отосклероз*, захворювання носа і носоглотки, хронічні інтоксикації (алкоголь, нікотин, свинець, ртуть та ін.), діяння сильних звуків, *вібрації*. Іноді Т. буває природженою або виникає в ранньому дитинстві, що веде до порушення мови. Розрізняють 3 ступені Т.: легку (коли шепіт сприймається на відстані 1—3 м, а мова — понад 4 м), середню (шепіт сприймається на відстані менш як 1 м, мова — 2—4 м), тяжку (шепіт не сприймається навіть біля вуха, мова — менш як 2 м). Лікування. Іноді консервативним лікуванням або хірургічним втручанням можна поліпшити слух, а також *слуховими апаратами*.

ТУГОПЛА́ВКІ МЕТА́ЛИ — метали, температура плавлення яких вища за 1800 °С. Тугоплавкими є ванадій, ніобій, тантал, хром, молібден, вольфрам і реній. Вони стійкі до діяння повітря і багатьох хім. агресивних середовищ при кімнатній т-рі або незначному нагріванні, відзначаються високою реакційною здатністю при високих т-рах. Чисті метали добре піддаються гарячій обробці тиском. У виробн. Т. м. застосовують *алюмінотермію*, методи *порошкової металургії*, плавку (електронно-променеву, плазмову та ін.). З Т. м. виготовляють труби, листи, дріт, фольгу, на основі Т. м.— *тугоплавкі сплави*. Т. м. використовують як *легуючі елементи* і *модифікатори* багатьох матеріалів.

ТУГОПЛА́ВКІ СПЛА́ВИ — сплави, т-ра плавлення яких вища за 1800 °С. Розрізняють Т. с. на основі *тугоплавких металів* (гол. чин. вольфраму, молібдену, ніобію і хрому) та на основі тугоплавких сполук (*карбідів, оксидів, боридів* та ін.). Т. с. жароміцні, корозійностійкі, з високою густиною. Одержують їх плавленням і методами *порошкової металургії*. Найчастіше застосовують як конструкційні *жароміцні сплави* в літакобудуванні, ракетній і космічній техніці, атомній енергетиці. Крім того, Т. с. використовують як тугоплавкі *припої*, *абразивні матеріали*, як тверді (див. *Тверді сплави*) і стійкі проти зношування матеріали тощо. Див. також *Вольфраму сплави, Молібдену сплави, Ніобію сплави, Хрому сплави, Танталу сплави*.

ТУ́ГРИК — грошова одиниця МНР, дорівнює 100 *мунгу*. Запроваджений 1925. За курсом Держбанку СРСР на 16.V 1983 100 Т. дорівнюють 22,50 крб.

ТУДЕВ Лодонгійн (н. 9.III 1935, Гобі-Алтайський аймак) — монг. письменник, громад. діяч. Член Монг. нар.-революц. партії з 1958. Член ЦК МНРП (з 1976), член Президії Великого нар. хуралу (з 1977), голова Спілки монг. письменників (1973—76). Літ. діяльність почав 1956 як поет. У 1967 закінчив аспірантуру Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Автор романів «Гірський потік» (1960), «Перекочівля» (1964) — про кооперативний рух аратства, про трудовий пафос будівників нового життя, нарису про Сухе-Батора «За полярною зіркою» (1968), дилогії «Від кочівлі до осілості» (1974), політ. роману «Перший рік республіки» (1981), монографії «Національне й інтернаціональне в монгольській літературі» (1974). Виступає також як кінодраматург («Через Гобі та Хінган», у співавт., 1981). Нагороджений рад. орденом Дружби народів.

Тв.: Рос. перекл.— Лесной пожар. М., 1965; Счастье. Рассказы. М., 1973; Национальное и интернациональное в монгольской литературе. М., 1982; От кочевья к оседлости. М., 1983. *І. О. Дяченко.*

ТУ́ДОР Степан (справж. прізв., ім'я та по батькові — Олексюк Степан Йосипович; 25.VIII 1892, с. Пониква, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.— 22.VI 1941, Львів) — укр. рад. письменник, літературознавець і громад. діяч. Кандидат у члени Комуністичної партії з квітня 1941. В 1905—13 вчився у Бродівській та Львів. гімназіях. Як солдат австро-угор. армії 1915 потрапив у полон. Перебував на Україні, згодом учителював у селах Черкащини і Волині. В 1923 повернувся в Галичину. В 1926 закінчив Львів. ун-т. У 1932 захистив дисертацію на звання доктора філософії. Т.— активний учасник революц. підпілля; один з організаторів і керівників літ. групи «*Горно*», з 1930 — редактор журн. «*Вікна*». Делегат Антифашистського конгресу діячів культури у Львові (1936). В 1939 — депутат Народних Зборів Зх. України. На поч. 1940 очолював Львів. філіал Ін-ту л-ри АН УРСР. Загинув під час бомбардування Львова гітлерівцями. Друкуватися почав 1925 у журн. «Культура» (орган КПЗУ). Перша книга — «Народження» (1929). В кращих творах цієї книги (повість «Марія», оповідання «Червоний усміх») змалював боротьбу трудящих за соціальне і нац. визволення. Вершина творчості Т.— сатирична повість-памфлет «День отця Сойки» (1932—41), спрямована проти католицької реакції, Ватікану, імперіалізму та укр. бурж. націоналізму. Як філософ-матеріаліст сформувався під впливом марксизму-ленінізму. Т. відомий і як публіцист та критик. У статтях висвітлював питання взаємозв'язків рос. і укр. народів, показав вплив марксистсько-ленінських ідей, рад. л-ри і культури на революц. рух та прогресивну л-ру на Зх. Україні, осуджував укр. бурж. націоналізм. У віршах, написаних після возз'єднання, оспівав Велику Жовтн. соціалістич. революцію, відобразив моральні риси і духовне зростання вільної людини.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1962; Твори. К., 1982.

Літ.: Олексюк М. М. Філософсько-атеїстичні погляди С. Тудора. Львів, 1962; Трофимук С. Творчість Степана Тудора. К., 1963; Цегельник Я. Х. Степан Тудор. К., 1968; Дубина М. І. Степан Тудор. В кн.: Дубина М. І. Сурмачі возз'єднання. К.,1976.

М. І. Дубина.

ТУЖІ́ННЯ — жанр усної нар. поетичної творчості. Див. *Голосіння*.

ТУЗ Валентина Порфирівна (н. 19.VI 1931, с. Геронимівка, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. артистка, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1962. В 1953 закінчила Київ. ін-т театр. мистецтва (педагог А. *Бучма*). З 1954 працює в Одес. укр. муз.-драм. театрі ім. Жовтневої революції. Серед ролей — Оксана («Гайдамаки» за Шевченком), Проня («За двома зайцями», Старицького), Тетяна («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Орина («97» М. Куліша), Ковшик («Калиновий гай» Корнійчука), Хівря («Сорочинський ярмарок» Старицького за Гоголем), Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Джейн («Марія Тюдор» Гюго).

ТУЗ, Туз-Гелю — безстічне солоне озеро на *Анатолійському плоскогір'ї*, у межах Туреччини. Лежить на вис. 899 м. Пл. змінюється від 1600 до 2500 км²; глиб. до 2 м. Влітку Т. пересихає і вкривається кіркою солі. Дно глинисте. Солоність до 322 ‰. Біля сх. узбережжя — добування солі.

ТУЗЛИ́ — озеро в Крим. обл. УРСР, у системі Перекопських озер. Див. *Старе озеро*.

ТУКА́Й Габдулла [справж. прізв. та ім'я — Тукаєв Габдулла Мухамедгарифович; 14 (26).IV 1886, с. Кушлауч, тепер Арського р-ну Тат. АРСР— 2(15).IV 1913, Казань] — тат. поет, публіцист, літ. критик. Один з основоположників сучасної тат. літ. мови і нової, реалістичної тат. л-ри. Друкуватися почав 1905. У творах «Паразитам», «Умови», «Державній думі» (всі — 1906) виступив з позицій революц. демократизму і критичного реалізму. Викривав царський лад, націоналістично настроєну буржуазію і духівництво (сатиричні вірші «Не підемо звідси!», 1907; «Націоналісти», «Ішан», поема «Сінний базар...», всі — 1908). Виступав за рівноправність жінки («Татарським дівчатам», 1906; «Свобода жінок», 1909), за дружбу народів («Народні сподівання», 1913). Темі батьківщини і сподіванням нар. мас присвячені вірші «Пара коней», «Рідній землі» (обидва — 1907). Писав твори для

Л. Тудев.

Степан Тудор.

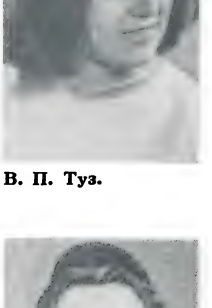

В. П. Туз.

Г. Тукай.

М. М. Тулайков.

М. Т. Тулебаєв.

Б. А. Тулегенова.

З. П. Тулуб.

дітей (поема «Шурале», 1907). Автор підручників, статей. Відомий і як перекладач творів рос. і зарубіж. письменників. Образ Т. відтворено у повісті «Назустріч весні» (1954) С. Кудашева, романах «Тукай» (1954) А. Файзі, «Тукай» (1977) І. Нурулліна, поемі «Дитинство поета» (1939) С. Хакіма. Пам'ятники Т. споруджено в Казані, в селах Кирлай і Кушлауч. В 1966 в Тат. АРСР встановлено респ. премію ім. Габдулли Тукая.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1960; Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. Казань, 1960—61; Избранное. М., 1974.

Літ.: Ганиева Р. Сатирическое творчество Г. Тукая. Казань, 1964; Габдулла Тукай. [Сборник статей]. Казань, 1979; Хайдарова Л., Ахметзянова Н. Габдулла Тукай. Библиографический указатель. 1956—1970. Казань, 1974. *Р. К. Ганієва.*

ТУКА́ЛЬСЬКИЙ Йосип (Нелюбович; р. н. невід.— п. 5.VIII 1675) — укр. церковний і політ. діяч. Походив з укр. православного духівництва. В 50-х рр. 17 ст. був архімандритом монастиря у Вільні. Після смерті Б. Хмельницького Т. підтримував І. *Виговського,* згодом — Ю. *Хмельницького,* схилив його підписати *Слободищенський трактат 1660.* З 1661 Т.— білорус. архієпископ. У 1663 його проголошено київ. митрополитом. Але духівництво Лівобережної і Слобідської України відмовилось визнати Т. главою православної церкви на Україні. Звинувативши Т. у зраді, гетьман П. *Тетеря* 1663 ув'язнив його. Звільнений 1665 П. *Дорошенком,* Т. став його найближчим прибічником. П. Дорошенко за порадою Т. перейшов у підданство Туреччини. Незважаючи на підтримку тур. уряду і П. Дорошенка, Т. не вдалося захопити в свої руки керівництво православною церквою на Україні.

ТУКА́НО, тукана — група племен *індіанців* (арапасо, уанана, пірітапуйо, туюка, десана та ін.), які живуть на Пн. Зх. Бразилії і в прилеглих районах Колумбії. Чисельність — 62 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — тукано, становить окрему мовну групу. В Т. поширені анімістичні вірування (див. *Анімізм*). Осн. заняття — примітивне землеробство і рибальство. В Т. збереглися пережитки первіснообщинного ладу з залишками *патріархату.*

ТУКА́НОВІ, перцеїди (Ramphastidae) — родина птахів ряду *дятлоподібних.* Довж. 40—60 см, маса 100—300 г. Характерний великий, стиснутий з боків, високий дзьоб яскравого кольору. 37 видів (5—7 родів), поширених у тропічних лісах Пд. і Центр. Америки. Тримаються невеликими зграйками. Моногами. Гніздяться в дуплах дерев; кладку з 1—4 яєць насиджують самець і самка 2—3 тижні. *Нагніздні птахи.* Живляться переважно плодами дерев, а також дрібними гваринами. Викопні рештки Т. відомі починаючи з плейстоцену.

ТУКУМА́Н — місто на Пн. Зх. Аргентіни, адм. ц. провінції Тукуман. Вузол з-ць. 366 тис. ж. (1970). Гол. центр цукр. пром-сті країни. Підприємства маш.-буд., шкіряної, консервної, харч. пром-сті. Ун-т. Т. засн. 1565. У березні 1816—квітні 1817 у Т. відбувся нац. конгрес, який проголосив незалежність Об'єднаних провінцій Ла-Плати, перетворених 1826 на Республіку Аргентіну.

ТУ́ЛА — місто, обласний центр РРФСР. Розташована на р. Упі (прит. Оки). Трансп. вузол. 524 тис. ж. (1982). Поділяється на 5 міськ. районів. Т. вперше згадується в літописних джерелах під 1146.

Тула. Драматичний театр. Архітектори С. Галаджев, В. Красильников та ін. 1965—70.

Входила в *Рязанське князівство,* з 1503 — в *Російську централізовану державу.* З 17—18 ст. Т.— значний центр металург. і залізоробної пром-сті та виробництва зброї. В 1607 в Тульському кремлі тримали оборону повсталі селяни на чолі з І. І. *Болотниковим.* З 1796 Т. — центр губернії. В 1898 створено с.-д. групу, 1901 — к-т РСДРП. Рад. владу встановлено 7 (20). XII 1917. З 1937 Т.— обл. центр. У жовтні — грудні 1941 частини Рад. Армії та населення Т. героїчно обороняли місто від нім.-фашист. загарбників. Місто нагороджено орденом Леніна (1966); 1976 Т. присвоєно звання «Місто-герой» з врученням медалі «Золота Зірка». Т. — один із значних пром. центрів країни. Провідні галузі — чорна металургія (наук.-виробн. об'єднання «Тулачормет», Косогорський металург. з-д), машинобудування та металообробка (гірничо-шахтне обладнання, виробн. комбайнів, мотороллерів, самоварів, різних приладів тощо). Серед ін. галузей — хім. (гумотех. вироби), легка та харчова. Виробн. буд. матеріалів, муз. інструментів, у т. ч. гармоній. У Т.— політех. та пед. ін-ти, філіал Всесоюзного заочного фінансово-екон. ін-ту, 11 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм. (засн. 1777), ляльок, юного глядача; цирк, філармонія. Музеї: краєзнавчий, худож. та зброї (засн. 1724). Серед архіт. пам'яток — ансамбль кремля (мури і вежі, 1514—21; Успенський собор, 1762—64; дзвіниця, 1772—76, арх. М. Праве), церква Благовіщення (1692), церкви у стилі *барокко* Николи Зарецького (1730—34, перебудовано в 70-х рр. 18 ст.), Вознесіння (1755—87), Всіхсвятська (1776 — поч. 19 ст., арх. К. Сокольников) та ін.; житл. будинки 18 ст., будівлі у стилі *класицизму* (Дворянське зібрання, тепер Будинок офіцерів, 30—40-і рр. 19 ст., арх. В. Федосєєв). Пам'ятники: В. І. Леніну (1933, скульптор Б. Корольов), «Захисникам Тули у Велику Вітчизняну війну» (1968, скульптор Б. Дюжев, арх. Г. Саєвич та ін.), Л. М. Толстому (1973, скульптор В. Буякін, арх. О. Колчин). Т.— батьківщина педагога К. Д. *Ушинського,* письменників Г. І. *Успенського,* В. В. *Вересаєва,* конструктора зброї В. О. *Дегтярьова.*

ТУЛА́ЙКОВ Микола Максимович [26.VII (7.VIII) 1875, с. Акшуат, тепер Бариського р-ну Ульяновської обл.— 20.I 1938, Саратов] — рад. агроном. Професор Саратовського с.-г. ін-ту (1920—32). Засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1929). Акад. АН СРСР (з 1932), віце-президент ВАСГНІЛ (1929—35), академік ВАСГНІЛ (з 1935). Член Комуністичної партії з 1930. Закінчив Московський с.-г. інститут (1901). 1910—16 — організатор і директор Безенчуцької (тепер Куйбишевської) с.-г. дослідної станції; 1917—20 — працював в земельних органах. В 1920 очолив відділ рільництва Саратовської дослідної с.-г. станції, потім був її директором. Після реорганізації (1930) станції у Всесоюзний ін-т зернового г-ва залишався його директором до 1937. Наук. праці присвячені грунтознавству, способам боротьби з засухою. Премія ім. В. І. Леніна, 1929. *М. Ф. Прохорова.*

ТУ́ЛБУРЕ (Tulbure; справж. прізв.— Попеску) Віктор (н. 28.III 1925, с. Кайнари, тепер Каушанського р-ну Молд. РСР) — рум. поет і перекладач. Друкується з 1946. Осн. книги: «Червона скрипка» (1948), «Ваніна вишня» (1950), «Хвала вітчизні» (1955), «Не тому співаю я, що вмію» (1959), «Поет і воїн» (1960), «Золото» (1963), «Сонце батьківщини» (1966), «Найвища любов» (1972), «На світі не декілька Румуній» (1976). Переклав «Кобзар» Т. Шевченка (1963). Автор кількох статей про нього. Цикл віршів «Український зошит» (1963) присвятив Шевченковому краю. Перекладач творів О. Пушкіна, О. Блока, М. Грибачова. *С. В. Семчинський.*

ТУЛЕБА́ЄВ Мукан Тулебайович [28.II (13.III) 1913, с. Каршиган, тепер Бурлю-Тюбинського р-ну Талди-Курган. обл.— 2.IV 1960, Алма-Ата] — казах. рад. композитор і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1956. У 1951 закінчив Моск. консерваторію. Автор опер «Амангельди» (у співавторстві з Є. Брусиловським, 1945), «Біржан і Сара» (1946; 2-а ред. 1957), оркестрових і камерних творів, музики до фільмів, пісень, музики Держ. гімну Каз. РСР (у співавт., з Є. Брусиловським та Л. Хаміді, 1945). Викладав в Алма-Атинській консерваторії. Був головою Спілки композиторів Казах. РСР (1956—60). Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня. Держ. премія СРСР, 1949.

ТУЛЕГЕ́НОВА Бібігуль Ахметівна (н. 16. XII 1929, Семипалатинськ) — казах. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1967). У 1954 закінчила консерваторію в Алма-Аті. В 1954—56 та з 1971 — солістка Казах. театру опери та балету, 1956—71 — Казах. філармонії в Алма-Аті. Партії: Снігуронька («Снігуронька» Римського-Корсакова), Віолетта, Джільда («Травіата»,

«Ріголетто» Верді), Розіна («Севільський цирульник» Россіні), Норіна («Дон Паскуале» Доніцетті), Киз-Жибек («Киз-Жибек» Брусиловського), Гульбаршин («Алпамис» Рахмадієва), Єнлик («Єнлик-Кебек» Жубанової). Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1970.

ТУ́ЛІЙ [Thulium; від лат. Thule, грец. Θούλη — Тула, Фула (напівказковий острів, який вважався найпівнічнішою територією землі)], Tm — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 69, ат. м. 168,9342; належить до *лантаноїдів*. Відкрив 1879 шведський хімік Т. Клеве (1840 — 1905). Вміст Т. у земній корі 8×10^{-5} % за масою. Осн. мінералом для одержання Т. служать ксенотим та евксеніт. Т.—метал світло-сірого кольору; густ. 9318 кг/м³; $t_{пл}$ 1550—1600 °С; $t_{кип}$ 2130 °С. Хімічно активний. На повітрі окислюється. Утворює сплави і сполуки з багатьма елементами. Застосовують для синтезу напівпровідникових матеріалів; радіоактивний ізотоп ^{170}Tm використовується як гамма-випромінювач. *Ю. Я. Фіалков.*

ТУ́ЛМІН (Toulmin) Стефан (н. 25.III 1922) — амер. бурж. філософ. З 1948 працював у Кембріджі, читав лекції з історії й філософії науки в ун-тах Австралії. З 1959 працював у США, з 1969 — професор Мічіганського ун-ту. Досліджує проблеми методології науки. Представник істор. школи філософії науки. Відомий як критик *неопозитивізму*. Гол. принцип концепції Т.— аналіз науки в зв'язку з буденним знанням та світоглядом. Зміни понять науки та її ідейного фону Т. розглядає як відношення між видами і родом в еволюц. вченні Ч. *Дарвіна*. Обстоюючи ідею безперервної еволюції знання, Т. заперечує значення революції в науці. З точки зору марксистсько-ленінської філософії властиве Т. перенесення біол. понять у методологію пізнання є науково неспроможним.

Є. К. Бистрицький.

ТУ́ЛОВ Михайло Андрійович [8 (20).XI 1814, Гродно — 11 (23). V 1882, Київ] — рос. та укр. літературознавець, мовознавець і письменник. Закінчив Київ. ун-т (1839). Професор Ніжинського ліцею (1844—53), пізніше був директором Немирівської гімназії, інспектором казенних училищ Київ. учбового округу, помічником попечителя цього округу. Негативно поставився до реакц. шкільної реформи Д. А. Толстого і був змушений вийти у відставку. Один із організаторів *недільних шкіл*. Автор праць: «Нариси історії мовознавства» (1869), «Про малоруський правопис» (1879), «Про процес поетичної творчості» (1881). Друкувався в «*Основі*» (під псевдонімом Лінейкін).

С. І. Білокінь.

ТУЛО́Н — місто на Пд. Франції, у департаменті Вар. Порт і гол. військ.-мор. база на Середземному м. Залізнична станція. 182 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд., суднобуд. і судноремонтної, металообр., хім. і харч. пром-сті. Мор. арсенал. Рибальство. Місто відоме з античних часів.

ТУЛСІДА́С [бл. 1532, Сорон, тепер штат Уттар-Прадеш — 1624, Бенарес (Варанасі)] — інд. поет, один із фундаторів сучасної л-ри гінді. Погляди Т. надзвичайно суперечливі. Проголошуючи рівність каст перед богом, він, однак, вимагав шанування брахманів. Найважливіший твір Т.— поема «Рамаяна» («Рамачаріманаса», бл. 1575), в основі якої — сюжет класичної епопеї «*Рамаяна*». Т. належать також збірки «Пісні», «Пісні про Крішну» (обидві — бл. 1570), «Гірлянда двовіршів» (1583), «Збірник гімнів», «Похвала богині Парваті» (1586), «Гірлянда віршів» (1612—14).

Тв.: Рос. перекл.— Рамаяна, или Рамачаритаманаса. Море подвигов Рамы. М.—Л., 1948. *Ю. В. Покальчук.*

ТУ́ЛУ — народ в Індії, який живе на Зх. штату Тамілнад, а також у прилеглих до нього районах штатів Махараштра, Карнатака і Керала. Заг. чисельність — 1,35 млн. чол. (1980). Мова Т. належить до *дравідійських мов*. Офіц. релігія — індуїзм, але поширені й давні традиційні вірування (культ предків, віра в демонів тощо). У Т. збереглися пережитки первіснообщинного ладу із залишками *матріархату*. Осн. заняття Т.— землеробство і ремесла (плетіння).

ТУ́ЛУБ Зінаїда Павлівна [16 (28). XI 1890, Київ — 26. IX 1964, там же] — укр. рад. письменниця. Народилася у сім'ї юриста. Закінчила Київські Вищі жіночі курси (1913). З 1910 друкувала вірші рос. мовою в газ. «Киевские вести», в журн. «Киевская мысль», «Вестник Европы», «Русское богатство» та ін. У 1916 опублікувала повість рос. мовою «На роздоріжжі». В 1919—21 працювала керівником лекторської секції в одній з частин Червоної Армії, в 1921—25 — в різних рад. установах. Т. — автор історичного роману «Людолови» (т. 1—2, 1934—37), в якому зображено життя України поч. 17 ст. в часи гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного. В 1964 вийшов у світ роман Т. «В степу безкраїм за Уралом» про життя Т. Шевченка на засланні. Писала також кіносценарії, п'єси, перекладала російською мовою твори французьких та українських письменників.

Тв.: Людолови, т. 1—2. К., 1965; В степу безкраїм за Уралом. К., 1970; Рос. перекл.— Сагайдачный. М., 1962.

Літ.: Сиротюк М. Зінаїда Тулуб. К., 1968. *В. Д. Тимченко.*

ТУ́ЛУБ Олександр Данилович (1824, Полтавщина — 1872) — громад. діяч, історик і педагог. Н. в сім'ї дрібного поміщика. В 1847 закінчив філос. факультет Київ. ун-ту. Був знайомий з Т. Г. Шевченком, розповсюджував його твори серед студентів ун-ту. В 1846 вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства*, належав до його ліберальної, поміркованої частини. Виступав за визволення селян від кріпосної залежності шляхом викупу. В березні 1847 Т. заарештовано. В 40—70-х рр. працював учителем у різних містах України. Опублікував працю з історії м. Черкас, Златополя (тепер у складі м. Новомиргорода Кіровогр. області).

ТУ́ЛУБ — частина тіла у хребетних тварин і людини, за винятком голови, шиї та кінцівок. Складається з грудного та черевного відділів. Має два кінці: *краніальний*, або черепний, та *каудальний*, або хвостовий, і чотири поверхні: вентральну, або черевну, дорсальну, або спинну, й дві бокові, або латеральні (праву і ліву).

ТУЛУ́ЗА — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Верхня Гаронна. Порт. на р. Гаронні та Пд. каналі, що сполучає Гаронну з Середземним м. Вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт. 374 тис. ж. (1975). Значна воєнна пром-сть. Машинобудування (зокрема, літакобудування) та металообробка, підприємства хім., взут., швейної, харч., у т. ч. тютюнової, пром-сті. Ун-т (засн. 1230). Нац. центр космічних досліджень, музей живопису і скульптури. Серед архіт. пам'яток — базиліка Сен-Сернен (основне буд-во 1096—1250), романсько-готичний собор Сент-Етьєнн (12—16 ст.), готична церква якобінського монастиря (1260—1315), численні ренесансні церкви та палаци (отель Бернюї, 1504—34, арх. Г. і Ж. Пікар, Л. Пріва та ін.), будівлі у стилі *барокко*, ратуша у стилі *класицизму* (1750—53, арх. Ж. Гаммас). В 1984 відкрито пам'ятник П. Пікассо (скульптор М. Грицюк). Іл. с. 384.

ТУЛУ́З-ЛОТРЕ́К (Toulouse-Lautrec) Анрі Марі Раймон де (24.XI 1864, Альбі — 9.IX 1901, Мальроме, Жіронда) — франц. живописець і графік, представник *постімпресіонізму*. В 1882 навчався у Л. Бонна, з 1883 — у Ф. Кормона в Парижі. На його творчість вплинув Е. *Дега*. Т.-Л. відвідав Брюссель, Іспанію, Португалію, Лондон. Працював у Парижі. Твори: «Кармен», портрет Е. Бернара (обидва — 1885), «Цирк Фернандо. Наїзниця» (1888), «Бал у Мулен-де-ла-Галетт» (1889), «Танець в Мулен-Руж» (1890), «Арістід Брюан у своєму кабаре» (1892), «Співачка Іветт Гільбер» (1894), «У цирку. Клоунеса» (1899) та ін. Картини Т.-Л. зберігаються в зібраннях Франції, США, Держ. музеї образотворчих мистецтв ім. О. Пушкіна в Москві.

Літ.: Перрюшо А. Тулуз-Лотрек. Пер. с франц. М., 1969.

ТУЛУ́Н — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Ії (бас. Ангари). Залізнична станція. 53 тис. ж. (1982). Центр вугільної (розрізи «Азейський» і «Тулунський»), лісової, деревообр. та буд. матеріалів пром-сті. У Т.— склобробний, гідролізний, електрорем. з-ди. Пед. і мед. уч-ща, радгосптехнікум. Місто утворено 1922.

ТУЛУНІ́ДИ — династія в Єгипті у 868—905. Засн. намісником *Аббасидів* у цій країні Ахмедом ібн Тулуном. За Т. Єгипет став фактично незалежним від Аббасидів. У 878 Т. підкорили Сірію. В 905 Т. були розбиті Аббасидами.

ТУЛЯРЕМІ́Я [від назви місцевості Туларе в шт. Каліфорнія (США), де була виявлена, і грец.

А. Тулуз-Лотрек.

А. Тулуз-Лотрек. Ла Гулю входить у Мулен-Руж. 1892. Зібрання Бернхейм де Віллер. Париж.

Тулуза. Собор Сент-Етьєнн. 12—16 ст.

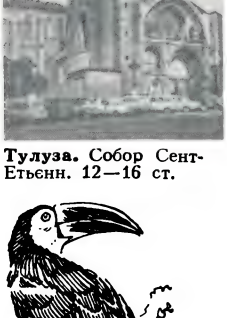

Туканові. Тукан Ramphastus ariel.

Тулуза. Базиліка Сен-Сернен. 1096—1250.

αἷμα — кров] — гостра інфекційна хвороба людини і тварин (зоонозна хвороба), спричинювана бактерією Francisella tularensis, з природною вогнищевістю. Збудник хвороби був уперше виділений 1911 амер. вченими Дж. Мак-Коєм і Ч. Чепіним від хворих ховрахів. Збудники Т. протягом місяців можуть зберігатися у воді, сіні, соломі тощо. Людина заражується від хворих *гризунів* (водяних щурів, ховрахів, зайців, полівок та ін.) контактним, аліментарним (з їжею), повітряно-пиловим шляхом. Хворі на Т. люди небезпеки для оточуючих не являють. Прихований період Т. триває від кількох годин до 3 тижнів, здебільшого 3—7 діб. Осн. ознаки захворювання: раптове підвищення температури тіла до 39—40°, головний біль, порушення сну, біль у м'язах, втрата апетиту, іноді блювання, збільшення і запалення лімфатичних вузлів. Виникають розлади функцій тих чи ін. органів та спостерігаються певні ознаки захворювання — болі в животі («гострий живіт»), некротична ангіна, бронхіт, запалення легень тощо. Залежно від локалізації збудника (в шкірі, слизових оболонках, лімфатичних вузлах, дихальних шляхах, шлунково-кишковому тракті тощо) розрізняють бубонну, очно-бубонну, легеневу, абдомінальну (кишкову) та ін. форми. Лікування: антибіотики, симптоматичні засоби. У перехворілих залишається стійкий *імунітет*.

Серед тварин на Т. найчастіше хворіють вівці, хутрові й промислові звірі, особливо молодняк. Зараження відбувається через корми і воду, забруднені виділенням хворих гризунів, а також від укусів кровосисних комах та кліщів. Т. проявляється гарячкою, проносами, виснаженням, ураженням селезінки, печінки і легенів. У більшості тварин перебіг хвороби доброякісний, у овець і *хутрових звірів* — великий падіж молодняка, знижується продуктивність. Заходи боротьби: хворих тварин ізолюють і лікують антибіотиками, виснажених забивають і використовують на технічні цілі, трупи знищують, проводять дезинфекцію. Знищення гризунів, комах і кліщів — переносників збудника хвороби.

Ю. Я. Полилях (Т. у тварин).

ТУ́ЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 26.IX 1937. Площа 25,7 тис. км². Нас. 1878 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, татари, білоруси та ін. Міськ. нас.— 80 %. Поділяється на 23 райони, має 21 місто і 48 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Тула*. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1957). Більша частина Т. о.— рівнинна, розчленована річковими долинами, ярами та балками. На Пн. Сх.— відроги *Середньоросійської височини*. Корисні копалини: буре вугілля (*Підмосковний буровугільний басейн*), залізна руда, кам. сіль, вапняки, торф, вогнетривкі глини, гіпс, туф тощо. Є мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —9,5, —10,3°, липня +19, +20°. Опадів 400—600 мм на рік. Найбільші ріки — *Ока* та *Дон* (у межах області — верхня течія). Грунти на Пн. Зх. переважно дерново-підзолисті, сірі, лісові, на Пд.— опідзолені та вилуговані чорноземи, по долинах річок — лучні й болотні. Під лісом (дуб, липа, осика, береза) бл. 13 % тер. області. Т. о.— один з найстаріших пром. районів країни. За роки соціалістичного буд-ва реконструйовано старі галузі — металургію, машинобудування, легку і харчову, створено нові галузі — хімічну, електроенергетичну та ін. Енергетика базується на місц. вугіллі, ставропольському газі та електроенергії Черепетської, Щокінської й Новомосковської ДРЕС, Алексінської та Новотульської ТЕЦ. Металургія представлена науково-виробничим об'єднанням «Тулачормет» та Косогорським металург. заводом, а також кількома чавуноливарними заводами. Підприємства машинобудування та металообробки (виробництво верстатів, підйомних кранів, котельно-вентиляційного, гірничошахтного, авторемонтного обладнання, сепараторів, моторолерів, мисливських рушниць, самоварів тощо) розміщені в Тулі, Алексіні, Новомосковську, Плавську, Узловій. Осн. підприємства хім. пром-сті — новомосковське та щокінське виробничі об'єднання «Азот», Єфремовський з-д синтетичного каучуку, Узловський з-д пластмас та ін. Значно розвинулося виробн. буд. матеріалів (зокрема, виробн. залізобетонних конструкцій і деталей). З галузей харч. пром-сті виділяються м'ясомол., борошномельна, спиртова, цукр., кондитерська (у т. ч. виробн. тульських пряників), легкої — швейна, трикотажна, панчішно-шкарпеткова. Виробн. муз. інструментів (гармоній, баянів) та меблів. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур і цукр. буряків. Вирощують також кормові й овочеві культури, картоплю. Тваринництво мол.-м'ясного напряму. Розвивається приміське г-во. Тер. області з Пн. на Пд. проходять з-ці: Москва — Тула — Курськ — Харків, Москва — Донбас, Вязьма — Сизрань. Автомоб. магістралі: Москва — Сімферополь, Москва — Воронеж. Судноплавство по Оці (від Алексіна). Розвинутий трубопровідний транспорт. У Т. о.— політех. і пед. ін-ти (Тула), 42 серед. спец. навч. заклади. Музеї: обл. краєзнавчий (з 12 філіалами в містах Бельові, Алексіні, Єфремові, Новомосковську, музей «Куликово поле» в Куркінському р-ні та ін.), художній і зброї — в Тулі, музей-планетарій Підмосковного вуг. басейну в м. Донському, історико-худож. — в м. Богородицьку, музей-садиба Л. М. Толстого *Ясна Поляна*, Музей-садиба В. Д. Поленова в с. Полєново, де художник провів останні роки свого життя. Театри: драм., ляльок, юного глядача — в Тулі та драм. — в Новомосковську. Популярні місця туризму і відпочинку — с. Полєново, с. Велєгож, м. Алексін, с. Ясна Поляна та ін.

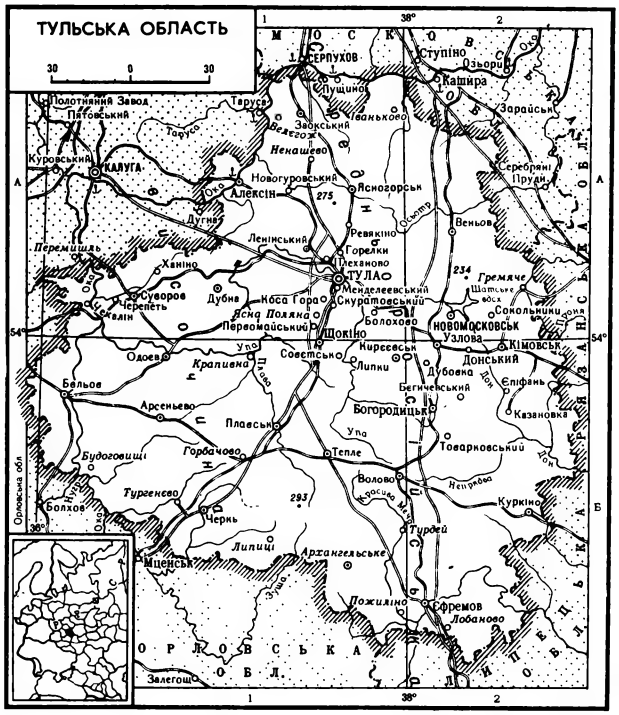

Тульчин. Палац. Початок 19 ст.

ТУЛЬЧИ́Н — місто Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Сільниці (прит. Пд. Бугу), за 13 км від залізнич. ст. Журавлівка. Вперше згадується 1607 під назвою Нестервар. Т. був під владою шляхет. Польщі. У червні 1648 Т. здобули сел.-козац. загони під проводом М. *Кривоноса* й І. *Ганжі*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Т. відійшов до Польщі. За *Бучацьким мирним договором 1672* Т. загарбала Туреччина. В 1699 за умовами *Карловицького конгресу 1698—99* знову відійшов до Польщі. Селяни Т. брали активну участь у *Коліївщині*. В 1787 Т. дістав *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1818 тут створено *Тульчинську управу* «Союзу благоденства», яка 1823 стала керівним центром *Південного товариства декабристів*. У будинку П. І. *Пестеля* в Т. збиралися члени управи. В 1903 в Т. виник соціал-демократичний гурток. Рад. владу проголошено в січні 1918.

У місті — моторемонтний, комбікормовий, консервний, маслосироробний і прод. товарів заводи, взут., меблева і швейна ф-ки, хлібний та м'ясний комбінати, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, лісгоспзаг, міжколг. буд.

організація, комбінат побутового обслуговування. Вет. технікум, культур.-освітнє та сільс. профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв., музична й спорт. школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, кінотеатр, 12 б-к; музеї: краєзнавчий, історії декабристського руху, М. Д. *Леонтовича*.

Архіт. пам'ятки: комплекс палацових споруд (18 — 19 ст.), т. з. будинок декабристів (18 ст., тепер краєзнавчий музей), будинок

Тульчин. Будинок П. І. Пестеля, в якому збиралися декабристи.

П. І. Пестеля (19 ст., тепер музей історії декабристського руху), Успенська церква з дзвіницею (1789), костьол і домініканський монастир (18 ст.), житл. будинки (18—19 ст.). Пам'ятники О. В. Суворову (1954, скульптор Б. Едуардс), М. Д. Леонтовичу (1969, скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнащенко); меморіал на честь борців за Рад. владу та героїв громадян. війни. В Т. жив О. В. Суворов (1796—97). Тут працював укр. композитор М. Д. Леонтович (1908—21). У Т. бували І. П. Котляревський (1806—07), О. С. Пушкін (1821—22), поет-декабрист К. Ф. Рилєєв, польс. письменник Ю. Словацький (1827), укр. художник І. М. Сошенко (1846), укр. рад. поет М. Т. Рильський (1947).

Літ.: Підласко Т. В. Тульчин. Одеса, 1980.

ТУЛЬЧИ́НСЬКА Віра Петрівна [н. 31.VII (13.VIII) 1907, м. Казань] — укр. рад. мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1942. Закінчила Казан. ветеринарний ін-т (1929). В 1932—36 Т. працювала в Казан. н.-д. ін-ті Наркомзему Тат. АРСР, 1936—46 — в Киргизькому с.-г. ін-ті в м. Фрунзе (з 1941 — професор), 1947—52 — в Одес. с.-г. ін-ті. З 1952 — зав. кафедрою мікробіології, професор Одес. ун-ту. Наукові праці з питань мікробіології та імунології бруцельозу і туберкульозу; бактеріофагії, вірусології; біохімії і фізіології водяних мікроорганізмів — продуцентів біологічно активних речовин (антибіотиків, вітамінів тощо) і застосування їх у народному господарстві, захисту навколишнього середовища від ксенобіотиків за допомогою мікробів-деструкторів. Делегат XIX з'їзду КПРС, XVII, XVIII і XIX з'їздів КП України; 1952—56 — кандидат у члени ЦК КП України. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медаллю.

ТУЛЬЧИ́НСЬКА УПРА́ВА — філія *Південного товариства декабристів*. Організована 1818 П. І. *Пестелем* як філія «*Союзу благоденства*» в м. Тульчині (тепер райцентр Вінн. обл.). Після розпуску в березні 1821 «Союзу благоденства» члени Т. у. створили Південне т-во. З утворенням *Кам'янської управи* (1822) та *Васильківської управи* (1823) Т. у. стала гол. управою Пд. т-ва. До Т. у. входили О. П. *Юшневський*, О. П. *Барятинський*, В. Н. Івашов, М. І. *Лорер*, М. В. *Басаргін*, М. О. Крюков, брати П. С. і М. С. *Бобрищеви-Пушкіни* та деякі ін. офіцери 2-ї армії. Члени Т. у. були прихильниками респ. ідей, виступали за повалення самодержавства та скасування кріпосного права шляхом революц. перевороту. Члени Т. у. схвалили проект майбутньої конституції — «*Руську правду*» *П. І. Пестеля*. Після арешту П. І. Пестеля в грудні 1825 і поразки *Чернігівського полку повстання* в січні 1826 Т. у. припинила своє існування.

ТУЛЬЧИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 76,3 тис. чол. (1983). У районі— 54 населені пункти, підпорядковані міській, 2 селищним, 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тульчин*. Т. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня хвиляста, розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: граніт, глина, каолін, кварцовий пісок, торф. Найбільша річка — Сільниця (прит. Пд. Бугу). Ґрунти в основному сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, клен, граб, липа, осика, береза, сосна, ялина) займають 19,6 тис. га.

Найбільші промислові підприємства — тульчинські швейна та взуттєва фабрики, м'ясний та хлібний комбінати, Кирнасівський цукровий комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Тульчин), 11 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— вирощування зернових, цукр. буряків, соняшнику, картоплі, овочевих і кормових культур, виробн. м'яса, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1982 становила 70,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 63,7 тис. га. Скотарство, свинарство. У Т. р.— 19 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, міжгосп. об'єднання по виробн. свинини та по кролівництву і рибництву, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Журавлівка, Кирнасівка, Юрківка. Автомоб. шляхів — 319 км, у т. ч. з твердим покриттям — 286 км.

В районі — ветеринарний технікум, культ.-осв. та сільс. профес.-тех. уч-ща, 39 заг.-осв., 3 муз. та спортивна школи; 44 лік. заклади, у т. ч. 11 лікарень, 3 санаторії. 52 клубні установи, 3 кінотеатри, 51 кіноустановка, 58 б-к; музеї: краєзнавчий, історії декабристського руху, М. Д. Леонтовича (Тульчин), О. В. Суворова, художній ім. Т. Г. Шевченка та історії села і колгоспу (с. Тиманівка), історії села (с. Петрашівка). У с. Кришинцях Т. р. народився майстер укр. нар. мистецтва І. Т. *Гончар*, у с. Тиманівці — новатор с.-г. виробн. П. О. *Желюк*, у с. Юрківці — укр. рад. письменник Я. Д. *Качура*, у с. Маньківці — укр. письменник А. П. *Свидницький*. У Т. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1925).

Т. В. Підласко.

ТУМА́К — гібрид між *зайцем* сірим (Lepus europaeus) і зайцем-*біляком* (L. timidus). Зустрічається в тих районах, де поширені ці обидва види, зокрема у пн.-зх. частині України.

ТУМА́Н — скупчення продуктів конденсації водяної пари (дрібних капель води, кристалів льоду або їхньої суміші) у приземному шарі *атмосфери*. Т. викликає помутніння повітря, що зменшує горизонтальну видимість до 1 км і менше. Помутніння атмосфери при видимості понад 1 км наз. с е р п а н к о м (димкою). Осн. причинами утворення Т. є зниження т-ри повітря до *роси точки* і нижче та збільшення *вологості повітря*. За походженням розрізняють Т. охолодження і Т. випаровування, за умовами утворення — внутрішньомасові (виникають усередині повітряної маси без участі фронтальних процесів) і фронтальні (зумовлені діяльністю *фронтів атмосферних*). Найпоширеніші внутрішньомасові Т. охолодження — адвективні (див. *Адвекція*) і радіаційні, що утворюються внаслідок охолодження земної поверхні (див. *Випромінювання Землі*). Водність Т. від 0,05 до 0,2 г/м³ і більше (у густих Т.). Іноді з Т. випадають опади переважно у вигляді мряки, утворюються паморозь, *ожеледь*. Т. створюють несприятливі умови для транспорту, особливо повітряного. Розроблено і успішно впроваджуються методи розсіювання туманів.

П. І. Колісник.

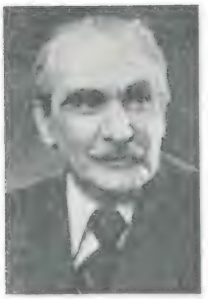

М. І. Туманішвілі.

ТУМАНІШВІ́ЛІ Михайло Іванович (н. 6.II 1921, Тбілісі) — груз. рад. режисер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Після закінчення 1949 Груз. театр. ін-ту в Тбілісі (педагог Г. *Товстоногов*) працював режисером Груз. театру ім. Ш. Руставелі (1965—66 —гол. режисер). Серед вистав— «Повість про любов» К. Буачидзе, «Чинграка» Г. Нахуцрішвілі, «Король Лір» У. Шекспіра. З 1949 викладає в Груз. театр. ін-ті ім. Ш. Руставелі (з 1960 — профе-

Й. М. Туманов.

С. К. Туманський.

О. Т. Туманян.

сор). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, медалями.

ТУМА́ННОСТІ ГАЛАКТИ́ЧНІ — див. *Галактичні туманності*.

ТУМА́НОВ Йосип Михайлович [справжнє прізв. — Туманішвілі; 2 (15).I 1909, Тбілісі — 9.VII 1981, Москва] — рос. рад. режисер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1964). Член КПРС з 1956. В 1929 закінчив драм. курси під керівництвом Ю. О. *Завадського* у Москві. З 1936 — режисер, 1938—46 — гол. режисер моск. Оперного театру ім. К. С. Станіславського (з 1941— Муз. театр ім. К. С. Станіславського і В. І. Немировича-Данченка). В 1946—53 — худож. керівник Моск. театру оперети, 1953—61 — гол. режисер Моск. театру імені О. С. Пушкіна, з 1961 — гол. режисер Кремлівського Палацу з'їздів (1964—70 також гол. режисер *Великого театру СРСР*). Серед вистав — «Вільний вітер» І. Дунаєвського, «Трембіта» Ю. Мілютина, «Жовтень» В. Мураделі, «Балмаскарад», «Дон Карлос» Дж. Верді, «Хованщина», «Борис Годунов» М. Мусоргського (дві останні — в міланському театрі «*Ла Скала*»). Брав участь як режисер у *театралізованих святах*, зокрема у постановці худож. програм у Москві, присвячених XXII Олімпійським іграм (1980). З 1951 — пед. діяльність в Держ. ін-ті театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва, з 1965 — професор). Нагороджений 2 орденами Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ТУМА́НСЬКИЙ Василь Григорович (1723, с. Нова Басань, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.— 1809) — генеральний суддя *Малоросійської колегії* (1764—75). У 1782—96 — помічник правителя *Новгород-Сіверського намісництва*. Власник великих маєтностей на Чернігівщині.

ТУМА́НСЬКИЙ Василь Іванович [28.II (11.III) 1800, с. Чорториги, тепер с. Шевченкове Глухівського р-ну Сум. обл.— 23.III (4.IV) 1860, с. Панасівка, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.] — рос. поет. Був членом Вільного т-ва любителів рос. словесності (з 1822), де подружився з К. Рилєєвим, О. Бестужевим-Марлінським, В. Кюхельбекером та ін. У 1823—28 жив в Одесі, зблизився з О. Пушкіним, А. Міцкевичем. Друкуватися почав 1817. Більшість поезій написано в романтичному стилі. Кращі вірші Т. пройняті волелюбними настроями («До князя Чертелєва», «Грецька ода», «Греція», «Поетові»).

ТУМА́НСЬКИЙ Сергій Костянтинович [8 (21).V 1901, Мінськ — 9.IX 1973, Москва] — рад. конструктор авіаційних двигунів, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1951. Закінчив Петрогр. військ.-тех. школу (1922) і Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1931). З 1956 — ген. конструктор авіац. двигунів. Працював над створенням поршневих і реактивних двигунів для швидкісних бомбардувальників, пасажирських лайнерів, надзвукових винищувачів, навч. тренувальних літаків. Зробив значний внесок у створення високотемпературних турбін авіац. двигунів, виконав фундаментальні дослідження по створенню реактивних двигунів з двокаскадним компресором, розробив рекомендації щодо усунення небезпечних вібраційних напружень лопаток компресорів і турбін. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1957.

ТУМА́НСЬКИЙ Федір Васильович (1746 — грудень 1810) — рос. письменник, перекладач і видавець, член Російської академії, чл.-кор. Академії наук і мистецтв (з 1779). Син В. Г. *Туманського*. Закінчив Академічний університет у Петербурзі. Йому належать дослідження про життя та діяльність Олександра Невського, Петра I, «Дитячий місяцеслов» (1787) та ін. Видавав у Петербурзі кілька рос. журналів, зокрема «Российский магазин» (1792—93). В цьому журналі опублікував кілька статей з історії України і розшуканий ним «Лѣтописецъ Малыя Россіи» з додатком свого словничка — «Изъясненіе малороссійскіхъ реченій въ предшедшихъ листахъ» (1793). Це один з перших в історії укр. лексикографії перекладних укр.-рос. словників (у ньому подано 333 слова).

Л. С. Паламарчук.

ТУМАНЯ́Н Ованес Тадевосович [7 (19).II 1869, с. Дсех, тепер Туманянського р-ну Вірм. РСР — 23.III 1923, Москва, похований у Тбілісі] — вірменський письменник, громад. діяч. Друкуватися почав 1887. В поезії 90-х рр. відображені соціально-психологічні конфлікти, звичаї народу, його фольклорні традиції. В поемах «Маро» (опубл. 1892), «Лорієць Сако» (опубл. 1890), «Ануш» (опубл. 1892) показав вірм. патріархальне село з його звичаями, соціально-побутовими суперечностями. Поема «Стогони» (1890) — про стихійний протест селян. мас. Поеми «Давид Сасунський», «Здобуття фортеці Тмук» (обидві — 1902) історико-епічного характеру. Гострою соціальною спрямованістю відзначаються оповідання «Гікор» (1895), казки «Хазяїн і наймит» (1908), «Хоробрий Назар» (1912), байки («Кінець зла», 1908). Цикл віршів присвятив Грузії. Писав твори для дітей. Виступав як критик та історик л-ри. Перекладач творів Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Лермонтова. На сюжети поем Т. створено опери «Ануш» А. Тіграняна та «Алмаст» О. Спендіарова. Твори Т. укр. мовою перекладали П. Тичина, І. Кочерга, О. Копиленко, М. Терещенко, Д. Павличко, В. Кочевський та інші.

Тв.: Укр. перекл.— Вовк. Х., 1931; Гікор. Х.—К., 1931; Зелений братік. К., 1948; Вибрані твори. К., 1952; Вибрані твори. К., 1969; Дітям. К., 1969; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—3. Ереван, 1969.

Літ.: Тичина П. Ованес Туманян. В кн.: Тичина П. Магістралями життя. К., 1941; Григорьян К. Н. Ованес Туманян. М., 1953; Кочевський В. В. Співоче серце Вірменії. (Ованес Туманян). К., 1969.

С. Г. Амірян.

ТУМУ́НОВ Жамсо Тумунович (5.II 1916, улус Табтанай, тепер Агінський Бурят. авт. округ Читин. обл.— 12.I 1955, Улан-Уде) — бурят. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вищу партійну школу при ЦК КПРС (1951). Друкуватися почав 1938 (п'єса «Сесегма»). Автор поем «Чотири роки», «Благословіння матері» (1942), «Сухе-Батор» (1946), «Вогні Жаргалантуя» (1952), збірок віршів «Гімн перемоги» (1948), «Нові вірші» (1950), збірок оповідань «Степовий орел» (1942), «Незабутні дні» (1952); романів «Степ прокинувся» (1949) — про події громадян. війни і встановлення Рад. влади на Забайкаллі і «Золотий дощ» (1955) — про героїзм бурят. народу у Великій Вітчизн. війні. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1 і 2-го ступенів, медалями.

С. Ж. Балданов.

ТУНГ, олійне дерево (Aleurites) — рід одно- і дводомних деревних листопадних або вічнозелених рослин родини молочаєвих. Листки чергові, довгочерешкові, цілісні або 3—5-лопатеві. Квітки переважно одностатеві, п'ятипелюсткові, в нещільних китицях, білі з кремовим або рожевим відтінком. Плід — кістянкоподібний. 5 видів, поширених у тропіч. і субтропіч. Азії. В СРСР в культурі (в Закавказзі) 2 види: Т. китайський, або Т. Форда (A. fordii), і Т. японський, або серцевидний (A. cordata). Насіння Т. (в більшості отруйне) містить жирну швидковисихаючу олію, що використовується для виготовлення високоякісних емалей і фарб, стійких лаків, клейонок, лінолеуму, свічок, штучних шкур, ізоляційних стрічок, в миловарінні; в медицині — як блювотне і проносне тощо. Олія з Т. молуккського (A. moluccana), або лумбанга, свічкового дерева — їстівна.

А. П. Лебеда.

ТУНГУ́СИ — застаріла назва *евенків*, поширена до 20—30-х рр. 20 ст.

ТУНГУ́СКА НИ́ЖНЯ — ріка у Сх. Сибіру, в межах Ірк. обл. та Красноярського краю РРФСР, права прит. *Єнісею*. Довж. 2989 км, площа бас. 473 тис. км². Бере початок на пд.-сх. схилах Ангарського кряжа, тече *Середньосибірським плоскогір'ям*. У верхів'ї долина Т. Н. широка, русло звивисте, є перекати. Нижче розширені ділянки долини чергуються зі звуженими (від 20 км до 200 м), у руслі багато порогів, перекатів. Гол. притоки: Кочечум, Віві (праві), Таймура, Учамі (ліві). Живлення переважно снігове. Під час весняної повені рівень води у звужених місцях Т. Н. піднімається на 20 м. Пересічна річна витрата води у гирлі 3680 м³/с. Сплавна. Судноплавна до смт Тура. У бас. ріки — *Тунгуський вугільний басейн*.

ТУНГУ́СКА ПІДКАМ'ЯНА́ — ріка у Сх. Сибіру, в межах Ірк. обл. та Красноярського краю РРФСР, права прит. *Єнісею*. Довж. 1865 км, площа бас. 240 тис. км². Бере початок на Ангарському кряжі й тече переважно широкою заболоченою долиною. До злиття з р. Тетере

має назву Катанга. Нижче перетинає *Середньосибірське плоскогір'я*, долина ріки звужується, у руслі численні пороги, перекати. У пониззі шир. долини досягає 20 км і більше. Гол. притоки: Тетере, Чуня (праві), Камо, Вельмо (ліві). Живлення гол. чин. снігове. Замерзає наприкінці жовтня, скресає у травні. Пересічна річна витрата води у гирлі 1750 м³/с, найбільша — 35 000 м³/с. Сплавна, нерегулярне судноплавство. На Т. П.— населені пункти Ванавара, Байкіт.

ТУНГУ́СО-МАНЬЧЖУ́РСЬКІ МО́ВИ, маньчжуро-тунгуські мови, тунгуські мови — група близько споріднених мов. Вважають, що вони віддалено споріднені з монгольськими, тюркськими, а також, можливо, з давніми корейською та японською мовами і разом з ними становлять алтайську сім'ю. За однією з класифікацій, Т.-м. м. поділяють на дві групи: маньчжурську (південну) і тунгуську (північну). До маньчжурської групи належать мертва чжурчженська мова і старописемна маньчжурська мова з її живими діалектами, до тунгуської групи — евенкійська мова, солонська, негідальська, евенська, нанайська, *ульчська мова, удегейська мова,* орокська та орочська мови. Писемними Т.-м. м. є евенкійська, евенська та нанайська мови, алфавіти яких базуються на рос. графічній основі.

Літ.: Суник О. П. Тунгусо-маньчжурские языки. В кн.: Языки народов СССР, т. 5. Л., 1968; Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, т. 1—2. Л., 1975—77.

О. П. Суник.

ТУНГУ́СЬКИЙ ВУГІ́ЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — один з найбільших в СРСР за площею і запасами вугільний басейн. Розташований у Краснояр. краю, частково в Якут. АРСР та Ірк. обл. РРФСР. Пл. 1045,4 тис. км². Заг. геол. запаси вугілля (до глиб. 1800 м) 2324 млрд. т (1983). У геоструктурному відношенні басейн пов'язаний з *Сибірською платформою*. Вугленосна товща представлена переважно *континентальними відкладами* пермського (див. *Пермський період і пермська система*), частково середньо- та верхньокам.-вуг. (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*) віку, потужність її від 100 до 1500 м. Вуг. пласти мають робочу потужність пересічно 1—5 м, рідше 12—15 м.; пласт Потужний — до 60 м. Глиб. залягання вуг. пластів від 0 до 1800 м. Вугілля — від бурого до *антрациту*. На тер. Т. в. б. виділяють 6 вугленосних районів: Норільський, Арктичну, Західну, Центр. та Східну частини басейну, Південну окраїну басейну.

Перші відомості про наявність вугілля на тер. Т. в. б. належать до 2-ї половини 19 ст. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції вперше дані про Т. в. б. узагальнив рад. геолог С. В. Обручев, який провадив експедиційні дослідження у Сх. Сибіру (1917—24). Систематичне вивчення басейну почалося в основному після Великої Вітчизн. війни. Видобувають вугілля відкритим і шахтним способами. Гідрогеол. умови басейну ускладнені наявністю боліт і *багаторічної мерзлоти*. Вугілля використовують як енергетичне паливо.

В. Х. Череповський.

ТУНГУ́СЬКИЙ «МЕТЕОРИ́Т», тунгуське явище — вибух «вогняної кулі» 30.VI 1908 бл. 7 год ранку за місцевим часом в районі, розташованому на схід від верхів'я р. Підкам'яної Тунгуски, за 65 км на Пн. Зх. від факторії Ванавара (тепер село Евенкійського національного округу Красноярського краю РРФСР). За кілька секунд до вибуху спостерігався яскравий *болід*, що рухався з Пд. Сх. на Пн. Зх. під кутом 20—45° до горизонту, на шляху якого залишився потужний пиловий слід, що зберігався протягом кількох годин. Максимум енергії ($\sim 10^{17}$ Дж) виділилося на висоті бл. 5 км. Вибух супроводився потужною ударною хвилею (точніше серією хвиль), яка спричинила радіальне повалення лісу на площі 2150 км² і двічі обійшла навколо земної кулі, зумовивши сейсмічні й баричні збурення, зареєстровані на багатьох метео- й сейсмостанціях світу. В 1927 на місце катастрофи прибула перша наук. експедиція під керівництвом проф. Л. О. Кулика з метою пошуку *метеорита* та його уламків. Ні ця, ні ін. експедиції не виявили їх. Пізніше знайдено оплавлені частинки, високобаричні модифікації мінералів і встановлено геохім. аномалії, які є результатом взаємодії космічного тіла з поверхнею Землі, але не вказують на його природу. Найбільш аргументованою є гіпотеза про кометну природу Т. «м.». За даними Г. І. *Петрова,* маса *комети* була 10^5—10^6 т, густина бл. 0,1 г/см³, швидкість наближення до Землі кілька десятків км/с, енергія взаємодії комети з атмосферою оцінюється від $5 \cdot 10^{23}$ до $4 \cdot 10^{24}$ ерг. Вивчення Т. «м.» триває.

Літ.: Космическое вещество на Земле (Проблема Тунгусского метеорита). Новосибирск, 1976.

Е. В. Соботович.

ТУ́НДРА (від фін. tunturi — безліса височина) — група типів *рослинності* субарктичних широт Євразії і Пн. Америки, що характеризується переважанням у рослинному покриві мохів, лишайників, холодостійких багаторічних трав, низькорослих *чагарників* і *чагарничків* та відсутністю *лісів*. Формується в умовах холодного клімату, короткого літа (тривалістю 2—2,5 місяця), суворої затяжної зими на перезволожених і заболочених грунтах при наявності багаторічної мерзлоти. Панує в *тундровій зоні,* в тайговій зоні утворює висотний пояс гірських тундр. Т. бідна за видовим складом рослин; серед квіткових переважають осоки, жовтеці, маки, деякі злаки і розоцвіті, яловець, багно, водянка, вільха, береза, верба. Чагарники і чагарнички часто сланкі, їх висота визначається товщиною снігового покрову, який захищає від вимерзання. Осн. типи Т. в СРСР: арктична, мохово-лишайникова, чагарникова і чагарничкова. В а р к т и ч н і й Т., поширеній на Пн. Ямалу, Пн. Таймиру, на Пн. Якутії, домінують верба полярна, пухівка, жовтець, в приземному ярусі — мохи і лишайники, місцями трапляються плями голого суглинку; грунти дуже заболочені. В м о х о в о - л и ш а й н и к о в і й Т. (на Кольському п-ові, Ямалі і далі на Сх.) з мохів панують дрепанокладус, аулакомніум, політрихум, з лишайників — кладонія, цетрарія, тамнолія. Ч а г а р н и ч к о в а Т. з переважанням водянки, буяхів, мучниці, чорниці, вересу, верби трав'яної і ч а г а р н и к о в а Т. з домінуванням чагарникових форм берези, вільхи і верби простягаються поблизу пд. межі Т. Тундра є кормовою базою північного оленя.

М. А. Голубець.

Тунга плоди: *1* — китайського; *2* — японського.

ТУ́НДРОВІ ГРУНТИ́ — група типів грунтів, поширених гол. чин. в рівнинних і гірських *тундрах*. Розвиваються під чагарниково-моховою, мохово-лишайниковою рослинністю в умовах надмірного зволоження, переважно в областях залягання *багаторічної мерзлоти*. В СРСР найпоширеніші тундрові глейові, тундрові ілювіально-гумусові, тундрові дернові та ін. грунти. Профіль тундрових глейових грунтів складається з органогенного горизонту і мінеральної товщі, частково чи повністю оглеєної. Реакція грунтів від слабокислої та кислої до нейтральної. У тундрових ілювіально-гумусових грунтах під органогенним горизонтом залягає ілювіально-залізистий, нижче — порода, переважно піщана. Характеризуються кислою та дуже кислою реакцією. Т. г. бідні на доступні для рослин азот, фосфор, калій та мікроелементи. Осн. площі, зайняті Т. г., використовують гол. чин. як пасовища; ведуться роботи по освоєнню цих грунтів для використання їх в землеробстві.

В. А. Величко.

ТУ́НДРОВІ ЗО́НИ — природні зони земної кулі, що характеризуються суворим кліматом, *багаторічною мерзлотою,* переважанням у рослинному покриві розрідженої мохово-лишайникової рослинності та низькорослих чагарників на перезволожених грунтах. Т. з. формуються в межах арктичного й субарктичного поясів, гол. чин. у Пн. півкулі й частково у Пд. (невеликі ділянки — на островах біля Антарктиди). У Пн. півкулі Т. з. лежить між арктичних пустель зоною на Пн. і *лісотундровою зоною* на Пд. Простягається смугою завширшки 300—500 км уздовж узбережжя Євразії й Пн. Америки. Клімат субарктичний. Зима тривала (8—9 міс.) і дуже холодна; пересічна т-ра січня у межах Т. з. Європ. частини СРСР від —5 до —10°, на Пн. Сх. Сибіру до —50° і нижче. Літо коротке, холодне; пересічна т-ра липня від +5 до +10, +12°, часто бувають заморозки. Характерні сильні вітри, велика хмарність; влітку часті тумани. Потужність мерзлих гірських порід досягає 600—800 м. Опадів 200—400 мм на рік, лише на Пн. Сх. Північної Америки випадає до 750 мм, що значно перевищує можливе випаровування. Товщина снігового покриву 0,2—0,5 м. Багато озер і боліт;

на річках поширені *полої*. Тривалість вегетаційного періоду 40—100 днів. Для грунтів Т. з. характерні процеси оглеєння (див. *Тундрові грунти*); переважають в основному тундрові глейові грунти. Рослинний покрив утворюють мохи, лишайники, кілька видів багаторічних трав (осока, злаки, жовтецеві, бобові тощо), чагарники та чагарнички (полярна верба, карликова береза, кедровий сланець, брусниця, водянка та ін.). З тварин характерні північний олень, вовк, лемінг, песець, мускусний вівцебик; з птахів — полярна сова, біла й тундрова куріпки. Влітку багато перелітних птахів. Осн. заняття населення — оленярство, рибальство, полювання на хутрових і мор. звірів. Велике значення для освоєння природних багатств Т. з. Рад. Союзу має розвиток судноплавства по *Північному морському шляху*. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні*, т. 4, с. 304—305.

О. О. Макуніна.

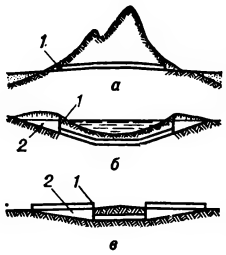

Схеми розміщення **тунелів:** *а* — гірського; *б* — підводного; *в* — міського транспортного; *1* — портал; *2* — рампа.

ТУНЕ́ЛЬ (англ. tunnel, букв.— труба) — горизонтальна або похила підземна споруда, призначена для руху транспортних засобів і пішоходів, прокладання водоводів, різних комунікацій тощо. За призначенням розрізняють тунелі транспортні (залізничні, автошляхові, для транспорту кількох видів, метрополітену), пішохідні (див. *Перехід* пішохідний), *гідротехнічні тунелі*, Т. комунальні (для міських мереж водопостачання, каналізації, тепло- і газопостачання) і спец. призначення (в складі підземних споруд ГЕС, гаражів, ін. об'єктів). Т. поділяють на гірські (в товщі гірських порід), підводні (під каналами, озерами, водотоками) й рівнинні, або міські (під забудованою міською територією). Глибина закладання, довжина, форма і розміри поперечного перерізу Т. залежать від топографічних, геологічних і кліматичних умов, призначення споруди. При незначній глибині закладання Т. будують у відкритому *котловані*, що його потім засипають, відновлюючи порушену територію. Т. глибокого закладання утворюють гірським способом — з вийманням породи через *шахтні стовбури* чи вхідні ділянки споруди, а також щитовим способом (див. *Щит прохідницький*). При споруджуванні Т. у слабких водонасичених грунтах застосовують спец. способи осушування або закріплювання грунтового масиву: зниження рівня *підземних вод*, штучне *заморожування грунту*, хім. закріплювання його тощо. Всередині тунелі кріплять тимчасовими або постійними конструкціями. Від проникнення поверхневих і підземних вод Т. захищають відповідним плануванням земної поверхні над ним, *дренажем*, *гідроізоляцією*, ущільненням навколишніх порід тощо, для відведення води в тунелях розміщують лотоки і труби. Т. відомі з глибокої давнини. У Вавілоні, Єгипті, Греції і Римі їх створювали спочатку при видобуванні корисних копалин, при зведенні гробниць і підземних храмів, потім для водопостачання і трансп. цілей. Перший судноплавний Т. (бл. 0,16 км) споруджено (1679—81) у Франції, перший залізничний (1,19 км) — у Великобританії (1826—30). В Росії перший залізничний двоколійний Ковенський Т. (1,28 км) на Санкт-Петербурзько-Варшавській з-ці споруджено 1862. Широкого розвитку набуло тунелебудування в СРСР, зокрема в УРСР. Найбільші гідротех. Т.— Ялтинський водовід (довж. 7,216 км, введений у дію

Дільниця тунелю метрополітену.

1963) і тунель Арпа—Севан (48,3 км, 1981), автошляхові Т.— Сусамирський на автомоб. шляху Фрунзе — Ош (на вис. 3600 м, довж. 2,562 км, 1964) та Пушкінський на автомоб. шляху Тбілісі — Єреван (на вис. 2037 м, 1,79 км, 1971). Споруджуються (1983) залізничні Т.—Північно-Муйський (15,3 км, БАМ), Байкальський (6,7 км), Меградзорський (8,3 км, Вірменія) та ін. На Україні найбільші гірські Т. збудовано у Карпатах і Криму, міські Т.— в Києві, Харкові й Одесі.

ТУНЕ́ЛЬНА ПІЧ — промислова *піч* з робочим простором у вигляді довгого тунелю. Довжина тунелю — 30—150, ширина — 1,5—3 м. В Т. п. розрізняють зони: підігрівальну, нагрівальну й охолоджувальну. Вироби (матеріали) переміщуються у робочому просторі Т. п. на вагонетках, рухомому поді, транспортері або в підвішених металевих корзинах назустріч потоку продуктів згоряння палива. Експлуатують Т.п. на газоподібному або рідкому паливі. В Т. п. випалюють цеглу та ін. керамічні вироби, сушать деревину, піддають металеві вироби термічній обробці, провадять суху перегонку палива тощо.

ТУНЕ́ЛЬНИЙ ЕФЕ́КТ — квантовомеханічне явище проходження мікрочастинки крізь *потенціальний бар'єр* при її повній *енергії*, меншій за *потенціальну енергію* всередині бар'єра. Зумовлений хвильовими властивостями мікрочастинок. Характеризується коефіцієнтом прозорості бар'єра, який визначається відношенням потоку мікрочастинок, що проходять крізь бар'єр, до потоку частинок, що падають на нього. Т. е. лежить в основі багатьох явищ мікросвіту, зокрема *іонізації* атомів в електр. полях, *автоелектронної емісії*, альфа-розпаду радіоактивних ядер; він впливає на проходження *термоядерних реакцій* тощо.

В. Л. Стрижевський.

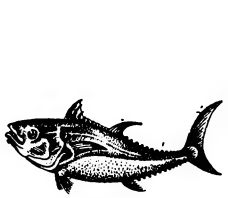

Тунець звичайний.

ТУНЕ́ЦЬ (Thunnus) — рід риб род. скумбрієвих. Характеризується сильним розвитком системи кровоносних судин в бічних м'язах тіла, які виділяються темно-червоним кольором. Вважають, що ця система є пристосуванням до швидкого руху. Тіло веретеновидне, довж. до 3 м, маса до 500 кг (іноді більше). Т.— теплолюбні зграйні пелагічні риби. Хижаки живляться дрібною рибою та ракоподібними. Здійснюють далекі кормові міграції. Нерест у весняно-літній період. 6 (8) видів, поширених в тропічних, субтропічних, рідше помірно теплих водах Атлантичного, Тихого та Індійського океанів. В СРСР — 2 види з кількома підвидами. В УРСР (Чорне м.) зустрічається 1 вид — Т. звичайний, або Т. блакитний (Th. thunnus). Т.— цінний об'єкт промислу. Т. називають також риб ін. родів: південний Т. (Allothunnus), малий Т. (Euthunnus), смугастий Т. (Katsuwonus).

ТУНІ́КА (лат. tunica) — давньоримський одяг типу сорочки (спочатку вовняної, з 4 ст.— лляної). Т. мала вигляд перегнутого навпіл прямокутного шматка тканини, зшитого (іноді неповністю) по боках, з отворами (до яких пізніше почали пришивати рукава) для рук і вирізом для голови. У чоловіків Т. була звичайно довжиною до колін, у жінок — до щиколотки. Т. оздоблювали вишивкою або каймою ін. кольору. Поверх Т., як правило, носили *тогу*. У давніх греків подібний до Т. одяг називався *хітоном*.

ТУНІ́КА— 1) У рослин— одна або кілька (напр., у злаків — 1, у бузку — 2, у барвінку — 3, у калини — 4) зовн. шарів клітин твірної тканини (*меристеми*) в *конусі наростання*, які діляться в напрямі, перпендикулярному до поверхні. Зовн. шар Т. утворює *епідерміс*, внутр.— зовн. частину первинної *кори рослин*. 2) У тварин — драглиста чи хрящова оболонка *покривників*. Являє собою потовщену *кутикулу* шкірного *епітелію*, містить живі клітини, що мігрують з шкірного епітелію; виконує захисну функцію.

Туніки жіноча і чоловіча.

ТУНІ́С, Туніська Республіка — держава в Пн. Африці. На Пн. та Сх. омивається Середземним м. У адм. відношенні поділяється на 19 вілайєтів (провінцій).

Державний лад. Т.— республіка. Глава держави — президент, який обирається населенням на 5 років (згідно з поправкою до конституції 1974 довічно обраний Х. *Бургіба*). Найвищий законодавчий орган — однопалатна Палата представників, обирана населенням на 5 років (136 депутатів); виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром. Найвищою інстанцією країни є Рада республіки (члени політбюро СДП та уряду).

Природа. Рельєф більшої частини території рівнинний, місцями погорбований. На Пн. і Пн. Зх. простягаються гори *Атлас* (хребти Телль-Атлас, Туніський та ін.) заввишки до 1544 м, г. Шамбі. В

центр. частині Т. поширені безстічні солончакові западини — шоти. Поклади фосфоритів, заліз., свинцевої, марганцевої та цинкової руд, ртуті, магнію та калійних солей. Клімат субтропічний, середземноморський. Пересічна т-ра січня +10, липня +26°, на Пд. відповідно +21 і +23°. Опадів 1000—1500 мм, на Пд.— до 200 мм на рік. Часто бувають посухи. Річкова сітка розвинута слабо. Найбільша ріка — Меджерда. В горах поширені мішані ліси на бурих лісових грунтах, на решті території переважає рослинність пустельного та напівпустельного типу на сіро-коричневих і засолених грунтах. В країні створено заповідник Джебель-Бу-Хедма.

Населення. Бл. 98 % нас. країни становлять *араби*, решта — *бербери*. Живуть також французи, італійці, турки та ін. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас.— бл. 41 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення становить 50 %. Найважливіші міста: *Туніс, Сфакс, Бізерта*.

Історія. Тер. Т. була заселена з часів *палеоліту*. В 12 ст. до н. е. у країні з'явилися греки, потім фінікійці. Серед міст, заснованих фінікійцями, велику роль відігравав *Карфаген*. Внаслідок *Пунічних воєн* (264—146 до н. е.) д-ву Карфаген завоював Стародавній *Рим*. Тер. Т. було включено до складу рим. провінції Африка. В 1 ст. н. е. в країні набуло поширення християнство. В 4 — 5 ст. виникли антирим. рухи, які мали форми реліг. течій (*донатисти, агоністики*). В 439 з допомогою берберів Карфаген захопили *вандали*. В 534 Т. перейшов під владу *Візантії*. Боротьбу місц. населення проти завойовників підтримали араб. племена, які 647 прийшли на тер. Т. В 698 араби здобули Карфаген. У 703 вони ліквідували останні осередки опору візантійців. Кін. 7 — поч. 8 ст. ознаменований запровадженням серед аборигенів Т. мусульманства, виникненням ранньофеод. відносин. У 1535 Т. захопила Іспанія, з 1574 Т. під владою *Османської імперії*. Проте влада тур. султанів залишалася номінальною, управління країною здійснювали туніські деї, а потім беї з дин. Мурадидів та Хусейнідів. У кін. 19 ст. Т. перетворився на напівколонію європ. д-в. У 1883 Франція встановила протекторат над Т. при збереженні формальної влади бея. Велика Жовтн. соціалістична революція сприяла розгортанню визвольної боротьби нар. мас Т., розвиткові робітн. руху. В 1920 було створено компартію (спочатку секція Франц. компартії). Об'єднання патріотичних сил привело до створення Х. Бургібою 1934 лівонаціоналістичної партії Новий дестур, під керівництвом якої було злійснено демократизацію сусп.-політ. життя в країні, запроваджено робітн. законодавство тощо. Однак посилення з 1938 правих сил у Франції позначилось і на внутріполіт. обстановці в Т. (заборонено компартію, партію Новий дестур). У роки 2-ї світової війни Т. перебував під владою уряду *«Віші»* (1940—42), потім був окупований (листопад 1942— травень 1943) італо-нім. військами. Опір окупантам очолювали комуністи. Після 2-ї світової війни антиколоніальний рух набув дальшого розвитку. В 1952—54 заг. страйки в містах поєднувалися з діями Туніської армії визволення (створена 1952 Новим дестуром). 31.VII 1954 Франція визнала внутр. автономію Т., а 3.VI 1955 були підписані конвенції, згідно з якими управління Т. перейшло до нац. уряду. 20.III 1956 Франція визнала незалежність Т. В 1956 Т. встановив дипломатичні відносини з СРСР. 25.VII 1957 в Т. було скасовано монархію і проголошено республіку. Президентом обрано Х. Бургібу. Було націоналізовано майно кол. бея, великих туніс. феодалів і капіталістів, встановлено держ. контроль над зовн. торгівлею, транспортом, гірничодобувною, енерг. пром-стю. З метою здійснення проголошеної урядом (1961) екон. політики «деколонізації» було розроблено 10-річний план розвитку Т., в основу якого покладено принципи т. з. дестурівського соціалізму: співіснування в економіці 3 секторів — державного, кооперативного і приватновласницького; координуюча і спрямовуюча роль д-ви; співробітництво і соціальний «мир» між працею і капіталом та ін. Однак реформи наштовхнулись на протидію імперіалістич. монополій та внутр. реакції. В 1957 і 1964 Франція відмовила у наданні Т. кредитів, 1958 і 1961 вдалася до воєн. дій. В 1963 Т. домігся повного виведення іноз. військ з своєї території. В 1969 Міжнар. банк реконструкції і розвитку припинив фінансування екон. програм Т. Під тиском консервативних сил здійснення 10-річної програми було зірвано. В зовн. політиці Т. дотримується курсу позитивного нейтралітету, неприєднання до воєн. блоків, підтримує політику мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, виступає за справедливе розв'язання близькосхідної проблеми, задоволення законних вимог араб. народу Палестини на створення своєї суверенної держави. В 60—70-х рр. між Т. і СРСР укладено кілька угод у галузі економіки, науки, техніки і культури. Зокрема, 1976 підписано угоду про розвиток екон. і тех. співробітництва, 1977 — угоду про торг. співробітництво, консульську конвенцію. З 1956 Т. — член ООН. Т.— член *Ліги арабських держав, Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*. *І. Ф. Черніков.*

Політичні партії, профспілки. *Соціалістична дестурівська партія* (СДП), засн. 1934. До 1964 мала назву Новий дестур. Правляча з 1956. *Туніська комуністична партія*, засн. 1920 (як секція Франц. КП). В 1963 — 81 діяла нелегально. Загальне туніське об'єднання праці, засн. 1946. Входить до МКВП.

Господарство. Т.— агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною пром-стю. Після проголошення незалежності уряд вживає заходів щодо зміцнення нац. економіки. Д-ва контролює понад 50 % всіх засобів виробн., валютно-фінанс. систему, зовн. і частину внутр. торгівлі. В той же час заохочується створення приватних підприємств та залучення в г-во іноз. капіталу. Для економіки характерні кризові явища — значне безробіття (250 тис. чол. 1981), високі темпи інфляції, низький життєвий рівень трудящих. У с. г. зайнято бл. 50 % самодіяльного населення. Більшість землі належить приватним власникам, подекуди збереглося общинне землеволодіння. Розвиток землеробства можливий за умов зрошування. Велику допомогу Т. в створенні іригаційних споруд подає СРСР, зокрема, у спорудженні греблі на

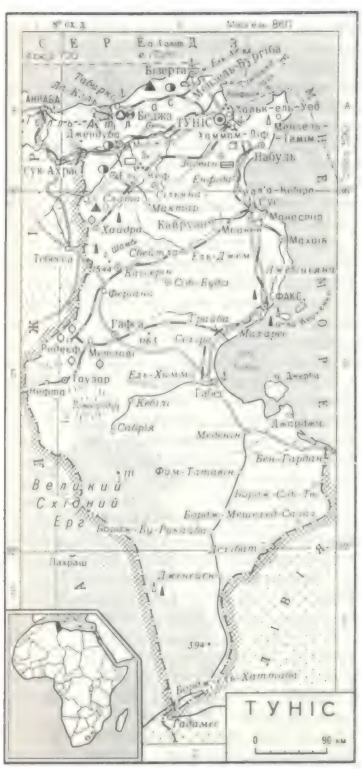

Туніс. На одній з вулиць міста.

Оазис у пустелі.

Герб Тунісу.

ТУНІС

Площа — бл. 164,2 тис. км²

Населення — 6,7 млн. чол. (1982, оцінка)

Столиця — м. Туніс

Мінарет Великої мечеті в місті Тунісі. Архітектори Сліман ан Нігру і Тахір бін Сабір. 1894.

Руїни форуму з капітолієм у давньому місті Дугга. 2—3 ст.

Античка статуетка богині Таніт. Теракота. Національний музей Бардо. Туніс.

Розпис мечеті Сіді Окба. 9 ст. Кайруан.

р. Кассеб і гідрокомплексу Джумін — Меджерда. Переважає рослинництво. Вирощують (збір, тис. т, 1982): пшеницю — 985, ячмінь — 275, помідори — 260, перець — 90, маслини — 350, мигдаль — 30, цитрусові — 165, фініки — 45, цукр. буряки — 83, виноград — 73, картоплю — 110, тютюн — 5,8, траву альфа — 100 тощо. Поголів'я (млн., 1982): великої рогатої худоби — 0,4, овець і кіз — 3,1, верблюдів — 0,3. У 1982 було виловлено 60 тис. т риби. Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна. Видобувають (тис. т, 1982): фосфорити — 4400 та плавиковий шпат — 37, за видобутком яких Т. посідає провідне місце у світі, нафту — 5100, залізну руду — 300, свинцеву руду (концентрат) — 8,5, цинкову руду (концентрат) — 15,5, барит — 33, природний газ — 0,42 млрд. м³. Обробна пром-сть представлена текст. і харчосмаковою галузями, а також окремими підприємствами чорної та кольорової металургії, нафтопереробної, хім., судноремонтної, авто-, тракторескладальної, цем., целюлозно-паперової пром-сті. Розвинуті ремесла (зокрема, виготовлення килимів і виробів з кераміки). В 1982 було вироблено 2,8 млрд. кВт · год електроенергії. Гол. пром. центри — Туніс і Бізерта. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — 2,1, автошляхів — 24, у т. ч. з твердим покриттям — 10,4. Гол. мор. порти — Туніс (аванпорт — Хальк-ель-Уед), Сфакс, Бізерта. У м. Тунісі — міжнар. аеропорт. З Т. вивозять фосфорити, нафту, свинець і вироби з нього, тканини, оливкову олію, вино, фініки, цитрусові та ін.; довозять сировину і напівфабрикати, товари широкого вжитку, продовольство. Гол. торг. партнери — Франція та ін. країни Європейського економічного товариства, США.

Грош. одиниця — туніський динар. За курсом Держбанку СРСР 1 туніський динар = 1,08 крб. (січень 1984).

Медичне обслуговування. В 1975 в країні було 13,1 тис. лікарняних ліжок (22,8 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 1,2 тис. лікарів (2,1 лікаря на 10 тис. ж.). В 1975 працювали 656 зубних лікарів, 276 фармацевтів. Лікарів готують на мед. ф-ті Туніського ун-ту.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За даними 1975 ще 60 % дорослого населення було неписьменним, незважаючи на те, що 80 % дітей відповідного віку відвідували школу. Сучас. система освіти побудована за франц. зразком. Поч. школа 6-річна (з 6 до 12 років); повну серед. освіту дають 7-річні ліцеї. У трьох молодших класах викладання ведеться араб. мовою, в інших — французькою. Профес.-тех. освіта 4-річна, на базі поч. школи. В 1979/80 навч. р. налічувалося 2,6 тис. поч. шкіл (понад 1 млн. учнів), 193 серед. школи (понад 181,4 тис. учнів, зокрема, понад 80 тис. у серед. спец. навч. закладах). Найбільші вузи: Туніс. ун-т у столиці (засн. 1960; 1982/83 навч. р.—29,6 тис. студентів; 54 ф-ти, ряд н.-д. ін-тів), Нац. адміністративна школа (засн. 1949), Нац. консерваторія музики, танцю й нар. мистецтва, Тех. ін-т мистецтва, архітектури й містобудування, Нац. ін-т агрономії, всі — у м. Тунісі. Наук. установи зосереджено переважно в столиці. У складі Туніського ун-ту — Центр екон. і соціальних досліджень, Ін-т наук. і тех. досліджень (засн. 1969), Центр ядерних досліджень (засн. 1966), Нац. тех. ін-т, збудований з допомогою СРСР 1969, Нац. онколо-

Видобування фосфоритів.

гічний ін-т (засн. 1969), Нац. ін-т пед. досліджень (засн. 1971). Працюють Нац. ін-т археології і мистецтва (засн. 1957), Нац. ін-т агрономічних досліджень (засн. 1914), Нац. ін-т ветеринарних досліджень, Нац. наук. і тех. ін-т океанографії й рибальства (засн. 1924), Центр по використанню мор. води та іригації (засн. 1963), Нац. ін-т лісівництва, Ін-т Пастера (засн. 1906), Ін-т планування сім'ї та охорони материнства й дитинства (засн. 1906) та ін. Б-ки: Нац. б-ка (засн. 1883); Публічна б-ка (засн. 1965). Музеї: Нац. музей Бардо (засн. 1888), Нац. музей Карфагена (засн. 1964), ісламського мистецтва. *В. П. Лапчинська.*

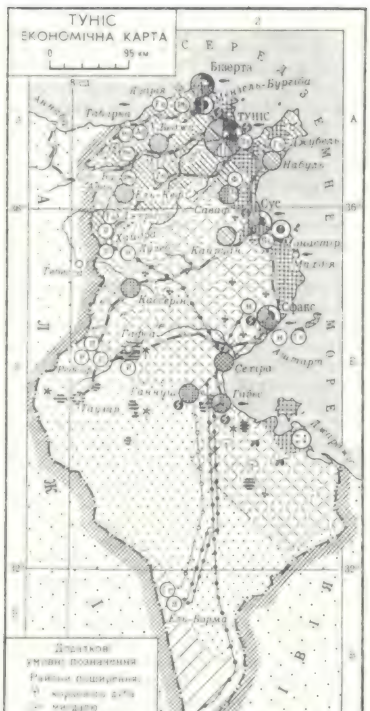

Преса, радіомовлення, телебачення. В Т. 1981 видавалося 5 щоденних газет заг. тиражем понад 130 тис. примірників і понад 20 ін. періодичних видань. Щоденні газети: араб. мовою — «Аль-Амаль» («Дія», з 1934), «Ас-Сабах» («Ранок», з 1951); франц. мовою — «Аксьйон» («Дія», з 1932), «Пресс де Тюнізі» («Преса Тунісу», з 1956), «Тан» («Час», з 1975). Найзначніші журнали: арабською мовою — «Аш-Шааб» («Народ», з 1957), «Аль-Мараа» («Жінка», з 1961), «Аш-Шабаб» («Молодь»); французькою мовою — «Діалог» (з 1974), газета «Ат-Тарік аль-Джадід» («Новий шлях», з 1981) — орган Туніської компартії. Інформ. агентство Туніс Афрік Пресс (ТАП), засн. 1961. Радіомовлення — з 1936. Передачі ведуться араб., франц., італ. мовами. Телебачення — з 1966.

Література на території Т. розвивалася пунійською мовою (1-е тис. до н. е.), потім латинською (*Апулей* та ін.), з приходом арабів — арабською мовою. Найвідомішими в епоху середньовіччя були поети-панегіристи Ібн-Гані аль-Андалусі та Алі ат-Тунісі (обидва — 10 ст.), поети і прозаїки Ібрагім аль-Хусрі, Ібрагім ар-Ракік і Абд аль-Азіз ат-Таріфі (11 ст.), визначний мислитель *Ібн-Хальдун* (14 — поч. 15 ст.). Під час занепаду класичної араб. поезії в 12—14 ст. переважали прозові реліг. та філос. твори. В 15 ст. виникла суфійська л-ра (див. *Суфізм*). У 18 ст. знову відродилися панегіричні твори. В л-ру 19 ст. почали проникати мотиви нац.-визвольної боротьби, які знайшли найяскравіше відображення в творчості Мухаммада аш-Шадлі *Хазнадара*. На поч. 20 ст. з'явився один з перших романів у л-рі Т.— «Аль-Хайра та Сірадж аль-Лайла» (1906) Салеха Сувісі. В 20—30-х рр. широку популярність здобули твори засновника сучас туніс. поезії Абу-ль-Касима *Шаббі*, поета і публіциста Тахіра Хаддада, новеліста Алі ад-Дуаджі. Великий внесок у л-ру Т. зробили сучас. письменники: прозаїк і драматург Махмуд аль-Месаді (філос. драма «Гребля», 1939—40, опубл. 1955, та ін. твори), прозаїки Мухаммад аль-Арусі аль-Матві та Мухаммад аль-Марзукі. Після здобуття Т. незалежності розвинулася творчість поета, прозаїка (повість «Поворот», 1969, тощо), есеїста й драматурга Мустафи аль-Фарсі. В кін. 60—70-х рр. здобули популярність прозаїки й драматурги Хасан Наср, Ізседдін Медані, Махмуд Тунсі, Мухаммад Салех аль-Джабрі, Рашад Хамзаві, Абд аль-Кадер Бельхадж Наср та ін. Л-ра Т. французькою мовою менш розвинута. Політ. загостреність і соціальна значимість притаманні романові «Агарь» (1954) Альбера Меммі та його памфлетам «Портрет колонізатора»

(1957) та ін. Нац.-визвольну боротьбу народу оспівав у романах «Халіма» (1964), «Гірка ягода тута» (1967) Мухаммад аль-Арусі аль-Матві. В романах Башіра Храйєфа «Банкрутство» (1956—58), «Барг аль-Ліл» (1960), «Гроно фініків» (1969) звучить ідеалізація минулого Т. З віршами виступають Мустафа аль-Фарсі, Абдельмеджід Тлатлі та ін. Рос. мовою перекладено твори поетів Омара ас-Саїді аль-Гарібі, А. Шаббі, Ріда Зілі та ін., прозаїків О. Будена, М. С. аль-Джабрі, М. аль-Марзукі та ін. *В. К. Кухалашвілі.*

Архітектура. На тер. Т. від фінікійської епохи збереглися руїни храмів та ін. будівель, некрополі, надгробні стели тощо; від рим. часів — руїни регулярно розпланованих міст (Дугга, Тубурбо-Майус) з численними храмами і громад. будівлями. За середньовіччя в Т. формувалася мусульм. архітектура, в якій поєднувався вплив архітектури Близького Сходу з елементами давньорим. буд. культури (мечеті, мінарети, палаци). Навколо замків (рабатів) та на місці давньорим. портів розвивалися міста, в яких домінувала цитадель («касба»). В 11—15 ст. архітектура Т. розвивалася в руслі іспано-магрибського, а в 16—19 ст.— тур. мистецтва. В 20 ст. (до 1956) міське буд-во Т. велося франц. архітекторами, які в своїх спорудах творчо поєднували місц. буд. традиції з принципами європ. *раціоналізму*. Після одержання незалежності туніські архітектори (К. О. Какуб, Х. Амара та ін.) проектують житлові і громад. споруди з застосуванням сучасних конструкцій та матеріалів.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки туніського мистецтва належать до *капсійської культури*. В перші століття нашої ери розквіту досягла мозаїка. За часів середньовіччя поширилися різьблення на стуку, виробництво кераміки, худож. скла, ювелірна справа, килимарство тощо. В 50—60-х рр. 20 ст. розвинулася нац. школа образотворчого мистецтва. Художники реалістичного напряму — живописці А. бен Салем та Х. Туркі, монументаліст і графік Х. аль-Меккі, графік Б. Дахак; модерністського — скульптор Х. Сельмі, живописець і графік З. Туркі, живописець і кераміст А. Горджі. В сучас. Т. розвиваються різні види традиційного декор.-ужиткового мистецтва — килимарство, плетіння мережива, вишивка, кераміка, карбування та інкрустація на металі.

Музика Т. склалася внаслідок тривалої істор. еволюції і включає чимало традицій. Один з найдавніших її пластів — мистецтво берберів (збереглося до наших днів). У зв'язку з ісламізацією країни (7 ст.) на музиці позначився вплив араб. культури: речитація Корану, адан, суфійські церемонії (зикр). Значним був вплив т. з. андалуської школи: осн. жанр — вокально-інструм. циклічна композиція нуба (туніський різновид — малуф). Традиційні вокальні жанри — муашах та заджаль. Муз. інструменти: струнні — уд (4-струнна цитра), рабаб (2-струнний смичковий), канун (72-струнна цитра); духові — касба (поздовжня флейта); ударні — тбала, бендир, дарабука (барабани). У розвитку музики 20 ст. значну роль відіграло т-во «Рашідія» (засн. 1935). Після завоювання Т. незалежності (1956) поряд з традиційною музикою розвиваються сучасні європеїзовані форми муз. життя. Створено Туніський нац. фольклорний ансамбль, Бізертський ансамбль класичної музики. У Карфагені проводяться Міжнар. фестиваль нар. мист. (кожні 2 роки), щорічні фестивалі танцю, музики і театру та ін. Серед сучас. музикантів — композитор і виконавець Салах аль-Махді, співачка Саліха. *О. В. Русанова.*

Театр. Араб.-мусульм. цивілізація не визнавала театр. мистецтва (іслам забороняв публічні видовища). Тому формування араб. театру затрималося до 19 ст. В 1848 М. аль-Наккаш у власному перекладі поставив комедію Ж. Б. Мольєра «Скупий», що поклало початок розвитку араб. театр. мистецтва в Т. За часів франц. протекторату діяли лише франц. трупи. Перший нац. театр. колектив створено 1950 в м. Тунісі. Після проголошення Т. республікою організовано муніципальну трупу. В її репертуарі — твори нац. драматургів («Ез-Закк» Мадані та ін.), зарубіжних класиків («Гамлет», «Отелло» Шекспіра, «Овече джерело» Лопе де Вега, «Калігула» Камю) тощо. В містах Ель-Кеф і Сфакс діють профес. трупи; в країні — численні аматорські колективи. З 1959 функціонує Центр драм. мистецтва, який щороку організовує тижні театру, один раз на 2 роки — фестивалі театр. мистецтва країн Магрибу (з 1966— в Монастірі) і міжнародних аматорських театральних колективів (з 1964 — в Корді). На цих оглядах показували, зокрема, вистави «Ревізор» Гоголя та «Ювілей» Чехова.

Кіно. В 1922 було знято короткометражний фільм «Зохра», 1924 — перший повнометражний фільм «Дочка Карфагена» (обидва — реж. Ш. Шіклі). В 1939 вийшла на екран перша звукова картина араб. мовою «Безумець з Кайруана» (реж. Ж. Крезі). Після завоювання незалежності (1956) створено «Туніське товариство по виробництву і прокату фільмів» (1957). Випущено фільми: «Світанок» (1966), «Повстанець» (1967), «Феллахі» (1970; усі — реж. О. Хліфі), «Мохтар» (1968, реж. С. бен Айша), «В краї Тараннані» (1970, реж. Ф. Бугедір, Х. Б. Халіф та ін.), «Така проста історія» (1970), «Санжан» (1974), «Азіза» (1980; усі—реж. А. бен Аммар), «Тінь землі» (1982, реж. Т. Лухіші) та ін. З 1966 в Карфагені проводиться Міжнар. кінофестиваль.

Літ.: Плясун Я. Г. Туніська республіка. Державно-політичний розвиток. К., 1971; Курило В. Тунис. М., 1978; Гура В. К. Особенности социально-экономического развития Туниса и Марокко. 50—70-е гг. К., 1982; Тунис. Справочник. М., 1978; Ворончанина Н. И. Культурные преобразования в современном Тунисе. М., 1978; Пантучек С. Тунисская литература. М., 1969; Прожогина С. В. Литература Марокко и Туниса. М., 1968; Прожогина С. В. Магриб. Франкоязычные писатели 60—70-х годов. М., 1980.

ТУНІ́С — столиця Тунісу, гол. політ., екон. і культурний центр країни, адм. ц. провінції Туніс. Розташований на березі Туніської бухти Середземного м., навколо оз. Туніс. Мор. порт (аванпорт Хальк-ель-Уед). Вузол з-ць і автошляхів. Міжнар. аеропорт (Ель-Ауіна). 930,7 тис. ж. (з передмістями, 1980). Т. відомий за кілька століть до н. е. як передмістя *Карфагена*. Піднесення Т. почалося після здобуття і зруйнування Карфагена *арабами* (698). В 13—16 ст. Т.— столиця східномагрибської д-ви Хафсидів. У 1535 Т. захопили і пограбували війська ісп. короля *Карла V*. З 1574 Т.— в складі *Османської імперії*. В 1881—1956 — адм. центр франц. протекторату. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Т. в листопаді 1942 — травні 1943 був окупований італо-нім. військами. Центр нац.-визвольного руху (виступи 1911, 1936, 1938, 1952—54). З 1956 — столиця Туніської Республіки. Підприємства кольорової металургії, металообр., хім., поліграф., скляної, цем., текст., харчосмакової (у т. ч. рибоконсервної) та ін. галузей пром-сті. Туніський ун-т, Нац. адм. школа, Нац. консерваторія музики, танцю й нар. мистецтва та ін. вузи. Численні н.-д. заклади: Центр ядерних досліджень, Нац. тех. ін-т (збудований з допомогою СРСР), Нац. онкологічний ін-т, Ін-т Пастера, Нац. ін-т пед. досліджень та ін. Нац. і Публічна б-ки. Нац. музей Бардо, музей ісламського мистецтва та ін. Муніципальний театр. Архіт. пам'ятки 8—19 ст.

Місто **Туніс.** Кафедральний католицький собор. Початок 20 ст.

ТУНІ́СЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ТКП). Створена в травні 1939 на базі Комуністичної федерації Тунісу, що існувала з 1920 як секція Французької КП. Брала активну участь у нац.-визвольному русі й антифашист. боротьбі. У вересні 1939 заборонена франц. колоніальною владою. Під час італо-нім. окупації Тунісу 1942—43 очолювала *Рух Опору*. В 1943, після визволення країни від окупації, вийшла з підпілля і до 1952 діяла легально. Неправильна оцінка керівництвом ТКП характеру збройної боротьби народу 1952—54 і репресії колоніальної влади (1952) призвели до ослаблення партії. В 1954—63 знову працювала легально. Після завоювання Тунісом 1956 незалежності ТКП боролася за здійснення демократичних перетворень, проведення агр. реформи, підвищення життєвого рівня трудящих. VI з'їзд ТКП (1957) прийняв її нову програму. VII з'їзд ТКП (1962) підкреслив, що гол. метою партії є боротьба за соціалізм. В 1963 ТКП була заборонена, окремі її керівники зазнали репресій. В липні 1981 легалізована. Виступає за єдність дій прогрес. сил Тунісу в боротьбі за соціальний прогрес, за некапіталістичний шлях розвитку країни. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Перший секретар ЦК — Мухаммед Харм.

Туніс.
Дерев'яна різьблена панель мінбара в мечеті Сіді Окба. 9 ст. Кайруан.

мель. Друк. органи: газ. «Еспуар» («Надія», франц. мовою), щотиж. газ. «Ат-Тарік аль-Джадід» («Новий шлях», араб. мовою).

І. Д. Шевченко.

ТУНІ́СЬКА ПРОТО́КА, Сіцілійська протока — у центр. частині Середземного м.; відокремлює о. Сіцілія від пн. узбережжя Тунісу. Найменша шир. 148 км, глиб. до 1200 м. Багато обмілин, на Пд.— о. Пантеллерія. Гол. порт — Марсала (Італія).

ТУ́НКІН Григорій Іванович [н. 30.IX (13.X) 1906, с. Чамово, тепер Арханг. обл.] — рад. юрист-міжнародник, член-кор. АН СРСР (з 1974), засл. діяч науки РРФСР (1972). Член КПРС з 1939. Закінчив Моск. юрид. ін-т (1935). В 1939—65 — на дипломатичній роботі. Член Комісії міжнар. права ООН (1957—66), Кураторіуму Академії міжнар. права, голова Рад. асоціації міжнар. права (з 1957), почесний доктор Паризького ун-ту. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани», медалями.

А. М. Туполєв.

Тв.: Идеологическая борьба и международное право. М., 1967; Теория международного права. М., 1970.

ТУНМЕНХО́Й, Об'єднаний союз, Союзна ліга — кит. революц. організація, засн. 1905 *Сунь Ятсеном* в Японії шляхом об'єднання революц. організацій, що виступали проти маньчжурсько-імператорського уряду Китаю. До Т. входили представники серед. і дрібної міської буржуазії, ліберальних поміщиків та селянства. Програма Т. включала вимоги: вигнання маньчжурів, відновлення суверенітету Китаю, створення республіки, зрівняння прав на землю. Т. організував ряд революц. виступів проти маньчжурського панування, що сприяло зростанню його зв'язків з народом і збільшенню чисельності. Підготовлене Т. збройне повстання в м. Учані 10.X 1911 стало початком *Сіньхайської революції,* внаслідок якої було повалено маньчжурську династію *Цін* і проголошено Китайську республіку. Однак Т. не забезпечив розв'язання антифеод. і антиімперіалістичних завдань революції. В серпні 1912 внаслідок об'єднання Т. з рядом ліберально-бурж. орг-цій було створено партію *гоміндан.*

Р. М. Бродський.

Д. С. Туптало.

В. З. Тур.

ТУПА́ЯВ (Tupaia) — рід примітивних *комахоїдних* ссавців род. тупайєвих. Зовні схожі на *білку.* Тіло (довж. до 22 см) вкрите м'яким густим волосяним покривом бурого або рудого кольору. Хвіст (довж. до 20 см) пухнастий. Передні кінцівки коротші від задніх, морда видовжена. 13 видів, поширених в Пд.-Сх. Китаї, Індокитаї і на Малайському архіпелазі. Живуть в лісах. Переважно наземні тварини, спритно лазять по деревах і кущах. Активні вдень. Гнізда влаштовують серед коренів дерев тощо. Живляться плодами, насінням, комахами. Вагітність 45—50 діб. У виплоді найчастіше 2 малят. Деякі дослідники Т. велику (T. tana) і T. смугасту (T. dorsalis) виділяють в окремий рід тана (Tana).

О. Ф. Тур.

ТУПА́К АМА́РУ (Tupac Amaru; справж. ім'я — Хосе Габріель Кондорканкі; 1738—81) — керівник найбільшого повстання індіанців у Перу, спрямованого проти іспанських колонізаторів і місцевих поміщиків-креолів. Здобув освіту в коледжі в м. Куско. Прийняв ім'я останнього керівника боротьби *інків* проти ісп. загарбників (16 ст.) Тупак Амару. Повстання, що почалося 1780, набрало характеру могутнього визвольного руху, охопило всю країну. Проходило під гаслами незалежності і відновлення д-ви інків. Армія повстанців (досягла 60 тис.) завдала ряд поразок ісп. військам. У 1781 повстанців було розбито біля Чекакупе. Т. А. та ін. керівники повстанців були страчені, але повстання тривало до 1783.

Літ.: Созина С. А. Тупак Амару — великий индейский повстанец. 1738—1781. М., 1979.

ТУ́ПИК (Fratercula) — рід птахів род. чистикових. Довж. тіла бл. 31 см, маса бл. 510 г; самці більші за самок. Дзьоб високий, стиснутий з боків, в період розмноження червоно-жовтий. Оперення спини чорне, черева — біле. 3 види, поширені в пн. морях Пн. півкулі; в СРСР — 2: тупик арктичний (Farctica), тупик іпатка (F. corniculata). Селяться колоніями, утворюючи разом з ін. птахами *пташині базари.* Моногами. Гніздяться в норах. Кладка з 1 яйця в червні; насиджують самець і самка бл. 40 діб. Живляться переважно рибою. Викопні рештки Т. відомі починаючи з плейстоцену.

Л. Ф. Назаренко.

ТУПІ́-ГУАРАНІ́ — група індіанських племен (каінгуа, гуаяки, чірігуано, оямпі, емерільйони, апіака, мундуруку, кавахіб, сіріоно та ін.), які живуть у центр. частині Пд. Америки від узбережжя Бразилії до сх. схилів Анд і від Гвіани і нижньої Амазонки до Уругваю. Заг. чисельність — 60 тис. чол. (1978, оцінка). Говорять *тупі-гуарані мовами.* Заняття Т.-г. — мисливство, рибальство; частина працює сезонними робітниками.

ТУПІ́-ГУАРАНІ́ МО́ВИ — одна з найбільших сімей мов *індіанців* Пд. Америки (див. *Індіанські мови*). Поширені в Бразилії, Парагваї та Болівії. До Т.-г. м. належать бл. 50 мов (тупі, гуарані, арикем, камаюра та ін.), які об'єднують у 7 груп. Фонетичні системи Т.-г. м.— «атлантичного типу», для них характерні багатство системи голосних і відносна бідність системи приголосних. За типологією належать до *аглютинативних мов,* у деяких мовах є *інкорпорація.* У словотворі префіксація переважає над суфіксацією. Дієслівна морфологія розвинена більше, ніж іменна. Т.-г. м. належать до мов активної будови. Своєрідні особливості має іспанізований варіант мови гуарані (в Парагваї). Див. також *Тупі-гуарані.*

Літ.: Климов Г. А. Типология языков активного строя. М., 1977.

Г. А. Климов.

ТУ́ПОЛЄВ Андрій Миколайович [29.X (10.XI) 1888, с. Пустомазово, тепер Калінінського р-ну Калінін. обл.— 23.XII 1972, Москва] — рад. авіаконструктор, генерал-полковник-інженер (1967), акад. АН СРСР (з 1953), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1939), тричі Герой Соціалістич. Праці (1945, 1957, 1972). В Рад. Армії з 1944. В 1918 закінчив Моск. вище тех. уч-ще. Брав участь в організації Центр. аерогідродинаміч. ін-ту, де працював 1918—35. Першим з рад. конструкторів почав створювати суцільнометалеві літаки. Під керівництвом Т. спроектовано і збудовано понад 100 літаків різних типів, 70 з них впроваджено у серійне виробництво. Створені під його керівництвом літаки ТБ-1, ТБ-3, СБ, ТБ-7, МТБ-2, Ту-2 і торпедні катери Г-4, Г-5 застосовувалися під час Великої Вітчизн. війни. Після війни Т. створив реактивні бомбардувальники Ту-12, Ту-16, пасажирські Ту-104, Ту-114, Ту-124, Ту-134, Ту-154 та ряд надзвукових літаків, у т. ч. пасажирський Ту-144. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1948, 1949, 1952, 1972. Ленінська премія, 1957.

ТУ́ПТАЛО Данило Савич (Димитрій Ростовський; грудень 1651, м. Макарів, тепер Київ. обл.— 28.X (8.XI) 1709, Ростов-Ярославський) — укр. і російський письменник, церковний і культурний діяч. Навчався в Києво-Могилянській колегії (1662—65). У 1668 постригся в ченці, прибравши ім'я Димитрій. Був ігуменом у монастирях Батурина, Глухова, Києва, Чернігова, Новгорода-Сіверського, відвідував Москву. В 1702 призначений митрополитом у Ростов, де проводив просв. діяльність. Як проповідник таврував зажерливість багатіїв, висловлював співчуття до гноблених. Серед численних морально-повчальних, богословських, драм. творів Т. найвідоміший чотиритомний збірник «Четьї-Мінеї» («Книга житій святих», друкарня Києво-Печерської лаври, 1689, 1695, 1700, 1705).

В. П. Колосова.

ТУР Василь Захарович (н. 21.VIII 1919, с. Вільшанка, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.) — організатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966), засл. працівник сільського господарства Української РСР (з 1979). Член КПРС з 1948. Після закінчення Харківського с.-г. ін-ту (1942) працював агрономом МТС в Узбекистані. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1944—55 працював гол. агрономом Лиманського (тепер Білгород-Дністровського) р-ну Одес. обл., головою Татарбунарського райвиконкому, секретарем Кілійського райкому Компартії України Одес. обл. З липня 1955 — голова орденa Леніна колгоспу ім. Татарбунарського повстання Татарбунарського р-ну Одес. обл. Очолюваний Т. колгосп став передовим багатогалузевим г-вом. Тут створений агропромисловий комплекс, до якого входять консервний цех, винокурний завод, бройлерна фабрика потужністю мільйон бройлерів на рік, тваринницький комплекс на 20 тис. голів свиней. Т.— делегат XXV—XXVI з'їздів КПРС. На XXV з'їзді КПРС був обраний

членом Ревізійної комісії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *О. Г. Білоус.*

ТУР Никифор (р. н. невід.— п. 1599) — укр. антиуніатський церковний діяч, архімандрит *Києво-Печерської лаври* (1593 — 99). Походив з укр. православної шляхти. Рішуче виступав проти *Брестської унії 1596*. У 1596 і 1598 за допомогою місц. населення і чернців відбив спроби уніатів насильно захопити Києво-Печерську лавру, яка була одним з центрів антиуніатської боротьби на Україні.

ТУР Олександр Федорович [3 (15).IX 1894, м. Новгород-Сіверський, тепер Черніг. обл.— 24.VII 1974, Ленінград] — рад. педіатр, академік АМН СРСР (з 1952), заслужений діяч науки РРФСР (з 1947). В 1919 закінчив Військ.-мед. академію (Петроград). З 1930 завідував кафедрою фізіології і дієтетики дитини Ленінгр. н.-д. ін-ту охорони материнства й дитинства, потім — пропедевтичної (з 1934) і госпітальної (з 1939) педіатрії Ленінгр. педіатрич. мед. ін-ту. Осн. праці з проблем періоду новонародженості, гематології, харчування здорової і хворої дитини. Автор циклу праць, присвячених зниженню захворюваності і смертності дітей. Був головою Всерос. т-ва дитячих лікарів (з 1958). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970.

ТУР (Bos primigenius), первісний бик — вимерлий дикий бик; предок *бика свійського*. Був поширений в лісостепах і степах Сх. півкулі у 2-й пол. антропогену. Викопні рештки Т. відомі з пізнього пліоцену. Т. досягав 1,8 м висоти, в холці — до 2 м при масі понад 800 кг. Мав череп з плескатим лобом, великими гострими рогами, вищі, ніж у ін. биків, ноги. Був об'єктом мисливства. На Україні Т. остаточно зникли у 17 ст. Про поширення Т. на Україні, зокрема на Поліссі в межах Волинської, Ровен. та ін. областей, свідчать палеонтологічні знахідки, а також згадки в піснях, казках тощо. Останній Т. (самка) загинув 1627 в Польщі.

ТУР — місто в центр. частині Франції, адм. ц. департаменту Ендр і Луара, гол. місто істор. обл. Турень. Розташований на р. Луарі. Вузол з-ць і автошляхів. 141 тис. ж. (1975). Розвинуте машинобудування, зокрема електротех. і с.-г. Хім., поліграф., меблева, взуттєва, текст., швейна і харч. пром-сть. Ремонт вагонів. Поблизу Т., в Шіноні — велика АЕС. Розвинутий туризм. У Т. народився О. *Бальзак*.

ТУРА́ — ріка у Зх. Сибіру, в межах Свердл. і Тюмен. областей РРФСР, ліва прит. *Тоболу* (бас. Обі). Довж. 1030 км, площа бас. 80,4 тис. км². Бере початок на сх. схилах Серед. Уралу, тече переважно Туринською рівниною. Річище звивисте, є перекати, заплава заболочена. Живлення гол. чин. снігове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Є водосховища. ГЕС. Сплавна, судноплавна більше як на 750 км від гирла. На Т.— м. *Тюмень*; у басейні нижньої течії — поклади торфу.

ТУРА́ — селище міського типу, центр Евенк. авт. окр. Краснояр. краю РРФСР. Розташована на р. Нижній Тунгусці, при впадінні в неї р. Кочечума. Важлива перевальна база. У Т.—Середньосибірська геологорозвідувальна експедиція «Шпат»; ліспромгосп. База н.-д. ін-ту с. г. Крайньої Півночі, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Т. утворено 1938.

ТУРА́ЄВ Борис Олександрович [24.VII (5.VIII) 1868, Новогрудок, тепер Грод. обл. БРСР — 23.VII 1920, Петроград] — рос. учений, історик, сходознавець, акад. Рос. АН (з 1918). З дворян. У 1891 закінчив Петерб. ун-т, освіту продовжував за кордоном. З 1896 читав курс історії Старод. Сходу в Петерб. ун-ті. З 1911 — професор цього ун-ту. З 1912 — хранитель зібрання егип. старожитностей Музею красних мистецтв у Москві. Осн. праця — «Історія Стародавнього Сходу» (ч. 1—2, 1911). На основі вивчення історії, культури, мови і релігії народів Старод. Сходу Т. довів спадкоємні зв'язки між давньосхідним і античним світом, а також між культурою Старод. і середньовічного Сходу. Соціально-екон. факторам відводив другорядну роль, основою істор. розвитку вважав релігію і духовну культуру.

Тв.: Древний Египет. Пг., 1922; У к р. п е р е к л. — Історія Стародавнього Сходу, т. 1—2. К.—Х., 1938.

ТУРА́Н — давня назва частини Середньої Азії на Сх. від р. Амудар'ї (територія сучас. Узб. РСР і пд. частини Каз. РСР). Згадується в творах *Фірдоусі*.

ТУРА́НСЬКА НИЗОВИНА́, Туранська рівнина — низовинна рівнина в зх. частині Середньої Азії та на Пд. Казахстану. Довж. бл. 2 тис. км. Для рельєфу Т. н. характерне чергування акумулятивних низовин із столовими плато, днища окремих западин лежать нижче р. м. Поширені безстічні улоговини, сухі русла, є солоні озера. Родовища газу, кам. солі. Т. н. перетинають річки *Амудар'я* і *Сирдар'я*. Більша частина Т. н. зайнята пустелями *Кизилкум* і *Каракуми*. Пасовища, зрошуване землеробство.

ТУРБАЇ́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1789—93 — виступ селян проти феод. гноблення в с. Турбаях (тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.). Після *визвольної війни українського народу 1648—54* Турбаї входили до *Миргородського полку* і вважалися вільним військ. селом. У 1711 миргородський полковник Д. *Апостол* виписав турбаївських козаків з *реєстру* і звелів «писати їх своїми підданими». В 1738 новий полковник В. Капніст записав 76 турбаївців у козаки. В 1776 внучка Д. Апостола продала Турбаї поміщикам Базилевським, які почали силою примушувати турбаївців відбувати повинності, обтяжуючи їх надмірною працею в допоміжних г-вах, чинячи над ними свавільний суд і розправу. Турбаївці відмовлялися виконувати повинності і водночас «шукали козацтва» (див. *«Шукання козацтва»*). У червні 1788 Сенат визнав козац. права за 76 турбаївцями та їхніми родинами. 5 (16).I 1789 селяни відмовилися виконувати панщину, створили сільс. самоврядування. Незабаром у село для розгляду справи прибув Говтвянський нижній земський суд. Не маючи на руках списка осіб, визнаних Сенатом козаками, він почав з'ясовувати на місці, хто 50 років тому був записаний у козаки. Жителі села відмовилися давати свідчення. В 1-й пол. травня Говтвянський суд прибув у село з військ. командою. Козаками було визнано лише 29 родин. Дізнавшись про це, турбаївці 8 (19).VI 1789 роззброїли військ. команду, вбили поміщиків Базилевських. Потім зажадали від заарештованих київ. чиновників, які прибули в Турбаї, і членів суду написати розписку про те, що вони «стверджені козаками добровільно, без примусу». Вимоги селян було задоволено. Чотири роки турбаївці всі громад. справи вирішували на своїх зборах, а виконавчу владу в селі здійснювали виборні отамани, суддя, писар. Під впливом подій у Турбаях проти феод. гноблення виступили й жителі сіл Кринок, Остап'я, Очеретуватого. Зважаючи на складну міжнар. обстановку (бурж. революція у Франції, війна з Швецією і Туреччиною), царський уряд тривалий час намагався без застосування військ. сили умовити повстанців припинити опір. Але, зазнавши невдачі, царська влада в червні 1793 ввела в село батальйон піхоти й провела масові арешти. З 11 (22).VII 1793 до 31.I (11.II) 1794 тривав суд. процес над турбаївцями. 15 повстанців, не витримавши катувань, померли. Понад 100 повстанців було покарано батогами і заслано на довічні каторжні роботи в Тобольськ. Решту після покарання батогами вислано в степи Таврійської і Херсон. губерній. Село Турбаї було перейменовано на Скорбне (стару назву відновлено 1919). Т. п. широко відображено в нар. творчості та худож. літературі.

Літ.: Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. К., 1978; Гуслистий К. Турбаївське повстання. К., 1947; Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях (1789—1793). К., 1950.

В. М. Кулаковський.

ТУРБА́ЦЬКИЙ ЛЕВ (7.VI 1876, с. Джурин, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.— 8.II 1900, Львів) — укр. критик, перекладач, журналіст демократичного напряму. Навчався у Львів. ун-ті. Брав активну участь у сел. радикальному русі. Друкувався у журн. «Народ», газетах «Громадський голос», «Хлібороб». У 1897—99 редагував газ. «Буковина», надрукував тут статті про Е. Золя, В. Белінського, О. Пушкіна, В. Стефаника, І. Франка, перекладів творів А. Чехова, М. Конопніцької. Підтримував близькі стосунки з І. Франком. Як критик відстоював принципи реалізму й народності в літературі.

Ф. П. Погребенник.

ТУРБЕЛЯ́РІЇ — клас плоских червів. Те саме, що й *війчасті черви*.

ТУ́РБІВ — селище міського типу Липовецького р-ну Вінн. обл.

Тупайя звичайна.

Тур (первісний бик).

Тупик іпатка.

ТУРБІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ КАОЛІНІВ

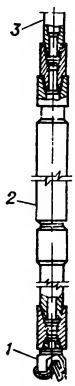

Турбобур:
1 — долото;
2 — гідравлічний двигун (турбіна);
3 — бурильна труба.

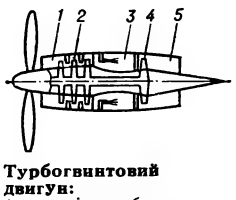

Турбогвинтовий двигун:
1 — повітрозабирач;
2 — компресор;
3 — камера згоряння;
4 — газова турбіна;
5 — реактивне сопло.

Мал. 1. Форми течій: *а* — ламінарна течія; *б* — **турбулентна течія.**

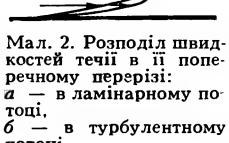

Мал. 2. Розподіл швидкостей течії в її поперечному перерізі:
а — в ламінарному потоці,
б — в турбулентному потоці.

УРСР, на р. Десні (прит. Пд. Бугу). Залізнична станція. 6,9 тис. ж. (1983).
У селищі — каоліновий, склоробний, маш.-буд. з-ди, цукр. комбінат, гранітний кар'єр, цех Липовецького комбінату побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 4 б-ки. Відомий з 1545, с-ще міськ. типу — з 1956.

ТУ́РБІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАОЛІ́НІВ — у Липовецькому р-ні Вінн. обл. УРСР. Запаси пром. категорій первинних каолінів 5669 тис. т (1983). Каоліни залягають на кристалічних породах *докембрію,* вони перекриті суглинками антропогенового віку. Пересічна потужність пласта 5—12 м, макс. 22,8 м. Глиб. залягання від 2,3 до 17,6 м. Каоліни жовті й сірувато-жовті. Хімічний склад: SiO_2 — 39,55—53,87 %; Al_2O_3 — 28,72—40,39 %; Fe_2O_3 — 0,55—2,59 %; TiO_2 — 0,31—2,16%; Na_2O — 0,0 — 0,12 %. Родовище розробляють з 1912. Експлуатує його Турбівський каоліновий з-д. Використовують каоліни як наповнювач гуми й штучної шкіри.
К. О. Суходольський.

ТУРБІ́НА [франц. turbine, від лат. turbo (turbinis) — вихор, обертання] — лопатковий (лопатевий) двигун, що перетворює енергію *робочого тіла* (пари, рідини, газу) на механічну роботу обертового вала. До осн. частин Т. належать нерухомі напрямні (соплові) пристрої, де енергія робочого тіла перетворюється на кінетичну, і ротори з лопатками (робочі колеса з лопатями), де кінетична енергія робочого тіла перетворюється на мех. роботу обертового вала. За видом робочого тіла розрізняють *газові турбіни, гідротурбіни* і *парові турбіни*; за принципом дії — *активні турбіни* і *реактивні турбіни*. Т.— високоекономічні, компактні, надійні в експлуатації, забезпечують значну одиничну потужність. Див. також *Конденсаційна турбіна, Теплофікаційна турбіна, Енергетичне машинобудування.*

ТУРБОБУДУВА́ННЯ — галузь *енергетичного машинобудування,* підприємства якої виробляють парові, газові й гідравлічні турбіни та турбодопоміжне устаткування. Див. також *Машинобудування, Важке машинобудування.*

ТУРБОБУ́Р — машина з гідравлічним двигуном (турбіною), призначена для *буріння* глибоких та надглибоких нафтових і газових свердловин. Двигун Т. (мал.), з'єднаний з нижньою частиною *бурильної труби* і розміщений у *вибої,* приводиться в рух потоком глинистого розчину (промивальної рідини), що його *буровий насос* нагнітає у свердловину по бурильній трубі; разом з двигуном обертається й буровий інструмент (*долото*). Розрізняють Т. багатоступінчасті (кількість ступенів турбіни — до 120) і секційні (з послідовно з'єднаними двома-трьома секціями турбіни). Діаметр Т. для буріння свердловин — переважно 104, 127, 164, 172, 195 і 240 мм. Для колóнкового буріння (з одержанням *керна́*) використовують колóнкові турбодолота, в порожнисті вали яких вставлено колóнкові труби, що їх можна піднімати на поверхню, не піднімаючи долота. Першу конструкцію Т. (одноступінчастого) розроблено 1922 в СРСР (М. А. Капелюшников та ін.).

ТУРБОГВИНТОВИ́Й ДВИГУ́Н — авіаційний *газотурбінний двигун,* де основна тяга створюється *повітряним гвинтом,* а додаткова — реакцією струменя газів, що витікають з реактивного *сопла*; тип компресорного *повітряно-реактивного двигуна*. Однією з осн. частин Т. д. (мал.) є камера згоряння, куди надходить стиснене (у *повітрозабирачі, компресорі*) атм. повітря і впорскується хім. паливо (авіац. гас). Гази, що утворилися при згорянні палива, частково розширюються у газовій турбіні, яка обертає компресор і повітр. гвинт; остаточне розширення їх відбувається у реактивному соплі. Т. д. встановлюють на літаках і вертольотах з дозвуковою швидкістю польоту.

ТУРБОГЕНЕРА́ТОР — електрична машина (*генератор*) змінного струму з приводом від парової або газової турбіни. Т. (мал.) є найпоширенішим *синхронним генератором,* вал якого безпосередньо

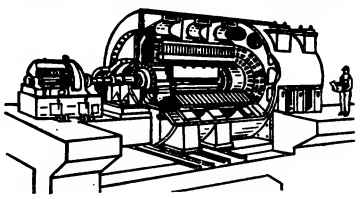

з'єднаний з валом турбіни. Обмотка збудження Т. розміщена на *роторі* з неявно вираженими полюсами, трифазна робоча обмотка — на *статорі*. Потужність пром. Т. досягає 800—1200 МВт. Ккд Т. 0,98—0,99. В СРСР осн. частину (80 %) електроенергії виробляють за допомогою турбогенераторів, встановлених на теплових електростанціях.

ТУРБОЕЛЕКТРОХІ́Д — див. *Електрохід.*

ТУРБОРЕАКТИ́ВНИЙ ДВИГУ́Н — авіаційний *газотурбінний двигун,* в якому тяга створюється реакцією струменя газів, що витікають з реактивного *сопла*; тип компресорного *повітряно-реактивного двигуна*. Однією з осн. частин Т. д. (мал.) є камера згоряння, куди надходить стиснене (у *повітрозабирачі, компресорі*) атм. повітря і впорскується хім. паливо (авіац. гас). Гази, що утворилися при згорянні палива, частково розширюються у газовій турбіні, яка обертає компресор; остаточне розширення їх відбувається в реактивному соплі. Є Т. д. з форсажною камерою (між газовою турбіною і реактивним соплом), в якій спалюють додаткову масу палива, збільшуючи цим самим тягу двигуна. До найекономічніших належать двоконтурні (турбовентиляторні) Т. д., по зовн. контуру яких атм. повітря надходить в реактивне сопло (збільшуючи тягу двигуна), а по внутр. контуру — в камери згоряння. Т. д. служать маршовими (основними) двигунами на літаках з дозвуковими і надзвуковими швидкостями польоту, а також підйомними (полегшеними) двигунами на літаках вертикального зльоту й посадки. Перспективне використання Т. д. на перших ступенях повітряно-космічних літаків.

Турбореактивний двигун:
1 — повітрозабирач; *2* — компресор; *3* — камера згоряння; *4* — газова турбіна; *5* — реактивне сопло.

ТУРБУЛЕ́НТНА ТЕЧІ́Я (від лат. turbulentus — бурхливий, невпорядкований) — невпорядкована течія рідини або газу, при якій їхні елементи рухаються по складних траєкторіях (див. *Турбулентність*). Т. т. відрізняється від відповідної *ламінарної течії,* зокрема, складною структурою потоку (мал. 1), розподілом осередненої швидкості за його перерізом (мал. 2; при ламінарній течії в трубі максимальне значення швидкості потоку більше за її середнє значення в 2 рази, а при Т. т. — лише в 1,23 раза). Звичайно течія є турбулентною, коли *Рейнольдса число,* що характеризує її, перевищує критичне значення.

ТУРБУЛЕ́НТНІСТЬ — явище виникнення вихорів різних розмірів у течіях рідин і газів. Внаслідок Т. характеристики цих течій (*швидкість, тиск,* т-ра тощо) нерівномірно змінюються у просторі і часі, тобто зазнають хаотичних *флуктуацій*. Цим *турбулентна течія* відрізняється від *ламінарної течії*. Т. виникає, коли ламінарна течія втрачає стійкість (див. *Рейнольдса число*). Її враховують при визначенні опору рухові твердих тіл у рідинах і газах, а також при розрахунках *теплообміну* між тілами, що обтікаються рідиною або газом. Описують Т. статистичними методами.

ТУРБУЛЕ́НТНІСТЬ в атмосфері — невпорядкований рух окремих часток, властивий повітряним течіям. Особливо значна Т. у нижньому шарі *тропосфери* та в областях *струминних течій*. Виникнення Т. зумовлено утворенням в атмосфері вихорів різного масштабу. Розвиток дрібномасштабної Т. (мікротурбулентність) істотно залежить від вертикального розподілу густини повітря. Т.— один з факторів, що визначає вертикальний розподіл і добові коливання метеорологічних елементів. Турбулентний обмін відіграє велику роль у процесах розсіювання забруднюючих повітря домішок (див. *Аерозолі*), випаровування з поверхні суходолу і океану, формування хмар і туманів, дисипації кінетичної енергії (див. *Дисипативні системи*) тощо. Цей процес впливає на поширення звукових, світлових і радіохвиль, спричинюючи мерехтіння зірок, *флуктуації* радіосигналів від космічних апаратів тощо. Т. врахо-

вують при розв'язанні багатьох прикладних завдань, зокрема *прогнозу погоди*, контролю забруднення атмосфери, космічного радіозв'язку, наддалекого телебачення, а також при розрахунку динамічних вітрових навантажень на літальні апарати, *висячі системи* тощо. Крім дрібномасштабної, існує Т. синоптичного масштабу (макротурбулентність), елементами якої є *циклони* і *антициклони*, та Т. проміжного масштабу (мезотурбулентність), пов'язана з грозами, шквалами тощо; інтенсивність останньої порівняно мала. Див. також *Турбулентна течія*, *Турбулентність*.

А. В. Ткаченко.

ТУРГА́Й — ріка у Тург. та Актюб. областях Каз. РСР. Довж. 825 км, площа бас. 157 тис. км². Утворюється злиттям двох витоків — Жалдама і Кара-Тургай на Зх. *Казахського дрібносопковика*. Нижче, в межах Тургайської улоговини, тече широкою, подекуди заболоченою долиною, річище розгалужується на окремі рукави. Губиться у солончаку Шалкартеніз. Живлення переважно снігове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Влітку міліє.

ТУРГА́ЙСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 23.XI 1970. Площа 111,9 тис. км². Нас. 298 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці та ін. Міськ. нас.— 33 %. Поділяється на 10 районів, має 3 міста, одне с-ще міськ. типу. Центр — м. *Аркалик*. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1973). Поверхня області переважно рівнинна. Пн. частину займає *Тургайське плато*, на Пд.— Пд.-Тургайська рівнина з піщаними масивами (Тосинкум, Аккум), на Сх.— *Казахський дрібносопковик* (вис. до 478 м, г. Кокшетау), на Пд. Зх.— Тургайська улоговина. Корисні копалини: боксити, буре вугілля, буд. матеріали. Клімат різко континентальний. Середня т-ра січня —18° на Пн. та —16° на Пд., липня відповідно +21° та +25°. Опадів 175—300 мм на рік. Характерні сильні вітри, влітку — пилові бурі. Гол. ріки — *Ішим* (з притоками Терсакан, Каракол, Кизилсу) і Тургай. Багато озер, найбільше — Сарикопа (прісне). Є запаси підземних вод (Тургайський артезіанський басейн). На тер. Т. о. переважає полиново-солянкова та злаково-полинова рослинність на буроземах і сіроземах. Є ділянки барханних пісків. У бас. р. Ішиму — типчаково-ковилові степи на світло-каштанових і каштанових грунтах, у зниженнях рельєфу— солонці. Провідна галузь г-ва — с. г. (у т. ч. неполивне землеробство і м'ясо-вовнове тваринництво) та пром-сть по переробці с.-г. продукції. Розвинута харч. (борошномельна, маслоробна і м'ясна) та легка (вовномийна) пром-сть. Енергетика базується на довізному паливі. Створено нові галузі — гірничодобувну (видобування та первинна обробка бокситів і вогнетривких глин у Аркалику), металообр. (ремонт с.-г. та гірничорудної техніки). Гол. пром. центри: Аркалик, Єсіль, Державінськ. С. г. спеціалізується на виробн. зерна, м'яса та вовни. Вирощують яру пшеницю, просо, ячмінь, кормові культури, картоплю, овочі. Розводять овець (м'ясо-сальних, м'ясо-вовнових і тонкорунних), кіз, велику рогату худобу (м'ясо-мол. порід), свиней, коней, верблюдів. У напівпустельних районах та по берегах озер — мисливство. Тер. Т. о. перетинає ділянка Цілинної залізнич. магістралі (Кустанай — Цілиноград), вітка Єсіль — Аркалик. Важливі автомоб. шляхи: Кустанай — Аркалик, Тургай — Аркалик, Аркалик — Єсіль. В Аркалику — аеропорт. В області — пед. ін-т (Аркалик), 5 серед. спец. навч. закладів. Музеї: істор.-краєзнавчий (Аркалик) та меморіальні Амангельди Іманова (с. Амангельди) і педагогічний Ібрая Алтинсаріна (Аркалик). Казах. муз.-драм. театр в Аркалику.

М. Ш. Ямумухамедов.

ТУРГА́ЙСЬКЕ ПЛАТО́, Тургайська столова країна — платоподібне підняття на Пн. Зх. Каз. РСР. Лежить між передгір'ями Пд. Уралу і Мугоджарами на Зх. та Казахським дрібносопковиком на Сх. З Пн. на Пд. простягається майже на 550 км, із Зх. на Сх.— на 350—400 км. Вис. до 250—330 м. Для рельєфу Т. п. характерне чергування столово-останцевих масивів, обмежованих денудаційними (див. *Денудація*) уступами — Кизбельтау, Каргалитау, Шалкарнура та ін., та численних річкових долин і безстічних улоговин, що лежать на вис. 100—200 м. У центр. частині Т. п. простягається Тургайська улоговина завширшки до 40 км з системою озер (Кушмурун, Саримойин, Аксуат та ін.). Родовища заліз. руди, бокситів, бурого вугілля тощо. Значні запаси підземних вод, переважно мінералізованих. У пн. і центр. частинах плато переважають ковилово-типчакові степи на каштанових і темно-каштанових грунтах. Значні площі розорано (вирощують гол. чин. яру пшеницю). На Пд.— полиново-куреєва напівпустельна рослинність на світло-каштанових грунтах; це район пасовищного тваринництва. В межах Т. п.— Наурзумський заповідник.

В. О. Ніколаєв.

ТУРГЕ́НЄВ Іван Сергійович [28.X (9.XI) 1818, Орел — 22.VIII (3.IX) 1883, Буживаль, поблизу Парижа; похований у Петербурзі] — рос. письменник. Учився в Моск. ун-ті (1833—34), закінчив Петерб. ун-т (1837). Значну частину життя провів за кордоном. Друкуватися почав 1836 (ліричні вірші, поеми, прозові та драматичні твори). З 1847 в журналі «*Современник*» почав друкувати цикл оповідань «Записки мисливця», пройнятих духом гуманізму, протестом проти кріпацтва, увагою до народу. На початку 1852 за замітку про смерть М. Гоголя був заарештований і заслany в с. Спаське-Лутовиново під нагляд поліції. У повістях та оповіданнях 50-х рр.— «Щоденник зайвої людини» (1850), «Муму» (1854), «Фауст» (1856), «Ася» (1858), а також у перших романах «Рудін» (1856), «Дворянське гніздо» (1859) Т. показав розклад феодально-кріпосницької системи і нездатність ліберального дворянства до активної діяльності на користь суспільства. В романах «Напередодні» (1860), «Батьки і діти» (1862) Т. протиставляв лібералам і «зайвим людям» демократичну різночинну інтелігенцію. Однак Т. не зрозумів істор. потреб народу, що й привело його на поч. 60-х рр. до розриву з революц.-демократичною редакцією журн. «Современник». В. І. Ленін підкреслював, що Т. «вернуло від мужицького демократизму Добролюбова і Чернишевського» (Повне зібр. тв., т. 36, с. 193). В 60-х рр. Т. написав повісті «Нещасна» (опубл. 1869), «Степовий король Лір» (опубл. 1870), роман «Дим» (1867). В умовах загострення політ. боротьби 70-х рр. Т. у романі «Новина» (1877), в мініатюрі «Поріг» (1878) та ін. відобразив подвиг революц. народників. Разом з тим в «Новині» показано трагедію народницької інтелігенції, чиї теорії розбилися при зіткненні з жорстокою суспільною дійсністю. У повістях «Весняні води» (1872), «Клара Милич» (1883) відчутні песимістичні мотиви. «Поезії в прозі» (ч. 1, опубл. 1882) — роздуми над мистецтвом і соціальною дійсністю. Т.— автор драм. творів («Провінціалка», «Місяць на селі» та ін., написаних в 40—50-х рр.), літ.-критичних статей про О. Островського, С. Аксакова та мемуарів «Зустріч моя з Белінським» (1860), «Літературні та житейські спогади» (1869—80). Виступаючи поборником критичного реалізму в л-рі й мистецтві, Т. з інтересом і симпатією ставився до укр. народу і л-ри. Підтримував дружні стосунки з Т. Г. Шевченком (клопотався про посмертну публікацію його творів за кордоном, брав участь у визволенні з кріпацтва родичів поета), Марком Вовчком (переклав рос. мовою її оповідання і надрукував їх 1859 з своєю перед-

І. С. Тургенєв.

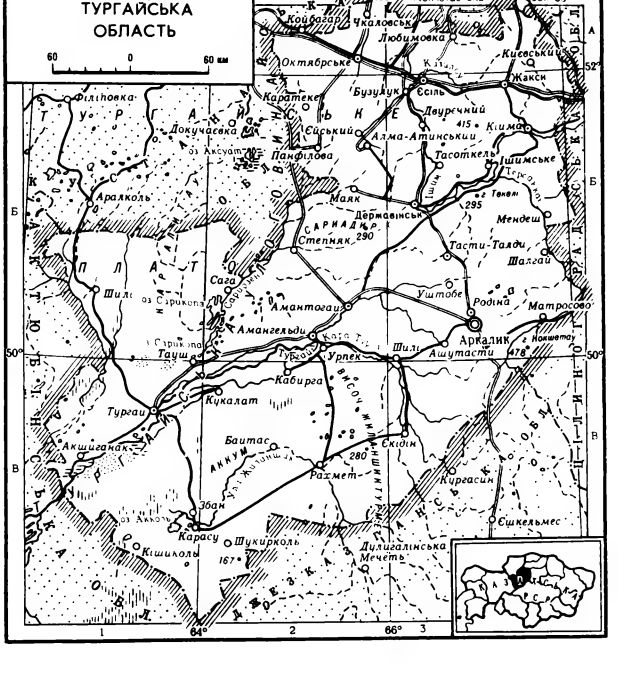

Ахмед Секу Туре.

мовою). Написав «Спомінки про Шевченка» (1876). Т. високо цінував худож. талант Ю. Федьковича. Зустрічався в Петербурзі з діячами укр. культури (М. Костомаровим, Д. Мордовцем та ін.). Твори Т. укр. мовою перекладали І. Франко, Леся Українка, І. Білик, М. Загірня, в рад. час — М. Рильський, О. Кундзіч, О. Ільченко. П'єси Т. йдуть на сцені театрів України. Багато його творів екранізовано. У 1918 відкрито музей Т. в Орлі, 1921 — в Спаському-Лутовинові.

Тв.: Полное собрание сочинений и писем, т. 1—28. М.—Л., 1960—68; Укр. перекл.— Вибрані твори. К.—Х., 1937; Оповідання. К., 1948; Записки мисливця.— Батьки і діти. К., 1949; Повісті і оповідання. К.— Ужгород, 1951; Дворянське гніздо. К., 1952; Напередодні. К., 1954; Рудін. К., 1956; Муму. К., 1964; Ася.— Перше кохання. К., 1968.

Літ.: Франко І. Іван Сергійович Тургенєв. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 26. К., 1980; Айзеншток І. Тургенєв і Шевченко. «Червоний шлях», 1926, № 2; Леонидов Ф. На пороге новой эпохи. «Радуга», 1968, № 11; Прийма Ф. Я. Шевченко и русская литература XIX века. М.—Л., 1961; Шабліовський Є. С., Гнатюк М. П. І. С. Тургенєв і українська дожовтнева література. К., 1968; Петров С. М. И. С. Тургенев. М., 1979; Библиография литературы о Тургеневе. 1918—1967. Л., 1970. *Л. Ф. Хінкулов.*

ТУРГЕ́НЄВ Микола Іванович [12 (23).X 1789, Симбірськ, тепер Ульяновськ — 29.X (10.XI) 1871, Париж] — рос. держ. діяч, декабрист, економіст. Слухач Моск. (1806—07) і Геттінген. (1808— 11) ун-тів. У 1813 — рос. комісар адм. департаменту союзників у Німеччині. З 1816 — в Росії, помічник статс-секретаря Держ. ради, з 1819 — у М-ві фінансів. Виступав проти кріпосництва за умов збереження землі у поміщиків. У 1818 вступив у «Союз благоденства» і став одним з його ідеологів; прихильник респ. ладу. Один із засновників *Північного товариства декабристів*. У повстанні 14.XII 1825 участі не брав, оскільки 1824 виїхав за кордон. Заочно був засуджений на довічне заслання. В 1857 відновлений у правах.

ТУ́РГОР (лат. turgor, від turgeo — набрякаю, наливаюся) у рослин — стан напруження *оболонки рослинної клітини*, зумовлений високим вмістом води в клітині і тиском *протопласта* на оболонку. При надходженні води в клітину внаслідок сисної сили, що виникає при *транспірації*, збільшуються внутр. (тургорний) тиск і протидія клітинної оболонки, яка розтягується. Сисна сила в більшості випадків дорівнює різниці між *осмотичним тиском* і тургорним. Проте за певних умов сисна сила може бути більшою за рахунок виникнення від'ємного тиску, коли тверді клітинні оболонки відстають від стиснутого протопласта (напр. у *ксерофітів* під час великої спеки). Т. необхідний для нормального перебігу всіх фізіол. процесів в організмі рослин. Завдяки Т. тканини рослин мають певну пружність і конструктивну міцність. Зміною Т. зумовлені *рухи* у рослин, в'янення.

ТУ́РЕ (Toure) Ахмед Секу (9.I 1922, Фарана — 27.III 1984, Клівленд, США) — держ. діяч Гвінейської Нар. Революційної Республіки. В 1936—37 навчався у франц. тех. ліцеї в Конакрі. Брав участь у політ. житті та профспілковому русі країни. Один із засновників (1947) Демократичної партії Гвінеї (з 1978 — Партія — держава Гвінея), з 1952 — її генеральний секретар. У 1956 — 58 — депутат Нац. зборів Франції. В 1957—58— голова Урядової ради Гвінеї. В 1958—72 — прем'єр-міністр, з 1961 — президент Гвінеї. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

ТУ́РЕК (Turek) Людвіг (28.VIII 1898, м. Стендаль — 1975, Берлін) — нім. письменник (НДР). Член Компартії Німеччини з 1919 (з 1946 — Соціалістичної Єдиної партії Німеччини). В автобіогр. романі «Пролетар розповідає» (1930) долю робітника зображено на тлі нім. життя перших десятиліть 20 ст. В 1930—32 жив у Рад. Союзі. В 1933—40 — у Франції, пізніше — на підпільній роботі в Німеччині. Романи «Друзі» (1947) і «Останній фрахт» (1950) — антифашист. спрямування. Роман «Анна Любіцке» (1952) присвячений відновленню країни після розгрому фашизму. Автор роману «Родина Нагельшверт» (1961), оповідань, кіносценаріїв, книг для дітей.

Тв.: Укр. перекл.— Пролетар оповідає. Х.—К., 1932; Рос. перекл.— Жизнь и смерть моего брата Рудольфа. В кн.: Немецкая новелла XX века. М., 1963. *А. Г. Баканов.*

ТУРЕ́ЦЬКА МО́ВА — мова *тюркських*. Належить до *тюркських мов*. У Т. м. розрізняють дві осн. групи діалектів: сх.-анатолійську (говір м. Анкари, що належить до цієї групи, ліг в основу сучасної літ. Т. м.) і західну, або дунайсько-турецьку. Осн. фонетичні риси Т. м.: *сингармонізм* голосних і *асиміляція* афіксальних приголосних; за типологією належить до *аглютинативних мов*. У синтаксисі — твердий порядок слів. Перші писемні пам'ятки належать до 13 ст. Сучасна літ. Т. м. почала формуватись у серед. 19 ст., сучас. норми склались у 20—40-х рр. 20 ст. На Україні Т. м. досліджували А. Ю. *Кримський*, Т. І. Грунін та ін. Писемність Т. м. до 1928 базувалася на араб. графічній основі, з 1928 — на латинській. Про л-ру Т. м. див. *Туреччина*, розділ Література.

Літ.: Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури. В кн.: Кримський А. Ю. Твори, т. 4. К., 1974; Грунін Т. Турецька мова. Х.—К., 1930; Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.— Л., 1956.

ТУРЕ́ЧЧИНА, Турецька Республіка — д-ва в Зх. Азії та Пд.-Сх. Європі. Більша частина країни (Анатолія) розташована на п-ові Мала Азія, бл. 3 % території (Сх. Фракія) — в Європі, на Пд. Сх. Балканського п-ова. Омивається на Пн. водами Чорного, на Зх.— Егейського, на Пд.— Середземного морів. Європ. частину Т. від азіатської відділяють протоки Босфор і Дарданелли та Мармурове м. В адм. відношенні поділяється на 67 ілів. Карти див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Державний лад. Т.— республіка. За конституцією 1982 глава д-ви — президент, обираний Великими нац. зборами Т. (ВНЗТ) на 7 років. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент у складі 400 депутатів, виконавчу — уряд — рада міністрів.

Природа. Т.— переважно гірська країна, майже вся територія якої зайнята *Малоазіатським нагір'ям*, у складі якого виділяють *Анатолійське плоскогір'я*, обмежоване на Пн. Понтійськими гора-

Анкара. Панорама міста.

ми, на Пд. — горами *Тавр*. На Сх. Т. лежить *Вірменське нагір'я* з найвищою вершиною країни — згаслим вулканом *Арарат* (вис. 5165 м). Вздовж мор. берегів вузькими смугами простягаються низовини. Часто бувають руйнівні землетруси. Європ. частина Т. являє собою погорбовану рівнину заввишки 40—100 м. У надрах Т. виявлено поклади хромової, вольфрамової, мідної, марганцевої, заліз., цинкової, свинцевої руд, кам. вугілля, нафти, бокситів, ртуті, боратів, корунду, азбесту, флюориту, сірки, фосфоритів, кам. солі та ін. Клімат субтропічний. У примор. районах пересічна т-ра січня від +5 на Пн. до +10° на Пд., у внутр. районах від —5 на Зх. до —15° на Сх., липня відповідно від +22 до +32°, на внутр. плоскогір'ях від +15 до +22°. Опадів на узбережжях випадає від 700 мм (Ізмір) до 2500 мм (Різе), у внутр. районах 200—600 мм на рік. Річки гірські, мілководні

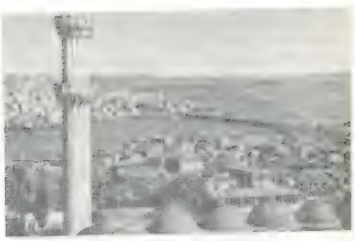

Вид частини міста Стамбула.

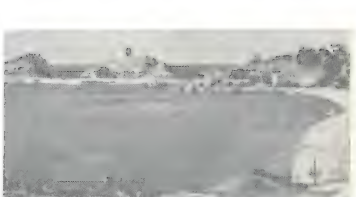

Узбережжя Середземного моря.

й порожисті, несудноплавні. Найбільші з них — *Євфрат, Тігр, Аракс*. Найбільше озеро — *Ван*. Поширені переважно гірські грунти (сіроземи, буроземи, підзолисті), на низовинах — коричневі алювіальні, на Пн. Сх.— червоноземи та бурі гірсько-лісові. Ліси займають бл. 16 % площі Т., гол. чин. в горах. На Анатолійському плоскогір'ї поширена рослинність сухих степів та напівпустель, на узбережжях морів — субтропічна.

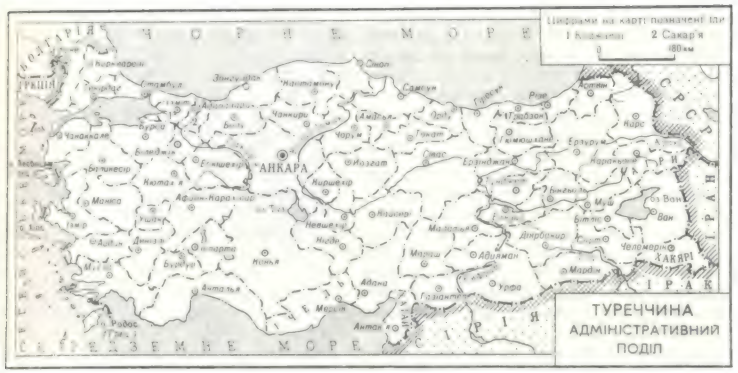

Населення. Бл. 90 % нас. становлять *турки*; живуть також *курди*, араби, лази, греки, туркмени, вірмени та ін. Держ. мова — турецька. Пересічна густота нас.— 57,9 чол. на 1 км² (1980, перепис). Міське населення становить 45 % (1977). Найбільші міста: *Стамбул, Анкара, Ізмір, Адана, Бурса*.

Історія. Тер. сучас. Т. в різний час входила (повністю або частково) до складу багатьох держ. утворень: Хеттського царства, *Лідії, Мідії*, д-ви *Ахеменідів*, д-ви *Александра Македонського*, д-ви *Селевкідів, Понтійського царства, Пергаму*, Старод. *Риму, Візантії* та ін. В 11 ст. тут з'явилися кочові племена тюрків-огузів, що прийшли з Центр. Азії. До 20-х рр. 14 ст. на Пн. Зх. Малої Азії склалося феод. князівство тюрків-огузів на чолі з *Османом I*, яке згодом стало ядром імперії, названої за ім'ям її засновника Османською. В 14—15 ст. османо-тур. завойовники, яких називали турками-османами, підкорили Малу Азію, більшість країн Балкан. п-ова, Константинополь (1453, перейменований на Стамбул, став центром Османської імперії), поставили у васальну залежність від себе *Кримське ханство* (1475), Валахію, в 16 ст. підкорили Вірменію, Курдистан, Пн. Месопотамію, Сірію, Палестину, Єгипет, Хіджаз, Алжір, значну частину Угорського королівства, о-ви Егейського архіпелагу, Тріполітанію, Кіпр, Туніс, Молдавію і Буковину, 1672 — Поділля і пд. частину Правобережної України. Протягом кількох століть турки вчиняли грабіжницькі напади на територію України, супроводячи їх руйнуванням і спустошенням міст і сіл, захопленням у полон укр. населення і продажем його в рабство на ринках Стамбула та ін. міст Сходу. З 2-ї пол. 16 ст. через відсутність госп., етнічної і політ. єдності, загострення соціальних відносин, а також внаслідок зміцнення зх.-європ. д-в і Росії Османська імперія почала занепадати. Цьому сприяли також походи *запорізьких козаків* у Крим (1575—77 і пізніше), на Очаків (1523, 1669, 1688, 1694, 1699), Сіноп (1614), Стамбул (1615) тощо. Т. зазнала поразок у війні з Росією (1569), у битві з іспано-венеціанським флотом біля Лепанто (1571), під Хотином (див. *Хотинська війна 1620—21*), у *Чигиринських походах 1677 і 1678*, у битві під Віднем 1683. За умовами рос.-тур. *Бахчисарайського мирного договору 1681* Т. і Кримське ханство змушені були відмовитися від дальших зазіхань на Лівобережну і частину Правобережної України, визнавши возз'єднання їх з Росією. Наприкінці 17 — 18 ст. від тур. ярма було визволено пд. частину Правобережної України, Поділля й Крим (див. *Карловицький конгрес 1698—99, Кючук-Кайнарджійський мир 1774, Ясський мирний договір 1791*). Поразки Туреччини у війнах проти Росії (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) полегшили визвольну боротьбу й досягнення незалежності народами Закавказзя, Балканського п-ова (див. *Адріанопольський мирний договір 1829, Сан-Стефанський мирний договір 1878*).

В умовах занепаду Османської імперії посилилися антифеод. сел. і міські рухи (повстання в Анатолії в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст., *Патрона Халіла повстання*), сепаратизм місцевих феодалів. Це змушувало султанську владу в кін. 18—19 ст. вдаватися до проголошення або часткового запровадження деяких реформ (реформи *Селіма III* і *Махмуда II*, проголошення *Абдул-Гамідом II* першої тур. конституції 1876 та ін.). Однак ці реформи не могли відвернути процесу розпаду Османської імперії та поступового перетворення її на напівколонію зх.-європ. д-в. У 1878 в Т. було встановлено самодержавний деспотичний режим («зулюм»), який був ліквідований *Молодотурецькою революцією 1908*. Революція, однак, не змінила становища трудящих і нац. меншостей. Керована молодотур. урядом (див. *Молодотурки*) Т. взяла участь у 1-й світовій війні 1914—18 на боці Німеччини. Війна для Т. закінчилася повною поразкою. Д-ви *Антанти* нав'язали їй кабальне Мудроське перемир'я 1918. Фактично це був кінець Османської імперії. Війська Великобританії, Франції, Італії і Греції окупували Анатолію. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Т. розгорнувся нац.-революц. рух. З 1919 його очолив М. Кемаль-паша (див. *Ататюрк* М. К.), від імені якого цей рух здобув назву кемалістсь-

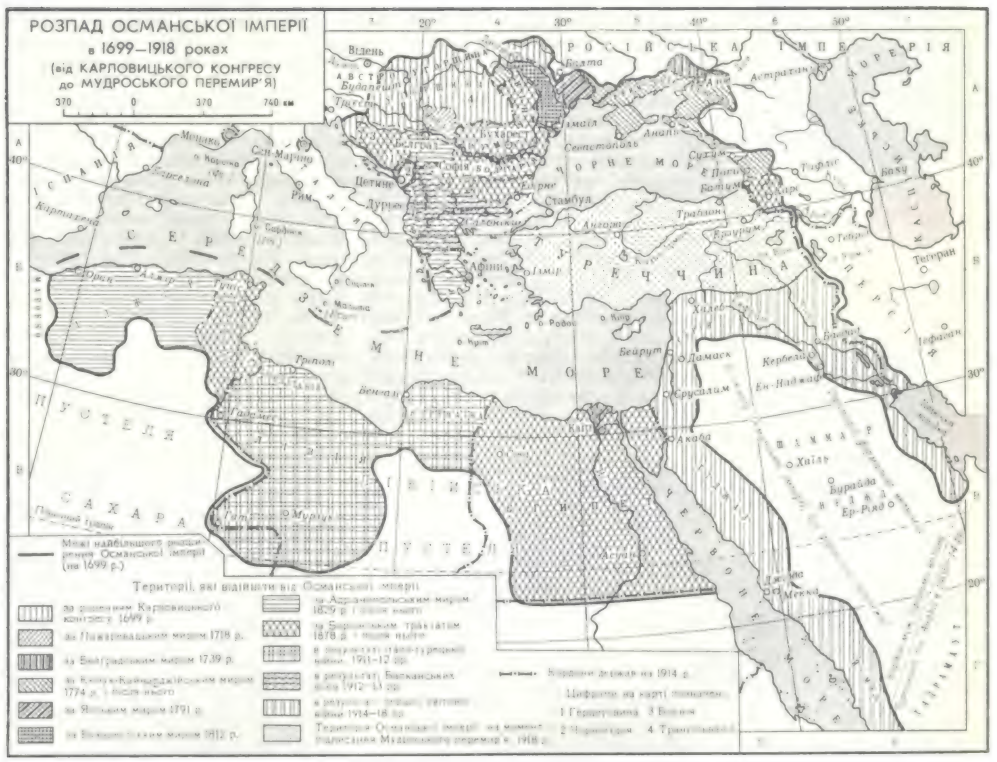

Герб Туреччини.

ТУРЕЧЧИНА

Площа — 780,6 тис. км²
Населення — 45,2 млн. чол. (1980, перепис)
Столиця — м. Анкара

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1981
Чавун, тис. т	1727
Прокат, тис. т	1531
Нафтопродукти, тис. т	12606
Бавовняні тканини, млн. м	227
Вовняні тканини, млн. м	5,9
Папір і картон, тис. т	365
Цукор, тис. т	1117
Добрива, тис. т	6916

кого (див. *Кемалістська революція*). Рад. уряд першим (2.VI 1920) визнав кемалістський уряд і надав тур. народові фінанс. та воєнну допомогу. 16.III 1921 в Москві було підписано рад.-тур. Договір про дружбу і братерство (див. *Радянсько-турецькі документи*). Аналогічні договори з Т. уклали також рад. республіки Закавказзя (Карс, 13.X 1921) та Рад. Україна (Анкара, 2.I 1922, під час перебування там місії М. В. *Фрунзе*). В серпні 1922 тур. війська завдали повної поразки інтервентам. 6.X 1923 тур. армія вступила в Стамбул. Перемога тур. народу у визвольній боротьбі була закріплена *Лозаннським мирним договором 1923* (замінив собою грабіжницький *Севрський мирний договір 1920*). В ході визвольної боротьби в Т. розв'язувалися завдання бурж.-нац. революції. Проте проведені кемалістами реформи задовольняли лише інтереси буржуазії і поміщиків. Заснована 1920 Комуністична партія Туреччини зазнавала постійного переслідування (вбивство тур. жандармами 1921 групи комуністів на чолі з М. *Субхі* тощо). 29.X 1923 Т. була проголошена республікою. 3.III 1924 був ліквідований халіфат. У 1924—34 проведено реформи в галузі держ. устрою, правових відносин, культури й побуту (прийнято респ. конституцію, ліквідовано мусульм. духовні уч-ща і реліг. суд, запроваджено європ. календар і літочислення, відокремлено церкву від д-ви, надано жінкам виборчі права тощо), здійснено ряд прогресивних екон. заходів. Значну екон. і наук.-тех. допомогу Т. подав СРСР. У 1925 між Т. і СРСР було підписано Договір про дружбу і нейтралітет. З 2-ї пол. 30-х рр. тур. уряд почав відходити від нац. принципів. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Т. була офіційно нейтральною, а фактично — невоюючою союзницею Німеччини. В серпні 1944 Т. розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною, а в лютому 1945 оголосила їй і Японії війну. В зв'язку зі змінами під час 2-ї світової війни в рад.-тур. відносинах Рад. уряд 19.III 1945 денонсував рад.-тур. договір 1925. З кінця війни в Т. посилився, а після війни став домінуючим вплив імперіалізму США. В 1950—60 уряд Т. формувала Демократична партія (ДП, засн. 1945), яка виражала інтереси великої буржуазії. Зовн. політика Т. в цей час орієнтувалася в основному на США. В кін. 40 — на поч. 50-х рр. тур. уряд уклав з США угоду про подання Т. амер. «допомоги»; Т. 1959 надала США свою територію для буд-ва військ. баз. У 1952 Т. вступила в *НАТО*, 1955 — до Багдадського пакту (1959—79 мав назву — *СЕНТО*). Антидемократична політика уряду Т. викликала невдоволення в країні і привела до держ. перевороту 1960. Уряд ДП (Мендереса) було скинуто, ДП розпущено. 60—70-і рр. характеризувалися загостренням боротьби політ. партій за владу, активізацією демократичного руху. В 1974 у зв'язку з антиурядовим путчем на *Кіпрі* Т. висадила свої війська на острові, що загострило тур.-грец. відносини і посилило сепаратистський рух серед тур. частини населення Кіпру. В 1975—78 у зв'язку із загостренням амер.-тур. відносин військ. бази США на тер. Т. було закрито. Проте амер. імперіалізм домігся відновлення діяльності своїх баз у Т. В 1980 було підписано амер.-тур. угоду про співробітництво в галузі «спільної оборони та економіки». Внутр. становище Т. в останні роки характеризується наростанням соціально-екон. труднощів, викликаних тривалою орієнтацією Т. на Зх. та участю в НАТО. За цих умов у країні різко загострилися класові суперечності. Активізувалися виступи трудящих і прогресивної громадськості за демократичний шлях розвитку і вихід з НАТО. В той же час неофашист. групи розв'язали в країні кампанію насильства і терору. Неспроможність провідних бурж. партій вирішити проблеми, які стояли перед країною, призвела до того, що 12.IX 1980 керівництво збройними силами здійснило військ. переворот і взяло владу в свої руки. Дію конституції 1961 було припинено, всі політ. партії 1980 заборонено. За законом 17.III 1983 в країні було створено нові партії. 6.XI 1983 в Т. відбулися вибори до Великих нац. зборів (парламенту), на яких перемогу здобула Партія вітчизни. Вона запропонувала ряд заходів, спрямованих на зміцнення екон. самостійності Т., поліпшення соціального становища трудящих і забезпечення їхніх демократичних прав. У галузі зовн. політики уряд Т. виступає за широкі міжнар. зв'язки, в т. ч. з СРСР. У той же час він підтверджує обов'язки Т. щодо НАТО.

Між Т. і СРСР 1972 підписано Декларацію про принципи добросусідських відносин між ними, 1977 укладено угоду про наук.-тех. і екон. співробітництво, 1978 підписано Політ. документ про принципи добросусідського і дружнього співробітництва. З 1945 Т.— член ООН. *О. І. Гонусець.*

Політичні партії, профспілки. В 1983 в Т. було створено 15 політ. партій, серед яких: Партія вітчизни (з 1983 формує уряд), Народна партія і Партія національної демократії. *Комуністична партія Туреччини*, засн. 1920, з 1923 — в підпіллі. Конфедерація робітничих профспілок Туреччини, засн. 1952. Єдине профоб'єднання, діяльність якого дозволена.

Господарство. Т.— агр.-індустр. країна з середнім рівнем розвитку капіталізму. Незважаючи на те, що з 1981 частка пром-сті у валовому нац. продукті (31,8 %) перевищує частку с. г. (22,0 %), у міжнар. капіталістичному розподілі праці Т. залишається агр.-сировинним районом, залежним від іноз. монополій. В країні створено значний держ. сектор, що включає найбільші пром. підприємства, копальні, шахти, електростанції, засоби зв'язку, частину транспорту; запроваджено держ. планування госп. розвитку. Для економіки Т. характерні кризові явища: зростають вартість життя та інфляція, 1982 налічувалося 3,4 млн. безробітних, бл. 950 тис. робітників змушені працювати за кордоном, бл. 25 % нац. бюджету витрачається на воєнні цілі. В структурі пром. виробництва провідна роль належить харчосмаковій (зокрема, цукр., тютюновій, овоче- та фруктоконсервній) і легкій (особливо текст.) пром-сті, що базується на місц. сировині. Видобувають (млн. т, 1981): кам. вугілля — 3,9, буре вугілля — 11,6, нафту — 2,4, залізну — 2,9, хромову — 0,6, марганцеву, мідну, свинцево-цинкову та ін. руди, борати, сірку, селітру, кам. сіль, буд. матеріали тощо. Розвивається чорна і кольорова металургія (виплавка чавуну, сталі, феррохрому, міді, свинцю, алюмінію та ін.). Машинобудування представлене гол. чин. підприємствами по складанню (переважно з імпортних вузлів і деталей) автомашин, тракторів та продукції електроніки (телевізори, радіоприймачі). Виробляють також металообр. і ткацькі верстати, парові котли, судна, локомотиви, вагони, с.-г. машини тощо. Хім. (виробн. мінеральних добрив, кислот, пороху, мила, автопокришок), буд. матеріалів (зокрема, виробн. цементу й скла), деревообр. та ін. галузі пром-сті. Розвинуті кустарні промисли. Частина підприємств збудована з допомогою СРСР, зокрема металург. з-ди в Іскендеруні, алюмінієвий в Сейдішехірі, сірчаної к-ти в Бандирмі, нафтопереробний поблизу Ізміру, деревоволокнистих плит у Артвіні, бавовнопрядильна ф-ка в Газіантепі та ін. У 1981 було вироблено 24,9 млрд. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри — Стамбул, Ізмір, Анкара, Адана.

У с. г. зайнято бл. 60 % самодіяльного населення. В обробітку — 27 млн. га землі. Більшість землі належить поміщикам, збереглися

Краєвид на Анатолійському плоскогір'ї. Вівці на пасовищі.

феод. пережитки, поширена оренда. Основа с. г.— рослинництво, яке дає 60 % вартості с.-г. продукції. Вирощують (збір, млн. т, 1981): пшеницю — 17,0, ячмінь — 5,9, кукурудзу — 1,3, з технічних: бавовну — 0,5, тютюн — 0,2, цукр. буряки — 11,2, чай, а також фундук, цитрусові, маслини, виноград тощо. Тваринництво має екстенсивний характер, продуктивність його низька. Поголів'я (млн., 1981): великої рогатої худоби — 17,0, овець — 49,6, кіз — 18,9 (у т. ч. ангорської породи — 3,9). У 1981 було виловлено 465 тис. т риби.

Металургійний завод в Іскендеруні.

Транспорт Т. розвинутий слабо. Довж. (тис. км): з-ць — 8,2 (1982), шосейних шляхів — 60,8. Тоннаж мор. торг. флоту — 2127,9 тис. т. У 1973 відкрито підвісний міст через прот. Босфор. Гол. мор. порти та міжнар. аеропорти — Стамбул, Ізмір. В експорті Т. переважає продукція с. г. (бавовник, тютюн, фундук та ін.), мінеральна сировина (переважно руди чорних і кольорових металів), тканини тощо.

Довозять машини і устаткування, трансп. засоби, товари широкого вжитку тощо. Осн. торг. партнери — країни *Європейського економічного товариства,* США, Японія. Розвиваються торг. відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами.

Грош. одиниця — тур. ліра. За курсом Держбанку СРСР 1000 тур. лір = 2,75 крб. (січень 1984).

А. М. Гаджі-заде.

Медичне обслуговування. В 1975 в країні було 57,1 тис. лікарняних ліжок (21,9 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 21,7 тис. лікарів (5,5 лікаря на 10 тис. ж.). В 1975 працювали 5046 зубних лікарів, 7002 фармацевти. Підготовку лікарів здійснюють (на 1974) медичні факультети 5 університетів і 7 вищих медичних шкіл.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. У 1924 в країні прийнято закон про обов'язкове поч. навчання, 1973 — про обов'язкову 8-річну освіту. Однак, за даними 1975, навіть поч. освітою охоплено 90 % дітей; серед дорослого населення рівень письменності становив 44,5 %. Поч. школа 5-річна (2 + 3), середня — 6-річна і складається з 3-річної проміжної школи й 3-річного ліцею, у старших класах учнів розділяють по гуманітарному і природничо-матем. напрямах. Профес. освіту здобувають на відповідних курсах, у т. ч. і при великих підприємствах (без відриву від виробництва). В 1978/79 навч. р. було понад 42 тис. поч. шкіл (5,6 млн. учнів), 3,3 тис. серед. шкіл (1,6 млн. учнів). Серед. спец. освіту дають профес. ліцеї й ін-ти, учителів для поч. шкіл готують 2-річні пед. коледжі, для проміжних шкіл — 3-річні та для ліцеїв — 4-річні пед. коледжі. Вищу освіту здобувають в ун-тах, академіях і вищих школах, причому частина цих навч. закладів повної вищої освіти не дає. В 1978/79 навч. р. у Т. налічувалося 66 вищих навч. закладів (181,4 тис. студентів), у т. ч. 18 ун-тів. Найбільші ун-ти: Стамбульський (засн. 1453), Анкарський (засн. 1946); спеціалізовані ун-ти: Стамбульський технічний (засн. 1773), Середньосхідний технічний в Анкарі (засн. 1956), ун-т Хаджеттепе в Анкарі (засн. 1967) — найбільший центр підготовки мед. працівників; провінційні ун-ти — Егейський в Ізмірі (засн. 1955), ім. Ататюрка в Ерзурумі (засн. 1957) та ін. У країні немає єдиної системи наук. установ і єдиного координаційного центру, деякі функції його виконують Держ. планова орг-ція, Тур. наук.-тех. дослідницьке т-во й ряд м-в. Осн. масу н.-д. робіт виконують ун-ти, н.-д. групи при м-вах. Наук. робота проводиться Тур. н.-д. товариством, Анкарським центром ядерних досліджень, Брит. ін-том археології в Анкарі та ін. Найбільші б-ки: Нац. (засн. 1946), Анкарського університету (засн. 1950) і Великих національних зборів Т. (засн. 1920), усі — в Анкарі, б-ка Стамбульського ун-ту (засн. 1925) та ін. Музеї: Археол. музей (засн. 1923), Етногр. музей (засн. 1927) — в Анкарі, Музей собору св. Софії (засн. 1934), археол. музеї, Музей-палац Топкапи — в Стамбулі та ін.

В. П. Лапчинська.

В одному з цехів текстильного комбінату в Кайсері.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Т. видавалося бл. 370 щоденних газет заг. тиражем 1353 тис. прим. і бл. 500 ін. періодичних видань (більшість тур. мовою). Найвпливовіші щоденні газети: «Адалет» («Справедливість», з 1962), «Бариш» («Мир», з 1972), «Гюнайдин» («Добрий день», з 1968), «Джумхуріят» («Республіка», з 1923), «Мілліет» («Нація», з 1950), «Ресмі газете» («Офіційна газета», з 1920) — урядовий вісник. Найзначніші журнали: «Янки» («Ехо», з 1972), «Еді гюн» («Сім днів», з 1972), «Озгюр інсан» («Вільна людина», з 1972). Анатолійське агентство (АА) засн. 1920. Є акціонерним т-вом, більшість акцій належить урядові. Тур. інформ. агентство (ТХА) засн. 1950 (акціонерне т-во). Т-во радіомовлення і телебачення засн. 1964. Радіомовлення — з 1927. На закордон мовлення ведеться англ., араб., болг., грец., нім., перс., рум., сербохорватською, тур., урду і франц. мовами. Телебачення — з 1968.

Література. В Т. здавна існує усна нар. творчість. Писемна л-ра зародилася в 13 ст. і до поч. 19 ст. розвивалася під певним впливом перс. і араб. л-р. Перша писемна пам'ятка — «Турецький диван Султана Веледа» — складена в кін. 13 — на поч. 14 ст. Наступниками Султана Веледа були Юнус Емре, якого сучасне тур. літературознавство вважає основоположником тур. нар. поезії, та Ашик-паша. В 14—16 ст. під сильним впливом перс. л-ри розвивалася високохудож. й витончена, але чужа й недоступна для народу т. з. двірцева поезія. Найвідоміші її представники: Хамді Челебі, Ахмет-паша, Неджаті Іса, Махмуд Баки, поетеса Міхрі Хатун. З серед. 17 ст. «двірцева поезія» занепадає. Один з останніх уславлених поетів-лірик того періоду — Ахмет Недім. Новий етап розвитку літ. життя пов'язаний з т. з. періодом Танзимату (реформи в Османській імперії в 30—60-х рр. 19 ст.). Починаючи з цього часу літературі притаманні розширення тематики, жанрів, прагнення подолати впливи араб. й перс. л-р. У драмах, комедіях, новелах, романах, поемах письменники 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Ібрагім *Шінасі, Намик Кемаль,* Шемсеттін Самі, Ахмед Мідхат та ін. пропагували ідеї просвітительства, висміювали й засуджували деспотичні феодально-мусульманські традиції, насильницькі шлюби тощо. Поети Реджаїзаде Махмут Екрем, Абдулхак Хамід Тархан уперше в турецькій поезії почали застосовувати європейські віршові розміри. Посилився інтерес до фольклору (Мехмед Тевфік).

У кін. 19 ст. у зв'язку з деспотичним режимом («зулюмом»), запровадженим султаном Абдул-Гамідом II, л-ра вступила в період застою. Молодотур. революція 1908 і скасування «зулюму» дали поштовх дальшому розвиткові л-ри, яка в наступні 10—15 років пройшла складний і суперечливий шлях від спроб відродити принципи «чистого мистецтва» і оспівування давнини до пропаганди ідей бурж. націоналізму, *пантюркізму* і песимізму, що особливо посилилося в умовах поразки Т. в 1-й світовій війні. В л-рі того часу виділялася творчість поета *Тевфіка Фікрета.* Після перемоги кемалістської революції л-ра вступила в період піднесення. Тематика боротьби широко висвітлювалася у творах Халіде Едіп Адивар, Решада Нурі *Гюнтекіна,* Хюсейна Рахмі Гюрпинара, Якуба Кадрі Караосманоглу, Ака Гюндюза та ін. Виник демократичний напрям, пов'язаний з іменами *Сабахаттіна Алі,* Садрі Ертема, Решада Еніса Айгена, *Суад Дервіш, Орхана Велі Каника,* Меліха Джевдета Андая, Октая Рифата Хорозчу та ін. Видатним явищем прогресивної л-ри стала творчість письменника-комуніста *Хікмета*

Мавзолей Дьонер-кюмбет у Кайсері. 1276.

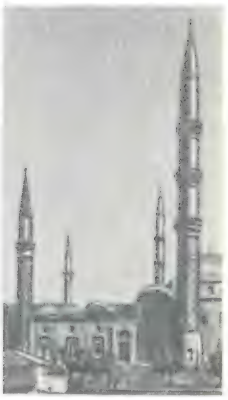

Мечеть Уч Шерефелі в Едірне. 1437—47.

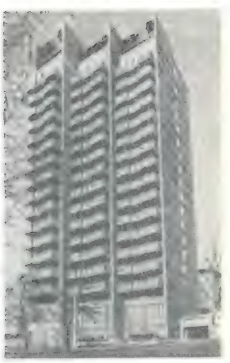

Готель «Стад» в Анкарі. Архітектори М. Хепгюлер, С. Сіса, Д. Текелі. 1970.

Ангел летить. Рельєф з Коньї. Камінь. 13 ст. Сельджуцький музей. Конья.

Сінан-бей. Портрет Мехмеда II. Друга половина 15 ст. Палац-музей Топкапи. Стамбул.

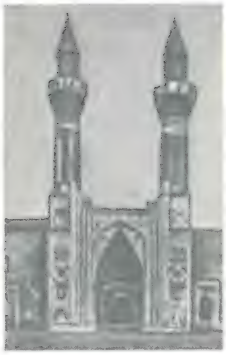

Гьок-медресе в Сівасі. Портал. 1271.

Назима Рана. Посилення реакції в Т. в 40—50-х рр. негативно позначилося на розвиткові літ. процесу.

Провідне місце в сучас. прогресивній л-рі Т. займають твори таких письменників-реалістів, як Фаїк Саїд, Джахід Ситки Таранджи, Зія Осман Саба, Кемаль Тахір, Фазил Хюсню Дагларджа, Зія Ямач, *Азіз Несін*, Орхан *Ханчерліоглу*, Фахрі Ердінч, Неджаті Джумали, *Яшар Кемаль*, Дженгіз Тунджер, в яких порушено вузлові проблеми політ. і екон. життя країни, нерозв'язаність агр. питання, безробіття, тяжка доля тур. робітників у країнах Зх. Європи, реліг. фанатизм тощо. Розвиваються прогресивна драматургія (п'єси Халдуна Танера, Четіна Алтана, Реджаїзаде Більгінера), літ. критика (праці Рауфа Мутлуая, Бехчета Неджатігіля та ін.). В перекладі рос. та укр. мовами видано багато творів тур. письменників. На Україні питаннями розвитку тур. л-ри, вивчення тур. мови займалися *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства* (ВУНАС), її друкований орган журн. «*Східний світ*». Укр. мовою твори Азіза Несіна, Р. Н. Гюнтекіна, Орхана Велі Каника, Сабахаттіна Алі, Садрі Ертема, О. Ханчерліоглу, Назима Хікмета, Яшара Кемаля та ін. виходили в перекладах А. Кримського, П. Тичини, О. Ганусця, Г. Халимоненка.

О. І. Ганусець.

Архітектура. На тер. Т. збереглися численні пам'ятки худож. культури *Греції* Старод., д-в епохи *еллінізму*, *Візантії* (див. *Софії храм*). У кін. 12—13 ст. будували міста (Конья та ін.), оточені фортечними мурами з цитаделлю в центрі та ізольованими один від одного кварталами. Для культової архітектури характерні композиції з *айванами* та відкритими подвір'ями або з центр. залом, перекритим куполом (медресе Інджe-мінаре у Коньї, 1262—68). В цей час будували *караван-сараї* та лазні, декоровані рельєфами з геом. та стилізованим рослинним орнаментом. На архітектуру 14 — 1-ї пол. 15 ст. мав вплив досвід сельджуцьких будівничих, для кін. 15—16 ст. характерне творче використання візантійських традицій (будівлі арх. *Сінана*). В 16—19 ст. у містах споруджували медресе, мавзолеї (гробниця *Роксолани* у Стамбулі, 16 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449), вишукано оздоблені фонтани (фонтан султана Ахмеда у Стамбулі, 17 ст.), в кін. 19 ст. у будівлях простежуються елементи європ. *еклектизму*. В 20 ст. широко розгорнулися містобудівні роботи. Якщо в 1-й пол. 20 ст. буд-во велося гол. чин. європ. архітекторами, то з 50-х рр. розвивається нац. школа тур. архітектури (арх. Е. Онат, С. Х. Ельдем та ін.), яка поєднує форми європ. *неокласицизму* або *функціоналізму* з традиційними елементами (мавзолей Кемаля Ататюрка, 1953, арх. Е. Онат, О. Арда; будинок Турецького істор. т-ва, 1966, арх. Т. Джансевер; готель «Стад», 1970, арх. М. Хепгюлер та ін.; всі — в Анкарі).

Образотворче мистецтво. На тер. Т. збереглися пам'ятки первісного, давньосхідного (хеттського та ін.), давньогрец., елліністичного, рим. та візант. мистецтва. У 12—13 ст. склалася художня культура, що зросла на грунті місцевих малоазійських культурних традицій і ввібрала в себе іран., ірак., вірм. та азерб. культурні впливи. В цей час розвивалися різні види декор.-ужиткового мист.: ткацтво, килимарство, худож. обробка металу, різьблення на дереві. В період могутності Османської імперії, в 16 ст., розквітло мистецтво мініатюри, для якої характерні багатофігурні сцени, різкість ліній малюнка, яскравість локальних кольорів (художники Насух, Осман, Нігярі). Серед декор. мистецтв цього часу провідне місце належало архітектурній (панно і фризи з плиток з підглазурним орнаментальним розписом) і побутовій (посудини з багатоколірними, реалістично трактованими квітковими мотивами) кераміці. В 16 — на поч. 17 ст. високого рівня досягли килимарство (центр — Ушак), художня обробка кістки, шкіри, металу. Традиції мистецтва мініатюри в 1-й пол. 17 ст. продовжили Календер і Накші. У 2-й пол. 17—18 ст. мініатюра стала схожою на європ. живопис, зародився станковий живопис. У 2-й пол. 19 ст. живописці працювали в руслі європ. школи як в дусі *академізму*, так і під впливом реалістичного напряму (О. Хамді-бей та Сеїт-бей). На початку 20 ст. поширилися принципи *імпресіонізму* і *постімпресіонізму* (Н. З. Гюран, І. Чалли, Ф. Дуран, Х. А. Ліфіж). З кін. 20-х рр. 20 ст. в образотворчому мист. Т. поширилися *експресіонізм*, *кубізм*, *конструктивізм*, а з 50-х рр. 20 ст.— *абстрактне мистецтво*. Ряд майстрів, поєднуючи досвід новітніх європ. течій з традиціями хеттської пластики (живописець і графік Дж. Толлу, скульптор Х. Гезер), тур. мініатюри й декор. мист. (живописець і графік Н. Берк, І. Балабан, графік М. Аслиєр), прагнуть створити сучасний художній національний стиль. Деякі митці зберігають зв'язок з традиціями тур. мініатюри (живописець і графік Т. Заїм). У країні розвиваються кераміка, килимарство та ін. види декоративно-ужиткового мистецтва.

Т. Г. Морозова.

Будинок Турецького історичного товариства в Анкарі. Архітектор Т. Джансевер. 1966.

Пам'ятник Кемалю Ататюрку в Анкарі. Скульптор Мехмет Шаді Чаллик. 1966—68.

К. Дікмен. Анатолійський пейзаж. 20 ст.

Музика. Тур. музичний фольклор близький до фольклору ін. тюрк. народів Серед. Азії, Казахстану, Азербайджану. Традиційна музика пов'язана з арабо-іран. культурою. Розрізняють твори з мелодією невеликого діапазону, з рівномірним ритмом (кирик хава) і твори з мелодією широкого діапазону, що не мають чітких метроритмічних схем (узун хава). Існує багато ладів (макамів), але з них 13—15 — основні. Своєрідна ритміка: трапляються ритми на 20 і більше долей; використовуються непарні розміри. В Т. поширений унісонний спів. Муз. інструменти: струнні — кеманча, саз; духові — кавеле (пастушача флейта), балабан, зурна; ударні — давул, деф, дурбука. Танці з інструм. і вокально-інструм. супроводом (зейбек, халай, херон, бар), а також без муз. супроводу (чоловічі, в яких ритмічний акомпанемент утворюється ударами меча або кинджала по щиту тощо). Серед композиторів 17—18 ст.— Бухурі-заде Мустафа Ігрі-ефенді та вчений-енциклопедист Д. К. Кантемір. У 19 ст. утворилася тур. композиторська школа (Осман Ібрагім, Алі Рза-бей, Неджіп Везір-заде та ін.). Практично розвиток профес. музики почався після утворення Тур. Республіки (1923). Цьому сприяла творчість композиторів Джемаля Рашіда Рея, Хасана Фаріда Алнара, Улві Джемаля Еркіна, Ахмета Аднана Сайгуна, Неджіля Кязіма Аксеса. Серед відомих музикантів — композитори Бюлент Тарджан, Ілхан Усманбаш. У Т. працюють оперні театри в Анкарі (50-і рр. 20 ст.) і Стамбулі (1960); Театр оперети (1928, Анкара); симф. оркестри — президентський (в Анкарі, створений з придворного військ. оркестру, 1826), Стамбульський міський (1943), Ізмірського філармонічного т-ва (1962); консерваторії — в Стамбулі (1923), Анкарі (1936), Ізмірі (1951). У Стамбулі проводиться Міжнар. муз. фестиваль. В СРСР, зокрема на Україні, виступали тур. піаністка І. Бірет, співачки Л. Генджер, С. Корад та ін. Укр. хореограф

А. Шикеро та художник Є. Лисик поставили балет «Легенда про любов» А. Мелікова в оперному театрі в Анкарі.

Театр. Джерела профес. театру — в нар. творчості, в її найцікавіших проявах — ляльковому (див. *Театр ляльок*) і тіньовому театрах (карагьоз), майданових іграх (орта оюну). У 18 ст. почали виникати перші любительські трупи, діяльність яких сприяла народженню профес. театру. В 50-х роках 19 ст. Наум Ефенді збудував у Стамбулі перше театр. приміщення — «Наум тіятросу». В 60-х роках тут почали свої виступи випускники театр. шкіл. У 1869 було створено вірм. театр «Гедік-паша», де йшли вистави також і тур. мовою. Театр очолив режисер і актор Гюллю Акоп (Вардовян). У репертуарі — п'єси У. Шекспіра, Ф. Шіллера, Ж. Б. Мольєра, В. Гюго, а також нац. драматургів — Намика Кемаля, Ахмеда Мідхата, Шемсеттіна Самі. В кін. 19 ст., під час правління султана Абдул-Гаміда II, театр. життя занепало. В 1884 було закрито театр «Гедік-паша». Після 1908 активізувалася діяльність любительських та напівпрофес. трупп, репертуар яких складався з п'єс тур. драматургів Намика Кемаля, Д. Шахабеддіна, Ака Гюндюза, Х. Фахрі та ін. В 1914 у Стамбулі було відкрито нац. театр «Дарюльбедаї Османі» («Османський храм мистецтва»). Серед акторів цього театру були перші актриси-турчанки Афіфе, Періхан, Бехіре, Байза та ін. З 1927 цей театр очолив Мухсін Ертугрул, який 1925, 1927, 1934 і 1973 відвідав Рад. Союз, ознайомився з життям рад. театру, вивчав *Станіславського систему* (працював разом з К. С. Станіславським і В. Е. Мейєрхольдом). У 1933 театр «Дарюльбедаї Османі» було перетворено на Міський театр, в репертуарі — «Живий труп», «Анна Кареніна» Л. Толстого, «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя, «На дні» М. Горького, «Всіма забутий», «Череп» Назима Хікмета, «Голуба блискавка» Ака Гюндюза, «Герой», «Батьківщина» Ф. Нафіза та ін. Театр підтримував творчі зв'язки з театрами Москви, Ленінграда, Баку. Найвідоміші актори театру цього періоду: Г. Бедіє, Х. Кемаль, Р. Боран, А. Різа. В роки 2-ї світової війни в Анкарі було створено Держ. театр (згодом Великий театр; оперна і драм. трупи), Малий театр, Дитячий театр, Камерний театр. У Стамбулі працюють: Драм. театр, Театр драми і комедії, «Кадикей тіятросу», Новий театр, приватні — «Арена тіятросу», «Азак», «Бульвар», «Дормен», «Генар» та ін. Всього в Стамбулі — бл. двадцяти театр. колективів. Серед відомих акторів — В. Зобу, Г. Еркал, Й. Енал, А. Ферай, А. Алган. Існують також університетські театри: «Джеп тіятросу», Молодіжний театр, Театр тех. ун-ту, Театр Академії мистецтв. Деякі трупи популяризують нар. театр карагьоз та орта оюну. В Стамбулі виходить щомісячний журн. «Тіятро» («Театр», з 1969).

П'єси Назима Хікмета, перекладені мовами народів СРСР, йдуть у драм. театрах, зокрема, рос. мовою («Дамоклів меч», Одес. рос. драм. театр ім. А. В. Іванова, 1960; Навчальний театр-студія Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, 1983) і укр. мовою («Легенда про любов», 1953; «Всіма забутий», 1959; обидві — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка).

І. Г. Посудовська.

Кіно. Перший документальний фільм було знято 1914. В 1915 створено Центр. армійське управління з питань кінематографії. Перші худож. фільми — «П'ятірня» і «Лазутчик» (обидва — 1917, реж. Седат Сімаві). В 1919 брати К. і Ш. Седен-ефенді створили в Стамбулі першу фірму по прокату фільмів, перетворену 1922 на кіностудію «Кемаль-фільм», де видатний майстер турецького театру Мухсін Ертугрул екранізував оперети, зняв історичні картини і драми на сучасні сюжети (найзначніший фільм — «Вогняна сорочка», 1923, за Халіде Едіп Адивар). У 1928 Мухсін Ертугрул очолив кінофірму «Ипек-фільм», де створено перший тур. звуковий фільм «На вулицях Стамбула» (1931), кінокартину «Нація прокидається» (1933). В 1934 рад. режисери зняли в Т. художньо-документальні фільми: С. Юткевич — «Анкара — серце Туреччини», Е. Шуб — «Туреччина на піднесенні». Вийшли фільми, створені Назимом Хікметом: «Симфонія Стамбула» (1934), «Назустріч сонцю» (1937). Після 2-ї світової війни відкрито кілька кіностудій. Серед фільмів — «Біла хустина» (1955, реж. Л. Акад), «Чужий у місті» (1962, реж. Х. Рефіг), «Помста змій» (1962, реж. М. Ерксан), «Нескінченна дорога» (1965, реж. Д. Сахироглу), «Надія» (1970), «Плач» (1971), «Батько» (1972), «Товариш» (1974; всі — реж. Й. Гюней), «Бедрана» (1974, реж. С. Дуру), «Пропаща Еміне» (1975, реж. О. Кавур), трилогія «Наречена», «Весілля» і «Кровна помста» (1973—75, реж. Л. Акад), «Автобус» (1976, реж. Т. Окан). У 1978 було випущено рад.-тур. фільм «Легенда про кохання» (реж. А. Ібрагімов). У числі провідних акторів — Т. Шорай, Ф. Гірік, Йилдиз Кентер, М. Юн.

Г. І. Халимоненко.

Літ.: СССР и Турция. 1917—1979. М., 1981; Новичев А. Д. История Турции, т. 1—3. Л., 1963—73; Проблемы истории Турции. М., 1978; Ганусець О. І. Державний устрій Туреччини в період Республіки. К., 1961; Удовиченко П. П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922 рр.). К., 1957; Черніков І. Ф. Радянсько-турецькі відносини в 1923—1935 рр. К., 1962; Ганусець О. І. Сусідам треба дружити. К., 1966; Черников И. Ф. В интересах мира и добрососедства. К., 1977; Еремеев Д. Е. На стыке Азии и Европы. М., 1980; Розалиев Ю. Н. Экономическая история Турецкой Республики. М., 1980; Крымский А. Е. История Турции и ее литературы, т. 1—2. М., 1910—16; Кримський А. Історія Туреччини та її письменства, т. 2, в. 2. К., 1927; Гарбузова В. С. Поэты средневековой Турции. Л., 1963; Гарбузова В. С. Поэты Турции XIX в., в. 2. Л., 1970; Гарбузова В. С. Поэты Турции первой четверти XX века. Л., 1975; Кямилев Х. У истоков современной турецкой литературы. М., 1967; Алькаева Л., Бабаев А. Турецкая литература. М., 1967; Алькаева Л. О. Сюжеты и герои в турецком романе. (Конец XIX — начало XX в.). М., 1966; Алькаева Л. О. Из истории турецкого романа. 20—50-е годы XX в. М., 1975; Меликов Т. Д. Турецкая поэзия 60-х — начала 70-х годов. М., 1980; Утургаури С. Н. Турецкая проза 60—70-х годов. Основные тенденции развития. М., 1982; Гусейнов А. А. Турецкое кино. М., 1978.

ТУРИЗМ (франц. tourisme, від tour — прогулянка, подорож) — подорожі у вільний час, пов'язані з від'їздом за межі постійного проживання; один з видів активного *відпочинку*, який поєднує відновлення продуктивних сил людини з оздоровчими, пізнавальними, спорт. та культурно-розважальними цілями. В міжнар. практиці до туристів відносять осіб, які тимчасово і добровільно змінили місце проживання з будь-якою метою, крім діяльності, яка винагороджується в місці тимчасового перебування. Т. залежно від мети подорожі поділяють на спорт., пізнавальний (екскурсійний), діловий, любительський (мисливсько-рибальський), релігійний та ін.; залежно від засобів пересування — на пішохідний, лижний, автобусний, автомобільний, авіаційний, велосипедний, водний, залізничний, комбінований. Виділяють також внутрішній (нац.) та іноземний (міжнародний) Т.; Т. з активними (веслові судна, плоти, велосипед та ін.) і пасивними (морські та річкові круїзи, подорожі на автобусах тощо) засобами пересування; організований та самодіяльний. Розвиток Т. пов'язаний з використанням рекреаційних ресурсів: природних (клімат, рельєф, ландшафти, рослинний і тваринний світ, водні та лікувально-оздоровчі ресурси) з урахуванням питань *охорони природи*, культурно-істор. (музеї, пам'ятки, театри), соціально-екон. (рівень розвитку транспорту, галузей економіки, які обслуговують Т., трудові ресурси), а також з розв'язанням ряду питань охорони здоров'я. В останні роки Т. перетворився на важливу галузь економіки невиробничої сфери.

Перша велика туристська орг-ція в Росії виникла в Петербурзі 1885. Перша рад. туристська організація створена 1918. Керівництво туристським рухом в країні здійснює Центр. рада по Т. та екскурсіях (ЦРТЕ; 1962—69 — Центр. рада по Т.) ВЦРПС, роботою дитячих туристських орг-цій керує Центр. дитяча екскурсійно-туристська станція М-ва освіти СРСР (засн. 1970). Міжнар. туристські зв'язки здійснюють Всесоюзне акціонерне т-во «*Інтурист*» (створене 1929) і Бюро молодіжного Т. «Супутник» (створене 1958). ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли постанови «Про заходи по дальшому розвитку туризму та екскурсій у країні» (1969), «Про дальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні» (1980), що зміцнили матеріальну базу Т. Туризм як вид спорту включено до *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації* (1949). З метою популяризації спорт. Т. запроваджено масовий значок «Турист СРСР».

Туреччина. Блюдо з Ізніка. Кінець 16 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Туреччина. Ваза з Ізніка. Кінець 15 — початок 16 ст. Музей Вікторії і Альберта. Лондон.

Туреччина. М. Аслиєр. Гравюра. 50-і роки 20 ст.

В. Туркенич.

В СРСР склалися численні планові та самодіяльні туристські маршрути. В 1982 діяло 973 туристські бази і готелі на 375,2 тис. місць, відпочивало 25 млн. чол. (зокрема, на Україні — 189 туристських баз і готелів на 68,9 тис. місць, відпочивало бл. 6 млн. чол.), на туристських маршрутах вихідного дня — 10 млн. чол., в екскурсіях взяли участь 179 млн. чоловік. Широко розвинувся самодіяльний Т. Кожного року в походах по рідному краю, по місцях революційної, бойової і трудової слави рад. народу бере участь понад 30 млн. чол.; працює 3 тис. туристських клубів, багато пунктів прокату туристського спорядження.

Наук. дослідження в галузі Т. ведуть Ін-т географії АН СРСР, Центр. і зональні ін-ти курортології і фізіотерапії М-ва охорони здоров'я СРСР, Всесоюзна н.-д. лабораторія Т. і екскурсій ЦРТЕ, Н.-д. лабораторія іноз. Т. та ін. орг-ції. Кадри для туристських орг-цій готують центр. і зональні туристські курси ЦРТЕ, Ін-т підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів Держ. комітету СРСР з іноз. Т., спец. ф-т у Вищій школі профспілкового руху ВЦРПС.

В СРСР видається щомісячний журн. «Турист», проспекти «Туристские маршруты», для зарубіжних туристів — журн. «Путешествие в СССР» (рос., англ., франц. і нім. мовами).

Міжнар. Т., який розвинувся в середині 19 — 2-й пол. 20 ст., набув масового характеру, він має важливе політичне значення як засіб зміцнення миру, співробітництва та взаємовідносин, відіграє важливу роль в економіці ряду країн Європи (Італія, Франція, Іспанія, Швейцарія, СФРЮ, ЧССР, СРР, НРБ), Пн. Америки (США, Канада), Азії (Японія та ін.). *В. Ф. Северинов.*

ТУ́РИН Роман Миколайович (2. IX 1900, м. Снятин, тепер Івано-Фр. обл.— 29.VIII 1979, Львів) — укр. рад. живописець. У 1921—25 навчався у Краківській академії красних мистецтв та в Парижі (1925—27) у В. Яроцького. Твори: «Жіночий портрет» (1939), портрети — Героя Рад. Союзу генерал-майора С. Руднєва (1945), А. Труш-Драгоманової (1946), акад. АН УРСР Ф. Колесси (1947), академіка АН УРСР В. Щурата (1950), письменника В. Стефаника (1956), «Портрет дипломантки» (1958). Більшість картин Т. зберігається в музеях Львова. В 1933—35 створив документальні фільми про Гуцульщину («Гуцульські фрагменти») та спортивне життя Зх. України. Збирав і популяризував твори нар. майстра Никифора (Н. Криницького).

ТУРІАНЧА́ЙСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — в Аз. РСР. Засн. 1958. Площа 12,4 тис. га. Розташований у степових передгір'ях Великого Кавказу та на схилах хр. Боздаг. Характерні фісташково-арчове рідколісся, лучно-степові угруповання, *тугаї*. Поширені також дуб іберійський, клен грузинський, тополя, карагач; у підліску — гранатник, держидерево, жимолость східна, ефедра, жасмин та ін. Флора заповідника налічує більш як 400 видів; є 15 видів ссавців, 108 — птахів. Характерні вовк, лисиця, ведмідь, рись, з птахів — кеклик, фазан, сизий голуб та ін. В заповіднику розробляють методи охорони і відновлення *біогеоценозів* фісташково-арчового рідколісся. *В. І. Олещенко.*

ТУРІЙСЬК — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр, на р. Турії (прит. Прип'яті). Залізнична станція. 5,2 тис. ж. (1983). Вперше згадується під 1097. У 1340 Т. загарбало *Велике князівство Литовське*, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 1759 Т. надано *магдебурзьке право*. Після 3-го поділу Польщі (1795) Т. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Під час 1-ї світової війни Т. 1915 окупували австро-нім. війська. В 1919 Т. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1921 в Т. було створено підпільний комуністичний осередок, 1925 — підпільний райком КПЗУ. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 — с-ще міськ. типу. У селищі — консервний і комбікормовий з-ди, 2 міжгосп. буд. орг-ції, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ТУРІЙСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Волин. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,2 тис. км². Нас. 32,8 тис. чол. (1983). У районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Турійськ*. Т. р. розташований в межах *Поліської низовини*. Поверхня — плоскохвиляста рівнина. Поклади торфу, піску, глини, вапняків. Річки — *Турія*, *Стохід* (притоки Прип'яті). Грунти в основному дерново-підзолисті, торфово-болотні й лучні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза) займають 25,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — Луківський комбінат буд. матеріалів і Турійський консервний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Турійськ). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, жито, ярий ячмінь, овес), цукр. буряків, льону-довгунця, картоплі, овочів та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1982 становила 82,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 49,2 тис. га. У Т. р.— 22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Турійськ, Мацеїв. Автомоб. шляхів — 329 км, у т. ч. з твердим покриттям — 183 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Луків), 43 заг.-осв., музична та спорт. школи; 66 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 68 клубних закладів, кінотеатр, 44 б-ки. В Т. р. видається газ. «Ленінська правда» (з 1941).

А. Я. Христич.

ТУРІ́Н — місто на Пн. Зх. Італії, адм. ц. обл. П'ємонт і пров. Турін. Розташований при впадінні р. Дора-Ріпарія в р. По. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 1,2 млн. ж. (1976). Важливий пром. центр країни з розвинутими торг.-фінанс. функціями. Значна важка пром-сть, особливо автомобілебудування (підприємства пром. концерну ФІАТ), а також авіа-, вагоно-, тракторо- і моторобудівна, електрометалург., воєнна галузі.

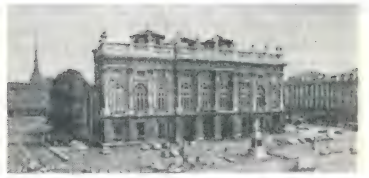

Турін. Палаццо Мадама. Архітектор Ф. Ювара. 1718—21.

Численні підприємства ін. галузей: по виробн. шарикопідшипників та верстатів для виготовлення їх (фірма РІВ), залізнич. устаткування, с.-г. машин, електронної апаратури, гуми, барвників, хім. волокон, кабеля, сірчаної к-ти, фарм. засобів тощо. Традиційно розвинута поліграф., шкіряна, текст., швейна, харчосмакова (зокрема, виноробна, кондитерська) пром-сть. Арсенал. ГЕС. Ун-т (засн. у 15 ст.), політех. ін-т. Академія мед. наук. Нац. б-ка. Численні музеї: автомобіля, кіно, міська галерея сучас. мистецтва, галерея Академії мистецтв Альбертіна, міський старовинного мистецтва, старожитностей, Єгипетський, Галерея Сабауда та ін. Театри. Архіт. пам'ятки 15—18 ст. Т.— один з центрів робітн. і демократичного руху Італії.

ТУ́РІЯ, Тур'я — річка у Волин. обл. УРСР, права прит. *Прип'яті* (бас. Дніпра). Довж. 184 км, площа бас. 2900 км². Бере початок на Волинській височині, нижче перетинає Поліську низовину. Русло звивисте, заплава заболочена. Живлення мішане з переважанням снігового. Використовують як водоприймач осушувальних систем. На Т.— міста Турійськ, Ковель; для водопостачання Ковеля на річці споруджено водосховище.

ТУ́Р'Ї РЕМЕТИ́ — селище міського типу Перечинського р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташоване на р. Тур'ї (бас. Дунаю), за 12 км від залізнич. ст. Перечин. 3,5 тис. ж. (1983). В селищі — пром. комбінат та комбінат побутового обслуговування, лісництво. Середня школа, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Т. Р. відомі з 1451, с-ще міськ. типу — з 1971.

М. Турин. Письменник Василь Стефаник. 1956. Львівський музей українського мистецтва.

Туризм. Значок «Турист СРСР».

ТУ́РКА — місто Львівської області УРСР, райцентр, на р. Стрию (прит. Дністра). Залізнична станція. Перша писемна згадка про Т. належить до 1431. Тоді вона була під владою феод. Польщі. В 1730 Т. надано *магдебурзьке право*. В 1744 поблизу Т. діяли *опришки* під керівництвом О. В. *Довбуша*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1927 в Т. створено підпільний комуністичний осередок. У 1922, 1923, 1931—33, 1935—38 в Т. відбулися страйки й демонстрації. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Т.— місто. В місті — світлотех. з-д, щебеневий кар'єр, філіал Бориславського швейно-галантерейного об'єднання, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Тех. уч-ще, 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Пам'ятки бойківської школи *дерев'яної архітектури* — Миколаївська-середня (1739, майстер Д. Прокопій), Миколаївська-горішня (1-а пол. 17 ст.), Покровська (1780) церкви. Пам'ятники: В. І. Леніну, воїнам, які загинули під час визволення м. Турки від нім.-фашист. загарбників 1944. В Т. бували польський революційний демократ Ю. М. *Госляр* (1846), І. Я. Франко (1891).

ТУРКЕ́НИЧ Іван Васильович (18.I 1920, с. Новий Лиман, тепер Петропавловського р-ну Ворон. обл.— 14.VIII 1944) — один з керівників підпільної комсомольської організації «*Молода гвардія*», учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1944. В 1938—40 навчався в Севастопольському залізнич. технікумі. З 1940 — в Рад. Армії. В липні 1942 в боях на Дону потрапив у полон, але втік і повернувся до Краснодона (сім'я Туркеничів мешкала в місті з 1921), де став членом штабу «Молодої гвардії», а згодом — командиром орг-ції. Брав безпосередню участь у бойових операціях. Коли в Краснодоні почалися арешти, Т. перейшов лінію фронту і став до лав Червоної Армії. Загинув у боях на р. Віслі. Нагороджений орденом Червоного Прапора (посмертно), медалями.

ТУРКЕСТА́Н — історико-геогр. область, що включала в 19 — на поч. 20 ст. територію сучасної Серед. Азії і Казахстану, а також частину Центр. Азії. Умовно Т. поділявся на Зх., або Російський (пд. частина Казахстану і середньоазіатські володіння Росії), Сх., або Китайський (входив до кит. провінції Сіньцзян), Афганський (пн. частина Афганістану). На тер. Рос. Т. 1867 було утворено Туркестанське генерал-губернаторство, з 1886 офіц. назва Туркестанський край. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції у квітні 1918 тут було утворено *Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку*. Після *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* (1924—25) назва «Туркестан» замінилася назвою *Середня Азія*.

ТУРКЕСТА́Н — місто обласного підпорядкування Чимкент. обл. Каз. РСР, райцентр. Залізнична станція. 73 тис. ж. (1983). У Т.— з-ди: ковальсько-пресового устаткування, бавовноочисний, рем.-мех., рембудшляхмаш, залізобетон. виробів, корм. антибіотиків, пивоварний та цегельний; комбінати: буд. деталей і конструкцій, нерудних матеріалів та ін. Індустр.-пед. технікум, мед. і пед. училища. Республіканський музей — комплекс Ходжі Ахмеда Ясаві. Під сучас. назвою місто відоме з 15 ст.

ТУРКЕСТА́НСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА (ТАРСР) — рад. республіка в Середній Азії, утворена 30.IV 1918 на 5-му Всетуркестанському з'їзді Рад; була в складі РРФСР. Столиця — м. Ташкент. Населення — понад 5 млн. чол. Містилася на території кол. Туркестанського краю (див. *Туркестан*). Навесні 1918 в ТАРСР було націоналізовано провідні галузі пром-сті, банки, з-ці, почалося здійснення ленінського *Декрету про землю*. В червні відбулося орг. оформлення Комуністичної партії Туркестану як частини РКП(б). Влітку 1918 ТАРСР виявилася відрізаною кільцем фронтів від Центр. Росії. Було утворено Червону Армію Туркестану. ЦК РКП(б) і Уряд РРФСР подали трудящим республіки екон. і військ.-політ. допомогу в боротьбі проти інтервентів і внутр. контрреволюції. У вересні 1919 рад. війська Туркестанського фронту (команд. М. В. *Фрунзе*, член Реввійськради В. В. *Куйбишев*) прорвали оточення і відновили зв'язки ТАРСР з Центр. Росією. У 1921—22 в ряді районів ТАРСР проведено зем.-водну реформу, здійснено ряд заходів у галузі держ. і культур. будівництва. Було ліквідовано осн. вогнища *басмацтва*. ТАРСР існувала до 27.X 1924; внаслідок *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* на тер. ТАРСР, *Бухарської народної радянської республіки* і *Хорезмської народної радянської республіки* за нац. ознакою були утворені Узб. РСР (1924), Туркм. РСР (1924), Тадж. АРСР (1924), Кара-Киргиз. (1924) і Каракалп. авт. області (1925).

ТУ́РКИ (самоназва — тюрк) — нація, основне населення Туреччини. Живуть також у Болгарії, Югославії, Греції, на Кіпрі, в Румунії, Іраку, СРСР та ін. країнах. Загальна чисельність — 42 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *турецькою мовою*. За релігією переважна більшість Т.—мусульмани-сунніти (див. *Сунізм*). Т. сформувались у народність приблизно в 15 ст. внаслідок змішання тюркських племен, які прийшли з Серед. Азії та Ірану, а також Балкан, з місц. населенням Малої Азії (арабами, вірменами, греками). Формування Т. в націю завершилось у 1-й чверті 20 ст. У складі Т. є етногр. групи напівкочовиків: юрюки, тахтаджі, абдали та ін. Осн. заняття Т.— землеробство, тваринництво, ремесла; частина Т. працює в пром-сті. Докладніше про історію, г-во, культуру Т. див. *Туреччина*.

ТУ́РКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 60,4 тис. чол. (1983). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 27 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Турка*. Т. р. розташований в межах *Карпат Українських*. Корисні копалини: нафта, природний газ, вапняки. Є мінеральні води. Річки — *Дністер* (бере початок) та його прит. *Стрий*. Грунти бурі лісові, переважно щебенюваті. Ліси (ялиця, бук) і чагарники займають 59,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства: турківські світлотех. з-д, лісгоспзаг, філіал Бориславського швейно-галантерейного об'єднання, щебеневий кар'єр. Комбінат побутового обслуговування (Турка), 8 будинків побуту. Осн. напрям розвитку с. г.— м'ясо-мол. тваринництво (скотарство, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1982 становила 39,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 18 тис. га, сіножаті й пасовища — 21,4 тис. га. Гол. культури: кормові, картопля, льон. У Т. р.— 9 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Турка, Сянки, Нижня Яблунька. Автомоб. шляхів — 291 км, у т. ч. з твердим покриттям — 259 км. У районі — профес.-тех. (смт Бориня) і тех. (Турка) уч-ща, 55 заг.-осв. та музична школи; 71 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень; 2 турбази (с. Розлуч). 5 будинків культури, 60 клубів, 2 кінотеатри, 60 кіноустановок, 57 б-к. У Т. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1940).

Г. К. Брич.

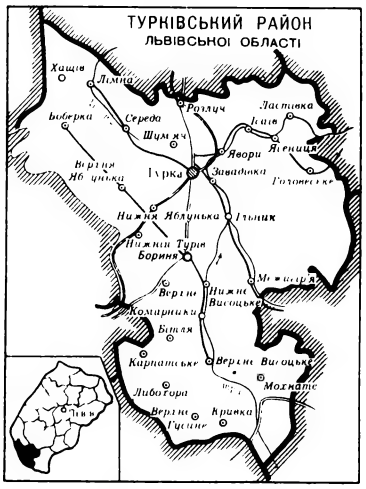

ТУРКМАНЧА́ЙСЬКИЙ ДОГОВІ́Р 1828. Укладений між Росією та Іраном 10 (22). II в с. Туркманчай (побл. Тебріза), завершив рос.-іран. війну 1826—28 (див. *Російсько-іранські війни 18—19 століть*). У розробці умов Т. д. брав участь О. С. *Грибоєдов*. За Т. д. до Росії відійшли Єреванське і Нахічеванське ханства (Сх. Вірменія), уряд Ірану зобов'язав-

Турка. Миколаївська горішня церква. Перша половина 17 ст.

Герб Туркменської РСР.

ТУРКМЕНСЬКА РСР

Площа — 488,1 тис. км²
Населення — 3042 тис. чол. (на 1.I 1983)
Столиця — м. Ашхабад

Туркменська РСР. Сонячний опріснювач у радгоспі «Бахарден»

ся ... перешкоджати переселенню вірмен до Росії. Іран мав сплатити контрибуцію на користь Росії в розмірі 20 млн. крб. сріблом. Підтверджувалося виключне право Росії тримати флот на Каспійському м. Одночасно з мирним договором було укладено торг. трактат, за яким рос. купці дістали право вільної торгівлі на всій тер. Ірану. Т. д. був основою рос.-іран. відносин аж до 1917.

ТУРКМЕ́НИ (самоназва — туркмен) — нація, основне населення Туркм. РСР. Живуть також у РРФСР, Узб. РСР, Тадж. РСР, Каз. РСР і за межами СРСР — в Ірані, Афганістані, Іраку, Сирії й Туреччині. Заг. чисельність — 3,4 млн. чол. (1980, оцінка). В СРСР — 2028 тис. чол. (1979, перепис), з них у Туркм. РСР — 1892 тис. чол. Мова — туркменська (див. *Туркменська мова*). Віруючі Т. — мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Найранішу основу в етногенезі Т. становили давні місц. іраномовні дахо-масагетські і сармато-аланські племена степів і частково жителі давніх д-в — Маргіани, Парфії і Хорезму. В серед. 1-го тис. у прикаспійських степах з'явилися ранні тюрки, а в 9—11 ст.— *огузи* й споріднені з ними племена сельджуків, які відіграли осн. роль в етногенезі Т. Процес формування туркм. народності в основному завершився в 15 ст. В 2-й пол. 19 ст. Т. ввійшли до складу Росії, що мало для них прогресивне значення. Осн. заняттями в минулому були поливне землеробство й екстенсивне скотарство. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в ході соціалістичного будівництва Т. консолідувалися в соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову соціальну та інтернаціональну спільність — *радянський народ*. За роки Рад. влади в житті Т. відбулися докорінні зміни. Вони працюють у різних галузях пром-сті і колективізованому с. г. Виросли пром. міста, а також упорядковані колг. села з будівлями сучас. типу. Нац. одяг Т. поєднується з сучас. одягом міськ. типу. Глибокі зміни за роки Рад. влади відбулися у культурі й побуті Т. Зникли патріархально-феод. звичаї, ліквідовано неписьменність; зросла нац. інтелігенція. Про історію, економіку і культуру Т. див. *Туркменська Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2. М., 1963; История Туркменской ССР, т. 1—2. Ашхабад, 1957; Васильева Г. П. Преобразование быта и этнические процессы в Северном Туркменистане. М., 1969; Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад, 1977.

С. Г. Агаджанов.

ТУРКМЕ́НСЬКА МО́ВА — мова *туркменів*. Належить до *тюркських мов*. Розмовляють нею в СРСР 2 млн. чол. (1979, перепис). У Т. м. виділяють бл. 30 діалектів і говорів. В основу літ. Т. м. ліг ахальський говір текинського діалекту. Характерні риси Т. м.: у фонетиці — наявність первинних довгих голосних, *сингармонізм*, наявність міжзубних приголосних, наголос експіраторний, падає здебільшого на останній склад. Морфологічна будова аглютинативна, іменникові властиві категорії числа, присвійності, відмінка, дієслову — особи, числа, часу, способу й стану. Сучасна літ. Т. м. почала складатись у 18 ст., остаточно сформувалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. До 1928 писемність — на основі араб. алфавіту, 1928—39 — на базі латинського, з 1940 — на рос. графічній основі. Про л-ру Т. м. див. *Туркменська РСР*, розділ Література.

Літ.: Баскаков Н. А. К истории изучения туркменского языка. Ашхабад, 1965; Азимов П., Амансарыев Дж., Сарыев К. Туркменский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 2. М., 1966; Грамматика туркменского языка, ч. 1 Ашхабад, 1970.

Б. Ч. Чарияров

ТУРКМЕ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Туркменистан.

Загальні відомості. Вперше утворена 7.VIII 1921 як Туркменська обл. у складі Туркестанської АРСР, 27.X 1924 перетворена на Туркм. РСР. Розташована на Пд. Зх. Серед. Азії, на крайньому Пд. Рад. Союзу (в урочищі Чильдухтер, поблизу м. Кушки — крайня пд. точка СРСР). На Пн. межує з Каз. РСР, на Пн. і Пн. Сх.— з Узб. РСР, на Пд.— частина держ. кордону СРСР з Іраном та Афганістаном. З Зх. омивається Каспійським м. У Т.— 5 адм. областей, 44 райони, 15 міст і 74 с-ща міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 416—417.

Державний лад. Туркм. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу конституцію Туркм. РСР прийнято 13.IV 1978 позачерговою 9-ю сесією Верховної Ради Туркм. РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Туркм. РСР — однопалатна Верховна Рада Туркм. РСР, що обирається населенням строком на 5 років. Верховній Раді Туркм. РСР підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Туркм. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Туркм. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між сесіями Верховної Ради Туркм. РСР. Верховна Рада Туркм. РСР утворює Уряд Туркм. РСР — Раду Міністрів Туркм. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки, відповідальний перед нею і підзвітний їй. Місц. органами держ. влади в областях, районах, містах, районах у містах, селищах і сільс. населених пунктах Туркм. РСР є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються строком на 2,5 року. Всі Ради нар. депутатів Туркм. РСР обираються громадянами, які досягли 18 років, на основі заг., рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Туркм. РСР, обраний Верховною Радою Туркм. РСР строком на 5 років.

Природа. Берегова лінія Каспійського м. в межах Т. (понад 1100 км) на Пд. порізана слабо, на Пн. утворює затоки (*Кара-Богаз-Гол*, Красноводська, Туркменська), півострови (Красноводський, Челекен). В межах Т.— о-ви Огурчинський, Караада. Рельєф Т. переважно рівнинний. Більша частина республіки розташована в межах *Туранської низовини*, зайнятої пустелею *Каракуми*. Пустеля розділена солончаковими западинами на Центральні та Заунгузькі Каракуми; в межиріччі Аму-

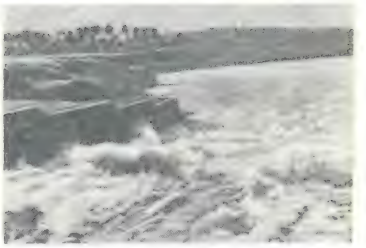

Ріка Мургаб.

дар'ї та Теджену — Пд.-Сх. Каракуми. Туранську низовину облямовують невисокі хребти (Малий Балхан, Великий Балхан) та височини (Бадхиз, Карабіль, відроги плато *Устюрт* і Красноводське). На Пд. розташовані гори *Копетдаг*, на Пд. Сх.— хр. Кугітангтау (вис. до 3139 м, г. Айрибаба — найвища точка республіки). Вздовж узбережжя Каспійського м.— вузька смуга низовини. На території республіки — *Сарикамишська западина*, западина Аджакая (— 81 м) та ін. Т. багатий на різноманітні корисні копалини. Є родовища нафти й газу, вугілля, мінеральних солей (хлоридів та сульфатів), ртуті, кам'яної солі, поліметалів, бентоніту, озокериту, буд. матеріалів. Значні запаси пром. і мінеральних вод. Клімат Т. різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня від —5 до +4° (абсолютний мінімум —32°), липня +28, +34° (абс. максимум +50°, ст. Репетек). Опадів від 80 мм на рік (в нижній течії Амудар'ї) до 150 мм в Каракумах, 200—300 мм в передгір'ях і гірських долинах та понад 400 мм у горах. Для Т. характерні постійні вітри (у т. ч. в передгір'ях Копетдагу — сухий вітер гармсиль), а також *пилові бурі*. Бл. 80 % тер. республіки не має постійного поверхневого стоку, ріки є тільки в пд. та сх. районах. Найбільша ріка — *Амудар'я*, на Пд.— *Мургаб, Теджен, Атрек*, вони широко використовуються для зрошення. Велике значення для поліпшення умов землеробства має *Каракумський канал* імені В. І. Леніна. Найбільше озеро — Сарикамишське (солоне). Поширені сухі русла давніх рік — *Узбой*, Келіфський Узбой та ін. На більшій частині Т. переважають сіро-бурі, піщані грунти та сіроземи, в пониззях — солончаки, такири та такировидні грунти, в долинах річок — лучно-сіроземні та алювіально-лучні грунти. В Т. багатий рослинний і тваринний світ. У пустелі на пісках ростуть чагарники (білий та чорний саксаул, кандим, черкез, жовта акація, астрагали) та різні трави. На солончаках — гребен-

щик, сарсазан, шоташник, у річкових долинах — тугайні ліси з тополі-туранги, лоха; в передгір'ях Копетдага, на височинах Карабіль і Бадхиз — трав'яниста рослинність. На схилах гір (понад 1500 м) — зарості арчі, дикі плодові (виноград, яблуня, глід, алича, мигдаль, гранат, волоський горіх), на височині Бадхиз — рідколісся з фісташки. В пустелі живуть джейран, заєць, вовк, лисиця, шакал, у тугаях — дика свиня, в горах — рись, леопард, архар та ін. З птахів водяться саксаульні сойки, туртушки, дрофи, фазани; з плазунів — варан, гекон, ящірки, піщаний удав, ефа, кобра, гюрза. На тер. Т.— *Бадхизький заповідник, Красноводський заповідник, Репетецький заповідник,* а також Копетдагський, Капланкирський, Гасан-Кулійський та Сюнт-Хасардагський заповідники.

С. Б. Байрамов.

Населення. Осн. населення — *туркмени* (1892 тис. чол., тут і нижче 1979, перепис). В Т. живуть також росіяни (349 тис. чол.), узбеки (234 тис. чол.), казахи (80 тис. чол.), татари (40 тис. чол.), українці (37 тис. чол.) та ін. Пересічна густота нас. — 6,2 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населені долини річок та передгірські оазиси Копетдагу, найрідше — пустелі і гори. Міське населення становить 47 % (1983). Найбільші міста: *Ашхабад, Чарджоу, Ташауз, Мари, Красноводськ.*

Історія. Тер. Т. була заселена з раннього *палеоліту*. Кін. 2 — поч. 1-го тис. до н. е.— час розкладу первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства в племен, що населяли тер. Т. У серед. 1-го тис. до н. е. на тер. Т. найбільш економічно розвинутими областями були Маргіана і Парфія. В 6—4 ст. до н. е. вони входили в д-ву *Ахеменідів*. На Пн., у степах, розселялися кочові племена—*масагети* і дахи. В 4 ст. до н. е. тер. Т. завоював *Александр Македонський*. У серед. 3 ст. до н. е. в передгірській смузі Т. виникло *Парфянське царство*. В 3 ст. н. е. Пд. Т. потрапив під владу *Сасанідів*, у 5—6 ст. більша частина Т. була під владою *ефталітів*, з 2-і пол. 6 ст.— *Тюркського каганату*. У серед. 7 ст. тер. Т. завоювали араби. В 655 у *Мерві* проти завойовників вибухнуло повстання, в 70—80-х рр. 8 ст відбулося повстання в Мавераннахрі, очолене *Муканною*. В 9—10 ст. територія Т. входила до складу феод. *Тахірідів держави* і *Саманідів держави*, в 10 — на поч. 11 ст.— до д-ви Газневідів. У 1040 Т. завоювали *огузи*, які згодом стали одним з гол. компонентів у формуванні туркм. народності (в осн. завершилося в 15 ст.). В кін. 12 — на поч. 13 ст. тер. Т. була під владою правителів *Хорезму*; 1219—21 її завоювали орди *Чінгісхана*, які спустошили країну. Основна маса туркм. племен перемістилася в степи Прибалхашшя, в долину Узбою і на сх. узбережжя Каспію. Туркмени не раз повставали проти завойовників. У 70—80-х рр. 14 ст. Т. підкорив *Тімур*. Після падіння *Тімуридів* частина тер. Т. у 16—17 ст. була під владою *Хівинського ханства* і *Бухарського ханства*, а частина — під владою Ірану. В 16 ст. зміна напряму русла Амудар'ї змусила населення районів, позбавлених води, переселитися на Пд. Т. Більша частина туркменів, які жили на Пд. Т., зберігала незалежність; управляли ними беки й хани, але політ. об'єднання на тер. Т. не було створено. З 16 ст. почали розвиватися рос.-туркм. зв'язки. В кін. 17 ст. частина туркменів переселилася на тер. Рос. д-ви (ставропольські туркмени). В 30—40-х рр. 18 ст. Пд. Т. завоював правитель Ірану *Надір-шах*. У серед. 19 ст. туркм. народ не раз завдавав нищівних ударів хівинським та іран. військам. Представники туркм. племен не раз зверталися до рос. уряду (вперше на поч. 18 ст.) з проханням прийняти їх у підданство Росії. Приєднання Т. до Росії почалося 1869. Зх. Т. увійшов до складу Росії добровільно, а текінці — жителі оазису Ахал чинили опір військам М. Д. *Скобелєва*. На 1885 до Росії добровільно увійшли Етек, Теджен, Мерв і Пендинський оазис. У 1882 на тер. Т. було створено Закаспійську обл. з центром у Асхабаді (Ашхабаді) в складі Закаспійського намісництва. Згодом її було включено до Туркестанського краю. Незважаючи на колонізаторську політику царизму і рос. буржуазії, приєднання Т. до Росії мало прогресивне значення: припинилися феод. міжусобиці, ліквідовано работоргівлю. Т. почав втягуватися в екон. систему рос. капіталізму. Посилився процес зближення рос. і туркм. народів. У кін. 19 ст. в Т. почали виникати нові міста, формувався пролетаріат, з'явилися перші пром. підприємства — бавовноочисні та олійницькі з-ди, млини. В 1903—04 було створено перші с.-д. гуртки і групи в Кізил-Арваті та Асхабаді, 1905 с.-д. орг-ції виникли в Асхабаді, Чарджуї (Чарджоу), Мерві, Красноводську. Робітники і солдати місц. гарнізонів були активними учасниками революції 1905—07. В Кізил-Арваті було створено підпільну друкарню, в якій 1906 друкували першу нелегальну робітн. газ. «Молот». Туркмени брали активну участь у *Середньоазіатському повстанні 1916*. Після перемоги Лютн. революції 1917 в найзначніших містах Т. виникли Ради робітн. депутатів і солдат. к-ти. В серед. 1917 більшість з них мала більшовицьке ядро. Поворотним етапом в історії Т. була перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції. Трудящі Т. підтримали збройне повстання в Ташкенті в листопаді 1917. 4-й з'їзд Рад Закаспійської обл. 2(15).XII 1917 проголосив перехід всієї влади до Рад і обрав Раду Нар. Комісарів. Протягом зими 1917—18 Рад. влада утвердилась у всій Закаспійській обл. В лютому 1918 було розпущено контрреволюц. Обласний мусульм. к-т. 30.IV 1918 створено *Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку* в складі РРФСР. До неї увійшла осн. частина тер. Т. (Закаспійська обл.). Деякі райони залишалися під владою хівинського хана і бухарського еміра. При підтримці англ. імперіалізму 12.VII 1918 в Асхабаді спалахнув есеро-меншовицький білогвардійський заколот, який спричинив тимчасове падіння Рад. влади в Закаспії. 12.VIII 1918 в Т. вторглись англ. війська. Їх підтримали внутр. контрреволюція і націоналістичні елементи. Почалася англ. інтервенція в Серед. Азії 1918—20. 20. IX 1918 в Закаспії було розстріляно 26 *бакинських комісарів*. 17.V 1919 рад. війська перейшли в наступ і 9.VII визволили Асхабад. Для роботи серед місц. населення створено мусульм. секцію Політвідділу Закаспійського фронту. Трудящим Т. в їхній визвольній боротьбі велику допомогу подали рос., укр., узб., казах. та ін. рад. народи. 6.II 1920 визволенням Красноводська завершилося вигнання інтервентів і розгром білогвардійців на тер. Т. Після відновлення Рад. влади Закаспійська обл. (1921 перейменована на Туркменську обл.) увійшла до Туркестанської АРСР, ін. райони Т.— до складу створених 1920 *Бухарської народної радянської республіки* і *Хорезмської народної радянської*

ТУРКМЕНСЬКА РСР

ЗРОСТАННЯ ОБСЯГУ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ (1940=1)

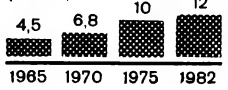

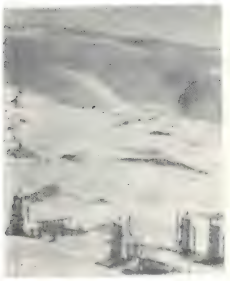

Автоматизована установка перекачування нафти в пустелі Каракуми.

республіки. Почалася відбудова нар. г-ва, зруйнованого війною. В 1921—22 в Т. було проведено першу зем.-водну реформу. Після розгрому басмацьких банд (див. *Басмацтво*) значно зміцнилася Рад. влада на місцях. У результаті проведення *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* 27.X 1924 було утворено Туркм. РСР. 1-й Всетуркм. установчий з'їзд Рад 20.II 1925 прийняв декларацію про утворення Туркм. РСР і постанову про добровільне входження її до складу СРСР. У республіці розгорнулося соціалістичне будівництво, набули розвитку економіка і культура туркм. народу. Було ліквідовано залишки патріархально-феод. відносин. У 1925—27 проведено другу зем.-водну реформу, в результаті якої землю і воду одержали 33,5 тис. безземельних і малоземельних дайхан. Було збудовано великі іригаційні споруди в районах Амудар'ї та Мургабу. В 1929 почалася колективізація с. г., яка завершилася наприкінці другої п'ятирічки. За роки Рад. влади Т. перетворився на одну з бавовницьких баз країни. Сформувалися і зросли кадри нац. робітн. класу. Створювалася і розвивалася промисловість. Було здійснено культурну революцію.

Туркм. народ сформувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі Т. брали активну участь у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. 19 тис. воїнів з Т. нагороджено орденами й медалями, 78 — удостоєно звання Героя Рад. Союзу. К. Азалов, Б. Довлетжанов, Л. Г. Цибізов, А. В. Ахмедов та ін. цього звання удостоєні за подвиги в боях за визволення Рад. України. З перших днів війни все г-во Т. було переведено на воєнний лад. У тилу трудящі подавали всебічну допомогу фронтові. Евакуйовані в Т. на поч. війни пром. підприємства Ворошиловграда, Києва, Харкова та ін. міст подали значну допомогу в індустріалізації республіки. В той самий час населення Т. подавало допомогу у відбудові нар. г-ва визволеним від нім.-фашист. окупантів районам країни, зокрема Ворошиловгр. і Харків. областям. У післявоєнний час туркм. народ разом з усіма народами СРСР успішно розв'язує завдання дальшого розвитку нар. г-ва республіки, перетворює в життя лінію партії на вдосконалення розвинутого соціалізму. Т. нагороджено орденами Леніна (1957), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974). *М. Мошев.*

Комуністична партія Туркменистану. Створена в лютому 1925 шляхом об'єднання парт. орг-цій Туркм. області й туркм. районів кол. Бухарської і Хорезмської нар. рад. республік у Комуністичну партію (більшовиків) Туркменистану — КП(б) Туркменистану. І з'їзд КП(б) Туркменистану відбувся 14—19.II 1925. З жовтня 1952 має сучасну назву. На 1.I 1983 налічувала 102 098 членів і кандидатів у члени партії. Черговий, XXII з'їзд відбувся 16—17.I 1981. Перший секретар ЦК Компартії Туркменистану — М. Г. Гапуров (з 1969).

ЛКСМ Туркменистану засн. в березні 1925. На 1.I 1983 в її лавах було 506 249 комсомольців.

Профспілки Туркменистану на 1.I 1983 налічували 1007 тис. членів.

Народне господарство. За роки Рад. влади Т. з відсталої окраїни царської Росії перетворився на індустр.-агр. республіку з багатогалузевою пром-стю і великим механізованим с.-г. виробн. Нар. г-во Т. є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Т. виділяється видобуванням і переробкою нафти, природного газу, хім. сировини, маш.-буд., текст. пром-стю, виробництвом бавовни (особливо тонковолокнистої), каракулевих смушок, шовку-сирцю, вовни. В 1982 у валовому сусп. продукті республіки на пром-сть припадало 49,4 %, с. г.— 19,1 %, буд-во — 16,8%, транспорт і зв'язок — 4,6%. Капітальні вкладення в нар. г-во Т. 1982 становили 1413 млн. крб. (1965 — 522 млн. крб.). Продуктивність праці в пром-сті 1982 зросла проти 1970 в 1,36 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—82 в 1,47 раза. Виплати і пільги з сусп. фондів споживання зросли в 2,4 раза, роздрібний товарооборот — в 1,1 раза. За цей час введено в дію 11 946 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. Т. входить до Середньоазіатського екон. району СРСР і має тісні зв'язки з ін. районами країни. Промисловість. За роки Рад. влади обсяг пром. виробн. в республіці збільшився в 206 раз. Обсяг пром-сті Т. 1982 зріс порівняно з 1940 в 12 раз. Провідні галузі пром-сті: енергетика, газова, нафтова, хім., машинобудівна, легка (гол. чин. галузі, які переробляють с.-г. сировину), олійно-жирова, виноробна, буд. матеріалів. За видобуванням нафти Т. посідає 4-е місце серед союзних республік (після РРФСР, Аз. РСР, Каз. РСР). Родовища нафти і нафтопереробна пром-сть зосереджені в зх. районах Т., в Красноводській області. На Зх. Челекена її видобувають з мор. дна. За видобутком природного горючого газу Т. посідає 2-е місце в СРСР (після РРФСР). Осн. родовища: Ачакське, Наїпське, Шатликське, Гугуртлинське тощо. Швидкими темпами розвивається електроенергетика. За роки Радянської влади збудовано Безмеїнську ДРЕС, Красноводську, Чарджоуську ТЕЦ, Небіт-Дагську газотурбінну ДРЕС та ін. Почато

На Красноводському судноремонтному заводі.

буд-во (1968) найбільшої в Т. Марийської ДРЕС (на газі); 6 енергоблоків заг. потужністю 1260 тис. кВт · год стали до ладу 1973—81. Нафтопереробна і нафтохім. пром-сть у республіці почала розвиватися після введення в експлуатацію Красноводського нафтопереробного з-ду (1946—50), який виробляє бензин, гас, дизельне пальне, мазут, нафтобітум, електродний кокс, пральний порошок тощо. З 1968 виготовляє продукцію Челекенський з-д тех. вуглецю. Будується (з 1972) в с-щі Нефтезаводськ Чарджоу. обл. нафтопереробний з-д. Хім. пром-сть представлена виробн. сульфату натрію, йоду, брому, сірки, мінеральних добрив, сірчаної кислоти, суперфосфату, фтористого алюмінію (Бекдаш, Челекен, Красноводськ, Чарджоу, Небіт-Даг, Гаурдак). Машинобудування і металообробка (ремонт тепловозів і автомобілів, виробн. потужних відцентрових нафтових насосів, вентилятори для пром. охолоджувачів води, культиватори, електр. кабель, газові плити, устаткування для харч. пром-сті тощо) зосереджені в основному в Ашхабаді, а також у Чарджоу, Ташауз, Кізил-Арваті, Красноводську, Мари, Небіт-Дагу. Підприємства промсті буд. матеріалів виробляють цеглу, азбоцем. листи і труби, залізобетонні вироби, скло й цемент (Ашхабад, Безмеїн, Красноводськ, Мари, Байрам-Алі, Небіт-Даг, Чарджоу). Осн. галузь легкої пром-сті — текстильна, вона спеціалізується на первинній обробці місц. сировини — бавовни, вовни, шовковичних коконів, виробн. бавовняних, вовняних, шовкових тканин і трикотажу. В Т. розвинуті такі галузі пром-сті: бавовноочисна (Мари, Байрам-Алі, Іолотань, Теджен, Чарджоу, Керкі, Ташауз та ін.); бавовняна, шовкова, трикотажна, вовняна і шкіряна, швейна (Ашхабад, Мари, Чарджоу, Небіт-Даг); взуттєва (Ашхабад). Розвинуте килимарство (Гасан-Кулі, Казанджик, Небіт-Даг, Бахарден, Ашхабад, Кізил-Арват, Мари, Ташауз тощо). В харч. пром-сті розвинуті олійно-

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1965	1970	1975	1982
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,08	1,4	1,8	4,5	8,8
Мінеральні добрива (в умовних одиницях)	тис. т	—	257	368	431	277
Скло віконне	тис. м²	2237	7665	8641	8856	5767
Плити газові	тис. шт.	—	81,5	87	94	100
Бавовна-волокно	тис. т	71,5	150,3	222,7	350,1	366,5
Шовк-сирець	т	149	272	229	275	217
Білизняний трикотаж	млн. шт.	0,5	5,4	4,2	4,8	6,3
Верхній трикотаж	» »	0,2	0,8	2,0	1,8	2,2
Панчішно-шкарпеткові вироби	млн. пар	0,6	4,9	3,8	4,0	5,3
Шкіряне взуття	» »	0,7	1,8	2,1	2,9	3,5
М'ясо (включаючи субпродукти 1-ї категорії)	тис. т	8,5	16,1	16,8	28,8	30,9*
Олія	» »	15,2	39,6	36,8	53,4	47,7*

* 1981.

жирова, м'ясо-мол., виноробна, хлібопекарська, кондитерська, пивоварна, соляна галузі тощо (Ашхабад, Чарджоу, Мари, Красноводськ, Ташауз, Безмеїн, Геок-Тепе, Карабекаул, Сандикачі).

Сільське господарство. За роки Рад. влади в Т. створено велике високомеханізоване с. г. Заг. обсяг його продукції 1982 зріс порівняно з 1970 на 47 %. На 1.I 1983 у республіці було 337 колгоспів і 113 радгоспів. Усі г-ва електрифіковані. С.-г. угіддя 1982 становили 62,3 % заг. зем. площі, з них орні землі — 3,3 %, пасовища — бл. 96 %. Основою землеробства є поливні землі. Площа зрошуваних земель становила 1011 тис. га (1982). Для зрошування використовують води річок, а також підземні води (в передгір'ях Копетдагу). Збудовано водосховища: Хауз-Ханське, Ташкепринське, Тедженське, Сариязинське та ін. Велике значення в розвитку економіки Т. має Каракумський канал ім. В. І. Леніна. Провідна галузь с. г.— землеробство, яке зосереджене в основному в оазисах і передгір'ях. Переважає бавовництво (гол. чин. тонковолокнистий бавовник); Т. займає 2-е місце в СРСР після Узб. РСР за валовим збором бавовни-сирцю. На кін. 1983 в республіці зібрано 1178,1 тис. т бавовни-сирцю, в т. ч. тонковолокнистих сортів — 314,9 тис. т. Із зернових вирощують пшеницю, ячмінь, рис і джугару; з баштанних і овочевих — дині, кавуни, цибулю, часник тощо.

Виноградники у плодоносному віці займають 10 тис. га (1982; в основному в Ашхабадській і Марийській областях). Площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці становила 12 тис. га (гол. чин. у передгір'ях Копетдагу, Мургабському оазисі і зоні Каракумського каналу); в долинах Атреку й його прит. Сумбару вирощують субтропічні культури (гранат, маслини, інжир, мигдаль тощо).

Важливою галуззю с. г. республіки є тваринництво: м'ясо-вовнового й молочно-м'ясного напрямів та конярство — в горах; каракулівництво, тваринництво м'ясо-вовнового напряму й верблюдівництво — на рівнинах. Поголів'я (млн., на 1.I 1983): великої рогатої худоби 0,7 (у т. ч. корів — 0,2), свиней — 0,2, овець і кіз — 4,5. Розвинуте шовківництво, в основному в Чардж., Марийс. і Ашхаб. областях. Поширене бджільництво. Значно зросло рибне г-во (внутр. водоймища). У 1982 вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 82 тис. т, молока — 323 тис. т, яєць — 276 млн. шт., вовни — 13,4 тис. т. Парк с.-г. машин Т. становив (тис. шт., кін. 1982): тракторів (у фіз. одиницях) — 38,6, зернозбиральних комбайнів — 1,2. В республіці широко здійснюються спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На 1.I 1983 в Т. налічувалося 78 міжгосп. підприємств і орг-цій, у т. ч. тваринницьких — 24.

Транспорт. У Т. розвинуті всі види транспорту. Основний з них — залізничний (78,5 % у заг. вантажообороті республіки). Довж. з-ць заг. користування 1982 становила 2,12 тис. км. Гол. залізничні магістралі: Красноводськ — Ташкент з відгалуженнями Мари — Кушка і Небіт-Даг — Вишка, Чарджоу — Кунград — Бейнеу та ін. Заг. довж. автошляхів — 12,2 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 9,2 тис. км. Автомоб. транспортом сполучаються майже всі райони республіки. Судноплавство по р. Амудар'ї і Каракумському каналу. Гол. мор. порт — Красноводськ, зв'язаний мор. поромом з Баку. Авіалінії сполучають Ашхабад з Москвою, Ленінградом, Києвом, Баку, Ташкентом та іншими великими містами країни й майже з усіма містами й райцентрами республіки. Розвивається трубопровідний транспорт. Довж. нафтопроводів бл. 650 км. Збудовано нафтопроводи Вишка — Красноводськ, Челекен—Красноводськ. Довж. газопроводів — 2,4 тис. км. У 1970 став до ладу газопровід Майське — Ашхабад — Безмеїн. Збудовані газопроводи з нафтових родовищ подають горючий газ для внутр. потреб республіки і в магістральний газопровід Серед. Азія — Центр. У Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року в Т. на одинадцяту п'ятирічку передбачено: збільшити виробн. пром. продукції на 21—24 %, електроенергії — в 1,8 раза; забезпечити прискорений розвиток хім., легкої, харч. пром-сті і машинобудування; довести видобуток газу до 81—83 млрд. м³; збільшити переробку нафти в 2 рази, виробн. мінеральних добрив — у 2,8 раза; забезпечити зростання виробн. олії в 1,7 раза; збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 14—16 %; забезпечити середньорічне виробн. зерна в кількості не менш як 380 тис. тонн, бавовни-сирцю — 1210—1230 тис. тонн, у т. ч. тонковолокнистої — 290—300 тис. тонн, м'яса (в забійній вазі) — не менш як 90 тис. тонн. Продовжити буд-во Каракумського каналу. Дальший розвиток агропром. комплексу республіки, зокрема с.-г. виробн., передбачено *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року, розробленою відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленою Травневим пленумом ЦК КПРС 1982.

О. П. Лавров.

Охорона здоров'я. В 1982 в Туркм. РСР налічувалося 32,3 тис. лікарняних ліжок (106,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 8,9 тис. лікарів (29,1 лікаря на 10 тис. ж.) та 24,9 тис. осіб серед. мед. персоналу; діяли 290 жіночих консультацій, дит. поліклінік і амбулаторій. Лікарів готують у Туркм. мед. ін-ті (Ашхабад). Найбільш відомі курорти: кліматичні — Байрам-Алі, Фірюза, бальнеологічний — Арчман, грязьовий — Моллакара.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До входження до складу Росії на тер. Т. діяли лише *конфесіональні школи*, зокрема *мектеби* й *медресе*, де навчалися діти привілейованих верств населення. З приєднанням Т. до Росії почали створюватися т. з. рос.-тубільні школи, які, однак, істотного впливу на рівень освіти нар. мас зробити не могли. На поч. 20 ст. письменних серед корінного населення Т. було 0,7 %. В 1914/15 навч. р. в кол. Закаспійській обл. працювало 58 шкіл, з них 27 — у сільс. місцевості. Серед. спеціальних і вищих навч. закладів не було. Рад. влада відкрила туркм. народові шлях до освіти й розвитку нац. культури. У 20-х рр. розгорнуто роботу по ліквідації неписьменності серед дорослого населення, яку в основному завершено наприкінці 30-х рр. Особлива увага приділялася жіночій освіті. З 1937/38 навч. р. розпочато перехід до заг. 7-річного навчання. В 1959 запроваджено обов'язкове 8-річне навчання. До 1976 в основному завершено перехід до заг. серед. освіти. В 1982/83 навч. р. у Т. в 1,9 тис. загальноосв. школах налічувалося 0,8 млн. учнів, у 35 серед. спец. навч. закладах — 34,6 тис. учнів, у 8 вищих навч. закладах — 38,7 тис. студентів. Вузи: *Туркменський університет*; ін-ти: політех., с.-г., пед. ін-т мистецтв, мед., нар. г-ва та ін.— в Ашхабаді, пед. ін-т у Чарджоу. В 1982 профес.-тех. уч-щами підготовлено 21,1 тис. кваліфікованих робітників. У республіці діють *Академія наук Туркменської РСР* (16 наук. установ; 21 академік і 28 членів-кореспондентів; 1983), у її числі— наук.-виробниче об'єднання «Сонце», Ін-т фізики Землі й атмосфери, Ін-т хімії, Ін-т пустель та ін. Ін-т туберкульозу, Ін-т радіології та рентгенології, Ін-т онкології, ін. наук. установи. Працює Туркм. філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В республіці налічується 5,3 тис. наук. працівників, зокрема понад 100 докторів і 2 тис. кандидатів наук. На кожну тисячу працівників, зайнятих у народному господарстві, вищу й середню (повну й неповну) освіту мають 879 чоловік (1983).

В Т. 1,4 тис. масових б-к (фонд — 14,3 млн. одиниць зберігання), зокрема найбільші б-ки — Держ. б-ка Туркм. РСР ім. К. Маркса, Центр. наук. б-ка АН Туркм. РСР, обидві — в Ашхабаді; 7 театрів, Туркм. кінний цирк, філармонія; 1,3 тис. кіноустановок з платним показом; 1,2 тис. клубних закладів; 15 держ. музеїв: Музей історії Туркм. РСР, Музей образотворчих мистецтв Туркм. РСР — в Ашхабаді, Меморіальний музей 26 бакинських комісарів і Істор.-краєзнавчий — у Красноводську, Обл. історико-революц. музей у м. Мари, Історико-краєзнавчий у Небіт-Дагу та ін. Серед позашкільних закладів — палаци й будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. Працюють вид-ва «Туркменистан», «Илим» («Наука»), Головна редакція Туркм. Рад. Енциклопедії та ін. В 1982 в Т. видано 703 назви книг і брошур тиражем 5,9 млн. прим., з них 314 туркм. мовою тиражем 4,1 млн. прим.

Ловіння риби на Каспійському морі.

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1982
Вся посівна площа	411	950
Зернові культури	183	132
Технічні культури	160	521
в т. ч. бавовник	150	521
Овоче-баштанні й картопля	16	44
Кормові культури	48	253

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1940	1982
Зернові культури	124	257*
в т. ч. кукурудза на зерно	...	96*
рис	3,5	24*
Бавовна-сирець	211	1178
Овочі	32	288
Плоди і ягоди	5	36
Виноград	16	62

* В середньому за 1976—80.

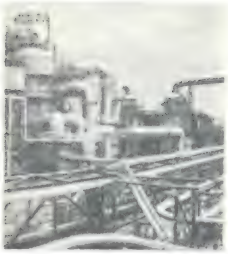

Сірчанокислотний цех Чарджоуського хімічного заводу імені В. І. Леніна.

У республіці виходять 34 журнали річним тиражем 10,9 млн. прим., у т. ч. 15 туркм. мовою річним тиражем 10,4 млн. прим.; 69 газет річним тиражем 183 млн. прим., у т. ч. 55 туркм. мовою річним тиражем 136 млн. прим. Друк. орган ЦК Компартії Туркменистану — журн. «Туркменістан коммуністі» («Комуніст Туркменистану», туркм. мовою). Друк. органи ЦК Компартії Туркменистану, Верховної Ради і Ради Міністрів Туркм. РСР — газ. «Совєт Туркменістаны» («Радянський Туркменистан», туркм. мовою) і «Туркменская искра» (російською мовою). В Ашхабаді — Туркменське інформ. агентство (Туркменінформ). Регулярне радіомовлення — з 1927; респ. радіомовлення туркм. і рос. мовами. Респ. телебачення. Телевізійні передачі — з 1959, з 1974 — кольорові передачі; телецентр — в Ашхабаді, телестудії — в Красноводську, Небіт-Дагу, Чарджоу. Ретранслюються передачі Центр. телебачення.

Література. Виникнення усно-поетичної нар. творчості туркменів сягає в далеку давнину. Вона представлена казками про тварин, фантастичними, побутовими казками, *дастанами,* піснями, прислів'ями і приказками, загадками, анекдотами тощо. Значною пам'яткою фольклору є епос «Георогли» (17 ст.). Дастани як оригінальна форма поширювалися з 18 ст. («Шасенем і Гарип», «Хюрлукга і Хемра», «Асли і Керем» та ін.). До серед. 18 ст. в туркм. л-рі переважала дидактична поезія. Визначним представником л-ри 18 ст. був Д. Азаді. Основоположник туркм. л-ри і літ. мови — *Махтумкулі*. Значний розвиток туркм. л-ри припадає на кін. 18—19 ст. В цей час жили і творили Н. Андаліб, К. Магрупі, А. Шабенде, С. *Сеїді*, К. Зелілі, М. Кеміне, К. *Молланепес*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції почався новий етап у розвитку туркм. л-ри. У становленні туркм. рад. л-ри активну участь брали Кермолла. А. *Молламурт*, Дурди Клич, Б. *Кербабаєв*, К. *Бурунов*, А. *Каушутов*. У 20—30-х рр. л-ра поповнилася творами поетів і прозаїків О. Тачназарова, Ш. *Кекілова*, А. *Кекілова*, А. Ніязова, Ч. Аширова, Б. *Сейтакова*, Н. Сариханова, драматургів А. Карлієва, Б. Аманова та ін. У роки Великої Вітчизн. війни туркм. письменники виступали з патріотичними творами — поети *Ата Салих*, Ш. Кекілов, Я. Насирлі, П. Нурбердиєв, К. Курбансахатов, К. *Сейтлієв*, Р. Алієв, прозаїки Б. Кербабаєв, Н. Сариханов, Б. *Солтанніязов*, Х. Ісмаїлов, К. Ішанов, А. Ніязов, А. Каушутов, Д. Халдурди та ін. На поч. 50-х рр. в л-ру прийшли А. Атаджанов, М. Сеїдов, К. Курбаннепесов, А. Хаїдов, Ш. Борджаков та ін. Післявоєн. період відзначається дальшим розвитком драматургії (Г. Мухтаров, К. Сейтлієв та ін.). В кін. 60 — на поч. 70-х рр. з'явилися романи Б. Худайназарова, К. Кулієва, Б. Сейтакова. В цей час почали виступати А. Курбанов, О. Акмамедов, Я. Маметієв, Т. Джумагельдієв та ін. Л-ра для дітей представлена творами Б. Кербабаєва, Х. Ісмаїлова, М. Гарриєва, К. Тангрикулієва, А. Баймурадова та ін. В галузі літературознавства і літературної критики працювали і працюють А. Мурадов, У. Абдуллаєв, Дж. Аллаков, Р. Реджебов та ін. За Рад. влади широкого розвитку набули взаємозв'язки туркм. і укр. л-р. Туркм. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, ряду сучас. укр. письменників. Про Україну писали Х. Ісмаїлов, Б. Солтанніязов, Р. Алієв, Д. Халдурди. Твори укр. письменників перекладали К. Сейтліев, Р. Сеїдов, Б. Сейтаков, Б. Солтанніязов. К. Курбансахатов. На Україні видано твори Махтумкулі і рад. туркм. письменників А. Каушутова, Б. Кербабаєва, Г. Мухтарова, Н. Сариханова. Туркм. народові, його дружбі з укр. народом присвятили свої твори А. Турчинська, Л. Забашта, М. Шумило, Я. Шпорта, П. Дорошко. Спілка письменників — з 1934.

А. Улугбердиєв.

Архітектура. На тер. Т. збереглися з 6—5-го тис. до н. е. залишки пізньопалеолітичних поселень (Джейтун, Песседжик-Тепе, поблизу Ашхабада), з 4—3-го тис. до н. е.— залишки енеолітичних поселень (Геоксюр, поблизу Теджена; Кара-Тепе, за 4 км від Артику; Чакмакли-Тепе, Монджукли-Тепе, обидва — на Сх. від Міана), від епохи бронзи (3—2-е тис. до н. е.) — залишки поселень (Намазга-Тепе, поблизу Каахха; Улуг-Тепе, поблизу Душака) з житл. будинками, ремісничими кварталами, громад. площами. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. виникли міста з укріпленими цитаделями (Ерк-Кала в *Мерві*; Елькен-Тепе, поблизу Каушута). Пізніше споруджено культові комплекси та палацові ансамблі (храмові будівлі в Мансур-Тепе, поблизу м. *Ніси*). В архітектурі 6—7 ст. застосовували своєрідні склепінчасті системи, будували численні феод. замки-кешки (Нагім-Кала та ін.). У період середньовіччя (9—14 ст.) швидко розвивалися міста. На караванному шляху від Мерва до Хорезму споруджували численні *караван-сараї*, з 4-айванним внутр. подвір'ям (Акча-Кала, Часи-Кала та ін.); в містах будували мечеті (Шир-кабір), різних типів мавзолеї: центрально-купольні (Абдулли ібн-Бурейди в Мерві, Ярти-Гумбез в Серахсі), портально-купольні (Абу-ль-Фазла в Серахсі), круглі або 8-кутні у плані, шатрові з пірамідальним або конічним куполом (мавзолей Текеша в Куня-Ургенчі). Будували нові типи міських двоповерхових будинків. У оздобленні споруд широко застосовували різьблення по ганчу, фігурну цегляну кладку, живопис тощо. В 14—15 ст. будували численні інженерні споруди: водосховища-сардоби, мости (Ташкепрі, Пуліхатун). У 17—18 ст. відбувся спад монументального будівництва, розквіту досягла архітектура нар. житла. З приєднанням Т. до Росії почалося швидке зростання міст (Асхабад, Чарджуй, Байрам-Алі, Кізил-Арват), які забудовували за принципом російського містобудування. За рад. часу здійснено ряд робіт по плануванню, реконструкції, впорядкуванню та забудові існуючих і нових міст, селищ і сіл. Інтенсивно розвиваються міста Небіт-Даг, Красноводськ, Мари, Ташауз та ін. Після землетрусу (1948) майже заново відбудовано столицю республіки Ашхабад. Серед споруд — будинки Ради Міністрів Туркм. РСР (1954—55, арх. В. Новосадов) та ЦК Компартії Туркменистану (1955, арх. А. Афанасьєв та ін.), університет (1961, арх. М. Камишников та ін.), готель «Ашхабад» (1967, арх. А. Ахмедов та ін.), будинок Туркменінформу (1970, арх. В. Висотін), ансамбль центральної площі ім. К. Маркса (1967, арх. Ахмедов та ін.) з будинками «Каракумбуду» (1967, арх. Ахмедов та ін.), б-ки ім. К. Маркса (1969—74, арх. Ахмедов та ін.) та меморіальним комплексом Борцям Революції (70-і рр., арх. Ф. Алієв та ін., скульптори Д. Джумадурди та ін.), автовокзал (1981, арх. Б. Тищенко), всі — в Ашхабаді. У 1972 в Ашхабаді, зокрема, споруджено пам'ятник Т. Шевченку (скульптор М. Лисенко; іл. див. до ст. *Ашхабад*, т. 1, с. 309). У 1936 в Ашхабаді засн. Спілку архітекторів Туркм. РСР.

Образотворче мистецтво. На тер. Т. в Песседжик-Тепе знайдено давні настінні розписи із зображенням сцен полювання. В 6—4-му тис. до н. е. з'явилися перші зразки скульптури (статуетки людей і тварин). Неолітичну кераміку характеризують ліплені посудини з червоним і коричнево-чорним орнаментом, енеолітичну — різноманітність геом. орнаментів і схематизованих зооморфних мотивів. З кін. 4—1-ї пол. 3 ст. до н. е. в пд. районах Т. склався локальний варіант сх.-елліністичної культури, в пн. районах мист. розвивалось у річищі худож. культури Давнього Хорезму. В 5—12 ст. на тер. Т. було поширене переважно декор.-ужиткове мистецтво (архіт. мозаїка, кераміка, вироби з металу, килимарство, ткацтво, ювелірні вироби тощо). У 18 — на поч. 20 ст. найпоширенішим видом худож. ремесла було килимарство (текинські, салирські та ін. осередки). В 70-х рр. 19 ст. в Т. працювали рос. художники М. Каразін, Л. Дмитрієв-Кавказький, на поч. 20 ст.— Р. Мазель, М. Лібаков та ін. На 80-і рр. 19 ст. припадає початок творчості першого туркм. художника Н. Іомудського. В рад. час в Т. було організовано «Ударну школу мистецтв Сходу» (1920). В цей час набули поширення різні види революц. агітаційного мист. (плакати, оформлення агітпоїздів, свят тощо). В 30-х рр. розвитку мистецтва живопису сприяла творчість Б. *Нуралі* і С. Беглярова. Новим соціальним перетворенням у житті народу присвятили свої твори художники С. Бегляров, І. *Черінько*, Ю. Данешвар. У 60—80-х рр. досягнення туркм. образотворчого мист. пов'язані з творчістю живописців І. *Кличева*, Г. Брусенцова, А. Хаджієва, Н. Ходжамухамедова, К. Бекмурадова, М. Мамедова, Ч. Амангельдиєва, Д. Байра-

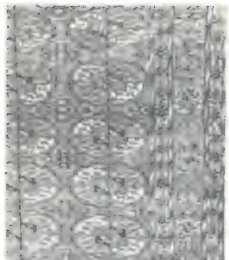

Текинський килим. Фрагмент. Кінець 18 ст.

мова, скульпторів Д. Джумадурди, К. Ярмамедова та ін. Розвиваються традиційні види декор.-ужиткового мистецтва (килимарство, вишивка, золотарство, виготовлення виробів із шкіри). В 1939 засновано Спілку художників Туркм. РСР.

Музика. Джерела туркм. муз. культури сягають у далеку давнину, про що свідчать археол. пам'ятки, нар. легенди. Формування туркм. музики почалося в 6 ст. В 11—13 ст. середньовічна муз. культура туркменів досягла значного розквіту. Навала орд кочовиків і походи Тімура (13—14 ст.) завдали шкоди нац. культурі, туркм. племена жили ізольовано від ін. народів, тому музика, зберігаючи певні стилістичні зв'язки з муз. мист. народів Серед. Азії, Близького й Серед. Сходу, розвивалася своєрідно і самобутньо, має багато рис давнього походження. В ній переважають інструм. і вокально-інструм. імпровізації, немає уніфікованої системи ладів (типової для ін. сх. культур). Ладово-інтонаційний розвиток утворює складні звукоряди, переважно мінорні зі зниженими ступенями. В інструм. музиці (дутарному двоголоссі) переважають кварто-квінтові співвідношення. Вокальна і інструм. музика багато орнаментована. Метроритміка часто визначає розгортання форми у фольклорних наспівах. Використовуються перемінні, складні, мішані розміри — 5/8, 7/8 та ін. Форма інструм. п'єс — тричастинна репризна або розімкнута двочастинна. Пісенні жанри — хувді (колискові), ляле (дівочі ліричні), яр-яр (весільні). Танцю в дожовтневий час практично не було. Муз. інструменти — дутар (струнно-щипковий, 2-струнний), гіджак (струнно-смичковий, використовується в ансамблі з дутаром), тюйдук, дилі-тюйдук, гопуз (духові). Нар. професс. співаки-бахші (Кель, Шукур, Сари — 19 ст., Т. Суханкулієв, П. Сариєв, М. Тачмурадов, С. Джепбаров — 20 ст.) під акомпанемент дутара (тепер виступають у супроводі дуету — дутара і гіджака) виконували дастани (оповіді на класичні і сх. сюжети) і айдими (ліричні пісні на поетичні і власні тексти). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції розвивається професс. музика. В її становленні велику роль відіграла етнографіч. експедиція (1925—29) В. Успенського. На основі виданої ним збірки було написано перші твори на туркм. теми (С. *Василенка,* О. Зноско-Боровського, М. *Іполитова-Іванова* та ін.). В 1929 в Ашхабаді було відкрито худож. технікум з муз. відділенням (з 1935 — Муз. уч-ще, тепер ім. Д. Овезова). З 1935 при Моск. консерваторії діє туркм. відділення, яке закінчили перші нац. композитори А. Кулієв, В. Мухатов, Д. Овезов. У 1929 створено симф. оркестр, 1934 — хор, 1941 — Театр опери та балету (з 1956 — ім. Махтумкулі). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 створено перші туркм. опери — «Зохре і Тахір» А. Шапошникова (1941; 2-а ред. спільно з В. Мухатовим, 1953), «Шасенем і Гарип» А. Шапошникова і Д. Овезова (1944), балет «Алдар-Косе» К. Корчмарьова (1942). У цей час зміцнювалися творчі зв'язки туркм. і укр. муз. культур: у Ашхабаді жили і працювали А. Штогаренко, О. Зноско-Боровський (балет «Акпамик», 1945, спільно з В. Мухатовим), Ю. Мейтус (опера «Абадан», 1943, спільно з А. Кулієвим). Про якісне зростання і жанрову різноманітність туркм. рад. музики свідчать перша комічна опера «Кеміне і кази» А. Шапошникова і В. Мухатова (1947), балет «Чудовий лікар» М. Равича та Н. Мухатова (1960), соната для фортепіано А. Кулієва (1946), концерт для фортепіано з оркестром А. Шапошникова (1947), симф. твори В. Мухатова — «Туркменська сюїта» (1950), поема «Моя Батьківщина» (1951), вокальні твори А. Кулієва, В. Ахмедова, Г. Држевського, музика для оркестру нар. інструментів Г. Аракеляна, К. Кулієва. В 60—70-х рр. відбулись істотні зрушення у стилістиці туркм. музики. Ускладнюється її інтонац. мова, розширюється жанрова палітра. До нових засобів муз. виразності вдаються Ч. Нуримов (балети «Загибель Суховія», 1967, «Кугітангська трагедія», 1977; симф. «Текинські фрески», 1969; фп. концерт, 1973; «Газелі» — концерт для гобою з оркестром, 1977), Н. Халмамедов (вокальні цикли на вірші С. Єсеніна, 1971, і Г. Гейне, 1974), А. Агаджиков (опери «Сона», 1964; «Тривожна ніч», 1969; балет «Фірюза», 1974), Р. Аллаяров (ораторія на слова Р. Тагора, 1972; концерт-симфонія для камерного оркестру, 1976). Плідно працюють представники старшого і середнього поколінь — В. Мухатов (опера «Кінець кривавого водорозділу», 1967, 2 симфонії, 1974, 1980), А. Кулієв (скрипковий концерт, 1962; кантата «Ленін завжди з нами», 1970, балет «Серце, знайдене в пісках», 1975), Д. Овезов (ораторія «Ленін», 1964; кантата «Комуніст», 1966), Н. Мухатов (опера «Кейміркер», 1976), Ч. Артиков (опера «На світанку», 1970), Д. Нуриєв (балет «Нусай», 1979). Серед туркм. виконавців — диригент нар. арт. СРСР Х. Аллануров; вокалісти нар. артисти СРСР А. Аннакулієва, М. Кулієва, М. Шахбердиєва; солісти балету засл. артисти Туркм. РСР Г. Мусаєва і А. Пурсіянов; піаніст засл. арт. Туркм. РСР В. Сапєгін; скрипаль Н. Аміянц; дутарист Ч. Тачмамедов, гіджакіст А. Авлієв, гюйдукіст Б. Машаков. В республіці працюють: Туркм. театр опери та балету ім. Махтумкулі, респ. Філармонія ім. М. Тачмурадова (1938), у її складі — симф. оркестр, оркестр нар. інструментів ім. П. Сариєва, ансамбль танцю Туркм. РСР; хор і естрадний оркестр Держтелерадіо Туркм. РСР; Пед. ін-т мистецтв (1972, Ашхабад), респ. Музичне уч-ще ім. Д. Овезова (Ашхабад), муз. уч-ща в Чарджоу (1975), Мари (1978), Ташаузі (1979), мережа муз. шкіл. Спілка композиторів Туркм. РСР — з 1939. У розвиток туркм. рад. музики значний внесок зробили укр. композитори. Зокрема, Ю. Мейтус, крім опери «Абадан», написав опери «Лейлі і Меджнун» (1946, разом з Д. Овезовим) та «Махтумкулі» (1962), а також симф. твори — «Туркменську симфонію» і «Поему пам'яті Айдогди Тахірова». О. Зноско-Боровському належить симфонія «Джан Туркменистан» (1961). Відбувається взаємний обмін гастролями муз. колективів і окремих виконавців. *В. А. Гуревич.*

Театр. В дожовтневі часи туркм. народ не мав професс. театру. Елементи театр. видовищ були лише у виступах нар. співаків, розповідачів легенд, а також у нар. святах, спорт. змаганнях, іграх і обрядах. З 1918 почали створюватися аматорські театр. гуртки, більшість яких виступала рос., укр., вірм., азерб. і тат. мовами. Проте ці гуртки зіграли велику роль у пропаганді театр. мистецтва серед туркм. населення. Велике значення мала робота театр. груп Політвідділу Туркестанського фронту, які ставили п'єси на актуальні теми. В 1926 Наркомос Туркм. РСР організував першу нац. драм. студію, серед керівників і педагогів якої були драматурги К. Бурунов і А. Каушутов, режисер Ю. Алім-заде, навчались актори Сурай Мурадова, А. Кульмамедов, К. Бердиєв, А. Карлієв, О. Дурдиєва, К. Кульмурадов та ін. В 1929 на базі цієї студії було створено туркм. театр (тепер Туркм. театр драми ім. Молланепеса). В перші роки діяльності театру до його складу ввійшли також випускники ашхабадського Худож. технікуму і учасники худож. самодіяльності — Сона *Мурадова,* А. Дурдиєв, М. Черкезов, Х. Аннадурдиєв та ін. В репертуарі театру твори молодої нац. драматургії («Підйом» Кербабаєва, «Айна» Карлієва), укр. і рос. авторів («Платон Кречет», «Загибель ескадри» Корнійчука, «Заколот» за Фурмановим, «Любов Ярова» Треньова), рос. і зарубіжної класики («Ревізор» М. Гоголя, «Слуга двом панам» Гольдоні) та ін. В 30—40-х рр. у туркм. театр. мистецтві на основі *Станіславського системи* утверджується метод соціалістичного реалізму. В 1941 відкрилися нові театри в Мари, Керкі, Кізил-Арваті, ін. містах, вони поповнюються акторами, які закінчили Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва). Під час Великої Вітчизн. війни в репертуарі театрів були п'єси Б. Кербабаєва, А. Кекілова, К. Симонова, присвячені боротьбі проти фашист. загарбників. Широкої громад. популярності набула вистава О. Корнійчука «Фронт». Повоєнні успіхи туркм. театру пов'язані з виставами за творами Г. Мухтарова, К. Сейтлієва, О. Островського, М. Горького, У. Шекспіра та ін. В 1964 відбулася прем'єра п'єси А. Атаджанова «Кушкинська фортеця», в якій вперше в туркм. драматургії створено образ В. І. Леніна (в гол. ролі К. Дурдиєв). У 60—80-х рр. туркм. театри ставили п'єси Х. Дер'яєва, Б. *Аманова,* Г. Мухтарова, А. Мамілієва, Б. Суханова, К. Кулієва, В. Іванова, М. Погодіна, О. Корнійчука, М. Ібрагімова, І. Юмагулова та ін. З 1926 працює

Монумент воїнам-туркменистанцям, які загинули у Великій Вітчизняній війні 1941—45, в Ашхабаді. Скульптор Д. Джумадурди, архітектори Ф. Багіров і А. Курбанлієв. 1970.

Мавзолей Фахреддіна Разі в Куня-Ургенчі. Друга половина 12 ст.

ТУРКМЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Турнепс. Верхня частина квітучої рослини і коренеплоди.

Турухтан. Самець у шлюбному вбранні.

Турпан:
1 — самець;
2 — самка.

Рос. драм. театр ім. О. С. Пушкіна, 1964 відкрито Театр юного глядача (в Ашхабаді), 1938 засновано Драм. театр ім. Кеміне в Мари та Муз.-драм. театр у Ташаузі та ін. Серед відомих діячів туркм. театр. мистецтва — нар. артисти СРСР Б. Аманов, А. Дурдиєв, А. Кульмамедов, Сона Мурадова, А. Карлієв, М. Черкезов, М. Кирилов, С. Атаєва, нар. артисти Туркм. РСР Сурай Мурадова, К. Бердиєв, Т. Гафурова, Н. Союнова, М. Аймедова.

Кіно. В 1926 було створено кінофабрику, згодом кіностудію «Туркменфільм» (тепер ім. А. Карлієва), де почали знімати хронікально-документальні стрічки. Перший документально-ігровий фільм — «Біле золото» (1929, реж. А. Владичук).

Поставлено документальні фільми: «Перший у пустелі» (1932), «Небувале» (1936) та ін. Перший худож. фільм — «Забути не можна» (1931, реж. Д. Познанський). Кращі довоєнні кінотвори: «Я повернуся» (1935, реж. О. Ледащев), «Дурсун» (1940, реж. Є. Іванов-Барков). У роки Великої Вітчизн. війни на базі Ашхабадської кіностудії укр. кіномитцями були створені фільми «Як гартувалася сталь» (1942, реж. М. Донською), «Партизани в степах України» (1943, реж. І. Савченко). В 1948 поставлено муз. комедію «Далека наречена» (реж. Іванов-Барков). У 60—80-х рр. значно розширилася тематика туркм. кіно, прийшли нові кадри кіномитців. Серед фільмів — «Айна» (1961, реж. А. Карлієв, В. Іванов), «Вирішальний крок» (1965, реж. Карлієв), «Змагання» (1964), «Вгамування спраги» (1966; обидва — реж. Б. Мансуров), «Колір золота» (1974), «Викрадення скакуна» (1978), «Ось повернеться батько» (1982; всі — реж. Х. Какабаєв), «Невістка» (1971), «Дерево Джамал» (1981; обидва — реж. Х. Нарлієв). Фільми режисерів Б. Мансурова та Х. Нарлієва нагороджені призами міжнар. та всесоюзних кінофестивалів. Актори туркм. кіно: Г. Ходжаєв, С. Карриєв, О. Дурдиєва, М. Аймедова та ін. Створюються документальні та мультиплікаційні фільми, виходять кіножурнали «Советский Туркменистан», «Найза». В 1963 створено Спілку кінематографістів Туркм. РСР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Л. Д. Гоголєв.

Літ.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Аманеков Д., Бабаев А., Вейсов К. География Туркменской ССР. Ашхабад, 1962; Бабушкин Л. Н., Когай Н. А. Физико-географическое районирование Туркменской ССР. Ташкент, 1971; История Туркменской ССР, т. 1—2. Ашхабад, 1957; История Советского Туркменистана, ч. 1—2. Ашхабад, 1970; Гапуров М. Г. Советский Туркменистан. М., 1982; Ташлиев Ш. Гражданская война и английская военная интервенция в Туркменистане, т. 1—2. Ашхабад, 1974—75; История сельского хозяйства и дайханства Советского Туркменистана (1917—1977 гг.), кн. 1—2. Ашхабад, 1979—80; Реджепов П. П., Чирков Н. П. В едином строю народов-братьев. М., 1980; Советский Союз. Туркменистан. М., 1969; Фрейкин З. Г. Туркменская ССР. Экономико-географическая характеристика. М., 1957; Кор-Оглы Х. Туркменская литература. М., 1972; Алиева С. У. Современная туркменская проза. М., 1981; Агаева М. Р. Туркменская литература. Библиографический указатель. М., 1980; Архитектура Советского Туркменистана. М., 1972; Журавлева Е. В., Чепелев В. Н. Искусство Советской Туркмении. М.—Л., 1934; Живопись Туркмении. Альбом. М., 1974; Агаева Г. Г. Современное туркменское кино. Ашхабад, 1980.

ТУРКМЕ́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені О. М. Горького — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Туркменської РСР. Засн. 1950 в Ашхабаді на базі пед. ін-ту, створеного 1931. В 60-і й 80-і рр. деякі ф-ти виділилися в самостійні ін-ти, зокрема: політех. (1963), нар. господарства (1980), фізичної культури (1981) — всі в Ашхабаді. В 1982/83 навч. р. у складі Т. у. 11 ф-тів: фіз., матем., біол., геогр., хім., істор., юрид., рос. філології, туркм. філології, іноземних мов, підвищення кваліфікації, на яких навчалося бл. 10 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 5,7 тис. Є заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — 80 лабораторій та кабінетів, проблемна лабораторія, обчислювальний центр, літ. музей Махтумкулі, зоол. музей, б-ка (фонд 537,5 тис. одиниць зберігання). 1954—71 видавались «Учені записки». З 1972 ун-т видає збірники наук. праць, навч. посібники та учбово-методичну л-ру. За час існування ун-т підготував бл. 40 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1982). *Г. Мялікулієв.*

ТУРКСИ́Б — залізниця, збудована в роки першої п'ятирічки (1929—32). Довж. 1542 км. Проходить від Семипалатинська (на Пн.) через Алма-Ату до ст. Лугова (на Пд.), по сх. частині Каз. РСР і сполучає райони Сибіру з республіками Серед. Азії.

ТУ́РКУ, Або — місто на Пд. Зх. Фінляндії, адм. ц. ляни (губернії) Турку-Порі. Розташоване при впадінні р. Аурайокі в Балтійське м. Порт, вузол автошляхів, залізнична станція, поромне сполучення з Швецією. 164 тис. ж. (1976). Розвинуте машинобудування (особливо суднобудування, а також виробн. суднових двигунів, велосипедів, автомоб. кузовів тощо). Підприємства металург., електротех., нафтопереробної, буд. матеріалів, текст., харч. пром-сті. В 1640 у Т. засн. перший фін. ун-т, який 1827 було перенесено в Хельсінкі. 2 ун-ти. Музеї: художній, ремесел, Я. *Сібеліуса*, В. В. *Аалтонена* та ін. Архіт. пам'ятки 13—19 ст. Т. вперше згадується в арабських джерелах 1154.

ТУРМАЛІ́Н (від сингальського tormalli — *сердолік*) — мінерал класу *силікатів*. Має змінний хім. склад. Заг. формула $XY_3Z_6[Si_6O_{16}][BO_3]_3(OH, Fe)_4$, де X — Na, Ca, K, Pb; Y — Mg, Fe^{2+}, Mn^{2+}, Li, Al; Z — Al, Fe^{3+}, Cr^{3+}, V^{3+}. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,9—3,25. Твердість 7,0—7,5. Виділяють різновиди Т.: шерліт (залізистий) — чорного кольору; дравіт (магнезіальний) — бурий, ельбаїт (літієво-алюмінієвий) — рожевого кольору та ін. Блиск скляний. У Рад. Союзі Т. відомий в РРФСР (Урал, Забайкалля, Кольський п-ів та ін.), Туркменії, на Україні (Волинь, Приазов'я); за рубежем — у Бразілії, Мадагаскарі, Шрі-Ланці та ін. країнах. Т. одержують і штучно. Використовують як п'єзоелектрик (див. *П'єзоелектрика*); гарно забарвлені прозорі відміни — як *дорогоцінне каміння*.

ТУРНЕ́ЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Турне в Бельгії) — ранній вік кам'яновугільного періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Т. я. (вапняки, доломіти, аргіліти, алевроліти, піски й пісковики) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині, Галицько-Волинській синеклізі*, на Донбасі й пд. схилі Воронезького кристалічного масиву. Їхня потужність від кількох метрів до 400 м. З відкладами Т. я. пов'язані поклади флюсової сировини (вапняків і доломітів). Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

ТУРНЕ́ПС, кормова ріпа (Brassica campestris var. гара) — дворічна кормова рослина родини *хрестоцвітих*. Першого року утворює потовщений коренеплід, другого — насіння. Суцвіття — китиця. Плід —стручок. Відомий лише в культурі. Вирощують заради м'ясистих коренеплодів майже в усіх землеробських районах земної кулі. Культура Т. налічує багато сортів, які різняться формою і кольором кореневища. В Рад. Союзі Т. культивують гол. чин. у нечорноземній зоні РРФСР, республіках Прибалтики, в Білорусії і на Україні. Цінними біол. особливостями Т. є висока врожайність (до 700—800 ц/га), порівняно короткий *вегетаційний період* (бл. 100 днів). 100 кг коренеплодів містять 8,1 корм. од. і 0,4 кг перетравного протеїну. *І. Б. Чорний.*

ТУ́РОВО-ПІ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське феод. князівство 10—14 ст. в бас. Прип'яті та її приток на тер. сх.-слов'янського племені *дреговичів*. Найзначнішими містами князівства були Туров (столиця), Пінеськ (Пінськ), Клечеськ (Клецьк), Случеськ (Слуцьк), Мозир та ін. Т.-П. к. відігравало значну роль у відносинах Давньої Русі з феодальними Литвою і Польщею. Через нього проходив торг. шлях з Києва до Прибалтики. В кін. 10 ст. Т.-П. к. ввійшло до складу *Київської Русі*. В 1132 воно було на кілька років приєднане до *Мінського князівства*. В серед. 12 ст. після тривалої феод. боротьби Т.-П. к. стало незалежним від Києва. В кін. 12 — на поч. 13 ст. Т.-П. к. розпалося на кілька дрібних удільних князівств (Туровське, Пінське, Слуцьке, Клецьке). В 1-й пол. 14 ст. тер. Т.-П. к. загарбало *Велике князівство Литовське*. В 16 ст. тер. Т.-П. к. увійшла до складу Польщі, в кін. 18 ст. її возз'єднано з Росією.

ТУРО́ВСЬКИЙ Семен Абрамович [15(27).I 1895— 1.VII 1937] — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністичної партії з 1911. Н. в Чернігові. Кол. унтер-офіцер старої армії. В Червоній Армії з 1918.

В 1918—20 як нач. штабу бригади *Червоного козацтва України*, нач. штабу 8-ї кавалерійської д-зії Червоного козацтва брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців, врангелівців, військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі: нач. д-зії, командир корпусу, заст. командуючого військами Харків. військ. округу (з 1935). Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ТУРО́НСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — другий вік пізньокрейдової епохи крейдового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Т. я. (крейда, крейдоподібні мергелі, вапняки) поширені майже всюди, за винятком деяких ділянок *Українського щита*, Донбасу і пд.-зх. частини *Причорноморської западини*. Їхня потужність понад 650 м. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

ТУРПА́Н (Melanitta, синонім Oidemia) — рід птахів род. *качачих*. Довж. 48—57 см, маса 0,8—1,8 кг. Оперення самців чорне, у деяких видів з білою плямою на крилі («дзеркальце»), самок темно-буре. Голова відносно велика, шия коротка, дзьоб оранжевого або чорного кольору, широкий, у самців біля основи його є велике здуття. 5 видів, поширених на Пн. Європи, Азії та Пн. Америки; усі трапляються на тер. СРСР; в УРСР на прольоті бувають 2 види: т у р п а н (M. fusca) та с и н ь г а (M. nigra). Селиться по берегах озер, тихих річок, на морських узбережжях. Утворює тимчасові пари. Гніздо на землі. Кладку з 5—8 (до 10) яєць у червні насиджує самка бл. місяця. *Виводковий птах*. Живиться молюсками та ін. донними безхребетними. Об'єкт полювання. Викопні рештки відомі починаючи з плейстоцену.

ТУРСУ́Н-ЗАДЕ́ Мірзо [19.IV (2.V) 1911, кишлак Каратаг, тепер Гіссарського р-ну Тадж. РСР — 24.IX 1977, Душанбе] — тадж. рад. письменник, громад. діяч, нар. поет Таджикистану (з 1961), акад. АН Тадж. РСР (з 1951), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1930. У п'єсі «Вирок» (1935), поемах «Сонце країни» (1936), «Осінь і весна» (1937), зб. «Вірші» (1939) показав соціалістичні перетворення в житті тадж. народу. У співавт. з А. *Дехоті* написав драму «Хосров і Ширін» (1936) та лібретто першої тадж. опери «Повстання Восе» (1939). У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами. Автор поеми «Наречена із Москви» (1945), циклів «Індійська балада» (1947—48; Держ. премія СРСР, 1948) і «Я зі Сходу вільного» (1950), поем «Хасан-арбакеш» (1954), «Голос Азії» (1956; обидві поеми удостоєні Ленінської премії, 1960), «Вічне світло» (1957). Цикл віршів «На землі таджицькій», поема «Люба моя» (1959) — про наших сучасників. В. І. Леніну присвятив вірші «В. І. Леніну» (1940), «Шлях до мавзолею» (1967), поему «Від Ганга до Кремля» (1970). Поема «Син Батьківщини» (1942), вірші «Дуб», «Серце залишилось у друзів», «Хліб-сіль» сповнені братніх почуттів до укр. народу. Перекладач поезій Т. Шевченка, присвятив йому вірш «Співець Дніпра» і статтю. Виступав з літ.-критич. працями. Депутат Верховної Ради СРСР 2—9-го скликань. З 1946—член ЦК КП Таджикистану. Голова Рад. Комітету солідарності країн Азії та Африки, член Президії Всесвітньої Ради Миру. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями; Золота медаль Радянського комітету захисту миру, орден Кирила і Мефодія НРБ.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Вірші про Індію. К., 1950; Голос Азії.— Хасан-арбакеш. К., 1962; [Вірші]. В кн.: Таджицька поезія. Антологія. К., 1962; Р о с. п е р е к л.— Стихотворения и поэмы. М., 1961; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Вечный свет. М., 1981.

Літ.: Мирзо Турсун-заде. Библиографический указатель произведений М. Турсун-заде и литературы о нем за 1932—1980 гг. Душанбе, 1981.

Х. Шодикулов.

ТУРСУНКУ́ЛОВ Хамракул [29.II (12.III) 1892, кишлак Вуаділь, тепер Ферганського р-ну Ферганської обл. Узб. РСР — 9.VIII 1965, Янгіюльський р-н Ташкентської обл.] — організатор с.-г. виробництва, тричі Герой Соціалістич. Праці (1948, 1951, 1957). Член КПРС з 1945. Учасник боротьби за встановлення Рад. влади і громадян. війни в Узбекистані 1918—21, потім на рад. і господарській роботі. З 1935 — голова бавовницького колгоспу «Шарк Юлдузі» («Зоря Сходу») Янгіюльського р-ну Ташкентської обл. (тепер колгосп ім. Т.). Делегат XX—XXII з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—6-го скликань; 1958—62 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ТУРУСБЕ́КОВ Джусуп (24.XII 1910, с. Кун-Батиш, тепер Тонського р-ну Іссик-Кульської обл. Кирг. РСР — квітень 1943, Калінінський фронт) — кирг. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1930. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1929 (вірш «Ленінський шлях»). Перша зб.— «Вірші Джусупа» (1932). Поеми «Мати», «Киргизи», «Вітер із Москви», вірші «На Харківському тракторному», «Лист старшого брата» — про натхненну працю рад. людей, дружбу народів. Автор п'єс «Не смерть, а життя» (1935), «Події в Беш-Мойноку» (1937), лібретто опери «Айчурек» (1939, у співавт.). Ліричні вірші «Червона хустина», «Чорноока» та ін. стали нар. піснями. Перекладач творів О. Пушкіна, Г. Гейне. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТУРУХТА́Н (Philomachus) — рід птахів род. бекасових (за ін. систематикою — род. *сивкових*) з єдиним видом т у р у х т а н (Ph. pugnax). Довж. тіла 22,5—30 см, маса 95—232 г; самці більші за самок. Оперення сірувато-буре з темними плямами і білими оторочками на кінцях пер. У шлюбний період у самців розвиваються на шиї і на голові видовжені пера («комір» і «вуха») чорного, рудого, вохристого та ін. кольорів, з темними і світлими плямами і смугами, на передній частині голови з'являються шкірясті утворення — бородавки червоного, жовтого або оранжевого забарвлення. Т. поширений в тундрі і лісовій зоні Євразії. В УРСР трапляється спорадично (подекуди). Перелітний птах, зимує в Африці і Пд. Азії. Населяє вологі трав'янисті болота. Тримається зграями. Т. властива *полігамія*; самці влаштовують великі токовища. Гніздо — на землі, кладку з 4 яєць насиджує самка 21 добу. Живиться Т. комахами, а також насінням.

Л. О. Смогоржевський.

ТУРФА́НСЬКА УЛОГО́ВИНА — найглибша тектонічна западина Центр. Азії. Лежить на 154 м нижче р. м. у відрогах Сх. Тянь-Шаню, на Зх. Китаю. Довж. бл. 200 км, шир. бл. 70 км. Більша частина Т. у. вкрита солончаками та пісками. Клімат різко континентальний. Опадів бл. 20 мм на рік. Рослинність лише по долинах тимчасових водотоків, в оазисах з кяризним (підземним) *зрошенням* вирощують зернові й баштанні культури, бавовник, виноград.

ТУРЧА́К Стефан Васильович (н. 28.II 1938, с. Мацьковичі, поблизу Перемишля, тепер ПНР) — укр. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1982. У 1962 закінчив Львів. консерваторію (клас диригування М. *Колесси*). У 1963—67 та 1973—77 — гол. диригент Держ. симф. оркестру УРСР, 1967—73 та з 1977 — Київ. театру опери та балету. В 1966—74 — керівник симф. оркестру, зав. кафедрою оперно-симф. диригування Київ. консерваторії. Вистави: «Борис Годунов», «Хованщина» М. Мусоргського, «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Абесалом і Етері» З. Паліашвілі, «Аїда», «Отелло» Дж. Верді. Перший постановник творів українських радянських композиторів, зокрема опер «Загибель ескадри» (1967), «Мамаї» (1970) В. Губаренка, «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди (1975), балетів «Камінний господар» В. Губаренка (1969), «Ольга» Є. Станковича (1982). В симф. репертуарі — твори Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, Т. Хренникова, А. Хачатуряна, українських композиторів С. Людкевича, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, Г. Майбороди, А. Штогаренка та ін. Нагороджений орденами Жовтневої Революції та Трудового Червоного Прапора. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1968. Державна премія Груз. РСР ім. З. Паліашвілі, 1973. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

ТУРЧАНІ́НОВ Микола Степанович [1796, с. Нікітовка, тепер Бєлгородської області — 26.XII 1863 (7.I 1864), Харків] — вітчизняний ботанік. В 1814 закінчив Харків. ун-т. Був службовцем різних відомств у Петербурзі (з 1814), Іркутську (з 1828), Красноярську (з 1837). Після відставки (1845) жив у Таганрозі, з 1847 — в Харкові. У 1828—37 здійснив ряд поїздок у Прибайкалля і Забайкалля для вивчення рослинного світу. Наук. праці з питань флористики і систематики, зокрема «Байкало-

М. Турсун-заде.

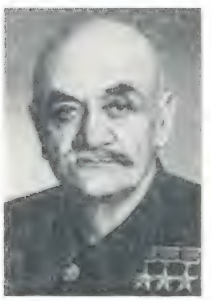

Х. Турсункулов.

С. В. Турчак.

М. А. Тутковський.

Є. Д. Турчанінова.

Ф. Д. Туссен-Лувертюр.

П. А. Тутковський.

Тутанхамон. Статуя фараона з його гробниці у Фівах. Фрагмент. Перша половина 14 ст. до н. е. Єгипетський музей у Каїрі.

Даурійська флора» (1842—57), за яку був удостоєний Демидовської премії Петерб. АН (1857). Описав понад 100 родів і понад 1000 видів рослин Росії, Китаю, Монголії, Австралії, Індонезії, Пд. Америки та ін. Гербарій Т. (бл. 50 тис. видів) зберігається в Ін-ті ботаніки АН УРСР.

ТУРЧАНІ́НОВ Петро Іванович [20.XI (1.XII) 1779, Київ — 16 (28). III 1856, Петербург] — укр. і рос. композитор та диригент. Муз. освіту здобув у Дж. *Сарті* в Петербурзі та в А. *Веделя* у Києві й Харкові (співав у його хорі). Був регентом хору Київ. градоначальника, з 1804 — петербурзького митрополичого хору. З 1827 — учитель співу в Придворній співацькій капелі. Автор багатьох церковних творів, написаних під впливом Веделя, та гармонізацій старовинних церковних наспівів. В «Автобіографії» залишив спогади про А. Веделя. *І. Д. Гамкало.*

ТУРЧАНІ́НОВА Євдокія Дмитрівна [2 (14).III 1870, Москва — 27. XII 1963, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1943). У 1891 закінчила драм. курси при уч-щі моск. *Малого театру* (педагог О. П. *Ленський*) і вступила до трупи цього театру. Серед ролей — Таня, Кареніна («Плоди освіти», «Живий труп» Л. Толстого), Ліза («Лихо з розуму» Грибоєдова), Поліксена, Мурзавецька, Турусіна («Правда — добре, а щастя краще», «Вовки та вівці», «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Горностаєва («Любов Ярова» Треньова), Горицвіт («Крила» Корнійчука), Туанет («Хворий та й годі» Мольєра) та ін. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1948.

ТУРЧИНО́ВСЬКИЙ Ілля Михайлович (30.VII 1695, с. Березань, тепер смт Баришівського р-ну Київ. обл.— р. см. невід.) — один з *мандрівних дяків*. Н. в сім'ї сотника. Вчився в Київ. академії. З 1710 мандрував по Україні й Білорусії: був учителем, дяком, писарем, співаком, регентом, священиком. Залишив автобіографію, яка містить описи тогочасного побуту й оточення.

Тв.: Автобіографія. В кн.: Білецький О. Хрестоматія давньої української літератури (Доба феодалізму). К., 1952.

ТУРЧИ́НСЬКА Агата Федорівна (11.II 1903, містечко Куликів, тепер смт Нестеровськ. р-ну Львів. обл.— 22.VIII 1972, Київ) — укр. рад. письменниця. Член КПРС з 1946. У 1915 разом з родиною була евакуйована до Києва. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1926). Належала до літ. орг-ції «*Західна Україна*». Окремими виданнями вийшли зб. поезій «Ізвори» (1929), «Урожай» (1939), «Пісня про дружбу» (1946), «Дорогі заповіти» (1958), «Думний потік» (1972) та ін. Т. належить лібретто опери «Милана» (1957, муз. Г. Майбороди), драм. поема «Зустріч з Мавкою» (1972). Авторка кількох повістей, роману «Друг мій Ашхабад» (1963).

Тв.: Вибрані поезії. К., 1973; Бузькове зілля. К., 1983.

Літ.: Орлик П. Агата Турчинська. К., 1981. *П. І. Орлик.*

ТУРЯНИ́ЦЯ Іанна Людвігівна (6.IX 1910, с. Нижній Студений, тепер Міжгірського р-ну Закарп. обл.— 1943) — діячка революц. руху на Закарпатській Україні. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1927. Н. в сел. сім'ї. В 1930—33 навчалася в Харків. комуністичному ун-ті. В 1933 повернулася на Закарпаття. Вела активну революц. роботу. В 1935—39 очолювала жінвідділ Закарп. крайкому КПЧ. У 1939 емігрувала в СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни — в Червоній Армії. Влітку 1943 направлена на Закарпаття для організації партизан. руху. Загинула в бою. *М. П. Якименко.*

ТУРЯНИ́ЦЯ Іван Іванович (1901, м. Мукачеве, тепер Закарп. обл.— 27.III 1955, Ужгород) — діяч революц. руху на Закарпатській Україні. Член Комуністичної партії з 1925. Н. в сім'ї робітника. В період Угор. Рад. республіки 1919 був в Угорській Червоній армії. В 1925 вступив у Компартію Чехословаччини (КПЧ). У 1928—30 — секретар Мукачівського, потім Ужгородського к-тів КПЧ. В 1930—33 навчався в СРСР, закінчив Харків. комуністичний ін-т журналістики й повернувся на Закарпаття. До 1939 працював секретарем Закарп. профради Червоних профспілок. У 1939 емігрував в СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — політ. працівник 3-ї окремої Чехословацької бригади. В 1944—46 — голова *Народної Ради Закарпатської України*. В 1946—48 — перший секретар Закарп. обкому КП(б)У і голова облвиконкому. З 1949— член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань, Верховної Ради УРСР 2—4-го скликань. У 1947—55 — член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ТУРЯ́НСЬКИЙ Осип Васильович (22.II 1880, с. Оглядів, тепер Радехівського р-ну Львів. обл.— 28.III 1933, Львів) — укр. письменник. Закінчив Віденський ун-т. В роки 1-ї світової війни потрапив у серб. полон, зазнав тяжких життєвих випробувань, які відобразив в антимілітаристському творі «Поза межами болю» (1921). В кінці 20 — на поч. 30-х рр. зблизився з діячами комуністичного руху, співробітничав у журн. «*Нові шляхи*». Автор антивоєнного памфлета «Дума пралісу» (1921), сатиричної комедії «Раби» (1927), роману «Син землі» (1933).

С. П. Пінчук.

ТУРЯ́НСЬКИЙ Роман Володимирович (справж. прізв.— Кузьма; 25.V 1894 — 16.VII 1940) — діяч революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1919. Н. в с. Стриївці (тепер с. Гори-Стрийовецькі Збаразького р-ну Терноп. обл.). Учасник громадян. війни. В 1921—24—на парт. роботі в Бердичеві. Був головою Київ. губвідділу профспілки робітників освіти. З 1924 — в апараті ЦК КПЗУ. Член Політбюро ЦК КПЗУ (1925—28), редактор журн. «*Культура*». В 1926 — представник КПЗУ в польс. секції Комінтерну. З 1932— на профспілковій роботі в СРСР.

ТУССЕН-ЛУВЕРТЮ́Р (Toussaint-Louverture) Франсуа Домінік (20.V 1743, Сан-Домінго — 27.IV 1803) — керівник визвольної боротьби на о. Гаїті, нац. герой Гаїті. Н. в сім'ї негра-раба. В 1791 брав участь у повстанні негрів-рабів у Сан-Домінго проти франц. колонізаторів. У 1794, після скасування франц. *Конвентом* рабства у колоніях Франції, Т.-Л. разом з своїми загонами перейшов на бік її революц. уряду і очолив на Гаїті боротьбу проти ісп. і англ. інтервентів. Зазнавши ряд поразок, Іспанія відмовилася від своєї частини острова на користь Франції. У 1797 Конвент призначив Т.-Л. головнокомандуючим збройними силами Гаїті. Очолені ним війська до 1799 визволили Гаїті від англ. окупац. військ. З 1801 Т.-Л.— довічний правитель Гаїті. Під його керівництвом було розроблено конституцію, що остаточно скасувала рабство. В 1802, після окупації країни військами *Наполеона I*, Т.-Л. було заарештовано і вивезено у Францію. Помер в ув'язненні у фортеці Жу.

ТУ́СТАНЬ — давньоруське місто, залишки якого досліджено біля с. Урича Сколівського р-ну Львів.

Тустань. Реконструкція фортеці.

обл. Архіт. і археол. дослідженнями (провадяться з 1971) встановлено, що наскельна дерев'яна фортеця Т. існувала в кін. 9—13 ст. Т. згадується в літописі під 1340 у зв'язку з загарбанням польс. королем *Казимиром III* міст *Галицько-Волинського князівства*. Висотна структура наскельної забудови, дерев'яні фортечні стіни заввишки 15 м, п'ятиповерховий житл. комплекс 13 ст., складна система водозабезпечення (криниця, вирубана в скелі, та 2 цистерни) свідчать про високий рівень розвитку давньорус. фортифікаційного мистецтва. При дослідженні Т. виявлено залишки кам'яного муру (13 ст.) 2,5 м завтовшки, що захищав *дитинець*, який містився на одній із скель на висоті 51 м над прилеглою долиною. У документах 14—16 ст. Т. згадується як повітовий і волосний центр. Залишки замку пізніших часів відомі за малюнками 19 ст.

Літ.: Рожко М. Ф. Крепость Тустань. В кн.: Краткие сообщения Института археологии АН СССР, в. 164. М., 1981. *М. Ф. Рожко.*

ТУТАНХАМО́Н (дослівно — живий образ Амона; тронне ім'я — Небхепрура) — єгип. *фараон* епохи Нового царства (XVIII династія), правив бл. 1400 — бл. 1392 до н. е. Зять *Аменхотепа IV* (Ехнатона) і, можливо, його син або молодший брат. Помер, не доживши

ши до 20 років. За Т. влада перебувала в руках вельмож. Було скасовано реліг. реформи Ехнатона, відновлено культ бога Амона. В 1922 знайдено гробницю Т., яка містила цінні пам'ятки давньоєгип. культури. В 1973—75 в ряді міст СРСР (в т. ч. 1975 в Києві) демонструвалася виставка «Скарби гробниці Тутанхамона».

ТУТКО́ВСЬКИЙ Микола Аполлонович [5 (17).II 1857, містечко Липовець, тепер с-ще міськ. типу Вінн. обл.—28.II 1931, Київ] — укр. рад. муз. діяч, піаніст, композитор, педагог, Герой Праці (1924). Брат П. А. *Тутковського*. У 1880 закінчив муз. уч-ще Київ. відділення Рос. муз. т-ва (клас фортепіано В. *Пухальського*, клас теорії музики А. *Казбирюка*), 10 років викладав у ньому; як піаніст брав участь у симф. і камерних концертах цього т-ва. В 1881 екстерном склав іспити в Петерб. консерваторії на звання вільного митця. У 1893 відкрив у Києві муз. школу, в якій працював до 1930. В 1920—23 — професор Київ. консерваторії, 1923—29 — Держ. муз. технікуму (Київ). Автор опери «Буйний вітер», симфонічних, фп. (сонати, п'єси, етюди) та хорових творів, романсів, камерно-інструм. музики, обробок укр. нар. пісень; підручника «Керівництво до вивчення гармонії» (1905). Портрет с. 411. *Р. І. Кулик.*

ТУТКО́ВСЬКИЙ Павло Аполлонович [17.II (1.III) 1858, містечко Липовець, тепер с-ще міськ. типу Вінн. обл. — 3.VI 1930, Київ] — укр. рад. геолог, академік АН УРСР (з 1919), акад. АН БРСР (з 1928). Закінчив Київ. ун-т (1882). У 1884—95 — консерватор мінералогічного і геол. кабінетів цього ун-ту, пізніше — викладач серед. шкіл Києва, інспектор і директор нар. уч-щ на Волині. З 1914 — професор Київ. ун-ту, з 1924 — керівник н.-д. кафедри геології АН УРСР, реорганізованої 1926 в *Геологічних наук інститут* АН УРСР. Перший директор і один з організаторів геологічного музею цього ін-ту. Осн. праці присвячені питанням мінералогії, петрографії, геохімії, палеонтології, гідрогеології, історичної геології, динамічної геології, четвертинної геології, геоморфології, фіз. географії. Створив теорію еолового (вітрового) походження *лесу*; один з основоположників мікропалеонтологічного методу вивчення осадочних гірських порід. Запропонував (1895) проект водопостачання Києва *артезіанськими водами*, який пізніше було здійснено. Автор багатьох підручників з геології й географії, першого укр. словника геол. термінів; відомий популяризатор геол. знань.

Тв.: К вопросу о способе образования лесса. «Землеведение», 1899, кн. 1—2; Ископаемые пустыни Северного полушария. М., 1910; Загальне землезнавство. Х., 1927.

Літ.: Каптаренко-Чорноусова О. К. Академік Павло Аполлонович Тутковський. «Геологічний журнал», 1958, т. 18, в. 1; Коваленко К. О. Павло Аполлонович Тутковський. К., 1965.

ТУ́ТОВЕ ДЕ́РЕВО — див. *Шовковиця*.

ТУ́ФЕЛЬКА, інфузорія туфелька, парамеція (Paramecium) — рід одноклітинних тварин класу *інфузорій*. Тіло видовжено-овальне 0,1—0,3 мм завдовжки, вкрите потовщеною пелікулою. Бл. 20 видів, поширених у прісних, зрідка солонуватих водоймах усіх частин світу, з них в СРСР — понад 10 видів, у т. ч. на Україні 4. Типовий вид — Т. хвостата (P. caudatum) часто культивується для лабораторних дослідів. Іл. див. до ст. *Інфузорії*. *В. П. Коваль.*

ТУ́ФИ (італ. tufi)— загальна назва групи *осадочних гірських порід*, різних за складом і походженням. Виділяють *вапнякові туфи, вулканічні туфи* і кремнисті туфи, або *гейзерити*. У Радянському Союзі поширені в РРФСР (на п-ові Камчатка), на Закавказзі, Україні (Кримський п-ів, Поділля). Використовують у будівництві.

ТУФОБРЕ́КЧІЯ (від *туфи* і *брекчія*) — гірська порода, що складається з різних за розміром кутастих, рідше — слабообкатаних уламків *ефузивних гірських порід*, зцементованих вулканічним попелом. Походження Т. нерідко пов'язане з грязьовими потоками при виверженні *вулканів*.

ТУФТІНА́ Галина Опанасівна (н. 14.X 1933, Новосибірськ) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1980). У 1960 закінчила Ленінгр. консерваторію. У 1960—61 — солістка Ленінгр. Малого оперного театру, з 1961 — Київ. театру опери та балету. З 1981 — викладач Київ. консерваторії. Партії: Настя («Тарас Бульба» Лисенка), Соломія («Богдан Хмельницький» Данькевича), Мати («Арсенал» Г. Майороди), Галя («Щорс» Лятошинського), Оксана («Загибель ескадри» Губаренка), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Амнеріс, Азучена, Ульріка («Аїда» «Трубадур», «Бал-маскарад» Верді), Кармен (однойменна опера Бізе). Виступає як камерна співачка. Нагороджена орденом «Знак Пошани». *І. Д. Гамкало.*

ТУХАЧЕ́ВСЬКИЙ Михайло Миколайович [4 (16).II 1893—11.VI 1937) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. у маєтку Александровському (тепер с. Следнєво Сафоновського р-ну Смол. обл.) у дворянській сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, поручик. У Червоній Армії з 1918. З червня 1918 — команд. 1-ю армією Сх. фронту. В січні — березні 1919 — команд. 8-ю армією на Пд. фронті, з квітня 1919 — команд. 5-ю армією Сх. фронту, яка у взаємодії з ін. арміями розгромила *колчаківщину*. З поч. 1920 — команд. Кавказ. фронтом, з квітня, під час *радянсько-польської війни 1920*, — Зх. фронтом. Керував 7-ю армією при придушенні *Кронштадтського заколоту 1921* й військами Тамбовського району при ліквідації *антоновщини*. Після громадян. війни Т.— на відповідальних посадах у Рад. Армії. З 1931 — заст. наркомвійськсправ СРСР, 1931—37 — заст. голови Реввійськради СРСР. З 1934 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР усіх скликань. Автор праць з військ. питань. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1964.

Літ.: Тодорский А. И. Маршал Тухачевский. М., 1966; Попов А. С. Труд, талант, доблесть. М., 1972.

ТУХО́ЛЬСЬКИЙ(Tucholsky) Курт (9.I 1890, Берлін — 21.XII 1935, Гіндос, поблизу Гетеборга, Швеція) — нім. публіцист, поет. Друкуватися почав 1907. Співробітник прогресивного журн. «Вельтбюне» («Всесвітня трибуна»). В 20-х рр. жив у Франції, з 1929 — у Швеції. Покінчив життя самогубством. Збірки сатиричних віршів і прози «У п'ять кінських сил» (1927), «Усмішка Монни Лізи» (1929), «Німеччина, Німеччина над усе» (1929), «Вчись сміятися не плачучи» (1931), роман «Палац Гріпсгольм» (1931) та ін. спрямовані проти бурж. реакції, міщанства, мілітаризму, фашизму.

Тв.: Укр. перекл.— Німеччина, Німеччина над усе. Х.—К., 1931.

Н. М. Матузова.

ТУ́ЦОВИЧ (Туцовић) Димитрије (1.V 1881, с. Гостиле, поблизу м. Ужице, тепер м. Тітово Ужице — 20.XI 1914, поблизу м. Лазареваць) — діяч серб. робітн. руху. Н. в сім'ї священика. Навчався на юрид. ф-ті Бєлград. ун-ту. В 1901 обраний секретарем Бєлград. робітн. т-ва. В 1902—05 працював у газ. «Радничке новине» («Робітнича газета») — органі серб. соціал-демократії. Один із засновників і лідерів марксистського крила Серб. с.-д. партії (ССДП; 1903—19), член її Гол. правління (ЦК) з часу заснування. З 1908 — секретар ССДП. У 1910—14 — гол. редактор теор. органу ССДП журн. «Борба» («Боротьба»). Автор праць з питань робітн. руху. Переклав сербохорв. мовою працю К. Маркса «Наймана праця і капітал». Загинув на фронті.

ТУЧКЕ́ВИЧ Володимир Максимович [н. 16 (29).XII 1904, с. Яноуци, тепер Іванівці Кельменецького району Чернівецької області] — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1970), член Президії АН СРСР (з 1971). Член КПРС з 1952. Закінчив Київ. ун-т (1928). Працював в Укр. метеорологічному ін-ті. З 1936 — в Ленінгр. фіз.-тех. ін-ті (з 1967 — директор), до 1960 викладав також у Політехнічному ін-ті. Осн. наук. праці стосуються фізики і техніки напівпровідників. Одержав чисті монокристали германію і створив площинні транзистори і діоди. Разом з ін. розробив технологію виготовлення силових напівпровідникових вентилів (тиристорів) і випрямних агрегатів на їхній основі. Створив дозиметр рентгенів. проміння. Брав участь у розробці системи розмагнічування кораблів. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942. Ленінська премія, 1966.

ТУШ (нім. Tusche) — чорна фарба для креслення і малювання пензлем або пером. Виготовляється з спец. сажі та клею; буває сухою і рідкою.

ТУШ (нім. Tusch) у музиці — невелика муз. п'єса фанфарного

Г. О. Туфтіна.

М. М. Тухачевський.

Д. Туцович.

В. М. Тучкевич.

В. В. Тхапсаєв.

складу. Виконується духовим оркестром як урочисте привітання під час вшанування, вручення нагород тощо.

ТУШКА́НЧИК — спільна назва гризунів різних родів род. тушканчикових, зокрема *земляного зайця*, товстохвостого Т. (Pygerethmus), мохноногого Т. (Dipus), гребенепалого Т. (Paradipus), піщаного Т. (Jaculus) та ін. родів.

«ТУШУ ЦЗІ ЧЕН» [повна назва — «Цінь дін гу цзінь тушу цзі чен» («Височайше затверджене повне зібрання книжок, карт, креслень та малюнків з найстародавніших часів і донині»)] — одна з енциклопедій кит. культури (1700—25). Складалася з 800 книжок, поділялася на 6 розділів: математика, астрономія, календарі; географія; етичні норми; наука; конфуціанська філософія; держ. управління, економіка. Налічувала 6109 статей, вихідними матеріалами для яких були як витяги та цитати з творів попередніх віків, так і найновіші тогочасні матеріали. Статті ілюструвалися картами, кресленнями, малюнками. *І. К. Чирко.*

ТУ́Я (Thuja) — рід вічнозелених хвойних однодомних дерев і кущів родини кипарисових. Листки (хвоя) лускоподібні, розміщені супротивно. Чоловічі шишки дрібні, кулясті, жіночі — більші, довгасті. Насіння дрібне, з крилатками. Відомо 5 видів, поши́р. у Сх. Азії і Пн. Америці. В СРСР, зокрема на Україні, вирощують як декоративні 4 види. Найпоширеніша Т. західна (Th. occidentalis). Дерево до 20 м заввишки з пірамідальною кроною. Листки Т. отруйні. Деревина легка, стійка проти гниття. Культивують у ботанічних садах і парках майже по всій Україні.

Туя західна. Гілка з насінними шишками.

ТХАНЬХОА́ — місто на Пн. Сх. В'єтнаму, адм. ц. провінції Тханьхоа. Розташоване на р. Ма. Залізнична станція. Понад 30 тис. ж. Незначна деревообр., текст. і харч. пром-сть, мех. майстерні, виробн. буд. матеріалів. Кустарні промисли (зокрема, гончарство, плетіння з бамбуку тощо).

ТХАПСА́ЄВ Володимир Васильович [н. 2 (15).VII 1910, с. Ардон, тепер місто Північно-Осет. АРСР] — осет. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1948. З 1933 навчався в драм. студії при рос. театрі в м. Орджонікідзе. З 1935 — в трупі Пн.-Осет. театру (Орджонікідзе). Ролі: Сармат («Сармат і його сини» Саламова), Дзамболат («Чорний туман» Джимієва), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Макар Діброва («Макар Діброва» Корнійчука), Отелло, король Лір, Макбет (однойменні трагедії Шекспіра). Знімається в кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

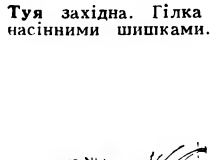

Тхір звичайний.

ТХІМПХУ́ — столиця Бутану, гол. політ. і релігійний центр країни. Міститься в міжгірній долині на р. Чінчу (бас. Брахмапутри). Понад 20 тис. ж. (1981). Незначна деревообр. та харч. пром-сть. У Т.— фортеця Дзонг, в якій перебуває резиденція короля.

ТХІ́Р (Putorius) — рід хижих ссавців род. *куницевих*. Довж. тіла до 56 см, хвоста — до 18 см. Волосяний покрив з грубою рідкою темною остю і м'яким густим світлим підшерстям. 5 видів, поширених в Європі, Азії, Африці та Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. в УРСР,— 2: Т. звичайний (P. putorius) та Т. степовий (P. eversmanni). Живуть на полях, узліссях, а іноді поблизу житла людини. Селяться в старих норах ін. тварин, дуплах, зрідка — в старих будівлях. Статевозрілими стають у 10—11-місячному віці. Самка раз на рік після 36—40 діб вагітності народжує 2—18 малят. Живляться здебільшого мишовидними гризунами, приносячи користь. Іноді можуть завдавати шкоди на птахо- і кролефермах. Т.— хутрові звірі. Т. степовий на Україні включений у *Червону книгу*.

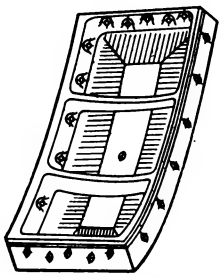

Чавунний тюбінг.

ТШЕБЯТО́ВСЬКИЙ (Trzebiatowski) Владзімеж (25.II 1906, Гродзіськ-Велькопольський — 13.XI 1982, Вроцлав) — польс. хімік, акад. Польс. АН (з 1952; 1972—77 — президент), іноз. член АН СРСР (з 1976). Член ПОРП з 1961. Закінчив 1929 Львів. політех. ін-т. У 1929—36— в цьому ін-ті асистент кафедри хімії. Завідуючий кафедрою неорганічної хімії Львів. ун-ту (1936—45, з 1938 — професор), Вроцлавського ун-ту, а також Вроцлавського політех. ін-ту (1945—68). У 1968—74 — директор Ін-ту низьких т-р і структурних досліджень Польськ. АН, з 1968 — директор Вроцлав. інтернац. лабораторії сильних магн. полів і низьких т-р. Осн. праці — в галузі структури твердого тіла, технології кольорових і рідкісних металів, структури і властивостей інтерметалічних сполук, магнетохімії, фізики низьких т-р. Нагороджений орденом Дружби народів. Держ. премія ПНР 1-го ступеня, 1974. *В. С. Телегус.*

ТШИНЕ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура середнього періоду *бронзового віку*, пам'ятки якої поширені на тер. Сх. Польщі та пн.-зх. районів УРСР (від Бугу до Десни і від Прип'яті до пд. районів Волині). Назва походить від с. Тшинець (Сх. Польща), де було виявлено пам'ятки цієї культури. На тер. України досліджено численні залишки поселень Т. к. (зокрема, *Пустинківське поселення*). Поховальні пам'ятки Т. к.— кургани з обрядом трупопокладення (могильники у Колосівці, Кустівцях) і трупоспалення. При розкопках пам'яток Т. к. знайдено посуд (тюльпаноподібні горщики, миски, кубки, чаші, «дірчасті» посудини пляшкоподібної форми, покришки), здебільшого оздоблений прокресленим геом. орнаментом, наколами, наліпним валиком або відбитками шнура. Серед знарядь праці переважають крем'яні серпи, скребки, наконечники стріл. Зрідка трапляються сланцеві сокирки або кам'яні свердлені сокири, а також бронзові шила, кельти і ножі. Знайдено бронзові прикраси (шпильки, спіральні браслети, каблучки, фібули). Носії Т. к. займалися скотарством, землеробством, мисливством і рибальством. Більшість археологів та лінгвістів вважає їх найдавнішими предками слов'ян.

Літ.: Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972. *С. С. Березанська.*

ТЮ́БІНГ (англ. tubing, від tube — труба) — елемент збірної конструкції (переважно циліндричної), яка утворює і закріплює внутрішню поверхню підземних виробок (споруд). Т. (мал.) являє собою звичайно ребристий сегмент (залізобетонний, рідше чавунний, сталевий), зігнутий відповідно до профілю виробки. Розрізняють Т. з бортами, де є отвори для болтового з'єднання їх між собою, і без бортів; проміжки у стиках Т. заповнюють *розширним цементом*, свинцем або металевою замазкою. Т. застосовують найчастіше при створенні *шахтних стовбурів* і *тунелів*.

ТЮДО́РИ (Tudor) — династія королів Англії (1485—1603), що прийшла до влади після *Червоної і Білої троянд війни*. За правління Т., що спиралися на нове дворянство та міську буржуазію, остаточно склався *абсолютизм*; англ. церкву вилучено з підпорядкування *Ватіка́ну* і підкорено владі короля (1534); 1588 велась успішна війна з Іспанією за контроль над торг. шляхами в Атлантичному океані (знищення 1588 «*Непереможної армади*» іспанців); встановлено торг. зв'язки з Рос. д-вою (1553); склалися передумови бурж. революції. Найвідоміші представники Т.: *Генріх VIII* (1509—47), *Марія Тюдор* (1553—58) та *Єлизавета I* (1558—1603). На зміну Т. прийшла дин. *Стюартів*.

ТЮЇЛЬРІ — палац у Парижі, колишня резиденція франц. королів. Збудований у 2-й пол. 16 ст. як частина комплексу *Лувра*. Під час *Великої французької революції* (10.VIII 1792) і *революції 1848 у Франції* (24.II 1848) палац був захоплений повсталим народом. У 1792—95— місце засідання *Конвенту*. Під час *Паризької комуни 1871*, в період боїв комунарів з *версальцями*, більша частина Т. згоріла.

ТЮЛЕ́НЄВ Дмитро Ілліч (1881, м. Карачев, тепер Брян. обл.— 27.III 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї робітника. В 1905—07 — член бойової дружини на з-ді «Шодуар-Б» (тепер з-д ім. Комінтерну) в Катеринославі, брав участь у створенні профспілкової заводської орг-ції металургів, член правління профспілки. За революц. діяльність зазнавав репресій. Вів революц. роботу в Кам'янському (тепер м. Дніпродзержинськ), з 1918 — голова Кисловодської Ради робітн. депутатів. Убитий білогвардійцями. В Кисловодську Т. споруджено пам'ятник.

ТЮЛЕ́НЄВ Іван Володимирович [16 (28).I 1892, с. Шатрашани, тепер Сурського р-ну Ульян. обл.— 15.VIII 1978, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1940), Герой Рад. Союзу (1978). Член КПРС з 1918. Н. в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. У Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1922 закінчив Військ. академію. В 1939 очолював 12-у армію, що визволяла Зх. Україну. Під час Великої

Вітчизн. війни Т. з 1941 — команд. Пд. фронтом, 28-ю армією, з березня 1942 — команд. військами Закавказ. військ. округу, з травня 1942 — Закавказ. фронтом. Після війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії. З 1958 — військ. інспектор-радник Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТЮЛЕ́НЄВ Микола Олександрович [5 (17).IV 1889, с. Ганнівка, тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.— 2.XII 1969, Київ] — укр. рад. вчений-агромеліоратор, член-кор. АН УРСР (з 1948), доктор с.-г. наук (з 1940), професор (з 1955). В 1911 закінчив с.-г. відділення Київського політехнічного ін-ту. Працював у Наркомземі УРСР (1922—23), на Рудня-Радовельській болотній дослідній станції на Житомирщині (1923—32), в Українському н.-д. ін-ті гідротехніки і меліорації (1932—41 і 1956—69), Ін-ті фізіології рослин і агрохімії АН УРСР (1949—55). Основні праці з питань с.-г. освоєння осушених торфоболотних грунтів. Наук. роботу поєднував з викладанням у вузах Києва.

І. І. Калантиренко.

ТЮЛЕ́НІ — спільна назва двох родин ряду *ластоногих*: *справжніх тюленів* та *вухатих тюленів*.

ТЮЛЕ́НІН Сергій Гаврилович (12.VIII 1925, с. Кисельово, тепер Орлов. обл.— 31.I 1943) — один з керівників підпільної комсомольської організації «*Молода гвардія*», Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. в сім'ї робітника радгоспу. З 1926 сім'я Тюленіних жила в Краснодоні. На поч. Великої Вітчизн. війни Т. 1941—42 працював вибійником на шахті (тепер шахта 1-біс ім. С. Тюленіна), на будівництві оборонних споруд. У період тимчасової окупації Краснодона фашистами Т. вступив до «Молодої гвардії», був членом штабу орг-ції і очолював бойову групу, виконав ряд відповідальних доручень. У січні 1943 Т. разом з ін. молодогвардійцями заарештовано і після жорстоких катувань у гестапо кинуто живим у шурф шахти № 5. Поховано в братській могилі в Краснодоні.

ТЮ́ЛЬКА, сарделька (Clupeonella) — рід риб род. *оселедцевих*. Довж. тіла до 17 см, маса 8—10 г. Характерні добре розвинені черевні луски (утворюють вздовж усього черева кіль) та наявність двох видовжених променів анального плавця. Зграйна пелагічна риба. 4 види, поширені в Каспійському, Азовському, Чорному морях та бас. Мармурового м.; з них 3 види, поширені в Каспійському м., наз. *кількою*. В опріснених ділянках Азовського та Чорного морів трапляється Т. чорноморсько-азовська (C. delicatula delicatula), довж. до 11 см, маса 5—9 г. Нерест у травні — липні; плодючість до 40 тис. ікринок. Статевозрілою стає на 2—3 році життя. Живиться зоопланктоном. Важливий об'єкт промислу. Т. наз. також чорноморський підвид *шпрота*.

ТЮ́ЛЬПА Леонід Матвійович (н. 15.VIII 1922, м. Глухів, тепер Сум. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). В 1951 закінчив Харківський інженерно-буд. ін-т. Основні твори: забудова центру м. Дружківки Донец. обл. (1952), будинки райкомів Компартії України в Чугуєві та Золочеві (1954), житлові будинки по вул. Кремлівській у Кривому Розі (1954—56), ген. план Харкова (1956, у співавт. з О. Крикіним, В. Домницьким). Проекти мікрорайонів (Салтовський та ін. у Харкові, 1967—75). Автор статей з питань буд-ва і архітектури. З 1976 викладає у Харків. інженерно-буд. інституті.

ТЮЛЬПА́Н (Tulipa) — рід трав'янистих рослин родини *лілійних*. Багаторічні цибулинні рослини з прямостоячим стеблом 12—90 см заввишки. Листки широкоовальні або видовжено-ланцетні, чергові. Квітки великі, дзвониковидні, поодинокі або по 2—5 на квітконосі, прості чи повні, червоні, рожеві, бузкові, білі різних відтінків. Плід — *коробочка*. Понад 140 видів, поширений у Середземномор'ї, Сх. Азії, Пн. Африці, Туреччині, Сірії, Афганістані. В СРСР — 83 види, на Україні — бл. 10. Ростуть у степах та на сухих кам'янистих схилах, зрідка по чагарниках. Культурні Т.— гібридного походження. Відомо 6 тис. сортів, що відрізняються строками цвітіння й кольором, розміром і будовою квіток. Вирощують Т. для озеленення, на зрізування та для зимової вигонки (у теплицях).

К. Д. Харченко.

ТЮЛЬПА́ННЕ ДЕ́РЕВО, ліріодендрон (Liriodendron) — рід рослин родини магнолієвих. Листопадні дерева з 4—6-лопатевими листками. Квітки великі, до 6 см у діаметрі, поодинокі, зеленувато-жовтуваті, тюльпановидні. Плід шишковидний, збірний, з численних листянок. Кора містить *таніни*. Відомо 2 види: Т. д. звичайне (L. tulipifera), заввишки до 60 м; стовбур до 3,5 м у діаметрі; дико росте в сх. частині Пн. Америки, доживає до 500 років; деревина ядрова, жовтувата, на батьківщині відома під назвою «жовтої тополі», іде на виготовлення меблів, фанери, муз. інструментів тощо; гарне декоративне дерево, відомо багато садових форм, в СРСР, зокрема в УРСР, культивується в парках; Т. д. китайське (L. chinense), заввишки до 17 м; дико росте в Центр. Китаї, в СРСР зрідка культивується.

ТЮМЕ́НЄВ Олександр Ілліч [12 (24).VIII 1880, Петербург — 1.VI 1959, Ленінград] — рад. історик стародавнього світу, акад. АН СРСР (з 1932). В 1904 закінчив Петерб. ун-т. Працював у Петроградському ун-ті (1921—23), Ленінградському відділенні Комуністичної академії (1928—31), Ін-ті історії матеріальної культури АН СРСР (1931—38). Осн. праці з історії давньосхідних і античних д-в (у т. ч. *античних держав Північного Причорномор'я*), методології і соціології історії, проблем вітчизн. і заг. історії. Давньосхідні і античні суспільства Т. вважав двома різними типами рабовласницького суспільства. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Очерки экономической и социальной истории Древней Греции, т. 1—3. Пг., 1920—22; История античных рабовладельческих обществ. М.—Л., 1935; Херсонесские этюды, [в. 1—6]. «Вестник древней истории», 1938—55; Передний Восток и античность. М.—Л., 1957.

ТЮМЕ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 14.VIII 1944. На Пн. омивається Карським м., у складі області — острови Білий, Оленячий, Шокальського, Вількицького та ін. Площа 1435,2 тис. км². Нас. 2293 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, татари, ненці, ханти, мансі, комі та ін. Міського населення—69%. Включає *Ханти-Мансійський автономний округ* та *Ямало-Ненецький автономний округ*. Поділяється на 37 районів, має 16 міст і 43 селища міського типу. Центр — м. *Тюмень*. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Область розташована в межах *Західно-Сибірської рівнини*. На Зх.— схили *Уральських гір*. Корисні копалини: нафта і газ (*Західно-Сибірська нафтогазоносна провінція*), буре вугілля, залізна і марганцева руди, буд. матеріали. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня на Пн. —26,7°, липня від +15,4 до +4,1° (о. Білий), на Пд. відповідно —16,6° і +18,6°. Опадів 260—550 мм на рік. Гол. ріки — *Об* (у межах області — 1500 км) та її прит. *Іртиш*, на Пн. Сх.— Пур, Надим і Таз. Багато озер (найбільші — Ярото, Ньойто, Чортове), значні площі заболочені. У пн. частині області поширена *багаторічна мерзлота*. Грунти переважно підзолисті й торфово-болотні, на Пд.— чорноземно-лучні, по долинах рік — алювіальні. На Пн. переважає тундрова рослинність, яка переходить у лісотундрову. Більша частина Т. о. зайнята тайгою, під лісом (сосна, ялина, смерека, береза, осика) 49,6 млн. га. На Пд.—лісостеп з характерними березовими *колками*. На тер. Т. о. — заповідник «Мала Сосьва». Провідне місце в госп. комплексі Т. о. посідає нафтогазодобувна пром-сть. Осн. родовища: *Самотлорське родовище нафти*, Уренгойське газоконденсатне і Медвеже газове. На попутному газі працює Сургутська ДРЕС. На базі нафтогазодобувної пром-сті створюють нафтохім. та хім. галузі, споруджують (1983) Тобольський нафтохім. комплекс. Розвинуті також машинобудування і металообробка (верстато-, приладо- і суднобудування, виробн. автотракторного електроустаткування, акумуляторів, буд. машин тощо). Осн. центри: Тюмень, *Тобольськ*, *Салехард*, Заводоуковськ, *Ханти-Мансійськ*. Деревообр. пром-сть представлена виробн. фанери, меблів, деревостружкових плит тощо. Виробн. буд. матеріалів. Зростає легка та харч. пром-сть. Провідна галузь с. г.— тваринництво мол.-м'ясного напряму. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, кіз. На Пн.— оленярство (427 тис. голів, 1981). Велике значення мають хутровий промисел (соболь, песець, білка, ондатра)

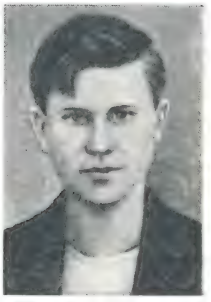

С. Г. Тюленін.

О. І. Тюменєв.

Тюльпан сорту Художник.

Тюлька чорноморсько-азовська.

ТЮМЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

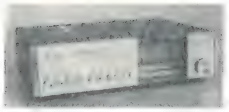

Тюнер «Корвет-104-Стерео».

та кліткове звірівництво (сріблясто-чорна лисиця, норка, песець). Посівна площа всіх с.-г. культур 1981 становила 1624 тис. га, з них під зерновими 1072 тис. га. Вирощують пшеницю, картоплю, овочі, значні площі під кормовими культурами. Навколо міст приміське господарство. На півдні область перетинає Транссибірська магістраль. Збудовано з-ці: Івдель—Об, Тавда — Междуреченський, Тюмень — Нижньовартовськ. Судноплавство по Обі, Іртишу, Тоболу. Важливе значення мають автомоб., повітр. і трубопровідний транспорт: нафтопроводи — Усть-Балик — Омськ, Шаїм — Тюмень, Самотлор — Альметьєвськ, газопровід Уренгой — Ужгород; будується (1984) газопровід — Зх. Сибір — Центр. У Т. о.— 7 вузів, у т. ч. *Тюменський університет,* пед. ін-ти в Тобольську та Ішимі, 28 серед. спец. навч. закладів. Музеї: краєзнавчі в Тюмені, Салехарді, Ханти-Мансійську; істор.-архітектурний музей-заповідник (філіали — картинна галерея та будинок декабриста М. А. Фонвізіна) в Тобольську, музей пам'яті декабристів (філіал — будинок декабриста І. Д. Якушкіна) в Ялуторовську. З театри (драм. і ляльок—у Тюмені, драм.—у Тобольську); філармонія, цирк в Тюмені. В області 6 санаторіїв, турбази. Популярні туристські маршрути по Тоболу і Іртишу.

С. Т. Будьков.

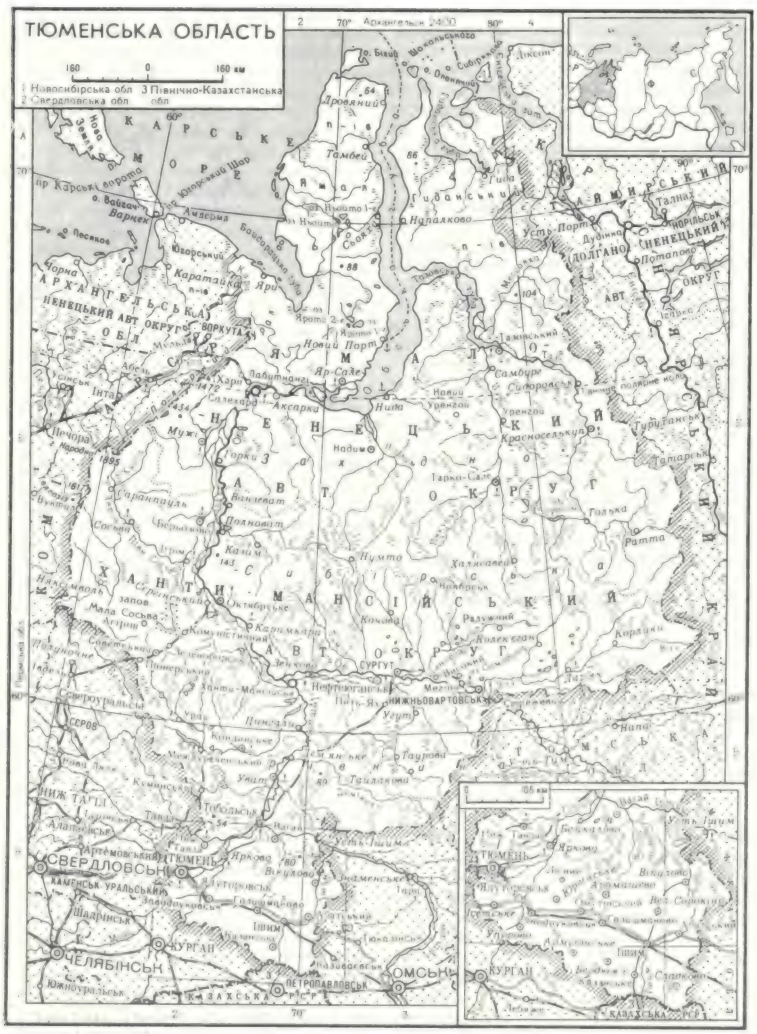

ТЮМЕ́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1973 на базі Тюменського пед. ін-ту. В 1982/83 навч. р. у складі Т. у. 9 ф-тів: філол., істор., романо-герм. філології, матем., фіз., біол., хім., екон., географічний, на яких навчалося понад 5 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 2900. Є заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — н.-д. сектор, обчислювальний центр, б-ка (фонд 564 тис. одиниць зберігання). З часу заснування в Т. у. підготовлено 8 тис. спеціалістів.

Г. П. Куцев.

ТЮМЕ́НЬ — місто, обласний центр РРФСР. Розташована на обох берегах р. Тури (прит. Тоболу). Залізнич. вузол, річковий порт, аеропорт. 397 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські райони. Т.— перше рос. місто в Сибіру. Засн. 1586 на місці тат. м. Чинги-Тура, що виникло в 14 ст. З 17 ст. Т.— важливий транзитний пункт на торг. шляхах між Сибіром і Китаєм. На поч. 1905 в Т. виникла с.-д. група. Рад. владу встановлено 5 (18). I 1918. З 1944 Т.— обл. центр. Т.— один з центрів *Західно-Сибірської нафтогазоносної провінції*. Провідні галузі обробної пром-сті — машинобудування і металообробка (з-ди: суднобуд., суднорем., електромех., акумуляторний, автотракторного електроустаткування, буд. машин, приладобуд., ковальсько-пресового устаткування, цивільної авіації, рем.-мех., «Електрон»). Значне місце у пром. комплексі посідають деревообр., мед. (з-ди мед. устаткування і інструментів та хім.-фарм.), хім. (з-д пластмас), буд. матеріалів пром-сть. Підприємства легкої (камвольно-суконний комбінат, овчинно-хутрова ф-ка та ін.) та харч. пром-сті. ТЕЦ. У місті — 5 вузів, у т. ч. *Тюменський університет,* 8 серед. спец. навч. закладів, понад 20 н.-д. та проектних ін-тів. Театри: драм. та ляльок, філармонія, цирк. Краєзнавчий музей, картинна галерея.

ТЮНГ — ріка у пн. частині Сх. Сибіру, в Якут. АРСР, ліва прит. *Вілюю* (бас. Лени). Довж. 1092 км, площа бас. 49,8 тис. км². Бере початок на Середньосибірському плоскогір'ї, нижче перетинає Центральноякутську рівнину. Русло звивисте, у заплаві багато озер. Живлення снігове і дощове. Замерзає у жовтні, скресає наприкінці травня — на поч. червня. Нерегулярне судноплавство.

ТЮНЕР (англ. tuner, від tune — настроювати) — радіоприймальний пристрій, в якому є (на відміну від звичайного *радіоприймача*) тільки високочастотні каскади (*каскади* підсилення й перетворення високочастотних сигналів). Т. (мал.) діє разом з зовнішньою або вбудованою в нього антеною, а також з розміщеними на певній віддалі від нього *підсилювачем* низької частоти і гучномовцями. Призначений для високоякісного приймання передач радіомовних станцій; в поєднанні з *магнітофоном* дає змогу записувати прийняту передачу. Застосування Т. створює слухачам зручні умови для користування побутовою приймально-підсилювальною апаратурою.

ТЮРГО́ (Turgot) Анн Робер Жак, барон де л'Он (10.V 1727, Париж — 20.III 1781, там же) — франц. держ. діяч, філософ-просвітитель, представник школи *фізіократів* класичної бурж. політичної економії. Закінчив теологічний ф-т Сорбонни, але від духовного сану відмовився. В 1774 — мор. міністр, 1774—76 — ген. контролер фінансів. У цей час Т. провів ряд антифеод. реформ, спрямованих на оздоровлення фінансів. Слідом за Ф. *Кене* та ін. фізіократами відстоював принцип свободи екон. діяльності, на відміну від них більшу роль відводив пром-сті й торгівлі; вперше підійшов до розуміння значення власності в поділі суспільства на класи. Виступав проти збільшення податків і держ. позик.

У філософії Т.— прихильник *деїзму* і *сенсуалізму*. У своїх філософсько-істор. працях виступив одним із засновників (поряд з *Вольтером* і *Кондорсе*) бурж. теорії

ТУРКМЕНСЬКА РСР

УЗБЕЦЬКА РСР

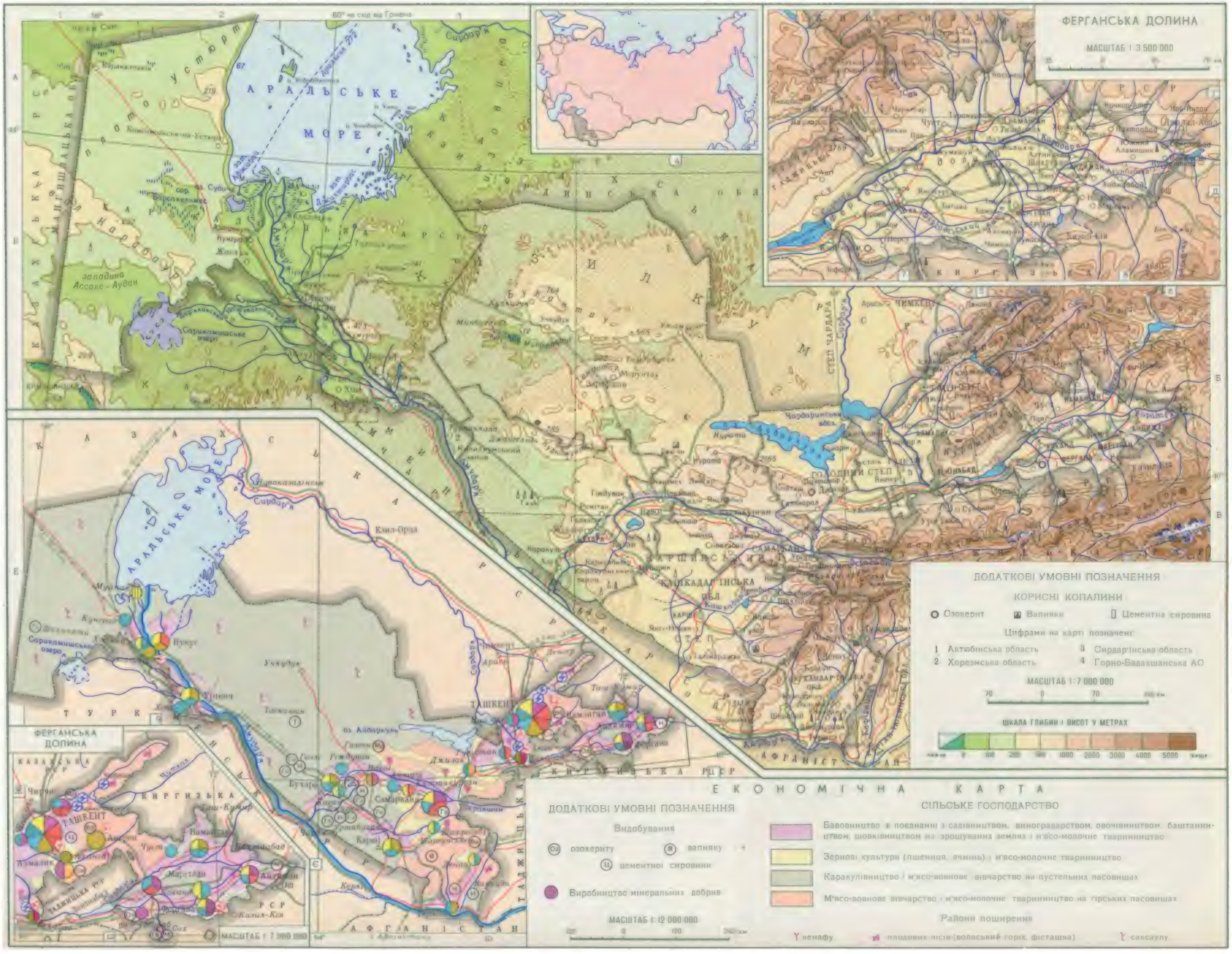

сусп. прогресу. Залишаючись в межах ідеалістичного розуміння історії і вважаючи людський розум рушійною силою прогресу, Т. водночас надавав великого значення умовам матеріального життя. Т. визнавав роль екон. відносин як фактора прогресу, пов'язуючи різні політ. форми з етапами госп. розвитку.

ТЮРЕ́МНЕ УВ'Я́ЗНЕННЯ — один з видів *позбавлення волі*. За рад. кримінальним законодавством є найтяжчою мірою *покарання*. Може призначатися лише як осн. покарання. Метою Т. у. є не тільки створення для засуджених умов, які виключають можливість продовження злочинних дій, а й здійснення трудового перевиховання і виправлення ув'язнених. Т. у. призначається за *вироком* суду відповідно до діючого законодавства на строк не більше 15 років. Т. у. може бути призначене особливо небезпечним *рецидивістам*, особам, які вчинили особливо небезпечні держ. злочини; особам, які вчинили ін. тяжкі злочини, досягли повноліття і засуджені на строк більше 5 років; особам, переведеним за ухвалою суду на строк не більше 3 років з *виправно-трудових колоній* за злісне порушення вимог режиму. Відповідно до ст. 15 *Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік* Т. у. не застосовується до вагітних жінок, жінок, які мають немовля.

П. С. Матишевський.

ТЮРЕ́НН (Turenne) Анрі де Ла Тур д'Овернь (La Tour d'Auvergne), віконт (11.IX 1611, Седан, Франція — 27.VII 1675, Засбах, Баден, тепер ФРН) — франц. полководець, маршал (1643), гол. маршал (1660) Франції. Онук *Вільгельма I Оранського*. З 1625 — в голл. армії, з 1630—на службі у Франції. В 40-х рр., під час *Тридцятилітньої війни 1618—48*, командував франц. армією в Німеччині, де здобув ряд перемог. У 1648—51 брав участь у *Фронді*, проте 1651 перейшов на бік короля і очолив армію, спрямовану проти фрондерів. Очолював франц. армію під час війни проти Іспанії (1667—68), Нідерландів (почалася 1672).

ТЮ́РІН Іван Володимирович [21.X (2.XI) 1892, м. Мензелінськ, тепер Тат. АРСР — 12.VII 1962, Москва] — рад. грунтознавець, акад. АН СРСР (з 1953; чл.-кор. з 1946). В 1919 закінчив Петровську с.-г. академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). В 1919—30 працював в Казанському ун-ті (з 1928 — професор) і в Казанському ін-ті с. г. і лісівництва. В 1930—41 і 1944—51 — професор лісотехніч. академії (Ленінград) і в 1944—52 — Ленінгр. ун-ту; одночасно працював в Грунтовому ін-ті (в 1949—62 — директор). Осн. праці з проблем підвищення родючості грунту і дослідження грунт. гумусу. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТЮРІ́НГІЯ — історична область у НДР. Назва походить від племінної групи *германців* — тюрінгів, що заселяли цю територію здавна. З 1130 Т.— ландграфство. З серед. 16 ст. стала частиною курфюрства, а потім королівства *Саксонія*, 1814—15 передана *Пруссії*. В пд. Т. з 15 ст. утворилося багато князівств. В результаті *Листопадової революції 1918* вони були ліквідовані і 1920 утворено землю Т. Після розгрому фашист. Німеччини 1945 Т. увійшла до рад. зони окупації. В 1946 утворено землю з гол. містом Ерфурт. З 1949 Т.— в складі НДР, поділена 1952 на округи Ерфурт, Гера і Зуль.

ТЮРКОЛО́ГІЯ — сукупність гуманітарних наук, що вивчають мови, етнографію, історію, літературу, фольклор, культуру народів, які говорять *тюркськими мовами*. Перші описи *Османської імперії* в європ. л-рі належать до 15—16 ст. (баварець Х. Шільтбергер, саксонець А. Олеарій, француз Бусіко, австрієць О. Бусбек, венеціанець М. *Поло*, росіянин А. *Нікітін* та ін.). Осн. напрямом Т. в Європі стало вивчення Османської імперії, тур. мови (Й. Хаммер-Пургшталь, Н. Йорга). У Росії систематичне заняття Т. (з 2-ї пол. 18 ст.) пов'язано з іменами І. Гіганова і С. Хальфіна. Значного розвитку Т. в Росії досягла в 19 — на поч. 20 ст. як комплексна дисципліна (вивчення мови, л-ри, істор. пам'яток, нумізматики—праці В. В. Григор'єва, М. М. *Казем-бека*, Ф. Є. *Корша*, В. В. *Радлова*, М. С. *Дринова* та ін.). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції почався якісно новий етап у розвитку *сходознавства*, в т. ч. Т. Плідно працювали в галузі Т. в рад. час відомі сходознавці В. В. *Бартольд*, Є. Е. *Бертельс*, В. О. *Гордлевський*, Т. Г. *Кезма*, А. П. *Ковалівський*, А. Ю. *Кримський*, М. Я. *Марр*, Й. А. *Орбелі*, М. П. *Павлович* та ін. В своїх працях вони досліджували соціально-екон. процеси, що відбувались в Османській імперії у 16—19 ст., історію, л-ру, мову, культуру тюркомовних народів (особливо народів, які живуть на тер. СРСР), показали значення слов'ян. впливу на історію і культуру тур. д-ви. Досягненням рад. Т. було проведення в 20—30-х рр. реформи писемності у тюркомовних народів СРСР, заміна араб. алфавіту на латинський, а потім на російський. Рад. тюркологами було здійснено класифікацію різних тюркських мов і їхніх діалектів, описано особливості вимови й написання, граматичного складу і словникового фонду, грунтовно вивчено в 40—70-х рр. істор. та порівняльно-істор. фонетику, лексикологію і лексикографію, історію і культуру тюркомовних народів (твори О. П. *Окладникова*, О. Ю. *Якубовського*, А. П. *Міллера*, А. М. *Кононова* та ін.). Значну роботу в розвитку Т. провели Всесоюзна наук. асоціація сходознавства та *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства*. В СРСР розробка проблем Т. здійснюється в Ін-ті сходознавства АН СРСР та його Ленінгр. відділенні, Ін-ті світової л-ри, ін-тах мовознавства, етнографії і археології АН СРСР, у сходознавчих установах та відділеннях АН Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизії, Туркменії, Узбекистану, в Казанському, Уфімському і Дагестанському філіалах АН СРСР, у н.-д. ін-тах Каракалп. АРСР, Тув. АРСР і Чув. АРСР, Горно-Алтайської і Хакаської авт. областей, Ін-ті історії, філології та філософії Сибірського відділення АН СРСР та в його Якутському філіалі. В 1973 при АН СРСР створено Рад. к-т тюркологів, який представляє вчених СРСР на міжнар. форумах.

Помітні досягнення має Т. і в європ. соціалістичних країнах. Відомі праці С. Велікова, Л. Живкової, П. Парушева, Н. Тодорова, Б. Цвєткової, В. Мутафчієвої (Болгарія), Й. Гласнека, П. Ціме (НДР), М. Губоглу, Ш. Паску (Румунія), Г. Хазаї (працює в НДР), К. Ласло, Д. Немета (Угорщина), З. Веселої, Й. Кабрда (Чехословаччина), Д. Богдановича, Б. Джурджева (Югославія). В Туреччині центрами вивчення Т. є істор. та лінгвістичне т-ва (Анкара), Анкарський і Стамбульський ун-ти, Тюркологічні ін-ти при них, Ерзурумський ун-т, Вищий ін-т ісламу (Стамбул). Різним аспектам Т. присвячено праці М. Акдага, О. Л. Баркана, К. Боратава, Т. М. Гекбільгіна, Х. Іналджика, К. Карпата, Е. З. Карала, А. В. Курана, А. Н. Курата, Х. Кошая, Ш. Мардіна, Е. Озбудуна, Т. З. Тунаї, Б. Тунджеля, И. Х. Узунчаршили та ін. Т., гол. чин. питання історії і л-ри Туреччини, представлені в працях Х. Боуена, Б. Льюїса, А. *Тойнбі*, У. Хейда (Великобританія), Ф. Бабінгера, Б. Флеммінга, Г. Яшке (ФРН), Х. Арвейлер, Ж. Дені, М. Молла (Франція), Дж. В. Беркера, Р. Х. Девісона, В. Х. Макнейла, Д. А. Растоу, І. Т. Сандерса, Р. Чемберса, С. Й. Шоу (США), Ш. Ісаві, Ш. Хатторі, Т. Хаяші (Японія).

Літ.: Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та література. В кн. Кримський А. Ю. Твори, т. 4. К., 1974; Ковалівський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII—XX віках. В кн.: Антологія літератур Сходу. Х., 1961; Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Л., 1972; Становление советского востоковедения. М., 1983.

І. Ф Черников.

ТЮ́РКСЬКИЙ КАГАНА́Т (552—745) — держава в Центр. Азії, заснована племінним союзом тюрків. На чолі д-ви стояв *каган*. До 555 до Т. к. входили всі народи Центр. Азії. В 60-х рр. 6 ст. тюрки розгромили д-ву *ефталітів* у Серед. Азії. В 3-й чверті 6 ст. в залежність від Т. к. підпали пн.-кит. д-ви Чжоу і Ці. Т. к. в союзі з *Візантією* в 6 ст. вів війни проти Ірану за контроль над Великим шовковим шляхом. У 571 кордон Т. к. було встановлено по Амудар'ї, 588—589 до Т. к. було приєднано деякі області на зх. березі Амудар'ї. В 576 тюрки взяли Боспор (Керч), 581 обложили *Херсонес*. У кін. 6 ст. Т. к. розпався на сх. і зх. частини. Зх. Т. к. існував до 740. На місці Сх. Т. к. 745 виник Уйгурський каганат (існував до 840).

ТЮ́РКСЬКІ МО́ВИ — мови сучасних і давніх тюркських народів і народностей. Пошир. в СРСР, Туреччині, а також у Монголії,

І. В. Тюрін.

Ф. І. Тютчев.

Китаї, Афганістані, Ірані, Румунії, Болгарії та ін. країнах. Деякі вчені об'єднують Т. м., *монгольські мови* й *тунгусо-маньчжурські мови* в алтайську сім'ю. Є багато класифікацій Т. м. За однією з них Т. м. об'єднують у 5 груп: кипчацькі мови — сучасні казахська, киргизька, татарська, башкирська, каракалпацька, кумицька, карачаєво-балкарська, ногайська, караїмська, мертва кипчацька та ін. мови; огузькі мови — сучасні турецька, азербайджанська, туркменська, гагаузька, давні печенізька, сельджуцька та ін.; карлуцькі мови — сучасні узбецька, уйгурська й ряд мертвих мов; булгарську групу — сучасна чуваська й давні булгарська та хозарська мови; сибірські мови — сучасні якутська, тувинська, хакаська, алтайська, шорська та ряд ін. мов. На тер. України в глибоку давнину були поширені тепер мертві Т. м.— булгарська, хозарська, печенізька й кипчацька мови. Тепер на тер. УРСР незначна частина населення користується Т. м.— караїмською, гагаузькою, *урумськими говірками* та деякими ін. мовами.

Т. м. мають спільні генетичні й типологічні риси. Осн. риси Т. м.: у фонетиці — *сингармонізм*, відсутність на початку слів сонорних приголосних, неможливість збігу приголосних або голосних. У морфології — *аглютинація*, відсутність категорії роду, вживання *післяйменників*, єдиний тип відмінювання і єдиний тип дієвідмінювання. У синтаксисі — ізафетна конструкція. Найдавніші писемні пам'ятки Т. м.— з 7 ст. (див. *Орхоно-єнісейські написи*). Для різних Т. м. у різний час використовували алфавіти брахмі, согдійський, уйгурський, арабський та ін. Тюркомовні народи СРСР тепер користуються алфавітами на рос. графіч. основі. Про вивчення Т. м. див. *Тюркологія*.

Літ.: Крымский А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури. В кн.: Крымский А. Ю. Твори, т. 4. К., 1974; Языки народов СССР, т. 2. Тюркские языки. М., 1966; Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969; Гарипов Т. М. Кыпчакские языки Урало-Поволжья. М., 1979.

О. М. Гаркавець.

Поширені на Україні сорти тютюну

Американ 17
Американ 307
Гібрид 11
Гостролист 1519
Дюбек 33
Дюбек 50
Імунний 580
Крупнолистий Б-3
Переможець 83
Подільський 23
Придністровський 26
Прилуцький 205
Собольчський 174
Собольчський 193

Тютюн запашний.

ТЮТЧЕВ Іван Артамонович (1834, Тамбов. губ.— 1893) — вітчизн. хімік і кристалограф. У 1856 закінчив Петерб. ун-т. З 1862— професор Київ. ун-ту; з 1869 — директор Новоолександрійського ін-ту с. г. і лісівництва (Пулави, Польща). Перші праці Т. стосуються органічної хімії: вивчав гліколі, уперше синтезував кумінальдибензоат, S-ефір етилтіобензоат та ін. Досліджуючи 1862 зразки карпатської (галицької) нафти, Т. піддав її *піролізу*. Цей дослід є першою спробою каталітичного крекінгу нафти. З 1869 працював гол. чин. у галузі неорганічної хімії і мінералогії.

ТЮТЧЕВ Федір Іванович [23.XI (5.XII) 1803, с. Овстуг, тепер Жуковського р-ну Брян. обл.— 15 (27).VII 1873, Царське Село, тепер м. Пушкін Ленінгр. обл.] — рос. поет. Бл. 20 років працював на дипломатичній роботі за кордоном. Друкуватися почав 1819. В 1836 О. Пушкін опубл. цикл його віршів у журн. «*Современник*». Як поет Т. сформувався в кін. 20 — на поч. 30-х рр. У цей час він написав широко відомі ліричні твори («Безсоння», «Літній вечір», «Цицерон», «Весняні води», «Осінній вечір» та ін.). Піднесення творчості Т. припадає на кін. 40-х — поч. 50-х рр. В 1854 вийшла його перша збірка творів. Починаючи з 40-х рр. у політ. віршах («Море і скеля», «Світанок», «Пророцтво» та ін.) та публіцистичних статтях висловлював слов'янофільські ідеї, розвивав панславістські погляди. Любовна лірика Т. тонко, з надзвичайною силою виразності і щирості розкриває складну гаму людських почуттів. Т.— майстер лапідарного, афористичного вірша. Багато віршів Т. покладено на музику (С. Рахманіновим та ін.). Укр. мовою вірші Т. перекладали П. Грабовський, М. Рильський та ін. В Муранові (під Москвою) відкрито музей-садибу Ф. І. Тютчева.

Тв.: Стихотворения. Письма. М., 1957; Лирика, т. 1—2. М., 1966; Стихотворения. М., 1978; Сочинения, т. 1—2. М., 1981; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959; [Вірші]. В кн.: Рильський М. Вибрані переклади. К., 1952.

В. О. Капустін.

ТЮТЮН (Nicotiana) — рід однорічних і багаторічних рослин родини *пасльонових*. Понад 70 видів, поширених переважно в Америці і Австралії. В культурі великого значення набули 2 види: *махорка* (N. rustica) і Т. справжній (N. tabacum) — однорічна рослина з залозистим опушенням. Стебло — пряме, 80—200 см заввишки. Листки чергові, сидячі або черешкові, овальні або еліптичні, на верхівці загострені, по 20—40 на одній рослині. Листки містять 1—3 % *нікотину*, органічні кислоти, ефірну олію тощо. Квітки двостатеві, рожеві, зібрані на верхівці стебла у волоть. Плід — багатонасінна *коробочка*. Походить Т. з Америки. Вирощують його як тех. культуру в СРСР (у т. ч. на Україні), США, Індії, КНР, Бразилії, Туреччині тощо. З Т. виготовляють курильні вироби, а з його відходів одержують препарати для боротьби з шкідниками с.-г. культур і нікотин. Пересічна урожайність Т.— 15 ц/га, у передових г-вах одержують 25—30 ц/га. На Україні найбільші площі Т. в Крим., Тернопіл., Закарп., Івано-Фр., Хмельн. та Вінн. областях. Поширені (1984) 14 сортів Т. (див. табл.). Питаннями селекції і агротехніки Т. займається Українська дослідна станція по тютюну і махорці.

Літ.: Технічні культури. К., 1969; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

С. М. Бугай.

ТЮТЮН ЗАПАШНИЙ, тютюн пахучий, тютюн крилатий (Nicotiana alata, синонім — N. affinis) — трав'яниста рослина родини *пасльонових*. Стебло прямостояче, розгалужене, 60—80 см заввишки. Листки довгасто-овальні, залозисто-опушені. Квітки білі, лійковидні з п'ятилопатевим відгином, 5—8 см у діаметрі, зібрані у волоті, дуже запашні. Плід — двогнізда *коробочка*. Походить Т. з. з Центр. Америки. Цвіте з липня до морозів. На Україні культивують як декоративну рослину тютюн Сандера (N. sanderae) — гібрид. Стебло до 75 см заввишки. Квітки червоні, відкриті вдень, без запаху. Культивують його так само, як і тютюн запашний. Іл. с. 417.

ТЮТЮННИК Григір (Григорій) Михайлович (5.XII 1931, с. Шилівка, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл.—17.III 1980, Київ) — укр. рад. письменник. Брат Григорія *Тютюнника*. Закінчив ремісниче уч-ще, працював на заводі, в колгоспі, на будівництві. У 1951—55 — в Рад. Армії. У 1962 закінчив Харків. ун-т. Друкуватися почав 1961. Перша збірка новел «Зав'язь» (1966). Автор книг оповідань і повістей «Деревій» (1969), «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1976), в яких порушуються важливі морально-етичні проблеми. Твори Т. позначені глибиною змісту, правдивістю характерів, соціальною значимістю, тонким психологізмом. Написав ряд книг для дітей: «Ласочка» (1970), «Лісова сторожка» (1971), «Степова казка» (1973), «Климко» (1976; екранізовано 1983), «Вогник далеко в степу» (1979). Літ. премія ім. Лесі Українки, 1980.

Тв.: Вибрані твори. К., 1981; Рос. перекл. — Тысячелистник. М., 1972; Отчие пороги. М., 1975; Холодная мята. М., 1981.

Літ.: Гончар О. Живописець правди. «Українська мова і література в школі», 1981, № 3.

А. Я. Шевченко.

ТЮТЮННИК Григорій Михайлович (23.IV 1920, с. Шилівка, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл.— 29.VIII 1961, Львів) — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ун-т (1946). Учителював на Львівщині, згодом працював у редакції журн. «*Жовтень*». Друкуватися почав 1937 (вірші). Зб. оповідань «Зорані межі» (1951), повість «Хмарка сонця не заступить» (1956) присвячені колгоспним труднощам. Найзначніший твір Т.— роман «Вир» (1960, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1963), в якому глибоко відображено складні соціально-психологічні процеси в передвоєнному колгоспному селі, подвиг народу у Великій Вітчизняній війні. Т.— автор зб. поезій «Журавлині ключі» (опубл. 1963), незавершеного роману «Буг шумить» (опубл. 1965). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1970; Рос. перекл.— Тучка солнце не закроет. М., 1959; Водоворот. М., 1980.

Літ.: Воловець Л. Григорій Тютюнник. К., 1967; Семенчук І. Григорій Тютюнник. К., 1971; Гончар О. Григорій Тютюнник. В кн.: Гончар О. Письменницькі роздуми. К., 1980.

Л. М. Коваленко.

ТЮТЮННИЦТВО — галузь *рослинництва*, яка вирощує технічні культури — *тютюн* і *махорку* — для промислової переробки: виготовлення курильних виробів, *нікотину* та органічних кислот (яблучної й лимонної). Батьківщиною тютюну є Америка. В Європу (Іспанію) його було завезено в 16 ст. В Росії тютюн почали вирощувати на поч. 17 ст. поблизу міст Ромен та Мени на тер. України. В СРСР за роки Рад. влади

виведено високопродуктивні сорти цієї культури, запроваджено механізоване садіння розсади й міжрядний обробіток, тех. способи сушіння тощо. Розроблено науково обґрунтовані прийоми агротехніки й ферментації тютюну. Збудовано сушильні та складські приміщення, поліпшено розміщення виробництва і розширено посівні площі тютюну, набагато підвищилась його врожайність. Осн. зони вирощування й виробн. тютюну в СРСР — Молдавія, Україна, республіки Закавказзя і Серед. Азії, Краснодарський край. На Україні тютюн вирощують у Закарп., Терноп., Вінн., Хмельн., Івано-Фр., Одес., Крим., Чернів. областях. Осн. посівні площі розміщено в Терноп., Крим., Закарп. областях. Виробн. махорки зосереджено в районах Зх. Сибіру, Поволжі, Білорусії, на Україні (Полтав., Сум., Черніг. області). Серед зарубіжних країн найбільші площі тютюну в Китаї, Індії, США, Індонезії, Туреччині.

В. М. Нелеп.

ТЮТЮНО́ВО-МАХО́РКОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *харчової промисловості*, що виробляє тютюнові й махоркові вироби. Продукція — цигарки, сигарети, махорка, курильний *тютюн*. У Росії першу тютюнову ф-ку збудовано 1718 в с. Охтирці (тепер місто Сум. обл.). Швидко розвивалася Т.-м. п. у 2-й пол. 19 ст. На поч. 20 ст. було створено ряд акціонерних т-в, 1913 — монопольне об'єднання, яке контролювало бл. 75 % виробн. цигарок у Росії. За роки Рад. влади тютюново-махоркові підприємства було докорінно реконструйовано, обладнано високопродуктивною технікою. На Україні 1913 було 109 дрібних підприємств Т.-м. п. Найбільшими з них були тютюнові ф-ки в Одесі, Кременчуці, Феодосії й Києві. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції було значно розширено сировинну базу Т.-м. п., реконструйовано діючі підприємства та споруджено нові, зокрема Сімферопольський, Жмеринський і Менський тютюново-ферментаційні з-ди. Найбільші тютюнові ф-ки республіки: Львівська, Київська, Черкаська, Прилуцька й Харківська; тютюново-ферментаційні з-ди — Жмеринський, Сімферопольський, Берегівський і Борщівський. В УРСР 1982 вироблено 77,9 млрд. штук цигарок і сигарет.

Л. В. Синицька.

ТЯ́ГА у техніці — 1) Рушійна сила, що передається транспортній машині від її двигуна. Розрізняють Т. електричну, парову, реактивну тощо. 2) Розрідження у трубопроводах або каналах топкових чи вентиляційних пристроїв, під впливом якого в них відбувається рух повітря або ін. газу. Т. буває природна (через різницю густини зовн. атм. повітря і газів у димовій або витяжній вентиляційній трубі) і штучно створювана (див. *Тягодуттьовий пристрій*). 3) Деталь (звичайно стрижень), що з'єднує ланки механізму і передає тягові зусилля від однієї з них до другої (наприклад, рульова тяга автомобіля).

ТЯГА́Ч — колісна або гусенична машина (на базі вантажного автомобіля, трактора), якою буксирують *причепи, напівпричепи*, причіпні будівельні та сільськогосподарські машини тощо. Розрізняють Т. буксирні (з вантажною платформою або кузовом-фургоном) і сідельні (з опірно-зчіпним пристроєм). Буксирні Т. використовують як звичайні вантажні автомобілі або (з причепами) у складі *автомобільних поїздів*. У

Сідельний тягач.

сідельних Т. (мал.) немає вантажонесучого кузова. Їх застосовують лише з напівпричепами у складі автопоїздів. Порівняно з серійними вантажними автомобілями Т. обладнують потужнішими двигунами і гальмовою системою, розрахованою на дію з причіпним складом.

ТЯ́ГЛІ СЕЛЯ́НИ — 1) В Рос. державі 15 — поч. 18 ст. селяни, які сплачували держ. податки і виконували держ. повинності (див. *Тягло*). До розряду Т. с. входили приватновласницькі і *чорносошні селяни*, з 2-ї пол. 17 ст.— *бобилі*, з поч. 18 ст.— *холопи*. З 1724, після запровадження *подушної податі*, Т. с. почали називати «податним населенням». 2) Заможна частина феодально залежного селянства в шляхетській Польщі, феод. Литві та на загарбаних ними укр. землях у 14—18 ст. і на возз'єднаній з Росією Правобережній Україні в дореформений період. Т. с. мали робочу худобу — т. з. тягло, відбували тяглову *панщину*, обробляючи поміщицьку землю своєю худобою і с.-г. інвентарем. Розмір цих повинностей визначали *інвентарні правила 1847—48*.

ТЯГЛО́ — 1) Система грошових і натуральних держ. повинностей *тяглих селян* і *посадських людей* у Рос. державі 15 — поч. 18 ст. Осн. формою оподаткування спочатку було *посошне*, згодом — *подвірне оподаткування*. Після запровадження *подушної податі* термін «тягло» було замінено словом «подать». У 18—19 ст. (до *селянської реформи 1861*) Т.— одиниця обкладення селян повинностями на користь поміщиків. 2) У дореформений період на Україні узагальнена назва всіх податків, які сплачував сел. двір державі, та всіх феод. повинностей, що їх виконували на користь поміщика. 3) За дореволюц. часів на Україні узагальнена назва робочої худоби (коней, волів) у сел. господарствах.

ТЯГНО́ Борис Хомич [10 (23).VIII 1904, Харків — 18.I 1964, Львів]— укр. рад. режисер, педагог, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1949. В 1923 закінчив муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка (Київ), і 1926 — режисерську лабораторію театру *«Березіль»*, працював у цьому театрі 1923—29. Учень *Л. Курбаса*. Був режисером Харків. театру робітн. молоді (1932—37), Дніпроп. укр. муз.-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка (1938—40), худож. керівником Дніпродзержинського театру рос. драми (1940—44; в 1941—44 — театр працював у Казах. РСР), Одес. укр. муз.-драм. театру ім. Жовтневої революції (1944—47). У 1948—62 — гол. режисер Львів. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької. Серед вистав — «Сон князя Святослава» І. Франка, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Устим Кармелюк» В. Суходольського, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Фауст і смерть» О. Левади, «Бронепоїзд 14—69» В. Іванова, «Жакерія» за П. Меріме, «Гамлет» У. Шекспіра. Поставив кінофільми, зокрема «Фата Моргана» (1931). Викладав у драм. студіях театрів «Березіль» (1926—29), ім. М. Заньковецької (1948—62). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Б. Ф. Кордіані.

ТЯГНО́ Іван Іванович (н. 6.X 1937, с. Козіївка Краснокутського р-ну, Харків. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1966. У 1978 заочно закінчив Охтирський (Сум. обл.) технікум механізації і електрифікації с. г. У 1953—55 працював в колгоспі ім. Леніна (с. Козіївка Краснокутського р-ну Харків. обл.), 1955—56 навчався в Богодухівському сільському профтехучилищі (Харків. обл.). З 1956 очолює механізовану ланку буряководів в тому ж колгоспі ім. Леніна. Очолювана Т. ланка вирощує високі сталі врожаї цукрових буряків і ін. с.-г. культур. Т.— делегат XXIV з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради Української РСР 9—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1977.

М. Н. Петренко.

ТЯГОВА́ ПІДСТА́НЦІЯ — електрична *підстанція*, що живить струмом пристрої електричної тяги на електрифікованих залізницях, метрополітені, міському й промисловому електротранспорті. Розрізняють тягові *трансформаторні підстанції*, що знижують напругу трифазного струму (від енергосистем) або струму однофазного (від спец. електростанцій), і тягові *перетворювальні підстанції*, за допомогою яких трифазний струм пром. частоти перетворюється на однофазний струм зниженої частоти або трифазний струм змінної частоти — на постійний. В СРСР Т. п. звичайно використовують і для живлення електр. струмом ін. споживачів, розміщених поблизу електрифікованих залізниць.

ТЯГОДУТТЬОВИ́Й ПРИ́СТРІЙ — пристрій (машина, споруда), яким вдувають у *топку* котлоагрегатів або печей повітря, необхідне для згоряння палива, та видаляють з теплової установки димові гази. До Т. п., що ними нагнітають у топку повітря, належать *вентилятори*. Пристроями, за допомогою яких димові гази відводять в атмосферу, є димові

Григір Михайлович Тютюнник.

Григорій Михайлович Тютюнник.

Б. Х. Тягно.

І. І. Тягло.

Дж. Б. Тьєполо. Прикликання Цінціната до влади диктатора. Ескіз. Київський музей західного та східного мистецтва.

труби і димососи (відцентрові або осьові вентилятори), що створюють у газоходах розрідження (природну або штучну *тягу*). Димові труби зводять з цегли, залізобетону або сталі, їхня висота — відповідно до 120, 300 і до 40 м, діаметр великих труб — до 10, малих — до 1 м. Продуктивність вентиляторів і димососів становить десятки і сотні тисяч кубічних метрів за годину.

ТЯЖІННЯ, гравітація — взаємодія (притягання) між всіма фізичними об'єктами, пов'язана з наявністю в них маси. *Сила тяжіння* між тілами, що рухаються повільно (порівняно з *швидкістю світла* у вакуумі), підпорядковується *Ньютона закону тяжіння*. За цим законом, вона залежить лише від взаємного розташування об'єктів у даний момент часу (вважається, що гравітаційна взаємодія між ними поширюється миттєво); поле Т. (див. *Поля фізичні*) є потенціальним, і його можна описувати скалярним потенціалом. Закон всесвітнього тяжіння І. *Ньютона* разом з *Ньютона законами механіки* становить основу *небесної механіки*, що описує процеси руху *зір, комет, планет, галактик* та ін. космічних об'єктів; виходячи з неї було передбачено, зокрема, існування невідомої раніше планети *Нептун* і супутника *Сіріуса*. Теорія Т. Ньютона є нерелятивістською. Її релятивістське узагальнення знайдено А. *Ейнштейном* 1915—16; воно дістало назву загальної теорії відносності (ЗТВ; див. *Відносності теорія*). За цією теорією, розподілена в просторі матерія діє на просторово-часовий континуум і викривлює його; ця кривина, в свою чергу, впливає на рух матеріальних об'єктів, що проявляється, зокрема, як Т. Гравітаційне поле в ЗТВ описується чотиривимірним тензорним потенціалом. Рівняння ейнштейнівської теорії Т. в межах слабких полів і малих швидкостей переходять у рівняння ньютонівської теорії. На ЗТВ грунтуються сучас. *космологія* і *релятивістська астрофізика*; на її основі передбачено, зокрема, існування гравітаційних *хвиль* і *чорних дір*.

Літ.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Теория тяготения и эволюция звезд. М., 1971; Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Строение и эволюция Вселенной. М., 1975. Див. також літ. до ст. *Відносності теорія*. *П. І. Фомін.*

ТЯНЬ ХАНЬ (19.III 1898, поблизу м. Чанша, провінція Хунань — 10.XII 1968)—кит. драматург і театр. діяч. Основоположник сучас. театру в Китаї. Член Компартії Китаю з 1932. В п'єсах «Ніч в кафе» (1920), «Ніч ловлення тигра» (1921) виступав проти феод. гніту і традиційної системи шлюбу та сім'ї. Драма «Смерть славнозвісного актора» (1930) зображує долю інтелігенції в старому Китаї, «Смерть Гу Чженхуна» (1931) — революц. рух кит. пролетаріату, «Потоп» (1936) — класове розшарування на селі. «Абіссінська мати» (1936) та «Лугоу цяо» (1937) — п'єси антивоєнного спрямування. Драма «Гуань Ханьцін» (1958) — про великого драматурга 13 ст. Автор першого гімну КНР. Перекладав твори зарубіж. драматургів (У. Шекспіра, М. Метерлінка та ін.). Інсценізував романи «Воскресіння» Л. Толстого і «Мати» М. Горького.

Тв.: Рос. перекл.— Гуань Ханьцин. М., 1959.

Літ.: Никольская Л. А. Тянь Хань и драматургия Китая XX века. М., 1980. *І. К. Чирко.*

ТЯНЬЦЗІНЬ — місто центр. підпорядкування на Сх. Китаю. Розташований при злитті п'яти річок, що утворюють р. Хайхе, за 50 км від узбережжя зат. Бохайвань Жовтого м. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт, річковий порт у місці перетину р. Хайхе Великим каналом (мор. аванпорт Т.— Сіньган). 6,3 млн. ж. (1976). Виник у 13 ст. на місці рибальського селища Чжігу. Назву Т. здобув 1405. Під час *англо-франко-китайської війни 1856—60* був захоплений англо-франц. військами (1860). За Пекінськими договорами 1860 був відкритий для іноз. торгівлі. Під час *Іхетуанського повстання* Т. 1900 був окупований військами 8 д-в. У 1937—45 перебував під владою япон. загарбників. З 1949 Т.— в складі КНР. Т.— важливий пром. і торг. центр країни. Найрозвинутіша текст. (у т. ч. виробн. бавовняних тканин, килимів) пром-сть. Значне машинобудування (судно-, с.-г., точне, приладо- і верстатобудування, виробн. гірничого, електротех., текст. устаткування). Металург., хім. (виробн. соди, барвників), шкіряно-взут., паперові, деревообр., тютюнові, харч. підприємства. Рибальство. Поблизу Т. — видобування кам. вугілля, заліз. руди, кам. солі. 2 ун-ти, політех., мед. і пед. ін-ти, консерваторія та ін. Театри.

ТЯНЬ-ШАНЬ — гірська система в Середній та Центр. Азії. Зх. частина Т.-Ш. лежить у межах СРСР (в основному в Кирг. РСР, а також у Каз. РСР, Узб. РСР, Тадж. РСР), східна — на Пн. Зх. Китаю. Простягається з Зх. на Сх. на 2450 км (у межах СРСР — 1200 км), шир. до 500—600 км. Т.-Ш.— система гірських хребтів, які поступово розходяться в зх. і сх. напрямах від гірського вузла Хан-Тенгрі. В межах СРСР виділяють Центр., Північний, Внутр. та Зх. Т.-Ш. Центральний Т.-Ш. лежить між Меридіональним хребтом і масивом Ак-Шийрак, в його межах найвищі вершини гір — *Перемоги пік* (7439 м), *Хан-Тенгрі* (6995 м). Північний Т.-Ш. складається з хр. Кетмень (частина його на тер. Китаю), Заілійського Алатау, Кюнгьой-Ала-Тоо та Киргизького хр. (пересічна вис. 3500—4000 м). Внутрішній Т.-Ш. заввишки до 4000—4500 м, обмежований на Пн. Киргизьким хр. та Іссик-Кульською улоговиною, на Пд. Зх.— Ферганським хр., з Пд.— хр. Кокшаал-Тоо, на Сх.— масивом Ак-Шийрак. Західний Т.-Ш. включає Таласький Алатау й прилеглі до нього з Пд. Зх. хребти Пскемський, Чаткальський, Угамський, Чандалашський і Курамінський. Пересічна вис. хребтів 2000—3500 м.

У Східному Т.-Ш. чітко виражені дві смуги гірських хребтів — пн. (Борохоро, Ірен-Хабірга, Богдо-Ула та ін.) і пд. (Халіктау, Сармін-Ула, Куруктаг). Вис. їх становить 4000—5000 м.

Для Т.-Ш. характерне значне розчленування, поширені альп. форми рельєфу (гострі гребені гір), а також вирівняні ділянки — *сирти* (особливо у Внутр. і Центр. Т.-Ш.). Хребти Т.-Ш. складені осадочними, метаморфічними й виверженими породами палеозою й докембрію (сланці, пісковики, вапняки, мармури, гнейси). Улоговини й долини виповнені гол. чин. осадочними відкладами кайнозою. З корисних копалин є свинець, цинк, срібло, олово, золото, нафта, буре і кам. вугілля та ін. Клімат різко континентальний. Пересічні т-ри липня в долинах низькогірної зони +20, +25°, середньовисотної +15, +17°, біля підніжжя льодовиків +5° і нижче. Взимку у верхньому поясі гір морози досягають —30°. Опадів на зх. схилах гір від 800 до 1500—1600 мм на рік, на сх.— 100—150 мм, в улоговинах — 200—400 мм. Максимум їх улітку. Численні *сніжники, лавини*. Пл. сучас. зледеніння понад 10 тис. км². Найбільші льодовики — Пд. Інильчек (довж.

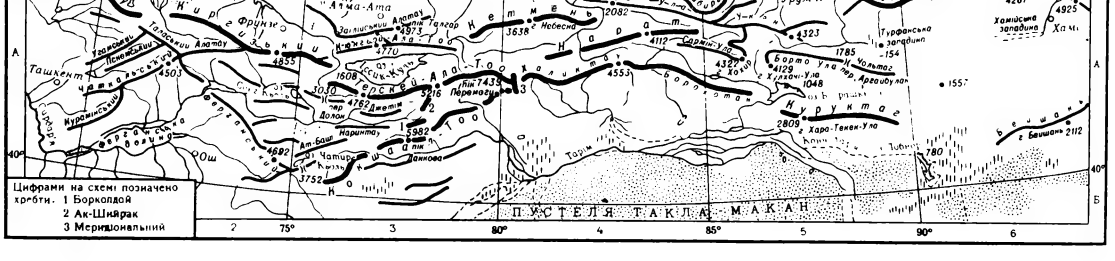

59,5 км, пл. 800 км²), Пн. Інильчек (38,2 км), Караджайляу (34 км). Річки Т.-Ш. належать до басейнів Сирдар'ї, Ілі, Таріму. Багато озер (найбільші — *Іссик-Куль*, Сонг-Кьоль, Чатир-Кьоль). У передгір'ях і на нижніх схилах гір до вис. 800—1200 м — пустельна й напівпустельна рослинність на сіроземах, у міжгірних улоговинах вона піднімається до 1800—2000 м. З вис. 1200—1500 м — лучні степи, що змінюються чагарниками (в окремих районах — листяним лісом). У цьому поясі гір характерні ліси з волоського горіха. З вис. 1800—2200 м починається пояс хвойних лісів, що чергуються з високотравними луками й степами; вище—субальп. та альп. луки. На сиртових нагір'ях (вис. 3000—3700 м) трапляються ландшафти «холодних пустель» (дерновинні злаки, полин, місцями — осоково-кобрезійові ліси). Вище за 3400—3600 м поширені льодовики, сніжники, осипища, скелі з розрідженим моховим і лишайниковим покривом. З тварин характерні джейран, гірська коза, архар, ведмідь, ховрахи, гірська індичка (улар) та ін. У межах рад. частини Т.-Ш. — 5 заповідників (Іссик-Кульський, Алма-Атинський, Аксу-Джабаглинський, Чаткальський, *Сари-Челекський заповідник*, заказники. *Л. О. Османов.*

ТЯПИНСЬКИЙ Василь Миколайович (бл. 1540— бл. 1604) — білорус. і укр. просвітитель, учасник реформаційно-гуманістичного руху 2-ї пол. 16 ст. Походив, очевидно, з Волині. В 1580-і рр. заснував друкарню й надрукував Євангеліє, перекладене ним тогочасною книжною мовою, з паралельним церковнослов'ян. текстом і з власною передмовою.

Літ.: Немировский Е. Л. Иван Федоров в Белоруссии. М., 1979.

В. П. Колосова.

ТЯПКІН Костянтин Федорович (3.III 1927, с. Шестаковка, тепер Сорочинського р-ну Орён6. обл. РРФСР) — укр. рад. геофізик, доктор геол.-мінералогічних наук (1965). Член КПРС з 1956. Закінчив Дніпроп. гірничий ін-т (1948). З 1966 — професор, з 1974 — зав. кафедрою цього ін-ту. Осн. праці присвячені розробці методів інтерпретації гравітаційних і магн. аномалій і вивченню геол. будови *Криворізького залізорудного басейну* й *Українського щита*. Виявив закономірності розломно-блокової будови *земної кори*. Автор ротаційної гіпотези, за якою рухи блоків земної кори й утворення *структур тектонічних* зумовлені відносним переміщенням земної осі. Держ. премія УРСР, 1972.

Г. Я. Голіздра.

ТЯСМИН, Тясьмин — річка у Кіровогр. і Черкас. областях УРСР, права прит. Дніпра (впадає у *Кременчуцьке водосховище*). Довж. 161 км, площа бас. 4540 км². Тече Придніпровською височиною. Живлення снігове і дощове. Стік зарегульовано водосховищами та ставками. Воду річки використовують для тех. і побутового водопостачання, а також для зрошування. На Т.— міста *Кам'янка, Сміла, Чигирин*; поблизу с. Великої Андрусівки — *Тясминське городище*.

ТЯ́СМИНСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — залишки укріпленого поселення часів *чорноліської культури* на високому правому березі р. Тясмину (притока Дніпра), поблизу с. Великої Андрусівки Світловодського р-ну Кіровогр. обл. Досліджували 1956—57. Вперше для пам'яток передскіфського часу на Т. г. вивчено систему оборонних споруд головної його частини — *дитинця*, що мав круглу форму і був оточений по схилу глибоким ровом і валом. Під час розкопок на валу виявлено залишки дерев'яних клітей, що становили фундамент оборонної огорожі. Знайдено також численні побутові предмети.

ТЯЧІВ — місто Закарпатської обл. УРСР, райцентр, на р. Тисі (прит. Дунаю). Залізнична станція. Засн. в серед. 13 ст. Населення Т. брало участь у *Дожі Дердя повстанні 1514, Ракоці Ференца II русі 1703—11*. Поблизу міста діяли загони *опришків*, ватажками яких були *Пинтя*, Ф. Бойко та ін. У квітні 1919 в Т. встановлено Рад. владу. В 2-й пол. квітня 1919 Т. загарбала боярська Румунія, у вересні — бурж. Чехословаччина. В 1922 в Т. виникла комуністична орг-ція. В 1939 Т. окупували війська хортистської Угорщини. В 1945 Т. у складі Закарпатської України возз'єднано з УРСР. З 1961 Т.— місто. У Т.— хлібопродуктів та хлібний комбінати, консервний, соко-винний та цегельний заводи, фабрика художніх виробів, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 3 бібліотеки. Архіт. пам'ятка — готичний костьол (15—16 ст.). У Т. працював письменник О. І. *Маркуш* (1910—39), бували угор. письменник Ж. *Моріц* (1940), рос. художник В. А. *Фаворський*.

ТЯЧІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1946. Площа 1,8 тис. км². Нас. 151,2 тис. чол. (1983). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані міській, 5 селищним і 28 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тячів*. Т. р. розташований на пд. схилах *Карпат Українських*. Корисні копалини: кам. сіль, мармур, вапняки, пісок. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Тиса* (на пд. межі району) та її притоки *Тересва* й *Теребля*. Грунти бурі лісові, переважно щебенюваті та гірсько-лучні. Ліси (бук, ялиця, ялина, дуб, явір) займають 115 тис. га. В межах району — Угольський масив *Карпатського заповідника*, 8 держ. заказників (Брадульський, Широкий Луг, Горгани, Гладинський, Кедринський, Діброва, урочища Стразул, Задня). Гол. галузі пром-сті: лісозаготівельна, деревообр. та харчова. Найбільші пром. підприємства: Тересвянський деревообр. комбінат, Солотвинський солерудник, Усть-Чорнянський та Буштинський лісокомбінати, тячівські консервний та соко-винний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Тячів) та 12 будинків побуту. Основний напрям розвитку с. г.— м'ясо-молочне тваринництво (скотарство, вівчарство). У землеробстві переважає вирощування озимої пшениці, озимого ячменю, кукурудзи, овочевих культур. Площа с.-г. угідь 1982 становила 44,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 5,1 тис. га, сади — 4,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 34,0 тис. га. У Т. р.— 10 радгоспів, 7 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Буштина, Тячеве, Тересва, Солотвина. Автомоб. шляхів — 309 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. У районі — профес.-тех. уч-ще (Тячів), маш.-буд. технікум (смт Дубове), 76 заг.-осв., 8 муз. та спортивна школи; 81 лік. заклад, у т. ч. 11 лікарень (з них 2 — алергологічні у Солотвині); санаторії-профілакторії «Теребля» (с. Теребля) і «Тиса» (смт Буштина), будинок відпочинку і турбаза «Ялинка» в смт Усть-Чорній. 79 будинків культури і клубів, 5 кінотеатрів, 68 кіноустановок, 93 б-ки. Пам'ятки *дерев'яної архітектури* — церкви Миколаївська (16 ст.) в с. Колодному, Миколаївська (18 ст.) в с. Діброві, Михайлівська (18 ст.) в с. Нересниці. У смт Дубовому Т. р. народився укр. рад. письменник І. М. *Чендей*. У Т. р. видається газ. «Дружба» (з 1946). *Ю. В. Левко.*

Тянь-Шань. У верхньому поясі гір.

О. Уайльд.

вописець, рисувальник і офортист, представник *венеціанської школи живопису*. Навчався у Венеції у Г. Ладзаріні. На творчості Т. позначився вплив П. *Веронезе*. Працював у Венеції, Мілані, Вюрцбурзі (Німеччина) і Мадріді. Твори: цикл картин для палацу Дольфіно у Венеції (після 1725), фрески — в церкві Джезуаті (1739) та Палаццо Лабіа (бл. 1750) у Венеції, на віллі Вальмарана поблизу Віченци (1757); полотна «Меценат представляє імператору Августу вільні мистецтва» (бл. 1745), «Смерть Дідони» (1757), фрески в королівському палаці у Мадріді (1762—66). Т. виконав також цикли офортів. Твори зберігаються в ДЕ в Ленінграді, в Держ. музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

Літ.: Ольшанская Н. И. Тьеполо. М., 1957.

ТЬЄР (Thiers) Адольф (14.IV 1797, Марсель — 3.IX 1877, Сен-Жермен-ан-Ле) — франц. держ. діяч, історик, член Франц. академії (з 1833). Під час *Липневої монархії* — прем'єр-міністр і міністр закорд. справ. Був організатором жорстокого придушення респ. повстань 1834 в Ліоні, Парижі та ін. містах. Після революції 1870 у Франції 1871 очолив виконавчу владу Франц. республіки. В 1871 підписав принизливий для Франції мир з Пруссією. Під час *Паризької комуни 1871* очолив *версальців* у боротьбі проти комунарів. Зажив ганебної слави ката комунарів. 31.VIII 1871 став першим президентом *Третьої республіки*. З 1873 — у відставці. Т.— один із засновників нового напряму в історіографії, що визнавав боротьбу класів ключем до розуміння всієї франц. історії, але закономірною вважав лише класову боротьбу між буржуазією і дворянством. Автор істор. праць, написаних з позицій бурж.-ліберального об'єктивізму.

ТЬЄРРІ (Thierry) Огюстен (10.V 1795, Блуа — 22.V 1856, Париж) — франц. історик, член Академії написів (з 1830). В 1813 закінчив Вищу нормальну школу. В 1814—17 — секретар К. А. *Сен-Сімона*. Автор праць з історії Франції, головні з яких «Листи про історію Франції» (1827), «Історія походження і успіхів третього стану» (1853). Гол. суб'єктом історії вважав «народ», який протистоїть дворянству. Істор. процес розглядав як боротьбу між класами: *третім станом* і привілейованими станами (дворянством і духівництвом). Доводив, що класова боротьба виросла з боротьби «рас» (переможені проти завойовників; у Франції галло-римлян проти франків). Розглядаючи третій стан як єдиний клас, Т. доводив, що з його перемогою над дворянством класова боротьба припиняється. Зіткнення між пролетаріатом і буржуазією під час революції 1848 вважав істор. непорозумінням. Праці Т. з історії третього стану високо оцінив К. Маркс, який разом з тим розкрив бурж. обмеженість концепції Т. (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 28, с. 303). *Т. Г. Солтановська.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ У
Синайська	
Фінікійська	
Давньо-грецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична.	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська й українська	

ТЬМА — 1) В давньоруській лічбі 10 тисяч (тьма тем 100 тисяч). 2) Переносно — безліч, незліченна кількість (тьма-тьмуща).

ТЬЮРІНГ (Turing) Алан Матісон (23.VI 1912, Лондон — 7.VI 1954, Уїмслоу, поблизу Манчестера) — англ. математик і логік, член Лондон. королівського т-ва (з 1951). Закінчив Кембріджський ун-т (1935). Праці присвячені *математичній логіці й алгоритмів теорії*. Зокрема, Т. дав строге визначення поняття *алгоритму* у формі т. з. машини Тьюрінга (1936). Займався також питаннями обчислювальної техніки, матем. проблемами біології. *М. І. Кратко.*

У

У — двадцять третя літера укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена буква кириличного алфавіту. В сучас. укр. мові літерою «у» позначають лабіалізований голосний звук заднього ряду високого підняття (успіх, дуб, наука).

УАГАДУ́ГУ — столиця Верхньої Вольти, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Вузол автошляхів, залізнична станція, міжнар. аеропорт. 236 тис. ж. (1982). Розвинута харчосмакова пром-сть (у т. ч. бавовно- та рисоочисна, олійницька, м'ясохолодобійна). Велоскладальний з-д, взут. ф-ка. Килимарство. Торг. центр с.-г. району. Ун-т. Бюро наук. і тех. досліджень, тропічний ін-т агрономічних досліджень, центр тропічного лісу та ін. наук. заклади. В У. щорічно проводиться кінофестиваль країн Африки. У. засн. у 15 ст. Іл. див. до ст. *Верхня Вольта*, т. 2, с. 196.

УАЙЛДЕР (Wilder) Торнтон Нівен (17.IV 1897, м. Мадісон, штат Вісконсін — 1975) — амер. письменник. Літ. діяльність почав романом «Кабала» (1925). З 30-х рр. писав і п'єси. Різноманітні аспекти життя й побуту бурж. сімей зобразив у п'єсах «Довгий різдвяний обід» (1931), «Наше містечко» (1938), «На волосину від загибелі» (1942), «Сваха» (1955), «Життя під сонцем» (1955). Автор істор. романів «Міст короля Людовіка Святого» (1927), «Жінка з Андроса» (1930), «Березневі іди» (1948), романів на теми сучасності «Небо — станція призначення» (1934), «День восьмий» (1967) та ін. Творчість У. в худож. відношенні нерівноцінна, більша її частина сповнена скепсису, містики.

Тв.: Рос. перекл.—День восьмой. М., 1976; Наш городок. М., 1979.

УАЙЛЕР (Wyler) Уїльям (н. 1.VII 1902, Мюлуз, Франція) — амер. кінорежисер. Навчався у вищому комерційному уч-щі в Лозанні та в Паризькій консерваторії. З 1921 працював у *Голлівуді*. У 2-й пол. 30 — на поч. 40-х рр. був одним з провідних представників напряму соціальної драми в амер. кіно. Гострою проблематикою відзначаються фільми «Безвихідь» (1937) і «Лисички» (1941). Під час 2-ї світової війни 1939—45 працював у документальному кіно, брав участь у бойових діях амер. ВПС. Створив фільми: «Кращі роки нашого життя» (1946), «Керрі» (1952), «Звільнення Л. Б. Джонса» (1970), а також комедії «Римські канікули» (1953), «Як украсти мільйон» (1966), «Смішне дівчисько» (1968).

Літ.: Колодяжная В. Уильям Уайлер. М., 1975.

УАЙЛЬД (Уайлд; Wilde) Оскар Фінгал О'Флаерті Уїлс (15.X 1854, Дублін — 30.XI 1900, Париж) — англ. письменник. Прихильник естетизму (зб. статей «Задуми», 1891), зазнав певного впливу соціалістичних ідей (стаття «Душа людини при соціалізмі», 1891). В поезії, драмах «Віра, або Нігілісти» (1881), «Герцогиня Падуанська» (1883), «Саломея» (1893) віддавав перевагу витонченості форми перед соціальною значущістю змісту. В комедіях «Віяло леді Уіндермір» (1892), «Ідеальний чоловік» (1895) та ін., зб. літ. казок «Щасливий принц» (1888) критично відтворив звичаї сучасного йому світу. «Портрет Доріана Грея» (1891) — класичний зразок інтелектуального роману кін. 19 ст. Душевний злам У., що настав після його тюремного ув'язнення 1895—97, знайшов відображення в «Баладі Редінгської тюрми» (1898) та «Тюремній сповіді» (вид. 1905). П'єси У. йдуть на сценах радянських театрів, зокрема українських («Як важливо бути серйозним»). За п'єсами У. поставлено фільми.

Тв.: Укр. перекл.— Соловейко і троянда. Афоризми. К., 1918; Зоряний хлопчик. Львів, 1929; Портрет Доріана Грея. К., 1968; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1960; Пьесы. М., 1960.

Літ.: Чуковский К. Оскар Уайльд. В кн.: Чуковский К. Люди и книги. М., 1960. *Н. Ю. Жлуктенко.*

УАЙТ (White) Едуард [14.XI 1930, Сан-Антоніо, шт. Техас — 27.I 1967, випробний полігон на мисі Кеннеді (Канаверал), шт. Флоріда] — астронавт США, підполковник ВПС. У 1952 закінчив Військ. академію США, 1959 — Мічіганський ун-т, одержавши ступінь магістра наук з космонавтики. З 1962 — у групі астронавтів. Разом з Дж. *Макдівіттом* 3—7.VI 1965 здійснив політ у космос на космічному кораблі «Джеміні-4» як другий пілот. Під час польоту виходив у космічний простір. Був призначений членом екіпажу першого корабля «Аполлон», але загинув під час його наземних випробувань (в результаті пожежі в кабіні корабля). Ім'ям У. названо кратер на зворотному боці Місяця.

УАЙТ (White) Патрік Віктор Мартіндейл (н. 28.V 1912, Лондон) — австрал. письменник. Освіту здобув у Англії. Під час 2-ї світової війни служив в англ. авіації. Після війни жив у Греції. В 1949 повернувся до Австралії. Літ. діяльність почав з віршів. Перший роман «Щаслива долина» (1939) — про

життя фермерів. У романі «Живі й мертві» (1941) змалював різні соціальні верстви Лондона 10—30-х рр. 20 ст. Найближче до реалізму підходить у романі «Древо людське» (1955) — суворому епосі, присвяченому першим австрал. поселенцям, у деяких оповіданнях і повістях збірки «Обгорілі» (1964). Романи «Тітчина історія» (1948), «Фосс» (1957), «Ті, що мчать у колісниці» (1961), «Вівісектор» (1970), «Око бурі» (1973), «Пов'язка з листя» (1976), «Історія Твіборна» (1979), зб. оповідань «Папуги» (1974) свідчать про ідейно-естетичні пошуки У., в творчості якого складно переплітаються реалістичні й модерністські тенденції. Нобелівська премія, 1973.

Тв.: Укр. перекл.— Жіноча рука. «Всесвіт», 1977, № 12; На звалищі. В кн.: Сучасна австралійська повість. К., 1982; Рос. перекл. — Древо человеческое. М., 1979.

Літ.: Скороденко В. Патрик Уайт. В кн.: Уайт П. Древо человеческое. М., 1979. *О. В. Зернецька.*

УА́ЙТХЕД (Whitehead) Алфред Норт (15.II 1861, Рамсгейт, графство Кент, Великобританія — 30.XII 1947, Кембрідж, шт. Массачусетс, США) — англ. і амер. філософ-ідеаліст, логік і математик. З 1914 — проф. Кембріджського і Лондон. ун-тів, 1924—37 — Гарвардського університету (США). Член Британської академії (з 1931). Засновник (разом з Б. *Расселом*) логістичної школи в філософії математики (див. *Логіцизм*), співавтор книги «Основи математики» (т. 1—3, 1910—13), яка справила істотний вплив на розвиток *математичної логіки*. У філософії був близький до *неореалізму* і *неопозитивізму*.

З середини 20-х рр. У. розробляв принципи т. з. філософії процесу («спекулятивної космології»), за якою природа постає як процес нескінченно плинної єдності індивідуальних, неповторних «подій» і сталих, повторюваних «об'єктів» (речей). Витлумачуючи при цьому саму природу як «досвід», У. намагався подолати суб'єктивістські наслідки цієї позиції, що привело його до *об'єктивного ідеалізму*, оскільки природа, весь світовий процес, за У., є «досвідом бога». Для соціологічних поглядів У. характерні визнання ідей рушійними силами розвитку суспільства та абсолютизація ролі особи в історії. *І. В. Бичко.*

УА́ТТ (Watt) Джеймс [19.I 1736, Грінок, Шотландія — 19.VIII 1819, Гітфілд, Англія] — англійський винахідник, творець універсальної *парової машини*, член Лондонського королівського товариства (з 1785). Закінчив початкову школу. З 1757 — механік ун-ту в Глазго, в майстерні якого досліджував властивості водяної пари. Працював над удосконаленням парових машин. Винайшов екон. парову машину з циліндром подвійної дії, на якій встановив відцентровий регулятор швидкості обертання вала (патент одержано 1784). Вперше застосував на ній механізм (паралелограм Уатта), що перетворював прямолінійний рух на обертовий. Винайдення парової машини такого типу сприяло бурхливому розвиткові пром-сті у багатьох країнах. У. ввів першу одиницю потужності — *кінську силу* (пізніше за його ім'ям названо іншу одиницю потужності — *ват*).

Літ.: Конфедератов И. Я. Джемс Уатт — изобретатель паровой машины. М., 1969.

УБИЙВО́ВК Олена Костянтинівна (Ляля; 22.XI 1918, Полтава — 26.V 1942, там же) — один з керівників підпільної антифашист. боротьби в Полтаві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1936. Н. в сім'ї лікаря. В 1941 закінчила чотири курси фіз.-мат. ф-ту Харків. ун-ту, була секретарем комсомольської орг-ції. З початком війни повернулася до Полтави. Організувала в місті підпільну антифашистську комсомольсько-молодіжну групу «*Нескорена полтавчанка*». На початку травня 1942 гестапівці заарештували підпільників, у тому числі й У. Після жорстоких тортур їх розстріляли. Образ У. змальовано в повісті О. Т. Гончара «Земля гуде». В Полтаві встановлено пам'ятник з погруддям У., на пам'ятнику викарбувано імена розстріляних фашистами героїв (іл. див. т. 7, с. 336). В Харкові, де навчалась У., встановлено бюст на честь підпільниці.

У́БІДЬ, Убедь — річка в Черніг. обл. УРСР, права прит. *Десни* (бас. Дніпра). Довж. 106 км, площа бас. 1310 км². Має рівнинний характер. Живлення снігове і грунтове. Використовують як водоприймач осушувальних систем, а також для госп.-побутових потреб. У долині У., поблизу смт Сосниці, виявлено й досліджено слов'ян. поселення часів *Київської Русі*.

УБІКВІ́СТИ (від лат. ubique — скрізь) — види тварин і рослин, які здатні жити в різноманітних умовах навколишнього середовища (будь-якому кліматі, при різній солоності води, в різних наземних біотопах та ін.). Напр., вовк, лисиця звичайна живуть у тундрі, лісах, степах, напівпустелях; сосна звичайна росте на сфагнових болотах, пісках, вапняках, борець високий — в тундрі, лісах, на луках. У. властива широка *екологічна валентність*. Особливо численні У. у водному середовищі (наприклад, найпростіші, коловертки, десмідієві і діатомові водорості).

УБОРЕ́ВИЧ Іероні́м Петрович [2 (14).I 1896—11.VI 1937] — рад. військ. діяч, командарм 1-го рангу. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Атандріюс (тепер Утенського р-ну Лит. РСР) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, підпоручик. Один з організаторів Червоної гвардії в Бессарабії. В Червоній Армії з 1918. Восени 1918, командуючи полком, бригадою, дівізією, брав участь у боях проти інтервентів і білогвардійців на Пн. Росії, 1919—20 на чолі 14-ї армії — проти денікінців на тер. України, військ бурж. поміщицької Польщі, а з липня 1920, командуючи 13-ю армією,— в розгромі *врангелівщини*. Наприкінці 1920 14-а армія під командуванням У. очистила Україну від петлюрівських банд. У 1921—22 брав участь у розгромі куркульських банд на Тамбовщині і в Білорусії. В 1922 командував армією *Далекосхідної республіки*, яка завершила вигнання япон. інтервентів і білогвардійців з Далекого Сходу. Після громадян. війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії (1924—25 — заст. команд. військами Укр. військ. округу). На XVI з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

Літ.: Командарм Уборевич. Владивосток, 1978.

У́БОРТЬ — річка в Житомир. обл. УРСР та Гомел. обл. БРСР, права прит. *Прип'яті* (бас. Дніпра). Довж. 292 км, площа бас. 5820 км². Тече переважно Поліською низовиною, річище звивисте, заплава заболочена. Використовують для побутового водопостачання й зрошування культур. пасовищ. У бас. річки — *Поліський заповідник*.

УВА́ГА — форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості і зосереджуваності на певних об'єктах при одночасному абстрагуванні від інших. Фізіологічний механізм У. полягає в концентрації збудження (від зовнішнього або внутр. подразника) в певній ділянці кори головного мозку при гальмуванні в той же час інших ділянок. Психологічний механізм її — у складних взаємозв'язках людини з навколишнім середовищем, у здатності інтелекту до вибірковості відображення. Розрізняють мимовільну, довільну й післядовільну У. При мимовільній, або пасивній, У. вибір об'єкта діяльності визначається без раніше поставленої мети, ненавмисне. Якщо вибір робиться свідомо, то У. є довільною, або активною. Довільна У.— акт волі, властивий тільки людині, вона виникла в процесі праці. Післядовільна У. характеризується поєднанням наявності мети з відсутністю вольових зусиль. Характерними особливостями У. є вибірковість, можливість її розподілення, концентрації і зосереджуваності, стійкість, обсяг, здатність до переключення. У. зумовлена об'єктивними факторами, в яких перебуває людина, а також суб'єктивним станом її організму; вона суттєво залежить від інтересів і потреб особистості, її ідейного загартування, волі, характеру.

Літ.: Костюк Г. С. Увага. В кн.: Психологія. К., 1968; Гоноболин Ф. Н. Внимание и его воспитание. М., 1972; Неровня О. В. Психологія уваги. Львів, 1973.

У́ВАРОВ Олексій Сергійович [28.II (12.III) 1825—29.XII 1883 (10.I 1884)] — рос. археолог, почесний член Петерб. АН (з 1857), граф. У 1845 закінчив Петерб. ун-т. Досліджував античні пам'ятки на Пд. України (*Ольвію, Херсонес, Неаполь Скіфський*), провадив розкопки курганів у кол. Владимирській і Моск. губерніях. Був одним із засновників Рос. археол. т-ва та Історичного музею в Москві, одним з організаторів археологічних з'їздів у Росії. Певне довідкове значення зберігають «Исследования о древностях Южной России и берегов Чёрного моря» (т. 1—2. СПБ, 1851—56).

Е. Уайт.

Дж. Уатт.

О. К. Убийвовк.

І. П. Уборевич.

Герб Уганди.

УГАНДА

Площа — 236 тис. км²
Населення — 13 млн. чол. (1980, оцінка)
Столиця — м. Кампала

УВЕРТЮ́РА (франц. ouverture, від ouvrir — відкривати. починати) — оркестрова п'єса, що виконується як вступ до опери, балету, ораторії, драми, кінофільму тощо, а також самостійний оркестровий концертно-симф. твір. Оперна і театральна У. розкриває в узагальненому вигляді зміст твору і емоційно готує слухача до наступної сценічної дії. Часто У. побудовані на тематичному матеріалі опери, балету («Іван Сусанін» М. Глинки), іноді безпосередніх тематич. зв'язків з музикою твору не мають («Весілля Фігаро» В. А. Моцарта, «Севільський цирульник» Дж. Россіні). Ще в 17 ст. визначилися сталі типи У.— французька (складалася з повільного урочистого вступу, швидкої середньої і повільної заключної частин) та італійська (вступ і заключна частина в швидкому темпі, середня — в повільному). До кін. 18 ст. виділився тип одночастинної оперної У. в *сонатній формі* («Дон Жуан» В. А. Моцарта, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Різдвяна ніч» М. Лисенка та ін.; див. також *Симфонія*). У. , написана не в сонатній формі, наз. вступом, *інтродукцією, прелюдією* («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Євгеній Онєгін» та «Пікова дама» П. Чайковського, «Кармен» Ж. Бізе). З 19 ст. поширилась концертна У.— самостійний оркестровий твір програмного типу.

В. Д. Кирейко.

УВИВА́НЕЦЬ — укр. нар. масовий парний танець. Темп швидкий. Муз. розмір 2/4. Жартівливий з ліричним забарвленням; юнак і дівчина (закохана пара) увиваються одне навколо одного. Відзначається розмаїтістю танцювальних рухів. Поширений у західних областях України.

УВЧ-ТЕРАПІЯ — скорочена назва *ультрависокочастотної терапії*.

УГА́НДА, Республіка Уганда — держава в Сх. Африці. В адміністративному відношенні поділяється на 11 провінцій.

Державний лад. У.— республіка. Входить до *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Орган законодавчої влади — однопалатний парламент, до складу якого входять президент і національна асамблея (148 депутатів); виконавчої — уряд на чолі з президентом.

Природа. Більшу частину території займає погорбоване плоскогір'я з окремими горами заввишки 1100—1500 м. На Зх. воно обмежене Східно-Африканською зоною розломів, на дні якої в межах У. лежать озера *Мобуту-Сесе-Секо* та Едуард. Перешийок між ними займає кристалічний масив *Рувензорі* (вис. 5109 м, пік Маргеріта). На Пд. Сх.— згаслий вулкан Елгон, на Пд. Зх.— згаслі вулкани групи Вірунга. Поклади заліз., мідної кобальтової, поліметалевої руд, ніобію, цирконію, апатитів, золота, олова, вольфраму, дорогоцінного каміння, кам.

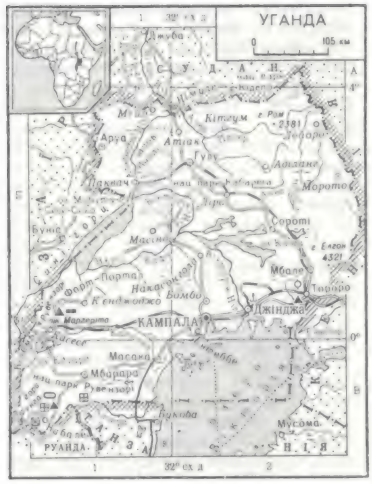

солі та ін. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічні місячні т-ри протягом року коливаються в межах від +18,5 до +22°. Опадів від 750 до 1500 мм на рік. Річкова сітка густа. Річки невеликі, з повільною течією, належать гол. чин. до басейну *Нілу*. Численні озера, у т. ч. пн. частина оз. *Вікторія*. В рослинному покриві переважають угруповання *саван* на червоних фералітних грунтах. Збереглися окремі масиви листопадно-вічнозелених лісів. У країні створено нац. парки Кабарега, Рувензорі, Семлікі, Кідепо, заповідник Ачолі.

Населення. 99,8 % нас. країни становлять африканці. Серед них — народи мовної сім'ї *банту,* зокрема народи групи нігер-конго (*ганда,* сога, ньянколе, гішу, кіга, *ньяруанда* та ін.), які населяють центр. і пд. райони країни. На Пн. живуть нілотські народи (шарінільська група — народи туркана, ланго, ачолі та ін.). Офіц. мови — суахілі й англійська. Пересічна густота нас.— 55 чол. на 1 км² (1980, оцінка). Міське населення становить 7,1 % (1972). Найбільші міста: *Кампала,* Джінджа, Мбале.

Історія. Перші сліди діяльності людини на тер. сучас. У. належать до раннього *палеоліту*. В 13—14 ст. (за ін. даними, в 10—11 ст.) виникло перше на тер. У. держ. утворення Кітара-Буньоро. В 16 ст. воно розпалося на д-ви Буньоро, Буганда, Анколе, Карагве та ін., з яких найбільшою на поч. 19 ст. була Буганда. В 70—90-х рр. 19 ст. Великобританія, Німеччина і Франція розгорнули боротьбу за Сх. Африку. За англо-нім. угодою 1890 район Міжозер'я потрапив до англ. сфери впливу. В 1894 Великобританія встановила протекторат над Бугандою. Пізніше до протекторату було включено також ін. д-ви Міжозер'я. Народи У. чинили запеклий опір колонізаторам. Після 2-ї світової війни 1939—45 нац.-визвольна боротьба посилилася (в січні 1945 відбувся заг. страйк, що переріс у рух за демократизацію органів управління, підвищення заробітної плати тощо; 1949 — масові антиколоніальні і антифеодальні виступи).

В 1960 утворено партію Нар. конгрес У. (НКУ), яка виступила за негайне надання незалежності країні. 9.X 1962 У. була проголошена незалежною д-вою. Лідер НКУ М. Оботе очолив перший уряд країни. В 1962 У. встановила дипломатичні відносини з СРСР. У 1967 в У. було прийнято конституцію, яка проголосила країну республікою президентського типу. 25.I 1971 в У. відбувся військовий переворот, внаслідок якого було встановлено диктаторський режим ген. І. Аміна. Репресії, ігнорування потреб економіки і населення, розгул корупції призвели країну до кризи. В квітні 1979 військ. диктатура була повалена частинами, сформованими в еміграції Фронтом нац. визволення У. (ФНВУ). Внаслідок парламентських виборів, проведених у грудні 1980, президентом У. знову було обрано М. Оботе. Уряд У. проводить в життя заходи, спрямовані на відродження країни. Виступає за розвиток мішаної економіки при значній участі і контролі д-ви. В галузі зовн. політики У. виступає за неприєднання, мирне співіснування, підтримку нац.-визвольних рухів, ліквідацію расизму, колоніалізму і неоколоніалізму. Розвиває відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами. В 1964 між СРСР і У. підписано угоди про торг., тех. і екон. співробітництво. З 1962 У.— член ООН. У.— член *Організації африканської єдності*.

Ю. І. Патлажан.

Політичні партії, профспілки. Народний конгрес Уганди, засн. 1960. Помірковано-прогресивна націоналістична

Уганда. Кампала. Вид частини міста.

Ріка Вікторія-Ніл. Збирання чаю.

партія, правляча. Патріотичний рух Уганди, засн. 1980. З лютого 1981 партія діє у підпіллі. Демократична партія, засн. 1956. Прозахідна пробурж. партія. Консервативна партія, засн. 1979. Національна організація профспілок, засн. 1974.

Господарство. У.— економічно слаборозвинута агр. країна, економіка якої внаслідок багаторічного панування англ. колонізаторів набула однобічного характеру, спеціалізуючись гол. чин. на виробн. кави і бавовни на експорт. Після здобуття незалежності націоналізовано більшу частину пром., с.-г., торг.-комерційних підприємств, зовн. торгівлю, проведено агр. реформу, на селі заохочується кооп. рух. Проте значні позиції продовжує утримувати іноз. капітал. У с. г. створюється 54,4 % валового внутр. продукту і зайнято понад 80 % самодіяльного населення, ця галузь забезпечує майже 90 % експортних надходжень країни. Переважають дрібні сел. г-ва. Осн. експортні культури (збір, тис. т, 1981): кава—116,8, бавовник—4,2, чай — 5,6, тютюн, цукр. тростина. Для внутр. споживання вирощують батат, касаву, сорго, просо, маніок, кукурудзу, банани, сезам, цитрусові тощо. Тваринництво розвинуте слабо, товарність його низька. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби — 5,4, кіз — 2,1, овець — 1,0, свиней — 0,2. Розвивається рибальство, 1978 було виловлено 178,0 тис. т риби. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. У пром-сті створюється 3,6 % валового внутр. продукту. В невеликій кількості видобувають мідь, кобальт, апатити, вольфрам, олово, золото тощо. Обробна пром-сть представлена гол. чин. підприємствами по переробці с.-г. сировини: харчовими (каво-, бавовноочисні, чаєрозважувальні ф-ки, м'ясокомбінат, цукр. і хлібозаводи), текстильними (у т. ч. текст. ф-ка в Лірі, збудована з допомогою СРСР) та ін. Працюють міделеплавильний, сталепрокатний, по виробн. цементу, мінеральних добрив, фарб, по складанню радіоапаратури, лісопильний та ін. з-ди. Розвинуті кустарні промисли. В 1980 було вироблено: сталевого литва — 1,7 тис. т, тканин — 14,6 млн. м². фарб — 155 тис. л, цукру — 5 тис. т, електроенергії — 310,7 млн. кВт · год (1980). Гол. пром. центри — Кампала та Джінджа. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — 1,3, автошляхів— 24. В Ентеббе — міжнар. аеропорт. На озерах Вікторія, Мобуту-Сесе-Секо і Кйога — місц. судноплавство. З У. вивозять каву, бавовну, чай, тютюн, мідь та ін.; довозять машини і устаткування, трансп. засоби, нафту і нафтопродукти, прод. товари тощо. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства, Кенія, Танзанія, США. Грош. одиниця — угандійський шилінг. 95 угандійських шилінгів = 1 дол. США (1982). *В. С. Яг'я.*

УГАНДА
ЕКОНОМІЧНА КАРТА

Медичне обслуговування. В 1975 в країні було 10,9 тис. лікарняних ліжок (15,7 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 426 лікарів (0,4 лікаря на 10 тис. ж.). В 1975 працювало 38 зубних лікарів, 14 фармацевтів. Підготовка лікарів здійснюється в мед. школі м. Кампали.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В країні значна кількість неписьменних серед дорослого населення (1970 — 70 %). Обов'язкового навчання немає. Поряд з державними існують приватні школи. Поч. школа 7-річна (з 6 років); середня — 6-річна (4 + 2). Поч. школою охоплено 53 % дітей відповідного віку (1975), лише 4 % дітей віком 12—16 років здобувають серед. освіту. Навчання в основному англ. мовою. В 1979/80 навч. р. налічувалося 4,3 тис. поч. шкіл (1,2 млн. учнів), 118 серед. шкіл (66,7 тис. учнів). Є кілька с.-г. шкіл (у т. ч. навч. центр по підготовці сільс. механізаторів у Бузітеме) і пед. уч-щ, 15 тех. шкіл. **Ун-т Макерере** в Кампалі (**Нац. ун-т У.**; засн. 1922; статус університетського коледжу з 1949; статус ун-ту з 1970; 1982/83 навч. р.— 4,7 тис. студентів). Освіту підвищеного рівня здобувають також у тех., комерційному і пед. коледжах у Кампалі й трьох філіалах ун-ту: Центрі додаткового і заочного навчання, Сх.-афр. школі бібліотечних працівників та Ін-ті статистики і прикладної економіки. Наук. установи: Держ. хім. лабораторія, с.-г. дослідна станція, Центр дит. харчування, дослідна станція бавовництва та ін.— у Кампалі; Ветеринарний дослідницький центр, Геол. служба й відділи мінеральних ресурсів та лісівництва — в Ентеббе. Н.-д. робота проводиться також в ун-ті, при якому є Ін-т соціальних досліджень і Нац. ін-т педагогіки; в Угандійському т-ві досліджень з л-ри, історії й культури країни; в деяких музеях і Бот. саду (Ентеббе). Найбільша б-ка — при ун-ті. Музеї: в Кампалі — Музей У. і Музей лісу; в Ентеббе — Геол. музей, Бот. сад, Музей мисливства й рибальства; в Кабале — Музей Нац. парку Рувензорі.

В. П. Лапчинська.

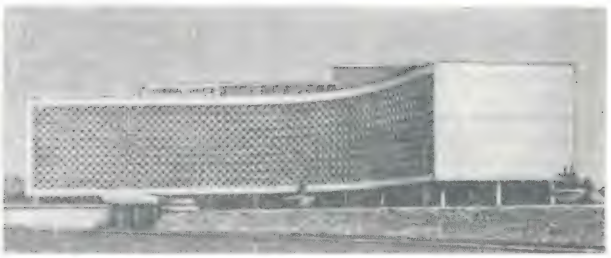
Національний театр та культурний центр у Кампалі. Архітектори У. Пітфілд і Ф. Боджженер. 1959.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в У. видавалося 4 газети і 1 журнал заг. тиражем понад 75 тис. примірників. Газети: щоденні — «Уганда таймс» («Час Уганди», з 1979, урядова), «Мунно» («Ваш друг», з 1911); щотижневі — «Піпл» («Народ», з 1964; з 1971 до жовтня 1980 не видавалася), «Уїкл топік» («Щотижневі теми», з 1979). Всі газети, крім «Мунно», що видається мовою луганда, виходять англ. мовою. Щомісячний журнал «Мусізі» (з 1965) видається мовою луганда. Угандійське інформ. агентство УНА засн. 1972. Угандійська радіомовна корпорація — урядова служба. Радіомовлення ведеться англ., араб., франц. і 21 місц. афр. мовами. Телебачення — з 1963.

Література розвивається англ. мовою. Мови народів луо, ачолі та ін. недавно отримали писемність і ще не мають розвинутих літ. традицій. Перші літ. твори в У. з'явилися після здобуття нею незалежності. Життю сучас. села присвячено збірки оповідань «Каласанда» (1965) і «Повернення до Каласанди» (1966) Барбари Кіменье, роман «Син Кабіри» (1969) Д. Себукіма, долі жінки в У.— роман «Повія» (1969) О. Окулі. Відомі також романи «Повернення в затінок» (1969) Р. Серумаги, «Ноги, що не знають відпочинку» (1969) Л. Ерапу, «Вигнанці» (1971) Б. Лубеги, «Досвід» (1970) Енріко

ГЕС у верхів'ї Білого Нілу.

Стадо буйволів на пасовищі.

Серуми, «Неможливість» (1971) Г. О. Кулета. Найзначніші поети У.: Окот п'Бітек (поеми «Пісня Лавіно», 1969; «Пісня Окола», 1970), Р. К. Нтіру (зб. «Напруга», 1971), О. Окулі, Л. Ерапу, Г. Барлоу, П. Муваті, Табан Ло Лійонг (збірки «Непарні ребра Франца Фанона», «Нові й нові вірші», обидві — 1971; «Ще один мертвий негр», 1972; збірки оповідань «Вигадки», 1969; «Людина в уніформі», 1973), чия творчість позначена еклектизмом і суперечностями. Значний внесок у розвиток драматургії зробив Р. Серумага, п'єси якого «Гра» (1968) і «Слони» (1969) було поставлено на сцені Нац. театру в Кампалі.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура і мистецтво. Для нар. житла У. характерні круглі в плані гостроверхі хатини з каркасом з жердин та хворостин, обплетеним соломою і травою. В містах У. в 19 — 1-й пол. 20 ст. архітектура розвивалася в дусі європ. *еклектизму*, з 40-х рр. з'явилися бетонні конструкції, в архітектурі адм., громад. та житл. будівель застосовували нові буд. матеріали (будинок парламенту, 1950; Нац. театр і культурний центр, 1959; обидва — у Кампалі, арх. Ф. Боджонер та У. Пітфілд).

Серед найпоширеніших видів декор.-ужиткового мистецтва — виготовлення художньо оформлених меблів з дерева, керамічних виробів, плетіння. В 1936 організовано Школу красних мистецтв. Творчість сучасних художників У. (скульптор Ж. Какооза, живописець-монументаліст А. Аторі, живописці-станковисти О. Булума, І. Каланзі, графік В. Єнвакі) розвивається під впливом новітніх течій мистецтва Європи 20 ст.

Музика У. грунтується на *пентатоніці*, простих і складних метрах. Муз. інструменти: 8-струнна арфа (енанга), 8-струнна ліра (ендонго), однострунна скрипка (ендигіді), лук (секітулеге); флейти, труби, барабани (зокрема, ентенга — 15 по-різному настроєних барабанів), ксилофони, тріскачки, дзвоники тощо. Вокальні стилі розрізняють за мовними ознаками і технікою співу. Для народів алур, ганда, ньйоро, сога характерний хоровий спів. У карамоджо трапляються сольні пісні. Після проголошення незалежності У. створено Нац. фольклорний ансамбль, ансамбль ксилофоністів Ембайре та ін. Муз. кадри готують ф-т мистецтв Нац. ун-ту У. (Кампала), Нац. департамент музики, Нац. коледж.

Африканський самобутній театр зародився після 1-ї світової війни під впливом англ. аматорського театру. В 50-х рр. 20 ст. усі аматорські гуртки об'єдналися в театр. гільдію, за ініціативою якої 1959 в Кампалі було збудовано приміщення Нац. театру. Виставою «Чорний пустельник» Джеймса Нгугі, присвяченою проголошенню незалежності країни, відкривається історія напівпрофес. театру У. Відомі колективи: «Асоціація африканських артистів», «Артисти міста Кампала» та ін. В їхньому репертуарі п'єси нац. драматургів Вікліфа Кііндже, Байрона Канадва; водевілі А. Чехова «Освідчення» і «Ведмідь» (під назвою «Свиня»). В 1964 в Кампалі створено фольклорний ансамбль пісні і танцю «Биття серця Африки» (1967 і 1973 — гастролі в СРСР). Перша профес. трупа У.— «Лімітед тіетр» (1968); в її репертуарі — «Узи крові» А. Фугарда, «Дорога» В. Шоїнка, «Слони» і «Ренга Мой» Р. Серумаги та ін. З 1955 в Кампалі щороку

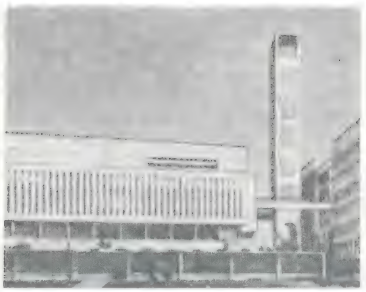

Будинок парламенту в Кампалі. Архітектори У. Пітфілд і Ф. Боджонер. 1950.

проводяться огляди-фестивалі театральних колективів.

Б. О. Аврамець (музика).

Літ.: Чижов Н. Н. Уганда. М., 1977; Луконин Ю. В. Подъем национально-освободительного движения в Уганде в 40—60-х годах XX в. В кн.: История Африки. М., 1971; Капелуш С. И., Панкратьев В. П. Уганда. В кн.: Страны и народы Африки. Восточная и Южная Африка. М., 1981; Литературы Танзании, Кении, Уганды, Малави. В кн.: Современные литературы Африки. Восточная и Южная Африка. М., 1974; Театр Уганды. В кн.: Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

УГАРІТ — стародавнє місто-держава у пн. *Фінікії*, на місці сучасного пагорба Рас-Шамра (Сірія). Відомий з початку 2-го тис. до н. е. З 16 ст. до н. е. перебував під владою Єгипту, з поч. 14 ст. до н. е.— *хеттів*. На поч. 12 ст. до н. е. зруйнований землетрусом. На тер. У. було бл. 180 землеробських поселень-громад, жителі яких сплачували податки і відбували повинності на користь царя. Йому належали великі зем. володіння, ремісничі виробництва, в його руках перебувала торгівля. У. був центром міжнар. торгівлі Єгипту, країн Егейського м., Малої Азії, Дворіччя і внутр. Сірії. Значного розвитку в У. досягла культура, в т. ч. л-ра *угарітською мовою*.

УГАРІТСЬКА МОВА — мова (тепер мертва) населення стародавнього *Угаріту*. Належить до *семітських мов*, близька до ханаанських (*фінікійської мови* та ін.). Осн. риси У. м.: збереження відмінків, розгалужена система форм дієслова, у лексиці є запозичення з *хуритської мови*. Збереглися пам'ятки У. м. 14—13 ст. до н. е., виконані клиноподібним *угарітським письмом* на глиняних табличках і на камені. Розрізняють три стилі У. м.: архаїчний, класичний і «вульгарний». Збереглися зразки угарітської л-ри й записи храмових служб.

Літ.: Сегерт С. Угаритский язык. Пер. с нем. М., 1965.

Ф. О. Нікітіна.

УГАРІТСЬКЕ ПИСЬМО — система алфавітного *консонантного письма* з клиноподібною формою знаків. Застосовувалося в *Угаріті* в 14—13 ст. до н. е. Глиняні таблички з написами У. п. знайдено 1929—30 у Рас-Шамрі (Сірія). У. п. дешифроване 1930—31. У ньому 30 клиноподібних знаків на позначення приголосних звуків, є й знаки для деяких сполучень приголосних з голосними. Більшість знаків У. п. має таке саме значення, як і знаки пізнішого *фінікійського письма*.

Ф. О. Нікітіна.

УГА́РОВ Борис Сергійович (н. 6.II 1922, Петроград) — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1982), дійсний член АМ СРСР (з 1978; з 1983 — її президент). Член КПРС з 1978. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1945—51 навчався в Інституті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді у І. *Грабаря*, А. *Мильникова* й В. *Орешникова*. Твори: картини — «Початок весни» (1952), «До колгоспу. 1929-й» (1954), «На рудниках. 1912 рік» (1957), «Мати. Рік 1941» (1965), «Портрет композитора А. П. Петрова» (1971), «Червень 1941 року» (1975), «Відродження» (1980); серії малюнків — «Псков» (1960), «Ленінград» (1969) і альбом «На XXVI з'їзді КПРС» (1981). З 1951 викладає

Б. С. Угаров. Жовтень. 1964. Державний музей Великої Жовтневої соціалістичної революції в Ленінграді.

в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна (з 1971 — професор, 1977—83 — ректор). Делегат XXVI з'їзду КПРС. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Літ.: Борис Сергеевич Угаров. Каталог выставки. Л., 1982.

А. Ф. Дмитренко.

УГА́РОВ Федір Якович [14 (26).II 1885, Тверська губ.— 22.IV 1932, Москва] — рад. парт. і держ. діяч. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Член Комуністичної партії з 1905. Вів парт. роботу в Петербурзі. Не раз зазнавав арештів, був на засланні. Після Лютн. революції 1917 — член Петрогр. Ради робітн. і солдат. депутатів, один з організаторів загонів Червоної гвардії. Учасник громадян. війни. Працював у Наркоматі праці РРФСР. З 1920 — на керівній профспілковій роботі на Україні — голова Київ. губ. ради профспілок, 1922—25 — голова Всеукраїнської ради профспілок. У 1925—29 — голова Ленінгр. обл. ради профспілок. У 30-х рр.— на керівній парт. роботі в Москві. На XIV з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК, на XV — членом ЦК ВКП(б), на VI—VIII конференціях і на IX з'їзді КП(б)У — членом ЦК

КП(б)У. В 1923—25 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Обирався членом ВУЦВК і ЦВК СРСР.

УГЕДЕ́Й (жовтень 1186 — грудень 1241) — великий хан Монголії (1229—41), третій син *Чінгісхана* та його спадкоємець. За У. в монг. імперії вперше було проведено перепис населення, а також встановлено норми податків і організовано поштовий зв'язок. За правління У. монг. феодали завершили завоювання Пн. Китаю, Азербайджану, Грузії, більшої частини Вірменії; хан *Батий* здійснив походи до Сх. Європи (Київська Русь, Польща, Чехія, Угорщина).

УГІДДЯ сільськогосподарські — ділянка землі, що є об'єктом господарської експлуатації з метою виробництва с.-г. продукції. Осн. с.-г. У.: *рілля*, сіножаті, *пасовища*, сади, виноградники та ін. багаторічні насадження. Бувають сільськогосподарські У., лісові, рибні тощо.

УГІНЧУС Олександр Антонович [22.V (3.VI) 1899, м. Можайськ — 22.I 1972, Харків] — рад. вчений у галузі гідротехніки, д-р тех. наук (з 1940), професор (з 1940), дійсний член Академії будівництва і архітектури УРСР (1958—64). Після закінчення (1925) Ленінгр. політех. ін-ту викладав у цьому ж вузі, одночасно працював у Держ. наук.-меліораційному інституті. У 1928—30 — у Сирдар'інському проектному бюро, на буд-ві Ульбінської ГЕС (Алтай), 1931—33 — гол. інженер бюро по водопостачанню Магнітобуду і бюро «Дніпровод» (Ленінград). Брав участь у буд-ві каналів Москва — Волга, Невинномиського, Дніпровсько-Бузького та ін. Викладав у Ленінгр. гідротех. ін-ті (1930—38), Омському с.-г. ін-ті (1938—41), Харків. ін-ті інженерів залізнич. транспорту (1943—71), одночасно працював (1943—64) у Харків. ін-ті «Укрводгео» (заст. директора, директор). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани», медалями.

Ю. В. Соболєв.

У́ГІЯ — грошова одиниця Мавританії, поділяється на 5 хумсів. Запроваджена 29.VI 1973. За валют. курсом 48,84 У. дорівнюють 1 доларові США (1981).

У́ГЛИЧ — місто обласного підпорядкування Яросл. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на березі Волги. Залізнична станція, річкова пристань. Відомий з 937. В 12 — на поч. 13 ст. входив до *Владимиро-Суздальського князівства*, з 1218 У.— столиця Углицького князівства. В 1329 приєднаний до *Московського великого князівства*. В 14—15 ст.— центр удільного князівства, залежного від Москви. В 1591 в У. загинув царевич *Дмитрій Іванович*. Рад. владу встановлено 12 (25).XII 1917. В У.— Угличська ГЕС. З-ди: годинниковий, 2 рем.-мех. З серед. спец. навч. заклади, філіал науково-дослідного інституту годинникової пром-сті. Істор.-худож. музей з картинною галереєю. Серед архіт. пам'яток: ансамблі кремля (15—17 ст.), Воскресенського (1674—77) та Богоявленського (18—19 ст.) монастирів.

У́ГНІВ — місто Сокальського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Солокії (прит. Бугу). Залізнична станція. Вперше згадується 1360. В серед. 15 ст. У. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) У. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919— бурж.-поміщицька Польща. В 1939 У. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1951 У.— місто. В У.— з-д по переробці кормів, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, середня школа, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, бібліотека. Архіт. пам'ятка — костьол (17 ст.). В У. народився укр. публіцист, громад. і культур. діяч Б. А. *Дідицький*.

УГО́ДА в цивільному праві — одна з підстав виникнення, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків; вольові (див. *Воля* в праві) правомірні дії громадян і організацій, спрямовані на встановлення, зміну або припинення прав і обов'язків. Правомірний і цілеспрямований характер У. відрізняє їх від ін. підстав (подій, правопорушень, вчинків) виникнення, зміни або припинення прав і обов'язків. У. регулюються *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* та кодексами союзних республік (в УРСР—гл. 3 ЦивК УРСР). Залежно від кількості осіб, чию *волю* виражено в У., вони можуть бути одно-, дво- або багатосторонніми. Односторонньою є У., вчинена однією стороною, напр., заповіт, видача *довіреності*. Двосторонні угоди — договори, що втілюють взаємоузгоджену волю двох сторін; є найпоширенішою підставою виникнення цивільних прав і обов'язків (напр., договори купівлі-продажу, поставки, найму, підряду, перевозки, позики, доручення, комісії, схову). Якщо в У. беруть участь три чи більше сторін, вона є багатосторонньою (напр., договір про сумісну діяльність, спрямовану на досягнення спільної госп. мети). Учасниками У. мають бути дієздатні особи (див. *Дієздатність*), за винятком випадків, коли закон дозволяє укладати дрібні побутові У. *неповнолітнім* у віці до 15 років і від 15 до 18 років, а також обмежено дієздатним особам за згодою їхніх батьків (усиновителів) або піклувальника. В інтересах осіб, визнаних недієздатними, У. укладають від їхнього імені опікуни. Воля учасників У. може бути виражена усно або письмово. У. в простій письмовій формі укладається шляхом складання певного документа (довіреності), який підписується однією чи кількома сторонами. Деякі У. укладаються шляхом обміну листами, телеграмами, які підписуються особами, що їх посилають. За нотаріальної форми У. складений документ (напр., договір) посвідчується держ. нотаріусом або ін. *службовою особою*, яка має право виконувати *нотаріальні дії*. Цивільні права і обов'язки, встановлені У., повинні відповідати вимогам закону. Законність змісту У. в кожному конкретному випадку перевіряється з погляду законодавства, яке регламентує відповідний вид У. Невідповідність У. вимогам закону незалежно від того, в чому полягає порушення, тягне за собою недійсність У. В разі визнання У. недійсною закон (ст. 48 ЦивК УРСР) встановлює, що кожна з сторін зобов'язана повернути ін. стороні все одержане за У., а при неможливості повернути одержане натурою — відшкодувати його вартість у грошах, якщо законом не передбачено ін. наслідки. Недійсною є У. *юридичної особи*, що суперечить її цілям, тощо.

Д. В. Боброва.

УГО́ДА МІЖ СРСР І США ПРО ВІДВЕ́РНЕННЯ ЯДЕРНОЇ ВІЙНИ́. Підписана 22.VI 1973 у Вашінгтоні в ході переговорів на найвищому рівні. Безстрокова, чинна з моменту підписання. Виходячи з *«Основ взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки»*, сторони з метою недопущення виникнення ядерної війни погодилися діяти таким чином, щоб уникнути воєнних конфронтацій, запобігти виникненню ситуацій, що можуть викликати загострення їхніх відносин і привести до ядерної війни. СРСР, як цього вимагає угода, незмінно керується її положеннями в своїй зовн. політиці. Однак США з кін. 70-х рр. взяли курс на ескалацію *гонки озброєнь*, посилення загрози виникнення ядерної війни.

І. С. Хміль.

Б. С. Угаров.

УГОЛІ́НІ (Ugolini) Амедео (1896, Стамбул — 6.V 1954, Турін) — італ. письменник. Член Італ. компартії з 1937. Один з представників пролет. л-ри в Італії. Літ. діяльність почав 1929. Провідна тема ранніх творів — життя бідняків і знедолених (роман «Візок безумців», 1929; зб. оповідань «Ліхтар», 1934, та ін.). Учасник нац.-революц. війни іспан. народу 1936—39. Після повернення в Італію до падіння режиму Муссоліні був ув'язненим. З 1943 брав участь у Русі Опору. Після 2-ї світової війни — співробітник газ. «*Уніта*» та ін. видань Італ. компартії, борець за соціальні перетворення й мир. Повоєнній творчості У. притаманні риси неореалізму (романи «Один, як і всі», 1946; «Тютюну на десять сольді», 1950, присвячені Рухові Опору).

Д. С. Наливайко.

«У́ГОЛЬ УКРАЇНИ» — науково-тех. і виробничий журнал М-ва вугільної пром-сті УРСР та Укр. республіканського правління науково-тех. гірничого товариства. Виходить з 1957 спершу в Донецьку, з 1958 — в Києві, один раз на місяць. У журналі висвітлюються питання економіки вугільної промисті, впровадження нової техніки і прогресивної технології видобування вугілля, обміну досвідом роботи вугільних підприємств в УРСР і в усьому Радянському Союзі; вміщуються також матеріали про нову гірничу техніку за кордоном.

УГО́Н ПОВІТРЯ́НОГО СУ́ДНА— за рад. кримінальним правом тяжкий злочин, який полягає у викраденні повітряного судна на землі або в польоті. На підставі Конвенції про боротьбу з незаконними

УГОРСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

актами, що спрямовані проти безпеки цивільної авіації, ратифікованої СРСР 27.XII 1972, Президія Верховної Ради СРСР, виходячи з необхідності підвищення безпеки польотів, охорони життя і здоров'я пасажирів та членів екіпажу, 3.I 1973 прийняла Указ «Про кримінальну відповідальність за угон повітряного судна». Цей злочин карається позбавленням волі на строк до 10 років. У випадках, коли У. п. с. поєднаний з застосуванням насильства, погроз або спричинив аварію судна чи ін. тяжкі наслідки (тяжкі тілесні ушкодження, загибель людей), він карається позбавленням волі на строк від 8 до 15 років або смертною карою з конфіскацією майна (в УРСР — ст. 217² КК УРСР). Відповідальність за У. п. с. може нести громадянин СРСР, іноземний громадянин або особа без громадянства, які досягли 16 років. Законом встановлено й відповідальність за недонесення про підготовлюваний або вчинений У. п. с. та за переховування злочинців, винних у цьому злочині.

В. Б. Бабій.

З'їзди Угорської соціалістичної робітничої партії *

I (КПУ)	—	18—21.VIII 1925, Відень (Австрія)
II (КПУ)	—	27.II — 17.III 1930, с-ще Апрелєвка Моск. обл. (СРСР)
III (УКП)	—	28.IX — 1.X 1946
IV (УПТ)	—	12—14.VI 1948
V (УПТ)	—	25.II — 2.III 1951
VI (УПТ)	—	24—30.V 1954
VII	—	30.XI — 5.XII 1959
VIII	—	20—24.XI 1962
IX	—	28.XI — 3.XII 1966
X	—	23—28.XI 1970
XI	—	17—22.III 1975
XII	—	24—27.III 1980

* За винятком I і II відбулися в Будапешті.

УГО́РСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К. Засн. 1825 у Будапешті. До 1949 займалася переважно культур.-осв. і видавничою діяльністю. В 1949 реорганізована в керівний наук. центр країни. Має 10 секцій: лінгвістично-літ.; філософії та істор. наук; фіз.-матем. наук; с.-г. наук; мед. наук; тех. наук; хім. наук; біол. наук; економіки та права, геолого-геогр. наук. До складу академії входять (1981) 118 дійсних членів, 89 чл.-кор., 118 почесних (зарубіжних) членів, у т. ч. 33 рад. науковці (А. П. *Александров*, М. М. *Боголюбов* та ін.). На 1981 б-ка У. а. н. (засн. 1826) налічувала 850 тис. тт., 423 тис. манускриптів та стародруків. У. а. н. видає вісник «Угорська наука», праці з різних галузей знань, зокрема «Студії з слов'янознавства». Понад 30 періодичних видань виходить англ., франц. та рос. мовами. У 1958 між АН СРСР і У. а. н. укладено угоду про наук. співробітництво, продовжену 1961 без обмеження строку дії.

А. В. Санцевич.

УГО́РСЬКА МО́ВА — мова *угорців*. Належить до угорської групи *фінно-угорських мов*. У сучасній У. м. розрізняють кілька діалектів. Фонетиці У. м. властивий *сингармонізм*. За типологічною будовою — *аглютинативна мова* (з елементами флективності). Відмінків 28, граматичного роду немає. В У. м. широко вживаються означені та неозначені *артиклі* й *післяйменники*. Найдавніша писемна пам'ятка — «Надмогильна промова» — належить до 12 ст. Алфавіт — на основі латинського (з діакритичними значками).

Літ.: Майтинская К. Е. Венгерский язык, ч. 1—3. М., 1955—60; Лизанец П. Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Будапешт, 1976.

П. М. Лизанець.

УГО́РСЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1919 (УРР) — держава диктатури пролетаріату в Угорщині, що існувала з 21.III по 1.VIII 1919. Встановлення Рад. влади в Угорщині відбулося під впливом перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Восени 1918 в країні було створено Ради робітн., сел. і солдатських депутатів. 30—31.X 1918 трудящі повалили 400-річний гніт *Габсбургів* і утворили незалежну нац. д-ву. До влади прийшов бурж.-поміщицький уряд лібералів, радикалів і соціал-демократів. Компартія Угорщини (КПУ; засн. 24.XI 1918) висунула лозунг переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Не маючи змоги вивести країну з кризи, бурж. уряд передав владу соціал-демократам. 21. III 1919 в умовах кризи верхів і наростання революц. піднесення відбулося об'єднання КПУ і С.-д. партії в єдину Соціалістичну партію Угорщини (СПУ). Було проголошено Угорську Радянську республіку. СПУ утворила Революц. урядову раду — верховний орган УРР, до якого ввійшли комуністи Б. *Кун*, Т. *Самуелі*, соціал-демократ Є. *Ландлер* та ін. В країні перемогла соціалістична революція. Вся влада на місцях перейшла до рук Рад.

22.III Рад. владу було встановлено на *Закарпатській Україні*, що входила тоді до складу Угорщини. Рад. влада здійснила ряд важливих революц. перетворень: націоналізацію пром-сті, транспорту, банків, поміщицьких маєтків, розміри яких перевищували 100 гольдів (57 га). На конфіскованих землях було створено «виробничі кооперативи» — великі держ. г-ва. Але селянство землі не одержало. Внаслідок цього не було встановлено міцного союзу робітників з сел. біднотою. Уряд УРР запровадив 8-годинний робочий день, збільшив заробітну плату, поліпшив житл. умови трудящих, встановив пенсії по старості, ввів безплатне мед. обслуговування, обов'язкове 8-річне навчання, проголосив рівноправність усіх національностей. Укр. мову було оголошено рівноправною в установах і школі, видавалися газети укр. мовою. Трудящі Рад. Росії і України палко вітали перемогу угор. трудящих. 22.III В. І. Ленін направив привітання урядові УРР від імені VIII з'їзду РКП(б). Мирний період існування УРР тривав всього 26 днів. Імперіалісти зх. д-в організували екон. блокаду УРР і почали проти неї збройну інтервенцію, використовуючи рум., чехословацькі і франц. війська. На захист пролет. д-ви піднялась угор. Червона Армія, в складі якої діяла *Закарпатська Червона гвардія*. Активну участь у захисті УРР взяли бійці 1-го рос. батальйону 1-го Будапештського інтернаціонального полку, сформованого з військовополонених росіян і українців. У травні — червні 1919 угор. Червона Армія здобула ряд перемог, що сприяли утворенню 16.VI *Словацької Радянської республіки 1919*. Але сили були нерівні. Рад. Росія, оточена кільцем фронтів, не могла подати допомоги УРР. 1.VIII під тиском інтервентів і угор. бурж.-поміщицької контрреволюції УРР впала.

Літ.: Ленін В. І. Привіт угорським робітникам. Повне зібрання творів, т. 38; Кун Б. О Венгерской Советской Республике. М., 1966; Нежинский Л. Н. Венгерская Советская Республика в 1919 году. М., 1969; Троян М. В. Угорська Комуна 1919 р. Львів, 1970; Гранчак І. М., Лебович М. Ф. Незгасний факел ленінізму (Ленін і Угорщина). Ужгород, 1970; Боротьба угорського народу за соціалізм. Ужгород, 1970; Русские интернационалисты в борьбе за Венгерскую Советскую Республику 1919 г. Сборник документов. М., 1972; 1919 год в Венгрии. Пер. с венг. М., 1959.

Б. І. Лукач.

УГО́РСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ (УСРП). Засн. 24.XI 1918 під назвою КП Угорщини (КПУ). Серед її засновників були Б. *Кун*, Т. *Самуелі*, Ф. *Мюнніх*, О. *Корвін* та ін. Брала участь у створенні Комінтерну (1919). Під керівництвом КПУ, що 21.III 1919 об'єдналася з Соціал-демократич. партією Угорщини в Соціалістичну партію Угорщини (СПУ), було проголошено *Угорську Радянську республіку 1919*. Після поразки революції (серпень 1919) СПУ розпалася. КПУ пішла в підпілля й протягом 25 років боролася проти фашист. режиму Хорті. Працюючи в умовах терору, КПУ спиралась на допомогу міжнародного комуністич. і робітничого руху, поєднувала нелегальні й легальні форми діяльності. За ініціативою КПУ було створено легальну Соціалістичну робітн. партію (1925—28), що діяла під її керівництвом. Під час 2-ї світової війни 1939 — 45 КПУ очолювала боротьбу антифашист. сил країни проти гітлерівської Німеччини і хортистського режиму. За ініціативою КПУ в травні 1944 створено антифашист. Угор. фронт. У ході визволення Угорщини рад. військами від фашизму очолювані комуністами маси встановили тут нар.-демократич. лад. У червні 1948 партія, що з вересня 1944 прийняла назву Угорська КП (УКП), об'єдналась на основі марксизму-ленінізму з СДП в Угорську партію трудящих (УПТ). Своєю метою УПТ проголосила побудову соціалізму. Під її керівництвом угор. народ досяг значних успіхів у соціалістичному будівництві. Проте керівництво партії допустилося серйозних помилок догматичного і сектантського характеру, порушення норм внутрішньопарт. життя. Внаслідок цього ослабли зв'язки партії з робітн. класом і всіма трудящими, що в кінцевому підсумку призвело до політ. кризи в країні. В жовтні 1956 сили внутр. реакції і праві ревізіоністи при підтримці міжнар. імперіалізму вчинили контрреволюц. заколот. Здорові сили УПТ, що згуртувалися навколо нового революц. центру, очолили боротьбу проти ворогів угор. народу і при підтримці СРСР та ін. братніх соціалістичних країн усунули загрозу реставрації бурж.-поміщицького ладу, захистили завоювання соціалізму. В листопаді 1956 УПТ реорганізовано й перейменовано на УСРП. Під її керівництвом у країні побудовано основи соціалізму. XI з'їзд УСРП (1975) прийняв Програмну заяву, в якій накреслив шляхи будівництва в Угорщині розвинутого соціалістичного суспільства, і новий статут партії. XII з'їзд УСРП (1980) підтвердив

ген. політ. курс партії, намітив нові завдання в справі зміцнення соціалістичних рис угор. суспільства, зміцнення бази дальшого розвитку нар. г-ва країни й поліпшення життєвих умов народу. УСРП очолює *Вітчизняний народний фронт* Угорщини. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976, у Паризькій зустрічі комуністичних і робітн. партій Європи 1980. Чисельність — 852 тис. чоловік (1983). Перший секретар ЦК — Я. *Кадар* (з 1957; 1956—57 — голова тимчас. ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Непсабадшаг*», політичний і теор.— щомісячний журн. «Таршадалмі семле» («Суспільний огляд», з 1931), щоміс. журн. «Партелет» («Партійне життя», з 1956) та ін.

Літ.: XII съезд Венгерской социалистической рабочей партии. Пер. с венг. Будапешт, 1981; Кадар Я. Избранные статьи и речи. Пер. с венг. М., 1976; Кадар Я. Избранные статьи и речи (февраль 1976—июнь 1979 г.). Пер. с венг. М., 1980; История венгерского революционного рабочего движения, т. 2—3. Пер. с венг. М., 1973—74.

І. М. Граничак.

УГО́РСЬКЕ ТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО (Magyar Távirati Iroda) — інформаційне агентство Угорської Народної Республіки. Засн. 1880. Має відділення в багатьох країнах. Співробітничає з 60 інформаційними і фотоагентствами світу, член Європ. альянсу агентств преси. Для інформації зарубіжних органів преси періодично випускає бюлетені рос., франц. і англ. мовами. Видає 2 рази на місяць бюлетень «Вісті з Батьківщини» угор. мовою, з 1967 — газ. «Щоденні новини» нім. і англ. мовами. Центр агентства — в Будапешті.

УГО́РЦІ (самоназва — мадяри) — нація, основне населення Угорської Народної Республіки. Заг. чисельність — 14,45 млн. чол. (1980, оцінка). Живуть також у Румунії, Чехословаччині, Югославії, СРСР (171 тис. чол. за переписом 1979; гол. чин. у Закарп. обл. УРСР), у США, Канаді, Пд. Америці (переважно в Аргентіні), Австрії, ФРН та ін. країнах. Говорять *угорською мовою*. Більшість віруючих У.— католики. Спочатку племена мадярів жили на серед. і нижній течії р. Ками. На тер. сучас. Угорщини мадярські племена, або угорці, прийшли в кін. 9 ст. з причорноморських степів, звідки їх витіснили *печеніги*. В 10—11 ст. в У. виникла державність. За серед. віків У. сформувались у народність внаслідок змішання мадярських племен із слов'янами, які жили на Дунаї, та ін. етнічними елементами. В 1-й пол. 19 ст. консолідувались у націю. Встановлення 1945 нар.-демократичного ладу в Угорщині створило умови для всебічного соціалістичного розвитку нації. Значна частина У. працює в пром-сті. Осн. заняття сільс. населення — землеробство, тваринництво. У. мають свій фольклор, музику, танці. В Угорщині успішно розвиваються наука і мистецтво. Про історію, економіку і культуру У. див. *Угорщина*.

УГО́РЩИНА, Угорська Народна Республіка, УНР — держава в Центральній Європі, в середній частині басейну Дунаю. В адм. відношенні поділяється на 19 медє (областей) і одне місто (Будапешт), прирівняне до медє, є 6 міст респ. підпорядкування. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Державний лад. У.— соціалістична д-ва. Діючу конституцію прийнято 1949. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган—однопалатні Держ. збори, що обираються населенням строком на 5 років (1980 обрано 352 депутати). В період між сесіями Держ. зборів їхні повноваження здійснює Президія УНР— постійно діючий орган Держ. зборів. Найвищий орган держ. управління—Рада Міністрів (уряд), утворювана Держ. зборами. Органами нар. представництва, самоврядування та держ. управління в областях, містах, районах столиці, районах і селах є відповідні місц. ради, які обираються строком на 4 роки.

Природа. Рельєф У. переважно рівнинний. На лівобережжі Дунаю — частина Великої Середньодунайської низовини (Алфелд) з вис. 100—200 м. На правобережжі Дунаю — Дунантул, погорбована місцевість заввишки 150—200 м з окремими масивами Середньогорських гір (Баконь, Вертеш, Піліш, Мечек та ін.). На Пн. Зх. країни — Мала Середньодунайська низовина (Кішалфелд), на Пн. Сх.— відроги Карпат (найвища точка країни г. Кекеш у масиві Матра, 1015 м), на Зх.— передгір'я Альп (вис. 500—800 м). Гол. корисні копалини: боксити, буре та кам. вугілля, нафта, природний газ, уранові, марганцеві й залізні руди. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —2 на Зх. до —4° на Сх., липня — від +20 до +22,5°. Річна кількість опадів від 450 мм на Сх. до 900 мм на Пд. Зх. Територію У. перетинає Дунай, його притоки — Тиса, Раба. Найбільше озеро — *Балатон*. Грунти переважно чорноземні, в горах — бурі лісові і дерново-карбонатні. Природну рослинність майже повсюди окультурено. Під лісами — 13,5 % площі країни, переважно схили гір (бук, дуб, липа). На тер. країни створено заповідники (Агтелек, Кішбалатон, Сегед-Фегерто та ін.), 2 нац. парки (*Гортобадь*, Бюкк, Кішкуншаг), природний парк Тігань та ін.

Населення. Понад 96 % нас. становлять *угорці*. Живуть також німці, словаки, хорвати, румуни, цигани та ін. Пересічна густота нас.— 115 чол. на 1 км² (1983). 50 % нас. живе в містах. Найбільші міста: *Будапешт, Мішкольц, Дебрецен, Сегед, Печ*.

Історія. Перші поселення на тер. У. належать до епохи *палеоліту*. Найдавнішим населенням тут були скіфські, іллірійські та кельтські племена. В кін. 1 ст. до н. е.— на поч. 2 ст. н. е. їх підкорив Старод. Рим. Тер. сучасної У. входила до складу рим. провінцій Паннонії і Дакії. Під час *Великого переселення народів* ці землі населяли герм. і тюрк. народи, в 6 ст. з'явилися слов'яни. Частина тер. У. входила до складу *Великоморавської держави*. В кін. 9 ст. сюди з причорноморських степів прийшли угор. племена мадярів, або угорців. Важливими віхами у формуванні угор. д-ви були прийняття 997 *християнства* і коронація 1000 (чи 1001) кн. *Іштвана I* Святого. До серед. 13 ст. у країні складалися феод. відносини. В серед. 13 ст.— 20-х рр. 14 ст. У. переживала період феод. роздробленості. В 1308 до влади прийшла *Анжуйська династія*. Зміцнювалася централізована держ. влада, зростала феод. залежність селян. З посиленням феод. експлуатації і податкового гноблення поглиблювалися класові суперечності, що привело до ряду сел. виступів. Найбільшими з них були повстання 1437—38 у *Трансільванії* і *Дожі Дердя повстання 1514*. З 2-ї пол. 14 ст. У. брала активну участь у війнах проти експансії *Османської імперії*. Після поразки угор. армії під Могачем (1526) спалахнула

Примітка. Кордони держав суміжних із королівством Угорщиною дано на кінець 15 ст.

Герб Угорщини.

УГОРЩИНА

Площа — 93 тис. км²

Населення — 10,7 млн. чол. (1983)

Столиця — м. Будапешт

міжусобна боротьба феодалів; країна розпалася на 3 частини. В зх. і пн. У. утвердились австр. *Габсбурги*, центр. частину було приєднано до османських володінь, у Трансільванії утворилось залежне від Османської імперії князівство. В кін. 17 ст. вся тер. У. потрапила під владу австр. Габсбургів. Населення У. вело наполегливу боротьбу проти їхнього панування (див. *Текея Імре рух 1678—85, Ракоці Ференца II рух 1703—11*). З кінця 18 ст. У. вступила в період розкладу феодалізму і розвитку капіталістичних відносин. Поглиблення класових суперечностей привело до буржуазної революції (див. *Революція 1848—49 в Угорщині*). Незважаючи на поразку, революція сприяла падінню феод.-кріпосницького ладу. Капіталістичний розвиток с. г. було спрямовано по прусському шляху. В 1867 Габсбурги пішли на угоду з угор. дворянством і буржуазією, перетворивши імперію на двоєдину Австро-Угор. монархію (див. *Австро-Угорщина*). Дальший розвиток бурж.-капіталістичних відносин в У. сприяв формуванню пром. пролетаріату, виникли перші робітничі орг-ції. В 1890 утворилася С.-д. партія У. В останньому десятилітті 19 ст. в У. почався процес переходу до монополістичної стадії розвитку капіталізму. Австро-угор. імперіалізм виступив як один з призвідників *першої світової війни 1914—18*.

Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції посилився нац.-визвольний і революц. рух народів Австро-Угорщини. Восени 1918 Австро-Угор. монархія припинила своє існування. 30—31.X 1918 в У. відбулася бурж.-демократична революція. До влади прийшов бурж. уряд (за участю правих соціал-демократів) на чолі з М. Карої. 16.XI У. було проголошено республікою. В ході революції виникли народжені революц. творчістю мас Ради депутатів трудящих. 24.XI 1918 створено Комуністичну партію У. Ряд комуністів У. взяв участь у боротьбі за владу Рад на тер. Рад. країни [див. *Центральна федерація іноземних груп РКП(б), Федерація іноземних груп* на Україні]. Добровольці з У. брали участь в інтернаціональних загонах Червоної Армії під час громадян. війни і воєнної іноз. інтервенції (див., зокрема, *Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни*). 21.III 1919 в У. відбулася пролет. революція, в ході якої було проголошено *Угорську Радянську республіку 1919* (УРР). На *Закарпатській Україні*, що входила тоді до складу У., рад. владу було встановлено 22.III 1919. Однак 1.VIII 1919 спільними силами імперіалістів *Антанти* і внутр. контрреволюції УРР було придушено. В країні встановився контрреволюц. режим на чолі з фашист. диктатором М. *Хорті*, проголошеним регентом відновленої монархії. Компартія змушена була перейти в глибоке підпілля. Хортисти встановили тісний союз з фашист. Німеччиною. За т. з. *Віденськими арбітражами 1938 і 1940* У. загарбала Пд. Словаччину, Закарпатську Україну, Пн. Трансільванію, приєдналася (1939) до «*Антикомінтернівського пакту*», до *Берлінського пакту 1940*. На боці фашист. Німеччини У. взяла участь у війні проти СРСР. У березні 1944 гітлерівці окупували У. В жовтні 1944 вони привели до влади свого прямого ставленика Ф. Салаші.

У вересні 1944 Рад. Армія почала визволення У. від фашизму. Розгром рад. військами нім.-угор.

Загальний вид міста Печ.

фашистів (див. *Будапештська операція 1944—45*) полегшив перероставання в У. революц. ситуації, що почала складатися з осені 1944, в демократичну революцію. Фашист. режим було повалено. В країні встановилася влада у формі революц.-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Створений у грудні 1944 в Дебрецені Тимчасовий нац. уряд 28.XII 1944 оголосив війну гітлерівській Німеччині і 20.I 1945 уклав у Москві перемир'я з д-вами *антигітлерівської коаліції*. На 4.IV 1945 Рад. Армія повністю визволила тер. У. від фашистів. Весною 1945 в У. здійснено агр. реформу. До літа 1945 осн. завдання демократичної революції були виконані. Почався процес переростання демократичної революції в соціалістичну. 1.II 1946 У. проголошено республікою. 18.II 1948 між У. і СРСР укладено договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу (див. *Радянсько-угорські документи*). До літа 1948 влада в У. безроздільно перейшла до рук робітн. класу і трудового селянства. В країні перемогла диктатура пролетаріату. В червні 1948 Угор. комуністична партія (назва Компартії з 1944) об'єдналася з С.-д. партією Угорщини на основі принципів марксизму-ленінізму в єдину партію — Угорську партію трудящих (УПТ), яка проголосила курс на соціалістичну перебудову країни.

За роки соціалістичного будівництва в У. здійснено докорінні соціально-екон. і політ. перетворення. В ході виконання першого п'ятирічного плану (1950—54) зусилля трудящих У. були спрямовані на ліквідацію пром. відсталості, створення нових галузей пром-сті. З кін. 40-х рр. почалося соціалістичне кооперування трудового селянства. В нар. г-ві домінуючими стали соціалістичні виробничі відносини. Будівництво соціалізму супроводилося гострою боротьбою з залишками експлуататорських класів. Восени 1956 реакційні сили при підтримці міжнар. імперіалізму зробили спробу здійснити **контрреволюц.** переворот в У. і **ліквідувати** завоювання соціалізму (див. *Контрреволюційний заколот в Угорщині 1956*). Революц. сили У. з допомогою Радянського Союзу дали відсіч контрреволюції. Угор. соціалістична робітн. партія (**УСРП**, створена на основі реорганізації УПТ у листопаді 1956) **виступила** з широкою програмою дальшого просування У. по шляху соціалізму. Успішно здійснювалися **трирічний** (1958—60), п'ятирічні 2-й (1961—65), 3-й (1966—70) і **4-й** (1971—75) нар.-госп. плани. **До** весни 1961 було завершено **соціалістичні** перетворення в с. г. **VIII з'їзд** УСРП (1962) констатував завершення побудови основ **соціалізму** в У. і вступ країни в **період** повної побудови соціалізму. XI з'їзд УСРП (1975) у Програмній заяві партії поставив **завдання** створення в У. за 15—20 **років розвинутого** соціалістичного **суспільства**, наближення її до **істор. мети** — комунізму. XII з'їзд **УСРП** (1980) підтвердив непохитність **генерального** курсу партії. У **березні** 1980 у Будапешті **підписано** довгострокову програму **розвитку** спеціалізації і кооперування **виробництва** між СРСР і УНР до 1990. У. здійснює політику **дружби** і тісного співробітництва з **СРСР** та ін. соціалістичними країнами, активно виступає за мирне співіснування д-в з різним соціальним ладом, за мир і співробітництво між народами. У.—член *Ради Економічної Взаємодопомоги* (з 1949), учасниця *Організації Варшавського Договору* (з 1955), член ООН (з 1955).

Т. М. Ісламов, Л. М. Ніжинський.

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Угорська соціалістична робітнича партія* (УСРП), засн. 1918. *Вітчизняний народний фронт* У., засн. 1954. Угорські профспілки, створені в 90-х рр. 19 ст. Входять до ВФП. Угорська комуністична спілка молоді, засн. 1957.

Народне господарство. До 2-ї світової війни У. була агр.-індустр. капіталістичною країною. За роки нар. влади завдяки докорінним соціально-екон. перетворенням (агр. реформа, націоналізація пром-сті, банків, транспорту, засобів зв'язку та ін.) і братерському співробітництву з СРСР та ін. соціалістичними країнами У. перетворилася на індустр.-агр. д-ву з могутньою, оснащеною передовою технікою пром-стю і розвинутим с. г. Значно поліпшено тер. структуру нар. г-ва, створено нові пром. центри і райони. В 1980 рівень 1950 перевершено по нац. доходу в 4,8 раза, в пром-сті — у 8,4 раза, в с. г.— у 2,1 раза. В структурі нац. доходу частка пром-сті становить 49,2 %, с. г.— 14,8 % (1981). Соціалістичний сектор дає 97 % нац. доходу; 77,8 % доходу призначається для нар. споживання. В 1980 в порівнянні з 1950 реальна заробітна плата збільшилась у 2,4 раза, **реальні** доходи населення — в 3,3, **роздрібний** товарооборот — у 6 **разів**. У 1976—80 збудовано **453 тис.** квартир.

У шостій п'ятирічці (1981—85) передбачено дальше зростання нац. доходу, обсягу пром. і с.-г. виробн. Ефективна структура нар.-госп. комплексу У. формується в умовах *соціалістичної економічної інтеграції*. Профіль спеціалізації У. в системі країн—членів РЕВ визначають машинобудування (виробн. трансп. засобів, особливо автобусів, електро- й електронної техніки, мед. обладнання та ін.), виробн. глинозему й алюмінію, фарм., легка, харч. промисловість і сільське господарство.

Промисловість. У ході соціалістичної індустріалізації пром-сть стала провідною галуззю економіки країни. У валовій продукції пром-сті на держ. і кооп. пром-сть припадає відповідно 93,7 % і 5,6 % (1980). Провідні галузі: машинобудування, чорна і кольорова (алюм.) металургія, харчосмакова і легка. В паливно-енерг. балансі гол. місце посідає вугілля (родовища Татабаня, Орослань, Боршод, Мечекське та ін.); розвивається видобування нафти (медє Зала і поблизу Сегеда) і природного газу (родовище Гайдусобосло поблизу Дебрецена та в ін. районах Алфелду). В нафтобалансі переважає нафта, що імпортується по трубопроводу «Дружба» з Рад. Союзу та ін. країн. Із завершенням буд-ва країнами РЕВ газопроводу «Союз» збільшилися поставки газу з СРСР. Електроенергію виробляють гол. чин. ТЕС. В 1983 став до ладу діючих перший блок АЕС у Пакші (на Дунаї), яка споруджується з допомогою СРСР та ін. соціалістичних країн. Значну кількість електроенергії У. одержує з СРСР через об'єднану енергосистему «Мир». Чорна металургія працює переважно на імпортованих руді і коксі. Осн. центри цієї галузі — Мішкольц, Озд і Дунайварош (металург. комбінат збудовано з допомогою СРСР). Першорядне значення має бокситно-алюмінієва пром-сть (Алмашфюзіте, Айка, Татабаня, Інота та ін.). На взаємовигідній основі рад.-угор. кооперації значна частина угор. глинозему переробляється в СРСР з використанням дешевої електроенергії ГЕС, а виплавлений алюміній надходить до У. Гол. напрям машинобудування—електротех., електронне і приладобудування, а також виробн. трансп. засобів, особливо автобусів, 84,7 % яких експортується (осн. підприємство по виробн. автобусів — з-д «Ікарус» у Будапешті). Розвивається також виробн. металорізальних верстатів, обладнання для підприємств хім., легкої, харч. пром-сті, с.-г. машин. Гол. центри машинобудування: Будапешт, Дєр, Мішкольц, Секешфегервар і Дебрецен. Фарм. підприємства розташовані в Будапешті і Дебрецені. Важливе значення мають виробн. мінеральних добрив, хімія органічного синтезу. З галузей легкої пром-сті основні текст., швейне і взуттєве виробн. (Будапешт, Дєр, Сегед, Печ та ін.). Розвинута харч. пром-сть (виноробство, плодоовочеконсервна, борошномельна, цукр., м'ясна та ін.), значна частина її продукції експортується.

Сільське господарство. Соціалістичному сектору, представленому держгоспами і с.-г. виробничими кооперативами (СГВК), належить 99 % площі с.-г. угідь і 98,9 % валової продукції с. г. (1981). У цій галузі 1981 було 54,9 тис. тракторів і 13 тис. зернозбиральних комбайнів. Розвиваються спеціалізація і концентрація виробн. на основі міжгосп. кооперації і агропром. інтеграції. Провідне місце займає тваринництво (1981 — 51,4 % валової с.-г. продукції). Орні землі займають 53,2 % тер. країни. Площа зрошуваних земель 134 тис. га (1980). У структурі посівних площ провідне місце належить кукурудзі на зерно (25,2 %) і пшениці (24,3 %, 1981). Значні площі займають тех. культури — цукр. буряки, соняшник, тютюн. Валовий збір осн. культур (млн. т, 1982): пшениці — 5,8, кукурудзи — 7,8, ячменю — 0,9, цукр. буряків — 5,4. Експортне значення має овочівництво (червоний перець-паприка та ін.), садівництво (особливо виробн. яблук) і виноградарство. Гол. галузь тваринництва—свинарство (1982 — 9035 тис. голів), розводять також велику рогату худобу (1922), овець (3183). В 1981 вироблено 1577 тис. т м'яса й сала (забійна вага) і 2693 тис. т молока. Рибальство на оз. Балатон і Дунаї.

Виробництво деяких видів промислової продукції

Продукція	1938	1965	1982
Нафта, тис. т	43	1803	2027
Природний газ, млн. м³	8	1108	6627
Електроенергія, млрд. кВт·год	1,4	11,2	24,5
Сталь, тис. т	647	2520	3703
Алюміній, тис. т	1,3	58,1	74,2
Цемент, тис. т	323	2383	4369
Сірчана кислота, тис. т	40	378	569
Азотні добрива, тис. т	5,5	722	571
Бавовняні тканини, млн. м²	146	323	309,9
Шкіряне взуття, млн. пар	2,4	25,7	43,6

Транспорт. Основу трансп. системи У. становлять залізничний і автомоб. транспорт. Довж. залізниць — 7867 км, 21,9 % з них електрифіковано (кін. 1982), автошляхів — 29,7 тис. км, у т. ч. 29,1 тис. км з твердим покриттям, судноплавних внутр. водних шляхів — понад 1,6 тис. км (по Дунаю і Тисі). Дунай сполучений каналом з оз. Балатон. Гол. порт—Будапешт.

Зовнішні економічні зв'язки. На соціалістичні країни припадає 55 % зовнішньоторг. обороту У., в т. ч. на країни РЕВ—51,3 % (1981). Осн. торг. партнером У. є СРСР, питома вага якого в її експорті й імпорті становить відповідно 29,3 і 27,7 % (1980). Гол. статті експорту: машини (автобуси, устаткування для підприємств, металорізальні верстати та ін.), електротовари, боксити і глинозем, медикаменти, взуття і одяг, виноградне вино, фрукти і виноград. У. імпортує сировину, паливо, машини (комплексне устаткування для підприємств, легкові й вантажні автомобілі, трактори, зернові комбайни та ін.), мінеральні добрива тощо. Грош. одиниця — форинт. За курсом Держбанку СРСР 100 форинтів = 5,88 крб. (січень 1984).

М. І. Гонак.

Медичне обслуговування. В 1981 у країні було 91,5 тис. лікарняних ліжок — 85,4 ліжка на 10 тис. ж. (1938 було 46,9 тис. ліжок — 51 ліжко на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 30,8 тис. лікарів — 28,8 лікаря на 10 тис. ж. (1938 було 10,5 тис. лікарів, тобто 11,4 лікаря на 10 тис. ж.). Лікарів готують чотири мед. ін-ти: в Будапешті, Сегеді, Печі, Дебрецені. Курорти: Балатонфюред, Шіофок, Парад, Гайдусобосло, Таполца (поблизу Мішкольца) та ін.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Усі діти віком від 6 до 16 років охоплені обов'язковим безплатним навчанням, строк навчання в осн. школі — 8 років, серед. школі — 4 роки. В 1980/81 навч. р. в осн. 8-річних школах налічувалося понад 1,1 млн. учнів, в серед. навч. закладах (без виробничо-тех. шкіл та уч-щ) — бл. 203, у т. ч. у серед. загальноосв. школах 89,5 тис., у 56 вузах (у т. ч. 18 ун-тах) — 101,2 тис. студентів. Найбільші вузи — *Будапештський університет* ім. Лоранда Етвеша та *Дебреценський університет* ім. Л. Кошута, який має наук. і культурні зв'язки з Київ. ун-том ім. Т. Г. Шевченка. Один з найстаріших навч. закладів країни — ун-т у Печі (засн. 1367). Наук. установи: *Угорська академія наук*, н.-д. ін-ти геології, зоотехнії, фармакохімії та ін. Б-ки: Держ. ім. Сечені (понад 6 млн. тт.), Будапештського ун-ту, парламенту та ін. Музеї: Нац. музей (засн. 1802), Нац. галерея, Музей образотворчих мистецтв, природничо-історичний, науково-технологічний, усі — в Будапешті, Ференца Ліста в Шопроні, короля Іштвана в Секешфегерварі та ін.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в У. випускалося понад 1 тис. періодичних видань. Тираж 30 щоденних газет становив 2,8 млн. прим. Найважливіші щоденні газети: «*Непсабадшаг*» («Народна свобода», з 1942) — орган ЦК УСРП, «Непсава» («Слово народу», з 1872), «Мадяр немзет» («Угорська нація», з 1945), «Мадяр гірлап» («Угорська газета», з 1968). Щотижневі газети: «Ньок лап'я» («Жіночий журнал», з 1949), «Сабад фелд» («Вільна земля», з 1945), «Мадяр іф'юшаг» («Угорська молодь», з 1957). Осн. журнали: «Партелет» («Партійне життя», з 1956) — орган ЦК УСРП, «Таршадалмі семле» («Суспільний огляд», з 1946) — політ. і теор. орган УСРП. *Угорське телеграфне агентство* засн. 1880. Держ. служба — Угор. радіо і телебачення — координує роботу 37 радіостанцій, 13 осн. і 9 допоміжних станцій телебачення. Радіомовлення — з 1925

ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА АВТОБУСІВ
(штук)

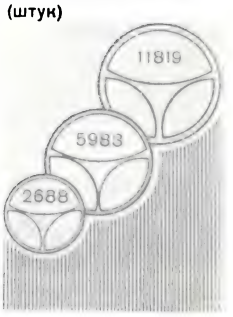

ЗРОСТАННЯ ВИДОБУТКУ БОКСИТІВ
(тис. т)

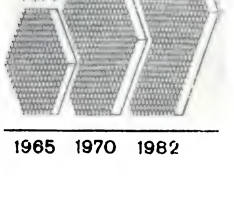

Церква бенедиктинського монастиря в Яку. 1220—56.

Ж. Кішфалуді-Штробль. Монумент Визволення на горі Гелерт у Будапешті. 1947.

(угор., англ., італ., іспан., тур., грец. мовами), телебачення — з 1958.

Література. Найдавніша усна л-ра У. збереглася лише у фрагментарних записах лат. мовою в середньовічних хроніках. Одна з таких хронік — «Діяння угорців» (бл. 1200) Анонімa. Після прийняття християнства (997) писемна л-ра У. розвивалася гол. чин. на латині. Видатним ліриком 15 ст. був Я. Панноніус. У період Реформації і поширення книгодрукування з ліричними творами виступав найвизначніший поет угор. Відродження Б. Балашші. До боротьби проти тур. нашестя закликав у 17 ст. М. Зріні в героїчному епосі «Зрініада».

Франц. революція кін. 18 ст., ідеї Просвітительства сприяли новому піднесенню л-ри. Д. *Бешшенеї*, Я. Бачані, Ф. *Казінці* та ін. просвітителі виступали за створення худож. л-ри угор. мовою, її демократизацію. Видатним поетом-просвітителем і демократом був лірик М. *Чоконаї-Вітез*. Героїчний образ людини з народу створив М. Фазекаш в епічній поемі «Маті Лудаш» (1815). Основи угор. романтизму заклали твори К. *Кішфалуді*, Д. Бержені, Ф. *Кельчеї* — автора нац. гімну. В період активної боротьби передових сил суспільства за подолання феод. відсталості й політ. незалежність країни розвивалися прогресивний романтизм (творчість М. *Верешмарті*) і ранній критичний реалізм. Народжувався істор. і соціальний роман (А. Фаї, М. *Йошіка*, Й. *Етвеш*), формувався репертуар нац. театру (п'єси Й. *Катони*, Е. *Сіглігеті* та ін.). Революц.-демократична поезія У. досягла найвищого піднесення в творчості співця революції Ш. *Петефі*. Найвизначнішими представниками л-ри 2-ї пол. 19 ст. були поети Я. *Арань*, І. *Мадач*, Я. Вайда, прозаїки — романтик М. *Йокаї*, сатирик-реаліст К. *Міксат*, Л. Толнаї, Г. Гардоні, І. Темеркень. У перші десятиліття 20 ст. творив революц. демократ і поет Е. *Аді*, продовжувач революц. традицій Ш. Петефі. Прихильниками пролет. революції були поети Д. Югас, А. Тот. З критичних позицій зображували дійсність М. Бабич, Д. Костолані, М. *Каффка*, хоч на їхніх творах нерідко позначалися декадентські впливи. Демократичні і соціально-критичні тенденції особливо сильні в реалістичних романах і новелах з життя трудящих Ж. *Моріца*. Після поразки пролет. революції 1919 багато передових письменників (А. *Габор*, Б. *Балаж*, Б. *Іллеш*, А. *Гідаш*, Ш. *Гергей*, А. *Ком'ят* та ін.) змушені були тривалий час перебувати в еміграції. В Рад. Союзі з часів громадян. війни жив Мате *Залка*, один з визначних представників л-ри соціалістичного реалізму. Найяскравішим пролет. поетом У. в 20—30-х рр. був борець проти хортистського режиму комуніст А. *Йожеф*. Т. з. письменники-народники П. *Вереш*, П. *Сабо*, Л. *Немет*, Д. *Ійеш*, Й. *Дарваш* та ін. зображували тяжку долю угор. трудящих, зокрема малоземельного селянства. На поч. 40-х рр. жертвами фашист. режиму стали визначні діячі угор. л-ри А. Серб, М. *Радноті*. Після встановлення в У. нар.-демократичної влади л-ра розвивалася успішно, хоч і не без суперечностей. У країну повернулися з еміграції письменники старшого покоління, активно включилося в творчу діяльність багато письменників-народників, формувалося молодше покоління л-ри. В 60—70-х рр. успішно розвивалася демократична і соціалістична за своєю ідейною спрямованістю реалістична л-ра. В усіх її жанрах з'явилися значні твори про минуле й сучасне У., про боротьбу угор. народу за соціальне й політ. визволення, проти реакції і фашизму, про вирішальні зміни в галузі економіки і культури за роки існування нар. влади, про становлення нової, соціалістичної свідомості. Широко відомі книги прозаїків і поетів різних поколінь — П. Вереша, Б. Іллеша, Т. Дері, Л. Немета, Д. Ійеша, А. Гідаша, І. *Добозі*, Л. *Мештергазі*, Л. Беняміна, І. Шімона, Л. Надя, Г. Гараї та ін. На Україні виходили твори Ш. Петефі, Я. Араня, І. Мадача, К. Міксата, М. Йокаї, Ж. Моріца, Е. Аді, А. Йожефа, Мате Залки, Б. Іллеша, А. Гідаша, М. *Сабо* та ін.; видано ряд монографічних досліджень про угор. л-ру. Укр. мовою твори угор. письменників перекладали Л. Первомайський, М. Бажан, Д. Павличко, І. Драч, В. Коротич, Ю. Шкробинець, М. Томчаній, І. Чендей та ін.

Інтерес до укр. л-ри в У. виявився ще в 19 ст., коли з'явилися там статті про Т. Шевченка. На поч. 20 ст. було опубліковано перші переклади творів укр. поета. В 1951 (в Рад. Союзі) видано угор. мовою Шевченків «Кобзар» у перекладі А. Гідаша, 1951 (в Угорській Нар. Республіці) — в перекладі Ш. *Вереша*. В У. перекладено багато творів рос. та укр. (О. Гончара, М. Стельмаха, Д. Павличка, В. Коротича та ін.) л-р. Укр. тематика знайшла відображення у творах Мате Залки (повість «Генерал», роман «Комети повертаються», 1936, незакінч.), Б. Іллеша (трилогія «Карпатська рапсодія», 1941, нариси «Вогнища на Верховині», 1939, тощо), П. Вереша (кн. нарисів «По землі України», 1951) та ін.

К. О. Шахова.

Архітектура. На тер. У. знайдено сліди поселень палеолітичного і неолітичного періодів, пам'ятки скіфо-сарматської і античної культур (рим. поселення Аквінкума, Сопіане, Саварії). Від 10—11 ст. збереглися «нижні храми» у Фелдебрі й Тігані з низькими склепіннями на масивних стовпах з грубих квадрів каменю. В 11—12 ст. складалися архіт. школи в Печі, Естергомі. В 11—13 ст. зводилися церкви в *романському стилі* (в Печі, Лебені, Яку, Естергомі). З серед. 13 ст. в архітектурі У. формувалася *готика* (церкви в Шопроні й Пешті, замки в Діошдєрі і Вішеграді); у 2-й пол. 15 ст. з'явилися ренесансні тенденції (капела Бакоца, 1506—07). З кін. 17 ст., поширився вплив австр. архітектури, в т. ч. архітектури *барокко* (палац у Рацкеве, 1700—02, арх. Я. Л. Гільдебрандт, палаци в Геделле і Пешті, арх. А. Майєргоффер). У 19 ст. склався *класицизм* (Нац. музей у Пешті, 1837—47, арх. М. Поллак). У кін. 19 ст. розгорнулося буд-во Будапешта (будинок парламенту, 1884—1904, арх. І. Штейндл; оперний театр, 1875—84, арх. М. Ібл). На рубежі 19 і 20 ст. в архітектурі угор. *модерну* використовувалися мотиви нар. архітектури (Музей ужиткового мистецтва в Будапешті, 1893—96, арх. Е. Легнер). Після 1945 в У. споруджено нові пром. міста (Дунауйварош, Комло та ін.), ведеться масштабне житл. і культурне буд-во. Серед нових споруд — Нар. стадіон (1948—53, арх. К. Давід та ін.), Будинок профспілок робітників буд. пром-сті (1948—49, арх. Л. Гадорош та ін.), міст Ержебет (1965, арх. П. Шалі), будинок Держпляну (1980, арх. М. Гофер, Т. Гюбнер), усі — в Будапешті; готель у Дебрецені (60-і рр.), пром. будівлі в Ніредьгазі, Береттєуйфалу та ін.; курортний комплекс на оз. Балатон, комплекс будівель Вищої школи транспорту і зв'язку в Дері (1978, арх. М. Гофер), Будинок молоді у Шальготар'яні (1978, арх. Г. Мадяр), Палац культури в Дебрецені (1980, арх. Т. Міколаш).

Образотворче мистецтво. На тер. У. збереглася глиняна скульптура доби неоліту, пам'ятки мист. скіфів і кельтів. У рим. поселеннях виявлено залишки фресок і мозаїк, статуї, вази. В 11—13 ст. церкви оздоблювали різьбленням, фресками; в цей період розвивалися ювелірне мистецтво і мистецтво художньої емалі, виробн. тканин. У кін. 14 — на поч. 15 ст. з'явилися станковий живопис і скульптура (скульптори брати Мартон і Дєрдь Коложварі). З 2-ї пол. 15 ст. великий вплив на мист. У. справила культура Відродження [мистецтво скульптури, оформлення рукописної книги, декор.-ужиткове мист. (скло, майоліка)]. З кін. 17 ст. набули поширення скульптура і живопис барокко, в 19 ст.— класицизму і романтизму (живописці К. Марко Старший, М. Барабаш, В. Мадарас, графік М. Зічі, скульптор-портретист І. Ференці). З останньої третини 19 ст. провідне місце в образотворчому мист. зайняв реалістичний живопис (М. *Мункачі*, Ш. Біхарі, І. *Ревес*, П. *Сінеї-Мерше*). На поч. 20 ст. демократичні традиції угор. живопису продовжували Ш. Голлоші, К. Ференці, Я. Торняї, А. Фенеш. В 1919, у період Угор. Рад. республіки, такі художники, як Б. *Уітц*, Й. Немеш-Ламперт та ін., малювали революц. плакати, оформляли нар. свята. Після встановлення фашист. режиму багато прогресивних художників працювало в еміграції. Художники, які залишилися в У., створювали соціально загострені, сповнені драматизму твори (живописець І. Деші-Губер, живописець і графік Д. Деркович, скульптори Л. Месарош, Ф. Меддеші, Б. Ференці). Встановлення нар.-демократичного ладу, розвиток У. по соціалістичному шляху

створили умови для розквіту образотворчого мист. Широкого розвитку набуло монументально-декор. мист. У живописі й скульптурі відображено історико-революц. сюжети і теми соціалістичного буд-ва (живописець Е. Домановський, скульптор Ж. *Кішфалуді-Штробль*). Серед відомих сучас. художників — живописці Й. Барчаї, І. Куруц, Й. Немет, Т. Дураї; скульптори Й. Керені, Й. Шомоді, І. Кіш; графіки Б. Кондор, А. Вюрц. В Угорщині вчилися укр. художники Й. *Бокшай*, Ю. *Віраг*, А. *Ерделі* та ін. У Києві відбулися виставки творів Ж. Кішфалуді-Штробля (1956), кераміки Л. Фезекаша (1972).

Музика. Угор. нар. пісні одноголосі; найдавніші мелодії пентатонічні, споріднені з марійськими, удмуртськими, чуваськими. З 10 ст. на угор. нар. музиці позначився вплив фольклору слов'ян. народів (у т. ч. Зх. України), румунів, пізніше — зх.-європ. профес. муз. мистецтва. Муз. інструменти: скрипка, фуруя (вид сопілки), текере (споріднений з лірою), цимбали. Нар. танці: кертанц, гайдутанці (гайдуцькі танці), *чардаш*. До 10 ст. належать перші відомості про нар. музикантів — розповідачів билин (ігрців), що виконували епічні пісні під акомпанемент кобоза й лютні. З 13 ст. розвивалося профес. муз. мист. У 16 ст. видано перші угор. профес. твори (сказання та істор. пісні). В кін. 18 ст. в міськ. середовищі виник стиль танц. інструм. музики вербункош, що став у серед. 19 ст. осн. стилем угор. романтизму (перша угор. опера «Втеча Бели» Й. Рузічки, 1822). Основоположником нац. романтичної опери був Ф. *Еркель* («Ласло Гуняді», 1844; «Банкбан», 1861; «Дердь Дожа», 1867, та ін.). Для піднесення муз. культури У. велике значення мала творча і громад. діяльність Ф. *Ліста*, з ініціативи якого 1840 створено Нац. консерваторію (тепер Муз. уч-ще ім. Б. Бартока); він був засновником і президентом Муз. академії (1875; з 1918 — Вища школа муз. мист. ім. Ф. Ліста). В 1853 засн. Філармонічне т-во (гол. диригент — Ф. Еркель). У 1-й пол. 20 ст. світову славу здобули оперети Ф. *Легара* та І. *Кальмана*. Розвиток нової угор. музики 20 ст. пов'язаний з композиторською, муз.-етнографічною, пед. і громад. діяльністю Б. *Бартока* та З. *Кодая*. Після 1945 почалося піднесення нац. культури угор. народу, розвивається самодіяльне мист. (хори, духові й симф. оркестри, танц. колективи) і муз. освіта. Серед сучас. угор. композиторів — Ф. Сабо, П. Кадоша, Р. Марош, А. Міхай, Д. Ранкі, Е. Серванський, Ф. Фаркаш, П. Ярдані, Ш. Соколаї, Е. Петрович; виконавців — диригент Я. Ференчік, піаністи А. Фішер, Д. Ранкі, З. Кочіш; скрипалі Д. Ковач і В. Татраї; співаки та співачки А. Фараго, Д. Меліш, Е. Газі, К. Ковач; артисти балету Г. Лакатош, А. Орос, К. Салаї, Ж. Кун, І. Екк, В. Рона. Муз. заклади: оперні театри в Будапешті, Печі, Сегеді, Дебрецені, Дері, столичний театр оперети, симф. оркестри, Держ. ансамбль нар. танцю; філармонія (Будапешт); Муз.-пед. ін-т ім. З. Кодая в Кечкеметі. Муз.-культурні зв'язки між У. та Україною мають давні традиції. В 1847 на Україні гастролював Ф. Ліст, який на теми укр. нар. пісень написав фп. п'єси «Українська балада» і «Думка». В 1929 у Харкові та Одесі концертував Б. Барток; він записував укр. нар. пісні, листувався з Ф. *Колессою*, К. *Квіткою*. В У. ставилась опера Ю. Мейтуса «Молода гвардія», на Україні — оперети «Боці-Боці-Тарка» Ф. Фаркаша і «Десь на півдні» Е. Кеменя, з незмінним успіхом ідуть оперети Кальмана та Легара. На Україні виступали угор. співаки Я. Фодор, Р. Деллі, М. Вірагош, в Угорщині гастролювали оперні та естрадні артисти, камерні ансамблі України.

М. М. Михайлов.

Театр. Джерела театру У. сягають ігор та обрядів давніх племен кочовиків. Носіями самобутньої національної культури були народні актори-скоморохи (йокулатори), розповідачі (регеші). В кін. 17 — на поч. 18 ст. набув розвитку *шкільний театр*. У 18 ст. виник придворний театр, де ставилися спектаклі нім. і італ. мовами. В 1790 група угор. ентузіастів створила першу профес. трупу в Пешті. В її репертуарі були твори світової класичної і нац. драматургії. В кін. 18 — на поч. 19 ст. набув поширення мандрівний театр, що ніс просвітительські ідеї в народ. Відомі актори цього періоду — Р. Деріне-Сеппатакі, К. Медері та ін. У 1837 в Пешті відкрився театр «Пешті мадяр сінгаз» (з 1840 — Угор. нац. театр). Велику роль у становленні театру У. відіграли актори М. Лендваї, Г. Егрешші, актриси Р. Лаборфалві, М. Ясаї, реж. Е. Паулаї. В 2-й пол. 19 ст. було створено театри: Нац. театр у Буді (1861), «Непсінгаз» у Пешті (1875), «Вігсінгаз» (1896) і «Мадяр сінгаз» (1897) в Будапешті, на поч. 20 ст.— театр «Талія» (1904—08). У 20—30-х рр. 20 ст. театр переживав глибоку кризу. Прогресивні тенденції в той час проявилися в роботі «Незалежної сцени» і робітн. самодіяльних гуртків. У 1949 старі театри У. було націоналізовано. Відкрилися нові театри: ім. Ш. Петефі, ім. М. Йокаї (обидва — 1949), Нар. Армії (1951) — в Будапешті, Сегеді, Печі та ін. містах. У їхньому репертуарі — твори світової і вітчизн. класики, радянської і сучас. угор. драматургії. Відомі режисери— Т. *Майор*, Е. *Геллерт*, К. Казімір, Л. Вамош; актори — Г. *Байор*, К. *Толнаї*, А. *Шомлаї*, М. Габор, Є. Руткаї, М. Теречік, І. Башті та ін. У Будапешті створено Ін-т театру та кіно, учбовий театр ім. Одрі та Н.-д. ін-т театру. На сценах театрів України ідуть п'єси угор. драматургів: «Тигр та гієна» Ш. Петефі (Тернопіль), «Прокинься та співай» М. Дярфаша (Сімферополь, Севастополь), «Тоот, інші та майор» І. Еркеня (Київ, Одеса), «Вілла біля Відня» Беркеші (Мукачеве), «Німий лицар» Е. Гелтая (Ужгород).

І. Г. Посудовська.

Кіно. В кін. 19 ст. знято перші хронікальні фільми, 1901 — перший ігровий («Танець», реж. Б. Житковський). У період Угор. Рад. республіки (1919) кінопромисловість було націоналізовано, випускалася хронікальна серія «Червоний кінорепортаж». У 30-х рр. в У. демонструвалися гол. чин. зарубіжні фільми. Перші значні роботи після визволення У. від німецько-фашист. загарбників: «Десь у Європі» (1947, реж. Г. Радвані), «П'ядь землі» (1948, реж. Ф. Бан), «Анна Сабо» (1949, реж. Ф. Маріашші). Серед фільмів 60—70-х рр.—«На бистрині» (1963, реж. І. Гаал), «20 годин» (1964, реж. З. Фабрі), «Без надії» (1965, реж. М. Янчо), «Батько» (1966, реж. І. Сабо), «Фотографія» (1972, реж. П. Золнаї), «П'ята печатка» (1977, реж. З. Фабрі), «Вісімдесят гусарів» (1978, реж. Ш. Шара), «Кінороман» (1979, реж. Дордан-Салаї), «Мефістофель» (1981, реж. І. Сабо). Відомі актори: Ш. Печі, К. Толнаї, М. Габор, Л. Башті, Є. Руткаї, М. Теречік, І. Дарваш, І. Шинкович, З. Латинович та ін. У науково-популярному кіно працюють І. Гомокі-Надь, А. Коллані. В Будапешті — Н.-д. ін-т кінематографії (1956). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Боротьба в Угорщині. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6; Ленін В. І. Привіт угорським робітникам. Повне зібрання творів, т. 38; Кадар Я. Избранные статьи и речи. Пер. с венг. М., 1980; История Венгрии, т. 1—3. М., 1971—72; Из истории Великого Октября и последующих социалистических революций. М., 1978; Репринцев Ф. С. Революционные связи и боевое содружество советского и венгерского народов (1917—1945). К., 1979; Летопись важнейших событий советско-венгерских отношений дружбы и сотрудничества. 1945—1980. К., 1981; Советско-венгерские отношения. 1948—1970 гг. Документы и материалы. М., 1974; Советско-венгерские отношения. 1971—1976. Документы и материалы. М., 1978; Українсько-угорські історичні зв'язки. К., 1964; Гранчак І. М. Робітничий рух Угорщини. 1919—1925. Львів, 1968; Нежинский Л. Н. Очерки истории Народной Венгрии. 1948—1962. М., 1969; Мешко І. М. Громадсько-політичний рух і суспільна думка в Угорщині на рубежі XVIII—XIX ст. Львів, 1971; Исламов Т. М. Политическая борьба в Венгрии накануне первой мировой войны. 1906—1914. М., 1972; Українська РСР у радянсько-угорському співробітництві (1945—1970 рр.). К., 1972; Лукач Б. И. Союз рабочего класса и крестьянства в социалистической Венгрии (1957—1970). К., 1974; Халус П. І. Історичні зв'язки трудящих СРСР і Угорщини 1917—1938 рр. К., 1977; История венгерского революционного рабочего движения, т. 1—3. Пер. с венг. М., 1970—74; Венгрия. Пер. с венг. М., 1978; Берец Я. В братском союзе. Из истории венгерско-советских отношений. Пер. с венг. М., 1979; Илку Ф. П. Победа социализма в венгерской деревне. К., 1979; Русин О. І. Розвиток і зміцнення радянсько-угорського економічного співробітництва 1945—1969 рр. Львів, 1970; Иванов К. И., Пунтус В. И. Венгерская Народная Республика. Справочник. М., 1980; Венгерская Народная Республика. М., 1975; Венгрия сегодня. Будапешт, 1975; Одинец М. С. Наш добрый сосед и друг. К., 1976; Типко А. И. Основные тенденции развития продовольственного хозяйства Венгерской Народной Республ-

Міст Єлизавети й церква Внутрішнього міста в Будапешті.

Деталь настінної вішалки. Різьблення на дереві. 2-а половина 19 ст.

Г. І. Угрюмов. Портрет купчихи А. М. Серебрякової. 1813. Державна Третьяковська галерея в Москві.

лики. К., 1976; Венгрия. Пер. с венг. М., 1978; Слов'янсько-угорські міжмовні та літературні зв'язки. Ужгород, 1970; Шахова К. А. Венгерская литература 20—40-х годов XIX века. К., 1973; Мегела І. П. Пролетарська співдружність. К., 1978; Россиянов О. К. Реализм в новой венгерской прозе. 60—70-е годы XX века. М., 1979; Вараді-Штернберг Я. Спадщина століть. Дослідження в галузі російсько-угорських і українсько-угорських зв'язків. Ужгород, 1979; Кланицаи Т., Саудер Й., Сабольчи М. Краткая история венгерской литературы XI—XX века. Пер. с венг. Будапешт, 1962; Кун Б. Статьи о литературе. Пер. с венг. М., 1966; Фадєєв С. Шляхи сучасної угорської прози. «Всесвіт», 1983, № 8; Алешина Л. Живопись Венгрии XIX—XX вв. М., 1959; Музыка Венгрии. Пер. с венг. М., 1968; Гершкович А. А. Современный венгерский театр. М., 1963; История зарубежного театра, ч. 2. М., 1972; Немешкюрти И. История венгерского кино (1896—1966). Пер. с венг. М., 1969.

УГРОЇ́ДИ — селище міського типу Краснопільського р-ну Сум. обл. УРСР, за 12 км від залізнич. ст. Краснопілля. 3,8 тис. ж (1983). У селищі — спиртовий та цукр. з-ди, радгосп, міжгосп. об'єднання по виробн. яловичини, підприємства побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, лікарня, 5 клубів, 4 б-ки. Засн. 1652, с-ще міськ. типу — з 1956.

УГРЮ́МОВ Григорій Іванович [30.IV (11.V) 1764, Москва — 6(18).III 1823, Петербург] — рос. живописець, представник *класицизму*. В 1770—85 навчався в петерб. АМ у І. Акімова, П. *Соколова*, Г. Козлова, пенсіонер АМ у Римі (1785—90), академік петерб. АМ (з 1797), жив у Петербурзі. Твори: «Урочистий в'їзд Олександра Невського у Псков» (1793—94), «Випробування сили Яна Усмара» (1796—97), «Взяття Казані» (бл. 1800) та ін. У 1791—1823 викладав у петерб. АМ, з 1820 — її ректор. Учнями У. були В. Шебуєв, О. *Іванов*, О. *Кіпренський*. Картини У. зберігаються в ДТГ у Москві й ДРМ у Ленінграді.

Літ.: Зонова З.Т. Григорий Иванович Угрюмов. М., 1966; Яковлева Н. А. Григорий Угрюмов. Л., 1982.

У́ДА — назва р. *Чуни* у верхів'ї; в межах Ірк. обл. РРФСР.

УДАБНОПІТЕ́К (від назви місця знахідок і грец. *λίθηκος* — мавпа) — викопний вид людиноподібних мавп. Невеликий фрагмент верх. щелепи У. з двома зубами було знайдено 1939 у верхньоміоценових відкладах Сх. Грузії (місцевість Удабно, за 60 км на Сх. від Тбілісі).

УДА́ВОВІ (Boidae) — родина неотруйних *змій*. Довж. 0,5—11 м (найбільші сучасні змії — *пітон* сітчастий, *анаконда* належать до цієї родини). В У. зберігаються рудименти таза та задніх кінцівок, що, як правило, більше розвинені у самців, є дві (у всіх ін. змій — одна) легені (ліва довша від правої). Ведуть переважно деревний спосіб життя, але є риючі, водяні та пустельні форми. Живляться тваринами, яких душать м'язами тіла, згортаючись навколо жертви кільцями. В родині — 4 підродини, що об'єднують 25 родів і 80 видів, поширені переважно у тропічних і субтропічних країнах. В СРСР (Дагестан, Сх. Передкавказзя, Закавказзя, Казахстан, Серед. Азія)—4 дрібні види роду удавчик (Eryx). Викопні рештки У. відомі починаючи з верхньокрейдяних відкладів.

В. І. Таращук.

У́ДАЙ — річка у Черніг. і Полтав. областях УРСР, права прит. *Сули* (бас. Дніпра). Довж. 327 км, площа бас. 7030 км². Тече Придніпровською низовиною. Має звивисте русло, заплава річки подекуди заболочена. Живлення снігове і грунтове. Використовують для технічного і побутового водопостачання. Рибництво. На У. — міста Прилуки, Пирятин; бази відпочинку.

УДА́Р твердих тіл — фіз. явище, при якому швидкості точок ударяючих твердих тіл за досить малий проміжок часу змінюються на скінченну величину. Причиною цієї зміни є виникнення т. з. ударних сил. Оскільки У. є миттєвим, з кількісного боку його визначають не величиною цих сил, а їхніми *імпульсами*. Звичайно процес удару поділяється на дві фази. В першій фазі відбувається зближення тіл; їхня відносна швидкість зменшується до нуля. В цій фазі *кінетична енергія* тіл частково або повністю переходить в енергію пружної *деформації* і необоротно — в ін. види енергії. В другій фазі тіла віддаляються одне від одного; їхня відносна швидкість змінює напрям і починає зростати, але вже не досягає свого початкового значення, а енергія пружної деформації перетворюється на кінетичну енергію тіл. У. абс. твердих тіл описується елементарною теорією У., що базується на гіпотезах І. *Ньютона*. За Ньютоном, процес У. проходить миттєво, внаслідок чого відносні зміщення тіл є нескінченно малими, відношення величин нормальної складової відносної швидкості точок контакту тіл після У. і до нього є сталою величиною. Остання гіпотеза математично записується так:

$$\left| \frac{(\vec{u}_2 - \vec{u}_1) \cdot \vec{n}}{(\vec{v}_2 - \vec{v}_1) \cdot \vec{n}} \right| = \varepsilon \quad (0 \leqslant \varepsilon \leqslant 1),$$

де $\vec{v}_1$, $\vec{v}_2$ і $\vec{u}_1$, $\vec{u}_2$ — вектори швидкостей тіл до У. і після нього; $\vec{n}$ — спільна нормаль у точці контакту; ε — коеф. відновлення, який залежить від фіз. властивостей тіл і не залежить від їхніх мас і відносної швидкості. За величиною ε розрізняють абс. пружний У. ($\varepsilon = 1$), абс. непружний У. ($\varepsilon = 0$) і не цілком пружний, або просто пружний, У. За ε можна також обчислити зміну кінетичної енергії тіла при його У. по нерухомій поверхні, швидкість тіла після У., кут відхилення від початкового напряму руху тощо. Коеф. ε визначають експериментально. Так, при У. скляної кульки по склу $\varepsilon = 15/16$. На основі елементарної теорії неможливо обчислити величину ударної сили, тривалість У. Ці й ін. величини визначають, виходячи з моделі деформівного тіла. У. наз. також сукупність явищ, що виникають при деяких видах взаємодії твердого тіла з рідиною або газом (напр., дія вибуху або *ударної хвилі* на тверде тіло).

Літ.: Кильчевский Н. А. Динамическое контактное сжатие твердых тел. Удар. К., 1976.

Я. Ф. Каюк.

УДА́РНА В'Я́ЗКІСТЬ — властивість металевого матеріалу (твердого тіла) необоротно поглинати механічну енергію при пластичному деформуванні під впливом ударного (динамічного) навантаження. Визначається (на випробних *копрах*) звичайно відношенням роботи деформування надрізаного зразка при ударному згині до площі поперечного його перерізу в місці надрізу (іноді, напр. для чавуну, застосовують зразок без надрізу). Залежить від структурного стану матеріалу (зокрема, чим вища його міцність, тим менша ударна в'язкість), вмісту в ньому *неметалевих включень* (вони знижують ударну в'язкість). Є однією з найважливіших міцнісних характеристик матеріалу.

УДА́РНА ХВИ́ЛЯ, стрибок ущільнення — тонка перехідна область, в якій відбуваються стрибкоподібні зміни *тиску, густини, температури* і *швидкості* частинок речовини. Поширюється відносно нерухомого середовища з надзвуковою швидкістю. Утворюється внаслідок стиску повітр. мас, води тощо при *вибухах, детонаціях*, потужних електр. *розрядах в газах* і т. п. В теорії вибуху під У. х. розуміють всю масу речовини, стиснуту і приведену в рух; поверхню, що відділяє її від незбуреного середовища, наз. ф р о н т о м ударної хвилі.

УДА́РНИЦТВО — в СРСР одна з перших і найбільш масових форм *соціалістичного змагання* трудящих за високі (ударні) показники в *праці*. Зародилося 1926 як продовження й розвиток кращих традицій *комуністичних суботників*. Перші ударні групи, а пізніше й бригади робітників-ударників з'явилися на станції Москва Казанської залізниці, на з-ді «Красный треугольник» у Ленінграді, на Одеській джутовій ф-ці та ін. У. стає масовим рухом після опублікування 20.I 1929 статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?» й прийняття XVI Всесоюзною парт. конференцією 29.IV 1929 Звернення про організацію соціалістичного змагання за виконання першого п'ятирічного плану (1929—32). Перший з'їзд ударних бригад відбувся в грудні 1929. У постанові ЦК ВКП(б) від 28.IV 1930 зазначалося, що осн. метою ударного руху є, поряд з підвищенням інтенсивності праці, всебічне поліпшення всього процесу виробн.— краща організація праці, раціоналізація виробн. й управління, макс. розвиток винахідництва, впровадження культур. навичок у виробн. (підвищення тех. *кваліфікації*, ретельний догляд за машиною, верстатом, інструментом тощо).

В процесі розвитку У. виник ряд нових патріотичних починань, які мали великий вплив на зростання продуктивності праці і підвищення ефективності виробн., успішне виконання першого і наступних *п'ятирічних планів* розвитку народного господарства країни. В

роки другої п'ятирічки (1933—37) найбільш масовою формою У. був *стахановський рух*. В кінці 50-х рр. в СРСР виник *рух за комуністичне ставлення до праці*. *В. М. Данюк.*

УДВАЛ Сономин (н. 23.II 1921, Булганський аймак) — монг. письменниця, держ. і громад. діячка. Член Монгольської нар.-революц. партії з 1940. Член її ЦК (з 1961), член Президії Великого нар. хуралу (з 1960), член бюро Міжнар. демократич. федерації жінок (з 1971), голова Комітету монг. жінок (з 1972). У 1943 закінчила Моск. ін-т сходознавства, 1960 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС. У 1961—72 — голова Спілки письменників МНР. Літ. діяльність почала 1938. Широку популярність здобула творами про долю жінки в сучас. Монголії, про підкорювачів цілинних земель Халхін-Голу, оповіданнями про Рад. Союз. Автор повістей «Одгерел» (1957), «Перші тринадцять» (1967), «Рідкісна людина» (1970), кн. «Ми зустрінемося з вами» (1965) тощо. Рад. Уряд нагородив У. орденом Дружби народів. Золота медаль миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі Всесвіт. Ради Миру, 1965.

Тв.: Рос. перекл.— Первые тринадцать. Повести и рассказы. М., 1970; Великая судьба. М., 1977.

І. О. Дяченко.

УДЕГЕ́ЙСЬКА МО́ВА, удейська мова — мова *удегейців*. Належить до *тунгусо-маньчжурських мов* алтайської сім'ї. Характерні риси У. м.: наявність коротких і довгих голосних, серед приголосних є гортанно-зімкнений і фарингальний щілинний. Морфологічна будова суфіксально-аглютинативна. *Сингармонізм* взаємодіє з *асиміляцією* приголосних. Порядок слів у реченні сталий.

Літ.: Суник О. П. Удэгейский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 5. Л., 1968. *О. П. Суник.*

УДЕГЕ́ЙЦІ (самоназва — удее, удеге) — народність, що живе в Примор. і Хабаров. краях РРФСР, по правих притоках р. Уссурі і р. Амуру. Чисельність — 1,6 тис. чол. (1979, перепис). Мова — удегейська (див. *Удегейська мова*). Для реліг. вірувань У. були характерні культи сил природи і тварин, *шаманство*. До 19 ст. жили в умовах первіснообщинного ладу. Осн. традиційними заняттями були кочове мисливство і рибальство. За Рад. влади докорінно змінилося життя У. Вони перейшли до осілості. Працюють у колгоспах і мисливських пром. господарствах, освоїли землеробство і тваринництво. Ліквідовано неписьменність; з'явилася нац. інтелігенція.

УДЖДА — місто на Пн. Сх. Марокко, адм. ц. провінції Уджда. Вузол автошляхів, залізнична станція, аеропорт, 175,5 тис. ж. (1971). Підприємства металообр., хім., буд. матеріалів, деревообр. і харч. пром-сті. ТЕС. Значний торг. центр. У районі У.— видобування кам. вугілля, свинцево-цинкових руд, свинцевоплавильний завод.

УДЖУНГПАНДА́НГ (до 1970 — Макасар) — місто в Індонезії, адм. ц. провінції Пд. Сулавесі. Мор. порт на о. Сулавесі, на узбережжі Макасарської прот., залізнична станція, аеропорт. 434,8 тис. ж. (1971). Судноверф. Підприємства деревообр., цем., паперової, текст. і харчосмакової пром-сті. Кустарні промисли (у т. ч. художня обробка срібла). Ун-т (з 1956). Пед. ін-т, н.-д. с.-г. інститут.

У́ДИ, Уда — річка в межах Бєлг. обл. РРФСР та Харків. обл. УРСР, права прит. *Сіверського Дінця* (бас. Дону). Довж. 164 км, площа бас. 3894 км². Бере початок на Середньоросійській височині. Живлення дощове і снігове. Є водосховище. Воду річки використовують для промислового та побутового водопостачання (зокрема, м. Харкова), а також для зрошування.

У́ДИЧ — річка в Черкас. і Вінн. областях УРСР, ліва прит. *Південного Бугу*. Довж. 56 км, площа бас. 861 км². Тече Придніпровською височиною у глибокій долині. Живлення снігове й дощове. Використовують для пром., побутового та с.-г. водопостачання. Риборозведення.

УДІЙ — див. *Надій*.

УДІЛ — 1) В Давній Русі частка в родовому володінні члена князівського роду. 2) Те саме, що й *удільне князівство*.

«УДІЛЬНИЙ ПЕРІОД» — назва періоду феод. роздробленості Русі (12—15 ст.) у працях рос. дворянських і бурж. істориків.

УДІЛЬНІ ЗЕ́МЛІ — в дореволюц. Росії землі, які належали імператорській родині. До видання *Павлом I* указу «Установлення про імператорську фамілію» (1797) називалися двірцевими. Були в користуванні *удільних селян* і поділялися на дві групи: постійний (тягловий) наділ, що складався з придатних для землеробства земель, і запасні землі. Користування постійним наділом було обов'язкове, запасним — добровільне. Кількість У. з. постійно зростала за рахунок казенних: протягом 1797—1897 у відання департаменту уділів (з 1892 — гол. управління уділів) перейшло 27 555 тис. дес. казенних земель. У 50-х рр. 19 ст. в користуванні удільних селян перебувало 3 161 556 дес. придатної землі, що становила тяглові наділи, і 405 072 дес. запасної. У. з. були в основному зосереджені в районах Поволжя, Уралу, Кавказу, Криму. На Україні незначна кількість У. з. була в Катеринославській, Харків., Чернігівській губерніях. У. з. ліквідовано після Лютневої революції 1917.

Літ.: Боголюбов В. А. Удельные крестьяне. В кн.: Великая реформа, т. 2. М., 1911; Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1968. *В. М. Кулаковський.*

УДІЛЬНІ КНЯЗІ́ВСТВА, уділи — феод. володіння на Русі 12—16 ст., що утворилися внаслідок роздроблення великих феод. князівств — Галицько-Волинського, Чернігівського та ін. після розпаду *Київської Русі*. З часом відбувалося дальше роздроблення У. к. Номінально вони перебували у васальній залежності від великого князя (див. *Васалітет*), однак фактично були незалежні, мали своє військо, монету, судові установи тощо. В процесі утворення *Російської централізованої держави* У. к. були ліквідовані; (останнє з них — Углицьке, 1591). На укр. і білорус. землях, що потрапили під владу *Великого князівства Литовського*, У. к. було ліквідовано в 15 ст.

УДІЛЬНІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних селян у дореволюц. Росії, які жили на *удільних землях* і належали імператорській родині. До 1797 називалися двірцевими. В 1800 на удільних землях жило 463 792, а напередодні *селянської реформи 1861* — 851 334 *ревізькі душі*. Найбільше (40 % від заг. кількості) У. с. було в Симбірській (234 988 душ) і Самарській (116 800 душ) губерніях. В 1800 на Катеринославщині, в Слобідсько-Укр. і Малорос. губерніях У. с. налічувалося бл. 4 тис. ревізьких душ. У 1849—61 осн. частину їх було переведено в розряд *державних селян*. Усі У. с. платили *оброк*. У. с., як і ін. селяни, повинні були відбувати рекрутську, дорожну, підводну, постоєву та ін. повинності. Вони не мали права виїздити з місця проживання без дозволу начальства, купувати нерухоме майно на своє ім'я. Заняття відхожими промислами було надзвичайно утруднене, одруження — регламентоване. Відповідно до положення 1863 У. с. переводилися до розряду селян-власників. До складу наділу, що підлягав викупу, включалися тяглові й запасні землі. Викупна сума сплачувалася протягом 49 років. Грабіжницькі умови реформи викликали 1864—68 масові заворушення удільних селян. *В. М. Кулаковський.*

УДІ́НЦЕВ Федір Аристархович [7(19).IX 1877, м. Ірбіт, тепер Свердловської обл.— 26.V 1951, Київ] — укр. рад. терапевт, заслужений діяч науки УРСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1942. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1903); з 1924 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. Праці У. присвячені вивченню захворювань печінки, жовчного міхура, виразкової хвороби та ін. Очолював Київ. наукове товариство терапевтів.

УДМУ́РТИ (самоназва — удмурт, застаріла назва — вотяки) — нація в СРСР, живуть переважно в Удм. АРСР, а також у сусідніх автономних республіках і областях РРФСР. Чисельність — 714 тис. чол. (1979, перепис). Мова — удмуртська (див. *Удмуртська мова*). Віруючі У.— православні. Походження У. пов'язане з давніми племенами В'ятсько-Камського р-ну. В 16 ст. У. ввійшли до складу Рос. д-ви. В 16—18 ст. вони сформувались у народність. Осн. заняттями У. у минулому були землеробство, скотарство і мисливство. За роки Рад. влади в житті У. відбулися докорінні зміни. У.-селяни працюють у колгоспах. Осн. заняття їх — землеробство і тваринництво. Зросли нац. робітн. клас і інтелігенція. Ліквідовано неписьменність. У процесі соціалістичного будівництва сформувалися в соціалістичну націю. Про історію, економіку, культуру У. див. *Удмуртська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*.

УДМУРТСЬКА АРСР

УДМУ́РТСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Удмуртія — у складі РРФСР. Утворена 4.XI 1920 як Вотська а. о. (з 1932 — Удмуртська); 28.XII 1934 перетворена на автономну республіку. Розташована в Передуралліі, в межиріччі Ками і Вятки. В У.— 25 районів, 6 міст, 15 селищ міського типу.

Природа. Поверхня У.— погорбована рівнина, розчленована річковими долинами. На Пн.— Верхньокамська височина (вис. до 330 м), на Пд.— невеликі Можгинська та Сарапульська височини, зх. частина республіки низовинна. Корисні копалини: нафта, торф, вугілля, буд. матеріали (кварцові піски, глини, вапняки та ін.). В У. багато мінеральних джерел, є лікувальні грязі (Варзі-Ятчі). Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —15,5° на Пн. до —14,2° на Пд., липня — відповідно від +17,5 до +19,2°. Опадів 400—600 мм на рік. Найбільша ріка — *Кама*. Ріки басейну Ками — Сіва, Іж, Вятка, Чепця, Кільмезь; Воткінське водосховище. Переважають дерново-підзолисті грунти, на Пд. та Пд. Сх. — сірі лісові, на Сх.— слабопідзолисті, на Зх.— болотні грунти, по долинах річок — алювіальні. Під лісом (ялина, модрина, сосна, осика, береза, липа) — 47,5 % території. Проводяться значні роботи по лісонасадженню, особливо хвойних порід.

Населення. Корінне населення — *удмурти*. Живуть також росіяни, татари, українці та ін. Пересічна густота нас.— 36,5 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населена пд. частина республіки. Міське населення становить 68 % (1983). Найбільші міста: *Іжевськ, Сарапул, Воткінськ, Глазов*.

Історія. Предки сучас. удмуртів здавна жили в межиріччі Вятки і Ками. Частина У. (у нижніх течіях Ками і Вятки) в 10—12 ст. входила до *Булгарії*; після її падіння удмурти 1236—1552 перебували під ігом золотоординських ханів і в складі *Казанського ханства*. Пн. частина У. (серед. і верхня течії Вятки) входила до *Вятської землі*. В 1489 удмурти в її складі увійшли до Рос. д-ви. Прикамські удмурти 1552 добровільно прийняли рос. підданство. Остаточне входження усієї У. до Росії відбулося до 1558.

Приєднання У. до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, мало прогресивне значення, воно прискорило процес екон. і культур. розвитку краю, сприяло складанню єдиної удм. народності. З 1724, після запровадження *подушної податі*, більшість сільс. населення У. стала *державними селянами*. Посилення феод. експлуатації викликало сел. виступи. Удмурти брали участь у повстаннях народів Поволжя, зокрема башкирів 1662—64, у сел. війнах під проводом С. Т. *Разіна* (1667—71) і О. І. *Пугачова* (1773—75), *«картопляних бунтах»*. У 50—60-х рр. 18 ст. на тер. У. виникли перші пром. підприємства (Воткінський, Іжевський, Камбарський та ін. металург. з-ди). Місц. с.-д. орг-ції створено 1902—03. Трудящі удмурти брали участь у революції 1905—07. У листопаді — грудні 1905 в Іжевську і Воткінську виникли *Ради робітничих депутатів 1905*. Рад. владу в Іжевську встановлено 27.X (9.XI) 1917. До березня 1918 Ради виникли на всій тер. У. В червні 1918 1-й Всерос. з'їзд удмуртів прийняв рішення про добровільне входження У. до складу РРФСР. У квітні 1919 тер. У. захопили колчаківські війська (див. *Колчаківщина*); Червона Армія визволила У. в червні 1919. 4.XI 1920 створено Вотську (з 1932 — Удм.) автономну область; 28.XII 1934 її перетворено на Удм. АРСР.

За роки довоєнних п'ятирічок У. стала індустр.-агр. республікою. На селі переміг колг. лад. Успішно здійснювалася культур. революція. Удмурти сформувалися в соціалістичну націю. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 понад 60 тис. уродженців У. нагороджені орденами і медалями СРСР, бл. 100 чол. присвоєно звання Героя Рад. Союзу. В У. було евакуйовано, в т.ч. з України, ряд підприємств, що випускали оборонну продукцію. В післявоєнний час економіка і культура У. набули дальшого розвитку. Трудящі республіки в умовах розвинутого соціалістич. суспільства разом з усіма народами СРСР беруть активну участь у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Республіку нагороджено орденами Леніна (1958), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

М. В. Гришкіна.

Народне господарство. У.— республіка з розвинутою пром-стю, у т. ч. машинобудуванням і металообробкою, чорною металургією, та багатогалузевим сільським господарством. Енергетика У. базується на довізному (вугілля, нафтопродукти, газ) та місцевому (нафта, торф) паливі. Діють ТЕЦ в Іжевську, Сарапулі, Воткінську, Глазові, електроенергія надходить також з Воткінської ГЕС (Перм. обл.). Чорна металургія представлена об'єднанням «Іжсталь» в Іжевську (виплавка якісної сталі та виробництво прокату), ливарним виробництвом — в Іжевську та Воткінську. Розвинуто виробництво легкових автомобілів, мотоциклів, тепловозів, підшипників, папероробних машин, устаткування для нафтової, хім., деревообр. пром-сті, металорізальних верстатів, радіогех. виробів, мисливських та спорт. рушниць та ін. Осн. центри — Іжевськ, Воткінськ, Сарапул, Глазов. Розвивається лісова та деревообробна пром-сть. Заготівлі деревини — в пн. і зх. районах республіки. Підприємства меблевої (Іжевськ, Сарапул, Глазов, Можга), домобудівної (Ігра), деревообробної (Ува) пром-сті. В Іжевську — ф-ка по виробн. піаніно. Виробн. буд. матеріалів, у т. ч. скла. Легка пром-сть представлена льонообробною, швейною, шкіряно-взуттєвою, трикотажною; харчова — м'ясо-молочною, борошномельною, лікерно-горілчаною, пивоварною та ін. галузями. С. г. спеціалізується на розвитку скотарства мол.-м'ясного напряму, зернового г-ва та льонарства. Посівна площа 1982 становила 1,4 млн. га, у т. ч. під зерновими — 59,1%, під кормовими — 35,7%. Вирощують озиме жито, овес, пшеницю, гречку, ячмінь, льон, картоплю, овочі та ін. Садовоягідні насадження. Крім скотарства, в республіці розвинуті свинарство, вівчарство та птахівництво. Поголів'я (тис., 1983): вел. рог. худоби — 625,6, свиней — 465,0, овець і кіз — 334,2. У 1982 введено в експлуатацію 2,64 тис. га зрошуваних та 2,61 тис. га осушених земель. Діють 30 спеціалізованих тваринницьких комплексів, 7 птахофабрик (1982). Удм. АРСР має розвинуту сітку залізничних і автомоб. шляхів. Більша частина перевезень здійснюється по з-цях, зокрема Казань — Можга — Агриз — Сарапул — Свердловськ. Судноплавство по

УДМУРТСЬКА АРСР

Площа — 42,1 тис. км²

Населення — 1538 тис. чол. (на 1.I 1983)

Столиця — м. Іжевськ

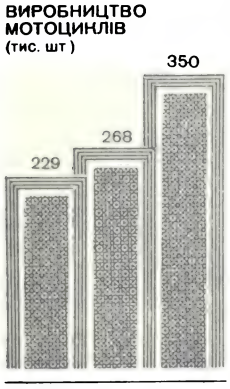

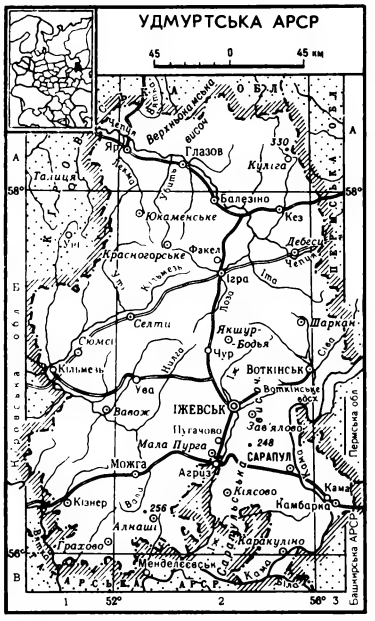

Краєвид на півночі республіки.

Іжевськ. У центрі міста.

Камі (важливі пристані: Сарапул, Камбарка). У внутр. перевезеннях важливу роль відіграють автомоб. шляхи, які зв'язують Іжевськ з містами Глазов, Воткінськ, Сарапул, Можга, територією республіки проходить автомагістраль Казань — Іжевськ — Перм. Діє газопровід Міннібаєво — Іжевськ (з Тат. АРСР), республіку перетинають магістральні газо- та нафтопроводи. Розвинутий повітряний транспорт. *С. І. Широбоков.*

В одному з цехів автомобільного заводу в Іжевську.

Збирання льону.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції серед удмуртів було менше 14 % письменних, серед жінок-удмурток — всього 0,04 %. За роки Радянської влади в У. ліквідовано неписьменність. Радянська У.— республіка високорозвинутої соціалістичної культури. В 1981/82 навч. році у республіці налічувалося 851 загальноосвітня школа (217 тис. учнів), 27 серед. спец. навч. закладів (22,9 тис. учнів), 23 профес.-тех. уч-ща (10,2 тис. учнів), п'ять вищих навчальних закладів — *Удмуртський університет* імені 50-річчя СРСР, механічний, сільськогосподарський, медичний ін-ти в Іжевську та пед. ін-т у Глазові; в усіх вузах — 26,7 тис. студентів. Працюють н.-д. ін-т історії, економіки, мови та л-ри при Раді Міністрів Удмуртської АРСР, Фізико-технологічний інститут Уральського наук. центру АН СРСР, Удм. держ. с.-г. дослідна станція. В У. — 677 масових б-к (фонд — 10,7 млн. екз. книг і журналів, 1983), 1020 клубних закладів, 938 кіноустановок з платним показом, 5 театрів, філармонія, цирк, музеї: Респ. краєзнавчий — в Іжевську з філіалами в Глазові, Воткінську, Уві та Можзі, Сарапульський краєзнавчий музей з філіалом у Камбарці, Меморіальний будинок-музей П. І. Чайковського у Воткінську, Музей образотворчих мистецтв в Іжевську. В 1982 в республіці працювало 135 позашкільних закладів. Виходять чотири респ. газети: рос. мовою — «Удмуртская правда» і «Комсомолец Удмуртии», удм. мовою — «Советской Удмуртия» («Радянська Удмуртія») та піонерська «Дась луl» («Будь готовий!»); 25 районних та міська, 20 багатотиражних газет заг. тиражем понад 500 тис. прим.; 2 журнали — «Пропагандист и агитатор» рос. мовою та «Молот» удмуртською мовою. Працює державне видавництво «Удмуртия». Республіканське телебачення та радіомовлення ведуть передачі російською та удм. мовами. Телецентр —в Іжевську.

Удм. л-ра зародилася в 19 ст., після появи власної писемності на основі рос. графіки. В кінці 19 ст. виступили поети Г. Верещагін, Г. Прокоп'єв, на поч. 20 ст.— М. Можгін, К. П. *Чайников* (К. Герд), прозаїк Кедра Мітрей (Д. І. Корепанов). Бурхливий розвиток удм. л-ри почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 20-х рр. переважала поезія, в якій романтизація дійсності змінилася реалістичним зображенням життя,—вірші М. Прокоп'єва, Д. Майорова, І. Дядюкова, Ашальчі Оки (Л. Векшиної), К. Чайникова. Перші удм. п'єси в 20-х рр. мали агітаційний характер. Проза в ці роки дещо відставала від поезії і драматургії. Були опубліковані повісті і роман Кедра Мітрея. В 30-х рр. на перший план вийшла проза (твори Г. Медведєва, М. Коновалова, Ф. Кедрова, П. Блинова та ін.). В поезії переважали вірші про соціалістичні перетворення на селі (М. *Петров,* Г. *Гаврилов,* Ф. Кедров, П. Чайников). П'єси писали М. Петров, Г. Гаврилов та ін. Дит. л-ра представлена віршами і поемами Ф. Александрова, А. Клабукова та ін. У роки Великої Вітчизн. війни з патріотичними творами виступали Ф. Кедров, С. *Широбоков,* Т. Шмаков, М. Лямін, Т. Архипов та ін. У повоєнне десятиліття про успіхи удмуртської літератури свідчать твори поетів А. Лужаніна, Н. Байтерякова, Г. Сабітова, І. Зоріна, М. Покчі-Петрова, Д. Яшина, прозаїків М. Петрова, М. Ляміна; п'єси Г. Гаврилова, С. Широбокова, В. Садовникова. У 2-й половині 50—70-х рр. з'явилися прозові твори Т. Архипова, Г. Красильникова, С. Самсонова, Г. Перевощикова, Р. Валішина, М. Васильєва, Є. Самсонова, В. Смирнова, С. Шихарєва та ін. В поезії 70-х рр. працювали Ф. Васильєв, А. Бєлоногов, О. Поскребишев, А. Уваров, В. Романов, А. Леонтьєв, В. Івшин та ін., у драматургії — Г. Гаврилов, Л. Перевощиков, А. Бутолін, Є. Загребін, В. Садовников, М. Тронін, у дит. л-рі — Г. Ходирєв, Г. Симаков. Удм. мовою видано «Слово о полку Ігоревім», твори Т. Шевченка, Панаса Мирного, І. Франка, М. Коцюбинського, укр. рад. письменників. На Україні видано твори удм. письменників (Г. Красильникова, Г. Ходирєва та ін.). Спілка письменників — з 1934.

На території У. знайдено численні худож. пам'ятки 1-го тис. до н. е. — 1-ї пол. 2-го тис. н. е. У 2-й пол. 17 ст. на території У. споруджували дерев'яні фортеці (Сарапул та ін.). З серед. 18 ст. навколо з-дів будували селища. З кін. 18 — поч. 19 ст. за ген. планами забудовувалися Глазов, Сарапул, Іжевськ, Воткінськ (арх. В. Гесте, С. Дудін, В. Петенкін, Ф. Росляков та ін.). В архітектурі будівель 1-ї пол. 19 ст. переважав стиль *ампір*. Нар. житло У.— зрубні будинки, оточені масивними мурами з брамами, оздобленими різьбленням з геом. та рослинним візерунком. Хати (корки) споруджували за типом рос. хати. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в архітектурі використовували форми *конструктивізму,* в 40—50-х рр.— *класицизму* (цирк, 1940—43, арх. П. Попов; ансамбль Пушкінської вул., 1953—59, арх. В. Орлов та ін.; всі в Іжевську). В 60—70-х рр. розроблено нові ген. плани Глазова, Сарапула, Воткінська, в містах створено нові житл. райони, споруджуються нові архітектурні ансамблі (адміністративно-культурний центр в Іжевську, з 1961, арх. Г. Александров). У 1948 створено Удмуртське відділення Спілки архітекторів СРСР.

В народному декоративно-ужитковому мист. поширені вишивка, візерунчасте ткацтво. У 20-х рр. 20 ст. з'явилося профес. образотворче мист. У 1920 в Іжевську було створено студію, яку очолив М. Балагушин. Серед сучасних митців відомі М. Косолапов, О. Холмогоров, П. Семенов, Д. Ходирєв, І. Нурмухаметов, Б. Постников, П. Йолкін. У 1939 створено Спілку радянських художників Удм. АРСР (з 1968 — Спілка художників Удм. АРСР). Удм. музика розвивалася в контакті з мистецтвом фінно-угорських, тюркських і слов'янських народів. Пісні багатожанрові (обрядові, календарні, хороводно-танц. та ін., пізніше — рекрутські, батрацькі, пісні каторги й заслання). Музика засн. на діатонічних ладах. Інструм. музика представлена танц. награшами. Муз. інструменти: гуслі (крезь), сопілка (чипчирган), флейта (узьи-гуми), пастушачий ріжок (тутектон), а також гармонь, балалайка, скрипка, гітара. Профес. музика почала розвиватися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Серед композиторів — М. Голубєв (музика до драм. вистав), М. Грєховодов (муз. комедія «Весілля», 1946), Г. Корепанов (опера «Наталь», 1961), Г. Корепанов-Камський (балет «Італмас», 1961, опера «Росіянка», 1967), Л. Васильєв (опера «Надія», 1975), Ю. Толкач (симф.

І. Н. Нурмухаметов. Залізний комдив Азії. 1971.

О. П. Холмогоров. Портрет килимарниці Д. Курбатової. 1970.

О. Уеллес.

Г. Дж. Уелле.

музика); серед диригентів — нар. арт. Удм. АРСР А. Мамонтов, засл. діячі мист. Удм. АРСР Г. Бехтерев, Р. Анкудінова; співаків — нар. арт. РРФСР К. Ложкін, засл. артисти РРФСР Н. Зубков, Г. Титов. В Удм. АРСР працюють Держ. ансамбль пісні і танцю «Італмас» (з 1936), Хор Удм. радіо і телебачення (з 1933), муз. уч-ще (з 1933), Будинок нар. творчості (з 1936). В 1973 створено Спілку композиторів Удм. АРСР. До Великої Жовтн. соціалістич. революції профес. драм. театру в У. не було. Перші драм. вистави удм. мовою створені 1918. В 20-х рр. працювали пересувні нар. театри. В 1931 в Іжевську було відкрито Удм. драм. театр (з 1958 — муз.-драм., з 1974 драм. трупа знову працює як самостійний колектив). У 30-х рр. було організовано кілька колгоспно-радгоспних театрів: Алнашський (1934), Глазовський і Дебеський (обидва — 1936). В 1935 почав роботу Рос. драм. театр ім. В. Г. Короленка і респ. театр ляльок в Іжевську. В репертуарі Удм. драм. театру — твори нац. авторів (Г. Гаврилова, М. Петрова, Г. Красильникова, Є. Загребіна, Л. Перевощикова, С. Широбокова), драматургів з ін. республік, зокрема з України (О. Корнійчука, М. Зарудного), і класика. В 1952 вперше на удм. сцені створено образ В. І. Леніна у виставі за п'єсою «Сім'я» І. Попова. Серед відомих діячів театр. мистецтва: засл. діяч мист. РРФСР Г. Веретенников, засл. артисти РРФСР Н. Бакишева, В. Перевощиков, нар. артисти Удм. АРСР К. Гаврилова, В. Виноградова, А. Шклаєва, М. Алешковський, Б. Безумов, Є. Романова. В 1944 засн. Удм. відділення Всерос. театр. товариства. *Г. С. Шишов* (освіта), *Ф. К. Єрмаков* (література).

Літ.: Природа Удмуртии. Ижевск, 1972; Очерки истории Удмуртской АССР, т. 1—2. Ижевск, 1958—62; Вопросы истории Удмуртии, в. 1—2. Ижевск, 1974; Широбоков С. И. Удмуртская АССР. Экономико-географический очерк. Ижевск, 1969; Удмуртская литература. Ижевск, 1966; Ермаков Ф. К. Путь удмуртской прозы. Ижевск, 1975; Ермаков Ф. К. Творческие связи удмуртской литературы с русской и другими литературами. Ижевск, 1981; Народное искусство и художественные промыслы Удмуртии. Ижевск, 1980; Писатели, художники, композиторы Удмуртии. Краткий справочник. Ижевск, 1981.

УДМУ́РТСЬКА МО́ВА — мова *удмурті́в*. Належить до пермської групи фінно-угорських мов уральської сім'ї. Розмовляють нею понад 546 тис. чол. (1979, перепис). В У. м. виділяють чотири наріччя: пд., пн., периферійно-південне й бесерм'янське. Характерні риси У. м.: *аглютинація* (з елементами флективності); іменникові властиві категорії числа, відмінка (є 15 відмінків) і присвійності, категорії роду немає; широко вживаються *післяйменники*. У лексиці є багато запозичень з тюркських та з російської мов. Літ. У. м. сформувалася на базі пд. і пн. наріч. Алфавіт У. м.— на основі російського, з 18 ст. Про л-ру У. м. див. *Удмуртська АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Грамматика современного удмуртского языка, ч. 1—3. Ижевск, 1962—74. *В. М. Вахрушев.*

УДМУ́РТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені 50-річчя СРСР — вищий навч. заклад М-ва вищої та серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1972 в Іжевську на базі Удм. пед. ін-ту. У 1982/83 навч. р. у складі У. у. 9 ф-тів: істор., філол., фізико-матем., біолого-хім., екон., юрид., романо-герм. філології, художньо-графічний, фізичного виховання, на яких навчалося 6342 студенти, зокрема на денному відділенні 3787. Є заочне та підготовче відділення, аспірантура. Працює ф-т підвищення кваліфікації викладачів. При ун-ті — н.-д. сектор, галузева лабораторія, обчислювальний центр, б-ка (фонд 564 тис. одиниць зберігання). З часу засн. в У. у. підготовлено 10,4 тис. спеціалістів. *Б. М. Шульга.*

УДОВЕ́НКО Лев Володимирович (н. 19.VIII 1932, Київ) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1969). Член КПРС з 1955. Закінчив акторський (1954) та режисерський (1959) ф-ти Київського ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. З 1959 — режисер Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів. Поставив фільми: «Для вас, гірники» (1962), «Наша Україна» (1966), «Дума про Червоне козацтво» (1967), «Леся Українка» (1968), «Роздуми про сучасників» (1969), «Хата нашого роду» (1970), «Убивця відомий» (1972), «Ідуть дорогою віку» (1974), «Кузня робочих кадрів» (1977), «Ріки впадають у майбутнє» (1979), «Рушії прогресу» (1980), «Мікрони — майбутнє гігантів» (1981). Премія ім. Я. Галана, 1975. *Є. Т. Вавізель.*

УДОВИЧЕ́НКО Петро Платонович (н. 17.II 1914, с. Заможне, тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. історик, педагог і держ. діяч, академік АПН СРСР (з 1967). Член КПРС з 1939. Закінчив Новомоск. пед. ін-т (Дніпроп. обл.; 1934), Вищу партійну школу при ЦК КПРС (1944). Працював учителем історії в м. Дніпродзержинську (1934—39), директором пед. уч-ща в м. Тернополі (1939—41), з 1941 — на держ. і парт. роботі. В 1958—61 — постійний представник УРСР при ООН у Нью-Йорку. В 1967—71 — міністр освіти УРСР. З 1947 (з перервами) працює в Київ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка: 1956—58 — проректор, 1962—67 — зав. кафедрою історії міжнар. відносин і зовн. політики СРСР, з 1971 — професор цієї ж кафедри. Праці з питань історії, зовнішн. політики СРСР і нар. освіти. Делегат XXIII і XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7-го скликання. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

М. Д. Ярмаченко.

УЕ́Д (араб.) — те саме, що й *вади*.

УЕ́ДДЕЛЛА МО́РЕ — окраїнне море біля узбережжя Антарктиди, на Сх. від Антарктичного п-ова. Пл. 2796 тис. км², глиб. до 6820 м (за новими даними). Більшу частину року вкрите плавучою кригою, багато айсбергів, у прибережній частині — *шельфові льодовики*. Водяться кити, тюлені. На узбережжі У. м.— англ. і 4 аргент. антарктичні станції; 1975 створено рад. станцію Дружна. У. м. відкрила 1823 англ. експедиція Дж. Уедделла.

УЕ́ЙН (Wain) Джон (н. 14.III 1925, Сток-он-Трент, Стаффордшір) — англ. письменник. В романі «Поспішай донизу» (1953) — типове для т. з. сердитих молодих людей гостро критичне зображення англ. дійсності. В кращих романах У. «Живи в теперішньому» (1955), «Суперники» (1958), «Убий батька» (1962), «Менше небо» (1967) соціальні та моральні проблеми вирішено з позицій гуманізму. Вершина реалізму в прозі У.— соціально-психолог. роман «Зима в горах» (1970). Майстер психологічної новели, автор поетичних збірок та поем, літературознавчих досліджень.

Тв.: Укр. перекл.— [Оповідання]. «Всесвіт», 1973, № 4; 1981, № 11; Рос. перекл.— Спеши вниз. М., 1960; Зима в горах. М., 1980.
Літ.: Жлуктенко Н. Ю. Бунт внутри традиции. Творчество Джона Уэйна и современный английский критический реализм. К., 1977. *Н. Ю. Жлуктенко.*

УЕ́ЙНБЕРГ (Вайнберг; Weinberg) Стівен (н. 3.V 1933, Нью-Йорк) — амер. фізик-теоретик, член Нац. АН США. Навчався в Корнеллському і Прінстонському ун-тах. Працював у Колумбійському (1957—59), Каліфорнійському (відділення в Берклі; 1959—67) ун-тах. Професор Массачусетського технологіч. ін-ту (1967—73) і Гарвардського ун-ту (з 1973). Осн. наук. праці — з фізики елементарних частинок і теорії гравітації. В 1967 запропонував єдину модель електромагн. і *слабких взаємодій*. Разом з Дж. *Швінгером* заклав основи нового напряму у фізиці елементарних частинок — киральної динаміки. Нобелівська премія, 1979 [разом з амер. фізиком Ш. Глешоу (н. 1933) і А. *Саламом*].

УЕ́ЛЛЕС (Уеллс; Welles) Орсон (н. 6.V 1915, Кеноша, Вісконсін)— амер. кінорежисер, актор, письменник. Творчу діяльність почав 1931 як актор театру (Дублін). Перший фільм — «Громадянин Кейн» (1941, знявся в гол. ролі) став явищем не лише амер., а й світового кіно. Поставив також картини «Прекрасні Емберсони» (1942), «Леді з Шанхаю» (1946).

Удмуртська АРСР.
О. С. Солонінов. Перша Кінна. Дерево, скань, карбування. 1971.

В кін. 40-х рр. залишив США. Серед ін. фільмів — «Макбет» (1948), «Містер Аркадін» (за власним романом, 1955, в обох виконав гол. ролі), «Отелло» (1952), «Процес» (1962), «Опівнічні дзвони» (1966). Провідна у творчості У.— тема влади і її руйнівного впливу на людську особистість. Знімався також у фільмах ін. режисерів: «Третя людина» (1949), «Мобі Дік» (1956), «Ватерлоо» (1970) та ін.

Літ.: Орсон Уэллс. Статьи. Свидетельства. Интервью. М., 1975.

УЕ́ЛЛС (Wells) Герберт Джордж (21.IX 1866, Бромлі, поблизу Лондона — 13.VIII 1946, Лондон) — англ. письменник. Літ. діяльність почав 1891. Перша зб. оповідань та нарисів — «Вибрані розмови з дядьком» (1895). Обдарування У. проявилося в жанрі наук.-фантастичного роману. В романі «Машина часу» (1895) змалював звироднiння бурж. суспільства на основі законів еволюції, у романі «Невидимець» (1897) та ін.— трагедію вченого, спотвореного бурж. відносинами, що перетворили досягнення наук.-тех. прогресу на загрозу людству. Гостросатиричне викриття імперіалізму в романі «Острів доктора Моро» (1896) та ін. послаблюється в творах поч. 20 ст., особливо в соціально-побутових романах «Кіппс» (1905) та ін., де відбилися реформістсько-позитивістські погляди У. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції став другом СРСР, але в 20-х рр. вважав будівництво соціалізму в СРСР утопією (кн. «Росія в імлі», 1920, та ін.). В 1920 зустрічався з В. І. Леніним. Антиімперіалістичні та антифашист. позиції У. відображено в романах «Містер Блетсуорсі на острові Ремполі» (1928), «Необхідна обережність» (1941) та ін. Відвідав СРСР також 1934. Наприкінці життя підтримував англ. комуністів.

Тв.: Укр. перекл.— Країна сліпих. К., 1927; Прокинувся. Х., 1928; Дивна орхідея. Х.—К., 1930; Повість про дні майбутні. Х.—К., 1930; Містер Блетсуорсі на острові Ремполі. К., 1969; Невидимець. К., 1972; Війна світів. Фантастичні романи. К., 1977; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—15. М., 1964.

Літ.: Кагарлицкий Ю. И. Герберт Уэллс. М., 1963; Розанова А. Герберт Уеллс та його ранні романи. В кн.: Уеллс Г. Дж. Війна світів. Фантастичні романи. К., 1967; Левидова И. М., Парчевская Б. М. Герберт Джордж Уэллс. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1898—1965. М., 1966.

Б. Б. Бунич-Ремізов,
А. А. Розанова.

УЕ́ЛЬС, Уелс — півострів на Зх. Великобританії. Пл. 20 тис. км². Береги переважно скелясті. Значну частину У. займають Кембрійські гори (вис. до 1085 м, г. Сноудон). Родовища кам. вугілля. Клімат помірний, морський. Торфовища, луки, зарості вересу; по долинах річок і в передгір'ях — дубово-букові ліси та луки. Нац. парки — Сноудонія, Брекон-Біконс.

УЕ́ЛЬС, Уелс — адм.-політ. частина Великобританії. Займає гористий п-ів *Уельс* та прилеглий до нього о. Англсі. Пл. 20,8 тис. км², нас. бл. 3 млн. чол., переважно *валійці*. Гол. місто — Кардіфф. В адм. відношенні поділяється на 8 графств. Бл. 1000 до н. е. тер. У. почали заселяти кімри (племена *кельтів*). У кін. 1 — на поч. 5 ст. н. е. прибережною частиною У. володів Старод. Рим. У 2-й пол. 7 ст. внаслідок *англосаксонського завоювання* Брит. о-вів кельти У. (разом з *бриттами*, яких відтіснили сюди) виявилися відрізаними від ін. кельтомовних областей і стали основою народності валлійців. Після *Нормандського завоювання Англії 1066* англо-нормандським феодалам підкорилися лише прикордонні з Англією райони У., ін. зберігали незалежність до 1282—84. У 1301 У. став *леном* сина англ. короля Едуарда III (з того часу «принц Уельський» — титул спадкоємця англ. престолу). В У.— видобування кам. вугілля, маш.-буд., електротех., нафтопереробна, нафтохім. і хім. пром-сть, виробн. деталей для автомобілів. Пд. У.— гол. металург. центр країни, що сформувався на базі Пд.-Уельського кам.-вуг. басейну і довізній руді (виплавка чавуну, сталі, кольорових металів). Кустарне виготовлення текст. виробів з вовни. Гол. пром. центри: Ронта, Порт-Толбот, Суонсі, Баррі, Шоттон. У горах розвинуті скотарство м'ясо-мол. напряму та вівчарство, на узбережній низовині — рослинництво. Рибальство. Лісове г-во. У. має досить розвинуту трансп. сітку.

УЕ́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *валійців*. Див. *Валлійська мова*.

УЕ́ЛЬСЬКА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода свиней м'ясного напряму, використовується для виробництва *бекону*. Виведена в Англії у 19 ст. схрещуванням місцевих довговухих свиней з азіат. породами, а пізніше з шведськими *ландрасами*, яким не поступаються за беконними якостями. Уельські свині білої масті, мають довгий, широкий і глибокий тулуб, добре розвинені окістя. Голова невелика із звисаючими вухами, ноги невисокі, міцні. На Україну завозились з 1964 у дослідне г-во «Українка» Н.-д. ін-ту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. Середня жива маса кнурів у 24 місяці становить 280 кг. Молодняк на відгодівлі досягає живої маси 100 кг за 190 днів при затратах на 1 кг приросту маси 3,96 корм. од. Вихід м'яса в туші 60 %. В опоросі 10 і більше поросят, молочність свиноматок за *лактацію* 65—70 кг молока. На відміну від ландрасів уельські свині мають міцнішу конституцію, менш вимогливі до умов годівлі й утримання. Використовуються для промислового *схрещування*.

П. П. Остапчук.

Свиноматка **уельської породи**.

УЖ — річка в Житомир. і Київ. областях УРСР, права прит. *Прип'яті* (бас. Дніпра). Довж. 256 км, площа бас. 8080 км². Тече Поліською низовиною. Русло звивисте, подекуди ділиться на рукави. Живлення дощове і грунтове. Є водосховище. Використовують для пром. і побутового водопостачання, а також зрошування культур. пасовищ. На У.— м. *Коростень*; у бас. річки — поклади граніту.

УЖ — річка в межах Закарп. обл. УРСР та в Чехословаччині, ліва прит. Лаборця (бас. Тиси). Довж. 133 км, площа бас. 2750 км². Бере початок на схилах Верховинського Вододільного хр., тече Закарпатською низовиною, шир. долини досягає 2—3 км. Живлення переважно снігове й дощове. ГЕС. Використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. На річці — м. *Ужгород*; у басейні є мінеральні джерела.

«УЖ», «Універсальний журнал»— укр. щомісячний літературно-художній і громадсько-політ. ілюстрований журнал. Видавався 1928—29 при робітн. газ. «Пролетар» (Харків). Вийшло десять номерів. Редагували «Уж» Остап Вишня, М. Йогансен, Ю. Смолич та ін. В журналі друкувалися худож. твори Остапа Вишні, Ю. Яновського, М. Куліша, Ю. Шовкопляса, О. Досвітнього, В. Вражливого, О. Влизька та ін. письменників, переклади творів зарубіжних л-р, статті на громадсько-політ. та морально-етичні теми, хроніка культурного і літ.-мистецького життя.

Н. М. Ужвій.

УЖВІ́Й Наталія Михайлівна [н. 27.VIII (8.IX) 1898, м. Любомль, тепер Волин. обл.]—укр. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1945. З 1915 вчителювала у селах на Волині й Полтавщині. З 1918 брала участь у виставах аматорського драм. гуртка в Золотоноші (тепер Черкас. обл.), який 1922 було перетворено на пересувний театр при Наркомосі УРСР. У складі агітбригади театру виступала в селах, у частинах Червоної Армії. В 1922—28 — актриса Першого театру Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка в Києві (її першим учителем був І. О. *Мар'яненко*), 1925—26 — Одес. держ. драми (тепер Одес. укр. муз.-драм. театр ім. Жовтневої революції), 1926—36 — Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка (до 1935 — «*Березіль*»). Серед ролей 20—30-х рр.— Оксана («Гайдамаки» за Шевченком, інсценізація Л. *Курбаса*), Маклена («Маклена Граса» М. Куліша), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Анжеліка («Хворий та й годі» Мольєра), Седі («Седі» Моема і Колтона), Джулія («Змова Фієско в Генуї» Шіллера). З 1936 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка, в якому зіграла багато різноманітних ролей у п'єсах радянської та класичної (вітчизняної і зарубіжної) драматургії: Анна («Украдене щастя» Франка), Варка («Безталанна» Карпенко-Карого), Ліда, Наталка Ковшик («Платон Кречет», «Калиновий гай» Корнійчука), Олена

Череда («Кадри» Микитенка), Устина Федорівна («Пора жовтого листя» М. Зарудного), Танкабіке («У ніч місячного затемнення» М. Каріма), Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Софія («Останні» М. Горького), Любов Ярова («Любов Ярова» Треньова), Єлизавета («Дон Карлос» Шіллера) та ін. З 1926 знімається в кіно (фільми — «Тарас Шевченко», «Устим Кармелюк», «Прометей», «Виборзька сторона», «Райдуга» та ін.). У 1954—71 була головою Укр. театр. товариства. Нагороджена 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1951. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984. Іл. див. також до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.

Н. М. Ужвій у ролях: 1. Анна («Украдене щастя» І. Франка). 2. Оксана («Загибель ескадри» О. Корнійчука). 3. Марина Мнішек («Борис Годунов» О. Пушкіна). 4. Беатріче («Багато галасу даремно» У. Шекспіра).

Літ.: Бернацкая Р. П. Наталия Михайловна Ужвий. К., 1960; Кисельов Й. Поетеса української сцени. К., 1978; Киселёв И. Наталия Ужвий.— В кн. Мастера сцены — Герои Социалистического Труда. М., 1979.

Р. П. Бернацька.

УЖГОРОД — місто, центр Закарп. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Уж. (бас. Тиси), у передгір'ях Українських Карпат. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, аеропорт. 102 тис. ж. (1983).

За археол. даними, У. виник бл. 9 ст. У 10—11 ст. входив до складу *Київської Русі*. В кін. 11 ст. У. разом з частиною Закарп. України загарбали угор. феодали. З метою мадяризації населення було проголошено *Ужгородську церковну унію*. З кін. 17 ст. У. був під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Під час *Ракоці Ференца II руху 1703—11* У. перебував у руках повстанців. Ужгородці брали участь у революції 1848—49 в Угорщині. У 90-х рр. 19 ст. в місті виникла с.-д. орг-ція. Під впливом революції 1905—07 в Росії на багатьох підприємствах У. відбулися мітинги і страйки. В 1919 У. загарбала бурж. Чехословаччина. Згодом став адм. центром т. з. *Підкарпатської Русі*. 21.III 1920 в У. відбувся установчий з'їзд *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі*. Під її керівництвом проведено *Закарпатський політичний страйк 1920*. В 1938 У. загарбала хортистська Угорщина. Під час фашист. окупації 1938—44 трудящі У. під керівництвом підпільного міськкому партії вели боротьбу проти загарбників. 27.X 1944 місто визволили рад. війська. В 1945 У. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1946 У.— центр Закарп. обл.

До возз'єднання Закарпатської України з УРСР промисловість міста була представлена кустарними і напівкустарними підприємствами, кількома невеликими з-дами і ф-ками в основному деревообр. та легкої пром-сті. За роки Рад. влади У. став одним з важливих пром. центрів Закарпаття. Докорінно реконструйовано старі, споруджено нові пром. підприємства. В місті працюють 29 пром. підприємств (1983). Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна, створена за роки соціалістичного будівництва (з-ди: «Ужгородприлад», експериментальний газотранспортних турбоустановок, мех., маш.-буд.), та деревообробна (фанерно-меблевий комбінат, фурнітурний з-д). Швидкими темпами розвивається легка (взут., швейна ф-ки) та харч. (коньячний, м'ясний і хлібний комбінати, молочний, консервний, маргариновий, соко-винний з-ди) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів (з-ди: залізобетонних виробів, цегельно-черепичний, каменедробильний). З-д побутової хімії. У.— важливий культур. центр республіки. В 1982/83 навч. р. в місті було 23 загальноосв. школи (15,7 тис. учнів), 5 профес.-тех. уч-щ (бл. 3 тис. учнів), 5 серед. спец. навч. закладів (2,25 тис. учнів), 1 вищий навч. заклад — *Ужгородський університет* (9,4 тис. студентів). Працюють проектно-конструкторські орг-ції та ряд відділень і філіалів різних н.-д. установ АН УРСР: відділення Ін-ту соціальних та екон. проблем зарубіж. країн, Ін-ту ядерних досліджень та ін. У місті — 69 масових б-к (фонд — понад 6,3 млн. одиниць зберігання), 21 клубний заклад, 3 кінотеатри, 5 кіноустановок з платним показом, *Закарпатський український музично-драматичний театр, Закарпатський народний хор*, обл. філармонія, музеї — *Закарпатський краєзнавчий музей, Закарпатський музей народної архітектури та побуту, Закарпатський художній музей*. Музей історії релігії та атеїзму і Меморіальний музей нар. художника УРСР Ф. Ф. *Манайла*. Позашкільні заклади: міський Палац піонерів і школярів, станції юних натуралістів і юних техніків, дитяча залізниця, 7 дитячих спорт. шкіл. В У. міститься вид-во «*Карпати*». Виходять газети: «*Закарпатська правда*» укр. та рос. мовами, «Карпаті ігаз со» («Закарпатська правда») угор. мовою, «Молодь Закарпаття» — укр. та угор. мовами. Обл. радіомовлення і телебачення ведуть передачі укр., рос., угор. та молд. мовами. Телецентр.

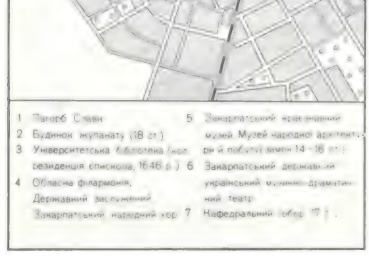

1 Пагорб Слави
2 Будинок музпанату (18 ст.)
3 Університетська бібліотека (кол. резиденція єпископа, 16-46 рр.)
4 Обласна філармонія, Державний закарпатський народний хор
5 Закарпатський краєзнавчий музей. Музей народної архітектури й побуту імені 14-16 ст.
6 Закарпатський державний український музично-драматичний театр
7 Кафедральний собор 17 ст.

Ужгород. Панорама частини міста.

Пам'ятки архітектури: замок (відомий з 11 ст., перебудовувався в 14—16 та 17 ст.), у стилі *бароко* костьол (1762—67); гімназія (1784), ратуша (1810), кафедральний собор (17 ст., перебудова 1878), єпископський палац (тепер б-ка ун-ту, 1646). В 20—30-х рр. споруджено будинок Ради Народової (тепер обком Компартії України та облвиконком; 1934—36, арх. А. Крупка). Серед споруд рад. часу — готелі «Ужгород» (1967, арх. С. Хапанен), «Закарпаття» (1979; арх. М. Гере), Будинок політ. освіти обкому Компартії України (1973, арх. О. Медвецький), муз.-драм. театр (1978, арх. Б. Жежерін, С. Афзаметдінова). Пам'ятники: Пагорб Слави (1945, арх. О. Юсов), Невідомому солдату (1965, арх. В. Сікорський), В. І. Леніну (1965, скульптори М. Вронський, О. Олійник), монумент «Україна — визволителям» (1970, скульптори В. та І. Зноба). Поблизу У.—Миколаївська церква-ротонда (с. Го-

ряни, 13 ст., фрески— 14 ст.), за 12 км від У.—Невицький замок (14 ст.), за 20 км — Середнянський замок-донжон (12—13 ст.).

В У. народилися укр. та угор. історик Ю. К. *Жаткович*, укр. рад. художники Е. Р. *Грабовський* і А. А. *Коцка*, укр. рад. композитор і піаніст Д. Є. *Задор*.

Іл. див. також до ст. *Закарпатська область*, т. 4, с. 170 — 173.

Літ.: Часто П. И. Ужгород—Львов. Ужгород, 1980. *І. П. Машков.*

Ужгород. Замок. 14—16 ст.

УЖГОРОДСЬКА ЦЕРКО́ВНА У́НІЯ — об'єднання православної церкви *Закарпатської України*, що була загарбана угор. феодалами, з католицькою церквою. Проголошена на церк. соборі в Ужгороді 1646 (за ін. джерелами — 1649). Мала на меті мадяризацію закарп. українців і перетворення їх на католиків. Це викликало невдоволення народу і нижчого православного духівництва. Тільки 1662 за допомогою військ. сили єзуїтам удалося домогтися фактичного впровадження У. ц. у. на всій території Закарпаття. Після прийняття *Народною Радою Закарпатської України* в березні 1945 декрету «Про свободу зміни релігії» почалися масовий відхід віруючих від уніатської церкви і повернення їх до *православ'я*. В зв'язку з цим у лютому 1949 Мукачівська уніатська єпархія оголосила про саморозпуск. Акти ліквідації У. ц. у., як і ліквідації *Брестської унії 1596*, затвердив поміснй собор *Руської православної церкви*, що відбувся 30.V—2.VI 1971.

У́ЖГОРОДСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ТЕА́ТР — муз.-драматичний театр. Засн. 1931. У 1934—35 наз. Руський нар. театр (з 1934 — ім. М. К. Садовського). 1936—38 — Підкарпаторуський нар. театр, 1939—40 — Угроруський нац. театр, 1944—45 — Ужгородський нар. театр. Розвивав традиції *Руського театру товариства «Просвіта»* в Ужгороді (1921—30). У репертуарі: твори укр. письменників-класиків, п'єси рос. і зарубіжних драматургів. У 1946 театр реорганізовано в *Закарпатський український музично-драматичний театр* (м. Ужгород).

П. К. Медведик.

У́ЖГОРОДСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1946. Площа 0,9 тис. км². Нас. 71,0 тис. чол. (1983). У районі — 65 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ужгород*. Більша (пд.) частина району розташована в межах *Закарпатської низовини*, пн. займає частину Вигорлат-Гутинського хребта та його передгір'я. Корисні копалини: базальти, туфи, пісковики тощо. Річки: *Тиса*, *Латориця*, *Уж* (бас. Дунаю). Ґрунти дернові й лучні глеюваті та глеєві, каштанові. Ліси (бук, граб, ясен, тополя, ліщина) займають 20 % тер. району. В межах У. р.— Великодобронський держ. заказник. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Ужгород. Найбільші підприємства району — ужгородські текст.-галантерейна ф-ка та лісокомбінат, Розівський комбікормовий з-д. Районний комбінат побутового обслуговування (Ужгород) та 5 будинків побуту. Осн. напрям розвитку с. г.— тваринництво мол.-м'ясного (скотарство, птахівництво) й землеробство зерново-овочевого напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 48,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 26,5 тис. га. Осн. культури: озимі пшениця, жито та ячмінь, кукурудза, картопля, тютюн, овочеві. Значні площі під садами й виноградниками. В У. р.— 7 колгоспів, 9 радгоспів, 2 міжгосп. об'єднання (по виробн. овочів у закритому ґрунті та по виробн. кормів і свинини), птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Чоп, залізнич. станції — Ужгород, Струмківка, Кам'яниця. Автомоб. шляхів — 350 км, у т. ч. з твердим покриттям — 306 км.

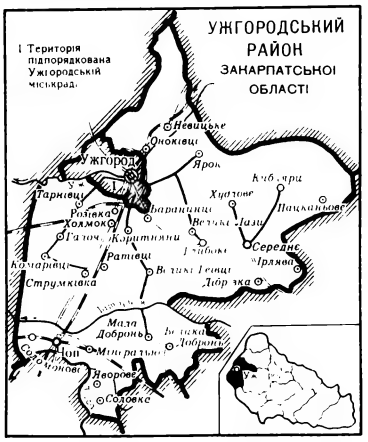

Тер. району проходять траси нафтопроводу «Дружба», газопроводу «Союз» та лінії електропередачі енергосистеми «Мир». У районі — 59 заг.-осв. та 3 муз. школи; 61 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень; 2 санаторії, міжнар. молодіжний табір «Верховина» (с. Невицьке), 17 будинків культури, 49 клубів, 68 кіноустановок, 72 б-ки. У с. Пацканьовому У. р. народився укр. рад. скульптор-різьбяр В. І. *Свида*. У районі видається газ. «Вогні комунізму» (укр. мовою — з 1949, угорською — з 1957).

А. Й. Червинський.

У́ЖГОРОДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР. Засн. 1945 після возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. В 1982/83 навч. році в складі ун-ту було 11 ф-тів: істор., філол., романо-герм. філології, фіз., матем., хім., біол., мед., вечірній, заочний та загальнотехнічний, на яких навчалося бл. 10 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 4,5 тис. Є підготовче відділення, аспірантура. Працюють проблемні та галузеві н.-д. лабораторії, обчислювальний центр, ряд музеїв, бот. сад, гірська біобаза, б-ка (фонд понад 1 млн. одиниць зберігання). За час існування ун-т підготував 25 тис. спеціалістів.

В. І. Лендел.

УЖЕ́ВИЧ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. мовознавець 17 ст. Походив із зх. районів України. Навчався в Краківському та Паризькому ун-тах. Написав (лат. мовою) першу відому нам граматику старої укр. літ. мови 16—17 ст. Вона дійшла до нас у двох чистових автографах 1643 і 1645; зберігаються у Франції (перший у Нац. б-ці в Парижі, а другий — у б-ці м. Арраса). Видана фотоспособом 1970 з наук. розвідкою, а також з укр. перекладом, що його зробив Є. М. *Кудрицький*. У граматиці У. традиційно визначено й описано 8 частин мови, порівняно широко подано дієслівні форми, особливості керування в укр. мові, наведено зіставлення з лат. і польською, рідше — з пд.-слов'янськими та з староєвр. мовами.

Тв.: Грамматика словенская... К., 1970. *П. Д. Тимошенко.*

І. Ужевич. «Грамматыка словенская...». 1645. Титульна сторінка.

УЖИТКО́ВЕ МИСТЕ́ЦТВО — див. *Декоративно-ужиткове мистецтво*.

УЖО́ЦЬКИЙ ПЕРЕВА́Л, Ужок— перевал через *Верховинський Вододільний хребет* Карпат Українських, на межі Львів. і Закарп. областей УРСР. Лежить на вис. 889 м. Через перевал прокладено з-ю та шосе, що сполучають міста Львів і Ужгород.

УЗАГА́ЛЬНЕНІ ФУ́НКЦІЇ — математичне поняття, що узагальнює класичне поняття *функції*. Визначаються як лінійні неперервні функціонали (див. *Функціональний аналіз*) над тим або ін. *векторним простором* осн. функцій $\varphi(x)$. Осн. простором є, напр., сукупність нескінченно диференційовних фінітних функцій, в якій запроваджено поняття збіжності: $\varphi_n(x) \to \varphi(x)$, якщо для всіх похідних $\varphi_n^{(p)}(x)$ прямує до $\varphi^{(p)}(x)$ рівномірно, причому всі $\varphi_n(x) = 0$ при $|x| \geqslant C$ (C від n не залежить). При цьому звичайні локально підсумовувані функції $f(x)$ ототожнюються з функціоналами (регулярними У. ф.) виду

$$(f, \varphi) = \int_a^b f(x)\,\varphi(x)\,dx$$

У. ф. запровадив П. А. М. *Дірак* у дослідженнях з *квантової механіки*, де він систематично використовував поняття *дельта-функції* та її похідних. Основи матем. тео-

Навчально-лабораторний корпус **Ужгородського університету.**

рії У. ф. заклав 1936 С. Л. *Соболєв*, а систематично виклав франц. математик Л. Шварц (н. 1915). В подальшому теорія У. ф. розвивалась у працях В. С. *Владимирова*, І. М. Гельфанда (н. 1913), Г. Є. Шилова (1917—75) та ін. у зв'язку з потребами матем. аналізу, матем. фізики та ін. розділів математики. Див. також *Гармонічний аналіз*, *Диференціальні рівняння*.

УЗАГА́ЛЬНЕННЯ — логічний процес переходу від одиничного до загального чи від менш загального до більш загального знання, а також результат цього процесу. У. здійснюється шляхом абстрагування від специфічних і виявлення заг. ознак (властивостей, відношень тощо), притаманних предметам розглядуваної галузі. У. застосовується при утворенні *понять*, *суджень*, *теорій*. Прикладом гранично узагальненого знання є *категорії*, що відображають універсальні закономірні зв'язки і відношення, які існують в об'єктивній дійсності. Узагальнене знання дає змогу глибше відобразити дійсність, проникнути в її сутність. Див. також *Абстракція*.

УЗАМБА́РСЬКА ФІА́ЛКА — див. *Сенполія*.

УЗБЕ́К Султан Мухаммед (р. н. невід.— п. 1342) — хан *Золотої орди* 1313—42. За правління У. Золота орда досягла найбільшої військ. могутності. Запровадив *іслам* як держ. релігію. Боючись посилення Русі, проводив політику нацьковування рус. князів один на одного. В 1327 У. придушив антиординське нар. повстання в Твері, розорив Тверське князівство, після чого поділив осн. території Пн.-Сх. Русі на дві частини, віддавши їх під владу моск. і суздальського князям. Заснував м. Сарай-Берке (див. *Сарай Старий і Сарай Новий*). З ім'ям У. пов'язане будівництво мечетей, палаців на Поволжі і в Криму.

УЗБЕ́КИ (самоназва — узбек) — нація в СРСР, основне населення Узб. РСР. Живуть також в ін. республіках Рад. Союзу — Тадж. РСР, Кирг. РСР, Каз. РСР, Туркм. РСР, РРФСР і за рубежем, переважно в Афганістані. Заг. чисельність У.— 14,5 млн. чол. (1980, оцінка). Чисельність У. в СРСР — 12 456 тис. чол. (1979, перепис; з них в Узб. РСР — 10 569 тис. чол.). Мова — узбецька (див. *Узбецька мова*). Віруючі У.— мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Предки У.— саки, *масагети*, а пізніше — хорезмійці, согдійці. В 9—10 ст. У. сформувалися в народність внаслідок змішання іраномовних народів з тюркськими. В 16 ст. У. асимілювали частину кочових племен з *Дешт-і-Кипчаку*. У. здавна мали високу культуру зрошуваного землеробства. У них були також розвинуті ремесла, торгівля і культура. У 2-й пол. 19 ст. ввійшли до складу Росії, що мало для них прогресивне значення. В кін. 19 — на поч. 20 ст. почалася консолідація У. у бурж. націю, але цей процес не завершився. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в ході соціалістичного будівництва У. консолідувалися в соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову соціальну та інтернаціональну спільність — *радянський народ*. За роки Рад. влади Узбекистан з відсталої окраїни царської Росії перетворився на республіку з розвинутою індустрією і високорозвинутим колективізованим с. г. (землеробство і тваринництво). Виросли пром. міста, а також упорядковані колг. села з будівлями сучас. типу. Нац. одяг У. поєднується з сучас. одягом міськ. типу. Глибокі зміни відбулися в культурі й побуті У. Зникли патріархально-феод. звичаї, ліквідовано неписьменність; зросла нац. інтелігенція. Про історію, економіку і культуру У. див. *Узбецька Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: История Узбекской ССР, т. 1—4. Ташкент, 1967—68; История Узбекской ССР. Ташкент, 1974.

Х. З. Зіяєв.

УЗБЕ́ЦЬКА МО́ВА — мова *узбеків*. Належить до *тюркських мов*. Розмовляє нею в СРСР понад 12 млн. чол. (1979, перепис). В У. м. розрізняють 3 наріччя: карлуцьке, кипчацьке й огузьке. Сучасна літ. У. м. сформувалася на основі ташкентської й ферганської груп говорів карлуцького наріччя. Гол. риси У. м. у фонетиці — наявність 6 голосних і 23 приголосних; морфологічна будова аглютинативна, іменник має категорії відмінка, числа, присвійності й присудковості; вживаються *післяйменники*. У. м.— старописемна. До 1927 писемність на основі араб. алфавіту, з 1927 — латинського, а з 1939 — на рос. графічній основі. Про л-ру У. м. див. *Узбецька РСР*, розділ Література.

Літ.: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960; Узбек тили грамматикаси, т. 1—2. Тошкент, 1975—76; Узбек тили лексикологияси. Тошкент, 1981.

А. Ішаєв.

УЗБЕ́ЦЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Узбекистан.

Загальні відомості. Узб. РСР утворено 27.X 1924. Розташована в центр. частині Серед. Азії. На Пн. і Зх. межує з Каз. РСР, на Сх.— з Кирг. РСР і Тадж. РСР, на Пд.— з Туркм. РСР. На Пд. також проходить частина держ. кордону СРСР з Афганістаном. Включає *Каракалпацьку Автономну Радянську Соціалістичну Республіку*. Поділяється на 11 адм. областей, має 158 р-нів, 113 міст і 90 с-щ міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 416—417.

Державний лад. Узб. РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Узб. РСР прийнято 19.IV 1978 позачерговою 6-ю сесією Верховної Ради Узб. РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Узб. РСР — однопалатна Верховна Рада Узб. РСР, що обирається населенням строком на 5 років. Верховній Раді Узб. РСР підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Узб. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Узб. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між сесіями Верховної Ради Узб. РСР. Верховна Рада утворює Уряд Узб. РСР — Раду Міністрів Узб. РСР — найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки, відповідальний перед нею і підзвітний їй. Місцевими органами державної влади в областях, районах, містах, селищах і кишлаках Узб. РСР є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються населенням строком на 2,5 року. Всі Ради нар. депутатів Узб. РСР обираються громадянами, які досягли 18 років, на основі заг., рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Узб. РСР, обирається Верховною Радою Узб. РСР строком на 5 років.

Природа. У. розташований у межиріччі Амудар'ї та Сирдар'ї. Більша частина тер. республіки рівнинна, зайнята *Туранською низовиною*. В межах рівнинної частини виділяються плато *Устюрт*, гори Букантау, Тамдитау, Кульджуктау (вис. до 785 м), западина Минбулак (—12 м) та алювіально-дельтова рівнина Амудар'ї з окремими височинами — Кубетау, Мангир, Тузкир та ін. Більшу частину рівнин займає пустеля *Кизилкум*. На крайньому Пн. Сх.— хребти *Тянь-Шаню*: Каржантау, Угамський, Пскемський, Чаткальський, Курамінський. На лівобережжі Сирдар'ї розташована лесова рівнина — Південний Голодний степ. *Ферганська долина* відокремлює Зх. Тянь-Шань від хребтів Алайського, Туркестанського та Зеравшанського. На крайньому Пд.— Кашкадар'їнська та Сурхандар'їнська улоговини, розділені Гіссарським хр. (вис. до 4643 м, пік ім. XXII з'їзду КПРС) та його відрогом Байсунтау, вздовж пд.-сх. кордону У.— хр. Бабатаг. У. багатий на різноманітні корисні копалини, гол. з них — нафта і газ, є також вугілля, залізо, поліметалеві, марганцеві, титанові, алюмінієві руди, мінеральні солі; нерудна сировина: плавиковий та польовий шпати, графіт, озокерит, сірка, кварц, вапняки, гіпс, дорогоцінне каміння, джерела мінеральних вод. На тер. У. поєднуються риси помірного та субтропічного, середземноморського клімату. Пересічна т-ра січня (на рівнинах та в передгірних районах) бл. —8° (ст. Чурук на Устюрті), на крайньому Пд. +2,8° (Термез), абс. мінімум —37° (ст. Чурук). Пересічна т-ра липня від +26° на Пн. до +30° на Пд., абс. максимум +49,6° (Термез). Річна кількість опадів 100—200 мм на рівнині та понад 1000 мм в горах. На тер. У. значна кількість льодовиків, які відіграють важливу роль у живленні рік. Внутр. води належать до безстічного бас. Аральського м. Гол. ріки — *Амудар'я* та *Сирдар'я*. Ріки мають снігово-льодовикове живлення, води більшості з них використовують для зрошення. В межах республіки — частина Аральського м. Є штучні озера-водосховища — Каттакурганське, Кайраккумське, Чардаринське, Тюябугузьке, Чарвакське та ін. Переважають ландшафти

Герб Узбецької РСР.

УЗБЕЦЬКА РСР

Площа — 447,4 тис. км²
Населення — 17 039 тис. чол. (на 1.I 1983)
Столиця — м. Ташкент

пустель і напівпустель. У пустелі (до вис. 250—300 м) на піщаних та сіро-бурих пустельних грунтах, такирах, солончаках ростуть осока, акація жовта, калігонум, саксаул, астрагали, солянки; у напівпустелі на світлих сіроземах — тонконіг, полин. У передгір'ях на звичайних і темних сіроземах (на вис. 500—1500 м) — ефемери та ксерофітні злаки, а також напівчагарники й чагарники — фломіс, псоралея, кузинія, ферули, мигдаль, баярка, фісташки. Середньогір'я (вис. 1500—3000 м) зайняті лугово-лісовою рослинністю на підзолистих бурих та коричневих грунтах. Серед різнотрав'я та різноманітних чагарників (шипшина, жимолость, барбарис, таволга) трапляються окремі дерева та гаї волоського горіха, клена туркестанського, аличі, фісташки, яблуні (на Пн.) та граната, інжира, унабі (на Пд.). На високогір'ях — в основному типчакові степи на бурих лугово-степових грунтах. В У. багатий та різноманітний тваринний світ. У степах водяться джейран, вовк, лисиця; в пустелях — заєць-толай, каракал, барханний кіт, багато дрібних гризунів та плазунів (степова черепаха, круглоголовки, агами, гекони, варан, степовий удав, ефа та гюрза), а також птахів (саксаульна сойка, дрофи, беркут); у тугайних лісах — дика свиня, очеретяний кіт, тигр, багато птахів (качки, чаплі, фазани, чорні ворони, рижі славки); в горах — барс, ведмідь, сурки, полівки, з птахів — кеклик, улар, орли, грифи та ін. Характерні саранові та павукоподібні (скорпіони, фаланги, каракурт). Для охорони та розведення рідкісних тварин і рослин в У. створено заповідники: Зааминський, Чаткальський, Нуратинський, Кизилсуйський, Арал-пайгамбарський, Каракульський, Зеравшанський, Бадайтугайський, Кизилкумський та ін., 9 заказників, Народний парк. *О. Ю. Пославська.*

Населення. Осн. населення — *узбеки* (10 569 тис. чол., тут і нижче 1979, перепис). У республіці живуть також росіяни (1666 тис. чол.), татари (649 тис. чол.), казахи (620 тис. чол.), таджики (595 тис. чол.), каракалпаки (298 тис. чол.), корейці (163 тис. чоя.), киргизи (142 тис. чол.), українці (114 тис. чол.) та ін. Пересічна густота нас.— 38,1 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населені Андиж., Ташк., Ферг. і Хорезм. області, найрідше — Каракалп. АРСР, Бухар. обл. Міське населення становить 42 % (1983). Найбільші міста: *Ташкент, Самарканд, Андижан, Наманган, Коканд, Бухара, Фергана.*

Історія. Тер. У. заселена з часів *палеоліту*. В 1-му тис. до н. е. на тер. У. виникли рабовласницькі д-ви *Бактрія, Хорезм,* Согд (див. *Согдіана*), *Парфянське царство.* В 6 ст. до н. е. на більшій частині Серед. Азії встановлено владу *Ахеменідів*. У 329—327 до н. е. цю територію завоював *Александр Македонський*. Місцеве населення вело боротьбу проти загарбників; одним з найбільших було повстання під проводом *Спітамена* (4 ст. до н. е.). В період розвитку рабовласницьких відносин (4 ст. до н. е.— 5 ст. н. е.) на землях сучасного У. було створено широку іригаційну систему, зростали міста. Близько 250 до н. е. на території Серед. Азії виникло *Греко-Бактрійське царство.* Після його розпаду в серед. 2 ст. до н. е. утворилися самостійні держ. об'єднання у Фергані, на Пн. У. і в Хорезмі, на Пд. У. З кін. 1 ст. до н. е. і до серед. 4 ст. н. е. Серед. Азія, включаючи тер. сучас. У., входила до *Кушанського царства.* В серед. 5 ст. завершилося утворення на тер. Серед. Азії д-ви *ефталітів.* Вона розпалася в 60-х рр. 6 ст. під натиском тюрків; останні створили д-ву *Тюркський каганат.* В 7—8 ст. тер. У. завоювали араби, які насильно запровадили *іслам.* Проти завойовників спалахнув ряд повстань, зокрема під проводом *Муканни* (8 ст.). В 9—10 ст. тер. У. входила до *Тахіридів держави* і *Саманідів держави.* Відбувався дальший розвиток продуктивних сил, розвивалися с. г., ремесла і торгівля (зокрема, з Китаєм, *Булгарією*, Руссю), культура; склалися феодальні відносини. В кін. 10 ст. більша частина тер. У. ввійшла до складу д-ви *Караханідів*, пд. частина — до д-ви Газневідів. У 1219—21 У. завоювали орди *Чінгіс-хана.* Тяжкий гніт завойовників викликав ряд нар. повстань, найбільшим з них було повстання 1238 в Бухарі під проводом Махмуда *Тарабі*. В 2-й пол. 14—15 ст. тер. У. входила до складу д-ви *Тімура* і *Тімуридів*. У кін. 15 — на поч. 16 ст. Серед. Азію завоювали кочові узб. племена на чолі з Шейбані-ханом (див. *Шейбаніди, Шейбанідів держава*). Кочовики-узбеки ввійшли до складу середньоазіат. тюркомовної народності, яка сформувалася тут у 11—12 ст., передавши їй свою назву. Значного розвитку набула узб. культура, зокрема л-ра. В 16 ст. від *Бухарського ханства* відокремилися самостійні уділи — Хорезм, Балх та ін. Виникло *Хівинське ханство.* В 40-х рр. 18 ст. Бухару завоювали іран. війська *Надір-шаха.* На поч. 18 ст. утворилося *Кокандське ханство.*

В 1-й пол. 19 ст. значно розширилося екон. і політ. проникнення царської Росії в узб. ханства, що почалося ще в кін. 18 ст. Посилилося проникнення сюди й англ. капіталу. В 2-й половині 19 ст. почався наступ російських військ на територію У. В 1867 на приєднаних землях було утворено Туркестанське генерал-губернаторство з центром у Ташкенті. В 70-х рр. Кокандське, Бухарське і Хівинське ханства визнали протекторат Росії. Приєднання У. до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, мало історично прогресивне значення: було ліквідовано феод. роздробленість, феод. війни і міжусобиці; У. було втягнуто в екон. систему заг.-рос. капіталізму, що розвивався, формувався нац. робітн. клас. На У. поширився вплив прогресивної рос. науки й культури. У. став одним з осн. постачальників бавовни для рос. пром-сті. З кін. 19 ст. відбувався дальший розвиток міст, пром-сті. З розвитком капіталістичних відносин в У. почався процес формування узб. бурж. нації. В с. г. панували феод. відносини. У 80—90-х рр. відбулися перші виступи робітників.

На початку 20 ст. в У. виникли с.-д. гуртки. Трудящі брали активну участь у революції 1905—07. В революц. подіях 1905 в У. брали участь солдати окремих частин рос. армії. В Ташкенті, Самарканді та ін. містах було створено с.-д. військ. орг-ції. В 1912 відбулося повстання саперів під Ташкентом. *Середньоазіатське повстання 1916* охопило майже всю тер. У. Після Лютн. революції 1917 в краї почалося створення Рад робітн. і солдат. депутатів. Відбувалося формування й контрреволюц. націоналістичних орг-цій узб. буржуазії, феодалів і духівництва. В квітні 1917 в Ташкенті було створено Туркестанський к-т Тимчасового уряду, до якого перейшла вся влада в краї. Поворотним пунктом в історії У. була перемога Великої Жовтн. соціалістичної революції. 28.X (10.XI) 1917 в Ташкенті почалося збройне

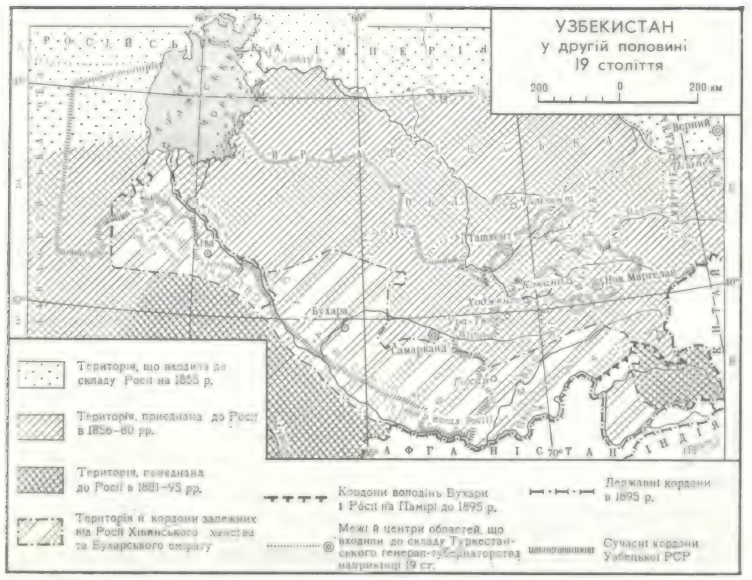

ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОДУНЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (1940=1)

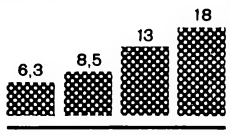

повстання робітників і солдатів, що завершилося 1 (14).XI встановленням Рад. влади в місті. Протягом листопада 1917 — січня 1918 Рад. влада перемогла на значній частині тер. У., за винятком Бухарського і Хівинського ханств. Утворена узб. бурж. націоналістами з допомогою рос. білогвардійців у листопаді 1917 в Коканді т. з. Кокандська автономія була в лютому 1918 ліквідована загонами червоногвардійців і повсталими сел. масами. У квітні 1918 було утворено *Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку* в складі РРФСР. У лютому 1920 трудящі Хіви, підтримані частинами Червоної Армії, повалили феод. деспотичний режим і в квітні створили *Хорезмську народну радянську республіку*. На весну 1920 було визволено майже всю Ферганську долину. У вересні 1920 було встановлено Рад. владу в Бухарі, невдовзі тут було проголошено *Бухарську народну радянську республіку*. На поч. 1922 значну частину її захопили басмачі (див. *Басмацтво*). Їхні осн. сили розгромлено влітку 1922, повністю знищено 1926. Після розгрому інтервентів і внутрішньої контрреволюції трудящі У. стали на шлях мирного соціалістичного будівництва. Навесні 1921 було почато земельно-водну реформу. В жовтні 1924 внаслідок *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* утворено Узб. РСР. До 1929 до її складу входила Тадж. АРСР. За роки Рад. влади У. з відсталої окраїни царської Росії перетворився на передову індустр.-агр. республіку. В 1926—29 на всій тер. Узб. РСР проведено зем.-водну реформу. В 30-х рр. здійснено колективізацію с. г., створено великі іригаційні споруди, зокрема *Великий Ферганський канал* та ін. канали. За роки передвоєн. п'ятирічок збудовано понад 500 пром. підприємств, у т. ч. з-д «Ташсільмаш», Ташкентський текст. комбінат та ін. Велику допомогу У. в соціалістичному будівництві подали всі братні народи СРСР. Робітники центр. районів Російської Федерації, Сибіру, Уралу, України брали участь у спорудженні Чирчицького електрохім. комбінату, Великого Ферганського каналу тощо. Здійснювалася культур. революція. Сформувалася узб. соціалістична нація. В результаті проведення ленінської нац. політики У. здійснив перехід від феод. ладу до соціалізму, минувши капіталізм. З початком Великої Вітчизн. війни 1941—45 нар. г-во республіки було перебудовано на воєн. лад. З прифронтових районів, у т. ч. з України, в У. евакуювали бл. 100 пром. підприємств, значну кількість наук. установ і культур. закладів. У республіці було сформовано ряд військ. з'єднань. 120 тис. воїнів з У. нагороджено орденами й медалями, 282 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу (в т. ч. 45 чол. за подвиги в *битві за Дніпро 1943*). Трудящі У. подали значну допомогу у відбудові нар. г-ва районів, визволених від нім.-фашист. окупантів. Зокрема, на Україну було відправлено багато тракторів, автомобілів, паровозів, пром. устаткування тощо. В післявоєнний період нар. г-во У. досягло значних успіхів. Трудящі У. разом з усіма народами Рад. Союзу перетворюють у життя лінію партії на удосконалення розвинутого соціалізму. Узб. РСР нагороджено орденами Леніна (1939, 1956, 1980), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

М. А. Ахунова.

Комуністична партія Узбекистану. В лютому 1925 на I з'їзді партійної орг-ції Узбекистану оформлено створення Комуністичної партії (більшовиків) Узбекистану — КП(б) Узбекистану, що виділилася із складу КП(б) Туркестану (створена 1918) після нац.-держ. розмежування республік Середньої Азії. З жовтня 1952 має сучасну назву. На 1.I 1983 налічувала 578 700 членів і 26 953 кандидати у члени партії. Черговий, XX з'їзд відбувся 3—5.II 1981. Перший секретар ЦК Компартії Узбекистану — І. Б. *Усманходжаєв* (з 1983). ЛКСМ Узбекистану засновано в квітні 1925. На 1.I 1983 в її лавах було 3 171 993 комсомольці. Профспілки Узбекистану на 1.I 1983 налічували 5700 тис. чоловік.

Народне господарство. У.—республіка багатогалузевої індустрії та інтенсивного механізованого с. г. Нар. г-во У. є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. У.— район зростаючої важкої пром-сті, розвинутої легкої і харч. пром-сті, найпотужніша в СРСР бавовняна база (61 % бавовни-волокна СРСР, 1982), що стала стрижнем усього *агропромислового комплексу* республіки. Загальносоюзне значення мають також шовківництво, каракулівництво, плодівництво, виноградарство, овочівництво. У загальносоюзному тер. поділі праці республіка посідає 1-е місце за виробн. бавовни-волокна, шовку-сирцю, стебла кенафу, бавовнозбиральних машин, бавовноочищувачів, тракторних бавовняних сівалок, бавовноочисного устаткування; 2-е місце — за випуском прядильних машин і виробн. каракулю; 3-є місце — за виробн. мостових електричних кранів, бавовняних тканин, олії, рису, овочів; 4-е місце — за видобутком природного газу, виробн. шовкових тканин. Обсяг пром. продукції У. 1982 зріс порівняно з 1940 у 18 раз, с. г.— у 4,73 раза. В 1982 у валовому сусп. продукті республіки частка пром-сті становила 33,8 %, с. г.—32,4 %, буд-ва — 11,1 %, транспорту і зв'язку — 4,3 %. Капіталовкладення в нар. г-во республіки 1982 дорівнювали 5963 млн. крб. (1940 — 202 млн., 1965 — 2021 млн. крб.). Продуктивність праці 1982 зросла проти 1970 в пром-сті в 1,2 раза, в с. г.— більше ніж в 1,3 раза, в буд-ві — в 1,6 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—82 в 2,4 раза. Виплати і пільги з сусп. фондів споживання зросли за цей період в 2,2 раза, роздрібний товарооборот — у 2,3 раза. Введено в дію 64 101 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. У. входить до Середньоазіатського екон. району СРСР і має тісні зв'язки з іншими районами країни.

П р о м и с л о в і с т ь. У.— республіка високорозвинутої індустрії. Тут створено значний паливно-енерг. комплекс з потужною електроенергетикою, велике машинобудування, кольорову металургію, хім., легку і харч. пром-сть. За роки Рад. влади істотні зміни відбулися в тер. розміщенні промислового виробництва. В 1913 бл. 70 % всіх пром. підприємств було розміщено у Ферганській долині; нині гол. індустр. районом став Ташкент і Ташк. обл. Створено потужні пром. вузли в Самарк. і Бухар. обл., збудовано підприємства в пд. районах і поніззі Амудар'ї. Прискореними темпами розвивається пром-сть у Джизак., Кашкадар., Сирдар. і Наманг. обл. Енергетика представлена Чирчик-Бозсуйськими ГЕС, Фархадською і Чарвакською ГЕС, Кувасайською, Ташкентською, Ангренською, Навоїйською, Сирдар'їнською ДРЕС. Понад 90 % електроенергії виробляють теплові електростанції. Основною галуззю палівно-енергетичного комплексу республіки є газова промисловість (понад 70 % палива). Осн. райони газодобувної пром-сті — Бухар. і Кашкадар. обл., а також Ферг. і Сурхандар. обл. Вугільна пром-сть зосереджена в Ангренському і Шаргунському басейнах, нафтова — гол. чин. у Ферг. долині і Бухар. обл., а також Сурхандар. і Кашкадар. обл. Чорна металургія представлена Узб. металургійним заводом (Бекабад). Кольорова металургія є однією з провідних галузей і має загальносоюзне значення, розвинута в основному в Ангрен — Алмаликському р-ні, представлена мідною, свинцево-цинковою, вольфрамомолібденовою, алюм. галузями (Алмаликський гірничо-металург. комбінат, Узб. комбінат тугоплавких і жароміцних металів у м. Чирчику, «Узбекзолото» та ін.). На кін. 60-х рр. У. став одним з великих центрів хім. пром-сті. Особливо розвинуто виробн. мінеральних добрив для бавовництва — Чирчицьке виробниче об'єднання «Електрохімпром», Кокандський суперфосфатний і Самарк. хім. з-ди, ферг. виробниче об'єднання «Азот», виробниче об'єднання «Навоїазот», Алмаликський хім. завод. Підприємства гідролізної пром-сті (Андижан, Фергана, Янгіюль), по виробн. хім. волокон і ниток (Фергана), пластмас (Ахангаран, Джизак), товарів побут. хімії (Алмалик, Наманган), лакофарбової продукції (Ташкент). Машинобудування представлено багатьма галузями. В У. створено базу с.-г. машинобудування, що обслуговує як місц. потреби ба-

Самаркандський хімічний завод.

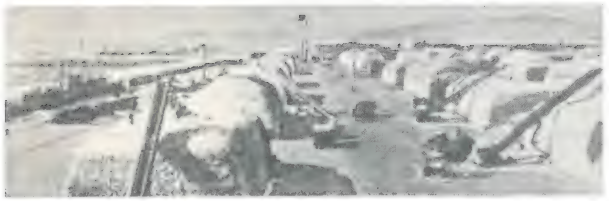

Заготівля бавовни в Акалтинському районі.

вовницького агропром. комплексу, так і потреби ін. республік Серед. Азії (з-ди «Ташсільмаш», «Узбексільмаш», «Чирчиксільмаш», Ташкентський тракторний та ін.). Маш.-буд. підприємства У. випускають також машини, екскаватори, підйомні крани, кабель, радіотех. апаратуру, устаткування для текст., вуг., хім., нафтової і газової пром-сті (Ташкент, Самарканд, Андижан, Коканд, Чирчик). Розвиваються верстатобудування та інструментальна пром-сть, приладобудування, трансп., буд.-шляхове та ін. машинобудування. Осн. продукція пром-сті буд. матеріалів: цемент, шифер, стінові матеріали, залізобетонні конструкції, вироби з пластмас, мінеральної вати тощо (Бекабад, Кувасай, Ангрен, Ахангаран, Навої, Ташкент). Провідна галузь легкої пром-сті — текст., у т. ч. бавовноочисна (Янгіюль, Андижан, Коканд, Бухара, Каттакурган), бавовняна (Ташкент, Фергана, Бухара, Наманган), шовкова (Маргілан, Самарканд, Наманган); розвинута швейна, шкіряно-взут., хутрова пром-сть. В У. зростає виробн. нетканих матеріалів. Розвивається фарфоро-фаянсова (Ташкент, Самарканд, Кувасай), меблева пром-сть. З галузей харч. пром-сті найрозвинутіші олійно-жирова (переробляє в основному бавовняне насіння), маслосироробна і молочна, м'ясна, консервна, рибна й виноробна (Ташкент, Самарканд, Кітаб, Фергана, Андижан, Янгіюль, Наманган, Муйнак та ін.).

Сільське господарство. За роки Рад. влади в У. с. г. перетворилося на високомеханізовану інтенсивну галузь, важливу ланку агропром. комплексу республіки. Його спеціалізацію визначають бавовництво, шовківництво, каракулівництво, плодівництво й рисівництво. Заг. обсяг валової продукції с. г. 1982 зріс проти 1965 в 2 рази. На кін. 1982 в республіці було 854 колгоспи і 1099 радгоспів. Осн. райони землеробства — оазиси (на рівнинах), долини й улоговини (в передгір'ях); найбільший — Ферг. долина. С.-г. угіддя 1982 становили бл. 63,3 % заг. зем. площі республіки (28,3 млн. га), з них лише 4,2 млн. га, або 14,7 % припадає на орні землі, 83,4 % — на пасовища. Основа с. г. — поливне землеробство. В 1982 площа зрошуваних земель становила 3701 тис. га (2-е місце в СРСР). Гол. іригаційні канали: Великий Ферганський, Пн. Ферганський, Пд. Ферганський, Нарпайський, ім. В. І. Леніна, Ескіангарський, Пд.-Голодностепський, Аму-Бухарський, Великий Андижанський, Великий Наманганський та ін.; водосховища: Чардаринське, Кайраккумське, Чарвакське, Каттакурганське, Тюябугузьке, Пд.-Сурханське та ін. Осн. зернові культури — рис, кукурудза, джугара (на поливних землях), пшениця, ячмінь, зернобобові (на богарних землях); технічні — бавовник, тютюн, кенаф, олійні.

Посівні площі сільськогосподарських культур
(всі категорії господарств; тис. га)

Посівна площа	1940	1982
Вся посівна площа	3036,5	4089,2
Зернові культури	1479,7	1193,6
в т. ч. пшениця	1012,3	464,2
рис	83,1	115,6
кукурудза на зерно	17,3	283,1
Технічні культури	1022,6	1920,6
в т. ч. бавовник	923,5	1884,5
Картопля і овоче-баштанні культури	87,3	196,5
Кормові культури	446,9	778,6

Валовий збір найважливіших сільськогосподарських культур
(всі категорії господарств; тис. т)

С.-г. культури	1940	1982
Зернові культури	601	2783,7
в т. ч. пшениця	272	257,6
рис	126	423,6
кукурудза на зерно	34	1884,6
Картопля	113,3	335,4
Бавовна-сирець	1386	6000,1
Овочі і баштанні культури	634	3500,3
Плоди і ягоди	136	845
Виноград	130	548

В 1982 площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці становила 143,9 тис. га (1940 — 18,9 тис. га), виноградників відповідно 64,2 тис. га (22,0 тис. га). Вирощують абрикоси, персики, вишні, яблука, груші, мигдаль, сливу, аличу та ін.; в пд. районах — субтропічні культури: гранат, інжир, хурму, цукр. тростину тощо. Найбільші райони плодівництва — Ферг. долина, Зеравшанський оазис, долини Чирчику і Ангрену. Важлива галузь с. г.— тваринництво. Його розвиткові сприяє наявність значних пустельних і напівпустельних, гірських і передгірних пасовищ, відходів переробки бавовни-сирцю. В передгір'ях і горах — тваринництво м'ясо-молочного напряму і м'ясо-вовнове вівчарство, в пустельних і напівпустельних рівнинах — вівчарство (м'ясо-вовнове і каракулівництво). В гірських і адирних частинах Ферг. долини розвинуте козівництво. Поголів'я (млн., на 1.I 1983): великої рогатої худоби — 3,9 (в т. ч. корів — 1,5), свиней — 0,7, овець і кіз — 9,5, птиці — 28,2 млн. голів. Розводять також коней, верблюдів. Розвиваються птахівництво, свинарство, бджільництво, кролівництво, рибництво, звірівництво. В 1982 було вироблено м'яса (в забійній вазі) 378 тис. т, молока — 2446 тис. т, яєць — 1727 млн. шт., вовни — 24,5 тис. т. Парк с.-г. машин становить (тис. шт., кін. 1982): тракторів (фіз. одиниць) — 163,4, зернозбиральних комбайнів — 10,4, бавовнозбиральних машин — 37,4, вантажних автомобілів — 51,9. У республіці широко здійснюються спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кін. 1982 в У. налічувалося 240 міжгосп. підприємств і орг-цій, у т. ч. тваринницьких — 102.

Транспорт. Основний вид транспорту — залізничний (80 % вантажообороту республіки). За роки Рад. влади експлуатаційна довж. з-ць зросла порівняно з 1913 більше ніж в 3 рази і порівняно з 1924 — більше ніж у 2 рази і 1982 становила 3,5 тис. км. Після пуску 1972 лінії Кунград — Бейнеу республіки Серед. Азії одержали другий вихід в Європ. частину СРСР і на Кавказ. Осн. магістралі: Ташкент — Оренбург — Москва, Ташкент — Красноводськ. Заг. довж. автошляхів — 69,0 тис. км, з них 58,1 тис. км — з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Ташкент — Алмалик, Ташкент — Чиназ, Великий Узбецький тракт (Ташкент — Термез), Ферг. кільце (об'єднує міста Ферг. долини), Зеравшанський тракт, Ташкентська кільцева та ін. Судноплавство по Амудар'ї, Аральському м. Важливе нар.-госп. значення має трубопровідний транспорт. Великі газопроводи: Середня Азія — Центр, Бухара — Урал, Бухара — Ташкент — Фрунзе — Алма-Ата. Заг. довж. газопроводів на тер. У.— 7690,8 км. Авіалінії сполучають Ташкент з усіма обл. центрами У. і всіма республіками СРСР.

У Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року в У. на одинадцяту п'ятирічку передбачено збільшити виробн. пром. продукції на 28—31 %, середньорічний обсяг валової продукції с. г. — на 17—19 %. Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року передбачено ефективніше використовувати створений меліоративний комплекс. Поряд з розвитком бавовництва прискореними темпами збільшувати виробництво зерна, тваринницької продукції, овочів та баштанних культур, плодів і ягід. Розширити виробн. кукурудзи на поливі. Ширше розвивати кормовиробн. на зрошуваних

Станція метро «Площа імені В. І. Леніна» в Ташкенті.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1975	1982
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,5	18,3	33,6	39,0
Мінеральні добрива (в умовних одиницях)	тис. т	2	4091	6132	7003
Трактори	тис. шт.	—	21,1	23,0	24,5
Бавовнозбиральні машини	шт.	5	5921	7572	9850
Екскаватори	»	—	1025	1382	1433
Збірні залізобетонні конструкції і деталі	млн. м³	—	2,9	3,9	5,3
Холодильники побутові	тис. шт.	—	57,2	103,3	102,0
Бавовна-волокно	тис. т	534	1384	1659	1692
Шовк-сирець	т	693	1172	1399	1864
Панчішно-шкарпеткові вироби	млн. пар	8,6	30,1	36,6	49,3
Білизняний трикотаж	млн. шт.	2,5	21,4	29,8	33,8
Верхній трикотаж	» »	1,0	11,0	13,2	18,5
Шкіряне взуття	млн. пар	3,8	18,4	25,0	31,3
М'ясо	тис. т	26,7	94,2	147,4	212
Олія	» »	141,7	293,6	430,9	427
Консерви	млн. ум. банок	39,3	334,1	537,9	750

Чар-Мінар (медресе Халіфа Ніязкул) у Бухарі. 1807.

Мінарет у Джаркургані. 1110.

землях, а також раціонально використовувати гірські, пустельні й напівпустельні пасовища. Здійснювати комплексне освоєння земель Каршинського і Джизакського степів. Розвивати високими темпами харч. галузі промисловості. *Д. А. Шарахмедов.*

Охорона здоров'я. В 1982 в Узб. РСР налічувалося 199,9 тис. лікарняних ліжок (117,4 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 52,3 тис. лікарів (30,7 лікаря на 10 тис. ж.) та 147,7 тис. осіб серед. мед. персоналу; діяли 1657 жіночих консультацій, дит. поліклінік та амбулаторій. Лікарів готують 4 мед. ін-ти: 2 — в Ташкенті, в Андижані і Самарканді. Найвідоміші курорти: кліматичні — Шахімардан, Акташ, бальнеологічні — Чартак, Чиміон, Ташкентські Мінеральні Води, Джейран-Хана, Кизил-Тепе.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До приєднання до Росії на тер. У. домінуючим типом шкіл були *конфесіональні школи,* зокрема *мектеби, медресе,* корихони та ін. Жінки, як правило, не здобували ніякої освіти; як виняток у реліг. школи приймали іноді дочок феод. знаті. Після приєднання У. до Росії з'явилися світські навч. заклади: рос. школи, гімназії, спец. тех. школи, учительська семінарія, реальне уч-ще, створено мережу т. з. рос.-тубільних шкіл, які повинні були готувати кадри перекладачів і дрібних чиновників з місц. населення. Після 1905 організовуються новометодні школи. В 1897 98 % корінного населення У. було неписьменним. У 1914/15 навч. р. загальноосв. школами було охоплено 2—3 % хлопчиків-узбеків мол. шкільного віку, в тех. школах навчалося бл. 500 учнів, вузів не було. Рад. влада відкрила узб. народові шлях до освіти й розвитку нац. культури. У 20-х рр. розгорнуто роботу по ліквідації неписьменності серед дорослого населення, яку в основному завершено наприкінці 30-х рр. Особлива увага приділялася жіночій освіті. З 1945/46 навч. р. розпочато перехід до заг. 7-річного навчання. В 1959 запроваджено обов'язкове 8-річне навчання. В 9-й п'ятирічці (1971—75) в основному завершено перехід до заг. серед. освіти. В 1982/83 навч. р. в У. в 9,4 тис. загальноосв. шкіл налічувалося 4,2 млн. учнів, у 236 серед. спец. навч. закладах — 251,5 тис. учнів, у 43 вищих навч. закладах — 288,8 тис. студентів. Найбільші вузи: *Ташкентський університет* імені В. І. Леніна, *Самаркандський університет;* пед., мед., с.-г., політех., текстильної та легкої промисловості інститути — в Ташкенті; Андижанський педагогічний інститут мов, *Нукуський університет* імені Т. Г. Шевченка та ін. У 1982 профес.-тех. уч-щами підготовлено 139,1 тис. кваліфікованих робітників. У республіці діє *Академія наук Узбецької РСР* (35 н.-д. установ; 42 академіки і 58 членів-кореспондентів; 1982), у її складі Ін-т механіки і сейсмостійкості споруд, Ін-т ядерної фізики, Ін-т математики, Астрономічний ін-т, Ін-т кібернетики з Обчислювальним центром, Ін-т хімії рослинних речовин та Відділ біоорганічної хімії, Ін-т ботаніки та інші наукові установи. Всього в республіці працюють 36,6 тис. наук. працівників, зокрема 1 тис. докторів і 14,0 тис. кандидатів наук (1982). На кожну тисячу працівників, зайнятих у нар. г-ві, вищу й серед. (повну й неповну) освіту мають 899 чол. (1983). Серед позашкільних закладів — палаци й будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи тощо. В 1982 в У.—7,3 тис. масових б-к (фонд — 68,5 млн. одиниць зберігання), зокрема найбільша з них — Держ. б-ка Узб. РСР ім. А. Навої в Ташкенті; 28 театрів, цирк, філармонія, концертні зали ім. Я. М. Свердлова та «Бахор»; 5,8 тис. кіноустановок з платним показом; 4,3 тис. клубних закладів; 36 держ. музеїв: Ташкентський філіал Центр. музею В. І. Леніна, Держ. музей історії народів Узбекистану ім. Айбека, Держ. музей мистецтв Узб. РСР, Держ. музей л-ри ім. А. Навої, Музей дружби народів СРСР, Респ. музей природи — в Ташкенті, Держ. музей історії культури та мистецтва Узб. РСР в Самарканді та інші.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1982 в У. видано 2310 назв книг і брошур тиражем 40,9 млн. прим., з них 936 — узб. мовою тиражем 22,5 млн. прим. В республіці виходять 85 журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 130,5 млн. прим.; у т. ч. 26 — узбецькою мовою річним тиражем 94,1 млн. прим.; 287 газет річним тиражем 962 млн. прим., у т. ч. 192 — узб. мовою річним тиражем 724 млн. прим. Працюють вид-ва: «Узбекистан», «Укітувчі» («Учитель»), «Фан» («Наука»), «Медицина», вид-во л-ри та мистецтва ім. Г. Гуляма, «Каракалпакистан» («Каракалпакія»), Головна редакція Узб. Рад. Енциклопедії. Друковані органи ЦК Компартії Узбекистану — журн. «Узбекистон коммуністі» («Комуніст Узбекистану») та «Партия турмуши» («Партійне життя»), узб. і рос. мовами. Друковані органи ЦК Компартії Узбекистану, Верховної Ради і Ради Міністрів Узб. РСР — газ. «Совєт Узбекистоні» («Радянський Узбекистан», узб. мовою), «Хакікаті Узбекистон» («Узбекистанська правда», тадж. мовою), «Ленін байраг'и» («Ленінський прапор», тат. мовою). В Ташкенті — Узб. телеграфне агентство (УзТАГ). Регулярне радіомовлення — з 1927; респ. радіомовлення ведеться узб., рос., тадж., казах., каракалп., тат., уйгурською мовами. Телевізійні передачі — з 1956. Телецентр — в Ташкенті. Ретранслюються телепередачі з Москви, Фрунзе, Душанбе.

Література. Узб. л-ра сягає своїм корінням у глибоку давнину. В багатій і різноманітній усно-поетичній нар. творчості значне місце займають казки про тварин, а також фантастичні, побутові. Серед останніх виділяється жанр латифа (анекдот), що приписувався жартівникам-дотепникам Алдару Кусі, Калі-плешивцю, Ходжі Несреддіну. Значного поширення набув епічний жанр — *дастан;* героїчний епос «*Алпамиш*», героїко-романтичний епос «Горогли», цикл «Рустамхон», любовно-романтичні твори «Юсуф і Зулейха», «Фархад і Ширін», «Лейлі і Меджнун». Перші писемні пам'ятки «Покаянна молитва маніхейців» (5 ст.), *орхоно-єнісейські написи* (7—12 ст.) — т. з. доісламська л-ра. До 11 ст. належить дидактичний твір «Знання, що дає щастя» (1069) Юсуфа Баласагуні, «Словник тюркських наріч» (1072—74), складений Махмудом Кашгарі. В кін. 12 — на поч. 13 ст. з'явився дидактичний твір «Подарунок істин» Ахмада Югнакі. Починаючи з 14 ст. узб. л-ра розвивалася досить інтенсивно і представлена ліричною та епічною поезією, елегійними віршами, романтичними дастанами, мемуарною л-рою в прозі, історіографією. Починає проникати світська тематика (любовно-романтична поема на біблійно-коранічний сюжет «Юсуф і Зулейха» Дурбека, кін. 14 — поч. 15 ст.). Розквіту давня узб. література досягла у творчості Алішера *Навої,* який писав тюркською мовою. Л-ра 16—19 ст. розвивалася у двох напрямах — придворно-панегіричному і демократичному. Набула поширення і суфійська література. В 16 ст. жили і творили М. Саліх, З. М. *Бабур,* у 17—18 ст.— Абулгазі, Турді, Б. Машраб. У кін. 18 —на поч. 19 ст. виступили поетеси Надіра, Увайсі, Махзуна; в 1-й пол. 19 ст.— поети М. Ш. Гульхані, Агахі, Махмур, М. Хорезмі. Л-ра 2-ї пол. 19 ст. формувалася під безпосереднім впливом рос. культури. Представниками прогресивно-демократичного напряму були поети М. А. *Мукімі, Фуркат,* Завкі, *Аваз Отар-огли* та ін. Демократичний напрям прокладав собі шлях у боротьбі проти ідеології бурж.-націоналістич. руху кін. 19 ст. Основоположником узбецької радянської л-ри був *Хамза* Хакімзаде Ніязі. В 20-х рр. з сатиричними та істор. романами виступив А. *Кадирі.* В л-ру прийшло нове покоління творчої молоді — *Айбек, Гафур Гулям,* А. Каххар, Х. *Алімджан, Уйгун,* К. *Яшен.* В 20—30-х рр. в узб. л-рі переважала поезія (поети М. Шейхзаде, С. Абдулла, Міртемір, Зульфія та ін.). Пізніше в узб. л-рі з'явилися імена письменників А. Умарі, С. Джури, Хаміда Гуляма, А. *Мухтара,* Т. Тули, Р. Бабаджана, С. Зуннунової та ін. Утвердився жанр істор. і побутового роману (А. Кадирі, А. Каххар, Х. Шамс та ін). У роки Великої Вітчизняної війни узб. письменники виступали з патріотичними творами (Гафур Гулям, Х. Алімджан, Уйгун, М. Шейхзаде та ін.). Післявоєн. період характеризується великою кількістю жанрових форм, різноманітністю тематики. В 50—60-х рр. з романами виступили Айбек, І. Рахім, Шухрат, С. Ахмад, Ш. *Рашидов,* А. Мухтар, Мірмухсін, Р. Файзі та ін. В розвиток жанру повісті значний внесок зробили А. Каххар, С. Ахмад, П. Кадиров, А. Якубов, У. Умарбеков,

У. Хашимов, У. Усманов та інші В 60—70-х рр. в поезію прийшло нове поповнення — Е. Вахідов, А. Аріпов, Сайєр, Г. Джураєва, Е. Ахунова, Б. Байкабулов, Х. Худайбердиєва, Х. Шаріпов та ін. Перші драми в узб. л-рі належать Хамзі, Кадирі та ін. У драматургії плідно працювали і працюють К. Яшен, З. Фатхуллін, І. Султан, Уйгун, Б. Рахманов, Н. Сафаров, С. Азімов, М. Шейхзаде та ін. Літературознавство і літ. критика почали розвиватися в 20-х рр. Це праці А. Хашимова, А. Шарафутдінова, С. Хусаїнова. В 50—70-х рр. з'явилися дослідження І. Султана, Л. Каюмова, Х. Абдусаматова, Х. Якубова та ін. Творча дружба узб. і укр. культур розквітла після Великого Жовтня. В Узб. РСР перекладені твори Т. Шевченка, І. Франка, укр. рад. письменників. Випущено зб. статей і віршів «Т. Г. Шевченко» (1939). У 1944 узб. мовою видано книгу укр. поезії «Гнівна Україна», Україні присвятили свої твори Х. Алімджан, Уйгун. Узб. тематика відтворена у циклі віршів М. Бажана, у творах С. Крижанівського, М. Терещенка, книгах Т. Масенка, О. Ільченка, І. Ле. Укр. мовою видані книга узб. поезії «Зі Сходу на Захід» (1947), твори А. Навої, М. А. Мукімі, Хамзи, Айбека, А. Каххара, Ш. Рашидова, П. Турсуна, Мірмухсіна. Спілка письменників — з 1934. *З. У. Умарбекова.*

Архітектура. Найдавніші споруди на тер. У.— овальні курені з очерету та дерева (поселення Джанбас-Кала-4 в *Хорезмі*; 6—5-е тис. до н. е.) або багатокімнатні сирцеві напівземлянки (Чустське поселення у Ферган. долині; 2—1 тис. до н. е.), де жили родові громади. З серед. 1-го тис. до н. е. розвивалися міста з суцільною забудовою, огороджені фортечними стінами і баштами з бійницями (Кизил-Тепе, *Афрасіаб* та ін.). Осн. буд. матеріалами були сирцева цегла і бита глина (пахса). В 4 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. міста, як і раніше, мали оборонні стіни, але в їхній прямокутній забудові виділялися вулиці і квартали, торг.-ремісничі та палацові комплекси. В 4—8 ст. найпоширенішим типом поселення було укріплене помістя феодала з замком (кешком) на високій земляній платформі (Занг-Тепе поблизу Термеза). У 9—12 ст. інтенсивно забудовували нові і розширяли старі міста (Бухара, Самарканд, Ташкент та ін.). Вироблялася типологія середньовіч. культового — *мечеті, медресе, мавзолеї* (мавзолей Саманідів у Бухарі тощо) і цивільного — *караван-сараї*, криті ринки — зодчества. В 11 — на поч. 13 ст. у буд-ві широко застосовували випалену та глазуровану цеглу, фігурну кладку, різьблення по ганчу, теракоту з різьбленим геом. візерунком. Утворився тип купольної споруди з прямокутним порталом (пештаком), прорізаним високою стрільчастою аркою (караван-сарай Рабаті-Малік поблизу Керміне, 11 ст.; мавзолей Санджара в Мерві, 11 ст.). У 14—17 ст. у великих містах розширяли фортифікаційні споруди, прокладали нові магістралі, створювали площі, великі архіт. ансамблі. В цей час розвивали і ускладнювали склепінчасто-купольні конструкції, в оздобленні будівель широко застосовували полив'яну теракоту, глазуровані плитки, майолікову і цегляну мозаїку, розпис, сталактитове ліплення.

Серед споруд цього часу — мечеть Бібі-Ханим (1399—1404), мавзолей *Гур-Емір* (1404—05), ансамблі *Шахі-Зінда* (14—15 ст.) і площі *Регістан* (15—17 ст.), всі — в Самарканді; обсерваторія Улугбека поблизу Самарканда (15 ст.); медресе Мірі-Араб (1535—36) в Бухарі тощо. Після приєднання У. до Росії в містах виросли нові райони з регулярним плануванням і будинками європ. типу. Після встановлення Рад. влади в У. реконструйовано міста (Андижан, Бухара, Самарканд, Ташкент, Фергана), створено нові міста (Чирчик, Ангрен та ін.). В архітектурі громад. будівель 30—40-х рр. використовували засоби *конструктивізму* та *неокласицизму*, елементи середньовічного буд-ва та нар. житла (Будинок уряду в Ташкенті, 1931—32, арх. С. Полуянов; Ташк. пед. ін-т, 1938—40, арх. А. та Є. Жмуйда; Узб. театр опери та балету ім. А. Навої в Ташкенті, 1938—47, арх. О. Щусєв). Архітектура 60—70-х рр. спирається на індустр. методи буд-ва, принципи каркасного великопанельного та великоблокового домобудування, що дало змогу споруджувати будівлі підвищеної поверховості. Споруди нових міст (м. Навої, арх. О. Коротков та ін.) і старих (Самарканд, Ташкент, після землетрусу 1966) відзначаються чіткою функціональністю просторових композицій, монументальністю об'ємів, у оформленні їх широко використовують монументальний живопис і скульптуру, мотиви нар. декору (Палац мистецтв, 1962—64, арх. В. Березін та ін.; будинок Ради Міністрів Узб. РСР, 1965—67, арх. Б. Мезенцев та ін.; Ташк. філіал Центр. музею В. І. Леніна, 1970, арх. Є. Розанов та ін.; готель «Узбекистан», 1974, арх. І. Мерпорт та ін.; Палац дружби народів СРСР ім. В. І. Леніна, 1981, арх. С. Адилов та ін.; Будинок кіно, 1982, арх. Р. Хайрутдінов, С. Азізов та ін., всі — у Ташкенті; кінотеатр «Узбекистан», 1963, арх. М. Симонов та ін.; палац культури «Фархад», 1972, арх. В. Власов та ін., обидва — в м. Навої; готель «Самарканд» у Самарканді, 1971, арх. О. Айдінова та ін.). У 1934 створено Спілку архітекторів Узб. РСР. *А. І. Кременцова, Д. А. Шарахмедов.*

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мистецтва доби мезоліту на тер. У.— наскельний живопис Зараут-Саю з зображеннями тварин і сцен полювання. До доби неоліту належать деякі пам'ятки Ходжикента і Бастандика, до 1-ї третини 1-го тис. до н. е.— геми-інталії з Афрасіаба, браслети з округи Ташкента, близькі до ахеменідського мистецтва. Худож. виробам бронзового віку притаманні риси *«звіриного стилю»*. Коли на Пд. У. у перші віки н. е. з'явилися культові буддійські споруди, їх почали оздоблювати живописом і скульптурою, яку виконували з глини або висікали з каменю (фриз з Айртама). Розвивається мистецтво кераміки, дрібна пластика з теракоти (статуетки богинь, вершників тощо). У 6—8 ст. був поширений середньовічний согдійський настінний живопис. У 9—12 ст. розвивалися ткацтво, *торевтика*, худож. скло і кераміка. Архіт. споруди ззовні прикрашали багатоколірною мозаїкою (переважно сині та блакитні кольори), різьбленими мармуровими плитами й решітками. В інтер'єрах застосовували розписи і різьблення. В кін. 14—15 ст. були поширені виробн. тонких тканин, квітчастих вишивок, карбування, ювелірна справа. В цей час високого рівня досягли каліграфія і мініатюра. В 2-й пол. 19 ст. зародився сучас. живопис. У рад. час широко розвинулися різні види образотворчого мист. У перші роки розвивалися агітаційно-масові види мистецтва — плакат і сатиричний малюнок. Майстри книжкової графіки об'єдналися навколо журн. «Муштум». Наприкінці 30-х рр. розвинулися тематична картина і портрет (П. *Беньков*, З. Ковалевська, О. Татевосян, В. Уфімцев), пейзаж (М. Карахан, У. *Тансикбаєв*), а також графіка (В. Кайдалов, С. Мальт, В. Рождественський). У роки Великої Вітчизн. війни було створено агітаційні «Вікна УзТАГу». У повоєн. час розвиваються всі види образотворчого мистецтва, в якому поруч з майстрами старшого покоління плідно працюють художники А. Абдуллаєв, В. Євенко, В. Жмакін, Ч. Ахмаров, скульптори Ф. Грищенко, Н. Кримська та ін. Серед сучас. живописців — Д. Умарбеков, Г. Абдурахманов, В. Бурмакін, Ю. Талдикіна, Р. Чаріев; скульптори А. Ахмедов, М. Мусабаєв, Д. Рузибаєв; графіки К. Башаров, І. Васильєва, Ю. Павлов та ін. Розвиваються традиційні види декоративно-ужиткового мист.: кераміка, вишивка, карбування на міді, ювелірна справа, золотошвейна справа, килимарство, різьблення (дерево, ганч, мармур). У 1938 засновано Спілку художників Узб. РСР. *А. І. Кременцова, Д. А. Шарахмедов.*

Музика. Пам'ятки матеріальної культури і писемні документи свідчать про давні джерела муз. спадщини узб. народу. Розрізняють фольклор (календарні, трудові, весільні пісні тощо) і професмистецтво усної традиції (макоми — великі циклічні вокально-інструм. твори). В основі узбецької народної музики — *діатоніка*, трапляються й елементи *хроматизму*. Широко використовується ладотональна змінність і *модуляції*. Нар. пісням властивий поступовий мелодійний рух, багатство *мелізмів*, різноманітність ритміки. Муз. інструменти: струнно-смичкові — гіджак, кобуз, сато; струнно-щипкові — домбра, дутар, танбур, уд, рубаб; струнно-ударний — чанг; духові тростинні — буламан, сурнай, кошнай; флейтові — най, гаджир-най; мундштучні духові — карнай;

Пам'ятник 14 туркестанським комісарам у Ташкенті. Скульптор Д. І. Рябичев. 1962.

Будинок друку в Ташкенті. Архітектори Р. Блезе, Л. Христич та ін. 1975.

Готель «Москва» в Ташкенті. Архітектори В. Л. Співак та ін. 1982.

Мідний жбан. 18 ст. Бухара.

ударні мембранні — дойра, нагора; самозвучащі — сафойль, кошук та ін. Виконавство сольне й ансамблеве.

З встановленням Рад. влади було створено рос. оперний театр (1918), початкові й серед. муз. навч. заклади в Ташкенті, Самарканді, Фергані, Бухарі, відкрито н.-д. ін-т музики і хореографії (1928, Самарканд), Вищу муз. школу (1934, Ташкент; з 1936 — консерваторія). В розвитку узб. музики важлива роль належить Хамзі Хакімзаде Ніязі, який 1918—19 створив перші узб. революц. пісні. У 30-х рр. формувалися і муз.-сценічні жанри. Перші нац. узб. опери створено у співавторстві з рос. та укр. музикантами («Буран» М. Ашрафі та С. Василенка, 1939; «Лейлі і Меджнун» Р. Глієра та Т. Садикова, 1939). Зароджувалася балетна і камерно-інструм. музика. У роки Великої Вітчизн. війни інтенсивно розвивалися жанри пісні (М. Ашрафі, М. Бурханов, О. Козловський, Т. Садиков та ін.), муз. драми і опери («Улугбек» О. Козловського), камерної та симф. музики (М. Ашрафі, Г. Мушель). У повоєнні роки розвивався узбецький романс (Т. Садиков, М. Бурханов, М. Левієв та ін.). В камерно-інструментальній музиці створено сольні, ансамблеві цикли (Г. Мушель, С. Юдаков та ін.). Симф. музика представлена переважно малими формами — поемою, увертюрою, рапсодією (О. Козловський, І. Акбаров). Як самостійний жанр утвердилася *кіномузика*. В 60—70-х рр. дальшого розвитку набула симф. музика (симфонія, концерт). Нові тенденції визначились у муз.-сценічній творчості. Композитори звернулися до сюжетів з творів світ. класики (опера «Конлі туй» І. Акбарова, за п'єсою «Криваве весілля» Гарсіа Лорки), л-ри союзних республік (опера «Момо ер» І. Акбарова за повістю «Материнське поле» Ч. Айтматова). Зріс інтерес до сучас. тематики в муз. комедії (М. Левієв, С. Джаліл). Створено балети на різноманітні теми («Кашмірська легенда» Г. Мушеля, «Амулет кохання» М. Ашрафі та ін.), кантати і ораторії (І. Акбаров, М. Ашрафі), в камерно-інструм. музиці розвивався жанр квартету (Б. Гієнко, І. Акбаров), зароджувалася фп. соната (Е. Саліхов, Н. Закіров). Популярною стала сольна камерна музика — для узб. нар. інструментів (О. Козловський), циклічні і концертні твори для оркестру нар. інструментів (Б. Гієнко, І. Хамраєв, С. Бабаєв, Д. Закіров), естрадна пісня. Серед виконавців: диригенти — нар. артисти СРСР М. Ашрафі та Д. Абдурахманова, нар. арт. Узб. РСР Ф. Шамсутдінов; співаки — нар. артисти СРСР Х. Насирова, С. Кабулова, В. Грінченко, нар. артисти Узб. РСР Н. Хашимов, К. Закіров, Д. Нізамходжаєв та ін.; артистки балету — нар. артисти СРСР Г. Ісмайлова, Б. Карієва; танцівниці — нар. артистки СРСР Тамара Ханум, М. Тургунбаєва. У республіці працюють Узб. Великий театр опери та балету ім. А. Навої (1939, Ташкент), Самаркандський театр опери та балету (1964), Узб. муз. театр ім. Мукімі (1939, Ташкент), Театр оперети (1971, Ташкент), Узб. філармонія (1936), Держ. симф. оркестр Узб. РСР (1938), Хорова капела (1952), оркестр узбецьких народних інструментів ім. Т. Джалілова (1938), ансамбль «Лязгі» (1958), Уздержконцерт (1966; з ансамблем «Ялла», 1972, та ін.), Ін-т мистецтвознавства ім. Хамзи Хакімзаде Ніязі (1928), консерваторія (1936, Ташкент). Спілка композиторів Узб. РСР — з 1938.

Виступ Узбецького танцювального ансамблю «Лола».

Між У. та Україною існують тісні мистецькі зв'язки. На Україні гастролювали оркестр узб. нар. інструментів ім. Т. Джалілова, муз. ансамбль під керівництвом Тамари Ханум, Узб. Великий театр опери та балету ім. А. Навої (тут, зокрема, 1961 поставлено оперу «Арсенал» Г. Майбороди) та ін. В У. виступали солісти Київ. філармонії, капела бандуристів УРСР, Укр. нар. хор ім. Г. Г. Верьовки, Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Під час 1-ї світової війни в Ташкенті працював С. Людкевич; у Ташк. консерваторії 1941—44 викладали професори Київ. консерваторії Л. Ревуцький, Д. Бертьє, К. Михайлов.

Театр. Джерела узб. театр. мистецтва — в нар. обрядах та іграх, календарних святах. Виразником нар. ідеології, що відіграв важливу роль у розвитку соціальної, політ. і громад. думки, став комедійно-сатиричний жанр театру масхарабозів і кизикчі. В 17—18 ст. великого поширення набув *театр ляльок*. Після приєднання Серед. Азії до Росії велике значення мали виступи рос. акторів і драм. та муз. труп. На поч. 20 ст. серед передової узб. інтелігенції зародився рух за створення узб. театру європ. типу. В зародженні нового узб. демократичного театру і драматургії визначну роль відіграла діяльність Абдулли Авлоні і Хамзи Хакімзаде Ніязі. В 1915 в Коканді Хамза організував аматорський театр, який поставив кілька п'єс, зокрема його власну п'єсу «Отруєне життя». В 1918 у Фергані він створив перший узб. рад. театр — Крайову мандрівну політ. трупу, що виступала на фронтах громадян. війни та в містах республіки. Ставилися революц. п'єси Хамзи «Хай живуть Ради», «Гей, робітниче!», «Ферганські трагедії», «Бай і батрак» та ін. У 1919 М. Уйгур створив у Ташкенті другий узб. рад. театр ім. К. Маркса (актори: А. *Хідоятов*, М. Мухамедов, А. Джалілов та ін.). Створювалися театри і в ін. містах, розвивалася худож. самодіяльність. У кін. 1920 на базі об'єднання учасників Крайової мандрівної політ. трупи і трупи театру ім. К. Маркса створено Зразкову крайову драм. трупу (худож. керівник — М. Уйгур). Багатьох акторів, талановиту молодь було направлено в Москву в драм. студію при Узб. будинку освіти. Інша група вчилася майстерності (1925) в Театр. технікумі ім. Ахундова в Баку. Багато випускників цих студій увійшло до складу Центр. пересувної трупи в Самарканді (1925), яка була реорганізована 1929 в Держ. узб. драм. театр, нині Узб. театр драми ім. Хамзи (з 1931 працює в Ташкенті, з 1933 — академічний). Цей театр став центром театр. культури У. В 1939 в Ташкенті створено Театр комедії, 1940 реорганізовано в Театр муз. драми і комедії ім. Мукімі. В 30 — на поч. 40-х рр. на сценах узб. театрів було поставлено спектаклі: «Спалимо» і «Честь та любов» К. Яшена, «Гамлет» і «Отелло» У. Шекспіра та ін. В роки Великої Вітчизн. війни було створено фронтові концертні бригади, які виступали в діючій армії. В співдружності з майстрами евакуйованих театрів Москви і України діячі узб. мистецтва створили ряд патріотичних спектаклів про героїзм рад. людей, їхній патріотизм у боротьбі проти фашизму: «Фронт» В. Соловйова, «Смерть окупантам» К. Яшена, антифашист. п'єса «Професор Мамлок» Ф. Вольфа та ін. В Театрі музичної драми і комедії ім. Мукімі (тепер Узбецький музичний театр ім. Мукімі) поставлено «Наталку Полтавку» І. Котляревського узб. мовою (реж. А. М. *Бучма*, художник М. *Драк*), в Намангані — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (за творчою допомогою Дніпроп. укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка), режисер і педагог М. *Верхацький* став організатором і першим директором Ташк. театр. ін-ту, художник В. *Меллер* здійснив оформлення кількох вистав в узб. театрах. У післявоєн. період репертуар театрів У. розширився, ставилися спектаклі, що відображали сучасність, видатні твори світової драматургії. Визначним явищем нац. театру кін. 40 — поч. 50-х рр. стали спектаклі: «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «Хамза» К. Яшена і А. Умарі, «Зоря Сходу» Н. Сафарова, «Шовкове сюзане» А. Каххара, «Макар Діброва», «Калиновий гай» О. Корнійчука, «Фауст і смерть» О. Левади тощо. В п'єсі «Провідна зоря» Яшена 1957 вперше в узб. драматургії створено образ В. І. Леніна (в ролі вождя — нар. арт. СРСР Ш. Бурханов). Період 60—80-х рр. характеризується різноманітністю жанрових форм: епіко-героїчні твори («Люди з вірою» І. Султана.

До ст. **Таджицька РСР.**

1. Душанбе. В центрі міста.
2. У Західному Памірі.
3. Загальний вигляд електролізного цеху Таджицького алюмінієвого заводу. Місто Турсунзаде.
4. Нурекська ГЕС імені Л. І. Брежнєва.
5. Яванський електрохімічний завод.
6. Новий цех килимового комбінату в місті Кайраккум.
7. Вахшський азотно-туковий завод.
8. В одному з цехів Ленінабадського шовкового комбінату.
9. Сівба бавовнику в колгоспі імені М. Горького Курган-Тюбинської області.
10. Отара овець на пасовищі.

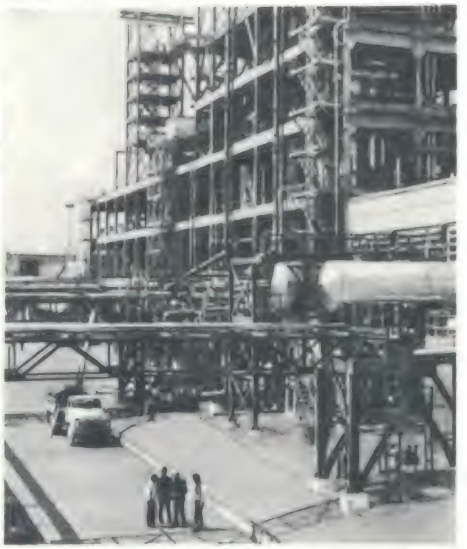

До ст. **Таджицька РСР.**

1. Частина міської стіни з баштою в Ленінабаді. 4 ст. **2.** Будинок політосвіти в Душанбе. Архітектори Е. В. Єрзовський, Ю. Л. Пархов. 1975. **3.** Монумент на честь воїнів-ленінабадців, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Скульптор І. З. Милашевич, архітектор Ю. О. Маслов. 1970. **4.** А. Рахімов. Портрет поливальника Ходжаєва. 1962. **5.** Р. М. Токман. Джамі. Дерево, інкрустація. 1964. **6.** С. І. Вишнепольський. Пошта. Центральна частина триптиха «Мужність». Лінограв'юра. 1970. **7.** Г. М. Тимков. Сирдар'я. 1939. **8.** Х. Д. Хушвахтов. Лист вождю. 1970. **9.** О. О. Татаринова. Бавовнярка. Гіпс тонований. 1945. **10.** А. Мавлянов. Блюдо. Кераміка. 1967. **11.** Сцена з балету «Дільбар» О. С. Ленського. Таджицький театр опери та балету імені С. Айні. Душанбе. 1954. **12.** Сцена з вистави «Рудакі» С. Улуг-зода. Таджицький театр драми імені А. Лахуті. 1958. **13.** Кадр з фільму «Розповідь про Сіявуш». Режисер Б. А. Кімягаров. 1973. **4**, **6**, **7**, **9** і **10** — Музей образотворчих мистецтв імені Бехзада. Душанбе.

До ст. **Туркменська РСР.**

1. У пустелі Каракуми.
2. Ашхабад. Панорама міста.
3. Загальний вигляд будівництва Марийської ДРЕС.
4. Новий йодний завод у місті Небіт-Дагу.
5. Коксова установка Красноводського нафтопереробного заводу.
6. Газозбиральний пункт у селищі Газ-Ачаку.
7. Сушіння каракульських смушків.
8. Збирання озимого ячменю в колгоспі імені М. І. Калініна Мургабського району Марийської області.
9. Каракумський канал.
10. Верблюди на відгінному пасовищі.

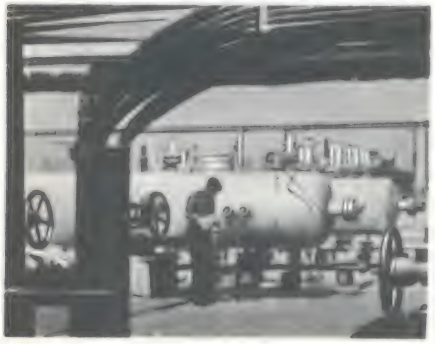

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

1
2

До ст. **Туркменська РСР.**

1. Кешк Киз-Кала Велика в Мерві. 7 ст. **2.** Бібліотека імені К. Маркса в Ашхабаді. Архітектори А. Р. Ахмедов та ін. 1969—74. **3.** А. А. Карелін, Є. Р. Трипольська та ін. Пам'ятник В. І. Леніну в Ашхабаді. Бронза. 1927. **4.** А. Хаджієв. Портрет Махтумкулі. 1947. **5.** К. Бекмурадов. Пробудження мовчазних. 1968. **6.** К. Ярмамедов. Голова туркмена. Дерево. 1966. **7.** М. Мамедов. Моління про воду. 1967. **8.** А. Амангельдиєв. Хлопкороби. 1964. **9.** І. Н. Кличев. Тюйдукісти. Права частина триптиха «День радості». 1967. **10.** Змагання дутаристів (виконавців на дутарах). **11.** Сцена з вистави «Махтумкулі» Б. Кербабаєва. Туркменський театр драми імені Молланепеса. **12.** Кадр з фільму «Ось повернеться батько». Режисер Х. Какабаєв. 1982. **4, 5, 7, 8** — Державний музей образотворчих мистецтв Туркменської РСР. Ашхабад.

3
4
5
6

7
8
9

10
11
12

1
2

3
4

5

6
7
8

9
10

До ст. **Угорщина**.

1. Озеро Балатон.
2. Панорама міста Токая.
3. Місто Будапешт.
4. Тісайський хімічний комбінат.
5. На будапештському автобусному заводі «Ікарус».
6. В одному з цехів текстильної фабрики в Будапешті.
7. Збирання пшениці.
8. Виробничі цехи держгоспу «Балатонбоглар».
9. Сортування яблук у виробничому кооперативі «Аранькалас» у медє Сольнок.
10. Бадачонське виноробне підприємство в медє Веспрем.

До ст. **Угорщина.**

1. Церква Богоматері (Матяша) в Будапешті. 13—15 ст.
2. Будинок парламенту в Будапешті. Архітектор І. Штейндл. 1884—1904.
3. Оперний театр у Будапешті. Архітектор М. Ібл. 1875—84.
4. Готель у місті Дебрецені. 60-і рр. 20 ст.
5. М. Мункачі. Нічні бродяги. 1873. Угорська національна галерея в Будапешті.
6. Ж. Кішфалуді-Штробль. Стрілець з лука. Бронза. 1918—19. Державний Ермітаж у Ленінграді.
7. Е. Домановський. Фрагмент фрески головного входу металургійного комбінату в місті Дунауйвароші. 1954—55.
8. Сцена з вистави «Птиця співуча» Г. Гамаші. Будапештський драматичний театр імені І. Мадача.
9. Сцена з вистави «Королева чардашу» І. Кальмана. Будапештський театр оперети.
10. Шаркезійська танцювальна у виконанні Ансамблю народного танцю УНР.
11. Кадр з фільму «П'ята печатка». Режисер З. Фабрі. 1977.

1
2

До ст. **Узбецька РСР.**

1. В долині річки Ангрену.
2. Ташкент. Панорама частини міста.
3. Чарвакська ГЕС.
4. Головна споруда Аму-Бухарського каналу.
5. Головна споруда газопроводу Бухара — Урал.
6. Експортна продукція Ташкентського тракторного заводу.
7. В ремонтному цеху Ташкентського авіаційного виробничого об'єднання імені В. П. Чкалова
8. У ткацькому цеху Алмаликської килимової фабрики.
9. Лимонарій колгоспу імені В. І. Леніна Орджонікідзевського району Ташкентської області.
10. Отари мериносних овець на випасі.
11. Обрізування бавовнику в радгоспі «Фергана» Сирдар'їнської області.

3

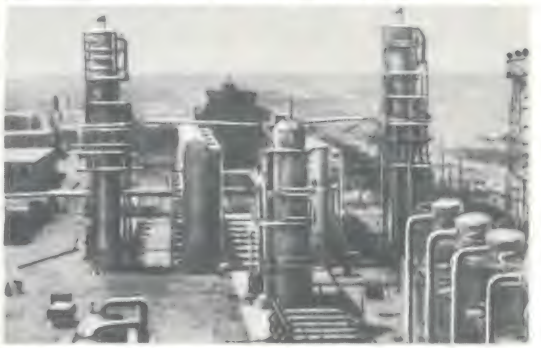

4
5

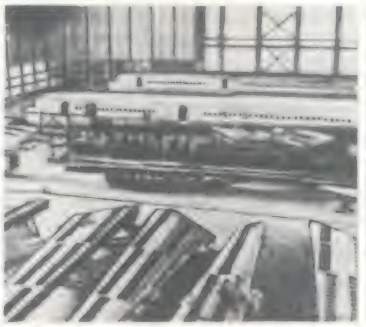

6
7
8

9
10
11

1
2

До ст. **Узбецька РСР.**

1. Медресе Кукельдаш у Ташкенті. 60-і рр. 16 ст. **2.** Меморіальний комплекс пам'яті воїнів м. Чирчика, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Скульптор Ю. Н. Кисельов. 1972. **3.** Адміністративний будинок у Ташкенті. Архітектори Б. С. Мезенцев та ін. 1974. **4.** Цирк у Ташкенті. Архітектори Т. М. Александрович і Т. С. Масятін. 1975. **5.** Н. В. Кашина. Дівчина з бубном. 1945. **6.** М. Г. Караxан. Золота осінь. 1957. **7.** Кунган, таця, піала. Карбування на міді. Початок 20 ст. Бухара. **8.** Сцена з вистави «Бай і батрак» Хамзи. Узбецький театр драми імені Хамзи. Ташкент. 1958. **9.** Сцена з опери «Витівки Майсари» С. О. Юдакова. Узбецький Великий театр опери та балету імені А. Навої. Ташкент. 1959. **10.** Кадр з фільму «Генерал Рахімов». Режисер З. Сабітов. 1968. **5, 6** — Державний музей мистецтв Узбецької РСР. Ташкент.

3
4

5
6
7

8
9
10

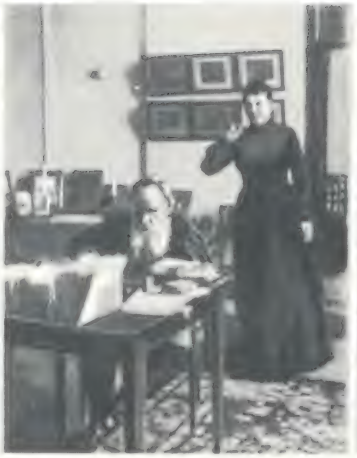

1
2
3
4

5
6
7

8
9
10

11
12
13

До ст. **Толстой Л. М.**

1. Л. М. Толстой — поручик артилерії. 1854. **2.** Л. М. Толстой і С. А. Толстая в кабінеті. Ясна Поляна. 1902. **3.** Л. М. Толстой і О. М. Горький. Ясна Поляна. 1900. **4.** Портрет Л. М. Толстого. Художник І. Ю. Рєпін. 1887. **5.** Побачення Анни з сином. Ілюстрація художника М. О. Врубеля до роману «Анна Кареніна». 1883. **6.** Атака. Ілюстрація художника А. В. Кокоріна до «Севастопольських оповідань». 1951—53. **7.** Доповідь Долохова Кутузову. Ілюстрація художника М. С. Самокиша до роману «Війна і мир». 1912. **8.** Петя Ростов у ніч перед боєм. Ілюстрація художника Д. О. Шмаринова до роману «Війна і мир». 1953—55. **9.** Після балу. Ілюстрація художника С. Т. Адамовича. 1977. **10.** Сцена з вистави «Влада темряви». Київський російський драм. театр імені Лесі Українки. 1974. **11.** Кадр з фільму «Отець Сергій». Отець Сергій — І. Мозжухін. 1918. **12.** Кадр з фільму «Воскресіння». «Мосфільм». 1960—62. **13.** Кадр з фільму «Війна і мир». «Мосфільм». 1967.

До ст. **Тичина П. Г.**

1. П. Г. Тичина. Автопортрет. 1922. **2.** Мати поета — Марія Василівна Тичина. **3.** М. М. Коцюбинський серед учасників «Літературних субот». Малюнок художника Г. В. Якутовича. 1959. **4.** П. Г. Тичина з французьким письменником-комуністом Анрі Барбюсом. Харків. 1927. **5.** П. Г. Тичина серед зенітників. Літо 1944. **6.** Делегати 3-го Всесоюзного з'їзду письменників. 1959. **7.** Зустріч поета з космонавтом П. Р. Поповичем. 1962. **8.** П. Г. Тичина серед дітей у с. Піскax. 1964. **9.** «Як упав же він...» Ілюстрація художника В. А. Євдокименка. 1960. **10.** Перша збірка поезій П. Г. Тичини «Сонячні кларнети». 1918. Обкладинка. **11.** Збірка поезій «Вітер з України». 1924. Обкладинка. **12.** «Пісня трактористки». Ілюстрація художника О. М. Довгаля. 1939. **13.** «Арфами, арфами...» Ілюстрація художниці Н. М. Денисової. 1968.

1

2

3

4

5

6
7

8

9

10

11

12

13

До ст. **Театр.**

1. Афінський театр. 5 ст. до н. е. Реконструкція Г. Булле і Г. Вірсінга. Сцени з вистав. 2. Давньоримська комедія. 4 ст. до н. е. Мармуровий рельєф. Археологічний музей. Неаполь. 3. Містерія «Страждання св. Аполлонії». Мініатюра Н. Фуке. 15 ст. Франція. 4. «Жартівники» Ф. Кіркмана. Лондон. 1672. Гравюра 17 ст. Англія. 5. Арлекін, Данні Корнето і синьйор Панталоне — персонажі комедії дель арте. Гравюра поч. 17 ст. Італія. 6. «Пригоди короля мавп». Пекінська опера. Гастролі в СРСР. 1981. Китай. 7. «Ітінотані фтаба гункі». Театр кабукі. Гастролі в СРСР. 1961. Японія. 8. «Ромео і Джульєтта» У. Шекспіра. Театр Друрі-Лейн. Лондон. Гравюра Равенела. 1763. Англія. 9. «Життя Галілея» Б. Брехта. Театр «Берлінер ансамбль». 1956. НДР. 10. «Смерть комівояжера» А. Міллера. Театр «Мороско тіетр». Нью-Йорк. 1949. США. 11. «Христофор Колумб» П. Клоделя. Театр де Франс. Париж. Гастролі в Москві. 1976. Франція. 12. «Дон Карлос» Дж. Верді. Театр «Ла Скала». Мілан. 1963, Італія. 13. «Засудження Фауста» (балет на музику однойменної ораторії Г. Л. Берліоза). Театр «Гранд-Опера». Париж. 1964. Франція.

До ст. **Театр.**

1. Скоморохи. Фреска Софійського собору в Києві. 11 ст.

2. Шкільний театр. Малюнок з «Поетики» М. К. Сарбевського. 17 ст.

3. Персонажі (Солдат і Запорожець) та скринька Сокиринського вертепу. 1771.

Сцени з вистав. 4. «Борис Годунов» О. Пушкіна. Олександринський театр. Петербург. 1870.

5. «Матрос» Соважа і Делур'є. Малий театр. Москва. 1835.

6. «На дні» М. Горького. Художній театр. Москва. 1902.

7. «Тетнулд» Ш. Дадіані. Театр імені Ш. Руставелі. Тбілісі. 1931.

8. «Дві сім'ї» М. Кропивницького. Театр Миколи Садовського. Київ. 1908.

9. «Джіммі Хіггінс» Л. Курбаса за Е. Сінклером. Театр «Березіль». Київ. 1923.

10. «Украдене щастя» І. Франка. Театр імені І. Франка. Київ. 1940.

11. «Ойніса» Д. Закірова і Б. Гієнка. Театр опери та балету імені А. Навої. Ташкент. 1957.

12. «Історія коня» (за повістю Л. Толстого «Холстомір»). Великий драм. театр імені М. Горького. Ленінград. Гастролі в Києві. 1980.

13. «Танок смерті» А. Стріндберга. Драматичний театр. Паневежис. Гастролі в Києві. 1980.

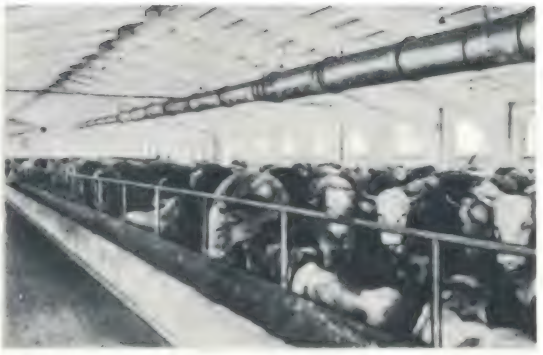

1
2

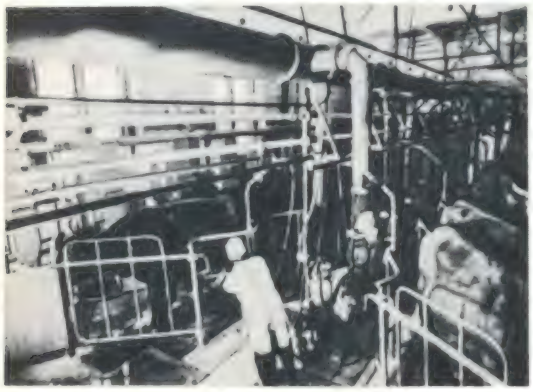

3
4

5
6
7

До ст. **Тваринництво.**

1. Молочний комплекс на 1000 корів дослідного господарства «Кутузівка» Науково-дослідного інституту Лісостепу та Полісся УРСР. Харківська область.

2. Білицьке міжколгоспне об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби. Полтавська область.

3. Доїльний зал молочного комплексу на 925 корів колгоспу імені К. Маркса Мар'їнського району Донецької області.

4. Промисловий комплекс із замкненим циклом виробництва свинини на 108 тис. свиней радгоспу-комбінату «Калитянський» імені 50-річчя СРСР. Київська область.

5. Свиноферма колгоспу «Жовтень» Радехівського району Львівської області.

6. Барани асканійської породи племзаводу «Асканія-Нова». Херсонська область.

7. Птахівницький радгосп імені Ф. Е. Дзержинського продуктивністю 3 млн. бройлерів на рік. Кримська область.

8. Старинська птахофабрика імені XXIII з'їзду КПРС продуктивністю 500 тис. індичат на рік. Київська область.

9. Лимарівський кінний завод. Ворошиловградська область.

10. Кролеферма радгоспу «Поляна». Черкаська область.

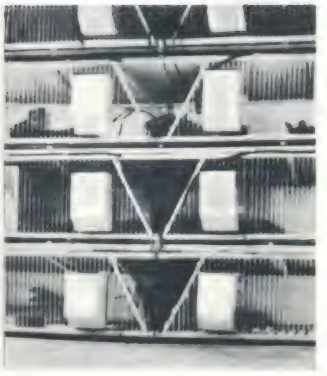

8
9
10

1
2
3

4
5
6
7

До ст. **Фаянс.**

1. Кварта і таріль. Туреччина. 17 ст.; чаша. Іран. 13 ст. **2.** Таріль. Майстерня Б. Паліссі. Франція. 16 ст.; кварта. Англія. 16 ст. **3.** Чорнильниця. Гжель. Остання третина 18 ст. **4.** Статуетка «Вакханка». Межигірська фаянсова фабрика. 1854. **5.** Таріль. Фірма Веджвуда «Етрурія». Англія. Близько 1840. **6.** Глечик. Завод Гарднера. 19 ст. **7.** Супниця. Завод Гребенщикова. 18 ст. **8.** Гіпюровий сервіз (частина). Межигірська фаянсова фабрика. 30-і рр. 19 ст. **9.** Таріль декоративна. Будянський фаянсовий завод. Кінець 19 ст. **10.** В. Шинкаренко. Набір «Перламутровий світанок». Конаково. РРФСР. 70-і рр. 20 ст. **11.** І. Сень, Б. П'янида, О. Рибіна. Столовий сервіз «Веселка». Будянський фаянсовий завод. 70-і рр. 20 ст. (**3, 6** і **7** — Росія, **4, 8, 9** і **11** — Україна).

8
9

10
11

1
2
3

До ст. **Театр Миколи Садовського** в Києві.

Сцени з вистав:

1. «На перші гулі» С. Васильченка (Тиміш — І. Мар'яненко, Олена — Є. Хуторна).

2. «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого (Сава Чалий — М. Садовський).

3. «Галька» С. Монюшка (Галька — О. Петляш).

4. «Камінний господар» Лесі Українки (Командор — М. Садовський).

5. «Ревізор» М. Гоголя (Городничий — М. Садовський).

6. «Мазепа» Ю. Словацького (Збігнєв — І. Мар'яненко, Воєвода — М. Садовський).

4
5
6

До ст. **Театр товариства «Руська бесіда»** у Львові.

1. І. Гриневецький у ролі Стецька («Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка).

2. Сцена з вистави «Чумаки» І. Карпенка-Карого.

3. Сцена з опери «Фауст» Ш. Ф. Гуно (Маргарита — К. Рубчакова, Мефістофель — І. Рубчак).

4. В. Плошевський у ролі Франца Моора («Розбійники» Ф. Шіллера).

5. Сцена з вистави «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького.

1
2
3

4
5

До ст. **Українка Леся.** **1.** Леся Українка. 1888. **2.** Леся Українка і О. Кобилянська. 1901. **3.** Леся Українка в Сан-Ремо. 1902. **4.** Останнє фото Лесі Українки. 1913. **5.** Леся Українка. Скульптор Г. Н. Кальченко. Мармур. 1961. **6.** Леся Українка в гуртку «Плеяда». Худ. В. І. Зарецький. 1961. **7.** «Коли втомлюся я життям щоденним». Худ. В. І. Касіян. Акварель. 1950. **8.** «В катакомбах». Худ. М. А. Стороженко. 1971. **9.** «Лісова пісня». Худ. М. Г. Дерегус. 1959. **10.** «Досвітні огні». Худ. С. П. Караффа-Корбут. Кольорова ліногравюра. 1970. **11.** Сцена з вистави «Лісова пісня» в Театрі ім. Ю. Фучіка. ЧССР. **12.** Сцена з вистави «Камінний господар». Київський рос. драм. театр ім. Лесі Українки. 1950. **13.** Сцена з вистави «Камінний господар». Ризький драматич. театр ім. Я. Райніса. 1962. **14.** Кадр з фільму «Лісова пісня». Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1960. **15.** Кадр з фільму «Іду до тебе». Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1970.

«Оптимістична трагедія» В. Вишневського), істор. п'єси («Фуркат» А. Авезова, Т. Ходжаєва, «Мірзо Улугбек» М. Шейхзаде), психологічні побутові драми («Честь» А. Ширванзаде, «Тополька моя в червоній хусточці» Ч. Айтматова), комедії («Витівки Майсари» Хамзи та ін.). Широко ставляться твори рос. рад. драматургів і зарубіжних класиків. Серед провідних театрів республіки: Узб. театр драми ім. Хамзи, Узб. драматич. театр «Йош гвардія» («Молода гвардія»), обидва—в Ташкенті, узб. драм. театри в Каттакургані та Самарканді, рос. драм. театри в Ташкенті, Самарканді, Фергані, узб. театри юного глядача ім. Ю. Ахунбабаєва, рос. ТЮГ — в Ташкенті, театри ляльок у Ташкенті і Андижані, Каракалп. муз.-драм. (Нукус) та ін. Велике значення для розвитку узб. театру мала творчість режисерів — нар. артистів Узб. РСР М. Уйгура, Я. Бабаджанова, О. Гінзбурга, Т. Ходжаєва; акторів — нар. артистів СРСР А. Бакірова, А. Хідоятова, С. *Ішантураєвої*, Ш. Бурханова, А. Ходжаєва, М. Мансурова, Л. Саримсакової, Р. Хамраєва, Г. Загурської, нар. арт. Узб. РСР Я. Абдуллаєвої, Г. Агзамова, К. Єфремової, Е. Малікбаєвої, А. Турдиєва, Н. Хачатурова, А. Файзієва, М. Юсупова та ін.

Кіно. В 1924 Наркомос Узб. РСР прийняв постанову про створення тресту «Узбекдержкіно», почалося будівництво кінофабрики «Шарк Юлдуз» (тепер кіностудія «Узбекфільм» ім. К. Ярматова). У кін. 20-х рр. групу молоді було направлено в моск. та ленінгр. навч. заклади, створювалися спец. курси. Значну роль у становленні нац. кіно відіграв Н. Ганієв — перший директор і актор узб. студії. В 20-х рр. режисери В. Висковський, О. Фреліх, М. Доронін, М. Авербах, К. Гертель та оператори А. Дорн, Ф. Веріго-Даровський зняли фільми: «Мусульманка» (1925), «Друга дружина», «Чадра», «Шакали Равата» (всі — 1927), «Критий фургон» (1928), «Останній бек» (1930). Спробу показати індустріалізацію в У. зроблено у фільмі Н. Ганієва «Піднесення» (1931). В 1937 вийшов перший звуковий фільм «Клятва» (реж. А. Усольцев-Гарфо). У роки Великої Вітчизн. війни в Узб. РСР було евакуйовано кіностудії ін. республік. У співдружності з ними було поставлено фільми: «Олександр Пархоменко» (1942), «Два бійці» (1943; обидва — реж. Л. Луков), «Насередлін у Бухарі» (1943, реж. Я. Протазанов). Досягненням післявоєн. років стали фільми «Тахір і Зухра» (1945, реж. Н. Ганієв), «Алішер Навої» (1948) та «Авіценна» (1957; обидва — реж. К. *Ярматов*). У кін. 50 — на поч. 60-х рр. в узб. кіно прийшли випускники ВДІКу та Вищих режисерських курсів. Знято фільми: «Зоря Улугбека» (1965, реж. Л. Файзієв), «Ти не сирота» (1963), «Ташкент — місто хлібне» (1970), «Абу Рейхан Біруні» (1974; всі — реж. Ш. Аббасов); історико-революц. фільми реж. К. Ярматова — «Буря над Азією» (1965), «Вершники революції» (1968), «Загибель чорного консула» (1970), «Одна серед людей» (1974), а також режисерів А. Хамраєва — «Білі, білі лелеки» (1965), «Надзвичайний комісар» (1970), «Без страху» (1971) та Е. Ішмухамедова — «Ніжність» (1967), «Які наші роки!» (1981). Розвивається документальне і науково-популярне кіно, 1961 створено студію науково-популярних і хронікально-документальних фільмів. Широко відомі документальні фільми М. *Каюмова*. Виходять кіножурнал «Советский Узбекистан» і сатиричний кінозбірник «Наштар» («Ланцет»). У Ташкенті з 1968 (раз на 2 роки) проводиться Міжнар. кінофестиваль країн Азії, Африки і Латинської Америки. В 1958 створено Спілку кінематографістів Узб. РСР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

А. І. Кременцова, Д. А. Шарахмедов.

Літ.: Ленин В. И. О Средней Азии и Узбекистане. Ташкент, 1957; Рашидов Ш. Р. Советский Узбекистан. М., 1982; Бабушкин Л. Н., Когай Н. А. Физико-географическое районирование Узбекской ССР. В кн.: Труды Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина, в. 231. Ташкент, 1964; История Узбекской ССР, т. 1—4. Ташкент, 1967—68; История Узбекской ССР. С древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1974; Победа Октябрьской революции в Узбекистане, т. 1. Сборник документов. Ташкент. 1963; Хроника событий Великой Октябрьской социалистической революции. Ноябрь 1917 — июнь 1918 г. Ташкент, 1975; История гражданской войны в Узбекистане, т. 1—2. Ташкент, 1964—70; Вклад трудящихся Узбекистана в Победу в Великой Отечественной войне. Ташкент, 1975; История рабочего класса Узбекистана, т. 1—3. Ташкент, 1964—66; История рабочего класса Советского Узбекистана. Ташкент, 1974; Худайбердыев Н. Д. Узбекистан в единой семье советских республик. Ташкент, 1978; Народы СССР — Ташкенту. Братская помощь народов СССР в ликвидации последствий землетрясения в Ташкенте (1966—1969 гг.). Сборник документов. Ташкент, 1970; Узбекская Советская Социалистическая Республика. Природа, население, хозяйство, территориально-производственные комплексы, перспективы. Ташкент, 1982; Зиядуллаев С. К. Современное состояние экономики Узбекистана и перспективы ее развития. Ташкент, 1982; Торжество ленинских идей культурной революции в Узбекистане. Ташкент, 1970; Валиев А. К. Расцвет культуры в Узбекистане. Ташкент, 1974; Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947; Турсунов Т. Формирование социалистического реализма в узбекской драматургии. Ташкент, 1963; Рустамов Э Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963; Абдумавлянов А., Бабаханов А. История узбекской литературы. Ташкент, 1966; История узбекской советской литературы. М., 1967; Кор-Оглы Х. Г. Узбекская литература. М., 1976; Воронина В. Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М., 1951; Кадырова Т. Ф. Современная архитектура Узбекистана. Ташкент, 1974; Пугаченкова Г. А., Рempель Л. И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века. М., 1965; Искусство Узбекской ССР. [Альбом]. Л., 1972; Фахретдинова Д. А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана. Ташкент, 1972; Искусство Советского Узбекистана. 1917—1972. М., 1976; История узбекской советской музыки, т. 1—2. Ташкент, 1972—73; История узбекской музыки. М., 1979; Узбекский советский театр, кн. 1. Ташкент, 1966; Рахманов М. Р. Узбекский театр с древнейших времен до 1917 года. Ташкент, 1981; Акбаров Х. Зрелость. 30-летний путь узбекского кино (1935—1965). Ташкент, 1971; Узбекская Советская Социалистическая Республика. Энциклопедия. Ташкент, 1981.

УЗБО́Й (тюрк.) — назва сухих *річищ* у пустельних областях Середньої Азії, які заповнюються водою на короткий період або зовсім не мають стоку. Найвідоміші з них: У з б о й (Зх. Узбой), що простягається від Сарикамишської западини до Каспійського м., та К е л і ф с ь к и й У з б о й у Пд.-Сх. *Каракумах* (обидва — в Туркм. РСР).

УЗГІ́Н — перехід речовини з твердого стану в газоподібний, минаючи рідку фазу. Те саме, що й *сублімація*.

УЗГО́ДЖЕННЯ — вид *підрядного зв'язку* між двома синтаксичними компонентами, при якому граматична форма підпорядкованого слова залежить від відповідної форми підпорядковуючого слова. У *флективних мовах* (до них належить і українська) узгоджувані граматичні форми виражаються *закінченнями*. У. буває повне — в усіх спільних для узгоджуваних слів граматичних формах (напр., «дубовий гай» — У. в роді, числі й відмінку) і неповне — тільки в частині форм («місто Київ» — У. в числі й відмінку, але не в роді).

У́ЗЕ (Uhse) Бодо (12.III 1904, Раштатт — 2.VII 1963, Берлін) — нім. письменник (НДР), член Академії мистецтв НДР (з 1955). Член Компартії Німеччини з 1932. В 1933 емігрував до Франції. В 1936—38 брав участь у національно-революц. війні іспан. народу як комісар Інтернац. бригади. З 1939 жив у США і Мексиці. Після 2-ї світ. війни повернувся на батьківщину. В 1950—52 був головою Спілки письменників НДР. Літ. діяльність почав автобіогр. романом «Найманець і солдат» (1935) і кн. нарисів про Іспанію «Перша битва» (1938). У романі «Лейтенант Бертрам» (1944) зображено нім. дійсність 30-х рр., події громадян. війни в Іспанії. Роман «Патріоти» (1954, незакінч., вид. 1965) — про антифашист. боротьбу в останні роки існування гітлерівського рейху.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Патріоти. К., 1958; Лейтенант Бертрам. К., 1959; Р о с. п е р е к л.— Искры во мгле. М., 1960.

А. Г. Баканов.

УЗЕ́НЬ ВЕЛИ́КИЙ — ріка в Сарат. обл. РРФСР та Урал. обл. Каз. РСР. Довж. 650 км, площа бас. 15,6 тис. км². Рівнинна, русло звивисте; впадає у безстічні Камиш-Самарські озера. Живлення переважно снігове. Осн. стік навесні, влітку пересихає, утворюючи плеса. Використовують для зрошування. На річці — м. Новоузенськ.

УЗЕ́НЬ МАЛИ́Й — ріка в Сарат. обл. РРФСР та Урал. обл. Каз. РСР. Довж. 638 км, площа бас. 18,2 тис. км². Ріка рівнинна, має звивисте русло. Впадає у безстічні Камиш-Самарські озера. Живлення гол. чин. снігове. Навесні розливається, влітку місцями пересихає. Використовують для зрошування.

Д. Узунов. Портрет К. Сарафова в ролі Фальстафа. 1932. Національна художня галерея. Софія.

Р. Уїлсон. Сноудон. 1770. Галерея мистецтв. Ліверпуль.

Дж. Уістлер. Міс Сесілі Александер. 1873. Галерея Тейт. Лондон.

УЗИ́Н — місто Білоцерківського р-ну Київ. обл. УРСР. Розташований на р. Узині (бас. Дніпра), за 10 км від залізнич. ст. Сухоліси. Вперше згадується під назвою Узениця 1651 у зв'язку з перебуванням тут Б. Хмельницького. З 1773 населений пункт мав назву Темберщина, з кін. 18 ст.— сучас. назва. Після 2-го поділу Польщі (1793) У. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1971 У.— місто. У місті — цукр. комбінат, консервний, хлібний та асфальтовий з-ди, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-осв. та музична школи, 3 лікарні, поліклініка, 4 будинки культури, кінотеатр, 6 бібліотек. В У. народився льотчик-космонавт СРСР П. Р. *Попович*.

УЗЛО́В Іван Герасимович (н. 14.VIII 1923, с. Олімпіадівка, тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. вчений у галузі чорної металургії, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1960. Після закінчення (1949) Дніпроп. металург. ін-ту працював на Костянтинівському металург. з-ді, з того ж року працює в Ін-ті чорної металургії (з 1978 — директор). Осн. напрями діяльності — створення сталей нових марок, розробка технологічних процесів термічного зміцнення прокату масових видів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю. Держ. премія СРСР, 1982.

УЗЛОВА́ — місто обласного підпорядкування Тул. обл. РРФСР, райцентр. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 64 тис. ж. (1983). Видобування вугілля. Підприємства залізнич. транспорту. З-ди: маш.-буд., пластмас, тех. шкіряних виробів; швейна, взут. та клавіатурна ф-ки. Харч. пром-сть. Технікуми важкого машинобудування та залізнич. транспорту, мед. уч-ще. Місто утворено 1938.

УЗНА́ДЗЕ Дмитро Миколайович [20.XII 1886 (1.I 1887), с. Сакара, тепер Зестафонського р-ну Груз. РСР — 12.X 1950, Тбілісі] — груз. рад. психолог і філософ, академік АН Груз. РСР (з 1941). Закінчив Лейпцігський (1909) і Харків. (1913) ун-ти. В 1915 створив першу в Грузії жіночу серед. школу з викладанням груз. мовою. Один із засновників Тбіліського ун-ту (1918), де з його ініціативи організовано відділення психології, кафедру психології й лабораторію *експериментальної психології*. З часу заснування (1941) Ін-ту психології АН Груз. РСР (з 1950 — ім. Д. М. Узнадзе) був його директором. У. належить ряд праць з психології мислення, мовлення, сприймання, діяльності тощо. У. є автором оригінальної теорії *установки* в психології, а також підручників і систематичних курсів з різних галузей психологіч. науки. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси, 1961; Психологические исследования. М., 1966. *В. В. Григолава.*

УЗУНДЖА — карстова печера в пд. частині Кримських гір. Міститься на *Ай-Петринській яйлі*, у верхів'ї річки Узунджі. Довжина 1500 м, вис. до 20 м. Закладена у вапняках з прошарками пісковиків. Складається з численних вузьких тріщинних і широких ходів різноманітної конфігурації з нішами. На різних рівнях вони з'єднуються сифонними каналами. В межень по дну У. протікає невеликий водний потік; під час паводка рівень води піднімається на вис. 1,5—2,5 м. У повітрі печери виявлено підвищений вміст вуглекислого газу (1,4 %), метану (0,6 %) і важких вуглеводнів. Пам'ятка природи місцевого значення. Розвинутий туризм.

Ю. І. Шутов.

УЗУНЛА́РСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро в Крим. обл. УРСР, на Пд. Керченського п-ова. Довж. 10 км, шир. від 1,5 до 5,5 км, глиб. до 0,1 м. Площа 21,2 км². Пн. і сх. береги озера високі. Дно вкрите чорним і сірим мулом, товщина шару відповідно 0,3 м і 10 м. У межах озера та поблизу його — поклади заліз. руд (див. *Керченський залізорудний басейн*).

УЗУ́НОВ Дечко (н. 22.II 1899, м. Казанлик, тепер НРБ) — болг. живописець, нар. художник Болгарії (з 1963), член Болг. АН, почесний член АМ СРСР (з 1933), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967). Навчався в софійській (1919—22) та мюнхенській (1922—24) АМ. Автор портретів (поета М. Лілієва, 1924; акторів М. Массалітінова, 1928; К. Сарафова в ролі Фальстафа, 1932), жанрових композицій («Фракійська весна», 1959; «Протест», 1964—65; «За волю», 1967; «Безсмертя», 1973; «Каїн та Авель», 1979), пейзажів. Викладає в софійській АМ (з 1938 — професор).

Літ.: Воейкова И. Н. Дечко Узунов. М., 1974. *В. А. Афанасьєв.*

УЗУФРУ́КТ (лат. usus-fructus, від usus — користування і fructus — зиск, прибуток) — у Стародавньому Римі один з особистих *сервітутів*, що полягав в особистому праві *користування* чужою власністю з одержанням від неї прибутків. Широкого розповсюдження набув за середньовіччя, особливо у бурж. цивільному праві (напр., у Франції).

УЇКЛІФ (Вікліф; Wycliffe, Wiclif, Wyclif) Джон (між 1320 і 1330, графство Йоркшір — 31. XII 1384, Латтеруерт, графство Лестершір) — англ. реформатор, ідеолог бюргерської *єресі*. З 1372— професор богослов'я Оксфордського ун-ту. Автор памфлетів і трактатів, переклав англ. мовою Біблію. Відстоював примат світської влади над духовною, виступав за підкорення духівництва королю, за *секуляризацію* церк. власності, спрощення церк. обрядів, за позбавлення духівництва соціальних привілеїв. Ідеї У. відіграли велику роль у підготовці *Уота Тайлера повстання 1381*. Констанцський собор 1415 оголосив У. єретиком.

УЇЛ — ріка на Зх. Каз. РСР, в межах Актюб., Гур'єв. та частково Урал. областей. Довж. 800 км, площа бас. 31,5 тис. км². Бере початок на Підуральському плато, впадає у оз. Актобе на Прикаспійській низовині. Живлення переважно снігове. Влітку міліє і розбивається на окремі плеса. Використовують для зрошування.

УЇЛКІНС (Wilkins) Моріс (н. 15.XII 1916, Понгароа, Нова Зеландія) — англ. біофізик, член Лондонського королівського т-ва (з 1959). Закінчив Кембріджський ун-т (доктор філософії з 1940). З 1946 працює в Кінгсколеджі (Лондон), де з 1962—професор і керівник відділу молекулярної біології (з 1970 — професор біофізики). У. за допомогою рентгеноструктурного аналізу підтвердив гіпотезу будови молекули *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (подвійна спіраль), розробив теорію фото- і термолюмінесценції. Має також праці в галузі біофізики нервової системи. Нобелівська премія, 1962 (разом з Ф. *Кріком* і Дж. Д. *Уотсоном*).

УЇЛКІНСОН (Wilkinson) Джефрі (н. 14.VII 1921, Тодморден) — англ. хімік, член Лондон. королівського т-ва (з 1965). Закінчив (1941) Імперський коледж науки і технології у Лондоні. Працював в Англо-американо-канадському проекті по атомній енергії (1943 — 46). Каліфорнійському ун-ті в групі Г. *Сіборга* (1946—50) і Массачусетському технологічному ін-ті (1950—51); викладав у Гарвардському ун-ті (1951—56); професор (з 1956) Імперського коледжу науки і технології у Лондоні. У.— один з основоположників хімії металоорганічних сполук перехідних елементів. Встановив (1952) хімічну будову («сендвічеву») фероцену. Відкрив універсальний каталізатор гідрування олефінів, ацетиленів та ін. («каталізатор «У.»). Нобелівська премія, 1973.

УЇЛКСА ЗЕМЛЯ — частина території Сх. Антарктиди між Землею Аделі та Землею Королеви Мері. Товщина льодовикового покриву перевищує 3000 м, на Пд.— 1000—2500 м. На узбережжі є ділянки, вільні від криги, — т. з. оазиси (Бангера, Грірсона). У. З. відкрила амер. експедиція Ч. Уїлкса 1840.

УЇЛСОН (Wilson) Мітчел (17.VII 1913, Нью-Йорк — 25.II 1973, там же) — амер. письменник. За освітою фізик. Деякий час працював у лабораторії Е. *Фермі*. Дебютував детективним романом «Гусака засмажено» (1940). У романах «Живи серед блискавок» (1949; в укр. і рос. перекладах 50-х рр.— «Життя в імлі»), «Брат мій, ворог мій» (1952), «Деві Меллорі» (1956) змалював долю вченого в капіталістичному світі, порушив проблему моральної відповідальності сучасної науки перед суспільством. У романі «Зустріч на далекому меридіані» (1961) виступав за міжнар. співробітництво в ім'я миру. Йому належать також науково-популярні книги. Не раз бував у Рад. Союзі, з симпатією писав про Рад. країну.

Тв.: Укр. перекл.— Життя в імлі. К., 1954; Рос. перекл.— Американские учёные и изобретатели. М., 1964; Живи с молнией. М., 1965; Брат мой, враг мой. Кишинёв, 1977.

В. І. Яценко.

УІЛСОН (Вільсон; Wilson) Річард (1.VIII 1713, Пенгос, Монтгомерішір — 15.V 1782, Коломменді, Денбішір) — англ. живописець, основоположник англ. пейзажу. З 1729 навчався в Лондоні у портретиста Т. Райта, з 1746 писав пейзажі. Жив і працював в Італії, в Лондоні, в Уельсі. Твори: «Дуврський замок» (бл. 1746), «Рим. Понте-Молле» (1754), «І я був в Аркадії» (1755), «Долина Ді» (бл. 1762), «Вид на Сноудон» (бл. 1766), «Кедер-Ідріс» (бл. 1774). Картини У. зберігаються в Нац. галереї в Лондоні та ін. зібраннях. У.— член-засновник королівської АМ у Лондоні (1768).

УІЛЬЯМС (Williams) Теннессі (справж. ім'я та прізв.— Томас Ланір; 26.III 1911, Колумбус, штат Міссісіпі — 24. II 1983, Нью-Йорк) — амер. драматург. Друкуватися почав у кін. 20-х рр. У драмах «Скляний звіринець» (1944), «Трамвай „Бажання"» (1947), «Кішка на розпеченому даху» (1955), «Орфей спускається в пекло» (1955), «Ніч ігуани» (1961) розкрив соціальні конфлікти амер. способу життя. Ноти соціальної критики в п'єсах У. нерідко ослаблені впливом *фрейдизму, екзистенціалізму*, натуралістичними мотивами.

Автор концепції «пластичного театру», за якою осн. роль у створенні спектаклю надавав світловому, музичному, худож. оформленню. Ряд п'єс У. поставлено в СРСР. У. належать також роман «Римська весна міссіс Стоун» (1950), повісті, оповідання.

Тв.: Рос. перекл.— «Стеклянный зверинец» и ещё девять пьес. М., 1967; Римская весна миссис Стоун.— Рассказы.— Эссе. М., 1978; Кошка на раскалённой крыше. М., 1979.

Літ.: Коренева М. Страсти по Теннесси Уильямсу. В кн.: Проблемы литературы США XX века. М., 1970.

В. І. Яценко.

УІНСОР, Віндзор — місто на Пд. Сх. Канади, в пров. Онтаріо. Розташований на р. Детройті напроти міста *Детройт* (США), з яким сполучений мостами і тунелем. Вузол з-ць. 193 тис. ж. (1976). Гол. центр автомобілебудування країни. Філіали з-дів «Форда» та ін. амер. автомоб. монополій. Розвинута чорна металургія, хім. і фарм. пром-сть, виробн. електронного устаткування для автомобілів. 2 університети.

УІНСТЕНЛІ (Winstanley) Джерард (1609, Уїган, графство Ланкашір — після 1652) — англ. соціаліст-утопіст, ідеолог руху *дигерів* — найрадикальнішої політ. течії в період *Англійської буржуазної революції 17 століття*. Виражаючи інтереси найбідніших верств населення, гол. чин. обезземеленого селянства, У. вимагав передати народові землю, загарбану *лендлордами,* і проголосити її суспільною власністю, встановити в Англії демократичну республіку, запровадити заг. виборче право, зрівняльний розподіл усіх продуктів праці. В 1649, очоливши рух дигерів, заснував біля містечка Кобем їхню колонію. Після розгрому колонії (1650) написав свій ідеологічний заповіт — комуністичну утопію «Закон свободи...» (1652).

УІНСТОН (Winston) Генрі (н. 2.IV 1911, м. Гаттісберг, шт. Міссісіпі) — діяч амер. і міжнар. комуністич. руху. Член Компартії США з 1933. Н. в робітн. негритян. сім'ї. В 1931—32 — один з організаторів походу безробітних м. Канзас-Сіті на Вашінгтон. З 1936 — член Нац. виконкому, 1938—41 — секретар Нац. виконкому Спілки комуністичної молоді. В 1938 обраний членом Політбюро Нац. к-ту КП США. В 1941—45 служив в армії. В 1947 обраний членом Нац. ради Нац. к-ту і секретарем Нац. к-ту КП США з орг. питань. Не раз зазнавав переслідувань. Перебуваючи у тюрмі 1956—61, захворів і втратив зір. Звільнений достроково під тиском прогрес. громадськості. З 1961 — член Політ. к-ту (до 1969 — Викон. бюро) ЦК (до 1972 — Нац. к-т), з 1964 — секретар ЦК КП США. З червня 1966 — нац. голова КП США. Автор праць з питань робітн. руху і нац.-визвольної боротьби. Нагороджений орденами Жовтневої Революції і Дружби народів.

Тв.: Рос. перекл.— Стратегия борьбы чёрного населения. Критика новых теорий освобождения чёрных в США и Африке. М., 1975.

Літ.: Мостовец Н. В. Человек несгибаемого мужества. М., 1982.

УІПЛ (Whipple) Джордж Гойт (28.VIII 1878—1.II 1976) — амер. лікар-патолог. Закінчив Єйльський ун-т (1900) і ун-т Дж. Гопкінса (1905). З 1914 — професор Каліфорнійського ун-ту; 1921—55 — професор патології ун-ту Рочестера. Осн. праці У.— з питань анемії, пігментного обміну, ураження печінки і підшлункової залози, туберкульозу, паразитарних хвороб. Відкрив роль печінки в гемопоезі і застосував препарати печінки при перніціозній анемії. Нобелівська премія, 1934 (разом з Дж. Р. *Майнотом* та У. *Мерфі*).

УІСТЛЕР (Whistler) Джеймс Еббот Мак-Нейл (10.VII 1834, Лоуелл, Массачусетс — 17.VII 1903, Лондон) — амер. живописець і графік. У 1843—49 жив у Петербурзі, відвідував АМ. У 1855—57 навчався в Парижі в майстерні Ш. Глейра, де зблизився з Е. *Дега*. На творчості У. позначився вплив Г. *Курбе* й мистецтва япон. гравюри. Працював у Парижі, Лондоні, Венеції. Твори: композиції «Симфонія у білому № 2. Дівчина у білому» (1864), «Сутінки у Вальпарнасо» (1866), «Старий міст у Баттерсі» (1872—75); портрети — автопортрет (1867), матері (1871), Т. Карлейля (1872), міс Сесілі Александер (1873). Картини У. зберігаються в Галереї Тейт в Лондоні, в Луврі та ін. зібраннях.

УІТМЕН (Whitman) Уолт (31.V 1819, Уест-Гіллс, штат Нью-Йорк — 26.III 1892, Камден, штат Нью-Джерсі) — амер. поет. У 1855 видав свій осн. твір — поетичну зб. «Листя трави», до якої потім додавав нові вірші. Ідеали У. пов'язані із світовою демократією, братерством усіх народів («Привіт світові», «Пісня про себе», «Пісня великої дороги»). Прославляв людину праці, досягнення науки, тех. прогресу («Пісня про виставку», «Піонери, о піонери!», «Пісня про сокиру», «Локомотив узимку»). З глибоким співчуттям змалював образи індіанців, негрів, іммігрантів. Під час громадян. війни в США 1861 — 65 активно підтримував справу Півночі (вірш «Бий, бий, барабане!»). Твори У. знаменують собою перехід від романтичної до реалістичної традиції в л-рі США. Укр. мовою вірші У. перекладали І. Кулик, В. Мисик, В. Коротич та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Мисик В. Вибране. К., 1958; [Вірші]. В кн.: Кулик І. Вірші та поеми. К., 1962; Листя трави. К., 1969; Рос. перекл.— Избранное. М., 1954; Избранные произведения. М., 1970.

Літ.: Чуковский К. И. Мой Уитмен. М., 1969; Мендельсон М. О. Жизнь и творчество Уитмена. М., 1969; Крицевий О. Т., Стельмах А. К. Співець трудового люду. К., 1972.

В. І. Яценко.

УІТЦ Бела (7.III 1887, с. Мегала, тепер СРР — 26.I 1972, Будапешт) — угор. художник і громадський діяч, засл. діяч мист. РРФСР (з 1930). Член КПРС з 1921. У 1912 закінчив АМ у Будапешті. З 1926 жив у Москві. В 1931—35 був відповідальним секретарем орг-ції революц. художників при Комінтерні. Автор портретів («Жіночий портрет», 1916), політ. плакатів («Червоноармійці, вперед!», 1919), серій офортів («Генерал Лудд», 1924—25), монументальних розписів (фрески в Будинку уряду в м. Фрунзе, 1936, у співавт.), декоративних панно («Угорщина бореться», 1956), театр. декорацій.

УЙГУ́Н [справж. прізв. та ім'я — Атакузієв Рахматулла; н. 1 (14).V 1905, кишлак Мерке, тепер село Меркен. р-ну Джамб. обл. Казах. РСР] — узб. рад. поет і драматург, засл. діяч мистецтв Узб. РСР (з 1956), нар. поет Узб. РСР (з 1965), член-кор. АН Узб. РСР (з 1974). Член КПРС з 1944. Один з основоположників узб. рад. л-ри. Друкуватися почав 1925. Збірки віршів та поем «Друга книга» (1933), «Країні сонця» (1936) та ін. присвячені Рад. Узбекистану. В роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами. Про мирне життя рад. людей писав у збірках «Дар» (1946), «Вірші» (1950), «Життя кличе» (1961). Автор п'єс «Алішер Навої» (1941; у співавт.), «Мати» (1942), «Рання весна» (1949), «Хурріят» (1959), «Метелик» (1966), «Абу Рейхан Біруні» (1973), «Пастка» (1975), оповідань. Україні присвятив поему «Вітри України» (1935) та ряд віршів. Перекладав твори О. Пушкіна, А. Чехова, Л. Толстого, Т. Шевченка та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Зі Сходу на Захід. К., 1947; Рос. перекл.— Жизнь зовёт. М., 1965; Хуррият. Пьесы. М., 1966; Голоса на рассвете. М., 1975; Избранное. М., 1980.

З. У. Умарбекова.

УЙГУ́РИ — народ, корінне населення *Сіньцзян-Уйгурського автономного району* КНР. Живуть також у деяких районах СРСР, Афганістану, Пакистану, Індії.

У. Уїтмен.

Уйгун.

Б. Уїтц. Збирання яблук. 1916. Угорська національна галерея. Будапешт.

Заг. чисельність У.—5,75 млн. чол. (1980, оцінка), з них в КНР—5,54 млн. чол. В СРСР, за переписом 1979, чисельність У.— 211 тис. чол. Мова — уйгурська (див. *Уйгурська мова*). Віруючі У.— мусульмани. У.—один з найдавніших тюркомовних народів Центр. Азії. Процес етнічної консолідації У. завершився у 8 ст.; в той час у них виникла ранньофеод. д-ва. В 9 ст. д-ву У. зруйнували єнісейські киргизи; У. переселилися до Китаю. З серед. 18 ст. до 20 ст. частина У. з Китаю переселилася до Росії. До 1921 У. не мали єдиної назви — називалися за місцем проживання (кашгарлик, яркендлик, турфанлик та ін.). Осн. заняття У.— землеробство, різні домашні ремесла. У. створили своєрідну культуру (монументальна культова архітектура, музичні й літ. твори).

УЙГУ́РСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — література *уйгурів*. Бере початок від народної творчості. Тривалий час розвивалась під впливом середньоазіатської, індійської та китайської культур. Перші писемні пам'ятки — рунічні епіграфи (7—8 ст.) і переклади буддійських релігійно-дидактичних книг — сутр (10 ст.). Класичні твори середньовіччя: «Словник тюркських говорів» Махмуда Кашгарі (11 ст.), що містив зразки фольклору й тогочасної прози, поеми Юсуфа Баласагуні (11 ст.), Ахмада Югнакі (12 ст.), Рабгузі (14 ст.), анонімний рукопис «Огуз-наме» (15 ст.) стали спільним здобутком багатьох тюркомовних народів. Творчість поета Мухаммада Іміна Хіркаті (17—18 ст.) і його послідовників Залелі та Новбаті була новим кроком у розвитку уйгурської літератури.

В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. набули популярності поезії Шаїра Ахуна, Арші, Хіслата Кашгарі та ін. і особливо основоположника нового напряму в поезії Абдураїма Нізарі. У 2-й пол. 19 ст. Садир Палван, Сеїд Мухаммад Каші, Мулла Шакір та ін. у патріотичних віршах закликали до боротьби проти іноземного поневолення. Видатним письменником 19 ст. був Білал Назим, творчість якого сповнена пафосу волелюбства та соціального протесту.

Після 1917 література радянських уйгурів, зберігаючи традиції та спираючись на досвід російської л-ри, досягла нових успіхів. Вийшли збірки оповідань Умара Мухаммаді, віршів Нурі Ісраїлова, Ізіма Іскандерова, Турди Хасанова та ін., романи Зія Самеді, Джамала Бусакова, Хізмета Абдулліна, Масімжана Зульпікарова, повісті Джалала Мусаєва, Ахмеджана Аширова, Юсупа Ільяса, оповідання і нариси, поеми і вірші Ізіма Бахніязова, Розі Кадирі, Патігуль Сабітової, Абдукаріма Ганієва та ін. Л-ра зарубіж. уйгурів почала відроджуватись після перемоги повстання 1931—33. Її зачинателями були Лутфулла Муталліп, Нім Шахід, Зуннун Кадирі, Нур Бусаков.

Літ.: Хамраев М. К. Веков неумирающее слово. Алма-Ата, 1969; Гул уйгурского бубна. Пер. с уйгур. М., 1979.

І. К. Чирко.

УЙГУ́РСЬКА МО́ВА, новоуйгурська мова — мова *уйгурів*. Належить до *тюркських мов*. В У. м. розрізняють три діалекти: пн.-західний, або центральний (опорний діалект сучасної літ. У. м.), східний, або лобнорський, і південний, або хотанський. Характерні риси У. м.: наявність 10 голосних фонем і 26 приголосних, непослідовний *сингармонізм*; іменникові властиві категорії числа, відмінка й присвійності; вживаються післяйменники. У. м.— старописемна. Алфавіт уйгурів в СРСР тепер базується на рос. графічній основі, а уйгурів у Китаї — на арабській. У. м. створено *уйгурську літературу*.

Літ.: Кайдаров А. Т. Уйгурский (новоуйгурский) язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 2. М., 1966.

УКА́З — у більшості сучасних держав акт *глави держави*. В СРСР — вид *актів*, що їх видають *Президія Верховної Ради СРСР*, Президії Верховних Рад союзних і автономних республік. Передбачений ст. 123 Конституції СРСР (в УРСР — ст. 110 Конституції УРСР). На відміну від *законів* У. бувають нормативні (такі, що встановлюють правову норму) та індивідуальні (напр., У. про нагородження орденами). Якщо видані в період між сесіями Верховної Ради У. вносять зміни або доповнення до чинного закону, вони підлягають обов'язковому затвердженню Верховною Радою на черговій сесії, після чого набувають сили закону. Затвердженню підлягають і У. про зміну кордонів між союзними республіками, про утворення й ліквідацію міністерств та держ. к-тів. Нормативні У. оголошуються і набувають чинності в тому самому порядку, що й закони.

УКАПІ́СТИ — члени укр. дрібнобуржуазної націоналістичної партії, які в січні 1919 під назвою «*незалежників*» виділилися з лівого крила *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). Порвавши на словах з УСДРП, «незалежники», формально визнавши Рад. владу, насправді перейшли до відкритої боротьби проти неї, стали на шлях організації куркульських заколотів. Навесні 1919 у їхніх рядах відбувся розкол, внаслідок якого ліва частина «незалежників» об'єдналася в серпні 1919 з *боротьбистами*, а права частина на своєму установчому з'їзді в січні 1920 прийняла назву «Українська комуністична партія» (УКП, укапісти). Рад. уряд України на прохання УКП дозволив їй існувати легально, взявши до уваги її заяву про те, що вона повністю відмовляється від своєї попередньої ворожої діяльності щодо Рад. влади. Але, незважаючи на прийняття «комуністичної» назви і заяви про лояльне ставлення до Рад. влади, У. вели далі замасковану боротьбу проти Комуністичної партії і диктатури пролетаріату. Вся діяльність У. була спрямована на відрив Радянської України від інших радянських республік під старим націоналістичним лозунгом «самостійної України». Всі ці дії У. зустрічали рішучу відсіч з боку трудящих, які виганяли їх з Рад, комнезамів та ін. орг-цій. Незважаючи на мізерний кількісний склад У. (200 чол. 1924 проти 500 чол. 1921), ЦК УКП у своєму другому (перше — 1920) зверненні до Виконкому Комінтерну від 27.VIII 1924 знову поставив питання про визнання УКП самостійною укр. секцією Комінтерну. Комісія в питанні про УКП, створена 17.XII 1924 Виконкомом Комінтерну, до кінця викрила підривну роботу УКП, показавши, що об'єктивно її діяльність і лозунги є контрреволюційні, що вона, по суті, стала центром збирання петлюрівських елементів. Рішуче засудивши націоналістичну діяльність У. і відмічаючи, що вони об'єктивно працювали в напрямі розколу сил пролет. диктатури України, Президія Виконкому Комінтерну 24.XII 1924 прийняла рішення про розпуск УКП. Цим рішенням було розпущено й «ліву» фракцію УКП, яка з 1923, відколовшись від УКП, існувала самостійно. В 1925 відбувся ліквідаційний з'їзд УКП. Рішення Комінтерну допомогло частині У. позбавитися хибних націоналістичних поглядів і вступити до КП(б)У. Ліквідація УКП була значною перемогою Комуністичної партії над націоналістичною ідеологією і сприяла дальшому вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

УКА́ЧИН Борис Укачинович (н. 18.II 1936, с. Кайрилик, тепер Онгудайського р-ну Горно-Алт. а. о.) — алт. рад. письменник. Друкується з 1956. Перша зб.— «Дороги» (1960). У збірках «Хто я такий» (1963), «Вірші» (1966), «Земля синього неба» (1968) писав про рідний край, його природу. Книга прози — «Гірські духи» (1971). Пише твори для дітей. Перекладає поезії М. Лермонтова, Т. Шевченка та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Ветка горного кедра. М., 1974; Бег аргамака. М., 1975; Эхо вечного Алтая. М., 1979; В начале зимы. М., 1981.

УКАЯ́ЛІ — ріка у Пд. Америці, в межах Перу, права прит. *Амазонки*. Довж. 1950 км, площа бас. 375 тис. км². Утворюється злиттям річок Апурімак і Урубамба, що беруть початок на схилах Зх. Кордільєри в *Андах*. У верхів'ї У. має гірський характер, нижче тече *Амазонською низовиною*, долина широка, подекуди заболочена, русло звивисте. Живлення гол. чин. дощове. Пересічна витрата води 12 600 м³/с. Судноплавна до м. Кумарія. ГЕС (на р. Урубамбі). В бас. У.— добування нафти; руїни *Мачу-Пікчу*.

УКІЙО́-Е (япон., букв.— образи повсякденного світу) — япон. художня школа, що склалася на початку 17 ст., переважно в м. Едо (тепер Токіо). Живописці, а пізніше гравери цієї школи відображали в своїх творах смаки демократичних кіл, заперечували традиційні схеми аристократичних, витончених мистецьких шкіл. Осн. увагу майстри У.-е зосереджували на актуальних питаннях свого часу, відтворювали сцени праці й побуту, рідну природу, зображу-

вали акторів театру *кабукі*, гейш тощо. Основоположником У.-е вважають живописця І. Матабея. Гол. представники — *Моронобу, Харунобу, Утамаро, Хокусай, Хіросіе.*

УКЛА́ДИ СУСПІ́ЛЬНО-ЕКОНОМІ́ЧНІ — система *виробничих відносин*, яка базується на відповідній формі *власності* на засоби виробництва в межах даної *суспільно-економічної формації* і охоплює певний сектор економіки країни. В істор. процесі розрізняють формаційні і неформаційні уклади. Формаційні уклади визначають характер екон. базису суспільства. Заміна одного формаційного сусп.-екон. укладу іншим відбувається на основі діяння заг. екон. закону для всіх формацій — *відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил закону*. Неформаційні уклади існують поряд з панівною формою власності і системою виробничих відносин (напр., у ряді капіталістичних країн зберігаються ще залишки феод. відносин тощо).

Багатоукладність економіки — характерна риса г-ва *країн, що розвиваються*. В цих країнах поряд з держ.-капіталістичними та приватнокапіталістичними укладами розвиваються в ряді галузей пром-сті держ. сектор та кооп. форми с.-г. виробн. При переході від одного експлуататорського суспільства до іншого новий формаційний уклад формується в надрах старого суспільства. Формування соціалістичного укладу відбувається в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*, якому властиві три гол. уклади — соціалістичний, дрібнотоварний, капіталістичний і відповідні їм сусп. класи — *робітничий клас, селянство, буржуазія*. Соціалістичний уклад відіграє провідну і визначальну роль в економіці перехідного періоду. В своєму русі він витісняє ін. уклади, успадковані від попередніх форм виробн., і, спираючись на держ. владу, концентрує осн. засоби виробн. в формі загальнонар. власності, розвивається на основі екон. законів соціалізму, які починають діяти разом з його виникненням.

П. М. Дубій, М. І. Чуклін.

УКЛЕЯ́ — риба род. коропових. Те саме, що й *верховодка*.

«УКРАЇНЕЦЬ» — альманах, який видавав М. О. *Максимович*. Вийшло дві книги; 1-а — в Москві (1859), 2-а в Києві (1864). В альманасі вміщено матеріали з історії України («Нечто о земле Киевской» і «Путевое воспоминание о Полтаве», «Письма о Богдане Хмельницком» — всі М. О. Максимовича та ін.), художні твори в укр. перекладі (зокрема, «Песнь о полку Игореве, переложенная на украинское наречие М. Максимовичем»), тексти старовинних рукописів.

Ф. К. Сарана.

«УКРАЇНСКАЯ БЕДНОТА́» — щоденна робітничо-селянська газета, що видавалася в березні—липні 1920 політуправлінням Реввійськради 12-ї армії. До травня виходила в Києві, згодом — за місцезнаходженням армії.

«УКРАИНСКИЙ АЛЬМАНА́Х» — перший на Україні альманах. Виданий 1831 у Харкові І. Срезневським та І. Росковшенком за участю групи харківських поетів-романтиків. Крім статей наукового і літ.- критичного характеру, тут опубліковано зразки укр. нар. творчості, вірші й балади Л. Боровиковського, Є. Гребінки, О. Шпигоцького, переклади з О. Пушкіна й А. Міцкевича. Надруковано прозовий уривок «Гаркуша» про відомого ватажка сел. антипоміщицьких повстань. Через брак коштів видання альманаху припинилось.

П. М. Федченко.

«УКРАЇНСКИЙ БИОХИМИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — науково-теоретичний журнал Інституту біохімії АН УРСР. Найстаріше наукове періодичне видання з біохімії в СРСР. Заснований 1926 як «Наукові записки Українського біохімічного інституту», з 1934 видавався під назвою «Український біохімічний журнал», з 1978 — під теперішньою назвою. Виходить рос. мовою 6 раз на рік.

«УКРАЇНСКИЙ ВЄСТНИК» — перший на Україні літ.-художній, наук. і громадсько-політ. журнал. Виходив у Харкові 1816—19 за ред. Є. Філомафітського, Р. Гонорського, Г. Квітки-Основ'яненка. В журналі друкувалися статті з історії Росії та України, з суспільних і природничих наук, етнографічні та інформаційні матеріали, а також статті, в яких пропагувалися просв. ідеї франц. енциклопедистів. У статтях з мови, л-ри й мистецтва піднесився голос за поширення освіти серед народу, розвиток вітчизн. культури. Крім перекладів з Вольтера, Ж. Б. Руссо, Дж. Мільтона та ін., вміщувались оригінальні твори В. Раєвського, О. Сомова, Я. Нахімова. Тут уперше опубліковано укр. мовою твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського і серед них відому байку «Пан та собака», подано зразки театр. критики, фейлетону, нарису, памфлета. Внаслідок цензурних переслідувань журнал було закрито.

П. М. Федченко.

«УКРАЇНСКИЙ ДОМОВО́Д» — перший ветеринарний журнал в Росії. Заснований у 1817 проф. Ф. В. *Пільгером* в Харкові. Видавався в Харків. ун-ті. На сторінках журналу розповідалось про розведення свійських тварин, захист їх від хвороб, лікування худоби, а також птиці, риби, бджіл, шовковичних шовкопрядів та ін. В 1-му випуску, зокрема, була надрукована доповідь проф. І. Д. *Книгіна* на відкритті Ветеринарного відділення петерб. Медико-хірургіч. академії. Вийшло 2 випуски журналу.

С. В. Баженов.

«УКРАЇНСКИЙ ЖУРНА́Л» — літ.-художній, наук. і громадсько-політ. журнал. Виходив 1824—25 у Харкові за ред. О. Склабовського при активній участі П. Гулака-Артемовського. Публікував статті про найновіші наук. теорії та відкриття, статті з філософії й естетики, матеріали з історії Росії та України, етногр. описи різних міст України, відомості про стан освіти, про події культур. і громад. життя. «У. ж.» виявляв увагу до творів л-ри, позначених волелюбними мотивами (вірші декабриста В. Раєвського і В. Розальйона-Сошальського, рецензія на поему К. Рилєєва «Войнаровский», огляди альманахів декабристів «Полярная звезда», «Невский альманах» тощо). Вперше в укр. періодиці тут з'явилась спец. стаття, присвячена історії та станові розвитку укр. л-ри. В часи політ. реакції, після розгрому декабристів, журнал було закрито.

П. М. Федченко.

«УКРАЇНСКИЙ МАТЕМАТИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — науковий журнал Інституту математики АН УРСР. Публікує основні результати досліджень з різних галузей математики та її застосувань. У журналі є розділи наук. інформації, критики та бібліографії, проблемно-оглядових статей. Виходить рос. мовою з 1949 шість раз на рік (до 1964 — чотири рази на рік). Перекладається англ. мовою в США. Розрахований на широке коло спеціалістів з математики і механіки. Попередниками «У. м. ж.» в АН УРСР були «Журнал математичного циклу ВУАН» (1931—33), «Журнал Інституту математики АН УРСР» (1934—38) та «Збірник праць Інституту математики АН УРСР» (1938—48).

І. Г. Козубовська.

«УКРАЇНСКИЙ СБО́РНИК» — укр. альманах. Засн. І. *Срезневським* з метою систематичного опублікування зразків народної творчості, літописів, матеріалів з історії України, худож. творів укр. письменників та досліджень про їхню творчість. Вийшло два випуски в Харкові — 1838 і 1841. У 1-й книзі опубліковано п'єсу «Наталка Полтавка» І. Котляревського з передмовою та коментарями І. Срезневського. 2-гу книгу альманаху видав М. Щепкін за допомогою М. Гоголя. Тут уперше надруковано п'єсу «Москаль-чарівник» І. Котляревського. До наступних книг готувалися твори Л. Боровиковського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Шпигоцького та ін., але через від'їзд видавця за кордон видання альманаху було припинене.

П. М. Федченко.

«УКРАЇНСКИЙ ФИЗИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — науковий журнал, орган Відділення фізики і астрономії АН УРСР. Заснований 1956. До 1961 виходив 6 раз на рік, з 1962 — щомісяця. Журнал публікує оригінальні та оглядові наук. праці з усіх галузей сучасної фізики: теорії поля і елементарних частинок, радіофізики і електроніки, ядерної фізики, фізики атомів і молекул, плазми та конденсованого стану, оптики тощо. До 1967 «У. ф. ж.» видавався укр. мовою з резюме рос. і англ. мовами, з 1967 — укр. і рос. мовами, з 1976 — рос. мовою з резюме англ. мовою.

Л. Г. Самко.

«УКРАЇНСКИЙ ХИМИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — наук. журнал, орган Відділення хімії і хім. технології АН УРСР. Засн. 1925. Публікує теор. й експериментальні праці з питань неорганічної та фіз. хімії, електрохімії, орга-

Титульна сторінка журналу **«Украинский домовод»**.

Леся Українка.

нічної хімії, аналітичної хімії, хімії високомолекулярних сполук тощо. Вміщує також хроніку проведення в УРСР наук. конференцій з різних питань хімії, рецензії на наукову літературу з хімії, що видається в УРСР, тощо. Видавався 1925—38 у Харкові. З 1948— у Києві. Виходить 12 раз на рік рос. мовою.

УКРАЇНА — країна (територія) і держава, населена в основному *українцями*. Назва «Україна» має давнє істор. походження і стосується території, на якій проживали сх. слов'яни. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1187 у зв'язку з смертю в Переяславі князя Володимира Глібовича. В літописі говориться: «и плакашася по немь вси Переяславци... о немже Украйна много постона». У 1189 літопис згадує, що князь Ростислав прибув «ко украйне Галичькой», тобто на пд. територію *Галицького князівства*. На поч. 13 ст. Україною в літописі називалися зх. землі *Галицько-Волинського князівства*. З 16 ст. термін «Україна» вживався в офіц. актах стосовно більшої частини заселених українцями земель у складі Польського Королівства. Назви «Україна» і «Вкраїна» вживалися в укр. *думах* та *історичних піснях* у розумінні «край», «країна», «земля» (а не «окраїна»). Одночасно з назвою «Україна» в офіц. документах, літописах і літ. творах вживалася назва «Русь», яка була спільною для рос., білорус. і укр. земель. З 14 ст. в писемних джерелах щодо Пн.-Сх. Русі вживалася назва «Велика Русь», а з кін. 15 ст.— «Росія», щодо Зх. Русі — «Біла Русь», щодо Пд.-Зх. Русі — «Мала Русь» (пізніше *Малоросія*). Серед нар. мас України останні дві назви не були поширені. Незважаючи на багатовікову розірваність держ. кордонами земель, де формувалася укр. народність, а потім нація, на ці землі поширилася спільна назва «Україна». Під час перебування У. в складі різних держав їхні пануючі кола заперечували право укр. народу на незалежність і всіляко ігнорували назву «Україна», а землям давали назви, які мали заперечити їхній укр. характер («Угорська Русь», «*Галичини і Лодомерії королівство*», «Герцогство Буковина», *Підкарпатська Русь*). Але незважаючи на це, поширилися назви *Лівобережна Україна, Правобережна Україна, Західна Україна*.

У ствердженні назви «Україна» важливу роль відіграла боротьба нар. мас проти соціального нац. гніту, особливо *визвольна війна українського народу 1648—54*. Боротьбу укр. народу підтримували прогресивні сили ін. народів, особливо російського. В. І. Ленін, відстоюючи права укр. народу, постійно вживав у своїх працях назву «Україна». Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, встановлення Рад. влади вперше в історії стала можливою реальна рівність і всебічний розвиток для усіх народів, що є торжеством ленінської нац. політики Комуністичної партії. Укр. народ уперше в своїй історії створив свою суверенну д-ву — Укр. РСР, що є невід'ємною частиною Союзу РСР. Завдяки могутності Рад. Союзу і братній допомозі всіх рад. народів здійснилася віковічна мрія укр. народу про своє возз'єднання (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). Під проводом Комуністичної партії Радянського Союзу, її складової частини — Комуністичної партії України трудящі Рад. України разом з усіма народами СРСР переможно захистили завоювання соціалізму під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, побудували *розвинуте соціалістичне суспільство* і йдуть по шляху побудови комунізму. Назва «Україна» збагатилася новим змістом і набула широкого міжнар. значення (див. також розділи Населення, Історія в т. 11, кн. II).

Ф. П. Шевченко.

«УКРАЇНА» — 1) Щомісячний історико-етнографічний і белетристичний журнал ліберально-бурж. напряму. Видавався 1907 в Києві укр. мовою як продовження *«Киевской старины»*. 2) Щоквартальний (тримісячний) суспільствознавчий журнал *Українського наукового товариства*. Виходив 1914 та 1917—18 в Києві укр. мовою. В перший рік видання на його сторінках виступали видатні прогресивні вчені О. Шахматов, Ф. Корш, І. Франко, В. Перетц, О. Левицький, М. Возняк, рецензувалися перші праці майбутніх рад. учених О. Білецького, М. Гудзія, С. Маслова. Пізніше в «У.» друкувалися переважно М. Грушевський та його однодумці, пропагуючи антинаукові націоналістичні концепції. В 1915—16 виходив у Москві як щорічник під назвою «Український науковий збірник».

В. Г. Сарбей.

«УКРАЇНА» — громадсько-політ., літературно-художній ілюстрований журнал. Видається з травня 1941 у Києві. Спочатку виходив щомісяця, з липня 1955 — двотижневик, з липня 1963 — тижневик. Висвітлює досягнення трудящих УРСР у пром-сті, с. г., науці та культурі; знайомить читачів з життям народів СРСР та зарубіж. країн. Публікує худож. твори, спорт. інформацію. Провідні жанри — коротке оповідання, літ.-худож. нарис, репортаж, фотонарис.

М. П. Подолян.

«УКРАЇНА» — див. *Палац культури «Україна»* в Києві.

УКРАЇНЕЦЬ Іван Каленикович [6(18).VIII 1888, Волинь — 7.V 1945, м. Миргород Полтав. обл.] — укр. рад. художник, майстер розпису на фарфорі. В 1917 закінчив Миргородську худож.-пром. школу ім. М. В. Гоголя, де навчався у О. *Сластіона*. Автор агітаційних тарілок, тематичних ваз, подарункових чашок з революц. гаслами, портретами визначних діячів Комуністичної партії; чайних сервізів, прикрашених укр. орнаментом. Серед творів — майолікова ваза (1916), тарілки «Виконаймо зустрічний» (1929), тарілка з портретом Г. І. Петровського (1930), плакетка «Ілліч» (1931), кухоль з портретом Д. Менделєєва (1932). В 1927—41 викладав у Миргородському керамічному технікумі ім. М. В. Гоголя. Твори У. зберігаються в музеї цього технікуму, музеї Баранівського фарфорового з-ду ім. В. І. Леніна (Житомир. область).

Літ.: Ханко В. М. Майстер агітаційної порцеляни. «Народна творчість та етнографія», 1979, № 3.

В. М. Ханко.

УКРАЇНКА Леся [Леся Українка; справж. прізвище, ім'я та по батькові — Косач-Квітка Лариса Петрівна; 13(25).II 1871, м. Новоград-Волинський, тепер Житомирської області — 19.VII (1.VIII) 1913, м. Сурамі, Грузія, похована в Києві] — українська поетеса і громадська діячка революційно-демократичного напряму. Мати У.— письменниця Олена *Пчілка*, сестра М. *Драгоманова*, батько — П. А. Косач, юрист. Дитячі роки минули на Волині (м. Луцьк, с. Колодяжне, тепер Ковельського р-ну), де вона пізнавала побут і звичаї укр. села, нар. пісні і казки, красу Полісся. Через хворобу (з дитинства і все життя хворіла на туберкульоз) вчилася вдома, здобула глибоку і різносторонню освіту. Знала бл. 10 мов, у 19 років написала для молодших сестер «Стародавню історію східних народів», була здібною піаністкою, займалася живописом, глибоко знала вітчизняну і світову л-ру, історію філософії і новітні досягнення наукового соціалізму. На формування літ.-естетичних поглядів У. мав великий вплив М. Драгоманов. У 90-х рр. встановила зв'язок з соціал-демократичними організаціями Києва і Львова. У 1897 познайомилася з пропагандистом марксизму, учасником київ. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» С. К. Мержинським. Деякі її вірші використовувались у прокламаціях РСДРП. За революц. діяльність царський уряд переслідував письменницю. В 1907 поліція заарештувала її разом з ін. київськими прогресивними діячами (в т. ч. М. Лисенком, Б. Грінченком). Друкуватися почала 1884 у Львові в журн. «Зоря» (вірші «Конвалія», «Сафо»). Плідно працювала в різних жанрах і галузях л-ри як поет, драматург, прозаїк, перекладач, публіцист, літ. критик, фольклорист. Перша зб. віршів — «На крилах пісень» (1893), згодом вийшли збірки «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902). В поезії У. переважає громадсько-політична лірика, пройнята ідеями гуманізму і пафосом життєствердження («Contra spem spero!»), в ній пристрасно звучить тема революц. боротьби («Досвітні огні», цикл «Невільничі пісні», «Напис в руїні»), патріотичні мотиви (цикли «Сім струн», «Сльози-перли»), роздуми про роль митця і поетичного слова («Слово, чому ти не твердая криця», поема «Давня казка»), інтернац. мотиви («Дим», поема «Одно слово»). На інтимній ліриці У. позначилася глибока людська драма. Революц. пафосом і худож. силою вірші У. стоять на рівні найкращих зразків світової поезії і розвивають далі традиції громадянської лірики Т. Шевченка, М. Некрасова,

Пам'ятник на могилі **Лесі Українки** на Байковому кладовищі в Києві. Скульптор Г. Л. Петрашевич. 1939.

І. Франка. З 13 років У. працювала в галузі перекладу. Перекладала твори М. Гоголя, І. Тургенєва, Г. Гейне, Г. Гауптмана, В. Гюго, Дж. Байрона, А. Міцкевича, М. Конопніцької, С. Надсона, А. Негрі, М. Метерлінка, Гомера, інд. епос та ін. Зверталась і до прозових жанрів. В оповіданнях реалістично змалювала побут народу, соціальні суперечності («Така її доля», «Приязнь»), бездуховність пануючих класів («Над морем»), виразила роздуми митця про своє місце в суспільстві. Публіцистичні виступи У. спрямовувала проти царизму («Голос однієї російської ув'язненої»), проти укр. бурж. націоналізму та клерикалізму («Безпардонний патріотизм»), підкреслювала роль робітників у визвольній боротьбі («Не так тії вороги, як добрії люди»), популяризувала марксист. ідеї. У 1900—01 співпрацювала з петерб. журн. «Жизнь», для якого написала ряд літ.-критичних статей — «Два напрями в новітній італійській літературі», «Малоруські письменники на Буковині», «Замітки про нову польську літературу», «Новітня суспільна драма». У них письменниця розглядала питання класовості л-ри, соціальної активності мистецтва, розкривала реакц. суть бурж. модернізму. У 1904 вийшла зб-ка вибраних поезій У. «На крилах пісень», з якої цензура вилучила частину творів революц. звучання. Революц. події 1905 позначились на циклі віршів «Пісні про волю», драм. поемах «Осіння казка» і «В катакомбах». В роки реакції У. публікувала в журн. «*Шершень*» віршовані сатири на ліберальне панство, лжедрузів народу («Пан політик», «Пан народовець», «Практичний пан» та ін.). У 900-і рр. У. працювала переважно в жанрі драматургії. За відносно короткий час (1896—1913) написала понад 20 драм. творів, які стали новим явищем в історії укр. драматургії. Актуальні ідеологічні, філософські, морально-етичні проблеми сучасності виражались у нетрадиційних для укр. драматургії образах і сюжетах, взятих із світової л-ри, історії, міфології. Боротьба ідей, зіткнення філос. концепцій, утвердження високих ідеалів втілювались у майстерних жанрових структурах драм. поеми, драм. діалогу, багатопроблемної драми. Надаючи нового трактування світовим образам, У. збагачувала не лише національну, а й світову л-ру. Вже перша драма «Блакитна троянда» (1896) засвідчила новаторський характер драматургії У. Художньо-філос. синтез важливих ідеологічних і морально-етичних проблем характеризує драм. поеми «Одержима», «Вавілонський полон», «На руїнах». Письменницю хвилювала тема сусп. активності людини, відповідність її слова і діла («Кассандра»), проблеми — митець і суспільство («В пущі», «Оргія»), свобода і влада («Кам'яний господар»). Антиреліг. спрямування мають драм. поеми «На полі крові», «Руфін і Прісцілла», «Адвокат Мартіан», де порушено також проблему співвідносності переконання, обов'язку і вчинку. Вершина творчості У. — драма «Лісова пісня», яка утверджує людську мрію, високі почуття, перемогу краси життя над бездуховністю. Вперше в укр. л-рі як застереження тут прозвучала тема: людина і природа.

Тяжкий стан здоров'я змушував У. лікуватися на курортах Криму, Кавказу, Буковини і Німеччини, Італії, Єгипту, Швейцарії. Це сприяло широкому світобаченню, утвердженню інтернац. мотивів. Світогляд У. формувався під впливом ідей Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, рос. революц. демократів, основоположників наук. соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Гол. особливостями світогляду У. були матеріалістичне розв'язання *основного питання філософії*, діалектичний метод, визнання необмежених пізнавальних можливостей людського розуму і дійового значення передових філос. ідей, істор. оптимізм, критика різних напрямів реакційної ідеалістичної філософії (*платонізму, схоластики, волюнтаризму* та ін.). Вплив марксистських ідей особливо позначився на соціологічних поглядах У., які певною мірою йшли в руслі матеріалістичного розуміння історії. В своїх публіцистичних працях, у багатьох поетичних творах У. висвітлює такі питання, як рушійні сили сусп. розвитку (роль нар. мас та особи в історії, класова боротьба, соціальна революція), заг. закономірності істор. процесу (його поступальність, суперечливість, неминучість торжества соціальної справедливості та ін.). Єдиним сусп. ладом, який принесе трудящим справжнє визволення від гноблення та експлуатації і забезпечить умови для дійсного розвитку людської особистості, свободи, є, на думку У., соціалізм. Письменниця рішуче виступала проти ідеології *українського буржуазного націоналізму*. Загальнофілос. принципи, яких дотримувалась У., були основою її войовничого *атеїзму*, етики революц. боротьби, реалістичної естетики. Обстоюючи соціальне призначення мистецтва, У. викривала теорію «*мистецтва для мистецтва*», рішуче виступала проти формалізму модерністів, символістів, декадентів, проти *натуралізму*. Філос.-соціологічні й естетичні погляди У. відіграли значну роль у розвитку прогресивної сусп. думки на Україні, в боротьбі за наук. світогляд, проти ідеалізму і релігії. Газ. «Рабочая правда» в некролозі (1913) писала, що поетеса близько стояла до визвольного пролет. руху, була другом робітників.

Творчість У. є видатним явищем не тільки укр., а й усієї світової культури. Драм. твори У. ставлять на сценах театрів рад. країни і за кордоном. Багато її поезій покладено на музику. За мотивами драми «Лісова пісня» композитор М. Скорульський створив балет, композитор В. Кирейко — оперу. Твір двічі екранізовано (1961, реж. В. Івченко, 1981 — Ю. Ільєнко). В м. Новограді-Волинському, де народилася поетеса, в с. Колодяжному, де вона провела дитячі роки, і в Києві відкрито літературно-меморіальні музеї (див. *Українки Лесі музеї*). Пам'ятники — у Києві, в м. Сурамі Грузинської РСР (тут засновано також будинок-музей), в Саскатуні (Канада). Образ У. втілено в творах укр. рад. прози, драматургії (п'єса Ю. Щербака «Сподіватись!»), кінематографії («Іду до тебе», сценарій І. Драча, режисер М. Мащенко), скульптури, живопису, музики (сюїта «Пам'яті Лесі Українки» А. Штогаренка). У 1972 встановлено респ. літ. премію ім. Лесі Українки, яка присуджується за кращі твори для дітей. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1951—56; Твори, т. 1—10. К., 1963—65; Зібрання творів, т. 1—12. К., 1975—79; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1956—57.

Літ.: Леся Українка. Документи і матеріали. К., 1971; Спогади про Лесю Українку. К., 1971; Франко І. Леся Українка. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Бабишкін О., Курашова В. Леся Українка. Життя і творчість. К., 1955; Рильський М. Лірика Лесі Українки. В кн.: Рильський М. Література і народна творчість. К., 1956; Головаха І. П. Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки. К., 1953; Куликов І. М. Леся Українка — видатний український мислитель-революціонер. Х., 1962; Міщенко Л. Політична поезія Лесі Українки. Львів, 1974; Каспрук А. Леся Українка. К., 1963; Шаховський С. Леся Українка. К., 1971; Идейные связи украинских и русских революционных демократов. К., 1981.

Л. І. Міщенко
(життя і творчість);
І. П. Головаха
(філософські погляди).

УКРАЇНКА — місто Обухівського р-ну Київ. обл. УРСР, на Дніпрі. Залізнична ст. Трипілля-Дніпровське. *Трипільська ДРЕС*, бетонний з-д, будинок побуту, 2 заг.-осв. та музична школи, Будинок культури, 2 б-ки. Вперше згадується в 15 ст. З 1979 У.— місто.

УКРАЇНКИ ЛЕСІ МУЗЕЇ — 1) У Києві — літературно-меморіальний. Відкритий 1962. Експозиція музею розміщена у десяти кімнатах будинку, де письменниця жила з 1899 по 1909 з перервами. Тут представлені різноманітні матеріали про життєвий і творчий шлях Лесі Українки, документи про її участь у суспільно-культур. житті та революц. русі, фотографії, особисті речі письменниці, портрет Лесі Українки роботи Ф. С. Красицького тощо. У фондах музею зберігаються кілька автографів Лесі Українки, всі прижиттєві публікації її творів та пізніші видання, картини, скульптури, ілюстрації та ін. Широко представлено матеріали про вшанування пам'яті Лесі Українки. *О. Ф. Ставицький.*

2) У м. Новограді-Волинському — літ.-меморіальний,

Українки Лесі музей у Києві.

Українки Лесі музей у місті Новограді-Волинському.

філіал Житомирського краєзнавчого музею. Відкритий 1971 на основі музею, який існував з 1963, в будинку, де народилася Леся Українка. Експозиція розміщена в семи залах. У колишньому вигляді відтворено вітальню Косачів. Одна з кімнат присвячена «Лісовій пісні», тут міститься діорама «Пробудження весни».

В. О. Римська.

3) У с. Колодяжному Ковельського р-ну Волинської обл.—

«Білий будиночок» в селі Колодяжному.

літ.-меморіальний, філіал Волинського краєзнавчого музею. Відкритий 1949 у будинку, де 1893—1907 з перервами жила поетеса. Реставровано Лесин «білий будиночок», збудований 1890. В 1980 літературну експозицію розміщено в новозбудованому приміщенні музею, а обидва будинки Косачів стали меморіальними. Тут зберігаються речі, фотографії, документи та ін. матеріали, які висвітлюють життя і творчість Лесі Українки. В 1958 встановлено погруддя поетеси (скульптор В. Сколоздра). Лісопарк, закладений на честь 100-річчя з дня народження Лесі Українки. *В. М. Комзюк.*

Літ.: Літературно-меморіальний музей Лесі Українки у Києві. К., 1976; Литературно-мемориальный музей Леси Украинки в Новограде-Волынском. К., 1972; Музей-садиба Лесі Українки. Колодяжне. К., 1976.

УКРАЇНСЬК — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді, за 4 км від залізнич. ст. Цукуриха. Засн. 1952 як с-ще Лісовка. З 1963 — місто з сучас. назвою. В У.— шахти «Україна» та «Селидівська»; центр. збагачувальна ф-ка «Україна», комбінат комунальних підприємств. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, кінотеатр, 3 бібліотеки.

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФА́ЛЬНА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА (УАПЦ), самосвяти — антинародна, антирадянська релігійно-політ. організація, створена укр. бурж. націоналістами. Існувала на Україні 1921—30. Офіційний початок їй поклав всеукр. православний собор у Києві 1921, який проголосив створення УАПЦ як самостійної (*автокефальної церкви*). Оскільки прихильники УАПЦ висвячували своїх єпископів самочинно, без схвалення найвищим православним духівництвом, вони дістали назву «самосвятів». УАПЦ була зв'язана з антирад. бурж.-націоналістичною орг-цією — «*Спілкою визволення України*» (СВУ), виступала за відрив України від Росії. Рядові віруючі, зрозумівши контрреволюц. єство верховодів УАПЦ, поривали з ними. Надзвичайний православний собор 1930 у Києві прийняв рішення про розпуск УАПЦ. В роки Великої Вітчизн. війни фашист. окупанти безуспішно намагалися відновити УАПЦ, духівництво якої прислужувалося гітлерівцям, чим викликало нар. гнів і змушене було тікати разом з ним. військами. УАПЦ діє тільки за кордоном у середовищі укр. еміграції (гол. чин. у США і Канаді) й використовується імперіалістичними колами в антирад. цілях. *О. С. Онищенко.*

«УКРАЇ́НСЬКА БЕ́СІДА» — укр. культурно-освітні т-ва на Зх. Україні. Див. «*Руська бесіда*».

УКРАЇ́НСЬКА ВЕРХОВА́ ПОРО́ДНА ГРУ́ПА КО́НЕЙ — породна група верхових коней. Виведена на *кінних заводах* України схрещуванням *тракененської породи коней*, угорської, ганноверської, *чистокровної верхової породи коней* та російської рисистої. Масть в осн. гніда і ворона, зустрічається рижа, кара. Коні великі, відзначаються гарним екстер'єром, спортивною роботоздатністю, жвавим темпераментом; користуються попитом спортивних товаристів і зарубіжних покупців. Рад. спортсмен І. Кизимов на жеребці Іхор, вирощеному в Олександрійському кінному заводі, на XIX *Олімпійських іграх* в Мехіко (1968) зайняв 1-е місце по вищій школі верхової їзди. На конях

Жеребець української верхової породної групи.

Ігрок з Олександрійського та Шквал і Плот з Ягельницького кінних заводів видатні рад. спортсмени Ю. Новиков, В. Угрюмов і В. Місевич на XXII Олімпійських іграх у Москві (1980) виграли Великий приз і одержали золоті медалі. Плем. робота ведеться в напрямі удосконалення породи для використання в *кінному спорті*. Поширена в Дніпроп., Кіровогр., Херсон., Терноп. та ін. областях УРСР. Див. також *Кінь свійський*.

Д. А. Волков.

«УКРАЇ́НСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ» (УВО) — контрреволюц. воєнізована організація фашистського типу, створена 1920 в Чехословаччині з колишніх офіцерів і солдатів петлюрівської армії й *Української галицької армії*. Очолювали УВО Є. Коновалець і А. Мельник. Служила польс. фашистам і нім. розвідці. Вела активну антирад. шпигунсько-диверсійну та пропагандистську діяльність, боролася проти революц. руху на зх.-укр. землях. У 1929 ввійшла до складу «*Організації українських націоналістів*» (ОУН).

УКРАЇ́НСЬКА ГА́ЛИЦЬКА А́РМІЯ (УГА) — військ. формування контрреволюц. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). Створена із зх.-укр. підрозділів кол. австро-угор. армії, в т. ч. загонів «*січових стрільців*». Частини УГА за наказом уряду ЗУНР придушували революц. виступи зх.-укр. трудящих, зокрема повстання робітників Дрогобича (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). Правителі ЗУНР, допомагаючи бурж.-націоналістичній *Директорії*, намагалися використати УГА проти рад. військ. Це викликало навесні 1919 в ряді частин УГА повстання солдатів проти контрреволюц. уряду ЗУНР. У деяких гарнізонах утворилися Ради солдатських депутатів. З грудня 1918 по червень 1919 УГА брала участь у збройній боротьбі проти польс. військ, які намагалися захопити Сх. Галичину. Внаслідок зрадницької політики уряду ЗУНР і власного командування, що виконували волю *Антанти*, УГА зазнала поразки, Сх. Галичину окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. Частини УГА, що в складі військ петлюрівської Директорії виступали проти Рад. влади на Україні і допомагали денікінцям, зазнавши нищівних ударів, на початку 1920 здались у полон Червоній Армії або перейшли на її бік. З них було сформовано 3 бригади *Червоної української галицької армії* (ЧУГА).

С. Я. Єлисаветський.

УКРАЇ́НСЬКА ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УДП) — укр. бурж.-націоналістична партія, створена 1904 в Києві. Її засновниками були укр. бурж. націоналісти О. Лотоцький, Є. Тимченко та Є. Чикаленко. Восени 1904 від УДП відкололася радикальна група на чолі з Б. Д. *Грінченком* і С. О. Єфремовим, яка заснувала *Українську радикальну партію* (УРП). Обидві партії за своїм політ. напрямом були близькі до «Союзу визволення» — зародка партії *кадетів* — і відрізнялися від нього лише тим, що виставляли вимоги автономії України і свободи укр. мови. Проте в своїй політ. діяльності УДП і УРП не йшли далі прохань до царського уряду здійснити незначні реформи й розширити права укр. буржуазії. За своїм складом ці партії були нечисленні і не відігравали помітної ролі в громад.-політ. житті України. В кінці 1905 УДП і УРП об'єдналися в *Українську радикально-демократичну партію*.

УКРАЇ́НСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — в 1-й пол. 18 ст. козацькі полки на Лівобережній і Слобідській Україні, які організаційно були частиною збройних сил Рос. держави. У. д. було сформовано за царським указом 1706. Командування дивізією покладалося на генералів царської армії, чим обмежувалася політ. і військ. влада козацької старшини. Внаслідок цього посилилася залежність гетьманської адміністрації від царського уряду. Після ліквідації гетьманства на Україні (1764) У. д. було ліквідовано.

УКРАЇ́НСЬКА ЕКОНОМІ́ЧНА РА́ДА — орган планово-екон. управління при РНК УРСР. Створена 28.IX 1921 для погодження екон. заходів наркоматів, вироблення загальнореспл. планів екон. розвитку. В 1923—27 наз. Укр. екон. нарада. В 1936 У. е. р. ліквідовано, 1940 відновлено. Існувала до березня 1941.

УКРАЇ́НСЬКА ЛІ́НІЯ — система укріплень, збудованих за наказом рос. уряду в 30—60-х рр. 18 ст. на Україні для оборони пд. кордонів Російської держави від тур.-тат. агресії. Будівництво укріплень розгорнулося 1731—33, в наступні роки У. л. постійно удосконалювалася. Довжина У. л. досягла понад 285 км. На У. л. було споруджено 16 фортець, понад 200 редутів, з'єднаних між собою високим суцільним земляним валом. Обороняли її 20 *ландміліцьких полків* (14 кінних і 6 піхотних чисельністю бл. 22 тис. чол.). У 60-х рр. 18 ст. її оборону було реорганізовано: меншу частину військ залишено в укріпленнях, а з більшої частини сформовано в тилу три корпуси для боротьби проти тат. загонів, які проривалися на Україну. Стратегічне значення У. л. втратила під час рос.-тур. війни 1768—74, коли в зв'язку з переміщенням держ. кордонів Росії на Пд. було збудовано для оборони України *Дніпровську лінію*.

Літ.: Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Х., 1920.

«УКРАЇ́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА» — літературно-художній та громадсько-політ. журнал, орган Спілки письменників України. Засн. 1933 у Харкові під назвою *«Радянська література»*. Під назвою «Українська література» видавався з листопада 1941, спочатку в Уфі, з листопада 1943 — у Москві, а з березня 1944 — у Києві. Редактором був Ю. *Яновський*. Журнал популяризував кращі твори укр. рад. л-ри, братніх республік СРСР, прогресивних письменників зарубіжних країн, друкував статті з літературознавства, мистецтвознавства, історії, мобілізовував читачів на боротьбу проти нім.-фашист. загарбників. Частина тиражу журналу переправлялась у тимчасово окуповані ворогом області України. З січня 1946 виходить під назвою *«Вітчизна»*.

Ф. К. Сарана.

УКРАЇ́НСЬКА МО́ВА — мова українського народу. За лексичним складом, фонетичною системою і граматичною будовою У. м. найближча до споріднених з нею російської та білоруської мов, разом з якими вона становить східнослов'ян. підгрупу слов'ян. групи індоєвроп. сім'ї мов. У. м., як і російська та білоруська, сформувалася на основі давньорус. мови. Осн. фонетичні й граматичні особливості, що визначають її специфіку, склались до 14 ст. внаслідок диференціальних процесів, зумовлених соціально-істор. причинами того часу, які викликали активізацію діалектних рис і виникнення нових рис у пд.-зх. тер. говорах давньорус. мови, що лягли в основу формування У. м. За даними перепису 1979, в СРСР У. м. вважають рідною понад 35 млн. чол. У. м. користуються й українці, що живуть за межами СРСР (див. *Українці*). Сучасна У. м. виконує широкі й багатогранні суспільно-комунікативні функції. Вона обслуговує всі життєві потреби укр. народу: нею видаються закони й розпорядження респ. уряду, вона використовується в діловодстві держ. і місцевих органів влади, в парт., громад. і культурно-осв. організаціях, нею ведеться навчання в школах, вузах, видається численна художня, наукова, науково-популярна, політ., технічна та ін. л-ра, виходять центральні, обласні, районні й відомчі газети та журнали, проводиться агітаційно-пропагандистська й політико-виховна робота серед населення, ведуться радіо- й телепередачі, працюють укр. театри, є багата й різноманітна художня самодіяльність. У. м. належить до старописемних. Успадкувавши давньорус. писемність, у ранній період свого розвитку (14—15 ст.) вона продовжувала літ. традиції Київ. Русі, але поступово, під сильним впливом живого мовлення почала формуватися власне староукр. книжна мова, вживана в ділових документах, літописах, полемічних, наук. і художніх творах. З виходом у світ «Енеїди» І. П. Котляревського (1798) почався новий період у розвитку укр. літ. мови на широкій нар. основі. В творчості Т. Шевченка вона утверджується як мова, що має всі засоби вислову для обслуговування найважливіших сфер сусп. життя й необмежені можливості дальшого збагачення та стилістично багатогранного вдосконалення; його мова на довгі роки стала джерелом лексичного, фонетичного й граматичного нормування У. м. Ще в дожовтневий період літ. У. м. досягла високої досконалості в худож. л-рі, хоч інші її функціональні стилі в умовах соціального і нац. гніту укр. народу за царизму перебували ще на поч. стадії формування. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції внаслідок послідовного здійснення Комуністичною партією і Рад. державою ленінської нац. політики літ. У. м. вперше в своїй історії одержала не тільки загальне визнання, а й реальні можливості вільного розвитку і всебічного вдосконалення в процесі взаємозбагачення в сім'ї братніх мов народів СРСР. За рад. часу досягли високого рівня розвитку всі її функціональні *стилі*, склалася наукова, технічна й суспільно-політ. термінологія, усталились її фонетичні, орфографічні, орфоепічні, граматичні й лексичні норми. Всі тер. говори У. м. об'єднуються в три великі наріччя: північне, південно-західне і південно-східне (див. карту на окремому аркуші, т. 3, с. 192—193). В основі сучас. літ. У. м. лежать *середньонаддніпрянські говори* південно-східного наріччя, найбільш уніфікованого й першого серед інших за кількістю носіїв, наріччя, яке займало найрозвиненішу з соціально-екон. погляду територію в період становлення У. м. як *національної мови*. В процесі істор. розвитку У. м. увібрала найзагальніші риси й інших укр. говорів, синтезувавши, таким чином, живе мовлення всього укр. народу. Докладніше про фонетичні, морфологічні, синтаксичні й лексичні особливості У. м., історію літ. У. м., її наук. вивчення та ін. див. розділ Українська мова, т. 11, кн. 2.

Літ.: Сучасна українська літературна мова, [кн. 1—5]. К., 1969—73; Історія української мови, [т. 1—4]. К., 1978—83; Курс історії української літературної мови, т. 1—2. К., 1958—61.

М. А. Жовтобрюх.

«УКРАЇ́НСЬКА МО́ВА І ЛІТЕРАТУ́РА В ШКО́ЛІ» — щомісячний науково-методичний журнал, орган М-ва освіти УРСР. Виходить у Києві. Створено його 1963 шляхом об'єднання журналів «Українська мова в школі» (1951—62) і «Література в школі» (1951—62). Призначається для вчителів і викладачів укр. мови і л-ри заг.-осв. шкіл, середніх спеціальних і вищих навч. закладів. Завдання журналу — подавати допомогу в піднесенні ідейного, науково-теор. і методичного рівня навчальної і виховної роботи з укр. мови та літератури.

О. Н. Авраменчук.

УКРАЇ́НСЬКА ОНОМАСТИ́ЧНА КОМІ́СІЯ (УОК) — наукова установа при Відділенні літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР. Створена 1960 на базі Ін-ту мовознавства АН УРСР. До складу УОК входять мовознавці, історики, географи, етнографи, діячі ін. галузей науки, представники міністерств і відомств. УОК координує науково-дослідну та науково-практичну роботу наук. і відомчих установ, вищих навч. закладів, історичних і краєзнавчих музеїв, архівів, відділень геогр. т-ва в усіх галузях теоретичної (*антропоніміка, етноніміка* й *топоніміка*) і прикладної (найменування і перейменування геогр. об'єктів, правопис імен і прізвищ тощо) *ономастики* на Україні. УОК — член Міжнар. ономастичної комісії при Міжнар. к-ті славістів.

Літ.: Питання топоніміки та ономастики. К., 1962; Повідомлення Української ономастичної комісії, в. 1—15. К., 1966—76.

А. П. Непокупний.

УКРАЇ́НСЬКА ОРФОЕ́ПІЯ — сукупність вимовних норм укр. літературної мови. У. о. є складовою частиною культури усної форми літ. мови укр. народу (див. *Орфоепія*). У. о. історично скла-

лася на основі вимовних особливостей *середньонаддніпрянських говорів*, а згодом увібрала в себе особливості вимови й ін. діалектів. Норми У. о. остаточно усталилися за рад. часу, а на Зх. Україні, на Буковині й Закарпатті — після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. державі. Найголовніші риси укр. літ. вимови у системі г о л о с н и х. Голосні (наголошені й ненаголошені) вимовляються здебільшого виразно, чітко, без помітної *редукції* звуків, як голосні повного творення (сло́во, сторона́, гляд'іти); типовий укр. и — голосний переднього ряду, високо-середнього підняття (ти́хо, мир); ненаголошені **е** й **и** зближуються у вимові і здебільшого не розрізняються (напр., майже однаково звучать ці голосні в словах «клено́к» і «клино́к»). Осн. особливості укр. літ. вимови в системі п р и г о л о с н и х. Характерним для системи приголосних укр. мови є щілинний фарингальний (надгортанний) г (h), напр., «гора́», «гук», «кри́га», а дзвінкий задньоязиковий г (ґ) трапляється в небагатьох словах (ґу́л'а, ґу͡дзик, сновиґа́ти, ґелґота́ти та деяких ін.). Дзвінкі зімкнено-щілинні д͡ж і д͡з вимовляються в укр. мові як суцільно-злиті моментальні приголосні (д͡жерело́, бд͡жола́, дзвін). Глухий **ч** має помірно тверду вимову (час, чо́вен, чу́ти). Губні приголосні **б, п, м, в** — тверді (с'ім, на́сі́п, з'аб), слова типу «м'ясо», «п'ять», «голуб'ята» вимовляються з **й** (мйа́со, пйат', голубйа́та). М'які д', т' не мають свистячого призвуку (ба́т'ко). Приголосний **в** — губно-губний, що зближує його з у нескладовим (ў), тому він в укр. мові ніколи не переходить у **ф**, а на початку слова перед приголосним, після голосного перед приголосним і в кінці слова він звучить як ў (ла́ўка, ўз'аў). Дзвінкі приголосні звуки **б, д, з, д͡з, ж, д͡ж, г** (ґ), **г** (h) у кінці слів не оглушуються (хл'іб, б'іб, моро́з), вони, як правило, зберігають дзвінку вимову й перед глухими всередині слова, напр., «кла́дка», «ка́зка» [проте префікс (і прийменник) **з** перед глухими переходить у **с** (с'ц'іди́ти, с хати), а приголосний **г** — у **х** (н'іхт'і, во́хко)]. Приголосні **ж, ч, ш** уподібнюються в вимові наступним **з, ц, с** (кни́з'ц'і, бере́с'с'а), а **з, ц, с** — наступним **ж, ч, ш** (жжитис'а, прин'ішши). Приголосні **д, т, н, л, с, з, ц** перед наступними м'якими приголосними пом'якшуються (міц'н'іс't', пі́с'н'а). Осн. особливості укр. літ. вимови в с п о л у к а х п р и г о л о с н и х з г о л о с н и м и. В укр. літ. мові поширені й дуже характерні для неї сполуки типу нем'який приголосний +**е** (ве́чір, те́пло́) та нем'який приголосний +**и** (пи́ти, ни́ва). Перед наступним **і** приголосні здебільшого пом'якшуються (л'ід, д'ім, с'іно). Є й сполуки типу нем'який приголосний +**і**, що виступають найчастіше на стику слів (він іде), в абревіатурах типу «педінститу́т» та в словах, де **і** походить із **о** і, як правило, чергується з ним (сті́л — стола́, ді́л — до́лу) — поряд з м'якою вимовою (с't'іл, д'іл) тощо. Фонетичне чергування в мовному потоці початкового ненаголошеного **у** з ў (учи́ти — ўчи́ти), а також і з **і** («брат і сестра», але «брати й сестри») — один з найважливіших засобів *евфонії* в укр. мові. Порушення чи зміни норм У. о. пояснюються впливом правопису (це може призводити до штучної, «буквеної» вимови, напр., «ход-жу́» замість «ходжу́», «ро́бит'с'а — замість «ро́биц'ц'а), діалектів, а також ін. мов. Див. також *Асиміляція* в мовознавстві, *Дисиміляція* в мовознавстві, *Зіяння*, *Український наголос*, *Чергування звуків*.

Літ.: Курс сучасної української літературної мови, т. 1. К., 1951; Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення. «Українська мова в школі», 1958, № 1; Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. К., 1969; Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. К., 1973; Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. К., 1981.

М. Ф. Наконечний.

УКРАЇ́НСЬКА ПА́РТІЯ СОЦІАЛІ́СТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕ́РІВ (УПСР) — укр. дрібнобурж. націоналістична партія. Організаційно оформилась у квітні 1917 шляхом об'єднання укр. груп і гуртків, що існували ще з 1905 і відокремилися 1917 від рос. партії *есерів*. Програма УПСР являла собою суміш ідей ліберального *народництва* і укр. бурж. націоналізму. УПСР намагалася посіяти ворожнечу між рос. і укр. народами й ослабити цим їхні сили в боротьбі проти спільних класових ворогів. Лідерами УПСР були М. *Грушевський*, М. Ковалевський, П. Христюк, В. Голубович, М. Шраг, М. Шаповал та ін., друкованим органом — газ. «Боротьба». Соціальну опору УПСР становило куркульство. Шляхом соціальної демагогії УПСР вдалося на певний час залучити на свій бік частину укр. трудящого селянства і солдатів. УПСР належало багато місць у контрреволюц. *Центральній раді*, головою якої був М. Грушевський. Протягом 1917 УПСР разом з ін. укр. і рос. дрібнобурж. і бурж. партіями вела активну боротьбу проти встановлення Рад. влади на Україні. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції вона намагалася відірвати Україну від Росії, придушити розгортання пролет. революції на Україні. УПСР була одним з ініціаторів зрадницької *Брест-Литовської угоди 1918*, за якою Центр. рада запросила на Україну для придушення Рад. влади австро-нім. війська (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Розгортання визвольної боротьби трудящих України, очолених більшовицькою партією, проти окупантів та їхніх прислужників, викриття антинар. суті бурж.-націоналістичних партій, відхід від них сел. мас привели до розколу УПСР. У травні 1918 від неї відкололося ліве крило, що утворило самостійну дрібнобурж. націоналістичну партію *боротьбистів*. Праві укр. есери співробітничали з маріонетковим гетьманським «урядом», а після краху австро-нім. окупації лідери УПСР ввійшли до складу бурж.-націоналістичної *Директорії*, яка стала на шлях відкритої боротьби проти Рад. влади на Україні. Після розгрому Директорії УПСР вдалася до організації куркульсько-націоналістичних банд. Улітку 1919 разом з ін. націоналістичними партіями вона створила для керівництва куркульським бандитизмом т. з. Центр. повстанський к-т України. Під час *радянсько-польської війни 1920* укр. есери виконували роль посібників польс. інтервентів. Після закінчення громадян. війни УПСР розпалася, більшість її верховодів втекла за кордон, де вела далі антирад. діяльність.

А. В. Лихолат.

УКРАЇ́НСЬКА ПА́РТІЯ СОЦІАЛІ́СТІВ-ФЕДЕРАЛІ́СТІВ (УПСФ), есефи — контрреволюц. укр. бурж.-націоналістична партія. Виникла в червні 1917 внаслідок перейменування *Товариства українських поступовців*. Була нечисленною партією, яка об'єднувала переважно укр. ліберально-бурж. інтелігенцію і виражала інтереси укр. буржуазії та обуржуазнених поміщиків. Лідерами УПСФ були С. Єфремов, А. Ніковський, Д. Дорошенко та ін. За програмою і тактикою УПСФ близька до *кадетів*. Есефи вимагали автономії України в рамках рос. бурж. республіки. Проповідуючи «теорії» «безбуржуазності» та «безкласовості» укр. нації, вони намагалися довести, що на Україні немає соціально-екон. і політ. умов для соціалістичної революції, і тим самим відвернути укр. трудящих від боротьби за повалення влади буржуазії. УПСФ займала одне з провідних місць у контрреволюц. *Центральній раді*. Пізніше кол. лідери УПСФ (розпалася 1918) С. Єфремов, А. Ніковський та ін. створили підпільну контрреволюц. націоналістич. орг-цію «*Спілка визволення України*».

А. В. Лихолат.

УКРАЇ́НСЬКА ПОРО́ДНА ГРУ́ПА КАЧО́К — породна група качок м'ясного напряму. Виведена в Укр. н.-д. ін-ті птахівництва цілеспрямованим добором і підбором місцевих сірих качок, завезених з Полтав. та Харків. областей (1948), і спрямованим вирощуванням молодняка на водоймах. У качок довгий, широкий і глибокий тулуб, невелика голова, порівняно тонка шия, короткі широко поставлені ноги. Розрізняють 3 різновидності качок: сірі, глинясті

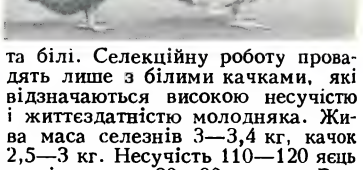

та білі. Селекційну роботу провадять лише з білими качками, які відзначаються високою несучістю і життєздатністю молодняка. Жива маса селезнів 3—3,4 кг, качок 2,5—3 кг. Несучість 110—120 яєць на рік, масою 80—90 г кожне. Розводять У. п. г. к. на спеціалізованих фермах колгоспів України. Див. також *Качка свійська*.

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА АВТОКЕФА́ЛЬНА ЦЕ́РКВА (УПАЦ) — обновленська течія всередині *Руської православної церкви*. Виникла на Україні після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції внаслідок пристосування церкви до нових сусп. умов. У жовтні 1923 укр. *обновленці* на своєму першому помісному соборі утворили незалежну церкву — УПАЦ з власним синодом у Харкові. 2-й всеукр. помісний собор (1925) засудив прихильників моск. патріарха Тихона за контрреволюц. діяльність. З переходом церк. керівництва на позицію лояльного ставлення до Рад. влади зник грунт для дальшого існування УПАЦ. Незабаром після Великої Вітчизн. війни 1941—45 обновленство остаточно самоліквідувалося. Діяльність УПАЦ не мала нічого спільного з контрреволюц. діяльністю *Української автокефальної православної церкви* (УАПЦ).

Д. П. Кирик.

УКРАЇНСЬКА РАДИКА́ЛЬНА ПА́РТІЯ (УРП) — укр. бурж.-націоналістична партія, створена восени 1904 в Києві групою на чолі з Б. Д. *Грінченком* і С. О. Єфремовим, яка відкололася від *Української демократичної партії* (УДП). В кінці 1905 УРП і УДП об'єдналися в *Українську радикально-демократичну партію*.

УКРАЇНСЬКА РАДИКА́ЛЬНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УРДП) — укр. бурж.-націоналістична партія, створена в кінці 1905 шляхом об'єднання *Української демократичної партії* і *Української радикальної партії*. Спиралася на дрібну і середню буржуазію. Мала свій орган — легальну газ. «Рідний край». За політ. поглядами УРДП була близька до *кадетів* і відрізнялася від них тільки вимогою автономії України в рамках бурж. конституційної Росії. Розпалася 1908.

УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ (УРЕ) — перша багатотомна енциклопедія укр. народу (1-е і 2-е видання), універсальний довідник з усіх галузей сучасного суспільно-політ. життя, науки, техніки й культури, зведення знань про істор. минуле й сучасне укр. народу, про здійснені ним соціалістичні перетворення й успіхи, досягнуті в комуністичному будівництві в братній сім'ї народів СРСР; подає найважливіші відомості з питань історії народів Рад. Союзу, всіх народів світу. Створення УРЕ стало можливим у результаті могутнього піднесення соціалістичної економіки й культури Рад. України, розвитку її державності. Уперше завдання підготовки й видання багатотомної Української Радянської Енциклопедії поставлено в рішеннях X з'їзду КП(б)У (листопад 1927). З цією метою було створено спеціальне вид-во. Проте тодішній стан марксистсько-ленінського розроблення багатьох питань історії України та ін. галузей знань, а також нечисленність по-справжньому озброєних марксистсько-ленінською методологією кадрів на Україні не дали змоги редакційній колегії УРЕ на чолі з М. О. Скрипником, а потім В. П. Затонським виконати поставлене завдання. Робота над підготовкою енциклопедії з 9.XI 1934 припинилася. У 1944 створено Головну редакційну колегію УРЕ на чолі з академіком О. О. Богомольцем. Але практично до видання енциклопедії вона не приступила.

За постановою ЦК Компартії України й Ради Міністрів УРСР від 18.XII 1957 видання УРЕ доручено Академії наук УРСР. При Президії АН УРСР було створено науково-редакційну установу — *Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії* (з 1974 — в системі Держкомвидаву УРСР). Перше видання УРЕ здійснено 1959—65. Складається воно з 16 томів, де статті розміщено за алфавітом, і спеціального 17 тому — «Українська Радянська Соціалістична Республіка». Окремою книгою 1968 видано Алфавітний предметно-іменний покажчик. У всіх томах вміщено понад 45 тис. термінів-статей.

У 1975 Головна редакція УРЕ почала роботу над 2-м виданням УРЕ в 12 тт., кожен том якої виходить українською і російською мовами. Передбачено вмістити понад 50 тис. термінів-статей, 300 вклейок з ілюстраціями, 100 вклейок з кольоровими картами, бл. 15 тис. ілюстрацій в тексті. 1-й т. українською мовою вийшов 1977, російською — 1978. На січень 1984 вийшло 10 томів укр. і 10 томів рос. мовою. До складу Головної редакційної колегії 1-го і 2-го видань увійшли відомі вчені й діячі культури, новатори виробництва, представники громад. орг-цій. Гол. редактором УРЕ протягом 1957—83 був акад. АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та Державних премій СРСР і УРСР М. П. *Бажан*.

Статті УРЕ розкривають об'єктивну закономірність зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в поступальному русі рад. суспільства, всесвітньоістор. значення Великої Жовтн. соціалістич. революції, нездоланну силу марксистсько-ленінського вчення, ідей пролет. інтернаціоналізму. В них показано характерні риси розвинутого соціалістичного суспільства, рад. народу — нової соціальної та інтернац. спільності людей, торжество ленінської нац. політики, соціалістичної демократії. УРЕ подає матеріали про миролюбну зовн. політику Союзу РСР, висвітлює всебічну діяльність Радянської загальнонар. держави, яка виражає волю її робітн. класу, селянства, інтелігенції, всіх її націй і народностей. Зберігаючи універсальний характер, УРЕ докладно знайомить громадськість з багатовіковою історією України, висвітлює братерські зв'язки укр. народу з російським і всіма ін. народами Рад. Вітчизни. Особливу увагу приділено рад. періодові. Видання вміщує грунтовні матеріали про розвиток економіки республіки в єдиному народногосп. комплексі країни, про природні ресурси УРСР та використання їх, про охорону природи. Широко представлено духовне життя укр. народу, розквіт його культури — складової частини єдиної радянської багатонац. культури. Близько третини заг. кількості статей в енциклопедії — біографічні матеріали про вітчизняних і зарубіжних революц., політичних і держ. діячів, учених, письменників, митців, а також новаторів виробництва в СРСР. Значне місце приділено революц. і трудовим здобуткам трудящих соціалістичних країн, процесам соціалістичної екон. інтеграції, питанням міжнар. комуністичного і робітн. руху, антиімперіалістичної національно-визвольної боротьби, а також інформації про історію, економіку й культуру всіх країн планети. УРЕ містить матеріали про поглиблення заг. кризи капіталізму, наук. критику бурж. концепцій сучас. ідеологів антикомунізму, правого й «лівого» ревізіонізму та опортунізму, укр. бурж. націоналізму. Широке коло статей пов'язане з досягненнями науки й техніки та найважливішими напрямами наук.-тех. революції, висвітлює її досягнення у поєднанні з перевагами соціалізму. Сусп. цикл займає 52—54 % обсягу всіх матеріалів. Значну частину 2-го видання становлять нові статті, присвячені подіям істор. значимості в житті республіки і країни в цілому та на міжнар. арені, показові масштабності й комплексності соціально-екон. розвитку, притаманного зрілому соціалістичному суспільству. Заплановано видати окремий том «Українська Радянська Соціалістична Республіка». 1-е і 2-е видання УРЕ — колективна праця діячів науки й культури УРСР, представників її широкої громадськості. Велику участь у підготовці матеріалів для УРЕ взяли автори з Москви, Ленінграда, союзних і авт. республік СРСР.

А. В. Кудрицький.

Обкладинки першого і другого видань **Української Радянської Енциклопедії.**

УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ДЕРЖА́ВА — соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю та інтереси робітників, селян, інтелігенції — трудящих республіки усіх національностей; входить до складу *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. Див. УРЕ, т. 11, кн. II.

УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА (УРСР), Україна — суверенна соціалістична держава, що добровільно, на засадах рівноправності входить до *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* (СРСР). Див. УРЕ, т. 11, кн. II.

УКРАЇ́НСЬКА РЕСПУБЛІКА́НСЬКА РА́ДА ВСЕСОЮ́ЗНОГО ТОВАРИ́СТВА ВИНАХІ́ДНИКІВ І РАЦІОНАЛІЗА́ТОРІВ — орган, що керує діяльністю організацій винахідників і раціоналізаторів УРСР. Підпорядкована Центр. раді Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів (ВТВР) і Укр. респ. раді професійних спілок. Створена 1958 на І Укр. респ. конференції ВТВР, діє за уставом ВТВР. Обирається черговим з'їздом респ. орг-цій ВТВР строком на 5 років. Діяльність її спрямована на розвиток винахідництва і раціоналізаторства в республіці. Рада створює галузеві секції ВТВР і організовує їхню

УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА РАДА ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК

роботу, здійснює громад. контроль за впровадженням у виробництво винаходів і раціоналізаторських пропозицій, за додержанням законодавства в галузі винахідництва і раціоналізаторства у республіці, разом з госп. органами організовує соц. змагання творчих колективів та окремих винахідників і раціоналізаторів, влаштовує тематичні огляди, конкурси тощо. Укр. респ. орг-цію ВТВР нагороджено (1978) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

В. П. Губа.

УКРАЇ́НСЬКА РЕСПУБЛІКА́НСЬКА РА́ДА ПРОФЕСІ́ЙНИХ СПІЛО́К (УРРПС) — профспілковий орган; керує всією діяльністю *професійних спілок УРСР* в період між їх з'їздами. Обирається на 5 років з'їздом профспілок УРСР. Попередником УРРПС було Пд. бюро ВЦРПС, створене 1919. З 1923 перетворене на Укрбюро ВЦРПС. У 1924 на 2-му з'їзді профспілок України обрано Всеукр. раду профспілок (ВУРПС), яка існувала до 1937. У 1948 1-а Укр. респ. конференція профспілок обрала УРРПС. Створення міжспілкового органу сприяло дальшому зміцненню і розвиткові профспілкових орг-цій. УРРПС працює у відповідності з *Статутом професійних спілок СРСР* під керівництвом ВЦРПС. Має право законодавчої ініціативи у вищих органах держ. влади УРСР і бере участь у підготовці й розгляді проектів постанов з питань виробництва, праці та заробітної плати, мед., житлового, побутового і культур. обслуговування трудящих. Разом з рад. і госп. органами організовує і керує *соціалістичним змаганням,* розвиває *рух за комуністичне ставлення до праці,* підбиває підсумки і визначає переможців змагання, вивчає і поширює передовий досвід. УРРПС встановлює і підтримує інтернац. зв'язки з профспілковими орг-ціями зарубіжних країн. Для керівництва роботою профспілкових орг-цій між пленумами обирається президія, для поточної роботи—секретаріат. У своїй повсякденній роботі УРРПС спирається на профспілковий актив, обл. ради, респ. і обл. к-ти профспілок, профкоми підприємств, організацій і установ, колгоспів та радгоспів.

Ф. Є. Нищий.

УКРАЇ́НСЬКА СЕ́КЦІЯ КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ КАНА́ДИ. Існувала 1922—28 на федеративних засадах у складі *Комуністичної партії Канади* (КПК). При ЦК КПК у м. Торонто було створено Укр. агіт.-пропагандист. к-т, у м. Вінніпегу — крайове бюро укр. фракції КПК, підпорядковане ЦК партії. Бюро керувало комуністичними фракціями в укр. робітн.-фермерських орг-ціях. Укр. канадці-комуністи входили до укр. відділів, підпорядкованих місц. парт. к-там. Для керівництва діяльністю комуністів в укр. робітн.-фермерських орг-ціях було створено місц. фракційні бюро. В 1928 федеративну форму орг-ції секції замінено виробничо-тер. принципом. Комуністичні фракції в укр. робітн.-фермерських орг-ціях у Канаді існували до червня 1940, коли КПК і укр. робітн.-фермерські орг-ції були заборонені урядом.

УКРАЇ́НСЬКА СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА АКАДЕ́МІЯ — вищий с.-г. навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Міститься в Києві. Створена 1954 в результаті об'єднання Київ. с.-г. ін-ту (засн. 1922 на базі с.-г. відділення Київ. політех. ін-ту, що діяло з 1898) і Київ. лісогосп. ін-ту (засн. 1930 на базі лісоінж. ф-ту Київ. с.-г. ін-ту, що діяв з 1923). В 1957 до У. с. а. приєднано Київ. ветеринарний ін-т (засн. 1921). Історія академії пов'язана з іменами учених Є. В. *Алексєєва,* А. О. *Василенка,* Є. П. *Вотчала,* О. *І. Душечкіна,* М. К. *Малюшицького,* С. Г. *Навашина,* М. П. *Чирвинського* та ін. В У. с. а. (1984) 13 факультетів: агрономічний, агрохімії та грунтознавства, захисту рослин, зооінженерний, ветеринарний, механізації с. г., електрифікації с. г., автоматизації с. г., лісогосподарський, економічний (з відділеннями економіки і організації с. г., бухгалтерського обліку та економічної кібернетики), педагогічний, підвищення кваліфікації, громадських професій. Навчання на ф-тах провадиться за стаціонарною та заочною формами. Є аспірантура. Навч.-експериментальною базою академії є 3 дослідні станції: агрономічна, м'ясного скотарства, лісова та дендрологічний сад. Видає «Наукові праці» (з 1940). Студентів (1984) — 12 120, у т. ч. на стаціонарі — 6120. Бібліотека на 875 тис. томів. Діє народний музей історії академії, в експозиції якого відображено події *Київської оборонної операції 1941,* що відбувалися в р-ні розташування академії. У. с. а. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1948).

А. М. Жадан.

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УСДП) — дрібнобурж. реформістська партія націоналістичного напряму в Сх. Галичині. Організаційно оформилася на конференції укр. галицьких соціал-демократів у вересні 1899 у Львові. До 1918 входила до складу опортуністичної австр. с.-д. партії. Керівництво УСДП проводило в життя реакційну програму *«культурно-національної автономії».* Ліві елементи партії виступали проти опортуністичного керівництва, але були непослідовні в своїй діяльності. В роки 1-ї світової війни лідери УСДП підтримували австр. імперіалістів, а після розпаду Австро-Угорщини солідаризувалися з контрреволюц. урядом *«Західноукраїнської народної республіки».* В 1919 лідери УСДП стали членами «уряду» петлюрівської *Директорії.*

На поч. 20-х рр. внаслідок вступу до УСДП кількох тисяч робітників і представників сел. бідноти в партії намітилося полівіння. На 6-му з'їзді УСДП (березень 1923) політично скомпрометованих лідерів виключено з партії і до гол. управи УСДП обрано комуністів. УСДП почала активно співробітничати з Компартією Сх. Галичини, разом з нею брала участь в організації революційних виступів трудящих. У січні 1924 уряд бурж.-поміщицької Польщі заборонив УСДП і заарештував кілька тисяч її членів. Незважаючи на заборону, партія ще деякий час існувала. В грудні 1924 сеймова фракція УСДП об'єдналася з комуністичною фракцією сейму. Більшість орг-цій УСДП об'єдналася з підпільними орг-ціями КПЗУ.

М. М. Кравець.

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (УСДП) — соціал-реформістська партія, що діяла на Зх. Україні 1928—39. Керівництво її проводило угодовську політику, виступало проти соціалістичної революції та диктатури пролетаріату, проти возз'єднання Зх. України з УРСР. Націоналістична діяльність верховодів УСДП виявилась у створенні поодиноких профспілкових орг-цій за нац. ознакою. Під політ. впливом УСДП перебувало культур.-освітнє товариство «Робітнича громада». УСДП блокувалася з Польс. соціалістичною партією (ППС), а під час виборів у сейм і сенат 1930 — з відкрито бурж.-націоналістичним *«Українським національно-демократичним об'єднанням».* Керівництво УСДП саботувало заходи КПЗУ по створенню єдиного робітн. і антифашист. нар. фронту. Проте рядові члени цієї партії часто пліч-о-пліч з робітниками-комуністами виступали проти фашизму і капіталізму. УСДП припинила свою діяльність після возз'єднання Зх. України з УРСР 1939.

М. М. Кравець.

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ в Канаді (УСДП) — утворена з Федерації укр. соціал-демократів (ФУСД) 31.I 1914 в Монреалі на з'їзді її провінційних відділів у Квебеку і Онтаріо. Згодом рішення про створення УСДП схвалили всі відділи ФУСД країни. УСДП була складовою частиною Канадської с.-д. партії. Друкований орган УСДП — газ. *«Робочий народ».* З дня заснування партії в ній точилася внутр. боротьба проти опортуністичних елементів, що намагалися штовхнути її на шлях *реформізму.* Ця боротьба завершилася перемогою послідовно марксистської течії. Під час 1-ї світової війни УСДП солідаризувалася з позицією РСДРП(б), виступала проти війни, за що зазнала переслідувань з боку уряду. УСДП вітала Велику Жовтн. соціалістич. революцію. У вересні 1918 консервативний уряд Канади проголосив ряд соціалістичних організацій, у т. ч. УСДП, поза законом. Багато членів УСДП було ув'язнено, партія припинила діяльність. Частина її членів згодом увійшла до *Української секції Комуністичної партії Канади.*

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ (УСДРП) — укр. дрібнобурж. націоналістична партія. Виникла 1900 під назвою *«Революційна українська партія»* (РУП). У грудні 1905 2-й з'їзд РУП з метою обману мас партію перейменував на

УСДРП. Лідери УСДРП — бурж. націоналісти Д. Антонович, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Петлюра, Л. Юркевич та ін. намагалися відвернути трудящих України від революц. боротьби, проголошуючи демагогічні «загальнонац.» лозунги. IV з'їзд РСДРП відхилив домагання УСДРП про об'єднання з нею на федеративних засадах і визнання її єдиним представником укр. пролетаріату. В період столипінської реакції УСДРП виступала в одному таборі з меншовиками та бундівцями. Більшовики викривали націоналістичну суть УСДРП. В. І. Ленін характеризував ідеологів УСДРП як представників «найбільш низькопробного, тупого і реакційного націоналізму» (Повне зібр. тв., т. 24, с. 124), які зраджують «інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України» (Повне зібр. тв., т. 24, с. 125). В роки 1-ї світової війни УСДРП, як і всі ін. дрібнобурж. партії, вела шовіністичну й націоналістичну пропаганду, нацьковувала один народ на інший. Частина її на чолі з С. Петлюрою виступила за всебічну підтримку рос. царизму, ін. частина, очолювана А. Жуком і В. Дорошенком, емігрувавши за кордон, створила разом з ін. націоналістами в серпні 1914 на кошти австро-угор. уряду «*Союз визволення України*». Цей «Союз» ставив своїм завданням відірвати за допомогою іноз. інтервенції Україну від Росії і утворити укр. бурж.-монархічну д-ву під нім. протекторатом. Після Лютн. революції 1917 УСДРП стала однією з провідних партій у контрреволюц. *Центральній раді*. В грудні 1917 від УСДРП відкололося ліве крило — т. з. ліві укр. соціал-демократи. Частина з них, що боролась у контакті з більшовиками проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*, була прийнята до КП(б)У. В листопаді 1918 УСДРП стала фундатором контрреволюц. бурж.-націоналістичної *Директорії*, яку очолили В. Винниченко і С. Петлюра. В січні 1919 від УСДРП відкололися т. з. «*незалежники*», які, формально заявляючи про визнання Рад. влади, фактично стали на шлях організації куркульських заколотів. Після розгрому іноз. інтервентів та внутр. контрреволюції верховоди УСДРП втекли за кордон, де намагалися згуртувати укр. бурж.-націоналістичну еміграцію на боротьбу проти Рад. влади.

П. П. Бачинський.

Свиноматка **української степової білої породи.**

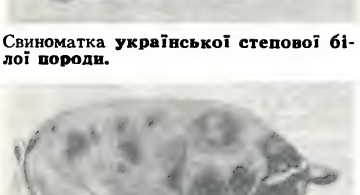

Свиноматка **української степової рябої породи.**

УКРАЇ́НСЬКА СТЕПО́ВА БІ́ЛА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода свиней м'ясо-сального напряму. Виведена 1925—35 в Асканії-Новій М. Ф. *Івановим* схрещуванням місцевих свиней з кнурами *великої білої породи свиней* з наступним добором тварин бажаного типу. Масть біла. Тварини У. с. б. п. с. міцної будови, голова невелика, тулуб глибокий, довгий, добре вкритий щетиною, ноги міцні, прямі. Жива маса кнурів 310—350 кг (463 кг), свиноматок 230—250 кг. Плодючість 11—12 (25) поросят в опоросі. Свині цієї породи скороспілі, витривалі, пристосовані до місцевих кліматич. і кормових умов степової зони України, добре відгодовуються, дають високої якості м'ясо й сало. Молодняк при інтенсивній м'ясній і беконній відгодівлі досягає живої маси 100 кг у 7-місячному віці. Тварин У. с. б. п. с. використовують для промислового *схрещування*. Поширена порода у пд. областях України, Ставр. краї та ін. районах СРСР. Див. також *Свиня свійська*.

УКРАЇ́НСЬКА СТЕПО́ВА РЯБА́ ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода свиней м'ясо-сального типу. Виведена в основному в Асканії-Новій 1938—61 відбором рябих свиней, що з'явилися при чистопородному розведенні *української степової білої породи свиней* під керівництвом Л. К. *Гребеня*. Для поліпшення породи застосовувалось ввідне *схрещування* з кнурами *беркширської породи свиней, мангалицької породи свиней* і *ландрас*. Масть ряба, темно-ряба, трапляються тварини з рудими плямами і чорні. Тварини У. с. р. п. с. великі, міцної будови, схожі на укр. степову білу, але мають глибший і ширший тулуб. Жива маса кнурів 240—350 кг, свиноматок 200—260. Плодючість 11—12 поросят в опоросі. Свині цієї породи скороспілі, витривалі щодо спеки й холоду, невибагливі до кормів, добре відгодовуються, здатні осалюватися в ранньому віці. Молодняк у 10-місячному віці досягає живої маси 150 кг. У. с. р. п. с. розводять на Пд. України, в Молдавії та ін.; використовують для промислового схрещування. Див. також *Свиня свійська*.

УКРАЇ́НСЬКА ТРУДОВА́ А́РМІЯ — військ. частини, виділені із складу Пд.-Зх. фронту для роботи в нар. господарстві, головним чином для відбудови Донбасу і залізничного транспорту України. Створена за постановою Раднаркому РРФСР від 21.І 1920 відповідно до угоди Раднаркому РРФСР з *Всеукраїнським революційним комітетом*. У. т. а. очолювала Рада, яка провела мілітаризацію пром-сті Донбасу (було мілітаризовано 601 підприємство з 101 тис. робітників). При Раді У. т. а. 22. II 1920 було створено Політвідділ Донбасу, який очолив парт.-політ. роботу в басейні. Рада здійснила ряд заходів щодо налагодження прод. постачання і мед. обслуговування шахтарів Донбасу, ліквідації паливної кризи. Трудармійці ремонтували колії, відбудовували мости й лагодили рухомий склад, охороняли залізничні депо, маршрутні поїзди тощо. З наступом військ бурж.-поміщицької Польщі та активізацією врангелівців у Криму У. т. а. було приведено в стан бойової готовності, а значну частину грудармійців відправлено на фронт. У. т. а. ліквідовано за рішенням X з'їзду РКП(б) у березні 1921.

УКРАЇ́НСЬКА ТРУДОВА́ ЕМІГРА́ЦІЯ — масове переселення укр. трудящих з укр. земель; групи укр. населення в ряді держав, утворені внаслідок еміграції трудящих з укр. земель. Масова еміграція укр. трудящих в ін. країни почалася в 2-й пол. 19 ст. (сезонна еміграція в Сх. Пруссію і Францію). В кін. 80 — на початку 90-х рр. 19 ст. почалася міжконтинентальна еміграція в країни Америки: в США, Канаду, Аргентіну, Бразілію. Гол. її причинами були зубожіння сел. мас на Україні, зумовлене соціальним і національним гнобленням. Емігрували гол. чин. безземельні й малоземельні селяни зх.-укр. земель, що входили до складу Австро-Угорщини. Еміграція з укр. земель, що входили до складу царської Росії, не набула значних масштабів. Соціально-екон. і політ. причини, які приводили до еміграції з України, було ліквідовано після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. На зх.-укр. землях, що перебували під владою бурж.-поміщицької Польщі, боярської Румунії та бурж. Чехословаччини, ці причини продовжували існувати і призвели до другої хвилі еміграції, яка також спрямовувалась у країни Америки й тривала протягом 20—30-х рр. 20 ст. Після *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі* еміграція припинилась, частина переселенців повернулася на Україну (напр., реемігрція з країн Латинської Америки в 50-х рр.). Переселенці з України кін. 19 — поч. 20 ст. та їхні нащадки стали складовою частиною населення країн проживання. Налічується понад 2 млн. вихідців з України, які живуть у США (за офіційними даними — 500 тис. чол., за неофіц. даними — бл. 1 млн.), Канаді (бл. 600 тис. чол.), Аргентіні (за офіц. даними — 100 тис. чол., за неофіц. даними—150—160 тис.), Бразілії (за офіц. даними — 50 тис. чол., за неофіц. даними — бл. 100 тис.), Австралії (за офіц. даними — 15 тис. чол., за неофіц. даними — бл. 30 тис.) та ін. країнах. Створилися місця переважного оселення українців: в США — штати Пенсільванія, Нью-Йорк, Іллінойс і Нью-Джерсі; в Канаді — пров. Манітоба, Альберта, Саскачеван і Онтаріо; в Бразілії — штат Парана; в Аргентіні — пров. Міссіонес і Чако. В кін. 19 — на

«УКРАЇНСЬКА ХАТА»

З'їзди Українського мінералогічного товариства

1-й — 1970
2-й — 1975
3-й — 1980

Всі з'їзди відбулися в Києві.

поч. 20 ст. виникли укр. орг-ції взаємодопомоги, що подавали матеріальну допомогу українцям, потерпілим від нещасних випадків і травм на виробництві. Згодом з'явились читальні та ін. культур.-осв. орг-ції й школи. Першою укр. газетою за океаном була *«Америка»*. На поч. 20 ст. виникли укр. соціалістичні філії, які організаційно оформилися в Канаді у *Федерацію українських соціал-демократів* (1910) і Українську федерацію Соціалістичної партії Америки (1915). Значну роль у соціалістичній пропаганді відіграли газ. *«Червоний прапор»* і *«Робочий народ»* (Канада), «Робітник» і «Пролетар» (США). Передова частина У. т. е. палко вітала перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, активно виступала за солідарність з Країною Рад. Утворились і діяли протягом 20-х рр. укр. секції в компартіях США і Канади, з'явилися масові демократичні орг-ції в США — Союз укр. робітн. орг-цій (з 1940 — *Ліга американських українців*) і укр. секція Міжнар. робітн. ордену, в Канаді — Єдиний Укр. робітн. дім (з 1925 — *Товариство Український Робітничо-Фермерський дім*) і *Робітниче запомогове товариство* (РЗТ), в Аргентині — Союз укр. робітн. орг-цій. У міжвоєнний період виходили прогресивні газети «Українські щоденні вісті» (США), *«Українські робітничі вісті»*, *«Фермерське життя»* та ін. (Канада) і *«Світло»* (Аргентина). Виступи на захист трудящих демократичні орг-ції поєднували з активною культур.-осв. діяльністю, створенням бібліотек, шкіл і курсів, хорів і оркестрів. У. т. е. подавала моральну й матеріальну допомогу революц. силам зх.-укр. земель (див. *Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні*), палко схвалила возз'єднання їх з Рад. Україною. Передові українці Америки взяли безпосередню участь у боротьбі проти фашизму на боці респ. Іспанії в складі *інтернаціональних бригад* і на фронтах 2-ї світової війни. Вони виступали за відкриття *другого фронту*, за подання дійової допомоги Рад. Союзові. Для цього в Канаді, США, Аргентині, Бразілії й Уругваї та на Кубі було створено к-ти допомоги Батьківщині (в Канаді їх об'єднало *Товариство об'єднаних українських канадців*), які збирали кошти, продовольство і медикаменти для Рад. Армії і населення визволеної від фашистів тер. України. Після 2-ї світової війни прогресивна частина У. т. е. спрямовує свої зусилля на боротьбу за мирне співробітництво з рад. народом і культур. контакти з Рад. Україною. За допомогою громад. орг-цій УРСР, *Товариства «Україна»* споруджено пам'ятники Т. Г. Шевченкові (в США, Канаді, Франції), І. Я. Франкові (в Канаді), Лесі Українці (в Канаді), О. С. Пушкіну (в США). Канадський хор ім. Т. Г. Шевченка здійснив 1970 гастрольну подорож на Україну. Виходять прогресивні газети *«Українські вісті»*, «Юкрейніан ньюс», «Карпатська Русь» (США), *«Життя і слово»*, *«Юкрейніан канейдіан»* (Канада). Прогресивні українські орг-ції ведуть боротьбу проти реакційних орг-цій, очолюваних збанкрутілими націоналістичними елементами. Для українців у США, Канаді, Аргентині та ін. країнах, як і для ін. нац. груп, характерний процес асиміляції, особливо відчутний для другого, третього і четвертого поколінь переселенців, які становлять більшість У. т. е. За цих складних умов кращі сили трудящих укр. походження підтримують традиції демократичного руху і зв'язки з землею батьків — Рад. Україною. Численні делегації, що відвідують Рад. Україну, бачать її величезні досягнення в комуністичному будівництві (див. також відповідні розділи про укр. трудову еміграцію в статтях *Аргентіна, Бразілія, Канада, Сполучені Штати Америки*).

Літ.: Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (Кінець XIX — початок XX ст.). К., 1960; Кольчук А. Українці за океаном. К., 1967; Кравчук П. Українці в Канаді. К., 1981. *А. М. Шлепаков.*

«УКРАЇНСЬКА ХАТА» — літ.-художній, критичний та публіцистичний журнал бурж.-націоналістичного спрямування. Виходив 1909—14 у Києві. Обстоюючи декадентство в л-рі й заперечуючи реалістичні традиції, друкував переважно твори П. Богацького, Г. Чупринки, М. Філянського, О. Романової. Значне місце займали літ.-критичні статті М. Євшана і М. Сріблянського, в яких підносився індивідуалізм, культ ніцшеанської надлюдини, та войовничо-націоналістичні статті А. Товкачевського. Зрідка «У. х.» друкував твори О. Кобилянської, О. Олеся, М. Чернявського, статті М. Вороного, ранні поезії М. Рильського, Я. Мамонтова та ін.

К. Бабишкін.

«УКРАЇНСЬКА ШКОЛА» — укр. педагогічне товариство на Буковині. До 1908 мало назву *«Руська школа»*. В 20-х рр. припинило діяльність.

«УКРАЇНСЬКА ШКОЛА» В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ — умовна назва групи польс. поетів-романтиків, пов'язаних походженням і тематикою творчості з Україною. З'явилася в польс. літ. критиці серед. 30-х рр. 19 ст. Гол. представниками «У. ш.» спочатку вважали А. *Мальчевського*, С. *Гощинського*, Б. *Залеського*, згодом до неї відносили М. *Гославського*, Т. *Олізаровського*, А. *Грозу* і навіть Ю. *Словацького*, прозаїків М. Чайковського, М. *Грабовського*, а також деяких польс. авторів, що писали укр. мовою (Т. *Падура*, А. Шашкевич, І. Яблонський) та ін. Об'єднаці цією умовною назвою, письменники були виразниками різних напрямів, течій та ідейно-худож. тенденцій польс. романтизму. Прогресивні романтики, зокрема С. Гощинський, Ю. Словацький, М. Гославський, на ранньому етапі творчості — Т. Падура, співчутливо ставилися до соціальної й нац.-визвольної боротьби укр. народу. Представники консервативно-шляхетського напряму ідеалізували польс.-укр. відносини в минулому, обминали класові конфлікти. Використання укр. істор. і фольклорного матеріалу сприяло ідейному і худож. збагаченню польс. л-ри. Творчість письменників «У. ш.» привернула до себе увагу укр. поетів-романтиків, нею цікавився Т. Шевченко. Вплив її худож. доробку позначився на польс. післяромантичній л-рі.

Літ.: Українською музою натхненні. К., 1971; Франко І. Юзеф-Богдан Залеський. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 27. К., 1980; Вервес Г. Д. Головні проблеми українсько-польських літературних взаємин XIX ст. К., 1958; Кирчів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). К., 1971.

Р. Ф. Кирчів.

«УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ» — прогресивна укр. газета в Канаді, що виходила з 7.VIII 1941 в Торонто. В 1965 «У. ж.» об'єднано з газ. *«Українське слово»* в єдиний орган — *«Життя і слово»*.

«УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО» — респ. міжвідомчий збірник. Видання Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Виходив у Києві щороку протягом 1967—71 та 1974 (усього 6 випусків).

УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УМО) — творче об'єднання рад. майстрів укр. образотворчого мистецтва. Існувало в Києві 1929—31. До нього входили художники, здебільшого із складу *АХЧУ*, які продовжували реалістичні традиції укр. мистецтва. Серед членів УМО були І. Їжакевич, М. Козик, В. Коровчинський, Ф. Кричевський, Г. Світлицький, К. Трохименко, І. Хворостецький, І. Шульга.

УКРАЇНСЬКЕ МІНЕРАЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО — добровільна науково-громадська організація, яка проводить теоретичну й практичну роботу в галузі *мінералогії*. Входить до складу Всесоюзного мінералогічного товариства. Створене 1970 на базі Українського відділення (1954—57 — Київ. відділення) Всесоюзного мінералогіч. т-ва. Налічує 550 дійсних членів та 22 колективи (на 1.I 1984). Включає 18 відділень. Найважливішими завданнями т-ва є сприяння розвиткові в республіці мінералогічної науки, впровадженню наук. досліджень у виробництво, упорядкуванню й уніфікації мінералогічної термінології, популяризація і пропаганда найновіших знань і досягнень мінералогії. У. м. т. систематично проводить з'їзди (на 1984 відбулося 3 з'їзди; табл.), наукові сесії, організовує цикли лекцій, видає збірники наук. праць з найактуальніших питань теоретичної й регіональної мінералогії.

Ю. П. Мельник.

«УКРАЇНСЬКЕ МУЗИКОЗНАВСТВО» — респ. міжвідомчий щорічник, орган АН УРСР та М-ва культури УРСР. Виходить з 1966. Вміщує наук. і науково-методичні статті з питань теорії та історії музики, виконавчої майстерності, муз. естетики, педагогіки, фольклористики. Висвітлює проблеми розвитку вітчизн. і зарубіжної музики, взаємозв'язків нац. муз. культур і творчості укр. композиторів.

УКРАЇНСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО — об'єднання науковців, що мало на меті сприяти розробці і популяризації різних галузей наук укр. мовою. Засн. 1907 у Києві за ініціативою групи співробітників «*Киевской старины*». Т-во мало секції істор., філол., природничо-тех., мед., статистично-екон., а також етногр. комісію. В т-ві співробітничали вчені й письменники: Д. І. Багалій, М. Ф. Біляшівський, М. С. Возняк, Б. Д. Грінченко, М. С. Грушевський, О. Я. Єфименко, П. Г. Житецький, В. С. Іконников, І. М. Каманін, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, А. М. Лобода, С. І. Маслов, В. М. Перетц, В. І. Щербина, І. Я. Франко та ін. Т-во видавало «Записки», журн. «*Україна*», в яких поряд з цінними розвідками й матеріалами було чимало писань буржуазно-націоналістичного змісту. В 1921 товариство ввійшло до складу АН УРСР.

«УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНА́ЛЬНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ» (УНДО) — укр. буржнаціоналістична організація на Зх. Україні. Створене 11.VII 1925 у Львові шляхом об'єднання ряду політ. орг-цій і груп зх.-укр. буржуазії. Лідером УНДО був Д. Левицький. З початку своєї діяльності перебувало в «легальній опозиції» до уряду бурж.-поміщицької Польщі. З 1926 проводило відкрито угодовський курс, пропагуючи гасла «співжиття» і «нормалізації відносин» з польс. буржуазією. В 1935 підписало угоду з польс. урядом, на основі якої дістало 15 мандатів у польс. сеймі. Домагалося «автономії» Зх. України в складі Польщі. Виступало з позицій «всеукр.» контрреволюції, вело антирад. політику, організовувало антирад. кампанії. Боролося проти революц.-визвольного руху зх.-укр. трудящих. Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною фактично перестало існувати. Під час нім.-фашист. окупації лідери УНДО співробітничали з гітлерівцями. В 1947 група укр. бурж.-націоналістичних елементів проголосила за кордоном відновлення УНДО.

І. М. Сахарчук.

«УКРАЇНСЬКЕ ПЕДАГОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО» — громадська організація буржуазно-ліберального напряму, що діяла в Галичині й Західній Волині з 1912 до 1926. Див. «*Рідна школа*».

УКРАЇНСЬКЕ РЕСПУБЛІКА́НСЬКЕ ДОБРОВІ́ЛЬНЕ ПРОТИПОЖЕ́ЖНЕ ТОВАРИ́СТВО — масова організація, завданням якої є залучення трудящих до участі у протипожежних профілактич. заходах, спрямованих на охорону нар. г-ва та особистого майна від пожежі. Засноване 1957. Діяльність т-ва регламентується статутом, затвердженим 31.III 1958. Керівний орган т-ва— респ. конференція (скликається один раз на 4 роки). У складі товариства—Центр. республіканський апарат, обласні, міжрайонні, районні і міські т-ва, а також первинні організації (1983 — бл. 39 тис.). Кількість членів т-ва (1983) — бл. 5,5 млн.

Л. П. Мащенко.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ОБ'Є́ДНАННЯ (УСО) — легальна масова революц. селянська організація Комуністичної партії Західної України. Створена 19.VII 1931 на крайовій селянській конференції у Львові. В його складі було бл. 5 тис. чол. УСО проводило велику революц. роботу серед трудящих селян, організовувало їх на революц. боротьбу проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання з УРСР. Діяло в контакті з «*Сельробом*». Вело боротьбу проти клерикалізму, викривало зрадницьку роль укр. бурж. націоналістів. Видавало ряд газет («*Народна трибуна*», «*Боротьба*», «Праця»). В 1934 польс. бурж. уряд заборонив діяльність УСО.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКО-РОБІТНИ́ЧЕ СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ — масова легальна революц. організація трудящих Зх. України. Див. «*Сельроб*».

«УКРАЇНСЬКЕ СЛО́ВО» — прогресивна укр. газета в Канаді, що виходила з 20.I 1943 у Вінніпегу. В 1965 «У. с.» об'єднано з газ. «Українське життя» в єдиний орган — «*Життя і слово*».

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІ́ЛЬНО-КУЛЬТУ́РНЕ ТОВАРИ́СТВО (УСКТ) — громадська культурно-освітня організація укр. населення в Польській Народній Республіці. Засн. 1956. Має осередки у 22 воєводствах. Членство в УСКТ індивідуальне. Осн. завданням т-ва є забезпечення активної участі українців у будівництві соціалізму в Польщі, формування у них соціалістичної свідомості. Бере активну участь в організації навчання дітей українців рідною мовою, виданні шкільних підручників, методичних посібників для вчителів. Має понад 60 гуртків худож. самодіяльності. Організовує фестивалі укр. пісні і музики, видає репертуарні збірники для колективів худож. самодіяльності. Влаштовує демонстрування рад. кінофільмів, веде радіопередачі укр. мовою. Видає газ. «*Наше слово*» з додатками «Наша культура» та «Світанок», «Український календар». Є колективним членом Т-ва польс.-рад. дружби. УСКТ підтримує стосунки з *Українським товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами*.

Л. О. Копиленко.

УКРАЇНСЬКЕ ТЕАТРА́ЛЬНЕ ТОВАРИ́СТВО (УТТ) — громадська творча організація, що об'єднує працівників театру УРСР. Засн. 1944 у Києві. Установчий з'їзд відбувся 1948. На 1984 відбулося 8 з'їздів (табл.). Правління УТТ очолювали нар. артисти СРСР І. С. *Паторжинський* (1948—54), Н. М. *Ужвій* (1954—73). З 1973 голова правління — О. Я. *Кусенко*. Сприяє підвищенню кваліфікації працівників театру, зокрема, через існуючі творчі лабораторії і семінари. Проводить творчі огляди, конференції, дискусії, обговорення діяльності театрів, їхнього репертуару, пропагує досягнення радянського театрального мистецтва. Має 7 міжобласних відділень — Дніпропетровське, Донецьке, Київське, Львівське, Одеське, Сімферопольське, Харківське. Первинні організації т-ва є в усіх мистецьких закладах України. При товаристві діє *Київський театр «Дружба»*, 5 будинків актора — в Києві, Донецьку, Львові, Одесі, Харкові. У складі т-ва (1.I 1983) — понад 5 тис. членів. Органом УТТ є журн. «*Український театр*», а також видання «Театрально-концертний Київ», «Театральний Львів», «Театральна Одеса», «Театральний Харків».

В. П. Коломієць.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ГЛУХИ́Х (УТОГ) — громадська організація. Створене 1933. Осн. завдання — залучення глухих людей до суспільно корисної діяльності й активної участі в госп. будівництві, підвищення їхнього ідейного і тех. рівня, профес. навчання, працевлаштування тощо. До мережі товариства входять 25 обласних, 169 районних, міжрайонних та міських відділів УТОГ. Керівним органом УТОГ є правління, що обирається з'їздом т-ва на 5 років. Для проведення культурно-виховної роботи серед глухих у розпорядженні УТОГ — 58 будинків культури, 106 клубів, 126 червоних кутків, 186 б-к (фонд — 396 тис. одиниць зберігання). УТОГ випускає газету «Наше життя».

П. П. Штах.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ДРУ́ЖБИ І КУЛЬТУ́РНОГО ЗВ'ЯЗКУ́ З ЗАРУБІ́ЖНИМИ КРАЇ́НАМИ (УТДКЗ) — добровільне об'єднання діючих в УРСР відділень рад. громадських організацій дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, що ставить метою розвиток і зміцнення дружби і культурного співробітництва громадськості УРСР з народами зарубіжних країн. Створено 1926 в Харкові, 1934—в Києві (до 1959 — Укр. т-во культур. зв'язків з закордоном). На добровільних засадах входить до Союзу рад. т-в дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Найвищий орган—респ. конференція (один раз на 5 років; відбулися, зокрема, 1966, 1973, 1981, всі — в Києві), виконавчий орган — президія. УТДКЗ має відділення в 12 областях УРСР. Підтримує постійні зв'язки з 700 орг-ціями бл. 100 країн світу. Видає щомісячний прес-бюлетень «По Радянській Україні» укр., рос. та іноз. мовами, а також разом із Спілкою письменників України і Укр. респ. к-том захисту миру — журн. «*Всесвіт*». Т-во нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976).

В. І. Осика.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО МИСЛИ́ВЦІВ І РИБА́ЛОК (УТМР) — добровільна громадська організація, яка об'єднує мисливців і рибалок з метою активної участі в розвитку мисливського і рибальського спорту, в роботі по охороні, відтворенню і збільшенню корисної фауни республіки. Створене 1921 в Харкові як Всеукраїнська рада мисливців і рибалок (1933 т-во було ліквідовано; знову відновлено 1947 під назвою Укр. добровільне т-во мисливців і рибалок; сучас. назва з 1953). До т-ва входять обласні, районні, а також первинні ко-

З'їзди Українського театрального товариства

1-й — 1948
2-й — 1954
3-й — 1959
4-й — 1963
5-й — 1969
6-й — 1973
7-й — 1978
8-й — 1983

Всі з'їзди відбулися в Києві.

З'їзди Українського товариства мисливців і рибалок

1-й — 1947
2-й — 1951
3-й — 1954
4-й — 1958
5-й — 1961
6-й — 1964
7-й — 1968
8-й — 1975
9-й — 1976
10-й — 1981

Всі з'їзди відбулися в Києві.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

З'їзди Українського товариства охорони природи

1-й — 1953
2-й — 1961
3-й — 1965
4-й — 1968
5-й — 1971
6-й — 1976
7-й — 1981

Всі з'їзди відбулися в Києві.

лективи мисливців і рибалок пром. підприємств, колгоспів, радгоспів та різних установ. Керівним органом т-ва є Респ. рада, яка обирається на найвищому керівному органі — з'їзді (перший відбувся 1921 у Харкові і затвердив перший статут т-ва). Після відновлення т-ва відбулося 10 з'їздів (табл.). Осн. завданням УТМР є виховання у членів т-ва дбайливого ставлення до використання мисливських і рибних запасів республіки.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТОК ІСТО́РІЇ ТА КУЛЬТУ́РИ—добровільна громадська організація. Засн. 21.XII 1966 в Києві. Завдання т-ва — залучати широкі верстви населення до активної участі в охороні пам'яток історії, археології, архітектури, мистецтва, л-ри й писемності, етнографії, нар. творчості, здійснювати пропаганду пам'яток і законодавства про їхню охорону й використання, активно сприяти роботі держ. органів охорони пам'яток, здійснювати громад. контроль за їхньою збереженістю, використанням, ремонтом та реставрацією. Найвищим органом т-ва є з'їзд, на якому обирають правління й ревізійну комісію, між з'їздами — правління т-ва і його президія. 1-й, установчий, з'їзд відбувся 1966, 2-й — 1972, 3-й — 1976, 4-й — 1982 (всі — в Києві). Створено обласні, міські і районні орг-ції, за місцем роботи або навчання членів т-ва — його первинні орг-ції. На поч. 1983 т-во об'єднувало 16836,5 тис. індивідуальних членів, об'єднаних у 73 370 первинних організаціях; 1143 підприємства, установи і орг-ції є колективними членами т-ва. При респ., обласних, міських і районних правліннях діють громад. ради і секції. З метою пропаганди пам'яток історії і культури в республіці діють 616 нар. ун-тів, де навчається бл. 50 тис. слухачів; працюють 3817 лекторіїв і кінолекторіїв (1983). Щоквартально виходить інформаційно-методичний бюлетень «Пам'ятники України» (з 1969). Голова т-ва — акад. АН УРСР П. Т. *Тронько* (з 1967).

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРО́НИ ПРИРО́ДИ — добровільна громадська організація, яка проводить виховну і практичну роботу в галузі охорони природи. Засн. 1946 в Києві. Налічує понад 16 млн. чол., об'єднаних в 25 обл., 111 міських і 552 районні орг-ції (на 1.I 1984). Найвищим керівним органом т-ва є з'їзд. На 1984 відбулося 7 з'їздів (табл.). Роботою т-ва в період між з'їздами керує Респ. рада, яка обирає президію. При т-ві працюють секції: охорони і раціонального використання зем. і водних ресурсів, охорони тваринного і рослинного світу, надр, повітр. басейну та юнацька. Найважливішим завданням т-ва є пропаганда природоохоронних знань серед населення, виховання дбайливого ставлення до природних багатств, здійсненням громад. контролю над втіленням у життя постанов партії та уряду з охорони природи і *раціонального природокористування* тощо. На пром. підприємствах, у колгоспах і радгоспах діють громад. інспектори, пости громад. контролю, загони «голубих» і «зелених» патрулів; створено спец. дружини по охороні природи. Т-во має будинки пропаганди природоохоронних знань, лекторії; разом з Держ. к-том УРСР по охороні природи і Укр. т-вом мисливців і рибалок видає інформаційно-методичний бюлетень «*Рідна природа*».

Є. В. Качаловський.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО СЛІПИ́Х (УТОС) — громадська організація, що об'єднує інвалідів по зору 1-ї і 2-ї груп, які живуть в УРСР, з метою залучення їх до суспільно корисної трудової діяльності. Створене у червні 1933. Керівним органом УТОС є правління, що обирається з'їздом т-ва на 5 років. Т-во сприяє розвиткові громад. і політ. активності членів, підвищенню їхнього ідейно-політ., культурного, загальноосв. та фахового рівня, здійснює ряд заходів, спрямованих на забезпечення спец. умов для працевлаштування інвалідів по зору, медичного, побутового і культур. обслуговування їх. Для проведення культурно-виховної роботи серед сліпих т-во має 3 будинки культури, 51 клуб, 71 червоний куток, 79 б-к (фонд бл. 1 млн. одиниць зберігання, з них 500 тис. примірників озвучено). УТОС видає журнали «Призыв» (рос. мовою) та «Заклик» (укр. мовою) з додатком «Школяр». Нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Укр. РСР (1983).

В. М. Акімушкін.

УКРАЇНСЬКЕ УПРАВЛІ́ННЯ ЦИВІ́ЛЬНОЇ АВІА́ЦІЇ (УкрУЦА) — територіальний орган М-ва цивільної авіації СРСР. Засн. 1923 як укр. т-во повітряних ліній «Укрповітрошлях». З 1964 — сучасна назва. До складу УкрУЦА входять авіац. підприємства, розташовані на тер. України, осн. завданням яких є задоволення потреб нар. г-ва і населення республіки у повітряних перевезеннях пасажирів, пошти, вантажів та виконання спец. робіт у різних галузях нар. г-ва. УкрУЦА має розгалужену сітку авіац. ліній (понад 65 тис. км), які сполучають Україну з 150 містами СРСР та 14 містами зарубіжних країн, *аеропорти, аеродроми,* парк сучас. літаків та вертольотів. УкрУЦА нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1983), Бориспільське авіац. підприємство — орденом Жовтневої Революції (1971), Одеське авіац. підприємство — орденом Трудового Червоного Прапора (1973).

О. М. Горяшко.

УКРАЇНСЬКИЙ Микола Олексійович (н. 1.I 1935, с. Весела Лопань, тепер Бєлгород. р-ну Бєлг. обл.) — укр. рад. співак (тенор), засл. арт. УРСР (з 1975). Творчу діяльність почав 1958 як соліст Ансамблю пісні і танцю Балтійського флоту. З 1965—соліст оперних театрів у Пермі та Свердловську, з 1974—в Дніпропетровському театрі опери та балету. Серед партій — Богун («Богдан Хмельницький» Данькевича), Водемон («Іоланта» Чайковського), Олексій («Оптимістична трагедія» Холмінова), Малхаз («Даїсі» Паліашвілі), Герцог («Ріголетто» Верді). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФА́ВІТ — сукупність розміщених у певному традиційному порядку літер, уживаних в українській мові. У. а. складається з 32 літер, з них двадцять позначають приголосні звуки (**б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ**), десять —

Аа Бб Вв Гг Дд Ее Єє Жж Зз
Аа Бб Вв Гг Дд Ее Єє Жж Зз
Ии Іі Її Йй Кк Лл Мм Нн Оо
Ии Іі Її Йй Кк Лл Мм Нн Оо
Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц
Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц
Чч Шш Щщ Юю Яя Ьь
Чч Шш Щщ Юю Яя Ьь

голосні, з яких **а, е, и, і, о, у** передають кожна по одному звуку, а літери **є, ю, я** позначають по одному звуку лише після м'яких приголосних (синє, люди, ряд), в ін. позиціях по два — звуки **е, у, а** в сполученні з попереднім **й** (моє, юнь, в'яз), **ї** — завжди позначає два звуки — **йі** (їжа, з'їзд). Літера **й** перед **о** передає приголосний **й** (гайок), а в ін. позиціях — нескладовий голосний **і** (йду, гай); літера **ь** звукового значення не має, а вживається на позначення м'якості приголосного звука (кінь, льон). Тією самою літерою **г** передається задньоязиковий прорив-ний приголосний ɡ (гава, гудзик) і фарингальний фрикативний h (говір); літера **щ** позначає сполучення звуків — **шч** (щука). Літери У. а. вживаються в двох різновидах — друковані й писані, а за формою — великі й малі. У. а., як і російський та білоруський, сформувався на основі старослов'ян. *кирилиці*. В староукр. друку (львів. «Апостол», 1574, «Буквар» Федорова, 1574, Острозька біблія, 1581, та ін.) використовувався кириличний *півустав*, а з кінця 18 ст. в укр. мові поширився т. з. гражданський алфавіт (див. *Гражданський шрифт*), на Зх. Україні він остаточно витіснив з друку кирилицю лише в кінці 19 ст. В У. а. протягом 19 ст. поступово вийшли з ужитку літери **ѣ, ы, ъ**, а також закріпились у сучасному звуковому значенні **є** та **ї**; літерою **і** стали передавати звук **і** незалежно від його походження (ліс, сік, піч), а літерою **и** — звук **и** з давніх **ы** та **и** (дим, диво). Остаточно У. а. уніфіковано за рад. часу (так, правописом 1933 з У. а. вилучено як рідковживану літеру **ґ** і замінено її літерою **г**). Див. також *Апостроф, Діакритичні значки, Український правопис,* статті про окремі літери українського алфавіту.

Літ.: Український правопис. К., 1960; Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. К., 1981.

М. А. Жовтобрюх.

«УКРАЇНСЬКИЙ БОТАНІ́ЧНИЙ ЖУРНА́Л» — науково-теоретичний журнал Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР. Засн. 1921. Публікує статті з заг.

питань ботаніки, флори і рослинності, рослинних ресурсів, морфології, систематики вищих і нижчих рослин, еволюції, географії рослин, історії флори і рослинності, цитології, ембріології, фізіології і біохімії рослин. Видається укр. мовою в Києві раз на 2 місяці.

УКРАЇНСЬКИЙ БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ — реакційна антинар. політика і практика укр. буржуазії, що характеризуються затушковуванням класових суперечностей всередині української буржуазної нації, проповіддю нац. виключності укр. народу і розпалюванням нац. ворожнечі, зрадництвом інтересів народу в ім'я встановлення свого екон. і політ. панування. Соціальною базою, на якій виник У. б. н., були бурж.-поміщицькі верстви, а згодом укр. куркульство, які прагнули до монопольного права експлуатації трудящих України. Як і будь-який *націоналізм*, У. б. н. є антиподом *інтернаціоналізму*. Ідейно-політ. основи У. б. н. зводяться до заперечення класового поділу і соціальних антагонізмів на Україні в дореволюц. період, до погляду на укр. народ як на єдину сел. масу, до проповіді одвічної протилежності націй, зокрема українців і росіян, до намагання захопити в свої руки керівництво нац.-визвольним рухом, підпорядкувати соціальну і нац.-визвольну боротьбу укр. трудящих проти капіталістич. гноблення та іноземних поневолювачів класовим інтересам укр. буржуазії. Намагаючись теоретично обгрунтувати свої політ. концепції, ідеологи У. б. н. вдаються до найреакційніших філос. і соціологічних теорій — об'єктивного і суб'єктивного *ідеалізму, метафізики* й *агностицизму, соціального дарвінізму* тощо. Націоналістич. ідеї укр. буржуазії почали формуватися в серед. 19 ст. З розвитком капіталізму, особливо в період переростання його в імперіалізм, У. б. н. цілком втратив навіть куці загальнодемократичні елементи і перетворився на крайньо праву, реакційну, антинародну ідеологію.

Осн. принципи ідеології У. б. н. сформульовано в творах П. О. *Куліша*, В. Б. *Антоновича*, О. Я. *Конисього*. Вони намагалися обгрунтувати ідеї «безклассовості» укр. народу, «єдиного потоку» в його культурі. Чільне місце серед ідеологів укр. буржуазії кін. 19 — поч. 20 ст. належить М. С. *Грушевському*, який намагався надати У. б. н. «наукоподібного» вигляду. М. Грушевський обстоював «месіанську» (див. *Месіанізм*) роль укр. народу щодо ін. народів і цілком виключні, особливі шляхи його істор. розвитку. При цьому укр. буржуазія, налякана загостренням класової боротьби, йшла на зговір як з рос. самодержавством, так і з австр. та нім. імперіалістами (на Зх. Україні), вбачаючи в них союзників у боротьбі проти революц. руху. Широка демократична громадськість, представники молодого робітн. руху піддали гострій критиці ідеологію У. б. н. Антинар., реакційний характер її викривали укр. революц. демократи Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, П. Грабовський та ін. На поч. 20 ст. виникли укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістич. партії — «*Революційна українська партія*» [з 1905 — «*Українська соціал-демократична робітнича партія* (УСДРП)], *Товариство українських поступовців* (ТУП), «*Спілка*» та ін., а також нац.-демократична і радикальна партії в Сх. Галичині, які маскувалися різного роду соціалістич. і демократич. назвами, але в дійсності захищали інтереси поміщиків і капіталістів. Перебуваючи по суті в одному класовому таборі з буржуазією пануючої нації, верховоди У. б. н. вбачали в ній союзника в боротьбі проти революц. руху і йшли з нею на угоду. В Сх. Галичині, зокрема, в роки 1-ї світової війни вони створили «*Союз визволення України*», який мав на меті відірвати Україну від Росії і створити укр. монархічну д-ву під нім. протекторатом. Нищівного удару ідеології та політиці У. б. н. завдали більшовики, В. І. Ленін, який, підтримуючи право укр. народу на самовизначення, водночас викривав антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів, зокрема т. з. укр. соціал-демократів. Останні, прикриваючись псевдореволюц. фразеологією, намагалися роз'єднати робітн. клас за нац. ознакою, що В. І. Ленін затаврував як зраду інтересів «своєї батьківщини, України» (Повне зібр. тв., т. 24, с. 125). В. І. Ленін, більшовики переконливо доводили, що укр. буржуазія, поміщики, куркулі були не менш жорстокими визискувачами нар. мас, ніж рос., нім. та інші капіталісти. Більшовицькі орг-ції України, керуючись ленінськими настановами з *національного питання*, вели невтомну роботу по інтернац. згуртуванню трудящих, рішуче викривали антинар. сутність У. б. н., яка найяскравіше виявилася в період боротьби трудящих України за встановлення і зміцнення Рад. влади. В цей час лідери У. б. н. стали на шлях відвертої зради інтересів народу. Очолювана М. Грушевським, В. *Винниченком*, С. Петлюрою *Центральна рада*, створена після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917, стала одним з осн. осередків загальнорос. контрреволюції. В січні 1918 вона підписала ганебну *Брест-Литовську угоду 1918*, що відкрила шлях на Україну нім.-австр. окупантам. Продавали Україну іноз. імперіалістам й ін. націоналістичні «уряди» — *гетьманщина, Директорія*, яка в квітні 1920 підписала зрадницьку *Варшавську угоду 1920* (див. також *Петлюрівщина*), контрреволюц. уряд «*Західноукраїнської народної республіки*», який фактично сприяв окупації Сх. Галичини військами бурж.-поміщицької Польщі. В результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції, утворення багатонац. соціалістичної д-ви — Союзу РСР—та побудови соціалізму зникла соціальна база для бурж. націоналізму всередині країни. Після закінчення громадян. війни 1918—20 центри У. б. н. перемістилися за кордон, зокрема у Варшаву, Львів, Берлін, Прагу, Відень, а також у Канаду і США. Там укр. бурж. націоналісти продовжували вести підривну роботу проти СРСР та Рад. України. На поч. 20-х рр. вони організовували на тер. УРСР куркульсько-націоналістичні банди, а після розгрому бандитизму створювали підпільні контрреволюц. орг-ції («Братство укр. державності», «*Спілка визволення України*» та ін.). Особливу роль в антирад. планах верховодів У. б. н. та їхніх імперіалістичних хазяїв мала відіграти Зх. Україна, яку вони намагалися перетворити на плацдарм для нападу на СРСР. Рішучого удару цим планам завдало *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*. Під час 2-ї світової війни укр. бурж. націоналісти співробітничали з нім.-фашист. загарбниками. Бурж.-націоналістичні організації, зокрема «*Організація українських націоналістів*» (ОУН) та ін., створені ще в передвоєнний час на зх.-укр. землях, служили гітлерівським окупантам, чинили злочини проти рад. людей. Укр. націоналісти допомагали окупантам грабувати Україну, були активними учасниками гітлерівських «акцій» по винищенню мирного населення. Прямим посібником фашистів була *уніатська церква*, очолювана А. *Шептицьким*. Після визволення Зх. України від нім.-фашист. загарбників сформовані при допомозі гітлерівців націоналістичні банди т. з. Української повстанської армії (УПА), підтримувані куркулями і реакційним уніатським духівництвом, тероризували населення зх. областей, намагаючись зірвати здійснення там соціалістич. перетворень. Очолювані комуністами трудящі маси викорінили бандитизм. Тепер українська бурж.-націоналістична еміграція групується навколо таких контрреволюційних орг-цій і угруповань, як «Закордонні частини ОУН» (ЗЧ ОУН), «Закордонне представництво Української головної визвольної ради» (ЗП УГВР), «Український конгресовий комітет Америки» (УККА), «Комітет українців Канади» (КУК), «Світовий конгрес вільних українців» (СКВУ) та ін., які перетворилися на агентуру імперіалістичних спец. служб і розвідок і виконують найбрудніші диверсії проти СРСР і країн соціалістичної співдружності, комуністичного, робітничого і нац.-визвольного руху. У. б. н. став складовою частиною *антикомунізму*. Укр. бурж. націоналісти як прислужники імперіалізму вдаються до знавіснілої антирадянщини, змикаючись на цій платформі з *сіонізмом*, роздмухують націоналістичну істерію тощо. Український народ, вихований партією в дусі радянського *патріотизму*, соціалістичного інтернаціоналізму, *дружби народів*, рішуче відкидає всі спроби укр. бурж. націоналістів посіяти розбрат між народами Рад. країни. Завдяки невтомній роботі Комуністичної партії України по пропаганді досягнень ленінської

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК РЕФЛЕКСОЛОГІЇ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ»

національної політики, по викриттю антинар. єства У. б. н. його ідеології і політика зазнали цілковитого краху.

Літ.: В. І. Ленін, КПРС про боротьбу з націоналізмом. К., 1978; Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. К., 1968; Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації. К., 1974; Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму. К., 1976; Чередниченко В. Анатомія зради. К., 1978. *В. Ю. Євдокименко.*

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК РЕФЛЕКСОЛОГІЇ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ» — журнал з питань педагогіки й психології. Виходив 1925—32 у Харкові. З 1927 наз. «Український вісник експериментальної педагогіки і рефлексології», з 1931 — «*За марксо-ленінську педагогіку*». Журнал сприяв розвиткові рад. педагогіки на Україні, але поряд з правильними теор. і експериментальними публікаціями в ньому вміщувалися матеріали, написані з позицій *рефлексології, біхевіоризму* та ін. хибних напрямів.

УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені Лесі Українки — перший рад. театр в зх. областях УРСР. Засн. 22.IX 1939 на базі західноукраїнських пересувних *Театру імені І. Котляревського* і *Стадника Й. Д. театру*. З 1940 — театр імені Лесі Українки. До складу трупи входили: художні керівники — *Й. Стадник*, В. *Василько* (з 1941), режисери Б. *Балабан*, О. Леїн, художник В. *Борисовець*, актори — Л. Боровик, *Я. Геляс*, *Л. Кривицька*, С. Орлян, І. *Рубчак*, Г. Сіятовський, О. Сліпенький, Г. Совачева, П. *Сорока*, С. *Стадникова*, С. *Стадниківна*, А. *Шеремета* та ін. У репертуарі: «Запорожець за Дунаєм» І. Гулака-Артемовського, «Украдене щастя» І. Франка, «Хмари» О. Суходольського, «Остання жертва» О. Островського, «Правда», «Платон Кречет», «В степах України» О. Корнійчука, «Любов Ярова» К. Треньова, «Скупий» Ж. Б. Мольєра. Припинив діяльність 1941.

П. К. Медведик.

УКРАЇНСЬКИЙ ЗАОЧНИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені І. З. Соколова — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1958 у Харкові. В ін-ті (1983) — 9 факультетів: машинобудівний, хіміко-технологіч., енергетичний, електромеханічний, механіко-технологічний і чотири загальнотехнічних (у Харкові, Артемівську Донецької обл., Костянтинівці Донецької обл. і Слов'янську Донецької обл.). Є аспірантура. Фонд б-ки налічує (1983) понад 1 млн. одиниць зберігання. В ін-ті навчається (1983) бл. 13 тис. студентів. За роки існування тут підготовлено понад 35 тис. спеціалістів. *С. Ф. Артюх.*

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНЖЕНЕРІВ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1922 у Києві як Київ. інженерно-меліоративний технікум (з правом вищої освіти). З 1959 — у м. Ровно (з цього ж року теперішня назва). В ін-ті (1983) — 10 ф-тів: експлуатації гідромеліоративних систем, проектування і буд-ва гідромеліоративних систем, механічний, гідротехнічний, будівельний, інженерно-екон., вечірній, заочний, загальнотех. і ф-т підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників системи М-ва меліорації і водного г-ва УРСР. Є підготовче відділення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1983) 546 тис. одиниць зберігання. У 1982/83 навч. році кількість студентів становила 9,26 тис. За роки існування ін-том підготовлено 24,31 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено орденом Дружби народів (1982).

С. Т. Вознюк.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ УДОСКОНАЛЕННЯ ЛІКАРІВ — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я СРСР. Засн. 1923 у Харкові в системі Наркомздоров'я України, 1965 реорганізований на Ін-т удосконалення лікарів союзного підпорядкування. В структурі ін-ту — 4 факультети: терапевтичний, хірургічний, педіатричний та гігієнічний, 61 кафедра, 2 лабораторії та наук. група. У 1983 підвищували кваліфікацію 7,5 тис. лікарів на 267 циклах. В ін-ті провадиться наук. робота по вивченню артеріальної гіпертонії, атеросклерозу, діагностиці і лікуванню злоякісних новоутворень, з питань дорожнього травматизму, вікових особливостей дитячого організму, деструкції тканин. В ін-ті розроблено і впроваджено нові методи оперативного лікування захворювань і ушкоджень хребта, лікування гнійних ран, ранньої діагностики і лікування туберкульозу легень у дітей і підлітків, нові матеріали для зубних протезів, зокрема із збільшеною корозійною стійкістю, кріогенні методи (див. *Кріомедицина*) лікування в стоматології.

Т. О. Старожинська.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ» («УІЖ») — періодичне наукове і громадсько-політ. видання, орган Ін-ту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Виходить у Києві з липня 1957 (спочатку один раз на два місяці, з 1965 — щомісяця). В «УІЖ» публікуються дослідження з вітчизн. історії з найдавніших часів до наших днів, з історії КПРС та її бойового загону — Компартії України. Значну увагу приділено проблемам пролет. інтернаціоналізму і рад. патріотизму, історії дружби і співробітництва укр. народу з братніми народами СРСР, висвітленню істор. зв'язків із зарубіжними країнами, зокрема з країнами соціалістичної співдружності. «УІЖ» постійно виступає проти бурж. ідеології, фальсифікації історії, проти укр. бурж. націоналізму. Публікуються істор. документи й матеріали, спогади тощо.

М. В. Ковваль.

«УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ СОЮЗ» (УКС) — контрреволюц. клерикальна бурж.-націоналістична орг-ція. Засн. 1931 у Львові уніатським митрополитом А. *Шептицьким*. УКС вів антикомуністичну і антирад. пропаганду, допомагав польс. фашистам у боротьбі проти революц. руху на зх.-укр. землях. Прикриваючись гаслом «надпартійності», підтримував тісні зв'язки з *Ватіканом*, польс. бурж. урядом, укр. бурж.-націоналістичними партіями — «*Українським національно-демократичним об'єднанням*», «*Організацією українських націоналістів*» та ін. Припинив свою діяльність 1939 після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР.

«УКРАЇНСЬКИЙ КЛУБ», «Украинское общественное собрание», «Київський український клуб» — літературно-художній осередок. Створений 1908 у Києві з ініціативи передових діячів укр. культури, зокрема М. Лисенка, який очолив раду клубу. При клубі діяли літ.-драм., муз.-хорова, лекційна та бібліотечна секції. В його роботі брали участь М. *Старицька*, М. *Садовський*, Олена *Пчілка*, О. *Олесь*. У клубі виступали М. Садовський та актори його театру, в літ.-муз. вечорах брали участь також артисти театру «Соловцов» та студенти старших курсів Муз. школи М. В. Лисенка. Тут бували І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка. В 1912 царська влада закрила «У. к.». На клопотання громадськості цього ж року в його приміщенні було відкрито новий клуб «Родина». До нього увійшли київські укр. письменники, учені, громад. діячі. У 1913 тут виступила Леся Українка. Деякі члени клубу не були вільні від націоналістичних упереджень. З поч. 1-ї світової війни клуб було закрито.

Т. Ю. Філенко.

УКРАЇНСЬКИЙ КОМУНІСТИЧНИЙ ІНСТИТУТ ЖУРНАЛІСТИКИ в Харкові (УКІЖ) — спеціальний вищий навч. заклад в УРСР для підготовки професійних працівників преси. Створений на базі ф-ту журналістики *Комуністичного університету імені Артема* 1926. Строк навчання — 3 роки. Мав свій робітфак. Осн. фаховий курс — теорія і практика рад. журналістики, а також основи поліграфії і видавничої справи. В ін-ті навчалися О. Борканюк, Ф. Мицик, А. Хорунжий, М. Нагнибіда, М. Зарудний, М. Шаповал та ін. З 1941 ін-т евакуйовано до Алма-Ати, де він влився в Казах. ун-т як ф-т журналістики.

Д. М. Прилюк.

«УКРАЇНСЬКИЙ МИСЛИВЕЦЬ І РИБАЛКА» — науково-популярний журнал, що його видавало 1925—32 *Українське товариство мисливців і рибалок* у Харкові. Журнал висвітлював питання розвитку мисливського г-ва і рибальства на Україні. Мав художньо-літературний розділ. До 1927 виходив рос. мовою. Всього вийшло 98 номерів. Журнал відіграв значну роль у популяризації наукових знань про мисливську фауну і фауну риб та в організації мисливського г-ва в УРСР.

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ ЕТНОГРАФІЇ ТА ХУДОЖНЬОГО ПРОМИСЛУ — зібрання пам'яток нар. мистецтва і художнього ремесла. Створено 1951 на базі львів. музеїв: етнографії (засн. 1895 за активною участю І. Фран-

ка, В. Гнатюка та Ф. Колесси) та художньої промисловості (засн. 1874). У 1951—63 і з 1969— у системі АН УРСР, 1963 — 69 — у системі М-ва культури УРСР. З 1982 — Львів. відділення Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. У музеї зберігаються художньо оздоблені знаряддя праці та побуту селян України 19 — поч. 20 ст., твори давнього та сучас. укр. нар. мистецтва (кераміка, тканини, одяг, вишивка, різьблення на дереві, писанки тощо), художніх промислів (фарфор, фаянс, скло, метал, шкіра, мисливська зброя тощо). В музеї є велика збірка зарубіжного фарфору, фаянсу, скла, меблів. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1974). *Ю. Г. Гошко.*

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—45. Відкритий 17.X 1974 в Києві. Спершу містився в *Кловському палаці*. 9.V 1981 відбулося відкриття нового меморіального комплексу на схилах Дніпра. До меморіального комплексу, що займає 10 га, входять: приміщення музею, чаша «Вогонь Слави», Алея міст-героїв, майданчик військ. техніки часів Великої Вітчизн. війни, композиції «Герої форсування Дніпра», скульптурні групи, що символізують героїчну боротьбу рад. людей на фронті й у підпіллі проти нім. фашизму та самовіддану працю в тилу.

«Герої форсування Дніпра». Фрагмент меморіального комплексу.

Меморіал увінчує 62-метровий монумент Вітчизни-матері. Експозиція включає майже 8 тис. експонатів, що відображають хід гігантської битви проти гітлерівських загарбників, значення всесвітньо-історичної перемоги рад. народу, боротьбу СРСР за мир у післявоєнний час. У ввідному залі музею зазначено понад 1 тис. військ. частин і з'єднань, які визволяли Україну і дістали найменування її міст, сотні партизан. загонів, підпільних парт. і комсомольських орг-цій, що діяли в тилу ворога. У залі Бойової Слави на мармурових пілонах викарбувано імена 11 613 воїнів і 201 трудівника тилу, удостоєних звання Героя Рад. Союзу і Героя Соціалістичної Праці під час війни. Меморіал створив за задумом скульптора Є. В. Вучетича авторський колектив архітекторів і скульпторів Москви і Києва: В. З. Бородай, В. Д. Єлізаров, Ф. М. Согоян, Г. Н. Кислий та ін.

В. А. Козлов.

УКРАЇНСЬКИЙ НАГОЛОС, наголос в українській мові. Характеризують його як кількісний (наголошені голосні довші за ненаголошені), як якісний (наголошені голосні мають виразний тембр) і як силовий (або динамічний). Проте, за свідченням останніх експериментальних даних, визначальною рисою У. н. є кількість. Порівняно з рос. мовою наголос в укр. мові досить слабкий, тому наголошені голосні не виділяються різко порівняно з ненаголошеними, а ненаголошені, незважаючи на деякі якісні й кількісні зміни, різко не відрізняються своєю природою від наголошених. Кожне самостійне слово має *наголос*. Деякі слова в укр. мові мають двоякий наголос (апо́стро́ф, зокре́ма). Багатоскладові, передусім складні слова мають, крім головного, ще й побічний наголос (ви́сокорозви́нений). Наголос в укр. мові вільний, різномісцевий, хоч у межах того чи ін. слова місце його строго визначене. У. н. рухомий (се́стри—сестри́). Див. також *Логічний наголос, Словесний наголос, Фразовий наголос.*

Літ.: Бровченко Т. О. Словесний наголос в сучасній українській мові. К., 1969; Українська літературна вимова і наголос. К., 1973; Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. К., 1981. *Н. І. Тоцька.*

УКРАЇНСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ТЕА́ТР у Харкові. Засн. в червні 1924. Серед керівників театру — Л. Сабінін, І. Юхименко. В різний час в У. н. т. працювали: Г. Борисоглібська, П. Саксаганський, М. Садовський (з 1926), М. Литвиненко-Вольгемут, І. Козловський, Ф. Левицький, О. Дикий, М. Дикова, М. Петляшенко, І. Твердохліб, К. Кошевський, М. Донець, В. Сокирко, І. Овдієнко, Т. Вечора, О. Горська, художники Д. Цапок, М. Бурачек, О. Волненко, Ю. Магнер, композитор В. Верховинець та ін. В окремих виставах брав участь актор театру «*Березіль*» І. Мар'яненко. В репертуарі: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Гайдамаки» за Т. Шевченком (інсценізація Леся *Курбаса*), «Юрко Довбуш», «За двома зайцями», «Богдан Хмельницький», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького, «Суєта», «Мартин Боруля», «Паливода 18 століття» І. Карпенка-Карого, «Чорноморці» за Я. Кухаренком, «По ревізії» М. Кропивницького, «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка, «97» М. Куліша, «Колнарвіз» («Коли народ визволяється») Я. Мамонтова, «Пісня в келиху» І. Кочерги; муз. вистави «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Катерина» М. Аркаса та ін. Колектив гастролював у Києві, Одесі, Житомирі та ін. містах України. В 1928 театр припинив діяльність.

М. Г. Лабінський.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ФРОНТ (УНФ) — антифашистська організація укр. трудової еміграції, що діяла в роки 2-ї світової війни у Франції. Виникла восени 1943. Керівним органом УНФ був к-т, який перебував у Парижі. В складі УНФ було чимало членів Франц. компартії, колишніх учасників нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. УНФ виступав із закликами до робітників-українців усіма засобами допомагати СРСР у його боротьбі проти фашист. Німеччини, викривав плани гітлерівців щодо України, таврував укр. бурж. націоналістів. Члени УНФ подавали допомогу підпільникам і партизанам, чинили акти саботажу на шахтах і підприємствах, що працювали на окупантів. УНФ підтримував тісні зв'язки з рад. партизан. підрозділами у Франції. Видавав бюлетень, згодом газ. «Батьківщина».

УКРАЇНСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ХОР імені Г. Г. Верьовки, Державний заслужений академічний український народний хор імені Г. Г. Верьовки. Створений 1943 у Харкові, з 1944 працює в Києві. Колектив складається з хору, танц. групи, оркестру нар. інструментів. Організатор і худож. керівник (до 1964) — композитор і диригент нар. арт. УРСР Г. *Верьовка* (з 1965 — хор його імені). З 1943 у хорі працювала диригентом, у 1964—66 — гол. диригентом засл. діяч мистецтв УРСР Е. *Скрипчинська.* З 1966 колектив очолює нар. арт. СРСР А. *Авдієвський.* У репертуарі хору: старовинні й сучасні укр. нар. пісні, пісні народів СРСР та ін. народів світу, класичні твори й твори рад. композиторів, а також танці, хороводи, гаївки (весняні хороводні пісні). В складі хору: засл. артисти УРСР Н. *Матвієнко,* В. Мартиненко, І. Мельниченко, П. Павлюченко, Н. Цюпа, В. Бойко; балетмейстер — нар. арт. УРСР О. Гомон. З 1965 — заслужений колектив УРСР, з 1974 — академічний.

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕСУВНИЙ ТЕА́ТР — муз.-драм. театр. Засн. 1920. Худож. керівник, режисер і антрепренер І. Когутяк. Працював на Зх. Україні, переважно — у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). У різний час у театрі працювали: режисер М. *Бенцаль,* диригент Є. Цісик; актори — Я. *Стадник,* В. *Коссак,* Ф. *Лопатинська,* О. Бенцалева, Г. Істоміна, А. Гаєк та ін. У репертуарі: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Украдене щастя» І. Франка, «За двома зайцями» М. Старицького, «Гроза» О. Островського, «Уріель Акоста» К. Гуцкова; твори С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, С. Монюшка, Й. Штрауса та ін. На основі У. п. т. 1939 створено Станіславський театр (з 1962 — *Івано-Франківський український музично-драматичний театр* імені І. Франка). *П. К. Медведик.*

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІГРАФІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Івана Федорова — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1930 у Харкові, 1945 переведений до Львова. Ім'я Івана Федорова ін-ту присвоєно 1949. В 1982/83 навч. році у складі ін-ту

Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45. Монумент Вітчизни-матері.

Виступ **Українського народного хору** імені Г. Г. Верьовки.

було 6 факультетів: технологічний, мех., інженерно-екон., загальнотех., заочний, вечірній (у Києві), на яких навчалося 4,3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 1,9 тис. Є підготовче відділення, аспірантура та факультет підвищення кваліфікації. При ін-ті працюють 3 галузеві н.-д. лабораторії, бібліотека (фонд — 350 тис. одиниць зберігання). За час існування інститут підготував близько 13 тис. спеціалістів.

Г. Д. Толстой.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ПРАВО́ПИС — історично вироблена система правил, з допомогою яких передаються на *письмі* характерні для укр. мови звуки й форми, а також відбиваються взаємовідношення між словами, словосполученнями й реченнями в *мовленні*. Спирається на укр. графіку, що базується, як і російська та білоруська, на *кирилиці*, шрифт якої 1708 за наказом Петра I було реформовано (див. *Гражданський шрифт*). На відміну від рос. та білорус. графіки, в українській відсутні літери **ы**, **э**, **ё**, **ъ**. Властивої укр. графіці літери **и** немає в білоруській, а в російській вона, як і **е**, має інше значення. Як і в білоруській, в укр. графіці наявна літера **і**. Специфікою тільки укр. графіки є літери **ї** (йі) та **є** (йе). Протягом 19 ст. історія У. п. позначена боротьбою між фонетичним (що базувався на відповідності літер звукам) і етимологічним (базувався на традиційному письмі) принципами. Перемозі фонетичного принципу й графічної системи, якою користуються й досі, сприяла діяльність журналу «*Основа*» і виданий 1886 «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського. Проте до Великої Жовтневої соціалістичної революції єдиного У. п. не було вироблено. Першим офіційним У. п. вважають «Найголовніші правила українського правопису», затверджені АН УРСР і видані 1921. Активна робота над виробленням системи правил У. п. тривала в 20-і й 30-і рр. Виданий 1928 перший відносно повний «Український правопис» містив ряд методологічних хиб, зокрема орієнтував на штучну вимову окремих звуків у запозичених словах. У 1933 вийшло нове видання «Українського правопису», що відбивало орієнтацію на народну вимову. Сучасний «Український правопис» (К., 1960) має в основі видання 1946, схвалене Радою Народних Комісарів УРСР.

Літ.: Москаленко А. А. Нарис історії українського алфавіту і правопису. Одеса, 1958; Український правопис. К., 1960; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967.

В. М. Русанівський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ РЕСПУБЛІКА́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т ЗАХИ́СТУ МИ́РУ — постійний виборний орган громадськості УРСР, який очолює рух прихильників миру в республіці. Засн. на 1-й Укр. респ. конференції прихильників миру, що відбулася 13—14.IX 1951 в Києві. В 1980 (на 4-й конференції) до складу комітету обрано 175 чол. — відомих громадських діячів, робітників, колгоспників, представників інтелігенції. В 1951—62 його очолював акад. АН УРСР М. П. *Семененко*, 1962—75 — акад. АН УРСР В. П. *Комісаренко*. З 1975 голова к-ту — акад. АН УРСР, письменник О. Т. *Гончар*. У республіці діють 12 обл. к-тів захисту миру. К-т бере активну участь у пропаганді ідей миру, зміцненні міжнар. зв'язків і співробітництва з усіма прогресивними силами, в боротьбі проти імперіалізму і реакції, за мирне співіснування і роззброєння. Його роботу координує *Радянський комітет захисту миру*. У. р. к. з. м. — активний учасник загальносоюзних і всесвітніх форумів руху прихильників миру. При к-ті діють комісії міжнар. зв'язків, культури, молодіжна. К-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976).

Б. С. Зрезарцев.

УКРАЇ́НСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1927 в Києві при Київ. окружній раді профес. спілок. У творчому складі були: режисери О. Смирнов і О. Смирнова-Іскандер (див. *Смирнови*), художники М. *Драк*, М. *Уманський*, актори — М. Братерський, Я. Сагайдак, З. Ярошенко, Є. Захарчук та ін. У репертуарі: «Яблуневий полон» І. Дніпровського, «Республіка на колесах» Я. Мамонтова, «Фея гіркого мигдалю» І. Кочерги, «Бур'ян» за А. Головком, «Чапаєв» за Д. Фурмановим, «Постріл» О. Безименського, «Шторм» В. Білль-Білоцерковського, «Іржа» В. Кіршона і О. Успенського, «Собака садівника» Лопе де Вега та ін. У 1929 театр гастролював у містах Донбасу. В 1930 припинив діяльність.

М. Г. Лабінський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ СТЕПО́ВИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — створений 1961 на основі заповідників Хомутовський степ, Кам'яні Могили та Михайлівська цілина, які увійшли до його складу як філіали. Пл. 1636,4 га. Хомутовський степ (1030,4 га) розташований на Причорноморській низовині, в Новоазовському р-ні Донец. обл., за 23 км на Пн. від Азовського м. Рослинність — різнотравно-типчаково-ковилові угруповання з рідкісними видами — півонією вузьколистою, катраном татарським, тюльпаном Шренка, калофакою волзькою та ін.; налічують 560 видів. Кам'яні Могили (404 га) — у пд.-зх. частині Приазовської височини (Володарський р-н Донец. обл. і Куйбишевський р-н Запоріз. обл.). На тер. заповідника скелясті горби утворюють два пасма заввишки від 50 до 70 м, витягнуті з Пд. Сх. на Пн. Зх. і розділені долиною завширшки 600—800 м. Поширені типові різнотравно-типчаково-ковилові степи з *ендеміками*, на відслоненнях граніту — деревій голий та волошка несправжньоблідолускова. Михайлівська цілина (202 га) — єдина на Україні цілинна ділянка лучного степу в Лісостеповій зоні. Лежить на схилах Середньоросійської височини в Лебединському р-ні Сум. обл. Виявлено 525 видів вищих рослин, серед них рідкісні — волошка сумська, горицвіт весняний, дельфініній клиновидний. Всього на території У. с. з. — 926 видів вищих рослин, з яких 40 — рідкісні. Тваринний світ налічує 26 видів звірів, 115 видів птахів і 10—риб. Наук. профіль заповідника — вивчення *фітоценозів* степу, розробка методів їх охорони.

Ділянка Михайлівської цілини.

А. П. Генов.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР» — ілюстрований журнал, орган М-ва культури УРСР та *Українського театрального товариства*. Виходить у Києві з 1970 раз на 2 місяці. Висвітлює питання розвитку укр. рад. театр. культури, проблеми історії укр. театру, аналізує поточний репертуар театрів республіки, вміщує творчі портрети діячів театру, статті про прогресивне зарубіжне театр. мистецтво. Попередниками «У. т.» були журнали, що виходили під назвою «*Театр*» (1919, 1921—23 і 1936—41) у Києві, «*Сільський театр*» (1926—30), «*Радянський театр*» (1929—31), «*Масовий театр*» (1931—33), усі — в Харкові.

В. Г. Большак.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР» у Тернополі — див. *Тернопільський український драматичний театр*.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР РРФСР, Державний український театр РРФСР у Москві. Засн. 1924. Діяв під різними назвами — муздрама (1924—30), Укр. театр муздрами (1930—32); після об'єднання з укр. театром-студією — Укр. театр РРФСР (1932—34). У трупі в різний час працювали: режисери Л. *Сабінін*, Д. Олексієнко, Г. Брагін, актори — А. *Трощановський*, О. *Зініна*, Ю. Лисенко, О. Малай, А. Семенців та ін. В репертуарі — «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Майська ніч» М. Старицького, «Вій» М. Кропивницького, «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого, «Диктатура» І. Микитенка, «Штурм» О. Корнійчука та ін. У 1934 театр припинив діяльність.

П. К. Медведик.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ФІЛІА́Л ВСЕСОЮ́ЗНОГО НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНОГО ІНСТИТУ́ТУ ПО ВИВЧЕ́ННЮ ПО́ПИТУ НАСЕ́ЛЕННЯ НА ТОВА́РИ НАРО́ДНОГО СПОЖИВА́ННЯ І КОН'ЮНКТУ́РИ ТОРГІ́ВЛІ — н.-д. установа, що вивчає попит населення на товари народного споживання і проводить дослідження щодо його прогнозування. Підпорядкований М-ву торгівлі СРСР. Міститься в Києві. Засн. 1966. У складі ін-ту — 3 відділи (1983). Осн. напрями досліджень: розробка інструктивно-методологічної документації щодо організації вив-

чення купівельного попиту, виконання на замовлення орг-цій торгівлі і пром-сті прогнозних розробок розвитку *товарообороту* й попиту в груповій структурі, дослідження перспектив розвитку окремих товарних ринків.

М. І. Ковгачич.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ ВСЕСОЮЗНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ СКЛОПЛАСТИКІВ І СКЛОВОЛОКНА — установа М-ва хімічної промисловості СРСР. Організований 1959 у смт Бучі (Київ. обл.). У складі філіалу (1983): науково-дослідний і чотири конструкторських відділи, дослідне виробництво. Осн. напрями діяльності філіалу — розробка матеріалів на основі скляного волокна, конструювання і виготовлення нестандартизованого технологічного устаткування для підприємств підгалузі.

А. О. Бушлов.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ ВСЕСОЮЗНОГО ПРОЕКТНО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ПО МЕХАНІЗАЦІЇ ОБЛІКУ І ОБЧИСЛЮВАЛЬНИХ РОБІТ — проектна установа в системі ЦСУ СРСР. Міститься в Києві. Створений 1971 на базі Київ. відділу Центр. проектно-технологічного бюро Гол. управління обчислювальних робіт ЦСУ СРСР. Підпорядкований Всесоюзному державному проектно-технологічному ін-ту по механізації обліку і обчислювальних робіт ЦСУ СРСР. Філіал має 16 технологічних відділів, 9 з них перебувають в обласних центрах Української РСР (у Вінниці, Ворошиловграді, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Сімферополі, Одесі, Харкові та Черкасах). Основні напрями роботи: вдосконалення обчислювальної системи ЦСУ СРСР; участь у створенні автоматизованої системи держ. статистики; розробка типових проектних рішень щодо автоматизації обліку і обчислювальних робіт у нар. г-ві республіки із застосуванням сучас. засобів електронної обчислювальної техніки, зв'язку і економіко-математичних методів.

М. Ф. Кропивко.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ ПО ПРОЕКТУВАННЮ МЕБЛЕВИХ, ФАНЕРНИХ І ПЛИТНИХ ПІДПРИЄМСТВ ДЕРЕВООБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ, Укрдіпродеревпром — установа М-ва лісової, целюлозно-паперової і деревообробної промисловості СРСР. Філіал ін-ту «Діпродеревпром» (Москва) всесоюзного об'єднання «Союзліспроект». Засн. 1937 у Києві як проектна орг-ція «Укрліспромпроект», теперішня назва з 1977. У складі філіалу (1983)—7 виробничих відділів. Осн. напрями діяльності філіалу: розробка комплексної проектно-кошторисної документації на буд-во, розширення, реконструкцію і тех. переоснащення підприємств деревообробної пром-сті СРСР, насамперед меблевих, фанерних та деревностружкових плит, підприємств, що випускають дерев'яні будинки для сільс. місцевості; інженерно-енерг. забезпечення підприємств галузі.

М. С. Вінницький.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПЛАНУВАННЯ І НОРМАТИВІВ при Держплані СРСР — н.-д. установа, що вивчає питання вдосконалення планування та управління нар. господарством, окремими його галузями й підприємствами, створення системи нормативів для планування матеріальних ресурсів та впровадження в планування матем. методів і електронно-обчислювальних машин. Міститься в Києві. Створений 1966 на базі відділення наук. організації управління нар. г-вом Н.-д. екон. ін-ту Держплану УРСР. У філіалі (1983) — 9 відділів. Осн. напрями наук. досліджень: вдосконалення планування та управління пром. виробництвом; розробка міжгалузевих методичних основ нормування затрат і запасів сировини, матеріалів, палива, енергії, природних ресурсів, виробничих потужностей та устаткування; проведення аналізу (експертизи) норм затрат матеріальних ресурсів за матеріаломісткими видами продукції; розробка методичних рекомендацій щодо виявлення, обліку та використання вторинних матеріальних і паливно-енергетичних ресурсів; здійснення методичного керівництва створенням автоматизованої системи збирання, нагромадження та оновлення норм і нормативів (АСН) як невід'ємної складової частини автоматизованої системи планових розрахунків у союзних республіках, у т. ч. в УРСР.

Л. Я. Комендо.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПО ЦІНОУТВОРЕННЮ (Укрндіцін) — н.-д. установа, що вивчає і розробляє питання вдосконалення планового ціноутворення. Підпорядкований Держ. к-тові СРСР по цінах. Міститься в Києві. Засн. 1972. В Укрндіцін (1983) — 4 відділи. Основні напрями роботи: розробка методології й методики ціноутворення на товари нар. споживання респ. номенклатури, наук. основ і методів формування цін і тарифів на побутові та комунальні послуги для населення; вдосконалення методів встановлення *оптових цін* і закупівельних цін та їхньої тер. диференціації за окремими видами пром. і с.-г. продукції; дослідження цін з застосуванням екон.-математичних моделей.

М. С. Калита.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПРАЦІ — н.-д. установа, що вивчає питання з соціально-економічних проблем праці в пром-сті, на транспорті, в с. г. та невиробничій сфері республіки. Підпорядкований Держ. к-ту СРСР по праці і соціальних питаннях. Міститься у Ворошиловграді. Створений 1971 на базі Донецько-Придніпровського (Ворошиловград) і Причорноморського (Одеса) філіалів НДІпраці. У філіалі (1983) — 9 відділів. Осн. напрями наук. досліджень: виявлення та використання резервів продуктивності праці, ефективне використання трудових ресурсів; удосконалення організації та нормування праці; вдосконалення організації заробітної плати та форм матеріального стимулювання; поліпшення виробничих умов праці тощо. Філіал має 2 відділення — Причорноморське в Одесі та Придніпровське в Кіровограді.

О. А. Турецький.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ ПРОЕКТНО-РОЗВІДУВАЛЬНОГО І НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ «АЕРОПРОЕКТ», Украеропроект — установа М-ва цивільної авіації СРСР. Засн. 1969 у Києві. У філіалі (1983) — 9 виробнич. відділів. Осн. напрям діяльності філіалу — проектування об'єктів повітр. транспорту, розташованих на території України, Молдавії та Північного Кавказу: комплексів аеропортів, міських аеровокзалів, авіаремонтних підприємств, об'єктів керування повітр. рухом, об'єктів радіонавігації та засобів посадки літаків, аеродромів с.-г. авіації.

І. А. Кузнецов.

«УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР» — науково-популярний ілюстрований журнал, орган Ін-ту фольклору АН УРСР та Управління у справах мистецтв при РНК УРСР. Видавався в Києві 1937—39, вийшло 10 номерів. У журналі вміщувалися статті переважно з фольклористики, а також зразки усної нар. творчості. З травня 1939 виходив під назвою «*Народна творчість*». Див. також «*Народна творчість та етнографія*».

УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ — оперативне об'єднання рад. військ 1919 під час громадянської війни. Створений 4.I 1919 на базі групи військ Курського напряму, сформованої 17.XI 1918 для подання допомоги укр. трудящим у боротьбі проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. До складу групи входили *Перша Українська радянська дивізія, Друга Українська радянська дивізія* та ряд ін. військ. частин. На кінець грудня 1918 група військ Курського напряму визволила Чернігівщину й значну частину Харківщини. В зв'язку з початком у листопаді 1918 інтервенції Антанти на Півдні України бойові операції на тер. республіки набули надзвичайно важливого значення для всієї Рад. країни, що викликало необхідність створити самостійний У. ф. До Реввійськради У. ф. ввійшли В. О. *Антонов-Овсієнко* (командуючий), Ю. М. *Коцюбинський* і Ю. О. *Шаденко*. На 15.II 1919 у військах У. ф. налічувалось 43 тис. багнетів, 3,5 тис. шабель, 16 батарей і 16 інженерних рот. 13.I у складі У. ф. було створено групу військ Харків. напряму, до якої ввійшли частини 2-ї Укр. рад. д-зії, групи військ П. Ю. *Дибенка* і Ю. В. Саблина та ін. Групу з 6.II 1919 очолив А. Є. *Скачко*. 18.II 1919 на базі частин 1-ї Укр. рад. д-зії сформовано групу військ Київ. напряму під командуванням С. М. Мацилецького. В серед. лютого в складі групи військ Харків. напряму було сформовано особливу групу військ Донецького напряму (5.III реорганізовано в 13-у армію). Внаслідок успішних бойових дій військ Харків. і Київ. напрямів на середину квітня було виконано гол. завдан-

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР СТАНДАРТИЗАЦІЇ І МЕТРОЛОГІЇ

Українські гуси. Степова українська гуска.

ня У. ф.— розгром осн. сил *Директорії* та вигнання іноз. інтервентів з Пд. України. 15.IV 1919 групи військ Київ. і Харків. напрямів було реорганізовано в три армії — *Першу Українську радянську армію, Другу Українську радянську армію,* Третю Українську радянську армію, а на поч. травня сформовано Крим. армію. Частини У. ф. взяли участь у розгромі *григор'євщини.* В умовах дедалі міцніючого воєнно-політ. союзу рад. республік, з метою централізації керівництва воєнними діями Червоної Армії, Реввійськрада РРФСР 4.VI 1919 ухвалила рішення розформувати У. ф. На базі його було сформовано 12-у і 14-у армії. *О. Й. Щусь.*

УКРАЇ́НСЬКИЙ ЦЕ́НТР СТАНДАРТИЗА́ЦІЇ І МЕТРОЛО́ГІЇ — організація, яка здійснює нагляд за засобами вимірювань. Створена в Києві 1902 як перевірочна палатка, що її 1922 перейменовано на Другу перевірочну палату мір і вагів, а 1931 перетворено на Друге міжрайонне бюро мір і вагів. Після ряду реорганізацій 1965 створено Укр. респ. лабораторію держ. нагляду за стандартами і вимірювальною технікою, на базі якої 1970 організовано Український респ. центр стандартизації і метрології (з 1981 — сучасна назва). Осн. напрями діяльності: здійснення наук.-методичного керівництва тер. органами Держстандарту, проведення держ. випробувань і перевірки засобів вимірювання, виконання функцій еталонної бази метрологічної служби республіки, здійснення державного нагляду за якістю продукції і метрологічним забезпеченням виробництва, впровадженням і дотриманням стандартів і технічних умов.

Б. І. Барановський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ЦЕ́НТР ЦЕНТРА́ЛЬНОГО ІНСТИТУ́ТУ НАУКО́ВОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ ПРА́ЦІ, УПРАВЛІ́ННЯ І РАЦІОНАЛІЗА́ЦІЇ (Укр. центр ЦІНОПУРу)— науково-дослідна і проектна організація, що вивчає питання *наукової організації праці* (НОП). Підпорядкований ЦІНОПУРу Центроспілки. Міститься в Києві. Засн. 1968 як Лабораторія НОП Укоопспілки, з 1970 перетворена на Укр. філіал ЦІНОПУРу. З 1981 — сучас. назва. Укр. центр має 19 відділів. Філіали його є в усіх областях Укр. РСР. Осн. напрями наук. діяльності: розробка і реалізація комплексних цільових програм діяльності споживчої кооперації республіки, вдосконалення організації праці шляхом запровадження відповідних нормативних документів, проектування і запровадження технологічних процесів у торгівлі, громад. харчуванні та ін. галузях кооп. діяльності, поліпшення управління ними на основі передового вітчизняного і зарубіжного досвіду.

С. К. Кисляк.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ШТАБ ПАРТИЗА́НСЬКОГО РУ́ХУ (УШПР) — орган керівництва бойовою діяльністю партизанських формувань України під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45.* Утворений рішенням Держ. Комітету Оборони (ДКО) СРСР 30.V 1942. УШПР безпосередньо підпорядковувався Центр. штабові партизан. руху (ЦШПР) і через нього в оперативному відношенні — Військ. раді Пд.-Зх. напряму, вів роботу в тісному контакті з ЦК КП(б)У. Після скасування 29.VI 1942 Пд.-Зх. напряму УШПР перетворено на міжфронтовий штаб партизан. руху при Військ. радах Пд.-Зх. і Пд. фронтів. 28.IX 1942 ДКО СРСР реорганізував УШПР на респ. штаб партизан. руху, керівництво яким було покладено на ЦШПР і ЦК КП(б)У. В березні 1943, після розформування ЦШПР, УШПР було безпосередньо підпорядковано Ставці Верховного Головнокомандування та ЦК КП(б)У. З березня 1943 в систему УШПР входили представництва УШПР при Військ. радах Ворон., Пд.-Зх., Пд. (з жовтня 1943 — 1, 2, 3 і 4-го Укр.) фронтів та обласні штаби партизан. руху. УШПР формував партизан. загони і з'єднання, спрямовував і координував їхню бойову діяльність, узагальнював і поширював досвід партизан. боротьби, постачав зброю, боєприпаси, медикаменти партизанам, готував партизан. кадри, здійснював взаємодію партизан. загонів і з'єднань з рад. військами, допомагав народам Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Румунії в розвитку партизан. руху. Після того, як УШПР виконав своє завдання, він 1.I 1945 припинив діяльність. Начальником УШПР був ген. Т. А. *Строкач.*

Ю. В. Бабко.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ЩИТ — піднятя кристалічного фундаменту пд.-зх. частини *Східно-Європейської платформи.* Лежить у межах УРСР між *Дніпровсько-Донецькою западиною* на Пн. Сх., Донецькою гірською спорудою на Пд. Сх., *Причорноморською западиною* на Пд. і *Галицько-Волинською синеклізою* та *Передкарпатським прогином* на Зх. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. від р. Горині майже до Азовського м. смугою понад 1000 км завдовжки і до 250 км завширшки. Пл. майже 200 тис. км². У минулому У. щ. являв собою гірську країну значної висоти з складною геол. будовою. Пізніше гори були зруйновані внаслідок *денудації.* В геол. будові щита беруть участь докембрійські гірські породи різного походження. Найпоширеніші метаморфогенні утворення, що становлять бл. 90 % порід,— *граніти, мігматити, гнейси, метабазити* тощо; решту складають магматичні породи (гранітоїди, *габро, діабази, андезити, порфірити*). Вони перекриті незначною товщею осадочних відкладів гол. чин. палеогенового, неогенового і антропогенового віків. У. щ. розбитий густою сіткою *глибинних розломів* на окремі блоки. Вздовж зон розломів утворилися вулканогенні породи, представлені *базальтами,* порфіритами тощо. За даними абсолютної *геохронології* вік докембрійських порід У. щ. — від 570 до 3500 млн. р. Час утворення їх, на думку деяких геологів, зокрема М. П. *Семененка,* охоплює п'ять *мегациклів.* У рельєфі виступам У. щ. відповідають *Придніпровська височина, Волинська височина, Подільська височина* і *Приазовська височина.* З гірськими породами У. щ. пов'язані різні корисні копалини, серед яких найважливішими є залізні руди, графіт, буд. матеріали, *дорогоцінне каміння, петургічна сировина, мінеральні води* тощо. *В. А. Рябенко.*

УКРАЇ́НСЬКІ БІОЛОГІ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА наукові — громадські організації, що об'єднують спеціалістів з різних галузей біології. Створені при АН УРСР як філіали всесоюзних біологічних т-в. Членами спеціалізованих У. б. т. можуть бути всі співробітники наукових установ, викладачі вузів та технікумів і студенти вузів біологічно-медичного профілю. У. б. т. забезпечують обмін наук. досвідом, сприяють розвиткові науки і впровадженню в практику соціалістич. будівництва найновіших наукових досягнень. Першим біол. т-вом на Україні було Київське т-во природознавців, створене 1869, яке організувало вивчення фауни Чорного моря, видавало щорічні «Указатели русской литературы по математике и естествознанию» (1872—94). В 1869 було створено Харківське т-во дослідників природи. В 1870 виникло Новоросійське т-во природознавців (в Одесі), членами якого були Л. С. *Ценковський,* І. І. *Мечников,* О. О. *Ковалевський.* З розвитком спеціалізації біол. наук на Україні виникли респ. галузеві біол. т-ва: Українське ботанічне т-во (1925), Українське наукове товариство паразитологів (1945), Українське ентомологічне товариство (1949), Українське мікробіологічне товариство (1960), Українське біохімічне товариство (1961), Українське фізіологічне товариство (1961), Українське гідробіологічне товариство (1964), Українське товариство генетиків і селекціонерів (1967). Існують обласні відділення Укр. біол. товариств.

С. П. Руда.

«УКРАЇ́НСЬКІ ВІ́СТІ» — прогресивна укр. газета в США. Виходять з 1920 в Нью-Йорку. До 1957 називалися «Українські щоденні вісті». Газета виступає проти гніту монополій, викриває укр. бурж. націоналістів, закликає трудящих укр. походження до боротьби за свої права, до згуртування робітн. руху. «У. в.» висвітлюють події в СРСР, у т. ч. в Рад. Україні.

УКРАЇ́НСЬКІ ГУ́СИ — загальна назва різновидностей гусей, поширених в степовій зоні і західних областях України. Гуси мають задовільні продуктивні якості, добре пристосовані до місцевих умов і входять до складу *генофонду,* який використовують при породоутворенні і *гібридизації* птиці. Гуси, яких розводять у Дніпроп. і Запоріз. областях, наз. степовими українськими. Оперення у них буває білого, сірого, рябого, жовтуватого і попелястого кольорів. За *екстер'єром* вони схожі з *роменською породою гусей.* Жива маса гусаків 4,2—8 кг, гусок 4,1—7 кг. Несучість 9—10 (18) яєць на

рік. Молодняк У. г. вирощують без використання водойм, в 5-місячному віці він досягає живої маси 3—5,7 кг. У Волинській і сусідніх з нею областях Полісся УРСР поширена різновидність У. г., що їх наз. волинські сірі. Вони також схожі з роменськими. Середня жива маса їх 3—3,5 кг. У. г. ще мало вивчені. Див. також *Гуска свійська.*

УКРАЇНСЬКІ КАЧКИ́ — загальна назва поширених на Україні породних груп качок, виведених з місцевих качок відповідним добором, підбором і спрямованим вирощуванням на водоймах. До У. к. належать українські глинясті, сірі та білі качки. Середня жива маса качурів 3,3 кг, качок 3 кг. Несучість 110—145 яєць на рік. Племінну роботу з У. к. проводить Укр. н.-д. ін-т птахівництва. Див. також *Качка свійська.*

УКРАЇНСЬКІ КУ́РИ — загальна назва різновидностей місцевих курей (*полтавська породна група курей,* вуханьки, зеленоніжки, голошийки та ін.). Українські вуханьки — одна з найдавніших на Україні породних груп курей. Назву «вуханьки» дістали тому, що навколо вушних мочок мають пучки пір'я, що прикривають вушні отвори. Гребінь троянд оподібний; оперення чорне, строкате, коричнево-червоне і біле.

Українські кури зозулясті.

Жива маса півнів 2,5—3 кг, курок 1,8—2 кг. Несучість 125—175 яєць на рік. В зх. областях УРСР поширені прикарпатські зеленоніжки. Зовні вони схожі на *леггорнів,* але мають червоні вушні мочки, довший тулуб і зеленувато-сірі ноги. Оперення біле або куріпчасте. Жива маса півнів 2,2—2,5 кг, курок до 2 кг. Несучість 160—170 яєць на рік. В пд. і пд.-зх. районах України трапляються голошийки, відмітною ознакою яких є неоперена яскраво-червона шия. Жива маса півнів 2,5—3 кг, курок 2—2,2 кг. Несучість 130—150 яєць на рік. Див. також *Курка свійська.*

УКРАЇНСЬКІ НАРО́ДНІ ЗБО́РИ — установчий орган нар. влади Західної України. Див. *Народні Збори Західної України.*

УКРАЇНСЬКІ ОПОЛЧЕ́НСЬКІ ПОЛКИ́ (1812) — військ. формування тимчасового характеру, створені на Україні за ініціативою громадськості під час *Вітчизняної війни 1812* для боротьби проти франц. загарбників. Найбільше У. о. п. було сформовано на Полтавщині — 4 піхотні і 7 кінних полків, одну 6-сотенну команду, батальйон госпітальної обслуги — заг. кількістю бл. 16 тис. чол., на Чернігівщині — 8 піхотних полків, які налічували 26 тис. чол. Поряд з ополченням на Україні створювалися і регулярні козац. частини: 9 полтавських і 6 чернігівських полків. Крім козац. полків, було сформовано 5 кінних підрозділів: загони *лісових козаків* у Київ., Подільській, Волинській губерніях і Тернопільському окрузі та ескадрон херсон. козаків. Заг. чисельність усіх сформованих влітку 1812 укр. ополченських і козац. полків досягла бл. 70 тис. чол. У формуванні козац. полків брав участь І. П. *Котляревський,* який, зокрема, сформував у с. Горошиному (тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.) 5-й козац. полтав. полк і командував одним з його ескадронів. Ополчення і козац. полки утримувалися, гол. чин., на кошти населення. У. о. п. відіграли значну роль у здійсненні контрнаступу рос. армії. Деякі з них брали участь у переслідуванні ворога за межами Росії. Зокрема, 3-й козац. Черніг. полк був у м. Франкфурті-на-Майні, а згодом — у Франції, 4-й козац. Черніг. полк — у м. Гамбурзі.

В. І. Стрельський.

«УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИ́ЧІ ВІ́СТІ» — укр. прогресивна газета в Канаді. Засн. активістами укр. робітничо-фермерського руху. Видавалися з 22.III 1919 у Вінніпегу. В серпні 1937 «У. р. в.» перейменовано на *«Народну газету».*

УКРАЇНСЬКІ ТЕАТРА́ЛЬНІ ТРУ́ПИ ДРУ́ГОЇ ПОЛОВИ́НИ 19 — ПОЧА́ТКУ 20 СТОЛІ́ТТЯ — мандрівні акторські колективи. Виступали на Наддніпрянщині в умовах заборони укр. стаціонарного театру та ін. адм. утисків царського уряду (укази і циркуляри 1863, 1876, 1881). До революції 1905—07 в Росії наз. «рос.-малоросійськими», після революції — українськими. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. діяло бл. 300 труп. Провідними були *трупи М. Л. Кропивницького, трупи М. П. Старицького, трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого,* а також *Садовського М. К. трупа.* Вони поглиблювали реалістичні традиції І. Котляревського, М. Щепкіна, К. Соленика, Т. Шевченка, стояли на демократичних позиціях, ставились до театру як до засобу виховання нар. мас. Це сприяло популярності укр. театру, привело до кількісного зростання труп. До кращих труп, що діяли протягом багатьох років, мали сталий склад і значний мистецько-художній рівень, належали трупи П. Мирова-Бедюха (1888—1905), *Суслова О. З. і Суходольського О. Л. трупа* (1894 — 98), *Суслова О. З. трупа* (1898—1909), *Суходольського О. Л. трупа* (1898—1918), *трупа Д. А. Гайдамаки* (1897—1917), *Ярошенка М. К. трупа* (1899 — 1915), Б. Оршанова (1900—09), *Сагатовського І. Л. трупа* (1902 — 19), П. Колісниченка (1907 — 18), *Сабініна Л. Р. трупа* (1907—20), Б. Оршанова і В. Данченка (1909—14), а також трупи К. Ванченка-Писанецького, М. Василенка, М. Васильєва-Святошенка, М. Витвицького, Ф. Волика, В. Грицая, *трупа Г. Й. Деркача,* Ю. Косиненка, Ф. Левицького, Л. Лучицького, Л. Манька, І. Мар'яненка (див. *«Товариство українських артистів* під орудою І. О. Мар'яненка за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського»), П. Прохоровича, О. Ратмирової, Ю. Сагайдачного, І. Тогобочного, Н. Українця та ін. Діяльність більшості укр. труп проходила під впливом ідейно-худож. засад провідних колективів. Однак існувало і чимало таких труп, для яких характерні були нац. обмеженість, побутовий і етнографічний натуралізм (трупи Л. Аведикова, Г. Гаєвського, Й. Скорбинського, В. Захаренка, С. Максимовича та ін.). Через відсутність театр. навч. закладів профес. підготовка акторів відбувалася в процесі роботи над виставами. У провідних трупах виховалася плеяда видатних драм. і оперних артистів, які принесли свій досвід і традиції реалістичного мистецтва в укр. рад. театр. Це — М. Заньковецька, П. Саксаганський, Г. Борисоглібська, І. Мар'яненко, Д. Гайдамака, Є. Зарницька, М. Дикова, І. Замичковський, К. Лучицька, Й. Маяк, О. Петляш, Г. Юра та ін. З укр. труп в рос. оперний і драм. театри перейшли відомі актори, зокрема К. Стоян-Максимович (Свєтлов-Стоян), П. Цисевич-Платонов, О. Дорошевич, І. Уралов та ін. Діяльність укр. труп поширювалась не лише на Україну, а і на Молдавію, Кавказ, Закавказзя, Серед. Азію, Кубань, Поволжя, Білорусію, Польщу, Урал, Сибір, Далекий Схід та ін.; виступали в Москві і Петербурзі; трупа Г. Деркача гастролювала у Франції (1893), трупа О. Суходольського — в Болгарії (1911). Вистави укр. труп мали успіх серед робітників, селян та інтелігенції; влаштовувалися недільні ранкові вистави за зниженими цінами для малоімущих глядачів, а також вистави на користь революц. орг-цій, бідних студентів, голодуючих тощо. Діяльність провідних укр. труп 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. відбувалася в руслі критичного реалізму. Починаючи з *трупи Г. А. Ашкаренка* (1881—82) укр. класична та тогочасна драматургія стала основою репертуару переважної більшості укр. труп (постановки п'єс рос. і світової драматургії укр. мовою до 1881 було заборонено цензурою). У виставах за п'єсами М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, І. Франка реалістично відображалося сучасне суспільство, розкривалися гострі конфлікти на грунті соціального розшарування селянства, протиставлялися паразитизм і розбещеність поміщицтва та хижацька суть куркульства моральній чистоті, благородству і мудрості людей з народу. В укр. класичній драматургії, а відповідно і в театрі, протягом даного періоду відбулася еволюція худож. форм: поглибилася психологічна розробка образів, зменшилося значення етнографічних картин, муз. театр виділився в окремий музичний

Українські качки глинясті.

вид. Керівництво муз. частиною в кращих трупах здійснювали диригенти і хормейстри [П. Бойченко, М. Черняхівський, М. Васильєв-Святошенко, В. Малина, І. Дворниченко, О. Олексієнко (Домерщиков)] та ін. Велику роль у розвитку муз. театру відіграв М. Лисенко та його твори; він брав безпосередню участь у постановці муз. творів у трупі М. Старицького. В репертуарі труп були муз. вистави «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Катерина» М. Аркаса, «Вечорниці» П. Ніщинського, «Галька» С. Монюшка та ін. Долаючи цензурні перепони, керівники труп намагалися розширити репертуар переробками з рос. та зх.-європ. драматургії («Світова річ» Олени Пчілки за п'єсою «Бідна наречена» О. Островського, «Никандр Безщасний» М. Садовського за «Гіркою долею» О. Писемського, «Друга жінка» Л. Левітон за «Візником Геншелем» Г. Гауптмана). На поч. 900-х рр. багато колективів включили до репертуару п'єсу «Ревізор» М. Гоголя (в перекладі різних авторів), п'єси О. Островського, Л. Толстого. Були окремі спроби ставити твори зх.-європ. драматургів («Урієль Акоста» К. Гуцкова в перекладі Г. Ге та А. Сумського, «Примари», «Нора» Г. Ібсена, обидві — в перекладі М. Загірньої; «Вільгельм Телль» Ф. Шіллера в перекладі Б. Грінченка). Укр. трупи всупереч заборонам ставили рос. мовою п'єси «Діти сонця», «На дні», «Міщани» М. Горького. Популярності набули твори «Панна Штукарка» О. О. Володського, «За волю й правду», «Каторжна» П. Барвінського та ін. Дві перші п'єси відображали революц. настрої 1905—07, третя — життя робітн. класу. Репертуар укр. труп поч. 20 ст. розширився за рахунок творів І. Франка, Лесі Українки, Б. Грінченка, Л. Яновської, С. Васильченка, С. Черкасенка. Внаслідок цензурних обмежень, матеріальної залежності від касових зборів, а іноді і від невибагливості антрепренерів репертуар багатьох укр. труп, особливо невеликих, був строкатий, заповнювався художньо слабкими п'єсами В. Захаренка, О. Суходольського, С. Степовика та ін. В цілому укр. трупи відіграли значну роль у розвитку укр. профес. театру. Іл. див. на окрем. арк. до статей *Кропивницький* М. Л., т. 5, с. 448—449; *Садовський* М. К., т. 9, с. 448—449; *Саксаганський* П. К., т. 9, с. 448—449; *Старицький* М. П., т. 10, с. 448—449; до ст. *Трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого*, т. 11, с. 373.

Літ.: Український драматичний театр, т. 1. К., 1967.

Є. С. Хлібцевич.

«УКРАЇНСЬКО-РУ́СЬКА ВИДАВНИ́ЧА СПІ́ЛКА» — громадська прогресивна видавнича орг-ція. Засн. 1898 у Львові. Гол. працівниками й редакторами її до 1912 були В. Гнатюк, І. Франко, Н. Кобринська та ін. Ставила осн. завданням популяризацію кращих творів світової л-ри й поширення передових сусп. і наук. поглядів. У 1899—1917 випустила дві серії видань: «Белетристичну» (пізніше — «Бібліотека видавничої спілки») та «Наукову бібліотеку» (1904 влилася в «Бібліотеку видавничої спілки»). В науково-популярній серії вийшли твори Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах» («Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії») та «Початок родини» («Походження сім'ї, приватної власності і держави»), в серії белетристики — твори І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Марка Вовчка, О. Кобилянської, Н. Кобринської, Леся Мартовича, Л. Толстого, А. Чехова, В. Короленка, Максима Горького; переклади з У. Шекспіра, Г. Гейне, Дж. Байрона, Гі де Мопассана. Видано також антологію укр. поезії «*Акорди*», кілька збірок нар. творчості (укр. казки, новели, карело-фінський нар. епос «*Калевала*» та ін.). У.-р. в. с. випустила до 400 книжок.

Ф. П. Максименко.

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКИЙ ДО́ГОВІР 1922 — договір між УРСР і Туреччиною про дружбу і братерство, укладений 2.I в Анкарі. Від імені УРСР договір підписав М. В. *Фрунзе*, який очолював Надзвичайну місію УРСР до Туреччини в кін. 1921 — на поч. 1922. У.-т. д., як і договір між РРФСР і Туреччиною від 16.III 1921, проголошував взаємне дипломатичне визнання договірних сторін, передбачав розвиток торг.-екон. і культур. відносин, укладення консульської та поштово-телеграфної конвенцій тощо. Ратифікований ВУЦВК 23.III 1922 і Великими нац. зборами Туреччини 16.III 1922. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 23.VI 1922 в Харкові. Підписання У.-т. д. сприяло розширенню рад.-тур. відносин.

УКРАЇ́НСЬКО-ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКИЙ ТОРГОВЕ́ЛЬНИЙ ДО́ГОВІР 1922 — договір між УРСР і Чехословаччиною про встановлення торговельних відносин. Укладений 6.VI в Празі слідом за аналогічним договором РРФСР з Чехословаччиною від 5.V 1922. Передбачав обмін представництвами між УРСР і Чехословаччиною. Обидва уряди при цьому зобов'язувалися припинити офіц. відносини з установами та особами, які мали на меті боротися проти уряду другої сторони. Договір підкреслював необхідність дотримання сторонами взаємного нейтралітету на випадок конфлікту з третьою д-вою і, по суті, проголошував невтручання у внутр. справи один одного. Договір включав статті про умови торг. відносин, про репатріацію громадян обох сторін. Проте в договорі виявилося небажання бурж. уряду Чехословаччини піти на юрид. визнання Країни Рад.

УКРАЇ́НЦЕВ Омелян Гнатович [1641—12(23).IX 1708] — рос. держ. діяч, дипломат. З дрібнопомісних дворян. Належав до керівних кіл, які гол. завданням зовн. політики Рос. д-ви вважали возз'єднання України з Росією і боротьбу проти агресії шляхет. Польщі та султанської Туреччини. Брав участь в укладенні *Андрусівського перемир'я 1667* і *«Вічного миру» 1686* з Польщею, в підписанні *Коломацьких статей 1687*. Учасник *Кримських походів 1687 і 1689*.

УКРАЇ́НЦІ — нація в СРСР, основне населення Укр. РСР; разом з *росіянами* і *білорусами* належать до сх. слов'ян. У.— другий за чисельністю після росіян слов'ян. народ. Заг. чисельність У.— бл. 45 млн. чол. (серед. 1981). За переписом 1979, в СРСР — 42,347 млн. чол. У., з них в УРСР —36,489 млн. чол., тобто 86,3 %. Окремі групи У. живуть в ін. рад. республіках, найбільше в РРФСР (3658 тис. чол.), Казахстані (898 тис.), Молдавії (561 тис.), Білорусії (231 тис. чол.). За межами СРСР окремі групи У. живуть в сусідніх соціалістичних країнах зарубіжної Європи: Польщі, Чехословаччині, Румунії, Югославії, а також — в ряді країн американського континенту (переважно нащадки українських емігрантів кін. 19 — поч. 20 ст.; див. *Українська трудова еміграція*): у США (500 тис. чол.; тут і нижче — офіц. дані), Канаді (580 тис.), Аргентіні (100 тис.), Бразілії (50 тис. чол.) та ін.

Мова У.— українська (див. *Українська мова*). Віруючі У.— переважно православні. Формування укр. народності як етнічної спільності відбувалося на основі частини сх.-слов'ян. населення, яке раніше входило до складу давньоруської народності (див. *Київська Русь*). У період феод. роздробленості в 2-й пол. 12—13 ст. виникли нові економічні, політичні і культурні центри Русі, утворилися певні передумови для формування на основі давньоруської народності трьох сх.-слов'ян. народностей — російської, української і білоруської. Руйнівна навала орд *Батия* тимчасово загальмувала екон. і політ. розвиток сх.-слов'ян. земель, ще більше посилила феод. роздробленість. Етнічна територія У. формувалася в пд.-зх. районах Русі (тер. Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Галицько-Волинського князівств). Формування укр. народності тривало в 14—15 ст. Процесам консолідації У. перешкоджала політ. роздробленість укр. етнічної території внаслідок її загарбання іноз. феодалами. *Возз'єднання України з Росією 1654*, що стало результатом *визвольної війни українського народу 1648—54*, а згодом *возз'єднання Правобережної України з Росією* відіграло величезну прогресивну роль у дальшому екон., політ. і культур. розвитку укр. народу, сприяло зростанню продуктивних сил України і Росії, взаємозбагаченню культур двох братніх народів. За капіталізму, в 19 ст., склалася укр. бурж. нація. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в ході соціалістич. будівництва У. сформувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову соціальну та інтернаціональну спільність — *радянський народ*. Завдяки створенню Союзу РСР стало можливим *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянсь-*

кій державі. Традиційно-побутова культура, спільна в своїй основі для всього укр. населення й ін. сх.-слов'ян. народів, відзначалася самобутністю і багатством локальних особливостей, зумовлених характером істор. розвитку окремих районів, природничо-геогр. умовами і процесами етнокультур. взаємовпливів. З цієї точки зору етнічна територія У. поділяється на ряд істор.-етногр. зон: Центр. Придніпров'я, Поділля, Слобідська Україна, Полісся, Прикарпаття, Волинь, Закарпаття, Південь, у межах яких сформувалися окремі *етнографічні групи* У., які зберігали певні відмінності в культурі, побуті й мові. Найвідоміші серед них укр. горяни — *гуцули, лемки, бойки* — в зх.-укр. областях, *литвини, поліщуки* — в районах укр. Полісся та ін.

Сучас. етнічні процеси серед У. характеризуються дальшим зближенням етногр. груп, стиранням відмінностей між ними, поступовим звуженням дії тер. діалектів і поширенням літ. мови в усно-розмовній практиці, всебічним зближенням з усіма рад. народами на новій соціально-екон. основі. Етнічна консолідація укр. народу відображає заг. піднесення національної за формою, соціалістичної за змістом укр. рад. культури. За роки Рад. влади в процесі соціалістичних перетворень відбулися докорінні зміни в матеріальній і духовній культурі укр. народу. В містах і селах широко розгорнулося житл. будівництво, змінюючи характер старих укр. поселень. Старий тип жител укр. селян (прямокутне в плані дво- або трикамерне приміщення, що складалося з *хати* і сіней або з хати, сіней і комори тощо, часто з чотирисхилим солом'яним дахом і побіленими зовні та всередини стінами) замінюється сучас. будинками з інтер'єром міських квартир. За роки Рад. влади численні міста на Україні реконструйовано, з'явилося багато нових міст. Нац. укр. одяг (жіночий — сорочка, *запаска, плахта, керсет* або *киптар, свита, кожух* тощо; чоловічий — сорочка, широкі або вузькі штани, безрукавка, свита, кожух) поступився місцем сучас. міськ. одязі, при створенні якого інколи використовують елементи нац. одягу (див. *Одяг*). У багатонац. соціалістичній культурі Рад. Союзу розквітають укр. нар. поетична, пісенно-музична, інструментальна і хореографічна творчість, нар. образотворче мистецтво — художні розписи, вишивання, кераміка, різьблення на дереві, килимарство тощо. Укр. народ досяг значних успіхів у пром-сті, с. г., науці. Про історію, економіку і культуру У. див. УРЕ, т. 11, кн. II.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1—8. К., 1977—79; Народы Европейской части СССР, т. 1. М., 1964; Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956; Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. К., 1963; Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. К., 1963; Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. К., 1964; Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. К., 1966; Куваньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. К., 1966; Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. К., 1971; Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К., 1974; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975; Гошко Ю. Г. Населення українських Карпат. К., 1976; Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія. К., 1977; Матейко К. І. Український народний одяг. К., 1977; Современные этнические процессы в СССР. М., 1977; Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні. К., 1978; Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX—XX ст. К., 1980. *В. І. Наулко.*

УКРВОДОКАНАЛПРОЄКТ, Державний проектний інститут по водопостачанню, каналізації і пов'язаних з ними гідротехнічних спорудах — установа Держбуду СРСР. Організований 1940 як Київ. відділення тресту «Водоканалпроект», 1959—63 — ін-т Держбуду УРСР, з 1963 — у складі всесоюзного об'єднання «СоюзводоканалНДІпроект» Держбуду СРСР. В ін-ті (1983) — 14 відділів. Осн. напрям діяльності ін-ту — проектування систем водопостачання і каналізації пром. підприємств і населених місць, водозабірних і регуляційних споруд, систем гідротранспортування і сховищ для відходів, що утворюються при видобуванні і переробці рудних копалин. Ін-т виконує також комплексні інженерно-геол., гідрогеол. і топогеодезичні розвідування. *В. М. Якименко.*

УКРДІПРОЕНЄРГО, Український державний республіканський інститут по проектуванню енергопостачання міст — установа М-ва енергетики і електрифікації УРСР. Створений 1929 у Харкові; в Києві — з 1934. Головний у системі М-ва енергетики і електрифікації СРСР у галузі тех. прогресу і розвитку міських електр. мереж. У складі ін-ту (1983) — 6 відділів і 2 лабораторії. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування систем електропостачання міст і зовн. електропостачання міських споживачів, теплопостачання міст, розвиток міських електр. мереж, проведення інженерних розвідувань. *В. І. Шумило.*

УКРДІПРОМЄЗ, Український державний інститут по проектуванню металургійних заводів — установа М-ва чорної металургії СРСР. Засн. 1958 у Дніпропетровську на базі філіалу Державного ін-ту по проектуванню металург. з-дів. У складі ін-ту (1983) — 50 відділів, філіал у м. Жданові, бригади у Запоріжжі, Кривому Розі, Дніпродзержинську, Волгограді, Таганрозі, Нікополі, Вікси (Горьковської обл.). Осн. напрям діяльності ін-ту — проектування агломераційних фабрик, доменних, сталеплавильних, прокатних і трубних цехів, а також цехів по виробн. товарів нар. споживання. Ін-т проектує й об'єкти допоміжного, обслуговуючого та соціально-побутового призначення. Ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976). *О. С. Зінченко.*

УКРДІПРОМІСЦЕВПРОМ, Український державний інститут по проектуванню підприємств місцевої промисловості — установа М-ва місцевої пром-сті УРСР. Засн. 1967 у Харкові на базі Харків. центр. конструкторсько-технологічного бюро м-ва. У складі ін-ту (1983) — 7 проектних відділів, філіал у Києві. Осн. напрям діяльності ін-ту — розробка проектно-кошторис. документації на буд-во, реконструкцію і тех. переоснащення підприємств, що випускають вироби побут. споживання, муз. інструменти, худож. та ін. вироби. Документація розробляється разом з проведенням інженерних розвідувань, проектуванням систем автом. пожежогасіння й електрозахисту мереж від корозії. Київський філіал інституту розробляє комплексні проекти торфовидобування й торфопереробки, паливних складів і баз на Україні. *О. К. Балюк.*

УКРДІПРОМ'ЯСОМОЛПРОМ, Український державний інститут по проектуванню підприємств м'ясної та молочної промисловості — установа М-ва м'ясної і молочної пром-сті СРСР. Створений 1944 у Києві. В складі ін-ту (1983) — 15 відділів. Є відділи комплексного проектування в Полтаві й Одесі. Осн. напрям діяльності ін-ту — розробка проектів, пов'язаних з буд-вом або реконструкцією нових і розширенням існуючих м'ясокомбінатів, м'ясо- і птахопереробних, сироробних та молочноконсервних з-дів, молокозаводів, холодильників, заводів по виробн. замінників незбираного молока, перо-пухових фабрик. *М. Ю. Багмут.*

УКРДІПРОПРОМСІЛЬБУД, Український державний проектний інститут по проектуванню будівництва і реконструкції заводів, ремонтних майстерень, складських баз та ін. об'єктів сільгосптехніки — установа Держ. комітету СРСР по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства. Засн. 1972 у Києві на базі Укр. відділення ін-ту «Діпропромсільбуд». У складі інституту (1983) — 11 виробничих підрозділів, відділ комплексного проектування у Львові. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектно-розвідувальні роботи для буд-ва, реконструкції і тех. переоснащення об'єктів Держкомсільгосптехніки СРСР на території УРСР, Молд. РСР, БРСР та деяких р-нів РРФСР; проектування складів мінеральних добрив, баз хім. засобів захисту рослин; прив'язка типових проектів об'єктів житлово-побутового призначення; розробка типових і експериментальних проектів буд-ва підприємств, а також нормативних документів по розвитку галузі. *Ю. С. Ковальов.*

УКРДІПРОТОРГ, Український державний інститут по проектуванню підприємств торгівлі та громадського харчування — установа М-ва торгівлі СРСР. Засн. 1944 в Києві. У складі ін-ту (1983) — 4 відділи. Є відділи комплексного проектування в Дніпропетровську, Ворошиловграді, Одесі, Сімферополі. Осн. напрям діяльності ін-ту — розробка проектів (у т. ч. типових) підприємств роздрібної торгівлі, громадського харчування,

УКРДІПРОХАРЧОПРОМ

Улар алтайський.

пром. холодильників, плодоовочевих баз, з-дів сухого льоду.

А. Г. Кулачинський.

УКРДІПРОХА́РЧОПРО́М, Український державний інститут по проектуванню підприємств харчової промисловості — установа М-ва харчової промисловості СРСР. Створений 1943 у Києві як трест «Укрхарчопромпроект» (з 1969 — теперішня назва). У складі ін-ту (1983) — 14 виробничих відділів. Основний напрям діяльності інституту — комплексне виконання проектних і розвідувальних робіт, пов'язаних з буд-вом та реконструкцією підприємств хлібопекарної, виноробної, пиво-безалкогольної, спиртової, дріжджової, соляної та лікеро-горілчаної галузей харч. пром-сті, а також енергетичних об'єктів цукрових заводів.

М. П. Тимофєєв.

УКРДІПРОШЛЯ́Х, Український державний інститут по проектуванню шляхового господарства — установа М-ва будівництва та експлуатації автомобільних шляхів УРСР. Організований 1939 у Києві. У складі ін-ту (1983) — 11 відділів, 7 філіалів у обл. центрах УРСР. Головний ін-т у республіці по проектуванню шляхового г-ва. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування буд-ва і реконструкції автомоб. шляхів усіх категорій, мостових переходів, трансп. розв'язок, з-дів по виготовленню асфальтобетону та залізобетонних виробів і конструкцій для автомоб. шляхів, мостів і шляхопроводів; благоустрій і озеленення автомоб. шляхів.

Ю. Г. Петров.

УКРЖИТЛОРЕМПРОЄ́КТ, Український ін-т по проектуванню капітального ремонту житлового фонду — установа М-ва житл.-комун. г-ва УРСР. Засн. 1968 у Києві. У складі ін-ту (1983) — Центр. київ. виробництво, філіали у Ворошиловграді, Дніпропетровську, Донецьку, Львові, Одесі, Сімферополі та Харкові, 18 відділів у обласних центрах республіки та Севастополі. Осн. напрями діяльності інституту: реконструкція та комплексний капітальний ремонт житл., соціально-культур. і комунальних об'єктів; оснащення житл. фонду системами водо-, тепло-, газопостачання і каналізації; автоматизація і диспетчеризація систем управління об'єктів комунального господарства.

В. С. Бєлугін.

УКРЗЕМПРОЄ́КТ, Український проектний інститут по землевпорядкуванню — установа Міністерства с. г. УРСР. Засн. 1961. Осн. напрям роботи — виконання проектно-розвідувальних робіт для більш повного, раціонального й ефективного використання земель, охорони ґрунтів і підвищення культури *землеробства.* З 1967 ін-т є генеральною проектною організацією по розробці проектів протиерозійних заходів, з 1976 йому доручено складання проектно-кошторисної документації на *рекультивацію земель.* Проводить також роботи по веденню держ. *земельного кадастру.* Ін-т має центр. виробництво в Києві, Київське відділення і 24 філіали в обласних центрах.

Л. Я. Новаковський.

Уліт великий.

УКРІ́ПЛЕНИЙ РАЙО́Н (УР) — район (рубіж) або смуга місцевості, завчасно обладнані системою довгочасних і польових вогневих та інших фортифікац. споруд у поєднанні з інженерними загородженнями, а також підготовленими для тривалої оборони спец. військами, що становлять гарнізон УР і діють самостійно або у взаємодії з польовими військами. Осн. призначення УР — прикриття важливих оперативних напрямів і стратегіч. пунктів. Почали будуватися після 1-ї світової війни. Набули поширення перед 2-ю світовою війною. УР будували в системі укріплених смуг уздовж кордону (див. *«Мажіно лінія», «Зігфріда лінія», «Манергейма лінія»*). В СРСР у 30-х рр. ряд УР було збудовано вздовж зх. кордону; частину з них було використано в прикордонних боях 1941, при обороні Ленінграда, Києва та ін. міст.

УКРКОМУННДІПРОЄ́КТ, Український державний проектний і науково-дослідний інститут комунальних споруд міст — установа М-ва житлово-комунального господарства УРСР. Засн. 1944 у Харкові як трест «Укркомунпроект» (з 1951 — ін-т «Укрдіпрокомунбуд», теперішня назва — з 1978). У складі ін-ту (1983) — 12 виробничих відділів, 9 н.-д. лабораторій, філіали у Дніпропетровську та Донецьку. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування об'єктів комунального г-ва по водопостачанню, каналізації і газифікації міст, захисту територій населених місць від підтоплювання; розробка проектів сміттєспалювальних заводів, санітарного очищення міст, електрохім. захисту металевих і залізобетонних споруд від корозії; проектування міського електр. транспорту; розробка способів і систем очищення стічних вод, технологічних процесів і устаткування для обробки й утилізації осадів, що утворилися при очищенні стічних вод; створення наук. основ проектування систем водопостачання і каналізації населених місць.

Г. В. Касьянов.

УКРКОНЦЄ́РТ, Українське гастрольно-концертне об'єднання. Створено в Києві 1958. Планує та організовує гастролі укр. театрів, естрадних та філармонічних колективів і окремих виконавців по республіці й за її межами, а також виступи на Україні артистів з ін. республік та країн, влаштовує масові театралізовані вистави і концерти. До складу У. входять: Київ. камерний хор ім. Б. Лятошинського, Театр істор. портрета, Театр поезії, Театр класичного балету, фольклорно-етнографічний ансамбль, естрадні колективи та ансамблі — «Очима молодих», «Кобза», «Мрія», «Кияни», «Явір» та ін. В У. працюють нар. артисти УРСР Ю. *Тимошенко* та Ю. *Березін,* В. *Тимохін,* засл. артисти УРСР О. Таранець, В. Сафонов, Р. Борисюк, О. Янкевич, В. Захарченко, О. Героєв, В. Дубок, В. Прилипченко, та ін.

УКРМІСЬКБУДПРОЄ́КТ, Український державний проектний інститут міського будівництва — установа Гол. управління проектних організацій Держбуду УРСР. Засн. 1943 у Харкові як Харківське відділення всесоюзного тресту «Міськбудпроект» (теперішня назва—з 1957). У складі ін-ту (1983)— архіт.-планувальна і 3 архіт.-буд. майстерні, 4 спеціалізовані відділи та відділ типового проектування; філіали у Полтаві (з комплексним проектним відділом у м. Кременчуку), Сумах (з комплексним відділом у м. Шостці) й Кіровограді. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування об'єктів житлово-цивільного буд-ва у Харківській, Полтавській, Сумській, Кіровоградській та ін. областях УРСР, пром. вузлів Курської магнітної аномалії; розробка типових проектів цивільних будинків, а також нормативних і методологічних документів, що стосуються проектування об'єктів житлово-цивільного призначення. Проект адм. будинку в Запоріжжі, розроблений ін-том, відзначено Премією Ради Міністрів СРСР (1978).

В. Ф. Проскурников.

УКРНДІІНЖПРОЄ́КТ, Український державний проектний і науково-дослідний інститут по газопостачанню, теплопостачанню та комплексному благоустрою міст і селищ України — установа М-ва житлово-комунального господарства УРСР. Організований 1946 у Києві. У складі ін-ту (1983) — 17 відділів. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка комплексних проектів газопостачання міст і селищ, пром. і комунально-побут. підприємств, об'єктів с. г.; створення проектів теплопостачання міст, вуличного освітлення, електрозахисту міських підземних металевих комунікацій від корозії, благоустрою населених місць, автоматизації і телемеханізації систем газопостачання і вуличного освітлення. Ін-т розробляє методи підвищення довговічності підземних металевих комунікацій, ефективності систем газо- і теплопостачання, а також засоби й устаткування, що ними користуються для газоочищення на підприємствах комунального господарства.

В. М. Безпалов.

УКРНДІСПЕЦСТА́ЛЬ, Український науково-дослідний інститут спеціальних сталей, сплавів і феросплавів — установа М-ва чорної металургії СРСР. Засн. 1962 у Запоріжжі, належить до всесоюзного пром. об'єднання «Союзспецсталь». У складі ін-ту (1983) —8 відділів, 19 лабораторій. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка і вдосконалення технології виробництва інструментальних, підшипникових та ін. сталей, порошкових матеріалів, феросплавів; створення нових видів металопродукції та нових марок сталі. Ін-т видає зб. «Инструментальные и подшипниковые стали».

С. І. Тишаєв.

УКРО́СТА, Всеукраїнське Бюро Російського телеграфного агентства — центр. інформаційний орган УРСР. Створене в січні 1920 на базі Бюро укр. преси (БУП), діяло в тісній творчій та орг. співдружності з *Російським телеграфним агентством* (РОСТА). У 1921 реорганізоване на *Радіотелеграфне*

агентство України (РАТАУ). УКРОСТА мало губернські й повітові відділення, власних і спец. кореспондентів, випускало «*Вікна УКРОСТА*», готувало журналістські кадри для республіки, видавало свій друкований орган. УКРОСТА виконувало функції не тільки урядового інформаційного телеграфного агентства, а й своєрідного центру, який об'єднував і згуртовував журналістські сили Рад. України. Тут починали творчий шлях письменники В. Катаєв, Е. Багрицький, Є. Петров, Ю. Олеша і художники Б. Єфімов, О. Хвостенко-Хвостов, Б. Косарєв та ін. *А. П. Матвєєв.*

УКРПІВДЕНДІПРОКОМУНБУ́Д, Український державний інститут по проектуванню об'єктів комунального будівництва — установа М-ва житлово-комунального господарства УРСР. Засн. 1945 в Одесі як філіал харківського ін-ту «Укрдіпрокомунбуд» (теперішня назва — з 1967). У складі ін-ту (1983) — 12 виробничих відділів, філіали у Львові та Сімферополі. Укрпівдендіпрокомунбуд розробляє комплексні проекти на буд-во і реконструкцію систем водопостачання та водовідведення, проекти інженерного захисту територій, санітарного очищення міст, сміттєпереробних заводів, захисту підземних комунікацій від корозії. Гол. ін-т по проектуванню протизсувних заходів і берегоукріпних споруд на території УРСР та розробці норм гранично допустимих викидів в атмосферу в Одес., Херсон. та Миколаїв. областях. *В. О. Орлов.*

УКРПТКІМОНТАЖСПЕЦБУ́Д, Український проектно-технологічний і конструкторський інститут організації виробництва і економіки монтажних і спеціальних будівельних робіт — установа М-ва монтажних і спеціальних будівельних робіт УРСР. Організований 1964 у Києві. У складі ін-ту (1983) — гол. виробництво (16 відділів), філіали у Донецьку, Дніпропетровську, проектні відділи у Запоріжжі, Львові, Одесі й Харкові. Осн. напрям діяльності ін-ту: розробка проектної, технологічної і конструкторської документації на монтаж будівельних конструкцій, на механомонтажні, санітарно-технічні, теплоізоляційні, зварювальні та ін. роботи.

В. Ф. Назаренко.

УКРРЕМШЛЯХПРОЄ́КТ, Український проектно-розвідувальний інститут по проектуванню капітального ремонту і реконструкції автомобільних шляхів і об'єктів шляхового господарства — установа М-ва будівництва і експлуатації автомоб. шляхів УРСР. Організований 1972 у Києві. У складі ін-ту (1983) — Центр. виробн. (12 відділів), 5 філіалів в ін. містах республіки, а також підрозділи в усіх обл. центрах УРСР. Осн. напрями діяльності ін-ту: розвідування і тех. обстежування об'єктів шляхового г-ва; розвідування і проектування кар'єрів дорожньобуд. матеріалів; складання проектно-кошторисної документації на реконструкцію і капітальний ремонт автомоб. шляхів, мостів, шляхопроводів, заводів по переробці кам'яних матеріалів тощо; тех. облік і паспортизація шляхів.

Ю. М. Слободянюк.

«УКРТЕЛЕФІ́ЛЬМ» — кіностудія телевізійних фільмів. Засн. у Києві 1966. Випускає документальні, художні, муз. фільми, фільми-вистави та сюжетні фільми-концерти. Серед творів, поставлених на «У.», — фільми-вистави («Наталка Полтавка» за п'єсою І. Котляревського, 1978; «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» за п'єсою М. Старицького, 1979), а також зняті на плівку опери («Богдан Хмельницький» К. Данькевича, 1978; «Лючія ді Ламмермур» Г. Доніцетті, 1980) та вистави («Краків'яни та гуралі» В. Богуславського, 1976; «Насмішкувате моє щастя» Л. Малюгіна, 1977), «Відродження» (1979, за однойменною книгою Л. І. Брежнєва; Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1980). Кращі фільми студії відзначені преміями та нагородами на всесоюзних та респ. фестивалях та оглядах.

УЛА́МКОВІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — осадочні гірські породи, що складаються повністю або переважно з уламків різних гірських порід і мінералів. Розрізняють У. г. п. пухкі й зцементовані. В зцементованих У. г. п. цементуючою речовиною є карбонати (*кальцит, доломіт*), оксиди кремнію (*опал, халцедон, кварц*), гідроксиди заліза (*гетит, лімоніт*), глинисті мінерали (*каолініт, монтморилоніт* та ін.). У. г. п. нерідко містять органічні рештки (раковини молюсків, стовбури та гілки дерев тощо). За розмірами уламків їх поділяють на грубоуламкові породи, або *псефіти,* піщані породи, або *псаміти,* пилуваті породи, або *алевріти,* й глинисті породи, або *пеліти.* Останні бувають і хім. походження. Є також У. г. п. мішаного складу з уламків різних розмірів — піщаних, алевритових і глинистих. До них відносять суглинки і супіски. До У. г. п. належать також продукти вулканічних вивержень: вулканічний попіл, вулканічні *туфи, туфобрекчії* та ін. (див. *Вулканічні гірські породи*). У. г. п. використовують як буд. матеріал, піски — в скляній і металург. пром-сті. З У. г. п. пов'язані розсипні родовища алмазів, золота, платини, дорогоцінного каміння, уранових і титанових руд, олова, вольфраму, рідкіснозем. елементів.

УЛА́Н-БА́ТОР, Улаанбаатар — столиця Монгольської Народної Республіки, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташований в долині р. Толи біля підніжжя г. Богдо-Ула. Вузол автошляхів, залізничне сполучення з СРСР та КНР (з-ця Москва — У.-Б.— Пекін), міжнар. аеропорт (у передмісті). Нас. понад 430 тис. ж. (1983). Місто засновано 1639 як резиденція глави ламаїстської церкви в Монголії під назвою Оргоо (монг. — ставка, звідси до 1924 в європ. л-рі називалося Урга). З 1706 мало назву Іх-хурее (Великий монастир), з 1911 — Нійслел-хурее (Столичний монастир). З 2-ї пол. 18 ст. Іх-хурее — адм. центр Зовнішньої Монголії. В 1911—15 Нійслел-хурее — столиця монг. феод.-теократичної д-ви, з 1915 — гол. місто автономної Зовн. Монголії. В 1919 Д. *Сухе-Батор,* Х. *Чойбалсан* організували тут перші революц. гуртки, які стали основою для створення 1921 Монг. нар. партії (з 1925 — *Монгольська народно-революційна партія*). В листопаді 1919 місто окупували кит. війська, які ліквідували автономію Монголії, а в лютому 1921 — рос. білогвардійці барона Унгерна. 6.VII 1921 було визволено Монг. нар. армією за допомогою частин Червоної Армії. В результаті перемоги *Монгольської народної революції 1921* в Нійслел-хурее створено Нар. уряд Монголії. В 1924 Нійслел-хурее, перейменований на У.-Б., який став столицею МНР. У.-Б.— найбільший пром. центр країни, в якому створюється бл. 50 % валової пром. продукції МНР. Частина підприємств міста збудована з допомогою СРСР. Провідна роль належить легкій пром-сті (шкіряно-галантерейній, шкіряно-взут., вовноткацькій, валяльно-повстяній, овчинно-шубній, текст.-камвольній галузям, килимарству). Розвинута також харчосмакова пром-сть (м'ясний, борошномель-

Улан-Батор. Панорам частини міста.

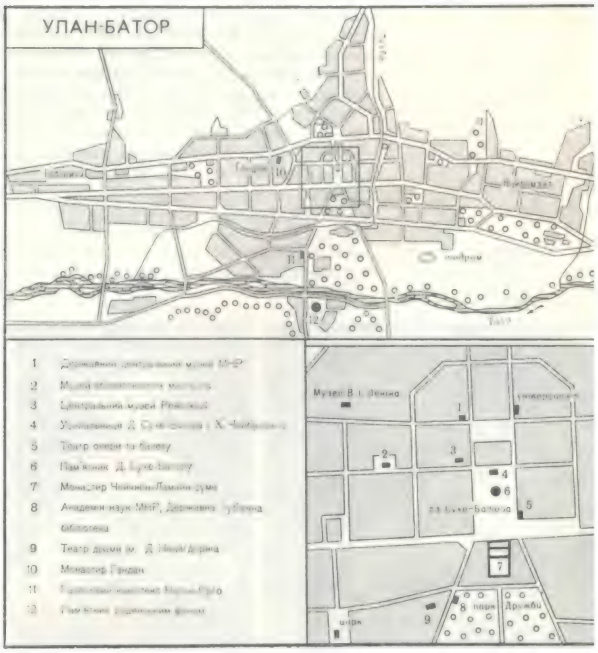

ний, пивоварний комбінати, хлібний завод та ін.). Металообробні (зокрема, авторем. з-д), буд. матеріалів (домобуд. комбінат, бетонний, цем. з-ди), деревообробні (виробн. меблів) та ін. підприємства. 3 ТЕЦ (працюють на базі Налайхинського родовища вугілля). Монг. ун-т ім. Чойбалсана (засн. з допомогою СРСР 1942), при якому працюють політех., пед., мед., с.-г. ін-ти; Вища парт. школа при ЦК МНРП і Вища військ. школа ім. Сухе-Батора та ін. навч. заклади. *Монгольська академія наук*, Ін-т історії партії при ЦК МНРП, численні галузеві н.-д. ін-ти (у т. ч. тваринництва і ветеринарії, рослинництва і землеробства, легкої й харч. пром-сті та ін.). Держ. публічна, АН МНР і університетська бібліотеки. Музеї: Держ. центр. МНР (історія, природнича історія, археологія), Центр. революції, В. І. Леніна, Сухе-Батора і Чойбалсана, образотворчих мистецтв та ін. Театри: опери та балету, драми ім. Д. Нацагдоржа, Центр. дитячий ляльок; філармонія. Кіностудія «Монголкіно».

Л. Уланд.

Серед архіт. пам'яток — монастир Да-Хуре (засн. 1651), монастир Гандан (поч. 18 ст.) з буддійським храмом Мегджіт-Джанрай-сег (1911—13), храми у вигляді юрт (18 ст.), храми в стилі монг.-кит. архітектури (18 ст.), ансамбль кол. монастиря Чойчжін-Ламайн-суме (1904—08, тепер Музей історії релігії АН МНР); палацові комплекси Ногон-Орго (1832) та Цаган-суме (1840). У 1924 почалася реконструкція міста, споруджено нові будівлі: ун-т (1943—46, арх. М. Щепетильников), театр опери та балету (поч. 50-х рр., арх. М. Жиров), усипальниця Д. Сухе-Батора і Х. Чойбалсана (50-і рр., арх. Б. Мезенцев, Чімід), Будинок уряду (50—60-і рр., арх. Чімід, М. Щепетильников, В. Павлов), комплексна забудова площі ім. В. І. Леніна з ансамблем адм. і соціально-культур. будинків (1975), Музей В. І. Леніна (1975, арх. Г. Лувсандорж), Центр. музей революції (1976). Пам'ятники: Д. Сухе-Батору (1946), Х. Чойбалсану (1947; обидва — скульптор Чоймбала), В. І. Леніну (1956, скульптор С. Меркуров), маршалу Г. К. Жукову (1981, скульптор С. Доржпалам).

Г. С. Уланова.

У́ЛАНД (Uhland) Людвіг (26.IV 1787, Тюбінген, тепер ФРН — 13.XI 1862 там же) — нім. поет, драматург, учений, громад. діяч. Представник пізнього нім. романтизму. Писав балади (найвизначніша — «Прокляття співця», 1814), пісні, романси, істор. драми. Творчість У. тісно пов'язана з фольклором. Поезії У. поклали на музику Й. Брамс, Р. Шуман, Ф. Шуберт, Ф. Ліст та ін. Циклом «Патріотичні вірші» (1817) започаткував нім. політ. лірику нового часу. За схвалення визвольних воєн, осудження деспотизму і сваволі можновладців зазнавав переслідувань. У.— один із засновників германістики й нім. фольклористики («Давні верхньо- і нижньонімецькі народні пісні», 1844—45; «Праці з історії поезії та саги», т. 1—8, вид. 1865—73). Укр. мовою твори У. перекладали Ю. Федькович, П. Грабовський, Д. Загул та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959; [Вірші]. В кн.: Федькович Ю. Твори, т. 1. К., 1960; [Вірші]. В кн.: Загул Д. Вибране. К., 1961. *Б. М. Гавришків.*

УЛА́НИ (польс. ulany, від тюрк. оглан — юнак, молодець) — вид легкої кавалерії, в монголо-тат. війську в 13—14 ст., з 16 ст.— в європейських арміях. На озброєнні У. були шаблі і піки, пізніше — пістолети, з серед. 19 ст.— карабіни. Мали особливу форму одягу, осн. відмітною ознакою був головний убір з квадратним верхом — уланка. В рос. армії перший полк У. сформовано 1803. В 1914 рос. кавалерія мала 2 гвард. і 17 армійських полків У. Підрозділи У. існували до поч. 1918.

УЛА́НОВА Галина Сергіївна [н. 26.XII 1909 (8.I 1910), Петербург] — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1951), двічі Герой Соціалістичної Праці (1974, 1980). У 1928 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще (навчалась у своєї матері М. Романової та А. *Вагановой*). У 1928—44 — солістка Ленінгр. театру опери та балету (з 1935— ім. С. М. Кірова). В 1944—60 — солістка, з 1960 — балетмейстер-репетитор Великого театру СРСР. У технічно довершеному танці У. гармонійно поєднувалися висока майстерність класичної танцівниці й глибокий талант трагедійної актриси. Мистецтво У. розвивало принципи і традиції рос. хореографічної школи. Партії: Одетта — Одиллія, Аврора, Маша («Лебедине озеро», «Спляча красуня», «Лускунчик» Чайковського), Жізель (однойменний балет Адана), Марія («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва), Джульєтта, Попелюшка («Ромео і Джульєтта», «Попелюшка» Прокоф'єва), Тао-Хоа («Червоний мак» Глієра). Концертний номер «Вмираючий лебідь» (муз. К. Сен-Санса). Гастролювала на Україні (Київ, Харків, Одеса). Нагороджена 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1947, 1950. Ленінська премія, 1957.

Літ.: Львов-Анохин Б. Галина Уланова. М., 1970. *Р. А. Клявін.*

УЛА́Н-УДЕ́ (до 1934 — Верхньоудинськ) — столиця Бурят. АРСР. Розташована на правому березі р. Селенги, при впадінні в неї р. Уди. Важливий вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 321 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські райони. Засн. 1666 як Удинський козачий зимівник. З 1689 — фортеця (острог) Верхньоудинськ. У 1783 став містом з тією самою назвою. До 1905 — місце заслання. В 1905—17 — центр революц. боротьби в Прибайкаллі. Рад. владу встановлено в лютому 1918. В квітні — жовтні 1920 У.-У. — столиця *Далекосхідної Республіки* (ДСР), 1921 — 22 — центр авт. обл. бурятів у ДСР. З 1923 — столиця Бурят. (до 1958 — Бурят-Монг.) АРСР. У 1934 місто перейменовано на Улан-Уде (Червона Уда). За роки Рад. влади місто перетворилося на значний пром. центр Сх. Сибіру. Провідні галузі — машинобудування та металообробка (з-ди: авіац., локомотивовагонорем., суднобуд., приладобуд., «Електромашина», «Теплоприлад», металевих мостових конструкцій), харч. (комбінати: м'ясоконсервний, млинарський, мол.; ф-ки: макаронна, кондитерська) та легка. Підприємства пром-сті буд. матеріалів. ТЕЦ. В У.-У.— Бурят. філіал Сибірського відділення АН СРСР з н.-д. ін-тами; 4 вузи (технологічний, с.-г., пед., культури ін-ти), 17 серед. спец. навч. закладів. Театри: бурятські драми, опери і балету та ляльок, рос. драм.; філармонія. Музеї: краєзнавчий, етногр., образотворчих мистецтв, Будинок-музей Ц. С. *Сампілова*. Іл. див. т. 2, с. 85.

УЛА́Р, гірська індичка (Tetraogallus) — рід птахів род. *фазанових*. Довж. 50—70 см, маса 2—3,1 кг. Оперення сіре з чорним і палевим рисунком. 5 видів, поширених у горах Пд.-Сх. Європи (Кавказ), Пд.-Зх. і Центр. Азії. В СРСР зустрічаються усі 5 видів У.: кавказький (T. caucasicus), каспійський (T. caspius), гімалайський, або темночеревий (T. gymalayensis), алтайський (T. altaicus), тібетський (T. tibetanus). Живе на луках в субальпійських і альпійських поясах гір. Моногам. Кладку з 5—9 яєць насиджує самка бл. 30 діб. Живиться пагонами, бруньками, квітками та ін. частинами рослин; пташенят вигодовує комахами. Об'єкт спорт. полювання. Іл. с. 474.

А. П. Федоренко.

У́ЛАФ V (Olav V; н. 2.VII 1903, Аплтон-Гауз, Великобританія) — король Норвегії (з 1957). У 1924 закінчив Вищу військ. школу в

Г. С. Уланова в партії Жізелі («Жізель» А. Адана) та в балеті «Шопеніана».

Улан-Батор. Храм Мегджіт-Джанрай-сег у монастирі Гандан. 1911—13.

Норвегії, 1926 — Оксфордський ун-т. Під час нім.-фашист. окупації Норвегії (1940—45) перебував у Великобританії. В 1944—45 — верх. головнокоманд. збройними силами Норвегії, що боролася проти гітлерівців.

У́ЛИНЕЦЬ Олекса Михайлович (22.III 1903, с. Тишів, тепер Воловецького р-ну Закарп. обл. — 25.XI 1978, смт Чинадієве Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. коломийкар. У 1918—45 працював різноробом у багатьох країнах Європи, Азії, Африки. Був ув'язнений у фашист. концтаборі, звільнений 1945 Рад. Армією. Повернувшись на Батьківщину, працював механіком Чинадіївського деревообробного комбінату. З 12 років почав складати *коломийки*. За рад. часу створив коломийки, пісні та балади про нове життя трудящих Закарпаття, про Комуністичну партію, дружбу народів, про Рад. Вітчизну.

Тв.: Знайдене щастя. Вірші, коломийки та балади. Ужгород, 1958; З коломийкою по світу. Пісні та коломийки. Ужгород, 1973.

В. С. Поп.

У́ЛИЧІ — сх.-слов'янське плем'я (союз племен). За літописними даними, жили в пониззі Дніпра, Побужжі і на берегах Чорного м. Вели боротьбу проти київ. князів за свою незалежність, але за князювання *Ігоря* ввійшли до складу *Київської Русі*. В серед. 10 ст. під натиском *печенігів*, імовірно, відійшли на північ, ближче до Києва. Пізніше згадок про них у літописах немає.

УЛІ́Т (Tringa) — рід птахів род. бекасових. Довж. 20—31 см, маса 58—200 г. Дзьоб тонкий і довгий, ноги чотирипалі, високі. Забарвлення неяскраве, звичайно сірих тонів. 10 видів, поширених у Пн. півкулі. В СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 6, серед яких У. в е л и к и й (T. nebularia), *поручайник, щоголь* та ін. У. селяться по берегах водойм, луках і болотах, часто невеликими колоніями. Гнізда на землі. Кладку з 4 яєць у квітні — червні насиджують самець і самка протягом 20—25 діб. Викопні рештки У. відомі починаючи з раннього олігоцену. До У. близькі перевізник (Actitis hypoleucos), попелясті У. (Heteroscelus), *мородунка*. Іл. с. 474.

УЛІ́ТКО Андрій Феофанович (н. 28.VIII 1934, с. Богодарівка, тепер Лубен. р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. Закінчив (1957) Київ. ун-т. У 1958—79 працював в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1972 — зав. відділом), одночасно (з 1974) — професор Київ. ун-ту. З 1980 — декан мех.-матем. ф-ту Київського ун-ту. Наук. праці стосуються просторових задач теорії пружності та механіки спряжених полів у п'єзокерамічних середовищах.

У́ЛЛАС Микола Миколайович [н. 14 (27).I 1914, Смоленськ] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1975). Член КПРС з 1942. У 1932—36 навчався в Моск. архіт. ін-ті. Осн. роботи (всі—у співавт.): розробка генеральних планів Пд.-Зх. району (1948—54), планування і забудова Фрунзенської набережної і Комсомольського проспекту (1948—56), реконструкція району Моск. ун-ту (1950—52), комплекс споруд центр. стадіону ім. В. І. Леніна (1955—56), планування і забудова житл. району Матвєєвське (з кін. 60-х рр.), всі — в Москві; проект реконструкції м. Фрунзе (1976—79), розробка ген. плану Москви на період 1960—71. З 1951 викладає в Моск. архіт. ін-ті (з 1967 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959.

УЛОГО́ВИНА — зниження на земній поверхні, замкнуте майже з усіх сторін. Розрізняють У. тектонічного, просадочного та ін. походження. Форма У. округла, рідше витягнута. Неглибокі У. поширені в степах України (див. *Блюдця степові*). Великі У. є також на дні океанів (див. *Глибоководні западини*).

УЛО́ТРИКС (Ulothrix) — рід нитчастих *зелених водоростей* порядку улотриксових. Нитки одноряднi, нерозгалужені, іноді зовні оточені слизовою гомогенною або фіброзною піхвою. Клітини одноядерні, циліндричні або діжкуваті. *Хлоропласт* (*хроматофор*) пристінний, кільцеподібний, з одним або кількома *піреноїдами*. *Вегетативне розмноження* випадковим розривом ниток, а також акінетами, нестатеве — за допомогою спор (зоо-, аплано-, гіпноспор). Статевий процес — *ізогамія*. Бл. 30 видів, пошир. у прісних, солонуватих і солоних водах земної кулі, а також на різних грунтах і в товщі грунтів. В СРСР — 18 видів, з них в УРСР — 12. Найчастіше зустрічаються У. поясковидний (U. zonata), У. найніжніший (U. tenerrima), У. найтонший (U. tenuissima), У. мінливий (U. variabilis).

Н. А. Мошкова.

УЛУГБЕ́К Мухаммед Тарагай (22. III 1394 — 27.X 1449) — узб. астроном і математик, внук *Тімура*. У 1409 був проголошений володарем Самарканда, а з 1447, після смерті батька Шахруха,— главою династії Тімуридів. У. створив у Самарканді вищу школу (медресе), запросив у Самарканд видатних учених, побудував астр. обсерваторію, що своїми розмірами й обладнанням перевершувала всі раніше відомі обсерваторії Сходу. В Самаркандській обсерваторії велась велика робота; тут складено т. з. «Нові Гураганські таблиці», що містили виклад теор. астрономії і каталог 1018 зір, визначених з великою для того часу точністю. У. розробив алгебр. метод, за яким створен[illegible] ще точні тригонометричні таблиці. Праці У. стосуються також історії, поезії тощо. У. було по-зрадницькому вбито, а його обсерваторію зруйновано.

УЛУ́Г-ЗОДА́ Сатим [н. 19.VIII (1.IX) 1911, кишлак Варзік, тепер Чустського р-ну Наманганської обл. Узб. РСР] — тадж. рад. письменник, критик і літературознавець, член-кор. АН Тадж. РСР (з 1951), засл. діяч мистецтв Таджикистану (з 1971). Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. П'єси: «Шодмон» (1939), «Червонопаличники» (1940), «У вогні» (1944), «Темурмалік» (1968), «Вчений Адхам» (1976), «Великий зцілитель» (1980, у співавт.), істор. драма «Рудакі» (1958; на її основі поставлено кінофільм «Доля поета», 1959). Автор автобіогр. повісті «Ранок нашого життя» (1953), роману «Оновлена земля» (1953), істор. роману «Восе» (1967), істор. повісті «Согдійська легенда» (1977), публіцистичних статей, повістей. Перекладав твори зарубіж., а також рос. (О. Островського, А. Чехова, М. Горького) письменників. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Оновлена земля. К., 1962; Р о с. п е р е к л.— Единение. Душанбе, 1963; Восэ. М., 1980.

Х. Шодикулов.

М. М. Уллас.

М. Т. Улугбек.

УЛУ́С (монг.— держава, народ, люди) — 1) В Монголії на поч. 13 ст. групи родин, які підкорялися феод. володарям (нойонам) і кочували на їхніх землях; д-ва *Чінгісхана*; уділи чінгісидів, які стали з 2-ї пол. 13 ст. самостійними д-вами (ханствами); в 15 — кінці 17 ст.— велике феод. володіння. Після завоювання Монголії маньчжурами термін «улус» означав «народ», тепер вживається у значенні «держава». 2) В царській Росії у бурятів, калмиків і якутів — адм.-тер. одиниця, рід, покоління.

УЛЯ́НІВКА — селище міського типу Білопільського р-ну Сум. обл. УРСР. Розташована на р. Вирі (бас. Дніпра), за 8 км від залізнич. ст. Вири. 3,7 тис. ж. (1983). У селищі — плодоконсервний та цегельний з-ди, хлібокомбінат, птахоінкубаторна станція, відгодівельний комплекс великої рогатої худоби, підприємства побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. у кін. 17 ст., селище міського типу — з 1957.

УЛЯ́ПСЬКИЙ КУРГА́Н — курган (2,8 м заввишки, діаметром 54 м), поблизу аулу Уляп Краснодарського р-ну Адигейської а. о. Краснодар. краю. Досліджений 1981. Був насипаний над похованнями *бронзового віку*. На поч. 4 ст. до н. е. на вершині кургану існувало святилище (капище). Серед знахідок, пов'язаних із святилищем,— 2 скіфські бронзові литі казани, місц. керамічний посуд, 6 давньогрец. *амфор*, 1 срібна і 2 бронзові античні посудини високохудожньої роботи, зброя (залізний меч, наконечники списів, дротиків, стріл), залізні деталі кінської збруї, бронзові обкладки сагайдака для стріл, знаряддя праці (мотики, долота, зубила), прикраси (бронзові браслети, численні золоті бляшки), золота скульптурна голівка левиці, 4 великі золоті пластини із зображеннями оленів, що йдуть, і 2 унікальні скульптури — шедеври скіфо-античного мистецтва: срібна скульптура лежачого кабана, ікла, очі й вуха якого інкрустовані золотими пластинами, і скульптура лежачого оленя, тулуб

Улани російської армії. Офіцер (ліворуч) і рядовий уланських полків у 1-й половині 19 ст.

В. Ульбріхт.

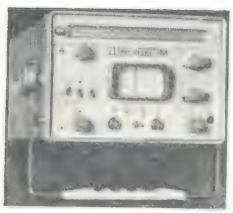

Ультразвукова дефектоскопія. Ультразвуковий дефектоскоп.

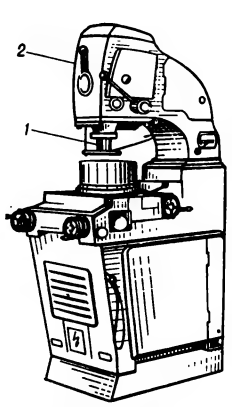

Ультразвуковий верстат:
1 — інструмент; *2* — головка з магнітострикційним перетворювачем.

і роги якого зроблено із срібла, а груди, шия, голова — з золота.

О. М. Лєсков.

У́ЛЬБРІХТ (Ulbricht) Вальтер (30.VI 1893, Лейпціг — 1.VIII 1973, Берлін) — діяч нім. і міжнар. комуністичного руху, парт. і держ. діяч НДР. Н. в сім'ї робітника. З 1912 — член С.-д. партії Німеччини. З 1915 служив в армії, де вів антивоєн. пропаганду. В 1918 вступив до групи «Спартак» (див. «*Спартака союз*»). У тому ж році заарештований. Під час *Листопадової революції 1918* звільнений, був членом Ради робітн. і солдат. депутатів у Лейпцігу. Брав участь у створенні КП Німеччини (КПН; 1918—19), був обраний членом к-ту КПН Лейпціга. З 1923 — спочатку член ЦК, потім — секретар ЦК КПН. В 1923—26 — у підпіллі. В 1928—33 — депутат рейхстагу. Учасник IV (1922), VI (1928) і VII (1935) конгресів Комінтерну. З 1928 — канд. у члени ВККІ. В 1928—29 і з 1938 — представник КПН при ВККІ. Після встановлення в Німеччині фашист. диктатури (1933) — на керівній парт. роботі в підпіллі, в кінці 1933 емігрував. З 1935 — член Політбюро ЦК КПН. В роки 2-ї світ. війни 1939—45 проводив роз'яснювальну роботу серед нім. військовополонених в СРСР, один із організаторів і керівників нац. к-ту «Вільна Німеччина» (1943—45). З 29.IV 1945 — на батьківщині. Один із засновників СЄПН (1946), з часу заснування — заступник голови її Центр. правління (з 1949 — ЦК). З 1949 — член Політбюро ЦК СЄПН. В 1950—53 — Ген. секретар ЦК, 1953—71 — 1-й секретар ЦК СЄПН. З 1971 — почесний голова СЄПН. В 1949—55 — заступник прем'єр-міністра НДР, 1955—60 — перший заступник Голови Ради Міністрів. З 1960 — Голова Держ. ради. Автор праць з історії нім. робітн. руху, питань соціалістичного будівництва в НДР. Тричі Герой Праці НДР (1953, 1958, 1963), Герой Радянського Союзу (1963). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, орденом Дружби народів, орденом Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів.

Тв.: Рос. перекл.— К истории новейшего времени, т. 1. М., 1957; Избранные статьи и речи. М., 1961; К вопросам социалистического строительства в Германской Демократической Республике. Дрезден, 1968.

У́ЛЬВА (Ulva) — рід *зелених водоростей* родини ульвових. *Слань* пластинчаста, двошарова, без внутрішньої порожнини, з рівними або хвилястими складчастими краями, цілісна або продірявлена, часто розірвана на лопаті, ясно-, яскраво-, темно-зелена або жовтувата, від кількох см до 1 м завдовжки. Клітини одноядерні з одним пластинчастим *хлоропластом* (*хроматофором*), з одним або кількома *піреноїдами*. Вегетативне розмноження регенерацією відірваних частин слані, нестатеве — чотириджгутиковими *зооспорами*, статеве — дводжгутиковими ізо- або гетерогаметами (див. *Гетерогаметність*). В У. спостерігається ізоморфна зміна форм розвитку. У. трапляється переважно в морях, а також у солоних водоймах, які раніше були з'єднані з морем. В СРСР — 3 види, в т. ч. в УРСР — 1 вид у Чорному морі — У. жорстка (U. rigida). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

Н. А. Мошкова.

УЛЬПІА́Н Доміцій (Domitius Ulpianus; бл. 170—228) — давньоримський юрист. Погляди У. склалися під впливом *стоїцизму*. Вважав, що рабство суперечить природі речей (*природному праву*), але виправдовував його звичаями, зафіксованими в т. з. загальнонар. праві (jus gentium). Обгрунтовував необмежену владу рим. імператорів. Творам У. 426 надано обов'язкової юрид. сили. Фрагменти творів У. становлять бл. $^1/_3$ *дигест*.

У́ЛЬРІХ (Ulrich) Франтішек (11.IX 1899, с. Богарине, тепер ЧССР — 20.X 1941) — чеський мінералог. Закінчив Карлів ун-т у Празі (1920). З 1934 — професор цього ун-ту. Основні наукові праці присвячені вивченню *кристалів*, оптичних властивостей, хім. складу й структури мінералів, *парагенезису мінералів*, геохімії родовищ корисних копалин Чехословаччини і Румунії (*марганцевих руд, магнезитів, нафти* тощо). В 1941 У. був заарештований і закатований фашистами.

УЛЬТИМА́ТИСТИ — лівоопортуністична група в РСДРП 1908—09, різновид *одзовістів*. До групи входили Г. О. Алексінський, Л. Б. *Красін*, А. В. *Луначарський*, М. М. *Покровський*, В. Л. *Шанцер* та ін. На відміну від одзовістів, які пропонували відкликати з *Державної думи* членів с.-д. фракції, У. вимагали пред'явити їй ультиматум (звідси й назва) — або беззаперечно виконувати вказівки ЦК РСДРП (с.-д. фракція під тиском меншовиків, які становили в ній більшість, прийняла хибне рішення про незалежність від ЦК), або залишити Думу. Практично діяльність У. вела до відмови від використання легальних можливостей для викриття політики царизму і пропаганди революц. ідей. *Нарада розширеної редакції «Пролетария»* (червень 1909) засудила одзовістів і У. Проте вони ввійшли до антипарт. групи «Вперед», яка розпалася 1913. Значна частина У. згодом визнала свої помилки і повернулася до більшовицької партії.

П. С. Кувшинов.

УЛЬТИМА́ТУМ (лат. ultimatum, від ultimus — останній, крайній) — 1) Вимога, супроводжувана погрозами. 2) В міжнародному праві — *нота дипломатична*, в якій у категоричній формі поставлено питання про виконання певної вимоги в зазначений строк під загрозою застосування *санкцій*.

УЛЬТРАВИСОКОЧАСТО́ТНА ТЕРАПІ́Я (від лат. ultra — понад, за межами), УВЧ-терапія, ультракороткохвильова терапія, УКХ-терапія — застосування з лікувальною метою змінного струму електричного поля ультрависокої частоти, один з методів *фізіотерапії*. У. т. проводять за допомогою спец. апаратів — генераторів електромагнітних коливань. Між двома пластинами апарата утворюється *електромагнітне поле*. Частина тіла, що міститься між пластинами апарата, зазнає діяння цього поля, яке має велику проникну здатність. Під впливом У. т. розвивається *гіперемія*, в результаті посилення течії крові і лімфи поліпшується живлення тканин, підвищується проникність судин, що сприяє швидкому всмоктуванню ексудатів і зменшенню набряклості тканин, активніше проходить обмін речовин. Протизапальне, розсмоктувальне і болезаспокійливе діяння У. т. використовують при лікуванні різних запальних процесів — *фурункулів, карбункулів*, запальних захворювань суглобів, нервів тощо. У. т. призначають у вигляді лікувального курсу з 3—10 *процедур* тривалістю 8—10 хв кожна.

УЛЬТРАЗВУ́К — *пружні хвилі* і пружні *коливання* з частотами від $1{,}5 \cdot 10^4$ Гц до 10^9 Гц. Джерелами У. є електромеханічні та механічні випромінювачі. Поширення У. в середовищі описується *хвильовим рівнянням*, загальним для хвиль різного діапазону частот, і підпорядковується осн. законам, загальним для звукових хвиль усіх частот (див. *Звук*). Для опису властивостей У. високої частоти і *гіперзвуку* застосовують уявлення і методи *квантової механіки*. При цьому пружній хвилі з даною частотою ставиться у відповідність *квазічастинка — фонон*. До найважливіших особливостей У. належать можливість одержувати високі значення його *інтенсивності* при відносно невеликих амплітудах коливань, а також можливість виникнення *кавітації* при його проходженні крізь рідину. Властивості У. вивчають *акустика, акустоелектроніка, нелінійна акустика*. Його застосовують у різних галузях науки і техніки, зокрема в *ультразвуковій дефектоскопії* при *ультразвуковому зварюванні, ультразвуковій обробці* матеріалів; за допомогою У. здійснюють *звукобачення*; на використанні його властивостей грунтується робота *ехолота, гідролокатора* та ін. приладів (див. *Ультразвукова техніка*). Біологічне діяння визначається гол. чин. інтенсивністю У. і тривалістю експозиції. Механізм біол. діяння У. включає вплив мех. (мікромасаж клітин і тканин), термічних (утворення тепла), фізико-хім. (напр., утворення активних речовин внаслідок розриву молекулярних зв'язків у *біополімерах*) та ін. факторів. У. малої інтенсивності стимулює життєдіяльність клітин, підвищує *обмін речовин*. Збільшення інтенсивності У. може призвести до перегрівання біол. структур та руйнування їх (напр., до *денатурації білків*). У медицині У. застосовують з лікувальною (див. *Ультразвукова терапія*) та діагностичною метою. Людина не сприймає У., проте деякі тварини (напр., дрібні комахи, кажани, дельфіни) здатні сприймати ультразвукові хвилі.

Літ.: Ультразвук. Маленькая энциклопедия. М., 1979.

УЛЬТРАЗВУКОВА́ ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, який грунтується на використанні пружних коливань переважно ультразвукового діапазону частот, що проникають у контрольований виріб (матеріал) або збуджуються в ньому. Найпоширенішим ультразвуковим методом дефектоскопії є ехометод — з реєстрацією *амплітуди* і часу надходження відбитих від дефекту ехосигналів на екрані *електронно-променевої трубки*. Є також методи: тіньовий, який грунтується на ослабленні дефектами інтенсивності пружних коливань, та резонансний, що грунтується на збудженні у виробі пружних коливань і визначенні частоти, на якій виникає їхній *резонанс*. Крім того, використовують велосиметричний метод, що полягає у вимірюванні амплітуди і швидкості поширення пружних коливань у зоні дефекту, та метод емісійний, за яким реєструють пружні коливання, що поширюються у виробі при пластичному деформуванні і виникненні дефекту. Для У. д. застосовують ультразвукові дефектоскопи (мал.), що складаються з *генератора* електр. імпульсів, п'єзоелектр. перетворювача (див. *П'єзоелектрика*), *підсилювача* електр. коливань та *індикатора*. У. д. дає змогу виявляти тріщини, розшарування та ін. дефекти в металевих і неметалевих виробах, контролювати якість зварних швів, визначати товщину виробів (резонансний метод) тощо. Застосовують У. д. в машинобудуванні, буд-ві, хім. та ін. галузях пром-сті, на автомоб. і залізничному транспорті. Див. також *Звукобачення*.

УЛЬТРАЗВУКОВА́ ОБРО́БКА — обробка матеріалів (виробів) або речовин діянням *ультразвуку*. Джерелами ультразвукових коливань, використовуваними під час обробки, служать газо- і гідроструминні випромінювачі, п'єзоелектричні та *магнітострикційні перетворювачі*, різного типу сирени. За допомогою ультразвуку зварюють (див. *Ультразвукове зварювання*) і ріжуть матеріали (див. *Абразивно-імпульсна обробка*, *Ультразвуковий верстат*), зміцнюють їхню поверхню, очищають поверхні виробів від пилу, стружки, жирових та ін. забруднень. Операціями У. о. є видалення газів з розплавлених рідин, сушіння матеріалів, очищення газів від твердих домішок, прояснювання вин і лікерів. Ультразвукові коливання сприяють одержанню *аерозолей* і *суспензій*, *полімеризації* високомол. сполук, прискорюють масообмінні і хім. процеси (напр., *екстрагування*, *дифузію*, *хемосорбцію*) тощо. Див. також *Вібраційна обробка*.

УЛЬТРАЗВУКОВА́ ТЕРАПІ́Я — застосування *ультразвуку* з лікувальною метою. У. т. провадять за допомогою апаратів, в яких електричний струм подається на пластинку кварцу або титанату барію, а з пластинки — на підлеглі тканини. Для У. т. використовують коливання в діапазоні 500—3000 кГц. У. т. застосовують при травмах і захворюваннях суглобів, хребта, периферичних нервів і м'язів, при рубцях, трофічних виразках, *виразковій хворобі* шлунка і дванадцятипалої кишки, *астмі бронхіальній*, нейродермітах, *тонзилітах*, хронічному запаленні статевих органів, деяких захворюваннях очей тощо. Протипоказання: вагітність, серцево-судинні захворювання, кровотечі, пухлини тощо. У. т. проводять у вигляді лікувального курсу з 10—12 процедур тривалістю 5—10 хв кожна.

УЛЬТРАЗВУКОВА́ ТЕ́ХНІКА — техніка, пов'язана з генеруванням і використанням *ультразвуку*. Набула розвитку на початку 20 ст. у Франції, США, Німеччині, згодом в СРСР та ін. країнах. До найдосконаліших засобів У. т., пов'язаних з генеруванням ультразвукових коливань, належать п'єзоелектричні (див. *П'єзоелектрика*) і *магнітострикційні перетворювачі*, що часто діють разом з акустичними *концентраторами*. Використовують ці коливання найчастіше у контрольно-вимірювальних засобах У. т., що за їх допомогою одержують різноманітну інформацію, грунтуючись на вимірюванні швидкості поширення і поглинання ультразвуку, відбиванні та розсіянні ультразвукових хвиль на межі розділу різних середовищ тощо. Контрольно-вимірювальними засобами У. т. є ультразвукові мікроскопи (ними об'єкти досліджують, на відміну від оптичного *мікроскопа*, за допомогою спрямованих пучків ультразвукових хвиль — ультразвукового проміння), ультразвукові *витратоміри*, *віскозиметри*, *дефектоскопи* (див. також *Ультразвукова дефектоскопія*), *гідролокатори*, *ехолоти*, *рівнеміри*, *товщиноміри*, пристрої *звукобачення* та ін. Користуючись ними, вивчають властивості, склад і внутр. будову речовин, виявляють дефекти у виробах і матеріалах, вимірюють швидкість руху об'єктів тощо. Ці засоби відзначаються великою швидкодією, дають змогу здійснювати на віддалі вимірювання і безперервний контроль, їх майже завжди можна легко об'єднати з системами автом. керування. Поряд з контрольно-вимірювальними застосовують засоби У. т., призначені для обробки (напр., *модуляції*) й аналізу електр. сигналів, керування ними. Найпоширеніші серед них — акустоелектронні (див. *Акустоелектроніка*) й акустооптичні. Акустоелектронними засобами є лінії затримки сигналів (пристрої, дія яких грунтується на п'єзоелектричному ефекті), ультразвукові *фільтри електричні*, кодуючі, декодуючі та ін. пристрої, що їх використовують для часового, амплітудного, частотно-фазового або складнішого функціонального перетворення сигналів, їхньої аналогової (безперервної) математичної обробки. З допомогою акустооптичних засобів (напр., ультразвукових оптичних *модуляторів*) виділяють належну інформацію, що міститься в світлових і звукових хвилях. Набули поширення засоби У. т. технологічного призначення: *ультразвукові верстати*, ультразвукові паяльники (їхня робоча частина коливається з ультразвуковою частотою), ультразвукові зварювальні пристрої (див. *Ультразвукове зварювання*) тощо (див. також *Ультразвукова обробка*). Проблеми У. т., зокрема на Україні, досліджують в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, Ін-ті фізики АН УРСР, Київ. держ. ун-ті, ін. установах.

Літ.: Баранов В. М. Ультразвуковые измерения в атомной технике. М., 1975; Тынный А. Н., Тарноруцкий В. К. Соединение пластмассовых деталей с помощью ультразвука. Львов, 1979; Акустика и ультразвуковая техника, в. 16. К., 1981; Матаушек И. Ультразвуковая техника. Пер. с нем. М., 1962.

О. В. Тарасенко.

УЛЬТРАЗВУКОВЕ́ ЗВА́РЮВАННЯ — зварювання матеріалів за допомогою *ультразвуку*; вид *зварювання* тиском. Джерелом ультразвукових коливань є *магнітострикційний перетворювач*, з'єднаний з акустич. *концентратором*, оснащеним зварювальним інструментом — металевим наконечником, що притискується до з'єднуваних матеріалів. У. з. найчастіше застосовують в електротех., електронній і радіотехнічній пром-сті. Ним з'єднують метали різної товщини (товщина одного з них — від кількох мікрометрів до 1,5 мм, другого — необмежена), деякі пластмаси. На початку 70-х рр. У. з. поширилося в медицині.

УЛЬТРАЗВУКОВИ́Й ВЕРСТА́Т — верстат для обробки твердих, в т. ч. крихких, матеріалів за допомогою *ультразвуку*. Розрізняють У. в. універсальні і спеціалізовані. До осн. частин У. в. (мал.) належать головка, всередині якої розміщено *магнітострикційний перетворювач*, та інструмент (найчастіше ним служить акустичний *концентратор*), що коливається під дією цього перетворювача. В процесі обробки ультразвукові коливання передаються інструментом суміші рідини з надтвердим (абразивним) порошком, яка нагнітається насосом на поверхню оброблюваної заготовки. Вдаряючись об поверхню заготовки, частинки порошку утворюють в ній контури торця інструмента. Значною мірою обробці сприяє явище акустичної *кавітації* в рідині. У. в. використовують для чистової обробки і доводки матриць штампів і прес-форм, поверхонь і отворів складної конфігурації, для нарізування зовн. різьби, гравірувальних робіт тощо.

«УЛЬТРАІМПЕРІАЛІ́ЗМУ» ТЕО́РІЯ — апологетична, антимарксистська концепція, що дає спотворену характеристику істор. місця *імперіалізму*; спрямована на обгрунтування можливості переходу його на новий ступінь розвитку. Висунута К. *Каутським* 1914. Він вважав, що суперечності імперіалізму нібито можна подолати шляхом заміни його «ультраімперіалізмом». Останній видавався за нову фазу розвитку капіталізму і зображувався як об'єднання гол. капіталістичних д-в, де нібито усунуто міжімперіалістичні суперечності й конфлікти і тим самим можливість воєн між капіталістичними д-вами. Антинаукову і реакційну суть «У.» т. викрив В. І. Ленін. Він

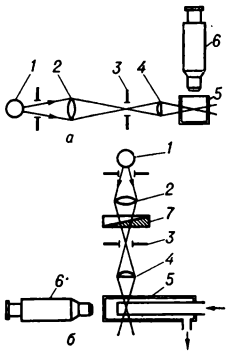

Принципові схеми щілинного (*а*) й потокового (*б*) **ультрамікроскопів:**
1 — джерело світла;
2 — конденсор;
3 — оптична щілина;
4 — освітлювальний об'єктив;
5 — кювета;
6 — спостережний мікроскоп;
7 — фотометричний клин.

Д. І. Ульянов.

І. М. Ульянов.

показав, що зростання концентрації і централізації капіталістичного виробн. дійсно спричинює тенденцію до монополізації та *інтернаціоналізації капіталу*, створення однієї «всесвітньої монополії». Але цей процес відбувається в антагоністичній боротьбі, коли не усуваються, а, навпаки, загострюються всі суперечності капіталізму. «У.» т. ігнорує конкретні історичні умови, в яких відбувається процес монополізації, ігнорує діяння *нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закону*.

Сучас. праві опортуністи використовують «У.» т. для обгрунтування соціально-економічних і соціально-політ. наслідків інтеграційних процесів у капіталістичному світі, зокрема екон. інтеграції країн Зх. Європи [див. *Європейське економічне товариство* (ЄЕТ)]. «У.» т. має на меті відвернути трудящих від революційної боротьби проти буржуазії, посіяти ілюзії про можливість мирного, безкризового розвитку капіталізму, про усунення антагоністичних суперечностей в рамках капіталістичного ладу. *А. І. Кредісов.*

УЛЬТРАКОРОТКОХВИЛЬОВА́ ТЕРАПІ́Я — те саме, що й *ультрависокочастотна терапія*.

УЛЬТРАМЕТАМОРФІ́ЗМ — сукупність глибинних природних процесів у надрах Землі, які спричинюють диференціацію, перекристалізацію, а також розплавлення гірських порід з мігматизацією (див. *Мігма*) й *гранітизацією* їх; один з видів *метаморфізму*. В процесі У. відбувається перерозподіл компонентів з винесенням Ca і Na і привнесенням Si й K, що зумовлює істотні зміни хім. складу гірських порід та їхніх мінеральних асоціацій. У. пов'язують з орогенною (див. *Орогенез*) стадією розвитку геосинклінальних областей (див. *Геосинкліналь*). Деякі геологи вважають, що У. є стадією розвитку регіонального метаморфізму. Термін «ультраметаморфізм» ввів швед. геолог П. Холмквіст (1909).

Р. І. Сіроштан.

УЛЬТРАМІКРОСКО́П (від лат. ultra — понад, за межами і *мікроскоп*) — *оптичний прилад* для дослідження дрібних об'єктів, розміри яких менші за межу роздільності звичайних мікроскопів (див. *Роздільна здатність*). Принцип дії ультрамікроскопа грунтується на можливості виявлення цих об'єктів за *дифракцією* світла на них. Осн. частиною У. є звичайний мікроскоп з спец. освітлювальною системою для спостерігання за т. з. методом темного поля. За цим методом досліджуваний об'єкт освітлюється так, що лише розсіяні ним промені світла потрапляють в об'єктив мікроскопа. Саме вони утворюють на темному фоні поля зору яскраві зображення об'єктів у вигляді дифракційних плям. У. не дає оптичного зображення досліджуваних об'єктів, оскільки їхні дійсні розміри і форму неможливо визначити за величиною і формою дифракційних плям. За допомогою різних типів У. (мал.) визначають концентрацію і рух частинок у різних дисперсійних системах. У. винайшли 1903 австр. вчені Г. Зідентопф (1872—1940) і Р. Зігмонді (1865—1929). Іл. с. 479.

УЛЬТРАОСНО́ВНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — група *магматичних гірських порід*, які не містять *польових шпатів*, мають низький вміст кремнезему і високий — магнію й заліза. Гол. породоутворюючими мінералами У. г. п. є *оліві́н*, ромбічний і моноклінний *піроксени*. Утворюються в результаті кристалізації *магми*, що надходить з *верхньої мантії*. Тіла У. г. п. у твердому стані можуть бути витиснуті з глибинних горизонтів *земної кори*. Під діянням *метаморфізму* У. г. п. перетворюються на *серпентиніти, амфіболіти, сланці*. У. г. п. складають офіолітові (див. *Офіоліти*) пояси, а також входять до складу земної кори океанічного типу. В Рад. Союзі поширені на Уралі, Кольському п-ові, в Сибіру, на Україні, Кавказі, в Казахстані. З ними пов'язані родовища нікелевих, кобальтових, хромітових, платинових руд, тальку, магнезиту, азбесту. Синоніми: ультрабазити, гіпербазити, ультрамафіти.

І. Б. Щербаков.

УЛЬТРАФІЛЬТРА́ЦІЯ (від лат. ultra — понад, за межами і *фільтрація*) — продавлювання рідини крізь напівпроникну мембрану, що пропускає, залежно від її вибірковості, частинки (молекули) з максимальним розміром в межах від кількох мкм до сотих часток мкм і не пропускає макромолекули, клітини і колоїдні частинки більших розмірів. Мембрани для У. звичайно виготовляють з синтетичних *полімерів*. У. широко застосовується в мікробіології, біохімії, фармакології, медицині та пром-сті для концентрування, очищення і фракціонування багатокомпонентних зависей і розчинів.

В. Г. Бабський.

УЛЬТРАФІОЛЕ́ТОВА МІКРОСКОПІ́Я — метод дослідження мікрооб'єктів в *ультрафіолетовому промінні*. У. м. дає змогу збільшити роздільну здатність *мікроскопа* та контрастність зображення. У. м. розширює межі мікроскопічних досліджень завдяки властивості прозорих у видимому світлі частинок багатьох речовин, зокрема тих, що входять до вмісту клітин організмів, поглинати хвилі ультрафіолетового проміння (УФ-проміння) певної довжини і тому відрізнятися в УФ-зображенні. Зображення в У. м. реєструється за допомогою фотографування, електроннооптичного перетворювача чи люмінесціюючого екрана. У. м. застосовують в біології, медицині (зокрема, в *цитохімії*), мінералогії тощо.

УЛЬТРАФІОЛЕ́ТОВЕ ПРОМІ́НЬ, ультрафіолетове випромінювання — електромагнітне випромінювання з довжиною хвилі $\lambda = 400 \div 10$ нм, що займає найбільш короткохвильову ділянку оптичного спектра (див. *Світло*). У. п. поділяють на звичайне ($\lambda = 400 \div 200$ нм) і таке, що дуже поглинається повітрям ($\lambda = 200 \div 10$ нм). Спектр У. п. може бути лінійчастим (випромінювання нейтральних та іонізованих атомів), смугастим (випромінювання *молекул*) і неперервним (випромінювання високотемпературної *плазми, синхротронне випромінювання*). Джерелами У. п. є газорозрядні лампи, лазерні системи, особливо ексимерні *лазери*. Приймачами його служать звичайні *фотографічні матеріали, фоторезистори, фотодіоди*, фотолюмінофори, *іонізаційні камери*, лічильники *фотонів*. У. п. використовують у наук. дослідженнях для встановлення енерг. структури речовини, в *люмінесцентному аналізі*, астрофізиці і фізиці Сонця, криміналістиці, медицині. Відкрили його 1801 незалежно один від одного нім. фізик І. Ріттер (1766—1810) і англ. фізик У. Волластон (1766—1828).

В основі біологічної дії У. п. лежать хім. зміни молекул *біополімерів* в організмі. Під впливом невеликих доз У. п. в шкірі людини і тварин утворюються біологічно активні речовини (*гістамін, вітаміни* групи D та ін.), що сприяє стійкості до інфекцій, нормалізації процесів обміну речовин, гіпосенсибілізації (див. *Сенсибілізація*). Під дією У. п. спостерігається почервоніння шкіри (еритема), що звичайно переходить в захисну пігментацію — загар. Великі дози У. п. можуть спричинювати ураження очей, опіки шкіри. Надмірні і часті дози У. п. в деяких випадках діють канцерогенно (див. *Канцерогенез*). В рослинах У. п. змінює активність ферментів і гормонів, впливає на синтез пігментів, інтенсивність *фотосинтезу*. Клітини мікроорганізмів під дією У. п. гинуть або в них збільшується частота *мутацій*. Внаслідок сильного мутагенного ефекту У. п. використовують при генетичних дослідженнях, *селекції* рослин і мікроорганізмів (продуцентів *антибіотиків, амінокислот*, білкової маси) тощо. Про застосування У. п. в медицині див. *Світлолікування*.

М. П. Лисиця (У. п. у фізиці).

УЛЬТРАЦЕНТРИФУГУВА́ННЯ (від лат. ultra — понад, за межами і *центрифуга*) — метод поділу і дослідження високомолекулярних речовин, вірусів і субклітинних частинок, що містяться у зависі або розчині, за допомогою ультрацентрифуги. Відцентрове поле при ультрацентрифугуванні, яке створюється при обертанні ротора, істотно перебільшує прискорення сили тяжіння (до $5 \cdot 10^5$ g). Препаративне У., при якому використовують бакетні, кутові, зональні і проточні ротори, застосовують для виділення *біополімерів* та частинок в кількості, достатній для практичних цілей (напр., для очищення *білків, нуклеїнових кислот* або *вірусів* при одержанні вакцин). Аналітичне У. дає змогу визначати гомогенність препаратів біополімерів і частинок, їхні константи седиментації, мол. масу, досліджувати процеси асоціації — дисоціації. *В. Г. Бабський.*

УЛЬЧІ, ольчи (самоназва — нані, букв.— люди) — народ, який живе на нижньому Амурі, в Ульчському р-ні Хабаров. краю РРФСР.

Чисельність — 2,6 тис. чол. (1979, перепис). Мова — ульчська (див. *Ульчська мова*). В етногенезі У. брали участь тайгові тунгуси, давнє аборигенне населення та ін. етнічні елементи. До 19 ст. в У. існували патріархальне рабство, *кривава помста, шаманство*. Осн. заняттями були рибальство, мисливство, мор. звіробійний промисел. За Рад. влади життя У. докорінно змінилося. У. працюють у колгоспах. Ліквідовано неписьменність. Склалася нац. інтелігенція.

УЛЬЧСЬКА МО́ВА — мова *ульчів*. Належить до *тунгусо-маньчжурських мов* (найближча до нанайської). Характерні риси У. м.: розрізнювання довгих і коротких голосних, *сингармонізм*. Морфологічна будова — суфіксально-аглютинативна (є й аналітичні форми та конверсія), іменникові властиві категорії числа, відмінка, присвійності та ін. Порядок слів у реченні відносно сталий.

Літ.: Суник О. П. Ульчский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 5. Л., 1968. *О. П. Суник.*

УЛЬЯ́НОВ Дмитро Ілліч [4 (16). VIII 1874, м. Симбірськ, тепер м. Ульяновськ — 16.VII 1943, Горки Ленінські, похований у Москві] — рад. парт. і держ. діяч, учасник революц. руху в Росії; брат В. І. Леніна. Член Комуністичної партії з 1903. В революц. русі з 1894. З 1893 навчався в Моск. ун-ті, закінчив мед. ф-т Юр'ївського (Тартуського) ун-ту (1901). В Москві брав участь у роботі марксистських гуртків, *московського «Робітничого союзу»*. З 1900 — агент «Искры», зокрема 1902 в Одесі, де працював лікарем, 1903—04 вів революц. роботу в Києві (брав участь у роботі Російського бюро ЦК, що діяло в місті до поч. 1904; в Києві був заарештований і майже рік перебував у Лук'янівській в'язниці). В 1905—07 працював у Симбірську, входив до складу місцевого к-ту РСДРП. У 1906—11 — лікар у Серпуховському пов. Моск. губ. В 1911—14 — у Феодосії. У 1914—18 — військ. лікар у Севастополі, Одесі, сан. управлінні Рум. фронту, вів революц. роботу серед солдатів. Учасник боротьби за владу Рад у Криму. В кінці 1917 — на поч. 1918 — член редколегії газ. «*Таврическая правда*» (Севастополь), 1918—19 — в парт. підпіллі в Криму. В 1919 — член Євпаторійського парт. к-ту та ревкому, заст. голови Крим. Раднаркому, нарком охорони здоров'я. В 1920—21 — член Кримського обкому РКП(б) і ревкому. З 1921 працював в апараті Наркомздоров'я РРФСР, у Комуністичному ун-ті ім. Я. М. Свердлова, на наук.-мед. роботі. Автор спогадів і статей про В. І. Леніна.

П. І. Павлюк.

УЛЬЯ́НОВ Ілля Миколайович [19 (31).VII 1831, Астрахань — 12 (24).I 1886, м. Симбірськ, тепер м. Ульяновськ]—діяч нар. освіти в Росії, педагог-демократ. Батько В. І. Леніна. Закінчив Казан. ун-т (1854). Викладав фізику і математику в Пензенському дворян. ін-ті (1855 — 63), в чоловічій гімназії та Маріїнському жіночому уч-щі в Нижньому Новгороді (тепер м. Горький; 1863—69). У 1869 У. призначено інспектором, а 1874 — директором нар. уч-щ Симбірської губ. За час діяльності У. на посаді директора нар. уч-щ було відкрито 450 сільс. шкіл (чимало з них збудовано за проектом У.), створено ряд шкільних 6-к. Пед. погляди У. формувалися під впливом революц.-демократичних ідей М. Г. Чернишевського й М. О. Добролюбова. У. був послідовником К. Д. *Ушинського*. За У., школа повинна виконувати три осн. завдання: формувати в учнів правильні погляди на навколишній світ шляхом навчання елементарних основ наук. знань; сприяти набуттю практичних відомостей і навичок, необхідних у житті; розвивати і вдосконалювати у дітей їхні природні сили і здібності. Великого значення надавав правильній організації фіз. підготовки дітей, вихованню естетичних почуттів. У. сприяв розвиткові нац. шкіл для дітей чувашів, мордовців і татар, а також підготовці пед. кадрів для цих шкіл. Серед його учнів — чуваський просвітитель І. Я. *Яковлєв*. Був організатором і керівником учительських з'їздів. Ім'я І. М. Ульянова присвоєно пед. ін-тові в Ульяновську.

Літ.: Ульянова М. И. Отец Владимира Ильича Ленина — Илья Николаевич Ульянов. М.—Л. 1931; Воспоминания родных о В. И. Ленине. М., 1955; Крупская Н. К. Детство и ранняя юность Ильича. В кн.: Крупская Н. К. Педагогические сочинения, т. 6. М., 1959; Алпатов Н. И. Педагогическая деятельность И. Н. Ульянова. М.—Л., 1946; Шагинян М. С. Семья Ульяновых. М., 1982.

М. П. Ніжинський.

УЛЬЯ́НОВ Михайло Олександрович (н. 20.XI 1927, с. Бергамак, тепер Муромцевського р-ну Ом. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1951. Навчався в драм. студії при Омському театрі, з 1950, після закінчення Театр. уч-ща ім. Б. Щукіна, працює в Театрі ім. Є. Вахтангова (Москва). Серед ролей — Сергій («Іркутська історія» Арбузова), Рогожин («Ідіот» за Достоєвським), Іван Горлов («Фронт» Корнійчука), Антоній («Антоній і Клеопатра» Шекспіра). Знімається в кіно: фільми «Голова», «Брати Карамазови», «Блокада», «Приватне життя», «Якщо ворог не здається...» (1983, на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка). Делегат XXV і XXVI з'їздів КПРС, член Центр. Ревізійної Комісії КПРС (з 1971). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції. Ленінська премія, 1966. Держ. премія СРСР, 1983. Портрет, с. 483.

Тв.: Моя профессия. М., 1976.

УЛЬЯ́НОВ Олександр Ілліч [31. III (12.IV) 1866, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 8 (20).V 1887, Шліссельбург, тепер м. Петрокрєпость] — революц. народник. Старший брат В. І. Леніна. Закінчив Симбірську гімназію, вступив до Петерб. ун-ту (1883). Брав участь у студентських нелегальних зборах, демонстраціях, вів пропаганду в робітн. гуртках. Один з організаторів і керівників «Терористичної фракції партії „*Народна воля*“» (1886). Готував замах на *Олександра III*. У березні 1887 заарештований. На суді виголосив програмну промову. Був страчений разом із своїми чотирма товаришами — учасниками підготовки замаху (див. *Первомартовці*). Схиляючись перед пам'яттю брата, його самовідданістю й мужністю, В. І. Ленін, однак, відкинув обраний народниками шлях терористичної боротьби.

Літ.: Сутирін В. Олександр Ульянов (1866—1887). К., 1981.

УЛЬЯ́НОВ Петро Мартинович [11(23).VII 1899, с. Пацинь, тепер Смол. обл.— 31.III 1964, Київ] — укр. рад. скульптор. У 1927 закінчив Харків. художній ін-т, 1931 — Вищий художньо-тех. ін-т у Ленінграді. В 1931—49 (з перервами) викладав у Київ. художньому ін-ті, 1936—64 — в Київ. буд. інституті. Твори: пам'ятник М. О. Щорсу в Житомирі (1931—32, у співавт., не зберігся); композиції — «Герой Жовтня» («Червоноflотець», 1931), «Червоноармієць» (1934), бюст Серго Орджонікідзе (1937), «В. І. Ленін» (1938), портрет Маршала Рад. Союзу І. Конєва (1945, у співавт.), бюст Героя Рад. Союзу С. Руднєва (1947), «Тарас Шевченко» (1959). Скульптури У. зберігаються в Київ. ДМУОМ.

Тв.: Мій творчий шлях. «Образотворче мистецтво», 1936, № 3.

О. І. Ульянов.

УЛЬЯ́НОВА Анна Іллінічна — див. *Єлізарова-Ульянова* А. І.

УЛЬЯ́НОВА Марія Іллінічна [6 (18).II 1878, м. Симбірськ, тепер м. Ульяновськ — 12.VI 1937, Москва] — професіональна революціонерка, парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Сестра В. І. Леніна. Навчалася на Вищих жіночих курсах у Москві, 1898—99 — в Брюссельському ун-ті. Брала участь у роботі московського «Робітничого союзу». З 1900 — агент «Искры», брала участь у створенні й роботі Бюро рос. орг-ції «Искры». Вела парт. роботу в Москві, Києві (1903—04), Петербурзі, Саратові, в закордонних більшовицьких групах. Не раз зазнавала арештів. Після Лютневої революції 1917 кооптована в Бюро ЦК РСДРП(б). З березня 1917 до 1929 — відповідальний секретар і член редколегії газ. «Правда». Один з організаторів робсількорівського руху. Брала активну участь у роботі Ін-ту В. І. Леніна, у створенні Центр. музею В. І. Леніна. На XIV—XVI з'їздах ВКП(б) обиралася членом ЦКК. З 1934 — член Комісії рад. контролю. З 1935 — член ЦВК СРСР. Нагороджена орденом Леніна. Похована в Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

М. І. Ульянова.

УЛЬЯ́НОВА Марія Олександрівна [22.II (6.III) 1835, Петербург — 12 (25).VII 1916, Петроград] — мати В. І. Леніна. Н. в сім'ї лікаря. Здобула домашню освіту. В 1863 екстерном склала екзамени на звання нар. вчительки. Всі знання й сили віддала вихованню своїх дітей, які стали видатними революціонерами, була їхнім ідейним другом, підтримувала їх у революц. боротьбі (зокрема, під час перебування її в Києві 1903—04, коли заарештували А. І. *Єліза-*

М. О. Ульянова.

УЛЬЯНОВИХ СІМ'Ї МЕМОРІАЛЬНА КВАРТИРА-МУЗЕЙ

рову-Ульянову, М. І. та Д. І. Ульянових). У 1909, 1911 і 1913 У. приїздила в Алушту, Бердянськ, Феодосію до своїх дітей, які вели тут революц. роботу. В. І. Ленін, перебуваючи в еміграції, постійно листувався з матір'ю, проявляв велику турботу про неї.

УЛЬЯ́НОВИХ СІМ'Ї МЕМОРІА́ЛЬНА КВАРТИ́РА-МУЗЕ́Й у Києві. Відкрито 21.XII 1977 в будинку, де в жовтні 1903 — липні 1904 жили мати і сестри В. І. Леніна. В музеї експонуються фотокопії листів і листівок В. І. Леніна, який перебував тоді у Швейцарії, листів Д. І. *Ульянова,* М. І. *Ульянової,* Г. М. *Кржижановського* та інші документи.

УЛЬЯ́НОВКА — місто Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, на р. Синиці (прит. Пд. Бугу). Залізнична ст. Грушка. Засн. на поч. 80-х рр. 19 ст. під назвою Грушки. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1924 селище має сучас. назву. З 1974 У.— місто. У місті — цукр., кукурудзокалібрувальний та соковий з-ди, харч. комбінат, цех продукції з незбираного молока Гайворонського маслозаводу, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. училище, 5 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, 2 будинки культури, 3 бібліотеки. У 1932 У. відвідав рад. парт. і держ. діяч С. В. *Косіор.*

УЛЬЯ́НОВСЬК — місто, обласний центр РРФСР. Розташований на берегах Волги і Свіяги. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 509 тис. ж. (1983). Поділяється на 4 міські райони. Засн. 1648 як фортеця Синбірськ. У 1670 її тримали в облозі загони С. Т. *Разіна.* З 1780 — Симбірськ, центр намісництва, з 1796 — губернії. В 70-х рр. 19 ст. у місті виникли народницькі гуртки. З 1869 тут почав працювати інспектором нар. училищ Симбірської губ. І. М. *Ульянов,* у сім'ї якого 10 (22).IV 1870 народився В. І. Ульянов (Ленін). Дитинство і юність В. І. Леніна пройшли в Симбірську. З містом пов'язані імена М. О. *Ульянової,* О. І. *Ульянова,* А. І. *Єлізарової-Ульянової,* М. І. *Ульянової,* Д. І. *Ульянова.* В 1904 в Симбірську було створено більшовицьку групу РСДРП. Рад. владу встановлено 10 (23).XII 1917. З 22.VII до 12.IX 1918 місто було в руках білочехів (див. *Чехословацького корпусу заколот 1918*). 9.V 1924 Симбірськ перейменовано на У. З 1943 У.— обл. центр. Місто нагороджено орденом Леніна (1970).

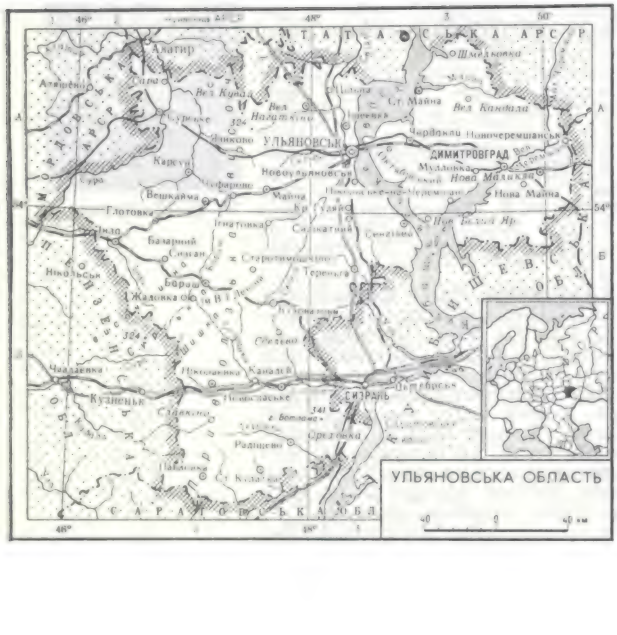

покриві переважають чорноземи. Під лісом (мішані ліси, соснові бори) 25 % території області. В госп. комплексі У. о. провідне місце належить машинобудуванню та металообробці; розвинуте с. г. зерново-тваринницького напряму. Машинобудування спеціалізується на автомобілебудуванні (виробн. автомобілів «УАЗ», малолітражних двигунів), верстатобудуванні, виробн. електротех. продукції, хім. устаткування, с.-г. машин. Осн.

Ульяновськ. Панорама міста. На передньому плані — Ленінський меморіал.

Провідна галузь пром-сті — машинобудування та металообробка, у т. ч. приладобудування (з-ди: автомоб., важких унікальних верстатів, моторний, «Контактор», «Автозапчастина», маш.-буд., гідроапаратури, приладобудівний). Серед ін. підприємств — шкіряновзут. комбінат, трикотажна й меблева ф-ки, домобуд. комбінат. Розвинута харч. та буд. матеріалів пром-сть. В У.— політех., с.-г. і пед. ін-ти, філіал Куйб. планового ін-ту, 12 серед. спец. навч. закладів. Будинок-музей В. І. Леніна, *Ленінський меморіал* (Ульяновський філіал Центр. музею В. І. Леніна), краєзнавчий і худож. музеї (філіал — художня галерея «В. І. Ленін в образотворчому мистецтві»). Театри — драм. та ляльок, філармонія.

У місті народилися рос. письменники М. М. *Язиков,* І. О. *Гончаров,* Д. В. *Григорович.*

УЛЬЯ́НОВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 19.I 1943. Площа 37,3 тис. км². Нас. 1289 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни, живуть також татари, чуваші, мордва та ін. Міськ. нас.— 67 %. Поділяється на 20 районів, має 6 міст і 32 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Ульяновськ.* У. о. нагороджено орденом Леніна (1966). Більшу частину області займає *Приволзька височина* (вис. до 341 м), розчленована річковими долинами. Поверхня лівобережної частини області являє собою пологу рівнину. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —13°, липня +19°. Опадів 300—500 мм на рік. Гол. ріка — *Волга* та її притоки Сура, Свіяга, Великий Черемшан та ін. В межах У. о. — Куйбишевське водосховище. Область лежить у зоні лісостепу. В грунтовому

підприємства — в Ульяновську. Легка пром-сть представлена виробн. вовняних тканин, трикотажу, тех. сукна, хромових шкір, взуття, килимових виробів, нетканих матеріалів (Ульяновськ, Димитровград, Бариш, Інза та ін.). Розвинута пром-сть буд. матеріалів (цемент, теплоізоляційні матеріали тощо). Осн. галузі харч. пром-сті: борошномельна, круп'яна, маслосироробна, м'ясна, спиртова, кондитерська. Заготівлі й переробка деревини, зокрема виробн. картону, паперу, меблів. Провідне місце в структурі посівних площ займають зернові, у т. ч. пшениця, жито, просо, гречка, ячмінь, овес. Вирощують також соняшник, картоплю, цукр. буряки та кормові культури. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Тер. області перетинають з-ці Рязань — Інза — Ульяновськ — Димитровград — Уфа, Пенза — Сизрань, Казань — Волгоград. Судноплавство по Волзі. Розвинутий також автомоб., повітр. та трубопровідний (нафтопровід «*Дружба*») транспорт. В області — 3 вузи (в Ульяновську), 20 серед. спец. навч. закладів. *Ленінський меморіал* (Ульяновський філіал Центр. музею В. І. Леніна) та Будинок-музей В. І. Леніна; музеї: краєзнавчий, худож. (філіал — худож. галерея «В. І. Ленін в образотворчому мистецтві») — в Ульяновську. Театри: драм. та ляльок в Ульяновську, драм.— в Димитровграді. На території області — 5 санаторіїв.

УЛЬЯ́НОВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1928. Площа 0,7 тис. км². Нас. 35,7 тис. чол. (1983). У районі — 26 населених пунктів, підпорядкованих міській і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Улья-*

новка. У. р. розташований у пд. частині *Придніпровської височини*. Поверхня — хвиляста рівнина з розвинутою сіткою ярів, балок, річкових долин. Корисні копалини: глини, граніт. Річки — *Південний Буг* (на пд. межі району) та його прит. *Синиця*. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 0,9 тис. га. Найбільше пром. підприємство району — Ульяновський цукр. з-д. Комбі-

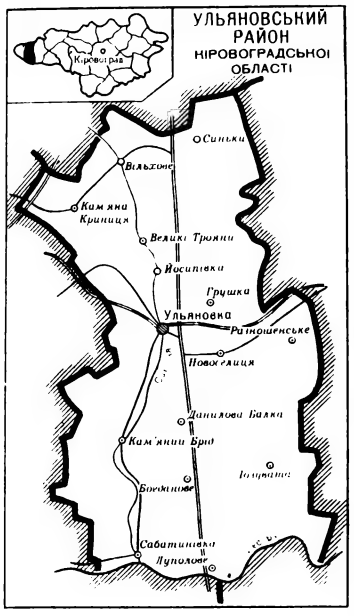

нат побутового обслуговування (Ульяновка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь, кукурудза) і тех. (цукр. буряки, соняшник) культур та виробн. молока, яловичини й свинини. Розвиваються вівчарство та птахівництво. Площа с.-г. угідь 1982 становила 58 тис. га, у т. ч. орні землі — 55,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 1,8 тис. га. В У. р.— 13 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Грушка. Автомоб. шляхів — 305 км, у т. ч. з твердим покриттям — 204 км. У районі — профес.-тех. уч-ще, 19 заг.-осв., музична і спорт. школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 16 будинків культури, 11 клубів, 40 кіноустановок, 25 б-к. У районі видається газ. «Ленінець» (з 1935). *В. Г. Блідар.*

М. Б. Уманський. Ескіз декорації до п'єси О. Крона «Боягуз». 1935.

У́МАНЕЦЬ Олександр Олексійович [11 (23).X 1808, Сімферополь — 14 (26).XII 1877, Петербург] — діяч в галузі карантин. справи. Закінчив Моск. ун-т (1830). Був директором Одес. карантин. контори (1840—48). В 1842—43 у складі урядової комісії, разом з одес. лікарями М. І. Врачком та М. Є. Черниковим, проводив у Єгипті досліди з знезаражування одягу хворих на чуму діянням тепла. Звіт про роботу комісії опубліковано 1845 (згодом перекладений нім. та франц. мовами). У. описав карантинні засоби при боротьбі з чумою в Ізмаїлі та Феодосії, 1850 видав книгу про подорож до Єгипту, Аравії, Палестини.
М. К. Бородій.

У́МАНСЬКИЙ Еммануїл Соломонович [н. 9 (22).VI 1916, Київ] — укр. рад. вчений у галузі механіки твердого деформівного тіла, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1967). Закінчив (1939) Київ. індустріальний (тепер політехнічний) ін-т, з 1947 викладає в цьому ж вузі. Одночасно працював (1966—77) в Ін-ті проблем міцності АН УРСР. Осн. праці — з прикладної теорії пружності і механіки матеріалів, зокрема композиційних. Держ. премія УРСР, 1980. Держ. премія СРСР, 1982.

У́МАНСЬКИЙ Моріц Борисович [23.II (8.III) 1907, Житомир — 19.XII 1948, Київ] — укр. рад. художник театру і кіно. В 1923—26 навчався у Київ. худож.-індустр. профшколі у К. *Трохименка* і М. *Козика*, 1926—30 — Київ. художньому ін-ті у В. *Татліна* та К. *Єлеви*. Серед оформлень до вистав: в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка — «Справа честі» І. Микитенка (1931), «Загибель ескадри» О. Корнійчука (1933, у співавт.), «Украдене щастя» І. Франка (1939), «Дванадцята ніч» У. Шекспіра (1948); у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки — «Камінний господар» Лесі Українки (1946); у кіно — на Київ. студії худож. фільмів (гепер ім. О. Довженка) — «Щорс» (1935—37), «Нескорені» (1944), «Подвиг розвідника» (1947). Держ. премія СРСР, 1948.
Літ.: Неллі В. Моріц Уманський. К., 1967.

У́МАНСЬКИЙ Юліан Олександрович (4.VII 1926, Херсон — 10.X 1981, Київ) — укр. рад. онколог-імунолог, доктор мед. наук (з 1966), професор (з 1967). Член КПРС з 1958. Закінчив Київ. мед. ін-т (1948). З 1971 — зав. відділом імунології канцерогенезу Ін-ту проблем онкології АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню специфічних імунологічних компонентів взаємовідношення пухлини і організму на моделях хімічного і вірусного канцерогенезу, а також вивченню імунологічної реактивності онкологічних хворих. Автор монографії «Імунологічна реактивність при раку». Держ. премія УРСР, 1981. *І. А. Смирнова.*

У́МАНСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені П. Г. Тичини — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1930 як ін-т соц. виховання з трирічним строком навчання. В 1933 перетворений на пед. ін-т. У 1967 вузу присвоєно ім'я П. Г. Тичини. В 1982/83 навч. р. в ін-ті було 3 ф-ти: природничий, підготовки вчителів поч. класів, підготовки вчителів заг.-тех. дисциплін і праці, на яких навчалося 2369 студентів, зокрема 1209 — на денному відділенні. Є заочне відділення. В б-ці ін-ту — 200 тис. одиниць зберігання. За роки існування ін-т підготував 15,5 тис. спеціалістів. *В. Л. Сенчило.*

У́МАНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений улітку 1648, на початку *визвольної війни українського народу 1648—54*. До У. п. входила територія сучас. зх. частини Черкас. і сх. частини Вінн. областей. На Пд. межував з володіннями *Кримського ханства*, захищаючи Правобережну Україну від тур.-татарської агресії. Адм. центр — м. Умань. За реєстром 1649, в У. п. було 3083 козаки. Складався з 14 сотень. Козаки У. п. під проводом полковників І. *Ганжі* (1648), Й. *Глуха* (1649—54) під час визвольної війни 1648—54 брали участь у битвах під Пилявцями (1648), Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652), Жванцем (1653), на чолі з І. Ю. *Сербином* — у нар. повстанні 1664—65. За *Андрусівським перемир'ям 1667* У. п. разом з Правобережною Україною залишився під владою шляхет. Польщі. Внаслідок масового переселення козаків і селян із спустошеного тур.-тат. нападниками Правобережжя на Лівобережну і Слобідську Україну У. п. в кінці 70-х рр. 17 ст. припинив існування.

У́МАНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 61,2 тис. чол. (1983). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані 32 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Умань*. У. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поверхня хвиляста, з значним ступенем розчленування. Корисні копалини — граніт, глина. Річки: *Синиця, Ятрань* з прит. Уманкою та Ревухою (усі — бас. Пд. Бугу). Грунти сірі, світло-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, клен, ясен) займають 6,1 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Умань. Найбільші підприємства району: уманські консервний та мол. з-ди, тепличний комбінат, Рижавський цукр. комбінат (с. Колодисте). Районний комбінат побутового обслуговування (Умань). Спеціалізація с. г.—землеробство зерново-буряківничого, тваринництво мол.-

М. О. Ульянов.

Уманський педагогічний інститут імені П. Г. Тичини.

УМАНСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ

м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 104,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 98,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, горох, ячмінь, цукрові буряки, соняшник. В У. р. — 27 колгоспів, 6 радгоспів, навч. г-во Уманського с.-г. ін-ту (с. Родниківка), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Умань, Яроватка. Автомоб. шляхів — 497 км, у т. ч. з твердим покриттям — 391 км. У районі — 39 заг.-осв. та 2 муз. школи; 53

лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень. 55 клубних закладів, 54 кіноустановки, 56 б-к, музей двічі Героя Рад. Союзу І. Д. *Черняховського* на його батьківщині — у с. Оксаниній. У с. Іванівці У. р. народився вітчизн. лікар і синолог О. П. *Войцехівський*, у с. Дубовій— укр. рад. скульптор Г. Л. *Петрашевич*, у с. Вільшані-Слобідці — укр. планерист Г. С. *Тереверко*. В У. р. видається газ. «Уманська зоря» (з 1919). *В. Є. Шпигало.*

УМАНСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. М. Горького — вищий навч. заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Попередником ін-ту вважають Головне училище садівництва (єдиний навч. заклад цього профілю в Росії), створене в Одесі (1844) і переведене (1859) до Умані в дендропарк «*Софіївка*». Після ряду реорганізацій перейменоване (1929) на Уманський сільськогосподарський інститут. В ін-ті (1984) є факультети: агрономічний, плодоовочевий, економічний, підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів с. г., а також заочний ф-т. Працюють підготовче відділення та ф-т громадських професій. При ін-ті — навч.-дослідне г-во (заг. площа землі 4500 га, племінні тваринницькі ферми, елітно-насінницькі поля, сади, необхідний машинно-тракторний парк). Студентів (1984) — 3468, у т. ч. на заочному відділенні — 2011. За роки існування в ін-ті підготовлено 12 857 спеціалістів. Фонд бібліотеки — понад 250 тис. книг. Є очна і заочна аспірантура. Ін-т видає «Збірники наукових праць» рос. і укр. мовами. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1959).

М. Г. Ліповський.

У́МАНСЬКО - БОТОША́НСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція рад. військ 2-го Укр. фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу І. С. *Конєв*) під час Великої Вітчизн. війни, проведена з 5.III по 17.IV з метою розгрому уманського угруповання противника та визволення пд.-зх. областей України. Наступ почався 5.III. Рад. війська форсували р. Гірський Тікич і р. Південний Буг. 17.III передові частини правого крила фронту захопили плацдарм на правому березі Дністра, на Пд. від м. Могилева-Подільського. Розвиваючи наступ з плацдарму р. Дністра, рад. війська просунулися до р. Пруту і 26.III на 85-кілометровому фронті, на Пн. від м. Унгени, вийшли на держ. кордон СРСР. Вночі проти 28.III війська фронту форсували р. Прут і перенесли бойові дії на тер. Румунії. До середини квітня вони досягли Карпат, оволодівши м. Ботошани, вийшли до м. Ясси і на підступи до Кишинева, закріпилися на досягнутому рубежі. Внаслідок У.-Б. о. було розгромлено 8-у армію і частково 1-у танк. армію нім.-фашист. військ і розчленовано фронт групи армій «Південь». Рад. війська просунулися на 200—250 км, визволили значну тер. Правобережної України та Молдавії, вийшли в пн.-сх. райони Румунії.

М. Р. Кошкін.

У́МАНЬ — місто обласного підпорядкування Черкас. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Уманці (бас. Пд. Бугу), біля впадіння в неї річок Кам'янки і Паланки. Залізнична станція. 83 тис. ж. (1983). Вперше згадується 1616. У. була тоді під владою шляхет. Польщі. В 1648 У. визволив загін, очолений І. *Ганжою*; місто стало адм. центром *Уманського полку*. В кін. 1654 — на поч. 1655 козац. залога У., керована І. *Богуном*, відбила наступ гол. сил польс.-шляхет. військ. За *Андрусівським перемир'ям 1667* У. залишилася в складі Польщі. Під час навали Туреччини на Правобережну Україну на поч. 70-х рр. 17 ст. значна частина міськ. населення переселилася на Лівобережну Україну. Визволена в 90-х рр. 17 ст. повстанськими загонами на чолі з С. П. *Палієм*. З 1726 містом володіли магнати *Потоцькі* (до 1832). Під час *Коліївщини* 1768 У. здобули повстанські загони, керовані М. *Залізняком* та І. *Гонтою*. Після 2-го поділу Польщі (1793) У. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1903 редакція «*Искры*» організувала в У. підпільну друкарню. В 1903 в місті діяла с.-д. група іскрівського напряму. Рад. владу встановлено 15.II 1918. Під час Великої Вітчизн. війни У. 1.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Внаслідок *Умансько-Ботошанської операції 1944* місто 10.III 1944 було визволено. У місті розвинуті маш.-буд. (з-ди: «Мегомметр», «Вега», оптико-мех., театр. устаткування, виробниче об'єднання «Уманьферммаш»), харч. (птахокомбінат, консервний, мол., горілчаний, пивоварний, винний з-ди) та легка (швейна, взут., худож. виробів ф-ки) галузі пром-сті. Вітамінний з-д. Виробн. буд. матеріалів (з-ди: цегельний, буд. матеріалів, залізобетонних виробів). Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, підприємства побутового обслуговування. С.-г. і пед. ін-ти, технікум механізації с. г., муз., мед., пед. та 3 профес.-тех. уч-ща, 14 заг.-осв., 2 муз. та 2 спорт. школи. Будинок культури, 7 клубів, 3 кінотеатри, 10 б-к. Музеї: краєзнавчий, історії газети «Искра» та Г. І. Котовського, картинна галерея. В У.— дендрологічний заповідник АН УРСР «*Софіївка*» з комплексом паркових споруд. Архіт. пам'ятки: костьол (1826), у стилі класицизму — торг. ряди (19 ст.). Пам'ятники двічі Герою Рад. Союзу І. Д. Черняховському (1947, скульптор Є. Вучетич), Г. І. Котовському (1957, скульптори Ю. Білостоцький, Е. Фрідман). В У. народилися укр. вчені М. Ф. *Біляшівський*, Й. І. *Гіхман*, Є. П. *Дибан*, Б. Г. *Левитський*, С. В. *Лукомський*, укр. рад. письменник Ю. К. *Смолич*, укр. рад. скульптор О. О. *Супрун*, укр.

Умань. Пам'ятник І. Д. Черняховському. Скульптор Є. Вучетич. 1947.

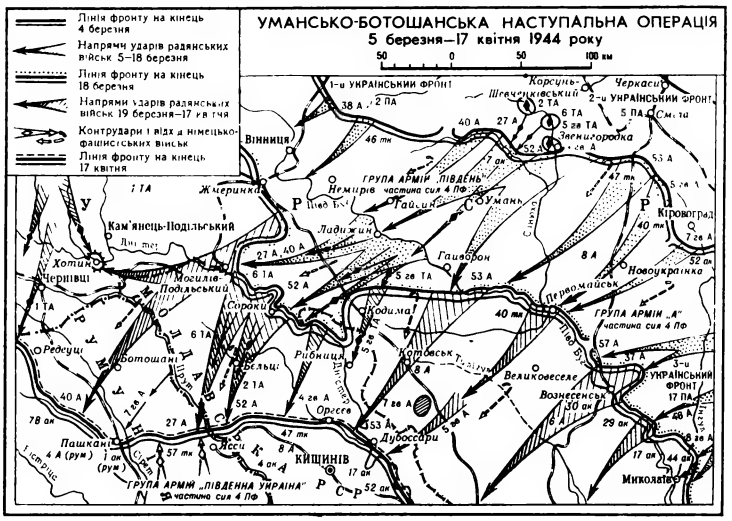

рад. живописці Л. Ю. *Крамаренко*, І. М. *Кружков*, укр. рад. художник-кераміст Д. Ф. *Головко*. В 1805 в У. був на військ. службі І. П. *Котляревський*. У 1819—25 в місті жив декабрист С. Г. *Волконський*, на нарадах у нього бували П. І. *Пестель*, В. Л. *Давидов*. У. відвідали О. С. Пушкін (20-і рр. 19 ст.), О. М. Горький (1891), Леся Українка (1898). Тут пройшли дитячі та юнацькі роки укр. рад. поета М. П. *Бажана*.

УМБРІ́ЄЛЬ — супутник планети *Уран*. Діаметр бл. 550 км, віддаль від центра планети 267000 км. Відкрив 1851 англ. астроном У. Ласселл (1799—1880). Площина орбіти У. майже перпендикулярна до площини орбіти Урана. Див. *Супутники планет*.

УМБРІЙСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПИСУ — італ. живописна школа 13 — поч. 16 ст. з центром у м. Перуджі (Умбрія). У 13 ст. тут розквітло мистецтво *мініатюри*, в 14 — на поч. 15 ст.— панували традиції пізньоготичного італ. мистецтва (Г. ді Пальмеруччо, Дж. да Фабріано). У 2-й половині 15 ст. в У. п. ж. утверджувалися реалістичні тенденції доби *Відродження* (П. *Перуджіно*, Л. Сіньйореллі, Пінтуріккйо, *Рафаель*).

УМЕТАЛІ́ЄВ Теміркул [н. 18.IV (1.V) 1908, с. Туе-Джар, тепер Джангі-Джольського р-ну Ошської обл.] —кирг. рад. поет, нар. поет Кирг. РСР (з 1968). Член КПРС з 1932. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1932. Перша зб.— «Поезії Теміркула» (1935). Писав про трудові будні республіки, дружбу народів (збірки «Країна квітів», 1938; «Вірші перемоги», 1943; «Герой», 1944; поема «Айсулу», 1941, та ін.), про події воєнних років, мирну працю (поема «Кубат», 1953; «Поема про пастуха», «Поема про біле золото», обидві—1956; «Серце кличе», 1974, та ін.). Вірші «Україна», «Дніпро» — про дружбу кирг. і укр. народів. Перекладач творів О. Пушкіна, В. Маяковського, М. Тихонова, М. Бажана та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Дніпро. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл.— Дорожная песня. М., 1958; Киргизские напевы. М., 1972; Жизнь зимы. М., 1975.

К. Саматов.

У́МИСЕЛ, навмисність — у праві одна з форм *вини*.

УМІ́ННЯ — здатність належно виконувати певні дії, заснована на доцільному використанні людиною набутих знань і *навичок*. Планомірному формуванню У. сприяє розуміння суб'єктом взаємозалежності мети діяльності, умов і засобів її досягнення, знання правильної послідовності дій і операцій, а також можливість контролювати доцільність своїх дій у процесі виконання їх. У. розвивається від поч. вироблення вправності до набуття майстерності. В цьому процесі формується система дій, орієнтованих на істотні сторони об'єкта, У. стає узагальненим, зникають зайві операції, частина дій автоматизується. Оволодіння системою узагальнених У. полегшує засвоєння нових знань і навичок, сприяє підвищенню культури навчальної та виробничої діяльності.

А. М. Гірник.

УМІРБА́ЄВ Єсбол Шадракович (н. 14.III 1916, селище Шетпе, тепер смт Мангістауського р-ну Мангишлацької обл. Каз. РСР) — казах. рад. філолог, літературознавець, засл. працівник культури Каз. РСР. Член КПРС з 1942. Популяризатор творчості Т. Шевченка у Казахстані. Склав карту «Перебування Тараса Шевченка на Мангишлаку і місця його роботи» (1967) і карту міст, сіл, колгоспів, радгоспів, установ і шкіл, вулиць і піонерських організацій, які носять ім'я Т. Г. Шевченка (1978). Опублікував ряд статей про Т. Шевченка, книгу «Оживуть степи...» (1977, у співавт.).

Тв.: Шевченко в Каратауской экспедиции. «Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук», 1964, № 2; Мангышлак в рисунках Тараса Шевченко. «Простор», 1975, № 9; Оживуть степи... Тарас Шевченко за Каспієм. К., 1977 [у співавт. з А. І. Костенком].

Б. Іскаков.

УМО — див. *Українське мистецьке об'єднання*.

У́МОВ Микола Олексійович [23.I (4.II) 1846, Симбірськ (тепер Ульяновськ) — 15 (28).I 1915, Москва] — рос. фізик. Закінчив (1867) Моск. ун-т. З 1871 викладав у Новоросійському ун-ті в Одесі (професор з 1875). З 1893— в Моск. ун-ті, де з 1896 очолював кафедру фізики. Спільно з П. М. *Лебедєвим* брав участь в організації Фіз. ін-ту при Моск. ун-ті. На знак протесту проти реакційних заходів міністра освіти Л. О. Кассо У. 1911 залишив ун-т. Наук. праці — з різних теор. питань фізики, зокрема з теорії коливальних процесів у пружних середовищах, висновки якої поширив на термомеханічні явища в цих середовищах. Запровадив 1874 поняття про густину потоку енергії (т. з. вектор Умова). Уявлення У. про енергію Дж. *Пойнтінг* застосовував для електромагнітного поля (див. *Умова — Пойнтінга вектор*). У 1875 У. розв'язав задачу про розподіл струмів на поверхні провідника. Виконав 1902—04 дослідження з теорії земного магнетизму. У. належать також експериментальні дослідження дифузії водних розчинів, поляризації світла в мутних середовищах тощо. У філософії природознавства стояв на позиціях матеріалізму. Рішуче виступав проти ідеалістичної теорії «теплової смерті» Всесвіту.

Тв.: Избранные сочинения. М.—Л., 1950.

Літ.: М. О. Умов. В кн.: Кудрявцев П. С. Історія фізики, т. 2. К., 1959.

УМО́ВА — філософська категорія, в якій відображено універсальні відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає і існує. Розрізняють У. виникнення і У. існування речей. У. містять усі визначення нової речі. У. якоїсь речі виступає як безпосереднє *буття*, що входить у зміненому вигляді до змісту нової речі як її момент. Особливістю У. є те, що вона сама собою, без *діяльності* не може перетворитися на нову дійсність, продукувати її, вона лише створює можливість нової речі як зумовленої. Для перетворення можливості нової речі на її дійсність необхідна причина (див. *Причинність*) як активний, діяльний фактор, який з матеріалу У. продукує нову дійсність. У сусп. житті таким фактором виступає людина, всі ін. фактори є У. життєдіяльності людини. Нова річ, сформована причиною з відповідних умов, набувши самостійності, потребує відповідних У. існування. Ці У. не визначають сутності зрілої речі, вони лише впливають на спосіб її існування. Завдяки наявності відповідних У. *властивості* речей переходять з можливості в дійсність (див. *Можливість і дійсність*). Поєднуючись з У., підстава (див. *Підстава і наслідок*) набуває зовн. безпосередності й моменту буття. У. і зумовлене є такими лише у взаємному відношенні, вони становлять діалектичну єдність протилежностей. Ці категорії мають важливе методологічне значення для пізнавальної і практичної діяльності.

М. О. Парнюк.

У́МОВА — ПО́ЙНТІНГА ВЕ́КТОР — вектор густини потоку *енергії* змінного *електромагнітного поля*. Визначає напрям поширення енергії. Чисельно дорівнює енергії, яка переноситься полем за одиницю часу через одиничну площинку, перпендикулярну до напряму поширення енергії. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) У.—П. в. дорівнює $\vec{P} = [\vec{E} \times \vec{H}]$, де $\vec{E}$, $\vec{H}$ — *напруженості полів* електр. і магн., і вимірюється в Вт/м². Названо за іменами М. О. *Умова* і Дж. *Пойнтінга*.

Т. Уметалієв.

М. О. Умов.

УМО́ВИ ПРА́ЦІ — сукупність соціально-екон. умов та техніко-орг. і природних факторів виробничого середовища, що впливають на здоров'я та працездатність людини в процесі *праці*, ефективність її сусп. діяльності. За капіталізму формування У. п. підпорядковане її макс. інтенсифікації для одержання *додаткової вартості*. В соціалістичному суспільстві д-ва дбає про поліпшення умов і охорону праці, наукову організацію її, про скорочення, а надалі й повне витіснення важкої фіз. праці на основі *комплексної механізації і автоматизації виробництва* в усіх галузях нар. г-ва. Всю різноманітність елементів У. п. об'єднують у такі групи: психофізіологічні, які зумовлені характером та змістом конкретної праці; санітарно-гігієнічні, що визначаються зовн. виробничим середовищем, а також санітарно-побутовим обслуговуванням на виробн.; естетичні, які сприяють формуванню позитивних емоцій у працівника. Ефективне використання досягнень науки і техніки з метою поліпшення У. п. сприяє усуненню існуючих відмінностей в У. п., перетворенню праці на найпершу життєву потребу людини. В СРСР розроблено й успішно здійснюються галузеві п'ятирічні комплексні плани поліпшення У. п. та сан.-оздоровчі заходи (див. *Охорона праці, Протилежність між розумовою та фізичною працею*).

В. А. Фере.

УМОВИ́ВІД — форма логічного зв'язку висловлювань, що дає змогу з наявних положень (*засновків*, посилок) здобувати нове положення (заключення, висновок) та оцінювати його істинність за певними правилами. Правила типу «якщо засновки певної структури істинні, то і висновок строго визначеної структури є істинним» наз. правилами висновку. Відповідно до того, ймовірне чи достовірне виведення забезпечують логічні правила, У. поділяють на індуктивні та дедуктивні. Індуктивний У. є заключенням про істинність деякої *гіпотези* як найімовірнішого висновку з наявних засновків, що їх приймають за істинні. Дедуктивні У. у вузькому розумінні збігаються з поняттям правил висновку чи розглядаються як етап логічного *доведення*, в якому думка рухається від загального до часткового. Різновидом дедуктивного У. є *силогізм*. У. може містити один засновок (безпосередній У.), два чи більше засновків (*полісилогізм*). У. є формою *мислення*, яка визначає здобуття вивідного знання.

С. Б. Кримський.

УМО́ВНЕ ЗАСУ́ДЖЕННЯ — за рад. правом, незастосування призначеного вироком суду *покарання* у вигляді позбавлення волі або виправних робіт за умови, якщо повнолітній працездатний засуджений протягом визначеного судом іспитового строку (до 3 років) не вчинить нового умисного злочину. Ухвала про невиконання *вироку* приймається судом з урахуванням обставин справи і особи винного, на основі переконання в можливості його виправлення без застосування покарання. При наявності клопотання *громадської організації* або *трудового колективу* за місцем роботи винного про У. з. його суд може передати засудженого цій орг-ції або колективові на перевиховання і виправлення, а при відсутності клопотання покласти на трудовий колектив або певну особу (за їхньою згодою) обов'язок по нагляду за засудженим і проведенню з ним виховної роботи. Якщо засуджений протягом іспитового строку не вчинить нового злочину і зразковою поведінкою та чесною працею виправдає виявлену йому довіру, вирок суду втрачає силу, а особа вважається несудимою (див. *Судимість*). Якщо ж умовно засуджений систематично порушує громад. порядок, не виконав обіцянку довести своє виправлення або залишив трудовий колектив, щоб ухилитися від громад. впливу, суд може скасувати У. з. і направити засудженого для відбуття призначеного вироком покарання. Одним із виховних засобів кримінально-правового впливу є У. з. до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці в місцях, що визначаються органами, які відають виконанням вироку (ст. 25^1 КК УРСР). При призначенні покарання У. з. з обов'язковим залученням до праці може застосуватися до працездатних осіб, які вперше засуджуються до позбавлення волі за умисний злочин на строк до 3 років, а якщо його вчинено з необережності (див. *Вина*), — до 5 років. При цьому суд враховує суспільно небезпечність злочину, особу винного і можливість виправлення і перевиховання його без ізоляції від суспільства, але в умовах здійснення за ним нагляду.

Ю. Ю. Фомін.

УМО́ВНИЙ ЕКСТРЕ́МУМ, відносний екстремум — *екстремум* функції $f(x_1, \ldots, x_{n+m})$ у припущенні, що її аргументи задовольняють ще m рівнянь зв'язку (умов):

$$\varphi_k(x_1, \ldots, x_{n+m}) = 0, \quad 1 \leqslant k \leqslant m.$$

Осн. методом відшукування точок У. е. є т. з. метод невизначених множників Лагранжа, у якому будують допоміжну функцію

$$F(x_1, \ldots, x_{n+m}, \lambda_1, \ldots, \lambda_m) = f(x_1, \ldots, x_{n+m}) + \sum_{k=1}^{m} \lambda_k \varphi_k(x_1, \ldots, x_{n+m}),$$

після чого розв'язують систему

$$\frac{\partial F}{\partial x_i} = 0, \quad i = 1, \ldots, n+m,$$

$$\frac{\partial F}{\partial \lambda_j} = 0, \quad j = 1, \ldots, m.$$

Задачі на У. е. виникають у багатьох питаннях геометрії (напр., при відшукуванні прямокутника найменшого периметра, що має задану площу), механіки, економіки тощо.

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 1. М., 1970.

УМО́ВНІ МО́ВИ — традиційна назва засобів мовного (звичайно усного) спілкування невеликих груп людей, що об'єднуються за соціальною, професійною чи ін. ознакою (дрібних торговців, ремісників, музикантів та ін.). У дожовтневий час у Росії У. м. використовували офе́ні, або коробейники (т. з. офенська мова), баришники кіньми та ін. На Україні серед кобзарів та лірників була поширена своєрідна У. м., яка наз. «лебійською мовою». У. м. створюються на базі загальнонародної мови, відрізняються від неї в осн. специфічною лексикою. Виникли в умовах класових антагоністичних формацій, у соціалістичному суспільстві, не маючи під собою грунту, зникають. У. м. знайшли відображення в худож. л-рі як засіб мовної характеристики персонажів. Див. також *Арго, Жаргон, Сленг.*

П. Д. Тимошенко.

УМО́ВНІ РЕФЛЕ́КСИ — *рефлекси*, які утворюються на базі *безумовних рефлексів* у тварин і людини протягом їхнього індивідуального життя. *Рефлекторна дуга* У. р. формується за певних умов (звідси й назва У. р.). В основі У. р. лежить утворення тимчасових зв'язків між умовним (індиферентним) і безумовним подразниками після багаторазової дії (сполучення) двох цих подразників. Безумовний подразник повинен збігатися у часі з умовним або діяти відразу ж після нього. У. р. поділяють на н а т у р а л ь н і, що утворюються на природні властивості безумовних подразників (напр., формування умовного харчового рефлексу на запах і вигляд їжі), та ш т у ч н і — виробляються у тварин в умовах експерименту на різні штучні подразники (світло, звук, зміни т-ри тощо). Крім того, існує класифікація У. р. за ознакою рецептора: екстероцептивні, інтероцептивні та пропріоцептивні; за ефекторною ознакою: вегетативні (ефектором є внутр. органи) й сомато-рухові (ефектор — скелетний м'яз); за біол. значенням: оборонні, статеві, харчові та ін. Важливою якістю У. р. є їх залежність від періодичного підкріплення безумовним подразником. У випадку тривалого непідкріплення У. р. слабшає і може зникнути. Це надає умовнорефлекторній діяльності певної пластичності, що забезпечує тварині краще пристосування до умов навколишнього середовища. У вищих тварин і людини У. р. утворюються та здійснюються за обов'язковою участю *кори великих півкуль головного мозку*. Тому метод У. р. є одним з осн. методів вивчення фізіології головного мозку. У. р., відкриті І. П. *Павловим* (1903), лягли в основу його вчення про *вищу нервову діяльність*.

П. М. Сєрков.

УМО́ВНО-ДОСТРОКО́ВЕ ЗВІ́ЛЬНЕННЯ — за рад. правом, вид звільнення засудженого від дальшого відбування *покарання*, призначеного за *вироком* суду. Може застосовуватися (в УРСР — ст. 52 і 53 КК УРСР) до засуджених до позбавлення волі, умовно засуджених до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці (див. *Умовне засудження*), засуджених до *заслання*, *вислання*, *виправних робіт* або направлення в дисциплінарний батальйон чи у виховно-трудовий профілакторій та до умовно звільнених з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці. Підставами У.-д. з. є виправлення засудженого та фактичне відбуття ним певної зазначеної в законі частини строку покарання (не менше $^1/_3$, $^1/_2$, $^2/_3$ або $^3/_4$). Не застосовується до особливо небезпечних *рецидивістів*, до засуджених за особливо небезпечний *державний злочин*, за умисне *вбивство* при обтяжуючих обставинах та в деяких ін. випадках, зазначених у законі (ст. 52^1 КК УРСР).

Ю. Ю. Фомін.

УМО́ГЛЯД — ідеалістично орієнтоване філос. мислення, що абстрагується від чуттєвого досвіду і сусп. практики. Див. також *Спекулятивне*.

УМФО́РМЕР (нім. Umformer, від umformen — перетворювати) — електрична машина, що перетворює (змінює) напругу постійного струму; один з найпоширеніших *перетворювачів струму електромашинних*. На *роторі* (якорі) У. є дві або більше обмоток (двигунна і генераторні), кожна з яких має свій *колектор*. У. застосовують для живлення радіоапаратури.

УНА́БІ, зизифус (Zizyphus) — рід рослин родини жостерових. Кущі або дерева з черговими шкірястими листками. Бл. 40 видів, пошир. у тропіч. і субтропіч. краї-

нах. Найбільше госп. значення має ююба, або китайський фініk (Z. jujuba). Листки яйцевидні, зубчасті. Квітки пазушні, в пучках, дрібні. Плоди — кулясті *кістянки*. Дико ростуть китайські фініки в середземноморських країнах і в Азії; в СРСР — на Кавказі і в Серед. Азії. Культурні форми китайських фініків дають смачні плоди, що містять цукор (до 36,5 %), багато вітаміну С (596 мг % в недостиглих плодах), пектин, органічні кислоти, таніди тощо. Плоди споживають свіжими, сушеними, в'яленими, використовують у кондитерському і консервному виробництвах. В СРСР культура У. поширена в зоні сухих субтропіків.

УНА́ВА — річка в Житомир. і Київ. областях УРСР, права найбільша прит. *Ірпеня* (бас. Дніпра). Довж. 87 км, площа бас. 680 км². Має рівнинний характер, шир. річища до 20 м. Живлення снігове й дощове. Є ставки. Воду річки використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. Рибництво. На У.— м. Фастів; у басейні — поклади гранітів.

УНАМУ́НО (Unamuno) Мігель де (29.IX 1864, Більбао — 31.XII 1936, Саламанка) — ісп. письменник, філософ, громад. діяч, академік (з 1932). У 90-х рр. цікавився марксизмом, співробітничав у соціалістичному тижневику «Луча де класе» («Класова боротьба»). В 1897 відійшов від соціалізму, зайнявся філософією індивідуалізму й екзистенціалізму. З 1901— ректор Саламанкського ун-ту. З 1924 — в еміграції (Франція). Повернувся в лютому 1931. У жовтні 1936 рішуче засудив фашистський заколот. Перший твір — роман «Мир під час війни» (1897). У романах «Туман» (1914), «Абель Санчес» (1917), «Тітка Тула» (1921) порушено філос.-етичні проблеми. Поезія У. (збірки «Вірші», 1907; «Христос Веласкеса», 1920; «Береза», 1924; «Пісенник», вид. 1937) відзначається гуманізмом і патріотизмом. Філос. твори: «Життя Дон Кіхота і Санчо» (1905), «Про трагічне сприйняття життя у людей і народів» (1913), «Агонія християнства» (1925) та ін. Автор трагедій «Федра» (1910), «Медея» (1933), «Брат Хуан» (1934) та ін. *Тв.:* Укр. перекл.— У всякому разі справжній чоловік. Х., 1930; Рос. перекл.— Назидательные новеллы. М.—Л., 1962; Избранная лирика. М., 1980; Избранное, т. 1—2. Л., 1981.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

УНАНГА́НСЬКА МО́ВА — мова *алеутів*. Належить до ескімосько-алеутської сім'ї (за ін. класифікаціями — групи) мов. Див. *Алеутська мова*.

УНАНІМІ́ЗМ (франц. unanimisme, від unanime — одностайний) — течія у франц. л-рі 1-ї чверті 20 ст., яку представляла в осн. група «Абатство». До течії належали Ж. Ромен, Ж. Дюамель, Ш. *Вільдрак*, Л. Дюрген, Ж. Р. Аркос, Ж. Шенев'єр та ін. Виходячи з факту знецінення особистості в тогочасному капіталістичному суспільстві, унанімісти намагалися зображувати життя й діяльність людських груп, колективів, які ними мислилися як наділені «однодушним життям», спільною душею, проте ігнорували соціально-екон. фактори, надавали їм ірраціонально-містичного тлумачення. Про У. писав у кн. «Шляхи новітньої французької поезії» (1924) М. *Калинович*.

Д. С. Наливайко.

УНГАРЕ́ТТІ (Ungaretti) Джузеппе (10.II 1888, Александрія, Єгипет — 1.VI 1970, Мілан) — італ. поет. Один з визначних представників герметизму (напряму в італ. поезії 20—1-ї пол. 40-х рр., якому притаманні пошуки нових експресивних можливостей слова, ускладнена символіка, фрагментарність світосприйняття, замкненість як одна з форм протесту проти фашизму). Вчився в Парижі. В 1914 переїхав до Італії. Почав друкуватися 1915. Автор збірок «Похований порт» (1916), «Радість катастроф» (1919), «Відчуття часу» (1933), «Страждання» (1947), «Земля обітована» (1950), «Крик і пейзажі» (1952), «Записник старого» (1960), об'єднаних під назвою «Життя Людини». Осн. теми лірики У.— трагічний смисл буття, людська самотність. Зазнав впливу франц. символізму. Стилю У. властивий граничний лаконізм і відточеність слова, новаторство поетичної форми, філос. глибина і драматизм складних для інтерпретації асоціативних образів. У. називають поетом страждання. *Тв.:* Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1980, № 5; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Итальянская лирика. XX век. М., 1968.

О. Є.-Я. Пахльовська.

У́НГЕР (Unger) Франц (30.XI 1800, Амтгоф-бай-Лойчах — 13.II 1870, Грац) — австр. ботанік. Професор ун-тів в Граці (з 1835) і Відні (1849—66). Вивчав питання морфології, анатомії, ембріології, фізіології рослин і палеоботаніки. У 1827 відкрив зооспори (див. *Спори*) у водоростей, 1837 — сперматозоїди у сфагнових мохів. Досліджував утворення клітин в *конусі наростання, транспірацію*, дав класифікацію рослинних *тканин*. На основі палеоботанічних досліджень 1852 прийшов до еволюційних поглядів щодо розвитку рослинного світу, зокрема виникнення нових *видів*.

У́НДЕР [справж. прізв. та ім'я — Адсон Маріє; 15 (27).III 1883, Таллін — 25.IX 1980, Стокгольм] — ест. поетеса. В 1944 емігрувала в Швецію. Друкуватися почала 1904. Перша зб. віршів «Сонети» (1917). У збірках «Передцвітіння», «Синій парус» (обидві — 1918) переважає любовна і пейзажна лірика. У збірках «Голос з тіні» (1927), «Радість від одного прекрасного дня» (1928), зб. балад «Затемнення щастя» (1929) відтворена тонка діалектика радості й горя, людяність. У збірках «Під відкритим небом» (1930), «Камінь з серця» (1935) посилюються філос. мотиви. У віршах, написаних в еміграції (збірки «Іскри в попелі», 1954; «На грані», 1963), виражені почуття самотності, туги за батьківщиною.

С. Г. Ісаков.

«У́НЕН» («Үнен» — «Правда») — щоденна газета, ЦО ЦК *Монгольської народно-революційної партії* і уряду МНР. Під сучас. назвою виходить з 23.IV 1925. Її попередницями були засн. 10.XI 1920 нелегальна революц. газ. «Монголин унен» («Монгольська правда»), газ. «Уріа» («Заклик») та ін. Видається в Улан-Баторі.

УНЄ́ТИЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура ранніх часів *бронзового віку*, пам'ятки якої поширені на тер. Центр. Європи. Дістала назву від могильника, дослідженого в с. Унетицях біля Праги (Чехословаччина). Численні могильники, поховання та скарби бронзових виробів У. к. відомі, крім Чехословаччини, на сусідніх територіях — в Австрії, НДР та Польщі. Основою госп. діяльності унетицьких племен були землеробство і скотарство. Значного розвитку досягли виробництво бронзових знарядь праці, зброї, прикрас. Суспільний лад — *патріархат*. Унетицькі бронзові вироби внаслідок обміну потрапляли до племен, які жили на території сучас. СРСР, у т. ч. на території України. У. к. датується 1800—1500 до нашої ери.

Унабі:
1 — гілка з листками і плодами;
2 — квітка;
3 — поздовжній розріз плода.

«У́НЗЕРЕ ЦАЙТ» («Unsere Zeit» — «Наш час») — щоденна газета, ЦО *Німецької комуністичної партії* (НКП). Засн. 2.IV 1969. З 1972 — офіц. орган НКП. Видається в Дюссельдорфі.

УНІА́ТИ — прихильники та віруючі греко-католицької церкви (див. *Уніатська церква*).

УНІА́ТСЬКА ЦЕ́РКВА, греко-католицька церква — християнська церква, що утворилася в 16—17 ст. на зх.-укр. і зх.-білорус. землях в результаті укладення між католицькою церквою і частиною місцевого православного духівництва *Брестської унії 1596*. Відповідно до цього акту У. ц. визнавала зверхність *папи римського* і осн. догмати *католицизму*. У. ц. була знаряддям політ. і нац. гноблення укр. та білорус. народів, силою нав'язувалася їм. Мала чернечі ордени (*василіани* та ін.), гол. метою яких було поширення католицизму на Україні і в Білорусії. На Лівобер. Україні унію скасовано внаслідок *визвольної війни українського народу 1648—54*, на Правобережжі — 1839. У. ц. залишалася в Галичині і на Закарпатті. Антинар. характер діяльності У. ц. особливо яскраво виявився 1900—44, коли її очолював митрополит А. *Шептицький*, який використовував У. ц. для боротьби проти революц. руху. У. ц. прислужувала польс. поміщикам і капіталістам, була ідейним натхненником укр. бурж. націоналістів, а в період 2-ї світової війни стала пособником гітлерівських загарбників. *Львівський церковний собор 1946*, відображаючи прагнення віруючих зх. областей України порвати з У. ц., ухвалив рішення про скасування Брестської унії, повний розрив з *Ватіканом* і возз'єднання з *Руською православною церквою*. Важливу роль у цьому відіграв Г. *Костельник*. На Закарпатті розрив унії відбувся 1949. У. ц. нині існують в ряді країн (Канада, США, Аргентіна та ін.).

УНІА́ТСЬКІ ШКО́ЛИ — школи, що засновувалися католицькою церквою з метою поширення като-

Університети УРСР

Назва університету	Рік заснування
Дніпропетровський	1918
Донецький	1965
Київський	1834
Львівський	1661
Одеський	1865
Сімферопольський	1918
Ужгородський	1945
Харківський	1805
Чернівецький	1875

лицької релігії серед населення України, Білорусії й Литви. Почали утворюватись з 90-х рр. 16 ст. Після прийняття *Брестської унії 1596* на уніатські було перетворено православні школи у Володимирі-Волинському, Бресті та ін. містах. З 1-ї чверті 17 ст. уніатською шкільною освітою стали керувати *василіани* (див. *Василіанські школи*). За організацією, навч. програмами та методами навчання й виховання У. ш. були схожі на *єзуїтські школи*. На західноукр. землях У. ш. існували до возз'єднання цих земель в єдиній Укр. Рад. державі. *Я. Д. Ісаєвич.*

УНІВАЛЕ́НТИ [від лат. unus — один і valens (valentis) — сильний] — поодинокі, неспарені *хромосоми* в першому поділі *мейозу*; утворюються переважно у анеуплоїдів (див. *Анеуплоїдія*), гаплоїдів (див. *Гаплоїдія*) або віддалених *гібридів* при відсутності *кон'югації* хромосом або при передчасному розходженні *бівалентів*. Здебільшого У. не орієнтуються, як це потрібно, між полюсами і можуть відійти випадково до того чи ін. полюса. Це викликає порушення у розходженні хромосом під час другого поділу мейозу і спричинює появу організмів з порушеннями у *каріотипі*. Див. також *Мультивалент*.

УНІВЕРМА́Г, універсальний магазин — підприємство *роздрібної торгівлі* з широким асортиментом непродовольчих, а іноді й продовольчих товарів. У.— найбільш прогресивний тип магазинів, де застосовують найновіші форми торгівлі, надають покупцям різні додаткові торг. послуги. Порівняно з ін. типами магазинів У. мають вищу рентабельність, менші витрати обігу на 1 тис. крб. товарообороту, в т. ч. експлуатаційні витрати на утримання приміщень. Площа торг. залу має бути не меншою як 4000 м² (в системі споживчої кооперації — 400 м²). В СРСР, у т. ч. на Україні, розрізняють У. держ. торгівлі та споживчої кооперації. За зонами обслуговування У. бувають загальноміські, центральні, районні, житл. районів. У. споживчої кооперації поділяють на районні й сільські. Вперше У. з'явилися у Франції в серед. 19 ст. і поширилися в ін. країнах. У Росії перші У. виникли на поч. 20 ст. В Рад. Союзі на кінець 1980 налічувалося 697 У. (1940 — 290), зокрема на Україні — 168 (1982). *В. К. Задорожний.*

УНІВЕРСА́Л (від лат. universalis — загальний) — документ, що має характер *маніфесту* або розпорядчого адм.-політ. акту. Його видавали в 17—18 ст. у феод. Польщі король, а на Україні — *гетьман* (іноді полковники). В окремих випадках У. називали свої звернення до народу ватажки антифеод. повстань на Україні (напр., *«Універсал до селян» 1768*, виданий під час *Коліївщини*). В 1917—18 У. видавала укр. бурж.-націоналістична *Центральна рада*.

«УНІВЕРСА́Л ДО СЕЛЯ́Н» 1768 — звернення до селян, яке розповсюджували повстанці на Правобережній Україні під час *Коліївщини*. Написаний укр. і польс. мовами. Склали його, ймовірно, керівники Коліївщини. Закликав укр. і польс. селян до спільної збройної боротьби проти магнатів і шляхти, за знищення феод.-кріпосницького ладу, за політ. рівноправ'я, до конфіскації поміщицької землі й поділу її між селянами-виробниками. «Універсал» — видатна пам'ятка нар. антифеод. л-ри 18 ст. на Україні.

УНІВЕРСА́ЛІЇ (від лат. universalis — загальний) — термін середньовічної філософії, що означає загальні поняття (або ідеї). В середньовічному спорі про природу У. визначилося три осн. напрями: *номіналізм*, який вважав, що реально існують лише індивідуальні речі, а заг. поняття — У. — тільки назви, знаки або імена, породжені людським мисленням (І. *Росцелін, Іоанн Дунс Скот*, У. *Оккам* та ін.); *реалізм*, який вбачав в У. реальні духовні сутності, що становлять *субстанцію* речей (Ансельм Кентерберійський, *Фома Аквінський* та ін.); *концептуалізм*, що витлумачував У. як узагальнення, що базується на схожості предметів (П. *Абеляр*, Іоанн Солсберійський та ін.).

УНІВЕРСА́ЛІЇ ЛІНГВІСТИ́ЧНІ — мовні явища й тенденції, властиві всім або більшості мов світу. Грунтуються на спільних законах розвитку мови й мислення, заг. рисах мови як знакової системи (див. *Знакова теорія мови*). Розрізняють У. л. абсолютні та статистичні (неповні), синхронічні (див. *Синхронія*) та діахронічні (див. *Діахронія*). Абсолютні У. л. засвідчують явища, ознаки, властивості, притаманні всім мовам світу (напр., наявність однакових класів слів, однотипних граматичних категорій, подібних властивостей, спільних ознак мови як комунікативної системи). Статистичні У. л. вказують на явища, ознаки, властивості, характерні для більшості мов світу. Вони становлять мовні закономірності, що мають статистичний характер (можуть поширюватися не на всі мови світу) або виражають внутр. закономірності мов щодо однакових взаємовідношень між мовними явищами. У. л. властиві всім *рівням мови*; досліджує їх теорія мови. У. л. використовують у *типології* мов і *контрастивній лінгвістиці*. *Літ.:* Языковые универсалии и лингвистическая типология. М., 1969; Андерш Й. Ф. Проблема мовних універсалій у сучасному зарубіжному мовознавстві. В кн.: Питання теорії мови в зарубіжному мовознавстві. К., 1976.

Л. О. Кадомцева.

УНІВЕРСА́ЛЬНІ СТА́ЛІ — див. *Фізичні сталі*.

УНІВЕРСА́М — магазин самообслуговування з універсальним асортиментом продовольчих товарів і широким асортиментом непродовольчих товарів повсякденного попиту. У. розміщують у спеціально збудованих для такого типу підприємств приміщеннях. Вони мають торг. зал площею не меншою як 400 м², розташований на одному рівні з коморами для зберігання товарів, єдиний вузол розрахунку. Діючою номенклатурою передбачено п'ять типорозмірів У.: 400 м², 650 м², 1000 м², 1500 м² і 2000 м². Уперше У. виникли в США 1930, у 60-х рр. поширилися в країнах Зх. Європи. В СРСР перший У. було відкрито в Ленінграді 1970. У. оснащені найновішими торг.-технологічним устаткуванням, машинами та механізмами. *В. К. Задорожний.*

УНІВЕРСИТЕ́Т (нім. Universität, від лат. universitas — сукупність) — багатопрофільний вищий навч. заклад, де готують висококваліфіковані кадри з широкого кола спеціальностей у галузі природничих, суспільних і гуманітарних наук. Типова структура У. в СРСР передбачає в ньому ф-ти: істор., філол., філос., екон., юрид., журналістики, фіз., механіко-матем., хім., біол., геол., географічний. Строк навчання в У.— 5—5,5 років. В У. створено розгалужену систему н.-д. ін-тів, проблемних та галузевих лабораторій, наук. шкіл і семінарів, обчислювальних центрів, *наукових студентських товариств*. Університетська освіта є провідною в рад. вищій школі. У. в СРСР є навч.-методичними й наук. центрами вищої школи, центрами формування наук. і наук.-пед. кадрів, узагальнення і поширення передового досвіду викладання (ін-ти підвищення кваліфікації, ф-ти підвищення кваліфікації тощо). В 1983 в СРСР було 68 У. (600 тис. студентів), в УРСР (на 1984) — 9 У. (бл. 110 тис. студентів). Щороку університети СРСР проводять підготовку студентів із 100 спеціальностей; випускають бл. 100 тис. фахівців. З метою підготовки нац. кадрів для країн Азії, Африки й Латинської Америки в Москві створено *Університет дружби народів* ім. Патріса Лумумби. Див. також *Вища освіта, Вищі учбові заклади*, статті про окремі рад. і зарубіж. У., розділи Освіта в статтях про союз., авт. республіки, про країни світу. У. наз. також навч. установи, створені на громад. засадах, що мають на меті поширення політ. і наук. знань,— *народні університети, університети культури, університети технічного прогресу* тощо, а також навч.-методичні заклади системи парт. освіти — *університети марксизму-ленінізму*.

Літ.: Елютин В. П. Высшая школа общества развитого социализма. М., 1980; Ефименко Г. Г. [та ін.]. Высшая школа Украинской ССР. К., 1978.

А. М. Алексюк.

УНІВЕРСИТЕ́Т ДРУ́ЖБИ НАРО́ДІВ (УДН) імені Патріса Лумумби — вищий навч. заклад в СРСР, організований Рад. комітетом солідарності країн Азії та

Універсам на житловому масиві Микільська Борщагівка в Києві.

Африки, Союзом рад. товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та ВЦРПС з метою подання допомоги країнам Азії, Африки та Латинської Америки у підготовці нац. кадрів. Засн. 1960 у Москві. Ім'я Патріса *Лумумби* присвоєно 1961. Навчання в ун-ті безплатне, студенти забезпечуються стипендією, гуртожитком, безплатним мед. обслуговуванням. У 1982/83 навч. р. до складу ун-ту входило 6 осн. ф-тів — фіз.-матем. та природничих наук, історико-філол., економіки і права, інженерний, с.-г., мед. та підготовчий ф-т; аспірантура, ординатура. Працює 91 кафедра, 160 навч. та н.-д. лабораторій, обчислювальний центр, б-ка (фонд понад 1 млн. томів). Ун-т організовує практику та стажування на 240 пром. підприємствах, с.-г. фермах, у клініках, н.-д. установах у 36 містах 13 союзних республік. У 1982/83 навч. р. в ун-ті навчалися студенти, аспіранти, стажери та ординатори з багатьох країн. Видаються збірники наук. праць, навч. та методична література.

УДН — член Міжнар. асоціації ун-тів, підтримує зв'язки з вищими навч. закладами та наук. установами багатьох країн. З часу заснування ун-т підготував кілька тис. спеціалістів (в т. ч. для країн, що розвиваються). Ун-т нагороджено орденом Дружби народів (1975). *Г. О. Бихвалов.*

УНІВЕРСИТЕ́ТИ КУЛЬТУ́РИ — одна з форм культурно-осв. роботи в СРСР серед трудящих з метою ідейно-політ. і естетичного виховання їх, а також підвищення виробничої та громад. активності, розширення політ. і культур. кругозору. Перші У. к. почали створюватися 1958 при культур.-осв. установах профспілок, колгоспів, радгоспів, при палацах і будинках культури заводів, фабрик, у системі м-в культури, а також безпосередньо на підприємствах, у навч. закладах. За тематичним спрямуванням є такі види У. к.: ун-ти л-ри і мистецтва, науки і техніки, екон. знань, *університети технічного прогресу,* с.-г. знань, здоров'я, пед. знань, атеїзму, правових знань. Строк навчання в У. к.— 2—3 роки залежно від профілю, навч. плану, складу слухачів, їхніх інтересів. До У. к. приймаються особи віком від 16 років. Навчання безплатне. Діяльністю У. к. керують громад. ради. Науково-методичне керівництво роботою У. к. здійснюють науково-методичні ради при правліннях т-в «Знання». В 1982 в СРСР діяло бл. 7 тис. У. к., в яких навчалося понад 1 млн. слухачів, зокрема в УРСР — понад 1,1 тис. У. к., в яких навчалося понад 230 тис. слухачів.

І. М. Солдатенко.

УНІВЕРСИТЕ́ТИ МАРКСИ́ЗМУ-ЛЕНІНІ́ЗМУ — в СРСР одна з форм вищої ланки системи *партійної освіти.* Діють при місц. (міських, районних тощо) к-тах КПРС. В У. м.-л. без відриву від виробництва здобувають вищу політ. освіту парт., рад., профспілкові, госп. працівники, парт. і комсомольські активісти. Важливим завданням У. м.-л. є підготовка пропагандистів для системи політ. освіти. Почали створюватися 1938. За затвердженою ЦК КПРС навч. програмою слухачі У. м.-л. вивчають історію КПРС, марксистсько-ленінську філософію, політ. економію, наук. комунізм, питання внутр. і зовн. політики СРСР та ін. Осн. методи навчання: цикли лекцій, семінарські заняття, самостійна робота.

П. С. Кувшинов.

УНІВЕРСИТЕ́ТИ ТЕХНІ́ЧНОГО ПРОГРЕ́СУ — в СРСР одна з форм підвищення культурно-технічного рівня робітників та інженерно-тех. працівників. Почали створюватися 1959. Осн. завдання У. т. п.— ознайомлення слухачів з найновішими досягненнями науки і техніки, технології, прогресивними методами праці, питаннями екон. використання паливно-енерг. та матеріальних ресурсів, а також розгляд цільових комплексних науково-тех. програм різних галузей промисловості. Строк навчання — 2 роки. Робота У. т. п. будується на громад. засадах. Керівництво У. т. п. здійснюють профспілки й т-во «*Знання*». В 1982 в УРСР діяло бл. 1080 У. т. п., в яких налічувалося 304,4 тис. слухачів. *І. П. Марцук.*

УНІВЕ́РСУМ (лат. universum — світ, всесвіт) — філософський термін для позначення світу як єдиного цілого.

У́НІВСЬКА ДРУКА́РНЯ — видавничий заклад, що діяв при монастирі в с. Уневі (тепер с. Міжгір'я Перемишлянського р-ну Львів. обл.). Засн. на базі львів. друкарні А. Желіборського, діяла 1648—99 і 1732—70. Друкувала книги старослов'янською й укр. мовами (в т. ч. буквар, твори Ф. Софоновича, К. *Ставровецького,* житіє князя Володимира). Видала також переклади Досифея Сучавського з старослов'янської на молд. мову. Керівниками У. д. в різний час були відомі укр. друкарі А. *Скольський,* Д. Кульчицький, С. *Ставницький.*

Літ.: Выдашенко М. Б. Книгопечатание в Уневе в XVII—XVIII вв. В кн.: Фёдоровские чтения 1973. М., 1976. *Я. Д. Ісаєвич.*

УНІСО́Н (італ. unisono, від лат. unus — один і sonus — звук) — 1) Одночасне звучання двох або кількох звуків однакової висоти. 2) Спів або виконання на інструментах мелодії синхронно.

«УНІТА́» («L'Unità» — «Єдність») — щоденна газета, ЦО *Італійської комуністичної партії.* Засн. 12.II 1924 в Мілані А. *Грамші* і П. *Тольятті.* В 1925—44 виходила нелегально. Видається в Римі і Мілані.

УНІТА́РІЇ (від лат. unitas — єдність) — прихильники течії в *християнстві,* яка заперечує церковний догмат про *трійцю.* Див. *Антитринітарії.*

УНІТА́РНА ДЕРЖА́ВА — одна з форм *державного устрою;* держава, що, на відміну від *федерації,* не має в своєму складі самостійних держ. утворень (*штатів, кантонів* тощо). В У. д.— єдине законодавство, єдина система найвищих органів влади, управління, єдина судова система. У. д. існують за різних суспільно-екон. формацій.

УНІТА́РНА СИМЕТРІ́Я, SU (3)-симетрія — наближена *симетрія* сильних *взаємодій елементарних частинок,* що відображає наявність однакових властивостей у різних груп *адронів.* Завдяки У. с. частинки, що мають різні значення *спіну ізотопічного* і *дивності,* але однакові *спіни* і ін. *квантові числа,* поєднують у т. з. унітарні мультиплети. Напр., ізотопічні дублети *нуклонів* і Ξ-гіперонів, Λ°-гіперон і триплет Σ-гіперонів (див. *Гіперони*) утворюють унітарний октет. Врахування *шарму* та ін. квантових чисел приводить до узагальненої У. с. На основі фіз. інтерпретації У. с. виникла гіпотеза про існування *кварків.*

Літ. див. до ст. *Сильні взаємодії, Елементарні частинки.*

Є. С. Мартинов.

УНІФІКА́ЦІЯ (від лат. unus — один і facio — роблю) — приведення будь-чого до однаковості, до однієї форми чи системи. 1) В техніці і будівництві — раціональне зменшення кількості типорозмірів (марок, форм тощо) машинобудівних і будівельних об'єктів (виробів, конструкцій, деталей) однакового функціонального призначення; найпоширеніший і найефективніший метод *стандартизації.* Сприяє прискоренню темпів *науково-технічного прогресу,* забезпеченню високої якості об'єктів та *взаємозамінності* їхніх частин. Оптимальну кількість і найвигіднішу градацію типорозмірів встановлюють за умовами економічності. Уніфікації піддають як об'єкти масового застосування, так і елементи унікальних об'єктів — будинків, споруд або машин. У.— комплексний процес, пов'язаний з *проектуванням,* виробництвом, контролем і експлуатацією об'єктів. Уніфікації виробів передує *типізація,* уніфікації технологічних процесів — розробка *технології* виробн. однотипних деталей або складання однотипних вузлів тощо. У. забезпечується створеними в СРСР єдиними системами *технічної документації.* Вона дає змогу підвищувати продуктивність праці, знижувати витрати на виготовлення та експлуатацію об'єктів, розвивати спеціалізацію і *кооперування виробництва, комплексну механізацію і автоматизацію виробництва.* 2) В економіці. В пром-сті СРСР існує У. заводська, галузева й міжгалузева. Заводська У. включає *номенклатуру* продукції, яку випускає тільки одне підприємство. Галузева У. включає вироби кількох або всіх підприємств однієї галузі. До міжгалузевої У. належать вироби, що їх випускають і використовують у різних галузях нар. г-ва. Заходи щодо У. є частиною плану впровадження нової техніки в кожній ланці нар. г-ва. Принципи У. поширюються на галузі виробн., освіти, науки. Методи У. застосовують в єдиній системі атестації *якості продукції*; їх використовують для поглиблення *спеціалізації виробництва.* Здійснюється також міждерж. У. (див. *Комплексна програма* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку

Й. С. Уншліхт.

соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ). 3) В мовознавстві—реформа *писемності* з метою переведення мов на спільну графічну основу, запровадження спільних принципів їхнього *правопису*, вироблення для більшості мов світу єдиної системи *розділових знаків* тощо. Так, лат. алфавіт покладено в основу алфавітів багатьох мов Європи і ряду мов Азії, Америки та Африки. Велику роль у зміцненні політичних, економічних і культур. зв'язків між народами СРСР, їхнього братнього співробітництва відіграв перехід багатьох мов на рос. графічну основу (див. *Молодописемні мови*). У. має велике практичне значення (полегшується вивчення різних мов з однією графічною системою, здешевлюється виробництво шрифтів за єдиним взірцем тощо).

В. М. Данюк
(У. в економіці),
В. М. Шимановський
(У. в техніці, будівництві),
М. Я. Плющ
(У. в мовознавстві).

УНІФОРМІ́ЗМ (від лат. uniformis — однаковий) — концепція в геології, що виходить з уявлень про незмінність геол. факторів у часі. В основу У. було покладено метафіз. (див. *Метафізика*) розуміння законів природи. В ході розвитку природничих наук доведено помилковість У. і встановлено принцип еволюційного розвитку Землі. Див. також *Актуалізм*.

«У́НІЯ» (лат. unio — єднання, союз) — підпільний гурток народницького напряму в Полтаві 1874—75.

Об'єднував демократично настроєну інтелігенцію, студентську, учнівську молодь, селян. До «У.» входили Панас *Мирний*, Д. А. *Лизогуб*, Д. П. *Пильчиков*, Р. А. *Стеблін-Каменський* та ін. (бл. 70 чол.). Дотримуючись ідей революц. народництва 70-х рр. 19 ст., члени гуртка вели революц. пропаганду, розповсюджували твори О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, Т. Г. Шевченка та ін. У 1875 більшість членів «У.» було заарештовано й засуджено до тюремного ув'язнення та заслано до Сибіру.

УНКО́ВСЬКИЙ Григорій (рр. н. і см. невід.) — перший рос. посол на Україні під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. 16 (26).III 1649 разом з укр. послом С. *Мужиловським* виїхав з Москви на Україну. 17—22.IV (27.IV—2.V) 1649 в Чигирині вів переговори з Б. Хмельницьким і козац. старшиною. У. повідомив, що рос. уряд відповідно до тогочасних обставин, не може дати згоду на возз'єднання України з Росією; було лише домовлено про безмитну торгівлю між обома країнами. Гетьманське управління зобов'язалося стримувати *Кримське ханство* від грабіжницьких нападів на Росію. Після закінчення переговорів У. повернувся до Москви разом з укр. послом Ф. Я. *Вешняком*.

УНКЯ́Р-ІСКЕЛЕСІ́ЙСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1833. Укладений 26.VI (8.VII) в Ункяр-Іскелесі поблизу Стамбула. Підтвердив *Адріанопольський мирний договір 1829*. Туреччина зобов'язалася на випадок війни закрити на вимогу Росії протоку *Дарданелли* для проходження іноз. військ. кораблів. Посилення позицій Росії на Бл. Сході в зв'язку з укладенням У.-І. д. викликало загострення відносин її із зх.-європ. країнами. Договір утратив силу після укладення 1841 в Лондоні конвенції про протоки.

У́НСЕТ (Undset) Сігрід (20.V 1882, Калунборг, Данія — 10.VI 1949, Ліллехаммер, Норвегія) — норв. письменниця. Перша книга — повість «Фру Марта Еулі» (1907) поклала початок одній з осн. тем творчості У.— емансипації жінки. В романах «Йенні» (1911), «Весна» (1914), у збірках оповідань «Знедолені» (1912), «Друзки чарівного дзеркала» (1917), у яких проявилось поєднання реалістичних і романтичних тенденцій, показала тяжку долю норв. трудящих жінок. Осн. твір — істор. трилогія «Крістін, Лаврансова дочка» (романи «Вінець», «Хазяйка», «Хрест»; 1920—22) — про середньовічне минуле Норвегії. Під час окупації Норвегії гітлерівцями жила у Швеції, США. Повернулася на батьківщину 1945. Нобелівська премія, 1928.

Тв.: Рос. перекл.— Весна. Л., 1928; Обездоленные. М.—Л., 1928; Кристин, дочь Лавранса, кн. 1—3. М.—Л., 1962; Улав, сын Аудуна из Хествикена. Л., 1978.

У́НТЕР-ОФІЦЕ́Р (нім. Unteroffizier — нижчий офіцер) — звання молодшого командного складу в дореволюц. російській і деяких сучасних іноземних арміях.

УНЦІА́ЛЬНЕ ПИСЬМО́, унціал (лат. uncialis) — особливий вид почерку лат. і грецько-візантійського письма. Для нього характерні великі рівні заокруглені букви, які майже не виступали за межі рядка. *Лігатур* і словоподілу не було. У. п. було пошир. у 4—9 ст., вживалось здебільшого в християнських книгах, а також у рукописах з античними текстами.

У́НШЛІХТ Йосип Станіславович [19 (31).XII 1879—29.VII 1938] — рад. партійний, державний і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1900. Н. у м. Млаві (тепер ПНР). У 1900 вступив у с.-д. партію Польщі і Литви (1906 ввійшла до РСДРП). Делегат V з'їзду РСДРП. Під час Лютн. революції 1917 У. — член Іркутського к-ту РСДРП(б). Делегат VI з'їзду РСДРП(б). У жовтні 1917 — член Петроградського військ.-революц. к-ту, потім — член колегії Нар. комісаріату внутр. справ. В 1919—21 — член Реввійськради (РВР) 16-ї армії, потім — Зх. фронту. В 1921—23 —заст. голови ВНК (ОДПУ). У 1923—25 — член РВР СРСР і нач. постачання РСЧА. В 1925—30 — заст. голови РВР СРСР і заст. наркомвійськмора. В 1930—33 — заст. голови ВРНГ. В 1933—35 — нач. Гол. управління Цивільного повітр. флоту. З 1935 — секретар Союзної Ради ЦВК СРСР. З 1924 — член Ревізійної комісії, з 1925 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

УО́ЛД (Wald) Джордж (н. 18.XI 1906, Нью-Йорк) — амер. біолог і біохімік, член Нац. АН США. У 1927 закінчив Вашінгтонський коледж Нью-Йоркського ун-ту. З 1934 викладав біологію в Гарвардському ун-ті (1948 — 68 — професор). Осн. праці — з біохімії, фізіології та еволюції *зору*, питань кольорового зору у людини, проблем виникнення життя і біол. еволюції. Виявив *вітаміни* — ретинол (А) і дегідроретинол (A_2) в рецепторах (*паличках* і *колбочках*) *сітківки* ока, з'ясував їхню роль в утворенні зорових *пігментів*. Нобелівська премія, 1967 (разом з Р. Гранітом і Х. *Хартлайном*).

УО́ЛЛЕС (Wallace) Алфред Рассел (8.I 1823, Аск, графство Монмутшір, Англія — 7.XI 1913, Бродстон, графство Дорсетшір) — англ. натураліст. Навчався в Хартфордському ун-ті, самостійно вивчав природознавство та інженерну справу. В 1848—52 разом з Г. Бейтсом досліджував береги рік Амазонки і Ріо-Негро, 1854 — 62 — Малайський архіпелаг, де зібрав понад 125 тис. зоол., бот. і геол. колекційних зразків, провів антропологічні дослідження, уклав словники 75 говірок. Ці матеріали лягли в основу його численних праць з зоології, біогеографії, геології, антропології, етнографії. У.— один з основоположників *зоогеографії*. Поряд з Ч. *Дарвіном* розробляв теорію *добору природного*, але не стояв повністю на матеріалістичних позиціях (виникнення життя на Землі, чуттєвості і свідомості, походження психічних здібностей людини У. вважав проявом дій нематеріальних сил), поділяв віру у *спіритизм*.

УО́ЛЛЕС (Wallace) Джо (29.X 1890, Торонто — 1.XII 1975, там же) — діяч робітн. і комуністичного руху Канади, англомовний поет. Член Компартії Канади з 1921. В 1941 — 43 за прогресивну політ. діяльність був ув'язнений. Автор ліричних поезій і віршів громадянського, антиімперіалістичного та антифашист. звучання. Збірки «Ніч минула» (1943), «Усі мої брати» (1953), «Вітаю тебе, сестро, вітаю тебе, брате!» (1956), «Золота легенда» (1958), «Земля в ореолі» (1964; дві останні видано англ. мовою в Москві) присвячено СРСР, дружбі народів, борцям за мир і прогрес. Брав активну участь у шевченківських святкуваннях у Канаді 1961 та 1964. Т. Шевченкові присвятив вірш «Йому була Вкраїна...» (1959). Перекладав твори рад. поетів (А. Малишка, А. Вознесенського, П. Панченка, Г. Бородуліна). Бував в СРСР (уперше — 1957). У 1981 у Канаді вийшло видання його творів.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1958, № 6; [Вірші]. В кн.: Мисик В. Планета. К., 1977; Рос. перекл.— Стихи. М., 1964.

Р. П. Зорівчак.

УО́ЛЛ-СТРІТ (англ. Wall Street, букв. — вулиця-стіна) — вулиця в Нью-Йорку, на якій містяться надвеликі банки, фондова біржа і правління промислових монополій. Термін «Уолл-стріт» часто вживають як символ *олігархії фінансової* США.

УО́ЛТОН (Walton) Ернест Томас Сінтон (н. 6.X 1903, Дангарван, поблизу м. Уотерфорд, Ірландія) — ірл. фізик. Вчився у Дублінському і Кембрідж. ун-тах. У 1927 — 34 працював у Кавендішській лабораторії, з 1934 — у Трініті-коледжі Дублінського ун-ту (з 1946 — професор). Створив (1932, разом з Дж. *Кокрофтом*) — перший прискорювач протонів (каскадний генератор) і здійснив першу ядерну реакцію з штучно прискореними протонами. Нобелівська премія, 1951.

УО́РД (Ward) Лестер Френк (18. VI 1841, м. Джоліет, шт. Іллінойс — 18.IV 1913, Вашінгтон) — амер. соціолог, засновник суб'єктивістсько-психологічного напряму в соціології, один з родоначальників *палеоботаніки*. Перший президент амер. соціологічного т-ва. Осн. розвиток, за У., є продовженням природної еволюції. Проте соціальна еволюція, на відміну від пасивної еволюції природи, активна завдяки психічним феноменам, насамперед — інтелектові і волі. У. відзначав роль почуттів, бажань, потреб як мотивів людських вчинків, що породжують людську асоціацію. В концепції «соціального каріокінезу» (поділ суспільства на класи, соціальна диференціація взагалі) виявився біологізаторський підхід У. до тлумачення осн. явищ. Негативно ставився до релігії. Виступав проти марксистського вчення про революційну роль пролетаріату, висував ідею поліпшення капіталістичного суспільства шляхом просвітительства.

В. А. Роменець.

УО́РДЕН (Worden) Алфред (н. 7. II 1932, Джексон, шт. Мічіган) — астронавт США, підполковник ВПС. Після закінчення Військової академії США (1955) здобув ступінь бакалавра воєнних наук, після закінчення Мічіганського ун-ту (1963) — ступінь магістра наук з авіац. і космічної техніки. З 1966 — у групі астронавтів. 26.VII—7.VIII 1971 з Д. *Скоттом* і Дж. *Ірвіном* здійснив політ до Місяця як пілот осн. блоку косміч. корабля «Аполлон-15»; виконав роботи по фотографуванню, зондуванню і спостереженню Місяця. Виходив у відкритий космос.

УО́РРЕН (Warren) Роберт Пенн (н. 24.IV 1905, Гатрі, штат Кентуккі) — амер. письменник. Літ. діяльність почав 1923 як поет і критик, тісно пов'язаний з «*новою критикою*». В романах на теми з життя пд. штатів «Нічний вершник» (1939), «Про час і світ» (1950), «Збіговище ангелів» (1955), «Нетрі» (1961) і книгах про сучасність «Біля воріт раю» (1943), «Печера» (1959), «Потоп» (1964), «Прийди в зелений діл...» (1971), «Притулок» (1977) порушує реліг.-філос. і морально-етичні проблеми, звертається до елементів символіки й алегорії. В найзначнішому романі «Вся королівська рать» (1946) розвінчує демагогію, продажність бурж. демократії США. Виступає як автор публіцистич. та істор. творів.

Тв.: Рос. перекл.— Вся королевская рать.— Приди в зелёный дол... М., 1983; Потоп. «Новый мир», 1982, № 4—8.

В. І. Яценко.

УОСО́БЛЕННЯ, персоніфікація, прозопопея — вид *метафори*, образний вислів, у якому ознаки живої істоти або людини переносяться на неживий предмет, явище. В глибоку давнину У. було виявом анімістичних поглядів людей на природу. Пізніше, з розвитком знань, У. перетворилося на худож. засіб поглибленого, яскравого відображення картин життя. Приклад У.: «Навшпиньках підійшов вечір, засвітив зорі» (П. Тичина).

УО́ТА ТА́ЙЛЕРА ПОВСТА́ННЯ 1381 — антифеод. селянське повстання в Англії. Було викликане посиленням феод. експлуатації селянства в зв'язку з розвитком товарно-грош. відносин. Почалось у травні 1381 в Пд.-Сх. Англії і за короткий час охопило 25 графств країни. Вождями повстання були ремісник Уот *Тайлер* і священик Дж. *Болл*. 13.VI повстанці за допомогою ремісників і міської бідноти вступили до Лондона, де розправилися з багатьма королівськими урядовцями. Керівники повстання 14.VI подали королю Річарду II петицію (т. з. Майл-Ендську програму), в якій вимагали знищити кріпацтво, встановити тверду грош. ренту, вільну торгівлю, амністію повстанцям. Король змушений був прийняти ці вимоги. 15.VI повстанці висунули нову, Смітфілдську програму, в якій вимагали повернення селянам общинних угідь, відібраних феодалами, скасування всіх робочих статутів (встановлювали рівень заробітної плати і тривалість робочого дня), зрівняння станів, *секуляризації* церк. та монастирських земель і поділу їх між селянами. Під час переговорів Уот Тайлер був підступно вбитий. Повстання було придушене лицарським ополченням. Проте воно завдало удару феод. ладові, прискорило процес звільнення селянства від кріпацтва і заміни панщини грошовою рентою.

«УО́ТЕРГЕЙТСЬКА СПРА́ВА» — розслідування в США подій, пов'язаних з протизаконними діями «Комітету Республіканської партії по переобранню президента» в період виборчої кампанії 1972. 17.VI 1972 у штаб-квартирі *Демократичної партії*, що містилась у готелі Уотергейт (Вашінгтон), члени к-ту — конкуренти в політ. боротьбі встановили підслуховувальні пристрої.

Під час розслідування справи було викрито факти численних порушень законності учасниками внутрішньополіт. боротьби — підкупи, погрози, лжесвідчення, шантаж і т. п.,— до яких тією чи ін. мірою були причетні й деякі помічники президента Р. *Ніксона*, ряд членів його кабінету. Проведені суд. процеси привели до відставки і увільнення з посад деяких співробітників апарату президента. Після багатомісячного розгляду «У. с.» юрид. комісія палати представників конгресу США 25.VII 1974 прийняла рішення про необхідність притягнення до відповідальності президента США в порядку *імпічменту* за ігнорування правосуддя у зв'язку з «У. с.». Щоб уникнути цього, Р. Ніксон 9.VIII 1974 вийшов у відставку.

Літ.: Геевский И. А. Мафия, ЦРУ, Уотергейт. М., 1980.

І. М. Кравченко.

УО́ТС (Watts) Джордж Фредерік (23.II 1817, Лондон — 1.VII 1904, Комптон, Соррей) — англ. живописець і скульптор. У 1835—37 навчався в Королівській академії у Лондоні, 1843—47 працював в Італії. У 50-х рр. 19 ст. відвідав Францію, Туреччину, Грецію. Писав портрети (Д. Г. Россетті, 1865; Т. Карлейля, 1869; У. Морріса, 1870, та ін.), картини на міфологічні, істор.-реліг. та морально-філос. теми («Ілюзії життя», 1849; «Любов і смерть», 1887). За характером творчості був близький до *прерафаелітів*.

УО́ТСОН (Watson) Девід Мередіт Сірс (18.VI 1886, Манчестер — 23.VII 1973) — англ. палеонтолог, член Лондонського королівського т-ва (з 1922; 1938 — 39 — віцепрезидент), іноземний член АН СРСР (з 1932), член Нац. АН США, член Американської академії мистецтв і наук. Закінчив Манчестерський ун-т (1907). З 1912 викладав в Університетському коледжі в Лондоні (1921 —51 — професор зоології). Осн. праці присвячені вивченню стародавніх риб, земноводних і терапсидних плазунів. Встановив, що предками наземних хребетних є кистепері риби.

А. У рден.

УО́ТСОН (Watson) Джеймс Дьюї (н. 6.IV 1928, Чікаго) — амер. біохімік, спеціаліст з молекулярної біології, член Національної АН США (з 1962), Американської академії мистецтв і наук (з 1957), Датської королівської АН (з 1962). В 1947 закінчив Чікагський ун-т. В 1950—51 працював у Копенгагенському ун-ті, 1951 — 53 і 1955—56 — в Кавендішській лабораторії Кембріджського ун-ту, 1953—55 — в Каліфорнійському технологіч. ін-ті. З 1956 викладав біологію в Гарвардському ун-ті (з 1961 — професор). З 1968 — директор лабораторії кількісної біології в Колд-Спрінг-Харборі (шт. Нью-Йорк). Осн. праці присвячені вивченню структури *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК), ролі *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) в біосинтезі білка. Запропонував (1953) модель просторової структури ДНК (т. з. «подвійну спіраль»), пояснив, яким чином генетична інформація записана в молекулах ДНК, і висловив гіпотезу про напівконсервативний механізм самовідтворення (реплікації) ДНК. Автор праць з структури вірусів та ролі їх у виникненні злоякісного росту тканин. Нобелівська премія, 1962 (разом з Ф. *Кріком* і М. *Уілкінсом*).

Дж. Ф. Уотс. Портрет письменника Дж. Мередіта. 1893. Національна портретна галерея в Лондоні.

УО́ТСОН (Watson) Джон Бродес (9.I 1878, Грінвілл, штат Пд. Кароліна — 25.IX 1958, Нью-Йорк) — амер. психолог, основоположник *біхевіоризму*. У 1908—20 — професор ун-ту Дж. Гопкінса в Балтіморі. Концепція У., створена на основі досліджень тварин, була реакцією на методи *інтроспективної психології*. В 1913 виступив з програмою побудови нової психології, предмет якої — поведінка (behavior), а не свідомість. Усю психічну діяльність тлумачив як поведінку в сукупності зв'язків «стимул — реакція»; осн. завданням

А. М. Уніт.

психології вважав вивчення процесів *навчення*; емоції ототожнював з реакціями внутрішніх органів, мислення людини —з роботою голосових м'язів. Ідеї та методи У. значно вплинули на розвиток психології, насамперед у США. Механістичну концепцію У. було піддано критиці в процесі подальшого розвитку психології.

Літ.: Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. М., 1971.

Л. М. Проколієнко.

УПАНІША́ДИ (санскр. — таємне знання) — індійські прозові й віршовані релігійно-філософські трактати; частина ведичної л-ри (див. *Веди*). Виникли приблизно в 7—3 ст. до н. е. В центрі У. — філос. проблеми *ведичної релігії*, пізнання людиною самої себе й навколишнього світу. Гол. доктрина У.— вчення про єдність Брахмана (абс. та об'єктивного начала Всесвіту) й Атмана (суб'єкта, індивідуума). Коментарі до У., написані в 2 і 8—9 ст. н. е., стали основою *Веданти*.

УПЕ́НИК Микола Олександрович [н. 1 (14).VI 1914, слобода Платово-Іванівка, тепер Родіоново-Несвітаївського р-ну Ростов. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1932. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Ворошиловгр. пед. ін-т (1940). Працював як журналіст; 1960 — 62 — відповідальний редактор газ. «*Культура і життя*». Автор поетичних книжок «Лірика» (1935), «Поезії» (1946), «Українська поема» (1950), «Найдорожче» (1963), «Цим живу» (1971), «Багряне листя» (1974) та ін., книжок для дітей, нарисів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

Тв.: І мужність, і любов. К., 1978.

І. Г. Турбай.

УПИ́Р, вампір — 1) У слов'ян. нар. повір'ях — мрець (труп злого чарівника або відьми), який вночі встає з могили, бродить в образі вовка і висмоктує з людей кров. Відомий у повір'ях сербів, болгар, росіян, українців, білорусів, поляків, чехів та ін. слов'ян. народів. У давніх слов'ян існував культ принесення У. жертв. У сербів і сх. слов'ян злилися уявлення про У. й вовкулаку. Образ У. відбито в укр. фольклорі й худож. л-рі (І. Котляревський, І. Франко, Леся Українка та ін.). 2) Переносно — кровопивець, жорстока людина, експлуататор.

У́ПІТ Андрій Мартинович [22.XI (4.XII) 1877, Скрівері, тепер Огрського р-ну Латв. РСР — 17.XI 1970, Рига] — латис. рад. письменник, літературознавець, громад. діяч, нар. письменник Латв. РСР (з 1943), акад. АН Латв. РСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1917. Основоположник латис. рад. л-ри. Друкуватися почав 1896. У романах «Буржуа» (1907), «Жінка» (1910), «Останній латиш» (1912), в книзі новел «Маленькі комедії» (1909—10) з позицій критичного реалізму викривав міську буржуазію й міщанство. Романом «Нові джерела» (1908) почав серію романів «Робежнієки» — про шляхи латис. селян в революції 1905—07. В п'єсах «Голос і відгомін» (1911), «Один і багато хто» (1914) створив образи латис. робітників-революціонерів. В умовах бурж. Латвії У. продовжував розробляти принципи соціалістичного реалізму. У романах «По райдужному мосту» (1926), «Повернення Яна Робежнієка» (1932), «Смерть Яна Робежнієка» (1933), в сатиричних комедіях, в новелах викривав бурж. дійсність. Істор. темі присвячені трагедії «Мірабо» (1926), «Жанна д'Арк» (1930), «Спартак» (1943), тетралогія «На грані століть» (1937—40). Після відновлення Рад. влади в Латвії (1940) У. включився в активну громадсько-політ. діяльність. Найвизначніший твір У.— історична дилогія «Земля зелена» (1945; Держ. премія СРСР, 1946), «Просвіт у хмарах» (1951). Автор літературознавчих праць «Історія найновішої латиської літератури» (1951), «Питання соціалістичного реалізму в літературі» (1957) та ін., статей про Т. Г. Шевченка, укр. рад. письменників. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Земля зелена. К., 1954; Оповідання. К., 1956; Навернений. К., 1958; Правиця всевишнього. К., 1958; Смерть Клеманса Пер'є. К., 1960; Тарас Григорович Шевченко. В кн.: Світова велич Шевченка, т. 1. К., 1964; Новели. К., 1980; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1956—59.

Б. К. Звайгзне.

УПРА́ВА — в дореволюційній Росії назва ряду місц. органів держ. управління або місц. органів самоврядування (див., напр., *Земська управа*).

УПРАВЛІ́ННЯ, керування — притаманний високоорганізованим *системам* (соціальним, біол., технічним) процес, спрямований на забезпечення їхньої цілісності, *структури*, підтримання заданого режиму їхнього функціонування, досягнення певної мети (шляхом обміну *інформацією* між підсистемами — керуючою і керованою системами). Найскладніша, ієрархічно організована структура У. властива соціальним системам (див. *Управління соціальними системами*). Процеси У. з появою *кібернетики* стали предметом систематичних досліджень. Кібернетика і *електронні обчислювальні машини* (ЕОМ) відкрили великі можливості і перспективи для створення різного рівня автоматизованих систем У. (АСУ), здатних замінити людину в У. складними системами та процесами. Системи У. поділяються на ригідно (жорстко) детерміновані (дія керуючої системи однозначно визначає реакцію керованої системи) і статистично детерміновані (задається відносно широкий діапазон можливих реакцій керованої системи на дію керуючої). Критерієм ефективності У. можуть виступати міра адаптації (пристосування) керуючої системи до змін зовн. середовища, яка дає їй можливість забезпечити *самоорганізацію*, самозбереження, самовдосконалення і досягнення мети, або рівень оптимізації заданого *параметра* керуючої системи (швидкодія, стабільність тощо). Різні за природою системи У. відрізняються рівнем складності, структурної організації, функціональними можливостями. **Найпростішими** системами У. є сучас. кібернетичні машини, що функціонують за закладеними в них програмами. Біол. системам притаманні два рівні У.— організмовий (відтворюється спадково й орієнтований на самозбереження *популяції, біоценозу, біогеоценозу*) і поведінковий (орієнтований на забезпечення потреб біол. системи в її взаємодії із зовн. середовищем).

О. Я. Морол.

УПРАВЛІ́ННЯ ВИРОБНИ́ЧИМ ОБ'Є́ДНАННЯМ (ПІДПРИЄ́МСТВОМ) — цілеспрямоване керівництво діяльністю трудового колективу з метою успішного виконання ним виробничо-господарських і соціальних завдань. Управління соціалістичним виробн. поєднує економічні, адм., орг. та соціально-психологічні методи (див. *Методи управління*). За їхньою допомогою управлінський апарат об'єднання (підприємства) забезпечує найефективніше втілення в життя директив партії та уряду, спрямованих на прискорений розвиток соціалістичного виробн. і підвищення добробуту рад. народу. Через систему управління реалізується планомірність розвитку соціалістичної економіки, здійснюються мета і завдання *економічної політики* КПРС. У. в. о. (п.) здійснюється на основі ленінських принципів соціалістич. господарювання, зокрема, єдності парт. та господарського керівництва, плановості, *демократичного централізму, єдиноначальності* та *колегіальності* в управлінні, принципу матеріальної зацікавленості. *Трудові колективи* беруть широку участь у підготовці проектів планів виробничо-госп. діяльності об'єднань (підприємств). На основі розгортання *соціалістичного змагання* і використання внутрігосп. резервів вони розробляють *зустрічні плани*. У. в. о. (п.) включає соціальне, тех.-екон. планування, організацію виробн. та праці, матеріально-тех. постачання та збут готової продукції, фінансування та обліково-контрольну діяльність, капітальне буд-во, *управління науково-технічним прогресом*, *управління якістю продукції* (див. *Комплексна система управління якістю продукції*), добір, підготовку та розстановку кадрів, виховання їх і підвищення спец. та заг. знань, інформаційне забезпечення виробн. тощо. Згідно з цими функціями, їхнім обсягом, масштабами і складністю формуються структурні підрозділи і призначаються керівники, які координують їхню діяльність і виробничі зв'язки. Осн. права та обов'язки щодо організації У. в. о. (п.) визначено Положенням про виробниче об'єднання (комбінат), затвердженим Радою Міністрів СРСР 27. III 1974. У рішеннях XXVI з'їзду КПРС та у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) накреслено осн. напрями вдосконалення У. в. о. (п.), а саме: дальша концентрація і спеціалізація

виробн., завершення формування виробничих об'єднань як основної госпрозрахункової ланки пром-сті; централізація функцій управління і ліквідація зайвих його ланок; підвищення кваліфікації та поліпшення підготовки кадрів, розробка раціональних та ефективних систем і методів організації робіт, вдосконалення госпрозрахункових методів роботи, розширення застосування організаційної та електронної обчислювальної техніки тощо. На дальше удосконалення У. в. о. (п.) спрямовані положення Закону СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями. Див. також *Виробничі об'єднання, Соціалістичне державне виробниче підприємство.* *Г. А. Коров'яков.*

УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНЕ — в СРСР організаційно-владна діяльність *виконавчих та розпорядчих органів* державної влади, а в окремих випадках, передбачених законом, і *громадських організацій,* безпосередньо спрямована на практичне здійснення законів у процесі госп., соціально-культур. і адм.-політ. будівництва. Здійснюється на наук. засадах під керівництвом КПРС, відповідно до Конституцій СРСР, конституцій союзних і авт. республік. Виходячи з вимог екон. законів соціалізму, в процесі У. д. розв'язуються завдання всебічного розвитку продуктивних сил країни, підвищення життєвого рівня населення; дальшого зміцнення соціалістичного ладу, єдності і згуртованості *радянського народу*; розвитку *соціалістичної демократії*; зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції; виховання трудящих у дусі комуністич. ставлення до праці, рад. патріотизму та інтернаціоналізму; боротьби проти бурж. ідеології; послідовного здійснення зовн. політики, спрямованої на збереження миру та безпеки народів. Ці завдання здійснюються всіма органами У. д. на підставі законів шляхом прийняття *актів органів державного управління,* застосування адм. санкцій тощо. У. д. СРСР здійснюється при активній участі широких нар. мас, під їхнім постійним контролем.

І. М. Пахомов.

УПРАВЛІННЯ НАРОДНИМ ГОСПОДАРСТВОМ — планомірне регулювання соціалістичної економіки на основі пізнання і свідомого використання об'єктивних екон. законів з метою неухильного зростання добробуту трудящих шляхом забезпечення динамічного і пропорційного розвитку всіх галузей і сфер *народного господарства,* підвищення ефективності виробництва, зміцнення екон. могутності країни. В СРСР об'єктом управління виступає вся економіка країни, що становить *єдиний народногосподарський комплекс СРСР.* Основою централізованого планового У. н. г. виступає соціалістична сусп. власність на засоби виробн. і безпосередньо сусп. характер праці, загальнонародна її кооперація. Функції єдиного екон. центру країни виконує соціалістична д-ва як власник осн. засобів виробн. і виразник інтересів усього суспільства. Наук. основи і принципи У. н. г. за соціалізму розробив В. І. Ленін. Дальшого розвитку вони набули в рішеннях і документах КПРС і Рад. д-ви. В основу У. н. г. в СРСР покладено такі найважливіші принципи: єдність політ. і госп. керівництва; *демократичний централізм* — поєднання централізованого керівництва г-вом з госп. самостійністю соціалістич. підприємств, з макс. розвитком ініціативи на місцях і творчої активності широких мас трудящих, *єдиноначальності* з *колегіальністю* у керівництві і розв'язанні госп. завдань; відповідність системи управління досягнутому рівневі розвитку продуктивних сил; наук. обгрунтованість планів і госп. рішень на основі пізнання і використання всієї системи екон. законів соціалізму, врахування особливостей і умов кожного етапу розвитку суспільства, його об'єктивних потреб і реальних можливостей; планомірність; *режим економії*; матеріальне й моральне стимулювання працівників і колективів підприємств та орг-цій за прискорений розвиток сусп. виробн. і підвищення його ефективності; поєднання інтересів госп. підрозділів з інтересами нар. г-ва в цілому та відповідальність об'єднань (підприємств) за результати їхньої роботи перед д-вою. У практиці використовують екон., адм., орг. і соціально-психологічні *методи управління.* До складу органів У. н. г. входять органи управління нар. г-вом як єдиним нар.-госп. комплексом, органи управління галузевими й тер.-виробничими комплексами, що входять до республік та екон. районів; планові й кредитно-фінанс. органи; органи управління виробничими і наук.-виробничими об'єднаннями, пром. підприємствами, колгоспами, радгоспами, побутовими, торг. та ін. орг-ціями й установами. Система У. н. г. в СРСР спрямована на досягнення високої *економічної ефективності соціалістичного виробництва.* Керівна роль в У. н. г. належить Комуністичній партії. З'їзди КПРС і пленуми ЦК КПРС розробляють *економічну політику* партії і д-ви, визначають гол. напрями й завдання розвитку нар. г-ва на певний істор. період. Питання розвитку нар. г-ва, що вимагають законодавчого розв'язання, вирішують сесії Верховної Ради СРСР, а в період між сесіями — Президія Верховної Ради СРСР. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. управління є *Рада Міністрів СРСР.* Вона здійснює заг. керівництво народним господарством. Відповідна структура керівних, законодавчих, виконавчих і розпорядчих органів з питань У. н. г. характерна для кожної союзної республіки. Найвищі органи держ., а також галузевого управління відповідно до єдиного нар.-госп. плану встановлюють осн., обов'язкові для виконання показники, скеровують роботу галузей і об'єднань (підприємств), призначають і звільняють керівників, допомагають здійснювати потрібні орг. заходи, спрямовані на виконання виробничих завдань, контролюють виконання виробничих планів. Низові (обласні, крайові, районні) органи управління та виробничі об'єднання (підприємства) самостійно розв'язують поставлені перед ними завдання. Зв'язки і співвідношення між ланками системи У. н. г. визначають його структуру (див. *Структура управління*). В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* прискорення *науково-технічного прогресу* і удосконалення У. н. г. Комуністична партія розглядає як необхідні умови зростання суспільного виробництва, як вирішальні фактори підвищення його ефективності, розв'язання широкого кола політичних і соціальних завдань. Головним напрямом удосконалення управління економікою є підвищення рівня планової роботи в усіх її ланках — від Держплану СРСР до планового відділу виробничого об'єднання (підприємства). Поліпшення планування передбачає, зокрема, посилення наук. обгрунтованості і збалансованості планів, зміцнення планової дисципліни і посилення відповідальності за виконання їх. Заходи щодо поліпшення планування і управління економікою країни розроблено у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979). Серед них, зокрема, вдосконалення планових показників і оціночних показників результатів госп. діяльності виробничих об'єднань (підприємств), запровадження показника нормативно *чистої продукції*; розробка і реалізація *цільових комплексних програм* як складових частин перспективних планів екон. і соціального розвитку країни. Одним з найважливіших напрямів удосконалення управління економікою є розвиток госпрозрахункових відносин (див. *Господарський розрахунок*), посилення ролі *прибутку, ціни* та ін. екон. підойм і стимулів. Вагоме значення має також удосконалення орг. структури управління, розвиток демократичних засад у плануванні та управлінні, поліпшення стилю і методів роботи.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду партії ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР розробили конкретні заходи щодо поліпшення управління пром-стю, буд-вом, с. г., удосконалення всього госп. механізму і посилення його впливу на підвищення ефективності виробн. і якості роботи.

Широке коло заходів партії і держави щодо поліпшення управління с. г. та ін. галузями *агропромислового комплексу* затверджено Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, який схвалив *Продовольчу програму СРСР* на період до 1990 року, розроблену відповідно до рішень XXVI з'їзду партії. Вперше агропромисловий комплекс виділено в самостійний об'єкт планування й управління з метою забезпечення ефективних зв'язків і взаємодії всіх галузей і ланок цього комплексу, поєднання тер. і галузевого планування для до-

сягнення безперебійного і надійного забезпечення населення країни високоякісними продуктами харчування. Значну увагу питанням У. н. г. приділили Листопадовий (1982) та Грудневий (1983) пленуми ЦК КПРС. Дальше підвищення ефективності У. н. г. здійснюється на основі зростання творчої активності трудящих, ролі трудових колективів, масових громад. орг-цій відповідно до Закону СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 42. Про єдиний господарський план; т. 44. До четвертих роковин Жовтневої революції; т. 45. Про надання законодавчих функцій Держпланові; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1983; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1983; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів. Постанова ЦК КПРС від 12 липня 1979 року.— Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 року. К., 1979; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листопада 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14 — 15 червня 1983 року. К., 1983; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 26—27 грудня 1983 року. К., 1984; Удосконалення господарського механізму. К., 1980; Абалкин Л. И. Диалектика социалистической экономики. М., 1981; Кухаренко В. Д. XXVI съезд КПСС о совершенствовании хозяйственного управления. К., 1981; Совершенствование методов руководства экономикой. М., 1982. *В. А. Хилько.*

УПРАВЛІ́ННЯ НАРО́ДНИМ ГОСПОДА́РСТВОМ ІНСТИ́ТУ́Т. Підпорядкований Міністерству вищої та середньої спец. освіти УРСР. Створений 1975 в Києві для підвищення кваліфікаційного рівня керівників нар. г-ва республіки в галузі управління. Навчання здійснюється за профілями: теорія і практика управління нар. г-вом, екон.-матем. методи і автоматизовані системи управління (АСУ). Проводить також н.-д. роботу з актуальних проблем теорії управління. *Л. С. Чередниченко.*

УПРАВЛІ́ННЯ НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНИМ ПРОГРЕ́СОМ — цілеспрямований вплив на процеси перебудови технічної, технологічної, організаційної основ матеріального виробництва та інших сфер суспільного життя, здійснюваний шляхом вироблення, впровадження й поширення на практиці нових наукових результатів і передового досвіду.

Об'єктом У. н.-т. п. є цикл «наука — виробництво» в галузях і ланках нар. г-ва, що включає такі стадії: фундаментальні дослідження, прикладні розробки, експериментальні, конструкторські, проектні роботи, повномасштабне впровадження, підготовка і використання відповідних кадрів. Гол. завданням У. н.-т. п. є визначення напрямів та розробка методів і форм організ. поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарства. У. н.-т. п. як складова частина заг. централізованого *планування народного господарства* і *управління народним господарством* здійснюється на основі принципів соціалістичного управління, зокрема *демократичного централізму*, плановості, єдності парт. і госп. керівництва, галузевого і територіального підходів, принципу екон. заінтересованості. Вихідними ланками У. н.-т. п. є *прогнозування науково-технічне*, як перший етап управлінської діяльності, та планування— вибір мети, визначення координованої програми робіт, розподіл ресурсів, необхідних для виконання цих програм, і відповідний контроль. Комплексна програма наук.-тех. прогресу на 20 років, що розробляється відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979), є конкретною формою обґрунтування довгострокової наук.-тех. політики Рад. д-ви, узгодження планування наук.-тех. прогресу з системою перспективного планування екон. і соціального розвитку. У. н.-т. п. здійснюється за допомогою ряду методів: наук.-технічних (відображають вимоги законів, властивих творчому процесові в галузі науки і техніки), планово-економічних (планова реалізація наук.-тех. політики соціалістичної д-ви, стимулювання своєчасної і високоякісної розробки, впровадження, освоєння та використання прогресивних наук.-тех. досягнень), орг.-адміністративних (забезпечення цілеспрямованості і координації дій учасників процесу «наука — виробництво»), соціально-психологічних (вплив на соціальні, моральні відносини як внутрішньогрупові, так і індивідуально-особисті).

Комплексне використання цих методів на сучас. етапі підпорядковане розв'язанню гол. завдання, поставленого XXVI з'їздом КПРС: забезпечення дальшого зростання добробуту рад. людей на основі сталого, поступального розвитку нар. господарства, прискорення наук.-тех. прогресу, переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку. Законодавчо регулює процес розвитку науки і техніки Верховна Рада СРСР. Загальне У. н.-т. п. у країні здійснює Рада Міністрів СРСР. Осн. організаційну роботу по У. н.-т. п. в країні виконує Держ. к-т СРСР по науці і техніці. Важливу роль в У. н.-т. п. відіграє Академія наук СРСР, яка здійснює заг. керівництво розвитком природничих та сусп. наук у їхньому зв'язку з практикою. У союзних республіках У. н.-т. п. здійснюють Ради Міністрів республік, держплани, відповідні держ. к-ти і м-ва, президії респ. академій наук. Удосконалення У. н.-т. п. відбувається за такими осн. напрямами: формування наук.-тех. і наук.-виробничих комплексів різного типу; перехід до розробки і реалізації великомасштабних цільових наук.-тех. програм різного рівня — союзного, галузевого, республіканського, регіонального (див. *Цільова комплексна програма*); розвиток правових норм взаємодії дослідних орг-цій, вузів, виробничих підприємств у галузі наук.-тех. розробок; впровадження *автоматизованих систем управління* дослідженнями і розробками, сучас. інформаційно-пошукових систем, діалогових (людино-машинних) способів організації взаємодії учасників тієї чи іншої програми наук.-тех. робіт; підвищення ролі та розширення компетенції місцевих парт. і рад. органів в організації наук.-тех. прогресу.

Літ.: Каныгин Ю. М., Даниловцев П. А. Цикл «Наука — производство»: границы, структура, пути ускорения. Новосибирск, 1976; Ускорение процесса «Исследование — производство». М., 1979; Бижанова М. И. Механизм стимулирования научно-технического прогресса. М., 1981; Управление научно-техническим прогрессом. М., 1982. *Ю. М. Каныгін.*

УПРАВЛІ́ННЯ СОЦІА́ЛЬНИМИ СИСТЕ́МАМИ — цілеспрямований процес регулювання суспільства в цілому або його окремих сфер, метою якого є впорядкування, збереження, вдосконалення і розвиток якісної специфіки суспільства. Будь-яке суспільство являє собою цілісну соціальну систему, якій внутрішньо притаманні процеси управління, зумовлені природою суспільства, сусп. характером праці, необхідністю спілкування людей у процесі праці і життя, обміном продуктами їхньої матеріальної і духовної діяльності. В історії розвитку суспільства розрізняють два типи керуючого впливу на соціальну систему в цілому — стихійний (статистичний) і свідомий (плановий). Свідомі форми управління, що пов'язані з цілеспрямованою діяльністю людей і здійснюються за допомогою специфічних соціальних ін-тів, мають місце на будь-якому ступені розвитку суспільства. Проте межі свідомого впливу людей на соціальну систему та різні сфери її, його зміст, цілі і принципи залежать від природи суспільства, характеру його екон. і соціально-політ. ладу. У с. с. в експлуататорських суспільствах, зокрема, за капіталізму, неспроможне охопити соціально-екон. процеси в масштабах усього суспільства і виступає як результат зіткнення, переплетення різних, найчастіше суперечливих, соціальних сил, відбувається під впливом стихійних регуляторів (закони ринку, конкурентні відносини тощо). Роль свідомого управління обмежена тут рамками окремих екон. і соціальних об'єктів чи їхніх об'єднань. Соціалізм уперше в історії створює можливість наук., планового управління всіма соціальними процесами на основі свідомого використання об'єктивних законів

розвитку, розробки відповідної цілеспрямованої програми діяльності. «Тільки з цього моменту люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять вони в рух, матимуть в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 278). Система управління соціалістичним суспільством складається з механізмів правової, адм. і моральної регуляції сусп. відносин, планово-директивних і екон. підойм впливу на народногосподарську сферу та органів політ. і морального виховання. Вихідним принципом будь-якого управлінського рішення за соціалізму виступає благо трудящої людини, максимальне (відповідно до наявних можливостей) задоволення її потреб, її всебічний розвиток. На етапі *розвинутого соціалістичного суспільства* зростає роль суб'єктивного фактора в регулюванні виробничого, соціально-політ. і духовного життя, підвищується роль свідомої, цілеспрямованої, науково обґрунтованої діяльності держ. і громад. установ і орг-цій, керованих Комуністичною партією. Соціальне управління соціалістичним суспільством здійснюється на принципах *демократичного централізму*, поступово розвивається в напрямі до *суспільного комуністичного самоврядування*. Як особливі галузі соціального управління виділяють *управління державне, управління народним господарством* тощо. *О. І. Цедик.*

УПРАВЛІ́ННЯ ЯКІ́СТЮ ПРОДУ́КЦІЇ — цілеспрямований вплив на умови і фактори, які забезпечують необхідний рівень якості продукції при її розробці, виробництві та експлуатації (споживанні) шляхом здійснення системи тех., економічних, соціальних і орг. заходів. Організаційно-тех. основу У. я. п. становлять нар.-госп. планування (див. *Планування народного господарства*) і держ. система *стандартизації*. У. я. п. включає прогнозування потреб, тех. рівня і якості продукції; планування підвищення якості; нормування вимог до якості; атестацію продукції; організацію розробки і постановки на виробн. нової продукції; організацію технологіч. підготовки виробн.; організацію матеріально-тех. забезпечення; спец. підготовку і навчання кадрів; стимулювання підвищення якості продукції; відомчий і держ. контроль якості і випробування продукції; державний нагляд за впровадженням і додержанням стандартів, технічних умов, станом засобів вимірювання; правове та інформаційне забезпечення У. я. п. Важливою складовою У. я. п. є *соціалістичне змагання* за поліпшення якості продукції. У. я. п. органічно входить складовою частиною до системи управління виробництвом. Системи У. я. п. об'єднань (підприємств) входять до складу галузевих систем У. я. п. Створюються (1983) і тер. системи У. я. п., які координують роботу всіх підприємств і орг-цій, розміщених на даній території, незалежно від їхньої відомчої підпорядкованості. На базі галузевих і тер. систем У. я. п. формується система держ. У. я. п. в масштабах усього народного господарства. В 1979 Держ. к-т СРСР по стандартах затвердив «Основні принципи єдиної системи державного управління якістю продукції». Цей документ було розроблено на основі узагальнення нагромадженого досвіду застосування львівської, дніпропетровської, саратовської та ін. систем У. я. п. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) передбачено ряд екон. заходів щодо стимулювання дальшого підвищення якості продукції, зокрема, затверджувати в планах виробничим об'єднанням (підприємствам) новий показник, що характеризує зростання виробн. продукції вищої категорії якості, або ін. показник якості продукції, встановлений для даної галузі. Див. також *Комплексна система управління якістю продукції*.

В. М. Данюк.

УПРАВЛІ́НСЬКА ПРА́ЦЯ — *праця* по здійсненню функцій *управління*; належить до розумової праці. У. п. виділилася у спец. вид трудової діяльності в процесі сусп. *поділу праці* і *кооперації праці*. У. п. включає збирання інформації про стан керованого об'єкта, прийняття управлінських рішень і організацію виконання їх. Результатом У. п. є регулюючий вплив, який встановлює певні режими функціонування керованого об'єкта з позицій наперед визначеної мети. Ефективність цього впливу проявляється через показники діяльності керованих об'єктів. Управлінську працю поділяють на багато видів і форм залежно від конкретних керованих об'єктів та їхніх функцій (політ. система та її різні установи; матеріальне виробн. та його галузі, рівні, ланки; наука; армія та ін.). До працівників У. п. відносять не лише керівників різних рівнів, а й весь інженерно-тех. персонал адм.-управлінського апарату. В умовах *науково-технічної революції* зростає значення й роль У. п. у функціонуванні виробн. та ін. галузей суспільної практики. У. п. дедалі ускладнюється, відбувається її спеціалізація, вона набуває рис наук. та інженерної діяльності. Осн. напрямами підвищення ефективності У. п. в СРСР є вдосконалення орг. структур управлінських органів і адм. апарату, поліпшення координації діяльності центральних, галузевих і місцевих органів управління, підвищення рівня професс. знань управлінського персоналу. Особливе значення в підвищенні ефективності У. п. має механізація і автоматизація на основі використання засобів електронно-обчислювальної техніки та *оргтехніки*, які створюють базу для формування *автоматизованих систем управління* різних класів і призначення. Важливим резервом інтенсифікації сусп. виробн. є впровадження широкого комплексу заходів з наукової організації праці в сферу управління. На етапі зрілого соціалізму підвищується роль *трудових колективів* в управлінні і плануванні виробництва, значення професп. спілок як школи управління, школи господарювання (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 243). Див. також *Управління народним господарством*.

В. Г. Гулеватий, Ю. М. Канигін.

«УПРАВЛІ́НСЬКОЇ РЕВОЛЮ́ЦІЇ» ТЕО́РІЯ — сучасна концепція бурж. соціально-екон. думки, яка висуває тезу про нібито усунення влади капіталістів-власників над корпораціями і перехід її до рук найманих спеціалістів-керуючих. Див. *«Революція керуючих»*.

«УПРАВЛЯ́ЮЩИЕ СИСТЕ́МЫ И МАШИ́НЫ» — науково-виробничий журнал. Видає Науково-технічний комплекс «Інститут кібернетики ім. В. М. Глушкова» АН УРСР. Осн. тематичні розділи журналу: заг. питання побудови керуючих систем; обчислювальні засоби і допоміжне устаткування систем; мікропроцесорна техніка та її застосування; автоматизація проектування і виготовлення ЕОМ і систем; обчислювальні центри колективного користування і мережі ЕОМ; банки даних та інформаційно-пошукові системи: автоматизація наук. досліджень; досвід розробки і запровадження АСУ; пакети прикладних програм; тех. засоби для АСУ та ін. Видає *Кібернетики інститут* АН УРСР з 1972 рос. мовою (6 номерів на рік); анотації всіх статей публікуються англ. мовою.

М. М. Онопрієнко.

Ур. Мозаїчний «штандарт» з гробниці I династії Ура. Фрагмент. 3-є тисячоліття до н. е.

У́ПСАЛА — місто на Сх. Швеції, адм. ц. лену Упсала. Вузол з-ць і автошляхів. 138 тис. ж. (1976). Розвинуті машинобудування та металообробка. Підприємства керамічної, поліграф., текст., швейної, шкіряно-взут., харч. пром-сті. Ун-т (засн. 1477, найдавніший в країні). При ун-ті численні наук. ін-ти і т-ва. Б-ка. Музей К. *Ліннея*, який жив і похований в У. Архіт. пам'ятки 13—15 ст. Під назвою Естра-Арос У. відома з 12 ст.

УР (шумер. Урім) — стародавнє місто-д-ва на місці сучас. городища Тель-Мукайяр, за 20 км на Пд. Зх. від м. Насірія в Іраку. Перше поселення на місці У. виникло в кін. 5-го тис. до н. е. З 4-го тис. до н. е. У.— місто. В 25 ст. до н. е. був сильною д-вою. В 24—22 ст. до н. е. був підпорядкований сусіднім д-вам (*Лагашу*, Уммі, Уруку), царству *Аккаду* тощо. Бл. 21 ст. до н. е. став столицею «царства Шумеру і Аккаду». З 18 ст. до н. е. У.— під владою *Вавілонії*, з 6 ст. до н. е.— *Ахеменідів*. З кін. 4 ст. до н. е. У. занепав. З 1854 на тер. У. ведуться розкопки.

УРАГА́Н (франц. ouragan, від ісп. huracán, з карибських мов)— 1) Вітер руйнівної сили, що за *Бофорта шкалою* досягає 12 балів, швидкість його 32,7 м/с і більше. 2) Місцева назва *тропічних циклонів* в Атлантичному океані (район Антільських островів). Виникають 4—10 раз на рік, головним чином наприкінці літа і восени, найчастіше у вересні. 3) Літній шквал у Пд. Сахарі, що виникає на стику

Г. Г. Уразов.

вологого пд.-зх. *мусону* і сухого пн.-сх. *пасату* — гарматану. Має зх. напрям руху. У. супроводжуються, як правило, інтенсивними зливами й грозами, спричинюють великі руйнування. *Л. З. Прох.*

УРА́ЗОВ Георгій Григорович [6 (18).I 1884, с. Шатой, тепер Чечено-Інгушської АРСР — 27.IV 1957, Москва] — рад. хімік і металург, акад. АН СРСР (з 1946). Учень М. С. *Курнакова*. Після закінчення (1909) Петерб. політехнічного ін-ту працював там же (з 1921 — професор). З 1934 — зав. відділом Ін-ту загальної і неорганічної хімії АН СРСР; з 1938 — одночасно професор Моск. ін-ту тонкої хім. технології ім. М. В. Ломоносова, а з 1943 — у Моск. ін-ті кольорових металів і золота. Осн. наук. праці присвячені дослідженню металевих сплавів, систем з металів, сульфідів і хлоридів, руд і способів їх переробки. У. відкрив багато інтерметалевих сполук. Багато уваги приділяв дослідженню родовищ природних солей СРСР, зокрема Кара-Богаз-Голу. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

УРАЗО́ВСЬКИЙ Сергій Степанович [25.IX (8.X) 1903, с. Ровеньки, тепер Ворошиловгр. обл.— 13.I 1961, Харків] — укр. рад. фізикохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1943. Закінчив Харківський університет (1927). У 1930—41 — у Харків. хіміко-технологічному ін-ті; 1941—42 — зав. відділом в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР; 1942—50 — зав. кафедрою, заст. директора Харків. хіміко-технологічного ін-ту; з 1950 — зав. кафедрою Харків. політехнічного ін-ту. Одночасно працював у Харків. ун-ті. Осн. наук. праці У. стосуються фізикохімії поверхневих явищ. Створив теорію мол. поліморфізму.

УРА́Л (до 1775 — Яїк) — ріка у межах Башк. АРСР, Челяб. і Оренб. областей РРФСР та Урал. і Гур'єв. областей Каз. РСР. Довж. 2428 км, площа бас. 231 тис. км². Бере початок на пн.-сх. схилах хр. Уралтау, впадає у Каспійське м., утворюючи дельту. У верх. і серед. течії має переважно гірський характер, нижче виходить на Прикаспійську низовину, у гирлі ділиться на рукави, найбільші з яких Яїцький і Золотий (судноплавний). Гол. притоки: Сакмара (права), Ор, Ілек (ліві). Живлення в основному снігове. Замерзає в листопаді, скресає у квітні — березні. Пересічна витрата води у пониззі — 400 м³/с, макс.— 14000 м³/с. ГЕС. Споруджено водосховища для водопостачання пром. центрів і зрошування (Урало-Кушумська зрошувальна система). Судноплавний до м. Уральська. Рибальство (осетер, сазан, лящ, короп, оселедець тощо). На У.— міста Верхньоуральськ, Магнітогорськ, Орськ, Новотроїцьк, Оренбург, Уральськ, Гур'єв (у гирлі). У бас. ріки — добування заліз. і мідної руд, природ. газу і нафти.

УРА́Л — територія, розташована між Сх.-Європейською та Зх.-Сибірською рівнинами. Простягається з Пн. на Пд. від Пн. Льодовитого ок. до широтної ділянки р. Уралу. Центр. частину У. займають *Уральські гори*. Як істор. обл. та екон. р-н включає також Передуралля й Зауралля. В межах У.— Удм. АРСР, Перм., Свердл., Челяб., Оренб., Кург. області, Башк. АРСР, сх. частини Комі АРСР і Арх. обл. та зх. частина Тюмен. обл. РРФСР. Більша частина У. належить до Уральського екон. району. У. відрізняється значною різноманітністю природно-сировинних, особливо мінеральних ресурсів. В Уральських горах виявлено понад 1000 мінералів, 12 тис. родовищ корисних копалин, 55 видів самоцвітів. Значні лісові ресурси (бл. 67 % становлять хвойні ліси).

Найдавніші сліди перебування людини на території Уралу належать до кінця раннього *палеоліту*. В писемних джерелах предки *башкир, удмуртів, комі, ханти, мансі* та ін. народів Уралу і Передуралля згадуються з 9—12 ст. В 11 ст. на У. почали проникати рус. купці. Югорська земля, а згодом і Пермська ввійшли до *Новгородської феодальної республіки*. В 1471 володіння Новгорода в Приуралліві відійшли до Рос. централізованої д-ви, в кін. 15 ст. до її складу ввійшли Верх. Прикам'я і частина удм. земель. У серед. 16 ст. до складу Росії добровільно ввійшли більша частина Башкирії та решта Прикам'я. У 17 ст. росіяни заселили землі Пд. і Серед. У. і Приуралля. З 30-х рр. 17 ст. на У. почали виникати перші металургійні підприємства. Поступово У. перетворився на головну металург. базу Росії. Трудящі У. брали участь у ряді антифеод. повстань 18 ст., особливо в *селянській війні під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. У кін. 19 ст. У. втратив значення гол. металург. бази країни, поступившись місцем перед Пд. країни. В 70—90-х рр. 19 ст. на Уралі відбулися значні робітн. страйки. В кін. 19 ст. виникли с.-д. групи в ряді міст У. В 1904 створено Уральський обласний к-т РСДРП. Робітники У. брали участь у революції 1905—07 в Росії. Рад. владу на У. встановлено в жовтні — грудні 1917, в ряді місць боротьба за Рад. владу тривала до поч. 1918. Частина У. була охоплена *чехословацького корпусу заколотом 1918*, що почався в травні. З листопада 1918 на У. встановився контрреволюц. режим — *колчаківщина*. Рад. війська в основному визволили тер. У. до осені 1919. За роки Рад. влади У. став одним з найрозвинутіших пром. районів СРСР. Народи У. дістали власну державність. У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 У. став осн. арсеналом країни і важливою базою розміщення пром. підприємств, евакуйованих із зх. районів СРСР (зокрема, з України на Урал було евакуйовано київ. з-ди «Більшовик», «Укркабель», «Арсенал», Одес. завод ім. В. І. Леніна та ін.). На У. було сформовано кілька дивізій і Уральський добровольчий танк. корпус. Понад 800 уральців стали Героями Рад. Союзу, 8 чол.— двічі.

На базі освоєння місц. природних багатств на тер. У. сформувався високорозвинутий, складний за структурою комплекс важкої індустрії, характерною рисою якого є високий рівень концентрації пром. виробництва. Союзне значення мають чорна та кольорова металургія, важке машинобудування, хім., гірничодобувна, лісова та деревообр. пром-сть. У.— друга вуг.-металург. база СРСР, а також провідний в країні район по виробн. продукції важкого, енерг., хім. і трансп. машинобудування (блюмінги, прокатні стани, крокуючі екскаватори, бурові установки, турбіни та генератори, вантажні вагони, трактори, мотоцикли, автомобілі). На відходах чорної та кольорової металургії, а також на базі використання солей, нафти й деревини створено значну хім. пром-сть. Провідна роль належить осн. хімії, яка включає виробн. кислот, соди та мінеральних добрив. У.— важливий район видобутку нерудних копалин (мінеральних буд. матеріалів, азбесту, дорогоцінного каміння). На базі лісових ресурсів на У. виник комплекс виробництв деревообр. пром-сті. Осн. лісозаготівлі зосереджені в басейні Ками і Тавди. Бл. 50 % всієї заготовленої деревини переробляють на папір, пиломатеріали й фанеру. Розвинута легка і харч. пром-сть. Електроенергетика базується на використанні місц. паливних та гідроенергетичних ресурсів, а також природного газу Середньої Азії, вугілля Казахстану і Кузбасу (найбільші ГЕС — Камська та Воткінська, ДРЕС — Рефтинська, Іріклінська, Верхньотагільська, Троїцька, Яйвінська, Пд.-Уральська та ін.; *Бєлоярська АЕС*). С. г. багатогалузеве, спеціалізується на вирощуванні ярої пшениці та м'ясо-мол. тваринництві. Навколо значних пром. центрів — с. г. приміськ. типу (мол.-овочевого та картоплярського напрямів). Розвинуте птахівництво і теплично-парникове г-во. Основу трансп. мережі У. становлять з-ці, витягнуті в меридіональному (Полуночне — Сєров — Свердловськ — Челябінськ — Орськ) та широтному (Свердловськ — Перм, Свердловськ — Казань, Нижній Тагіл — Перм, Челябінськ — Уфа, Орськ — Оренбург) напрямах. Значну частину з-ць електрифіковано. Тер. У. проходить система газо- і нафтопроводів з Тюмен. обл. та Середньої Азії. Розвинутий автомоб., водний і повітр. транспорт.

Літ.: Комар И. В. География хозяйства Урала. М., 1964; Шувалов Е. Л. Урал индустриальный. М., 1974.

Л. В. Потапова (географічний нарис).

УРА́ЛО-КАВКА́З — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодонській міськраді, за 2 км від залізнич. ст. Урало-Кавказ. 3,6 тис. ж. (1983). У селищі — шахта «Донецька», радгосп, підприємства побутового обслуговування. Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, 2 б-ки. Засн. 1914, с-ще міськ. типу — з 1938.

УРА́ЛЬСЬК — місто, центр Урал. обл. Каз. РСР. Розташований на правому березі р. Уралу, при впадінні в нього р. Чагану. Залізнична станція, пристань, аеропорт. 183 тис. ж. (1983). Засн. 1613 (за деякими джерелами — 1584) як

УГОРЩИНА

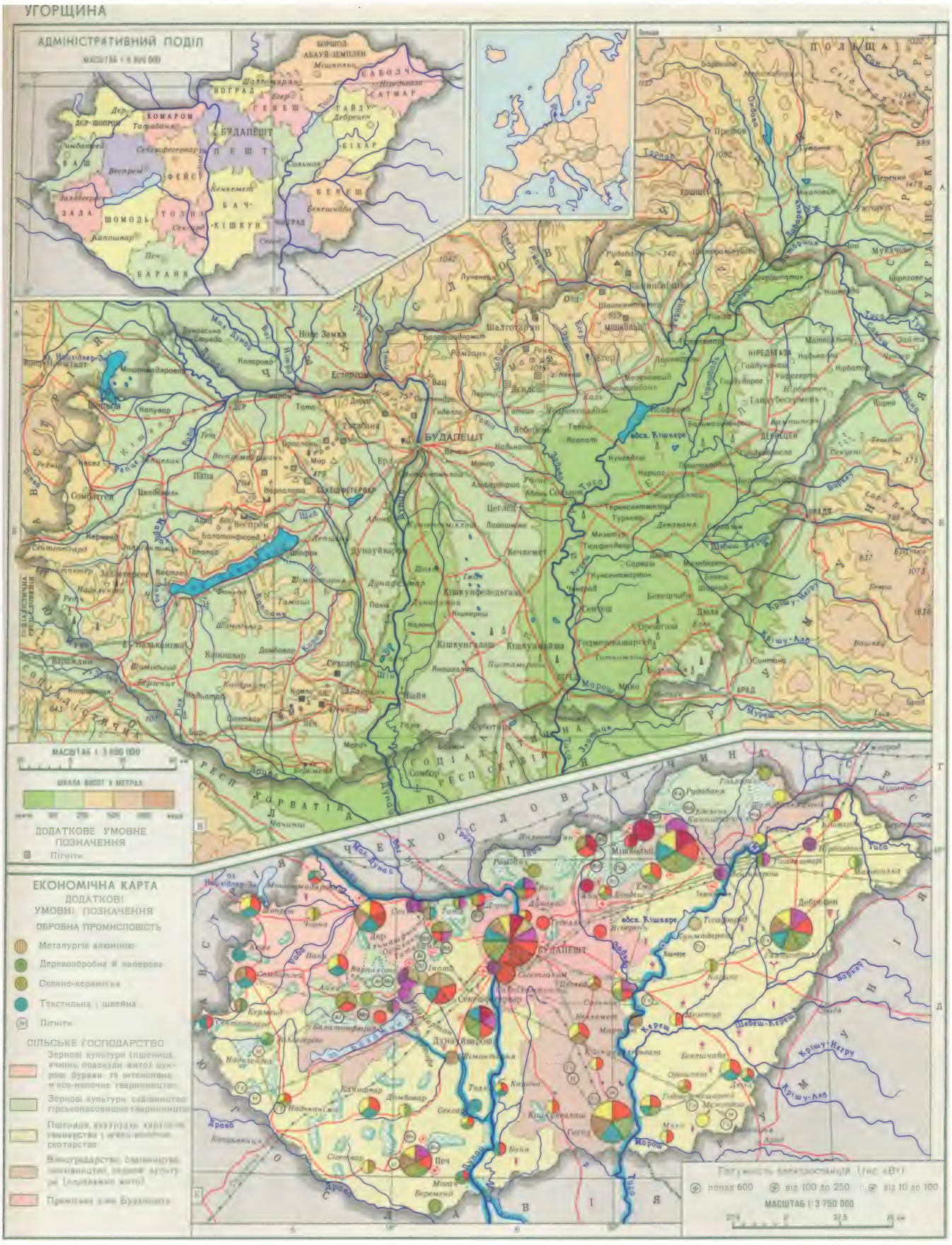
АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
МАСШТАБ 1 : 6 000 000
БУДАПЕШТ
ДЕБРЕЦЕН
МІШКОЛЬЦ
ПЕЧ
СЕГЕД
ДУНАЙВАРОШ
КЕЧКЕМЕТ
ШАЛГОТАРЬЯН
ЕСТЕРГОМ
ЕГЕР
ДЕР
ТАТА
ВЕСПРЕМ
ШЕКЕШФЕХЕРВАР
ШОПРОН
ЕДСЬХ КІШКЕРЕ
ПОЛЬЩА
СЛОВАЧЧИНА
УКРАЇНА
РУМУНІЯ
СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА СЕРБІЯ
РЕСП. ХОРВАТІЯ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Металургія алюмінію
Деревообробна й паперова
Скляно-керамічна
Текстильна і швейна
Пігміти
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Зернові культури (пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, жито) цукрові буряки, та інтенсивне м'ясо-молочне тваринництво
Зернові культури, садівництво, городництво, тваринництво
Пшениця, кукурудза, картопля, тваринництво і м'ясо-молочне скотарство
Виноградарство, садівництво, городництво, тваринництво, вирощування культур (люцерна, жито)
Приміські зони Будапешта
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
Пігміти
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
МАСШТАБ 1 : 3 750 000
Потужність електростанцій (тис кВт)
понад 600
від 100 до 250
від 10 до 100
МАСШТАБ 1 : 3 750 000

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНИ

козаче укріплення Яїцький городок. У 1667—68 тут зимував С. Т. *Разін* із своїм загоном. Яїцький городок був одним з повстанських центрів під час *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. З 1775 — сучас. назва. З 1868 У.— центр Уральської обл. Рад. владу в місті встановлено в січні 1918. З 1932 У.— центр Зх.-Казахстанської, з 1962 — Уральської області. У. — значний. екон. та культур. центр Казахстану. Розвинута харч. (м'ясоконсервний, рибний, борошномельно-круп'яний, мол. комбінати), легка (хутровий комбінат, шкіряний та шкіряно-взут. з-ди, швейна і повстяна ф-ки) та маш.-буд. (арматурний, мех., рем. та ін. з-ди) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. ТЕЦ. В У.— пед. і с.-г. ін-ти, 7 серед. спец. навч. закладів. Істор.-краєзнавчий та літ. музеї. Драм. театр.

УРА́ЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 10.III 1932 (до 1962 — Зх.-Казахстанська обл.). Площа 151,2 тис. км². Нас. 603 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці, татари, білоруси та ін. Міськ. нас.— 41 %. Поділяється на 16 районів, має 3 міста і 6 с-щ міськ. типу. Центр— м. *Уральськ*. Південну частину області займає *Прикаспійська низовина*, пн.— відроги Общого Сирту, сх.— Передуральське плато (вис. до 263 м, г. Актау). Корисні копалини: нафта, газ, горючі сланці, калійно-магнезіальні солі, цем. сировина, керамзитові глини. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —11, —15°, липня +22, +26°. Опадів на Пн. 300 мм, на Пд. до 190 мм на рік. Гол. ріка — *Урал* з притоками Чаган, Деркул, Ілек та ін. Багато озер, найбільші — Камиш-Самарські, Ітмурунколь, Баликти, Рибний Сакрил (прісні); Шалкар, Аралсор, Жалтирколь (солоні). Пн. частину області займають пд. чорноземи й темно-каштанові грунти з різнотравно-ковиловою та типчаково-ковиловою рослинністю. Трапляються масиви пісків і солончаки. В заплавах річок — злаково-різнотравні луки, подекуди зарості тростини. В заплаві р. Уралу — ліси з тополі, дуба, берези, верби. Під лісом — бл. 144,4 тис. га. У нар.-госп. комплексі республіки У. о. виділяється як район розвинутих зернового землеробства, пасовищного вівчарства й м'ясо-мол. скотарства та пром-сті, що переробляє с.-г. продукцію. Енергетика базується на природному газі, вугіллі (з Караганди) та мазуті, частково електроенергія надходить з Поволжя. Харч. та легка галузі, що працюють в основному на місц. с.-г. сировині, представлені відповідно м'ясокомбінатами, маслозаводами, рибним комбінатом, а також шкіряним з-дом (у містах Чапаєві, Аксаї, с-щах міськ. типу Чингірлау, Джанибеку). Розвинуте виробн. буд. матеріалів, діють рем., мех. та арматурні з-ди. Завдяки освоєнню цілинних і перелогових земель посівну площу в області збільшено майже в три рази. Значні площі — під зерновими культурами (яра пшениця, просо, ячмінь, овес). Вирощують також кормові культури, овочі, картоплю. Довжина зрошувальних каналів 3,3 тис. км. На Пн. області — скотарство м'ясо-мол. і мол. напрямів, тонкорунне й напівтонкорунне вівчарство, конярство; на Пд. — тваринництво м'ясного та м'ясо-сального напрямів. У долині р. Уралу — свинарство. На Пн. область перетинає залізниця Саратов — Уральськ — Соль-Ілецьк, вздовж зх. межі — залізнична лінія Саратов — Астрахань. Важливі автомоб. шляхи — Уральськ — Калмиково — Гур'єв. Судноплавство по р. Уралу. Тер. області проходить магістральний газопровід Середня Азія — Центр. В області — с.-г. та пед. ін-ти (Уральськ), 9 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр (Уральськ), 4 музеї (істор.-краєзнавчий та літ. в Уральську, істор.-революц. у с. Урді та меморіальний В. І. Чапаєва у м. Чапаєві). *М. Ш. Ярмухамедов.*

УРА́ЛЬСЬКИЙ ЗАВО́Д ВАЖКО́ГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ імені Серго Орджонікідзе (УЗВМ) — головне підприємство виробничого об'єднання «Уралмаш» по випуску металург. і гірничого устаткування. Розташований у м. Свердловську. Буд-во почато 1928. Введено в експлуатацію 1933. Цього самого року з-ду присвоєно ім'я Серго Орджонікідзе. УЗВМ — підприємство переважно індивідуального машинобудування, деякі види устаткування випускають серійно. Виготовляє унікальне устаткування, зокрема устаткування цехів холодного прокатування з 4- та 5-клітьовими безперервними станами, завантажувальне устаткування потужних доменних печей, крокуючі екскаватори-драглайни, установки для буріння нафтових і газових свердловин, для дослідження земної кори, блюмінги тощо. Продукцію підприємства поставляють у багато країн світу. УЗВМ нагороджено 2 орденами Леніна (1939, 1944), орденами Жовтневої Революції (1971), Червоного Прапора (1945), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945), Трудового Червоного Прапора (1942), болг. орденом «Червоний Прапор Праці» (1973).

УРА́ЛЬСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН СРСР. Організовано 1971 у Свердловську на базі Уральського філіалу АН СРСР (засн. 1932), Ін-ту фізики металів (засн. 1932) та Ін-ту математики і механіки (засн. 1961). Об'єднує 12 н.-д. установ. У складі центру— Ін-т математики та механіки, Ін-т фізики металів. Ін-т металургії, Ін-т геології та геохімії ім. О. М. Заварницького з Кунгурським стаціонаром у Перм. обл., Ін-т екології рослин і тварин з бот. садом та Салехардським стаціонаром у Тюмен. обл. і відділом селекції й генетики мікроорганізмів (Перм), *Ільменський заповідник* імені В. І. Леніна та ін. установи. Осн. завданнями центру є розробка фундаментальних досліджень у галузі природничих та сусп. наук, наук. проблем, пов'язаних з прискоренням розвитком економіки та виробничих сил Уралу. На базі У. н. ц. АН СРСР вид-во «Наука» випускає журнали «Физика металлов и металловедение» (з 1955), «Дефектоскопия» (з 1965), «Экология» (з 1970). *В. М. Пелих.*

УРА́ЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені О. М. Горького — вищий навч. заклад М-ва вищої та середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1920 у Свердловську. Ім'я О. М. Горького присвоєно 1936. У 1982/83 навч. р. до складу ун-ту входило 8 ф-тів: математико-мех., фіз., хім., біол., істор., філол., філософ. та ф-т журналістики, на яких навчалося бл. 8 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 4 тис. Є вечірнє та заочне відділення, аспірантура. При ун-ті працює ін-т та 2 ф-ти підвищення кваліфікації викладачів, астрономічна обсерваторія, бот. сад, обчислювальний центр, три проблемні лабораторії. У наук. б-ці понад 1 млн. 200 тис. одиниць зберігання. Видаються тематичні збірники наук. праць. З часу заснування у вузі підготовлено понад 25 тис. спеціалістів. У. у. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). *П. Є. Суетін.*

УРА́ЛЬСЬКІ ГО́РИ — гірська країна на межі Європи та Азії. Лежить між найбільшими рівнинами країни — Сх.-Європейською, Зх.-Сибірською і Туранською низовинами. Простягається з Пн. на

Північний Урал.

Пд. більш як на 2000 км, від прот. Югорський Шар до підніжжя Мугоджар, що є продовженням У. г. Сформувалися У. г. внаслідок *герцинської складчастості* у пізньому палеозої. З часом під впливом процесів вивітрювання гори були зруйновані й значно вирівняні. Це середньовисокі гори, які

складаються з системи паралельних хребтів, розділених поздовжніми зниженнями. За характером природних умов їх поділяють на окремі частини. Система У. г. починається хр. Пай-Хой заввишки до 467 м. Далі на Пд. простягається Полярний Урал (від Константинового Каменя до верхів'я р. Хулги), з пересічними висотами 1000—1200 м. Приполярний Урал (пд. межа — долина р. Щугер) — найвища ділянка всієї гірської споруди (вис. 1895 м, г. Народна). На Полярному та Приполярному Уралі поширені гострі вершини, гребені, льодовикові цирки. Північний Урал, що закінчується Конжаковським і Косьвинським Каменями, має пересічну вис. хребтів 800—1000 м і характеризується плескатими вершинами, поширенням скелястих останців, кам. розсипищ. Найнижчим є Середній Урал (вис. 400—500 м), обмежований з Пд. г. Юрмою. Рельєф Південного Уралу (до широтної ділянки р. Уралу) середньогірський (макс. вис. 1640 м, г. Ямантау) з численними хребтами і глибокими міжгірними улоговинами. Складені У. г. з вапняків, доломітів, пісковиків, сланців, кварцитів та *магматичних гірських порід*. Розвинутий *карст* (гол. чин. на зх. схилах гір). Багато печер (*Кунгурська льодова печера, Капова печера*). У. г. багаті на різноманітні корисні копалини, найважливіші — залізні, мідні, хромові, нікелеві руди, боксити, магнезити, калійна і кам. солі, нафта, горючі гази, кам. і буре вугілля, азбест, золото, платина, дорогоцінне і виробне каміння та буд. матеріали. Клімат континентальний. Зима холодна, особливо на Пн. Літо на Пн. прохолодне, на Пд. жарке. Пересічні т-ри січня на Пн. Уралі —18, —22°, на Середньому й Пд. Уралі — 16, —18°, липня відповідно +12, +16° та +17, +20°. Опадів на зх. схилах гір 600—750 мм, у Приполярному Уралі — до 1000—1400 мм, на сх. схилах — 300—500 мм на рік. Площа сучас. зледеніння 28,7 км² (відомо 143 льодовики). До 62° пн. ш. поширена *багаторічна мерзлота*.

Ріки належать до бас. Пн. Льодовитого ок. (*Печора*, притоки *Обі* — *Тобол*, Ісеть, *Тура*, Сосьва та ін.) і Каспійського м. (*Кама* з притоками, *Урал*). Багато озер, у т. ч. Велике Щуче (на Полярному Уралі — одне з найглибших гірських озер СРСР, 136 м). У зв'язку з великою протяжністю У. г. у меридіональному напрямі, різноманітністю кліматичних умов та рельєфу грунтово-рослинний покрив гір неоднорідний. На Полярному й Приполярному Уралі розвинута кам'яниста, лишайникова і мохова тундра. На Пн. і Пд. Уралі тундрові ландшафти трапляються лише на вершинах найвищих гір. На Пд. від Полярного кола тундра й лісотундра змінюються ландшафтами лісових зон, що займають майже 50 % площі У. г. На Пн. вони представлені темнохвойною тайгою, на Пд.—мішаними й листяними лісами на підзолистих і сірих лісових грунтах. Переважають ялина, ялиця, сосна, модрина, кедр, береза, осика, дуб, липа та ін. У передгір'ях Південного Уралу лісова рослинність змінюється лісостеповою на дерново-підзолистих, сірих лісових і чорноземних грунтах; характерні березові *колки*, які чергуються зі степом. На крайньому півдні У. г. на чорноземах і каштанових грунтах поширені ковилово-різнотравні й полиново-типчакові степи. Більша частина земель лісостепової та степової зон розорана. Фрагментарно на Пд. Уралі трапляються напівпустельні ландшафти.

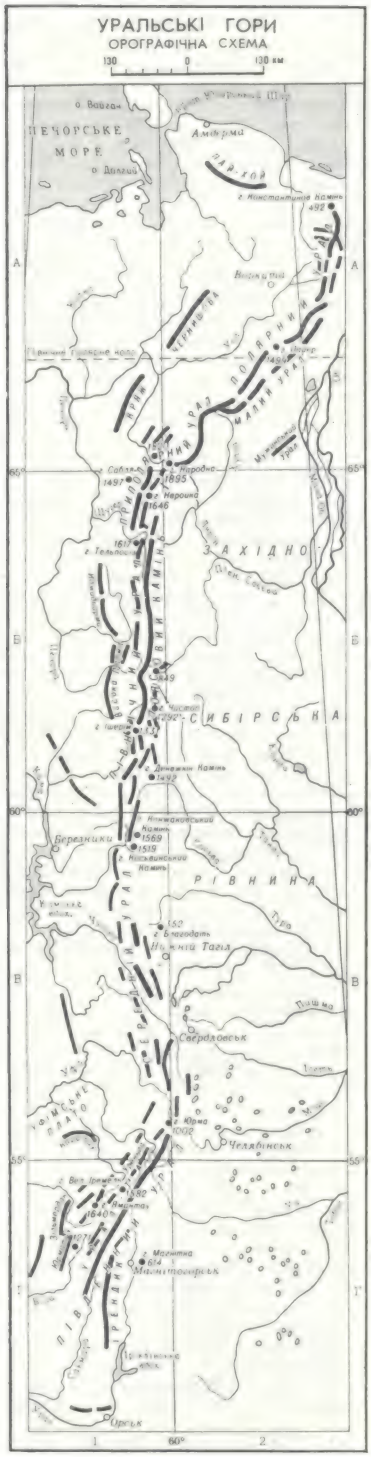

З тварин у тундрі живуть північний олень, песець, лемінги, біла сова, біла і тундрова куріпки; в зонах тайги та мішаних лісів — лось, бурий ведмідь, росомаха, соболь, білка та ін.; з птахів — глухар, рябчик, горіхівка, сойка та ін.; в степах переважають гризуни: заєць-русак, ховрахи, тушканчики. В межах У. г. створено *Печоро-Ілицький заповідник*, Вісімський і Башкирський заповідники, а також *Ільменський заповідник* імені В. І. Леніна.

Літ.: Оленев А. М. Урал и Новая Земля. М., 1965; Урал и Приуралье. М., 1968; Макунина А. А. Ландшафты Урала. М., 1974. *О. О. Макуніна.*

УРА́ЛЬСЬКІ КОЗАКИ́ (до 1775— — яїцькі козаки) — складова частина рос. *козацтва*. Сформувались у кін. 15 — на поч. 16 ст. на р. Яїку (з 1775 — р. Урал) з рос. селян, *посадських людей, холопів*, які втікали від феод. гноблення. З 2-ї пол. 16 ст. царський уряд використовував козаків для охорони пд.-сх. кордонів д-ви. В 1748 завершилося створення Яїцького козачого війська. У 1775, після придушення *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*, в якій яїцькі козаки брали активну участь, військо і козаків перейменовано на уральських; У. к. втратили залишки своєї автономії. В 1916 їх налічувалося 166 тис. чол. Після Великого Жовтня козача біднота захищала завоювання Рад. влади, заможна верхівка виступала на боці білогвардійців. Як окремий військ. стан У. к. перестали існувати 1920.

УРА́ЛЬСЬКІ МО́ВИ — сім'я мов. До її складу входять фінно-угорські й самодійські мови. *Фінно-угорські мови* поділяють на 5 груп: прибалтійсько-фінську (фінська, естонська, карельська, іжорська та ін. мови), пермську (удмуртська, комі-зирянська й комі-перм'яцька мови), волзьку (марійська й мордовські мови), угорську (угорська, хантийська та мансійська), а також саамську (саамська мова).

Самодійські мови поділяють на дві групи: північну (ненецька, енецька, нганасанська мови) і південну (селькупська мова). У. м. мають багато спільних рис у фонетиці, граматиці й лексиці. Водночас між ними є великі відмінності: є мови з розвиненою системою голосних і дифтонгів, а в інших — багато приголосних і мало дифтонгів, частині мов властивий *сингармонізм*. У. м.— *аглютинативні мови*, але в деяких *аглютинація* витісняється *фузією*. Відмінків в У. м.— від 3 до 28.

Літ.: Серебренников Б. А. Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. М., 1964; Финно-угорские и самодийские языки. В кн.: Языки народов СССР, т. 3. М., 1966; Основы финно-угорского языкознания. М., 1974. *О. Б. Ткаченко.*

УРА́Н (Οὐρανός) — у грец. міфології бог неба. Син і чоловік *Геї*, від шлюбу з якою народилися *титани, кіклопи, Кронос, Рея, Океан* та ін. Син У. Кронос повстав проти батька, скинув його

з неба і сам став правити світом.

УРА́Н — сьома за віддаллю від Сонця велика планета *Сонячної системи*, астр. знак ♅ або Ш. Серед. віддаль від Сонця 19,191 *астрономічної одиниці* (2871,0 млн. км), *ексцентриситет* орбіти 0,0472, нахил її до площини *екліптики* 0°46′, період обертання навколо *Сонця* 84,013 року, а навколо осі—16 год 10 хв. Особливістю У. є те, що вісь його обертання (напрям якого протилежний напряму орбітального руху) майже збігається з площиною його *орбіти* (нахил площини екватора до площини орбіти бл. 98°). Екваторіальний радіус У. 26150 км (4,12 земного), стиснення (відношення різниці між екваторіальним і полярним радіусами до екваторіального радіуса) 1/18,7, маса становить 14,54 маси Землі. Серед. густина У. (як і ін. *планет-гігантів*) мала — 1,30 г/см³. Прискорення сили тяжіння на екваторі 967 см/с², друга *космічна швидкість* біля поверхні 22 км/с. До складу атмосфери У. входять мол. водень і метан. Тепла і світла від Сонця У. дістає в 370 раз менше, ніж Земля, тому т-ра його видимої поверхні надзвичайно низька (бл.—220 °С). З Землі У. видно як світило 6,0 візуальної *зоряної величини*. Макс. значення геом. *альбедо* припадає на довжину хвилі світла 0,5 мкм і становить 0,53—0,55 (одне з найбільших значень серед усіх *планет*; числові характеристики для У. подано за станом на 1982). У. має п'ять природних супутників (див. *Супутники планет*), що рухаються в його екваторіальній площині в напрямі обертання планети. Поверхні супутників покриті водяним льодом. У 1977 відкрили, що У. має також систему кілець, відбивна здатність яких, на відміну від кілець *Сатурна*, дуже низька. Відкрив У. 1781 В. *Гершель*.

Літ.: Климишин И. А. Астрономия наших дней. М., 1980; Маров М. Я. Планеты Солнечной системы. М., 1981; Тейфель В. Г. Уран и Нептун — далёкие планеты-гиганты. М., 1982.

В. В. Аврамчук.

УРА́Н (Uranium; від назви планети *Уран*), U — радіоактивний хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 92, ат. м. 238,029; належить до *актиноїдів*. Природний У. складається з трьох *радіоактивних ізотопів* ^{238}U (99,282 %, $T_{1/2}$ = = 4,51 · 10⁹ років), ^{235}U (0,712 %, $T_{1/2}$ = 7,13 · 10⁸ років) і ^{234}U (0,006 %, $T_{1/2}$ = 2,48 · 10⁵ років). Відомо 11 штучних ізотопів У. Всі ізотопи У. радіоактивні (переважно альфа-розпад). У. здатний до спонтанного розпаду (див. *Радіоактивність*). Кінцевий продукт розпаду У.— *свинець*. За співвідношенням свинцю й У. визначають абс. вік порід і мінералів. Ізотопи ^{238}U і ^{235}U є родоначальниками двох *радіоактивних рядів*. Відкрив У. 1789 нім. хімік М. Г. Клапрот (1743—1817). Вміст У. в земній корі 3 · 10⁻⁴ % за масою. У природі буває в *уранових рудах*. У.— сріблясто-білий метал, існує у вигляді трьох алотропних модифікацій, з яких найстійкіша α-У. з густиною 19050 кг/м³; $t_{пл}$ 1133 °С, $t_{кип}$ 3818 °С. Хімічно активний, на повітрі окислюється, утворюючи оксиди UO_2, U_3O_8, UO_3. З металами дає різні сплави (див. *Урану сплави*). Сполучається з більшістю неметалів. У пром-сті У. одержують відновленням його фториду кальцієм або магнієм. Застосовують в *атомній енергетиці*, що пов'язане із здатністю ізотопу ^{235}U ділитися при захваті нейтрона (див. *Ядерні реакції*, *Ядерне пальне*). Ізотоп ^{235}U використовують в атомних бомбах як вибухову речовину (див. *Ядерна зброя*). З продуктів поділу У. в ядерних реакторах одержують багато штучних радіоактивних ізотопів. У. служить сировиною і для одержання *плутонію*.

Ю. Я. Фіалков.

УРА́Н-ГРАФІ́ТОВИЙ РЕА́КТОР — *ядерний реактор*, в якому *ядерним пальним* є природний або трохи збагачений уран, а сповільнювачем нейтронів — чистий графіт; тип *теплового реактора*. Перший в СРСР і Європі У.-г. р. споруджено 1946 в Москві. У.-г. р. — переважно *канальний реактор*, що відзначається великими розмірами. У.-г. р. було встановлено і на першій в світі атомній електростанції в м. Обнінську (Калузька обл.). Реакторами такого типу обладнані тепер *Бєлоярська АЕС*, *Курська АЕС*, *Ленінградська АЕС*, *Чорнобильська АЕС* та деякі ін. У.-г. р. використовують також в Англії, ФРН та ін. країнах.

УРАНІ́Т — мінерал класу оксидів. UO_2. Як домішки містить Ra, Ac, Pb та ін. *Сингонія* кубічна. Густ. 10,63—10,88. Твердість 5,5—6,5. Колір від сірого до чорного. Блиск смоляний. Радіоактивний. Рідкісний; родовища відомі в Конго, Заїрі, Канаді. Використовують для вилучення *урану* і *радію*.

УРА́НОВІ РУ́ДИ — природні мінеральні утворення, які містять *уран* у таких концентраціях, що його економічно доцільно вилучати за сучас. рівня розвитку техніки. В *земній корі* відомо понад 100 мінералів, що містять уран. Осн. пром. значення мають *уранініт* (вміст UO_2 до 37,8 %, UO_3 — 37,6 %), *уранові слюдки*, *карнотит* (UO_3 — понад 63 %), *бранерит* (UO_2 — понад 10 %, UO_3 — понад 33 %), тюямуніт $Ca[UO_2VO_4]_2 \cdot (5—8{,}5)\,H_2O$ (вміст UO_3 — понад 57 %). Іноді в невеликих кількостях сполуки урану концентруються у *вугіллі викопному*, *лігнітах*, *фосфоритах* тощо. Залежно від складу корисних компонентів в У. р. розрізняють: власне уранові, урано-поліметалеві, мідно-уранові, урано-ванадієві, золото-уранові, уран-нікель-кобальт-вісмутові, залізо-уранові та ін. руди. Родовища У. р. є в СРСР, США, Канаді, Конго, ПАР, ФРН та ін. країнах. *Г. І. Каляєв.*

УРА́НОВІ СЛЮ́ДКИ — група мінералів — водних фосфатів і арсенатів уранілу $(UO_2)^{2+}$ і двовалентних металів (Cu, Ca, Mg, Fe, Mn, Ba, Pb і K). Мають досконалу (подібно до *слюди*) спайність. Кристалізуються звичайно в ромбічній або тетрагональній *сингонії*. Густ. 3—6,23. Тв. 2—3. Колір яскраво-жовтий, зелений, рожевий. Блиск перламутровий. Радіоактивні. Осн. мінерали У. с.: торберніт $Cu[UO_2PO_4]_2 \cdot (12—8)\,H_2O$, *отеніт*, *карнотит*, тюямуніт $Ca[UO_2VO_4]_2 \cdot (5—8{,}5)\,H_2O$. Родовища У. с. відомі в США, Франції та ін. країнах. Використовують як *уранову руду*.

Г. І. Каляєв.

УРА́НУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *урану*. Порівняно з чистим ураном у них вищі *міцність* і *корозійна стійкість*. Для *легування* У. с. використовують хім. елементи, що поглинають незначну кількість *нейтронів* (напр., вуглець, кремній, цирконій, алюміній, ніобій), або хім. елементи, здатні до ядерного розпаду (плутоній, торій). Найпоширенішими є низьколеговані сплави урану («нормований уран»), що містять 0,04—0,12 % Al, 0,02—0,04 % Fe і 0,03—0,11 % C. У. с. застосовують у *тепловидільних елементах* як *ядерне пальне*.

УРА́РТСЬКА МО́ВА, халдська мова, біайнська мова — мова населення держави Урарту. Разом з *хуритською мовою* належить до хурі-урартської сім'ї мов. Відома з написів (переважно 9—6 ст. до н. е.), зроблених аккадським *клинописом*. В У. м. розрізняли дзвінкі, глухі й глоталізовані приголосні. Іменам були властиві 2 числа і 8 відмінків. За типологією У. м. аглютинативна. Характерною була *ергативна конструкція* речення.

Літ.: Мещанинов И. И. Грамматический строй урартского языка, ч. 1—2, М.—Л., 1958—62; Меликишвили Г. А. Урартский язык. М., 1964.

УРА́РТУ — держава, що існувала в 9—6 ст. до н. е. на Вірменському нагір'ї (тепер ця територія входить в межі СРСР, Туреччини, Ірану). Утворена урартською групою союзу племен *наїрі*. Столицею У. було м. Тушпа (сучас. м. Ван у Туреччині) на сх. узбережжі оз. Ван. Найбільшої могутності У. досягло за правління Менуа (810 — 778 до н. е.), Аргішті I і Сардурі II (750 — 730 до н. е.). У 1-й пол. 8 ст. до н. е. У. займала панівне становище серед країн Перед-

Уран. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

Урарту.
1. Деталь бронзового **щита царя** Сардурі II. **Історичний** музей Вірменії. Єреван.
2. Бронзова статуетка. Частина царського трону. Державний Ермітаж у Ленінграді.
3. Настінний розпис. Кармір-Блур.

ньої Азії і успішно воювала проти Ассирії. Вдалі походи та загарбання великої здобичі (раби, худоба, цінні метали) дали змогу царям У. здійснювати значне будівництво (до наших днів збереглися залишки старод. фортець, храмів, каналів, зрошувальних споруд і водоймищ). Осн. заняттями населення У. були землеробство, основане на іригації, скотарство і ремесла. В г-ві широко використовувалася праця рабів, але осн. масою виробників були вільні й напіввільні общинники. В 2-й пол. 8 ст. до н. е. зміцніла Ассирія почала боротьбу за повернення земель, відторгнутих у неї У. В 714 до н. е. ассірійський цар Саргон II розбив війська У. В серед. 7 ст. до н. е. в У. почалося деяке піднесення, але на поч. 6 ст. до н. е. У. було розгромлено *Мідією* і ввійшло до її складу. З 80-х рр. 19 ст. на тер. У. провадяться археол. розкопки. При дослідженні залишків міст Тушпа, *Тейшебаїні* і фортеці Еребуні (біля Єревана) відкрито залишки будівель з каменю і сирцевої цегли, знайдено численні бронзові вироби та ін. В Еребуні відкрито великий зал з 30 стовпами-колонами. Для худож. культури У. характерні твори монументального і декоративноужиткового мистецтва (їх збереглося мало). Це переважно наскельні рельєфи, розписи, кераміка, вироби з бронзи (скульптурні зображення фантастичних істот, що прикрашали трони; військ. спорядження — щити, панцирі, шоломи, сагайдаки з Тейшебаїні, оздоблені карбованими зображеннями культових і військ. сцен) тощо. Ряд особливостей мистецтва було сприйнято скіфами і народами Закавказзя.

Літ.: Пиотровский Б. Б. Ванское царство (Урарту). М., 1959; Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. М., 1960; Пиотровский Б. Б. Искусство Урарту VIII—VI вв. до н. э. Л., 1962; Арутюнян Н. В. Новые урартские надписи Кармир-Блура. Ереван, 1966.

УРАСТИ́РОВ Кюннюк— літ.псевдонім якут. рад. поета В. М. *Новикова* (н. 1907).

УРАЦИ́Л, 2,4-діоксипіримідин — циклічна органічна сполука з групи *піримідинових основ*. У. являє собою білий порошок або голкоподібні кристали; мол. м. 112. Має амфотерні (і кислі, і лужні) властивості. Вільний У. не дуже добре розчинний у воді; здатний до *таутомерії*. У складі *нуклеозидів, нуклеотидів* та *рибонуклеїнових кислот* (РНК) У. міститься в клітинах усіх живих організмів. В парі з *аденіном*, утвореній за принципом *комплементарності*, У. забезпечує стабільність молекули РНК.

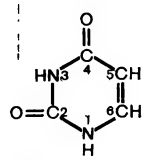

Урацил.

УРБА́Н (Urbany) Домінік (н. 29. III 1903, м. Рюмеланж) — діяч люксембурзького і міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. За фахом — учитель. З 1921 (часу заснування) — член КП Люксембургу (КПЛ). З 1929— член ЦК, з 1930 — Виконкому ЦК КПЛ. В 1933—65 — ген. секретар, 1965—76 — голова КПЛ. З 1976 — почесний голова КПЛ. Учасник VII конгресу Комінтерну (1935). Депутат парламенту 1945 — 75. В 1946—47 — міністр соціального забезпечення, охорони здоров'я і спорту. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції.

УРБА́Н (Urbany) Рене (н. 7.II 1927, с. Отбеллен, поблизу м. Клерво) — діяч люксембурзького і міжнар. комуністичного руху. Син Д. *Урбані*. За фахом — журналіст. Член КП Люксембургу (КПЛ) з 1945. З 1956 — член ЦК, з 1968 — Виконкому ЦК КПЛ. З грудня 1976 — голова КПЛ. З 1962 — директор і гол. ред. ЦО КПЛ газ. «Цайтунг фум летцебургер фоллек» («Газета люксембурзького народу»). Депутат парламенту з 1975.

УРБАНІЗА́ЦІЯ (франц. urbanisation, від лат. urbanus — міський, urbs — місто) — властивий періодові індустріалізації процес концентрації виробн. і населення в *містах*. Зовн. виявом процесу У. є збільшення кількості міст, абсолютне та відносне зростання чисельності міськ. населення, утворення суцільних урбанізованих територій (*агломерацій населених пунктів, конурбацій*), поширення міськ. *способу життя*. У. є закономірною, історично минущою стадією в розвитку форм розселення людей, пов'язаною з певним рівнем *продуктивних сил*. За капіталізму стихійний характер У. поглиблює соціальні суперечності, породжує складні екологічні проблеми. Сусп. власність на засоби виробництва, планомірний характер екон. та соціального розвитку дають змогу соціалістичному суспільству використовувати певні переваги У., нейтралізувати або звести до мінімуму її негативні сторони й наслідки. В соціалістичних країнах розвиток міст здійснюється планомірно, регулюється д-вою, яка виходить з інтересів і потреб екон. розвитку, правильного розміщення пром-сті, раціонального використання трудових ресурсів. В СРСР У. сприяє екон. і культур. розвитку країни, *подоланню істотних відмінностей між містом і селом*. У сан.-гігієнічному аспекті великі міста— середовище, що концентрує багато негативних факторів сучас. цивілізації: шум, вібрацію, забруднення атмосфери. Скупчення джерел, що забруднюють повітря у великих містах, досягло розмірів, які являють небезпеку для здоров'я людини. Соціалістична держава при плануванні будівництва нових і реконструкції старих міст (див. *Містобудування*) здійснює раціональне планування їх, широкі сан.-гіг. заходи (див. *Озеленення населених місць, Очищення населених місць*), доцільну організацію транспорту тощо.

В. П. Чорноволенко (соціологія).

УРБАНІ́ЗМ (франц. urbanisme, від лат. urbanus — міський, urbs — місто) — 1) Напрям у *містобудуванні* 20 ст., представники якого (арх. *Ле Корбюзьє* та ін.) стверджували ідею гол. ролі міст у сучас. цивілізації і в зв'язку з цим приділяли особливу увагу проектній розробці максимально збільшених містобудівних структур, розрахованих на значну концентрацію населення. В 20-х рр. ідеї У. мали значний вплив і на деяких рад. архітекторів (М. Ладовського та ін.). 2) Нерідко поняття «урбанізм» використовується як синонім слова «містобудування».

УРБА́НЧИК (Urbańczyk) Станіслав (н. 27.VII 1909, с. Квачала, тепер Краківського воєводства ПНР) — польський мовознавець. Закінчив Краків. ун-т (1934). У 1939—40 був ув'язнений у фашист. концтаборах Заксенгаузен і Дахау. В 1947—55 — професор Познанського, з 1956 — Краківського ун-тів; 1973—81 — директор Ін-ту польської мови Польс. АН (Краків). Осн. праці: «З давніх польсько-чеських мовних взаємин» (1946), «Релігія язичницьких слов'ян» (1947), «Нарис польської діалектології» (1953), «Нариси з історії польської мови» (1968). Досліджував запозичення з укр. мови в старопольській.

Т. Б. Лукінова.

УРГА́Л — селище міського типу Хабаров. краю РРФСР. Один з найбільших залізнич. вузлів на *Байкало-Амурській магістралі*. В буд-ві У. беруть участь представники України (створено спеціалізований буд.-монтажний поїзд «Укрбуд»). Селище утворено 1974.

УРГЕ́НЧ — місто, центр Хорезм. обл. Узб. РСР. Розташований у долині р. Амудар'ї, на каналі Шават. Залізнична станція. 110 тис. ж. (1983). В У. — олієекстракційний, рем., рем.-екскаваторний, бавовноочисний, буд. матеріалів з-ди, меблева, швейна та шовкомотальна ф-ки; харч. пром-сть. Пед. ін-т, 5 серед. спец. навч. закладів. Муз.-драм. театр. Виник у 17 ст.

УРГЕ́НЧ давній — столиця середньовічної держави *Хорезм* (тепер руїни біля пд. околиці смт Куня-Ургенча Ташаузької обл. Туркм. РСР). Перші вірогідні відомості про У. належать до 10 ст., коли місто було великим торг.-ремісничим центром. З 995 У.— столиця Хорезмської д-ви. В 1221 У. зруйнували орди *Чінгісхана*, 1388 — війська *Тімура*. Частково відбудований у кінці 14 ст., У. існував до 17 ст. На давньому городищі У. (площею бл. 400 га; розкопки — з 1929) збереглися мавзолеї домонг. часу і споруди 14 ст. (мінарет, мавзолеї тощо).

УРДУ́ ЛІТЕРАТУ́РА— л-ра народів Індії та Пакистану *урду мовою*. На гіндаві (так звалася в давні часи урду мова) писали переважно проповідники-суфісти (див. *Суфізм*) Ходжа Сумнані (12 ст.) та ін. Проте виникали й суто літ. твори (на думку вчених, цією мовою існував диван Масуда Сада Сальмана). Поети-суфісти 15 ст.: Х. Гейсудараз, Абдулла Хусейні, Шах Міранджі. З поч. 16 ст. У. л. розвивалася передусім в князівствах на Пд. Індії (Деканська височина). Відомими були там поети Ібрагім Аділь-шах, Мухаммад Кулі Кутб-шах, Тана-шах). В поезії 16—17 ст. поряд з сюжетами з інд. фольклору, санскритськими темами і сюжетами, знайшло відображення й реальне життя. Проте був сильним вплив перс. засобів поетики й жанрових вирішень. Провідним в л-рі того часу був традиційний перс. жанр вірша — месневі. В ньому виступали Гавва-

сі, Ібн-є Нішаті, Ваджахі. Значним явищем в поезії була творчість Валі Аурангабаді (бл. 1668—1744). У 18 ст. після завоювання могольськими династіями Декана центр У. л. зміщується на Північ. У Делі та ін. центрах Півночі культивується поезія урду. Найвідоміші поети: Фаїз Дехлеві, Шах Мубарак Абру, Арзу, Хатім. З'являється проза (Фазлі), поширюються нар. книги — дастани. Політ. криза у 18 ст. (розпад імперії Моголів, завоювання й зруйнування Делі перс. правителем Надір-шахом, завоювання Індії англійцями) спричинила трагічні настрої в л-рі. Мір Дард, Мірза Сауда, *Мір Такі*, Мір Хасан, Назір Акбарабаді у своїй поезії відобразили тяжке життя народу, розруху й занепад у країні. Один з фундаторів новітньої поезії урду — Мірза Асадулла Галіб. У 2-й пол. 19 ст. з'явився роман. У цьому жанрі виступали Назір Ахмад, Р. Саршар, Абдул Халім Шарар, Мірза Русва (його роману «Танцівниця», 1898, притаманні риси критичного реалізму). Соціальна тематика простежується в творах поетів кін. 19 — поч. 20 ст. Мухаммада Хусейна Азада, А. Х. Халі й особливо Мухаммада *Ікбала*, який писав і перс. мовою. В 20—30-х рр. у романах *Премчанда*, який писав і *гінді мовою*, утверджується критичний реалізм, гострого соціального звучання набувають вірші Фаїза Ахмада *Фаїза*, Алі Сардара Джафрі, Ахмада Надіма *Касмі*, започатковуються соціалістичні ідеї (поезія Джоша Маліхабаді, Хасрата Мохані). В 1936 створено Асоціацію прогресивних письменників Індії, активними учасниками якої були письменники урду Крішан *Чандар*, Раджендар Сінгх Беді, Саєд *Саджад Захір*, Саадат Хасан Манто та ін. Після проголошення незалежності Індії та її поділу (1947) У. л. розвивається в Індії й Пакистані. Серед інд. письменників урду — Крішан Чандар, Р. С. Беді, І. Чугтаї, Разія Саджад Захір, поетів — А. С. Джафрі, С. Саджад Захір, Ніяз Хайдар, Фірак Горакхпурі, Маджрух Султанпурі, Джігар Мурадабаді. Модерністські настрої виразно звучать у творчості Шамсуррахмана Фарукі.

В Пакистані значний вклад у розвиток У. л. внесли прозаїки С. Х. Манто, Шаукат Сіддікі, Хаджра Масрур, Хадіджа Мастур, А. Н. Касмі та ін., поети Фаїз Ахмад Фаїз, Д. Маліхабаді, А. Н. Касмі, Е. Даніш.

В перекладі укр. і рос. мовами надруковано твори Крішана Чандара, М. Русви, Премчанда, Х. Масрур, С. Х. Манто, А. Н. Касмі, Фаїза Ахмада Фаїза, «Вибране» С. Саджада Захіра та ін.

Літ.: Глебов Н., Сухочёв А. Литература урду. М., 1967; Сухочёв А. С. От дастана к роману. М., 1971; Рабинович И. С. Сорок веков индийской литературы. М., 1969.

Ю. В. Покальчук.

УРДУ́ МО́ВА. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. Пошир. у Пакистані й Індії (переважно на Пн., а також на Пн. Зх.). Як і *гінді мова*, є літ. писемною мовою, що сформувалися на базі наддіалектної розмовної мови *гіндустані* (іноді У. м. ототожнюють з гіндустані). У. м. бере початок з діалекту кхарі болі, яким говорили в Делі й прилеглому районі і який зазнав сильного іранського (перського) і тюркського впливу (починаючи з 12—14 ст.) внаслідок вторгнення мусульманських завойовників. Мови урду й гінді відрізняються одна від одної передусім лексикою, частково словотвором і синтаксисом. Характерні риси У. м.: у фонетиці — протиставлення чистих і носових голосних, розвинутий консонантизм (є церебральні, середньоязикові, фарингальний приголосні); у морфології — дуже розвинутий аналітизм у відмінюванні й дієвідмінюванні; у синтаксисі — наявність *ергативної конструкції* речення; в лексиці — багато запозичень з перської, арабської, тюркських, англ. мов. Алфавіт У. м.— на основі арабського.

В. М. Топоров.

УРЕА́ЗА (від грец. οὖρον — сеча) — *фермент* з класу *гідролаз*, що каталізує реакцію розщеплення сечовини на вуглекислий газ і аміак. Систематична назва: сечовина — амідогідролаза. Глобулярний білок, мол. м. 480 000. Має майже абсолютну специфічність до *субстрату*. У.— перший фермент, одержаний в кристалічному стані. У. виявлено в багатьох бактеріях, грибах, у насінні бобових рослин та в організмі деяких безхребетних тварин.

УРЄ́КЕ Григоре (1590—1647) — молд. боярин, автор «Літопису Землі Молдавської», першого літопису молд. мовою, що дійшов до нас (охоплює події 1359—1595). Закінчив Львів. братську школу. У. обіймав високі держ. посади в *Молдавському князівстві*. Дотримувався польс. орієнтації у боротьбі проти тур. іга. Літопис У. (містить значний матеріал з історії України) є цінною пам'яткою молд. сусп.-політ. думки і культури 17 ст.

УРЄ́КЕ Євген Васильович [н. 7 (20).III 1917, Могильов, тепер БРСР] — молд. рад. режисер, актор, співак, нар. арт. СРСР (з 1967). В 1939 закінчив Кишинівську консерваторію. З 1940 — в трупі Молд. муз.-драм. театру ім. О. С. Пушкіна (Кишинів). Серед ролей — Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), боярин Унгур («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Назар («Весілля в Малинівці» Юхвіда), Котовський («Котовський» Ю. Дольд-Михайлика), Таран («Фараони» Коломійця), Лір («Король Лір» Шекспіра). Вистави: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Загублений лист» Й. Л. Караджале та ін. Знявся в кінофільмах «Андрієш», «Ляна» та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1971.

Л. І. Барабан.

УРЕМА́ (тюрк.) — угруповання вологолюбної, переважно лісової рослинності на річкових заплавах у степовій та лісостеповій зонах. Для У. характерні тополя, зарості верби, чагарники. В Зх. Сибіру У. наз. сфагнові лісові болота з сосною.

УРЕМІ́Я (від грец. οὖρον — сеча і αἷμα — кров) — патологічний стан, що виникає при гострій або хронічній *ниркові недостатності* і проявляється в порушеннях основних ниркових функцій по підтриманню сталості внутрішнього середовища організму. Для У. властиві порушення білкового, електролітного та водного обмінів. Різке підвищення азотистих шлаків у крові, розпад *амінокислот* до токсичних фенолів та амінів, зміна вмісту в крові натрію, калію, кальцію, магнію, хлору, фосфатів, сульфатів, *ацидоз* та зменшення лужного резерву призводять до ураження основних органів і систем організму. За тяжкої форми У. змінюються шкірні покриви, м'язи, кістково-суглобовий апарат, а також дихальна та серцево-судинна системи аж до розвитку легеневої і серцевої недостатності. З боку шлунково-кишкового тракту спостерігаються виразкові ураження слизової поверхні рота, шлунка, кишечника. Набряк мозку у 15—25 % хворих веде до порушення нервово-психічної сфери. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, на корекцію порушення *гомеостазу*, для чого поряд з дієтою й медикаментозним лікуванням застосовують перитонеальний діаліз, *гемодіаліз* та пересадку нирки (див. *Нирка штучна*).

О. Ф. Возіанов.

Є. В. Уреке.

УРЕНГО́Й — ПОМА́РИ — У́ЖГОРОД ГАЗОПРО́ВІД — один з найбільших у світі *газопроводів*. Бере початок в Уренгої (Тюменська обл.), закінчується в районі Ужгорода. Звідси частина газу по відгалуженнях експортується у ряд зарубіжних країн Європи. Буд-во почато 1981, першу чергу робіт завершено в кін. 1983. Заг. довжина газопроводу 4451 км. На трасі розміщено 40 компресорних станцій, 2 станції охолодження газу. Потужність газопроводу — 32 млрд. м³ газу на рік.

УРЕ́ТРА (грец. οὐρήθρα) — те саме, що й *сечівник*.

УРЕТРИ́Т — запалення слизової оболонки сечовивідного каналу (*сечівника*). У. викликається патогенними мікроорганізмами (бактеріями, трихомонадами, дріжджоподібними грибками, вірусами), а також може бути зумовлений порушеннями обміну речовин, *алергією*, травмою. За клінічним перебігом розрізняють гострий і хронічний У., залежно від збудника — гонорейний, трихомонадний, неспецифічний. Супроводиться У. гнійними або слизово-гнійними виділеннями з уретри, болями, різями та палінням. Ускладненнями У. можуть бути *простатит, епідидиміт* та ін. Лікування: антибіотики, *сульфаніламідні препарати* та ін., промивання, а також припікання уретри дезинфікуючими препаратами та в'яжучими розчинами, дієта (без алкоголю та гострих страв), забороняються статеві зносини.

О. Ф. Возіанов.

М. С. Урицький.

УРЕТРОСКОПІ́Я (від *уретра* і грец. σκοπέω — розглядаю)— метод дослідження сечівника за допомогою спеціального оптичного приладу — уретроскопа, який складається з порожнистої трубки, оптичної та освітлювальної систем. У. застосовують з діагностичною метою (щоб розпізнати запальні процеси, пухлини, сторонні тіла тощо) та в процесі лікування захворювань сечівника.

УРЕЧЕ́ВЛЕНА ПРА́ЦЯ, минула праця — праця, уречевлена в матеріальних благах — *засобах виробництва* і *предметах споживання*. У. п. не створює нової *вартості*, а виступає лише умовою її створення. Вартість спожитих у процесі праці засобів виробн. переноситься на новий продукт *живою працею*. Вартість предметів праці переноситься повністю, засобів праці — частинами, в міру їхнього зношування. З розвитком *продуктивних сил*, розгортанням *науково-технічного прогресу* частка живої праці в продуктах зменшується, а частка У. п. зростає. З підвищенням *продуктивності праці* на кожну одиницю продукту скорочується кількість як живої, так і У. п. За капіталізму праця, уречевлена в засобах виробн., відчужується від безпосередніх виробників і перетворюється на *капітал*, стає умовою *експлуатації*. З утвердженням сусп. *соціалістичної власності* на засоби виробн. У. п. є суспільною, служить інтересам всього народу. В соціалістичному суспільстві створюються широкі можливості для впровадження нової техніки, що полегшує живу працю і дає змогу краще її використовувати. Велике значення має раціональне використання У. п. Її економія, поряд з оптимальним використанням трудових ресурсів, є одним з важливих принципів соціалістичного господарювання, фактором підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

УРЕЧЕ́ВЛЕННЯ — філософсько-соціологічне поняття, що позначає особливу, історично минущу форму соціальних відносин, при якій результати живої людської діяльності набувають самостійної сили, що протистоїть самій людині, а відносини між людьми набирають форми відносин між речами (див. *Відчуження*). Джерелами У. є стихійний поділ праці, приватна власність (особливо за капіталізму) при заг. пануванні товарно-грошових відносин. За цих умов соціальні інститути, *суспільні відносини* перетворюються на «речову силу, що панує над нами, що вийшла з-під нашого контролю» (Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 30). Панування приватної власності, «речові відносини» знеособлюють людину, зводять до рівня речі, перетворюючи її робочу силу на *товар*, предмет купівлі і продажу. Одним з проявів У. є *фетишизм*. У процесі будівництва соціалізму і комунізму долаються всі форми У., створюються умови для всебічного розвитку особистості.

В. І. Плотников.

УРИСО́Н Павло Самійлович [22.I (3.II) 1898, Одеса — 17.VIII 1924, Ба, Бретань, Франція] — рад. математик. Закінчив Моск. ун-т (1919). Працював в Ін-ті математики і механіки 1-го Моск. ун-ту, професор 2-го Моск. ун-ту (тепер Моск. держ. педагогічний ін-т ім. В. І. Леніна). Осн. праці присвячені *топології*. У. створив теорію *розмірностей*, довів важливі теореми про топологічні простори. Його праці стосуються також геометрії, нелінійних диференціальних рівнянь, теорії функцій та ін. розділів математики.

УРИ́ЦЬКИЙ Мойсей Соломонович [2 (14).I 1873, м. Черкаси — 30.VIII 1918, Петроград] — професіональний революціонер, учасник боротьби за владу Рад. Член РСДРП з 1898. Н. в сім'ї купця. В 1897 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. З 90-х рр. брав участь у революц. русі в Києві, Петербурзі, Красноярську та ін. містах. Після II з'їзду РСДРП (1903) — меншовик. Учасник революції 1905—07. Не раз був ув'язнений і засланий. У 1914 емігрував за кордон. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Петроград, увійшов до орг-ції «*міжрайонців*» і разом з ними на VI з'їзді РСДРП(б) був прийнятий до більшовицької партії; на з'їзді обраний членом ЦК. У жовтні 1917 — член Петроград. ВРК і Військ.-революц. парт. центру по керівництву збройним повстанням. На VII з'їзді РКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК РКП(б). З березня 1918 — голова Петрогр. Надзвичайної Комісії. Убитий есером-терористом.

П. С. Кувшинов.

У́РМІЯ — безстічне озеро на Пн. Зх. Ірану. Площа бл. 5,8 тис. км². Завдовжки 140 км, завширшки бл. 30 км. Пересічна глиб. 5—6 м, макс.— 15 м. Лежить на вис. 1275 м. Навесні рівень води в озері підвищується. Солоність 150—230 ‰. В озеро впадають численні річки, найбільша — Джагату. Близько 60 островів (гол. чин. у пд. частині У.). В озері водяться лише ракоподібні. Судноплавство.

УРОЖА́Й — продукція однієї або кількох однорідних с.-г. культур (зернових, плодових, овочевих тощо) і продукція використовуваних дикорослих рослин; загальний збір тієї чи ін. продукції рослинництва з усієї посівної площі в г-ві, районі, області, республіці, країні. У. складається з окремих частин або органів рослини (насіння, надземної маси, коренеплодів, бульб тощо). У. залежить від родючості ґрунту, біологіч. особливостей рослин, *насінного матеріалу*, строків і якості сівби та догляду за посівами, *площі живлення рослин* тощо.

І. Б. Чорний.

«УРОЖА́Й» — респ. видавництво с.-г. літератури. Засн. 1925 як Всеукраїнське вид-во с.-г. літератури — Держсільгоспвидав УРСР. У 1964 перейменоване на «Урожай». Вид-во пропагує досягнення науки і передового досвіду, шляхи інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Випускає літературу з питань рільництва, плодівництва, лісівництва, меліорації, тваринництва, економіки, механізації, електрифікації і автоматизації с. г., науково-виробничі книги, довідники, навчальні посібники, міжвідомчі наук. тематичні збірники. Великим розділом роботи вид-ва є випуск літератури про передовий досвід у с. г., альбомів, плакатів, буклетів та ін. з різних галузей виробництва і с.-г. знань. Випускає 4 щомісячні журнали: «*Хлібороб України*», «*Тваринництво України*», «*Механізація сільського господарства*», «*Вісник сільськогосподарської науки*» та щоквартальний бюлетень «*Рідна природа*». Нагороджене орденом «Знак Пошани» (1975).

В. М. Хрящевський.

УРОЖА́ЙНІСТЬ — кількість продукції рослинництва з одиниці *посівної площі*. Обчислюють У. в ц з 1 га, в теплицях і парниках — в кг з 1 м². Розрізняють кілька видів У. Потенціальна У. — максимальна кількість продукції, яку може дати культура при забезпеченні всіх оптимальних умов для її росту і розвитку. Планова У.— визначення можливого в даних умовах збору продукції з 1 га. Очікувана (види на урожай) У.— передбачуваний збір урожаю в ц з 1 га на певній стадії розвитку с.-г. культур. У. на корені (біологічна У.) — кількість вирощеної продукції на даному полі, готової до збирання в необхідній для г-ва стиглості. Фактична У.— зібрана з 1 га і завезена в сховища продукція. Обчислюється в г-вах і органах Центр. статистич. управління за матеріалами річних звітів, подається в статистичних щорічниках. Про У. основних с.-г. культур в СРСР і за кордоном див. в статтях за їх назвою.

І. Б. Чорний.

УРО́К — основна організаційна форма навч.-виховної роботи в школі. Проводиться з постійним складом учнів, у межах точно встановленого часу, за сталим розкладом й чітко визначеним змістом навчання. У. є складовою частиною *класно-урочної системи навчання*. В сучас. пед. теорії і практиці найпоширенішою є класифікація У. за осн. освітньою метою: У. засвоєння знань; У. засвоєння навичок і умінь; У. застосування знань, навичок і умінь; У. узагальнення і систематизації знань; У. контролю й корекції; комбінований У. Готуючись до У., учитель визначає освітню мету і відповідно до неї тип, структуру й методику заняття. Крім освітніх, учитель ставить виховні і розвиваючі завдання, з якими навчання безпосередньо пов'язане. Див. також *Методи навчання* в школі, *Проблемне навчання*, *Наочність* у навчанні, *Технічні засоби навчання*.

Літ.: Онищук В. А. Типы, структура и методика урока в школе. К., 1976.

В. О. Онищук.

УРОЛО́ГІЇ ТА НЕФРОЛО́ГІЇ КИЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — нова назва (з 1983) *Захворювань нирок і сечовивідних шляхів* (*урології*) *київського науково-дослідного інституту*.

УРОЛО́ГІЯ (від грец. οὖρον — сеча і λόγος — вчення) — галузь медицини, яка вивчає *фізіологію* та *патологію* сечостатевих органів чоловіків і сечової системи жінок.

У.— один з найстаріших розділів *медицини*. Відомості про захворювання сечостатевих органів та їх лікування знаходять у літератур. пам'ятках Старод. Єгипту, Індії, Греції, Риму. Розвиток вчення про захворювання нирок та сечовивідних шляхів пов'язаний з працями *Гіппократа, Галена, Ібн-Сіни*. В Київ. Русі був відомий спосіб випуску сечі з сечового міхура при її затримці. В серед. віки були лікарі-уроскопи, які встановлювали діагноз вивченням кольору, запаху і навіть смаку сечі, а також хірурги-каменосіки, що видаляли камені з сечового міхура. В 1830 Сівіаль відкрив у Парижі перше у світі урологічне відділення, Г. Томпсон (1860) в Лондоні — друге, а Т. І. Вдовиковський в Одесі — третє (1863), яке одночасно було першим урологіч. відділенням у Росії. Винайдення нім. вченим М. Нітце цистоскопа (1879), вдосконаленого далі (1897) франц. вченим Ж. Альбарраном, а також використання рентгенологічних методів сприяло виділенню У. в самостійну хірургічну науку. Ряд оригінальних прийомів лікування та операцій при захворюваннях сечової системи запропонували рос. вчені М. І. *Пирогов*, Ф. І. Іноземцев, М. В. *Скліфосовський*, франц. — Л. Мерсьє, Ф. Ж. К. Гюйон, англ.— П. Фрейєр.

Засновником наукової У. в Росії вважається рос. хірург С. П. Федоров, за ініціативою якого 1907 було створено Рос. урологічне т-во та який удосконалив, розробив, запровадив в урологічну практику ряд діагностич. і хірургіч. методів, що не втратили свого значення до нашого часу. Учень С. П. Федорова А. А. *Чайка* створив укр. рад. урологічну школу. У розвитку У. в СРСР велика роль належить Р. М. Фронштейну, В. А. Горашу, А. П. Фрумкіну, А. Я. Пителю, М. О. Лопаткіну, зокрема на Україні — О. В. *Проскурі*, В. С. *Карпенку* та ін. За останні три десятиріччя в У. відбулися значні якісні зміни. Розробка і застосування клініч. функціон. методів дослідження, використання електронно-оптич. перетворювача при рентгенолог. обстеженнях, радіоізотопні методи діагностики дали змогу одержати нові поглиблені дані про функцію різних відділів сечової системи. Широке застосування в У. знаходять досягнення *імунології, мікробіології, генетики, фармакології, анестезіології*. Значних успіхів досягнуто в лікуванні осн. уролог. захворювань: *нирковокам'яної хвороби*, неспецифічних і туберкульозних уражень нирок, пухлин, травмат. ушкоджень, аномалій розвитку та ін. В спеціалізованих ниркових центрах СРСР і за рубежем застосовують пересадку нирки (див. *Трансплантація, Нирка штучна*). Вперше в світі спробу пересадки нирки здійснив 1933 укр. хірург Ю. Ю. Вороний. Система організації уролог. служби в Рад. країні дає змогу здійснювати профілактичний напрям у боротьбі з урологіч. захворюваннями. Підготовка кадрів урологів і підвищення їх кваліфікації і розробка осн. проблем з питань У. здійснюються в мед. ін-тах, ін-тах удосконалення лікарів та в н.-д. ін-тах урології (Москва, Тбілісі), а також *Захворювань нирок і сечовивідних шляхів (урології) київському науково-дослідному інституті*. Всесоюзне наукове т-во урологів об'єднує республіканські, обласні та крайові т-ва, бере участь у роботі Міжнар. т-ва урологів (створено 1907). В країні виходить спеціалізований журнал «Урология и нефрология».

Літ.: Гольдин Г. И. К истории отечественной урологии. М., 1964; Карпенко В. С. Функциональная диагностика в урологии и нефрологии. К., 1977; Лопаткин Н. А. Урология. М., 1977; Люлько А. В., Романенко А. Е., Серняк П. С. Повреждение органов мочеполовой системы. К., 1981; Юнда И. Ф. Болезни мужских половых органов. К., 1981; Карпенко В. С., Павлова Л. П. Урологическая помощь в УССР. К., 1982.

О. Ф. Возіанов.

УРОТРОПІ́Н, гексаметилентетрамін — лікарський препарат з групи *антисептичних засобів*. Антимікробна дія основана на здатності молекули У. розпадатися в кислому середовищі з утворенням *формальдегіду*. Застосовують у вигляді капсул, таблеток, розчинів всередину гол. чин. при *циститах*, пієлітах, *холециститах*, холангітах, алергіч. захворюваннях шкіри тощо. Вживають за призначенням лікаря. Вперше У. синтезував (1860) О. М. *Бутлеров*.

УРО́ЧИЩЕ — 1) *Природно-територіальний комплекс*, просторове, генетичне і динамічне поєднання *фацій*, морфологічна частина геогр. *ландшафту*. У. формуються на основі мезоформ рельєфу (див. *Мезорельєф*), на однорідних поверхневих відкладах і характеризуються заг. спрямованістю осн. фіз.-геогр. процесів (стоку, міграції хім. елементів, *денудації* або *акумуляції* тощо). Приклади У. — моренний горб (див. *Морена*), верховий болотний масив, солончакова западина. Споріднені групи фацій, що формуються в межах елементу мезоформи рельєфу (напр., на схилі балки, яру), становлять п і д у р о ч и щ е. Ряд спільних за походженням У. утворюють *місцевість*. 2) У широкому розумінні — певна ділянка території, що відрізняється від навколишньої місцевості (напр., березовий *колок*, степова балка).

В. М. Пащенко.

УРО́ЧНІ ЛІТА́—в Росії 16—17 ст. строк, протягом якого феодали-власники мали право розшукувати й повертати втікачів-селян. У. л. було введено після припинення чинності *Юр'євого дня* і запровадження *«заповідних літ»*. У 1597 встановлено 5-річний строк розшуку, 1607 — 15-річний (у зв'язку з *селянською війною початку 17 століття* фактично не здійснювався), 1639 — 9-річний, 1642 — 10-річний для утікачів і 15-річний строки для селян, вивезених ін. феодалами. Укази про У. л. були чинні й на *Чернігово-Сіверській землі*, яка в 16 — на поч. 17 ст. входила до складу Рос. д-ви. За *Соборним уложенням 1649* вводився безстроковий розшук селян-утікачів, що означало остаточне юрид. оформлення *кріпосного права*.

УРУГВА́Й — ріка в Пд. Америці, в межах Бразилії та на кордоні Аргентіни з Бразилією і Уругваєм. Довж. 1609 км, площа бас. 306 тис. км². Утворюється злиттям річок Пелотас і Каноас на зх. схилах хр. Серра-ду-Мар, впадає в естуарій р. Парани — Ла-Плату. На У. багато бистрин, водоспадів, зокрема Сальто-Гранде, де споруджено ГЕС (Уругваєм та Аргентіною при сприянні СРСР). Живлення переважно дощове. Пересічна витрата води 5500 м³/с. Судноплавний до м. Пайсанду.

УРУГВА́Й, Східна Республіка Уругвай — держава на Пд. Сх. Південної Америки. Омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 19 департаментів.

Державний лад. У.— республіка. Після держ. перевороту 1973 дію конституції припинено, законодавчий орган — Генеральну асамблею розпущено; законодавчі функції здійснює Держ. рада. Глава держави і уряду — президент, призначуваний військовими. Широкі повноваження має створена 1973 Рада нац. безпеки у складі командуючих 3 родами військ, міністрів внутр. і закордонних справ, оборони, фінансів тощо.

Герб Уругваю.

УРУГВАЙ

Площа — 186,9 тис. км²

Населення — 2,93 млн. чол. (1981, оцінка)

Столиця — м. Монтевідео

Природа. Берегова лінія розчленована мало. Береги низовинні, лагунного типу. Центр. частину країни займає рівнина, оточена погорбованими височинами заввишки до 473 м. Вздовж узбережжя простягається заболочена низовина. Найвища точка — гора Пан-де-Асукар (вис. 501 м) на крайньому Пд. країни. Поклади залізомарганцевої, мідної, свинцевої руд, золота, срібла, тальку, виробного каміння. Клімат субтропічний, вологий. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (липня) від +10 до +12°, найтеплішого (січня) від +22 до +24°. Опадів 1000—1200 мм на рік. Найбільша річка — *Уругвай* з притокою Ріо-Негро (в нижній течії

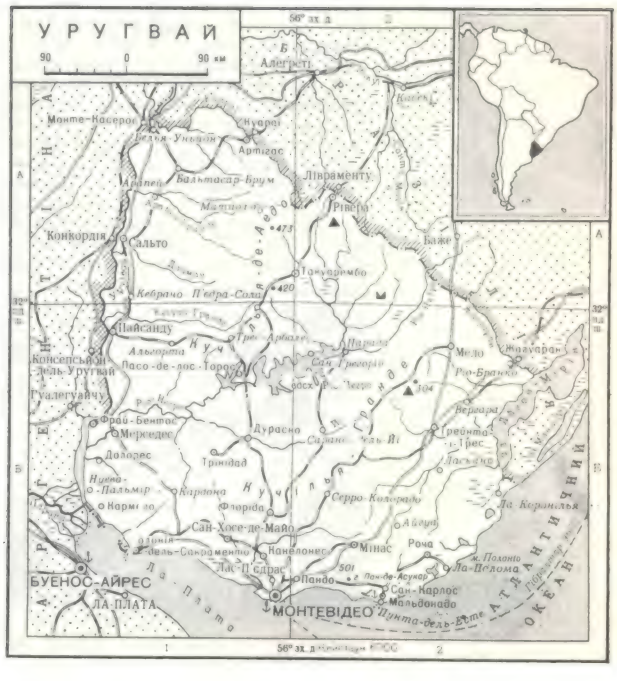

судноплавні). Переважають ландшафти савани, по долинах річок — галерейні вічнозелені ліси. В країні створено нац. парки Пасо-дель-Пуерто і Рузвельт.

Населення. Осн. населення — уругвайці (2,6 млн. чол., або 96,5 %, 1980, оцінка) — нащадки переважно ісп. (частково і португ.) колоністів 16 — 18 ст., які змішалися з індіанцями і неграми, а також нащадки іммігрантів 19 ст. з Іспанії, Італії, Франції та ін. європ. країн. Живуть також метиси, негри й мулати. Держ. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— 15,6 чол. на 1 км² (1981). Міське нас. становить 83 % (1975). Найбільші міста: *Монтевідео, Пайсанду,* Сальто, Рівера.

Історія. В давні часи тер. У. населяли племена *індіанців*. На поч. 16 ст. на його території з'явилися ісп. колонізатори. В 1776 ця територія ввійшла до ісп. віце-королівства Ла-Плата під назвою пров. Сх. Берег. У ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* було проголошено (1815) незалежність У. від Іспанії. В 1821—25 У.— під владою Бразилії. В 1825 став незалежною д-вою. В 2-й пол. 19 ст. з розвитком капіталістичних відносин у країні почав формуватися пролетаріат. У 1875 створено Міжнар. об'єднання трудящих (з 1885 — Федерація трудящих У.), 1896 засновано Соціалістичну партію (до 1904— Робітн. соціалістичний центр). Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції активізувала революц. рух у країні. В 1920 засновано Компартію У. (КПУ). В 1926 встановлено дипломатичні відносини з СРСР (розірвані урядом У. 1935, відновлені 1943). В 1933 в країні правими силами вчинено реакційний переворот і встановлено режим диктатури. Уряд, що перебував при владі 1938—42, відновив конституційний режим. Під час *другої світової війни 1939—45* У. додержувався нейтралітету, а 1945 оголосив війну фашист. Німеччині та Японії. В 1942 з ініціативи КПУ було організовано масовий рух допомоги СРСР та його союзникам. У післявоєн. період уряди, що перебували при владі, підтримані США, проводили реакційний курс. У країні активізувався робітн. рух. У 1949 США нав'язали У. нерівноправний екон. договір, 1952 У. підписав з США воєн. пакт. У 1962 з ініціативи КПУ було створено Лівий фронт визволення (ФІДЕЛ), 1964 — Нац. конвент трудящих. Намагаючися стримати зростання робітн. і демократичного руху в країні, уряд запровадив «надзвичайні заходи безпеки», які діяли (з перервами) до 1973. В кін. 60 — на поч. 70-х рр. у зв'язку з поглибленням соціально-екон. кризи, що викликала в країні масовий рух протесту (страйки 1966, 1968—69, 1970, 1971), правлячі кола У. почали проводити політику репресій щодо робітн. і демократичного руху. В лютому 1971 з ініціативи КПУ створено Широкий фронт — коаліцію патріотичних і демократичних сил У. Однак 27.VI 1973 реакційне крило командування збройних сил вчинило в країні військ. переворот і встановило військ. реакційний режим. Було розпущено парламент, заборонено діяльність політ. партій і профспілок, розпочато масові репресії проти демократич. сил.

Трудящі У. продовжують боротьбу за об'єднання всіх лівих і опозиційних сил країни, проти військ. диктатури. В зовн. політиці уряд У., що прийшов до влади у вересні 1981, проводить проімперіалістичний курс. З 1945 У.— член ООН. У. — член *Організації американських держав, Латиноамериканської економічної системи,* Латиноамер. асоціації інтеграції (до 1980 — *Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі*).

Є. Г. Лапшев.

Політичні партії, профспілки. Партія «Колорадо» (Батльїстська; за прізвищем її кол. лідера Х. Батльє-і-Ордоньєса), засн. в 19 ст. Правляча. Виражає інтереси великої торг.-пром. і фінанс. буржуазії. Національна партія «Бланко», засн. в 19 ст. Виражає інтереси великих латифундистів і промисловців. Християнсько-демократична партія (ХДП), засн. 1962. Соціалістична партія Уругваю (СПУ), засн. 1896, організаційно оформилася 1911. *Комуністична партія Уругваю* (КПУ), засн. 1920. Лівий фронт визволення (ФІДЕЛ), засн. 1962. Об'єднує прогресивні сили У. Широкий фронт, засн. 1971. Об'єднує демократичні і патріотичні сили У. (КПУ, ФІДЕЛ, ХДП, СПУ та ін. партії і орг-ції). Національний конвент трудящих (НКТ), засн. 1964. Входить до ВФП. Після держ. перевороту 1973 діяльність КПУ, СПУ, ФІДЕЛ, НКТ та ряду ін. партій і орг-цій заборонено.

Господарство. У.— індустр.-агр. країна, г-во якої спеціалізується на експортному виробн. тваринницької продукції. В економіці значні позиції займають іноз. монополії, зокрема США. Державно-капіталістичному сектору належать частина банків, електростанцій, залізничного та авіатранспорту, зв'язок, окремі пром. підприємства. Для економіки У. характерні кризові явища — низькі темпи щорічного приросту валового внутр. продукту, що відстають від приросту населення, постійне зростання вартості життя, хронічне безробіття (12,8 % економічно активного населення, 1982).

У пром-сті створюється 23,1 % валового внутр. продукту. В невеликій кількості видобувають графіт, граніт, мармур, буд. матеріали. Провідні галузі обробної пром-сті — харчосмакова (переважно м'ясохолодобійна та м'ясоконсервна) і текстильна (гол. чин. вовнова). Підприємства металург., автоскладальної, нафтопереробної, хім., металообр., гумової, цем., шкіряно-взут. пром-сті. Виробн. електроенергії — 3,5 млрд. кВт · год (1982). Гол. пром. центр — Монтевідео.

У с. г. зайнято 18 % працездатного населення і створюється 10,7 % валового внутр. продукту. Переважає велике поміщицьке землеволодіння. Більшість с.-г. угідь під пасовищами і луками. Гол. галузь с. г.— пасовищне тваринництво. Хижацьке використання природних пасовищ і недостатній зоотех. рівень значно знижують його продуктивність. Розводять переважно (поголів'я, млн., 1982): велику рогату худобу — 11,4 і овець — 23,4, а також свиней — 0,4. В 1982 було вироблено (тис. т): молока — 530, вовни — 71,0; вилов риби — 145 тис. т. Рослинництво не забезпечує потреб країни. Вирощують

Узбережжя Атлантичного океану на сході країни.

Панорама міста Монтевідео.

пшеницю, кукурудзу, овес, ячмінь, рис, сорго; з тех. культур— арахіс, цукр. тростину, соняшник та ін.

Транспорт розвинутий слабо. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — бл. 3, автошляхів — 10,0 (з них 2,0 — з твердим покриттям). Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Монтевідео.

З У. вивозять продукти тваринництва, деякі прод. товари, шкіри та шкіряні вироби, вовну тощо;

Вівці на пасовищі.

довозять мінеральну сировину (зокрема, нафту), хім. товари, чорні метали, машини і устаткування, трансп. засоби. Осн. торг. партнери — Бразілія, США, ФРН, Аргентіна. Грош. одиниця — уругв. песо. За курсом Держбанку СРСР 100 уругв. песо = 1,77 крб. (лютий 1984). *Н. Ф. Щербина.*

Медичне обслуговування. В 1976 в країні було 11,9 тис. лікарняних ліжок (42,7 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1975 подавали бл. 4,0 тис. лікарів (14,3 лікаря на 10 тис. ж.). У 1972 працювали 1,3 тис. зубних лікарів. Підготовку мед. кадрів здійснює мед. ф-т Респ. ун-ту в Монтевідео і 2 мед. уч-ща. *А. М. Сточик.*

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Частина дорослого населення неписьменна. У 1980 9 % дітей шкільного віку не відвідувало школу, незважаючи на те, що навчання в усіх типах навч. закладів безплатне. Поч. школа 6-річна, середня — 6-річна (3 + 3). Обов'язковим є навчання у поч. і молодшій серед. школах. Поряд з державними існують приватні загальноосв. заклади. В 1975/76 навч. р. було 2210 держ. поч. шкіл (316,4 тис. учнів), 135 держ. серед. шкіл (112 тис. учнів). На базі першого ступеня серед. школи працюють 3-річні профес.-тех. школи й пед. уч-ща. Є численні духовні семінарії. Вищу освіту здобувають гол. чин. у Респ. ун-ті в Монтевідео (засн. 1849; 1982/83 навч. р.— 34 тис. студентів), при якому працюють консерваторія, бібліотечна школа, школа соціальної допомоги, ін-т технології й хімії, нац. школа красних мистецтв. Спеціальними навч. закладами підвищеного типу є Ун-т праці в Монтевідео (засн. 1878; 1982/83 навч. р.— 50 тис. студентів), коледж мистецтв і ремесел та ін. Н.-д. діяльність у країні координує Нац. рада наук. і тех. досліджень. Працюють Ін-т географії й історії (засн. 1843), Хіміко-фарм. асоціація (засн. 1888), Ген. управління метеорології (засн. 1912), центр с.-г. досліджень «Альберто Бергер» (засн. 1914), Астр. обсерваторія (засн. 1928), Ін-т біології (засн. 1932), Ін-т хім. пром-сті (засн. 1935), Нац. комісія з атомної енергії (засн. 1955), Онкологічний ін-т (засн. 1960), Нац. інженерна академія (засн. 1965) та ін. Найбільші б-ки: Нац. б-ка (засн. 1816), Нац. б-ка конгресу (засн. 1929), Центр. пед. б-ка (засн. 1888) — у Монтевідео. Найбільші музеї: Нац. музей красних мистецтв (засн. 1911), Нац. істор. музей (засн. 1900), Нац. музей природничої історії (засн. 1837), Пед. музей (засн. 1888) — у Монтевідео, Музей індіанця в Такуарембо. *В. П. Лапчинська.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в У. видавалося понад 20 щоденних газет. В країні діє сувора цензура преси. Найважливіші газети: «Діа» («День», з 1886), «Діаріо» («Щоденна газета», з 1923), «Маньяна» («Ранок», з 1917), «Паїс» («Країна», з 1918). Друк. органи Компартії У. (видаються нелегально) — газ. «Карта семаналь дель партідо комуніста» («Тижневий огляд комуністичної партії», з 1974), теор. журн. «Енсайос» («Нариси», з 1974). Держ. служба Національного управління зв'язку контролює радіомовлення і телебачення У. Телебачення — з 1956.

Література розвивається іспанською мовою. Перша рукописна пам'ятка «Меморіал» (1779, опубл. на поч. 20 ст.) Переса Кастельяно — зразок епістолярно-істор. прози. Худож. л-ру започаткували класицистська поезія Х. Прего де Оліверa, К. Вільядемороса та п'єса Х. П. Мартінеса «Бездоганна вірність, або Відомщений Буенос-Айрес» (1808). У період боротьби за незалежність виникла л-ра гаучо, що заглиблюється в усну нар. творчість гаучо (жителів степів). Вірші найвідомішого її представника Б. Ідальго (1788—1822) викривали ісп. колонізаторів і соціальну несправедливість. Розвивалася й т. з. академічна л-ра, що спиралася на традиції європ. класицизму. Її поезія зібрана в першу в уругв. л-рі антологію «Східний Парнас» (т. 1—3, 1835—37). Найвизначніший представник цього напряму — автор нац. гімну У. та «Історичного щоденника облоги Монтевідео» (1812 — 14; зібрання матеріалів про історію та побут уругв. народу) Ф. Акунья де Фігероа. З 30—40-х рр. до кін. 19 ст. в л-рі панував романтизм. Л-ра виступала проти ісп. «духовного колоніалізму». Поетичні збірки і кілька романів присвятив житію гаучо і боротьбі проти португ. окупації А. Магаріньйос Сервантес. Із серед. 70-х рр. значну роль у культур. й літ. житті У. відігравало співтовариство вчених і письменників ліберально-просвітительського й антиклерикального спрямування «Атенеум», з якого вийшло друге покоління романтиків (М. Лафінур, О. Мораторіо, Е. Регулес та ін.). Літераторам «Атенеума» протистояв засновник сучас. уругв. прози Е. Асеведо Діас—автор істор. романів «Ісмаель» (1888), «Клич слави» (1893) та ін., в яких подано ідеалізоване зображення життя гаучо. Х. де Віана в оповіданнях, К. Рейлес у романах змалювали похмуру натуралістичну картину існування гаучо. На межі 19 і 20 ст. в боротьбі з модернізмом розвивалася поезія на теми села Х. Алонсо-і-Трельєса та Ф. Сільви Вальдеса, поетес Дельміри Агустіні та Хуани де Ібарбуру — прихильниць емансипації жінки. На цей період припадає й діяльність автора відомого в світовій л-рі есе «Аріель» (1900) Х. Е. Родо, який виступав за духовно-культурну єдність країн Лат. Америки, визначного уругв. драматурга Ф. Санчеса. В 20-х рр. досягла найвищого розвитку творчість видатного новеліста О. Кіроги. В кін. 20-х рр. склалася група поетів і прозаїків, творчість яких була спрямована проти основ бурж. суспільства (Х. Ортіс Саралега, І. Переда Вальдес, П. Л. Іпуче). З кін. 30-х рр. і особливо після 2-ї світової війни загострюються викривальні мотиви в л-рі. Гостросоціальне звучання мали романи Е. *Аморіма,* А. Д. *Гравіни,* М. Бенедетті та ін. У 60—70-х рр. інтенсивно розвивалася поезія, сповнена високого гуманізму та філософічності, що розробляла традиційні нац. теми, зокрема тему гаучо. Представниками її є Х. Куна, А. Беренгер, М. Біанчі, Х. Медіна Відаль та ін., у творчості яких посилюється соціально-прогресивний пафос.

Укр. й рос. мовами перекладено твори Е. Аморіма, А. Д. Гравіни, О. Кіроги та ін. уругв. письменників. *В. С. Харитонов.*

Архітектура. В колоніальний період (16 — поч. 19 ст.) в У. споруджували укріплення, церкви, міські будівлі з елементами стилю *барокко* і *класицизму* (Муніципальний музей красних мистецтв у Монтевідео, 1804—08, арх. Т. Торібйо). З серед. 19 ст. почали будувати в дусі європ. *еклектизму,* а на поч. 20 ст.— у стилі *модерн.* У серед. 20 ст. реконструйовано Монтевідео. Споруджено багато висотних будівель і курортних комплексів (арх. Х. Віламахо та ін.).

Площа Конституції в Монтевідео.

Образотворче мистецтво У., на відміну від ін. латиноамер. країн, майже повністю склалося у новий час. З давнього часу збереглися камені у вигляді птахів, зооморфні керамічні посудини, наскельні піктограми з постатями людей і тварин. У 1-й пол. 19 ст. тут працювали переважно іноз. майстри — англієць Е. Е. Відал, німець І. М. Ругендас, француз А. д'Астрель, іспанець Х. М. Беснес-і-Ірігойєн та ін. Формування нац. школи 2-ї пол. 19 ст. пов'язане з іменем Х. М. Бланеса (істор. полотна, батальні та жанрові

К. Гальїно. Портрет Пласіди Бусарео де Сівільс. Середина 19 ст.

Уругвай.
Е. Діас Єпес. Чоловічий портрет. Гіпс. 1955.

сцени, портрети). В цей час почався розвиток скульптури (Дж. Ліві, Д. Мора). В У. працювали художники Д. Еккет, пізніше — К. М. Еррера і К. А. Кастельянос. У 40—50-х рр. 20 ст. в У. поширилися різні формалістичні течії. Серед сучас. прогресивних митців — А. Ернандес, К. Паес Віларо, Г. Ласаріні, Л. Массей, Е. Діас Єпес, Н. Бердія та ін.

Музика. Гол. формами індіан. музики були трудові, військові та обрядові пісні й танці. Муз. інструменти: дерев'яний барабан, труба (з рогів та кісток тварин), тростинна флейта (пінкільйо), мор. раковина; брязкальця (марака), ксилофон (маримба), муз. лук. З 16 ст. з'явилися форми ісп. музики. Поширювані нар. співаками паядорами, вони набули специфічного колориту, нац. своєрідності. В нар. музиці переважають розміри 3/4 і 6/8, синкоповані й перемінні ритми, контрастна зміна темпів. Пісенні жанри — тристе, відала, естило, мілонга; танці — гато, сьєліто, перикон, куандо, ранчера. Профес. музика розвивалася з 1-ї пол. 17 ст. переважно як церковна. Світська музика 18 ст. представлена іспан. та італ. аріями, тонадильями, танцями — контрдансом, менуетом, гавотом тощо, з кін. 19 ст.— *танго*. В 1827—53 було утворено 6 філармонічних т-в. Серед композиторів серед. 19 — 1-ї пол. 20 ст.— Т. Хірібальді (перша уругв. опера «Парижанка», 1878), Л. Самбусеті (автор першої уругв. симфонії; заснував Ін-т Верді, 1890, Бетховенське т-во і симф. оркестр, 1897, Нац. симф. оркестр, 1908), Е. Фабіні (засн. консерваторію в Монтевідео, Асоціацію камерної музики, 1910; автор симф. і хорових творів, балетів), А. Брокуа (опери, ліричні драми), Л. Клюзо Морте (симф. твори), В. Асконе та Г. Санторсола (інструм. музика), А. Сор'яно (симф. твори). Серед сучас. музикантів: композитори Е. Тосар, Л. Біріоті, Р. Шторм, К. Естрада (виступав у СРСР), С. Серветі; диригент Х. Протасі, піаністи У. Бальцо, Н. Маріньйо; гітарист Х. Оянгурен; співачка В. Кастро.

Театр. Перші вистави в Монтевідео здійснені в кінці 18 ст. В 1793 тут було відкрито Будинок комедії, в якому епізодично влаштовували театральні вистави. Серед драматургів 19 ст. — Б. Ідальго, Е. Фахардо, Ф. Х. де Ача. В 1856 збудовано театр «Соліс». Розквіт нац. театру пов'язаний з творчістю драматургів Ф. Санчеса і Е. Еррери, твори яких гостро викривають бурж. суспільство. В 20-х рр. сценічне мист. і драматургія У. перебували під впливом модерністських течій, театри стали переважно комерційними. В 30—40-х рр. в У. виник рух «незалежних театрів» («Комедія насьйональ», «Ель Гальпон», «Театро уно», «Театро універсітаріо», «Театро дель сур», «Міський театр Монтевідео»), що, на відміну від існуючих комерційних театрів, ставлять класику та кращі твори нац. драматургів — М. Бенедетті, К. Маггі, І. Кортінаса та ін. Серед відомих театр. діячів — С. Коррієрі, Х. Савала Муньїс, А. дель Чіопо, Х. Ортіс, Ф. Вольф, А. Ларрета та ін. З 1949 діє Школа драм. мистецтва (створена актрисою М. *Ксіргу*, керівник — Х. Еструч).

Кіно. Перший короткометражний фільм «Велогонка на велодромі Аррайо Секо» зняв 1898 іспанець Ф. Олівер. Перша повнометражна картина — «Кулаки і благородство» (1919, реж. Х. Борхес). Серед відомих кінотворів «німого»

Н. Бердія. Базар у Тесмелукані. 1948.

кіно — «Маленький герой з Арройо де Оро» (1929, реж. К. Алонсо). Звукові фільми, переважно комедії, виходять з 1936. Пожвавлення кінодіяльності відбулося на поч. 50-х рр. У 1950 створено Ін-т кінематографії. Проводяться конкурси короткометражних фільмів. У 60-х рр. набули поширення стрічки політ. спрямованості: «Не знайдеш такої країни, як Уругвай» (1960, реж. У. Уліве), «У Празі» (1964), «Карлос» (1966), «Мені подобаються студенти» (1968; усі— реж. М. Андлер), «Вибори» (1967, реж. У. Уліве та М. Андлер; присвячений темі викриття політ. махінацій властей), повнометражний фільм «Ай, Уругвай!» (1971, новели різних режисерів). З 1973, з встановленням військ. диктатури, кіновиробництво в У. практично припинилося.

Т. М. Вєтрова.

Літ.: Арисменди Р. Ленин, революция и Латинская Америка. Пер. с исп. М., 1973; Волков А. В. Уругвай. М., 1974; Климаты Южной Америки. Л., 1977; Березова А. С. Уругвай: аграрные отношения. М., 1974; Поэты Уругвая. Пер. с исп. М., 1974; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967; Эрнандес А. Из истории живописи Уругвая. «Искусство», 1960, № 10; Рела В. Заметки об уругвайском театре. «Латинская Америка». 1973, № 2.

УРУЙМА́ГОВА Єзетхан Алімарзаївна [12 (25).XII 1905, с. Християновське, тепер м. Дігора Пн.-Осетин. АРСР — 15.V 1955, Орджонікідзе] — осет. рад. письменниця. Писала рос. мовою. Член КПРС з 1942. Осн. тема роману «Осетини» (кн. 1, 1948; 2-а ред. 1951, під назвою «Назустріч життю») — істор. доля осет. народу, становлення його революц. свідомості; в 2-й книзі незакінченої трилогії «Назустріч життю» (вид. 1956) показана дальша доля героїв у період 1907—12. Писала оповідання, нариси, публіцистичні статті.

Тв.: Укр. перекл.— Назустріч життю. К., 1975; Рос. перекл.— Седьмой сын. Рассказы, очерки, статьи. Орджоникидзе, 1965.

УРУ́МСЬКІ ГОВІРКИ — говірки урумів — тюркомовних греків, що переселилися в Північне Надазов'я з Криму разом з румеями (див. *Румейські говірки*), а також із Туреччини на Кавказ та Передкавказзя (у 18—19 ст.). У. г., зберігаючи діалектні риси відповідно пд. та гірських кримсько-татарських говорів і трапезундських тур. говорів, відрізняються від них наявністю грецького *субстрату* в фонетиці й морфології, рядом вторинних змін. На Україні У. г. користується в побуті частина жителів 30 урумських сіл Донецької та Запорізької обл., а також м. Жданова. Ліро-епічні твори на У. г. зберігають зв'язок із *дастанами* середньовічного Хорезму. Рукописні твори на У. г. у 18—19 ст. написані грец. письмом. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції уруми користуються рос. алфавітом.

Літ.: Корелов И. А. Язык триалетских урумов и его специфические особенности. Баку, 1970; Оглух Ф. І., Гаркавець О. М. Особливості фонетики і морфології однієї з урумських говірок. «Мовознавство», 1980, № 1; Гаркавец А. Н. О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья. «Советская тюркология», 1981, № 2.

О. М. Гаркавець.

УРУМЧІ́, Діхуа — місто на Пн. Зх. Китаю, адміністративний центр *Сіньцзян-Уйгурського автономного району*. Розташоване на р. Урумчі у пн. передгір'ях Тянь-Шаню. Вузол автошляхів, залізнична станція. 500 тис. ж. (1970). В У. та околицях — підприємства металург. (чорної і кольорової), маш.-буд. (тракторний, сільськогосподарських знарядь з-ди), хім., цем., паперової, скляної, шкіряної, текст. і харчосмакової пром-сті. Видобування вугілля. ГЕС, ТЕС. Університет та ін. навч. заклади.

УРУСЄ́ВСЬКИЙ Сергій Павлович [10 (23).XII 1908, Петербург — 12.XI 1974, Москва] — рос. рад. кінооператор і режисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1951). Член КПРС з 1942. В 1935 закінчив Моск. ін-т образотворчого мистецтва. В кіно — з 1935. З 1937— оператор кіностудії «Союздетфільм». Під час Великої Вітчизн. війни був фронтовим кінооператором. Зняв фільми: «Сільська вчителька» (1947), «Повернення Василя Бортникова» (1953), «Сорок перший» (1956) та ін. Більшість картин створив у співавторстві з реж. М. *Калатозовим*: «Перший ешелон» (1956), «Летять журавлі» (1957), «Невідправлений лист» (1960), «Я — Куба» (1964). Поставив фільми (був також оператором): «Біг іноходця» (1969), «Співай пісню, поете» (1972). Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалям.. Держ. премія СРСР, 1948, 1952.

УРУ́СОВ Георгій Олександрович (н. 27.VIII 1931, м. Фергана) — укр. рад. архітектор, засл. архітектор УРСР (з 1973). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1954) Київ. худож. ін-ту працював в ін-ті «Діпроміст» (1976 — 82 — гол. архітектор, заст. директора ін-ту). З 1982 — заст. начальника Управління планування і забудови населених місць та архітектури Держбуду УРСР. Автор і гол. архітектор проектів санаторіїв «Ук-

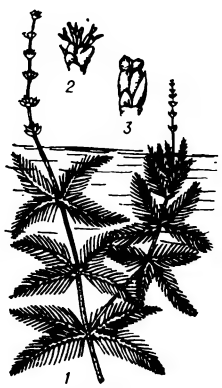

Уруть колосиста:
1 — підводна і надводна частини рослини;
2 — тичинкова квітка;
3 — маточкова квітка.

раїна» (1972) і «Казахстан» (1976) у Єсентуках, «Лісова поляна» (1975, Київ), піонерського табору санаторного типу «Юний ленінець» (перша черга — 1975 — 78, Євпаторія) та ін. Разом з скульптором Ф. А. Коцюбинським створив пам'ятники С. А. Ковпаку (1969, Київ, Байкове кладовище), Ю. М. Коцюбинському (1970) і В. М. Примакову (1972) у Чернігові. Нагороджений орденом Дружби народів, медалями.

УРУ́ТЬ, водопериця (Myriophyllum) — рід рослин родини столисникових. Водяні або болотяні багаторічні трав'янисті рослини. Стебло трубчасте, здебільшого нерозгалужене, густо облиствлене. Листки гребінчасто-перистороздільні, з нитковидними частинками, розміщені кільчасто. Квітки дрібні, одностатеві, поодинокі або зібрані у верхівкові переривчасті колоски, що під час цвітіння підносяться над поверхнею води. Плід — з чотирьох сухих кістянок. Бл. 20 (за ін. джерелами, 50) видів, поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — 5 видів, у т. ч. в УРСР — 3; з них найпошир. У. колосиста (M. spicatum) — в стоячих і повільно текучих водах; часом утворює густі зарості.

У́РЯД — збірна назва найвищого виконавчого і розпорядчого органу держ. влади, який здійснює безпосереднє управління державою. В різних країнах має різні найменування: *рада міністрів,* кабінет міністрів, федеральна рада тощо. У. очолює *глава уряду.* До складу У. входять *міністри,* а в окремих країнах — і керівники деяких центр. відомств, голови держ. к-тів та ін. У. СРСР— *Рада Міністрів СРСР*; У. союзних і авт. республік — Ради Міністрів цих республік (в УРСР — *Рада Міністрів УРСР*). Компетенція У. СРСР визначається Законом про Раду Міністрів СРСР, У. УРСР — Законом про Раду Міністрів УРСР. Див. також *Виконавча влада, Виконавчі та розпорядчі органи.*

УРЯ́ДНИК — 1) У дореволюц. Росії нижчий поліцейський чин (див. *Поліція*). Посаду У. як помічника станового пристава встановлено указом 1878 у кожному стані. 2) *Унтер-офіцер* у козачих військах царської Росії.

УС Василь Родіонович (р. н. невід.— п. влітку 1671, Астрахань)— донський козак, один з керівників *селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1667—71.* У травні 1666 очолив похід найбідніших донських козаків до Москви, щоб просити в уряду призначення на царську військ. службу. Став табором поблизу Тули. Сюди прибуло багато селян і холопів з Пд. Підмосков'я. Рух набув антифеод. характеру. Не наважуючись прийняти бій з царськими карателями, У. відступив через тер. *Острогозького полку* на Дон. Навесні 1670 на чолі нового загону приєднався до війська С. Т. Разіна. Учасник походів на Царицин, Чорний Яр, Астрахань. З червня 1670 — головний астраханський отаман.

Літ.: Чистякова Е. В. Василий Ус — сподвижник Степана Разина. М., 1963.

УСА́ДКА — небажане зменшення лінійних розмірів і об'єму матеріалів. Спостерігається в металах (сплавах), керамічних матеріалах, бетонах, текст. тканинах. У. металів (сплавів) виникає при охолодженні їх та *кристалізації.* Вона впливає на їхні ливарні властивості, призводить до утворення усадочних раковин (див. *Дефекти металів*) і *пористості,* появи внутр. напружень тощо. На неї зважають, вдаючись до відрізування дефектних місць, до збільшення розмірів *ливарних моделей* та ін. У. керамічних матеріалів відбувається при *сушінні* або *випалі,* супроводиться їхнім розтріскуванням. Зменшують її додаванням до глини піску та ін. домішок. У. бетону, яка зумовлюється випаровуванням води з капілярів цементного каменю, призводить до появи тріщин у бетонних і залізобетонних спорудах. Запобігають їй, використовуючи вологий режим тверднення або застосовуючи спец. покриття, які сповільнюють швидке висихання бетону. Для створення малоусадочних текстильних виробів користуються спец. видами опорядження тканин, напр. *декатируванням.*

УСА́ТИЙ Семен Миколайович [1 (13).IX 1875, с. Седнів, тепер смт Черніг. обл.— 19.XII 1944, Ленінград] — рад. вчений у галузі електротехніки, доктор тех. наук (з 1938), засл. діяч науки Аз. РСР (з 1936). Закінчив (1899) Петерб. електротех. ін-т [тепер Ленінгр. електротех. ін-т ім. В. І. Ульянова (Леніна)]. У 1900—02 викладав у Катеринославському Вищому гірничому уч-щі (тепер Дніпроп. гірничий ін-т ім. Артема), де заснував фіз. та електр. лабораторії, з 1902 — у Петерб. політех. ін-ті (з 1914 — професор). У 1918—19—професор Київ. індустріального (тепер політех.) ін-ту, 1919—23 — професор експериментальної фізики в Таврійському (Кримському, м. Сімферополь) ун-ті (серед його учнів — майбутні академіки І. В. *Курчатов* і К. Д. *Синельников*). Осн. праці стосуються електр. машин постійного і змінного струму. *С. І. Білокінь.*

УСА́ТІВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ ТА КУРГА́НИ — археологічні пам'ятки пізнього етапу *трипільської культури* на березі Хаджибейського лиману на тер. с. Усатового Біляївського р-ну Одес. обл. Досліджували їх з 1921 (з перервами). При розкопках поселення виявлено залишки наземних споруд з кам'яних плит, знайдено численні уламки глиняного посуду, оздобленого шнуровим і розписним орнаментом, глиняні жіночі статуетки, фігурки тварин тощо. Поблизу поселення розкопано 18 курганів з *кромлехами* і два безкурганні могильники. Померлих ховали в грунтових ямах у скорченому положенні. В центр., звичайно найбагатших могилах було поховано родових вождів. Знахідки з цих поховань (мідні кинджали, сокири, долота, різні прикраси, посуд), а також з усатівського поселення вказують на зв'язки місц. населення з країнами Сх. Середземномор'я та Пн. Кавказу. Пам'ятки усатівського типу поширені гол. чин. у Пн.-Зх. Причорномор'ї.

Літ.: Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники. К., 1979.

УСЕЙНОВ Мікаель Алескерович [н. 6 (19).IV 1905, Баку] — азерб. рад. архітектор, історик архітектури, нар. арх. СРСР (з 1970), акад. АН Аз. РСР (з 1945). У 1922 — 29 навчався в Азерб. політех. ін-ті. До 1946 працював разом з С. *Дадашевим.* Серед творів — Респ. публічна б-ка ім. М. Ф. Ахундова (1960), комплекс будівель АН Аз. РСР (60-і рр.), станція ім. Н. Нариманова метрополітену (1967), всі — в Баку. В 1930—70 викладав в Азерб. політех. ін-ті, з 1942 — професор. Директор Ін-ту архітектури і мистецтва АН Аз. РСР (з 1948). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Памятники азербайджанского зодчества. М., 1951; История архитектуры Азербайджана. М., 1963 [у співавт.].

М. А. Усейнов.

М. А. Усейнов. Готель «Москва» в Баку. 1977.

УСЕНБА́ЄВ Алимкул [16 (28).V 1894, с. Кара-Арча, тепер Манаського р-ну Таласької обл. Кирг. РСР — 2.VIII 1963, м. Фрунзе]— кирг. рад. народний акин-імпровізатор, нар. артист Кирг. РСР (з 1939). Член КПРС з 1944. В 15 років почав складати пісні про тяжку долю простих людей. У рад. час оспівував торжество соціалізму, натхненну працю рад. народу (зб. «Вірші», 1938; «Вірші і поеми», 1940; «Перша бригада», 1957, та ін.). У.— виконавець нар. пісень, епічних поем. Від нього записані кирг. нар. епічні поеми «Коджоджаш» (1938), «Сарінджі-Бокей» (1938), «Олджобай і Кішімджан» (1940). Любов'ю до укр. народу пройняті вірші «Пісня про Україну», «Місто Київ». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952. *К. Саматов.*

УСЕ́НКО Іван (р. н. невід., м. Яготин, тепер Київ. обл.— р. см. невід.) — укр. художник 1-ї пол. 19 ст., кріпак. Малярства навчався у придворних живописців, які працювали у графів Розумовських в Батурині (тепер Чернігівської обл.) та Петербурзі. Автор акварельних портретів сім'ї Рєпніних та їхніх знайомих. У 1837 на виставці в Полтаві експонував майстерно виконані копії з картин Рембрандта і Тіціана.

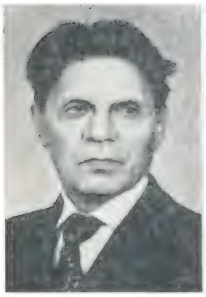

П. М. Усенко.

О. Я. Усиков.

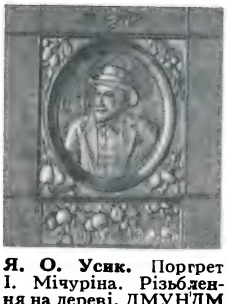

Я. О. Усик. Портрет І. Мічуріна. Різьблення на дереві. ДМУНДМ у Києві.

УСЕ́НКО Іван Степанович [н. 14 (27).III 1906, с. Келеберда, тепер Канівського р-ну Черкас. обл. УРСР] — укр. рад. геолог, чл.- кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. гірничогеол. ін-т (1932). У 1936—41 і 1945—69 працював в Ін-ті геол. наук АН УРСР (з 1950 — зав. відділом). З 1969 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — з *петрографії* й *мінералогії* магматичних, метаморфічних і ефузивних гірських порід *Українського щита,* стратиграфії *докембрію* України. Розробив критерії пошуків нікеленосних ультрабазитів, запропонував класифікацію геол. формацій Українського щита. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1975. Держ. премія УРСР, 1981.
В. М. Палій.

УСЕ́НКО Павло Матвійович [10 (23).I 1902, колишнє (тепер знято з обліку) с. Заочіпське Царичанського р-ну Дніпроп. обл.— 4.VIII 1975, Київ] — укр. рад. поет. Член КПРС з 1925. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався в Харків. ін-ті червоної професури (1929—31). Очолював літ. орг-цію «*Молодняк*», водночас належав до *ВУСПП*. Перша зб. поезій — «КСМ» (1925). Автор поетичних книг «Лави ідуть каесемові» (1933), «Лірика бою» (1934), «За Україну» (1941), «Клянись!» (1942), «Сини» (1947), «Листя і роздуми» (1956), «Пісня розбуджених літ» (1962), у яких оспівав героїчний ленінський комсомол, звеличував людину праці. Видав кілька книг нарисів, творів для дітей. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. М. Островського (1967). ЦК ЛКСМУ і вид-во «Молодь» 1976 установило премію ім. П. Усенка за кращі худож. твори на комсомольську тематику.
Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1963; Твори, т. 1—4. К., 1981—82.
Літ.: Дузь І. Павло Усенко. К., 1958; Заспівувач. Спогади про Павла Усенка. К., 1982.

У́СИК Яків Олександрович [28.I (9.II) 1872, с. Мар'янське, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.— 6.II 1961, Миргород Полтав. обл.] — укр. рад. майстер різьблення на дереві. Був членом *АХЧУ*. Серед творів — портрет В. І. Леніна (1955), класиків укр., рос. і груз. літератур (Т. Шевченка, 1943; М. Горького, 1946; І. Котляревського, 1947; Д. Гурамішвілі, М. Гоголя, обидва —1949; В. Короленка і Панаса Мирного, обидва — 1951; О. Пушкіна, 1953; І. Франка, 1955), тематичні композиції («Володарем світу буде праця», кін. 20-х рр.; «Могутня країна Рад», 1947; «Переяславська рада», 1953; «Зустріч Б. Хмельницького з російськими послами», 1954). Твори У. зберігаються в музеях Києва, Полтави, Миргорода. Нагороджений орденом «Знак Пошани».
В. М. Ханко.

У́СИКОВ Олександр Якович [н. 29.XII 1903 (11.I 1904), с. Янківка, тепер Великописарівського р-ну Сумської обл.] — укр. рад. радіофізик, акад. АН УРСР (з 1964). Член КПРС з 1944. Закінчив (1929) Харків. ін-т народної освіти. В 1936—55 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, з 1955 — в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР (до 1973 — директор, з 1973 — зав. відділом). Осн. наук. праці У. присвячені створенню імпульсних магнетронних генераторів дециметрових і міліметрових радіохвиль і застосуванню їх в радіолокації, дослідженню поглинання та розсіяння радіохвиль, винайденню нових методів радіотехніки, зокрема радіозв'язку. Розробив 1944 радіолокаційний спосіб визначення пошкоджень у силових кабелях, 1960 висунув і розвинув ідею використання лінзового ефекту іоносфери Землі для створення радіотелескопів рефракторного типу. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами і медалями. Ленінська премія, 1960. Державна премія УРСР, 1981.

УСИНО́ВЛЕННЯ, удочеріння — юридичний акт, який створює між сторонніми особами такі самі правові відносини, які існують між рідними батьками і дітьми. За рад. законодавством (в УРСР — гл. 14 КпШС УРСР) набуває юрид. сили тільки щодо неповнолітніх дітей. У. відбувається за рішенням виконкому районної (міської) Ради нар. депутатів. Для У. потрібна, як правило, письмова згода батьків дитини, усиновлюваного з досягненням ним на час У. 10 років та другого з подружжя, якщо усиновитель перебуває в шлюбі. У. дітей, які перебувають на вихованні в дитячих закладах, якщо немає батьків, можливе за згодою адміністрації цього закладу. Без згоди батьків У. можливе, коли вони ухиляються від виховання дитини чи позбавлені батьківства. Таємниця У. охороняється законом. Усиновителем може бути кожний повнолітній дієздатний (див. *Дієздатність*) громадянин, не позбавлений батьківських прав. Визнання У. недійсним або його скасування можливе в судовому порядку в разі, коли доведено, що У. є фіктивним (ст. 120 КпШС), здійснене на підставі підроблених документів, якщо воно було оформлене без передбаченої законом згоди батьків дитини тощо.
М. Т. Оридорога.

УСІ́ — місто на Сх. Китаю, в провінції Цзянсу. Пристань на Великому каналі, вузол автошляхів, залізнична станція. 650 тис. ж. (1970). Один з центрів текст. пром-сті (виробн. бавовняних, шовкових і вовняних тканин). Металург., маш.-буд., металообр., хім., харчосмакові (рисоочисні, борошномельні, чаєобробні, олійницькі, рибні) підприємства. ТЕС. В районі У.— видобування вугілля.

УСМАНХОДЖА́ЄВ Інамжон Бузрукович (н. 21.V 1930, Багдадський р-н Ферган. обл. Узб. РСР) — парт. і держ. діяч Узбецької РСР. Член КПРС з 1958. В 1955 закінчив архітектурний ф-т Середньоазіатського політех. ін-ту. В 1955—59 — інженер, нач. буд. дільниці тресту «Ферганаводбуд». У 1959— головний архітектор м. Маргілана. В 1960 — інструктор Ферганського обкому партії. В 1961 — нач. управління будівництва колгоспів Ферганського облвиконкому. В 1962—64 — голова Ферганського міськвиконкому. В 1965—69 — секретар Сирдар'їнського обкому партії. В 1969—72 працював в апараті ЦК КПРС. У 1972—74— голова Наманганського облвиконкому. В 1974—78 — перший секретар Андижанського обкому партії. З 1978 — Голова Президії Верховної Ради Узб. РСР, з 1979 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР, з листопада 1983 — перший секретар Компартії ЦК Узбекистану. На XXVI з'їзді КПРС обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

УСМОШВЕ́ЦЬ (Усмар) Ян (р. н. невід.— п. після 1004) — давньоруський богатир, син київ. ремісника-кожум'яки, який 992 переміг у двобої на р. Трубежі печенізького богатиря. Згодом один з воєвод кн. *Володимира Святославича*. Подвиг У. відображено в творах рос. художників і скульпторів (картина Г. І. *Угрюмова* і скульптура Б. І. *Орловського*). З образом У. пов'язаний персонаж укр. казки — *Кирило Кожум'яка*.

У́СНІСТЬ СУДОВО́ГО РО́ЗГЛЯДУ — один з принципів рад. кримінального і цивільного *судочинства*, який полягає в тому, що *судовий розгляд справи* відбувається в усній формі. Є однією з гарантій, необхідною умовою конституційного принципу *гласності судового розгляду*. У. с. р. передбачена ст. 37 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 257 КПК УРСР), ст. 35 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 160 ЦПК УРСР). Згідно з У. с. р. у суд. процесі по кожній справі усно з'ясовуються її обставини, обговорюються і викладаються всі факти й *докази*, які мають значення для вирішення справи, даються показання підсудних, потерпілих і свідків, пояснення відповідачів, задаються запитання, заявляються клопотання тощо. Письмові докази можуть бути прийняті судом і приєднані до справи лише після усного оголошення їх у суд. засіданні. У. с. р. є однією з форм виховного впливу рад. *правосуддя*.

УСО́ЛЬЄ-СИБІ́РСЬКЕ (до 1940— Усольє) — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція, пристань. 107 тис. ж. (1983). У місті— з-д гірничого устаткування, виробниче об'єднання «Хімпром», хіміко-фармацевтичний комбінат, підприємства деревообр. (фанерно-сірниковий комбінат «Байкал»), легкої (з-д хромових шкір, швейна ф-ка) та харч. (комбінат «Сибсіль») пром-сті. Виробн. буд. матеріалів. ТЕЦ. Ф-т Ангарського філіалу Ірк. політех. ін-ту. Хіміко-технологіч. технікум, мед. уч-ще. У.-С. засн. 1669, місто — з 1925.

УСПАДКО́ВУВАНІСТЬ — частина генотипово (див. *Генотип*) зу-

мовленої *мінливості* в загальній фенотиповій (див. *Фенотип*) різноманітності *популяції*. У. вимірюють коефіцієнтом h^2 (відношення генотипової мінливості до фенотипової), що виражається в процентах або частках одиниці. Коефіцієнт h^2 належить до числа найважливіших параметрів, що служать для характеристики популяцій за кількісними ознаками. При $h^2 = 100\ \%$ різноманітність, що спостерігається у особин, зумовлена лише генотиповою мінливістю, при $h^2 = 0\ \%$ — модифікаційною (див. *Модифікації* в біології) мінливістю (при повній подібності генотипів особин). У.— сугубо статистичне поняття, і його не слід плутати з такими поняттями, як *спадковість* і успадковування. *Ю. М. Александров.*

УСПЕ́НКА — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на р. Вільхівці (прит. Луганки). Залізнична ст. Бразоль. 13,5 тис. ж. (1983). Засн. 1755 як слобода Вільхова. З 70-х рр. 18 ст. має сучас. назву. В 1802 закладено перші шахти. В 1900, 1904, 1906, 1911—13 в У. відбулися страйки робітників. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. З 1938 У.— с-ще міськ. типу. В У. — цех Перевальського рем.-мех. з-ду, хлібний з-д, підприємства побутового обслуговування тощо. З заг.-осв. школи, 2 лікарні, 2 поліклініки. Будинок культури, клуб, 4 бібліотеки.

УСПЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА у Львові — пам'ятка укр. архітектури. Перша У. ц. існувала ще за давньорус. часів. З літопису відомо, що після пожежі її відбудовано в камені. Під час пожежі 1527 згоріла. В 1547—59 арх. *Петро Італієць* збудував третю церкву (не збереглася, її зображення є на печатці Ставропігійського братства 16 ст.). Теперішню У. ц. споруджено 1591—1629 (арх. П. *Римлянин*, В. *Купинос*, А. *Прихильний*). У просторовій композиції церкви втілено традиційний тип укр. тризрубних триверхих дерев'яних церков. На фасадах та в інтер'єрі використано ренесансну ордерну систему. Збереглися ікони 17—18 ст. З Пн. до У. ц. примикає невелика каплиця Трьох святителів (1578—91, арх. П. *Красовський*). Іконостас виконано 1697 (художник Ляницький). Завершує архіт. комплекс вежа-дзвіниця (т. з. вежа Корнякта, 1572—78, арх. П. *Барбон*; відбудовано 1672, арх. П. Бебер). Вежа чотириярусна, квадратна в плані з барокковим завершенням. Усі споруди збудовано з тесаного білого каменю; вони утворюють своєрідний ансамбль. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225. *О. В. Замостьян.*

УСПЕ́НСЬКИЙ Гліб Іванович [13(25).X 1843, Тула — 24.III (6.IV) 1902, Петербург] — рос. письменник. Закінчив черніг. гімназію (1861), вчився в Петерб. та Моск. ун-тах. Друкуватися почав 1862. Співробітничав у журналах «*Современник*», «*Отечественные записки*» та ін. В нарисах «Звичаї Розгеряєвої вулиці» (1866) відобразив життя міської бідноти, побут чиновників, міщан, крамарів. У нарисі «Будка» (1868) викривав самодержавно-поліцейський режим. В циклі повістей «Розорення» (1869—71) показав процес зародження протесту у робітників проти буржуазних порядків. Нариси і оповідання 70-х рр. (цикл «Нові часи, нові турботи») — про розвиток капіталізму на селі, розклад селянської общини. Знайомство з народниками сприяло зростанню інтересу У. до селянського життя (цикли нарисів «Селянин і селянська праця», 1880; «Влада землі», 1882). Увагу У. привертали проблеми розвитку капіталізму в Росії («Живі цифри», 1888). Виявив інтерес до марксистських ідей (стаття «Гіркий докір», 1888). Ленінська «Іскра» дала високу оцінку творчості У. Письменник бував на Україні (Київ, Одеса, Каховка), з симпатією писав про укр. селян, відтворював побут шахтарів Катеринославщини. Твори У. укр. мовою перекладав І. Франко.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—14. М.—Л., 1940—54; Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1955—57; Укр. перекл.: — Вибрані твори. К., 1950; Вибране. К., 1956.

О. В. Бобир.

УСПЕ́НСЬКИЙ Микола Васильович [травень 1837, с. Ступино, тепер Єфремовського р-ну Тульської обл.— 21.X (2.XI) 1889, Москва] — рос. письменник. Друкуватися почав 1857. Співробітничав у журн. «*Современник*». В оповіданнях «Порося», «Змій», «Хороше життя», «Сільська аптека» (всі — 1861) реалістично змалював злидні і безправність нар. мас, особливо селян. Реалізм творів У. відзначав М. Чернишевський в статті «Чи не початок зміни?» (1861). Після реформи 1861, що скасувала кріпацтво, У. в основному продовжував тему селянства, зображував різночинну інтелігенцію, побут і звичаї духівництва. Проте суперечливість ідейних поглядів призвела його до творчої кризи і розриву з прогресивним журн. «Современник».

Тв.: Собрание сочинений. М.—Л., 1931; Повести, рассказы и очерки. М., 1957. *О. В. Бобир.*

УСПЕ́НСЬКИЙ Федір Іванович [7 (19).II 1845, Горки Галичського пов. Костромської губ.— 10.IX 1928, Ленінград] — рос. бурж. історик-візантиніст, акад. Рос. АН (з 1900), акад. АН СРСР (з 1925). Закінчив Петерб. ун-т. З 1874 — магістр, з 1879 — професор Новоросійського ун-ту в Одесі. В 1894—1914 — директор заснованого ним Рос. археолог. ін-ту в Константинополі. Організував ряд археол. експедицій до Болгарії, Сірії, Палестини тощо. В 1922—27— професор Петрогр. (з 1924 — Ленінградського) ун-ту. Одним з перших почав вивчати історію агр. відносин у Візантії. Автор праць з різних питань історії Візантії, Росії та Сходу. Гол. праця — «Історія Візантійської імперії» (3 тт., 1913—48). Висловлював думку про вплив на соціально-екон. розвиток Візантії сусп. ладу слов'ян, які принесли з собою общинні порядки. Ідеалізував візант. монархію, православну церкву, ігнорував класовий характер держави, негативно ставився до класової боротьби.

УСПЕ́НСЬКИЙ СОБО́Р. 1) У Володимирі-Волинському — пам'ятка архітектури часів *Київської Русі*. Споруджено 1160. Шестистовпний хрестово-купольний одноверхий храм. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128 — 129. 2) У Чернігові — пам'ятка архітектури. Споруджено в серед. 12 ст. на тер. Єлецького монастиря. Тринефний, шестистовпний однокупольний храм. Фасади будівлі розчленовано пілястрами з півколонами й оздоблено аркатурним карнизом. У 1668—70 рам було реставровано. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128—129. 3) У Києві — головний монастирський храм *Києво-Печерської лаври*. Споруджено 1073—78 давньорус. будівничими. Спочатку — тринефна шестистовпна хрещата в плані однокупольна споруда. За літописом, у розписах собору (1083—89) брали участь визначні руські живописці *Алімпій* та *Григорій*. Збереглися шиферні плити 12 ст. із зображенням сцен з античної міфології, фрагменти мозаїки. Гравюри 1661 та 1693 свідчать про перебудову У. с. Великі реставраційні роботи проведено 1723—29 під керівництвом арх. І. Каландіна, після яких У. с. набув рис укр. *барокко*. Стіни, абсиди та фронтони, глави куполів, вікна і портали були прикрашені ліпленим орнаментом, ніші — живописом (майстри С. Ковнір, І. Білінський, Г. Пастухов). Встановлено різьблений дерев'яний з позолотою чотириярусний іконостас (різьблення — черніг. майстра Г. Петрова, ікони — А. Глинського і С. Лубенського). Живопис в інтер'єрі виконали в 30-х рр. 18 ст. майстри *Лаврської іконописної майстерні* під керівництвом С. Лубенського (1772—76, його поновили майстри під керівництвом З. Голубовського). Під час тимчасової окупації Києва нім.-фашист. загарбниками собор 1941 було висаджено в повітря. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Києво-Печерська лавра*, т. 5, с. 480—481. 4) У Москві — пам'ятка рос. архітектури. Споруджено в *Кремлі Московському* 1475—79 (арх. А. *Фіораванті*). Збереглися фрески поч. 16 ст., розписи 1642—43, а також цінні твори декоративно-ужиткового мистецтва. В У. с. відбувалися вінчання на царювання всіх рос. царів, а також обряди висвячення на митрополита і патріарха. 5) У Почаєві — пам'ятка архітектури. Споруджено 1771—91 (арх. П. Гофман, П. і М. Полейовські, Ф. Кульчицький) на тер. *Почаївської лаври*. Іл. див. до ст. *Почаївська лавра*, т. 9, с. 46.

УСПІ́ШНІСТЬ — характеристика ступеня, повноти, глибини, усвідомлення й міцності знань, умінь і навичок, засвоєних учнями відповідно до вимог *навчальної програми*. Виражається в оціночних балах. У школах СРСР розрізняють четвертну, піврічну й річну У. Порівняльні дані оцінок з окремих предметів характеризують

І. Б. Усманходжаєв.

Г. І. Успенський.

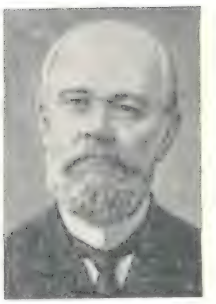

Ф. . Успенський.

Успенська церква у Львові. Архітектори П. Римлянин, А. Прихильний і В. Купинос. 1591—1631.

Устелиполе піщане:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітки;
3 — плодик.

У. з кожного предмета, з циклу предметів, по класах або школі в цілому. Показник У. учня складається з поточних оцінок.

УССУ́РІ — права прит. *Амуру*. Тече в межах Примор. краю РРФСР та на кордоні СРСР (Примор. і Хабаров. краї) з Китаєм. Довж. 897 км, площа бас. 193 тис. км². Бере початок на пд.-зх. схилах *Сіхоте-Аліню*, нижче має переважно рівнинний характер. Живлення гол. чин. дощове. Пересічна витрата води у пониззі бл. 1200 м³/с, макс.— 10 520 м³/с. У верхів'ї сплавна. Нерегулярне судноплавство на 620 км від гирла. Використовують для зрошування. Рибальство (харіус, осетер); нерест лососевих риб. На У.— м. Лісозаводськ. У бас. ріки — поклади олов'яних руд, кам. і бурого вугілля; джерела мінеральних вод; у пониззі — Великохехцирський заповідник.

УССУРІЙСЬК (до 1935 — Никольськ-Уссурійський, 1935—57— Ворошилов) — місто крайового підпорядкування Примор. краю РРФСР, райцентр. Розташований на р. Роздольній. 152 тис. ж. (1983). У місті — олійний, цукр., млинарський та м'ясний комбінати, маш.-буд. та локомотиворем. з-ди, шкіряно-взут. об'єднання, швейна ф-ка. С.-г. та пед. ін-ти, 5 серед. спеціальних навчальних закладів. 2 драм. театри. Засн. 1866, місто— з 1926.

УСТА́В, уставне письмо, урочисте письмо — почерк давніх грецьких та слов'янських рукописів. Уставні літери великі, іноді майже квадратні, симетричні, на однаковій віддалі одна від одної, з комбінаціями прямих та заокруглених ліній. Писали У. переважно на пергаменті, рідше — на папірусі, в Київ. Русі — і на бересті (див. *Берестяні грамоти*). У Греції існував до поч. 10 ст. (див. *Унціальне письмо*). У., пов'язаний з *кирилицею,* був характерний у 11—14 ст. для реліг. письменства народів, що сповідали православ'я. Поступово з У. виник *півуста́в*. Видозміненим У. (т. з. новим, або пізнім, У.) писали деякі коштовні книги й за пізніших часів (напр., у 16 ст.— *Пересопницьке євангеліє*).

П. Д. Тимошенко.

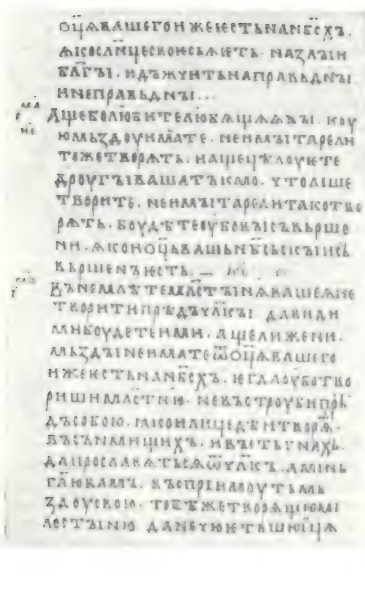

Зразок **уставу.** Галицьке євангеліє. 1144.

«УСТА́ВА НА ВОЛО́КИ» 1557 — закон, запроваджений великим князем литовським і королем польським *Сигізмундом II* Августом про проведення аграрної реформи у *Великому князівстві Литовському*. Мета реформи — забезпечити збільшення доходності великокнязівського г-ва шляхом розширення *фільварків* і запровадження однакових сел. наділів і встановлення однотипних повинностей. Агр. реформу було проведено у великокнязівських володіннях на тер. Литви, Зх. Білорусії і частково на Україні — в Кременецькому повіті, Ратенському і Ковельському староствах на Волині (завершилася бл. 1570). Було проведено обмір усіх земель і лісів, перепис селян і їхніх земель, розмежування земель — великокнязівських і належних боярам (*служилим людям*). *Волочна поміра* була здійснена й у великокнязівських містах, що не мали *магдебурзького права*. Селян фактично позбавили права користуватися лісами. Кращі землі (як правило, в одному місці) відводили під фільварки, а гірші ділили на *волоки*. Реформа посилила феод. залежність селян, зменшила площу земель спільного користування (пасовища, ліси тощо), зруйнувала, хоч і не повністю, общинні форми сел. землекористування. З 2-ї пол. 16 ст. волочний спосіб господарювання широко практикували в приватновласницьких маєтках.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Похилевич Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв. В кн.: Материалы по истории земледелия СССР, сб. 1. М., 1952; Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958.

І. Л. Бутич.

УСТА́ВНІ ГРА́МОТИ — акти, якими визначалися відносини між селянами і поміщиками після *селянської реформи 1861* в Росії. У. г. фіксували розмір повинностей, порядок виконання їх і кількість землі, що виділялася в користування селянам. Складання У. г. доручалося власникам маєтків, а перевірка і впровадження їх у дію — *мировим посередникам*. Впровадження У. г., які закріплювали грабіжницький характер сел. реформи, викликало масові сел. заворушення. На Україні в 60-х рр. 19 ст. серед великої кількості сел. виступів понад 650 було безпосередньо пов'язано з впровадженням уставних грамот.

УСТАНО́ВА — 1) Держ. або громадський орган, що виконує певні управлінські, госп. чи культурно-освітні або соціально-побутові функції. 2) За цивільним законодавством СРСР та союзних республік — один з видів *юридичної особи,* що перебуває на держ. бюджеті і має, як правило, самостійний *кошторис*.

УСТАНО́ВКА в психології — зумовлений минулим досвідом стан готовності, схильність індивіда до певної активності або дії в певній ситуації. Явище У. відкрили нім. психологи С. Екснер, потім — Л. Ланге (1888). Термін «установка» запровадили 1889 нім. психологи Г. Е. Мюллер і Ф. Шуман. Загальнопсихологічну теорію У. створив рад. психолог Д. М. *Узнадзе* і розробила груз. психологічна школа. У. виступає опосередкованою ланкою у взаємозв'язках потреб індивіда й середовища. Бувають У. чекання, наміру, нервова У., сенсорна У., цільова У., У. особистості та ін. Осн. властивості У.: більша або менша стійкість, пластичність, статичність, косність, динамічність тощо. Ці властивості в людей різні і можуть бути використані як показники їхніх типологічних особливостей. Розрізняють операціональний, смисловий і цільовий рівні У. Явище У. вивчають заг. психологія, *соціальна психологія, психофізіологія*. В зарубіж. психології термін «установка» має кілька значень.

Літ.: Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси, 1961; Прангишвили А. С. Исследования по психологии установки. Тбилиси, 1967.

С. Д. Максименко.

УСТАНО́ВЧІ ЗБО́РИ — в бурж. д-вах представницький орган влади, який створюється для вироблення осн. закону (*конституції*), після чого припиняє свою діяльність. Зокрема, У. з. виникли у Франції під час *Великої французької революції* на основі *Генеральних штатів*, більшість депутатів яких 9.VII 1789 проголосила себе У. з. 1.X 1791, після прийняття конституції, замість У. з. було обрано Законодавчі збори. Див. також *Установчі збори* в Росії.

УСТАНО́ВЧІ ЗБО́РИ в Росії — виборна представницька установа, яка після повалення царизму мала вирішити питання про державний лад країни. Бурж. Тимчасовий уряд був змушений декларувати скликання У. з., оскільки ідея їх користувалася популярністю у нар. мас. *Шостий з'їзд РСДРП(б)* ухвалив спец. резолюцію про участь партії у кампанії по виборах до У. з. Тимчасовий уряд всіляко зволікав скликання У. з., побоюючись, що вони не будуть його слухняним знаряддям. Лише наприкінці вересня 1917 утворені ще в березні спец. наради підготували положення про вибори до У. з., за яким вибори мали відбутися 12(25).XI 1917. Хоч внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції Тимчасовий уряд було повалено і влада перейшла до рук Рад, більшовики вирішили скликати У. з., щоб трудящі маси наочно переконалися в контрреволюційності їх, тим більше, що *кадети,* меншовики й *есери,* які становили більшість в У. з., мали намір протиставити їх Рад. владі, висуваючи гасло «Вся влада У. з.!». 27.X (9.XI) було опубліковано постанову Раднаркому за підписом В. І. Леніна про вибори до У. з. Вибори відбулися 12 (25).XI, а в ряді місцевостей через складні умови громадян. війни, що фактично вже почалася,— в листопаді — грудні 1917, а подекуди — в січні 1918. Склад

обраних У. з. не відображав справжньої розстановки класових сил у країні. По-перше, вибори проходили за парт. списками, складеними до перемоги Великого Жовтня, по-друге, постановою Тимчасового уряду від 22.IX (5.X) 1917 кількість депутатів було розподілено між виборчими округами так, щоб агр. губернії мали майже подвійну перевагу над промисловими, по-третє, в ряді районів, де відбувалися вибори, ще не було встановлено Рад. владу. На виборах перемогли угодовці, які зібрали 59,6 % голосів. Більшовики дістали 24 %, але їх підтримала більшість робітн. класу (9 млн. голосів проти 668 тис. у меншовиків) і майже половина солдатів і матросів. На Україні, де вибори до У. з. проходили 27—29.XI (10—12.XII), коли при владі перебувала контрреволюц. *Центральна рада*, більшовики одержали 10 % голосів, а більшість (77 %) зібрали дрібнобурж. націоналістичні партії укр. есерів і укр. соціал-демократів (див. *Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітнича партія*). Проте в більшості пром. центрів, зокрема в Донбасі, виборці пішли за більшовиками. У. з. відкрилися 5(18).I 1918 в Петрограді. Оскільки вони відмовилися затвердити декрети *Другого Всеросійського з'їзду Рад* про землю, про мир, про перехід влади до Рад, про робітн. контроль та ін. і цим продемонстрували свою антиреволюц. сутність, більшовики, а слідом за ними ліві есери залишили засідання. Декретом ВЦВК від 6 (19).I 1918 У. з. було розпущено, а депутатів їх — більшовиків і лівих есерів — включено до складу ВЦВК. Це рішення дістало повсюдне схвалення трудящих, зокрема *Третього Всеросійського з'їзду Рад*.

7 (20). XI 1917 Центральна рада в своєму 3-му універсалі з метою відвернення народних мас від революц. боротьби декларувала скликання Укр. Установчих зборів, які нібито мали розв'язати питання про держ. лад України, про землю тощо. Вибори відбулися в січні — лютому 1918 лише на території, що тоді перебувала під владою Центр. ради, в умовах терору і залякування виборців. Більшовики викривали контрреволюц. характер виборчого закону і всієї витівки зі скликанням Укр. У. з., проте вирішили взяти участь у виборах, висунувши свій окремий список. Більшість робітників і селян бойкотувала вибори. І навіть за цих умов більшовики дістали більше голосів, ніж на виборах до Всерос. У. з. (17,7 %). Перемога Рад. влади на Україні зірвала плани Центр. ради щодо завершення виборів і скликання Установчих зборів. *В. С. Левін.*

УСТЕЛИ́ПОЛЕ (Ceratocarpus) — рід однодомних однорічних трав'янистих рослин родини лободових. Рослини вилчасто-галузисті, опушені, заввишки 5—35 см, що утворюють кулясті кущики (перекоти-поле). Листки лінійні або лінійно-ланцетні. Квітки одностатеві, здебільшого одиночні, пазушні. Плід у приквітках, що зрослися з двома рогоподібними виростами. 2 види — У. піщане (C. arenarius) і У. сумчасте (C. utriculosus) — трапляються у помірному поясі Євразії; в СРСР переважно у пд. р-нах; ростуть здебільшого на піщаних місцях, інколи як бур'яни біля доріг і жител. На Україні один вид — У. піщане на Пд. Лісостепу, Степу і в Криму.

УСТИЛУ́Г — місто Володимир-Волинського р-ну Волин. обл. УРСР. Розташований на р. Буг, при впадінні в нього р. Луги. Залізнична станція. Вперше У. згадується під 1150. В серед. 14 ст. У. загарбало *Велике князівство Литовське*, після *Люблінської унії 1569*— шляхет. Польща. Населення міста брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96, визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 3-го поділу Польщі (1795) У. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. В серпні 1920 в У. було встановлено Рад. владу. У вересні 1920 місто загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1924 в У. виникла підпільна орг-ція КПЗУ. В 1939 У. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 У. — місто. В У. — пересувна механізована колона, що займається меліорацією земель, будинок побуту. Середня та муз. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки, музей прикорд. слави. В У. народилися укр. педіатр О. М. *Хохол*, нар. арт. УРСР О. В. *Омельчук*, тут 1892—1901 і 1905 бував, 1906 — 10 і 1912 — 14 жив рос. композитор І. Ф. *Стравінський*.

УСТИ́НІВКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Березівці (прит. Інгулу), за 22 км від залізнич. ст. Казанка. 4,0 тис. ж. (1983). Засн. у 40-х рр. 18 ст. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1968 У.— с-ще міськ. типу. В У.— сироробний з-д, міжгосп. птахоінкубаторна станція, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. і музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, істор. музей. В У. народився один з організаторів підпільної комс. орг-ції «*Партизанська іскра*» І. І. *Бєличков*. Тут навчався двічі Герой Рад. Союзу О. Ю. *Мазуренко*.

УСТИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 19,4 тис. чол. (1983). У районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Устинівка*. Поверхня У. р.— підвищена хвиляста рівнина, розчленована яружно-балковою сіткою. Корисні копалини: пісок, вапняки, граніт. Річки — *Інгул* з прит. Березівка (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільше пром. підприємство — Устинівський сироробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Устинівка). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 85,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 74,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, цукр. буряки. В У. р.— 12 колгоспів, 4 радгоспи, птахофабрика, райсільгоспхімія, райсільгосптехніка. Автомоб. шляхів — 207 км, у т. ч. з твердим покриттям — 174 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Інгульське), 20 заг.-осв. та музична школи; 27 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 34 клубні заклади, кінотеатр, 38 кіноустановок, 22 б-ки, істор. музей. У с. Ленінці У. р. народився двічі Герой Рад. Союзу О. Ю. *Мазуренко*. В У. р. видається газ. «Промінь комунізму» (з 1931). *І. О. Оковитий.*

УСТИ́НОВ Дмитро Федорович [н. 17(30).X 1908, м. Самара, тепер м. Куйбишев] — рад. державний, парт. і військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1976), Герой Рад. Союзу (1978), двічі Герой Соціалістичної Праці (1942, 1961). Член КПРС з 1927. Н. в сім'ї робітника. Закінчив профтехшколу в м. Макар'єві (1927), Ленінгр. військ.-мех. ін-т (1934). У 1927—29 працював слюсарем на Балахнинському паперовому комбінаті (Горьк. обл.), на ф-ці «Заряддя» в Іваново-Вознесенську. В 1934—41 — інженер в Артилерійському н.-д. мор. ін-ті, нач. бюро експлуатації й дослідних робіт з-ду, заст. гол. конструктора, директор з-ду. В 1941—46 — нарком, 1946—53 — міністр озброєння СРСР. У 1953—57 — міністр оборонної пром-сті СРСР. У 1957—63 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. У 1963—65 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР і голова ВРНГ СРСР. У 1965—76 — секретар ЦК КПРС. З квітня 1976 — міністр оборони СРСР. Член ЦК КПРС з 1952. З 1965 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, з 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. З березня 1976 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2, 4—11-го скликань. Нагороджений 11 орденами Леніна, орденом Суворова 1-го ступеня, орденом Кутузова 1-го ступеня, медалями. Ленінська премія, Держ. премія СРСР, 1953.

Тв.: Избранные речи и статьи. М., 1979; Отвести угрозу ядерной войны. М., 1982.

Д. Ф. Устинов.

УСТИ́НОВ (Ustinov) Пітер Александер (н. 16.IV 1921, Лондон)—

К. М. Устиянович.

М. Л. Устиянович.

англ. актор, режисер і письменник. Троюрідний племінник рос. художника О. *Бенуа*. Учасник 2-ї світової війни. Знявся більш як у 50 фільмах. Популярність здобув комедіями «Ні проблиску надії» (пост. 1953), «На півдорозі до вершини» (пост. 1967), зб. оповідань «Додайте крихітку жалю» (1959), романом «Крамнегел» (1971), автобіогр. романом «Шановний Я» (1977). Твори У. сатиричні, сюжети динамічні, гостро конфліктні. Об'єкт сатири — політ. звичаї й моральні підвалини бурж. світу, амер. спосіб життя. Авторська позиція відзначена гуманізмом, вірою в неминущі моральні цінності. Не раз бував в СРСР. Враження від поїздок відбилися в публіцистичній кн. «Моя Росія».

Тв.: Рос. перекл.— Крамнегел. «Иностранная литература», 1981, № 8—10. *І. О. Владавська.*

УСТИЯНО́ВИЧ Корнило Миколайович (1839, с. Вовків, тепер Пустомитівського р-ну Львів. обл.— 22.VII 1903, с. Довге, тепер Стрийського р-ну Львів. обл.) — укр. живописець, письменник і громадський діяч. Син М. *Устиановича*. В 1858—63 навчався у Віденській академії образотворчих мистецтв. Подорожував по Галичині та Буковині; відвідав Петербург (1867) і Київ (1872). Автор монумент. розписів і картин на істор. та біблійні теми («Василь Теребовельський», 1866; «Христос перед Пілатом», 1880; «Мойсей», 1887; «Козацька битва», 1890; «Літописець Нестор», 1901; «Т. Шевченко на засланні», 80-і рр.); портретів (Т. Реваковича, 1868; П. Бажанського, А. Вахнянина, Ю. Лаврівського, І. Савчинської, 1898). Один з перших на Зх. Україні зобразив життя селян (жанрові картини «Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Гуцул», 1891). Більшість творів зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва. Як поет вперше виступив наприкінці 60-х рр. 19 ст. В 70-х рр. з'явились його історичні поеми «Іскоростень», «Вадим», «Святослав Хоробрий»; трагедії «Олег Святославович Овруцький», «Ярополк Перший Святославович, великий князь київський» та ін. В 1882—83 редагував та ілюстрував сатирично-гумористичний журн. «*Зеркало*».

Тв.: Письма, ч. 1—3. Львів, 1875—77.

Літ.: Нановський Я. Корнило Миколайович Устиянович. К., 1963.

Я. Й. Нановський.

УСТИЯНО́ВИЧ Микола Леонтійович (7.XII 1811, м. Миколаїв, тепер Львів. обл. — 3.XI 1885, м. Сучава, тепер СРР) — укр. письменник і громад. діяч. Закінчив Львів. духовну семінарію (1838). Друкуватися почав 1836. Виступив як пропагандист ідей «*Руської трійці*». Був активним організатором «собору (з'їзду) руських учених» у Львові (1848), на якому закликав відстоювати укр. культуру, розвивати традиції Т. Г. Шевченка. У вірші «До зорі Галицької» — висловив ідею єдності Галичини з Наддніпрянською Україною. В ліриці У. відчутні соціальні мотиви («Жебрак», «Рекрутка» та ін.), багато його віршів позначені любов'ю до природи Карпат, знанням фольклору. Пісня «Верховинець» («Верховино, світку ти наш...») стала народною. Фольклорно-етнографічний матеріал поклав в основу повістей «Месть верховинця», «Страсний четвер».

Тв.: [Твори]. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965. *Р. Ф. Кирчів.*

К. М. Устиянович. Т. Шевченко на засланні. 80-і роки 19 ст. Львівський музей українського мистецтва.

УСТІЯН Іван Григорович (н. 12.IX 1939, с. Олішкани, тепер Резінського р-ну Молд. РСР) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1961. Закінчив Кишинівський с.-г. ін-т (1965), Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1973); кандидат екон. наук (з 1974). З 1958 —на комсомольській роботі (1965—70 — секретар ЦК ЛКСМ Молдавії). У 1973—77 — перший секретар Єдинецького райкому КП Молдавії. В 1977—81 — заст. Голови Ради Міністрів Молд. РСР і голова Держплану Молд. РСР. З січня 1981 — Голова Ради Міністрів Молд. РСР, одночасно 1981 — 82 — міністр закордонних справ Молд. РСР. Член Центр. ревізійної комісії КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

У́СТРИЦЯ (Ostrea) — рід *двостулкових молюсків*. Черепашка (довж. до 420 мм) мінливої форми, нерівностулкова, нижня стулка, якою У. прикріплюється до субстрату,— опукліша за верхню. Нога і бісусна залоза, за допомогою секрету якої ін. молюски прикріплюються до підводних предметів, редуковані. Живе у прибережній частині моря від припливно-відпливної зони до глиб. 60 м. Утворює значні скупчення — т. з. устричні банки та устричники. Бл. 20 видів, поширених у морях теплих і помірних зон; в СРСР — 4 види, з них в УРСР (Чорне м.) — 1: У. з в и ч а й н а, або ї с т і в н а, або т а в р і й с ь к а (O. edulis taurica). Деякі види У.— об'єкти промислу та штучного розведення; вживаються в їжу сирими або консервованими. В СРСР промисел У. зосереджений на Далекому Сході (Японське м.). Чорноморські У. їстівні, але промислового значення не мають. Викопні У. відомі починаючи з девону.

А. Л. Путь.

УСТУ́П — своєрідна *строфа*, характерна для укр. народних *дум*. На відміну від строфи нар. пісень, У. не мають сталої кількості рядків (можуть складатися з 2—3 і навіть з 9—12 рядків). Розмір У. залежить від думки, яка висловлюється в певній частині думи (вона повинна бути закінченою), від епізоду чи образу. Ф. М. *Колесса* вважав, що кожний У. утворює замкнену цілість, бо містить завершену думку чи образ, якому в мелодії відповідає більший або менший комплекс тісно пов'язаних між собою музичних *фраз*.

Літ.: Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. К., 1969.

Б. П. Кирдан.

УСТУ́ПКА ВИМО́ГИ, цесія — у цивільному праві передача кредитором ін. особі свого права вимагати від боржника виконання *зобов'язання*. Осн. положення У. в. викладено в цивільних кодексах союзних республік (в УРСР — гл. 17 ЦивК УРСР). У. в. допускається, якщо вона не суперечить законові чи договорові або коли вимога не пов'язана з особою *кредитора*. Не допускається У. в. щодо компенсації майнової шкоди, викликаної ушкодженням здоров'я (каліцтво, профзахворювання тощо, внаслідок яких особа втратила працездатність) або заподіянням смерті.

УСТЮ́РТ — плато у пд. частині Каз. РСР і на Зх. Узб. РСР. Лежить між п-вом Мангишлак і зат. Кара-Богаз-Гол на Зх., Аральським м. і дельтою Амудар'ї на Сх. Обмежований крутими східчастими уступами, т. з. *чинками*. Площа бл. 200 тис. км². Пересічна вис. 200—270 м, макс.— 370 м. Поверхня злегка погорбована, центр. частину перетинають невисокі ували (Карабаур, Музбель та ін.).

Плато Устюрт.

Подекуди трапляються замкнуті западини (Барсакельмес, Каратюлей, Асмантай-Матай та ін.) і масиви пісків (Сам, Матайкум, Картпайкум). Поширений *карст*. Родовища нафти і газу. Грунти переважно сіро-бурі. Багато *солончаків, такирів*. Рослинність пустельна (полиново-кураєва), є зарості чорного саксаулу. З тварин характерні ховрах, сайгак, джейран, лисиця, вовк, численні ящірки. У використовують головним чином як пасовище для овець. Ландшафти плато досліджує Устюртська пустельна станція АН Узб. РСР.

С. В. Вікторов.

У́СТЯ — річка в Ровен. обл. УРСР, ліва прит. *Горині* (бас. Дніпра). Довж. 68 км, площа бас. 762 км². Тече Волинською височиною, заплава подекуди заболочена. Є стави. Використовують для пром. водопостачання та як водоприймач осушувальних систем. На У.— міста Здолбунів і Ровно; на берегах — бази відпочинку.

УСТЬ-ДУНА́ЙСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІЙСЬКО — військо, сформоване в грудні 1806 в Пд. Бессарабії із задунайських козаків, які

повернулися на батьківщину, та укр. і рос. селян-втікачів. Див. *Новоросійське козацьке військо*.

УСТЬ-ІЛІ́МСЬК — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР. Розташований на р. Ангарі, за 12 км від залізнич. ст. Усть-Ілімськ. 90 тис. ж. (1983). Виробниче пром. об'єднання «Усть-Ілімський лісопромкомплекс». *Усть-Ілімська ГЕС* та ТЕЦ. Утворений 1973.

УСТЬ-ІЛІ́МСЬКА ГЕС — одна з найбільших у світі електростанцій. Розташована на р. Ангарі, поблизу м. Усть-Ілімська Ірк. обл. РРФСР. Входить до складу *Ангарського каскаду ГЕС*. Буд-во почато 1966. Перші три гідроагрегати введено в дію 1974, останній, шістнадцятий, — 1979. Потужність У.-І ГЕС—3,8 млн. кВт, середньобагаторічне виробн. електроенергії — 21,7 млрд. кВт год. До складу гідровузла входять бетонна водозливна гребля, лівобережна й правобережна земляні греблі, будинок ГЕС, в якому встановлено 16 гідроагрегатів по 240 тис. кВт кожний. В результаті спорудження ГЕС утворено Усть-Ілімське водосховище. Електроенергія, вироблена У.-І. ГЕС, по високовольтних лініях електропередачі напругою 500 і 220 кВ передається до Об'єднаної енергосистеми Сибіру. У.-І. ГЕС стала базою створення великого енергопромислового району в складі Братсько-Усть-Ілімського тер.-пром. комплексу. *Г. А. Тульчинський.*

УСТЬ-КА́МЕНОГО́РСЬК — місто, центр Сх.-Каз. обл. Каз. РСР. Розташований на р. Іртиші, у передгір'ях Рудного Алтаю. Залізничний вузол, річковий порт. 296 тис. ж. (1983). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1720 як фортеця Усть-Кам'яна. Козаче селище, що виникло при ній, стало станицею, яку 1868 перетворено на місто У.-К Рад. владу в місті встановлено в лютому 1918. З 1939 У.-К.— центр Східно-Казахстанської обл. Провідні галузі пром-сті — кольорова металургія (свинцево-цинковий і титано-магнієвий комбінати), машинобудування і металообробка (з-ди по виробн. гірничо-шахтного устаткування, конденсаторів, приладів та ін.). Виробн. буд. матеріалів. Підприємства харч. (м'ясний, мол., винно-горілчаний комбінати, пивоварний з-д) та легкої (найбільше підприємство — комбінат шовкових тканин) пром-сті. Поблизу міста — Усть-Каменогорська ГЕС. В У.-К.— філіал АН Каз. РСР, н.-д. і проектні ін-ти гірничо-металург. пром-сті; пед. та буд.-дорожній ін-ти, 7 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, краєзнавчий музей.

УСТЬ-КА́М'ЯНСЬКІ КУРГА́НИ — два курганні могильники — *бронзового віку* і сарматський 1—2 ст. в околицях с. Усть-Кам'янки Апостолівського р-ну Дніпроп. обл. В 1951 досліджено сарматський могильник. Розкопано 20 курганів, в яких виявлено 31 поховання. У похованнях знайдено кістки тварин, ліпний і гончарний посуд, ножі, бронзові дзеркала, *фібули* (застібки), скляне намисто, прясла, кинджал, наконечники стріл, пряжки тощо. Поблизу могильників виявлено залишки двох поселень — пізнього періоду бронзового віку і ранньоскіфського часу.

УСТЬ-КУТ — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР, райцентр. Розташований біля впадіння р. Кут у Лену. Значний трансп. вузол, відправний пункт зх. дільниці *Байкало-Амурської магістралі*, річковий порт (Осетрово), аеропорт. 54 тис. ж. (1983). В У.-К.— судноверф, 2 виробничі лісові заготівельні об'єднання, м'ясний та мол. з-ди, хлібокомбінат. Річкове уч-ще. В У.-К.— бальнеогрязьовий курорт. Засн. 1631, місто — з 1954.

УСТЬ-ОРДИ́НСЬКИЙ — селище міського типу, центр Усть-Орд. Бурят. авт. округу Ірк. обл. РРФСР. Розташований на правому березі р. Куди (прит. Ангари). В У.-О. — маслоробний завод, ліспромгосп. Краєзнавчий музей. Утворений 1941.

УСТЬ-ОРДИ́НСЬКИЙ БУРЯ́ТСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Ірк. обл. РРФСР. Утворений 26.IX 1937. Площа 22,4 тис. км². Нас. 129 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — буряти та росіяни, живуть також татари, українці, білоруси та ін. Міськ. населення — 19 %. Поділяється на 6 районів, має 4 с-ща міськ. типу. Центр — смт *Усть-Ордынский*. У.-О. Б. а. о. нагороджено орденами Дружби народів (1973) та Трудового Червоного Прапора (1977). Розташований на Пд. Середньосибірського плоскогір'я, на Зх. від оз. Байкал. Пересічні висоти від 500 до 1000 м і більше. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —22, —25°, липня бл. +17°. Опадів 270—300 мм на рік. Гол. річка — *Ангара*, найбільші її притоки: Куда, Іда, Оса; на Пн. Сх.— ріки Манзурка, Куленга (бас. Лени). Переважають лісостепові ландшафти з дерново-карбонатними вилугуваними і слабо опідзоленими грунтами; в улоговинах — вилугувані чорноземи та лучно-чорноземні грунти. Під лісом (сосна, модрина, ялина, кедрова сосна) — бл. 900 тис. га. Спеціалізація с. г.— зернове г-во та тваринництво мол.-м'ясного і вовнового напрямів. На округ припадає бл. 30 % всієї продукції землеробства та тваринництва Ірк. обл. Вирощують пшеницю, овес, ячмінь, картоплю, овочі, кормові культури (кукурудзу, цукр. буряки). Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Розвивається добувна пром-сть: видобування гіпсу, кам. вугілля (поблизу смт Усть-Ординського). Заготівлі деревини (Усть-Ординський, Боханський та ін. ліспромгоспи). З галузей харч. пром-сті найбільше значення мають масло- та сироробна (Боханський маслозавод, Баяндаєвський та Боханський харч. комбінати). На Пд. Зх. округ перетинає Транссибірська магістраль, велике значення мають автомоб. перевезення, судноплавство по Ангарі. В 1980/81 навч. р. у заг.-осв. школах округу налічувалося 28,3 тис. учнів, в пед. уч-щі (смт Бохан) — 500 учнів. В окрузі — 142 масові б-ки, 172 клубні заклади, 257 кіноустановок з платним показом, краєзнавчий музей в Усть-Ординському. Виходять окружні газети: бурят. мовою «Леніней туг» («Прапор Леніна») та рос. мовою «Знамя Ленина». Радіомовлення — рос. та бурят. мовами. Передачі Центр. телебачення транслюються за допомогою системи косміч. зв'язку «Орбіта-2». Обл. телепередачі ведуться з Іркутська.

УСТЬ-СИСО́ЛЬСЬК — колишня (до 1930) назва м. *Сиктивкара*.

УСТЬ-ЧО́РНА — селище міського типу Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташована на р. Тересві (бас. Дунаю), за 47 км від залізнич. ст. Тересва. 1,4 тис. ж. (1983). В селищі — лісокомбінат, філіал Київського заводу реле і автоматики, швейний цех Тячівської фабрики художніх виробів, будинок побуту. Середня школа, лікарня, будинок відпочинку, турбаза, Будинок культури, 3 б-ки. Виникла в 60—80-х рр. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

УСТЬ-ЧОРНЯ́НСЬКИЙ ЛІСОКОМБІНА́Т — підприємство лісового господарства і деревообробної промисловості. Розташований у Тячівському р-ні Закарп. обл., в басейні річок Брустурянки, Мокрянки й Тересви. Створений 1960 в результаті об'єднання ліспромгоспу (ств. 1946) та лісгоспу (ств. 1957). В 1971 до нього приєднано Тересвянський лісокомбінат. Осн. напрям виробн. У.-Ч. л.— вирощування лісу та лісозаготівлі. Значне місце займає побічне користування лісом — збирання ягід, грибів, лікар. рослин. До складу лісокомбінату входять (1982) 12 лісництв, 6 лісопунктів, вузькоколійна з-ця, рем.-транспортний та рем.-буд. цехи тощо. Заготівлю і вивезення лісу повністю механізовано. *О. Я. Серіков.*

І. Г. Устіян.

Т. У. Усубалієв.

УСУБАЛІ́ЄВ Турдакун Усубалійович (н. 6.XI 1919, с. Кочкорка, тепер Кочкорського р-ну Наринської обл. Кирг. РСР) — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1941. Н. в сім'ї селянина. Закінчив Кирг. учительський ін-т (1941), ВПШ при ЦК ВКП(б) (1945), Моск. пед. інститут ім. В. І. Леніна (1965, заочно). В 1937—39 та 1941 працював учителем, 1942—43 — на парт. роботі в Кирг. РСР. У 1945—55 працював в апараті ЦК КПРС. У 1955—56 — редактор республіканської газ. «Советтик Киргизстан» («Радянська Киргизія»). В 1956—58 — завідуючий відділом ЦК КП Киргизії. В 1958—61—перший секретар Фрунзенського міськкому КП Киргизії. З травня 1961 — перший секретар ЦК КП Киргизії. Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 6—11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

УСУСПІ́ЛЬНЕННЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — злиття роздрібнених процесів *виробництва* в різних галузях господарства в єдиний суспільний процес на основі поглиблення суспільного *поділу праці, науково-технічного прогресу*. У. в. посилює сусп. зв'язки між виробниками, виражає систему від-

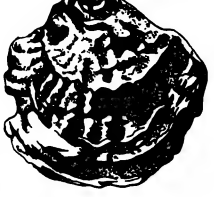

Устриця звичайна.

носин сусп. характеру виробн. і праці, які, в свою чергу, зумовлюють зміну *виробничих відносин*, форм *власності*. Існують капіталістичні і соціалістичні форми У. в. На відміну від докапіталістичних форм г-ва, що характеризуються розпорошеністю дрібних виробників і застосуванням ручних засобів праці, в умовах капіталізму на основі великого машинного виробн. виникає всебічний взаємозв'язок окремих госп. одиниць, галузей і сфер економіки. «Капіталізм,— підкреслював В. І. Ленін,— тим відрізняється від старих, докапіталістичних систем народного господарства, що він створив найтісніший зв'язок і взаємозалежність різних галузей його» (Повне зібр. тв., т. 34, с. 159). У. в. за капіталізму має антагоністичний характер і виражається у привласненні результатів сусп. виробн. і праці класом капіталістів, у посиленні експлуатації мільйонів людей *найманої праці* купкою експлуататорів. У. в. значно поширюється на стадії імперіалізму внаслідок дальшого поглиблення сусп. поділу праці, зростання концентрації і централізації виробн., що веде до виникнення різних форм монополістичних об'єднань.

На стадії імперіалізму антагоністичний характер У. в. ще більше поглиблюється, оскільки якісно новому ступеню У. в. й праці, як і раніше, протистоїть приватнокапіталістична форма привласнення. «Капіталізм у його імперіалістичній стадії,— підкреслював В. І. Ленін,— щільно підводить до найбільш всебічного усуспільнення виробництва, він втягує, так би мовити, капіталістів, всупереч їх волі і свідомості, в якийсь новий суспільний порядок, перехідний від повної свободи конкуренції до повного усуспільнення» (там же, т. 27, с. 301—302). При цьому відбувається завершення підготовки матеріальних передумов соціалізму в рамках капіталістичного способу виробн.

За соціалізму виникає якісно новий тип У. в., що базується на сусп. *соціалістичній власності* на засоби виробн. і продукти виробн. Він характеризується планомірністю, охоплюючи відносини як всередині окремих підприємств, так і між сферами й галузями нар. г-ва, розширюючи межі безпосередньої *кооперації праці*. На етапі *розвинутого соціалістичного суспільства* У. в. здійснюється під впливом *науково-технічної революції, міжнародного поділу праці*, що поглиблюється між країнами соціалістичної співдружності. Сучас. конкретними формами У. в. є *науково-виробничі об'єднання*, міжгалузеві й *територіально-виробничі комплекси, агропромислові комплекси*, міжнар. кооперація праці на базі координації нар.-госп. планів країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* і *соціалістичної економічної інтеграції*. В цих багатопланових процесах, що відбуваються на різних рівнях економіки, проявляється поширення У. в., підвищення рівня *усуспільнення засобів виробництва*. Матеріально-речовою основою сучас. соціалістичного У. в. виступає *комплексна механізація і автоматизація виробництва*. Переваги У. в. в соціалістичних умовах використовуються на благо всього суспільства, вони спрямовані на побудову *матеріально-технічної бази комунізму* і повніше задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 19. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; Грималюк В. А. Социалистическое обобществление труда. М., 1972; Дунаев Э. П. Объединения предприятий как форма обобществления производства. М., 1974; Объективные основы капиталистического цикла и его механизм. К., 1981.

С. В. Мочерний.

УСУСПІЛЬНЕННЯ ЗАСОБІВ ВИРОБНИЦТВА — елемент *усуспільнення виробництва*. Виражається в переході від переважно індивідуального використання трудівниками *засобів виробництва* (в докапіталістичних формаціях) до колективних форм використання їх. У. з. в. характеризується істотними змінами у технологіч. базисі виробн. і перетворенням засобів виробн. на матеріальний фактор спільної праці виробників, коли самі засоби виробн., за виразом К. Маркса, «функціонують як умови суспільної, суспільно-комбінованої праці» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 85). В основі У. з. в. лежить *науково-технічний прогрес* і поглиблення сусп. *поділу праці*. Історично розвиток У. з. в. пов'язаний з переходом до капіталістичних форм організації виробничого процесу і передбачає *усуспільнення праці* в суспільстві. Зміна кількісних і якісних характеристик засобів виробн. з переходом до капіталізму робить їх суспільними за своїм характером, зумовлює необхідність широкого об'єднання праці з метою продуктивнішого використання речових факторів виробн. Приватнокапіталістична форма власності на засоби виробн., система капіталістичних *виробничих відносин* надають У. з. в. глибоко суперечливого, антагоністичного характеру. Необхідність досягнення сусп.-екон. взаємозв'язку виробників наштовхується на вузькі рамки використання засобів виробн. як знарядь посилення експлуатації *робочої сили* з метою збільшення *додаткової вартості*. Відокремлення трудящих від засобів виробн. так само, як і конкурентна боротьба між капіталістами, що є власниками засобів виробн., породжують об'єктивну неможливість встановлення гармонійних госп. зв'язків у масштабах країни. Не усуває антагонізму в розвитку капіталістичного У. з. в. і перехід до держ.-монополістичних, акціонерних форм функціонування капіталу. *Науково-технічна революція* зумовлює дальше загострення цих суперечностей. Капіталістичне У. з. в. готує матеріальні передумови неминучої заміни антагоністичних форм використання засобів виробн. соціалістичними, що грунтуються на планомірності, врахуванні потреб усього суспільства і кожного його члена. Ця можливість настає з перемогою соціалістичної революції і встановленням сусп. власності на засоби виробн. Тим самим виникає відповідність між реальним рівнем У. з. в. і соціально-екон. формою їхньої сусп. організації. Соціалістичне У. з. в. здійснюється шляхом *націоналізації* великих пром. підприємств і добровільного кооперування дрібних виробників. Соціалістичне У. з. в. передбачає досягнення такого рівня розвитку засобів виробн., який буде достатньою тех. основою для утвердження як панівного безпосереднього сусп.-екон. зв'язку виробників. В умовах зрілого соціалізму розвиток У. з. в. на основі широкого використання машинної техніки, найновіших досягнень НТР сприяє швидкому зростанню *продуктивних сил* і вдосконаленню системи соціалістичних виробничих відносин. При цьому розширюються масштаби *кооперації* виробн., вдосконалюються колективні форми організації використання сусп. засобів виробн., збільшується різноманітність госп. зв'язків (див. *Міжгосподарське кооперування*). Продукти соціалістичного виробн. дедалі більше стають заг. результатом взаємодії багатьох видів *конкретної праці*, втілюють у собі суспільну природу соціалістичних засобів виробництва.

В. О. Єгоров.

УСУСПІЛЬНЕННЯ ПРАЦІ — визначальний і органічно притаманний розвиткові *усуспільнення виробництва* процес. Характеризується неухильним розширенням застосування спільних форм організації виробничого процесу і перетворенням праці на суспільну, що передбачає колективне використання засобів виробн. Об'єктивною матеріальною передумовою У. п. є ліквідація вузького тех. базису докапіталістичних, переважно індивідуальних, форм праці на основі *усуспільнення засобів виробництва* і поглиблення *поділу праці* при переході до капіталізму.

Процес капіталістичного У. п. проходить ряд послідовних стадій розвитку: проста *кооперація, мануфактура, фабрика*, де спільна праця робітників виступає як суспільно-комбінована праця. *Промисловий переворот* утверджує велике капіталістичне машинне виробн., на базі якого відбувається дальша диференціація трудових функцій робітників, збільшується кількість госп. зв'язків, посилюється взаємозалежність окремих робітників і часткових трудових процесів. Досягнутий рівень У. п. спричинює необхідність відокремлення функцій управління виробництвом, веде до остаточного відокремлення розумової праці від фізичної. Закріплюється реальне підпорядкування праці капіталові. Істотно впливає на характер У. п. в епоху імперіалізму розгортання *науково-технічної революції*, що зумовлює дальше зростання концентрації і *спеціалізації виробництва*. *Автоматизація виробництва* й управління створює передумо-

ви для скорочення кількості учасників окремого виробничого процесу і одночасно розширює межі безпосередньої *кооперації праці* між капіталістичними підприємствами. Сусп. масштаби кооперації праці вимагають залучення багатьох індивідуальних капіталів для розв'язання зрослих екон. завдань, породжують акціонерні та держ.-монополістичні форми виробн. Долаються вузькі нац. рамки кооперації праці, внаслідок чого формуються госп. зв'язки *капіталістичної системи світового господарства*. Приватна *власність* на засоби виробн. надає розвитку У. п. суперечливого, антагоністичного характеру. Загострюються суперечності між сусп. характером праці й приватнокапіталістичною формою привласнення її наслідків, посилюється процес розорення дрібних і серед. виробників. Встановлення сусп. власності на засоби виробн. за соціалізму докорінно змінює соціально-екон. характер У. п. Як спільні власники речових факторів виробн. трудящі вступають у вільні від експлуатації екон. відносини. Праця соціалістичних виробників виступає як спільна, суспільно-комбінована праця, об'єднана єдністю мети, самі виробники функціонують як єдина суспільна сукупна *робоча сила*.

Об'єктивно існуюча можливість планомірного розподілу робочої сили за сферами виробн. (відповідно до свідомого вибору роботи залежно від здібностей) дає можливість ефективно розвивати соціалістичну кооперацію праці в масштабах суспільства. Централізоване управління економікою усуває властиву капіталізмові суперечність між організацією праці на підприємстві й у суспільстві в цілому, створює умови для послідовного вдосконалення виробн. на всіх рівнях сусп. поділу праці, для зростання масштабів У. п. за соціалізму. Економіка зрілого соціалізму характеризується якісно новими явищами в розвитку У. п., пов'язаними з виникненням і функціонуванням *виробничих об'єднань* (комбінатів), *територіально-виробничих комплексів* і міжгалузевих комплексів у системі *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Створюється матеріальна база для дальшого підвищення зрілості двох форм соціалістичної власності та їхнього дальшого зближення, для вдосконалення планомірних основ організації госп. зв'язків у суспільстві. Високий рівень У. п. посилює інтеграційні процеси, створює умови для розширення кооперативних зв'язків між соціалістичними країнами (див. *Соціалістична економічна інтеграція*).

В. О. Єгоров.

УТАМА́РО Кітагава Торіяма Сімбі [1753 або 1754, Кавагое — 31.X (або 19.VI) 1806, Едо (тепер Токіо)] — япон. графік і живописець, представник напряму *укійо-е*. Жив в Едо. Навчався у художника Торіяма Секіен. Твори: альбоми гравюр — «Книга комах», «Книга птахів», «Дарунки припливу» (1778), «Пісні черепашок» (1780), серії — «Великі голови» (1790), «Вибрані пісні любові» (1791), «Шість знаменитих красунь Тацуміроко» (1794 — 95), «Шість видів ріки Тамагава» та ін.

УТЄ́ВСЬКИЙ Арон Михайлович [н. 20.VI (3.VII) 1904, м. Конотоп, тепер Сум. обл.] — укр. рад. біохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Харків. ін-т народної освіти (1924). В 1928 — 31 — співробітник Укр. біохім. ін-ту, 1931 — Укр. н.-д. ін-ту експериментальної ендокринології, з 1932— професор Харків. медичного ін-ту. В 1975 — зав. відділом нейрогуморальних систем Ін-ту проблем кріобіології і кріомедицини АН УРСР. Наукові праці присвячені питанням біохімії авітамінозів, внутрікліпинного обміну вуглеводів, обміну речовин в ендокринних залозах, зокрема біохімії катехоламінів (адреналіну і норадреналіну). Відомі його праці в галузі філософії природознавства, історії науки. У. є також драматургом (його перу належить, зокрема, п'єса «Пам'ятні зустрічі») і автором оповідань. Премія імені академіка О. В. Палладіна АН УРСР, 1977.

УТЕГА́НОВ Олександр Кадирович (н. 4. III 1924, м. Верхньоудінськ Бурят. АРСР) — рос. і укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1945. Після закінчення 1952 Харків. ін-ту театр. мистецтва працював в Ізмаїльському укр. муз.-драм. театрі (1952—54), в театрах Петрозаводська (1954—55), Якутська (1955—58), Алма-Ати (1958—68), з 1968 — гол. режисер *Донецького обласного російського драматичного театру* в м. Жданові. Серед вистав— «Влада темряви» Л. Толстого, «Ідіот» за Ф. Достоєвським, «Піднята цілина» за М. Шолоховим, «Третя патетична» М. Погодіна, «Сині коні на червоній траві» М. Шатрова, «97» М. Куліша, «Макар Діброва» О. Корнійчука, «Дикий Ангел» О. Коломійця.

Г. С. Костинська.

Утамаро К. Жінка, що тужить. Кольорова гравюра на дереві. Кінець 18 ст.

УТЕМІ́СОВ МАХАМБЕ́Т (1804—46) — казах. поет. Див. *Махамбет Утемісов*.

УТИЛІТАРИ́ЗМ (від лат. utilitas— користь, вигода) — 1) Напрям у бурж. *етиці*, який визнає вигоду основою *моральності* і головним стимулом вчинків. Особливо поширився у Великобританії в 19 ст. У. був продовженням традицій *гедонізму* й *евдемонізму* в етиці. Засновник— І. *Бентам*. В умовах антагоністичного суспільства У. був виправданням вузькокорисливих інтересів експлуататорів. Гендлярський дух моралі У. відобразився і в тому, що підставою для морального вибору були підрахунки вигід і втрат від тих чи ін. вчинків. Егоїстич. характер У. марно намагався подолати Дж. С. *Мілль* спробами включити до У. вимогу поєднання особистого щастя з інтересами всіх. Перенесення принципу вигоди в теорію пізнання сприяло виникненню *прагматизму*. 2) Принцип поведінки, який заперечує значення духовних інтересів і підпорядковує всі вчинки людей матеріальній вигоді, задоволенню вузькокорисливих інтересів.

О. К. Утеганов.

У́ТІН Микола Ісакович [27.VII (8.VIII) 1841 — 19.XI (1.XII) 1883, Петербург] — рос. революціонер. Н. в заможній купецькій сім'ї. Закінчив (1862) Петерб. ун-т. У 1862 — один з керівників т-ва «*Земля і воля*», організатор таємної друкарні. В травні 1863 емігрував за кордон. Царський уряд заочно засудив У. до страти. В Лондоні У. встановив зв'язки з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим, перепрaвляв видання «*Вільної російської друкарні*» до Росії. В 1870 У.— один з організаторів *Російської секції 1-го Інтернаціоналу*. Був особисто знайомий з К. Марксом. У серед. 70-х рр. 19 ст. У. відійшов від політ. діяльності. В 1878 повернувся до Росії.

В. Ф. Уткін.

У́ТКІВКА — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на р. Мож (прит. Сіверського Дінця), за 2 км від залізнич. ст. Мерефа. 1,5 тис. ж. (1983). Цегельний з-д, радгосп, будинок побуту. Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, б-ка. Засн. в серед. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

У́ТКІН Володимир Федорович (н. 17.X 1923, с. Пустобор, тепер Рязан. обл.)— укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1976), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1976). Член КПРС з 1945. Закінчив (1952) Ленінгр. механічний ін-т. Осн. праці — в галузі прикладної механіки й машинобудування. На XXV і XXVI з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Ленінська премія, 1964. Держ. премія СРСР, 1980.

У́ТКІН Йосип Павлович [15 (28).V 1903, ст. Хінган, тепер Хінганськ Хабаровського краю — 13.XI 1944] — рос. рад. поет. Учасник громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Друкуватися почав 1922. У поемі «Повість про рудого Мотеле» (1925) оспівав перемогу нового рад. життя. Автор поеми «Миле дитин-

М. І. Уткін. Портрет роботи К. Я. Афанасьєва. Гравюра. Фрагмент. 1845.

М. І. Уткін. Портрет О. М. Оленіна. Гравюра. 1836.

ство» (1933), збірок «Перша книга віршів» (1927), «Публіцистична лірика» (1931), «Вірші» (1935), «Лірика» (1939) та ін. У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори. Україні присвятив вірші «Пісня», «Кримські ночі», «Полтава», «На Дніпрі» та ін. Поезії У. властиві ліризм, пісенність, м'який гумор, ясність поетичної мови. Загинув в авіаційній катастрофі, повертаючись з фронту.

Тв.: Стихотворения и поэмы. М.—Л., 1966; Избранное. М., 1975.

У́ТКІН Микола Іванович [8 (19).V 1780, Твер, тепер м. Калінін — 5 (17).III 1863, Петербург] — рос. гравер, академік петерб. АМ (з 1814). Н. у кріпацькій родині. В 1785—1800 навчався в петерб. АМ, 1803—14 був пенсіонером академії в Парижі, удосконалював свою майстерність у Лондоні. З 1817 — хранитель гравюр Ермітажу, з 1843 — петерб. АМ. Викладав в АМ (з 1815, з 1831 — професор), де 1817—50 очолював гравірувальний клас. Твори: «Іоанн Хреститель» (1802, з картини А. Р. Менгса), «Еней і Анхіз» (1810, з картини Доменікіно), 20 гравюр з медальйонів Ф. П. Толстого, присвячених Вітчизн. війні 1812 (після 1836); портрети — І. Крилова, К. Семенової (обидва — 1816, з мал. О. Кіпренського), О. Суворова (1818), О. Пушкіна (1827 та 1838, з оригіналу О. Кіпренського), О. Грибоєдова (1829).

УТЛЮ́ЦЬКИЙ ЛИМА́Н — у пн.-зх. частині Азовського м., омиває тер. Запоріз. і Херсон. областей УРСР. Від моря відокремлений косою Федотова і *Бирючим островом*. Вдається у суходіл на 45 км, шир. від 2 до 20 км. Глиб. до 3,5 м. Берегова лінія розчленована. У лиман впадають річки *Великий Утлюк* і *Малий Утлюк*. Частина акваторії У. л.— у складі *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства*.

УТОПІ́ЧНИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ — соціальне вчення про перетворення суспільства на соціалістичних засадах, що не спиралося на знання законів суспільного розвитку та його рушійних сил; передував *науковому комунізмові*. Відмітними рисами У. с. були критика антагоністич. суспільства, усвідомлення зв'язку між соціальною нерівністю та існуванням приватної власності на засоби виробництва, ідеї суспільної власності на засоби виробництва, рівності людей, самоврядування народу. Проте представники У. с. не змогли теоретично обгрунтувати закономірність поступального руху людства до нового суспільства, не вбачали у робітн. класі тієї сили, для якої знищення капіталізму (що його вади особливо викривав У. с.) становить життєву потребу. Світоглядною основою У. с. є суб'єктивно-ідеалістичні, волюнтаристські, іноді релігійні й месіаністські погляди на суспільство. Ідеї справедливого устрою суспільства виникли ще в античності (кастовий «комунізм» Платона та ін.). Першим твором, за яким названо всю сукупність учень утопічним соціалізмом, стала «Утопія» Т. *Мора* (1516). В типових для раннього У. с. поглядах Т. Мора і Т. *Кампанелли* містилась ідея сусп. виробництва, висунуто ідеал великого політ. утворення у вигляді міст і федерації міст, визнання за д-вою гол. ролі в утвердженні основ розумного сусп. устрою.

Утопічне вчення Д. *Уінстенлі* в Англії на відміну від попередніх являло собою вже не абстрактну мрію, а містило думку про соціалізм як практично можливий результат перетворення існуючого суспільства. У Франції утопічні комуністичні ідеї доповнилися висновком Ж. *Мельє* про те, що шлях до нового суспільства лежить через боротьбу народних мас; *Маблі* і *Морелліі* проголосили право людей на працю і висунули принцип праці за здібностями; Г. *Бабеф* прийшов до ідеї революційного перевороту й утвердження диктатури трудящих як перехідного періоду до комунізму. Ідеї критичного У. с. А. *Сен-Сімона*, Ш. *Фур'є*, Р. *Оуена* про закономірність і суперечливість сусп. процесу, про істор. прогрес, про працю як першу потребу людини, колективність і плановість г-ва, машинну пром-сть як основу тех. базису нового ладу, про подолання протилежностей між розумовою і фіз. працею, між містом і селом стали одним з осн. джерел наук. комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Селянський соціалізм рос. революц. демократів О. І. *Герцена*, М. П. *Огарьова*, В. Г. *Бєлінського*, М. Г. *Чернишевського*, М. О. *Добролюбова* відзначався визнанням ролі повстання, нар. революції, вірою в творчі сили народу, вимогою народовладдя, атеїзмом, прагненням побудувати соціалізм на основі сел. громади, обминувши капіталістичний шлях розвитку. На Україні ідеї У. с. й *революційного демократизму* пропагували Т. Г. *Шевченко*, І. Я. *Франко* та ін. В сучас. умовах ідеї У. с. відображають погляди і настрої дрібнобурж. й напівпролетарського населення, насамперед у країнах, що розвиваються, і становлять характерну рису ідеології багатьох антиімперіалістичних течій.

В. Г. Кремень.

УТО́ПІЯ (від грец. οὐ — не і τόπος — місце, букв.— неіснуюче місце) — назва фантастичного острова з однойменного твору (1516) англ. мислителя Т. *Мора*, де нібито було створено ідеальний суспільний лад. Надалі термін «утопія» було поширено на всі науково необгрунтовані проекти ідеального сусп. ладу. Марксистська *соціологія* розглядає У. як одну з форм неадекватного відображення соціальної дійсності, яка, проте, виконувала в минулому важливі ідеологічні, виховні й пізнавальні функції в житті суспільства і зберегла їх певною мірою дотепер. Значення кожної У. визначається її класовою спрямованістю й соціальною роллю. В широкому розумінні — фантазія, вигадка, нездійсненна мрія.

У́ТОЧКІН Сергій Ісайович [30.VI (12.VII) 1876, Одеса — 31.XII 1915 (13.I 1916), Петроград] — спортсмен-авіатор, один з перших вітчизняних льотчиків. Навчався (1886—91) в Одеській Рішельєвській гімназії. Виконав (1907, Одеса) кілька польотів на повітр. кулі. Гастролював у Єгипті, літав над Сахарою. Випробовував планери. 15.III 1910 в Одесі здійснив свій перший політ на літаку «Фарман-4». Літав у Києві (21 і 24.IV 1910). У серпні 1910 У. — льотчик-випробувач з-ду «Дукс» (Москва). Склав (1911) біплан за типом «Фармана», на якому літав у багатьох містах Росії (у т. ч. у Житомирі, Ніжині) і за кордоном. Брав участь у першому перельоті (1911) російських авіаторів за маршрутом Петербург — Москва.

УТРАКВІ́СТИ (від лат. utrasque— на тому чи іншому боці) — одна з назв представників поміркованого крила в *гуситському революційному русі* 15 ст. Див. *Чашники*.

«У́ТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА́» — один з перших укр. літ. альманахів. Засн. з ініціативи Г. Квітки-Основ'яненка для об'єднання письменницьких сил, дальшого утвердження укр. л-ри. Видавав І. Петров (при активній допомозі І. Срезневського). Вийшло дві книги 1833 у Харкові. В 1-й опубліковано рос. нар. пісні, вірші та оповідання, а також статтю про Г. Сковороду. У 2-й — перший твір Г. Квітки-Основ'яненка укр. мовою — оповідання «Салдацький патрет» з передмовою до нього «Супліка до пана іздателя», уривок з «Енеїди» І. Котляревського, поезії П. Гулака-Артемовського і Є. Гребінки (у т. ч. його переклад уривка з «Полтави» О. Пушкіна), істор. нар. пісні. Тут же вміщено ноти на слова пісень з «Наталки Полтавки», а також перші в укр. виданнях ілюстрації — портрет Г. Сковороди, краєвид Харкова та мальовниче зображення Наталки Полтавки. *П. М. Федченко.*

У́ТРЕХТ — місто в центр. частині Нідерландів, адм. ц. провінції Утрехт. Порт на розгалуженні рукавів Рейну (Ауде-Рейн і Вехт). Важливий вузол водних, автомоб. і залізнич. шляхів у дельті Рейну. 245 тис. ж. (1977). Розвинуті металургія та машинобудування (зокрема, мостобудування). Хім., текст., швейна, тютюнова та харч. пром-сть. Місце проведення міжнар. ярмарків. Ун-т (з 1636). Центр. музей У. (включає Центр., Архієпископський та утрехтського археол. т-ва музеї). Архіт. пам'ятки 11—16 ст. На місці У. була давньорим. фортеця Альбіобола (засн. бл. 47).

УТРЕ́ХТСЬКА У́НІЯ 1579 — воєнно-політ. союз семи пн. провінцій Пн. Нідерландів, укладений 23.I в Утрехті (Голландія) в ході *Нідерландської буржуазної революції 16 століття* для боротьби проти Іспанії та внутр. феод.-католицької реакції. У. у. передбачала спільне ведення революц. війни, непорушність союзу, проведення спільної зовн. політики, створення об'єднаної армії, єдиної монетної системи. У. у. заклала основи створеної в ході революції Республіки Сполучених провінцій.

УТРЕ́ХТСЬКИЙ МИР 1713 — заг. назва ряду двосторонніх мирних договорів, які завершили війну за *Іспанську спадщину*. Підпи-

сані в Утрехті (Голландія): 11.IV —між Францією і її противниками — Англією, Голландською республікою, Пруссією, Савойєю, Португалією, 13.VII — між Іспанією і Англією, між Іспанією і Савойєю. Англія одержала від Іспанії *Гібралтар* і Маон (порт на о. Менорка; див. *Балеарські острови*), від Франції — ряд володінь у Пн. Америці, особливі права в торгівлі з ісп. колоніями. До Савойї від Іспанії переходили Сицілія, Монферрато, частина герцогства Міланського, до Пруссії — частина герцогства Верхнього Гелдерна та деякі ін. території.

УТРИ́МАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — система організаційно-господарських заходів, спрямованих на забезпечення найкращих умов життя тварин, підвищення їхньої продуктивності, збільшення виробництва продуктів *тваринництва* при найменших затратах праці й коштів. Від того, як утримують тварин, залежать тривалість використання їх та їхня продуктивність, збереження поголів'я і санітарний стан ферми, собівартість тваринницької продукції та рентабельність галузі загалом. Залежно від рівня інтенсифікації тваринництва і природно-економічних особливостей зон існує кілька систем У. с. т. Пасовищне — тварин (в осн. *жуйних*) протягом року утримують на *пасовищі*; різновидом цього є утримання на сезонних пасовищах (відгінне тваринництво). При стійлово-пасовищній системі в зимовий період тварин (в осн. жуйних і коней) утримують в приміщеннях, у літній — на пасовищах. Таке У. с. т. поширене в районах з помірним кліматом та обмеженою площею пасовищ. Стійлово-табірне — в зимовий період тварини (в осн. велика рог. худоба, свині) перебувають у приміщеннях, влітку — в таборах, де одержують скошені *зелені корми*; застосовують переважно в районах, що не мають природних пасовищ. Стійлове — тварин протягом року утримують в приміщеннях або на обладнаних майданчиках; застосовують на великих фермах і *тваринницьких комплексах* з технологією виробництва тваринницької продукції на промисловій основі. Поблизу ферм утворюють запаси *силосу*, висівають *кормові трави*, організують *зелений конвеєр*. В приміщеннях утримують тварин прив'язно (в *стійлах*) і безприв'язно. Перший спосіб застосовують в скотарстві й конярстві, при ньому можна краще нормувати годівлю тварин відповідно до їхньої продуктивності, але він потребує багато часу й праці. Безприв'язне утримання буває індивідуальним (для плем. коней в денниках, свиноматок і телят в клітках) та групове. В скотарстві також застосовують безприв'язне утримання тварин без індивідуальних місць для відпочинку або боксове, що передбачає спільний кормовий стіл і місце відпочинку для кожної тварини (бокси); останнє характерне для великих ферм з пром. технологією виробництва. Без прив'язі худобу утримують на глибокій змінній чи незмінній *підстилці* або в боксах з решітчастою підлогою. У птахівництві застосовують утримання птиці на підлозі або клітковe утримання в одно- та багатоярусних клітках у широкогабаритних *пташниках*. Підтриманню правильного режиму і зоовет. умов У. с. т. сприяють механізація та електрифікація осн. процесів виробництва.

Літ.: Животноводство Украины на промышленной основе. К., 1971; Алікаєв В. А. Зоогігієна. К., 1973; Животноводство Украины. К., 1975; Тваринництво. К., 1979.

УТРИ́МАНЦІ — особи, які перебувають на повному утриманні інших осіб або одержують від них допомогу, що є для них постійним й осн. джерелом засобів існування. В СРСР, де праця є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина, У., як правило, є лише непрацездатні особи (напр., діти), які не мають за законом права на *пенсію*. В ряді випадків У. можуть бути і працездатні особи, напр., жінка, зайнята доглядом за дітьми і домашнім г-вом, повнолітні діти, які навчаються в середньому або вищому навчальному закладі. Крім того, кожний громадянин має право добровільно взяти на своє утримання будь-яку людину, яка потребує допомоги. Факт перебування на утриманні тягне за собою певні правові наслідки. Вони регулюються законодавством про шлюб і сім'ю (в УРСР — ст. 95 та ін. КпШС УРСР), цивільним законодавством (в УРСР — ст. 456, 531, 535 ЦивК УРСР) та ін. актами. Так, визнання особи У. має значення для одержання нею пенсії в разі втрати годувальника, при *спадкуванні*, для укладання *житлового найму договору* тощо.

УТРІЛЛО́ (Utrillo) Моріс (25.XII 1883, Париж — 5.XI 1955, Дакс, деп. Ланди) — франц. живописець. Навчався у своєї матері С. Валадон. Творчість У. сформувалася під впливом *імпресіонізму*. Твори: «Сена в Парижі» (1905), «Сад в Монманьї» (1908), «Сад Ренуара» (1909—10), «Набережна Турнель» (1915), «Мулен де ла Галет», (1915), «Вулиця Сен-Рустік» (1922), «Вітряки», «Вулиця Мон-Сені на Монмартрі» (бл. 1910). Картини У. зберігаються в Нац. музеї сучас. мистецтва в Парижі, Держ. музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві.

Літ.: Прокофьева М. Утрилло — Париж. М., 1969.

У́ТТАР-ПРА́ДЕШ — штат на Пн. Індії. Площа 294 тис. км². Нас. 104 млн. чол. (1980, оцінка). Адм. ц.— м. *Лакхнау*. Середню та пд. частину штату займає Індо-Гангська рівнина, пн.— *Гімалаї*. Клімат тропічний, мусонний. Бувають посухи. Гол. річка — Ганг (судноплавна до м. Канпура). У.-П.— один з найважливіших землеробських районів країни. Орні землі займають бл. 60 % його території. Частина земель зрошується (Верхньо- і Нижньогангські та Сардський іригаційні канали). За збором цукр. тростини, пшениці, бобових і олійницьких культур та картоплі штат займає провідне місце в країні. Вирощують також рис, ячмінь, просяні (баджра і джовар), бавовник і джут. Розводять велику рогату худобу (найбільше поголів'я в країні). Провідна галузь пром-сті — харчосмакова (особливо цукр. і олійницька). Розвинуті також шкіряно-взут. і текст. (бавовняна та вовняна) пром-сть. Підприємства по виробництву електроустаткування (з-д, збудований за допомогою СРСР), точних приладів, дизельних локомотивів, мінеральних добрив, цементу, паперу. Мех. та залізничні майстерні тощо. Поширені кустарні промисли: художні ремесла (килими, парча, ювелірні вироби та ін.). Гол. пром. центри: Варанасі, Рампур, Канпур.

УТЬО́СОВ Леонід Йосипович [9 (21).III 1895, Одеса — 9.III 1982, Москва] — рос. рад. артист естради, нар. арт. СРСР (з 1965). З 1911 працював у театрах мініатюр Кременчука, Одеси, Херсона, Запоріжжя. Одночасно почав виступати на естраді як читець. Пізніше — артист московського Театру революц. сатири, Вільного театру (Ленінград) та ін. З 1929 керував естрадним оркестром (Теа-джазом), який він організував (тепер — Державний естрадний оркестр РРФСР). Пропагандист рад. пісні, один з перших виконавців творів І. Дунаєвського, М. Блантера, В. Соловйова-Сєдого, Т. Хренникова. В репертуарі У. були також старовинні рос., солдатські й матроські пісні. Утвердив на естраді манеру вокальної оповіді. Знімався в кіно («Кар'єра Спирьки Шпандиря», «Чужі», обидва —1926; «Веселі хлоп'ята», 1934, та ін.). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Л. Й. Утьосов.

Тв.: Записки актёра. М.—Л., 1939; С песней по жизни. М., 1961; Спасибо, сердце! М., 1976.

Літ.: Дмитриев Ю. Леонид Утёсов. М., 1982. *Ю. Г. Токарєв.*

М. Утрілло.
Площа Тертр. Галерея Тейт у Лондоні.

УФА́ — ріка у Башк. АРСР та Челяб. і Свердл. областях РРФСР, права прит. *Білої* (бас. Волги). Довж. 918 км, площа бас. 53,1 тис. км². Бере початок на схилах хр. Уралтау (Сх. Урал), нижче перетинає Уфімське плато. У верхів'ї — гірська, у пониззі має рівнинний характер. Живлення переважно снігове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. ГЕС. Сплавна, судноплавна від гирла до ГЕС і вище її на 135 км. На У.— міста Красноуфімськ, Уфа (у гирлі). У бас. ріки багато мінерал. джерел.

УФА́ — столиця Башк. АРСР. Розташована на р. Білій (прит. Ками), при впадінні в неї річок Уфи і Дьоми. Вузол залізнич. та

Уфа.
Площа В. І. Леніна.

Я. Г. Ухсай.

Д. В. Ухтомський. Дзвіниця Троїце-Сергієвої лаври. 1741—70.

Водоспад Учансу.

автомоб. шляхів, аеропорт. 1034 тис. ж. (1983). Поділяється на 7 міськ. районів. Засн. 1574 як рос. фортеця на місці башк. укріплення Туратау. З 1586 — місто. В 1773—74 У. тримали в облозі війська О. І. *Пугачова*. В 1781—96 У. — центр намісництва, з 1802 — Оренбурзької губ., з 1865 — Уфімської губ. В 1895 в У. утворено с.-д. групу. В 1900 У. двічі відвідав В. І. Ленін, який провів тут наради з місц. соціал-демократами. В 1900—01 в У. відбувала заслання Н. К. Крупська. В 1903 утворено Уфімський к-т РСДРП. Рад. владу в У. встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1922 У.— столиця Башк. АРСР. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1974).

У.— значний індустр. центр республіки. Провідні галузі — нафтопереробна та нафтохім. (3 нафтопереробні, синтетичного спирту і гумотех. виробів з-ди, виробниче об'єднання «Хімпром»), маш.-буд. (з-ди по виробн. устаткування для гірничодобувної та нафт. пром-сті, автомоб. двигунів, приладів, телефонної апаратури, друкарських машинок тощо). Виробн. буд. матеріалів. Підприємства легкої (бавовняний комбінат, швейні об'єднання «Мир» та ім. 8 Березня) і харч. (чаєрозважувальна, кондитерська ф-ки) пром-сті. Художнє об'єднання «Агідель». В У.— Башк. філіал АН СРСР, н.-д. ін-ти по переробці нафти, нафтохім. виробництв та ін., 7 вузів, у т. ч. *Башкирський університет*, 23 серед. спец. навч. заклади. Музеї: краєзнавчий, археології, худож. ім. М. В. Нестерова, будинки-музеї В. І. Леніна та М. Гафурі. Театри: башк. драми, опери і балету, рос. драм., ляльок; філармонія, цирк. Уродженцями У. були письменники С. Т. *Аксаков*, художник М. В. *Нестеров*. Тут жив і похований поет М. Н. *Гафурі*.

УФФІ́ЦІ — державна картинна галерея у Флоренції. Засн. бл. 1575. В У. зберігається цінна збірка італ. живопису 13—18 ст. (твори Джотто, Мазаччо, П'єро делла Франческа, Джорджоне, Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікеланджело, Корреджо, Тіціана, П. Веронезе, Я. Тінторетто, М. Караваджо та ін.), а також картини нідерландської, флам., голл., франц., нім. шкіл; колекція автопортретів художників різних країн; малюнки і гравюри старих італ. майстрів, окремі зразки античної скульптури. Будинок У. споруджено 1560—85 арх. Дж. *Вазарі* та Б. Буонталенті для урядових канцелярій.

Літ.: Галерея Уффици. Флоренция. [Альбом]. М., 1968.

УХА́НЬ — місто на Зх. Китаю, адм. ц. провінції Хубей. Розташоване при впадінні р. Ханьшуй в р. Янцзи. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт, доступний для мор. суден, аеропорт. 3 млн. ж. (1974). Один з гол. пром. центрів країни. Розвинуті важке машинобудування (зокрема, вагоно- і верстатобудування, с.-г. і суднобудування, виробництво ковальсько-пресового устаткування, котлів, металоконструкцій, шарикопідшипників тощо), а також металургія. Численні підприємства електротех., нафтохім., цем., фарфоро-керамічної, деревообр., шкіряно-взут., текст. і харч. пром-сті. Ун-т, с.-г., пед. та ін. вузи. Філіал АН КНР та ін. н.-д. заклади. Музеї. Архіт. пам'ятки 13 ст.

УХВА́ЛА СУДО́ВА — в радянському праві рішення суду 1-ї інстанції з окремих питань, прийняте в судових і розпорядчих засіданнях при розгляді кримінальної чи цивільної справи; будь-яке рішення суду 2-ї інстанції й судових колегій Верховних Судів з питань перегляду справи в порядку судового нагляду. До У. с. належать і рішення суду про припинення справ, про призначення *примусових заходів медичного характеру* та ін. Суд постановляє У. с. в дорадчій кімнаті, а з окремих нескладних питань — порадившись на місці, з занесенням до протоколу суд. засідання. У. с. можна оскаржити чи опротестувати в разі, якщо нею закінчується розгляд справи. Не підлягають оскарженню У. с. про умовно-дострокове звільнення від покарання й заміну покарання м'якшим, про зняття судимості тощо. Див. також *Окрема ухвала*.

УХСА́Й Яків Гаврилович [н. 13 (26). XI 1911, с. Слакбаш, тепер Белебеївського р-ну Башк. АРСР] — чув. рад. поет, засл. діяч мистецтв Чув. АРСР (з 1945), нар. поет Чувашії (з 1950). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1929. Автор збірок «Вірші» (1934), «Книга радості» (1936), «Сільська хроніка» (1937), поем «Золота книга народів» (1937; присвячена Конституції СРСР), «Казка про щастя» (1940). Поеми «Слово про один полк» (1943 — 47), «В російському полі» (1944 — 46), «На березі Влтави» (1945 — 47) — про події Великої Вітчизн. війни. Серед творів повоєнного часу — романи у віршах «Перевал» (1952), «Лебедине» (1955), «Дід Кельбук» (1951—58), поеми, поетична трилогія «Зірка мого дитинства» (1971). У. належать твори для дітей, літ.-критичні праці, зокрема про Т. Шевченка. Перекладав вірші І. Франка. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Весняний вітер. К., 1961; [Вірші]. В кн.: Поезія, в. 2. К., 1977; [Вірші]. В кн.: Вінок Сеспелю. К., 1980; Рос. перекл.— Встреча с Чапаевым. М., 1968; Сэльбийский родник. Поэмы. М., 1970; Избранное. М., 1973; Земля. М., 1980; Сельские поэмы. Чебоксары, 1981; Избранные произведения, т. 1— 2. М., 1983. *П. М. Чичканов.*

УХТА́ — місто респ. підпорядкування Комі АРСР. Розташована на р. Ухті. Залізнична станція, аеропорт. 95 тис. ж. (1983). Центр нафтогазової та нафтопереробної пром-сті республіки. З-ди: мех., ремонтно-механічний; меблева ф-ка. В У.— н.-д. та проектний ін-т нафти, індустр. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади та ін. Виникла 1931, місто — з 1943.

УХТО́МСЬКИЙ Дмитро Васильович [1719, с. Семенівське, тепер Первомайського р-ну Яросл. обл. — 4 (15). X 1774, с. Архангельське-Дубки, тепер Тул. обл.] — рос. архітектор, педагог. Навчався в Москві в Школі математичних та навігацьких наук. Працював під керівництвом арх. І. *Мічуріна* (1723—41) та І. Коробова (1741—44). Споруди У. характерні для рос. *барокко* серед. 18 ст. Твори: проектування та завершення буд-ва дзвіниці в *Троїце-Сергієвій лаврі*, тріумфальні Красні ворота (1753—57, не збереглися), перебудова після пожежі кол. Поштового двору для установ сенату (1753—57). Засновник і керівник першої в Росії архіт. школи, де навчалися М. *Казаков*, О. *Кокорінов*, І. *Старов* та ін.

Літ.: Михайлов А. И. Архитектор Д. В. Ухтомский и его школа. М., 1954.

УХТО́МСЬКИЙ Олексій Володимирович [1876, с. Поздіно Новгород. губ. — 17 (30). XII 1905, Люберці, тепер місто Моск. обл.] — учасник революц. руху в Росії, машиніст паровоза. Під час революції 1905—07 — член страйкового к-ту Моск.-Казанської з-ці, член Центр. бюро спілки залізничників, керівник бойової дружини. Після поразки повстання в Москві (див. *Грудневі збройні повстання 1905*) вивіз з міста поїзд з дружинниками. У. було заарештовано і розстріляно карателями.

УХТО́МСЬКИЙ Олексій Олексійович [13 (25). VI 1875, с. Рослома, тепер Рибінського р-ну Ярославської обл.— 31.VIII 1942, Ленінград] — рос. рад. фізіолог, академік АН СРСР (з 1935). Учень М. Є. *Введенського*. Закінчив Петерб. ун-т (1906). З 1922 і до кінця життя очолював кафедру фізіології людини і тварин цього ун-ту (з 1924— Ленінгр. ун-т). Праці присвячені вивченню осн. закономірностей процесів збудження і гальмування. Відкрив один з осн. принципів діяльності центр. нервової системи, названий ним домінантою (див. *Домінанта* у фізіології). Розробляв питання про нелінійні залежності в фізіол. процесах, про засвоєння ритму (режим роботи органа відповідає ритму зовн. подразнень) та ін. Премія ім. В. І. Леніна, 1932. *Тв.:* Собрание сочинений, т. 1—6. Л., 1945—62.

УЧА́НСУ — водоспад на р. Учансу (Водосхідній), поблизу м. Ялти, найбільший на Кримському п-ові. Вода падає майже з прямовисного уступу *Головного пасма Кримських гір*. Вис. падіння 98,5 м. Восени та навесні стік значно збільшується, влітку водоспад майже пересихає. Навколо У.— заповідний ліс з сосни кримської, з вічнозеленими чагарниками (рускус, жасмин, плющ) у підліску. Пам'ятка природи. Об'єкт туризму. *О. В. Єна.*

УЧИ́ТЕЛЬ Юхим Юлійович [н. 15 (28).X 1913, Тирасполь] — рос. рад. оператор і режисер документального кіно, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1940. В 1935 закінчив операторський ф-т Ленінгр. ін-ту кіноінженерів. Під час Великої Вітчизн. війни — фронтовий оператор, один з режисерів-операторів фільмів «Ленінград у боротьбі» (1942), «Прорив блокади

Ленінграда» (1944), «Берлін», «Парад Перемоги» (обидва — 1945) та ін. Режисер фільмів «Російський характер» (1958), «Дочки Росії» (1960), «Мир дому твоєму» (1961), «Розповіді робітників» (1965), «Ленінград — місто-герой», «Вірність» (обидва — 1974) та ін. Фільми «Ленінград у боротьбі» і «Табір смерті Клоога» (1944) демонструвалися на *Нюрнберзькому процесі* як звинувачувальні документи. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

УЧИ́ТЕЛЬ — спеціаліст, який проводить навчальну й виховну роботу з учнями в загальноосвітніх школах різних типів.

В Рад. державі сформувався новий тип нар. У., його праця набула високої сусп. значущості. Діяльність У. включає викладання й виховання учнів у школі, класне керівництво, проведення позакласної роботи, допомогу піонер. та комсомольській орг-ціям, зв'язок з батьками і пропаганду пед. знань (див. *Класний керівник*). На рад. У. покладено завдання всебічного гармонійного розвитку підростаючого покоління, підготовки молоді до праці. У 1925, 1968 і 1978 відбулись всесоюз. з'їзди У.; 1925, 1959, 1968 і 1977 — на Україні. В СРСР працює понад 2,7 млн. У. (1983). Встановлено звання народний учитель СРСР (1977), заслужений учитель союзних (зокрема в УРСР, 1940) і авт. республік, медалі — Н. К. Крупської (М-во освіти СРСР), К. Д. Ушинського (РРФСР), А. С. Макаренка (УРСР), Х. Абовяна (Вірм. РСР), Я. С. Гогебашвілі (Груз. РСР). Кращих учителів удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Сотні У. Рад. України обрано депутатами Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, ін. Рад нар. депутатів. Щороку першої неділі жовтня відзначається День У. Підготовку У. в Рад. Союзі здійснюють в ун-тах, у 240 пед. ін-тах (в т. ч. в 30 пед. ін-тах і 9 ун-тах УРСР), пед. уч-щах (див. *Педагогічна освіта*).

Підвищують свою кваліфікацію У. в *Інститутах вдосконалення вчителів*. Пед. дослідження проводяться в *Академії педагогічних наук СРСР*, зокрема на Україні — в *Педагогіки науково-дослідному інституті УРСР, Психології науково-дослідному інституті УРСР*; обміну передовим пед. досвідом сприяють районні і міські методичні кабінети, *будинки працівників освіти, педагогічні товариства*, педагогічні читання. Для У. видаються газети і журнали (на Україні — «*Початкова школа*», «*Радянська освіта*», «*Радянська школа*», «*Дошкільне виховання*, «*Українська мова і література в школі*», «*Русский язык и литература в школах УССР*»).

Д. Ф. Ніколенко.

«УЧИ́ТЕЛЬ» — журнал буржуазно-ліберального напряму для вчителів Галичини, орган «Українського педагогічного товариства» (див. «*Рідна школа*»). Виходив 1889—1914 у Львові. Вміщував статті з педагогіки, психології, а також наук.-популярні нариси з різних галузей знань. «У.» також систематично інформував про розвиток шкільної справи на Україні, в Росії, в Зх. Європі. В журналі виступали і прогресивні письменники та вчені: І. Франко, В. *Левицький*, С. *Балей*, В. *Щурат*, І. *Верхратський* та ін.

УЧИ́ТЕЛЬСЬКІ ІНСТИТУ́ТИ — навч. заклади для підготовки вчителів середніх класів загальноосв. шкіл, що дають незакінчену вищу пед. освіту. В Росії перший У. і. відкрито 1817 при Гол. пед. ін-ті в Петербурзі. У. і. готували вчителів для *повітових училищ, парафіяльних шкіл* і училищ, а з 1912 — для *вищих початкових училищ* і *міських училищ*. У ряді зарубіж. країн У. і. готують учителів для старших класів нар. шкіл, вищих поч. шкіл та ін. В 1934 в СРСР у зв'язку з переходом до заг. семирічного навчання організовано дворічні У. і., які готували вчителів 5 — 7 класів загальноосв. школи з мови й л-ри, математики, фізики, географії, історії, фіз. виховання та ін. навч. предметів. Створювалися гол. чином при пед. ін-тах; навч.-виховну роботу будували за типом пед. ін-тів. У 50-х рр. у зв'язку з розвитком серед. освіти мережу У. і. значно скорочено, а згодом частину їх реорганізовано в пед. ін-ти, на базі інших створено пед. уч-ща. Див. *Педагогічна освіта*.

І. В. Капелюшний.

УЧИ́ТЕЛЬСЬКІ СЕМІНА́РІЇ — педагогічні навч. заклади для підготовки вчителів поч. шкіл. Перші навч. заклади такого типу виникли в Німеччині в 17 ст., у Росії — 1779 при Моск. ун-ті, 1786 — у Петербурзі. Поширення набули з 60-х рр. 19 ст. На Україні перші У. с. відкрито в Коростишеві й Острогу Волин. губ., у Вовчанську Харків. губ. та ін. В основу діяльності У. с. покладено «Проект учительської семінарії», створений К. Д. *Ушинським*. До У. с. приймали осіб, які закінчили *двокласні початкові училища*. Навчання тривало 3—4 роки. На поч. 1917 у Росії налічувалася 171 У. с., зокрема на Україні — 26. Див. *Педагогічна освіта*.

П. Д. Соломуха.

УЧІ́ННЯ — вид діяльності людини, що полягає в засвоєнні знань й оволодінні *уміннями* й *навичками*. В широкому розумінні — оволодіння сусп. досвідом в його узагальненому вигляді, в шкільних умовах — одна з складових процесу *навчання*, керованого *учителем*. Гол. функціями У. є пізнавальна, розвиваюча і виховна. Компонентами У. виступають мета, мотиви, зміст, засоби роботи, результати. У. проводиться за такими етапами: мотивація, усвідомлення мети і завдань (*уроку*, домашнього завдання, самостійної роботи при *самоосвіті*); *сприймання* нового матеріалу з різних джерел; осмислення, логічна обробка інформації; узагальнення й систематизація; закріплення знань, умінь і навичок; застосування їх у різних умовах; *самоконтроль* і корекція одержаних результатів. Етапи учіння динамічні, залежно від гол. дидактичних цілей навчання вони можуть поєднуватись, скорочуватись тощо. Учні відрізняються за здібностями до У., типом мислення й пам'яті, розвитком мовлення, рівнем працездатності, провідними рисами особистості. У. і його результати багато в чому залежать від майстерності вчителя. Див. також *Програмоване навчання*.

Літ.: Маркова А. К., Орлов А. Б., Фридман Л. М. Мотивация учения и её воспитание у школьников. М., 1983.

В. Ф. Паламарчук.

УЧНІ́ВСТВО — в СРСР одна з форм безплатного професійного навчання з метою підготовки кваліфікованих робітничих кадрів безпосередньо на виробництві. На підприємствах передбачене для молоді, яка поступає на роботу після закінчення загальноосв. школи (див. *Наставництво*), а також для осіб, які міняють професію або здобувають суміжні професії. У. здійснюється також у процесі навчання в навч.-курсових комбінатах, навч. пунктах, на курсах, створених на підприємствах (з відривом або без відриву від виробництва). Теор. і виробниче навчання на підприємстві проводиться в межах робочого часу. В 1979 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню підготовки і підвищення кваліфікації робітників на виробництві». Щороку в СРСР здобувають нові професії на виробництві бл. 6 млн. чол. Див. також *Професійно-технічна освіта, Професійно-технічні навчальні заклади, Технічні училища в СРСР*.

Літ.: Батышев С. Я. Актуальные проблемы подготовки рабочих высокой квалификации. М., 1979.

Н. Г. Ничкало.

УЧНІ́ВСЬКІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — об'єднання школярів, покликані брати участь у вихованні дит. колективу. В СРСР осн. школою комуністичного виховання школярів мол. і серед. класів є *Всесоюзна піонерська організація* імені В. І. Леніна. При піонер. орг-ції створюються жовтенятські групи (див. *Жовтенята*). Учні віком від 14 років вступають у ряди *Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді*. Крім цих громад. об'єднань, у школі діє учнівський комітет (учком) — виконавчий орган загальношкільного колективу, до функцій якого входить розв'язання поточних питань роботи, госп. завдань, орг-ція чергувань тощо. В деяких школах замість учкому діють старостати, ради активу, ради командирів тощо. З метою орг-ції трудового навчання й виховання з числа старшокласників створюють постійно діючі учнівські виробничі бригади, лісництва, сезонні табори праці й відпочинку.

Ф. К. Ковальчук.

УЧЧЕ́ЛЛО Паоло (Uccello; власне Паоло ді Доно; 1397, Флоренція — 10.XII 1475, там же) — італ. живописець *Флорентійської школи живопису*. В 1407—14 навчався в майстерні Л. *Гіберті*. Крім Флоренції, працював у Венеції, Падуї та Урбіно. Один з перших в Італії звернувся до батального жанру. Твори: фрески в соборі (кінний портрет кондотьєра Дж. Акуто, 1436) та в Кьйостро Верде в церкві Санта-Марія Новелла (серед. 30-х рр. 15 ст. та бл. 1450) — у

О. О. Ухтомський.

Ю. Ю. Учитель.

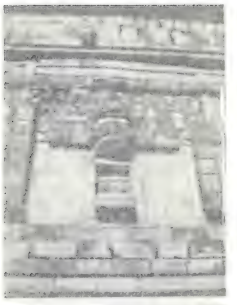

Ушмаль.
Частина фриза «Монастиря».
Вхід до «Палацу правителя».

М. М. Ушаков.

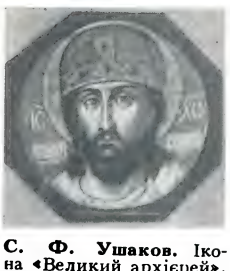

С. Ф. Ушаков. Ікона «Великий архієрей». 1656 — 57. Державний історичний музей. Москва.

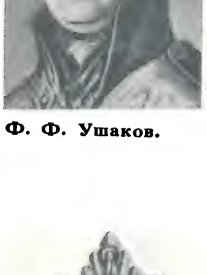

Ф. Ф. Ушаков.

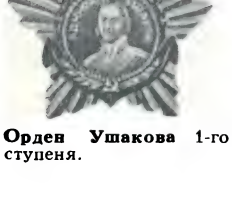

Орден Ушакова 1-го ступеня.

Флоренції; три картини з епізодами битви при Сан-Романо (серед. 50-х рр. 15 ст.), «Битва св. Георгія з драконом»; портрети та ін. Картини У. зберігаються в галереї Уффіці у Флоренції, в Луврі, Нац. галереї в Лондоні.

УША́КЕВИЧ Василь (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. Працював у Львові. Автор гравюр до видань «Тріоді львівської» (1663), львів. «Апостола» (1685), «Тріоді постної» (1717) та ін.

УША́КОВ Дмитро Миколайович [12 (24).I 1873, Москва — 17.IV 1942, Ташкент] — рос. рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1939). Закінчив Моск. ун-т (1895), професор цього ун-ту (з 1918). Один із засновників і голова (1915—31) Моск. діалектологічної комісії. Брав участь у підготовці реформи рос. орфографії 1917—18. Автор праць з заг. мовознавства, діалектології, орфографії, орфоепії, лексикографії. Один з укладачів і гол. редактор «Толкового словаря русского языка» (М., т. 1—4, 1935—40), уклав «Орфографический словарь русского языка» (М., 1934, 31-е вид., 1976).

УША́КОВ Микола Миколайович [25.V (6.VI) 1899, м. Ростов, тепер Ростовського р-ну Ярославської обл.— 17.XI 1973, Київ] — рос. рад. письменник. Закінчив Київ. ін-т нар. господарства (1924). Жив і працював на Україні. Перша книга віршів — «Весна республіки» (1927). У віршах зб. «Гарячий цех» (1933), «Мандрівки» (1940), «Північне сяйво» (1947), «Веснопалац» (1962), «Теодоліт» (1967) та ін. відобразив життя рад. республік, зокрема України, ленінську дружбу народів. «Повість швидкоплинних літ» — про минуле й сучасне Києва. Перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973.

Тв.: Я рифмы не боюсь глагольной. М., 1970; Мои глаза. К., 1972; Сочинения, т. 1—2. К., 1979; Стихотворения и поэмы. Л., 1980.

Літ.: Тельпугов В. Николай Ушаков. М., 1961.

УША́КОВ Симон (Пимон) Федорович (1626, Москва — 25.VI 1686, там же) — рос. живописець і гравер. У 1648—64 працював у Срібній і Золотій палатах у Москві, де створював малюнки для прапорів, гравюр, монет тощо. З 1664 — в *Оружейній палаті*, керівник іконописної майстерні. Писав ікони, *парсуни*, мініатюри, карти, плани. Автор фресок в Архангельському та Успенському соборах (1660), розписував царську палату (1657), стіни Грановитої палати (1668), усі — в Моск. Кремлі, виконав ікони для церкви Трійці в Нікітниках (1656—57). Автор ікон «Вседержитель», «Казанська богоматір», «Владимирська богоматір», «Успіння» (1663, у співавт.), «Трійця» (1671), «Нерукотворний Спас» (1677) та ін. Свої естетичні погляди виклав у праці «Слово к люботщательному иконного писания» (бл. 1666). Твори У. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва. Серед учнів У.— Г. Зінов'єв, І. Максимов, Т. Філатьєв, К. Уланов.

Літ.: Леонов А. И. Симон Ушаков. М.—Л., 1945; Ананьева Т. А. Симон Ушаков. Альбом репродукций. Л., 1971.

УША́КОВ Федір Федорович [травень 1744, с. Бурнаково, тепер Тутаєвського р-ну Яросл. обл.— 2 (14). X 1817, с. Алексєєвка, тепер Темниковського р-ну Морд. АРСР] — рос. флотоводець, адмірал (з 1799). З дворян. Закінчив Мор. кадетський корпус (1766). Учасник рос.-тур. воєн 1768—74, 1787—91. В 1785 брав участь у будівництві Севастопольської військ.-мор. бази. З 1790 — команд. Чорноморським флотом, який здобув перемоги над турками в мор. битвах—Керченській і біля о. Тендри (1790), біля мису *Каліакрія* (1791). Під час війни проти Франції було успішно проведено *Середземноморський похід Ушакова 1798—1800*. У. розробив і застосував тактику маневру, нові форми мор. бою, вміло координував дії флоту з сухопутними військами. Іменем У. названо бухту в Баренцовому м. і мис на узбережжі Охотського м. В 1944 в СРСР встановлено *Ушакова орден* і медаль його імені.

УША́КОВА О́РДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.III 1944. Цим орденом нагороджують офіцерів Військ.-Мор. Флоту за видатні успіхи в розробленні, здійсненні й забезпеченні активних морських операцій, в результаті чого досягнуто перемоги над ворогом, який мав чисельну перевагу. У. о. має 1-й (вищий) і 2-й ступені. Знак ордена 1-го ступеня виготовляється з платини. Всього за роки Великої Вітчизн. війни У. о. обох ступенів нагороджено понад 200 чол.

УШЕ́БТІ — магічні фігурки у вигляді *мумій* або людей з кирками і мотиками, що їх клали в поховання в Стародавньому Єгипті. За віруванням давніх єгиптян, повинні були заміняти померлого на роботах у загробних полях *Осіріса*.

УШИ́НСЬКИЙ Костянтин Дмитрович [19.II (2.III) 1823 (за іншими даними, 1824), Тула — 21 (за іншими даними, 22). XII 1870 (2.I 1871), Одеса, похований у Києві] — російський педагог-демократ, основоположник вітчизняної наукової педагогіки й народної школи в Росії. Дитинство провів поблизу м. Новгорода-Сіверського на Чернігівщині. Навчався в *Новгород-Сіверській гімназії*. У 1844 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. В 1846 — 49 — професор Демидов. юрид. ліцею у Ярославлі. З 1854 — викладач рос. словесності та юрид. предметів Гатчинського сирітського ін-ту, 1855—59 — інспектор його класів. З 1859 — інспектор Смольного ін-ту шляхетних дівчат, з 1860 — редактор «Журнала Министерства народного просвещения». Наприкінці 1861 У. усунуто з посади редактора, а 1862 — й від роботи в ін-ті через неблагонадійність. В 1862—67 жив за кордоном, де вивчав стан шкільної справи. В пед. системі У. важливе місце посідає вчення про мету виховання, що визначалася ним як підготовка людини до життя і праці, як формування в людини почуття обов'язку перед народом. У. обстоював думку, що кожний народ має право мати школу рідною мовою, засуджував царизм за заборону вивчення укр. мови в школах України. Створив цілісну дидактичну систему. Визначив осн. шляхи й засоби *розвиваючого навчання*, був поборником *класно-урочної системи навчання*, врахування вікових і психологічних особливостей дітей. Надавав важливого значення праці в психологічному й фіз. розвитку людини, вказував на керівну роль школи й особи вчителя у вихованні дітей. Склав підручники для поч. навчання «Дитячий світ і Хрестоматія» (1861) та «Рідне слово» (1864), в яких наук. рівень знань поєднувався з доступністю, яскравістю викладу і служив завданням морального й естетичного виховання. Вчення У. мало значний вплив на розвиток прогресивної пед. думки багатьох народів Росії та ін. країн. В РРФСР встановлено медаль К. Д. Ушинського, в АПН СРСР — премію ім. К. Д. Ушинського, в УРСР ім'я У. присвоєно Одеському пед. ін-ту, кільком загальноосв. школам, у Києві У. встановлено пам'ятник.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—6. К., 1952—55; Вибрані [педагогічні твори, т. 1—2. К., 1983.

Літ.: Чавдаров С. Х., Даденков М. Ф. К. Д. Ушинський. К., 1945; Гончаров Н. К. Педагогическая система К. Д. Ушинского. М., 1974; Педагогічні ідеї К. Д. Ушинського. К., 1974; Лордкипанидзе Д. О. Педагогическое учение К. Д. Ушинского. Тбилиси, 1974; Новое об Ушинском. Ярославль, 1981.

Н. П. Каленниченко.

УШИ́ЦЯ — річка в Хмельн. обл. УРСР, ліва прит. *Дністра*. Довж. 122 км, площа бас. 1420 км². Тече Подільською височиною у вузькій долині, порожиста. Живлення дощове й снігове. Воду частково використовують для зрошування. Рибництво. У долині річки, поблизу с. Старої Ушиці, виявлено залишки поселення *трипільської культури*.

УШМА́ЛЬ — один з культурних і політ. центрів давніх *майя* на п-ові Юкатан (Мексіка). В кін. 10 ст. У. володіло плем'я тутульшив, що мало зв'язки з *тольтеками*. В 13—15 ст. У. і осн. міста майя Майяпан і Чічен-Іца вели міжусобні війни за політ. володарювання на Юкатані. Можливо, на поч. 13 ст. У. був розгромлений військами Майяпана. Руїни У. досліджуються з 19 ст. Проведена часткова реставрація будівель. Серед численних пам'яток монументальної архітектури найзначніші: «Палац правителя», багато прикрашений скульптурою і мозаїчним фризом з 20 тис. окремих пластин, «Будинок чарівника» — храм на піраміді (30 м заввишки), «Голуб'ятня», «Жіночий монастир» та ін. Іл. див. на с. 519.

УЩЕ́ЛИНА — глибока вузька долина з стрімкими схилами. Характерна для гірських річок. Утворюється внаслідок глибинного розмиву щільних корінних порід. Глибина У., як правило, перевищує

ї ширину. На відміну від *каньйонів*, днище У. не повністю зайняте *річищем*.

УЩІ́ЛЬНЕНІ ПОСІ́ВИ — вирощування двох і більше с.-г. культур на одній і тій же ділянці для ефективнішого використання землі і *площі живлення рослин* протягом *вегетаційного періоду*. У. п. гарантують максимальний вихід с.-г. продукції при найменших затратах праці. В У. п., як правило, поєднують рослини скоростиглі й пізньостиглі та рослини з неоднаковими вимогами до умов зовнішнього середовища (див. *Проміжні культури*). На Україні у кормовиробництві широко застосовують сумісні У. п. — кукурудзи з *бобовими* (люпином, горохом, соєю тощо), які збагачують корми на протеїн, а грунт — на азот; з гарбузами, кабачками, суданською травою, іншими кормовими культурами. *В. П. Гудзь.*

УЩІ́ЛЬНЕННЯ ГРУНТІ́В — штучне підвищення щільності *грунтів*, яке спричинюється зменшенням об'єму порожнин (пор) в них і не супроводиться докорінною зміною фіз.-хім. стану грунту. В результаті ущільнення грунт набуває залишкової *деформації*, яка характеризує ступінь У. г., оцінюваний щільністю грунту (об'ємною масою його мінеральної частини — скелета). Ущільненням зменшують осідання споруди (див. також *Осідання грунту*), підвищують міцність і знижують водопроникність грунту. Розрізняють У. г. поверхневе й глибинне. Для поверхневого У. г. застосовують *котки дорожні*, *трамбувальні машини*, віброплити та ін. Глибинне У. г. здійснюють за допомогою залізобетонних *паль*, гідровіброщільнюванням або ін. способом. До У. г. вдаються у гідротех., автодорожньому, залізничному та цивільному буд-ві. Див. також *Закріплення грунтів*.

УЯ́ВА — психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів, думок на основі її попереднього досвіду. У. тісно пов'язана з абстрагуючою діяльністю *мислення*. В тлумаченні У. рад. психологія керується діалектико-матеріалістичним розумінням її як складного психіч. процесу відображення дійсності, зумовленого в кінцевому результаті матеріальними умовами життя суспільства. У.— суто людська психічна властивість, що виникла й розвивається в процесі праці й потреби людини виходити за межі безпосередньо існуючого, передбачати результати своїх дій. У. класифікують за ступенем умисності (довільна й мимовільна), активності (відтворююча й творча), узагальненості образів (абстрактна й конкретна) й за змістом і видами профес. діяльності. Особливим видом У. є мрія, що полягає в створенні образів бажаного майбутнього. Виняткова роль у наук.-тех. і соціальному прогресі належить творчій У. Розвиток У.— необхідний фактор підготовки підростаючого покоління до творчої діяльності.

Літ.: Роменець В. А. Психологія творчості. К., 1971; Дудецкий А. Я. Теоретические вопросы воображения и творчества. Смоленск, 1974; Проблемы управления интеллектуальной деятельностью. Тбилиси, 1974.

Т. І. Сущенко.

УЯ́ВЛЕННЯ — збережений і відтворюваний у свідомості чуттєво-наочний образ раніше сприйнятих предметів чи явищ дійсності. В основі У. лежить актуалізація мнемічних (минулих) слідів у мозку людини, минулий досвід, попередні *сприймання* й *відчуття*. У.— форма чуттєвого відображення суб'єктом навколишнього світу (див. також *Ейдетизм*). Проте в У. закладено значний елемент узагальнення, тому воно є перехідним ступенем від сприйняття до *мислення*. Тісно пов'язане з *мовленням*. Розрізняють У. пам'яті й У. фантазії. У. виконує пізнавальну й регулятивну функції; пов'язане з минулою, теперішньою й майбутньою діяльністю. У будь-якому акті довільної діяльності людина створює У. мети й бажаного результату. Зіставляючи У. очікуваного й реального, суб'єкт здійснює *самоконтроль* і свідому регуляцію діяльності (див. також *Самоспостереження*). Термін «уявлення» має і значення неповного, приблизного, попереднього знання.

С. П. Бочарова.

УЯ́ВНІ ЧИ́СЛА — числа виду $a + bi$, де a і $b \neq 0$ — *дійсні числа*, а i — т. з. уявна одиниця ($i^2 = -1$). У. ч. — окремий випадок *комплексних чисел*. Числа виду bi наз. чисто уявними.

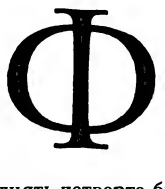

Ф — двадцять четверта буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кириличка літера, що походить від грецької. В сучасній укр. літ. мові буквою «ф» позначають шумний щілинний глухий губнозубний приголосний звук, який може бути твердий (ліфт, міф, фаза) і напівпом'якшений — перед і (фінік, фірма). Вживається в словах іншомовного походження, зрідка — в звуконаслідувальних словах.

ФАБ'Є́Н (Fabien; справж. ім'я і прізв. — П'єр Жорж; 1919, Париж — грудень 1944, Абзем, Верхній Рейн) — герой франц. *Руху Опору*. Член Франц. компартії з 1936. В 1936 — 38 боровся в лавах *Інтернаціональних бригад* в Іспанії. Після окупації Франції нім.-фашист. військами 1940 став одним з перших керівників загонів *франтирерів* і партизанів. Один з організаторів і керівників *Паризького повстання 1944*. Загинув на фронті.

«ФАБІА́НСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО» — реформістська організація у Великобританії. Засн. 1884. Названа за ім'ям рим. держ. діяча *Фабія Максима*. Серед засновників і провідних діячів «Ф. т.» були подружжя *Вебб*, Дж. Б. *Шоу*, Г. *Уеллс*. Після утворення *Лейбористської партії* (1900) «Ф. т.» ввійшло до її складу на правах колективного члена. «Ф. т.» заперечує класову боротьбу пролетаріату, виступає за «класовий мир» і компроміс з буржуазією. Відігравало і відіграє роль одного з провідників бурж. впливу на робітн. клас, розсадника опортуністичних і соціал-шовіністичних ідей в англ. робітн. русі. Див. *Фабіанський соціалізм*.

Ю. М. Барбанов.

ФАБІА́НСЬКИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ — буржуазно-ліберальна течія в англійському утопічному соціалізмі. Зародився наприкінці 19 ст. у «*Фабіанському товаристві*». Вважаючи соціалізм неминучим результатом екон. розвитку, фабіанці заперечують революцію і класову боротьбу, обстоюють еволюційно-реформістський шлях розвитку. Вони твердять, нібито перехід від капіталізму до соціалізму можливий шляхом дрібних реформ, поступових перетворень суспільства. В. І. Ленін визначав фабіанство як «найбільш закінчений вираз опортунізму і ліберальної робітничої політики» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 252). Ф. с. є одним із джерел ідеології сучас. *реформізму*.

Н. І. Обушний.

ФА́БІЙ МАКСИ́М Квінт Кунктатор (Quintus Fabius Maximus Cunctator; 275—203 до н. е.) — держ. діяч і полководець Стародавнього Риму. Походив з патриціанського роду *Флавіїв*. Під час 2-ї Пунічної війни (див. *Пунічні війни*) очолив римські війська в боротьбі проти армії *Ганнібала*, що висадилася в Італії. Прагнучи шляхом затягування війни виснажити сили ворога, уникав рішучих зіткнень, вступаючи лише в дрібні сутички (звідси й прізвисько Кунктатор — Повільний).

ФАБЛІ́Ó, фабльо (франц. fabliau, від лат. fabula — байка, розповідь) — невеликі віршовані оповідання комічного або сатирич. змісту (часто спрямовані проти соціальних і моральних вад середньовічного суспільства). Були поширені в Пн. Франції в 12 — 1-й половині 14 ст. Породжені середньовічною міською літературою, хоч мали поширення і в феодальнолицарському середовищі. Основа Ф.— фольклорна (побутовий анекдот). Виражали переважно ідеологію міських верств населення.

Видання: Рос. перекл.— Фаблио. Старофранцузские новеллы. М., 1971.

Д. С. Наливайко.

ФА́БРИКА (лат. fabrica — майстерня) — форма організації промислового *виробництва*, основаного на застосуванні системи машин; вища стадія розвитку капіталістичної промисловості, якій передували проста капіталістична *кооперація* і *мануфактура*. В політ.-екон. розумінні поняття «фабрика» і *завод* тотожні. Виникла в останній третині 18 ст. — 1-й чверті 19 ст. внаслідок *промислового перевороту*. На Ф. зберігається характерна для мануфактури кооперація праці, основана на *поділі праці* найманих робітників. Але вона виступає не як поєднання праці робітників, що здійснюють окремі операції, а як комбінація різних спеціалізованих одночасно діючих машин.

К. Д. Ушинський.

Пам'ятник **К. Д. Ушинському** в Києві. Скульптор О. П. Скобликов, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Фрагмент. 1974.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Ф
Сінайська	
Фінікійська	
Давньо-Грецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська й українська	Ф ф

Я. Ф. Фабріціус.

Фагот.

Танцюючий **Фавн.** Бронза. 1 ст. Будинок фавна. Помпеї. Національний археологічний музей Неаполя.

Капіталістична Ф., створюючи можливості підвищення ефективності праці, виступає продуктивною силою капіталу, яка використовується для експлуатації найманої праці й одержання *додаткової вартості*. Становлення й розвиток фаб.-зав. системи відбувалися нерівномірно й суперечливо. Перше місце з кінця 18 ст. щодо розвитку фабричної системи посідала Англія, на поч. 20 ст. її випереджають Німеччина, США. В Росії першу бавовнопрядильну і бавовноткацьку Ф. (Олександрівська мануфактура) засновано 1799, перший маш.-буд. з-д Берда в Петербурзі створено 1795. Істор. значення фабричного виробн., великої машинної індустрії полягає в тому, що, досягаючи свого найвищого розвитку, воно сприяє зростанню згуртованості, організованості й свідомості робітн. класу, розвиткові його боротьби проти влади капіталу, за соціальні перетворення і створює об'єктивні й суб'єктивні передумови соціалізму. В умовах *науково-технічної революції* відбувається дальший розвиток фабричного виробн., постійно видозмінюються *засоби виробництва* в результаті електрифікації, виникнення машин з програмним керуванням, машин-автоматів і автом. ліній (див. *Автоматизація виробництва*). Ф. (завод) все більше поступається місцем комплексу підприємств, об'єднанням різних типів, в які вона входить як технологічна ланка. Соціалістична Ф. основана на сусп. (загальнонародній) власності на засоби виробн., кооперації праці вільних від експлуатації робітників, які працюють на себе і своє суспільство. Див. також *Соціалістичне державне виробниче підприємство*. *Н. П. Баранова.*

ФА́БРИКА-КУ́ХНЯ — в СРСР велике механізоване підприємство *громадського харчування*, що реалізує виготовлені ним страви у власних обідніх залах та готує *напівфабрикати*, кулінарні й кондитерські вироби для доготовочних підприємств і продовольчих та кулінарних магазинів. Крім того, на Ф.-к. є цехи для переробки відходів виробн. на крохмаль, желатин тощо.

ФАБРИ́ЧНЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО — сукупність правових актів, які регулювали умови праці робітників на фабриках і заводах в період пром. капіталізму. Виникнення і розвиток Ф. з. зумовлювалися екон. і політ. боротьбою робітн. класу проти капіталістичної експлуатації. Першими фабричними законами були акти парламенту Великобританії 1802 і 1819, які регламентували умови праці дітей і підлітків у текстильній пром-сті. Поступово дія Ф. з. поширилася на ін. галузі пром-сті. В серед. 19 ст. фабричні закони було прийнято в ряді країн Зх. Європи (напр., у Франції — закон про працю дітей і підлітків 1841, у Німеччині — Пром. статут 1869 тощо). В дореволюц. Росії Ф. з. почало розповсюджуватися після скасування *кріпосного права* (1861). У 1882 видано закон про умови праці дітей, який, зокрема, встановлював для них 8-годинний робочий день, 1886 — правила наймання робітників на пром. підприємства та ін. Докладний аналіз класової суті Ф. з. в Росії дав В. І. Ленін у творах «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах» (див. Повне зібр. тв., т. 2, с. 15—58) і «Новий фабричний закон» (там же, с. 251—300). В епоху імперіалізму сфера законодавчого регулювання умов праці найманих робітників розширилася, таке законодавство почали називати трудовим, але за своєю суттю трудове законодавство капіталістичних країн має антиробітн. спрямованість (див. *Антиробітниче законодавство*).

ФАБРИ́ЧНІ СТА́РОСТИ, цехові старости, шопстюарди — виборні представники робітників у профспілковому русі Великобританії (з кін. 19 ст.). З поч. 1-ї світової війни виступили організаторами масового антикапіталістичного руху робітників. Після виникнення Компартії Великобританії (1920) передова частина Ф. с. 1921 ввійшла до її складу. Ф. с. відіграють важливу роль в англ. профспілковому русі.

ФАБРИ́ЧНО-ЗАВОДСЬКА́ МЕДИЦИ́НА — форма медичного обслуговування робітників промислових підприємств у дореволюційній Росії. Перші осередки Ф.-з. м. виникли у 18 ст. на Уралі та в Сестрорецьку (за рахунок заводської казни). Сформувалася Ф.-з. м. одночасно з *земською медициною* в 2-й пол. 19 ст. У зв'язку з розвитком робітничого революц. руху царський уряд був змушений прийняти постанову (1866), що зобов'язувала підприємців створювати лікарні при підприємствах. Було видано закони про фабричні інспекції (1882—97) і про відповідальність підприємців за нещасні випадки на підприємстві (1903). З 60-х рр. 19 ст. мед. допомога робітникам перебувала у віданні міських самоуправлінь та земських лікарняних закладів (здійснювалася на кошти, що їх стягували з робітників). Згодом було створено добровільні страхові каси (в Петербурзі, Катеринославі, 1905). З 1912 почали створюватися лікарняні каси. Ф.-з. м. забезпечувала потреби робітників у мед. допомозі лише частково.

ФАБРИ́ЧНО-ЗАВОДСЬКА́ СЕМИРІ́ЧКА (ФЗС) — загальноосвітня школа, що з 1926 по 1934 існувала в містах, робітничих селищах й фабрично-заводських районах СРСР. Мала на меті, крім заг. освіти, ознайомлювати учнів з трудовими прийомами й процесами. Учні, які закінчували ФЗС, могли продовжити навчання у 8-му класі серед. школи або серед. профес. навч. закладі. В 1934 було встановлено єдині для СРСР типи загальноосв. школи: початкову, неповну середню (семирічну) й середню. ФЗС реорганізовано в неповні серед. школи.

ФАБРИ́ЧНО-ЗАВОДСЬКІ КОМІТЕ́ТИ, фабзавкоми (ФЗК) — найбільш масові виборні органи робітників на пром. підприємствах Росії (березень 1917—1918). Виникли з ініціативи революц. робітників після Лютн. революції 1917 і діяли паралельно з профспілками (див. *Професійні спілки СРСР*). ФЗК об'єднували всіх без винятку робітників підприємства. В утворенні й розгортанні діяльності ФЗК провідна роль належала більшовикам. Всупереч меншовицькому керівництву значної частини профспілок, ФЗК явочним порядком встановлювали 8-годинний робочий день, здійснювали *робітничий контроль* над виробн. та розподілом продуктів, найманням і звільненням робітників, вдавалися до спроб робітн. управління підприємствами. Зберігаючи орг. самостійність, ФЗК у багатьох питаннях діяли в тісному контакті з радами робітн. депутатів, профспілками. ФЗК першими з орг-цій трудящих стали надійною опорою РСДРП(б) у боротьбі за підготовку і здійснення соціалістичної революції. На Україні протягом 1917 утворилися загальноміські, губернські (Херсонський, Таврійський) та Донецько-Криворізький обл. керівні центри ФЗК. Створена 3.VI 1917 Центральна рада ФЗК Петрограда до жовтня фактично була центром ФЗК Росії. До складу обраної в жовтні Всеросійської центральної ради ФЗК увійшли 4 представники України. Під час боротьби за встановлення влади Рад представники ФЗК входили до ревкомів, організовували на підтримку повстанцям заг. політ. страйки. Після перемоги Рад. влади вони включилися в боротьбу проти екон. саботажу капіталістів, за впровадження робітн. контролю, націоналізацію пром-сті. В січні 1918 1-й Всерос. з'їзд профспілок ухвалив злити спілки і фабзавкоми, перетворивши останні на низові ланки виробничих профспілок на підприємствах. Цей процес завершився під час громадян. війни 1918—20. *А. П. Грищенко.*

ФА́БРІ (Fabri) Золтан (н. 15.X 1917, Будапешт) — угор. кінорежисер і сценарист. У 1941 закінчив акторський ф-т Будапештської театр. академії. В кіно — з 1952. Серед фільмів — «Карусель» і «Пан учитель Ганнібал» (обидва — 1956), «Анна Ейдеш» (1958), «Двадцять годин» (1964), «Хлопчики з вулиці Пал» (1969), «Мурашник» (1971), «Плюс мінус один день» (1973), «Незавершена фраза» (1974), «П'ята печатка» (1977), «Угорці» (1979). Фільми Ф. здобули призи на Моск. міжнар. кінофестивалях.

ФАБРІ́ЦІУС Василь Іванович [3 (15).VII 1845—1 (13).IV 1895] — рос. астроном. Закінчив Гельсінгфорський ун-т. У 1874—76 працював обчислювачем у Пулковській обсерваторії, 1876—94 — астрономом-спостерігачем Київ. астр. обсерваторії. Провів широкі спостереження зір, близьких до полюса; вивів формулу для точного обчислювання їхніх *координат небесних*. Ряд праць присвячено теор. астрономії.

ФАБРІ́ЦІУС Ян Фріцович [14 (26).VI 1877, поблизу Злекаса, тепер Вентспілського р-ну Латв. РСР — 24.VIII 1929, поблизу Сочі] — рад. військ. діяч. В революц. русі з 1891. Член Комуністичної партії з 1903. Під час 1-ї світової війни — в армії; вів революц.

роботу серед *латиських стрільців*. На чолі їх брав участь у встановленні Рад. влади в Латвії. З 1918 — член ВЦВК. В 1918—20 як політ. працівник і командир бригади брав участь у боях проти нім. окупантів (у районі Пскова, в Латвії), проти денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі; командир дивізії, корпусу, який дислокувався на Україні (1925—27), помічник команд. Кавказ. Червонопрапорною армією (з 1928). На XV з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦКК ВКП(б). Загинув під час авіац. катастрофи. Нагороджений 4 орденами Червоного Прапора.

ФА́БУЛА (лат. fabula — оповідь, переказ, сюжет) — літературознавчий термін, що означає схему хронологічно послідовного розвитку подій у художньому творі — без часових і просторових зміщень, авторських відступів і т. д. Ф. збігається з *сюжетом*, якщо події у творі викладено в чіткій причинно-часовій послідовності. Проте трактування термінів «фабула» і «сюжет» у сучас. науці неоднозначне. Частина дослідників надають їм протилежного значення, дехто користується ними як синонімами. Існує й точка зору, за якою термін «фабула» є зайвим, оскільки його зміст повністю збігається зі змістом терміна «сюжет».

В. С. Брюховецький.

ФАВН (лат. Faunus) — у рим. міфології бог лісів і полів, покровитель отар і пастухів. Мав дар віщування. Його сином вважали царя Латина, легендарного родоначальника племені *латинів*. У грецькій міфології Ф. відповідає *Пан*.

ФАВО́РОВ Олексій Михайлович [16 (29).III 1900, слобода Миколаївка Перша, тепер с. Жовтневе Друге Вовчанського району Харківської області — 8.VIII 1981, Львів] — укр. рад. учений в галузі рослинництва, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Закінчивши Харків. с.-г. ін-т (1924), завідував відділом Українського генетико-селекційного ін-ту (Одеса) до 1935, з 1935 до 1954 — Всесоюзного н.-д. селекційно-генетичного ін-ту. З 1956 очолював відділ Н.-д. ін-ту землеробства і тваринництва зх. районів УРСР (Львів). Праці з питань селекції та агротехніки с.-г. культур. Співавтор окремих сортів картоплі, дині, помідорів, суданської трави. Нагороджений орденом Леніна.

Ф. Ю. Палфій.

ФАВО́РСЬКИЙ Володимир Андрійович [3 (15).III 1886, Москва — 29. XII 1964, там же] — рос. рад. графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1962). У 1903—05 навчався в студії К. *Юона* у Москві, 1906—07 — в школі Ш. Голлоші в Мюнхені, 1907—13—в Моск. ун-ті. Автор станкових серій гравюр: «Роки революції» (1927—29), «Самарканд» (1942—44), «Великі російські полководці» (1945—47); портретів Ф. Достоєвського (1929), О. Пушкіна-ліцеїста (1935) та ін. Створив ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім» (1937 і 1950—55), драми «Борис Годунов» (1953—54) і «Маленьких трагедій» О. Пушкіна (1959—61) та ін., а також монументально-декоративні твори: розписи у будинку московського Музею охорони материнства і дитинства (1933), на фасаді павільйону СРСР на Всесвітній виставці 1937 в Парижі, мозаїки «1905 рік» (1957). Автор худож. оформлення ряду вистав 30—40-х рр. у театрах Москви і Ленінграда. Викладав у *ВХУТЕМАСі — ВХУТЕЇНі* (1920 — 30, 1923—25 — ректор ВХУТЕМАСу), Ін-ті образотворчих мистецтв (1934—38), Ін-ті прикладного та декоративного мист. (1942—48), всі — у Москві (з 1920 — професор). Ленінська премія, 1962. Іл. див. також на окремих аркушах до статей *Гравюра*, т. 3, с. 448—449; *Мозаїка*, т. 7, с. 48—49; *Пушкін О. С.*, т. 9, с. 448—449; *Слово о полку Ігоревім*, т. 10, с. 144—145.

Тв.: Рассказы художника-гравера. М., 1965; О художнике, о творчестве, о книге. М., 1966.

Літ.: Халаминский Ю. Владимир Андреевич Фаворский. М., 1964; Книга о Владимире Фаворском. М., 1967; Розанова Н. Фаворский. Альбом. Л., 1970.

ФАВО́РСЬКИЙ Олексій Євграфович [20.II (3.III) 1860, Павлово, тепер Горьк. обл.— 8.VIII 1945, Ленінград] — рос. рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1929), Герой Соціалістичної Праці (1945). Закінчив (1882) Петербурзький університет, де працював у лабораторіях Д. І. *Менделєєва* і О. М. *Бутлерова*. Професор цього ж ун-ту (з 1896). Засновник та перший директор Ін-ту органічної хімії АН СРСР (1934—38). Ф.— один з основоположників хімії ненасичених органіч. сполук, зокрема хімії ацетилену. Відкрив та вивчив ізомеризацію ацетиленових вуглеводнів під дією каталізаторів. Винайшов метод одержання вінілових ефірів, розробив на основі ацетиленових вуглеводнів синтез к-т акрилового ряду. Відкрив новий метод синтезу третинних ацетиленових спиртів (див. *Фаворського реакція*). Праці Ф. стали теор. основою для створення багатьох важливих виробництв, у т. ч. синтетичного каучуку. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ФАВО́РСЬКОГО РЕА́КЦІЯ — синтез третинних ацетиленових *спиртів* конденсацією ацетиленових вуглеводнів з кетонами при наявності безводного порошкоподібного *калію гідроксиду*. Напр., *ацетилен* при взаємодії з *ацетоном* утворює диметилетинілкарбінол: $CH \equiv CH + CH_3COCH_3 \rightarrow (CH_3)_2C(OH)C \equiv CH$.

Реакцію здійснюють у середовищі ефіру, бензолу та ін. органічних розчинників при охолодженні й перемішуванні. Відкрив 1900 О. Є. *Фаворський*.

ФАВР Володимир Володимирович [23.VI (5.VII) 1874, Харків — 24. III 1920, П'ятигорськ] — укр. рад. гігієніст. У 1897 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту, при якому й залишився працювати. У 1904 захистив дисертацію про малярію. З 1911 — професор Харків. жіночого мед. ін-ту. Брав участь у боротьбі з чумою в Одесі (1910) та на Далекому Сході (1911). Очолював санітарну організацію в Харкові (1904—19) та П'ятигорську (1919—20). Праці Ф. присвячені питанням гігієни та епідеміології (малярія, чума, тиф, венеричні хвороби та ін.). Був відповідальним редактором «Харьковского медицинского журнала» (1906 — 12) та першим редактором журналу «Врачебное дело».

М. К. Бородій.

ФА́ВУС — хвороба. Те саме, що й *парша*.

ФА́ГИ — бактеріальні *віруси*. Те саме, що й *бактеріофаги*.

ФАГО́Т (італ. fagòtto, букв.— вузол, зв'язка) — духовий дерев'яний муз. інструмент з конічним каналом і подвійною тростиною. Заг. довж. бл. 1350 мм. Використовується як оркестровий, ансамблевий і сольний інструмент. Різновиди Ф.— контрфагот і субконтрфагот.

ФАГОЦИТЕ́ЛИ ТЕО́РІЯ — теорія походження *багатоклітинних організмів* від джгутикових *колоніальних організмів*; запропонована І. І. *Мечниковим* (1877). Згідно з уявленнями Мечникова *еволюція* предків багатоклітинних (подібних до *бластули* колоній плаваючих джгутикових) відбувалася у напрямі *диференціації* клітин на локомоторні (див. *Локомоція*) і травні та все більшого зміцнення їх взаємозалежності. Травні клітини втрачали джгутики, переходили до амебоїдного стану, занурювались у внутр. порожнину колонії, утворюючи фагоцитобласт. Джгутикові клітини зовн. шару — кінобласт зберегли свою локомоторну функцію. Так сформувався спільний двошаровий предок багатоклітинних тварин — паренхімела, яку пізніше Мечников (1886) перейменував на фагоцителу, зважаючи на характерне для неї внутрішньоклітинне травлення — *фагоцитоз*. Розвиткові й дальшому обгрунтуванню Ф. т. сприяли праці Л. Гайман (Hyman, 1940, 1942), В. М. Беклемішева (1944, 1964), А. В. Іванова (1968) та ін.

О. П. Маркевич.

ФАГОЦИ́ТИ (від грец. φάγος — пожирач і κύτος — вмістище, тут — клітина) — клітини тваринних організмів, здатні до *фагоцитозу*. Поділяють на *мікрофаги* й *макрофаги*. Термін «фагоцити» запропонував 1883 І. І. *Мечников*.

ФАГОЦИТО́З — процес активного поглинання і внутрішньоклітинного перетравлювання живих та неживих частинок одноклітинними організмами або окремими клітинами (*фагоцитами*) багатоклітинних тваринних організмів. Основоположником вчення про Ф. є І. І. *Мечников*. Філогенетично Ф. є одним з найбільш ранніх механізмів *імунітету*. Ф. у найпростіших — осн. форма захисту й добування їжі. У губок до Ф. здатні окремі клітини (археоцити й коленцити). Членистоногі мають фагоцитуючу систему (лімфоцити та ін. *лейкоцити*, сфероносні перикардіальні й жирові клітини). У ссавців, у т. ч. людини, активний Ф. властивий *мікрофагам* і *макрофагам*

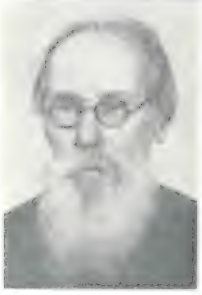

В. А. Фаворський.

О. Є. Фаворський.

В. А. Фаворський. Фронтиспіс до трагедії У. Шекспіра «Гамлет». Гравюра на дереві. 1940.

Л. Д. Фаддєєв.

О. О. Фадєєв.

О. О. Фадєєва.

М. Б. Фадєєчев.

(див. *Система мононуклеарних фагоцитів*). Об'єкт розміром менш як 2 мкм фагоцитується одним макрофагом, більш як 10 мкм — кількома. В процесі Ф. виділяють стадії прикріплення, поглинання і перетравлювання. Після імунного прикріплення відбувається поглинання, яке є енергозалежним процесом і основою якого є рух цитоплазми. Внаслідок поглинання утворюється фагосома, в яку з *лізосом* надходять протимікробні речовини і перетравлюючі *ферменти*, у т. ч. *лізоцим*. Швидкість перетравлювання різних об'єктів різна. Напр., кишкова паличка повністю перетравлюється за 2 год (завершений Ф.), збудники лепри і брусельозу можуть довгий час перебувати у фагоцитах (незавершений Ф.), нерідко мікроорганізми можуть спричинювати загибель фагоцитів. Ефективність Ф. залежить від т-ри (оптимальною є т-ра 33—35 °С), співвідношення числа фагоцитів і *бактерій*, а також від активності процесу опсонізації, що передує стадії прикріплення, в якому, зокрема, беруть участь *імуноглобуліни* IgG, IgA і IgM, тощо.

Н. М. Бережна.

ФАДДЄЄВ Людвіг Дмитрович (н. 23.III 1934, Ленінград) — рос. рад. математик і фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1976). Закінчив (1956) Ленінгр. ун-т, з 1969 — професор ЛДУ. З 1976 — заст. директора Матем. ін-ту ім. В. А. Стеклова по Ленінгр. відділенню. Праці Ф. стосуються матем. і теор. фізики. Він розв'язав квантову проблему трьох тіл («рівняння Фаддєєва»), обернену задачу теорії розсіювання в багатовимірному випадку, виконав цикл робіт з теорії квантових полів з нескінченновимірною групою інваріантності, зробив значний внесок у розробку теорії *солітонів*. Держ. премія СРСР, 1971.

ФАДЄЄВ Олександр Олександрович [11 (24).XII 1901, Кімри, тепер Калінін. обл.— 13.V 1956, Москва] — рос. рад. письменник, громад. діяч. Член КПРС з 1918. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1923 (оповідання «Проти течії»). Роман «Розгром» (1927; однойм. фільм, 1931) — про партизанську війну на Далекому Сході. Подіям громадян. війни присвятив роман-епопею «Останній із удеге» (ч. 1—4, 1929—40, незакінч.). У роки Великої Вітчизн. війни — кореспондент газ. «Правда» і Радінформбюро. Друкував статті, нариси про героїчну боротьбу рад. народу, створив кн. «Ленінград у дні блокади» (1944). Роман «Молода гвардія» (1945, друга ред. 1951; Держ. премія СРСР, 1946; однойм. кінофільм, 1948) про героїчну боротьбу краснодонської підпільної комсомольської орг-ції «*Молода гвардія*». Ф. належить автобіографічна «Повість нашої юності» (вид. 1961). Літ.-критич. виступи зібрані в книзі «За тридцять років» (вид. 1957). Під час роботи над «Молодою гвардією» приїздив на Донбас; у Запоріжжі збирав матеріал про робітн. клас до роману «Чорна металургія» (незакінч.). Ф. підтримував тісні творчі зв'язки з укр. рад. письменниками. Автор статей «Про національну гордість українців», «Історичне возз'єднання України з Росією», «Про радянський патріотизм і національну гордість народів СРСР». Романи Ф. інсценізовано в театрах СРСР, у т. ч. на Україні. У 1939—44 і 1954—56 — секретар, 1946—54 — ген. секретар і голова правління СП СРСР. Член ЦК КПРС (1939—56); на XX з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Був членом Всесвітньої Ради Миру, очолював радянську делегацію на міжнародних конгресах миру у Вроцлаві, Парижі, Нью-Йорку, Варшаві, Відні. Премія Ленінського комсомолу (1970). Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1969—71; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1979; Сочинения, т. 1—3. М., 1981—82; Письма. 1916—1956. М., 1973; О литературе. М., 1982; У к р. п е р е к л.— Проти течії. Х., 1927; Останній із удеге. К., 1934; Метелиця. Х., 1935; Розгром. К., 1948; Повість нашої юності. З листів і спогадів. К., 1965; Молода гвардія. К., 1970.

Літ.: Фадеев. Воспоминания современников. М., 1965; Бушмин А. Александр Фадеев. Л., 1971; Крук І. Письменник героїчного часу. К., 1971; Озеров В. Александр Фадеев. М., 1976; Преображенский С. Недопетая песня. М., 1977; Самійленко Г. Олександр Фадєєв і Україна. К., 1980; Жуков И. Испытание жизнью. М., 1981.

І. М. Давидова.

ФАДЄЄВА Олена Олексіївна [н. 12 (25).III 1914, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1978). У 1937 закінчила уч-ще при Театрі ім. Є. Вахтангова (Москва). З 1938 (з перервою) — актриса Моск. театру ім. Ленінського комсомолу (1941—43 працювала у Фронтовому театрі імені Є. Вахтангова). Серед ролей: Вєрочка («Місяць у селі» Тургенєва), Ліза Протасова («Живий труп» Л. Толстого), Люся Вєрникова («Роки блукань» Арбузова), Роксана («Сірано де Бержерак» Ростана). Знімається в кіно; виконавиця ролі Марії Олександрівни Ульянової («Серце матері», «Вірність») та ін. Держ. премія СРСР, 1968.

ФАДЄЄЧЕВ Микола Борисович (н. 27.I 1933, Москва) — рос. рад. артист балету, нар. арт. СРСР (з 1976). В 1952 закінчив Моск. хореографічне уч-ще. В 1952—77 —соліст, з 1977 — педагог-репетитор Великого театру СРСР. Партії: Зігфрід («Лебедине озеро» Чайковського), Альберт («Жізель» Адана), Ромео («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Хозе («Кармен-сюїта» Бізе— Щедріна), Каренін («Анна Кареніна» Щедріна). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

В. І. Зарубін.

ФАЕТО́Н (Φαέθων) — у грец. міфології син бога сонця *Геліоса*. Ф. ублагав батька дозволити йому один день правувати крилатими вогнедишними кіньми, запряженими в сонячну колісницю. Але Ф. не зміг справитися з ними і випустив з рук віжки. Коні збилися з дороги, наблизилися до Землі і мало її не спалили. Щоб урятувати Землю, Зевс уразив Ф. блискавкою. Міф про Ф. широко використано в л-рі (Евріпід, Овідій, Кальдерон), образотворчому мист. (Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Я. Тінторетто, П. Рубенс, П. Пікассо та ін.) й музиці (К. Сен-Санс, Д. Скарлатті).

ФАЕТО́Н (Phaethon) — єдиний рід птахів род. фаетонових ряду *пеліканоподібних*. Зовн. вигляд нагадує великих *крячок*. Довж. тіла 30—45 см. Оперення біле з чорним. Крила вузькі, довгі, довж. середніх рульових пер перевищує довж. тіла. Ноги досить короткі. По землі пересуваються погано, але здатні до тривалого маневруючого польоту. З види, поширені в субтропічних і тропіч. зонах Атлантичного, Тихого і Індійського океанів. Гніздяться по морських узбережжях парами або невеликими групами. У кладці 1 яйце, насиджують самка і самець протягом 6 тижнів. Живляться Ф. рибою, головоногими молюсками, ракоподібними. Викопні рештки відомі починаючи з нижнього еоцену Англії.

ФАЕТО́Н (франц. phaéton, за ім'ям міфологічного героя Фаетона) — 1) Кузов *легкового автомобіля* з м'яким верхом (тентом), що відкривається, і знімними боковинами. Ф. (мал.) бувають з двома або чотирма дверцями, з одним чи двома рядами сидінь. 2) Легкий чотириколісний кінний екіпаж з відкидним верхом.

ФАЗ ПРА́ВИЛО, закон фаз — закон *термодинаміки* і фіз. хімії, який встановлює залежність між числом *фаз* n, числом компонентів (хімічно індивідуальних речовин) k і числом *параметрів стану* r рівноважної *термодинамічної системи* (див. *Термодинамічна рівновага*). Згідно з Ф. п. $n \leqslant k + r$. Так, в однокомпонентній системі ($k = 1$), стан якої описується двома незалежними параметрами ($r = 2$), в рівновазі можуть перебувати не більше трьох фаз (див., напр., *потрійна точка*). За допомогою Ф. п. визначають число *ступенів вільності* термодинамічної системи. Його використовують при дослідженні властивостей *гетерогенних систем*, зокрема у фіз.-хім. аналізі. Ф. п. встановив 1876 Дж. *Гіббс*.

ФА́ЗА (від грец. φάσις— поява) — 1) Один з станів об'єкта або явища (див., напр., *Фази Місяця*). 2) Окремий період у розвитку історичного процесу (напр., *соціалізм* — перша Ф. *комунізму*). 3) Ф. к о л и в а н н я — величина, що характеризує стан коливального процесу в кожний момент часу. Напр., для *гармонічних коливань*, що описуються рівнянням $x = A \sin(\omega t + \varphi)$, $\omega t + \varphi$ — повна (змінна), а φ — початкова (незмінна) Ф. *коливання*. Вимірюється Ф. в частках *періоду коливань*, а для синусоїдальних величин — також у дугових та кутових одиницях. 4) Ф. в т е р м о д и н а м і ц і — сукупність частин *термодинамічної системи*, однакових за фіз. і хім. властивостями і незалежних від кількості речовини. Співіснуючі Ф. відокремлені одна від одної поверхнями розділу. Зв'язок між числом Ф. і числом компонентів (хім. індивідуальних речовин) встановлюється *фаз правилом*. Напр., рівноважна система лід — вода —

пара є однокомпонентною системою, що складається з трьох Ф., які в даному разі збігаються з *агрегатними станами речовини*. 5) Ф. в електротехніці — один з проводів багатофазного, зокрема трифазного, струму.

ФАЗА́Н (Phasianus) — рід птахів род. *фазанових*. Довж. бл. 82 см, маса до 1700 г. Хвіст довгий, клиновидний. Забарвлення самців яскраве, дуже мінливе, самок — сіро-піщане. 2 види: Ф. зелений (Ph. versicolor), поширений лише в Японії, Ф. звичайний (Ph. colchicus), поширений в помірній зоні Європи й Азії. Зустрічається в густих заростях. Гнізда влаштовує на землі. Полігам. Кладку з 8—18 яєць у квітні — травні насиджує самка протягом 21—25 днів. Живиться насінням, ягодами, бруньками, іноді комахами. Цінний мисливсько-промисловий птах. Є також об'єктом акліматизації в лісових та мисливських г-вах. На Україні акліматизовані Ф. поширені в Криму, на Закарпатті, в Херсон., Микол. та ін. областях. Викопні рештки відомі починаючи з плейстоценових відкладів Америки.

ФАЗА́НОВІ (Phasianidae) — родина птахів ряду *куроподібних*. Довж. 20—125 см, маса від 76 г (перепілка) до 4,25 кг (павич). На відміну від *тетеревових* у Ф. *дзьоб* не оперена, рогової оторочки на пальцях немає, ніздрі не прикриті пір'ям. Ф. поширені в різноманітних ландшафтах. Ведуть наземний спосіб життя, злітають неохоче —лише у випадку небезпеки. Моногами й полігами (див. *Моногамія* у тварин, *Полігамія* в біології). Для багатьох видів характерна складна токова поведінка. Гнізда мостять на землі. У кладці 5—24 яєць, насиджує лише самка до 5 тижнів. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Ф. переважно рослиноїдні. Бл. 175 видів, поширених майже всесвітньо. В СРСР зустрічається до 13 видів, з них на Україні — 4: *перепілка*, сіра *куріпка*, *кеклик*, *фазан* звичайний. Ф.— цінні мисливсько-промислові птахи, яких здобувають заради смачного м'яса. Деякі види Ф. одомашнені та напіводомашнені. Всі породи свійських курей виведені в результаті одомашнення дикої *банківської курки*. Напіводомашнено і розводять в спец. г-вах японську перепілку. Окремі напіводомашнені види, напр. павича та фазанів, часто утримують як декоративних. Викопні рештки Ф. відомі починаючи з еоценових відкладів Франції, на Україні — з пліоценових азовського узбережжя.

ФА́ЗЕР (англ. phaser, скорочено від phonon amplification by stimulated emission of radiation — підсилення фононів стимульованим випромінюванням)— квантовий парамагнітний підсилювач (генератор) гіперзвуку або пружних *коливань* (див. *Квантові генератори і підсилювачі, Пружні хвилі*) надвисокої частоти (НВЧ). Діяння Ф. грунтується на поширенні гіперзвуку, що збуджується зовн. джерелом, у *кристалі* з парамагнітними (див. *Парамагнетизм*) центрами, які під впливом електромагн. або гіперзвукового поля накачування активізуються і набувають здатності його (гіперзвук) підсилювати. Коли втрати енергії гіперзвуку в кристалі компенсуються його підсиленням (це має місце при наявності т. з. оберненого зв'язку), відбувається самозбудження власних пружних коливань кристала (*фононів*) і Ф. перетворюється на генератор когерентних (див. *Когерентність хвиль*) пружних коливань НВЧ, що характеризуються високою стабільністю частоти. Застосовуються Ф. в *радіоспектроскопії* твердого тіла і техніці НВЧ.

Є. М. Ганапольський.

ФА́ЗИ МІ́СЯЦЯ — різні видимі з Землі форми *Місяця*; визначаються відношенням найбільшої ширини освітленої частини місячного диска до його діаметра. Пояснюються тим, що Місяць (М.) при своєму русі навколо Землі займає різні положення відносно Землі та Сонця і є непрозорою кулею, одна половина якої освітлена Сонцем, а друга — темна. Розрізняють 4 осн. Ф. М. (мал.): новий місяць, перша чверть, повний місяць та остання чверть. Під час нового місяця (1) М. проходить між Сонцем і Землею (перебуває в сполученні з Сонцем, див. *Конфігурації планет*), і до нас звернений його темний бік. Коли М. відійде від Сонця на 25—30°, тобто через 2—3 дні, буде видно невелику частину його освітленої півкулі, і він здаватиметься вузьким серпом, зверненим опуклістю праворуч (2). Через тиждень після нового місяця, коли М. зробить чверть оберта і буде розташований у квадратурі з Сонцем, до нас звернена півкуля, половина якої (права) світла, а половина темна; ця Ф. М. наз. першою чвертю (3). Ще через тиждень, у протистоянні, видно півкулю, всю освітлену Сонцем,— настав повний місяць (5). Після цього світла частина диска починає зменшуватись — з правого боку з'являється дедалі більше «ущерблення». Через тиждень після повного місяця настає остання чверть (7), видно освітленою ліву половину диска. Далі М. набуває форми серпа, зверненого опуклістю ліворуч (8) і незабаром зникає: знову настає новий місяць. Між новим і повним місяцем М. видно звечора. Чим ближче до повного місяця, тим далі М. відходить від Сонця і тим пізніше заходить. Повний М. сходить приблизно під час заходу Сонця. «Ущерблений» М. сходить після заходу Сонця, а заходить уже вдень. Проміжок часу між двома послідовними однаковими Ф. М. наз. *синодичним місяцем*. Під час нового місяця може відбутись сонячне, під час повного місяця — місячне *затемнення*.

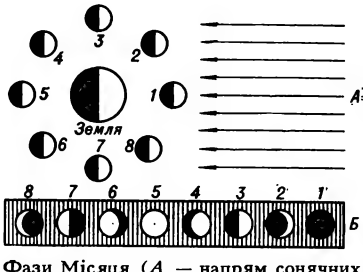

Фази Місяця (*А* — напрям сонячних променів, *Б* — вигляд фаз): *1* — новий місяць; *2* — вигляд Місяця через 2—3 доби після нового місяця; *3* — перша чверть; *4* — вигляд Місяця через 2—3 доби після першої чверті; *5* — повний місяць; *6* — вигляд Місяця через 2—3 доби після повного місяця; *7* — остання чверть; *8* — вигляд Місяця за 4 доби до нового місяця.

Літ.: Попов П. И., Воронцов-Вельяминов Б. А., Куницкий Р. В. Астрономия. М., 1967. *В. К. Дрофа.*

ФА́ЗИ РО́ЗВИТКУ РОСЛИ́Н — див. *Розвиток рослин*, а також *Стиглість рослин*.

ФАЗИ́Л ЮЛДА́Ш-ОГЛИ́ (1872, кишлак Лойка, тепер Булунгурського р-ну Самаркандської обл.— 17.III 1955, м. Красногвардійськ Самаркандської обл.) — узб. рад. нар. поет-оповідач. Член КПРС з 1942. В репертуарі Ф. Ю. було понад 40 *дастанів*: «Алпамиш», «Ядгар», «Юсуф і Ахмед», «Мурадхан», «Ширін і Шакар», «Фархад і Ширін» та ін. Ф. Ю. створював дастани на сучасні йому теми: про нар. повстання 1916 («Джизацьке повстання»), про боротьбу з басмачами («Ачилдов») та ін. Автор пісень про Леніна, про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, про Велику Вітчизняну війну («Ленін», «Моя армія», «Привітання Жовтню», «Напуття батька» та ін.). Нагороджений орденом Леніна.

З. У. Умарбекова.

ФА́ЗОВА ШВИ́ДКІСТЬ — величина, що характеризує зміщення *фази* гармонічної *хвилі* у просторі. Дорівнює $v = f\lambda = \omega/k$, де f — *частота коливань*, λ — *довжина хвилі*, $\omega = 2\pi f$ — циклічна частота, k — *хвильове число*. Коли немає *дисперсії хвиль*, сукупність гармонічних хвиль, що утворюють хвильовий пакет, поширюється без зміни форми з Ф. ш., яка збігається з *груповою швидкістю*. Ф. ш. визначають, зокрема, інтерференційними методами, вимірюючи довжину хвилі при даній частоті.

ФА́ЗОВИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність методів якісного і кількісного визначення складу окремих *фаз* гетерогенної системи (металевого сплаву, руди та ін.). Осн. завданням Ф. а. є розділення фаз, для чого звичайно вдаються до хім. (напр., вибірне розчинення, екстрагування) або електрохім. (напр., селективним анодним розчиненням) методів. Поряд з хім. і електрохім. методами застосовують розділення, яке грунтується на відмінності густини, магн. і електр. властивостей фаз (після подрібнення аналізованого матеріалу). Після цього здійснюється звичайний *мікрохімічний аналіз* фаз. Повний Ф. а., напр., багатофазних сплавів полягає у розділенні сплаву на фази, визначенні їхньої кількості, дисперсності, хім. складу і розподілі між ними легуючих елементів, дослідженні структури, розподілу елементів у кристалічній структурі і встановленні типу хім. зв'язку між еле-

Падіння **Фаетона.** Фрагмент рельєфу мармурового саркофага. 190—220. Лувр. Париж.

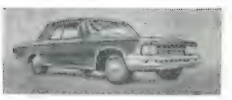

Легковий автомобіль ЗІЛ-117В з кузовом **фаетон.**

Фаетон. Phaethon rubricauda.

Фазан звичайний. Самець і самка (на задньому плані).

ментами у фазах. Ф. а. застосовують також при вивченні *металів, керамічних матеріалів, шлаків, мінералів* тощо.

Літ.: Фазовый химический анализ руд и минералов. Л., 1962; Физико-химические методы фазового анализа сталей и сплавов. М., 1970.

ФА́ЗОВИЙ ПЕРЕХІ́Д — перехід речовини з однієї *фази* в іншу при зміні *параметрів стану*. Розрізняють Ф. п. 1-го і 2-го роду. При Ф. п. 1-го роду стрибкоподібно змінюється *густина* речовини, а також виділяється або поглинається *теплота* (див. *Теплота фазового переходу, Прихована теплота*). До Ф. п. 1-го роду належать усі агрегатні перетворення (див. *Агрегатні стани речовини*): *плавлення, сублімація* та ін. При Ф. п. 2-го роду не відбувається стрибкоподібної зміни густини і поглинання або виділяння теплоти, але скінченних стрибків зазнають, зокрема, стисливість, *теплоємність*, коеф. *магнітної сприйнятливості* і об'ємного розширення. До цих Ф. п. належать переходи металів з феромагн. стану в парамагнітний (див. *Кюрі точка*) та при відсутності зовн. магн. поля з надпровідного (див. *Надпровідність*) в нормальний стан, перехід гелію з нормального в надплинний стан (див. *Надплинність*). Ф. п. належать до *оборотних процесів*.

А. Ф. Фаїз.

Я. Б. Файнберг.

ФА́ЗОВИЙ ПРО́СТІР — багатовимірний *простір*, утворений сукупністю всіх можливих т. з. узагальнених координат q_i і узагальнених імпульсів p_i ($i = 1, 2, \ldots, N$) механічної системи з N *ступенями вільності*. Має розмірність $2N$. Стан мех. системи відображається у Ф. п. точкою з координатами $q_1\ p_1,\ \ldots,\ q_N,\ p_N$, яка у випадку ізольованої системи лежить на т. з. поверхні сталої енергії, а його зміна у часі — рухом цієї точки вздовж т. з. фазової траєкторії. Елемент об'єму Ф. п., т. з. фазовий об'єм, дорівнює $dqdp = dq_1dp_1 \ldots dq_Ndp_N$. Поняття Ф. п. є фундаментальним у класичній *статистичній фізиці*.

ФАЗО́МЕТР (від *фаза* і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють кут зсуву (незбігу в часі) фаз між *векторами* електр. напруги і струму або двох напруг. Є Ф. електродинамічні (див. *Електродинамічний прилад* вимірювальний), феродинамічні (див. *Феродинамічний прилад* вимірювальний), електромагнітні (див. *Електромагнітний прилад* вимірювальний), магнітоелектричні (див. *Магнітоелектричний прилад* вимірювальний) і електронні (див. *Електронний прилад* вимірювальний). В усіх Ф., крім електронних, вимірювальним механізмом служить *логометр* відповідної системи. За призначенням розрізняють Ф. одно- і трифазні, щитові технічні та переносні лабораторні. Ф. застосовують у електро- і радіотехніці, автоматиці тощо.

ФАЗОПЕРЕТВО́РЮВАЧ, поворотний трансформатор — електрична асинхронна машина із загальмованим *ротором*, яка діє як *трансформатор електричний* і дає змогу змінювати поворотом ротора у широких межах *фазу* вторинної напруги; один з *перетворювачів струму електромашинних*. Є засобом перетворювальної та ін. галузей техніки. Див. також *Асинхронна електрична машина*.

ФАЗОТРО́Н [від *фаза* і *(елек)трон*], синхроциклотрон — циклічний резонансний *прискорювач заряджених частинок* з постійним магнітним полем і змінною частотою прискорюючого електричного поля. Конструктивно подібний до *циклотрона*. Застосовують для прискорення *альфа-частинок, дейтронів, іонів, протонів* до енергії в кілька сотень МеВ. Макс. значення енергії частинок, прискорених в Ф., обмежується розміром магніта, що створює постійне магніт. поле, і, як правило, не перевищує для протонів 1 ГеВ.

ФАЇЗ (Файз) Ахмад Фаїз (н. 13. II. 1911, Сіалкот) — пакистан. поет, критик, громад. діяч. Пише урду і пенджабською мовами. В 40—50-х рр. редагував ряд прогресивних газет. Зазнавав переслідування влади. Один з організаторів і керівників Руху прихильників миру в Пакистані, учасник 1-ї конференції письменників країн Азії в Делі (1956), конференцій письменників країн Азії та Африки в Ташкенті (1958, 1983) й Алма-Аті (1973). Поезія Ф. має громадянське, політ. спрямування. Автор збірок «Сумні узори» (1941), «Руки вітру» (1952), «Тюремні вірші» (1957), «Долина Сінаю» (1971), пройнятих мотивами волелюбності, віри в народ, зб. літ.-критичних статей «Ваги» (1962), зб. листів «Хрести на моєму вікні» (1971). З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1962.

Тв.: Рос. перекл.— Руки ветра. М., 1960; Две любви. М., 1965; Избранное. М., 1977; Посвящение. М., 1983.

ФА́ЙЄР Юрій Федорович [5 (17).I 1890, Київ — 3.VIII 1971, Москва] — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1941. Навчався в Київ. муз. уч-щі, 1919 закінчив Моск. консерваторію. З 1916 — соліст оркестру, 1923—63 — диригент балетних вистав Великого театру СРСР. Брав участь у постановці балетів «Червоний мак» Р. Глієра (1927), «Полум'я Парижа» (1933), «Бахчисарайський фонтан» (1936) Б. Асаф'єва, «Лелеченя» (1937), «Світлана» (1939) Д. Клебанова, «Тарас Бульба» В. Соловйова-Седого (1941), «Попелюшка» (1945), «Ромео і Джульєтта» (1946) С. Прокоф'єва, «Гаяне» (1957), «Спартак» (1958) А. Хачатуряна та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1947, 1950.

Тв.: О себе, о музыке, о балете. М., 1974.

ФАЙЗІ Мірхайдар Мустафович [справж. прізв.— Файзуллін; 19 (31). X 1891, с. Кукшелово, тепер Оренб. обл. — 9.VII 1928, м. Баймак Башк. АРСР] — тат. рад. драматург. Один із зачинателів татарської рад. л-ри. Друкуватися почав 1907. Перша збірка — «Мої вірші» (1912). Автор романтичних п'єс «Жалюгідна» (1913), «На березі Уралу» (1919), «Білий ковпак» (1923), «Асильяр» (1917—20), водевілю «Молодь не дасть себе ошукати» (1911). Вершиною творчості Ф. є муз. драма «Галіябану» (1916, опубл. 1922). У п'єсі «Червона зірка» (1921—23), що відображає боротьбу селян проти ворогів Рад. влади, намітився поворот до реалізму. Писав твори для дітей, вивчав і збирав фольклор. *Р. К. Ганієва.*

ФА́ЙНБЕРГ Яків Борисович (н. 7.IX 1918, м. Золотоноша, тепер Черкаської обл.) — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1979), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив (1940) Харків. ун-т. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1946 працює у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, одночасно (1949—72) — в Харків. ун-ті. Осн. наук. праці — з фізики і техніки прискорювачів, фізики плазми, плазмової електроніки, керованого термоядерного синтезу. Розробив теорію ліпійних прискорювачів на біжучій хвилі, запропонував та розробив методи прискорення заряджених частинок за допомогою поздовжніх хвиль у плазмі та електронних пучках (один з гол. напрямів колективних методів прискорення); метод змінно-фазового фокусування частинок. Разом з О. І. *Ахієзером* передбачив пучково-плазмову нестійкість. Спільно з співробітниками виявив пучково-плазмовий розряд і пучкове нагрівання. Відкрив (з співавторами) турбулентне нагрівання та аномальний опір плазми. Заклав основи релятивістської та нерелятивістської плазмової електроніки.

ФАЙНШМІ́ДТ Ісак Ілліч [6 (18). VI 1875, Орел — 25.IV 1940, Харків] — укр. рад. терапевт і фтизіатр, засл. діяч науки УРСР (з 1935). Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1899). В 1905—23 працював у терапевтичних клініках Харкова, з 1923 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці Ф. присвячені проблемам туберкульозу, пневмонії, раціонального лікування серцево-судинних захворювань, діабету тощо. Ф.— один з організаторів перших з'їздів терапевтів та фтизіатрів на Україні. Брав участь в організації н.-д. ін-ту туберкульозу в Харкові (1921).

ФА́КЕЛИ (нім. Fackel — смолоскип, від лат. fax—скіпка) на Сонці — яскраві ділянки *фотосфери* біля краю сонячного диска, температура яких вища за температуру навколишнього середовища. Див. *Сонце, Сонячна активність*.

ФАКІ́Р (араб.— жебрак) — 1) У мусульманстві (див. *Іслам*) жебрущий чернець, *дервіш*. 2) В Індії — мандрівний чернець-індуїст (див. *Індуїзм*). 3) Фокусник, дресирувальник, ілюзіоніст.

ФАКСИ́МІЛЕ (від лат. fac simile — зроби подібне) — 1) Точне відтворення будь-якого графічного оригіналу (кресленика, рукопису, малюнка тощо) печаткою, фотографічним або ін. способом. 2) Кліше-печатка для багаторазового відтворення власноручного підпису.

ФАКСИ́МІЛЬНИЙ АПАРА́Т — апарат, яким передають і (або) приймають нерухомі зображення плоских оригіналів (друкованого

або рукописного тексту, малюнків, фотографій тощо) в процесі *факсимільного зв'язку*. Перший Ф. а. (електромеханічного типу) сконструював 1855 італ. фізик Дж. Казеллі. Принцип дії електромех. Ф. а. полягав у послідовному «зчитуванні» електроконтактним пристроєм елементів (світлих і темних частин) оригіналу, у передаванні в лінію зв'язку відповідно до оптичної густини цих елементів струмових і безструмових сигналів, у записуванні прийнятого зображення оригіналу на зволожений папір, просочений спец. речовиною. Інший принцип використано в сучасних Ф. а. (мал.), що являють собою сукупність мех., світлооптичних і електронних пристроїв: фотоелектричних перетворювачів, *модуляторів, детекторів* тощо. В передавальному Ф. а. (або у передавачі приймально-передавального Ф. а.) на оригінал, закріплений, напр., на обертовому барабані, спрямовується промінь світла, що утворює «точкову» світлову пляму, яка послідовно (елемент за елементом) обходить («переглядає») передаване зображення — відбувається його *розгортка*. Одночасно відбиті від оригіналу світлові потоки (їхня яскравість змінюється залежно від оптичної густини елементів зображення) послідовно надходять у фотоелектр. перетворювач, де під дією світла виникає (див. *Фотоелектричні явища*) пропорційний їм електр. струм, або сигнал,— *відеосигнал*, який у модуляторі набуває форми, зручної для передавання по *каналах зв'язку* (напр., по стандартних телефонних чи радіотелефонних каналах). В приймальному Ф. а. (або у приймачі приймально-передавального Ф. а.) за допомогою відеосигналу, що потрапляє на спец. освітлювальну лампу, формується копія (факсиміле) переданого зображення. Залежно від величини струму, який надходить з лінії зв'язку, лампа по-різному освітлює (засвічує) фотопапір або фотоплівку. Є й інші способи запису зображень: на спеціальний (електрохімічний, термохімічний, електростатичний тощо) або звичайний папір. Факсимільними апаратами передають (приймають) не лише чорно-білі зображення (напр., кресленики), а й напівтонові (художні фотографії тощо). В СРСР застосовують вітчизн. факсимільні апарати «Нева», «Паллада», «Газета-2» (фотозапис), «Ладога» (запис на електрохім. папір), «Штрих» (запис чорнилом на звичайний папір) та ін. *Т. С. Кузнецова.*

ФАКСИМІ́ЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — передавання за допомогою *факсимільних апаратів* по лініях зв'язку друкованих, рукописних або ін. нерухомих зображень плоских оригіналів з відтворенням у пункті приймання їхніх копій — *факсиміле*; вид *електрозв'язку*. Відзначається високою надійністю, достовірністю і можливістю передавати (відтворювати) будь-які зображення. Вперше був налагоджений у 60-х рр. 19 ст. між деякими містами Франції (Париж — Марсель, Париж — Ліон та ін.). В Росії у ці ж роки почав діяти між Москвою і Петербургом. Став значно досконалішим з 20-х рр. 20 ст. після відкриття *фотоефекту*, винайдення електронних ламп, підсилювачів електр. коливань, створення розгалуженої мережі ліній та каналів зв'язку, по яких можна було передавати і приймати нерухомі зображення. В СРСР почав розвиватися наприкінці 20-х рр., у 30-х рр. набули поширення вітчиз. апарати для Ф. з. БТОР, ЗФТ-АЧ, ФТ-5, ФТ-37, ФТ-38, згодом — апарати ін. типу. Створено факсимільну відомчу (в т.ч. внутрішньовиробничу) мережу, мережу заг. користування і для передавання газетних шпальт. Для СРСР, як багатонац. держави, Ф. з. має особливе значення: він забезпечує документальне передавання інформації різними алфавітами й різними мовами. В УРСР з 1983 почалось передавання шпальт республіканських газет в обласні центри. *Т. С. Кузнецова.*

ФА́КТ (від лат. factum — зроблене) — 1) Реальність, дійсність. 2) В логіці й методології науки — *судження*, яке фіксує події, що відбуваються об'єктивно, незалежно від свідомості. Разом з тим це твердо встановлене знання, одержане внаслідок досвіду, що дає можливість зробити якийсь висновок, перевірити якісь припущення, здогад у межах кожної системи наук. знання. 3) Назва зірки в сузір'ї Голуба.

ФА́КТ ЮРИДИ́ЧНИЙ — обставини, з якими закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення *правовідносин*. Життєві факти або обставини стають Ф. ю. внаслідок визнання їх д-вою і закріплення в законі. Осн. ознакою класифікації Ф. ю. є їхнє відношення до *волі* суб'єкта правовідносин. Виходячи з цього Ф. ю. поділяються на події (обставини, що не залежать від волі суб'єкта) і на дії, тобто обставини, які виникають внаслідок свідомої вольової поведінки, в т. ч. бездіяльності (див. *Діяння юридичне*). Юрид. дії поділяються на правомірні й неправомірні (*правопорушення*). Будь-який *вирок* чи *судове рішення*, рішення органу влади тощо базуються на юрид. фактах.

ФА́КТОР (лат. factor — чинник, від facio — роблю) — 1) Умова, рушійна сила, причина якогось явища. 2) (застар.) Посередник, дрібний комісіонер, маклер.

ФАКТОРІА́Л (англ. factorial, від factor — множник) — добуток натуральних чисел від 1 до *n*; позначається *n*! Для великих чисел Ф. наближено обчислюють за *Стірлінга формулою*. Ф. дорівнює числу перестановок з *n* елементів (див. *Комбінаторний аналіз*). Використання *гамма-функції* дає змогу поширити поняття «факторіал» на будь-які числа.

«ФА́КТОРІВ ВИРОБНИ́ЦТВА ТЕО́РІЯ» — одна з перших у буржуазній політичній економії вульгарних концепцій продуктивності, заснована на ототожненні процесів створення *вартості* та її розподілу між окремими агентами (факторами) капіталістичного виробництва. Виникла в 1-й пол. 19 ст. Згідно з уявленнями засновника «Ф. в. т.» Ж. Б. *Сея* у виробництві беруть участь три фактори — *праця, капітал, земля*, кожний з яких здійснює певну послугу при створенні вартості. Відповідно до частки в сукупній вартості кожний з факторів приносить дохід — заробітну плату, *процент, земельну ренту*. Цим маскується джерело справжнього створення доходів за капіталізму, а саме — праця найманих робітників. Таким чином відносини капіталістичної експлуатації затушовуються і обгрунтовується апологетична теза про нібито справедливість *розподілу*, гармонію класових інтересів у бурж. суспільстві. «Ф. в. т.» мала значний вплив на розвиток бурж. політ. економії, вона стала попередницею багатьох її вульгарних концепцій продуктивності, зокрема *«граничної продуктивності»*, яка й досі перебуває на озброєнні ідейних захисників капіталізму. *А. І. Кредісов.*

Ю. Ф. Файєр.

ФА́КТОРІВ ТЕО́РІЯ — бурж. соціологічні концепції, які намагаються пояснити сусп. розвиток впливом одного або сукупності *факторів*. В основі Ф. т. лежить механістична інтерпретація однолінійних причинних зв'язків у суспільстві. В історії соціологічної думки відомі спроби пояснити механізм розвитку суспільства різними факторами — географічним, демографічним, психологічним, економічним, технологічним (див., зокрема, *Технологічний детермінізм*). В кін. 19 —на поч. 20 ст. ряд бурж. соціологів (М. *Вебер*, М. М. *Ковалевський* та ін.), а також вульгаризатори марксизму (див. *Економічний матеріалізм*) неправомірно зображували марксизм як однофакторну теорію економічного детермінізму. Однофакторним теоріям протистоять багатофакторні, які пояснюють істор. процес як мех. наслідок одночасного діяння багатьох незалежних чинників (екон., демографіч., реліг., психологіч. та ін.). Марксизм-ленінізм розглядає суспільство не як мех. набір соціальних факторів, а як цілісну єдність, що виявляється в істор. зміні *суспільно-економічних формацій*, в основі якої лежить діалектичний зв'язок *продуктивних сил* і *виробничих відносин*.

ФАКТО́РІЯ (англ. factory) — 1) Торговельна контора (поселення) на території економічно відсталої або залежної країни (здебільшого іноземна Ф.). Капіталістичні Ф. виникли й поширилися в зв'язку з колоніальними загарбаннями, стали знаряддям експлуатації населення колоніальних і залежних країн. 2) В СРСР — держ. заготівельно-постачальницький пункт у віддалених пн. районах, що є й культурним центром.

ФА́КТУРА (лат. factura — оброблення, побудова) — 1) В а р х і т е к т у р і — декоративні особливості поверхні будівельних матеріалів, що їх використовують у композиції будівель і споруд як засіб художньої виразності. 2) В м у з и ц і — спосіб викладу музики, сукупність усіх виражальних засобів (*мелодія, акомпанемент, акорди* тощо). Типи Ф.: гомофонічна, акордово-гармонічна, полі-

Приймальний **факсимільний апарат «Газета-2»** (на передньому плані — пульт службового зв'язку).

Г. Фаллада.

фонічна. Ф. означає також спосіб виконання: вокальна Ф., інструментальна, хорова, органна тощо. 3) В образотворчому мистецтві — характер поверхні мистецького твору, його обробки; один із засобів досягнення худож. виразності (в живописі — характер мазка, накладання шару фарби; в скульптурі, декоративно-ужитковому мистецтві — відполірована або шорстка поверхня монументу, твору худож. ремесла). Ф. називають також природні якості будь-якого матеріалу. 4) В кіномистецтві — структура поверхні природних і штучних об'єктів, що їх знімають у фільмах.

ФАКУЛЬТАТИ́ВНИЙ КУРС (франц. facultatif — необов'язковий, від лат. facultas — можливість, здатність) — навч. предмет, курс, що вивчається студентами вузів і учнями середніх спеціальних і професійно-тех. навч. закладів та загальноосв. шкіл за бажанням з метою поглиблення й розширення наук. і прикладних знань. Організуються щороку рішенням ради вузу (*факультету*), пед. радами серед. спец. навч. закладів і загальноосв. шкіл відповідно до інтересів студентів (учнів). Приблизний перелік рекомендованих Ф. к. є в діючих в СРСР навч. планах. Співвідношення їх з обов'язковими курсами залежить від типу навч. закладу. *О. Т. Богорош.*

ФАКУЛЬТЕ́Т (нім. Fakultät, від лат. facultas — можливість, здатність)—навчально-наук. і адм. підрозділ вузу, що здійснює підготовку студентів і аспірантів з однієї або кількох споріднених спеціальностей, підвищення кваліфікації спеціалістів відповідної галузі нар. г-ва й культури, а також керівництво н.-д. й навч.-виховною діяльністю кафедр, які він об'єднує. В 1983 в 145 вузах УРСР було 1078 Ф., у т. ч. вечірні, заочні, підвищення кваліфікації, підготовчі — для іноз. громадян, а також *підготовчі відділення*. В ряді вузів працюють *загальнотехнічні факультети*. На чолі Ф. стоїть *декан*, органом колективного керівництва Ф. є *вчена рада*. В сучас. вищій школі деяких країн Ф. наз. департаментами, ін-тами, коледжами. *О. Т. Богорош.*

ФАЛАЛЄ́ЄВ Федір Якович [19 (31).V 1899, с. Полянська, тепер Можгинського р-ну Удм. АРСР — 12.VIII 1955, Москва] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1944). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1934 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. З квітня 1941— перший заст. нач. гол. управління ВПС Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни — команд. ВПС 6-ї армії, команд. ВПС Пд.-Зх. фронту та Пд.-Зх. напряму, нач. штабу — заст. команд. ВПС, представник Ставки Верховного Головнокомандування по авіації. В 1946—50 — нач. Військ.-повітр. академії. З 1950 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Ю. Фалат. Залицяння мисливця. 1890. Національний музей у Кракові.

ФАЛА́НГА [грец. φάλαγξ (φάλαγγος)]— у старод. Греції та Македонії щільно зімкнуте лінійне шикування піхоти (*гоплітів*) для бою. Ф. мала 8—16 рядів (рідше до 25), по фронту займала до 500 м (ряд в 1000 чол.). Остаточно оформилася в 6 ст. до н. е. Застосовувалася також у Старод. Римі до кін. 4 ст. до н. е. та в пізньому Римі у війнах проти *варварів*.

ФА́ЛАНГИ — ряд безхребетних тварин класу павукоподібних. Те саме, що й *сольпуги*.

ФАЛА́НГИ [від грец. φάλαγξ (φάλαγγος), тут — суглоб] в анатомії — невеликі трубчасті кістки, що утворюють скелет пальців *кінцівок* хребетних тварин і людини. У людини розрізняють основні, середні й кінцеві (або нігтьові) Ф. Кожний палець, крім великого, складається з трьох Ф., а великий — з двох. Основні Ф. сполучаються з головками п'ясних (на руках) або плеснових (на ногах) кісток кулястими *суглобами*, між собою — блоковидними суглобами, в яких відбуваються згинання та розгинання.

ФА́ЛАТ (Falat) Юліан (30.VII 1853, с. Тулиголове, тепер Городоцького р-ну Львів. обл.— 9.VII 1929) — польський живописець. Близько 1870—72 навчався в Кракові. Школі красних мистецтв, пізніше — в Мюнхен. АМ. Автор жанрових картин з життя польс. селян («Сільський коваль», 1887; «Селянський хлопець», 1892); мисливців («Залицяння мисливця», «Повернення з ведмедем», обидві— 1890), пейзажів. У 1895 — 1909 очолював Краків. АМ.

ФАЛЕРИ́СТИКА (лат. falerae, phalerae — металеві прикраси, що були відзнакою воїнам, від грец. φάλαρα — металева бляха, брязкальце) — *допоміжна історична дисципліна*, що вивчає історію орденів, медалей і відзнак і традиційно входить до *нумізматики*. В широкому значенні — колекціонування нагрудних значків і знаків, жетонів. Як вид колекціонування Ф. набула популярності в 1-й пол. 20 ст. У СРСР матеріали з Ф. публікують у зб. «Советский коллекционер» і бюлетені «Филателия СССР».

Літ.: Ильинский В. Н. Значки и их коллекционирование. М., 1976.

ФАЛЕ́С (Θαλῆς) Мілетський (бл. 625—547 до н. е.)— давньогрец. філософ, родоначальник античного *матеріалізму* і *діалектики*, засновник *мілетської школи*. Вперше в історії давньогрец. філософії пояснював світ з позицій наївної діалектики і стихійного матеріалізму. Основою всього існуючого Ф. вважав матеріальне начало — воду, з якої все виникає, складається і до якої все повертається. Світ, на думку Ф., є закономірним процесом змін станів цієї вічної, безконечної, рухомої, одухотвореної субстанції. Для Ф. характерний *гілозоїзм*. Представник торг. аристократії, Ф. був визначним політ. діячем іонійських колоній. Засвоївши здобутки вавілонської та єгип. науки, Ф. зробив ряд відкриттів, зокрема в астрономії (вперше в Греції передбачив затемнення Сонця 585 до н. е.). Твори Ф. не збереглися. Відомості про нього містяться у творах *Арістотеля*.

ФАЛІ́ЄВ (Фалєєв) Іван Ничипорович [10 (22).IX 1858 — 3.XI 1924, Київ] — укр. вчений у галузі рибництва. В 1873 закінчив Петерб. арт. училище. В 1908 вийшов у відставку в чині полковника. В 1898 організував Київ. т-во рибоводів. У 1911 закінчив спец. курси по рибництву в Петербурзі. В 1919 працював у Наркомземі України, 1920 — в Київ. губ. земському управлінні, 1921—24 — директор рибного заповідника «Конча-Заспа». З 1923 — професор Київ. вет.-зоотех. ін-ту. Праці переважно з питань прикладної *іхтіології*. З ініціативи Ф. на Україні було створено перші розплідники коропа та ін. ставкових риб, рибні г-ва і заповідники. Створив оригінальний залізобетонний водоспуск-водозлив, що дістав назву «фаліївського». Сконструював апарат для виведення з ікри молоді осетрових риб у штучних водоймах.

ФА́ЛІКМАН Іхіл Шмульович (31.XII 1911, селище Любарі, тепер смт Любар Житомирської обл.— 1.V 1977, Київ) — єврейський радянський письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931 (повість «Степ осипається»). У збірках оповідань «Серед сопок» (1937), «Початок весни» (1940) відображено соціалістичне буд-во на Україні і Далекому Сході. Збірки оповідань «Любов у вогні» (1943), «Люди моєї країни» (1945; рос. перекл.— «Гроза над Тишайшою», 1957), романи «Світло приходить зі сходу» (1948; рос. і укр. перекл.— «Приречені беруть зброю», 1959), «Чорний вітер» (1966—68)—про події Великої Вітчизн. війни, героїзм рад. народу в битвах проти фашизму. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання підполковника Савченка. Уфа, 1943; Проба вогнем. К., 1947; Любов живе у Шварцвальді. К., 1966; Приречені беруть зброю. К., 1973.

Г. І. Полянкер.

ФА́ЛЛАДА (Fallada) Ганс (справж. ім'я та прізв.— Рудольф Дітцен; 21.VII 1893, Грайфсвальд, тепер округ Росток, НДР — 5.II 1947, Берлін) — нім. письменник. Під час фашистської диктатури зазнавав переслідувань. Літературну діяльність почав 1920. В романах «Маленька людино, що ж далі?» (1932), «Хто скуштував тюремної юшки» (1934) передано трагізм існування простого трудівника в капіталістич. суспільстві. Панораму життя *Веймарської республіки* змальовано в романі «Вовк серед вовків» (1937). У романі «Кожний помирає на самоті» (1947) зображено пробудження звичайної, «маленької» людини до боротьби проти гітлерівської диктатури. Після війни брав участь у культур. житті Сх. Німеччини.

Тв.: Укр. перекл.— Маленька людино, що ж далі? К., 1960; Зачарований край. К., 1971; Рос. перекл. — Кто однажды отведал тюремной похлёбки. М., 1935; Волк среди волков. М., 1959; Что же дальше, маленький человек? М., 1964; Железный Густав. М., 1969; Каждый умирает в одиночку. М., 1971; У нас дома в далёкие времена. М., 1975. *А. Г. Баканов.*

До ст. **Федеративна Республіка Німеччини.**

1. Краєвид на півночі країни. 2. Бонн. Панорама міста. 3. Гори Альпи в Баварії. 4. Франкфурт-на-Майні. Панорама частини міста. 5. Металургійний завод у місті Зальцгіттері. 6. Атомна електростанція. 7. Видобування вугілля в шахті. 8. В цеху автомобільного заводу фірми «Фольксвагенверк» у місті Вольфсбурзі. 9. Цех трубопрокатного заводу фірми «Маннесман» у місті Мюльгаймі. 10. Судноверф у місті Кілі. 11. Виробництво паперу на фабриці в місті Герфорді. 12. Механічне підбирання соломи.

До ст. **Федеративна Республіка Німеччини.**

1. Собор в Ульмі. 1377—1529. Будівництво закінчено 1844—90. Будівничі Г. та М. Парлери, Ульріх з Енсінгена та ін.
2. Житловий будинок «Фазан» у Штутгарті. Архітектор В. Тідьє. 1962.
3. Ратуша в Бенсберзі. Архітектор Г. Бем. 1967.
4. Олімпійське містечко в Мюнхені. Архітектори Г. Голлейн та ін. 1968—72.
5. Г. Маркс. Човен Харона. Пам'ятник жертвам бомбардувань Гамбурга на Ольсдорфському кладовищі в Гамбурзі. Вапняк. 1949—52.
6. В. Гейгер. Заново відкрита античність. 1955. Збірка Доррер. Прін-ам-Хімзе.
7. О. Дікс. Війна і мир. Настінний розпис ратуші в Зінгені. Фрагмент. 1960.
8. О. Шлеммер. Школа. Приватна збірка. Вісбаден.
9. Сцена з вистави «Марія Стюарт» Ф. Шіллера. Театр «Талія». Гамбург.
10. Сцена з опери «Лоенгрін» Р. Вагнера. Баварська державна опера. Мюнхен.
11. Кадр з фільму «Доки ти зі мною». Режисер Г. Браун. 1953.

ФАЛЛО́ПІЄВІ ТРУ́БИ, маткові труби — частина *статевих органів* у самок ссавців та у жінки; парний яйцевід, по якому після *овуляції* яйцеклітина переміщується з черевної порожнини до *матки*. Маткові труби в середині 16 ст. описав італ. лікар і анатом Г. Фаллопій (звідси назва). Ф. т. поділяються на м а т к о в у частину (проходить через стінку матки), п е р е ш и й о к (звужена частина труби), а м п у л у (розширення

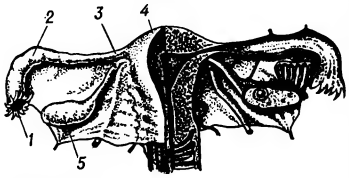

Фаллопієві труби (їхні частини) та інші статеві органи жінки (правий бік розітнутий):
1 — лійка; *2* — ампула; *3* — перешийок; *4* — матка; *5* — яєчник.

труби) та т. з. л і й к у (кінцева частина труби, яка міститься поблизу *яєчника*). У Ф. т. відбувається *запліднення* яйцеклітини сперматозоїдом. У жінки довжина Ф. т. становить 12—20 см. Просвіт Ф. т. заповнений поздовжніми складками з додатковими ворсинками. При незначних запальних процесах складки можуть зростатися між собою, що перешкоджає пересуванню заплідненої *яйцеклітини*. В цьому випадку може виникнути *позаматкова вагітність*, тому що звуження Ф. т. не є перешкодою для пересування *сперматозоїда*. Непрохідність Ф. т. є однією з причин *безплідності*. Захворювання: *сальпінгіт, сальпінгоофорит*, пухлини тощо.

ФАЛЬКІ́ВСЬКИЙ Дмитро Никанорович [справж. прізв.— Левчук; 22.X (3.XI) 1898, с. Великі Лепеси, тепер Кобринського р-ну Брестської обл. БРСР — 17.XII 1934, Київ] — укр. рад. поет. З 1920 — в лавах Червоної Армії. З 1923 жив у Києві, був на журналістській і творчій роботі. Почав друкуватися (укр. мовою) з 1924. Належав спершу до київ. філіалу *«Гарту»*, потім входив до літ. угруповання *«Ланка»* («Марс»). Автор поем, збірок поезій «Обрії» (1927), «На пожарищі» (1928), «Полісся» (1931). У кращих віршах оспівав соціалістичну революцію, будівництво нового життя. Деякі вірші Ф. («Очерет мені був за колиску» та ін.) стали нар. піснями. Частина його творів позначена занепадницькими настроями, викликаними нерозумінням непу.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Із поезії 20-х років. К., 1959. *Л. В. Череватенко.*

ФАЛЬКО́ВСЬКИЙ Іван Якимович [в чернецтві — Іриней; 31.V (11.VI) 1762, с. Білоцерківці, тепер Пирятинського району Полтавської області — 30.IV (12.V) 1823, Київ] — укр. вчений-просвітитель. Закінчив 1784 *Київську академію*. З 1784 по 1804 викладав у ній математику, астрономію, філософію (1793—95), архітектуру, поезію, нім. мову та теологію (1803 — 04 — ректор). В астр. курсах Ф. дотримувався кеплерівської теорії руху планет; описав видимий рух Сонця та залежні від нього явища, а також рух Місяця і пов'язані з ним затемнення; навів відомості про комети та змінні зорі; розглядав питання, що стосуються фігури та розмірів Землі. Під керівництвом Ф. видавались «Київські місяцеслови» — щорічники, в яких містились відомості про положення Місяця і Сонця, про затемнення, публікувались статті на істор. теми. Будучи 1812 єпископом Смоленська, Ф. активно сприяв організації опору населення міста військам Наполеона I. Не раз виступав з різким осудженням кріпосництва, зокрема в офіц. паперах, наказуючи підвідомчим йому особам по можливості захищати селян від насильства поміщиків. Рукописні твори Ф. зберігаються в бібліотеці АН УРСР (Київ).

Я. О. Матвіїшин.

ФАЛЬКОНЕ́ (Falconet) Етьєнн Моріс (1.XII 1716, Париж — 24.I 1791, там же) — франц. скульптор, представник *класицизму*. В 1734—44 навчався у скульптора Ж. Б. Лемуана в Парижі. Автор статуй та композицій на міфологічні та алегоричні теми: «Мілон Кротонський» (1744), «Амур, що погрожує», «Купальниця» (обидві — 1757), «Зима» (1771). В 1757 — 66 очолював скульптурну майстерню севрської фарфорової мануфактури (див. *Севрський фарфор*). У 1766 Ф. був запрошений до Росії, де за участю М. А. Колло і Ф. Гордєєва виконав пам'ятник Петру I в Петербурзі (1768—78, відкритий 1782). Твори Ф. зберігаються в Луврі, ДЕ в Ленінграді, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва та ін. зібраннях.

ФАЛЬСИФІКА́ЦІЯ (від лат. falsificatus — підроблений) — 1) Умисне спотворення, викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій і фактів. 2) Вчинена з корисливих мотивів підробка чогось, зміна вигляду або властивостей предмета і надання йому такого зовн. вигляду, який не відповідає його справжній суті.

ФАЛЬЦЕ́Т (італ. falsetto, від falso — удаваний) — один з регістрів чоловічого співочого голосу, в якому використовується лише головний резонатор (ізольовано від грудного). При Ф. голосові зв'язки змикаються не повністю і коливаються тільки краями, внаслідок цього Ф. звучить слабо, м'яко, штучно. До поч. 19 ст. його застосовували тенори для створення високих звуків. У сучас. оперному і концертному співі Ф. використовується лише для забарвлення звуку.

ФА́ЛЬШУВА́ННЯ ГРО́ШЕЙ І ЦІ́ННИХ ПАПЕ́РІВ — виготовлення з метою збуту, а також збут підроблених грош. знаків, держ. *цінних паперів*. Вважається злочином за законодавством усіх країн. У 1929 в Женеві було укладено міжнар. конвенцію про боротьбу з підробкою грош. знаків; СРСР ратифікував її 1931. За рад. кримінальним правом фальшування є одним з *державних злочинів*. Відповідно до ст. 24 Закону про кримінальну відповідальність за держ. злочини (в УРСР — ст. 79 КК УРСР) Ф. г. і ц. п. карається позбавленням волі на строк від 3 до 15 років з конфіскацією майна і засланням на строк до 5 років чи без такого; фальшування, вчинюване як промисел,— позбавленням волі на строк від 10 до 15 років з конфіскацією майна і засланням на строк до 5 років чи без такого або смертною карою з конфіскацією майна.

ФА́ЛЬЯ (Falla) Мануель де (23.XI 1876, Кадіс — 14.XI 1946, Альта-Грасія, Аргентіна) — іспан. композитор і піаніст. Учень Ф. *Педреля*. В 1907—14 жив у Парижі. У 1939 емігрував з франкістської Іспанії в Аргентіну. Автор опери «Коротке життя» (1905), балетів — «Любов-чаклунка» (1915), «Трикутний капелюх» (1919), «Балаганчик маестро Педро» (1923, за романом «Дон Кіхот» Сервантеса; поєднуються елементи опери, балету-пантоміми і лялькової вистави), а також симф. творів, інструм. і вокальних п'єс. Популярності набув його «Танець вогню».

ФА́МА (грец. Φήμη, лат. Fama) — у грец. і рим. міфології богиня поголосу, чуток. Її вважали вісницею *Зевса*.

ФАМАГУ́СТА — місто на Сх. Кіпру. Порт на узбережжі Середземного м. 40 тис. ж. (1974). Металообробна, текст. (зокрема, бавовняна) та харч. пром-сть. Торг. центр. Рибальство. Вивіз цитрусових. Публічна б-ка. Музей. Архіт. пам'ятки 14—16 ст.

ФАМ ВАН ДОНГ (Pham Van Đồng; н. 1.III 1906, пров. Куангнам, Пд. В'єтнам) — держ. і політ. діяч Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ). Член Компартії В'єтнаму з 1930. Навчався у Ханойському коледжі. З 1925 — учасник нац.-визвольного руху проти франц. колонізаторів. У 1941 — один з організаторів Ліги боротьби за визволення В'єтнаму (В'єтмін). У 1941—45 брав участь у створенні революц. баз у Пн. В'єтнамі. Після проголошення у вересні 1945 Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) — міністр фінансів у Тимчасовому уряді. В 1949—55 — заст. прем'єр-міністра, водночас з серпня 1954 — міністр закорд. справ ДРВ. З вересня 1955 —прем'єр-міністр і міністр закорд. справ (до 1961) ДРВ. З липня 1976 — прем'єр-міністр уряду, з липня 1981 — голова Ради Міністрів СРВ. З 1951 — член Політбюро ЦК Партії трудящих В'єтнаму, з 1976 — член Політбюро ЦК Компартії В'єтнаму. Нагороджений орденом Леніна.

Фам Ван Донг.

ФАМЕ́НСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від назви місцевості Фамен у Бельгії) — пізній вік девонського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Ф. я. (конгломерати, ангідрити, пісковики, вапняки, доломіти, аргіліти, алевроліти, кам. сіль) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, на Донбасі, *Волино-Подільській плиті* й *Галицько-Волинській синеклізі*. Потужність їх до 2 тис. м і більше. З відкладами Ф. я. пов'язані поклади кам. солі й гіпсу. Див. також *Девонський період і девонська система*.

ФАМІ́НЦИН Андрій Сергійович [17 (29).VI 1835, Москва — 8.XII

Е. М. Фальконе. Зима. 1771. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Фам Туан.

1918, Петроград] — рос. ботанік, акад. Петерб. АН (з 1884). У 1857 закінчив Петерб. ун-т. Учень Л. С. *Ценковського*. У 1861—89 — викладач цього ун-ту (з 1867 — професор). З 1889 працював у Петерб. АН, засновник (1890) і директор лабораторії анатомії і фізіології рослин АН (тепер Ін-т фізіології рослин ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР). Створив петерб. школу фізіологів рослин. Автор першого вітчизн. підручника з фізіології рослин. Осн. праці з питань *фотосинтезу, симбіозу* та обміну речовин у рослин. Разом з укр. ученим Й. В. *Баранецьким* уперше (1867) довів ідентичність водоростей в слані лишайників з вільноживучими водоростями. Почесний президент Рос. бот. т-ва (з 1915).

ФАМ ТУА́Н (Pham Tuan; н. 14. II 1947, с. Куок туан провінції Тхай бінь) — льотчик-космонавт СРВ, Герой Радянського Союзу (1980), двічі Герой СРВ (1973, 1980), підполковник. Член Комуністичної партії В'єтнаму (з 1968). Закінчив військове училище льотчиків в СРСР (1967) і Військовоповітряну академію ім. Ю. О. Гагаріна (1982). З 1979 — в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна, де пройшов повний курс навчання за програмою «*Інтеркосмос*» для польотів на космічному кораблі «*Союз*» і орбітальній станції «*Салют*». 23.VII 1980 як космонавт-дослідник разом з В. В. *Горбатком* стартував на космічному кораблі «Союз-37». Після стикування (24.VII) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-36» (осн. екіпаж — Л. І. *Попов* і В. В. *Рюмін*) космонавти виконували технологічні і мед.-біол. дослідження і експерименти, підготовлені вченими СРСР і СРВ за участю вчених ін. соціалістичних країн, проводили візуальні спостереження і фотографування земної поверхні, в т. ч. окремих районів В'єтнаму. На Землю Ф. Т. і В. В. Горбатко повернулись 31.VII 1980 на кораблі «Союз-36».

ФАНАГО́РІЯ — античне місто на Таманському п-ові; тепер городище поблизу с-ща Сінної Темрюцького р-ну Краснодар. кр. Колонія давньогрец. міста Теоса. Засн. у 40-х рр. 6 ст. до н. е. З 5 ст. до н. е. в складі *Боспорської держави*. Період розквіту Ф. припадає на 5—2 ст. до н. е. Місто карбувало власну срібну монету. В 1 ст. до н. е. наз. Агріппією. Населення Ф. (*синди*, греки, *меоти*, *сармати*) займалося с. г., рибальством, ремеслами і торгівлею. Наприкінці 4 ст. н. е. Ф. зазнала нищівного удару з боку *гуннів*. Місто існувало до 11—12 ст. Розкопками (провадяться з 19 ст.) городища, частина якого затоплена морем, відкрито залишки оборонних мурів, житл. кварталів, храмів, гімнасія, терм, ремісничих майстерень.

Фанагорія. Фігурна посудина у вигляді Афродіти. Теракота. Кінець 5 — початок 4 ст. до н. е. Державний Ермітаж у Ленінграді.

ФАНАРІО́ТИ [новогрец. φαναριῶται, букв.— жителі Фанара (квартал у Стамбулі з резиденцією грец. патріарха)] — представники грец. духівництва і торговельної аристократії (зокрема, *Іпсіланті*) в *Османській імперії* в 18 — на поч. 19 ст. Користувалися значними привілеями, обіймали високі посади в тур. адміністрації. Панівне становище Ф. було ліквідовано у Валахії і Молдові внаслідок Валаського повстання 1821, в Греції — в ході *грецької національно-визвольної революції 1821—29*.

ФАНАТИ́ЗМ (від лат. fanaticus — несамовитий, шалений) — безрозсудна одержимість якимись ідеями, віруваннями, поєднана з нетерпимістю до будь-яких інших поглядів, реліг. вірувань.

ФАНГ, пангве, пахуїн — група споріднених народів (яунде, булу, бене, беті та ін.), які живуть на Пд. Камеруну, в Екваторіальній Гвінеї і пн. районах Габону. Заг. чисельність — 2,33 млн. чол. (1980, оцінка). Мова належить до пн.-зх. групи мовної сім'ї *банту*. Ф. зберігають традиційні вірування (культи сил природи і предків). Заняття: землеробство, робота на плантаціях; частина працює в промисловості.

ФА́НДІ — затока у пн.-зх. частині Атлантичного ок., біля берегів Пн. Америки. Вдається у суходіл на 300 км між п-овом Нова Шотландія і материком. Глиб. до 208 м (пересічна — 75 м). Спостерігаються півдобові припливи заввишки до 18 м (найбільші у Світовому ок.). Осн. порт — Сент-Джон (Канада).

ФАНЕ́РА (нім. Furnier, від франц. fournir — постачати, накладати) — шаруватий *деревинний матеріал*, одержуваний склеюванням шарів (непарного числа — 3—9 і більше) лущеного *шпону*. Шпон використовують березовий, вільховий, сосновий або ін. порід дерев, клеї — синтетичні (фенолоформальдегідні, карбамідні) та білкові (альбуміно-казеїнові). Висушені та розкроєні листи шпону спочатку укладають (з взаємно перпендикулярним напрямом волокон у суміжних шарах) у пакети, змазуючи поверхні внутр. парних шарів клеєм, після чого склеюють на *гідравлічних пресах*. Розрізняють Ф.: сухого гарячого чи холодного та гарячого вологого склеювання (відповідно з сухого та вологого шпону); підвищеної та середньої водостійкості, а також обмежено водостійку. Є Ф. плоска і профільована (гофрована), декоративна (вкрита кольоровими плівками), облицьована струганим шпоном та ін. До спец. належать Ф. броньована (вкрита з одного або двох боків листовим алюмінієм чи залізом), армована (з вклеєною металевою сіткою, іноді — з шаром гуми і тканини), металізована (на її поверхню напилено шар металу) тощо. Товщина листів Ф.— 1,5—18 мм (листи, товстіші за 18 мм, наз. фанерними плитами), довжина (макс.— мін.) — 2440 (іноді 7700) — 1220, ширина (макс.— мін.) — 1550—725 мм. Ф. застосовують у меблевій пром-сті, буд-ві, авіа-, судно-, вагоно- і автомобілебудуванні, радіотехнічній пром-сті тощо. В УРСР Ф. виготовляють Київ. фанерний з-д виробничого об'єднання «Київдеревпром», *Костопільський домобудівний комбінат*, Оржівський деревообробний комбінат виробничого об'єднання «Ровнодерев», ін. підприємства. Об'єм її виробн. в республіці становить (1982) 174,2 тис. м³. Див. також *Деревообробна промисловість*.

Є. С. Ткалич.

ФАНЕРОЗО́Й (від грец. φανερός — явний і ζωή — життя) — великий відрізок геол. історії розвитку Землі (еон), що охоплює палеозойську, мезозойську й кайнозойську ери. Почався після *докембрію*, бл. 570 млн. років тому (див. *Геохронологія*), триває й досі. Характеризується розквітом життя на Землі. За Ф. виникли і набули широкого розвитку різні групи скелетних організмів. Тваринний світ пройшов складний шлях еволюційного розвитку від мор. безскелетних до риб, земноводних, плазунів і ссавців, рослинний світ — від найдавніших наземних — псилофітів до голонасінних і покритонасінних. Виділив Ф. амер. геолог Дж. Чедвик 1930. Див. також *Палеозойська ера і група, Мезозойська ера і група, Кайнозойська ера і група*.

Д. Є. Макаренко.

ФА́НЗА (кит. фан-цзи) — китайське прямокутне житло каркасного типу з двосхилим дахом, вкритим соломою, очеретом або черепицею. Буває кам'яне чи саманне.

ФАНТА́ЗІЯ (від грец. φαντασία — уява) — 1) В психології — процес створення нових образів на основі пережитого. Суто людська психічна властивість, необхідний компонент творчої діяльності. Ф. тісно пов'язана з *уявою* і *мрією*. Може бути реалістичною і беззмістовною. 2) В музиці — п'єса у вільній формі. Більшість Ф. грунтується на вільній (найчастіше варіаційній) розробці мелодій нар. пісень, танців, опер, балетів тощо. Оркестрові Ф. належать переважно до *програмної музики*.

ФАНТАСМАГО́РІЯ (від грец. φάντασμα — привид та ἀγορεύω — говорю) — примарне фантастичне *уявлення* про що-небудь, маячні видіння, щось нереальне.

ФАНТА́СТИКА [від грец. φανταστική (τέχνη) — мистецтво, уявлення]— специфіч. форма відображення явищ і предметів не такими, якими вони є в дійсності, а дуже зміненими *уявою*, умовними, вигаданими, перебільшеними. У фантастичному образі реальність примхливо поєднується з вигадкою (кентавр — людинокінь). За давніх часів Ф. знаходила вияв у *міфах*, *казках*, легендах. Фантастичні казкові образи (скатерка-самобранка, килим-самоліт) відображали мрії й сподівання народу. Ці образи творчо освоєні в л-рі та мистецтві. Особливо велика роль Ф. у творчості романтиків (Е. По, О. Грін), широко застосовується вона в сатирі («Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта, «Історія одного міста» М. Салтикова-Щедріна). У *науково-фантастичній літературі* Ф. є засобом популяризації наук. гіпотез, передбачення науково-тех. прогресу.

В. М. Лесин.

ФАНТАСТРО́Н, фантастронний автогенератор — *генератор* релаксаційних (несинусоїдальних) електр. коливань, що створює імпульси *напруги електричної*, яка змінюється пропорційно часу (ім-

пульси, що лінійно зростають або спадають). Характерна ознака Ф.— стабільність тривалості імпульсів. Ф. з великим перепадом напруги (десятки і сотні вольтів) діють на електронних лампах (звичайно *пентодах* і *гептодах*), Ф. з меншим її перепадом — на бі- або уніполярних *транзисторах*. Ф. застосовують у радіотехніці, автоматиці й телемеханіці. З їх допомогою можна з великою точністю регулювати затримку імпульсів у часі, визначати часовий інтервал між імпульсами тощо.

ФАНТО́МНИЙ БІЛЬ (від франц. fantôme — привид) — несправжні відчуття болю в ампутованій частині тіла (звичайно у кінцівці). Іноді поєднується з болем у ділянці *кукси*. Здебільшого виникає через кілька місяців після *ампутації*. Характер болю різноманітний (колючий, ріжучий, стискуючий, тягнучий типу *каузалгії* тощо). Профілактика Ф. б.— ретельна обробка кукси під час ампутації. Лікування хворих з Ф. б.: хірургічні методи (висікання рубців, видалення *невром* кукси, операції на *провідних шляхах* тощо), медикаментозне, фізіотерапевтичне, загальнозміцнюючі засоби. Див. також *Фантомні відчуття*.

ФАНТО́МНІ ВІДЧУТТЯ — відчуття наявності ампутованої (див. *Ампутація*) або відірваної частини тіла. Виникають у переважної більшості осіб, яким зроблено ампутацію. Зумовлюються Ф. в. збудженням відповідних ділянок головного мозку, до яких надходять подразнення від ушкоджених нервових стовбурів *кукси*. Характер Ф. в. різноманітний. Іноді виникають спотворені Ф. в., що характеризуються відчуттям збільшення або зменшення частини відсутньої кінцівки. Різновидністю Ф. в. є *фантомний біль*.

ФАНФА́РА (від франц. fanfare, італ. fanfara—духовий оркестр, трубні звуки) — 1) Духовий мідний муз. інструмент, рід видовженої *труби* без вентилів. 2) Трубний сигнал урочистого або войовничого характеру. Складається із звуків мажорного *тризвуку*. Використовується в оперних, симф. та ін. творах.

ФАО — див. *Продовольча й сільськогосподарська організація ООН*.

ФАРАБІ́ (аль-Фарабі) Абу Мухаммед ібн-Тархан (870, Фараб, тепер Отрар Кзилкумського р-ну Чимкент. обл. Каз. РСР—950, Дамаск) — мислитель, учений-енциклопедист, один з гол. представників арістотелізму (див. *Арістотель*). Філос. погляди Ф. були в осн. ідеалістичними. Проте, поряд з визнанням бога як першопричини світу, Ф. висловлював матеріалістичні ідеї про вічне існування зовн. світу, незалежного від бога. В теорії пізнання обстоював пізнаванність світу, вважав сприйняття та уявлення гол. засобами чуттєвого знання. Проте провідну роль у цьому процесі відводив «світовому активному розумові» (богові). Критикуючи вчення *Платона* про вічність душі, Ф. заперечував безсмертя індивідуальної душі, наявність природженого знання, висловлював матеріалістичні ідеї про зв'язок людської душі з тілом. За Ф., засобом пізнання світу є наука. Виступав проти війни й насильства, закликав до дружби між народами. Справив значний вплив на розвиток філософії та ін. наук середньовічного Сходу, зокрема на *Ібн-Сіну*, *Ібн-Рушда* та ін.

К. Б. Жарикбаєв.

ФАРА́Д, фарада, *Ф*, *F* — одиниця *електроємності* в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) і в *МКСА системі одиниць*. 1 Ф. дорівнює електроємності *конденсатора*, при якій *електричний заряд* в 1 *кулон* створює на обкладинках конденсатора різницю *потенціалів* в 1 *вольт*. Названо на честь М. *Фарадея*.

ФАРАДЕ́Й (Faraday) Майкл (22.IX 1791, Лондон — 25.VIII 1867, там же) — англ. фізик, хімік, фізикохімік, основоположник вчення про *електромагнітне поле*, один з засновників *електрохімії*, член Лондонського королівського т-ва (з 1824), почесний член Петерб. АН (з 1830). Самотужки вивчав хімію й фізику, відвідував публічні лекції, зокрема лекції Г. *Деві*. Був служником і лаборантом в лабораторії Королівського ін-ту (з 1813), асистентом у Г. Деві. З 1825 Ф.— директор лабораторії Королівського ін-ту, з 1827 — професор. Осн. наук. праці — з електрики, магнетизму, хімії. Ф. встановив (1821) обертання провідника з електр. струмом навколо магніту й обертання магніту навколо провідника з струмом. Одержав (1825) *бензол*, скраплив (1826) *хлор* та ін. гази. Відкрив (1831) і дослідив *електромагнітну індукцію*, вивчив *самоіндукцію*; ці дослідження лягли в основу *електротехніки*. Висловив (1832) думку про те, що поширення електромагн. взаємодій є хвильовий процес, що відбувається з кінцевою швидкістю. Запропонував поширений тепер метод характеристики поля за допомогою *силових ліній*. Встановив (1833—34) закони *електролізу* (див. *Фарадея закони*); запровадив основну електрохім. термінологію (*електроліт*, *електрод*, *анод*, *катод*), якою користуються й досі. В 1835—38 досліджував явища *електростатики*, тоді ж запропонував поняття про *діелектрики*. Ф. належить (1845) відкриття явищ *парамагнетизму* і *діамагнетизму*, повертання площини поляризації світла магн. полем (див. *Фарадея явище*). Вперше застосував (1845) поняття *магнітне поле*. Ідеї Ф. і його наук. досягнення мали величезний вплив на розвиток всієї фізики.

ФАРАДЕ́Й — позасистемна одиниця *електричного заряду*. 1 Ф.= = (9,648 456 ± 0,000027) · 10^4 Кл, тобто кількості *кулонів* в 1 Ф. і Кл/моль у *Фарадея числі* збігаються. Застосовується в *електрохімії*. Названо ім'ям М. *Фарадея*.

ФАРАДЕ́Я ЗАКО́НИ — основні закони *електролізу*, які пов'язують кількість *електрики*, що пройшла крізь *електроліт*, з масою і хім. природою речовин, які при цьому зазнали перетворень на *електродах*. За першим Ф. з., маса речовин *m*, яка виділяється при електролізі на кожному з електродів, прямо пропорційна величині *електричного струму I* і часу *t* його проходження через електроліт, тобто $m = klt$. Стала k — т. з. електрохімічний еквівалент речовини — визначається другим Ф. з.: електрохімічні еквіваленти речовин пропорційні їхнім хім. еквівалентам x, тобто $k = cx$, причому $x = A/n$, де A — атомна маса, n— *валентність* хім. елемента, c — стала, обернена *Фарадея числу*. Ф. з. використовують для визначення хім. еквівалентів речовин, вимірювання *електричного заряду* іонів тощо. Закони встановив (1833—34) М. *Фарадей*.

ФАРАДЕ́Я ЧИСЛО́, Фарадея стала, *F* — одна з фундаментальних фізичних сталих, що чисельно дорівнює електр. зарядові, при проходженні якого через електроліт на кожному з електродів виділяється 1 *моль* одновалентної речовини (див. *Фарадея закони*). За вуглецевою шкалою *атомних мас* F = (9,648456 ± 0,000027) 10^4 Кл/моль. Пов'язане з *Авогадро числом* N_A і елементарним *електричним зарядом* *e* співвідношенням $F = N_A e$. Названо на честь М. *Фарадея*.

М. Фарадей.

ФАРАДЕ́Я ЯВИЩЕ — явище, що полягає у повертанні площини *поляризації світла* при поширенні його в речовині вздовж ліній індукції магнітного поля. Кут повертання φ цієї площини пропорційний довжині шляху *l* світла в речовині і напруженості магн. поля *H* (див. *Напруженість поля*): $\varphi = klH$, де k — т. з. стала Верде, що залежить від природи речовини, *довжини хвилі* світла і т-ри. У Ф. я. виявляється зв'язок між світловими і магнітними явищами. Ф. я. використовують в наук. дослідженнях, зокрема для визначення оптичних параметрів речовин, при вивченні поширення *радіохвиль* у магн. полі Землі. Відкрив 1845 М. *Фарадей*.

ФАРАДМЕ́ТР (від *фарад* і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад з *логометром*, призначений для вимірювання *електроємності*; один з *ємності вимірювачів*. Розрізняють Ф. електродинамічні (див. *Електродинамічний прилад* вимірювальний) і електромагнітні (див. *Електромагнітний прилад* вимірювальний). Похибка вимірювання цими приладами 1—4 %.

ФАРАНДО́ЛА (франц. farandole) — франц. (провансальський) старовинний нар. танець. Муз. розмір $^2/_4$ і $^6/_8$. Темп жвавий, швидкий. Супроводжується грою на флейті і *тамбурині*.

ФАРАО́Н (грец. Φαραώ, від єгип. пер-о, букв.—великий будинок) — у Стародавньому *Єгипті* титул царя. За давньоєгип. віруваннями Ф. вважався сином сонця, земним втіленням *Гора* та спадкоємцем *Осіріса*.

ФА́РБИ — матеріали, що являють собою однорідні *суспензії* мінеральних або органічних *пігментів* у *плівкоутворюючих речовинах*; вид *лакофарбових матеріалів*. Багато які Ф. містять також *наповнювачі*, *розчинники*, *сикативи*, *пластифікатори*, антисеп-

І. Фарж.

тики (див. *Антисептичні засоби*) та ін. домішки, що поліпшують ту або іншу їхню властивість. Розрізняють Ф.: олійні (на основі *олій* або синтетичних масел та *оліф*), емалеві (гол. чин на основі розчинів синтетичних *полімерів* в органічних розчинниках), водні (клейові, силікатні), емульсійні — водні емульсії олій або *алкідних смол* і дисперсії (див. *Диспергування*) синтетич. полімерів, а також порошкові (на основі порошкоподібних розчинних і нерозчинних полімерів). Крім того, їх поділяють на антикорозійні, декоративні, художні, друкарські (поліграфічні), світні, термочутливі, на такі, що не обростають (перешкоджають обростанню днища кораблів водоростями і молюсками), та ін. Ф. використовують для захисного і декоративного пофарбування виробів, оштукатурених і бетонних поверхонь, у поліграфії, в живописі тощо. Див. також *Лакофарбова промисловість*.

Н. П. Сметанкіна.

ФАРБОПУ́ЛЬТ — інструмент (апарат) для механічного розпилювання водорозчинних нев'язких фарбових сумішей. Розрізняють Ф. (мал.) ручної дії (з плунжерним, поршневим або діафрагмовим насосом) і Ф. з приводом від електродвигуна (з діафрагмовим насосом). Продуктивність Ф. 200—500 м²/год, робочий тиск 0,4—1 МПа. Маса Ф. ручної дії — 5—10, Ф. з електроприводом — 20—30 кг. Ф. застосовують при *малярних роботах*.

ФАРБУВА́ННЯ — надання матеріалам у процесі обробки *барвниками* необхідного забарвлення, практично стійкого до фіз.-хім. і мех. впливу. Фарбуванню піддають текст. матеріали (волокно, пряжу, тканину) — звичайно кубовими, кислотними, катіонними, активними, дисперсними і прямими барвниками; шкіру і хутро — барвниками кислотними і хромовими (див. *Протравні барвники*); папір і деревину — *пігментами*, кислотними і основними барвниками. При обробці хім. волокон і пластмас у розплав полімеру вводять, як правило, пігмент або ін. барвник. Для Ф. використовують установки періодичної або безперервної дії.

С. О. Водянюк.

ФАРВА́ТЕР (голл. vaarwater, від varen — плавати і water — вода), судновий хід — безпечний у навігаційному відношенні шлях по річці, озеру, морю, протоці або ін. водному простору. Відзначається достатніми глибинами і відсутністю перешкод для судноплавства. Позначається буями та ін. засобами *обстави судноплавної*.

Фарбопульт з електроприводом.

ФАРЕНГЕ́ЙТА ШКАЛА́ — див. *Температурні шкали*.

ФАРЕ́РСЬКА МО́ВА — мова *фарерців*. Належить до північної (скандінавської) підгрупи герм. групи індоєвроп. мов. Близька до *ісландської мови* (за морфологією) і до зх.-норвезьких діалектів (за фонетикою й лексикою). Так само, як і ісландська, вирізняється з-поміж сканд. мов значною архаїчністю морфології. До поч. 19 ст, була безписемною. У 1939 офіційно визнана літ. мовою фарерців. Алфавіт — на лат. графіч. основі. *Літ.:* Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков. М.—Л., 1953.

ФАРЕ́РСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів у пн.-сх. частині Атлантичного ок., у складі Данії. Площа бл. 1,4 тис. км². Нас. понад 41 тис. чол. (1981), гол. чин. *Фарерці*. Включають 24 острови, найбільші — Стреймой, Естурой, Сувурой. Мають вулканічне походження, складені переважно з базальтів і туфів. Поверхня платоподібна (вис. до 882 м). Поширені луки, вересовища; є торфові болота. Багато птахів (понад 220 видів). Осн. заняття населення — рибальство, вівчарство. Гол. місто і порт — Торсхавн.

ФАРЕ́РЦІ — населення *Фарерських островів*. Живуть також в ін. районах Данії. Чисельність — 41 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — фарерська (див. *Фарерська мова*). Віруючі Ф.— лютерани. В 9—10 ст. предки Ф. переселилися на острови із Зх. Норвегії. Осн. заняття Ф.— рибальство, традиційне (з часів заселення) вівчарство, а також землеробство, птахівництво. У Ф. зберігаються традиційні будівлі, одяг, начиння.

ФАРЖ (Farge) Ів (19.VIII 1899, Салон-де-Прованс — 31.III 1953, Тбілісі, похований у Парижі) — франц. політ. діяч; публіцист, художник. У 1927—31 жив у Марокко. Після окупації Франції гітлерівцями (1940) — учасник *Руху Опору*. В 1946 — міністр постачання. З 1948 — один з організаторів франц. руху на захист миру. З 1950 Ф.— голова Нац. ради миру Франції, член *Всесвітньої Ради Миру* та її бюро. Загинув внаслідок автомоб. катастрофи. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1952.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1959.

ФАРИНГІ́Т [від грец. φάρυγξ (φάρυγγος) — глотка] — запалення слизової оболонки глотки. Ф. часто передують гострі респіраторні захворювання, грип та ін. інфекційні хвороби. Іноді до Ф. може спричинитися місцеве охолодження організму (пиття холодної води тощо), дим, алкоголь, деякі професійні шкідливості (пил, гази, сухість повітря, різкі коливання т-ри тощо). При гострому Ф. виникає відчуття сухості та дряпання в глотці, кашель, незначний біль при ковтанні; слизова оболонка глотки червоніє, набрякає. Т-ра нормальна або трохи підвищена, заг. стан, як правило, задовільний. Розвиткові хронічного Ф. сприяють несвоєчасне лікування гострого Ф., хронічний нежить, хронічний *тонзиліт*, гнійне запалення придаткових пазух носа, *карієс* зубів, порушення обміну речовин, хвороби легень, серця, печінки, нирок та ін. Для хронічного Ф. характерні нерідко відчуття стороннього тіла, сухості, кашель, швидка стомлюваність голосового апарату. Лікування: теплі лужні полоскання, інгаляції або пульверизації, змазування глотки розчином Люголя з гліцерином тощо. Серед тварин на Ф. найбільше хворіють коні, свині, велика рог. худоба та ін. Виникає внаслідок переохолодження або проникнення в слизову оболонку глотки мікроорганізмів, при деяких інфекційних хворобах (мит, сибірка, чума). Ознаки: утруднене ковтання, слинотеча, болючість в ділянці глотки, висока т-ра тіла, хропіння та ін. Лікування: ізоляція хворих тварин, місцево — тепло, зогрівальні компреси, всередину — сульфаніламіди, антибіотики; інгаляції, м'які корми.

ФАРИНГОСКОПІ́Я [від грец. φάρυξ (φάρυγγος) — глотка і σκοπέω — розглядаю] — огляд глотки при штучному освітленні. Провадиться за допомогою шпателя, носоглоткового і гортанного дзеркал, лобового рефлектора та ін. інструментів. Під час Ф. оглядають язичок, піднебінні *мигдалики*, задню стінку глотки, визначають рухомість м'якого піднебіння. При Ф. лівою рукою шпателем надавлюють передню частину язика донизу і вперед. Для виявлення в лакунах мигдаликів гною на їхній верхній полюс надавлюють другим шпателем, узятим у праву руку.

ФАРИСЕ́Ї (грец. Φαρισαῖοι, від давньоєвр. перушім — ті, що відокремились) — послідовники релігійно-політ. течії, що існувала в Іудеї у 2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. серед торг.-ремісничих верств. Намагалися пристосувати старі реліг., правові, етичні та ін. біблійні приписи до нових сусп. умов. Ф. були непримиренними ворогами ранньохристиянського вчення, за що в християнській л-рі їх називали лицемірами. Переносно «фарисей» — лицемір, святенник.

ФАРІ́А (Faria) Хесус (н. 27.VI 1910, м. Борохо, шт. Фалькон) — діяч венесуельського і міжнар. комуністич. руху. Н. в сім'ї робітника. За фахом — робітник-нафтовик. У 1944—48 — голова профспілки нафтовиків Венесуели. В 1935 вступив до КП Венесуели (КПВ). З 1946 — член ЦК і Політбюро ЦК КПВ. З 1951 — ген. секретар КПВ (обраний заочно). В 1947—48, 1958—63 та 1968—73 — деп. парламенту. Не раз зазнавав переслідувань. У 1950—58 і 1963—66 перебував в ув'язненні, 1966—68 — в еміграції. Нагороджений орденом Дружби народів.

ФА́РКАШ (Farkas) Берталан (н. 1. VIII 1949, с. Дюлагаза, Угорщина) — льотчик-космонавт УНР, Герой Радянського Союзу (1980), Герой УНР (1980), капітан. Член Угорської соціалістичної робітничої партії (з 1976). Закінчив Вище льотно-тех. училище ім. Д. Кіліана, проходив навчання в СРСР. З 1978 — в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна, де пройшов повний курс навчання за програмою «*Інтеркосмос*» для польотів на космічному кораблі «*Союз*» і орбітальній станції «*Салют*». 26.V 1980 як космонавт-дослідник разом з В. М. *Кубасовим* стартував на космічному кораблі «Союз-36». Після стикування (27.V) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-35» (осн. екіпаж — Л. І. *Попов* і В. В. *Рюмін*) космонавти виконували дослідження і експерименти, підготовлені вченими СРСР і УНР, проводили

візуальні спостереження і фотографування земної поверхні й акваторії Світового океану, вивчали вплив факторів космічного польоту на організм людини. На Землю Ф. і В. М. Кубасов повернулись 3.VI 1980 на кораблі «Союз-35».

ФАРМАКО́ВСЬКИЙ Борис Володимирович [31.I (12.II) 1870, Вятка, тепер м. Кіров — 29.VII 1928, Парголово, тепер підпорядковане Виборзькій райраді м. Ленінграда] — російський радянський археолог та історик античного мистецтва, член-кореспондент АН (з 1914). В 1892 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. З 1919 — професор Петрогр. ун-ту. З 1921 — вчений секретар Держ. академії історії матеріальної культури. Очолював археол. дослідження *Ольвії* (1896, 1901—15, 1924—26). Провадив також розкопки в Києві (1908—09), Євпаторії (1916—17).

Літ.: Лапін В. В. Засновник вітчизняної школи античної археології. «Український історичний журнал». 1970, № 5.

ФАРМАКОГНО́ЗІЯ (від грец. φάρμακον — ліки і γνῶσις — знання) — розділ *фармації*, що вивчає лікарську сировину, переважно рослинного, а також тваринного походження, і деякі продукти її первинної переробки (ефірні та жирні олії, смоли та ін.). До завдань Ф. входить: вивчення лікарських рослин і місць їх зростання і визначення запасів сировини; регламентація способів збирання, сушіння, сортування і транспортування сировини на заводи і склади, методи її приймання і зберігання, а також розробка технології вирощування лікарських рослин тощо. Крім того, сучас. Ф. розробляє методи визначення в лікарській сировині т. з. діючих речовин і локалізацію їх в різних органах, тканинах рослин і тварин. Історія розвитку Ф. тісно пов'язана з *фармакологією*, з розвитком ботаніки, аналітичної хімії, хімічної технології тощо. Питання з проблем Ф. розробляються у Всесоюз. н.-д. ін-ті лікарських рослин (Моск. обл.), Харків. н.-д. ін-ті хімії та технології лікарських засобів, хіміко-фармацевт. ін-ті Груз. РСР, на кафедрах Ф. фармацевт. ін-тів. Спеціалістів з Ф. готують фармацевтичні ін-ти і середні медичні заклади.

Літ.: Шелудько В. М., Колесниченко Ю. І. Практичний посібник з фармакогнозії. К., 1965; Муравьёва Д. А. Фармакогнозия. М., 1978; Ажгихин И. С. Технология лекарств. М., 1980.

ФАРМАКОЛО́ГІЇ І ТОКСИКОЛО́ГІЇ КИЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1934 у Харкові, 1944 ін-т переведено до Києва. Сучасна назва ін-ту — з 1965 (попередня назва — Укр. н.-д. санітарно-хімічний ін-т). У складі ін-ту (1983) — 16 лабораторій і 3 відділи. Осн. напрями наукових досліджень: вивчення залежності біологічної дії речовин від їх будови; фармакологічної модуляції нервово-м'язової передачі імпульсів, а також вищукування нових протипухлинних і протизапальних речовин. Ін-том запропоновано протипухлинні препарати: бензотеф, фторбензотеф, дійодбензотеф; нестероїдні протизапальні речовини: мефенамова кислота, натрію мефенамонат, пірамідант, унітол, ексатіол та ін. препарати. Ін-том видається збірник наук. праць «Фармакологія і токсикологія». Діяльність ін-ту пов'язана з іменами відомих вчених О. І. *Черкеса*, О. О. *Богомольця*, М. І. *Луганського*, П. В. Родіонова та ін.

Ф. П. Трінус.

ФАРМАКОЛО́ГІЯ (від грец. φάρμακον — ліки і λόγος — вчення) — медико-біологічна наука, предметом якої є вишукування, вивчення механізму дії і методів застосування ліків; в широкому розумінні — наука про взаємодію лікарської речовини і організму. Ф. виникла і розвивалася одночасно з *медициною*. Перші систематизовані відомості про ліки були знайдені в егип. папірусі Еберса (17 ст. до н. е.). Близько 300 лікарських рослин згадується в працях *Гіппократа*, які докладно були описані пізніше, зокрема Діоскорідом (1 ст. н. е.). Велике значення для розвитку Ф. мали праці К. *Галена*, який вперше довів, що на організм діє не сама рослина, а речовини, що в ній містяться; багато відомостей про ліки зібрано в «Каноні лікарської науки» Ібн-Сіни та працях *Парацельса*. В Київській Русі Євпраксією (онукою Володимира Мономаха) відомості про ліки були зібрані в трактаті «Мазі». В Китаї Лі Шіченом у 16 ст. було видано *фармакопею* («Вень-Шаочанму») в 52 томах. Першу фармакопею в Росії було видано у 1778 («Pharmacopoea Rossica»). Основи вітчизняної експериментальної фармакології (19 ст.) були закладені Р. Бухгеймом, О. П. Нелюбіним, О. А. Соколовським, І. П. *Павловим*, М. П. Кравковим, С. В. *Аничковим* та ін., зокрема на Україні — В. І. Дибковським, Г. Л. Шкаверою, О. І. *Черкесом*, Ю. О. Петровським та ін. За кордоном плідно працювали в цій галузі О. Шмідеберг, Г. Мейєр, В. Штрауб, П. Тренделенбург, П. Ерліх, К. Шмідт (Німеччина), А. Кешні, А. Кларк, Г. Дейл (Англія), М. Орфіла, Д. Бове (Франція), Г. Гейманс (Бельгія), О. Леві (Австрія), Д. Абель, К. Чен (США) та ін. Накопичення наукових даних, розвиток ін. наук (фізики, хімії, фізіології, біології, медицини та ін.) сприяли відокремленню з Ф. *фармації*, *фармакогнозії*, фармацевтичної хімії, технології лікарських форм, *токсикології*, ветеринарної Ф. Тепер в самостійні дисципліни формуються клінічна Ф., психофармакологія, фармакогенетика, фармакокінетика, фармакодинаміка, імунофармакологія, хіміотерапія, молекулярна Ф., біохімічна Ф. та ін. Ф. поділяють на заг. і спеціальну. Загальна Ф. розглядає питання взаємозв'язку дії речовини залежно від її хімічної структури і фізико-хімічних властивостей, з метою вишукування нових лікарських речовин; фармакологічної регуляції функцій організму, вивчає шляхи введення, дози, концентрації ліків, що вводяться, займається питаннями стандартизації препаратів, розробкою принципів комбінованої терапії, вивчає особливості дії фармакологічних речовин залежно від стану організму, а також від статі, віку, генетичних особливостей і оточуючого середовища та ін. питання. Спеціальна Ф. займається з'ясуванням подібних закономірностей дії в окремих групах лікарських препаратів (наркотичних, снотворних, протисудорожних, анальгетиків, холінолітичних, серцево-судинних, протипухлинних та ін.), а також дає порівняльну характеристику окремих препаратів і теоретично обгрунтовує їх раціональне застосування в клініці тощо. Наукові праці з питань Ф. розробляються в ін-ті фармакології АМН СРСР, Всесоюзному н.-д. хіміко-фармацевтичному ін-ті ім. С. Орджонікідзе (Москва), *Фармакології і токсикології київському науково-дослідному інституті*, лабораторіях фармакології н.-д. інститутів ін. профілю. Фахівців з Ф. готують **н.-д.** ін-ти, кафедри фармакології медичних інститутів і кафедри медичних ф-тів ун-тів. В СРСР питання з фармакології висвітлюються в журналі «Фармакология и токсикология» (Москва), збірнику праць «Фармакологія і токсикологія» (Київ) та ін. виданнях. Видаються (1984) багатотомна міжнародна енциклопедія з фармакології і терапії та посібники з експериментальної фармакології. Фармакологи СРСР об'єднані у Всесоюзне наукове т-во фармакологів.

Літ.: Петровський Ю. О. Клінічна фармакологія. К., 1952; Аничков С. В., Беленький М. Л. Учебник фармакологии. Л., 1969; Машковский М. Д. Лекарственные средства, ч. 1—2. М., 1977; Клиническая фармакология. М., 1978; Фармакология. К., 1980; Тринус Ф. П. Фармакотерапевтический справочник. К., 1981; Харкевич Д. А. Фармакология. М., 1981; Фармакология. К., 1982; Goodman L. S., Gilman A. The Pharmacological Basis of Therapeutics. London — Toronto, 1970.

Ф. П. Трінус.

ФАРМАКОПЕ́Я (від грец. φάρμακον — ліки і ποιέω — роблю, готую) — збірник стандартів і положень, які нормують якість лікарських засобів. Тривалий час лікування і виготовлення ліків не становили відокремлених процесів і розвивалися нероздільно, доповнюючи один одного, і надалі складали єдину спеціальність. Виникнення перших аптек викликало необхідність розробки певних положень, що регулювали б взаємовідносини між лікарем і аптекарем, а також допомогли створити документи, які б регламентували метод і виготовлення ліків та їх перевірки. Такі документи спочатку називалися диспенсаторіями, а згодом Ф. Першу Ф. було видано 1498 у Флоренції під назвою «Ricettario Fiorentino», рос. мовою — 1866. Першу Ф. в СРСР видано в 1925. У Ф. відбивається науково-тех. рівень фарм. науки і стан розвитку виробництва лікарських речовин в країні. Тепер в СРСР діє 10-е видання Державної фармакопеї (1968). Кожне нове видання Ф. містить не тільки відомості про методи аналізу і вимоги до якості ліків, найвищі

Б. Фаркаш.

Фарерські острови.

Фарфор. М. К. Тимченко, Я. П. Козлова. Ваза «На подвір'ї». 1972. Державний музей українського мистецтва в Києві.

дози приймання отруйних і сильнодіючих лікарських речовин, умови і строки їх зберігання, способи виготовлення, а й відображає рівень розвитку лікарської справи. До 10-го видання фармакопеї вперше включено *радіоактивні препарати*, нові *антибіотики*, гормональні, психотропні, серцево-судинні препарати та ін., значно поновлено перелік *сироваток імунних* і *вакцин*, дано ряд нових фізико-хім., фармакогностичних і біол. методів дослідження ліків. Державна фармакопея СРСР є обов'язковою для всіх установ і закладів Рад. Союзу, що виготовляють і застосовують лікарські засоби, і має законодавчий характер. Перегляд і видання Ф. в СРСР здійснюються Фармакопейним комітетом М-ва охорони здоров'я СРСР. Більшість країн має свої національні Ф. Існує також Міжнародна фармакопея.

Літ.: Государственная фармакопея Союза Советских Социалистических Республик. М., 1968; Натрадзе А. Г. Русские и советские фармакопеи. М., 1978. *Т. В. Ковальчук.*

ФАРМАЦЕ́ВТ (від грец. φαρμακεύτης — той, що готує ліки) — спеціаліст з вищою (*провізор*) або середньою (помічник провізора) фармацевтичною освітою. Ф. готують фармацевтичні ін-ти або фармацевтичні ф-ти мед. ін-тів (ун-тів), фармацевтичні або мед. училища.

«ФАРМАЦЕВТИ́ЧНИЙ ЖУРНА́Л» — науковий журнал Міністерства охорони здоров'я УРСР. Заснований 1928. В 1941 видання «Ф. ж.» було припинено, а з 1958— поновлено. Висвітлює нові наукові досягнення, актуальні проблеми організації лікарського обслуговування населення, розвитку фармацевтичної науки, наукової організації праці, підготовки фармацевтичних кадрів. Виходить раз на два місяці українською мовою в Києві. Публікує реферати наукових статей російською і резюме англійською мовами.

О. І. Абрамова.

ФАРМАЦІ́Я (від грец. φαρμακεία — ліки) — комплекс науково-практичних дисциплін, що вивчають питання вишукування, добування, обробки, виготовлення, дослідження, зберігання, стандартизації, контролю і відпуску лікарських речовин. Розвиток Ф. на території Росії почався ще за часів утворення Рос. держави. З появою перших аптек (8—15 ст.) почалося поступове відокремлення Ф. від *медицини*. 18 ст. було періодом становлення Ф. як самостійної науки. Осн. дисциплінами Ф. є: фармацевтична хімія, *фармакогнозія*, технологія лікарських форм (див. *Ліки*), судова хімія, історія фармації, організація фармацевтичної справи. В СРСР створено вищі і середні фармацевтичні заклади, наукові установи. Фармацевтичні вузи готують *провізорів*, а фармацевтичні училища — *фармацевтів*. В УРСР видається «*Фармацевтичний журнал*».

Фарфор. Скульптури-попільниці. Волокитинський фарфоровий завод. Чернігівщина. Середина 19 ст.

Літ.: Губський І. М., Литвиненко М. М. Організація і економіка фармацевтичної справи. К., 1976; Энциклопедический словарь аптечного работника. М., 1960.

Т. В. Ковальчук.

ФАРНА́К (Φαρνάκης; 97—47 до н. е.) — цар (63—47 до н. е.) *Боспорської держави* (без *Фанагорії*), син царя Понту *Мітрідата VI Євпатора*. Владу над Боспором дістав від рим. полководця Помпея в нагороду за те, що зрадив свого батька — ворога Риму. В 49 (або 48 до н. е.) Ф. всупереч волі Риму підкорив Фанагорію, вдерся в Понт, захопив Аміс і Віфінію. 2.VIII 47 до н. е. був розбитий біля м. Зели *Юлієм Цезарем*, який повідомив сенат про цю перемогу трьома словами: «veni, vidi, vici» (прийшов, побачив, переміг). Повернувшись на Боспор, Ф. загинув у боротьбі проти свого намісника Асандра, який захопив боспорський престол.

ФАРНЕ́ЗЕ (Farnese) — італ. князівський рід, що правив з 1545 по 1731 у герцогстві Парма і П'ясенца.

ФАРРОХІ́ ЙЄЗДІ́ Мохаммед (1887, м. Йєзд — 18.X 1939, Тегеран) — іран. поет, публіцист і громад. діяч. За публіцистичні статті й вірші, спрямовані проти англ. колонізаторів та іран. правителів, зазнавав переслідувань. У поезіях «Кривава революція», «В долонях мужності» та ін. закликав народ до боротьби проти гніту й експлуатації. В 1930—34 — в еміграції (Берлін). Вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. В 1927 відвідав СРСР. Враженнями від поїздки поділився у «Подорожніх нарисах». Закатований у тегеранській в'язниці. Книгу віршів Ф. Й. видано 1943. Революц. творчість Ф. Й. відіграла значну роль у розвитку прогресивної іран. л-ри.

ФАРС (франц. farce, від лат. farcio — наповнюю, начиняю) — 1) Вид народного театру, поширений у 14—16 ст. в країнах Західної Європи. Був пов'язаний з середньовічними *інтермедіями*. Згодом Ф. став самостійним видом нар. театру і набув гостро-сатиричних рис: в ньому висміювалися вчені-педанти, шахраюваті ченці, ошуканці-лікарі тощо. В кожній країні Ф. мав своєрідний нац. характер, але скрізь йому було властиве життєрадісне світосприймання. Традиції італ. Ф. лягли в основу нар. *комедії дель арте*. Ф. частково відродився в кін. 19—20 ст. в сатиричних п'єсах А. Жаррі та Б. Брехта. Елементи Ф. були і в укр. інтермедіях 17—18 ст. Прийоми фарсової *буфонади* збереглися в сучас. цирку (див. *Клоунада*). 2) У 19—20 ст. в бурж. театрі — беззмістовне, здебільшого малопристойне комедійне видовисько, не пов'язане з нар. традиціями.

ФАРСІ́ — див. *Перська мова*.

ФА́РТИНГ (англ. farthing) — найдрібніша розмінна англ. монета, дорівнює $^1/_4$ *пенні*. До 1821 карбувався з срібла, 1921—60 — з міді, потім — з бронзи. Вилучений з обігу 1968.

ФА́РФО́Р (тур. fağfur, від перського фегфур), порцеляна — тонкий щільний звичайно білого кольору *керамічний матеріал* з спіклим черепком, що просвічується у тонкому шарі. Непроникний для рідин і газів, відзначається високими електроізоляційними властивостями (електр. опір 2×10^5 Ом), термостійкістю (понад 8—10 теплозмін), кислото- і лугостійкістю. Водопоглинання Ф. до 0,2 % (тонкий керам. матеріал з водопоглинанням до 3 % наз. напівфарфором), білість 58—72 %,

В. П. Єрмоленко. Композиція «Свято Союзу». 1982. Суми.

коеф. лінійного терм. розширення $(38—52)\cdot10^{-7}$ 1/°С (в інтервалі т-р 20—600 °С), границя міцності на згин 70—90, при ударі — 0,2—0,23 МПа. Складовими частинами фарфорової маси є *каолін*, вогнетривкі пластичні *глини*, *польовий шпат*, *кварц*, кварцовий пісок, а також *фосфати*, кісткова зола, *глинозем*, *літію сполуки*, циркон тощо. За складом фарфорової маси розрізняють Ф. м'який і твердий (бідніший на флюси і багатший на глинозем, ніж м'який). Вироби з Ф.— глазуровані, неглазуровані (див. *Бісквіт*) виготовляють пластичним формуванням, пресуванням і литтям. Відформовані й висушені сирцеві вироби піддають *випалу*; *глазур* наносять на сирцеві висушені вироби або на вироби, попередньо випалені при т-рі 800—900 °С з наступним випалом (твердого Ф.— при т-рі 1350—1410, м'якого Ф.— при т-рі до 1280 °С). З маси твердого Ф. виготовляють в осн. посуд, побутові, буд., сан.-тех., електро- і радіотех. вироби, хім. апаратуру та ін., з маси м'якого Ф.— декоративно-худ. вироби, скульптури. Фарфорові вироби декорують різноманітними способами, найдавніший — нанесення малюнка від руки. Для декору масових виробів застосовують мех. способи — друкування, аерографію, *декалькоманію*. Для надглазурного декорування Ф. використовуються золото, емалі тощо (див. також *Кераміка*).

Ф. вперше було винайдено в Китаї в 7 ст. У Зх. Європі його відкрив 1709 Й. Бетгер (Саксонія). У 18 ст. виникли фарфорові з-ди в Німеччині (Мейсен, 1710, див. *Саксонський фарфор*; Берлін, 1751—58), Австрії (Відень, 1717—18), Франції (Севр, 1756; див. *Севрський фарфор*), Англії (Челсі, 1745; Вустер, 1751). У 1744 в Петербурзі засн. перший в Росії Імператорський фарфоровий з-д (тепер Ленінгр. фарфоровий завод імені М. В. Ломоносова), де бл. 1747 винахідник Д. Виноградов відкрив склад твердого Ф. Почали діяти приватні з-ди під Моск-

вою Ф. Гарднера (з 1766, тепер Дмитровський завод), О. Попова та ін. На Україні виробництво Ф. почалося у 18 ст. Фарфорові заводи працювали на Волині — в Корці (1783 — 1831), Городниці (1799), Баранівці (1802), Довбиші (40-і рр. 19 ст.), Полонному (80-і рр. 19 ст.), Коростені (1909); на Чернігівщині — в с. Волокитині (1839—62). У 1922 в Києві було створено трест «Укрфарфорфаянс» і організовано спец. лабораторію керамічних фарб. Над новою рад. тематикою в 30-х рр. працювали художники Ф. Мусієнко, М. Котенко, Ж. *Діндо*, Г. *Теннер*. У 1945 створено Київ. експериментальний кераміко-художній з-д. З ним тісно пов'язана творчість художників Д. Сорокіна, М. Козлової, С. Сарапової, П. Тарасенко, Г. Калуги, В. Щербини, О. Жникруп, майстрів з с. *Петриківки* — нар. художника УРСР М. *Тимченко*, засл. майстрів нар. творчості УРСР В. *Павленко* та Г. *Павленко-Черниченко*. В 1964—72 почали випуск Ф. нові з-ди в Полтаві, Сумах, Бориславі (Львів. обл.), Синельниковому (Дніпропетров. обл.), Дружківці (Донецька обл.), на яких працюють художники І. Віцько, В. Єрмоленко, В. Ковальчук, П. Щербоніс та ін.

Питання розробки і вдосконалення технології фарфору та *фаянсу* вивчають Всесоюзний наук.-дослідний інститут фарфору (Ленінград), *Фарфоро-фаянсової промисловості український науково-дослідний інститут* (м. Вишневе Київ. обл.). Див. також *Фарфоро-фаянсова промисловість*. Іл. див. також на окремому аркуші, с. 208—209, і до ст. *Кераміка*, т. 5, с. 102.

Літ.: Ахъян А. М. Технология фарфоровых изделий бытового назначения. М., 1971; Августиник А. И. Керамика. Л., 1975; Мороз И. И., Комская М. С., Сивчикова М. Г. Справочник по фарфоро-фаянсовой промышленности, т. 1—2. М., 1976—80; Долинський Л. В. Український художній фарфор. К., 1963; Селиванов А. В. Фарфор и фаянс Российской империи. Описание фабрик и заводов с изображениями фабричных клейм. Владимир, 1903; Щербак В. А. Сучасний український фарфор. «Українське мистецтвознавство», 1968, в. 2.

М. Г. Сівчикова
(технічна характеристика),
Т. Є. Сангурська.

ФАРФО́РО-ФАЯ́НСОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють фарфорові, фаянсові, майолікові та ін. вироби тонкої кераміки. Охоплює виробн. госп. та художньо-декоративного *фарфору, фаянсу*, напівфарфору й *майоліки*. Осн. сировиною для Ф.-ф. п. є *каолін, польовий шпат*, кварцовий пісок, пластична глина, *бентоніт*. У Росії перший фарфоровий з-д (тепер Ленінгр. фарфоровий з-д ім. М. В. Ломоносова) збудовано 1744 у Петербурзі. В 50-х рр. 18 ст. збудовано Димитровський, 1882 — Дульовський фарфорові з-ди (тепер Моск. обл.). У 1915 в Росії діяло 36 з-дів Ф.-ф. п. На Україні у 1783 почали працювати фарфор. з-д у Корці (Волинь), 1798 — *Межигірська фаянсова фабрика* (під Києвом), 1799 засн. Городницький фарфор. і Васильківський майоліковий з-ди. В 1913 на Україні діяло 9 з-дів по виробн. фарфорових і фаянсових виробів. За роки Рад. влади в країні споруджено нові підприємства галузі, старі з-ди модернізовано, і вони перетворилися на великі механізовані підприємства, оснащені сучас. устаткуванням автоматичної та напівавтомат. дії, механізованими потоковими лініями, безперервно діючими конвейерними сушарками та швидкісними печами випалу. В УРСР, зокрема, створено велику комплексну сировинну базу для Ф.-ф. п., відкрито багаті родовища каолінів, польового шпату та пегматиту. В 1962—67 збудовано нові фарфорові з-ди потужністю 3 млн. шт. виробів на рік кожний у Полтаві, Сумах, Тернополі, Бориславі, Синельниковому. У м. Береговому споруджено майоліковий з-д потужністю 1 млн. шт. виробів на рік. У восьмій п'ятирічці реконструйовано Полонський, Коростенський, Баранівський фарфорові з-ди. В 1972 введено в дію новий з-д в м. Дружківці (Донец. обл.) потужністю 25 млн. шт. виробів на рік. У 1982 Ф.-ф. п. республіки налічувала 18 з-дів, у т. ч. 13 фарфорових, 2 фаянсові, 3 майолікові. Найбільші підприємства галузі — *Баранівський фарфоровий завод* імені В. І. Леніна, *Будянський фаянсовий завод «Серп і молот»*, Коростенський фарфоровий з-д ім. Ф. Е. Дзержинського, Дружківський і Полонський фарфорові з-ди. Проблеми розвитку Ф.-ф. п. на Україні розробляють у *Фарфоро-фаянсової промисловості українському науково-дослідному інституті*.

А. Є. Український.

ФАРФО́РО-ФАЯ́НСОВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — назва (з 1983) *Скляної і фарфоро-фаянсової промисловості українського науково-дослідного інституту*.

ФАСА́Д (франц. façade, від face — лице, лицьовий бік) — зовнішній бік будівлі. Пропорції, членування, декор Ф. звичайно зумовлені функціональним призначенням споруди, особливостями її стилістичного, просторового і конструктивного рішень.

ФАСЕ́ТКОВІ О́ЧІ (від франц. facette — грань) — парні складні органи *зору* членистоногих. Складаються з великої кількості *оматидіїв*. У комах нерухомі, розміщені по боках голови; у ракоподібних іноді — на рухомих виростах. Розрізняють апозиційні та суперпозиційні Ф. о. У апозиційних Ф. о. оматидії ізольовані один від одного непрозорим *пігментом*, і рецептори сприймають світло, напрям якого збігається з віссю даного оматидія (мал.); властиві тваринам, які ведуть денний спосіб життя. У суперпозиційних Ф. о. ізоляція оматидіїв змінна; при слабкому освітленні пігмент переміщується, і промінь світла проходить крізь кілька оматидіїв, що збільшує чутливість ока; характерні для тварин, які ведуть присмерковий або нічний спосіб життя. Ф. о. забезпечують у багатьох безхребетних *колірний зір*.

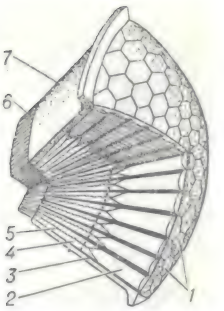

Схема будови апозиційного **фасеткового ока:**
1 — роговичні фасетки;
2 — світлозаломлюючий апарат;
3 — пігментна клітина;
4 — зорова клітина;
5 — світлочутливий елемент оматидія;
6 — аксони зорових клітин;
7 — **очна капсула.**

ФА́СІС, Фасід (Φάσις) — 1) Давньогрец. назва р. Ріоні, основної річки *Колхіди*. Через Ф. проходила зх. частина старод. торг. шляху від Чорного до Каспійського морів. 2) Античне і середньовічне місто в гирлі однойменної річки. Засн. в 6 ст. до н. е. греками — вихідцями з *Мілета*. Згідно з повідомленням давньогрец. історика і географа *Страбона*, Ф. був торг. портом *колхів*. За римського і візантійського панування (2—6 ст.) Ф.— міцна фортеця з постійною залогою, з 11 ст.— резиденція митрополита *Лазіки*.

ФА́СМЕР (Vasmer) Макс (28.II 1886, Петербург — 30.XI 1962, Зх. Берлін) — нім. філолог, славіст та балканіст, член Нім. АН у Берліні, Саксонської АН у Лейпцігу та ряду ін. академій, іноземний чл.-кор. АН СРСР (з 1928). Закінчив Петерб. ун-т. Професор Петерб. (з 1909), Саратовського (1917), Тартуського (1918—21) університетів. Згодом працював в ун-тах Лейпціга, Берліна, Стокгольма. Автор праць про взаємозв'язки слов'ян. мов з навколишніми мовами, східноєвроп. антропоніміки й топоніміки. Основні з них: «Греко-слов'янські етюди» (т. 1—3, 1906—09), «Дослідження з історичної етнології Східної Європи» (т. 1—4, 1932—36), «Словник російських географічних назв» (т. 1—7, 1967—75). Найзначніша праця Ф.— етимологічний словник рос. мови. У багатьох працях використовував матеріали укр. мови.

Тв.: Рос. перекл.— Этимологический словарь русского языка. Перевод и дополнения О. Н. Трубачева. т. 1—4. М., 1964—73.

О. М. Трубачов.

ФА́СТІВ — місто обласного підпорядкування Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Унаві (прит. Ірпеня). Залізнич. вузол. 54 тис. ж.

Фарфоро-фаянсова промисловість. Перевірка якості готової продукції на Полтавському фарфоровому заводі.
В цеху автоматизованих ліній Баранівського фарфорового заводу імені В. І. Леніна.

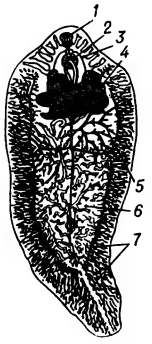

Фасціола печінкова:
1 — ротова присоска;
2 — черевна присоска;
3 — кишечник;
4 — матка;
5 — яєчник;
6 — сім'яник;
7 — жовточники.

В. Д. Фатальчук, *О. І. Юнак.* Обкладинка до збірки «Пісні колгоспні». 1980.

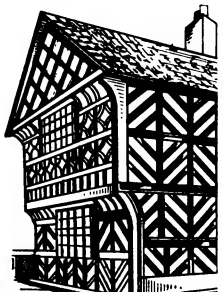

Фахверк. Фахверковий будинок. Англія. 16 ст.

(1983). Вперше згадується в історичних документах під 1390. Був під владою шляхет. Польщі. В 1601 Ф. надано права і привілеї містечка. Жителі Ф. брали активну участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. З серед. 80-х рр. 17 ст. до 1702 Ф.— полкове місто *Фастівського полку*. Ф. був центром *Палія повстання 1702—04*. Під час *Коліївщини* 1768 Ф.— опорний пункт гайдамацьких загонів М. *Швачки* та А. *Журби*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ф. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено 30.I 1918. З 1938 Ф.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (22.VII 1941—7.XI 1943) в місті діяло антифашист. підпілля, одним з учасників якого був П. М. *Буйко*. У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: хім. машинобудування, електротермічного устаткування, газомазутних пальникових пристроїв і газовикористовуючої апаратури, споживчої тари, цегельний; меблева і швейна ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Районний комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 14 заг.-осв., музична і 2 спорт. школи; 7 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні; 2 будинки культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 7 б-к. Пам'ятка *дерев'яної архітектури* — Покровська церква (1740). У 1846 Ф. відвідав Т. Г. Шевченко.

ФА́СТІВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні в кін. 17 — на поч. 18 ст. Створений у серед. 80-х рр. 17 ст. запорізькими козаками на чолі з С. *Палієм*, які брали участь під час австро-тур. війни 1683 — 99 у поході польс.-шляхет. війська 1683 на Відень проти тур. загарбників. До складу Ф. п. ввійшли пн. частина кол. *Білоцерківського полку* і майже вся територія кол. *Паволоцького полку*. Оселившись у м. Фастові (тепер Київ. обл.), який був центром пропаганди католицизму на Правобережній Україні, С. Палій вигнав з міста єзуїтів, збудував фортецю і почав заселення Ф. п. козаками та селянами-втікачами з панських маєтків Правобережної і Західної України. Протягом 1690—93 чисельність козаків збільшилася з кількохсот до 3 тис. чол. Оселилося чимало і *посполитих*. Населення Ф. п. було звільнене від феод. повинностей і сплачувало лише натуральні податки на утримання козац. війська і старшини. В 90-х рр. 17 ст. Ф. п. став центром визвольної боротьби за возз'єднання Правобережної України з Росією. Козаки Ф. п. 1691—96 здійснили успішні походи проти тур.-тат. агресорів (на Очаків, Тягиню та ін. фортеці). Під час *Палія повстання 1702—04* Ф. п. був гол. опорною базою повстанців. Після здобуття ними 31.X (10.XI) 1702 Білої Церкви і оголошення її полковим містом Ф. п. було перейменовано на Білоцерківський полк.

ФА́СТІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 50,1 тис. чол. (1983). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 21 сільс. Раді нар. депутатів. Центр — м. *Фастів*. Ф. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поверхня — пологохвиляста, підвищена рівнина. Корисні копалини: граніти, глини, піски. Річки — *Ірпінь, Унава, Кам'янка* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні та сірі й темно-сірі опідзолені. Пн., незначна частина району лежить у

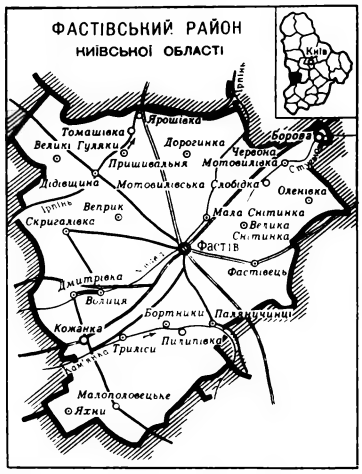

межах зони мішаних лісів, пд.— у межах лісостепу. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха) займають 17,8 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Фастів. Найбільші підприємства у районі — спиртовий (с. Триліси), цукр. (смт Кожанка) з-ди, Мотовилівський дослідно-експериментальний деревообр. комбінат (смт Борова). Районний комбінат побутового обслуговування (Фастів), 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 54,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, горох, кукурудза, гречка, цукр. буряки, овочеві. Розвинуте садівництво (1,1 тис. га). У Ф. р.— 14 колгоспів, 2 радгоспи, учбове г-во Укр. с.-г. академії (в с. Велика Снітинка), Київ. овочекартопляна станція (смт Борова), міжколг. виробниче об'єднання по виробн. продуктів птахівництва, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Фастів, залізничні станції Мотовилівка, Кожанка. Майже всі автомоб. шляхи (245 км) з твердим покриттям. У районі — 27 заг.-осв. шкіл, 48 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 16 будинків культури, 21 клуб, 41 кіноустановка, 38 б-к, музей-садиба укр. композитора К. Г. *Стеценка* в с. Веприку Ф. р., де його поховано. У с. Трилісах 29 грудня 1825 (10 січня 1826) почалося повстання *Чернігівського полку*. У с. Ярошівці загинув П. М. *Буйко* — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. На хуторі Млинок (поблизу с. Веприка) проходили дитячі роки рад. фізика А. П. *Александрова*. У Ф. р. видається газ. «Перемога» (з 1930).

Л. Б. Ходаківський.

ФА́СЦІЇ (від лат. fascia — пов'язка, перев'язь) — допоміжні елементи *м'язів* хребетних тварин і людини. Являють собою тонкі сполучнотканинні (див. *Сполучна тканина*) листки, які складаються з переплетених між собою *колагенових волокон* та *еластичних волокон*. Розміщуються під жировим підшкірним шаром (п о в е р х н е в а, або п і д ш к і р н а, Ф.) або вкривають, ніби футляр, окремі м'язи, групи їх, органи порожнин *тулуба*, судини, нерви (г л и б о к а, або в л а с н а, Ф.). Ф. утримують м'язи та *сухожилки* в певному положенні, розділяють групи та шари м'язів, підтримують нормальний обмін води і солей між кров'ю і тканинами, перешкоджають поширенню запальних процесів тощо.

ФАСЦІО́ЛА ПЕЧІ́НКОВА, печінкова двоустка (Fasciola hepatica) — паразитичний черв'як класу *дигенетичних присисників*. Паразитує в печінкових протоках, жовчному міхурі травоїдних тварин (перев. рогатої худоби), іноді — людини, спричинюючи тяжке захворювання — *фасціольоз*. Ф. п. поширена в усіх частинах світу. Життєвий цикл складний, з одним проміжним хазяїном — молюском малим ставковиком (Limnaea truncatula). Яйця розвиваються у воді, личинка — *міраційй*, потрапивши в тіло проміжного хазяїна, перетворюється на спороцисту, в якій згодом розвиваються *редії*, а в редіях — церкарії. Вони виходять з тіла молюска у воду і згодом інцистуються (див. *Циста*) на водяних рослинах чи безпосередньо у воді, перетворюючись на *адолескарія*. Потрапивши разом з водою або травою в кишечник тварини — остаточного хазяїна, адолескарій виходить з цисти і через порожнину тіла молода Ф. п. проникає у протоки печінки, де й досягає статевої зрілості.

В. П. Коваль.

ФАСЦІОЛЬО́З — гельмінтозна хвороба свійських і диких тварин, гол. чин. овець, великої рог. худоби, свиней, зайців, нутрій та ін., що спричинюється плоскими червами *фасціолами печінковими* (див. *Трематодози*), які паразитують в печінці. Іноді хворіє людина. Розвиток паразита відбувається за участю *проміжних хазяїв* — молюсків. Тварини заражаються Ф. на пасовищі, заковтуючи личинок збудників (адолескаріїв) з травою, водою, сіном. Токсини паразита отруюють організм, спричинюють зміни в крові. Хворі тварини худнуть, знижують продуктивність, у них порушується травлення, набрякають повіки, червона стінка, підгруддя. При гострій формі тварини часто гинуть. Л і к у в а н н я: дегельмінтизація гексихолом, чотирихлористим вуглецем, бітіонолом та ін. Профілактика: боротьба з молюсками, впорядкування пасовищ та місць водопою, профілактич. дегельмінтизація тощо.

Літ.: Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971; Справочник по ветеринарии. Л., 1978.

Ю. Я. Полулях.

ФАТАЛІ́ЗМ (від лат. fatalis — визначений долею) — релігійні, а також філософські погляди, що грунтуються на визнанні панування над людиною і суспільством сліпих, невідворотних сил, які нібито наперед визначають їхню долю. В міфології, напр., такими силами є фатум, *доля*; в релігії — «божественний промисел», у деяких системах *об'єктивного ідеалізму — ідея, логос*; у вченні *метафізичного матеріалізму* — природа. Гносеологічною основою Ф. у філос. системах є нерозуміння діалектичного співвідношення *необхідності і випадковості, свободи і необхідності*. Діалектичний матеріалізм протиставляє Ф. принцип діалектико-матеріалістичного детермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*).

ФАТАЛЬЧУ́К Володимир Дмитрович [26.V (8.VI) 1903, м. Горохів, тепер Волин. обл.—20.II 1981, Київ] — укр. рад. графік. В 1929 закінчив Київ. художній ін-т, де навчався у В. *Касіяна*, І. *Плещинського* та А. *Середи*. Працював у галузі книжкової графіки, плаката і медальєрного мист. у співавт. з О. Юнак. Твори: плакати — «Більшовицька вісялка» (1931), «Слава радянським партизанам...» (1944), «Прекрасна Україна — возз'єднана, єдина» (1945); оформлення та ілюстрації до книжок — «Українські народні казки» (1951), «Літопис Великої дружби». Збірник (К., 1954), «Антологія української поезії», т. 1—4 (К., 1957), «Лісова пісня» Лесі Українки (1958), тритомник «Українські народні пісні», 1—2 томи (К., 1964—65), «Хмельницький» Івана Ле (1969), «Кобзар» Т. Шевченка (1980). Автор ювілейних медалей та пам'ятних значків (1964—70).

ФА́ТА-МОРГА́НА (італ. fata morgana — міраж, марево) — оптичне явище в атмосфері, коли на горизонті з'являються численні, часто спотворені, зображення наземних предметів, що знаходяться за горизонтом. Являє собою складну форму *міражу*. Виникає внаслідок аномальної рефракції сонячних променів, коли у нижній атмосфері є кілька шарів повітря різної густини, що можуть давати дзеркальне зображення наземних предметів. Ф.-м. спостерігається у чистому повітрі в жаркі дні в степу, пустелях, на морі.

ФАТИМІ́ДИ — династія араб. *халіфів* (909—1171), яка виводила своє походження від Фатими, дочки *Мухаммеда*. Династія Ф. ствердилася в Іфрікії (сучас. Туніс) в результаті завоювання цієї країни *берберами*, які боролися проти дин. *Аглабідів*. До серед. 10 ст. Ф. завоювали Пн. Африку і Сіцілію, 969 — Єгипет. До кін. 10 ст. їхню владу визнано в Хіджазі, Йємені, Сірії. Столицею Халіфату Ф., що являв собою військ.-теократичну д-ву, були Кайруан, потім Махдія, а з 973 — Каїр. В серед. 11 ст. Халіфат Ф. занепав. У 1171 Ф. заступила дин. Еййобідів.

ФА́ТУМ (лат. fatum) — див. *Доля*.

ФАТЬМА́-КОБА́ — навіс у Байдарській долині поблизу с. Передового (біля Севастополя), в якому виявлено багатошарову стоянку. Досліджували її 1927, 1956—59. При розкопках відкрито шари часів *азільської культури* і *тарденуазької культури*. В нижньому, азільському, шарі виявлено залишки вогнища, знайдено крем'яні знаряддя, кістки тварин. У верхньому, тарденуазькому, шарі виявлено скорчене поховання кроманьйонської людини (див. *Кроманьйонці*), залишки вогнищ, крем'яні й кістяні знаряддя, кістки тварин. На майданчику перед навісом розкопано шари неолітичного та енеолітичного часів.

ФА́УНА [від лат. Fauna — Фавна (богиня полів і лісів, охоронниця і покровителька стад)] — сукупність усіх видів тварин, що сформувалася історично в певному зоогеографічному районі суходолу або акваторії чи на всій земній кулі. Ф. звичайно складається з різних за походженням груп тварин, чи фауністичних комплексів. У кожному з регіонів живуть як корінні види — *автохтони*, так і види-іммігранти (див. *Іммігранти* в біології). За місцем оселення тварин розрізняють водну Ф. (морську, прісноводну та ін.) та суходільну Ф. (грунтову, наземну, лісову, степову тощо). Розрізняють також сучас. Ф. та викопні Ф. (кембрійська Ф., палеоценова Ф., голоценова Ф. та ін.). Ф. минулих геол. часів називають ще за місцем знаходження (трипільська Ф. тощо) чи за назвою типового представника (гіпаріонова Ф., мамонтова Ф.). Поняття Ф. застосовують також щодо окремих таксонів тварин (ентомо-, орніто-, теріофауна та ін.). Вивчення складу Ф., її характерних особливостей, походження є осн. завданням фауністики (розділ *зоогеографії*). Опису Ф. окремих територій та акваторій присвячені спец. видання (напр., «Фауна СРСР», «Фауна України»).

О. П. Маркевич.

ФА́ХВЕ́РК (нім. Fachwerk — каркасна споруда), покліття — кістяк (*каркас*) огороджувальної конструкції (переважно *стіни*) будинку, утворений звичайно з горизонтальних (*ригелів*) і вертикальних (стояків) елементів та розкосів. Простір між елементами Ф. заповнюють цеглою, каменем або ін. матеріалом. Ф., передаючи навантаження на осн. каркас споруди, дає змогу полегшувати конструкцію стін. За середньовіччя дерев'яні фахверкові споруди (мал.) були найпоширеніші в Зх. Європі, інколи їх застосовували на Україні. В сучас. буд-ві Ф. є різновидом каркаса (переважно дерев'яного) малоповерхових споруд допоміжного або госп. призначення.

ФА́ХЕД, Фахід [справж. ім'я — Юсеф Сальман (Сольман) Юсеф; 19.VII 1901, Багдад — 14.II 1949, там же] — діяч комуністичного руху Іраку. Н. в сім'ї робітника. В 1932 заснував у м. Ен-Насірія один з перших у країні марксистських гуртків. Один із засновників Іракської КП(ІКП; 1934), член її ЦК з часу заснування. З 1940 — ген. секретар ІКП. В 1947 заарештований і засуджений до страти, але внаслідок руху протесту в Іраку та ін. країнах смертний вирок було замінено 20 роками ув'язнення. В 1949 знову відданий до суду і за вироком військ. трибуналу страчений. В 1959, після перемоги Ірак. революції 1958, посмертно амністований.

ФАХУ́РІ Омар (1896, Бейрут — 24.IV 1946, там же) — араб. публіцист, літературознавець, громад. діяч (Ліван). Член Араб. академії наук у Дамаску (з 1927). В 10-х рр. 20 ст. брав участь у нац.-визвольному русі. Один із засновників прогресивного журн. «Ат-Тарик» («Шлях», 1941) — органу Антифашист. ліги Сірії і Лівану. В 1942—46 — голова ліванського Т-ва друзів СРСР. Ранні твори — зб. статей і оповідань «Заворожені двері», зб. статей «Чотири частини», незакінч. повість «Мертвий Ханна» (усі— 1926). В публіцистичних збірках «Пощади немає» (1942), «Ліванська дійсність» (1943), «Радянський Союз — наріжний камінь будівництва нового світу» (1944) та ін. виступав проти фашизму, за реалізм і народність у л-рі, за дружбу з рад. народом.

Літ.: Юсупов Д. И. Творческий путь Омара Фахури. М., 1958.

Ю. М. Кочубей.

Фахед.

ФАЦЕ́ЛІЯ (Phacelia) — рід трав'янистих, рідше кущових рослин родини водолистих. Листки чергові або супротивні, перисторозсічені або двічі перисторозсічені. Квітки трубчасто-дзвоникоподібні в завійках. Плід — коробочка. Бл. 80 видів (за ін. джерелами — бл. 130), поширених переважно в Америці. В СРСР, в т. ч. й на Україні,— тільки в культурі. Як медонос найбільше значення має Ф. пижмолиста (Ph. tanacetifolia) — однорічна трав'яниста рослина 20—70 см заввишки. Безперервно цвіте протягом 1,5—2 міс. На Поліссі і в Лісостепу України нектаропродукція Ф. становить 200—300 кг/га, в пд. районах та на родючих грунтах — до 500 кг/га. Урожай насіння 3—4 ц/га і більше. Пізні посіви Ф. після закінчення цвітіння заорюють на зелене добриво (див. *Сидерація*).

Ю. А. Карабаш.

ФАЦЕ́ЦІЯ (лат. facetia — жарт, дотеп) — коротке смішне оповідання анекдотичного змісту. Цей жанр гумористичної л-ри виник в Італії в середні віки і особливо поширився в епоху *Відродження*. Жанрові риси Ф. чітко визначилися в збірці «Фацецій» (1452) італійця П. Браччоліні. Ф. генетично пов'язані з *фабліо*, але писалися прозою. У Ф. об'єктом висміювання часто ставали дворяни й духівництво. В Росії й на Україні перекладні Ф. з'явилися в 17 ст. Їх фабули використовувалися в байках, нар. казках та *лубочній літературі*.

В. М. Лесин.

ФАЦЗЯ (кит. — школа законників), законники, легісти— давньокит. філософська школа. Осн. положення школи Ф. сформулював Шан Ян (390—338 до н. е.), значний внесок у вчення легістів зробив *Хань Фей* (288—233 до н. е.). Прихильники Ф. боролися проти пережитків родового ладу та общинно-патріархальних традицій. Легісти обстоювали *абсолютизм*, сильну імператорську владу, створення централізованої деспотичної

Фацелія пижмолиста. Верхня частина рослини та квітка.

Фаюмські портрети. Смаглява молода жінка. Воскова темпера. Середина або 2-а половина 2 ст. Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

Фаянс. Ваза для десерту. Завод Терехових і Кисельова. 30-і рр. 19 ст. Скульптурна композиція «Роззування чоловіка». Гжель. Остання третина 18 ст.

д-ви. До найважливіших легістських концепцій належать: держ. регулювання екон. процесів, систематичне оновлення держ. апарату. Легісти виступали за концентрацію зусиль народу на землеробстві й війні, розробили вчення про нагороди й покарання як найефективніші засоби виховання народу. Легізм був офіц. ідеологією імперії Цінь (3 ст. до н. е.). В імперії Хань (3 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.) Ф. включено до *конфуціанства*, яке стало офіц. доктриною. Ф. відіграла значну роль у формуванні імператорської системи влади й розвитку юридичної науки в Китаї.

ФА́ЦІЯ (від лат. facies — образ, вигляд) — 1) У геології — комплекс осадочних гірських порід з певними літологічними, мінералогічними та ін. особливостями, що характеризують умови їхнього утворення. За генетичними ознаками Ф. поділяють на морські, континентальні й перехідні. Великі однотипні комплекси Ф. у розрізі об'єднують у *формації*. Сукупність методів реконструкції палеогеогр. обстановки, за якої утворилися Ф., наз. фаціальним аналізом. На підставі цього аналізу роблять висновки про умови утворення порід і пов'язаних з ними корисних копалин. Деякі дослідники вважають, що Ф.— це фіз.-геогр. умови, тобто обстановка осадконагромадження. Досліджує Ф. розділ *історичної геології*—вчення про фації. 2) У ландшафтознавстві — елементарний *природно-територіальний комплекс*, найменша морфологічна складова частина *ландшафту* географічного. Ф. є частиною *урочища*. Являє собою найпростіше ландшафтне утворення в межах одного елементу *мезорельєфу* або окремої форми *мікрорельєфу* і характеризується однорідністю *материнської породи*, умов зволоження, мікроклімату, грунтового та рослинного покриву і своєрідністю тваринного світу і мікроорганізмів. Приклади Ф.: еродований схил яру, мулисто-солончакувате днище *поду*, плеската ділянка орного угіддя в межиріччі.

В. О. Міщенко (фація у геології), *В. М. Пащенко* (фація у ландшафтознавстві).

ФАШИ́ЗМ (італ. fascismo, від fascio — жмут, зв'язка; об'єднання, союз) — терористична диктатура найреакційніших сил монополістичного капіталу, крайньо праві політ. течії, партії, угруповання, що виникли в бурж. країнах у період *загальної кризи капіталізму*. Соціальною базою Ф. є *дрібна буржуазія* та декласовані елементи. Великі монополії вдаються до Ф., коли вони неспроможні в умовах наростання робітн. руху і класової боротьби утримати владу методами парламентаризму і бурж. демократії. Внутр. політика Ф. підпорядкована завданню збереження капіталістичної системи, панування фінансової олігархії, придушення терористичними методами робітничого національно-визвольного і загальнодемократич. рухів, демократичних прав і свобод. Зовнішня політика Ф. спрямована на імперіалістичне поневолення інших народів, на розв'язування загарбницьких воєн, на підрив і ліквідацію соціалізму як світової системи. Для ідеології Ф. характерні знавіснілий *антикомунізм*, *шовінізм* і *расизм*, проповідь класового миру і класової гармонії, «корпоративної» нації, провідної ролі «вищої раси», вождизму, нестримна соціальна демагогія з метою залучення на свій бік різних верств і прошарків капіталістичного суспільства, використання їх у своїх цілях та маскування справжньої суті Ф. Найвищою формою суспільного життя ідеологи Ф. проголошують тоталітарну державу і мілітаризацію. Перші організації Ф. виникли 1919 в Італії (в 1921 об'єдналися у Фашистську національну партію) та Німеччині (*Націонал-соціалістська партія*). В 1922 в Італії і 1933 в Німеччині Ф. прийшов до влади. В 30-х рр. фашист. і профашист. режими утвердилися в Португалії, Іспанії, Угорщині, Румунії, Польщі та ряді інших країн Європи. Загроза, яку ніс в собі Ф. робітничому класові і всьому прогресивному людству, викликала масовий *антифашистський рух*, в якому об'єдналися представники різних класів, політ. поглядів, віросповідань тощо (див. також *Антифашистські конгреси* у Парижі). Значну роль в організації антифашист. руху відіграли комуністичні партії, VII конгрес *Комуністичного Інтернаціоналу* (1935). Зусиллями комуністів у ряді країн було створено *Народний фронт*, що об'єднав демократичні сили в антифашист. боротьбі. Фашист. Німеччина та блок союзних з нею д-в (див., зокрема, «*Антикомінтернівський пакт*»; *Берлінський пакт 1940*) розв'язали *Другу світову війну 1939—45*. В окупованих країнах розгорнувся антифашист. *Рух Опору*. Розгром 1945 фашист. Німеччини та її союзників силами *антигітлерівської коаліції* при вирішальній ролі СРСР завдав тяжкого удару Ф. Проте корені Ф. не було остаточно ліквідовано. «*Холодна війна*», почата імперіалізмом в серед. 40-х рр., призвела до збереження Ф. в ряді країн (в Португалії — до 1974, Іспанії — до 1975), до відновлення фашист. партій і орг-цій у ФРН, Італії, США та ін. (див. *Неофашизм*). 1954 утвердилася фашист. диктатура в Парагваї, на поч. 60-х рр. ультрареакц. сили вчинили спробу держ. перевороту у Франції (див. *ОАС*), 1967—74 існувала фашист. диктатура в Греції, 1973 — встановлено крайньо правий режим в Чілі.

До методів Ф. вдаються *сіонізм* і *апартеїд*. Демократичні сили світу ведуть активну боротьбу проти загрози Ф. та фашистських режимів. В авангарді цієї боротьби йдуть комуністичні та робітничі партії.

Літ.: Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945. К., 1970; Движение международной солидарности трудящихся. 1924—1932. К., 1980.

А. В. Кудрицький.

ФАШИ́НА (нім. Faschine, від лат. fascis — в'язка хмизу) — туго скріплена (скрученими прутами або дротом) в'язка хмизу. Фашини бувають важкі (довж. 5—10, діам. 0,6—1,2 м, завантажені галькою, щебенем та ін.) і легкі (довж. 2—5 м, діам. 25—30 см). Ними укріплюють береги річок (див. також *Регуляційні споруди*) і укоси земляних споруд, їх використовують в дорожньому буд-ві (при прокладанні доріг на болотистій місцевості) тощо.

ФАЩІ́ВКА — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична станція. 6,3 тис. ж. (1983). У Ф.— шахта «Фащівська» виробничого об'єднання «Ворошиловградвугілля», збагачувальна фабрика «Комендантська», ватний цех Перевальської ф-ки «Спортвироби», будинок побуту. Профес.-тех. училище, заг.-осв. школа, лікарня, поліклініка, 2 клуби, 2 б-ки. Ф. виникла 1893, с-ще міського типу — з 1957.

ФАЩІ́ВКА — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована за 4 км від залізнич. ст. Комендантська. 3,7 тис. ж. (1983). У Ф.— радгосп «Супутник». Середня школа, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1773, с-ще міськ. типу — з 1958.

ФАЮ́МСЬКІ ПОРТРЕ́ТИ, фаюмські портрети — живописні посмертні портрети у Стародавньому Єгипті. Найбільшого поширення набули в 1—3 ст. Багато творів цього типу 1887 знайдено в оазисі Файюм — звідси їхня назва. Писали Ф. п. на тонких дошках, рідше —на полотні, восковими фарбами (*енкаустика*) або *темперою*; іноді виконували ще за життя людини, а після смерті накладали на обличчя мумії. Ф. п. відзначалися життєвістю образів. Велика колекція зберігається в Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві та ДЕ в Ленінграді.

Іл. див. також до статей *Єгипет* Стародавній, т. 4, с. 96 — 97, і *Портрет*, т. 9, с. 32—33.

Літ.: Фаюмский портрет. [Альбом]. М., 1965; Фаюмские портреты в Эрмитаже. Каталог выставки. Л., 1979.

ФАЯ́НС (франц. faïence, від назви італ. міста Фаенца, одного з центрів керамічного виробництва) — тонкий пористий *керамічний матеріал* звичайно білого кольору. Відрізняється від *фарфору* меншою щільністю і більшим водопоглинанням (до 9—12 %). Термостійкість Ф.— понад 7 теплозмін, вогнетривкість — 1650 — 1670 °С, коеф. лінійного терміч. розширення в інтервалі т-р 20—600 °С (5 — — 9) · 10^{-6}1/°С, границя міцності на згин 10—30, при ударі — 0,1—0,2 МПа. Складові частини фаянсової маси — пластичні вогнетривкі *глини, каолін, польовий шпат, мергель, крейда* тощо. За складом фаянсової маси розрізняють Ф. твердий (польовошпатовий, найпоширеніший) і м'який (напр., глиняний, вапняний). Вироби з Ф. виготовляють пластичним формуванням і литтям, рідше — пресуванням. Відформовані й висушені сирцеві вироби піддають подвійному *випалу*: попередньому, або бісквітному (див. *Бісквіт*), — для закріплення черепка (при т-рі

950—1160 °С — для м'якого Ф., 1230—1280 °С — для твердого Ф.) і наступному, або глазурному (т-ра 950—1160 °С), — для розплавлення водонепроникної *глазурі*, нанесеної на черепок після першого випалу. Деякі масивні вироби випалюють одноразово. Декоративність виробів з Ф. підвищують розписом підглазурними або надглазу́рними фарбами (цей розпис закріплюють при т-рі 700—900 °С). Ф. застосовують переважно у виробн. буд. кераміки (глазурованих білих і кольорових облицювальних плиток), сан.-тех. виробів. З Ф. виготовляють твори мистецтва (вази, худож. пластику та ін.), посуд. Вироби, близькі до Ф., були відомі у Старод. Єгипті. Їх виготовляли в Китаї (4 ст.) та в Кореї. Особливу художню цінність становлять фаянсові вироби Японії (з-д Сацума, 16 ст.) і Персії (м. Рей, 11—14 ст.). У Європі виробництво Ф. почалося в 16 ст. у Франції (м. Сен-Поршер, майстер Б. Поліссі), а також у Голландії (м. Делфт). У розвиток Ф. значний внесок зробив Дж. *Веджвуд* (Англія, 18 ст.), який удосконалив виробництво Ф. «кольору вершків». У Росії Ф. почали виробляти у 18 ст. На поч. 19 ст. виникли фаянсові з-ди в селах Домніно, Кузнецово і Городище Тверської губернії, у Петербурзі; на них виготовлялися фаянсові вироби «кольору вершків», білого, сірого, мармурового та ін. кольорів. Особливо цінним є гжельський Ф. з виразними синіми розписами на білому тлі і золотистими розписами на жовтому тлі. На Україні виробн. Ф. налагоджено з кін. 18 ст. Найвідоміший — межигірський Ф. (див. *Межигірська фаянсова фабрика*). Для укр. Ф. характерні вироби (столовий і чайний посуд, декоративна скульптура тощо), прикрашені рельєфним орнаментом, осн. мотивами якого є виноградна лоза з листям та гронами. В 19 ст. укр. Ф. оздоблювався сюжетними та портретними розписами. В СРСР осн. центрами виробництва худож. Ф. є Конаковський з-д ім. М. І. Калініна (РРФСР), *будянський фаянсовий завод «Серп і молот»* та Кам'янобрідський фаянсовий завод у с. Кам'яний Брід Баранівського р-ну Житомир. обл. (УРСР). Серед сучас. укр. художників — Н. Коковихін, В. Сергєєв, В. Бєляков, А. Хихлєєва, Г. Чернова, Б. П'яніда, Ф. Вакула, Г. Кломбицька, І. Сень, М. Ніколаєв, А. Микєєва. Питання розробки і вдосконалення технології фаянсу і фарфору вивчають Всесоюзний н.-д. інститут фарфору (Ленінград), *Фарфоро-фаянсової промисловості український науково-дослідний інститут* (м. Вишневе Київ. обл.). Див. також *Фарфоро-фаянсова промисловість*. Іл. див. також на окремому аркуші с. 448—449 і до ст. *Кераміка*, т. 5, с. 102.

Літ.: Салтыков А. Б. Русская керамика. М., 1952. Див. також *літ.* до ст. *Фарфор*.

М. Г. Сівчикова (технічна характеристика), *Л. Є. Жоголь*.

ФЕБ (Φοῖβος — «Осяйний», «Променистий») — у грец. міфології одне з імен-епітетів бога Сонця *Геліоса* (*Аполлона*).

ФЕ́БА (за ім'ям давньогрец. богині Феби) — один з супутників *Сатурна*. Діаметр 240 км, віддаль від центра планети 12 945 000 км. Відкрив 1899 амер. астроном У. Г. Пікерінг (1858 — 1938). Ф. обертається навколо Сатурна у напрямі, протилежному напрямові обертання планети навколо своєї осі. Див. *Супутники планет*.

ФЕДА́Ї, фідаї (перс. та араб., букв. — людина, яка жертвує собою в ім'я віри, ідеї) — 1) У середні віки в Ірані, Сирії, Лівані члени таємної реліг. орг-ції. 2) Під час *Іранської революції 1905—11* члени добровольчих збройних загонів міської бідноти, дрібної буржуазії, селян, робітників, які становили головну силу революції. 3) В новітній час: а) в Іран. Азербайджані члени загонів самооборони, учасники нац.-демократичного руху 1945—46; б) бійці міських загонів патріотичного підпілля в Алжірі в період нац.-визвольної війни 1954 — 62; в) Ф. (іноді неточно — федаїни) — члени збройних партизанських загонів *Палестинського руху опору*.

ФЕ́ДЕР (Феддер, Феддерс) Юлій Янович [Іванович; 7 (19).VI 1838, Кокнесе, тепер Стучкінського р-ну Латв. РСР — 19.I (1.II) 1909, Ніжин, тепер Черніг. обл.] — латис. живописець, один із засновників латис. реалістичного пейзажного живопису. В 1856—62 навчався в петерб. АМ у С. Воробйова, 1875—76 — в дюссельдорфській АМ у Е. Дюккера. Твори: «Пейзаж з грозовим небом» (1873), «Долина річки Гауї» (1891), «Руїни у Ліфляндії» (1902), «В парку Сігулди» (1907). Часто приїжджаючи на Україну, Ф. створив картини: «Річка Донець біля Святих гір», «Поблизу Святогорського монастиря» (обидві — 1882), «Дніпровський поріг» (1892), «Вугільні ями» (1897). Викладав малювання і креслення в навч. закладах Єлгави, Харкова, Бєлгорода, Петербурга. Картини зберігаються в Худож. музеї Латв. РСР у Ризі, Дніпроп. худож. музеї.

Ю. Я. Федер. Долина річки Гауї. 1891. Художній музей Латвійської РСР. Рига.

Літ.: Эглит А., Лапинь А. Юлий Феддерс. Рига, 1958.

ФЕДЕРАЛІ́ЗМ (франц. fédéralisme, від лат. foedus — договір, союз) — принцип організації держ. устрою на засадах *федерації*. Під Ф. розуміють визнання необхідності внутр. територіального поділу д-ви на ряд суверенних д-в або держ. утворень (республік, штатів, кантонів тощо), які мають свої законодавчі, виконавчі і судові органи. Ці утворення здійснюють свої суверенні права й через федеральні органи, структура, компетенція і діяльність яких має на меті забезпечення заг. завдань та інтересів усіх суб'єктів федерації. Ф. соціалістичний — принцип національно-державного устрою багатонац. соціалістичних держав (СРСР, СФРЮ, ЧССР), який гарантує на основі вільного самовизначення націй і добровільного держ. об'єднання рівноправних соціалістичних республік держ. єдність соціалістичних націй і народностей, їхнє гуртування з метою будівництва соціалізму і комунізму. Бурж. Ф., як правило, не пов'язаний з держ. організацією міжнац. відносин і має історично минущий характер. Гол. тенденцією його розвитку в умовах монополістичного капіталізму є тенденція до створення *унітарних держав*, унітаристської централізації. *Є. А. Тихонова*.

ФЕДЕРА́ЛЬНЕ БЮРО́ РОЗСЛІ́ДУВАНЬ (ФБР) — відомство м-ва юстиції США, створене 1908 для розслідування порушень федерального законодавства. На ФБР покладено також гарантування держ. безпеки США. Поєднує функції кримінальної й таємної політ. поліції. Використовується правлячими колами для переслідування прогресивних організацій.

ФЕДЕРА́ЛЬНІ ЗБО́РИ — найвищий орган *влади державної* і єдиний законодавчий орган ЧССР. Обираються населенням строком на 5 років у складі двох рівноправних палат: Народної палати (200 депутатів) і Палати національностей (75 депутатів — від ЧСР і 75 депутатів — від ССР). Ф. з. приймають Конституцію ЧССР та інші закони, вирішують принципові питання внутр. і зовн. політики, обирають Президента ЧССР (строком на 5 років), контролюють діяльність уряду ЧССР тощо. В період між сесіями Ф. з. їхню компетенцію, за деякими винятками, здійснює Президія Федеральних зборів. *П. Ф. Мартиненко*.

ФЕДЕРА́ТИ (лат. foederati, від foedus — союз) — 1) Варварські племена, які виконували військ. службу на кордонах Рим. імперії; одержували для поселення прикордонні землі і жалування. 2) В період *Великої французької революції* добровольці, які відправлялися з провінцій до Парижа захищати завоювання революції. 3) У Франції в період *«Ста днів»* учасники добровольчих загонів, які створювалися для відсічі військам антинаполеонівської коаліції. 4) Бійці *Національної гвардії*, які захищали *Паризьку комуну 1871*.

ФЕДЕРАТИ́ВНА РА́ДА ХА́РКІВСЬКИХ КОМІТЕ́ТІВ РСДРП — с.-д. орган, створений 14 (27).XI 1905 на об'єднаному засіданні харків. к-тів більшовиків і меншовиків для керівництва революц. боротьбою трудящих Харкова. Меншовики змушені були погодитися на об'єднання під тиском робітників, які вимагали єдиного с.-д. керівництва. До складу Федеративної Ради від більшовиків увійшли *Артем* (Ф. А. Сергєєв), Б. В. Авілов і Г. В. Мерцалов. Федеративна Рада мала свій орган — *«Известия Федеративного Совета Харьковских комитетов РСДРП»*. Більшовицька фракція Ради об-

Фаянс.
Ваза. Києво-Межигірський завод. Перша третина 19 ст.
О. В. Рибіна. І. П. Сень. Барильце. Будянський завод. 1967.

Герб Федеративної Республіки Німеччини.

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНИ

Площа — 248 тис. км²

Населення — бл. 59,7 млн. чол. (1982)

Столиця — м. Бонн

стоювала тактику рішучих дій, закликала робітників до повстання, стала керівним центром революц. боротьби харків. пролетаріату. Більшовики через військ.-революц. орг-цію проводили систематичну агіт.-пропагандистську роботу серед солдатів. Незважаючи на опір меншовиків, які трималися курс на згортання революції, більшовики були ініціаторами й організаторами заг. листопадового страйку робітників, спільної збройної демонстрації робітників і солдатів харків. гарнізону, *Харківського збройного повстання 1905*. В кін. грудня 1905 поліція заарештувала більшість членів Федеративної Ради. В січні 1906 після розгрому Ради створено Об'єднаний Харків. к-т РСДРП.

ФЕДЕРАТИ́ВНА РЕСПУ́БЛІКА НІМЕ́ЧЧИНИ, ФРН — держава в Центр. Європі. На Пн. омивається Північним та Балтійським морями. До складу ФРН входять о-ви Сх.-Фризькі, Пн.-Фризькі, Гельголанд, Дюне і Фемарн. У адм. відношенні поділяється на 10 земель. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Державний лад. ФРН — республіка. За формою держ. устрою — федерація 10 земель. Діючу конституцію прийнято 1949 (з того часу внесено багато змін і доповнень). Права земель, кожна з яких має свою конституцію, *ландтаг* (парламент) і уряд, обмежені федеральною конституцією. Законодавча влада належить парламентові, що складається з двох палат — *бундестагу* (обирається населенням на 4 роки; 498 депутатів) і *бундесрату* (включає від 3 до 5 представників уряду від кожної землі).

Глава д-ви — президент, який обирається строком на 5 років *Федеральними зборами,* до складу яких входять усі члени бундестагу й така сама кількість виборщиків з числа депутатів ландтагів. Виконавчу владу здійснює федеральний уряд на чолі з федеральним канцлером, який обирається бундестагом. Діє Федеральний *конституційний суд,* що користується правами конституційного контролю, тлумачення конституції, вирішення спірних питань між федерацією та землями.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Берегова лінія країни порізана численними затоками та *естуаріями* річок, береги низовинні. Пн. частину ФРН займає *Північно-Німецька низовина* (вис. 50—100 м), для якої характерні водно-льодовикові форми рельєфу (моренні рівнини, *зандри* тощо). У серед. частині підносяться Середньонімецькі гори (Рейнські Сланцеві гори, *Гарц, Шварцвальд,* Баварський Ліс та ін.) з пересічними висотами 600—700 м. На Пд. — Баварське плато, що відділяє Середньонімецькі гори від передових хребтів Сх. Альп з найвищою вершиною країни — г. Цугшпітце (вис. 2963 м). Найважливіші корисні копалини: вугілля, калійна та кам'яна солі, нафта, залізна та поліметалеві руди, графіт. Клімат більшої частини території помірний, у пн.-зх. районах — морський. Пересічна т-ра січня від —1 до +1,5°, липня від +16 до +19°. Опадів на рівнинах 600—700 мм, в горах до 1600—1800 мм на рік. Річкова сітка густа, найбільші ріки: *Рейн, Дунай,* Везер, Емс, *Ельба.* Багато річок сполучені каналами. На Пн.-Німецькій низовині поширені підзолисті та торфово-болотні грунти, в передгір'ях Середньонімецьких гір та на Баварському плато — бурі лісові грунти; на Пд. й Пд. Сх. значні площі зайняті перегнійно-карбонатними грунтами. Бл. 30 % тер. країни вкрито лісами (дубово-буковими, мішаними, в горах — хвойними). Для охорони природи у ФРН створено понад 40 природних парків (Пфальцський Ліс, Гарц, Бергштрасе-Оденвальд та ін.) і 35 заповідників.

Вид частини міста Вупператаля.

Населення. 94 % нас. країни становлять *німці*. Живуть також значні групи іммігрантів, переважно з країн Пд. Європи. Держ. мова — німецька. Пересічна густота нас.— 240,7 чол. на 1 км² (1982). Найгустіше заселені долина Рейну і особливо Рурський пром. район, найрідше — пд. приальпійські райони. Міське населення становить 94 % (1981). Найбільші міста: *Гамбург, Мюнхен, Кельн, Ессен, Франкфурт.*

Історія. ФРН створена у вересні 1949 рішенням зх. д-в (США, Великобританії, Франції, в межах кордонів їхніх окупац. зон) при активній участі нім. мілітаристських та імперіалістичних кіл на порушення рішень *Потсдамської конференції 1945* щодо устрою Німеччини після 2-ї світової війни. До влади у ФРН прийшли представники великих монополій, юнкерів, кол. нацисти й гітлерівські генерали. З проголошенням ФРН було створено держ.-політ. основу для відновлення і зміцнення влади нім. монополій. У 1949—69 уряд ФРН формувався блоком партій Християнсько-демократичний союз і Християнсько-соціальний союз (ХДС/ХСС), який проводив політику відродження *мілітаризму,* придушення демократичних сил у країні, невизнання існуючих у Європі післявоєн. кордонів. За допомогою амер. кредитів і мобілізації внутр. ресурсів у ФРН швидко відновлювалась економіка, зростав воєнно-пром. потенціал. Уряд К. *Аденауера* (1949—63) офіційно домагався розширення тер. ФРН до кордонів кол. гітлерівської Німеччини (на 1.I 1937). *«Загальний договір» 1952* між США, Великобританією, Францією і ФРН проголосив суверенітет ФРН і скасування в ній окупаційного режиму. *Паризькі угоди 1954* санкціонували мілітаризацію ФРН і вступ її 1955 до агресивного блоку *НАТО* і *Західноєвропейського союзу.* В країні відроджувалася воєнна пром-сть, формувалися власні збройні сили — *бундесвер,* 1956 запроваджено заг. військ. повинність. Зміцнювалися політ. і екон. позиції ФРН в Зх. Європі, поширювалась її експансія на зовн. ринках. У вересні 1955 на пропозицію Рад. уряду було встановлено дипломатичні відносини між ФРН і СРСР, проте повної нормалізації їх не було досягнуто через реваншистський курс уряду ФРН. Щодо СРСР та ін. соціалістичних країн правлячі кола ФРН робили ставку на політику з позиції сили, чинили опір будь-яким крокам, спрямованим на ослаблення міжнар. напруженості, намагалися перешкодити соціалістичному будівництву в НДР, прагнули незаконно включити до складу ФРН *Західний Берлін.* У 1955 вони проголосили т. з. доктрину Хальштейна, за якою визнання НДР ін. д-вами спричиняло розрив ФРН дипломатичних відносин з ними. В 1957 ФРН стала членом *Європейського економічного товариства.* В 1958 бундестаг прийняв рішення про оснащення бундесвера ракетно-ядерною зброєю. В 50-х рр. у країні відбулися масові виступи трудящих проти втягнення ФРН у систему екон. і воєнних союзів зх. д-в, розгорнувся широкий рух під гаслом боротьби «проти атомної смерті», посилився страйковий рух. У відповідь на рух протесту правлячі кола ФРН вдалися до обмеження демократичних прав і свобод трудящих, посилювали репресії, 1956 заборонили діяльність *Комуністичної партії Німеччини.* Наслідком мілітаристського і реваншистського курсу уряду ФРН було поширення неонацистського руху (1964 засн. неонацистську Націонал-демократичну партію). Екон. труднощі, банкрутство зовнішньополітичних концепцій правлячих кіл ФРН призвели 1966 до відставки уряду Л. *Ерхарда* (з 1963). Уряд «великої коаліції» — ХДС/ХСС і С.-д. партії Німеччини (СДПН), що прийшов до влади, очолив К. Г. Кізінгер (ХДС), який проголосив т. з. нову «східну політику», що загалом не змінила зовнішньополіт. курсу ФРН. У 1968 засн. Нім. комуністичну партію. На виборах 1969 до бундестагу блок ХДС/ХСС зазнав поразки, було сформовано новий коаліційний кабінет з представників СДПН і ліберально-бурж. Вільної демократичної партії (ВлДП), який очолив В. *Брандт* (СДПН). Новий уряд пішов по шляху визнання політ. і тер. реальностей у Європі, вжив ряд заходів, що сприяли *розрядці міжнародної напруженості* і припиненню *«холодної війни».* В 70-х рр. було укладено *Радянського Союзу — ФРН договір 1970, Договір між ПНР і ФРН 1970* (в яких підтверджувалася непорушність існуючих у Європі кордонів і містилася відмова

від застосування сили у розв'язанні спірних питань), *Договір між НДР і ФРН 1972, Договір між ЧССР і ФРН 1973,* договори з НРБ, УНР. У 1973 ФРН було прийнято в ООН. У 70-х рр. розвивалися екон., торг. і наук.-тех. зв'язки ФРН з соціалістичними країнами, в практику взаємовідносин увійшли регулярні зустрічі і консультації між політ. і держ. діячами соціалістичних країн і ФРН. Важливе значення для розвитку радянсько-західнонім. відносин мали переговори керівників СРСР і ФРН 1973, 1978, 1980 і 1981 (див. *Радянського Союзу — ФРН документи*), в ході яких укладено ряд угод, що розширювали сферу співробітництва між обома країнами. В 1974 уряд ФРН очолив Г. *Шмідт* (СДПН), який продовжував курс свого попередника і водночас першочерговим завданням ставив зміцнення блоку НАТО, мілітаризацію країни, зростання витрат на *гонку озброєнь*. Це викликало на поч. 80-х рр. широкі протести зх.-нім. громадськості, яка виступає проти загрози ядерної війни, натовських планів «доозброєння» (зокрема, Крефельдську відозву проти розміщення амер. ракет на січень 1984 підписало 5 млн. чол.). Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, позиції ФРН і СРСР в ряді питань істотно розходяться. ФРН робить спробу ігнорувати *Чотиристоронню угоду по Західному Берліну* (укладена 1971), не зважає в ряді питань на суверенітет НДР. СРСР стоїть за суворе і повне додержання досягнутих у 70-х рр. домовленостей. У жовтні 1982 з урядової коаліції СДПН — ВлДП вийшли вільні демократи (примкнули до блоку ХДС/ХСС), що привело до відставки уряду. До влади прийшов коаліційний кабінет з представників блоку ХДС/ХСС і ВлДП. Уряд, який очолив лідер ХДС Г. Коль, підтримує реакційний курс США, зокрема щодо розміщення на тер. ФРН нових видів амер. ракетно-ядерної зброї. ФРН — член *Європейської ради, Європейського об'єднання вугілля і сталі, Євратому*.

В. Н. Гулевич.

Політичні партії, профспілки. *Християнсько-демократичний союз* (ХДС), виник 1945, оформився як єдина партія 1950. *Християнсько-соціальний союз* (ХСС), засн. 1945. Вільна демократична партія (ВлДП), засн. 1948. Виражає інтереси гол. чином середньої буржуазії. ХДС, ХСС і ВлДП входять до урядової коаліції. *Соціал-демократична партія Німеччини* (СДПН), засн. 1946. Партія «Зелені», засн. 1980 внаслідок об'єднання політично різнохарактерних груп. Національ-демократична партія, засн. 1964. Неонацистська. *Німецька комуністична партія*, засн. 1968. Німецький союз миру, засн. 1960. Об'єднання німецьких профспілок, засн. 1949. Входить до МКВП.

Господарство. ФРН — високорозвинута індустр. країна з інтенсивним с. г. За обсягом пром. виробн. вона посідає 3-є місце в капіталістичному світі (після США та Японії). В 1981 на ФРН припадало 8,5 % обсягу пром. виробн. і 10,0 % експорту капіталістичних країн. Характерними рисами г-ва ФРН є високий рівень концентрації виробн. і капіталу, велика роль сфери послуг, потужний фінанс. та наук.-тех. потенціал, забезпеченість значною мірою власними сировиною і продовольством, значна експортна спрямованість економіки, залежність від зовн. ринків збуту. Провідна роль в економіці належить приватним монополістичним об'єднанням (концернам), серед найбільших — «Рурколе АГ» (вугільна пром-сть), «Тіссен», «Крупп», «Маннесман», «Клекнер» (металургія, важке машинобудування, коксохімія), «Сіменс», «АЕГ-Телефункен», «Бош» (електронна та електротех. пром-сть), «Байєр АГ», «БАСФ», «Гегст» (хім. пром-сть). У банківській справі т. з. «велика трійка» — «Дойче банк», «Дрезденський банк», «Коммерцбанк» — контролює понад 50 % кредитної системи. Держ. сектору належать частина добувної пром-сті, кольорової металургії, машинобудування, а також виробництво електроенергії, шляхи сполучення, система зв'язку тощо. Гол. держ.-монополістичні об'єднання — «Фольксвагенверк», РВЕ, «Зальцгіттер». Значну роль у розвитку держ.-монополістичного капіталізму відіграє також воєнно-пром. комплекс. З військовим виробн. пов'язано понад 1000 підприємств, у т. ч. всі найбільші концерни важкої пром-сті, зокрема «Флік» (танки), «Мессершмітт-Бельков-Блом» (авіаракетне озброєння) та ін. Витрати на озброєння становлять найбільшу статтю витрат по держ. бюджету.

Певні позиції в економіці ФРН утримує іноз. капітал (гол. чин. США). В умовах заг. кризи капіталізму, загострення суперечностей між провідними капіталістичними країнами (зокрема, з США) г-во країни розвивається нерівномірними темпами, зазнаючи періодичних спадів. Інфляція та безробіття стали хронічними явищами. В 1982 вартість життя зросла проти попереднього року на 4,6 %, чисельність безробітних досягла 2,5 млн. чол. (1983).

Промисловість. На промисловість і буд-во припадає 43,1 % валового внутр. продукту. Вона відзначається високою питомою вагою наукоємних галузей, переважанням обробної пром-сті над добувною (пром-сть ФРН споживає бл. 10 % всієї сировини, що добувається в капіталістичному світі). Основа паливно-енерг. бази — нафта (52 %) і газ (гол. чин. імпортні), а також власні кам. (Рурський, Ахенський та Саарський басейни) та буре (Нижньорейнський, Нижньосаксонський, Гессенський, Баварський басейни) вугілля. Більшу частину електроенергії виробляють ТЕС, працюють 14 АЕС. Видобувають заліз., свинцеву, цинкову, мідну руди, калійну та кам. солі, плавиковий шпат, у невеликій кількості нафту, природний газ. Переважно на довізній заліз. руді та власному коксівному вугіллі розвинута чорна металургія. Більшу частину чавуну і сталі виплавляють у *Рурі* (гол. центр — Дуйсбург). Значне трубопрокатне виробн., що контролюється гол. чин. концерном «Маннесман». Кольорова металургія представлена виплавкою алюмінію з імпортних бокситів та глинозему, міді з імпортних концентратів, свинцю, цинку. Гол. центри — Гамбург, Дуйсбург. Провідна галузь обробної пром-сті — машинобудування та металообробка. Особливо виділяються електротех. та електронне машинобудування (зокрема, виробн. ЕОМ, побутових електротех. і електронних приладів, високовольтного устаткування, телеграфно-телефонної апаратури, електронних приладів для воєнної пром-сті та ін.). Підприємства розміщені гол. чин. на Пд. країни, зокрема у Мюнхені, Нюрнбергзі, Штутгарті, а також у Гамбурзі. Осн. центри автомобілебудування, що за обсягом виробн. й експортом посідає одне з провідних місць у капіталістичному світі, — Вольфсбург, Ганновер, Бремен, Кельн, Штутгарт, Рюссельсгайм, Бохум, Мюнхен. Розвинуті верстатобудування, металург., хім., текст. і поліграф. машинобудування, виробн. ковальсько-пресового та підйомно-кранового устаткування, буд. та с.-г. машин, тракторів, дизель-моторів, підшипників, інструментів, локомотивів, вагонів, устаткування для деревообр. та харч. пром-сті. Гол. центри — Дуйсбург, Кельн, Обергаузен, Ессен, Дюссельдорф, Бохум, Аугсбург. Високий рівень розвитку має воєнна, зокрема авіаракетна, пром-сть, зосереджена в районах Мюнхена й Бремена. Значна атомна пром-сть, що спеціалізується на виробництві атомних реакторів і комплексного устаткування для АЕС. Суднобудування представлене виробн. мор. (у т. ч. воєнних) та річкових суден. Судноверфі у Бремені, Гамбурзі, Кілі, Дуйсбурзі, Франкфурті-на-Майні, Регенсбурзі. Підприємства точної механіки і оптики у Штутгарті, Франкфурті-на-Майні, Вецларі. Значне виробн. металовиробів (Золінген, Ремшайд). Хім. пром-сть працює гол. чин. на імпортній сировині і виробляє широкий асортимент продукції — пластмаси, синтетичні смоли, волокна, каучук та ін. матеріали, сірчану кислоту, соду, мінеральні добрива, лаки, фарби, ліки, рідке паливо з вугілля тощо (Людвігсгафен, Леверкузен, Франкфурт-на-Майні, Марль, Дюссельдорф, Гамбург та ін.). Нафту переробляють на з-дах у Гамбурзі, Гельзенкірхені, Інгольштадті, Карлсруе, Кельні. Певне значення має текст. (бавовняна, вовняна, лляна, шовкова, джутова) промисловість, а також виробництво взуття. Розвинута харчосмакова (м'ясна, молочна, борошномельна, цукр., рибна, консервна, пивоварна, спиртогорілчана, виноробна, на довізній сировині — олійницька, шоколадна та тютюнова) промисловість; гол. центри — Гамбург, Ганновер, Кельн, Штутгарт, Дортмунд, Бремен.

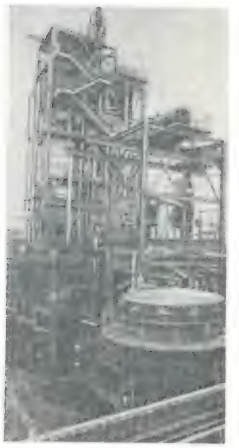

Установка для виробництва синтетичного газу з кам'яного вугілля на заводі в місті Обергаузені.

Виробництво деяких видів промислової продукції (млн. т)

Продукція	1982
Електроенергія, млрд. кВт·год	361,0
Кам'яне вугілля	89,0
Кокс	26,8
Буре вугілля	127,3
Буровугільні брикети	3,95
Залізна руда	1,2
Чавун і доменні феросплави	26,3
Сталь	35,9
Мідь електролітична	0,3
Свинець	0,3*
Алюміній первинний	0,7
Калійні солі	2,1
Азотні добрива	0,9
Сірчана кислота	3,6
Штучні і синтетичні волокна	0,7
Цемент	30,0
Автомобілі, тис. шт.	4028,8
Нафта	4,3
Природний газ, млрд. м³	16,6

* 1980.

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНИ

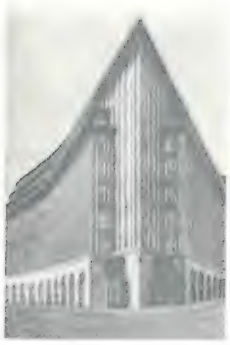

Конторська будівля «Чілегауз» у Гамбурзі. Архітектор Ф. Гегер. 1922—23.

А. П. Вебер. Барабанщик. Літографія. 1951.

Сільське господарство. Частка сільс. і лісового г-ва та рибальства у валовому внутр. продукті становить 2,3 % (1982). Воно відзначається високим рівнем тех. оснащеності, хімізації та інтенсифікації. Більша частина землі належить великим землевласникам. Кількість дрібних г-в внаслідок їхньої малої конкурентоспроможності скорочується. Під с.-г. угіддями — більш як 50% тер. країни. Зростає залежність с. г. від монополістичного капіталу, що виражається в регулюванні с.-г. виробн. з боку монополій. Гол. галузь с. г. — тваринництво, на яке припадає понад 70 % продукції всього с.-г. виробн. Поголів'я (млн., 1982): великої рогатої худоби — 15,1, свиней — 22,5, курей — більш як 100. В 1982 виробн. м'яса становило 4,3 млн. т, у т. ч. свинини — 2,9 млн. т. Кормову базу тваринництва, крім природних пасовищ, становлять також сіяні трави, коренеплоди, зернові, відходи харчосмакової пром-сті, довізні корми. У структурі посівних площ провідну роль відіграють зернові культури (збір, млн. т, 1982): пшениця — 8,6, жито — 1,6, ячмінь — 9,5, овес — 3,1; цукр. буряки — 22,7, кормові коренеплоди — 13,8, кукурудза (на зелений корм та силос) — 39,4, хміль тощо. Розвинуті виноградарство, садівництво й овочівництво. В лісах — заготівлі деревини. В 1982 виловлено бл. 276 тис. т риби та молюсків.

Транспорт. У внутр. перевезеннях найбільша частка припадає на автомоб. транспорт. Довж. (тис. км, 1982): автошляхів — 172,5; залізниць — 31,3 (у т. ч. електрифікованих — 11,5), внутр. водних шляхів — 4,3; тоннаж мор. торг. флоту — 6809 тис. брутто реєстрових т. Гол. мор. порти — Гамбург, Бремен і Бремергафен, річкові — Дуйсбург, Мангейм, Кельн. Найбільші аеропорти — Франкфурт-на-Майні, Дюссельдорф, Мюнхен, Кельн—Бонн.

Зовнішня торгівля. Експорт країни становить бл. 30% вартості валового нац. продукту. Вивозять гол. чин. продукцію машинобудування (понад 53,6 % вартості експорту), хім. пром-сті (12,6 %), товари широкого вжитку тощо, довозять сировину і паливо (бл. 40%), машини і устаткування (25%), продовольство (бл. 20%). Гол. торг. партнери — країни *Європейського економічного товариства* і США. Розвиваються торг.-екон. зв'язки з Рад. Союзом, зокрема в реалізації довгострокового проекту, за яким СРСР постачатиме природний горючий газ у обмін на устаткування для газопроводів та кредити. Грошова одиниця — марка ФРН. За курсом Держбанку СРСР 100 марок = 28,5 крб. (лютий 1984).

С. Б. Лавров.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 722,9 тис. лікарняних ліжок (бл. 118 ліжок на 10 тис. ж.), з них бл. 52% належать д-ві. В 1976 мед. допомогу подавали 122,1 тис. лікарів (19,9 лікаря на 10 тис. ж.) та 31,9 тис. зубних лікарів, працювало (1974) 24,8 тис. фармацевтів. Лікарів готують на 28 мед. факультетах університетів.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За конституцією держава зберігає право загального контролю за системою освіти. В кожній землі є Міністерство культів, що відає всіма питаннями освіти. Навчання в загальноосв. школі починається з 6-річного віку і триває 9 років, у деяких землях — 10 років. Поч. ступінь школи — 1—4 класи (в деяких землях 1—6 класи) є обов'язковим для всіх дітей. Далі учні розподіляються по трьох типах загальноосв. шкіл: осн. школа (строк навчання 5—6 років), що дає право здобуття наступної профес. освіти; реальна школа (строк навчання — 4—6 років), що дає неповну середню освіту з професійною спрямованістю, а також право вступу до серед. профес.-тех. навч. закладів, а після закінчення їх — до тех. вузів; гімназія (7—9 років), що дає повну серед. освіту й право вступу до ун-тів і вузів. Розвивається новий тип загальноосв. школи — загальна школа. В 1979/80 навч. р. у країні було 255 заг. шкіл (понад 220 тис. учнів), 18,4 тис. поч. і осн. шкіл (5044,4 тис. учнів), 2623 реальні школи (1351,1 тис. учнів), 2477 гімназій (2119 тис. учнів). У системі профес. освіти є профес. школи, тех. й інженерні уч-ща, школи серед. спец. освіти з різних профілів і спец. вищі школи. В 1979/80 навч. р. у 6396 профес. школах і уч-щах навчалося понад 2491 тис. учнів. Систему вищої освіти складають ун-ти, вузи, худож. вищі школи, тех. школи тощо. Навчання платне. В 1981/82 навч. році у 284 вузах і в 103 ун-тах навчалося 1044,2 тис. студентів. Найбільші ун-ти — в Гамбурзі (засн. 1919), у Мюнстері (засн. 1780), *Боннський університет* (засн. 1777), *Гейдельберзький університет* (засн. 1386), *Мюнхенський університет* імені Людвіга Максиміліана (засн. 1472), ун-т в Марбурзі та ін. Найбільшими б-ками ФРН є Держ. б-ка в Мюнхені (понад 4,2 млн. тт.), б-ка у Франкфурті-на-Майні (понад 2 млн. тт.), б-ки університетів — *Геттінгенського університету*, у Гейдельберзі, Кельні, Кілі, Тюбінгені та ін. Наукові установи країни (понад 3 тис.) поділяються на державні, вузівські, приватні і т. з. «незалежні». Найбільші н.-д. ін-ти і академії зосереджено в держ. секторі: Баварська АН (засн. 1759), Геттінгенська АН (засн. 1751), Гейдельберзька АН (засн. 1909), Академія наук і л-ри (Майнц, засн. 1949) та ін. Наук. роботи в галузі тех. наук проводяться, зокрема, в вузах — Боннському ун-ті, Тех. ун-ті в Брауншвайгу та ін. Працюють також у цій галузі Т-во нім. інженерів, Т-во буд. інженерів (обидва засн. 1946), Нім. т-во авіації й космонавтики (засн. 1968). Дослідження з природничих наук пов'язані з діяльністю Т-ва ім. М. Планка (засн. 1948), Геогр. ін-ту в Бонні тощо. Соціологічні й філос. дослідження проводять, зокрема, Ін-т соціологічних досліджень у Франкфурті-на-Майні (див. *Франкфуртська школа*), Т-во ім. І. Канта (засн. 1969). У 1969 у Франкфурті-на-Майні створено Ін-т марксистських досліджень. Діють наук. центри в галузі історії (Союз істориків ФРН, засн. 1949), Ін-т сучасної історії в Мюнхені (засн. 1950) та ін.; в галузі економіки — Ін-т світової економіки при Кільському ун-ті, Мюнхенський ін-т екон. досліджень. Музеї: Стара й Нова пінакотеки, Німецький музей (засн. 1903), Баварський нац. музей (засн. 1855), усі — в Мюнхені, Музей ужиткового мистецтва у Франкфурті-на-Майні (засн. 1877), Музей красних мистецтв у Бремені (засн. 1823), будинки-музеї К. Маркса в Трірі та Ф. Енгельса в Вуппертапі, Будинок-музей Бетховена в Бонні (засн. 1889), Музей братів Грімм у Кассслі (засн. 1960), Міжнар. газетний музей у м. Ахені (засн. 1885) та ін.

Л. І. Писарєва.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1983 у ФРН видавалося понад 400 щоденних газет тиражем 23 млн. прим. і понад 7700 періодичних видань заг. тиражем понад 277 млн. прим. Найпоширеніші щоденні газети: «Франкфуртер альгемайне» («Франкфуртська загальна газета», з 1949); «Вельт» («Світ», з 1946); «Більд-цайтунг» («Ілюстрована газета», з 1952); «Зюддойче цайтунг» («Південнонімецька газета», з 1945); «Вестдойче альгемайне» («Західнонімецька загальна [газета]», з 1948); «Гамбургер моргенпост» («Гамбурзька ранкова пошта», з 1950). «*Унзере цайт*» (з 1969) — ЦО Нім. компартії. Найбільші громад.-політ. щотижневики: «Цайт» («Час», з 1946); «Шпігель» («Дзеркало», з 1947); «Штерн» («Зірка», з 1948); «Форвертс» («Вперед», з 1876) — парт. орган СДПН. Інформ. агентство Дойче Прессе-Агентур (див. *ДПА*) засн. 1949. У ФРН радіопередачі ведуться 34 іноз. мовами, діють регіональні радіо- і телецентри.

Література. З 50-х рр. до нашого часу книжковий ринок ФРН заповнюють видання реваншистсько-мілітаристського, бульварно-розважального і т. п. характеру. Значне місце в л-рі посідають модерністсько-занепадницькі тенденції (Г. Бенн та його послідовники). Їм протистоїть антифашист. реалістична л-ра, зачинателем якої в ФРН був В. *Борхерт*. Значну роль у її розвитку відіграла «Група 47» (1947—67), один з засновників якої — Г. В. *Ріхтер*. Її представники В. *Кеппен*, А. Андерш, М. Вальзер та ін. у своїх творах викривають фашизм і війну, «непереборене минуле» в житті ФРН, сучасне «суспільство споживання». Видатними письменниками-антифашистами були Л. *Франк* і Г. *Вайзенборн*. З 60-х рр. розвивається л-ра про робітн. клас (романи М. фон дер Грюна, Б. Глуховського, нариси Г. Вальрафа та ін.), пов'язана з дортмундською «Групою 61» (1961—72), з «Об'єднанням гуртків робітничої літератури» (1970). Ці роки стали періодом розквіту жанру роману, документального театру. Розвивалися далі новелістика й поезія. З кін. 60-х рр. зміцню-

ється література соціалістичної орієнтації (політ. лірика П. Шютта, політ. пісні Д. Зюверкрюпа, Ф. Й. Дегенхардта, романи Г. Фукса, У. Тімма, А. Кюна, художньо-документальні твори Г. Вальрафа, Б. Енгельмана, Ф. Деліуса, п'єси Ф. К. Креца та ін.). З 2-ї пол. 70-х рр. у л-рі ФРН з'являються нові явища — «жіноча» л-ра, л-ра «нової суб єктивності» (пильна увага до внутр. світу людини в тісних зв'язках з суспільним життям), численні твори на істор. тематику, значна біограф. л-ра тощо. В перекладі укр. і рос. мовами видано твори В. Борхерта, Г. Бьолля, В. Кеппена, Г. Вайзенборна, Л. Франка, М. Вальзера, Г. В. Ріхтера, А. Андерша, Б. Глуховського, З. Ленца, М. фон дер Грюна, Й. Редінга та ін.

Н. М. Матузова.

Архітектура. В кін. 40-х рр. в архітектурі адм. та урядових будівель переважали риси *неокласицизму*. В 50-х рр. нім. архітектори (Е. Ейерман, П. Шнейдер-Еслебен та ін.) під впливом творчості арх. В. *Гропіуса* та Л. *Міса ван дер Рое* прагнули до раціональності композиційних рішень. У кін. 50-х рр. в архітектурі поширилася течія *органічної архітектури* (арх. Г. Герінг, Г. Шарун) та сформувався зх.-нім. варіант *брутальізму* (арх. О. М. Унгерс та ін.). В 60—70-х рр. посилилася тенденція до створення архіт. ансамблів на різних рівнях. В буд-ві широко застосовували консольно-підвісні конструкції, висячі конструкції з залізобетону, оригінальні покриття з тканин у вигляді розтягнутих тентів тощо (Олімпійський комплекс у Мюнхені, 1968—72, арх. Г. Беніш та ін.; телевізійна студія у Гамбурзі, 1964—67, арх. Ф. та І. Шпенгелін, Г. Пемпельсфорт).

Образотворче мистецтво. Для худож. культури ФРН характерна особливо гостра боротьба між *модернізмом* і реалістичними тенденціями. Прогресивні митці творчо й глибоко осмислюють трагічну спадщину 2-ї світової війни й гострі соціальні конфлікти сучасності. Серед модерністських течій у живописі панували *сюрреалізм* (М. Ціммерман, Р. Ельце, Е. Енде) й *абстрактне мистецтво* (В. Баумейстер, Ф. Вінтер, Е. В. Най), у скульптурі — «архітектура малих форм» (композиції Н. Крікке, Б. Майєр-Деннінгхофа, Г. Ульмана, О. Гайєка). В 60—70-х рр. переважали *поп-арт* (Г. П. Альверман, П. Вундерліх, К. Клафек), *кінетичне мистецтво* (О. Піне), *гіперреалізм* (П. Нагель, Г. Ріхтер), різновиди *хепенінга* й *концептуального мистецтва* (Й. Бойюс, К. Рінке, В. Фостелл). На поч. 80-х рр. поширилася мода на т. з. «нових диких», що імітували архаїчно-примітивістську й непрофесіональну творчість (Г. Базеліц, М. Буте, З. Польке). В 40—50-х рр. у розвитку прогресивних тенденцій в мист. ФРН певну роль відіграли представники старшого покоління нім. *експресіонізму* (О. *Дікс*, К. Гофер, К. Шмідт-Ротлуф); традиції А. *Матісса* продовжував Г. Пурман. Гуманістичний пафос, нерідко пристрасний антимілітаристський протест знайшли гострий вияв у живописі й графіці А. П. Вебера, В. Гейгера, О. Панкока, К. Рессінга, Г. Краліка. До високих досягнень реалізму можна віднести творчість скульпторів Ю. Вебера, Г. Маркса, Е. Матаре, Р. Гесса. Риси модернізму й гуманістичні пошуки суперечливо сполучаються в картинах Ф. Радцівілла, ксилографіях Г. А. П. Грісгабера, скульптурі В. Гржимека, Г. Зейца, В. Отто. З 1960 багато прогресив. художників ФРН (живописці Ю. Валлер, К. Тімнер, К. Шеллеман та ін.) об'єднались навколо журналу «Тенденції», який відстоював принципи соціально активного мистецтва. Не без впливу цієї групи в 70—80-х рр. посилилися творчі контакти з культурою НДР; антиімперіалістичну публіцистичність набула творчість й окремих художників, що вийшли з *авангардизму* (напр., скульптора З. Нойєнгаузена, плакатиста К. Штека).

М. М. Соколов.

Музика. У муз. житті ФРН післявоєнного часу провідною була творчість і діяльність композиторів старшого покоління П. Гіндеміта [постановки балету «Чотири темпераменти» (1946) та опери «Кардільяк» (1952); симфонія «Гармонія світу» (1953) і «Пітсбурзька симфонія» (1958)], К. Орфа [муз.-сценічні твори «Бернауерін» (1947), «Антігона» (1949), «Цар Едіп» (1959), «Прометей» (1968), «Комедія кінця світу» (1973); нові постановки (1947—75) «Карміни Бурани» та «Розумниці»; розробка і організація системи заг. дитячого муз. виховання], В. Егка [опери «Ірландська легенда» (1955) і «Ревізор» (1957, за М. Гоголем), балети, вокально-симф. музика]. Ряд визначних творів написали К. А. Гартман [опера «Симпліцій Симпліцисимус» (нова ред. 1955), симф. і камерна музика], Б. Блахер (опери, опера-балет, інструм. твори), В. Фортнер [опери «Криваве весілля» (1957, за Гарсіа Лоркою), «Єлизавета Тюдор», 1972] та Г. Біалас, Е. Пеппінг, В. Малер, Г. Генцмер. Серед композиторів, творчість яких почалася після 1945,— Г. В. Генце (з 1956 живе в Італії; автор муз.-сценічних, вокально-симф., симф. і камерних творів), К. Штокгаузен (інструм. музика), Б. А. Ціммерман, Г. Клебе. До авангардистів належать М. Кагель, П. Ружичка, Е. Каркошка, Д. Шенбах. Відомими муз. колективами є Вюртемберзький оперний театр (Штутгарт), Баварська держ. опера (Мюнхен), Гамбурзька опера, оперні театри Франкфурта-на-Майні і Кельна; симфонічні оркестри Пн.-Німецького та Баварського радіо. Балетні трупи є в Мюнхені, Франкфурті-на-Майні, Штутгарті, Гамбурзі, Ганновері, Кельні, при Німецькій опері на Рейні (Дюссельдорф — Дуйсбург). Серед музичних діячів — диригенти В. Фуртвенглер, Е. Йохум, Г. Караян, Р. Кемпе, Г. Кнаппертсбуш, Й. Кайльберт, Ф. Лайтнер; співаки Е. Шварцкопф, Г. Піларчик, Д. Фішер-Діскау, І. Борк, А. Шлемм, К. Александер, К. Гефлігер. Серед балетмейстерів — Г. Тетлі, Е. Вальтер, Дж. Ноймайер, Г. Розен, П. ван Дейк, Г. Бауман; артистів балету — Г. Гальгубер, Г. Райнгольм, Г. Деге, Б. Кайль, Г. Клаусс. У країні проводяться нім. і міжнар. муз. фестивалі, конгреси, з'їзди, конкурси й симпозіуми з питань муз. науки і педагогіки. В 1982 у ФРН гастролював Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка.

Театр ФРН почав своє існування в складній обстановці життя країни після закінчення 2-ї світової війни. Військ. окупаційні власті забороняли постановки п'єс прогресивних драматургів. Поряд з цим у деяких театрах ішли п'єси, в яких реабілітовувалася нім. вояччина. Передові діячі театру прагнули спрямувати його розвиток на демократичний шлях. Незважаючи на опір реакційних елементів, в репертуар включалися п'єси, які порушували важливі проблеми сучасності: «Професор Мамлок» Ф. Вольфа (Дюссельдорф, Мюнхен), «За дверима» В. Борхерта (Гамбург), «Підпільники» Г. Вайзенборна (в кількох театрах). Після проголошення 1949 ФРН почала поновлюватися система державних театрів. На творчих засадах відчувався вплив буржуазного комерційного театру, зокрема театрів США. В репертуарі переважали п'єси, далекі від суспільно-політ. проблем часу, твори представників *театру абсурду*. В 50—60-х рр. в результаті консолідації демократичних сил у суспільстві на сценах театрів з'явилися п'єси прогресивного спрямування — «Намісник» та «Солдати» Р. Гохгута, «Чорний лебідь» М. Вальзера, «Справа Роберта Оппенгеймера» Г. Кіпгардта, «Верхня Австрія» та «Діти Мюнхена» Ф. К. Креца, «Добрий чоловік з Сезуана», «Кар'єра Артуро Уї», «Матінка Кураж та її діти», «Кавказьке крейдяне коло», «Життя Галілея» Б. Брехта та ін. Серед відомих театрів ФРН — Гамбурзький драм. театр, в основі репертуару переважає національна класика — Г. Лессінг, Й. В. Гете (гастролі в СРСР, 1959). У театрі «Талія» (Гамбург) 1974 рад. режисер Г. *Товстоногов* здійснив виставу «Ідіот» за Ф. Достоєвським, в Кельнському драм. театрі 1983 О. Табаков поставив п'єсу М. Гоголя «Ревізор». У Мюнхені діють «Резіденцтеатр» і «Камершпіле» (останній гастролював в СРСР, 1977). В репертуарі Франкфуртського драматичного театру (Франкфурт-на-Майні) — п'єси У. Шекспіра, Г. Ібсена, Г. Гауптмана, М. Горького; Нац. театр у Мангеймі здійснив постановки п'єс М. Горького «На дні» та «Вороги». Міський театр у Дюссельдорфі будує свій репертуар на кращих зразках світової класики (зокрема, 1976 поставив «Владу темряви» Л. Толстого) та сучас. нім. драматургії (гастролі в СРСР, 1978). В 1970 в Мюнхені виник робітн. «Театр К» (режисер і організатор В. Анратс), у Дортмунді — «Ініціативний театр» — театр молодих робітників, вистави яких висвітлюють становище нар. мас у капіталістичному світі.

А. Хейцінгер. **Сталевар.** Гравюра. 1954.

Г. Кралік. Стратегія холодної війни. Офорт. 1956.

В театр. житті ФРН постійно йде боротьба між прогресивним і консервативним комерційним театром. Прогресивні театр. діячі ФРН прагнуть до співробітництва з театр. колективами НДР. Так, реж. Г. Гільперт у Нім. театрі (НДР) здійснив постановку п'єси А. Чехова «Три сестри». Серед відомих акторів ФРН — Е. Фліккеншільдт, Б. Мінетті, Є. Дойч, В. Гінц, Ф. Кортнер, М. Шелл, Т. Гольцман, М. Деген, Ю. Лямпе, М. Нікліш, Є. Клевер, І. Андерс; режисерів — Г. Грюндгенс, Ф. Кортнер, П. Палітч, Г. Буквіц, П. Цадек, П.Штайн, Г. Гольман. *І. Г. Посудовська.*

Кіно. Після закінчення 2-ї світової війни окремі кінокомпанії почали випускати художні фільми. З 1949 виробництво картин значно збільшилось, але це були комерційні, переважно розважальні, іноді реакційного спрямування, стрічки. Серед фільмів, які засуджували нацизм і критикували мораль бурж. суспільства: «Капітан з Кепеніка» (1956, реж. Г. Кейтнер; в рад. прокаті — «Сила мундира»), «Останній акт» (1955, за Е. М. Ремарком, реж. Г. В. Пабст), «Ярмарок» (1960) і «Чоловіча прогулянка» (1964; обидва — реж. В. Штаудте), «Міст» (1959, Б. Віккі), «Дівиця Розмарі» (1958, реж. Р. Тіле), «Ми — вундеркінди» (1958) і «Привиди в замку Шпессарт» (1961; обидва — реж. К. *Гофман*). Новий етап у кіно ФРН почався у 2-й половині 60-х рр. і пов'язаний з напрямом «Молоде кіно», представники якого — режисери А. Клуге, В. Герцог, Р. В. Фассбіндер, Ф. Ш. Шпікер, К. Ріверт, Ф. Шлендорф, Н. Кюкельман, М. фон Тротта та ін., створили фільми соціально-критичного напряму. Широку популярність здобули фільми: «Полювання на лисиць заборонено» (1966, реж. П. Шамоні), «Мисливські сцени в Нижній Баварії» (1969, реж. П. Флайшман), «Кожний за себе і бог проти всіх» (1974, реж. В. Герцог), «Зганьблена честь Катаріни Блюм» (1974, реж. Ф. Шлендорф і М. фон Тротта), «Жерстяний барабанчик» (1979, реж. Ф. Шлендорф), «Заміжжя Марії Браун» (1979, реж. Р. В. Фассбіндер), «Свинцеві часи» (1981, реж. М. фон Тротта), «Стан справ» (1982, реж. В. Вендерс), «Доктор Фаустус» (1982, реж. Ф. Зайтц) та ін. Провідні актори кіно ФРН: М. Адорф, Г. Бухгольц, Г. Мессемер, Л. Пульвер, О. Фішер, Марія і Максиміліан Шелл, К. Юргенс. У ФРН проводяться Міжнар. кінофестивалі в Обергаузені та Мангеймі. Діють Німецький інститут кіно і телебачення (Мюнхен) та Німецький інститут кінознавства (Вісбаден).

Іл. див. на окремому аркуші, с. 528—529. *Л. І. Брюховецька.*

Літ.: Федеративная Республика Германии. М., 1975; Демин А. А., Лавров С. Б. ФРГ: география, население, экономика. М., 1982; Гулевич В. Н. Миролюбні сили ФРН у боротьбі проти мілітаризму і реваншизму (1955—1966). К., 1968; Гулевич В. Н. У боротьбі проти загрози неонацизму у ФРН (1965—1971). К., 1972; Гулевич В. Н. Класи і політичні партії ФРН. К., 1975; Новик Ф. И. Неонацизм в ФРГ: подъемы и поражения. 1949—1974. М., 1976; Кремер И. С. ФРГ: внутриполитическая борьба и внешняя ориентация. М., 1977; Адамо Г. ХДС/ХСС. Сущность и политика. Пер. с нем. М., 1979; Бобров В. А. ФРГ. Штрихи к портрету. М., 1978; Фрадкин И. Реставраторы орла и свастики. М., 1971; Млечина И. В. Литература и «общество потребления». М., 1975; Матузова Н. М. Рабочий класс в художественной литературе ФРГ. К., 1977; Стеженский В., Чёрная Л. Литературная борьба в ФРГ. М., 1978; История литературы ФРГ. М., 1980; Марченко Е. Искусство Федеративной Республики Германии. В кн.: Борьба за прогрессивное реалистическое искусство в зарубежных странах. М., 1975; Друскин М. С. О западноевропейской музыке XX века. М., 1973; История зарубежного театра, ч. 3. М., 1977.

ФЕДЕРА́ЦІЯ (лат. foederatio — об'єднання, союз) — форма *державного устрою*, при якому кілька держ. утворень, що юридично мають певну політ. самостійність, утворюють єдину союзну державу. Характерними ознаками Ф. є (як правило): наявність у кожного члена федерації, поряд із загальнофедеральними, своєї конституції, законодавчих, виконавчих і суд. органів; у більшості Ф. одночасно існує єдине *громадянство* країни і громадянство федеральних частин; територія Ф. складається з тер. її окремих суб'єктів (земель, *штатів, кантонів*, союзних республік тощо); в ряді Ф. існує *двопалатна система*. Першою в історії була бурж. Ф. США. Всі бурж. Ф. побудовані на тер. основі і мало чим відрізняються від бюрократичної централізованої бурж. *унітарної держави*. Ф. є ФРН, Швейцарія, Австрія, Канада, Бразілія, Мексіка, Індія, Нігерія тощо.

Соціалістична Ф. докорінно відрізняється від буржуазної Ф., оскільки побудована на принципово іншій основі. Вона базується на добровільності об'єднання рівноправних і суверенних членів Ф., які мають право вільного виходу з неї, на нац.-тер. принципі. Все це є надійною гарантією *суверенітету* націй. Соціалістична Ф. будується на принципі *демократичного централізму*. Створення СРСР — першої соціалістичної Ф. є результатом перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції (див. *Радянська федерація*). Соціалістичними Ф. є також СФРЮ, ЧССР.

ФЕДЕРА́ЦІЯ ІНОЗЕ́МНИХ ГРУП на Україні — керівний орган іноземців-комуністів, що входили до більшовицької партії, перебували на території республіки і брали участь у боротьбі за владу Рад. Організована в Києві після перенесення до міста осн. діяльності *Центральної федерації іноземних груп РКП(б)*. Працювала з березня по серпень 1919. Головою федерації був чехословацький інтернаціоналіст Я. Гандлірж. До її складу входили болг., грецька, нім., польс., рум., угор., чехословацька і югослов'янська комуністичні групи. Англо-амер., італ., мусульманська і франц. групи організаційно не входили до федерації, але були зв'язані з нею. Федерація працювала під керівництвом ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, Виконкому Комінтерну. Вона об'єднувала і координувала роботу іноз. груп на території республіки, брала участь у формуванні інтернац. частин Червоної Армії, в політ. роботі серед військ інтервентів, вела революц. агітацію і пропаганду серед співвітчизників.

В. Ю. Мельниченко.

ФЕДЕРА́ЦІЯ ІНОЗЕ́МНИХ ГРУП ПРИ ЦК РКП(б) — див. *Центральна федерація іноземних груп РКП(б)*.

ФЕДЕРА́ЦІЯ СЕНТ-КРІСТО́ФЕР І НЕ́ВІС — держава (з 19.IX 1983) на о-вах тієї ж назви в групі Навітряних о-вів у Карибському м.; кол. володіння Великобританії *Сент-Крістофер (Сент-Кіттс)—Невіс*.

ФЕДЕРА́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКИХ СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІВ (ФУСД) — об'єднання укр. філій Соціалістичної партії Канади (СПК). Засн. 1910. Укр. філії СПК існували з 1907 у Вінніпезі, Нанаймо, Портідж-ла-Прейрі. В ін. місцевостях укр. робітники вступали до загальноканадських філій СПК. Укр. філія СПК у Вінніпезі видавала з 1907 газ. «*Червоний прапор*». До ФУСД увійшло 10 філій. Друкованим органом її стала газ. «*Робочий народ*». СПК не визнавала ФУСД. У 1910 ФУСД приєдналася до створеної того самого року Канад. с.-д. партії. В 1914 ФУСД перейменовано на *Українську соціал-демократичну партію*.

ФЕДЕ́ЦЬКИЙ Альфред Костянтинович (1857, Житомир — 21.VII 1902, Мінськ, похований у Харкові) — укр. оператор хронікально-документальних фільмів і фотограф. Освіту здобув у Відні у фотографічному ін-ті при АМ. Протягом кількох років був фотографом у Києві, з 1894 — у Харкові. Удосконалив кінознімальний апарат, яким з 1896 вперше на Україні знімав хронікальні фільми («Джигітування козаків», «Народне гуляння на Кінній площі в Харкові» та ін.). Зробив перші спроби в галузі кольорової фотографії. *Літ.:* Шимон О. О. Сторінки з історії кіно на Україні. К., 1964.

ФЕ́ДІН Костянтин Олександрович [12 (24).II 1892, Саратов — 15.VII 1977, Москва] — рос. рад. письменник, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1967). Друкуватися почав 1913. Перша книга — зб. оповідань «Пустир» (1923). Роман «Міста і роки» (1924, однойм. фільми 1930 та 1973) — про події 1-ї світової та громадян. воєн. Оповідання і повісті («Ранок у Вяжному», «Трансвааль», «Мужики», всі — 1926) присвячені темі селянства. В романі «Брати» (1927—28) порушив питання відношення мистецтва до революц. дійсності. Романи «Викрадення Європи» (кн. 1—2, 1933—35) та «Санаторій ,,Арктур''» (1940) — про кризу політичних і моральних устоїв капіталістичного Заходу. Події Великої Вітчизн. війни відобразив у п'єсі «Випробування почуттів» (1942), циклі оповідань «Кілька населених пунктів» (1943), нарисах «Побачення з Ленінградом» (1944). Автор трилогії «Перші ра-

дощі» (1945, однойм. фільм, 1956), «Незвичайне літо» (1945—48, однойм. фільм, 1956; за обидва романи Держ. премія СРСР, 1949), «Вогнище» (кн. 1—2, 1961—65), у якій показав життя Росії протягом півстоліття. Автор праць з історії й теорії л-ри [кн. «Письменник, мистецтво, час» (1957, доп. вид. 1961, 1973, 1980)], портретів сучасників (Максима Горького, С. Цвейга, Р. Роллана), письменників минулого, роздумів про письменницький труд. Був першим секретарем (1959—71) і головою (з 1971) правління СП СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 6 — 9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, 2 орденами Німецької Демократичної Республіки.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1969—73; Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1982—84 [в 12 т.]; Писатель. Искусство. Время. М., 1980; Укр. перекл.— Викрадення Європи, кн. 1—2. К.— Х., 1935—36; Перші радощі. К., 1954; Незвичайне літо. К., 1954; Вогнище. К., 1963.

Літ.: Творчество Константина Федина. Статьи. Сообщения. Документальные материалы. Встречи с Фединым. Библиография. М., 1966; Бугаенко П. Романтическая трилогия К.А. Федина. М., 1981. *Л. І. Шевченко.*

ФЕ́ДІНГ (англ. fading, від fade — повільно затухати, завмирати) — те саме, що й *завмирання радіосигналу.*

ФЕ́ДІР (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер кін. 17 — поч. 18 ст. Працював у Києві між 1694 і 1724. Твори: гравюри на дереві «Побиття Стефана» (у книзі «Апостол», 1695), «Усікновення» (1697), «Обмивання ніг апостолам» (у виданні «Страсного Євангелія», 1706), «Успіння» (у збірнику «Молитослов», 1707), «Богородиця» (1709) та ін.

ФЕ́ДІР II (Теодрос II; до проголошення імператором — Каса, Касса; 1818, Куара — 13.IV 1868, фортеця Мекдела) — імператор Ефіопії з 1855. Прагнучи перетворити Ефіопію на централізовану д-ву, Ф. II створив сильну армію, впорядкував збирання податків, заборонив работоргівлю, вів боротьбу проти сваволі великих феодалів. У 1867 Великобританія, яка намагалася підкорити Ефіопію, спираючись на великих феодалів, розв'язала війну проти неї. Після поразки ефіопських військ 1868 під Магдалою Ф. II покінчив життя самогубством.

ФЕ́ДІР ІВА́НОВИЧ [31.V 1557, Москва — 7 (17).I 1598, там же] — рос. цар з 1584. Син царя *Івана IV.* Управління д-вою фактично здійснював його шурин *Борис Годунов.* За правління Ф. І. посилився феод.-кріпосницький гніт, прискорився процес дальшого закріпачення селянства. До Росії було остаточно приєднано Зх. Сибір. Внаслідок російсько-шведської війни 1590—93 Росія повернула собі втрачені в ході *Лівонської війни 1558—83* міста Ям, Івангород, Копор'є та Корелу. З урядом Ф. І. вів переговори про подання допомоги повсталим проти польс.-шляхет. панування козакам гетьман *реєстрових козаків* К. *Косинський.*

ФЕ́ДІР ОЛЕКСІ́ЙОВИЧ [30.V (9.VI) 1661, Москва — 27.IV (7.V) 1682, там же] — рос. цар з 1676. Син царя *Олексія Михайловича.* За тяжкохворого Ф. О. правили різні групи бояр. Уряд його провів ряд реформ: *посошне* оподаткування було замінено *подвірним оподаткуванням* (1679), скасовано *місництво* (1682) та ін. Реформи викликали загострення соціальних суперечностей (див., зокрема, *Московське повстання 1682*). За Ф. О. 1676—81 відбулася перша війна між Росією і Туреччиною (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Рос. військ разом з укр. козац. полками відбили спроби Туреччини загарбати Лівобережну Україну (див. *Чигиринські походи 1677, 1678, Бахчисарайський мирний договір 1681*).

ФЕДОРЕ́НКО Євген Григорович [н. 25.VII (7.VIII) 1903, с. Раківщина, тепер Овруцького р-ну Житомир. обл.] — укр. рад. філософ, доктор філософських наук (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1932. Закінчив Одес. ун-т (1933). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1933 — на викладацькій роботі, зокрема 1946—63 і з 1969 — в Київ. ун-ті (з 1969 — професор), 1963—69 — зав. кафедрою філософії Київ. мед. ін-ту. Осн. праці з питань істор. матеріалізму та етики. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Коммунистическая нравственность. К., 1958; Основы марксистско-ленинской этики. К., 1972.

ФЕДОРЕ́НКО Іван Іванович [6 (18).II 1827, Харків — 26.XII 1888 (7.I 1889), там же] — укр. та рос. астроном. Закінчив (1848) Харків. ун-т. Працював на Пулковській обсерваторії (з 1850), у Київ. (з 1853) та Харків. (з 1857; з 1862 — професор) ун-тах. Осн. наук. праці присвячені вивченню *власних рухів зір.* Ф. брав участь у складанні каталога 4637 зір, близьких до полюса, виданого Пулковською обсерваторією, в експедиції для визначення геогр. координат ряду насел. пунктів Росії.

ФЕДОРЕ́НКО Микола Прокопович [н. 28.IV (11.V) 1917, с. Преображенка, тепер Оріхівського р-ну Запоріз. обл.] — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1964), акад.-секретар Відділення економіки АН СРСР (з 1971). Член КПРС з 1942. Закінчив воєннохім. академію в Москві 1942. В 1949—62 — на викладацькій роботі. З 1963 — директор Центр. економіко-матем. ін-ту АН СРСР, гол. редактор журн. «Экономика и математические методы». Осн. праці—з проблем рад. економіки, зокрема економіки хім. пром-сті, оптимального функціонування нар. г-ва, застосування матем. методів і ЕОМ у плануванні та управлінні тощо. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1970.

ФЕДОРЕ́НКО Платон Васильович (1.XII 1907, Полтава — 3.VIII 1966, м. Новокузнецьк Кемер. обл., похований у Ровно) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). В 1930—31 навчався в Муз.-драм. інституті ім. М. В. Лисенка (Київ). З 1937 працював художником у різних театрах України, з 1948 — у Ровен. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Островського. Оформив вистави: «Макар Діброва» О. Корнійчука (1948), «Живий труп» Л. Толстого (1950), «Глитай, або ж Павук» М. Кропивницького, «Тарас Бульба» за М. Гоголем (обидві — 1954), «Океан» О. Штейна (1962), «Підступність та кохання» Ф. Шіллера (1963), «Як гартувалася сталь» за М. Островським (1966). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

В. М. Петрухін.

ФЕДОРЕ́НКО Федір Трохимович [н. 25.I (7.II) 1914, с. Зіньків, тепер місто Полтавської обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1943. У 1932—41 — тракторист, шофер заводу ім. Фрунзе м. Костянтинівки Донец. обл. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—59 —бригадир підсобного г-ва того ж заводу ім. Фрунзе. У 1959—74 — зав. городньою дільницею, бригадир овочівників радгоспу «Берестовий» ім. 50-річчя Великого Жовтня Костянтинівського р-ну Донец. обл. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

М. Н. Петренко.

ФЕДОРЕ́НКО Яків Миколайович [10 (22).X 1896, слобода Цареборисове, тепер с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харків. обл.— 26.III 1947, Москва]—рад. військовий діяч, маршал бронетанкових військ (1944). Член Комуністичної партії з 1917. З 1915 служив на Чорномор. флоті. Учасник встановлення Рад. влади в Одесі. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни — командир і комісар бронепоїзда. У 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, а також 1946—47 — командуючий бронетанк. і механізованими військами, заст. наркома оборони СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1 і 2-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ФЕ́ДОРІВ Роман Миколайович (н. 1.XII 1930, с. Братківці, тепер Івано-Франківського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1963. Закінчив Львів. ун-т (1967). Працював у пресі, з 1968 — гол. редактор журн. «*Жовтень*». Перша зб. оповідань — «Жовтнева соната» (1959). Окремими виданнями вийшли збірки оповідань та повістей «Колумби» (1962), «Квіт папороті» (1969), «Знак кіммерійця» (1972) та ін., нарисів — «Колиска з яворового дерева» (1970) та ін. Автор романів «Жбан вина» (1968), «Отчий світильник» (1976), «Кам'яне поле» (1978), «Жорна» (1982). Основні теми — сучасне і минуле західноукр. земель, розквіт оновленого краю, становлення людини соціалістичної свідомості. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Твори, т. 1—2; К., 1980.

Л. І. Міщенко.

К. О. Федін.

М. П. Федоренко.

Ф. Т. Федоренко.

Федір. Усікновення. Гравюра на дереві. 1697.

Є. К. Федоров.

Євген Павлович Федоров.

Євген Петрович Федоров.

Є. С. Федоров.

ФЕДО́РКО (Федорек, Федорок; рр. н. і см. невід.) — укр. будівничий 15 ст. Можливо, походив з Галичини. Будував фортецю в Акермані (тепер *Білгород-Дністровський*; 1438—54), на архітектурі якої позначилися місцеві традиції.

ФЕ́ДОРОВ Анатолій Васильович (н. 7.VIII 1927, Одеса) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1959. Закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого (1951). З 1965 — на Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів. Поставив документальні фільми: «З тих пір, як пам'ятає історія...» (1969), «Троянський кінь», «Упирі» (обидва — 1971), «Останні сторінки» (1972), «Битва за Київ» (1973, спільно з В. Шевченком), «Хліб України. Рік 1977» (1977), «Гірке відлуння» (1979), «Партійний підхід» (1981). Респ. премія ім. Я. Галана, 1974.

О. П. Косинов

ФЕ́ДОРОВ Василь Дмитрович (н. 23.II 1918, м. Кемерово) — рос. рад. поет. Член КПРС з 1945. Друкується з 1944. Перша збірка віршів — «Лірична трилогія» (1947). Збірки віршів «Дикий мед» (1958), «Лірика» (1961), «Книга кохання» (1964), «Треті півні» (1966), «Сьоме небо» (1968), «Крила на полудень» (1971), «Книга кохання і віри» (1974), поеми-новели «Білий гай» (1956), «Дуся Ковальчук» (1957), поетичний щоденник «Мар'ївський літопис» (1947), лірико-філос. поеми «Ленінський подарунок» (1954), «Продана Венера» (1958), іронічна поема «Одруження Дон-Жуана» (1977). Автор психологічної драми у віршах «Золота жила» (1958), повістей «Зрілість» (1953), «Добровольці» (1955), публіцистич. книги «Такий наш час... Про поезію і поетів» (1973). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1979.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1975—76.

М. М. Радецька.

ФЕ́ДОРОВ Василь Федорович [1802—12 (24).III 1855, Київ] — рос. астроном. Виховувався в Петерб. дитячому будинку. Після закінчення (1827) Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту працював у Дерптській обсерваторії. З 1837 — професор Київ. ун-ту (1843—47 — ректор). Ф.— засновник і перший директор *Київської астрономічної обсерваторії*. У 1832—37 визначив геогр. координати ряду пунктів Зх. Сибіру, 1842 і 1851 брав участь в експедиції для спостереження сонячного затемнення.

ФЕ́ДОРОВ Володимир Григорович [3 (15).V 1874, Петербург — 19.IX 1966, Москва] — радянський учений і конструктор, основоположник вітчизняної школи конструкторів автоматичної стрілецької зброї, генерал-лейтенант інженерно-технічної служби (1943), дійсний член Академії арт. наук (з 1946), Герой Праці (1928). У 1900 закінчив Михайловську арт. академію. Сконструював автом. гвинтівки калібру 7,62 мм (1912), калібру 6,5 мм (1913), перший у світі автомат калібру 6,5 мм (1916), які застосовувались у 1-й світовій і громадян. війнах. У 1918—31 — директор збройового з-ду. З 1931 — консультант з питань стрілецької зброї. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ФЕ́ДОРОВ Євген Костянтинович [28.III (10.IV) 1910, Бендери, тепер Молд. РСР — 30.XII 1981, Москва] — рад. геофізик, держ. і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1960), Герой Рад. Союзу (1938). Член КПРС з 1938. Закінчив Ленінгр. ун-т (1932). У 1932—38 — наук. співробітник полярних станцій, у т. ч. першої дрейфуючої станції «Північний полюс-1» (див. «*Північний полюс*», *Папанінці*). У 1938—39 — директор Арктичного н.-д. ін-ту. У 1939—47 і 1962—74 — нач. Головного Управління Гідрометслужби СРСР. У 1947—55 — наук. співробітник Геофіз. ін-ту АН СРСР. Організатор і директор (1956—69 і 1974—81) Ін-ту прикладної геофізики Гідрометслужби СРСР. Гол. учений секретар Президії АН СРСР (1959—62). Віце-президент Всесвітньої метеорологічної орг-ції (1963—71). З 1965 — заст. голови, 1979—81 — голова Рад. к-ту захисту миру, віце-голова Всесвітньої Ради Миру (1970—81). Осн. праці присвячені вивченню погоди і клімату, водних ресурсів, дослідженню іоносфери, магн. і радіаційного полів Землі, теор. та експеримент. дослідженням з метою активного впливу на гідрометеорологічні процеси, створенню наук. і методичних основ контролю й оцінки стану забруднення навколишнього середовища, проблемі взаємодії суспільства і природи. Кандидат в члени ЦК КПРС з 1976, член Президії Верховної Ради СРСР з 1977, депутат Верховної Ради СРСР 1-го, 9-го і 10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1946, 1969.

ФЕ́ДОРОВ Євген Павлович [н. 13 (26).VI 1909, Іркутськ] — укр. рад. астроном, акад. АН УРСР (з 1969). Закінчив (1937) Іркутський ун-т. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1947—59 працював на *Полтавській гравіметричній обсерваторії* АН УРСР, 1959—73 — директор *Астрономічної обсерваторії головної АН УРСР*. Осн. наук. праці стосуються проблеми обертання Землі, руху полюсів Землі, а також питань обробки результатів астр. спостережень. Член комісії по вивченню обертання Землі Міжнар. астр. союзу (з 1951), президент цієї комісії (1955—61); член наук. ради Міжнар. служби руху полюсів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, медалями. Держ. премія УРСР, 1983.

ФЕ́ДОРОВ Євген Петрович [н. 15 (28). XII 1911, Стрєльна, тепер с-ще Ленінгр. міськради] — рад. воєначальник, генерал-майор авіації (1957), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1945). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1930. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї і заст. командира авіац. дивізії в складі далекосяжної авіації. Здійснив 178 бойових вильотів. У 1948 закінчив Військово-повітряну академію. З 1958 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ФЕ́ДОРОВ Євграф Степанович [10 (22).XII 1853, Оренбург — 21.V 1919, Петроград] — рос. мінералог і кристалограф, акад. Рос. АН (1919). Освіту здобув у Петербурзі у Військ.-інженерному уч-щі, Медико-хірургічній академії, технологічному та гірничому ін-тах. У 1895—1905 — професор Моск. с.-г. ін-ту; 1905—10 — директор Петерб. гірничого ін-ту, потім його професор. Ф.— один з основоположників сучас. структурної *кристалографії* і *мінералогії*. Розробив класифікацію кристалічних многогранників, теорію будови й симетрії *кристалів*. Відкрив закон поділу кристалів на кубічний та гексагональний типи (1885), який дістав назву *Федорова закону*. Уперше (1890) встановив 230 просторових груп симетрії кристалів. Розробив метод кристалографічних досліджень за допомогою винайденого ним приладу—*Федорова столика*. Поклав початок кристалохім. аналізові речовини. Значну увагу приділяв теоретичній мінералогії, *петрографії* й прикладній геології. У 1944 АН СРСР встановила премію імені Є. С. Федорова.

ФЕ́ДОРОВ Іван, Іван Федорович Москвитин [р. н. невід.— 5(15).XII 1583, Львів] — засновник книгодрукування в Росії й на Україні. В 50-і рр., імовірно, працював у найстаріщій моск., т. з. анонімній, друкарні. Разом з П. Т. *Мстиславцем* керував держ. друкарнею, де вийшли перші в Москві точно датовані книги — «Апостол» (1564) і два видання «Часовника» (1565). В 1569—70 видав дві книги в друкарні білорус. магната Г. Ходкевича в м. Заблудові (тепер Бялистоцьке воєводство ПНР). Останні роки працював на Україні: бл. 1572—75 і 1583 у Львові, 1575—76 у с. Дермані (тепер Устеньське Друге Здолбунівського р-ну Ровен. обл.), 1577—82 в Острозі. З допомогою львів. ремісників видав перші на Україні друковані книги: «*Апостол*» (25.II 1573—15.II 1574) і «Буквар» (1574) — перший у східних слов'ян друкований підручник. Заснував *Острозьку друкарню*, де під керівництвом Ф. надруковано грецькостарослов'ян. буквар (1578), «Книгу Нового завіту» і покажчик до неї (1580), «Хронологію» А. *Римші* (1581), *Острозьку біблію* (1581).

Федорко. Фортеця в Білгороді-Дністровському. 1438—54.

Видання Ф. започаткували розвиток книжкової *гравюри* на Україні. Серед ілюстраторів їх — *Гринь Іванович, Л. Филипович.* Ф. брав участь у редагуванні та оформленні книг, писав післямови, був талановитим новатором у галузі поліграфічної техніки. Після смерті Ф. його друкарське обладнання перейшло до *Львівської братської друкарні.* Поховано Ф. в Онуфріївському монастирі (Львів). Ф. встановлено пам'ятники у Москві (1909) та Львові (1977). У Львові створено *Федорова Івана музей.* Ім'я Ф. присвоєно Укр. поліграф. інституту (Львів).

Літ.: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVIII ст.). Збірник документів. К., 1975; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Фёдоров. М., 1974; Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів, 1974; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983; Фёдоровские чтения 1978. М., 1981; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. Жизнь и деятельность первопечатника Ивана Фёдорова. Указатель литературы. 1574—1974. М., 1975; Видашенко М. Б., Ісаєвич Я. Д., Мацюк О. Я. Місцями Івана Федорова на Україні. Путівник. Львів, 1982; Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Видання Івана Федорова. Львів, 1983; Первопечатник Иван Фёдоров. Описание изданий и указатель литературы о жизни и деятельности. Львов, 1983.

Я. Д. Ісаєвич.

ФЕ́ДОРОВ Митрофан Семенович (30.V 1870, слобода Свитникова, тепер Ворон. обл.— 1942, Ленінград) — укр. і рос. рад. живописець. У 1894—1901 навчався в петерб. АМ у І. *Рєпіна.* Ф. був одним з організаторів Харків. худож. уч-ща, де викладав 1902—13. У 1921—24 працював у худож. технікумі, 1925—34 — худож. інті (обидва — у Харкові), 1934—37 — у Всерос. АМ у Ленінграді. Учнями Ф. були Г. *Меліхов,* Г. *Томенко,* Є. Світличний та ін. Твори: «Юродива» (1901), «Автопортрет» (1904), «Портрет художниці М. Шевченко» (бл. 1911), «Покинуті гнізда» (1914), «Портрет солдата» (1923), «Портрет професора І. Миклашевського» (1929), «Місячна ніч у Донбасі» (1933), «Осінній етюд», «У парку» (обидва — 1940). Зберігаються в Харків. худож. музеї, ДМУОМ у Києві.

ФЕ́ДОРОВ Михайло Михайлович [20.VIII (1.IX) 1867, м. Єкатеринодар, тепер Краснодар — 29. III 1945, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН УРСР (з 1929), засл. діяч науки РРФСР (з 1932). Після закінчення (1895) Петерб. гірничого ін-ту працював інженером на шахтах Донбасу. У 1903—05 навчався у Вищій школі електрики (Париж). З 1905 викладав у Петерб. і Катеринославському (тепер Дніпроп.) гірн. ін-тах, Кам'янець-Подільському с.-г. ін-ті. З 1923 — професор Моск. гірничої академії, 1929—34 — зав. кафедрою гірничої механіки Відділення тех. наук АН УРСР, 1934—39 — директор Ін-ту гірничої механіки АН УРСР (тепер *Гірничої механіки всесоюзний науково-дослідний інститут* імені М. М. Федорова). Осн. праці присвячені теор. обгрунтуванню динаміки рудникового підйомного устаткування, методам розрахунку рудникових турбомашин, рудниковій вентиляції, техніці безпеки у гірничій пром-сті. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Избранные труды, т. 1—2. К., 1957—60.

Літ.: Савін Г. М. Михайло Михайлович Федоров. «Вісті АН УРСР», 1944, № 1—2; Федорова З. М. Михаил Михайлович Федоров. Донецк. 1967.

ФЕ́ДОРОВ Олександр Іванович [1(14).VIII 1900, Полтава — 1.V 1971, Київ] — укр. рад. вчений-буряковод, доктор с.-г. наук (з 1955), професор (з 1956), засл. діяч науки Української РСР (з 1970). Член КПРС з 1947. У 1922, закінчивши Харківський с.-г. ін-т, працював там же агрономом дослідного г-ва до 1924. У 1924—32 — зав. відділом, головний агроном цукрових комбінатів в Сум. і Хмельн. областях. З 1932 до 1944 працював в н.-д. установах і с.-г. вузах Києва і Алма-Ати, з 1944 до 1971 — зав. групою райсортовипробування, зав. відділом насінництва Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків (Київ), одночасно (1954—66) — зав. кафедрою рослинництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України. Праці і авторські свідоцтва присвячені виведенню гібридів та використанню гетерозису при міжсортових схрещуваннях цукр. буряків. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

М. Н. Петренко.

ФЕ́ДОРОВ Олексій Федорович [н. 17 (30).III 1901, с. Лоцманська Кам'янка, тепер у складі Дніпропетровська] — рад. парт. і держ. діяч, один з організаторів і керівників партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1927. Учасник громадян. війни на Україні. В 1938—41 — перший секретар Черніг. обкому КП(б)У, з вересня 1941 по березень 1943 — перший секретар Черніг. підпільного обкому КП(б)У; нач. обл. штабу партизан. руху, командир з'єднання партизан. загонів Черніг. обл., з березня 1943 по квітень 1944 — перший секретар Волин. підпільного обкому КП(б)У, командир Черніг.-Волин. з'єднання партизан. загонів. З 1944 — на парт. і рад. роботі: перший секретар Херсон., Ізмаїльського, Житомир. обкомів КП(б)У, 1957—79 — міністр соціального забезпечення УРСР, потім — голова комісії в справах кол. партизанів при Президії Верховної Ради УРСР. З 1938 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1—6-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Підпільний обком діє. К., 1981.

ФЕ́ДОРОВА ЗАКО́Н — один із законів кристалографії, за яким усі кристали поділяють на два типи — кубічний та гексагональний. Відкрив Є. С. *Федоров* 1885. Являє собою доповнення й підтвердження теорії паралелоедрів, яка розглядає кожну *кристалічну гратку* як деформовану гратку кубічної або гексагональної *сингоній.* Застосувавши цю теорію до кристалічних многогранників, Є. С. Федоров установив, що кристали всіх систем за своїми кутами між гранями гол. зон наближаються до кубічних (90°) або до гексагональних (120 і 60°). Кристали кубічної, тетрагональної, гексагональної й тригональної сингонії він наз. ідеальними.

О. С. Поваренних.

ФЕ́ДОРОВА ІВА́НА МУЗЕ́Й — меморіальний музей Івана *Федорова* у Львові. Засн. 1977 як відділ *Львівської картинної галереї.* Міститься в Онуфріївському монастирі — архіт. пам'ятці 16—19 ст. Центр. місце в експозиції музею займають стенди, експонати яких розповідають про життя й діяльність Івана Федорова. Розділ «Федоровіана» представлений творами художників, літераторів, учених, що відтворюють образ першодрукаря. В музеї зібрано бл. 10 тис. експонатів, серед яких рукописи, кириличні стародруки; окремий розділ становлять газети. журнали, брошури, листівки та відозви першого рад. вид-ва на зх.-укр. землях — «Всегалвидаву», підпільні видання КПЗУ, перші українські переклади творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. В музеї широко представлено сучасну рад. книгу. Тут експонуються видання, нагороджені Дипломом ім. Івана Федорова.

Літ.: Видашенко М. Б. Музей Івана Федорова. Ілюстрований проспект. Львів, 1979.

С. С. Малець.

ФЕ́ДОРОВА СТО́ЛИК — універсальний прилад для дослідження кристалічної речовини. Складається з системи кілець, що обертаються одне відносно одного за принципом *теодоліта.* У сучасних моделях Ф. с. є три сполучені теодолітні системи (мал.). Ф. с. закріплюють на столику поляризаційного *мікроскопа.* Препарат кладуть між двома спеціальними скляними сегментами, які утворюють навколо досліджуваного об'єкта однорідну оптичну сферу. Ф. с. дає можливість повертати й нахиляти препарат під різними кутами і т. ч. досліджувати його в різному орієнтуванні щодо осі мікроскопа. При цьому будь-який напрям в об'єкті можна сумістити з будь-яким напрямом мікроскопа або Ф. с. й точно визначати гол. перерізи препарату та його оптичні константи (*подвійне променезаломлення,* кут оптичних осей та ін.). Ф. с. названо на честь Є. С. *Федорова,* який 1891 запропонував його першу модель. Іл. с. 548.

О. С. Поваренних.

Федорова Івана музей.

Іван Федоров. Портрет роботи невідомого художника. Кінець 19 ст. Львівський державний історичний музей.

М. М. Федоров.

О. Ф. Федоров.

М. С. Федоров. Портрет дівчини. Харківський художній музей.

Ф. Ф. Федоровський.

С. В. Федорцева.

І. М. Федорченко.

М. Є. Федосєєв.

ФЕДОРО́ВИЧ Сасько [р. н. невід.— п. 24.III (3.IV) 1596] — полковник Запорізького війська, сподвижник С. *Наливайка*. Походив з вінницьких міщан. Улітку 1594 в складі посольства від *Запорізької Січі* їздив до імператора «Священної Римської імперії» Рудольфа II. Йшлося про спільні бойові дії проти султанської Туреччини і Крим. ханства. Брав активну участь у *Наливайка повстанні 1594—96*. У 1595 на заклик С. Наливайка прибув у складі Запорізького війська на Брацлавщину, де вів боротьбу проти польс.-шляхет. гніту. Потім діяв на Подніпров'ї. Очолений ним полк у березні 1596 визволив Київ. Загинув у бою біля оз. Гострий Камінь (поблизу Білої Церкви).

М. М. Кравець.

ФЕДОРО́ВИЧ Тарас (Трясило; рр. н. і см. невід.) — гетьман запорізьких нереєстрових козаків (з 1629). У 1629 очолював похід козаків на Крим. ханство. Був керівником сел.-козац. повстання на Подніпров'ї (див. *Федоровича повстання 1630*). Після укладення *Переяславської угоди 1630* Ф. відійшов з невдоволеними козаками на Запорізьку Січ. Узимку 1634—35 Ф. з частиною козаків пішов за Дон. У 1635 вів переговори з рос. урядом про переселення 700 козаків на Слобідську Україну. Навесні 1636 Ф. їздив до Москви з проханням про перехід частини укр. козацтва на службу до Рос. д-ви. Але його пропозицію було відхилено, бо рос. уряд не бажав загострювати відносини з шляхет. Польщею після невдалої для Росії рос.-польс. війни 1632—34. Дальша доля Ф. невідома.

ФЕДОРО́ВИЧА ПОВСТА́ННЯ 1630 — селянсько-козацьке повстання на Україні під керівництвом гетьмана запорізьких *нереєстрових козаків* Т. *Федоровича* (Трясила) проти гніту *Речі Посполитої*. Початок повстанню поклав виступ 10 тис. запорожців на чолі з Т. Федоровичем, які в березні 1630 рушили з Запорізької Січі на Подніпров'я. До них почали приєднуватися селяни, міщани, козаки. Після *Корсунського бою 1630*, в якому польс.-шляхет. військо зазнало поразки, повстанський рух охопив значну територію від Запоріжжя до Київського Полісся, а згодом і Лівобережжя. Гол. опорним пунктом боротьби став Переяслав (тепер м. Переяслав-Хмельницький). Проти повстанців вирушило з Бара польс.-шляхет. військо, яке жорстоко розправлялося з непокірним населенням, вирізуючи мешканців цілих містечок, зокрема Димера і Лисянки. В тилу польс.-шляхет. війська розгорнули успішні дії повстанські загони. Під Переяславом між карателями й повстанцями розгорілися запеклі бої, що тривали майже три тижні. У вирішальному бою 15 (25).V сел.-козац. військо перемогло (див. *Переяславський бій 1630*). Однак підписана *Переяславська угода 1630* мала компромісний характер. Угодовська частина старшини та колишні реєстровці, що приєдналися до повстання, усунули Т. Федоровича від гетьманства, і він з 10 тис. козаків ще до укладення угоди відійшов на Січ. Ф. п. свідчило про зростання визвольної боротьби поневолених мас.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, ч. 2. К., 1979; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.). К., 1975.

М. М. Кравець.

ФЕДОРО́ВСЬКИЙ Олександр Дмитрович (н. 10.I 1931, Ленінград) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1964. Закінчив (1956) Ленінгр. ін-т точної механіки і оптики. У 1956—80 працював на підприємствах приладобудівної пром-сті. З 1980 — в Ін-ті гідромеханіки АН УРСР (з 1981 — директор). Осн. наук. праці стосуються дослідження процесів, що виникають на межі розділу вода — атмосфера. Результати досліджень Ф. зумовили розвиток нової області сучас. гідрофізики — гідрооптики.

ФЕДОРО́ВСЬКИЙ Олексій Олександрович [18 (30).III 1897, с. Руська Халань Курської губернії, тепер Новооскольського р-ну Бєлг. обл. — 28.VIII 1981, Київ] — укр. рад. хірург, доктор мед. наук (з 1949), професор (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1959). У 1921 закінчив Харківську мед. академію. У 1954—69 — зав. кафедрою хірургії Київ. мед. ін-ту, з 1970 — консультант. Праці Ф. присвячені питанням експериментальної та клінічної хірургії, зокрема проблемі переливання крові й кровозаміщувачів, лікування опіків і питанням гнійної хірургії тощо. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. Премія ім. М. Н. Бурденка АМН СРСР, 1951. Держ. премія УРСР, 1982.

М. П. Черенько.

ФЕДОРО́ВСЬКИЙ Федір Федорович [14 (26).XII 1883, Чернігів—7.IX 1955, Москва] — рос. рад. театральний художник, нар. художник СРСР (1951), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1902—07 навчався в Строгановському центр. художньо-пром. уч-щі у К. *Коровіна* та М. *Врубеля*. Працював у Оперному театрі С. Зиміна в Москві, оформив ряд вистав для антрепризи С. Дягілева в Парижі та Лондоні (1912—13, див. *Російські сезони*). У 1921 Ф. призначено зав. худож.-постановочною частиною, пізніше (1927—29 та 1947—53) він був гол. художником Великого театру СРСР, де створив декорації до опер: «Фауст» Ш. Гуно (1924), «Князь Ігор» О. Бородіна (1934), «Тихий Дон» І. Дзержинського (1936), «Борис Годунов» (1948) і «Хованщина» М. Мусоргського (1950), «Садко» М. Римського-Корсакова (1949); «Омелян Пугачов» М. Коваля (1942) в Театрі опери та балету ім. С. М. Кірова в Ленінграді та ін. У 1905—17 викладав у Строгановському центральному художньо-пром. уч-щі, 1918—23 — моск. ВХУТЕМАСі. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1949, 1950, 1951.

Літ.: Костина Е. М. Федор Федорович Федоровский. М., 1960.

Федорова столик:
1, 2, 3 — сполучені теодолітні системи; *4* — досліджуваний препарат; *5* — скляні сегменти.

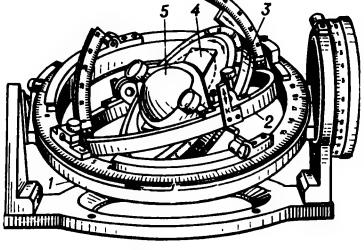

ФЕДО́РУС Григорій Аврамович [н.11 (24).IV 1909, с. Талова Балка, тепер Світловодського р-ну Кіровогр. обл.] — укр. рад. вчений у галузі фізики і техніки напівпровідників, доктор тех. наук (з 1974), професор (з 1981), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1932. Закінчив (1932) Кам'янець-Подільський ін-т соціального виховання (техніко-математичне відділення). У 1935—42, 1946—60 працював в Ін-ті фізики АН УРСР (Київ). З 1960 — зав. відділом Ін-ту напівпровідників АН УРСР. Осн. праці — з прикладної фотоелектроніки напівпровідників, технології виготовлення фотоелектричних приладів на основі сполук халькогенідів металів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ст., ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1981.

ФЕДО́РЦЕВА Софія Володимирівна (н. 8.III 1900, с. Помонята, тепер Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1946). Сестра М. *Сабат-Свірської*. В 1920 закінчила учит. інститут у Львові, 1923 — драм. студію при Львів. консерваторії. Як драм. актриса дебютувала 1926 у Львові у *Стадника И. Д. театрі*. В 1927—60 працювала в театрі «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Ролі: Маруся («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Інгігерда («Ярослав Мудрий» Кочерги), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Катерина («Гроза» О. Островського), Марія («Марія Тюдор» Гюго). Знялась у кінофільмах «Любов на світанні» і «Лимерівна», а також у документальному кінонарисі про В. Стефаника. Майстер худож. читання. Опублікувала спогади про Леся Курбаса, П. Тичину, В. Стефаника та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Омеляновська-Чорна П. Софія Федорцева. К., 1971.

П. К. Медведик.

ФЕДОРЧА́К-ТКАЧО́ВА Марія Василівна (дівоче прізв.— Федорчак; н. 9.X 1911, Львів) — український радянський художник-модельєр, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1972). Працює на Львів. ф-ці худож. виробів ім. Лесі Українки. Створює моделі сучас. одягу за нар. кроями, прикрашаючи його вишивкою. Вишиває чоловічі сорочки, жіночі блузки, дитячі костюми, сумки, серветки, рушники, скатерки (1959—67); автор оздобленої вишивкою

оправи до «Кобзаря» Т. Шевченка (1961). Роботи експонувалися на всесоюз. і міжнар. (Японія, Канада, США) виставках, зберігаються в музеях Києва та Львова.

ФЕДО́РЧЕНКО Іван Михайлович [н. 18 (31).X 1909, м. Таганрог] — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, порошкової металургії і спеціальних сплавів, акад. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Член КПРС з 1944. Закінчив (1930) Кам'янський вечірній металург. ін-т (тепер Дніпродзержинський індустріальний інститут). У 1930—35 працював на заводах Кам'янського (тепер Дніпродзержинськ) і Таганрога, 1935—52 — в Н.-д. ін-ті с.-г. машинобудування (Москва), 1952—55 — в Лабораторії спеціальних сплавів АН УРСР. З 1955— заступник директора і зав. відділом Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР. Одночасно — Гол. вчений секретар Президії АН УРСР (1957—62), академік-секретар Відділення фіз.-тех. проблем матеріалознавства АН УРСР (з 1963). Осн. напрями діяльності — розробка теор. основ порошкової металургії і створення спец. сплавів і матеріалів (антифрикційних, фрикційних, фільтрових та ін.). Розробив сучас. теорію механізму тертя вузлів машин і механізмів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1979. Премія Ради Міністрів СРСР, 1981. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1968.

Тв.: Основы порошковой металлургии. К., 1963 [у співавт.]; Современные фрикционные материалы. К., 1975 [у співавт.]; Исследование материалов для тормозных и передаточных устройств. К., 1976 [у співавт.]; Композиционные спеченные антифрикционные материалы. К., 1980 [у співавт.].

ФЕДОСЄЄВ Володимир Іванович (н. 5.VIII 1932, Ленінград) — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1963. У 1957 закінчив Муз.-пед. інститут ім. Гнесіних (Москва). У 1959—74 худож. керівник і гол. диригент оркестру рос. нар. інструментів, з 1974 — Великого симф. оркестру Центр. телебачення і Всесоюзного радіо (обидва — в Москві). У репертуарі Ф.: російська класична та нар. музика, твори рад. композиторів.

ФЕДОСЄЄВ Микола Євграфович [27.IV (9.V) 1871, м. Нолінськ, тепер Кіров. обл.— 22.VI (4.VII) 1898, м. Верхоленськ, тепер село Качугського району Іркутської обл.] — один з перших пропагандистів марксизму в Росії. Н. в сім'ї судового слідчого. З 1888 став організатором марксист. гуртків у Казані (1888—89 до одного з них входив В. І. Ленін). Не раз зазнавав арештів, з 1892 до кінця життя—в тюрмах, на засланні. Ф. першим з рос. марксистів виступив проти ліберальних народників (див. *Народництво*). На цій основі почалося його листування з В. І. Леніним, яке тривало до кінця життя Ф. В. І. Ленін високо оцінив роль Ф. в рос. революц. русі (див. Повне зібр. тв., т. 45, с. 310 — 311). На засланні Ф. покінчив життя самогубством.

ФЕДОСЄЄВ Петро Миколайович [н. 9 (22).VIII 1908, с. Старинське, тепер Пільнинського р-ну Горьк. обл.] — рад. філософ і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1960), віце-президент АН СРСР (1962—67 і з 1971), Герой Соц. Праці (1978). Почесний член ряду іноземних академій. Член КПРС з 1939. Закінчив Горьковський пед. ін-т (1930). В 1936—41 — наук. співробітник Ін-ту філософії АН СРСР. У 1941—47 та 1950—54 — в апараті ЦК КПРС, а також гол. редактор журналів «Большевик» (1945—49), «Партийная жизнь» (1954—55). В 1955—62 — директор Ін-ту філософії АН СРСР. В 1967—73 — директор Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Осн. праці присвячені проблемам діалектичного та істор. матеріалізму, наук. комунізму, наук. атеїзму, критиці бурж. філософії та соціології.

На XXII—XXVI з'їздах партії обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Диалектика современной эпохи. М., 1978; Мировоззрение, философия, наука. М., 1979; Материалистическая диалектика. М., 1980 [у співавт.]; Советский народ — строитель коммунизма. М., 1981.

ФЕДО́ТОВ Павло Андрійович [22.VI (4.VII) 1815, Москва — 14 (26). XI 1852, Петербург] — рос. живописець, акад. петерб. АМ (з 1849). В 1826—33 навчався в Моск. кадетському корпусі, пізніше служив у лейб-гвардії Фінл. полку в Петербурзі, у 1844 вийшов у відставку. В 1834—45 відвідував вечірні малювальні класи петерб. АМ. У своїх картинах і малюнках Ф. з тонкою іронією і гострим сарказмом висміював потворні риси побуту офіцерства, купецтва, чиновництва, з щирим співчуттям зображував простих людей. Був зачинателем критичного реалізму в рос. образотворчому мистецтві. Невеликі жанрові картини Ф. відзначаються глибиною суспільного змісту, точністю психологічних характеристик, драматизмом сюжету, життєвістю композиції, гармонійною злагодженістю колориту. Серед творів: «Хвороба Фіделькі», «Наслідки смерті Фіделькі» (обидва — 1844), «Свіжий кавалер» (1846), «Перебірлива наречена» (1847), «Сватання майора» (1-й варіант, 1848—49; 2-й — 1850—52), «Портрет Н. П. Жданович біля фортепіано» (бл. 1850, ДРМ у Ленінграді), «Сніданок аристократа» (1849), «Удовичка» (2 варіанти; 1850—51), «Анкор, іще анкор!» (1852), «Гравці» (1851—52). Твори Ф. зберігаються у ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва. Ф. відомий і як рисувальник (цикл «Морально-критичні сцени з буденного життя», 1846—49; ілюстрації до зб. «Ілюстрований альманах», виданого М. Некрасовим, 1848). Ф. писав також вірші, віршовані пояснення до своїх картин. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161, а також до окремих аркушів до ст. *Побутовий жанр*, т. 8, с. 464—465.

Літ.: Леонтьева Г. К. Павел Андреевич Федотов. Л.—М., 1962; Загянская Г. А. Павел Андреевич Федотов. М., 1977.

ФЕДО́ТОВА Гликерія Миколаївна [дівоче прізв. Позднякова; 10 (22).V 1846, Орел — 27.II 1925, Москва] — рос. актриса, нар. арт. Республіки (з 1924), Герой Праці (1924). Закінчила 1862 Моск. театр. уч-ще (педагоги — М. С. *Щепкін* та І. В. *Самарін*). У 1858—1905 працювала в *Малому театрі*. Зіграла ролі Аксюші, Катерини («Ліс», «Гроза» О. Островського), Софії («Лихо з розуму» Грибоєдова), донни Анни («Кам'яний гість» Пушкіна), Джульєтти, леді Макбет («Ромео і Джульєтта», «Макбет» Шекспіра). В 1877 для свого бенефісу обрала п'єсу «Назар Стодоля» Т. Шевченка (йшла під назвою «В ніч під різдво»; грала роль Стехи). Гастролювала з Малим театром, зокрема, в Києві, Житомирі, Ніжині, Миколаєві, Одесі, Полтаві та ін. містах України. Через хворобу залишила 1905 сцену, виховувала театр. молодь (з 1885).

Літ.: Гоян Г. Гликерия Федотова. Жизнь и творчество великой русской артистки. М.—Л., 1940.

ФЕДО́ТОВ-ЧЕ́ХОВСЬКИЙ Олександр Олексійович [1 (13).I 1806, Таганрог — 1892] — український юрист, фахівець з римського і цивільного права. Н. в сім'ї священика. В 1831 закінчив Петербурзьку духовну академію. З 1837 — професор кафедри римського права Харків. ун-ту, 1838—61 — професор кафедри римського й цивільного права Київ. ун-ту. Досліджував і давньоруські, укр. та рос. юрид. акти й документи 14—17 ст.

ФЕДР (Phaedrus; бл. 15 до н. е., Македонія — бл. 70 н. е., Рим) — рим. байкар. Вільновідпущеник імператора Августа. Байки Ф., писані шестистопним ямбом, за сюжетами близькі до байок *Езопа*. Збереглося 5 книг (134 байки). Сучасники Ф. вважали його байки політ. сатирами. Деякі сюжети байок Ф. використали Є. Гребінка, Л. Глібов, В. Самійленко. Укр. мовою твори Ф. перекладали М. Загірня (М.Грінченко), І. Свєнціцький, М. Годованець та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані байки. «Питання класичної філології», 1963, в. 3; [Байки]. «Вітчизна», 1967, № 6; [Байки]. «Дніпро», 1968, № 3; Рос. перекл.—Федр и Бабрий. Басни. М., 1962.

Літ.: Гаспаров М. Л. Античная литературная басня. М., 1971.

А. О. Білецький.

ФЕДУ́СКО (Феодосій) з Самбора (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець 16 ст. Родом з Галичини. Відомий як майстер ікони «Благовіщення» (1579, Харків. художній музей), яку він виконав в Іваничах на Волині. Іл. с. 550.

ФЕ́ДЧЕНКА ЛЬОДОВИ́К — найбільший гірсько-долинний льодовик на тер. СРСР. Розташований на Пн. *Паміру*, в басейні р. Муксу, в Тадж. РСР. Бере початок на пн. схилі Язгулемського хр., біля підніжжя піків Революції, 26 комісарів і Паризької комуни, спускається вздовж сх. схилів хр. Академії Наук. Верхів'я притоків Ф. л. лежать на вис. 7480 м, нижній, край льодовика — 2910 м.

П. М. Федосєєв.

П. А. Федотов. Автопортрет (?). Кінець 40-х років 19 ст. ДТГ у Москві.

Г. М. Федотова.

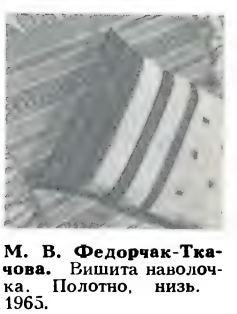

М. В. Федорчак-Ткачова. Вишита наволочка. Полотно, низь. 1965.

М. І. Федюк. Автопортрет. 1915. Львівський музей українського мистецтва.

І. Ф. Федько.

Л. Фейєрбах.

Федуско з Самбора. Благовіщення. Темпера. 1579. Харківський художній музей.

Довж. 77 км, шир. від 1700 до 3100 м, товщина в середній частині досягає 800 м. Площа льодовика разом з притоками 651 км², об'єм бл. 130 км³ (1982). Приймає 50 льодовиків-притоків. Швидкість руху до 65—90 см на добу. Поверхня розчленована численними тріщинами. З кінця льодовика витікає р. Сельдара. На Ф. л. — найвища в світі (на вис. понад 4169 м) гідрометеорологічна обсерваторія. Нижню частину льодовика відкрив 1878 рос. ентомолог В. Ф. Ошанін і назвав його на честь О. П. *Федченка*, середню та верхню частину відкрив учасник Памір. експедиції АН СРСР 1928 І. Г. Дорофєєв. *К. В. Станюкович.*

ФЕ́ДЧЕНКО Василь Харлампович (22.III 1907, м. Новий Буг, тепер Микол. області — 24.VI 1979, Ворошиловград) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1956). Член КПРС з 1962. В 1926—28 навчався в Миргородському художньо-керамічному технікумі у Ф. *Балавенського*, 1928—32 — в Київ. художньому ін-ті у Б. Кратка. Твори: пам'ятники В. І. Леніну в м. Красному Лучі (1944), молодогвардійцям у Краснодоні (1954), монумент «Україна — визволителям» у смт Міловому Міловського р-ну Ворошиловгр. обл. (1972), всі — у співавтор.; композиції «Прокляття війні» (1957), «Комсомоліє, на коня!» (1967) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973. Іл. див. також до статей *Ворошиловградська область*, т. 2, с. 397; *Краснодон*, т. 5, с. 479; *«Молода гвардія»*, т. 7, с. 89.

ФЕ́ДЧЕНКО Олексій Павлович [7 (19).II 1844, Іркутськ — 3 (15). IX 1873, льодовик на Монблані в Альпах] — рос. природознавець і мандрівник, дослідник Середньої Азії. Закінчив Моск. ун-т (1864). Зібрав значний матеріал з фіз. географії, геології, антропології й етнографії центр. губерній Росії. В 1868—71 здійснив ряд подорожей до Серед. Азії, відкрив Заалайський хр., його найвищу вершину — тепер *Леніна пік* (7134 м). Осн. праці доопрацювали інші вчені й опублікували під назвою «Путешествие в Туркестан А. П. Федченко» (1872 — 77, перевидання 1950). На честь Ф. названо найбільший гірський льодовик СРСР (див. *Федченка льодовик*).

ФЕ́ДЧЕНКО Павло Максимович (н. 12.VII 1920, с. Носачів, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.)— укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київський ун-т (1949). Досліджує питання історії укр. літ. критики й журналістики. Автор праць «Матеріали з історії української журналістики» (1959), «Тарас Шевченко» (1963), «Літературна критика на Україні першої половини XIX ст.» (1982) та ін. Один із авторів колективних праць «Партія і література» (1975), «Українська література в російській критиці» (1980), «Історія української дожовтневої журналістики» (1983). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Ф. К. Сарана.

ФЕДЮ́К Микола Іванович (26.II 1885, с. Голубиця, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.—17.V 1962, м. Винники Львів. обл.) — укр. рад. живописець. В 1910—16 навчався в Краківській академії красних мистецтв та мюнхенській АМ. Твори: «Кипариси», «Каплиця у Льоврані» (обидва — 1910), «Автопортрет» (1915), «Білі троянди», «Пейзаж з Винників», «Жіночий портрет». У 1947—50 викладав у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва.

ФЕДЬКО́ Іван Федорович [24.VI (6.VII) 1897 — 26.II 1939] — рад. військ. діяч, командарм 1-го рангу (1938), герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Хмелеві (тепер Роменського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. У Червоній Армії з 1918. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Феодосії, проти австро-нім. окупантів на Пд. Україні. З травня 1919 — заст. наркомвійськмора і член Реввійськради *Кримської Соціалістичної Радянської Республіки*, з липня — нач. 58-ї стрілецької д-зії, яка вела бої проти денікінців, петлюрівців і махновців. У 1920 на чолі 46-ї Катеринославської стрілецької д-зії брав участь у розгромі *врангелівщини*. Учасник придушення *Кронштадтського заколоту 1921* і *антоновщини*. З 1922, після закінчення Військ. академії,— на відповідальних посадах у Червоній Армії: заст. команд. Окремою Червонопрапорною Далекосхід. армією (1934—37), команд. військами Київ. військ. округу (1937—38), заст. наркома оборони СРСР (з 1938). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора.

Літ.: Смирнов О. Командарм Федько. К., 1969.

ФЕДЬКО́ВИЧ Юрій (Осип) Адальбертович (8.VIII 1834, с. Сторонець Путилів, тепер селище міського типу Путила Вижницького р-ну Чернів. обл.— 11.I 1888, Чернівці) — укр. письменник-демократ і громад. діяч. Навчався в Чернівецькій двокласній реальній школі (1846—48). В 1852—63 служив у австр. армії. Подавши у відставку, жив і працював у рідному селі, де розгорнув активну громад. діяльність: захищав права селян на землю, працював шкільним інспектором, склав укр. «Буквар», написав першу програму етногр. опису Буковини, видав для нар. шкіл пісенник («Співанник для господарських діточок»). У 1873—74— редактор вид-ва при т-ві *«Просвіта»* у Львові. З 1874 жив у Чернівцях, 1885—87 редагував газ. *«Буковина»*. Світогляд, зокрема літ.-естетичні погляди Ф., формувалися під впливом селян. визвольного руху на Буковині, нар. творчості, «Кобзаря» Т. Шевченка. Літ. творчість почав нім. мовою. У 1859, перебуваючи в Італії в складі австр. армії, написав перший вірш «Нічліг». Перша зб. «Поезії Іосифа Федьковича» (Львів, 1862) стала помітною подією в літ. житті всієї Зх. України. Протягом

Федченка льодовик

Ілюстрації до творів Ю. А. Федьковича. «Люба-згуба». О. Кульчицька. 1920. «Сафат Зінич». А. Базилевич. 1953.

1867—68 у Коломиї вийшло два зошити другої зб. «Поезії Юрія Городенчука-Федьковича». Поетична спадщина Ф. складається з ліричних віршів, балад і поем, сповнених глибоким соціальним змістом. Поет змалював трагічну долю солдата австр. армії («Співанка», «У Вероні», «Зілля»), тяжке життя безземельного селянства («Золотий лев», «Дезертир»), оспівав ватажків селян. повстань («Лук'ян Кобилиця»), пропагував ідею возз'єднання укр. земель («До мого брата Олекси Чернявського», «Нива»). У сатиричних віршах викривав католицьку церкву, реакц. інтелігенцію.

Ф. написав понад 60 оповідань та повістей. Перше оповідання «Люба-згуба» надруковано в журн. *«Вечерниці»* (Львів, 1863). В 1876 у Києві вийшла зб. «Повісті Осипа Федьковича» з передмовою М. Драгоманова. Прозові твори Ф. відзначаються гострими соціальними і побутовими конфліктами, письменник показує високі моральні якості людей з народу, зокрема жовнірів («Серце не навчити», «Сафат Зінич»), взаєморозуміння трудівників різних національностей («Три як рідні брати»). У доробку Ф.— і кілька драм. творів («Так вам і треба», 1865; «Довбуш» 1869; мелодрама «Кермаич», 1876; істор. трагедія «Хмельницький», 1886—87) та вільних переробок зарубіж. п'єс. Своїм ідейно-худож. рівнем вони поступаються перед поезією і прозою. Ф. переклав «Слово о полку Ігоревім», вірш «Чорна шаль» О. Пушкіна, деякі твори Г. К. Андерсена і братів Грімм, чес. і словацькі нар. казки. Переклав нім. мовою укр. нар. пісні. У 1945 в Чернівцях відкрито *Федьковича Ю. А. музей*, 1974 в Путилі — народний музей-садибу, де встановлено бюст письменника.

Тв.: Писання Осипа Юрія Федьковича, т. 1—4. Львів, 1902—10; Твори, т. 1—2. К.; 1960; Твори. К., 1974; Народні пісні Буковини в записах Юрія Федьковича. К., 1968.

Літ.: Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. Львів,

1911; Пивоваров М. П. Юрій Федькович. К., 1954; Юрій Федькович в розвідках і матеріалах. К., 1958; Коржупова А. П. Юрій Федькович. К., 1963; Нечиталюк М. Буковинський Кобзар. К., 1963; Пазяк М. М. Юрій Федькович і народна творчість. К., 1974; Юрійчук М. І., Івашкевич З. А. Юрій Федькович. Семінарій. К., 1981 *Ф. Д: Пустова*.

ФЕДЬКО́ВИЧА Ю. А. МУЗЕ́Й у Чернівцях — літературно-меморіальний музей. Відкритий 1945. Висвітлює життя, літ. і культ.-громадську діяльність Ю. Федьковича, вшанування його пам'яті. В експозиції та фондах музею зберігається понад 4 тис. експонатів: документи, фотографії, особисті речі письменника, перші видання його творів, монографії про життя і творчість та ін. У смт Путилі 1974 відкрито народний музей-садибу Ю. Федьковича.

Літ.: Чернівецький літературно-меморіальний музей Ю. Федьковича. Путівник. Ужгород, 1973; Гуменюк Г. І., Кирей Г. Т. Музей-садиба Ю. Федьковича у Путилі. Ужгород, 1976. *Г. І. Гуменюк.*

ФЕЄ́РІЯ (франц. féerie, від fée — фея, чарівниця) — театральне або циркове видовище, що ґрунтується на сценічних ефектах і трюках. Виникла в Італії в 17 ст. Близькі до Ф. були оперно-балетні вистави, а також вистави ярмаркових театрів у Франції 17—18 ст. У 1-й пол. 19 ст. в Росії Ф. ставили в театрах-балаганах, під час нар. гулянь. Дожовтневому укр. театру Ф. не властива (окремі її елементи були у виставах «Вій» М. Гоголя, «Зачароване коло» Ріделя в *Театрі Миколи Садовського* в Києві). В рад. мистецтві феєричні вистави притаманні цирку.

ФЕ́Ї (франц. fée — чарівниця) — у міфології народів Зх. Європи надприродні істоти, чарівниці, які живуть у лісах, джерелах тощо. Уявляли їх вродливими жінками, які люблять веселощі й танці. Добрі чи злі Ф.— популярні образи в зх.-європ. середньовічному фольклорі (особливо в казках).

ФЕ́ЙГІН Яків Григорович [12 (25).V 1903, с. Ліскоиоги, тепер Новгород-Сіверського р-ну Чернігів. обл.— 18.VIII 1973, Москва] — рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1927. Закінчив (1931) Моск. ун-т. З 1934 — на викладацькій роботі. В 1947—48 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, 1957—72 — зав. сектором Ін-ту економіки АН СРСР. Праці з питань екон. ефективності розміщення виробн., структури нар. г-ва СРСР, розвитку продуктивних сил.

ФЕ́ЙЄР (Fejér) Ліпот (9.II 1880, Печ — 15.X 1959, Будапешт) — угорський математик, акад. Угорської АН (з 1930). Закінчив (1901) Будапештський ун-т, з 1911 — професор там же. Осн. наук. праці присвячені теорії функцій, збіжності тригонометричних рядів, інтерполяції і теорії спец. функцій.

ФЕЙЄРБА́Х (Feuerbach) Людвіг Андреас (28.VII 1804, Ландсгут, Баварія — 13.IX 1872, Рехенберг, поблизу Нюрнберга) — нім. філософ-матеріаліст, один з філософських попередників марксизму. Закінчивши Берлін. ун-т, з 1828 викладав філософію в Ерлангенському ун-ті, який 1830 був змушений залишити через переслідування за атеїстичні погляди. В 1870 вступив до Нім. с.-д. партії. Філос. погляди Ф. еволюціонували від *ідеалізму* до *матеріалізму*. Починаючи з 1839 Ф. піддавав гострій критиці ідеалізм Г. В. Ф. *Гегеля*, обґрунтовував матеріалістичне розв'язання *основного питання філософії*. Доводив, що «мислення з буття, а не буття з мислення». Єдиним, універсальним і найвищим предметом філософії Ф. вважав людину і природу як її основу. Проте матеріалізму Ф. властивий *антропологізм*, оскільки сутність людини він вважав даною від природи, ігноруючи сусп. основу людини, що призводило до ідеалістич. розуміння історії. Ф. не зміг подолати споглядальність метафізич. матеріалізму. Через це Ф. не міг зрозуміти гегелівської діалектики, відкинувши її разом з ідеалістичною системою. В теорії пізнання Ф. обстоював *емпіризм* і *сенсуалізм*, рішуче виступав проти агностицизму. Вів непримиренну боротьбу проти релігії. Джерело її, як і ідеалізму, вбачав у відриві *мислення* від *буття*. Проте, виступаючи проти ортодоксальної релігії, Ф. пропонував створити нову релігію без бога, яка б обожнювала саму людину. Основу моральності вбачав у прагненні людини до щастя. Творчість Ф. мала вплив на формування марксист. філософії. Високо оцінюючи філос. погляди Ф., К. Маркс і Ф. Енгельс критикували обмежений матеріалізм Ф., абстрактний характер його поглядів на мораль і релігію тощо. Осн. твори Ф.: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Основи філософії майбутнього» (1843).

Тв.: Избранные философские произведения, т. 1—2. М., 1955.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. Тези про Фейєрбаха; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів, т. 29; Очерки по философии Л. Фейербаха. К., 1982. *В. І. Плотников.*

ФЕЙЛЕТО́Н (франц. feuilleton, від feuille — аркуш) — художньо-публіцистичний жанр; невеликий літ. твір, у якому засобами *сатири й гумору* показано злободенні негативні явища сусп. життя. Жанрові ознаки Ф.— актуальність проблематики, чітка політ. спрямованість, документальна правда фактів, жвавий дотепний виклад. У Ф. парадійно використовуються різноманітні форми, стилі, застосовуються засоби *гротеску, гіперболи, сарказму*. Найчастіше фейлетони бувають прозові, зрідка — віршовані. Серед різновидів — документальні і проблемні. Якщо в перших важливі суспільно-значимі питання розглядаються на тлі конкретних подій з точно зазначеними прізвищами людей і місцем дії, то в других справжні назви часто змінюються. Термін «фейлетон» виник у Франції на поч 19 ст. і означав цікаву, дотепну статтю, видрукувану на окремому аркуші. Журналістика часів Великої французької революції дала поштовх політ. фейлетонові. В Росії перші Ф. з'явилися в 20-х рр. 19 ст. у газ. «Северная пчела». До цього жанру вдавалися О. Пушкін, В. Белінський, М. Некрасов, М. Салтиков-Щедрін. Ф. став гострою зброєю у політ. боротьбі пролетаріату проти буржуазії. Зокрема, на сторінках «Нової Рейнської газети», яку редагували К. Маркс і Ф. Енгельс, публікувались і фейлетони. В. І. Ленін вимагав, щоб газета для трудящих велася жваво, бо пресі потрібен «фейлетон з насмішкою» (Повне зібр. тв., т. 48, с. 69, 70). В укр. періодиці Ф. з'явився на сторінках «*Основи*» та в газ. «Черниговский листок». У жанрі Ф. виступали І. Франко, В. Самійленко, О. Маковей. Сучасний рад. Ф.— один з дійових критичних жанрів преси. Визнаними майстрами цього жанру були М. Зощенко, М. Кольцов, Д. Заславський, Остап Вишня, Я. Галан та ін.

Н. М. Шудря.

ФЕ́ЙНМАН (Feynman) Річард Філліпс (н. 11.V 1918, Нью-Йорк) — амер. фізик, член Національної АН. Закінчив Массачусетський технологічний ін-т (1939). З 1950 — професор Каліфорнійського технологічного ін-ту. Осн. наук. праці — з *квантової електродинаміки, квантової теорії поля, квантової механіки*, статистичної фізики, надпровідності, теорії гравітації. Розробив (1949) матем. апарат, який відіграв велику роль у розвитку квантової теорії поля (див. *Фейнмана діаграми*). Пояснив появу вихорів у надплинному гелії (т. з. вихорів Фейнмана). Нобелівська премія, 1965.

Тв.: Рос. перекл. — Квантовая электродинамика. М., 1964; Фейнмановские лекции по физике, в. 1—9. М., 1965—67 [у співавт.].

ФЕ́ЙНМАНА ДІАГРА́МИ — графічний спосіб опису процесів розсіяння частинок і *античастинок*, що використовується у *квантовій теорії поля, фізиці елементарних частинок*, квантовій *статистичній фізиці*. Застосовують для алгоритмізації розрахунку *імовірностей* цих процесів методами теорії збурень, для зображення й аналізу *Гріна функцій* осн. рівнянь квантової теорії та елементів матриці розсіяння (див. *Розсіяння мікрочастинок*). Осн. поняттям у методі Ф. д. є функція поширення, або пропагатор, що описує поширення хвилі, яка у квантовій теорії ставиться у відповідність руху частинки. Пропагатор зображається у вигляді зовн. або внутр. ліній, що характеризують відповідно рух реальних або *віртуальних частинок*. Крім цих ліній, до осн. елементів Ф. д. належать вершини, які являють собою точки сполучення трьох (і більше) ліній і відповідають елементарним актам взаємодії частинок. Ф. д., що мають n вершин, відповідають n-му порядку теорії збурень. Так, *Комптона явище* описується сумою двох Ф. д. (мал.). Хвилясті лінії описують рух *фотонів*, суцільні зовн. лінії — рух реального електрона, суцільна внутр. лінія — рух віртуального електрона. Зокрема, ліва вершина діаграми А відповідає поглинанню початковим електро-

Ю. А. Федькович.

Садиба-музей **Ю. А. Федьковича** смт Путилі.

В. Х. Федченко. Портрет молодогвардійця І. О. Земнухова. Металізований бетон. 1970

Фейнмана діаграми для явища Комптона.

Ю. М. Фельтен. Чесменська церква в Ленінграді. 1780.

ном з імпульсом p_1 фотона з імпульсом k_1 і переходу електрона у віртуальний стан з імпульсом $p_1 + k_1$. Права вершина цієї діаграми відповідає розпадові віртуального електрона на реальні електрон з імпульсом p_2 і фотон з імпульсом k_2. Виходячи з відносного розташування елементів Ф. д., за певними правилами (т. з. правилами Фейнмана) записують матричний елемент, що відповідає матриці розсіяння розгляданого процесу, і розраховують його імовірність (поперечний *ефективний переріз*). Ввів (1949) Р. *Фейнман*. *П. І. Фомін.*

ФЕЙХО́А, ака (Feijoa) — рід рослин родини миртових. Вічнозелені кущі або деревця до 5 м заввишки. Листки супротивні, еліптичні. Квітки сидять поодиноко або групами по 3—5 шт. у пазухах листків на гілках приросту поточного року. Плоди здебільшого видовжено-овальні. Відомо 5—6 видів, що ростуть у тропіках і субтропіках Пд. Америки. В культурі тільки 1 вид — Ф. Селлова (F. sellowiana). Вирощують у США, Італії, Пд. Франції та ін. В СРСР — у Зх. Грузії, Краснодарському краї, в Криму. Плоди містять цукри (5—10 %), органічні к-ти (2—4 %), пектинові речовини, а також значну частину йоду; споживають свіжими, з них виготовляють також варення, мармелад, компоти, лікери тощо.

ФЕЙХО́О (Feijóo) Самуель (н. 31.III 1914, містечко Сан-Хуан-делос-Єрас) — кубин. письменник, літ. критик, фольклорист. Автор збірок поезій «Сільський півень» (1950), «Самітний птах» (1961), «Бути вірним», «Маленька струна» (обидві — 1964), «Повний день» (1974) та ін., романів із сільс. життя «Мандрівна мушля» (1944), «Хуан Кінкін», «Тумбага» (обидва — 1964), «Панчо Рута і Хіль Хокума» (1967), зб. оповідань «Куентакуентос» (1974). Упорядкував і підготував коментарі до кількох фольклорних збірок. Ф.— перший перекладач творів Т. Шевченка на Кубі. В 1964 брав участь у *Міжнародному форумі діячів культури*, присвяченому 150-річчю з дня народження Т. Шевченка. У кн. «Російські і радянські поети» (1966) опубл. у своєму перекладі 19 поезій Т. Шевченка. Перекладає й твори рос. поетів. Кілька разів був в СРСР. У нарисі «Подорож до Радянського Союзу» (1967) описав враження від нової поїздки до СРСР, про відвідання Музею Т. Шевченка в Києві.

Тв.: Укр. перекл.— Хуан Кінкін. К., 1968; [Вірші]. «Всесвіт», 1973, № 7; «Всесвіт», 1982, № 5; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Остров зари багряной. М., 1968; [Вірші]. В кн.: Острова поющей листвы. М., 1981. *М. І. Жердинівська.*

ФЕЙХТВА́НГЕР (Feuchtwanger) Ліон (7.VII 1884, Мюнхен — 21. XII 1958, Пасіфік-Пелісейдс, США) — нім. письменник. В 1933 емігрував у Францію. У 1941 виїхав до США. В істор. романах «Потворна герцогиня» (1923), «Єврей Зюсс» (1925), трилогії про історика Йосифа Флавія («Іудейська війна», 1932; «Сини», 1935; «Настане день», 1942), «Лже-Нерон» (1936), «Лиси у винограднику» (1947—48), «Гойя, або Тяжкий шлях пізнання» (1951), «Мудрість дивака, або Смерть і перевтілення Жана Жака Руссо» (1952), «Іспанська балада» (1955), «Іеффай та його дочка» (1957), а також у п'єсах і новелах таврував духовну й політ. реакцію, відстоював ідеї демократії, соціального прогресу, миру. В романах про сучасність — трилогії «Зал чекання» («Успіх», 1930; «Сім'я Оппенгеймів», 1933; «Вигнання», 1939), «Брати Лаутензак» (1943), «Сімона» (1944) викривав нім. фашизм. У 1937 відвідав СРСР і написав кн. «Москва 1937» (1937).

Тв.: Укр. перекл.— Сім'я Оппенгеймів. К., 1936; Іудейська війна. К.— Х., 1937; Сини. К., 1938; Гойя, або Тяжкий шлях пізнання. К., 1957; Успіх. Три роки з історії однієї провінції. К., 1981; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1963—68.

Літ.: Рачинская Н. Н. Лион Фейхтвангер. М., 1965; Житомирская З. В. Лион Фейхтвангер. Биобиблиографический указатель. М., 1959.
Н. М. Матузова.

ФЕКА́ЛІЇ (від лат. faex — покидьки) — суміш твердих і рідких екскрементів людини; *органічне добриво*. Ф. містять в середньому (в %): сухої речовини бл. 7, в т. ч. азоту—1,1, фосфору (P_2O_5)—0,26, калію (K_2O) — 0,22. Використовують Ф. для виготовлення *компостів* з торфом, грунтом та ін. вологоємними матеріалами; застосовують також у вигляді пудретів, що їх одержують шляхом оброблення Ф. хлором і сушінням. Ф. застосовують гол. чин. під кормові культури, коноплі. Заборонено вносити під ягідні і овочеві культури.

ФЕКЛЕ́НКО Микола Володимирович [6 (19).XII 1901, с. Тифинка, тепер Борисоглєбського р-ну Ворон. обл.— 12.X 1951, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант танкових військ (1943). Член Комуністичної партії з 1920. В Рад. Армії з 1918. В 1933 закінчив академічні курси при Військ. академії моторизації і механізації РСЧА, 1949 — Вищі академічні курси при Вищій військ. академії. Під час Великої Вітчизн. війни Ф.— командир 19-го механізованого корпусу і командуючий 38-ю армією, що брала участь в оборонних боях на Україні, пом. команд. військами Пд. фронту, командував 17-м танк. корпусом, бронетанк. і механізованими військами Степового фронту. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1951 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ФЕ́ЛАН (Phelan) Джім (1895, Тіпперері, Ірландія — 1960, Англія) — ірл. письменник. Н. у селян. сім'ї. Брав участь у нац.-визвольному русі, за що зазнавав переслідувань англ. та ірл. влади. Роман «Зелений вулкан» (1938) — про боротьбу ірл. народу проти брит. колонізаторів. У романах «Поденники» (1938), «Місяць у річці» (1946) зображено тяжке життя трудящих. Під час 2-ї світової війни виступав проти фашист. агресії. Документально-худож. повісті «Дно» (1953), «Бродяга на якорі» (1954) відтворюють світ декласованих елементів у капіталістичному суспільстві.

Тв.: Рос. перекл.— Зелёный вулкан. «Интернациональная литература», 1940, № 2; ... И винтовками и дубинами. М., 1947.

Літ.: Земляний О. І. Тема національно-визвольної боротьби в романі Дж. Фелана «Зелений вулкан». «Іноземна філологія», 1979, в. 53.
О. І. Земляний.

ФЕЛА́ХИ (араб. фаллах — селянин, землероб) — осілі селяни-землероби в араб. країнах.

ФЕЛЕ́МА (від грец. φελλός — корок) — вторинна покривна тканина рослин, що складає зовнішню частину *перидерми*. Те саме, що й *корок*.

ФЕЛІ́БРИ (прованс. félibres) — учасники літ. руху 2-ї пол. 19 ст. у Пд. Франції. В 1854 засновано т-во поетів-Ф. на чолі з Ф. *Містралем* і Ж. Руманілем, яке ставило за мету відродження й розвиток нац. прованс. культури й л-ри, створення літ. *провансальської мови*.

ФЕЛЛІ́НІ (Fellini) Федеріко (н. 20.I 1920, Ріміні) — італ. кінорежисер і сценарист. В кіно з 1942. Починав як автор сюжетів і сценаріїв, 1945 брав участь у створенні фільмів Р. Росселіні «Рим — відкрите місто» і «Пайза» (1946). Перші режисерські роботи — «Вогні вар'єте» (1950), «Білий шейх» (1952), «Мамині синки» (1953). Фільми, які принесли Ф. світове визнання: «Дорога» (1954; в рад. прокаті—«Вони блукали по дорогах»), «Ночі Кабірії» (1956), «Солодке життя» (1959), «Вісім з половиною» (1962, Гол. приз 3-го Моск. міжнар. кінофестивалю), «Джульєтта і духи» (1965), «Клоуни» (1970, телефільм), «Рим» (1972), «Амаркорд» («Я згадую», 1974), «Репетиція оркестру» (1979), «Корабель іде» (1983). Фільми Ф. відображають контрасти сучас. західного світу, тонко розкривають сутність людської психології. Роботи Ф. удостоєні премій багатьох міжнар. фестивалів.

Літ.: Федерико Феллини. Статьи. Интервью. Рецензии. Воспоминания. Пер. с итал. М., 1968.

ФЕЛОГЕ́Н (від грец. φελλός — корок і γεννάω — породжую, утворюю), корковий камбій — вторинна твірна тканина у рослин, що формує *перидерму*. Клітини Ф. поділяються тангентальними (паралельними поверхні органа) перегородками і відкладають назовні клітини корка, а всередину — клітини фелодерми. Ф. (перший і наступні шари) виникає внаслідок поділу клітин епідерми (див. *Епідерміс*), *паренхіми* (субепідермальної, *перицикли* або *лубу*), *коленхіми*.

ФЕЛЬБА́БА Йосиф Андрійович (н. 12.IV 1921, с. Верб'яж, тепер Воловецького р-ну Закарп. обл.)— укр. актор, режисер, педагог і громадський діяч, засл. арт. ЧССР (з 1981). Член КПЧ з 1948. У *Прящівському українському народному театрі* — з 1947 (1950—70— гол. режисер), з 1971 — директор. Ролі: Михайло («Суєта» Карпенка-Карого), Платон Кречет (однойменна п'єса Корнійчука), Юліан («Любов на світанні» Галана), Серебряков («Дяля Ваня» Чехова).

Фейхоа. Гілка з листками і плодами та квітка.

Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична» Погодіна). Серед вистав — «Украдене щастя» І. Франка, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Єгор Буличов та інші» М. Горького, «Золота карета» Л. Леонова. Викладацька робота — в Держ. консерваторії в Братіславі (1952—56) та драм. студії Пряшівського укр. нар. театру (1964—66). *Л. М. Дворниченко.*

ФЕЛЬД'ЄГЕР (нім. Feldjäger) — військ. або урядовий кур'єр для доставлення важливих, переважно таємних документів. Вперше з'явились у Пруссії 1742, в рос. армії — 1796. В СРСР Ф. виконують службу в системі фельд'єгерського поштового зв'язку.

ФЕ́ЛЬДМАН Валентин Августович [4 (16).III 1864, поблизу Петербурга — 26.VII 1928, Київ] — укр. рад. архітектор і художник. У 1882—89 навчався в петерб. АМ. До 1910 працював архітектором у Севастополі й Харкові. З 1910 жив і працював у Києві. Серед архіт. творів — будинок панорами «Оборона Севастополя в 1854—55» в Севастополі (1902—04; зруйновано 1942, відбудовано 1954). Автор

В. А. Фельдман. Українське село. Акварель. 1916.

численних акварелей: «Татарський дворик» (1889), «Сірі камені біля Севастополя» (1907), «Українське село» (1916), «Зимовий пейзаж» (1925). Зберігаються в ДМУОМ у Києві. Опублікував ряд праць з теорії малюнка й акварельного живопису. Викладав у Харків. технологічному ін-ті (1905—10), Київ. політех. ін-ті (1910—22), Київ. арх. (1922—24) та Київ. худож. (1924—28) інститутах.

Тв.: Искусство акварельной живописи. К., 1967.

Літ.: Виставка художника-архітектора В. А. Фельдмана. Каталог. К., 1940.

ФЕЛЬДМА́РШАЛ (нім. Feldmarschall), генерал-фельдмаршал — найвищий генеральський чин у дореволюц. рос. (з 1699) і деяких сучасних іноземних бурж. арміях (Великобританія та ін.). Вперше запроваджений у Німеччині в 16 ст.

ФЕЛЬДФЕ́БЕЛЬ (нім. Feldwebel) — звання старшого *унтер-офіцера* у дореволюц. рос. і деяких сучасних іноземних арміях (НДР, ФРН). Вперше звання Ф. з'явилось у Німеччині в 15 ст., в рос. армії — на поч. 18 ст.

ФЕ́ЛЬДШЕР (нім. Feldscher, від Feldscherer — польовий цирульник) — медичний працівник з середньою освітою, що подає першу медичну та долікарняну допомогу, а також проводить профілактичну й санітарно-протиепідемічну роботу. Ф. може працювати під безпосереднім керівництвом лікаря в міських і сільських мед. установах, самостійно — на фельдшерсько-акушерських пунктах, на фельдшерських здоровпунктах при пром. підприємствах, відділеннях *швидкої медичної допомоги* (фельдшерські бригади) під заг. керівництвом і контролем лікаря дільничної (районної) лікарні, лікарської амбулаторії, поліклініки, станції швидкої медичної допомоги і санітарно-епідеміологічної станції. Підготовка Ф. проводиться в *медичних училищах*.

ФЕ́ЛЬМАН Фрідріх Роберт [20 (31).XII 1798, Коеру, тепер селище Пайдеського району Естонської РСР — 10 (22).IV 1850, Дерпт, тепер Тарту] — естонський письменник і фольклорист, просвітитель-демократ. У 1838 з ініціативи Ф. створено Естонське вчене т-во, яке він очолював 1843— 50. З 1839 збирав і впорядковував матеріали ест. епосу *«Калевіпоег»*. Автор написаних нім. мовою міфологічних переказів, що являють собою переробку в романтичному дусі ест. фольклору. Писав і вірші естон. мовою («Бесіда про люльку») і оповідання («Пусте оповідання...»). *С. Г. Ісаков.*

ФЕ́ЛЬТЕН Юрій Матвійович (1730 або 1732, Петербург — 1801, там же) — рос. архітектор, представник раннього рос. *класицизму*, чл.-кор. Королівської академії архітектури в Парижі (з 1783). Навчався в Петербурзі при АН (1740—45), а також в Тюбінгені, Штутгарті та Берліні. Пізніше — знову в Петербурзі у арх. І. Шумахера. З 1754 працював у В. *Растреллі*, був його гол. помічником у буд-ві *Зимового палацу*. З 1762— гол. архітектор «Канцелярії від будівель». Професор петерб. АМ (з 1772, 1789—94 — директор). Твори: кол. Олександрівський ін-т (1765—75), церкви Катерини (1768—71) та Анни (1775—79), Старий Ермітаж (1771—87), Чесменський палац (1774—80), перебудова інтер'єрів Великого палацу в Петергофі (тепер *Петродворець*; 70-і рр. 18 ст.). Автор проектів набережних та огорожі, зокрема *Літнього саду* (за участю арх. П. Єгорова; 1771 — 84) в Петербурзі.

ФЕЛЬЯ́НИ, фейяни (франц. feuillants) — члени політ. клубу, що існував 1791—92 у Парижі під час *Великої французької революції*. Назву дістали від ліквідованого 1789 монастиря чернецького ордену фельянів, у приміщенні якого Ф. проводили свої засідання. Клуб Ф. утворили представники великої конституційно-монархічної буржуазії та ліберального дворянства, що вийшли з якобінського клубу (див. *Якобінці*) після прийняття ним 16.VII 1791 петиції з вимогою про скинення короля. Лідерами клубу Ф. були А. Барнав, А. Ламет, А. Дюпор. Відображаючи інтереси великої буржуазії, Ф. були прихильниками конституційної монархії, виступали проти республіки, гальмували дальший розвиток революції. Після повалення монархії (10.VIII 1792) Ф. перейшли до табору відкритої контрреволюції, клуб Ф. припинив свою діяльність.

ФЕМЕЛІ́ДІ Володимир Олександрович [16 (29).VI 1905, Одеса — 30.X 1931, там же] — укр. рад. композитор і диригент. У 1928 закінчив Одес. муз.-драм. інститут (класи композиції П. *Молчанова*, диригування Г. Столярова). Твори: опера «Розлом» (1928), балет «Карманьйола» (1930), «Ювілейна симфонія» (1927), «Класична симфонія» (1928), концерти з оркестром — для фортепіано, для скрипки (обидва — 1926), романси. *Літ.:* Гнатів Т. Володимир Фемеліді. К., 1974. *В. С. Мурза.*

ФЕ́МИ (грец. θέμα, одн.) — військ.-адм. округи у *Візантії*. Перші Ф. з'явилися в 7 ст. в Малій Азії. Пізніше Ф. було утворено на всій тер. Візантії. На чолі Ф. стояли стратиги, які зосереджували в своїх руках військ. командування, суд. владу і податкове управління. Війська Ф. були осн. військ. силою країни. В 14 ст. замість Ф. було створено уділи.

ФЕМІ́ДА (Θέμις) — 1) У грец. міфології богиня правосуддя, законного порядку. Дочка *Геї* й *Урана*. Зображували її з зав'язаними очима (як символ безсторонності), з *рогом достатку* й терезами в руках. 2) Переносно — правосуддя, закон; жерці Ф.— слуги закону, судді.

ФЕМІНІ́ЗМ (франц. féminisme, від лат. femina — жінка) — жіночий рух за зрівняння жінок у правах з чоловіками в межах бурж. ладу. Виник у 18 ст. у Пн. Америці. Найбільше поширився у США і Великобританії. В Росію Ф. проник на поч. 20 ст. В кінці 19 — на поч. 20 ст. виникли міжнар. феміністські орг-ції (зокрема, Міжнар. рада жінок, засн. 1888; Міжнар. альянс жінок за виборчі права жінок, засн. 1904). Більшість з сучас. нац. і міжнар. феміністських орг-цій у своїй діяльності не торкаються актуальних проблем політики, обмежуються питаннями емансипації жінок. *Міжнародна демократична федерація жінок* виступає за співробітництво з тими феміністськими орг-ціями, які ведуть боротьбу за соціальні, політ. і громадян. права жінок, проти війни і реакції.

ФЕМІСТО́КЛ (Θεμιστοκλῆς; бл. 525—460 до н. е., Магнесія, Мала Азія) — держ. діяч і полководець Стародавніх *Афін*. З 493—492 до н. е. не раз обіймав посади *архонта* і *стратега*. Прихильник рабовласницької демократії. В 487—486 до н. е. провів ряд демократичних реформ (виборність архонтів за жеребком, право обіймати цю посаду *вершниками*, звільнення колегії стратегів від контролю *ареопагу*). Під час *греко-перських воєн* (500—449 до н. е.) відіграв вирішальну роль в організації боротьби проти загарбників. Як стратег керував мор. боями біля Артемісії і о. Саламін (480 до н. е.). Був ініціатором створення *Делоського союзу* (478 або 477 до н. е.). В 471 до н. е. внаслідок підступів афін. аристократії Ф. було піддано *остракізму*.

О. М. Мальований.

ФЕН (нім. Föhn, від лат. favonius — теплий західний вітер) — теплий і сухий поривчастий вітер, що дме з гір у долини. Утворю-

Л. Фейхтвангер.

Ф. Фелліні.

Й. А. Фельбаба.

В. О. Фемеліді.

Фенікс. Фрагмент сіцілійської мозаїки.

ється внаслідок деформації повітр. потоку під впливом особливостей орографічної будови місцевості. Має високу т-ру і низьку відносну *вологість повітря*, що пояснюється адіабатичним нагріванням повітря при низхідних течіях над гірськими схилами. Тривалість Ф. найчастіше менше доби, в окремих випадках — кілька діб. Інколи зумовлює швидке танення снігу, влітку — посухи, може супроводитися *селями*, обвалами тощо. Спостерігається Ф. у багатьох гірських районах, в СРСР, зокрема, на Кавказі, у Карпатах, у горах Середньої Азії.

ФЕНАКІ́Т [від грец. φέναξ (φέναχος) — шахрай] — мінерал класу силікатів. $Be_2[SiO_4]$. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,97—3,0. Твердість 7,5—8,0. Безбарвний, іноді білий, рожевий, бурий. Прозорий. Блиск скляний, жирний. Відомий у США, Франції, Норвегії, Бразілії. У Рад. Союзі є в РРФСР (Урал, Далекий Схід), Казахстані, на Україні. Ф. одержують і штучно. Використовують як *берилієву руду*, гарно забарвлені відміни — в ювелірній справі.

ФЕНАКО́ДУС (Phenacodus) — рід вимерлих стародавніх копитних ряду кондилярт (Condylartra). Був всеїдною твариною. Мав розміри з сучас. вівцю, п'ятипалі кінцівки, довгий хвіст. При заг. примітивному рівні організації Ф. характеризувався рисами еволюційного прогресу в напрямі справжніх копитних, зокрема деяких непарнокопитних: пристосування зубів до вживання більш жорсткої рослинної їжі, а кінцівок до бігу (напівпальцеходіння). Був поширений в пізньому палеоцені — ранньому еоцені в Пн. Америці. Ф. довго вважали прямим предком конячих, проте, найімовірніше, Ф. являє собою паралельну гілку *еволюції* непарнокопитних. *В. О. Топачевський.*

ФЕНАЦЕТИ́Н — лікарський препарат, який належить до протизапальних та *знеболювальних засобів*. За хім. будовою — 1-етокси-4-ацетамінобензол ($C_{10}H_{13}NO_2$). Діє переважно на центральну нервову систему. Застосовують Ф. в порошках і таблетках самостійно або у комбінації із ін. препаратами (кофеїном, амідопірином тощо) при невралгіях, головному болі, запальних захворюваннях. Протипоказаний при захворюваннях нирок. Вживають за призначенням лікаря. *Б. М. Клебанов.*

ФЕ́НІЇ (англ. Fenians, від старорл. fiann — військова дружина)— учасники революц. бурж.-демократичного руху 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. проти англ. колоніалізму, за створення незалежної Ірл. республіки. Орг-цію Ф. — Ірл. революційне братство (ІРБ) — засновано взимку 1857—58 (з кін. 60-х рр. — Ірл. республіканське братство).

В Ірландії та Великобританії ІРБ діяло підпільно. В США серед ірл. емігрантів Ф. створили масове т-во Гельський клан, що діяло як орг-ція ірл. нац. руху в США. В лютому — березні 1867 ІРБ підняло в Пд.-Сх. Ірландії повстання, яке придушили англ. війська. Амер. Ф. 1866, 1870—71 здійснили спроби збройного вторгнення в брит. Канаду, намагаючись почати англо-амер. війну, яка, на їхній погляд, мала викликати гостру зовнішньополіт. кризу та прискорити визрівання революц. ситуації в Ірландії. Рух Ф. підтримали К. Маркс, Ф. Енгельс, а також Ген. рада 1-го Інтернаціоналу. З 1914 ІРБ вело підготовку нац.-визвольного повстання 1916, 1916—21 брало участь у русі *шинфейнерів*. Після укладення *англо-ірландського договору 1921* розкололося і 1924 припинило існування. *С. В. Толстов.*

ФЕ́НІКС, фойнік (грец. φοῖνιξ)— 1) У грец. міфології чарівний птах. Місце його походження пов'язували з Ефіопією; вважали, що назву йому дали ассірійці. Уявляли Ф. у вигляді орла з чудовим червоно-золотим вогненним пір'ям. Проживши кількасот років, він, за однією з версій міфа, спалював себе, а з попелу відроджувався молодий, оновлений. Образ Ф. використано в символіці християнства, зокрема в укр. іконописі. 2) Переносно — символ вічного відродження, невмирущості.

ФЕ́НІКС — сузір'я Пд. півкулі неба. Найяскравіша зоря 2,4 візуальної *зоряної величини*. Видно в пд. районах СРСР, найкраще в вересні — жовтні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ФЕНІЛАЛАНІ́Н, α-аміно-β-фенілпропіонова кислота, $C_6H_5CH_2CH(NH_2)COOH$ — ароматична *незамінна амінокислота*. Ф. виявлено в організмах тварин, рослин та в мікроорганізмах у вільному стані і в складі різних білків. Білки, в яких Ф. відсутній (напр., *протаміни*), є неповноцінними. *Метаболізм* Ф. завершується необоротним перетворенням на *тирозин*. Добова потреба дорослої людини в Ф. становить 1,1 г. Відомі спадкові хвороби, пов'язані з природженими порушеннями обміну Ф.: алкаптонурія, альбінізм, фенілпіровиноградна *олігофренія*.

ФЕНОБАРБІТА́Л, люмінал — лікарський препарат, який належить до *снотворних засобів*. Похідне барбітурової к-ти ($C_4O_3H_4N_2$). Належить до барбітуратів тривалої дії. Пригнічує центральну нервову систему. Залежно від дози, що вживається, Ф. виявляє заспокійливий, снотворний і протисудорожний ефекти. Ф. застосовується при *епілепсії*, *хореї*, спастичних паралічах, судинних спазмах, *безсонні*. Тривале вживання спричинює психічну пригніченість, головний біль, зміни у крові, кістковій тканині та слизових оболонках. При передозуванні можливі непритомність і смерть. Порошки або таблетки Ф. вживають лише за призначенням лікаря. *Л. О. Громов.*

ФЕНОКО́ПІЯ (від грец. φαίνω — показую, виявляюсь і лат. copia — запас, велика кількість) — неспадкова зміна *фенотипу*, що виникає під впливом зовнішніх факторів. За своїм виявом подібна до спадкових змін — *мутацій*. Напр., у періоди низьких температур у природі з'являються меланістичні форми комах (див. *Меланізм*), форми з антоціановим забарвленням у рослин тощо. Ці зміни є Ф. таких самих змін, які виникають у природі без будь-яких зовн. впливів, внаслідок мутацій або *рекомбінацій*. Вважають, що зовн. фактор, який викликає Ф. у нормальних особин, порушує в них дію відповідних нормальних *генів*, спричинюючи появу мутантного фенотипу. Вивчення Ф. широко застосовують у дослідженнях з феногенетики.

ФЕНО́Л, оксибензол, карболова кислота, C_6H_5OH — найпростіший представник *фенолів*. Безбарвні кристали (на повітрі — світло-рожеві внаслідок окислення) з характерним запахом; густ. 1058 кг/м³; $t_{пл}$ 40,9°; $t_{кип}$ 181,7 °С; помірно розчинні у холодній воді, добре — у спирті, ефірі, хлороформі та ін. розчинниках. Має слабкі кислотні властивості, при дії лугів утворює *феноляти*. Легко вступає в реакції *етерифікації*, бромування, *нітрування*, азосполучення та ін. *Конденсацією* Ф. з фталевим ангідридом одержують *фенолфталеїн*, з формальдегідом — *феноло-формальдегідні смоли*. Добувають Ф. з кам.-вуг. смоли, яка виділяється при коксуванні вугілля, а також синтетично. Сучас. метод пром. синтезу Ф. грунтується на окисленні *толуолу* або *ізопропілбензолу*. При останньому методі поряд з Ф. утворюється цінний продукт — *ацетон*:

$$C_6H_5CH(CH_3)_2 \xrightarrow{O_2} C_6H_5(CH_3)_2COOH \xrightarrow{H_2SO_4} C_6H_5OH + CH_3COCH_3.$$

Застосовують у виробн. пластмас (див. *Фенопласти*), *барвників*, *пестицидів*, лікар. препаратів (*саліцилової кислоти*, *ацетилсаліцилової кислоти*, салолу), поверхнево-активних речовин та ін.; 5 %-ний водний розчин (карболова к-та) — як *дезинфікуючий засіб*. При попаданні на шкіру дає опіки. Гранично допустима концентрація у повітрі 0,005 мг/л. *О. І. Толмачов.*

ФЕНО́ЛИ — органічні сполуки ароматичного ряду, в яких гідроксильна група (—ОН) безпосередньо зв'язана з ароматичним ядром. За числом ОН-груп розрізняють Ф. одноатомні (напр., *фенол*), двоатомні (*гідрохінон*, *пірокатехін*, *резорцин*), багатоатомні (напр., *пірогалол*). Є Ф.— похідні *толуолу* (орто-, мета- і параксрезоли), *ксилолу* (ксиленоли), *нафталіну* (α- і β-нафтоли). Більшість Ф.— кристали, з характерним запахом, деякі — рідини. У воді розчиняються лише найпростіші Ф., в органічних розчинниках (спирті, ефірі, бензолі) — майже всі. Ф.— слабкі к-ти, з лугами утворюють солеподібні речовини — *феноляти*. Від діяння водного розчину хлориду заліза $FeCl_3$ забарвлюються. Ф. реакційноздатні. Легко утворюють прості й складні ефіри, вступають в реакції бромування, *нітрування*, *сульфування*, азосполучення, *алкілування*, *окислення* та ін.; деякі здатні обмінювати групу ОН на NH_2. Одержують Ф. з кам.-вуг. смоли, а також синтетично. Використовують Ф. як

дезинфікуючі засоби, антисептичні засоби, антиоксиданти. Ф. — важлива сировина для виробн. *феноло-формальдегідних смол,* поліамідів, барвників, лікар. препаратів, *пластифікаторів, пестицидів, поверхнево-активних речовин* тощо. *О. І. Толмачов.*

ФЕНО́ЛО-АЛЬДЕГІ́ДНІ СМО́ЛИ — синтетичні *смоли,* олігомерні продукти *поліконденсації* фенолів (монооксибензолу, резорцину, крезолів, ксиленолів) з альдегідами (*формальдегідом, фурфуролом, ацетальдегідом,* масляним альдегідом, *бензойним альдегідом* та ін.). Залежно від будови і співвідношення вихідних речовин, *каталізаторів, водневого показника,* умов проведення синтезу одержують смоли різної мол. маси, розгалуження (будови осн. ланцюга макромолекули), функціональності та реакційної здатності. В результаті отверджування при наявності каталізаторів, *наповнювачів* та ін. добавок (при високій т-рі і під тиском) утворюються полімерні продукти сітчастої просторової структури (*фенопласти,* фенольні клеї та лаки, зв'язуючі для армування пластиків). Ф.-а. с. служать і для модифікації ін. полімерів. Найширше використовують *феноло-формальдегідні смоли* (виробництво їх становить більш як 90 % усіх смол), а також феноло-фурфурольні і феноло-фурфуролформальдегідні смоли, що відзначаються підвищеною хім. стійкістю. При взаємодії фенолу з ацетальдегідом, масляним альдегідом і бензальдегідом одержують низькомолекулярні термопластичні крихкі продукти, які обмежено застосовують лише у сполученні з іншими полімерами.

Літ. див. до ст. *Феноло-формальдегідні смоли.* *С. І. Омельченко.*

ФЕНОЛО́ГІЯ (від грец. φαίνω — показую, виявляюсь і λόγος — вчення) — наука про сезонні явища в природі. Реєструє і вивчає періодичні явища в живій і неживій природі, що пов'язані із змінами пір року, напр. строки утворення і сходу снігового і льодового покривів, початку і закінчення безморозного періоду тощо, а також сезонні фази розвитку рослин, сезонні особливості розвитку й активності тварин (*сплячка, діапауза, линяння, міграції тварин, перельоти птахів*). Біофенологічні спостереження проводять на рівні окремих організмів, *популяцій, біоценозів* і *біосфери* в цілому. Дані Ф. використовуються ін. науками про природу, насамперед *екологією.* Осн. методом одержання інформації в Ф. є візуальні спостереження, які проводять за певною програмою; на великих територіях часто використовують аерофотознімання і фотографування з штучних супутників Землі. При обробці фенологічних даних застосовують сучас. матем. методи, складають стандартні фенограми. З метою виявлення заг. фенологічних закономірностей для великих територій створюють біокліматичні карти з ізофенами — лініями, які відображають одночасне настання будь-якого явища, напр. зацвітання вишні, появу сходів пшениці та ін. Шляхом узагальнення багаторічних даних складають календарі природи, «літописи природи» певних районів тощо. Окремі фенологічні спостереження люди проводили в найдавніші часи. Становленню Ф. як науки у серед. 18 ст. сприяли праці франц. ученого Р. Реомюра, К. *Ліннея,* бельг. вченого Ш. Моррана (1840 запропонував її назву). Розвиток Ф. в Росії в 1-й пол. 18 ст. пов'язаний з фенологічними спостереженнями Петра I, агронома А. Т. Болотова; в наступному розвитку вітчизн. Ф. велику роль відіграли праці О. І. *Воєйкова,* Д. Н. Кайгородова. На Україні фенологічні спостереження проводили Г. Г. *Танфільєв,* Г. М. *Висоцький* та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції фенологічними дослідженнями було охоплено всю територію країни. У 1924—33 було створено єдину фенологічну службу. Ф. має важливе народногосп. значення. Дослідження з Ф. в СРСР координує фенологічний сектор Географічного товариства АН СРСР. В УРСР фенологічні дослідження проводяться у системі АН УРСР, ун-тах та ін. установах.

Літ.: Щербиновский Н. С. Сезонные явления в природе. М., 1966; Татаринов К. А. Прекрасне поруч. Спостереження фенолога. Львів, 1973; Шульц Г. Э. Общая фенология. Л., 1981. *Б. В. Добровольський.*

ФЕНО́ЛО-ФОРМАЛЬДЕГІ́ДНІ СМО́ЛИ — синтетичні *смоли,* продукти *поліконденсації* фенолів з формальдегідом. При поліконденсації в лужному середовищі з надлишком формальдегіду одержують р е з о л ь н і с м о л и (резоли) — суміш лінійних і розгалужених олігомергомологів з високим вмістом реакційноздатних метилольних —CH_2OH груп. У кислому середовищі з надлишком фенолу одержують н о в о л а ч н і с м о л и (новолаки) — переважно лінійні олігомери з метиленовими містками і відносно низьким вмістом метилольних груп. Ф.-ф. с.— рідкі або тверді речовини з мол. масою 400—20 000, густина 1140—1270 кг/м³. Завдяки наявності метилольних і гідроксильних груп, а також активних воднів Ф.-ф. с. здатні вступати у різні хім. реакції: постполіконденсації, *етерифікації, алкілування,* галогенування, *окислення.* Для одержання технічно важливих полімерних матеріалів Ф.-ф. с. отверджують: новолаки — звичайно при наявності *уротропіну,* резоли — з добавками параформу й *каталізаторів.* Продукти отвердження відзначаються добрими діелектр. показниками, високими міцністю, хімічною, водо- і термостійкістю. Застосовують Ф.-ф. с. для виготовлення деталей радіо- і електротех. призначення, сотопластів, *текстолітів, фенопластів,* деталей вузлів тертя, вугле- і графітопластів та ін.

Літ.: Николаев А. Ф. Синтетические полимеры и пластические массы на их основе. М.—Л., 1964; Силинг М. И. Фенолоформальдегидные олигомеры. В кн.: Химия и технология высокомолекулярных соединений, т. 11. М., 1977. *С. І. Омельченко.*

ФЕНОЛФТАЛЕЇ́Н — лікарський препарат, який належить до *проносних засобів.* Продукт конденсації фталевого ангідриду і фенолу. Застосовується при хронічних запорах. Проносний ефект зумовлюється прямою дією Ф. на мускулатуру кишечника (посилює *перистальтику*) і настає через 6—10 годин (триває 2—4 доби). Ф. має кумулятивну властивість, яка спричинює появу побічних явищ: нудоти, висипів на шкірі тощо. Протипоказаний при захворюваннях нирок, непрохідності травного каналу. Таблетки Ф. вживають за призначенням лікаря. *В. С. Даниленко.*

ФЕНОЛЯ́ТИ — органічні сполуки, продукти заміщення в *фенолах* атома водню гідроксильної групи металом, напр. фенолят натрію C_6H_5ONa. Ф. — тверді солеподібні продукти, застосовуються в органічному синтезі.

ФЕНО́МЕН (грец. φαινόμενον — те, що з'являється) — 1) Виняткове, незвичайне, рідкісне явище. 2) Філос. термін, що означає явище, яке осягається чуттєвим досвідом. В ідеалістичній філософії — явище, що чуттєво сприймається і доступне пізнанню, на відміну від непізнаванної сутності — *ноумена* (І. *Кант,* А. *Шопенгауер,* Е. *Гартман*), або таке, що існує лише у свідомості як відчуття, переживання безвідносно до об'єктивної реальності (Е. *Мах,* Р. *Авенаріус*). Див. також *Феноменалізм, Феноменологія.*

ФЕНОМЕНАЛІ́ЗМ — суб'єктивно-ідеалістичне вчення, за яким можливе пізнання лише *феноменів* (явищ), а не сутності речей. Деякі представники Ф. (І. *Кант,* О. *Конт,* Г. *Спенсер* та ін.) визнавали існування об'єктивних речей та явищ, однак заперечували можливість пізнання їх такими, якими вони є насправді. Звідси *агностицизм* Ф. Представники крайнього Ф. (Дж. *Берклі,* Д. *Юм,* емпіріокритики, неопозитивісти) заперечували існування об'єктивного світу, оголошували єдиним об'єктом пізнання *відчуття,* сприйняття тощо, які вони ототожнювали з предметами і тлумачили як наслідки діяльності самого суб'єкта (див. *Соліпсизм*). Гносеологічною основою Ф. є метафізичний відрив явища від сутності, пізнавального процесу від суспільно-істор. практики. Діалектичний матеріалізм вважає, що між явищем і сутністю немає непереборної межі, сутність як предмет пізнання осягається через явище (див. *Сутність і явище*).

ФЕНОМЕНОЛО́ГІЯ (від *феномен* і грец. λόγος — вчення) — 1) В історії філософії вчення про феномени досвіду (І. Ламберт); про принципи чуттєвості (І. *Кант*); про становлення філософії як розвитку форм свідомості (Г. В. Ф. *Гегель*). 2) Суб'єктивно-ідеалістичний напрям сучас. бурж. філософії, започаткований на поч. 20 ст. Е. *Гуссерлем,* предметом якого є опис актів *свідомості.* Ф. за допомогою *інтуїції* нібито здатна безпосередньо «сприймати» ідеальні сутності (феномени) світу. Матеріальний характер реальності є, за Ф., лише

Фенакодус.

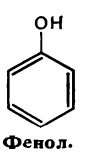

Фенол.

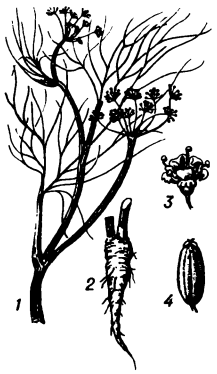

Фенхель звичайний: *1* — верхня частина рослини; *2* — корінь; *3* — квітка; *4* — плід.

«емпіричною видимістю», яка нібито породжується «натуралістичною» (стихійно-матеріалістичною) установкою повсякденної свідомості.

Згідно з Ф., розкрити справжній зміст реальності можна лише шляхом т. з. феноменологічної редукції, яка виключає з об'єкта пізнання все реально існуюче, вбачаючи завдання пізнання в дослідженні структури «чистої свідомості», відокремленої від буття і від свідомості конкретного суб'єкта. На противагу ірраціоналістичному тлумаченню Ф. (М. *Хайдеггер*, Ж. П. *Сартр*, М. *Мерло-Понті*), ряд послідовників Е. Гуссерля тлумачили Ф. в матеріалістичному дусі (М. Фарбер, В. Дж. Мак-Гілл та ін.).

І. В. Бичко.

ФЕНОПЛА́СТИ — *пластичні маси*, одержувані на основі *фенол-формальдегідних смол*. Вироби і покриття з Ф. характеризуються високими міцністю, тепло-, водо-, морозо- і кислотостійкістю, добрими електроізоляційними властивостями. Випускаються у вигляді прес-порошків (наповнювач — деревне борошно, коалін, графіт та ін.), шаруватих пластиків (наповнювач — папір, тканини), волокнитів (наповнювач — посічені волокна), газонаповнених пластиків — п і н о ф е н о п л а с т і в. Застосовуються у машинобудуванні, радіо- й електротехніці, автомобілебудуванні, хімічному машинобудуванні тощо. Див. також *Склопластики, Азбопластики, Піноматеріали*.

ФЕНОТИ́П (від грец. φαίνω — показую, виявляюсь і τύπος — відбиток, форма) — сукупність властивостей і ознак організму, що склалися на основі взаємодії *генотипу* з умовами зовнішнього середовища. Ф. ніколи не відображає генотип цілком, а лише ту його частину, яка реалізується в даних умовах *онтогенезу*. Звідси Ф. змінюється в процесі розвитку організму (див. *Модифікації* в біології).

ФЕ́НХЕЛЬ (Foeniculum) — рід рослин родини зонтичних. Відомо два (за ін. джерелами — три) види, пошир. переважно в Середземномор'ї. В культурі Ф. з в и ч а й н и й, або а п т е ч н и й к р і п (F. vulgare),— ефіроолійна рослина з веретеновидним коренем, дуже розгалуженим стеблом до 90—200 см заввишки. Листки яйцевидно-трикутні, 3—4-перисторозсічені. Плід — двосім'янка. В СРСР дико росте в Криму, на Кавказі та в Серед. Азії. Вирощують на Україні, Пн. Кавказі і в Білорусії. З плодів одержують ефірну олію, що на 50—60 % складається з анетолу, а також технічну жирну олію (12—18,5 %). Ф. використовують в харчовій і парфюмерній промисловості, а також у медицині при шлунково-кишкових захворюваннях. Урожаї Ф. досягають 10—15 ц/га і більше.

ФЕ́НЦИК Євген Андрійович (літ. псевд.— Владимир; 5.X 1844, с. Мала Мартинка, тепер Сваляв. р-ну Закарп. обл.— 5.XII 1903, Ужгород)—укр. письменник та осв. діяч «москвофільського» напряму на Закарпатті. Закінчив Віден. ун-т (1869); був священиком у верховинських селах. Протягом 1885—1903 видавав журнал «*Листок*», де вміщував свої художні твори. Писав в основному «*язичієм*». Вірші Ф. пройняті просвітницькими і слов'янофільськими ідеями («Російський народ», «Слов'янам», «До Угорської Русі» та ін.). У повісті «Жебраки духом» та оповіданні «Учитель Неборак» осуджував політику денаціоналізації закарпатських українців з боку угор. влади. Склав ряд підручників для нар. шкіл.

М. К. Богуцький.

ФЕ́ОД (лат. feodum, з франкської), ф'єф, фі, *лен* — у країнах Зх. Європи в період феодалізму спадкове володіння *васала* (земля, іноді посада або прибутки), одержане ним від *сеньйора* з умовою виконання певних обов'язків — військ. служби, участі в суді, грошової допомоги тощо.

ФЕОДА́Л — представник пануючого класу в феод. суспільстві, володар *феоду, сеньйор*, поміщик-кріпосник. Див. *Феодалізм*.

ФЕОДАЛІ́ЗМ — класово антагоністична формація, основана на власності *феодала* на землю та експлуатації особисто залежних від нього безпосередніх виробників — селян. Ф. прийшов на зміну *рабовласницькому ладові* (в деяких країнах, у т. ч. у сх. слов'ян,— *первіснообщинному ладові*), передує *капіталізму*. В Зх. Європі охоплює період з кінця 5 ст. до бурж. революцій 16—18 ст. Вперше соціально-екон. природу Ф. науково обгрунтували класики марксизму-ленінізму. Осн. ознаками Ф. є панування *натурального господарства*, низький рівень розвитку *продуктивних сил* і сусп. *поділу праці*, ручна праця селян і ремісників; поєднання великого феод. землеволодіння і дрібного сел. (надільного) землекористування, одноосібна *власність* селян і ремісників на знаряддя праці та продукти приватного г-ва, основаного на власній праці; особиста залежність селян від феодала, *позаекономічний примус* і екон. примус на надількій землі (див. *Надільне землеволодіння*). Праця на надількій землі створювала певну заінтересованість селян у підвищенні *продуктивності праці*. Це характеризувало Ф. як більш прогресивний лад порівняно з рабовласницьким. Соціально-політ. устрій Ф. мав становий характер з чітко вираженою ієрархічною структурою, наявністю політ. влади в руках зем. власників (світських і церковних феодалів), поширенням відносин корпоративного типу [ремісничі цехи, купецькі *гільдії*, чернечі й лицарські (див. *Лицарство*) ордени тощо], пануванням реліг. світогляду.

Становлення феод. *виробничих відносин* означало перетворення вільних дрібних виробників на феодально залежних селян і формування класу феодаляв та феод. землеволодіння. Селяни, які були позбавлені землі, одержували її не у власність, а в користування. За це вони змушені були виконувати різного роду феод. повинності, обсяг яких залежав від розмірів наділу. Власність феодалів на землю була екон. основою експлуатації селян. Осн. екон. законом Ф. було виробн. *додаткового продукту* в формі феод. *земельної ренти*. Феод. зем. рента існувала у відробітковій, продуктовій і грошовій формах. При відробітковій формі ренти селянин створював *необхідний продукт* у своєму г-ві, а додатковий — у панському. Відробіткова система г-ва наз. *панщиною*. Продуктова рента (натуральний *оброк*) існувала в умовах, коли додатковий продукт вироблявся в особистому г-ві селянина і у формі натурального оброку віддавався феодалові. За Ф. створювалась певна заінтересованість селянина в результатах праці і разом з тим посилювалась диференціація селянства. Найбільш розвинутою формою феод. зем. ренти була грошова. На відміну від продуктової і відробіткової форм при грош. ренті г-во втрачає свій замкнутий характер. Селянин повинен був не тільки виробляти, а й самостійно реалізовувати додатковий продукт на ринку й виплачувати феодалові грош. ренту (грош. оброк). Виникнення грош. ренти було однією з ознак розкладу Ф. і переходу до капіталізму. За Ф. розвивалися *ремесла*, виникали нові *міста* — центри ремесла й торгівлі. В торгівлі організовувалися гільдії, найзаможнішу частину міськ. населення становили купці та лихварі, які наживалися на *нееквівалентному обміні*, наданні позичок феодалам і дрібним виробникам під високі *проценти* (див. *Лихварство*).

Феод. д-ва існувала переважно у формі монархії. Вся епоха Ф. заповнена гострою класовою боротьбою селян проти феодально-кріпосницького гніту (див. *Селянство*), міської бідноти проти аристократичної верхівки, боротьбою ремісників проти експлуатації купецтва. Сел. рух розхитував підвалини Ф. і був однією з гол. причин його розкладу. Цей рух виливався в такі сел. війни, як *Жакерія* у Франції, *гуситський революційний рух* у Чехії, сел. війни в Китаї, Німеччині (14—16 ст.), в Росії — під проводом І. *Болотникова*, С. *Разіна*, О. *Пугачова* та ін. Багато повстань відбулося на Україні. Найбільші з них — *гайдамацький рух*, *Коліївщина*. Розпад Ф. органічно пов'язаний з поглибленням сусп. поділу праці, розвитком товарно-грош. відносин, диференціацією дрібних виробників. Розвиток продуктивних сил дедалі більше гальмувався цеховою регламентацією, рутинними формами організації праці, феод. відносинами власності. Скасування особистої залежності селян у більшості країн Зх. Європи відбувалося в 14—15 ст., поземельної — в 16—18 ст., в процесі *первісного нагромадження капіталу*.

Розпад Ф. був зумовлений також розширенням внутр. ринку і утворенням *світового ринку*, посиленням *торгового капіталу*, втручанням у цей процес д-ви. На тер. Росії Ф. панував у 9—19 ст. Найбільш інтенсивно становлення капіталістичних виробничих відносин відбувалося після *селянської*

реформи 1861, в Сх. Галичині, Пн. Буковині, на Закарпатті — після селянської реформи 1848. Залишки Ф. в СРСР були знищені в процесі соціалістичних перетворень. Залишки феод. відносин зберігаються й досі в деяких капіталістичних країнах Африки, Азії, Лат. Америки. Ліквідація їх становить одне з гол. завдань нац.-визвольних революцій.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 7. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині; т. 9. Маркс К. Британське панування в Індії; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. — Про розклад феодалізму і виникнення національних держав; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 25, ч. 2. Енгельс Ф. Доповнення до третього тома «Капіталу»; т. 46. Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 16. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 25. Кріпосне господарство на селі; Островитянов К. В. Докапиталистические формации. М., 1945; Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; Цаголов Н. А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. М., 1956; Колчанов М. В. Собственность. Докапиталистические формации. М., 1962; Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плимак Е. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории общественно-экономической формации. М., 1974; Проблемы генезиса капитализма. М., 1978; Тёкеи Ф. К. К теории общественных формаций. Пер. с венг. М., 1975.

С. В. Мочерний.

ФЕОДА́ЛЬНИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ — реакційний різновид донаукового соціалізму, представники якого прикривали антибурж. соціалістичною фразеологією прагнення відновити панування земельної аристократії. Поширився у 30—40-х рр. 19 ст. в ряді країн Зх. Європи (*легітимізм* у Франції, Б. *Дізраелі*, Т. *Карлейль* в Англії, дворянсько-монархічні верстви у Пруссії). Ідеологи Ф. с. закликали повернутися до середньовіччя, яке зображували як царство «соціальної гармонії», з реакційних позицій критикували капіталізм, звинувачуючи його у тому, що він породив революц. пролетаріат. Під час революції 1848 у Франції представники Ф. с. виступили разом з контрреволюц. буржуазією. З того часу Ф. с. як напрям припинив існування. Реакційну суть Ф. с. викрили К. Маркс і Ф. Енгельс у «*Маніфесті Комуністичної партії*». Різновидом Ф. с. є *християнський соціалізм*.

ФЕОДОРО́ — середньовічне місто на горі Мангуп, центр однойменного феод. князівства в Пд.-Зх. Криму. Місто існувало в 13—15 ст. Див. *Мангуп*.

ФЕОДО́СІЙ (бл. 1470 — поч. 16 ст.) — рос. живописець. Син *Діонісія*. Разом з батьком і братом Володимиром створив фрески та ікони Успенського собору Іосифо-Волоколамського монастиря (після 1485, не збереглися), собору богородиці Ферапонтового монастиря (1502, тепер Волог. обл.). Ф. керував роботами по розпису Благовіщенського собору Моск. Кремля (1508). Автор мініатюр «Євангелія Феодосія» (1507, Публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді).

Літ.: Роспись Благовещенского собора... Альбом. Л., 1970; Фрески Ферапонтова монастыря. М., 1970.

ФЕОДО́СІЙ I, Феодосій Великий Флавій (Flavius Theodosius; бл. 346, Каука, Іспанія — 17.I 395) — римський імператор з 379. В 379 імп. Граціан призначив Ф. своїм співправителем на Сх. імперії і проголосив його імператором (августом). Ф. І за допомогою Граціана 382 завдав поразки *готам*, а потім дійшов з ними згоди, поселивши їх як *федератів* на тер. імперії. Після загибелі Граціана (383) Ф. І поширив 394 свою владу на всю тер. імперії. За правління Ф. І зріс податковий тягар населення, в деяких провінціях було остаточно прикріплено до землі колонів (див. *Колонат*), встановлено панування ортодоксального християнства, переслідувалися *аріанство* і дохристиянські вірування. В 394 Ф. І заборонив проведення *Олімпійських ігор* (не проводились до 1896). Після смерті Ф. І. Рим. імперія 395 розпалася на сх. і зх. частини.

О. М. Мальований.

ФЕОДО́СІЙ ГРЕК — східнослов'ян. письменник 12 ст. Здобувши освіту у Візантії, приїхав до Києва. В 1142—56 був ігуменом Києво-Печерського монастиря. З його літ. праць відомі трактати, спрямовані проти католиків («Посланіє к великому князю Изяславу II Мстиславичу о почитаніи недѣли», «Вопрошеніе великого князя Изяслава II Мстиславича о варяжской вѣрѣ» та ін.), житія, переклади грец. і лат. творів.

Літ.: Махновець Л. Є. Українські письменники. Біобібліографічний словник, т. 1. К., 1960.

ФЕОДО́СІЙ КОСО́Й (рр. н. і см. невід.) — глава єретичної течії (див. *Єресі*) в Росії, ідеолог селянства і міської бідноти 16 ст. в боротьбі проти офіційної церкви і феод. ладу. За походженням холоп. В кін. 40-х рр. 16 ст. утік з Москви до Бєлоозера, де постригся вченці. У 1551 виступив як реліг. реформатор, пропагуючи т. з. нове вчення, в якому критикував осн. догмати *християнства*, заперечував офіц. церкву, всю систему феод. панування, обстоював ідеї рівності всіх людей, закликав до ліквідації воєн та експлуатації. В 1554 у зв'язку із справою М. *Башкіна* був ув'язнений в один з моск. монастирів, звідки втік у Польщу, де справив значний вплив на рух *антитринітаріїв*.

ФЕОДО́СІЙ ПЕЧЕ́РСЬКИЙ (бл. 1036, м. Василів, тепер м. Васильків Київ. обл.— 3.V 1074, Київ) — давньорус. церковний письменник-полеміст. Дитинство та юнацькі роки провів у Курську, де батько його був великокняжим управителем (тіуном). 1055—56 прибув до Києва і постригся вченці під ім'ям Феодосія. Згодом став ігуменом Києво-Печерського монастиря. Зазнав переслідувань від князя Святослава. У посланнях до князя *Ізяслава Ярославича* виступав як ідеолог православ'я, остерігаючи князя від орієнтації на іновірців-«латинян». Твори Ф. П. (близько десяти повчань, слів, казань) відзначаються публіцистичністю, ідеологічною і політ. активністю.

Літ.: Еремин И. П. Литературное наследие Феодосия Печерского. «Труды отдела древнерусской литературы», 1947, т. 5.

В. П. Колосова.

ФЕОДОСІ́ЙСЬКА ЗАТО́КА — затока Чорного м. біля пд.-сх. берегів Кримського п-ова між *Іллі мисом* та мисом Чауда. Вдається в суходіл на 13 км. Глиб. у бік моря зростає від 5 до 22—29 м. Пн.-зх. береги низькі, сх.— переважно високі, урвисті. Взимку т-ра води на поверхні до +5°, влітку до +24°. Солоність 17 ‰. На дні затоки — шар мулу та черепашок. У Ф. з.— порт *Феодосія*.

С. Г. Богуславський.

ФЕОДОСІ́ЙСЬКА КАРТИ́ННА ГАЛЕРЕ́Я імені І. К. Айвазовського — зібрання картин І. Айвазовського та ін. художників-мариністів. Засн. 1880 в будинку, спорудженому на кошти І. Айвазовського. У 1900 перейшла у власність міста. Експозиція галереї має розділи: живопису І. *Айвазовського*, його учнів та сучасників, а також зх.-європ., рад., зокрема укр., мариністів; історико-меморіальний. До Ф. к. г. входить літ.-мемор. відділ, будинок-музей поета М. *Волошина* у смт Планерському Крим. обл. Галерея нагороджена орденом Дружби народів (1980).

Літ.: Феодосійська картинна галерея ім. І. К. Айвазовського. Альбом. К., 1981.

Т. С. Трубнякова.

ФЕОДОСІ́ЙСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ робітників і революц. солдатів у Феодосії проти тат. бурж.-націоналістичного уряду Криму з метою встановлення в місті Рад. влади. 2 (15).I 1918 повстанці на чолі з нач. штабу Червоної гвардії І. Ф. *Федьком* захопили арсенал і казарми, проголосили Рад. владу і з допомогою прибулих з Севастополя загонів чорноморських матросів під командуванням О. В. *Мокроусова* розгромили контрреволюц. частини, що дислокувалися поблизу Феодосії.

ФЕОДОСІ́ЙСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Чорноморському морському пароплавству*. Розташований на Пд. Сх. Кримського п-ова, в незамерзаючій Феодосійській зат. Чорного м. Почав функціонувати 1783 як комерційний порт для вивезення с.-г. продукції. Робітники порту мають славні революційні, бойові і трудові традиції. Під керівництвом підпільної групи РСДРП вони брали активну участь у революц. подіях в *Феодосії*. За роки перших п'ятирічок порт було значно механізовано. В післявоєнні роки збудовано нові портові пункти (Планерське, Кримське Примор'я). Повністю оновлено парк перевантажувальних машин і склад суден портового флоту. Ф. м. п. здійснює перевантажування імпортних і каботажних вантажів (устаткування, металопрокат, труби азбоцементні, зерно, лісові, мінерально-буд. та ін. вантажі), перевезення пасажирів по місцевих лініях. Ф. м. п. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора РРФСР (1923).

Ю. П. Большаков.

Феодосій. Юрій-змієборець та Дмитро Солунський. Фреска. 1508. Благовіщенський собор у Москві.

ФЕОДО́СІЯ — місто обласного підпорядкування Крим. обл. УРСР. Розташована в пд.-сх. частині Кримського п-ова, на березі Чорного м. Залізнична станція, *Феодосійський морський порт* торговельний. 80 тис. ж. (1983). Відома з 2-ї пол. 6 ст. до н. е. як давньогрец. колонія, пізніше стала грец. *полісом*. З 355 до н. е.— в складі *Боспорської держави*. В 4 ст. н. е. місто зруйнували *гунни*. В 5—6 ст. Ф.— поселення *аланів*. У кін. 6 ст. підпала під владу *хозарів*. Після загарбання Криму 1239 ордами *Батия* Ф. ввійшла до складу *Золотої орди*. В 70—80-х рр. 13 ст. на тер. Ф. генуезці влаштували торг. факторію Кафу (назва ця зберігалася до 1783; див. *Генуезькі колонії Північного Причорномор'я*). На поч. 14 ст. в місті виникла вірм. колонія (див. *Вірменські колонії на Україні*). В 1475 Кафу загарбала султан. Туреччина. Місто мало назву Кеффе, Кефе, а також Малий Стамбул. У 16—17 ст. місто було гол. невільницьким ринком у Криму. В 1616, 1628 і 1667 *запорізькі козаки* здобували місто і визволили багато невільників — українців і росіян. Під час рос.-тур. війни 1768—74 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) рос. війська 1771 зайняли місто. В 1783 Ф. у складі Криму ввійшла до Росії. В 1902 в Ф. створено підпільну с.-д. орг-цію, під керівництвом якої 1903 і під час революції 1905—07 відбулися робітн. страйки і демонстрації. Робітники Ф. і солдати гарнізону брали активну участь у *Феодосійському збройному повстанні 1918*, внаслідок якого 2 (15).I 1918 в місті встановлено Рад. владу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ф. 2.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В ході *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—42* місто було визволено, але 15.I 1942 його знову окупували гітлерівці. В Ф. діяла антифашист. підпільна орг-ція, в боротьбі якої проти окупантів брав участь піонер-герой В. *Коробков*. В результаті *Кримської операції 1944* Ф. 13.IV було визволено. Місто нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1982).

К. П. Феоктистов.

У місті — з-ди: мех., «Буддеталь», молочний, винно-соковий, пивобезалкогольних напоїв; комбінати: буд. матеріалів, м'ясний та хлібний; ф-ки: меблева, офсетна, м'якої іграшки, тютюнова, панчішна; радгосп-завод, комбінат побутового обслуговування. Політехнікум, 3 профес.-тех. і торг.-кулінарне уч-ща, 18 заг.-осв., 2 муз., художня, 3 спорт. школи, 2 лікарні. Будинок культури, 5 клубів, 3 кінотеатри; музеї: краєзнавчий та літ.-меморіальний О. С. Гріна, *Феодосійська картинна галерея* імені І. К. Айвазовського, 13 бібліотек.

Ф.— приморський рівнинний кліматобальнео-грязьовий курорт. Клімат має перехідний характер — від субтропічного середземноморського до помірно континентального. Літо дуже тепле, зима м'яка; опадів 360 мм на рік. Лік. засоби: *кліматотерапія*, морські купання; питна хлоридно-сульфатно-натрієва вода мінерального джерела «Феодосія» (Паша-Тепе); мулова грязь оз. Аджиголь. Показання: хвороби органів травлення, кровообігу, дихання; функціональні захворювання нервової системи. В Ф. є санаторії для дорослих та дітей, водогрязелікарня, будинки відпочинку, пансіонати. Функціонує цілий рік.

У старому місті збереглося середньовічне планування з залишками мурів і башт Генуезької фортеці (14—15 ст., тепер істор.-архіт. заповідник «Генуезька фортеця Кафа»). Серед ін. архіт. пам'яток — церкви 13—15 ст. (Іоанна Предтечі, Стефана, вірм. церкви Архангелів та Сергія), мечеть Муфтіджамі (Юлдиздждамі; 16 ст., перебудовано 1623) з мінаретом та мавзолеєм (Дюрбе). Пам'ятники І. Айвазовському (1930, скульптор І. Гінцбург), О. Пушкіну (1974, скульптор О. Григор'єв); монументи жертвам фашизму (1967, скульптор В. Подольський) та Слави (1971, арх. В. Гурін та ін.).

В Ф. народилися рос. живописці І. К. *Айвазовський*, К. Ф. *Богаєвський*, Л. Ф. Лагоріо, рад. держ. і парт. діяч В. Е. *Димшиць*, рос. рад. письменник В. О. *Закруткін*, ініціатор стахановського руху на залізничному транспорті П. Ф. *Кривонос*. В 1911—14 в Ф. вів революц. діяльність Д. І. *Ульянов*. У різний час у Ф. жили вірм. композитор О. О. *Спендіаров* (1918—24), письменники О. С. *Грін*, П. Й. *Панч*. Місто відвідали О. С. *Грибоєдов* (1825), М. *Горький* (1891), І. В. *Курчатов* (1924). Часто бував тут К. Г. *Паустовський*.

Літ.: Балахонова А. И., Балахонов В. И. Феодосия. Симферополь, 1981.

ФЕОКРІ́Т (Θεόκριτος; прибл. 310 до н. е., м. Сіракузи, о. Сіцілія — 250 до н. е.) — давньогрец. поет. Після 275 до н. е. переїхав на о. Кос, де став членом поетичного гуртка. Кілька років провів в Александрії при дворі Птолемея II Філадельфа. Створив жанр *ідилії*. З його 30 поем найвідоміші: «Чарівниці», «Козопас, або Амарілліс», «Пастухи, або Батт», «Співці пастуших пісень», «Сільські трудівники», «Кіклоп», «Бесіда», «Похвала», «Жінки на святі Адоніса». Щодо деяких ідилій існує сумнів, чи вони справді належать Ф. Автор віршованих написів на могильних пам'ятниках і постаментах статуй. Його наслідував у своїх *еклогах Вергілій*. Укр. мовою деякі ідилії Ф. переклав І. Франко.

Тв.: Укр. перекл.— [Ідилії]. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 8. К., 1977; Рос. перекл.— Феокрит, Мосх, Бион. Идиллии и эпиграммы. М., 1958.

А. О. Білецький.

ФЕОКТИ́СТОВ Костянтин Петрович (н. 7.II 1926, Воронеж) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1964), Герой Праці СРВ (1964). Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив (1949) Моск. вище тех. училище ім. М. Е. Баумана. Доктор тех. наук (з 1967), професор (з 1969). Працював у різних н.-д. організаціях. В загоні космонавтів — з 1964. Разом з В. М. *Комаровим* і Б. Б. *Єгоровим* як наук. співробітник 12—13.X 1964 здійснив політ на першому багатомісному космічному кораблі «*Восход*», під час якого вперше було відпрацьовано м'яку посадку корабля на Землю. Членкор. Міжнар. астронавтичної академії (з 1969). Нагороджений орденом Леніна, 3 ін. орденами, медалями. Ленінська премія. Ім'ям Ф. названо кратер на зворотному боці Місяця.

ФЕОФА́Н ГРЕК (бл. 1340 — після 1405) — рос. живописець. Родом з Візантії. Літ. джерела свідчать, що він працював у Константинополі і розташованих поблизу нього Халкедоні та Галаті, у Кафі (тепер Феодосія). У 70-х рр. 14 ст. Ф. Г. приїхав до Новгорода, де 1378 оздобив фресками церкву Спаса Преображення на Ільїні. Пізніше Ф. Г. працював у Нижньому Новгороді (тепер Горький) та Москві. У 1395 розписав у Моск. Кремлі церкву Різдва богородиці (разом з Симеоном *Чорним* та учнями), 1399 — Архангельський собор; 1405 — разом з А. *Рубльовим* та Прохором з Городця — Благовіщенський собор. Фрески Ф. Г. відзначаються суворим драматизмом, створені ним образи — гостротою психологічних характеристик. У 90-і рр. очолював майстерню мініатюристів у Москві. Вважають, що Ф. Г. є автором ініціалів у рукопису «Євангеліє Кошки» (бл. 1392, Б-ка СРСР ім. В. І. Леніна в Москві). Ф. Г. виконав фрески у палаці серпуховсько-борисівського князя Володимира Хороброго і в теремі великого моск. князя Василя Дмитровича.

Літ.: Лазарев В. Н. Феофан Грек и его школа. М., 1961; Ильин М. А. Искусство Московской Руси эпохи Феофана Грека и Андрея Рублева. М., 1976.

ФЕОФІЛА́КТ СІМОКА́ТТА (Θεοφιλάκτος ὁ Σιμοκάττης; рр. н. і см. невід.) — візант. історик 1-ї пол. 7 ст. Родом з Єгипту. Радник імператора Візантії Іраклія (610—641). Автор істор. і науково-природничих праць, з яких збереглися «Питання фізики», «Збірка листів» та «Історія». Найціннішою з них є «Історія» (8 книг), яка на основі хронік і документів описує події 583—603 і містить важливі відомості з історії Візантії та країн Передньої Азії, візант.-іран. відносин і слов'яно-аварських воєн з Візантією в кін. 6 ст.

ФЕОФІЛА́КТОВ Костянтин Матвійович [20.X (1.XI) 1818, Петербург — 21.I (3.II) 1901, Київ] — вітчизняний геолог. Закінчив Гол. пед. ін-т у Петербурзі (1841). У 1845—91 працював у Київ. ун-ті (з 1852 — професор, 1880—81 — ректор). Наук. праці — з *стратиграфії*, *тектоніки*, *гідрогеології*, геології антропогенових відкладів України. Ф. перший склав геол. карту кол. Київ. губ. і геол. карту Києва, один з перших провадив інженерно-геол. дослідження околиць Києва, зокрема *зсувів* на правому березі Дніпра.

ФЕР, фізичний еквівалент рентгена, гер — позасистемна одиниця еквівалентної *дози* корпускулярного іонізуючого випромінювання (*альфа-частинки*, *нейтрони*), при

Феофан Грек. Спас. Темпера. Кінець 14 ст. ДТГ у Москві.

якій в повітрі утворюється стільки ж пар іонів, як і при експозиційній дозі *рентгенівського проміння* або γ-випромінювання в 1 *рентген*.

ФЕРАЛІ́ТНІ ГРУНТИ́ (від лат. Ferrum — залізо, Aluminium — алюміній і грец. λίθος — камінь) — типи грунтів, які формуються в умовах екваторіального тропічного клімату на червоноколірних стародавніх (фералітних) корах вивітрювання. В їх складі незначна кількість стійких первинних мінералів (кварц, ільменіт, циркон та ін.) і високий вміст вторинних (каолініт, окиси заліза і алюмінію), дуже бідні на луги і лужні землі. Ф. г. мають кислу реакцію, низьку катіонну ємність вбирання, але високу аніонну ємність, фульватний склад *гумусу*. Найпоширенішими типами є червоно-жовті Ф. г. постійно вологих тропічних лісів і червоні Ф. г. сезонно-вологих лісів та високотравних саван. На Ф. г. вирощують каву, гевею, какао, чай, рис, ананас, арахіс та ін. культури. Див. також *Латеритні грунти*. *І. Б. Чорний.*

ФЕРАУ́Н (Feraoun) Мулуд (справж. ім'я та прізв.— Аїт Шаабан; 8.III 1913, Тізі-Хібель — 15.III 1962, Ель-Біар, район м. Алжіра) — алжір. письменник. Писав франц. мовою. Родоначальник реалістичного напряму в алжір. л-рі франц. мовою. В 1935—57 вчителював. У романі «Син бідняка» (1950), збірці новел «Дні Кабілії» (1954), дилогії «Земля і кров» (1953), «Дорога, що веде в гору» (1957) відтворив народне життя в період між двома світовими війнами і напередодні Листопадового повстання 1954 проти французького панування. В кн. «Щоденник. 1955—1962» (1962) стверджував, що незалежність Алжіру можна здобути лише у збройній боротьбі проти колонізаторів. Ф. розстріляли терористи з *ОАС*.

Тв.: Рос. перекл.— Земля и кровь. М., 1965; Дорога, ведущая в гору. М., 1965; Дневник. 1955—1962. [Фрагменти]. В кн.: Писатель и современность. М., 1973; Дни Кабилии. М., 1981.

ФЕ́РБЕНКС (Fairbanks) Дуглас (справж. ім'я і прізв. — Дуглас Елтон Томсіс Ульман; 23.V 1883, Денвер, Колорадо — 12.XII 1939, Санта-Моніка, Каліфорнія) — амер. кіноактор. У 1909—14 працював у театрі. З 1915 — в кіно. Знімався у фільмах «Подвійні турботи» (1915), «Американська аристократія» (1918), «Знак Зорро» (1920), «Робін Гуд» (1922), «Багдадський злодій» (1924), «Чорний пірат» (1926), «Приватне життя Дон Жуана» (1934) та ін. З 1917 був продюсером своїх фільмів, а згодом (спільно з Д. У. *Гріффітом*, Ч. С. *Чапліном* та з дружиною — кіноактрисою М. *Пікфорд*) — одним із засновників фірми «Юнайтед артістс».

ФЕРГАНА́ — місто, обласний центр Узб. РСР. Розташована на р. Маргілансай у Ферганській долині. Залізнична ст. Фергана I. 187 тис. ж. (1983). Засн. 1876 (чи 1877) під назвою Новий Маргелан на тер. колишнього *Кокандського ханства* як центр Ферганської обл. У 1910—24 місто називалося Скобелєв. Населення Ф. брало участь у *Середньоазіатському повстанні 1916*. 7 (20).XII 1917 в Ф. було проголошено Рад. владу. З 1918 — у складі *Туркестанської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки*, з 1924 під сучас. назвою — в Узб. РСР. З 1938 Ф.— обл. центр. Розвинута хім. (виробн. об'єднання «Азот», хім. з-д фуранових сполук, з-д хім. волокна), легка (бавовноочисний з-д, взуттєва, шовкомотальна ф-ки, текстильний комбінат) та харч. (олійно-жировий та хлібний комбінати, консервний, мол. заводи) пром-сть. Виробниче об'єднання «Фергананафтооргсинтез» — найбільше в Серед. Азії. 2 ТЕЦ. У Ф.— політех. та пед. ін-ти, філіал Ташкентського с.-г. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий музей. Театри — рос. драм. та узб. му . драми і комедії.

ФЕРГА́НСЬКА ДОЛИ́НА, Ферганська улоговина — міжгірна долина в гірській системі Тянь-Шаню, гол. чин. на території Узб. РСР, частково — у Кирг. РСР і Тадж. РСР. З Пн. оточена Курамінським і Чаткальським, з Пд.— Туркестанським і Алайським, зі Сх.— Ферганським хребтами; на Зх. вузьким проходом сполучена з рівнинними районами Серед. Азії. Довж. 370 км, шир. 150 км, площа 22 тис. км². Переважні висоти 300—400 м, на Сх.— до 900—1000 м. Ф. д.— область глибокого тектонічного прогину, заповненого потужною товщею осадочних відкладів. Центр. частина Ф. д. являє собою плескату поверхню, окраїнні її частини — адири мають горбистий рельєф. Родовища нафти, вугілля, заліз., мідних, поліметалевих руд, ртуті, сірки, кам. солі та ін. Клімат континентальний, сухий. Пересічна температура січня −2, −3,5°, липня +26, +27,5°. Опадів 100—120 мм (у передгір'ях до 600 мм) на рік. Зрошується рікою *Сирдар'ю* та її притоками. Є водосховища — Кайраккумське, Касансайське та Андижанське. Природна рослинність збереглася на невеликих ділянках і має пустельний і напівпустельний характер. На дні та нижніх частинах схилів — ландшафти ефемерової напівпустелі та сухих степів, вище — горіхові, ялицево-ялинові та арчові ліси. У Ф. д. проведено великі меліоративні роботи (канали — Великий Ферганський, Пд. Ферганський, Пн. Ферганський, Великий Андижанський) та ін. Важливий район зрошуваного бавовництва, шовківництва та виноградарства. У Ф. д.— міста Ленінабад, Фергана, Коканд, Андижан, Наманган, Ош.

О. Ю. Пославська.

ФЕРГА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 15.I 1938. Площа 7,1 тис. км². Нас. 1858 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — узбеки, живуть також росіяни, таджики, татари, киргизи та ін. Міськ. нас.— 34 %. Центр — м. Фергана. Поділяється на 13 районів, має 8 міст і 9 с-щ міськ. типу. Ф. о. нагороджено орденом Леніна (1964). Область лежить у міжгірній улоговині, на Пд. *Ферганської долини*. На Пн. в межі Ф. о. заходить Куштепинський масив, на Пд.— передгір'я (адири) Алайського хр. Корисні копалини: нафта, газ, сірка, сурма, озокерит, руди кольорових металів, буд. матеріали. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня −3°, липня +28°. Опадів 110—270 мм на рік, максимум — навесні. Гол. ріка — *Сирдар'я*. Грунти сіроземні й лучно-болотні, у передгір'ях — сіро-бурі, малопотужні кам'янисті коричневі, є засолені грунти та солончаки, а також слабозакріплені й розвіяні барханні піски, в долині Сирдар'ї — алювіально-лучні грунти. Рослинність пустельного типу, тугайна, в горах лісова. Значну частину земель розорано. Ф. о.— одна з найгустіше заселених і найрозвинутіших у пром. та с.-г. відношенні областей республіки. Діють Кувасайська ДРЕС, Ферганська і Кокандська ТЕЦ та ін. Видобування нафти (Зх. Палванташ, Чиміон, Зх. Сох), газу (Пн. Сох, Ханкиз), сировини для пром-сті буд. матеріалів (у районі м. Кувасая). Переробляють нафту в Фергані та Алтиарику. Підприємства хім. пром-сті виробляють мінеральні добрива, сірчану к-ту, дефоліанти, шгучне волокно та ін. (Коканд, Фергана). Осн. продукція металообр. пром-сті — пром. устаткування, зап. частини для с.-г. і текст. машин, електрозварювальна апаратура, газові плити (Коканд, Фергана та ін.). На Ф. о. припадає бл. 26 % респ. виробництва буд. матеріалів (Кувасай, Фергана, Коканд). Легка пром-сть представлена бавовноочисною, текст., шовкомотальною, швейною, взут. та ін. галузями; харч.— олійно-жировою, консервною, виноробною, кондитерською (Фергана, Коканд, Маргілан, Кува, Ташлак, Яйпан) галузями. Важливе значення для розвитку землеробства має зрошування (Ісфайрам-Шахімарданська, Сохська та Ісфаринська зрошувальні системи, Великий Ферганський, Пд. Ферганський та ін. канали, Каркіданське й Сохське водосховища). Бл. 70 % валової с.-г. продукції припадає на рослинництво. Гол. його галузь — бавовництво в поєднанні з шовківництвом (1-е місце в Узб. РСР за виробн. коконів). Вирощують також зернові (кукурудза, пшениця, рис), картоплю, овоче-

К. М. Феофілактов.

Д. Фербенкс.

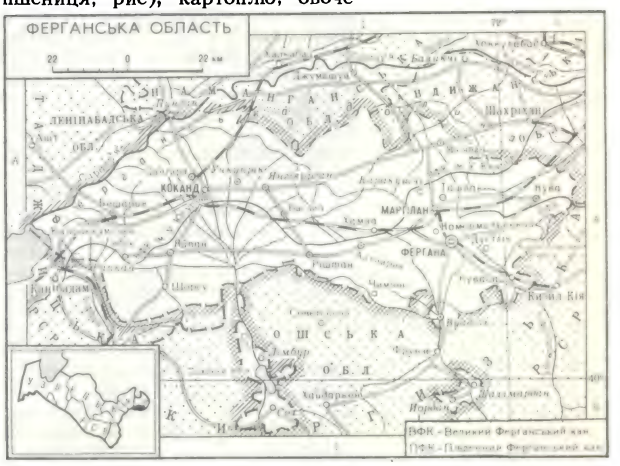

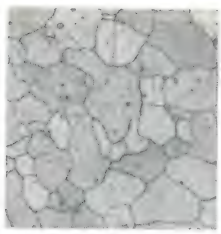

Рівновісний **ферит.** Мікроструктура. Збільшено у 800 раз.

баштанні культури; садівництво (гранат, інжир, яблуні, персики, абрикоси), виноградарство (високоцукристі столові сорти винограду). Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз (у передгірних районах), свиней. В області розвинутий залізничний (залізнична колія Коканд — Маргілан — Андижан — Наманган — Коканд, від неї відгалужується вітка Маргілан — Кизил-Кія), автомоб. (автошляхи: Ферганський кільцевий, а також Фергана — Коканд — Ленінабад — Ташкент, Коканд — Ангрен — Ташкент), трубопровідний (газопроводи: Бухара — Фергана, Ходжаабад — Фергана — Кувасай, Пд. Сох — Фергана, Пн. Сох — Коканд) транспорт. У Фергані та Коканді — аеропорти. У Ф. о.— політех. та пед. ін-ти (Фергана), пед. ін-т (Коканд), 22 серед. спец. навч. заклади, Узб. н.-д. ін-т шовкової пром-сті (Маргілан). 6 музеїв, у т. ч. краєзнавчі в Фергані й Коканді, літ. ім Г. Гуляма в Коканді, меморіальний Ю. Ахунбабаєва в Маргілані, музей ім. У. Юсупова в Ферганському р-ні. Театри: рос. драм. та узб. муз. драми і комедії у Фергані, муз.-драм. у Коканді. Курорти: Шахімардан (кліматичний), Чиміон (бальнеологічний), 7 санаторіїв, будинки відпочинку.

А. Салієв.

ФЕРДІНА́НД II (Fernando) Арагонський, Фердінанд V Католик (10.III 1452, Сос — 23.I 1516, Мадрігалехо) — король Арагону з 1479, Сіцілії (Фердінанд II) з 1468, Кастілії (Фердінанд V) 1479—1504 (як чоловік кастільської королеви *Ізабелли*). Об'єднав на основі династичної унії Арагон і Кастілію, що фактично стало початком єдиноїісп. д-ви. За його правління було завершено 1492 *Реконкісту,* до Іспанії 1504 приєднано *Неаполітанське королівство.* Ф. II прагнув до встановлення *абсолютизму,* 1480 запровадив трибунал *інквізиції.* В період правління Ф. II було відкрито Америку і покладено початок ісп. колоніальної експансії.

ФЕРДІНА́НД II (Ferdinand) Штірійський (9.VII 1578, Грац — 15.II 1637, Відень) — імператор «*Священної Римської імперії*» (з 1619) з династії *Габсбургів,* австр. ерцгерцог. Був фанатичним поборником *контрреформації, абсолютизму.* В ході *Тридцятилітньої війни 1618—48* Ф. II повністю підкорив Чехію, повернув Габсбургам угор. престол.

ФЕ́РДМАН Давид Лазарович [25. XII 1902 (7.I 1903), м. Тересполь, тепер Люблінське воєводство ПНР — 11.I 1970, Київ] — рад. біохімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1946) та АН УРСР (з 1939). В 1925 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. Працював в Укр. біохім. ін-ті (1925—31); Укр. н.-д. ін-ті праці (1931—37) та одночасно в Харків. мед. ін-ті (1930—43; з 1933 — професор). З 1943 — зав. лабораторією біохімії м'язів Ін-ту біохімії АН УРСР, одночасно (з 1944) — професор Київ. ун-ту. Наук. праці присвячені вивченню біохім. процесів у м'язах, а також обміну фосфорних і азотних сполук. Ф. вперше встановив наявність глютаміну в м'язах та ін. тканинах, його роль в обміні речовин. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

Тв.: Биохимия фосфорных соединений. Х., 1935; Биохимия заболеваний мышц. К., 1953; Биохимия. М., 1966.

ФЕР'Є́Р (Ferrière) Адольф (30. VIII 1879, Женева — 16.VI 1960, там же) — швейцарський педагог, теоретик і діяч т. з. нового виховання — одного з напрямів бурж.-реформаторської педагогіки (кін. 19 — поч. 20 ст.). З 1900 викладав у т. з. нових школах Німеччини й Франції, з 1909 читав лекції в Женевському ун-ті, 1912—22 — проф. Ін-ту Ж. Ж. Руссо в Женеві, один з організаторів і голова Міжнар. бюро нових шкіл (1912), засновник Міжнар. ліги нового виховання (1921). Ф. був організатором навч. закладів, де його ідеї застосовувались на практиці. Теорія і практика нових шкіл мала яскраво виражений бурж. характер. Марксистську критику ідейних засад нових шкіл дала Н. К. Крупська в праці «Народна освіта й демократія» (1915). Ф. працював і над проблемами класифікації психологічних типів.

С. Л. Литвинов.

ФЕРИМАГНЕ́ТИЗМ — явище, що полягає в наявності у кристалах (т. з. феримагнетиках) при температурах, нижчих деякої критичної температури T_C (*Кюрі точки*), самодовільної (самочинної) *намагніченості* $\vec{M}$ (T), зумовленої тим, що елементарні магн. моменти (*спіни*) *іонів* феримагнетиків утворюють кілька підсистем (т. з. магн. підгр ток), намагніченості яких не дорівнюють одна одній і не компенсуються (як це має місце в антиферомагнетиках; див. *Антиферомагнетизм*). Характерною особливістю феримагнетиків, до яких належать, зокрема, *ферити,* є наявність для них т-ри $T_K < T_C$, т. з. точки компенсації, при якій $\vec{M}$ $(T_C) = 0$. Речовини з феримагнітними властивостями використовують здебільшого як діелектричні матеріали з високою *магнітною проникністю.* Вони застосовуються в радіотехніці, техніці надвисоких частот. Основи теорії Ф. розробив Л. *Неєль.*

В. М. Локтєв.

ФЕРИ́Т (від лат. ferrum — залізо) — структурна складова *залізовуглецевих сплавів,* що являє собою *твердий розчин* вуглецю в альфа-залізі. Утворюється з *аустеніту* при повільному охолодженні сплавів. Розрізняють Ф. (мал.) рівновісний і голчастий. Його границя міцності на розтяг 250—300, границя текучості 120—200 МПа, твердість за Брінеллем (див. *Брінелля метод*) 80—100. Сплави з структурою Ф. пластичні, сильно феромагнітні (див. *Феромагнетизм*) до т-ри 770 °С, у них порівняно висока тепло- і електропровідність.

ФЕРИ́ТИ — матеріали, що відзначаються *феримагнетизмом*; є різновидом *магнітних матеріалів.* Являють собою комплексні оксиди перехідних металів, утворювані оксидом заліза Fe_2O_3 і оксидами деяких ін. металів. Найпоширеніші Ф., що їхня кристалічна структура подібна до структури природних мінералів — *шпінелі, гранату* та ін. Розрізняють Ф. магнітно-м'які, магнітно-тверді і спец. призначення. Магнітно-м'які Ф. характеризуються високою *магнітною проникністю.* До них належать марганецьцинкові, нікельцинкові, літійцинкові, інші складні кисневі сполуки. Такі Ф. використовують при виготовленні осердь трансформаторів, котушок індуктивності, магн. антен та ін. У магнітно-твердих Ф. значні величини залишкової *індукції* і *коерцитивної сили.* Магнітно-тверді — Ф. барію, стронцію, кобальту тощо. З таких Ф. виготовляють постійні магніти. Спеціальними є Ф. з прямокутною петлею *гістерезису* (магніймарганцеві Ф.), Ф. для надвисокочастотних пристроїв (напр., нікельцинкові Ф. з домішками оксидів міді, хрому, цинку) та ін. Вони служать в осн. осердями в радіоелектронній апаратурі, в пристроях автоматики, телемеханіки та обчислювальної техніки.

ФЕРЛІЄ́ВИЧ Василь Іванович (1.II 1783, с. Мелішівка на Буковині, тепер СРР — 21.I 1851, с. Товтри, тепер Заставнівського р-ну Чернів. обл.) — укр. письменник на Буковині. Вчився в Чернівецькій духовній семінарії. Понад 50 років жив і працював на селі. В 1849 у Чернівцях видано його зб. «Пісні, псальми або вірші...», в яку ввійшли реліг. пісні з нотами і вірші на релігійно-етичні теми.

Р. Ф. Кирчів.

ФЕРМА́ (Fermat) П'єр (17.VIII 1601, Бомон-де-Ломань — 12.I 1665, Кастр) — франц. математик. За фахом юрист. З 1631 був радником парламенту в м. Тулузі. Ф.— один з творців *чисел теорії*; з його ім'ям пов'язані дві знамениті теореми — *Ферма велика теорема* і *Ферма мала теорема.* В *геометрії* Ф. раніше і послідовніше від Р. *Декарта* розвинув метод *координат,* подав рівняння прямої і ліній 2-го порядку. В численні нескінченно малих створив заг. правило диференціювання й інтегрування степенів та знаходження екстремумів. У фізиці Ф. належить осн. принцип геом. оптики — т. з. *Ферма принцип.* Свої роботи Ф. викладав в усних бесідах і листуванні з математиками, в примітках на полях книг тощо. Осн. праці Ф. опублікував після його смерті син.

ФЕ́РМА (франц. ferme, від лат. firmus — міцний) в будівельній механіці та будівництві — плоска або *просторова система,* складена з прямолінійних стрижнів, з'єднаних по кінцях *шарнірами*; *несуча конструкція* будинків (споруд), машин або механізмів. Осн. елементами Ф. (мал.) є пояси (нижній, верхній), гратки (стояки, розкоси), вузли (місця з'єднання стрижнів) та опірні частини. В Ф., як правило, навантаження передаються через вузли, у стрижнях її виникають розтягальні або стискальні зусилля. Розрізняють Ф. безрозпірні (балкові, балково-консольні), розпірні (аркові, висячі) та комбіновані (див. *Комбінована система* в будівельній механіці). За типом

гратки вони бувають розкісні прості, напів- та багаторозкісні, трикутні прості, дворозкісні складні тощо; за обрисом — з паралельними або полігональними (многокутними) поясами. Вузлами Ф. поділяються (за довжиною) на *панелі*. *Розрахункову схему* Ф. визначають геом. та аналітичним аналізом утворення її елементів. Найчастіше застосовують геом. незмінювані статично визначувані або статично невизначувані Ф. (див. *Будівельна механіка*). Розміри їхніх перерізів визначають за методом *граничних станів* або за методом матем. програмування (виходячи з мінім. сумарної витрати матеріалу на елементи Ф.). Запроваджуються також ін. методи розрахунку Ф. (напр., з урахуванням геом. і фіз. нелінійності, дійсної жорсткості вузлів). Ферми виготовляють з металу, залізобетону, деревини та комбіновані (напр., металево-дерев'яні). Їх застосовують у *покриттях* будинків і споруд, у мостах (*прогонові будови мостів*), гідротех. спорудах, підйомних кранах тощо.

О. В. Касілов.

ФЕ́РМА — 1) В СРСР — підрозділ с.-г. підприємства, що займається розведенням с.-г. тварин і виробництвом тваринницької продукції (Ф. тваринницька, Ф. вівчарська та ін.); форма організації громад. *тваринництва*. 2) В капіталістичних країнах — приватне с.-г. підприємство (див. *Фермерське господарство*).

ФЕРМА́ ВЕЛИ́КА ТЕОРЕ́МА — твердження *чисел теорії* про те, що *діофантове рівняння* $x^n + y^n = z^n$, де ціле $n > 2$, не має розв'язків у цілих додатних числах. Ф. в. т. сформулював П. *Ферма*; доведено її лише для окремих значень n (зокрема, для $n \leqslant 100\,000$); у загальному випадку її ще не доведено.

ФЕРМА́ МАЛА́ ТЕОРЕ́МА — теорема *чисел теорії* про те, що коли p — просте число, то $a^p - a$ ділиться на p, де a — довільне ціле число. Ф. м. т. сформулював без доведення П. *Ферма*; вперше довів її Л. *Ейлер*.

ФЕРМА́ ПРИ́НЦИП — основний принцип *геометричної оптики*, за яким *світло* завжди поширюється між двома даними точками по такому шляху, для проходження якого треба витратити екстремальний (найменший або найбільший) час. З Ф. п. випливають закони *відбиття світла* і *заломлення світла*; для однорідного середовища він приводить до закону прямолінійності світлового променя. Ф. п. справджується лише тоді, коли можна знехтувати *дифракцією* світла (коли *довжина хвилі* світла дуже мала порівняно з довжиною його шляху). Являє собою наслідок *Гюйгенса — Френеля принципу*. Встановив бл. 1660 П. *Ферма*.

ФЕРМЕНТАТИ́ВНИЙ КАТА́ЛІЗ — те саме, що й *біокаталіз*.

ФЕРМЕ́НТИ (від лат. fermentum — закваска) — *білки*, кожний з яких здатний вибірково каталізувати (див. *Каталіз*) певну біохімічну реакцію; відіграють провідну роль у регуляції *обміну речовин*, впливаючи на перебіг всіх життєвих процесів. Деякі особливості *біокаталізу* вперше було вивчено під час дослідження явищ *травлення* і *бродіння* (1760—1825). У 1814 рос. хімік-органік К. С. Кірхгоф (1764—1833) відкрив явище перетворення крохмалю на цукор у ячмінному солоді. Уявлення про Ф. виникло 1833, коли франц. вчені А. Пайєн та Ж. Персо виявили в осаді, утвореному при додаванні спирту до солодового екстракту, термолабільну речовину, названу ними діастазою (тепер — *амілаза*), і довели, що ця речовина здатна перетворювати крохмаль на цукор. Назва «діастаза» деякий час була поширена на всі Ф. як загальна назва. Зразу ж після відкриття Ф. звернули увагу на подібність між їх дією й дією дріжджів при бродінні. Так з'явився термін «фермент». У 1860 Л. *Пастер* описав бродіння як процес, що складається з послідовних ферментативних реакцій. Він вважав, що Ф. невіддільні від клітин, а біокаталіз може здійснюватись тільки в живому об'єкті. Нім. хімік Е. Бухнер 1897 одержав систему Ф. з екстракту, в якому не було клітин дріжджів, і довів тим самим здатність Ф. каталізувати хім. перетворення й поза живою клітиною. Але назва «фермент» збереглася і на теперішній час. Першим Ф., виділеним у кристалічному стані, була *уреаза*, яку одержав 1926 амер. біохімік Дж. Самнер. Потім (1930—36) з'явилися класичні праці про виділення *протеолітичних ферментів* амер. біохіміка Дж. Нортропа, в яких було доведено, що одержані кристали це — самі Ф., а не кристали інертного білка з адсорбованими на них Ф.

У зв'язку з безперервним зростанням числа відкритих Ф. Міжнародний біохім. союз видав 1972 «Номенклатуру ферментів», де наведені правила з класифікації Ф., створення нових назв Ф. та зміни, відповідно до правил, старих назв, складання кодових номерів (шифрів) Ф. За «Номенклатурою» рекомендовано: використовувати дві назви Ф.— систематичну, яка вказує на дію Ф. і тим самим його ідентифікує, та робочу, або тривіальну, якою користуються у щоденній практиці і яка повинна бути короткою; дотримуватись десяткової системи назв Ф., заснованої на типі реакції, яку Ф. каталізують; надавати Ф. певного шифру, де чотири відокремлені крапками цифри мають певний зміст (перша цифра вказує на належність Ф. до класу, друга — до підкласу, третя — до підпідкласу, четверта — порядковий номер Ф. в його підпідкласі). Так, шифр 3.1.3.2. належить кислій *фосфатазі* (робоча назва), або фосфогідролазі моноефіру ортофосфорної к-ти (систематична назва), і відповідає гідролазі (3.— клас), що діє на складноефірний зв'язок (1.— підклас), зокрема в молекулі фосфомоноефіру (3.— підпідклас), і має певне місце (2.— номер у підпідкласі). Розрізняють шість осн. класів Ф.: 1-й — *оксидоредуктази*; 2-й — *трансферази*; 3-й — *гідролази*; 4-й — *ліази*; 5-й — *ізомерази*; 6-й — *лігази*.

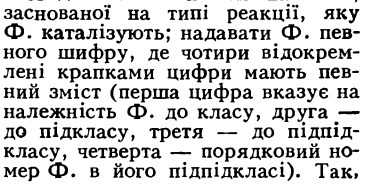

Схема механізму дії ферментів.

Залежно від хім. складу Ф. поділяють на прості й складні. Прості Ф. — прості білки, побудовані тільки з залишків *амінокислот*. Складні Ф.— білки, молекула яких має ще небілкову частину, зокрема *кофермент*. Кофермент з'єднується з білковою частиною Ф. (*апоферментом*) частіше слабким нековалентним зв'язком, здатним легко розщеплюватись, іноді — міцним ковалентним зв'язком, утворюючи т. з. простетичні групи, які залишаються приєднаними до молекули білка протягом всього каталітичного акту. Природний комплекс апоферменту з коферментом наз. холоферментом. Каталітична активність Ф. зумовлена особливостями структури, яка визначається гол. чин. розміщенням різних амінокислот в молекулі. Як біокаталізатори, Ф. прискорюють хім. реакції в біол. системі, знижуючи енергію активації і не змінюючи положення рівноваги. Діяння Ф. починається з утворення Ф.-субстратного комплексу, який є нестабільним і після перебігу ферментативної реакції розпадається з утворенням продукту та вільного Ф. (див. схему). З субстратом з'єднується не вся молекула Ф., а окрема її ділянка — активний центр, до якого субстрат має специфічну спорідненість (див. *Комплементарність*). Специфічне зв'язування субстрату зумовлене наявністю в активному центрі Ф. хім. груп, здатних утворювати водневі іонні та гідрофобні зв'язки з відповідними хім. групами субстрату. Спорідненість Ф. до субстрату характеризується субстратною константою. Після утворення Ф.-субстратного комплексу починається безпосередньо хім. реакція між Ф. і субстратом, яка відбувається в т. з. каталітичному центрі Ф.

Для Ф. характерна різна швидкість перебігу реакцій, що вони каталізують, яка залежить від: а) концентрації Ф.; б) концентрації субстрату; залежність швидкості ферментативного процесу від концентрації субстрату характеризується *Міхаеліса константою*; в) концентрації водневих іонів (pH) середовища; існують оптимальні значення pH для дії кожного Ф.; г) температури середовища; д) наявності активаторів або *інгібіторів*.

Сировиною для експериментального та промислового одержання Ф. є гол. чин. біол. матеріал — мікроорганізми, тканини рослин і тварин. Процес одержання Ф. складається з таких стадій: 1) екстрагування Ф. з біол. матеріалу;

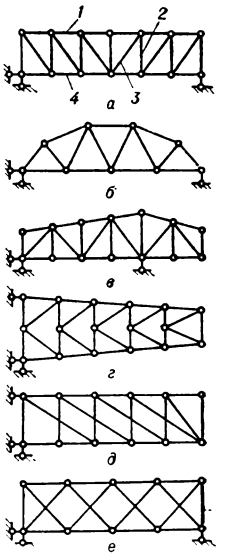

Ферми:
а — балкова розкісна;
б — балкова з трикутною граткою;
в — балково-консольна з трикутною граткою і додатковими стояками;
г — консольна напіврозкісна;
д — консольна дворозкісна;
е — балкова двогратчаста;
1 — верхній пояс; *2* — стояк; *3* — розкіс; *4* — нижній пояс.

Е. Фермі.

2) фракціонування екстракту і видалення баластних білків; 3) тонка очистка Ф. і, якщо можливо, його кристалізація.

Ф. застосовують в різних галузях нар. г-ва. Здавна відому здатність мікроорганізмів до ферментативного каталізу використовують у харчовій пром-сті (сироварінні, виноробстві, пивоварінні). Протеолітичні ферменти широко застосовують для обробки шкір та м'ясних продуктів. Дедалі більшого значення в аналітич. практиці та біохім. технології набуває гетерогенний ферментативний каталіз, який здійснюють за допомогою імобілізованих Ф.— нерозчинних високоактивних стійких до дії денатуруючих агентів комплексів Ф. з будь-якими їх носіями. В медицині широко застосовуються очищені *ферментні препарати*.

Літ.: Цыперович А. С. Ферменты. К., 1971; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976; Диксон М., Уэбб Э. Ферменты, т. 1—3. Пер. с англ. М., 1982.

В. К Лішко.

ФЕРМЕ́НТНІ ПРЕПАРА́ТИ — лікарські засоби, осн. складовою частиною яких є *ферменти*. Мають спрямований вплив на *обмін речовин*. Ф. п. одержують з продуктів рослинного і тваринного походження, а також з мікроорганізмів. Застосовують при шлунково-кишкових захворюваннях з порушенням функцій залоз органів травлення (напр., *шлунковий сік, пепсин*, панкреатин та ін.); при бронхітах, тромбофлебіті, остеомієліті, гайморити та ін. (напр., *протеолітичні ферменти*, зокрема *трипсин, хімотрипсин*); при герпетичних та аденовірусних захворюваннях очей, абсцесах легень, ураженнях верх. дихальних шляхів (напр., *дезоксирибонуклеаза*), при контрактурах суглобів, рубцях після опіків та операцій, гематомах тощо (напр., лідаза); при тромбоемболії, тромбофлебіті, інфаркті міокарда (напр., фібринолізин); при алергіч. реакціях, викликаних пеніциліном (напр., пеніцилліназа).

Н. І. Нікітіна.

ФЕ́РМЕР (англ. farmer) — у капіталістичних країнах орендар або власник ділянки землі, який веде на ній своє господарство; підприємець у сільському г-ві. Див. *Фермерське господарство*.

ФЕ́РМЕРСЬКЕ ГОСПОДА́РСТВО — приватне товарне сільське господарство *фермерів* у капіталістичних країнах, яке ведеться на власній або орендованій землі з метою одержання прибутку. Виникло з розвитком капіталізму. Ф. г. пов'язане з *ринком*, функціонує в системі товарно-грош. відносин капіталістичного суспільства. Утворення Ф. г. відбувалося шляхом колонізації вільних земель та загарбання земель тубільного населення (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.), а також у процесі перетворення феод. землеволодіння і виробн. на капіталістичне (Зх. Європа). Розвиток Ф. г. кожної країни визначається соціально-екон. умовами землекористування, ступенем індустріалізації с.-г. виробн., його спеціалізацією і концентрацією тощо. В сучас. умовах в результаті діяння законів *конкуренції*, розгортання *науково-технічної революції* посилився процес розорення сімейних дрібних і серед. ферм. Так, з 1950 по 1980 їхня кількість в США скоротилася з 5,6 млн. до 2,3 млн.; лише за 1981 фінанс. рік розорилося 25 тис. фермерів. Зростає їхня заборгованість банкам, яка на 1982 перевищила 200 млрд. дол. З розвитком капіталістичної екон. інтеграції Ф. г. стають складовими частинами великих агропром. монополій, втрачаючи свою екон. самостійність.

М. М. Кірієнко.

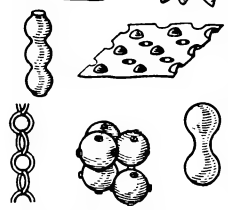

Різні типи фермі поверхонь.

«ФЕ́РМЕРСЬКЕ ЖИТТЯ», «Фермерське життя» — укр. прогресивна газета в Канаді. Видавало її з квітня 1925 до липня 1940 у Вінніпегу Робітничо-фермерське видавниче т-во. Газета висвітлювала життя фермерів-бідняків, закликала їх до згуртованості в боротьбі за свої інтереси, вміщувала матеріали про життя і боротьбу зх.-укр. населення за соціальне і нац. визволення, про успіхи Рад. України, боролася проти укр. бурж. націоналістів, розповідала про діяльність укр. прогресивних орг-цій у Канаді. В 1940 канад. уряд заборонив видання газети.

ФЕ́РМІ (Fermi) Енріко (29.IX 1901, Рим — 28.XI 1954, Чікаго) — італ. фізик, іноз. член АН СРСР (з 1929). Закінчив Пізанський ун-т (1922). В 1926—38 — професор Римського ун-ту. В 1938 емігрував з фашистської Італії до США. Осн. наук. праці — з *квантової механіки, квантової теорії поля, ядерної фізики*. Розробив (1925) т. з. *Фермі — Дірака статистику*. Заклав основи *нейтронної фізики*. Вперше спостерігав штучну радіоактивність ряду елементів, зумовлену бомбардуванням їх нейтронами.

Відкрив явище сповільнення нейтронів (ефект Фермі), побудував теорію β-розпаду. Незалежно від інших довів можливість здійснення ланцюгової реакції поділу урану. Спорудив (1942) перший уран-графітовий ядерний реактор і здійснив ланцюгову реакцію. Побудував (1949) теорію походження космічного проміння. Разом з *Янгом Чженьніном* запропонував (1949) першу складену модель елементарних частинок (модель Фермі—Янга). Разом із співробітниками відкрив (1952) першу *резонансну частинку*. На його честь названо хім. елемент *фермій*, а також *ферміони, фермі-гази* та ін. Нобелівська премія, 1938.

ФЕ́РМІ ЕНЕ́РГІЯ, фермі-рівень — максимальна енергія *ферміонів* при абсолютному нулі температури. Існування Ф. е. є наслідком *Паулі принципу*: при T=0 К частинки послідовно заповнюють найнижчі можливі *рівні енергії*, доки не вичерпається їхня кількість n в одиниці об'єму. При цьому, напр., для *електронів* досягається значення Ф. е.:

$$E_F = [(2\pi\hbar)^2/2m](3\pi^2 n)^{2/3},$$

де m — маса електрона, $\hbar$ — *Планка стала*. Величина $p_F = \sqrt{2mE_F}$ наз. фермі-імпульсом, або граничним імпульсом, $v = p_F/m$ — фермі-швидкістю, або граничною швидкістю. Для *квазічастинок* (напр., електронів у металі) Ф. е. у просторі квазіімпульсів відповідає досить складна *фермі поверхня*. В металах розподіл електронів по енергіях практично при всіх т-рах мало відрізняється від розподілу Фермі при T=0 К, тому в електронних процесах беруть участь в осн. лише електрони з енергією, близькою до E_F. Це визначає важливу роль Ф. е. у *переносу явищах* в металах, зокрема в явищі *надпровідності*. У неметалевих *кристалах* застосовують поняття рівень Фермі (у просторі енергій), який збігається з *хімічним потенціалом*.

В. Л. Вінецький.

ФЕ́РМІ ПОВЕ́РХНЯ — ізоенергетична поверхня у просторі квазіімпульсів (імпульсів *квазічастинок*) *електронів* провідності металів, що відокремлює область зайнятих електронних станів від області, в якій при абс. нулі т-ри електронів немає. Відповідає *фермі енергії*. Ф. п. наз. електронною, якщо всередині неї електронні стани зайняті, якщо ж вони вільні, поверхня наз. дірковою. Зустрічаються Ф. п. складної топологічної структури (див. *Топологічний простір*), які є одночасно електронними й дірковими. Ф. п., що неперервно проходить через весь простір квазіімпульсів, наз. відкритою. Вона є замкненою, якщо розпадається на порожнини, кожна з яких вміщується в одній елементарній комірці цього простору. Іноді Ф. п. складається з відкритих і закритих порожнин. Кожний метал характеризується своєю Ф. п., причому форми поверхонь різноманітні (мал.). Загальною для них є наявність центр. *симетрії* і періодичності з періодом $2\pi\hbar/b$, де b — довільний вектор т. з. оберненої гратки, $\hbar$ — *Планка стала*. Форми Ф. п. знаходять, зокрема, методами ультразвукового резонансу та *циклотронного резонансу*. Топологічною структурою Ф. п. зумовлений ряд особливостей електронних характеристик металів (*теплоємність, електропровідність, магнітна сприйнятливість* тощо).

ФЕ́РМІ-ГАЗ, газ Фермі — газ із частинок з напівцілим *спіном* (т. з. *ферміонів*), що підпорядковується *Фермі — Дірака статистиці*. Його прикладами є, зокрема, *електрони* в металах і напівпровідниках, *нуклони* в важких атомних ядрах. Ф.-г., що складається з невзаємодіючих частинок, наз. ідеальним. При т-рі T=0 К, коли він перебуває в основному стані (див. *Рівні енергії*), його частинки заповнюють усі квантові стани з енергією аж до *Фермі енергії* (E_F), а стани, що характеризуються енергією $E > E_F$, залишаються вільними (повне квантове виродження фермі-газу).

ФЕ́РМІ—ДІРА́КА СТАТИ́СТИКА — розділ *статистичної фізики*; *квантова статистика*, яка описує фізичні властивості рівноважної системи багатьох *тотожних частинок* з напівцілим *спіном* (т. з. *ферміонів*). Її основою є *функція розподілу* Фермі, яка для ідеального *фермі-газу* має вигляд: $\overline{n}_i = 1/(e^{(E_i-\mu)/kT}+1)$,

де $\bar{n}_i$ — середнє число частинок у стані з енергією E_i, i — набір *квантових чисел*, що характеризують цей стан, μ — *хімічний потенціал*, k — *Больцмана стала*, T — абс. т-ра. Ця формула застосовується, якщо хім. потенціал є незалежною змінною, а число частинок у системі — велике і нефіксоване. Ф.— Д. с. використовують в *електронній теорії* металів, теорії електронної структури атомів та молекул тощо. З неї випливає *Паулі принцип*. При високій т-рі вона переходить у *Больцмана статистику*. Ф.— Д. с. запропонував 1926 Е. *Фермі*, а її квантово-мех. зміст пояснив у тому ж році П. *Дірак*.

Літ. див. до ст. *Бозе — Ейнштейна статистика*.

ФЕ́РМІЙ (лат. Fermium; на честь Е. *Фермі*), Fm — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 100; належить до *актиноїдів*. Перший ідентифікований ізотоп ^{255}Fm добуто з радіоактивного пилу, зібраного 1952 після вибуху амер. термоядерного пристрою у Тихому океані. Стабільних ізотопів Ф. не має. Відомо 15 ізотопів Ф. з *масовими числами* від 244 до 258. Найбільш довгоживучий серед них — альфа-радіоактивний ізотоп ^{257}Fm ($T_{1/2} = 80$ діб). Хім. властивостями подібний до *ербію*. Мішені ізотопу ^{257}Fm використовують з дослідною метою в *ядерній фізиці*, зокрема для синтезу й вивчення властивостей більш важких ізотопів фермію.

ФЕРМІО́НИ, фермі-частинки — мікроскопічні частинки або *квазічастинки*, що мають півцілі значення спінового *квантового числа* (див. *Спін*). До них належать усі *баріони*, *лептони*, їхні *античастинки*, а також такі квазічастинки, як одночастинкові електронні та діркові збурення в твердому тілі. Системи, що складаються з непарного числа Ф., також є Ф. Вони підпорядковуються *Фермі — Дірака статистиці*, *Паулі принципу*.

ФЕ́РМІ-РІДИ́НА — див. *Квантова рідина*.

ФЕРМОПІ́ЛИ — гірський прохід з Фессалії (Пн. Греція) в Локріду (Середня Греція). Під час *греко-перських воєн* у Фермопільському проході 480 до н. е. відбулася битва між союзними грец. військами на чолі з спартанським царем *Леонідом* і перс. армією царя *Ксеркса*, що вторглася до Греції. Незважаючи на дводенні запеклі бої, перси не змогли прорватися через Ф. і обійшли їх гірськими стежками. Грец. війська змушені були відійти в Середню Грецію. Загін спартанців (300 чол.) на чолі з Леонідом, що залишився для захисту проходу, загинув у бою.

ФЕРНАНДЕ́ЛЬ (Fernandel; справж. ім'я та прізв.— Фернан Контанден; 8.V 1903, Марсель — 26.II 1971, Париж) — франц. кіноактор. Творчу діяльність почав виступами на естраді, в ревю, оперетах. З початку 30-х рр. працював у кіно (знімався переважно в комедіях). Ролі у фільмах: «Забави ескадрону» (1932), «Бальна записна книжка» (1937), «Казимир» (1950), «Червоний готель» (1951), «Мадемуазель Нітуш» (1953), «Паризькі канікули» (1957), «Закон є закон» (1958), «Диявол і десять заповідей» (1962), «Дон Камілло в Росії» (1965), «Людина в б'юїку» (1967). У 1964 заснував (разом з Ж. *Габеном*) власну кінокомпанію «Гафер».

Літ.: Черненко М. М. Фернандель. М., 1968. *Л. Б. Горкун.*

ФЕРНА́НДЕС (Fernández) Еміліо (н. 26.III 1904, Ондо, шт. Коауїла) — мекс. кінорежисер, сценарист, актор. З юних років брав участь у революц. русі, був заарештований. У 1926 втік з тюрми й емігрував до США. В 1928 знімався в Голлівуді. У 1933 повернувся до Мексіки, працював актором, з 1942 — режисером. Поставив фільми: «Лісова квітка» (1943), «Марія Канделярія» (1944), «Перлина» (1947), «Ріо Ескондідо», «Макловія» (обидва— 1948), «Сільська дівчина» (1949; в рад. прокаті — «Мексіканська дівчина»), «Сітка» (1953), «Буря над Мексікою» (1959), «Вірний солдат Панчо Вільї» (1967). Твори Ф. відображають своєрідність нац. фольклору, звичаї і побут мекс. народу, вони пройняті вільнолюбним духом.

ФЕРОДИНАМІ́ЧНИЙ ПРИ́ЛАД вимірювальний — *електродинамічний прилад* з *магнітопроводом*, призначений для вимірювання деяких електричних величин (струму, напруги тощо). Якщо у нерухомі котушки Ф. п. (мал.) надходить електр. струм, у повітр. зазорі приладу виникає магн. поле. Взаємодіючи з полем струму у рухомій котушці, воно зумовлює появу обертового моменту, під впливом якого стрілка відхиляється від нульового положення, фіксуючи вимірювану величину. Застосування в Ф. п. феромагн. магнітопроводу дає змогу підсилювати (порівняно з електродинамічним приладом) магн. поле. Це збільшує обертовий момент і робить показання приладу практично незалежними від зовн. магн. полів. Ф. п. застосовують гол. чин. як *амперметри*, *вольтметри* і *ватметри* в метрології, лабораторній практиці. Поширені також ферродинамічні *логометри*.

ФЕРОЗО́НД (від лат. ferrum — залізо і *зонд*) — пристрій, яким виявляють *магнітне поле* і вимірюють його напруженість. Являє собою феромагнітне осердя (див. *Феромагнетики*) з двома обмотками — збудження і вимірювальною. Принцип дії Ф. грунтується на зміні (під впливом пост. магн. поля) магн. стану осердя і виникненні у вимірювальній обмотці *електрорушійної сили*, пропорційної напруженості поля. Ф. застосовують гол. чин. при геофіз. дослідженнях (як чутливий елемент *коерцитиметрів*, *магнітометрів* та ін. приладів), у системах контролю за якістю продукції (напр., у *магнітній дефектоскопії*), в хірургії (для виявлення феромагнітних частинок у неферомагн. середовищі).

ФЕРОМАГНЕТИ́ЗМ — явище, що полягає в наявності у кристалічних і некристалічних речовин (*феромагнетиків*) при температурах, нижчих деякої критичної температури T_C (*Кюрі точки*), самодовільної *намагніченості* $\vec{M}(T)$, зумовленої взаємно паралельною орієнтацією магн. моментів (*спінів*) атомних носіїв *магнетизму*. Фіз. природа Ф. пояснюється характером *обмінної взаємодії* між тотожними мікрочастинками *(електронами)* у феромагнетиках і описується на основі законів *квантової механіки*. Нагрівання феромагнетиків приводить до зменшення $\vec{M}(T)$ і зникнення її при T_C. *Теплоємність* та деякі інші їхні немагн. властивості також зазнають аномалій при $T = T_C$. Вище T_C феромагнетики переходять у парамагнітний стан (див. *Парамагнетизм*). Феромагнітні властивості матеріалів широко використовують у радіотех. і електротех. пристроях (напр., у *трансформаторах*, магн. засобах запису інформації тощо).

Літ.: Барьяхтар В. Г., Иванов Б. А. Магнетизм — что это? К., 1981. Див. також літ. до ст. *Магнетизм*. *В. М. Локтєв.*

Фернандель.

ФЕРОМАГНЕ́ТИКИ — матеріали, що відзначаються *феромагнетизмом*, насамперед самочинною *намагніченістю*; різновид *магнітних матеріалів*. Найпоширеніші металеві Ф. Вони бувають магнітно-м'які і магнітно-тверді. У магнітно-м'яких Ф. висока початкова і макс. *магнітна проникність*, мала *коерцитивна сила*, невеликі втрати на *гістерезис*. Такими Ф. є залізо і його сплави з кремнієм (напр., *трансформаторна сталь*), сплави заліза з нікелем і кобальтом. Магнітно-твердим Ф. притаманні високі значення коерцитивної сили, залишкової магн. *індукції* і макс. магн. енергії. До магнітно-твердих Ф. належать вольфрамова, кобальтова, хромиста і *вуглецева сталь*, платинові сплави, сполуки кобальту з рідкісноземельними елементами та ін. Ф. застосовують у виробн. магнітопроводів, постійних магнітів, осердь та ін. частин електро- і радіотех. пристроїв.

ФЕРОМАГНІ́ТНИЙ РЕЗОНА́НС — електронний *магнітний резонанс* у *феромагнетиках*. Термін застосовується також до низькочастотного типу електронного магнітного резонансу у феримагнетиках (див. *Феримагнетизм*). На відміну від електронного *парамагнітного резонансу*, при Ф. р. електронні спінові моменти (*спіни*) атомів зразка внаслідок сильної *обмінної взаємодії* між собою здійснюють коливання як єдина система, а спонтанна намагніченість зразка приводить до різкого підсилення високочастотної *магнітної сприйнятливості* і до відмінності ефективного *магнітного поля* у ньому від зовн. поля. Ф. р. використовують з дослідною метою та у техніці надвисоких частот для створення *вентилів*, що перестроюються за частотою магн. полем, *резонаторів* тощо.

Літ.: Вонсовский С. В. Магнетизм. М., 1971; Гуревич А. Г. Магнитный резонанс в ферритах и антиферромагнетиках. М., 1973. *С. М. Рябченко.*

ФЕРОМО́НИ — біологічно активні речовини, що виділяються тваринами в навколишнє середо-

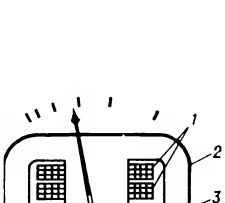

Вимірювальний **феродинамічний прилад:**
1 — нерухома котушка;
2 — магнітопровід;
3 — осердя;
4 — рухома котушка (рамка);
5 — повітряний зазор.

Ферула вонюча:
1 — гілка рослини;
2 — квітка;
3 — зонтик у плодах.

вище і специфічно впливають на поведінку, фізіологічний і емоційний стан або *метаболізм* ін. особин того самого виду. Продукуються спеціалізованими залозами — анальними, статевими, шкірними та ін. Ф. звичайно діють через *нюху органи*. Найкраще вивчені статеві Ф. комах (належать гол. чин. до ненасичених аліфатичних ефірів або спиртів), які приваблюють або збуджують особин протилежної статі на віддалі кількох кілометрів. Напр., самки непарного шовкопряда приваблюють самців за 4 км, павиноочкових — за 8—11 км. Існують Ф. «тривоги», які викликають реакцію втікання, затаювання або, навпаки, агресивну реакцію і колективний напад на ворога, напр. Ф. «тривоги» у риб містяться в шкірі, при її ушкодженні вони звільнюються і викликають реакцію переляку у ін. риб. Використовують Ф. для керування поведінкою тварин, боротьби з с.-г. і лісовими шкідниками. Див. також *Атрактанти*.

ФЕРОСПЛА́ВИ — сплави *заліза* з іншим хім. елементом (рідше кількома), що відзначаються переважно високою концентрацією цього (ведучого) елемента. До Ф. умовно відносять також деякі сплави, що містять залізо лише у вигляді домішок (напр., силікомарганець), і деякі метали та неметали в технічно чистому вигляді (металевий марганець, кристалічний кремній тощо). Найпоширеніші сплави заліза з марганцем (феромарганець), кремнієм (ферросиліцій та ін.) і хромом (напр., ферохром). Розрізняють також Ф. легких металів (напр., феротитан), *рідкісних металів* (феронадій, феровольфрам та ін.), *рідкісноземельних елементів* (напр., ферроцерій), важких металів (феронікель, ферокобальт) і неметалів (напр., феробор). Є екзотермічні Ф., що являють собою збрикетовану суміш тонкоподрібнених сплавів і термітних добавок, напр. алюмінію. Особливий вид Ф.— *дзеркальний чавун*. Т-ра плавлення Ф. звичайно нижча, ніж т-ра плавлення чистого (ведучого) елемента, внаслідок чого Ф. легше розчиняються у рідкому металі. Ф. одержують плавкою руди або рудного концентрату з *флюсом* і відновником переважно в електр. печах. Використовують для *легування, модифікування* і *розкислення* сталі, чавуну, кольорових металів і сплавів. Щоб менше вигоряв ведучий елемент, Ф. додають звичайно в кінці плавки. Див. також *Феросплавна промисловість*.

ФЕРОСПЛА́ВНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *чорної металургії*, підприємства якої виробляють різні види *феросплавів* і *лігатур*. В основному феросплави використовують для виробн. вуглецевих, низьколегованих, легованих сталей і спец. сплавів. В незначній кількості їх застосовують у *кольоровій металургії* і *хімічній промисловості*. В дореволюц. Росії феросплавів майже не випускали. Первістком Ф. п. в СРСР був Челябінський феросплавний з-д (тепер електрометалург. комбінат), який став до ладу 1931. За роки Рад. влади створено потужну Ф. п. У 1982 в країні на базі багатих сировинних ресурсів діяло 10 великих спеціалізованих підприємств та 2 феросплавні цехи в складі металург. з-дів. Обсяг виробн. феросплавів у Рад. Союзі 1982 збільшився порівняно з 1970 в 1,7 раза. УРСР дає (1982) бл. 47 % загальносоюзного випуску феросплавів. У республіці виробляють в основному кремнієві, марганцеві й хромисті феросплави. На Україні працюють потужні Запорізький, Стахановський, Нікопольський феросплавні з-ди. На з-дах встановлено автоматизовані електр. печі потужністю до 65 тис. кВа; вперше в СРСР освоєно виробн. феросплавів у закритих печах, вакуумування феросплавів; застосовують самообпалювані електроди. Освоєно випуск особливо високоякісного вакуумтермічного ферохрому, якісних силікомарганцю, силікокальцію, азотованого феромарганцю. На Україні питаннями вдосконалення феросплавного виробн. займаються Спеціальних сталей, сплавів і феросплавів український науково-дослідний інститут, *Дніпропетровський металургійний інститут* та інші.

М. О. Терещенко.

ФЕРРА́РА — місто на Пн. Італії. Адм. ц. пров. Феррара в області Емілія-Романья. Вузол з-ць і автошляхів. 155 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша хім. і нафтохім. пром-сть (у т. ч. виробн. пластмас, барвників, мінеральних добрив, синтетичного каучуку). Підприємства заг. машинобудування, по виробн. алюм. напівфабрикатів, скляної, взут., текст., швейної та харчосмакової (особливо борошномельної, цукр. і спиртової) галузей. Ун-т (з 1391). Музеї: археол. нац., нац. пінакотека. Архіт. пам'ятки 12—16 ст. У 15—16 ст. Ф. була одним з найважливіших політ. і культур. центрів *Відродження* (з Ф. пов'язана творчість поетів *Аріосто, Тассо,* а також художників *феррарської школи*). Ф. відома з 8 ст.

ФЕРРА́РСЬКА ШКО́ЛА — італ. школа живопису доби *Відродження*. Склалася в м. Феррарі під впливом творчості А. *Мантеньї*, П'єро делла Франческа. Найбільшого розвитку досягла в 2-й половині 15 ст. Представники: художники — К. Тура, Ф. дель Косса, Е. Роберті, Гарофало, брати Б. і Д. Доссі та ін. Для творів майстрів Ф. ш. характерні риси пізньої *готики* і раннього Відродження, експресивність образів, різкість і жорсткість форм. В середині 16 ст. Ф. ш. занепала.

ФЕРРЕ́ЙРА ГО́МІШ (Гоміш Феррейра; Gomes Ferreira) Жозе (н. 9.VI 1900, Порту) — португ. поет, прозаїк, публіцист, композитор. Один з визначних представників неореалізму (напряму, що згуртував кращі сили нац. антифашист., демократичної інтелігенції). Автор збірок віршів «Гірські лілеї» (1918), «Вдалині» (1921), шести книг «Поезія» (1948—75), антифашист. роману-алегорії «Чудесні пригоди Жоана Сміливця» (1963), кількох збірок оповідань. Враження від поїздки до Рад. Союзу (1975) лягли в основу поеми «В СРСР» (1978), яка славить країну соціалізму. В кін. 70-х рр. вийшло зібрання його творів «Поет у борні». Провідна тема творчості Ф. Г — людина праці з її переживаннями, перемогами, прагненням миру і щастя на всій землі.

Тв.: Рос. перекл.— Чудесные приключения Жоана Смельчака. М., 1971; В СССР. «Иностранная литература», 1980, № 4.

В. С. Харитонов.

ФЕРРЕ́Р ГУА́РДІЯ (Ferrer Guardia) Франсіско (10.I 1859, Алелья, поблизу Барселони — 13.X 1909, Барселона) — іспан. просвітитель і педагог. За політ. поглядами — дрібнобурж. республіканець. У 1901 на противагу засиллю католицтва в школах Іспанії відкрив у Барселоні світську школу, яка стала просвітит. антиклерик. центром. За її зразком в ін. містах країни було відкрито ряд подібних закладів. Через переслідування за респ. і антиклерикальну діяльність Ф. Г. двічі (1886 й 1907) емігрував до Франції. Під час повстання в Барселоні 1909 проти колоніальної війни в Марокко **Ф. Г.** було обвинувачено в орг-ції **повстання** й розстріляно.

С. А. Литвинов.

ФЕРРЕ́РО (Ferrero) Віллі (21.V 1906, Портленд, США — 23.III 1954, Рим) — італ. диригент. Виступати з концертами почав у шестирічному віці. В 1924 закінчив Віденську академію музики і сценічної майстерності. Працював у Мілані. Багато гастролював, у т. ч. в Росії (1913) та СРСР (1935—36, 1951, 1952, зокрема на Україні). Автор симф. поем, камерних інструм. творів. Був членом Всесвітньої Ради Миру.

ФЕ́РСМАН Олександр Євгенович [27.X (8.XI) 1883, Петербург— 20.V 1945, Сочі, похований у Москві] — рад. геохімік і мінералог, акад. АН СРСР (з 1919). Закінчив Моск. ун-т (1907). З 1912 працював у системі Академії наук: старшим охоронцем, з 1919 — директором Мінералогічного музею в Петербурзі, Мінералогічного ін-ту, Геохім. ін-ту та Ін-ту геол. наук у Москві. Очолював Комісію по вивченню продуктивних сил при АН СРСР. Був організатором багатьох н.-д. установ (у т. ч. Уральського філіалу АН СРСР). У 1927—29 — віце-президент АН СРСР. З 1934 — член Президії АН СРСР. Провадив дослідження родовищ мінералів та ін. корисних копалин на Кольському п-ові (за його участю було відкрито родовища апатиту та мідно-нікелевих руд), в Карелії, на Уралі, Алтаї, в Серед. Азії, на Україні (зокрема, в Криму і на Волині), а також у країнах Зх. Європи. Ф.— один з основоположників *геохімії*, відкрив осн. її закони. Широко відомий як популяризатор наук. знань з геохімії та мінералогії; автор ряду наук. і наук.-популярних творів. На честь Ф. названо мінерали ферсміт і ферсманіт. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Премія імені В. І. Леніна, 1929. Державна премія СРСР, 1942.

Тв.: Избранные труды, т. 1—7. М.—

Л., 1952—62; Укр. переклад.— Цікава мінералогія. К.— Львів, 1948. *Літ.:* Перельман А. И. Александр Евгеньевич Ферсман. М., 1968.

ФЕ́РСТЕР (Foerster) Йосеф Богуслав (30.XII 1859, Прага — 29.V 1951, Вестець) — чес. композитор, педагог, муз. критик, нар. арт. ЧССР (з 1945). У 1882 закінчив Празьку органну школу. Викладав у Гамбурзі (1901), Відні (1903—18) та Празі (з 1919 — професор консерваторії, 1922—31 — Школи майстрів при цій консерваторії). В 1931—39 очолював Чес. академію наук і мистецтв. Автор 6 опер (у т. ч. «Дебора», 1891; «Єва», 1897; «Дурень», 1936, за мотивами казок Л. Толстого), 5 симфоній, ін. оркестрових та камерно-інструм. творів, хорової музики. Ф. використовував у своїх творах укр. пісенні мелодії, на їхній основі створив «Українську пісню» для хору з фортепіано.

ФЕРТИ́ЛЬНІСТЬ (від лат. fertilis — плодючий) — здатність зрілого організму давати життєздатних нащадків. Під Ф. розуміють і репродуктивну здатність (здатність до розмноження; див. також *Репродуктивні органи*). Ф. залежить від віку тварин, фізіол. стану організму, умов зовн. середовища. На Ф. впливають гормональні фактори, напр. недостача гормонів передньої частки *гіпофіза* у вагітних самок спричинює *атрофію* зародка, вітаміни, напр. авітаміноз Е спричинює загибель зародка, а в самців — *дегенерацію* епітеліальних клітин, сім'япроводів та атрофію сім'яників. Див. також *Стерильність, Безпліддя*.

ФЕРУ́ЛА (Ferula) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. Листки перисторозсічені. Квітки дрібні, жовті, зібрані в зонтики. Плід — двосім'янка. Понад 130 видів, поширений в Європі, Азії і Пн. Африці. В СРСР — бл. 100 видів, з них в УРСР — три. В степах і на схилах росте Ф. східна (F. orientalis); на солонцях і степових схилах — Ф. татарська (F. tatarica); в Степу (на Пн. Сх. Ворошиловгр. обл.), на Пн. і Сх. Криму — Ф. каспійська (F. caspica). Серед Ф. є смолоноси, камеденоси й ефіроноси. Смоли й камеді одержують з Ф. вонючої (F. assa-foetida), Ф. камеденосної (F. gumosa, F. galbaniflua) та ін. З Ф. мускусної (F. moschata) добувають т. з. рослинний *мускус*. Сік Ф. вонючої використовують у медицині як протиспазматичний засіб.

ФЕС — місто на Пн. Марокко, адм. ц. провінції Фес. Залізнична станція, вузол автошляхів. 321 тис. ж. (1973). Підприємства металообр. (зокрема з-д по виготовленню військового спорядження), текст., деревообр., харчосмакової (борошномельної, олійницької, овочеконсервної) пром-сті. Кустарне виготовлення виробів з шкіри, шовку, металу (зокрема, посуду) тощо. 2 ун-ти (у т. ч. Карауїн, засн. у 9 ст.). Музеї марокканського мистецтва та зброї. Реліг. центр країни. Архіт. пам'ятки 9—17 ст. Ф. засн. 789.

ФЕСЕ́НКО Іван Федорович [15 (27).V 1846, с. Баранівка, тепер Шишацького р-ну Полтав. обл.— січень 1882] — революц. народник. Навчався в Петерб. ун-ті. Був близький до *чайковців*. У 1872—74 разом з Д. А. *Лизогубом* двічі виїздив за кордон для знайомства із зх.-європ. робітн. рухом. Зустрічався з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Був обізнаний з їхніми працями. Організатор народницьких гуртків у Петербурзі (1874, 1876) та Києві (1874—75). В червні 1875 Ф. заарештовано за соціалістичну пропаганду в с. Олександрівці Катеринославської губ. Один з перших побачив неспроможність народницької ідеології. В 1876—78 читав лекції з політ. економії серед робітників Петербурга. Влітку 1878 у зв'язку з хворобою переїхав до Одеси, де продовжував вести революц. роботу. В січні 1880 Ф. було заарештовано. Під час відправки на заслання помер.

С. О. Сосновчик.

ФЕСЕ́НКО Сергій Леонідович (н. 29.I 1959, м. Кривий Ріг) — укр. рад. спортсмен-плавець, заслмайстер спорту (з 1978). Член КПРС з 1982. Олімпійський чемпіон (1980, батерфляй, дистанція 200 м), чемпіон Європи (1977, 1981), чемпіон СРСР (1977—82), чемпіон VII та VIII Спартакіад народів СРСР. Нагороджений орденом Дружби народів.

ФЕСЕ́НКОВ Василь Григорович [1 (13).I 1889, Новочеркаськ — 12.III 1972, Москва] — рад. астроном, акад. АН СРСР (з 1935) і АН Каз. РСР (з 1946). Закінчив (1911) Харків. ун-т, захистив докторську дисертацію в Сорбонні (1914). У 1915—20 працював у Харків. ун-ті. Один із засновників Рос. астрофіз. ін-ту (1923—30 — директор), пізніше — Астрономічного ін-ту ім. П. К. Штернберга (1936—39 — директор). У 1942 організував Астрофіз. ін-т АН Каз. РСР, яким керував до 1964. У 1936—37 був головою Астрономічної ради АН СРСР, з 1945 — Комітету по метеоритах АН СРСР.

Осн. праці присвячені атм. оптиці, астрофізиці та космогонії. Досліджував зодіакальне світло та протисяйво, сонячну корону, свічення нічного неба, космічну рефракцію, вплив зір на рух комет, ряд проблем метеоритики й метеорної астрономії, висунув гіпотезу корпускулярного випромінювання зір і утворення їх з міжзоряного газопилового середовища; розробив критерій припливної стійкості небесних тіл, що пояснює багато особливостей будови Сонячної системи, утворення й еволюцію галактичних об'єктів. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ФЕ́СІН Іван Іванович [н. 11 (24). VI 1904, хут. Муравльов, тепер Білокалитвинського р-ну Ростов. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (березень, листопад 1943). Член КПРС з 1929. В Рад Армії з 1926. В 1941 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував полком, бригадою і д-зією на Зх., Пн.-Зх., Ворон., Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. У 1949 закінчив Академію Генштабу. З 1950 — старший викладач цієї академії. З 1965 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ФЕССА́ЛІЯ — історична область у серед. частині Греції. В епоху бронзи переважаючим населенням були *ахейці*. З поч. 2-го тис. до н. е. у Ф. виникли ранньокласові д-ви. В 12 ст. до н. е. в Ф. оселилося епірське плем'я фессалів, яке підкорило місц. населення. В 5 ст. до н. е. в результаті боротьби *демоса* проти *аристократії* в окремих містах Ф. було встановлено *тиранію*. В 4 ст. до н. е., за тирана м. Фер Ясона, було об'єднано всю Ф. В період 352—344 до н. е. тер. Ф. завоювала *Македонія*. В 197 до н. е. Ф. потрапила під вплив Старод. *Риму* (148 до н. е. ввійшла до рим. провінції Македонія). В 395—1396 Ф. була в складі *Візантії*. 1396—1881 — *Османської імперії*, з 1881 — в складі Греції.

ФЕССАЛО́НІКИ, Фессалоніка (слов'ян. Солунь) — давня назва теперішнього грец. м. *Салоніки*.

ФЕСТИВА́ЛЬ (франц. festival, від лат. festivus — веселий) — масове свято, яке включає показ досягнень у галузі музики, театру, кіно, естради. Виникли у Великобританії на поч. 18 ст. У 20 ст. набули поширення міжнар. Ф. (муз., театр., *кінофестивалі* тощо). Велике значення в боротьбі за мир мають *Всесвітні фестивалі молоді та студентів*.

ФЕТ Афанасій Афанасійович [Шеншин; 23.XI (5.XII) 1820, с. Новосьолки, тепер Мценського р-ну Орлов. обл.— 21.XI (3.XII) 1892, Москва] — рос. поет, членкор. Петерб. АН (з 1886). У 1845—59 — на військовій службі; перебував, зокрема, на Єлизаветградщині (тепер Кіровогр. обл.). Перша зб. — «Ліричний пантеон» (1840). Літ. визнання Ф. здобув у середині 50-х рр. В 1883—91 випустив чотири збірки під заг. назвою «Вечірні вогні». Писав вірші в античному дусі («Вакханка», «Діана», «Зевс»), ліричні поезії («Старі листи», «Alter ego»). Ф. властиві поетизація природи та людських почуттів, музичність вірша («Село», «Сніги», «Майська ніч», «На Дніпрі в повінь»). Прихильник теорії «чистого мистецтва». Автор мемуарів. Окремі вірші Ф. поклали на музику М. Римський-Корсаков, С. Танєєв та ін. Перекладав твори античних і зх.-європ. поетів.

Тв.: Вечерние огни. М., 1981; Укр. переклад.— [Вірші]. В кн.: Антологія російської поезії в українських перекладах. К., 1925.

О. В. Бобир.

ФЕТИШИ́ЗМ (франц. fétichisme, від португ. feitiço — амулет) — 1) Одна з ранніх форм релігійних вірувань, яка полягає в поклонінні предметам неживої природи (фетишам), уособленні їх і наділенні надприродними властивостями. Виник за первіснообщинного ладу. Різновидом Ф. була віра в чаклунські властивості *амулетів* і *талісманів*. Поряд з *анімізмом, тотемізмом* та ін. ранніми реліг. віруваннями Ф. був ступенем на шляху до виникнення в класовому

О. Є. Ферсман.

В. Г. Фесенков.

І. І. Фесін.

А. А. Фет.

І. С. Фефер.

С. І. Филимонов.

Фетіда на дельфіні. Скульптура Е. Вольфа. Мармур. Близько 1834. Державний Ермітаж у Ленінграді.

суспільстві *віри* в божество. Культ предметів і явищ природи існує й досі у релігіях, зокрема у *християнстві* у вигляді культу хреста, ікон, мощей, в *ісламі* — поклоніння «чорному каменю» в Мецці тощо. Переносно — сліпе поклоніння чомусь, обожнювання. 2) Товарний Ф.— явище, властиве товарно-капіталістичному господарству. Полягає в наділенні продуктів праці — *товарів* якимись особливими властивостями, зумовленими уречевленням соціальних відносин і персоніфікацією речей. Насправді ці властивості являють собою суспільні *виробничі відносини*, що уречевлюються в товарі в процесі *товарного виробництва*, заснованого на приватній власності на засоби виробн. Найвищого розвитку товарний Ф. досяг за імперіалізму. З найбільшою силою Ф. проявляється в культі *грошей*, т. з. грошовий Ф., що є найвищим ступенем опредметнення виробничих відносин.

ФЕТІ́ДА (Θέτις) — у грец. міфології морська богиня, найвідоміша з *нереїд*, дружина Пелея, мати *Ахілла*. На весіллі Пелея і Ф. богиня чвар *Еріда*, яку вони забули запросити, помстилася, кинувши на стіл *яблуко розбрату*, що призвело до *Троянської війни*. **ФЕТІ́ДА** — супутник *Сатурна*. Те саме, що й *Тефія*.

ФЕТР (франц. feutre — повсть) — матеріал, одержуваний *валянням* пуху кролів і зайців, відходів хутра звірів ін. порід, а також тонкої і напівгрубої вовни (іноді з домішками хім. волокон). Розрізняють Ф. гладенький і ворсовий. Ворсовий Ф. буває з довжиною ворсу менше 0,5 мм («під замшу»), 0,5—1,5 (коротковорсовий), 1,5—2,5 («велюр») і 3—12 мм (довговорсовий). З Ф. виготовляють головні убори, валянки, з фетрових стрічок викроюють деталі взуття, тех. вироби (фільтри, прокладки тощо).

ФЕ́ФЕР Іцик [Ісак Соломонович; 10 (23).IX 1900, м. Шпола, тепер Черкас. обл.— 12.VIII 1952] — євр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Учасник громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Почав друкуватися 1919. Перша зб.— «Тріски» (1922). Збірка «Про себе й про таких як я» (1924), поеми «Іосл Шіндер» (1924), «Смерть Іллі» (1928) — про громадян. війну, про героїзм рад. людей у боротьбі за владу Рад. Будівництву соціалізму присвячені поеми «Камінь до каменя» (1925), «Знайдені іскри» (1928), «Пласти» (1934). Автор роману у віршах «Великі кордони» (1939), п'єс «Сажотрус» (1926), «Сонце не згасає» (1947), «Здорові були!» (1948) та публіцистичних статей. У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні вірші, поеми, балади. Перекладав євр. мовою вірші Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, М. Бажана. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Лірика. К., 1934; Скарб. К., 1937; Джерела. Поезії. Львів, 1940; Вітчизна в бою. Воронеж, 1942; Рос. перекл. — Стихи и поэмы. М., 1958; Стихи. М., 1969. *Г. І. Полянкер.*

ФЕ́ХНЕР (Fechner) Густав Теодор [19.IV 1801, Грос-Зерхен, поблизу Мускау, тепер на тер. НДР, — 18.XI 1887, Лейпциг] — нім. філософ, фізик, психолог, письменник. За освітою лікар. У 1834—40 — професор фізики Лейпцігського ун-ту. Заклав основи *психофізики*, від якої прийшов до побудови світогляду на емпіричних засадах. Дотримувався позиції психофізичного паралелізму. Один з авторів *Вебера — Фехнера закону*. Вказував на необхідність атомістичної гіпотези для емпіричних наук і натурфілософії. Пов'язував причинність і доцільність. Визнавав існування душі не тільки в людини й тварин, а й у рослин і неживих тілах (див. *Панпсихізм*). У наук. працях Ф. поєднано строгий експеримент і нестримну фантастичність. *В. А. Роменець.*

ФЕХТУВА́ННЯ (від нім. fechten — битися холодною зброєю) — 1) Двобій *холодною зброєю*. Відомий з 2-го тис. до н. е. в Індії та Єгипті. В Стародавніх Греції та Римі Ф. мало військово-утилітарне й видовищно-ігрове значення. В середні віки найбільшого розвитку досягло дуельне Ф. (Іспанія, Італія, Франція, Німеччина). У 18—19 ст. Ф., залишаючись засобом військ. підготовки, формується як вид спорту. 2) Вид спорту, регламентований правилами двобою на одному з видів холодної зброї — *рапірі, шаблі, шпазі*. Осн. правила змагань з Ф. склалися у 2-й пол. 19 ст. Сучас. програма офіційних змагань включає особисті й командні турніри чоловіків і жінок (тільки на рапірах). У поєдинку на рапірах дозволяються уколи в тулуб; шаблях — вище пояса, крім потилиці; шпагах — у всі частини тіла, крім потилиці. Двобій проводиться в спец. костюмах і масках, на доріжках розміром 2 × 12 м (на рапірах) або 2 × 18 м (на шпагах, шаблях). Переможцем вважається спортсмен, який першим завдав обумовлену правилами змагань кількість уколів (5—10 — чоловіки, 4—8 — жінки) за певний проміжок часу (6—12 хв — чоловіки, 5—10 хв — жінки). З 1896 Ф. входить до програми *Олімпійських ігор* (для жінок — з 1924). В 1906—36 проводилися чемпіонати Європи, з 1937 — щороку чемпіонати світу, з 60-х рр.— особисті й командні змагання на Кубок Європи. Чемпіонати СРСР проводяться з 30-х рр., з 1943 — щороку. В 1925 засн. всесоюзну секцію Ф. (з 1958 — Федерація Ф. СРСР), яка з 1952 входить до складу Міжнар. федерації Ф. (ФІЕ, засн. 1913). З 1952 рад. спортсмени беруть участь у Олімпійських іграх. Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени В. Жданович (1960, 1964), О. Бєлова (1968, 1972, 1976), В. Кровопусков (1976), у т. ч. укр.— Г. *Крисс* (1964), В. Сидяк (1968, 1972, 1976) та В. *Смирнов* (1980). В 1958—82 рад. фехтувальники 22 рази завойовували «Великий приз націй» (за загальнокомандну перемогу на чемпіонатах світу). Ф. на шпагах входить до програми змагань сучас. п'ятиборства. В СРСР існують нац. види Ф.: нанайське — на жердинах, грузинське (парикаоба) — на мечах з щитом тощо.

В. С. Келлер.

ФЕЦЦА́Н, Феззан — історична область у Лівії. За *Геродотом*, у Ф. жили давні племена гарамантів, уммідійців та ін. В 7 ст. тер. Ф. заселяли *араби*, поширився *іслам*. У середні віки Ф. входив до складу різних середньовічних араб. д-в. У кін. 16 ст. Ф. захопила *Османська імперія*, 1930 — Італія. Під час 2-ї світової війни тер. Ф. 1943 окупували франц. війська (виведені 1956). З 1951 Ф.— в складі незалежної Лівії.

ФЕ́ЩЕНКО Микола Михайлович (н. 6.V 1936, м. Дятьково, тепер Брян. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1972. Навчався в Київ. інженерно-буд. ін-ті (1959—65). Твори: оранжерейно-лабораторні комплекси Бот. садів АН УРСР у Донецьку (1969—74) та в Києві (1977—80), будинок Музею Возз'єднання України з Росією в м. Переяславі-Хмельницькому (1981); архіт. частини до Пагорбу Слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Прикарпаття 1944 в м. Калуші (1970), до пам'ятних знаків на честь 325-річчя возз'єднання України з Росією в м. Переяславі-Хмельницькому (1981) та на честь 1500-річчя Києва (1982) в Києві, пам'ятника В. І. Леніну в Переяславі-Хмельницькому (1982). Член авторського колективу меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 років» у Києві (1981).

ФИЛИМО́НОВ Сергій Іванович (н. 26.I 1926, с. Коров'є Болото, тепер Урицького р-ну Орлов. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1954. Після закінчення 1951 Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського у Москві (педагог — Й. М. *Раєвський*) працював до 1953 в Ногінському театрі (Моск. обл.). З 1953 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Крутицький («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Швиденко («Соло на флейті» І. Микитенка), Брайко («Хто за? Хто проти?» П. Загребельного і М. Рєзниковича), Емет («Дивна міссіс Севідж» Дж. Патрік) та ін. З 1964 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

С. М. Грін.

ФИЛИ́ПОВ Гриша (н. 13.VII 1919, Кадіївка, тепер м. Стаханов Ворошиловградської області) — болг. держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1979). Член Болг. компартії (БКП) з 1940. Н. в сел. сім'ї болг. емігрантів. У 1936 сім'я повернулася на батьківщину. В 1938—40 навчався в Софійському ун-ті. В 1941 за революц. діяльність засуджений монархо-фашист. судом до 15 років тюремного ув'язнення. Після перемоги соціалістичної революції в Болгарії 1944 працював у парт. і держ. апараті. Здобув вищу екон.

освіту в Москві (ін-т ім. Плеханова). Кандидат екон. наук. З липня 1971 по березень 1982 — секретар ЦК БКП. З червня 1981— голова Ради Міністрів НРБ. У 1962 обраний кандидатом у члени ЦК БКП, 1966 — членом ЦК БКП. З липня 1974 — член Політбюро ЦК БКП. З 1966 — депутат Нар. зборів НРБ. У 1971—81 — член Держ. Ради НРБ.

ФИЛИПО́ВИЧ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер 18 ст. Працював у Львові між 1745 і 1763. В ілюстраціях до львів. видання «Іфікиєрополітики» (1760) наслідував Н. *Зубрицького*. До кращих творів Ф. належить портрет І. Сапеги, обрамлений орнаментом у стилі *рококо*.

ФИЛИПО́ВИЧ (Пухальський) Лаврентій (Лавриш; р. н. невід.— 1610) — укр. живописець. Жив у Краківському передмісті Львова. В ранній період творчості належав до ювелірно-малярського цеху. Вважають, що Ф. є автором гравюри з зображенням євангеліста Луки в «Апостолі», виданому у Львові 1574 І. *Федоровим*.

ФИЛИПО́ВИЧ Павло Петрович [8(20) IX 1891, с. Кайтанівка, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл.— 3.XI 1937] — укр. рад. поет і літературознавець. Закінчив колегію П. Галагана в Києві та Київ. ун-т. Укр. мовою почав друкуватися з 1919 в журн. «*Музагет*». У 20-х рр. належав до «*неокласиків*», що позначилося на його творчості (зб. поезій «Земля і вітер», 1922; «Простір», 1925). Працював над висвітленням рос.-укр. літ. зв'язків («Шевченко і декабристи», 1926; «Пушкін в українській літературі», 1927, та ін.), досліджував творчість І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської («З новітнього українського письменства», 1929), питання літературознавства («Українське літературознавство за 10 років революції», 1928).

ФИНЬ — дрібна розмінна монета Китайської Народної Республіки, дорівнює $^1/_{100}$ *юаня*, або $^1/_{10}$ *цзяо*.

ФЙЧЕВ Никола (Уста Колю Фичето; 1800, Дряново — 1881, Тирново) — болг. архітектор, представник худож. культури періоду болг. Відродження. Будівлям Ф. властиві мальовничість і вишуканість форм, гармонійне поєднання з навколишнім середовищем. Споруди: заїжджий двір Хаджі Николи в Тирново (1858—62), міст на р. Янтра біля м. Бяла, церква св. Трійці в Свиштові (обидві — 1865—67), церква Константина та Єлени в Тирново (1872—74), критий міст на р. Осим у м. Ловеч (обидві — 1872—74).

ФІА́ЛЕК (Fijałek) Гіполит (Іполит Михайлович; 13.VIII 1875, Радзинь, тепер ПНР — 1936, Одеса) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, польс. революціонер. З 1900 — член *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви*, з 1927 — член ВКП(б). Учасник революц. подій 1905—07 в Польщі. З 1916 працював на київ. заводі «Арсенал». Після Лютневої революції 1917 — у Червоній гвардії. В 1917 — член Київ. Ради робітн. депутатів. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. Один з керівників *Київського січневого збройного повстання 1918*. В 1918—26 — на підпільній роботі в Польщі. З 1927 жив на Україні. Працював у рад. органах і в редакції газ. «*Комуніст*» (Харків).

ФІА́ЛКА, віола (Viola) — рід багаторічних, рідше — дво- або однорічних трав'янистих рослин, іноді напівкущів родини фіалкових. Листки цілісні, зібрані в прикореневу розетку або чергові. Квітки різного забарвлення, неправильні. Плід — коробочка. Бл. 500 видів, поши. в усіх частинах світу. В СРСР бл. 100 видів, з них в УРСР — понад 30, ростуть у лісах, степах, на луках, болотах. Деякі види Ф. та їхні гібриди культивують як декоративні: Ф. алтайську (V. altaica). Ф. запашну (V. odorata), Ф. триколірну, або *братки*. Використовують для клумб і бордюрів. *Л. М. Яременко*.

ФІАЛКІ́ВСЬКИЙ Степан Герасимович [1734, Київ — 27.I (7.II) 1772, Новгород] — укр. лікар. Навчався у Київ. академії (1746—55), медичній школі при Петерб. сухопутному госпіталі (1755—59) та в Лейденському ун-ті, де 1765 захистив докторську дисертацію «Про діяння шлунка на прийняту їжу». Того ж року видав у Лейдені працю «Про метод вивчення медицини». З 1766 перебував на військ. службі в рос. армії (працював дивізійним доктором, а потім в Петерб. сухопутному госпіталі). В 1771 відряджений в Новгород для організації карантинних протичумних заходів. *М. К. Бородій*.

ФІА́ЛКОВ Яків Анатолійович (Нафтулович) [8 (20).XI 1895, Київ — 16.XI 1958, там же] — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). Закінчив (1925) Київ. політехнічний ін-т, до 1929 працював у Київ. фарм. ін-ті, 1927—30 — також на кафедрі хімії Наркомосвіти УРСР, 1930—58 — в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Одночасно 1929—58 — у Київ. ін-ті удосконалення лікарів, Київ. політехнічному ін-ті та Київ. ун-ті. Осн. праці присвячені неорганічній хімії: дослідження комплексних сполук (одержав нові дані щодо комплексних сполук галогенів та галогенідів) і фіз.-хім. властивостей розчинів. Розробив нові та узагальнив існуючі методи фармацевтичного аналізу.

ФІА́ЛКОВИЙ КО́РІНЬ — *кореневища* деяких видів *півників*, що містять ефірну олію з запахом фіалки. Цей запах зумовлений наявністю кетону ірону, вміст якого в олії становить 12—15 %. З кореневищ півників садових, флорентійських та блідих (Iris germanica, I. florentina, I. pallida) в пром-сті одержують ефірну олію. Вихід олії становить 0,1—0,2 % від маси сирих кореневищ. Ф. к. використовують і як ароматичний засіб.

ФІАНІ́ТИ — синтетичні *кристали* на основі стабілізованих оксидів цирконію і гафнію. В природі аналогів не мають. Щоб запобігти *поліморфізму*, в Ф. додають домішки-стабілізатори (оксиди кальцію, урану тощо). Крім того, Ф. можуть містити ін. оксиди деяких елементів (напр., рідкісноземельних), що сильно змінюють фіз. властивості кристалів. Одержують Ф. *кристалізацією* з розплаву, вдаючись до безконтактного нагріву його струмами високої частоти. Є Ф. безбарвні та забарвлені введеними домішками. Ф. відзначаються унікальною сукупністю властивостей: високою т-рою плавлення, значною твердістю (7,5—8), електропровідністю (при т-рі понад 1200 °С), стійкістю до дії к-т і лугів, вони не випаровуються до т-р 2500—2600 °С, їхній *заломлення показник* світла 2,15—2,20, густина 6,5—10. Використовують Ф. в ювелірній справі, для виготовлення оптичних лінз, електрохім. датчиків тощо. Масове виробн. фіанітів і виробів з них організовано (на початку 70-х рр.) уперше в світі в СРСР. Назва — від абревіатури ФІАН (Фізичний ін-т АН СРСР).

«ФІА́Т» (FIAT; Fabbrica Italiana Automobili Torino) — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Італії. Входить у сферу впливу сім'ї Аньєллі-Назі. В центрі групи — автомоб. концерн «ФІАТ». Засн. 1899. У складі групи ФІАТ — понад 100 компаній, що діють у різних країнах. Осн. напрями діяльності групи: виробн. легкових і вантажних автомобілів, авіац. і автомоб. двигунів, тракторів і с.-г. машин, випуск тепловозів і електровозів. *С. В. П'ятенко*.

ФІ́БІХ (Fibich) Зденек (21.XII 1850, с-ще Вшеборжице, поблизу м. Часлава — 15.X 1900, Прага) — чес. композитор, піаніст, хормейстер, викладач. Навчався в Лейпцігу (в консерваторії, 1865—67), Парижі і Мангеймі. З 1871 жив у Празі (1873—74 — викладав спів у Вільні). В 1875—77 був диригентом і хормейстером Тимчасового театру. Викладав також гру на фортепіано (серед його учнів — З. *Неєдлий*). У своїй творчості використовував нац. муз. фольклор. Автор опер (у т. ч. «Бланік», 1877; «Мессінська наречена», 1883, за Ф. Шіллером; «Шарка», 1897), мелодрами — трилогія «Іпподамія» (1889—91), симфоній, симф. поем, камерно-інструм. ансамблів, фп. п'єс, пісень.

ФІБОНА́ЧЧІ (Fibonacci) Леонардо — італ. математик 13 ст. Див. *Леонардо Пізанський*.

ФІБОНА́ЧЧІ ЧИ́СЛА — елементи *рекурентної послідовності* 1, 1, 2, 3, 5, 8, ..., у якій кожний член, починаючи з третього, дорівнює сумі двох попередніх. Названі за ім'ям Фібоначчі (*Леонардо Пізанського*).

ФІБРИ́Н (від лат. fibra — волокно) — нерозчинний *білок* плазми *крові*; кінцевий продукт ферментативного процесу *згідання крові*, в результаті якого з волокон та згустків Ф. виникає *тромб*. Ф. утворюється з *фібриногену* за дві фази: перша — виникнення фібрин-мономеру (профібрину) під впливом *тромбіну*; друга — утворення Ф. в результаті полімеризації часток фібрин-мономеру. В чистому стані Ф. одержують шляхом старанного промивання й висушування кров'яного згустка. З Ф. виробляють стерильні плівки та губки, які застосовуються в хірургії для зупинення ранових кровотеч.

Л. Филипович. Гравюра із зображенням євангеліста Луки з «Апостола», виданого у Львові І. Федоровим. 1574.

Н. Фичев. Заїжджий двір Хаджі Николи в Тирново. 1858—62.

Фіалка запашна. Загальний вигляд квітучої рослини.

В. М. Фігнер.

ФІБРИНОГЕ́Н (від *фібрин* і грец. γεννάω — породжую, утворюю) — розчинний *білок* плазми крові, який належить до *глобулінів*; фактор (I) *зсідання крові*. Специфічною властивістю Ф. є здатність перетворюватись на нерозчинний білок фібрин. *Біосинтез* Ф. відбувається в печінці. При деяких патологічних станах організму спостерігається зниження концентрації Ф. у крові, а при *тромбозах* — підвищення (гол. чин. перед тромбоутворенням).

ФІБРИНО́ЛІЗ (від *фібрин* і грец. λύσις — розчинення, розпад)—процес гідролітич. розщеплення фібрину під впливом ферменту фібринолізину. Має велике фізіол. значення, усуває *тромби* в судинах після припинення крововиливів, а також тромби, що виникають у судинах при захворюваннях (*тромбозах*). Надлишок фібринолізину в організмі спричинюється до надмірної активації Ф., викликаючи кровотечу (при акушерській патології, цирозах печінки тощо). Зниження активності Ф. спостерігається з розвитком *атеросклерозу* та *тромбоемболії*. Ф.— процес, протилежний *зсіданню крові*.

ФІБРОАДЕНО́МА (від лат. fibra — волокно і *аденома*) — зріла доброякісна *пухлина*, що розвивається з залозистої і *сполучної тканини*. Фіброаденома здебільшого утворюється в молочних залозах, передміхуровій залозі та інших органах. Характеризується повільним ростом, чітко відмежовується від оточуючих тканин, часто має капсулу. При Ф. молочної залози може спостерігатися больова чутливість, передміхурової залози — утруднення сечовипускання, аж до повної затримки сечі, тощо. Іноді може перероджуватися у *рак*. Лікування Ф. обов'язково хірургічне.

ФІБРОБЛА́СТИ (від лат. fibra — волокно і грец. βλαστός — зародок) — основні клітини пухкої *сполучної тканини* хребетних тварин і людини. Виникають з *мезенхіми*. Витягнуті багатокутні клітини з численними відростками, здатні розмножуватись. Ф. утворюють колагенові, еластичні волокна та основну речовину сполучної тканини, перетворюючись при цьому на *фіброцити*.

ФІБРО́З (від лат. fibra — волокно) — патологічний процес в організмі ряду тварин та людини, що полягає у надмірному розвитку зрілої волокнистої *сполучної тканини*. Див. також *Склероз, Цироз*.

ФІБРОЇ́Н (від лат. fibra — волокно) — структурний фібрилярний (волокнистий) білок, який належить до *склеропротеїнів*. У складі Ф. переважають моноаміномонокарбонові кислоти, зокрема гліцин, аланін, серин, тирозин. Виробляється павутинними залозами павуків та деяких комах. Є основою природного *шовку*.

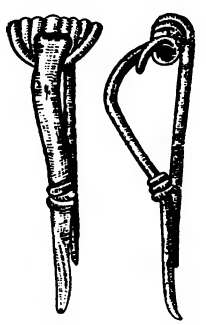

Фібула.

ФІБРОЛІ́Т (від лат.fibra — волокно і грец. λίθος — камінь) — будівельний матеріал, одержуваний з суміші спец. підготовлених деревних стружок (деревної вовни) і мінеральної в'яжучої речовини (гол. чин. *портландцементу*). Виготовляють Ф. (спресована суміш твердне у затиснутому стані при т-рі 30—40 °С) у вигляді плит розміром до 240 × 55 × 10 см. Об'ємна маса Ф.— 300—500 кг/м³, границя міцності при згині — 0,4—1,1 МПа, коеф. теплопровідності — 0,08—0,23 Вт/(м · К). Ф. застосовують для теплоізоляції огороджувальних конструкцій будинків (теплоізоляційний Ф.), створення перегородок і заповнення дерев'яних каркасів стін (теплоізоляційно-конструктивний Ф.).

ФІБРО́МА (від лат. fibra — волокно і грец. ὄγκωμα — пухлина) — зріла доброякісна *пухлина*, що розвивається з *сполучної тканини*. Ф. може виникати у будь-якій частині тіла (здебільшого у шкірі, слизових оболонках, *фасціях*, сухожиллях, молочних залозах, яєчниках тощо). Розрізняють щільні Ф., в яких переважають волокнисті структури, і м'які, що складаються переважно з клітинних елементів (фібробластів), звідки ін. назва Ф.— фібробластома. Ознаки і перебіг Ф. залежать від локалізації та темпів росту. Іноді перероджується в злоякісну пухлину. Лікування хірургічне.

ФІБРОМІО́МА (від лат. fibra — волокно і *міома*) — доброякісна *пухлина* з м'язової тканини з включенням сполучнотканинних елементів. Найчастіше трапляється Ф. матки, яка супроводиться кровотечами, недокрів'ям (див. *Анемія*), порушенням *менструального циклу* тощо. Лікування хірургічне. Необхідний постійний нагляд гінеколога.

ФІБРОЦИ́ТИ (від лат. fibra — волокно і грец. κύτος — вмістище, тут — клітина) — клітини сполучної тканини хребетних тварин і людини. Являють собою наступну стадію розвитку *фібробластів;* нездатні до поділу.

ФІ́БУЛА (лат. fibula) — металева застібка для одягу, що одночасно була й прикрасою. Найрізноманітніші Ф. були поширені з часів *бронзового віку* до раннього середньовіччя. За типом Ф. археологи датують речовий комплекс.

ФІ́ВИ — давньогрецький *поліс* у Беотії (Центр. Греція). В 6—2 ст. до н. е. Ф. очолювали *Беотійський союз*. У період *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е. виступали на боці *Спарти*, під час *Коринфської війни 395—387 до н. е.*— Старод. *Афін*. У 387 до н. е. у Ф. при сприянні Спарти ствердилися олігархічні уряди, 379 до н. е. до влади прийшли демократичні верстви на чолі з Пелопідом та *Епамінондом*. Після перемоги 371 до н. е. фіванського війська над спартанцями під *Левктрами* Ф. встановили гегемонію над усією Грецією (до 362 до н. е.). В 338 до н. е. Ф. завоювала Македонія, а 335 до н. е. за участь фіванського населення в антимакедонському повстанні їх зруйнував *Александр Македонський*. Відбудовані 315 до н. е., але значної політ. ролі вже не відігравали. В сучас. Греції Ф.— невелике місто.

ФІ́ВИ — одне з найбільших міст Стародавнього *Єгипту*. Відомі з 3-го тис. до н. е. З 22—20 ст. до н. е. до 10—8 ст. до н. е. були столицею Єгипту. Потім відігравали роль реліг. центру. Бл. 730 до н. е. були захоплені царством Куш, 663 до н. е. зруйновані царем *Ассірії* Ашшурбаніпалом, 88 до н. е.— Птолемеєм IX Сотером. Поступово перетворилися на провінційне місто. На тер. Ф.— грандіозні храмові ансамблі (див. *Карнак, Луксор*), некрополі. З 1-ї пол. 19 ст. на тер. Ф. ведуться археол. розкопки.

ФІГЕЙРЕДУ́ (Figueiredo) Жоао Батіста Олівейра ді (н. 15.I 1918, Ріо-де-Жанейро) — держ. діяч Бразілії, генерал армії (1978). Закінчив командно-штабну і вищу військ. школи. З 1935 — у збройних силах Бразілії. В 1969—74 — начальник військ. канцелярії президента країни, 1974—79 — начальник нац. розвідувальної служби. З 1979 — президент Бразілії.

ФІ́ГНЕР Віра Миколаївна [по чоловікові — Філіпова; 25.VI (7.VII) 1852, с. Христофоровка, тепер Тат. АРСР — 15.VI 1942, Москва] — діяч рос. революц. руху, письменниця. З дворян. У 1872—75 навчалася на мед. ф-ті Цюріхського ун-ту (Швейцарія). З 1876 в Росії стала членом групи народників-«сепаратистів», які примикали до «*Землі і волі*». Після розколу останньої (1879) Ф.— член Виконкому «*Народної волі*», вела революц. пропаганду серед інтелігенції, студентів і офіцерів у Петербурзі, Кронштадті і на Україні. В 1880 брала участь у підготовці замаху на *Олександра II* 1881. Заарештована в Харкові 1883. За «процесом 14-ти» (1884) засуджена до смертної кари, яку було замінено довічною каторгою. Ф. 20 років перебувала в одиночному ув'язненні в Шліссельбурзькій фортеці, 2 роки — на засланні. В 1906—15 — в еміграції, 1907—09 примикала до есерів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції займалася літ. діяльністю, брала участь у роботі Т-ва колишніх політ. каторжан. З 1926 Ф.— персональний пенсіонер.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—7. М., 1932; Запечатленный труд, т. 1—2. М., 1964.

Літ.: Павлюченко Э. А. Вера Фигнер. М., 1963.

ФІ́ГНЕР Олександр Самійлович [1787 — 1 (13).X 1813, побл. Дессау, тепер НДР] — герой *Вітчизняної війни 1812*, полковник (1813). На поч. війни командував арт. ротою 11-ї арт. бригади. Згодом керував партизан. загоном. В 1813 створив військ. підрозділ, що діяв у тилу ворога в Саксонії. Загинув у бою під час спроби переправитися через р. Ельбу.

ФІГУ́РА (лат. figura — вигляд, образ) — 1) Зовнішній обрис предмета. 2) Зображення, образ. 3) Незвичайний за будовою зворот мови, що посилює її виразність (див. *Фігура стилістична*). 4) Певне положення або позиція, яку займає виконавець у танцях, фехтуванні, катанні на ковзанах тощо; частина танцю. 5) У *шахах* — спільна назва короля, ферзя, тури, слона і коня, на відміну від пішака; у *городках* — певна композиція з п'яти городків; у гральних картах — спільна назва старших карт (туза, короля, дами і валета). 6) У математиці — множина точок на площині або в

просторі; може мати як скінченну, так і нескінченну кількість точок. Приклади матем. Ф.: одна або кілька точок; довільна *лінія*; *паралелограм, трапеція, трикутник* тощо, геом. *тіло*; *півпростір* тощо.

ФІГУ́РИ СТИЛІСТИ́ЧНІ — своєрідний синтаксичний мовний зворот (іноді з відхиленням від загальноприйнятих норм), за допомогою якого досягається особлива, потрібна авторові виразність художньої мови. Ф. с. наз. і синтаксичними фігурами. До Ф. с. відносяться *інверсія, анафора*, асиндетон, *полісиндетон*, еліпсис, умовчання, повтор, *паралелізм* тощо. Див. також *Риторичні фігури*.

Ф. Д. Пустова.

ФІГУ́РНЕ КАТА́ННЯ — вид спорту. В основі Ф. к. лежать спец. вправи спортсмена-ковзаняра, пов'язані зі зміною напряму, обертаннями та стрибками. Включає одиночне катання (чоловіче й жіноче), парне (мішані пари) та спортивні танці на льоду (теж парне). Одиночне катання складається з виконання т. з. школи (3 обов'язкові малюнки-фігури на льоду із 9 затверджених офіц. міжнар. правилами для найбільших змагань; всього в школі — 41 фігура), короткої програми з 7 обов'язковими елементами (час виконання до 2 хв) та довільної програми (відбір елементів вільний; 4 хв для жінок, 5 хв для чоловіків). Парне катання складається з короткої програми (6 обов'язкових елементів — комбінації кроків, підтримки, роздільні й спільні обертання, стрибки; тривалістю до 3 хв) і довільної (5 хв). В програмі змагань з спортивних танців — 3 обов'язкові танці, оригінальні та довільні танці. Виступ фігуристів оцінюється за 6-бальною системою. Як вид спорту Ф. к. сформувалося в 60-х рр. 19 ст. З 1891 проводяться чемпіонати Європи з одиночного катання (жінки — з 1930), з 1930 — з парного катання; чемпіонати світу — з 1896 (жінки — з 1906), з 1908 — з парного катання. Першість світу з спорт. танців проводиться з 1952, першість Європи — з 1954. В Росії Ф. к. культивується з кінця 19 ст. Перший чемпіонат світу відбувся у Петербурзі 1896. Чемпіонати СРСР проводяться з 1924 (з спорт. танців — з 1964). З 1924 Ф. к. входить до програми *зимових Олімпійських ігор* (спорт. танці — з 1976; в 1908 та 1920 змагання проводились в програмі *Олімпійських ігор*). Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени І. Родніна (1972 — в парі з О. Улановим; 1976, 1980 — з О. Зайцевим), Л. Пахомова і О. Горшков (1976), Н. Ліничук і Г. Карпоносов (1980), О. Валова і О. Васильєв (1984).

ФІГУ́РСЬКИЙ Никон (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер поч. 18 ст. Працював у Чернігові. Твори: гравюри до «Алфавіту» (1705) і кн. «Богородице, діво» (1707) І. *Максимовича*.

ФІДЕЇЗМ (франц. fidéisme, від лат. fides — віра) — ствердження пріоритету віри над розумом, характерне для реліг. світогляду. Обмежуючи сферу дії науки, Ф. заперечує світоглядне значення наук. пізнання, існування об'єктивної істини, надаючи вирішального значення реліг. вірі. Притаманний *ідеалізмові*, який, за визначенням В. І. Леніна, є не що інше, як «витончена, рафінована форма фідеїзму» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 351). Фідеїстичні погляди яскраво проявилися в середньовічних реліг.-філос. ученнях (див. *Томізм*), а також у багатьох напрямах сучас. бурж. філософії (*персоналізм, неотомізм, екзистенціалізм* та ін.). Див. також *Релігія, Теологія*.

ФІДЕР (англ. feeder, від feed — живити) — 1) В радіотехніці — лінія для передачі електричних коливань радіочастоти від джерела коливань (напр., *радіопередавача*) до споживача (напр., передавальної антени). Розрізняють Ф. відкриті (напр., одно-, дво- і багатопроводові лінії, діелектричні *радіохвилеводи*) і закриті (одно- і багатопроводові екрановані лінії, напр. *радіочастотний кабель*, і металеві радіохвилеводи). 2) В електроенергетиці — маловживана назва розподільної кабельної або повітряної *лінії електропередачі*, розрахованої звичайно на напругу 6—10 кВ.

ФІДЖІ — держава в *Меланезії*, на островах Фіджі, у пд.-зх. частині Тихого ок.

Панорама частини міста Суви.

Державний лад. Ф.— конституційна монархія. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діючу конституцію прийнято 1970. Глава д-ви — англ. королева, представлена генерал-губернатором. Законодавчий орган — двопалатний парламент у складі сенату (22 члени, призначувані на 6 років) і палати представників (обирається на 5 років у складі 52 депутатів); виконавчий — кабінет міністрів, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Архіпелаг складається більш як з 300 островів вулканічного і коралового походження. Найбільші з них — Віті-Леву та Вануа-Леву. Вони оточені кораловими рифами, мають гірський рельєф, вис. до 1322 м (на о. Віті-Леву). Вздовж узбережжя — вузькі смуги акумулятивних рівнин. Клімат тропічний, океанічний. Пересічна річна т-ра +25°. Кількість опадів змінюється протягом року від 1500 до 4000 мм. Найбільші річки — Рева (судноплавна на 100 км), Ваїнімбука, Мба (на о. Віті-Леву). Поширені вологі тропічні ліси з цінними породами дерев (сандаловим, тиковим, червоним) на червоноземних грунтах.

Населення. Осн. населення Ф.— *фіджійці* (282 тис. чол., тут і нижче — 1980) і фіджійські індійці (317 тис. чол.). Живуть також народи ротума та ін. океанічні народи, англійці, китайці та ін. Офіц. мова — англійська. Пересічна густота нас.—34,6 чол. на 1 км² (1980). Міське нас. становить 37,2 % (1976). Найбільші міста: *Сува*, Лаутока, Ламбаса.

Історія. Людські поселення на о-вах Фіджі з'явилися в серед. 2-го тис. до н. е. На час відкриття островів європейцями (голландцем А. *Тасманом* 1643 і англійцем Дж. *Куком* 1774) більша частина їхнього населення перебувала на стадії розкладу первіснообщинного ладу. В 1874 Великобританія перетворила Ф. на свою колонію. З 1879 колонізатори для роботи на цукр. плантаціях почали завозити на Ф. робітників з Індії. З 1959 на Ф. розгорнувся нац.-визвольний рух, під тиском якого Великобританія змушена була 10.X 1970 надати країні незалежність. Ф. залишилися в складі Співдружності. В 1974 Ф. встановили дипломатичні відносини з СРСР. Уряд Ф. проводить лінію на розвиток відносин з країнами *Океанії*. З 1970 Ф.— член ООН. З 1975 Ф.— асоційований член *Європейського економічного товариства*.

Н. П. Челінцева.

Політичні партії, профспілки. Партія союзу, засн. 1966. Помірковано-консервативна. Правляча. Партія національної федерації, засн. 1963. Опозиційна. Західний об'єднаний фронт, засн. 1981. Опозиційна. Націоналістична партія, засн. 1974. Конгрес профспілок.

Господарство. Ф.— агр. країна, г-во якої значною мірою залежить від іноз. капіталу (гол. чин. австралійського). Основа економіки — тропічне землеробство. Під с.-г. угіддями — понад 11 % тер. країни. Переважає общинне землеволодіння. Осн. експортна культура — цукр. тростина, яку вирощують на орендованих общинних землях фермери-індійці. Місц. жителі у своїх г-вах культивують

Герб Фіджі.

ФІДЖІ

Площа — 18,3 тис. км²

Населення — 634,2 тис. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Сува

Фідій. Афіна Варвакіон. Зменшена мармурова копія римського часу з статуї Афіни Парфенос. Національний археологічний музей. Афіни.

Фізаліс звичайний. Тілка з квітками та плід.

Фіджі. Узбережжя Тихого океану.

гол. чин. кокосову пальму, ямс, таро, батат, банани, ананаси, цитрусові, боби какао, тютюн, а також рис, кукурудзу. Розвивається тваринництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, коней, кіз, домашню птицю. Рибальство (переважно вилов тунця). Лісорозробки. В невеликій кількості видобувають марганцеву руду, боксити, золото, срібло. Обробна пром-сть представлена окремими цукр. (1981 було вироблено 470 тис. т цукру), олійницькими, рисоочисними, тютюновими, фруктоовочеконсервними, по переробці копри, лісопильними, деревообр., буд. матеріалів, по виробн. одягу, взуття, товарів широкого вжитку підприємствами. Довж. (км, 1980): з-ць (вузькоколійних) — 644, автошляхів — 2400. Гол. мор. порти — Сува, Лаутока, Левука. На зх. узбережжі о. Віті-Леву — міжнар. аеропорт Нанді. З Ф. вивозять цукор-сирець, кокосову олію, копру, золото та ін.; довозять машини й устаткування, товари широкого вжитку. Гол. торг. партнери: Австралія і Нова Зеландія. Розвивається іноз. туризм. Грош. одиниця — фіджійський долар.

Освіта. В країні вважається обов'язковою 8-річна школа, її відвідує більшість дітей. До поч. школи приймають дітей віком 6—7 років. Строк навчання в серед. школі — 4 роки (2 + 2), але для вступу в ун-т потрібно ще додатково пройти 2-річний курс навчання. Викладання в школах — англ. мовою. Поряд з державними існують приватні школи. В 1979/80 навч. р. у поч. школах налічувалося 129 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 35,7 тис. учнів. У 1968 в Суві створено регіональний ун-т країн пд. частини Тихого океану (1978/79 навч. р.— понад 2,7 тис. студентів). Незакінчену вищу освіту здобувають у Технічному інституті в Самабулі (засн. 1964), с.-г. коледжі у Наусорі (засн. 1954), Центр. мед. уч-щі в Суві (засн. 1886). Б-ка ун-ту (понад 170 тис. тт.), Міська б-ка, обидві — в Суві, б-ка Технічного інституту в Самабулі, б-ка в Нанді. Музей Ф. в Суві (засн. 1906).

В. З. Клепиков.

Літ.: Океания. Справочник. М., 1982; Страны и народы. Австралия и Океания. Антарктида. М., 1981.

ФІДЖІЙЦІ — корінне населення островів *Фіджі*. За мовою, культурою і антропологічним типом посідають проміжне становище між *меланезійцями* і *полінезійцями*. Чисельність — 282 тис. чол. (1980, оцінка). В релігії Ф. пережитки анімістичних вірувань (див. *Анімізм*) поєднуються з християнством, яке було насаджене англ. місіонерами. Осн. заняття Ф.— землеробство, рибальство.

ФІДІЙ (Φειδίας) — давньогрец. скульптор 2—3-ї чверті 5 ст. до н. е., представник доби високої *класики*. Вважають, що Ф. навчався у афінського скульптора Гегія і живописця *Полігнота*, за ін. джерелами,— у пелопоннеського скульптора Агелада. Працював у містах Платеях, Дельфах, Олімпії. Очолював роботи по скульптурному оздобленню *Парфенона*. Серед творів Ф. (відомі тільки за описами античних авторів та копіями) найвизначнішими були величезна бронзова статуя Афіни Промахос (проводирка у битвах, бл. 460 до н. е., встановлена на афінському Акрополі) та 2 величні статуї Зевса Олімпійського і Афіни Парфенос, виконані в техніці хрисоелефантинної скульптури (з золота і слонової кістки). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. 448—449.

Літ.: Нюберг С. Н. Фидий. М., 1941.

ФІЗАЛІС, марунка (Physalis) — рід трав'янистих рослин, рідше кущів родини пасльонових. Одно- й багаторічні опушені рослини. Листки цілокраї або зубчасті чи лопатеві. Квітки поодинокі, пазушні. Плід — куляста ягода, оточена здутим тонким пухирцем. Бл. 110 видів, пошир. переважно в Америці та Сх. Азії. В СРСР — 8 видів, з них на Україні — 5, культивують як овочеві рослини. Плоди Ф. їстівні, солодкі, з них виробляють мармелад, джем, цукерки, сушать і споживають свіжими. Серед. врожайність 90—120 ц/га. Сорти: Грунтовий грибовський, Московський ранній, Кондитерський. Ф. звичайний (Ph. alkekengi) росте в лісах і чагарниках по всій Україні. *П. М. Білецький.*

ФІЗИКА (від грец. φυσικά — єство, природа) — наука про форми, властивості, будову *матерії* і найзагальніші, фундаментальні закономірності її руху та взаємодії. Створенню Ф. як науки в сучасному розумінні передували спроби з'ясувати закономірності природних явищ. В стародавніх Греції та Римі (6—2 ст. до н. е.) існувала загальна наука про природу, яка користувалася гол. чин. умогляднми методами дослідження (див. *Натурфілософія*). Але вже в той час було висловлено правильні гіпотези і відкрито ряд закономірностей про будову і рух матерії. В міру нагромадження, узагальнення і теор. осмислення емпіричного матеріалу, диференціації наук. знань і відособлення в зв'язку з цим окремих наук (*астрономії, хімії, біології* та ін.) Ф. оформилась у самостійну дисципліну. Залежно від об'єктів дослідження розрізняють: *молекулярну фізику, атомну фізику, ядерну фізику, фізику елементарних частинок*, Ф. газів і рідин, *фізику твердого тіла, фізику плазми, фізику низьких температур*, фізику **поля. За досліджуваними процесами (формами руху матерії)** Ф. поділяється на *механіку*, Ф. коливань і хвиль, Ф. електр. і магн. явищ, *оптику, термодинаміку, статистичну фізику, квантову механіку, квантову теорію поля*, електродинаміку та ін. Розділи сучас. Ф. тісно пов'язані між собою внаслідок глибокого внутр. взаємозв'язку, що існує між об'єктами матеріального світу і процесами, в яких вони беруть участь.

Розрізняють також експериментальну і теоретичну Ф. Метою експериментальної Ф. є проведення експериментів, що відкривають нові факти і підтверджують відомі фіз. закони. Теоретична Ф. пояснює фіз. ефекти на основі встановлених законів, передбачає нові фіз. явища та формулює нові закони. Ф. широко застосовує матем. апарат: фіз. закони відображаються у вигляді матем. співвідношень між фіз. величинами. Серед численних законів Ф. особливе значення мають універсальні *збереження закони*, що стверджують незмінність у часі (*інваріантність*) певних фіз. величин і справедливі для будь-яких ізольованих систем. Це закони збереження *енергії, імпульсу, моменту імпульсу*, електричного, баріонного та лептонного зарядів. Існують також наближені закони збереження, що справджуються тільки для обмеженого кола явищ і систем (напр., закони збереження парності та дивності не виконуються у слабких взаємодіях елементарних частинок). Закони збереження тісно пов'язані з принципами *симетрії*. Фундаментальними фіз. теоріями є: класична механіка й електродинаміка, термодинаміка і статистична Ф., *релятивістська механіка*, теорія *тяжіння*, квантова механіка і квантова електродинаміка, квантова теорія поля. Сучас. Ф., використовуючи потужні *прискорювачі заряджених частинок*, дала змогу проникнути в глиб матерії на суб'ядерний рівень і виявити багато нових структурних складових матерії (див. *Елементарні частинки*). Елементарні частинки беруть участь у різних типах взаємодій. Для кожного типу *взаємодії елементарних частинок* побудована своя модель: для електромагнітних — квантова електродинаміка, для слабких — теорія Вайнберга — Салама, для сильних — квантова хромодинаміка. Одним з осн. завдань Ф. є створення заг. теорії усіх відомих частинок та їхніх взаємодій. На сучас. етапі розвитку Ф. вважається, що матерія складається з двох типів елементарних частинок — *лептонів* і *кварків*. За допомогою набору цих частинок і взаємодій в принципі можна пояснити всю ієрархію матеріальних структур від *атомних ядер* до *зірок* і *галактик*.

Ф. створила фундамент для всіх галузей природознавства, в яких фіз. методи набули вирішального значення. На стику Ф. з ін. природничими науками виникло багато суміжних дисциплін: *астрофізика, хімічна фізика, математична фізика*, технічна фізика та ін. Розвиток Ф. сприяє розробці нових технологій, виникненню нових

галузей техніки (*електротехніка, радіотехніка,* напівпровідникова техніка, *атомна енергетика* та ін.). Дослідження в галузі Ф. плазми і керованого термоядерного синтезу (див. *Термоядерні реакції*) мають на меті створення пром. термоядерного реактора і розв'язання проблеми забезпечення людства невичерпним джерелом енергії. В свою чергу, розвиток тех. наук зумовлює створення нових методів фіз. досліджень, що спричинює прогрес як самої Ф., так і суміжних наук. Напр., створення лазерної техніки, мікроелектроніки, *обчислювальної техніки,* надпровідникової електроніки значно сприяли вдосконаленню фіз. експерименту і розширенню його можливостей.

Ф. пройшла складний шлях розвитку. В її історії можна виділити ряд періодів і етапів, пов'язаних з фундаментальними, революційними відкриттями (див. табл.). Період від старод. часів до поч. 17 ст.— це передісторія Ф., коли нагромаджувались фіз. знання про окремі явища природи і виникали окремі вчення. Як наука Ф. веде початок від праць Г. *Галілея*. Період від Г. Галілея до І. *Ньютона* є початковою фазою Ф., періодом її становлення. Наступний період, або період класичної Ф., починається І. Ньютоном і продовжується до поч. 20 ст. Ньютонівська механіка як цілісна система понять (простір, *час, маса,* кількість руху, *сила*) і законів (трьох *Ньютона законів механіки* і закону всесвітнього тяжіння) тривалий час була взірцем для ін. розділів Ф. Становлення в другій пол. 19 ст. завдяки працям М. *Фарадея*, Дж. *Максвелла*, Г. *Герца*, Г. *Лоренца* та ін. фізики електромагн. явищ привело до формування нових понять у Ф., напр. поняття поля як форми існування матерії (див. *Поля фізичні*), принципу близькодії тощо. Роки 1895—1904 були перехідними до нової, сучас. Ф., фундаментом якої стали *відносності теорія* і квантова теорія (див. *Квантова механіка*), що привели до створення нової фіз. картини світу — квантово-релятивістської. Сучас. Ф.— фізика мікрочастинок і рухів із швидкостями, близькими до швидкості світла, — включила в себе ньютонівську механіку як окремий випадок. Досягнення Ф. 20 ст. значно вплинули на конкретний зміст таких філос. категорій, як матерія, рух, простір і час. Ф., відкриваючи нові закони природи, сприяє утвердженню матеріалістичного світогляду, дає неспростовні аргументи на користь *діалектичного матеріалізму*.

Значний внесок у розвиток Ф. зробили також Г. *Гельмгольц*, Р. *Клаузіус*, Л. *Больцман*, Дж. *Гіббс*, М. *Планк*, А. *Ейнштейн*, Дж. Дж. *Томсон*, Е. *Резерфорд*, В. *Рентген*, Н. *Бор*, М. *Борн*, Л. де *Бройль*, В. *Гейзенберг*, П. *Дірак*, В. *Паулі*, Е. *Фермі*, Е. *Шредінгер*, Р. *Фейнман*, М. *Гелл-Манн*, Дж. *Бардін* та ін. До Великої Жовтн. соціалістич. революції дослідження з Ф. в Росії проводились зусиллями окремих учених. М. В. *Ломоносов*, В. В. *Петров*, Е. Х. *Ленц*, Б. С. *Якобі*, Д. І. *Менделєєв*, О. Г. *Столєтов*, М. О. *Умов*, О. С. *Попов* та ін. зробили істотний внесок у світову науку. Першу вітчизн. фіз. школу, що набула широкого визнання, створив П. М. *Лебедєв*. У післяжовтневий період колишня фрагментарність замінилася суцільним фронтом фізичних досліджень у широкому тематичному діапазоні, сформовано великі колективи дослідників і наукові школи, широку мережу фіз. ін-тів різного профілю. Забезпечення потужного потенціалу й експериментальної бази дали змогу вести фундаментальні й прикладні дослідження у магістральних напрямах наук.-тех. прогресу, а сформована працездатна структура «фундаментальна фізика — прикладні фіз.-технічні розробки — галузева наука — промисловість» забезпечує раціональне і планомірне використання фундаментальних фіз. досліджень для одержання практично важливих народногосподарських результатів. Ф. в СРСР досягла видатних результатів. Виник новий тип ученого, створено всесвітньовідомі фізичні школи С. І. *Вавилова*, А. Ф. *Йоффе*, І. В. *Курчатова*, Л. Д. *Ландау*, Л. І. *Мандельштама*, Д. С. *Рождественського*, І. Є. *Тамма* та ін. Значний внесок у розвиток Ф. зробили також А. П. *Александров*, Л. А. *Арцимович*, М. Г. *Басов*, Я. Б. *Зельдович*, П. Л. *Капіца*, М. О. *Леонтович*, О. М. *Прохоров*, І. М. *Франк*, Я. І. *Френкель*, В. О. *Фок*, Ю. Б. *Харитон*, П. О. *Черенков* та ін. Велику роль у розвитку Ф. і організації фіз. досліджень на Україні відіграли А. К. *Вальтер*, О. О. *Галкін*, О. Г. *Гольдман*, В. Є. *Іванов*, В. Є. *Лашкарьов*, О. І. *Лейпунський*, К. Д. *Синельников*, Л. В. *Шубников* та ін. Дослідження з Ф. проводяться у фіз. ін-тах АН СРСР, АН союзних республік, у галузевих н.-д. ін-тах і ун-тах. На Україні робота в галузі Ф. ведеться, зокрема, у *Фізики інституті* АН УРСР, *Металофізики інституті* АН УРСР, *Напівпровідників інституті* АН УРСР, *Теоретичної фізики інституті* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті* АН УРСР в Харкові, *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Донецьку, *Радіофізики і електроніки інституті* АН УРСР, *Ядерних досліджень інституті* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, галузевих н.-д. ін-тах, Київ., Харків. та ін. ун-тах республіки. В УРСР видаються журн. «*Украинский физический журнал*», «*Физика низких температур*», «*Металлофизика*». Про розвиток Ф. в СРСР та УРСР див. ст. про окремі галузі Ф., наук. установи, а також *Союз Радянських Соціалістичних Республік* та т. 11, кн. 2, *Українська Радянська Соціалістична Республіка* (розділ Фізичні науки). Див. також окремі статті про вчених у галузі фізики.

Літ.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Кудрявцев П. С. История физики, т. 1—3. М., 1956—71; Развитие физики в СССР, кн. 1—2. М., 1967; Ахиезер О. І. Еволюція фізичної картини світу. К., 1973; Дорфман Я. Г. Всемирная история физики с древнейших времен до конца XVIII века. М., 1974; Дорфман Я. Г. Всемирная история физики с начала XIX до середины XX вв. М., 1979; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Храмов Ю. А. Биография физики. К., 1983; Храмов Ю. А. Физики. М., 1983; Льоцци М. История физики. Пер. с итал. М., 1970.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ВІДКРИТТІВ У ФІЗИЦІ

Передісторія фізики

5—4 ст. до н. е. Виникла атомістична ідея будови матерії (Епікур, Лукрецій, Демокріт).
4 ст. до н. е. Зародились елементи механіки (Арістотель).
3 ст. до н. е. Виникла геометрична оптика (Евклід). Розроблено основи статики й гідростатики (Архімед).
15 ст. Зародилась динаміка (Леонардо да Вінчі).
1543. Вийшла в світ праця М. Коперника «Про обертання небесних сфер», в якій викладено геліоцентричну систему світу.

Період становлення фізики як науки

1600. Закладено основи електро- і магнітостатики (У. Гільберт).
1609—19. Відкрито три закони руху планет (Й. Кеплер).
1632. Вийшла в світ праця Г. Галілея «Діалог про дві основні системи світу», у якій сформульовано принцип відносності.
1643. Відкрито атмосферний тиск (Е. Торрічеллі).
1648. Виявлено дисперсію світла (Я. Марці; перевідкрив 1666 І. Ньютон).
1665. Вийшла в світ праця Ф. Грімальді «Фізична наука про світло, кольори та райдугу», в якій був опис зробленого ним відкриття дифракції світла.
1666. Висунуто корпускулярну теорію світла (І. Ньютон).
1678. Відкрито поляризацію світла і створено хвильову теорію світла (Х. Гюйгенс; її завершили Т. Юнг і О. Френель).

Період класичної фізики

1687. Вийшли в світ «Начала» І. Ньютона, що містили основні поняття механіки, її аксіоматику і закон всесвітнього тяжіння.
1746. Встановлено закон збереження моменту кількості руху (Л. Ейлер, Д. Бернуллі).
1748. Сформульовано положення про незнищенність і нестворюваність матерії та руху (М. В. Ломоносов).
1750. Відкрито закон збереження електричного заряду (Б. Франклін; експериментально підтвердив 1843 М. Фарадей).
1785. Встановлено основний закон електричної взаємодії (Ш. Кулон).
1786. Відкрито електричний струм (Л. Гальвані).
1799. Створено джерело постійного електричного струму (А. Вольта).
1820. Виявлено магнітне поле струму (Х. Ерстед).
1826. Відкрито основний закон електричного кола (Г. Ом).
1831. Виявлено електромагнітну індукцію (М. Фарадей).
1842—43. Відкрито закон збереження енергії (Ю. Майєр, Дж. Джоуль; загальний характер закону показав 1847 Г. Гельмгольц). Виміряно механічний еквівалент теплоти.
1847—59. Закладено основи кінетичної теорії газів (Дж. Герапат, Р. Клаузіус, Дж. Максвелл та ін.).
1850—51. Сформульовано друге начало термодинаміки (Р. Клаузіус, У. Томсон; 1824 це зробив також Н. Л. С. Карно).
1859. Відкрито спектральний аналіз (Г. Кірхгоф, Р. Бунзен).
1860—65. Створено теорію електромагнітного поля (Дж. Максвелл; концепцію поля сформулював 1852 М. Фарадей).
1865. Введено поняття ентропії і встановлено принцип зростання ентропії у замкненій системі (Р. Клаузіус; Л. Больцман 1872 пов'язав ентропію системи з імовірністю її стану).
1869. Відкрито періодичний закон хімічних елементів і створено періодичну систему елементів (Д. І. Менделєєв).
1887—88. Відкрито фотоефект (Г. Герц, О. Г. Столєтов та ін.).
1888. Виявлено електромагнітні хвилі (Г. Герц; завбачив 1865 Дж. Максвелл).
1892. Закладено основи електронної теорії (Г. Лоренц).
1895. Відкрито рентгенівське випромінювання (В. Рентген). Винайдено радіо (О. С. Попов).
1896. Відкрито природну радіоактивність урану (А. Беккерель).
1897. Відкрито електрон (Дж. Дж. Томсон).
1899. Виміряно тиск світла (П. М. Лебедєв).
1900. Висунуто ідею кванта енергії та введено фундаментальну фізичну сталу, т. з. сталу Планка (М. Планк).
1902. Завершено побудову класичної статистичної фізики (Дж. Гіббс; у її створенні брали участь також Дж. Максвелл і Л. Больцман).
1904. Знайдено релятивістське перетворення просторових координат і часу (перетворення Лоренца) і формулу залежності маси від швидкості (Г. Лоренц).

Період сучасної фізики

1905. Створено спеціальну теорію відносності. Відкрито закон взаємозв'язку маси й енергії (А. Ейнштейн).
1908. Експериментально доведено існування молекул і атомів (Ж. Перрен).
1911. Відкрито атомне ядро і побудовано планетарну модель атома (Е. Резерфорд). Відкрито надпровідність (Г. Камерлінг-Оннес).

ФІЗИКА ЕЛЕМЕНТА́РНИХ ЧАСТИ́НОК — розділ *фізики*, пов'язаний з вивченням властивостей і взаємодій *елементарних частинок*. Поділяється на теорію елементарних частинок і експериментальну Ф. е. ч. (т. з. фізику високих енергій). Заг. теорії елементарних частинок ще не існує. Для опису їхніх властивостей вдаються до різних моделей, зокрема до кваркової (див. *Кварки*) — для *адронів*. Теор. проблеми Ф. е. ч. розглядаються у межах *квантової теорії поля*, *єдиної теорії поля* тощо. В експериментальній Ф. е. ч. осн. об'єктом вивчення і водночас досліджувальним інструментом є частинки високих (переважно релятивістських і ультрарелятивістських) енергій, що утворюються на *прискорювачах заряджених частинок* або потрапляють на Землю з космічного простору (див. *Космічне проміння*). Для реєстрації частинок застосовують *бульбашкові камери*, *Вільсона камери*, *Черенкова лічильники* та ін. Дослідження з Ф. е. ч. почались після відкриття електрона (1897, Дж. Дж. *Томсон*) і протона (1919, Е. *Резерфорд*), а також після висловлення гіпотези про існування *квантів* (1900, М. *Планк*, 1905, А. *Ейнштейн*). Відкриття нейтрона (1932, Дж. *Чедвік*) дало змогу зробити висновок (1932, Д. Д. *Іваненко*, В. *Гейзенберг*), що *атомні ядра* усіх хім. елементів складаються з протонів і нейтронів. Подальший розвиток Ф. е. ч. пов'язаний з відкриттям у космічному промінні *позитрона* (1932, К. *Андерсон*), першої з *античастинок*, що були передбачені теоретично (1931, П. *Дірак*). Згодом у цьому промінні було також знайдено μ-мезони, або мюони [1936, К. Андерсон, амер. фізик С. Неддермейєр (н. 1907)] і π-мезони, або піони (1947, С. *Пауелл* та ін.). Існування піонів як особливих квантів, що переносять *ядерні сили*, було передбачено теоретично (1935, Х. *Юкава*). У 50-х рр. 20 ст. було відкрито і вивчено сімейство т. з. дивних частинок: К-мезонів, Λ-, Σ- і Ξ-гіперонів, для пояснення процесів народження і розпаду їх введено [1953, М. *Гелл-Манн*, япон. фізик К. Нішіджіма (н. 1926)] нове *квантове число — дивність*. При вивченні розпадів К-мезонів відкрито (1956, *Лі Цзундао*, *Янг Чженьнін*) порушення у *слабких взаємодіях* закону збереження просторової *P*- і зарядової *C*-парності і сформульовано (1957, Л. Д. *Ландау*, А. *Салам*, Лі Цзундао, Янг Чженьнін) концепцію збереження «комбінованої» *CP*-парності.

У 60-х рр. 20 ст. знайдено *резонансні частинки* (Е. *Фермі* з співробітн.). З введенням у дію протонних прискорювачів на енергію у кілька ГеВ відкрито антипротон (1955), антинейтрон (1956), антисигмагіперон (1960) та ін. антибаріони. Згодом виявлено (1962) існування двох типів *нейтрино* і відкрито (1964) явище незбереження *CP*-парності у розпадах нейтральних К-мезонів. У 1975 знайдено важкий τ-лептон з масою бл. 1800 МеВ і τ-лептонне нейтрино ν_τ. На основі успішної класифікації адронів за мультиплетами (див. *Унітарна симетрія*) виникла [1964, М. Гелл-Манн, амер. фізик Дж. Цвейг (н. 1937)] гіпотеза про те, що всі адрони складаються з різних комбінацій кварків і антикварків. Кварки не спостерігаються у вільному стані, не виключено, що вони існують лише у зв'язаному стані (т. з. гіпотеза «кваркової в'язниці»). На сучас. етапі розвитку науки шість *лептонів* і шість кварків розглядаються як осн. елементи *матерії*. В основі сучасної польової теорії *взаємодії елементарних частинок* лежить т. з. калібрувальний принцип, за яким носіями взаємодії між фундаментальними *ферміонами* (лептонами і кварками) є векторні калібрувальні поля (див. *Поля теорія*, *Поля фізичні*). Кварки і лептони беруть участь в електромагн. і слабких взаємодіях, які переносяться відповідно фотонами і векторними бозонами. Кварки беруть участь також у *сильних взаємодіях*, які переносяться глюонами, квантами гіпотетичного «кольорового поля». Поняття «колір» аналогічне поняттю «електричний заряд», але на відміну від заряду колір набуває трьох різних значень (умовно — червоного, синього і жовтого). Калібрувальна польова теорія «кольорової» взаємодії наз. квантовою хромодинамікою. Зараз існує задовільна єдина калібрувальна теорія електромагн. і слабкої взаємодії (теорія Вайнберга — Салама). Певні кроки зроблено на шляху побудови єдиної теорії електромагн., слабких і сильних взаємодій. Спроби поєднати усі фундаментальні типи взаємодії, включаючи й *тяжіння*, провадиться у рамках т. з. теорії супергравітації. Теор. проблеми Ф. е. ч. вивчають у багатьох країнах. Експериментальні дослідження, що потребують створення потужних прискорювачів, проводяться в СРСР (Серпухов, Дубна, Новосибірськ, Харків), США, ФРН, Швейцарії. На Україні дослідженнями в галузі Ф. е. ч. займаються в ін-тах АН УРСР: ядерних досліджень, теор. фізики, Харків. фіз.-тех. ін-ті, а також у Київ. ун-ті. Великий внесок у розвиток Ф. е. ч. зробили рад. вчені М. М. Боголюбов, В. Й. *Векслер*, Л. Д. Ландау, А. О. *Логунов*, І. Є. *Тамм*, Л. Д. *Фаддєєв*, В. О. *Фок* та ін., зокрема укр. вчені О. І. *Ахієзер*, Д. В. *Волков*, О. С. *Парасюк* та ін.

Літ.: Ахієзер О. І., Рекало М. П. Фізика елементарних частинок. К., 1978; Славнов А. А., Фаддеев Л. Д. Введение в квантовую теорию калибровочных полей. М., 1978; Окунь Л. Б. Лептоны и кварки. М., 1981.

П. І. Фомін.

«ФІ́ЗИКА НИ́ЗЬКИХ ТЕМПЕРАТУ́Р» — наук. журнал, орган Відділення фізики і астрономії АН УРСР. Засновано 1975. Видає *Фізико-технічний інститут низьких температур* АН УРСР. Публікує експериментальні й теор. оригінальні праці й огляди з різних галузей фізики низьких т-р: надпровідності, кінетичних і статистичних властивостей нормальних металів, магн. впорядкування (антиферомагнетизму), квантових рідин і кристалів, квантових явищ у динаміці кристалічної гратки. Виходить щомісяця; перекладається англ. мовою в США.

В. Г. Манжелій.

ФІ́ЗИКА НИЗЬКИ́Х ТЕМПЕРАТУ́Р — галузь *фізики*, пов'язана з дослідженням конденсованого (рідкого і твердого) стану речовини при низьких і наднизьких абсолютних температурах (див. *Низькі температури*). Зменшення із зниженням т-ри хаотичних

1912. Виявлено дифракцію рентгенівського проміння (М. Лауе, В. Фрідріх, П. Кніппінг). Відкрито космічне проміння (В. Гесс), ізотопи (Дж. Дж. Томсон).
1913. Розроблено першу квантову теорію атома водню, т. з. теорію Бора—Зоммерфельда (Н. Бор; модифікував 1915—16 А. Зоммерфельд).
1915. Завершено створення заг. теорії відносності (А. Ейнштейн).
1919. Здійснено штучну ядерну реакцію і відкрито протон як складову частину атомного ядра (Е. Резерфорд).
1922—23. Знайдено нестаціонарні розв'язки гравітаційних рівнянь Ейнштейна і передбачено розширення Всесвіту (О. О. Фрідман). Започатковано релятивістську космологію.
1924—25. Розроблено квантову статистику частинок з цілим спіном, т. з. статистику Бозе — Ейнштейна (Ш. Бозе, А. Ейнштейн). Встановлено принцип Паулі (В. Паулі).
1924—27. Розроблено нерелятивістську квантову механіку (Н. Бор, М. Борн, Л. де Бройль, В. Гейзенберг, П. Дірак, Е. Шредінгер).
1925. Висунуто гіпотезу спіна (С. Гаудсміт, Дж. Уленбек).
1926. Розроблено квантову статистику частинок з напівцілим спіном, т. з. статистику Фермі — Дірака (Е. Фермі, П. Дірак). Сформульовано основне рівняння хвильової механіки, т. з. рівняння Шредінгера (Е. Шредінгер).
1927. Сформульовано принцип невизначеності (В. Гейзенберг). Виявлено дифракцію електронів (К. Девіссон, Л. Джермер, Дж. П. Томсон).
1927—32. Закладено основи квантової електродинаміки і квантової теорії поля (П. Дірак, В. Гейзенберг, В. Паулі, Е. Фермі, В. О. Фок та ін.).
1928. Одержано квантовомеханічне рівняння, що описує рух релятивістського електрона (релятивістська квантова механіка; П. Дірак). Відкрито комбінаційне розсіяння світла (Л. І. Мандельштам, Г. С. Ландсберг, Ч. Раман, К. Крішнан).
1928—30. Розроблено основи зонної теорії (Ф. Блох, Л. Бріллюєн).
1930—32. Закладено основи фізики напівпровідників (А. Вільсон, К. Вагнер, В. Шотткі, Я. І. Френкель, А. Ф. Йоффе).
1931. Побудовано перші прискорювачі заряджених частинок (Р. Ван де Грааф, Е. Лоуренс). Передбачено античастинки (П. Дірак).
1932. Виявлено нейтрон (Дж. Чедвік). Запропоновано протонно-нейтронну модель ядра (Д. Д. Іваненко, В. Гейзенберг). Відкрито сильні взаємодії. Відкрито позитрон (К. Андерсон). Здійснено ядерну реакцію штучно прискореними протонами (Дж. Кокрофт, Е. Уолтон, К. Д. Синельников, О. І. Лейпунський, А. К. Вальтер, Г. Д. Латишев).
1933—34. Розроблено теорію бета-розпаду і відкрито слабкі взаємодії (Е. Фермі).
1934. Відкрито штучну радіоактивність (Ф. і І. Жоліо-Кюрі). Відкрито явище Вавилова — Черенкова (С. І. Вавилов, П. О. Черенков; пояснили 1937 І. Є. Тамм і І. М. Франк).
1935. Передбачено піони і започатковано квантову мезодинаміку (Х. Юкава). Відкрито антиферомагнетизм (Л. В. Шубников).
1936—37. Відкрито мюон (К. Андерсон, С. Неддермейєр). Виявлено поділ ядер урану (О. Ган, Ф. Штрассман).
1938. Відкрито надплинність гелію II (П. Л. Капіца).
1939. Обгрунтовано можливість протікання в урані ланцюгової ядерної реакції поділу (Л. Сілард, Е. Фермі, Ф. Жоліо-Кюрі, Я. Б. Зельдович, Ю. Б. Харитон та ін.).
1940—41. Розроблено феноменологічну теорію надплинності гелію II (Л. Д. Ландау).
1942. Здійснено керовану ланцюгову реакцію поділу урану в ядерному реакторі (Е. Фермі).
1944. Відкрито електронний парамагнітний резонанс (Є. К. Завойський). Запропоновано новий принцип прискорення частинок — автофазування (В. Й. Векслер).
1946. Відкрито ядерний магнітний резонанс (Ф. Блох, У. Хансен, Е. Парселл, Р. Паунд). Побудовано основи теорії кінетичних явищ (М. М. Боголюбов).
1947. Виявлено піони (С. Пауелл та ін.). Відкрито перші каони та гіперони (Дж. Рочестер, К. Батлер). Побудовано мікроскопічну теорію надплинності гелію II (М. М. Боголюбов).
1948. Винайдено транзистор (Дж. Бардін, У. Браттейн). Винайдено голографію (Д. Габор).
1948—49. Завершено створення сучасної квантової електродинаміки (С. Томонага, Р. Фейнман, Ю. Швінгер, Ф. Дайсон).
1949. Сформульовано закон збереження баріонного заряду (Ю. Вігнер).
1950. Висунуто ідею термоізоляції високотемпературної плазми сильним магнітним полем (І. Є. Тамм та ін.).
1952—53. Сформульовано закон збереження лептонного заряду (Я. Б. Зельдович та ін.).

теплових коливань атомів і молекул приводить до прояву в конденсованих речовинах принципово важливих квантових явищ — *надплинності* рідкого гелію і *надпровідності* металів. Із зниженням т-ри всі речовини тверднуть (за винятком гелію при норм. тискові, який до абс. нуля т-ри залишається у стані *квантової рідини*). Тверді гази утворюють клас речовин, що наз. кріокристалами, а твердий (під тиском) гелій є квантовим кристалом (див. *Тверде тіло*). При низьких т-рах стає можливим вивчення в речовині істотних змін властивостей *електронів* і *кристалічної гратки*, її енерг. спектра (законів розподілу квантованої енергії між різними типами *квазічастинок* речовини, зокрема електронами, *фононами*), різноманітність *фазових переходів*, пов'язаних з упорядкуванням частинок у т. з. просторі координат або імпульсів. До найважливіших проблем Ф. н. т. належать дослідження при т-рах, нижчих за 10^{-3} К, а також пошуки матеріалів, яким властива високотемпературна надпровідність. На основі явищ, які вивчаються у Ф. н. т., виникли нові напрями науки і техніки: кріогенна електроніка, *кріобіологія*, *кріомедицина*, кріохімія, *кріогенна техніка*. Розвиток Ф. н. т. на Україні почався 1930 із створенням у складі Укр. фізико-тех. ін-ту (тепер *Фізико-технічний інститут* АН УРСР у Харкові) кріогенної лабораторії, яку очолив Л. В. *Шубников*. Значний внесок у розвиток Ф. н. т. зробили укр. вчені О. І. *Ахієзер*, В. Г. *Бар'яхтар*, Б. І. *Вєркін*, О. О. *Галкін*, Б. Г. *Лазарєв*, І. В. *Обреїмов*, А. Ф. *Прихотько* та ін. Дослідження з Ф. н. т. провадяться, зокрема, у *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, *Металофізики інституті* АН УРСР, Харків. та Київ. ун-тах. *І. М. Дмитренко.*

ФІЗИКА ПЛАЗМИ — галузь *фізики*, присвячена вивченню процесів, які відбуваються у *плазмі*. На Україні дослідження з Ф. п. почались в 30-х рр. 20 ст. Інтенсивний розвиток цієї галузі пов'язаний з проблемою керованого термоядерного синтезу (див. *Термоядерні реакції*), а також з космічними дослідженнями. У Ф. п. вивчають, зокрема, т. з. колективні явища у плазмі, які виникають під діянням самоузгоджених електр. і магн. полів, створених об'ємними зарядами та електр. струмами частинок плазми. До цих явищ належать утворення *хвиль* і нестійкостей (*коливань*, що зростають з часом), в результаті яких плазма стає турбулентною (див. *Турбулентність*). Розсіяння частинок на турбулентних *флуктуаціях* електр. поля зумовлює аномально сильні *переносу явища*: *дифузію*, *теплопровідність* тощо, а також приводить до турбулентного нагрівання. Гол. проблемою Ф. п. є розробка ефективних методів розігрівання плазми до т-ри 10^8 К і утримання її при цій т-рі протягом часу, необхідного для протікання термоядерної реакції в більшій частині робочого об'єму плазми. Дослідження з Ф. п. стосуються також проблем *радіофізики*, *фізики твердого тіла*, магнітогідродинамічних і термоемісійних методів перетворення енергії, плазмової технології (нанесення покриттів, плазмове різання металів, плазмова металургія тощо) і провадяться у багатьох наук. центрах країни, зокрема у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Харкові та *Фізики інституті* АН УРСР. Значний внесок у розвиток Ф. п. зробили рад. вчені М. М. *Боголюбов*, Л. Д. *Ландау*, О. І. *Ахієзер*, А. О. Власов (1908—75), Є. К. *Завойський*, Б. Б. *Кадомцев*, Р. З. *Сагдєєв*, О. Г. *Ситенко*, В. П. Силін, Я. Б. *Файнберг* та ін.

Літ.: Силин В. П. Параметрическое воздействие излучения большой мощности на плазму. М., 1973; Электродинамика плазмы. М., 1974; Михайловский А. Б. Теория плазменных неустойчивостей, т. 1—2. М., 1975—77; Смирнов Б. М. Введение в физику плазмы. М., 1982. Див. також *літ.* до ст. *Плазма*. *К. М. Степанов.*

ФІЗИКА ТВЕРДОГО ТІЛА — галузь *фізики*, пов'язана з вивченням будови та фундаментальних властивостей *твердих тіл*, а також явищ, що в них відбуваються. Як самостійна галузь сформувалась на поч. 20 ст. і стала бурхливо розвиватись після створення *квантової механіки*. Ф. т. т. об'єднує *кристалографію*, *металофізику*, фізику *напівпровідників* і *діелектриків*, фізику *міцності* і *пластичності*, *магнетизму*, *надпровідності*, *радіаційну фізику* твердого тіла і т. п., окремі розділи *акустики*, *оптики*, *фізики низьких температур*, *механіки суцільного середовища*, *кінетики фізичної*, фізики *полімерів* невпорядкованих і аморфних середовищ тощо. Теор. основи цих напрямів грунтуються на уявленнях і законах теорії твердого тіла. Оскільки довільне конденсоване тіло є сукупністю величезної кількості частинок (*атомів*, *молекул*, *іонів*, *електронів*), що взаємодіють між собою, велику увагу у Ф. т. т. приділяють експериментальному і теор. вивченню т. з. колективних явищ (коливання *кристалічних граток*, *фазові переходи*, випромінювання та поглинання *електромагнітних хвиль*, зокрема *поглинання світла*, тощо). Важливе значення має вивчення механізмів утворення *дефектів в кристалах*, впливу дефектів на фіз. властивості твердих тіл. Для опису спостережуваних явищ та властивостей у Ф. т. т. застосовують два основних підходи. При феноменологічному підході тверде тіло розглядають як суцільне (неперервне) середовище, що задовольняє певні закони *симетрії*. Цей підхід дозволяє пояснити велику кількість експериментальних фактів, але не розкриває механізмів спостережуваних у твердих тілах явищ. При мікроскопічному підході тверде тіло розглядається як сукупність частинок, що взаємодіють між собою за певними законами. Гол. метою цього підходу є пояснення властивостей твердих тіл і явищ, що в них відбуваються, на основі законів квантової механіки, *статистичної фізики*, *термодинаміки*, електродинаміки. У Ф. т. т. широко застосовують наближені моделі та концепції, до яких, зокрема, належать модель абс. твердого тіла і концепція елементарних збуджень, або *квазічастинок*. Дослідження в експериментальній Ф. т. т. проводяться методами *радіоактиваційного аналізу*, *рентгеноструктурного аналізу*, *рефрактометрії*, оптичної *спектроскопії*, *радіоспектроскопії* та ін. Часто ці дослідження пов'язані зі спостереженнями за властивостями твердих тіл в екстремальних умовах надвисоких або наднизьких т-р, високих тисків, сильних електр. і магн. полів тощо. Одним з важливих завдань Ф. т. т. є створення нових матеріалів з наперед заданими властивостями (зокрема, надтвердих і надчистих речовин; матеріалів, яким властива високотемпературна надпровідність) і обгрунтування методів їхнього одержання. Досягнення Ф. т. т. становлять наук. фундамент *матеріалознавства*, сприяють розвиткові *електроніки*, *радіофізики* та ін. галузей науки і техніки. Значний внесок у розвиток Ф. т. т. зробили радянські вчені А. Ф. *Йоффе*, В. Д. *Кузнецов*, Л. Д. *Ландау*, І. М. *Ліфшиць*, О. Г. *Столєтов*. І. Є. *Тамм*, Я. І. *Френкель*, О. В. *Шубников*, Ж. І. *Алфьоров* (див. т. 12, Додаток), М. М. *Боголюбов*, А. С. *Боровик-Романов*, С. В. *Вонсовський*, Б. М. *Вул*, С. М. *Журков*, Л. В. *Келдиш*, І. К. *Кікоін*, Г. В. *Курдюмов* та ін., зокрема, укр. вчені О. І. *Ахієзер*, О. О. *Галкін*, О. С. *Давидов*, Б. Г. *Лазарєв*, В. Є. *Лашкарьов*, С. І. *Пекар*, А. Ф. *Прихотько*, А. А. *Смирнов*, В. І. *Трефілов* та ін. Дослідження з Ф. т. т. проводяться в Ін-ті фізики твердого тіла АН СРСР, Ін-ті

1953. Введено поняття дивності і встановлено закон збереження дивності (М. Гелл-Манн, К. Нішіджіма).
1954. Введено до ладу першу атомну електростанцію (І. В. Курчатов, Д. І. Блохінцев). Створено перший молекулярний генератор (М. Г. Басов, О. М. Прохоров, Ч. Таунс). Започатковано квантову електроніку.
1955. Відкрито антипротон (Е. Сегре, О. Чемберлен).
1956. Відкрито антинейтрон (О. Піччіоні та ін.). Відкрито нейтрино (Ф. Рейнес, К. Коуен; передбачив 1931 В. Паулі). Висловлено припущення, що в слабких взаємодіях порушується парність (Лі Цзундао, Янг Чженьнін; підтверджено 1957 Ву Цзяньсюн та ін.).
1957—58. Побудовано мікроскопічну теорію надпровідності (Дж. Бардін, Л. Купер, Дж. Шріффер, М. М. Боголюбов).
1958. Відкрито ефект Мессбауера (Р. Мессбауер).
1959. Став до ладу перший атомний криголам «Ленин» (А. П. Александров).
1960. Виявлено резонанси (Л. Альварес). Створено лазери (Т. Мейман, А. Джаван та ін.). Побудовано надпровідний тунельний діод (І. Жівер).
1961—62. Започатковано нелінійну оптику (П. Франкен, Н. Бломберген, Р. В. Хохлов).
1962. Експериментально доведено існування електронного і мюонного нейтрино (Л. Ледерман та ін.).
1963—64. Відкрито т. з. ефекти Джозефсона (передбачені 1962 Б. Джозефсоном).
1964. Висунуто гіпотезу кварків (М. Гелл-Манн, Дж. Цвейг).
1965. Стали до ладу перші прискорювачі на зустрічних пучках (Г. І. Будкер та ін.). Відкрито реліктове випромінювання (А. Пензіас, Р. В. Вільсон).
1967—68. Побудовано об'єднану теорію слабкої й електромагнітної взаємодій, т. з. теорію Вайнберга — Салама (С. Вайнберг, А. Салам; модифікована 1970 Ш. Глешоу).
1968. На установці «Токамак-4» одержано фізичну термоядерну реакцію (Л. А. Арцимович).
1973. Відкрито нейтральні струми. Створено квантову хромодинаміку (М. Гелл-Манн, С. Вайнберг та ін.).
1974. Відкрито псі-частинки (С. Тінг, Б. Ріхтер).
1975. Виявлено важкий лептон (М. Перл).
1977. Відкрито іпсилон-частинку (Л. Ледерман).
1983. Відкрито проміжні векторні бозони (К. Руббіа та ін.).

В. Г. Бар'яхтар, Ю. О. Храмов.

теор. фізики АН СРСР та багатьох вузах і н.-д. установах АН союзних республік. Зокрема, на Україні питаннями Ф. т. т. займаються вчені *Фізики інституту* АН УРСР, *Теоретичної фізики інституту* АН УРСР, *Фізико-технічного інституту низьких температур* АН УРСР, *Металофізики інституту* АН УРСР, *Напівпровідників інституту* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інституту* АН УРСР, *Фізико-технічного інституту* АН УРСР у Харкові, *Фізико-технічного інституту* АН УРСР у Донецьку.

Літ. див. до ст. *Тверде тіло.*

В. Г. Бар'яхтар, В. М. Локтєв.

ФІЗИКАЛІЗМ — одна з концепцій *неопозитивізму,* за якою істинність положення будь-якої науки залежить від можливості перекласти його мовою фізики, «фізикалій» (звідси й назва). Осн. представники — О. *Нейрат,* Р. *Карнап.* Замість аналізу відношень між наук. дисциплінами, об'єктивного зв'язку різних наук, єдності їх фізикалісти намагалися перевести специфічні види існуючого знання на мову фізики і на цій основі досягти їхньої уніфікації. Проте спроби створити єдину, уніфіковану мову науки й викласти нею всю систему існуючого знання зазнали невдачі.

ФІЗИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Створений у Києві 1929 на базі н.-д. кафедри фізики в системі Наркомату освіти УРСР. З 1932 входить до складу АН УРСР (з 1936 теперішня назва). У складі ін-ту (1983) 12 відділів; при ін-ті існують спеціалізоване конструкторсько-технологічне бюро та дослідне виробництво; є аспірантура. Осн. напрями досліджень: фізика твердого тіла, фізична і квантова електроніка. В ін-ті виконані фундаментальні дослідження у галузі фізики екситонів, генераційних явищ в оптичних квантових генераторах з переналагоджуваною частотою і в високостабілізованих за частотою лазерах, фотоелектронної емісії, емісії електронів з диспергованих плівок, адсорбційних явищ на поверхні металу, низькотемпературної плазми тощо. На базі лабораторій та відділів ін-ту створено *Напівпровідників інститут* АН УРСР, *Ядерних досліджень інститут* АН УРСР, частково *Металофізики інститут* АН УРСР і *Теоретичної фізики інститут* АН УРСР. З ін-том пов'язана діяльність О. О. *Харкевича,* М. С. *Бродина,* О. Г. *Гольдмана,* О. С. *Давидова,* В. Є. *Лашкарьова,* О. І. *Лейпунського,* О. Ф. *Немця,* М. В. *Пасічника,* С. І. *Пекара,* А. Ф. *Прихотько,* Г. В. *Пфейффера,* П. Г. *Борзяка,* М. Ф. *Дейгена,* В. Є. *Дяченка,* Г. Д. *Латишева,* Н. Д. *Моргуліса,* Ю. Г. *Птушинського,* М. Т. *Шпака.* Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. (1979).

М. Т. Шпак.

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНЕ РАЙОНУВА́ННЯ — поділ *географічної оболонки* на окремі частини за комплексом природних властивостей, зумовлених походженням певної території та особливостями прояву на ній фіз.-географічних процесів. Включає виявлення, розмежування й характеристику об'єктивно існуючих фіз.-геогр. одиниць. Розрізняють галузеве районування за компонентами природи (геоморфологічне, кліматичне, гідрологічне, грунтове, геобот., зоогеогр.) і комплексне. В основу комплексного Ф.-г. р. покладено ландшафтно-генетичний принцип, що полягає у всебічному вивченні й аналізі взаємозв'язків і взаємодії осн. ландшафтоутворюючих факторів (*сонячної радіації, циркуляції атмосфери,* процесів у *літосфері,* гідросфері й *біосфері*) та складових частин геогр. оболонки. Взаємодія між ними здійснюється через теплообмін, вологообмін і обмін мінеральними та органічними речовинами. При цьому враховують історію розвитку *природно-територіальних комплексів,* а також вплив на природу діяльності людини, характер госп. використання і ступінь освоєння території. Прояв взаємодії і взаємозв'язків при формуванні природно-тер. комплексів має зональні (див. *Зональність географічна*) та азональні закономірності (див. *Азональність*). У зв'язку з цим при тер. диференціації геогр. оболонки виділяють зональні (*пояси фізико-географічні, зони фізико-географічні,* підзони) та азональні (фіз.-геогр. сектори, країни, провінції, області, райони) таксономічні одиниці. Фіз.-геогр. с е к т о р и відзначаються особливою структурою широтної зональності, пов'язаною гол. чин. з умовами зволоження та ступенем континентальності клімату. Розрізняють зх. приокеанічні, внутрішньоматерикові та сх. приокеанічні сектори (напр., Східно-Азіатський сектор). Фіз.-геогр. к р а ї н а має єдину *морфоструктуру* з характерними рисами *макрорельєфу,* виділяється за спільністю в розвиткові циркуляції атмосфери та певним характером широтної зональності на рівнинах і *висотної поясності* в горах (напр., *Східно-Європейська рівнина, Кавказ* тощо). Фіз.-геогр. п р о в і н ц і ю розглядають як частину фіз.-геогр. країни в межах зони чи підзони. Вона виділяється за характером трансформації повітр. мас; при цьому враховують палеогеографічні умови її формування (напр., Поліська провінція, Зх.-Українська лісостепова пров.). При виділенні фіз.-геогр. о б л а с т е й враховують такі геол.-геоморфологічні особливості територій, які зумовлюють зміни елементів теплового, водного та геохім. балансів і відповідно значні внутрішньопровінціальні відмінності природних процесів (напр., Волинське Полісся, Нижньодніпровська сухостепова обл.). Найменшою одиницею Ф.-г. р. є фіз.-геогр. р а й о н. Він виділяється у зв'язку з місц. відмінностями в характері прояву інтенсивності й направленості сучас. природних процесів (*ерозії,* акумуляції, фільтрації, заболочування, засолення тощо), що спричинюють значні місц. зміни фіз.-хім. властивостей грунтів і рослинних угруповань. Прикладами фіз.-геогр. районів є Ковельський фіз.-геогр. район (у межах Волинського Полісся), Дніпровсько-Конкський район (у межах Степової обл. зх. схилів Приазовської височини). Районування гірських територій має деякі специфічні особливості, зумовлені висотною поясністю ландшафтів.,

Найбільш об єктивною основою для проведення Ф.-г. р. є ландшафтна карта. За допомогою її можна скласти карту Ф.-г. р., виявити структуру природно-територіальних комплексів і дати текстову характеристику їх. Особливу увагу при цьому звертають на геофіз. та геохім. властивості природно-тер. комплексів, якісну і кількісну характеристику сучас. фіз.-геогр. процесів, *природні ресурси* та *раціональне природокористування.* Осн. методами Ф.-г. р. є порівняльно-геогр., ландшафтно-геофіз. та геохім., картографічний, палеогеографічний, математичний, *моделювання* та ін.

Тер. України майже повністю розташована в помірному поясі, за винятком Південного берега Криму, який має риси субтропічного поясу, та в межах трьох фізико-геогр. країн—*Східно-Європейської рівнини, Карпат* і *Кримських гір.* Рівнинна частина УРСР лежить у межах трьох фіз.-геогр. зон (див. *Мішаних лісів зона України, Лісостепова зона України* і *Степова зона України*), які, в свою чергу, поділяються на фіз.-геогр. провінції, області й райони. Ф.-г. р. має важливе практичне значення для с. г., буд-ва, *районного планування,* медицини, *рекреації* тощо.

Літ.: Исаченко А. Г. Основы ландшафтоведения и физико-географическое районирование. М., 1965; Физико-географическое районирование СССР. М., 1968; Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968; Михайлов Н. И. Физико-географическое районирование, ч. 1. М., 1971.

О. М. Маринич.

ФІЗИКО-МЕХАНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Г. В. Карпенка АН УРСР. Створений 1951 у Львові (до 1964 — Інститут машинознавства і автоматики АН УРСР). У складі ін-ту (1983) 21 відділ, спеціальне конструкторсько-технологічне бюро, дослідне виробництво, дослідний з-д. Є аспірантура. Осн. напрями наук. діяльності ін-ту: фіз.-хім. механіка крихкого руйнування конструкційних матеріалів; корозія та захист металів від неї; теорія відбору та обробки інформації про тонку структуру фіз. сигналів і полів стосовно до задач пошуку та розпізнавання простих образів; створення спеціальних систем та приладів для дослідження морських глибин, земних надр тощо; неруйнуючий контроль працездатності матеріалів; автоматизація наук. експерименту. Видає журн. «*Физико-химическая механика материалов*» та зб. «Отбор и передача информации». В ін-ті працювали Г. В. *Карпенко,* К. Б. *Карандєєв,* В. М. *Михайловський,* Г. М. *Савін* та ін. вчені. Ін-т нагороджено (1969) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

В. В. Панасюк.

ФІЗИКО-МЕХАНІ́ЧНІ ВЛАСТИ́ВОСТІ ГРУ́НТУ — сукупність властивостей грунту, що визначають його відношення до зовнішніх і внутрішніх механічних впливів.

До найважливіших Ф.-м. в. г. належать: твердість, пластичність, липкість, зв'язність, набухання, усадка та питомий опір грунту. Твердістю називають опір, що чинить грунт проникненню в нього під тиском того чи ін. тіла (кулі, конуса, циліндра та ін.). Вимірюють за допомогою твердомірів і виражають в кг/см². Вона залежить від *механічного складу грунту, структури грунту*, зволоженості тощо. Під пластичністю грунту розуміють здатність його зберігати надану форму після діяння будь-якої зовнішньої сили. Найбільшу пластичність мають глинисті грунти, найменшу — супіщані та піщані. Липкість грунту (властивість зволоженого грунту прилипати до ін. тіл) зумовлена наявністю в ньому частинок мулу та води. Кількісно її характеризують зусиллям, необхідним для відриву від поверхні грунту металевої пластини площею 1 см², і виражають у грамах. Зв'язність — здатність грунту чинити опір зовнішнім силам, спрямованим на механічне роз'єднання його частинок. Зумовлюється зв'язність мех. і мінералогічним складом, структурою, вологістю грунту та характером його с.-г. використання. Зв'язність грунту виражається в кг/см². З пластичністю та зв'язністю пов'язана фіз. *спілість грунту*. Набухання грунту — це збільшення об'єму його в цілому чи окремих структурних елементів при зволоженні. Найбільша величина набухання властива глинистим грунтам і грунтам, насиченим Na. Усадкою грунту наз. зменшення його об'єму при висиханні. Залежить від механічного складу, ступеня зволоженості грунту тощо. Питомий опір грунту — це сила тяги (тягове зусилля), віднесена до одиниці поперечного перерізу шару грунту при оранці. Визначають його динамометрами і виражають в кг/см². У різних грунтах їх питомий опір варіює в межах від 0,2 до 1,2 кг/см². Ф.-м. в. г. мають важливе значення у житті рослин, зокрема впливають на характер розподілу кореневої системи. Всі ці властивості беруть до уваги у розрахунках норм пального, при доборі матеріалів для виготовлення робочих органів с.-г. машин тощо. Ф.-м. в. г. можуть змінюватись при с.-г. використанні в результаті дії на них агротехнічних (оранка, культивація та ін.), хімічних (*гіпсування грунту, вапнування грунту*, внесення речовин, що склеюють, та ін.) і біологічних (посіви культурних рослин, внесення органічних речовин тощо) прийомів.

В. А. Величко.

ФІЗИКО-ОРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ ТА ВУГЛЕХІМІЇ ІНСТИТУТ АН УРСР — наук. установа в Донецьку. Створений 1975 на базі Донец. відділення фізико-органічної хімії Ін-ту фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. У складі ін-ту (1983) 13 відділів, відділення нафтохімії в Києві, дослідне виробництво. Осн. напрями досліджень: кінетика і механізм хім. реакцій органічних сполук; металокомплексний каталіз і органічні каталізатори; розробка нових фіз.-хім. методів дослідження вугілля та його компонентів; вишукування процесів переробки вугілля у хім. продукти і перспективні види палива; вуглехім. синтез; тонкий органічний синтез. З ін-том пов'язана діяльність Л. М. *Литвиненка*, С. М. *Баранова*, Є. С. *Рудакова*, В. С. *Гутирі* та інших.

ФІЗИКО-ТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ АН УРСР у Донецьку. Створений 1965. У складі ін-ту (1983) 19 відділів, 1 відділення, спеціалізоване конструкторсько-технологічне бюро і дослідне виробництво; є аспірантура. Осн. напрями наук. досліджень: фізика магн. явищ, електронні властивості твердих тіл, фізика міцності і пластичності. Працями вчених ін-ту виявлено проміжний стан в антиферомагнетиках і доплерон-фононний резонанс; вивчено вплив високих тисків на надпровідність; вперше у світі відкрито й досліджено необоротне індуціювання сильним магн. полем нових магн. станів речовин; досліджено високочастотні властивості й релаксацію магнітовпорядкованих кристалів; створено основи дислокаційної теорії гідроекструзії тощо. З ін-том пов'язана діяльність В. І. *Архарова*, В. Г. *Бар'яхтара*, О. О. *Галкіна*, Б. І. *Береснєва* (див. т. 12, Додаток), М. М. Ковтуна, Е. А. *Завадського*, К. Б. *Толпиго*. Ін-т видає респ. міжвідомчий збірник «Физика и техника высоких давлений».

ФІЗИКО-ТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ АН УРСР у Харкові. Створений 1928 (до 1938 — Укр. фіз.-тех. ін-т у системі Вищої Ради нар. г-ва та Наркомважпрому УРСР, з 1938 — в системі АН УРСР). У складі ін-ту (1983) 3 відділення, спеціалізоване конструкторсько-технологічне бюро, дослідне виробництво. Осн. напрями наук. досліджень: фізика твердого тіла, фіз. матеріалознавство, ядерна фізика, фізика високих енергій, фізика плазми і проблема керованого термоядерного синтезу. В ін-ті вперше в СРСР здійснено розщеплення атомного ядра літію прискореними протонами (1932), одержано рідкі водень (1931) і гелій (1932), створено перший в СРСР трьохкоординатний радіолокатор (1938) і торсатрон (нова модифікація *стеларатора;* 1970). З ін-том пов'язана діяльність І. В. *Курчатова*, Л. Д. *Ландау*, Л. Ф. *Верещагіна*, І. В. *Обреїмова*, О. І. *Ахієзера*, В. Г. *Бар'яхтара*, А. К. *Вальтера*, Б. І. *Веркіна*, О. О. *Галкіна*, В. Є. *Іванова*, Б. Г. *Лазарєва*, О. І. *Лейпунського*, І. М. *Ліфшиця*, А. Ф. *Прихотько*, К. Д. *Синельникова*, А. О. *Слуцкіна*, О. Я. *Усикова*, Я. Б. *Файнберга*, Є. С. *Боровика*, Д. В. *Волкова*, Є. В. *Інопіна*, В. Ф. *Зеленського*, О. П. *Ключарьова*, Г. Д. *Латишева*, С. В. *Пелетмінського*, В. Т. *Толока*, Л. В. *Шубникова*. Ін-т нагороджено орденом Леніна (1967), орденом Жовтневої Революції (1978).

ФІЗИКО-ТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ НИЗЬКИХ ТЕМПЕРАТУР АН УРСР. Створений 1960 у Харкові. Є наук.-тех. комплексом, що включає ін-т (гол. організація), особливе дослідно-конструкторське бюро, дослідний з-д, дослідне виробництво, обчислювальний центр і зріджувальну базу; є аспірантура. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження з надпровідності, фіз. матеріалознавства, тепло- і масообміну в кріогенних системах, кріогенної техніки, вивчення фіз. властивостей магнітовпорядкованих систем, нормальних металів, квантових кристалів та кріокристалів, квантових рідин, біол. макромолекул, а також розробка нових проблем математики. З ін-том пов'язана діяльність О. В. *Погорєлова*, Б. І. *Вєркіна*, В. В. *Єременка*, В. О. *Марченка*, І. М. *Дмитренка*, І. О. *Кулика*, В. Г. *Манжелія*, Й. В. *Островського*, І. К. *Янсона*. Ін-т видає журнал «*Физика низких температур*».

«ФІЗИКО-ХИМІЧЕСКАЯ МЕХАНИКА МАТЕРИАЛОВ» — науково-технічний журнал. Орган Відділення фізико-технічних проблем матеріалознавства АН УРСР. Видається у Львові (з 1965) 6 раз на рік. Висвітлює результати досліджень з фіз.-хім. механіки крихкого руйнування твердих тіл і механіки матеріалів; впливу робочих середовищ на фіз.-мех. властивості конструкційних матеріалів, що їх експлуатують в агресивних середовищах; корозії та захисту металів від неї. Вміщує також статті про методи зміцнення і підвищення стійкості конструкційних матеріалів до сумісної дії навантажень і агресивних середовищ.

Р. Т. Червінський.

ФІЗИКО-ХІМІЧНИЙ АНАЛІЗ — метод дослідження рівноважних фізико-хімічних систем. Метою Ф.-х. а. є з'ясування природи й характеру перетворень, які відбуваються в досліджуваній системі залежно від її складу, т-ри, тиску та ін. факторів її рівноваги. Ф.-х. а. складається з вимірювання фіз. властивостей системи при послідовному змінюванні факторів її рівноваги, графічного відображення експериментально знайденої залежності між властивостями і фактором рівноваги у вигляді хім. діаграми (напр., діаграми стану, діаграми склад — властивість), геом. аналізу одержаної діаграми. В основі Ф.-х. а. лежать *фаз правило* і введені М. С. *Курнаковим* принципи неперервності й відповідності. За принципом неперервності при неперервному змінюванні фактора рівноваги (напр., складу) системи неперервно змінюються і величини властивостей її; криві, що відображають ці взаємовідношення на діаграмі, також є неперервними. Згідно з принципом відповідності кожній *фазі* (або сукупності кількох фаз) на хім. діаграмі відповідає певний геом. образ: точки, лінії, поверхні, об'єми. Геом. аналіз хім. діаграм дає змогу визначити характер взаємодій між компонентами системи, природу, структуру, склад і властивості її фаз без відокремлення і хім. аналізу цих фаз. У Ф.-х. а. вимірюють різні фіз. властивості речовини — теплові, електричні, магнітні, оптичні, механічні (твердість, в'язкість), досліджують мікроструктуру тощо. Розвиток Ф.-х. а. пов'язаний з працями

Дж. *Гіббса*, Д. І. *Менделєєва*, А. Л. *Ле Шательє*, Я. Г. *Вант-Гоффа*, Г. Г. *Таммана*, Г. Б. Розебома (1854—1907) та інших. Основоположні теоретичні й експериментальні праці з Ф.-х. а. належать М. С. Курнакову. Ф.-х. а. є найзагальнішим методом дослідження речовин; застосовується у мінералогії, металознавстві, хім. технології тощо.

Літ.: Аносов В. Я., Озерова М. И., Фиалков Ю. Я. Основы физико-химического анализа. М., 1976; Горощенко Я. Г. Физико-химический анализ гомогенных и гетерогенных систем. К., 1978. *В. Л. Павлов.*

ФІЗИКО-ХІМІЧНИЙ ІНСТИТУТ АН УРСР — наук. установа в Одесі. Створений 1977 на базі лабораторій Ін-ту заг. та неорганічної хімії АН УРСР, організованих 1957. У складі ін-ту (1983) 14 відділів, дослідний з-д, спец. конструкторсько-технологіч. бюро. Осн. напрями досліджень: вивчення структури молекул, залежності між структурою, механізмами реакцій та властивостями речовин і на цій основі — розробка методів спрямованого одержання малотоннажних хім. продуктів; розробка й застосування фіз. методів дослідження структури й просторової будови речовин; розробка каталізаторів та каталітичних процесів одержання малотоннажних хім. продуктів. Ін-т — провідна наук. установа в країні з хімії макроциклів (сполук, молекули яких мають замкнені цикли з восьми і більше атомів). З ін-том пов'язана діяльність О. В. *Богатського*, М. С. *Полуектова*, В. А. *Назаренка*, С. А. *Андронаті* (див. т. 12, Додаток) та ін.

ФІЗИКО-ХІМІЧНІ МЕТОДИ АНАЛІЗУ, інструментальні методи аналізу — методи *кількісного аналізу* речовин, що ґрунтуються на вимірюванні за допомогою відповідних приладів їхніх фіз. властивостей (напр., оптичної густини у *фотометричному аналізі*), величина кожної з яких тісно пов'язана з кількістю визначуваної речовини. Див. також *Електрохімічні методи аналізу, Спектральний аналіз, Мас-спектрометрія, Рефрактометрія* та ін.

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ — природнича наука в системі геогр. наук, що вивчає будову, склад, властивості, розвиток і територіальну диференціацію *географічної оболонки*. В процесі свого розвитку Ф. г. перетворилась на комплексну науку, що включає заг. фіз. географію (*землезнавство*), *ландшафтознавство, палеогеографію* та регіональну фіз. географію. Всі складові частини Ф. г. тісно пов'язані між собою. До Ф. г. в широкому її розумінні входять і галузеві фіз.-геогр. дисципліни, які досліджують окремі компоненти геогр. оболонки, — *геоморфологія, кліматологія, гідрологія, океанологія, гляціологія, геокріологія, географія ґрунтів, ботанічна географія* і *зоогеографія*. Ф. г. розвивається у взаємозв'язку з *картографією, економічною географією*, а також *геологією, біологією, геохімією, геофізикою* та ін. природничими науками. На межі з тех., с.-г., медичними та ін. науками формуються прикладні напрями Ф. г., що охоплюють різні сторони оцінки *природно-територіальних комплексів*, розробляють шляхи їх охорони та раціонального використання, напр., *меліоративна географія* (див. т. 12, Додаток), *рекреаційна географія, медична географія*.

Перші фізико-геогр. поняття (напр., про форму і розміри Землі, поділ на материки та океани, про окремі природні явища) почали складатися за найдавніших часів (*Геродот, Арістотель, Ератосфен, Страбон, Птолемей*). З розвитком науки про Землю змінювалися погляди на предмет і завдання Ф. г. У період великих геогр. відкриттів (15—17 ст.) було встановлено осн. особливості поверхні Землі (єдність Світового ок., приблизне співвідношення суходолу та моря тощо). Розвиток землезнавства в Росії пов'язаний гол. чин. з працями М. В. Ломоносова. У 2-й пол. 18 ст. з'явилися монографічні дослідження природи окремих територій, зокрема роботи С. П. *Крашенинникова*. Значним внеском у розвиток Ф. г. були також праці І. К. Кирилова й В. М. *Татищева*. Як сучасна наука Ф. г. оформилася в 2-й пол. 19 ст., основи її були закладені у працях В. В. *Докучаєва*. Велику роль у створенні й розвитку Ф. г. відіграли видатні вчені, як вітчизняні — П. П. *Семенов-Тян-Шанський*, Д. М. *Анучин*, О. І. *Воєйков*, Г. І. *Танфільєв*, П. І. *Броунов*, А. М. *Краснов* та ін., так і зарубіжні — А. *Гумбольдт*, К. Ріттер, Ф. *Ріхтгофен* та ін. Широкого розвитку набули дослідження в галузі Ф. г. в СРСР, зокрема вчення про географічну оболонку (А. О. *Григор'єв*), про ландшафти (Л. С. *Берг*, С. В. *Калесник*), основи загальної біогеографії (В. М. Сукачов), палеогеографії (К. К. *Марков*), вчення про геосистеми (В. Б. *Сочава*), конструктивний напрям у географії (І. П. *Герасимов*), а також її галузеві дисципліни. Важливе значення для розвитку заг. теорії Ф. г. мали ідеї В. І. *Вернадського*. На Україні ґрунтовні дослідження з різних галузей Ф. г. проводили В. В. Докучаєв, Б. І. *Срезневський*, Г. І. Танфільєв, Г. М. Висоцький. П. А. *Тутковський* і Б. Л. Личков на поч. 20-х років опублікували праці по природному районуванню республіки. Укр. рад. географи, зокрема, розробляють питання ландшафтознавства, геофізики й *геохімії ландшафтів*, комплексного картографування, теплового і водного режимів України, комплексного фіз.-геогр. районування, *раціонального природокористування* та *охорони природи*. Значний внесок у розвиток Ф. г. на Україні зробили В. Г. *Бондарчук*, К. І. Геренчук, М. І. *Дмитрієв*, П. К. Заморій, І. Г. *Підоплічко*, П. С. *Погребняк*, І. К. Половко, П. М. Цись та ін.

На перших етапах розвитку Ф. г. широко застосовувався описовий метод. Систематизація фактичного матеріалу привела до розробки порівняльного методу, який полягає в зіставленні подібних і відмінних рис окремих тер. одиниць, а також природних явищ і процесів. Традиційними для геогр. наук є застосування картографічного та істор. методів. Ф. г. поступово стає наукою експериментально-перетворювального напряму. Поряд з експедиційними дослідженнями дедалі більшого значення набувають стаціонарні, лабораторні, дистанційні та експериментальні дослідження. Вони дають змогу одержувати кількісні показники, що характеризують сучас. природні процеси, розвивати конструктивно-геогр. напрям (див. *Конструктивна географія*). Перспективним є використання матем. методів, *моделювання географічного* та *системного підходу*. Гол. завдання Ф. г. на сучас. етапі полягає у всебічному наук. аналізі діяльності суспільства щодо ефективного використання природних ресурсів і раціонального *перетворення природного середовища*. Вирішенню цього завдання сприяє організація моніторингу (спостереження, контролю та управління) за навколишнім середовищем, розроблення *прогнозу географічного*. Важливе значення має також дослідження осн. комплексних фіз.-геогр. проблем: історія розвитку і формування геогр. оболонки, *фізико-географічне районування*, сучасні фіз.-геогр. процеси, класифікація природно-тер. комплексів, якісна оцінка земель. Все більшого розвитку набуває вивчення *антропогенних ландшафтів*. Фіз.-геогр. дослідження мають важливе практичне значення, зокрема при *гідротехнічному будівництві* і *меліорації*, при проведенні заходів по раціональному природокористуванню.

Осн. центрами наук. досліджень з Ф. г. в СРСР є Ін-т географії АН СРСР у Москві, Ін-т географії Сибірського відділення АН СРСР в Іркутську і Тихоокеанський ін-т географії у Владивостоку, геогр. ф-ти Моск. і Ленінгр. ун-тів. Дослідження з Ф. г. на Україні провадять, зокрема, *Відділення географії* Інституту геофізики АН УРСР (див. т. 12, Додаток), геогр. ф-ти вузів та відомчі н.-д. і проектні установи. Видається міжвідомчий наук. збірник «Фізична географія і геоморфологія».

Літ.: Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії. К., 1969; Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Исаченко А. Г. Развитие географических идей. М., 1971; Герасимов И. П. Советская конструктивная география. М., 1976; Мильков Ф. Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы. Воронеж, 1981. *О. М. Маринич.*

ФІЗИЧНА ГЕОЛОГІЯ — те саме, що й *динамічна геологія*.

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА — частина культури суспільства, що включає систему *фізичного виховання* та сукупність спеціальних наукових знань і матеріальних засобів, необхідних для розвитку фізичних здібностей людини відповідно до потреб суспільної практики. Осн. елементами Ф. к. є фіз. вправи, їхні комплекси і змагання з них, активно-рухові види *туризму*, фіз. праця для людей розумової праці у поєднанні з систематичним загартовуванням і виконанням

вимог гігієни праці й побуту. Як невід'ємна частина духовного життя, Ф. к. зумовлена потребами матеріального виробництва. Ф. к. зародилася в Старод. Єгипті, Ассірії, Індії як засіб військової підготовки. Особливого розвитку вона набула в Давній Греції — батьківщині *Олімпійських ігор*. В середні віки військово-фіз. підготовка, зокрема лицарства, включала оволодіння мистецтвом їзди верхи, фехтування, стрільби з лука, плавання тощо. В Росії фіз. вправи запроваджені в кінці 17 ст. В сучасному капіталістичному суспільстві значного поширення набув професійний спорт (на комерційній основі), систематичні заняття Ф. к. доступні переважно заможній частині населення.

В СРСР фізкультурний рух спирається на багатогранну діяльність державних і громадських організацій в галузі Ф. к. і спорту. В системі державних органів цією роботою керують союзний, республіканські, обласні, районні та міські комітети з Ф. к. і спорту. Велику роль у проведенні фізкультурно-масової роботи відіграють профспілки, комсомол, спортивні федерації, *добровільні спортивні товариства* (ДСТ) та *Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту СРСР* (ДТСААФ). Програмною і нормативною основою рад. системи фіз. виховання є комплекс *«Готовий до праці й оборони СРСР»* (ГПО), введений 1931 за ініціативою ВЛКСМ. У 1972 запроваджено новий комплекс ГПО. Ф. к. увійшла в побут рад. людей. Фіз. виховання починається з раннього дитячого віку. В дитячих яслах і садках дітям прищеплюються гігієнічні навички, вони залучаються до активної участі в рухливих іграх. Особливо великого значення Ф. к. надається в школах, де керівництво заняттями здійснюють кваліфіковані педагоги з фіз. виховання. Підготовка фізкультурних кадрів в СРСР провадиться в 23 ін-тах Ф. к. (з них в УРСР — в 3 ін-тах), на 96 факультетах Ф. к. пед. ін-тів та ун-тів (в УРСР — 14), в 25 технікумах Ф. к. (в УРСР — 3), на 73 відділеннях фіз. виховання пед. училищ та ф-тах підвищення кваліфікації працівників Ф. к. Комуністична партія надає важливого значення розвиткові масової фізкультурно-спорт. роботи. У Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 11 вересня 1981 «Про дальше піднесення масовості фізичної культури і спорту» особлива увага приділяється охопленню найширших мас трудящих заняттями Ф. к. і спортом. Для організації масової фізкультурно-оздоровчої роботи на підприємствах, в установах, колгоспах та навч. закладах створено колективи Ф. к. У 1982 в СРСР норми ГПО здали 28,8 млн. чол., в т. ч. в УРСР бл. 6,8 млн. чол.; 245 тис. колективів Ф. к. об'єднували понад 82 млн. чол. (в УРСР 46,7 тис. колективів Ф. к. об'єднували понад 17 млн. чол.). На підприємствах та в установах запроваджено *виробничу гімнастику*, якою охоплено понад 32411,1 тис. чол., у т. ч. в УРСР понад 8709 тис. чол. В групах заг. фіз. підготовки, здоров'я, туризму займається бл. 26493,6 тис. чол., у т. ч. в УРСР 6469 тис. чол. Фізкультурний рух в СРСР є найбільш масовим і найдемократичнішим у світі. Ф. к. стала надбанням найширших мас трудящих і спрямована на гармонійний розвиток людей соціалістичного суспільства. Невід'ємною складовою частиною Ф. к. є *спорт*.

М. П. Гуменюк.

ФІЗИ́ЧНА ХІ́МІЯ — наука, яка пояснює хім. явища і встановлює їхні закономірності на основі загальних принципів *фізики*. Предметом Ф. х. є явища, які важко віднести до типових хімічних чи типових фізичних (*адсорбція, абсорбція*, розчинення тощо). Ф. х. узагальнює фактичний матеріал і теор. положення з різних розділів *хімії* та фізики. Тому її іноді наз. теор. хімією. Ф. х. складається з таких розділів: *термодинаміка хімічна, кінетика хімічна*, вчення про *каталіз, розчини, поверхневі явища, квантова хімія, фотохімія*, будова молекул; ряд розділів — *колоїдна хімія, електрохімія, радіаційна хімія, фізико-хімічний аналіз* перетворилися на самостійні наук. галузі. Ф. х. має велике практичне значення. На основі теор. узагальнень і експериментальних даних створено нові галузі пром-сті (напр., синтез аміаку, одержання солей з розчинів, ректифікація, екстракція), докорінно змінилися і значно удосконалились технологічні схеми багатьох виробництв, здійснюється автоматизація, створюються безперервні і потокові лінії. Розроблено також численні *фізико-хімічні методи аналізу* і контролю виробництва. Термін «фізична хімія» запровадив М. В. *Ломоносов*, який 1752 перший став читати курс лекцій з основ Ф. х. До кінця 19 ст. було проведено окремі дослідження з Ф. х. Деякі результати їх мали велике значення, напр. відкриття явища адсорбції (Т. Є. *Ловіц*, 1785), каталізу (Й. Я. *Берцеліус*, 1835), термохім. *Гесса закон* (Г. І. *Гесс*, 1840) та ін. Становлення і розвиток Ф. х. пов'язані з працями Я. Г. *Вант-Гоффа*, В. *Оствальда*, С. *Арреніуса*, М. М. *Бекетова*, Дж. *Гіббса*, В. *Нернста*, М. С. *Курнакова*. Особливе значення мало відкриття *періодичного закону Д. І. Менделєєва*. На сучас. етапі провадяться дослідження елементарних хім. актів, поведінки молекул, іонів, радикалів при різних хім. і фіз. процесах. У зв'язку з розвитком атомної техніки інтенсивно розвивається радіаційна хімія, успішно вивчаються реакції в електр. розрядах, процеси у низькотемпературній плазмі (див. *Плазмохімія*) тощо. Важливого значення набуває Ф. х. високомолекулярних сполук. На Україні значний внесок у Ф. х. зробили *Фізичної хімії інститут* імені Л. В. Писаржевського АН УРСР, *Загальної та неорганічної хімії інститут* АН УРСР, кафедри фіз. хімії Харків., Одеського, Київського університетів, Київ. політех. ін-ту тощо. Розвиток Ф. х. пов'язаний з іменами укр. вчених: В. Ф. *Тимофєєва*, С. С. *Уразовського*, І. С. *Телетова*, М. А. *Ізмайлова*, Л. В. *Писаржевського*, О. Н. *Фрумкіна*, В. А. *Ройтера*, О. І. *Бродського*, Є. О. *Шилова*, В. І. *Атрощенка*, К. Б. *Яцимирського*, В. С. *Гутирі*, Ю. К. *Делімарського* та ін.

Літ.: Стражеско Д. М., Турченко Я. І. Розвиток фізичної хімії на Україні за 40 років Радянської влади. К., 1957; Соловьев Ю. И. Очерки по истории физической химии. М., 1964; Мелвин-Хьюз Э. А. Физическая химия, кн. 1—2. Пер. с англ. М., 1962.

О. Д. Куриленко.

ФІЗИ́ЧНЕ ВИВІ́ТРЮВАННЯ — процес мех. руйнування гірських порід і мінералів. Зумовлене коливанням т-ри, замерзанням і розмерзанням води в тріщинах порід, мех. діянням тваринних і рослинних організмів. Швидкість Ф. в. залежить від кліматичних умов, складу гірських порід та їхніх властивостей — структури, тріщинуватості, кольору тощо. Найінтенсивніше Ф. в. відбувається в полярних, пустельних і високогірних областях. Швидше руйнуються полімінеральні гірські породи (граніти, діорити, сієніти тощо). В результаті Ф. в. утворюються *уламкові гірські породи*, створюються умови для формування розсипних родовищ золота, платини, алмазів та деяких ін. корисних копалин. Див. також *Вивітрювання, Органічне вивітрювання*.

М. В. Щербакова.

ФІЗИ́ЧНЕ ВИХОВА́ННЯ — складова частина загального *виховання*; соціально-пед. процес, спрямований на зміцнення здоров'я й загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фіз. можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок та умінь. Мета, зміст, організація і методи Ф. в. зумовлюються соціально-екон. ладом суспільства. В СРСР Ф. в. є органічною частиною *комуністичного виховання*, воно здійснюється в єдності з розумовим, моральним, трудовим і естетичним вихованням.

Мета Ф. в.— підготовка фізично розвинених будівників комуністич. суспільства, готових до високопродуктивної праці й захисту Батьківщини. Програмною і нормативною основою рад. держ. системи Ф. в. є фізкультурний комплекс ГПО — *«Готовий до праці й оборони СРСР»*. Обов'язкові заняття фіз. вправами за держ. програмами проводяться в дошкільних закладах, загальноосв. школах, у всіх типах спец. навч. закладів, в армії тощо. Масові фізкультурні заняття всіх груп населення організовують колективи спортивних товариств та відомств, *дитячо-юнацькі спортивні школи*, секції та клуби ДТСААФ СРСР, ради по туризму, культурно-освітні заклади, *позашкільні заклади*. Див. *Фізична культура*.

Літ.: Советская система физического воспитания. М., 1975.

М. П. Козленко.

ФІЗИ́ЧНЕ ЗНО́ШУВАННЯ, фізичний знос — матеріальне зношування машин, інструментів, будинків і споруд та інших засобів праці в процесі виробничого споживання їх або внаслідок впливу навколишнього середовища, а та-

«ФІЗИЧНИЙ» ІДЕАЛІЗМ

кож надзвичайних обставин (пожеж, повеней тощо). В міру Ф. з. *вартість* засобів праці частинами переноситься на знову створюваний продукт і пропорційно зношуванню нагромаджується в амортизаційних відрахуваннях, які використовують для повного або часткового відновлення засобів праці (див. *Амортизація* основних фондів). В результаті Ф. з. втрачається частина *споживної вартості* й *вартості* засобів праці. Див. також *Моральне зношування*.

«ФІЗИЧНИЙ» ІДЕАЛІЗМ — напрям у бурж. філософії, що полягає у суб'єктивно-ідеалістичному витлумаченні досягнень сучасної фізики. Термін запровадив В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*». «Ф.» і. виник у кінці 19 — на поч. 20 ст. в зв'язку з неспроможністю пояснити нові наук. відкриття у фізиці з позицій класичної, «ньютонової» фізики. «Ф.» і. був властивий ученим, які не спромоглися дати адекватне філос. узагальнення закономірностей розвитку наук. пізнання і через обмеженість своєї класової позиції не визнавали *діалектичного матеріалізму*. Саме тому ненаочність нових об'єктів фізики (*поля фізичного, елементарних частинок*) спричинилася до заперечення «Ф.» і. існування матерії як об'єктивної реальності, до висунення тези «матерія зникла», до абсолютизації моменту відносності в пізнавальному процесі, до заперечення об'єктивної істинності наук. знань і в кінцевому підсумку — до *ідеалізму* й *агностицизму*. Різновидами «Ф.» і. є *махізм, конвенціоналізм, енергетизм*, логічний *позитивізм, операціоналізм* та ін. Вичерпну критику «Ф.» і. дав В. І. Ленін (Повне зібр. тв., т. 18, с. 296—307).

ФІЗИЧНИЙ МАЯТНИК — тверде тіло довільної форми, що коливається під дією *сили тяжіння* навколо нерухомої горизонтальної осі підвісу (див. *Маятник*).

ФІЗИЧНИХ МЕТОДІВ ЛІКУВАННЯ І МЕДИЧНОЇ КЛІМАТОЛОГІЇ ЯЛТИНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені І. М. Сєченова — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Під цією назвою створений 1955 на базі Ін-ту фіз. методів лікування і Ін-ту кліматотерапії туберкульозу. У складі ін-ту (1983) 5 відділів і 5 клінік (серцево-судинних, нервових захворювань, інтенсивної терапії неспецифічних захворювань органів дихання, реабілітації хворих і дитяча). Гол. напрям наук. досліджень — розробка методів профілактичного і лікувально-реабілітаційного застосування кліматичних та фіз. факторів при різних захворюваннях. В галузі мед. кліматології і кліматотерапії ін-том розроблені методи вивчення медичної характеристики кліматогеографічних факторів місцевості, електричного стану атмосфери тощо.

Б. В. Богуцький.

ФІЗИЧНІ СТАЛІ, фундаментальні фізичні константи, фундаментальні сталі — числові коефіцієнти, що входять у рівняння фізичних законів. До них належать як незалежні сталі (напр., *швидкість світла*), так і їхні комбінації (напр., *Бора магнетон*). В ряді випадків Ф. с. є масштабними характеристиками мікрооб'єктів і фіз. процесів. Числові значення Ф. с. знаходять на основі експериментальних досліджень. З розвитком техніки фіз. експерименту і фіз. теорій значення констант безперервно уточнюються. Одержання з даних вимірювань найбільш точних і надійних значень для всієї сукупності Ф. с. наз. узгодженням Ф. с. Значення Ф. с. (табл.) використовують, зокрема, в *метрології* для розробки еталонів фіз. величин.

Рекомендовані й узгоджені значення фізичних сталих в одиницях Міжнародної системи одиниць (СІ) (за станом на 1982 рік)

Величина	Позначення	Значення (з вказівкою середньої квадратичної похибки)
Швидкість світла у вакуумі	c	299 792 458 (1,2) м·с$^{-1}$
Стала тонкої структури	α	1/137,03604 (11)
Елементарний заряд	e	1,6021892 (46)·10^{-19} Кл
Стала Планка	h	6,626176 (36)·10^{-34} Дж·с
	$\hbar = h/2\pi$	1,0545887 (57) × ×10^{-34} Дж·с
Стала Авогадро	N_A	6,022045 (31)·10^{23} моль$^{-1}$
Маса спокою електрона	m_e	0,9109534 (47)·10^{-30} кг 5,4858026·10^{-4} а. о. м.
Відношення заряду електрона до його маси	e/m_e	1,7588047 (49) × ×10^{11} Кл·кг$^{-1}$
Маса спокою мюона	m_μ	1,883566 (11)·10^{-28} кг 0.11342920 (26) а. о. м.
Маса спокою протона	m_p	1,6726485 (86)·10^{-27} кг 1,007276470 (11) а. о. м.
Маса спокою нейтрона	m_n	1,6749543 (86)·10^{-27} кг 1,008665012 (37) а. о. м.
Стала Фарадея	$F = N_A e$	9,648456 (27) × ×10^{4} Кл·моль$^{-1}$
Стала Рідберга	R_∞	1,097373177 (83)·10^{7} м$^{-1}$
Радіус Бора	$a_0 = \alpha/4\pi R_\infty$	0,52917706 (44)·10^{-10} м
Комптонівська довжина хвилі електрона	$\lambda_c = \alpha^2/2R_\infty$	2,4263089 (40)·10^{-12} м
	$\lambda_c/2\pi = \alpha a_0$	3,8615905 (64)·10^{-13} м
Ядерний магнетон	$\mu_N = e\hbar/2m_p$	5,050824 (20) × ×10^{-27} Дж·Тл$^{-1}$
Магнетон Бора	$\mu_B = e\hbar/2m$	9,274078 (36) × ×10^{-24} Дж·Тл$^{-1}$
Універсальна газова стала	R	8,31441 (26) Дж× ×моль$^{-1}$·К$^{-1}$
Стала Больцмана	$k = R/N_A$	1,380662 (44) × ×10^{-23} Дж·К$^{-1}$
Стала Стефана — Больцмана	$\sigma = (\pi^2/60) \times \times k^4/\hbar^3c^2$	5,67032 (71) × ×10^{-8} Вт·м$^{-2}$·К$^{-4}$
Гравітаційна стала	γ	6,6720 (41)× ×10^{-11}Н·м^2·кг$^{-2}$

Літ.: Рекомендуемые и согласованные значения фундаментальных физических постоянных — 1973 г. «Успехи физических наук», 1975, т. 115, в. 4; Таблицы стандартных справочных данных. Фундаментальные физические константы. М., 1976; Квантовая метрология и фундаментальные константы. Пер. с англ. М., 1981.

ФІЗИЧНОЇ ХІМІЇ ІНСТИТУТ імені Л. В. Писаржевського АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1927 у Дніпропетровську, з 1934 входить у систему АН УРСР, з 1944 — у Києві. У складі Ін-ту (1983): 17 наук. відділів, спец. конструкторсько-технологіч. бюро, два дослідних виробництва, дослідно-експеримент. завод. Є аспірантура. Осн. наук. напрями діяльності ін-ту: теорія хім. будови, кінетики, неорганічна і біонеорганічна хімія, каталіз, синтез, вивчення й застосування адсорбентів, хімія високих енергій. Уперше в СРСР одержано важку воду (1934). З ін-том пов'язана діяльність Л. В. *Писаржевського*, О. І. *Бродського*, В. А. *Ройтера*, К. Б. *Яцимирського*, В. М. *Власенка*, Я. Б. *Гороховатського*, В. Д. *Походенка*, О. О. *Чуйка* та ін. Ін-том видаються наук. збірники «Катализ и катализаторы», «Адсорбция и адсорбенты». Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1969), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, (1977).

ФІЗІОКРАТИ (франц. physiocrates, від грец. φύσις — природа і κράτος — сила, влада) — представники одного з напрямів *класичної буржуазної політичної економії*, що виник в 50-х рр. 18 ст. у Франції. Засновником школи Ф. був Ф. *Кене*, представники — А. Р. Ж. *Тюрго*, В. Р. *Мірабо* та ін. Вчення Ф. було спрямоване на пристосування дворянського землеволодіння до умов капіталізму за допомогою реформ. На противагу *меркантилізму*, прихильники якого вбачали багатство лише в торгівлі і грошах, Ф. вважали єдиним джерелом багатства природу, при сприянні якої, на їхню думку, може створюватися «чистий продукт». Під «чистим продуктом» Ф. розуміли надлишок продукту понад затрати, вкладені в його виробн. Єдиною галуззю створення такого продукту вони вважали с. г., людей, зайнятих у ньому, називали продуктивним класом. Пром-сть вважали «безплідною» сферою. Заслуга Ф. полягає у тому, що вони перенесли дослідження про походження *додаткової вартості* із сфери обігу у сферу виробн., щоправда обмеженого лише с.-г. виробн. Ф. механічно переносили закони природи на сусп. життя. Капіталістичний спосіб виробн. вважали вічною і найбільш доцільною системою г-ва. Ф. першими в історії екон. думки зробили спробу проаналізувати сусп. *відтворення* і розподіл сусп. продукту. Екон. ідеї Ф. використав К. Маркс при розробці теорії сусп. відтворення.

В. Д. Сікора.

ФІЗІОЛОГІЇ І БІОХІМІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТВАРИН УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — н.-д. установа в системі Пд. відділення ВАСГНІЛ. Міститься у Львові. Організований 1960 на базі відділу біохімії с.-г. тварин кол. Ін-ту агробіології АН УРСР (тепер Н.-д. ін-т землеробства і тваринництва західних р-нів УРСР). Ін-т має (1984) 14 лабораторій та відділ координації й організації наук. робіт. Наукові дослідження спрямовані на вивчення фізіол. і біохім. процесів в організмі тварин з метою підвищення їхньої продуктивності; вивчення обмінних процесів у зв'язку з годівлею і травленням, молокоутворенням, розмноженням, ростом і розвитком, вовноутворенням, утриманням тварин при пром. технології

виробн. продуктів тваринництва. При ін-ті є аспірантура. Видаються наук. праці. *П. З. Лагодюк.*

ФІЗІОЛО́ГІЇ ІНСТИТУ́Т імені О. О. Богомольця АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1953 в Києві на базі Ін-ту експериментальної біології та патології МОЗ УРСР (засн. 1930) і Ін-ту клінічної фізіології АН УРСР (засн. 1934). Ін-т має 14 н.-д. відділів і 9 лабораторій (1984). Досліджує проблеми фізіології та патофізіології вищої нервової діяльності, нервово-гуморальної регуляції, загальної фізіології клітинних процесів, впливу на організм зовн. середовища, фізіології і патології кровообігу тощо. В ін-ті працювали в різний час О. О. *Богомолець*, Д. С. *Воронцов*, М. Д. *Стражеско*, В. М. *Іванов*, О. В. *Леонтович*, Г. В. *Фольборт*, В. П. *Протопопов*, О. І. *Смирнова-Замкова*, Р. Є. *Кавецький*, М. М. *Горєв*, М. М. *Сиротинін* та ін. З 1955 Ін-т видає «*Физиологический журнал*», з 1969 — журнал «*Нейрофизиология*». Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1969).

ФІЗІОЛО́ГІЇ РОСЛИ́Н ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1946 у Києві як Інститут фізіології рослин і агрохімії АН УРСР на базі відділів живлення та агрохімії *Ботаніки інституту* АН УРСР. У 1956 ін-т було передано до Укр. академії с.-г. наук під назвою Укр. н.-д. ін-т фізіології рослин. З 1962 ін-т в системі АН УРСР під сучас. назвою. У складі ін-ту (1984) 13 відділів, ряд аналітичних лабораторій і вегетаційно-тепличний комплекс. Гол. напрями наук. досліджень ін-ту — вивчення механізмів транспорту та утилізації макро- і мікроелементів, регуляції ростових процесів рослин, природи стійкості рослин до несприятливих умов середовища, біохім. та біофіз. механізмів *фотосинтезу*, радіобіологія рослин. Ін-т координує на Україні і в Молдавії дослідження з проблем фізіології і біохімії рослин, зокрема фотосинтезу. З історією ін-ту пов'язана діяльність П. А. *Власюка*, Т. Т. *Демиденка*, О. І. *Душечкіна*, А. В. *Манорика*, А. С. *Оканенка* та ін. вчених. Ін-т з 1969 видає журн. «*Физиология и биохимия культурных растений*».

Д. М. Гродзінський.

«ФИЗИОЛОГИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — наук. періодич. орган *Фізіології інституту* ім. О. О. Богомольця АН УРСР. Видається з 1955. Друкує праці з питань фізіології нервової системи, вищої нервової діяльності, нейрофізіології, фізіології кровообігу, дихання, травлення, всмоктування, виділення та м'язової діяльності, біофізики й електрофізіології, космічної фізіології. Висвітлює питання порівняльної та вікової фізіології, ендокринології, з патологічної клінічної фізіології, питання застосування кібернетики в біології та медицині тощо. «Ф. ж.» видається в Києві рос. мовою з докладними резюме англ. мовою; виходить 6 раз на рік.

ФІЗІОЛО́ГІЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — розділ психології, що вивчає фізіологічні закономірності й механізми психічної діяльності. Засновники Ф. п. — нім. психолог В. *Вундт* і фізіолог Г. *Гельмгольц*. Розвиток мікроелектродної техніки (30—40-і рр. 20 ст.), а також успіхи біохімії відкрили широкі можливості для дослідження нервових механізмів психічної діяльності. Ф. п. вивчає, як і які нейрони, нервові структури й зони мозку взаємодіють та організовуються для вироблення різних форм поведінки тварин і людини. Методом експерименту зіставляються прояви психічної діяльності (мотиви, потреби, відчуття, сприймання, увага, пам'ять, складні мовні й інтелектуальні акти) та їхні нейрофізіологічні механізми. Див. також *Психофізіологія*.

Літ.: Милнер П. Физиологическая психология. Пер. с англ. М., 1973.

Л. А. Лепихова.

«ФІЗІОЛОГІ́ЧНИЙ» ІДЕАЛІ́ЗМ — суб'єктивно-ідеалістична концепція, за якою *відчуття* є лише проявом внутр. властивостей органів чуттів, а не відображенням реального світу. Засновником «Ф.» і. був нім. природодослідник Й. П. Мюллер. Термін запровадив Л. *Фейєрбах*. Прихильники «Ф.» і. протиставляли організм зовн. середовищу, розглядаючи останнє як «зовн. пусковий механізм» щодо автономно діючих органів чуттів. «Ф.» і. став основою «*ієрогліфів теорії*». В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» викрив неспроможність «Ф.» і. (див. Повне зібр. тв., т. 18, с. 306). Тепер серед бурж. природодослідників поширені близькі до «Ф.» і. теорії — *холізм*, психосоматизм тощо.

ФІЗІОЛОГІ́ЧНИЙ НА́РИС — різновид художнього *нарису*, жанр, що виник на поч. 19 ст. у франц. і англ. прозі й поширився в 30—40-і рр. у рос. л-рі. Ф. н. був програмним жанром *натуральної школи*, яка передувала утвердженню *реалізму*. Форма Ф. н. задовольняла потребу суспільства у вивченні соціальних низів, людей із «натовпу». Цьому жанру властиве відтворення фактів життя, відсутність прикрас і вигадки. Фізіологічні нариси подавали узагальнений соціальний портрет (напр., чиновника, лихваря, каторжника, няньки, жебрака), реалістично малювали певну картину життя, зображали сусп. контрасти. Серед авторів Ф. н. у рос. л-рі — Д. Григорович, В. Сологуб, І. Панаєв, І. Тургенєв. Із укр. літераторів до цього жанру вдавалися Є. Гребінка («Петербурзька сторона», «Хвастун» та ін.) і Г. Квітка-Основ'яненко («Знахар», «Ярмарок» та ін.).

Н. М. Шудря.

ФІЗІОЛОГІ́ЧНІ РО́ЗЧИНИ — сольові розчини, близькі до плазми крові за комплексом хімічних та фізико-хімічних властивостей (*осмотичним тиском*, сольовим складом, співвідношенням розчинних газів, концентрацією водневих іонів тощо). Частіше Ф. р. наз. *ізотонічні розчини* хлористого натрію (напр., 0,9 % NaCl — для людини і теплокровних тварин та 0,6—0,65 % — для холоднокровних). Найближчі до плазми крові за складом — *Рінгера розчин*, розчини Локка та Тіроде, в яких, крім NaCl, є KCl, $CaCl_2$, $NaHCO_3$, іноді $MgCl_2$, фосфати та глюкоза. Ф. р. застосовують як в медицині (для введення в організм з лікувальною метою), так і в експериментальній роботі з ізольованими органами та тканинами.

«ФИЗИОЛО́ГИЯ И БИОХИ́МИЯ КУЛЬТУ́РНЫХ РАСТЕ́НИЙ» — науково-теоретичний журнал *Фізіології рослин інституту* АН УРСР. Виходить у Києві з 1969. Публікує результати досліджень у галузі фізіології та біохімії живлення і водного режиму с.-г. культур, впливу макро- і мікроелементів на рослини, природи стійкості рослин до несприятливих умов, екології та біохімії *фотосинтезу*. В журналі друкуються також методичні статті, рецензії на нові книги, інформація про наук. з'їзди тощо. Видається рос. мовою раз на два місяці.

Л. Ф. Бланіна.

ФІЗІОЛО́ГІЯ (від грец. φύσις — природа і λόγος — вчення) тварин і людини — наука, що вивчає життєдіяльність організму та його частин — систем, органів, тканин, клітин. Пов'язана з *анатомією*, *цитологією*, *гістологією* і особливо *біохімією* та *біофізикою*, оскільки використовує для вивчення і пояснення фізіол. процесів фіз. та хім. методи дослідження та поняття. Ф. є теор. основою *психології*, *медицини* та *ветеринарії*. Сучас. Ф. поділяють на загальну, порівняльну (еволюційну) та спеціальну (прикладну). Загальна Ф. вивчає осн. закономірності діяльності всієї живої матерії, її реакції на вплив зовн. середовища, специфічні особливості, що відрізняють живі об'єкти від неживої природи. Порівняльна Ф. досліджує фізіол. функції тваринних організмів у їхньому філогенетичному (див. *Філогенез*) та індивідуальному (див. *Онтогенез*) розвитку. Спеціальна Ф. вивчає заг. та окремі закономірності життєдіяльності організмів, насамперед людини, відповідно до спец. умов її діяльності. Завдяки цьому в спец. Ф. виділяють *фізіологію праці*, Ф. спорту, вікову Ф., Ф. живлення, космічну Ф. тощо. Ф. поділяють ще на нормальну Ф., що досліджує процеси здорового організму, та *патологічну фізіологію*. Ф.— експериментальна наука. Дослідження у Ф. проводять за допомогою гострого (*вівісекції*, *ізольованих органів*, *перфузії*) або хронічного (*методики умовних рефлексів*, накладання *фістул*, *трансплантації*, вживлення електродів тощо) експериментів. Функції цілого організму досліджують, застосовуючи методики *електроенцефалографії*, *електрокардіографії*, *міографії*, *біотелеметрії*.

Перші відомості з Ф. були одержані ще у стародавні часи і були тісно пов'язані з лікуванням. Вже в працях *Гіппократа* наводяться детальні відомості про рідини організму та їх співвідношення. *Арістотель* у трактаті «Про частини тварин» описав функції ряду внутр. органів. Значного розвитку Ф. досягла в працях *Галена* про заг. функції нервової

системи, серця та ряду ін. органів. В епоху Відродження почалось інтенсивне вивчення спочатку анатомічної будови (праці А. *Везалія*, М. *Мальпігі* та ін.), а потім і фізіол. функцій різних систем організму. Внаслідок широкого впровадження дослідів на тваринах, зокрема вівісекції, У. *Гарвей* (1628) відкрив *кровообіг*, Р. *Бойль* (1660) показав значення повітря для життя тварин, а А. *Лавуазьє* (1775) визначив роль у цьому процесі кисню та виміряв величину *теплопродукції*. Р. *Декарт* (1649) висловив припущення про відбивний (рефлекторний) принцип функціонування мозку, яке через два сторіччя знайшло повне підтвердження у дослідах франц. вчених Ж. Легаллуа, П. Флуранса, Ф. Мажанді та англ.— М. Холла, Ч. Белла та ін. Важливе значення для розвитку Ф. мало відкриття Л. *Гальвані* (1791) біоелектричних процесів в організмі, що стало початком сучасної *електрофізіології*

Детальне експериментальне вивчення функцій організму розгорнулось у 19 ст., завдяки досягненням, одержаним на той час у фізиці, хімії та заг. біології (особливо встановленню клітинної будови живої тканини та створенню *еволюційного вчення*). У 19 ст. були закладені основи сучас. розуміння механізмів рефлекторної діяльності мозку, важливу роль у цьому відіграли роботи І. М. *Сєченова* з природи центр. *гальмування*; були одержані дані про сенсорні та моторні функції *кори великих півкуль головного мозку* (праці нім. вчених Г. Фріча та Е. Гітціга); створені теорії слуху та зору (нім. вчені Г. *Гельмгольц*, Е. Герінг); визначені принципи нервової регуляції дихальної та серцево-судинної діяльності (праці К. *Бернара*, нім. вченого К. Людвіга, вітчизн.— В. Я. *Данилевського*, М. О. Мислявського); встановлено механізми ферментативної травної діяльності та шляхи її нервової та гуморальної регуляції (нім. вчений Р. Гейденгайн, рад.— І. П. *Павлов*). Були відкриті *залози* внутр. секреції та розпочато з'ясування ролі *гормонів* у регуляції фізіол. функцій (франц. вчений Ш. Броун-Секар), визначені транспортні та захисні функції крові і сформульовані основні положення про сталість внутр. середовища організму (*гомеостаз*) та механізми його підтримання (К. Бернар, І. І. *Мечников*). У 20 ст. можливості дослідження фізіол. функцій надзвичайно розширились у зв'язку з використанням у фізіол. експериментах електронних підсилювачів, катодних осцилографів, електронних мікроскопів тощо. Завдяки цьому стало можливим пряме вивчення клітинних процесів, що лежать в основі тих чи ін. функцій організму, зокрема було встановлено клітинні механізми ряду видів рецепції зовн. подразників, виникнення та поширення *імпульсу нервового*, природу синаптичної передачі та гальмування, механізми м'язового скорочення та *секреції*, з'ясовано осн. принципи кодування та передачі сигналів від *рецепторів* у *центральну нервову систему* та обробки інформації, що надійшла, на різних рівнях цієї системи (Дж. *Екклс*, А. *Ходжкін*, Ч. *Шеррінгтон*, Е. *Хакслі*, Б. *Кац*, П. К. *Анохін*, І. С. *Беріташвілі* та ін.). Роботи І. П. Павлова та його школи визначили заг. закономірності перебігу нервових процесів у вищих відділах гол. мозку, що лежать в основі умовно-рефлекторної діяльності та *свідомості*. Вивчення функцій залоз внутр. секреції привело до створення самостійної фізіол. дисципліни — *ендокринології*, важливим досягненням якої стало з'ясування наявності тісного зв'язку ендокринної регуляції з нервовими факторами у єдиній системі *нейро-гуморальної регуляції* (У. *Кеннон*, Б. В. *Алешин*). Визначення точного складу гормонів і *медіаторів* та штучного синтезу багатьох з них, а також речовин, що блокують їхній вплив, стало основою сучас. *фармакології* (О. *Леві*, К. М. *Биков*, Л. А. *Орбелі*, Є. Б. *Бабський* та ін.). Детально вивчені також клітинні та системні механізми функціонування дихальної, серцево-судинної, екскреторної та ін. систем. В Росії Ф. почала успішно розвиватися у 1-й пол. 18 ст. Значна роль у становленні вітчизн. Ф. належить М. В. *Ломоносову*. Провідну роль у розвитку Ф. в Росії відіграли мед. ф-ти Моск. ун-ту, петерб. Медико-хірургічна академія і Петерб. ун-т. Саме тут народилися великі вітчизн. фізіол. школи І. М. Сєченова, І. П. Павлова та М. Є. *Введенського*. На Україні розвиток Ф. припадає на початок 19 ст. і пов'язаний передусім з такими наук. центрами, як Харків., Київ. і Новоросійський в Одесі ун-ти. До провідних укр. дослідників у галузі Ф. належать І. П. Щелков, М. Ф. Білецький, В. Я. Данилевський, О. В. *Нагорний*, Г. В. *Фольборт*, Є. К. *Приходькова*, В. М. *Нікітін* (Харків); О. П. *Вальтер*, В. О. *Бец*, В. Ю. *Чаговець*, О. О. *Богомолець*, Д. С. *Воронцов*, А. І. *Ємченко* (Київ); П. А. Спіро, Б. Ф. *Веріго*, Б. П. Бабкін (Одеса) та ін.

Фізіол. дослідження, зокрема в УРСР, ведуться в *Фізіології інституті* імені О. О. Богомольця АН УРСР. В 1917 створено Т-во російських фізіологів ім. І. М. Сєченова (з 1960 Всесоюзне фізіол. т-во ім. І. П. Павлова). На Україні дослідження з Ф. координують Укр. фізіол. т-во (створене 1961) та Наук. рада з проблем Ф. тварин і людини АН УРСР. В СРСР видається бл. 10 журналів з питань Ф., зокрема на Україні «*Физиологический журнал*» і журнал «*Нейрофизиология*».

Літ.: Ухтомский А. А. Собрание сочинений, т. 1—6. Л., 1950—62; Павлов И. П. Полное собрание сочинений, т. 1—6. М., 1951—52; Введенский Н. Е. Полное собрание сочинений, т. 1—7. Л., 1951—63; Сеченов И. М. Избранные произведения, т. 1—2. М., 1952—56; Быков К. М. Избранные произведения, т. 1—3. М., 1953—58; Бехтерев В. М. Избранные произведения. М., 1954; Орбели Л. А. Избранные труды, т. 1—5. М.—Л., 1961—68; Бабский Е. Б. [та ін.]. Физиология человека. М., 1972; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977; Общая физиология нервной системы. Л., 1979; Частная физиология нервной системы. Л., 1983; Никитин В. Н. Исторический очерк развития физиологии человека и животных. Х., 1983; Иост Х. Физиология клетки. Пер. с англ. М., 1975.

П. Г. Костюк.

ФІЗІОЛО́ГІЯ ПРА́ЦІ — розділ *фізіології* людини та *гігієни праці*, що вивчає вплив трудової діяльності та умов праці на фізіологічні функції людини, формування функціональних систем трудової діяльності. Як самостійна дисципліна Ф. п. набула розвитку у 2-й пол. 19 ст., який був пов'язаний з діяльністю А. Моссо (Італія), Ж. Амара, Г. Вернона (Франція), Н. Цунтца (Австрія), А. Гілла (Англія). Основоположником Ф. п. в Росії був І. М. *Сєченов* (вивчав проблему *втоми*); питаннями Ф. п. та гігієни праці займалися також І. П. *Павлов*, М. Є. *Введенський*, О. О. Ухтомський, П. К. *Анохін*, М. І. Виноградов, зокрема на Україні — Г. В. *Фольборт*, М. В. *Лейник*, М. К. *Вітте* та ін. Дослідження з Ф. п. провадяться під час роботи та поза нею і включають: хронометраж трудових процесів та відпочинку; реєстрацію біопотенціалів серця й скелетних м'язів, мозку; ритму дихання, т-ри тіла і шкіри, рівня секреції гормонів і т. п.; оцінку змін вищих психічних функцій та працездатності при короткочасних дозованих і довгочасних фізичних та психічних навантаженнях. Сучасними проблемами Ф. п. є: діагностика і прогноз працездатності, напруження і втоми, вивчення фізіологічних механізмів навчання та адаптації до праці з метою розробки фізіологічних принципів та критеріїв побудови раціональних режимів праці й відпочинку, професійної орієнтації і добору. Їх розв'язання спрямоване на збереження здоров'я та забезпечення високої ефективності праці. В УРСР дослідження з питань Ф. п. ведуть *Гігієни праці і профзахворювань київський науково-дослідний інститут* та аналогічний ін-т в Донецьку.

Літ.: Физиологические основы повышения эффективности труда. Л., 1978; Навакатикян А. О., Крыжановская В. В. Возрастная работоспособность лиц умственного труда. К., 1979.

О. О. Навакатікян.

ФІЗІОЛО́ГІЯ РОСЛИ́Н — наука, що вивчає процеси життєдіяльності рослинного організму та їхні взаємозв'язки з навколишнім середовищем. Завдання Ф. р.— дослідження явищ поглинання рослиною мінеральних речовин та перетворення їх в *обміні речовин*, транспорту різноманітних речовин в рослині, *фотосинтезу*, *росту* та розвитку рослин, формотворення, стійкості рослин до несприятливих умов існування, механізмів регуляції та саморегуляції процесів життєдіяльності, діяння хім. та фіз. чинників та ін. Ф. р. науково обгрунтовує способи цілеспрямованого керування процесами життєдіяльності рослин з метою підвищення заг. продуктивності с.-г. рослин, покращення якості с.-г. продукції, підвищення стійкості рослин до несприятливих умов середовища, створення раціональної системи землеробства тощо. Ф. р. тісно пов'язана з ін. біол. науками.

зокрема з *біохімією, біофізикою, молекулярною біологією* та *цитологією*, є теор. основою *агрономії*. Ф. р. як самостійна наука сформувалася наприкінці 18 — на початку 19 ст. Цьому передувало відкриття деяких важливих закономірностей життєдіяльності рослинного організму. Так, 1727 англ. вчений С. Гейлс описав пересування води і розчинених в ній речовин в тілі рослин, нім. вчений Й. Кельрейтер 1760 довів, що у рослин існує *статеве розмноження*. Початок досліджень вуглецевого живлення рослин (цей процес пізніше названо фотосинтезом) покладено працями англ. вченого Дж. Прістлі, який 1771 встановив, що рослини в результаті життєдіяльності змінюють склад повітря, та голл. природознавця Я. Інгенхауза, який 1779 довів, що це явище відбувається тільки на світлі. Різні сторони фотосинтезу вивчали інші зарубіжні вчені: швейц.— Ж. Сенеб'є і Н. Соссюр, нім.— Ю. Майєр, Ю. Сакс, англ.— М. Блекман, Г. Браун, амер.— С. Рубен, Б. Чанс, М. Калвін та ін. Велику роль в розробці проблем фотосинтезу відіграли праці К. А. *Тімірязєва*, ін. вітчизн. вчених — О. П. Виноградова, А. С. Фамінцина, М. С. Цвета, у т. ч. укр.— Є. П. *Вотчала*. В. М. *Любименка*, та ін. рад. вчених — Т. М. Годнєва, Ю. С. Карпілова, О. М. Терениа та ін. Вивчення *мінерального живлення рослин* бере початок з праць нім. хіміка Ю. Лібіха, який 1840 встановив, що в основі кореневого живлення лежить засвоєння мінеральних сполук, та з дослідів франц. агрохіміка Ж. Б. Бусенго, який довів (1843—44), що більшість рослин засвоює азот також у вигляді мінеральних солей. Ряд вчених (нім.— Й. Кноп, Ю. Сакс та ін., франц.— Ж. Ролен, М. Жавіль'є та ін., англ.— Б. Бренчлі і У. Стайлс, рос. рад.— Я. В. Нейве, Д. А. Сабінін, І. І. Колосов та ін.) з'ясували значення деяких хім. елементів для життєдіяльності рослин. Велику роль у вивченні мінерального, зокрема азотного, живлення рослин відіграли праці Д. М. *Прянишникова*. *Дихання* у рослин відкрили на початку 19 ст. швейц. вчені Ж. Сенеб'є і Н. Соссюр. Рос. вчені О. М. Бах, І. П. Бородін, В. І. Палладін обгрунтували теорію дихання у рослин, С. П. Костичев довів наявність генетичного зв'язку між *бродінням* і аеробним диханням. Проблеми дихання у рослин розробляли також нім. вчені Г. Віланд, О. Варбург, А. Мейєр, англ.— Г. А. Кребс, рос. рад. вчені О. І. Опарін, Л. О. Іванов, В. О. Таусон та багато ін. *Водний режим рослин, посухостійкість рослин* досліджували нім. вчені В. Пфеффер, А. Уршпрунг, Г. Блюм, англійський — Г. Діксон, американський — Л. Бріггс і Т. Шанц, укр.— Й. В. *Баранецький* і Є. П. Вотчал, рос. рад.— М. О. Максимов, І. І. Туманов, Б. О. Келлер та ін. У вивченні росту і розвитку рослин велике значення мали роботи амер. вченого Ф. В. Вента та укр. рад. ботаніка М. Г. *Холодного*, які встановили наявність гормональної регуляції у рослин. З проблем онтогенезу рослин глибокі дослідження належать амер. вченим В. В. Гарнеру і Г. А. Алларду, які відкрили явище *фотоперіодизму*, рад. вченому М. Х. *Чайлахяну* та ін. У сучас. Ф. р. все ширше застосовуються фізико-хім. методи — спектральний аналіз, мас-спектрометрія, електронна та *ультрафіолетова мікроскопія*, диференціальне *центрифугування*, хроматографія, метод ізотопних індикаторів і т. п., завдяки чому відкрились широкі можливості для проникнення в найпотаємніші сторони життєдіяльності рослин. Виняткове важливе місце в сучас. Ф. р. займають дослідження обміну речовин і перетворення енергії в клітинах рослинного організму, зокрема перетворення енергії світла і шляхи стійкого її запасання в біохім. системах, вивчення зв'язків дихання з фотосинтезом, а також відкриття фотодихання, тобто світлової індукції поглинання рослинною клітиною кисню та виділення CO_2. Сучас. Ф. р. приділяє велику увагу вивченню обмінних процесів у *коренях*. Встановлено роль кореневої системи в регуляції росту і розвитку рослин через синтезовані нею *гібереліни* і *цитокініни*, її здатність здійснювати синтез фізіологічно активних сполук — *амінокислот, нуклеїнових кислот*, ауксинів, а також хлорофілу. Виявлено, що корінь є одним з регуляторів діяльності листків і формування апарату фотосинтезу. Рад. вчені досягли великих успіхів у вивченні фізіології стійкості рослин (жаровитривалості, морозостійкості, солевитривалості тощо), проблем розвитку рослин і водного режиму рослин. У вивченні проблем живлення з'ясовані механізми регуляції поглинання та взаємозв'язків мінерального живлення і водообміну рослин. Провадяться широкі дослідження з проблем цитофізіології, клітинної інженерії, фізіології окремих найважливіших с.-г. рослин. Досягнення Ф. р. широко впроваджуються в с. г. Центром досліджень з Ф. р. на Україні є *Фізіології рослин інститут* АН УРСР. З 1969 видається журнал «*Физиология и биохимия культурных растений*».

Літ.: Прянишников Д. Н. Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1965; Сабинин Д. А. Физиология развития растений. М., 1963; Сытник К. М., Книга Н. М., Мусатенко Л. И. Физиология корня. К., 1972; Рубин Б. А. Курс физиологии растений. М., 1976; Лебедев С. И. Физиология растений. К., 1978; Сытник К. М., Мусатенко Л. И., Богданова Т. Л. Физиология листа. М., 1978; Холодный Н. Г. Избранные труды. К., 1982; Либберт Э. Физиология растений. Пер. с нем. М., 1976.

К. М. Ситник.

ФІЗІОПРОФІЛА́КТИКА (від грец. φύσις — природа і *профілактика*) — запобігання розвитку захворювань людини за допомогою природних та штучно створюваних факторів. Ф. займає середнє положення між *фізіотерапією* і *загартовуванням організму*. В фізіопрофілактичних заходах Ф. використовують ті самі фіз. фактори (сонячні ванни, ультрафіолетове і інфрачервоне випромінювання, фізичні вправи, масаж, купання тощо), що й в фізіотерапії. Завданням Ф. є тренування ослаблих захисно-відновних процесів у фізіологічних системах організму і кореляція їх. В широкому розумінні до Ф. відносять заходи, спрямовані на захист організму людини від несприятливих впливів зовн. середовища і на створення оптимальних умов побуту, праці і відпочинку, які відповідають гігієніч. вимогам.

ФІЗІОТЕРАПІЯ (від грец. φύσις — природа і *терапія*) — розділ медицини, що вивчає лікувальні властивості певних природних факторів, а також преформованих фізичних факторів, механізм їх дії на організм і використання з лікувальною і профілактичною метою. Ще в пам'ятках старод. Індії, Вавілону, Єгипту зустрічаються дані про лікувальні властивості води, сонця, повітря, обкурювань з ароматичними речовинами, масажу, механічних впливів. Про використання цих факторів згадується в працях *Гіппократа, Ібн-Сіни*, стародавніх китайських лікарів. У 18—19 ст. розвиваються такі види Ф.: *франклінізація, гальванізація*, іоногальванізація (*електрофорез*), фарадизація, *дарсонвалізація, діатермія*. На 1-му Міжнародному конгресі з фізичної терапії (1905) було рекомендовано розглядати Ф. як спеціальну медичну дисципліну. Провідні вітчизн. вчені М. Я. *Мудров*, Г. А. *Захар'ін*, С. П. *Боткін*, А. А. Остроумов, М. І. *Пирогов* та ін. надавали великого значення Ф. В дореволюц. часи в Росії за ініціативою вітчизн. вчених О. Ю. Щербака, С. О. Брушгейна, А. А. Михайлова та ін. були створені Ін-т фізичних методів лікування (Севастополь, 1914), 1916 — фізіотерапевтичні ін-ти в Петрограді і Ховріно під Москвою. Широкого розвитку в Росії Ф. набула тільки після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Створюються н.-д. ін-ти, що стають методичними центрами для проведення наукових досліджень з питань лікувально-профілактичного застосування фіз. чинників у різних регіонах країни (Одеса, Свердловськ, Томськ та ін.). Розвиваючись на основі досягнень фізики, електроніки, біофізики і фундаментальних досліджень в галузі фізіології (М. Є. *Введенського*, О. О. *Ухтомського*, І. М. *Сєченова*, І. П. *Павлова*, П. К. *Анохіна*), Ф. збагатилася методами використання імпульсного струму, високочастотних електричних, магнітних і електромагнітних полів, ультразвукових і звукових механічних коливань, світлових випромінювань, лазерів та ін. Сучас. Ф., завдяки можливості впливати на функціональні системи організму, стимулювати захисно-компенсаторні та відновлювальні процеси в організмі хворого, може поєднуватися з медикаментозною терапією (або в ряді випадків замінювати її), що дозволяє зменшити або повністю виключити побічні дії лікарських препаратів. З метою підвищення ефективності методів Ф. практикується застосування двох і більше фіз. чинників у сполученому або послідовному режимах. Застосування методів Ф. з профілактич.

метою сприяє тренуванню захисних механізмів організму, підвищенню опірності несприятливим впливам зовнішнього середовища. Дослідження з проблем Ф., зокрема на Україні, ведуться в *Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинському науково-дослідному інституті* та *Курортології одеському науково-дослідному інституті*. Підготовка спеціалістів з Ф. здійснюється на клінічних кафедрах мед. ін-тів і ін-тах удосконалення лікарів. Лікарі-фізіотерапевти об'єднані у Всесоюзне т-во фізіотерапевтів і курортологів, що має свої відділення в усіх республіках і багатьох містах країни. Питання з проблем Ф. висвітлюються в журналі «Вопросы курортологии, физиотерапии и лечебной физической культуры». Див. також *Грязелікування, Світлолікування, Водолікування, Механотерапія*.

Літ.: Климатология и физиотерапия. К., 1967; Улащик В. С. Введение в теоретические основы физической терапии. Минск, 1981; Царфис П. Г. Действие природных факторов на человека. М., 1982.

Б. В. Богуцький.

М. С. Фізулі.

ФІЗУЛІ Мухаммед Сулейман-огли (1494, м. Кербела, Ірак — 1556, там же) — азерб. поет. Писав азерб., перською й арабською мовами. Автор класичних газелей, касид, рубаї. Осн. мотив його творів — чисте, високе кохання, в якому поет бачить смисл життя. Ф. написав 13 великих творів, 11 з них — оригінальні, 2 — перекладні. Найпопулярніші з них — лірико-епічна поема «Лейлі і Меджнун», науково-філос. трактат «Піднесення переконань», алегорична поема «Гашиш і вино». Політ. сатира Ф. «Шикаєт-наме»— один з кращих зразків ранньої азерб. прози. В творі «Піднесення переконань» поряд з аналізом старод. філософії Індії, Ірану, Арабського Сходу й Азербайджану є цікаві відомості про античну філософію. Ф.— основоположник азерб. літ. мови. За мотивами поеми «Лейлі і Меджнун» У. Гаджибеков створив (1907) азерб. однойменну оперу. Творчість Ф. мала великий вплив на багатьох поетів Азербайджану і всього Сходу. Про Ф. писав А. *Кримський*. В Баку Ф. споруджено пам'ятник (1958).

Тв.: Рос. перекл. — Лейли и Меджнун. М., 1958; Избранное. Баку, 1958; Газели. М., 1959; Лирика. Баку, 1981.

Літ.: Крымский А. История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка, т. 1. М., 1910; Араслы Г. Великий азербайджанский поэт Физули. Баку, 1958.

В. І. Ціпко.

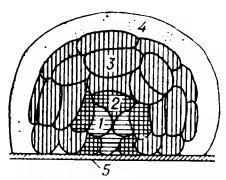

Фікоціан і фікоеритрин у фікобілісомі: *1* — алофікоціан; *2* — фікоціан; *3* — фікоеритрин; *4* — строма; *5* — ламела.

ФІКОЕРИТРИ́Н (від грец. φῦκος — водорость та ἐρυθρός — червоний) — червоний *пігмент* (*хромопротеїд*), характерний для червоних та деяких синьо-зелених водоростей. Ф. відносять до біліпротеїдів, хромофорна група яких — фікоеритробілін (мезобіліеритрин) міцно зв'язана з білковим компонентом. Фікоеритробілін являє собою нециклічний тетрапірол, послідовність бічних ланцюгів якого подібна до їх розташування в циклічному тетрапіролі протопорфірину IX, що є попередником *хлорофілу* і гема *гемоглобіну*. Білковий компонент Ф. досліджений мало. Ф. локалізований разом з ін. фікобіліпротеїдами у фікобілісомах переважно у формі гексамерів. Ф. відіграє роль фотосенсибілізатора в процесі *фотосинтезу*. *О. Г. Судьїна.*

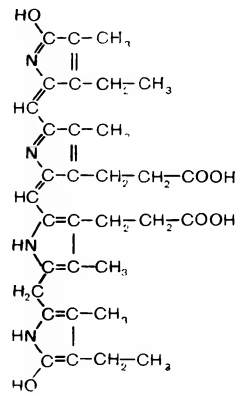

Хромофорна група **фікоеритрину** — мезобіліеритрин.

ФІКОМІЦЕ́ТИ (Phycomycetes) — застаріла назва класу нижчих грибів. До Ф. відносили в першу чергу хітридієві гриби (сучасний клас хітридіоміцети) та *сапролегніальні гриби*.

ФІКОЦІА́Н, фікоціанін (від грец. φῦκος — водорость і κυανός — темно-синій) — синій *пігмент*, характерний для синьо-зелених та деяких груп червоних водоростей. Ф. належить до біліпротеїдів і являє собою *хромопротеїд*, у якого хромофорна група (фікоціанобілін) міцно зв'язана з білком. Фікоціанобілін (мезобілівіолін) за хім. будовою подібний до фікоеритробіліну (див. *Фікоеритрин*). Білковий компонент мало досліджений. Ф. разом з фікоеритринами містяться у фікобілісомах переважно у формі гексамерів і відіграють роль фотосенсибілізаторів у процесі *фотосинтезу*.

О. Г. Судьїна.

ФІКРЕ́Т Тевфік (1867—1915) — тур. письменник. Див. *Тевфік Фікрет*.

ФІКСА́ЦІЯ, фіксування (від лат. fixus — міцний, сталий) — 1) Закріплення чого-небудь, наприклад фотозображень (див. *Фіксування фотографічне*), реєстрація у письмовій формі відомостей або думок, встановлення деталей у певному положенні. 2) Зосередження на чомусь, напр. Ф. уваги.

ФІКСА́ЦІЯ у біології — спосіб збереження зажиттєвої структури біологічних об'єктів (клітин, тканин, органів тощо) шляхом діяння на них фіз. та хім. чинників (фіксаторів). Ф. використовують при виготовленні препаратів, зокрема мікроскопічних (див. *Мікроскопічна техніка*). В основі дії фіксаторів лежать фізико-хім. процеси. До фіз. методів Ф. належать, напр., висушування, *ліофілізація*, до хім.— діяння хім. реактивами (напр., формаліном, спиртом, ацетоном, оцтовою, осмієвою, хромовою к-тами, солями важких металів), фіксуючими сумішами (напр., рідинами Ценкера, Максимова, Буена, Карнуа та ін.). Той чи ін. фіксатор застосовують відповідно до властивостей і розмірів об'єкта, а також мети дослідження. Напр., при гістологічних дослідженнях в більшості випадків застосовують Ф. формаліном, при цитологічних — складні фіксатори, до складу яких, крім формаліну, входять осмієва к-та або солі важких металів (кобальту, урану, кадмію, хрому, ртуті та ін.), при гістохімічних — суміші на спиртовій основі, з метою збереження активності *ферментів* — ліофілізацію. Для електронної мікроскопії часто проводять «подвійну» Ф.: в альдегідах, а потім чотириокисом осмію.

ФІКСО́ВАНІ ПЛАТЕЖІ, рентні платежі — за соціалізму форма вилучення до *бюджету державного* частини чистого доходу об'єднань (підприємств), що створюється в них за рахунок факторів, незалежних від діяльності колективу. В основі рентних платежів лежать диференційовані доходи, зумовлені відмінностями в природних факторах виробн. продукції певного виду. Ф. п. в галузях обробної пром-сті спричинені неоднаковими на різних підприємствах тех.-екон. умовами, незалежними від діяльності їхніх колективів (масштаби виробн., технологія процесу тощо). Рентні платежі встановлюють для об'єднань (підприємств) добувної пром-сті, в яких через особливо сприятливі природні чи трансп. умови (місцезнаходження корисних копалин, глибина залягання їх, потужність шару, процент вмісту металу в руді тощо) створюється диференціальний чистий дохід. Внаслідок діяння зазначених факторів на деяких підприємствах рентабельність вища, ніж у середньому по галузі. Розмір Ф. п. встановлюють М-во фінансів СРСР і Держ. к-т цін СРСР за погодженням з відповідними м-вами й відомствами на ряд років: для підприємств добувної пром-сті — в твердих сумах (в крб. та копійках з одиниці продукції — 1 т нафти, 1 м³ газу тощо), для підприємств обробної пром-сті — в процентах до вартості продукції або до суми прибутку та в твердих сумах. Питома вага Ф. п. в доходах держ. бюджету СРСР незначна. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) передбачено розширити практику застосування Ф. п. щодо високорентабельних видів продукції виробничого призначення, яку випускають протягом тривалого часу. *В. А. Фере.*

ФІКСУВА́ННЯ ФОТОГРАФІ́ЧНЕ, закріплення фотографічне — видалення із світлочутливого шару *фотографічних матеріалів* залишків галоїдного срібла (не відновленого під час *проявлення фотографічного*), що сприяє збереженню фотографічного зображення тривалий час. Полягає в обробці проявленого фотоматеріалу у фіксажі — водному розчині (або пасті), осн. частиною якого є фіксуючі речовини, здатні перетворювати галоїдне срібло на розчинні у воді сполуки срібла. Найпоширеніша фіксуюча речовина — *тіосульфат натрію*. Під час його взаємодії з галоїдним сріблом спочатку утворюється важкорозчинна сіль срібла $Ag_2S_2O_3$ (на цій стадії фотозображення стає прозорим — зникають видимі сліди галоїдного срібла), а потім — легкорозчинна комплексна сіль $Na_4Ag_2(S_2O_3)_3$, що її видаляють при заключному промиванні. Ф. ф. прискорюється в т. з. швидких фіксажах, у які додатково вводять хлорид амонію, при підвищенні т-ри розчину (до 23 °С), в разі його перемішування біля поверхні фотоматеріалу. Тривалість Ф. ф. (пересічно) для негативних матеріалів з дрібнозернистою емульсією — 8—10 хв, з великозернистою — 15—20, для позитивних матеріалів — 5—10 хв. Іноді вдаються до прискореної оброб-

ки фотоматеріалів у фіксуючому проявнику, що дає змогу одержувати в одному розчині проявлене і зафіксоване зображення.

ФІКТИ́ВНИЙ КАПІТА́Л (від лат. fictus — удаваний, вигаданий) — *капітал*, що існує у вигляді *цінних паперів* (*акцій*, *облігацій*, заставних листів). Ф. к. не має власної вартості, існує поряд з реальним капіталом; являє собою титул *власності*, який дає юрид. право їхньому власникові на одержання частки *додаткової вартості* у формі *процента* або *дивіденду*. Ф. к. у процесі *виробництва* участі не бере. Водночас він обертається на *біржі* як *грошовий капітал*. Власник Ф. к. може повернути свій капітал, лише продавши власні цінні папери. Розміри Ф. к. не збігаються з розмірами дійсного капіталу. Розвиток капіталізму, зростання *акціонерних товариств* призвели до постійного зростання розмірів Ф. к., що лише посередньо є свідченням зростання реального капіталу. Величина Ф. к. дорівнює сумі цін акцій та облігацій і постійно коливається залежно від розмірів позичкового процента, рівня цін, руху *капіталістичного циклу*, розмірів доходів по цінних паперах. Зростання Ф. к. у вигляді облігацій держ. позик свідчить про зростання держ. боргу.

В. М. Лимников.

ФІ́КУС (Ficus) — рід рослин родини шовковицевих. Дерева, кущі, *ліани*, *епіфіти*. Листки прості, у деяких Ф. лопатеві. Квітки одностатеві, дрібні, сидять всередині розрослої порожнистої кулястої або грушовидної осі суцвіття. Плід — горішок. Понад 800 (за ін. джерелами, бл. 1000) видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках обох півкуль. Серед Ф. багато т. з. ліан-душителів, які обвивають ін. дерева і призводять до загибелі їх; деякі починають своє життя на ін. деревах як епіфіти, потім дуже розростаються, вкорінюються й спричинюють відмирання рослини-хазяїна (напр., *баньян*). В СРСР — один дикорослий вид *інжир*, який культивують як плодове дерево. Ряд Ф. вирощують у кімнатах як декоративні.

ФІКЦІОНАЛІ́ЗМ [від лат. fictio (fictionis) — вигадка] — суб'єктивно-ідеалістичне філос. вчення, за яким наше уявлення про світ являє собою сукупність *ілюзій*, *фікцій*, що є практично виправданими, проте позбавленими теор. значення; різновид *агностицизму*. Продуктами мислення, за Ф., є своєрідні «корисні фікції», які не мають нічого спільного з об'єктивною дійсністю і служать лише інструментами орієнтації в світі. Ф. близький до *прагматизму*, *махізму*, *волюнтаризму*.

ФІ́КЦІЯ (лат. fictio — вигадка) — неіснуюче, невірне, хибне, вигадане, видаване з певною метою за дійсне.

ФІЛАДЕ́ЛЬФІЯ — місто на Сх. США, в штаті Пенсільванія. Розташована на р. Делавер при впадінні в неї р. Скулкілл. Вузол з-ць і автошляхів, значний мор. порт (2-й за вантажообротом після Нью-Йорка) на Атлантичному узбережжі, аеропорт. 1,7 млн. ж. (1980). Засн. 1682. У Ф. було прийнято *Декларацію незалежності 1776* і першу конституцію США (1787). Була одним з гол. центрів *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83*. В 1790—1800 — столиця США. В 19 ст. Ф. була оплотом *аболіціонізму*. З серед. 19 ст.— один з осередків робітн. руху. Розвинуте машинобудування: радіоелектронне, авіакосмічне, верстато-, вагоно-, локомотиво-, суднобудування, автоскла-

Філадельфія. Панорама частини міста.

дання, виробн. пром. і енерг. устаткування тощо. Значна нафтопереробна і нафтохім. пром-сть. Металургійні, поліграф., фарм., текст. (у т. ч. виробн. килимів), швейні, харчосмакові та ін. підприємства. Арсенали, монетний двір, військ. верф. У місті багато банків, торг. фірм. Ряд ун-тів, зокрема Пенсільванський (засн. 1740), технологічний і муз. ін-ти. Академії природничих наук, прикладного мистецтва, музики. Численні н.-д. ін-ти і т-ва (у т. ч. Ін-т Франкліна з лабораторією ядерної фізики, Амер. філос. т-во). Музеї: історичний, мистецтва. Едгара *По*, *Родена* та ін. Театри.

ФІЛАЛЕ́Т (від грец. φιλαλήθης — правдолюбний) Христофор (рр. н. і см. невід.) — псевдонім автора одного з найвизначніших творів полемічної літератури кін. 16 — поч. 17 ст.— «Апокрисис або отповедь на книжкы о соборе берестейском...». Твір видано 1597 польською, а 1598 — староукр. мовою (див. *«Апокрисис»*). Захищаючи інтереси укр. народу, Ф. гостро виступав проти папства, викривав антинар. суть унії. За здогадами, псевдонім належить польському письменникові, учасникові острозького гуртка вчених Марціну Броневському.

Літ.: Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис». Львів, 1964.

В. П. Колосова.

ФІЛАНТРОПІ́НІЗМ, філантропізм (від грец. φιλανθρωπία — людинолюбність) — ліберальна бурж.-пед. течія в Німеччині 18—19 ст. Основоположниками її були Й. *Базедов*, Б. Блаше, Й. Гутс-Мутс, Х. Зальцман та ін., базисом — ідеї просвітителів середини 17 — поч. 18 ст. про поєднання навчання з продуктивною працею. Філантропіністи виступали проти формалізму в навчанні й вихованні, за наближення навчання до потреб реального життя. В закритого типу платних філантропінах— «школах людинолюбства та добрих звичаїв» (перший створено Й. Базедовом у Дессау) педагоги-філантропіністи проводили навчання з урахуванням інтересів і нахилів дітей, фіз. і трудове виховання, вдосконалювали методику викладання, приділяли велику увагу реліг. вихованню. В школах зберігався становий поділ учнів. Навчаючись разом з дітьми аристократів, діти бідняків виконували обов'язки слуг. Ф. вплинув на т. з. нове виховання (див. *Фер'єр* А.). Н. К. Крупська критикувала класовий характер Ф. у праці «Народна освіта й демократія» (1915; опубл. 1917).

В. І. Бондар.

ФІЛАРЕ́Т [Федір Микитович Романов; бл. 1555—12 (22).X 1633] — рос. політ. діяч, патріарх (1608—10 і з 1619), боярин (з 1587). Був наближеним царя *Федора Івановича*. За правління *Бориса Годунова* з 1600 — в опалі, пострижений у чернц. За *Лжедмитрія I* (з 1605) — ростов. митрополит. У 1608—10 був у тушинському таборі *Лжедмитрія II*, тут його оголошено патріархом. Брав участь у скиненні з престолу *Василія Шуйського*. Учасник вироблення політики *«семибоярщини»*. В 1611—19 —у польс. полоні. Повернувшись до Москви, став офіц. співправителем свого сина *Михайла Федоровича*, фактично управляв країною.

«ФІЛАРЕ́ТИ» (від грец. φιλάρετος — той, що любить доброчесність) — таємна організація польс. студентів Віленського ун-ту 1820—23, члени якої співчутливо ставилися до польс. нац.-визвольного руху. Засн. *«філоматами»* як дочірня організація.

ФІЛАРМО́НІЯ (від грец. φιλέω — люблю і ἁρμονία — зв'язок, стрункість, злагодженість) — концертна організація, що пропагує муз. твори, твори ін. видів мистецтва (танець, худож. читання тощо), а також виконавську майстерність. Філармонічні т-ва виникли в 19 ст. в містах Європи і Америки, пропагували переважно симф. музику. Перші рад. Ф. організовано в Петрограді (1921) і Москві (1922). На 1983 в СРСР 145 Ф. У їхньому складі — постійні виконавці-солісти, симф. і камерні оркестри, хори, камерні ансамблі тощо. Ф. на Україні ведуть свою історію від відділень *Російського музичного товариства*. Зокрема, в Києві, 1918—19 існувало концертне бюро, пізніше філармонічне товариство під керівництвом Л. *Штейнберга*, яке 1928 було перетворено на Укр. акціонерне філармонічне т-во (у Харкові). У 1932 т-во називалося Центр. управління Української держ. філармонії (Укрфіл, існувало до 1933). З 1934 міститься у Києві і має назву Київ. держ. філармонія. Ф. працюють в усіх обл. центрах України.

ФІЛАТЕЛІ́Я (франц. philatélie, від грец. φιλέω — люблю і ἀτέλεια — звільнення від оплати, тут — поштові марки) — колекціонування марок та інших знаків поштової оплати, конвертів і листівок з на-

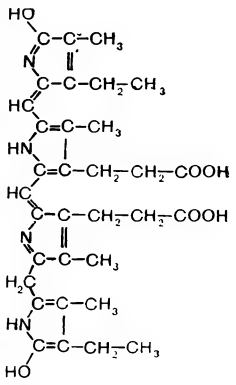

Хромофорна група **фіксціану** — мезобілівіолін.

Фікус повзучий (вгорі) та укоріннливий.

друкованими марками тощо. Зародилася в 40-х рр. 19 ст. Термін «філателія» запровадив 1864 франц. колекціонер Г. Ерпен. У 1966 в СРСР створено Всесоюзне т-во філателістів. Видаються щорічник «Советский коллекционер» (з 1963), щомісячний бюлетень «Филателия СССР» (з 1966). Випущено «Каталог почтовых марок СССР. 1918—1974» (М., 1976), до якого додаються щорічні доповнення. В 1977 до Міжнар. федерації філателістів (засн. 1926) входило 60 країн, у т. ч. СРСР (з 1967).

В. І. Філатов.

ФІЛА́ТОВ Валентин Іванович (12.VIII 1920, Свердловськ — 10.VIII 1979, Москва) — рос. рад. артист цирку, дресирувальник, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1953. Походив з циркової сім'ї, працював у цирку з 6 років, був акробатом, еквілібристом тощо. В 1941 створив атракціон «Дресировані ведмеді». Під керівництвом Ф. створені програми «Ведмежий цирк», «Цирк звірів», «Весілля у ведмежому цирку» та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

В. П. Філатов.

ФІЛА́ТОВ Володимир Петрович [15 (27). II 1875, с. Михайловка Саранського пов. Пенз. губ., тепер Пенз. обл.— 30.X 1956, Одеса] — український рад. офтальмолог і хірург, акад. АН УРСР (з 1939) і АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Герой Соціалістичної Праці (1950). У 1897 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. Засновник школи рад. офтальмологів. З 1903 працював в очній клініці в Одесі (з 1908 — доктор мед. наук). З 1911 — професор і зав. кафедрою очних хвороб мед. ф-ту Новоросійського ун-ту в Одесі (з 1921 — професор і зав. кафедрою очних хвороб Одес. мед. ін-ту); в 1936 —56 очолював Ін-т офтальмології (тепер *Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут* ім. акад. В. П. Філатова). Ф. запропонував і впровадив оригінальний метод відновлювальної хірургії (пластика на круглому стеблі, т. з. філатовське стебло), який набув поширення у багатьох країнах світу. Розробив і практично розв'язав проблему *трансплантації* рогівки. Ф. удосконалив техніку цієї операції, сконструював спец. інструментарій та вперше широко впровадив застосування трупної рогівки як матеріал для пересаджування; завдяки працям Ф. кератопластика стала ефективним методом повернення зору посліпим від більм. Ф. успішно працював над проблемами офтальмохірургії, лікування *глаукоми, трахоми* тощо. Створив вчення про *біогенні стимулятори*, що стало основою лікувального методу тканинної терапії. Ф.— засновник і редактор «*Офтальмологического журнала*», створив школу рад. офтальмологів. Депутат Верховної Ради УРСР 1, 2, 3, 4-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна, Вітчизняної війни 1-го ступеня та ін. орденами, медалями. Золота медаль ім. І. І. Мечникова АН СРСР, 1951; Державна премія СРСР, 1941.

Г. Філдінг.

Тв.: Оптическая пересадка роговицы и тканевая терапия. М., 1945; Тканевая терапия. Ташкент, 1948; Мои пути в науке. Одесса, 1955; Избранные труды, т. 1—4. К., 1961.

Н. О. Пучківська.

ФІЛА́ТОВ Костянтин Володимирович (н. 20.X 1926, Київ) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). У 1955 закінчив Одес. художнє уч-ще, де навчався у Л. *Мучника*, М. *Тодорова* та ін. Твори: «Докери» (1960), «Моє місто» (1961), «Пересип. Одеса»

К. В. Філатов. В. І. Ленін. 1970. ДМУОМ у Києві.

(1963), «Т. Шевченко на засланні» (1964), «Красна площа» (1964—65), «В. І. Ленін» (1970), «Рік 1941-й» (1974—75). «Судноремонтники» (1979—80). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

ФІЛА́ТОВ Юрій Миколайович (н. 30.VII 1948, смт Нова Ушиця Новоушицького р-ну Хмельн. обл.) —укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту (з 1970; гребля на байдарках). Член КПРС з 1972. Олімпійський чемпіон (1972, 1976) на байдарці-четвірці на дистанції 1000 м; чемпіон світу 1970, 1971, СРСР — 1969—72, 1976 на різних дистанціях у складі різних екіпажів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медаллю.

ФІЛД (Field) Джон [26.VII 1782, Дублін — 11 (23).I 1837, Москва] — ірл. піаніст, композитор і педагог. Муз. освіту здобув приватно. Як піаніст-віртуоз виступав з 10 років. З 1802 жив у Росії (Петербург, Москва), концертував і викладав гру на фортепіано. Серед його учнів — О. *Верстовський*, О. Гурильов, Антон Контський; у Ф. брав уроки і М. *Глинка*. Створив новий жанр фп. музики — *ноктюрн*. Автор творів для фортепіано, камерно-інструм. ансамблів, арій, романсів.

ФІ́ЛДІНГ (Fielding) Генрі (22.IV 1707, Шарпем-Парк, поблизу Гластонбері, Сомерсетшір — 8.X 1754, Лісабон) — англ. романіст, драматург, публіцист. Належав до радикально - демократичного крила *Просвітительства*. Протягом 1728—37 написав 25 комедій, спрямованих проти соціальної і політ. системи Англії. Найзначнішими є комедія звичаїв «Політик з кав'ярні, або Суддя у власній пастці» (1730), пародія «Трагедія трагедій, або Життя і смерть Великого Хлопчика-мізинчика» (1731), баладна опера «Дон Кіхот в Англії» (1734), політико-сатиричні комедії «Пасквін» (1736) та «Історичний календар на 1736 рік» (1737) лінія яких продовжена в романі-памфлеті «Історія життя покійного Джонатана Уайльда Великого» (вид. 1743). «Комічні епопеї» Ф.— романи «Історія пригод Джозефа Ендруса та його друга Абраама Адамса» (1742) та «Історія Тома Джонса, знайди» (1749) — найбільший здобуток англ. роману просв. реалізму. Широке критичне зображення соціальної дійсності поєднується в них з оптимізмом і гуманізмом. В останньому романі Ф. «Амелія» (1752) відбилася криза просвітительського оптимізму. Писав публіцистичні твори, видавав опозиційні журнали.

Тв.. Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1954; Комедии. М., 1954; Фарсы. М., 1980.

Літ.: Елистратова А. Фильдинг. М., 1954; Соколянский М. Г. Творчество Генри Филдинга. К., 1975; Левидова И. М. Генри Фильдинг. Биобиблиографический указатель... М., 1957.

М. С. Шаповалова.

ФІЛЕМБРІОГЕНЕ́ЗИ (від грец. φῦλον — рід, плем'я та *ембріогенез*) — зміни ембріонального розвитку, що ведуть до еволюційних змін організмів. Термін було запропоновано 1910 О. М. *Сєверцовим*. За теорією Ф. онтогенетичні (див. *Онтогенез*) зміни є первинними по відношенню до філогенетичних (див. *Філогенез*). Типи (модуси) Ф. — *анаболії, девіація, архалаксис* розрізняють за часом виникнення і характером еволюційних перетворень. Анаболія (надставка) полягає в змінах кінцевих стадій зародкового і початкових стадій післязародкового розвитку, після яких відбувається тільки ріст; спостерігається *рекапітуляція*. Девіація — відхилення на серед. етапах ембріонального розвитку — характеризується частковою рекапітуляцією. Архалаксис полягає в змінах початкових стадій утворення зачатків органів, у т. ч. швидкості їх розвитку; так виникають характерні ознаки надвидових таксонів . Ф. можуть привести до ускладнення будови і функції органів або до їх спрощення (напр., при *паразитизмі*).

О. В. Денисьєвський.

ФІЛЕМО́Н І БАВКІ́ДА (Φιλήμων καί Βαυκίς) — у грец. міфології нерозлучне вірне подружжя з Фрігії, яке в злагоді й любові дожило до глибокої старості. Убогі Ф. і Б. гостинно дали притулок богам *Зевсові* й *Гермесові*. За це боги виконали бажання Ф. і Б. — подарували їм довголіття і можливість одночасно вмерти. Після смерті Ф. і Б. перетворилися на дуб і липу, коріння яких міцно переплелося.

ФІ́ЛЕР (угор. filler) — розмінна монета Угорської Народної Республіки, дорівнює $^1/_{100}$ *форинта*.

ФІЛЕТИ́ЧНА ЕВОЛЮ́ЦІЯ (від грец. φυλή — рід) — поступова односпрямована (без *дивергенції*) *еволюція* однієї таксономічної групи організмів. Ф. е. спостерігається, напр., при сповільненому розвитку надвидових *таксонів*. Одним з прикладів Ф. е. є еволюційний розвиток викопних предків коней: Гіракотеріум (Еогіппус) — Міогіппус — Парагіппус — Пліо-

гіппус — сучасний кінь. Термін був запропонований амер. палеонтологом Дж. Сімпсоном.

О. В. Денисьєвський.

ФІ́ЛИ (грец. φυλή, одн.) — у Стародавній Греції родоплемінні об'єднання, пізніше перетворені на територіальні округи. Родові Ф. складалися з *фратрій*, які поділялися на роди. Кожна Ф. управлялася *агорою*, радою *басилевсів* і виборними басилевсами (воєначальниками), які мали військові, жрецькі й судові права. Заміна родових Ф. територіальними відбувалася в процесі становлення рабовласницьких відносин у Старод. Греції (в Аттіці 510—509 до н. е. за реформою *Клісфена*).

ФІЛІГРАНОЛО́ГІЯ (від *філігрань* і грец. λόγος — вчення), філіграноґрафія — спеціальна історична наукова дисципліна, галузь *палеографії*, що вивчає історію паперу і водяних знаків (філіграней) на ньому. Осн. завдання її — визначення оригінальності й часу написання документів, рукописних і друкованих видань, а також вивчення історії виробництва паперу і його поширення. Дослідження філіграней почалося в Зх. Європі в 18 ст., в Росії — в 40-х рр. 19 ст. (М. П. *Лихачов* та ін.), на Україні — в 70-х рр. 19 ст. (І. М. *Каманін*, О. І. Вітвіцька, І. П. *Крип'якевич*, С. І. *Маслов*, І. Павлик та ін.). В 1960 на 2-му Міжнар. конгресі істориків паперу, що відбувався у Майнці (ФРН), засновано Міжнар. т-во істориків паперу.

Літ.: Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). К., 1974; Клепиков С. А. Филиграни на бумаге русского производства XVIII — начала XX века. М., 1978. *О. Я. Мацюк.*

ФІЛІГРА́НЬ (італ. filigrana, від лат. filum — нитка і granum — зерно) — 1) Один з видів ювелірної техніки; виготовлення декор. ажурних предметів з тонкого скрученого дроту (золотого, срібного чи мідного); твори, виконані у цій техніці. Часом Ф. оздоблюють металеву основу виробів (візерунок у вигляді плетеного мережива). З Ф. часто поєднують *зернь* (припаюють на філігранний орнамент). Ф. відома ще в старод. Єгипті, Греції та Римі, а також на Сході (Середня Азія, Кавказ та ін.) і в Зх. Європі (Італія). На території України найдавніші знахідки Ф. датуються 4—1 ст. до н. е. (курган поблизу м. Феодосії). Була поширена на Русі. У Києві та Рязані під час археол. розкопок знайдено філігранні вироби 9—11 ст. місцевого походження. У 15 ст. в *Оружейній палаті* у Москві в техніці Ф. працювали майстри І. Фомін та Амвросій. У 16 ст. розквіту досягла новгородська Ф. В 15—19 ст. майстерні, де виготовляли Ф., були в Києві, Львові, Кам'янці-Подільському. Колекції виробів, виконаних у техніці Ф., зберігаються в Київ. істор. музеї, в Києво-Печерському держ. історико-культурному заповіднику. 2) Водяні знаки на папері.

«ФІЛІКІ ЕТЕРІ́Я» (Φιλική Ἑταιρεία — «Товариство друзів») — таємна грец. революц. організація, метою якої було визволення Греції з-під гніту *Османської імперії*. Засн. восени 1814 Е. *Ксантосом*, Н. *Скуфасом* і А. *Цакаловим* в Одесі. В 1818 центр «Ф. е.» було перенесено до Стамбула. «Ф. е.» об'єднувала представників різних прошарків грец. населення на тер. Греції та грец. закордонні общини, в т. ч. в Ізмаїлі, Херсоні, Таганрозі, Москві; керівна роль в орг-ції належала грец. прогресивній буржуазії. В 1820 «Ф. е.» очолив А. Іпсіланті. «Ф. е.» відіграла значну роль у підготовці *грецької національно-визвольної революції 1821—29*, після початку якої «Ф. е.» як загальнонац. грец. організація припинила існування. Див. також *Грецькі патріотичні товариства*.

Літ.: Арш Г. Л. Этеристское движение в России. М., 1970. *Г. Л. Арш.*

ФІ́ЛІН Федот Петрович [23.II (7.III) 1908, с. Селіно, тепер Дубенського р-ну Тул. обл.— 6.V 1982, Москва] — рос. рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1962). Член КПРС з 1939. Закінчив Моск. пед. ін-т ім. В. І. Леніна (1931). Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював директором Ін-ту мовознавства АН СРСР (1964—68), Ін-ту рос. мови АН СРСР (1968—82). Автор праць з історії сх.-слов'ян. мов, істор. лексикології й лексикографії рос. мови, етногенезу слов'ян, діалектології й лінгвістичної географії, соціолінгвістики: «Лексика російської літературної мови давньокиївської епохи» (1949), «Утворення мови східних слов'ян» (1962), «Джерела і доля російської літературної мови» (1981) тощо. Вивчав історію укр. мови в її взаємозв'язках з ін. сх.-слов'ян. мовами («Походження російської, української та білоруської мов», 1972, та ін.). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Вітчизн. війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970.

Літ.: Федот Петрович Филин. М., 1978; Федот Петрович Філін. «Мовознавство», 1982, № 4.

В. М. Русанівський.

ФІЛІ́П (Philipe) Жерар (4.XII 1922, Кан — 25.XI 1959, Париж) — франц. актор. У театрі дебютував 1942. В 1943—44 навчався в Паризькій консерваторії. Учасник Руху Опору (1944). З 1951 — актор Нац. театру в Парижі. Серед ролей — Родріго («Сід» Корнеля), принц Гомбурзький («Принц Гомбурзький» Клейста), Лоренззаччо («Лоренззаччо» Мюссе), Рюї Блаз («Рюї Блаз» Гюго), Річард II («Річард II» Шекспіра). З 1943 знімався в кіно. Створив романтичні образи у фільмах: «Ідіот» (1946), «Диявол у плоті» (1947), «Жюльєтта, або Ключ до провидінь» (1951). З великим успіхом зіграв ролі Фабріціо («Пармський монастир», 1948), молодого Фауста («Краса диявола», 1950), Фанфана-Тюльпана («Фанфан-Тюльпан», 1952). Знімався також у фільмах «Червоне і чорне», «Монпарнас, 19», «Великі маневри» та ін. Поставив фільм «Тіль Уленшпігель» (спільно з Й. *Івенсом*, 1956), в якому виконав головну роль. У 1956 відвідав СРСР.

Літ.: Шмаков Г. Г. Жерар Филип. Л., 1974; Жерар Филип. Воспоминания, собранные Анн Филип. Пер. с франц. Л.—М., 1962.

ФІЛІПЕ́НКО Аркадій Дмитрович [26.XII 1911 (8.I 1912), Київ — 24.VIII 1983, там же] — укр. рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1939 закінчив Київ. консерваторію (клас композиції Л. *Ревуцького*). Твори: дит. опера «В зеленім саду» (1968); оперети «Голий президент» (1967), «Сто перша дружина султана» (1972); кантати «Прославим слово Леніна» (1967), «У дружбі воєдино» (1970); вокально-симф. поема «Дума про безсмертного Кобзаря» (1960); симфонія для струнного оркестру (1976), «Героїчна поема» (1947), «Концертний вальс» (1957); камерно-інструм. ансамблі, фп. твори, хорові, масові пісні, музика до спектаклів і кінофільмів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

ФІЛІ́ПП II (Felipe; 21.V 1527, Вальядолід — 13.IX 1598, Ескоріал) — король Іспанії з 1556 з династії *Габсбургів*. Сприяв зміцненню *абсолютизму*, був фанатичним поборником католицизму (підтримував *інквізицію*, переслідував *єретиків* і *морисків*). Посилив феод.-абсолютистський гніт у Нідерландах (входили до складу Іспанії), чим прискорив початок *Нідерландської буржуазної революції 16 століття*. В 1581 приєднав до своїх володінь Португалію. Воював проти Англії (ісп. «*Непереможна армада*» 1588 зазнала поразки) і Франції.

ФІЛІ́ПП II Август (Philippe II Auguste; 21.VIII 1165, Париж — 14.VII 1223, Мант) — король Франції (1180—1223) з династії *Капетінгів*. За його правління проводилася політика об'єднання країни (протягом 1202—14 були відвойовано у *Плантагенетів* Нормандію, Анжу, Мен, Турень, частину Пуату), почато приєднання до королівських володінь Пд. Франції. В 1189—91 Ф. II був одним з керівників 3-го *хрестового походу*.

ФІЛІ́ПП II Македонський (Φίλιππος; бл. 382—336 до н. е.) — цар Стародавньої *Македонії* (359—336 до н. е.), батько *Александра Македонського*. Завершив об'єднання Македонії в єдину д-ву (359 до н. е.). Здійснив ряд реформ, у т. ч. військову (створення регулярної армії, сильного флоту), фінансову (карбування золотої монети, запровадження єдиної монетної системи). За його правління встановлено (338 до н. е.) політ. гегемонію Македонії над Грецією.

ФІЛІ́ПП IV Красивий (Philippe IV le Bel; 1268, Фонтенбло — 29. XI 1314, там же) — франц. король з 1285 з династії *Капетінгів*. Приєднав до королівського *домену* Ангумуа (1308), Ліонне (1312). В 1300 захопив Фландрію, але втратив її 1302 в результаті повстання фландрських міст (див. «*Брюггська утреня*»). Поставив папство в залежність від франц. королів. Скликав перші *Генеральні штати* (1302). Ліквідував орден тамплієрів (1312).

Ж. Філіп

А. Д. Філіпенко

Філігрань. Срібна чарка з філігранною сіткою. 18 ст. Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

ФІЛІ́ППІКА [грец. Φιλιππικά (λόγος)] — гнівна викривальна промова або стаття. Походить від промов давньогрец. оратора *Демосфена* проти царя Філіппа Македонського. Згодом *Ціцерон* свої промови проти Антонія також називав філіппіками.

ФІЛІППІ́НИ, Республіка Філіппіни — держава в Пд.-Сх. Азії, розташована на Філіппінських о-вах у Тихому ок. В адм. відношенні поділяється на 74 провінції.

Герб Філіппін.

Державний лад. Ф.— республіка. Глава д-ви — президент, що є одночасно командуючим збройними силами. У його руках фактично зосереджено всю законодавчу й виконавчу владу. Законодавчі функції Нац. зборів мають формальний характер. Уряд очолює прем'єр-міністр.

Природа. Див. *Філіппінські острови.*

Населення. На Ф. живе бл. 90 різних народів. Найбільші з них: *вісайя* (20 млн. чол.), *тагали* (10,3 млн.), ілоки (5,3 млн.), біколи (3,2 млн.), пампангани (1,4 млн.), пангасинани (1,35 млн.), народи моро (заг. чисельність — 2,15 млн.), китайці (500 тис. чол.) та ін. Офіц. мови — тагальська і англійська. Пересічна густота нас. — 166,6 чол. на 1 км² (1982). Міське населення становить 39,9 % (1976). Найбільші міста: *Маніла, Кесон-Сіті, Себу, Давао.*

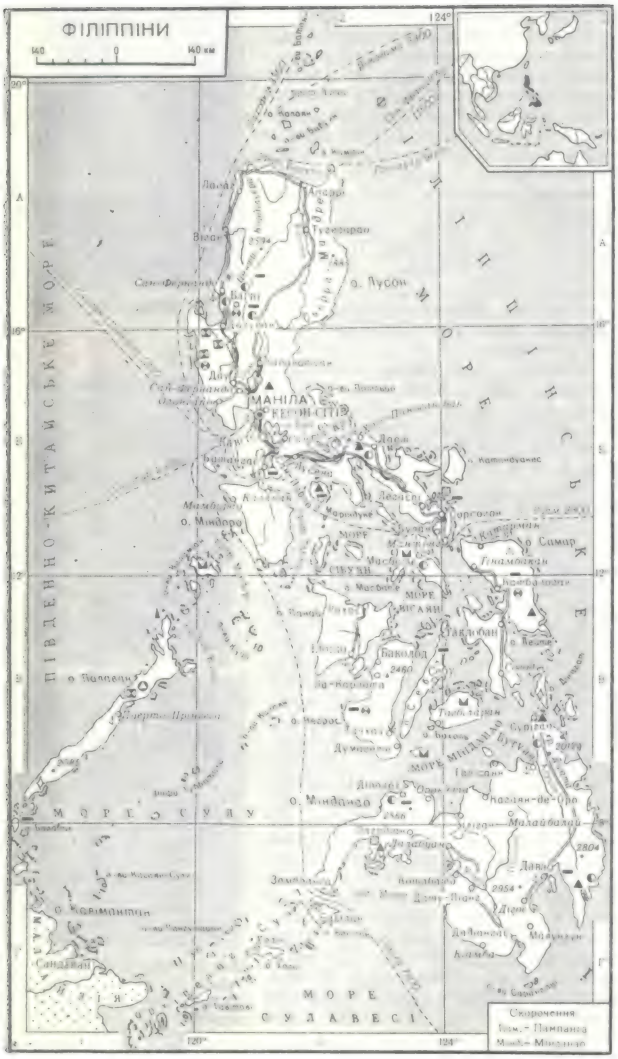

Історія. Найдавніші людські поселення на тер. Ф. належать до *палеоліту*. В 15—16 ст. на більшій частині тер. Ф. панував первісно-общинний лад, у деяких узбережних районах почало складатися класове суспільство ранньофеод. типу. В 14—15 ст. на Ф. поширився *іслам*. У 1521 Філіппінські о-ви відкрила експедиція Ф. *Магеллана*. В результаті військ.-мор. експедицій 60—70-х рр. 16 ст. територія Пн. і Центр. Ф. підпала під владу Іспанії. В 1-й пол. 19 ст. на Ф. почав проникати іноз. капітал, формувалася місц. горг.-пром. буржуазія, склалася інтелігенція. Прихильники реформ (Х. *Рісаль*, М. дель Пілар та ін.) створили перші патріотич. орг-ції. В 1892 виникла таємна патріотична орг-ція *Катіпунан* на чолі з А. *Боніфасіо* та ін. За її закликом почалася нац.-визвольна революція 1896—98. В квітні 1898 США почали війну за загарбання ісп. колоній (див. *Іспано-американська війна 1898*). У цій обстановці 12.VI 1898 Ф. було проголошено незалежною республікою. В результаті *американо-філіппінської війни 1899—1901* США захопили Ф. В 1934 Ф. здобули автономію. В роки 2-ї світової війни тер. Ф. окупувала Японія. В 1946 Ф. було проголошено незалежною республікою, проте США нав'язали їм кабальні екон. і воєнні угоди, створили на островах свої військ. бази. В 1954 Ф. під тиском США вступили в *СЕАТО*, 1966 — в *АЗПАК*. В 1950—53 взяли участь в інтервенції в Кореї, 1962—69 — в імперіалістич. агресії у В'єтнамі. З приходом до влади президента Ф. *Маркоса* (1965) було здійснено ряд заходів по зміцненню позицій нац. буржуазії, ослабленню поміщицької олігархії. Ф. відкликали свої військ. сили з В'єтнаму, виступили за розпуск СЕАТО, за розвиток екон. і культур. відносин у межах *АСЕАН*, членом якої Ф. є з 1967, за перетворення Пд.-Сх. Азії на зону миру. В 1976 Ф. встановили дипломатичні відносини з СРСР. В 1976 між СРСР і Ф. укладено торг. угоду. В 1978 Ф. уклали з США угоду, за якою над двома військ. базами встановлено філіппін. суверенітет. В кін. 70-х рр. під політ. і екон. тиском амер. імперіалізму у зовн. політиці країни знову намітилася тенденція до більш тісних зв'язків з США. Це відобразилося у новій угоді (1979) про амер. військ. бази на гер. Ф. та у підтримці нарощення військ. присутності США у Пд.-Сх. Азії. На Філіппінських о-вах проти уряду йде збройна боротьба сепаратистів, які виступають за відділення о-вів Мінданао і Сулу. В 1972—81 на Ф. існував надзвичайний стан, під час якого президент Ф. Маркос, спираючись на армію і сили безпеки, проводив курс на придушення правої і лівої опозиції, на реалізацію бурж. реформ. Восени 1983 на Ф. відбулися масові виступи, викликані погіршенням екон. становища та посиленням впливу іноз. капіталу. З 1945 Ф.— член ООН.

І. Г. Бандиленко.

Маніла. Вид частини міста.

Політичні партії, профспілки. Рух за нове суспільство, засн. 1978. Проурядова орг-ція, правляча з 1978. Партія націоналістів (ПН), засн. 1907. Бурж.-поміщицька. Ліберальна партія (ЛП), засн. 1946. ПН і ЛП разом з ін. 6 опозиційними партіями і орг-ціями входять до Об'єднаної демократичної опозиції, засн. 1980. *Комуністична партія Філіппін*, засн. 1930. Найбільші профес. орг-ції: Конгрес профспілок Філіппін, засн. 1975. Входить до МКВП. Спілка філіппінських робітників, засн. 1980. Філіппінський профцентр, засн. 1980. Національна асоціація профспілок, засн. 1954. Входить до ВФП.

З 1972 діяльність політичних партій обмежено.

Господарство. Ф.— переважно агр. країна з багатоукладною економікою. Після проголошення незалежності здійснено деякі соціально-екон. перетворення, спрямовані на подолання колоніальної спадщини (проведено агр. реформу, створено держ. сектор економіки, що охоплює буд-во, транспорт, іригацію; зростає роль нац. пром.-банківського капіталу тощо). В той же час значні позиції в економіці країни продовжує утримувати іноз. капітал (гол. чин. США). Світова криза капіталістичної системи г-ва призвела до сповільнення темпів екон. розвитку Ф., інфляції, безробіття (бл. 1,5 млн. чол., 1981), зростання зовн. заборгованості. Основа економіки — с. г., в якому зайнято бл. 50 % самодіяльного населення і створюється бл. 60 % вартості експорту. Переважають невеликі сел. г-ва, подекуди на селі зберігаються феод. пережитки. Існують великі капіталістичні плантаційні г-ва. Під с.-г. угіддями зайнято 9 млн. га (бл. 30 % тер. країни), з них 1,1 млн. га зрошується. Переважає рослинництво. На експорт вирощують (збір та виробн., тис. т, 1981/82): цукрову тростину — 3553, абаку — 132, гевею, кокосову пальму, арахіс, каву, какао, тютюн, цитрусові. Гол. прод. культури — рис (8,3 млн. т, 1981/82), кукурудза, батат, маніок, овочі. Розвинуте тваринництво. Поголів'я (млн., 1982): корів і буйволів — бл. 3, свиней — 8. В лісах — заготівлі цінних порід деревини (понад 1,2 млн. м³ на рік). У 1982 виловлено 1,7 млн. т риби. З галузей

пром-сті розвинута добувна. Видобувають (тис. т, 1982): нікелеву — 51,9, мідну — 300, залізну — 4386 (1980, агломерат), хромову — 390, руди, кам. вугілля —1500, нафту, ртуть, золото, срібло. Обробна пром-сть представлена численними цукр., рисоочисними, тютюновими, олійницькими, плодоконсервними, по виробн. копри, канатів та ін. підприємствами, переважно кустарного типу. Розвинута деревообр., меблева та шкіряно-взут. пром-сть. Працюють окремі металург., металообр., автоскладальні, по вирсбн. телевізорів, радіоприймачів, електротех. виробів (з довізних деталей), мінеральних добрив, гумотех. виробів, нафтопереробні, скляні, цем. та ін. з-ди. Кустарне виготовлення с.-г. знарядь, човнів, риболовних снастей, предметів домашнього вжитку, тканин, одягу, худож. виробів з заліза, золота, срібла та ін. В 1982 було вироблено 21,2 млрд. кВт·год електроенергії. Більша частина її виробляється на ТЕС (працюють гол. чин. на довізному паливі). Гол. пром. центри: Маніла, Себу, Давао. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — понад 1,4, автошляхів з твердим покриттям — 29; тоннаж мор. торг. флоту — 5835 тис. брутто реєстрових т. Найбільший мор. порт та міжнар. аеропорт — Маніла. З Ф. вивозять цукор, копру, кокосову олію, руди металів, деревину, готові вироби; довозять нафту і нафтопродукти, машини і устаткування, пром. сировину тощо. Осн. торг. партнери: Японія, США, країни Європейського економічного товариства, Саудівська Аравія. Розвивається туризм, 1982 Ф. відвідало 886 тис. іноз. туристів. Грош. одиниця — філіппінське песо. 8,55 песо=1 дол. США (1983).

Л. І. Євстаф'єва.

Збирання кокосових горіхів. Сушіння риби

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 62,9 тис. лікарняних ліжок (15,6 ліжка на 10 тис. ж.), з них 37,9 тис.— в держ. лікарнях. У 1975 мед. допомогу подавали 13,5 тис. лікарів (3,2 лікаря на 10 тис. ж.) та 4,2 тис. зубних лікарів, працювало 4,7 тис. фармацевтів. Лікарів готують 9 університетів і медичних інститутів.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Більшість населення Ф. письменна (1977 — понад 83,4 %). Єдиної системи управління освітою немає. Більш як половина серед. шкіл та деяка частина початкових — приватні. Навчання в держ. і приватних школах платне. Обов'язковою і безплатною є поч. школа, строк навчання в якій 6 років (приймаються діти з 7 років). Строк навчання в серед. школах — 4 роки. Викладання — англ. і місцевою тагальською мовами. В 1980/81 навч. р. у поч. школах налічувалося 8034 тис. учнів, у системі серед. освіти — 2928 тис. учнів. Профес. підготовка здійснюється на базі поч. школи в с.-г., пром., торг. та ін. школах; учителів поч. шкіл готують пед. коледжі, найбільший — Філіппін. нормальний (пед.) коледж у Манілі. Більшість вищих навч. закладів є приватними. В 1980/81 навчальному році було 43 університети (понад 1276 тис. студентів). Найбільші з них: в Манілі — Католицький Санто-Томас (засн. 1611), Манільський ун-т, Далекосхідний ун-т (засн. 1928), Східний ун-т (засн. 1946), у м. Кесон-Сіті — Ун-т Ф. (засн. 1908), Мінданаоський ун-т у Мараві-Сіті та ін. Провідні наук. установи зосереджено при ун-тах. Так, при Ун-ті Ф. працюють Рада комунального розвитку, Центр пром. розвитку, Ін-т рибальства та ін. Серед держ. наук. установ — Центр ядерних досліджень (засн. 1958), Філіппін. академія розвитку (засн. 1973), Н.-д. ін-т кокосової пальми, Філіппін. академія наук (засн. 1976) та ін. Працює Міжнар. н.-д. ін-т рису. Великі б-ки є при ун-тах, Нац. б-ка в Манілі. Музей Санто-Томас (засн. 1682) й Нац. музей Ф. (засн. 1901) — в Манілі.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 на Ф. найвпливовішими щоденними газетами були: «Буллетін тудей» («Сьогоднішній бюлетень», з 1972), «Баліта» з 1972), «Піплз джорнал» («Народний журнал», з 1979), «Дейлі експресс» («Щоденний експрес», з 1972), «Бізнес дей» («Діловий день», з 1967). Урядове інформ. агентство Філіппінс Ньюс Ейдженсі, засн. 1973. Радіомовлення — з 1952, телебачення — з 1953.

Література. Народи Ф. мають багатий фольклор. Л-ра розвивається філіппінською (*тагальською мовою*), ісп., англ., а також регіональними мовами (ілоканською, себуанською та ін.). Виникла у 8—10 ст. За колоніального режиму (кін. 16—19 ст.) існувала в основному ісп. мовою і мала переважно реліг.-моралізаторський характер. Основоположником сучасної тагальської поезії був Ф. Бальтасар (псевд.— Балагтас) — автор світської поеми «Флоранте і Лаура» (1838). Біля початків тагальської худож. прози стояв епістолярний роман М. де Кастро «Урбана і Феліса» (1863). Тагальською мовою в 1-й пол. 20 ст. створено романи В. Ернандеса-Пеньї, Л. К. Сантоса, поезія Х. Корасона де Хесуса, А. В. Ернандеса, оповідання А. В. Ернандеса, Д. Росаріо, Ф. Галаурана та ін. Після 2-ї світової війни дальшого розвитку набула поезія А. В. Ернандеса, Р. Тініо, Р. Мангахаса, новелістика Х. Д. Едроси-Матуте, М. К. Аргельєса. Виділяються соціальні й побутові романи А. В. Ернандеса («Крокодилові сльози», 1963; «Хижі птахи», 1969), Ф. Галаурана («Жменя рису», 1966), Н. Каравани («Ангел у червоному будинку», 1967) та ін. Велике значення для розвитку л-ри іспанською мовою мали романи Х. *Рісаля* (Рісаля-і-Алонсо) «Не торкайся мене» (1887) та «Флібустьєри» (1891). У 1-й пол. 20 ст. провідну роль відігравала патріотична поезія С. Апостола, Ф. Герреро, К. М. Ректо та ін. Становлення англомовної новели і

ФІЛІППІНИ

Площа — бл. 300 тис. км²

Населення — бл. 50 млн. чол. (1982, оцінка)

Столиця — м. Маніла

Терасовані поля на острові Лусон.

Філіппіни.
Церква в Моронзі. Острів Лусон. 18 ст.

Філіппіни.
Г. Окампо. Коричнева мадонна. 1936. Національний музей Філіппін. Маніла.

поезії припадає на 1-у пол. 20 ст. і пов'язано з творчістю Х. Г. Вільї, М. Е. Аргільї, Н. В. М. Гонсалеса, К. Булосана та ін. В післявоєнний час поряд з Х. Г. Вільєю і Н. В. М. Гонсалесом виступають Е. Окампо, Н. Хоакін, Е. Л. Тьємпо та ін. Найвідоміші романи — Н. В. М. Гонсалеса («Танцівники з бамбуком», 1959), Н. Хоакіна («Жінка з двома пупками», 1960), Ф. Сіоніля Хосе («Облудники», 1962), У. Д. Нольєдо («А для закоханих...», 1970), К. Булосана («Народна сила», 1979).

В перекладі рос. мовою видано романи Х. Рісаля (Рісаля-і-Алонсо) «Не торкайся мене» і «Флібустьєри» та його «Вибране», романи й оповідання Н. Хоакіна, Ф. Сіоніля Хосе, Н. В. М. Гонсалеса, оповідання Х. Д. Едроси-Матуте, вірші більш як 100 філіппін. поетів, укр. мовою — роман Ф. Сіоніля Хосе «Облудники», оповідання К. Булосана. *В. П. Макаренко.*

Архітектура. Традиційне нар. житло Ф.— будинок на палях, вкритий пальмовим листям. У колоніальний період з'явилися міста, укріплення, церкви, палаци у стилях *барокко* та *класицизму* (церква Сан-Ніколас на о. Лусон, 17 ст., ун-т Санто-Томас у Манілі, 1608—15). У 2-й пол. 19 — 1-й пол. 20 ст. Маніла забудовувалася в стилі зх.-європ. та амер. архітектури. Філіппін. архітектори (П. Антоніо, С. Консьйо, Л. В. Локсін, А. Накпіль) у своїй творчості поєднують архіт. формиісп. буд-ва з нац. мотивами декору (церква Міаг-ао в Ілоїло, о. Панай; Культур. центр Ф. у Манілі, 1969, арх. Л. В. Локсін).

Образотворче мистецтво. До 2—1-го тис. до н. е. належать найдавніші пам'ятки мистецтва на Ф. (напр., урни з ліпним «човном мертвих»). Здавна поширені різьблення на дереві та бамбуку, ткацтво, обробка металу, розпис на тканинах, вишивка, ювелірна справа, виготовлення масок і лубків. У 2-й пол. 19—1-й пол. 20 ст. з'явився станковий живопис (Х. де Луна, Ф. Ідальго, Ф. Аморсоло), скульптура (Г. Толентіно). В сучас. мистецтві розвиваються нац. традиції (живописці К. Франсіско, В. Едадес, Г. Окампо; скульптори Н. Абуева, Е. Кастрільйо).

Музика. Муз. культура Ф. неоднорідна. Побутують давні ритуальні (військ., весільні тощо), трудові та ін. нар. пісні і танці. Серед жителів гір поширені швидкі танці зі змінним ритмом, пантоміміімпровізації; серед християн. населення — трансформованіісп. танці (хота, хабанера). Муз. інструменти: духові — бамбукові й дерев'яні носові флейти, ударні — гонги, струнні — гітари, скрипки та ін. Популярним є струнний нац. оркестр — рондалья. Профес. музика розвивається з 19 ст. В 1916 відкрито консерваторію при Університеті Ф., пізніше — муз. заклади і колективи в Манілі і Кесон-Сіті. Серед композиторів— Х. Сілос, Х. Естелья, А. Моліна, Ф. Буенкаміна, Ф. де Леон, Дж. А. Дадап. У Манілі працюють Нац. філармонічне т-во (його керівник диригент Р. Ромеро не раз гастролював в СРСР), пісенно-танц. ансамблі «Баяніхан» (з 1956), «Філіппінескас» (з 1958), «Баранггай» (усі гастролювали в СРСР), камерний хор Ун-ту Ф. «Мадригал», Манільський симф. оркестр, Оркестр Культур. центру Ф., Концертний оркестр (пропагує твори рос. і рад. композиторів). Функціонують Нац. муз. рада, Т-во композиторів та ін.

Театр. Джерела театр. мистецтва Ф. у ритуальних обрядах, під час яких виконувалися пісні й

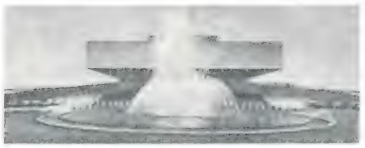

Театр народних мистецтв у комплексі Культурного центру Філіппін. Архітектор Л. В. Локсін. 1969.

танці в масках (т. з. карагатан), у них відтворювалися трудові процеси, весільні обряди. Профес. театр Ф. формувався під впливом інд., індонез., кит., згодом — ісп. та амер. культур. Аматорами розігрувались сцени з інд. епосу «*Рамаяна*». В роки ісп. колонізації розвинувся популярний і тепер жанр пригодницької комедії (моро-моро) спочатку ісп. мовою («Піратська війна на Філіппінах» Х. Переса, 1637), в кін. 18— на поч. 19 ст.— регіональними мовами. Одночасно виник тіньовий театр і притаманний йому жанр ліричної п'єси (карильйо). В серед. 19 ст. в м. Манілі виникли аматорські театри: трупи Ескосура (1848) та Лопеса Аріса (1852), в репертуарі яких — лірична п'єса (сарсуела), яку грали ісп. мовою. На поч. 20 ст. сарсуели набули антиамер. характеру («Любов до рідної землі» П. Поблете, «Вільний» Т. Реміхіо та ін.) і відіграли значну роль у боротьбі народу Ф. за свою незалежність. Великий вплив на розвиток профес. театру мали фієсти (релігійні свята, що супроводилися театралізованими сценами на біблійні сюжети). В 1914 в Манілі виник «Літл тіетр» (актори і глядачі — переважно студенти й викладачі Манільського ун-ту). Після здобуття незалежності 1946 активно розвивалися драматургія і театр тагальською мовою; на цю мову перекладали твори світової кла-

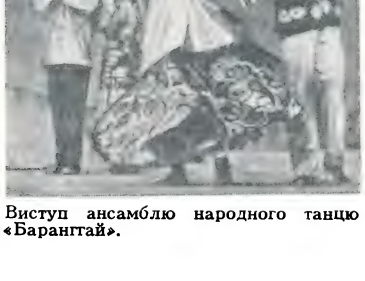

Виступ ансамблю народного танцю «Барангтай».

сики (зокрема, А. Чехова). На Ф. діють напівпрофесіональні колективи: Театр. гільдія Барангай (засн. 1939), Філіппінська акторська лабораторія (засн. 1959), Театр Мералько, Театр Раджі Солімана та ін., які в своїй діяльності поєднують традиції нац. мистецтва (моро-моро, сарсуела та ін.) і досягнення кращих зразків світового театру. В 1972 в Манілі створено пересувний дитячий театр «Бата-Батута». *І. Г. Посудовська.*

Кіно. Систематичний випуск фільмів почався після створення 1919 реж. і актором Х. Непомусено нац. кінофірми. Перший худож. фільм тагальською мовою — «Сільська дівчина». Один з кращих «німих» фільмів — «Три хвастуни» (1926). Перші звукові фільми («Перевертень», реж. Дж.П. Муссер, «Золотий кинджал», реж. Х. Непомусено) вийшли 1932. В 30-х рр. найбільші кінооб'єднання «Сампагіта» і «ЛВН» випускали фільми на сюжети з нац. історії та міфології, муз. фільми, а також комедії («Порваний прапор», «Темрява і світло»). В 1946 було організовано ще одну студію «Прем'єр продакшн», яка поряд з розважальними стрічками випускала фільми про життя гірських племен. Серед фільмів 50-х рр.— «Харана», «До кінця світу» (обидва — реж. Дж. де Леон), «Паризький романс», «Бадайо» (обидва — реж. Л. В. Авельяна). В 70-х рр. з'явилися фільми, в яких порушуються сучас. проблеми: «Напої спраглу землю» (1975, реж. О. Буенавентура), «Вбивайте торговців наркотиками» (1976, реж. Дж. Естрада). З серед. 60-х рр. проводиться Манільський кінофестиваль.

Літ.: Левтонова Ю. О. История Филиппин. М., 1979; Филиппины. Справочник. М., 1979; Макаренко В. А. Основные черты послевоенной филиппинской литературы. В кн.: Литературы Азии в современную эпоху. М., 1975; Подберезский И. В. Эволюция творчества Хосе Рисаля. Зарождение современной филиппинской литературы. М., 1982; Александрович Н. Н. Филиппины после второй мировой войны: история, экономика, политика, культура. Аннотированный библиографический указатель. М., 1980.

ФІЛІППІНСЬКИЙ ЖОЛОБ — глибоководна западина у зх. частині Тихого ок. Простягається на 1330 км вздовж сх. підніжжя Філіппінських о-вів. Глиб. до 10 265 м (встановлена 1952 дат. експедицією на судні «Галатея»). Район значної сейсмічності.

ФІЛІППІНСЬКІ ОСТРОВИ—архіпелаг у Тихому ок., біля пд.-сх. берегів Азії. Об'єднують понад 7 тис. островів, заг. площа бл. 300 тис. км². Найбільші острови: *Лусон, Мінданао,* Самар, Негрос, *Палаван,* Панай, Міндоро, Себу, Лейте. Поверхня Ф. о. переважно гориста, заввишки до 2954 м (вулкан Апо). Багато діючих та згаслих вулканів. Часті землетруси. Рівнини займають міжгірні улоговини та вузькі узбережні смуги. Родовища заліз. руди, хромітів, марганцю, нікелю, міді, а також ртуті, золота, різноманітних буд. матеріалів. Клімат тропічний, мусонний. Пересічні місячні т-ри +24, +28°, у горах до +19°. Опадів 2500—4500 мм на рік, з максимумом влітку на Зх. і взим-

ку — на Сх. Часто бувають *тайфуни*. Ріки (Ріо-Гранде-де-Міндаоао, Агусан, Кагаян та ін.) повноводні, порожисті, мають велике госп. значення (ГЕС, зрошування, рибальство). Є озера, найбільше — оз. Бай (на о. Лусон). Рослинний і тваринний світ Ф. о. відзначається великою різноманітністю. З 10 тис. видів рослин бл. половини — *ендеміки*. Майже 40 % площі Ф. о. вкрито лісами. Найпоширеніші вічнозелені тропічні ліси з цінними диптерокарповими видами, пальмами, фікусами та ін., багато орхідей, характерні *мангрові ліси*. Вище 1200 м — зарості чагарників. Серед тварин характерні макаки, довгоп'ят, шерстокрил, ящірка панголін та ін.; бл. 450 видів птахів (папуги какаду, смітні кури, гарпія-мавпоїд); численні плазуни — гекони, крокодили, пітони, багато змій. Для охорони природи на островах створено понад 40 нац. парків і заповідників. На Ф. о. розташована д-ва *Філіппіни*.

ФІЛІ́ППОВ Анатолій Петрович [17 (29).XI 1899, с. Глухівці, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.— 23.IV 1978, Харків] — укр. рад. вчений у галузі прикладної математики і механіки, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Закінчив Харків. технологічний ін-т (1920) і Харків. ін-т народної освіти (1922). Працював в Ін-ті споруд (1930—41). З 1945 керував Харків. філіалом Ін-ту теплоенергетики АН УРСР, Лабораторією гідромашин АН УРСР, філіалом Ін-ту механіки АН УРСР. Одночасно (1948—61) викладав у Харків. політех. ін-ті. З 1972 — зав. відділом Ін-ту проблем машинобудування АН УРСР. Осн. напрями досліджень — прикладна теорія пружності, теорія коливань мех. систем, вплив руху вантажів на конструкції, оптимізація елементів конструкцій. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю. Портрет с. 590.

ФІЛІ́ППОВ Михайло Михайлович [30.VI (12.VII) 1858, с. Віknине, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл.— 12 (25).VI 1903, Петербург] — рос. учений-енциклопедист, письменник і журналіст. Навчався на фіз.-матем. ф-ті Новорос. ун-ту в Одесі, на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту. В 1892 здобув ступінь доктора філософії в Гейдельберзькому ун-ті. В філософії стояв на позиціях *позитивізму*. Був засновником і редактором (1894—1903) журн. «Научное обозрение», в якому друкувалися, зокрема, В. І. Ленін, Г. В. Плеханов, В. І. Засулич. Редагував виданий П. П. Сойкіним «Енциклопедичний словник» (т. 1—3, 1901). Осн. праці: «Філософія дійсності» (т. 1—2, 1895—98), істор. роман «Обложений Севастополь» (1899). Трагічно загинув у своїй лабораторії під час дослідів з вибуховими речовинами.

«ФІ́ЛІПС» (Philips) — фінансово-монополістична група у Зх. Європі. Ядро групи становлять один з найбільших у світі електротех. концерн «Філіпс ламп ворк» (засн. 1891) і компанія «Філіпс ламп ворк холдинг компані». Осн. сфера діяльності «Ф.» — виробн. електротех. устаткування, обчислювальної техніки, мікрокомп'ютерів і конторського обладнання, радіоапаратури, телевізорів, побутових електроприладів, хімічна промисловість. Діяльність групи «Ф.» поширюється на 65 країн.

С. В. П'ятенко.

ФІЛІ́ПЧЕНКО Анатолій Васильович (н. 26. II 1928, сел. Давидовка Ліскинського р-ну Ворон. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1974), генерал-майор авіації. Член КПРС з 1952. У 1947 закінчив Воронезьку спец. школу ВПС, 1950— Чугуївське військово-авіац. училище, 1961 — Військово-повітряну академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). В загоні космонавтів — з 1963. Разом з В. М. *Волковим* і В. В. *Горбатко* як командир корабля 12—17.X 1969 здійснив політ на космічному кораблі «Союз-7». В цей час було також здійснено груповий політ з кораблями «Союз-6» і «Союз-8», проведено науково-технічні дослідження і експерименти. Разом з М. М. *Рукавишниковим* як командир корабля 2—8.XII 1974 здійснив політ на космічному кораблі «Союз-16». В польоті було випробувано новий стикувальний агрегат та його автоматику, створені за рад.-амер. програмою польоту космічних кораблів «*Союз*» і «*Аполлон*» (див. *ЕПАС*). Портрет с. 590.

ФІЛІСТИ́МЛЯНИ (від давньоєвр. пеліштім) — народ, який в кінці 2-го тис.— 1-й пол. 1-го тис. до н. е. заселяв пд. частину сх. узбережжя Середземного м. Деякі вчені ототожнюють Ф. з *пеласгами*. У 12 ст. до н. е. Ф. вдерлися на тер. Старод. Єгипту. Розгромлені єгип. військом, Ф. оселилися вздовж пд. частини сх. узбережжя Середземного м. В 8 ст. до н. е. були підкорені *Ассирією*, в кін. 7 ст. до н. е.— *Вавілонією*, в кін. 6 ст. до н. е.— *персами*, в 2—1 ст. до н. е.— Хасмонеями (жрецький рід в Іудеї). З 4 ст. до н. е. до поч. н. е. Ф. еллінізувалися. Від Ф. походить назва країни — *Палестина*.

ФІ́ЛЛІПС (Phillips) Уенделл (29. XI 1811, Бостон — 2.II 1884, там же) — політ. і громадський діяч США, один з керівників лівого крила *аболіціонізму*. Здобув юрид. освіту в Гарвардському ун-ті. Під час *громадянської війни в США 1861—65* виступав за революц. методи ведення війни проти повсталих рабовласницьких штатів. У 1865—70 очолював Американське товариство боротьби проти рабства. В 70-х рр. прилучився до робітничого руху, виступав за створення самостійної робітничої партії в США. В 1871 вступив до *Інтернаціоналу 1-го*.

ФІЛОГЕНЕ́З, філогенія (від грец. φῦλον — рід, плем'я і γένεσις — походження) — історичний розвиток як окремих видів і систематичних груп організмів, так і органічного світу загалом. Ф. і його закономірності вивчає філогенетика. Термін ввів 1866 нім. вчений Е. *Геккель*. При вивченні Ф. той чи ін. висновок робиться зіставленням відповідних матеріалів з різних біол. та деяких геол. і геогр. дисциплін. У 19 ст. спиралися на сукупність знань з *порівняльної анатомії*, *ембріології*, *палеонтології*. Тепер залучаються також відповідні дані з *екології*, *фізіології*, *біохімії*, *генетики*, *паразитології*, *біогеографії*, істор. геології та ін. Знання в галузі Ф. мають важливе значення для розвитку *еволюційного вчення* і є необхідними для побудови єдиної природної системи організмів (див. *Систематика* біологічна). Вони відіграють значну роль при опрацюванні питань геохронології, палеогеографії тощо. З'ясування Ф. і його закономірностей дає можливість глибше зрозуміти природу і особливості сучас. організмів, розв'язувати проблеми перетворення флори і фауни, збагачення природних ресурсів. Поширення наук. знань про Ф. має значення для формування діалектико-матеріалістичного світогляду. Ф. органічного світу почався від первісних доклітинних (без'ядерних) організмів, які виникли на першому етапі саморозвитку живої природи

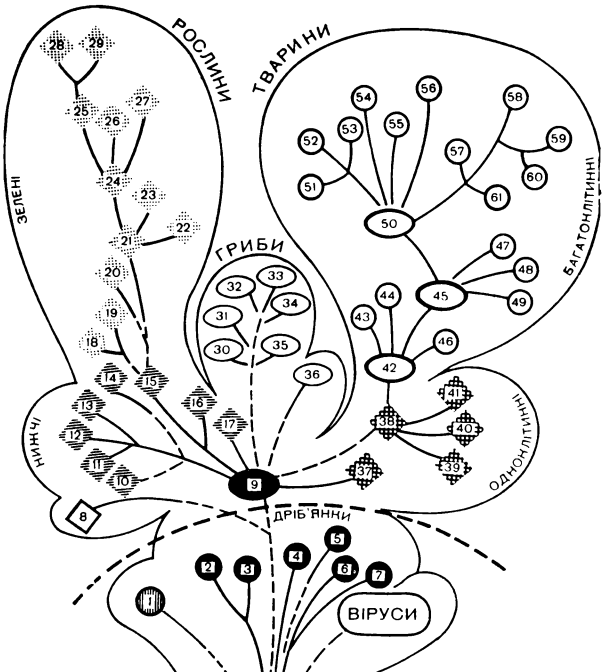

Філогенез. Філогенетичні взаємовідношення основних груп організмів:
1 — синьо-зелені водорості; 2 — справжні бактерії; 3 — актиноміцети; 4 — міксобактерії; 5 — спірохети; 6 — мікротатобіоти; 7 — мікоплазми; 8 — червоні водорості; 9 — примітивні гетеротрофні коренеджгутикові; 10 — пірофітові водорості; 11 — золотисті водорості; 12 — діатомові; 13 — жовто-зелені водорості; 14 — бурі водорості; 15 — зелені водорості; 16 — харові; 17 — евгленові; 18 — печіночники; 19 — листяні мохи; 20 — псилотоподібні; 21 — псилофітоподібні; 22 — плауноподібні; 23 — клинолистоподібні; 24 — папоротеподібні; 25 — саговникові; 26 — шишконосні; 27 — оболонконасінні; 28 — дводольні; 29 — однодольні; 30 — недосконалі гриби (дейтероміцети); 31 — зигоміцети; 32 — сумчасті гриби; 33 — базидіоміцети; 34 — ооміцети; 35 — хітридіоміцети; 36 — міксоміцети; 37 — саркодові; 38 — первинномонадні; 39 — споровики; 40 — інфузорії; 41 — зоомастигіни; 42 — фагоцитела; 43 — губки; 44 — кишковопорожнинні; 45 — первиннобілатеральні; 46 — пластинчасті; 47 — немертини; 48 — круглі черви; 49 — плоскі черви; 50 — примітивні вториннопорожнинні; 51 — молюски; 52 — кільчасті черви; 53 — членистоногі; 54 — щупальцеві; 55 — щетинкощелепні; 56 — погонофори; 57 — напівхордові; 58 — хребетні; 59 — безчерепні; 60 — покривники; 61 — голкошкірі. (Групи 42, 45, 50 — гіпотетичні).

(див. *Походження життя на Землі*). Від них взяли свій початок бактерії, синьо-зелені водорості та ін. *прокаріоти*. В процесі *еволюції* первісні живі організми все більше удосконалювались і, кінець кінцем, дали початок одноклітинним *евкаріотам*. Сучас. амебоподібні нагадують тих первісних одноклітинних, з якими пов'язаний у своєму походженні тваринний та рослинний світ. Див. також *Біогенетичний закон, Філембріогенези*.

Літ.: Маркевич О. П. Філогенія тваринного світу. К., 1964; Иванов А. В. Происхождение многоклеточных животных. Л., 1968; Тахтаджян А. Л. Происхождение и расселение цветковых растений. Л., 1970; Зеров Д. К. Очерк филогении бессосудистых растений. К., 1972.

О. П. Маркевич.

А. П. Філіппов.

А. В. Філіпченко.

ФІЛОГЕНЕТИ́ЧНЕ ДЕ́РЕВО — зображення у вигляді дерева філогенетичних зв'язків у межах будь-якої природної групи або всього світу живих організмів. Те саме, що й *родовідне дерево*.

ФІЛОДЕНДРО́Н (Philodendron) — рід рослин родини *ароїдних*. Вічнозелені однодомні кущі, дерева, ліани. Листки овальні або видовжені, цілісні, лопатеві або перисторозсічені. Квітки одностатеві, без оцвітини, зібрані в початки з великим розпростертим покривалом. Плід — ягода. Понад 250 видів, пошир. в тропічній Америці. В СРСР, в т. ч. в УРСР, культивують як декоративні оранжерейні й кімнатні рослини, напр. Ф. подвійноперистий (Ph. bipinnatifidum) та деякі ін. Часто в побуті Ф. наз. *монстеру* приємну.

ФІЛО́ДІЙ (від грец. φύλλον— листок і εἶδος — вигляд) — плоский листкоподібно розширений черешок *листка*, що виконує функції листкової пластинки, яка повністю або частково редукована. Є одним з пристосувань до зменшення *транспірації* в посушливих умовах існування. Ф. трапляються у багатьох австралійських акацій. З рослин, що ростуть в СРСР, Ф. розвиваються, напр., у однієї з південних чин (Lathyrus nissolia).

ФІЛОКА́КТУС (Epiphyllum) — рід рослин родини *кактусових*. Чагарнички з округлими, в основі дерев'янистими стеблами, які поступово переходять в плоскі листовидні, рідше тригранні пагони з зубчастим краєм. Листки редуковані до малих лусок. Квітки одиночні, лійковидні, з довгою квітковою трубкою, білі, кремові; розкриваються вночі. Бл. 20 видів, пошир. в лісах і на узбережжі в Мексиці і по всій Пд. Америці. В кімнатній культурі поширена кількість гібридів.

ФІЛОКЛА́ДІЙ (від грец. φύλλον— листок і κλάδιον — гілка, пагін) — видозмінені *пагони* рослин, у яких стебла мають листкоподібну форму і виконують функцію *фотосинтезу*, а листки редуковані (у вигляді лусочок, волосків тощо). Одні вчені до Ф. відносять тільки плоскі пагони, що швидко закінчують ріст, а ті, що довго ростуть у довжину, називають *кладодіями*, інші вважають ці обидва терміни синонімами.

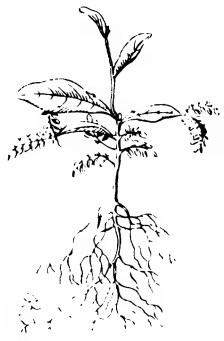

Філодій. Переходи від перистоскладних листків до філодіїв у проростка акації.

ФІЛОКСЕ́РИ (Phylloxeridae) — родина сисних рослиноїдних комах надрод. *хермесових* підряду *попелиць*. Довж. тіла 0,5—1,5 мм, забарвлення буре або зеленкувате. Живуть і розвиваються на листках, корінні, корі гілок і стовбурів дерев та кущів. Відомо 12 родів, 60 видів, поширених у Пн. півкулі; в СРСР — 9 видів з 8 родів, у т. ч. на Україні — 6, серед них небезпечний шкідник винограду — Ф. виноградна (Viteus vitifolii), завезена в Європу з Америки в 19 ст., розвивається на коренях виноградної лози і розмножується виключно шляхом *партеногенезу*; повний цикл розвитку відбувається лише на амер. сортах винограду. Шкідниками культур. рослин є також Ф. грушева (Aphanostigma pirі), Ф. дубова (Phylloxera coccinea) та ін. Заходи боротьби: обробка перед посадкою грунту і живців *інсектицидами*, знищення зараженої лози, вирощування європейських сортів винограду на філоксеростійких підщепах.

В. О. Мамонтова.

ФІЛОЛО́ГІЯ (грец. φιλολογία, букв.— любов до словесності) — комплексна гуманітарна наука, що вивчає культуру, мову та л-ру (усну й писемну) певного народу (напр., укр. Ф., або україністика, рос. Ф., або русистика). З розвитком окремих галузей і виділенням їх у самостійні науки почали розрізняти класичну Ф., що вивчає давньогрец. мову та л-ру, лат. мову й л-ру цією мовою, а також неофілологію, яка досліджує мови та літератури народів Європи середньовічної доби (див. *Медієвістика*) та сучасного періоду,— слов'янську Ф. (див. *Слов'янознавство*), романську Ф., або *романістику*, германську Ф., або *германістику*, тощо. *Сходознавство* (або орієнталістика) вивчає культуру, історію, мови, л-ри та ін. переважно народів Азії та Пн. Африки. Галузями сходознавства є синологія, або китаїстика, *ассиріологія, єгиптологія, тюркологія* тощо. *Африканістика* розробляє питання історії, культури, мов, літератур тощо народів Африки. Історію, культуру, мови та ін. корінного населення Америки досліджує американістика. Виникла Ф. у рабовласницькому суспільстві (Китай, Індія, Близький Схід, Стародавня Греція, Рим) з практичних потреб всебічного тлумачення текстів здебільшого релігійного чи міфологічного змісту, на основі яких вивчали рідну мову (*веди* в старод. індійців, «*Іліада*» та «*Одіссея*» у старод. греків, *Біблія* в старод. євреїв тощо). В епоху *Відродження* посилився інтерес до античної культури, велика увага приділялась вивченню мов не лише європ., а й ін. країн, у зв'язку з чим межі Ф. в Європі значно розширилися, вона досягла високого рівня розвитку. На поч. 19 ст. у складі Ф. остаточно склалися галузі, що стали окремими науками: *мовознавство, літературознавство, етнографія, фольклористика*, а також формальна Ф. (охоплювала *герменевтику*, критику текстів, *палеографію* тощо). Формальна Ф. займалася аналізом давніх текстів, датуванням їх, визначенням автентичності, підготуванням до публікації. Згодом її заступила *текстологія*. Майже до 18 ст. у Європі філологічні дослідження були спрямовані переважно на пам'ятки античної л-ри. В цьому напрямі працювали філологи античного світу Зенодот Ефеський, Каллімах Кіренський, Ератосфен Кіренський та ін.; філологи епохи Відродження Й. Рейхлін, Еразм Роттердамський, Й. Ю. Скалігер та ін.; філологи 17—18 ст. Ш. Ф. дю Канж, Р. Етьєнн, А. Етьєнн та ін. З розвитком капіталізму та з формуванням *націй* зріс інтерес до нац. мов і л-р, а також інтерес до позаєвроп. мов і л-р. Визначний внесок у дослідження їх зробили зх.-європ. учені Ф. Шлегель, А. В. Шлегель, Ф. Бопп, В. Гумбольдт, Я. Грімм, Ж. Ф. Шампольйон та ін. Попередниками сх.-слов'ян. філологів були укр. учені Л. Зизаній, М. Смотрицький. Початок інтенсивному розвиткові Ф. у Росії поклав своїми працями М. В. Ломоносов. Визначними її представниками є О. Х. Востоков, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський, О. М. Пипін, Ф. Є. Корш, О. О. Шахматов та ін. Великих успіхів досягла Ф. за рад. часу. Рад. Ф. грунтується на марксистсько-ленінській філософії, вона міцно пов'язана з завданням комуністичного будівництва. Великий внесок у розвиток рад. Ф. зробили Л. В. Щерба, М. Я. Марр, В. В. Виноградов, С. П. Обнорський, Д. С. Лихачов, О. О. Реформатський, Б. О. Ларін, Р. І. Аванесов, Я. М. Ендзелін, С. С. Малхасянц, Г. В. Церетелі, П. О. Арісте та ін. Укр. Ф. як спец. галузь філологічних досліджень виникла в зв'язку з розвитком славістики та діалектології, коли особливо зріс інтерес до живих мов, а остаточно сформувалась у 19 ст. Великий внесок у її розвиток зробили дореволюц. і рад. учені М. О. Максимович, О. М. Бодянський, О. О. Потебня, В. М. Перетц, П. Г. Житецький, І. Я. Франко, В. М. Гнатюк, А. Ю. Кримський, Ф. М. Колесса, М. К. Грунський, С. І. Маслов, Л. А. Булаховський, О. І. Білецький, М. Т. Рильський, І. К. Білодід та ін. Чимало україністів працює й поза межами УРСР, як в СРСР, так і за кордоном. На Україні центрами філологічних досліджень є ін-ти АН УРСР: *Мовознавства інститут* ім. О. О. Потебні, *Літератури інститут* ім. Т. Г. Шевченка, *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інститут* ім. М. Т. Рильського, а також кафедри мови та літератури університетів і педагогічних інститутів.

А. О. Білецький.

«ФІЛОМА́ТИ» (від грец. φιλομαθής — допитливий, жадібний до знань) — польське таємне студентське т-во у Віленському ун-ті. Засн. 1817 А. *Міцкевичем*, Т. Заном та ін. «Ф.» ставили своїм завданням впливати на громад. думку Польщі, поширюючи передові сусп. і нац.-визвольні ідеї. Світогляд «Ф.» значною мірою склався під впливом революц.-демократичних ідей Й. *Лелевеля*. Для пропаганди своїх поглядів «Ф.» створили ряд філій («*Філарети*», «Про-

менисті» та ін.). «Ф.» встановили контакти з рос. дворянськими революціонерами. В 1823 т-во було розкрито царською поліцією, його членів (у т. ч. А. Міцкевича) заарештовано і вислано до рос. губерній.

ФІЛОМАФІ́ТСЬКИЙ Євграф Матвійович (20.XII 1790, с. Малахово, тепер Тутаєв. району Яросл. обл. — 19.IV 1831, Харків) — рос. та укр. учений і письменник, один з зачинателів укр. журналістики. Освіту здобув у Ярославлі (1810—12) та Харків. ун-ті (1812—16), після закінчення якого працював викладачем, а з 1826 — професором заг. історії, географії та статистики цього ун-ту. Був одним із редакторів-видавців першого на Україні літ.-художнього, наук. і громадсько-політ. журн. «*Украинский вестник*» (1816—19), членом Т-ва любителів вітчизняної словесності при Московському ун-ті. Ф. відомий як один з пропагандистів театр. справи на Україні. Ф. належить ряд наук. і літ. праць («Про істинну мету освічення людини засобом наук та красних мистецтв», 1812, та ін.).

ФІЛО́Н АЛЕКСАНДРІ́ЙСЬКИЙ (Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεωτικός; бл. 21 або 28 до н. е., Александрія — 41 або 49 н. е., там же) — іудейсько-елліністичний філософ. Поєднував догми *іудаїзму* з ідеалістичними вченнями *Платона* та *стоїцизму*. В основі філософії Ф. лежать два принципи: абс. трансцендентність бога і стоїчно-платонівське вчення про *ідеї*. Розробляв вчення про *логос*. Справив значний вплив на формування християнської *теології*.

ФІЛОСО́ФІЇ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — головна н.-д. установа в УРСР по розробці проблем філософської науки. Створений 1946. Має 15 наук.-галузевих відділів (1984). Ф. і. займається дослідженням філос. спадщини В. І. Леніна, проблем діалектичного матеріалізму, висвітленням світоглядного і методологічного значення законів і категорій матеріалістичної діалектики, теорії пізнання та логіки, методологічних проблем сусп., природничих і тех. наук; вивченням проблем істор. матеріалізму, наукового комунізму, питань діалектики переростання соціалістичного суспільства в комуністичне, соціалістичного способу життя; питань наук.-тех. революції та її соціальних наслідків, соціалістичного інтернаціоналізму та нац. відносин на сучас. етапі, а також актуальних проблем соціології, марксистсько-ленінської етики і естетики, наук. атеїзму, соціальної психології, логіки, критики сучасної буржуазної філософії і соціології, розробкою сусп.-політ. і філос. думки на Україні. Результати наук. досліджень Ф. і. тісно пов'язані з практикою комуністичного будівництва та ідеологічної роботи в нашій країні. Ф. і. є базовою установою укр. відділень Філософського т-ва СРСР та Рад. соціологічної асоціації. В ін-ті є аспірантура. Ін-т видає наук.-теор. журн. «*Філософська думка*».

М. А. Масловський.

ФІЛОСО́ФІЯ (грец. φιλοσοφία, букв. — любов до мудрості) — *форма суспільної свідомості*, яка дає теор. розв'язання питань *світогляду* з точки зору відношення людини і світу, мислення та буття, духовного і матеріального; виробляє заг. цілісний погляд на світ і місце людини в ньому, досліджує практичне, пізнавальне, ціннісне, етичне та естетичне відношення людини до світу. Ф. покликана в кінцевому підсумку дати теоретично обгрунтовані відповіді на питання про мету і смисл життя, про щастя і шляхи його досягнення, створити теор. основу для вироблення системи життєвих цінностей та ідеалів. Філос. пізнання націлене на вироблення системи ідей, які виражають певне ставлення людини до соціальної та природної дійсності і тим самим визначають сукупність вихідних орієнтирів, що зумовлюють програму соціальної поведінки людини. Термін «філософія» вперше з'явився у *Піфагора*. Зародилася в рабовласницькому суспільстві (Індія, Китай, Греція) в умовах поглиблення *поділу праці*, відокремлення розумової праці від фізичної, руйнування традиційних зв'язків і шаблонів поведінки людей родового суспільства. Від міфологічної і релігійної форм світогляду Ф. відрізняється тим, що реалізує свою світоглядну функцію на основі теоретичного освоєння дійсності, звертаючись до фактів, логічних побудов, виробляючи гносеологічні і логічні критерії для свідомого пошуку й вибору істинних поглядів. Отже, за способом осягнення дійсності Ф. є наукою, яка створює теор. світогляд. Це не означає, що будь яка філософська система є об'єктивно істинною і позбавлена впливу міфологічно-фетишистської, релігійної свідомості. Але вся історія Ф. пов'язана з нагромадженням позитивного знання і розвитком методів наук. пізнання. Разом з тим Ф. є особливою формою сусп. свідомості, яка виконує специфічні світоглядну і загальнометодологічну функції, що їх не бере на себе жодна з природничих чи гуманітарних наук або сукупність конкретно-наукового знання в цілому.

На відміну від конкретних наук, які з своїх положень намагаються максимально усунути суб'єктивний момент і відобразити об'єкт таким, яким він є сам по собі, безвідносно до суб'єкта, Ф. в основу теорії покладає відношення суб'єкта до об'єкта, свідомо включає у свої побудови людський, оціночний момент, розглядає дійсність і людину в ній не лише з погляду сущого, а й належного, враховуючи людські цілі і проекції буття в майбутньому. Ф. спирається не тільки на науки, а й на весь сукупний істор. досвід людства, зафіксований у багатоманітних формоутвореннях культури. Тому особливо важливим джерелом для філос. теорій є історія сусп. розвитку, матеріальної та духовної *культури*. Вихідним матеріалом для філос. узагальнень є результати, отримані в науці та ін. формах сусп. свідомості. При цьому Ф. не просто сприймає готові наслідки пізнання та ін. формоутворень культури, а й досліджує шляхи виникнення їх, виявляє тенденції розвитку, усвідомлює суперечності і потреби пізнання, насамперед у галузі методу мислення і вдосконалення його категоріального апарату. З розвитком Ф. відбувалося становлення її проблем: відношення мислення до буття, духу до природи (*основне питання філософії*), вчення про сутність, форми і закони руху пізнання і мислення (*пізнання теорія* і *логіка*), вчення про буття (*онтологія*), про джерела і заг. закономірності руху і розвитку явищ (діалектична чи метафізична концепція *розвитку*), про сусп. життя та заг. фактори і закони його розвитку (*соціологія*), вчення про мораль (*етика*), про природу прекрасного (*естетика*). Гол. напрямами у Ф. є *матеріалізм* та *ідеалізм*, на які поділяють її залежно від відповіді на осн. питання Ф. За розв'язанням питання про пізнаваність світу (другий бік осн. питання Ф.) філософів поділяють на тих, хто визнає пізнаваність світу (до них належать представники всіх форм матеріалізму), і тих, хто так чи інакше її заперечує (*агностицизм*). Залежно від ставлення до проблем заг. взаємозв'язку і розвитку, що зумовлює вироблення відповідних методів мислення, у Ф. виділяють *діалектику* і *метафізику*. Розвиток Ф. визначається сусп. буттям, проте вона сама активно на нього впливає, створюючи теор. основу формування сусп. *цінностей*, *ідеалів*, етич. норм тощо, які становлять невід'ємний момент сусп. *практики*. Як форма сусп. свідомості Ф. покликана теоретично обгрунтовувати інтереси, цілі, ідеали людей. Вона має соціально спрямований, класовий характер, відображає, обгрунтовує і захищає інтереси певних соціальних груп, класів, д-в, соціальних систем, тобто вона є партійною. *Партійність* філософії здійснюється специфічними, властивими лише їй засобами і виявляється через боротьбу матеріалізму і ідеалізму, діалектики і метафізики та еклектики. «Партіями, що борються, по суті справи,... є матеріалізм і ідеалізм» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 351). Через боротьбу цих напрямів своєрідно й опосередковано, специфічно для кожної істор. епохи відображається багатоманітність і суперечливість соціальної дійсності, відмінність класових позицій, ціннісних і соціально-психологічних настанов, у кінцевому підсумку — боротьба між силами прогресу і реакції. Зрештою, в істор. тенденції матеріалізм і діалектика були і є прапором прогресу, а ідеалізм, метафізика й еклектика служать реакційним сусп. силам.

Перші філософські системи виникли в 1-му тис. до н. е. в Китаї (*Лаоцзи*, *Моцзи*, *Конфуцій*), в Індії (*локаята*, *Веданта*, *йога*); в 6—5 ст. до н. е. в—Старод. Греції (*Геракліт*, *Демокріт*, *Епікур*, *Сократ*, *Платон*, *Арістотель*; див. також *Греція* Стародавня, розділ Філософія), з 1 ст. до н. е. — в Старод. Римі (*Лукрецій*; див. *Рим* Стародавній, розділ Філософія).

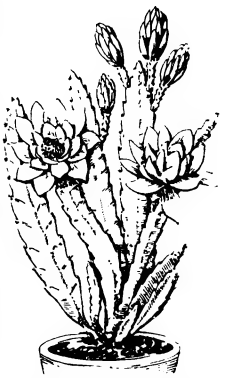

Філокактус (гібридна форма).

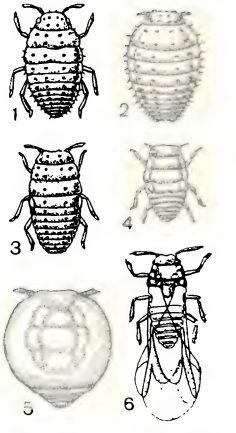

Філоксери. Виноградна філоксера:
1 — личинка кореневої форми;
2 — доросла коренева самка;
3 — німфа;
4 — личинка листкової форми;
5 — доросла самка листкової форми;
6 — крилата самка.

Вже в цих філос. системах не тільки визначилась боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом, а й виявився діалектичний підхід до дійсності (Геракліт). За середньовіччя панував реліг.-ідеалістичний світогляд (див. *Схоластика*). Проте елементи матеріалістичного світорозуміння розвивалися і в цей час (*Ван Чун, Ібн-Сіна, Ібн-Рушд* та ін.). Значного удару реліг.-ідеалістичному світоглядові завдали мислителі Відродження (М. *Коперник*, Дж. *Бруно*, Г. *Галілей*, М. *Монтень*, Т. *Кампанелла* та ін.). Розвиток матеріалістичної Ф. нового часу пов'язаний з епохою розкладу феодалізму, з розвитком капіталістичних відносин. Видатними мислителями того часу були Ф. *Бекон*, Т. *Гоббс*, Дж. *Толанд*, Б. *Спіноза*, Дж. *Локк*, Ж. *Ламетрі*, П. *Гольбах*, К. *Гельвецій*, Д. *Дідро*, М. В. *Ломоносов*, О. М. *Радищев*, Я. П. *Козельський*, Г. С. *Сковорода* та ін. Зокрема, розвиток філос. думки на Україні того часу був пов'язаний з *Київською академією*. Проте матеріалізм того періоду мав метафізичний, механістич. характер, у поясненні сусп. явищ поступався ідеалізмові. Нові зрушення в системі наук. знання й сусп. практики, що сталися під впливом революц. процесів у сусп. житті (пром. переворот в Англії, бурж. революція у Франції) та еволюц. ідей у *природ знавстві*, відображено у *класичній німецькій філософії*, в якій ідеалізм досяг вершини свого розвитку (І. *Кант*, Й. Г. *Фіхте*, Ф. *Шеллінг*, Г. В. Ф. *Гегель*; див. також *Німеччина*, розділ Філософія). Критика ідеалізму і дальший розвиток матеріалізму пов'язані з ученням Л. *Фейєрбаха*, який, проте, разом з ідеалізмом відкинув і діалектику. Особливе місце в історії вітчизн. Ф. посідає матеріалізм і діалектика рос. революц. демократів В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, на Україні — Т. Г. Шевченка, а в кін. 19 — на поч. 20 ст.— І. Я. Франка, Лесі Українки, П. А. Грабовського та ін. (див. *Революційний демократизм*, а також розділи Суспільні науки у ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік* і Філософія в ст. *Українська Радянська Соціалістична Республіка*, т. 11, кн. 2).

Сучасна бурж. Ф. переживає занепад, зумовлений *загальною кризою капіталізму*. Її типовими рисами є ідеалізм, метафізика і еклектизм, ірраціоналістичне перекручення діалектики, ігнорування осн. питання філософії, декларативні заяви про безпартійність і подолання однобічностей матеріалізму та ідеалізму. Вона розпадається на безліч різноманітних, часто еклектичних, шкіл і течій, що є специфічним відображенням суперечливості сучас. бурж. культури. Гол. напрямами в сучас. бурж. Ф. є *суб'єктивний ідеалізм* (*неопозитивізм, прагматизм, екзистенціалізм*) і *об'єктивний ідеалізм* (*неотомізм, персоналізм*). Внаслідок хибності вихідних принципів (ідеалізм, відмова від діалектики) жодна з цих течій і шкіл неспроможна дати наук. аналіз сутності і закономірностей сучас. епохи, розв'язати актуальні проблеми людського буття, пізнання й нездатна стати основою цілісної світоглядної орієнтації людини, виробити позитивну й переконливу систему цінностей та ідеалів. Марксистська філософія, серцевиною якої є діалектичний та історичний матеріалізм, виникла в 40-х рр. 19 ст. як духовна зброя пролетаріату в його революц. боротьбі (див. *Марксизм-ленінізм*). Новий етап у розвитку марксистської Ф., який відображає особливості епохи *імперіалізму*, пролет. революцій і розвитку соціалізму, пов'язаний з діяльністю В. І. *Леніна*, праці якого становлять найцінніший внесок у розвиток діалектичного та істор. матеріалізму. Створення діалектичного та істор. матеріалізму було справжньою революцією у Ф., яка докорінно змінила її предмет, соціальну значимість і місце в усій системі культури. З того часу Ф. стала послідовно наук. світоглядом. Цього було досягнуто внаслідок осмислення матеріальної суспільно-істор. практики як основи становлення і розвитку *людини*, її *свідомості*, *мислення* і *пізнання*. Розв'язання світоглядних і методологічних проблем у марксистсько-ленінській Ф. пов язане з відкриттям матеріалістичного розуміння історії. Створення *історичного матеріалізму* — заг. соціологічної теорії марксизму — дало змогу органічно поєднати матеріалізм і діалектику, утвердити і послідовно провести діалектичну концепцію розвитку на матеріалістичній основі, науково розв'язати осн. питання Ф., питання логіки і теорії пізнання. *Діалектичний матеріалізм* подолав на матеріалістичній основі метафізичне протиставлення онтології, гносеології і логіки. Матеріалістична діалектика є наукою про загальні закони розвитку об'єктивної дійсності і, разом з тим, логікою і гносеологією. Вона вивчає заг. закони об'єктивної дійсності в їх відношенні до пізнання і мислення людини, закони пізнання — беручи до уваги його об'єктивний зміст — як узагальнений досвід всієї історії пізнання світу і практичної діяльності людини, форми і закони руху мислення— як «відображення об'єктивного в суб'єктивній свідомості людини» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 154). Діалектичний та істор. матеріалізм є таким чином системою принципово нової Ф., яка розв'язує онтологічні, гносеологічні, логічні та загальносоціологічні проблеми в нерозривній єдності і в якій матеріалізм і діалектика становлять єдину теорію заг. законів розвитку природи, суспільства і мислення, теорію, що дає єдино наук. світорозуміння, є заг. методом пізнання і революц. перетворення світу. Марксистсько-ленінська Ф. включає в свій предмет також історію Ф., знання якої дає змогу усвідомити закономірності розвитку філос. думки. В тісному зв'язку з діалектичним та істор. матеріалізмом і на його основі розвиваються марксистсько-ленінські етика та естетика. Марксистсько-ленінська Ф. є серцевиною комуністичного світогляду, світоглядно-методологічною основою революційно-перетворюючої практики та сучас. наук. пізнання. Філос. ідеї Маркса — Енгельса — Леніна творчо розвивають КПРС, ін. марксистсько-ленінські партії. XXVI з'їзд партії, Червневий (1983) пленум ЦК КПРС висунули перед рад. філос. наукою важливі завдання дальшої розробки проблем діалектичного та істор. матеріалізму як світоглядного й методологічного фундаменту наук. пізнання природи і суспільства, як єдино наук. методу перетворення дійсності й управління соціальними процесами, дослідження діалектики сучас. соціальних процесів і соціально-філос. проблем *розвинутого соціалістичного суспільства, соціалістичного способу життя*, становлення безкласової структури суспільства, формування нової людини, філос. проблем світогляду і культури, логіки і методології сучас. наук. пізнання тощо. Марксистсько-ленінська філософія, як і ін. складові частини марксизму — *політична економія, науковий комунізм*, — є наук. основою політики КПРС і Рад. д-ви. Керуючись діалектико-матеріалістичним світоглядом і методом, партія розробляє внутр. і зовн. політику, визначає і здійснює програму розвитку соціалістичного суспільства, формує у трудящих наук. комуністичний світогляд, веде боротьбу проти різних форм сучас. бурж. ідеології, зокрема *антикомунізму*. В УРСР н.-д. роботу в галузі філософії ведуть *Філософії інститут* АН УРСР, *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, філос. ф-т Київ. ун-ту, відповідні кафедри вузів. Видається журн. «*Філософська думка*».

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1—49. К., 1958—82; Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1—55. К., 1969—75; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—14. М., 1970—83; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; История философии, т. 1—6. М., 1957—65; Антология мировой философии, т. 1—4. М., 1969—72; История марксистской диалектики, кн. 1—2. М., 1971—73; Краткий очерк истории философии. М., 1981; Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. К., 1977; Современная буржуазная философия. М., 1978; Основы марксистско-ленинской философии. М., 1982; Федосеев П. Н. Коммунизм и философия. М., 1971; Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. К., 1977; Практика. Познание. Мировоззрение. К., 1980; Афанасьев В. Г. Основы философских знаний. М., 1981; Философский энциклопедический словарь. М., 1983.

В. І. Шинкарук, О. І. Яценко.

«ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ» — суб'єктивно-ідеалістичний напрям у бурж. філософії, що виник у 60—70-х рр. 19 ст. як прояв *ірраціоналізму* і *нігілізму*. У «Ф. ж.» виділилися кілька течій, що різняться інтерпретацією вихідного поняття — «життя» як граничної основи буття, свідомості і наук. пізнання.

Найреакційніша з них (А. *Шопенгауер*, Ф. *Ніцше*, Л. Клагес та ін.), протиставляючи органічну цілісність життя розчленованим інститутам бурж. *цивілізації*, біологічну силу — розумові, справила значний вплив на формування ідеології фашизму. Метафіз. заперечення соціального значення природознавства і техніки деякими представниками «Ф. ж.» (В. *Дільтей*, Г. Зіммель, О. *Шпенглер*, Х. *Ортега-і-Гасет* та ін.) привело їх до розробки інтуїтивістської методології наук про культуру. Результатом розвитку осн. течій «Ф ж.» було їхнє самозаперечення, що виявилося в проповіді елітарності, містики та міфотворчості. В дальшому переосмислення суперечливих підсумків осн. течій «Ф. ж.» було покладено в основу *екзистенціалізму*, *персоналізму*, філософської *герменевтики*.

Є. К. Бистрицький.

ФІЛОСО́ФІЯ ІСТО́РІЇ — галузь філос. знання, предметом якої є виявлення закономірностей істор. процесу, вивчення специфіки, природи та форм істор. пізнання, а також з'ясування сенсу і спрямованості історії людства. Термін «філософія історії» вперше застосував *Вольтер*. Проте перші спроби осмислення закономірностей істор. прогресу започатковані на Старод. Сході і в Греції (Сима Цянь, *Полібій* та ін.) і виходили з уявлень про історичний коловорот. За середньовіччя Ф. і. перетворилася на теологію історії (*Августин* Блаженний та ін.). Однак уже наприкінці середньовіччя *Ібн Хальдун* вбачав причини соціального розвитку в кліматичних умовах і матеріальному виробництві. Значним поштовхом у розвитку Ф. і. 17—18 ст. були *історичного коловороту теорія* Дж. *Віко*, ідея *соціального прогресу*, що її розвивали Вольтер, А. Р. Ж. *Тюрго*, Ж. А. *Кондорсе* та ін. Значний внесок у розробку проблем Ф. і. зробили Й. Г. *Гердер* (ідея єдності й різноманітності культурно-істор. процесу), Ш. Л. *Монтеск'є*, Ж. Ж. *Руссо* (обгрунтування впливу на людину природних і соціальних умов), Г. В. Ф. *Гегель* (діалектична концепція розвитку і логіко-теор. обгрунтування єдності всесвітньої історії, щоправда, на ідеалістичній основі). В сучас. бурж. Ф. і. найпоширенішими є концепції багатолінійного розвитку цивілізацій (О. *Шпенглер*, А. Д. *Тойнбі*), технократичні (Р. *Арон*, У. У. *Ростоу*, Д. *Белл*) і теологічні (М. О. *Бердяєв*, П. *Тейяр де Шарден*). К. Маркс і Ф. Енгельс, розробивши матеріалістичне розуміння історії, теорію *суспільно-економічних формацій*, подолали обмеженість домарксист. концепцій Ф. і. Значний внесок у розробку марксист. Ф. і. зробив В. І. Ленін (див. *Марксизм-ленінізм*). У марксистсько-ленінській філософії проблеми Ф. і. розглядаються в межах *історичного матеріалізму*, який власне є марксистсько-ленінською філософією історії.

А. М. Феоктистов.

ФІЛОСО́ФІЯ КУЛЬТУ́РИ, культурфілософія — галузь буржуазної філософії, що досліджує специфіку становлення *культури*, її сутність і значення, а також особливості й закономірності культурно-історичного процесу. Як проблема *антиномії* культури і природи, моралі і політики Ф. к. зародилася ще в античній філософії (*софісти*, *кініки*, стоїки). В епоху *Відродження* закономірності розвитку культури досліджувались у *філософії історії* Дж. *Віко*, почасти в працях *Леонардо да Вінчі*. Значне місце розробці Ф. к. приділило франц. *Просвітительство*, зокрема Ж. Ж. *Руссо*, який протиставляв природу культурі й *цивілізації*. В працях Г. Е. *Лессінга*, Й. Г. *Гердера*, Ф. *Шіллера* і Й. В. *Гете* Ф. к. розглядалась як вчення про різні етапи й типи культури. В нім. романтизмі (див. *Романтизм* у філософії) Ф. к. відокремилася у відносно самостійну галузь філософії, предметом якої є проблема співвідношення загальнолюдської та окремих нац. культур. Згодом ця проблема (М. Я. Данилевський, О. *Шпенглер*) трансформувалася в теорію замкненого розвитку культур, їхньої взаємонепроникності. Ф. к. нім. романтизму вплинула на розвиток *герменевтики*, а також ірраціоналістичної концепції культури у «*філософії життя*», де культура й цивілізація протиставлялись одна одній як живе і механічне. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Ф. к. розроблялась у неокантіанстві (символічна концепція Е. Кассірера, ціннісна теорія культури В. *Віндельбанда* і Г. *Ріккерта*). Нині Ф. к. досліджується гол. чин. у межах т. з. культурології, що спирається як на осн. філос. течії (*прагматизм*, *екзистенціалізм*, *структуралізм*, *неотомізм* та ін.), так і на соціологію, етнографію й психоаналіз. Відповідно до цього в бурж. культурології поряд з власне Ф. к. (А. *Тойнбі*, М. *Хайдеггер*, Х. *Ортега-і-Гасет*, К. *Ясперс*) можна виділити як відносно самостійні напрями соціологію культури (М. Горкгаймер, Т. *Адорно*, Г. *Маркузе*, Ю. Хабермас) і культурну антропологію (Б. Малиновський, К. *Леві-Строс*, Е. Фромм та ін.). Незважаючи на наявність великої кількості напрямів і шкіл, бурж. Ф. к. через свою методологічну обмеженість, ідеалістичне розуміння історії людської культури та заперечення її класового змісту не змогла розв'язати поставлені нею проблеми. В марксизмі-ленінізмі культурно-філос. проблематика розглядається істор. матеріалізмом, а також марксистсько-ленінською теорією культури, предметом якої є дослідження культури як особливого сусп. явища, пізнання найзагальніших законів її розвитку і специфічних законів становлення в умовах комуністичної формації.

А. М. Феоктистов.

ФІЛОСО́ФІЯ НАУ́КИ — 1) Термін для позначення філос. проблем розвитку науки. 2) Сукупність філос. концепцій науки. 3) У спеціальному значенні — істор. напрям в англо-амер. методології науки, що виник у 50—60-х рр. 20 ст. внаслідок докорінної ломки принципів *неопозитивізму* та узагальнення даних *науково-технічної революції*. Мета Ф. н.— дослідження трансформацій у структурі природознавства у зв'язку з культурно-істор., психологічними та теор. передумовами (парадигмами) наук. діяльності. У Ф. н. розрізняють, зокрема, революціоністську і еволюціоністську інтерпретацію науки. Революціоністське тлумачення (Т. Кун, П. Фейєрабенд та ін.) виходить з постулату унікальності та несумірності парадигм фундаментальних теорій, історія яких подається як сума довільних стрибків від одного розуміння світу до іншого. Навпаки, еволюціоністські концепції Ф. н. (С. Тулмін та ін.) визнають існування і поступове удосконалення заг. для науки світоглядних ідей. Незважаючи на спроби деяких учених (І. Лакатоса та ін.) подолати ці крайності суб'єктивізму та ідеалізму у поглядах на розвиток науки за допомогою більш гнучкої концепції зміни н.-д. програм у науці, бурж. Ф. н. лишається осторонь єдино вірного матеріалістичного розуміння історії пізнання як діалектики *абсолютної і відносної істини*, *переходу кількісних змін у якісні*, *єдності і боротьби протилежностей*.

Літ.: Кун Т. Структура научных революций. Пер. с англ. М., 1975; Структура и развитие науки. Пер. с англ. М., 1978.

Є. К. Бистрицький.

ФІЛОСО́ФСЬКА АНТРОПОЛО́ГІЯ — в широкому розумінні — філос. вчення про сутність *людини*, у вузькому — течія в сучас. бурж. філософії, представники якої, ідеалістично інтерпретуючи дані біології, антропології, психології, соціології, етнології тощо, тлумачать сутність людини в дусі «*філософії життя*», *феноменології*, *екзистенціалізму*. Ф. а. виникла в 20-х рр. 20 ст. як вчення про відмінності в способі існування людини і тварини. Її засновник — німецький філософ М. Шелер вбачав цю відмінність у здатності людини перетворювати об'єктивну дійсність на «чисту духовність», інші представники Ф. а.— в «ексцентричності» (Г. Плеснер), біологічній «недостатності» (А. Гелен), у здатності творити і водночас бути витвором культури (Е. Ротгаккер, М. Ландман), «спрямованості до бога» (Г. Е. Хенгстенберг) тощо. Для всіх концепцій Ф. а. характерний метафіз. підхід до людини, природа якої є нібито сталою і незмінною, людина розглядається переважно як ізольована, позасоціальна істота. На противагу Ф. а. марксистсько-ленінська філософія розглядає сутність людини як сукупність усіх суспільних відносин.

М. Д. Решетник.

«ФІЛОСО́ФСЬКА ДУ́МКА» — науково-теоретичний журнал Інституту філософії АН УРСР. Виходить у Києві з 1969 6 раз на рік. Засн. 1927. В 1927—33 видавався під назвою «Прапор марксизму-ленінізму». В 1934 об'єднався з журн. «Економіст-марксист»; мав назву «Під марксо-ленінським прапором». У 1937—68 не видавався. Журнал висвітлює проблеми діалектичного та істор. матеріалізму, наук. комунізму, історії філософії, етики, естетики, дає критичний

«ФІЛОСОФСЬКИЙ КАМІНЬ»

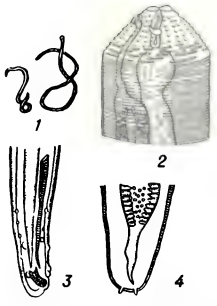

Філярії. Parafilaria multipapillosa: *1* — загальний вигляд (натуральна величина); *2* — головний кінець; *3* і *4* — хвостовий кінець самця і самки.

Фільтр бактеріальний: 1 — свічка Шамберлана; 2 — свічка Беркефельда; 3 — апарат Зейтца (відкритого типу) для фільтрування під вакуумом; *а* — рідина, що фільтрується, *б* — фільтр.

аналіз сучасної буржуазної філософії, соціології тощо.

«ФІЛОСО́ФСЬКИЙ КА́МІНЬ» — за середньовіччя в *алхімії* фантастична речовина, яка нібито здатна перетворювати звичайні метали на благородні, зцілювати всі хвороби, повертати молодість. *Переносно* — символ пошуків чогось неіснуючого.

«ФІЛОСО́ФСЬКІ ЗО́ШИТИ» — збірник конспектів, зауважень, виписок, начерків, нотаток В. І. Леніна з філос. питань за 1895—1920. Вперше опубліковані 1929—30 в IX і XII *«Ленинских сборниках»*. До складу «Ф. з.» входять конспекти книг К. Маркса і Ф. Енгельса *«Святе сімейство»*, Л. *Фейєрбаха* «Лекції про суть релігії», «Виклад, аналіз і критика філософії Лейбніца», Г. В. Ф. *Гегеля* «Наука логіки», «Лекції з історії філософії», «Лекції з філософії історії», Ф. *Лассаля* «Філософія Геракліта Темного з Ефесу», *Арістотеля* «Метафізика» та ін., замітка «План діалектики (логіки) Гегеля», фрагмент «До питання про діалектику», нотатки з ряду книг з природознавства тощо. Хоч «Філософські зошити» не є завершеним твором, вони являють собою стрункий систему філос. ідей, в центрі якої стоять проблеми діалектичного матеріалізму. «Ф. з.» пройняті духом войовничої партійності. В. І. Ленін особливу увагу приділив історії філософії, показавши, що вона є історією боротьби матеріалізму та ідеалізму, а також проблемі матеріалістичного розв'язання *основного питання філософії*, відмінності діалектичного матеріалізму від усіх ін. форм матеріалізму. В. І. Ленін дав глибоке визначення *діалектики*, сформулював основи марксист. розуміння *логіки* та її *категорій*, дав характеристику діалектичного процесу *пізнання*, вчення про *суперечності* як ядро діалектики, висунув надзвичайно важливе положення про *єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*. Аналізуючи діалектику як логіку і теорію пізнання, В. І. Ленін дійшов важливого висновку про те, що роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його є суттю діалектики. В. І. Ленін виділяє *єдність і боротьбу протилежностей* як ядро логічної структури діалектики, елементами якої є *закони*, категорії тощо. Надзвичайно важливе методологічне значення має положення про дві концепції *розвитку* — метафізичну й діалектичну. В. І. Ленін розвинув вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про *практику* як критерій *істини*. В нотатках з приводу книги з природознавства В. І. Ленін підкреслює значення діалектичного матеріалізму як єдино наук. методології. «Ф. з.» поряд з *«Матеріалізмом і емпіріокритицизмом»* належать до провідних філос. праць В. І. Леніна, мають величезне теор. й політ. значення.

ФІЛОСО́ФСЬКІ ПРОБЛЕ́МИ ПРИРОДОЗНА́ВСТВА — проблеми, що виникають у процесі революц. зрушень у природничих науках і для розв'язання яких необхідно застосувати методи філософської науки.

Розв'язання Ф. п. п. сприяє, з одного боку, дальшому розвиткові природничих наук, з іншого — конкретизації та збагаченню принципів і категорій наукової філософії.

Ф. п. п. у власному розумінні слова виникли після створення першої природничонаук. моделі — *механіки* Ньютона і першої природничо-наук. моделі природи — механічної. Ф. п. п. завжди були ареною ідейної боротьби двох осн. філос. напрямів — *матеріалізму* та *ідеалізму*. Глибокий аналіз Ф. п. п. 19 ст. з позицій *діалектичного матеріалізму* дано у працях Ф. Енгельса *«Анти-Дюрінг»* і *«Діалектика природи»*. Вже на поч. революції у фізиці на рубежі 19 — 20 ст. перед ученими постали такі проблеми: а) чи є матеріальною і єдиною за своєю сутністю навколишня природа, чи є вихідною субстанцією *матерія* або енергія, чи не «зникає матерія» у зв'язку з відкриттям таких ефектів, як перетворення атомів хім. елементів, відкриття електромагнітної маси *електрона*, яка не є незмінною величиною, тощо; б) чи дає *природознавство* в кінцевому підсумку об'єктивне знання про природу, якщо так радикально змінюються його фундаментальні уявлення і поняття (маса, простір, час та ін.), які до того вважалися абсолютними, незмінними, підтвердженими експериментом.

Глибоке розв'язання цих Ф. п. п. дано в праці В. І. Леніна *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»*. У ході дальших революц. перетворень у природничих науках виникають нові проблеми філос. характеру, які певною мірою є конкретизацією і розвитком тих Ф. п. п., які постали перед природознавцями на рубежі 19 — 20 ст. Серед них, зокрема, питання про те, чи можна одержати об'єктивне знання, якщо спиратися на методи фізики 20 ст., де визначеність ряду важливих фіз. характеристик досліджуваних об'єктів має смисл лише у співвідношенні з певним класом вимірювальних засобів. Ця ж проблема виникла під час біол. досліджень на молекулярному рівні, де вимірювальні засоби справляють істотний вплив на поведінку досліджуваних об'єктів. Правильне розв'язання цієї проблеми неможливе без звернення до діалектико-матеріалістичної філософії, яка показує, як може поєднуватися об'єктивність наук. знань з їхньою максимальною гнучкістю і рухливістю. Вагомий внесок у розробку Ф. п. п. зробили рад. філософи і вчені-природознавці О. Д. *Александров*, В. А. *Амбарцумян*, П. К. *Анохін*, М. П. *Дубинін*, Б. М. *Кедров*, М. Е. *Омеляновський* та ін. До Ф. п. п. належать і питання про конкретні пізнавальні основи ефективності матем. абстракцій у природничих науках, про роль експерименту, з одного боку, і матем. абстракцій, з іншого, в розвитку природничонаук. пізнання дійсності. Вивчаються генденції дальшого розвитку природознавства в цілому і окремих його розділів, зокрема, якщо врахувати, що об'єктами досліджень провідної галузі природознавства — фізики стали не лише недоступні безпосередньому спостереженню фіз. явища (елементарні частинки та їхня структура), а й космічні явища, дуже відмінні від тих, що існують у земних умовах і в умовах Галактики. Ф. п. п. включають і питання, пов'язані з дослідженням специфіки революц. зрушень в астрономії, біології, де широко використовуються фіз. методи дослідження, з виявленням форм і співвідношень взаємозв'язку, взаємопроникнення методів математики, фізики, астрономії, хімії, біології, кібернетики, а також особливостей процесів диференціації та інтеграції природничонаук. знання на сучас. етапі його розвитку.

П. С. Дишлевий.

ФІЛОФО́РА (Phyllophora) — рід *червоних водоростей* родини філофорових. *Слань* має вигляд простої чи розгалуженої, часто кучерявої по краях пластинки до 50 см завдовжки. Відомо бл. 15 видів, поширений у морях теплих і помірних областей. Деякі види, напр., Ph. nervosa, дуже поширені в Чорному морі, особливо в пн.-зх. його частині, де Ф. утворює значні зарості (філофорове поле Зернова). З Ф. добувають агароподібну речовину — агароїд. Іл. див. до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

ФІЛОХІНО́НИ (від грец. φύλλον — листок і *хінони*) — жиророзчинні *вітаміни* групи К, дуже поширені в рослинному світі. Мають протигеморагічну, або коагуляційну, дію, зокрема беруть участь в утворенні *протромбіну* і сприяють нормальному *зсіданню крові*. Розрізняють вітамін K_1 (власне філохінон) та K_2 (фарнохінон), а також їх синтетичні аналоги (напр., *вікасол*). Вітамін K_1 одержано вперше з зелених листків (звідси назва всієї групи) люцерни. До організму людини Ф. надходять з рослинною їжею (шпинат, цвітна капуста, зелені помідори) та як продукт мікрофлори кишечника. Недостача Ф. в організмі виникає гол. чин. у зв'язку з порушенням його всмоктування в кишечнику. Застосовують при *жовтяниці*, *гепатитах* (гострих та хронічних), а також при підготовці хворих до операцій та в післяопераційний період для запобігання кровотечам тощо.

Н. І. Нікітіна.

ФІЛС — дрібна розмінна монета, дорівнює $^1/_{1000}$ *динара* Бахрейну, Йорданії, Іраку, Кувейту та Народної Демократичної Республіки Ємен; $^1/_{100}$ *ріала* Ємен ської Арабської Республіки; $^1/_{100}$ *дирхама* Об'єднаних Арабських Еміратів.

ФІЛЯ́НСЬКИЙ Микола Григорович [7 (19).XII 1873, с. Попівка, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.— 12.I 1938] — укр. поет. Закінчив Моск. ун-т. За фахом — геолог, спеціаліст у галузі буд. матеріалів. Після 1917 завідував агрошколою на Полтавщині, працював у музеях Харкова та Запоріжжя. Збірки віршів «Лірика» (1906), «Calendarium» (1911) позначені занепадницькими мотивами, містикою. М. Коцюбинський різко критикував першу збірку Ф. У рад. час Ф. переборов декадентські впливи і виступив з книжкою «Цілую землю» (1928), пройнятою

філософією життєствердження. Опублікував ряд праць з геології, будівництва, питань мистецтва.

С. А. Крижанівський.

ФІЛЯРІАТО́ЗИ, філяріози — захворювання людини і тварин з групи *гельмінтозів,* спричинювані нематодами — *філяріями.* Переносники — членистоногі (комарі, гедзь та ін.). Ф. виявляються гарячкою, шкірним висипом і виразками, запаленням лімфатичних судин, слоновістю рук, ніг, мошонки, ураженням очей тощо. Залежно від виду збудника і клініки захворювання у людини розрізняють кілька видів Ф.: вухереріоз (в осн. уражується лімфатична система), бругіоз (природно-вогнищевий гельмінтоз з клінічною картиною, близькою до вухереріозу), *онхоцеркози* (для них характерне утворення вузлів під шкірою й ураження органів зору) та ін. Захворювання на Ф. дуже поширені в країнах Африки, Азії, Пд. Америки тощо; в СРСР у людей не зустрічаються. Л і к у в а н н я: дитразин, антрипол, десенсибілізуючі речовини тощо.

ФІЛЯ́РІЇ, нитянки (Filariidae) — родина паразитичних *круглих червів.* Тіло (довж. 0,4—100 см) нитковидне або волосовидне. Живуть в замкнених порожнинах і тканинах тіла людини та хребетних тварин (за винятком риб і круглоротих). Розвиваються з участю проміжних хазяїв — кровосисних комах, які заражаються Ф. при ссанні крові хворого остаточного (дефінітивного) хазяїна. Зараження остаточного хазяїна відбувається через шкіру або при заковтуванні інвазованих комах. Відомо понад 80 видів Ф., поширених здебільшого в теплих кліматичних зонах. В СРСР трапляється бл. 30 видів. Ф. спричинюють небезпечні хвороби — *філяріатози,* напр., вухереріоз, або слонову хворобу, у людини, *онхоцеркози* у коней, великої рогатої худоби, парафіляріоз у коней.

В. П. Коваль.

ФІЛЬВА́РОК (польс. folwark, від нім. Vorwerk — хутір) — у 14 — 1-й пол. 19 ст. в Польщі, Литві, Білорусії, на Правобережній Україні комплекс земельних угідь, на яких феодал-поміщик вів власне господарство, застосовуючи в ньому дарову робочу силу селян-кріпаків. На Правобережній Україні назву «фільварок» вживали до 1917 щодо поміщицьких г-в. У Польщі ліквідовано з встановленням нар. влади і проведенням агр. реформи 1944.

ФІЛЬМ (від англ. film — плівка) — сукупність фотографічних зображень, послідовно розташованих на плівці, пов'язаних єдиним сюжетом і призначених для відтворення на екрані; кінотвір (цілісний, розгорнутий в часі та просторі художній образ, втілений засобами кінематографічної виразності). В сучас. кінематографії розрізняють Ф.: художні (ігрові), мультиплікаційні (див. *Мультиплікаційне кіно*), хронікально-документальні (див. *Документальне кіно*), наукові (див. *Науково-дослідне кіно, Науково-популярне кіно, Технікопропагандистське кіно*), навчальні (див. *Навчальне кіно*), аматорські (див. *Кіноаматорство*). Окрему групу становлять телевізійні Ф. (див. *Телевізійне мистецтво*). Художні Ф. поділяють також за жанрово-тематичними ознаками: *кінокомедія,* драма, *вестерн,* істор. Ф., пригодницький Ф. тощо. За способом знімання, особливостями використовуваної кінотехніки Ф. поділяються на «німі» (див. *«Німе» кіно*), звукові (див. *Звукове кіно*), чорно-білі, кольорові (див. *Кольорове кіно*), широкоекранні (див. *Широкоекранне кіно*), широкоформатні (див. *Широкоформатне кіно*), панорамні (див. *Панорамне кіно*), стереоскопічні, поліекранні тощо; за тривалістю демонстрування — повнометражні і короткометражні. Для створення Ф. необхідні відповідна техніко-виробнича база (*кіностудія*), а також творча (до якої входять сценарист, режисер-постановник, оператор, художник, композитор, актори) та адміністративна групи.

С. В. Трімбач.

ФІЛЬМОГРА́ФІЯ (від *фільм* і грец. γράφω — пишу) — допоміжна галузь *кінознавства,* яка вивчає методи і принципи характеристики фільмів у інформативно-довідкових і рекламних роботах. Ф. буває анотована (визначає тему, жанр, викладає зміст, дає коротку оцінку ідейно-худож. якостям фільму, а також вказує назву студії, метраж, кількість частин, дату виходу на екран, склад знімальної групи, перелік акторів), хронологічна (дає загальну картину випуску фільмів у країні) і тематична (містить матеріал для вивчення питань, пов'язаних з розробкою окремих тем у кіномистецтві).

ФІЛЬМОТЕ́КА (від *фільм* і грец. θήκη — вмістище, сховище) — установа (або відділ кіностудії), яка збирає і зберігає фільми, а також негативи, позитиви, фонограми, сценарії, монтажні листи тощо. Ф. в разі потреби здійснюють реставрацію фільмів, що зберігаються. Найбільша Ф. в СРСР — *Держфільмофонд СРСР* (з 1957 входить до Міжнар. федерації кіноархівів — ФІАФ). У Радянському Союзі існує широка мережа методично-навч. Ф., які діють при органах народної освіти.

ФІЛЬО́В Дмитро Сидорович [н. 13 (26).X 1903, с. Лозуватка, тепер П'ятихатського району Дніпроп. обл.] — укр. рад. вчений рослинознавець-селекціонер, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956), доктор с.-г. наук (з 1969), професор (з 1970). Член КПРС з 1950. В 1925 закінчив кол. Криворізький с.-г. ін-т. Понад 50 років працює в н.-д. установах. З 1956 — заст. директора і зав. відділом агротехніки кукурудзи Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (Дніпропетровськ), з 1975 — наук. співробітник-консультант. Праці з питань технології вирощування високих врожаїв, селекції і насінництва кукурудзи. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

Я. Л. Доценко.

ФІЛЬТР (франц. filtre, від лат. filtrum — повсть) — 1) Пристрій (апарат) для фільтрування — розділення рідинного або газового потоку і твердих домішок у ньому пропусканням крізь фільтрувальну перегородку (пористий матеріал чи виріб). Розрізняють Ф. рідинні і газові. В рідинних Ф. періодичної дії (ємнісних, листових, патронних, фільтр-пресах) фільтрування чергується із зневоднюванням, промиванням, видаленням осаду та *регенерацією* фільтрувальної перегородки. В рідинних Ф. безперервної дії ці операції відбуваються незалежно одна від одної. Газові Ф. (вони діють безперервно) бувають батарейні (патронні, рукавні, мал., *а*) та з плоскою фільтрувальною поверхнею (напр., шаром піску або кварцу на гратці) — дискові, стрічкові тощо. Див. також *Вакуум-фільтр.* 2) Споруда (резервуар), де пропусканням води крізь зернистий матеріал, укладений на дренажний шар, видаляють з неї завислі речовини. Ф. (мал., *б*) — складова частина водопровідних очисних станцій (див. *Очищення води*). Розрізняють Ф. відкриті, або безнапірні, й закриті, або напірні. Їх поділяють на повільні (для очищування малокаламутної води), швидкі (з попередньою *коагуляцією* домішок), надшвидкісні, попередні та великозернисті (для часткового *прояснювання води*). Див. також *Біофільтр.* 3) Пристрій, що пропускає або затримує звукові чи електромагн. хвилі певної частоти (напр., *світлофільтр, фільтр електричний*). 4) Пристрій (апарат) для очищування розчинів від мінеральних солей, розділення на фракції полімерних *іонів* та ін. за допомогою *іонітів.* 5) Кілька шарів незв'язаних грунтів (їх укладають зі збільшенням розміру частинок грунту в напрямі *фільтрації*), якими захищають гідротех. споруди від фільтраційного деформування (Ф. зворотний, мал., *в*).

В. Д. Семенюк.

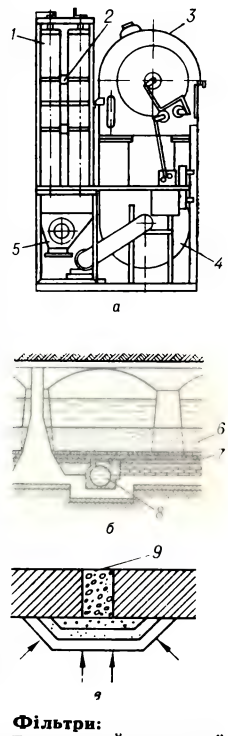

Фільтри:
а — газовий рукавний;
б — повільний для очищення малокаламутної води;
в — зворотний в основі бетонної греблі;
1 — тканинний рукав;
2 — струсний механізм;
3 — сітчастий фільтрувальний пристрій; *4* — вентилятор; *5* — бункер; *6* — шар піску; *7* — шар гравію; *8* — збірний колектор; *9* — дренажний отвір на водобої, заповнений шарами грунту (стрілками показано напрям фільтрації).

ФІЛЬТР БАКТЕРІА́ЛЬНИЙ — апарат для звільнення рідини від *бактерій* та ін. мікроорганізмів шляхом *фільтрації.* Рідина проходить крізь Ф. б. внаслідок розрідження, яке створюється по ін. бік фільтра, або внаслідок тиску на цю рідину. Ф. б. виготовляють з пористих матеріалів (напр., каоліну, інфузорної землі, азбесту, пресованого паперу, дрібнопористого скла) у вигляді свічок або дисків, які монтують на лійці. В таких Ф. б. мікроорганізми адсорбуються на стінках пор, розміри яких варіюють. У стерилізуючого (див. *Стерилізація*) Ф. б. діаметр пор не більший 750 нм. М е м б р а н н і Ф. б. виготовляють з колодію, ацетилцелюлози, нітроцелюлози, ефірів целюлози. Затримка частинок на цих Ф. б. відбувається в результаті малого розміру пор — 5—100 нм. За допомогою мембранних Ф. б. визначають також кількість мікроорганізмів в певному об'ємі рідини.

ФІЛЬТР ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ — 1) Пристрій, що розділяє електр. сигнали (коливання) довільних частот, пропускаючи (на вихід) лише ті з них, які належать до заданої *смуги пропускання частот.* Є Ф. е.: нижніх частот (пропускають коливання частотою від 0 до певної величини f_1, затримуючи інші); верхніх частот (пропускають коливання з частотами, вищими

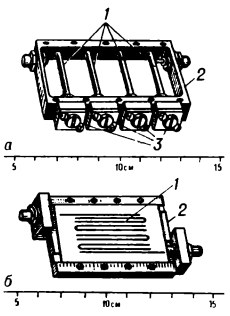

Фільтри електричні: *а* — гребінчастий; *б* — шпильковий; *1* — резонатор; *2* — корпус (без кришки); *3* — підстроювальний конденсатор.

деякої величини f_2, подавляючи коливання, нижчі цієї межі); смугово-пропускаючі, або смугові (виділяють коливання в інтервалі частот від f_1 до f_2), та смугово-затримуючі, або режекторні (протилежні за характеристиками смугово-пропускаючим фільтрам). За конструкцією і принципом дії розрізняють: *LC*-фільтри (містять котушки *індуктивності* й електр. *конденсатори*), пасивні й активні *RC*-фільтри (з *резисторами* і конденсаторами, активні, крім того,— з *підсилювачами* електр. коливань), фільтри електромеханічні (на основі дискових або ін. *резонаторів*), п'єзоелектричні (напр., з *п'єзокварцу* або п'єзокераміки). Є Ф. е. (мал.) гребінчасті, шпилькові, цифрові (часто на *інтегральних схемах*) та ін. Ф. е. застосовують у системах *багатоканального зв'язку, випрямлячах струму, радіоприймачах* і *радіопередавачах*, пристроях автоматики, телемеханіки, радіовимірювальної техніки та ін. 2) Апарат, яким пром. газ очищають від завислих рідких або твердих домішок іонізацією і наступним осадженням їх на *електродах*. Розрізняють Ф. е. з періодичним і безперервним видаленням частинок; мокрі (в них гази насичують вологою до точки роси) і сухі. Ступінь очищення ними газів— до 99,9 %. Такі Ф. е. застосовують на теплових електростанціях. металург. підприємствах. Див. також *Газоочищення, Золовловлювання*.

ФІЛЬТРА́ЦІЯ (франц. filtration) — просочування, проціджування рідин або газів через порувате середовище (перегородку): грунт, тіло земляних і бетонних гребель, стінки і дно каналів тощо. Буває усталеною, або стаціонарною, і неусталеною, або змінною у часі. Швидкість усталеної Ф. пропорційна т. з. гідравлічному ухилу — величині зменшення *напору* на одиницю довжини шляху Ф. Вивчення Ф. має велике практичне значення в гірничій справі, гідротехніці, при видобуванні нафти, природних газів та ін.

ФІЛЬТРА́ЦІЯ в геології — рух природних рідин і газів у пористих (або тріщинуватих) гірських породах. Залежить від ступеня проникності порід та властивостей рідин і газів (фіз.-хім. активності, в'язкості, густини тощо). Рух рідин (*підземних вод, нафти* та ін.) відбувається при суцільному заповненні порожнин під дією гідравлічного *градієнта*, рух газів — при наявності різниці їхнього тиску. Розрізняють ламінарну — у порах та дрібних тріщинах порід (див. *Ламінарна течія*) і турбулентну — у великих тріщинах і порожнинах (див. *Турбулентна течія*) форми Ф. Більш поширена ламінарна Ф. Вона характеризується лінійною залежністю швидкості Ф. від гідравлічного градієнта (закон Дарсі, або основний, лінійний закон Ф.). Залежно від режиму потоку Ф. може бути рівномірною і нерівномірною, усталеною й неусталеною. Визначають її в основному показниками фільтраційних витрат, швидкості і гідравлічного градієнта, фільтраційні властивості порід — показниками коефіцієнта Ф. (в *гідрогеології*) і коефіцієнта проникності (у нафтопромисловій геології). Ці показники застосовують у розрахунках при обгрунтуванні водопостачання, проектуванні гідротех., гірничих та ін. споруд, видобуванні нафти і газу тощо. Вивчають Ф. гідрогеологія і *гідравліка*.

П. Ю. Куц.

ФІЛЬТРІВНІ ФО́РМИ БАКТЕ́РІЙ — *бактерії*, які проходять при *фільтрації* крізь дрібні пори *фільтрів бактеріальних*. Ф. ф. б. властиві відсутність стабільної клітинної оболонки, наявність пластичної цитоплазматичної мембрани, що зумовлює поліморфізм, здатність до репродукції на безклітинних *поживних середовищах*. До Ф. ф. б. відносять *мікоплазми* і L-форми бактерій. Мікоплазми (за міжнар. класифікацією, 1974) належать до класу Mollicutes, представлені родами: Mycoplasma, Acholeplasma, Ureaplasma, Anaeroplasma, Spiroplasma; залежно від ступеня зрілості мають розміри 0,13—1,2 мкм. На поживних середовищах утворюють колонії (див. *Колонії мікроорганізмів*), що ростають в *агар-агар*. Більшість видів потребує для росту *стерини* і білок. Наявність *холестерину* в мембранах мікоплазм споріднює їх з клітинами тварин. Мікоплазми спричинюють ряд хвороб людини, тварин, рослин. L-ф о р м и б а к т е р і й морфологічно подібні до мікоплазм, але не споріднені з ними; мають розміри 0,2—50 мкм. Майже всі патогенні бактерії здатні перетворюватися в організмі під впливом антимікробних речовин на L-форми. Відіграють певну роль у виникненні хронічних патологічних процесів з млявим перебігом та чергуванням *рецидивів* і *ремісій* (при пієлонефритах, туберкульозі та ін.).

А. В. Руденко.

ФІЛЬТРУВА́ЛЬНА СТА́НЦІЯ — станція для *очищення води* (фільтруванням) від завислих у ній речовин. Розрізняють Ф. с. систем *водопостачання* і систем *каналізації*. На водопровідних Ф. с. фільтруванню води передує (якщо каламутність її понад 20 мг/л) відстоювання (див. також *Прояснювання води*). Щоб підвищити ефективність очищення, завислі речовини попередньо укрупнюють, додаючи до води реагенти і коагулянти (див. *Коагуляція*). На водопровідних Ф. с. є найчастіше реагентне г-во, змішувачі, камери реакцій, *відстійники, фільтри* та резервуари для очищеної води. Якщо водоочисні споруди розміщують поряд з джерелом водопостачання, у складі Ф. с. передбачаються також *водозабірні споруди* та *насосні станції*. Каналізаційні Ф. с. служать для збезводнювання осаду, що утворюється при *очищенні стічних вод*. Такі Ф. с. обладнують *вакуум-фільтрами*, прес-фільтрами, мулоущільнювачами тощо.

В. Д. Семенюк.

ФІ́ЛЬХНЕРА ШЕ́ЛЬФОВИЙ ЛЬОДОВИ́К — *шельфовий льодовик* у Зх. Антарктиді, на узбережжі *Уедделла моря*. Площа 93 тис. км². Товщина льоду від 200 до 1000 м. Швидкість руху збільшується на Пн. від 100—200 до 1200—1500 м на рік. Глиб. моря під льодовиком до 1000—1500 м. На льодовику діяли антарктичні станції Великобританії та США, з 1955 працює аргент. наук. станція Хенераль-Бельграно, з 1975— рад. сезонна наук. станція Дружна. Названий ім'ям нім. дослідника В. Фільхнера, який відкрив льодовик 1912. До 70-х рр. ця назва поширювалась і на льодовик, що лежить на Зх. від височини Беркнер (тепер — шельфовий льодовик Ронне).

Н. І. Барков.

ФІЛЬЧАКО́В Павло Феодосійович [11 (24).IX 1916, Петроград — 17.VIII 1978, Київ] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1976). Закінчив (1940) Київ. ун-т. З 1945 працював в Ін-ті математики АН УРСР (з 1960 — зав. відділом). Осн. наук. праці стосуються теорії функцій комплексної змінної, теорії фільтрації і обчислювальної математики. Ф. розробив метод послідовних *конформних відображень* і метод, що грунтується на тригонометричній *інтерполяції*; ці методи дають змогу будувати відображення довільної заданої області з будь-якою наперед заданою точністю. Під керівництвом Ф. було створено ряд моделей електроінтеграторів. Держ. премія УРСР, 1970.

ФІ́МОЗ (від грец. φίμωσις — стягування, стиснення) — природжене або набуте звуження отвору крайньої плоті, що виявляється в неможливості відтягнути крайню плоть і відкрити головку статевого члена. У новонароджених Ф. є фізіологічним явищем і лікування не потребує; звичайно до 2—3 років життя зникає. Набутий Ф. виникає внаслідок запальних і виразкових процесів крайньої плоті або рубцювання її після поранення. Різко виявлений Ф. може спричинитися до утруднення сечовиділення та ін. хворобливих явищ. Л і к у в а н н я природженого Ф. у дітей — промивання головки статевого члена, розтягування крайньої плоті. При набутому (рубцьовому) Ф. і значному природженому — оперативне втручання.

І. Ф. Юнда.

ФІНА́Л (італ. finale, від лат. finis — кінець) — 1) Кінець якоїсь події, справи, явища. 2) Заключна зустріч в спорт. змаганнях, що виявляє переможців. 3) Заключна частина циклічного музичного твору (симфонії, сонати, концерту тощо), кожного акту опери, балету.

ФІНА́НСИ (франц. finances — кошти) — система екон. відносин, пов'язаних з нагромадженням, розподілом і використанням фондів грошових ресурсів.

Ф. виникли в період розкладу первіснообщинного ладу, з появою держави. За капіталізму Ф. використовуються бурж. д-вою для зміцнення панування класу капіталістів, посилення експлуатації і гноблення трудящих мас. В процесі перерозподілу *національного доходу* через *фінансову систему* бурж. д-ва концентрує в своїх руках все більшу частину грош. фондів і спрямовує їх для здійснення своїх функцій. Ф. бурж. д-ви зводяться майже виключно до бюджетної системи (див. *Бюджет*

державний), екон. основу якої становлять *податки* з населення (85—90 % бюджетних надходжень). За імперіалізму Ф. підпорядковуються інтересам монополістичного капіталу, зростають обсяги держ. бюджетів, створюються спец. урядові грош. фонди, розширюються позабюджетні асигнування тощо. З поглибленням *загальної кризи капіталізму* значно збільшились витрати на *мілітаризацію капіталістичної економіки*. Гонка озброєнь, зростання витрат на утримання воєнних блоків, каральних органів і держ.-бюрократичного апарату спричинюють перевищення витрат над доходами держ. бюджетів. Характерною рисою Ф. капіталістичних країн є швидке зростання бюджетних дефіцитів.

З метою скорочення бюджетного дефіциту уряди бурж. країн підвищують податки з населення, вдаються до надмірної емісії *грошей паперових*, внаслідок чого знижуються *реальні доходи населення* і зростає *інфляція*. За останні 30 років заг. сума податків у Франції зросла в 30 раз, у ФРН — у 19, Великобританії — в 16, США — в 14 раз. Щорічні темпи інфляції у США, Франції, Великобританії та Італії перевищують 13 %. В умовах зростання дорожнечі, інфляції трудящі капіталістичних країн змушені вдаватися до споживчого *кредиту*, що в свою чергу призводить до збільшення заборгованості, яка лягає важким тягарем на плечі широких мас населення. В умовах сучас. капіталізму Ф. активно використовуються імперіалістич. д-вами з метою держ.-монополістичного регулювання економіки, збагачення монополій, розвитку *воєнно-промислового комплексу*. Фінанс. механізм загострює суперечності між монополістичною буржуазією і всіма ін. класами, між різними групами фінанс. капіталу, між розвинутими капіталістичними країнами за сфери прибуткового прикладення капіталу, джерела сировини і ринки збуту. Докорінно змінюється екон. природа і соціально-політ. суть Ф. за соціалізму. Сусп. власність на засоби виробн., механізм дії *економічних законів* соціалізму, особливий характер товарно-грош. відносин, планомірний розвиток економіки зумовлюють загальнонар. характер Ф. В соціалістич. суспільстві Ф.— це система екон. відносин, за допомогою яких здійснюється планомірне утворення, розподіл і використання фондів грош. ресурсів для забезпечення розширеного соціалістич. *відтворення*, підвищення матеріального та культур. рівня народу і задоволення ін. потреб соціалістич. суспільства.

В СРСР через Ф. здійснюється тер., внутрігалузевий і міжгалузевий розподіл і перерозподіл *сукупного суспільного продукту* і нац. доходу в інтересах забезпечення планомірного і пропорційного розвитку всього рад. суспільства, кожної з союзних і авт. республік, авт. округів, областей і районів. На всіх етапах соціалістичного будівництва науково обгрунтована політика в галузі Ф. активно сприяла розвиткові *продуктивних сил* і вдосконаленню соціалістичних *виробничих відносин*, успішному здійсненню госп.-організаторської та культур.-виховної функції д-ви, зміцненню обороноздатності країни, зростанню *соціалістичного нагромадження* для розвитку нар. г-ва, особливо важкої індустрії, зміцненню *господарського розрахунку* і забезпеченню *режиму економії*. В умовах розвинутого соціалізму посилилась роль Ф. у формуванні раціональної структури сусп. виробн., підвищенні ефективності використання трудових, матеріальних і грош. ресурсів, у раціональному природокористуванні та розширенні екон., наук.-тех. та культур. зв'язків із зарубіж. країнами. Ф. виконують дві функції — розподільну і контрольну. Розподіл і перерозподіл нац. доходу здійснюються в різних формах і напрямах: між держ., кооп.-колг. і особистою власністю, виробничою і *невиробничою сферами*, екон. районами, галузями нар. г-ва, всередині окремих галузей між підприємствами, об'єднаннями і орг-ціями. Перерозподіляючи нац. доход за допомогою фінанс. платежів, д-ва забезпечує необхідними коштами потреби невиробничої сфери, де нац. доход не створюється, залучає частину коштів колг.-кооп. підприємств, орг-цій і населення для задоволення сусп. потреб; на основі міжгалузевого, внутрішньогалузевого й тер. перегрупування грош. фондів досягається раціональніше використання нагромаджень соціалістичних підприємств, орг-цій, міжгосп. об'єднань, м-в і відомств. Контрольна функція здійснюється через систему грош. відносин на всіх стадіях виробн. і розподілу сусп. продукту (див. *Фінансовий контроль*). Фінанси СРСР об'єднують дві частини єдиної фінансової системи: Ф. соціалістичних підприємств, об'єднань, орг-цій, м-в, колгоспів, *агропромислових комплексів*, кооп. і громад. орг-цій; загальнодерж. Ф. (держ. бюджет, бюджет держ. *соціального страхування*, держ. майнове і особисте *страхування*, держ. кредит). Кожна ланка фінанс. системи має свої специфічні екон. відносини. Ф. підприємств і галузей нар. г-ва безпосередньо пов'язані з процесом виробн., де створюються сукупний продукт і нац. доход. Вони є базою загальнодерж. Ф. Діючи на основі госпрозрахунку, підприємства та орг-ції за рахунок чистого доходу створюють грош. фонди розширення виробн. і *фонди економічного стимулювання* (див. *Фонд розвитку виробництва, Фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва, Фонд матеріального заохочення* та ін.). Другу частину чистого доходу ці підприємства та орг-ції вносять до централізованих грош. фондів д-ви у формі *податку з обороту, платежів від прибутку* тощо, для покриття загальнодерж. потреб. Ф. соціалістич. підприємств, об'єднань, орг-цій і галузей нар. г-ва — це система екон., грош. відносин, що виникають всередині цих госп. органів, між ними, між підприємствами і їхніми вищестоящими ланками, з фінанс. системою при створенні різних грош. фондів і використанні їх у процесі планового ведення г-ва на основі госпрозрахунку. Гол. призначенням загальнодерж. Ф. є створення централізованих грош. фондів шляхом розподілу та перерозподілу нац. доходу для забезпечення потреб розширеного виробн., розвитку невиробничої сфери і створення загальнодерж. резервів. Серед ланок загальнодерж. Ф. провідна роль належить держ. бюджету СРСР. Відмітна риса рад. бюджету — формування його ресурсів переважно за рахунок доходів і нагромаджень соціалістич. г-ва. Так, у заг. сумі фінанс. ресурсів д-ви частка бюджетних коштів у дев'ятій п'ятирічці становила 65 %, у десятій — 65,9 %. За рахунок коштів держ. бюджету СРСР фінансують розвиток загальносоюзного г-ва, витрати на оборону, *зовнішні економічні зв'язки СРСР* та надається допомога респ. і місц. бюджетам з метою здійснення ленінської нац. політики, вирівнювання рівня екон. розвитку республік, регіонів і досягнення на цій основі економічно обгрунтованих пропорцій у розподілі нац. доходу та *розміщенні продуктивних сил* країни. Складання, затвердження, виконання держ. бюджету СРСР і розмежування його доходів і витрат між ланками бюджетної системи проводяться на основі принципів демократичного централізму, єдності бюджетної системи і *фінансової політики* Рад. д-ви. Держ. бюджет УРСР, що є складовою частиною держ. бюджету СРСР, на 1984 затверджений в сумі 28,0 млрд. крб. за доходами і 28,0 млрд. крб. за видатками. Надходження від соціалістичного г-ва становлять 25,3 млрд. крб. Осн. частина бюджетних ресурсів республіки спрямовується на фінансування розвитку нар. г-ва (14,4 млрд. крб.) і соціально-культур. заходи та науку (12,6 млрд. крб.). Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) підвищується роль перспективного фінанс. планування (див. *Планування народного господарства*). До складу п'ятирічного плану вводиться зведений фінанс. баланс з розподілом доходів і видатків за роками. Таким чином зведений фінанс. баланс стає органічною частиною держ. п'ятирічного плану. Перехід до перспективного фінанс. планування, запровадження довгострокових нормативів *фондів заробітної плати*, відрахувань від прибутку до бюджету і нормативів утворення фондів економічного стимулювання значно розширює права галузей, міністерств, об'єднань, підприємств і орг-цій у розпорядженні матеріальними і фінанс. ресурсами, посилює їхню екон. заінтересованість у досягненні високих кінцевих показників господарювання.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Капіталізм і податки. Повне зібрання творів, т. 23; Зверев А. Г. На-

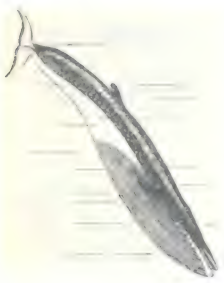

Фінвал.

циональный доход и финансы СССР. М., 1970; Василик О. Д., Глущенко Н. Я. Государственный бюджет Украинской ССР. М., 1978; Справочник финансиста производственного объединения (предприятия). М., 1979; Финансы капиталистических государств. М., 1980; Государственное страхование в социалистических странах. М., 1981; Финансовые аспекты управления промышленностью стран — членов СЭВ. М., 1981; Финансы социалистических государств. М., 1982; Финансовые ресурсы народного хозяйства. (Проблемы формирования и использования). М., 1982; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983. *І. М. Галь.*

ФІНА́НСОВА ПОЛІ́ТИКА — сукупність заходів держави в галузі *фінансів;* складова частина *економічної політики.* Характер і соціальна спрямованість Ф. п. зумовлюються панівними виробничими відносинами, класовою природою і функціями д-ви. Ф. п. бурж. урядів спрямована на зміцнення приватної власності і посилення експлуатації трудящих. Найважливішим завданням Ф. п. в умовах держ.-монополістичного капіталізму є охорона і зміцнення великої монополістичної власності та дальше збагачення *олігархії фінансової.* Ф. п. в соціалістичному суспільстві являє собою сукупність фінанс. заходів, які здійснює д-ва через *фінансову систему,* спрямованих на проведення екон. політики. Грунтується на *економічних законах* соціалізму, випливає з екон. політики Комуністичної партії, здійснюється в інтересах усіх трудящих. Найважливіші теор. і практичні питання, пов'язані з проведенням Ф. п. в умовах соціалізму, розробив В. І. Ленін. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції Ф. п. була спрямована на революц. ломку старої фінанс. системи, створення і зміцнення соціалістичного способу виробн. Ф. п. відіграла активну роль у здійсненні соціалістичної індустріалізації країни і *кооперативного плану В. І. Леніна,* у проведенні *культурної революції,* в забезпеченні перемоги рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. У післявоєнні роки Ф. п. сприяла швидкій відбудові та дальшому піднесенню економіки, підвищенню матеріального і культур. рівня життя народу. В умовах розвинутого соціалізму важливу роль відіграє Ф. п. в зв'язку з удосконаленням *господарського механізму,* розширенням госп. і фінанс. прав підприємств і орг-цій, підвищенням наук. рівня *планування народного господарства,* посиленням екон. методів *управління народним господарством.* Ф. п. спрямована на розв'язання завдань щодо переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, підвищення екон. ефективності соціалістичного виробн. і неухильного зростання нар. добробуту на основі реалізації *цільових комплексних програм,* зокрема *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. *В. М. Федосов.*

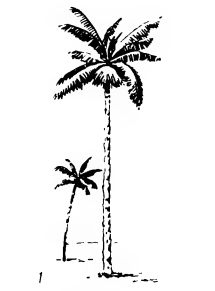

Фінікова пальма фініконосна:
1 — загальний вигляд;
2 — стиглі плоди (фініки) на дереві.

ФІНА́НСОВЕ ПРА́ВО — в СРСР галузь права, що регулює відносини по управлінню *фінансами,* які виникають у процесі планової акумуляції, розподілу, перерозподілу і використання держ. коштів. Осн. джерелами норм Ф. п. є *Конституція СРСР,* конституції союзних і авт. республік, акти найвищих органів держ. влади і управління Союзу РСР, союзних і авт. республік, місц. Рад нар. депутатів та їхніх виконкомів. Ряд цих питань регулюється інструкціями центр. та місц. фінанс. органів, Держбанку СРСР, Будбанку СРСР. Норми Ф. п. взаємопов'язані, єдині й диференціюються в розділи та інститути залежно від змісту відносин, що регулюються ними. Норми Ф. п. поділяються на заг. і особливі. Загальні закріплюють осн. принципи і методи фінанс. діяльності Рад. д-ви, встановлюють єдину фінанс. систему, форми і методи фінанс. контролю, регламентують компетенцію держ. органів у галузі фінансів. Особливі норми регулюють правовідносини, що випливають з *бюджетного права,* доходів держ. бюджету, видатків держ. бюджету, *кредиту державного,* держ. особистого і майнового страхування; банківського кредитування і розрахунків, грошового обігу, валютної монополії. Відносини, що складаються в процесі фінанс. діяльності Рад. д-ви і регулюються Ф. п., існують лише у формі правовідносин, що мають державно-майновий (податки, позички тощо) і орг. (фінанс. контроль, планування) характер. Обов'язковим суб'єктом цих правовідносин виступає держ. орган (як правило, фінансовий або кредитний), наділений владними повноваженнями. Суб'єктами фінанс. правовідносин є також органи держ. влади та управління, держ. підприємства, об'єднання й установи, кооп.-колг. орг-ції, підприємства *громадських організацій,* колг. двори та окремі громадяни.

Літ.: Воронова Л. К., Мартвянов И. В. Советское финансовое право. К., 1983. *Л. К. Воронова.*

ФІНА́НСОВИЙ КАПІТА́Л — *капітал,* створений в результаті зрощування (злиття) монополістичного *промислового капіталу* з капіталом банківських монополій. Панування Ф. к.— одна з осн. екон. ознак *імперіалізму.* Об'єктивною основою виникнення Ф. к. (кін. 19 — поч. 20 ст.) був процес *концентрації виробництва* і капіталу та утворення *монополій.* В. І. Ленін зазначав: «Концентрація виробництва; монополії, що виростають з неї; злиття або зрощування банків з промисловістю — ось історія виникнення фінансового капіталу і зміст цього поняття» (Повне зібр. тв., т. 27, с. 323). В умовах імперіалізму зростання ролі та масштабів банківських операцій веде до поглиблення взаємозв'язку між пром. та банківськими монополіями. Банки безпосередньо стають співвласниками великих монополістичних підприємств. Водночас зростає участь пром. монополій у банківській справі. Формою існування Ф. к. є монополістичні *фінансові групи.*

Г. Л. Канищенко.

ФІНА́НСОВИЙ КОНТРО́ЛЬ — складова частина державного контролю. В капіталістичних країнах Ф. к. зводиться гол. чин. до контролю за виконанням *бюджету державного.* Певною мірою поширюється й на приватну підприємницьку діяльність, в основному на перевірку правильності складання податкових декларацій. Ф. к. здійснюють парламенти, спец. відомства держ. контролю, м-ва фінансів та їхні управління (бюджетні, податкові тощо), галузеві відомства, контрольно-ревізійні відділи місц. органів влади і держ. підприємств. До участі в Ф. к. широкі маси трудящих не допускаються. В соціалістичних країнах Ф. к. безпосередньо пов'язаний із здійсненням контрольної функції *фінансів.* Він полягає в перевірці фінанс. методами ефективності утворення, розподілу і використання грош. фондів д-ви, а також об'єднань, підприємств, орг-цій і установ. За допомогою Ф. к. здійснюються охорона соціалістичної власності, зміцнення фінанс.-бюджетної дисципліни, економія матеріальних ресурсів суспільства. Його методами перевіряють фінанс. плани госпрозрахункових орг-цій і кошториси бюджетних установ, контролюють виконання виробничих планів, планів щодо зниження собівартості вироблюваної продукції, по прибутку, додержання *режиму економії,* доцільне витрачання бюджетних і власних оборотних коштів, використання і зберігання матеріальних цінностей тощо. Одним з найважливіших завдань Ф. к. є перевірка виконання фінанс. зобов'язань перед держ. бюджетом, банками та взаємних зобов'язань підприємств і орг-цій по розрахунках і платежах. Характерною особливістю Ф. к. в розвинутому соціалістичному суспільстві є його масовість, нар. демократичний характер. Організація Ф. к. в СРСР зумовлюється держ. устроєм країни. Загальнодержавний Ф. к. покладено на органи влади і управління, починаючи від Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР і до місц. Рад нар. депутатів і їхніх виконкомів. Ці органи здійснюють Ф. к. у процесі розгляду, затвердження і виконання річних державних планів екон. і соціального розвитку, відповідних бюджетів і звітів про виконання їх. Оперативний фінанс. контроль об'єднань, підприємств, орг-цій і установ здійснюють фінанс.-кредитні установи. У системі Ф. к. велику роль відведено М-ву фінансів СРСР і контрольно-ревізійним управлінням (КРУ) та їхнім органам на місцях. Осн. методом роботи КРУ є документальна *ревізія.* Внутрівідомчий Ф. к. проводять м-ва, відомства, об'єднання; внутрігосп. Ф. к. покладено на гол. і старших бухгалтерів і фінанс. відділи підприємств і орг-цій. Особливе місце у Ф. к. посідає громадський контроль (включає роботу органів нар. контролю і громад. орг-цій). За часом проведення і характером виконуваних завдань Ф. к. поділяють на попередній, поточний і подальший. Попередній Ф. к. здійснюють, розглядаючи проекти держ. бюджетів, фінанс. планів м-в, відомств, об'єд-

нань і підприємств, кошторисів, госп. договорів тощо. Поточний Ф. к. проводять повсякденно при витрачанні коштів, проведенні операцій з матеріальними цінностями, наданні кредитів тощо. Подальший Ф. к. являє собою документальні ревізії та аналіз госп.-фінанс. діяльності на підставі річних, квартальних і місячних звітів.
Т. І. Таланова.

ФІНА́НСОВІ ГРУ́ПИ — організаційна форма *фінансового капіталу*, сукупність пром., банківських, торг. та ін. компаній, що перебувають під контролем одного або кількох взаємопов'язаних магнатів *олігархії фінансової*. Контроль над компаніями, які входять до складу групи, основний гол. чин. на *системі участі* і *особистій унії*. В центрі групи — великий банк або пром. концерн, який розробляє заг. політику групи. Ф. г. почали формуватися в кін. 19 — на поч. 20 ст. В післявоєнний період великого розвитку набуває процес інтернаціоналізації і переплетіння інтересів різних Ф. г. Вони є центрами екон. могутності і політ. впливу монополістичної буржуазії. Разом з підприємницькими союзами і бурж. д-вою Ф. г. спрямовують її економічну, фінансову, кредитну, інвестиційну, н.-д., технічну, соціальну, ідеологічну і воєнну політику, визначають принципові зовнішньополіт. дії.
С. В. П'ятенко.

ФІНА́НСОВІ СИСТЕ́МИ — 1) Сукупність фінансових відносин, що існують у рамках даної суспільно-екон. формації, на основі яких утворюються і використовуються відповідні фонди грошових ресурсів (див. *Фінанси*). 2) Сукупність фінансових установ країни, які здійснюють мобілізацію грош. ресурсів і розподіл їх у процесі фінансування і кредитування. В цьому випадку звичайно застосовують термін «фінансово-кредитна система» (див. *Кредитні системи*). Соціально-екон. зміст, функції і структура Ф. с. зумовлюються способом виробн., класовою природою д-ви. Ф. с. капіталістичних країн включають: *бюджет державний, місцеві бюджети*; спеціальні урядові фонди і рахунки казначейства; фінанси держ. підприємств і корпорацій. Для капіталістичних країн характерна відсутність внутр. єдності Ф. с. Зокрема, доходи і витрати місцевих бюджетів не входять у держ. бюджет. Посилюється залежність фінансів місц. органів влади, держ. підприємств від центр. уряду, прискорюється централізація фінанс. ресурсів у руках д-ви, зростає частка *національного доходу*, що перерозподіляється через держ. бюджет.

Осн. ланкою Ф. с. соціалістичних країн є держ. бюджет. Крім того, вона включає бюджет держ. *соціального страхування*, держ. майнового й особового *страхування*, фінанси соціалістичних підприємств, орг-цій і галузей нар. г-ва, держ. *кредит*. Всі ці ланки єдиної соціалістичної Ф. с. тісно пов'язані між собою і доповнюють одна одну в здійсненні завдань розширеного соціалістичного *відтворення* і на цій основі — підвищення матеріального і культур. рівня народу.
С. В. Мочерний.

ФІНВА́Л, оселедцевий кит (Balaenoptera physalus) — морський ссавець род. смугачевих підряду беззубих китів. Тіло (довж. до 27,8 м, маса бл. 50 т) струнке з відносно невеликою головою, забарвлення шиферно- або буро-сіре, боки світліші, горло і черево білі; вусові пластинки (355—365 шт.) сіро-голубого кольору. Характерна асиметрія забарвлення нижньої щелепи: права половина світліша за ліву. Живиться ракоподібними, рибою, молюсками. Статевої зрілості досягає у 6—8 років. Тривалість вагітності— близько року. У виплоді 1 маля. Ф. живе у відкритих водах морів і океанів від Арктики до Антарктики, в СРСР — в Баренцовому і далекосхідних морях.

ФІ́НДЕР (Finder) Павел (19.IX 1904, м. Бельсько, тепер м. Бельсько-Бяла — 26.VII 1944, Варшава) — діяч польс. комуністичного руху. Н. в заможній сім'ї. З 1922 навчався у Віденському ун-ті. Був членом КП Австрії. З 1924 продовжував навчання у Франції. В 1924 вступив до Французької КП. За освітою інженер-хімік. У 1928 висланий з Франції, повернувся на батьківщину. Був секретарем ряду окружних орг-цій КП Польщі. З 1933 — член Секретаріату ЦК КПП. Не раз зазнавав арештів, зокрема 1934—39 перебував в ув'язненні. У вересні 1939 перейшов на тер. СРСР. Був членом Ініціативної групи польс. комуністів (створена 1941 в Москві). В грудні 1941 повернувся до Польщі. Один із засновників Польс. робітн. партії (ППР), член її тимчас. керівництва, потім ЦК, секретар Варшав. орг-ції партії. З листопада 1942, після смерті М. *Новотка*, — ген. секретар ППР. 14.XI 1943 заарештований гестапо. Розстріляний.

ФІНІКІ́ЙСЬКА МО́ВА — мова фінікійців. Належить до *семітських мов*. Тепер *мертва мова*. Була поширена у Фінікії та фінікійських поселеннях у Середземномор'ї. Збереглися пам'ятки Ф. м. 2-ї пол. 2-го тис. до н. е.— 2—4 ст. н. е. У Пн. Африці пізньофінікійська (новопунічна) мова існувала до 8 ст. Для Ф. м. використовували біблоське, а пізніше — *фінікійське письмо*.

Розвиток знаків **фінікійського письма.**

Напис Ахірама (13 ст. до н. е.)	Середньофінікійське письмо (5-3 ст. до н. е.)	Новопунічне письмо (Карфаген)	Транскрипція
𐤀	𐤀	𐤀 𐤀 𐤀	ʾ
𐤁	𐤁 𐤁	𐤁 𐤁 /	b
𐤂	𐤂	𐤂 𐤂	g
	𐤃 𐤃	𐤃 𐤃 /	d
𐤄	𐤄	𐤄 𐤄 𐤄	h
𐤅 𐤅	𐤅 𐤅 𐤅	𐤅 𐤅 𐤅	w
𐤆	𐤆 𐤆	𐤆 𐤆 𐤆	z
𐤇	𐤇 𐤇 𐤇	𐤇 𐤇 𐤇	ḥ
𐤈	𐤈 ⊙	𐤈 𐤈 𐤈	ṭ
𐤉	𐤉 𐤉 𐤉	𐤉 𐤉 𐤉	j
𐤊	𐤊 𐤊 𐤊	𐤊 𐤊	k
𐤋	𐤋 𐤋	𐤋 / /	l
𐤌	𐤌 𐤌 𐤌	𐤌 𐤌 𐤌	m
𐤍	𐤍 𐤍	𐤍 𐤍 / 𐤍	n
𐤎	𐤎 𐤎		s
𐤏	𐤏 𐤏	𐤏 𐤏 ·	ʿ
𐤐	𐤐	𐤐 /	p
	𐤑 𐤑 𐤑	𐤑 𐤑 𐤑	ṣ
	𐤒 𐤒	𐤒 𐤒	q
𐤓	𐤓 𐤓 𐤓	𐤓 𐤓 𐤓	r
𐤔	𐤔 𐤔 𐤔	𐤔 𐤔 𐤔	š
+ 𐤕	𐤕 𐤕 𐤕	𐤕 𐤕 𐤕	t

ФІНІКІ́ЙСЬКЕ ПИСЬМО́ — одна з найдавніших алфавітних систем письма. Написи Ф. п. відомі починаючи з 2-ї пол. 2-го тис. до н. е. і до 2—4 ст. н. е. Складалося з 22 літер, які позначали приголосні звуки (голосні при писанні не позначали або пропускали), кожна з яких мала власну назву. Напрям письма горизонтальний, справа наліво. Від Ф. п. веде початок більшість сучасних складових і буквено-звукових систем письма, зокрема арамейське письмо, *грецьке письмо*, на основі якого створено *латинський алфавіт*, *кирилицю* тощо.

Літ.: Тайны древних письмен. М., 1976.

ФІНІКІ́Я — давня країна на сх. узбережжі Середземного м. (тепер тер. Лівану і Сірії). З поч. 2-го тис. до кін. 13 — поч. 12 ст. до н. е. перебувала під владою Старод. Єгипту. В кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. Ф. колонізувала Центр. і Зх. Середземномор'я. У 8—7 ст. до н. е. перебувала під владою *Ассірії*, 539—332 до н. е.— д-ви *Ахеменідів*. З 332 до н. е. входила до д-ви *Александра Македонського*, а після її розпаду — д-ви *Птолемеїв* і *Селевкідів держави*, з 63 до н. е. — територія Ф. входила до провінції Сірія в Стародавньому Римі. Поступово фінікійці злилися з ін. населенням Сірії.

Високої майстерності у Ф. досягло художнє ремесло (орнаментовані посудини з бронзи, срібла і золота, скла і кераміки; вироби з різьбленої слонової кістки) та скульптура з каменю (саркофаг царя Ахірама з Бібла, кін. 11 — поч. 10 ст. до н. е.), теракоти (статуетки, маски тощо), вапняку.

ФІНІКОВА ПА́ЛЬМА (Phoenix) — рід рослин родини *пальмових*. Дводомні дерева заввишки до 30 м і до 80 см в діаметрі (при основі стовбура); на верхівці крона з великих (до 6 м завдовжки) перистих листків. Квітки жовті, зібрані у великі волоті. Плід — кістянка з м'ясистим міжоплоднем; їстівні. Відомо 15 видів, поширених в тропіках і субтропіках Африки та Азії. Велике значення для харчування населення багатьох країн має Ф. п. фініконосна, або фінік (Ph. dactylifera), що культивується з давніх часів у Пн. Африці і Пд.-Зх. Азії. Вирощується в багатьох тропіч. і субтропіч. країнах, в СРСР — в Туркменській РСР; у дикому стані не відома. Її плоди містять до 70,6 % цукрів і до 2,5 % олії. В субтропіч. р-нах СРСР культивують Ф. п. канарську, лісову, абіссінську та ін. як декоративні рослини.

ФІНІКС, Фенікс — місто на Пд. Зх. США, адм. ц. штату Арізона. Розташований на р. Солт-Рівер. Вузол з-ць і автошляхів. 700 тис. ж. (1975). Підприємства машинобуд. (у т. ч. авіакосмічної і радіоелектронної), металообр., хім.,

П. Фіндер.

Фінікія. Статуетка бога Баала. Бронза. 14 ст. до н. е. Лувр. Париж.

Фінікія. Портретне зображення. Слонова кістка.

швейної, харч. (м'ясохолодобійної, фруктоконсервної) пром-сті. Виробн. вторинного алюмінію, алюм. труб. Центр с.-г. району зрошуваного землеробства. Ун-т. Зимовий кліматичний курорт.

ФІНІНБЕ́РГ Езра Йосипович [17 (29).XI 1899, Умань — 22.XI 1946, Москва] — євр. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1917 рос. мовою, а з 1920 — мовою ідиш. Перші книги віршів написані під впливом символістів («Подих», 1922; «Поезії», 1925). У зб. віршів «Бої тривають» (1930), «Інша земля» (1934) показав життя євр. народу після Великої Жовтн. соціалістич. революції і будівництво соціалізму. Автор поем про К. Маркса («Маркс», 1928), В. І. Леніна («Телеграми», «Колоски», 1929). У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори (збірки «В гігантському полум'ї», 1946; «Вибрані твори», опубл. 1948). Ряд творів присвятив Україні (поеми «Дитинство на Україні», «Біля Дніпра», «Уманський напрям» тощо). Виступав як літ. критик. Переклав на ідиш ряд творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Коцюбинського та рад. рос. і укр. поетів.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1957; Стихи. М., 1965.

Г. І. Полянкер.

Герб Фінляндії.

Площа — 337 тис. км²

Населення — бл. 4,8 млн. чол. (1982)

Столиця — м. Хельсінкі

ФІНІ́ФТЬ — *емаль* для покриття металевих виробів, яка використовувалася у Давній Русі.

ФІ́НІШ (англ. finish — закінчення, від лат. finis — кінець) — 1) Кінцевий пункт дистанції в спорт. змаганнях на швидкість (біг, велосипедні гонки, плавання, гірськолижний спорт тощо); позначається лінією або площиною. 2) Заключна частина спорт. змагань.

ФІ́НКА, фіна (нім. Finne) — пухирчаста стадія розвитку багатьох *стьожкових червів*; настає після *онкосфери*. Паразитує в різних органах проміжного хазяїна (безхребетних і хребетних тварин). Розрізняють 4 типи Ф.: цистицерк — має вигляд невеликого міхурця, всередину якого вивернута одна головка (напр., Ф. озброєного ціп'яка); ценур — з багатьма головками (властивий мозковику овечому); цистицеркоїд — з однією головкою і хвостовим придатком (напр., у собачого ціп'яка); *ехінокок*. Дальший розвиток Ф. відбувається, якщо її проковтне з їжею або водою остаточний хазяїн, в кишечнику якого головка (або головки) вивертається назовні, прикріплюється до слизової оболонки, і Ф. розвивається у статевозрілу форму стьожкового черв'яка. Див. *Ехінококоз, Цистицеркоз, Ценуроз овець.*

ФІНКЕЛЬШТЕ́ЙН Володимир Соломонович [8 (20).VIII 1896, Бердичів — 1937] — укр. рад. фізикохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1934). Закінчив (1919) Київ. політехнічний ін-т. З 1929 — професор Дніпроп. хіміко-технологічного ін-ту, одночасно з 1929 — заст. директора і завідуючий відділом Ін-ту фіз. хімії. З 1934 — у Дніпроп. ун-ті. Осн. наук. праці присвячені електрохімії та гетерогенному каталізу.

ФІНЛЯ́НДІЯ, Фінляндська Республіка — д-ва у Пн. Європі. На Зх. і Пд. омивається водами Ботнічної та Фінської заток Балтійського м. В адм. відношенні поділяється на 12 ляні (губерній). Карту див. на окремому аркуші, т. 12.

Державний лад. Ф.— республіка. Діє конституція (Акт про форму правління), прийнята 1919 (з наступними змінами й доповненнями). Глава д-ви — президент, який обирається на 6 років шляхом двоступеневих виборів; він має широкі повноваження, зокрема право скликання і розпуску парламенту, призначення уряду; є одночасно верховним головнокомандуючим. Законодавчий орган— однопалатний парламент (200 депутатів), обираний населенням на 4 роки; виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія розчленована численними бухтами та *шхерами*. Рельєф переважно рівнинний, на Пн. Сх. підвищений. Поширені льодовикові форми рельєфу (*ози, друмліни, ками, баранячі лоби,* озерні улоговини тощо). На крайньому північному заході — частина Скандінавського нагір'я висотою до 1328 м. Поклади хромітів, залізної, мідно-колчеданових, мідно-нікелевих, поліметалевих, ільменіт-магнетитових руд, апатитів, графіту, магнезиту, азбесту, тальку, мармуру та ін. корисних копалин. Клімат помірний, перехідний від мор. до континентального. Пересічна т-ра лютого від —3 до —14°, липня від +14 до +17°. Опадів 600—700 мм на рік. Річкова сітка густа. Річки короткі, повноводні, порожисті. Найбільші з них — Кемійокі, Кюмійокі, Кокемяенйокі. Багато озер, боліт. Понад 70 % території вкрито лісами, переважно хвойними, на Пд.— подекуди мішаними на підзолистих, глейово-підзолистих і горфово-болотних грунтах. У країні створено 5 нац. парків, 18 заповідників (1980).

Населення. Понад 93 % населення (тут і нижче 1978, оцінка) становлять *фінни*. В пд. і зх. прибалтійських районах живуть шведи (6,5 %), на Пн. країни — *саами*. Держ. мови — фінська і шведська. Пересічна густота населення —14 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення становить 59 % (1976). Найбільші міста: *Хельсінкі, Тампере, Турку.*

Історія. В давнину тер. сучас. Ф. заселяли кочові племена, які займалися мисливством і рибальством (3—2-е тис. до н. е.). В 1-му тис. до н. е. сюди переселилися прибалтійсько-фін. племена, злиття яких привело до складання фінської народності. У 8—9 ст. тут почалося формування ранньокласового суспільства. В 12—13 ст. шведські феодали почали завоювання території Ф., внаслідок чого вона до поч. 19 ст. перебувала під владою Швеції. Швед. завоювання супроводилося насильницьким прискоренням феодалізації. Однак селяни, хоч і потрапили у феод. залежність, зберегли особисту свободу. Класова боротьба фін. селянства проти феод. гніту поєднувалася з нац.-визвольною боротьбою проти шведів. У 16—19 ст. тер. Ф. була ареною боротьби між Росією і Швецією. В 1809, після поразки Швеції в ході рос.-швед. війни (див. *Російсько-шведські війни 17—19 століть*), Ф. ввійшла до складу Росії як Велике князівство Фінляндське. Главою Ф. (вел. кн. фінляндським) був рос. імператор, представлений генерал-губернатором. Тоді ж у Ф. було запроваджено чотирьохстановий сейм; адм. автономія доповнювалась економічною (автономність доходів князівства, митна торгівля з Росією і зх.-європ. країнами, власна грош. система з 1860). У 2-й пол. 19 ст. у Ф. утвердилися капіталістичні відносини. Відбувався процес формування фінської нації. В серед. 80-х рр. 19 ст. посилився наступ царизму на авт. права Ф. В боротьбі за свої нац. і соціальні інтереси фін. трудящі спиралися на заг.-рос. революц. рух. У ході *революції 1905—07 в Росії* спільні виступи рос. і фін. пролетаріату змусили царизм піти на поступки. В 1906 у Ф. було засновано однопалатний сейм, що обирався на основі заг. виборчого права, яке поширювалося і на жінок (уперше в Європі). Після Лютневої революції 1917 бурж. Тимчасовий уряд Росії відмовився задовольнити вимоги трудящих про демократичні перетворення і в змові з фін. буржуазією намагався перешкодити нац. самовизначенню Ф. 6 (19).XII 1917, після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, фінл. сейм прийняв декларацію, що проголосила Ф. незалежною д-вою. 18 (31). XII Рад. уряд відповідно до ленінських принципів самовизначення народів першим у світі визнав держ. суверенітет Ф.

Новий етап в історії країни ознаменувався різким загостренням класової боротьби. В січні 1918 повстанням фін. робітн. класу почалася революція у Ф., внаслідок чого виникла Фінл. робітн. республіка, революц. уряд якої здійснив ряд перетворень соціалістичного характеру. Однак Фінл. республіка проіснувала лише три місяці. Місц. буржуазія з допомогою нім. імперіалізму потопила революцію в крові; в країні почався період жорстокого поліцейського терору. Уряд Ф. відкрито став на шлях антирад. політики, активно включившись в інтервенціоністські авантюри імперіалістичних д-в проти Країни Рад. У той же час трудящі Ф. продовжували боротьбу за свої права. В 1918 було створено Комуністичну партію Ф. (до 1944 діяла в підпіллі). В 1920 Ф. уклала з Радянською Росією мирний договір і встановила дипломатичні відносини. Внаслідок наступу шовіністичних елементів, а також під впливом світової економічної кризи 1929—33 у Ф. 1929 виник фашистський, т. з. лапуаський, рух (за назвою району), було розпущено парламент, заборонено профспілки, прийнято надзвичайні антикомуністичні закони. Імперіалістичні д-ви перетворили Ф. на антирад. форпост, що призвело 1939 до війни між Ф. і СРСР (див. *Радянсько-фінляндська війна 1939—40*), яка закінчилася поразкою Ф. В 1941 правлячі кола Ф. вступили у війну проти СРСР на боці гітлерівської Німеч-

чини. Але поразка фашист. агресорів і зростання антивоєн. руху в самій Ф. змусили фінл. уряд почати переговори з СРСР про вихід з війни. 19.IX 1944 у Москві було підписано угоду про перемир'я, що заклало основи нового політ. курсу Ф. В 1944 в країні було легалізовано компартію, заборонено фашист. і профашист. орг-ції, за ініціативою комуністів і лівих соціал-демократів створено Демократичний союз народу Ф. (ДСНФ) та ін. демократичні орг-ції. Сформований 1945 трипарт. уряд демократичного співробітництва за участю комуністів сприяв демократизації громадського життя країни. В 1945 було відновлено дипломатичні відносини між Ф. і СРСР. У 1947 підписано з Ф. мирний договір (див. *Паризькі мирні договори 1947*). В квітні 1948 між Ф. і СРСР укладено Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, який продовжено 1955, 1970 (до 1990), 1983 — достроково на новий 20-річний період (див. *Радянсько-фінляндські документи*).

Післявоєнний зовн.-політ. курс Ф., що характеризується активною миролюбною політикою, ввійшов в історію як «лінія Паасіківі — Кекконена» (за ім'ям двох президентів Ф.; див. статті про них). Миролюбна рад. зовн. політика, очевидність вигоди розвитку екон. зв'язків з СРСР сприяли дальшому зміцненню рад.-фінл. відносин: зокрема, 1974 між Ф. і СРСР підписано Перспективну програму в галузі науки і техніки, 1977 — Довгострокову програму розвитку і поглиблення торг.-екон., пром. і наук.-тех. співробітництва до 1990, 1979 — торг. угоду на 1981—85. Ф. розвиває свої традиційні відносини з сканд. країнами, їй належить ряд важливих ініціатив: по створенню *без'ядерної зони* на Пн. Європи; про готовність виступити організатором *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*, перший етап якої (липень 1973) і третій (липень — серпень 1975) проходили в Хельсінкі. З 1955 Ф.— член ООН і *Північної Ради*, з 1961 — *Європейської асоціації вільної торгівлі* (на правах асоційованого члена), з 1968 — *Організації економічного співробітництва і розвитку*. В 1973 підписала угоду про вільну торгівлю з *Європейським економічним товариством*. У 1973 Ф. підписала угоду про співробітництво з *Радою Економічної Взаємодопомоги*.

Л. А. Інгульська.

Політичні партії, профспілки. До урядової коаліції (1984) входять 4 партії: *Соціал-демократична партія Фінляндії*, заснована 1899, входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*; *Партія центру* (ПЦ), засн. 1906; Сільська партія Фінляндії, засн. 1959; Шведська народна партія, засн. 1906. Національна коаліційна партія, засн. 1918. Ліберальна народна партія, засн. 1965 (1982 організаційно об'єдналася з ПЦ). Християнський союз. Виступає як політ. партія з 1970. Конституціоналістська права партія Фінляндії, засн. 1973. *Комуністична партія Фінляндії*, засн. 1918. *Демократичний союз народу Фінляндії*, засн. 1944. Центральна організація профспілок Фінляндії. Входить до МКВП.

Господарство. Ф.— розвинута індустр.-агр. капіталістична країна з високим рівнем централізації та концентрації виробн. і капіталу. Економіка значною мірою зорієнтована на експорт. У міжнар. капіталістичному поділі праці Ф. спеціалізується на виробн. продукції лісової, металург., машинобудівної (устаткування для деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті, суден та ін.) галузей. У післявоєнний період розвиткові г-ва сприяло розширення торг. відносин з СРСР та ін. соціалістичними країнами, що послабило залежність г-ва від капіталістич. ринків збуту, стимулювало створення багатогалузевої економіки тощо. В гірничодобувній, металург., електроенерг., маш.-буд., нафтопереробній, хім. та ін. галузях пром-сті велику роль відіграє держ. сектор, на підприємствах якого випускають бл. 20 % пром. продукції. Д-ві належить також понад 30 % земельної площі країни і бл. 25 % лісів. У г-ві Ф. певні позиції займає також іноз. капітал (гол. чин. шведський). Заг. криза світового капіталістичного г-ва негативно впливає на екон. розвиток країни. Зростають вартість життя (на 9,3 % за 1982), безробіття (6,5 % працездатного населення).

Видобування мідної руди. Судноверф у місті Усікаупункі. Виробництво паперу.

Промисловість. У промисловості та буд-ві зайнято 36 % економічно активного населення і створюється понад 30 % валового нац. продукту. Власними паливно-енерг. ресурсами країна забезпечена недостатньо. Більшу частину твердого та рідкого палива довозять з Рад. Союзу. Бл. 70 % електроенергії виробляють на ТЕС. Працює АЕС, збудована з допомогою СРСР. Видобувають заліз., мідну, свинцево-цинкову, нікелеву, хромову (4-е місце в капіталістичному світі) руди, кобальт, ванадій, графіт, пірит тощо. Значна металургійна промисловість. Чавун і сталь виплавляють гол. чин. на держ. металург. заводах у містах Раге (збудований з допомогою СРСР, найбільший у Пн. Європі) та Гяменлінна, мідь і нікель — у Гар'явалта й Порі, цинк — у м. Коккола. Хромову руду переробляють на концентрат на з-ді у Торніо. Розвинуте машинобудування, зокрема виробн. устаткування для целюлозно-паперової пром-сті (Тампере, Раума, Лагті, Васа, Каргула), машин для лісової пром-сті, дорожніх і буд. робіт, енергосилового і підйомно-трансп. устаткування, електронної й телефонної апаратури (Хельсінкі, Турку, Порво, Сало), суднобудування, виробн. платформ для мор. видобування нафти (Турку, Хельсінкі, Раума), тракторо- та автомобілебудування (гол. чин. з довізних деталей; Хельсінкі, Гяменлінна, Тампере, Ювяскюля). Найбільше експортне значення має лісова, особливо деревообр. та целюлозно-паперова, пром-сть. За виробн. і вивозом пиломатеріалів, фанери, паперової маси, картону Ф. посідає провідне місце в світі. Гол. центри лісової промсті — Котка, Кемі й Порі. На довізній (гол. чин. з СРСР) нафті розвивається нафтопереробна пром-сть (Нанталі, Порво). Хім. та нафтохім. пром-сть представлена виробн. пластмас, мінеральних добрив, синтетичних матеріалів, фарб, хлору, сірчаної кислоти та ін. (Хельсінкі, Турку, Тампере, Оулу). Розвинута також буд. матеріалів, скляна, фарфорова, шкіряно-взут., текстильна, швейна пром-сть. У харч. пром-сті переважає виробн. молочних продуктів, частина яких (масло, сир) експортується.

Сільське господарство. У с. г. (включаючи лісове г-во й рибальство) зайнято бл. 14 % економічно активного населення і створюється бл. 8 % валового нац. продукту. Переважає дрібне та середнє землеволодіння фермерського типу. Велике значення для селян мають прибутки від продажу лісу з власних ділянок. С.-г. угіддя займають понад 8 % тер. країни. Провідна галузь с. г.— тваринництво молочного напряму. Поголів'я (тис., 1982): великої рогатої худоби — 1637 (у т. ч. молочних корів — 680), свиней — 1467, овець — 63. Вирощують (збір, тис. т, 1982): пшеницю — 435, жито — 35, ячмінь — 1598, овес — 1320 (переважно на корм); з тех. культур — цукр. буряки, а також картоплю, сіяні трави. У 1982 було вироблено (тис. т): мо-

Виробництво деяких видів промислової продукції (тис. т)

Продукція	1982
Електроенергія, млрд. кВт·год	39,5
Нафтопродукти	8350
Чавун	1944
Сталь	2414
Мідь електролітична	48
Нікель	12,5
Цинк	144
Мінеральні добрива	1440
Целюлоза	4079
Папір і картон	5895
Пиломатеріали, тис. м³	6900
Судна (збудовано), тис. брутто реєстрових т	267

Собор у Тампере. Фрагмент західного фасаду. Архітектор Л. Сонк. 1902—07.

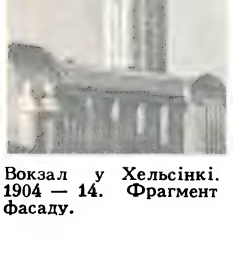

Вокзал у Хельсінкі. 1904 — 14. Фрагмент фасаду.

лока — 3067, масла — 70, сиру — 73, м'яса — 317. Розвинуті звірівництво (норки, срібляста лисиця, песець) і оленярство, на узбережжі — рибальство (щорічний вилов риби — бл. 100 тис. т).

Транспорт. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — 6 (у т. ч. електрифікованих — 0,4), шосейних шляхів —понад 40. Тоннаж мор. торг. флоту — 2209 тис. брутто реєстрових т (1982). Гол. мор. порти — Хельсінкі, Котка, Турку.

Зовнішня торгівля. В 1982 38 % експорту Ф. припадало на продукцію деревообр. та целюлозно-паперової пром-сті; вивозять також машини і устаткування, судна, метали, текст. і швейні вироби, продукти харчування тощо. Довозять сировину і напівфабрикати, паливо і мастила, товари широкого вжитку та ін. Гол. торг. партнери — СРСР, розвинуті капіталістичні країни та європ. соціалістичні країни. Екон. зв'язки з СРСР розвиваються на основі довгострокових угод; товарооборот 1982 досяг 5,2 млрд. крб. Грошова одиниця — марка. За курсом Держбанку СРСР 100 марок = 13,53 крб. (березень 1984).

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 72,5 тис. лікарняних ліжок (153,1 ліжка на 10 тис. ж.), з них бл. 90 % — у державних лікарнях; мед. допомогу подавали 7,6 тис. лікарів (15,8 лікаря на 10 тис. ж.). У 1975 працювало 3,2 тис. зубних лікарів і 4.9 тис. фармацевтів. Підготовка лікарів 1975 здійснювалась на 3 мед. ф-тах ун-тів (Хельсінкі, Турку, Оулу).

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Відповідно до закону 1968 було намічено перехід до єдиної системи заг. освіти, який завершено до 1980. Обов'язкове навчання — 9-річне, здійснюється в об'єднаній (основній) школі (6+3). На базі обов'язкової школи будується 3-річна старша середня школа. В 1977/78 навч. р. налічувалося 4299 різних шкіл поч. ступеня (422 638 учнів) і 1051 школа або відділення середнього ступеня (343 759 учнів). Нижчу профес.-технічну освіту здобувають у державних, муніципальних і приватних профес. уч-щах і школах, серед. спец. освіту дають ін-ти — тех., пед., комерційні. В 1980 було бл. 570 професійних і спец. навч. закладів із 142 тис. студентів. Вищу освіту в Ф. дають 22 вузи, в т. ч. 11 ун-тів: *Хельсінкський університет* (засн. 1640), ун-т в Тампере, Шведський ун-т (Або Академія) в Турку, в Ювяскюля та ін., 3 тех. ун-ти — в містах Тампере, Хельсінкі й Лаппенранта, вищі комерційні школи та ін. Крім того, існує ряд спец. навч. закладів: Академія музики ім. Я. Сібеліуса, 4 ін-ти іноз. мов та ін. В 1979/80 навч. р. у вищих навч. закладах налічувалося 82 тис. студентів. Працює *Фінська академія наук* (засн. 1908, реорганізована 1970, Хельсінкі). Всього в Ф. понад 400 н.-д. установ і т-в, зокрема, 40 н.-д. ін-тів є державними: Центр тех. досліджень (засн. 1942). С.-г. н.-д. центр (засн. 1898), Центр. лабораторія целюлозно-паперової пром-сті, н.-д. ін-ти — генетики лісу (засн. 1968), охорони лісу (засн. 1972). При вузах функціонують понад 50 н.-д. ін-тів і лабораторій. Є дві приватні академії: Фін. академія тех. наук (засн. 1957) та Швед. академія тех. наук у Ф. (засн. 1921). Найбільші б-ки: Б-ка Хельсінкського ун-ту (засн. 1640; бл. 2 млн. тт.), Міська Хельсінкська (засн. 1860; 873,8 тис. тт.), Парламентська (засн. 1872, 400 тис. тт.) — у Хельсінкі. Там же — Нац. музей, Міський, Зоол. музей Хельсінкського ун-ту, Бот. сад.; в Турку — Істор. музей, Музей образотворчих мистецтв і Музей Я. Сібеліуса; в Маріангаміні — Музей судноплавства; в Тампере—Музей В. І. Леніна та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у Ф. видавалося 99 щоденних газет заг. тиражем 2,6 млн. прим. і 1040 ін. періодичних видань. Найпоширеніші газети: «Хельсінгін саномат» («Хельсінкські новини», з 1889), «Аамулегті» («Ранкова газета», з 1881), «Уусі Суомі» («Нова Фінляндія», з 1847), «Суоменмаа» («Фінська земля», з 1909), «Суомен сосіалідемокраатті» («Фінський соціал-демократ», з 1918), «Хювюдстадсбладет» («Столична газета», з 1864). Центр. орган Компартії Ф. та Демократичного союзу народу Ф.— «*Кансан уутісет*» (з 1957). Громад.-політ. щотижневик «Суомен кувалегті» («Ілюстрований журнал Фінляндії», з 1919). Інформаційне агентство—Фін. телеграфне бюро— акціонерне т-во, засн. 1887. Радіомовлення — з 1926 (передачі ведуться фінською, шведською і англійською мовами). Телебачення — з 1956.

Література. Найдавніший жанр фольклору, що мав багато спільного з карельським,— *руни*. В серед. віки виникли балади; нар. проза представлена казками, легендами, переказами. Перша пам'ятка фін. писемності — «Азбука» (1542) М. Агріколи, але до поч. 19 ст. фін. мовою друкували переважно церк. книги. Ріст нац. самосвідомості фінів сприяв у 18 ст. пробудженню інтересу до нац. історії, міфології, фольклору. Визначним культурним діячем 1-ї пол. 18 ст. був Т. Юсленіус, який у своїх творах (лат. мовою) прославляв фін. народ. Л-ра 19 ст. розвивалася гол. чин. під знаком просвітительських традицій. Найвідоміші письменники цього періоду: Я. Ютейні, К. А. Готлунд. Досягнення романтизму значною мірою пов'язані з літ.-громад. діяльністю А. І. Арвідсона. Велике значення для розвитку л-ри мало видання Е. Ленротом нар. епосу «*Калевала*», що став джерелом сюжетів і образів для багатьох письменників і поетів. Видатну роль в історії культури відіграли поет Й. Л. Рунеберг, філософ, публіцист і критик Й. В. Снельман. Основоположник нової фін. л-ри, зачинатель нац. драматургії й роману А. *Ківі* збагатив л-ру реалістичними традиціями. З істор. романами виступив Ц. Топеліус, з віршами і п'єсами — Ю. Векселль, з поезією соціального спрямування — К. Р. *Крамсу*. Письменники-реалісти Мінна Кант, Ю. Ахо, А. *Ярнефельт*, К. А. *Лейно* та ін. змальовували життя міської бідноти, боротьбу робітників за свої права, тяжке становище жінки, земельний голод тощо. На поч. 20 ст. сформувалися різні літ. напрями. Видатний лірик А. Е. *Лейно*, Л. Онерва, В. Кілпі представляли неоромантизм. Основоположником пролет. поезії був К. *Каатра*. Учасником революції 1918 став М. *Лассіла* — автор гумористичних повістей і комедій. Після перемоги контрреволюц. сил у творах реалістів І. Кіанто, Марії Йотуні, Й. Легтонена з'явилися песимістичні настрої, у творчості Ф. Е. Сілланпяя соціальну концепцію людини витіснив біологізм. У 20-х рр. виникла група т. з. полум'яносців, або факельників, представники лівого крила якої поетеса К. *Вала* і прозаїк П. *Хаанпяя* звернулися до сусп. проблем. У 30-х рр. прогресивні культур. сили об'єдналися в антифашист. групу «Кійла» (А. Туртіайнен, Е. А. *Сінерво*). В 1-й третині 20 ст. світове визнання здобула т. з. фін. (або історико-геогр.) школа у фольклористиці. Її засновники— Ю. Л. Крун та К. Л. Крун. Після 2-ї світової війни основними в л-рі залишаються соціальні проблеми, що відображено в романах А. Ейкія, М. *Ларні*, В. Лінни, П. Рінтала, Хельві Хямяляйнен, В. Мері, Еви Йоенпелто. Значне явище л-ри Ф.— реалістична драматургія Гелли *Вуолійокі*.

Наприкінці 19 ст. деякі вірші фін. поетів переклав П. Грабовський. У 1901 укр. мовою в інтерпретації Є. Тимченка з'явився епос «Калевала» (1928 перевидано). Рос. та укр. мовами в рад. час перекладено твори К. Вала, Г. Вуолійокі, М. Ларні, М. Лассіли, А. Е. Лейно, Е. А. Сінерво, П. Хаанпяя, В. Лінни та ін. У Ф. перекладено твори рос. (М. Гоголя, О. Фадєєва, М. Булгакова, В. Шукшина) і укр. (Т. Шевченка, П. Тичини, О. Гончара) письменників.

Архітектура. На тер. Ф. з 8-го тис. до н. е. збереглися залишки жител, овальних у плані. В 12—13 ст. споруджували кам. замки (замок Олавінлінна у м. Савонлінна та в Турку) і храми (собор у Турку, 13—15 ст.). Для 14 ст. типові невеликі кам. церкви — прямокутні в плані, з високим двосхилим дахом, стіни з необтесаного каменю, склепіння з цегли (церкви в Лог'ї, 14—16 ст.; Гаттулі, 14 ст.). *Дерев'яна архітектура* пов'язана з традиціями нар. буд-ва (церкви в Торніо, 17 ст.; Кеуру, 18 ст.). В кін. 18 — на поч. 19 ст. фін. архітектура розвивалася під впливом рос. та швед. *класицизму* (забудова Сенатської площі в Хельсінкі, 20—30-і рр. 19 ст., арх. К. Енгель), з серед. 19 ст. паралельно з *еклектизмом* утверджується течія «національного романтизму» (вокзал у Хельсінкі, 1904—14, арх. Е. *Саарінен* та ін.).

У 1-й пол. 20 ст. в фін. архітектурі на зміну стилю *модерн* (будинок готелю в Іматрі, 1903, арх. Г. Нюстрем) прийшов *неокласицизм* (будинок Нац. парламенту в Хельсінкі, 1927—31, арх. Й. Сірен), а згодом — *функціона-*

лізм (санаторій у Пайміо поблизу Турку, 1929—33, арх. А. *Аалто*). Після 2-ї світової війни 1939—45 осн. увагу приділяли житл. та громад. буд-ву. Для творчості багатьох фін. архітекторів (А. Аалто, Р. Пієтіля, А. Ерві та ін.) характерні простота і строгість архіт. форм, використання сучас. буд. конструкцій, поєднання мальовничих композицій з раціональною логікою (адм. центр с-ща Сяйнятсало, 1951—53; Будинок культури робітників, 1955—58; палац «Фінляндія», 1967—71; всі — арх. А. Аалто; готель «Президентті» (1981, арх. Я. Контіо, К. Рейке), всі — у Хельсінкі.

Образотворче мистецтво. Найдавніші зразки образотворчого мистецтва Ф. належать до доби *неоліту* (3-є тис. до н. е.— кераміка, наскельні розписи, антропоморфні ідоли тощо). Для середньовічного монументального живопису 14—15 ст. характерні риси нар. орнаменту, яскравий, соковитий колорит (розписи церков у Гаттулі, Тайвассало). Відомим майстром монументального живопису 18 ст. був М. Топпеліус. У цей період у Ф. поширилися жанри світського живопису (портретист І. Вакліп, пейзажі та натюрморти Н. Шільмарка). В 19—20 ст. сформувалася школа фін. образотворчого мист., було відроджено традиції нар. ремесел, дерев'яного різьблення і середньовічного монументального живопису. В 19 — на поч. 20 ст. працювали жанристи А. Лауреус, Ф. Путі і Р. Екман, портретист Г. Фінберг, пейзажисти В. Холмберг, Б. Ліндхолм, В. Вестерхолм, брати фон Врігт. Близька за своїм спрямуванням до критичного реалізму була творчість А. Галлен-Каллели, Ю. Ріссанена, П. Халонена, А. *Едельфельта* і Е. *Ярнефельта*. Скульптура Ф. кін. 19 — поч. 20 ст. представлена роботами швед. скульптора К. Шестранда, класицистичними портретами й алегоричними композиціями В. Рунеберга, статуетками Й. Таканена, пам'ятниками роботи Е. Вікстрема й Ф. Нюлунда, камерною пластикою В. Валгрена, дерев'яною скульптурою Е. Халонена та Х. Аутере. Найвідомішим скульптором серед. 20 ст. був В. *Аалтонен*. Сучас. живопис Ф. формується в процесі взаємодії нац. традицій та осн. інтернац. течій і напрямів. Міцні реалістичні позиції зберігають передові прогресивні митці, які продовжують і розвивають традиції нац. школи (живописці М. Коллін, А. Канерва, В. Віонойя, С. Гренвалл, графіки В. Аскола, І. Колліандер, Т. Тапіовара; скульптори А. Тукіайнен, Р. Утріайнен, Л. Пуллінен та Е. Хілтунен). Широку популярність здобули майстри плаката і *дизайну* (Т. Гапіовара, М. Кулсаа). В Києві експонувалася виставка творів художників з м. Тампере (1961), сучас. образотворчого мистецтва Ф. (1974). Виставки творів укр. рад. митців експонувалися у містах Ф. 1962, 1973, 1980.

В. Д. Дажина.

Музика. Найдавніші зразки нар. пісенної культури — руни — епічні пісні, ейку (з 12 ст.; побутують і тепер) — короткі імпровізації речитативного складу, пастушачі наспіви, заклинання тощо, т. з. едлі й плачі. Поширені трудові, обрядові, жартівливі, ліричні, танцювальні пісні. Нар. мелодії грунтуються на *пентатоніці*. Муз. інструменти: струнні — *кантеле*, смичковий — йоухіко, духовий — туохіторві (пастушачий ріжок з берести), з 19 ст. поширені кларнет і скрипка, з 20 ст.— гармонь. Профес. музика почала формуватися за середньовіччя. Автором першої фін. опери «Полювання короля Карла» (1852) та нац. гімну був Ф. Пасіус, першої симфонії (1847) — А. Г. Інгеліус. Вперше у фін. музиці використав нац. мотиви «Калевали» Ф. Шанц (симф. увертюра «Куллерво», 1860). Засновниками нац. композиторської школи (кін. 19 — поч. 20 ст.) були М. Вегеліус (заснував 1882 Муз. ін-т, з 1939 — Академія музики ім. Я. Сібеліуса в Хельсінкі), Р. Каянус (створив профес. симф. оркестр). У своїй творчості вони широко використовували фольклор. Найповнішого вияву і розвитку дістали нац. традиції фін. музики у творчості Я. *Сібеліуса*. На фольклорних джерелах грунтувалася музика О. Мериканто, А. Ярнефельта, Е. Мелартіна.

У 20-х рр. 20 ст. під впливом російського почав формуватися нац. балет Ф. Перший нац. балет — «Скарамуш» Я. Сібеліуса (1935). Серед сучасних композиторів Ф. — Е. Енглунд (симфонії, 4-а— 1976, пам'яті Д. Д. Шостаковича; інструм. концерти з оркестром, балети та ін.), Е. Бергман (вокально-інструм. і хорові твори), Й. Кокконен (симфонії, опера), Е. Раутавара (інструм., вокально-інструм. твори), А. Саллінен (вокально-інструм., оркестрова музика), Г. Мартінен, А. Соннінен, У. Меріляйнен. Серед виконавців — диригенти Г. Шнефойгт, А. Ярнефельт, Л. Сегерстам; хорові диригенти Х. Клеметті, Е. Погеля, Х. Андерсон; піаністи К. Екман, Е. Лінко; скрипачка А. Ігнатіус; віолончелісти О. Фустрем, Е. Валста; вокалісти І. Екман, А. Раутавара, Х. Ліндберг, М. Талвела; артисти балету Л. Ніфонтова, Л. Мартікайнен, Д. Лайне, М. Л. Раяла. У Хельсінкі працюють: оперний театр (з 1911; з 1956 — Фін. Нац. опера), міські симф. і камерний оркестри, Симф. оркестр фін. радіо, камерні ансамблі, хори, Нар. консерваторія, Асоціація фін. композиторів (з 1945), Спілка музикантів Ф. (з 1917). З 1951 щороку проводиться муз. фестиваль «Тиждень Сібеліуса». Між Ф. і СРСР відбувається обмін муз. колективами, зокрема, в Ф. гастролювали укр. вокально-інструм. ансамблі «Кобза» і «Червона рута».

Театр. Джерелом для формування профес. театру Ф. була нар. творчість. В 1827 в Хельсінкі збудовано перше театр. приміщення (Театр. дім), у якому виступали рос., нім., швед. гастрольні драм. і оперні трупи. В 1860 там почав діяльність перший профес. театр, трупу якого становили актори-шведи. В 1872 було створено першу профес. трупу, що грала фін. мовою,— фін. театр (драм. та оперна трупи). З 1902 драм. трупа відділилася від оперної, почала називатися Фін. Нац. театром. З 1872 по 1904 театром керував критик і драматург К. Бергбум. За цей час було показано глядачам вистави за творами нац. драматургів — «Заручини», «Куллерво» А. Ківі, «Дружина робітника», «Діти гіркої долі», «Сюльві» М. Кант, «Айно» Ю. Еркко, «Адамове ребро», «Під каблучком у дружини» М. Йотуні, «Кам'яне гніздо», «Хліб Ніскавуорі», «Молода хазяйка Ніскавуорі» Г. Вуолійокі та ін., п'єси європ. драматургів, зокрема, рос.—А. Чехова («Три сестри», «Чайка»), І. Тургенєва («Місяць на селі»). Театр має експериментальну сцену. Провідні актори театру: І. Аалберг, К. Авеллан, А. Ліндфорс, К. Хальме, Р. Снельман, У. Сомерсалмі (кінець 19 — поч. 20 ст.), Т. Пало, Е. Еронен, Е. Воланен, А. Іконен, Х. Салін, Е. Юркка (50— 80-і рр. 20 ст.). Режисери театру різних часів: К. Бергбум, Я. Халь, Я. Лагденсуо, Е. Каліма, К. Ківіма, Д. Вітікка, В. Ільмарі. Театр гастролював 1962 у Москві. В Хельсінкі працюють також: Народний робітничий театр (засн. 1914, 1965 з виставами «Адамове ребро» М. Йотуні та «Блюз для містера Чарлі» Д. Болдуїна гастролював в СРСР); Фін. робітн. театр (основу репертуару його становить фін. і рос. класика та сучас. драматургія); Нац. швед. театр (ставить п'єси класиків і сучас. європ. драматургів). Діють також Інтимний театр і Зелений театр. У 1982 в Хельсінкі почав роботу циган. театр «Дром». Одним з провідних театрів Ф. є Робітн. театр у м. Тампере (засновано 1941 актрисою Г. Вуорі). В його репертуарі — «Три сестри» А. Чехова, «Ревізор» М. Гоголя, «Живий труп» Л. Толстого, «Злочин і кара» за Ф. Достоєвським та сучас. фін. драматургія. Працюють також театри в містечках Турку, Лагті, Куопіо та ін. З 1943 в Хельсінкі існує Вища театр. школа. В театрах України йдуть п'єси Г. Вуолійокі «Молода хазяйка Ніскавуорі» (Харків, Дніпропетровськ, Чернівці) та «Юстина» (Полтава, Луцьк, Дрогобич) і «Шахрай мимоволі» за М. Ларні (Вінниця, Київ).

І. Г. Посудовська.

Кіно. З 1904 у Ф. знімають хронікальні фільми. В 1906 створено кінофірму «Аполло». В 1907 випущено короткометражний худож. фільм «Таємні перегонщики» (реж. Т. Спарре і Т. Пуро, останній — один з найвідоміших діячів «німого» кіно Ф.). У 1919 створено нову кінофірму. В 20-х рр. виходили переважно екранізації нац. л-ри: «Анна Лійса» за комедією М. Кант (1922, реж. Т. Пуро і Ю. Снельман), «Старий барон з Раутакюла» за новелою Ц. Топеліуса (1923, реж. Фагер), «Чоботарі Нуммі» за комедією А. Ківі (1923, реж. Е. Кару). В 20-х рр. створено фірми «Комедія-фільм», «Феннікa-фільм» і «Акіла-Суомі-компанія». В 1933 Е. Кару заснував найбільшу у Ф. фірму «Суоменфільмітеолісус». Серед кращих фільмів — «Юха» (1937), «Шлях люди-

Церква в Лог'ї. Інтер'єр.

Е. Халонен. Об'їждчик оленів. Дерево. 1899. Атенеум. Хельсінкі.

А. Галлен-Каллела. Помста Йоукахайнена. Офорт. 1903.

Виконавиця на кантеле.

Фіорд.

ни» (1940; обидва — реж. Н. Тапіовара), «Білий олень» (1953, реж. Е. Бломберг), «Молочниця Хільга» (1953, реж. Т. Сяркка), «Невідомий солдат» (1955, реж. Е. Лайне), «Червона лінія» (1959, реж. М. Кассіла). Соціально-критичною спрямованістю відзначаються фільми 60—70-х рр. «Щоденник робітника» (1967, реж. Р. Ярва), «Війна щурів» (1968, реж. М. Курквара), «Вісім смертельних куль» (1972, реж. М. Нісканен), «Постріл на заводі» (1973, реж. Е. Ківікоскі). Виходять фільми-екранізації Е. Лайне («Тут, під північною зіркою...», 1968), Р. Ярви («Рік зайця», 1977). В 1976 створено спільний рад.-фін. фільм «Довір'я». Серед фільмів 80-х рр.— «Знак дикого звіра» (1981, реж. Я. Паккасвірт) та «Ніч на березі моря» (1981, реж. Е. Ківікоскі, відзначений на 12-му Міжнародному кінофестивалі в Москві). Іл. див. на окремому аркуші, т. 12.

Літ.: Кекконен У. Финляндия: путь к миру и добрососедству. Статьи, речи, письма, 1943—1978 гг. М., 1979; Похлебкин В. В. СССР — Финляндия. 260 лет отношений. 1713—1973. М., 1975; Дашков Ю. Ф. У истоков добрососедства. Из истории... М., 1980; Питкянен М. Финляндия в фотографиях. М., 1980; Карвонен Т. Советский Союз и Финляндия: сотрудничество и добрососедство. Пер. с фин. М., 1977; Карху Э. Г. Финляндская литература и Россия. 1800—1850. Таллин, 1962; Карху Э. Г. Финляндская литература и Россия. 1850—1900. М.—Л., 1964; Карху Э. Г. Демократическая литература современной Финляндии. Петрозаводск, 1966; Карху Э. Г. Очерки финской литературы начала XX века. Л., 1972; Карху Э. Г. История литературы Финляндии от истоков до конца XIX в. Л., 1979; Завгородній О. У фінських друзів. «Всесвіт», 1981, № 12; Васильков Б. Л., Платонов Г. Д. Градостроительная практика и жилищное строительство в скандинавских странах. Л., 1960; Иконников А. В. Новая архитектура Финляндии. М., 1972; Безрукова М. Художественная жизнь Финляндии. «Искусство», 1979, № 4. География Финляндии. Пер. с фин. М., 1982.

ФІНН Володимир Васильович (Вільгельмович) [19.IV (1.V) 1878, Київ — 13.X 1957, Житомир] — український радянський ботанік, засл. діяч науки УРСР (з 1935). У 1901 закінчив Київ. ун-т. У 1903—41 працював у Київ. ун-ті (з 1927 — професор, з 1933 — зав. кафедрою вищих рослин, з 1936 — також директор Н.-д. ін-ту біології при ун-ті), одночасно 1922—30 — професор кафедри ботаніки Київ. с.-г. ін-ту, 1944—51 — зав. кафедрою ботаніки Житомирського с.-г. ін-ту. Наук. праці — з питань ембріології і систематики рослин. В 1912 Ф. вперше описав спермії-клітини у ваточника та ін. покритонасінних. Вивчав тератологічні зміни (виродливості) в квітці цукрового буряка під впливом близькоспорідненого схрещування (*інбридингу*).

ФІННИ (самоназва — суомалайсет) — нація, осн. населення Фінляндії. Живуть також у США, Канаді, Пн. Швеції і Норвегії, СРСР (77 тис. чол.; 1979, перепис). Заг. чисельність Ф.— 5,2 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *фінською мовою*. Віруючі Ф.— протестанти. На тер. Фінляндії прибалтійсько-фінські племена прийшли на поч. нашої ери. До 8 ст. вони заселили значну частину країни, відтіснивши саамів, які тут жили, або змішавшись з ними. Осн. племенами при формуванні фін. народності (завершилось в 16 ст.) були сум і ям (хяме), згодом до її складу ввійшла й частина карелів. У 19 ст. консолідувались у націю. Значна частина Ф. працює в пром-сті. Осн. заняття Ф.-селян — землеробство, тваринництво. Докладніше про історію, г-во, культуру Ф. див. *Фінляндія*.

ФІ́ННО-УГО́РСЬКІ МО́ВИ, угрофінські мови — сім'я мов. Разом із *самодійськими мовами* становлять велику сім'ю *уральських мов*. Існує ряд класифікацій Ф.-у. м. За однією з них Ф.-у. м. поділяють на групи: прибалтійсько-фінську (фінська, естонська, карельська, вепська, іжорська, водська, лівська мови), саамську (саамська мова), волзьку (марійська та мордовські мови), пермську (комі, або комі-зирянська, комі-перм'яцька та удмуртська мови), угорську (угорська, хантійська та мансійська мови). До Ф.-у. м. належать також мертві мерянська, муромська й мещерська мови. Фонетиці Ф.-у. м. переважно властиві багатство голосних і відносна бідність приголосних, *сингармонізм*. За морфологічним типом — аглютинативні чи аглютинативно-флективні, категорії граматичного роду не мають. У більшості Ф.-у. м. прикметник не узгоджується з іменником. Характерне вживання присвійних суфіксів імен. Дієслово має в ряді мов безоб'єктне та об'єктне дієвідмінювання. Замість прийменників уживаються *післяйменники*. Лексика Ф.-у. м. зазнала на Сх. впливу іран., тюрк., самодійських та палеоазійських, а на Зх.— балтійських і герм. мов. На всі Ф.-у. м. значним був вплив слов'ян. мов. З Ф.-у. м. мають більш чи менш давню писемну традицію угорська, фінська, естонська й саамська. Сучасну писемність для хантійської, мансійської, комі-зирянської, комі-перм'яцької, удм., марійської та мордовських мов створено за Радянської влади.

Літ.: Языки народов СССР, т. 3. Финно-угорские и самодийские языки. М., 1966; Основы финно-угорского языкознания [в. 1—3]. М., 1974—76; Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. К., 1979.

О. Б. Ткаченко.

ФІ́ННО-УГРОЗНА́ВСТВО — комплексна наука, що вивчає мови й культури фінно-угорських народів від найдавніших до наших часів. З *фінно-угорських мов* раніше за інші почали вивчати угор., фін., ест. і саамську. На кін. 18 ст. завдяки працям рос. і зх.-європ. учених обгрунтовано спорідненість фінно-угор. мов і встановлено межі їхнього поширення. В 19 ст. створено класичні описи й словники більшості фінно-угор. мов, праці з порівняльно-істор. Ф.-у. Значний внесок у розвиток Ф.-у. зробили вчені різних країн: рос. дореволюц. — А. М. Шегрен, Ф. І. Відеман; фін.— М.-А. Кастрен, О. Доннер, А. Генец, Е. Сетяля; угор.— Я. Шайнович, Ш. Дярматі, Й. Буденц, І. Галас; швед.— Б. Колліндер. В СРСР у розробку проблем Ф.-у. великий внесок зробили Д. В. Бубрих, П. О. Аристе, Б. О. Серебренников, К. Є. Майтинська та ін. Дальшого розвитку набувають дослідження історії й культури фінно-угор. народів. Осн. центрами Ф.-у. в СРСР є Тарту, Таллін, Москва, Ленінград, Петрозаводськ, Саранськ, Йошкар-Ола, Іжевськ, Сиктивкар. Масштабні роботи в галузі Ф.-у. ведуться в Угорщині й Фінляндії. Проводяться Міжнар. конгреси фінно-угрознавців. На Україні дослідження з Ф.-у. здійснюються в Ужгороді й Києві.

Літ.: Языки народов СССР, т. 3. Финно-угорские и самодийские языки. М., 1966; Основы финно-угорского языкознания. М., 1974; Казанцев Д. Е. Истоки финно-угорского родства. Йошкар-Ола, 1979.

О. Б. Ткаченко.

ФІНО́З — те саме, що й *цистицеркоз* тварин.

ФІ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, Академія Фінляндії — центральний держ. орган управління наук. дослідженнями в Фінляндії. Засн. 1947 у Хельсінкі як наук. т-во, реорганізована 1970. До її складу ввійшли органи управління наукою, що існували з 1918, й попередня академія (засн. 1908). Ф. а. н. формує наук. політику країни, планує наук. дослідження, розподіляє держ. асигнування на них, бере участь в міжнар. наук. співробітництві. Безпосередньо підпорядкована М-ву освіти. До її персонального складу входять 4 академіки і 15 професорів-дослідників (1981).

А. В. Санцевич.

ФІ́НСЬКА ЗАТО́КА — затока у сх. частині Балтійського м. Омиває береги СРСР (Ест. РСР та Ленінгр. обл. РРФСР) і Фінляндії. Вдається у суходіл на 390 км, шир. до 130 км. Пл. майже 30 тис. км². Глиб. від 100 м біля входу до 5 м і менше на Сх. Пн. береги розчленовані, багато *шхер*, пд.— переважно низовинні. Взимку замерзає. Солоність 2—6 ‰. Під впливом вітрів у затоці відбуваються значні коливання рівня води. Нагони води зумовлюють паводки, зокрема на р. *Неві*, що загрожують м. Ленінграду. Для захисту міста у Ф. з. споруджують (1984) протипаводковий комплекс. Осн. порти — Ленінград, Таллін (СРСР), Хельсінкі (Фінляндія).

ФІ́НСЬКА МО́ВА — мова *фінів*. Належить до прибалтійсько-фін. групи *фінно-угорських мов*. Фонетиці Ф. м. властиві велика кількість голосних та *дифтонгів*, обмежена — приголосних, *сингармонізм*, довгі й короткі звуки, чергування ступенів приголосних, наголос фіксований — на першому складі. Ф. м. аглютинативно-флективна. Імена змінюються за числами й відмінками (відмінків — 15). Іменник має присвійну відміну, категорії роду немає. Характерними є заперечне дієслово і розвинутий інфінітив. Словотвір відбувається за допомогою суфіксації та словоскладання. Писемність Ф. м.— з 16 ст. Сучасна літ. Ф. м. сформувалась у 19 ст. Алфавіт — на лат. графічній основі. Про л-ру Ф. м. див. *Фінляндія*, розділ Література; *Карельська АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Грамматика финского языка. М.—Л., 1958; Елисеев Ю. С. Финский язык. В кн.: Основы финно-угорского языкознания. в. 2. М., 1975.
О. Б. Ткаченко.

ФІОЛЕ́ТОВ Іван Тимофійович (1884, с. Тугулуково, тепер Борисоглєбського р-ну Воронеж. обл. — 20.IX 1918) — діяч рос. революц. руху. Член Комуністичної партії з 1900. Н. в сел. сім'ї. Робітник-металіст. У 1904 — член Бакинського к-ту РСДРП. Вів парт. роботу в Грозному, Владикавказі, Ташкенті. Після Лютневої революції 1917 — член виконкому Бакинської ради, голова Спілки нафтопромислових робітників. З жовтня 1917 — член Кавказ. крайового к-ту РСДРП(б). З квітня 1918 — комісар у справах нар. г-ва Бакинського Раднаркому. В числі 26 *бакинських комісарів* був розстріляний англ. інтервентами й есерами.

ФІО́ЛЬ (Fiol) Швайпольт (р. н. невід., м. Нойштадт у Франконії, тепер ФРН — між 7.V 1525 і 16.V 1526, Краків) — друкар, ювелір, гірничий майстер. Був тех. керівником друкарні у Кракові, яка видала перші східнослов'ян. книги кириличним шрифтом: Часослов, Осмогласник (обидві — 1491), дві недатовані Тріоді. Замовці їх невідомі; припускають, що вони були пов'язані з Київською митрополією або однією з її єпархій. Осн. текст книг церковнослов'янський, у післямовах вжито укр. мову. При оформленні зразком служили слов'ян. рукописні книги, зокрема з Прикарпаття. Збереглося 79 примірників видань Фіоля, в т. ч. у бібліотеках Києва, Львова, Одеси.
Літ.: Немировский Е. Л. Начало славянского книгопечатания. М., 1971; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975.
Я. Д. Ісаєвич.

ФІО́РД, фйорд (норв. fjord) — вузька й довга морська затока з високими скелястими берегами. Ф. являють собою давні долини ерозійного або тектонічного походження, що зазнали дії гірських льодовиків (див. *Трог*) і пізніше були затоплені морем. Від моря, як правило, відокремлені підводними порогами. Поширені Ф. на гірських узбережжях у високих широтах, зокрема Скандінавського п-ова, Зх. Аляски, Гренландії, в межах СРСР — Кольського і Таймирського півостровів, на о-вах Нова Земля.

ФІОРИТУ́РА (італ. fioritura, букв. — цвітіння) — мелодичні прикраси (див. *Орнаментика*).

ФІРДОУСІ Абулькасим Мансур (між 932 і 943, с. Важ біля м. Туса — між 1020 і 1026, м. Тус) — перс. і тадж. поет. З 976 працював над великою епічною поемою «Шахнаме» («Книга царів»), яку почав писати поет Дакікі. Першу редакцію завершив 994, другу — 1010. Осн. ідеї твору — любов до батьківщини та заклик до боротьби проти іноземних поневолювачів, боротьба Добра і Зла (символ Добра — Іран, символ Зла — Туран), думка про ідеального правителя, втілена в галереї образів справедливих царів. Перші спроби перекладу поеми укр. мовою зробив А. Кримський (1895), рос. мовою — І. Соколов (1905). У 1960—71 в СРСР поему видано в 9 томах. Укр. мовою твір Ф. перекладали В. Мисик, М. Ільницький, Я. Полотнюк.
Тв.: Укр. перекл. — Шагнаме, або Іранська книга царів. В кн.: Кримський А. Пальмове гілля. Екзотичні поезії. К., 1922; Рос. перекл.— Книга царей Шахнаме. М.—Л., 1934; Шахнаме, т. 1—4. М., 1957—69; Шахнаме. Сказание о Рустаме. М., 1980.
Літ.: Османов М.-Н. О. Фирдоуси. Жизнь и творчество. М., 1959; Раджабов М. Р. Фирдоуси и современность. Душанбе, 1976.
Я. Є. Полотнюк.

ФІ́РМА (від італ. firma — підпис) — господарська організація, яка є первинною ланкою капіталістичного виробництва (індивідуальних підприємців та акціонерних товариств); «торгове ім'я» комерсанта. Ф. підлягає реєстрації у встановленому законом порядку, її назву зазначають на вивісці, печатці, бланках тощо. В адм. і судовій практиці склався ряд правил щодо користування Ф., її охорони та передачі. В організаційному відношенні існує два види фірм. Перші складаються з головної компанії, що включає певну кількість спеціалізованих підприємств і відділень, та місц. і закордонних філіалів, *контрольними пакетами акцій* яких володіє головна компанія; другі—холдинги, що володіють через *систему участі* контрольним пакетом акцій самостійних компаній.
Ф. поділяють на приватні, кооперативні, державні й мішані; за нац. приналежністю — на місцеві (нац.) і міжнародні. Вони бувають дрібні, середні, великі й надвеликі. Залежно від ступеня концентрації виробн. і капіталу, особливостей внутр. орг. структури найбільші Ф. виступають у різних формах монополістичних об'єднань, осн. з яких є *концерни, трести, синдикати* й *конгломерати*. Деякі Ф. утворюють тимчасові цільові союзи — *консорціуми*. Госп. спеціалізацію Ф. (галузеву, підгалузеву, групову) визначає характер їхньої діяльності (пром. або непром.). Великі Ф. утворюють кістяк фірмової структури певної країни або галузі світової капіталістичної економіки. Майже всі великі Ф. входять до складу певних *фінансових груп* або контролюються ними.
В соціалістичних країнах [в СРСР до видання Положення 1974 про *виробничі об'єднання* (комбінати)] фірмами називають об'єднання виробничих підприємств на чолі з гол. підприємством. В сучас. період в СРСР існують фірмові найменування госп. орг-цій (*юридичних осіб*).
В. К. Черняк.

ФІРН (нім. Firn — вічний сніг) — ущільнений крупнозернистий сніг, що складається з крупинок, зв'язаних між собою; перехідна стадія між снігом і *льодом*. Утворюється в гірських районах (вище від *снігової межі*) та в полярних областях, де протягом літа сніг не встигає розтанути. Сніг перетворюється на Ф. під дією *сонячної радіації, відлиг*, внаслідок перекристалізації та *сублімації* водяної пари. Густина Ф. коливається від 0,45 до 0,8 г/см³. Товщина його досягає 100 м (в Антарктиді). Ущільнюючись, Ф. поступово переходить у глетчерний лід, який становить осн. тіло *льодовика*.

ФІСГАРМО́НІЯ (від грец. φῦσα — міх, подув і ἁρμονία — зв'язок, стрункість, злагодженість) — язичковий пневматичний клавішний муз. інструмент. За формою подібний до *піаніно*, але меншого розміру. Має фп. клавіатуру, 6—20 регістрів, що включаються висувними важелями. Повітря у Ф. нагнітається міхами за допомогою педалей. Її звучання нагадує звучання *органа*.

А. М. Фірдоусі.

ФІСКА́ЛИ (лат. fiscalis — той, хто має відношення до скарбниці, від fiscus — державна скарбниця) — в Росії 1711—29 урядовці для нагляду за діяльністю (переважно фінансовою) держ. установ і адм. осіб. Посаду Ф. створено у зв'язку із зростанням бюрократії та необхідністю боротися із зловживаннями. Ф. очолював обер-фіскал, з 1723 — генерал-фіскал, підпорядковані генерал-прокурору. Переносно — доносчики, наклепники.

ФІСТА́ШКА (Pistacia) — рід деревних та кущових рослин родини сумахових. Відомо 20 видів, поширених в Середземномор'ї, в субтропічних і частково в тропічних зонах, Пд.-Сх. і Сх. Азії. В СРСР — 6 видів, з них на Україні — 2. Ф. справжня (P. vera) — дерево 7—10 м заввишки. Листки шкірясті, грійчасті. Квітки одностатеві, зібрані у бокові пазушні волоті. Плід — кістянка (горіх); містить 55— 60 % олії, 18 — 26% білкових речовин, 10—13 % вуглеводів. В СРСР культивують у Серед. Азії, Азербайджані, на Україні — на Пд. березі Криму і в Одес. обл. Плоди споживають свіжими, підсмаженими, соленими, використовують у кондитерському виробництві. Ф. туполиста (P. mutica) — дерево до 20 м заввишки. Дико росте у Малій Азії та на Балканському п-ові, в СРСР — у Криму й на Кавказі. Плоди неїстівні.

ФІ́СТУЛА (лат. fistula — трубка, канал), нориця — неприродний канал або отвір, що сполучає якусь порожнину, орган чи патологічне вогнище в тканинах людини або тварини з зовнішнім середовищем або з якимсь органом. Через Ф. виділяється секрет або вміст порожнини, органу (сеча, жовч, гній). Вроджені Ф. утворюються внаслідок вад ембріонального розвитку. Набуті Ф. виникають в результаті розвитку патологічного процесу, що супроводиться нагноюванням і прориванням гною, а також після поранення. Усувають Ф. оперативним способом, іноді консервативним лікуванням; зрідка спостерігається самовільне вилікування. Іноді за медичними показаннями створюють штучні Ф. У тварин штучні Ф. широко використовують у науково-дослідній роботі для вивчення в тривалих дослідах діяльності органів травлення, сечовиділення, швидкості плину крові, складу крові, для одержання у чистому вигляді травних соків, дослідження стану і руху внутр. органів.

ФІТА́ в музиці — в давньорус. церковному співі знак крюкової нотації (див. *Крюки*) у вигляді слов'янської літери Ѳ. У поєднанні з ін. знаками скорочено означала цілу мелодію. У знаменному *розспіві* Ф. було 132, в інших — менше. Ф. вивчалися усно, кожна мала свою назву. Збірки Ф. наз. фітниками.

ФІ́ТЕЛЬБЕРГ (Fitelberg) Гжегож (18.X 1879, Двінськ, тепер Даугавпілс Латв. РСР — 10.VI 1953, Катовіце) — польс. диригент, скрипаль, композитор. Муз. освіту здобув у Муз. ін-ті у Варшаві (1891—96). Один з засновників мистецького угруповання «*Молода Польща*», диригував його першими концертами. В 1914—19 керував оперними виставами в Петрограді, 1920—21 —в Москві (диригент Великого театру), 1921—24 диригував виставами *Російських сезонів* за кордоном. У 1923—34 очолював оркестри філармонії і «Театру Вельки» у Варшаві, 1934—39 — створений ним Великий оркестр Польського радіо, 1947—53 — оркестр польського радіо в Катовіце. Автор творів неоромантичного стилю: симфоній, увертюри, симф. поем, концерту для скрипки з оркестром, інструм. ансамблів, фп. сонат, романсів, пісень. Гастролював у СРСР (зокрема, в Києві).

ФІ́ТИНГ (англ. fitting, від fit — приладжувати, встановлювати, монтувати) — фасонна деталь для *різьбового з'єднання* труб. Встановлюється в місцях повороту або розгалуження труби, переходу її на ін. діаметр. Якщо труби необхідно часто розбирати і складати, Ф. служить для з'єднування осн. прямолінійних ланок їх. Фітингами є, напр., *муфти*, косинці, трійники, хрести та ін. До Ф. належать також допоміжні деталі, напр. пробки-заглушки та ковпаки.

ФІТОГЕЛЬМІ́НТИ (від грец. φυτόν — рослина і *гельмінти*), фітонематоди — паразитичні черви класу *нематод*, які ушкоджують багато видів культурних і диких рослин. Належать до рядів Tylenchida, Dorylaimida. Довж. тіла 0,2—12 мм, ширина 0,01—0,4 мм. За способом життя і морфологією поділяються на кілька груп: цистоутворюючі (Heterodera, Globodera), галові (Meloidogyne), мігруючі кореневі (Pratylenchus), стеблові (Ditylenchus) та ін. Можуть оселятись на надземних і підземних органах рослин, спричинюючи їх захворювання та загибель (див. *Нематодні хвороби рослин*). В СРСР відомо бл. 400 видів Ф., з них небезпечними шкідниками є кілька десятків видів (див. *Галова нематода, Бурякова нематода, Пшенична нематода*). Завдають економічних збитків г-ву, ушкоджуючи тепличні культури (помідори, огірки, квіткові рослини) і у відкритому грунті (цукрові буряки, пшениця, картопля, цибуля). Розділ гельмінтології, що вивчає Ф., наз. фітогельмінтологією.

Літ.: Кирьянова Е. С., Кралль Э. Л. Паразитические нематоды растений и меры борьбы с ними, т. 1. Л., 1969; Парамонов А. А. Основы фитогельминтологии, т. 1—3. М., 1962 — 70; Деккер Х. Нематоды растений и борьба с ними. М., 1972.

Д. Д. Сігарьова.

ФІТОГЕОГРА́ФІЯ (від грец. φυτόν — рослина і *географія*) — розділ *біогеографії*, що вивчає закономірності розподілу елементів *рослинного світу* — окремих *таксонів* рослин, *флори* і *рослинності* на Землі.

У Ф. виділяють *ботанічну географію*, що вивчає закономірності розподілу рослинності як компонента геогр. ландшафту, та географію рослин, що вивчає закономірності геогр. поширення видів, родів, родин та ін. таксонів рослин, а також флор і їх комплексів на Землі. Географію рослин звичайно поділяють на фітохорологію, що вивчає *ареали* рослин, флористичну географію рослин, екологічну географію рослин, історичну, або генезисну, географію рослин, що з'ясовує осн. етапи розвитку флор та особливості становлення і формування ареалів різних таксонів рослин. Як комплексна наука Ф. використовує методи геогр. та бот. досліджень: польові флористичні, фітоценологічні, екологічні, грунтознавчі, геоморфологічні тощо. Дані Ф. застосовують при створенні карт розподілу рослинності та ареалів рослин, для геобот., ботаніко-геогр. та флористичного районування. При флористичному районуванні Землі, яке лише частково збігається з *біогеографічним районуванням*, виділяють такі флористичні царства: Голарктичне, Палеотропічне, Неотропічне, Капське, Австралійське, Голантарктичне (А. Л. *Тахтаджян*, 1978).

Певні відомості з Ф. зустрічаються вже у працях античних авторів — Теофраста, Плінія. Повніше вони відображуються у працях вчених 17 ст.: англ.— Дж. Рея, франц.— Ж. П. Турнефора та 18 ст.: швед. — К. Ліннея, рос. — Й. Г. Гмеліна, С. П. Крашенинникова, П. С. Паласса. Формування Ф. як самостійної галузі науки відбувалося в кін. 18 — на початку 19 ст. завдяки працям нім. вчених К. Вільденова та А. Гумбольдта. Дальший розвиток Ф. пов'язаний з іменами дат. ботаніка І. Ф. Скоу, швейц. ботаніків О. П. Декандоля та А. Декандоля. Великий вплив на розвиток Ф. мало вчення Ч. Дарвіна. Значну роль в дальшому розвиткові Ф. відіграли роботи нім. вчених — А. Грізебаха, А. Енглера, П. Гребнера, О. Друде, дат. ботаніка Є. Вармінга, а також вітчизн. вчених — А. М. Бекетова, С. І. Коржинського, А. М. Краснова, М. І. Кузнецова, Ф. І. Рупрехта, зокрема рад.— В. В. Алєхіна, М. І. Вавилова, Є. В. Вульфа, В. Л. Комарова, Є. М. Лавренка та ін., у т. ч. укр.— М. В. Клокова, М. І. Котова, М. Г. Попова. Дані Ф. мають значення для пізнання еволюції рослинного світу у взаємозв'язку з геогр. середовищем, а також у практичній діяльності людини — при плануванні госп. освоєння земель, зокрема раціональному використанні та збагаченні ресурсів рослинного світу, здійсненні природного й екон.-геогр. районування, при розв'язанні питань *інтродукції* та *акліматизації*, розробці питань охорони рідкісних та зникаючих видів рослин і угруповань тощо. Питання Ф. розробляються в СРСР у Бот. ін-ті ім. В. Л. Комарова АН СРСР, Всесоюзному ін-ті рослинництва ім. М. І. Вавилова, Всесоюзному ін-ті лікарських рослин, на кафедрах ун-тів, у бот. садах, зокрема в УРСР — в *Ботаніки інституті* ім. М. Г. Холодного АН УРСР, Центр. респ. бот. саду АН УРСР та ін. Результати досліджень з Ф. публікуються в «*Українському ботанічному журналі*», «Ботаническом журнале», зб. наук. праць ун-тів, бот. садів.

Літ.: Вульф Е. В. Историческая география растений. М.—Л., 1944; Альохін В. В. Географія рослин. К., 1952; Береговий П. М., Прахов М. М. Ботанічна географія. К., 1969; Толмачев А. И. Введение в географию растений. Л., 1974; Тахтаджян А. Л. Флористические области Земли. Л., 1978; Шафер В. Основы общей географии растений. Пер. с польс. М., 1956; Шмитхюзен И. Общая география растительности. Пер. с нем. М., 1966.

Б. В. Заверуха.

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ДЕСЯТОГО І ОДИНАДЦЯТОГО (КНИГА ПЕРША) ТОМІВ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бар'яхтар — акад. АН УРСР (заг. фізика), **В. Г. Бондарчук** — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **М. С. Бродин** — акад. АН УРСР (оптика), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія ймовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнар. право, заг. історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **В. К. Лішко** — акад. АН УРСР (біохімія), **В. М. Русанівський** — акад. АН УРСР (мовознавство), **О. Г. Ситенко** — акад. АН УРСР (теор. фізика), **К. С. Терновий** — акад. АН УРСР (ортопедія), **А. В. Чекунов** — акад. АН УРСР (геофізика), **А. М. Шлепаков** — акад. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн); **І. І. Артеменко** — чл.-кор. АН УРСР (археологія), **І. С. Горбань** — чл.-кор. АН УРСР (оптика), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (істор. матеріалізм), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН СРСР (мовознавство), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **А. А. Чухно** —чл.-кор. АН УРСР (заг. питання політ. економії), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — дійсний член АПН СРСР (педагогіка); **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, нар. освіта), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Л. О. Бабенко** — канд. біол. наук (порівняльна анатомія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. Г. Блавдзевич**— канд. тех. наук (електротехніка), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **М. К. Бородій** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Т. П. Булат** — доктор мистецтвознавства (музика), **П. Л. Варгатюк**— доктор істор. наук (історія КПРС), **Д. Я.Василенко**— доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Б. Б. Винокур**—доктор тех. наук (металознавство), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орнітологія), **І. Д. Гамкало** — нар. арт. УРСР (музика), **С. А. Генсірук** — доктор с.-г. наук (лісівництво), **М. О. Голодний** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **В. С. Горський** — доктор філос. наук (історія філософії), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **В. М. Данюк**— канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **А. Я. Дороговцев** — доктор фізико-мат. наук (матем. аналіз), **С. І. Дорошенко** — канд. мед. наук (стоматологія), **В. Д. Дяченко** — канд. біол. наук (антропологія), **В. Г. Єиа** — канд. геогр. наук (фіз. географія), **М. М. Жербін** — доктор тех. наук (будівництво), **Г. П. Жеребкін** — канд. екон. наук (політ. економія і конкретна економіка), **Л. Є. Жоголь** — канд. мистецтвознавства (декоративне мистецтво), **Б. В. Заверуха** — канд. біол. наук (фітогеографія), **М. П. Загайкевич** — доктор мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картографія), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (заг. питання економіки, екон. географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — доктор хім. наук (органічна хімія), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **М. І. Кратко** — канд. фізико-мат. наук (матем. логіка), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (рос. література), **І. Ф. Курас** — доктор істор. наук (історія КПРС), **П. М. Леоненко**— канд. екон. наук (критика бурж. теорій), **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **В. І. Мазепа** — доктор філос. наук (естетика), **Л. З. Мазепа** — доцент (музика), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політ. економія), **Д. Є. Макаренко** — доктор геолого-мін. наук (палеонтологія), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **А. Г. Медяник** — канд. фізико-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник** — доктор юрид. наук (цивільне право), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан**— канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. З. Мороз-Погрібна** — канд. мистецтвознавства (кіно), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **В. Г. Новиков** — доктор біол. наук (загальна біологія), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. І. Павлишин** — доктор геолого-мін. наук (мінералогія), **В. Л. Павлов**— канд. хім. наук (неорганічна та фіз. хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **Ф. П. Погребенник** — доктор філол. наук (укр. література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **С. С. Рубін** — доктор с.-г. наук (землеробство), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — доктор мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філол. наук (теорія літератури), **С. І. Соколенко**—канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **І. М. Солдатенко** — канд. пед. наук (культурно-освітня робота), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **С. М. Старченко** — канд. мед. наук (історія медицини), **І. С. Ступницький** — доктор екон. наук (політ. економія соціалізму), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — доктор юрид. наук (міжнар. право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Г. Д. Цибуляк** — канд. екон. наук (культурне будівництво), **В. С. Чарін** — доктор фіз.-мат. наук (алгебра), **М. П. Черенько** — доктор мед. наук (хірургія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **К. І. Чурюмов** — канд. фіз.-мат. наук (астрономія), **М. К. Шикула** — доктор с.-г. наук (грунтознавство), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Щербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геогр. наук (екон. географія), **В. Є. Ясієвич** — доктор архітектури (архітектура), **В. Ф. Яценко** — засл. діяч мист. УРСР (образотворче мистецтво), **О. І. Яценко** — доктор філос. наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Страхов А. Й., див. т. 10-й, с. 256—257.
Суриков В. І., див. т. 10-й, с. 96—97
Таджицька РСР, с. 448—449
Тарасевич Л., с. 48—49
Тарасевич О., с. 48—49
Тваринництво, с. 448—449
Театр, с. 448—449
Театр Миколи Садовського, с. 448—449
Театр товариства «Руська бесіда», с. 448—449
Театральне і кінодекораційне мистецтво, с. 192—193
Театральний костюм, с. 320—321
Тимченко М. К., с. 144—145
Тичина П. Г., с. 448—449
Тіціан В., с. 48—49
Толстой Л. М., с. 448—449
Трактор, с. 304—305
Трипільська культура, с. 320—321
Тропінін В. А., с. 64—65
Трохименко К. Д., с. 144—145
Трутовський К. О., с. 64—65
Труш І. І., с. 160—161
Туркменська РСР, с. 448—449
Угорщина, с. 448—449
Узбецька РСР, с. 448—449
Українка Леся, с. 448—449
Фарфор, с. 208—209
Фаянс, с. 448—449
Федеративна Республіка Німеччини, с. 528—529
Федотов П. А., с. 160—161
Фінляндія, див. т. 12-й

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Таджицька РСР, оглядова, с. 112—113
Таджицька РСР, економічна, с. 112—113
Тернопільська область, оглядова, с. 112—113
Тернопільська область, економічна, с. 112—113
Тихий океан, с. 256—257
Туреччина, оглядова, с. 256—257
Туреччина, економічна, с. 256—257
Туркменська РСР, оглядова, с. 416—417
Туркменська РСР, економічна, с. 416—417
Угорщина, оглядова, с. 496—497
Угорщина, економічна, с. 496—497
Узбецька РСР, оглядова, с. 416—417
Узбецька РСР, економічна, с. 416—417
Федеративна Республіка Німеччини, оглядова, с. 496—497
Федеративна Республіка Німеччини, економічна, с. 496—497

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Сторінка	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
			9-й том	
40	права	8—7-й знизу	Тривала з 17.VII по 20.VIII	Тривала з 17.VII по 2.VIII
266	середня	29—30-й згори	Вища партійна школа при ЦК КПРС	Вища партійна школа при ЦК Компартії України
516	середня	14-й знизу	Й. *Чобану*	В. *Чобану*
			10-й том	
241	права	11—8-й знизу	меморіальний ансамбль «Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941—45 років»	меморіальний ансамбль «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 років»
418	права	5—8-й згори		
254	ліва	31-й знизу	Театр ім. Гайовського	Театр ім. Тайовського
406	середня	12-й згори	Д. М. Насоновим	М. В. Насоновим
412	заголовок таблиці на берегах		Кількість кіноустановок з платним показом по союзних республіках	Кількість кіноустановок з платним показом по союзних республіках (тис.)

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. том 11, книга первая

(на украинском языке)

В томі вміщено 26 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (290 сюжетів, з них 45 — кольорові), 8 сторінок ілюстрацій високого друку (33 сюжети, з них 25 — кольорові), 4 вклейки кольорових карт (15 карт), кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1266 ілюстрацій і 99 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку,— на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 45.

Здано до набору 3.06.83. Підписано до друку 15.12.83. БФ 02268. Формат 84 × 108¹/₁₆. Папір ф-ки ім. Ю. Яноніса. Кудряш. енцикл. гарнітура. Вис. друк. Фіз.-друк. арк. 38,0+2,75 арк. вкл. Умов. друк. арк. 68,46. Умов. фарб.-відб. 92,6. Обл.-вид. арк. 135,18. Тираж 50 000 прим. Зам. 3—636. Ціна 9 крб. 50 коп.

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 252650, Київ—30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3. на Київській книжковій фабриці,252054, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Ольвія — Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / *на текстових картах*

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а — прісні, б — солоні. Позначки глибин
- Озера з мінливою береговою лінією
- 560 — Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах / *на текстових картах*

теплі — холодні

теплі — холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Моли та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

РОДОВИЩА ВИДОБУВАННЯ

- Вк Кам'яне вугілля
- Бб Буре вугілля
- С Горючі сланці
- Т Торф
- Н Нафта
- Гл Горючий газ
- Fe Залізні руди
- FN Залізонікелеві руди
- Mn Марганцеві руди
- Cr Хромітові руди
- V Ванадієві руди
- Ti Титанові руди
- Ni Нікелеві руди
- W Вольфрамові руди
- Mo Молібденові руди
- Al Алюмінієві руди
- Cu Мідні руди
- Pb Свинцеві руди
- Zn Цинкові руди
- Ag Срібні руди
- Tm Поліметалеві руди
- Bi Вісмутові руди
- Sn Олов'яні руди
- Sb Сурм'яні руди
- Hg Ртутні руди
- Au Золото
- Pt Платина
- U Уранові руди
- Be Берилієві руди
- А Азбест
- Г Графіт
- Сл Слюда
- Р Фосфорити й апатити
- Ba Барит
- As Миш'якові руди
- S Сірка
- FS Пірити
- Сл Сода
- Hc Калійні солі
- Пс Кухонна сіль
- Mg Глауберова сіль
- Ф Флюорит (плавиковий шпат)
- Mg Магнезит
- Бі Асфальт
- Гс Гіпс
- Ha Каолін
- Mg Мармур
- Пм Пемза
- Ту Туфи
- Гр Граніт
- Б Глини бентонітові
- ПО Перліти, обсидіан
- Ал Алмази
- Л Лазурит
- Нк Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

НА КОЛЬОРОВИХ КАРТАХ / НА ТЕНСТОВИХ КАРТАХ

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетично, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна
- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна
- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства
- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- а б Райони зосередження: а—загальновійськові, б—кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітрянодесантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення

Stanford